


14
18 Q
127

FR. ADAMI SAS-BOVT DELPHII THEO-LOGI DOCTISSIMI, ET

DIVINARVM SCRIPTVRARVM APVD LOVANIENSES, DVM VIVERET, PROFESSORIS,

OPERA OMNIA;

NVNC ITERVM EXCVSA, ET DILIGEN-TER EMENDATA, NON NIHIL ETIAM AVCTA.

CVM INDICE NOVO, VERBORVM ET RE-rum memorabilium locupletissimo.

Catalogum operum singulatim enumeratorum vide statim post Indicem.



COLONIAE AGRIPPINAE,
APVD VIDVAM IOANNIS BIRCKMANNI.
ANNO SALVTIS M. D. LXXV.

REVERENDISSIMO IN CHRISTO PATRI, AC PRINCIPI ILLVSTRISSIMO, D. SALENTINO, COMITI AB ISENBVRG, DEI GRATIA SANCTAE COLONIENSIS

Ecclesiæ Electo Archiepiscopo, sacri Romani Imperij Principi Electori, Legatoque nato, & per Italiam Archicancellario, VVestphaliæ & Angariæ Duci, &c. D. suo clementissimo.

S. P. D.



ELEBRIS ac illustris fama volat, Reuerendissime ac Illustrissime princeps, de celsitudine animi tui, rara in te residente virtute, pietate, fide, & continentia, de maiorum tuorum, auorum, atauorum, generosa & eximia nobilitate, de diuitiarum ac opum inexhausta opulentia, de heroica corporis tui forma, quo DEVS animi inuicti robur, ac virtutem circumuestiuit. Hæc magna atque præclara DEI dona sunt, præsertim in Principe, vt cum cæteros dignitate, & auctoritate vincat, animi ac corporis dotibus eosdē præcellat ac superet. Ob eius generis dona, viri fortes, Reuerendissime Præsul, à scriptoribus commendātur: at his maiora de T. C. circumferuntur. Animi enim tui celsitudinem, maiorū eximiā nobilitatem, vincit modestia, ac Principe viro digna lenitas & mansuetudo: Corporis tui heroicam formam, diuitiarum ac thesaurorum amplitudinem, superat eruditio & doctrina, ac amor, quo studium, omnesq; rei literariæ studiosos amplecteris. Magnam de T. C. spem concipiunt docti, admirantes tuas illustres atque magnificas virtutes, quibus effecisti, vt quanto quis doctior atque amantior virtutum sit, eo magis in tuam beneuolentiam se insinuare cupiat. Verùm dum Principes rerum regendarum varietate occupatos intēpestiuè, aut sine graui causa interpellare, hominis aut dementis, aut impudentis sit, existimaui T. C. non temerè esse occurrendum. Grauis enim causa est, quæ me eo perpulit. Fra. Adami Sasbout Delphij scripta hinc inde collecta, ea forma, ac venustate nunquā antea promulgata, sumptibus ac expensis Ioannis Birckmanni, viri de studijs optimè meriti, ac in bonis scriptoribus conquirendis studiosissimi, in lucem emisimus. Hunc Catholicum scriptorem (cuius laudes persequi superfluum iudico, cùm nulla in eo ipso periodus sit, quæ non singularem sapientiam redoleat) T. C. dedicamus, quo ab huius tempestatis iniuria, qua diris ac horrendis modis intertuibatur fidei integritas, cana ac veneranda religio sæuissimis procellis contenditur, tutus esse possit. Quo

enim vrbes magis munitæ ac potentiores fuerint, eò plus proditores ac hostes formidare debent. Sic cùm noster hic scriptor solus vana ac dolosa pseudoapostolorum figmenta protelare possit, haud dubiè multis calumnijs, ac hæreticorũ blasphemijs subiectus erit. Huius patrocinium si T. C. susceperit, profectò omnibus Catholicis, qui hunc scriptorem auidè atque summis precibus exoptârunt, rem gratissimam faciet. Quod & ego, quò meus labor ijs gratior sit, quem Catholicæ Ecclesiæ destino, summis precibus à T. C. obtinere contendo, recipiens me perpetuò tuis obsequijs fore deuotum. Vale, felicissime Princeps, Colonia, ex officina nostra Typographica. vj. Calend. Aprilis.

Cel. T.

Deditissimus
cliens

Theodorus Gramineus
Typographus.

INDEX RERVM AC VERBORVM NON QVIDEM OMNIVM, SED MAXIME INSIGNIVM IN SEQVENTES DOCTISSIMAS F. ADAMI SASBOVT, DELPHII, THEOLOGI GRAVISSIMI EXPOSItiones & conciones, in piorum & SS. Theologiæ studiosorum gratiam summa cum diligentia, & accurata industria congestus.

Memineris, optime lector, characterum istorum duorum, A. & B. numero, seu numeris in hoc Indice passim adiectorum, hunc esse usum, ut (cùm singulæ paginæ in duas diremptæ sint columnas) character A. priorem, B. posteriorem paginæ partem indicet.

A.

B.

C.

curam

D.

E.

Edom

F.

G.

H.

Hieru-

I.

Ismaelitæ

iustifi-

M.

N.

O.

†††

D.Pauli

Q.

R

S.

T.

V.

Z.

FINIS INDICIS.

INDEX HOMILIARVM.

CATA-



CATALOGVS OPERVM F. ADAMI SASBOVT, IN HOC VOLVMINE CONTENTORVM.





IN ESAIAM PROPHETAM COMMENTARIA F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

DE SCRIPTVRARVM SENSIBVS.



NTEQVAM Esaiæ expositionem aggrediamur, quædam de Scripturarũ sensibus breuiter præmittenda sunt. Est itaq; sacrarũ scripturarum duplex sensus: *[Duplex scriptura sensus.]* literalis videlicet, & mysticus. Sensus autem literalis est, quẽ author scripturæ, id est, Spiritus sanctus primò *[Quid sensus literalis.]* per voces significare voluit, & nihil refert, siue propriè sumãtur voces, siue impropriè. Mysticus verò est, quẽ ex rebus corporaliter gestis, aut gerẽdis significare voluit. *[Quid mysticus.]* Ex his duabus descriptionibus tria discimus: primum est, sensum literalem esse fundamentũ ac basim sensus mystici: Secundum est, quando de rebus diuinis seu cælestibus sermo est, tantùm vnicum esse scripturæ sensum, eumq; literalem, plerumq; per tropos, metaphoras, ænigmata significatum: Tertium est, geminum istum sensum non à patribus nouæ legis, aut ab homine aliquo ad fidei & morum instructionem confictum aut inuentum, sed à Spiritu sancto in sacris literis indicatum esse. Istud certo certius est, atq; aliter opinari, heresis est, quod licet multis scripturarũ testimonijs probari potest, vnum tantùm, idq; apertissimum adducemus. Scriptum est Exod. 12. *[Exod. 12.]* Os non confringetis ex eo. quæ verba cùm nemo dubitet, quin secundum literam de agno paschali veteris testamenti intelligantur, Ioannes tamen Euangelista ad Christum refert. *[Ioan. 19.]* Ait enim ca. 19. sui Euangelij hoc modo: Ad Iesum autem cũ venissent, vt viderunt eum iam mortuum, non fregerunt crura eius, sed vnus militum lancea latus eius aperuit, & continuò exiuit sanguis & aqua: facta sunt autẽ hęc, vt scriptura impleretur: Os non comminuetis ex eo.

Scriptura itaq; sacra præter literalẽ sensum habet alium, quem Paulus 1. ad Corinth. 10. typicum appellat, & ad Galatas, 4. allegoricum, *[1. Cor. 10. Gal. 4.]* dum ea, quæ scriptura narrat de Abrahá, quòd duos habuerit filios, dicit esse per allegoriam dicta, vsu vocabuli è media arte petito. Verùm aduertendum in primis duplicem esse allegoriã: vocum videlicet & rerũ. *[Duplex allegoria.]* Sic enim distinguit August. de Trin. lib. 15. ca. 9. Vocum autem allegoria nihil aliud est, quã perpetua metaphora, *[Allegoria vocum.]* vt exempli gratia, scriptũ est Esa. 11. Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœ-

do accubabit, vitulus, & leo, & ouis simul morabuntur,& cæ.Hoc loco est allegoria vocū:neq; enim lupum intelligit proprij nominis,qualem vulgus,nec agnum,nec pardum, sed singulas voces metaphoricè vsurpauit. Nomine enim lupi,pardi,leonis,& vrsi,barbaras & efferas nationes intelligit, quæ deposita sæuitia & immanitate sanctissimis conspirabunt studijs in vnitatē fidei cum simplici & humili populo Christiano:& hic est literalis sēsus, & quia de rebus mysticis seu diuinis sermo est,nō oportet alium sensum inquirere. Hæc allegoria, scripturæ cum Poetis & Oratoribus communis est, neq; de hac in præsentiarū sermo est,hoc tamen notandum obiter, quòd scriptores Ecclesiastici sensum literalē sub tropis & metaphoris propositum,nonnunquam allegoricum vocāt. *Allegoria rerum.* Rerū verò allegoria sacræ scripturæ propria & peculiaris est,quando res corporaliter gestæ, aut gerendæ, notæ sunt, & figuræ aliarum rerum, vtpote Christi, & eius regni.

Verum,quia duplex est Christi regnum,alterum in terra adhuc militās,alterum in cælo triumphās: hinc est,quòd Hieron.allegoriam bifariam diuisit, scilicet in tropologiam & theoriam:Tropologiam vocans,quando à litera transimus ad Christum,& regnum eius in terris constitutum. *Tropologia.* Theoriam verò, cū ex litera consurgimus ad Christum,& regnum eius in cælis triumphans. *In epistola ad Heb. quæst. 12.* Hanc diuisionem tradit Hieron.in epist.ad Hedibiam,quæst. vlt.euius verba sunt: Descriptio & regula scripturarum triplex est in corde nostro: Prima, vt intelligamus eas iuxta historiam: Secunda iuxta tropologiam : Tertia iuxta intelligentiā spiritualem. *Theoria.* In historia,eorum,quæ scripta sunt,ordo seruatur. In tropologia,de litera ad maiora consurgimus,& quicquid in priori populo carnaliter factum est,iuxta moralem interpretamur locum, & ad animę nostræ emolumenta conuertimus. In spirituali theoria ad sublimiora transimus,terrena dimittimus, de futurorū beatitudine & cælestibus disputamus, vt præsentis vitæ meditatio vmbra sit beatitudinis futuræ. Hactenus Hieron. Verum aduertendū,neque ipsius Hiero.sæculo,neque apud veteres ipsum præcedentes, distinctionem hanc tritā fuisse. *August. in lib. ad Honor. cap. 3.* Siquidem Augustinus Hieron.contemporaneus historiam tātùm agnoscit,& allegoriam,in lib.ad Honor.Non enim ibi docet August. quadruplicem esse scripturæ sensum,quod prima fronte videtur, sed scripturā quadrifariam tractari tradit:videlicet secundum historiam,cùm docetur,quid factū sit,aut non factum:secundum ęthiologiam,cùm ostenditur, qua de causa sit factum:secūdum anagogiam, cùm ostenditur scripturam veteris testamenti non aduersari scripturæ noui testamenti:secundū allegoriam, cùm ex literali sensu intelligitur sensus mysticus.In eo autē quod ostēdimus vel causam facti,vel scripturā nō esse contrariā scripturę,nō iudicam⁹eiusdē scripturę plures esse sensus.

Augustinus itaque sub triplici illa traditione,secundum historiam, ætiologiam,& anagogiam,intelligit triplicem modum declarandi sensum literalem, adeoque sub quarto membro videlicet allegoria,intelligit omnem sensum nō literalem, quemadmodum ipsemet explicat. Et quemadmodum Augu.duplicem tantùm facit sensum scripturæ,literalem videlicet & allegoricum, ita etiā *Orige. homil. 11. iu- per. Num.* Origenes,item Basilius Mag. & Gregorius Nazianzenus. Nam quod illi Paulum sequnti allegoriam vocant,ipsi appellant tropologiam:& tropologicōs,id est,

eſt,allegoricos hunc aut illum locum intelligendum dicunt. In qua ſignificatione tropologia etiam Hieronymus in ſuis commentarijs paſsim vtitur,nihil omninò diſcernēs inter allegoriā & tropologiam, licet in illa ſua diuiſione in epiſt.ad Hedibi. ea voce ſtrictius vtatur,quā diuiſionem ab eo poſtea mutauerunt ſcholaſtici,ſenſum Scripturæ trifariā diuidentes,ſed alijs, quàm ipſe,vtūtur nominibus.Nam quòd Hieron.ibi tropologiā vocat, ipſi appellant allegoriam,generali ſignificatione vocis allegoriæ in arctiorē contracta.Et quod ipſe vocat theoriā,ipſi appellant anagogiam, id eſt, ſubductionē, cùm ſenſus ad altiora ſuſtollitur.Dicitur enim anagogia ſeu anagoge, non ab ἀνὰ & γαγε, vt quidam putant,cùm ea vox Græcis nihil ſignificet:ſed à Græco verbo ἀνάγω, quod (vt doctiſsimè annotat Budæus in Comment. linguæ Græcæ,inter cætera ſignificat ſuſtollo,ſubueho. Hiero. tamē generalius ea voce vtitur,anagogen vocans omnē ſenſum myſticum:loca in Commēt.eius vbiq; obuia ſunt.Alij rurſus ſenſum allegoricū hoc modo ſtrictè acceptum bifariā diuiſerunt:videlicet in ſenſum moralē,quem tropologicum vocāt, qui ſcilicet in rebus geſtis docet quid agere debeamus:& in ſenſum intellectualē,quem cōmuni vocabulo allegoriā vocant,qui ſcilicet vel in rebus, vel cæremonijs deſignatus eſt,docens ea, quæ credenda ſunt de Chriſto,& eius Eccleſia in hac vita. Qui verò docet ea, quæ credenda ſunt de Chriſto, & eius Eccleſia in cælo triumphāte, appellant anagogicum,vt dictū eſt.Atq; ſecundum hos quadruplicem habemus ſcripturæ ſenſum,literalem ſiue hiſtoricū, tropologicum,allegoricum,& anagogicū. Hæc ideo in primis dicta ſunt, vt melius intelligantur veterum ſcripta. Nam qui didicerit ſolùm vulgares iſtos verſiculos:

Secundū quoſdam quatuor ſcripturarū ſenſus.

Litera geſta docet,quid credas allegoria,
Moralis quid agas,quò tendas anagogia.

Turbabitur,cū peruenerit ad veteres ſcriptores.Deinde etiam eā ob cauſam dicta ſunt,vt melius intelligantur Prophetæ,ſub quorū ſcriptis aliud latet, quā ipſa litera prima frōte præ ſe fert. Qui enim non ſtatuerit apud ſe ſcripturam duos ad minimum habere ſenſus,& agnouerit Prophetam aliquando tranſire à litera ad ſenſum myſticum, qui omninò alienus videtur à litera, mirabitur ſtylum propheticum. Nam & Apoſtolo Paulo omnis ſenſus ſcripturæ,aut grammaticus erat,hoc eſt, literalis, aut allegoricus,quemadmodum & priſcis illis et primis doctoribus Origeni, Baſilio,Naum,Auguſt.Hiero.qui omnes non agnoſcunt niſi duos ſcripturæ ſenſus,literalem & ſpiritualem,quem varijs appellant nominibus,nunc allegoriā, nunc tropologiam,nūc anagogen, nullo tamen diſcrimine, quod diligenter apud eos, & præcipuè apud Hieron. obſeruandū eſt.Hactenus breuiter de ſcripturarum ſenſibus, iam reſtat,vt dicamus quid obſeruādum ei, qui iuxta ſenſum ſpiritualem cupit interpretari ſcripta Prophetarum,& nouæ legis.

Quid obſeruandū volenti interpretari ſcripturā allegoricè.

Ex his, quæ annotauimus hactenus,cōſtat, literam vel hiſtoriam eſſe baſin ac fundamentum allegoriæ : propterea volenti ſcripturā interpretari allegoricè,in primis curādum eſt, vt literam ad vnguem teneat, quia puerile eſt,ſtultū, imò nihil offendiculo magis poteſt eſſe Iudęo,quā quòd quis de ſenſu ſpirituali diſputet,non antè intellecta litera. Ille enim abuſus ſcripturæ eſt maximus,

tam liberè pro cuiusq; ingenio & phantasia confingere allegorias: hoc namq; modo scriptura sacra esset quasi Lesbia regula, & eam quò quisq; vellet, detorqueret. An autem tota scriptura singula eius verba exponenda sint secundum allegoriam, dubiũ est, vel potius dubium nõ est, quia hoc minimè solidum est. Præterea totam scripturã tractare secundum triplicem aut quadruplicem sensum, nec hoc solidum est, non solũ, quia difficilè est semper cohærentia dicere, sed etam quia necesse est sępè multa confingere, quod vtiq; periculosum est in tanto thesauro, cui illam debemus reuerentiam, ne quid facilè comminiscamur. Atq; adeò credibile non est, totam Prophetarũ scripturam allegoricè, vel tropologicè interpretandã. Nam licet omnia illis in figura contigerunt, vt scri-
1. Cor. 10. bitur 1. ad Corin. tamen nusquã dicitur, quòd omnes omnium factorũ scripturarumq; particulæ, modi, & circũstantiæ suas habeant allegorias, vt oporteat studere ad perpetuum aliquẽ commentarium. Alioqui si omnia ista suam habeant & propriam allegoriã, lex vetus non vmbra fuisset & typus ad legẽ no-
ad Heb. 10 uam, sed imago, quod est contra Aposto. ad Heb. cap. 10. Lex non est imago, id est, absoluta expresio, sed vmbra, id est, obscura tãtum futurorum bonorũ expressio. In typo autem & vmbra satis est, si summa & extremis lineis res adumbretur. Sic apud Platon. lib. 8. de Repub. & Theophrast. lib. de plantis, & Arist. sæpissimè, in typo seu figura dicere, est rudi quodã modo rem exprimere, extremis tantùm delineamentis adũbrare, & non addere colores perficiẽtes. Sic lex vetus erat tantùm summa quædam delineatio earum rerum, quæ in Ecclesia Christi contigerunt. Si igitur Babylon, AEgyptus, Damascus, & cæteræ ciuitates vel nationes typi tantũmodò erant, inspiciatur tantùm summa delineatio: neq; singula de excidio Babylonis, Aegypti, Damasci, & aliarũ ciuitatum prodita putentur esse allegorica: neque omnia & singula, quæ dicuntur ab Esaia, suam habere allegoriam. Quapropter omnes & singulos modos excutere superuacaneũ foret & inutile. In hac re vel Hiero. videte, qui dum singula exponit allegoricè, quã multa dicat inconsequentia, dum etymologiam Babylonis prosequitur, ex ea incipiens sensum allegoricũ. Babel, ait, interpretatur confusio, ergo Babel siue Babylon spiritualiter est mundus, id est, figura mũdi. Istud ferè facit cũ occurrunt nomina fluuiorum, montium, vel locorũ, quod tamen ipse Hiero. in præfat. lib. 5. Comment. super Esaiam repræhendit in Origene faciente suum ingenium sacramenta Ecclesiæ. Certũ quidem est, facta Iudæorum typica fuisse & allegorica: sed quæstio est, an nomina harum vel illarũ rerum, vel fluminum, vel montiũ debeant habere suam allegoriã. Huius rei ha-
ad Heb. 7. bemus vnicum exemplũ in epist. ad Heb. vbi Paulus interpretatur nomẽ Melchisedech, & nomen Salem iuxta etymologiam grammaticam, ex qua adfert mysteria facientia ad dignitatem Christi. In exẽplo dubites, an iuxta exactam
Act. 17. veritatem Paulus hæc fecit, an potius per occasionem fortè oblatã, quam conuertit ad propositum suum: sicut altare, quod fortè præteriẽs viderat apud Athenienses conuertit ad prædicationem suam, cùm interim nihil haberet certi inscriptum de Christo.

Quanquã ergo res gestæ apud Iudæos figuratiuæ fuerunt, vt constat ex Euangelio & scriptis Apostolorum, rerum tamen nomenclaturas typicas fuisse

non

non perinde constat. Hieron. ergo, sicut dictum est, Babylonē figuram mundi facit, Medos autem & Persas Apost. & successorū, qui dominicæ crucis eleuato signo bellum indicunt toti mundo, & consusum mundū euertunt: hæc proba biliter. Sed sequitur: Ingrediātur portas duces, quod hoc modo interpretatur: Duces Ecclesiæ aperiant portas mysteriorū Dei, id est, patefaciant Apostoli sacramenta scripturarū populis sibi creditis: Iudæi hoc non fecerunt, faciant Apostoli. Iam hoc quā non cohærcat præcedentibus, nemo nō videt. Portas, per quas ingressus est ad sacramenta scripturæ, an studuerunt Apostoli demoliri, vt Medi & Persæ portas Babylonis? certū est, quòd non. Ergo illa expositio improbabilis videtur: aliud esset, si quispiā portas alicuius Ethnici philosophi demoliretur. Minus cohęret, quòd Reges gentiū congregatarum, interpretantur quidam hæresiarchas, quā allegoriam habet & D. Hiero. An ergo hæresiarchæ concurrant cum Apostolis ad euertendū mundum, & stabiliendum regnum Christi? certum, quòd non. Eandem inconsequentiā videre est in Dion. Carth. Per portas ille intelligit portas templorū. commentarius eius sic habet: Prælati fidelium ad instruendū gregem sibi commissum ingrediantur portas Ecclesiæ, sed portæ illæ non destruuntur. Talia sunt: Vnusquisq; ad populū suum reuertetur, quod ad finē mundi refert, hoc sensu: In consummatiōe sæculi electi coniungentur electis, & reprobi reprobis, & singuli ad terrā suam fugient, hoc est, iudicis data sententia electi ibunt ad terrā viuentium, reprobi verò ad terrā tenebrosam, & mortis caligine opertā: hæc ille. At Esaias de impijs tantū loquitur, scilicet propugnatoribus Babyloniæ: quare & expositio illius parū accommoda est. Sic de infantibus allidēdis: Infantes ille intelligit paruulos Christianorum, qui in fine mundi simul cū matribus à ministris Antechristi trucidabuntur, quasi Babylon typū gessisset Christianorum, quod prius non fecerat. Hæc idcirco adnotauimus, vt lecturi commentarios secū adferant iudicium, ne omnia certa putent ac indubitata, quæ illic legūtur, quin & Hieronym. non vult sua scripta sic intelligi. Præterea ne laboremus in allegorijs pro perpetuo commētario, quia hoc præterquā quod difficile est, etiam superuacaneum est.

Dionys. Carthu. in 13. cap. Esaia, post explicatione literæ.

Sed ad Babylonem reuertamur, quam D. Hieron. typū mundi facit, & verè est typus mundi, id est, cœtus impiorū hominum, siue ille ciuitas vocetur, vt apud Augusti. siue regnum, seu respublica. Aduertendū enim est, quòd à primo iniusto Cain constituta est respublica hominū impiorum, quam scripturæ frequenter respiciunt, & sine qua scripturæ non facilè intelliguntur. Alia est respublica hominum iustorū, quæ cœpit in Abel, atq; huius typus fuit Hierusalem, sicut illius Babylon, secundū omnium sententiam tam Latinorū, quàm Græcorum. Cur autē omnes istud dicant, causa est, non quia Babylon interpretatur confusio, sed quia multæ valdè conueniunt qualitates, multa valdè concurrunt, quæ Hierusalē & Babylon tribuuntur, quę in regno iustorū & impiorum licet agnoscere. Hæ scripturæ passim sunt in lib. August. de ciuitate Dei. Nam ibi vtriusq; ciuitatis studia, initia, progressus comparantur. Illa ergo, quæ Babylon communia habet cū mundo, putētur esse allegorica, & allegoricè exponantur, de alijs non debet esse anxia cura, & quod de Babylone dicimus, hoc in aliis allegorijs obseruetur. Cætera prosequi nimis longū foret, interim illud

diligẽter aduertendũ studioso, quod Prophetæ, quia sub typis, vmbris, & figuris ea describunt, quæ ad Christum & eius regnũ pertinent, & rursus ad diabolum & ipsius regnum, frequẽter in medio histori, cursu, relicta historia, transeunt ad spiritũ, id est, ad res sub typis illis propositas & occultas, quod olim nõ aduertentes hæretici, dixerunt Prophetas more hominũ limphaticorum, qui temerè de vna sententia in aliam prorsus separatì rapiuntur locutos: sed errãt, cùm consuetudo sit Prophetarũ, post literalem sensum aperire rem figuratam quod Doctores vocãt à litera transire ad spiritum: atq; istos occultos transitus posse cognoscere, præcipua clauis est ad intelligendos Prophetas. Neq; pro libitu possumus facere transitũ, qua in re peccat glossa ordinaria, sed tunc demũ & tunc solùm, quando ipsa litera exigit, id est, quando maiora & subliniiora sunt, quæ dicuntur, quã vt præsenti rei conuenire posint aut commodè adaptari, qualia multa sunt in scriptis Prophetarum. Vnde Lyra, qui vbiq; studet retinere literam, videtur frequenter vim facere scripturæ, maximè in psalmis. Neq; rursus solidum est, quòd symbolo speciei in Prophetis totum genus significatur, in quo multũ peccat Dion. Carth. Exempli gratia, narrant Prophetæ, hunc, aut illum, aut alium quempiam, propter hoc aut illud scelus perijsse: his non significatur, quòd omnes, qui similia perpetrant, simili morte perituri sint. hoc non est scripturam exponere secundum geminũ sensum, neq; secundum allegoriam, sed per accõmodationem. Hoc enim secundum analogiam accipimus, & obliquo quodam modo ad mores & vitam nostram accommodamus, præter ipsius scripturę sensum, licet non contra scripturæ sensum fiat.

Causa, ob quam prophetauit Esaias.

Iam restat breuiter aperire causam, ob quam potisimum prophetauit Esaias. Primùm peccata, quibus populus obnoxius fuit tempore Esaiæ prophetæ, sunt hæc: ignorantia Dei, fiducia operum, superbia, contemptus fratrum miserorum, fraudes in iudicijs publicis, idololatria, & Sodomiæ vitium. Patent hæc partim ex 4. Reg. & 2. Paralip. partim ex hoc ipso Propheta. Missus est ergo Esaias, vt populum à prædictis vitijs ad vnius veri Dei cultum reuocaret. Interim suæ prophetiæ admiscet multa de Christo & eius regno, id est, Ecclesia Dei, de reiectione Iudæorum, & vocatione Gentium. Vnde obscurior est Propheta propter latentes transitus ad Christum, Ecclesiam, & Ecclesiæ sacramenta.

(·.·)

IN



IN ESAIAM PROPHETAM
COMMENTARIA F. ADAMI SASBOVT DELPHII,

CAPVT PRIMVM.

Anno ante Christū natum 796. A mūdo cōdito 3166.



isio Esaiæ filij Amos, quam vidit super Iudam & Hierusalē in diebus Oziæ, Ioathan, Achaz, & Ezechiæ regum Iuda.

Istud est titulus toti⁹ huius operis, breuiter complectēs, & nomen ipsius prophetæ, & populi, cui ipse prophetauit, & tempus, quo prophetauit.

Varia acceptio visionis.

V*isio Esaiæ*) Vocabulū (visio) variè obuium est in scripturis. Interdum enim significat actū videntis, interdum rem visui repræsentatam, interdum verò reuelationem, quandoq; etiam ipsam speciem apparitiōem: hic autem potissimùm accipi videtur pro re visa, & intellectui repræsentata. Quòd autem dicit, Visio Esaiæ, in tertia persona, & nō hoc modo, Visio, quā ego Esaias vidi, hoc facit vel modestiæ causa, vel aliorū scriptorū consuetudine. Is enim mos est scriptorib⁹ tam ecclesiasticis, quàm prosanis omnibus ferè communis, vt dum propria sua aut dicta, aut facta enarrāda veniunt, ea sub aliena persona referre malint. Sic hoc loco facit propheta noster, visio, inquiēs, Esaiæ, perinde ac si alius esset Esaias: & alius, qui hęc enarrat.

Filij Amos) hic aduertendum (vt etiam annotat Hiero.) quod Amos iste non est minorum prophetarum tertius, vt quidam arbitrantur, sed longè alius: Cuius rei fidem in primis faciunt nobis Hebræi, apud quos diuersis scribuntur literis. Amos enim pater Esaiæ, primam habet א, & vltimam ץ: Amos verò propheta primam habet ע, & vltimam ס. Præterea pater Esaiæ (vt ait Rabbi Salomon) fuit nobilis, frater Amaziæ regis Iuda: Amos verò propheta rusticus fuit, & humili loco natus. Est & tertia differētia, q̄ pater Esaiæ interpretatur fortitudo, siue robustus: Amos verò propheta populus dur⁹, vel grauis. His tamen non obstantibus alij Hebræorum regulam sequuti (qua asserūt, quòd quandocunque in titulis prophetarum nominatur pater prophetæ, vel auus, vel proauus, datur intelligi, quòd quilibet horū propheta fuerit) audēt dicere patrem Esaię prophetam fuisse, non quidem illum minorum prophetarum tertium, sed aliū quendam nobili progenie natum.

Quā vidit super Iudā.) Videre hoc loco, quēadmodū apud [illegible]icos scriptores frequentissimè, accipit[illegible] pro intelligere. Vbi noster interpres habet (super) Septuag. interpretes verterunt (contra) vt in initio aduersa, prophetare noscatur. Vox autē Hebræa על ambigua est ad vtrunque, habetque alia significata, quemadmodum in principio secundi capitis dicetur. Nomine Iuda scriptura etiam intelligit tribū Beniamin. Ab eo enim tēpore, quo diuisum fuit regnū Israel, semper tribus Beniamin adhæsit tribui Iuda: hinc & commune nomen accepit. Sensus ergo tituli est iste: hoc volumine cōtinentur tum prospera tum aduersa, quę Esaias propheta, filius Amos fratris Amaziæ regis intellexit, sciuit, imò & prædixit euētura super tribum Beniamin, Iudæ, & habitatores vrbis Hierusalē, ijs tēporibus, quibus regnauerunt Ozias, Ioathan, Achaz, & Ezechias reges Iuda. Hinc facilè colligitur, quòd eodem prophetauit tēpore, quo Ioel & Ozeas. Hactenus de titulo.

Quid nomine Iuda intelligatur.

A*Vdite cæli, & auribus percipe terra, quoniam Dominus locutus est, Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. Cognouit bos possessorem suum, & asinus præsepe Domini sui, Isiael autē me non cognouit, & populus meus non intellexit.*

A*Vdite cæli, &c.*) Antequā propheta enarrat ea, quę vidit, vt auditores suos reddat magis attentos, & ad audiendū alacriores, prouocat ipsum cælū & terrā ad audiendum ea, quę dicturus est. Huius loci duplex est cōmentarius, & vterq; egregius. Quidā enim metonymicōs hæc accipiūt, per cælos, cęlestes spiritus, seu angelos: per terrā terrę incolas intelligentes. Sic Hier. intelligendū putat. Alij verò simpliciter, & sine figura hęc accipiūt, vt propter magnitudinē enormitatēq; peccatorū populi, in vltionē & detestationē intelligatur propheta ad audiendū prouocare res etiā inanimatas, hoc sensu: Audite vos orbes cælestes, & aurib. percipe tu brutū elementū terrę, vt cùm audieritis, vos testes sitis eorū, quæ Dominus in sequētibus loquitur de populo suo, quē sibi peculiarē elegerat: Sic intelligit Rupertus, & vehementior est hic sensus, quā prior.

Duplex huius loci sensus.

Filios enutriui, &c.) Licet istud ad cuiussuis temporis homines referri potest, propheta tamen de Iudæis potissimū loqui videtur, quos quomodo Deus olim in populū peculiarē sibi elegerit, & tanquā filios cibo tum corporali, tum spirituali enutriuerit: quomodo prętera eos reliquis nationib. superiores fecerit, ad summū deniq; honoris & imperij gradum euexerit, ex varijs veteris

testamenti locis manifestum est. Legimus enim in primis, quòd miserit prophetas, qui eis cibum spiritualẽ, doctrinã videlicet salutarem suppeditarent: misit & cælitùs manna cibum corporalem in deserto, aliaq; alimẽta ad vitę sustentationem necessaria semper administrauit: forti prætereà manu admirabili modo eos à seruitute Aegyptiorũ liberauit, hostibus deniq; omnibus deuictis, ac superatis, ad terram promissionis, terrã, inquam, lacte & melle manantem, perduxit. His tamen omnibus non obstãtibus, spreuerunt Dominũ Deum suum, adorando gentiũ idola, murmurando cõtra Moysen Dei famulum, Messiam ad ipsos tãdem missum turpissima morte afficiẽdo. Meritò ergo dicit Dominus, filios enutriui & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me. Hieronymus & Rupertus istud propriè referunt ad tempora Christi, & afflictionem intelligũt vltimam captiuitatem Roman. non Babylonicam. Ad quæ tempora si referamus, non opus est exponere, quod propheta dicit: Ipsi antẽ spreuerunt me, sed petere oportet ex Euangelica historia, in qua plenissimè hoc describitur. Si verò ad tempora, quibus Esaias vixit, hic sensus est: Ipsi relicto me, ad idola confugerant, vt ex 4. lib. Reg. patet. Locus iste, similiter & sequens valde insignis est pro cõcionatoribus ad reprehendendum omnium nostrûm ingratitudinem. Licet enim Deus nobis tanta, ac tam magna quotidiè præstet beneficia, omniaq; ad vitæ sustentationem necessaria, imò superflua suppeditet, nos tamen manemus æquè ingrati, æquè frigidi, æquè à Deo auersi.

Exod. 17.

Cognouit bos possessorem suum, &c.) Ex comparatione brutorum animãtium docet maximam Iudæorum ingratitudinem, quibus tametsi Deus tanta pręstiterit beneficia, ipsi tamen Deo non hoc retulerunt, quòd bruta animantia referre solent ijs, à quibus nutriuntur, ac curantur: imò tantum non fecerunt, quantũ inter animalia illa, quæ maximè bruta sunt, facere consueuerunt. Quid quęso stolidius boue? quid stupidius asino? At bos agnoscit pastorẽ suum, & asinus pręsepe Domini sui, populus aũt Israel me non cognouit pastorem suum, & nutritiũ. Hinc & rectè Hier. ait, quòd eos non canib⁹, quod est sagacissimum animalium genus, & pro paruo cibo domũ hero suo custodit, sed stolidorum animalium generi, boui videlicet, & asino cõparauit. Quæ animalia etsi stolida sint, omnisq; rationis expertia, tamẽ domino suo pro exiguo pabulo, quod accipiũt maximum referunt laborẽ in frangẽdis glebis, in ferendis oneribus. Est ergo pathos à minori: valet enim locus iste multũ ad mouendos affectus. Quantum ad lectionẽ attinet, non habent hîc Hebræi pronomen, me, sed legunt, Israel autem non cognouit, nec quisquam alius pręter Septuaginta. Si omittatur, sensus est: Israel non cognouit possessorem suum, & præsepe domini sui.

V*Æ gẽti peccatrici, populo graui iniquitate, semini nequam, filijs sceleratis. Dereliquerũt Dominum blasphemauerunt sanctum Israel abalienati sunt retrorsum. Super quo percutiã vos vltrà, addẽtes præuaricationẽ? Omne caput languidũ, & omne cor mœrẽs. A planta pedis vsq; ad verticẽ, nõ est in eo sanitas, Vulnus, & liuor, & plaga tumẽs: non est circumligata, nec curata medicamine, neq; fota oleo.*

V*Æ genti peccatrici, &c.*) Particula Hebræa, quã noster interpres vertit (væ) ambigua est. Interdũ enim nominantis particula est, interdum verò dolentis, & eadem vox est apud Hebręos הוי hoi videlicet, quã interpres noster, hoc loco per (væ) particulam comminantis, & infrà eodem capite per (heu) dolentis particulam, transtulit: cùm ait: Heu consolabor, &c. Et quidam intelligunt, vt sit hoc loco particula Dei dolentis super cæcitate, & ingratitudine populi sui. Alij verò, vt sit particula Dei comminantis æternam damnationem, quorum sententia videtur magis consentanea textui. Est prætereà hoc loco congeries Rhetorica, qua significat propheta gentem vehementer peccatricem, omniq; flagitiorum genere plenã. Hoc ergo gens est peccatrix, quod populus grauis iniquitate: & hoc populus grauis iniquitate, quod semen nequã, & cætera idem valent, sed repetit toties, & idem inculcat propheta ad maiorem vehementiã & exaggerationem. Est etiam locus iste multũ insignis ad mouendos affectus.

Dereliquerũt Dominum, &c.) Quomodo Iudæi, seu populi Israelitici dereliquerũt Dominum Deũ, manifestè docetur in lib. Reg. 3. Reg. 11
Exod. & alibi sæpius, quando cultum veri 12. 14. 16.
Dei transtulerunt ad idolũ: *Blasphemarunt.*) Exod. 32.
Verbũ Hebræum נאצו natsu significat abijcere, flocci facere, reprobare: & quãdo est coniugationis grauis, videlicet piel, significat iracundũ facere. (Sic enim verterunt hũc locum Septuag.) quæ significatio huic loco maximè consentire videtur.

Sanctum Israel, &c.) Est periphrasis ipsius Dei, qui sanctus Israel vocatur ex eo potissimùm, quòd populum Israel sibi peculiariter electum sanctificauit, à quo proinde Israel sanctitatem suam habebat. Sensus ergo est: Iudæi relinquẽdo verum Deum, eiusq; cultum ad idola transferendo, atque in eo obstinati perseuerantes, Deum irritauerũt, & ad iracundiam prouocàrunt.

Super quo percutiam vos, &c.) Ex hoc, Inquit Hiero. testimonio discimus, idcirco Dominum percutere delinquentes, non intendendo finaliter, vt affligat, sed vt afflictos corrigat, atq; emẽdet, vt ipsa afflictio nõ tã pœna sit,

Duplex huius loci sensus. sit, q̃ emendatio. Est huius loci duplex sens², & vterque satis conueniens, quorum prior est: Nõ inuenio, quã plagis vestris adhibere possim medicinã, ita membra vestra vndique vulneribus sunt plena, vt nullã corporis partem, quæ non sit antè percussa, reperiã. Ex qua interpretatione patet, quid hoc sit, quod dicit, Super quo, nempè super quo membro, siue in qua corporis parte. Non licet tamen hic imaginari, quòd quiuis in populo, in qualibet corporis parte ita fuerit afflictus, atque vulneratus, vt nulla prorsus corporis particula esset sana, aut integra: sed sciendum est, prophetam considerare populum istum, veluti vnum quoddam corpus, cuius caput obtinent Principes & Reges, cor autem prælati, doctores & presbyteri: pedes verò siue infimam partem, plebei, & indoctum vulgus, quos omnes in suo ordine ita afflixerat Deus, vt nulli iam restarent affligendi. Altera interpretatio est ista: Nullas inuenio plagas, quibus vestram frãgam duritiam. Quanto enim tormẽta, quę adhibeo, sunt maiora, tãto magis crescit impietas vestra atque iniquitas: vnde nihil restat, nisi vt deseram vos, & sinam ambulare secundum desideria cordis vestri. Atque hæc est summa & grauissima Dei vltio, quando hominem in peruersa sua voluntate relinquit, nõ castigando eũ ex affectu paterno in hac præsenti vita. De hac vltione ipse loquitur Psal.
Psal. 80.b 80. Dimisi eos secundum desideria cordis
Osee 4.e eorum, ibunt in adinuentionibus suis. Item Osee: Non visitabo super filias vestras, cùm
Eze. 16.e fuerint fornicatæ, &c. Præterea Ezech. 16. Zelus meus recedet à te, & non irascar tibi amplius. Et Pau. ad Ro. Propter quod tradidit
Ad Ro. 1.d illos Deus in desideria cordis eorũ. Ex hac posteriori interpretatione quiuis facilè animaduertit illud, super quo, hic longè aliter sumi, quàm in priori interpretatione. Ibi enim, vti diximus, accipiebatur pro mẽbro, aut alia corporis parte: hîc verò, pro plaga ipsa, aut afflictione, vel tormento. Vtramq; expositionem refert Hieronymus.

Omne caput languidum, &c.) Per metaphorã (ait Hiero.) docet, quòd à principibus vsq; ad extremam plebem, à doctoribus vsq; ad imperitum vulgus, in nullo sit sanitas: sed ad vnum omnes in impietatẽ pari ardore cõsentiant. Quia superiùs diximus, & hic iterum dicendum putamus, prophetam considerare populum istum, veluti vnum quoddam corpus: ideò videre oportet, in quo cõsistat similitudo. Illa autem in hoc potissimùm sita est, quòd quemadmodum in corpore humano caput, in quo sensus maximè vigent, & cor, à quo est initium omnis motus, sunt præcipuæ corporis partes, à quibus reliqua membra gubernantur, & in suo officio diriguntur: Ita in populo isto, qui corpus quoddam mysticum est, caput sunt ipsi reges & principes, cor verò sapientes & doctores, quorum officium est, reliquam plebis multitudinem regere, & in suo quemq; officio dirigere & retinere. Nihil ergo aliud hoc loco dicere vult propheta, quàm quòd tam reges, quàm plebei, tã doctores, quàm imperitum vulg², & ad vnum omnes declinauerunt à virtutibus ad omne flagitiorum genus.

A planta pedis, &c.) Manet adhuc propheta in incepta metaphora. Sicut enim est videre in corporibus humanis, quæ aut verberibus liuent, aut plagis tument, aut vulnerib. hiãt: ita in hoc populo est, quià minimo vsq; ad maximũ, non ad horam tantùm peccato cõsentiunt, perpetrantq;, sed & longo peccandi vsu liuescũt, & cum tumore superbie culpam defendũt, imò maxima inter se discordia hiant. Varij hic varia speculãtur. Quidam enim per vulnus intelligunt interiorẽ animæ lęsionem, peccatum videlicet cordis: per liuorem autem, peccatum oris: liuor enim ex quadam occulta læsiõe causatur: per plagam verò tumentem, peccatum operis designatur, quod instar manifesti vulneris foras erumpit. Alij verò per vulnus intelligunt apertam & manifestam malitiam: per liuorem, latentem inuidiam: per plagam tumentem, animi inflati elationem. His itaq; potissimũ vitijs scribit propheta obnoxios fuisse Iudæos, & vsq; in hodiernum diem, obnoxios esse: quare teste Apostolo peruenit in eos ira Dei vsq; in finẽ, vnde sequitur.

Non est circumligata, &c.) Sermo iste dupliciter intelligi potest. Primò, Nõ est circũligata, quia videlicet nemo fuit, qui circũligaret, aut curaret, oleõue foueret. Secũdò, Nõ est circumligata, quia videlicet noluerunt medentis manũ admittere. Et hunc esse sensum prophetæ magis verisimile est, ad quẽ etiam inuitant Septuaginta interpretes, qui, vbi noster vertit, non est circumligata, reddiderunt, Nõ est malagma imponere: vt nõ sit ex defectu medici, sed ex inuidia malæ habentis. Sensus ergo est: Voluit Deus Iudæos fascijs salutis circumligare, & ad pœnitentiã adstringere, sed ea (prò dolor) fuit eorum peruersitas, vt noluerint pœnitẽtiæ ligamenta admittere. Effudit de latere suo aquam & sanguinẽ medicamentũ salutis æternæ, sed recusarunt accedere. Dedit prætereà oleum. i. spiritus sancti gratiã credentibus in se, ita, vt loquerentur omnibus linguis homines idiotæ, sed noluerunt audire. Hactenus ab illo loco, Super quo, & c. ostendit propheta populi in peccatis obstinationem, iam sequitur obstinationis pœna.

T*Erra vestra deserta, ciuitates vestræ succensæ sunt igni. Regionem vestram coram vobis alieni deuorant, & desolantur, sicut in vastitate hostili.*

filij. Et derelinquetur filia Sion, vt vmbraculum in vinea, & sicut tugurium in cucumerario, & sicut ciuitas, quæ vastatur. Nisi Dominus exercituum reliquisset nobis semen, quasi Sodoma fuissemus, & quasi Gomorra similes essemus.

T*Erra vestra deserta, &c.*) Futurum tanquã præteritum enunciat, propter certitudinem prophetiæ. Sensus est: Quia vos Iudęi tot modis, tantisq; beneficijs ad meliora prouocati, manetis in cæcitate & malitia vestra obstinati, propterea terra vestra deseretur, ciuitates vestræ succendentur igne, regionem vestram vobis aspicientibus hostes tui deuorabunt, & in nihilum redigẽt. Hæc sub Babylonijs magna ex parte impleta sũt, quando incenso templo, subuersa Hierusalem, regionem decem tribuum Samaritani occupauerunt, & in tantam terra repromissionis redacta est solitudinem, vt etiã à leonibus, alijsque feris bestijs inhabitaretur. Plenius verò & perfectius impleta sunt in aduentu Romanorum, tempore Titi & Vespasiani, qui ita vastauerunt, adeoque solo æquàrũt ciuitatem Hierusalem, vt ne lapis quidem relinqueretur super lapidem. Quæ Iudæorum vastatio, atque dispersio vsq; in finem mundi perdurabit.

Quare Hierusalem vocetur filia Sion.

Derelinquetur filia Sion, &c.) Est periphrasis ciuitatis Hierusalẽ, quæ vel propterà vocatur filia Sion, quia ædificata in pede montis Sion, ex eo quasi nasci videbatur: vel quia Deus eam non aliter, quàm filiam dilectam maximo paternæ pietatis affectu prosequebatur. Quam ciuitatem prædicit hic, similitudine quadam ab agricolis desumpta, penitùs destruendam. Cucumerarium autem est locus, in quo sunt, vel crescunt cucumeres: Vmbraculũ verò est casula illa, siue domuncula iuxta vineam extructa, in qua ipsi vinearũ cucumerumque custodes, propter solis ardorem, aerisque intemperiẽ latitant, vel ad fures arcendos, vel bestiolas, ne frugibus noceant, abigendas. Similitudo ergo prophetæ hæc est: Sicut sub finẽ æstatis, vindemia iam peracta, & cucumeribus, alijsq; vndique collectis, vinearum, cucumerumque custodes tuguria sua, aut casulas destruunt, penitusq; demoliuntur: Ita florentissima ista ciuitas, instar vilissimi tugurij, in nihilum prorsus redigetur: nec simpliciter sicut custos vineæ tuguriũ suũ destruit, demolietur, sed hostiliter, cum impetu & crudelitate quadam hostium, atq; hoc est, quod ait: Sicut in vastitate hostili.

Cucumerariũ. Vmbraculum.

Nisi dominus exercituum, &c.) Vox Hebræa שריד sarid, quam noster interpres (semen) transtulit, significat paruas reliquias. Secundum quosdam ergo sensus est: Nisi dominꝰ exercituum reliquisset nobis paucos illos ex captiuitate Babylonica, sub Zorobabel duce & sacerdote Iesu filio Iosedec reuersos, tota gens nostra perijsset, sicut Zodoma & Gomorra perierunt. Sic Lyra, cuius expositionem is facilè sequetur, qui solùm inspexit ea, quæ præcedunt & sequuntur in Esaia: sed qui D. Paulum magnifico necnon viuifico spiritu præditũ, in epistola ad Roma. vel à limine salutauerit, dicet hunc esse sensum: Nisi dominus exercituum reliquisset nobis paruas reliquias, diuam Virginem videlicet, Apostolos, & paucos alios ex Iudæis credentes, tota gens nostra Iudaica penitùs abolita fuisset, non aliter, quàm Zodoma & Gomorra. Voluit ergo significare propheta, paucos admodum futuros, qui Christum in propria venientem reciperent, atque in eum crederent. Quapropter oportet hoc loco aduertere subitum prophetæ transitum à litera ad spiritũ, quod illis frequẽs est & peculiare, sed in eo, quod sequitur, redit iterum ad literam. *Ad Ro. 9.*

A*Vdite verbum Domini principes Sodomorum, percipite auribus legem Dei vestri populus Gomorra. Quò mihi multitudinem victimarum vestrarum dicit Dominus? Plenus sum, holocausta arietum, & adipem pinguium, & sanguinem vitulorum, & agnorum, & hircorum nolui. Cùm veniretis ante cõspectum meum, quis quæsiuit hæc de manibus vestris, vt ambularetis in atrijs meis? Ne offeratis vltrà sacrificium frustrà: Incensum abominatio est mihi.* *Amos. 5. f.*

A*Vdite verbum Domini, &c.*) Licet hæc prima fronte in bonam partem interpretari posse videantur, in malam tamẽ omninò accipiẽda sunt. Vocat enim Propheta Iudæos principes Zodomorũ, non quòd principatum, aut imperium aliquod in Zodomitas exercebant, sed quia illorum in omni flagitiorũ genere imitatores extabant, quẽadmodum idem Propheta eis in sequentibus improperat, dicens: Peccatũ suum quasi Zodoma prædicauerunt, nec absconderunt. Similis phrasis est in Euãgelio Ioannis, quũ Christus ait, eos ex patre esse diabolo, quia eius faciunt desideria. Referunt Hebræi Esaiam duabus potissimùm de causis à Iudæis interfectum, quarũ prior hoc loco ponitur, quia videlicet eos principes Zodomorum, & populum Gomorræ appellauit. Altera est, quòd cùm Dominus Exod. 33. dixisset ad Moysen: Nõ poteris videre faciem meam, nõ enim videbit me homo, & viuet: ipse tamen infrà capite sexto ausus est dicere: Vidi Dominum sedentem super solium excelsum. *Infra. 3. b.* *Duabus de causis Esaias à Iudæis occisus.*

Quò mihi multitudinem victimarum, &c.) Carpit hic Propheta perniciosam in Iudęis operum confidentiam. Istud est verbum ô Iudæi, quòd Deus vult vos audire. Ad quid, ait, tantam victimarum multitudinem mihi quotidie offertis? an putatis me ijs indigere? quasi dicat, minimè, atque hoc est, quod sequi-

sequitur, Plenus sum, pro quo Hebræi legunt, diues sum, id est, nulla re indigeo, nec proinde victimis vestris, aut sacrificijs opus habeo. Mea enim est terra, & plenitudo ei⁹. Sunt, qui hæc, & sequētia ita simpliciter exponunt, vt dicant Dominum hic prorsus repræhēdere, & reijcere sacrificia, & cæremonias Iudæorum, verùm eorum tantùm, quibus loquebatur Propheta, & propterea sæpè emphaticôs dici (vestra) iuxta illud, quod in Prouerbijs scribitur: Victimæ impiorum abominabiles sunt. *Prouer. 15.* Hæc expositio quibusdam non placet, propterea, quòd hac ratiõe etiam repudiaret illa: Quærite iudicium, subuenite oppresso, &c. quæ sunt in eodem hoc capite, cum & hæc in peccatoribus minimè placeant Deo. Sed respondendum, Deum illo loco non requirere vnum genus virtutis atque alterum, sed paucis virtutibus enumeratis, omnes per synecdochen intelligit, vt hic sit sensus Esaiæ: Quicquid iudicaueritis pertinere ad charitatem Dei, & proximi, hoc vbi præstiteritis, grata erunt mihi oblationes, & sacrificia vestra. Errabāt enim in hoc Iudæi, quòd præstitis cæremonijs, omnia sibi salua esse credebant, sed nihil minùs, quoniā illas postremo loco habet Deus. Primo verò loco charitatē. Secundo in hoc errabant, quòd non respiciebāt in fidē mediatoris, qui est propitiatio pro peccatis nostris, sed remitti sibi peccata putabant, si solùm præstarēt cæremonias suas etiam fide vacuas. Ex his facilè est intelligere Esaiam, qui in eis arguit perniciosam fidem operū. Alij tamen vetustissimi quiq;, vt Irenæus, Tertullianus, Cyprianus referunt hæc ad tempora Christi, & clausulam illam: Manus enim vestræ sanguine plenæ sunt, interpretātur de sanguine illo, de quo dicitur in Euangelio: Sanguis eius super nos, & super filios nostros. *Mat. 27. c Ioan. 19.* Et secundum hos etiam facilè est interpretari prophetā, cessatq; illa quæstio, quomodo Deus hìc reijciat Iudæorum sacrificia, quæ in lege præcepit sibi offerri, quia in morte Christi illa iam finem acceperant. Hieronymus tamen, qui & ipse refert hæc ad eadem tempora, notat, quòd propheta vsus sit verbo præteriti temporis (nolui.) Quia, inquit, in præterito dicit (nolui) nunquam se hostias Iudæorum voluisse demōstrat, quòd in Psalm. 49. legimus: Non accipiam de domo tua vitulos, &c. Et hoc sensu intelligendum dicit, quòd hostiæ & immolatio victimarum non principaliter à Deo quæsita sunt, sed propter alium finem, ne videlicet idolis immolarentur, & vt à carnalibus victimis, quasi per typum & imaginem ad spirituales hostias transiretur.

Holocausta arietum, &c.) Eorum, quæ sacrificijs legalibus offerebantur, alia holocausta, alia verò hostię dicebantur. Holocausta autem tota in altari cremabātur, & inde dicta, quasi tota incensa, vnde & aliàs incensum appellantur, vt infrà, cùm ait: Incēsum abominatio est mihi. *Holocausta* Horum autem tria erāt genera: primum, bouis: secundum, ouis, aut capræ: tertium, auium, turturum videlicet, aut columbarum. Hostiarū verò, solis crematis adipibus, cætera cædebant in vsum sacerdotis, seu eorum, qui offerebant. *Hostia.*

N*Eomeniam, & sabbathum, & festiuitates aliàs non feram, iniqui sunt cœtus vestri. Calendas vestras, & solennitates vestras odiuit anima mea, facta sunt mihi molesta, laboraui sustinens. Et cùm extenderitis manus vestras, auertam oculos meos à vobis: & cùm multiplicaueritis orationem, non exaudiam: Manus enim vestra sanguine plena sunt.* *Amos 5. f Infr. 58. c*

N*Eomeniam, &c.*) Neomenia autē festum erat, propter gubernationis diuinę beneficium, in nouilunio: *Neomenia.* Sabbathum verò in memoriam creationis mundi, septimo quoque die à Iudæis celebrandum. *Sabbathū.* Per alias festiuitates intelligit festa tabernaculorum, tubarum, Paschæ, Pentecostes, &c.

Iniqui sunt cœtus vestri, &c.) Redditur hîc vna causa, ob quam Deus reijciat, & contemnat Iudæorum sacrificia, quia videlicet animo impœnitenti, & in malitia obstinato ea offerebant. *Quare Deus contemnat Iudæorum sacrificia.* Quod hoc loco interpres noster vertit Calendas, superiùs Neomeniam transtulit, estq; eadem vox vtrobique apud Hebræos, nempè חדשים chodscechem.

Odiuit anima mea, &c.) Non est hoc ita intelligēdum, quasi Deus animam habeat, sed loquitur humano more. Non enim intelligerem⁹, nisi per corporalia nobis loqueretur.

Et cùm extenderitis manus, &c.) Est periphrasis orationis, seu precum. Sensus est: Cùm tempore tribulationis confugeritis ad auxilium meum, & misericordiam implorandam, non præstabo vobis eam, sed potiùs lōgè remouebo à vobis, atq; hoc est, quod dicitur in Euangelio: Scimus autem quia De⁹ peccatores non audit. *Ioan. 9. f* Ad plenioré huius loci intellectum sciendum, quod peccatores dupliciter orant. *Peccatores dupliciter orant.* Quidam enim orant, quēadmodum publicanus ille Euangelicus, qui orabat pœnitenti corde remitti sibi, quod commiserat: *Luca 18.* & horum preces nūquam spernit Deus. Alij autem orant, quomodo Pharisæus ille, pleni inuidia, odio, ira, nihil cogitantes de vita in melius commutanda, sed securè viuunt, interim legunt orationē dominicam, aut septem psalmos: hos ita orantes nō exaudit Deus. Et tales erant isti, quibus hic loquitur Esaias.

Manus enim vestra sanguine plena sunt, & cæt.) Hæc particula (saltem secundum eos, qui supra dicta referunt ad populum Iudæorum captiuitatem Babylonicam præcedentem) continet aliam causam, ob quam Deus reijciat, & cōtemnat Iudæorum sacrificia, ceremonias,

Quid nomine sanguinis aliquando intelligatur. *Psalm. 50.*

moniąs, & oblationes. Nomine sanguinis, Scriptura frequenter vtitur pro rebus crassioribus, & peccatis quasi corporalibus. Sic Dauid: Libera me de sanguinibus, &c. Sẽsus est: Propterea sacrificia vestra & ceremoniæ nõ sunt mihi accepta, imò cũ nausea, & magno tædio sustineo vos ea offerẽtes, quia manus vestræ sanguine plenæ sunt, id est, quia maximi estis peccatores, quia nihil sapitis, nihil intelligitis, nisi crassa illa & corporalia sacrificia, nihil interim cogitãtes de vita mutanda, nihil soliciti de fide & charitate. Postquã aũt in præcedẽtibus propheta ostẽdit maximã Iudæorum ingratitudinem, & proinde eorũ sacrificia, festiuitates, & id genus alia Deo esse ingrata, pergit in sequẽtibus declarare, quid facere debeant antequã eorum sacrificia sint Deo grata & accepta.

Lauamini, mundi estote, auferte malum cogitationum vestrarum ab oculis meis: quiescite agere peruersè, discite benefacere: quærite iudiciũ, subuenite oppresso, iudicate pupillo, defendite viduã, & venite, & arguite me, dicit Dominus. Si fuerint peccata vestra vt coccinũ, quasi nix dealbabuntur: & si fuerint rubra, sicut vermiculus, velut lana alba erũt. Si volueritis, & audieritis me, bona terræ cõmedetis. Quòd si nolueritis, & me ad iracundiã prouocaueritis, gladius deuorabit vos, quia os Domini locutũ est.

Lauamini, mundi estote. &c.) Licet sint, qui hæc de corporali baptismatis lotiõe intelligant, textui tamen magis cõsentaneum videbitur, si de spirituali lotione interpretemur, hoc sensu: Si in precibus vestris vultis exaudiri à me, si vultis, vt sacrificia vestra sint perfecta, & mihi grata, lauamini, id est, purgate vos nõ à corporali immunditia, sed ab omni mẽtis malitia, mundi, id est, puri & alieni estote ab omni ira, odio, inuidia, alijsq; vitijs: prauas præterea cogitationes ex animis vestris deponite, ne oculos meos offendant. *Quiescite agere peruersè, &c.*) Sensus est: Vos hactenus lõga consuetudine, pessima quæq; vitia perpetrare assueuistis, iã mutatis vicibus assuescite optima quæq; agere, virtutes exercere, operibus charitatis insistere, cæteraq; pietatis opera proximo exhibere, atq; hoc est, quod sequitur: Quærite iudicium, subuenite oppresso, iudicate pupillo, defendite viduam.) Istis paucis synecdochicõs significare vult propheta omne genus bonorum operum, quibus proximo quoquo modo subueniri potest.

Docet, quibus præstandis Deus placari potest.

Venite, & arguite me dicit Dominus. Hæc (inquit Dominus) superius enumerata vbi præstiteritis, si non reddidero vices & præmia, quæ pollicitus sum, contendite mecũ in iudicio, arguite me infidelitatis, inconstantiæ, & leuitatis: Si fuerint peccata vestra vt coccinum. i. si fuerint peccata vestra in modum coccini sanguinea, id est, valdè enormia & grauia, quasi nix dealbabuntur, id est, diluentur prorsus, & condonabuntur vobis si tamen præstiteritis ea, quæ dixi. Quæ sequuntur, eundẽ habẽt sensum: Et si fuerint rubra quasi vermiculus, velut lana alba erunt. Hic aduertẽdum, quod vbi noster interpres habet vermicul⁹, vox Hebræa כתולע cattola ambigua est: significat enim vel vermiculũ, vel colorem purpureum. Estq; hic insignis locus, docens, quibus præstandis Deus placari potest. Licet enim nihil eorũ, quæ iustificationẽ præcedunt, siue fides, siue opera ipsam iustificationis gratiã promereãtur, ipsa tamẽ opera, sicut fides, hanc impetrant. Prouocant enim misericordiã Dei ad dandum illã homini, disponuntq; hominem ad illam recipiendã. Docet istud hoc loco clarè Esaias: nam quibus ipse loquebatur, peccatores adhuc erãt, & dicit: Si hæc feceritis, quæ iam commemoraui, peccata vestra, quæ prius in modum coccini erant sanguinea, penitùs diluentur. Quod putat Philippus aduersari doctrinæ Euãgelicæ. Verũ quidem est ad culpæ remissionẽ primas habere fidẽ, cum fide tamen etiam opera ipsa conferunt ad culpæ remissionem, ita, vt Dei misericordiã prouocent ad purgationem & iustificationem. Quare hic locus, cùm sit insignis & manifestus, notãdus est contra eos, qui omnia fidei tribuunt, operibus nihil.

Si volueritis & audieritis me, &c.) Bona terræ quidam hic dici putant ea, de quibus Psalm. 26. Credo videre bona Domini in terra viuentium, hoc est, intelligunt illa bona, quibus fruuntur beati in vita æterna. Verũ quia Iudæis loquebatur, qui nondum spiritualia capere poterant, simplicius videbitur, si dicamus, quòd polliceatur bona præsentis sæculi, vt saltem præsentibus inuitati faciant, quæ præcepta sunt. Sẽsus ergo est: Si volueritis præstare, quæ superiùs commemoraui, & obtẽperaueritis præceptis meis, eritis felices in hoc mũdo, & omnium rerum copia affluentes: quòd si nolueritis audire & obtemperare, sed contrà me ad iracundiam prouocaueritis, eritis miseri & infelices: gladius hostilis, scilicet Babylonicus, vel secundum Hier. Romanus exercitus delebit vos funditùs. Quod reipsa postea impletum est. Quia os Domini locutum est, cuius sententia (permanentibus hominum peccatis) immutari non potest. Hic locus diligẽter notandus est: multum enim facit pro statuendo libero hominis arbitrio.

Quomodo facta est meretrix ciuitas fidelis, plena iudicij? Iustitia habitauit in ea, nunc autem homicidæ. Argentum tuum versum est in scoriam vinum tuum mixtum est aqua. Principes tui infideles, socij furum. Omnes diligunt munera, sequuntur retributiones. Pupillo non iudicant, & causa viduæ non ingreditur ad illos. Propter hoc ait Dominus Deus exercituum fortis Israel. *Hier. 5. &*

Quomo-

Quomodo facta est meretrix, &c.) Miratur spiritu prophetico, quòd ciuitas illa Hierusalem, quę quondam fuit fidelis, omniumque fidelium receptaculum, tam subitò facta sit meretrix, id est, infidelis, relinquendo verum Deum, & conuertendo se ad idola. Licet hæc secundum D. Hierony. plenius ad tempora passionis Christi (quando omnes declinauerunt, simul inutiles facti sunt) referātur, rectè tamē de ijs, qui fuerunt tempore Esaiæ, intelligi possunt, & sic totum ferè hoc caput exposuimus. Tametsi locus iste de duplici fornicatione & spirituali & corporali intelligi possit, magis tamen loqui videtur de fornicatiōe spirituali. Est autem fornicatio spiritualis, quando homo Deo relicto & neglecto, seruit idolis aut vitijs. Quid verò sit fornicatio corporalis, notius est, quàm vt declaretur. Ciuitas ergo fidelis, quæ quondam vnum tantùm agnoscebat virum, Deum videlicet, eique fidem seruabat, quomodo nunc facta est fornicaria, vt relicto vero Deo, adhæreat idolis & seruiat illis?

Quid fornicatio spiritualis.

Iustitia habitauit in ea, &c.) Pro eo, quod nos habemus (habitauit) Septuaginta interpretes transtulerunt ἐκοιμήθη. id est, dormiuit seu requieuit: Et per fictionem introducit iustitiam tāquam personam, hoc sensu: In ciuitate Hierusalem, in qua tanquam in sede sua olim morari & magna cum pietate exerceri solet vera iustitia, nunc hac postposita & profligata, magna cum impietate homicidia exercentur, & proinde iniustitia & homicidæ morantur in ea.

Quid nomine argēti Scriptura intelligat. *Psalm. 11.* *Scoria.*

Argentum tuum, &c.) Per argentum scriptura ferè intelligit doctrinam puram & incontaminatam. Vnde Dauid Psalm. 11. Eloquia Domini, eloquia casta, argentum igne examinatum. Scoria propriè est spurcitia illa siue sordes, quę ex metallo inter coquendum veluti spuma quædam, expurgatur. Sensus est: Doctrina à Moyse purè & syncerè olim tradita, vestris traditionib. vitiata est & adulterata. *Vinum tuum, &c.*) Istud eādem habet sententiam cum superiori particula. Sensus est: Lex Dei pura, & (vt ita dicam) mera veritate subnixa, Scribarum & Pharisęorū traditionibus deprauata est: quod pleniùs docet Saluator in Euangelio, dicens eos violata atq; omissa lege Dei, sequi mandata hominum. Sic & hodie, qui austeritatem scripturarum (qua possunt & debent audientes corripere, hominumq; mores & vitia reprænhendere) vertunt ad sensum mitem, atque adeò ad gratiam loquuntur, vt delectent auditores suos, violant scripturas. Qui in Germania hodie scribunt commētaria, putant pertinere ad constitutiones Pontificis, & regulam S. Francisci, & aliorū. Haberet quidem illorum opinio aliquam apparentiam, si docere possent eas pugnare cum fide aut præceptis Euangelij, quod certè nunquam poterunt.

Matth. 15

Qui violāt Scripturas.

Principes tui infideles, &c.) Videtur hic loqui non de ea infidelitate, qua quis dicitur non habere fidem, vt in Euangelio Ioannis: Nunquid ex Principib. aliquis credidit in eum? sed de eā, qua quis dicitur iniustus in iudicio, aut in rebus emendis vel vendendis, aut alijs quibuscunque contractibus, quam etiam Cicero intelligeret. Cui interpretationi fauent, quæ sequuntur: *Socij furum, &c.*) Sensus est: Superiores tui tam ciuiles, quàm ecclesiastici infideliter suis funguntur officijs: In iudicando non iustitiā & æquitatem, sed munera quærunt: *Pupillo non iudicant*) quia videlicet ex eius causa non sperant munera: *Viduarum causa non ingreditur ad illos*) id est, Viduarum causas non suscipiunt defendendas aut iudicandas, propterea quòd ex talibus non expectant retributiones. Ditescunt per rapinam, non proponunt iustitiam, sed pecuniam.

Heu ego consolabor super hostibus meis, & vindicabor de inimicis meis. Et conuertam manum meam ad te, & excoquam ad purum scoriam tuam, & auferam omne stannum tuum, & restituam iudices tuos, vt fuerunt prius, et consiliarios tuos, sicut antiquitus.

Heu consolabor, &c.) Heu, vox est Dei dolentis. Nō enim delectatur Deus in punitionib. aut pœnis hominib. irrogandis, sed ipse (licet inuitus) punit, quia peccata nostra hoc merentur. Quod ait, Consolabor, loquitur humano affectu: homines enim iniuria affecti, si se de iniuria sibi illata vlcisci queunt, magnam inde, imò totam interdum capiunt consolationem, & satiatur eorum animus. Quod ergo ait: Consolabor super hostibus meis, nihil aliud est, quàm si dicat, vindicabo de hostibus meis, & supplicium sumam, quod sequens particula plenius declarat.

Et conuertam manum meam, &c.) Secundum quosdam vox est Dei irati & comminantis, vt sensus sit: Extēdam manum meam ad puniendum. Estq; metaphora ab aurifabris desumpta, qui adhibito igne, aurum à sordib. purgant. Sensus est: Sicut aurifaber rudem auri massam tamdiu igne coquit atque examinat, donec purum aurum à sordibus secernatur: ita & ego igne tribulationū, tormentis varijs, afflictionibus & angustijs tam diu vos afficiam, donec sordes peccatorum vestrorum ad plenum expurgatæ fuerint. Alij volunt, vt sit vox Dei propitij, quod non est infrequēs Prophetis, etiam in eadem periodo miscere ea, q̄ sunt Dei propitij, & ea quæ sunt Dei irati, vt patet Ozeæ: Quomodo dabo te Ephraim, protegā te Israel? quomodo dabo te sicut Adama: Ponam te vt Ceboim? *Ozea. 11.*

boim? Hæc nemo dubitat, quin verba sint i-
rati Dei: & statim subiungit, Non faciam fu-
rorem iræ meæ. Et sic exponit Rupertus, vt
sit vox Dei propitij. Vtraq; expositio est bo
na. *Et auferam omne stannum.*) Stannum oppo-
nit argento. Sensus est: omnes doctrinas fal-
sas, humanasque traditiones, quibus legem
meam coinquinastis, auferam à vobis.

Et restituam iudices. &c.) Priores Iudices fue
runt Moyses, Iosue & cæteri, à quibus liber
Iudicum habet nomen impositũ: postea fue
runt Dauid, Salomon & alij. Vult ergo dice
re, quòd restituet priores iudices, non om-
ninò eosdē, sed illis in vera iustitia & æqui-
tate similes, hoc est, insignes dabit iudices,
qui non secundum affectum, sed ex æquita-
te iudicabunt. Quod Iudæi impletum arbi-
trantur post captiuitatem Babylonicā, quan
do habuerunt iudices Zorobabel, Nehe-
miam, Esdram, aliosque similes, qui vsque
ad Hyrcani tempora populo præfuerũt, cui
in regnum successit Herodes. Nostri verò
rectius & verius (vt ait Hiero.) referunt hęc
ad tempora Christi, hoc sensu: Restituā vo-
bis iudices vestros, Apostolos videlicet &
alios, qui per Apostolos credituri sunt, &
principes Ecclesiæ futuri. Ad hunc sensum
inuitant quæ sequuntur, nempe: Post hęc vo
caberis ciuitas iusti. Nam consuetudine scri
pturæ, nomine iusti significatur Christus,
cùm alijs in locis, tum maximè in Actis cap.
Act. 7. g. 7. Occiderunt eos, qui prædicabant de ad-
uentu iusti. Ob hæc tamen & ea, quæ sequun
tur, non est omninò necesse, vt hæc refera-
mus ad tempora Christi. Quidam tamen cō
cretum pro abstracto poni dicunt iustum ꝑ
iustitia. Si intelligamus de tempore captiui-
tatis Babylonicæ, notandum est, quòd vtran
que liberationem miscet, quia liberatio Ba-
bylonica typus fuit liberationis factæ per
Christum.

POst hæc vocaberis ciuitas iusti, vrbs fidelis. Sion
in iudicio redimetur, & reducent eam in iustitia.
Et conteret sceleſtos & peccatores simul. & qui
dereliquerunt Dominum, consumentur. Confunden-
tur enim ab idolis, quibus sacrificauerunt. Et erube-
scetis super hortis, quos elegeratis, cùm fueritis velut
quercus defluentibus folijs, & velut hortus absque a-
qua. Et erit fortitudo vestra vt fauilla stuppæ, & opus
vestrum quasi scintilla. Et succendetur vtrunq; simul,
& non erit qui extinguat.

POst hæc vocaberis ciuitas iusti.) Videlicet Chri
sti, quando misso de cælis spiritu sancto,
fortitudine construeris, & virtute cælesti
corroboraberis. Hęc inquit Hier. perspicuè
de Ecclesia, quę in Dominum creditura est,
tam de Iudæis, quàm de Gentibus prophe-
ticus sermo complectitur. *Vrbs fidelis.*) Anno-
tauimus priùs in expositiōe illius loci: Quo
modo facta est meretrix ciuitas fidelis, etc.
quæ sit vrbs fidelis, & diximus quòd illa,
quæ solùm vnum agnoscit maritum, scili-
cet Christum verum Deum, & illi fidem ser
uat.

Sion in iudicio redimetur &c.) Per Sionem in-
telligit reliquias ex Israhelitis saluandas. Iu
dicium rectè intelligitur illud de quo apud
Iohann. 12. Nunc iudicium est mundi, nunc
princeps huius mundi eijcietur foras. Sen-
sus est: Deus pater aliquando misertus gene
ris humani, sumet partes iudicis, dabitque
aduocatum, mediatorem & satisfactorem,
vbi causam egerit, proferet Deus senten-
tiam pro humano genere contra Diabolum
huius mundi principem, & sic liberabitur
Sion. Causa autem nostra erat, quòd eramus
digni ęterna morte, à qua per Christum me-
diatorem liberati sumus. Vocabula ista, iu-
dicium & iustitia, iucunda sunt, pulchra ac
planè aurea, & proinde in scripturis præci-
puè in Psalmis frequentissimè obuia: Secun
dum iudicium tuum iudica me, & in Iustitia
tua libera me etc. Vide D. Turnout li. 3. de
Ecclesiast. dog. fo. 82. secundum postremā
editionem. Et de captiu. & redemp. generis
humani, fo. 15. secundum postremam editio
nem, vbi istas voces tractat, docens quomo-
do opus redemptionis factum sit per iudi-
cium & iustitiam.

Et conteret sceleſtos, &c.) Quāquam Sion re-
dimetur, & in pristinam imò maiorem digni
tatem constituetur, non tamen omnes libe-
rabuntur, sed solùm ij qui per fidem se con-
iungent Christo tanquam aduocato, media-
diatori & satisfactori: Alij verò, qui in incre
dulitate sua & peccatis perseuerabũt, qui re-
licto vero Deo, idolis adhærebunt, condem
nabuntur & cōfundentur propter peccata &
idola, quæ coluerunt: *Et erubescetis super hortis
&ca.*) Per hortos designat loca luxuriæ, lu-
cos & nemora, in quib. luxuriari solent Iu-
dæi. *Cùm fueritis &c.*) Duab. comparationib⁹
docet eos, non solùm mala incursuros, sed
omni bono sine spe recuperationis destitutē-
dos: Ideo dicuntur futuri sicut quercus, quę
quandiu est in vigore suo, folijs ornatur, ve
stitur atq; protegitur, quibus præ nimia ari-
ditate decidentibus, quasi emoritur.

Et velut hortus &c.) Quemadmodum hor-
tus omni humore destitutus, perpetua ari-
ditate marcescit, nullumque fructum pro-
ducit; Ita & vos, aqua gratiæ destituti absq;
fructu eritis, omniaq; sine recuperatione a-
mittetis.

Et erit fortitudo vestra &c.) Per fortitudinē,
commentarij ferè intelligunt idola, in qui-
bus omne præsidium collocabant.

Et qui ita interpretantur, respiciunt ad cō- *Psal. 77. f.*
suetudinem loquendi scripturæ. Sic Psa. 77. *Arca Dei*
Arca Dei, secundum Symmachum, vocatur *virtus Iu-*
virtus siue fortitudo Iudæorum: Et tradi- *dæorum.*
dit in captiuitatem virtutem eorum. Sensus
est:

est: Idola vestra, in quibus omnem salutis spem & præsidium collocastis, in nihilum penitùs conterentur, instar purgamétorum stuppæ, quæ leuissimo igne consumuntur: similiter & cultus idolorum, superbia vestra, & reliqua impietatis opera, in quibus delectare consueuistis, subitò instar scintillæ ignis peribunt, atque adeò vtrunq; & fortitudo vestra & opus vestrum succendetur à Domino, quo succendente, nemo erit, qui extinguere poterit.

Summa, siue epilogus totius capitis. Hoc ergo capite in summa hæc tractatur. In primis ostendit propheta peccata, quibus tunc temporis laborabat populus. Quæ autem illa fuerint, superiùs diximus, népe ingratitudo, ignorantia Dei, idololatria, fiducia operum perniciosa, auaritia, fraudes in iudicijs publicis.

Deinde cùm ait: Terra vestra deserta, &c. Prædicit supplicia ob huiuscemodi peccata infligenda, nempe excidium ciuitatis Hierusalem totiusque regni vsque ad internecionem, & ignem inextinguibilem. Tertiò cùm ait: Lauamini &c. declarat, quibus præstandis Deus placari potest. Quartò quando ait: Nisi Dominus exercituum &c. agit proprium munus prophetę, aperiens mysteriũ Christi redemptoris, sed hoc tectiùs, miscés interim vtranq; liberationem, & quæ facta est per Cyrũ, & quæ facta est per Christum. Illa verba: Nisi Dominus exercituum &c. doctore Paulo ad literam de Apostolis ad Rom. 9. intelliguntur: Et locum illum, Post hæc vocaberis ciuitas iusti, dicit D. Hieron. de Christo intelligendum, qui dicitur iustus, sicut sæpè dicitur Saluator. Quod autem quandoq; ad mores Christianorũ transferuntur, sicut illud: Filios enutriui & cæt. hoc fit per accommodationem.

CAPVT II.



Mich. 4. a *ERBVM quod vidit Esaias filius Amos super Iudam & Hierusalem. Et erit in nouißimis diebus praparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles, et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite ascendamus ad montẽ Domini, & ad domum DEI Iacob: & docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius: quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem. Et iu-*
Mich. 4. b *dicabit gentes, & arguet populos multos, Et conflabunt gladios suos in vomeres, & lanceas suas in falces, Non leuabit gens contra gentem gladium, nec exercebuntur vltra ad prælium.*

Verbum quod vidit, & cæt.) Caput hoc in Initio apertam habet de CHRISTO prophetiam, sub metaphora tamen, eaque vsitata. in principio primi capitis diximus vocem Hebræam עַל al, quam noster interpres hic & ibi vertit super, ambiguam esse ad, super, contra, de vel pro. Quod autem Septuaginta interpretes in superiori capite eam interpretati sunt, contra, hic verò, de: eo fortè fecère consilio, quòd ibi statim in principio capitis aduersa narrantur, quæ in malam partem: hic verò prospera, quę in bonam partem accipi possunt. Si tamen ipsum textum penitius introspiciamus, depręhendemus hæc vtrobique misceri, & læta & aduersa contineri. Ibi enim statim post aduersa, prospera & læta subiungit: hic verò, post læta statim ac prospera, aduersa & dura cõminatur. Quare iuxta Hebraicum textum, & in illo & in isto capite non contra, vt Septuag. illo loco, vel pro, vt Symmachus hoc loco, sed absolutè super vel de trãsferri debet, in quo & læta & tristia, prospera & aduersa contineri possunt. Duæ enim istæ propositiones, super & de, etiam apud Latinos scriptores tam ad prospera, quàm aduersa se extendunt. Hinc patet nostrum interpretem vtrobique benè trãstulisse: *Super Iudam & Hierusalem, & cæt.*) Optimi enim interpretis est, verba in ea latitudine significationis, quam habent, seruare in transferendo, potissimùm quando circumstantiæ & res ipsa expostulet. Hoc loco ait Hieronymus considerandum, quòd in priori capite visionem videat, in hoc verò, verbum, quod erat in principio apud Deum: atque adeò in illo à Iudæorum comminatione ad Gentiũ veniat salutem: in isto verò à Gentium salute incipiens, punito Israele, ex vtraque vocatione credentes in Christi Ecclesiam congreget. Facit autem propheta mentionem Hierusalé: quamuis enim Hierusalem in tribu Iuda sita sit in sorte Beniamin, vt patet ex lib. Iosue, promissiones tamen præcipuè factæ sunt illis, qui sunt de tribu Iuda.

Et erit in nouißimis diebus, & cæt.) Consuetudo scripturæ est, per nouissimos dies significare fines seculorum, siue vltimam mundi ætatem, quam Paulus in epistola ad Galatas, vocat plenitudinem temporis, quo videlicet natus est CHRISTVS: Vbi, inquit, venit plenitudo temporis, misit Deus filium suum & cętera. De hoc tempore & de Christo in eo nato, loquitur & Iacob patriarcha ad filios suos dicens: Congregamini vt annunciem, quæ ventura sunt in nouissimis diebus, hoc est, in vltima mundi ętate in fine seculorum, & statim subdit: Non auferetur sceptrum de Iuda, donec veniat, qui mittendus est, videlicet Christus seu Mesias, quem hoc loco per montem significare vult propheta. *Quid per nouissimos dies. Ad Galat. 4. a. Gene. 49. a*

Præparatus mons &c.) Iudæi per montẽ hoc loco intelligunt montem Sion, quem putãt in aduentu Christi in altum eleuandum: sed Iudæi vt sunt crassi & carnales, ita nimis crassa est hæc eorum interpretatio. Scripturę verò per montem intelligunt Christum, vt Daniel. 2. Lapis, qui percusserat statuam, factus est mons magnus, & impleuit vniuersam terram. Item ad Hebræos: Non enim accessistis ad montem tractabilem. Per domum autem domini intelligit propheta Ecclesiam super Christum fundatam, de qua Dauid: Vnam petij à Domino, hanc requiram, vt inhabitẽ in domo Domini.

Dan. 2. a.
Heb. 12. to
Psal. 26. a

In vertice montium &c.) Quis quęso vidit vnquam montem in vertice montium? hoc autem dicit propheta, vt ostendat sublimitatẽ Christi, magnitudinẽ, dignitatem, & excellentiam eius. Christus enim, quemadmodũ ex Daniele docuimus, est magnus ille mons, qui impleuit vniuersam terrã: Minores aũt montes sunt angeli, patriarchæ, prophetæ & apostoli: Colles verò sunt martyres, eremitæ, & alij viri sancti virtutibus eminẽtes. Insignis mons Abraham extitit, item Isaac, itẽ Iacob, sed & Moyses, & Helias, quorum celsitudinem & sublimitatem dum in diuinis literis legimus etiamnum miramur: Verùm omnibus istis altior sese eriget, qui extremo tempore apparebit. Conspicuus ille erit toti orbi, & fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, nimirum excitati huius montis altitudine & claritate, nec propria contenti erunt salute, sed & obuios quosq; secum rapient, dicentes: Venite ascendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob, id est, demus nomina Christo, iungamur Ecclesiæ. Adhæsimus hactenus plerięq; Moysi, plerique Platoni & Philosophis alijs. Ille legem, quam in solitudine acceperat, tradidit: Hi placita sua ꝓposuerunt: Vtrique conati sunt ad virtutem erudire, & ad felicitatẽ perducere auditores suos, sed nihil aliud quàm conati sunt. Hic, quod illi nõ potuerunt, præstabit certißimè, non solũ præscribet, quę recta sunt, sed & robur, quo poßimus præstare quę præscripta sunt, administrabit, atq; hoc est, quod sequitur: Et docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius. Hebræi autem distinguunt inter gẽtes & populum: omnes enim pręter se gentes vocant, se verò populum: sed differentia sępè confunditur, vt in præcedenti capite vbi dicitur; Vægenti peccatrici, populo, graui iniquitate. Idem enim ibi significãt. Quidã tamen dicunt hic distingui, ob id, quia dicit propheta gentes fluere, id est, turmatim ad Christũ venire: Iudæos verò venire, in quo paucitas & tarditas significatur. Hæc autem non sunt corporaliter intelligenda de passibus corporis: sed ire, est hic credere: dicere, venite, est alios ad credendum inuitare. Discamus hinc studiũ cuiusuis Christiani esse, vt non sua salute sit cõtentus, sed & alios ad credendum inuitet.

Quia de Sion exibit lex, &c.) Hic subiũgit causam, ob quam gentes sese mutuò hortabuntur, dicentes, venite ascẽdamus &c. quasi dicat: Idcirco fluent gentes, & ibunt populi multi, & dicent ad se mutuò, venite ascendamus ad montem Domini & ad domum Dei Iacob, quia dabitur lex à Christo, quæ pertinebit non ad vnam familiam Abrahæ, non ad vnum aliquem populum Iudaicum, sed ad omnes omninò gentes: promulgabitur quidem primùm in Iudæa, non tamen vnius Iudææ terminis cohibebitur, sed inde per Apostolos, quaque versum patet terrarum orbis, deferetur, hoc est ergo, quod ait: De Sion exibit, id est, promulgabitur lex noua, lex gratiæ, lex viuificans, & verbum, id est, euangelium de Hierusalẽ. Hanc legis & euangelij promulgationem impletam legimus apud Matth. Euntes ergo docete omnes Gentes. Item apud Marcum: Ite in mundum vniuersum, prædicate euangelium &cæt.

Matt. vlt.
Marc. vlt.
Luc. vlt.

Et iudicabit gentes &c.) Quod hic dicit, iudicabit gentes, hoc idem propheta ca. 42. alijs quidẽ verbis, sensu tamen eodem hoc modo extulit: Iudiciũ gentib. proferet. Sunt qui dicunt verbũ, iudicare, aliam habere significationẽ cum datiuo, aliã cũ accusatiuo: & cum accusatiuo idem esse quod contra aliquẽ, cũ datiuo verò pro aliquo sententiam ferre seu pronuntiare. Quæ differẽtia in scripturis nõ est perpetua, vt patet ex Psal. Iudica me De⁹, & discerne causam meam de gente non sancta, vbi sine dubio petit Dauid non contra, sed pro se ferri sententiam. Sensus ergo est iste: Christus sumet partes iudicis, & pro gẽtibus feret sententiam contra calumniatorẽ diabolum, & eas absoluet in sua iustitia.

Psal. 42.

Et arguet populos multos, &c.) Quomodo Christus hic in terris ambulans arguit Iudæos, Scribas & Pharisęos, qui eũ in propria veniẽtem non receperunt, ex euangelio varijs in locis manifestius est, quàm vt opus sit probatione: Idem quoque per Apostolos fecit, quum ascendisset in cælum. Vnde Christus promittẽs discipulis suis Spiritum sanctum, dixit: Quum venerit ille, arguet mundum de peccato.

Et cõflabunt gladios suos in vomeres. &c.) Id est, arma bellica mutabunt in instrumenta agriculturæ. Significatur his verbis, adueniente Christo altißima & insolita pax futura. Sensus est: Tẽpore Christi nasciturі, pro discordia, quæ antea in toto terrarum orbe regnabat, erit concordia & studium pacis maximum, ita vt agricolæ liberè & sine metu hostium exerceãt agriculturam. Hæc in natiui

tate Christi impleta esse, nemo est, qui ignoret. Reuoluamus, inquit Hiero. veterum historias, & inueniemus vsq; ad 28. annũ Augusti Cæsaris, cuius 41. anno natus est Christus in Iudæa, in toto terrarum orbe fuisse discordiam, & singulas nationes contra vicinas gentes arsisse studio præliandi, ita vt cæderent & cæderentur. Orto autem Domino Saluatore, quando sub præside Syriæ Cyrino prima est in orbe terrarum facta descriptio, & euãgelicæ doctrinæ pax Romani imperij præparata, tunc omnia bella cessauerunt, & nequaquam per oppida & vicos ad prælia, sed ad agrorum cultus exercebantur: Hactenus Hieron. Vltra, hoc loco non perpetuitatem, sed diuturnitatẽ significat. Sic 4. Reg. Vltra nõ venient latrones Syriæ in terram Israel, id est, ad longum tempus non venient. Sic etiam hoc loco: Nam pax illa cœpit ante tempora Christi annis duodecim, durauit tota eius vita & quadraginta annis post mortem eiusdem. Preterea in voce (vltra) est hyperbole. Alij interpretantur hunc locum de pace euangelica, hoc est, de tranquillitate mentis, quæ faciliùs in animo sentitur, quàm verbis exprimitur: sed videtur magis loqui de corporali pace & tranquillitate, qua abstinetur ab armis bellicis.

DOmus Iacob venite, & ambulemus in lumine Dei nostri. Proiecisti enim populum tuũ domũ Iacob: quia repleti sunt vt olim, & augures habuerunt vt Philisthijm, & pueris alienis adhæserunt. Repleta est terra argento & auro, & non est finis thesaurorum eius. Et repleta est terra eius equis, & innumerabiles quadrigæ eius. Et repleta est terra eius idolis. Opus manuum suarum adorauerunt, quod fecerunt digiti eorum. Et incuruauit se homo, & humiliatus est vir Ne ergo dimittas eis.

DOmus Iacob venite, &c.) Post vocationem gentium, & ostẽsionem Domini super verticem montium, conuertitur propheta ad populum suum, qui domus Iacob vocabatur, quia de familia Iacob erat oriundus, hortãs, vt qui in tenebris erroris versabatur, lumẽ veritatis recipiat, quasi dicat: Vos Israelitæ, posteri tam insignis patriarchæ Iacob, popule meus, venite ambulemus in lumine Dei nostri, recipiamus euangelium Christi, & illuminemur ab eo, ad quem gentes turmatim confluunt & credunt in eum: accedamus & nos, vt similiter illuminemur, & credamus in eum.

Proiecisti enim populum tuum, &c.) Propheta abrupit potius sermonẽ, quàm finiuit. Cùm enim videret impœnitens eorũ cor, & in malis obduratum, per apostrophen cõuertitur ad Dominum. Sensus autem est iste: Ideo hortor eos ó Domine, vt pariter tuo mecum fruantur lumine, quia ego scio, quòd proieceris eos, quib. tamen promisisti Messiam: proiecisti inquam eos non sine causa, sed peccatorum suorum meritis: Quæ autem sint illa peccata explicat propheta, cũ adijcit: *Quia repleti sunt*) scilicet peccatis idololatriæ, quæ sunt antiqua illius populi peccata, vt patet ex Moyse, quando adorabant vitulum in Oreb.

Augures habuerunt) id est, attenderunt augurijs contra præceptum tuum, quod dedisti Deut. 18. Quando ingressus fueris terram, quam Dominus Deus dabit etc. Augures autem dicuntur, qui ex garritu auium futura prædicunt. Diuinatio autem ex garritu auium aliquando est licita, aliquando non. Licita quidem est & sine peccato fieri potest, si coniectura de his duntaxat sumatur, ad quæ cælestia corpora sese extendere possint. Vt si ex garritu seu clamore auium quarundam colligam pluuiam futuram: Aues enim plerunque citiùs aẽris mutationem percipiunt, quàm homines. Si verò talis diuinatio extendatur ad actus humanos, qui dependent ex libero arbitrio, superstitiosa est & illicita. Atque tali vtebantur Philistæi, similiter & Iudæi, qui vsque adeò dediti erant huiusmodi signis, vt ea haberent pro lege suorum operum.

Deut. 18. b

Augures.

Diuinatio quadam licita.

Et pueris alienigenis adhæserunt.) scilicet fornicando contra naturam, hoc modo quidam interprẽtãtur de peccato Zodomitico, quod quantum displiceat Deo, satis hic innuit propheta, cùm populum adeò dilectum propter hoc reiectũ dicat. Hieronymus scribit quòd Græci & Romani hoc vitio maximè laborarint. Alij interpretantur hoc modo: Pueris alienigenis adhæserunt, id est, coniunxerunt se gentibus in cultu idolorũ. Quæ interpretatio non videtur omninò absurda, propterea quòd alienigenæ seu alieni in scripturis ferè dicuntur, qui cum idolis fornicantur.

Et repleta est terra eius argento, &c.) Inter reliqua vitiorum genera, quibus laborabant Iudæi, ob quæ & reiecti sunt à Deo, numeratur etiam immoderata auaritia, rerumque cupiditas insatiabilis, quam hoc loco significare vult propheta, & potissimum cùm ait: Et nõ est finis thesaurorum eius, non quòd thesauri finem non habeant, sed quòd possidentiũ animos explere nequeant, iuxta illud Salomonis: Auarus non implebitur diuitijs. Item iuxta illud Poetæ: Semper auarus eget. Thesaurus ergo Iudæorum finem quidem habebat, sed animus eorum cupiditate inflammatus terminum ignorabat. *Et repleta est terra eius equis, &c.* id est, contra Dei præceptum comparauerunt sibi vndique ingentem & quasi innumerabilem equorum copiam, & quadrigarum multitudinem. Præceperat enim Dominus Deut. 17. dicens: Cùm constitutus fuerit Rex, non multiplicabit sibi equos &c. Si

ergo Dominus prohibet Regi, ne multiplicet tibi equos, quantò magis cæteris inhibitum intelligemus? Notatur autem hîc populi Iudæorum superbia & diffidentia. Superbia quidem, quia corraserant sibi magnam equorum curruumque multitudinem, non ad defensionis necessitatem, sed ad vitæ superbiam, ostentationem & voluptatem. Diffidentia verò, quia in equorum curruumq; multitudine, non in diuino auxilio omnem salutis spem collocabant. Vnde Dauid: hi in curribus, & hi in equis: nos autem in nomine Domini nostri inuocabimus. Non inhibuit ista Iudæis Dominus, quia mala sunt, sed vt vni soliq; Deo adorãdo, non equis seruirẽt: erant enim multum inclinati ad idololatriã vt ex superioribus patet.

Repleta est terra idolis, &c.) Homo accipitur pro plebeio, vir pro potente seu primate secundũ Hebræos, qui inter suas voces nostris respondentes eo modo distinguunt. Sensus est: Tã plebeij, quàm principes & ad vnum omnes proni in terra adorauerũt idola, quæ ipsi arte confinxerant, mutantes gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis.

Ne ergo dimittas eis, &c.) Noster interpres hæc transtulit quasi essent verba prophetæ loquentis ad Deum, Ne ergo dimittas eis: Septuaginta verò, quasi essent verba Dei dicentis, Non ergo dimittam eis. Quare cùm huius loci duplex sit translatio, admittit & duplicem sensum. Si ergo referamus ad personam Dei, sensus erit iste: Quia tanta tamque enormia mala perpetrauerunt, non parcam eis, neque dimittam eis peccata eorum. Si verò sint verba prophetę, sensus erit iste: Ne ergo Domine dimittas eis peccata, qui tanta mala commiserunt. Non est hoc ita intelligendum, quasi propheta mala imprecetur populo suo, cui antè tam blandè, tam amicè loquebatur, dicens: Venite ascendamus &cæt. sed ex consideratione peccatorum concedit diuinæ iustitiæ vindictam. Vel dicendum, quòd more prophetico prędicit ea, quæ manentibus causis certissimè sunt euentura.

Ingredere in petram, & abscondere in fossa humo à facie timoris Domini, & à gloria maiestatis eius. Oculi sublimes hominis humiliati sunt, & incuruabitur altitudo virorum. Exaltabitur autem Dominus solus in die illa.

Ingredere in petram, &c. Est iterum apostrophe ad populum quasi dicat propheta: Ego quidem vos hortatus sum, dicens, Domus Iacob venite &c. sed quia noluistis audire, & proinde merito vestro abiecit vos Dominus, ideo iã prædico vobis, quæ ventura sunt mala, & hortor vos, vt ingrediamini in petras, & in speluncis ac terræ fossis abscõdamini à timore horribili Romani vel Babylonici exercitus, per quem effundet Deus furorem suum, exeret magnitudinem potẽtiæ suæ, qua ipse agnoscetur magnus & verè gloriosus. In tantam venies formidinem, quòd profundissima antra sectaberis, optabis tibi scindi petras, & dehiscere terram, vt possis abscondi. Vastatio autem Iudæorum à Romanis facta, dicitur timor Domini, quia erat effectus Domini valdè timendus. Similiter dicitur & gloria Dei, quia erat diuinæ potentiæ & iustitiæ gloriosus effectus. Huius timoris meminit in Euangelio: tũc incipient dicere montibus, cadite super nos: & collibus, operite nos.

Oculi sublimes hominis, &c.) Præteritũ pro futuro enũciat propter certitudinem prophetię. Notat his verbis non solùm plebeios, qui nomine hominis intelligũtur, sed potentes, superbos, qui nomine viri significantur, secundum distinctionem Hebręorum, quemadmodum superius diximus. Sensus est: Cùm venerint Chaldæi vel Romani hostes infestissimi, tunc tam potẽtes, quàm plebeij, tam nobiles, quàm ignobiles, & ad vnum omnes superbi & elati humiliabuntur ac prosternentur, eritque omnium eadem calamitas: solus autem Deus tunc sublimis, potens, gloriosus apparebit, cui' iram & vindictam nemo, quantumuis potens, effugere poterit. Alij non improbabiliter referunt hæc ad diem extremi iudicij, in quo omnis creatura diuinæ gloriæ & potentię humiliabitur & incuruabitur, atque ad diuinam maiestatem collata agnoscet se nihil esse. Causam autẽ, ob quã debeat humiliari & incuruari, reddit, cùm subdit:

Quia dies Domini exercituum super omnem superbum, & excelsum, & super omnem arrogantem, & humiliabitur, et super omnes cedros libani, sublimes, & erectas, & super omnes quercus Basan, et super omnes montes excelsos: et super omnes colles eleuatos, et super omnem turrim excelsam, & super omnem murum munitum, et super omnes naues Tharsis, & super omne quod visu pulchrum est.

Quia dies Domini exercituum, & cet.) Dies Domini in scriptura aliquando peculiariter pro die extremi iudicij accipitur. Sic ad Corinth. Vt spiritus saluus sit in die Domini. Item 2. ad Corinth. 1. Aliquando accipitur pro examine seu stricto Dei iudicio. Sic primæ ad Corinth. 3. Dies enim Domini declarabis. Interdum verò pro quouis tempore, quo Dominus exerit potentiam suam, siue ad pœnam malis infligendam, siue ad præmia bonis remuneranda. Nonnunquam etiam pro ipsa pœna seu Dei vindicta, quomodo hîc accipi potest, hoc sensu: Vindicta Dei veniet seu redundabit super omnem superbum, id est, corde elatum magnaque de se sentientem: & super omnem excelsum, id est, in magnis & mirabili-

Dies Domini variè accipitur.

1.Cor.5.b

2.Cor.1.c

mirabilibus supra se gradientem: & super arrogantem, id est, magna de se iactantem: & humiliabitur, id est, deprimetur.

Libanus. *Et super omnes cedros, &c.*) Libanus mons est
Basan. inter Arabes & Phœnices, altissimas habens cedros. Basan verò regio est trans Iordanem Iudææ sita, quam duæ tribus & dimidia possederunt, in qua crescunt altissimæ quercus. Et nominibus harum arborum metaphoricῶs significare vult magnos principes, superbia, diuitijs, honoribus elatos. Sẽsus est: Ira Dei siue vindicta veniet super omnes principes superbos & elatos. Lyra per cedros intelligit machinamẽta facta ex cedro: per quercus, machinamẽta facta ex quercu, sed prior expositio verisimilior est.

Et super omnes montes, &c.) Est similis metaphora cum præcedente. Sicut enim pro magnitudine varietateque virtutum homines boni, montes appellantur & colles: Ita è contrario, pro magnitudine peccatorum & diuersitate, maximè superbiæ, mali, montes appellantur & colles. Sensus est ferè idem cum precedentib. Vindicta Dei veniet super oẽs, qui in superbiã eriguntur siue ob eruditionẽ, siue generis nobilitatem, vel ob quodlibet aliud, quod in Deum non refertur.

Et super omnem turrim excelsam, &c.) Qui hęc ad Vespasiani Adrianique tempora referũt, corporaliter impleta esse dicunt, quando nulla turris licet excelsa, nullus murus licet fortissimus, non denique vlla nauium multitudo aduersus vim Romani exercitus potuerit præualere: sed habitatores Iudææ in tantam venerunt formidinẽ, vt ipsi cum coniugibus, liberis, argento, auro, quæ sibi auxilio fore existimabant, in abditissimas terræ foueas demersi sint, & profundissima antra sectati. Metaphoricῶs autem per turrim & murum intelliguntur illi, qui in ædificijs, castris, alijsque locis turrium altitudine, murorumque firmitate munitis confidebant, super quos etiam veniet dies vltionis diuinæ. Septuaginta pro Tharsis verterũt mare. Est aut Tharsis vox neque Latina,
Quid propriè Tharsis. neque Græca, sed Hebraica, cuius naturale significatum habetur Exod. 28. vbi in rationali Aaron poni iubentur quatuor ordines lapidum, quorum nomina ibi referuntur, & inter cæteros lapides, nominatur etiã Tharsis, quam vocem noster interpres Chrysolytum vertit, siue, vt alij, Hyacinthum. Et propter huius lapidis cæruleum colorem, qualem & mare sæpè habet, factum, est vt Tharsis pro quouis mari accipiatur apud Hebræos.

ET incuruabitur sublimitas hominum, & humiliabitur altitudo virorum. Et eleuabitur Dominus solus in die illa, & idola penitùs conterentur. Infra 31.d *Et introibunt in speluncas petrarum, & in voragines terræ, à facie formidinis Domini, & gloria maiestatis eius, cùm surrexerit percutere terram.*

ET incuruabitur omnis sublimitas, &c.) Quia res maximi est momenti, eandem repetit propheta & inculcat sæpius, vt firmius inhæreat animis eorum. Et diligenter attendere debent omnes superbi, ambitiosi, & id genus malorum hominum, ad hanc Esaiæ prophetiam, quia eadem Dominus facturus est in consummatione seculi, quæ fecit in destructione Hierusalem, quæ typum gessit totius orbis in extremo iudicio consummendi, adeò vt multi sint, qui non dubitent hæc omnia ad seculi consummationẽ esse referenda.

IN die illa proijciet homo idola argenti sui, & simulachra auri sui, quæ fecerat sibi, vt adoraret talpas & vespertiliones. Et ingredietur scissuras petrarũ, Luca 23.d *& in cauernas saxorum à facie formidinis Domini, et à gloria maiestatis eius, cùm surrexerit percutere terram. Quiescite ergo ab homine, cuius spiritus in narib. eius est, quia excelsus reputatus est ipse.*

IN die illa proijciet homo idola, & cæt.) Diem illam vocat diem terrificæ obsessionis Hierusalẽ. Idola argenti & simulachra auri vocat idola & simulachra ex auro argentoque confecta. Et istud: Talpas & vespertiliones, per appositionẽ additur, hoc sensu: in die illa quilibet homo idololatra abijciet idola sua argẽtea & simulachra aurea, q̃ erant talpę & vespertiliones. Et putant quidã, quòd populus Iudaicus huiusmodi animaliũ imagines adorauerit: quẽ sensum reddit Pagni. qui hoc modo vertit: In die illa proijciet homo idola argentea & aurea quæ fecerat sibi, vt incuruaret se ad imagines talparũ & vespertilionũ. Id si verũ est, mira est & admirãda summoperè huius populi stultitia. Alij aliter interpretantur, videlicet ipse populus, non talpas aut vespertiliones adorauerit, sed absolutè idola, quæ propter defectũ oculorum aut luminis, huiusmodi animantibus comparantur. Sic Hieron.

Et ingredietur scissuras petrarum, &c.) Quemadmodum nos, quum volumus aliquid in auditorum animis firmiter hęrere, & in memoria perpetuò retineri, idem semel atque iterum, ter aut quater aliquãdo repetimus: Ita hoc loco facit propheta, qui iam tertiò eadem repetit & inculcat, ne vnquam memoria excidant, vt vel hoc modo humiliarentur sub manu Dei omnipotentis.

Quiescite ergo ab homine, &c.) Locus iste difficilis est & obscurus. Excitat autem propheta Iudæos ad diligẽtiam, vt videlicet omnibus modis caueant, ne impingant in Christũ venturum: quia videbitur quidem in forma serui, homo fragilis & mortalis, vt cæteri omnes, sed interim erit reuera Deus. Et istud: Quiescite ergo &c. est totius huius capitis quasi epiphonema. Sensus est: Quum hæc ita

hæc ita ſeſe habeāt, quòd in nouiſsimis diebus oſtendetur mons domus Domini in vertice montium: præterea dies Domini ventura ſit, in qua vniuerſus Iudæorum ſtâtus ſubuertendus eſt: moneo vos & præcipio, vt diligenter caueatis ab homine, cuius vita tam fragilis eſt, quàm eſt vita cuiuſuis animantis, quod reſpiratione viuit: quia ſecundum diuinitatem, quæ ſub humana ſpecie latebit, ipſe excelſus, ingens, & magnus reputabitur. Sumitur ergo ſpiritus pro vita, & nares pro reſpiratione, per quam vitam animantis expreſsit. Eſt enim notatio, quæ ſpecies eſt periphraſis. Quieſcite ergo ab homine, cuius ſpiritus in naribus eius eſt. Videtur omninò nouus & inſolitus loquendi modus; ſed his verbis, vt diximus, voluit exprimere fragilitatem futuri Meſsiæ. Poſteriorem autem partem iſtam, Quia excelſus reputatus eſt ipſe, interpretes variè reddiderunt. Quare notandum inprimis, quòd Septuag. (vt refert Hieronym.) hanc partem omninò prætermiſerunt. Vnde diſcimus editionem, quæ nunc in manibus eſt, non eſſe Septuaginta interpretum, vel certè nos eam nunc non purè habere. Nā in omnibus exemplaribus tam Grçcis, quàm Latinis hæc pars reperitur, & cæteri omnes, præter Septuag. reddiderunt, ſed aliter, quàm noſter interpres. Aquila enim qui vetus teſtamentum ex Hebræo in Græcum tranſtulit, hoc modo reddidit: Quieſcite ergo & cæt. quia in quo reputatus eſt ipſe? quaſi dicat, in nullo. S. Pagninus, qui ex Hebrço in Latinū vertit, ſic tranſtulit: Quid enim reputationis eſt ipſe? Munſterus aūt hoc modo; Quid enim ille reputatur? Solus Hiero. interpretatus eſt quod nos habemus. Et vox Hebrça במה bammo, ambigua eſt: interdum enim ſignificat excelſum: interdum verò, in quo. Et Hieron. dicit Iudæos, qualis erat Aquila, intelligentes prophetiam eſſe de Chriſto, vt viderentur non laudare Chriſtum, ſed vilipendere, vocem ambiguam in deteriorem partē vertiſſe, cùm tamen verborum conſequentia, & rationis ordo, & ſenſus ipſe alterum ſignificatum expoſtularent, illū nimirum quem reddidit Hiero. Nemo enim hoc modo quempiam laudat: Cauete ne offendatis in eum, qui omninò nihil eſt.

CAPVT III.



ECCE enim dominator Dominus exercituum auferet ab Hieruſalē, et à Iuda validum & fortem, et omne robur panis, & omne robur aquæ, & fortē, et virum bellatorē, & iudicem, et prophetam, et hariolum, & ſenem principem ſuper quinquaginta: & honorabilem vultu & conſiliarium & ſapientem de architectis, & prudētem eloquij myſtici.

E*Cce enim dominator Dominus, &c.*) Caput Iſtud pendet omninò à præcedenti capite & eſt cum eo quaſi continuus textus, quod facilè indicat coniunctio (enim) quæ refertur ad illam præcedētis capitis partē: Quieſcite ergo &c. & eſt ordo talis. Quoniam noluiſtis ceſſare & cauere ab homine, cuius ſpiritus in naribus eius, qui excelſus reputatus eſt, ſed econtrario occidiſtis eum iuſtum & innocentem: ideò fructum adinuentionum veſtrarum cōmedetis, ideo hæc quæ ſequuntur euenient vobis mala. In primis Dominus auferet ab Hieruſalem & Iuda omnes homines corpore validos ac robuſtos & in bello fortes, ita vt ne vnus quidem rei bellicę peritus aut alicuius fortitudinis remanebit. vbi nos habemus, validum & fortem, Septuaginta tranſtulerunt, validū & validam in fœminino genere. Hæc corporaliter eſſe impleta, ex hiſtorijs antiquitatis ſatis conſtat. Si verò ſpiritualiter interpretemur, vt etiam quidam ex Iudæis interpretātur, per validum & fortem intelligūtur Apoſtoli & Apoſtolici viri, qui cū Paulo dicere poſsūt: Omnia poſſumus in eo, qui nos confortat. Tales etiam à Iudæis ablâtos vſq; in hodiernum diem, ſatis conſtat. Deinde auferet Dominus omne robur panis, & omne robur aquæ. Hebræi nomine panis, omne genus cibi, & nomine aquę omne genus potus ſignificant: & hęc corporaliter intellecta manifeſtà ſunt, & tempore Titi & Veſpaſiani impleta, quādo (vt refert Ioſephus) tantam ciborum paſsi ſunt inopiam, vt matres neceſſitate famis coactę proprias proles coxerint, eaſque ſibi alijſque comedendas appoſuerint. Spiritualiter autem nomine panis & aquæ, ſacra ſcriptura intelligenda venit, quo homo ſpiritualiter nutritur atque fouetur. Vnde ait Saluator: Nō in ſolo pane viuit homo, ſed in omni verbo, quod procedit de ore Dei. Hunc ſcripturę panē abſtulit Dominus à Iudæis, & dedit Genti facienti fructus eius, quemadmodū in Euangelio prædixerat: Auferetur à vobis regnū & dabitur Genti facienti fructus eius. De hac aquæ penuria loquitur quoq; Dominus apud alium prophetam: Ecce (*ait*) dies venient & mittam famem in terram, non famem panis, neque ſitim aquæ, ſed famem audiendi verbum Domini. Habent quidē Iudæi panem, ſed abſq; fortitudine: habent & aquas, ſed abſq; robore, hoc eſt, habent quidem veteris teſtamenti ſcripturas, & legunt, ſed non intelligunt: tenent quidē membranas, sed Chriſtum in membranis depictum & annunciatum perdiderunt.

Quid nomine panis et aqua intelligant Hebræi.

Matt. 4. a

Matt. 21.

Amos 8. d

Fortem & virum bellatorem, &c.) Quod priùs in genere dixit, fortem & validum, hic ſpecialius

ciallus enarrat & particulariter. Arioli erant, qui incantationibus quibusdam futura prædicebant, qualis erat Balaam & reliqui sacerdotes, de quibus 1. Reg. 6. qui consilium dabant, quomodo reduceretur arca in terram Israeliticam, Latini tales vocant diuinos. Per virum bellatorem, intelligit strenuum virum, & in bellicis negotijs benè exercitatum. Intelligitur hîc senex non ętate, sed merito, consilio aut prudentia, quia nec hodie desunt senes ætate apud Iudæos: Hunc sensum probabilem faciunt Septuaginta, qui pro sene, presbyterum transtulerunt: Si tamen hæc specialiter referamus ad tempora Romanorum, nihil obstabit, quo minus etiam intelligatur senex ætate. Princeps super quinquaginta dicebatur apud Iudæos quinquagenarius, qui quinquaginta militibus præerat. Qnemadmodum enim apud Latinos centurio, qui centum: & decurio seu decanus, qui decem præest: ita apud Hæbræos quinquagenarius dicebatur, qui quinquaginta hominibus præerat. Significat autem à parte totum per synecdochen, vt annotat Hieron. Sensus est: non erit in vobis qui valeat ducere bellum.

Et honorabilem vultu, &c.) Pro duobus istis, honorabili vultu & consiliario Septuaginta, Vnum admirabilem consiliarium verterunt. Inter cętera dona, etiam hoc Dominus auferet à Iuda & Hierusalem, vt nó habeant vel vnum consiliarium, sed omnia agant sine consilio.

Et sapientem de architectis, & ca.) pro quo Aquila sapientissimum artificum transtulit, qui videtur de artifice artis mechanicæ perito intellexisse: qualis fuit Beseleel filius Vri filij Vr de tribu Iuda, quem impleuit Deus spiritu sapientiæ & disciplinæ, vt esset faber perfectissimus in omni opere. Sed nihil prohibet, quin intelligamus de tali artifice, qualem Paulus se facit: vt sapiens inquit architectus fundamentum posui, & cæt. Iudęis enim perdentibus architectos, omnis ædificandi gratia ad Ecclesiam trãslata est.

Prudentem eloquij mystici, & ca.) Hunc locum varij variè interpretãtur. Symmachus autẽ eodem modo, quo noster hic interpres transtulit: Septuaginta verò prudentem auditorem: Theodotion, prudẽtem incantatorem: Aquila prudẽtem susurratorem. Quantum ergo ad Septu. interpretationem attinet, prudens auditor videtur ille, qui in Ecclesia de doctrina docentis dijudicare potest, an vera sit & fidei consentanea, an falsa: & dicere, an docens loquatur ex spiritu Dei, an ex spiritu diaboli. Tales auditores constituebantur apud Iudæos, qui inter prophetas & pseudoprophetas discernerent, quales apud nos fortè dici possent hæreticæ prauitatis inquisitores. Reliquas translationes videtur Hieronymus habere pro eodem. Ait enim hoc modo, Prudẽs autem eloquij mystici siue susurrator: & (*vt Theodotion voluit*) incantator videtur mihi vir esse eruditus & exercitatus tam in lege & prophetis, quàm in Euangelio & Apostolis, qui possit singulas animi perturbationes sua sanare doctrina, & ad integrum mentis statum reducere: dum & scortator recipit castitatem, & ganeo frugalitatem, & quõdam auarus dat eleemosynam. A principio capitis huc vsq; nihil aliud voluit dicere propheta, quàm quòd foret & virorum maxima raritas, & aliarum rerum penuria supra modum.

ET dabo pueros principes eorum, et effœminati dominabũtur eis. Et corruet populus, vir ad virum, & vnusquisque ad proximum suum. Tumultuabitur puer contra senem: & ignobilis contra nobilem. Apprehendet enim vir fratrem suum: domesticum patris sui. Et dicent, vestimentum tibi est, princeps esto noster: ruina autem hæc sub manu tua.

ET dabo pueros principes eorum, & cæt.) Hactenus per prophetam: iam ex sua persona loquitur Deus. Pueros intelligit non tam ætate, quàm sensu, moribus, & conuersatione: Effœminatos verò, qui rebus Venereis dediti, fortitudinem stabilitatemq; virilem in mollitiem fœmineam habent redactam. Sensus est secundum Hieron. Sublatis his, quæ antè donaueram, eaque quasi bona iratus abstuleram, iam econtrario dabo mala, quasi dicat: Non solùm auferam senes, prophetas, prudentes, principes, & ad vnum omnes potentes, sed & in illorum locum constituam pueros, id est, imbecilles, lasciuos, dissolutos, & omnia puerorum more agentes, qualis fuit Roboam, qui senum consilio contempto, iuuenum consilia secutus est: non quòd puer esset ætate, quando accepit regnum, vtpote qui quadraginta erat annorum, sed quia pueriliter & dissolutè agebat.

Et corruet populus, &c.) His verbis significat totius populi dissolutionem, quasi dicat: Ex eo, quòd principes eorum erunt pueri, & effœminati dominabuntur eis, sequetur hoc malum, quòd nec ætatis, nec dignitatis vllus seruabitur ordo: sed sine discrimine puer aduersus senem, ignobilis aduersus nobilem, quisque contra proximum suum cõsurget. Quod reuera accidit tempore Titi & Vespasiani, quando ciuitas propter seditionem diuisa erat in tres partes, vt ait Iosephus. Quidam enim arcem & templum, alij inferiorem, alij superiorem vrbis partem tenuerunt.

Apprehendet enim, &c.) Domesticum patris sui vocat, qui est eiusdẽ secum familiæ. Vestimentũ, per Synecdochen pro opib. & diuitijs capitur. Pro ruina Symmach' infirmitatem

tatem transtulit. Sensus est: Singuli dicent ad singulos, quia opes tibi sunt & diuitiæ, sis nobis princeps, libera nos ab hac ruina, nostra hæc calamitas & miseria tuo sustentetur & protegatur auxilio. In hac diuersa principum electione, significatur seditio, dum alius hunc, alius illum petit principem.

Respondebitque in die illa, dicens: Non sum medicus, & in domo mea non est panis, neque vestimentum, nolite constituere me principem populi. Ruit enim Hierusalem, & Iudas concidit: quia lingua eorum, & adinuentiones eorum contra Dominum, vt prouocarent oculos maiestatis eius. Agnitio vultus eorum respondebit eis, & peccatum suum quasi Sodoma prædicauerunt, nec absconderunt. Væ animæ eorum: quoniam reddita sunt eis mala.

Respondebitque in die illa, &cæt.) Est iterum synecdoche in pane & vestimento, & ad verbum transferri debebat, Non sum alligator vel alligans vulnera, queadmodum reddidit Theodotion. Sensus est: Is, quem in principem volebant eligere, videns suam imbecillitatem & impotentiam, respondebit, non sunt mihi opes aut diuitiæ, quibus possem mederi vestris malis, non est in mea potestate depellere hanc ruinam, miseriam, & calamitatem, proinde nolite me eligere in principem. Admonet hic Hieron. vt non statim præbeamus consensum multitudini, quando nos eligit vel in pastores, vel rectores, vel principes, sed quisq; se humiliet sub potenti manu Dei, qui superbis resistit, humilibus auté dat gratiam, sed electi in principem videamus quid ferre recusent, quid valeant humeri: populus enim & vulgus ferè ditiores eligit, & sæpè iudicat aliqué meliorem, quàm reuera est.

Ruit enim Hierusalem, &cæt.) Verba sunt non illius, quem volebant eligere principé, sed prophetæ dicentis, ideo neminem velle præesse populo, quia Iuda & Hierusalem penitus excidétur, & huius excidij causam adiúgit, dicens: (*Quia lingua*) id est, voces eorum, quibus blasphemabant, dicentes, Dæmoniú habet, in Beelzebub principe dæmoniorum eijcit dæmonia, tolle, tolle, crucifige & cæt. (*& adinuentiones*) id est, peccandi studia sunt contra Deum, quem & vocibus suis blasphemiæ, & peccandi studijs ad iracundiam prouocarunt.

Agnitio vultus eorum respondebit eis.) Id est, secundum Hieronymum sua recipient peccata. Est quidem breuis hæc Hieron. expositio, sed obscura. Istud autem vult propheta: hoc eueniet eis, quod magnitudo seu enormitas peccatorum meretur, quasi dicat: Facies eorum indicat eos esse superbos, ira, inuidia, & odio plenos, ideo secundum hæc fiet eis, id est, præmia factis suis digna recipient: Secundum magnitudinem delicti, erit & plagarum modus. Similem Hebraismum habemus Oseæ 10. Vitis frondosa Israel fructus adæquatus est ei.

Et peccatum suum, &c.) Sensus est: Quemadmodum Zodomitæ cum omni libertate peccantes, nec pudorem vllum sceleris habentes dixerunt ad Loth: Educ viros foras, vt cognoscamus eos; Sic & isti publicè proclamantes prædicauerunt peccatum suum, sine verecundia dicentes: Dæmonium habet: Tolle, tolle, crucifige eum: Reus est mortis, &cæt.

Væ animæ eorum, &cæt.) Futurum tanquam præteritum enunciat propter certitudinem prophetiæ, quod Esaiæ admodum frequens est & familiare. Sensus est: Aeterna damnatio manet eos, & hoc propter scelera eorum.

Dicite iusto quoniam bene: quoniam fructum adinuentionum suarum comedet. Væ impio in malum: retributio enim manuum eius fiet ei. Populum meum exactores sui spoliauerunt, & mulieres dominatæ sunt eis, Popule meus qui te beatum dicunt, ipsi te decipiunt, & viam gressuum tuorum dissipant. Lucæ 21 f.

Dicite iusto quoniam bene, &cæt.) Alloquitur propheta lecturos hanc prophetiam. Hieron. in commentario & in textu legit pluraliter, comedent: similiter legunt exemplaria Hebraica, & refertur ad illos, de quibus antè sermo fuit, hoc sensu: Vos, qui lecturi estis hanc de Iudæorum perditione prophetiam, dicite iusto scilicet Christo, id est, laudate Christum, quia benè, iustè, & nó crudeliter fecit, euertédo Hierusalem & regnum Iudæ. Si verò sequamur nostram translationé legendo in singulari numero, comedet, tunc erit consolatio iustorum, hoc sensu: Dicite iusto, id est, cuiuis homini pio & virtute prædito quòd secum benè agetur, quoniam pereuntibus iniustis ipse laborum suorum fructus bonos recipiet. Comedere, pro recipere frequens est in scripturis. Et vocabulum (adinuentiones) aliquando accipitur in bonam partẽ, vt hoc loco: Aliquando in malam, vt superiùs cùm ait; & adinuentiones eorum contra Deum, &c. Quemadmodum enim mali student prauis adinuentionibus, & toti in hoc sunt, vt peccata perpetrent: Ita boni pij student adinuentionibus, & toti in hoc sunt occupati, vt faciant bona, & Deo placeant. *Duplex adinuentionum acceptio.*

Væ impio in malum, &c.) Est ferè eadem sententiá cum illa: Agnitio vultus eorum respó debit eis. Item cum illa: Væ animæ eorú quoniam reddita sunt illis mala: & quod ibi in præterito, hic in futuro enunciat. Vbicunq; ponitur particula illa (væ) in scriptura, accipitur ferè pro æterna damnatione. Sensus est: Aeterna damnatio manet omnes impios.

Et po-

Et populum meum exactores, & cæt.) Hactenus causam futuri excidij significauit propheta peccatum reiecti Christi: Nunc etiam alia adijcit, quę simul etiam causa fuerunt. Verba Dei sunt ad Scribas & Pharisæos, quos ideo non doctores, sed exactores vocat, quia traditionib. suis quodammodo extorquebant bona populi. Hic locus multò dilucidior erit & clarior, si conferatur cum illo, qui est apud Matthæum: Quare vos transgredimini &c. Idem enim hic exprobratur Iudæis, quod ibi. Vide Theophilactum super illum locum Matthæ. qui eum optimè explicat inter cætera dicens: Pharisæi persuadebant pueris, ne quid darent parentibus, sed offerrēt in Thesaurum templi: docebātque ipsos, vt dicerent, donum Dei est, id est, oblatum Deo, ô pater, id quod per me vsui esse tibi cupis. Et sic parentes relinquebantur & contemnebantur, nec in senectute alebantur.

Mulieres dominati sunt eis.) Quos antè effœminatos, hìc despectiuè mulieres vocat, & notat turpem libidinosamque Scribarum & Pharisæorum conuersationem. Sensus est: ideo omnibus modis student à populo corradere pecuniam, vt melius libidinem suam exercere posint, & voluptates, rebusque Venereis liberius incumbere. Nihil prohibet etiam mulieres propriè accipi, hoc sensu: Tam molles facti sunt Scribę & Pharisęi, vt mulieres, hoc est, vxores eis dominatæ sint.

Popule meus, & cæt.) Videtur DEVS humano affectu loqui ad simplicem plebem, & quasi compati eis. Sensus est: O popule meus, Scribæ & Pharisæi, propter munera à vobis in templo oblata, cæremoniasque præstitas, prædicant vos beatos atque felices: sed (pró dolor) ipsi vos fallunt & à via veritatis seducunt. Per viam gressuum, vitæ rationem intelligit, quam huiusmodi homines disipant. Non enim munera, non cæremoniæ, non templum, hominem faciunt beatum: sed charitas ex corde puro procedens, & fides per dilectionem operans.

STat ad iudicandum Dominus, & stat ad iudicandos populos: Dominus ad iudicium veniet cum senibus populi sui & principibus eius. Vos enim depasti estis vineam meam, & rapina pauperis in domo vestra. Quare atteritis populum meum, & facies pauperum commolitis? dicit Dominus exercituum.

STat ad iudicandum Dominus, & cæt.) Sunt iterum verba prophetæ cōmemorantis iudiciū Dei aduersus exactores populi, & vt eos magis terreat, dicit eum stare & quasi paratum esse ad iudicandum. Hieronymus in Commentar. illud (cum) quando dicitur, Cum senibus populi &cæt. exponit contra. Vox Hebræa ambigua est ad vtrunq;. Secundum Hieronymum ergo sensus est iste: Veniet Dominus ad iudicandum contra senes & principes Iudæorum, qui oppresserūt populum suum. atque hoc est, quod sequitur:

Vos enim depasti estis, & cæt.) Secundum alteram interpretationem sensus est iste: Deus cum senibus, id est, patriarchis & prophetis, & principibus, id est, Apostolis veniet ad iudicandum populos.

Vos depasti estis, & cæt.) Seruat (inquit Hieronymus) consuetudinem prophetarum, vt mutet repentè personas: Suprà enim ipse Dominus dixerat: Popule meus, qui beatum te dicunt, ipsi te decipiunt: & postea propheta subiecerat, Stat ad iudicandum Dominus, Dominus ad iudicium veniet. Igitur post prophetam ipse Dominus, qui ad iudicium venerat cum senibus populi sui, & principib. eius, loquitur ad eos, & corripit delinquentes. Quid autem intelligatur per vineam, aperit propheta quinto capit. vbi ait: Vinea Domini exercituum, domus Israel est. Sensus itaque est: Vos Scribæ & Pharisæi depasti estis plebem meam spoliando eam bonis suis, & deponendo ea apud vos quæstus gratia. *Quare atteritis?*) id est, paulatim consumitis populum meum, & facies pauperum commolitis? id est, macie & fame attenuatis, vt habet Amos. Posteriorem illam partem: Dicit Dominus exercituum, neque Hiero. legit in textu, neque Haymo: postrema tamen editio Parisiensis & alia quædā exemplaria constanter legunt. Hæc quoque locum habent non solum in nostros Reges & Principes seculares, si malè & iniustè exigunt aliquid à simplici plebecula, sed etiam in ecclesiasticos Prælatos, Episcopos & alios, qui aliquando malè torquēt excommunicationes in miseros homines ob debitum paruum aut aliam causam alioqui leuisimam, præterea qui Ecclesiæ bona malè & inutiliter consumunt in alendis equis aut concubinis.

ET dicit Dominus Deus, Pro eo, quòd eleuatæ sunt filiæ Sion, & ambulauerunt extento collo, & nutibus oculorum ibant, & plaudebant, & ambulabant pedibus suis, et composito gradu incedebāt, decaluabit Dominus verticem filiarum Sion, & Dominus crinem earum nudabit.

ET dicit Dominus: pro eo, & cæt.) Superiùs tam populum, quàm principes populi corripuit propheta & Dominus: nunc ad mulieres conuertitur sermo propheticus, ne se putent liberas, & ab omni crimine alienas, ob quarum luxuriam & voluptatē depasti sunt principes vineam Domini. Per filias Sion, quidam intelligunt minores Iudææ vrbes, quæ erant sub potestate & ditione Hierusalem. Et phrasis hęc frequens est in scriptura, & maximè in libro Iosue, vbi per singulas tribus

tribus ponuntur nomina ciuitatum, & postea describuntur villæ & castella, quæ filiæ illarum ciuitatum appellantur. Et quando hoc modo interpretamur hunc locum, oportet, vt per metonymiam accipiamus ciuitatem Sion pro populo habitante in ea. Alij simpliciter intelligunt filias & mulieres ciuitatis Hierusalem. Et est hoc loco notatio, qua significatur libido, superbia, procacitas quæ vitia sunt in mulieribus, & maximè dominantur in puellis. Locus iste alioqui facilis est & cuiuis obuius.

Decaluabit Dominus, &c.) Id est, propter hāc mulierum & puellarum libidinem, superbiam, & procacitatem afficiet eas Dominus maxima ignominia. præcipuum enim ornamentum, quod eis natura dedit, ipsum videlicet capillitium, in quo sibi ferè placent mulieres, auferet: quo sublato, succedet caluitium, quod quā magna sit ignominiæ nota, facilè patet ex antiquis, qui captiuis suis caluitium inducere consueuerunt ignominiæ causâ, & in signum subiectionis, plenię dominij in ipsos.

IN die illa auferet Dominus ornamentum calceamentorum: & lunulas, & torques, & monilia, & armillas, & mitras, & discriminalia, & periscbelides, & murenulas, et olfactoriola, & inaures, & annulos, & gemmas in fronte pendentes, & mutatoria, & palliola, & linteamina, & acus, & specula, & syndones, & vittas, & theristra.

IN die illa auferet Dominus, & cæt.) Est synecdoche: per hęc enim, quæ enumerat Propheta, significare vult omne genus ornamentorum seu mundi muliebris. Per diem illā captiuitatem Romanam intelligit. Lunulæ, ornamenta erant mulierum, quæ habebant figuram lunæ, quibus partes vestium inter se connectebantur. Torques vel torquis, cùm eius vsus & apud nos frequens est, quid sit, omnibus notum est. Monile, ornamentum gutturis est, quod solet ex collo virginum dependere, ex eo dictum, quòd virtutis admoneat. Solet enim olim ob egregium aliquod factum dari. Armillæ sunt in circulorum modum confectæ, quas ab imperatoribus donatas viri militares in brachijs gestare solebāt: hinc & brachialia à Prisciano vocantur. Dicuntur autem armillæ ab armis, quia antiqui humeros cum brachijs, armos vocabant. Mitra vox est barbara, ornamentum significans in modum coronæ factum. Discriminalia, instrumēta sunt, quibus virgines segregabant crines, in fronte pendentes. Periscelides, sunt ornamēta aut potiùs instrumēta, quibus mulierū gressus componi solent, à περὶ & σκέλος, quod significat crus tibiam. Murenulæ, sunt ornamenta colli flexuosa instar murenarum, seu catenæ ex auro cōfectæ, à murena pisce sic dicta, quæ longitudine anguillæ non adeò dissimilis est.

Lunulæ. *Monile.* *Armillæ.* *Mitra.* *Discriminalia.* *Periscbelides.* *Murenulæ*

Vide Hiero. ad Marcellam. Per olfactoriola, metaphoricè intelligit pixedulas: seu odorum fasciculos, in quibus ponebant muscum & alia aromatum genera. Inaures, sunt circuli aurei vel argentei, qui ex aurib. perforatis dependent. Per mutatoria, Thomas diuersa vestimentorum genera intelligit, qualia videmus in aulicis, qui quotidie & aliquoties bis in die aliam & aliam induunt vestem. Hiero. tamen dicit vestium mulierum certi generis esse ornamenta, quibus humeri & pectora teguntur. Pro linteaminibus Sept. transtulerunt, perspicua Laconica, volentes significare tenuissimas vestes quibus olim vtebantur Lacedæmonij. Acus instrumenta sunt, quibus ornamentorū crinium compago retinetur, ne laxiùs huc atq; illuc diffluant capilli. Theristrum. est genus pallij muliebris ex optimo genere lini contextum, adeò tenue atque subtile, vt si quis inde tunicam habeat indutā, maculam corporis nequeat abscondere. Solēt autem mulieres, potissimùm Arabicæ hac veste vti in æstate, vnde & nomen sortita est θέρος: theros enim idem est, quod æstas.

Quid per olfactoriola intelligatur. *Inaures.* *Mutatoria.* *Linteamina.* *Acus.* *Theristrū.*

ET erit pro suaui odore fœtor, & pro zona funiculus, & pro crispanti crine caluitiū: & pro fascia pectorali cilicium. Pulcherrimi quoque viri tui gladio cadent, & fortes tui in prælio. Et mœrebunt, atque lugebunt portæ eius, & desolata in terra sedebit.

ET erit pro suaui odore, &c.) Id est, pro musco & alijs aromatum generibus benè olentibus, erit maximus & intolerabilis fœtor, quo in captiuitate ex miseria affligentur: & pro zona, id est, cingulo aureo erit funiculus, quo ducentur captiuæ ad exteras nationes. Per fasciam intelligit, qua constringuntur mamillæ, ne turpitudinem ingerant sua magnitudine: pro pulcherrimis quoq; crinibus, quibus superbire solent, erit caluitiū.

Fascia.

Et mœrebunt atq; lugebunt, &c.) Olim apud Iudæos portæ erant loca adeò celebria, vt in ijs iudicia publica exercerentur. Potest hîc esse duplex figura, & proinde duplex sensus. In primis metonymia, vt per portas & ciuitatem intelligamus inhabitatores earū, hoc sensu: Non solùm illi, qui in portis morantur, lugebunt atq; mœrebunt, sed & totius vrbis habitatores tristes erunt, atq; desolati in terris sedebunt. Deinde metaphora, aut si mauis, metalepsis, vt portę & ciuitas, res alioqui inanimatæ, iam penitus destructæ atque euersæ, ob id dicantur lugere atq; mœrere, quia aspicientibus luctum quendam atque mœrorem ingerunt. Sic pratum dicimus ridere ex eo, quòd inambulantibus lætitiam quandam adferat, & quodammodo risum excitet. Sensus igitur est: Portę ciuitatis Hierusalem iam euersę, ipsaq; ciuitas penitùs destructa, & ab habitatorib. suis desolata quasi lugebit, & adspicientibus tristitiam quandam

dam atque mœrorem ingeret. Ex hoc igitur loco discendum est, quantum displiceat Domino Deo vestimentorum luxus & pompa seculi, qui populum tam dilectum ob huiusmodi causam dãnauit. Si displicuerunt hæc Domino in tali populo, quantò magis in Christianis displicent, qui semel in baptismate abiurarunt huius seculi pompas? Quo testimonio vtendum est contra mulieres nostri seculi, quæ sunt in ecclesia. Notandum etiam circa eundem locum, quòd cùm potuisset dicere propheta: In die illa auferet Dominus omne genus mundi muliebris, maluit tamẽ multis verbis id inculcare, quò populum efficacius moneret, qui nihil sibi dici putat, nisi dicatur ei in particulari. Id enim officium debet esse concionatoris, vt in particulari populum moneat, alioqui in genere dictum, sibi dictum esse non intelligit.

CAPVT IIII.



T apprehendent septem mulieres virum vnum in die illa, dicentes: Panem nostrũ comedemus, & vestimentis nostris operiemur, tantummodò inuocetur nomen tuũ super nos, aufer opprobrium nostrum.

A*pprehendent septem mulieres, &c.*) Præcedens caput omninò tristia, istud verò læta continet, nisi quòd in initio quædam tristia sunt, quæ adhuc ad superius caput pertinent. Septenarius numerus Hebræis multùm familiaris est propter Sabbatum, sicut & denarius propter Decalogum: vnde illis frequenter abutuntur, septenarium aut denarium numerum certum pro incerto ponentes, vt hoc loco. Et D. Hieronymus dicit dictionem Hebræam hoc loco positam, ambiguam esse, & nunc septem, nunc plura significare. Sensus est: In excidio Hierusalem tanta erit virorum cædes, vt præ paucitate virorum septem mulieres aut etiam plures vix vnum maritum acquirere possent. In quo significatur fore maxima virorum clades, ita vt multæ mulieres cupientes nubere marito, vix possint voto potiri propter virorum raritatem.

Quid nomine panis significetur.
Quid nomine vestimẽti.

Dicentes panem nostrum, &c.) Nomine panis, quemadmodum superius diximus, Hebræi intelligunt omnem cibum. Similiter & vestimentum generaliter accipitur pro quolibet corporis indumento. In pronomine (nostrum) emphasis est, hoc sensu: Omnia labore & industria nostra comparata, qualiacunque illa fuerint, siue cib⁹, siue potus, aut vestimentum, aut quælibet alia, erunt tibi nobiscum communia.

Tantũmodò inuocetur &c.) Est Hebraica phrasis, latine hoc modo dixisset: Tantummodò dicaris maritus noster, & nos tuæ vocemur vxores. Phrasis hæc valdè frquens est in scriptura. Hac vtitur Iacob Genes. 48. dicens: Inuocetur nomen meum super eos, id est, Manasses & Ephraim dicantur filij Iacob. Hac vtitur & Hieremias dicens: Tu autem in nobis es Domine, & nomen tuum inuocatum est super nos, id est, tu dictus es noster Deus, & nos populi tui. Item Eccles. 36. Miserere plebi tuæ, super quam inuocatum est nomen tuum. Sensus ergo est: Non cupimus vt compares nobis victum aut amictum, ipsi nobis & tibi comparabimus: sed hoc vnũ tantùm à te petimus, vt dicaris noster maritus, & nos vocemur vxores tuę, vt auferatur opprobrium sterilitatis & maledictio legis à nobis. Probrosum enim erat olim in Israël, & maledictioni erat obnoxia mulier, quæ non faciebat semen super terram. Initium huius capitis hucusque referri debet cum superiori capite ad tempus Romanæ captiuitatis. Quare mirum est Haymonem hæc referre ad tempus captiuitatis Babylonicæ: Illa verò, Pulcherrimi quoque viri tui, &cæt. in fine pręcedentis capitis, ad tempus captiuitatis Romanæ, cùm hæc ex illis inferantur, & vtraque ad idem tempus pertinent. Quæ iam sequuntur, valde læta sunt & iucunda.

Quid sit inuocari nomen super aliquem.
Gen. 48. c
Hier. 14. b
Exo. 23. f
Deute. 7. c

I*N die illa erit germen Domini in magnificentia, et gloria, & fructus terræ sublimis, & exultatio his, qui saluati fuerint de Israel. Et erit, omnis qui relictus fuerit in Sion & residuus in Hierusalem, sanctus vocabitur: omnis qui scriptus est in vita, in Hierusalem Si abluerit Dominus sordes filiarum Sion, et sanguinẽ Hierusalem lauerit de medio eius, in spiritu iudicij, et spiritu ardoris.*

Germen.

I*N die illa, &cæt.*) Germen aliquando accipitur pro Christo, qui est germen Dei patris: Aliquando pro ecclesia, quæ est germẽ ipsius Christi, quomodo videtur hîc accipi hoc sensu: Eo tempore, quando septem mulieres apprehendent virum vnum, tunc germen Domini, id est, Ecclesia erit in magnificentia & gloria, quia magni secundum seculum & gloriosi passim sese iungent Ecclesię, & conspirabunt in vnitatem fidei cum Ecclesia Dei. *Et fructus terræ sublimis, &cæt.*) Secundum quosdam periphrasis est Christi. Sunt duo loca similia, vbi terræ fructus pro Christo ponitur. Alter est apud Esaiã: Aperiatur terra & germinet Saluatorẽ. Alter est in psal. Terra dabit fructum suũ. Sensus est: Terræ fructus, id est, Christus virginis Marię filius in terra natus, sublimis erit in cordibus omnium credentium, quia illi magnificè de illo sentient. *Et exultatio his qui, &c.*) id est, magnum gaudium erit his, qui Christũ in propria venientem receperunt. Istud est vnum

Infrà cap. 45. b
Psal. 66. a

ex præcipuis, quæ pollicetur Dominus in nouo Teſtamento, videlicet nouum gaudium conſcientię, quod ſentiri quidem poteſt, exprimi autem nequaquam, licet id conetur Eſaias, cùm ait: *Eſa.9.a* Lætabuntur coram te, ſicut qui lætantur in meſſe: ſicut exultant victores capta præda, quando diuidunt ſpolia. Et nihil maius poteſt homini contingere quàm iſtud gaudium, quod in eo conſiſtit, vt atteſtetur eis Spiritus ſanctus eos eſſe electos, & inſcriptos in libro vitæ.

Et erit: Omnis qui relictus fuerit, & cæt.) Quod hic ait propheta: Omnis qui relictus fuerit, hoc primo capite dixit: Niſi Dominus exercituum reliquiſſet nobis ſemen & cæt. Paulus hoc modo extulit: Reliquiæ ſaluæ fient. Veteres hæc interpretantur, quaſi propheta reſpexerit non ſolùm ad ſtatum præſentis Eccleſiæ, ſed etiam futuræ. Et prophetæ habent hoc pro more, vt frequenter miſceāt ea, quæ in hac Eccleſia fiunt, cum ijs, quę fiēt in futura. Vt ca.60. huius prophetiæ: Pro eo quòd fuiſti derelicta, ponam te &c. vbi apertè coniungit ea, quæ hic contingunt, cum ijs quæ in futuro ſeculo contingent. Nomen *Quib. tribuatur nomē sāctus.* (ſanctus) ſcriptura his tribuit, quorum remiſſa ſunt peccata, licet aliquid adhuc vitij habeant. Sic ſumitur in epiſtola ad Rom.1. *Rom.1.a* & alibi ſæpius. Senſus eſt: omnis qui non *1.Cor.1.a* fuerit publico infidelitatis malo inuolutus, *2.Cor.1.a* vocabitur ſanctus, id eſt, Chriſtianus & fidelium numero adſcriptus, atque hoc eſt, ꝙ ſequitur:

Et omnis qui ſcriptus, & cæt.) Id eſt, omnis qui præordinatus eſt ad vitam æternam. Scribi in vita, Hebraico more dixit, pro prædeſtinari. Non enim habetur materialis liber in cælo, in quo electorum nomina ſcribuntur, ſed liber ille eſt præſcientia Dei.

Si abluerit Dominus & cæt.) Iſta cohærent adhuc cum præcedentibus, hoc modo: Sanctus inquam vocabitur omnis, qui relictus fuerit in Sion & Hieruſalem, ſi tamen antè abluerit Dominus ſordes filiarum Sion & cæt. Significatur hoc loco baptiſmus, qui fit igne Spiritus ſancti & elemento aquæ. *Quare Spiritus ſanctus vocetur ſpiritus iudicij et ardoris.* Spiritus ſanctus autem vocatur ſpiritus iudicij, id eſt, diſcretionis, quia fidelem ab infideli diſcernens, per fidem tribuit remiſſionem peccatorum: Ardoris verò, quia hominem à peccato purgatum, boni zeli igne accendit. Per ſanguinem, quidam intelligunt ſanguinem prophetarum, per ipſos & patres eorum effuſum: Alij verò ſanguinē Chriſti, de quo dicitur: Sanguis eius ſuper nos &c. Nos autem generaliter accipiemus, per ſordes leuiora, per ſanguinem grauiora & craſſiora peccata intelligentes Quod autem ſcriptura nomine ſanguinis craſſiora peccata aliquando intelligit, primo cap. oſtendimus, circa illū locum: Manus enim veſtræ ſanguine plenæ ſunt. Senſus eſt: Omnis qui relictus fuerit in Sion & Hieruſalē, ſanctus vocabitur, id eſt, Chriſtianus: & proinde fidelium & ſanctorum numero adſcribetur, ſi tamen prius baptizatus fuerit, & per lauacrum regenerationis à peccatis repurgatus.

ET creabit Dominus ſuper omnem locum montis Sion, & vbi inuocatus eſt, nubem per diem, & fumum, & ſplendorem ignis flammantis in nocte: ſuper omnem enim gloriam protectio, & tabernaculū erit in vmbraculum diei ab æſtu, & in ſecuritatem, & abſconſionem à turbine, & à pluuia.

ET *creabit Dominus, & cæt.*) Alludit propheta ad illum locum qui eſt Exod. 14. ac ſi dicat: Reddetur populo felicitas priſtina, quam aliquando de Aegypto exeuntes habuêre, præcedente eos Domino per diem in columna nubis, & per noctem in columna ignis, vt nec in proſperis efferantur, nec in aduerſis deijciantur. Significatur itaque per fumum, nubem, & ſplendorem, ſingulare Dei auxilium: per diem verò res proſperæ, per noctem res aduerſæ: Per montem Sion Eccleſia, quia is ſemper typum geſſit Eccleſiæ. Hieronymus per fumum intelligit gloriam, & vt ſuam ſententiam faciat probabiliorem, adducit locum qui eſt cap.6. huius prophetiæ: Domus repleta eſt fumo, id eſt, gloria. Alij per ſumum Intelligunt lachrymoſam compunctionem. Hi ad actum ſumi reſpiciunt, qui cùm vehemens eſt, lachrymas ex oculis elicit. Verùm ſi reſpiciamus ſcripturam Exod. ad quam videtur alludere propheta, germanior erit expoſitio, ſi per fumum intelligamus peculiare Dei auxilium, quo protegit ſuos aduerſus hoſtiū poteſtates, ne accedant & noceant. Senſus eſt: Magna quidem olim Deus pręſtitit veteri populo, ſed multò maiora præſtabit Eccleſiæ ſuæ ex omni natione congregandæ, omni cura eam fouebit, peculiari auxilio defendet, omni diligētia in via veritatis diriget, & in eminētiori ſalutis gradu collocabit.

Super omnem enim gloriam protectio, & c.) Rupertus hoc modo: Verè enim qui guſtauit contemplando beatitudinem futuri ſeculi, ſuper omnem computat gloriam mundi, vacare & in ſecreto abſcondi ab ęſtu atq; à turbine & pluuia huius ſeculi. Alius: Nihil erit ita glorioſum, quā quòd Chriſtiani ita protegātur à Chriſto ſaluatore ſuo. Sic ferè exponunt Commentaria, ſed germana huius loci ſententia videtur mihi hæc eſſe: Super omnem enim gloriam, id eſt, glorioſum & verè in Chriſtum credentem, perfectoq; corde ei adhærentem atque ipſum ex animo inuocantem erit protectio Dei. Secundū hanc expoſitiōem hæc pars eſt quodammodo explicatio præcedentis particulæ: Super omnem locum montis &c. *Et tabernaculum & cæ.*)

Id eſt,

id est, super omnem verè gloriosum erit peculiare Dei auxilium, quo velut vmbraculo per diem prosperitatis ab æstu malæ cupiditatis aut concupiscentię protegetur: & sub quo tanquam sub tecto tutus latebit à turbine & pluuia hui' seculi, id est, ab omnib. aduersis. Est breue caput, sed insigne, & iucundum lectu omni Christiano.

CAPVT V.



Antabo dilecto meo canticũ patruelis mei vineæ suæ. Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei. Et sepiuit eã, & lapides elegit ex ea, & plãtauit vineam electam. Et ædificauit turrim in medio eius, et torcular extruxit in ea. Et expectauit, vt faceret vuas, & fecit labruscas.

C*Antabo dilecto meo, &c.*) Pergit propheta arguere populi Iudæi ingratitudinem, & vt efficacius inhæreant animis eorum, quæ dicturus est, carmine vtitur. Quod nos simpliciter dicimus, Cantabo, Hebræi addunt נא na particulam, quæ interdum obsecrantis, interdum iubẽtis est particula: vnde hoc loco, cantabo, idem est, quod lubet canere. Dilectus in veteri Testamento, epitheton est Salomonis. si verò nouum Testamentum legamus, inueniemus Christum dici dilectum, vt Matth. 3. Lucæ 20. ad Eph. 1. & alibi sæpius. In voce (patruelis) catachresis est. Non enim accipitur propriè pro cognatione, quæ est inter filios duorum fratrum, sed simpliciter pro cognatione. Sensus est: Lubet canere dilecto meo carmen Christi, qui est patruelis meus, id est, cognatus, propter eandem naturam, quam ex mea gente assumpturus est. *Vineæ suæ.*) Datiuus est, vt patet ex Hebræo, vbi præponitur litera ל lamed, quæ nota est, siue articulus datiui, ac si diceret: Lubet canere carmen in gratiam Christi, quod ipsemet vbi in carnem venerit, quam ex gente mea assumpturus est, cantabit vineæ suæ, id est, populo Iudaico. Istud carmen cecinit Christus vineæ suæ Matth. 21. dicens: Homo erat paterfamilias, qui plantauit vineam, & sepem circundedit ei, & cæt.

Salomõ in veteri testamẽto dicitur dilectus, Christus verò in nouo testa.
Matt. 3. d & 17. a
Luc. 20. b
Ephe. 1. b
Mat. 21. d

Vinea facta est dilecto meo, &c.) Per dilectum, quemadmodum diximus, significatur Christus. In voce (cornu) Hebraismus est, Latinè dixisset in loco firmo, seu terra firmissima. Hebræi enim vtuntur voce cornu, ad significandum cuiusuis rei robur, & quod in quauis re præcipuum est fundamentum. Sic capitur 1. Regum 2. Exultauit cor meum in Domino, & exaltatum est cornu in Deo meo. Item Lucæ 1. in cantico Zachariæ: Et erexit cornu salutis nobis, id est, magnam salutem. Item 2. Regum 22. Dominus cornu salutis meæ. Similis tropus est apud Latinos in nomine (robur) quod licet propriè arborem significet, accipitur tamen frequentissimè pro fortitudine, & quauis re firma.

Talis translatio est in voce cornu apud Hebræos, qualis in nomine robur apud Latinos.
1. Reg. 2. a
Luc. 1. g.
2. Reg. 22.

In filio olei.) Est iterum Hebraismus. Ponitur enim filius olei pro ipsa oliua. Sic filius iniquitatis, id est, filius iniquus: Item filius superbiæ, id est, filius superbus. Similis phrasis est Zachariæ 4. vbi dicitur: Isti sunt duo filij olei, id est, duæ oliuæ. Vnde manifestius hanc partem Symmachus transtulit, dicens: In medio oliuarum. Nomine autem olei siue oliuæ, scriptura frequènter significat omnium rerum abundantiam & vbertatem. Sensus est: Vinea plantata est Christo dilecto meo in loco firmo, in terra multum pingui & fertili: sic interpretati sunt Septuaginta sensum, non verba reddentes. Et intelligit Hieronymus de terra Iudaica, qua nihil pinguius. Vocatur enim in scripturis terra lacte & melle fluens. Quid autem per vineam intelligat propheta, ipse postea declarat, dicens: Vinea autem Domini exercituum, domus Israel est, hoc est, populus Iudæorum.

Quid nomine olei intelligatur in scriptura.
Exo. 3. c et f. et 13. a &c.
Leui. 20. b
Nu. 20. d
Deu. 6. a

Et sepiuit eam, &c.) Hac rerum vniuersitate significatur summa diligentia & studium, quo Dominus vsus est in excolenda vinea sua. Est itaque hoc loco perpetua quædam allegoria: & sicut in alijs allegorijs siue parabolis, per se singulæ partes non habent certam significationem, ita nec hic necesse est vt habeant. In parabolis enim, vt docet Turnout, consideranda est intentio referentis eam, qua habita, reliqua non ita consideranda sunt. Quidam tamen hæc sigillatim interpretantur, vt sensus sit: Sepiuit eam, videlicet lege & mandatis, vel custodia, seu auxilio angelorum: & lapides elegit ex ea, id est, idola & superstitiosas opiniones, quales Gẽtes & Philosophi de Deo habebant, abstulit, & omnia quæ Dei cultum impedire possunt, amouit. *Et plantauit vineam electam, &c.*) Pro electa Hieronymus & in Commentarijs & in textu legit, Soreck. Est autem Soreck nomen propriæ, non appellatiuæ qualitatis, significans genus vitis optimæ & selectissimæ, cuius vuę acinis carent. Rabbi Salomon (vt refert Pagninus) scribit in Commentarijs, quòd Soreck est palmes siue ramus vitis optimæ, vnde & hoc modo vertit: Et plantauit eam plantis vitis optimę. Iudęorum siquidem primi parentes fuere viri sanctissimi, Abraham, Isaac, Iacob, Moyses. Per turrem, Hieronymus & alij intelligunt templũ Salomonis in medio ciuitatis extructum: per torcular, ipsum altare. Sicut enim ad torcular omnes vuæ conferuntur & pessundantur, vt ex eis vinũ exprimatur: ita altare omnes populi fructus suscipit, & immolatas ho-

Turnout li. de eccl. dog. folio 309.

 stias de-

verbum Dei, sed quoniam repellitis illud, & indignos vos iudicatis æterna vita, ecce conuertimur ad Gentes: sic enim præcepit nobis Dominus.

Vinea autem Domini exercituum, &c.) Exponit hîc propheta parabolam de vinea prius positam. Per domum Israel, decem tribus intelligũtur: per viros verò Iuda, reliquę duæ tribus, quas vocat germen Dei delectabile, quia ex illis Christus humanam naturam assumpturus erat: pronomen (eius) hic refert Deum, non vineam. *Et expectaui &cæt.*) Taxat propheta hoc loco inhumanitatem in populo suo. Postquam exposuit quid per vineam & germen Domini intellexerit, nunc declarat quid intellexerit per labruscas. Iudicium & iustitia hoc loco pertinent ad æqualem hominum inter se conuictum; expectauit autem Dominus vt facerent iudicium decernendo quę iusta sunt fieri secundum leges, expectauit, vt quisq; secundum æquitatis legem viueret cum proximo suo. *Et ecce clamor.*) Capitur hoc loco clamor eodem modo, quo ca. 4. ad Ephes. vbi dicitur, Omnis amaritudo, ira, & indignatio, & clamor & blasphemia tollatur à vobis cum omni malitia, videlicet pro motu incomposito iratorum hominum. In Hebræis autem circa hunc locum pulchra est allusio vocum, משפט misphat, iudicium: & משפח mispach, iniquitas: צעקה tsecada, Iustitia: & צעקה tscaca, clamor.

VAE, qui coniungitis domum ad domum, & agrũ agro copulatis vsque ad terminum loci. Nunquid habitabitis vos soli in medio terræ? In auribus meis sunt hæc, dicit Dominus exercituum. Nisi domus multa deserta fuerint grãdes, & pulchra, & absq; habitatore: Decẽ enim iugera vinearum faciẽt lagunculam vnam: & triginta modij sementis faciẽt modios tres.

VAE, *qui coniungitis, &c.*) Licet hîc prima fronte videatur alius tractatus, est tamen cum præcedentibus continuus contextus. Declarat enim propheta, quòd Iudæi pro uvis attulerunt labruscas: & notat inprimis eorum auaritiam, cuius deinde pœnam subiungit. Quod autem ait, Vsque ad terminum loci, idem valet ac si diceret, donec aliquis locus restet: vel vt Symmach. & Theo. donec desinat, vel non sit amplius locus. Sensus est: Aeterna damnatio manet non solùm eos, qui tam multas, tamque magnificas ædes extruunt: verumetiam eos, qui non vno atque altero fundo contenti, sed quàm plurimos agros fundosque tam diu emunt donec aliquis restat, idque faciunt non necessitatis causa, sed auaritiæ suæ & superbiæ explendæ gratia. Nunquid vos terram, quæ lata & spaciosa est &, proinde multis ad inhabitandum data, soli occupabitis? Hæc quidem specialiter ad populum Iudaicum pertinent, rectè tamen generaliter ad omnes, quibus nunquam satis est, referri possunt, & præcipuè ad ecclesiasticos, qui non habent vxores aut liberos, quibus hæc relinquant.

In auribus, &c.) id est, audita sunt hæc in auribus meis, siue cognita sunt mihi. *Nisi domus multa, &c.*) Est aposiopesis, quemadmodum in psal. Si introibunt in requiem meam, vbi subintelligendum est, cupio vt non sim Deus eorum, aut tale quid. Ita & hoc loco simile quid intelligendum est, hoc sensu: Volo vt me non habeatis pro Deo, si domus vestræ non relinquantur desertæ & ab habitatorib. vacuæ, & agri vestri inculti &c. Quod enim de domibus, idem etiã de vineis & agris intelligẽdum reliquit, quemadmodum in sequentibus declarat, cùm ait: *Psal. 94. c*

Decem enim iugera, &c.) Iugerum secundũ scriptores est tantum spacij terræ, quantum vno die par boum arare potest. Pro Lagunculа alij interpretati sunt, batũ, quod est eiusdem mensuræ genus in liquidis, cuius est ephi in aridis: & proinde hoc cõtinet tres modios, illud verò tres amphoras. Sensus est: præter hoc quòd domus vestræ erunt desertæ, & ab habitatoribus derelictæ, etiam vineæ vestræ erunt tam steriles, vt decẽ vinearum iugera vix adferant tres amphoras vini: præterea agri vestri tam erũt infructuosi, vt pro triginta modijs à vobis seminatis, vix tres modios recipiatis, hoc est, multò plus seminabitis, quàm metetis: & multò plus expendetis in vinea excolenda, quã recipietis. *Iugerum.* *Batum.* *Ephi.*

VAE, qui consurgitis manè ad ebrietatem sectandam & potandum vsque ad vesperam, vt vino æstuetis. Cithara, & lyra, & tympanum, & tibia, & vinum in conuiuijs vestris, & opus Domini non respicitis, nec opera manuum eius consideratis. Propterea captiuus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam, & nobiles eius interierunt fame, & multitudo eius siti exaruit. Propterea dilatauit infernus animam suam, & aperuit os suum absque vllo termino. Et descendent fortes eius, & populus eius, & sublimes, gloriosique eius ad eum. Et incuruabitur homo, & humiliabitur vir, & oculi sublimium deprimentur.

VAE *qui cõsurgitis, &c.*) Pro ebrietate, quomodo Aquila & Symmachus interpretati sunt, Septuaginta posuerunt vocem Hebraicam שכר sechar, quam nos siceram esse rimus, quæ secundum Hier. significat omnẽ potationem, quæ inebriare potest, aut statũ mentis euertere. *Sicera.*

Et opus Domini non adspicitis, &cæt.) Vniuersa scriptura circa duo potissimùm Dei opera versatur, circa opus videlicet creationis, & circa opus redemptionis. Et quidam interpretantur hunc locum de opere creationis, hoc sensu: Vos ebrietatibus & huius seculi voluptatibus dediti, non respicitis ad cælum *Scriptura versatur circa duo Dei opera.*

& terram, neq; ad ea, quæ in eis sunt, vt ex illis eorumq; ornatu & pulchritudine discatis cognoscere ipsum creatorem, & agnitum laudare. Alij verò putant pertinere ad opus redemptionis, & ad hunc sensum inuitant scripturæ affines. Vt psal. 91. vbi cùm Dauid
Psal. 91. a meminisset misericordiæ Dei, qua promisit Mesiam: & veritatis, quam seruat in promissis, addit: Quia delectasti me Domine in factura tua, & in operibus manuum tuarũ ex-
Psal. 27. b ultabo. Item psal. 27. Redde retributionem eorum ipsis, quoniam non intellexerunt opera Dei. Et secundum hos sensus est: Opus Domini non respicitis, id est, non videtis mysterium redemptionis, sanguinem effusum, & mortem Domini &c. Tales erant Iudæi, quos non sequimur modò, sed etiam excedimus, vt est videre: nónne omnes sequimur voluptatem, ebrietatem, auaritiam? &c. Nihil absurdi sequetur, si prędictum locum de vtroq; opere intelligamus, cui fauere videntur sequentia: Propterea, inquit, ductus est populus meus captiuus, quia videlicet non studuit ex hac pulcherrima mundi machina cognoscere ipsum creatorem verum Deum: preterea non dedit operam vt per fidem agnosceret Dei filium, atq; hoc est, quod ait, quia non habuit scientiam, scilicet Dei & filij eius. Hãc autem captiuitatem & alia quæ hic narrantur, tẽpore Titi & Vespasiani corporaliter impleta esse (vt ait Hieronymus) tam Græca, quã Latina clamat historia. Hodiè etiã spiritualiter idem patiuntur Iudęi, quia non habent scientiam, captiui tenentur in peccatis, & pereunt fame bonorum operum. Obiter autem hîc adnotandum, quod dicit propheta, Iudæos ductos captiuos, nõ quia scortatores erant aut adulteri, sed quia non habuerunt scientiam: & vt diximus, loquitur non solùm de ea scientia, qua ex rebus creatis naturaliter quodammodo cognoscimus ipsum Deum, verumetiam de ea scientia, quæ scripturis propria est, id est, de scientia fidei, sanguinis effusi, & crucis Domini nostri Iesu Christi, quod latius expli-
Rom. 10. a cat Paulus ad Ro. Ignorantes inquiẽs iustitiã Dei, & suam quęrentes statuere, iustitiæ Dei non sunt subiecti.

Propterea dilatauit, &c.) Est hoc loco prosopopœia. Non enim infernus animal est, vt quidam arbitrati sunt: proinde nec animam habet, aut os, sed per fictionem hęc ei tribuit propheta, vt sic viuacius exprimeret & multitudinem damnandorum, & ipsius inferni
Inferni duplex acceptio. capacitatem. Nomen autem (infernus) interdum refertur ad calamitatem & cladem, qua multi secundum corpus intereunt: Interdum verò vsurpatur pro loco damnatorum, quomodo hoc loco accipit D. Hieronymus, & ex materia subiecta verisimile est
Differẽtia sic hic debere accipi. Homo autem (vt superius annotauimus) consuetudine Hebraica *hominis & viri apud Hebræos.* pro plebeio: vir verò, pro primate ponitur. Et hæc tria, humiliabitur, incuruabitur, deprimẽtur, eadem sunt. Nihil ergo aliud hoc loco dicere vult propheta, quàm quòd sine discrimine omnes tam nobiles, quàm plebei Deum ignorantes, & voluptatib. seculi dediti, in infernum detrudentur & damnabuntur perpetuò.

ET exaltabitur Dominus exercituum in iudicio: et Deus sanctus sanctificabitur in iustitia. Et pascẽtur agni iuxta ordinem suum, & deserta in vbertatem versa aduenæ comedent. Væ qui trahitis iniquitatem in funiculis vanitatis, & quasi vinculum plaustri peccatum, Qui dicitis, Festinet & citò veniat opus eius, vt videamus, et appropiet, & veniat consilium sancti Israel, & sciemus illud. Væ qui dicitis malum bonum, & bonum malum, ponentes tenebras lucem, & lucem tenebras, ponentes amarum in dulce, & dulce in amarum.

ET exaltabitur Dominus, &c.) Sensus est: cùm dilatauerit infernus animam suam, & aperuerit os suũ sine vllo termino, & descenderint fortes, sublimes, gloriosique in profundum eius, & receperint iuxta merita sua, tunc Deus exaltabitur in iudicio, & sanctificabitur in iustitia. Aliter autem hic sumuntur iudicium & iustitia, quàm superiùs. In primo enim capite Deo tribuútur: & in principio huius capitis, hominibus: hic verò partim hominibus, partim Deo. Et quando hoc modo eis vtitur scriptura, pertinent ad locũ psal. 50. Vt iustificeris in sermonibus tuis, id est, vt in promissis tuis & alijs rebus, quas agis, pronunciéris ab omnib. iustus & verax: & vincas, id est, litis victoriam obtineas, quã do iudicaris ab impijs iniustus, immitis, durus & crudelis. Exaltabitur itaq; Deus in iudicio, quando omnes agnoscent ipsum, non ira, odio, aut humano affectu, sed iusto iudicio damnasse peccatores: Et sanctificabitur in iustitia, quando ab omnibus pronunciabitur Iustus.

Et pascentur agni, et cæt.) Vox Hebræa כדבר dauar, quam noster interpres transtulit, ordinem, significat viam, morem seu consuetudinem. Sensus est: Cùm Iudæi ignorantes iustitiam Dei, & suam quęrentes statuere fame & siti interibunt, & absque numero descendent in profundum inferni, tunc verè Christiani pascentur in vberrimis Ecclesiæ pratis iuxta ordinem, id est, iuxtam viã & morem suum. Qui autem sint illi agni, & quibus pabulis pascentur, docet psal. 22. & idem aperit propheta dum adijcit: Et deserta in vbertatem versa aduenæ comedent, id est, gentes ad fidem conuersæ & iam Christiani effectæ fruentur magnificis illis promissis Abraham, Isaac, & Iacob factis, à quibus Iudæi exciderunt. Promissa quidẽ erat illis terra lacte & melle fluẽs, sed illis expul-

sis, nos

ſis, nos olim gentes, iam autem Chriſtiani ea fruimur: ipſi verò ab Eccleſia longè ſemoti, incertis ſedibus per totum terrarum orbem vagantur, & nuſquam habent fixi manendi locum.

Væ qui trahitis iniquitatem, &c.) Eſt comminatio non aduerſus eos, qui peccantes ſtatim reſipiſcunt, & peccata deſerunt, quia non eſt iuſtus ſuper terram, quin aliquando peccet: ſed contra eos, qui longo vſu venerunt in conſuetudinem peccandi, & ſemper peccata adijciunt peccatis. Funes autem appellari peccata, aut potius longam peccandi conſuetudinem, qua homo ita adſtringitur, & quaſi vinculo alligatur, vt ſe nunquam aut difficulter extricare poſsit, patet prouerb. 5. vbi dicitur: Iniquitates ſuæ capiunt impium & funibus peccatorum ſuorum conſtringitur. Quòd autem peccatum vocet funiculos vanitatis, ſignificat quòd facientibus, peccatum facile texitur & adeò inane eſt ac futile vt aranearum tela, ſed quum inde voluerimus exire, ſolidiſsimis vinculis nectimur.

Peccata appellari funes.

Et quaſi vinculum, &c.) Sicut plauſtrum trahitur vinculo ſuo, non aliter vos trahitis peccatum. Senſus eſt: Aeternis pœnis cruciabuntur illi, qui nunquam faciunt peccandi finem; ſed vſque & vſque peccata peccatis accumulant, donec eorum grauiſsimam ſarcinam tanquam plauſtrum funiculo ſecum trahant.

Qui dicitis feſtinet, &c.) Refert propheta verba eorum hominum, qui ſeculo & cupiditatibus dediti nihil morantur & quaſi rident conciones prophetæ, hoc ſenſu: tu toties inculcas nos in captiuitatem abducendos & alia mala nobis euentura: cupimus videre illam captiuitatem, cupimus videre illa mala veniant citò: expectamus cõſilium Dei, quo deliberauit nos tradere in manus hoſtium, veniat illud conſilium, & tunc ſciemus rem ita ſe habere, vt dicis. Eſt ergo hoc loco ironia: nam iram Dei & captiuitatem, quam propheticus ſermo prædicebat venturam, non putabant veram, & pro fabulis habebãt, quæ dicebantur à propheta.

Væ qui dicitis malum, &c.) Quidam inquirũt quo ordine hæc cohęreant ſuperioribus, ſed nimia eſt eorum curioſitas. Sufficit enim ſcire, quòd oſtendat propheta vineam Domini pro vuis attuliſſe labruſcas, eaſq; varias: Hieron. autem accipit hæc in maſculino genere, quemadmodum interpretatus eſt Aquila, cuius verſio ſic habet: Væ qui dicunt malo: bonus es: & bono, malus es. Alij verò in neutro genere accipiunt, & referũt ad ipſas res. Sic dicere cõtractũ vſurarij eſſe iuſtum, eſt dicere malum bonum. Ponentes tenebras erroris, lucem veritatis. *Dulce in amarum.*) Per amarum intelligunt dogmata veritati contraria. Hi veritatẽ, quæ ſola dulcis eſt, vertunt in hæreſes. Alij hæc referunt ad affectum, hoc ſenſu: Vitam, quæ in peccatis agitur æſtimantes dulcem: & vitam, quæ in virtutibus ducitur, eſſe amaram. Hi, qui ita exponunt ſuperiùs dicta ad intellectum referunt.

Væ qui ſapientes eſtis in oculis veſtris, & coram vobiſmetipſis prudentes. Væ qui potentes eſtis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miſcendam ebrietatem. Qui iuſtificatis impium pro muneribus, & iuſtitiam iuſti aufertis ab eo. Propter hoc ſicut Nũ. 17. 8 *deuorat ſtipulam lingua ignis, & calor flamma exurit, ſic radix eorum quaſi fauilla erit, & germen eorũ vt puluis aſcendet. Abiecerunt enim legẽ Domini exercituum, & eloquium ſancti Iſrael blaſphemauerũt. Ideo iratus eſt furor Domini in populum ſuum, & extendit manum ſuam ſuper eum, & percuſsit eum. Et conturbati ſunt montes, & facta ſunt morticina eorum quaſi ſtercus, in medio platearum.* Infra 9. c *In his omnibus non eſt auerſus furor eius, ſed adhuc manus eius extenta.*

Væ qui ſapientes eſtis &c.) Id eſt, qui vobis ipſis videmini ſapientes. Inter ſapientiam autem & prudentiam, hoc intereſſe dicunt Stoici, quòd ſapientia rerum ſit diuinarum humanarumq; notitia: prudẽtia verò tantùm moralium. Verba hæc propriè ad eos pertinent, qui eò venerunt dementię, vt poſthabitis ijs, quæ à principio doctores catholici tradiderunt, proprio ingenio freti ex ſcripturis perperam intellectis noua dogmata ſtatuere conantur: Vel qui ne lectis quidem ſcripturis ab Eccleſia recedunt, falſis hæreſibus adhærentes, & in talibus maximè locũ habet hęc prophetæ comminatio.

Differẽtia inter ſapiẽtiã et prudẽtiam ſecundum Stoicos.

Qui dicantur ſapiẽtes apud ſemetipſos

Væ qui potentes eſtis, &c) Eſt comminatio aduerſus eos qui gloriantur ſe multum poſſe bibere citra ebrietatẽ. Pro eo autẽ, quod nos habemus, ad miſcendam ebrietatem, Hebræis eſt, ad miſcendam ſiceram, hoc ſenſu: Vę vobis qui potentes eſtis ad miſcenda inebriatiua. Sicera enim ſignificat omnem potum, qui quoquo modo inebriare poteſt. *Qui iuſtificatis impium, &c.*) Quidã putant prophetam reſpexiſſe ad iuſtitiam humanam, quę in iudicijs & contractibus exercetur. Et ſecundum hos, hic locus pertinet ad iudices & aduocatos, hoc ſenſu: Vę vobis, qui fertis ſententiam pro eo, qui iniuſtam habet cauſam, contra eum qui iuſtã habet, & hoc propter munera. Alij verò putant prophetam reſpexiſſe ad iuſtitiam diuinam, & ſecundũ hos locus iſte pertinet ad Scribas & Phariſæos, hoc ſenſu: Væ vobis Scribæ & Phariſęi, qui iuſtos & Deo gratos dicitis eos, qui quod vſui deberet eſſe parentibus, offerunt in theſaurum templi, iuxta illud, quod ſcribitur Matth. 15. Munus quodcunq; ex me eſt, tibi proderit. Matth. 15

Propter hoc ſicut, etc.) Significatur his verbis

 extremum

extremum Iudæorum excidium. Et quia in vocibus (radix & germen) videtur propheta alludere ad vineam, per quam Iudæos supe rius intellexit, non erit omninò absurdum, si per radicem, eos Iudæorum primores intelligamus: per germen verò, filios eorum & posteritatem, hoc sensu: Propter causas paulò antè enumeratas, nimirum inhumanitatem, auaritiam, superbiam ebrietatem, & iniustitiam, sicut ignis summitate flammæ suæ leuiter tangendo stipulam exurit, deuorat, & in nihilū redigit: ita Iudæi quoque, & non solùm ipsi, sed & filij eorum, omnesque posteri internecione peribunt & funditùs delebuntur. Quæ interpretatio non debet videri tam aliena, cùm scripturis frequens est per radicem, parentes: per germen, filios aut posteritatem intelligi. Hieronymus tamen de radice malitiæ intelligit, & postea subdit: Potest radix in malis cogitationibus accipi, fructus autem & germen in malis operibus atq; sermonibus: vt quod in radice latet, monstretur in germine, quę vtraq; Domini incendio deuorabuntur. Dionys. autē Carth. per radicem, intelligit fundamētum seu cogitationem seu substātiam impiorum prædictorum: per germē verò, proles, posteritatem aut opus. Haymo verò sequitur Hieronym. cuius verba ferè penitùs eadem transcripsit.

Radix.
Germen.

Abiecerunt enim legem, &c.) D. Hieron. istud pertinere putat, non ad legem Moysi in tabulis lapideis descriptā, sed ad legem spiritus, de qua Hierem. Ecce dies venient &cæt. Et pro Hieron. facit quod sequitur: Et eloquium sancti Israel blasphemauerunt. Iudæi enim quanuis sæpè legem Moysi neglexerunt, nunquam tamen leguntur blasphemasse eam. Sensus ergo est: Quia abiecerunt legem Euangelij, & doctrinam Christi tanquam ridiculam & rem nihil blasphemauerunt, dicentes: Dæmonium habet, & insanit, quid eum auditis?

Ideò iratus est furor Domini, &c.) Irasci & furere dicitur Deus, non quòd humanis perturbationibus subiaceat, sed quòd ad modū irascentis aut furētis se habeat in puniendo.

Quomodo Deus dicatur irasci.

Et cōturbati sunt montes) Montes quidā interpretantur contrarias fortitudines, siue eos spiritus, qui in ministerio Dei sunt, quib. traduntur peccatores ad puniendum. Alij verò intelligunt principes & primates populi. Hier. autem simpliciter accipi putat, vt vulgus accipit per hyperbolem, hoc sensu: Tale & tam horridum erit excidium, vt etiam montes turbabuntur & admirabuntur. Et hic videtur germanus huius loci sensus. *Et facta sunt morticina, &c.*) per morticina, intelligit cadauera: eaq; vt stercus fœtere, quia inhumata & insepulta iacentia, saniem fœtoremq; teterrimum emittebāt. Hæc accidisse Iudæis post passionem Christi sub Tito & Vespasiano nemo dubitat.

In his omnibus, &c.) Id est, post tantas miserias & calamitates Iudæis immissas, non est placatus Deus, nec cessauit affligere populū suum, sed adhuc extenta & parata est manus eius ad puniendum. Peruenit enim ira Dei in illos vsque in finem. Et secundum Daniel: Vsq; in finem perseuerabit desolatio. Vnde Dominus: Non addam, inquit, vt diligam eos. Ideò sequitur: *1. Thes. 2.* *Daniel. 9.* *Oseæ 9.*

ET eleuabit signum in nationibus procul, & sibilabit ad eum de finibus terræ, & ecce festinus velociter veniet. Non est deficiens neque laborans in eo, non dormitabit neque dormiet, neque soluetur cingulum renum eius, nec rumpetur corrigia calceamenti eius. Sagittæ eius acutæ, & omnes arcus eius extenti. Vngulæ equorum eius vt silex, & rotæ eius quasi impetus tempestatis. Rugitus eius vt leonis, rugiet vt catuli leonum. Et frendet & tenebit prædam, & amplexabitur, & non erit qui eruat: & sonabit super eum in die illa, sicut sonitus maris. Adspiciemus in terram, & ecce tenebræ tribulationis, & lux obtenebrata est in caligine eius.

ET eleuabit signum, &c.) Iudęi hūc locum de Babylonijs & Nabuchodonosor intelligunt, quos etiam sequitur Lyra. Sed quia addit propheta, In nationibus procul: & rursus, De finibus terræ, gentes longè dissitas intelligis, & quæ in finibus terrę commorantur. Sicque haud dubium, quin Romanos, Italiæ, Hispaniæ, Galliæq; populos, qui tempore Vespasiani Romano subiacebāt imperio, intelligat: non autem Babylonios, qui non ita procul aberant à Iudæa. Aliud autē signum est hoc loco, & aliud cap. 7. vbi dicitur ad Achar, Pete tibi signum. Hic enim accipitur pro signo militari, à quo antesignani dicuntur: ibi verò pro aliquo miraculo. Sibilare hoc loco vox est prouocātis ad bellum. Sēsus est: Dominus faciet erigi signum militare in nationibus procul, euocabitque Romanum exercitum cōtra Iudęos. *Ecce festinus, &c.*) Hac verborum multitudine diuinus sermo describit exercitum, qui venturus est, fore velocem, expeditum, numerosum, omnibusq; rebus ad bellum pertinentibus vndiq; instructum.

Duplex signi acceptio.

Neque soluetur cingulum, &c.) Est periphrasis balthei: quasi dicat, nihil erit quod impediet iter eius. *Sagittæ eius acutæ &c.*) Id est, exercitus iste sagittis acutis, equis fortissimis, curribus, ex quibus antiqui pugnare solent, alijsq; rebus bellicis optimè instructus erit, non solùm ad iter celerius faciendum, sed ad bellandum acriter. *Rugitus eius &c.*) significatur his verbis auiditas prædandi. *Et frendet*) scilicet, præ nimia feritate. Sensus omnium verborum est iste: Exercitus ille munitissimus, qui venturus est non sua sponte, sed à Domino prouocatus, licet adhuc procul sit,

ctò tamen & celerrimè fine aliquo itineris impedimento aderit, & tanta prædandi cupiditate erit accensus, vt nequaquam somnum daturus sit oculis suis: aderit inquam non aliter quàm leo rugiens, & præ nimia feritate frendens ad capiendam prædam.

Et adspiciemus in terram.) Propheta competientis affectu iungit se populo, hoc sensu: Cùm venerit Romanus exercitus, & tenuerit prædam, & non fuerit qui eruat, tunc adspiciemus in terram, & non audebimus quidem oculos in cælum attollere, quia habitatoré eius offendimus. *Ecce tenebra, &c.*) Quaqua versum verterimus oculos, videbimus tenebras tribulationum. *Et lux obscurata est, &c.*) Est hyperbole. Præ magnitudine tribulationum etiam lux ipsa ferè obscurabitur. Dicitur autem lux obscurari aduersa patientibus, quia non fulget eis ad consolationem, sed tam dies, quàm noctes obtenebrati sunt. Caput istud ad mores pertinet, ideoq; necessarium est concionatori. Quæcunq; enim hîc de vinea dicuntur, in Christianos maximè competunt.

CAPVT VI.



N anno, quo mortuus est rex Ozias, vidi Dominum sedentem super soliũ excelsum & eleuatum, & plena erat domus à maiestate eius: & ea quæ sub ipso erant, replebant templũ. Seraphim stabant super illud, sex alæ vni, & sex alæ alteri. Duab. velabant faciẽ eius: & duab. velabãt pedes eius: & duab. volabant. Et clamabãt, alter ad alterũ, & dicebãt, Sãctus, sanctus, sanctus, Dominus Deus exercituum, plena est omnis terra gloria eius, & commota sunt superliminaria cardinum à voce clamantis & domus repleta est fumo.

Apoca. 4. 6

IN *anno quo mortuus est Rex Ozias, vidi Dominum &cæt.*) Ex titulo huius voluminis didicimus sub quatuor istis Regibus prophetasse Esaiã, videlicet sub Ozia, Ioathan, Achaz, & Ezechia. Quæ autem hactenus dicta sunt, ostensa sunt prophetæ sub Ozia, quo mortuo, & regnante pro eo Ioathan filio eius, vidit propheta quæ hoc capite scribuntur. Lege 4. Regum, & secundum Paralyp. propter horum gesta. In hoc capite propheta, quia aliquid memorabile dicturus erat, quod mentibus eorum omninò infigi voluit, maximo & verborum & rerum vtitur apparatu, quemadmodum & in præcedenti capite, vt parabolam vineæ populus perpetuò in memoria haberet, carmine vsus est. Totum siquidem quod hoc capite dicit, potuisset tribus verbis sic dixisse: Futurum est quòd Iudæi à Domino reijcientur. Et est hoc loco figura rhetorica, quæ hypotyposis dicitur, quando videlicet res ita exprimitur scribendo, vt videatur delineari, & oculis cerni potius, quàm audiri. & dicit Propheta, se vidisse Dominum sedentem super thronum, quod iudicantis est, vt significet sententiam de Iudæorum reiectione iam definitam. Et Dominus quem vidit Esaias, non fuit pater neque spiritus, sed filius, quod discimus ex 12. cap. Ioann. Cùm enim dixisset Euangelista, Propterea non potuerunt credere Iudæi quia iterum dixit Esaias, Excæcauit oculos eorum, & indurauit cor eorum, quæ verba ex hoc capite desumpta sunt, statim subiunxit: Hæc dixit Esaias quando vidit gloriam eius, Christum vtique significans, in quem Iudæi credere noluerunt. De hac visione vide plura in 2. libro Sententiarum, disti. 10. Ait ergo:

Vidi Dominum sedentem super solium, &c.) Nõ satis erat prophetæ, solio apposuisse vnum epitheton: excelsum: adiecit & secundum eleuatum, vt Dei cathedram incomprehensibilem demonstret, quam neq; cogitatione concipere, neque verbis quis exprimere potest: sic verò Chrysost. *Et plena erat domus, &c.*) Partem hanc Hebræi non habent, neq; Hieron. neq; in vetustioribus Latinis exemplaribus inuenitur: sed ex editione Septuaginta videtur inserta per indiligentiã aut inscitiam alicuius. Nam pro eo, quod nos habemus, Et ea quæ sub ipso erant, replebant templũ, Septuaginta trãstulerunt, Et plena erat domus gloria seu maiestate eius: quare emendandi sunt codices nostri. Pro eo autẽ quod habemus, Et ea quæ sub ipso erant, replebant templum, Theodotio & Symmachus transtulerunt, Et ea quæ sub pedibus eius erant, replebant templũ. Iuxta Hebraicam autem veritatem est hoc modo, Et fimbriæ eius replebãt templum. Sensus est: fimbriæ vestimentorum eius adeò latæ erant & sinuosæ, vt implerẽt totum templum, id est, ipsum cælum: aut secundum alios, templum Salomonis, in quo Esaiam Dominum vidisse asserunt. & significatur istis, potentia Dei quæ tam ingens est & magna. vt omnia impleat, cuiq; resisti non potest.

Verba autem illa) Vidi Dominum sedẽtem super solium excelsum, quomodo contraria non sint scripturæ, quæ est Ioann. 1. Deũ nemo vidit vnquam, & Exod. 33. Non videbit me homo & viuet, & similibus plenissimè docet August. in epistol. ad Paulinam, quæ est numero 112. vbi respondet ad quæstionem hanc: Vtrùm per oculos corporeos possit videri Deus, & summa responsionis eius hæc est: Diuinitatem non posse oculis carnis aspici, secundum breuem & veracem D. Hieron. definitionem: Res incorporea corporeis oculis non videtur. Quòd autem sanctis quibusdam in veteri testamento Deus visus cõmemoratur, vt Abrahã, Isaac, Iacob,

Iacob, Moyſi, Eſaiæ, id non in propria fuit natura, ſed in ſpecie, in qua apparere voluit.

Seraphim vnde dicatur.

Seraphim ſtabant ſuper illud. Seraphim incendia ſonant, à ſeraph quod eſt incendere: & nomen eſt nõ qualitatis, ſed ſubſtantiæ. Annotat hìc D. Hierony. nuſquam in tota ſcriptura reperiri hanc vocẽ, præter quã in hoc loco: Notat & hoc, quòd Seraphim ſtare dicantur ſuper templum, vel (vt Septuaginta tranſtulerunt) in circuitu Domini. Vnde ait errare eos, qui ſolẽt dicere in precibus ſuis, Qui ſedes ſuper Cherubin & Seraphim, q; ſcriptura non docuit. Eſt quidem hoc loco typus ſeu figura, ſed quænã, incertũ eſt. Incertum enim eſt, quare duo tantùm apparuerunt & non plura: & quia ſcriptura hoc non exponit, ideo non eſt immorandum.

Sex alæ vni, &c.) Hebræi non diſtinguunt pronomina reciproca à non reciprocis, & hinc eſt, quòd duplex hic habeatur lectio. Prior autem eſt: Duabus velabant faciem ſuam, reciprocè. In quo ſignificatur religio & reuerentia, quam ipſa Cherubin habent erga Deum, ita quòd ex reuerentia & propter maieſtatem ipſius, non audeant reſpicere faciem eius: quoniam inexplebilem habeant erga creatorem reuerentiam, eamque vndequaq; præſtare conantur, nec aſſequuntur quod expetunt, idcirco velant & pedes ſuos, vt quod deeſt affectui, illud velo hoc obtegant: Ita Chryſoſtomus. Non ſunt autẽ hæc ita craſsè intelligenda, quaſi Cherubin alas habeãt, pedes aut faciẽ: ſunt enim incorporea, ſed Propheta hæc eis per fictionẽ tribuit, vt ſic nobis craſsis, & non niſi ſenſibilibus rebus aſſuetis declaret ea vndequaque metu & reuerentia contracta ſeruire Deo. Diſcamus igitur & nos, quo metu, & qua reuerentia accedere debeamus ad Deum in orationibus noſtris: & qua modeſtia & religione adſiſtere in laudibus eius. Altera verò lectio eſt, vt Seraphim non ſuam, ſed Dei faciem & pedes velare dicantur, & hanc reddidit noſter interpres. Sermo autẽ Hebraicus admittit vtrunq; ſenſum æquè probabilem, quamuis prior magis pro moribus noſtris formãdis faciat. Si ergo legamus, Duabus velabant faciem eius, ſcilicet Dei, ſignificatur diuinam eſſentiam nobis eſſe incognitam, neque à nobis contemplari poſſe: In hoc autem quòd velent pedes eius, indicatur humanitatem Chriſti nos latere. Quòd verò poſtremò ſcribantur duabus alis volare, ſignificatur prompta eorum voluntas & obedientia.

Et clamabat alter alterum) cohortando ſeſe mutuò ad diuinam laudẽ, dicentes: Sanctus, ſanctus, ſanctus: Quia nihil ſanctum eſſentialiter, niſi diuina ſubſtãtia ſeu eſſentia. Idcirco repetitur ter, Sãctus, vt ſignificet Deũ primum & vberrimum ſanctitatis fontem. Hieronymus verò propterea ter repeti putat, vt declaretur nobis profundiſsimum trinitatis ſanctæ myſterium. *Plena eſt omnis terra gloria eius.*) Quia videlicet diuina potentia, ſapientia & bonitas vbiq; quaſi literis inſcripta eſt. Hymnus autem iſte, in miſſa Chryſ. vocatur hymnus angelicus.

Et commota ſunt ſuperliminaria, &c.) Id eſt, tãta erat vis vocis angelorum clamantium, vt etiam ipſum cælũ viſũ ſit moueri. Hebræis aũt vſitatiſsimum eſt, vt nòminibus pluralis numeri iungant verba ſingularia & participia. Sic hoc loco clamantis pro clamantium ponitur: erant enim potiſsimum duo clamantes. *Et domus*) id eſt, ipſum templum repletum eſt fumo: Significatur typicè excæcatio & infidelitas Iudæorum, ſecundum Hieronymum. Quia cùm tota terra impleta eſſet gloria Chriſti, ipſi in denſiſsimis perfidiæ erroribus permanſerunt. Idem caput 4. huius prophetæ, fumũ pro gloria accipit, atque vt expoſitionem ſuam confirmet, quæ noua videbatur, adducit hunc locum putans & hic pro gloria capi: At hîc ſeipſum oblitus, non dubitat fumũ pro caligine accipere.

Hebræis vſitatiſsimũ eſſe verba ſingularia iũgi nominibus pluralis numeri.

ET dixi. Væ mihi quia tacui, quia vir pollutus labys ego ſum, & in medio populi polluta labia habentis ego habito, et regem Dominum exercituũ vidi oculis meis, Et volauit ad me vnus de Seraphim, & in manu eius calculus, quem forcipe tulerat de altari, & tetigit os meum, & dixit: Ecce tetigi hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua, & peccatum tuum mundabitur.

ET *dixi: Væ mihi quia tacui, &c.*) Propheta cõſpiciens ipſa Seraphim ad Dei maieſtatẽ tremere, obiectuq; alarũ velare faciem ſuã, atque ita maxima cum reuerentia laudare Deum, commotus eſt, & cupiebat ſe iungere angelis, & cum Seraphin cantare, ſanctus, ſanctus, ſanctus, &c. Verum propter peccati ſui conſcientiã, nõ audebat, & hoc eſt quod ait, Væ mihi, quia tacui, id eſt, quia tacẽdum mihi iudicaui, cuius cauſam deinde ſubdit. Quia (inquit) vir pollutus labijs ego ſum. Dicit autem ſe habere polluta labia, propter peccatum cordis. Alij tamen, polluta labia, interpretantur, quia aliquid dixiſſet, quod non oportebat. Sic Hieronymus cuius verba ſunt: Felix conſcientia, quæ tantùm in ſermone peccauit, & non ſuo vitio, ſed ſocietate populi habentis polluta labia, cum quo loqui ſæpiſsimè cogebatur. Ex quo oſtenditur noxium eſſe, viuere cum peccatorib. Qui enim tangit picem, inquinabitur ab ea: ſed quia in Hebræo legimus, Væ mihi, quia tacui, plangit ſe propheta, quòd non fuerit dignus laudare Dominum Sabaoth cum Seraphim, quos angelicas fortitudines intelligimus. Non fuit autem auſus laudare Dominum, quia

num, quia labia habebat immunda, & propterea labia habebat immunda, quia cũ peccatore populo versabatur. Vel certè ita intelligendum: Quia tacui & non audacter Oziam impium regem corripui, ideò labia mea immunda sunt, & laudes Domini cum angelis cantare non audeo, ne mihi dicatur: *Psal. 49. c* Quare tu enarras iustitias meas? &c. Non est *Eccl. 15. b.* enim pulchra laudatio in ore peccatoris. Hoc autem dicimus, nõ quòd Esaiam talem fuisse doceamus: sed quòd ipse pro humilitate & immundis tantùm labijs, indignum se Dei laude fateatur. Hactenus ille. Verùm prior eius expositio simplicior est & magis germana.

Et in medio populi, &c.) Non populum accusat propheta, sed seipsum, ac si dicat: Similis sum cæterorum, hoc est, peccator sum.

Et regem Dominum, &c.) Et cum talis sim, videlicet pollutus labijs & similis cæterorum vidi Dominum exercituum, quod iudicabat propheta maximè indignũ. Duo autem sunt hic annotanda: Alterum quidem, quòd sanctus Esaias peccatorem se fateatur, nõ sicut Pharisæus ille Luc. 18. dicens: Deus gratias ago tibi, quòd non sum sicut cæteri homines &c. qui seipsum excusando, alios accusabat: nõ ita propheta noster, qui seipsum potius, quàm alios accusat. Alterum verò, quòd propter polluta labia, id est, leuia peccata, sine quibus hæc vita non ducitur, indignum fateatur se laude Dei: Non tamen hoc processit ex scrupulositate, aut conscientiæ angustia, sed ex visione maiestatis Domini, quod similiter & nos in nobis inueniremus, si diuinam maiestatem cõtemplaremur, sicut S. Propheta faciebat.

Et volauit ad me, &c.) Alludit propheta ad antiquum Iudæorum sacrificandi modum, qui in sacrificijs forcipes habebant, quibus mouebant prunas. Nam pro eo, quòd noster interpres transtulit, & in manu eius calculus, Hebræi habent, Et in manu eius רצפנה ritspa, quod significat prunam viuã, seu carbonem ignitum. Et per carbonem ignitum, Intelligunt Catholici gratiam Spiritus sancti, quæ exurit & purgat peccata: Lutherani autem intelligunt verbum Dei, & quidem probabiliter, quum verbo Dei, quemadmodum ex scripturis constat, peccatum deleatur. Ioan. 15. Iam vos mundi estis, propter sermonẽ quem locutus sum vobis. Sed falsũ est quod addunt, Bonum concionatorẽ non posse aliquid adferre, quod sumptum non sit de altari, id est, (vt ipsi dicunt) ex sacra scriptura. Quare nihil volunt ex concilijs aut patribus, Hiero. aut Aug. è suggestu doceri posse. Sed hoc apertè falsum est, cùm *Act. 17. g.* Paulus, præter præcepta seniorum, quæ Ec- *1. Cor. 15.* clesijs seruanda proposuit, passim etiã gen- *Ad Tit. 1. c* tilium poetarum testimonia in medium adducat, Arati, Menandri, Epimenidis &c. Ergo si Paulus hoc fecit ex poetis gentilibus, multò magis licebit nobis aliquid adferre ex concilijs aut patribus.

Et tetigit os meum, scilicet ad designandum peccatorum purgationem: Et dixit: Ecce tetigi hoc labia tua, &c) Non dixit abstuli peccata tua: hoc enim solius Dei est, sed tetigi hoc calculo labia tua, ad designãdum peccata eius esse ablata. Quæ autem hic dicuntur de calculo & forcipe, accipienda sunt vt ea, quæ superius dicta sunt de alis Seraphim, non corporaliter, sed spiritualiter, propter nos carnales, qui non capimus spiritualia.

Intelligentiam autem illius loci, *Volauit ad me vnus de Seraphim*) explicat Dion. Ariop. cap. 13. cælestis Hierarchiæ, vbi docet non vnum ex altissimis illis primisq; spiritibus, quos proprio nomine Seraphim vocamus, ad purgationem Esaiæ venisse, sed aliquem ex ijs, qui nobis præfecti sunt, angelis, Seraphimq; appellari cognomine, ob incendendi ministerium, quo & peccata deleta sunt, & is, qui purgatus fuerat, ad diuinæ obediẽtiæ reparatus est ardorem: vel certè, quia iussu Seraphim hoc purgandi munus suscepit & exercuit. In eodẽ quoq; capite explicat, quid significet illa sex alarũ sacratissima confictio. Item quòd faciẽ velent & pedes, & similia. Hanc quæstionẽ etiam tractat M. Sententiarum lib 2. dist. 10. vbi duas proponit respõsiones, vnã Dionysij, alteram aliorum: & vtraq; videtur ipsi ęquè probabilis. Verùm sententiæ Dionysij magis inhærendum est, qui se scribit accepisse à Paulo, quæ illo capite docet.

ET audiui vocem Domini dicẽtis: Quem mittam, & quis ibit nobis? Et dixi. Ecce ego, mitte me. Et dixit, Vade, & dices populo huic, Audite audientes, & nolite intelligere: & videte visionem, & nolite cognoscere. Excæca cor populi huius, & aures eius aggraua, & oculos eius claude, ne fortè videat oculis suis & auribus suis audiat, & corde suo intelligat, & conuertatur, & sanem eum. *Matt. 13. Mar. 4. a. Luc. 8. b. Act. 24. f. Rom. 11. b.*

ET audiui vocem, &ca.) Quod autem ex Dei persona dicitur (nobis) in plurali numero, illo sensu accipiẽdum est, quo in Genesi, Faciamus hominem ad imaginem & similitudinem nostram, vt trinitatis sacramẽtum significet. *Et dixi. Ecce ego, mitte me.*) Quod autem propheta se vltro offert ad ministeriũ, non temeritatis aut arrogantiæ est, sed zeli & charitatis. Vide Gregorium in pastoralibus capit. 7. primæ partis, qui & hoc diligenter obseruauit, quòd propheta non antè se in ministerium obtulerit, quàm viderat calculo altaris labia sua purgata. Quo facto *Officia ecclesiastica nõ temerè suscipiẽda* docemur, ne sacra ministeria, vt officium prædicationis & huiusmodi alia, suscipere audeamus, nisi antea purgati. Et quia difficile est agnoscere nos esse purgatos, idcirco

tutius

tutius hęc declinamus. Propheta enim priùs non ausus fuit clamare cum Seraphim, sanctus, sanctus, sanctus, propter polluta labia, at vbi purgatum se sensit, etiam ad prædicandum sese obtulit. Vide Aug. capit. 19. de ciuit. Dei, vbi tractat hãc quæstionem: An aliquis libera conscientia posset suscipere huiusmodi officium, & definit nos non debere suscipere, nisi necessitas incumbat.

Et dixit, Vade, &c.) Hæc tanto apparatu pręfatus est propheta, vt Iudæi ea quæ sequuntur diligenter expendant. Et hunc habent sensum: Vos nunc magnopere expectatis Messiam vobis promissum, sed futurum est, vt cùm venerit, eum reijciatis: conciones illius audietis quidem, sed non intelligetis: & miracula eius, quæ facturus est, videbitis quidem, sed non cognoscetis hæc esse opera Messię: Et propterea non intelligetis, neque cognoscetis Messiæ esse opera, quia propter peccata vestra à Domino reijciemini.

Audite audientes & nolite intelligere) Phrasis est Hebræa, sicut & illa, Quod facis, fac citiùs. Habet quidem speciem imperantis, sed est prædicentis quod futurum est: Vnde Septuaginta transtulerunt, Et non intelligetis, quorum translationem refert Paulus Act. vlt. g Actor. vlt.

Excæca cor populi huius, &c.) Verba sunt non prophetæ, vt quidam arbitrantur, sed ipsius Dei, quod facilè colligitur ex eo, quod postea additur: Et conuertatur & sanem eum. Excæca, id est, excæcetur: aggraua, id est, aggrauetur, certa persona pro incerta ponitur Septuaginta autem transtulerunt, Excæcatū siue incrassatum est cor populi huius, quod eo fecere consilio, ne gentiles hæc apud Esaiam legentes, putarent Deum authorem huius excæcationis. Dicitur enim Deus excæcare aut indurare, non quòd cæcitatem aut duritiam immittat, sed quia deserit, & non suppeditat gratiam, qua destitutus homo, necessariò labitur in varia peccata, & induratur & excæcatur suo tamē vitio. Vnde Aug. indurat, inquit, & excæcat eos, quorum corda emollire & illuminare noluerit. Et Theop. super 12. cap. Ioann. per simile declarat, Cùm audieris, inquiens, quòd excæcat Deus, sic intellige, quòd excæcat cū præsens non sit, sicut sol facit noctem, quando occidit. Et indurat & excæcat aliquando Deus non solùm deserendo, sed etiam ingerendo correptiones, monitiones, miracula, aliaq; beneficia, quibus ipsi secundum reprobum sensum abutentes, efficiuntur deteriores, magisq́ue indurantur. Sicut Deus dicit de Pharaone: Ego indurabo cor Pharaonis, quod hunc aut similem habet sensum: Ego faciam aliqua, quibus cor Pharaonis contra Deum Israel & populum eius sæuiens atque rebellans, magis erit durum, idq; me desererente cor eius in malitia, & non emolliente illud: ipse suę voluntati suisque desiderijs dimissus, sibi erit causa maioris ruinæ & rebellionis. de hac re vide dominum Turnout de concordia lib. arb. & prædest. diuinę, fol. 11. & rursus, fol. 227.

Quomodo Deus dicatur excæcare aut indurare.

Ne fortè videat, &c.) Additur (ne fortè) propter libertatem arbitrij.

ET dixi: Vsquequo Domine? Et dixit. Donec desolentur ciuitates absque habitatore, & domus sine homine, & terra relinquitur deserta, & longè faciet Dominus homines. Et multiplicabitur quæ derelicta fuerat in medio terræ: & adhuc in ea decimatio Et conuertetur: et erit in ostensionem sicut terebinthus, et sicut quercus, quæ expandit ramos suos. Semen sanctum erit id, quod steterit in ea.

ET dixi: Vsquequo Domine?) Propheta audiēs Iudæorum excæcationem futuram, sollicitus de eis, quærit quandiu illa sit duratura. Sensus est: Quam diu Domine hæc sententia permanebit, vt audiens non audiat, & videns non videat? Id est, quam diu relinques populum Iudaicum in ista cæcitate? *Et dixit: donec desolentur, &c.*) Id est tam diu nō audiet, & non videbit, & excæcatum habebit cor, donec ciuitates Iudeæ Tito & Vespasiano expugnantibus, penitùs vastabuntur, & domus, si quę remanserint, sine habitatore sint, & donec tota Iudæoru terra redigatur in solitudinem, ipsiq; populi vel fuga vel captiuitate in totum terrarum orbem dispergantur.

Et multiplicabitur, &c.) Valde incerta est huius loci expositio. Sensus est: Postquam Iudæi per totum terrarum orbem ita fuerint dispersi, procurabit Dominus, ne stirpitus excidantur. Nam pars illa, quæ derelicta fuerat, vel bello nō interierat, multiplicabitur per propagationem in medio terræ, id est, in ipsa Iudæa vel in orbe terrarū. Hanc vtranque expositionem habet Hieron.

Et adhuc in ea decimatio) Vox illa (decimatio) nusquam in scriptura, nisi hoc loco reperitur, & sicut apud Latinos dicitur à decē, ita apud Hebręos. Et quidā hoc modo vertunt: Et adhuc in ea denarius. Alij autem ad hunc modum. Et adhuc in ea decas. Alij verò: Et adhuc in ea decima, siue decima pars. Et hoc modo interpretatur Hierony. quod nos habemus, Decimatio, id est, decima pars. Alterius est enim significationis vox ista, quàm cùm dicimus Christum decimatum, & decimas sacerdotum, quamuis ita Lyra interpretatur, & significantur per eam paucissimæ Iudæorum reliquiæ saluādæ. Sensus est: Licet tota Iudæorum natio delebitur atq; in nihilum redigetur, paucissimi tamen ex illa relinquentur salui & incolumes, qui ad Deū conuersi, in fide & religione multiplicabuntur instar arboris, quæ sicut paulatim crescens, ramorum multitudine au-

dine augetur, quos vndique latè à se diffundit: ita paruæ istæ reliquiæ, paulatim crescẽtes augebuntur, & per totum terrarum orbem diffundentur. Quod ex parte impletũ est tempore Christi, quando Apostoli ex Iudæorum natione oriundi, missi sunt in vniuersum terrarum orbem ad prædicandum Euangelium, plenius autem implebitur in consummatione seculi. Quæ quidem reliquiarum saluatio cedet in maximã Dei gloriam, atq; hoc est, quod ait, Et erit in ostensionem. Hoc ferè modo interpretatur Oecolampadius, & Pellicanus, & quidam Catholici qui hunc locum pertinere putãt ad illũ: Reliquiæ saluæ fient, quod non est improbabile. Hiero. verò longè aliter interpretatur, quemadmodum & multo aliter legit in suo textu sequutus Septuaginta. Habet enim ad hũc modum: Et erit adhuc in ea decimatio. Et rursus: Et erit in deprædatione sicut terebinthus, & quercus, quæ proijcit fructus suos. Et interpretatur hoc modo: Postquam Vespasianus discesserit, & Iudæi, qui in illo bello non interierunt, multiplicati fuerint, veniet imperator Adrianus, & tunc ipsæ reliquiæ Iudæorum rursus erunt in direptionem, in tãtum, vt terebintho & quercui, quę glandes amiserunt, comparentur. Istud accidit post annos ferè 50. à captiuitate, quę facta est sub Tito & Vespasiano. Vbi autem nos habemus, Et erit in ostensionem, Hebræi habent, Et erit in derisionem, à verbo Hebræo בער baar, quod significat ardere, cõburere, excidere, depascere, delipere: Nihil autem ad ostensionem pertinens significat, nisi fortè interpres noster⁊. per hoc quod habet, Et erit in ostensionem, significare velit, quod erit derisui.

Rom. 9. d. / Esaia 10. e

Quæ expandit ramos) Vox Hebræa huius loci significat proijcere, & illud, ramos suos, non est in Hebræo.

Semen sanctum erit, &c.) Sensus est: Qui ex populo Iudaico crediderint in Christum, & relapsi nõ fuerint in infidelitatem, erit propagatio sancta. Et est eadem sentẽtia cum illa: Et erit omnis, qui relictus fuerit in Sion & residuus in Hierusalem, sanctus vocabitur &c.

CAPVT VII.



T factum est in diebus Achaz filij Ioathan, filij Oziæ regis Iudæ: ascendit Rasin rex Syriæ, et Phacee filius Romeliæ, rex Israel in Hierusalem, ad præliandũ contra eam, & nõ potuerũt debellare eã. Et nunciauerunt domui Dauid, dicentes: Requieuit Syria super Ephraim, & commotum est cor eius, & cor populi eius sicut mouentur ligna syluarum à facie venti.

OZiaz, qui in libro Regum & Azarias vocatur, rex Iudæ regnauit in Hierusalẽ annis 52. cuius extremo iam tempore vidit Esaias, quæ prioribus quinque capitibus exposita sunt: Quo verò mortuo, & regnante pro eo filio eius Ioathan, vidit ea quæ continet sextum caput, in quo dicit se cõtemplatum Dominum Saluatorem in sua maiestate sedentem, & annunciantem populi Iudaici cæcitatem, & subuersionem Hierusalem cæterarumq; vrbium sub Tito & Vespasiano, deinde sub Adriano, & quòd tandem reliquiæ in Apostolis saluandæ sunt. Tertius autem Rex, Achaz filius Ioathan successit, qui ob impietatem à Domino derelictus est & surrexerunt aduersus eum Rasin rex Syriæ, & Phacee rex Israel, & sicut legimus 2. Paral. Rasin victo Achaz, multos de Iudæis Damascum transtulit, & Phacee vna die centum viginti millia hominum bellatorum de Iudæis percussit, & ducenta millia puerorũ, mulierum, puellarumq; cum infinita præda in Samariam duxit captiua. De quo certamine hîc non loquitur, sed secundum refert prælium, de quo 4. Reg. quando suæ fortitudinis & victoriæ experimento habito, prędæque magnitudine inuitati rursus veniunt in Iudæam ad expugnandum Hierusalem, sed non potuerunt expugnare eam, quia auxiliatus est ei Dominus, vt sub occasione misericordiæ, qua populum obsessum liberabat, nunciaret filium suum nasciturum ex virgine.

Et factum est in diebus Achaz filij Ioathan filij Oziæ regis Iudæ) Id est, duarum tribuum. Rex autem Israel, Rex Ephraim, Rex Samariæ, Rex decem tribuum nomina sunt eiusdem regis. *Et nunciauerunt domui Dauid*) id est, duab. tribubus sequentib. domum Dauid. *Requieuit Syria super Ephraim*) id est, animo se coniunxit seu conspirauit Syria cũ Ephraim, id est, cum decem tribubus seu cum Rege decem tribuum. Similis phrasis est 1. Regum 7. Requieuit Israel post Dominũ, id est, rursum cœpit adhærere Domino. *Et commotum est cor eius, &c.*) id est, tam Rex quàm populus ita cõtremuerunt, vt putares arborum solia ventorum tempestatibus agitari. Significatur ergo hoc loco maxima & Regis & totius populi formido.

ET dixit Dominus ad Esaiam. Egredere in occursum Achaz, tu & qui derelictus est Iasub filius tuus, ad extremum aquæ ductus piscinæ superioris, in via agri fullonis. & dices ad eum, Vide vt sileas. Noli timere, & cor tuum ne formidet à duabus caudis titionum fumigantium istorum, in ira furoris Rasin Regis Syriæ, & filij Romeliæ, eò quòd consilium inierit contra te Syria in malum. Ephraim, et filius Romeliæ, dicentes. Ascendamus ad Iudam, & suscitemus eũ & auellamus eum ad nos, & ponamus Regem in medio eius filium Tabeel.

ET dixit Dominus ad Esaiam: Egredere, &c.) Cú in extrema necessitate, maximoq; timore essent constituti, & iam omninò desperarent, venit tandem Dominus ad consolandú & auxiliandum eis. Vnde discimus, non nisi rebus iam desperatis frequenter venire Dominum. Quare in aduersitatibus constituti, non debemus despondere animum, si non statim pro voto nostro mittatur auxilium à Domino, sed persistendum est fortiter, infractoque animo perseuerandum, donec ipsi vel liberare vel adiuuare placuerit. Sic & Susannam in extremo positam periculo, quum à Iudæis ad mortem esset condemnata liberauit. Daniel 13. Sic & discipulos suos propter metum Iudæorum cógregatos, vesperi quando maius immineret periculum visitauit, & consolatus est eos. Idem in omnibus martyribus factum legimus. Achaz autem iste, vt referunt Commentaria Hebrçorum, erat extra Hierusalé in oppidulo quodam ignobili, quo relicto venit Hierusalem tanquam ad locum munitiorem, tutioremque. Hinc est quòd ait Dominus ad prophetam, *Egredere in occursum Achaz, tu & qui derelictus est filius tuus Iasub*) Iasub idem significat, quod vox præcedens, derelictus. Vnde quidam Hebræorum, ex his duobus faciunt vnum vocabulum. Alij verò volunt esse nomen proprium filij Esaiæ, vel vt alijs placet, famuli. Et quod dicitur, Derelictus, hunc habet sensum. Qui non, vt cæteri, adiunxit se ipsi Achaz in cultu idolorú, vel certè qui non est extinctus prioribus bellis, de quibus 2. Paralyp. 28. *Ad extremum aquæ ductus*) Locus est prope Hierusalem, vt habetur 4. Regum cap. 18.

Dominum frequenter non venire ad auxiliandum nobis nisi rebus iam desperatis.

Et dices ad eum, &c.) Postquam andisset Achaz Regem Syriæ & Regem Samariæ iuncto venire exercitu ad expugnandam Hierusalem, vehementer, vti diximus, exterritus est, pertimuitq;, cumque penitus iam desperaret, misit ad eum Dominus prophetá suú Esaiam, qui hæc ei diceret: Vide agas silentium, & ne quicquam moliaris, noli timere, & cor tuum ne formidet à duabus istis caudis titionum fumigantium, id est, à Rege Syriæ & Rege Samâriæ. Illi enim, quos tu tantopere formidas, nequaquam præualebunt, sed Dominus misericordia motus te licet impium, & Deum non timentem defendet, & populum tuum: atqne ipsos, omnemque eorum potentiam delebit, & quidem breui. Vndeq; eos ira, superbia, & furore inflatos, comparat caudis titionum, qui citò extinguuntur.

Ascendamus ad Iudam,) Id est, ad duas tribus quarum regio in montibus sita est. *Et suscitemus eum*) Hier. quasi serlatum & à bello iam quiescentem, & quodammodo dormienté, subiungemus eum imperio nostro, hoc est, quod dicit, *Auellamus eum ad nos, &c.*) Tabeel vox Hebræa est composita ex bono seu commodo & forti seu Deo. Et putant quidã hîc esse nomen appellatiuæ qualitatis, hoc sensu: Ponamus in medio eius Regem nobis cómodum atque vtilem. Alij verò volunt esse nomen proprium filij Regis Syriæ. Atque ita per Tabeel, qui interpretatur bonꝰ Deus vel hominem hoc nomine vel idolum demonstraret.

Tabeel.

HAec dicit Dominus Deus, Non stabit, & non erit illud: sed caput Syriæ Damascus, & caput Damasci Rasin. Et adhuc sexaginta & quinque anni: & desinet Ephraim esse populus, & caput Ephraim Samaria: & caput Samariæ filius Romeliæ. Si non credideritis, non permanebitis.

HAec dicit Dominus Deus: Non stabit, & cæt.) Verba sunt Domini per prophetam ad Achaz. Sensus est: Hoc eorum consilium nó sortietur effectum suú, neq; eueniet, quod ipsi intendunt. Ipsi enim statuerunt expugnare ciuitatem, eaq; expugnata, constituere Regem pro suo arbitrio, non fiet hoc, sed caput, id est, Metropolis vrbium Syriæ, erit Damascus, & caput Damasci erit Rasin, hoc est in ipsa Metropoli Damasco regnabit Rasin. Verba autem ista, Sed caput Syriæ Damascus &c. habent emphasim, quasi dicat, Caput solius Syriæ erit Damascus, & caput solius Damasci Rasin, & nullius præterea ditionis. Sperant autem hi Reges se posse adiungere ex Iudæa aliquam regionem suæ ditioni, sed ego non permittam.

Et adhuc sexaginta & quinque anni & cæt.) Id est, regnum Ephraim cessabit post annos sexaginta quinque. Istud nisi diligenter attendamus, stare non poterit: Nam à principio imperij Achaz vsque ad destructionem Samariæ, & translationem populi ad Medos, fuerunt tantùm anni 23. aut vt quidam 24. vt patet supputanti ex 4. Regum & Paralyp. 2. Qui numerus longè abest à 65. annis, in quibus dicitur hoc regnum Ephraim seu Israel finiendum. Ad istud respondendum est, quòd multò ante prophetam fuerit, nimirum duobus annis ante terræ motum sub Ozia Rege ab Amos propheta: A quo tempore vsque ad Babylonicam captiuitatem, sunt anni 65. Quod ergo hìc dicitur, non est prophetia Esaiæ, sed solùm repetitio eius, quod ab alio propheta fuerat prænunciatú. Hæc ergo, Non stabit & cæt. per prophetam Domino prædicente, non credebat Achaz, neque populus eius illa futura. Vnde subijcit:

Si non credideritis, non permanebitis.) Sensus est: Si vos, qui pertinetis ad domum Dauid seu ad duas tribus, non credideritis fore, quod futurum prædixi, non permanebitis In isto regno, sed in captiuitatem abducemini, sustinentes eorum pœnas, quorum

sequuti

sequuti estis infidelitatem. Alij autem hoc modo vertunt: Si non credideritis, non eritis stabiles, nimirùm in regno, quod idem est cum nostra translatione. Septuaginta verò verterunt: Si non credideritis, non intelligetis. Vbi autem nos habemus, Credideritis & permanebitis, Hebræi habent vnam & eandem vocem, sed priori loco est coniugatio nis hiphil, & significat credere, & posteriori loco est coniugationis niphal, & significat stabilem & permanentem esse, siue certiorem facere. Qui enim certi sunt, intelligunt. Ideoque pro eo, quod habemus, Permanebitis, Septuaginta interpretes verterunt, Intelligetis, quam versionem etiam sæpè citat August.

ET adiecit Dominus loqui ad Achaz, dicens, Pete tibi signum à Domino DEO tuo in profundum inferni: siue in excelsum supra. Et dixit Achaz, Non petam, & non tentabo Dominum, Et dixit, Audite ergo domus Dauid, Nunquid parum vobis est molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo?

ET adiecit Dominus loqui ad Achaz, &c.) Cùm videret Dominus, quòd Achaz adhuc maneret in impio suo affectu, neque induci posset vt crederet quæ dicebantur, sed ad alios potiùs deos & humanum respiceret auxiliũ, pergit loqui ad eum, dicens: Quia tibi videtur difficilè, quòd regna potentissima breui finienda sint, & tu cum populo tuo de magno periculo liberandus sis, pete tibi signum: Si nudis verbis non credis, pete tibi aliquod veritatis signum, vt cùm signum acceperis, credas futura quæ dixi. Vis vt scindatur terra, & grandi hiatu inferi pateant? An vis vt aperiatur cæli, & inspicias quę clausa sunt? Atq; hoc est, quod dicit, Siue in profundum inferni, siue in excelsum supra. Sic Hieronymus.

Et dixit Achaz: Non petam, &c.) Quod dicit, Non petam signum, posſit videri ex humili spiritu proficiſci, & hùc habere sensum: Crede verbis tuis absque omni signo. Verùm quia constat impium fuisse Achaz, & ad alios deos recessisse, non humilitatis est, sed superbiæ, hypocrisis est. Si enim affectũ cordis, quem celabat, aperuisset, hoc modo dixisset: Etsi signum daret, non crederem prioribus bellis edoctus, in quibus superatus & deuictus fui. Quamquam iuxta sermonis Hebræi ambiguitatem, posſit hoc loco etiã legi, Non exaltabo Dominum. Sciebat enim Rex impius, quòd si signum peteret, accepturus esset, & glorificaretur Dominus. Ergo quasi idolorũ cultor, & gloriæ veri Dei inuidens, non vult signum petere.

Et dixit: Audite ergo domus Dauid, &c.) Achaz perseuerante in impio suo affectu, sermo propheticus ad domum Dauid cõuertitur. Sensus est: Quia tu Achaz perseueras in impio tuo affectu, te omisso, monebo populum: Nunquid parum vobis est, molestos esse hominibus, quia molesti estis & DEO meo? Id est, hactenus molesti fuistis prophetis, quorum dicta ridetis, atque hoc vobis satis non est, molesti estis & DEO qui offert vobis signum, & non vultis recipere: Tales vos exhibetis erga DEVM, quales hactenus vos exhibuistis erga prophetas, quos contempsistis & irrisistis. Idcirco faciet Dominus quæ sequuntur, Ipse dabit vobis signum.

PRopter hoc dabit Dominus ipse vobis signum. Ecce virgo concipiet, & pariet filium: & vocabitur nomen eius Emanuel. Butyrum & mel comedet, vt sciat reprobare malum, et eligere bonum. Quia antequam sciat puer reprobare malum, & eligere bonum, derelinquetur terra quam tu detestaris à facie duorum regum suorum. Adducet Dominus super te, et super populum tuum, & super domum patris tui, dies qui non venerunt à diebus separationis Ephraim à Iuda cum rege Aßyriorum. Matth. 1. d Luc. 1. c.

ECce virgo concipiet, & pariet filium, etc.) Expectabatur signum, quod duo isti reges Rasin & Phacee non vincerent: quòd autem hic dicitur, Ecce virgo concipiet & cæ. nihil ad rem pertinere videtur, cùm multò post bellum Syriacum euenerit. Nam inter victoriam Achaz promissam, & hoc signum præstitum, fluxerunt anni circiter 767. Quare ergo hic inseritur? Certè lectori, qui in genti lium tantùm scriptis versatus est, mirum videri potest, quare id fecerit Esaias, quare in media rei bellicę mentione, virginis parituræ & Emanuelis meminerit. Sed qui nouerit, prophetarum omnia esse plena inuolucris, & ipsos sub rebus temporalibus gestis aut gerendis Ecclesiæ describere sacramenta, nihil mirabitur. Quicquid enim de bello Syriaco, & populi liberatione hic dicitur, causa Emanuelis & humani generis liberatiõe dicitur. Propterea in media historia subitò & præter omnem expectationem lectoris, ad rem typo significatam transit, & quod maximè mirandum, facit id per notã illationis. Propter hoc, inquit, dabit Dominus vobis signum, vt studio videatur Spiritus sanctus voluisse offendiculũ ponere carnalibus Iudęis, vt abscondatur tam sanctum mysterium ab indignis, & non detur sanctũ canibus. Alij verò dicunt, licet res, quæ promittitur tanquam signum, non pertineat ad liberationem Achaz & populi eius, ea tamẽ declaratur à simili, & hùc reddunt sensum: Quanquam populus hic impius sit, & indignus, cui fiat misericordia: quanquam totus mundus inimicus sit Deo, nec mereatur vt mittatur Christus, tamen mittam Christum: Ecce virgo concipiet &c. Ecce mittam vobis saluatorem, non quales hactenus feci, non Gedionem aliquem, aut Sampsonem sed E-

manuelem, nascetur quidem ex virgine, verùm egressio eius ab initio, à diebus æternitatis. Sic similiter quamuis populus hic impius sit, & non mereatur misericordiam, faciam tamen misericordiam & liberabo. Iudæi hunc locũ interpretantur de vxore Achaz, quod si verum esset, vt mininè est, difficilè foret ipsis dicere, quare hoc esset signũ, cùm vxor Achaz antè non fuerit sterilis. Alij autem interpretantur de vxore Esaiæ, sed certũ est ad Christum pertinere, cũ de eo interpretetur & ipse Matth. 1. cap. sui Euangelij: Pariet (inquit) filium, & vocabis nomen eius Iesum: Deinde subdit: Hoc aũt totum factum est, vt adimpleretur quod dictum est à Domino per prophetam dicentẽ: Ecce virgo in vtero habebit & cæt. Præterea vox Hebræa alma, quam licet omnes, pręter Septuaginta, adolescentulam transtulerint, non absolutè adolescentulam significat, sed cum epithasi, adolescentulam absconditam, quæ nunquàm patuit virorum aspectibus, sed magna parentum diligentia custoditur. Dicitur enim ab חמלא alma, quod est abscondere, & in tota Scriptura, vt ait Hieron. non nisi de integra & incorrupta dicitur. Significatio autem nominis Emanuel exprimitur Matth. 1. cap. vbi dicitur: Et vocabis nomen eius Emanuel, quod est interpretatum, nobiscum Deus. Hebræi enim ab ipsis rebus ferè nomina imponunt: Sic nomen huius pueri vocatur Emanuel, propter diuinã humanamq; naturam in vna hypostasi vnitam.

Alma.

Emanuel.

Butyrum & mel comedet, &c.) In his verbis duplex est tropus. In primis synecdoche: Nomine enim butyri & mellis, significatur omne genus cibi, quo vescuntur infantes. Deinde, notatio: Per hoc enim quòd vescetur cibis infantilib. significare voluit propheta, nostri generis puerũ nasciturum, id est, puerum qui sit verus homo. Potuisset propheta sine tropo hoc modo dixisse: Puer qui nascetur ex virgine, erit verus homo.

Vt sciat reprobare malum & eligere bonum, &c.) Est hic iterum notatio. Sensus est: Noto & consueto puerorum more abhorrebit & respuet ea, quæ offendunt gustum: & ea, quæ sentiet naturæ amica, appetet. Significatur ergo his verbis humanæ naturæ veritas. Coniunctio (vt) hic non causam finalem, sed cõsequutionem aut euentum seu sequelam designat. Non enim significatur, quòd comedet butyrum & mel, eo fine, vt sciat reprobare malum & eligere bonum, sed quòd ita comedet butyrum & mel, vt etiam in comedẽdo sciat reprobare malũ & eligere bonũ.

Quia antequam sciat puer, &c.) Id est antequam puer adoleuerit ad ætatis, vt valeat discernere inter bonum & malum, quod statim primò nati infantes nequeunt, terra Syriç & Samarię, quam tu tantoperè formidas, deuastata erit. Addunt cõmentarij imò antequam omninò nascetur Christus, terra Syriæ & Samariæ vastabitur: Addunt, inquam, hoc Commentarij propter Matthæum, qui hæc de Christo interpretatur, verùm quid istud ad rem præsentem? Hactenus pertinet ad Iudęos. Si, inquit, in hunc puerum vel etiam nondum natum credideritis, & illum inuocaueritis, sentietis illum liberatorem, non veniet Assur in terram vestram, sicut veniet in Samariam. Significatur itaque occultè Iudæis, quo modo mala, quæ manebant Syriam & Samariam, ipsi possent euadere, nimirum si crederẽt in puerum nasciturum, sed quia non erant credituri, ideò sequitur:

Adducet Dominus super te, &c.) Hebraismus est, intelligitur enim coniunctio (cæterum) aut (verò) hoc modo: Cæterùm adducet Dominus, vel: Adducet verò Dominus super te & cæt. Septuaginta hanc cõiunctionem expresserunt. Studet autem propheta metu reuocare populum ad meliora consilia. Sensus est: A die, qua facta est separatio decem tribuum à duabus tribubus, multa ipsis acciderunt mala, verùm iam multò maiora sentietis.

Cum Rege Assyriorum) Sensus hic esse potest: hæc mala siue hos dies afflictionis adducam super vos cum venerit Rex Assyriorum. Apud Hebræos potest & hic esse sensus: Adducam super te dies afflictionis, Regem Assyriorum, vt sit appositio, & ita verterunt Septuaginta, & Pagn.

ET erit in die illa, sibilabit Dominus muscæ, quæ est in extremo fluminum Aegypti, & api, quæ est in terra Assur, & venient, & requiescent omnes in torrentibus vallium, & in cauernis petrarum, & in omnibus frutetis, & in vniuersis foraminibus. In die illa radet Dominus in nouacula conducta, in his qui trãs flumen sunt, in rege Assyriorum, caput, & pilos pedũ, & barbam vniuersam.

ET *erit in die illa sibilabit Dominus, & cæt.* Idem hic dicit quod in præcedenti particula, sed pluribus verbis. Sensus est: Euocabit Dominus in prælium populum, qui habitat ad septem ostia Nili, id est, Aegyptios, qui natura imbelles sunt. In nomine itaque muscæ est duplex tropus. In primis synecdoche seu enallage numeri, musca pro muscis. Deinde notatio: Per muscam enim quod est animal imbelle, significatur Aegyptiorum imbecillitas. *Et api quæ est in terra Assur*) id est, euocabit Dominus in prælium Assyrios, qui potentissimi sunt, & ad bellandum promptissimi. Est etiam hîc duplex figura sicut in dictione muscæ. Nam per synecdochen api pro apibus ponitur, deinde per notationem nomine apis, quod inter reliqua animalia est maximè sagax & bellicosũ, significatur

ficatur illius populi animositas, & bellandi peritia. *Et venient & requiescent omnes in torrentibus vallium, &c.*) Hæc per metaphoram dicta sunt, vt quia semel muscas & apes nominauerat, translationem seruaret in reliquis. Significat propheta quòd Aegyptij & Assyrij venient cum magna multitudine, & occupabunt terram Iuda, & omnia loca vastabunt, nihilque intactum relinquent, quasi dicat: Suscitabit Dominus ad præliandum contra vos, Aegyptios & Assyrios in tanta multitudine, vt muscis & apibus meritò comparari possint, quę turmatim volitantes, prata, fruteta, aliaque loca vndiq; occupant atque inuadunt.

In die illa radet Dominus, &c.) Quædam exēplaria hoc loco habent, In nouacula acuta, sed vox Hebræa nihil ad acutiem spectans significat. Septuaginta verterunt, In nouacula inebriata, & vox Hebræa שכר scachar dum habet punctum in dextro cornu, significat inebriare, vel ebrium esse: dum verò punctum habet in sinistro cornu, mercede conducere, atq; hinc orta est lectiõis varietas. Quomodo autem Dominus cõducat Reges, patet Ezech. 29. vbi dicitur: Fili hominis, Nabugodonosor Rex Babylonis seruire fecit exercitum suum &c. ad cuius intellectum sciendum, quòd Tyrij videntes vrbi suæ imminere excidium, preciosa quæq; per mare ad alias insulas transmiserunt, ne Chaldæi vrbem ingressi spolia pinguia repeterent. In his autem tribus, Nouacula conducta, His qui trans flumen sunt, & Rege Assyriorum, synonymia est. Intelligit enim per nouaculam conductam, eos qui trans flumē sunt: & per eos qui trãs flumen sunt, Regem Assyriorum & populum eius. Flumē autem ponitur per antonomasiam, pro Euphrate, quemadmodum Poeta pro Virgilio. Per caput verò & pilos pedum, & barbã, synecdochicῶs expressit propheta, quicquid pertinet ad regnum Iudaicũ, hoc est, per caput intelligit ipsum regem: per pilos pedum, populum: per barbam, omne robur virorum. Cũque in genere tribus verbis potuit dixisse mirabilem futuram captiuitatem, singula tamen per partes explicare voluit, vt magis moueret populum. Nihil ergo aliud vult dicere propheta, quàm quòd Dominus auferet omnia à Iudæis, nihilquę relidui eis relinquet.

E*T erit in die illa. Nutriet homo vaccam boum, & duas oues, & præ vbertate lactis comedet butyrum. Butyrum enim & mel manducabit omnis, qui relictus fuerit in medio terræ. Et erit in die illa. Omnis locus vbi fuerint mille vites, mille argenteis, et in spinas, & in vepres erũt. Cũ sagittis et arcu ingredientur illuc. Vepres enim & spinæ erunt in vniuersa terra. Et omnes montes qui in sarculo sarrientur, non veniet illuc terror spinarum & veprium, & erit in pascua bouis, & in conculcationem pecoris.*

E*T erit in die illa, nutriet homo vaccam, &c.*) Istud adhuc ad minas pertinet. Sensus est: Eo tempore, quum fuerint omnes opes Iudæorum in Chaldæam translatæ, tanta erit in terra Iudæ solitudo, tamque incredibilis vastitas, vt nequaquam armenta boum habeant, nec greges ouium, sicut habere consueuerunt, sed vix rarus habitator vnam vaccam & paucas oues nutrire poterit. *Et præ vbertate lactis comedet butyrum.*) Et istud ad minas pertinet, hoc sensu: Tanta erit hominum paucitas, vt omnia futura sint plena graminum, etiam ipsæ plateæ, in quibus alioqui enata pedibus hominum conculcari solent, plenæ erunt graminibus: & proinde vt satis magna quidem futura sit copia lactis, & præ multitudine lactis quod faciet, comedet butyrum, quia non habebit aliud quo vescatur. Lyra autem multo aliter exponit. sed hic videtur verus sensus. *Butyrum enim & mel manducabit, &c.*) Id est, Quicunque post captiuitatem Babylonicam relictus fuerit in Iudæa, butyrum solum & mel manducabit, quia non habebit aliud ad manducandum.

Et erit in die illa, omnis locus, &c.) Id est, eo tēpore præ paucitate hominum, tanta erit vini inopia desertis vineis, quæ hostium metu nequaquam putabuntur, vt singulæ vites siclis argenteis singulis vix emantur. In spinas enim & in vepres omnis terra redigetur, tantaq; erit vbiq; formido sæuientibus gladijs, vtabsq; arcu & sagittis, alijsq; munimētis, nullus suum agrum inuisere audeat: & derelictis locis campestribus, ad montana confugiant, ibiq; locorum difficultate muniti, vix asperos montes manu fodiant, quia neque boues, neque aratra aut vomeres habebunt. Sicubi ergo rarus cultor in montib. fuerit inuentus, indè vitam miserabilem sustentabit. Cætera autem patebunt pascuis, atq; absque vllo custode à brutis animantibus conculcabuntur: Sic ferè Hieronymus hunc locum interpretatur. *Et in spinas & in vepres erunt*) id est, Propterea quòd non erit cultor & habitator, orientur in locis illis spinæ & vepres.

Cum sagittis & arcu ingredietur illuc.) Prę metu ferarum, quæ erunt illic, non nisi armati loca illa intrare audebunt. Vepres enim & spinæ erunt in vniuersa terra Iudaica. *Et omnes montes qui in sarculo sarrientur*) Sarculum est *Sarculum* instrumentũ tam hortis, quàm vineis atque segetibus purgandis accommodum. Sensus est: Loca montosa, ad quæ metu hostium cõfugient, in sarculo sarrientur, id est, manu à spinis & vepribus purgabuntur, vt valeant seminari. Homines enim in terra relicti non habebunt boues ad arandum, aut vomeres ad scindendum terram, sed propria

manu terram montanam purgabunt,scindēt & seminabunt:cætera autem pars terræ manebit inculta,eritq; in pascua bouis, & à pecoribus conculcabitur. Quæ interpretatio est ferè eadem cum D. Hieronymi interpretatione. Pro eo autem,quod nos habemus. Et erit in pascua &c. Pagninus vertit in plurali numero, Et erunt in pascua bouis & in conculcationē pecoris, & secundum illum, suppositum verbi, erunt, est montes.

CAPVT VIII.



ET dixit Dominus ad me: Sume tibi librum grandem, & scribe in eo stilo hominis, velociter spolia detrahe, citò prædare. Et adhibui mihi testes fideles, Vriam sacerdotem, & Zachariam filium Barachiæ. Et accessi ad prophetissam, & concepit, & peperit filium.

ET *dixit Dominus ad me.*) Pergit adhuc propheta describere partū virginalem, sed sub alia verborum forma quàm priùs:& caput istud continet Euangelium potiùs,quā prophetiam, propterea etiam dignum est, vt legatur diligenter ab omnibus Christianis.

Sume tibi librum grandem, &c.) Est hoc loco schema quo propheta significare voluit rem quam proponit esse maximi momenti:& licet eam paucissimis, imò quinque duntaxat verbis expresserit,tanta tamen latent mysteria, vt si quis ea explanare velit, nec grandi quantumuis volumine id possit: Neque id solùm,sed præterea significare voluit,vt maximi momenti, ita quæ in longum tempus conseruetur ac memoriæ mandetur, rem apprimè esse dignam. Quam ob causam & scribi voluit stilo hominis,hoc est, tali stilo,cui assueuerunt homines,ne res obscuris verbis inuoluta fugiat, aut lectoris animū remoretur. Siquidem idem est hoc loco, Scribe stilo hominis,quod apud Abacuc,Explana super tabulas, vt percurrat qui legerit. Sed posset quis obijcere, Scio quid sit spolium, quid detrahe,quid prædare,quid item velociter & citò:interim dum audio, Sume tibi librum grandem, & scribe in eo. Velociter spolia detrahe, citò prædare, quid dicatur nescio. Nec ipse modò,verùm mecum iuxta ignorant & quique doctissimi. Quomodo ergo stilo hominis scripsit,si stilus hominis, hoc est quod stilus planus, vt quilibet sine difficultate aliqua aut molestia intelligere posit? Ad hoc dicimus prophetam stylo quidem hominis scripsisse, sed ijs quorum lingua saliua scripturæ imbuta est, quique aliunde didicerunt quid sit Euangelium. Licet enim nomen Euangelij tempore Christi ortum videatur, res tamē Euangelij semper fuit. In ipso enim statim libro Geneseōs agnoscitur, vbi ait:Inimicitias ponam inter te & mulierem, & inter semen tuum & semē illius. Ipsa enim vel secundum alios, ipsum scilicet semen quod est Christus, conteret caput tuum. Hanc rem significare voluit propheta his verbis, Velociter spolia detrahe, citò prædare, quasi dicat: Hactenus diabolus exultauit in mūdo, efficax fuit in mētibus hominū, iam eijcietur foras, puer qui nascetur, velociter spolia detrahet, quæ sumus nos,citò prædabitur, non vltrà patietur regnare ipsum. Est ergo sermo ad puerum, cuius nomen in præcedenti capite vocatum est Emanuel.

Nomē Euangelij quando ortum.

Et adhibui mihi testes fideles, &c.) De Vria isto scribitur 4. Regum cap. 16, qui licet impius, magni tamen nominis erat apud Iudęos. Vnde propter dignitatem sacerdotij, & eius authoritatem propheta eum in testem adducit. de Zacharia verò scribitur 2. Paralyp. ca. 26. licet quidam putent alium fuisse, de quo sermo est in eodem libro capit. vigesimo no no. Locus autem iste non est ita simpliciter intelligendus, quasi propheta re ipsa adhibuerit hos testes, sed per tropum. Significare enim vult propheta grauissimū esse quod dicitur, & dignum vt ab omnibus credatur: quamuis quidam commentarij velint non esse figuratum sermonem, sed rem in imagine & visione peractam & pro eis facit quod sequitur.

Et accessi ad prophetissam.) Nisi enim hic visionem imaginariam intelligamus, difficile erit dicere, quæ sit illa prophetissa, de qua hîc loquitur propheta. Iudæi autem intelligunt vxorem Esaię. Quod si verum est, puer iste 19. annorum fuisset, cùm euerteretur Samaria. Illa enim, vt constat ex 4. Regum & 2. Paralyp. euersa est anno sexto Ezechiæ regis:& puer conceptus significatur quarto anno Achaz. Inter annum verò sextum Ezechiæ, & quartum Achaz intercedunt viginti anni. At puer facilè vocet patrem & matrē sexto aut septimo suæ ætatis anno. Non est ergo vera hæc Iudæorum interpretatio, neque scripturis consentanea. Thomas tamen hoc argumentum soluit, dicens hic agi de alia captiuitate, quàm in superiori capite, cū dicitur, Antequam puer sciat reprobare malum, & eligere bonum. Ibi enim secundum ipsum sermo est de captiuitate, quæ accidit anno 9. Oziæ regis Israël, & sexto anno Ezechiæ per Salmanasar: hic verò secundum ipsū loquitur propheta de captiuitate, quæ facta est tempore Phaceæ per Teglatphalasar Assyriorum regem. Verùm similitudo duorum capitum satis declarat de eodē bello esse sermonem. Prophetissa ergo hæc Intelligenda est virgo Maria, quę propheta ult

Lucæ. 1.

Lucæ 1. Ex hoc beatam me dicent omnes generationes.

Et concepit & peperit filium.) Prophetia ista simillima est illi, quæ superiori capite scribitur, Ecce virgo concipiet &cæt. & idem est filius, qui hic & ibi nasci dicitur, & de eodē hic & ibi dicitur, quòd antequam puer adoleuerit ad id ętatis, vt valeat discernere inter bonum & malum, & vocare patrem & matrem, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ.

ET dixit Dominus ad me: Voca nomen eius, accelera, spolia detrahe, festina prædari. Quia antequam sciat puer vocare patrem suum & matrē suam, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ coram rege Assyriorum.

ET *dixit Dominus ad me: Voca nomen eius, &c.*) Hebræis familiare est in fingendis nominibus propriē qualitatis, plura nomina in vnum congerere, sicut Ozeæ primo capite, Voca nomē eius, non populus meus: sic hoc loco, puer qui in prȩcedenti capite Emanuel dicitur, pluribus nominibus vocatur, Accelera, spolia detrahe, & citò prædari. Propriū enim est Christo fortem alligare, & eripere spolia. *Quia antequam sciat puer, &cæt.*) Addunt comentarij Christianorum, imò antequā omninò nascetur puer, auferetur fortitudo Damasci. Samaria enim & Damascus euersę fuerunt multo tempore, antequam nasceretur Christus. Et addunt præterea: Non auferetur vestra virtute, sed pueri nascituri. Vnde significantius transtulerunt Septuaginta, qui ita habent, Auferet puer fortitudinem Damasci. Similiter habent & Hebræi. Et significatur, quòd si voluerint in eum credere, liberabuntur. *Coram rege Assyriorum*) id est, ad præsentiam regis Assyriorum. Est enim Hebraismus. Sic etiam dicitur, à facie ignis, id est, à præsentia ignis.

ET adiecit Dominus loqui ad me adhuc, dicens: Pro eo quòd abiecit populus iste aquas Siloe, quæ vadunt cum silentio, & assumpsit magis Rasin, & filium Romeliæ, propter hoc ecce Dominus adducet super eos aquas fluminis fortes & multas, regem Assyriorum, & omnem gloriam eius. Et ascendet super omnes riuos eius. Et fluet super vniuersas ripas eius, & ibit per Iudam inundans, & transiens, vsq; ad collum veniet. Et erit extensio alarum eius, implens latitudinem terræ tuæ, O Emanuel.

ET *adiecit Dominus loqui ad me, &cæt.*) Prophetia est cōtra decem tribus. *Pro eo quod adiecit populus, & cæt.*) Tropus est Latinus multùm familiaris, & maximè poetis, cùm regna, ciuitates, regiones non proprijs nominibus, sed fluuiorum nominibus appellant, qui sunt insignes in illo regno. Sic apud Poetam de Augusto, Te Nilus miratur, id est, Aegyptus, seu populus ille quem Nilus prȩterlabitur. Sic hoc loco aquas Syloe pro populo Iuda dixit. Syloe enim fluuius est in Iudæa, qui ad radices montis Sion oritur. *Quæ vadunt cum silentio*) id est, quæ placidè & leniter fluunt. Significat paruitatem fluuij, & ex prauitate fluuij, intelligit exiguitatē paucitatemq; populi Iuda: deinde ex paruitate, contemptibilitatem per metalepsin: Sicut apud poetam primo Aeneidos, Speluncis abdidit atris, Vbi ex atris nigræ intelliguntur, ex nigris tenebras habentes, & per hoc in præceps profundæ. *Et assumpsit magis Rasin, &cæt.*) Id est, potiùs adiunxit se Rasin Regi Syriæ tanquam fortiori, & Phacee filio Romeliæ.

Siloe.

Propter hoc, ecce adijciet Dominus, &cæt.) Per aquas fluminis, intelligit regem Assyriorum, vt ex eo quod subditur manifestū est, quod videtur per appositionem adijci hoc sensu: Adducet Dominus super eos aquas fortes, Regem videlicet Assyriorum cum toto exercitu & potestate sua magna, qui ascendet super omnes riuos, id est, exercitus Assyriorum, occupabitq; terram decem tribuum, nec ibi sistet gradum, sed perget vlteriùs per Iudam inundans, id est, quando decem tribus erunt subuersæ, etiam ciuitates Iudæ subuertentur, præter collum eius, id est, præter Ierusalem, quæ mirabili Dei misericordia libera erit.

Et erit extensio alarum eius, &c.) Potentiā Assyrij regis & innumerabilis eius exercitus, quam sub fluminis metaphora priùs descripsit, nunc per aliam translationem ostendit, quòd videlicet, alis, id est, ducib. suis & insueta hominum multitudine occupabit terram Emanuel, id est, terram Iuda. Estq; apostrophe ad puerum nasciturum.

COngregamini populi, & vincimini, & audite vniuersa procul terra. Confortamini, & vincimini, accingite vos, & vincimini, inite consilium, & dissipabitur, loquimini verbum, & non fiet, quia nobiscum Deus. Hæc enim ait Dominus ad me: Sicut in manu forti erudiuit me, ne irem in via populi huius, dicens: Ne dicatis, coniuratio.

C*ongregamini populi, &cæt.*) Est sarcasmus, sicut apud Poetam, En agros, & quam bello Troiane petisti Hesperiam, &c. Quam figuram Rhetores vocant amarulentam & hostilem irrisionem. Congregari iubet propheta, quos negat contra Iudam quicquam valituros, quasi dicat: Vos populi Syriæ & Samariæ iam congregatis exercitum, & armatis, & accingitis vos gladijs, initisq; consilium de expugnanda Hierusalem, & hortamini inuicem, dicentes: Ascendamus ad Iudam, & suscitemus eū, & auellamus eum ad nos: sed non capietis Hierusalem, verùm superabimini, & hoc propterea, quia Deus est nobiscum. Pro, nobiscum Deus, Hebræi habent Emanuel.

Hæc enim ait Dominus ad me sicut in manu forti) id est, peculiari auxilio, misericordia eru-

diuit me. Sic ferè Hieronymus interpretatur. Et alibi scriptura frequenter habet manum in hac significatione, pro auxilio. *Ne irem in via populi huius*) Illud (in via) Hebraicè dictum est, Latini dicerent, instituta vitæ & mores. Sensus itaq; est: Quemadmodum Dominus peculiari sua gratia erudiuit me, ne sequerer institutum vitę & mores populi huius: sic quoq; peculiari sua gratia mihi iam locutus est, dicens: Ne dicatis coniuratio. Significat hic propheta se peculiari gratia à Deo donatũ, sed quam (vt Hieronymus ait) per bona opera ipse sibi meruerat. Quod notandum est contra Lutherum & Melanthonem, qui hoc negarent. Sensus est: Ne vsurpetis inter vos huiusmodi dicta, Conspirant aduersus nos Rasin rex Syriæ, & Phacee rex Samariæ, & iuncto veniunt exercitu ad expugnandum Hierusalem. Pertinet istud ad promissionem liberationis ab illo bello, quod parauerat Samaria, de quo in præcedenti capite.

Omnia enim, quæ loquitur populus iste, coniuratio est, & timorem eius ne timeatis, neq; paueatis. Dominus exercituũ ipsum sanctificat, et ipse pauor vester, & ipse terror vester, et erit vobis in sanctificationem, in lapidem autem offensionis, & petrã scandali duabus domibus Israel, & in laqueum, & in ruinam habitantibus Hierusalem. Et offendẽt ex eis plurimi, & cadent, & conterentur, & irretientur, & capientur.

Omnia enim quæ, &c.) Per parenthesin causam reddit illius quod præcessit, Ne dicatis coniuratio, & est hic sensus: Nihil aliud in ore habet popul⁹ iste Hierosolymitanus, quàm coniurationem, non respiciens ad Dei auxilium. Monet ergo ne ita pergant, & ne formident exercitum Regis Syriæ & Samariæ. Quod si hæc ad tempora nostra referantur, & sic verum inueniretur. Cùm enim nuper Martinus Rossemius Louanium obsideret, quid aliud quæso audiebatur, quàm coniuratio? quis erat qui non plus formidaret Martini Rossemij exercitum, quàm Dei speraret auxilium?

Et timorem eius) videlicet hostilis exercitus ne timeatis, sed Dominum exercituum sanctificate vita & conuersatione vestra, id est, talis sit vita vestra & cõuersatio, vt Dominus sanctificetur per eã, id est, iudicetur sanctus.

Et ipse pauor vester) Hunc locum imitatus est in epistola sua Apostolus Petrus, vnde & ipsa verba penè transcripsit, dicens: Timorem autem eorum ne timueritis, & non conturbemini, Dominũ Christũ sanctificate in cordibus vestris. Similem sententiam profert Saluator apud Matthæum, dicens: Nolite timere eos qui corpus occidunt, animam autẽ nõ possunt occidere: sed potiùs timete eum, qui potest & animam & corpus perdere in gehẽnã. *Et erit vobis in sanctificationẽ.*) Sẽsus est: Ille vos sanctificabit, si vos illum sanctificaueritis & timueritis.

In lapidem offensionis & in petram scandali &c.) Eandem sententiam habet propheta infra ca. 28. Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem &c. Tractat hunc locũ Paulus ad Romanos 9. Item Petrus 1. capite 2. Item Lucas 2. Denique & Saluator apud Matth. 21. quæ loca pertinent ad regnũ Christi. Vnde & hic oportet intelligere transitum à bello corporali ad bellum, cui opponimus non arma corporalia, sed spiritualia. Christus autẽ factus dicitur in lapidem offensionis & in petram scandali, propter infirmitatem naturæ assumptæ, & patibulum crucis. Venit namque in forma serui, & viderũt eum Iudæi similibus miserijs obnoxium, quibus nos, ideoq; paruifaciebant ipsum & doctrinam eius. Si verò velimus hæc referre ad illos, quibus prima facie videbatur loqui propheta, tunc dicendum est, quòd Christus nondum natus factus est in scandalum duabus domibus Israel, id est, populo Iuda, & populo Ephraim, quia passus est regnum Israeliticum in nihilum ferè recidere: hinc dixerunt, Deus noster non est ille, quem putabamus, non est tã fortis, quàm existimabamus. Huiusmodi cogitationes subibant animos eorum, quando Rasin & Phacee iuncto veniebant exercitu ad expugnandum Hierusalem: Vel cùm Sennacherib obsideret Hierusalem, vt quidam putant.

Quare Christus factus est lapis offensionis.

Liga testimonium, signa legem in discipulis meis, expectabo Dominum qui abscõdit faciem suam à domo Iacob, & præstolabor eum. Ecce ego & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signum, & in portentum Israel, à Domino exercituum qui habitat in monte Sion.

Liga testimonium, etc.) Est hic locus satis obscurus. Sicut enim in principio huius capitis non sumpsit propheta librum realem: sic hoc loco non id agit Dominus, vt liget re ipsa hoc consilium seu decretũ, sed hoc vult vt sua decreta non abeant in obliuionem. Sic Deu. 6. præcipitur filijs Israel, vt ligent mãdata Dei in manu sua. Metaphora autẽ sumpta est ab ijs, qui timentes, ne rei, cuius meminisse volunt, obliuiscãtur, ad manum vel in digitis suis ligant quippiam, quo inspecto, si fortè obliuioni esset tradita ad memoriam redigitur. Sic Prouer. 7. dicitur: Liga legem meam in digitis tuis. Ita & hoc loco decreta sua & dispensationem ligari vult Dominus, quasi dicat: Etsi vulgus ea negligat, saltem pueri mei, id est, qui in me credunt, obseruabunt.

Et expectabo Dominum.) Vox illorum est, qui perpetuò fidem seruant non obstantibus malis, quæ interim patiuntur, non obstantibus etiam multis argumentis, quæ contra fidem facere videntur, quorum mirabilis in Scri-

pturis

pturis est cōmēdatio. Sensus est: Quãuis Dominus videatur oblitus populi sui, ego tamē expectabo eum, & non abijciam spem, etiam si moram fecerit, præstolabor eum.

Ecce ego & pueri mei, &c.) Significat propheta se promptum & paratum in omnem euentum Domini: Etsi Dominus moram fecerit, tamen præstolabor eum, & nō ego solus, sed & cæteri prophetæ: Prophetas pueros suos vocat vtpote à se institutos.

Quos dedit mihi Dominus in signum, &c.) Id est, qui facti sunt in signum & portentū seu spectaculum. Vt dicit Paulus 1. ad Corinth. 4. Esaias enim & cæteri prophetæ, quia diuitias, honores contemnebant, erant spectaculum carnali Israeli, alijs eos stultos dicentibus, alijs aliud improperantibus. *A Domino exercituum, & cæt.*) Phrasis est Hebræa. Similis habetur in Genes. Pluit Dominus sulphur & ignem à Domino de cælo: Et eo modo accipitur quo apud Latinos, quãdo dicitur, Villa tacta est de cælo, id est, cælitus: Sic à Domino, id est, diuinitus, quãquam subesse potest metonymia, vt à Domino idem sit quod à cęlo. Sicut apud Poetam, Iam proximus ardet Deucalion, possessor pro possessione. *Qui habitat in monte Sion*) nō quidem in illo, qui est in terrena Hierusalem, sed in illo, qui sursum est, de quo Apostolus ad Hebræos: Accessistis ad montem Sion: Hoc modo hunc locum exponunt ferè Commentarij. Verùm Paulus ad Hebræos 2. testimonium hoc Ecce ego & pueri mei, &c. docet ex persona Saluatoris debere intelligi: & secundum illum, pueri sunt Apostoli & cæteri credētes. Quomodo autem isti pueri fuerint in signū & portentum sapientiæ seculi & superbiæ Iudæorum, docet idem Apostolus 1. ad Corin. dicens: Spectaculum facti sumus mundo, & angelis, & hominib., stulti propter Christū, vos autem prudētes in Christo: nos infirmi, vos autem fortes.

Et cùm dixerint ad vos, quærite à Pythonibus, & à diuinis, qui strident in incantationibus suis, nunquid non populus à Deo suo requiret visionem? pro viuis à mortuis? Ad legem magis, & ad testimonium. Quod si non dixerint iuxta verbū hoc, non erit eis matutina lux.

Et cùm dixerint ad vos, & cæt.) In hac parte vsq; ad finem capitis, ad præsentem tantummodò historiam respexisse videtur Esaias. Nō enim (Pythones) allegoriam vocum habent, quorum propria significatio nihil ad Christum & eius tempora pertinet. Sunt autem verba prophetæ instruentis filios suos, id est, prophetas suos contra impostores & peruersos homines sui temporis. Python autem spiritus diuinator dicitur, quo qui correpti sunt, Pythones seu Pythonici appellantur. Sic act. 16. capitur, vbi dicitur quòd *Pythonici.* Paulus suscitauerit puellam habentem spiritum Pythonicum. *Qui strident in incantationibus*) Id est, qui singultum proferunt, quasi pectus non posset capere verba, quæ putant diuina: tanquam pleni essent diuino numine. Vnde quos nunc Pythones appellamus, antiqui, teste Plutarcho, ἐγγαστριμύθους engastrimythous, id est, de ventre loquentes seu ventriloquos vocabant, quod nomen & hic Septuaginta verterunt. Cùm ergo impostores & mali homines dixerint vobis, Cur auditis Esaiam & alios prophetas? quid verbis Esaię decipimini, & illū putatis, quę ventura sunt nosse? quærite potiùs à Pythonibus veritatem, & diuinis: hæc inquam illis dicentibus vos respondebitis: *Nunquid non populus à Deo suo requiret?*) Id est, nunquid vnaquæque gens consulit deos proprios? & ab illis quærit responsa? quãto magis nos Deum nostrū, qui verus est, audire debemus per prophetas, & non à Pythonibus quærere responsa. *Pro viuis à mortuis*) Exemplaria ferè habent, Pro viuis ac mortuis, sed mendum est, vt ex Hebræis patet, & ex Septuaginta & Hieronymi commentarijs. Ipsi enim habent pro viuis à mortuis. Explicat præcedentem sententiam, videlicet quòd cæteræ nationes requirunt statum viuentium à simulacris hominum mortuorum, ab Apolline nimirum, qui nihil aliud erat, quàm hominis simulacrum, & alijs dijs.

Ad legem magis, &c.) Vt habeatur plena sententia, subintelligendum est (respicere debemus) aut simile aliquid, hoc sensu: Respicere magis debemus ad legem Moysi & scripturæ testimonium, quàm ad Pythones. Alioqui perfectus non est sensus. Septuaginta verò clarius transtulerunt, hoc modo: Legē enim in auxilium dedit. Per legem aūt, intelligit legem Moysi: per testimonium verò, scripturas. Nos quoq; si quis roget cur non malimus legere istos, qui in Germania scribunt hodie commentarios, qui omnia noua tradunt, qui omnia faciliter, qui deniq; doctissimi sunt in literis, & antiquorum patrū scriptis, respondere debemus ex propheta: Nunquid populus à Deo suo requiret visionem pro viuis à mortuis?

Quòd si non dixerint iuxta verbum hoc, & cæt.) Id est, si impostores isti, qui inuitant vos ad diuinos, non dixerint iuxta verbum hoc: id est, testimonium legis, non erit illis matutina lux, id est, veritatem non intelligent. Vbi nos habemus, eis, Hebræi habēt, ei, id est, secundum Hieronymum, vestræ congregationi. Intelligunt enim Hebræi per nomen singulare plures, propterea quòd multi pro vno habentur propter communem consensū & conspirationem: hoc in prophetis admodum frequens est. Aut ergo Hieronymus dixit, ei, & nō, eis: aut si, eis, vtitur, respexit ad sensum magis, quàm ad verba.

ET transibit per eam, & corruet, & esuriet, & cum esurierit irascetur, & maledicet regi suo, & Deo suo. Et suspiciet sursum, & ad terram intuebitur et ecce tribulatio, et tenebrae, et dissolutio, et angustia, et caligo persequens, et non poterit auolare de angustia sua.

ET transibit per eam, &c.) id est, lux veritatis pertransibit vestram cõgregationem, & non fruetur ea. Quæ sequuntur intelligenda sunt non aliter quàm si Cicero aut Virgilius ea dixisset. *Corruet*) scilicet vestra cõgregatio in manus hostium, & suspiciet sursum, id est, tempore necessitatis, & tribulationis quæret vndique auxilium, sed non inueniet, tantisque malis obruetur, vt indè nequaquam euadere possit: siue ad cælum flectat oculos siue ad terram nihil inueniet nisi tribulationem.

CAPVT IX.



PRimo tempore alleuiata est terra Zabulon & terra Nephtali, & nouissime aggrauata est via maris trans Iordanem Galilea gentium. Populus qui ambulabat in tenebris vidit lucem magnam: habitantibus in regione vmbra mortis lux orta est eis.

PRimo tempore alleuiata est &c.) Illud (primo) accipitur quidem propriè (nouissimo) verò impropriè pro deinde. Præterea illud, Via maris &c. expositiuè additur. Exponit enim illud quod præcedit: Terra Zabulon & terra Nephthalim, quasi dicat: Eam terram Zabulon & Nephthalim intelligas volo, quę vulgò via maris appellatur à lacu, qui eius gentis consuetudine nomen maris obtinet: Sicut & cæteræ aquarum cõgregationes, Hebræorum more maria appellantur. Hunc locum Ioannes cap. 6. mare Tyberiadis appellat: & Matthæus 4. mare Galilææ: & Lucas 5. stagnum Genezareth, & hoc proprijssimè. Nam proprium eius loci nomen est Genezareth siue Genazarah. Hæc eadem terra, Galilæa Gentium dicitur, eò quòd Salomon eã donauit Hiram Regi Tyriorum, qui gentilis erat. Terra autem hæc, primùm alleuiata est, deinde aggrauata, hoc est, secundum Iudæorum expositionem, primùm leuiter afflicta est per Theglathphalasar: deinde eadẽ terra grauiter afflicta est per Salmanasar, quando decem tribus in captiuitatem sunt ductæ.

Populus qui ambulabat in tenebris, &c.) Intelligunt Iudæi hoc loco coniunctionem aduersatiuam, quod illis non est infrequens, hoc sensu: At populum duarum tribuum, qui versabatur in perpetuo captiuitatis terrore, & similem omninò timebat captiuitatẽ, qua populus decem tribuum captus erat, ille inquam populus duarum tribunm vidit lucẽ magnam, quando percusso Assyrio subitò & præter omnem spem per angelum est liberatus. *Habitantibus in regione vmbra mortis, &c.*) Id est, populo isti cui ante oculos perpetuò versabatur imago mortis, lux orta est, quando ab obsidione liberatus est.

MVltiplicasti gentem, non magnificasti lætitiã. Latabuntur corã te, sicut qui lætantur in messe, sicut exultant victores capta præda, quando diuidunt spolia. Iugum enim oneris eius, et virgam humeri eius, & sceptrum exactoris eius superasti sicut in die Madian. Quia omnis violenta prædatio cum tumultu, & vestimentum mixtum sanguine erit in combustionem, & cibus ignis.

MVltiplicasti gentem.) scilicet in exercitu Sennacherib. Apostrophe est ad Deu. Sensus est: passus es vt multi milites sequerentur Regem Sennacherib. *Non magnificasti lætitiam*) Id est, non dedisti ei vt lætus rediret potita victoria. Propterea ipsi Iudæi per angelum ab obsidione liberati lætabuntur coram te, sicut lætantur messores propter opimã messem. *Iugum enim oneris eius*) scilicet Sennacherib, qui grauissimo seruitutis iugo omnium colla premebat, & virgam humeri eius, qua percutiebat vniuersos, & sceptrum exactoris eius, quo sibi tributa reddere compellebat, superasti, sicut in die Madian, hoc est, absq; vllo exercitu, & sine effusione sanguinis in abscondita manu, sicut olim populo Israeli victoriam de Madianitis tribuisti.

Quia omnis violenta prædatio cum tumultu) scilicet acquisita: *Et vestimentum mixtum &c.*) Est notatio. Significatur enim præda, quæ ferè non acquiritur sine sanguine. Et non ita intelligendum est, quasi vestimenta, arma, & spolia Assyriorum fuerint combusta (illa enim solis corporibus incineratis intacta manserunt) sed quòd fuerint causa combustiõis. Et hactenus Thomas sequitur expositionem Iudæorum: verùm Euangelista Matthæus 4. cap. totum præcedentem locum de Christo interpretatur. Quod si secundum literã hoc facit, vt verisimile est, tunc Thomę & Iudęorum interpretatio locum non habet. Præcipua autem difficultas est in duabus potissimũ vocibus, Alleuiata & Aggrauata, quarũ verba, alleuiare tãtùm quinquies aut sexies: & aggrauare octies aut decies tantùm in tota scriptura inueniuntur, & in longè alia significatione quã isti vsurpãt. Alleuiare enim in scriptura ferè pertinet ad subleuationẽ malorũ, & aggrauare ad malorum multiplicatiõem: Et proinde Hieronymus optimè & consentaneè ad Euãgelium interpretatur. Terram enim dicit esse alleuiatam, quia releuata est onere peccatorum, nimirum per prædicationem Christi, qui maximã prædicationis suæ partem, item miraculorum in illius terrę partibus *Alleuiare.* *Aggrauare.*

tibus cõsumpsit, & potissimum in ciuitatib. Capharnaum, Bethsaida, & cæteris, quæ sitæ erant in littore stagni Genezareth in finibus Zabulon & Nephthalim. Quæ eadẽ terra postea grauata est, multis ipsorum scandala patientibus, Christumq; verum Messiam in lege promissum reijcientibus. Vnde Ioann. 6. Durus est hic sermo, quis potest audire eum? &c. Ex quo aggrauabantur in peccatis suis. Vnde & Matth. 11. Væ tibi Chorozaim, væ tibi Bethsaida, quia si in Tyro & Sydone factę essent virtutes, quæ factæ sunt in vobis, olim in cinere & cilicio pœnitentiam egissent. Secundum hanc interpretationem illud, Populus qui ambulabat in tenebris, est explicatio prioris periodi, videlicet, Primo tẽpore alleuiata est terra Zabulon &c. Neque subauditur particula aduersatiua, quam Thomas & Iudæi subaudiebant. Et sensus hic est: Populus qui sedebat in tenebris ignorantiæ, vidit lucem prædicationis euangelicę, & habitantibus in regione vmbrę mortis, id est, qui versabantur in caligine densissima & perpetua, qualis est apud inferos, lux orta est eis, videlicet Christus, qui primò ibi prædicare cępit, illosq; suæ prædicatiõis lumine, suæq; cognitiõis claritate illuminauit: atq; hoc est quod sequitur:

Multiplicasti gentem, &c.) Est apostrophe ad Christũ, qua explicatur illa altera period⁹, Nouissimè aggrauata est via maris. Sẽsus est: Prædicatione tua & Apostolorum factũ est, vt multi valdè ex gentibus adiungerent se fidei Abrahæ, sed non ex eo magnificasti lætitiam populo Iudæorum, cui tamen promissus eras peculiariter.

Lætabuntur coram te, &c.) Id est, Gentes, quæ sentient beneficia natiuitatis tuæ, & passiõis, lætificabuntur coram te, & quidẽ vehementissimè, quod significatur per illas duas similitudines adhibitas, videlicet: Sicut qui lætãtur in messe, sicut exultant victores capta præda, quasi dicat: Inexpectato beneficio affecti sumus, qui asscribimur electis, Abraham, Isaac & Iacob per fidem Christi, per quem à tyrannide diaboli, & seruitute peccati liberati sine timore in sanctitate & iustitia seruiemus ipsi, atque hoc est quod sequitur:

Iugum enim oneris eius, &c.) scilicet diaboli, qui priùs exultabat in mundo, & grauissimo seruitutis iugo omnium colla premebat: vbi explicatur gaudij causa. *Et virgam humeri eius*) qua percutiebat vniuersos. *Et sceptrum exactoris*) quo peccata sibi quasi quoddam tributum reddere compellebat, detraxisti de humeris eorum. *Sicut in die Madian*) Id est, absque vllo exercitu, & in abscondita manu, quomodo olim liberasti populum Israel à Madianitis. Quare autem populus hęc passus sit, & quomodo & per quem liberati sunt, vide. 6. 7. 8. ca. Iudicum. His metaphoris, Iugum enim oneris &c. explicat propheta tyrãnidem diaboli, vel certè stimulos peccati, quod regnauit ante Christum natum & passum, quod docendi causa scholæ vocant peccatum originale: & Paulus ad Roman. 7. simpliciter explicat, quod propheta hic figuratè dicit. Metaphoræ autem desumptæ sunt ab ijs, qui iniqua tyrãnide premũt subditos.

Quia omnis violenta, &c.) Hieron. Quemadmodum enim vestis, quæ humano sanguine cruentata est, lauari non potest, sed infecta sanguine igne comburitur, vt maculæ cum vestimento fœdi cruoris intereant: Sic diaboli violenta prædatio, & tumultus ac turbæ, quibus humanum sibi subiecerat genus, gehennę ignibus deputatę sunt. Septuaginta verò interpretes hunc locum multò aliter reddiderunt, hoc modo: Quia omnem stolam congregatam dolo, & vestimentum commutationis restituent, & cupient ipsi igne esse combusti: secundum quos sensus est, quòd omnes animas, quas Dei auxilio nudauerat, cum ornamentis pristinis redditurus sit diabolus, non solùm ipse, sed & satellites eius dæmones, quibus si optio detur magis eligant perire flammis, quàm prædam reddere.

Paruulus enim natus est nobis, & filius datus est nobis, & factus est principatus super humerum eius, & vocabitur nomẽ eius admirabilis, consiliarius, Deus, fortis, pater futuri seculi, princeps pacis. Multiplicabitur eius imperium, & pacis non erit finis. Super solium Dauid, & super regnum eius sedebit, vt confirmet illud, & corroboret in iudicio, & iustitia amodo, & vsque in sempiternum, Zelus Domini exercituum faciet hoc.

Paruulus enim natus est nobis, &cæt.) Ideo diabolus, & omnis eius violenta prædatio, qua humanum genus suppresserat, erit in cõbustionem & in cibum ignis æterni, quia paruulus natus est nobis &c. Prophetia est de Christo, & propter certitudinem eius, futurum tanquam præteritum enunciat. *Et factus est principatus eius, &cæt.*) Phrasis est Scripturæ à Iudæorum more profecta, qua significatur puer iste princeps futurus, & Imperator siue rex, quasi dicat, Puer iste qui nascetur, Rex erit & Imperator. Locutio desumpta videtur ab his, qui virgas in humeris gestabant, quæ Iudæis signa erant & indicia potestatis aut imperij. Sic in præcedentib. verbis, Virgam humeri eius, id est, potestatem eius & imperium superasti. Et apud Romanos fasces præferebantur, quibus significabatur potestas & authoritas publica, & huius index tempore Pauli erat gladius, Vnde ad Rom. 13. ait: Non sine causa gladium portat iudex. Similem locutionem habemus apud Esaiam 22. Et dabo clauem domus Da-

uid

huiusmodi non futurum. Dicitur enim apud Zachariam 9. Et ipse erit pauper & sedebit super asinum &c. Dicitur autẽ Christus super solium Dauid sedere, & regnum eius non habiturum finem, quoniam in Ecclesia, & populo fideli, cuius typus erat regnum Dauid, ipse dominium & imperium tenet amodò vsque in sempiternum &c. Significatur sempiternitas regni Christi, quæ variè in psal. exprimitur, & pręcipuè in psal. 88. & 2. Reg. cap. 7. Et regnum istud, cuius non erit finis, non illud intelligendum est, quo Christus in cælis regnat, sed quo regnat in terra in cordibus credentium, de quo dictum est: Regnum Dei intra vos est, de quo
Luc. 17. e. dicitur etiam in oratione dominica, Adue-
Matt. 6. b. niat regnum tuũ. Non enim oramus, vt mox
Luc. 11. a. in cælum perueniamus, sed vt cedat regnum diaboli, & destruatur regnum peccati, & inhabitet corda nostra Christus per suam gratiam.

Zelus Domini exercituum faciet.) id est, vehemens ille amor Dei erga genus humanum, quo solus amari voluit, non patiens vt quisquam vel mundus vel diabolus æquas secũ ferat partes. Vehemens inquam ille amor faciet illud, id est, mittet filium suum in carnẽ per quem regnum istud confirmabitur. De verbo, Zelus, legite Turnout lib. 3. de eccle. dogmatibus fol. 208.

V*Erbum misit Dominus in Iacob, & cecidit in Israel. Et sciet omnis populus Ephraim, & habitantes Samariam, in superbia, & magnitudine cordis, dicentes. Lateres ceciderunt, sed quadris lapidibus ædificabimus: Sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus. Et eleuabit Dominus hostes Rasin super eum, & inimicos eius in tumultum vertet, Syriam ab oriente, & Philistijm ab occidente, & deuorabunt Israel in toto ore.*

V*erbum misit, &c.*) A capite septimo vsque ad hunc locũ, fuit quasi perpetua prophetia de puero nascituro, id est, de Emanuele. Quare indocto lectori, & non nisi in gentilium scriptis versato videri potest Esaias sui oblitus, per occasionem tantùm, vt videtur, à mentiõe rei temporalis de Achaz transiens ad Emanuelem, de quo tot verba facit: sed mirabile est in hoc prophetarum artificium, vt omnia inuolucris tegãt, & si quæ principaliter narrare vidẽtur, propter aliud narrent: Rursum quæ obiter & per occasionem, ea principaliter referant, quod à lectore diligenteter obseruandum est. Dimisso iam ergo Emanuele, redit ad id quod cœperat cap. 7. & euersionem Rasin & Ephraim, id est, Syriæ, & Samariæ vaticinatur. Locum hunc, verbum suũ misit Dominus &c. Hieronymus ita exponit, regnare voluit Dominus Iudam, vt Iacob prophetat in Genesi, &
Gene. 49. Israel, hoc est, decem tribus imperiũ sibi vẽdicauerunt, de quibus dicitur, Ipsi regnauerunt & non ex me. Hieronymus itaq; verbũ interpretatur pro iussu, & per Iacob intelligit duodecim tribus, scilicet filios Israel. Sẽsus est: Præcepit Dominus duodecim tribubus, vt q̃ nõ alium sibi eligerent regem, quàm ex tribu Iuda, quod præceptum est in Genesi 49. vbi dicitur: Sceptrum de tribu Iuda nõ auferetur, & præceptum hoc cecidit, id est irritum factum est in Israel, id est, in decẽ tribubus, quæ noluerunt Dauid regem, & duæ tantùm tribus seruauerunt. Contra Hier. faciunt Septuaginta, qui transtulerunt, non verbum aut iussum, sed mortem misit Dominus. Vox autẽ Hebræa דבר anceps est, significans nunc mortem, nunc iussum siue verbum, nunc luem, secundum punctorum varietatem. Dum enim habet substrata puncta camets, hoc sono דבר dauer, significat verbum: cum verò punctuatur cum duplici segol, hoc sono דבר deuer, mortem siue pestilentiam significat. Quod autem ait Hier. varietas sermonis fefellit Septuaginta, cùm & ipse suo tempore legerit sine punctis, sicut & Septuaginta, mirum est, cur ipsi, & non ipse falsus est. Alij verò per Iacob intelligunt tribum Iuda, sed id durum est, neq; ex more Scripturæ. Alijs placet, vt Iacob & Israel nomina sunt eiusdem rei: & reliquę scripturæ, dum hæc nomina vsurpant, pro eodẽ planè accipiunt, vt in psalm. est videre. In
exitu Israel de Aegypto, domus Iacob de *Psal. 113.*
populo barbaro. Quare & hoc loco sic accipienda videntur: & quod dicitur, hunc habet sensum:

Verbum misit Dominus in Israel, id est, per prophetas misit minas & comminationes in Iacob, & ceciderunt in Israel, hoc est, minæ istæ non sunt frustratæ, sed ceciderunt in locum, in quem erant destinatæ: & quod minatus est euenit: Et locutio sumpta videtur à iaculantibus, & hoc eò, quòd dicitur, misit & cecidit.

Et sciet omnis populus, &c.) Hyperbaton est, siue sermo perturbatus: ordo autem verborum hic est, Et sciet omnis populus Ephraim & inhabitantes Samariam, quòd eleuabit Dominus hostes Rasin. &c. quæ in medio ponuntur, perturbant seriem & ordinem. Sensus est: Iste superbus populus Ephraim & Samariæ, qui iam confœderatum habet sibi Regem Syriæ, ipsum videlicet Rasin, putat quòd expugnabit Iudã: verùm sciet, quòd Dominus eleuabit, id est, superiores faciet hostes Rasin, & quòd Rasin superabitur: quo superato, vertet Dominus inimicos eius, ipsos videlicet Assyrios in tumultum, id est, curabit vt per Assyrios fiat tumultus belli contra Israel siue decem tribus, & adducet Dominus Syrios ab oriẽte, & Philistijm, id est, Palestinos ab occidente, & deuorabũt Israel toto ore, id est, toto desiderio. Israel

autem, populus Ephraim, populus Samariæ, decem tribus, nomina sunt eiusdem rei. Istę ergo sunt minæ, quas misit Dominus in Israel, siue in populum Ephraim, qui à Iuda aliquoties superatus nunc iactat, Lateres ceciderunt, id est, Domus ex lateribus extructæ ceciderunt, sed quadris lapidibus reædificablmus, Sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus, id est, ædificia ex vilibus lignis facta demolita sunt, sed sumptuosiora & magis magnifica illis extruemus. Sycomoros, pro quouis vili ligno: Cedros, pro ligno sumptuoso posuit figuratè.

IN omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta: & populus non est reuersus ad percutientem se, & Dominum exercituum nō tuquisierunt. Et disperdet Dominus ab Israel caput & caudam, incuruantem & deprauantē in die vna. Longaeuus & honorabilis ipse est caput: & propheta docens mendacium, ipse est cauda. Et erunt qui beatificant populum istum seducentes, & qui beatificantur præcipitati.

I*N omnibus his non est auersus. & cæt.*) id est, post tantam calamitatem & excidium non est placatus Dominus, sed adhuc manus eius extenta ad perdendum. Et ratio quare non sit auersus furor Domini, est, quia ipsi non sunt auersi à sua malitia per pœnitentiam. *Et Dominum exercituum, & cæt.*) Id est, non reliquerunt adhuc vitulos suos aureos, sed pro vero Deo eos adorauerunt. *Incuruantem & deprauantem, &c.* id est, eum qui recta peruertit, & eum qui vera deprauat, Dominus dlsperdet.

Longaeuus & honorabilis.) id est, qui funguntur magistratu, aut qui valent alioqui apud populum authoritate, hos per caput intelligit, quæ metaphora nota est. Per caudam verò intelligit Pseudoprophetas, quæ metaphora vnde sit sumpta, non satis constat. Quidam volunt hoc nomen illis tribuisse prophetam, propter adulationem ipsorum: Alij propter vtilitatem ipsorum, vtpote qui propter cōmodum & quæstum falsa & peruersa docebant.

Et erunt qui beatificant populum istum, & cæt.) id est, qui populum Ephraim feliciorem prædicant populo Iudæ, seductores sunt: & qui beatificantur, præcipitantur in mortem.

PRopter hoc super adolescentulis eius non lætabitur Dominus, & pupillorum eius, & viduarū non miserabitur. Quia omnis hypocrita est & nequā & vniuersum os loquutum est stultitiam. In omnibus his non est auersus furor eius: sed adhuc manus eius extenta. Succensa est enim quasi ignis impietas, veprem, & spinam vorabit. Et succendetur in densitate saltus, & conuoluetur in superbia fumi.

P*Ropter hoc.*) scilicet quia creditur falsis prophetis & doctorib. *Super adolescētulis eius.*) Quando Scriptura significare vult vehementem affectum & studium iuuādi, huiusmodi phrasi vtatur: Lætabor super eum. *Et pupillorum eius & viduarum non miserebitur &ca.*) Qui natura misericordes sunt, inprimis mouentur misericordia super pupillos & viduas. Significare ergo vult propheta, Dominum vehemēter offensum populo Ephraim ac si diceret: adeò Dominus offensus est populo huic, quòd nec puerorum nec pupillorum neq; viduarum miserebitur, sed omnes simul in manus hostium tradet.

Quia omnis hypocrita est, &c.) Hebræi quando significare volunt sine discrimine nullo excepto omnes simpliciter dlcunt, omnis nō addentes substantiuum. Sensus est: Quia omnis populus hypocrita est. Et interpretatur Hier. Aliud agens, aliud simulans, promittens castitatem, & viuens luxuriosè: & præferens paupertatē, & replēs marsupium. An autē hoc significare voluerit propheta, incertum est. Vox Hebræa etiam impium sonat & ea significatio magis congruere videtur proposito. *Et vniuersum, &c.*) Stultitia in Scriptura pertinet ad quamlibet impietatē & malitiam, quando quis sine vllo respectu Dei loquitur: Eadē vox apud Hebræos hic est: quæ in illo Psal. Dixit insipiens in corde suo, non est Deus. *In omnibus his non est auersus,* Psal.13.a.
&c) id est, propter hæc omnia non cessat Do 52.a.
minus irasci, sed adhuc ad percutiendum eleuat manum suam.

Succensa est enim quasi ignis impietas) Meritò non cessat Dominus percutere, quia succensa est quasi ignis impietas. Mirè propheta impietatem igni comparat, non qui in domo aut ciuitatibus, sed qui in syluls & agris grassatur, atq; primùm spinas & vepres, deinde syluam aut agrum absumit: & hoc est quod dicitur, *Et succendetur in densitate saltus.*) Sensus est: Post vepres & spinas, etiam syluam in ea parte, qua est densissima, succendet & absumet. Et cōuoluetur ipsa scilicet densitas saltus in superbia, id est, elatione & altitudine fumi. Omne enim quod excelsum est, & in sublime consurgens, superbum appellari potest. Sicut hoc de igne, sic quoque de impietate & hæresi: primùm enim simplices & plebeios, deinde episcopos, duces & reges subuertunt.

IN ira Domini exercituum conturbata est terra, et erit populus quasi esca ignis. Vir fratri suo non parcet, & declinabit ad dexteram: & esuriet, & cōedet ad sinistram: & non saturabitur. Vnusquisque carnem brachij sui vorabit, Manasses Ephraim, & Ephraim Manassen, & simul ipsi contra Iudam. In omnibus his non est auersus furor eius: sed adhuc manus eius extenta.

I*N ira Domini exercituum, &c.*) id est, ad Iram vel propter iram perturbata est terra Ephraim. *Et erit populus quasi esca ignis*). s. diuinę

vltionis

vltionis, id est, penitùs consumetur. *Vir fratri suo non parcet, & cæt.*) Tanta est vis & rabies impietatis, vt ne charissimo quidem germanitatis nomine parcat. Hæreticus si fratrem habeat catholicum, omni studio nititur vt eum in suam pertrahat sententiam. *Et declinabit ad dexterã.*) Sẽsus est: Nunc ad vnam partẽ curret, & seminabit ibi zizania sua, nec hoc contentus erit, quòd in illa parte seminarit, sed curret rursus ad aliam partem, ibi quoque seminabit: nec sic quidem contentus erit aut saturatus.

Vnusquisque carnem brachij sui) id est, propinqui, Manasses Ephraim &c. id est, frater fratrem vorabit. Synecdoche est, pars pro toto. *Simul ipsi contra Iudam*) id est, quamuis ipsi inter se dissident, pari tamen studio & ardore mouebũtur ad expugnationem Iudæ. Istud videmus in hæreticis, qui dum seipsos contraria sentiendo dilaniant, concordi tamen malignanti spiritu contra catholicam debachantur ecclesiam.

CAPVT X.



AE qui condũt leges iniquas & scribentes iniustitiam scripserunt, vt opprimerent in iudicio pauperes, & vim facerent causæ humilium populi mei, vt essẽt viduæ præda eorum, & pupillos diriperent. Quid facietis in die visitationis et calamitatis de lõgè venientis? Ad cuius cõfugietis auxiliũ, et vbi derelinquetis gloriã vestrã, ne incuruemini sub vinculo, & cũ interfectis cadatis? Super omnibus his non est auersus furor eius, sed adhuc manus eius extenta.

V*AE qui condunt leges, &c.*) Propter prophetiam Emanuelis inceptam 7. cap. & rursus hoc capite repetitam, valde refert videre consequentia & contextum huius tractatus. Diuus autem Hier. putat prophetam omissis decem tribubus, sermonem conuertere ad Iudam & Hierusalem, & interpretatur hũc locum & refert ad δευτερώσεις, id est, leges humanas, propter quæstum excogitatas, & legi Moysi superadditas, qualis erat illa, quæ neglectis egenis parentibus, docebat in thesaurum templi pecuniam offerendam. Itaque secundum Hiero. leges iniquæ & iniustæ, non forẽsium sunt, sed moralium & vitæ communis. Sensus iste est: Væ vobis Scribis & Pharisæis, qui aduersum legẽ Dei nouas instituitis traditiones. Nam Deus dixit, Honora patrẽ & matrem &c. Vos econtrariò docetis filios dicere parentibus, Munus quodcunq; ex me est, tibi proderit. Nec satis est vobis tradere leges huiusmodi, sed etiam scripta ad posteros transmittitis, quò bona pauperum & viduarum vestra faciatis. Si ad hunc modum cum Hiero. exponamus, non videtur vlla consequentia huius textus cum textu præcedentis capitis, vel etiam historiæ quæ incepit cap. 7. Nam isti deuterotæ, id est Scribæ & Pharisæi non tempore Achaz, sed longè pòst, non multò ante Christum natum orti sunt. Proinde alij referunt ad decem tribus, de quib. sermo fuit in præcedenti cap. pro quibus facit, quòd in antiquis exemplaribus (vt refert Lyra) principium huius capitis iungatur cum præcedenti, & initium capitis decimi incipiat ibi: Væ Assur &c. Huius rei meminit & Thomas in suis commentarijs. Secundum hos comminatio est contra principes Samariæ & iudices, qui ad depressionem subditorum constituebant iniquas leges, quod proprium est tyrannorum.

Quid facietis in die visitationis? &c.) id est, cùm vel captiuitatis vel iudicij dies aduenerit: & calamitatis, id est, miseriæ quæ multo antè tẽpore prædicta est. Sic Hier. interpretatur. Alij de longè venientis referũt ad Assyrios.

Et vbi derelinquetis gloriam vestram, &c.) id est, secundum Hier. opinionem sanctimoniæ vestræ quam colligitis ex stultis vestris traditionibus apud populum. Secũdum alteram expositionem, gloriam vestram, id est, gloriam diuitiarum vestrarum. *Ne incuruemini sub vinculo.*) Notatio est, Captiui enim subdũt colla iugo. Sensus est: ne captiui ducamini. *Et cum interfectis cadatis*) id est, occidamini vt cæteri, quasi dicat, illo tempore nec simulata vestra sanctitas, nec diuitiæ vestræ proderunt vobis, ne vinctos in hostilem terram ducat Assyrius. *Super omnibus his. &c.* id est, finis mali eorum non erit captiuitas, sed etiam in hostili terra, Domini gladius eos persequetur.

V*Ae Assur, virga furoris mei, & baculus ipse est. In manu eius indignatio mea. Ad gentem fallacem mittam eum. & contra populum furoris mei mandabo illi, vt auferat spolia, & diripiat prædã, & ponat illum in conculcationem, quasi lutum platearum. Ipse autem non sic arbitrabitur, & cor eius nõ ita æstimabit, sed ad conterendum erit cor eius, & ad internecionẽ gentium non paucarum.*

V*Ae Assur*) Assur Sennacherib rex est Assyriorum. Comminatio autem hæc nõ tam propter ipsum Assur id est, regem Assyriorum fit, quàm propter Iudam & Hierusalem, & populum Israel. Propheta enim hac re erigere vult eos in spem, quasi dicat: Premet quidem vos Assur, sed non in perpetuũ. Alij comminationem hanc de Assur hic inseri putant, eò quòd ipse typum gesserit eius rei, de qua hic apud prophetam est sermo, nempe diaboli & eius regni. Propter cõsequentiam ergo de regno Christi, de quo mox sermo erit, cui diaboli regnum opponitur, comminatio hæc adducitur.

Virga furoris, &c.) id est, vtar eo, tanquam instrumento ad castigandum populum cui iratus sum. Dicitur autem Assur vel etiam quilibet malus, virga furoris Domini, quan tum ad minores punitiones, quas per eos ex ercet: Baculus verò quantum ad maiores. Pueri enim virga cæduntur, famuli verò & ancillæ baculo percutiuntur.

In manu eius, &c.) Hieron in textu suo habet, in manu eorum, & sic est in Hebræo. Frequens est autem Hebręis loco singularium, pluralibus vti, & contrà. Ex qua lectione patet, quòd superius dicendo, Assur intellexerit non solùm Regem, sed & ipsum populũ. In manu ergo eorum, & Regis Assur & populi, indignatio mea implebitur. Mali autē homines in hoc mundo, non sunt Deo mali aut inutiles, quamuis in se sibijpsis sint pessimi. Per eos enim Deus corripit inobedientes, probat iustos, coronat martyres, erudit confessores, doctores exercet & pios, & sic multa sua iudicia eorum implet factis. Quãuis enim peccent, eorum tamen manus, & potentia, & voluntas per omnia, diuina regitur prouidentia, qui eorũ impia voluntate propter suam omnipotentiam nouit vti ad complementum eorum, quæ in tempore futura ab æterno præsciuit. Vide pulcherrimam huius rei declarationem apud Hugo. de S. Victo. qui optimè declarat, quòd Deus omni creaturæ, & omnis creaturæ actui intimè præsidens, inflectit eorum impias voluntates ad suam voluntatem complendam: vipuè quoad de benè singula eius verba, quibus ponderatis & benè intellectis, facilius intelligentur, quæ hic dicuntur, & alijs locis huic similibus.

Mali homines in hoc mũdo non sunt Deo mali aut inutiles.

Hug. li. 1. de Sacra mētis, parte 5 ca 27 & præcipuè quo ad maioris est difficultatis cap. 29.

Ad gentem fallacem mittam eum &c.) Id est, secundum Hieron. ad gentem quæ inter me semper & idola claudicauit, quæ præcepta, mea se facturam esse mentita est: hoc est, mittam eum ad Iudæos, qui præcepta mea non custodierunt. *Contra populum, &c.*) Id est, impiam eius voluntatem inflectam ad meam voluntatem perficiendam, id est, ad oppugnandum populum, cui iratus sum propter peccatum.

Ipse autem nō sic arbitrabitur, &cæt.) Sēsus est: Sēnacherib virga quidē, & furoris mei baculus est, & vtar eo vt instrumento ad castigandum tantùm populum meum, non ad delendum penitus, licet ipse hoc arbitrabitur, & propositum eius erit vsque ad internecionē delere totam gentem, agnoscetque se nō instrumentum, sed authorem: atque hoc est quod sequitur.

D*icet enim: Nunquid non principes mei simul reges sunt? Nũquid non vt Carchamis, sic Chalanno: & vt Arphad, sic Hemath? Nunquid non vt Damascus sic Samaria? Quomodo inuenit manus mea regna idoli sic & simulachra eorũ de Hierusalē, & de Samaria. Nunquid nō sicut feci Samariæ, & idolis eius, sic faciã Hierusalē et simulachris eius?*

D*icet enim: Nunquid non principes mei, & cæ.*) Describit superbiam Sēnacherib, qui victorias suas bellicas, non diuinæ, sed suæ attribuebat virtuti & industriæ. *Nunquid non vt Carchamis?*) scilicet à me expugnata est? Carchamis & Chalanno ciuitates sunt ad fluuiũ Euphraten. Arphad verò & Emath, ciuitates sunt Damasci. Nunquid non sicut Damascus à me expugnata est, ita & Samaria? Damascus Metropolis est Syriæ. Samaria verò Metropolis est regni Israel. Sensus est: Nunquid omnes ciuitates istas expugnaui? quid ergo obstabit, quò minus Iudam & Hierusalem subuertam?

Carchamis. Chalanno. Arphad. Emath.

Quomodo inuenit manus mea regna idoli.) Hebraismus est, sicut filius gehennæ, filius gehennalis. Nos per possessiua diceremus, Regna idoli, id est, idolis dedita. Sēsus est: Quēadmodum cætera regna, quæ idolorum cultui seruiebant, meis subieci pedibus: sic & Hierusalem & Iudam meæ subijciam potestati, nec potuerunt liberari per idola sua.

Nunquid non sicut feci Samariæ. &c) Id est, Sicut cepi Samariam cum idolis suis, sic capiã Hierusalem. Difficultas hic est, quo modo tribuat idola Hierusalem, cùm constet per Ezechiam ea sublata & demolita: Dicendũ, quòd fallitur Sennacherib æstimans Iudam ex Samaria, siue ex decem tribub. quæ idola colebant: aut mentitur, sicut & alia pleraque de Iuda: Vel certè, quod veriũ milius est, ipse vt homo impius pro idolis habebat omnia altaria, siue veri Dei, siue falsi.

E*T erit cùm impleuerit Dominus cũcta opera sua in monte Syon, & in Hierusalem, visitabo super fructum magnifici cordis regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius. Dixit enim: In fortitudine manus mea feci: & in sapientia mea intellexi. Et abstuli terminos populorum, & principes eorũ depradatus sum, & detraxi quasi potens, in sublimi residentes. Et inuenit quasi nidum manus mea fortitudinem populorum, & sicut colliguntur oua, quæ derelicta sunt. sic vniuersam terram ego congregaui & non fuit, qui moueret pennam. & aperiret os, et gannitet.*

E*T erit cùm impleuerit, &c.*) Opera sua vocat castigationem suam. Sensus est: Postquã satis castigauero Iudam & Hierusalem, & postquã ipse Sēnacherib fecerit id, ad quod misi illum, tunc & ipsum visitabo: & quod elatio cordis eius meretur, retribuam ei: Est autem mutatio personæ. *Super fructum magnifici cordis*) Pro (fructus) Septuaginta reddiderunt sensum, vel mentem magnam.

Dixit enim: In fortitudine, &c.) Refert prophe ta verba Assyrij superbientis & tumido ore iactantis de victoria sua hoc sensu: Dixit enim. s. Assyrius, in fortitudine manus meæ, id est, propria virtute deuici regna & mea

sapientia

ſapientia inueni modum expugnandi populos & idola eorum, abſtuli terminos populorum & adiúxi mihi, & quàm facilè hoc ſecerit, aperit in ſequentibus duabus comparationibus, dum ait: *Et inueni quaſi nidum, & cæt.*) Id eſt, tam facilè deuici ſortitudinem populorum, quàm ſacilè nidus auium capitur à transſeuntibus. Et ſicut ſine labore & moleſtia colliguntur oua, ſic ego ſine labore expugnaui ciuitates *Et nō fuit qui moueret pennam & cæt.*) Perſiſtit adhuc in incepta metaphora de nido & auib. Senſus eſt: Sicut auicula cū audit ſtrepitum prætereuntium, non audet ſemel mouere ſe, aut garrire: Ita aduerſū me nemo ſe mouere auſus fuit, imò ne hiſcere quidem aut mutire, tantus fuit terror ſortitudinis meæ & victoriæ.

NVnquid gloriabitur ſecuris contra eum, qui ſecat in ea? aut exaltabitur ſerra contra eum, à quo trahitur? Quomodo ſi eleuetur virga contra eleuantem ſe, & exaltetur baculus qui vtique lignum eſt. Propter hoc mittet dominator Dominus exercituum in pinguibus eius tenuitatē, & ſubtus gloria eius ſuccenſa ardebit, quaſi combuſtio ignis, & erit lumen Iſrael in igne, & ſanctus eius in flamma, & ſuccendetur & deuorabitur ſpina eius, & vepres in die vna, & gloria ſaltus eius, et Carmeli eius, ab anima vſque ad carnem conſumetur. Et erit terrore profugus & reliquiæ ligni ſaltus eius præ paucitate numerabuntur, & puer ſcribet eos.

NVnquid gloriabitur, &c.) Arguit Propheta Sennacherib gloriantem & victorias ſuæ virtuti aſſcribentem, quaſi dicat: O ſtultiſsime mortalium: Dei iram, tuam putas eſſe ſapiētiam? illiuſq; iuſsionem ad tuam refers fortitudinem? Quomodo ſi ſecuris glorietur contra eum, qui ſecurim tenet, & ſerra contra illum, à quo trahitur, & dicant cūcta opera, quæ per ſecurim & ſerram fiunt, ſua arte eſſe perfecta? Et ſi eleuat quiſpiam virgam, & exaltet baculū ad percutiendum quem voluerit, & ipſa virga ac baculus glorientur, & dicāt à ſe percuſſum eſſe, qui percuſſus eſt? Sic & tu cùm organum tantùm ſis & inſtrumentum voluntatis Dei, erigeris in ſuperbiā, & cuncta quæ gerūtur, tuæ gloriaris eſſe virtutis: Ex hoc loco diſcimus, & ꝙ mali etiā cùm malè agunt, ſint organa & inſtrumenta Dei: & quòd Deus mutet & inclinet affectus hominis ſicut vult, ſicut flectit voluntatem Sēnacherib ad oppugnandū Iudam, & ipſo tanquam inſtrumēto vtebatur. Sed hinc non ſequitur, in homine non eſſe liberum arbitrium, & in ſuis operationib. trahi ipſum à Deo, non aliter quā trahitur ſerra ab eo à quo mouetur, aut ſecuris à ſecante. Nam ſimilitudo hæc nō debet ita per omnia & ad amuſsim accommodari homini, ſed in hoc tantū, vt oſtendat, quòd homo ſe habet ad Deum vt inſtrumentum, non tamen per omnia, vt inſtrumentum inanimatum ad artificem. nam hoc diccre prohibent aliæ Scripturæ, quæ plurimæ ſunt, quas citat D. Turnout de gratia & lib. arb.

Mali homines ſunt organa & inſtrumenta, quibus vtitur Deus in hoc mūdo.

Propter hoc) Id eſt, propter hanc ſuperbiam Sennacherib (qua agnoſcit ſe non vt inſtrumentum, ſed vt primarium victoriæ ſuæ authorem) mittet Dominus in pinguibus eius tenuitatem, pro quo Septuaginta tranſtulerunt, Mittet Dominus in honorem tuum ignominiam. Scripturis vſitatiſsimū eſt, fortes & preſtantes viros, pingues appellari. Sic Pſalm. 78. vbi Scriptura ſeipſam interpretatur: Occidit (inquit) pingues eorum & electos, hoc eſt, præſtantiſsimos Iſrael impediuit. Sic hoc loco tenuitatem vocat maciem: nam opponit ei quod dixerat, Pinguibus, vt ſeruet metaphoram. Senſus eſt: Ex potentiſſimis & ſortiſsimis militib. Sennacherib faciet impotētes & debiles. Et quod hic figuratè dicit propheta, id 4. Reg. 19. ſimpliciter profertur: Et factū eſt in nocte illa, & venit Angelus Domini & percuſsit in caſtris Aſſyriorum centum octoginta quinq; millia virorum. *Et ſubtus gloriam &c.*) Gloriam vocat exercitum Sennacherib, in quo ille ſpem habebat, & quodammodo gloriam ſuam eſſe exiſtimabat. Subtus, id eſt, ſub armis & veſtibus. Tradunt enim Hebrei (vt refert Hieron.) corpora militum, illæſis veſtibus & armis occulto igne eſſe exuſta.

Turnout de gratia & libero arbitrio lib. 1.

Et erit lumen Iſrael in igne, &c.) Lumen Iſrael commentarij interpretantur angelum Domini percuſſorem ſicut & ſanctum eius. Si recipimus quòd tradunt Hebræi de corporibus igne exuſtis, tunc ignis propriè accipitur, aliàs per ignē accipienda eſſet clades per angelum immiſſa. *Et deuorabitur ſpina eius & vepres*) Id eſt, milites tam maiores quàm minores conſumentur. *Et gloria ſaltus eius*) Per ſaltū ſiue ſyluam intelligit denſiſsimum ſortium virorum exercitū, in quo eſt maximum robur: per gloriam verò ſaltus, ipſi duces & capitanei deſignantur. *Et Carmeli eius, &c.*) Carmelum (qui eſt mons in Galilæa nemorib. conſitus) poſuit hic pro quouis mōte nemoroſo, ꝑ ſynecdochē. Nō enim magis de Carmelo quàm de alio quouis mōte cogitabat. *Ab anima vſque ad carnem conſumetur*) Mira & vehemens metaphora eſt. Si ſimpliciter voluiſſet efferre dixiſſet hoc modo: Internecione interibit exercitus Sennacherib, vel penitus delebitur. Sed quia res erat admiratione digna, magnificè quoq; eā deſcribere voluit, & quod tribus verbis exprimere potuiſſet, multis dicit, tantoq; vtitur verborū apparatu, incipiens ab hoc loco: Propter hoc mittet Dominator vſq; ad illum, Et erit in die illa.

Et erit terrore profugus, & cæt.) Iſtud ſimpliciter exprimit, ſicut & 4. Reg. cap. 19. ſcribitur fugiſſe Sennacherib, vbi vidit exercitum percuſſum ab angelo. *Et reliquiæ ligni ſaltus*) Per-

Aegyptum pugnaturus contra Regem Aethiopiæ, vbi reuersus fuerit ex Aegypto, & obsidere te voluerit, mox indignatione mea ferietur. *Iuxta plagam Madian)* Sensus est: Quemadmodum liberaui vos in die Iudicum absque industria & armis vestris, & copijs: sic liberabo vos de manu Assur, non armis, sed vltione diuina. Historia de plaga Madian describitur in libro Iudicum cap. 7. *In petra Oreb)* Oreb & Sabæe principes Madianitarum occisi sunt super petram durissimam, id est silicem, ita vt ex petra & Rege, qui in eo occisus est, locus petræ Oreb nomẽ accepit. Quæ hactenus exposuimus ab illo loco, Adhuc enim paululum &cæ. vsque ad hæc verba: Et virga super mare, exclusiuè, per parenthesim interposita sunt, estq́ne hic ordo verborum: In virga enim percutiet te, & baculum suum leuabit super te in via Aegypti, quam parenthesim, quia non aduertit Dio. Carth. istud, in via Aegypti, coactus est aliter exponere quàm suprà. Similiter Lyra & Pagn. in thesauro linguæ sanctæ, vbi explicat significatũ vocis דרך derech: exponit enim hoc modo, percutiam Assur quo modo olim percussi Pharaonem, mergens eum cũ exercitu suo in mari rubro. Esse autem parenthesim facile est videre in commentarijs Hieronymi.

Oreb. Sabea.

ET erit in die illa, auferetur onus eius de humero tuo, & iugum eius de collo tuo, & computrescet iugum à facie olei. Veniet in Aioth, transibit in Magron, apud Machmas cõmendabit vasa sua. Trãsierunt cursim, Gabaa sedes nostra, Obstupuit Rama, Gabaa Saulis fugit.

ET *erit in die illa, &cæt.)* id est, mox vbi Assur fuerit reuersus ex Aegypto, auferetur onus eius de humero tuo, & iugum imperij eius de collo tuo. *Et computrescet iugum à facie olei.)* id est, à præsentia olei. Et est hoc loco tropus. Significatur enim victoria futura non cruenta, & quę non ferro, neque milite constabit, sed victoria tranquilla & tacita. Latini quoque nomine olei vtuntur, quoties volũt significare trãquillitatẽ. Hinc prouerbialis sermo, oleo tranquillior. Hier. aũt interpretatur hoc modo, *à facie olei*, id est, à præsentia diuinæ misericordiæ.

Quid nomine olei significetur.

Veniet in Aioth) describitur iter, quo reuersus Assur ex Aegypto Hierusalem, & simul studium & acceleratio subuertendi Hierusalem. Estque hæc topographia planè poetica, & singula nomina virorũ locorumq́; per quæ transiturus erat Assur, ordine recitat, vt credãt veram esse prophetiam. Sennacherib reuertens ex Aegypto, primùm veniet in Aioth, nec ibi figet tentoria sua, sed transibit in Magron, & significatur studium accelerãdi. Sensus est: Adeò accelerauit vt relinquat sarcinas suas apud Machmas, vt expeditius faciat iter.

Transierũt cursim.) vox Hebræa מַעְבָּרָה maabbara, quam noster interpres vertit cursim vel vadum vel transitum significat, & sic vertit Pag. transierunt vadũ: vel significat transitum, quam significationem si accipiamus, cursim idem erit, quod festinanter.

Gabaa sedes nostra) Mimesis est, Imitatur enim propheta sermonem Sennacherib, quo hortabatur milites suos, hæc & similia ipsis dicens: Festinemus iam in Gabaa habebimus diuersoriũ ibi, & reficiemus corpora nostra.

Obstupuit Rama) Tam celerẽ scilicet transitum, vel obstupuit, id est, exterrita est.

Gabaa Saulis) id est, ciuitas quõdam Saulis, vbi habitauit, & vbi primùm sedes eius regia erat, præ timore fugiet.

HInni voce tua filia Gallim, attende Laysa, paupercula Anathot. Migrauit Medemena, habitatores Gabim confortamini, adhuc dies est, vt in Nobe fletur. Agitabit manum suam super montem filia Syon, & collem Hierusalem. Ecce dominator Dominus exercituum confringet lagunculam in terrore, & excelsi statura succidentur, & sublimes humiliabũtur. Et subuertentur condensa saltus ferro, & Libanus cum excelsis cadet.

H*Inni voce tua filia Gallim &c.)* Apostrophe est causa maioris vehementiæ adhibita, Sensus est: Ita eiulabit ciuitas Gallim, vt equorum arbitreris hinnitum.

Attende Laysa) scilicet impetum Sennacherib, & declina si potest,

Migrauit Medemena) scilicet timore perterrita. *Habitatores Gabim confortamini)* id est, reddite vos fortes, prouidete muris vestris, sumite arma.

Adhuc dies est, vt in Nobe fletur) id est, tantùm vnus dies adhuc superest, vt possit exercitus sua tentoria figere in Nobe, ex quo loco (vt ait Hier.) conspici poterat Ierusalem.

Agitabit manũ suam) id est, Sennacherib procul minabitur Ierusalem. *Super montem filia Syon)* periphrasis est Ierusalem, quæ è monte Syon videbatur nasci. *Ecce dominator exercituum, & cæt.)* Lagunculam vocat exercitum Sennacherib, quia sicut laguncula vitrea vel testacea facilè confringitur, sic exercitus ille maximus subitò cõterendus erit, qui Deo non est aliud quàm laguncula. *In terrore)* id est, modo horribili. *Et excelsi statura, &cæt.)* hoc est, fortissimi quique totius exercitus interibunt. *Et subuertentur condensa saltus eius ferro &cæt.)* id est subuertetur copiosa multitudo gladio, & hoc virtute angeli. *Et libanus cum excelsis cadet, & cæt.)* In libano synecdoche est, Sumitur enim pro monte quouis nemoroso: Deinde est metaphora, per montem condensum, exercitum numerosum intelligit, vt suprà de monte Carmelo dictum est. Non enim magis cogitauit de Libano, quàm alio quouis monte.

CAPUT XI.



Egredietur virga de radice Iesse, & flos de radice eius ascendet, & requiescet super eum spiritus Domini, spiritus sapientiæ & intellectus, spiritus consilij & fortitudinis, spiritus scientiæ & pietatis, & replebit eum spiritus timoris Domini.

Egredietur virga de radice Iesse) Propheta hic cōsueto more rursus transit ad suum Emanuelē, estque hic sextus transitus à mentione rei temporaliter gestæ, ad mentionem regni Christi. Inter Christianos tamen duo aut tres locū hunc interpretantur de re tēporaliter gesta, quod supra modū mirandū est, cùm etiam ipsi Iudæi, qui omnia ad literam interpretari & intelligere cōsueuerunt, hęc ad Christum referāt. Est autem hic inopinatus transitus, propter particulam (&) quæ solet esse nota copulandi.

Virga de radice Iesse, &c.) Voces istę, virga, radix, flos, figuratè sumuntur, etiam ipsis Iudæis. Metaphora autem sumpta videtur ab arboribus excisis tantùm, & non funditùs eradicatis. Nam vox Hebræa גזע geza, quam noster interpres priori loco radicem vertit, truncum significat, id est, partem arboris, quæ ramis truncatis superstat. Sensus huiusmodi est: Ex stirpe virga nascetur, & ex ea virga postea nascetur flos, id est, ex paruis reliquijs regni Iudaici seu gentis Iudaicæ, quę olim quidem fuêre arbor, nunc autem stirps tantū, nascetur puella, ex illa nascetur Christus. Ita ferè exponunt Cōmentarij, per virgam intelligentes virginem Mariam, per florem, Christum. Certum quidem est, prophetam agere de Christo nascituro. Verùm an hoc ordine, vt primùm meminerit virginis sub nomine virgæ, & deinde Christi sub nomine floris, hoc non est ita certum. Huic rei obstat virgę vocabulum, quod exponūt fruticem & arbusculam tenuem, & ita rectè significari putant virginem Mariam. Verū vox Hebræa non hoc significat, sed magis fustem & baculum siue sceptrum regale. Quod autem dicitur Gene. cap. 30. Tollens Iacob virgas &c. alia ibi vox est apud Hebræos, quàm hoc loco. Quare sensus huius loci videtur hic esse, Nascetur aliquis ex ista radice cum sceptro regali, aut pedo pastorali. Talem significationem habet suprà, cùm dicit: Virgā humeri ei⁹ &c. id est, fasces imperiales & imperium. Sic Numeri 24. Orietur stella ex Iacob, & consurget virga ex Israel, &c. quo loco, virga, est rursum sceptrum regale. Pro alio intellectu facit, quod in eodē libro scribitur cap. 17. Inuenit Moyses germinasse virgā Aaron: vbi habetur talis significatio, qualem faciunt commentarij, qui ad virginem referunt: nam fruticis est germinare, non baculi. Paraphrastes autem Chaldæus accepit in prima significatiōe, videlicet de Christo. Atq; ita vterq; locus & virgæ & floris primò & immediatè pertinet ad Mesiā. Paraphrasis eius hæc est: Et exibit rex de filijs Israel, & Mesias de filijs filiorum eius, cuncta simpliciter efferens, quæ figuratè dixerat propheta. Quomodo exponamus parum refert, neque iniuria fit virgini, quia illā satis intelligitur in radice.

Gen. 30. d

Nu. 24. c

Et flos de radice eius ascendet) Hierony. præter morem suum sequutus est Septuaginta, & reliquit veritatem Hebraicam: vox enim Hebręa נצר netser surculum significat, vel (vt Hieron. super 14. capit. huius prophetę tradit) virgultum, quod ad radices arboris nascitur: quod Theodotio appellauit germen, quomodo etiam caput 6. huius prophetæ transtulit Hiero. & capit. 14. stirpem vertit.

Et requiescet super eum spiritus Domini) Commentarij exponunt hoc modo: Spiritus gratię Domini constanter & non ad tempus, sed in ęternum manebit super Mesiam. Ex locis similibus Scripturæ non videtur significari ista perpetuitas per verbū, requiescet. Similis locutio habetur 4. Regum cap. 2. de Heliszæo: Et Prouer. 14. In corde prudentis sapiētia requiescit. Apud Lucam. 10. Requiescet super eum pax vestra. Quibus locis nō videtur ista perpetuitas significari. Paulus aūt apertius dixit per verbū, inhabitare, ad Col. primo. Et rursus alio loco, vt inhabitet spiritus Domini in me.

Spiritus sapientiæ) Nuncupatur autem Spiritus sapientiæ & consilij, & fortitudinis, non quòd diuersus sit spiritus iuxta differētiam nominum, sed quòd vnus atque idem spiritus horum omnium fons sit, atq; elargitor. Doctores qui disputant de donis sanctus spiritus, & tradunt septem esse numero, hūc ferè locum pro se adducunt. Quare diligenter examinandus est, & videndum num hoc ex isto loco statui possit.

Spiritus sapientiæ) Vocem Hebręā D. Hiero. ferè semper vertit sapientiam. Septuaginta etiam vertunt illo vocabulo, quod apud philosophos sapientiam significat, tamen in scripturis non semper significat hoc, quod apud philosophos sapientia, vt patet manifestè ex cap. 31. Exodi, vbi Beseleel scribitur plenus spiritu Dei, sapientia & intelligētia &c. Quæ autem sit differentia apud philosophos inter sapientiam, prudētiam, & scientiam docetur 6. Ethi. Exod. 31. a

Spiritus intellectus) Per intellectum hoc loco nō accipitur habitus principiorum, quomodo apud philosophos vsurpatur. Nusquam enim

enim vocem Hebræam Septuaginta vertunt νοῦν, id eſt, mentem, ſed vel σύνεσιν, quæ eſt ſpecies adiuncta prudentiæ, vel φρόνησιν. Et ita ſecundum Septuaginta etiam ipſa prudentia numeranda eſſet inter ſeptem dona ſpiritus ſanctl, ſi ſic acciperetur intellectus. Hanc autem Hebræam vocem Hiero. hoc quidem loco vertit intellectum ſed Prouer. 1. cap. item 3 & alijs locis vertit prudentiam. Præterea, vbi nos legimus Spiritus pietatis & timoris, apud Hebræos vnicum vocabulum eſt, ſignificans timorem. Quare ex hoc loco non ſeptem, ſed ſex tantùm videntur eſſe dona ſancti Spiritus. Hæ autem rationes quantum habeant efficaciæ examinet ſtudio ſus. Voces autem, Sapientia, intellectus, ſciẽtia, & conſilium, quomodo diſtinguantur apud Hebræos non ſatis conſtat, niſi quòd ſpectant ad quoduis de quauis re ſanum & rectum iudicium. Quomodo verò diſtinguantur apud eos qui tradunt eſſe dona ſancti Spiritus, videre eſt 34. diſtinct. 3. Sententiarum.

2. Thes. 2. b / *Infr. 65. b*

NOn ſecundum viſionem oculorum iudicabit, neque ſecundum auditum aurium arguet. Sed iudicabit in iuſtitia pauperes, et arguet in æquitate pro manſuetu terra. Et percutiet terram virga oris ſui, & ſpiritu labiorum ſuorum interficiet impium.

Ioan. 7. c

NOn ſecundum viſionem oculorum iudicabit, &cæt.) Ioannes euangeliſta vocat iſtud, ſecundum faciem iudicare, quod eſt accipere in iudicijs perſonam, aut attendere quippiam in re, quod non eſt attendendum. Ex illo loco primi Regum 16. Nec ſecundum intuitum hominis ego iudico: alius poteſt eſſe huius loci ſenſus, videlicet hic: Intuebitur etiam occultiſsima, & propterea non poterit decipi, vt iudex qui ex allegatis & probatis fert ſententiam. Iudæi autem hîc tale accipiunt iudicium, quale eſt Regum huius ſeculi: & pauperes tales, quales vulgus dicit pauperes. Inter Chriſtianos verò quidam intelligunt tale iudicium, quale habuit inter Iudæos. Sed plenus & verus eſt cõmentarius, quem habet Turnout in libro de capt. & redemptione generis humani: Vt illud intelligatur iudicium, quod exercuit erga principes huius mundi, & aduerſus poteſtates tenebrarum: Et pauperes, ipſos peccatores ſubiectos imperio diaboli: Horum cauſam Chriſtus tuendam ſuſcepit. Sic capitur iudicium in pſalmo cuius initium eſt: Deus iudicium tuum regi da. Item pauperes ſimiliter eodem loco: Tibi derelictus eſt pauper &c. In quibus locis pauperes appellãtur, qui vſuris peccatorum oppreſsi ſunt, qui agnoſcunt captiuitatem ſuam, & miſeriã, & quærunt liberationem.

Quid ſit ſecũd viſionẽ oculorũ iudicare.

Qui dicantur pauperes.

Pſal. 71. a

Et arguet in æquitate pro manſuetĩ terra, &cæ.) Id eſt, quando Chriſtus venturus eſt, illorũ tantùm recipiet patrocinium, qui manſueti ſunt & mites. Sic etiam loquitur Dauid Pſal. 24. Diriget manſuetos in iudicio &cæ. Quod autem alijs locis Scripturæ dicitur Chriſtus propter peccatores veniſſe, nihil huic loco obſtat, quia Eſaias illos manſuetos & mites vocat, qui ad prædicationem Chriſti & Apoſtolorum deponẽt duritiem, & non reſiſtent euangelio, ſed præbebunt ſe formandos & docendos. Magis autem dixit pro manſuetis quàm in manſuetis, vt ſignificaret nos non fieri manſuetos ſine voluntate & libero noſtro arbitrio. Quod additur (terræ) Scripturæ phraſis eſt, qua ſignificat omnes homines etiam abiectiſsimæ ſortis, ſine vlla differentia. Sic Pſalm. 75. vt ſaluos faceret omnes manſuetos terræ. Et apertius 4. Regum vltimo: De pauperibus terræ reliquit &c.

Pſal. 24. b

Qui dicantur manſueti.

Pſal. 75. b

4. Reg. vl.

Et percutiet terram &cæt.) Id eſt, doctrina Chriſti habebit admirabilem vim & energiã in corda hominum. Hebræi iſtud accipiunt hoc modo, quòd Meſsias habebit talem virtutem, qualem habuit Helias, qui verbo fecit ignem deſcendere de cælo & deuorare ad ſe miſſos, vt habetur 4. Regum cap. 1. Et vult hic dicere propheta, qđ doctrina Chriſti habebit maiorem energiam, quàm Ciceronis eloquentia, aut Oratorum orationes vnquam habuerunt.

Qua dicatur virga oris Chriſti.

4. Reg. 1. 6

Et ſpiritu labiorum ſuorum interficiet impium, &cæt.) Synecdoche eſt, aut Antonomaſia. Sic Paulus 2. ad Theſſ. 2. Tunc reuelabitur ille iniquus, vbi Antichriſtum intelligit per antonomaſiam: Sicut per poetam, Virgilium intelligimus, ſic hoc loco per impium, diabolum intelligit, vel Antichriſtum, vel totum genus hominum impiorum, vterque ſenſus eſt bonus.

2. Theſ. 2.

ET erit iuſtitia cingulum lumborum eius, & fides cinctorium renum eius. Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœdo accubabit. Vitulus, & leo, & ouis ſimul morabuntur, & puer paruulus minabit eos. Vitulus & vrſus paſcentur ſimul, requieſcent catuli eorum, & leo quaſi bos comedet paleas. Et delectabitur infans ab vbere ſuper foramina aſpidis, & in cauernam reguli, qui ablactatus fuerit manum ſuam mittet. Non nocebunt, & non occident in vniuerſo monte ſancto meo, quia repleta eſt terra ſcientia Domini, ſicut aquæ maris operientis.

ET erit iuſtitia cingulum lumborum eius, &cæt.) Mirificè deſcribit regnum Chriſti, & eſt alia nota, qua poterit agnoſci Chriſtus, nempe ex efficacia doctrinæ ſuæ. (Cingulũ lumborum) phraſis eſt Hebræa, qua ſignificare voluit propheta, iuſtitiam Chriſto comitem fore perpetuam. Senſus eſt: Meſsias non erit ad tempus iuſtus, ſed ſemper & in æternum. Similis phraſis eſt pſal. 108. Fiat ei ſicut veſtimentum quo operitur, id eſt, ſemper hæreat ipſi maledictio. Et rurſus operiãtur ſicut diploide confuſione ſua, idem ſignificatur.

Quomodo iuſtitia dicatur cingulũ lumborum.

Pſal. 108. a

Et fides cinctorium renum eius.) Quod mox dixerat cingulum, nunc cinctorium vocat: & sumitur hic fides, sicut apud Stoicos solet, pro veritate promissorum, quãdo fit quod dictum est: Paraphrastes Chaldæus hunc locum aliter intelligit, habet enim sic: Et erunt iusti circum circa ei, & agentes fideliter appropinquantes ei, Ille enim concretiuè intelligit. Sed prior sensus simplicior est, & magis ex more Scripturæ.

Habitabit lupus cum agno, &c.) Iudæi lupum intelligũt qualem vulgus, & reliqua omnia sine figura, & putant, quòd veniente Messia bestiæ redigentur in mansuetudinem, & pristina feritate deposita, lupus cum agno pascetur. Fuerunt etiam Christiani qui non potuerunt hic agnoscere tropũ, vt Lactantius, qui ca. 24. li. 7. Diuinarum instit. tradit Christũ post iudicium mille annos regnaturum cum electis suis in hoc mundo, & illo tempore omnia, quæ hic scribuntur, & quæ Poetæ aureis seculis facta esse Saturno regnante dixerunt, ad literam implẽda esse dicit. August. putat in verbis istis etiã Virgiliũ intellexisse tropũ 4. ecloga, vbi ait, Nec magnos metuẽt armenta leones, &c. Quibus omnibus significatur aureum sæculum futurum. Et certis istis speciebus rerum, intelligitur & significatur tota conditio regni Christi nomine ferarum, lupi, pardi, leonis &c. significãtur efferę & barbarę natiões, quę deposita sæuitia & immanitate, cũ humili & simplici populo Christiano (qui intelligitur nomine agni, hędi & cæterorũ animaliũ mansuetorum) sanctissimis studijs conspirabunt in vnitatem fidei. *Et puer paruulus minabit eos.*) Id est, humilis aliquis doctor, vt Petrus Apostolus antè piscator, aut Paulus, aut similis aliquis efferas illas & barbaras gentes ita demulcebit, ducet & trahet, vt deposito spiritu tyrannico & omni immanitate prębituri sint se formandos Euangelio, ac Christianis moribus instituendos.

Leo quasi bos comedet paleas.) Idem ferè significatur qđ in priori periodo, hoc sensu: Homines duri, crudeles, intractabiles, & instar leõis nihil aliud, quàm humanum sanguinẽ sitientes deponent sæuitiam, & erunt tractabiles instar bouis mansueti.

Et delectabitur, &c.) Illud (Infans ab vbere) Hebraicè dictũ est, Latinè diceretur: Infans vnius aut alterius diei: & pro tribus illis vocibus Hebræi habent vnicam vocem quæ significat lactentẽ: Et ludet lactens, id est, puer paucorum dierum super foramen aspidis, & idem significatur hoc loco, quod prius cùm diceret, Et puer paruulus &c. Sensus est: Durissimis hominibus ac tyrannis leniter concionabitur. Et eundem habet sensum quod sequitur. Et in cauerna reguli &c.

Non nocebunt &c.) Ex hoc loco nititur probare Lutherus, contra voluntatem spiritus esse, comburere hæreticos, sed (vt ait Hier.) sermo est de regulo, aspide cęterisq; venenatis ac feris animalibus, quæ non nocebunt, sed an aliquis princeps Christianus non occidet, nihil planè hoc loco dicitur.

In vniuerso monte sancto) Ne hoc putaremus dici de monte Sion, iuxta Hebræorum errorem, sequenti versiculo euangelicæ prædicationis sacramenta monstrantur.

Quia repleta est terra scientia, &c.) More prophetico, qđ antea obscurè & sub metaphoris dixit, hoc iã hic apertè explicat, Sẽsus est: Quomodo aquæ operiunt profunda maris, id est, terrã, quæ fluctibus operta est, sic sciẽtia Domini omnis terra, id est, Ecclesia replebitur. Hanc diuersorum priùs morum coniunctionem etiam Petrus in vase linteo se vidisse testatur, habente quatuor principia, per quæ quatuor plagas mundi intelligimus, in quo vase erant quadrupedia, serpentes &c. Et quod arca in diluuio, hoc Ecclesia præstat in mundo, admittendo omnis generis homines. *Act. 10. b*

IN *die illa radix Iesse, qui stat in signum populorũ, ipsum gentes deprecabuntur, & erit sepulchrum eius gloriosum. Et erit in die illa, adijciet Dominus secundò manum suam ad possidendum residuum populi sui quod relinquetur ab Assyrijs, & ab Aegypto, & à Phetros, & ab Aethiopia, & ab Elam, & Sennaar, & ab Hemath, & ab insulis maris.* *Rom. 15. c*

I*N die illa &c.*) Est alia nota memorabilis regni Christi, & videtur locus iste hoc modo legẽdus: In die illa radix Iesse, & qui stat in signum populorum &c. Sic legunt Septuaginta & Hieron. in comment. Aut certè hoc modo: In die illa radix Iesse, quæ stat in signum populorum. Qui autem legunt. qui, vt Dio. dicunt sensu etsi non voce constare orationem. Nouo more hic propheta facit Christum radicem Iesse, cùm ipsum antea fecit virgam. Et illud, qui stat in signum populorum, expositio est prioris, quasi dicat, Radix Iesse, id est, ille qui stat in signum populorum. Et in voce, Gentes, emphasis est. Sensus est iste: In illa die quando continget vobis illa magna salus, tunc non solum vos Iudæi, sed & Gentes ipsum Messiam deprecabuntur.

In signum populorum) Metaphora sumpta est à signis militaribus, à quibus Latini dicunt antesignanos. Sensus est: Erit iste Messias quasi vexillum quoddam in altum erectũ, in quod omnes oculos suos conijcient. Res eadem est, sed est diuersa etymologia vocis apud Hebræos & Latinos. Latinis enim signa dicuntur ab effigie animalium, quæ vexillis inscribebantur, vt aquilæ: Hebręi verò habent etymologiam à leuando in altum. Nam in altum leuantur, vt sint conspicua toti exercitui. Est itaque hoc loco signum, vexillũ *Vnde dicatur signũ.*

subla-

sublatum, & in commune, omnium oculis expositum. Eadem vox est Numeri 21. fac tibi serpentem æneum: & pone eum pro signo. Ad hanc vocem apertè allusit Christus. Sicut Moyses exaltauit serpentem in deserto. Et alibi. Cùm exaltaueritis filium hominis &c. Longè alia est significatio apud Paulum cum ait. Propter quod exaltauit illum De⁹. Signum huius loci habetur supra cap. 5. vbi dicitur: Et leuabit signum in nationibus. Et infra cap. 13. ibi. Super montem caliginosum leuate signum. Omnibus illis locis Hebræis est נס nes, significans vexillum. Capite verò septimo, ibi: Pete tibi signum: alia est vox apud Hebræos significãs indiciũ vel argumẽtum. Rursus: Ecce ego & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signũ, vox diuersa est, significans portentum, vt ipsemet propheta interpretatur.

Nu.21.b — Iohan.3.b — Iohan.8.d — Phil.2.a — Supra 8.c — Rom.15.c

Ipsum gentes deprecabuntur,) Istud Septuaginta hoc modo transtulerunt, Consurget, vt sit princeps in gentibus. Pau. hoc modo citat: Et in eo gentes sperabũt. Ad verbum autem est, Et eum gentes requirent. Sensus est: Illo tempore cùm impleta fuerit terra scientia Domini, & in toto mundo euangelium Christi corruscauerit, tũc Mesiam, qui erit velut signum sublatum, & in commune, omnium oculis expositum, etiam ipsæ gentes quærent, & ad eum confugient tanquam ad liberatorem.

Et erit sepulchrum eius gloriosum, &c.) Fatetur Hieron. eodem quidem sensu, sed non eodem verbo se reddidisse vocem Hebræam, dum ait sepulchrum. Vox enim Hebræa significat dormitionem siue requiem vel mortẽ, & ad verbũ in Hebræo est, & erit requies eius honor, id est, honoratissima: Sicut dicimus scelus pro scelesto. Significat autẽ vox Hebræa requiẽ, sed qualẽ precamur defunctis. Sensus itaq; est: Moriturus quidem est Messias, sed non periturus vt alij, secũdum prophetam Dauid: Nõ dabis sanctum tuum videre corruptionem: imò non periturus, sed post mortem maximè regnaturus in cordibus credentium.

Psal.15.c

Et erit in die illa, adijciet & cæt.) Locus iste complectitur vocationem vtriusque populi Iudæorum & gentium admirabilem & apertam, sed figuris assueto & tropis. Quod dicitur (secundo) Iudæi referunt ad Mesiã. Prima vocatio fuit sub Moyse. Secunda erit sub Mesia, & concipiunt hinc maximam spem, quòd aliquando ex Germania, Italia, & cæteris terræ partibus, in quibus dispersi sunt, per Mesiam in terram Palæstinam reducentur. Inter Christianos quidam istud (secundo) ad finem mundi referunt, cùm intrabit plenitudo gentium. Hoc reijcit Hiero. cùm in hoc cap. non agatur de illo aduentu: neque enim possimus ait, cùm vna dicatur dies, & nunc & supra, illam ad primum aduentum referre, & hanc ad secundum. Alijs placet, vt referatur ad Apostolos: Prima inquiunt vice Christus, secunda vice Apostoli post Christi ascensionem prędicauerũt reliquijs Iudæorũ. Sic Haymo Tho. & Dio. Aliud tamen videtur statui posse ex euangelio, cùm dicit Christus: Nõ veni nisi ad oues quæ perierunt domus Israel. Hieron. nõ ad ordinem temporis refert, sed ad hunc modũ interpretatur: Adijciet Dominus secundo manum suam, id est secunda curae i erit de Iudæis, prima de gentibus. Alij intelligunt, secundo, id est, secundam vocatiõem, vt opponatur illi vocationi, qua vocauit eos ex Aegyptiaca seruitute, vt sit hic sensus: Semel liberaui eos ex seruitute Aegypti, è seruitute corporis, secundo liberabo eos ex alia seruitute, nimirum spirituali: Qui videtur germanus esse sensus.

Matt.15.c

Residuum populi sui) Relliquię intelliguntur, de quibus in præcedenti cap. sermo fuit, Reliquiæ conuertentur. *Quòd relinquetur ab Assyrijs, &c.*) Certis istis nationum speciebus significare voluit propheta omnes nationes, & totum terrarum orbem, per synecdochẽ. Sensus est: Vbilibet locorum & gentium Iudæi fuerint, vocabuntur: Vt id futurum dicatur, quod Actuum 2. factum legimus. Erant habitantes in Ierusalem viri religiosi ex omni natione quæ sub cælo est. *Ab insulis maris*) Phrasis Hebræa est, qua significatur tota plaga occidentalis, quæ Oceani ambitu clauditur, & est valdè frequens in psalmis.

ET leuabit signum in nationes, & cõgregabit profugos Israel. Et dispersos Iuda colliget, à quatuor plagis terræ, et auferetur Zelus Ephraim, et hostes Iuda peribunt. Ephraim non æmulabitur Iudã, & Iudas non pugnabit contra Ephraim. Et volabunt in humeros Philisthym, per mare, simul prædabuntur filios Orientis. Exo.14.b

ET leuabit signum) Synecdochen suam propheta ipse explicat, dicens, Et leuabit signum in nationes &c. Sensus est: Vexillum siue crux Christi vbiq; terrarum prædicabitur per Apostolos. *Et congregabitur, &cæ.*) sermo hic est de illa congregatione, de qua apud Ioannem Euangelistam, cùm ait: Iesus moriturus erat pro gente, & non tantum pro gente, sed vt filios Dei, qui dispersi erant, cõgregaret in vnum. Profugos igitur ac dispersos congregabit non in terram Palęstinam, sed in vnam Ecclesiam per fidem. *Et auferetur zelus Ephraim*) Sensus est: Eo tempore ne quaquam Ephraim & Iuda, id est, populus decẽ & duarum tribuum, qui nunc me prophetante hostili inter se dissident odio inimici erunt, sed coibunt in vnum per beneficium Christi. Iohã.11.g

Et volabũt in humeros Philisthym) Hæc pertinẽt ad vocationem gentium, sicut præcedentia ad vo-

ad vocationem Iudæorum. Reliquiæ populi, id est, qui de duodecim tribubus crediderunt in Christum, volabunt in humeros Philistijm: Quo significatur figuratè communicatio fidei. Sine figura hoc modo dixisset, Iudæi ad fidem conuersi magno studio pergent ad maritimos Palestinos, & deinde volucri cursu pergent ad reliquas gentes, vt & eas deprædentur, id est, è faucibus diaboli eripiant, & Christo per fidem lucrifaciant. Sic Thomas deprædatus est Indiam, Bartholomæus Armeniam, Matthæus Aethiopiam & cæt.

IDumaa & Moab, praceptum manus eorum, & filij Ammon obedientes erunt. Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti, & leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui, & percutiet eum in septem riuis, ita vt transeant per eum calceati. Et erit via residuo populo meo, qui relinquetur ab Assyrijs, sicut fuit Israel, in die illa, qua ascendit de terra Aegypti.

I*Dumaa & Moab*) id est, Idumęi & Moabitę, qui hactenus aduersati fuerunt Iudæis, præbebunt se formandos & fingendos Apostolis. *Et filij Ammon obedientes erunt, &c.*) scilicet prędicatiói euãgelicæ. *Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti, &c.*) Prophetia hæc, si nihil aliud spectes quàm literam, planè videtur docere Iudæos aliquando in Palestinam reuocandos, maximè cùm dicitur: Et erit via residuo populo meo. Hoc modo interpretãtur Iudæi, dant enim hunc sensum: Futurum est, vt in gratiam Iudæorum Dominus exiccet omnia flumina, etiam magnum illud flumen Euphraten, vt transire etiam possit vel calceatus. Istud planè expectant Iudæi veniente Messia. Quod autem dicit, linguam maris Aegypti, periphrasis est Nili: Hebræi namque ostia fluuiorum linguas appellant à sorbẽdo: Sine figura dixisset, exiccabit Dominus Nilũ. Et linguas fluminum, tali figura dicunt Hebræi, quali Latini sinus, & ostia siue brachia maris. Sinus enim vocamus amnes deductos, & excurrentes è mari aliquando ipsa littora, ad quæ alluunt huiusmodi amnes. Vtrumq; etiam Hebræis significatur per linguam maris. Nonnunquam etiam amnes vocamus, qui maximis vndis fluũt in mare. Optimè istud intelligitur ex Iosue, vbi lingua hæc in narratione topographica ponitur, cap. 15. A lingua eius quæ respicit meridiem. Et cap. 18. Contra linguam maris falsissimi. Est enim mare salsum siue mortuum nihil aliud quàm lacus, qui aut excurrere videtur è mari, aut in mare effunditur ostijs suis. Quod igitur hic figuratè dicit propheta, Latinè sic extulisset: Exiccabit Dominus illum amnem, qui in mare Aegyptiacum ostijs suis effunditur, id est, Nilum. Hieronymus autem linguam accepisse videtur simpliciter, quomodo dicimus linguã blasphemam, & hunc dat sensum, Comprimet Dominus linguas blasphemas Aegyptorũ, qui bus coluerunt idola, & conuertet eas in laudem Dei. Et in eo quod sequitur, maris Aegypti, dicit metonymiã esse pro hominibus eo tractu agentibus. Sed istud neque cum citatis locis scripturę conuenit, neque cum eo, quod sequitur in propheta.

Idem significatur apud Hebræos per linguas fluminum, quod apud Latinos per ostia seu sinus aut brachia.

Et leuabit manum, &c.) Fluminis antonomasia sic frequens est in scripturis, vt hic non sit magnum dubium, quin flumẽ antonomasticè pro Euphrate ponatur. Esdræ. 1. lib. ca. 4. Et cæteris quæ trans flumen sunt. Item in Psal. *Psal. 71. b* A flumine vsque ad terminos orbis terrarũ. Esaiæ 7. Radet Dominus in nouacula acuta, qui trans flumen sunt. In quibus locis, flumẽ, pro Euphrate ponitur. *In fortitudine spiritus sui*) Intelligunt Hebræi hoc modo: Leuabit Dominus terram suam super flumen in fortitudine spiritus sui, hoc est, adducto vento vehementi exiccabit Dominus flumen. Qualis ventus habetur Exod. 14. Chaldæus interpres sentit subesse figuram, qui hoc modo interpretatus est: In fortitudine eloquij sui, in prędicatione nimirum Apostolorum. Quomodo autem intelligãt Iudęi diximus, scilicet quòd in gratiam Iudæorũ Dominus exiccabit omnia flumina, & sic in terram suã ipsos reducet: Verũ indubitatus sensus prophetæ iste est, quod nullus fluuius impedimẽto futurus sit Apostolis, & alijs Emanuelem aliquando prædicaturis, & quòd nihil eis obstabit, non arma, non maria, non flumina, nec quicquam aliorum. Quod additur, in septem riuis eius, phrasis est scripturæ frequens, vt septem, ponatur pro multis. Vt: septies in die laudem dixi tibi, id est, sæpius. *Psa. 118. in litera* ☉

Et erit via residuo populo meo.) Iudæi supra modum spem concipiunt ex hoc loco, sicut vos legitis factum in Aegypto sub Moyse, ita fiet quando residuum populi mei reuocabitur ex Assyrijs.

CAPVT XII.



ET dices in die illa. Confitebor tibi Domine, quoniam iratus es mihi, conuersus est furor tuus, & consolatus es me. Ecce Deus saluator meus, fiducialiter agam & non timebo. Quia fortitudo mea, & laus mea Dominus, & factus est mihi in salutem. *Exo. 15. a* *Psal. 117.*

HOc capite concludit propheta tractatũ capite 7. inceptum, & quidem carmine quo magis hęreat, & discant homines gratias agere Deo pro beneficio tam inenarrabili. Et est istud caput instar epiphonematis, & summam hactenus à cap. 7. dictorum complectitur. Et omnia in hoc capite ediscenda

sunt,

ſunt, nec vnum ſeorſum, nec alterum ſeorſum, ſed omnia ſimul, alioquin res non intelligetur. Summa autem poſita eſt in illa animi pace ac fiducia, in qua animus Chriſtianus ſanctiſsimè acquieſcit fretus Emanuele, in quem reſpiciens abijcere audet & contemnere omnia, quæ alioqui terrorem inijciunt, quæ ſunt mors cogitata, diabolus cogitatus, conſcientia peccati, infirmitates carnis, & mundus. Hæ enim res benè cognitę nõ poſſunt non vehemẽter perterrere animum hominis & cõmouere, vt legimus cap. 7. Cõmotum eſt cor Achar & populi eius à fama belli. Sed mox ſequitur: Noli timere à duabus caudis &c. Hoc nobis pręſtatur per beneficium Chriſti, & in gratiarũ actionem eius, canit propheta hoc caput 12.

Et dices in die illa, Confitebor tibi Domine, & ce.) id eſt, vbi ea, quæ in ſuperioribus capitibus dicta ſunt de Emanuele, impleta fuerint, tũc dices, Confitebor tibi Domine & cęt. id eſt, quicunque agnoſcent verè, & in ſe ſentient beneficium Chriſti tam inenarrabile, dicẽt canticum hoc: Confitebor tibi Domine, quoniam ab eo tempore, quo Adã primum mandatum tranſgreſſus eſt, iratus fuiſti mihi in Adam, nunc autem nato Emanuele, ira tua conuerſa eſt in clementiam, & conſolatus es me, dum à grauiſsimo ſeruitutis iugo liberatum me tibi ſeruire feciſti in ſanctitate, & qui in perpetua verſabar damnationis terrore, ſalutis æternæ ſpem dediſti firmam & certam. Lege illum locum, qui eſt cap. 9. Lætabuntur coram te, ſicut qui lætantur in meſſe.

Ecce Deus ſaluator meus) In voce, Deus, emphaſis eſt, hoc ſenſu: Non homo aliquis aut angelus, ſed ipſe Deus eſt Saluator meus, cui innixus non deijciam animum, ſiue malum in carne mea habitans, moueat atque ſolicitet, ſiue mundus adblandiatur, ſiue inſurgat diabolus, ſemper fiducialiter agam, atq; hoc eſt, quod ſequitur, Non timebo, id eſt, non turbabor neque in deſperationem aut diffidentiam deijciar, quia fortitudo mea Deus, aduerſus diabolum, aduerſus mundũ & legem accuſantem, ita vt omnia hæc, & præterea quicquid homini formidabile eſſe poteſt, verè vincam, fretus Emanuele, & eius virtute corroboratus, *Et laus mea Dominus*) id eſt, quòd audeam ita fidere, quòd non timeo mori, quòd deſpiciam inimicos, bona hæc DEO meo fero accepta, atque illi gratias ago.

H Aurietis aquas in gaudio de fontibus ſaluatoris, & dicetis in die illa: Confitemini Domino, & inuocate nomen eius. Notas facite in populis adinuentiones eius, mementote, quoniam excelſum eſt nomen eius. [*Pſal. 104.*]

H *Aurietis aquas in gaudio*) Quid per (aquas) intelligatur, exponit Ioannes Euangeliſta capit. 7. Vbi poſt verba illa Saluatoris, Qui credit: Quemadmodũ dicit Scriptura flumina de ventre eius fluẽt aquæ viuæ, ſubiungit, Hoc autem dixit de Spiritu ſancto, quem erant accepturi credentes in eum. Senſus itaque eſt: Haurietis aquas, id eſt, accipietis conſolationem abundantiſsimam, & ſuauitatem, & gratiam ſancti ſpiritus. Quod ſequitur, de fontibus ſaluatoris, etiam interpretatus eſt Ioannes vbi dicit, & de plenitudine eius nos omnes accepimus. Lyra intelligit ſacramenta: Alij Apoſtolos. Hier. doctrinam euangelicam. *Et dicetis in illa die*) cùm hauſeritis aquas de fontibus ſaluatoris. Cõfitemini ſcilicet confeſsione laudis & gratiarum actionis. [*Ioan. 7. f.* *Quid per aquas intelligas Scriptura.* *Ioann. 1. b.*]

Notas facite adinuentiones eius.) Adinuentiones vocat molimina & ſtudia pro redẽptione humani generis conſumpta. Senſus eſt. Aperite ſimplici turbæ, quid Dominus adhibuerit ad humani generis liberationem, & quam mirabiliter nos redemerit, ſciant hoc pueri, ſciant hoc ſenes. *Memẽtote quoniam excelſum eſt nomen eius*) id eſt, nunquam excidat è memoria beneficiũ hoc, quia magnus eſt qui dedit. [*Adinuentione.*]

C Antate Domino, quoniam magnificè fecit, annunciate hoc in vniuerſa terra. Exulta, & lauda habitatio Sion, quia magnus in medio tui ſanctus Iſrael. [*1. Para. 10*]

C *Antate Domino, quoniam, & cæt.*) hoc eſt, quia ſeipſum dedit, quo maius nihil potuit dare, & non ſolùm pro Iudæis, ſed pro omnibus omninò hominibus. Exulta & lauda habitatio Sion, id eſt, cætus fidelium exulta. *Quia magnus in medio tui.* id eſt, in medio veſtrum conuerſatur. *Sanctus Iſrael*) Periphraſis eſt Dei, à quo Iſraël habet ſuam ſanctitatem. Senſus eſt: Gaudete & exultate vos fideles, quia ipſe Deus conuerſatur inter vos.

CAPVT XIIII.



Nus Babylonis, quod vidit Eſaias filius Amos. Super montem caliginoſum leuate ſignũ exaltate vocẽ, leuate manũ et ingrediẽtur portas duces. Ego mãdaui ſanctificatis meis, et vocaui fortes meos in ira mea, exultãtes gloria mea.

A Lia eſt prorſus huius capitis materia, & durat vſq; ad caput 24. vel 25. Omiſſis autẽ Iudæis vaticinatur propheta de exteris nationibus, & hoc ideò vt Iudæorum fidem confirmaret, eorum præcipuè, qui experturi erant captiuitatẽ Babylonicam ſub Ezechia Rege. Didicerant enim ex cap. 49. Geneſ. quòd non deficeret ſceptrum de Iuda, & dux de femore eius donec veniret verus Meſsias, & in expugnatione Babylonica

non solùm destituebantur duce, sed & captiui deducebantur. Alia causa est, vt scirét gentes Deum Iudæorum dominari non ipsis Iudæis tantùm, sed exteris nationibus quoque quanquam longè etiam dissitis à Iudæa sicut erat Babylon.

Onus Babylonis.) Per verbum Hebraicum חזה chaza vel onus vel pondus intelligi potest, & vbicunque fuerit præpositum verbú illud, minarum plena sunt quæ dicuntur. Babylon Metropolis fuit Chaldæorum tantæ magnitudinis, vt magis regio clausa muris (secundum Aristotelem in Politicis) quàm ciuitas fuerit. Muri enim eius coctili latere atq; interfuso bitumine compacti erát, quos tam latos fuisse quidam scribunt, vt quadrigæ sibi inuicem occurrentes facilè pertransire possent, vnde & inter septem spectacula orbis numeratur, & à fronte murorum 100. portæ æneæ erant, & ob claritatem quam summam obtinuit in toto orbe, tota Chaldæa & Mesopotamia, Babylonia ab ea appellata fuit.

Babylonis descriptio.

Quod vidit Esaias.) scilicet in spiritu futurum. *Super monté caligino sum,*) periphrasis est Babylonis, similis illi, homo trium literarú, qua periphrasi furé significamus. Montem vocat propter fastum eius, alioquin Babylon in loco campestri sita erat. Addit caliginosum, propter magnam rerum in ea confusionem. Non minus eleganti periphrasi Hieremias eam montem pestiferum vocat. Ecce ego ad te mons pestifer ait Dominns, &c. & caput illud cum præcedenti diligenter legi debet, quia eiusdem est argumenti cum hoc cap.13. & sequenti. Simpliciter autem dixisset, super Babylonem.

Ierem. 51.

Leuate signum.) Quid signum significet expositum est cap.11. Est enim hic eadem vox apud Hebreos, quæ ibi, in die illa radix Iesse quæ stat in signum populorum. Sunt autem verba, hæc, leuate signum, non prophetæ, sed Domini, quasi classicum canentis, & euocãtis ad bellum Persas & Medos. Sésus est: Vos Persæ & Medi eleuate vexillum contra Babylonem. Vocula enim Hebræa על al, quã noster interpres vertit, super ambigua est ad super & contra, vt superius dictum est. *Exaltate vocem*) scilicet exhortando ad prælium, leuate manum, ad signum victoriæ, Et ingrediantur portas Babylonis duces Persarú & Medorum cum exercitu suo. Siquidem Cyrus rex Persarum, & Darius rex Medorum Babylonem ceperunt.

Suprà in principio secundi capitis.

Ego mandaui sanctificatis meis.) Sanctificatos vocat Persas & Medos, quomodo apud Hiere. Regem Nabuchodonosor vocat seruum suũ, & columbam suam, quia peculiariter illo vti proposuerat. Vox auté Hebręa קדש cadasch, modò sanctificare, modò pręparare significat. Atque posterioris modi vsus est sæpè in scriptura. Ierem.6. Sanctificate super eam bellum. Et rursus 12. Sanctifica eos in die occisionis. Et cap.51. Sanctificate super eam gentem. Quibus locis idem est quod (præparare) quomodo etiã ibi quidã interpretantur, priusquam exires de vulua sanctificaui te, sic hoc loco capitur. Mandaui sanctificatis, id est, præparatis à me.

Ierem. 50.

Et vocaui fortes, &c.) Tunc Dominus mandauit & vocauit quando inspirauit eis volũtatem pugnandi contra Babylonem: Quod ait fortes in ira mea, ostendit illos non suis viribus, sed Dei ira tam sublimis regni potentiam subuertisse. *Exultantes in gloria mea.*) id est, meo beneficio gloriosi sunt, & triumphos agunt.

Vox multitudinis in montibus quasi populorum frequentium, vox sonitus regum, gentium congregatarum. Dominus exercituum præcepit militiæ belli, venientibus de terra procul. A summitate cæli Dominus, & vasa furoris eius, vt disperdat omnem terram.

Vox multitudinis.) Medorum atque Persarum describit impetum, quod multis secum auxilijs cõgregatis, Domino illorum exercitum præcedente ad vastitatem veniunt Babylonis. *Regum gentium.*) Cyri scilicet & Darij & aliorum cum ipsis veniétium. *Dominus exercituum præcepit militiæ belli.*) id est, Medis & Persis rei bellicæ peritissimis.

A summitate, &c.) Pag. hoc modo distinguit: Dominus exercituum præcepit militiæ belli, venientibus de terra procul à summitate cæli. Deinde sequitur, Dominus, & vasa furoris eius. Et quòd ait, à summitate cæli siue ab extremo cæli, significat eos venisse à finibus terræ, quòd ibi videatur cælum terram tangere. Vasa furoris vocat Cyrum & Darium cum exercitibus ipsorum, quia per illos Dominus furorem suum implebit super Babylonem.

Vlulate quia prope est dies Domini, quasi vastitas à Domino veniet, propter hoc omnes manus dissoluentur, & omne cor hominis contabescet & cõteretur. Torsiones & dolores tenebũt, quasi partu rientes dolebunt. Vnusquisq; ad proximum suum stupebit, facies combustæ vultus eorum. *Naum. 2.a*

Vlulate quia prope est dies Domini.) Apostrophe est ad populum Chaldæorum, & hortatur propheta vt futura mala plangant, nec de ruina ciuitatis ambigant, cum Dominus vastator adueniat. Sed quomodo diem Domini prope esse dicit, cùm adhuc longè aberat nempe annis 178? Dicemus prophetá significare velle regnum Babylonicum non fore diuturnum pro potentia sua & magnitudine. Et centum septuaginta octo anni par ua quidem ætas est regni, licet longa ætas hominis sit.

Propter hoc omnes manus dissoluentur, & cæte.) Breuiter indicatur quòd tantum malorum pondus

pondus immineat, vt pugnatorum Babylonis manus ſoluantur, & cor pauore langueſcat, & in modum fœminarũ parturientium dolor torqueat viſcera, & vnuſquiſq; quærat auxilium alterius. Naturale eſt enim, vt imminentibus malis, alios plus ſapere putemus.

Torſiones, & cæt.) Mos eſt prophetæ, cùm ſignificare vult maximos terrores & anguſtias, phraſi hac vti: *Facies combuſta.*) Ad verbum eſt, flammatæ facies, vel facies, flammarum facies eorum. Senſus eſt: Cùm alioquin ſoleamus palleſcere metu, iſti Babylonij nimio terrore perculſi incredibili ardore inflammabuntur, tam inuſitatus erit timor.

ECce dies Domini veniet crudelis, & indignationis plenus, & iræ, furoriſque, ad ponẽdam terram in ſolitudinem, & peccatores eius conterẽdos de ea, quoniam ſtellæ cæli, & ſplendor earum non expandent lumen ſuum. Obtenebratus eſt ſol in ortu
Ezech. 32 *ſuo, & luna non ſplendebit in lumine ſuo. Et viſitabo ſuper orbes mala, & contra impios iniquitatem eorũ. Et requieſcere faciam ſuperbiam infidelium, & arrogantiam fortium humiliabo.*

AD ponendam terram, &c.) Notandum hîc eſt, quòd Cyrus & Darius non poſuerunt in ſolitudinem regnum Babylonicum, neq; etiam Alexander Magnus, qui idẽ regnum longo poſt tempore inuaſit. Poſt ſublatum verò è viuis Alexandrum ſcribit Strabo illud cœpiſſe in ſolitudinem poni: Hier. in fine comment. huius capitis dicit ſuo tempore necdum omninò in ſolitudinem poſitum, ſed mœnia adhuc ſupereſſe, & murorũ ambitu beſtias coerceri. Eſt igitur hoc loco difficultas non minima, quæ ab eruditis bifariam ſoluitur, & probabiliter, ita vt vtrum alteri præferas ignores. Quidam dicũt eſſe tranſitum à typo ad myſterium. Sicut enim Nabuchodonoſor rex Babylonis, typũ gerit diaboli: ita regnum ipſius typus eſt regni diaboli: & excidium Babylonis, tam perituri tandem orbis, quàm regni diaboli per Chriſtum excidium ſignificat. Quod ergo dicitur, Ad ponendam terram in ſolitudiné, exponunt iſti hoc modo: Ad abolendam ipſam faciem terræ conſuetam, quod erit in conſummatione ſeculi. Ad hoc modo interpretandũ adducti ſunt, quia mox ſequitur, Subuertetur ſicut Zodoma & Gomorra, ꝙ neq; in Daniele legimus factum, neq; in gentilibus hiſtorijs. Ab his diſſentit Hiero. putans ſine cauſa vehementer vrgente non eſſe diſcedendum à ſenſu hiſtorico, & locũ Hieron. quia inſignis eſt, duximus annotandum qui ſic habet ſuper illud, Et erit Babylon ciuitas illa glorioſa: Audiuimus Medos, audiuimus Babylonem, audiuimus inclytam in ſuperbia Chaldæorum. Nolumus intelligere quod fuit, & quęrimus audire quod nõ fuit: & hæc dicimus nõ quòd tropologicam intelligentiam condemnemus, ſed quod ſpiritualis interpretatio ſequi debeat ordinem hiſtoricum, quod plerique ignorantes lymphatico in ſcripturis vagantur errore. Vſq; in præſentem ergo diem prophetia Babylonis expletur. Senſus itaq; ſecundum Hiero. eſt: Non ſimul ponetur Babylon in ſolitudinem, ſed paulatim: ſub Cyro & Dario cœpit poni in ſolitudinem, & deinde ſub Alexandro Magno & ita paulatim.

Quoniam ſtellæ cæli.) Iſta faciunt pro priori ſententia, nam excedere videntur modum rei geſtæ. Hieron. in figuris verſatus dicit hyperbolen eſſe, vt ſignificentur terrores horribiles, quos patientibus omnia elementa triſtia videbuntur, etiam ipſæ ſtellæ quaſi tenebris obductæ: Atque hic videtur mos eſſe prophetæ, huiuſmodi hyperbolis plus quã hyperbolicis vti, cum ſignificare vult maximos terrores, quod idem faciunt & cæteri prophetæ. Ezechiel 32. Operiam cùm extinctus fueris cælos, & nigreſcere faciam ſtellas eius, &c. vbi de interitu regis Aegypti loquitur. Sic Iohel cap. 2. loquens de excidio Hieroſolymitano: Prope eſt dies tenebrarum & caliginis, ſol & luna obtenebrati ſunt. Quod non legimus factum, ſed ſignificatur excidium terribile, & terrores horribiles. Ex his locis videmus non eſſe vanum, quod annotat Hieronymus. Alia adhuc loca vide apud Moyſen Aegyptium capit. 3. 2. libri perplexorum, vbi etiam phyſicè explicat, quare aduerſa patiẽtibus omnia obtenebreſcãt. Videmus enim quòd cum accidit homini ſubita aliqua & magna tribulatio, obtenebrantur oculi eius adeò vt videre vix poſſit quia turbatur virtus viſibilis à fumo ſuſpiriorũ, qui aſcendit ad caput, & propter debilitatem viſus, præ fortitudine anguſtiæ, & propter retractioné partium animæ ad interiora, omnia videntur obſcura & obtenebrata. Contrarium accidit tempore lætitiæ, quoniam partes animæ tunc diffundũtur ad exteriora, & ſpiritus viſibilis eſt clarus adeò, vt homo putat omnia eſſe clariora & magis illuminata, quàm erant antea.

Quomodo calum aut lux dicatur obtenebrari aduerſa patientibus.

Et viſitabo ſuper orbis mala.) Quia orbem dixit, pertinere putant ad conſummationé ſeculi, & videtur pro priori ſententia facere: Hieronymus autem orbé intelligit prouinciȩ Babylonicæ, ſicut ſuprà, Vt diſperdet omnem terram. Idioma eſt enim ſcripturȩ, vt omnem terram ſignificet illius prouinciæ, de qua ſermo eſt.

PReciofior erit vir auro, & homo mundo obrizo. Super hoc cælum turbabo, & mouebitur terra de loco ſuo, propter indignationem Domini exercituum, & propter diẽ iræ furoris eius. Et erit quaſi damula fugiens, et quaſi ouis, et nõ erit qui congreget. Vnuſquiſq; ad populum ſuum conuertetur, et ſinguli ad

terram suam fugient. omnis qui inuentus fuerit, occidatur, & omnis qui superuenerit, cadet in gladio. Infantes eorū allidentur in oculis eorum, diripientur domus eorum, & vxores eorum violabuntur.

PRetiosior erit vir auro) Preciosum dixit pro raro, Sic Hier. Sensus est: Plurimi ex Babylonijs occidentur, & pauci euadét. In hac significatione ponitur 1. Regum 3 Preciosus erit sermo Domini, id est, rarus. Alij aliter exponunt, nec minus recte, videlicet vt propheta significet Medos & Persas ita sæuituros, vt nullo precio redimi patientur vitam Chaldæorum, etiam si aurum dent: corpora enim pluris facient quā aurum, pluris faciét vicisse & interemisse, quā aurum ab eis accepisse. Notandū hic quod pro generali vocabulo, auro, Hebręis est פז pas, quę vox aurū significat optimè purgatum, Hieron psalm. 71. vertit obrizum: Posuisti in capite eius coronam de obrizo, vbi nostra translatio habet de lapide preciofo. Eadem vox est 3. Regum 10. capit. Et vestiuit eum auro fuluo nimis, id est, auro aureo, id est, purgatissimo & maximi valoris. Pro obrizo Hebræis est אופר ophir. Est autem ophir insula Indiæ, ex qua aurum laudatissimum euehebatur. Quam vocem habemus 1. Paralyp. 29. Tria millia taléta de auro Ophir. Et Iob. 22. cap. Flumina Ophir, id est, auri Ophir. Et 1. Regum 22. vt iret in Ophir id est, in auro. Ab hac voce Hiero. putat dictum obrizum quasi dicas Ophirizum. De obrizo vide Plinium cap. 3. lib. 33. naturalis historiæ, vbi tradit obrizum aurum esse, quod sæpè igne exustum est & candefactum, quod in coctione non minuitur.

Super hoc cęlum turbabo.) Istud pertinere videtur ad consummationem sæculi, & facere propriori sententia. Rursus Hiero. fugit ad hyperbolen vt sensus prophetæ sit: Tanta erit indignatio Domini, vt si patiatur rerum natura, omnia illa elementa sensura sint indignationem Domini. Synecdochicōs per cælum & terram omnia intelliguntur elementa: vel eo sensu hoc accipe, quo supra de stellis, sole & luna exposuimus, quòd videlicet Babylonijs præ magnitudine malorum cęlum ruere videbitur, & terra fluctuare.

Et erit quasi damula fugiens) Significat Babylonicum & Chaldaicum populum, qui ita pauidus ad eruptionem Medorum Persarumque fugiet, quasi damula & ouis ad rugitum leonis & vlulatū lupi, nec habeat defensorem vel principem, cuius sequatur imperium.

Vnusquisque ad populum suum conuertetur.) Id est, omnes peregrini & alienigenæ, & qui nō fuerint genere Babylonij, aduenientibus hostibus, relicta Babylonia confugient ad suas prouincias. huiusmodi multi erant in regno & ciuitate Babylonis sicut nunc Antuerpiæ, Bruxellæ.

Omnis qui inuentus fuerit) scilicet in Babylonia, & qui nō fugerit occidetur, & si milites conductitij superuenerint eum, occidentur. *Infantes eorum*) Tanta erit hostium crudelitas vt nec innoxiæ parcant ætati.

ECce ego suscitabo super eos Medos, qui argentū non quærant, nec aurum velint, sed sagittis paruulos interficient, & lactātibus vteri non miserebuntur, & super filios non parcēt oculos eorum. Et erit Babylon illa ciuitas gloriosa in regnis inclyta, in superbia Chaldæorum subuersa, sicut subuertit Dominus Sodomā & Gomorrā. Non habitabitur vsque in finem, & non fundabitur vsque ad generationem & generationem. Genes. 19.

ECce ego suscitabo.) Ex hoc loco apertum est quos supra intellexerit, dum aiebat, Ego mandaui sanctificatis. *Qui argentum nō quærant*) Tantam describit Medorū Persarumq; sæuitiam, vt ardore sanguinis effundendi, aurum argentumque pro luto reputent. *Sed sagittis paruulos*) illos intelligit, qui adhuc in ventre matris latent, quos cum matre occident.

Et erit Babylon illa, &c.) Istud suprà expositum est ibi: Ad ponendam terram in solitudinem. Babylon quæ summam claritatē iam obtinet in toto orbe, & inter omnia mundi regna principatum, quam Chaldæi gloriam suam ducunt, magnificè de ea se iactantes propter latitudinem murorum, illa subuertetur sicut Sodoma & Gomorra.

NEc ponet ibi tentoria Arabs, nec pastores requiescent ibi, sed requiescent ibi bestiæ, & replebuntur domus eorum draconibus. Et habitabunt ibi struthiones, & pilosi saltabunt ibi, & respondebunt ibi vlulæ in ædibus eius, & syrenes in delubris voluptatis.

NEc ponet ibi tentoria Arabs.) In tantum erit Babylon vastata atque deserta, vt ne ad pascua quidem armentorum vtilis sit futura. In voce, Arabs, inprimis est Enallage numeri, Arabs pro Arabes. Deinde Synecdoche, per Arabes enim siue pastores Arabiæ, quo suis pastores intelligit. *Sed requiescent ibi bestiæ, &c.*) id est, accubabunt ibi bestiæ syluestres. Voce Hebræa, quæ hoc loco scripta est, alij omnes, præter Septuaginta interpretes, genera dæmonum intelligi volunt, vel phantasmatum. *Et replebuntur domus draconibus, &c.*) pro draconibus Hebræis est אוחים ohim, quæ vox monstrosi generis bestiam significat, sed quo apud Latinos appelletur nomine, vel cuius sit naturæ, nihil certi interpretes potuerunt inuenire. Vnde Symmachus reliquit verbum absque interpretatione dicens, & replebuntur domus eorum ohim, sicut & Ionathas Chaldæus, qui more Chaldæorum mutauit m, in n, dicens ohin.

Et habi-

Et habitabunt ibi struthiones & pilosi) id est, Fauni & Satyri, de quibus vide Pli. lib. 7. cap. 2. vbi scribit Satyros animalia esse quadrupedia humana effigie, rectè currentia, quæ vano errore delusa gentilitas pro dijs syluestribus coluit. *Et respondebunt ibi vlulæ)* Certis istis speciebus omne genus ferarum, synecdochicōs significat. sine figura dixisset: posthac Babylon erit locus omnis generis ferarum, & non hominum. Syrenes poëtæ monstra marina fingunt, ore & pubetenus virgines, reliqua corporis parte pisces. Hebræis autem est תנים thannim, quam vocē Hier. dæmones interpretatur aut dracones magnos, cristatos, & volantes. Sensus est: Delubra, in quibus hactenus coluerunt festa Veneris, illa iam erut habitacula ferarum. His omnibus propheta significare voluit maximam vastitatem.

CAPVT XIIII.



Rope est vt veniat tempus eius & dies eius non elongabuntur. Miserebitur enim Dominus Iacob, et eliget adhuc de Israel, et requiescere eos faciet super humum suā. Adiungetur aduena ad eos, & adhærebit domui Iacob. Et tenebunt eos populi, & adducēt eos in locum suum. Et possidebit eos domus Israel super terram Domini, in seruos & ancillas, & erit capiētes eos, qui se ceperant, & subijciet exactores suos.

P*rope est vt veniat tempus)* Versum hunc iungunt Hebræi capiti præcedenti, & caput hoc incipiunt ab eo loco. Miserebitur enim Dominus Iacob &c. Ipse enim Esaias non distixnit prophetiam suam per capita. Instare autem dicitur tempus, quo à Medis Persisq; capienda sit Babylon, quod quomodo intelligendum sit, expositum est in præcedenti cap. ibi: Vlulate &c.

Miserebitur enim Dominus Iacob.) Dicitur istud ad consolationem eorum, qui visuri erant vastitatem Hierusalem, & in captiuitatem abducendi erant. Sensus est: Quamuis abducemini in Babylonem captiui, & videbitur vobis sceptrū esse ablatum, non deijciamini, quia miserebitur vestri Dominus, & reducet vos in Iudæam, & restituet in pristinam libertatem. Significat autem tempus quo Cyrus Persarum rex captiuū populum Hierusalem redire permisit. Videte capite 1. Esdræ 1. lib.

Requiescere eos faciet) Hier. qui perpetuo retinet literam ad hūc modum exponit: Sicut paulatim Babylon vastata est, & in solitudinem redacta, sic requies hęc nō semel Iudęis tota continget, sed per interualla temporū. A morte enim Cyri, sub quo cœpit requies ista, vsque ad annum secundum regni Darij regis Persarum non contigit eis ædificare tēplum, propter finitimarum gentium insultus. Lege caput 4. 1. lib. Esdræ.

Adiungetur aduena ad eos) Et hic Hier. literam retinet, dicens, Multi exterarum gentium, vt Medi, Persæ, atque alij inuitati exemplo sanctæ vitæ Iudæorum, venient Hierusalem relinquentes idola. Verum quia istud factum non constat, simplicius est, si agnoscamus transitum à libertate temporali ad libertatem spiritualem, qua perpetua donauit nos Christus, cū visitatissimum sit prophetis miscere vtramq; libertatem, sicut & vtramque captiuitatem. Secundum hanc interpretationem, sensus est: Miserebitur Dominus Iacob, id est, liberabit Dominus populum Israel à miseria & seruitute peccati, & eliget ex eis reliquias quæ saluæ fient, & & securè eos habitare faciet in Ecclesia, cuius terrena Palestina typus erat, & multitudo gentium adiunget se eis in fide & religione.

Et tenebunt eos populi) Hic licet retinere literam, nam constat Iudæos reductos in locum suum. Eius quod dicit, Tenebunt eos populi, sensus est: Honorificè eos excipient, Nam rex Cyrus voluit eos venire in patriā suam, & literas commendatitias dedit eis ad principes, qui regno suo præerant.

Et possidebit eos domus Israel) id est, Babylonij qui hactenus Domini fuerunt Iudæorum, nunc eorum serui erunt: Et quia istud factū non legimus, Hier. synecdochicōs accipiendum dicit, vt totum intelligamus ex parte, videlicet, quòd tantæ postea fuerunt felicitatis, vt è diuersis per circuitum nationibus seruorum & ancillarum familiam sibi comparauerint, verū nimis extorta videtur hæc synecdoche.

Et erunt capientes eos qui, &c) Hier. ad Assueri tempora refert, quando Holoferne percusso, hostilis exercitus cæsus est ab Israel. Verum quia magnum dubium est, quando ea quæ in historia narrātur facta sint, an post ista, an quod verisimilius est ante captiuitatem hanc, idcirco simplicius videtur si omissa historia mysterium hic agnoscamus, cum dicitur, Et possidebit eos & cæ. vt sensus sit: Reges & principes submittent colla sua Ecclesiæ & obedient spirituali Israeli: Vt talis sit sensus, qualis est Esaiæ, vbi dicitur: Reges eorum ministrabunt tibi. *Infra 60. b* Et Tobiæ: Relinquent gentes idola sua &c. *Tobiæ 13. & 14.*

E*T erit in die illa cùm requiem dederit tibi Deus & à labore tuo, & à concussione tua, & à seruitute dura qua ante seruisti, sumes parabolam istam contra regem Babylonis, & dices: Quomodo cessauit exactor? quieuit tributum? Contriuit Dominus baculum impiorum, virgam dominantium, cædentem*

populos in indignatione, plaga insanabili, subijciëtem in furore gentes, & persequentem crudeliter.

E*T erit in die illa cum requiem dederit)* Sermo dirigitur ad Israelem, quòd postquã reuersus fuerit Ierusalem, & iugum seruitutis excusserit, recordetur potentiæ quondã Nabuchodonosor, & admiretur quomodo quondam Dominus victorque terrarum, & tribus cunctas depopulans contritus sit & redactus in nihilum.

Sumes parabolam istam, &c.) Qui agnoscunt hic clancularios transitus, pro se facere putant quod dicitur, Sumes parabolam. Si enim contra Nabuchodonosor sermo est, & simplex historię expositio, quomodo parabola dicitur, quæ nulli cõparatur? Verũ notandum quòd parabola, præter vulgaré significationem etiam fabulam significat. Sic psal. 68. Factus sum illis in parabolam, hoc est, in fabulam, vt me loco prouerbij vterentur. Et 2. Paral. Domum quam ædificaui tradam in parabolam, id est, in communem fabulam, vt celebris sit in ore hominũ. Et Iob 17. Posuit me in prouerbium vulgi. Omnib. his locis eadem vox est, apud Hebræos, quæ non solùm significat comparare, sed & multum in ore hominum conuersari. Sensus ergo est: Istud quod sequitur, Quomodo cessauit exactor &c. erit vobis tanquam fabula & loco prouerbij, & proinde illud frequenter in ore habebitis.

Parabolã etiam pro fabula accipi.

Psal. 68.

2. Para. 7.

C*Onquieuit & siluit omnis terra, gauisa est & exultauit, abietes quoque lætatæ sunt super te, & cedri libani. Ex quo dormisti, non ascendit qui succidat nos. infernus subter te conturbatus est, in occursum aduentus tui, suscitauit tibi gigantes. Omnes principes terræ surrexerunt de solijs suis, omnes principes nationum, vniuersi respondebunt, & dicent tibi: Et tu vulneratus es sicut & nos, & nostri similis effectus es. Detracta est ad inferos superbia tua, concidit cadauer tuum. Subter te sternetur tinea, & operimentum tuum erunt vermes.*

C*Onquieuit & siluit omnis terra.)* id est, post morté Nabuchodonosor, & Babylonici regni destructionem, omnis terra quæ antea erat turbarum, seditionis, & luctus plena quiescet à turbationibus & miserijs, omniq; bellandi studio liberata silebit. *Abietes quoq; lætatæ sunt, &c.)* Per nomina istarum arborum quæ inter cæteras maximè altæ sunt, duræ, & eximiæ, scriptura ferè designat Reges, Principes, & alios viros fortes. Sensus ergo est: Superato Rege Babylonis, ipsi quoque finitimi reges & principes gaudebunt. *Ex quo dormisti, &c.)* Quia dixerat, abietes & cedros perseuerat in metaphora, dicés succidat pro expugnet. Sensus est: Ex quo defunctus eris, nullus alius inueniri poterit, qui nos expugnet.

Infernus subter te conturbatus est.) Hieronymus hic agnoscit fictionem poëticam. Ait enim hæc emphaticõs & scenæ modo legẽda, non quòd facta sint, sed quia fieri potuerint. Sẽsus est: Manes ipsi solliciti sunt, dum studét tibi pro tua dignitate occurrere. Habent autem hæc amarulentam irrisionem, irridet enim superbiam Nabuchodonosor: Cicero in M. similem habet fictionem, sed rectior est hæc nostri prophetæ, qui toti defunctorum sodalitio vocem dat & artem. Gigantes consuetudine scripturarum dicuntur fortissimi viri, quos veteres vocabant heroes.

Qui dicantur gigantes in scriptura.

Et tu vulneratus es sicut nos, &c.) Pronomen (tu) emphasin habet, hoc sensu: Etiam tu qué semper robustum, inuictum, & quasi immortalem putabamus, infirmatus defunctusq; es, sicut & nos. Sermo (inquit Hiero.) potentium & principum terræ, quos suprà cedros & abietes appellàrat, ad Regem Babylonium apud Inferos constitutum dirigitur. Iam non dolemus nos fuisse succisos, cũ & tu eadem securi corrueris: omnis potétia tua, & in cælum eleuata superbia, ad terram deiecta est. Ergóne & tuum cadauer tineam patietur, & scatentium vermium multitudine operietur? Senties per mortem, hominis vilitatem, qui Dei in te potentiam præferebas. Iam subter te sternetur tinea, id est, putrifies in terra & eris esca vermibus sicut & cæteri. Istud imprimis aduertere debent illi, qui corpus suum ita souent tam delicatè enutriunt, vestibusque tam preciosis & supra modum exornant. Quid quæso isti aliud faciunt, quàm præparant vermibus postmodum lautam (vt sic dicam) mensam & pinguia pabula?

Q*Vomodo cecidisti de cælo Lucifer, qui manè oriebaris? Corruisti in terram qui vulnerabas gentes, qui dicebas in corde tuo: in cælum conscendam, supra astra Dei exaltabo solium meum, sedebo in monte testamenti, in lateribus aquilonis, ascendam super altitudinem nubium, similis ero Altissimo. Veruntamen in infernum detraheris, in profundum laci. Qui te viderint, ad te inclinabuntur, teq; prospicient. Nunquid iste est vir, qui conturbauit terrã? qui concußit regna, qui posuit orbẽ desertum, & vrbes eius destruxit, vinctis eius non aperuit carcerem?*

Q*Vomodo cecidisti de cælo Lucifer?)* Commentarij ferę omnes hunc locum interpretantur de principe dæmoniorum, cuius Nabuchodonosor typus erat: & ad principem dæmoniorum, pertinere vehementer probabile est, non solùm ex concordi expositione Patrum, quanquam hoc sit magnum argumentum, verùm etiam quia in pręcedẽtibus dæmonem hunc cogimur agnoscere, quemadmodum docet Hieronymus 6. lib. comment. Sed difficultas est, an ad literam, de diabolo oporteat hæc intelligere, an secundum spiritum & allegoriam: Et quòd secundum literã, ex eo videtur, quòd ea quæ

hic di-

hic dicuntur, minimè competant in Regem Babylonis, non enim ille de cælo cecidit. D. tamen Hierony. qui in figuris & tropis maximè versatus erat, hæc ad literam de rege Babylonis interpretatur, & ait esse antonomasian, & simpliciter dixisset propheta hoc modo, Quomodo cecidisti de cęlo Nabuchodonosor? sed maluit figuratè dicere, pro Nabuchodonosor nomine ꝓprio, Lucifer, qui manè oriebaris, ac si pro Carolo imperatore dicas solem Asiæ aut Europæ. *Lucifer.* Est enim Lucifer apud Hebræos nomen propriæ qualitatis, stellæ videlicet matutinæ, quæ Latinis Venus, Græcis φωσφόρος phosphoros dicitur. Hoc ergo nomine regem Nabuchodonosor significat, & ad eandem stellam alludit, cùm ait, De cælo cecidisti, quasi dicat: Tu eras clarissimus instar solis, aut lucidissimæ stellæ, sed more aliarum stellarum, quæ quandoque hominibus decidere videntur, cecidisti. Quod sequitur, Qui manè oriebaris, ad verbum in Hebræo est, fili auroræ vel diluculi: Quomodo Lucifer, qui filius es auroræ, cecidisti? Pertinent hæc omnia ad sigularē quandam claritatem.

Corruisti in terram, qui vulnerabas gentes) Qui transitum hic agnoscunt, gentes dicunt esse cæteros angelos, quib. Lucifer causa fuit ruinæ. Quæ expositio extorta videtur. *In cælum ascendam*) Hiero. dicit hyperbolem esse, & istud significari: Ego studebo efferre nomen meū & regnū meū quātum possum. Et quia frequens est in scripturis hyperbole, ideo probabile est quod dicit Hieron. *Et sedebo in monte testamenti*) Periphrasis est, aut ciuitatis Ierusalem, aut templi: & eiusdem rei periphrasis est quod sequitur, In lateribus Aquilonis. Simpliciter dixisset, sedebo in templo vel Ierusalem. Templum autem mons testamenti dicitur, quia ibi pacta Dei conseruabantur: & quia ipsum templum in loco editiori extructum erat, propterea mōtem appellat: & idem templum quia erat ad partem siue plagam Aquilonarem situm vocauit latera Aquilōis. Quam periphrasim mu-
Psal 47.a tuatus est ex psal. vbi propheta Dauid templum triplici periphrasi describit, dum ait: Mōs Syon ciuitas Regis magni, latera Aquilonis. His tribus idem significare vult propheta. *Ascendam super altitudinem nubium*) Hyperbole est, sicut supra, In cælum conscen-
Eze. 28.a dam. Et similis hyperbole est apud Ezech. vbi rex Tyrij de se ait: Deus ego sum. Et Pha-
Eze. 29.a rao rex Aegypti: Meus est fluuius, & ego feci meipsum. Vt sit sensus: vsq; adeo superbisti, vt abiecta omnis numinis reuerētia, vix mortalem te esse scias. Si cui non placet hæc hyperbole, ille dicat istud esse simile illi, quod
Act. 12.d est in Actis, vbi de Herode scribitur: Cui acclamabant, Dei vox est & non hominis: Et
2.Thess.2. ad Thess. 2. de Antechristo dicitur, quòd in templo Dei sedeat, ostendens se tanquam sit Deus. Vt simpliciter dixerit, Nabuchodonosor eo vesaniæ progressum fuisse, vt se Deū verè putarit.

Verumtamen ad infernum detraheris) Est antithesis: Pulchrè enim propheta opponit, summum imo, infernum cælo, latera Aquilonis lateribus laci. Nam Hebręi habent, In altera laci, vbi nos habemus: In profundum laci. Sensus est: Tu Nabuchodonosor studes te facere summū, Dominus Deus studet te facere infimum, & faciet.

Qui te viderint, ad te inclinabuntur) Sensus est: qui te viderint in Inferno & profundo laci positum, cupient aspicere qui sis, hoc est, qđ dicit, ad te inclinabuntur, & vbi propius te contemplati fuerint, dicent: *Nunquid iste est vir.*) Vox est insultantium & admirantium, quomodo vastator omnium iam ipse vastatus sit, atq; deiectus. Et (vt annotat Hieron.) idioma scripturæ est, nomine orbis non semper vniuersalem orbem, sed illas tantùm terræ partes significari, de quibus est sermo in materia subiecta.

Vinctis eius non aperuit carcerem) Impietatis & crudelitatis magnitudo exprimitur quasi dicat: Tam crudelis fuit & inhumanus, vt captiuos non solùm cathenis grauabat, sed & tenebrarum horrore miseros inuoluebat, adeò vt ne fenestellæ aperturā relinqueret ad refrigerium, imò proprium filium Euilmerodach cum alijs in carceribus captiuū detinuit.

OMnes reges gentiū vniuersi dormierunt in gloria, vnusquisq; in domo sua, tu autem proiectus es de sepulchro tuo quasi stirps inutilis, pollutus & obuolutus, cum his qui interfecti sunt gladio, & descenderunt ad fundamenta laci. Quasi cadauer putridū non habebis consortium, neq; cum eis in sepultura.

OMnes reges gentium, & cæt.) Est alia antithesis, sed obscura, in qua interpretanda omnes vtuntur fabula Iudæorum huiusmodi. Euilmerodach qui patre suo Nabuchodonosor viuente per septem annos inter bestias antè regnauerat, postquam ille restitutus est in regnum vsque ad mortem patris, cum Ioachim Rege Iudæ in vinculis fuit, quo mortuo cum rursus in regnum succederet, & non susciperetur à principibus, qui metuebant ne viueret, qui dicebatur extinctus. Quare filius vt fidem patris mortui faceret, aperuit sepulchrum, & cadauer eius vnco funibusque extraxit. Sensus itaque est: Reliquis regibus sepulchrum contigit gloriosum, & honorificè sepulti sunt, quisq; in sepulchro suo (hoc est, quod dicit, vir in domo sua, nam vir apud Hebræos est nomen distributiuum) tu autem proiectus es de sepulchro tuo, vnco extractus, inhumatusque relictus quasi stirps inutilis. Si itaque propriè loquutus est propheta, ta-

le aliquid accidit Nabuchodonosor, quale habent Iudæi: Si autem figuratus est sermo, longè certè petitus est. Si verò figuratè hic dicitur, quod apud Danielem simpliciter est fertur, tunc sensus erit iste: Credebas Nabuchodonosor te placida morte moriturum, & subiectis omnibus tranquillitate perfruiturum, sed hæc felicitas non continget tibi, viuus adhuc proijcieris à tuis, quod contigit illi propter melancholiam, in quam incidit. *Quasi stirps inutilis.*) Metaphora desumpta est à vinitorib⁹, qui stirpes inutiles abijciút. *Pollutus & obuolutus*) scilicet sanie aut sanguine ad instar eorum, qui confossi sunt gladio. Et pro eo, quod nos habemus, obuolutus & pollutus, in Hebræo ad verbum est, Vt vestimentum occisorum, qui confossi sunt gladio: Vnde certum est Hieronymū aliud exemplar habuisse, quàm nos hodie habemus. *Et descenderunt in profundum laci*) Id est, sepulchri vel inferni.

Dan. D.

Quasi cadauer putredinis, &c.) id est, non continget tibi sepultura, quæ multis regibus te inferioribus contigit. Illud (neq;) quod noster textus habet, non est in Hebræo, & omninò superfluum esse videtur, Hiero. tamen legit, vt patet ex li. 6. commen. si omittatur, multò clarior erit sensus.

TV enim terram tuam disperdidisti, tu populum tuum occidisti. Non vocabitur in aeternum semē pessimorum. Praeparate filios eius occisioni in iniquitate patrum eorum. Non consurgent nec hereditabunt terram, neq; implebunt faciem orbis ciuitatum. Et consurgam super eos, dicit Dominus exercituum, et perdam Babylonis nomen, & reliquias, & germen, & progeniem, dicit Dominus. Et ponam eam in possessionē ericij, & in paludes aquarum, & scopabo eam in scopa terens, dicit Dominus exercituum.

TV enim terram tuam disperdidisti.) Difficultas est, quomodo Nabuchodonosor terram suam disperdidit, & respondet Hieron. quòd merito superbiæ suæ disperdidit. Habet enim hoc modo: Antiquum Assyriorum regnum te multum superbiente & contra Deum eleuante ceruicem tuam, omninò destructum est: Si enim humiliter egisses, & sciuisses mensuram tuam, Assyrius & Babylonius hucusque regnarent. Septuaginta, verò non videntes quomodo disperdidit terram suam, & populum suum occidit, verterunt. Terram meam & populum meum. Secundū quos, sensus erit clarior: Terrā enim Iudæā, & populū Dei Israel, Nabuchodonosor interfecit & perdidit.

Non vocabitur in aeternum, &c.) Septuag. istud Semen pessimorum, legunt vt sit vocatiui casus, & finiatur ibi periodus, Nō vocabitur in æternum, & Semen pessimorum, iungatur cum sequentibus, videlicet, Præparate filios eius occisioni &c. Sensus est: Terra tua non versabitur amplius in ore hominum, neque populus tuus: putabas famam nominis tui fore immortalem, sed non erit immortalis. Si hoc modo legamus cum Septuag. difficile erit inuenire quis sit sensus sequentis periodi, nempe, Semen pessimorum, vel præparate filios, &c. Quare Hieron. magis placet, vt, Semen pessimorum sit nominatiui casus, & suppositū verbi vocabitur, & sensus clarior est. Omnes enim historiæ in hoc consentiūt, quod ocioso Balthasar nepote Nabuchodonosor, & succedente Dario in regnum Chaldæorum, nullus de stirpe Nabuchodonosor deinceps regnauerit. Hæc ergo scriptura prædicit, quod Babylon in tantam veniet vastitatem, vt etiam de semine regio nullus remanebit superstes, sed propter impietatem ad vnum omnes peribunt.

Neque implebunt, &c.) Orbem ciuitatum vocat propheta ditionem ciuitatibus plenam. Sensus est: Terra vestra Babylon, in qua plurimæ sunt ciuitates, manebit deserta, & non habitabitur à semine tuo Nabuchodonosor. Quod autem Hiero. transtulit, Non implebunt faciem orbis ciuitatum, in Hebræo pro ciuitatibus scriptum est verbum עָרִים arim quod vertere posimus, & aduersarios: Est eadem vox ambigua, significans vel ciuitates, vel hostes. Et in posteriori significatione accepit Pag. qui hoc modo vertit, Neq; implebūt faciē orbis inimicis, & sensus est: Nullus ex semine tuo, qui cupiat reparare regnum, aduersarius suscitabitur.

Et consurgam super eos dicit Dominus.) Notandum quod quoties loquitur scriptura de interitu Iudæorum, semper seruat reliquias, hic verò non seruantur illæ reliquiæ. *Perdam Babylonis nomen*) Id est, ego efficiam, vt Babylon non vocetur posthac regina regnorum. Per germen aūt significat filium proximum Nabuchodonosor, per progeniem verò nepotem. *Et ponam eam, &c.*) Per ericiū seu erinaceum (quod animal sic dicitur, quia spinis horret) omnes ferè bestiæ per Synecdochen intelliguntur. Sensus est: Efficiam vt Babylon posthac sit habitatio omnis generis ferarū. *Et scopabo eam, &c.*) Latini istud prouerbio efferunt, dicentes: Vel cum puluisculo, scilicet auferam, quo vtimur quoties omnia sic tolluntur, vt nihil maneat reliqui. Sensus est: Non relinquam in Babylone vel puluisculum intactum, sed omnia penitus euertam.

IVrauit Dominus exercituum dicens: Si non vt putaui, ita erit, & quomodo mente tractaui, sic eueniet, vt conterā Assyrium in terra mea, & in montibus meis conculcem eum, & auferetur ab eis iugum eius, & onus illius ab humero eorum tolletur. Hoc consilium quod cogitaui super omnem terram, & haec est manus extenta super vniuersas gentes. Dominus exercituum decreuit, & quis poterit infirmare? Et manus eius extenta, quis auertet eam?

Iura-

Iurauit Dominus exercituum, &c.) Hic finit prophetiam de Babylone, & quia post annos plurimos Babylon prius destruenda erat, idcirco vt fidem faciat Iudæis, aliud adiungit, quod mox erat euenturum, nempe de interitu exercitus Sennacherib. Dicit ergo: licut statui mox euertere Sennacherib cum exercitu suo: ita euertam & Nabuchodonosor cum populo suo: cùm ergo videritis illud fieri, certò credito & hoc euenturũ. Loquitur autem propheta de Deo hominũ more, qui ad confirmandam veritatem iuramentum adducunt. Et iuramentum huius est execratorium, subticetur enim peraposiopesin, dispeream, vel nõ sim Deus, aut simile aliquid. Sensus iste est: Si non, quemadmodum statui, deleuero exercitũ Sennacherib in terra Iudæa, quæ montosa est & cultui meo deputata, non habear à vobis Deus. *Et auferetur ab eis*) scilicet Hierosolymitanis iugum seruitutis, & onus Sẽnacherib, id est, pondus afflictionis. Historia hæc habetur 4. Regum 18. & seq.

Hoc consilium quod cogitaui.) Hoc quod dicit, Super omnem terram, quosdã inuitat ad trãsitum, & arbitrantur generalem esse cõtra totum orbem prophetiã, sed ex interpretatione Hiero. discimus, id non esse necesse. Quare hic omnem terram illius regionis intelligemus, de qua hic propriè sermo est, oẽm videlicet terram Assyriorum, & vniuersas gẽtes eis confœderatas. *Dominus exercituum decreuit*) scilicet internecione delere exercitum Sennacherib.

Et quis poterit infirmare) id est, quis poterit Dei decretum soluere aut irritum facere? *Et manus eius extenta*) id est, ad percutiendum parata est. *Et quis auertet eam?*) scilicet ne percutiat. Significat ꝓpheta quod quicquid à Domino decretum est semel, nullius virtute ꝓhiberi posse.

In anno, quo mortuus est Rex Achaz, factum est onus istud. Ne læteris Philistæa, omnis tu, quoniã cõminuta est virga percussoris tui. De radice enim colubri egredietur regulus, & semen eius absorbens volucrem. Et pascentur primogeniti pauperũ, & pauperes fiducialiter requiescent, & interire faciam in fame radicem tuam, & reliquias tuas interficiam.

In anno quo mortuus est rex Achaz, &c.) Sub quatuor Regibus, nempe Ozia, Ioathan, Achaz, & Ezechia prophetasse Esaiam in titulo huius libri demonstratum est. Et quæ primis quinq; capitibus scribuntur, prophetauit sub Ozia: quę sexto capite, sub Ioathã: quæ septimo & sequentibus vsq; ad præsentem locum, sub Achaz: Quæ verò ab hoc loco ad finem vsq; libri, sub Ezechia vaticinatus est, & nihil ad præcedentia pertinet, sed ex decem gentium oneribus secundum est, vtpote Palæstinorum siue Philistinorũ. Pro Palæstinis Septuaginta semper verterũt alienigenas, quod mirandum est, cùm alienigenæ nomen sit generale pertinens ad oẽs gentes exteras. Est autem Palæstina pars Syriæ eius quę circa Euphratem est celeberrima, & regionibus Iudææ coniunctissima, ita vt videatur vna regio Palæstina & terra duodecim tribuum.

Ne læteris omnis tu.) Si propheta simpliciter dixisset, ne læteris Philistæa siue Palæstina, quia percussus est Achaz vel Ozias, clarus fuisset sermo: nunc autem quia figuratè locutus est, dicens, Quoniam comminuta est virga percussoris tui, Alij Achaz intelligunt vt Hiero. Haymo & Thomas, alij Oziam siue totum regnum Israeliticum: Verùm de Achaz difficile est ostẽdere, quomodo percussor fuerit Palæstinæ, cùm neque in libris Regum, neq; Paralyp. huiusmodi quid legatur, imò à Palæstinis ipsum percussum esse constat. Quare probabiliter estimare videntur ij, qui per virgam percussoris Oziam significari volunt, de quo legimus 2. Paralyp. quòd Palæstinos percusserit. Sensus itaque est: Ne læteris vsque adeò Philistæa defuncto Ozia, qui vobis videtur fuisse coluber, id est, asper & crudelis, quia exurget alius illi similis, imò illum in malitia & crudelitate multum superans, nempe Ezechias, qui per regulum intelligitur. Facit itaque Oziam colubrum, & Ezechiam regulum, quę metaphora Hebræis gratiosa est, sumpta tamen à re non gratiosa. Sic Gene. 49. Fiat Dan coluber in via &c. & significatur fortitudo contra hostes. Sicut ergo regulus, qui alio nomine Basiliscus dicitur, in nocendo superat colubrum, non enim solo morsu, sed & visu afflatuq; interficit: Sic defuncto Ozia exurget alius illo multis modis nocentior, nempe Ezechias, qui ipsi in affligendo vix erit comparandus.

Et semen eius absorbens volucrem) id est, Quemadmodum nulla auis potest reguli cõspectũ illæsa transire, sed quàuis procul sit eius ore sorbetur: Ita & vos Philistæi ad conspectum regis Ezechiæ omnes peribitis. Pulchrè seruat metaphoram, quia illum regulum hunc colubrum nominarat, ore eius & spiritu dicit volucres deuorãdos, per quos Philistæos superbos intelligit.

Et pascentur primogeniti pauperum, &c.) Primogenitus in scriptura dicitur ille, non solum, qui primo loco natus est, sed & is, qui nobis maximè curæ est, & quem præ cæteris amamus. Sic Exodi, Filius meus primogenitus Israel, id est, quem ꝓ charissimo habeo. Sic Hieremiæ, Ephraim primogenitus meus est, id est, charissimus & in delitijs habitus. Item Genesis, Miserere plebi tuæ, super quam inuocatum est nomen tuum, & Israel quem coæquasti primogenito tuo. Iob mortem primogenitam dicit, pro morte acerbissima,

Quis dicatur primogenitus in scripturis.
Exod.4.
Hier. 31.
Gen.36.
Iob.18.

ſima, & quæ reliquas excedit. Hoc ſenſu di-
Pſal. 88. ctum eſt & illud: Ego primogenitum ponam illum, quod ipſemet Dauid interpretans ait,
Deut. 33. excelſum præ regibus terræ. Et illud Deut.
Coloſſ. 1. Primogeniti tauri, id eſt, præſtantiſsimi. A-
Apoc. 1. pud Paulum ad Coloſſenſes, & Ioannem in Apocalypſi Chriſtus dicitur primogenitus mortuorum, quaſi in hoc rerum miraculo primas tenens. Quo ſenſu & illa accipienda ſunt, Primogenitus in multis fratrib⁹, & primogenitus omnis creaturæ: Sic hoc loco primogeniti pauperum illi dicuntur, qui nō in diuitijs & potentia, ſed in vno Domino confidunt. Senſus itaq; eſt: Populus Chriſtianus humilis & verè pauper, id eſt, qui in vno Domino fiduciam habet, ſuauiter paſcetur in Eccleſia. Qui literam ſeruant, hoc modo interpretantur: Dum Palæſtini iſta patientur, Iudæi ſecura pace requieſcent, & ſuppetet illis omnium rerum copia, & abundè paſcentur. Verùm quia non legimus iſtud accidiſſe ſub Ezechia, veriſimilior eſt prior interpretatio, quæ hæc ad Chriſtum refert, quod & Iudæi faciunt.

Et interire faciam, &c.) Per figuras loquitur, ſed iſtud vult dicere, quòd populo Dei fiducialiter agente & in multa pace requieſcēte, radix, id eſt, virtus Philiſtæi ſiccetur, & omnes reliquiæ conſumentur.

VLula porta, clama ciuitas, proſtrata et Philiſtæa omnis. Ab aquilone enim fumus veniet, & non eſt qui effugiat agmen eius. Et quid reſpondebitur nuncijs gentis? Quia Dominus fundauit Sion, et in ipſa ſperabunt pauperes populi eius.

V*Lula porta*) In nomine porta, notatio eſt, Id eſt, vos primores ciuitatis, qui præeſtis iudicijs, quæ olim in portis exercebantur, vlulate. clama ciuitas, id eſt, vos plebei & reliquū ſine nomine vulgus clamate. *Ab Aquilone n. fum⁹ veniet.*) Philiſtęa ab Aqlone habet Hieruſalem & hinc quod dicit, Ab aquilone, idem eſt ac ſi dixiſſet: Ab Hieruſalem veniet Rex Ezechias, qui hoc vobis erit, qđ fumus eſt oculis, hoc eſt, vexabit vos & erit vobis multum moleſtus & nocens.

Et quid reſpondebitur nuncijs Gentis?) hoc eſt, Ethnicorum nuncijs de ſtatibus Paleſtinorum & Iudæorum interrogantibus? Vtri ſint potiores: Iudæíne an Palæſtini? quibus reſpondebitur quod ſequitur: *Quia Dominus fundauit Syon, & cæter.*) Iſtud ad literam non videtur poſſe intelligi de iſto tempore, ſed ſpiritualiter impletur hodie in Eccleſia, quam CHRISTVS fundauit ſuper firmam petram, & propterea inuicta perſtat, quantumuis ab omni parte concutiatur.

(*⁎*)

CAPVT XV.



Nus Moab. Quia nocte vaſtata eſt Ar, Moab conticuit, quia nocte vaſtatus eſt murus, Moab conticuit. Aſcendit domus, & Dibon, ad excelſa in planctum ſuper Nabo, & ſuper Medaba, Moab vlulabit. In cunctis capitibus eius caluitium, & omnis barba radetur. *Ezech. 7. e* *Hie. 48. f*

O*Nus Moab*) In præcedentibus capitibus multa ſunt de quibus controuerſia eſt, *Onus Moabitarum.* an ſecundum literam de re pręſenti interpretari oporteat, an ſecundum ſpiritum de regno Chriſti: In hoc verò capite nihil prorſus cōtrouerſię eſt, ſed omnia ad literam interpretari licet. Quo autem conſilio propheta iſta adiunxerit, quæ ad alienigenas pertinēt, & non ſolùm de Iudæis prophetiam ſuā ſcribit, dictum eſt capite 13. vbi etiam quid illa vox, onus, ſignificet, inter cætera explicatū *Moabitæ* eſt. Moabitæ autem, quorum vaſtitatem hic *vnde dicti.* prædicit, vt ex Geneſi diſcimus, à Moab filio *Gen. 19. c* Lot ex maiori filia nomen habent. Ditio eorum eſt in Arabia Petręa: ad mare mortuum, proximi ſunt tribui Gad, gens opulenta, vt patet ex Hieremia, & maximè infeſta Iudæis populo Dei: Quare & ipſe Deus ſemper maximè infeſtus fuit ipſis. In ſcripturis enim varia & multa extant iudicia odij Dei in Moabitas, apud omnes ferè prophetas, ita vt De⁹ in ipſis videtur oſtēdiſſe typum aliquem hominibus, quibus iraſcitur. Horum Metropolis erat Ar, quæ hodie ex Hebræo & Græco ſermone compoſita dicitur Areopolis, non vt pleriq; exiſtimant quod ἄρεος, id eſt, Martis ciuitas ſit. Quemadmodum autem 50. & 51. cap. Hieremiæ, eiuſdem ſunt argumenti cum 13. & 14. Eſaiæ, & illorum velut commētarij: Ita 48. Hieremiæ, eiuſdē eſt argumenti cum iſto & ſequenti Eſaiæ, & multò apertius explicat, quare diligenter legendum eſt.

Quia nocte vaſtata eſt Ar.) Addit ꝓpheta (nocte) vt faciat vaſtationem magis horribilem. *Moab conticuit*) id eſt, populus Moabitarum ſiluit, non audens rebellare. *Aſcendit domus*) Per partes explicat, quod in genere dixerat, & eſt duplex lectio hoc loco. Hieronymus domum, quæ Hebraicè dicitur בית baijt intelligit vt ſit nomen appellatiuæ qualitatis, & interpretatur de domo regia. Alij volunt eſſe nomen propriæ qualitats videlicet viri aut vrbis, ſicut Dibon, & legunt hoc modo: Aſcendit Baith & Dibon ad excelſa. Verùm in Hebræo præponitur ei ה he litera motificationis, quæ nominibus propriæ qualitatis non ita adiungi ſolet. Quare prior lectio videtur magis amplectenda. Per hoc autem ꝙ dicit,

dicit, Ad excelsa, templa significat in montibus extructa. Ad ea enim ascendebant metu hostium, ascendebant inquam plangẽtes vel ad plangendùm, vt deos sibi propitios & auxiliantes haberent.

Nabo. *Medaba.* *Super Nabo &c.*) Nabo & Medaba ciuitates nobiles sunt in Moab, de quarum euersione tota prouincia Moab vlulabat. Vel intelligi potest, quod in Nabo & in Medaba Moab vlulabit, vt propheta hic idem dicat quod antè: Ascendit ad excelsa in plẽctu. In Nabo enim erat Chamos idolum consecratũ, quod alio nomine Beelphegor appellatur. *In cunctis capitibus, &c.*) Apud antiquos barbæ capitisque rasura luctus indicium erat: Per hæc ergo quę hic dicũtur, luctus & mœroris magnitudo significatur.

IN triuijs eius accincti sunt sacco, super tecta eius, et in plateis eius omnis vlulatus descendit in fletũ. Clamabit Hesebon, et Eleale, vsq; Iasa audita est vox eorum. Super hoc expediti Moab vlulabunt, anima eius vlulabit sibi.

IN *triuijs*). i. in publicis locis accincti sunt sacco. *Super tecta eius*) Hoc loco est duplex lectio: Quędam enim exemplaria habẽt, hoc modo: Super tecta & in plateis eius omnis vlulatus &c. Exponunt autem commentarij hoc modo: Omne plangẽdi genus audietur in Moab, tam super tecta quæ ascenderunt, vt inde hostes conspiciant, quàm in plateis p quas fugient conspectis hostibus. Nonnulla exemplaria hoc modo legunt: Super tecta eius & in plateis eius omnis vlulatus, Et hoc modo est in Hebræo, & sic legit Hier. 6. lib. commen. & in 5. li. exponit, cuius verba sunt ista: Non erunt priuatæ lachrimæ: publicum luctum, publica lamẽta resonabunt: nec matronæ, nec virgines, nec ætas parua puerorũ, nec fracti senum gressus tenebuntur domibus, pudorem & imbecillitatem cap[illegible]tas extrema nescit. Familiare siquidem est Hebræis, quoties simpliciter omnes sine exceptione significare volunt, vt dicant sine adiuncto singulariter, omnis.

Descendet in fletum) Sensus potest esse iste, quod ascendent quidẽ excelsa ad plangendum, sed postquam ibi non inuenerint auxilium, descendent iterum in terram & ibi plorabunt. Vel hic est sensus, quod à lætitia descendent in fletum.

Esebon. *Eleale.* *Iasa.* *Clamauit Esebõ, &c.*) Esebon & Eleale nomina sunt ciuitatũ Moabiticæ prouinciæ, quẽadmodum & Iasa, quod oppidum mari mortuo imminet, vbi est, & terminus prouinciæ Moab. vult ergo significare propheta, quòd non solum in hac aut illa parte, sed vsque ad extremos prouincię terminos vlulat⁹ & fletus resonabũt. *Super hoc expediti, &c.*) Vox Hebrea חלוצי halutse armatõs significat, in qua significatiõe plus, quàm sexies ponitur Nu. 32. Sensus itaque est: Non solùm plebei & homines imbelles, sed ipsi quoque milites armis accincti eiulabunt, non ficte & ad ostentationem, sed reuera & quisq; in sinu suo vlulabit, atq; hoc est, quod dicit, Anima eius vlulabit sua sibi.

COr meum ad Moab clamabit, vectes eius vsq; ad Segor, vitulã cõternantem. Per ascensum enim Luith flẽs ascẽdet & in via Horonaim clamorẽ contritionis leuabunt. Aquæ enim Nemrim desertæ erũt, quia aruit herba, defecit germẽ, viror eis interijt.

COr meũ ad Moab clamabit) Loquitr istud propheta cõpatientis affectu, hoc sensu: Reuera & ex animo doleo vices eorũ, quamuis hostes sint, tanta est illorum calamitas. *Vectes eius, & cæt.*) Intelligenda est hic coniunctio causalis (quia) vel (propterea, quòd) aut simile aliquid. Nam istud causa est, quare vel etiam hostis condolere queat. Per vectes Hiero. metaphorice intelligit robur, hoc sensu: Doleo vices eorum, quia robur totius regni vsq; ad extremos terminos cessit. Nam Segor (quæ erat vna ex quinq; ciuitatib quas delere statuerat Dominus) sita erat in finibus Moabitarũ, diuidens ab eis terram Phylistijm. Quod sequitur, Vitulã conternantem, per appositionem additur, hoc sensu: Vectes eius vsque ad Segor, quæ est vitula conternans. Et conternantẽ dixit Hier. pro trienni, non Latinè sed more Hebręorũ, pro quo nonnulla exemplaria habent consternantem, sed deprauatè, quod patet ex cõment. Hierony. & ex Græcis Hebræisque exemplaribus. Nam Græcè est τριετίζουσαν quasi dicas triennizantem. id est, accedentem ad trimatum. Hac autem ætate vituli robustissimi sunt & petulantissimi sicut & homo ætatis suę anno 20. Atque ita obiter propheta notat ciuitatem Segor, quæ prius paruula erat & modica, tempore suo factam validam & potentem, & ad modum vituli triennis lasciuam. De Segor vide Hieron. 3. li. Hebr. quæst. De metaphora vectis plenius dicetur cap. 27. *Segor.*

Per ascensum, &c) Sensus est: Per clinum itineris quod ducit ad Assyrios, populus Moabitarum flens ascendet: & significatur captiuitas. *Et in via, & cæt.*) Non est hic mentio de contritione, quam assumunt pęnitentes, sed clamorẽ contritionis vocat, qualis est illius, qui simpliciter dolet ruina oppressus, qui vtique miserabilis est: Hoc enim propriè significat conteri. Sensus est: In via Oronayn, per quam ducentur captiui, miserabiles edent voces, & in altum extollent clamores. Luith autem & Oronayn nomina sunt ciuitatum vel locorum in Moab, quæ deserunt transmigrantes. *Luith.* *Oronayn.*

Aquæ enim Nemrim) Nemrim oppidum est super mare mortuum situm per quod significare voluit propheta, non tam ipsas aquas Nemrim, quàm totius ciuitatis statum, sicut *Nemrim.*

supra

bis esse formidabiles, futurum est, vt iterũ incipiũt esse formidabiles, & cogemini principes Israël denuò agnoscere, & antiquum tributum soluere.

Agnum.) Enallage numeri est, pro agnis. *Dominatorem.*) Exponunt Hebræi Dominatori, id est, (secundum Rabbi Salomon) Regi Israel, secundum alios, Regi Iuda. Nam vt dicunt subiugatis per Salmanasar decem tribubus: tributum hoc pendebant regi Iuda.

De petra deserti.) Secundum quosdam periphrasis est totius regionis Moabiticæ, quæ est in Arabia Petræa: Secundum alios verò, certæ alicuius ciuitatis, quã quia nominare nequeunt, prior expositio verisimilior videtur. Et est periphrasis valde accommoda, eò quòd tota illa regio petrosa sit, & propter rupes etiam deserta. Secundum quos ergo sensus iste est: Vos Moabitæ mittite dominatori terræ Regi Ezechiæ ex regione vestra agnos tributarios. Hier. qui de Christo interpretatur, Petrã deserti, periphrasin esse dicit Ruth Moabitidis, quæ marito spoliata de Booz genuit Obeth, & de Obeth Iesse, & de Iesse Dauid, & de Dauid Christũ: Quam petram desertam dici voluit, quia gentilis erat, & à cultu veri Dei deserta atq; aliena. Hugo Cardinalis qui & ipse mysterium cognouit, periphrasin esse dicit virginis Mariæ, quam ob aliam causam petram deserti appellari dicit, nimirũ quòd verè desertus, id est, omni humano auxilio destitutus ad tutum eam habeat refugium. Lyra putat esse periphrasin certæ ciuitatis, vnde Ruth oriunda erat.

Ad montem filia Sion.) Secundum Hier. periphrasis est Ierusalem, quæ super montem Sion fundata ex eo veluti nasci videbatur, vnde & filia eius appellatur. Secundum Lyram verò, qui refert sententiam Rabbi Solomonis, periphrasis est Samariæ, quæ erat Metropolis regni Israel: & mons dicitur, qa erat ædificata super montem Somer, vnde & nomen habet, vt Samaria dicatur, quemadmodũ scribitur. 3. Reg. cap. 16. Hactenus de primo versiculo, & cũ absq; vrgente necessitate non sit discedendum à litera, expositio Rabbi Salomonis non minùs probabilis videtur quàm Hiero. Et quòd Thom. dicit eam extortam esse, nunquã puto dixisset, si vidisset Esaiam Hebraicè scriptũ, sed extorta est, si spectemus nostrum textũ, & exponamus quemadmodum Hug. Card. exponit, videlicet hoc modo: Emitte agnum dominatorem terræ, id est (vt ipse ait secundũ phrasim Hebræam) ad dominatorẽ terræ, vel emitte agnum dominatorem terræ, id est, agnum qui est iudicium dominij terræ, quod Iudæi habent in Moabitas.

Et erit sicut auis fugiens, &c.) Secundum Hieron. redit propheta ad ordinem historiæ, & per filios Moab, villæ & vrbes Moab intelliguntur, & deinde per vrbes, vicos, & villas, metonomicῶs earum inhabitatores: de qua phrasi dictum est ca. 3. ibi: Eò ꝙ eleuatę sunt filiæ Syon &c. Posſimus etiam dicere, quòd filias Moab posuerit pro ipsis Moabitis, eo modo loquendi, quo Græci dicũt: Filij medicorum pro ipsis medicis: de qua phrasi etiam dictum est cap. 5. ibi: Vinea facta est dilecto meo &c. Dixit autem in fœminino genere filias, & non filios, vt notaret eos timiditatis. Arnon fluuius est, qui terminat Amorrheos & Moabitas. Per hoc autẽ quod *Arnon.*
dicit, In transcensu Arnon, captiuitatem significat, hoc sensu: Vos Moabitæ captiui ducemini trans fluuium Arnon in Babylonem & exteras nationes, nec hoc vobis dabitur, vt vsque vna viuatis, sed per varia loca dispergemini, non secus, quàm pulli auium de nido auolantes disperguntur. Significatur itaq; hoc versu captiuitas, transmigratio & dispersio Moabitarum.

INi consilium, coge consilium, pone quasi noctẽ vmbram tuam in meridie. Absconde fugientes, & vagos ne prodas. Habitabunt apud te profugi mei. Moab esto latibulum eorum à facie vastatoris.

I*Ni consilium, &ca.*) Putant quidam esse ironiam. Sensus est: Maturè delibera, quomodo extricabis te à malis imminentib. Alij simpliciter accipiunt vt vox sit prophetæ sanum dantis consilium, quo se possunt liberare, atq; hæc mala euadere. Sic Hier. quem ferè omnes sequũtur: Vis inquit saluus esse, & misericordiam Dei promereri, fac misericordiam cum populo. *Pone quasi noctem, &ca.*) Scriptura quoties significare vult medium diei æstum, aut mediam molestiam, quã patimur in medijs malis constituti, quæ nec euadere nec declinare posſimus, dicit meridiem. Sensus itaq; est: Cùm videris Israelitas clade aliqua affectos, aut multis malis defatigatos ad te confugere, suscipe eos, præbe eis tecta, & defende illos, atq; hoc est, quod ait, pone vmbram tuam in meridie: quòd autem addit, quasi noctem, idem valet ac si dicat, vmbram densiſsimam, hoc est, susceptio tua atque defensio sit copiosa ac liberalis. Hier. aliter exponit, hoc modo: In meridie, id est, clara luce & in aperta fuga populi mei tu quasi nox & vmbra esto. Et exponẽs propheta quod obscuriùs dixerat, subijcit: *Absconde fugientes, & vagos ne prodas: habitabunt*) id est, habitent apud te profugi mei, scilicet populus Israel. Futurum enim tempus apud Hebræos nonnihil potentialitatis habet.

FInitus est enim puluis, consummatus est miser, defecit qui conculcabat terram. Et præparabitur in misericordia solium, & sedebit super eum in ve- *Hier. 48.*
ritate in tabernaculo Dauid iudicans & quærens iu-

dicium, & velociter reddens quod iustum est.

F*Initus est puluis*) Scriptura cùm significare vult ingentem militum vel etiam aliarũ rerum multitudinẽ, vtitur nomine puluis. Iubet itaque propheta Moabitas securos esse, & sine metu suscipere filios Israel ad se cõ fugientes, nec eis quicquã mali ob eam causam metuendũ quia finitus est puluis, id est, Futurum est, vt exercitus Sennacherib, qui tanquam puluis terræ innumerabilis est, citò consumatur. Quæ historia describitur 4. Reg. cap. 19. *Consummatus est miser.*) Miserũ intelligit Sennacherib, qui miser dicitur eo modo loquendi, quo apud Horatium mors dicitur pallida, quia videlicet pallidos facit. Et vox Hebræa שד schod quæ hoc loco ponitur, inimicum significat, hostem & vastatorem.

Quid nomine pulueris in scriptura significetur.

Et præparabitur, &c.) Videtur hoc loco esse transitus ad regnum Christi, & de eo expositores Latini ferè interpretantur: Et licet multa similia scripturæ loca ad trãsitum inuitent, Hebræi tamen seruant contextum literæ, & seruandus est quãdo salua fide licet. Sensus est: Quamuis vobis Moabitis videatur ciuitas Ierusalem tam penitùs desperata, & non dubitatis quidem quin eam euersurus sit Sennacherib, minimè tamen euertet, sed vetus solium regni Iuda præparabitur & corroborabitur in misericordia: Mirabili enim Dei misericordia, cæteris Iudeæ vrbib. euersis, Ierusalem liberata est.

Et sedebit super eum) Sensus est: Fugato Assyrio Ezechias regnabit super Iudam, & retinebit solium Dauid, & subiectum sibi populum iudicabit in veritate, id est, in iudicio non accipiet personam, neq; secundũ faciem iudicabit, sed ex æquitate. Veritas hoc loco opponitur acceptioni personarum. *Dauid*) Memoria Dauid quia Iudæis grata erat, sancta & iucunda, propterea eam hoc loco inserit propheta. *Quærens iudicium*) Sensus est: Studiose dabit operam iuri, vt iustè & ex æquitate iudicet. *Velociter reddens quod iustum est.*) Id est, In iudicijs dicendis non erit procrastinator, neque in longum differet, sed sine mora iudicabit, & suum curabit cuique reddi.

A*Vdiuimus superbiam Moab, superbus est valde. Superbia eius & arrogantia eius, & indignatio eius, plus quam fortitudo eius. Idcirco vlulabit Moab ob Moab, vniuersus vlulabit. His qui lætantur super muros cocti lateris, loquimini plagas suas, quoniam suburbana Hesebon deserta sunt. Et vineam Sabama Domini gentium exciderunt. Flagella eius vsque ad Iazer peruenerunt, errauerunt in deserto, propagines eius relictæ sunt, transierunt mare.*

Hier. 48.

A*Vdiuimus superbiam Moab, &c.*) Moabitæ quia sanum consiliũ prophetæ de profugis Israel suscipiendis contemnebant, confidentes in munitionibus suis: idcirco reuertitur propheta ad id quod cœperat, & prædicit mala super eos ventura: *idcirco*) id est, propter hãc superbiam. *Vlulabit Moab ob Moab*) id est, alter ad alterum, populus vnius ciuitatis ad populum alterius ciuitatis. *Vniuersus vlulabit*) id est, nemo immunis erit à lamentatione propter mala infligenda. Hoc obseruandum est, quòd superbiam sequitur comminatio.

His qui lætantur &c.) Cõmemorat propheta muros cocti lateris tanquã inusitatum, quẽadmodum Hieremias & alij prophetæ, atq; his freti Moabitæ superbiebant. Sensus est: Annunciate Moabitis calamitates imminentes, & dicite eis, quòd muri illi ex coctis lateribus extructi, in quibus iam gloriantur & omnem salutis spem collocant, nihil ipsis proderunt. Suburbana dicuntur vici & villæ ciuitatibus adhærentes. Hesebon autem & Sabama ciuitates propinquæ sunt, & inter eas ait Hier. vix quingenti sunt passus. Illa inquit suburbana & ciuitates à suis habitatoribus deserta sunt. In voce (vinea) metaphora est: sumitur enim pro toto terræ tractu, qui est in agris arandis. Sensus est: Sennacherib & qui cum eo venerunt principes exciderunt omnes agros fructiferos. vel in eadem voce potest esse synecdoche, vt in vinea intelligantur omnia alta excisa

Flagella eius vsque ad Iazer.) Iazer est vrbs quam extruxerunt filij Gad in nouissimo fine Moabitarum. Flagella vineæ sunt instrumenta seu clauiculi quibus vitis se retinet ne cadat: Hoc autem loco per flagella, propagines vitis intelliguntur, & est huius loci duplex expositio. Hiero. autem allegoricè significari putat fugam & captiuitatem populi. Per flagella enim seu vitis propagines intelligit populum Sabama, & per hoc quod dicitur, Vsq; ad Iazer peruenerunt & errauerunt, fugã significari arbitratur: captiuitatem verò cùm dicitur, Transierunt mare, id est, flumen Euphratem, per quod ducti sunt captiui in Babylonem. Alij verò putant per hæc aliquid læti significari, & alludi ad vineam latissimè se spargentem & luxuriantẽ, & per multas ambages nexusq; longè lateq; errantem, quod agricolis gratissimum est. Atq; secundum hos sensus est: Ciuitas Sabama aliquando potens fuit & opulenta, sed iã derelinquetur. Verùm expositio Hier. probabilior videtur: non enim sic luxuriari solent vites, vt vltra mare propagines eius sese extenderent.

Iazer.

S*Vper hoc plorabo in fletu Iazer, & vineam Sabama, inebriabo te lachryma mea Hesebon, & Eleale quoniam super vindemiam tuam, & super messem tuam, vox calcantium irruit, Et auferetur lætitia, & exultatio e Carmelo: & in vineis non exultabit neque iubilabit, Vinum in torcularibus non calcabit qui calcare consueuerat, vocẽ calcantiũ abstuli, Super*

hoc

hoc venter meus ad Moab, quasi cithara sonabit: & viscera mea ad murum cocti lateris.

SVper hoc plorabo,&c.) Dolet propheta vices Moabitarum, & magnitudinem vastitatis eorum, lachrymarum multitudine contestatur, cum ait, Inebriabo te lachryma mea, id est, vbertim lachrymabor & deflebo vices tuas miserabiles. *Vox calcantium irruit.*) id est, hostium exercitus irruit, ipsi videlicet Assyrij & Chaldæi, messem, vindemiam & omnia vastantes. Lege 48. caput Hierem. vbi totum hoc caput ferè exponitur.

Carmelus. *Et auferetur lætitia,&c.*) Carmelus mons est opimus atq; nemorosus iuxta Ptolomaidē mari imminens, vbi Helias flexis genib. plu-

3. Reg. 18. uiam à Domino impetrauit. Quare autem hoc loco illius meminerit propheta, cū non sit situs in toto isto tractu terræ Moabitarū, breui commentario docet Hier. Idioma inquit scripturarum est, vt semper Carmelo monti multum pingui & nemoroso fertilitatem & abundantiam comparet. Sensus ergo est: Auferetur lætitia ab vberrima regione Moabitarum. *Et in vineis nō exultabit neque iubilabit.*) supple prior vindemiator, id est colonus prouinciæ Moabiticæ. *Vocem calcantium abstuli.*) Hoc Ieremias ait alijs verbis:

Iere. 48. f Nequaquam calcator vuæ solitum celeuma cantabit, sed vbiq; hostilis vastitas & hostiū orietur clamor.

Super hoc venter meus,&c.) Est vox prophetę ex animo dolentis de contritione Moab: Super hoc ait, id est, super destructione Moab venter meus nimio dolore commotus tanquam cithara resonabit, & sonitum edet. Ita enim natura nobis comparatum est, vt in maximis doloribus & angustijs venter noster commoueri & crepare soleat. Quod ergo dicit propheta, tale est: Verè & ingenuè doleo desolationem vestram: quod sequitur, eundem ferè habet sensum, Et viscera mea ad destructionem murorum cocti lateris turbabuntur & quasi resonabunt, hoc est, non fictas lachrymas plorabo, sed veras & ex intimis visceribus profectas.

Et erit cùm apparuerit,&c.) Sensus est: In quo posuistis primum vestrum præsidium, hoc vobis non opitulabitur: putastis quòd fugiēdo ad idola vestra, possetis ab Assyrijs liberari, sed fallimini, non ita continget: Verùm quum loca vestra sacra māgno cum labore & fatigatione accesseritis ad orandum, & Deorum vestrorum opem implorādum, non valebitis orare propter subitū hostium impetum qui vos oppriment.

Duplex acceptio il lius particulæ ex tunc. *Hoc verbum quod loquutus est Dominus,&cæte.*) Hic est epilogus totius tractatus, qui cœpit cap. 15. & notandum est duplicem esse vsum huius particulæ, Ex tunc. Interdū enim vsurpatur pro æternitate, vt In psal. Parata sedes tua ex tunc, id est, ab æterno. Interdum verò pro certo tempore præterito. Sic capitur huius prophetæ cap. 44. 45. & 48. & commentarij hoc loco ferè accipiunt in posteriori significatione.

In tribus annis, &c.) Istud Hebraicè dictum est, pro intra spacium triū annorum, & notādum quòd annorum seu dierum mercenarij frequens est mentio in scripturis, & præcipuè apud S. Iob, qui hac phrasi multū delectatur, & dupliciter accipitur. Interdum enim significat ærumnas, & vitā duram molestijs laboribusq; plenam, quam citissimè finire cupimus: Sic sumitur Iob. 7. Militia est vita hominis super terram, & sicut dies mercenarij, dies eius. Quo loco dies mercenarij, non aliud sunt, quàm dies miseriarum pleni. Interdum significat certum & statutū tempus: Sic capitur Iob. 14. Recede paululū ab eo, donec optata veniat sicut mercenarij dies eius. Vtraque metaphora sumpta est à mercenarijs, eò quòd eorum dura est conditio & seruitus molesta, quique ea hora, qua possunt discedere, discedunt, nihilque morantur. In posteriori significatiōe accipitur hoc loco, & sensus est: Ego trib. annis adhuc patiar extrahi gloriam Moab, sed non diutius, nō magis, quàm anni mercenarij extrahuntur, qui finitis suæ cōductionis annis statim recedunt. Similis omninò phrasis est ca. 21. Adhuc in vno anno &c. Duplex acceptio huius particula, annus seu dies mercenarij.

Et relinquetur in eo sicut racemus, &c.) Sensus est: Quam pauci sunt racemi, qui remanent in vite post vindemiam, tam pauci remanebunt in Moab, qui nunc gloriatur in multitudine populi.

CAPVT XVII.



Nus Damasci. Ecce Damascus desinet esse ciuitas: et erit sicut aceruus lapidū in ruina, Derelictæ ciuitates Aroer gregib. erunt: & requiescent ibi, et non erit qui exterreat, E cessabit adiutoriū ab Ephraim, et regnū à Damasco: & reliquia Syriæ sicut gloria filiorum Israel erunt, dicit Dominus exercituum.

Onus Damasci. ONus Damasci.) Damascus, vt patet ex 7. capite huius prophetæ, metropolis est Syriæ, quæ quia semper auxilium decem tribubus contra Iudam præbuit, quemadmodum in lib. Regum, & Paralip. narrat historia, etiam ipsis vastitatem ab Assyrijs imminere prædicit.

Ecce Damascus desinet esse ciuitas,&c.) Nō quidem in æternum desinet esse ciuitas, sed solùm ad tempus. Assyrij enim euerterūt quidem hanc vrbem, sed sub Ptolomæo Rege rursus ædificata est & in pristinum statum restituta. *Et erit sicut aceruus lapidum.*) Id est, in tantum vastabitur ciuitas ista, vt pristinæ po

tentiæ veſtigia in ruinarū magnitudine vix demonſtrentur.

Derelictæ ciuitates Aroer,&c.) Aroer hoc loco nomen eſt non ciuitatis,quę in Iudęa eſt,ſed regionis in regno Syriæ. *Et requieſcent ibi.*) Id eſt,in medijs ciuitatibus Aroer accubabunt greges,& tanta erit ſolitudo, vt non inuenia tur qui exterreat.

Et ceſſabit adiutorium ab Ephraim, &c. Id eſt, Decem tribus quæ ſemper ſolent confugere ad Damaſcum pro ſuppetijs aduerſus duas tribus,non vltra confugient,ſed confugium hoc & adiutorium ceſſabit, quia regnū Damaſci ceſſabit atq; euertetur penitùs, atque hoc eſt,quod ſequitur:Et regnū à Damaſco, ſcilicet ceſſabit,& ſicut populus Iſrael in captiuitatem ducetur, ſic & populus Syriæ: & quàm pauci ex filijs Iſrael relinquentur in terra Samarię,tam pauci ex Syrijs relinquētur in Syria:& quam illi erūt ignobiles,tam erunt ignobiles & iſti. Gloriam autem pro ignominia dixit per ironiam:hoc autem fiet quia Dominus loquutus eſt, cuius verba irrita eſſe non poſſunt.

ET erit in die illa,attenuabitur gloria Iacob,et pinguedo carnis eius emarceſcet. Et erit ſicut congregans in meſſe,quod reſtiterit, & brachium eius ſpicas leget, Et erit ſicut quærens ſpicas,in valle Raphā & relinquetur in eo ſicut racemus:& ſicut excuſſio oleæ duarum aut trium oliuarum, in ſummitate rami: ſiue quatuor, aut quinque in cacuminibus eius fructus eius,dicit Dominus Deus Iſrael.

ATtenuabitur gloria Iacob.) Id eſt, decem tribuum,quarum gloria erat Syria & Damaſcus:In illis enim gloriabantur. *Et pinguedo eius.*)id eſt, fortitudo eius marceſcet: De cuius vocis ſignificatione dictum eſt ſuprà cap.10.cum dicitur:Et in pinguib. eius mittet tenuitatem.

Et erit ſicut congregans,&c.) Senſus eſt: Damaſceni vel filij Iſraël erunt, quales vulgo eſſe ſolent,qui ſpicas legunt poſt terga metentium,hoc eſt,tam miſeri erunt & pauperes. Hiero.exponit hoc modo: Tam pauci remanebunt in Damaſco, quàm ſolent poſt meſſores paucæ remanere ſpicæ,quas in valle Raphaim latiſsima & potētiſsima pauperes quærere ſolent. Secundum quem tres à propheta hoc loco adducuntur ſimilitudines,& ſunt quaſi bucolicæ, quarum primam nunc explicuimus. Secunda hæc eſt: *Et relinquetur in eo racemus.*) Senſus eſt: Quam pauci racemi & quam paucæ vuæ fallere ſolent oculos vindeminatoris, & ſic præteriri: tam pauci futuri ſunt Damaſceni ſeu filij Iſrael. Eadem ſimilitudo ponitur in fine præcedētis capitis. Tertia eſt: *Et ſicut excuſſio oleæ, &c.*) Senſus eſt:quā paucæ oleæ relinquūtur à colligente in ſummitate oliuæ, ad quas non ita pertingere poteſt,tam pauci iſti futuri ſunt. Nomen oleæ & oliuæ Latini nunc pro arbore,nunc pro fructu vſurpant:Hebræis diuerſa ſunt vocabula,& quod priori loco ponitur non fructum ſignificat,vt ferè Latini exponunt,ſed arborem: Eſt enim Hebraicè זית zayth. Quod verò poſteriori loco ponitur, fructum ſignificat:Eſt.n. גרגרים gargerim quæ vox granū vel ſemen aut fructum arboris non oliuæ tantū,ſed cuiuſuis plantę ſignificat. Hic proprietas vocabuli,excutere, obſeruāda eſt ex alijs ſcripturæ locis. Deut.24. Si fruges collegeris oliuarum,quicquid remānſerit in arboribus, non reuerteris vt colligas. Vbi ad verbum in Hebræo eſt, ſi excuſſeris oleam tuam,ramos poſt te iterum non excucies. Ex quo loco diſcimus,quòd excu- *Excutere* tere oleam idem ſit,quod legere oleas ſiue *oleam idē* oliuas ex arbore. In eadem ſignificatione po- *eſſe quod* nitur Eſa.24. Quomodo ſi paucæ oliuę,quę *legere o-* remanſerunt,excutiantur ex olea. Et quod *leas.* ad lectionem attinet, notandum quòd poſt, Quatuor aut quinq;,nō ſit faciendū comma. Nam iſte eſt ſenſus: Sicut excuſſa olea duo vel tres,aut certè quatuor vel quinque fructus relinquuntur in ſummitate ramorū: ita pauci relinquentur & erunt immunes ab occiſione & captiuitate.

IN die illa inclinabitur homo ad factorem ſuum & oculi eius ad ſanctum Iſrael reſpicient, & non inclinabitur ad altaria,quæ fecerunt manus eius & quæ operati ſunt digiti eius,nō reſpicient lucos, & delubra.

IN die illa inclinabitur homo.&c. Iſtud ad conuerſionem orbis terrarum per Chriſtum & Apoſtolos factam,quidem pertinere putant:Pia quidem ait Hierony. voluntas interpretantium,ſed non ſeruans ordinem hiſtoriæ. Secundum Hieron. ergo ſenſus eſt: Subuerſa Damaſco,& decem tribubus in captiuitatem ductis,reſidui Iſrael conuertentur ad Deum, qui eos creauit: & oculi eorum nequaquam idola reſpicient,quæ fecerunt in Dan & Bethel, ſed ipſum Deum reſpicient, à quo Iſrael habet ſuam ſanctitatem, condemnantes idola, quæ propria arte & induſtria effinxerunt. Iſtud factum legimus diligentia Regis Ezechiæ,ad cuius literas,reliqui qui euaſerant manus Aſſyriorum,ad Deum conuerſi ſunt,& templum Ieruſalem ingreſsi ſicut narratur lib.2. Paral. cap.30.& 31.

IN die illa erūt ciuitates fortitudinis eius derelictæ ſicut aratra, & ſegetes,quæ derelictæ ſunt à facie filiorum Iſrael, Et erit deſerta: quia oblita es Dei ſaluatoris tui,& fortis adiutoris tui non es recordata, Propterea plantabis plantationem fidelē, & germen alienum ſeminabis.

IN die illa erunt ciuitates fortitudinis, & cæter.) Hebraicè dixit,ciuitates fortitudinis,Latinus diceret, Ciuitates fortes ſiue munitas. Lyra hoc modo exponit:Sicut filij Iſrael nō potuerunt defendere ea, quæ erant in campis ve-

pis venientibus Assyrijs, ita nec seipsos in ciuitatibus munitis. Sed verus commentarius iste est: Ciuitates Israel munitissimæ derelinquentur, non aliter quàm olim ad præsentiam filiorum Israël ex Aegypto venientium derelicta sunt aratra & segetes ab ipsis Amorrhæis, & nationibus alijs, Iudæorũ conspectum fugientib. Ad aduentum siquidem filiorum ex Aegypto sub duce Moyse & Iosue, ipsi Amorrhæi, Enæi & ceteræ gẽtes, quæ terram promissionis tunc temporis inhabitabant, subito pauore perterritæ fugiebant ex medio opere, quod in agris exercebant: qui arabant, dimittebãt aratra: qui colligebant messem, dimittebant segetes: alij alia relinquebant, salutem pedibus requirentes. *Et erit deserta;* Nonnulla exemplaria legunt, Et eris deserta, sed verisimilius est, imò certum est in tertia persona esse legendum. Et erit deserta, & hic finitur periodus, & quod sequitur est noua periodus.

Quia oblita es Dei saluatoris tui.) Est apostrophe ad Israel. Sensus est: Quia tu terra Israel oblita es Saluatoris tui, qui te liberauit ex Aegypto, & adhæsisti idolis: *Et fortis adiutoris*) id est, eius qui tibi semper aduersus gentes fortitudinẽ præbuit, non es recordata: *Propterea plantabis plantationem fidelem*) Hoc pressius & per ironiam legendum est: Non enim dicere voluit propheta, quòd idcirco plantarent plantationem fidelem, sed contrariũ. Vnde Septuag. non verbum, sed sensum reddentes, dixerũt: propterea plantabis plantationem infidelem: *Et germen alienum seminabis*) Alienum more scripturæ vsurpatur pro notho & adulterino: Sic psalm. 17. Filij alieni mentiti sunt mihi. Sensus est: Germen nothum & adulterinum seminabis. Aliter interpretatur Hiero. qui germen alienum vocat, qđ alijs seminatur: Seminabitis, inquit, germen, quod hostis auferet.

Alienum interdum pro notho siue adulterino accipi.

IN die plantationis tua labrusca, & manè semen tuum florebit. Ablata est meßis in die hereditatis, & dolebis grauiter.

IN die plantationis tua labrusca.) Explicat propheta vtranque periodum versus præcedentis. Nam istud, In die plantationis tuæ labrusca, est explicatio illius: Propterea plantabis plantationem fidelem. Sensus est: Pro vera vita plantabis adulterinam, pro viteso reck plantabis labruscam. Est autẽ labrusca genus vitis syluestris, sic dicta, quòd in terræ marginibus & in sepibus nascatur, & vulgo erreusa dicitur. *Et manè semen tuum florebit.*) Istud explicatio est illius periodi, Germen alienum seminabis. Et secundum Haymonem sensus iste est: Mane id est, ante tempus florebit semen tuum, & propterea non perueniet ad maturitatem. Secundum Hieronymum verò aliquid læti significatur, hoc sensu: Semen tuum magnam quidem spem copiosæ messis promittet in germine, nõ est tamen quòd magnopere gaudeas, quia vbi maturitas aduenerit ab alio demetetur, & hoc est quod sequitur, *Ablata est meßis*) id est, segetes ablatæ sunt: *In die hereditatis,* id est, eo die, quo oportebat iam tenere & congregare in horrea. Hebræi enim hæreditare suo more vocant, manu tenere & possidere. *Et dolebis grauiter*) Mutat personam, dolebit pro dolebis, quod non est infrequens Hebrais: Sensus est: Quãdo speratã & iam penè obtentam messem perdideris, tunc dolebis grauiter & supra modum. Istud hodie vsu venit studiosis omnib. siue philosophiæ siue Theologiæ, qui non referunt eo, quò debent, studia sua nempe ad Deum, vt per ea ille sanctificetur: vel qui ita vehementer se studijs occupant, vt per hoc in se extinguant deuotionis spiritum: omnibus illis & singulis dicit propheta, in die plãtationis tuæ labrusca, id est, credis te recte instituisse studia tua, sed postea deprehendes esse vana: ex celeri studiorum profectu spem magnam cõcipies sed vbi messis, id est, tempus quo quisq; accipiet mercedem, aduenerit, frustraberis spe tua, & dolebis grauiter.

Labrusca.

VAE multitudini populorum multorum, vt multitudo maris sonantis: & tumultus turbarũ sicut sonitus aquarum multarum, Sonabunt populi sicut sonitus aquarum inundantium, & increpabit eum, & fugiet procul: Et rapietur sicut puluis montiũ à facie venti, & sicut turbo coram tempestate, In tempore vespera, & ecce turbatio in matutino, & nõ subsistet. Hæc est pars eorum, qui vastauerunt nos, & sors diripientium nos.

VAE multitudini populorum, &c. Hæc ad Assyrios seu ad exercitum Sennacherib pertinent, quem propter ingentem militum copiam, fremitum & impetum, fluctibus maris inundantis comparat, Sensus est: Væ multitudini populorum veniẽtium cum Sennacherib contra Iudam, quæ tanta est, & tanti fremitus, vt multitudini fluctuum maris cõparari queat. Quemadmodum autem occasione Syrorum, desolationẽ decem tribuũ prædicit quæ semper ad Syros pro suppetijs confugiebant: Ita vtrorumq; & filiorum Israel & Damascenorum occasione vastitatẽ hîc prædicit Assyriorum, qui Syros & decẽ tribus vastauêrunt.

Sonabunt populi, &c.) Illud verbum (increpare) Hæbræis familiare est, quoties de mari aut ventis loquũtur, quæ cum Deus pro imperio suo iubet, vt desinant esse molesta, mare aut ventos increpare dicitur. Increpare igitur quanquam Latinè sit reprehẽdere vel arguere, more tamen scripturæ & phrasi Hebrææ linguæ pro coercere & compescere ponitur: Sic Psal. Increpuit mare rubrum, & exsiccatum est. Et apud Luc. Increpuit mare & tempestatẽ, id est, compescuit & sedauit.

Psal. 105. b
Luc. 8. d.

Quòd ergo hîc dicit propheta, increpabit 4.Reg. 19 eum, cap.19. 4. Reg. alijs verbis dicitur, vbi Dominus de Sennacherib loquens, ait: ponam itaq; circulum in naribus tuis, & chamum in labijs tuis, & reducam te in via per quam venisti. Sensus itaque est: Dominus ipsum Sennacherib eiusq; exercitum magno cum impetu, armorumque ingenti strepitu venientem cõtra Iudam compescet, sedabit, & penitus dissipabit, atq; hoc est quòd sequitur: Et fugiet procul, & rapietur sicut puluis montium &c. Sensus est: Sicut puluis ventorum impetu proijcitur atq; latè dispergitur & veluti turbo in sublime tendens vi tempestatis in oppositam partem reuerberatur: ita Sennacherib & totus eius exercitus cùm appropinquauerit Hierusalem, dispergetur atq; redire cogetur.

In tempore vespera, & cæt.) Id est, cùm primùm Sennacherib obsidionem molietur, sicut cùm vesperi nunciabitur Sennacherib ad obsidendum oppidum venisse omnium corda, qui in ciuitate Hierusalem fuerint, commouebuntur: sed primo mane nunciabitur eundem Sennacherib percusso eius exercitu fugisse. Historia habetur 4. Reg. cap.19. *Hæc est pars eorum, &c.* pulchrè epiphonemate concludit propheta hoc caput. Sẽsus est: Ita pœnas dabunt, ita percutientur qui persequuntur populum Dei.

CAPVT XVIII.



AE terra cymbalo alarum, quæ est trans flumen Aethiopiæ, qui mittit in mare legatos, et in vasis papyri super aquas, Ite angeli veloces ad gẽtem cõuulsam, et dilaceratã, ad populũ terribilẽ, post quẽ non est alius ad gẽtem expectantẽ, et cõculcatã, cuius diripuerũt flumina terrã eius.

QVemadmodum in præcedẽti capite propheta minatur Damasco, propterea quod decem tribus ab illa auxilium habentes Dei misericordiam implorare neglexerunt: Ita etiam hoc capite Aegypto vastitatem prædicit, quia ob eius auxilium duabus tribubus præstitum, neglecta est ab eis Dei inuocatio.

Tota autem difficultas huius capitis sita est in hac parte. *Væ terra cymbalo alarum, quæ est trans flumen Aethiopiæ*) Quæ est periphrasis vnius ciuitatis videlicet Aegypti, in qua explicanda multùm variant interpretes. Hier. rationem reddens periphrasis, Aegyptum dictam esse putat cymbalum alarum, propter velocitatem frugum: velox quippe & concitus auium volatus cymbali sonitum reddit. Secundum quem sensus est: Væ terræ in qua est [illegible]ta, velox & matura messis. Verùm periphrasis hæc nimis longè petita est, cùm velocitas quæ est in auibus, & quæ in frugibus, toto genere differant. Haymo verò dictam putat cymbalum alarum, propter suauem auxilij ferendi promissionem. Secundum quem sensus est: Væ terræ quæ promittit auxiliares copias, & suppetias haud grauatim mittit populo duarum tribuum. Thomas autem ad tertialiã rationem, & Aegyptum dictam esse vult cymbalum alarum quasi semper sonantẽ & tinnientem propter Nili cataractas. Secundum quem sensus est: Væ terræ in qua est fluuius Nilus qui citissimè decurrens cymbali sonitum reddit.

Studiosi verò Hæbræorum, Aquila, Pag. & alij cùm non viderent quomodo exponerent cymbalum alarũ, acceperunt vocẽ Hebræã nõ pro cymbalo, sed pro vmbra, quod etiam radix צלל tsalal significat, quamuis nomen צלצל tsiltsal inde deductum frequẽtius pro cymbalo vsurpetur. Atq; inter hos quibusdam Aegyptus dicitur vmbra alarũ, propter auxiliares copias quas promittebat, & defensionis auxilium. Hæc interpretatio consentit cum Haymone, & meminit eius Hier. exponens versionem Aquilæ. Alijs terra hæc dicitur vmbra alarum, propter vela nauium, quæ multitudine sua terram Aegypti quasi obumbrant. Hoc modo videtur intellexisse paraphrastes Chaldæus, qui habet hoc modo: Væ terræ, ad quam veniunt cum nauibus de terra longinqua, & vela sua extendunt, vt aquila volans alis suis. Alij denique propter multitudinẽ auium ita dictã putant, quæ ibi sine numero & assiduè volitando quasi perpetuam vmbrã faciunt. In hac tanta expositionum varietate, illa magis probata videtur, quæ exponit hoc modo. Væ terræ, quæ semper alijs est vmbra alarũ ad quam confugiũt: vel quæ in vmbra alarũ suarum alijs gentibus auxilium pollicetur. Nam nomine alarum scriptura frequenter intelligit auxilium seu defensionẽ, vt Psal. 16 Sub vmbra alarum tuarum protege me.

Quæ est trans flumen.) Haymo legit pluraliter hoc modo: Quæ est trans flumina Aethiopiæ, id est trans riuos Nili fluminis, qui ex Aethiopia in Aegyptum fluit. Similiter legit Hier. non solũ in textu, sed & in cõmentarijs ita interpretatur: præterea & sic habet textus Hebraicus. Deniq; pluraliter loquitur & Ezech. Ecce ego ad te Pharao Rex Ae- Ezech. 29 gypti draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum. Quare verisimilior est lectio, quam habent biblia Parisiensia, iam recenter edita, quæ legunt in plurali numero.

Qui mittit in mare legatos.) Et hic duplex lectio est, quædam enim exemplaria legunt, Qui: alia verò legũt, Quæ. Si ergo legamus, Qui, dicemus prophetam mutare personam & considerationem suam à terra dirigere ad ipsum Regem terræ. Mare cõsuetudine scripturarum

pturarum, quæ omnes aquarum congregationes maria vocat, Nilu appellauit propheta. Senſus eſt: Qui mittit per Nilum legatos. Quod ſequitur, *Et in vaſis papyri ſuper aquas*) eiuſdem rei loquutio eſt, ſed obſcurior. Vaſa autem Hebræi inſtrumenta vocant. Vaſa papyri periphraſis eſt nauium ex papyro frutice contextarum, quibus multum vtebantur in Aegypto, maximè in illa parte, qua cataractas habet magnas & profundas: Vel ſecúdum Hie. vaſa papyri appellauit vaſa chartacea, id eſt, epiſtolas in charta deſcriptas, qué ſenſum etiam reddiderunt Septua. quorum verſio ſic habet: Qui mittit in mari obſides & epiſtolas biblinas ſuper aquam. Secundú quos ſenſus eſt: Væ terrę cuius rex mittit per Nilum legatos vna cum epiſtolis ad duas tribus, quibus ſuum illis pollicetur auxilium. De papyro vide Plin. li. 13 ca. 11. nat. hiſt. Eſt autem papyrus frutex, habens radicem obliquam triagulis lateribus, decem nó amplius cubitorum longitudine, in gracilitatem faſtigiatam: ex quo frutice fiebant olim naues contextiles, & charta.

Ite angeli veloces, &c.) Verba ſunt regis Aegypti mittentis nuncios per Nilum ad duas tribus ſiue ad Iudæos, quos gentem conuulſam vocat ex eo quòd vario bello contriti erant: *Ad populum terribilem*) ſcilicet aliquando. Iudæi ſiquidem ſub Moſe & Ioſue terrori erant omnibus gentibus, non quòd cæteras gentes vincerent multitudine, ſed propter Dei auxilium, ſicut habetur Ioſue 2. *Poſt quem non eſt alius*) Id eſt, cui non eſt alia gens comparanda. *Gentem expectantem*) Gens Iudęa hoc olim proprium habuit, quòd expectaret auxilium à Deo, quem non videbat, cùm cęteræ haberét Deos ſuos ſibi præſentes, quos videbant. Ad Gentem ergo expectantem intellige auxilium à Deo, quem nunquam videt. Vnde à cæteris Gentibus ridebantur, ſicut teſtatur illud poetæ, Nil præter nubes Iudæus adorat.

Cuius diripuerũt flumina terram eius.) Flumina appellat reges cum exercitibus. Quæ phraſis ſcripturis vſitatiſsima eſt, & apud Ezechielé nunquam non obuia. Senſus eſt: Cuius terrá diuerſarum gentium reges Aſſyrioru, Chaldæorum &c vaſtauerunt. *Ad monte nominis Domini, &c.*) Hunc verſum non legit Hier. neq; illum habent exemplaria Hebræa, neq; Gręca: quare ſuperuacanea eſt, & ex fine cap. videtur huc inſertus.

OMnes habitatores orbis qui moramini in terra. cum eleuatũ fuerit ſignum in montib. videbitis, et clangoré tubæ audietis, quia hæc dicit Dominus ad me: Ego quieſcam & conſiderabo in loco meo, ſicut meridiana lux clara eſt, & ſicut nubes roris in die meſſis, Ante meſſem enim totus effloruit, & immatura perfectio germinauit, & præſcindẽtur ramuſculi eius falcibus, & quæ derelicta fuerint abſcindentur, Et excutientur, & relinquentur ſimul auibus montium, & beſtijs terræ, & æſtate perpetua erunt ſuper eum volucres, & omnes beſtiæ terræ ſuper illam hiemabunt.

OMnes habitatores orbis &c.) Orbem intellige illam terræ partem, de qua ſermo eſt, videlicet Aegypti. Signú appellat vexillú militare, de qua voce dictum eſt, ca. 11. circa illum locum, in die radix Ieſſe. Senſus eſt: Vos Aegyptij & cunctæ per circuitum gentes, quando ab Aſſyrijs vel Chaldæis in altú erectum fuerit vexillum militare ſignú, clarè videbitis, & cùm clanxerit tuba apertè audietis & manifeſte cognoſcetis quid cogitauerit contra Aegyptum Dominus.

Ego quieſcam &c.) Eſt hypotypoſis: Depingit enim propheta Dominum Deum quaſi in ſolo aliquo cubiculo ſedentem & conſiderantem Aegyptum diripi. Senſus eſt: Tacitus ego & immotus contemplabor quæ futura ſunt, atque ita claré & aperte contemplabor, vt eſt clara lux meridiana, hoc eſt, nihil omnino erit impedimenti, quo minus omnia videbo. *Et ſicut nubes roris in die meſſis*) Id eſt, Ego licet immotus maneam adſe[...]m tamen rebus temperiem, ſicut nubes rorida tempore meſsis, quæ refrigerat.

Ante meſſem enim totus effloruit.) ſcilicet populus Aegypti. Deſcribit propheta ſub metaphora vaſtitatem & interitum Aegyptiorum. Senſus eſt: Hoc futuri ſunt Aegyptij, quod præcoces fructus, vel quod ſegetes ante maturitaté erumpentes, & antequam perfectio temporis veniat germinantes: quæ ſicut inutiles ſunt & cito pereunt, ſic & Aegyptij cito peribunt. *Et præcidentur ramuſculi eius*) Id eſt, in medio rerum ſucceſſu quaſi ramuſculi inutiles falcibus, id eſt, gladijs Aſſyriorum vel Chaldæorum ſuccidentur, & non ſuccedet quod fauſtum videbatur habere principium. *Et quæ derelicta fuerint, &c.*) Id eſt, qui Aegyptiorum gladios, Chaldæorum aut Aſſyriorum euaſerint, illi alio mortis genere abſcindentur, atque e medio auferentur.

Excutientur & relinquentur ſimul, &c) Ne putares ait Hieron. prophetam de vinea dicere & non de hominibus, vertit metaphoram in hiſtorię veritatem: Non enim aues & beſtiæ abſciſſos arború ramos, ſed cadauera deuorant. Et hæc plenius apud Eze. deſcribũtur. Eze. 29.
Aeſtate perpetua erunt ſuper eum volucres) Eſt metalepſis: Significat enim propheta maximam interfectorum multitudinem. Sẽſus eſt: Tot & tam multa erunt cadauera, vt vna integra ęſtate & hyeme ſufficiant ad beſtias terrę carniuoras & aues cœli alendas.

IN tempore illo deferetur munus Domino exercituum à populo diuulſo & dilacerato, a populo terribili, poſt quẽ nõ fuit alius à gente expectãte. & cõculcata, cuius diripuerunt flumina terrã eius, ad locũ nominis Domi-

nus Dominus exercituum, montem Sion.

IN *tempore illo, &c.* Id est, post Aegypti vastitatem, & deletum eius imperium deferetur munus & sacrificiū Domino à Iudæis, qui antea relicto veri Dei cultu idola adorabant, & in vanitate vmbræ Aegypti confidebant. *Agente expectante*) Bis legendum est (expectante hoc modo, Agente expectante, expectante. Sic enim habent exemplaria Hebræa, sic legit & Hiero. sic etiam Haymo interpretatur: vt sit auxesis. Indiligens aliquis lector putans esse superuacaneum alterum amouit: Et eodē modo legendum est in principio capitis, Ad gentem expectantem expectantem. Quod autem in fine ponitur, videlicet ad locum nominis Domini, construendum est cum verbo, deferetur, hoc modo: In tempore illo deferetur munus Domino exercituum à populo diuulso, id est, à Iudæis ad locum nominis Domini, montem videlicet Siō, id est, ad templum Ierusalem, quod super montem Sion ædificatum est. Istud autem factum est sub Zorobabel, Iesu, Esdra, Neemia.

CAPVT XIX.



Nus Aegypti. Ecce Dominus ascendet super nubem leuem: & ingredietur Aegyptum, & commouebuntur simulachra Aegypti à facie eius, & cor Aegypti tabescet in medio eius.

Onus Aegypti. ONus Aegypti) More prophetico obscuris clara subnectit: Quod enim prius inuoluta periphrasi dixerat, Væ terræ cymbalo alarum, nunc apertius explicat onus inquiēs Aegypti. Et totam hāc prophetiam quidam ad Romani tempora referunt, quando Antonio Cleopatraque superatis Augustus Cæsar Aegyptū subiugauit: Sed simplicius est, si ad tempora Assyriorum & Nabuchodonosor Regis Babylonis referatur, & eam intelligamus prædici captiuitatem de qua vaticinatur Hieremias, Vitula elegās & formosa Ae-
Hie. 46. c gyptus. & Ezech. Cessare faciam multitudi-
Eze. 30. b nem Aegypti &c.

Ecce Dominus ascēdet, &c.) In nubem leuem, metalepsis est. Significat enim propheta tum quòd istud malum velociter eueniet: & per nubem leuem intellige exercitum Chaldeorum vel Assyriorum velocissimum, quia ipsius imperio euocabuntur ad bellum contra Aegyptios. *Et commouebūtur, &c.* Phrasis ista, A facie, in scripturis frequentissima est, & idem valet, quod in præsentia, vel ad præsentiam, vel à præsentia. Sensus est: Simulachra, quæ Aegyptij hactenus pro dijs coluerunt, adueniente Domino cedent ei, nec poterūt ipsis quidquam prodesse.

Et cor eorum tabescet) Id est, Corda Aegyptiorum præ nimio timore languescent in visceribus ipsorum.

ET concurrere faciam Aegyptios aduersus Aegyptios, & pugnabit vir cōtra fratrem suum, & vir contra amicum suum, ciuitas aduersus ciuitatē, regnum aduersus regnum, & dirumpetur spiritus Aegypti in visceribus eius, & consilium eius præcipitabo. Et interrogabunt simulachra sua, & diuinos suos: & pithones, & hariolos: & tradam Aegyptum in manu dominorum crudelium, & rex fortis dominabitur eorum, ait Dominus Deus exercituum.

ET *concurrere faciam Aegyptios, &c.*) Temporibus Assyriorū & Nabuchodonosor regis Babylonis seditionē factam esse in populo Aegypti ex historijs manifestū est, alijs se tradere volētibus, alijs repugnantibus: Hoc est ergo, quod ait hoc loco, concurrere faciā Aegyptios aduersus Aegyptios, id est faciam eos inter se dissidere.

Et dirumpetur spiritus Aegypti) Id est, animus Aegyptiorum planè decidet, vel certè voluntas Aegyptiorum in diuersa scindetur, alijs hoc, alijs illud, & non eadem cunctis volentibus: vt idem hic significetur quod prius. *Et consilium eius præcipitabo*) id est, ad nihilum redigam, ita quòd non sortiatur effectum. *Et interrogabunt simulachra sua*) Id est, dæmones simulachris præsidentes: *Et diuinos suos*) id est vates seu sacerdotes: *Et pithones*) De quo vide suprà capite octauo, vbi dicitur, Quærite à pithonibus &c. *Et hariolos*) id est, eos qui diuina mētiuntur, que ventura sunt. Dicuntur autem harioli quasi farioli, aspiratione in (f) literā Harioli.
mutata.

Et tradam Aegyptum in manu dominorum, &c.) id est, Chaldæorum & Assyriorum. Hos enim scriptura vbique crudeles facit, vt qui nec paruulis pepercerint, nec prægnantibus miserti sunt. *Et Rex fortis*) scilicet Nabuchodonosor aut alius quispiam dominabitur eorum.

ET arescet aqua de mari, & fluuius desolabitur, atque siccabitur, & deficient flumina. Attenuabuntur, & siccabuntur riui aggerum, Calamus & iuncus marcescent, nudabitur alueus riui à fonte suo, Et omnis sementis irrigua siccabitur, arescet, & nō erit, Et mærebunt piscatores, & lugebunt omnes mittentes in flumen hamum, & expandentes rete super faciem aquarum emarcescent, Confundentur qui operabantur linum plectentes, & texentes subtilia, Et erunt irrigua eius flaccentia, omnes qui faciebant lacunas ad capiendos pisces.

ET *arescet aqua de mari, &cæt.*) Quidam simpliciter hæc accipiunt & non historicè, per mare intelligentes non mare magnum, sed lacum Mareotidem, eò quòd scriptura omnes aquarum congregationes maria appellet, vt veniente captiuitate propheta prædicat Nili & riuorum siccitatem. Alij hyperbolem

bolem esse volunt, vt propter nimiam tribulationem flumina quoque siccari, & ea quæ in eis sunt deficere dicantur. Possimus & metaphoricè accipere, quod nobis magis probatur: vt in aquis maris intelligatur Respublica Aegypti, sicut supra capite 15. dictum est de aquis Nemrim: & in fluuio designetur Rex Aegyptiorum: in cæteris verò fluminibus cæteri principes, quæ phrasis Ezechieli vsitatissima est: in riuis denique duces & inferiores principes: in calamo & iunco vilis plebecula & sine nomine vulgus. *Et nudabitur alneus, &cæt.*) Id est, & alueus & fons arescent simul. *Et omnis sementis irrigua exiccabitur, &cæt.*) Sementis interdum ipsam sationem seu seminationem significat: interdum verò capitur pro segete, quemadmodum hoc loco. Sensus enim est iste: Segetes terræ mandatæ, quæ Nili inundatione irrigari solent, siccabuntur & arescent. *Et mœrebunt piscatores, &cæ.*) Vastata Aegypto & tota prouincia, mœrebunt & dolebunt ipsi, qui piscatione alebantur. *Confundentur qui operabantur linum*) Id est, ij qui ex lino pectinato facere consueuerunt retia & sagenas, confusionem patientur.

Irriguum. *Et erunt irrigua, &c.*) Irriguũ dicitur, quod irrigatur, vel quod facilè irrigari potest. Interdum etiam irriguum dicitur quod irrigat, sicut apud Virgilium, Irriguumque bibant fontem. Si ergo in priori significatione accipiatur sensus hic erit: Campi & agri, qui aquis Nili irrigari solent, præ siccitate steriles erunt. Si verò in posteriori significatiõe, hic erit sensus: Nilus, riui, flumina, quæ irrigare solent terram Aegypti, siccabuntur. *Omnes qui faciebãt lacunas*) Lacuna fossa est, in qua aqua collecta stare consueuit: hic pro viuarijs ponitur.

Lacuna.

STulti principes Thaneos, sapientes cõsiliarij Pharaonis dederunt consilium insipiens. Quomodo dicetis Pharaoni: Filius sapientium ego, filius regũ antiquorum? Vbi nunc sunt sapientes tui? Annuncient tibi, & indicent, quid cogitauerit Dominus exercituũ super Aegyptum, Stulti facti sunt principes Thaneos, emarcuerunt principes Mempheos, & deceperũt Aegyptum, angulũ populorum eius, Dominus miscuit in medio eius spiritum vertiginis, Et errare fecerunt Aegyptum in omni opere suo, sicut errat ebrius & vomens, Et non erit Aegypto opus quod faciat: caput & caudam, incuruantem & refrenantem.

STulti principes Thaneos) Indicat propheta breuiter, quòd veniente captiuitate Babylonica, omnia Magorum cõsilia, & eorum qui promittebant futurorum præscientiam stultitiæ arguentur. Thanis Metropolis est Aegypti, in qua vigebat literarũ studium. Memphis altera ciuitas est principalis in Aegypto artibus magicis plurimum dedita. Angulum Hebræi vocant firmamentum, quod Latini dicunt neruum.

Thanis. Memphis.

Dominus miscuit in medio eius spiritum vertiginis) id est erroris, quem facere dicitur Deus, quia permittit. Sensus est: Dominus regnare permittit spiritum erroris in cordibus eorum, qui sapientes habebantur in Aegypto. *Et non erit Aegypto opus, &cæt.*) id est, nullus Aegyptiorum faciet officium tale, quod posset esse in emolumentum alicus rei bonę. *Caput & caudam*) Istud construi debet cum illo, Errare fecerunt. Per caput autem significantur primores: per caudam verò plebei tam senes quàm pueri, & inferiores principes Similem habemus metaphoram cap. 9. Sensus est: Errare fecerunt tam primores quàm ipsum vulgus, tam senes quã pueros, hoc enim est quod sequitur, Incuruantẽ, quod conuenire senibus clarum est, quum plerunq; corpore ad terram incuruo incedunt. De altera voce Refrenantem, dicit Hier. dum celeriter quæ scripta sunt vertimus, ambiguitate decepti refrenantem diximus pro lasciuiente, quod in pueros conuenire certum est. Verum vox Hebræa אגמון agmon, vel nihil huiusmodi significat quale habet Hier. vel certè imperfecta sunt lexica Hebræorũ. Significat enim vox Hebræa iuncum, sicut præcedens ramũ. Ad verbum legendũ esset: Caput & caudam, ramum & iuncũ, sicut etiã ca. 8. Disperdet Dominus de Israel caput & caudam, ramum & iuncum: Vbi Rabbi Salomõ per ramum & iuncum metaphoricè intelligit fortem & imbecillem: commodè intelligere possimus senem & puerum. Nam vox Hebræa כפה cippa quæ ramum significat à curuitate sic dicitur. Alteram verò propter imbecillitatẽ, quæ in iunco significatur pueris conuenire constat.

IN die illa erit Aegyptus quasi mulieres: & stupebunt, & timebunt à facie commotionis manus Domini exercituum, quam ipse mouebit super eam: & erit terra Iuda Aegypto in pauorẽ, Omnis qui illius fuerit recordatus, pauebit à facie consilij Domini exercituum: quod ipse cogitauit super eam.

IN die illa erit Aegyptus, &c.) Sensus est: cũ venerit Assyrius siue Nabuchodonosor, oĩs fortium virorũ manus in Aegypto quasi manus mulierũ dissolutæ erunt, & stupebunt ipsi Aegyptij ex inopinato bello, timebuntq; à facie, id est, à præsentia manus Domini eleuatæ, quę habitum percutientis demonstrat. *Et erit terra Iuda Aegypto in pauorem*) Id est, etiã ipsum vocabulũ Iudę, terrori erit Aegyptijs, eo quòd dum auxilium voluerunt ei præbere, tanta perpessi sunt mala.

Omnis qui illius, &c.) Id est, Audientes Aegyptij percussum Sennacherib, à quo & ipsi superati sunt, mirabuntur Deum Israel, mirabuntur inquam quòd idem non acciderit Iudæ, sed quòd fuerit defensa à Deo: Assyrij enim venerunt ex Aegypto ad bellandũ contra Iudam & Ierusalem.

In die

Vocatur autem Israel hæreditas Domini, quia iam olim præ cæteris gentibus fuit populus peculiariter à Deo electus.

CAPVT XX.



N anno quo ingressus est Tharthan in Azotum, cum misisset eum Sargon rex Assyriorum, & pugnasset contra Azotũ, et cepisset eam, in tempore illo locutus est Dominus in manu Esaiæ filij Amos, dicens, Vade, & solue saccum de lumbis tuis, & calceamenta tua tolle de pedibus tuis. Et fecit sic: vadens nudus, & discalceatus.

I*N anno quo ingressus est, & cæter.*) Ne illa, quæ hic dicuntur, superiori felicitati, quæ Aegyptijs promittitur, putes esse contraria, annotandum est quòd propheta quasi aliquid oblitus, hoc caput loco appendicis adijciat, & refert non ad bona dicta in fine capitis prę cedentis, sed ad mala in fine illius capitis descripta.

Tharthan. Tharthan dux erat exercitus regis Assyriorum, qualis erat & Holofernes.

Azotum. Azotum vrbs fuit Palæstinæ potentissima, Hebræis dicta אשדוד Asdod, hinc videtur potius vertendũ Asdotũ.

Sargon. Sargon est is, qui aliàs ferè vocatur Sẽnacherib, quem tradit Hier. septem habuisse nomina.

Scripturã agnoscere duplicis generis saccos. *Vade & solue saccum, & cæter.*) Circa hunc locum duo annotanda sunt: primum est, quòd duplicis generis saccos habet scriptura. Vnum genus est, quales sunt sacci Latinorum, scilicet frumentarij: Tales sunt in illo loco *Gen. 42. c* Genesis, vbi dicitur, Iussit ministris vt saccos eorum implerent tritico. Alterum genus Latinis non est cognitum, sed Hebræis, & isti adhibebantur ab isto populo in argumentum pœnitentis & dolentis animi. Hoc genus sacci habetur Genes. 37. vbi de Iacob dicitur, Indutus est cilicio lugẽs filium suũ. Quo loco Hebræi pro cilicio habent saccum, quod cilicium ideo vertit Hieronymus, vt intelligeret lector quorsum induceret saccum: Non est enim verosimile eo loco ipsum intellexisse de cilicio proprij generis sic dicto à *Cilicium.* Cilicibus populis, apud quos primò cilicia confecta sunt. (Erant autem tecta siue velamenta ex camelorum caprarumq́ue pellibus in vnum contexta ad arcẽdum pluuiam aerisq; intemperiem) nã vox Hebręa nihil huiusmodi significat, quanquã fieri potuit, vt Hebręorum sacci pilos habuerint. In psalmis quoque vocem Hebræam interpres noster ferè cilicium vertit imitatus fortè Hieron. Cùm mihi molesti essent, induebar cilicio. Rursus alio psal. Posui vestimentum meum cilicium. Vtrobique Hebræi habent שק sak. quod Hierony. priori loco cilicium vertit, posteriori verò saccum. Et valde refert hoc tempore huiusmodi generis saccos obseruare in scriptura, qui adhibentur ad luctum & pœnitentiam: & illis potissimum locis, vbi pertinent ad eam pœnitentiam, sine qua non consequimur remissionem peccatorum. Nam Philippus Melanthon hoc facit pœnitentiam, quod nec scriptura, nec quispiam veterum vnquam de pęnitentia intellexit: vt videlicet complectatur primò horribiles terrores, quos incutit conscientia peccati, vel lex arguens peccatum, deinde fidem siue fiduciam in Christũ: vt videlicet homo conscientia peccati & terrore iudiciorum Dei concussus, conuertat se ad verbum Dei, & ex fide misericordiæ siue gratiæ per Christum promissæ certo statuat sibi remissa esse peccata propter Christum. His duabus partibus secundum ipsum absoluitur pœnitentia. Verùm non ita loquuntur de pœnitentia scriptura & veteres: sed post terrores illos quos incutit conscientia peccati, requirunt gemitus, planctus, cilicia, saccos, cineres & alia. Scripturæ huiusmodi nusquam non obuiæ sunt in prophetis. Sententias autem veterum hac de re habes apud Roffensem articulo 5. cõtra assertionem Lutheri, qua dicit non esse tres pœnitentiæ partes. Quomodo agenda sit pœnitentia declarat Ambrosius in epistola ad quandam corruptam, & Cyprianus in libro de lapsis, similiter Augustinus in libro de vera pœnitẽtia.

Secundò hoc loco notandum est, prophetas (quemadmodum tradunt tam Iudæi quã Latini) saccis vti solere solẽniter & quasi propriè, nec erat hoc hypocrisis, sicut hypocrisis non est quòd iam Monachi certo & peculiari habitu vtantur, sicut & sacerdotes: vtebantur autem illis tanquam plangentes peccata populi. Et hunc habitum fuisse prophetarum probabile facit, quod habet Zach. 13. Et erit in die illa, confundentur prophetę, vnusquisq; ex visione sua, nec operientur pallio saccino, vt mentiantur.

Et fecit sic vadens, & cæt.) Istud variè à diuersis exponitur: Quidam enim, ne cogantur agnoscere hanc fœditatem, faciunt istud imaginariam visionem. Alij hactenus dicunt prophetam nudum incessisse, quia absque habitu prophetarum, id est, absque sacco ambulauit, non tamen sine omni vestitu: Nam sub sacco dicunt illum habuisse aliam vestem interiorem. Hieronymus & Augustinus simpliciter intelligunt, vt planè nudus propheta incesserit, & adeò illos fœditas illa non offendit, vt etiam in magnam prophetæ laudem vertant. Verba Hierony. sic habent: Ex hoc loco discimus prophetarum obedientiam, quòd vir nobilis (tradunt enim Hebræi, socerum fuisse Manasse filij Ezechię regis Iuda Esaiam) non erubuerit nudus incedere:

dere: sed Dei præceptis nihil honestius iudicans deposuerit saccum, quo abiecto nudus fuerit, vnicam prius habens tunicam & ipsam cilicinam. Pro Hiero. & August. facit quod postea sequitur. Sic minabit rex Assyriorum captiuitatem Aegypti, &c. Facit etiam pro ipsis quòd sub saccis prophetarum & aliorũ pœnitentium non fuerit adhuc alius habitus, sed caro tantùm. Patet hoc 3. Regum capite 21. vbi Achab dicitur operuisse cilicio carnẽ suam. Item 4. Regum 6. vbi de rege Israel scribitur, quòd scidit vestimenta sua, & omnis populus vidit cilicium, quo erat indutus ad carnem intrinsecus. Item ex Iob 16. Saccum consui super cutem meam. Videtur itaque ꝓpheta planè nudus incessisse, & discoopertis natibus. Hæc annotamus non quòd putamus adeò magni ponderis esse, sed ne facilè à veterum sententia discedamus qui scripturas diligentius excusserunt.

3. Reg. 21.
4. Reg. 6.

Et dixit Dominus: Sicut ambulauit seruus meus Esaias, nudus, & discalceatus: trium annorum signum & portentum erit super Aegyptum, et super Aethiopiam: sic minabit rex Assyriorum captiuitatem Aegypti, & transmigrationem Aethiopiæ, iuuenum, & senum, nudam, & discalceatam, discoopertis natibus, ad ignominiam Aegypti, Et timebunt & confundentur ab Aethiopia, spe sua: & ab Aegypto, gloria sua.

Sicut ambulauit seruus meus Esaias, &c.) Sensus est: Quod passus est Esaias, hoc tribus annis patietur Aegyptus & Aethiopia, talem videlicet ignominiam: quamuis Hebraica locutio ambigua sit. Nã secundũ Hebręos sensus esse potest, quẽ iã dedimus, nempe quòd illam ignominiã patiẽtur tribus annis, quòd nudabuntur & exuentur bonis suis. Potest etiam hic esse sensus, quòd post triennium patientur, quæ passus est Esaias, ita vt videãtur nuda eorum. Et volunt quidam Esaiam ad totum triennium planè nudum incessisse: alij verò tantùm tres dies in portentum triũ annorum, sicut Ezech. 4. dicitur: Diem pro anno dedi tibi.

Et timebunt & confundentur, &ca.) Sensus est: Iudęi qui hactenus fiduciam & spem habuerunt in Aegyptijs & Aethiopibus, & in quorum auxilio gloriati sunt, timebunt & pudore afficientur maximo, cùm viderint ita & tã indignè tractari Aegyptios & Aethiopes, ad quos tanquam ad asylum tutissimum imminentibus bellis pro suppetijs semper confugerunt.

Et dicet habitator insulæ huius in die illa. Haeccine erat spes nostra, ad quos confugimus in auxilium, vt liberarent nos à facie regis Assyriorũ? Et quomodo effugere poterimus nos?

Et dicet habitator, &c.) Figuratus est sermo, si simpliciter dixisset, habitator regni Iudæ. Quare autem regnum Iudę vocetur insula, diuersæ redduntur causæ. Hiero. insulam facit, eò quòd vicinarum gentium fluctibus tundebatur, non secus, quàm insula fluctib. maris tunditur. Commẽ. verò Hebræorum insulam propterea dictam putant, quia inter mare magnum & mare mortuũ sita erat: sed nimis longè hoc petitum est. Qui enim Babylonem mare desertum figuratè appellari intelligunt, ij facilè etiam intelligent cur regnum Iudę à propheta insula vocetur. de qua re dicetur in sequenti ca.

Quare regnum Iu-
da vocetur insula.

Haeccine erat spes nostra, etc.) id est, isti ne sunt, in quibus spem nostrã posuimus? & ad quos confugimus, vt nobis auxillum præberent contra Assyrios? *Et quomodo effugere poterimus & nos?*) Id est, si Aegyptij & Aethiopes, qui nobis multò sunt potentiores, de captiuitate se eruere nequiuerunt, quomodo nos poterimus effugere?

CAPVT XXI.



Onus deserti maris: sicut turbines ab Africo veniunt: de deserto venit de terra horribili, Visio dura nunciata est mibi. Qui incredulus est, infideliter agit. Et qui depopulator est, vastat.

Onus deserti maris) Prima hui⁹ capitis pars, quæ durat vsq; ad onus Duma, pertinet ad cap. 13. & 14. & ad illa referri debet. Esset aũt hoc loco difficultas non parua, quid per mare desertũ significaretur, nisi ipse propheta hoc infrà aperuisset, cùm ait, Cecidit Babylon, ex quo perspicuũ est, quòd mare desertum Babylon appellatur. Simili figura de Babylone dixit Hieremias. Desertũ faciã mare eius, & siccabo terram illius, & erit Babylon in cumulos arenarũ. A qua autem maris proprietate figurã sumpserit propheta, non ita certum est. Hier. putat Babylonem mare dici, propter multitudinẽ inhabitantiũ, erat enim populosissima. Quam interpretationẽ non abhorret scriptura, quæ libenter populorum multitudinem, & magnum militum exercitum aquis maris inundantibus comparat. Alijs videtur quòd quia mare tẽpestuosum est, ꝓphęta respexerit ad illos motus & impetus. Secundum hos sensus est: In priori parte huius capitis describuntur mala & calamitates illi⁹ ciuitatis, quę semper tẽpestates, impetus, & bella mouet & excitat cõtra alias ciuitates. Ad hoc respexisse prophetam, maximè verisimile est, quòd sicut mare ad alias aquas collatum, multo amplius est & plura complectitur, sic quoque regnum Babylonis alijs regnis collatum latissimè pateret, vt mare potius, quàm regnum videretur, ad quod mare Iudæa collata quasi insula tantùm insula erat, exiguis limitib. circumscripta, cui alia

Onus deserti maris

Hier. 51.

alia regna circumiacebant, tanquam vasta quædam maria. Ex his facile patet, quare in fine præcedentis capitis Iudæa insula vocatur. Addit autem propheta (desertum) vel quia ab habitatoribus suis deserenda erat, vel certè quia Dei auxilio iam destituta erat & deserta.

Sicut turbines ab Africo veniunt, &c.) Secundum Hiero. vox Babylonij populi timentis inducitur, siue ipsius Babylonis, quòd audiat Medos & Elamitas contra se exercitum præparare, & de solitudine venire. Sed simplicius est, si dicamus esse vocem prophetæ aduentum Medorum atque Persarum contra Babylonem prædicentis. Et notandum quòd vox Hebræa, quam Hiero. Africū vertit, non tam venti nomen sit, quàm plagæ orbis, quæ dicitur meridies. 1. Reg. Cōtra meridiem Iudæ &c. Rursus Genes. 8. Dilatabe ris ad orientem & occidentem, septentrionē & meridiem: Quibus locis eadem vox est apud Hebræos, quæ hoc loco. Interdum tamē metaphoricè sumitur pro vento, qui à plaga meridionali spirat, qui Latinis ab hauriendis aquis auster, Græcis ob eandem rationē Notos dicitur, non autem Africus, qui lateralis ventus est, non à meridie omninò sed à parte brumali intra meridiem & occidētem contra Vulturnum spirans. Iam difficultas est, quomodo tempestates siue turbines excitet Auster siue Africus, cùm scriptores Austrum nubilosum faciant, & adferre pluuias: tempestates autem & fulgura Boream. Dicere possumus turbines hic accipi nō tempestates aëris, sed maris: vnde Plinius, Austrum tēpestuosum facit in mari, quod multum probabile est, eò quòd propheta hic maris meminit. Sensus ergo est: Sicut flante Austro maxima oritur tempestas maris, & fluctus fluctibus cumulantur, sic de deserto, id est, ex Medorum & Persarum regione (cuius nomen sine formidine audiri non poterat à Babylonijs) veniet populus, qui Babylonijs magnam excitabit tempestatem. Intelligitur enim coniunctio (sic) quod Hebræis non est infrequens.

1. Reg. 27. Genes. 8. c

Visio dura nunciata est mihi.) scilicet contra Babylonem, & quæ sit ista visio, explicatur in sequentibus, cùm dicitur: *Qui incredulus est, infideliter agit.*) Notandum quòd vbi Hieron. habet, Qui incredulus est, Hebræi habent vnam vocem הבגד habboged, quæ eadem & secundo loco ponitur, vbi transtulit, Infideliter agit. Vox autem Hebræa magis significat præuaricari & fidem fallere, quomodo & eam infra ca. 24. vertit: præuaricātes præuaricati sunt, & præuaricatione transgressorum præuaricati sunt, vbi mirabili epitasi eandem vocem quinquies repetit Propheta, vt præuaricationem vehementissimā significet, & populum nihil aliud voluisse moliri quàm præuaricationem, & in præuaricationibus quasi absorptum esse. Similis epitasis est hoc loco: si enim ad verbum interpretemur Hebræa, hoc modo sonant: præuaricator præuaricator, & depopulator depopulator. Et intelligi potest verbum, est, erit, vel sit. Si postremum intelligatur, hic erit sensus: per me licet ò Persæ & Medi fidē fallere Babylonijs, & aduersus illos suscipere arma: hactenus fuistis illis confœderati, nūc si libet, per me licet vobis vastare terrā illorum. Si intelligatur verbū (est) quòd in vertēdo subaudiuit Hier. eò quòd vertit in præsenti, agit, sensus erit iste: Persæ & Medi populus infidelis, & pacti nequaquam tenax, sicut alijs gentib. ita nec Babylonijs seruat fidē. Et futurum tanquā præteritum enunciauit propter certitudinē prophetiæ. *Et qui depopulator est vastat*) id est, Persæ & Medi, qui gaudent alienas terras deuastare, etiam deuastabunt Babylonem.

Ascende Elam, & obside Mede) Elam regio est Persidis, Sensus est: Vos Persæ accingimini ad arma, ascendite ad expugnandos Babylonios, & vos Medi obsidete potentissimam vrbem Babylonem. *Omnem gemitum eius cessare feci*) Est hic duplex sensus, prior iste: feci ne posthac Babylon excitet alijs gentibus gemitum, quas hactenus frequenter fecit gemere. Alter sensus hic est: Tantis malis Babylonem oppressi, vt ne gemitum quidem liberum habeat. Elam.

Ascende Elam: obside: omnem gemitum eius cessare feci, Propterea repleti sunt lumbi mei dolore: & angustia possedit me, sicut angustia parturientis. Corrui, cùm audirem, conturbatus sum, cùm viderem, emarcuit cor meum, tenebræ stupefecerunt me, Babylon dilecta mea, posita est mihi in miraculū, Pone mensam, cōtemplare in specula comedentes & bibentes: Surgite principes, arripite clypeū. Ioann. 3. d

Propterea repleti sunt lumbi mei dolore.) Hiero. hæc simpliciter intelligit, vt sint verba prophetæ plangentis Babylonem, quòd tanta mala super eam ventura sint, vt ipse qui enarrat timore superatus nequeat in verba prorumpere, & misericordiæ affectu motus nō minus doleat, quàm mulier in partu dolere consueuit. Verùm nobis magis probabitur, si dicamus hæc verba mimesim habere, id est, imitationem alieni sermonis seu affectus, hoc sensu: Vos Babylonij tantis malorum vndis afficiemini in obsidione ciuitatis vestræ, vt dicturi sitis huiusmodi verba, Repleti sunt lumbi mei dolore, angustia possedit me, id est, hoc patiemini quod patiuntur parturientes: Quanquam ex ijs quæ sequuntur videri possint hæc ad regem Balthasar pertinere, qui dum manum videret in pariete scribentem, passus est ea quæ hic dicuntur quemadmodum plenissimè habetur in Daniele 5. capit. Vnde ad intelligentiam huius

loci diligenter legere oportet illud caput, & verba prophetæ facilia erunt, quando obſeruatur quòd mimeſim habent. Loquitur enim tanquam ipſe hæc paſſus ſit, cùm dicat hæc in perſona Babyloniorum vel regis Balthaſar.

Babylon dilecta mea, &c.) Hieronymus fatetur ſe non verba ſed ſenſum reddidiſſe, verùm dum verba non retinet, ſenſum amiſiſſe videtur. Ad verbum enim eſt, Caligo dilecta mea, ſiue caligo deſiderij mei. Hebreis enim eſt חשק heſeck, quæ vox proprie ſignificat obſcurum tempus, illud videlicet quo ferè nihil inter diem & noctem intereſt ſiue manè primo diluculo ſiue veſperi, quod nos crepuſculum vocamus propter dubiam adhuc lucem. Creperum enim latinè dubium ſignificat, ſecúdum Nonium & Feſtum grãmaticos. Senſus eſt: Tempus quo ſtatueram remittere animũ, & indulgere genio (quod erat tempus noctis) verſum eſt in horribile miraculum & triſte, dum ſubitò vidi articulos manus ſcribentis in pariete. *Pone menſam, contemplare in ſpecula, & cæter.*) Durat adhuc mimeſis: Verba enim ſunt regis Balthaſar inſtante crepuſculo, iubentis miniſtris, alijs alia: Pone menſam, hoc vni iubet: Alij, contemplare in ſpecula, id eſt, vide quid agat exercitus, quid Cyrus, quid Darius. *Comedentes & bibentes, &c.*) Hic non eſt mimeſis, ſed ſunt verba prophetę ſimpliciter & ſine figura prolata, quaſi dicat: Hoc tu iubes, ſed audi iam iuſſum meum, credis hac nocte omnia vobis fore proſpera ac ſecura, nõ ita erit, ſed comedentes & bibentes ſurgite, arripite clypeum, id eſt, arma, quia tempus eſt: inuadunt enim ciuitatem Medi & Perſæ.

HAEc enim dixit mihi Dominus: Vade, & pone ſpeculatorẽ: & quodcunq; viderit annunciet. Et vidit currum duorũ equitum: aſcenſorẽ aſini, & aſcenſorem cameli & contemplatus eſt diligen-
Abacuc.2. *ter multo intuitu. Et clamauit, leo. Super ſpeculam*
Hiere.5.a *Domini ego ſum ſtans iugiter per diem: & ſuper cuſtodiam meam ego ſum ſtans totis noctibus.*

HAEC enim dixit mihi Dominus, &c.) Id eſt, Ego Eſaias præter modò dicta, etiam hoc iubeo, & Deo authore iubeo: *Vade & pone ſpeculatorem.*) id eſt, tu Balthaſar pone aliquem ſpeculatorem, qui vera annunciet, nõ qui aliud nunciet, aliud videat, non qui dicat, ſecuritas, cùm ſit periculum: Et facit propheta tacitè ſeipſum ſpeculatoré, quemadmodum ex ſequentibus patet, quaſi dicat Si digneris ô Balthaſar hanc prophetiam legere, ego præbebo vices ſpeculatoris, ego ad feram tibi certa, vera, & indubitata, ego dicam quæ reuera futura ſunt. *Et vidit currum duorum equitum, &c.*) facit propheta ſe ſpeculatorem, qui videat venientem bigam & aurigam deſuper, aſinumq; & camelũ currum trahere: per quæ obſcurè & longè petitis figuris ſignificat exercitum duorum populorum, Medorum atq; Perſarum, cui vnus præerat Rex, ipſe ſcilicet Cyrus: Nam Darius adiunctus tantum erat Cyro. Atque horum populorum alter ignobilis erat, alter nobilis: Perſæ enim ante Cyrum nullius inter gentes loci habebãtur: Medi vero ſemper potentiſſimi fuére, vnde hos per camelũ illos per aſinum ſignificat, quemadmodum per vtriuſque animantis aſcenſorem, ipſum Cyrum.

Et clamauit leo.) Hebræi frequenter diſſimulant aduerbium & particulam ſimilitudinis (vt) quemadmodum hoc loco. Senſus eſt: Eſaias ſpeculator clamauit vt leo, id eſt, ita clamauit vt facile exaudiri poſſet ab omnibus, volentibus attendere, tam ab exteris nationibus quàm à Iudæis, ac ſi diceret propheta. Si vultis attendere ad meam prophetiam, dicam apertiſſimè omnia quæ ventura ſunt.

Super ſpeculam Domini ego ſum ſtans) Quia dubium eſſe poterat de perſona ſpeculatoris, qui viderat Cyrum aſcendentem, ipſe exponit manifeſtius, dicens ſe eſſe ſpeculatorem ſuper ſpeculã Domini. Senſus eſt: Omni diligentia, tota mente & pectore ego Eſaias cupio vobis proponere veritatem, ideò iugiter die noctuq; ſuper ſpeculam Domini ſto, vt videam quid dicatur mihi. Similis locus eſt Abacuc 2. Et qualem oporteat eſſe eum, qui ſpeculator eſt cõſtitutus, pleniſſime exponit ſermo Domini apud Ezechie. vbi dicitur: Fili hominis ſpeculatorem dedi te domui Iſrael &c. Abac.2.a. Ezech.3.

ECce iſte venit aſcenſor vir bigæ equitum, & reſpondit, & dixit, Cecidit, cecidit Babylon, & omnia ſculptilia Deorum eius contrita ſunt in terra. Tritura mea et filia areæ meæ, quæ audiui à Domino exercituum Deo Iſrael, annunciaui vobis.

ECce iſte venit.) Senſus eſt: ecce iſte aſcenſor cameli & aſini, id eſt, Cyrus duarum gentium fultus exercitu venit contra Babylonem. *Et reſpõdit*) ſcilicet propheta ſpeculator & dixit, Cecidit cecidit Babylon, id eſt, breui futurum eſt, vt cadat & deuaſtetur ciuitas illa potentiſſima Babylon, & omnia deorum ſimulachra vſq; ad ſolum ſternantur. Quod auté meminit propheta ſimulachrorum, hoc ſtudio facit propter Iudæos, ac ſi diceret: Vos Iudæi toties reſpicitis ad idola aliarum gentium, ecce idola nihil proderũt Babylonijs.

Tritura mea & filia areæ meæ, &c.) Iſtud epiphonema eſt & clauſula, ſiue id, quod oratores dicunt In fine orationis, Dixi. Si hoc modo extuliſſet, Ciues Hieruſalẽ, ſiue vos Babylonij, dixi, quæ audiui à Domino, nulla eſſet difficultas: Nunc verò quia figuratè loquutus eſt, quidam per trituram & aream ſiue

ſiue filiam areæ quod idem eſt, Hieruſalem intelligunt, & eſt egregia locutio prophetę: Illa enim ſemper coluit, & à vitiorum paleis in modum triturantis purgauit, atq; in ea verſatus eſt tanquam in ſua area. De hac locutione, filia areæ, ſiue vt alij legunt, filij areæ, vide ſuprà capite 5. vbi dicitur: Vinea facta eſt dilecto meo in filio olei. Alij triturã & aream Babylonem faciunt æquè probabiliter, hoc ſenſu: Vos Babylonij, quibus pro area meſſoria vtor, & prophetia mea concul co, dixi quæ audiui à Domino.

ONus Duma ad me clamat ex Seir, Cuſtos quid de nocte? cuſtos quid de nocte? Dixit cuſtos: Venit mane, & nox, Si quæritis, quærite: conuertimini, & venite.

Onus Idumæorum. *ONus Duma.*) Pro Duma Septuaginta Idumæam tranſtulerunt. Eſt autem Duma non tota Idumææ prouincia, ſed quædam eius regio, quæ ad Auſtrum vergit, iuxta quã ſunt montes Seir, ſic dicti ab authore: Seir quippe interpretatur hiſpidꝰ & piloſus, qui Eſau fuit, qui etiam interpretatur Edom, cuius nominis ratio exprimitur in Geneſi, à quo nomine faciunt Græci Idumæam, e in i verſa. *Ad me clamat ex Seir*) Eſt hoc loco metalepſis. Vnum enim ex alio ſignificatur. Dũ enim clamat, ſignificare vult quod patiatur, hoc ſenſu: Populus ex Seir ſiue Idumæi ab hoſtibus obſeſsi & in anguſtia conſtituti clamant ad me.

Cuſtos quid de nocte?) Eſt Hebraica phraſis, quam imitantur & Teutones, dicentes, Wat iſt van der nacht? id eſt, quota eſt horã noctis? Et facit propheta ſe hoc loco cuſtodem eodem ſenſu, quo ſuprà ſpeculatorẽ. Interrogant ergo obſeſsi an adhuc diu nox ſit duratura, quaſi dicerent, nos cuperemus tranſijſſe noctẽ, & adeſſe diem: Dies enim adimit multum anguſtiæ, nox verò cumulat. Dic ergo nobis, quota eſt hora noctis? Quibus reſpondet propheta noctem quidem citò præterituram, ſed ita præterituram vt nihil minus cum die remaneat nox, ac ſi diceret: Vos putatis quòd ad diem lenius habebit malum veſtrum, ſed non habebit: Veniet quidem mane, ſed mane malum veſtrũ nulla ex parte leuabitur. etiam in media die obſideri patietur vos Dominus. Et fortiorem eis commonſtrans conſolationem ait: *Si quæritis, quærite: conuertimini.*) ſcilicet ad Deum Iſraël ſerio, & ex animo, non in neceſsitatibus tantùm, ſed & alio quouis tempore: quem ſi quæſieritis, ſeriò quærite & non ſictè, ſed ex tota tribulatione animæ, & venite ad Deum per veram pœnitentiam, & ſuſcipiet *Deut. 4. d.* vos & liberabimini. Eadẽ eſt ſententia Deu. 4. Cùm quæſieris ibi Dominum Deũ tuum, inuenies eum, ſi tamen toto corde quęſieris & tota tribulatione animæ tuæ. De onere Idumæorum, & cauſa ob quam paſsi ſunt, plenius ſcribunt Hieremi. & Ezechiel, Abdi. & Amos. Cauſa autem fuit hæc, quia filios Iſraël, quos proſequi debebant amore & beneuolẽtia, hoſtiliter ſemper perſecuti ſunt. *Ierem. 49 Ezech. 25 Abd. 1. Am. 1.*

ONus in Arabia. In ſaltu ad veſperam dormietis, in ſemitis Dodanim. Occurrentes ſitienti ferte aquam: qui habitatis terram Auſtri, cũ panibus occurrite fugienti. A facie enim gladiorum fugerunt: à facie gladij imminentis: à facie arcus extenti: à facie grauis prælij.

Onus Iſmaelitarũ *ONus in Arabia*) Licet Arabia Ammonitas, Moabitas, Idumæos, Iſmaelitas cõplectatur: hic tamen de Iſmaelitis tantùm loquitur propheta, quod ex eo manifeſtum eſt, quia in fine huius capitis & prophetiæ mentio fit de Cedar ſiue Agarenis, quos ex Iſmaele ortos eſſe conſtat ex Geneſi. Et hanc coniecturam adiuuat, quod cùm propheta in cæteris viſionibus hac forma vtatur.

Onus Aegypti, Onus Babylonis, & cæter.) hic dicit, onus non quidem Arabiæ, quaſi totius regionis Arabiæ, ſed onus in Arabia, quaſi partis cuiuſdam in regione Arabiæ. Incolunt autem Iſmaelitæ vaſtiſsimam eremum, nec domos habent, ſed tantùm tabernacula precioſa quidem ea & ad oſtentationem facientia, armentis & camelorum gregibus abundant, de quibus vide Hieremiam cap. 49.

In ſaltu ad veſperam dormietis, & cæt.) Metalepſis eſt, qua ſignificatur concita fuga, & quæ nullam patiatur moram, quaſi dicat propheta, non expectabitis diem vt fugiatis, ſed inſtante nocte aufugere cogemini, & dormietis vbi ſors dabit, videlicet in ſemitis Dodanim, id eſt, in itinere, quod ducit ad ciuitatẽ Dodanim ſiue Dedanim: Sic enim legẽdum eſt, vt patet ex Hebræo.

Occurrentes ſitienti ferte aquam, & cæt.) Et hic metalepſis eſt, qua ſicut ſuperiore ſignificatur celerrima fuga. Senſus eſt: Vos qui habitatis plagam Auſtralem ſiue Meridionalem cùm videritis Iſmaelitas fugientes, præbete illis aquam & panem, nec expectare donec ipſi ad vos venerint, ſed occurrite illis, alioquin ob ardorem ſitis ex celerrima fuga cõtractæ interituris. ſimulq; cauſſam quare fugient, & hæc fieri iubeat reddit, dicens: *A facie enim gladiorum fugerunt.*) id eſt, fugiunt gladium Chaldæorum

QVoniam hæc dicit Dominus ad me: Adhuc in vno anno, quaſi in anno mercenarij: & auferetur omnis gloria Cedar: & reliquiæ numeri ſagittariorum fortium, de filijs Cedar imminuentur. Dominus enim Deus Iſraël loquutus eſt.

ADhuc in vno anno. & cæt.) De anno mercenarij dictum eſt ſuprà capite 16. Senſus eſt: Adhuc vno anno & non diutius patiar extrahi gloriam Agarenorum, ille vbi finitus fuerit, ſtatim auferetur gloria Cedar, id

 eſt,

est, Ismaelitarum, qui à filio Ismael habent, vt Cedar vocentur. Hic argumentum est satis apertum, quòd propheta nomine Arabiæ tantùm Ismaelitas complectitur. Gloria autem Cedar maximè sita erat in tabernaculis quorum mentio fit in Canticis, & Hiere. 49. Preciosas facit pelles tabernaculorum Cedar. Gloria eorũ erat etiam in armẽtis, sicut patet in eodem loco Hieremiæ. Præterea erant egregij sagittarij, quemadmodum & Ismael, à quo originẽ ducunt, de quo Genesis 21. dicitur: Et factus est iuuenis sagittarius. Hæc omnia certò euenient, quia Dominus Deus Israel locutus est, cuius verbum stabile est, & firmum.

Hieronymus, quem ferè omnes sequuntur, onus hoc in Arabia alitèr exponit, videlicet vt primo versu, qui est, *In saltu ad vesperã dormietis, &c.*) prædicatur Iudæis, quòd qui captiuitatem Babylonicam effugere potuerint, habitaturi sint in solitudine Arabiæ, in itinere quod ducit ad fratres: in secundo verò versu & sequentibus sermo conuertatur ad Ismaelitas, vt lassis Iudæis & ardore sitis periclitantibus obuij currant, aquam ferentes, & panem ad resocillandum eos. Et ne despiciant miseros, prædicit & ipsorum captiuitatem citò venturam, ibi, Adhuc in vno anno &c. Quæ expositio vt plenius intelligatur, annotandum est, quòd vox Hebræa, quæ in nostra editiõe vertitur, vespera, pro varietate punctorũ varia significat. Quando enim substratũ habet duplex segol, hoc sono ערב ereb vesperam significat: quando verò sub prima syllaba substratum habet hatephpathah, & sub secunda camets, hoc sono ערב arab, Arabiam significat. Quę puncta in Biblijs Hebræis quæ hodie in manibus habentur, eis substernuntur. Sequens vox Hebræa תלינו talinu, quam noster interpres transtulit, dormietis, significat pernoctare, manere & commorari. Dedanim autem (vt ait Hieronym.) vertitur in propinquos & notos.

CAPVT XXII.



Nus vallis visionis. Quidnã quoq; tibi est, quia ascendisti & tu omnis in tecta clamoris plena, vrbs frequens, ciuitas exultans? Interfecti tui non interfecti gladio, nec mortui tui mortui in bello. Cuncti principes tui fugerunt simul, dureq; ligati sunt, Omnes qui inuenti sunt, vincti sunt, pariter procul fugerunt.

Caput hoc variè à varijs exponitur. Eusebius enim Pamphil. ad tempora Christi refert, quando à Romanis capta est Ierusalem: Hebræus verò, quo vsus est Hieronymus, ad tempora Sennacherib: Alij referunt ad tempora Nabuchodonosor. Verùm ad certum vsque locum, nostro iudicio, probabilius intelligitur de captiuitate quæ sub Nabuchodonosor, & postea de ea quæ sub Sennacherib facta est, vt caput hoc duo complectatur capitula. Cum autẽ hic in prælio ponantur Elamitę, quę vrbs Assyriorum est, referre hoc non possumus ad tempora Romanę subuersionis, nisi fortè cuncta allegoricè interpretemur.

Onus vallis visionis) Est periphrasis ciuitatis Ierusalem. Vnde Septuag. licet non habeatur in Hebræo, manifestius transtulerunt, Verbum vallis visionis Sion. Dicitur autem Ierusalem vallis visionis, quia seminarium fuit omnium ferè prophetarum, & in ea visiones multiplicatę sunt. Sensus est: Onus illius ciuitatis, in qua prophetæ suã hactenus habuerũt sedem, & vbi semper maximè versati sunt. Cum autem ciuitas Ierusalem partim in monte sita sit, partim in valle, per tapinosin vallem appellauit. Est autẽ tapinosis, secundum Grammaticos, magnæ rei humilis expositio. Prudenter tamen propheta humilitatem sermonis epitheto temperauit addens, Visionis.

Quid tibi quoque est, &c.) Id est, quid habes ô Sion, quòd tu etiam ascendisti tecta? Quando dicit, Etiam tu, ostendit quòd & alij ascẽderint, quare illa particula, Etiam tu, referenda est ad caput decimum quintũ, vbi de Moabitis dicitur, quòd ascendebant tecta, cuius loci duplex est expositio: vna, quòd præ metu hostium ascendebant tecta. Altera, quòd ascendebant illic oraturi. Sensus itaque est: Quid nam tibi accidit Sion, quòd tu quoq; fugisti ad tecta, id est, ad loca idolis consecrata, qui populus Dei es, & proinde nec respicere quidem deberes ad idola?

Clamoris plena.) Alia est periodus, & noua hic incipit sententia, quod ex Hebræo manifestũ est, vbi (plena) est fœminini generis & singularis numeri, & propterea subintelligere oportet hanc vocem, ciuitatem vel vrbem, & non tecta. Hanc syntaxim annotat Haymo, & eius etiã meminit Thomas. Clamorẽ posuit pro eiulatu, qualis esse solet in obsidione alicuius ciuitatis. Sensus ergo est: Tu Ierusalem soles triumphare, nũc autem eiulas.

Interfecti tui, &c.) Sensus est: Tam diu obsidione cingeris, donec fortes tui & viri bellatores fame pereant, non dabitur tibi vt in campo congrediãtur fortes tui cum hoste, & ibi fortiter pugnando gloriose occumbant, sed obsidione superabuntur, & fame interibunt.

Cuncti principes tui fugerunt.) Historia nota est ex capite 39. Ieremiæ, & 4. Regum capite vltimo. *Omnes qui inuẽti sunt.*) Manifestius vertit

vertit Pagninus hoc modo: Omnes qui inuenti sunt in te vincti pariter, & sic qui procul fugerant.

PRopterea dixi: Recedite à me: amarè flebo, Nolite incumbere: vt consolemini me, super vastitate filiæ populi mei, Dies enim interfectionis, & conculcationis, & fletuū Domino Deo exercituū, in valle visionis. Scrutans murū, & magnificus super montē.

PRopterea dixi, &c.) Sensus est: Ego aduertens ista futura, cogor dolere, & doleo inconsolabiliter super vastitatem filiæ populi mei, id est, ciuitatis Hierusalem. *Dies enim interfectionis &c.*) Reddit causam, quare dixit, Recedite à me, & manifestius reddiderunt hunc locum Septuag. addentes præpositionē (à) hoc modo: dies enim interfectionis & conculcationis & fletuum à Domino Deo Sabaoth in valle Sion. Sensus est: propterea doleo, doleo inquā nullam consolationem admittens, quia video diem appropinquare, qua interficiemini, & tota ciuitas flebit, & hoc authore Deo & Domino exercituum. Per hoc quod dicit, Scrutans murū, significare vult propheta demolitonem murorum ciuitatis Hierusalem Sensus est: Dies iste demolietur muros ciuitatis Hierusalē. *Et magnificus super montem.*) vox Hebræa שוע soa, quę hoc loco ponitur ambigua est: nunc enim clamorem significat siue clamantem: nunc verò magnificum siue superbum. Si ergo in priori significatióe accipiamus, in qua accipiunt Hebræi, sensus erit iste: Dies clamans super montem, id est in montibus vrbi vndiq; circumiacētibus erit ingens militum clamor, atque hostium fremitus. In monte enim est enallage numeri pro montibus. Si verò in posteriori significatione accipiamus in qua accepit Hieronymus, sensus erit iste: Superbus incedet victor exercitus vel in templo. Secnndum hanc expositionem per montem intelligetur templum, quæ figura nota est, quia super montem extructum erat.

ET Elam sumpsit pharetram, & currum hominis equitis & parietem nudauit clypeus, Et erunt electæ valles tuæ, plenæ quadrigarum, & equites ponent sedes suas in porta. & reuelabitur operimentū Iuda. Et videbitis in die illa armamentarium domus saltus: & scissuras ciuitatis Dauid videbitis, quia multiplicatæ sunt. Et congregastis aquas piscinæ inferioris, & domos Ierusalem numerastis, et destruxistis domos ad muniendum murum. Et lacum fecistis inter duos muros, & aquam piscinæ veteris, & non suspexistis ad eum qui fecerat eam, & operatorem eius de longe non vidistis.

ET Elam sumpsit, &c.) Id est, Elamitæ sumpserunt. Isti enim coniuncti fuerūt Chaldæis in expugnatione Hierusalem. potuisset propheta simpliciter tribus verbis dixisse: In illa obsidione vrbs euertetur, sed maluit per partes explicare, vt magis infigeret mentib. eorum, qui adhuc sanabiles erant, In pharetra, curru &c. synecdoche est, vel enallage numeri, pro pharetris, curribus &c. Sensus est: Veniet exercitus iste, non quidem armis bellicis destitutus, sed & telis & pharetris instructus erit, & curribus quibus nec aurigæ deerunt, atq; hoc significat cū ait, Currum hominis equitis: & non solùm pharetris instructus erit & curribus, sed & clypeis, atque hoc est quod dicit, *Et parietem nudabit clypeus.* Clypeos enim tempore pacis ad parietē suspensos, tempore belli, quisque secum rapit, quibus iam detractis paries relinquitur nudus. Quanquam in voce Clypeus posit esse metonymia pro clypeato exercitu, hoc sensu: futurū est vt clypeatus exercitus non mœnia tantùm, sed & domesticos parietes euertat.

Et erunt electæ valles tuæ, &c.) Pluribus & per partes adhuc explicat propheta, quod duobus verbis dicere poterat. Sensus est: Totus ager ciuitatis plenus erit curribus hostilib. Per valles enim totum vrbis agrum intelligit. *Et equites ponent sedes suas.*) Expressius hoc dixit Ieremias capite 39. Sederunt in porta media & cæt. Hieronymus per operimentum sancta sanctorum intelligit, Hebræi verò quasuis munitiones. Secundum illum ergo sensus est: Sancta sanctorum, quæ hactenus fuerunt inaccessa, nunc etiam profano militi patebunt. Secundum hos verò sensus est iste: Quicquid erit munitionum demolietur.

Et videbitis in die illa, &c.) Tradunt Hebræi Regem Dauid constituisse certam domum, in qua arma bellica conseruabantur, atque hæc in saltu erat constructa, quæ vulgo non patebat sed nunc patebit etiam cuilibet. Hęc est expositio Iudæorum, quæ si non placet, pro domo accipe illam domum de qua scribitur 3. Regum capi. 7. quæ erat in saltu Libani, hoc sensu: Hostis non tantùm vexabit vrbem, sed etiam illam domum, quæ est in saltu Libani euertet. *Et scissuras ciuitatis, &c.*) Quæ intelligatur hic ciuitas Dauid, exponit scriptura 2. Regum, cum ait: Habitauit Dauid in arce Sion, & appellauit eam ciuitatem Dauid. Sensus est: Arx Sion, quæ licet videatur inexpugnabilis, illa tamen subuertetur.

2. Reg. 5.

Et congregastis aquas, &c.) In genere propheta vult istud dicere: Quum ita obsidebimini vos adhibebitis omnia humana præsidia aduersus obsidionem, & de Deo nec cogitabitis quidem, nec ad illum pro auxilio confugietis, maluit tamen per partes hoc explicare propheta, dicens: Congregastis aquas piscinæ inferioris, id est, aquas quæ erant in loco inferiori, vbi poterant intercipi & capi ab hoste transferetis ad locum superiorem, firmioremque munitionem, ne in obsidione

vobis desint aquæ. *Et domus Ierusalem numerastis.*, id est, per singulas cognationes, quæ domus quantum aquæ indigeat dinumerabitis & perpendetis: Sic Hiero. Vel certè hoc modo: Domos Ierusalē numerastis, scilicet ad excubandum, id est, solliciti eritis de excubijs vicissim agendis vt nunc ista domus excubet, nunc illa. *Et lacum fecistis inter duos muros.*) id est, fecistis cisternam nouam, ne vobis desint aquæ ad vsum belli. *Et aquam piscinæ veteris.*) Legendum videtur ad aquam piscinæ veteris, quomodo etiam habent exemplaria Roberti Stephani, vt sensus sit: Fecistis cisternam nouam iuxta cisternam veterem. Hieronym. tamen legit, & aquam, hoc sensu: Piscinam veterem instaurastis ad seruandas aquas. Ad verbum in Hebræo est: Et congregationem fecistis inter duos muros aquæ piscinæ veteris. *Et non suspexistis ad eum, qui fecerat eam, & cæte.*) Clarioribus verbis dixisset propheta hoc modo: In huiusmodi munitionibus & præsidijs, qualia in obsidione adhiberet aliquis Iulius Cæsar, habebitis fiduciam, & non in Deo, putabitis nullam esse salutis spem in precibus, hymnis & ieiunijs, sed tantum in milite & alijs munitionibus.

1.Cor.15.e *ET vocabit Dominus Deus exercituum in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum facci, et ecce gaudium & letitia, occidere vitulos, & iugulare arietes, comedere carnes, & bibere vinum. Comedamus & bibamus, cras enim moriemur. Et reuelata est in auribus meis vox Domini exercituum, Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini, dicit Dominus exercituum: Hæc dicit Dominus exercituum.*

ET *vocabit Dominus Deus, &c.*) Sensus est: Captiuitate iam præsente, & obsessa ciuitate Ierusalem, Dominus non planè oblitus vestri mittet Ieremiam, qui vocabit vos ad pœnitentiā, & econtrario vos, & principes vestri & miserabile vulgus tradetis vos commessationibus & epulis. Ex hoc loco discimus pœnitentiam complecti fletum, & plāctum, saccos, & id genus alia, & non tantùm terrores, quos incutit conscientia peccati, & fiduciam in misericordiam per Christum promissam, quæ secundum Philippū absoluunt pœnitentiam, vt dictum est cap. 30.

Comedamus & Bibamus, &c.) Verba hæc paganismum habent, quasi non crediderint futuram resurrectionem, sed simul animam cum corpore interire, sicut dicit Epicurus, post mortem nihil est, & mors nihil est. Alijs videtur esse sermo desperationis, ac si dicerent: Quorsum agimus excubias, nihil nobis proderunt, cras enim omnes moriemur & ab hoste interficiemur. Vtamur ergo præsentibus dum licet, & gaudeamus & bibamus. Hoc modo accipit Hierony. vnde hoc testi-
1.Cor. 15. monio dicit Paulum abusum ad Corint. hoc modo scribentem: Si mortui non resurgunt, comedamus & bibamus, cras enim moriemur. Verba hæc ijs accommodare possimus, qui securi omnium rerum, & mortis & inferni, vtuntur præsentibus.

Si dimittetur iniquitas hæc vobis.) Cùm videret propheta tantā populi securitatem etiam in media obsidione, minatur eis dicens: Si dimittetur vobis & cæte. Est aposiopesis, qualis est in Andria apud Comicum, Quem ego si sensero. Sensus est: Si ego vnquam dimisero vobis hanc securitatem vitæ vestræ, volo vt mihi quiduis potius eueniat. Commentarius Hierony. hoc loco habet, quod nihil sic offendit DEVM, quàm post peccata erecta ceruix, & ex desperatione contemptus. Vnde hic dicitur, si dimittetur & cætera. Lyra exponit, si, pro non, sed tunc oratio non habet efficaciam suam, quamuis ille sit sensus.

VAde & ingredere ad eum, qui habitat in tabernaculo, ad Sobnam præpositum templi, & dices ad eum. Quid tu hic? aut quasi quis hic? Quia excidisti tibi hic sepulchrum, excidisti in excelso memoriale diligenter, in petra tabernaculum tibi. Ecce Dominus asportari te faciet, sicut asportatur gallus gallinaceus, & quasi amictum sic subleuabit te, Coronans coronabit te tribulatione, quasi pilam mittet te in terram latam, & spaciosam, Ibi morieris, & ibi erit currus gloriæ tuæ, & ignominia domus Domini tui, & expellam te de statione tua, & de ministerio tuo deponam te.

VAde *& ingredere, &c.*) Quæ hactenus exposita sunt, pertinent ad captiuitatem, quæ accidit sub Nabuchodonosor, cui non interfuit Esaias: nunc incipit quasi nouū caput, & omnia, quæ dicuntur vsque ad finem capitis, referenda sunt ad tempora Sennacherib, quo tempore vixit Esaias propheta, qui nominatim reprehendit Sobnam, qui vehementer offensus erat Esaiæ: Hunc Sobnam tradūt Hebræi fuisse summum pontificem. quidā dicunt Regi fuisse à thesauris, & quæstorem Regis: vtrique autem factiosum & Esaiæ offensum faciunt. Priores illos, qui eū pontificem fuisse dicunt, secutus Hieronymus quædam liberius transtulit. Nam pro habitante in tabernaculo, Hebræi alia habēt verba, in quibus nulla aut tabernaculum significant, aut habitantem in tabernaculo: sed tabernaculum adduxisse videtur Hieronym. quia tabernaculi cura sacerdoti erat propria, & ita non consuluit literam, sed sensum, quem præsumpsit. Verùm nusquam habetur, quòd sacerdotes habitauerint in tabernaculo, quod nec rectè colligi potest ex primo capite Numeri, in cuius fine & Leuitarum & tabernaculi mentio fit. Vocem Hebræam Aquila reliquit non versam, dicens, Ingredere ad Sobnē. Significat autem Hebræis Sobnem thecam seu repositorium.

In qua significatione vertit Hiero. 2. Parali. ca.23. Apothecas frumenti, vini, olei, &c. Sed hæc significatio longè abest à tabernaculo. Significat enim thesaurarium, in qua significatione vertit Pagninus, qui sic habet: Ingredere ad thesaurarium istum, id est, ad Sobnem. *Præpositum templi*) Neque hoc ad verbum transtulit Hieronymus: In Hebræo enim ad verbum est, Ad illum qui supra domum, & intelligitur verbum, est. Atque hoc modo alibi vertit Hieronymus ca. 36. & 37. huius prophetæ: cap. verò 17. & 18. 4. Regum vertit præpositum domus. Ex his locis videtur Hieronymus sumpsisse hunc Sobnã præpositum templi, & sacerdotem, ac curam tẽpli habuisse. Sed infirmum est argumentum. Nam licet 57. capite Esaiæ & 18. quarti Regum, domus Domini pro templo accipiatur, non propterea oportet domum, quæ mox in eadem periodo sequitur, pro templo accipi. Quare alij, inter quos est Rabbi Abraham, arbitrantur hunc Sobnam fuisse præpositum domus regiæ, & ita nõ ecclesiasticum, sed aulicum fuisse opinãtur. Vtcumque est, hunc Sobnem fuisse reprehensibilem, certum est.

Et dices ad eum: quid tu hic?) Sensus est: Quid tu profane, qui alienus es à vero Dei cultu, hic Hierosolymis agis? Secundum Hiero. verò hic est sensus: Quid tu o pontifex habitas in domo Dei, cùm nihil habeas præter titulum põtificis? scelera tua in tota vrbe bacchãtur, & adhuc versari audes in templo? *Aut quasi quis hic?*) Ad verbum in Hebræo est, Et quis tibi hic, scilicet, conatus est vt hic habites? Et hoc secundum posteriores, qui dicũt illum fuisse alienigenam. Secũdum alios verò, qui legunt, Aut quasi quis hic? sensus est: Sic te præbes quasi aliquis sis, & aliquo loco habendus, cùm nullus sis, nulloque ordine reputandus.

Quia excidisti, &c) id est, Fieri tibi præcepisti sepulchrum multa arte elaboratum. *Excidisti in excelso, &c.*) quasi alijs verbis diceret: Ambitio tua etiam vsque ad mortem te sequitur in extruendo sepulchrũ, quo tui memoriam relinquas posteris. *In petra tabernaculum, &c.*) Idẽ significat quod prius, licet alijs verbis: Per tabernaculum enim sepulchrum intelligit.

Ecce Dominus asportari te faciet, &cat.) Id est, putas te hic diu victurum, & deinde te gloriosè moriturum in hac ciuitate, sed hoc tibi non continget: auferéris enim ex hac ciuitate non aliter, quàm gallus gallinaceus aufertur à rusticis aliquò, vt vendatur. *Et quasi amictum, &c.*) Id est, credis te potentẽ, & non posse à quoquam loco moueri, sed tam facilè istud erit Domino, quàm à nobis pallium in scapulas leuatur.

Coronans coronabit te tribulatione.) Id est, nunc quidem gloriosus es & superbus, sed insigniter adhuc coronabit te Dominus tribulatione & angustia. Quod dicit, Coronans coronabit, est geminatio Hebraica multùm faciẽs ad auxesim. *Quasi pilam mittet te, &c.*) Id est, tã facilè mittet te in terram latam & spaciosam in terrã Aegypti siue Assyriorum, quàm facile à nobis pila è loco in locum mittitur. *Ibi morieris*) quasi dicat: Frustra iussisti extrui tã magnificum sepulchrum in Hierusalem: nõ enim ibi morieris, sed in terra spaciosa & lata. *Et ibi erit currus gloriæ tuæ*) Id est, opes quibus nunc fultus superbe incedis, quæ te iam euehunt, & gloriosum celebremq́; faciunt, diripientur, & eris ipse captus, tunc senties ignominiam domus Domini, quia propter mala opera & violatum Dei præceptum, hæc patieris. *Et expellam te, &c.*) Secundum Hieronymum sensus est: Detraham te de gradu tuo, & de pontificatus officio te amouebo. Septuaginta transtulerunt: Auferéris de dispensatione tua, & de gradu tuo. Nihil ergo significatur quàm quod amouebitur è functione sua.

ET erit in die illa, vocabo seruum meum Eliachim, filium Helchiæ & induam illum tunica tua, & cingulo tuo confortabo eum, & potestatem tuam dabo in manus eius, & erit quasi pater habitantibus Ierusalem domui Iuda. Et dabo clauem domus Dauid super humerum eius, & aperiet, et non erit qui claudat & claudet, & non erit qui aperiat. Et figam illum paxillum in loco fideli & erit in solium gloriæ domui patris sui, & suspendam super eum omnem gloriã domus patris eius, vasorum diuersa genera, omne vas paruulũ, à vasis craterarum, vsq; ad omne vas musicorum. Iob. 12. c Apoc. 3. d

V*Ocabo seruum meum Eliachim, &c.*) Sobnæ officio functus est Eliachim, quemadmodum patet Esaiæ 36. & 37 ca & 4. Regum 17. & 18. Hic insinuatur quòd Sobna ex Præposito factus sit Scriba. *Induam illũ tunica tua*) Istud est Hieron. alterum argumentum pontificatus Sobnæ, & interpretatur omnia de ornatu Aaronis, de quo Exodi cap. 28. scribitur. Secundum quem sensus est: Hunc Eliachim pro te faciam pontificem. Alij metaphoricè accipiunt de honoribus, quos vulgo impendebãt Sobnę adhuc Pręposito, hoc sensu: Ego efficiam vt honores, quos vulgus hactenus tibi impendit, transferantur ad Eliachim, & illi impendantur. Est similis phrasis illi: Stolam glorię induet eum, qua significatur vite & famę integritas. (Eccl. 15. a & 45. b) Sensus enim illius iste est: Ego efficiam vt de Christo omnes honorificè sentiant & loquantur, efficiã vt omnes illi genu incuruent, & diuinos honores impendant. Per cingulum metaphoricè intelligunt vitæ ac morum moderamen.

Et erit quasi Pater, &cat.) Id est, Tu Sobna dominum egisti superbum, neque affectus fuisti populo tuo, sicut pater filijs affici solet,

sed patrem exhibebit se iste Eliachim.

Et dabo clauem domus, & cæt.) De hac phrasi dictum est capite 9. vbi dicitur: Factus est principatus super humeros eius. Sensus est: Cura Oeconomiæ erit penes Eliachim. Vel si dicamus ipsum fuisse summum pôtificem sensus erit iste: Concedam illi summam rerum, quæ ad domum Domini & ad sacerdotium pertinent. Hoc modo accepit Hieronymus, per clauem intelligens potestatem omnium cæremoniarum, quid, qui, & quomodo cantabunt, & celebrabunt officium Dei. Haymo vero, Dionysius, Tho. Lyra clauem proprij nominis accipiunt qualé vulgo intelligunt, qui non sunt exercitati in figuris: & domum Dauid appellari dicunt templum, quia authore Dauid extructum est, quanquam Salomon ædificauerit, sed videat studiosus an hoc habeat vsus scripturæ. Certe capite septimo huius prophetæ domus Dauid accipitur pro tribu Iuda: Et si in priori significatione non reperiatur In biblijs, retineatur posterior expositio. *Et aperiet & cæter*)Id est, quicquid faciet iste Eliachim, hoc ratum habebitur, & non erit qui infringat.

Paxillorũ vsus. *Et figam illum paxillum, & cæt.*) Vsus paxillorum est in Exodo cap. 38. & Numer. 3. Sunt autem claui lignei, quibus configuntur tentoria in terra. Vtimur eis & in re domestica, quando suspendimus ex illis vestes, cacabos & similia. Quemadmodum autem ex ipsis paxillis huiusmodi pendent instrumenta, sic ex principe pendet populus, & proinde sensus huius loci iste est: Ego efficiam, vt ex Eliachim pendeat populus & tota respublica tanquam ex paxillo. *Et erit in solium gloriæ, & cæt.*) Id est, Iste Eliachim licet sit nobilis & illustri loco natus, ipse tamen multum splendoris, non solùm sibi sed & toti familię suæ adferet.

Vasorum diuersa genera, &c.) Quia in superioribus ipsum Eliachim figuratè paxillum fecit, metaphoram seruat in reliquis, & per istud, Suspendent super eum vasorum diuersa genera, nihil aliud significare vult, quàm quod omnes à minimo vsque ad maximum pendebunt ex vno Eliachim tanquam summo capite.

IN die illa dicit Dominus exercituũ, auferetur paxillus, qui fixus fuerat in loco fideli, & frangetur, et cadet, & peribit quod pependerat in eo, quia Dominus locutus est.

AVferetur paxillus)Non quidem posterior videlicet Eliachim, sed prior scilicet Sobna: Sic interpretatur Rabbi Salomon, quem sequitur Lyra. Alij quia statim est habita métio Eliachim, simplicius putant, si de illo locus hic intelligatur: Verùm quia non admodũ in hunc conueniunt ea, quæ sequũtur, ꝓbabilior nobis videtur expositio Rabbi Salomonis. Quod sequitur, Et peribit ꝙ pependerat in eo, hunc habet sensum: Postquam Sobna perierit, etiam qui pependerut ex illo, cognati videlicet & côiurati eius interibunt, quia dominus loquutus est, cuius verba irrita esse non possunt. Hieron. putat de Eliachim intelligi & non de Sobna, quia non legimus, quòd qui pendebant ex Sobna perierint, sed Eliachim qui erat summus sacerdos, cum omnibus sacerdotibus perijsse dicit in vltima captiuitate, verùm non cogit Hieronymi sententia.

CAPVT XXIII.



NUs Tyri. Vlulate naues maris, quia vastata est domus, vnde venire consueuerant, de terra Cethim reuelatum est eu. Tacete qui habitatis in insula, negotiatio Sidonis. Transfretantes mare repleuerunt te in aquis multis, semen Nili, messis fluminis fruges eius, & facta est negotiatio gentium.

ONus Tyri.)Subuersionem Tyri, quam hoc capite prædicit propheta, & subuersionis causas plenius ac manifestius exponit Ezechiel cap. 26. & duobus sequentibus. Est autem Tyrus Metropolis Phœnicis regionis, quæ Hebraico Syroq; sermone צור tsor appellatur. Regio autem Phœnicia Galilææ contigua est: sed inter cæteras Phœniciæ vrbes Galilææ proxima est Ptolomais, de qua in Actis, & deinde Tyrus. Hæc autem Tyrus tépore Esaiæ & Ezechielis insula erat, vnde cap. 27. Ezech. describitur sita in corde maris, postea ab Alexandro Macedonum Rege terra continens facta est, propter expugnationem aggerib. in breui freto comportatis, quòd ante ipsum conat' est facere Nabuchodonosor. De propinquitate aũt eius ad Galilæam, colligere licet ex euangelio, vbi Christus scribitur trãsisse ex Galilęa in partes Tyri & Sidonis. — Tyrus. — Act. 21. b

Vlulate naues maris)Pro mari in Hebræo est Tharsis, frequens quidem vox in scripturis, sed quàm Hieronymus & Septuaginta nunc Latina voce maris vertunt, nunc non vertũt, sed dicunt Hebraicè Tharsis. Superius cap. 2. Hieronymus nô vertit sed posuit Hebraicam vocem dicens, Super omnes naues Tharsis. Similiter Ionæ 1. Inuenit nauem euntem in Tharsis, hoc verò capite semper vertit. Septuaginta licet in Iona non vertant, vertunt tamen secundo capite huius prophetæ, dicétes, Super omnes naues maris. idé Septuaginta hoc capite vbiq; verterunt Carthaginem. Hęc vnde sumpta sint videre licet apud Hieronymum in episto. ad Marcellam, vbi omnibus locis collatis (quæ est optima interpretandi

tandi ratio.) ostendit nomẽ Tharsis homonymum seu equiuocum esse, ita vt preter illam terræ partem, quæ in India seu in Africa est, etiam lapidem significet, quem alij Chrysolitum, alij hiacynthum esse volunt, atq; hoc est naturale istius vocis significatum, in quo ponitur Exodi, vbi in rationali Aaron poni iubetur Tharsis. Item Ezech. vbi dicitur, Omnis lapis preciosus operimentũ tuũ: & inter ceteros lapides numeratur Tharsis. Et Dani. 10. vbi de Domino loquens ait, Et corpus eius quasi Tharsis. Quibus locis noster textus habet Chrysolitum, quomodo etiam vertit Aquila: Symmachus verò & Theodotio interpretati sunt hiacynthũ: Et quia mare cæruleum est, & sæpè radijs solis percussum seu contactum prædictorum lapidum colorem trahit, hinc etiam ipsum mare cœptum est apud Hebræos à colore Tharsis appellari, maximè mare mediterraneum. Nam aliud mare vix agnoscit scriptura, ita vt quicquid extra mare mediterraneum est, habeatur tanquam insula. In hac significatione ponitur Psalmo 47. In spiritu vehementi conteres naues Tharsis, id est, maris. Et psalmo 71. Reges Tharsis & insulę munera offerent: vbi reges maris verti poterat. Et Ionæ 1. Inuenit nauem euntem in Tharsis: Non enim ad certum locum cupiebat fugere Ionas, sed mare ingrediens quocunque fortuna ferret, pergere festinabat. Quanquam Iosephus eo loco Tharsim interpretatur ciuitatem Ciliciæ, patriam Pauli, mutata tantùm prima litera th aspirata, in t non aspiratam, sed reprehenditur à Hieronymo in epistola ad Marcellam. Dictum iam est, quare mare appelletur Tharsis: quare autem Septuaginta verterunt Carthaginem non ita constat, fortè circunstantia loci & ciuitatis Tyri ipsos ad sic vertendum inuitauit. Erat enim Carthago colonia Tyriorum. vnde Virgilius: Vrbs antiqua fuit, Tyrij tenuere coloni. Hos sicut Chaldæus interpres, Africam vertit, genus ponens pro specie. Et Hieronymus 27. Ezechielis, Carthaginem vertit dicens, Carthaginenses negotiatores tui: quo loco ceteri interpretes habent Tharsis siue Tharsenses negotiatores tui.

Quid propriè significet Tharsis.

Exod. 28.

Ezech. 28

Quare mare appelletur Tharsis.

Ratio autem quare ibi Carthaginem vertit Hieronymus, esse videtur, quia subijciũtur Græci, Iberi, & cæteri. Dicere poterat, omnes q versantur in mari, deferẽt ad te merces suas, & explicans propheta, qui sint illi, ait: Græcia, Tubal, Mosoch, id est, Iones, Iberi, & Cappadoces Sensus itaque huius versiculi, Vlulate naues maris, est iste: Omnes naues quotquot versamini in mari quocunque, præsertim mediterraneo vlulate, & soluite vos in lachrymas, & causam reddit cùm adijcit:

Quia vastata est domus.) Aut aliter legunt Hebræi, aut mirè vertit Hieronymus, dicens, Quia vastata est domus, secundum quem sensus est: Vlulate naues maris, quia vastata est Tyrus, quæ est quasi domus. Secundum Hebræos autem iste est sensus: Vlulate naues maris, quia vastata est scilicet Tyrus, & sequitur apud eos מבית mibbait, id est, à domo, vt sensus sit: Vastata est Tyrus ita vt nulla domus sit residua. Deinde sequitur: *Vnde venire consueuerant*) pro quo in Hebræo vna vox est, nempe מבוא mibbo, significans non venire, vel non ad veniendum, siue vt non veniatur. Significat autem propheta his verbis, fore vt Tyriorum emporium longe celeberrimum pereat omninò, & illuc amplius non appellant naues ex omni mari mediterraneo allaturæ merces suas. De Tyriorum autem emporio magnifica scribit Ezechiel capite 26. & duobus sequentibus, præcipuè tamen capite 27. secundum cuius descriptionem Antuerpia ad Tyrios collata vix emporij nomine digna est.

De terra Cethim reuelatum est eis) Istud est altera pars sententiæ, quæ cum præcedenti nõ ita cohæret. Sensus est: Tyrij audiuerunt istum belli rumorem de terra Cethim allatũ. Vox Cethim neq; Hieronymi tempore satis nota erat, neq; etiam posterioribus sæculis. Quidam enim putant Cethim Cyprum fuisse partem Grecię: Alij esse volunt partẽ Macedoniæ: Alij alterius regionis. Pro ijs autẽ, qui dicunt esse partẽ Macedoniæ, facit principium Machabeorum, vbi Alexander rex Macedonũ egressus dicitur de terra Cethim: Sed vtut est, populo cui loquebatur Esaias, ista vocabula nota erant, licet iam trita desierunt vsurpari.

Tacete qui habitatis in insula) Hieronymus insulam accipit ipsam Tyrum, quæ quondam insula, nunc autem Alexandri oppugnantis operibus continens facta est. De qua re vide Plinium capite 19. libr. 5. Sensus est: Qui habitatis in Insula, id est, vos Tyrij tacete. Alij per insulam Cyprum intelligunt, hoc sensu: Vos qui habitatis Cyprum nolite prædicare Tyrum tanquam primas obtinentem, abstinete iam à laudibus ipsius, non habetis quòd nunc prædicetis in ea: *Negotiatio Sidonis*) id est, vrbs Sidonia mercaturis dedita tace etiam tu, ne iactes emporium Tyriorũ, quia citò peribit. Hieronymus verò non facit hic comma, sed negotiationem adiungit Tyro per appositionem, hoc modo: Habitatores Tyri negotiatio Sidonis, siue qui estis negotiatio Sidonis, secundum quem sensus est: Vos Tyri qui hactenus emporium Sidonijs præbuistis, tacete.

Transfretantes mare) Hoc loco varia est distinctio. Hebræi siquidem, quos sequitur Robertus Stephanus, partem istam, Transfretan-

fretantes mare iungunt superioribus, & noua sententia secundum ipsos incipit ibi, *in aquis multis. &c.*) Secundum Hieronymum verò hoc tantum incisum est, siue côma, & initium nouæ periodi ibi incipit, Transfretantes mare, quòd est periphrasis mercatorum. Sensus est: Mercatores, qui perpetuò in mari versantur, hactenus ad te tanquam emporiũ totius orbis celeberrimum contulerunt omnes merces suas, sed amplius nõ facient, quia subuerteris.

Semen Nili.

In aquis multis semen Nili.) Semen Nili, periphrasis est frumenti, quod in Aegypto non pluuia, sed Nili exundatione prouenit, atq; hoc est, quod ait, in aquis multis. Nam præpositio (in) designat instrumentũ, quod Hebræis frequens est, apud quos litera ב Beth, vim obtinet septimi casus. Sensus itaque est: Quicquid frumenti inundatione Nili in Aegypto prouenit, ad te comportatur: hactenus mercatores varijs mercibus repleuerũt te ô Tyre, fruges etiam Aegyptiorum sunt ad te delatæ. *Messis fluminis fruges eius.*) Est alia periphrasis non minus iucunda: Nam beneficio fluminis Nili fit, quòd messis abundè proueniat in Aegypto: Et messis pro ipsis fegetibus etiam apud Latinos scriptores vsitatum est. *Et facta est negotiatio gentium*) Si substantiuum intelligatur Tyrus, sensus erit iste: Omnium propemodum gentium homines exercent commercia in Tyro. Si verò intelligatur, messis fluminis, sensus erit iste: Frumenta Aegypti ex te ad reliquas gentes euehuntur.

ERubesce Sidon (ait mare) fortitudo maris, dicẽs: Non parturiui, & non peperi, & non enutriui iuuenes, nec ad incrementum perduxi virgines. Cũ auditum fuerit in Aegypto dolebunt, cùm audierint de Tyro. Transite maria, vlulate, qui habitatis in insula. Nunquid non vestra hæc est quæ gloriabatur à diebus pristinis in antiquitate sua? Educent eam pedes sui longè ad peregrinandum.

ERubesce Sidon) Id est, tu Sidon cuius colonia est Tyrus erubesce. Et causam quare debeat erubescere subijcit: *Ait enim mare, etc.*) Coniunctio (enim) in quibusdam exemplaribus desideratur, quę quia deest, fit vt nonnulli commentarij tradant hoc loco sensum omninò alienum. Hieron. non solùm in textu legit (enim) sed & in commẽtarijs exponit, secundum quem hoc loco prosopopœia est. Inducit enim Esaias mare tanquam personam loquentem, atque ea parte loquenté, qua fortissimum est, atque hoc significant illa verba, Fortitudo maris, quæ habent correctiõem rhetoricam. Latinus enim diceret, hoc modo, Ait enim mare imò fortitudo maris dicens: *Non parturiui, &c*) Id est, videbar mihi quondam peperisse insigne emporium, nempè Tyrum, atq; in ea nutriuisse pulcherrimos iuuenes ac virgines, sed iam euersa Tyro non possum agnoscere partum meũ. Mare autem quia tantas Tyro diuitias pepererat, idcirco eam partum siue filiam vocat, atque hic est sensus secundum Hieronymum. Alij verò nõ minus probabiliter dicũt prophetã per fictioné rhetoricam vocem tribuere nõ mari, sed Tyro, quam figuratè mare appellat, imò maris columen. Secundum istos sensus est: Ego hactenus visa sum habere pulcherrimos iuuenes ac virgines, magnaq; populorum examina, iam non valeo agnoscere. Simili tropo de Tyro locutus est & Plinius lib. 5. cap. 19. cuius verba sunt: Tyrus olim partu clara vrbibus genitis Lepti, Vtica, & illa Romani imperij æmula, terrarum orbis auida Carthagine.

Cum auditum fuerit in Aegypto) Id est, cũ Aegyptij audiuerint Tyrum potentissimam & vicinam vrbem deletam, vehementer dolebunt: quia non poterunt illuc amplius adferre frumenta sua ad vendendum. *Transite maria*) Apostrophe est ad mercatores. Id est, vos mercatores, qui hactenus contulistis merces vestras in Tyrum, præterita Tyro transite vlteriora maria, quærite aliud emporium, non est quòd iam subsistatis in Tyro. Hoc loco eadem vox est apud Hebræos, quæ in principio hui' capitis, videlicet Tharsis, quam etiam hoc loco Septuagin. Carthaginem transtulerunt, secundum quos sensus est: Vos mercatores transite vltra Tyrum ad aliud emporium, nempe ad vrbem Carthaginem, vel relicta Tyro fugite Carthaginem. Legimus enim in historijs Assyriorum (vt refert Hieronym.) mercatores obsessos, postquam nullam videbant euadendi spem, conscensis nauibus fugisse Carthaginem, & ad alias Ionij Aegæique maris insulas. *Vlulate qui habitatis in insula*) Per Insulam intelligit Tyrum.

Nunquid non hæc vestra est) scilicet ciuitas? Arguit propheta Tyrum superbiæ, quòd in conditionis suæ antiquitate sit gloriata, & in perpetuum se permansuram putauerit.

Ducent eam pedes sui, &c.) Significatur captiuitas, Sensus est: Habitatores Tyri abducentur captiui in Babylonem.

QVis cogitauit hoc super Tyrum, quondam coronatam? Cuius negotiatores principes, institores eius inclyti terræ. Dominus exercituum cogitauit hoc, vt detraheret superbiam omnis gloriæ & adignominiam deduceret vniuersos inclytos terræ.

QVis cogitauit hoc super Tyrum quondam coronatam?) Id est, regia quadam maiestate insignem, & inter cæteras vrbes eminentem? Sensus est: Quis vnquam credidisset, quòd tam celebre emporium posset euerti?

Cuius negotiatores principes) Id est, cuius mercatores adeò sunt diuites, adeoq; opulenti, vt cum

vt cum quibusuis terræ principibus certare possent. *Institores eius*) Institutorū humile genus mercatorum est, qui non habent merces semel in summa emptas, sed qui per partes emunt ab ijs, qui in summa emerunt. Institores autem ex eo dicti sunt, quòd instent negotio gerendo. *Dominus exercituū, &c.*) Est responsio ad præcedentem interrogationem. Terra accipitur non pro orbe terrarū, sed pro ea parte, de qua in præcedentibus mentio fuit, nempe pro Tyro.

Institores.

TRansi terram tuam, quasi flumen filia maris, nō est cingulum vltra tibi. Manum suam extendit super mare, & conturbauit regna. Dominus mādauit aduersus Chanaan, vt cōtereret fortes eius, et dixit, Non adijcies vltra, vt glorieris calumniam sustines, virgo filia Sidonis. In Cethim consurgens trāsfreta, ibi quoq; non erit requies tibi. Ecce terra Chaldæorum, talis populus non fuit, Assur fundauit eam. In captiuitatem traduxerunt robustos eius, suffoderunt domos eius, posuerunt eam in ruinam. Vlulate naues maris, quia deuastata est fortitudo vestra.

T*Ransi terram tuam, &c.*) Id est, efflue hac atque illac quasi flumen alueo suo egressum. Significat propheta eos dispergendos in varias orbis partes, profugosque futuros. Aliter exponit Hieronymus, hoc modo: Sicut (inquit) fluuius siue riuulus facilè transitur pede, ita & tu terram tuam in captiuitatem ducta trāsibis. Et quamuis dictum prophetæ videatur imperantis, vsus tamen scripturæ habet, vt sit prædicentis. Filiam maris vocat Tyrum, quia mare Tyro opulentiam peperit, eamque opibus suis quasi filiam enutriuit & in suo flore quàm diu licuit conseruauit. Pro mari rursus in Hebręo Tharsis est, & Septuag. Carthaginem verterunt, secundum quos difficultas est, quomodo Tyrus dicatur filia Carthaginis, cùm Carthago dicatur colonia Tyriorum, vt constat ex Plinio capite 19. libr. 5. Ita Tyrus non filia, sed mater Carthaginis dicenda erat. *Non est cingulum, &c.*) Voce cinguli scriptura bifariam vtitur: Interdum moderationem vitæ & morum significat: Interdum verò ad vires & fortitudinem pertinet. Sensus est: Non es accincta amplius fortitudine ad repugnādum hostibus, non habes vires, nec lumbos ad rebellandū accinctos, vt aduersarijs possis contraire. Vnde Symmachus apertius trāstulit, dicens: Non poteris vltra resistere.

Duplex cinguli acceptio.

Manum suam extendit super mare) Suppositū verbi extendit, secundum Hier. est, Dominus exercituum, non Tyrus, vt vult Lyra. Et mare poni videtur pro mari rubro, vnde in Hebræo ei additur ה he nota emphaseos. Hier. tamen interpretatur pro mari, in quo propriè sita erat Tyrus. Sensus est: Ne contemnas o Tyre Deum Israel, quo authore tibi ista vaticinor, ipse enim est, qui olim extēdit manum suam super mare rubrum, & totum Aegyptiorum regnū ad egressum filiorum Israel conturbauit.

Dominus mandauit, & cæt.) Id est, Dominus qui pręcepit populo suo Israel, vt Gentem Chananæam fortissimam, terram promissionis inhabitantem deleret, ille idem iam de te mādauit, & certo decreuit te semel interimere, non vult vt amplius superbias & triumphos agas, atque hoc est, quod sequitur: Non adijcies vltra vt glorieris &c. Hieron. per Chanaan intelligit Tyrum, quæ in terra Chanaan condita erat, quod patet ex cap. 15. Matth. vbi Chananæa egressa scibitur de finibus Tyri, & Sidonis. *Calumniam sustinens virgo*) Dicitur autem Tyrus filia Sidonis, quia Sidoniorum colonia erat. Sensus est: O Tyre filia Sidonis hactenus virgo, id est, bellis inuiolata atq; inuicta, nunc autem per Chaldæos oppressa magna afficeris ignominia, nec dabitur tibi amplius de potentia tua gloriari. Ex hoc loco discimus voculam (vltra) non semper significare perpetuitatem, sed quandoq; pertinere ad longum tantum tempus. Tyrus enim, vt in sequentibus de tur, post septuaginta annos restaurata est, & in pristinum statū restituta. *In Cethim consurgens & cæt.*) Sensus est: Licet tentes profugere etiam vsque ad Cethæos, non tamen ibi poteris inuenire requiem: nam & ibi persequetur te Dominus.

Particulā (vltra) nō semper significare perpetuitatē.

Ecce terra Chaldæorū) Manifestè hic propheta exprimit populum, per quē euertenda erat Tyrus, & vt maiorē excutiat terrorē, describit qualis sit iste populus, dicens:

Talis populus non fuit) Id est, nullæ Gentes comparari possunt Chaldæis potentia, & sicut potentissimi sunt, ita & origine vetustissimi, vt quos Assur fundauit: Vide cap. 10. Gen. Sensus est: Potentissimum & antiquissimum Chaldęorum regnum euertet te, non tantùm ipsos ciuitatis muros, sed & parietes domesticos.

Vlulate naues maris) Id est, naues quæ versamini in mari quocunq; pręsertim mediterraneo vlulate, quia deuastata est fortitudo vestra, id est, Tyrus iam demolita est.

ET erit in die illa, in obliuione eris, ô Tyre septuaginta annis, sicut dies regis vnius.

E*T erit in die illa, &c.*) Ab hoc loco vsq; in finem prophetiæ Tyro prospera nunciantur, videlicet, septuaginta tantū annos durabit, quibus elapsis iterum extruenda sit, & in pristinum statum restituenda. Quod sequitur, Sicut dies Regis vnius, est interpretatio Rhetorica, siue synonymia, Sensus est: Tot annos est duratura captiuitas vestra, quot annos viuere solent ij, quibus omnia ad vitę vsum suppetunt, quales sunt Reges.

POst septuaginta autem annos, erit Tyro quasi canticum meretricis. Sume tibi citharam, circui ciuitatē, meretrix obliuioni tradita. Bene cane, fre

quenta

quentia canticū vt memoria tui fit. Et erit post septuaginta annos, visitabit Dominus Tyrum, & reducet eam ad merces suas, & rursum fornicabitur cum vniuersis regnis, super faciem terra: & erunt negotiationes eius, & merces eius sanctificata Domino. Non condentur neq; reponentur: quia his qui habitauerunt coram Domino erit negotiatio eius: vt manducēt in saturitatem, & vestiantur v'q; ad vetustatem.

POst septuaginta autem annos, &c.) Inter cæteras fallacias, quibus meretrix studet allicere incautos adolescentes, est cantus. Dicit ergo propheta, sicut canticum adhibet meretrix, vt alliciat ad se adolescentes & incautos quosque: sic quoque faciet Tyrus, præbebit siquidem magnam de se spem vicinis nationib' fore, vt iterum instituatur ibi mercatura, multisque modis eas alliciet ad commercia sua. Canticum ergo meretricis spem Tyri prophetico more intelligit.

Sume tibi Citharam, &c.) Per hæc omnia significat Propheta, quòd spes hæc & studiū reuocandi alios ad mercatum, & instruendi iterum emporium paulatim crescet magis ac magis, quasi dicat propheta: Sicut meretrix comit se, ornat, & foras egrediens nemini nō se cōtemplādam offert, magnamq; copię spē præbet, domi residens suauiter cantillat, fidibus ludit, totamq; domum dulci strepitu implet, denique nihil non facit, quo alliciat amatores quàm plurimos: sic Tyrus nihil nō faciet, omnemq; mouebit lapidem, vt vicinarum natiōum mercatores ad commercia sua prouocet. *Cōparatio*

Et erit post septuaginta annos, & cater.) Non multo post reditum filiorum Israel è Babylone, vbi septuaginta annis detenti fuerunt, instaurata est Tyrus. Ezechiel autē prophetans de Tyro causam captiuitatis eius adiungit hanc, quia gloriabantur in captiuitate filiorum Israel. Visitare aliquando in bonam, aliquando in malam partem sumitur: Interdum enim idē est quod punire & plagas immittere, interdum verò misericordiam pręstare & bona tribuere, quomodo & hic accipitur hoc sensu: pactis septuaginta annis restaurabit Dominus Tyrū, & omnia, quę abstulit, reddet. *Visitare dupliciter accipi.*

Et rursum fornicabitur, &c.) Pergit propheta in meretricis incœpta metaphora, hoc sensu: Non quidem Tyrum meretricem feci quòd ad coitum inuitatura sit, sed ad mercatum. Itaque fornicatiōe eius accipi volo non coitum, vt vulgus accipit fornicationem, sed mercaturam & commercium cum omnibus nationibus. Quòd verò Tyrus sit ita fornicata, hoc est, quòd post septuaginta annos sit instaurata, & ad pristinam potentiam reuersa, omnium denique Gentium negotiationi exposita, constat ex Græcorum & Phœnicum historijs. Vnde locum hunc Septuag. manifestius transtulerunt, hoc modo: Post septuaginta annos visitationem faciet Dominus Tyri, & iterum restituetur in antiquum eritque negotiatio eius omnibus regnis orbis terrarum super faciem terræ. Ex quorum versione manifestum est, quid intelligat propheta per fornicationem, nimirum habere commercia & exercere mercaturam cum cæteris Gentibus. *Et erunt negotiationes eius, &c.*) Difficultas hic est, an possit retineri litera. Hieronymus transitum facit, qui quia in præcedentibus frequens est, non erit mirum, si & hic esse dicatur, maximè cùm istud secundum historiam factum nusquam legatur, neq; in Nehemia aut Esdra, neque in Iosepho, aut aliorum scriptis. Vnde & hoc loco Iudæi literam relinquunt interpretantes hæc de suo Mesia, cuius tempore dicunt Tyrios opes suas daturos in ministerium Domini & ministrorum eius. Sensus est: Tyrus instaurata amplectetur cultum veri Dei, suscipiet Euangelium, conuertet se ad fidem Christi: & tunc negotiatione sua, & mercib' suis seruiet non Diabolo, non carni, non mundo, quod hactenus fecit, sed Domino Deo, illi dedicata erunt & cæremoniæ & labor Tyriorum.

Non condentur neq; reponentur) scilicet merces vel opes ad auaritiam, sed quicquid ex mercatura lucri fecerint, dabunt in vsum ministrorum Dei, vt suppetant eis necessaria, tam quo ad victum, quàm ad vestitum.

CAPVT XXIIII.



Ecce Dominus dissipabit terram & nudabit eam, & affliget faciem eius: & disperget habitatores eius. Et erit sicut populus, sic sacerdos: & sicut seruus, sic Dominus eius: & sicut ancilla, sic domina eius: sicut emens, sic ille qui vendit: sicut fœnerator, sic is qui mutuum accipit: sicut qui repetit, sic qui debet.

TRactatum à capite decimo tertio inceptum his quatuor sequentibus capitib' propheta quasi summatim concludit. Hactenus ergo dicta huc spectāt, & hęc est summa, vt sciamus hoc passurum totum mundum, quod passa est Babylon & cętere gentes, quarum onera præcedentibus vndecim capitibus exposita sunt. In hunc sensum conueniunt omnes, tam Hieron. quàm cæteri Christiani interpretes, vt videlicet totius orbis excidium propheticus sermo nunc describat, & licet non omninò certis, multùm tamen probabilibus coniecturis niti videntur. Prima autem coniectura hæc est: Solet Esaias post commemorata particularia aliquorum mala, libenter transire ad generalia, ergo probabile est ipsum & hoc loco id fecisse.

Secun-

Secunda coniectura est, quòd cæterorũ prophetarum loca, quæ de consummatione sæculi loquuntur, sunt huic loco multum similia. Proinde etiam quæ hìc dicuntur, ad consummationem sæculi pertinét, alioquin toto illo tractatu nihil est quod omninò cogat nos hic agnoscere consummationem sæculi: Imò quædam sunt, quæ per se considerata magis pertinent ad particularem vastitatem & ruinam, vnde & Iudæi hæc aliò referunt: Quidam enim eorum de decem tribubus tantùm, alij de Idumęorum gente accipiunt.

Ecce Dominus dißipabit terram.) Id est, inanẽ & vacuam reddet. Vox enim Hebræa בקק bokek quæ hoc loco ponitur, propriè significat vacuum & inane reddere. Vnde mirum est Hieron. in principio capitis decimi

Osea 10 a Oseæ vertisse frõdosum: Vitis frondosa Israel, cùm dicere potuisset, vitis inanis, aut vitis vacua, quæ scilicet præter folia nihil habet. Aquila vertit, aquosàm: Symmachus, materialem, id est, quę tota in frondibus creuerit: Septuaginta insigniter pampinosàm. Quæ omnia in idem recidunt: significant enim vitem fructibus destitutam, quæ multũ quidem materię habeat & aliud nihil. Quos sequutus videtur Hiero. vertens frondosam, vbi subintelligi videtur (tantùm.) *Et affliget faciem eius.*) Id est, exuret superficiẽ terræ, atq; euertet secundum quod scribitur 2. Petri 3. Terra & omnia quæ in ipsa sunt opera, igne exurentur.

Et disperdet habitatores eius.) Exponit Hieronymus, habitatores terræ dispergentur in diuersa terræ loca præmijs vel supplicijs destinati.

Et erit sicut populus, sic sacerdos, &c.) Ab isto loco vsque ad hęc verba, Dissipatione dissipabitur terra, synecdoche est, qua propheta noto more significat generaliter omnia desitura esse in consummatione sęculi, quibus nunc vnus alio potior est, & alteri præfertur siue dignitas sit illud, siue diuitię, siue aliorum aliud. Iam sacerdos dominus, & domina dignitate potiores sunt, in consummatione autem sæculi, non erunt: emens, fœnerator, creditor diuitijs hìc potiores sunt, tunc autem non erunt, sed omnes sine discrimine talium rerum pro qualitate peccatorum suorum punientur. Non enim omnia peccata paria sunt, proinde nec pœnæ æquales erunt, quanquam nõnulli ex hoc loco id conentur docere, sed malè. Nam id tantùm dicitur hoc loco, quòd omnes qui peccauerũt pœnas subituri sunt, tam nobiles quàm ignobiles, tam diuites quàm pauperes, quemadmodum dicitur Iob. 3. Magnus & paruus &c. Hæc Theologia scribitur, non vt subtiliter intelligatur, sed vt perpetuò habeatur ante oculos, præsertim ab ijs, qui diuitijs & honoribus omnia metiuntur, & multũ profecit in Theologia, qui huiusmodi loca habeat quam plurima annotata, quibus compungi assuescat.

Dißipatione dißipabitur terra, & direptione prædabitur. Dominus enim locutus est verbum hoc: Luxit & defluxit terra & infirmata est. Defluxit orbis, & infirmata est altitudo populi terræ, & terra infecta est ab habitatoribus suis: quia transgreßi sunt leges, mutauerunt ius, dißipauerunt fœdus sempiternum.

Dißipatione dißipabitur terra, &c.) Geminationes huiusmodi Hebræis propriæ sũt & peculiares, & habent epithasin quandam seu vehementiam & exaggerationem: Latinus hoc modo diceret, Tota terra dissipabitur, & tota diripietur, & sine dubio istud certo certius eueniet, quia Dominus futurũ pronunciauit, dicens: *Luxit & defluxit, &cæt.*) Propheta noto more futurum enũciauit tãquam præteritum propter certitudinẽ prophetiæ. Sensus est: Lugebit & defluet terra, & infirmabitur. Hoc vocabulum (luxit) Pagninus & neoterici quidam vertunt corrupta est, siue destructa, aut perijt: Verũ vox Hebrea, quæ est אבלה abela, propriè significat lugere, vt patet ex Pentateucho, & libris Regum. Gen. 37. Indutus est cilicio lugens filium suum. Exod. 33. Audiens populus sermonem hunc pessimum, luxit. Num. 14. Luxit populus nimis. 1. Regum 15. Lugebat Samuel Saul. Et capite sequenti, Vsquequo tu luges? Quibus locis in Hebręo est hoc verbum אבל abal, nec vllus est locus in scriptura, vbi propriè significat perire: verum quidem est apud prophetas vsurpari nonnunquam pro perire, sed ea significatio figurata est, & in hoc multùm peccant Iudæi & qui scribunt lexica, quòd assignantes vocis alicuius significationem naturalem, non distinguunt ab ea vel ijs, quæ flexu seu per tropum significantur. Dicamus ergo hoc loco esse metalepsin, atq; ex luctu terræ prophetam significare tristem eius interitum: Atq; ita significantius vertit Hieronymus, quàm Pagninus & cæteri, sicut significantius est quando dicimus, immoritur studijs, quàm si dicamus, multum studet.

Et infirmata est altitudo populi, & cæter.) Per altitudinem populi significat propheta eos, qui inter populares suos vel dignitate vel diuitijs aut aliquo honoris gradu eminebant, quos in consummatione sæculi à suo gradu deijciendos infirmandosque prædicit.

Et terra infecta est, &c.) Exemplaria Latina excepto Roberti Stephani constanter legũt, Interfecta est, & Haymo, & Thom. & Dyo. de interfectione interpretantur. Hug. de S. Vict. dicit etiam legi, Infecta, sed interim de interfectione interpretatur. Ex commen

tarijs Hieronym, nihil certi colligere licet, quomodo verterit: expositio enim ipsius vtrobique locum habet siue infecta legeris, siue interfecta. Vox autem Hebræa חנף chaneph, significat polluere, contaminare & simulare, atque his ferè modis vertit Hiero. vnde verisimile est ipsum vertisse infecta & non interfecta, cùm nusquam in tota scriptura vox Hebræa hoc significet. Dicit ergo propheta: Et terra infecta est, id est, polluta & cōtaminata est ab habitatoribus suis, quia trangresli sunt leges, mutauerunt ius, dissipauerunt fœdus sempiternum. Hæc tria, leges, ius, fœdus, interpretes variè distinguunt, sed non erit absurdum, imò maximè consentaneum videbitur, si dixerimus hoc loco esse congeriem rhetoricam, & tribus istis vocibus vnam & eandem prorsus rem significari, illam nimirum, de qua Paulus ad Rom. Gentes quæ legem non habent, naturaliter ea, quæ legis sunt, faciunt: Et Dauid, Signatum est super nos lumē vultus tui Domine.

Rom. 1.

Propter hoc maledictio vorabit terram, & peccabunt habitatores eius, ideoq; insanient cultores eius, & relinquentur homines pauci. Luxit vindemia, infirmata est vitis, ingemuerunt omnes qui lætabantur corde. Cessauit gaudium tympanorum, quieuit sonitus lætantium, conticuit dulcedo cithara. Cum cantico non bibent vinum, amara erit potio bibentibus illam.

Propter hoc maledictio vorabit terram.) id est, Quia violantur iura naturæ, siue quia nos non facimus alijs, quod nobis fieri volumus, quod recta ratio & lex scripta in cordibus omnium dictat faciēdum, ideò maledictio deuorabit terrā, id est, quod in Deut. prædictum est fore, hoc maximè in consummatione sæculi implebitur, tunc maledictiones ibi scriptæ inundabunt super terram. Alludunt enim prophetę libenter ad ea, quæ scribuntur in Pentateucho tum verbis, tum etiam sensu.

Et peccabūt habitatores eius.) Saluator in Euangelio apud Matthęum de consummatione sęculi loquens hoc alijs verbis extulit, dicens: Abūdabit iniquitas. *Ideoq; insanient, etc.*) id est, in consummatione sæculi homines suæ conditionis obliti contra se mutuò ingenti furore debacchabuntur, quemadmodum pleniùs describitur in illo loco Matthæi: Multi enim venient in nomine meo, dicentes &c. *Et relinquentur homines, pauci, &c.*) Ista sententia videtur magis pertinere ad particulare aliquod excidium, quia in consummatione sæculi nulli omninò homines relinquentur, nisi cum Hier. subaudiamus, Et relinquentur homines pauci, videlicet qui habeāt imaginem supercælestem, vt sensus sit: Impijs in infernū detrusis pauci electi remanebunt. Quanquam & referri potest ad illud tempus, quod erit paulò ante consummationem sæculi, quo tempore erunt bella, pestilentiæ, fames, quibus multi è vita auferentur, paucis, respectu totius multitudinis, relictis.

Luxit vindemia, &c.) Quando dies iudicij aduenerit, tunc lugebit vinum & vindemia eo sensu, quo suprà terra dicta est lugere: & omnes qui lętabuntur inter pocula, tunc ingemiscent, id est, qui vinum solebant bibere in dulcedine, qui sectabātur commessationes & in illis lætitiam suam ponebant, illi tunc dolebunt. Cessabit enim omne gaudium, conticescent & cantica lætitiæ, instrumenta musica, quæ suauitate sua animos hominum ad exultationem prouocare solent, penitùs cessabunt. Vult ergo significare propheta, quòd omnia hæc fluxa sint, inania & vacua. Ingeramus ait Hieronymus hoc testimonium his, qui in conuiuijs suis non solūm gula & ebrietate, sed & auribus luxuriant, vt per omnes sensus animæ fortitudo mollescat.

Cum cantico non bibent vinum, &c.) Idem adhuc explicat propheta, quod prius hoc sensu: Non resonabit amplius musica inter pocula, sed amara erit potio bibentibus. Pro potione in Hebręo est שכר sechar, quę vox in scriptura pertinet ad quęuis potum inebriatiuum. Hierony. nunc siceram vertit, nunc quatuor verbis circūloquitur, dicens, omne quod inebriare potest: Interdum verò vertit vinum. Interdum ponitur in scriptura cùm voce quæ significat vinum, vt Leuit. 10. Vinum & siceram non bibetis tu & filij tui, quando intrabitis in tabernaculū testimonij, vbi comprehendit omne id, quod inebriare potest præter vinum. Omnis ergo potio, siue vinum, siue alia quęcunque, quę suauis esse solet bibentibus, in consummatione sęculi amara erit, & amaritudine commutabitur.

Attrita est ciuitas vanitatis. clausa est omnis domus nullo introeunte. Clamor erit super vino in plateis, deserta est omnis lætitia, translatum est gaudium terra. Relicta est in vrbe solitudo, & calamitas opprimet portas. Quia hæc erunt in medio terra, in medio populorum. Quomodo si pauca oliua, qua remanserunt, excutiantur ex olea, & racemi, cùm fuerit finita vindemia. Hi leuabunt vocem suam, atq; laudabunt cùm glorificatus fuerit Dominus, hinnient de mari.

Attrita est ciuitas vanitatis.) Noua quidem, sed perelegās est periphrasis orbis. Sensus est: Videtur quidem hic orbis terrarum diu duraturus, sed non ita erit, est tantùm vana quædam ostentatio, & citò interibit. *Clausa est omnis domus, & cæter.*) Id est, omnes domus etiam illæ, quarum nunc sunt aurata laquearia, quarum parietes vestiuntur marmorum crustis, & secti eboris nitore resplendent,

dent, remanebunt vacuæ, id est, in consummatione sæculi cessabit omnis domorum inhabitatio.

Clamor erit super vino, &c.) Huius loci duplex est expositio, quarum prior ista est: Vlulabunt homines in plateis de ebrietate & excessu quem fecerunt, Sic Hieronym. Altera expositio est ista: Vlulabunt homines in plateis propter defectum vini, Sic Thom. & Lyra.

Relicta est in vrbe solitudo, &c.) Quia additur, In medio terræ & in medio populorũ, Hier. satis innui putat hæc ad consummationẽ sæculi referenda, alioqui magis pertinere viderentur ad particularem aliquam ciuitatẽ. Orbem ergo terrarum, quem suprà appellauit ciuitatem vanitatis, nunc simpliciter secundum Hieronymũ orbem vocat, & ponitur præteritum pro futuro hoc sensu. In consummatione sæculi relinquetur solitudo in orbe terrarum, id est, totis orbis habitatoribus destituetur.

Quia hæc erũt in medio terræ, &c.) Hiero. hanc partem refert ad præcedentia, hoc sensu: Hæc omnia prædicta fient in medio terræ in medio populorũ seu gentiũ. Quem sequitur Haymo. Hebrea verò exẽplaria iungũt cum sequentib. videlicet, Quomodo si paucæ oliuæ, &c. quod etiam in commentarijs suis faciunt Thom. & Lyra & Dion. Estque horrenda & terribilis comparatio, si referatur ad totum tempus à condito orbe vsque ad ipsius consummationem, vt sit sensus: Tam pauci saluabuntur in orbe terrarum ex tota hominum multitudine, quam paucæ relinquuntur oliuæ in arbore postquam collectę sunt. Tam pauci saluabuntur, quam paucæ relinquuntur vuæ in vite post vindemiam. Quia valdè horribilis est hæc comparatio, ideò referunt ad illud tempus quod erit sub consummationem sæculi, hoc sensu: Tempore Antichristi tam pauci manebunt constantes in fide, quàm paucæ relinquuntur vuæ in vite post vindemiam, vel oliuæ in arbore postquam sint decerptæ. Et hunc sensum videntur magis postulare subsequentia:

Et leuabunt vocem, &c.) Id est, quum finito Antichristi regno Christus iam glorificatus venerit in nubibus cum potestate magna & gloria, tunc pauci isti, qui relinquentur, leuabunt vocem atque laudabunt, & hinnient de mari, id est, de orbe terrarum præ lætitia toti gestient. Similí metaphora orbem vocat mare, qua suprà Babylonem, cùm ait: onus deserti maris. *Suprà ca. 21.*

PRopter hoc in doctrinis glorificate Dominum: in insulis maris nomen Domini Dei Israel. A finibus terræ laudes audiuimus, gloriam iusti. Et dixi: Secretum meum mihi, secretum meum mihi, væ mihi: præuaricãtes præuaricati sunt, & præuaricatione trãsgressorum præuaricati sunt. *Hier. 48.*

PRopter hoc in doctrinis glorificate Dominum.) Iuxta Hieron. in doctrinis causaliter ponitur hoc sensu: Vos qui iam discitis, quòd ita pauci relinquentur, qui euadent manus Antichristi & saluabuntur: qui hoc cognoscitis beneficio scripturarum, vos glorificare debetis Dominum in doctrinis, id est; quia ipsam doctrinam accepistis, quòd sanè magnum est beneficium. Rabbi Dauid, In doctrinis, interpretatur, in vallibus, quomodo etiam vertit Pagni. In hebræo autem est ארים vrim, qua voce etiam vtitur Moyses Eodi. 38. vbi Hier. doctrinam vertit, dicens: Pones autem in rationali iudicij doctrinam & veritatem, quo loco mirum est quid significent doctrina & veritas. Nomina autẽ Hebræa fatetur Rabbi Dauid etiam ipsos Hebræos ignorare quid significent. Chaldæus interpres non vertit, sed seruat Hebraica vocabula. Septua. verterunt manifestationem & veritatem, quos sequutus videtur Hiero. Rabbi Salomon his duobus nominibus significare dicit nomen Dei tetragrammaton, & prius vocabulum interpretatur illuminationem, posterius verò perfectionem. Sensus itaq; illius loci Exodi, Pones in rationali iudicij doctrinam & veritatem, est iste: Pones in pectore Aaron nomen Dei tetragrammaton, quo nomine intellecto, mens perficitur in doctrina & illuminatur. Tradunt enim Hebręi ex hoc nomine intellecto totam trinitatem intelligi, & alia multa quæ videre licet apud Rabbi Salom.

In insulis maris, &c.) Secundum Hiero. mare per metaphoram pro mundo accipitur, insula verò pro Ecclesia, quæ fluctibus maris huius, id est, mundi quotidiè tunditur. Sensus est: propterea vos Insulares, id est, fideles, qui hæc legitis apud me & prophetas alios, glorificate Dominum. Possunt insulæ maris etiã accipi sicut suprà, Vbi dicitur: Adijciet Dominus secundò manum suam ad possidendum residuum populi sui, quod relinquetur ab insulis maris: Vbi insulæ maris accipiuntur pro plaga mundi, quæ Iudæis est ab Occidente, id est, pro plaga occidentali, & si quis consulat alia scripturæ loca, inueniet insulas ferè hoc secundo modo accipi, vt Psalm. Reges Tharsis & insulæ munera offerent, vbi per insulas propheta significat remotissimos & etiam vltra mare sitos populos. Rursus Psalm. 96. Dominus regnauit, exultet terra, lætentur insulæ multæ. Et Esai. insulas per gentes interpretatur, Ecce insulæ quasi puluis exiguus. Sophonias quoque interpretatiuè dicit, cùm ait, Adorabũt eum viri de loco suo, omnes insulę gẽtium. Quanquam hoc loco satis interpretetur, cũ subdit: A finibus terræ & cæt. Insulæ itaque maris fines terræ intelliguntur, siue remo-

Suprà ca. 11. *Psal. 71. b.* *Esa. 40. d.*

tilsimi populi, de quibus Iudæi vix per famam aliquid acceperunt. Prophetę enim sic de insulis maris loquūtur, quasi populo Iudæorum vltra mare nihil fuerit, quàm aquæ & insulæ.

A finibus terræ laudes audiuimus, &c.) Propheta cum certissimè videret implendum, ad quod hortabatur gentes, intulit, A finibus terræ &c. quod Septu. verterunt ab alis terræ. Et commen. Hiero. in hunc locum sic habet: Pro finibus, quod nos propter explanationem sensus apertius exposuimus, In Hebræo est כנף cenaph, quæ vox alam, non finem sonat, quod quidem verum est, si de naturali significatione loquamur, sed illā naturalem vocis significati[onem] Hebræi valde latè extendunt, nempe ad omnium rerū extremitates: Latini non ita deflexerunt vocem alam In tropica autem illa significatione ponitur apud Ezec. ca. 7. Venit finis super quatuor plagas terræ, pro quo in Hebræo est, Super quatuor alas terrę. Sic 1. Reg. 24. Præsciditoram vestimenti. Hebræi legunt alam vestimenti. Quibus locis si vertisset Hier. alam, visus fuisset Latinis insolentius loqui. Consuetudo aūt scripturæ est, quemadmodum & superius diximus nomine iusti Christum significari, cū al'js In locis, pręcipuè in actis Apostolorū, & loquitur hic propheta non de gentium vocatione ad fidem, sed de perseuerantia in fide.

Et dixi: Secretum meum mihi, &c.) Sensus est: cùm viderem ea quæ in consummatione sæculi futura sunt, loquutus sum mihi interno cordis affectu: Non possum cuncta narrare, quæ cerno futura, hæret lingua faucib. meis, & vox dolore concluditur, hoc significat propheta dum dicit, Secretum meum mihi, quasi alijs verbis diceret: Quantus pœnarū ordo versatur ante oculos meos, quæ suppli cia ego video futura, quàm ingentem multitudinem eorum qui damnandi sunt cerno maiora sunt, quàm vt eloqui posim: & ideò detineo secretum meum mihi. Iuxta hunc sensum subauditur, est, vel seruabo. Rabbi autem Ioseph Kimhi non agnoscit hic pronomen (meum) sed legit, secretum mihi: Nam ipse cum aliquot alijs Rabinis in voce Hebræa רזי razi, iod literam accipit non vt sit pronomen affixum, sed pro litera radicali, seu quæ habet vocem literæ radicalis quæ est ה he, & interpretantur Hebræi hoc modo: Duo secreta reuelata sunt mihi, secretum scilicet retributionis iustorum & secretum vltionis impiorum. Secundum hos intelligitur verbum, reuelatū est, quod expressit interpres Chaldæus, qui sic habet: Dixit propheta secretum mercedis iustorū conspectum est mihi, secretum vltionis reuelatum est mihi.

Væ mihi) Id est, heu mihi. Vocula enim Hebræa אוי oi, interdum comminantis est, interdum verò dolentis, vt hoc loco. *Præuaricantes præuaricati sunt, & cæt.*) In Hebræo eadem vox quinquies repetitur, hoc modo: Præuaricantes præuaricati sunt, & præuaricatione præuaricantium præuaricati sunt. Repetitio autem ista maximam habet emphasin, qua significatur horribilis & ingens omnium scelerum vis futura in consummatione sæculi, & populum in præuaricatione quasi absorptum iri, & hoc dolet propheta cùm dicit, Væ mihi. Saluator in Euangelio istud alijs verbis explicat, dicens tantam fore iniquitatem, vt etiā electi, si fieri potest, in errorem seducantur.

Formido, & fouea, & laqueus super te, qui habitator es terræ. Et erit qui fugerit à facie formidinis, cadet in foueam, & qui se explicauerit de fouea, tenebitur laqueo: quia cataractæ de excelsis apertæ sunt, & cōcutientur fundamenta terræ. Confractione confringetur terra, contritione conteretur terra, commotione commouebitur terra, agitatione agitabitur terra sicut ebrius, & auferetur quasi tabernaculum vnius noctis. Et grauabit eam iniquitas sua, & corruet & non adjciet vt resurgat.

Formido, & fouea, &c.) Significat propheta quòd sicut in cōsummatione sæculi exeret se horribilis vis scelerum, ita etiam pœnæ super terram inundabunt, quæ habitatores eius tenebunt captos, ita vt effugere nequeant, & hoc est quod subiungit, *Et erit qui fugerit*) id est, cū putauerint se fugisse ex vno malo, Incident in aliud, & quocunque sese verterint, impendentem Domini iram non euadent.

Quia cataractæ de excelsis apertæ sunt, &c.) Cataractæ siue cataractes locus est in flumine præceps & abruptus: vnde aqua ruit potius quàm fluit, vt cataractes Nili apud Srabo li. vltim. Septua. transtulerunt, Quia fenestræ cæli apertæ sunt. Alludit aūt propheta ad locum qui est in Gen. cap. 7. Cataractæ cæli apertę sunt, nō quòd ignoret propheta orbē amplius aquis non interiturū, sed illud vult dicere: Eo modo inundabit plaga & pœna in orbe terrarum, quo modo tempore Noe aquæ inundauerunt. *Quid cataractæ.*

Confractione confringetur terra, &c.) Quia nō habuit aliquod vocabulum quo satis & pro dignitate rem potuit explicare, Ideo pluribus adhoc vtitur verbis. D. Hierony. per terram accipit illos, qui versantur in ea, per metonymiam hoc sensu: In consummatione sæculi homines in terra versantes formidine toti dissoluentur & timore penitùs deijcientur, & quemadmodum ebrius nescit quid agat, sed hebescētibus ebrietate neruis, nec pes, nec mens suo fungitur officio: sic isti malorum pœnarumq; magnitudine oppresi, quasi ebrij stupebunt ad cuncta quæ cernēt, & auferentur quasi tabernaculum vnius no ctis,

vnius noctis, ita vt nullum antiquæ mansionis vestigium remaneat. Possimus & aliter intelligere & simplicius de ipso elemento terræ. Ipsa enim terra in consummatione sæculi confringetur, quando montes vallibus ęquabuntur.

Et commotione commouebitur, agitatione agitabitur sicut ebrius) qua geminatione significat vehementissimam terræ commotionem futuram in consummatione sæculi.

Et auferetur quasi tabernaculum vnius noctis) Pro tabernaculo vnius noctis, Hebræi habent vnicum tantùm vocabulum מְלוּנָה meluna quod cùm hic tribus vocibus exprimat Hieronym. in primo capite huius prophetæ vnica voce reddidit, vertens tugurium. Significat autem vox Hebræa, secundum Rabbi Dauidem, talem casulam, quali nocturno tempore vtitur vinitor in excubijs agendis: Deducitur autem vox ista à radice לוּן lun, quæ significat pernoctare. Sic ergo Dominus demolietur terram, sicut vinitor demolitur tugurium suum postquam eo vsus est: Non quidem quòd Dominus terram in puluerem rediget, & penitùs in nihilum, ita enim intelligere prohibent nos alia scripturæ loca quibus significatur terra in ęternum permansura, sed demolietur terra, quia abolebitur figura eius, & alia succedet facies.

Rabb. Dauid in lib. Radicum.

Et grauabit eam iniquitas sua.) Potest esse metonymia hoc sensu: Iniquitas super terram inundans suo pondere grauabit ipsos homines. Si autem intelligamus de ipso bruto terræ elemento, tunc illo sensu dixit propheta eam iniquitate grauari, quo modo Apostolus ad Rom. dicit, quòd expectatio creaturæ reuelationem filiorũ Dei expectat, cuius sensus est: Expectatio creaturæ inanimatæ est vt regnũ Dei proferat se foras, vt & corpora habeant partem gratiæ, quæ iam est in anima. Quo loco vsus est Apostolus grandiloquentia, aut mirabilis est sermo, quòd etiam res inanimatæ, aer videlicet & terra &c. appetant liberationem, quia ait, & ipsa muta, surda & bruta creatura liberabitur à seruitute corruptionis. *Et corruet, & cæt.*) scilicet terra: *Et non adyciet vt resurgat, &c.*) scilicet illo schemate, habitu seu figura, quam nunc habet.

Ad Rom. 8

ET erit in die illa. Visitabit Dominus super malitiā cæli in excelso, & super Reges terræ, qui sunt super terram. Et congregabuntur in congregatione vnius fasciculi in lacum, & claudentur ibi in carcere, & post multos dies visitabuntur & erubescet luna, & confundetur sol, cùm regnauerit Dominus exercituum in monte Sion, & in Hierusalem, & in conspectu senum suorum fuerit glorificatus.

E*T erit in die illa, visitabit Dominus, etc.*) Vocem Hebræam, quam hoc loco vertit Hiero. militiam, alibi transtulit ornatum, vt in Genesi: Perfecti sunt cæli & omnis ornatus eorum. Alibi, astra, vt in Deut. Non vidistis aliquam similitudinem in die illa, qua locutus est vobis in Oreb de medio ignis, ne fortè eleuatis ad cælum oculis videas solem, & lunam, & omnia astra cæli, & errore deceptus adores ea, & colas. Vtrunque & ornatũ & astra non ad verbum vertit: Vox enim Hebræa צָבָא tseba propriè significat exercitũ, vnde illud toties in scriptura repetitum, Dominus Sabaoth, id est, exercituum. Quis autem sit exercitus seu militia cæli, patet ex locis iam citatis, vbi Moyses solem, lunam, & astra nomine militię significat figuratè, propter famulitium & aptum eorum ordinem, ornatumque. Sol ergo & luna in exercitu seu militia cæli numerantur, & has res sic visitandas scribit Hieronym. sicut medicus visitat infirmum, cùm adhibet cauterium & ferrum, quasi sol, luna, astra essent animata. Sed aduertendum est Hieronymum in commentarijs frequenter aliorum referre sententias, non quòd eas vbique approbet, sed vt discat posteritas, quid senserint Veteres. Dixit ergo istud Hieronymus ex sententia Origenis, qui posuit omnes animas simul creatas, & propter peccata in altera illa vita commissa, quasdã astris alligatas, quasdam in corpora humana detrusas & quotidiè detrudi. Verùm quia illius dogma damnatum est, ideo aliter hunc locum exponũt, per militiam cæli intelligentes exercitum dæmonum, qui in hoc aere caliginoso (qui in scriptura nonnũquam cæli nomine appellatur) degunt, & perpetuò bellum mouent credentibus. De isto exercitu scribit Apostolus dicens: Non est nobis colluctatio aduersus carnem &c.

Gene. 2. a.

Deut. 4. c.

Quis dicatur exercitus seu militia cæli.

Excusatur Hieronymus.

Ad Eph. 6.

Et super reges terræ, &c.) Hieronymus accipit principes tenebrarum & dæmones huius mundi rectores: Alij verò qui hos intelligũt per militiã cæli, Reges simpliciter accipiũt, quomodo vulgus Reges vocat. Hos ergo & Reges terræ dominos, & dæmones tenebrarum principes sicut & omnes impios visitabit Dominus in die iudicij, eo modo qui sequitur.

Et congregabuntur, & cæt.) Id est, tam Reges quàm dæmones & in vniuersum omnes impios pariter colligatos mittet in lacum inferni, & claudentur ibi tanquam in carcere, & post multos dies visitabuntur. Origenes istud simpliciter accipit, & sic exponit: Claudentur quidem in carcere, sed non erit perpetuus carcer, cùm ibi fuerint per multos dies, hoc est, per certum annorum circulum visitabuntur, vt liberentur. Nos verò non ita possumus intelligere, quia dogma istud est damnatum, vtpote scripturis contrarium quæ palam testantur ignem quo punientur damnati fore perpetuum, neq; ignem solũ, sed & eorũ supplicia, vt patet Matt. 3. Paleas

Error Origenis.

Matt. 25. exuret igne inextinguibili, Rursus alibi: Ite in ignem æternum, vel vt legit Augustin. in adustionem æternam. Item Apocaly. 14. fumus tormentorum eorum ascendet in secula seculorum. Sensus ergo huius loci est iste Quamuis multis diebus, id est, multo tempore futuri sint in carcere, adhuc tamen semper, etiam post quantumlibet multos dies visitabuntur non ad liberationem, sed ad punitionem, vt perpetuitas supplicij significetur.

Erubescet luna.) Luna ponitur pro idolo seu imagine lunæ, & sol pro idolo solis: & rursus idola harum rerum pro diabolis ipsa: idola inhabitantibus. Sensus est: Cùm viderint dæmones, qui iam pro dijs coluntur in terra, & cultores eorum, Christum simpliciter regnare, deuicta & destructa morte, tunc confundentur. Alij solem & lunā propriè accipiunt, hoc sensu: Cùm omnia subiecta erunt Christo, etiam ipsa mors, quæ omnium nouissima destruetur, tunc erubescet luna, & cōfundetur sol, metaphoricōs, quia lumen eorum quasi nullum erit respectu luminis patriæ, secundum quod dicitur in Apocal. Ciuitas illa non eget sole, neq; luna, vt luceant in ea, sed claritas Dei illuminabit illam, & lucerna eius erit agnus, in cōspectu senum suorum, id est, patriarcharum & prophetarum.

CAPVT XXV.



Domine Deus meus es tu, exaltabo te, & confitebor nomini tuo. Quoniam fecisti mirabilia, cogitationes antiquas fideles, Amen. Quia posuisti ciuitatem in tumulum, vrbem fortē in ruinam, domū alienorum vt non sit ciuitas, & in sempiternum non ædificetur.

DOmine Deus meus es tu, & cæt.) Post descripta Babyloniorum & cæterarum gentium onera (quæ cœperunt decimo tertio capite, & durauerunt vsque ad vicesimum quartum caput, in quo quid totus mundus in consummatione seculi passurus sit depingitur) ad læta redit propheta, atq; tractatus iste carmine eucharistico, tanquam epiphonemate clauditur, quod quidem commune habet cum tractatu, qui est à capite septimo vsque ad decimum tertium. Et nihil refert siue dicatur esse vox prophetæ, siue saluandorum.

Cogitationes antiquas fideles.) Id est, quidquid ab æterno facere decreuisti, & à condito homine & lapso te facturum promisisti, fideliter impleſti & præstitisti: Desideransq; fieri quod prophetat, adiungit verbum Hebraicum, Amen, pro quo Septuaginta transtulerunt, fiat, atq; in eo fere sensu ponitur in veteri testamento Nu. 5. Et dicet mulier amen. Deut. 27. Et dicet omnis populus Amen, id est fiat, siue maledictus sit, quisquis transgressus fuerit vnum ex his. Interdum verò est affirmandi particula, & ita capitur in nouo testamento, idem valens quod verè. *Amen duppliciter accipi.*

Quia posuisti ciuitatem in tumulum) Quare autem laudet & confiteatur nomini domini, & quæ sint ista mirabilia & cogitationes antiquæ, quas veras opere demonstrauit, ostendit dicens: Quia posuisti ciuitatem, & cæte. Ciuitatem autem vocat orbem terrarum, sicut in superiori capite. Hunc orbem posuisti in tumulum, id est, funditùs euertisti. Nonnulla exemplaria legūt, tumultum, sed nemo commentariorum sic exponit, quare mendum est. *Domum alienorum, &c.*) Varius est huius vocis in scriptura vsus. Interdum enim alienos vocat, qui Iudæis erant extranei, siue qui cum Iudæis non habebant easdē cæremonias, id est, gentes exteras: In qua significatione frequēter ponitur in libris Mosi. Interdum verò eos alienos vocat, qui etsi veri Iudæi essent generatione, studijs tamen & vita Deum non colebant. Sic sumitur in Psalm. Filij alieni mentiti sunt mihi. Interdum etiam scriptura vocem hanc omnibus impijs accōmodat, vt Psal. 57. Alienati sunt peccatores à vulua &c. Atq; in hac significatione hic ponitur, vnde Septuaginta verterunt: Ciuitates impiorum in æternum non ædificabuntur. *Qui dicantur alieni in scriptura.* *Psal. 17. b.*

SVper hoc laudabit te populus fortis, ciuitas gentium robustarum timebit te. Quia factus es fortitudo pauperi, fortitudo egeno in tribulatione sua, spes à turbine, vmbraculum ab æstu. Spiritus enim robustorum, quasi turbo impellens parietem. Sicut æstus in siti tumultum alienorum humiliabis, & quasi calore sub nube torrente, propaginem fortium marcescere facies.

SVper hoc.) id est, super orbis totius omniūque impiorum excidio laudabit te populus fortis. Quis autem sit iste populus fortis, sequens versus ostendit, *Ciuitas gentium robustarum timebit te*) id est, Ecclesia ex gentibus congreganda timebit & laudabit te.

Quia factus es fortitudo pauperi.) Exponit Hie. antonomaticè de Christo, hoc sensu: Factus es fortitudo pauperi tuo, scilicet Christo. Sed magis placet, vt dicatur esse enallage siue heterosis numeri, pauperi pro pauperib. Qui autem secundum scripturam sint pauperes, suprà dictum est, illi nimirum qui verè agnoscunt suam miseriam, captiuitatē & onus quod creatū est super omnes filios Adam, & inde liberari ex animo cupiunt, & pro liberatione die ac nocte supplicant apud Deum. Hi ergo sunt pauperes scripturæ, his factus est Christus fortitudo aduersus diabolum, aduersus mundum, carnem & legem irritantem nos ad peccatum, denique aduersus om-

ſus omnia, quæ nobis obuenire poſſunt. Hic locus diligenter annotandus eſt, & vna cum alijs obijciendus hæreticis, qui ſemper in ore habent imbecillitatem naturæ, & arguunt catholicos hanc ſortitudinem iuſtis tribuentes & aſſeuerantes quòd verè fortes ſint aduerſus diabolum, carnem, mūdum & legem accuſantem.

Spiritus robuſtorum, &c.) Senſus eſt: Talis res eſt tentatio, ſiue à diabolo, ſiue à mundo, ſiue à carne fiat, qualis eſt turbo impellens parietem. Comparatio ergo in hoc conſiſtit: Quemadmodum turbo aliquis vehemens omnia corpora ferit ac ſecum rapit, niſi ſint admodum ſolida & fortitudine quadam roborata: ſic tentatio aut mundi, aut diaboli, aut carnis, vel alterius, omnes homines ferit, ſuperat, atque adeò ſecum rapit, niſi ſint admodum conſtantes & fortitudine quadam firmati. Iſtud quidem quotidiè experimur, ſed tempore Antichriſti multò magis experiemur, cùm tentatio hęc multo vehemētior erit: Ad illud enim tempus hæc maximè referenda ſunt.

Elegans cōparatio.

Sicut æſtus in ſiti, &c.) Antitheſis eſt: Dixit enim propheta quid Chriſtus futurus ſit pauperibus ſeu pijs hominibus, nunc autem dicit quid futurus ſit impijs. Senſus eſt: Chriſtus hoc erit impijs, quod eſſe ſolet ſitientib. æſtus. Ille ſicut vehementiſsimè affligit, ſic in conſummatione ſæculi Chriſtus vehemētiſsimè affliget impios, qui nomine alienorū ſignificantur:

Alia cōparatio.

Et quaſi calore, &c.) Id eſt, quòd calor ſolis è media nube exertus eſſe ſolet propagini, q̄ marceſcere facit, hoc in fine ſæculi Chriſtus erit impijs, id eſt, Sicut in media æſtate ingens & ſupra modum vehemens æſtus propagini vitis grauis eſt atq; nociuus, adeo vt ipſam marceſcere faciat: Ita in conſummatione ſæculi Chriſtus iuſtitiæ ſuæ ſeruore impijs adeò grauis erit atque moleſtus, vt marceſcant in ſemetipſis.

Alia cōparatio.

ET faciet Dominus exercituum omnib. populis in monte hoc conuiuium, pinguium conuiuium vindemiæ, pinguium medullatorum, vindemiæ defecatæ. Et præcipitabit in monte iſto faciem vinculi colligati ſuper omnes populos, & telam quam orditus eſt ſuper omnes nationes. Præcipitabit mortē in ſempiternum. Et auferet Dominus Deus lachrymam ab omni facie, et opprobriū populi ſui auferet de vniuerſa terra, quia Dominus locutus eſt.

Apocal. 7. d. & 21. a

ET faciet Dominus exercituum, &cæter.) Vſque ad hunc locum carmen fuit, hic rurſus proſa incipit: & pronomen (hoc) quia nulla mentio montis præceſsit, non poteſt accipi relatiue, ſed dicticῶs pro monte Sion. Erat enim Hieroſolimis Eſaias, cùm hæc diceret, & ita demonſtrans Sion dicebatq́, in monte hoc: ſicut apud Terentium, vel hic Pamphilus quàm ſanctè iurauit. Aduertendum eſt, quòd propheta cùm demonſtraret montem Sion, non eum ſimpliciter demōſtrabat, ſed quatenus typum gerebat illius Sion, quę ſurſum eſt, de quo in fine pręcedentis capitis: Et confundetur ſol cùm regnauerit Dominus exercituum in monte Sion. Neq; hoc alienum eſt à ſcriptura, ſed vſitatiſsimum. In monte ergo hoc, id eſt, in cæleſti Hieruſalem exhibebit Dominus conuiuium non Iudæis ſolùm, ſed omnibus in vniuerſum fidelibus electis, atque hoc eſt quod dicit propheta, Omnibus populis. Lautitię autem huius cōuiuij in ijs rebus ſitę erūt, in quibus vita ęterna. Illa autem ſita eſt, non in cibo aut potu, aut Venere, vt quidam exiſtimauerunt, ſed in fruitione ſummi boni, quod eſt ipſe Deus: Et proinde quæ ſequuntur de medullatis & vindemia, non ſimpliciter accipi debent, ſed metaphoricè, vt per ea ſignificetur conuiuium iſtud fore delicatiſsimum, non autem vt per ea doceatur quibus in rebus hui9 conuiuij lautitiæ poſitæ ſint. Dicit ergo ꝓpheta,

Vide Adamum in priori cōcione de natiuitate Domini, vbi hunc locum elegātiſsimè explicat.

Conuiuium pinguium, &c.) Id eſt, apponentur in hoc conuiuio cibi exquiſitiſsimi, & proinde delicatiſsimi: Nā medulla vbiq; in ſcriptura, cibi delicatiſsimi nomen eſt.

Vindemia defecata) Id eſt, in hoc conuiuio nō bibetur ſicera, ſed vinum, neque quoduis vinum, ſed vinum puriſsimum: Vindemiam ſiquidem pro vino poſuit, defecatum verò ꝓ puro. Radix autem Hebræa quæ eſt זקק zakak, alioquin magis fundere ſignificat, quomodo funditur aurum & argentum, vnde & alijs locis eadem vox ſæpè vertitur, probatum, vt 1. Paral. 29. Septem milia talētorum argenti probatiſsimi, id eſt, colatiſsimi, cùm præcedenti capite dicitur, aurum puriſsimū. Sic in Pſalm. Argentum igne examinatum, probatum, &cæ. Secundum Iudæos verò idem hoc loco conuiuij apparatus eſt, qui apud Ezechielem de Gog & Magog, ſed contra ipſos facit, ſi inſpiciatur vel occidens litera, quia conuiuium, quod exhibebit Dominus apud Ezech. non populis, ſed feris & beſtijs auibuſq; exhibiturus eſt, iſtud verò populis. Deinde illud conuiuiū apud Ezechiel. non erit propitij, ſed irati Dei: iſtud verò lætum erit, ac delicatum. Nec conuiuium ſiue ſympoſiū (nāq; vox Hebræa משתה miſte non à conuiuando, ſed à compotando dicitur) vſquam in ſcriptura rei inuidioſæ nomen eſt, ſicut eſt ſæpiſsimè nomen calicis: vnde indoctè faciunt, qui hîc nomen conuiuij ſiue ſympoſij ad calicem detorquent. Neque etiam calix inuidioſæ aut triſtis, ſed lætæ rei nomen eſt, niſi circumſtantia literę aliud requirat. Vt in Pſal. Ignis, ſulphur, ſpiritus procellarum pars calicis eorū. Et apud hunc prophetam infra, Bibiſti de calice iræ eius: Alioqui lōgè alius calix eſt ille

Pſal. 11. b

Ezech. 35

Calix aliquando triſtis, aliquā do lætæ rei nomen eſt.

Pſal. 10. b

Infra 51. f

de quo Psal. 22. Calix meus inebrians quàm præclarus est. Et Psal. 115. Calicem salutaris accipiam. Rursus Psalm. 25. Dominus pars hæreditatis meæ & calicis mei, tu es &c. Huius autem loci nomen omnia habet lętissima coniuncta, quare nec ipsa litera pro Iudæis facit, secũdum quos huius loci sensus hic est: In fine sæculi veniente Messia Iudæi felicissimè agent, & venient tunc Gog & Magog, sed faciet eos Dominus conuiuium, id est, mactabit eos & interficiet.

Et præcipitabit in monte, &c.) Duplex est modus interpretandi scripturas. Prior est, vt velis tibi credere auditorem non redditis etiã causis, hoc modo liceret præsens hoc caput vna hora absoluere & quod nunc dicitur,

Præcipitabit in monte, &c.) trib⁹ verbis interpretari, hoc modo: Vinculum & tela nomina sunt eiusdem rei, & significat ꝓpheta quòd in consummatione sæculi præcipitabit Dominus miseriã omnibus notissimam, & mortem, quæ est pars huius miseriæ. Alter modus est, vbi interpretationis causæ redduntur, vt hoc loco: Quare dixerit, præcipitabit faciem vinculi, cùm homines & animantia tantùm dici solẽt præcipitari. Rursus cur dixerit, faciem vinculi, & non simpliciter vinculum. Deinde cur dixerit, vinculi colligati, cùm vinculi sit non ligari, sed ligare. Hæc idcirco annotamus, vt videant qui incipiunt legere interpretum commentaria, quantum intersit inter eam expositionem, quæ reddit causas singulorum, & eam quæ non reddita ratione sensum duntaxat aperit: & ne satis ipsis sit, Hieronymum aut Augustinum hoc vel illo modo exponere, sed causas quare ita exposuerint inquirant: hoc enim est verè studiosorum. Sermo ergo iste

Quid sit pcipitare. *Præcipitabit Dominus, &c.*) mirabiliter figuratus, est & propemodum exorbitans, qualem vix apud Platonem inuenias, cui hoc cum Esaia commune est, quòd grandibus vtitur figuris. Sẽsus autem huius loci est iste: Obducta est super vos ò populi fascia & tela, has Dominus præcipitabit. Iuuat nos hìc multũ Apostolus Paulus, qui simili in eadem re vsus est grandiloquẽtia, cùm ait ad Colossen- *Ad Col. 2.* ses: Et cùm vos essetis mortui in delictis &c. Sicut enim hoc loco Esaias vnum vinculum siue fasciam facit & telam, qua in vniuersum omnes sine vlla exceptione obducantur seu ligentur (Christum semper excipimus & eius matrem:) Ita ibi Paulus vnum chirographum commune facit, quo ad vnum omnes obligantur. Est & alia similitudo: Sicut Paulus de chirographo dicit, quòd illud Christus deleuit, & de medio tulit, & crucifixit: Ita de fascia ait Esaias, quòd eam præcipitabit Dominus. Sed quod tribus verbis Paulus, hoc Esaias vnico præcipitandi vocabulo expresſit. Nam illa tria, delere, de medio tollere, & crucifigere, nihil aliud sunt seu significant, quàm semel & in totum abolere, siue vt Hebraica metaphora dicatur absorbere. Gaudent enim Hebræi absorbendi vocabulo, quoties exprimere volunt quod nos dicimus abolere, qua voce Paulus de hac fascia loquens vsus est, nimirum Hebræus, quan- *1.Cor.15.g* uis Græcè scripserit: Absorpta est (in- *2.Cor.5.a* quit) mors in victoria. Rursus, vt absorbeatur quod mortale est à vita. Eandem metaphoram habet hoc loco vox Hebræa, vt mirum sit, D. Hieronymum non vertisse per absorbendi vocabulum, sanè in commentarijs illi præcipitandi vocabulum non sufficit, sed addit ei verbum absorbere. Neq; verisimile est ipsum secutum putidam Hebreorum regulam, qua tradunt vocem hanc בלע bala in coniugatione Kal significare absorbere: In Piel verò perdere seu præcipitare. Nam in alijs locis Hieron. istud non obseruat, vt Esaię 49. Longe fugabuntur, qui abscondebant te. Neque etiam Septuag. interpretes, qui & hoc loco vocem Hebræã, quanuis sit coniugatio Piel, verterunt verbo Paulino καταπίνω, quod significat absorbere. Pro illa ergo Hebræorum regula, ista seruãda est: Verba ferè vnũ habere significatũ, verũ troporũ flexibus fieri, vt multa significẽt.

Quid autem naturaliter significet vox ista בלע bala, quæ hoc loco ponitur, declarant alia scripturæ loca, vbi nullus est tropus, vt Ionæ 2. Parauit Dominus piscem grandem, vt deglutiret Ionam. Exo. 7. Deuorauit vir- *Iona 2.a* ga Aaron virgas Magorum. Hier. 51. Absor *Exo.7.b* buit me tanquam draco. Sic capitur Iob. 2. *Hier.51.b* Vt absorberem eum gratis, pro quo Hiero- *Iob.2.a* nymus vertit affligerem, fortasse arbitratus vehementius esse absorbere: quo loco etiam absorbere iucundum erit vocabulum, si fiscia mus auxesin: Sic 2. Regum: Quare præcipitas hæreditatem Domini? Respondensq; Io- *2.Re.20.f* ab ait, absit absit hoc à me, non præcipito. Vtrobiq; Hebræis est absorbeo, quod, vt diximus, significat semel & in totum perdo, siue aboleo. Item hoc loco retineri poterat naturalis significatio vocis, vt intelligatur fascia absorpta, tela absorpta, item mors absorpta, id est, semel & in totum abolita. Hæc de verbo præcipitare.

Iam de fascia seu vinculo dicamus. Sicut *Coloss.2.c* apud Paulum chirographum ad multa se ex- *Quid fascia seu culum aut tela.* tendit, ita & fascia hoc loco. Referri enim potest chirographum ad legem accusantem, ad malum habitans in membris nostris, id est, ad fomitem, ad obligationẽ, inferni seu mortis, ad obligationem qua addicti sumus diabolo, ad conscientiam iræ diuinæ. Has omnes expositiones legere est apud interpretes. Augustinus autem peccatum originale intelligit per chirographum, vnde à quibusdã

pater-

paternum appellatur chirographum, nimirum quòd à primo parente Adam ſit ſcriptũ. Eſt itaque in voce chirographum duplex figura, vtpote metaphora & ſynecdoche: Non enim ſimpliciter ſyngrapha intelligitur per chirographum, ſed in genere teſtimonium. Peccatum quidem originale chirographum eſt, in quo nos omnes ſcripſimus: reliqua verò quæ diximus, etſi verè teſtantur contra nos, non tamen nos ea ſcripſimus, ſed Deus. Sicut ergo chirographum ad multa referri poteſt, ita & vinculum ad omnia illa refertur, quibus vniuerſi homines ſine vlla exceptione implicantur, ſed per Deũ inflicta. Non enim nos fecimus hoc vinculum, aut telam hanc orditi ſumus, ſed ipſemet Deus. Chirographum verò cùm intelligitur peccatum originale, nos ſcripſimus non Deus. Omnis itaque in vniuerſum humana miſeria vinculum eſt & faſcia, & ſingulę quidem miſerię faſcię ſunt latiſsimę, quarum facies omnes inuoluit: Hactenus de vinculo & tela.

Quid facies. Iam de facie dicendum eſt: Facies pro ſuperficie in ſcripturis valdè vſitatum eſt. Vt *Gen. 1.a* Geneſ. Tenebræ erant ſuper faciem abyſſi. Ad quem locum reſpexiſſe videntur Aquila & Theodotio qui hîc verterũt, Præcipitabit faciem tenebrarum ſuper omnes populos. Pagninus verò vertit, Præcipitabit faciem comperimenti operti ſuper omnes populos, id eſt, quod ſtratum eſt, & volutum ſuper omnes populos. Paraphraſtes autẽ Chaldæus: Præcipitabit faciẽ principis, cuius principatus eſt ſuper omnes populos. Symmachus: Præcipitabit faciem dominatoris, qui dominatur ſuper omnes populos. Qui ſi mortem intelligunt, conformiter dicunt Paulo, *Rom. 5.b* qui in epiſtola ad Romanos ſcripta, pronunciat mortem ſuper omnes regnaſſe. Horum verſionem veriſimile eſt ſecutos, qui tempore Hieronymi per faciem intelligebãt Antichriſtum. Haymo diabolum intelligit: Dion. Carth. effectum peccati originalis, ſiue obligationem ad pœnam: Thom. mortẽ: Iudæi ſucceſſum rerum, quo in hoc mundo vtuntur Gentes: & quidam inter Iudæos, dolos & technas, quibus vtuntur Gentes aduerſus eos, & probabile reddunt quod dicunt ex ca. 28. Eſaiæ, Poſuimus mendacium ſpem noſtram, & mẽdacio protecti ſumus, atq; ita mendacium & dolus videntur habere faciẽ telæ. Sed Iudæorum expoſitionem ſubuertit, quod habet propheta telam iſtam à Domino orditam.

Præcipitabit mortem in ſempiternum) Particula eſt interpretationis præcedentium: Eſt enim mors pars iſtius telæ ſeu miſeriæ. De morte & alia ſcriptura per pſopopœiam loquitur, *1. Cor. 15.* cùm ait, Abſorpta eſt mors in victoria, vbi eſt mors victoria tua, vbi eſt ſtimulus tuus? Rurſus: Regnauit mors ab Adã vſq; ad Moyſem. *Rom. 5.c* Ero mors tua ô mors &c. *Oſee. 13.d* Hæc autem figura molliùs quadrat in mortem, quàm in chirographum, quod tamen à Paulo per proſopopęiam dictum eſt crucifigi: rurſus quã in vinculum, quod hîc etiam per fictionem perſonæ dicitur abſorberi.

Et auferet Dominus Deus lachrymam. &c.) Rurſus eſt alia particula expoſitionis, ſicut & ſequens: *Et opprobrium*) id eſt, contumeliam populi ſui, quę ſunt partes huius faſcię ſeu telę, & omnis iſta miſeria citiſsimè auferenda eſt, quia Dominus loquutus eſt.

ET dicet in die illa: Ecce Deus noster iste, expectabimus eum, & saluabit nos. Iste Dominus, sustinuimus eum, et exultabimus, & lætabimur in salutari eius, quia requiescet manus Domini in monte isto. Et triturabitur Moab sub eo, sicuti teruntur paleæ in plaustro & extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans ad natandum, & humiliabit gloriam eius, cum allusione manuum eius, & munimẽta sublimium murorum tuorum concident, & humiliabuntur, et detrahentur in terram vsq; ad puluerem.

ET dicet in die illa: Ecce Deus noster iste) Hęc ſunt verba eorum, qui iam ſunt felices. Exemplaria communiter legunt, (& dicent) ſed Hieron in ſingulari legit, ſicut & Hebræi: Et dicet nimirum populus Dei, cuius fuit mentio. Hieronymi verba ſunt: Abſorpta morte in perpetuu, populus Dei qui de manu mortis fuerit liberatus, dicet ad Dominum: ecce iſte Ieſus Marię filius, quẽ increduli hominẽ tãtùm putabant, Deus noſter eſt: Tunc enim præſentes agnoſcent maieſtatem eius & diuinitatem, quam hic per ſpeculum tantùm & in ænigmate contemplabantur.

Expectabimus eum, &c.) Exemplaria Latina ferè in futuro habent, expectabimus. Hiero. interpretatur ac ſi dixiſſet in præterito expectauimus. Item Haym. & Dion. & dubium non eſt quin ita ſit legendum, cùm & reliqua quæ ſequuntur in præterito ſcribantur. Senſus eſt: Expectauimus eum in hac mortali vita, id eſt, credidimus verbis ipſius & promiſſis, & licet in longum differentur, & multa interim obuenirent aduerſa, non propterea fracti ſumus animo, ſed longanimiter expectauimus.

Et ſaluabit nos) ſcilicet ſemel & ſemper. *Iſte Dominus*) Nihil magis tribui poteſt Marię filio, quàm quòd hic dicitur Dominus: Eſt enim nomen illud ineffabile יהוה adonai, quod à numero literarum Græcis tetragrammatõ appellatur, quo præter vnum ſolum Deum nihil denominari poteſt in cælo vel in terra. Superiùs verò vbi dicitur, Ecce Deus noſter iſte, habetur nomen אלהים elohim, quod etiam angelis & viris præſtantibus in ſcriptura tribuitur, quemadmodum dictum eſt in cap. 9.

Suſtinui-

Sustinuimus eum) Idem est verbum apud Hebręos, quod Hieronymus mox vertit, expectabimus. *Exultabimus & latabimur in salutari eius*) hoc est, in salute eius, siue in saluatione, qua nos omnibus malis ereptos æterna felicitate beabit.

Quia requiescet manus Domini, &cæter.) Manus pro potētia sumitur, hoc sensu: Deus in hoc monte exeret se quantus sit, cuius potentiam & maiestatem hic obscurè tantùm intelligimus. *Et triturabitur Moab sub eo.*) Duplicem tropum in vnica voce Moab agnouit Hieronymus, metonymiam videlicet & synecdochen: Non enim intelligitur hoc loco populus Moab aut ipsa regio, sed per metonymiam populi illius idolum quod Beelphegor dicitur: deinde ex hac vnica idoli specie concipitur omne idolorū genus per synecdochen. Commentarius autem Hierony. sic habet: Ex vno idolo & dæmone, qui huic idolo præsidebat, omnes indicat contrarias fortitudines humiliandas, & deijciendas in tartarum, & instar pulueris conterendas. Alij verò synecdochen tantùm agnoscunt, accipientes Moab pro ipso populo, & ex ipso populo figuratè quemuis impium intelligentes. Ratio autem quare omnes agnoscant synecdochen, est ista, quia cùm ad consummationem sæculi hæc pertineant, non videntur particulariter ad Moabitas referenda, maximè cùm nulla eorū præcesserit mentio. Similem tropum habes explicatum apud Augustinum lib. 4. de doct. Christ. vbi ostē-

Aug. li. 4. de doctrin. Christ. c. 7 dens scripturis inesse germanam eloquentiā, sumit exemplū ex principio sexti capitis Amos prophetæ: Væ vobis, qui opulenti estis &c. & clauditur sententia hoc modo: Et nihil patiebantur super contritione Ioseph: quod explicans Augustinus, Miro (ait) decore non dictum est, nihil patiebantur super contritione fratris, sed positus est pro fratre Ioseph, vt quicunque frater proprio eius significaretur nomine, cuius ex fratribus fama præclara est, vel in malis quæ pendit, vel in bonis quæ rependit. Iste certè tropus, vbi Ioseph quemcunque fratrem facit intelligi, nescio vtrum illa quā didicimus & docuimus arte tradatur, quā sit tamen pulchrè, & quemadmodum afficiat legentes atque intelligentes, non est opus cuiquam dici, si ipse non sentit.

Non ignorabat Augustinus figuram synecdochen, & propterea quòd dicit ignorare se vtrum arte rhetorica tradatur, idcirco dicit quòd in nominibus proprijs hominum rarò reperiatur, cùm frequentissimè in nominibus fluuiorum, montium &cæ. Sic & apud Ieremiam capite 32. Aedificauerunt excelsa Baal, vbi significat scriptura, quòd non soli ipsi Baal, sed omnibus idolis excelsa ædificauerint. Sic & in Leuitico, De semine tuo

Leuit. 18. c

non dabis vt consecretur idolo Moloch, quod non de illo tantùm idolo, quod erat Moabitarum, dictum est, sed ex illo vno totum genus intelligi voluit scriptura per synecdochen: quod mirum est in libris Moysi, cùm in illis ferè omnia simpliciter dicantur. Istud autē figuratè dictum esse hinc liquet, quòd popul⁹ ibi generaliter instituatur, deinde adhuc longè aberat à Moabitis, apud quos istud idolum colebatur: Iucundissimè itaque & elegantissimè Moab pro vniuersis impijs hoc loco posuit propheta. Huiusmodi locutiones quia non aduertit Lyra, frigidè satis hunc locum interpretatus est, per Moab Antichristum accipiens: & causam suę expositionis reddit, quia Antichristus est ex patre mendacij, qui diabolus est. Moab enim interpretatur ex patre, sed non vidit eadem ratione Christū etiam dici posse Moab, quia & ipse ex patre est, Haymo autem diabolum per Moab intelligit, quia ille typum diaboli gerebat. Thomas simpliciter accipit Moab pro populo illo, & intelligit de illo bello, quod intulerunt Moabitis Machabei, sed non est verisimile illum commentarium esse Thomę.

Et triturabitur Moab sub eo, sicuti teruntur palea in plaustro) Istud Hieronymus explicat iuxta modum Palæstinorum, qui ob fœni & pratorum penuriam, stipulas serratis carpentis, seu plaustris conterunt in paleas pro esu animantium. Sicut igitur stipulæ serratis carpentis conteruntur in paleas: sic impij in consummatione sæculi penitùs conterentur. Coparatio

Et extendet manus suas sub eo, sicut extendit natans ad natandum) Est alia similitudo, qua explicat interitum Moab & omnium impiorū, & est talis: Sicut is qui natat, explicat totum suum corpus, & iactat & reiectat brachia sua prębens speciē hominis planè victi: sic Moab extendet manus suas sub victore luctatore Domino. Simpliciter & sine figura dixisset propheta hoc modo: Diabolus & omnes impij in consummatione sæculi sic vincientur, & subijcientur Domino Deo, vt præbeant speciē hominis superati, & planè victi, qualis est natantis, qui habitu & gestu corporis referet hominem omninò desperatum, & planè victum. Alia cōparatio.

Et humiliabit gloriam eius, &c.) Aliud est huius verbi suppositum, quàm præcedentis, quod mirum est in eadem periodo. Sensus est: Dominus DEVS humiliabit omnem gloriam Moab, id est, omnem superbiam & potentiam eius ad ima detrahet, & ipsum allidet in terram.

Et munimenta sublimium murorum tuorum concident, & humiliabuntur, &cat.) Apostrophe est ad Moab, hoc est, ad impios. Sensus est: Omnia, in quibus Moab, siue quilibet Impius

pius iam confidit, Dominus tunc deſtruet.

CAPVT XXVI.



IN die illa cantabitur canticum iſtud in terra Iuda. Vrbs fortitudinis noſtra Sion, ſaluator ponetur in ea murus, & antemurale. Aperite portas, & ingredietur gens iuſta, cuſtodiens veritatem. Vetus error abijt, ſeruabis pacē, pace, quia in te ſperauimus. Sperastis in Domino in ſæculis æternis, in Domino Deo forti in perpetuum.

IN *die illa*) Id eſt, cùm humiliatus fuerit Moab, & detractus ad terram vſque in puluerem, omneſque inimici pedibus Chriſti ſubſtrati, tunc cantabitur canticum iſtud in terra Iuda, hoc eſt, in terra viuentium ſiue in cælo. Terra enim Iuda accipitur hìc ſicut ſuprà, In monte hoc, vt ſcilicet typum gerat illius terræ ſeu Ieruſalem, quæ ſurſum eſt.

Vrbs fortitudinis noſtra Sion ſaluator.) Senſus eſt: Antehac habuimus varias ciuitates, hic Romam, ille Ieruſalem, atque alius aliam, poſthac vnam omnes habebimus ciuitatem, nempe cæleſtem Ieruſalem. Quod in Latinis exemplaribus ferè additur, Sion, per errorem additum eſt: Argumenta ſunt, quia in Hebræo nō adijcitur: preterea Lyra & Dionyſius admonent non debere addi, & citant exemplaria emendatiora, quæ non habent. Eſtque hoc loco varia diſtinctio: D. Hieronymus enim diſtinguit, vt vox (ſaluator) ad ſuperiora pertineat. Septuaginta verò ad inferiora referunt, quemadmodum & recentiores, ſed magis placet quod habet Hieronymus, vt ſenſus ſit: Vrbs fortitudinis noſtræ, id eſt, protectio noſtra ſecura, & habitatio quieta, eſt Saluator CHRISTVS Dominus. *Ponetur in ea murus, &c.*) Ex certis his partibus intelligitur vrbs munitiſsima, per ſynecdochen: ſimpliciter autē dixiſſet, vrbs hæc munitiſsima erit. Hiero. autem per murum bona opera, per antemurale verò fidem intelligit, parum memor, ea quæ hic dicuntur ad regenerationem pertinere, vbi non fides erit ſed fidei ſuccedet clara Dei viſio: verùm quēadmodum ſcriptura promiſcuè loquitur de duplici Chriſti aduentu, & de duplici conſummatione ſeu regeneratione. (Siquidem Chriſto nato mundus cōſummatus eſt & regeneratus, de qua regeneratione Paulus 2. ad Corint. Si qua ergo in Chriſto noua creatura &c. Altera conſummatio futura eſt Chriſto ad iudicium veniente) Ita & Hieronymus in ſuis commentarijs miſcet, & promiſcuè de duplici conſummatione loqui, poteſt intelligi.

Duplex Christi aduentus & duplex regeneratio seu consūmatio.

Aperite portas & ingrediatur gens iuſta, cuſtodiēs veritatem) Apoſtrophe eſt ad angelos, hoc ſenſu: Vos angeli cæleſteſque ſpiritus, reſerate portas terræ Iudæ, id eſt, cæleſtis Ieruſalem, & ingrediatur gens iuſta. Qua autem in re iuſtitia ſcripturarum ſita ſit, hoc loco non dicitur, & hac quæſtione totus mundus hodiè plenus eſt. Iuſtitiam Lutherus conſiſtere putat in fide: Hieronymus præter fidem requirit omnium virtutum opera, & palam iuſtitiam operum non vno loco ſtatuit ſcriptura, quæ loca diligenter obſeruanda ſunt, propter hæreticos noſtri temporis. *Cuſtodiens veritatem*) Hæretici veritatem verbi Dei intelligunt, ſed iuxta morem ſcripturæ veritates etiam pertinent ad ipſa opera, Sic dicitur 4. Regum: Memento quomodo ambulauerim coram te in veritate. Ambulare autē in veritate ſecūdum idioma linguæ Hebreæ, eſt præſtare tenorem vitæ ſecundum veritatem.

4.Reg.20

Quid ambulare in veritate.

Vetus error abijt.) Sermo eſt populi ex animo gratulantis vices & fortunas ſuas coram Domino. Senſus eſt: omnis ignorantia, qua in hac vita laborauimus, & omnis fluctuatio, & inconſtantia, penitùs ablata eſt, & propterea tu Chriſte ſeruabis pacem, pacem inquam firmam, ſtabilem, atq; perpetuam. Eſt enim repetitio Hebraica multum vehementiæ adferens, quaſi dicat. In præſenti ſæculo pax ſæpè interrumpitur, quod fit, quoties peccamus: in alio autem ſeculo, ſeruabitur pax perpetua. *Quia in te ſperauimus*) non in diuitijs, non in fortitudine noſtra, & vaeuis ac fluxis rebus, ſed in te redemptore noſtro.

Sperastis in Domino) Hieronymus indicat legi poſſe in imperatiuo, hoc modo, Sperate in Domino in ſæculis æternis, quomodo & Hebræi legunt, ſecundum quos ſenſus clarus eſt: ſed quia vertit, ſperaſtis, obſcurum reddidit locum. Nam quod ſequitur, In ſæculis æternis, non ita commodè videtur hærere cum verbo, ſperâſtis. Hinc Lyra exponit hoc modo, In ſæculis æternis, id eſt, ad conſequenda ſæcula ęterna. Dionyſius, In ſæculis æternis, id eſt, inde ab initio mundi cōditi. Thomas, in ſæculis æternis, id eſt, ſemper.

QVia incuruabit habitantes in excelſo, ciuitatem ſublimè humiliabit, humiliabit eam vſq; ad terram, detrahet eā vſq; ad puluerē, conculcabit eā pes, pes pauperu, greſſus egenorū. Semita iuſti recta eſt, rectus callis iuſti ad ambulandum, & in ſemita iudiciorum tuorum Domine ſuſtinuimus te, nomē tuum & memoriale tuum in deſiderio animæ.

QVia incuruabit inhabitantes, &c.) In excelſis habitant, qui verè non ſperant in Domino, vt ſunt ambitioſi, ſuperbi, auari & in vniuerſum omnes, qui ad magna aſpirant, qui hinc audiunt Euangelium, hinc mundum, & ne-

& neglecto Euangelio, sequuntur mundum.

Ciuitatem sublimem humiliabit, humiliabit eam vsq; ad terram) Iudæi Romā intelligunt: Hier. Ierusalem, sed rectius orbis terrarum intelligitur, hoc sēsu: Dominus totum terrarum orbem in puluerem rediget, & habitatores eius superbos, ambitiosos, auaros, &cæ. disperdet.

Pes pauperis, &c) Est hoc loco quæstio: an, pes pes, sit duplicatio siue repetitio Hebraica, qualis est illa, Pacem pacē: An verò sit expletiuè dictum, hoc sensu: Conculcabit eam pes, pes inquam pauperis. Posteri⁹ (pes) apud Hieronymum in textu & commentarijs est pluralis numeri: similiter & apud Hebræos, secundum quos potest intelligi per correctionem dictum esse, hoc modo: Conculcabit eam pes, & quidem pes pauperis. Huiusmodi correctio sæpius fit per particulam im mò. Qui autem sint pauperes iuxta scripturam, suprà annotatum est.

Semita iusti recta est, rectus callis iusti ad ambulandum) Hieronymus, nomine iusti Christum intelligit, quod non est infrequens scripturæ. Septuaginta autem interpretes quemuis iustum accipiunt, vnde verterunt: Via iustorum recta est & cæt. & parum refert vtrum hoc aut illo modo exponamus.

Et in semita iudiciorum, &cæter.) Vox est eorum, qui in consummatione sæculi futuri sunt inter oues. Sensus est: Quamdiu in hoc sæculo egimus, sustinuimus nec recessimus à semitis mandatorum tuorum, quanquam difficile erat sustinere & in mandatis tuis perseuerare.

Nomen tuum & memoriale, &cæter.) Id est, sustinuimus te non ficto corde, sed in veritate, optauimus vt nomen tuum apud omnes esset verè celebre, optauimus vt memoria tua esset verè sancta apud omnes: atque istud est hominis verè Christiani, videlicet, hoc agere, vt nomen Christi vbique benè audiat.

Officiū veri Christiani.

A *Nima mea desiderauit te in nocte. Sed in spiritu meo, et præcordijs meis, de mane vigilabo ad te. Cùm feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis. Misereamur impio, & non discet iustitiam facere. In terra sanctorum iniqua gessit, & non videbit gloriam Domini.*

A *Nima mea desiderauit te in nocte. Sed in spiritu meo, & præcordijs meis, de mane vigilabo ad te.*) Id est, non sufficit mihi dies, impendi etiam partē noctis, vt spiritum meum redderē præsentem tibi. Tale est illud: Præueni in maturitate: Sic enim legendum est.

Psal. 118.

Cùm feceris iudicia tua in terra, iustitiam discent habitatores orbis.) Dicit istud propheta de hominibus iuxta affectum mundi viuentibus, quibus huiuscemodi sancta desideria videntur esse leuia, puerilia, ridicula, monachalia. Sensus est: Mundus non intelliget hanc sanctimoniam, non putabit hæc esse agenda, huiuscemodi affectus inducendos, nisi viderint aliquando seueram Dei vindictam. Insinuat ergo propheta latenter desiderium suum esse, vt exerat Deus potentiam suā contra impios.

Misereamur impio & non discet iustitiam facere.) Quasi dicat ꝓpheta: Iustum est Domine de iustitia tua in impios exercenda desiderium meum. Nam contrà, si eis indulgeatur & clementia prestetur, non emendabuntur, etiam si opportunè vel importunè admoneantur.

In terra sanctorum iniqua gessit, &c.) scilicet hominum, iniqua gessit, vel in terra, vbi sancta tractantur, vbi verbum Dei docetur, vbi euangelium prædicatur, iniqua gessit.

D *Omine exaltetur manus tua, vt non videant: videāt, et confundantur zelantes populi. & ignis hostes tuos deuoret. Domine dabis pacem nobis, omnia enim opera nostra operatus es in nobis. Domine Deus noster, possederunt nos domini absq; te, tantum in te recordemur nominis tui. Morientes nō viuant, gigantes non resurgant. Propterea visitasti, & contriuisti eos, et perdidisti omnem memoriam eorum.*

D *Omine exaltetur manus tua, &cæt.*) Hoc eo modo dictum est, quo Dauid sæpius, Exurge Domine in ira tua, vt exaltare manū idem sit, quod exercere potentiam, seu pœnā pro peccatis infligere. Sensus est: Quia impij in malis obdurati nolunt aduertere ad doctrinam tuam, percute eos & affige, sic punias eos cæcitate, vt non videant vel iustitiam tuam, vel gloriam. Deinde per correctionem additur, videant scilicet, quum serò erit, videant, sed suo malo, videant tunc eos, quos deriserunt. *Psal. 7. b*

Et ignis hostes tuos deuoret.) Id est, ignis pœnitudinis corda eorum excruciet, quòd talem gloriam perdiderint. Sic Hieronymus. Potest etiam simpliciter intelligi de igne gehennæ.

Domine dabis pacem nobis, &c.) Sensus est: Sic tractabis impios, vt modò dixim⁹, sed nobis qui habuim⁹ huiuscemodi sancta desideria, dabis pacem, quæ non interrumpetur.

Omnia enim opera nostra operatus es in nobis) Ex hoc loco discimus non solùm opus & donum Dei esse iustificationem impij, sed etiam bonum vsum gratiæ iustificantis esse donum Dei & opus. Sic autem operatur Deus opera nostra in nobis, vt nihilominus nos ea operemur: docent nos hoc apertissima scripturarum loca, quæ habes collecta apud Dominum Ioannem Turnouth libro de gratia & libero arbitrio.

Possederunt nos domini absque te) Id est, aut affectus nostri carnales siue malum habitans in membris nostris, aut etiā diaboli, aut horū ministri, qui sunt mali homines possederunt

runt nos, vel saltem conati sunt nos possidere in præsenti sæculo, nunc à te poscimus, vt tibi vni simus addicti, hoc est, quod dicit, *Tantùm in te recordemur nominis tui. Morientes non viuant.*) Id est, impij dum moriuntur, semel moriantur, morte sempiterna moriantur.

Qui dicantur gigantes in scripturis.

Duplex resurrectio.

Gigantes non resurgant.) Gigantes in scriptura dicuntur, qui suis rebus & viribus freti Deum audent contemnere. Annotandum quòd duplex est resurrectio: vna communis & generalis, qua etiam peccatores resurgent. Altera qua soli iusti assumentur in occursum Domino in aera, vt cũ illo perpetuò viuant: Hanc Paulus ἐξανάστασιν, id est, exsurrectioné vocat propter eleuationem à terra. Et hæc prophetæ verba licet habeant speciẽ precantis, sunt tamen prædicentis quod futurum est.

Propterea visitasti, & contriuisti eos, & perdidisti omnem memoriam eorum.) id est, Quia fuerunt impij, quia fuerũt gigantes, propterea visitasti, & contriuisti eos, & omnem eorũ memoriam deleuisti.

INdulsisti genti Domine, indulsisti genti. Nunquid glorificatus es? Elongasti omnes terminos terræ. Domine in angustia requisierunt te, in tribulatione murmuris doctrina tua eis. Sicut quæ concepit, cùm appropinquauerit ad partum dolens clamat in doloribus suis, sic facti sumus. A facie tua Domine concepimus, & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum Salutes non fecimus in terra, ideo non ceciderunt habitatores terræ.

INdulsisti genti Domine, &c.) Apostrophe est ad Dominum, & repetitur, indulsisti, causa vehementiæ. Sensus est: Indulsisti valdè diu impijs, quid hactenus promouisti indulgentia tua? conuertisti eos ad pœnitentiam? reddidisti eos meliores? hoc est quod dicit: Nunquid glorificatus es? Et respondet propheta, Non, sed alienos magis reddidisti: Igitur fieri non potest, vt semper indulgeas. Quid ergo me facere vis Esaia? Respondet propheta: *Domine in angustia requisierunt te, in tribulatione murmuris doctrina tua eis.*) Sensus est: Ego aduerti aliquos angustia pressos te quærere. quare immitte eis mala, vt saltem calamitate edocti discant applicare studia sua doctrinæ tuæ, licet cum murmure hoc faciant. hoc est quod dicit, In tribulatione murmuris doctrina tua eis.

Sicut quæ concepit, cùm appropinquauerit ad partum dolẽs clamat in doloribus suis, sic facti sumus) Significat istis verbis quales simus homines. Quanquam enim renati sumus in Christo, tamen magna ex parte veterẽ referimus hominem, & fere non conuertimur ex toto corde, nisi affligamur, & tale aliquid patiamur, quale parturientes patiuntur: hoc est quod dicit, Sicut mulier quæ concepit, ad partum appropinquans, præ dolore cogitur exclamare: Sic nos facti sumus à facie tua Domine, id est, ab indignatione tua, id est, cùm affligis nos tunc ferè conuertimus nos, tunc clamamus & te requirimus. Particula ista, *A facie tua*) referri debet ad superiora, & non ad inferiora, licet sic exponant Haymo & Dionysius. In quibusdam exemplaribus additur, salutis, hoc modo: Peperimus spiritum salutis, sed apud Hebræos non est, neque apud Hieronymum. Qui autem addidit ex editione Septuagint. addidit. Legendum est ergo hoc modo: Concepimus & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum, & hic finis est sententiæ, deinde noua periodus incipit, *Salutes non fecimus, & cæt.*) Sensus autem istius versus, Concepimus, & cętera, est iste: Sic malis pressi tandem aliquando initia pietatis præstamus, & illa paulatim parturimus, & tardè postremò parimus.

Nos ferè non cõuerti ad Deũ, nisi calamitatibus pressos.

Salutes non fecimus.) Secundum Hieronymum sensus est: Quia tam lenti sumus ad studia pietatis, (Hoc est enim non facere salutes, nempe aut admodum tarde, aut valdè interrupte facere) ideò non ceciderunt habitatores terræ, id est, illi qui sequuntur hic vitam æternam, siue in diuitijs eam ponant, siue in honoribus, siue in alijs rebus perituris, qualescunque tandem illæ sint. Nos autem in causa sumus, vita nostra, conuersatio nostra, quòd inueniantur mali, quòd tam multi sint hæretici, quia non tales nos præstamus, quales deberemus.

VIuent mortui tui, interfecti mei resurgent. Expergiscimini, & laudate, qui habitatis in puluere, quia ros lucis, ros tuus, & terram gigantum detrahes in ruinam. Vade populus meus, intra in cubicula tua, claude ostia tua super te, abscondere modicum ad momentum donec pertranseat indignatio mea: Ecce enim Dominus egredietur de loco suo, vt visitet iniquitatem habitatoris terræ contra eum, & reuelabit terra sanguinem suum, & nõ operiet vltra interfectos suos.

VIuent mortui, & cætera.) Est hoc loco mira varietas: Quia affectus nostri valdè varij sunt, ideo loca scripturæ, quæ de illis loquuntur, istam affectuum varietatẽ imitantur. Quod ergo dicitur, Viuent mortui, apostrophe est ad Dominum, hoc sensu: Qui in te moriuntur Domine, non semper morientur, sed resurgent. Quod sequitur, *Interfecti mei resurgent.*) est vox Domini ad Esaiam, affirmantis dictum eius, hoc sensu: imo omninò resurgent mortui mei. Quod sequitur, *Expergiscimini, & cæt.*) apostrophe est ad manes siue ad defunctos: quia sanctorum mors non est aliud, quàm somnus quidam, quare & expergisci & euigilare dicuntur.

Laudate qui habitatis in puluere.) Est periphrasis mortuorum.

Quod sequitur, *Ros lucis.*) rursus apostro-

Comparatio. phe est ad Dominum. Sensus est: Sicut ros, quem apud nos videmus, vitam adfert satis & plantis: sic ros tuus diuinus vitam adfert defunctis. Ros ergo lucis hoc loco vocatur ros vitæ.

Et terram gigantum detrahes in ruinam.) Id est, mundum istum detrahes in ruinam, id est, penitus euertes. Aliter exponit Hieronymus, hoc modo: Terram gigantum, id est, corpora impiorum detrahes in pœnas sempiternas.

Vade populus meus, intra in cubicula tua, claude ostia tua super te, abscondere modicum ad momentum donec pertranseat indignatio mea.) Apostrophe est ad sanctos, qui salutes fecerunt in terra. Sensus est: Interea donec pertranseat indignatio mea, id est, donec in peccatores & impios ira mea deseuiet, vos electi mei quiescite in sepulchris vestris (cubicula enim sepulchra vocat) quasi dicat: Non est quòd vos popule meus horreatis mortem, mors est ad tempus tantù, mors est tantùm ad momentum, non eritis in sepulchris vestris diutius quàm iudicij dies aduenerit. quod breue admodum tempus est. *Ecce enim Dominus egredietur, & cæ.*) Id est, Dominus veniet è cælis, vt impijs, qui toto cordę inhærent terrenis, retribuat quod merentur, & tunc reuelabit terra iustorum sanguinem, quem suscepit & imbibit. *Et non operiet vltra interfectos suos.*) id est, reddet & refundet terra mortuos suos tanquam ex gremio, quo iam eos concludit.

CAPVT XXVII.



IN die illa Visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti, super Leuiathan serpentem vectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum, et occidet cetum qui in mari est.

QVia à capite. 24. vsq; ad præsens caput contra vniuersum orbem in consummatione sæculi iudicium prædicatum est, & nouissimè inimica destruetur mors: propterea aduersus diabolum mortis authorē extrema in hoc capite sententia est, vt inducatur super eum gladius durus & grandis & fortis.

In die illa visitabit Dominus, & cæt.) Id est, in consummatione sæculi DEVS peculiariter tractabit Leuiathan, non tractabit eum sicut cæteros, sed in gladio suo duro, grandi, & forti. Si autem dixisset propheta, In die illa visitabit Dominus diabolum, facillimus fuisset locus & cuilibet obuius, nunc verò difficultas est propter vocem Leuiathā, qua diabolum significare voluit, quod hinc certum est, quia omnes tam Iudæi, quàm Christiani in hanc interpretationem consentiūt. Significat autem naturaliter vox hæc (Leuiathan) certum piscis genus vastum & immane, quemadmodnm apud nos vox cete aut balena: quanquam sint qui non certum piscis genus significare volunt, sed quodquis genus in mari positum vastum & grāde, quemadmodum apud Latinos belua. Vtrū autem sit certum piscis genus, ex scripturis non ita constat, hoc tamen indubitatum est à mole corporis insusitata, pisci nomen esse impositum: Siquidem vox Hebræa לוית laua, à qua Leuiathā, est aliquid cumulare, & accessionibus augere. Prouerbiorum. 1. capite. Vt addatur gratia capiti tuo, id est, vt accedat cumulus ad priorem. Et capite quarto. Dabit capiti tuo augmenta gratiarum. Et elegantissimè in psalm. Etenim Assur venit cum illis, id est, armis illis adiunctus est, hoc est, auctio hostilis facta est. Ipsum autem nomen Leuiathan, non alibi magis naturaliter ponitur quàm apud Iob. 40. An extrahere poteris Leuiathan hamo? Iob quia arrogantius aliquid locutus erat, comprimit eius arrogantiam, & quàm nihil valeat proponit ei per duas res viribus suis superiores, quarum altera est extrahere Leuiathan hamo: Quo loco Gregorius per Leuiathan intelligit diabolum. Eadem vox ponitur in psalm. Hoc mare magnum & spaciosum manibus, id est, flexibus linuosum, illic reptilia quorum non est numerus. Draco iste quē formasti ad alludendū ei. Quod Iob facit capite 40. hoc Dauid in isto psalm. facit, proponit videlicet magnificētiam Dei ex duabus rebus: Recenset primò mirabilia Dei opera, quæ in terra videri licet, cùm epiphonemate conclusisset, dicens: Quàm magnificata sunt opera tua Domine, omnia in sapientia fecisti, impleta est terra possessione tua, addidit, quæ in mari sunt admirāda. Dixi de terra, inspiciatur iam mare spaciosum manib. id est, multis ambagibus flexibusq; sinuosum, non minora ibi videas rerum miracnla, illic draco quem formasti ad illudendum ei, id est, inter cætera aquatica animantia formasti & Leuiathan, vt luderet in mari. Nam vbi nos habemus draconē, Hieronymus legit Leuiathan & sic habent Hebræi. Quod autem dicitur, Ad illudendum ei, Grecè dictum est, pro ad ludendum in eo scilicet mari: Hic videtur esse primus & germanus sensus.

Leuiathan
Prou. 1. b.
Ibid. 4. b.
Psalm. 2. b
Iob. 40. c.
Psal. 103.

Commentarij tamen ferè exponunt figuratè, ad hunc modum: Inter reliquas huius mundi creaturas (nam per mare mundum intelligunt) formasti & diabolum, vt ludos nobis faciat. Ex quibus quærendum esset, an per metaphoram ita interpretantur, & si per metaphoram, vnde illa sit du-

sit ducta: illa cùm ducatur à natura rei, quid piscis iste proprium habeat, quod diabolo conueniat. Vel si per allegoriam rerum diabolum intelligunt nomine Leuiathan, vnde hoc habeant, cùm illa ferè peti soleat ex rebus gestis, & non ex naturis rerum: vbi ex scriptura doceri posit quòd Dominus piscem istum voluerit esse typum diaboli. Est
Psal. 73. c. alius locus in psalmo 73. Tu confregisti capita draconis, tu dedisti eum escam populis Aethiopum. cuius loci sensus est iste: Tibi Domine in manu est, quando placet, tibi facillimum est, si velis, cōprimere diabolum, nam magna potes & mirabilia fecisti, quæ ibi recenset propheta: Tu potes facere, vt ingens iste piscis capiatur, & in frusta concisus mittatur etiam vsque ad Aethiopas, qui longè dissiti sunt à mari.

Alij putant hoc loco prophetam allusisse ad notam Aegyptiorum subuertionem, vt sensus sit: Pharaonem & proceres eius subuertisti & ipsos escam fecisti coruis: Vt per draconē intelligatur Pharao, per capita verò draconis, proceres eius, & populus Aethiopum periphrasis sit coruorum. Et quia hæc pertinēt ad Esaiam, referemus & quod Rabbbini tradunt. quidam autem ex Rabbinis sic scribit in hunc locum psalmi: Quic-
Psal. 73. c. quid natat in mari & est grande, Lauiathan vocatur, & exponit: Tu confregisti capita draconis, id est, omnis draconis: Est enim nomen speciei (inquit) sicut in Genesi, Est mihi bos & asinus, id est, boues & asini, quamuis enim non additur signum vniuersale, capitur tamen vniuersaliter. Hic in media versatur dialectica: quanto rectius Latini, quia vna enallage istud exprimunt. Alius quidam Rabbinus physicum hîc agit: quia non dicitur pluraliter, inquit, sed singulariter, draconis, intelligitur vnius speciei vnicum tantùm esse indiuiduū, & quidem masculum, quia additur relatiuum masculini generis, atque hinc transit ad Esaiam: & quod dicitur, Visitabit Dominus super Leuiathan & cætera, ad hunc modum exponit: In consummatione sæculi mactabit Dominus piscem Leuiathan, vt eo vescantur electi. Est quidem lingua Hebræa pulcherrima, sed infelices, proh dolor, habet tractatores. Certum est hanc vocem non simpliciter hoc loco positam esse: non enim piscem tractabit Dominus simpliciter, sed homines & dæmones. Oportet ergo agnoscere metaphoram, qua significatur diabolus, vel ministri eius, homines: atque magis conuenit intelligere diabolum propter vires Leuiathan, ad quas superandas opus est gladio duro, grandi & forti. Sensus itaque huius loci est iste: Vos electi mei, qui in hoc mundo experimini quàm sit difficile superare diabolum, & ipsius fraudes & tentationes euadere, ecce egò in fine mundi semel perdam eum, & quicquid ad ipsum pertinet. Hæc est consolatio eorū, qui hîc fortiter & infracto animo certant contra diabolum, quem semel conficiet Dominus, & tunc pax erit perpetuò, tunc solidum erit gaudiū, quod nunquam interrumpetur, nec interpolabitur. Hactenus de Leuiathan, Sequitur in Esaia,

Consolatio electorum.

Serpentem vectem.) Serpens appositiuè additur ipsi Leuiathan, & vectem appositiuè serpenti, hoc modo: Dominus occidet Leuiathan, qui est serpens, serpens inquam, vectis. Serpens figuram habet rhetoricam, qualis est, si quis Lutherum pestem Germaniæ vocet, aut aliquem columen domus appellet: & quia in vecte diuersi diuersa considerant, idcirco diuersimodè tradunt vectem diabolum appellari. Hieronymus autem eam ob caussam ita diabolum appellari putat, quia nihil in se rectum habet, qui propterea etiam tortuosus dicitur. Hic respicit ad curuitatem palorum: Esaiæ verò decimo quinto vbi de Moab dicitur, Vectes eius ad Segor: vectes interpretatur robur, vbi in palis istis considerat, quòd sint robusti, quales sunt in libr. Nume. Pergentesque vsque ad torrentem botri absciderunt palmitem cum vua sua, quem portauerunt in vecte duo viri. Ita & hoc loco exponi potest, vt diabolus dicatur vectis propter robur & fortitudinem maximam, vnde Theodotio sensum non verba reddens, vertit serpentem robustum. Rabbini verò Iudæorum ad tertium vectem respiciunt, qui est in Exodo, vbi scribitur quòd tabulæ medio vecte compingebātur: fecit quoque alium vectem, qui per medias tabulas ab angulo vsque ad alium perueniret. Sicut ergo vectis ille à prima tabula vsque ad postremam transibat, ita piscis iste Leuiathan transit à primo mari vsque ad vltimum mare, quare & vectis appellatur. Sic Iudæi. Vnde & Pagni. vertit. In die illa visitabit Dominus in gladio suo duro, forti & grandi Leuiathan serpentem transeuntem mare, instar vectis ab extremo vsque ad extremum.

Quarè diabolus vocetur vectis.

Num. 13. c.

Exod. 36.

Alij rursus diabolum vectem appellari dicunt, quòd multos suo carcere clauserit, & propriæ subiecerit potestati. Hi in vectibus respiciunt, quòd ijs portæ claudantur: Vnde Sym. pro Serpente vecte, vertit serpentem concludentem, siue claudentem. Septuaginta vertunt, serpentem fugientē. Diabolus autem dicitur serpens, propter fraudes & venena sua: quare verò fugiens dicatur, habes apud Hieronymum in Commen. Vectis denique dicitur propter robur eius & fortitudinem, quam varijs in locis exprimunt scripturæ.

Et occidet cetum qui in mari est.) Cùm propriè potuisset dicere propheta, hoc modo, Et occidet diabolum, qui in mundo est, maluit tamen figuratè dicere, idque longè petita metaphora, licet Hebræis non sit noua. *Ezec. 29.* Nam apud Ezechielem, eodem nomine Pharao vocatur, qui typus fuit diaboli: Ecce ego ad te Pharao draco magne, qui cubas, id est, confidis in medio fluminum tuorum. Quo loco apud Hebræos idem nomen est, quod hic ponitur, & Hieronymus cetum vertit, & mirum est non eodem modo cetum vertisse & apud Ezechielem, quia statim mentio fit aquarum: alioquin ipsum nomen quando per se ponitur, nunc piscem, nunc draconem terrestre animal significat, vt patet Exodi septimo: Proiecerunt vngues suas, quæ versæ sunt in dracones, vbi est eadem vox, quæ hoc loco ponitur in Hebræo תנים videlicet tannim. Istud ergo, & occidet cetum qui in mari est, certò intelligi debet de diabolo, qui in fine mundi occidetur, & tunc erit gaudium stabile, firmum, quod nunquam interrumpetur.

IN die illa, vinea meri cātabit ei. Ego Dominus qui seruo eam, repente propinabo ei, ne fortè visitetur contra eam. Nocte & die seruo eam, indignatio nō est mihi. Quis dabit me spinam & veprem? In prælio gradiar super eam, succēdam eam pariter. An potius tenebo fortitudinem meam? faciet pacem mihi, pacē faciet mihi.

IN *die illa, vinea meri, &c.*) Vinea meri dicitur, quæ habet merum vinum, siue (vt Septuaginta vertunt) vinum quod aqua dilu- *Psal. 74. b* tum non est. Eadem vox ponitur psal. 74. Calix in manu Domini vini meri &c. Quo loco Hieronymus vinum meracum vertit, *Deu. 32. b* & Deut. meracissimum: Et sanguinem biberent vuæ meracissimum, nō quia in Hebręo vlla sit mētio seu significatio meri, sed cùm voce Hebræa generosum vinum significari viderēt interpretes, verterūt merum ad sensum, siue vinum ἄκρατον, vt habent Septuaginta, id est, impermixtum siue indilutum. Rabbinus quidam Iudæus dicit vocem Hebręam significare rufum siue rubeum quod genus vini in Iudæa præstat candido vino, Vnde Pagni. vertit, Vinea vinum faciens rubeum.

Cantabit ei.) Locus iste ambigui sensus est. Hieronymus interpretatur quasi sint verba Dei irati, cùm tamen ex consequentibus videantur esse Dei propitij & solliciti, ne vinea ista sic tractetur, sicut tractabitur Leuiathan. Vineam Hieronymus intelligit illam, de qua suprà capite quinto: Vinea facta est dilecto meo, illa autem quæ debeat intelligi, ipsemet propheta postea docet dū adijcit, Vinea Domini exercituum domus Israel est. Cantare pro flere & plangere accipit. Sensus itaque secundum Hieronymum est: In consummatione sæculi vinea meri siue vinea sorek (vt dicitur cap. 5.) id est, impius & carnalis Israel, qui pro vuis attulit *Suprà c. 5* labruscas, planget.

Ego Dominus qui seruo eam, repente propinabo.) Istud quod videtur omninò esse Dei propitij, Hieronymus refert ad tempora præterita, quibus carnalem Israëlem Dominus seruare solebat in hoc tempore ad pœnitentiā. Secundum eum ergo sensus est: Vinea ista lugebit, propterea quòd ego eam multo tēpore in vita seruaui ad pœnitentiam, sed falsus sum, noluit pœnitere, & ideò repente propinabo ei, id est, inebriabo eam calice furoris mei. Verbum præsentis temporis (seruo) interpretatur pro præterito, quod valdè extortum videtur.

Ne fortè visitetur contra eam.) Videtur istudesse DEI sollicitè curantis, ne quid mali accidat vineæ isti, nec sic tractetur quemadmodum tractabitur Leuiathan. Hieronymus in Commentarijs hoc non exponit. Minus coactum videtur, si omnia hæc faciamus DEI propitij, vt vinea meri sit spiritualis Israel, siue Ecclesia fidelis: hæc autem Ecclesia in die illa quando videlicet deuictus fuerit Leuiathan, cantabit ei, id est, gratulabitur sibi & triumphabit. Nam quod Latinus textus habet (ei) Hebræis est fœminini generis, nec distinguunt ipsi inter pronomina reciproca & non reciproca. Quare dicere oportet, Cantabit sibimet. Cùm enim pronomen (ei) sit fœminini generis, non potest referri ad Dominum, etiamsi ad Dominum referat Haymo, & glossa interlinealis, & quod magis mirum est, Lyra. Et Hebræi quia fœminini generis est, in imperatiuo legunt, pro cantabit, cantate, hoc modo: Vineæ meri cantate ei, id est, gratulemini ei. Verbum enim apud Hebræos est imperatiui modi secūdum puncta, quæ nunc habet substrata. Vnde apud nos pronomen (ei) abundat, & est prolepsis Hebraica, sicut & ibi: Mons in quo be- *Psal. 67. b* neplacitum est DEO habitare in eo. Pronomen fœminini generis legunt etiam Septuaginta. Hæc omnia faciunt contra Hieronymum. Pro Hieronymo autem facit, quod dicit, Repente propinabo ei. Nam (repente) in scriptura ferè ad minas pertinet: loca in promptu sunt: Exod. 33. Semel ascendam in medio tui, & delebo te. Vbi *Exo. 33. a.* nostra translatio habet (semel) Hebræi habent (repente) siue vno momento ascendam. Rursus Numer. 16. Separamini de medio congregationis huius, vt eos repen- *Num. 16. c* tè disperdam. Item (propinare) videtur etiam esse minantis, propterea qui nunc vertunt, reddunt (irrigabo) vt singula sint Dei propitij, hoc modo: Ego ad singula momenta

menta curabo spiritualem Israelem irrigari. Verbum autem Hebræum שקה saka ad vtrunque pertinet: significat enim & propinare & irrigare. Vt Genes. 2. cap. Fons ascendebat è terra irrigás vniuersam superficiem terræ. & post pauca, Fluuius egrediebatur de loco voluptatis ad irrigandũ paradisum. Quibus locis eadem vox ponitur in Hebręo quę hoc loco apud Esaiam, quam Hieronymus vertit propino.

Gene. 2. b.

Nocte & die, &c.) Hieronymus istud interrogatiuè legit hoc modo: Ego qui die ac nocte hactenus seruaui vineam hanc, nunquid indignationé nó habeo? & nescio ferire peccantem & reddere vnicuique quod meretur? Iam carnalis Israël non audit me, an credat quòd nequeam irasci?

Quis dabit me spinam & veprem? &c.) Hieronymus ista accipit minaciter, vt sint molientis vindictam & appetentis arma. Quis, optantis est, & pronomen (me) emphasin habet hoc sensu: Vtinam quis me faciat talé, qualis est spina & vepris, id est, durum & asperum, vt vincam naturam meam ad clementiam & misericordiam propensam, & in prælio ac certamine truculentus incedam, gradiarq; super vineam meam, quam ante seruaui, & succidam eam, quam meo sepseram muro. Posteriores verò sic hæc accipiunt, vt requirant responsionem negatiuam, hoc sensu: Quis faciet vt ego sumam vindictam de populo meo? quasi dicat, nemo faciet.

An potius tenebo fortitudinem meam?) Est sermo cohibentis vindictam contemplatione misericordiæ. Istud frequens est prophetis, vt nunc minentur, & mox rursus subiungant affectum Dei continentis iram, contemplatione misericordiæ suæ. Tenere ergo fortitudinem, est vires suas non exerere, sed eas continere. Alij pro eo, quod nos habemus, An potius, ponunt (vel) & legunt hoc modo, Vel quis tenebit fortitudinem meam, id est, quis efficiet vt malè tractem eos, quos habeo mihi charos? quasi dicat, nemo. Quod sequitur:

Faciet pacem mihi, pacem faciet mihi.) Hieronymus expresse legit, & intelligit suppositum verbi faciet (CHRISTVS) vt sensus sit: Continebo fortitudinem meam, & non sumam vindictã, quia Christus faciet pacem mihi. Ex fortitudine, cuius mox métio fuit, facit Christum suppositum, qui est Dei virtus. Thomas autem putat suppositum esse (vnusquisque) hoc sensu: Vnusquisque sibi apud me faciet pacem scilicet bonis operibus. Dionysio verò Carthusiano placet vt suppositum verbi (faciet) sit ciuitas Hierusalem & per ciuitatem Hierusalem metonymicõs intelligit Apostolos & apostolicos viros, qui inde egredientur, vt reconcilient mundum Deo.

Qui egrediuntur impetu à Iacob, efflorebit, & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine. Nunquid iuxta plagam percutientis se percussit eum? Aut sicut occidit interfectos eius, sic occisus est? In mensura contra mensuram, cùm abiecta fuerit, iudicabit eam. Meditatus est in spiritu suo duro per diem æstus.

Qui egrediuntur impetu à Iacob, &c.) Alij codices habent, Qui egrediuntur impetu ad Iacob: Alij, Qui egrediuntur impetu ex semine Iacob: & interpretatur Lyra, Qui, scilicet Apostoli. Ex quo quærendum esset, vnde venerit ad mentionem Apostolorum. Secundũ eum ergo sensus est: Egredientur Apostoli ad prædicationem cũ impetu, id est, feruenti desiderio à Iacob, id est à populo Israel. Qui sensus ferè est in glossa interlineali, nisi quòd Apostolorum mentionem inducat tribus verbis: propheta (inquit) posthac de Apostolis. Alij Apostolorũ mentioné inducunt hoc modo: Christus faciet pacé non solùm per se, sed etiã per Apostolos, qui egredientur impetu à Iacob. Verum omnia omnibus facilè accommodarentur, si hunc interpretandi modum permitteremus nobis. Hieronymus autem in textu & commentarijs legit: Qui egredientur de radice Iacob: & refert ipse hæc ad Apostolos, quos non legit apud Hebræos, sed in textu Septuaginta interpretum vidit, atque adeò vtrunque textum confudit. Habet enim sic: Postquam Apostoli in toto orbe Euangelium prædicauerint, & pacem fecerint Christo, tunc qui in excelsis fuerint de semine Iacob (hactenus est cęsum seu comma secundum eum, quod explere studens, adiecit ex editione Septuaginta) appellabuntur filij Iacob, quæ particula in Hebręo non est. Quare & hic confudit vtrunque textum, sed mirum vnde habeat (in excelsis) cùm neque apud Hebræos, neque apud Septuaginta aut alibi vsquam legatur. Quare videtur mendum esse, & legendum: Tunc qui fuerint egredientes de semine Iacob. Hebræi autem codices legunt hoc modo: Hi venientes radicabit Iacob, germinabit & florebit Israel: & exponunt venientes pro veniunt, quod ipsis minimè nouum est, & subaudiunt (dies aliqui certi) qnibus diebus Iacob radices aget: Quem sensum extulit Pag. cuius versio sic habet, In diebus qui veniunt radicabit, germinabit & florebit Israel. Mirum est ergo, vnde in exemplaribus nostris habeatur (impetu) quæ vox neć in Hebræo est, neque apud Septuaginta, neque in Hieronymo.

Nunquid iuxta plagam, &c.) Hactenus locutus est Dominus, nunc eum propheta excipit, & quia præcessit Leuiathan, vinea, & Israel, dubium est vtrum percutiés & percussum accipi debeat Leuiathan, an verò vinea

vel Israel. Sensus est: Vos qui ista lecturi estis iudices facio, an DEVS supplicia paria exegerit: impij malè & tam indignè tractauerunt Christum, reddidit Deus eis paria? iudicate, & benè perpendite, comperietis quod non fecerit: nondum sic percussit vineam quomodo ab ea ipse percussus est. Est Leuiathan sic occisus, sicut ipse nostros occidit? Nōdum quidem factum est, sed futurū est vt fiat, vnde sequitur:

In mensura contra mensuram, &c.) Sacra scriptura est securissima relationum, debuisset dicere, In mensura contra mensuram, cum abiectus fuerit, iudicabit eum: Cùm iste sathan siue Israël abiectus fuerit, tunc fient paria, hoc est quod dicit, In mensura contra mensuram iudicabit eum, hoc est, mensura tunc respondebit mensuræ.

Meditatus est in spiritu suo duro, per diem æstus.) Suppositum verbi (meditatus) est Dominus. Ipse enim in spiritu suo duro meditatus est, quid retribuet vineæ suæ, id est, carnali Israel, vel Leuiathan, per diem æstus, *Dies æstus.* id est, in die tribulationis. Per diem enim æstus scriptura ferè intelligit diem calamitatis, miseriæ aut tribulationis, quia sicut ingens æstatis feruor & calor solis supra *Comparatio.* modū intēsus, mirum in modum cruciat homines, affligit, & vexat: Ita in die tribulationis ingens iustitiæ Domini feruor, cruciabit & affliget omnes impios & carnales homines.

Hactenus diximus quid senserint commentarij, in quibus præcedentia mirabiliter dubia fuerunt: nunc quomodo nos istud caput intelligamus, paucis aperiemus. In principio itaque capitis diabolus durissimè tractandus prædicitur, & in diabolo omnes eius satellites & ministri. Deinde per antithesin seu oppositionem, subijcitur de vinea meri, quod huic omnia futura sint lætissima, & festæ gratulationis plena. Cæterum hanc tantam vineæ felicitatem, Domini munus esse deinde docetur, cùm additur: Ego Dominus qui seruo eam, nec perfunctoriè seruo eam, sed singulis momentis rore cælestis gratiæ irrigo eam, ne accidat ei quòd nolim, ne exterminet eam aper de sylua, ne bestiæ deuorent eam, & conculcent. Nam (repente) est pluralis numeri apud Hebræos, pro quo Latinus diceret, singulis momentis, vel ad singula momenta: Alijs verò locis vbi ad minas pertinet, in singulari ponitur.

Sequitur iam alia periodus, *Indignatio non est mihi.*) id est, fuit tempus cū vinea hæc diaboli similis, esset inu[illegible]sa & odiosa: nunc vero indignari ill[illegible] semel desino, reconciliatus per filium Ista est secūda antithesis, quæ tacitè opponitur illi, In gladio duro, grandi & forti. Seuerissimè quidem tractabo Leuiathan, nec desistam ab indignatione mea, sed longè secus habeo me erga vineam, cui reconciliatus sum in filio.

Deinde sequitur, *Quis dabit me spinam et veprem, &c.*) cuius sensus est: Nunc indignari desisto vineæ reconciliatus per filium: sic autem reconciliatus, quis dabit me spinam & veprem? id est, quænam tandem res efficere poterit, vt tali seueritate vtar erga vineam seu ecclesiam meam, quali vtar contra Leuiathan? Quis coget me talia tam dura, tam truculēta exercere in vineam meam qualia in consummatione sæculi exercebo contra Leuiathan? Quis efficiet, vt semel stirpitus reijciam vineam? quasi dicat, nemo: Certum habeat istud ecclesia, quod nūquam fiet.

Postea sequitur, *An potius tenebit fortitudinem meam?*) Sic enim legendum est in tertia persona & non tenebo, vt patet ex Hebræis, quanquam aliud dicit Haymo. Sensus est: Certum habeat hoc Leuiathan & ipsius satellites, quòd nulla penitùs res efficere poterit, quo minus ego exeram fortitudinem meam contra ipsum, nullam volo ipsi aut ministris eius esse spem pacis in die illa. Hic quidem possunt sperare pacem mali homines, sed in cōsummatione sæculi nequaquā: atq; hoc est quod tam violentè dicit, & per repetitionem inuertit, Faciet pacem mihi? pacem faciet mihi?

Sequitur: *Qui ingrediuntur impetu à Iacob, efflorebit & germinabit Israel, & implebunt faciem orbis semine.*) Id est, ij qui cēsentur in vinea Iacob, siue in semine Iacob, quos etiam Israelitas vocare soleo (ait Dominus) æternis tēporibus florebunt, & quaqua versus patet hic terrarū orbis, habebunt sobolem suam, hoc est quòd dicit, Implebunt faciem orbis semine.

Hæc ita loquentem Dominum propheta excipit, & cōuertit sermonem suum ad eos, qui postea erant nascituri, atq; hæc lecturi, dicens:

Nunquid iuxta plagam percutientis se percussit eum? & cat.) Quasi dicat, vos compello, vos qui hæc lecturi estis iudices facio, an non sit insignis amoris argumentum erga Israelitas, quòd etsi ipsi filium indignissimè tractauerint, similiter & apostolos, nondum tamen stirpitus videmus eos perditos? viuunt etiam mali, & viuent adhuc & conuertentur.

In mensura contra mensuram cùm abiecta fuerit, iudicabit eam.) Prius d[illegible]t percussit eum, quia præcessit Israel, nunc autem mutato genere eam dicit, respiciens ad vineam, & pro (iudicabit) Hebræi habent in secunda persona (iudicabis) estque apostrophe ad Dominum, hoc sensu: Ipsi indignissimè tractauerunt Christum, & tu Domine (quare enim

enim non potius te compello?) pro tam immani scelere iudicabis quidem eos & punies sed cum modo quodam, hoc est quod dicit, In mensura. Nam vox Hebræa significat nõ mensuram in communi, sed quoddam certę mensurę genus. Hieronymus nunc modium vertit, vt 4. Regum: *4. Reg. 7.* Modius similæ vno statere erit, & duo modij hordei statere vno: Nunc verò vertit satum, vt in Genesi, *Gen. 18.* vbi dicitur, Tria sata similæ.

Quod sequitur, *Contra mensuram*) ad sensum magis ab Hieronymo trãslatum est: Ad verbum enim Hebræi habent, In emisione eius, & sic vocem Hebræam vertit Hieronymus Canticorum quarto: Emisiones tuæ paradisus malorum punicorum. Explicatque particula hæc præcedentem, hoc sensu: Punies quidem eos, sed non sine modo quodam, ita videlicet sicut agricola, qui arborem vitiosam excindere non sustinens præ amore, tamen ramos eius, & surculos inutiles tollit. Hebræi siquidem emisionem siue emisiones vocant surculos, & gemmas, quas protrudunt arbores in vere quod in lingua nostra imitantes dicimus, spruyten. Quod ergo agricola facit in arbore, hoc Dominus faciet in vinea ista: multi quidem rami & surculi in ea excidentur, atque interibunt, non tamẽ ipsa vinea stirpitus eradicabitur. Quod autem additur: *Cum abiecta fuerat.*) non est in Hebræo, & dubium est, an aliquis studiosus ex commentarijs Hieronymi textui adiecerit. Sequitur:

Meditatus est in spiritu suo duro, &c.) Cuius sensus est: Sic agere aliquando DEVS constituit tempore definito, auferet eos è natali solo, & quasi vento adducto, disperget eos in orbem terrarum. Verbum Hebraicum, quod Hieronymus transtulit, meditatus est, etiam amouere significat, & auferre: Vnde illud Prouerbiorum vicesimoquinto capite: aufer rubiginem de argento, & aufer impietatem de vultu Regis: Atq; in hac significatione hoc loco ponitur, secundum doctos Hebræorum magistros, quemadmodum testatur Reuchlin in rudimentis linguæ Hebrææ. Spiritus autem hoc loco pro vento ponitur.

Quinq; antitheses. Ex his, quæ hactenus annotauimus, habemus quinq; antitheses seu oppositiones, *Prima antithesis.* quarum prima hæc est: In fine sæculi durissimè tractabitur diabolus & ministri eius, verum vinea meri sibi de sua felicitate gratulabitur. *Secunda.* Secunda est, cùm diabolo ego semel fuerim iratus, nunquam desinam irasci: sed vineæ meę, cum essem aliquãdo iratus, nunc desino irasci recõciliatus per filium. *Tertia.* Tertia est, nulla res efficiet, vt vineam suam Dominus DEVS penitùs abijciat: nulla etiam res efficiet, vt non exerceat Dominus Deus fortitudinem suam aduersus diabolum. Quarta est, dum in illum exeretur gladius, *Quarta.* dum diabolus punietur, interea florebunt electi. Quinta antithesis ibi ponitur, *Quinta.* *Nunquid iuxta plagam percutientis se, &c.*) & est hæc, Ipsi in filio percusserunt Dominũ supra modum: Dominus verò parcet eis, puniet quidem eos, sed cum modo, certam mẽsuram constituit sibi, secundum quam puniet eos: disperget quidem eos in orbem terrarum, sed futurum est vt iterum parcat, vnde subditur.

IDcirco super hoc dimittetur iniquitas domui Iacob, & iste omnis fructus, vt auferatur peccatum eius. Cum posuerit omnes lapides altaris, sicut lapides cineris allisos, non stabunt luci, & delubra.

IDcirco super hoc dimittetur iniquitas domus Iacob, & iste omnis, etc.*)* Versus iste consolationem habet, superior verò periodus terret. Sensus est: Erit tempus cum respondebit mẽsura mensurę, vel quando secundum certam mensuram, quam sibi constituit Dominus, puniet Israelem. Quare qui vobis male conscij estis, qui timetis diem iudicij, qui effugere vultis malum istud magnum quod minatur Dominus, audite me, monstrabo vobis remedium, quod vnum vos tutos reddere potest, & est istud, abijcite idololatriam. Iã consuetudine scripturarum latius illud patere oportet, quàm aut idola manu fabricata: Diceret enim Iudæus, iam nemo nostrum habet idola aut lucos. Vnde idola sunt, non *Quid idolum.* solùm quæ videntur, sed etiam quæ non videntur, quæ facimus in animo, similiter & luci. Quod ergo dicit propheta, tale est, Quicunque euadere vultis istud malum, abijcite tempestiue ex animo auaritiam, cupiditatem, libidinem, odium & cætera vitia, antequam vos dies illa comprehendat. Quod ergo ait, Super hoc dimittetur iniquitas, idem valet, ac si diceret, hac re fiet vt dimittatur iniquitas vestra. Similis phrasis est primo Re- *1. Reg. 11. a* gum, In hoc feriam fędus vobiscum, vt eruã omnium vestrum oculos, id est, hac re. Sic & *Ioan. 13. d* apud Ioannem, In hoc cognoscent omnes, quod discipuli mei estis, si dilectionem habueritis.

Cùm posuerint omnes lapides altaris, sicut lapides cineris allisos, non stabunt luci, & delubra.) Hoc vult propheta, vt auferant idola, altaria & lucos, & sic auferant, vt non remaneat vel vllum vestigium, vt penitus auferant & demoliantur, hoc est, quod ait, Sicut lapides cineris allisos.

CIuitas enim munita, desolata erit, speciosa relinquetur, & dimittetur quasi desertum. Ibi pascetur vitulus, & ibi accubabit & consumet summitates eius. In siccitate messis illius conterentur mu-

lieres, venientes, & docentes eam. Non eſt enim populus ſapiẽs, propterea non miſerebitur eius, qui fecit eũ, et qui formauit eum non parcet ei.

C*iuitas enim munita deſolata erit, & cæter.*) Dicere poterant Iudæi apud ſemetipſos, non videtur vllo modo futurũ quod prędicitur, quia ciuitas Ieruſalẽ nimis munita eſt. Ait ergo propheta voce Domini: Hoc vobis dico, ciuitas hæc quamuis benè munita, relinquetur omninò deſerta, & vos diſpergemini.

Ibi paſcetur vitulus, & ibi accubabit & conſumet ſummitates eius.) Iſtud duplicem habet figuram, & inprimis enallagen ſiue ſynecdochẽ, deinde notationem. Vult enim ſignificare propheta per hoc, maximam ibi fore ſolitudinem, hoc ſenſu: Tanta erit ibi ſolitudo, vt non homines, vituli, aliaq́; bruta animantia & feræ beſtiæ moraturæ ſint.

Et conſumet ſummitates eius, &c.) Alludit adhuc propheta ad vineam, cuius ſummitates ſunt flagella: Si quid in aliquo Iudææ angulo erit viriditatis, hoc totum conſumetur.

In ſiccitate meſſis illius contererentur mulieres, venientes & docentes eam) Verſum hunc aliter interpretantur Hebræi, & aliter Latini: atq; hi rurſum aliter & aliter, ſed omnibus collatis sẽſus iſte videtur nobis maximè probabilis: Mulieres venientes & in obſidióe viris ſuis animum addentes contererẽtur fame atq; inopia. Nam in voce (meſſis) ſynecdoche eſt, ſicut ſuprà in dictione (vitulus) & ſiccitas meſſis idem eſt, quod rerum omnium penuria: & pro (docẽtes) in Hebræo eſt מאירות meroth quæ vox fœminini generis eſt. Vnde hic locum non habet eorum interpretatio, qui iſtud ad Scribas & Sacerdotes referũt: & verti poterat, inflammantes ſiue accendẽtes, hoc eſt, quod nos diximus, animum addentes.

Non eſt enim populus ſapiens, propterea non miſerebitur eius, qui fecit eum, & qui formauit eum non parcet ei) Iſtud aliàs ſæpè habet ſcriptura, explicatq́ue tanquam rem ingratam Deo, ignorantiam ipſius & aliarum rerum imperitiã. Nos valdè addicti ſumus carni, mundo, diuitijs, alijſq́ue fluxis & vanis rebus, atq; interea negligimus prophetas, non legimus euangelia, & propterea neſcimus iudicia Dei, ignoramus diſpenſationem eius, redemptionẽ per fidem in ſanguine Chriſti: hoc ſcriptura vbique exprobrat, & propterea hîc dicitur: Non eſt populus ſapiens, ſiue (vt ad verbum legitur) non eſt populus intelligentiarum: *Propterea non miſerebitur eius*) Hoc eſt quod di-
1.Cor. 14. cit Paulus. Qui ignorat, ignorabitur: Qui hic parui faciunt myſteria religionis, & hæc ignorant, in conſummatione ſæculi ignorabuntur & ipſi à ſupremo noſtræ religionis præfecto.

E*T erit in die illa, percutiet Dominus ab alueo fluminis, vſque ad torrentem Aegypti, & vos congregabimini, vnus & vnus filij Iſrael. Et erit in die illa, clangetur in tuba magna, & venient qui perditi fuerant, de terra Aſſyriorũ & qui eiecti erant de terra Aegypti, & adorabunt Dominũ in monte ſancto in Hieruſalem.*

E*T erit in die illa, & cæt.*) Eadem eſt eius huius loci ſententia, quæ illius in capite. 11. Et deſolabit Dominus linguam maris Aegypti &c. Et magno ſcãdalo eſſe poteſt ijs, qui ſunt in illorum numero, qui dicuntur hic populus ignorantiæ. Videtur enim omnino ſignificare propheta, quòd in conſummatione ſæculi veniente Meſsia omnes gentes Dominus ſemel percutiet, & Iudæi qui iam ſparſim habitant, hi in Germania, illi in Italia, tũc ſubitò ſuis reſtituentur ſedibus, & rurſus in terrena Ieruſalem ſacrificia ſua offerent, atque iſtud planè ex hoc loco expectant Iudæi, ſed fruſtra. *Vana Iudæorũ expectatio.* Significare enim voluit propheta, q veniente Meſsia nulla res obſtabit Apoſtolis & alijs euangelium prædicaturis, non mõtes, non flumina, nec aliud quicquam, neque vlla Gens erit tam remota, ad quam nõ perueniet ſonus euãgelicæ prædicationis. Torrentem Aegypti vocat Nilum, quem vndecimo capite huius prophetiæ linguam maris appellauit: nomina enim ſunt eiuſdem prorſus rei. Nomine autem fluminis intelligit Euphraten per ãtonomaſiam, ſicut & vndecimo capite, & frequẽs eſt in ſcripturis, quemadmodum ibi annotatum eſt: per hoc verò quod dicitur, *Ab alueo fluminis vſque ad torrentem Aegypti*) ſignificatur vniuerſa totius Iudææ latitudo, vt eſt videre in tabulis geographicis, quas ſi introſpexeris, vide ab Euphrate vſque ad Nilum, & deprehendes ita eſſe. Et ſicut Iudæam deſcripſit notatione quadam, dicens, ab alueo fluminis vſque ad torrentem Aegypti, ſic in Iudæa orbem ſignificauit figuratè.

Vnus & vnus) id eſt ſigillatim: eſt enim formula diſtribuẽdi apud Hebræos. Sic & quarto Regum, Gens & gens, id eſt vnaquæque 4.Re. 17.
gens. Senſus eſt: Quicunque eſtis veri Iſraelitæ, tunc congregabimini: loquitur autem de illa congregatione, de qua apud Ioannẽ: Ioan. 11.g.
Vt filios Dei, qui erant diſperſi, congregaret in vnum.

Et erit in die illa clangetur, & cæt.) Tuba autem Tuba.
de qua loquitur hoc loco Propheta, eſt illa euãgelicę prędicationis tuba, de qua in Pſal. Pſal. 18.a.
In omnem terrã exiuit ſonus eorum, & in fines terræ verba eorum.

Et venient qui perditi fuerant, & cæt.) Synecdoche eſt: neque enim de Aſſyrijs tantùm, neq; de Aegypto, ſed ex toto terrarum orbe venient per fidem, & adorabunt Dominum in monte ſancto Ieruſalem, hoc eſt, in Eccleſia. Hoc modo quidam hunc locum exponunt,

nunt, vt videlicet propheta in fine capitis respexerit ad consummationem iam præteritam, hoc est, ad tempora Christi, omissa secunda regeneratione, qui sensus tortus videri potest, sed valdè probabilis est apud eum, qui in prophetis benè exercitatus est. Alij verò referunt ad consummationem adhuc futuram, siue ad mundi finem: & tunc tuba intelligitur illa apostolica tuba, de qua agitur primo ad Cor. 15. In momento, in ictu oculi, in nouissima tuba: canet enim tuba, & mortui resurgent incorrupti de sepulchris suis, & vbicunq; fuerint tunc electi congregabuntur, & adorabunt in Ierusalem, id est, in regno cælorum.

CAPVT XXVIII.



AE corona superbiæ, ebrijs Ephraim, & flori decidenti, gloria exultationis eius, qui erant in vertice vallis pinguissimæ, errantes à vino. Ecce validus, & fortis Dominus, sicut impetus grandinis, turbo confringens, sicut impetus aquarum multarum inundantium & emissarum super terram spaciosam. Pedib. conculcabitur corona superbiæ ebriorum Ephraim, & erit flos decidens gloria exultationis eius, qui est super verticem vallis pinguium, quasi temporaneum, ante maturitatem autumni. Quod cùm aspexerit videns, statim vi manu tenuerit, deuorabit illud.

V*AE corona superbiæ, & cæt.*) Hic finitur tractatus, qui cœpit capite 13. iam sequitur prorsus alia materia & nouum argumentum. Prior autem pars huius prophetiæ pertinet ad decem tribus siue ad regnum decem tribuum, quibus prædicit Propheta deuastationem, cuius caussas reddit, superbiam, crapulam, & idololatriam. Quod autè pertineat ad decem tribus ex duobus patet. Primò quia dicit (Ephraim) quod est nomen decem tribuum, quemadmodum ex scripturis constat, sic dictarum propter Ieroboam, qui de tribu Ephraim fuit oriundus. Secundò, quia dixit: *Verticem vallis pinguissimæ*) Nam Samaria, in qua regnabant decem tribus, in monte sita erat, vt habetur in lib. Regum, & in pede montis habebat vallem pinguissimam. *3. Reg. 15.* Quod ergo figuratè dicit, Væ coronæ superbiæ, simpliciter & sine figura dixisset, væ regno decem tribuum. Regnum autem hoc vocat coronam superbiæ, quia comparatione regni Iudæ siue duarum tribuū sublimis erat, & numero & robore, vnde & gloriabantur decem tribus, & despiciebant fratres suos populum Iuda. *Et flori decidenti*) id est, quòd regnum est velut flos decidens, videtur quidem florere, & in suo vigore esse, sed non est duraturum. *Gloriæ exultationis eius*) id est, videtur regnum decem tribuum nunc triumphare, sed breui futurum est, vt euertatur.

Qui erant in vertice vallis, & ca.) Quod Hebraicè dicitur, in vertice Gessemani, id est, væ illis, qui sunt in vrbe Samariæ. Verbum (erāt) non est in Hebræo, neq, aliud verbū vllum: vnde alij accipiūt (sunt) & legunt hoc modo, Qui sunt in vertice &c. Hieronymus verò in consequentib. intellexit verbum (est) cū ait: Qui est super verticē vallis pinguiū: hoc autem loco accepit (erant) quia illud videbat magis accommodum suæ expositiói. Trahit enim hanc prophetiam ad illum locum, qui est apud Matth. de Gethsemani, hoc sensu: *Matt. 26.* Væ decem tribubus, quæ quódam dum iunctæ erant duabus tribubus, adorabāt Deum in templo Ierusalem, quod in vertice vallis pinguissimæ, id est, in Gethsemani situm erat. Quam interpretationem Dionysius Carthusianus alteri præfert, sed cū nihil habeat pro se, quàm verbum (erāt) nō est necesse eū sequi: Et apud Matthæum, non est Gessemani, quod est vallis pinguis, sed Gethsemani, quod est torcular pinguedinis seu olei: eo enim in loco oliuæ premebantur ad eliquandum oleum.

Ecce validus & fortis Dominus, & c.) Quia meminit propheta vallis pinguis, in qua abūdè solent crescere frumenta, propterea exercitum cōparat grandini, quæ adfert calamitatem frugibus, vnde & calamitas nomen sortita est. Significat autē comparatione ista, breui futurum vt omnia in regno Samariæ auferantur. Quod nos autē habemus in nominatiuo (Dominus) Hebræi habent in datiuo: additur enim voculę (adonai) litera lamech, quę apud Hebręos nota est datiui casus. Hieronymus verò in genitiuo legit, hoc modo: Ecce validus & fortis Domini ipse videlicet rex Assyriorum, quo tanquam ministro vtitur Dominus. Sensus ergo est: breui immittet vobis Dominus hostem, tanquam grandinem numerosum atq; nociuum, & tanquam turbinem impetuosum, atq; vehementem, ipsum videlicet Assyriorum Regem, qui euertet vos funditùs.

Sicut impetus aquarum, & c.) Ista comparatio *Cōparatio* ferè similis est superiori, atq; vtraq; prophetis multum frequens, qua vtuntur quoties significare volūt exercitum valdè numerosum, potētem, & fortem ac velocē, qui quicquid obuium inuenerit aut secum rapit, aut interficit & conculcat. Sicut enim grando omnes herbas ac fructus deijcit atq; corrumpit, & vehemens turbo, vel ingens aquarum vis ex loco altiori cum impetu quodam decurrens obuia queq; secum rapit: Ita exercitus aliquis magnus & potens.

Quasi temporaneum, & cæt.) Sententia huius *Alia cōparatio.* loci ista est: Quod accidit ficubus præcocibus, hoc vobis accidet in regno Samariæ: Il-

læ ante

læ ante maturitatem absumuntur, & vos antequam assequamini quod speratis, consumemini. Quod autem Hieronymus hic vertit temporaneum, Ozeæ. 9. transtulit prima poma, & Ierem. 24. ficus primi temporis, & Mich. 7. præcoquas ficus, id quod hoc loco faciunt Septuag. Et Rabbi Salomon exponit, præcoces fructus, quia in Iudæa ficus ꝓueniunt ante poma, & reliquos fructus, quẽ admodũ apud nos cerasa: vnde si fuisset propheta in his regionibus, dixisset quasi cerasa præcocia. *Quod cùm aspexerit videns, statim vt in manu tenuerit, deuorabit illud*: ita & vos deuorabimini.

IN die illa erit Dominus exercituum corona gloriæ & sertum exultationis residuo populi sui, & spiritus iudicij sedenti super iudicium, & fortitudo reuertentibus de bello ad portam. Verum hi quoque præ vino nescierunt, & præ ebrietate errauerunt. Sacerdos et propheta nescierunt præ ebrietate, absorpti sunt à vino, errauerunt in ebrietate, nescierunt videntem, ignorauerunt iudicium. Omnes enim mensæ repletæ sunt vomitu, sordiumque, ita vt non esset vltra locus.

IN die illa erit Dominus exercituum, &cæt.) Sensus est: Decẽ tribubus supradicta mala patientibus, reliquæ duæ tribus nihil patiẽtur, sed veniente Sennacherib ad duas tribus vt eas euertat, percutietur exercitus ipsius per angelum, hoc est quod dicit, In die illa &cæ. Et ponit propheta tria tanquam membra ciuitatis Ierusalem, quæ sunt plebs, Rex, & milites: & plebi erit pax, Regi spiritus iudicij, militibus victoria. *Sedenti super iudicium*) Periphrasis est regis. Regi duarum tribuum nempe Ezechię erit spiritus iudicij ad populum rectè & sanè iudicandum. *Fortitudo reuertentibus, &c.*) Id est, militibus ex bello ad ciuitatem redeuntibus erit fortitudo, id est, victoria. Fortitudinem enim pro victoria, portã verò pro ciuitate posuit per synecdochẽ, partem pro toto.

Verum hi quoque, &c.) Hîc partim est prophetia, partim exprobratio. Esaias enim in ciuitate Ierusalem versans, cùm videret præcipuè in clero nimiam mensarum luxuriam eã inprimis exprobrat, & simul malum illis ꝓpter hoc peccatum infligendum prædicit. Sensus est: Nõ solùm decem tribus, sed & habitantes in Ierusalem, populus duarum tribuum, Iudas & Beniamin, de quibus iam læta dixi, nimio vino dediti non intelligũt voluntatem Dei, ignorant quid ab eis requirat Dominus.

Sacerdos & propheta nescierunt præ ebrietate, absorpti sunt à vino, errauerunt in ebrietate, nescierunt videntem, ignorauerunt iudicium.) Nõ proprij sed falsi nominis prophetã significat, & per synecdochen totum clerum intelligit Pro ebrietate in Hebræo est שכר sechar, quæ vox significat omnem potionem, quæ statum mentis euertere potest, quemadmodum aliquoties dictum est. *Nescierunt videntem*) Per antonomasian Dominũ intelligit, qui cuncta considerat. Sensus est: Isti vino dediti nesciunt quid sit gratia Christi, quid iustitia Dei, qd euangelium.

Omnes enim mensæ repletæ sunt vomitu, sordiumque, ita vt non esset vltra locus.) Cõiunctio (que) quando dicitur, sordiumque, in nonnullis exemplaribus non additur, neque est in Hebræo, sed habent illi vocem compositam ex vomitu & sorde, quam Aquila vertit, vomitum sordium, id est, vomitum sordidum: Symmachus tantùm, vomitum: Theodotio, vomitum dysaliæ. Significat autem dysalia quicquid nauseam adfert, & vomitum excitat. Sensus est: Tam multi sunt in Ierusalem vino dediti, tamque copiose sese omni potionis genere implent ingurgitantque, vt nulla sit mensa, quæ non est vomitu conspurcata, vt nulla sit domus vacua & libera ab isto malo, hoc est quod ait, Ita vt non esset vltra locus. Quod autem hoc loco ad sensum mysticum attinet, meminisse tantùm oportet capitis decimi quinti epistolæ Pauli ad Romanos. Quęcunque enim scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt & cætera: Qui hodie student mensis, qui addicti sunt vino, ignorant quid sit Christianismus, nesciunt qua re apprehendatur iustitia, ignorant iudicia Dei: propterea non tanguntur stimulis conscientiæ, & sicut isti tunc puniti sunt à Deo, ita & horum sectatores puniuntur hodie.

QVem docebit scientiã? & quem intelligere faciet auditũ? Ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus, quia manda, remanda, manda, remanda, expecta, reexpecta, expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi. In loquela enim labij, & lingua altera, loquetur ad populum istum, cui dixit. Hæc est requies mea, reficite lassum, & hoc est meum refrigeriũ, & noluerunt audire. Et erit eis verbum Domini manda, remanda, mãda, remanda, expecta, reexpecta. expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi, vt vadãt, & cadant retrorsum, & conterantur, & illaqueentur, & capiantur.

QVem docebit scientiam, &cæt.) Sensus est: Hoc rerum statu, quando totus clerus ita deditus est vino, quem docebit scientiam? & intelligit scientiam quę scripturis propria est, nimirum scientiam fidei. *Et quem intelligere faciet auditum?*) Id est, in isto populo quis est, qui erit capax doctrinæ? Auditũ enim pro doctrina posuit, & vox Hebræa רשה dea licet propriè auditum, sæpè tamen doctrinã significat, sed per metaphoram, nõ ita auditus apud Latinos. *Ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus.*) Idem bis dicit, alijs tamen verbis, atque horum verborum & sequentium duæ sunt expositiones, altera est Christianorum, altera Iudæorum, & vtraq; probabilis, adeo vt difficile sit iudicare, vtra sit proba-

probabilior. Secundum Hieronymum autem & Christianos interpretes propheta his verbis, ablactatos à lacte, respondet ad interrogationem mox factam, ac si dicat hoc modo: Nulli ꝑterea in tota ciuitate capaces sunt doctrinę, q̃ qui nuper ablactati sunt, hoc est, qui admodũ pueri sunt, tredecim videlicet aut 14. annorũ, qui nondũ per ętatẽ attigerũt vel pocula vel mulieres: qui verò sunt viginti vel viginti quatuor aut triginta annorum corrupti sunt ad vnum omnes. Iudęi verò in nominatiuo legunt & interpretantur, vt ponatur non respõsio, sed causa superioris sententiæ, hoc modo: Quem docebit Dominus sciẽtiam? scilicet neminem. deinde redditur causa, quia omnes sunt quasi nuper ablactati, omnes sunt pueri licet non ætate saltẽ sensibus, & proinde inutiles ad doctrinam Dei suscipiendam.

Quia manda, remanda, manda, remanda, expecta, reexpecta, expecta, reexpecta, modicum ibi, modicum ibi.) Christiani & nominatim Hieronymus capiunt hæc mimiticõs: quando enim volumus aliquem ridere, tunc imitamur sermonem eius. Accipiunt igitur hæc vt sint dicta per imitationem sermonis prophetæ, qua ipse ridebatur. Esaias enim & cæteri prophetæ habebant frequenter in ore verbum mandandi, vt liqnet ex eorum libris, vbi sæpè reperitur, hæc mandat Dominus, hæc mandat Dominus. Item familiare illis erat verbum expectandi, qnod Hebræis est קוה kaua, & interpres noster nunc expectare vertit, nnnc sustinere: Sæpè enim apud eos legitur, expecta Dominum, sustine Dominum. Item frequenter ipsis in ore erat, modicum, Adhuc modicum & ego mouebo cælum & terram. Rursus, Adhuc modicum & ego visitabo sanguinem. Et apud hunc prophetam, Abscondere modicum & momentum. Isti ergo vino dediti imitabantur sermonem prophetæ, & in conuiuijs dicebant, Esaias non dicit noua, sed semper eandem canit cantilenam, semper est, Hæc mandat Dominus, expecta Dominum, hoc est initium & finis sermonum eius. Et prophetam occurrentem huiusmodi verbis fortassis compellabant, dicentes: Non hodie es concionatus, Hæc mandat Dominus? hæc mandat Dominus? expecta, expecta, adhuc modicum, &cæt. Ita Christiani hunc locum ferè interpretantur. Hebræi verò pro verbo imperatiui modi קו kau, quod Hieronymus vertit manda, faciunt nomen mandatum: & pro expecta legunt (funiculus) secundum quos sensus est: Quem docebit scientiam? subaudiunt, neminem: cuius deinde redditur causa, Quia omnes tales sunt, quibus aliud post aliud atque ita sensim explicari oportet, quemadmodũ pueri in scholis doceri solent, hoc est quod dicit propheta, Mandatum ad mandatum, vel mandatum post mandatum. Nam ita legunt loco illius quod nos habemus, Manda remanda: Et vbi nos habemus, Expecta reexpecta, ipsi legunt, funiculus ad funiculum: Et exponunt de populo, qui ita paulatim opus habet institui, quemadmodum ædificatores paulatim extruunt ædificium, adhibentes funiculum siue amussim. Filo siquidem ab vno angulo ad alium extenso ponunt vnum ordinem lapidum in pariete, & supra illum rursus eleuato & extenso filo struunt alium ordinem lapidum, & sic paulatim donec totum perficiant parietem. Pro Hieronymo autem facit verbum, manda: nam ita ferè in alijs scripturæ locis vsurpatur. Numeri quinto, Præcipe filijs Israel. *Nu. 5.a.* Apud hunc prophetam capite trigesimooctauo, Præcipe, siue (vt habet Hieronymus) *Esa. 38.a.* dispone domui tuæ. Deuterono. 3. Præcipe Iosue. *Deut. 3.d.* Vbiq; est verbum קו kau, quod hoc loco ponitur, & nusquam in tota scriptura (ni fallor) inueni positum tanquam nomen. Pro Hebræis verò facit verbum, expecta, quod plurima loca, in quibus scriptura hanc vocem vsurpat, clarè docent, vt hoc eodem capite, Et ponam in pondere iudicium, ad verbum est, funiculum. Rursus capite trigesimo quarto, Extendetur super eam mensura & perpendiculum in desolationem. *Esa. 34.c.* Rursus cap. quadragesimoquarto, Artifex lignarius extendit normam. *Esa. 44.b.* Rursus ca. trigesimo quarto, Manus eius diuisit illam eis in mensuram. *Esa. 34.d.* His omnibus locis atque alijs multis est eadem vox, nimirum קו kau, quæ & hoc loco ponitur, & nusquam (quòd sciam) imperatiuè legitur, quanquam imperatiui modi esse potest sicut sab. Sed quando scriptura imperatiuè loquitur, vtitur voce קוה saue, vt Psalm. 26. Expecta Dominum. *Psal. 26.d.* Iere. 8. Expectauimus pacẽ. *Iere. 8.c* Ozeæ 12. Expecta Deũ tuum.

In loquela enim labij, & lingua altera loquetur ad populum istum, cui dixit.) Hieronymus, quantum ex commentarijs colligere licet, per loquelam labij intelligit sermonem qui non minatur futura, sed infligit præsentia. Sensus est: Hactenus loquutus est vobis Dominus nudis verbis, quibus præcipiebat, quid à vobis fieri vellet, quibusque iubebat expectare ea, quę ventura erant, post hac hoc nõ faciet, non loquetur vobis huiuscemodi verbis, sed pręsentibus pœnis. Thomas verò loquelam labij accipit, vt sit periphrasis sermonis non intellecti ab eo cui fit, cuius locutionis causam reddit: Quia (inquit) qui in loquendo nihil præter labia mouent, non linguam nec palatum in efformatione vocis adhibentes, ferè non intelliguntur. Si adferet similia loca, iucundus esset hic commentarius. Qui hodiè ex Hebræo transferunt, ita reddunt,

In bal-

In balbutientibus labio, & in lingua altera loquetur ad populum istum, ac si dicat: Mi-si ad vos prophetam meum Esaiam hominē facundum & eloquentem, misi & alios prophetas linguæ expeditos, & in sermone valdè promptos, mittam posthac balbos ac blesos. verùm ex his querendum esset, quid sequantur vertentes, in balbis linguis siue in balbis labijs, cum vox Hebræa laach significet irridere, subsannare, & ita in tota scriptura vsurpatur, preterquam in hoc loco, vt ipsi volūt, & in capite trigesimotertio. Quare videtur vertendum fuisse, in labijs irrisionis, siue in irrisione labiorum, quòd hic faciunt Septuaginta. Diuus Hieronymus cùm hoc loco vertat, loquelā labij, capite trigesimotertio transfert disertitudinem linguæ secutus fortasse circunstantias locorum, quia in capite trigesimotertio agitur de populo, qui non erat loquuturus, sicut ipsi Iudæi loquebantur. Cum quo loco dum hunc conferimus, videtur iste esse sensus Esaiæ hoc loco: Ecce misi vobis hactenus prophetas, posthac nō faciam, sed immittam vobis peregrinum militem & barbarum, cuius lingua tamen erit peregrina, & à communi sermone aliena, vt minimè sitis intellecturi. Nam illius loci, po-

Esa. 33. c. pulum imprudentem non videbis & cæ. sensus est iste: Iubeo vos esse securos atq; quietos, quia non videbitis intra mœnia vestra hostem barbarum, quem non intelligetis. Verum dum ad Paulum respicimus in prio-

1. Cor. 14. ri epistola ad Corinthios, vbi de dono linguarum agens, dicit eas datas in signum infidelium, rursus longè alius videtur esse sensus huius loci. Verba Apostoli sic habent: In linguis alijs (ait) & labijs alijs loquar populo huic, & nec sic exaudient me dicit Dominus. Quod testimonium ex hoc loco desumpsisse planè videtur: quodque Esaias ait, Et noluerunt audire, hoc Paulus dixit, Et nec sic exaudient me. Sensus videtur esse iste: Quomodo Apostoli locuti sunt in die Pentecostes, si loquar eis: hactenus dedi vobis doctores, quorum conciones vt notas non admiramini, imò sunt vobis nausea, sed veniet tempus, quo dabo vobis tales doctores, quorum conciones non erūt vobis molestæ, sed plurimùm gratæ, qui loquētur varijs linguis, qui imbuti spiritu sancto vos mouebūt ac delectabunt. Si verò omisso Paulo & hoc loco, qui est capite trigesimotertio huius Prophetæ, præsentem tantùm locum inspiciamus, videtur ex parte totum intelligendum, & nihil esse aliud loqui in loquela labij & lingua altera, quàm diuersa ratiōe vel ratione hactenus ignota agere, & tali synecdoche explicat Ambrosius locum Apostoli ad Corinthios, capite decimo quarto. Vtcunque aūt capiatur locus iste, cōiunctio (enim) sumenda est nō vt causam indicet, sed aduersatiuè, vt sensus sit: Notas conciones ridetis, sed alia ratione proponam iudicia mea, quæ non ridebitis.

Hæc est requies mea, &c.) Hæc est concio ad quam nauseabant. Sensus est: Multo tempore laboraui, sed in nullo inueni requiem: quare si vultis mihi facere rem gratam, reficite lassum, id est, facite vt in cordibus vestris requiescam, hoc est, refrigerium meum, vt in vobis aliquando requiescam: & noluerunt audire, imò contempserunt, cum irrisione dicentes: *Manda, remanda, expecta, reexpecta, & cæter.* Et propterea quia videlicet me ita derident, ista Domini verba, manda, remanda, expecta, & cæt. quibus me tanquam scommate excipiunt, erunt ipsis occasio, vt vadant, cadantque retrorsum, id est, superentur à Chaldæis, conterantur gladio, vinciantur, capianturque. Neque solùm de hac captiuitate loquitur propheta, quæ accidit sub Zedechia, quando ferro funibusque vincti adducti sunt in Babylonem, sed & de illa captiuitate, quam vsq; hodie patiuntur, hoc sensu: *Et erit eis verbum Domini, manda, remanda, & cæt.*) id est, verba ista erunt occasio ipsis vt vadant in interitum, non solùm corporis, sed & animæ: & cadant retrorsum casu irrecuperabili, nunquam ad meliora proficiant, sed conterantur in spiritu, illaqueentur peccatis, capiantur & captiui teneantur ad diaboli voluntatem.

PRopter hoc audite verbum Domini viri illusores, qui dominamini super populum meum, qui est in Hierusalem, Dixistis enim, Percussimus fœdus cum morte, & cum inferno fecimus pactum. Flagellum inundans cùm transierit, non veniet super nos, quia posuimus mendacium spem nostram, & mendacio protecti sumus. Idcirco hæc dicit Dominus Deus. Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem, lapidem probatum, angularem preciosum, in fundamento fundatum.

PRopter hoc audite verbum Domini viri illusores.) Id est, qui ridetis conciones propheticas intelligit autem Scribas & Pharisæos: nam il li dominabantur populo. Quòd autem dicitur, Viri illusores, probabilē valdè facit expositionem Diui Hieronymi, qui verba illa, Manda, remāda, &c. interpretatur vt habeāt mimesin. *Dixistis enim*) non quidem sermone, sed opere: non verbis, sed vita vestra: *Percussimus fœdus cum morte, & cum inferno fecimus pactū.*) id est, securitate vitæ vestræ videmini vobis psuadere, quasi nihil esset vobis piculi ab inferno & morte, tā estis securi, ac si neq; mors, neq; infernus vllum in vos esset habitura imperium. Mortem & infernum per prosopopœiam inducit tanquam personas.

Quod sequitur, *Flagellū inundans cùm transierit, non veniet super nos*) eandem habet intelligentiam, qnam versus præcedens. Sensus est: Militaris calamitas, cùm illa pertransierit decem

decem tribus, non veniet super nos: *Quia posuimus mendacium spem nostram, & mendacio protecti sumus.*) Istud addit propheta per irrisionē, ac si dicat: habetis vllam causam ob quā possitis istud vobis persuadere, vtpote vos immunes fore ab istis malis? non habetis, nisi fortè mendacium. Dicitis, misericors est Deus, non inferet mala plebi suæ, super quā inuocatum est nomen ipsius, nō male faciet ciuitati suæ, vbi sacrificia nomini ipsius offeruntur.

Idcirco hæc dicit Dominus Deus.) Mirabilis est consequentia. Videbatur enim ita debere dicere, atque hoc expectabatur: Quia vos tales estis, quia tam supina est vita vestra, idcirco vos semel perdā, immittam lupos qui penitùs vos absumant: Nunc verò ait, Quia vos tam inhumani estis, tam supini & securi, Idcirco hæc dicit Dominus: *Ecce ego mittam in fundamentis Sion lapidem.*) Id est, licet vos indigni sitis quibus præstetur misericordia, ego tamen non quid peccata vestra mereantur considerans, sed quid fides mea, & veritas exigat, mittam vobis Messiam. Similia loca sunt in scriptura, & quidem aperta. Ozeæ capite secundo, Propter hoc ecce ego lactabo eam & ducam in solitudinem, & canet ibi iuxta dies iuuentutis suæ, & iuxta dies ascensionis suæ de terra Aegypti, id est, erit tam læta, quàm erat cùm exiret de populo Barbaro: cū esset Deus maximè iratus, subita contemplatione misericordiæ suæ conuertit se, & cùm mala expectarentur, intulit lætissima. Sic hoc loco: Ecce ego mittam & cæt. simpliciter & duobus verbis dixisset: Mittam vobis CHRISTUM siue Messiam promissum, sed beneficium per se magnum, magnificis etiam verbis extulit. Sumpta est autem metaphora ab ædificantibus, & locus præsens transcriptus est ex Psalmo 117. Lapidem quem reprobauerunt ædificantes, hic factus est in caput anguli, A Domino factum est istud, & est mirabile in oculis nostris. Quorum verborum hic est sensus: Aedificatum est aliquando magnum ædificiū, & relectus est aliquoties ab ædificantibus lapis vnus tanquam inutilis, & tandem assumptus vt poneretur in angulo, id est, ille homo nimirum CHRISTUS, quem Iudæi putabant abiectissimum, ille inquam factus est primarius in illa gente. Mirum quidem videri potest hominem ita contemptum atque abiectum eò venisse, sed non erit mirū, si respiciamus ad Dominum. Illi ædificantes & cæmentarij apud Dauidem sunt, qui nunc appellantur viri illusores, & principes populi, qui est Hierusalem. Fundamenta autem Sion, sunt fundamenta Ecclesiæ, cuius typus Sion erat.

Lapidem probatum) Ad verbum est, lapidē probationis. Significatio autem huius vocis est in Genesi, vbi dicitur: Appendit pecuniā probatæ monetæ publicæ. Nos autem diceremus, Lapidem spectatum, id est, lapidem qui dedit multa documenta probitatis suæ,

Gen. 23. d.

Lapidem angularem.) Ad verbum est, lapidem anguli. Nomine autem anguli scriptura significat firmitatem. Sic suprà propheta Aegyptum vocauit angulum populorum. Et in libro Regum, Iudicum & alijs scripturis populi primores vocantur anguli, vt primi Regum decimo quarto. Applicate huc vniuersos angulos populi, id est, primores populi. Item Iudicum capite 20. Omnes anguli populorum & cunctæ tribus Israel, conuenerunt. Item Soph. 3. Dispergit gētes, & dissipati sunt anguli earum. In Christū autem maximè quadrat hæc vox, non solùm quia colnmen est ecclesiæ, sed etiam quia vtrunque populum gentium & Iudæorum per fidē connectit, vt docet Apostolus ad Ephesios, dicens: Ipse enim est, &c.

Quid per angulū significetur in scriptura.

1. Reg. 14.

Iudic. 20. a

Soph. 3. a.

Ephe. 2. c.

In fundamento fundatum.) Significat lapidē istum futurum firmissimum, vt non possit vel semel loco amoueri. Lapis iste non erit solum angularis, sed & fundamentalis.

QVi crediderit, non festinet. Et ponam in pondere iudicium, & iustitiam in mēsura. Et subuertet grando spem mendacij, & protectionem. Aquæ inundabunt, & delebitur fœdus vestrum cum morte, & pactum vestrum cum inferno non stabit. Flagellum inundans cùm transierit, eritis ei in conculcationem, quandocunque pertransierit, tollet vos, quoniam mane diluculo pertransibit, in die & in nocte, & tantummodò sola vexatio intellectum dabit auditui.

QVi crediderit, non festinet.) Similem sententiam habes apud Abacuc. Scribe visum & explana eum. Sensus est: Qui crediderit, non fatigetur credendo, sed patienter expectet, si non statim posuero in fundamentis Sion lapidem istum, nemo desperet, quia certissimè promissionem complebo. Septuaginta reddiderunt istud ad sensum magis quàm ad verbum, hoc modo: Qui crediderit non confundetur: & iuxta horū versionem citauit testimonium hoc Paulus ad Romanos capite nono, & 1. Petri 2. & sensus est: Quod prædico futurum, certissimè eueniet, propterea qui credit & in fide perstat, non confundetur.

Abacuc. 2.

Rom. 9.

1. Petri. 3.

Et ponam in pondere iudicium) Ad verbum est. ponam iudicium ad funiculum siue ad regulam vel amussim, Id est, exactè iudicabo, sine respectu misericordiæ semel abiiciā eos, vt sint expertes magni illius beneficij promissi Abraham, Isaac & Iacob. Idem habet sequens particula, *Et iustitiam in mensura*) Quia propheta meminit nascituri Messiæ, valdè probabiliter intelligunt quidam hunc locū de ijs pœnis, quas adhuc Dominus sumit de Iudæis: Quanuis interim locus non Incom-

terram, Iudææ terminos significauit.

AVribus percipite, & audite vocem meā, attendite, & audite eloquium meum. Nunquid tota die arabit arans vt serat, proscindet, & sarriet humum suam? Nónne cùm adaquauerit faciem eius, seret Gith, & Cyminum sparget, & ponet triticum per ordinem, & hordeum, & milium, & viciam in finibus suis?

AVribus percipite, & cæte.) Ad eosdem etiam nunc loquitur, quibus suprà dixerat: Audite verbum Domini viri illusores, & præcipit eis vt vocem eius audiant, & eloquium eius diligenter attendant, istud nimirum: *Nunquid tota die arabit, &c.*) & est parabola propriissime dicta, quales sunt in Euangelio plurimæ, quæ à re non quidem gesta, sed ab ijs, quæ quotidiè fiunt adhibentur. *Parabola.* Sensus hic est: Hactenus loquutus sum vobis sine parabola & fortassis obscurius, nunc autem vt melius intelligatis, adhibeo parabolam: Agricola arat semper? non: quid præterea facit? serit: seruat eundem ordinem inter seminandum? non, sed vnumquodque suis locis spargit: Rursus quando seminauit perpetuò quiescit? non, sed ad messem sese preparat, & suo tempore incipit metere: Demessa segete, seruat eundem modum excutiendi? non, aliter tractat infirmiora legumina, aliter firmiora. Sicut ergo agricola non semper arat, sed nunc arat, nunc æquat terram, nunc serit, nunc occat, nec quoduis vbique serit, sed vnumquodque suis locis & finibus: Hic enim melius prouenit Gith, illic vicia, hic segetes, illic veniunt felicius vuæ: Ita & Deus nunc hoc, nunc illud, aliàs aliud officium gerit, & suo tempore vnumquodque facit, nunc arat, nunc serit, nunc metit, nunc excutit, id est, nunc miseretur, nunc punit, nunc corripit, nunc defendit, & hos leuius, illos grauius punit, veruntamen non eos in perpetuum punit, nisi ipsi inflexibiles permanserint. Istud ergo significat propheta hac parabola, ac si dicat: Hanc totam varietatem, quam cernitis in agricultura, videre potestis in magna illa agricultura, vbi Deus pater agricola est. Vos itaq; intelligite, & diligenter attendite quid Dominus circa vnumquemq; vestrum agat, an serat, an metat, an excutiat, propterea dicit, Auribus percipite & cæt. Multiplicatis istis verbis monet Iudæos, vt sint attenti, eisdem & nobis loquitur, attendite hac hora, hoc die, hoc anno, quid circa vos agat Dominus an serat, an metat, &c.

Seret Gith, & Cyminum sparget, et ponet triticum per ordinem, & hordeum, & milium, & viciam in finibus suis?) De his leguminū speciebus, quid sit apud nos Gith, quid Cyminū, item quid vicia, exacte disputare esset difficile, nec scire magni refert. Vox autem Hebræa קלה ketsa, quam noster interpres vertit Gith secundum Rabbi Dauid significat genus leguminis, cuius granum est nigrum, & Pagninus nigellam vertit, à Græcis μελάνθιον appellatur. *Rabb. Da. in lib. Rad.*

De hoc legumine Columella loquens, interdum ait fastidio ciborum languescit pecus, eius remedium est genus seminis, quod Gith appellatur. *Colu. li. 7.* Quod autem veteres Cyminum nos cuminum dicimus, y in v vertétes, penultima producta: & ab Hebræis dicitur cammon, nos in vernacula lingua efferimus camyn. Milium verò à mille dictū est, ob multitudinem acinorum. Vicia grani genus est à viciendo sic dicta, quòd capreolos habeat, vt vitis, quibus sursum versum serpit: in Hebreo est כסמת cussemech, & Pagninus speltam vertit. Hieronymus Exodi 9. interpretatus est.

ET erudiet illum in iudicio, Deus suus docebit illū. Non enim in serris triturabitur Gith, nec rota plaustri super Cyminum circumibit, sed in virga excutietur Gith, & Cyminum in baculo, panis autē comminuetur. Verùm non in perpetuum triturans triturabit illum, neq; vexabit eum rota plaustri, nec vngulis suis comminuet eum. Et hoc à Domino Deo exercituum exiuit, vt mirabile faceret consilium & magnificaret iustitiam.

ET erudiet illum in iudicio, Deus suus docebit illū.) Sensus est: Hæc omnia agricola facit edoctus à Deo & institutus, Deus illum docuit hunc delectum rerum & temporum: Sic & nos docet per instinctus varios, per conciones, per prophetarum lectionem, per Euangelia. *Non enim in serris triturabitur Gith*) Pergit in parabola. Sensus est: Aliter tractat agricola infirmiora legumina, aliter firmiora. Hęc enim excutiuntur plaustrorum rotis, quæ in similitudinem serrarum factæ circumaguntur & trahuntur super demessas segetes, qui excutiendi modus non est in his regionibus ita frequens, imò vix agnitus: Illa verò vt Gith & alia excutiuntur virga vel baculo, quemadmodum & apud nos videmus. *Panis autem comminuetur*) In voce panis metonymia est, pro tritico, vnde conficitur panis vel etiam pro stipulis accipi potest, quæ vt diximus in onere Moab, apud Palæstinos ferratis carpentis conteruntur in paleas pro iumentis. Panis siquidē apud Hebræos לחם lehem dicitur. Lehem autem venit à radice לחם laham quod significat comedere, vnde apud eos quicquid comeditur, nomine panis accipitur.

Verùm non in perpetuum triturans triturabit illū, neque vexabit eum rota plaustri, nec vngulis suis comminuet eum.) Id est, quanquam triticum patitur istud remedium, non tamen semper patitur: sic nec Dominus semper infliget durū remedium. *Et hoc à Domino Deo*) Sensus est: nō casu aut fortuitu ista fiunt, sed procurante Domino Deo, inter multa alia argumenta,

quibus dedit Deus iudicium bonitatis suæ, hoc est vnum argumentum, quo intelligere possumus bonitatem Dei & iustitiam eius, nimirum agricultura.

CAPVT XXIX.



AE Ariel Ariel, ciuitas quā expugnauit Dauid. Additus est annus ad annum, solennitates euolutæ sunt. Et circumuallabo Ariel, & erit tristis, & mærens, & erit mihi quasi Ariel. Et circundabo quasi sphærā in circuitu tuo, & iaciam contra te aggerem, & munimenta ponam in obsidionem tuam. Humiliaberis, de terra loqueris, & de humo audietur eloquium tuum. Et erit quasi Pythonis de terra vox tua, & de humo eloquium tuum mussitabit.

VAE Ariel, & cæt.) In principio huius capitis prædicitur excidium Ierusalem: An autem prophetia respiciat excidium Babylonicum, an Romanum, quando venit Titus & Vespasianus, & obsederunt vrbem & expugnauerunt, non satis constat. Quòd autem figuratè dixit, Væ Ariel, simpliciter dixisset, væ Ierusalem. Ariel autem nomen est compositum ex duobus, ex leone videlicet & Deo, siue ex leone & forti. Ari enim Hebræis leonem significat, el verò Deum siue fortem. Dicitur autem Ierusalem leo Dei, quia quondam fortißima fuit. Hebræis quidem istud familiare est, vt ex duobus nominibus vnum nomen compositum tribuāt rei propriæ qualitatis: Latinis verò nō item. Iidem ciuitati superiùs aliud nomen tribuit, nimirum vallis visionis, nisi quòd ibi periphrasis sit, hic verò vnum nomen compositum. Et nomen hoc ante Esaiam vsurpatum legimus in libris Regum, Vbi enim nostra translatio habet. Percussit duos leones Moab, in Hebræo est, Percussit duos Ariel Moab, id est, duos ex præcipuis aulicis Moab, siue duos fortißimos Moab. An autem Esaias primo hoc nomine vsus sit ad significandum Hierusalem, non satis certum est, verisimile tamen est ipsum respexisse ad posteritatem scribendo, & aliter scripsisse quā dixerit apud populum, putant nonnulli vocem istā primariò competere in altare quod erat in ciuitate, quasi dicat propheta: Væ altari altari inq; quod est in ciuitate, quam expugnauit Dauid. Nam quòd nos habemus in nominatiuo, ciuitas, in Hebræo potest esse genitiui casus, vel etiam datiui casus. Et in altare competere vocem hanc certum est ex Ezechiele, vbi sic scribitur: Ipse autem Ariel quatuor cubitorum, & ab Ariel vsque ad sursum cornua quatuor, & Ariel duodecim cubitorum in longitudine. Vocatur autem altare Ariel, quia in eo maximè relucet leo, id est, fortitudo Dei. Hi faciunt synecdochen, per altare ipsam ciuitatem intelligentes. Aliam adhuc adferunt rationem Talmistæ Hebræi, quam videre est in thesauro linguæ sanctæ apud Pagninum, vbi explicat significatum huius vocis Ari. Verùm siue capiatur pro ciuitate, siue pro altari, nouum nomen est, & quomodocunq; capiatur, certum est prophetam significare voluisse ciuitatem Hierusalem, eò quòd additur, Ciuitas quam expugnauit Dauid. Vide quintū caput secundi libri Regum, & caput vndecimum primi libri Paralip. Quare necesse est eos, qui per Ariel altare intelligunt, in altari agnoscere synecdochen, quemadmodum mox dictum est.

2.Reg.23.

Eze.43.c

Additus est annus ad annum.) Annus ad annū dixit, pro biennio hoc sensu: Infra bienniū euoluentur solennitates: Præteritum enim pro futuro ponitur. Neque tamen annum ad annum simpliciter dixit pro biennio, sed pro breui spacio, quemadmodum nos dicimus, duo verba pro paucis. Sensus ergò est: Intra breue temporis spacium obsidebo Ariel, & solennitates cessabūt: subuerso enim templo, & populo in Babylonem translato, omnis Iudæorum festiuitas perijt. *Et erit mihi quasi Ariel*) Elegans est locutio, neque tropus est, sed schema, quando repetitur idem nomen in peculiari aliqua significatione, vt apud Comicum: Vsque adeò verba eius magnifica ferre possum, verba dum sint. Sic hoc loco: Erit mihi Ariel quasi Ariel, hoc est, ciuitas hæc, cui dedi nomen Ariel, verè mihi erit Ariel: verè erit mihi Altare, hoc est, quod faciunt in altari sacerdotes, hoc ego faciam in Ariel, id est, totam ciuitatem tam cruentam reddam quàm cruentum reddunt altare sacerdotes. Aliter exponit Hieronymus hoc modo: Subuertetur quidem Ariel à Chaldæis, sed rursus erit mihi quasi Ariel, id est, instaurabitur, licet magnificentiam illam & ornatum, quem antea habuit Hierusalem, non sit habitura. Deinde quæ sequuntur,

Et circundabo quasi sphæram in circuitu tuo, & iaciam contra te aggerem, & munimenta ponam in obsidionem tuam.) Refert ad obsidionem Ierusalem, per Titum & Vespasianum factam, vt hoc dicatur isto loco, quod apud Lucam: venient dies in te, & circundabunt te inimici tui vallo &c. Verùm simplicior videtur expositio, si omnia referantur vel ad obsidionem Babylonicam, vel ad Romanam. Lucæ 19.

Humiliaberis, de terra loqueris, & de humo audietur eloquium tuum.) Omnibus istis verbis idem ferè significatur, istud nimirum: In tantas angustias te adigā, vt ne semel quidē hiscere audeas, aut vocē attollere, & si fortè contingat vocē edere, talē edes, q̀ videbitur

ex ter-

ex terra prodire, hoc est, edes humilem vocem, exiguam & imperfectã, & hoc est quod sequitur, *Et erit quasi Pythonis de terra vox tua, & de humo eloquium tuum mussitabit.*) Sẽsus est: Sic loqueris quemadmodum illi loqui consueuerunt, qui sunt à Pythonibus suscitati, id est, exilis erit vox tua, metu constrictis faucibus tenuissimas voces edes, tantùm mussitabis, & non loqueris.

Et erit sicut puluis tenuis multitudo ventilantium te, & sicut fauilla pertransiens multitudo eorũ, qui contra te praualuerunt. Eritq́, repentè, confestim. A Domino exercituum visitabitur in tonitruo, & commotione terræ, & voce magna turbinis, & tempestatis, & flamma ignis deuorantis. Et erit sicut somnium visionis nocturnæ, multitudo omnium gentium, quæ dimicauerunt contra Ariel, & omnes qui militauerunt, & obsederunt, & praualuerũt, aduersus eam. Et sicut somniat esuriens, & comedit, cùm autem fuerit expergefactus, vacua est anima eius. Et sicut somniat sitiens, et bibit, et postquam fuerit expergefactus, lassus adhuc sitit, & anima eius vacua est: sic erit multitudo omnium gentiũ, quæ dimicauerunt contra montem Sion.

Et erit sicut puluis, &c.) Sensus est: Qui vos euertent, nihil aliud quàm puluis sunt, si ad vos comparentur: vos filij Abrahæ estis genus electum, Babilonij verò ad vos collati puluis tantùm sunt, & gluma. Vbi enim nos habemus, sicut fauilla, versio Pagnini habet, sicut gluma. Verũ quamuis puluis tantùm sint, ego vires eis addam, vt te euertant. Aliter exponit Hieronymus, vt videlicet non imbecillitatem eorum qui contra Hierusalem militauerunt, pulueri comparet & fauillæ, sed multitudinem, hoc sensu: O Ariel, ô ciuitas Hierusalem, exercitus qui te circumuallabit, tam erit ingens & copiosus, vt innumerabili pulueri & fauillæ per aera voluntanti meritò comparari posset. *Eritq́, repente, &c*) Id est, istud fiet vobis non sperantibus, inopinato fiet, credetis omnia esse tuta & sine periculo & subitò superueniet hostis ille innumerabilis. *A Domino exercituum visitabitur.*) Lyra refert ad puluerem, sed ex commentarijs Hieronymi suppositũ verbi (visitabitur) est Ariel siue Hierusalẽ, & omnibus istis partibus, rerũ terribilium significat propheta crudelissimum fore excidium. Sensus est: Ego patiar ciuitatem sanctam Hierusalem crudelissimè euerti, hoc significant tonitrua & alia illa.

Et erit sicut somnium visionis, &c.) Obiter hîc prophetat de Babylonijs vel Romanis, hoc sensu: Continget quidem Babilonijs victoriæ palmam de vobis Iudæis obtinere, sed ipsi nequaquam impunè ferent: videbitur quidẽ exercitus Babylonicus ex spolijs ditior factus, sed nnn erit ditior: non magis ex spolijs istis, quæ auferet ex ciuitate Hierusalem, ditabitur, quàm famelicus aliquis somnians se nocte comedere, satiatur. Aut quem admodũ auarus intempesta nocte somnians se ingentem habere pecuniarum vim, multosq; thesauros reconditos, manè autem expergefactus nihil inuenit miser, & videt se deceptum: ita exercitus iste videbitur quidem ex spolijs vestris opulẽtior factus, sed non erit. *Comparatio.*

Obstupescite, & admiramini, fluctuate, & vacillate, inebriamini, & non à vino, mouemini, & non ab ebrietate, quoniam miscuit vobis Dominus spiritum soporis. Claudet oculos vestros, prophetas & principes vestros, qui vidẽt visiones operiet. Et erit vobis visio omnium, sicut verba libri signati, quem cùm dederint scienti literas, dicent: lege istum, & respondebit, non possum, signatus est enim. Et dabitur liber nescienti literas, diceturq́, ei: lege, & respondebit, nescio literas.

Obstupescite & admiramini, &c.) Hic faciũt quidam nouam prophetiam, & non improbabiliter, quia iam deinceps de alia re loquitur. Respexit enim ad longè posteriora tempora, quibus videlicet vixerunt Scribæ & Pharisæi, qui non multò ante Christum exorti sunt. Et verba sunt imperatiua & præsentis temporis, sed sensum habent indicatiuum rei multò pòst futuræ, nimirum cæcitatis, de qua Christus in Euangelio, Cæci sunt, & duces cæcorum. *Matt. 15. b* Et rursus Pharisæe cæce munda prius, quod intus est calicis &c. Et quia horribilis & mirabilis erat cæcitas, *Matt. 23.* in qua versabãtur tempore Christi, & in qua perseuerabant moniti tamen tot miraculis, tam inculpata Saluatoris vita, tamque insigni eius prædicatione: idcirco ad eam exprimendam tanto verborum apparatu vtitur propheta, dicens: *Quoniam miscuit vobis Dominus spiritum soporis*) vt altissimo ignorantiæ somno stertentes nihil intelligatis: claudet enim oculos vestros, id est, excæcabit corda vestra: operiet prophetas Esaiam & alios, id est, fiet vt non intelligatis prophetas. Quod sequitur, Principes vestros, per congeriem adiectum est, quod ex eo patet, quia mox additur, Qui vident visiones. Quare non de falsis prophetis (vt ferè interpretantur) sed de veris loquitur prophetis, qui habebũt operculum seu velamen, vt nõ intelligantur à Iudæis.

Et erit vobis visio omnium, sicut verba libri signati, quem cùm dederint scienti literas, dicent: lege istũ, & respondebit, non possum, signatus est enim. Et dabitur liber nescienti literas, diceturq́, ei: lege, & respondebit, nescio literas.) id est, omnium prophetarum visiones & prophetiæ tam erunt vobis obscuræ, & ab intellectu vestro remotæ, vt nihil earum intelligatis, erunt inquam vobis tanquam verba libri obsignati & clausi, quem cùm dederint ijs, qui scientiam legis profitentur Scribis videlicet & Pharisæis, Rabbinis & alijs legis doctoribus, & dicent,

lege seu interpretare istum, respondebit nó possú, signat᷒ est enim: Si verò dederint hûc nescienti litetas, id est, indocto populo ad legendum, respondebit, nescio literas. Quia non vulgaris erit cæcitas, ideo tot verborum ambagibus exprimit, quatuor nimirum periodis, quibus nihil aliud significare vult, quàm maximam & prophetarum & legis Dei fore ignorantiam: & signanter non dixit: quòd visio omnium prophetarum signata sit cunctis legentibus, sed vobis (inquit) quibus nunc loquor, quibus hæc futura pronuncio erit signata, vt vos qui legitis scripturas, qui semper in ore habetis, & in manibus Prophetas, non intelligatis quod legitis. Scripturæ autem huiusmodi, quæ dicunt Deû immittere spiritum erroris, & spiritû vertiginis, spiritum so[...]ris, excæcare, seducere, facere errare, pene innumerę sunt tam in veteri, quàm in nouo Testamento, quas collectas habes apud Augustinum, & omnium eadem est intelligentia, non quidem hæc: excęcauit, id est, cæcitatem immisit, quemadmodum docet vetus Lutheranismus: Neque rursus hæc, excæcauit, id est, excæcari permisit, quomodo interpretabatur Iulianus, qui ab Augustino loco iam citato reprehensus est, sed intelligentia ista est: Excæcauit, primò non illuminando, deinde causas & occasiones subministrando, quibus mens peccatoris magis ac magis excæcatur iusto Dei iudicio, suo tamen vitio & malitia. Vide Dominum Ioannem Turnout de gratia & libero arbitrio. Quãquã igitur recta sit vulgaris expositio, quæ habet Deum excæcare, quando hominẽ excæcari permittit, non tamen plenè rem explicat.

Aug. li. 5. contra Iulianũ c. 3. Et de grat. & lib. arb. cap. 20. & 21.

Tur. f. 259 primi lib. de grat. & lib. arb. Et f. 104. 2. lib. Rursus de concor. & lib. arb. & predest. f. 11. & f. 237.

ET dixit Dominus. Eò quòd appropinquat populus iste ore suo, et labijs suis glorificat me, cor autem eius longè est à me, & timuerunt me mandato hominum, & doctrinis, ideo ecce ego addam, vt admirationem faciam populo huic, miraculo grandi & stupendo. Peribit enim sapientia à sapientibus eius, & intellectus prudentium eius abscondetur.

ET dixit Dominus. Eò quòd appropinquat populus iste ore suo, & labijs suis glorificat me, cor autem eius longè est à me) Id est, quia populus iste externum tantùm cultum mihi exhibet, negligens interim spiritum & veritatem, hoc est, quod dicit, Populus iste appropinquat ore suo, & labijs suis glorificat me, cor autem eius longè est à me, & quia pro religioso planè superstitiosus est, ponens in illis rebus Dei cultum, in quibus non debet poni, hoc est, quod dicit, *Et timuerunt me mandatis hominum & doctrinis: ideo ecce ego addam, vt admirationem faciam populo huic,*) id est, ego efficiam vt pro miraculo quo habitus est hactenus maximè doctus, habeatur maximè cæcus. Hæc facilè intelligûtur ex Euangelio & scriptis Pauli, quæ qui confert cum Prophetis, videbit & admirabitur multùm magnam Iudęorum cæcitatem.

Qui autem & hodiè legunt certas preces, & audiunt sacrum, & ijs absolutis conferunt se ad pocula aut his similia, illi sunt, qui hîc dicuntur labijs suis honorare Deum: quod certè valdè horribile est in homine Christiano, & maximè in sacerdote existimante omnia tunc rectè se habere, quando lectæ sunt horæ, non cogitante interim vt mens eleuetur in Deum, vt cor ei per amorem iungatur, vt sit humiliatum, contritum, & res fluxas & mundanas contemnat. Pro eo quod sequitur, Et timuerunt me mandato hominum, ad verbum in Hebræo est, & fuit timor eorum me mandato hominum doctus, Ibi queritur vnde regatur (me.) quidam dicunt esse talem locutionem, qualis est illa apud Plautum in Aul. Sed quid tibi nos tactio est, id est, cur nos tangis? Alij intelligût aliquam harum præpositionum, ad, secundum, vel iuxta, hoc sensu: Et fuit timor eorum, secundum quem timuerunt me mandato hominum doctus. Matthæus non sollicitus de verbis sensum reddidit, dicens: Frustra colunt me, docentes mandata & doctrinas hominum. Ex quo apertè patet hanc prophetiam pertinere ad tempora Pharisęorum: tradebant enim illi constitutiones de cibo & potu, de oblatione, & in illis ponebant summam religionis: Itẽ traditiones pugnantes cum lege Dei. Dicit ergo Saluator apud Matthæum loco citato, & apud Marcum, quia populus iste Pharisaicus timet me, & colit rebus istis friuolis, cùm tamen ei aliam dederim legem, & propter suas traditiones mandata mea negligat, idcircò frustra colit me. *Matt. 15.* *Marc. 7.*

Vetus Lutheranismus habet, nullum esse ius Pontifici condendi mãdata aut canones, & ab ipso condita aboleri oportere. Contra illum Lutheranismum colligere oportet loca in quibus Paulus ipse condidit nouos canones pro vitijs emergentibus his aut illis, hoc vel illo tempore. Quod perpendẽs Melanchthon, recedit à veteri Lutheranismo, vellet tamen canones abolitos, ad quod inuenit aliam ratiõem: quia prius istud videbat non posse defendi propter Paulum. Inter alias ergo causas de huiuscemodi negligendis, ponit hãc tanquam fontem: oportet negligere constitutiones Episcoporũ & canones Pontificum, quia seruantur cum impia opinione cultus, quæ ponit in reb. adiaphoris aliquem Dei cultum. Nam si roges à quopiã, quare ieiunas in quadragesima? respondebit, ad honorem Dei, ad placandum & satisfaciendum Deo. Hoc Philippus dicit esse impium, & probat: quia seruare ait ieiunia, est mandatum hominum: Dominus autem hîc per Esaiã, & per seipsum in Euangelio pro- *Matt. 16.*

lio prohibet se coli mandatis hominũ. Hunc
sensum ex hoc loco prophetæ tradit Philip-
pus, contra orthodoxam traditionem. De
vero ergo sensu oportet studiosum esse soli-
citum, vt respondeat cauillis Philippi obij-
cientis illud: Frustra me colunt mandatis ho
minum.

Si inspiciatur tota circunstantia Esaiæ &
Christi in euangelio, deprehendetur nulli⁹
prorsus esse momẽti quod habet Philippus.
Præterea & omnes veteres (id quod nec Phi-
lippum latere potuit) accipiunt hunc locum
non de quibusuis hominum mandatis, sed
de talibus duntaxat, qualia erant Pharisai-
ca, hoc est, quæ vel pugnabãt apertè cum do-
ctrina Dei, quale est illud, Munus quodcun
que ex me est, tibi proderit &c. (Docebant
enim Pharisæi parentem deserere, & offerre
in templo & altari ea, quæ parentibus in ege-
state constitutis debebantur) vel quæ merè
friuola sunt, & in rebus exterioribus posita
nihilq; faciũt ad internum cultũ spirit⁹, qua-
lia erant baptismata manuum. Hoc rursum
Matt. 15. docent circunstantiæ Euangelij apud Mat-
Mar. 7. thæum & Marcum. Quædam etiam exerce-
bant Pharisæi, quæ etsi possent aliquid face-
re ad internum cultum, quia tamen in illis
ponebant principale & summam religionis,
à Saluatore reprehenduntur. Tale erat, di-
latare philacteria, quod DEVS præceperat
in lege, sed ad finem interiorem. Quare hoc
facere tanquam aliquid principale, & non
potius vt tale quod moneat me interni cul-
tus & religionis, nihil est. Præterea si quis
talibus mandatis & doctrinis coleret Deum,
Mandatũ de ieiunio nõ esse mãdatum hominum. esset verè superstitiosus: At mandatum ec-
clesiasticum de ieiunio, est quidem manda-
tum hominum, sed neque cum mandatis
diuinis pugnat, & doctrinis scripturarum,
& orthodoxorum patrum exemplis & san-
ctorum adorantium DEVM in spiritu &
veritate, inprimis est consentaneum, vt do-
cet scriptura tam noui, quàm veteris Testa-
menti, etiam vt refertur ad cultum, etiam
immediatè seu proximè. Dicimus autem
immediatè seu proximè, nam & Philippus
patitur, vt adiaphorum obseruatum (quale
secundum ipsum est ieiunium) cultum ha-
beat, sed mediatè: sicut ieiunium preces
habet, si ieiunes vt aptior sis ad fundendum
preces, in quibus est cultus. Sed impium esse
dicit, si ieiunes eo respectu, vt places iram
DEI, vt tali opere DEO honorem exhi-
Luc. 2. f beas, sed aliud docet scriptura: Nam apud
Lucam de Anna loquens dicit, Non discede-
bat de tẽplo, ieiunijs & orationibus seruiens
die ac nocte. En, eodem refert ieiunia, quò
preces, ad cultum scilicet & honorem Dei,
planeque sicut Paulus prædicabat euange-
lium ad honorem Dei patris: ita scribitur
hic à Luca colere & latriam exhibere Deo ie
iunijs: Vbi enim nostra versio habet seruies,
in Græco est λατρεύουσα, quod significat cole-
re & cultum exhibere. Præterea Actuum ca
pite decimotertio sic scibitur, Ministranti-
bus illis Domino, & ieiunantibus dixit Spi-
ritus sanctus &cæ. Et hic vna cum sacris ad-
hibentur ieiunia, & Græcè est λειτουργούντων,
quæ vox significat operari sacris siue deditũ
esse rei sacræ. Non ergo hoc fine adhibentur
hîc ieiunia vt aptiores fiant sacris, sed Deum
placare student liturgia & ieiunijs. Nec ali-
ter refertur 2. Regum Dauid ieiunasse. Vt *2. Re. 12.*
omittamus iam ieiunia Saræ, Iudith, & He-
ster eodem respectu adhibita, nimirũ ad pla
candum Deum.

In hęc scripturarum testimonia intuentes
veteres, tradiderunt similem theologiã: Basi
lius in homilia de ieiunio, in qua habet, per
ieiunium nos satisfacere Deo. Chrysostom⁹
de hebdomada sancta, vbi ieiuniũ ponit in-
ter ea, quę offerũtur Deo. Cyprianus episto
la 4. lib. 4. in qua hortatur clerum vt ad Deũ
ieiunijs insistat.

Ex Hieronymo hoc satis fuerit propone-
re, quod Philippi sententiam, videlicet ieiu-
nium esse rem adiaphoram, habeat tãquam
Iouiniani hæretici, qui hoc ipsum defende-
bat, non quidem eisdem verbis, quibus Phi-
lippus, sed dicebat nihil interesse inter ve-
scentem cibis & abstinentem à cibis: quasi
iam quis dicat, militaris vestis aut sacerdo-
talis, res adiaphora est. Talis res ieiunium
est secundum Iouinianum & Philippum. Io
uinianus eodem modo falsus est, quo Phi-
lippus, nimirum quòd consideret absolutè,
& secundum se vsum cibi & abstinẽtiam à ci-
bo, absq; vlla relatione ad aliud bonum: Ta
le ieiunium verè est res adiaphora & media,
& non cultus. De tali ieiunio accipi potest il
lud Pauli, Esca nos non commendat Deo. Et *1. Cor. 8. c*
rursus, Non est regnum Dei esca & potus. *Rom. 14. c*
Quibus locis considerat cibum in se, & in ta-
libus rebus non est situs cultus. Verùm hu-
iusmodi ieiunium non est ecclesiasticum,
quod non absolutè fit, sed à ratione ordina-
ta, neq; quauis ratione, sed à ratione fide im-
buta: Huiusmodi ieiunium est actus virtu-
tis & cultus. Vnde Hieronymus à considera
tione illa absoluta reuocans Iouinianum, o-
stendit scripturas non rectè esse ab ipso ci-
tatas contra ieiunium ecclesiasticum, id est,
susceptum eo fine vt dometur caro, vt cor-
pus subijciatur spiritui, vt placetur Deus. Et
ad hunc locum Hieron. scribentis contra Io
uinianum, nihil habet quod dicat Philip-
pus, propterea in libello de Ecclesia reijcit
eum vt Pharisaicum, ethnicum & supersti-
tiosum. Augustinus in libro de hæresibus ad
Quotuuldeum de erroribus Iouiniani scri-
bens, & hunc inter cæteros recenset, videli-
cet nihil prodesse ieiunium. Iouinianus nõ
nega-

negauit prodesse ieiunium eo modo, quo Philippus dicit prodesse, sed voluit nihil prodesse ad placandum Deum, ad impetrãdum aliquid ab eo. Et in libro sermonum, cùm alijs multis locis, tum sermone sexagesimo, Nemo inquit pro humana laude ieiunet, sed pro peccatorum indulgentia. Et alia loca multa sunt similia apud August. & veteres, quæ obseruari oportet contra Philippum, non quidem illa, in quibus approbatur ieiunium (nam & Philippus probat ieiunium) sed in quibus dicitur esse cultus, hoc est, rectè fieri, si suscipiatur ad placandum Deum, ad satisfaciendum Deo, & ad honorem illi præstandum.

Quod autem ad circunstantias Esaiæ attinet, hoc tantùm perpendite quod ait, obstupescite & admiramini &cæ. an sit vllo modo probabile, quòd Ecclesia Dei viuente Augustino, Hieronymo, Cypriano, Basilio fuerit in densissimis illis tenebris & horribili cæcitate, quam proponit hic Esaias, quorum tempore maximè vigebat Christianismus. Ista sola circunstantia, quòd scilicet propheta de tam horribili cæcitate loquatur, satis docet quòd non de quibusuis mandatis hominum intelligi debeat quòd dicitur, Et timuerunt me mandato hominum, cùm tempore illorũ sanctorum patrum scribentium, Ecclesia nõ fuerit in tanta cæcitate: de quibus autem mãdatis accipi debeat, suprà annotatũ est, & ex
Matt. 15. a Matthæo & Marco manifestum est. Quòd
Marci 7. autem apud Matthæũ Saluator dixit, Nihil quod intrat per os coinquinat animam, hoc solùm voluit, quòd ista per se solùm considerata, neque faciunt quenquam sanctiorem, neque non sanctiorem, sed hoc efficiũt, quæ de corde procedũt, vitia & virtutes, cibi per se considerati res sunt indifferentes. Est & alius locus, quem adducit Philippus in episto
Coloss. 2. d la ad Colossenses: Si mortui estis cum Christo ab elementis mundi huius, quid adhuc tanquam viuentes in mundo decernitis, id est, quid adhuc dogmata & decreta suscipitis de cibis & potu, cùm sitis sufficienter à me edocti in fide? habetis euangelica præcepta, quid adhuc traditionibus & constitutionib. hominũ detinemini? Nam pro decernitis in Græco est δογματίζεσθε, id est, dogmatizamini. Considerandum hìc est, qua occasione hæc scripserit Paulus: Vt constat ex veteribus, erant viuente Paulo Pseudoprophetæ, qui instituti doctrina Platonis, docebant animas esse purgandas ad fruitionem Dei, ministerio angelorum: Et huic philosophiæ miscebant quædam ex lege Moysi, quæ pertinent ad purgationem, de cibo & potu: huiuscemodi dogmata reprehendit Apostolus, ac si dicat: nolo vos huiusmodi modis purgare animas, nolo vos ponere quicquam purgationis in huiusmodi obseruantijs & angelorum purgatione. Platonis enim & hominum hæc commenta sunt. Doctrinas ergo hominum & elementa mundi eo loco vocat Paulus, quæ nihil habent cõsentaneum cum scripturis, sed tantùm à ratione non imbuta fide, profecta sunt. Dogmata autem, quæ Ambrosius & alij episcopi cõstituerunt, fidei & scripturis consentanea sunt. Quod sequitur eo loco apud Paulum, Quæ sunt rationem quidem habentia sapientiæ in superstitione, pro superstitione, Grecè est ἐθελοθρησκεία quę vox significat Latinè voluntariam religionem, siue religionem quam tibi tua sponte accersis. Putat Philippus hoc vocabulum mirè cõpetere in eos, qui canones fecerũt & regulas monachorum, cùm certum sit Apostolorum voluntariam istam religionem appellare religionem proprio ingenio effictam, hoc est, factam non secundum scripturas, neque à ratione fide imbuta, quemadmodum Plato fingebat sibi religionem, & religionem aliam sibi fingebat Aristoteles, hãc vocat ἐθελοθρησκείαν, id est, voluntariam religionem. Franciscus autem & Benedictus, quia fide & euangelica doctrina imbuti & tenẽtes caput Christum, constituerunt regulas, per quas expeditius implerentur dogmata euãgelica, nihil ad eos pertinet locus hic Apostoli.

Peribit enim sapientia à sapientibus, &c.) Testimonium hoc citat Apostolus cap. 1. prioris epistolæ ad Corinthios, non quidem secundum Hebraicam veritatem, sed secundum Septuag. Hoc sensu: quasi dicatur futurum vt sapientia Pharisaica confundatur, Pharisæi visi sunt hactenus præ cæteris sapere, futurum est, vt eorum sapientia reprobetur. Quare sapientia hoc loco eodem modo accipitur, quo mandata & doctrinę hominum: & quod Esaias de Pharisaica sapientia dixit, Paulus etiam ad Græcorum sapientiam retulit: & sapientiam huius mundi ibi vocat sapientiam Stoicam & Platonicam: hanc sapiẽtiam dicit esse vanam, quia nullum poterat bonum efficere, nec præstare felicitatem illam, quam docet euangeliũ, & in solo Christo crucifixo posita est.

VAE *qui profundi estis corde, vt à Domino abscõdatis consilium, quorum sunt in tenebris opera. Et dicitis: Quis videt nos? & quis nouit nos? Peruersa est hæc vestra cogitatio quasi si lutum contra figulum cogitet, & dicat opus factori suo, non fecisti me, & figmentum dicat fictori suo, non intelligis.*

VAE *qui profundi estis corde, &cæt.*) Ad verbum est, qui profundatis, quod additur, corde, à diuo Hieronymo adiectum est explicationis gratia. Sensus est: Væ qui studetis tegendis consilijs vestris tam apud Deum, quàm apud homines, sic agitis quasi etiam Deum possetis celare consilia vestra: væ illis, qui putant facta sua posse latere & fugere notitiam Dei. *Quorum sunt in tenebris opera*) id est,

id eſt, quorum opera tecta ſunt, qui maximis artificijs, maximoq́; vtuntur ingenio, vt non deprehendatur ſua nequitia, qui freti ingenio audent omnia facere, ſperantes homines non intellecturos nequitiam, etiam Deum diſsimulaturú putantes. Tales ſunt noſtri temporis hæretici, & in illos ſicut In Iudæorum Phariſæos verba hæc competunt.

Securitas Phariſæorum, Epicuræorum & aliorũ.

Securitas autem hæc tanta, vt dicant, Quis videt nos? aut quis nouit nos? non eſt tantùm Phariſaica, ſed etiam Epicuræa, qui putant Deum ſolùm curam habere rerum cæleſtiú, & non curare mortalia: Et non eſt dubium quin multi ſint affectu Epicuræi, imò non ſolùm affectu, ſed etiam iudicio, non putantes malos manere illa ſupplicia, quæ proponuntur in ſcripturis, cùm etiam Phariſæi videntes expreſſum Dei mandatum de honorandis parentibus, illud cõtempſerunt, cùm etiam auſi fuerint pecuniam dare militibus, à quibus tamen didicerant Chriſti reſurrectionem. Hinc colligitur Phariſæos tempore Chriſti prorſus abieciſſe timorem Dei, de

Pſal.63.

quo Pſal.63. vbi Chriſtus paſſurus queritur apud patrem, Dixerunt, quis videbit eos, ecce pater vbi apud ſe conſtituerunt me crucifigere, dicũt, quis videbit dolos noſtros? tam ſunt cæci: Nam illa ſecuritas pſalm.72. Quomodo ſit Deus, & ſi eſt ſcientia in excelſo, non eſt propria Phariſæorum, ſed omnium Epicuræorum communis.

Peruerſa eſt hæc veſtra cogitatio, &c.) Id eſt, hęc veſtra opinio, vt factorem putetis neſcire quod fecit, & creatorem neſcire creaturam ſuam, cum impietate coniuncta eſt. Tale eſt illud Pſal. 93. Et dixerunt, non videbit Dominus, nec intelliget Deus Iacob.

NOnne adhuc in modico & in breui conuertetur libanus in Charmel, et Charmel in ſaltum reputabitur? Et audiẽt in die illa ſurdi verba libri, et de tenebris & caligine oculi cæcorum videbunt.

NOnne adhuc in modico, &cæte.) Hic eſt pulcherrima prophetia de vocatione gentium, & Iudæorũ reiectiõe. Quòd autem dicitur, In modico & in breui, congeries eſt, quæ facit ad epitaſin. Senſus eſt: Breuiſsimo tempore futurum eſt, vt videatis impleri quod dico. A prophetia hac Eſaiæ vſque ad tempus quo impleta eſt, fuerunt anni 700. & plures. Senſus ergo eſt: Poſt annos 700. cõuertetur libanus &c. Mirabile eſt, quòd propheta futurum dicat breuiſsimo tempore, quod poſt longum tandem tempus futurum erat. Cauſam huius reddit Hieron. quia ad comparatiõem ait æternitatis breue eſt hoc ſpacium: Deo quidem quoduis ſpacium eſt breue, & homini perpendenti æternitatem breue eſt etiam ſpaclum 700. annorum.

Prophetia de vocatione gentiũ, & reiectione Iudæorum.

Conuertetur Libanus in Charmel) Aenigma eſt. Conciones Eſaiæ cum haberentur ad populum, ferè intelligebantur etiam à vulgo, ſed non omnia ſemper intelligebantur. Ita dubium eſt an vulgꝰ iſtud intellexerit. Libanus mons eſt inter Arabes & Phœnices ita altus, vt niuibus legatur etiam media æſtate conſperſus, vt videre eſt apud Suetonium, & notus eſt in ſcripturis ſacris duobus nominibus: primo quòd eſt ſyluoſus & incultus: ſecundo quòd eſt altiſsimus, præſtantiſsimasque habens cedros. Hoc loco reſpexit Propheta ad primum, videlicet quòd eſt incultus, & generaliter intelligitur quoduis ſolum ſyluestre & incultum per ſynecdochen: deinde ex ſolo inculto per metaphoram accipiuntur homines rudes, inculti, & à fide prorſus alieni ſicut ibi, Et erunt praua in directa, & aſpera in vias planas, id eſt, homines ad cultum diuinum incommodi, dabunt ſe ſtudio cultus diuini, Gentes barbaræ & incultę ſtudebunt vero Dei cultui. Vnde pro Libano ſimpliciter dicere poterat, homines nullo vero religionis ſtudio exculti, illi excolentur, hoc eſt quod dicit, vertetur in Charmel. Hactenus in Iudæa tantùm notus fuit Deus, futurum eſt breui vt etiam gentes agnoſcant Deum. Alij verò commentarij ad altitudinem cedrorum libani reſpiciũt, & per metaphoram nomine Libani ſuperbum accipiunt, & ſuperbi metaphorã alijs in locis ſcripturæ habet hæc vox Eſaiæ, Super omnes cedros Libani, id eſt, ſuper omnes ſuperbos: ſic & hoc loco interpretantur Libanus, id eſt, quiuis ſuperbꝰ, & de Scribis & Phariſæis intelligunt. Sed hæc interpretatio parum ſuccedit, cùm dicatur, vertetur in Charmel, quẽ locum ſterilem faciunt: In qua ſignificatione nullus eſt locus in ſcriptura huius vocis. Si expoſuiſſent Charmel pro humili & demiſſo, veriſimilis fuiſſet expoſitio, quia aliquando eſt nomen loci campeſtris oppoſiti loco mõtoſo. Huius nominis Charmel duo ſunt loca, & vterq; frugifer inuenitur: Alter eſt Galilææ prouinciæ ad auſtralem plagam, in quo fuit Nabaal Charmeli vxor Abigael 1 Alter in confinio Palæſtinæ atque Phœnicis iuxta Ptolomaidam mari imminens, in quo Helias flexis genibus pluuiam impetrauit. Commentarius autem Hieron. in 16. caput Eſaiæ ſic habet, Idioma ſcripturarum eſt, vt montem Charmelum fertilitati comparet, ergo ex Charmelo oportet quoduis ſolum frugiferum concipere, & ex ſolo homines, vt ſenſus ſit: Libanus conuertetur in Charmel, id eſt, Gentilitas inculta excoletur ſtudio veræ religionis.

Sup. 2.

Et Charmel in ſaltum reputabitur.) id eſt, Iudæorum populus antè cultus negligetur & deſinet coli, adeò vt etiam ethnici homines mirari poſsint eos in ijs rebus ponere cultum, in quibus ipſi ponunt cultum, & vitam æternam.

Et audient in die illa, etc.) Hæc pars interpretationẽ continet præcedentis ſententiæ, hoc

ſenſu;

ſenſu: Gentium populus qui modò incultus & ſurdus eſt, audiet verba legis & ſcripturæ, & qui nunc habet oculos cordis obcæcatos videbit, nimirum liberatus de tenebris gentilitatis & caligine.

ET addent mites in Domino lætitiam, & pauperes homines in ſancto Iſrael exultabunt, quoniam defecit qui præualebat, conſummatus eſt illuſor. Et ſucciſi ſunt omnes, qui vigilabant ſuper iniquitatem, qui peccare faciebant homines in verbo, & arguētem in porta ſupplantabant, & declinauerunt fruſtra à iuſto.

Qui dicantur mites in ſcriptura, & qui pauperes.

ET addent mites in Domino lætitiam, &c.) Mites ſecundum ſcripturam ſunt illi, qui non reſiſtunt, ſed acquieſcunt prædicationi euangelicæ, qui formandos ſe præbent & docendos: Pauperes verò ſunt, qui pondere peccatorum & vſuris oppreſsi agnoſcunt miſeriā ſuam & captiuitatem, & quærunt liberationem, illi exultabunt in ſancto Iſrael, in quo hactenus ſoli Iudæi exultauerunt. *Quoniam defecit qui præualebat, &c.*) Sēſus eſt: Quoniam defecit tyrannus, non quidem Sennacherib aut Nabuchodonoſor, quamuis in principio capitis mentio fiat talis tyranni futuri, ſed princeps huius mundi, diabolus videlicet. Ad verbum autem in Hebræo eſt, quoniam defecit fortis, & eſt idem nomen quod ſuprà cap. 13. Arrogantiam fortium humiliabo: Et in voce (fortis) antonomaſia eſt, ſicut & in ſequenti. *Conſummatus eſt illuſor*) Id eſt, ille ſingularis illuſor, ille ſingulariter fortis conſummatus eſt, & defecit. Vox autem Hebræa ſignificat non ſimpliciter illudere, ſed ſuperbè irridere. Eadem vox ponitur Pſal. 1. Et in cathedra peſtilentiæ non ſedit, vbi verſio Hieronymi habet in cathedra illuſorum, id eſt, ſuper cathedram ſuperbè deridentium, videlicet principis huius mundi & ſatellitum eius.

Quid vigilare more ſcriptura ſignificet.

Et ſucciſi ſunt omnes, &c.) Verbum vigilare vſu ſcripturæ pertinet ad ſtudium & diligentiam. Senſus eſt: Qui ad hoc diligenter incūbebant & ſtudioſè operam dabant, vt mundus eſſet plenus iniquitate, illi ſucciſi ſunt. *Qui peccare faciebant homines in verbo, &c.*) Si antea meminiſſet ꝓpheta philoſophorum aut oratorum, videretur hic eſſe ſenſus: Qui peccare faciebant homines in verbo, id eſt, probabilitate dictionis aut ſermonis, qui probabiliter defendentes cultum deorum, homines detinebāt in errore. Nunc quia pertinet ad Phariſæos, oportet referre ad id, quod Apoſtolus capite vltimo ad Romanos habet. Qui per dulces ſermones & benedictiones ſeducunt corda innocentium, vt ſenſus ſit: Qui peccare faciebant homines in verbo, id eſt, blandiloquentia & aſſentationibus. Diuus Hieronymus verò ad dęmones refert, & interpretatur hoc modo: Qui peccare faciebant vniuerſum hominum genus in verbo blaſphemiæ, vt negarent verbum.

Et arguentem in porta ſupplantabant) Arguentem in porta Hieron. facit periphraſin Chriſti, ſicut Horatius pro Homero dixit, Troiani belli ſcriptorem: Sed videndum quid hic ſequatur Hieronymus, maximè cùm hoc ſoleat eſſe magiſtratus periphraſis & iudiciū. Sic habes Pſal. 68. Aduerſus me loquebantur qui ſedebant in porta, id eſt, iudices. *Pſal. 68.* Antiquitus enim exercebantur iudicia in portis, pro quibus nos habemus iam curias. Rurſus Pſal. 126. Non confundetur, cum loquetur inimicis ſuis in porta, id eſt, in curia ſiue ſenatu. Si obijciatur aliqud viro beato & ſibi benè conſcio, non palleſcet ad crimen obiectum. Fortè D. Hiero. ex magiſtratu intellexit quemuis defenſorem recti, & pręcipuè Chriſtum, vt duplex ſit hoc loco figura, videlicet periphraſis, & illa qua aliud ex alio colligitur.

Et declinauerūt fruſtra à iuſto) Si ſequamur D. Hiero. in iuſto antonomaſia eſt, pro Chriſto. Si in præcedenti particula per arguētem in porta, quemuis defenſorem recti intelligas, hic per iuſtum quemuis iuſtum accipe ꝑ enallagen ſiue heteroſin numeri.

PRopter hoc, hæc dicit Dominus ad domum Iacob, qui redemit Abraham. Non modò confundetur Iacob, nec modo vultus eius erubeſcet, ſed cùm viderit filios ſuos opera manuum mearum, in medio ſui ſanctificantes nomen meum, & ſanctificabunt ſanctum Iacob, & Deum Iſrael prædicabunt, & ſcient errantes ſpiritu intellectum, & muſſitatores diſcent legem.

PRopter hoc, hæc dicit Dominus, etc.) Omnia hęc pertinent ad vocationem gentium, quæ reiectis Iudæis inſertæ ſunt. Senſus eſt: Dixi vobis ſuprà, in modico & in breui conuertetur Libanus in Charmelum, & Charmelus in ſaltum reputabitur: Verū ne quis putet meo tempore id futurum, idcirco hæc dicit Dominus ad poſteritatem Iacob, is inquam Dominus, qui redemit quondam Abraham, & de Vr Chaldæorum eduxit, atque in terram promiſsionis induxit.

Non modò confundetur Iacob, &c.) id eſt, populus Iacob me viuo ſe reiectum iri à Domino non intelliget, ſed tum demum intelliget, cū videbit Apoſtolos ſanctificantes, id eſt, glorificantes nomen Chriſti, teſtimonium perhibentes quòd ipſe ſit Meſsias, & in nomine eius facientes admirandas virtutes. Apoſtolos, quia de genere fuerūt Iudæorum, filios eorum vocat: Opera autem manuum Chriſti appellat eos, quia Chriſtus peculiariter eos finxerat & inſtituerat. Sanctus Iacob, periphraſis eſt Chriſti, vel quia ortus eſt de ſanguine Iacob, vel quia Iacob ab eo habet ſuam ſanctitatem.

Et ſcient errantes ſpiritu intellectum) errantes ſpiritu, id eſt, ſtulta & rudis gentilitas, quæ

ſtultiſ-

ſtultiſsimas nũc habet opiniones de cultu & natura Deorum, illa ſciet intellectum, id eſt, intelliget qua re Deus coli velit, qua re Deus placari poſsit, qua re poſsit obtineri remiſsio peccatorum.

Et muſsitatores diſcent legem) Hiero. muſsitatores aliàs vertit murmuratores. Senſus eſt: Gentiles qui antea ridebant Iudæos, putantes ſe optime ſentire de Deo, illi cognoſcent veritatẽ, quo modo velit & debeat coli Deus. Vide ſatyram Iuuenalis 14. ab illo loco: Quidam ſortiti metuentem ſabbata patrem, Nil præter nubes & cæli numen adorant: Vbi deridet Iudæorum religionem.

CAPVT XXX.



VAE filij deſertores, dicit Dominus, vt faceretis cõſilium, & non ex me, & ordiremini telam, & non per ſpiritum meum, vt adderetis peccatũ ſuper peccatũ, qui ambulatis, vt deſcẽdatis in Aegyptũ, & os meũ non interrogaſtis, ſperãtes auxiliũ in fortitudine Pharaõis, habẽtes fiduciã in vmbra Aegypti, et erit vobis fortitudo Pharaõis in confuſionẽ, et fiducia vmbræ Aegypti in ignominiã.

CAput iſtud nihil pertinet ad præcedentia, ſed alterius vaticinationis exordiũ eſt, quam quidam contra decem tribus ſcriptam putant: vt hiſtoria illa prędicatur, quá in 4. lib. Regum legimus, vbi ſcribitur, quòd decem tribus auxilium poſtulantes ab Aegyptijs captæ ſint ab Aſsyrijs, & tranſlatæ in ciuitatem Medorum. Alij ad duas tribus referunt, & ex capite 20. huius prophetæ conſtat viuente Eſaia etiam duas tribus fiduciã habuiſſe in Aegyptijs. Verùm Hieron. reprehendi putat, non quidem qui tempore Eſaiæ auxilium petebant ab Aegyptijs, ſed qui hoc faciebant tempore Ieremiæ, inter quem & Eſaiam fuerunt anni 150. & ad longinquũ tempus reſpicere prophetam ſatis conſtat ex textu, vt in proſecutione eius dicetur. Vt aũt intelligatur expoſitio Hieron. legere oportet 42. & 43. caput Ieremiæ.

Filij deſertores. *Va filij deſertores*) Deſertores filij appellantur, qui deſerto Dei conſilio, quod acceperant per Ieremiam, ſuam ſecuti ſunt voluntatem. Senſus eſt: Vos capitis conſilium fugiẽdi ad Aegyptios, & videtis me nolle, hoc eſt, quod dicit, *& non ex me*. Eandem ſententiam habet quod ſequitur: *Et ordiremini telam & nõ per ſpiritum meum, vt adderetis peccatum ſuper peccatum*) Id eſt, vt priſtina peccata augeretis peccato contemptus & ſuperbiæ.

Qui ambulatis vt deſcendatis, & cæt.) hoc dicit propheta, non quòd non interrogauerint, ſed quòd conſilium prophetæ audire noluerint. Argumentum eſt hic veterum hæreticorum, quo docere nitebantur, epiſcopis nõ licere leges vllas condere, quæ non ſunt expreſſæ in ſcripturis. Iſte eſt vetus Lutheraniſmus, quem poſtea correxerunt, patientes fieri leges, modò fiant ad politiam & eutaxiam ſiue ad bonum ciuilis ordinis, & non ad cultum, vt dictum eſt in ſuperiori capite. Verũ iuxta Hier. non habet locum ipſorum argumentum: nam, non ex me, ſecundum interpretationem Hieron. idem eſt, quod contra mandatum meum, quo apertè pręcepi eis, ne fugerent ad Aegyptios. Quod ſi facias nullũ fuiſſe præceptum Domini, nec ipſius Ieremiæ, & peccaſſe ipſos eò quòd os Domini nõ interrogauerint, ſequetur quod nihil planè licebit nobis facere aut tẽtare ſine Dei iuſſu, non ſolum non condere leges, ſed nec vxorem ducere, vel huic aut illi rei operam dare, quod abſurdum eſt. Quare ad eos locus hic pertinet, qui auxiliũ ab exteris petebant contra Dei præceptum, vel qui hoc faciebãt neglecto Deo, hoc eſt, qui in humano auxilio ſummam ponebant fiduciam, abiecta Dei fiducia, vt hoc reprehendatur quod Ozeę 7. Væ eis quoniam receſſerunt à me. Et Ierem. 2. Obtriuit Dominus confidentiam, quam ſcilicet habuiſti in dijs Aegyptijs deſerto Deo, vt ex conſequentibus patet. Sic ergo ordiri telam, hoc eſt illicitum. Sic S. Franciſcus non eſt orſus telam, & qui fecerunt canones, ſed inſpecto euangelio & regulis fidei orſi ſunt telam.

Sperantes auxilium in fortitudine Pharaonis, & cæ.) Pharao apud Aegyptios nomen eſt regiæ poteſtatis, & genericum, quale apud nos eſt Cæſar, proprijsq; regum vocabulis præponitur, vt, Pharao Nechao &c. *In vmbra Aegypti*) Iſtud idem eſt, quod in protectione Aegypti. Metaphora ſumpta eſt ab ijs, qui captant vmbram arborum. Septuaginta autem tranſtulerunt, Deſcenditis in Aegyptum, vt accipiatis auxilium à Pharaone, & protegamini ab Aegyptijs.

Et erit vobis fortitudo Pharaonis, &c. Iſtud dicit propheta, quia ſuperatis Aegyptijs à Chaldęis, capti ſunt Iudæi qui ad Aegyptios confugerant.

ERant enim in Taphnis principes tui, & nuncij tui vſque ad Thanes peruenerunt. Omnes confuſi ſunt ſuper populo, qui eis prodeſſe nõ poterat. Nõ fuerunt in auxilium, & in aliquam vtilitatem, ſed in confuſionem, & in opprobrium.

ERant enim in Taphnis principes tui, & cæter.) Iſtud emphaticῶs & cum irriſione legendum eſt. Taphnis autẽ, ſiue (vt quædam exemplaria legunt) Thannis eſt præcipua ciuitas Aegypti, in qua domus Pharaonis regia fuit, & ſub Moyſe ſigna atque prodigia plurima perpetrata ſunt, quemadmodum legitur in pſal. 77. Qui fecit mirabilia in terra Aegypti in campo Thaneos. De Hanes ſic *Taphnis.*

ſcri-

ſcribit Hieronymus: Hanes vrbem Aegypti in alio loco non legimus, ſed ex eo quod ait, nuncij tui vſque ad Hanes peruenerunt, intelligimus vltimam iuxta Aethiopas & Blémyas eſſe Aegypti ciuitatem. Sunt & alia exemplaria, quæ hîc legunt: Ierant in Taphnis, ſed malè. Legi enim debet hoc modo: Erant enim Thani. Sic habet Hiero. & exemplaria correctiora, & Hebræorum codices.

ONus iumentorum auſtri. In terra tribulationis & anguſtiæ, Leæna & Leo ex eis, vipera, & regulus volans, portantes ſuper humeros iumentorum diuitias ſuas, & ſuper gibbum camelorum theſauros ſuos, ad populum qui eis prodeſſe non poterit. Aegyptus enim fruſtra & vanè auxiliabitur. Ideo clamaui ſuper hoc, ſuperbia tantùm eſt, quieſce.

ONus iumentorum auſtri) Eſt continuatio prophetiæ. De onere dictum eſt ſuprà. Iumenta Auſtri, periphraſis eſt tribus Iuda (secúdum Hier.) corũ maximè, qui reſpuebant conſiliũ Ieremiæ. Eſt enim in Auſtrali plaga tribus iſta Iudæ deſerto confinis, per quod pergitur in Aegyptũ. Rectè aũt iumenta appellat, quia contempto veri Dei imperio ad Aegypti ſimulachra confugerunt, ſpem habentes in Pharaone. De talibus iumentis ſermo eſt pſalm. 48. Homo cùm in honore eſſet, non intellexit, & comparatus eſt iumentis, &cæ. Simpliciter & ſine figura dixiſſet propheta: Onus tribus Iuda, id eſt, pondus malorum & miſeriarum, quod imminet populo duarum tribuum, & aperiens eorum miſeriam, ait: *In terra tribulationis & anguſtiæ*) quod periphraſis eſt deſerti & eremi vaſtiſsimę, p quam iter eſt à Iudęa in Aegyptum. Senſus eſt: In terra in qua neceſſe eſt viatorem pati famem, ſitim, & alia incommoda. *Leæna & Leo ex eis*) ſcilicet egredieẽtur, & ſignificat per hoc propheta, viatorem etiam à feris impetẽdum, & non tantùm fame ac ſiti afflictum iri. Iſtud propterea dicit propheta, vt illos deterreat ab hoc itinere & conſilio, & potius audiant conſilium Ieremiæ. Diuus Hieron. paulò aliter legit, hoc modo: Leo & Leæna, deinde quod ſequitur, ex eis, coniungit cum ſequentibus, hoc ſenſu: De leone & leæna nata eſt vipera & regulus ſiue ſerpens volans. Ad hunc modum legũt etiam Haymo, Thomas, Lyra, Dionyſius. Et quia contra naturam rerum eſt, vt de Leæna naſcatur vipera, idcirco figuratè hæc accipiunt, vt hoc ſit qđ communi prouerbio dicitur, Ex malis ouis mali corui. Accipiunt enim per leænam metaphoricè ciuitatem Ieruſalem, & per leunculos ipſos ciues, ex quibus naſcuntur viperæ & ſerpentes volantes, id eſt, malorum parentum peiores liberi. Priorem diſtinctionem ſequitur Robertus Stephanus, & exemplaria Hebræa, quæ hodiè in manibus ſunt. Et licet bona ſit expoſitio Hieronymi, altera tamen ſimplicior eſt, ſecundum quam ſenſus eſt: Quod non ſolùm feras, ſed etiam venenata animalia videlicet viperas & ſerpentes patientur.

Portantes ſuper humeros, &c.) Eſt aliud onus ſeu potius irriſio. Senſus eſt: Suſcipitis laborem fruſtraneum & damnoſum, quia effertis diuitias in aſinis & camelis ad populum, qui prodeſſe non poterit. Hoc apertè ideo dicit, vt eos deterreat ab itinere. Illud quod ſequitur, *Superbia tantùm eſt*) hũc habet ſenſum: Aegyptus regni tantùm habet vocabulum & abſque viribus ſuperbiam, & ideo fallimini ſperantes in Aegypto. Quieſce ergo & remane in ſolo patrię veſtrę, ne fugias in Aegyptũ. Hebræi pro quieſce, paulò aliter legunt, ſi vera ſint puncta ſubſtrata hoc modo: Fortitudo eorum manſio ſiue quies, id eſt, fortitudo iſtorum fugitiuorum in hoc eſt, quòd maneant: ſi velint ſibi benè conſultum, maneant & non deſcendant in Aegyptum. Hoc modo exponit Rabbi Dauid in cõmẽtarijs, & Rabbi Abraham, vt refert Pagninus in voce Rahaph. Hoc loco nonnullum argumentum eſt, prophetiam iſtam referendam ad tẽpus Ieremię, vt patet expendenti caput quadrageſimum ſecundum Ieremiæ, & conferẽti cum hoc loco.

NVnc ergo ingreſſus ſcribe ei ſuper buxum, & in libro diligenter exara illud, & erit in die nouiſſimo in teſtimoniũ vſq; in æternũ. Populus enim ad iracundiam prouocans eſt, & filij mendaces, filij nolentes audire legem Dei. Qui dicunt videntibus, nolite videre, & aſpicientibus, nolite aſpicere nobis ea, quæ recta ſunt. Loquimini nobis placentia, videte nobis errores, auferte à me viam, declinate à me ſemitam, ceſſet à facie noſtra ſanctus Iſrael.

NVnc ergo ingreſſus ſcribe ei ſuper buxum, &c.) Tradit Hieronymus, & ante eum Hebræi, hæc ita accipienda quaſi præcipiantur Ieremiæ nõ Eſaiæ, nec mirum hoc videri debet cuipiam, cùm in prophetis vnus ſit ſpiritus, & apud Dominum omnia iuncta ſint tempora. Senſus ergo iſte eſt: Tu Ieremia quandocunque tandem naſceris ſcribe eis, vt cùm vaticinium viderint rebus expletũ, malis ſuis edocti, diſcant audire prophetas. Noſtra exemplaria ferè habent (ei) ſed malè: legendũ eſt enim (eis) pluraliter, vt referat Iudęos, & ſic legit Hieronymus, Haymo, & Hebræi. Pro buxo, quod lignum eſt imputribile, Symmachus vertit tabulam, Scribe eis ſuper tabulam latiſsimam, & diligenter ediſſere, vt nulla ſit difficultas lectionis: Sic Hieronymus. Alij accipiunt, vt pręcipiãtur hęc Eſaię, & probabiliter, quia ſequitur, In die nouiſsimo, id eſt, cùm prophetia iſta fuerit rebus expleta (explebitur autem non ſtatim, ſed in die nouiſsimo) tunc intelligẽt verum eſſe ſermonem prophetarũ. Hoc loco aliud eſt argumentum, prophetiam hanc longiſsimi eſſe temporis.

Populus

Populus enim ad iracundiam prouocans est, &c.) Sensus est populus iste Iudaicus: Populus rebellis est, rebellione sua prouocans me ad iracundiam, filij mendaces sunt, fingentes se velle obtemperare præceptis meis, & nihil minus cogitantes: Patet hoc Ieremiæ 42. vbi dicũt, Cadat oratio nostra in cõspectu tuo. *Qui dicunt videntibus,*) id est, prophetis Ieremiæ & alijs, nolite nobis vaticinari quod nolumus, nolite nobis interdicere viam Aegypti, nec quæ recta sunt prædicetis, sed loquimini quod nobis placet, vt pergamus in Aegyptum. *Videte vobis errores.*) Quid nobis ingeritis quod non libenter audimus? quid mõstratis nobis viam, per quam ingredi nolumus? quid frequenter ingeminas auribus nostris, hæc dicit sanctus Israel? cesset à nobis hæc prædicatio: Talis erat populus Iudaicus tempore Ieremiæ, imò talis fuit semper etiam tempore Moysi. Exprobrat itaq; eis vetus peccatum & antiquam rebellionẽ. Ista etiam locum habent in multos hodie Christianos, illos nimirum qui remisse ac delicatè viuentes fauent adulatoribus, non ferunt austeros concionatores: Illi si nõ verbis saltem vita & factis dicunt, nolite videre nobis quæ recta sunt, nec gehennæ flammas comminemini, sed promittite nobis regna cælorum, vt post luxurias & delicias pandatur nobis paradisus. Quid ingeritis nobis toties: hæc dicit Sanctus Israel, conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio & fletu & planctu, cesset à nobis hæc prædicatio. Viam posuit pro vitæ modo, quod frequẽs est in scripturis. Pro eo autem quod nos habemus, cesset à facie nostra sanctus Israel, Septuaginta transtulerunt apertius, auferte à nobis verbum Israel.

Viam frequenter ponit pro vitæ modo.

PRopterea hæc dicit Dominus noster sanctus Israel. Pro eo quod reprobastis verbum hoc, & sperastis in calumniam, & in tumultum, & innixi estis super eo, propterea erit vobis iniquitas hæc, sicut interruptio cadens, et requisita in muro excelso. Quoniam subitò dum non speratur, veniet contritio eius, & comminuetur, sicut conteritur lagena figuli, contritione prævalida, & non inuenietur de fragmentis eius testa, in qua portetur igniculus de incendio, aut hauriatur parum aquæ de fouea.*

PRopterea hæc dicit Dominus, & cæte.*) Quia inquit Dominus, reiecistis verbum, quo iussi vos manere in Iudæa, & sperastis in calumnia, scilicet Aegyptiorum, id est, quia fiduciam habuistis in Aegyptijs qui verè sunt calumniatores, & innixi estis super tumultu eorum siue superbia. *Propterea erit vobis iniquitas hæc, sicut interruptio cadens*) id est, sicut murus interruptus minãs ruinam: quod periculi est in talibus muris, hoc periculi est in hac vestra fiducia: sicut illi subitò ruunt & homines opprimunt, sic veniet vobis repentina contritio. Additur (requisita) quia cùm quis videt murum aliquem minari ruinam, nec videt causam eius, statim requirit causam, hoc est, quod dicit, requisita. *Et comminuetur sicut conteritur lagena figuli, & cæter.*) Omnibus istis verbis nihil aliud significat, quã internecionem, ac si dixisset: semel & in totum peribitis. Quando enim ita frangitur lagena, vt non remaneat vel testa ad hauriendam aquam ex fossa, tunc tota contrita est: Sic vos, cùm iueritis in Aegyptũ persequente illuc vos Nabuchodonosor, vsque ad internecionem peribitis.

QVia hæc dicit Dominus Deus: sanctus Israel. Si reuertamini, & quiescatis, salui eritis. In silentio & in spe erit fortitudo vestra. Et noluistis, & dixistis: Nequaquam, sed ad equos fugiemus. Ideo fugietis. Et super veloces ascendemus. Ideo velociores erunt, qui persequentur vos. Mille homines à facie terroris vnius, & à facie terroris quinque fugietis, donec relinquamini quasi malus nauis in vertice montis, & quasi signum super collem.*

SI reuertamini & requiescatis, &c.*) Id est, si errorem praui consilij relinquatis, & maneatis in Iudæa, nõ Babyloniorum, sed mea præcepta metuentes, salui eritis, id est, nihil vobis accidet mali à Babylonijs. Pro isto verterũt Septuaginta. Cùm reuersus ingemueris, saluus eris. Hic putamus desumptam tritam illam sententiam, In quacunq; hora ingemuerit peccator, omnium iniquitatum eius non recordabor, quæ alioqui in tota scriptura non inuenitur.

In silentio & in spe erit fortitudo vestra.) Silentium appellat quietem, hoc sensu: Ne arripiatis iter istud laboriosum, quiescite & permittite Deo curam de vobis, ipse potest vos paucos contra multos superiores efficere, sperate tãtùm & fidite illi. *Et noluistis*) Quod dicitur (noluistis) valdè pro Hieronymo facit, videlicet quòd habuerint speciale mandatum ne irent in Aegyptum. Ego iussi per prophetam meum Ieremiam, ne iretis in Aegyptum, sed remaneretis in solo patriæ vestræ, & noluistis, contempsistis præceptum meum, dixistis, nequaquã manebimus, sed ad equos fugiemus Aegyptiorum. Hinc patet argumentũ Oecolampadij, cuius in principio capitis meminimus, cùm exponeremus illud, & non ex me, esse ineptum.

Ideo fugietis.) Est allusio ad verba ipsorum, Vos dixistis, ad equos fugiemus, Ideo fugietis, id est, verè fugietis sed à militibus impulsi & profligati. *Et super veloces ascendemus*) Hoc est, vos speratis in equis velocibus, sed multò velocior erit miles, quem ego dabo vobis hostem, Chaldæi qui persequentur vos vsq; in Aegyptum, è quorum manibus non poteritis effugere.

Mille homines à facie terroris vnius, &c.) Sensus est: Totus vester grex fugiet territus per quinque tantùm ex hostibus vestris. *Donec*

relinquamini quasi malus nauis.) Hæc similitudo dupliciter explicatur. Hieronymus aūt hoc modo: Quomodo fracta naui, & compage eius dissoluta, sola arbor quæ dicitur malus, in monte remanet pro signo: Sic pro signo atq; vestigio vix vnus aut alter ex vobis remanebit ad Dei potentiā demonstrandam. Quæ expositio vt melius intelligatur, sciendū nautis moris esse fracta naui erigere malum super montem seu locum maris arenosum, in signum alijs nautis ne & ipsi in eundem locū impingant, & naufragium patiantur. Quemadmodum ergo cōstat rarissimas esse huiusmodi arbores in signum erectas super locum excelsum, tam rari vos eritis & pauci. Alij hoc modo explicant: Quàm raræ arbores sunt in syluis, quæ non inciduntur, sed seruantur in vsum nauis, vt inde mali fiant: & rursus, quàm raræ sunt arbores, quæ seruantur, vt sint signum viatoribus, tam eritis vos rari & pauci. Prior expositio magis placet & iucundè intelligitur à nautis.

Comparatio.

PRopterea expectat Dominus, vt misereatur vestri, & ideo exaltabitur, parcēs vobis, quia Deus iudicij Dominus. Beati omnes qui expectant eū. Populus enim Sion habitabit in Ierusalem. Plorans, nequaquam plorabis, miserans miserebitur tui. Ad vocem clamoris tui, statim vt audierit, respondebit tibi. Et dabit vobis Dominus panem arctum, et aquam breuem, & non faciet auolare à te vltra doctorem tuum, & erunt oculi tui videntes præceptorem tuum, & aures tuæ audient verbum, post tergum monentis. Hæc est via, ambulate in ea, & non declinetis, neque ad dexteram neque ad sinistram.

P*Ropterea expectat Dominus, &c.*) Pro (Domino) quæ vox bis ponitur hic in Hebræo, est nomē tetragrammatō, & refert hæc Haymo ad superiora, hoc modo: Quia imminēt vobis tam grauia mala, idcirco Dominus, magnus inquam ille Dominus, cuius nomen est ineffabile, expectat vos, & potētem contrahit manum, vt misereatur vestri, si quando forte conuertamini. Grandis inquit Hieronymus clementia Dei, vt expectet nostram pœnitentiam. Alij verò referunt ad posteriora, hoc modo: Quia Deus iudicij Dominus est, propterea expectat vt misereatur vestri. Iam difficultas est de contextu: videtur enim istud requirere consequentia textus: Ideo expectat Dominus, vt misereatur vestri, quia Deus misericordiarum est, & non quia Dominus iudicij est. Nam iudicium terret sicut & iustitia. Ad intelligendū ergo hunc locum legite Dominum Ioannem Turnout libro 3. de Ecclesiasti. dogma. vbi doctissimè tradit ex scripturis voces has, iudicium & iustitia, interdum rei lætæ vocabula esse, & iudicium facere, complecti, præstare promissa, & ita sensus est: Quia Deus, est magnus ille Dominus, qui nihil absque iudicio facit, qui fidelis est & verax: propterea expectat, iam perderet vos, sed non patitur iudicium eius, non patitur promissio eius, & veritas: Vt sit talis sensus qualis est ad Roman. 3. Nunquid incredulitas illorum fidem Dei euacuauit, id est, nunquid hoc effecerunt Iudæi sua incredulitate, vt Deus non præstet sua promissa? Absit, est autem Deus verax, sicut scriptum est, Vt iustificeris in sermonibus tuis, & cæt.

In dictis siue promissis semper inuenietur Deus iustus & verax, etiam si homines iudicent eum interdum fallacem, atque hoc est quod dicit propheta, Quia Deus iudicij Dominus.

Et ideo exaltabitur, &c.) Id est, fides eius in promissis testatior fiet apud omnes, atque illustrior: hoc enim modo intelligitur magis veritas Dei, dum videlicet non obstantibus etiam enormibus peccatis, præstat quod promisit, & quia Deus iudicij Dominus est, semper implens promissa: propterea beati omnes qui expectant eum, id est, beati qui non abijciunt fiduciam in Deo, propter tumultum bellorum, qui sperant se liberandos freti promissione facta ad Abraham, Isaac & Iacob in nomine Emanuelis, Qui sperāt quòd liberabuntur à peccatis & inferno, illi sunt beati. Hoc sensu etiam Abacuc dixit. Veniens veniet & nō tardabit, & ideo iustus ex fide viuet.

Populus enim Sion habitabit, &c.) Quia propheta meminit promissionis & fiduciæ in Christum, pergit iam & facit transitum à typo ad spiritum, quanquam illum hoc loco non agnoscant Iudæi: referunt enim ipsi hęc ad tempora, quando de Babylone in Iudæā reuersus est populus sub Sorobabel & Iesu pontifice. Sed, vt rectè annotat Hieronymus, omnes promissiones quæ excedunt typum, ad Christum pertinent & eius Ecclesiam, secundum quem sensus est: Populus Sion non quidem ille typicus, sed verus, id est, Christianus populus quōdam captiuus, iam liberatus passione Domini, habitabit in Ierusalem, non quidem in terrena Ierusalē, & typica, sed cælesti, id est, Ecclesia Dei. Transit itaq; propheta à typo ad spiritum, sed ita transit, vt subinde respicere videatur, & alludere ad rem quæ typum Ecclesiæ gerat: Et ideo ad vtrunq; flectendus est oculus, & ad typum videlicet & ad rem per typum significatam.

Plorans nequaquam plorabis, &c.) Hoc excedit redemptionem sub Cyro factam, vt patet ex Esdra & Neemia, & pertinet ad eos, qui hodie accipiunt in cordibus cōsolationem promissionis in Christo, quibus Spiritus sanctus dat testimonium, quòd sint filij Dei.

Ad vocem clamoris tui, & cæte.) Hoc ideo dicit pro-

cit propheta, vt si contingat incidere in angustias, si (vt sumus homines) contingat peccare, nõ desperemus, sed clamemus ad Deũ & exaudiet nos.

Et dabit vobis Dominus panem arctum, & cæter.) Difficultas hîc est, quid intelligat per panẽ arctum & aquam breuem, Videte caput vltimum. 3. libri Regum, vbi de Michæa Rex Israel præcipit ministris suis, mittite virum istum in carcerem, & sustentate eum pane tribulationis, & aqua angustiæ. Illum locum cum hoc conferte: Nam ibi sunt eadem verba in Hebræo, quæ hîc apud Esaiam, & vtraque vox Hebræa, quarum alteram interpres hic vertit arctum, & alterã breuem, significat tam affligere & premere angustijs quàm coarctare & constringere, iuxta hæc sensus erit iste: Dabit vobis Dominus panẽ angustiæ vel tribulationis, siue dabit vobis panem arctè & illiberaliter. Verùm quia valdè inconsequẽs videtur esse iste intellectus, propterea Hieronymus interpretatur de pane siue de verbo Euangelico recapitulante, vt sensus sit: Pro laciniosa lege dabitur vobis lex charitatis Dei & proximi, quia verbum abbreuiatum faciet Dominus super terram.

Et non faciet auolare, & ca.) Hæc non ad typum, sed ad rem significatam pertinere videntur. Doctorem intellige Christum, de quo dicitur in Euãgelio, Hic est filius meus dilectus, ipsum audite. Item paracletum, item doctorem talem, qualis est Hieronymus, Augustinus, & reliqui, qui docent catholicam fidem. Sensus est: Ego aliquando comminatus sum vobis famem verbi Dei, hoc non erit, sed ego dabo vobis panem, dabo vobis doctrinam, ero vobiscum vsque ad consummationem sæculi: verus doctor, qui intelligat & teneat verum scripturæ sensum, non auolabit à te, sed tecum permanebit.

Et erunt oculi tui videntes, &c.) Sensus est: Doctor ille, quem ego dabo vobis, videlicet spiritus sanctus, familiariter aget vobiscum, videbitis eum, audietis eum dicentem vobis: *Hæc est via, ambulate in ea.)* Qui student quotidie emundare conscientiam pectoris: qui nocte, dum omnia silent, effundunt corda sua ante Deum, illi experiuntur quod hic dicitur, illorum Dominus aperit aures, vt audiant ipsum tanquam magistrum, sicut in Iob scribitur. cap. 33.

Et non declinetis neque ad dexteram, &c.) Hæc dicit, quia in vtraq; parte in rebus pertinentibus ad salutem, quicquid supra modũ est, in vitio est: non oportet nimium securos esse, neq; nimium diffidere, sed sequi scripturam & Ecclesiam.

ET contaminabis laminas sculptilium argenti tui & vestimentum conflatilis auri tui, et disperdes ea sicut immunditiam menstruatæ. Egredere dices ei, Et dabitur pluuia semini tuo, vbicunque seminaueris in terra, & panis frugum terræ erit vberrimus, & pinguis. Pascetur in possessiõe tua in die illo agnus spaciosè: & tauri tui, & pulli asinorum qui operantur terram, commixtum migma comedent, sicut in area ventilatum est.

ET *contaminabis laminas sculptiliũ. &c.)* Sensus est: Idola, quæ nunc pro dijs colitis, ita iudicabis immunda, vt mulieris menstruatę sordidissimo sanguini compares, & tãquam menstruum semel omnia abijcies.

Egredere dices ei) scilicet idolo. Sensus est: Omnia idola, non solùm lapidea, aurea, & argentea, conflata vel sculpta repudiabis, & à te longè remouebis, verumetiam philosophica, Peripatetica, Stoica, & id genus alia, quæ sunt in anima, vt sunt opiniones falsæ de natura deorum, ex animo depones.

Et dabitur pluuia) scilicet post idola reiecta & longè semota. Nisi enim vitia recesserint, virtutes non subeunt. Pluuiam autem appellat gratiam Sancti spiritus: Semen verò, verbum doctrinæ: Terram, corda hominũ: panem, frugem terræ, fructum verarum virtutum, quas anima suscepto semine, id est, verbo Euangelij & cælesti pluuia irrigata profert.

Pascetur in possessione tua, &c.) In voce agnus duplex est figura, videlicet enallage siue heterosis numeri, & metaphora. Significat enim homines simplices sine fraude & dolo, mites & innocuos, illi pascentur spaciosè, id est, latissima habebunt pascua in Ecclesia. Idem dicit Saluator apud Ioannem capite 10. Per me si quis introierit, saluabitur & egredietur & ingredietur, & pascua inueniet. Vocem autem Hebream אלף eleph, quam hîc vertit tauros, aliàs ferè vertit boues: Vt Prouerbiorum 14. & Psalm. 8. & alijs. Item vocem Hebræam עיר air, quam hîc vertit pullos asinorum, suprà in hoc eodem capite vertit iumenta. Super humeros iumentorum. Significat autem pullum non solùm asini, sed omnium iumentorum, quemadmodum apud Græcos πῶλος, & loquitur propheta de illis tauris siue bobus, de quibus Paulus scriptum illud Deuteronomij, Non *1.Cor. 9.b.* alligabis os boui trituranti, interpretatur, dicens: Nunquid de bobus cura est Deo? Sensus ergo est: Apostoli & apostolici viri, qui operantur & colunt terram, illam nimirum de qua dictum est, Dei agricultura estis.

Commixtum migma comedent.) Id est, Apostoli & apostolici viri suauissimè reficientur, videntes ad prædicationem suam conuerti gentium populum, & multos ex Iudæis, quorum conuersio tam gratus erit ipsis cibus, quàm est iumentis mundum migma, siue migma purgatum à paleis. Migma autem *Migma.*

Græca vox est à miscendo dicta, sicut & Hebræa: Nam בלל balal miscere significat: hinc בליל belil, quod vocabulum hoc loco ponitur, & secundum Rabbi Dauid in libro radicum, significat pabulum quodlibet mixtum, modò non sit palea. vnde multùm aberrant, qui hoc loco exponunt migma, id est, hordeum pariter cum palea mixtum quod eos docere potuerat, vel illud quod sequitur: *Sicut in area ventilatum est.*) cuius secundum Hieronymum sensus est iste: Sic de area comedent, vt fuerit ventilatum, ne quid videlicet in cibo eorum admixtum sit palearum.

Et erunt super omnem montem excelsum, et super omnem collem eleuatum riui currentium aquarum, in die interfectionis multorum, cùm ceciderint turres. Et erit lux lunæ sicut lux solis, & lux solis erit septempliciter sicut lux septem dierū, in die qua alligauerit Dominus vulnus populi sui, et percussuram plagæ eius sanauerit.

Et erunt super omnem montem, & cæt.) Iudæi, vt sunt carnales, ad literam hæc accipiūt hoc sensu: In ipsis montibus, contrà quàm natura comparatum est, erunt fluuij: Et interfectos multos & turres ruentes referunt ad tempora Romani imperij, cùm esset felix & florens. Istud fiet, cùm Romani perierint, & eorum potentia fuerit deleta. Sed quia fatuum est hoc commentum, ideo figuratè seu spiritualiter omnia intelligenda sunt: Per montes enim intelliguntur alti in virtutibus: per riuos currentium aquarum, aquæ illæ viuæ, de quibus apud Ioannē cap. 4. & 7. per interfectos impij: per turres, potestates, principes aeris huius. Et quia excedunt typum, ideo ad Christum referenda sunt, hoc sensu: Veniente Christo per omnes montes & colles, id est, Apostolos & apostolicos viros, & omnes qui verè esuriūt & sitiunt iustitiam, current aquarum viuentium flumina, & interficientur multi, superbi quiq; & arrogantes, & magni in isto sæculo, non quidem vt non sint, sed vt non tales sint quales antè fuerunt: & turres cadent, id est, omnis humana philosophia & omnis altitudo extollens se aduersus scientiam Dei peribit. Istud partim impletum est per Christum, & partim implebitur in die iudicij: De vtroq; enim aduentu loquitur.

Et erit lux lunæ sicut lux solis, &c.) Hæc videntur pertinere ad finem mundi. Qui autem hæc referunt ad tempora Syri, confugiunt ad hyperbolen, qualis est supra cap. 13. Obtenebratus est sol, id est, tanta erit calamitas vt sol videatur eis obtenebrescere & occidere. Ita econtrariò ipsi hic exponunt. Vide Moysen Aegyptium in libro Perpl. cap. 30. Hieronymus verò refert ad diem iudicij, cùm expectatio creaturæ expectans reuelationem filiorum Dei, liberabitur à corruptionis seruitute: Tunc luna solis habebit splendorem, & sol clarius lumen accipiet. *In die qua alligauerit vulnus, &c.*) Id est, cùm abstersérit Deus omnem lachrymam, & præsciderit omnem corruptionem & mortalitatem cùm nihil erit tristitiæ & miseriarum.

Ecce nomen Domini venit de longinquo, ardens furor eius, & grauis ad portandum. Labia eius repleta sunt indignatione, & lingua eius quasi ignis deuorans. Spiritus eius velut torrens inundans, vsque ad medium colli, ad perdendas gentes in nihilum, & frenum erroris, quod erat in maxillis populorum.

Ecce nomen Domini venit de longinquo, & cæt.) Quanquam nonnulli Iudæorum hęc interpretentur, vt pertineant ad Sennacherib & eius exercitū ab angelo percussum, omninò tamen verisimile est prophetam respicere ad diem iudicij: tum quia dicit, de longinquo, id est, longo pòst tempore venire nomen Domini vt perdat gentes: tum quia inducit Tophet, quam gehennam hoc loco ipsi etiam Hebræi interpretantur. Per nomē Domini, non tam Deus ipse significatur quā maiestas, potentia & bonitas eius. Sic psalm. 19. Protegat te nomen Dei Iacob. Et quia mentio hic est furoris & indignationis diuinæ, annotandum est quòd id, quod in nobis est signum passionis, etiam in Deo nomine illius passionis vocatur: Vt punitio, quæ in nobis est signum iræ, furoris, & indignationis, in Deo etiam nomine iræ, & furoris appellatur, cùm tamē Deus ab huiusmodi passionibus planè immunis sit & liber. Et hoc est quod dicunt interpretes, scripturam quę Deo tribuit iram, furorē & huiusmodi passiones, loqui de Deo ἀνθρωποπαθῶς. *Quomodo Deo tribuuntur passiones.*

Labia eius repleta sunt indignatione, &c.) Istud intelligitur ex capite decimo quinto Matthæi, vbi scribitur quòd Dominus his, qui à sinistris erunt, dicet, discedite à me maledicti in ignem æternum.

Spiritus eius quasi torrens inundans, &c.) Id est: quàm terribile est flumen inundans, tam terribilis est Dei indignatio. Sicut enim flumē suffocat eum, ad cuius collum peruenerit: sic iudicium Dei neminem impunitum abire patietur.

Ad perdendas gentes in nihilum, &c.) Id est, omnes qui gentilibus cultibus dediti sunt, & vitijs inclinati. Et frenum erroris vocat potestatem dæmonis, qua velut freno ori immisso regebat peccatores ad suam voluntatem & in omnem ducebat errorem. *Frenum erroris.*

Canticum erit vobis sicut vox sanctificatæ solennitatis, & lætitia cordis sicut qui pergit cum tibia, vt intret in montem Domini, ad fortem Israel. Et auditam faciet Dominus gloriam vocis suæ, & terrorem brachij sui ostendet in comminatione furoris, & flamma ignis deuorantis. Allidet in turbine, & in lapide grandinis.

C*Anticum erit vobis, &c.*) Antithesis est. In die iudicij perdentur omnes, qui iam non student religioni: qui verò hoc faciunt, illis contingent omnia: Tunc inquit sanctis, qui meis iussionibus obeditis, erit canticum *Sicut nox sanctificata solemnitatis.*) Sic enim legendum est, vt patet ex Hebręo, quanquam exemplaria nostra constanter legunt, vox. Et Lyranus dicit in Hebræo haberi, nox, sed pressoris indiligentia factum est, vt positum sit, vox. Et alludit propheta vel ad noctem *Exod. 12. f* de qua Exodi 12. Nox ista est obseruabilis Domini, vel quamuis noctem intelligit, à qua Iudæi festa sua læta auspicabantur. Sed prius est vehementius, & sensus est: Quam læti eratis in exitu dę populo barbaro in liberatione de Aegypto, dicentes, in mari rubro submerso Pharaone, cantemus Domino &c. tam lęti eritis in hac liberatiõe, quando omnis mortalitas auferetur, & quidquid *Comparatio.* tristitiæ materia esse posset. Et secundum hanc expositionem, in sanctificata solennitate antonomasia est, pro solennitate maximè sanctificata.

Et lætitia cordis, &c.) Sensus est: Tanta tunc erit vobis lætitia, vt imitemini eos, qui ad templũ primitiua portantes, & in Dei torcularia deferentes munera, pergũt cum tibijs, cordis gaudia demonstrantes.

Et auditam faciet Dominus, &c) id est, notam faciet potentiam vocis suæ. *Allidet in turbine, &c.* Per hæc, quæ nobis terribilia sunt, significat propheta, quòd modo terribili & supplicio horrendo perdet impios Deus.

A *Voce enim Domini pauebit Assur, virga percussus. & erit transitus virga fundatus, quam requiescere faciet Dominus super eum in tympanis, & cytharis: & in bellis præcipuis expugnabit eos. Præparata est enim ab heri Tophet, à rege præparata, profunda, & dilatata. Nutrimenta eius ignis, & ligna multa: flatus Domini sicut torrens sulphuris, succendens eam.*

A *Voce enim Domini pauebit Assur, & ca.*) Si in voce, Assur, non agnoscas typum, tunc figuratè intelligere oportet Diabolum vel quemuis hominem malum. Sicut in Sardanapalo intelligimus mollem & quemuis luxuriosum. Sensus ergo est: A voce Domini pauebit diabolus virga diuinæ sentẽtiæ percussus, similiter & quiuis malus & impius. *Et erit transitus virga fundatus*) Sensus est: Nequaquam eum virga percutiet, ac eam rursus leuabit, & more cædentium finem faciet verberandi, sed quasi fundatam & alta radice defixam in pœnis eius faciet permanere. Significatur ego perpetuitas supplicij: Et notandus est hic locus cõtra Origenem, qui diabolo & damnatis dat pœnitentiam: In tympanis & cytharis & in bellis præcipuis siue in bellis memorabilib expugnabit eos scilicet impios, id est, triumphali quadam pompà hoc faciet, expugnabit videlicet impios, & perpetuis cruciatibus adiudicabit.

Præparata est enim ab heri Tophet.) Idest, gehenna. Sic exponunt tam Hebræi quàm Latini, & propria significatio huius vocis habetur 4. Regum capit 23. vbi scribitur, quòd erat locus in valle filij Ennon, vbi Iudæi filios suos ac filias cõsecrare solent idolo Moloch per ignem. Ab illo ergo loco sic infami ac contempto infernus nomen accepit, vt dicatur Tophet & Gehenna præparata ab heri, id est, à præterito tempore tam longinquo, quàm propinquo, ac si dicas, iam quidẽ pridem hoc est præparatum. Vtitur eodem vocabulo Saluator in Euangelio: Ite in ignem æternum, qui præparatus est diabolo & angelis eius. *Tophet.*

A rege præparata est, & cæter.) Id est, ab ipso Deo, qui simpliciter & absolutè Rex est. Hebræi legunt non à rege, sed regi, in datiuo: præponitur enim ei nota datiui casus, & secundum illam lectionem sensus est: Præparata est Tophet ipsi regi, id est, diabolo & angelis eius.

Nutrimenta eius ignis, &c.) Hoc dicit propheta, nõ quòd fomes gehennæ verè ligna sint, sed vt significet ignem illum nunquam extinctum iri, sed semper arsurum, ac si perpetuò subijciantur ligna. Et quoniam sicut de camino & fornace ignis ardentis meminit, seruat metaphoram, vt flatu & spiritu ac voluntate Domini hanc succendi dicat, & vt acriora faciat tormenta, subijcit, de torrentẽ sulfuris, quod flammas excitat.

CAPVT XXXI.



AE qui descendunt in Aegyptum, ad auxilium in equis sperantes: & habentes fiduciam super quadrigis: quia multa sunt: & super equitibus, quia præualidi nimis, & non sunt confisi super sanctum Israel, & Dominum nõ requisierunt.

CAput istud refert Hieronymus ad eosdem, ad quos præcedens caput, nimirũ ad reliquias captiuitatis Iudææ, vt sit continuatio prophetiæ capite trigesimo inceptæ. In fine tamen capitis reuertitur ad tempora Sennacherib, & planè ad Sennacherib pertinet finis capitis: vnde & principium ad decẽ tribus pertinere videtur, quæ sub Ozee auxilia postulantes ab Aegyptijs contra Assyrios, ab ipsis Assyrijs superatæ sunt. Vide ca. 17. quarti Regum.

Væ qui descendunt in Aegyptum, &c.) Arguit propheta decẽ tribus, non tam quòd auxilium petierint ab exteris, quàm quòd hoc fe

cerint neglecto Deo, spem & fiduciam ponentes in rebus quæ absque Deo iuuare non poterant, in equis nimirum, quadrigis & hominibus.

IPse autem sapiens adduxit malum: & verba sua non abstulit, Et consurget contra domum pessimorum: & contra auxilium operantium iniquitatem, Aegyptus homo, & non Deus: & equi eorum caro, & non spiritus.

I*Pse autem sapiens, & cæter*) Id est, Dominus Deus, cuius sapientiæ non est numerus, adduxit malum super decem tribus, & verba sua, quæ per prophetas locutus est, non abstulit, id est, minas suas vult habere effectum, vnde sequitur: *Et consurget cõtra domum pessimorum:* id est, consurget contra tribum Israel vitulos aureos adorantem, & abiecta Dei fiducia in Aegyptijs sperantem. *Et contra auxilium operantium iniquitatem*) id est, contra Aegyptios auxilium pollicentes decem tribubus, per quod ipsę in iniquitate confirmantur.

Aegyptus homo, & non Deus, & cæt.) Hoc dicit propheta vt abducat decẽ tribus à vana hac confidentia. Sensus est: Aduerte ô Israel qualis sit Aegyptus, homo est, id est, fragilis est, & equi eius caro & non spiritus, & maledictus homo qui ponit carnẽ brachium suum, sicut dicitur Ieremiæ decimo septimo. In Deo, qui spiritus est, & non in carne ponenda est fiducia.

ET Dominus inclinabit manum suam, & corruet auxiliator: & cadet cui præstatur auxilium: simulque omnes consumentur, quia hæc dicit Dominus ad me. Quomodo si rugeat leo, & catulus leonis super prædam suam, cùm occurrerit ei multitudo pastorum, à voce eorum non formidabit, & à multitudine eorum non pauebit: sic descendet Dominus exercituum, vt prælietur super montem Sion: & super collem eius. Sicut aues volãtes, sic proteget Dominus exercituum Ierusalem, protegens & liberans, transiens & saluans.

E*T Dominus inclinabit manum, & cæ.*) Sensus est: Dominus extendet manum suam ad puniẽdum, & corruet auxiliator, scilicet Aegyptus, & Israel cui præstatur auxilium cadet: *Simulq; omnes consumentur,*) id est, tam Israël quàm Aegyptij, tam profugæ quàm auxiliatores pariter trucidabuntur. Ita tractabit Dominus decem tribus, sed secus aget cũ populo duarum tribuum, qui non abiecit fiduciam. Vnde sequitur:

Quia hæc dicit Dominus ad me, Quomodo, & cæ.)
Comparatio. Sẽsus est: Quemadmodũ leo nihil moratur multitudine pastorum, si esuriat, aut amor catulorum eum trahat, sed conscius virium suarum inuadit gregem, nec dimittit propter occurrẽtes pastores: Ita Deus nihil moratur multitudinem exercitus Sẽnacherib, descendet vt prælietur non contra Sion, sed super montem Sion cõtra aduersarios illius vt illum defendat contra Sennacherib, tantùm sperate in Domino. Diuus Hiero. hæc refert ad tempora Cyri, quando soluta captiuitate populus reuersus est in Ierusalem, & cœpit reædificare templum.

Sicut aues volantes, sic & c.) Adhibet propheta aliam comparationem eodem pertinentem hoc sensu: Quomodo aues, vt defendant suos nidos, superuolitant, & siue serpentem siue hominem viderint, auesq; alias ad pullos suos accedere, oblitæ imbecillitatis suæ rostro pugnant & vnguibus: Sic Dominus proteget Ierusalẽ, hoc est, quàm sunt sollicitæ aues pro pullis suis, tam sollicitus est Deus pro vobis, tantùm committite illi curam vestri. *Alia comparatio.*

COnuertimini, sicut in profundum recesseratis filij Israel. In die enim illa abijciet vir idola argenti sui, & idola auri sui, quæ fecerunt vobis manus vestræ in peccatum. & cadet Assur in gladio nõ viri, & gladius non hominis vorabit eum, & fugiet nõ à facie gladij. & iuuenes eius vectigales erunt, & fortitudo eius à terrore transibit. & pauebunt fugientes principes eius dixit Dominus cuius ignis est Sion, et caminus eius in Ierusalem.

C*Onuertimini, & c.*) Hæc est vera sapientia. Sensus est: Sicut omnibus studijs estis auersi à Deo, ita omni studio reuertamini, abijcite idola & adorate Dominum, & adhęrete illi. Hic Hieronymus recedit à sua expositione, & transit ad Sennacherib, sicut & Haymo ipsius abbreuiator.

Et cadet Assur) hoc est, Assyriorum exercitus. *In gladio non viri*) Angelum significat propheta, à quo centum octoginta millia Assyriorum vna nocte deleta sunt. Quæ historia ex capi. 19. quarti Regum nota est. *Et fugiet*) videlicet Sennacherib territus subita clade sui exercitus. *Iuuenes eius*) id est, fortissimi eius vectigales erunt, primùm Chaldęis, deinde Medis & Persis, qui Chaldæorum regnum expugnauerunt. *Et fortitudo eius*) scilicet Assyrij Domini terrore transibit atque præteriet, omnesq; principes eius, qui effugere poterunt, pertimescent. Tradunt Hebræi decem tantùm viros ex tam numeroso exercitu euasisse.

Dixit Dominus cuius ignis est in Sion, & c.) Notatio est sacrificij. Sensus est: Dominns cui sacrificia & holocausta offeruntur in Ierusalem, hæc dixit & facere decreuit. Lege ca. 6. Leuitici.

CAPVT XXXII.

ECce in iustitia regnabit rex, & principes in iudicio præerunt. Et erit vir sicut qui absconditur à vento, & celat se à tempestate: sicut riui aquarum in siti: & in vmbra petræ prominẽtis in terra deserta.

Expo-

EXponunt quidam istud caput de Rege Ezechia aut Iosia, & sic omnia interpretantur quasi pertineant ad ciuilem aliquam conditionem, qualis expectatur in Rege publico: Verùm nimis humilis est iste sensus præterquam quòd parum probabilis apud exercitatum in scripturis. Alij autem referunt ad Christum & eius ecclesiam, quæ expositio digna est homine docto & verè Christiano, non solùm quòd magnas habeat consolationes conscientiarũ, sed etiam quia inprimis conuenit cum reliquis scripturis. Simillimus enim locus est in Psal. Deus iudicium tuum Regi da, & iustitiam tuam filio Regis. *Psal. 71.a* Nam vtrobique regnum Christi proponitur sed ita, vt aut miscere, aut certè alludere videatur Spiritus sanctus ad historiam alicuius regni, vel Salomonis, vt in Psalmo, vel regni Ezechiæ, vt hoc loco. Sed quæ sunt in psalm. illo & hoc loco, maiora sunt, quàm vt possint conuenire Ezechiæ aut Salomoni. Dicit ergo propheta:

Ecce in iustitia regnabit Rex) Vocabula hæc, iustitia & iudicium, in scripturis sunt mirabiliter & variè obuia, & de rebus quas non docet nos nostra ratio, aut philosophia Aristotelis, vel Platonis, sed sola fides· & sunt in maximis delitijs habenda, vtpote ex quibus petenda est consolatio cõscientiæ. Quorum nominum exactam expositiõem legite apud dominum Turnout in lib. de ca. & redemp. generis humani, & lib. de eccl. dog. Est autẽ *Iudicium.* iudicium actus mentis decernentis, quod iustum est: *Iustitia.* Iustitia verò est rectitudo voluntatis agentis conformiter judicio mentis. Et quia Deus ab æterno decreuit, & à lapso homine promisit dare gratiam & misericordiã: idcirco in sacris literis vocabula hęc, dũ Deo tribuuntur, frequenter sic accipiuntur, vt iucundę rei nomina sint, & cõplectantur quicquid misericorditer Deus facere decreuit, & promisit erga humanum genus propter Christum. Sensus ergo huius, In iustitia regnabit Rex, est ille quẽ suprà dedimus, exponentes illud cap. 11. Iudicabit in iustitia pauperes, & arguet in æquitate pro mansuetis terrę: Cuius sensus est: Pauperes, id est, homines vsuris peccatorum oppressos & agnoscẽtes miseriam suã iudicabit Deus iustitia non quidem reddendo eis quod facta eorum merẽtur, sed ꝙ iustitia sua, id est, veritas & misericordia ei⁹ reqrit, id est, absoluet eos à peccato, & calũniatore Diabolo in sua iustitia.

Et principes in iudicio praerunt) Sensus est: PopulusChri[illegible]ianus habebit principes nõ quales erant Pharisæi, sed veros principes, discernentes v[illegible]rum cultum à falso, veram doctrinam à fal[illegible]a.

Et erit vir sicut qui absconditur, &c.) Notis his similitudinib. exprimit propheta talem animi fiduciam erga Deum, qualẽ expressit ca. 12. & quã experiuntur veri filij Dei, qui gaudent in beneficijs Dei & mysterijs Christi, & eius meritis. Sensus ergo est: Quàm suauiter acquiescit is, qui est sub tecto tempore tempestatis, tã suauiter acquiescet spiritus hominis verè Christiani in Christo, non etiam obstantibus omnibus malis, peccato, diabolo, inferno, morte, & alijs quæ nobis alioqui terrori esse possũt in hoc sæculo. *Cõparatio* Addit propheta & aliam similitudinem dicens:

Sicut riui aquarum in siti, &c.) Sensus est: Qui verè Christianus est, gaudens in Christo, & studens pr[illegible] sua virili se retinere in vera Ecclesia & doctrina Christi, *Alia cõparatio.* tale quid patietur in affectibus, quale patiuntur viatores, qui longo itinere defatigati nanciscuntur fontem, quo sitim leuant & restinguunt: aut petram eminentem, sub qua captent vmbrã sole ardente. Quod ergo s[illegible]nt riui aquarũ viatori sitienti, aut vmb[illegible]a petrę versanti in campo sole ardente, h[illegible] est Christus homini verè Christiano, maximè dum cogitat, in quo malo sit malus Christianus, dũ cogitat, quas tẽpestates pat[illegible]r Iudęi, hęretici, & infideles, & re[illegible]t se in Christũ, per quẽ agnoscit se ab omnibus his liberatum.

NOn caligabunt oculi videntium: & aures audientium diligenter auscultabunt: & cor stultorum intelliget scientiam, & lingua balborum velociter loquetur & planè, Non vocabitur vltra is qui insipiens est, princeps neque fraudulentus appellabitur maior.

NOn caligabunt oculi videntium, & cæter.) Si velis hoc de regno Ezechiæ exponere, senties frigus, maximè cùm perueneris ad illa verba, Lingua balborum velociter loquetur, quod non potest cõuenire illi tempori. Confer hunc locum cum illo, qui est capite 29 vbi dicitur: Et audient surdi verba libri &c. ibi est verus sensus huius loci, dignus spiritu prophetico.

Non vocabitur vltra, &cæt.) Hæc mirabiliter fortia sunt si intel[illegible]igantur de regno Christi. Sens[illegible] est: N[illegible]bal aliquis, & talis stultus, de quali se[illegible]mo est Matt. 23. Stulti & cæci, quid ma[illegible]us est, aurum an templum? &c. Item talis stultus & insipiens, qui sic viuit, quasi non sit Deus, & qui audet fingere ex suo capite noua circa cultum Dei, quales sunt hodiè hęretici: Huiusmodi stulti ait Esaias, non habebunt[illegible]r magni in regno Christi: Pharisæi hactenus fu[illegible]runt habiti magni, posthac non erunt. Vox Hebræa Nabal, quam noster in- *Nabal.* terpres nunc insipientem, nunc stultum vertit, significat non simpliciter stultum, sed talem in [illegible]o stultitia cum impietate coniuncta est. Sic sanè capitur Deutero. 32. Hæccine red[illegible]is Domino popule stulte & insipiẽs? Et infrà, In gente stulta irritabo eos. Et psalmo 14. Dixit insipiens in corde suo, non est Deus. Item 2. Reg. 13. vbi soror Salomo-

nis ad Ammon loquitur, & erit vn⁹ quasi de stultis. Et Iob. 2. Quasi vna de stultis locuta es. Omnibus his locis in Hebræo est Nabal. Alia autem vox, quam interpres noster vertit, princeps, propriè significat voluntarium & liberalem, quomodo apud Terentium in Andria dicitur, Pro eo quòd seruiebas liberaliter. Ab hac significatione deflectitur ad significandum magnates, quia illos inprimis decet liberalitas. Sic capitur psal. 118. Meli⁹ est sperare in Domino, quàm sperare in principibus. Psal. 113. Vt collocet eum cum principib. populi sui. Et rursus illo loco psalmi,
Psal. 50. Spiritu principali confirma me. Quibus locis in Hebræo est eadem vox, quæ hic ponitur, videlicet נדיב nadib. Sensus ergo prophetę est iste: Qui falsa scientię opinione hactenus magni habiti sunt, quales erant Scribæ & Pharisæi & Deuterotæ, desinent tales haberi: vt eò pertineat, quò illud, quod habetur capit. 29. Peribit sapientia à sapientibus, quod de Pharisæis maximè intelligitur: In Pharisæos etiam maximè competunt quę sequuntur.

Stultus enim fatua loquetur: et cor eius faciet iniquitatem, vt perficiat simulationem: & loquatur ad Dominum fraudulenter: & vacuam faciat animam esurientis: & potum sitienti auferat. Fraudulenti vasa pessima sunt. Ipse enim cogitationes concinnauit ad perdendos mites, in sermone mendacij, cùm loqueretur pauper iudicium. Princeps verò ea, quæ digna sunt principe, cogitabit, & ipse super duces stabit.

Stultus enim fatua loquetur.) Pharisæus frigidos cultus pro veris cultibus adferet: & pro vera doctrina Pharisaicas traditiones: *Et cor eius faciet iniquitatem, &c.*) Istud peculiariter competit in Pharisæns hypocritas. Sensus est: Populus hic me labijs honorat, cor autem eorum longè est à me. *Et vacuam faciet animam esurientis*) hoc in eis reprehendit Saluator apud Matthæum, Væ vobis Scribæ & Pharisæi, qui clauditis regnum cælorum ante homines, ipsi enim non intratis, nec alios sinitis introire: sic faciebant animam esurientis inanem. Neque solùm ad Pharisæos hæc pertinent, sed etiam omnes, qui relicta Catholica Ecclesia, in qua regnauit Augustin⁹, Hieronymus & cæteri patres, confingunt nouas doctrinas, qualis est Philippus, Buce. Cal. & cæteri hæretici. Rursus & ad eos, qui vidétes pulcherrimam Ecclesiæ societatem, quę hactenus durauit, nolunt relinquere Ecclesiã, sed quia sunt indiligentes, & non dant diligenter operam scripturæ, fit vt frigidè cõcionentur in pagis & oppidis, & ridicula sæpè proferant, qui non didicerunt beneficia & merita Christi, & virtutem fidei, quæ omnia si diligenter explicarentur, non ita amarent homines pecuniam & libidinem, & longè maiori fiducia resurgerent à peccatis, ad hos etiam pertinet hęc scriptura. Tales sunt, de quibus Paul⁹ ait ad Timotheũ: Qui penetrant domos vniuersas, & captiuas ducunt mulierculas.

Fraudulenti vasa pessima sunt &c.) Vasa Hebraico more dixit pro armis & instrumentis, & intelligitur locus iste facilè ex Euangelio Ioannis, vbi ad Nicodemum aiunt Pharisęi: Ioan. 7.
Scrutare scripturas, quia à Galilęa propheta non surgit. Et ad eos, qui dixerant, Nunquã sic loquutus est homo, sicut hic loquitur, nunquis autem ex principibus credidit in eum? Sic concinnabant conciones ad perdendos mites, hoc est, ad abducendos homines à Christo in sermone mendacij. Tales etiam erant, de quibus loquitur Paulus ad Rom. vltim. Rogo vt obseruetis eos, qui dissensiones & offendicula præter doctrinam quam accepistis, faciunt, & per dulces sermones & benedictiones seducunt corda innocentum, id est, friuolis quibusdam rebus, promittunt hominibus regnum cælorum. Maximè autem in Pharisæos competit, quod sequitur:

Cum loqueretur pauper iudicium) Hoc est, cùm rem ipsam & saluberrimam doctrinam adferret Christus, ipsi Pharisæi falsam adferent, ridicula proponent, & conciones suas mirè cõcinnabunt ad perdẽdos mites & innocentes. Confer cum hoc loco illum, qui est cap. 29. huius prophetæ, Arguentem in porta supplãtabant. Et cum illo, qui est psal. 87. Vt annũciem omnes prędicationes tuas in portis filię Sion. Secundum hanc expositionem, in pau pere antonomasia est, pro insigni illo paupere, qui est Christus. Potest etiam in paupere esse enallage siue heterosis numeri, vt pauper accipiatur pusillus ille grex à Christo electus, de quo Apostolus in priori epistola ad Corin. Nónne quæ stulta sunt mundi & 1. Cor. 1.
contemptibilia elegit Deus?

Princeps verò ea quæ, &c.) Antithesis est. Cũ hæc illi cogitabunt, cùm stulti stulta proferent, tunc princeps quæ digna sunt principe cogitabit. Princeps, id est, ingenuus, qualis erat Paulus, Augustinus, aut similis, cogitabit ea, quæ digna sunt, id est, ingenua & principalia, id est, ea quæ ad veram doctrinã pertinent, non declinabit neq; ad dextram neq; ad sinistram: *Et ipse super duces stabit*) Ad verbũ in Hebræo est, super principalia stabit, hoc est, incumbet toto animo verè & ingenuè doctrinę. Est enim hoc loco eadem vox, quam mox quinque verbis transtulit dicẽs, *Ea quæ digna sunt principe.*

Mulieres opulentæ surgite, & audite vocem meam, filiæ confidentes percipite auribus eloquium meum, post dies & annum, & vos cõturbabimini confidentes. Consummata est enim vindemia, collectio vltra non veniet. Obstupescite opulentæ, conturbamini confidentes, exuite vos, & confundimini,

mini, accingite lumbos vestros. Super vbera plangite, super regione desiderabili, super vinea fertili.

M*Vlieres opulenta surgite &c.*) Hic malæ rei prophetia est. Hieronymus autem per mulieres intelligit maiores vrbes Iudeæ, quod placet studiosis Hebraismi: Vel synagogas vel matronas diuites illius populi, vt sit talis sensus: Filiæ Ierusalem nolite flere su per me, sed super vosmetipsas flete, & super filios vestros. Per filias intelligit easdem ma tronas vel ciuitates minores, quod frequens est in Iosue, & in præcedentib. de hac phrasi dictum est. *Confidentes*) vox est ambiguæ signi ficationis: tam enim in bonum, quàm in malum in scripturis accipitur, hic autem in malum accipi videtur, hoc sensu: Quæ confiditis in rebus vanis.

Post dies enim & annum, &c.) Hoc antè dixit propheta, in modico & breui. Sensus est. Futurum est, vt breui conturbemini. *Consumma ta est enim vindemia*) Id est, defecit vindemia. Commentarius Hieronymi in hunc locum sic habet: Post vltimam vastitatem, quæ sub Vespasiano & Tito Adrianoque accidet, nó erit alia sed semel euertetur vrbs vestra, vt non sit expectanda alia captiuitas, omnes au ferentur, nec remanebunt botri in vinea populis, qui deinceps colligendi sint. Vnde prouocantur ad planctum, & iubentur nudare pectora, & accingere lumbos suos, eò, quod regio quondam desiderabilis & vinea fertilis, de qua scriptum est Hiere. 2. Ego plantaui te vineam fructiferam &c. Romano vastante deleta sit.

Exuite vos & confundimini, &c.) Istud vult dicere propheta: Est satis causæ cur paretis vos ad pœnitentiam & fletum. *Super vbera plã gite*) Vbera per metonymiam dixit pro filijs.
Matt. 14. Mat. 13. c. Pertinet hoc ad eas, quæ pariebant, de quib' Saluator in Euangelio: Væ prægnantibus in illis diebus.

S*Vper humum populi mei spina & vepres ascendent, quantò magis super omnes domos gaudij ciuitatis exultantis. Domus enim dimissa est, multitudo vrbis relicta est, tenebræ & palpatio facta sunt super speluncas, vsque in æternum. Gaudium onagrorum, pascua gregum, donec effundatur super nos spiritus de excelso.*

S*Vper humum populi mei, &c.*) Sensus est: Terrã Iudæam quæ repromissionis terra est, spinæ replebũt & vepres (per quod significatur
Luc. 6. d. maxima vastitas & solitudo) quantò magis alias ciuitates, quæ plenæ sunt gaudio, & quę illud Euangelij consequentur, Vę vobis qui ridetis nunc, quoniam plorabitis.

Domus enim dimissa est. &c.) Exponit propheta quod mox dixerat, Super humum populi mei. Istud idé Saluator in Euangelio prædicit: Relinquetur inquit domº vestra deserta. *Tenebræ & palpatio facta, &c.*) Sensus est: Quæ sunt sanctissima in Ierusalem, vt adyta templi, palpabiles tenebræ possidebunt, & redigentur in speluncas. Qui hodiè vertunt ex Hebræo, hoc modo transferunt, Arx & munitio fuerunt siue redactæ sunt in speluncas. Hebræi autem pro tenebris & palpatione habét אפל opel & בחן, bachan, quas duas turres in Ierusalem fuisse arbitrantur excelsas atque firmissimas, quæ his appellan tur nominibus. Quarum vna videlicet opel interpretatur tenebræ siue nubilum, quòd vsque ad nubes erigeret caput. Altera videlicet bachan probamentum & firmitas, siue (vt Symmachus vertit) inquisitio, eò quòd in contemplando culmine eius oculi fallerentur.

Gaudia onagrorum, &c. Sensus est: Pascua quę hactenus gregum fuerunt, posthac erunt onagrorum pascua, in quibus videlicet oblectét sese onagri. In onagris videtur aut esse hyperbole, vt significetur maxima vastitas: aut figuratè capi, vt significet feros homines & Dei notitiam non habentes, id est, Gentiles. Sic Hie. & vtrunq; probabile.

Donec effundatur, &c.) Sensus est: Duratura est hæc vastitas, seu verius relictio synagogę, donec ex carnali fiat spiritualis: cũ super nos effusus fuerit spiritus sanctus, tunc restituetur Ierusalem, non quidem illa terrena, sed vera Ierusalem, id est, Ecclesia Dei.

E*T erit desertum in Charmel & Charmel in saltum reputabitur: & habitabit in solitudine iudicium, & iustitia in Charmel sedebit. Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum, & sedebit populus meus in pulchritudine pacis, & in tabernaculis fiducia, & in requie opulenta.*

E*T erit desertum in Charmel, &cæt.*) Ex hoc loco patet, quid capite. 29. propheta significauerit per Libanum: Nam quòd figuratè ibi Libanum dixit, hic desertum vocat etiam figuratè, sed non tam remotè. Et quod mox vertit solitudinem, dicés: Habitabit in solitudine iudicium, In Hebræo idem nomé est, quod hic vertit desertum. Significat auté propheta, quòd solitudo Gentium vertetur in diuitias Israel, & quòd Israel reputabitur in Gente, id est, quòd gentiles accipient veram doctrinam, & Iudæos vera doctrina destituet.

Et habitabit in solitudine iudicium, &c.) Hæc nomina, iudicium & iustitia, hic hominibus tribuuntur, in principio verò capitis iustitia Deo tribuitur. Quomodo autem Esaias hæc tribuat hominibus, inquirat studiosus. Imprimis hoc constat ipsum non loqui de iustitia ciuili, qualis est apud philosophos morales, sed loquitur de iustitia scripturarum, quæ cùm duplex sit (Altera auté fidei, quæ est sine operum meritis, qua videlicet ex impijs iusti efficimur: Altera verò operũ, quæ est iustitia vitæ, qua nimirum fide iam Duplex iustificatio.

iustifica-

iustificati præstamus opera recta) inquirendum est num propheta de vtrauis loquatur, an de altera tantùm: & quidem posterior iustitia, quæ operum est, videtur hîc nomine iustitiæ intelligenda, propter (iudicium) additum. Significat itaque propheta fore vt in Ecclesia sint pij, qui discernant inter opera verè bona & falsa, & bona amplectantur repudiatis falsis: Hoc enim dabitur Ecclesiæ, vt sciat quibus rebus verè colatur Deus, nimirum fide, spe & charitate, oratione & sacrificio, & cæteris. Duplicem hanc iustitiam, fidei nimirum & operum, cùm agnoscunt nobiscum & Lutherani, videndum est an eodem modo de ea sentiant. Catholici autem

Iac. 2. d. Apostolum Iacobum secuti dicunt quòd Abraham cõsequutus sit aliquam iustitiam ex operibus & operum meritis, similiter & Raab, verùm non eam de qua Paulus in epistola ad Rom. qua ex impio quis efficitur iustus, sed qua ex iusto fit magis iustus.

Quid iustificati. Iustificari ergo apud Iacobum, est in iustitia per fidem accepta magis ac magis proficere. Vocatur hæc secunda iustitia, quæ operum est, à Lutheranis obedientia inchoata, præterea spiritualis & noua vita, & fatêtur necessaria esse, nec sufficere Iustitiam fidei, eam mereri etiam corporalia & spiritualia bona post hãc vitam. Itaque paulò modestiùs iam loquútur, quàm ante viginti annos, quando dogmatizabant omninò damnabilia esse iustorum opera: Iam aliud docent, sed nondum sic docent quomodo Catholici, Augustin. Hieron. & cæteri. Negant enim ipsi propter hanc operum iustitiam dari vitam æternam, quæ secundum ipsos eo modo cõtingit, quo prima iustitia, id est, gratis absque vllis operum meritis: Cuius contrarium constanter tenet & docet Ecclesia. Dissentiunt præterea adhuc in alijs quibusdam, verùm quia hęc non pertinent ad hunc locum supersedemus: Nam hoc loco id tãtùm docetur, quòd opera, quæ præstantur à iustificatis, sint veri nominis iustitia siue opera iustitiæ propriè dictæ.

Opus iustitiæ pax. *Et erit opus iustitiæ pax)* Opus iustitiæ de qua dixit, erit pax, id est, si quis fuerit verè & bona fide obediens legi & mandatis Dei, postquàm iustitiam cõsequutus est ex operibus iustitiæ, pacem consequetur, pacem inquam non ciuilem istam, sed illam, quæ exuperat omnem sensum, quæ est conscientiæ ac spiritus. Peccata, vt ex scripturis constat, diuidũt inter Deum & hominem: quare sublatis peccatis, redit pax & concordia spiritus cũ Deo. Itaque pax effectus est primæ iustitiæ: est nihilominus etiam effectus secundę iustitię, id est, iustitiæ operum, quemadmodum hoc loco dicit Esaias. Sicut enim ex operib. auctior fit iustitia: ita ex operibus iustitię pax magis ac magis perficitur.

Et cultus iustitiæ silentium) Eandem hęc verba sententiam habent, quam præcedentia. Sensus est: Eiusdem nimirum iustitiæ nimirum operum effectus erit silentium siue quies. Sic enim alibi eãdem vocem vertit Hieronymus. Vox autem Hebræa, quam noster interpres cultum vertit, ambigua est ad cultum & ad opus quoduis: Vnde Hieron. 2. capit. Exodi, opera vertit, dicens: Ascendit clamor eorum ab operibus. Quare & hoc loco vertere potuisset, Et opus iustitiæ silentium, id est, si quis fuerit obediens legi & præstiterit opera iustitiæ, spiritus ipsius valde suauiter requiescet in Christo:

Cultus iustitiæ silentium.

Et securitas vsq; in sempiternum) Id est, magna aliqua fiducia erit effect⁹ huius iustitiæ. Excutiat hîc studiosus, quatenus ingenui isti de quibus loquitur propheta, hoc est, qui ex animo obediunt legi, acquiescere possent in memoria vitæ benè actæ. Dicunt Lutherani nõ licere opera nostra opponere iudicio Dei quod neq; catholici dicũt, quia nouo modo hoc dictum est, & sonat nescio quid superbu: Verùm dicũt catholici hominem Christianũ magno animo esse posse, & propter opera iustitiæ sperare mercedem & coronam, id est, vitam æternam.

Et sedebit populus meus, &c.) Omnium iudicio etiam Ethnicorum pulcherrima res est, sibi benè conscium esse, & animum habere pacatum: Verùm hoc illis solis contingit, qui secundum verbum Dei studẽt quotidiè expurgare conscientias suas. Locus iste inprimis cõsolatorius, sed monẽdus est lector, ne statuat illam securitatem de remissiõe peccatorum propter Christum, quã Lutherani, ita quòd excludat omnem metum de venia cõsecuta: Nõ enim certi esse possumus, quamdiu agimus in hac mortali vita, de vera & perfecta conuersione ad Deum quæ in iustificatione est necessaria. Securitas autem hæc de qua loquitur propheta, non statim adest post conuersionem, sed post multos annos in obediẽtia transactos, sed nunquam tanta est vt sim sine omni metu, quia etiam Augustinnus, q tot annis tam sanctè vixerat, solicitus erat, cùm iam esset moriturus.

GRando autem in descensione saltus, & humilitate humiliabitur ciuitas, Beati qui seminatis super omnes aquas, immitẽtes pedem bouis & asini.

GRando autem in descensione saltus) Est antithesis, hoc sensu: Securitas hæc magna, de qua hactenus locuti sumus, continget in Ecclesia Dei: E regione in saltu, id est, apud eos qui non recipiunt Christum in propria venientem erit vindicta & ira Dei. *Et humilitate humiliabitur ciuitas)* hoc est vehementissimè humiliabitur ciuitas, id est, synagoga Iudaica Grãdo significationẽ habet irę diuinę, quod est frequens scripturę vt per grandinẽ toni-

Per grãdinem, tonitru & simi lia irã Dei in scripturis significari.

tonitru & similia, Dei iram indicet. Additur iam epiphonema toti⁹ negotij suauissimum & sensu plenum: Quia ego dixi tam magnifica & insignia de promissis dandis in ecclesia Christi: idcirco

Beati qui seminatis super omnes aquas) Qui retinere hic cupiunt literã, accipiunt istud quasi sit notatio maximæ vbertatis, ita vt possint mitti boues & asini in ipsa frumenta. Sed secundum verũ sensum apostrophe est ad Apostolos & doctores Euangelij, ad Paulum, Franciscũ, Dominicum & similes. Beati estis ô vos Apostoli, cæteriq; doctores, qui seminatis verba Euangelij super omnes aquas id est, populos immittentes pedem bouis & asini, id est, mittentes boues & asinos, id est, prædicatores in agrum Dominicum.

CAPVT XXXII.



AE qui prædaris, nónne & ipse prædaberis? Et qui spernis, nónne & ipse sperneris? Cùm consummaueris deprædationem deprædaberis. Cũ fatigatus desieris contemnere, contemneris.

ESaias, vt ex præcedẽtib. patet, & maximè ex tractatu qui cœpit cap. 7 ferè vbi prophetat de Christo & eius regno, miscet historiam rei temporalis, & ita miscet vt difficile sit iudicare, vbi tantùm de re gesta & temporali loquatur, & vbi tantum de spirituali. In hoc capite, si quis voluerit seruare historiã, non facile reperiet exitum: rursus qui perpetuo tenore voluerit exponere caput hoc, de rebus pertinentibus ad Christum & eius ecclesiam, etiam difficulter inueniet exitum. In superiori autem cap. obscurius alludit propheta ad regnum Ezechiæ, nimirum in mentione Regis duntaxat: In hoc verò capite apertius alludit, in mentione videlicet deprędatoris & angeli, dicens: A voce angeli fugerunt populi: quod videtur pertinere ad exercitum Sennacherib per angelum extinctũ: sicut & alia quædam, vt illa, Concipietis ardorem &c. Verùm non ita certo pertinẽt ad Sennacherib, vt non possis dubitare. Dicit ergo propheta,

Væ qui prædaris, &c.) id est, Tu Sennacherib quia omnia misces deprædationibus in regno Ierusalem. paulò pòst & ipse deprædaberis extincto exercitu tuo diuinitus per Angelum: Sennacherib, vt ex libris Regum constat, deprędabatur totam Iudeam, primũ decem tribus, deinde duas reliquas, præter Ierusalem.

Et qui spernis, &c.) Istud ad contemptum Dei pertinet. Sensus est: Qui spernis tam Deũ quam homines, & ipse sperneris scilicet à filijs tuis: Ab illis enim occisus est. Verba hæc facilia sunt quando constat de quo sit sermo siue sit sermo de Sennacherib, vt exponunt qui retinent literam, tam nostri quàm Iudęi, siue sit sermo de diabolo, vt Hie. interpretatur. Non enim verisimile est pronomẽ (qui) indefinitè poni, pro quicunque.

DOmine miserere nostri, te enim expectauimus, esto brachium nostrum in mane, et salus nostra in tẽpore tribulationis. A voce angeli fugerunt populi, & ab exaltatione tua dispersa sunt gentes, Et congregabuntur spolia vestra sicut colligitur bruchus, velut cùm fossa plenæ fuerunt de eo. Magnificatus est Dominus quoniam habitauit in excelso.

DOmine miserere nostri.) Verba hęc sunt prophetæ inuocantis Dei auxilium in illo periculo, Ecce Sennacherib parat aduersus nos obsidionem, tu Domine miserere nobis *Te enim expectauimus*) id est, in tuo sperauimus auxilio. Verbum hoc, expectauimus, significat expectationem cum spe cóniunctam, & spem cum assiduitate, quasi diceret propheta: Expectauimus auxilium tuum, & nó desinimus sperare. Brachium noto scripturarũ more pro fortitudine ponitur. Quòd autem *Brachium*
additur (in mane) Hebraismus est, nos Latinè diceremus, maturè siue tempestiuè. Sic in Psal. In matutino interficiebam omnes peccatores terræ, id est, in regno meo maturè, & omni mora ablata omnes impios interficiebam. Et alibi: Dominabuntur eorum iusti in matutino, id est, maturè, breui erit quòd dominabuntur eis. Vbi nos habemus, brachiũ nostrum, Hebræi habent, brachium eorum, & hoc modo legit etiam Hiero. in textu, qui adiunctus est cómentarijs: Tunc refertur ad hostes, hoc sensu, Esto brachium eorum, id est, preme eos & contere.

A voce angeli fugerunt populi.) Videtur propheta de illo angelo loqui, qui percussit vna nocte 185. millia in exercitu Sennacherib, & sensus est: Populi ab angelo percussore relicti fugerunt, attoniti ad tantum miraculum.

Et ab exaltatione tua, &c.) Apostrophe est ad Deum. Sensus est, gentes istæ quæ obsidionẽ parabant aduersus Ierusalem fugerũt, dum tu exeris vires tuas: Hoc significat, Ab exaltatione tua. In hac significatione sæpe inuenitur exaltare in scripturis præcipuè in psalmis. Pro angelo, in Hebræo est המון hamó, & putant Hebręi, quemadmodum in cómentarijs refert Hier. hoc loco nomen esse propriæ qualitatis, id est, Gabrielis quem dicũt duo habere nomina: Et alterum eorũ quod hoc loco ponitur, habere etymologiam populi. Deduci autem potest vox Hebræa המון hamó à radice המה hamak, id est, sonare, tumultu & strepitum facere, & tunc tumultũ significat, & sic vertit Hie. 5. c. Amos. Deduci etiam potest ab המה haman, id est, multi-

multiplicare & augere, vnde המון hamon multitudo est, atque hoc modo vertit Hier. capite quinto huius prophetæ, dicēs: Et multitudo eius siti exaruit. Eodem loco etiam vertit populum, ibi: Et descendent fortes eius, & populus eius. Eadem vox ponitur ca. 13. vbi etiam per multitudinem vertit, dicens: Vox multitudinis in montibus. Et Genesis. 17. Et eris In patrem multitudinis gentium, siue vt nos habemus, multarū gētium. Quare mirum est Hier. hoc loco vertisse angelum, cùm nulla sit in voce huius rei significatio, nisi simpliciter secutus sit traditionem Hebræorum, quibus sine certis argumentis credere, puerile est: Symmachus autem reliquit vocem Hebræam non versam, dicens: A voce hamon fugerunt populi. Reliqui vertunt, A voce nuncij vel multitudinis fugerunt populi. Si ergo legamus à voce multitudinis, sensus erit, quòd populus Iudaicus fuga salutem sibi quęsierit ad tantam multitudinem hominum & militum Sennacherib exterritus, tuncq; quod sequitur: Ab exaltatione tua &c. aduersatiuè accipiendū est, hoc sensu: Sed dum tu domine Deus exeris vires tuas, etiam gentes quæ venerunt cum Sennacherib territæ sunt & dispersæ, ad quarum multitudinem ipsi Iudæi primùm fugiebant.

Et congregabuntur spolia, & cæt.) Similitudo hæc valdè iucundè ab ijs agnoscitur, qui habitant in partibus oriētalibus, à nobis autem non item, qui ignoramus quomodo colligatur bruchus. Est autem bruchus genus ver-
Bruchus. mis, diuersum à genere locustarum, nō multùm tamē dissimile, maximam calamitatem adferens frugibus, vnde & nomen accepit. Dicitur enim bruchus ἀβρώσκω, id est, comedo: Nascitur autem tanta multitudine in partibus orientalibus, vt cogantur exire rustici & colligere, eò quòd omnia vastent, collectos verò in foueis reponunt ac vendunt. Est itaque sensus: Quanta multitudine rusticus populus colligit bruchos, tanta multitudine colligentur spolia militum Sennacherib. *Magnificatus est Dominus, & ca.*) Etiam istud pertinet ad exercitum Sennacherib, hoc sensu: Dominus in exercitu isto per angelum cæso valdè ac mirabiliter magnificatus est, quoniam ipse est habitator excelsorum, ac si dicat propheta: Non est mirum quod magnificatus sit Dominus, quoniam habitator est excelsorum.

IMpleuit Sion iudicio & iustitia: & erit fides in temporibus tuis Diuitiæ salutis sapientia, & scientia: timor Domini ipse est thesaurus eius, Ecce videntes clamabunt foris: angeli pacis amarè flebunt. Dissipatæ sunt viæ: cessauit transiens per semitā: irritum factum est pactum: proiecit ciuitates: non reputauit homines, Luxit, & elanguit terra, confusus est libanus, & obsorduit. Et factus est Saron sicut desertum: & concussa est Bason, & Carmelus.

IMpleuit Siō iudicio, etc.) Hîc videtur esse trāsitus. Si retinere velis literā, sensus erit iste: Dedit eis Regē, qui rectè constitueret iudicia publica. Verū si cætera scripturæ loca inspiciantur, dubium non est, quin ad Christū istud pertineat, maximè cùm præcedenti capite & ca. 29. dixerit propheta terrenam Ierusalem iustitia & iudicio destituendā. Sensus ergo est: Impleuit Dominus Sion, id est, Ierusalem, non quidē illam Iudaicā, sed veram, id est, Ecclesiam, cuius terrena Ierusalē typus fuit. Iudiciū & iustitiam intellige quo modo in præcedenti ca. vbi dicitur: Habitabit in solitudine iudicium, &c.

Et erit fides in temporibus tuis) Vox fidei quādo Deo tribuitur, vel Christo, non ita accipitur quomodo apud Paulum in epist. ad Ro. sed planè quomodo Stoici accipiunt, nimirum pro virtute, qua id fit quod dicitur. Sensus ergo est: Eo tempore cùm Christus veniet, præstabitur reuera quicquid Abrahæ vnquā promissum est. Potest etiam non incongruè fides hoc loco accipi, vt homini tribuatur, vt ea intelligatur, de qua frequens adeò mentio est Paulo in episto. ad Rom. vt sensus sit: Eo tempore non dubitabitur, sed erit vera ac firma fides. Quod autem ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria habent (suis) sed corrupte: Nam in Hebræo est (tuis) Itē (tuis) est in exemplaribus correctioribus: Et Haymo vtranq; lectionem refert & interpretatur, sed præferre videtur, tuis.

Diuitiæ salutis sapientia, &c.) Hebraico more dictum est. Latinè autem diceremus: Diuitię salutares sunt sapientia & scientia, id est, erit aliquando ille status inter homines, vt vulgares diuitiæ non habeātur diuitiæ, sed veræ diuitiæ positæ erunt in sapientia & sciētia & In timore Domini, qui thesaurus sapientiæ est, siue in quo timore thesauri sapientiæ continentur.

Ecce videntes clamabunt, &c.) Redit propheta rursus ad historiam. Exactè autem dicere, qui sunt hoc loco videntes, difficilè est, eò, quòd nō habemus similia loca in scripturis. Siquidē vox Hebręa, quæ hic ponitur, rarissima inuentu est, & nusquam in tota scriptura præterquàm hoc loco (quod sciam) ponitur. Hanc Hebræi tempore Hie. angelos vertebāt, & interpretatur Hier. angelos hoc loco pręsides tēpli Salomonis. Hebræi aūt nostri interpretantur nuncios & legatos ab Ezechia missos, quales erant Eleachim & Sobna. Diuus Thomas verò videntes indefinitè accipit, hoc sensu: Quicunq; videbunt talē multitudinem quæ venit cum Sennacherib, &c. Haymo videntes antonomaticè accipit pro Apostolis. Lyra videntes speculatores interpretatur. Dio. Carthu. angelos sanctos intelligit. Aquila. Sym. Theod. vocē Hebręā interpre-

terpretantur, apparebo eis, extremâ in ea syllabam diuidentes, quod similiter facit Rabbi Adon. & Ioseph Rimhi exponens, ostendam eis, id est, Israelitis scilicet afflictiones, vt clament foris. Porro in scripturis frequẽter eadem res duobus nominibus exprimitur, atq; ita ex angelis, siue legatis pacis, qui noto scripturarum more angeli dicuntur, intelligimus prius, videlicet qui sint videntes. Huic accedit quòd clamare per synonymiam respondet verbo flebunt: Nam vox hæc quæ in Hebræo ponitur videlicet צעק tsaak, significat non simpliciter clamare, sed calamitatis vocem edere, quomodo clamamus malis pressi. Sensus itaque est: Insignes legati mittentur, sed (proh dolor) redibunt tristes, dicentes non esse speciem vllam pacis aut salutis.

Dissipatæ sunt viæ, &c.) Ista per imitationem accipi possunt, vt videlicet referat propheta verba legatorum narrantium quæ viderant apud hostilem exercitum. Sensus est: Omnia itinera deserta siue desolata sunt, nusquam videtur viator, pacta quæ Sennacherib inierat cum Ezechia facta sunt irrita. Historia refertur in 4. li. Reg. *Luxit & elanguit terra*) Id est, destructa est, & desolata terra Iuda, *Confusus est Libanus, &c.*) De libano superius aliquoties dictum est: Saron aũt omnis iuxta Ioppen Liddamq; appellatur regio, in qua latissimi fertilesq; campi tendũtur. Basan quoque trans Iordanem regio est quam duæ & dimidia tribus possederunt. De Carmelo etiam in præcedentib. dictum est. Videtur autẽ propheta quatuor Iudææ terminos & loca quondã fertilia studio ob oculos posuisse, vt ex his sic afflictis, æstimari totius regni summa possit. Nam horũ quatuor locorum vnus ad Orientem situs est, vnus ad Occidentem, vnus item ad Meridiem, & vnus ad Septentrionẽ, ac si dixisset propheta: Totum regnum Iuda afflictũ est, siue ad Orientem spectes, siue ad Occidentem, siue ad Meridiem oculos flectas, siue ad Septentrionẽ respicias. Et hucusq; verba prophetæ per mimesin siue imitationem accipienda sunt: Quod si non placet vt mimesin habeant, accipe vt sint verba prophetæ reddentis causam illius quod dixerat: Ecce videntes clamabunt foris.

Saron. *Basan.*

NVnc consurgam dicit Dominus: nunc exaltabor, nunc sublenabor. concipietis ardorem, & parietis stipulam, spiritus vester vt ignis vorabit vos, & erunt populi quasi de incendio cinis, spinæ congregatæ igni comburentur.

N*Vnc consurgam dicit Dominus, &ca.*) Id est, hoc regnum sic desperatum ego subleuabo manu mea, consurgam ad delendum exercitum Sennacherib: *Nunc exaltabor*) & ostendens quare exaltabitur, subiungit. *Concipietis ardorem, &ca.*) Sensus est: Ego efficiam vt omnia hostium studia in nihilum decidant. Videtur autem alludere propheta ad illud psalm. Ecce parturit iniustitiam, concepit dolorem & peperit iniquitatem. Quæ verba mutuatus est Dauid ex cap. 15. Iob, in cuius fine sic scribitur: Concepit dolorem, & peperit iniquitatem, & vterus præparat dolos. eadem verba ponuntur cap. 26. huius prophetæ: Concepimus & quasi parturiuimus, & peperimus spiritum salutis. Translata autem sunt à noto parturientium more, & vtuntur eis Hebræi quoties significare volunt studium ad rem aliquam. Dicit ergo propheta, vos magno studio molimini & toti in hoc estis, vt perficiatis quod animo cõcepistis, sed quid tandem parietis? Concepistis ardorem, siue (vt Pagn. vertit) quisquilias, id est, præparatis vobis materiã magni mali, collegistis stipulam, & breui succẽdetur vestro malo: *Spiritus vester vt ignis deuorabit vos.*) Spiritum posuit pro animi proposito hoc sensu: Quod concipitis & proponitis, hoc euertet vos.

Psal. 71.

Et erunt populi, &c.) Sensus est: Populus iste erit, quod esse solet ignis siue cinis post incendium, id est, erit nihil. Alludere videtur propheta ad exercitum Sennacherib diuinitùs exustum. Populus iste hoc erit, quod sunt spinæ ad incendium collectæ.

AVdite qui longè estis, quæ fecerim, et cognoscite vicini fortitudinem meam. Conterriti sunt in Sion peccatores, possedit tremor hypocritas. Quis poterit habitare de vobis cum igne deuorante, aut quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis? Qui ambulat in iustitiis & loquitur veritatẽ, qui proijcit auaritiam ex calumnia, & excutit manus suas ab omni munere, qui obturat aures suas ne audiat sanguinem, & claudit oculos suos, ne videat malum: iste in excelsis habitabit, munimenta saxorum sublimitas eius. Panis ei datus est, aquæ eius fideles sunt, Regem in decore suo videbunt, & oculi eius cernent terram de longè. Cor tuũ meditabitur timorem.

A*Vdite qui longè estis, &c.*) Inuitat propheta ad aduertendum miraculum: *Conterriti sunt in Sion peccatores*) scilicet nõ tantùm ad hostes, sed etiam ad miraculum hoc tam grande. Nam ita ferè natura cõparatum est, vt qui sibi malè cõscij sunt, maximè semper terreantur. Legite caput 17. Sapientiæ. *Possedit tremor hypocritas*) hoc est, quorum cor nõ erat rectum cum Domino Deo. Sic qui hodiè titulum gerunt Christiani, & non sunt verè Christiani, illi maximè terrentur tempore belli, pestis, aut famis.

Quis poterit habitare, &c.) Verba sunt prophetæ siue Dei ad hypocritas. Quod autem dicit, cum igne deuorante, periphrasis Dei est, hoc sensu: Quis hypocrita, aut aliquis sibi malè conscius audebit se cõiungere Deo, qui sic vno nutu perdere potest tantum exercitum? Tacitè alludit ad exercitum igne

consumptum, & inde occasionem sumpsit illius periphrasis, quæ magnam habet gratiã quando hoc aduertitur, quod occasionem dederit periphrasi. Eiusdem rei periphrasis est, quod sequitur: *Cum ardoribus sempiternis, &c.*) Proponit propheta Deum terribilem, vt vel hoc modo redeãt ab hypocrisi ad syn ceritatem, ac si diceret: Quod contigit impijs in hoc miraculo, hoc continget aliquan do omnibus hypocritis.

Qui ambulat in iustitijs, &c.) Respondet ad quæstioné propheta, ac si dicat: Est quidem formidabilis, sed non est illis formidabilis, qui ipsi placere student, cum Deo habitare poterit qui ambulat in iustitijs. Ambulare quemadmodum aliquoties diximus, in scriptura ferè nihil aliud est, quàm præstare tenorem vitæ: Sensus est: Qui in tenore vitæ suæ hoc agit, vt virtutem præstet, ille poterit habitare cum Domino Deo. *Et loquitur veritatem.*) Hieron. legit veritates in plurali, & ita interpretatur: Qui inquit nõ vna vice, sed iugiter loquitur veritates. *Qui proyicit auaritiam ex calumnia*) id est, quæ colligitur ex oppressionibus & miserijs. *Qui obturat aures suas ne audiat sanguinem*) id est, quamuis oppressio nem innocentis. Quibus ista sunt cordi, illis Dominus non est formidabilis, sed est illis mitis pater, tales habitabunt in excelsis, id est, securissimè habitabunt, non torquebit illos cura iudicij aut inferni. Qui enim in excelsis habitant, videntur magis securi & tuti ab hostium incursibus. *Panis et datus est, &c.*) Ex pane & aqua concipiuntur omnia, quæ ad victum pertinent. Sensus est: Nihil illis deerit. Aquas fideles appellat perennes & stabiles.

Regem in decore suo videbunt, &c.) Hic difficul tas est an literam retinere liceat, hoc est, an de Ezechia Rege hęc interpretari oporteat, an de summo Rege nimirum Christo. Sensus est: Qui ambulant in iustitijs & in veritate, qui exigunt rationem vitæ suæ ad regulas diuinas, illorum oculi videbunt Regem, in decore suo, & cernent terram de longe, id est, terram longinquam, quæ non continebitur muris, sed licebit etiam ad longinquũ exspatiari. Quod hic vertit Hier. de longe, capite. 4. Ieremiæ, terram longinquam vertit, dicens: Auditum est in Ierusalem custodes venire de terra longinqua, vbi eadẽ vox est in Hebræo, nisi quod ibi in singulari ponatur, de terra lõginquitatis: hic verò in plu rali terram longinquitatum. Quomodo etiam ponitur apud Ieremiam cap. octauo: Ecce vox clamoris filiæ populi mei de terra lõ ginquitatum. Quo loco cũ vocem Hebræã vertat Hieron. terram longinquam, mirum est ipsum idem non fecisse hoc loco. Primũ, cùm hic sit incommodum, terram de longe, id est, terram longinquam, vel longo tempore expectatam, quę est terra viuentium, videlicet ipsum cælum. Quem sensum accipit Hieronymus. Nam siue ita exponas, siue hoc modo: cernent terram de longe, id est, in cælo politi despicient terram. Quem sensum etiam proponit Hieronymus: Neutrũ tamen habet Latina consuetudo, neq; Græca, neque etiam Hebræa, neque demum vllus scripturæ. Si autem haberetur in Latino vel Hebræo, Despicient de sublimi, probabile esset, quod dicit Hieron. iam verò nihil est, quod inuitat ad eam expositionem. Lyra autem hoc modo exponit: O Eliachim (nam ad eum hæc verba refert) ex ædib. tuis in edito Sion monte, vnde bona pars terræ Iudeæ conspici potest, videbis terrã de longe. Sed istud non habet authoritatem. Præterea literã mem in voce Hebræa מרחקים marhakim, non esse positam loco præpositionis מן min: sed esse vocem heemãticam satis constat ex cap. 10. huius prophetæ. Calamitatis de longe venientis. Et cap. 30. Ecce nomen Domini venit de longinquo. In quibus locis aliter punctuatur. Sensus igitur est: Videbunt terrã longinquam, id est, submotis vndiq; hostibus, quolibet licebit excurrere, etiam ad extremas orbis partes: non amplius metu hostili contineberis in vr be, sed poteris liberè ambulare quouis.

Cor tuum meditabitur timorem) Verbum, meditari in scripturis admodum frequens est, cuius loco Hebræi habent הגה hagah, cuius vocis significatio latissime patet, nimirũ ad omnes omninò rerum omnium actus & officia propria, atq; in quibus vnaquæq; res studio quodam assiduo versatur, ponitque curam, exercitium & operam. Hanc vocem Septuaginta interpretes ferè exprimunt per verbum μελετᾶν, quod est verbũ studij cum assiduitate. Significat enim μελετᾶν, Græcis sicut & meditari Latinis, studiose & seriò se exercere in re aliqua. Et quoties homini tri buitur, satis respondet significationi vocis Hebrææ, Vt in Psalm. Dolos tota die meditabantur, hoc est, in ea reponebant studium totique hoc mihi moliebantur. Satis etiam respondet cùm tribuitur certis hominis par tibus, vt: Os meum loquetur sapientiam, & meditatio cordis mei prudentiam. Et prouerb. 16. Mens iusti meditabitur obedientiam. Et hoc loco: Cor tuum meditabitur timorem, id est, frequenter & de industria & certo studio istum affectum timoris exercebis, memor magnitudinis periculi, in quo obsessa vrbe versaberis, & miraculi illius quod diuinitus accidit: dedito studio hæc reuocabis ad memoriam, vt discas timere me. Est enim cordis actus meminisse præterita, & inde concipere metum, spem &c. Sic prouerb. 8. Veritatem meditabitur guttur meũ. Et alio in loco: Lingua mea medita bitur

Meditari

iustitiam. Linguę propria officia sunt, loqui & prædicare in qualibus actibus qui multis est & frequens, eius lingua dicitur meditari. Sic os iusti meditabitur sapientiam, id est, sæpius ac seriò sapientiam loquetur, & alijs annunciabit. Magis adhuc respondet, cùm tribuitur rebus rationis expertibus: vt Meditabor vt columba. Columbæ aût propriũ est gemitum pro fletu edere, illumq; sæpius repetere, atq; ad repetitionem respexit propheta hoc sensu: Ego in gemendo talem me præstabo, qualem videmus columbam, quæ sine fine gemitum iterat. Quo loco alij vertunt garrire, in quo verbo etiam significari volunt frequentiam: Sed plenius verterent, si dicerent, garriendo gemere, id est, frequẽter gemere. Alibi apud Esaiam leoni tribuitur vox Hebræa, vnde & Hiero. rugire vertit: Facit enim propheta leonem incubãtem prędæ, & suo rugitu hoc sedulò agentem, ne præda sibi eripiatur. Quod ergo videtis leonem facere, quando nactus est prædam, & timet ne sibi eripiatur, dum sæpius rugit, ita & vos facietis. Idẽ Hiero. cap. 8. Esaiæ vertit stridere, quia ibi tribuitur Pythonibus, qui strident in incantationibus suis. Psal. 29. à Septuag. meditandi verbum etiam inanimatis tribuitur: Animi nostri sicut aranea meditabuntur. Quod nec Cicero, nec Quintilianus elegantiori figura posset dicere. Significat enim Dauid tale aliquod studium, quale solet adhibere aranea quãdo texit telam, quod sanè magno facit studio, sine omni tamen fructu & non est operę precium. Tales inquit sunt animi nostri, hoc est, quicquid moliuntur homines tanto tempore vitæ, tale est ac si aranea texat telam, id est, vanissima est vita nostra. Est etiam alibi in psal. vbi vox Hebræa clamare significat: Nõ clamabunt in gutture suo.

VBi est literatus? Vbi est legis verba ponderans? Vbi est doctor paruulorum? Populum imprudentem non videbis populum alti sermonis, ita vt non possis intelligere disertitudinem linguæ eius, in quo nulla est sapientia. Respice Sion ciuitatem solennitatis nostræ. Oculi tui videbunt Ierusalem, habitationem opulentam, tabernaculum quod nequaquam transferri poterit, nec auferentur claui eius in sempiternum, & omnes funiculi eius non rumpentur, quia solummodo ibi magnificus est Dominus Deus noster, Locus fluuiorum, riui latissimi, & patentes, non transibit per eum nauis remigum, neq; trieris magna trãsgredietur eum. Dominus enim iudex noster, Dominus legifer noster, Dominus rex noster, ipse saluabit nos.

VBi est literatus, &c.) Quod Hiero. vertit literatus, Septuaginta interpretes verterunt Grammatici, Vbi sunt Grãmatici? Vbi sunt consiliarij? Paulus primę epistolæ ad Corinth. ca. 1. cum ex Esaia citasset hoc testimonium, Perdam sapientiam sapientũ, &c. addit: Vbi est sapiens? vbi est scriba? vbi est inquisitor huius sæculi? alludens ad hunc Esaiæ locum, quæ allusio posita est in vna tantùm voce. Nam quod Hiero. dixit literatus hoc Paulus dixit scriba, & mirum est Hier. vertisse literatum. si dicamus Paulũ ad hunc locum respexisse: cùm literatus vox generalis sit, scriba verò siue γραμματεὺς, qua voce vtitur Paulus, nomen est eruditionis siue professionis Theologicę apud scriptores noui testamenti vbiq;, præterquàm Act. 19. ac si nũc dicas doctor, baccalaureus, &c. Dicimus autem apud scriptores noui testamẽti, nam Græcis ciuilis nominis res est γραμματεὺς, eorum videlicet, qui conscribũt actiones publicas: Vnde Demosthenes subinde Aeschynem vocat contumeliose hoc nomine, eò quòd nihil aliud, quàm actiones publicas scriberet. Apud Septuag. verò nunc ciuile vocabulum est, nunc Theologicum. Ciuile autem. 4. Reg. cap. 12. Rursus. 2. lib. Paralip. cap. 24. Rursus Hester cap. 3. Theologicum verò hoc loco, & omnibus istis locis semper est vnum & idem vocabulum apud Hebræos videlicet סופר Sopher. Ad eruditionem quoque theologicam spectare videtur in Ecclesiastico, vbi sic dicitur: Super faciem scribæ imponent honorem. *Ecclef. 10.*

Legis verba ponderans.) Pro istis tribus verbis in Hebræo vnica vox est nimirum schokel, id est, ponderator. Sẽsus est: In illo maximo periculo, quando parabat Sennacherib obsidionem aduersus Ierusalẽ, quid faciebant literati? quid faciebant Scribæ & doctores legis? non præstabant se tales, quales prædicabant prius, hoc est, quod dicit, Vbi est literatus, id est, vbi sunt illi, qui multa solent prædicare?

Populum imprudentem non videbis.) Omnibus his tantùm significatur peregrinitas populi, & possunt hæc accipi vt habeant mimesin siue imitationem sermonis literatorum, qui sic solent dicere: Vos Iudæi non videbitis exercitum Sennacherib, & militem peregrinum, non est vobis ab illo periculum. Possunt etiam simpliciter accipi vt sint verba Esaiæ, & promissionem habeant hoc sensu: Timetis à populo peregrino, ab exercitu Sennacherib, nõ videbitis eum intra mœnia vestra. Vbi nostra exemplaria habent, populum imprudentem, Hier. & Haymo legunt populum impudentem, & vterq; sic interpretatur. Verba autem Hier. sunt: Populũ impudentem videbis, id est, populum Philosophorum & oratorũ mundi, qui applaudant sibi in eruditione & sapientia sæculari. Verba verò Haymonis sunt ista: Populũ impudentem vocat Platonem, Aristotelem, cæterosq; gentium philosophos, qui inuerecundè miscuerunt falsa veris. Et vocẽ Hebræam Hiero. nusquam refert ad imprudẽ-

tiam, sed alicubi vertit impudentiã, vt Prouerb. 21. Procaciter obfirmat vultum, quod est impudentiæ non imprudentiæ. Quare omnino mendũ esse videtur in libris nostris, qui habent imprudentem.

Populum alti sermonis, &c.) Populum alti sermonis vocat populum peregrinę linguę. De disertitudine siue balbutie, vt alij vertunt, dictum est in capit. 28. circa illum locum: In loquela enim labij, &c.

Respice Sion, &c.) Hactenus verò retinuimus literam, hic autem salua pietate non licet: Transfert enim propheta sermonem à terrena Ierusalem ad aliam, nimirum cælestem, id est, Ecclesiam Sion potest esse vel accusatiui casus vel vocatiui, si autem accusatiui casus est, tunc propheta appellat iustũ, hoc sensu: Quicunq; credis Christo, quicunq; ambulas in iustitijs, respice iam ciuitatem Sion qualis sit ciuitas nostra Sion, id est Ecclesia, quæ est ciuitas solennitatis: Nam Christiano quiuis dies solennitas est, & sabbathum.

Oculi tui videbunt Ierusalem, &c. In superiori capite omnia tristia prædicantur de terrena Hierusalem: nõ igitur locus iste ad illam pertinet. Quod autem sequitur, Habitationem opulentam, tabernaculum, &c. appositoriè additur hoc sensu: Videbunt ipsam Ierusalem tabernaculum, quod transferri nõ poterit. *Nec auferentur claui eius, &c.*) Significatur sempiternitas tabernaculi id est, Ecclesiæ Christi. Metaphora autem desumpta est ab ijs, qui moturi sunt tentoria, illi eximunt clauos & paxillos, quibus in terris figuntur. Sensus est: semper erit stabile hoc tentoriũ, Ecclesia Christi nõ auferetur, sicut lex Mosi & synagoga. Ab ijsdem sumitur metaphora de funiculis, qui soluuntur vel etiam interdum rumpuntur, quando mouentur, vel ventorum impetu cadunt tentoria. *Quia solummodo ibi magnificus est Dominus, &c.*) Confert hunc locum cum cantico quod est cap. 12. huius prophetæ, in quo multa sunt similia. Sensus est: In hac Ecclesia Dominus magnificè agit, in hac ostendit diuitias spirituales, in hac dat hominibus dona sua & charismata spiritus. Quod autem sequitur, *Locus fluuiorum, &c.*) appositoriè additur hoc modo: In Ierusalem ista erit Dominus, qui est locus fluuiorum & riui latissimi, ipse Dominus erit nobis riuus, fluuius & fons vberrimus. pertinent ista omnia ad charismata, quæ sũt in Ecclesia, & qui studẽt purè credere & placere Deo, illi experiuntur quod hîc dicitur, illi sentiunt se refici & quasi habitare in amœnissimis fluuiorum locis. Legite psalm. 22. Dominus regit me &c.

Non transibit per eum nauis, &c.) Sensus est: per hunc locum, qui est ipse Dominus & eius Ecclesia, nõ trãsibit nauis remigum, neque trieris magna. Duabus istis metaphoris, videlicet nauis remigum & trieris magnæ, significatur potestas aduersa, nimirum princeps tenebrarum ipse diabolus. Sensus ergo est: Per Ierusalem spiritualem, quę est Ecclesia, non transibit diabolus sic vt dominetur quemadmodum ante natum Christum, per quem iam eiectus est foras.

Dominus enim iudex noster, &c.) Legite psal. 9. vbi dicitur, Fecissem iudicium & causam meam &c. Nam de illo iudicio & iustitia intelligitur locus iste, hoc sensu: Ipse Dominus sumet partes iudicis inter diabolum & genus humanũ, & iudicabit pro genere humano, & sententiam feret contra diabolum, hoc est quod dicit, Dominus iudex noster.

Dominus legifer noster.) Sensus est: Præsens præsentibus ostendet voluntatem patris sui, non quemadmodum olim per Moysen, sed nobiscum ipsemet ambulabit: *Dominus rex noster*) Id est, ipse gubernabit nos spiritu suo sancto, non per Dauid aut ceteros: *Ipse saluabit nos.*) Nam Samson, non angelus, sed ipsemet saluabit nos.

Laxati sunt funiculi tui, sed nõ praualebunt. Sic erit malus tuus, vt dilatare signum nõ queas. Tũc diuidentur spolia prædarum multarum, claudi diripient rapinã, nec dicet vicinus, clangus, Populus qui habitabit in ea, auferetur ab eo iniquitas.

Laxati sunt funiculi tui, &c.) Est sensus hic aduersatiuus, ac si diceret propheta: Hactenus læta dixi de cælesti Ierusalem, nunc è regione tristia dicam de terrena Ierusalẽ. Quædam exemplaria hoc loco habent, Sed non præualebunt. Hier. legit, Et non præualebunt. Alij verò legunt sine omni coniunctione & in Hebræo dissolutum est. Sumpta est autem locutio à tentorijs ruituris, quorum funiculi laxantur: Et significatur quòd tentorium synagogæ non sit futurum perpetuum. Et quod dicit, Non præualebũt, hunc habet sensum: Rumpentur funiculi & non poterunt sustinere tentorium, id est, casura est synagoga.

Sic erit malus tuus, &c.) Notatio est & admodum iucunda, quam etiam ipse Plato admiratus fuisset. Simpliciter autem & sine figura dixisset, malus tuus erit inutilis ad nauigationem, hoc est, habebis quidem malum in naui, sed talem vt non possis expandere velum: Per quod significat propheta synagogam & terrenam Ierusalem casuram.

Tunc diuidentur spolia, &c.) Id est, vbi ceciderit synagoga, tunc diuidentur spolia multarum prædarum, tunc qui habebantur claudi, id est, Gentium populus & cultores idolorum diripient ista spolia, id est, charismata patribus promissa, hoc est intrabunt in possessionem patrum, Abraham, Isaac, & Iacob. Similem locum habet cap. 32. Cor stultorum intelliget scientiam, vbi & alium adhuc lo-

huc locum annotauimus. Ex quorum trium locorum collatione facile intelliges quod hic dicitur. *Nec dicet vicinus, elangui*) Id est, nemo dicet se ægrotum, omnes fortes erunt in Christo.

Populus qui habitat, &c. Quod dicit, Auferetur ab eo iniquitas, eo modo intellige, quo dixit Dauid, Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum. Auferetur ergo non per obseruationem legis Mosaicæ, sed propositis [illegible] obseruatis, quæ proponit Euangelium, [illegible], per gratiam Christi.

CAPVT XXXIIII.



Accedite gentes, & audite, & populi attendite, audiat terra, & plenitudo eius, orbis & omne germen eius, quia indignatio domini super omnes gentes, & furor super vniuersam militiam eorũ. Interfecit eos, & dedit eos in occisionem. interfecti eorum proijcientur, et de cadaueribus eorum ascendet fœtor.

NOn esset omninò inutile hic breuiter [illegible], quod annotatum est capite 12. & 24. nimirum Esaiam pro consuetudine habere, vt post multa bona vel mala particularia enarrata, veniat ad generalia. Capite enim 28 prędixit Samarię sua mala: deinde cap. 29. 30. 31. 32. vaticinatur de malis, quæ ciuitati Ierusalem euentura sunt, nisi quòd in fine capitis 32. spiritu prophetico aliquid misceat de Christo. Præterea capi. 33. Sennacherib sua mala enunciat, vbi interim etiam Christi meminit. Quæ ergo acciderũt [illegible] in superioribus [illegible], illa hoc capite dicuntur aliquando euentura toti orbi. Continet ergo caput istud vaticinium de interitu omnium gentium seu nationum, & de consummatione sæculi, quæ est futura in die iudicij: Hoc modo interpre[illegible] Hieron. Alij verò omissa authoritate Hieronymi, putãt hoc capite prædici mala præterita certæ alicuius Gentis, videlicet Idumeæ, sed an rectè, est studiosi inquirere. Pro Hiero. facit, quod indeterminatè, Gentes, terra orbis, & omne germen eius, iubeantur accedere & audire. Nisi hoc soluamus ex idiomate scripturę, quod Hie. annotauit cap. 13. huius prophetæ, vt potelo qui prophetiam de illa terra, de qua in præsenti [illegible] mentio est, præsertim cum infra [illegible] de Idumæa agere videatur. Verũ vtra [illegible] expositionum magis probabilis sit, [illegible] ex ipso contextu.

Quid differant gentes & populi.

Accedite Gentes, &c.) Gentes & populi in hoc differunt, quod Gentes ferè accipiũtur pro incircuncisis, populi verò pro circuncisis, frequenter tamen discrimen istud in scri[ptura] [illegible] confunditur. Vt in psalm. Annunciate inter Gentes gloriam eius, & in omnibus populis mirabilia eius. Vbi eiusdẽ rei & eiusdem multitudinis hominum per copulam [illegible] est. Loca autem vbi Gentes ad incircuncisos tantum pertinent, habes aliquot citata à Paulo, in epistola ad Romanos scripta cap. [illegible]. Hoc verò loco nihil refert quomodo accipiatur.

Audiat terra &c.) Illud pro Hieronymo fa[cit] [illegible] psalmis desumptum sit, generalẽ videtur habere sensum, sicut in psalmis Dauid per similem formam omnibus loquitur.

Quia Indignatio Domini, &c.) De militia dicetur [illegible] cap. 24. & propria huius vocis significatio est Gen. 2. capi. Perfecti sunt cæli & omnis ornatus eorũ. Quod hic militiam vertit, ibi dixit ornatum. Alij vertũt exercitum. Hiero. dicit vocem Hebræam etiam significare fortitudinem. Septuag. vero verterunt, Super numerum eorum. Est autem illa vox, quæ toties obuia est in veteri testamento, quam [illegible] noster interpres modò exercitum vertit, modo non vertit, dicens, Dominus sabaoth.

Militia cœli.

Interfecit eos, &c.) Hæc si simpliciter accipiantur, pertinere videntur ad illud quod scribitur Matth. 24. Consurget gens aduersus gentem, id est, incident grauissima bella, plurimi interficientur. *Interfecti eorum proijcientur.*) hoc est, tam multi interficientur vt sepeliri nequeant. Item significatur per hoc, quod sequitur: *Et de cadaueribus eorum ascendet fœtor*) Quanquam Hier. istud interpretetur de malitia & peccato.

TAbescent montes à sanguine eorum, & tabescet omnis militia cælorum: & complicabuntur sicut liber cæli: & omnis militia eorum defluet, sicut defluit folium de vinea, & de ficu, quoniam inebriatus est in cælo gladius meus. Ecce super Idumæam descendet, & super populum interfectionis meæ ad iudicium.

TAbescent montes à sanguine, &c.) Id est, sublimes virtutes & angeli, qui singulis gẽtibus præsidebant tabescẽt. Sic exponit Hieronymus, sed nihil vetat quo minus simpliciter accipiamus montes, hoc sensu: Non solum in locis campestribus, sed etiam in locis montosis iacebũt interfectorum cadauera, quorum sanie montes tabescent & sanguine defluent.

Et tabescet omnis militia, &c.) Militia autem cælorum est sol, luna, & congregatio astrorum, quæ in modum exercitus apte dispositæ sunt. Hæc tabescent eo sensu, quo dixit Petrus: properantes in aduentu diei Domini, per quem cæli ardentes soluentur, & elementa ignis ardore tabescẽt, nimirum propter insolitas alterationes. Vel eo modo intellige, quo suprà capite 13. expositum est:

sima est & maxima, vsque ad cælum protenditur, quem sensum planè indicant verba psalmi sequentia, & veritas tua vsque ad nubes. Cælum enim & nubes eiusdem rei nomina sunt, sicut etiam misericordia & veritas. Idem intelligitur ex eo quod mox sequitur, Iustitia tua sicut montes Dei, id est, maxima est iustitia tua & excellentissima. Hebræi enim cùm volunt aliquid eximij significare dicunt אל el, quod Deum significat: Vt Psal. 79. vbi de vinea ex Aegypto translata Dauid loquens, Operuit (ait) montes vmbra eius, & arbusta eius cedros Dei, id est, cedros altissimas. Sic hoc loco, Inebriatus est in cælo gladius meus, id est, tanta erit vindicta siue vltio, quam sumam in consummatione sæculi, vt etiam ad cælos vsque pertingat, id est, maxima futura est vltio & inprimis horrenda.

Ecce super Idumæam descendet) Subauditur, gladius meus: *Et super populum interfectionis meæ*) id est, super populum quem destinaui interfectioni. Sic dicitur in Psalmo: Aestimati sumus sicut oues occisionis, id est, ad occisionem deputatæ.

Gladius Domini repletus est sanguine, incrassatus est adipe, de sanguine agnorum, & hircorum, & de sanguine medullatorum arietum. Victima enim Domini in Bosra, & interfectio magna in terra Edom. & descendent vnicornes cum eis, & tauri cum potentibus, inebriabitur terra eorum sanguine, et humus eorum adipe pinguium, quia dies vltionis Domini.

Gladius Domini repletus est sanguine, etc.) Insinuat hoc verbis conuiuium epulare, quale est in festis & oblationib., & adhibet agnos & hircos & medullatos arietes. De medullatis autem supra dictum est, c. 1. Hæc omnia figuratè accipiuntur, & per agnos, hircos, arietes homines intelliguntur, hoc sensu: Qui iam facillimè & in delitijs agunt illi tunc interficientur & grauissimimis pœnis punientur.

Victima enim Domini in Bosra, &c.) Quod Hebræi Edom, Græci Idumæam vocant, & nomina hæc Edom siue Idumæa & Bosra frequentè obuia sunt apud prophetas, habentque plurimum negocij, non solum hoc loco, sed & alibi, capite 63. huius prophetæ: Quis est iste qui venit de Edom, tinctus vestibus de Bosra? Magna profectò difficultas est, quid iuxta certum sensum prophetæ accipere oporteat per Edom & Bosra, maximè cùm negat Hieron. Bosram in Idumæa esse, eius enim commentarius sic habet. Bosra, iuxta Iesum & Ieremiam, non in Edom, id est, Idumæa, sed in terra Moab inuenitur. Si ergo diuersa sunt loca, quare propheta hæc coniungit? Ascendit ergo Christus de duobus locis? Sic Hieremiæ. 49. Ad Idumeā hæc dicit Dominus exercituum, nunquid non vltra sapientia est in Themam? Sumpsit ibi Hieremias

Bosra.
Idumæa.

prophetiā cōtra Idumæam, & inter reliquas ciuitates numerat etiā Bosram. Quare est ibi facta mentio Bosræ, si non est in Idumæa? Respondent quidam ideo adiungi Bosram, quia rex Iobab olim Idumææ oriundus, fuit ex Bosra. Sed quid hoc ad rem? Item Amos 1. Super tribus sceleribus Edom, & super quatuor non conuertam eum, mittam ignem in Theman, & deuorabit ædes Bosræ, id est, quia Idumæi, qui ducunt genus ab Esau, durissimè se exhibuerunt in captiuitate Babylonica erga fratres suos Iudæos, quib' rationem germanitatis debuerant Idcirco mittā ignem in Themam, quæ est Idumæorum regio, & deuorabit ædes Bosræ. Quorsum hic Bosra, si non est in Idumea? Respondet ad hoc Hieron. Bosram figuratè positam pro Idumæa, propterea quia munita erat, & firmissimis circumdata muris. Nam Bosra si ad radicem spectes, significationem habet quasi à muniendo. Et Hiero. pro sua sententia confirmanda citat locum Esaiæ: Quis est iste, qui venit de Edom, tinctis vestibus de Bosra? Vbi et alibi annotat Hierony. in comment. pro loco aliquo munito accipi, vt sensus sit: Quis est iste qui venit de Bosra, id est, de ciuitate aliqua munita: & intelligit ibi Ierusalem, hoc verò loco orbem terrarum Domini voluntate solidatum. Accipitur igitur secundum Hieron. Bosra, non vt sit nomen propriæ qualitatis: sed pro quouis loco firmato: ac si quis dicat Babylonem ad literam accipi pro loco confuso, sicut apud Petrum Ecclesia quæ est in Babylone electa, id est, iuxta literam Ecclesia quæ est Romæ. Et in Apoc. 17. & 18. Babylon magna accipi videtur iuxta literam pro orbe, quia agit de consummatione sæculi. Et hæc figura species est metonymiæ, sicut dicimus Demeam, ... em significantes, & Mitionem p... q... do & hilari. Sic quoque in nomine Bosræ est significatio rei munitæ. Alij verò dicunt nomen Bosra aliquando appellatiuum esse, ... op... m. Commentarius Lyræ habet etiam in Idumæa esse quandam Bosram, quod negat Hieronym'. Esse autem in Moab Bosram quandam, certum est ex capite 48. Hieremiæ. Quod verò dicit Hieronymus secundum Iesum inueniri Bosram in Moab, hoc non est nisi in capite vicesimoprimo Iosue, vbi scribitur esse in tribu Manasse: Et sit Bosra in Moab: difficultas adhuc est, cur in generali mentione de consummatione sæculi meminit particulariter Bosræ & Moab, cum in orbe tot sint aliæ nationes. Respondent quidam prophetam hoc facere quasi exemplificando. Sed fortassis probabilius est, vt vtroque nomine Bosræ & Edom per tropum intelligatur orbis terrarum, secundum illam figuram, quā in primo capit. Amos vtcunq; explicat Hieronymus

[illegible] in Ioele [illegible] vltim. vbi [illegible] am in [illegible] generali mentio fit Aegyp. & Idum. [illegible] tur Aegyptus in desolatio nem, & Id[illegible] in desertum perditionis. Super quem locum dicit Hieronymus, Aegyptum & Idumæam po[illegible] qualitatem rei significare, quam propriam [illegible] em, vt nomine Aegypti intelligatur quidquid obscurum est, & nomine Idumææ quidquid terrenum est, cruentum, & sanguineum. Habet hoc etiam proprietas linguæ Latinæ, quemadmodum cùm dicimus, inexplicit[illegible], Platones, significam potius qualitatem hominis, quã ipsum hominem.

Ex his [illegible] annotauimus constat Hieron. aliter in Ioele, & aliter in Amos, aliter quoque super 63. caput Esaiæ tractare nomina hæc Bosram & Idumęam: In Ab[illegible]ia verò Idumæam simpliciter accipit, nec agnoscit figuram. Idem facit in Ezechiele capite 25. Hebræorum [illegible] magistri per Idumæam intelligunt Rom[illegible] & Roman[illegible] imperium, & similiter p[illegible] osiã. Sed quomodo, an iuxtam literam, an aliter, hîc non explicant. De qua re vide Hieronymum super vltimũ caput Ioelis, vbi reprehendit liberam illam Iudæorum mentiendi licentiam. Summa autem dictorũ hu[illegible] t, v[illegible] s p[illegible]ophetam hoc loco intelligere non [illegible] & Bosram recti nominis & specialis, sed figuratam & generalis nominis Idumęam, id est, orbem hunc crassum & terrenum, sanguineum, & solid[illegible]tum, in consummatione sęculi periturum. Et si quid aliud est in etymologia nominis Bosræ & Idumææ, quod vt exactè intelligatur, legãtur commentaria Hieronymi in Ioelem & Amos, & conferantur loca vbi non est opus agnoscere hanc figuratam Idumæam, sed vbi p[illegible] accipiatur. Item conferantur loca vbi [illegible] les figuræ, vt apud Apostolum Petrum: [illegible] ecclesia quæ est in Babylone electa. Et in Apocalyp. Cecidit cecidit Babylon illa magna. Et alibi apud hũc prophetam: Audite verbũ Domini principes Sodomorum, auribus [illegible] legem Dei vestri populus Gomor[illegible] lo-qu[illegible]ur ibi Sodomitis aut Gom[illegible], sed Iudæis. Rursus capite 30. Pauebit Assur virga percussus: Assur intel[illegible]r ad literam non Assyriorum Rex, se[illegible] & qu[illegible] [illegible]pius. Rursus c[illegible]p[illegible] Moab [illegible] eo. Et quæ ibi [illegible] ex Augustino: Item conferan[illegible] profanis auctoribus, qualia [illegible] mus, quæ similes habent figuras, ex qu[illegible]us iste locu[illegible] facilè intelligi potest. Quod ergo dicit propheta, Victima Do[illegible] Bosr[illegible], &c. [illegible] hunc habet sensum [illegible] erfi[illegible] ur in orbe terrarum. Sic[illegible], Ecce super Idumæam, id est, super orbem terrarum descendet gladius meus.

Apoc. 6
Esaia. 1
Esaia. 30.

Et descendent vnicornes, &c.) Secundum [illegible] ro[illegible] m[illegible] s est: Etiam reges & principes [illegible] occi[illegible] lentur. Simili[illegible] vsus vnicorniũ e[illegible] in Psalm. 22. Salua me ex ore leonis, & à cornibus vnicornium. Est autem vnico[illegible] fera asperrima, quam negant ca[illegible] v[illegible]am, cuius desc[illegible] habe[illegible] apud [illegible]nium in 8. lib. Naturalis [illegible] ap. 22. e[illegible] quo intelligere potes, quare E[illegible]ias potẽtes, Reges, ac principes comparet vnicornibus. Similem etiam [illegible] taurorum [illegible] in Psal. 21. T[illegible] pingues obsederunt [illegible]. Di[illegible]it e[illegible] in [illegible] ud propheta [illegible] nemini parcetur, siue n[illegible]bi[illegible] q[illegible] fuerit, siue ignobilis, pro qualitate criminis puni[illegible]etur [illegible] Deo. *Quia dies vltionis Domini, &c.*) Expon[illegible] dam hoc mod[illegible] et[illegible] Deus non parce[illegible] bi, [illegible] ec [illegible] p[illegible] n pa[illegible] et. Iudæi ve[illegible] hoc modo: Hæc quæ ha-ctenus dixi contingent in exor[illegible] Romani imperij, quia est dies vltionis Do[illegible], qui v[illegible] fectur quod in Iudæam Ro[illegible] s[illegible]nt.

Vnicornis

A*Nnus retributionis iudicij Sion. Et conuertentur torrentes eius in picem, & humus eius in sulphur, & erit terra eius in picem ardentem, nocte & die, non extinguetur in sempiternum. Ascendet fumus eius à generatione in generationem, desolabitur in sæcula sæculorum. Non erit transiẽs per eam, & possidebunt illam Onocrotalus, & Ericius, & Ibis & Coruus habitabunt in ea. Et extendetur super eam mensura, vt redigatur ad nihilum, & perpendiculum in desolationem.*

A*Nnus retributionis.*) Qu[illegible] re[illegible] tur Romanis m[illegible] m[illegible] cut in Psal. Et retributionem pecca[illegible] orũ v[illegible]debis, hoc est, pendent peccatores pœnas meritas atque debitas: *Iudicij Sion*) [illegible] a si met Do[illegible] s p[illegible] s iudicis pro I[illegible] co[illegible] Rom[illegible]s. S[illegible] exponun[illegible], & [illegible] loca [illegible] a. T[illegible] enorũ. [illegible] D[illegible] ne [illegible] usam an[illegible] mæmex. E[illegible] us Hi[illegible] c. [illegible] æquinio. Ecce [illegible] iudicabo causam tuam, & vlciscar vltio[illegible] t[illegible]ã. sed iuxta Hieron[illegible] mum & rei veri[illegible] b[illegible] tran[illegible]t pr[illegible] eta à mentione generalis ex[illegible] in consummatione sæculi ad mentionem Hie[illegible]salem, quòd videlicet i[illegible] si Sion reddetur malum suum, vt fe[illegible] fu[illegible] h[illegible]s Iudicij Sion, iste [illegible]it: Ad iud[illegible]nd[illegible] S[illegible]n, hoc e[illegible] ad vi[illegible]d[illegible] andum, [illegible] cut H[illegible]æ. 2. Past[illegible]es præu[illegible] ca[illegible] sunt in me, & prophetæ [illegible] etauerunt in Baal, & idola secuti sunt: propterea adhuc iu[illegible]io contendam vobiscum, siue (vt al[illegible] terpretantur) iudi-c[illegible]bo vos, hoc e[illegible], [illegible]icabo. Annus ergo iud[illegible] re[illegible] ion[illegible] on, est annus ad sumendam vind[illegible] am [illegible] Si[illegible] ue de terrena Hierusalem.

Et conuertentur torrentes in picem, &c.) Omnia hæc valde figuratè dicta sunt, & habent partim hyperbolem, partim metaphoram.

Salua-

Saluator autem in Euangelio istud simpliciter dixit, Et relinquetur vobis domus vestra deserta. Similiter Danielis 9. Ciuitatem dissipabit populus cum duce venturo. Et quod statim sequitur apud Danielem, Et finis eius vastitas, & vsque in finem perseuerabit desolatio: Hîc verò dicitur: Et erit terra eius in picem ardentem nocte & die, &c.

Et possidebunt illam Onocrotalus, &c.) Est hoc loco synecdoche. In summa autem significatur maxima vastitas & desolatio illius loci & regni Iudaici.

Et extendetur super eam mensura, &c.) Per mēsuram & perpendiculum propheta metaphoricè significat sententiam Domini, hoc sensu: Certa sententia definiuit Dominus apud se ista facere.

Nobiles eius non erunt ibi, regem potius inuocabunt, & omnes principes eius erunt in nihilum. Et orientur in domibus eius spinæ, & vitica, & paliurus in munitionibus eius, & erit cubile draconum, & pascua struthionum, & occurrent dæmonia. Onocentaurus, et pilosus clamabit, alter ad alterum, ibi cubabit lamia, & inuenit sibi requiem. Ibi habuit foueā Ericius, & enutriuit catulos, & circumfodit, & fouit in vmbra eius, illuc congregati sunt milui, alter ad alterum.

Nobiles eius non erunt ibi, &c.) Secundū Hieronymum sensus est: Apostoli non versabūtur ibi cùm ista fient, sed potius Regem nimirum Christum inuocabunt.

Et occurrent dæmonia. onocentaurus) Id est, phātasmata, qualia in desertis morari solent: & omnibus his in summa significatur maxima vastitas & desolatio.

Requirite diligenter in libro Domini & legite, vnum ex eis nō defuit, alter alterum non quæsiuit, quia quod ex ore meo procedit, ille mandauit, & Spiritus eius ipse congregauit ea, & ipse misit eis sortem, & manus eius diuisit eam illis in mensuram, vsq; in æternum possidebunt eam in generatione & generationem habitabunt in ea.

Requirite diligenter, &c.) Id est, Vos qui hęc lecturi estis apud me, diligenter versate librum Domini, & maximè librum Deuteronomij, vt aduertatis has maledictiones esse prædictas non à me, sed ab ipso Moyse, quidquid ibi prædictum est fore, hoc fiet vobis.

Alter alterum non quæsiuit) Ad verbum est, vnumquodque istorum nō deerit: Nihil eorum quæ à Moyse prædicta sunt posset hodie desiderari, quia omnes pęnę sunt eis pręsentes.

Quia quod ex ore meo procedit, ille mandauit) Id est, Dominus ille iam olim per Moysen hæc scribi iussit.

Et ipse misit eis sortem, &c.) Sensus est: Prædictis animalib. ac feris sorte data sunt loca in Iudæa, Dominus voluit illa habitare ibi.

CAPUT XXXV.



Lætabitur deserta & inuia, et exultabit solitudo, et florebit quasi liliū. Germinās germinabit, & exultabit latabunda, & laudans. Gloria Libani data est ei, decor Carmeli, & Saron, Ipsi videbunt gloriam Domini, & decorem Dei nostri, Confortate manus dissolutas, & genua debilia roborate. Dicite pusillanimis, Cōfortamini, nolite timere.

Lætabitur deserta) Est hic metaphora valdè iucunda & supra modum læta, veriq; nominis Euangelij: propterea multum refert vt certò constet lectori, quò oporteat referri. Si dixisset propheta hoc modo: Lætabitur Iudæa prius neglecta, vel hoc modo: Lętabitur gentilitas hactenus inculta atque neglecta, certus esset sensus, & letissimum esset Euangelium Iudæis vel gentibus. Vel si dixisset hoc modo: Lætabitur cœtus eorum, qui Christum in propria venientem receptu ri sunt, siue Iudæi fuerint, siue gentiles. Nūc verò quia figuratis vtitur verbis, natæ sunt expositiones variæ. Quare vt auferantur opiniones interpretantium & certi aliquid habeatur, inspicere oportet circunstantias huius capitis, & cōsulere loca similia, quæ multa sunt. Pro (deserta) autem in Hebræo est מדבר midbar, quam vocem Septuaginta verterunt eremum, vnde mirum est Hieronymum vertisse desertum substantiuè. Prorius autem huius vocis vsus est in Exodo, vbi dicitur: Ibimus iter dierum trium in desertum. Et secundum quosdam in Psal. Pinguescēt speciosa deserti, hoc est, in locis prius infrugiferis erit vbertas frugum. Figurati verò nominis & occulti sensus desertum habes apud hunc prophetam capite 41. Ponam desertum in stagna aquarum, quo loco habet certam metaphoram, vt constat ex circumstantijs: Similiter & hoc loco, quia non agit propheta de corporali deserto. Loca autem, ex quibus colligi licet, quò pertineat hæc metaphora, sunt Esaiæ cap. 32. Et erit desertum in Charmel. Rursus 41. 44. 51. 61. Nam prophetiam, quæ scribitur cap. 61. Spiritus Domini super me, &c. Et ædificabuntur deserta è seculo, Christus apud Lucam exponit *Luc. 4.* & ad se refert, quòd suo tempore haberetur ratio colendi illa deserta, quæ semper fuerunt deserta, hoc est, ipsam Gentilitatem, cui non erat anteà notus Deus.

Quòd ergo dicit propheta, Lætabitur deserta, hunc habet sensum: Illa maximè parte *Vocatio gētium.* orbis terrarum, in qua vixerunt hactenus sine cultu Dei, fient participes veræ sanctimoniæ & gaudij, quod est in spiritu sancto. Sic Hiero. per desertum intelligens ipsam Gentilita-

us, & hæc erit vobis directa via, ita, vt stulti non errẽt per eam.

IN *cubilibus, &cat.*) In draconibus metaphora est. Sensus est: in mẽtibus hominũ ethnicorum, in quibus priùs regnabant dæmonia, iræ, inuidiæ, contentiones & cęteræ pestes huiusmodi, orietur viror calami & iunci, id est, herbæ suaues, id est, erunt ibi fides, spes, charitas, ac gaudium in spiritu sãcto. *Et erit ibi semita & via*) Id est, doctrina veræ fidei & veræ religionis, qua homines inoffensè viuent. *Non transibit per eam pollutus.*) Id est, res hæc, siue doctrina Euangelij & fidei requirit integros animos & incontaminatos. Non satis erit vobis Iudæis, vbi Christus venerit, præstare cæremonias, sed oportebit præstare puritatem spiritus.

N*On erit ibi leo, & mala bestia non ascendet per eam, nec inuenietur ibi. Et ambulabunt qui liberati fuerint, & redempti à Domino, conuertentur, & venient in Sion cum laude, & lætitia sempiterna super caput eorum. Gaudium & lætitiam obtinebunt, fugiet dolor & gemitus.*

N*On erit ibi leo, &ca*) In fine huius capitis est transitus à beneficijs & bonis, quæ contingunt Christi fidelibus in hoc sæculo, ad illa bona, quæ contingent in futuro sæculo: sed vbi incipiat iste transitus, non est omninò certum. Quod autem dicitur, Non erit ibi leo, significatur studium mititatis & mansuetudinis, quod conuenit Euangelio. Sensus est: Immanes huiusmodi affectus nõ erunt in his, qui vera fide receperunt Euangelium. Hieronymus verò per leonem intelligit diabolum, per malam autem bestiam, eius satellites.

Et ambulabunt qui liberati fuerint, &c.) Hic est certus transitus, quia maiora sunt quàm cõtingunt in hoc sæculo. Sensus est: Qui redẽpti fuerint in sanguine, venient in Sion cœlestem, ibi erit perpetuitas lætitiæ, & fugiet dolor & gemitus.

CAPVT XXXVI.



T factum est in quartodecimo anno regis Ezechiæ, ascendit Sennacherib rex Assyriorum super omnes ciuitates Iuda munitas, & cepit eas. Et misit rex Assyriorum Rapsacen de Lachis in Ierusalem, ad regem Ezechiam in manu graui, & stetit in aquaductu piscinæ superioris, in via agri fullonis.

Et egressus est ad eum Eliachim, filius Helchiæ, qui erat super domum, & Sobna scriba, & Ioab filius Asaph, à commentarijs. Et dixit ad eos Rapsaces: Dicite Ezechiæ, Hæc dicit rex magnus, rex Assyriorum.

Quæ est ista fiducia, qua confidis, aut quo consilio vel fortitudine rebellare disponis? Super quem habes fiduciam, quia recessisti à me? Ecce confidis super baculum arundineum confractum istum, super Aegyptum: cui si innixus fuerit homo, intrabit in manum eius, & perforabit eã: sic Pharao rex Aegypti omnibus, qui confidunt in eo.

ET *factum est in quartodecimo anno &c.*) Historia, quæ ab hoc capite vsque ad caput 40. protenditur, magna expositione opus non habet, pleniusque in 4. lib. Regum, capite 18. & 19. & 20. refertur: Quare non est diu immorandum, sed leuiter percurrendum. Et videtur propheta hanc interposuisse non tam Iudæorum sui temporis causa, quàm eorum qui venturi erant, vt intelligerent ipsius vaticinia non esse somnia & vana, sed vera oracula. Lachis autem ciuitas est in tribu Beniamin Ierusalem proxima. Manum grauem vocat numerosum exercitum. De Eliachim autem, qui erat super domum, dictum est capite 22. De voce verò (scriba) dictum est capite 33. hoc loco autem ciuile nomen est, nõ theologicum. Quod autem sequitur, à commentarijs, Lyra exponit, vt hoc sit quod cancellarius Regis. *Lachis.*

Q*Vòd si responderis mihi, In Domino Deo nostro confidimus, nónne ipse est, cuius abstulit Ezechias excelsa, & altaria, & dixit Iudæ, & Ierusalem: Coram altari isto adorabitis? Et nunc trade te Domino meo, regi Assyriorum, & dabo tibi duo millia equorum, nec poteris ex te præbere ascensores eorum, & quomodo sustinebis faciem iudicis vnius loci, ex seruis Domini mei minoribus?*

Quòd si confidis in Aegypto, in quadriga, & in equitibus: & nunc nunquid sine domino ascendi ad terram istam, vt disperderem eam? Dominus dixit ad me, Ascende super terram, & disperde eam. Et dixit Eliachim, & Sobna, & Ioah, ad Rapsacen: Loquere ad seruos tuos Syra lingua: intelligimus enim: ne loquaris ad nos Iudaicè, in auribus populi, qui est super murum.

Q*Vòd si responderis mihi, &c.*) Dubium est, an Rapsaces hæc per inscitiam sit locutus, an calumniosè: hoc enim non contra Deum, sed pro Deo fecerat Ezechias, vt idololatria & veteri errore destructo, iuberet Deum adorari in Ierusalem, vbi erat templum eius.

Nec poteris ex te præbere ascensores, &c.) Istis verbis significatur non tam paucitas obsessorum, quàm paucitas virorum in re equestri peritorum, quod inde erat, quia mandauerat Dominus, ne Rex Israel vltra trecentos equites aleret. Vide cap. 17. Deut.

Et quomodo sustinebis? &c.) Id est, quomodo poteris resistere fortitudini, & sustinere impetum ducis vnius loci? per iudicem enim intelligit ducem siue Satrapan, vt dicitur 4. Regum. 18.

Loquere ad seruos tuos, &c.) Istud propterea dicebant, quia timebant defectionem popularem.

Et di-

mandum Deum viuentem: vere enim Domine desertas fecerunt reges Assyriorum terras, & regiones earum, & dederunt deos earum igni: non enim erant dij, sed opera manuum hominum, lignum & lapis, & comminuerunt eos. Et nunc, Domine Deus noster, salua nos de manu eius, & cognoscant omnia regna terræ, quia tu es Deus solus.

ET *tulit Ezechias libros de manu nunciorū, &c.)* Libros appellat literas Regis Assyriorum plenas blasphemiarū. Sequitur oratio Ezechiæ:

Domine exercituum.) Id est, ex cuius nutu pēdet victoria & exitus militiæ. Rectè aūt Dominum hoc loco sic appellat, quia iam erat in oppreſsione hostium & exercitus.

Qui sedes super Cherubim.) Alludit ad propitiatoriū, vnde Deus responsa dabat, quòd sedes Dei dicebatur, & erat inter alas Cherubim.

Et cognoscant omnia regna terræ) Id est, nō mea nec populi mei salus me mouet, sed tua gloria. fac vt nomen tuum sanctificetur.

ET *misit Esaias filius Amos ad Ezechiam, dicens: Hæc dicit Dominus Deus Israel: Pro quibus rogasti me de Sennacherib, Rege Assyriorum, hoc est, verbum quod locutus est Dominus super eum. Despexit te, & subsannauit te, virgo filia Sion, post te caput mouit, virgo filia Hierusalem. Cui exprobrasti, & quem blasphemasti, & super quem exaltasti vocem tuam? & leuasti altitudinem oculorum tuorum? Ad sanctum Israel. In manu seruorum tuorum exprobrasti Domino, & dixisti: In multitudine quadrigarum mearum ego ascendi in altitudinem montium iuga Libani, & succidam excelsa cedrorum eius, & electas abietes illius, & introibo altitudinem summitatis eius, saltum Carmeli eius ego fodi, & bibi aquam, & siccaui vestigio pedis mei omnes riuos aggerum.*

V*irgo filia Sion.)* Vocatiui casus est, & periphrasis tenerè amabilis, quam Deus vnicè amabat: solemus enim tenerè amare ipsas virgines.

Cui exprobrasti.) Apostrophe est ad Sennacherib.

Et succidam excelsa cedrorum, & cæte.) Id est, quicquid est insigne in terra Israel, posſidebo.

Saltum carmeli eius ego, &c.) Iactat potentiā suam. Et illud, *Exsiccaui vestigio pedū, & cæte.)* hunc habet sensum: Etiam flumina omnia fiunt vadosa, & mihi peruia virtute & opere militum meorum.

N*Vmquid non audisti, quæ olim fecerim ei? Ex diebus antiquis ego plasmaui illud, et nunc adduxi, & factum est in eradicatione collium compugnantium, & ciuitatum munitarum. Habitatores earum breuiata manu contremuerunt, & confusi sunt. facti sunt sicut fœnum agri, & gramen pascua, & herba tectorum, quæ exaruit antequam maturesceret. Habitationem tuam, & egressum tuum, & introitum tuum ego cognoui, & insaniam tuam contra me. Cùm fureres aduersum me, superbia tua ascendit in aures meas. Ponam ergo circulum in naribus tuis, & frenum in labijs tuis, & reducam te in viā. per quam venisti. Tibi autem hoc erit signū: Comede hoc anno quæ spontè nascuntur, & in anno secundo pomis vescere: in anno aūt tertio seminate, & metite, & plantate vineas, & comedite fructum earum.*

N*Vmquid non audisti quæ olim fecerim, & cæt.)* Verba Dei sunt, & pronomen (ei) non additur in 4. libro Regum. Sensus est: An non audisti Sennacherib, quid olim fecerim huic genti?

Ex diebus antiquis ego, &c.) Id est, ex antiquo decreto permisi, vt colles, id est, Principes, qui antè inter se pugnabant, eradicarentur, & exciderētur multæ vrbes inuictæ. *Habitatores earū breuiata manu)* id est, concisa potētia ipsarum contremuerunt. Vel (vt Hieronymus exponit) me contrahente manum, & nō præbente solitum auxilium contremuerunt.

Ponam ergo circulum in naribus tuis, &c.) Hoc fieri videmus in bubulis. Sensus est: Ad meū arbitrium ducam te quò volo.

Tibi autem.) Ezechiæ hoc erit signum hoc anno, hoc est, primo anno receſsus Sennacherib, comede quæ spontè nascuntur ex illis relictis seminibus, quæ conculcauit exercitus. *In anno verò secundo pomis vescere.)* Id est, arboreo fructu. *In anno autem tertio)* Circa cuius initium redijt Sennacherib, *seminate, & metite)* Quasi dicat propheta, tunc erunt omnia libera, tuta, & secura, fugato Assyrio & obsidione laxata.

ET *emittet id, quod saluatum fuerit de domo Iuda, & quod reliquum est mittet radicem deorsum, & faciet fructum sursum, quia de Ierusalem exibunt reliquiæ, & saluatio de monte Sion, zelus Domini exercituum faciet istud, propterea hæc dicit Dominus de rege Assyriorum: Non intrabit ciuitatem hanc, & non iaciet ibi sagittam, & non occupabit eam clypeus, & non mittet in circuitu eius aggerē. In via, qua venit, per eam reuertetur, & ciuitatem hanc non ingredietur, dicit Dominus.*

ET *emittet id quod saluatum fuerit, &c.)* Significatur istis verbis lætiſsimus futurus exitus & succeſsus lætus, quòd videlicet omnia rursus florebunt.

Quia de Ierusalem, &c.) Id est, qui ex duabus his tribubus non perierunt, exibunt de Ierusalem, ad quam metu confugerant: exibunt inquam de Ierusalem quisque ad propria sua.

Et saluatio) Id est, reliquiæ saluatæ. *Zelus Domini exercituum faciet illud.)* Id est, vehemens ille amor & singularis erga populum suum Israel faciet istud.

E*Go protegam ciuitatem istam, vt saluem eam, propter me, & propter Dauid seruum meum. Egressus est autem Angelus Domini, & percusſit in castris Assyriorum centum octoginta quinq; millia.*

O *Et sur-*

Et surrexerunt manè, & ecce omnes cadauera mortuorum. Et egressus est, & abyt. Et reuersus est Sennacherib, Rex Assyriorum, & habitauit in Niniue. Et factum est, cùm adoraret in templo Nesrach Deum suũ, Adramelech & Sarasar, fily eius percusserunt eum gladio, fugeruntq; in terram Ararath, & regnauit Asarhaddon filius eius pro eo.

EX eo quòd dicit, *Propter Dauid seruũ meum, &c.* discimus, quòd in tantùm iustitiam diligat Deus, vt etiam posteros sanctorum hominum, illorũ virtute tueatur. Ararath auté regio est in Armenia, campestris & incredibilis vbertatis. *Ararath.*

CAPVT XXXVIII.



IN diebus illis ægrotauit Ezechias vsque ad mortem. Et introiuit ad eum Esaias filius Amos, propheta, et dixit ei: Hæc dicit Dominus, dispone domui tuæ, quia morieris tu, & non viues. Et conuertit Ezechias faciem suam ad parietem, & orauit ad Dominum, & dixit: Obsecro Domine, memento quæso, quomodo ambulauerim coram te in veritate, & in corde perfecto, & quod bonum est in oculis tuis, fecerim. Et fleuit Ezechias fletu magno.

IN diebus illis ægrotauit Ezechias, &c.) An Ezechias ante deuictos Assyrios, an post, inciderit in morbum, non est ita certũ, & parum refert: quæ autem fuerit causa morbi, nõ etiam certò constat. Commentarius autem Hieronymi habet: Ne eleuaretur cor ipsius post incredibiles triumphos, immisit ei Dominus hunc morbũ. Quod autem nos habemus in nominatiuo, propheta, & in superiori capite prophetam, in accusatiuo, Hieronymus vertit in genitiuo, prophetæ, & sic interpretatur. *Morbus Ezechiæ.*

Dispone domui tuæ.) Sensus est: componeres tuas familiares, & negotia regni tui. *Quia morieris tu & non viues*) Non vt est in dispositione diuina, sed vt est in causis secundis: spectando enim causas secundas morieris, hoc est, talis est hic morbus tuus, & tam grauis, vt humanitùs non possis euadere mortem.

Et conuertit Ezechias, &c.) Ne lachrymas suas ostentaret astantibus, siue assidentibus, conuertit faciem ad parieté. Sic Hieronymus. Alij dicunt illum faciem conuertisse, vt versus templum oraret: non autem precatur vitam & annos plurimos, sed dei iudicio quid velit præstare, dimittit. Quid autem sit ambulare, iam sæpiùs dictum est.

In veritate) Id est, sine hypocrisi: quod feci ex animo feci. Quærunt hic interpretes quorsum Ezechias commemoret suam sanctitatem. Commentarius auté Hieronymi sic habet: Iturus ad Dominum, narrat opera sua, quomodo ambulauerit coram eo in veritate & corde perfecto: Felix conscientia, quæ afflictionis tempore bonorum operum recordatur. Istud contra Lutheranos notandum est. Commemorat ergo opera sua, vt in spem & fiduciam animum erigat, quod eodem cõsilio fecit Hilarion Eremita iam moriturus: Egredere, inquit, anima mea, septé annis Deo seruiuisti, quid times? Hieronymus in vita Hilarionis.

In corde perfecto.) Secundum Hieronymum perfectionem cordis in eo dicit, quod idola & lucos euerterit, vt sit sensus: In rebus religionis & ad cultum tuum pertinentibus nihil, quod faciendum putabam, prætermisi, idola & lucos subuerti, integré & ex animo hæc feci. Augustinus autem, in corde perfecto, interpretatur irreprehensibiliter, id est, sine crimine, interim multas maculas & veniales culpas contraxit Ezechias, sed per gratiam Dei lachrymis & alijs bonis operibus etiam incessanter ab eis sese mundauit. Non ignorabat Ezechias, quod scriptum est: Nõ intres in iudicium cum seruo tuo, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis viués. Et rursus: Quis gloriabitur mundum se habere cor? Secundum quandã itaq; rationem iusti in hac vita perfecti sunt, quanquam interim etiam imperfecti. Indicauit vtrumq; Apostolus in epistola ad Philippenses scripta. Non quòd iam apprehenderim aut perfectus sim &c. Et mox: Quicunq; ergo perfecti sumus, hoc sentiamus, &c. *Iusti aliqua ratione esse perfectam habere vua*

Et fleuit Ezechias, &c.) Quærunt interpretes quid mouerit Ezechiam ad fletum. Secundum Hieronymum, flet propter promissionem Domini ad Dauid, quòd ex semine illius nasceretur Messias, quam in se videbat per mortem perituram: nam eo tempore nõ habebat filium. Adfert & aliam causam: Iusti, inquit, quantumuis sancti morte terrentur propter incertum diem iudicij, & ignorationem sententiæ Dei, quam sedem habituri sint. Istud contra Lutheranos notandum est, qui nullum admittunt in iusto timorem. *Causa fletus Ezechiæ.*

ET factum est verbum Domini ad Esaiam dicens Vade, & dic Ezechiæ: Hæc dicit dominus Deus Dauid patris tui. Audiui orationem tuam, vidi lachrymas tuas. Ecce ego adyciam super dies tuos quindecim annos, & de manu Regis Assyriorũ eruam te, & ciuitatem istam, & protegam eam. Hoc autem tibi erit signum à Domino, quia faciet Dominus verbum hoc, quod locutus est. Ecce ego reuerti, faciam vmbram linearum, per quas descenderat in horologio Achaz, in sole retrorsum, decem lineis. Et reuersus est sol decem lineis per gradus quos descenderat.

ET factum est verbum Domini ad Esaiam & cæt.) Flente Ezechia, priusquam egrederetur Esaias

Esaias mediam partem atrij, factus est sermo Domini ad eum, dicens: *Reuertere, & dic Ezechiæ, Hæc dicit Dominus Deus Dauid patris tui.*) Inducitur autem Dauid propter promissionem ipsi factam de Messia, quã in se per mortem suam Ezechias perituram timebit.

Refutatur error Origenis.

Ecce ego adijciam ad dies tuos, &c.) Ex hoc loco refutatur error Origenis, qui dicebat animas in corpore detentas propter peccata in altera vita commissa: nam si in corpore viuere condemnatio est, quomodo (ait Hieronymus) nunc Dominus donat pro beneficio vt qui liberãdus erat, adhuc quindecim annis viuat in carcere? Simulque fati quæstio soluitur atque necessitatis vincula & causarum, quòd nequaquam dies mortis singulis præstituta sit, sed voluntate Dei & ignotis mortalibus causis vel viuat aliquis vel moriatur, præsertim cùm & statuta mortis nunc necessitas differatur.

Soluitur etiã quæstio de fato

Et de manu Assyriorum eruam te, &c.) Ex hoc loco habetur argumentum, quòd inciderit in morbũ ante percussum exercitum Sennacherib per Angelum. Verùm soluit illud Dionysius Carthusianus, exponens hoc modo: De manu Assyriorum eruam te, & liberabo etiam in reliquum tempus vitæ: iam liberatus es de manu illius, etiã in posterum liberabo.

In horologio Achaz.) Solent Reges ferè habere sua horologia. De horologio autem isto variè sentiunt interpretes: putant enim quidã lineas in eo ita distinctas fuisse quòd vmbra solis tangens lineam, dimidiatam tãtùm horam efficeret. atque secundum istos dies hæc non fuit prolongata nisi decem horis, quinque videlicet in retrogressu solis ad Orientem, & quinque, quibus sol reuersus est ad punctum, à quo regredi cœperat. Alij verò opinantur non dimidiatam, sed integram effecisse horam, secundum, quos prolongata fuit dies ista viginti horis. Atque hæc est sententia Dionysij Areopagitæ principis Theologorum, in epistola ad Policarpum, cui hac in re credendum est, vtpote qui instructus fuerit à Paulo Apostolo.

SCriptura Ezechiæ regis Iuda, cùm ægrotasset, & conualuisset de infirmitate sua. Ego dixi in dimidio dierum meorum, Vadam ad portas inferi. Quæsiui residuum annorum meorum, dixi, Non videbo Dominum Deum in terra viuentium. Non aspiciam hominem vltrà, & habitatorem quietis. Generatio mea ablata est, & conuoluta est à me, quasi tabernacula pastorum. Præcisa est velut à texente vita mea, dum adhuc ordirer succidit me. De mane vsque ad vesperam finies me, sperabam vsq; ad mane. Quasi leo sic contriuit omnia ossa mea.

Oratio Ezechiæ.

SCriptura Ezechiæ Regis, &c.) Istud est titulus carminis quod sequitur: videlicet: *Ego dixi in dimidio dierũ meorũ, &c.*) Quod carmẽ hìc scriptura appellatur. Narrat Ezechias, quid tempore prementis angustiæ imminẽtisq; languoris tacitè cogitarit: Dixi, inquit, in corde meo, Vadam ad portas inferi, hoc est, moriar. Quæ periphrasis hinc nata videtur, quòd illo tempore nondum pateret aditus ad regnum cælorum. *In dimidio dierũ meorum*) Quia iam erat triginta nouem annorũ, quod est dimidium tempus vitæ humanæ. *Quæsiui residuum annorum meorum*) Id est, cùm essem triginta nouem annorum, credidi me planè moriturum. *Dixi, Non videbo Dominum Deum in terra viuentium.*) Sensus est: In templo illo publico nõ ita agam cum Domino Deo quemadmodum hactenus egi. An autẽ terram viuẽtium vocet simpliciter eorum, qui viuunt hìc corporali vita; an verò eorũ, qui viuunt spe, fide, & charitate, ex scriptura nõ ita certum est.

Non aspiciam hominem vltrà, &c) Quasi dicat Ezechias: Posthac populus meus & ciuitas mea fruetur pace ab Assyrijs, & iã mihi moriendum est. Generatio mea, id est, vita mea ablata est & conuoluta instar tabernaculi pastoris. De conuolutione autem dictum est suprà capite 34. vbi dicitur: Complicabuntur sicut liber cæli, & cætera. Ipsi autem pastores quoties mutant sedes, cõuoluunt tabernaculum suum & transferunt: hoc modo, ait Ezechias, mihi agendum est. Eandem sententiam habet versus sequens: *Præcisa est velut à texente vita mea, &c.*) Id est, quemadmodum textor præcidit telam, ita inopinatò, & præter expectationem est mihi moriendum. *De mane vsq; ad vesperam finies me, &c.*) Id est, infra vnius diei spacium finies me, id est tantus est morbus hic, vt videar non posse vno die superuiuere. *Sperabam vsq; ad mane*) scilicet sequentis diei, hoc est, cùm nocte essem bona spe, mane cœpi desperare, prorsus deiecit me morbus & vicit, *Quasi leo sic contriuit omnia ossa mea*) Istud verum esse nouit, qui magnis febribus æstuat, cuius ignis internus in similitudinem leonis omnia corporis ossa consumit, nec putat se præ doloris magnitudine vltrà esse victurum.

DE mane vsq; ad vesperam finies me, sicut pullus hirundinis, sic clamabo, meditabor vt columba. Attenuati sunt oculi mei, suspicientes in excelsum. Domine vim patior, responde pro me. Quid dicam, aut quid respondebit mihi, cùm ipse fecerim? Recogitabo omnes annos meos in amaritudine animæ meæ. Domine si sic viuitur, & in talibus vita spiritus mei, corripies me, & viuificabis me: Ecce in pace amaritudo mea amarissima.

SIcut pullus hirundinis, & cæt.) Ezechias gemitum suum clamori hirundinis comparat. De verbo autem meditandi dictum est, cap. 33. Sensus est: In similitudinem hirundinis & columbæ fletibus atque gemitibus dies noctibus iungebam, & à Deo solo, qui

poterat subuenire: eleuatis in altum oculis, auxilium præstolabar, atque hoc est quod dicit, *Attenuati sunt oculi mei*) scilicet fatigatione, id est, sic respexi ad Dominum, vt oculi mei fatigarentur.

Domine vim patior, &c.) Significat vehementiam morbi. Sensus est: Domine grauissime affligor & crucior adeò, vt nequeam sustinere dolorem.

Responde pro me.) Id est, suscipe patrociniū meum, non possum par esse dolori: & quia durius aliquid loquutus videbatur, dum diceret: Domine vim patior, rursus in se reuertitur, & ait: Quid dicam? hoc est, quid causabor contra factorem meum? potius erat patiendum, quàm huiusmodi aliquid effari. *Aut quid respondebit mihi?*) qui fecit ipse quod voluit, hoc est, qui morbum hunc secreto consilio immisit mihi: Sustinenda ergo sunt quæcunque ipse decreuerit.

Recogitabo omnes annos, &c.) Hieronymus aliter legit, hoc modo: Reputabo omnes annos vitæ meæ, sine pronomine, tibi.

Qui autem interpretantur, quod nos habemus, referunt ad affectum pœnitētis, hoc sensu: ad memoriam reuocabo cum dolore omnia, quæ feci tempore vitæ meæ.

Commentarius verò Hieronymi hoc modo exponit: Cùm tribulationis tempus aduenerit, omne quod præteritū est, nihil adiuuat sustinentem. Vnde stulta Epicuri sententia est, qui asserit recordatione bonorū præteritorum mala præsentia mitigari: Ergo Ezechias reputare se dicit omnes annos regni sui, & omnia quæ interea acciderunt præsenti amaritudine superari, hoc est, tanta est hæc præsens amaritudo, vt pro nihilo habeam omnem præcedentem felicitatē regni mei. Prior sensus est quidem pius, sed pium adferre sensum non est satis pro reuerentia scripturæ.

Domine si sic viuitur, &c.) Quia iam securus est, ait Hieronymus, nec patitur quæ refert de humano statu, philosophatur dicens: Domine si sic viuitur, hoc est, si talis est conditio hominis, sed ad hoc sumus nati, vt huiusmodi patiamur, qualia passus sum.

Et in talibus vita spiritus mei.) Hoc est, si vita, quam viuimus, versetur in talibus miserijs, permitto me tibi, corripe me tu quoties vis, sed tantùm viuifica me. Quia Hebræi carent futuro optatiui, eius vice vtūtur futuro indicatiui: Sic hoc loco, corripies & viuificabis, pro corripias & viuifices.

Ecce in pace amaritudo mea, &c.) Sensus est: In media pace & tranquillitate reddita populo & ciuitati meæ patior amarissima, & limina mortis intraui: Sic Hieronymus. Potest & hic esse sensus: Ecce tristitia illa, quā passus sum, iam in pace est, versa est enim in gaudium. Ex ipsa phrasi colligi non potest, vter sensus sit probabilior.

Tu *autem eruisti animam meam, vt non periret proiecisti post tergum tuum omnia peccata mea quia non infernus confitebitur tibi, neque mors laudabit te, non expectabunt qui descendunt in lacū, veritatem tuam. Viuens, viuens ipse confitebitur tibi, sicut & ego hodiè, pater filijs notam faciet veritatem tuam. Domine saluum me fac, & psalmos nostros cantabimus cunctis diebus vitæ nostræ, in domo Domini.*

Tv *autem eruisti animam meam, & cæte.*) Tu Domine seruasti animā meam, ne periret, vel præsenti vitæ vel futuræ: proiecisti post tergum omnia peccata mea, ne illa tristis aspicerem, sed tuam misericordiam contemplarer, atque hæc tu facis nō motus meis meritis, sed gloria nominis tui. Vis à nobis laudari, & quia non est pulchra seu speciosa laus in ore peccatoris, proiecisti omnia peccata mea post tergum tuum, id est, condonasti ea & oblitus es, & eruisti animā meam ne periret.

Quia non infernus, &c.) Id est, illi, qui in inferno sunt, non confitebuntur tibi. Confessio hoc loco nō pro pœnitentia, sed pro gloria & laude accipitur. *Neque mors laudabit te.*) Hoc alijs verbis in Psalm. dicitur: Non mortui laudabunt te Domine. *Non expectabunt qui descendunt in lacum*) Id est, Infernum. *Veritatem tuam*) quæ videlicet pertinet ad promissum Messiam quem expectamus nos, non autem inferi.

Pater filijs notam faciet veritatem tuam.) Quasi dicat Ezechias: Tua refert Domine, vt gens Iudaica non semel pereat, alioquin quis narrabit posteris veritatem? Pater nō faciet notam eam filijs: Ergo saluum me fac, & omnes qui in te credimus, vt tuo auxilio liberati, cantica laudis cantemus in templo sancto tuo omnibus diebus nostris. Verba hæc, Domine saluum me fac, quidam accipiunt vt sint Ezechiæ: alij verò putant esse orationem prophetæ Esaiæ.

Et *iussit Esaias, vt tollerent massam de ficis, & cataplasmarent super vulnus eius, & sanaretur. Et dixit Ezechias: Quod erit signum, quia ascendam in domum Domini?*

Et *iussit Esaias, &c.*) Istud prius legendum est, quam scriptura Ezechię, quam nunc interpretati sumus: antè enim cataplasma vulneri impositum est, & prius signum ab eo postulatum futuræ sanitatis, quàm gratias ageret Domino, quod dicitur fecisse sanatus. Cæterum quod signum datum sit, superior historiæ ordo narrauit, vide cap. 20. 4. lib. Regum, vbi consequentius ista leguntur. Vox autem Hebræa, quā noster interpres vulnus transtulit, secundum Iudæos non vulnus sonat, sed hulcus, quemadmodum in Commentarijs refert Hieronymus. Nam & Aquila, Symmachus, & Theodotio

dotio δλαξ interpretati sunt, per quod morbum Regium intelligi volunt, cui contraria putantur vel sumpta in cibo, vel apposita corpori quæcunq; sunt dulcia. Ergo, vt Dei potentia monstraretur, per res noxias & aduersas sanitas restituta est. Alij verò non hulcus, sed apostema significari arbitrantur, quando tumens corpus cocto & putrescente pure completur, & iuxta artem medicorum omnis sanies siccioribus ficis atque contusis in cutis superficiem prouocatur, ac per hoc non spernendam esse medicinam, quæ vsu constat & experimento, quòd & hanc fecit Deus.

CAPVT XXXIX.



N tempore illo misit Merodach Baladan, filius Baladan, Rex Babylonis, libros et munera ad Ezechiam. Audierat enim quòd ægrotasset et cōualuisset. Lætatus est autem super eis Ezechias, & ostendit eis cellam aromatum & argenti, & auri, & odoramentorum, & vnguenti optimi, & omnes apothecas suppellectilis sua, & vniuersa qua inuenta sunt in thesauris suis. Non fuit verbum, quod non ostenderet eis Ezechias in domo sua, et in omni potestate sua.

IN tempore illo, &c.) Hunc Merodach Baladan Hebræi putant patrem fuisse Nabuchodonosor Regis. Libros autem vocat literas ad Ezechiam missas. Secundum Hebreos ergo sensus est: Eodem anno quo supradicta gesta sunt, Merodach Beladan pater Nabuchodonosor Regis misit literas & munera ad Ezechiam Regem.

Audierat enim quod ægrotasset, &c.) In Chaldæa namque, cuius præcipua ciuitas Babylon erat, periti erant Astronomi, qui cùm viderent solis cursum commutatum, & causam inquirerent, fama per omnes volitante didicerunt hoc fuisse factum propter Ezechiam, qui ægrotasset & iterum conualuisset. Misit ergo Merodach legatos suos ad Ezechiā, vt congratularentur ei, & plenius de portento quod acciderat, interrogarent. Vide caput trigesimum secundum, libr. secundi Paral.

Lætatus est autem super eis Ezechias.) scilicet in aduentu legatorum Merodach, & in oblatione munerum, & in congratulatione sanitatis suæ. Lætatus est autē ineptè ita quòd eleuatum sit cor eius in muneribus oblatis. Vide caput. 32. libri secundi Paralip. vbi sic scribitur: In legatione principum Babylonis reliquit eum Deus, vt tentaretur & nota fierent omnia, quæ erant in corde eius. Et rursus: Non iuxta beneficia, quæ acceperat, retribuit, quia exaltatum est cor eius.

Et ostendit eis, &c.) Ostendit eis non solùm thesauros palatij sui, sed etiā templi, quod ex eo colligitur, quia subiungitur: Non fuit verbum (quod iuxta Hebraicam consuetudinem pro re frequenter accipitur) quod non ostenderit in omni potestate sua. In potestate autem ipsius erant & thesauri templi de cuius valuis auri laminas iam antè tulerat. Quod autem peccauit in isto facto Ezechias, colligitur facilè ex sequentibus, cùm dicitur: Ecce dies venient &c. Ex quo iuxta leges quoque tropologiæ, discimus nō mittendas margaritas antè porcos, nec sanctum dandum canibus.

INtroiuit autem Esaias propheta ad Ezechiam Règem, et dixit ei: Quid dixerunt viri isti, & vnde venerunt ad te? Et dixit Ezechias: De terra longinqua venerunt ad me, de Babylone. Et dixit: Quid viderunt in domo tua? Et dixit Ezechias: Omnia qua in domo mea sunt, viderunt. Non fuit res quam non ostenderim eis, in thesauris meis. Et dixit Esaias ad Ezechiam: Audi verbum Domini exercituū. Ecce dies venient, & auferentur omnia qua in domo tua sunt, & qua thesaurizauerunt patres tui vsque ad diem hanc, in Babylonem. Non relinquetur quicquam, dicit Dominus. Et de filijs tuis, qui exibunt de te quos genueris, tollent, & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis. Et dixit Ezechias ad Esaiam: Bonum verbum Domini, quod locutus est, Et dixit: Fiat tātùm pax, & veritas in diebus meis.

DE terra longinqua, &c.) Istud cum emphasi & supercilio legēdum est, ac si dicat: Tanti ego fio, vt venirent ad me de terra lōginqua, de Babylone, quæ vrbs in toto terrarum orbe potentissima est. Est ergo hoc loco vana gloria & iactantia ipsius Regis.

Omnia qua in domo mea sunt, viderunt.) Alterum, videlicet de thesauris templi, vnde offensam verebatur, tacet.

Et de filijs tuis) id est, nepotibus tuis, quos genueris non per te, sed per alios, tollent & eunuchi erunt in palatio Regis Babylonis. Ex quo Hebræi volunt Danielem, Ananiā, Misael, & Azariam, qui fuerunt de regio semine, factos esse eunuchos, quos in ministerio Nabuchodonosor fuisse nō est dubium.

Fiat tantum pax, &c.) In his verbis reprehenditur Ezechias ab Hebræis (referēte Hieronymo) quia non dixit imitatus Moysen, qui aiebat, Aut dimitte eis noxam, aut si nō facis, dele me de libro quem scripsisti, quasi contra humanitatem, aliquam videatur hīc neglexisse curam populi. An autē istud approbet Hieronymus incertū est. Pax autem ad corpus, qualis est pax à bellis: veritas verò ad animum refertur: Sic quidam. Dionysius verò Carth. veritatem pro iustitia accipit. Sed rectè (ni fallor) intelleximus de veritate, quę pertinet ad promissum Mesiam, hoc sensu: Ego scio futurum Domine vt nascatur aliquando Mesias, certus sum quòd

non excidet promissum: multa quidem possunt interuenire, sed quidquid interuenerit tu nihilominus præstabis promissum, si filij transferantur in Babylonem, tu possis eos restituere: hoc tantùm opto & cupio, vt veritas promissionis appareat populo co tempore, quo ego viuo: vt appareat populo hoc promissum præstandum, de quo fortè ambigerent, si ad alias terras transferentur captiui.

CAPVT XL.



Onsolamini, consolamini, populo meus, dicit Deus vester. Loquimini ad cor Hierusalem, & aduocate eam, quoniam completa est malitia eius, Dimissa est iniquitas illius, suscepit de manu Domini duplicia, pro omnibus peccatis suis.

MAgna profectò res est & incomparabilis, audire à Domino, consolamini: & quia lætissimum est Euangeliũ, propterea in primis laborandum est, vt sciatur ad quos pertineat. Iudæorum aũt quidam referunt ista ad finem præcedentis capitis, ad illa Ezechiæ verba, Fiat tantùm pax, &c. hoc modo Ezechias videtur securus de populo, & tantùm suam spectare cõmoditatem, cùm ait, fiat tantùm pax in diebus meis, propterea Dominus Deus suscepit curã vestri. Hæc dicit Deus vester, ecce Ezechias Rex vester deserit vos ac negligit, sed ego consolabor vos. Istud commentum non esse probabile, clarum erit ex sequentibus, quæ nõ quadrãt in populum illius temporis. Aduertendum est ergo captiuitatem humani generis sub tyrannide diaboli non semper simplicibus verbis, sed sub typis frequenter prophetas proponere. Quo fit vt quidam nimis propẽsi ad literam sæpè errent, vim inferentes literæ: Et rursus, alij nimis addicti figuris & tropis etiam errent, sine causa & necessitate relinquentes literam. Et sicut captiuitatem ita quoque frequenter redemptionem humani generis sub typis proponunt. Erat autem humanum genus sub diabolo captiuũ, erant & Iudæi olim captiui sub Rege Babylonio, soluta est eorum captiuitas, itẽ & humani generis. Hanc vtranque captiuitatem & liberationem è captiuitate ita miscẽt prophetæ, vt sæpè nescias quò respiciant. Læta ergo quæ sequuntur etiam ab Hebræorum nonnullis ad tempora Messię referũtur: Intelligunt siquidem beneficia hęc maiora esse, quàm quæ conueniant liberationi è captiuitate Babylonica, videntes nimirum sub beneficio Cyri maius aliquod beneficium nimirum Christi adumbratum esse. Habet itaque litera:

Consolamini, consolamini,) Istud intelligunt quidam hoc modo: Hactenus fuistis in Babylone captiui, iam regno Babylonis succedat Rex alius, nimirum Cyrus, qui dimittet vos & soluet captiuitatem. Istud reijci non potest vt impium, si intelligatur vt typus, in quo aliquid aliud adumbretur, scilicet consolatio pertinẽs ad totum terrarum orbem. Verùm an primò & immediatè de beneficio ad totum orbem pertinente potius accipiendum sit, ex sequentibus patebit.

Popule meus.) Quis sit iste populus interpretatur Zacharias, secundum Hiero: cùm ait: Gaude & lætare filia Sion: quia ecce veniam & habitabo in medio tui, & confugient gentes multæ ad Dominum in die illa, & erunt ei in populum. Totus itaque cætus ille, qui crediturus est in Christum, hic nomine populi significatur, siue Iudæi sint, siue gentes quod etiam patet cap. 1. Oseæ. *Zach. 2.*

Loquimini ad cor Hierusalem.) Idioma ait Hieronymus scripturarum est, qui mœrenti loquitur, & blandiens consolatur, dicitur ei loqui ad cor. Patet hoc 32. Genes. vbi de Sichen scribitur, quòd Dinæ, quam corruperat, ad cor loquutus sit, & blanditus est illi, hoc est, humanitate & obsequijs studuerat auferre ei mœrorem. Sensus ergo huius, Loquimini ad cor Hierusalem, est iste: Proponite ipsi Hierusalem non tristia, non comminationes, nõ pœnas, sed læta & consolatoria: quia ego factus sum ei propitius & desij irasci. Sic Ozeę 2. cap. Post enumerata mala & in media ira Deus subitò ad misericordiã conuersus ait: Lactabo eam & loquar ad cor eius, & demulcebo eam.

Quoniam completa est malitia eius.) Iudæus aliquis istud exponeret hoc modo: non erũt amplius captiui, satis pœnarum dederunt. Sed Christianus aliter interpretatur, hoc modo: Consummata est malitia eius, id est, remissio peccatorũ facta est, Deus statuit mĩsereri vobis & auferre peccata vestra. Apud Latinos vnum exemplar est, quod pro malitia habet militia, neq; ex cõmentarijs Hieronymi constat vtro modo sit legendum. Quidam autem ex Hebræo vertunt, Quia completum est tempus eius. Sed quia vulgata exemplaria habent malitia, non est temerè reijciendum.

Suscepit de manu Domini duplicia.) Per duplicia nonnulli ex Hebræis duas intelligunt captiuitates, Babylonicam nimirum & Romanam, hoc sensu: Bis punita est Hierusalẽ pro tot peccatis infidelitatis & idololatriæ, semel per Chaldęos siue Babylonios, & semel per Romanos. Alij verò interpretes per duplicia intelligunt parentum peccata & filiorum, hoc sensu: Dominus puniuit tam parẽtum peccata, quàm filiorum. ex Christianis autem nonnulli per duplicia accipiunt tormenta

menta corporis & animæ, hoc ſenſu: Et iam completa eſt caſtigatio eius pro peccatis omnibus. Verùm quia Euãgelium eſt, hoc modo videtur intellIgendum: Hactenus Hieruſalem afflicta eſt malis, ſeruiuit ſub tyrannide diaboli, iam liberauit Dominus, & nõ ſolùm liberauit ſed & multis beneficijs affecit. Per duplicia ergo intelligimus & redẽptionem ſiue liberationem à diabolo, & dona ſiue chariſmata Spiritus, quę largitur credentibus: idq́; pro omnibus peccatis ſuis, hoc eſt, cùm nos peccatis noſtris meremꝰ mala ac ſupplicia, Deus Pater propter Chriſtum reddidit hæc dona ac beneficia.

VOx clamantis in deſerto: Parate viam Domini, rectas facite in ſolitudine ſemitas Dei noſtri. Omnis vallis exaltabitur, & omnis mons, & collis humiliabitur, et erunt praua in directa, & aſpera in vias planas. Et reuelabitur gloria Domini, & videbit omnis caro pariter, quòd os Domini loquutum eſt.

VOx clamantis in deſerto, &c.) Huius vocis memores Scribæ & Phariſæi cum audirent Ioannem in deſerto docere populum, miſerunt ad eũ Leuitas & Sacerdotes, vt ex ipſo interrogarẽt quis eſſet: cumque aſſeret nec Chriſtum ſe eſſe, nec Heliam, neque prophetam, tandem omninò ſcire volentibꝰ quis eſſet, ait: Ego vox clamantis in deſerto, parate viam Domini, ſicut dixit Eſaias propheta. Vbi quærendum, an generali an proprio nomine vocem hanc ad ſe referat Ioannes, hoc eſt, an iſtud quod dicitur hic apud Eſaiam, vox clamantis, &c. ad literam intelligere oporteat de Ioanne, an potius generalius accipiendum ſit vt talis vox intelligatur & Petrus & Paulus & cęteri Apoſtoli & apoſtolici viri. Quod autẽ additur, In deſerto, docere videtur vocem hanc propriè pertinere ad Ioannem: ipſe enim in deſerto verſabatur, vt dicat propheta venturum magnũ prophetam, & illum verſaturum nõ in vrbe, ſed in deſerto, atque ibi prædicaturum Euangelium. Quòd etiam poſsit aliter accipi, videtur ex eo quod mox additur: Rectas facite in ſolitudine ſemitas Dei noſtri, Vbi ſolitudo figurata eſt ſiue Iudæi ſint, ſiue Gentiles, ſiue vtriq;. illud autem, *Parate viam Domini*) idem eſt cum eo, quod in euangelio dicitur, pœnitentiam agite.

Omnis vallis exaltabitur, &c.) His verbis in ſumma ſignificatur expeditio & facilitas itineris: Futurum eſt coruſcante Euangelio qđ nunc prædico, vt iter, per quod ingrediuntur homines, facile ſit & expeditum, omnia illa impedimenta quæ erant in genere humano ſiue per peccata ſiue per legis difficultatem, tollentur. Omnis ergo vallis exaltabitur, id eſt, qui manent nunc peccatorum pondere preſsi, erigentur per Chriſti Euangelium: *Et omnis mõs & collis humiliabitur*) hoc eſt, qui nimium ſibi fidebant, deſiſtent ſibi fidere: *Et erunt praua in directa, &ca.*) id eſt, Gentes aſperæ, diſtortæ & intractabiles feritate, diſcent miteſcere ad Chriſti doctrinam, præbebunt ſe dociles formandosq́ue ipſis Apoſtolis.

Et reuelabitur gloria Domini, &c.) Id eſt, exhibebitur tale aliquod opus, per quod Dominus glorificabitur: edetur nobiliſsimum exemplum humanitatis & benignitatis Dei, quando praua iſta fient in directa, & aſpera in vias planas: Tunc videbitur quàm bonus ſit Dominus quãdo ſpiritus Domini effundetur ſupra omnem carnem, quando in iſtis regionibus vbi colebantur Ioues, Mercurij, ligna, lapides, adorabunt Deum in ſpiritu & veritate: Tunc agnoſcẽt omnes quod os Domini locutum eſt. In voce (caro) notatio eſt: Significãtur enim omnes qui ad doctrinam Euangelij cor adſerent carneum, id eſt, qui præbebunt ſe dociles.

VOx dicentis, clama. Et dixi. Quid clamabo? Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius quaſi flos agri. Exſiccatum eſt fœnũ, & cecidit flos: quia ſpiritus Domini ſufflauit in eo. Verè fœnum eſt populus. Exſiccatum eſt fœnum, & cecidit flos, verbum autem Domini manet in æternum.

VOx dicentis, &ca.) Hactenus autem propoſuit propheta lætiſsimum Euangelium: quod verò iam dicit, non tam Euangelium eſt, quàm philoſophia, quam intellexerunt etiam Plato & Ariſtoteles. Commentarius autem Hiero. ſuper hunc locum ſic habet: Reuera ſi quis fragilitatem carnis aſpiciat, & quòd horarum momentis creſcimus atque decreſcimus, nec in eodem ſtatu manemus, ipſumq́ue quod loquimur, dictamus & ſcribimus, de vitæ noſtræ parte præteruolat, non dubitabit carnem fœnum dicere, & gloriam eius quaſi florem fœni ſiue prata camporum. Qui dudum infans, ſubitò puer: qui puer, repentè iuuenis: & vſque ad ſenectutem per ſpacia mutatur incerta: & ante ſe ſenem intelligit, quàm iuuenem non eſſe ſe miretur. Pulchra mulier quæ poſt ſe adoleſcentulorum trahebat greges arata frõte contrahitur: & quæ prius amori, poſtea faſtidio eſt. Quod & egregius apud Græcos ſcribit Orator, ſpeciem corporis aut tempore deficere, aut languore conſumi. Hactenus Hieronymus. Sed quorſum hæc philoſophia, quam etiam Gentilis intelligit? Quantum colligere licet ex commentarijs Hier. ideo Eſaias hanc philoſophiam de fragilitate humanæ naturæ adducit: vt intelligant homines quòd ſuis viribus non poſsint ad hoc Euangelium aſpirare: vt agnoſcant quod ex natiuitate carnali nihil habeãt, quã quòd ſint fœnum, fieri tamen poſſe vt perpetuò maneant & immortales fiant, ſi videlicet Euangelium amplectantur & illud venerentur.

SVper montem excelsum ascende tu, qui euangelizas Sion, exalta in fortitudine vocem tuam qui euangelizas Hierusalem. Exalta noli timere. Dic ciuitatib Iuda: Ecce Deus vester. Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur. Ecce merces eius cum eo. & opus illius coram illo. Sicut pastor gregem suum pascet, in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit. foetas ipse portabit.

SVper montem, *&c.*) Quod ad lectionem attinet, incertum est, an legi debeat, quæ euangelizas, an qui euangelizas. Commentarius auté Hieronymi hoc modo habet: Præcipitur Apostolorum choro, vt ad prædicationem omnis carnis, quæ visura sit salutare Dei nostri, excelsa cóscendant, & de magnis dicturi in sublimibus commorentur. Porro Hebraicum exemplar & cæteri interpretes ponunt in genere fœminino, vt dicant: Quæ euangelizas Sion, & quæ euangelizas Ierusalem. Quod verbum iuxta Græcos ambiguum est, vt possimus accipere vel eam quæ annunciat, vel eam cui annunciatur. Hactenus Hierony. Ex quo licet colligere quòd ipse legerit, Quæ euangelizas Sion, & ita iubetur Sion, vt annunciet verbum Dei & salutare eius: Vt Sion intelligatur esse vocatiui casus hoc modo: O tu Sion, quæ euangelizas, ascende super montem, ecce de te egredietur lex, & verbum Domini de Ierusalem: tu eris magistra orbis terrarum, docebis ea in quibus vera salus sita sit, quod Plato non potuit. Apud Hebræos, quæ euangelizas, est benoni siue formã habens benoni, id est, participij euangelizans siue euangelizatrix. Et quia res magna est, quæ nunciari debet, iubetur ascendere montem, vt facilius & à pluribus audiatur.

Dic ciuitatibus Iuda, &c.) Id est, dic reliquis ciuitatibus illud quod iam sequitur: *Ecce Deus vester, &c.*) Id est, Deus ille totus expectatus & tam diu feruenti animo desideratus, iam adest, corporeis oculis eum videre licet, iam licet eum contrectare manibus: ipse suscipiet bellum cótra mundi principem, id est, diabolum: ipse alligabit fortem & diripiet vasa eius, hoc est quod dicit, In fortitudine veniet.

Et brachium eius dominabitur.) Id est, non dominabitur nobis amplius peccatum siue malum habitans in carne nostra, sed dominabitur in nobis brachium Dei, id est, fortitudo Dei & gratia illius. Gratia enim Christi fit quòd non dominetur in nobis peccatum: in omnibus illis turbinibus iræ, inuidiæ, superbiæ, ita agere, vt non obruamur, vt non vincamur, licet interdum maculemur, beneficium Christi est maximum & pulcherrimum.

Ecce merces eius cum eo) Id est, in promptu habet mercedem & in numerato: *Et opus eius cum eo*) Id est, facere erit ei maximè in promptu. Merces hoc loco ad vtrunque pertinet & ad bonum & ad malum hoc sensu: Qui per fidem Christum receperint accipiét aliquid ab eo, nimirũ vitam æternam: Similiter qui ipsum reijciét, etiam accepturi sunt aliquid, nimirum æternam damnationem.

Sicut pastor gregem suum pascet) Istud inprimis pertinet ad euangelium, hoc sensu: Tam diligens erit erga homines, quàm est pastor erga agnos suos: quicquid præstat agnis pastor, hoc præstabit & hodie præstat Christus suis, portat eos in humeris, dirigit, pascit &c. Non dixit autem propheta, In brachio suo congregabit tauros, hircos & arietes, qu bus per Ezechielem cóminatur, quòd lacte vescantur, & operiantur lanis, & infirmum cóterant gregem: Sed dixit, agnos, id est, simplicem plebem & innocuum populũ Christianum. (*Et fœtas eius ipse portabit*) per quas intelligit Hie. Apo[st]olos & apostolicos viros, omnesq; Ecclesiæ doctores, qui salutem pariút plurimorum.

QVis mẽsus est pugillo aquas, & cælos palmo põderauit? quis appendit tribus digitis molẽ terræ? et librauit in pondere montes & colles in statera? quis adiuuit spiritu Domini? aut quis cõsiliarius eius fuit, et ostendit illi? Cũ quo iniji consiliũ, et quis instruxit eũ semitam iustitiæ? & erudiuit eum scientia? & viam prudentiæ ostendit illi? Ecce gentes quasi stilla situlæ, & quasi momentum stateræ reputatæ sunt: Et insulæ quasi puluis exiguus, & Libanus non sufficiet ad succendendũ, & animalia eius non sufficient ad holocaustum. Omnes gentes quasi non sint, sic sunt coram eo, & quasi nihilum & inania reputatæ sunt ei.

QVis mensus est pugillo aquas, *&c.*) Et hic philosophia est, eaque physica. Dicerent forte Gentes, Tu dicis ista, tu proponis nobis istud Euãgelium: Est istud probabile, quòd Deus ipse veniet & hæc faciet nobis? Propterea ne quis difficilem putaret esse vocationem Gentium, & quòd omnis caro videret salutare Dei: quòd ipse Dominus veniret in fortitudine, redderetque vnicuique secundum opus suum: instarque pastoris agnos foueret in sinu, & fœtas ipse portaret: describitur eius magnitudo, quòd nihil erit ei impossibile, & qui vniuersa condiderit, creatorque sit omnium, etiam hec quę comparatione eorum praua sunt, valeat perpetrare. Sic Hier. ac si dicat propheta: Non est Deo difficile hæc præstare, habitare in nobis, dare nobis spiritum suum, per singula momenta regere nos: non est inquam ei difficile, propter ipsius magnitudinem. Magna quidem res est minimo digito, quem vulgo gustatorem vocant omnem aquarum vastitatem ponderare seu pugillo mensurare: Est præterea res magna tribus digitulis tãtam molem ipsam videlicet terram suspendere: Qui autem hęc fecit, Dominus est. ipsi etiam facillimum erit ex lapidibus facere filios

filios Abrahæ, id est, ex Gentibus filios Dei. Propter hanc causam, hanc de magnitudine Dei philosophiã proponit propheta. Quod autem pugillum vocat, & palmum, humanæ consuetudinis vtitur verbis atque mensuris vt incomparabilem Dei potentiã per nostra verba discamus. Pro pugillo Aquila transtulit minimũ siue paruum digitum. Significat aũt palmus extentam manum à pollice vsq; ad extremum digitum, quod si cõtrahamus manum, iam pugillus efficitur. Possit iam aliquis mirari, quare Deus hæc faciat, cur ipsemet veniat & portet fœtas in humeris? quare & tandem post tot elapsa sæcula venerit? quare Gentes à cognitione ipsius omninò alienas ad fidem vocauerit, Iudæis quibus legem dederat, quibus promissiones factæ erant, reiectis? Hoc autem à nostra notitia abscõditum est, & nisi audiamus ab aliquo Dei consiliario, non possumus intelligere. Paulus in genere significauit in epistola ad Romanos scripta, cùm ait: Nolo vos ignorare fratres, quoniam ex parte contigit cæcitas in Israel, &c. Ex illo loco intelligere possumus quorsum propheta quæ sequuntur dicat, videlicet: Quis adiuuit spiritum Domini, & cõsiliarius eius fuit? Ideo quemadmodum diximus, propheta hæc proponit, vt desinat homo inquirere, quare ipsemet Deus hæc & his modis fecerit, quia hoc consilium non est notum hominibus, & longè ab eorum intellectu remotum.

Palmus.

Pugillus.

Ecce gentes quasi stilla situlæ) Et hæc pertinent ad Dei potentiam intelligendam, & eodem consilio proponuntur quo alia. Commentarius autem Hie. sic habet: Omnes gentes quę non nouerunt creatorem suum, siue vniuersum mortalium genus ad cõparationem Dei quasi stilla situlæ sunt, & quasi momentum stateræ, quod leui pondere in alteram partẽ declinatur. Pro puluere exiguo, in Hebræo est vnica vox, qua significatur leuissim᷑ puluis, qui vento raptante sæpè in oculos mittitur, & sentitur potius, quàm videtur. Democritus autem & Epicurus huiusmodi pulueres atomos vocãt: Theodotion verò & Sym. propter interpretandi difficultatem, ipsum Hebraicum ponentes, dixerunt: Ecce insulæ sicut Dar, quod cecidit. Minutissima ergo frusta pulueris & penè inuisibilia hoc verbo appellantur.

Et Libanus non sufficiet, &c.) Etiam ista pertinent ad magnitudinem Dei ostendendã, hoc sensu: Tantus est Dominus Deus, ꝙ omnia ligna Libani, & armenta quæ in eo pascuntur holocaustis ipsius sufficere nequeunt: Deo nihil satis dignũ potest offerri, tanta est eius magnitudo: simulq; hęc dicit, vt homines ab ducat paulatim ab idololatria.

Omnes gentes quasi non sint, &c.) In Gentibus Hier. etiã intelligit Iudæos, hoc sensu: Omnes omninò homines sine exceptiõe sic sunt coram Deo quasi non sint. Quod Hebraicè dictum est, sicut & apud Paul. in priori epist. ad Cor. Elegit Deus ea, quæ non sunt, id est, quæ pro nihilo habentur, quæ in nulla sunt æstimatione. Latinè ergo diceremus hoc modo: Omnes homines ad Deum cõparati nullius sunt momenti, nullius ęstimationis, imò nihil omninò.

Cui ergo similem fecistis Deum? aut quam imaginem ponetis ei? Nunquid sculptile cõflabit faber, aut aurifex auro figurabit illud, et laminis argẽteis argẽtarius? Fortè lignũ & imputribile elegit, artifex sapiẽs quærit quomodo statuat simulachrum, quod non moueatur. Nunquid nõ scietis? Nũquid non audistis? Nunquid nõ annũciatũ est vobis ab initio? Nũquid non intellexistis fundamenta terræ?

Cui ergo similem fecistis Deum? &c.) Hoc dicit contra omnes idololatras, hoc sensu: Cum tantus sit Deus, & tanta eius maiestas, quòd respectu magnitudinis eius omnes homines sint tanquam nihil, quomodo eũ repræsentare potestis imaginib᷑? Grata autem esse debet gẽtibus hæc earum mentio, quod etiam in illo capite vbi Euangelium annunciatur de ipsis sermo fit, vt sciant etiã se pertinere ad Euangeliũ: Atque irridet propheta stultitiam Gentium putantium hoc esse Deum, quod faber ærarius aut argentarius fecit. Nec sistere se potest: Fortè (ait) lignum & imputribile elegit artifex sapiens, & quærit quo modo statuat, hoc est, laminis, clauisq́ue compingat simulachrũ, ne moueatur & ventorum flatibus deijciatur. Hæc autem dicit propheta, vt idolis reprobatis euangelicę doctrinæ paret viam.

Nunquid non scietis?) Pro quo alij legũt, Nũquid non scistis? Nunquid non audistis? idq; vt videtur ex commentarijs Hier. nõ autem ex textu, qui habet, Nunquid nõ scietis? Verba autem Hiero. in commentarijs hæc sunt: Ab initio naturali lege vos docui, & postea ꝑ Moysẽ lege scripta testatus sum, quòd nihil essent idola, & ꝙ creator mũdi ipse est De᷑. Pro lectione autem, quæ habet, Nunquid nõ scietis? Aduertendum verba futuri temporis apud Hebræos habere significationẽ modi potẽtialis, quare sensus iste erit: Nunquid non scietis? id est, nónne potuistis hoc facillimè aduertere? Nunquid audietis? id est, nunquid facilè vobis fuerit audisse, quòd lapides non sint dij? Nunquid non annunciatum est vobis ab initio? hoc est, nónne iam statim ab initio semper extitit veri Dei cognitio, nunquid illa per manus vobis est tradita iam inde ab Adam condito & lapso? *Nunquid non intellexistis fundamenta terræ?*) Id est, Vel hinc ex ipsis videlicet terræ fundamentis cognoscere poteritis non Iouẽ aliquem esse aut Mercurium qui eam fundauit, sed aliquid maius Ioue & Mercurio.

Qui

Qui sedet super gyrum terræ, & habitatores eius sunt quasi locustæ. Qui extendit velut nihilum cælos, expandit eos sicut tabernaculum ad inhabitandum. Qui dat secretorum scrutatores, quasi non sint, iudices terræ velut inanes fecit. Et quidem neque plantato, neque sato, neq; radicato in terra truncoeorum. Repente flauit in eos, & aruerunt, & turbo quasi stipulam auferet eos: Et cui assimilastis me, & adæquastis me, dicit sanctus?

Qui sedet super gyrum terræ) Instar regis ac principis & gubernatoris, atque ad totam terram collati homines sunt quasi locustę. *Qui extendit velut nihilum cælos*) pro quo in Hebræo est: Qui extēdit velut telam cęlos. *Et expandit eos, &c.*) hoc est, quemadmodum homines extēdunt papiliones, sub quibus agant: & ita expādit celos Deus instar papilionum, sub quibus agamus.

Qui dat secretorum scrutatores, &c.) id est, sapientes & magnos in hoc sæculo, quos admiramur ob sapientiam, aufert, perdit, & in nihilū redigit. *Iudices terræ*) velut Xerxem & innumerabilem eius exercitum, ac varios Reges terræ, quos & Græca, & Barbara, Romanaque narrat historia, omnes hos destruxit, & velut in nihilum redegit.

Et quidem neque plantatos, &c.) Hoc modo legit Pellicanus & Rober. Steph. & Hebræi etiam pluraliter legūt. Sensus est: Principes & terræ Reges cùm maximi esse videantur, & valdè potentes in terra, tamen non sunt plantati, neque sati, nec est radicatus in terra truncus eorum, facillimo vento ad Dei iussum subitò euerti possunt. D. Hier. tamen in singulari legit hoc modo: Equidem neque plantatus, neque satus, neq; radicatus in terra truncus eorum. Nonnulla etiam exemplaria legunt: Equidem neque plantato, neque sato, neque radicato in terra trunco eorum. *Repente flauit in eos*) flatum vocat iussum Dei, tantummodo iussit, volo perire hunc Regē & illum, & factum est, & quàm facilè & repentè stipula turbine & tempestate raptatur, tam facilè est Deo repentè euertere Reges & Principes.

Et cui assimilastis me? &cæt.) Cùm ergo tanta sit potentia mea atque maiestas, cui me similitudini comparatis? quo simulachro repræsentabitis me tam potentem, dicit sanctus, id est, ipse qui natura sanctus est, & à quo sanctitatem habet, quicunq; sanctus est?

Leuate in excelsum oculos vestros, & videte, quis creauit hæc? Qui educit in numero militiam eorum, & omnes ex nomine vocat præ multitudine fortitudinis & roboris virtutisque eius, neque vnum reliquum fuit. Quare dicis Iacob, & loqueris Israel, absconditæ est via mea à Domino, & à Deo meo iudicium transiuit? Nunquid nescis aut non audisti, Deus sempiternus Dominus, qui creauit terminos terræ non deficiet neque laborabit neque est inuestigatio sapientiæ eius? Qui dat lasso virtutem, & his qui non sunt, fortitudinem & robur multiplicat. Deficient pueri, & laborabunt, & iuuenes in infirmitate cadent. Qui autem sperant in Domino, mutabunt fortitudinem, assument pennas sicut aquilæ, current & non laborabunt, ambulabunt & non deficient.

Leuate in excelsum oculos, &ca.) Quasi dicat, cur non potius ex creaturarum magnitudine intelligitis conditorem? Si non creditis verbis, saltem oculis vestris credite, illos cō sulite: considerate cælum & terram, & ex cęlorum, elementorum omnium seruitute potestatem Dei cogitate. *Qui educit in numero militiam eorum, &c.*) scilicet cælorum. Educit aūt iuxta numerum cęlorū mi̇litiam, quia & sol & luna & astra, quæ Abraham numerare non poterat, ipsi numerata sunt, iubetq; vt vnūquodque eorum suo seruiat officio, & certis temporum spacijs absoluat cursum suum: Sol autem vno anno, lucifer vesperque biennio, Luna verò singulis mensibus. *Et omnes ex nomine vocat*) id est, omnes stellas nominatim vocare potest, sicut paterfamilias suos domesticos: Quemadmodum patrisfamilias ad iussum obtemperant omnes qui ad familiam ipsius pertinent, ita ipsi Deo stellæ ad nutum eius obtemperant, tanta est magnitudo eius & virtus: *Neque vnum reliquum fuit*) id est, non etiam vel vnum detrectat officium suum, sed omnia seruiunt Deo suo ordine. *Quare dicis Iacob, etc.*) Ecce hęc adeò nota sunt, vt etiam barbaræ gentes intelligant, ille sciūt Deum nihil latere, & omnia illius arbitrio gubernari. Quare ergo tu Iacob, id est, duæ tribus, & item tu Israel, id est, decem aliæ tribus, quæ iam captiuæ ductæ estis ad Assyrios, quare inquam dicitis, ad Deum terrena non pertinent, nec considerat quid vnusquisque nostrum gerat, cùm sitis edocti à lege & prophetis? *Et à Deo meo iudicium meū transibit*) id est, Non est illi curæ siue iustè viuam siue iniustè: Hactenus fumus habite populus Dei, ecce iam opprimimur ab hostibus, Deus non liberat nos, non ergo illi cura est de nobis. Respondet eis propheta siue Dominus, cùm ait:

Nunquid nescis) hoc est, non intelligitis saltem scripturis docentibus, quòd Deus est sempiternus, qui creauit omnia? *Non deficiet neque laborabit*) vt intelligat tuum iudicium: putatis Deo hoc operosum esse de singulis iudicare? An iustè opprimamini ab hostibus, an iniustè, non est ei operosum, in hoc non deficiet neque laborabit. *Quia non est inuestigatio sapientiæ eius*) id est, tanta est sapientia eius, vt non deficiat, aut per hoc quicquam distrahatur: Quin potius (nam per correctionem additur quod sequitur) non solum ipse non fatigatur, sed etiam lassis & defatigatis dat virtutem.

Et his qui non sunt, &c.) hoc est, qui in hoc sæculo videntur esse quasi nihil, virtutem, roburque

burque multiplicat: Quicunque aliquid possunt, Deo dante possunt: Quia autem multi gaudent in sanitate corporis, in fortitudine, in adolescẽtia, quasi hęc essẽt perpetua, subiungit & dicit quòd florẽs ætas citò deficiat, & còrpora robusta marcescant: *Deficient pueri*) id est, adolescentes qui sunt in primo ætatis flore, & iuuenes robustissimi per imbecillitatem deficiẽt. Qui autem sperant in Domino & eius misericordiam semper præstolantur, mutabunt fortitudinem. Si quis conscius suæ infirmitatis, quod non posset superare mundum, carnem, diabolum, discat inuocare misericordiam Dei, & illi confidere, quãtumuis magna ingruat tentatio, & videatur maculari, tamen mutabit fortitudinem. Vide Paulum in epist. ad Ephes. Renouamini spiritu mentis vestræ. Et ad Coloss. Nolite mentiri inuicem. Quod illis locis intelligit Apostolus vocabulis renouandi, induendi, expoliandi, exuẽdi, hoc intelligit Esaias voce sua mutare, idquod melius agnoscetur ex locis cognatis quæ vbique multa sunt. Et inprimis Genesis.35. Abijcite Deos alienos qui in medio vestri sunt, & mundamini & mutate vestimenta vestra. Proprior deinde locus est Esaiæ 9. Sycomoros succiderunt, sed cedros immutabimus. Ipsi ciues Samariæ opibus suis confidentes nihil mouebantur minis prophetarum, dicebant: Si domos nostras hostes subuerterint, nouas extruemus & quidem multo sumptuosiores: pro sycomoris, ex quibus iam ædificia nostra extructa sunt vtemur lignis cedrinis. Est & alius locus apud Iob ca.4 vbi vox mutare flexum habet: Si præcisum, inquit, fuit lignũ, adhuc immutabit scilicet se, vel adhuc innouabit scilicet se, ita est ad verbum, quod ad sensum trãstulit Hier. rursus virescet. Et ca.29. Gloria mea semper innouabitur & arcus meus in manu mea instaurabitur, vbi ad verbũ in Hebræo est, & arcus meus immutabitur siue innouabitur, hoc est, vires meæ crescent & augebũtur. Ex istis locis præsens hic Esaiæ locus facilimè intelligitur. Mutabunt fortitudinẽ, hoc est, abijciẽt vetera, fragilia, humana, terrena, atq; pro illis accipient noua, & cęlestia & spiritualia: & tale mutare est apud Esaiam hoc loco: Non sequentur quæ dictabit caro, sed induent nouum quendam hominem, qui secundum Deum creatus est in iustitia & veritate, eius gratia transferentur in supernaturalem fortitudinem.

Ephe. 4.
Col. 3.
Iob. 29.

Assument pennas sicut aquilæ.) D. Hier. quemadmodum ex eius commentarijs colligitur, hic transitum agnoscit ad illa bona, quæ in futura vita speramus, habet enim sic: Crebro diximus aquilarum senectutem reuiuiscere mutatione pennarum, & solas esse quæ iubar solis aspiciunt & splendorem radiorum eius possint micantibus oculis intueri, pullosque suos an generosi sint hoc experimento probent. Significatur itaque & sanctos repuerascere, & assumpto immortali corpore non sentire laborem mortalium, sed rapi in nubibus obuiam Christo. Sed non videtur necessarium hunc transitum agnoscere, quia possunt conuenire his etiam, qui adhuc in mortali corpore moriantur, Paulo & cæteris similibus.

CAPVT XLI.



ACEANT ad me insulæ, & gentes mutent fortitudinem. Accedant, & tunc loquantur, simul ad iudicium propinquemus. Quis suscitabit ab oriente iustum, vocauit eum, vt sequeretur se?

CAput 40. 41. & aliquot sequentia pertinent ad idem argumentum, quibus collatis multò melius intelligentur quæ dicuntur. Continent autem verum Euangelium & magnam conscientiarum consolationem: Verùm hanc tantam rem non vbique simpliciter proponit propheta, sed adhibet obscurum typũ, quod mirãdum est, maximè quia in typum adhibet Cyrum Persarum Regem. Si autem Dauidem aut Iosiam aut similem aliquem in typum adhibuisset, minus mirabile videri potuisset. Siquidem Cyrus etsi cõmendatus Rex fuerit, gentilis tamẽ fuit & alienus à corpore illo vnde Mesias erat nasciturus: an verò ad magisteriũ Danielis veram religionem susceperit, postea expendetur. In hoc autẽ typum Christi gessit, quòd de Iudæis benemeritus est, quos è captiuitate liberos emisit, quemadmodum Christus postea humanum genus. Hoc autem beneficium à Cyro præstitum multo tempore post Esaiam extitit, vt colligere licet ex 2. lib. Paral. in cuius vltimo cap. sic scribitur: Anno primo Cyri regis Persarum ad explendum sermonem Domini, quem loquutus fuerat per os Ieremiæ, suscitauit Dominus spiritũ Regis Persarum & laxauit captiuitatem. Prophetia autem siue sermo de quo loquitur secundus liber Paral. habetur 25. Ieremiæ, vbi prædicit populum Iuda in Babylone captiuum futurum annis 70. Iam inter Esaiam & Ieremiam fuerunt anni. 150. vnde mirandum prophetam Esaiam his capitibus Cyrũ proprio nomine appellare, qui tanto tempore pòst nasciturus erat. Sicut aũt in superiori capite, ita & in hoc quædam sunt, quæ etiã Plato & Cicero intelligerẽt, videlicet de vanitate idolorũ: Cùm iudicio naturali intelligi detur, impium esse & insanum colere idola, expostulat Deus cum hominibus quare colant idola: An aũt cum solis Iudęis expostulet,

sequutos Hebræos, qui etiam iustitiam, iustū interpretātur. Septuaginta tamen interpretes, qui hoc loco verterūt iustitiam, pergunt sic vertere quasi ad qualitatem pertineat. Legunt enim, Et vocauit eam, nō eum. Sensus autem de Cyro talis est: Vos insulares vt intelligatis potētiam meam, & vos Iudæi qui diffiditis potētiæ meæ, & confugitis ad falsos Deos, quis effecit vt Cyrus rex Persarū à Iudæis alienus ita bene mereretur de Iudæis? Hoc vestra studia ó Iudæi efficere non possent, hoc neque dij vestri, ó Gentes præstare possent, solius Dei opus est, qui in rebus ita desperatis suscitauit spiritum Cyri à Iudæorum populo prorsus alieni, & vocauit eum vt sequeretur se, hoc est, vt pareret suæ iussioni, & bellum susciperet aduersus Babilonios.

Dabit in conspectu eius gentes, & reges obtinebit. Dabit quasi puluerem gladio eius, sicut stipulam vento raptam arcui eius. Persequetur eos, transibit in pace, semita in pedibus eius nō apparebit. Quis hæc operatus est, et fecit vocans generationes ab exordio? Ego Dominus, primus & nouissimus ego sum. Viderunt insulæ & timuerunt, extrema terræ obstupuerunt, appropinquauerunt & accesserunt.

Dabit in conspectu eius gentes, &c.) Id est, vtetur facillimis & maximis triumphis: *Dabit quasi puluerem, &c.)* id est, omnia erunt illi facillima superatu: *Transibit in pace)* id est, euadet incolumis: *Semita in pedibus, &ca.)* id est, nō sentiet laborem viæ. Sumptum istud videtur ab ijs, qui tam leuiter calcant terram, vt non appareat vestigium. Quæ hactenus dicta sunt, secundum literam competere possunt in Cyrum: habuit enim ille maximas & clarissimas victorias. Verùm longè plenius agnoscuntur in Christo & victoria verbi Dei, quemadmodum pulchrè exponitur in psalm. Dixit Dominus Domino meo &c. cū dicitur: Dominus à dextris tuis confregit in die iræ suæ Reges: Iudicabit in nationibus, implebit ruinas, cōquassabit capita in terra multorū, hoc est, verbum Dei maximas faciet victorias: qui sunt superbi, auari, libidinosi, conterentur verbo Dei, nō quidem vt non sint, sed vt tales non sint: hoc est, conterentur in ijs superbia, auaritia, luxuria &c. & fient omnia plena fœlicissimis cadaueribus.

Quis hæc operatus est, &c.) Id est, Quis tam insignia præstitit, faciens perpetuum quēdam generationū decursum, vt vnusquisq; suo & debito veniat tēpore? Est perpetuus quidam & vnus ciuitatis Dei decursus à primo Abel iusto vsque ad vltimum. De qua re vide Augustinū in libro de ciuitate Dei. Deus in sua familia voluit succedere sibi per generationes alios alijs: voluit vt suo tempore veniret Abraham, deinde Isaac, & postea tandem voluit Christum esse in hac generatione: Hoc enim est vocare generationes ab exordio, facere vt succedant sibi gentes in hac familia. Præterea voluit Deus vt suo tēpore nasceretur Nabuchodonosor, qui Iudæos in captiuitatē deduceret & quo deinde in regnum eius succederet alius & tandem veniret Cyrus qui laxaret captiuitatē Iudæorum. Quia autem sciscitantis affectu dixerat, quis suscitauit ab oriente iustum? sibi ipse respondet, quòd Dominus Deus est, qui hæc operatur.

Viderunt insulæ.) id est, Insulares & remotissimi populi viderunt hunc iustum sic suscitatum & hanc potentiam, & timuerunt: & exponens quid insularum nomine intelligat, subijcit: *Extrema terræ obstupuerunt, &c.)* quod maius est, quàm vt in Cyrum competere posit, & multò minus in Abraham, cuius victoriam non timuerunt insulæ. Quare verisimile est Spiritum sanctum nos hic aduertere voluisse ad cogitandum maiores victorias. Intelligatur ergo locus iste de Christo, hoc sensu: Remotissimę Gentes etiam vltra mare sitæ intellexerunt CHRISTVM, audierunt prædicationem Euangelij, obstupuerunt ad victoriam verbi Dei, & adiunxerunt se fidei CHRISTI. Sic in Psal. Ipsi videntes sic admirati sunt, conturbati scilicet ad prædicationem Euangelij, cùm hinc viderēt peccatorum turpitudinem, hinc puritatem Euangelicam, & cesserunt victoriæ verbi Dei.

Vnusquisque proximo suo auxiliabitur, & fratri suo dicet, confortare. Confortauit faber ærarius, percutiens malleo eum, qui cudebat tūc temporu, dicens glutino, bonum est, & confortauit eū clauis, vt non moueatur. Et tu Israel serue meus, Iacob quem elegi, semen Abraham amici mei, in quo apprehendi te ab extremis terræ, & longinquis eius vocaui te, & dixi tibi, Seruus meus es tu, elegi te, & non abieci te. Ne timeas, quia ego tecum sum, ne declines, quia ego DEVS tuus. Confortaui te, & auxiliatus sum tibi, & suscepit te dextera iusti mei.

Vnusquisque proximo, &c.) In remotissimis istis insulis vnusquisque proximo suo dicet, recede ab idolis, omitte hæc vana, ausculta ad Matthæum, ad Lucam, & indue nouam fortitudinem, cōfortare in Christo. Alij verò ista ad Iudæos referunt, vt sit aduersatiua sententia, hoc modo: Gentes recipient Christum, sed nos tamen non finamus nobis eripi idola, sub quibus nobis melius est: Vt describatur conspiratio eorum, qui colebant idola, aduersus Apostolos & prædicatores Euangelij, in ista conspiratione vnusquisque proximo suo auxiliabitur & dicet, confortare: Paulus iste conatur nobis auferre templa & euertere cultum idolorum & ipsa idola, resistamus fortiter: Ad hunc sensum inuitant quæ sequuntur:

Confortauit faber, &c.) Hunc locum paulò

aliter transferunt, qui hodie vertunt ex Hebræo, hoc modo: Confortauit faber lignarius artificem lenientem malleum ad percusionem bractearum super incudem, dicens artifici, coniunctio bractearum bona est, & confortauit singulam earum clauis ne moueatur. Vox autem Hebræa hoc loco generalis est ad omnem artificem, & est accusatiui casus, & præponitur ei (&) sed res non est adeò magni negotij vt multis egeat contentionibus.

Et tu israel serue meus, &c.) Hęc sunt Euangelij, & optimus huius loci commentarius est legere sex capita sequentia, quæ ad idem Euangelium pertinent, & valde erigunt animũ hominis Christiani. Animus enim humanus naturaliter deijcitur propter miseriã, quam in se quotidie experitur, adeo vt parum speret peruenturum se ad beatitudinem: sed contra tales desperationes oportet ex istis magnificis promissionib. concipere magnũ animum & spem misericordiæ diuinæ erga se. De huiusmodi aũt spe concipienda habetis insignem locum Augustini in 13. de Trinitate, vbi expendit id, quod habet Apostolus in epistola ad Rom. 5. Cõmendat autem charitatem suam Deus in nobis, & cæt. Si sic Deus affectus fuit homini cũ adhuc malus esset & peccator, quanta spes cõcipienda est de misericordia Dei patris erga nos iam reconciliatos per Christum? Istud est argumẽtum, sex capitum sequentiũ, quæ ostendunt effectum Dei patris plus quã paternum etiã erga peccatores. Dicit ergo propheta: *Et tu Israel, &c.*) Agnoscere oportet hic spirituale Israelem, non aũt carnalem illũ. *Semen Abraham*) id est, qui imitamini fidẽ Abrahæ: *Amici mei in quo apprehendi te*) Intelligendũ videtur, In quo scilicet Abrahã: Sic quidam. Verùm quæ sequuntur, Ab extremis terræ, nõ satis cõueniunt si hoc modo exponamus. Quare annotandũ voculam Hebræam אשר ascher quæ hoc loco ponitur, significare interdum quia, & Græcis hęc phrasis est nota, vt in quo pro quia dicant. In voce autem apprehendi Hebraismus est, significat enim erranti & infirmanti porrigere manus adiutrices. Sensus ergo est: Ego spiritualem Israelem non in Iudæa tantum, sed vbilibet agentẽ etiam in extremis terræ apprehendi & velut manu duxi, & esse volui in numero amicorum meorum.

Seruus meus es tu, &c.) Hæc omnia dant significationem maximi affectus Dei erga peccatores: *Ne declines*) scilicet à veritate Euãgelij propter varia, quę possũt obuenire, quia ego sum Deus tuus adiuuans te.

Ecce confundentur, & erubescent omnes, qui pugnant aduersum te. Erunt quasi non sint, & peribunt viri, Qui contradicunt tibi Quæres eos, et non inuenies viros rebelles tuos, & erunt quasi nõ sint, & veluti consumptio hominis bellantis aduersum te, quia ego Dominus Deus tuus apprehendens manum tuam, dicensq́, tibi. Ne timeas, ego adiuui te. Noli timere vermis Iacob, qui mortuus estis ex Israel, Ego auxiliatus sum tibi dicit Dominus, & redemptor tuus sanctus Israel.

Ecce confundentur, &c.) Hæc manifesta sunt & proinde expositione non indigẽt, sed hoc solum aduertendum, quod vbi nos habemus, veluti consumptio hominis bellantis, Hiero. & Hebræi pluraliter legunt, hoc modo: Veluti consumptio hominum bellantes aduersum te.

Noli timere vermis Iacob, &c.) Istud intelligitur de spirituali Iacob, qui imitatur fidem & apprehendit promissiones Israel & Iacob factas: isti dicitur noli timere: si quis excludat ab illis promissionibus, reuertatur ad Deum patrem, quia benignus est. Vermis autem appellantur propter humilitatem & contemptum, quia nondum apparuit quid erimus. Causa autem quare non debeat timere, subditur cùm ait: Ego auxiliatus sum tibi & tota vita laboraodum est Christiano, vt concipiat talem spem de Deo, & in illa semper magis ac magis crescat. *Qui mortui estis, &c.*) qui habemini pro mortuis. *Redemptor tuus, &c.*) In redemptore est typica allusio ad captiuitatem Babylonicam: *Sanctus Israel*) id est, ipsius Israelis.

Ego posui te quasi plaustrum triturans nouum habens rostra serrantia. Triturabis montes & comminues, & colles quasi puluerem pones. Ventilabis eos, & ventus tollet eos, & turbo disperget eos, & tu exultabis in Domino, & in sancto Israel lætaberis. Egeni & pauperes quærunt aquas, & non sunt, lingua eorum siti aruit. Ego Dominus exaudiam eos, Deus Israel, non derelinquam eos.

Ego posui te &c.) Commentarius Hier. sic habet: Significat propheta his verbis, quod prædicatio Euangelica cõterat aduersarias potestates & spiritualem nequitiam eleuantem se contra scientiam Dei quæ pro varietate superbiæ montes appellantur & colles. Paulus aliquis aut Petrus, hoc est, vir ecclesiasticus & Apostolicus turbabit & comminuet & quasi puluerem ponet, hoc est, penitus euertet montes istos & colles, hoc est, superbos quosque: Euertet inquam magno ipsorum bono (est enim non comminatio sed beneficij significatio) vt deposita superbia suscipiant Euangelium Christi in mansuetudine.

Egeni & pauperes quærunt aquas, &c) Hoc est, Gentium populus, qui non habebant legem & prophetas, nec aliquem doctorem qui eis viam vitæ monstraret, quærit per varia philosophorum dogmata aquas salubres, id est scientiam veritatis, & nõ inuenient, quia nõ sunt. *Lingua eorũ aruit*) sine lege & prophetis. Sic Hie. spiritualiter exponit de Gentib. sed potest

potest generaliter ad quosuis pauperes pertinere, ad pauperes inquam scripturarum, de quibus in superioribus aliquoties dictū est: cùm non contingeret illis veritas & gratia Dei vlla humana industria, Dominus Deus tantùm motus misericordia sua respexit illos & exaudiuit eos.

APeriam in supremis collibus flumina, & in medio camporum fontes. Ponam desertum in stagna aquarum, & terram inuiam in riuos aquarum. Dabo in solitudinem cedrum, & pinum, myrtum, & lignum oliuæ. Ponam in deserto abietem, vlmum, buxum simul, vt videant, & sciant, & recogitēt & intelligant pariter, quia manus Domini fecit hac, & sanctus Israel creauit illud.

APeriam in supremis collibus, &c.) Hæc dicta sunt de spiritu sancto, quem accepturi erant credentes in Iesum. Sic interpretatur Ioannes Euangelista cap. 7. In supremis collibus, id est, in illis locis, in quibus videntur homines semel destituti gratia (quia in supremis collibus non solent esse flumina) ibi erit abundans gratia, ibi erunt dona & virtutes spiritus sancti.

Ponam desertum, &c.) Per desertum significatur Gentilitas nostra, in illa erunt fluenta spiritus sancti, & postquam eruperint in deserto flumina, incipient nasci variæ arbores, cedrus, spina, myrtus &c. quæ varietates arborum diuersitatē virtutum significāt. Pro spina in Hebræo est שטה schithah, & est genus arboris habens similitudinē spinæ albæ, vnde omnia ferè ligna arcæ & tabernaculi instrumenta facta erant, quæ appellantur
Sethim. sethim, quod lignū præter hoc quòd sit imputribile & leuissimum omnium lignorum tam in fortitudine, quàm in nitore soliditatem & pulchritudinem facilè superat. Ce-
Cedrus. drus quoq; & myrtus odoris optimi sunt & imputribiles.

PRope facite iudicium vestrum, dicit Dominus, afferte si quid forte habetis, dicit rex Iacob. Accedant, & nuncient vobis quæcunq; ventura sunt. Priora quæ fuerunt, nunciate, & ponemus cor nostrū, & sciemus nouissima eorum & quæ ventura sunt indicate nobis. Annunciate quæ ventura sunt in futurū, & sciemus quia dij estis vos. Bene quoque aut male (si potestis) facite & loquamur, & videamus simul. Ecce vos estis ex nihilo, et opus vestrum ex eo quod nō est. Abominatio est qui elegit vos.

PRope facite iudicium, &c.) Hic omittit propheta Euangeliū. Sensus est: Qui hactenus fuistis idolis dediti, venite & expendite an faciatis quod decet facere homines: hoc enim est prope facere iudiciū: venite in rem præsentem & conferte rationes, adferte si quid forte habetis, hoc est, si habetis aliquid dignum, si quod est verum & solidum argumentum pro idolis, in medium adducite. In Hebræis autem ad verbum est: Adferte fortes vestros, hoc est, idola vestra, quæ putatis fortissima. Deinde fit apostrophe ad idola ipsa, cùm subditur:

Priora quæ fuerunt nunciate.) id est, dicite nobis vel præterita vel futura, & ex rerum euentibus vestram potentiam mōstrate: Certè de ruinis & abolitione templorum nihil potuerunt prædicere: si ergo suū interitum ipsa idola nesciebant, quo modo aliena, vel mala vel bona potuerunt nunciare? Quod si aliquis obiecerit, multa ab idolis prædicta esse, hoc sciendū quod semper mendacium iunxerunt veritati & sic sentētias temperarint, vt si vel boni vel mali quid accidisset, vtrunque posset intelligi, vt est illud Pyrrhi Regis Epirotarum: Aio te AEiacida Romanos vincere posse. Illud quoq; signum est, idola Deos non esse, quòd nec bene possint facere nec malè: Non quòd idola vel dæmones idolis assidentes mala sæpè non fecerint, sed quòd nisi concessa eis fuerit potestas à Domino, hoc facere non possent.

Ponemus cor nostrum.) Hebræa phrasis est, quā significatur intendere curam circa rem aliquam. Sensus est: nos afficiemur huiusmodi rebus, & multum erimus illis intenti. cap. 1. Iob. vertit Hiero. considerare: Nunquid considerasti seruum meum Iob, vbi ad verbum est: Nunquid posuisti cor tuum ad seruum meum Iob? Et cap. 4. vertit intelligere: Et quia nullus intelligit, idcirco in æternum peribit.

Ecce vos estis, &c.) Hoc in priori epistola ad Corinthios scripta dicit Apostolus: Scimus quia nihil est idolū. *Et opus vestrum, &c.)* hoc est, omnia vestra sunt plena mendacijs, nihil est veri, omnia sunt simulata.

SVscitaui ab Aquilone, et veniet ab ortu solis, Vocabit nomen meum, et adducet magistratus quasi lutum, et velut plastes conculcans humū. Quis annunciauit ab exordio, vt sciamus, et à principio, vt dicamus, iustus es? Non est annuncians neque prædicens, neq; audiens sermones vestros. Primus ad Sion dicet, ecce adsum, et Hierusalē Euangelistas dabo. Et vidi, et non erat ex istis quisquā qui iniret consiliū, et interrogatus responderet verbū. Ecce omnes iniusti, et vana opera eorū, ventus et inane, simulachra eorum.

SVscitaui ab Aquilone, etc.) Est hîc varia lectio & locus nonnihil obscurus est. Hier. autē hoc modo distinguit & interpretatur: Suscitaui ab Aquilone, id est, excitaui populum Aquilonem, id est, populum Gentium & ad hoc excitaui, vt credant in eum, qui veniet ab ortu solis, hoc est, in Christū: De ortu autem solis siue oriente dictum est in principio huius capitis: Nomine verò Aquilonis accipit totā plagā ethnicorum etiamsi propriè non agebāt in Aquilone, sed qua ratione id faciat, non exponit hoc loco. Haymo verò hoc modo interpretatur. Gentes in Aquilone degētes suscitauit ab Aquilone nō

proprij nominis, sed figurati, hoc est, à frigore iniquitatis suscitauit ad fidei calorem. Et Hier. super. 3. cap. Ieremiæ Aquilonem facit frigoris duritiem, cùm dicit: In diebus illis veniet domus Iuda ad domum Israel, & venient simul de terra Aquilonis, vbi prophetia est de temporibus Christi, ita quòd ad literam etiam Aquilo de toto mundo intelligatur, in quo est durissimum frigus ad Christum. Alij agnoscunt hoc loco synecdochen talem, qualis est apud Matthæum: Multi ab Oriente & Occidente venient, vbi per synecdochen intelligi volunt totum mundum. Alia autem distinctio hæc est: Suscitaui ab Aquilone, deinde sequitur. *Ab ortu solis vocabit nomen meũ*) & exponunt quidã ad hũc modum: Ab Aquilone, id est, de longinquo sicuti è cælis. Et pro hac interpretatione facit locus qui est apud Iob cap. 26. Qui extendit Aquilonem super vacuum. Propheta autem Iob apud Chaldæos agebat, & eis regio Aquilonaris longissima est simul & latissima, ideo dicit Iob, qui extendit Aquilonem tam longam scilicet plagam super vacuum, id est, rem nihili. Qui verò de Cyro Persarum rege interpretantur, dicunt quòd Persia ad Ierusalem partim Aquilonaris est, partim Orientalis. Certè Darij Medi regnũ magis vergit ad Aquilonem: Cyri verò ac Persarum magis ad Orientem. Et quia Cyrus possidebat imperium vsque ad Babylonem, intelligi potest Cyrus excitatus ab Aquilone. Sic Ieremiæ capit. 1. Ab Aquilone pandetur omne malum, vbi de Chaldæa sermo est, hoc sensu: A Babyloniorum rege seu Assyrijs subiectis pandetur omne malũ. Et Iere. cap. 3. Vade & clama hos sermones cõtra Aquilonẽ: Reuertere auersatrix Israel. Iam enim decem tribus ductæ erant in Assyrios. In eadem significatione vocẽ hanc accipit Ioel cap. 2. cùm ait. Et eum qui ab Aquilone est procul faciam à vobis, hoc est, Nabuchodonosor & Reges Chaldæorum, Assyriorumq; populum procul faciã à vobis. Sicquoq; Zacha. ca. 2. Fugite de terra Aquilonis id est, de Babylone. Eandem vocem aliter accipit Daniel capite suo. 11. vbi Regẽ Syriæ appellat Regem Aquilonis, sicut Regem Aegypti Regem Austri. Et Syria Iudęę etiam Aquilonaris est. Iste ergo Cyrus vocabit nomen, id est, inuocabit me & agnoscet pro vero Deo: *Et adducet magistratus quasi lutum*) id est, principes & potentissimos Reges adducet quasi lutum, & premet eos victorijs, & omnes sibi facillimè subdet. Istud intelligitur ex Herodoto, qui scribit Cyrũ triginta annis fortunatissimis bellis vsum: Subiecit enim sibi Medos qui tum latissimè imperabant, mox Crœsum, deinde reliquã Asiã, & Ionas, & Caras, & Lypsios, & postea Assyrios, in quib. est Babylõ, qua expugnata laxauit captiuitatem Iudæorum. D. verò Hier. hæc de Christo exponẽs, per magistratus intelligit oẽs superbos mundi principes, hos conculcabit, & subijcientur ei quemadmodum lutum figulo, vt faciet ex eis aliud vas in honorem, aliud in contumeliam.

Quis annunciauit ab exordio, &c.) Quasi dicat: Hæc talia nullus dæmonum vel idolorum potuit annunciare, nemo prædicere potuit nasciturum aliquem in Perside, qui vinceret imperium Medorum, qui subijceret Asiam, qui expugnaret Babylonẽ: Nullus dæmonum prædicere potuit nasciturum Christum, & victoriam eius nunciare. Qui verò tale aliquid potuit prædicere, illi dici posset. *Iustus es*) hoc est, verax es. Et conuertens propheta sermonem ad idola, ait: *Non est annuncians, &c.*) id est, inter dæmones non est aliquis annuncians eiusmodi, qualia sunt de Cyro vel de Christo. Deinde sensu aduersatiuo subdit, dicẽs: *Primus ad Sion dicet.*) quasi dicat: Cùm idola ista nõ possunt, ego istud faciam. Pro eo quod nos habemus, Ecce adsum, Hier. legit, ecce adsunt, & sic legẽdum est. Nam ad verbum in Hebræo est, Ecce ecce ipsi. Sensus est: Dominus qui simpliciter primus est, dicit ad spiritualem Sion, id est, ad Ecclesiam, ecce adsunt scilicet filij tui. *Et Ierusalem Euangelistam dabo*) id est, dabo ei aliquem qui hæc prænunciet.

Et vidi, &c.) Non erat scilicet quisquam ex illis qui sequuntur cultum idolorum. Exprobrat illis propheta quòd non adhiberẽt animum ad audiendum hos sermones, quasi dicat: Ego hæc prædico, sed pauci admodum auscultabunt, & interrogati nõ dignabuntur respondere: Iudæis siquidem prædicatio Euangelij scandalum est, Gentibus verò stultitia, quarum tota religio est inanis, atque hoc est, quod sequitur: *Ecce omnes iniusti*) Omnes, hoc est, & Iudæi relinquentes Christum eiusque iustitiam & suam quærentes statuere: & Gentes idola, lapides & ligna colentes, omnes iniusti sunt & opera eorum vana.

CAPVT XLII.



Ecce seruus meus, suscipiam eum, electus meus, complacuit sibi in illo anima mea. Dedi spiritum meum super eum, iudiciũ gentibus proferet. Non clamabit, neq; accipiet personam, nec audietur vox eius foris. Calamũ quassatum non cõteret, & linum fumigans non extinguet. In veritate educet iudicium, non erit tristis, neque turbulentus, donec ponat in terra iudicium, & legem eius insulæ expectabunt.

Ecce seruus meus, &c.) Iudæorum nonnulli hæc de Iacob interpretantur: Alij de Esaia.

Anne In Cyrum cõpetere poſsint, expendãt ſtudioſi. Certiſsimum autem commentarium habemus apud Matthæum cap. 12. vbi hęc de Chriſto interpretatur, & eſt cõtinuus ſermo cum præcedentib. Ecce ſeruus meus Chriſtus, qui iuxta diſpenſationem carnis aſſumptæ ſeruus erat, verùm iuxta diuinitatem non ſeruus, ſed æqualis patri. Apud Septuag. & Matthæum eſt, puer meus: Sunt autem voces Latinis, Græcis & Hebræis ambiguæ, quandoq; ad conditionem, quandoq; ad familiam pertinentes.

Iudicium gentibus proferet.) Iudicium in ſcriptura interdum eſt quo diſcernimus Inter bona & mala, & tunc ſenſus eſt iſte: gentes hactenus errauerunt, & non potuerunt agnoſcere verum, implicitę errorib. circa cultum idolorũ & alia multa, iſte ſeruus meus Chriſtus proferet verum iudicium, proponet Gentibus Euangelium, in quo diſcant diſcernere verum cultũ à falſo. Eſt & aliud iudiciũ, quod fit inter duos reos, quale eſt apud Ioannem cùm dicitur: Iudicium eſt mundi, nunc princeps huius mũdi eijcietur foras. Si hoc modo accipiatur, ſenſus eſt: Ipſe ſumet partes iudicis inter diabolum & humanum genus, & feret ſententiam pro humano genere contra diabolum.

Non clamabit, &c.) In eadem ſignificatione clamore vſus eſt Paulus in epiſtola ad Ephe. 4. Omnis amaritudo, ira & indignatio & clamor & blaſphemia tollatur à vobis. Senſus ergo eſt: Chriſtus ſecundum humanam naturam aſſumptam ſeruus meus non erit feroci ingenio ac impatienti, non erit amarus, non indignabitur: *Neque accipiet perſonam*) Ad verbum in Hebræo eſt, nõ accipiet, ſiue non aſſumet, ſiue non leuabit. Hieron. autem de ſuo addidit perſonam, fortè ideo quia verbum iſtud in hac ſignificatione interdũ inuenitur in ſcriptura, ſed aliquo addito, vt accipere faciem vel animam: In commentarijs tamen oſtendit alium ſenſum, non accipiet perſonam in iudicio, ſiue non leuabit ſcilicet in altum vocem ſuam, vt ſit interpretatio prioris.

Nec audietur vox eius foris.) Senſus eſt: Nihil faclet ad oſtentationem & vanam gloriam. Significatur his omnibus rebus modeſtia & manſuetudo Chriſti. *Calamum quaſſatum non cõteret.*) Significatur humanitas Chriſti erga infirmos & imbecilles: quãquam aliquis eſt peccator, licet incipiat ruere in peccatũ, non conteret eum, non abijciet ſed nutriet. *Et linum fumigans non extinguet.*) Qui vicinl ſunt extinctioni ſua clementia ſeruabit. Cõmentarius autem Hier. ſuper 12. cap. Matthæi ſic habet: Qui peccatori non porrigit manum, nec portat onus fratrum, iſte calamum confrIngit quaſſatum: & qui modicã ſcintillam fidei contemnit in paruulis, hic linum extinguit fumigans: qui hodie nõ dat operam vt errantem qnantum poteſt corrigat, ille calamnm confringit quaſſatum.

In veritate educet, &c.) Id eſt, verum Dei cultum & verum iudicium proſeret: verum inqnam cultum, quo Deus pater gaudet & placatur. *Donec ponet in terra, &c.* Id eſt, omnia hęc ſcilicet modeſtiam & manſuetudinem & humanitatem præſtabit, vt homines etiam Gentiles rectè iudicent, quod ſit quando Dei voluntas impletur in cælo & in terra.

Et legem eius inſulæ expectabunt.) Manifeſtius iſtud poſnerunt Septuag. interpretes & poſt eos Euangeliſta Matthæus, hoc modo: Et in nomine eius gentes ſperabunt, quæ in ſcripturis inſulæ appellantur, quia omni ex parte incurſionibus perſecutorum patent: Sic hoc loco Hier. in Eſaiam. Ex quo commentario patet ipſum in inſulis agnouiſſe metaphoram: Sed ex conſuetudine ſcripturæ in præcedentibus aliud annotauimus. Expoſitionem huius loci tradit Hieron. in epiſtola ad Algaſiam quęſtio. 2.

HAec dicit Dominus Deus creans cælos, & extendens eos, firmans terram, & quæ germinãt ex ea, dans flatum populo, qui eſt ſuper eam, & ſpiritum calcantibus eam. Ego Dominus vocaui te in iuſtitia, & apprehendi manum tuam, & ſeruaui te. Et dedi te in fœdus populi, in lucem gentium, vt aperires oculos cæcorum, & educeres de concluſione vinctum, de domo carceris ſedentes in tenebris. Ego Dominus hoc eſt, nomen meum. Gloriam meam alteri non dabo, & laudem meam ſculptilibus, quæ prima fuerunt ecce venerũt, noua quoque ego annuncio, antequam oriantur audita vobis faciam.

H*Aec dicit Dominus, &c.*) Hæc præmiſſa ne quis putet eſſe leuem promiſsionem, ego Dominus cæli & terræ omniumq́ue rerum creator hæc prædico & promitto. *Ego Dominus vocaui te in iuſtitia.*) In iuſtitia ſcilicet promiſſorum meorum promiſi te Abrahæ & ſemini eius, impleul promiſſum: *Apprehendi manum tuam*) hoc eſt, porrexi manus adiutrices: *Et ſeruaui te.*) Intelliguntur hæc de Chriſto ſecundũ diſpenſationẽ carnis aſſumptæ, quemadmodum ſuperius dictum eſt.

Et dedi te in fœdus, &c.) hoc eſt, tu eris pacificator inter me & homines, per te ego reconciliabor humano generi, tu eris Gentibus lux: *Vt aperias oculos cæcorum*) Gẽtes cæcæ ſunt malè iudicantes de vero Dei cultu & de vera iuſtitia, hanc cæcitatem tu auferes: & omnes qui vincti ſunt & concluſi in peccatis tu liberabis eos & ſolues. Quodq́; deinde infert, *Ego Dominus*) non excludit filium, ſed idola, vnde ſequitur, Gloriam meam non dabo ſculptilibus. Omnibus autem iſtis capitibus libenter propheta perſtringit cultum idolorum, vt ex hoc etiam poſsit perſpici quòd præcipuè reſpexerit ad vocationem gentium, quæ inter reliquas nationes potiſ-

tissimum deditæ erant cultui idolorum. Dicit ergo: Ego Dominus, non vestra idola, nomen (Dominus) mihi proprium est & peculiare, ego meapte natura Dominus sum: Cæsar & Gallorum rex Domini quidē sunt, sed alieno beneficio. *Gloriam meam alteri non dabo*) id est, non patiar amplius gloriam & latriam seu cultum mihi debitum impendi idolis, dijsque Gentium Ioui, Mercurio & cæteris, vt illi appellētur dij & Domini, amplius non feram.

Quæ prima fuerunt.) Quæ olim per Moysen & prophetas prædixi futura, ecce venerunt, hoc est, sortita sunt effectum suum, quasi dicat: Non est cur dubitetis de promissis meis, hactenus ego præstiti, quæ promisi & futura prædixi. *Noua quoque ego annuncio.*) Nunc prædico vobis nasciturum aliquando Christum filium meum, qui liberabit vos longè aliter quàm hactenus quisquam vos liberauit.

Cantate Domino canticum nouum, laus eius ab extremis terræ. Qui descenditis in mare, & plenitudo eius, insulæ & habitatores earum. Leuetur desertum, et ciuitates eius, in domib. habitabit Cedar. Laudate habitatores petræ, de vertice montium clamabunt. Ponent Domino gloriam, & laudem eius in insulis nunciabunt. Dominus sicut fortis egredietur sicut vir præliator suscitabit zelum. Vociferabitur, & clamabit, super inimicos suos confortabitur.

Cantate Domino, &c.) Habetis canticū Deuteronomij, insigne quidem illud, sed vetus, ego aliud proponā quod à vobis decantari volo, & est istud quod nomen Dei est gentibus notum & omnibus modis celebre, atque hoc est quod dicit: *Laus eius ab extremis terræ*) quod etiam hoc sensu accipi potest: Laus eius ab extremis terræ scilicet resultet vt non canticum sit, sed exhortatio ad canticum & laudem.

Qui descenditis in mare, &c.) Hæc pertinēt ad vocationem Gentium. *Lætetur desertum.*) De deserto dictum est capit. 32. In textu autem Hieron. non est lætetur, sed leuet desertum, & addit (vocem suam) Leuet desertum vocem suam. Proponit etiā nostram lectionem. Quod autem habet Hebraica veritas, leuet desertum scilicet vocem suam, tantum valet ac si dicas, canat desertum, hoc est Gentilitas deserta olim & derelicta cantet Domino.

Cedar. *In domibus habitabit Cedar.*) Talem tropum apud Hebræos habet Cedar, qualem apud Latinos Scytha. Latini enim dum significare volunt agrestem & barbarum hominem, appellant eum Schytam: Sic apud Hebræos pro barbaris habentur Cedareni: Habitaui cum habitantibus Cedar, id est, inter agrestes & barbaros. Propria autem eius significatio est capite. 21. huius prophetæ vbi dicitur: Auferetur omnis gloria Cedar. Propriè enim Cedareni sunt, qui descenderunt ab Israele, qui inhabitabant solitudinem maximā, & tabernaculis vtebantur pro domibus. Cedareni ergo dicebantur qui incertis sedibus vagabantur. Sensus igitur est: Cedareni posthac non erunt vagi, sed certis domibus vtentur. Per metaphoram significantur Gētes: Nos eramus vagi & à Deo alieni, vagabamur incertis sedibus dogmatum de natura deorum, de immortalitate animæ, sed iam harum rerum habemus certam & firmam notitiam. *Laudate habitatores petræ*) Et hi sunt agrestes & barbari habitantes in medijs rupibus, alieni à communi viuendi ratione: Vos etiam laudate Deum. *De vertice montium clamabunt.*) Qui habitatis in montibus, ad quos non solet peruenire institutio humana, & vos clamate ad Dominum. Est hoc loco, licet prima fronte non videatur, maxima eloquentia, qua significat propheta Eugāelio nullum locum fore inaccessum. Cedareni.

Ponent Domino gloriam, &c.) Id est, remotissimis populis, qui insularum nomine significantur, Apostoli prædicabant Euangeliū, & gloriam Christi remotis & penitus abiectis idolis ponent ibi, & cultum DEI inserent.

Dominus sicut fortis egredietur, &c.) Hoc est, quod dicitur in Psalm. Exultauit sicut gigas ad currendum viam. *Suscitabit zelum*) excitabit in se irā. *Vociferabitur & clamabit &c.*) id est, potenter deijciet aduersarios & hostes. Hostes autem intelliguntur idola & breuiter omnia vitia, quæ ad prædicationē Euangelij prosternētur apud illos, qui purè & magna cum diligentia audiunt & custodiunt Euangelium. Significatur ergo victoriam verbi Dei fore admirabilem in populo Christiano.

Tacui, semper silui, patiens fui, sicut parturiens loquar, Dissipabo & absorbebo simul, desertos faciam montes & colles, & omne germen eorum exsiccabo. Ponam flumina in insulas, & stagna arefaciam. Et educam cæcos in viam quam nesciunt, & in semitis quas ignorauerunt ambulare eos faciā. Ponam tenebras coram eis in lucē, & praua in recta. Hæc verba feci eis, & non dereliqui eos. Conuersi sunt retrorsum. Confundantur confusione, qui confidunt in sculptili, qui dicunt conflatili, vos dij nostri.

Tacui, semper silui, &c.) Multis iam sæculis permisi gentes in cultu idolorum & tot alijs vitijs, quæ legere est in libris Ethnicorū, sed nunc visum est non amplius ferre: Loquar quidem, sed hoc modo loquar vt parturiēs, id est, quemadmodum is quem tenet sensus maximi & grauissimi doloris.

Dissipabo, &c.) Hoc est, & montes & colles & omnia semel destruam, vt cuncta sint peruia Euangelio: & ne flumina possint obsistere prædicationi Euangelicæ, ego etiam flumina

mina exsiccabo. Aliam huius loci expositionem vide apud Hieronymum.

Et educam cacos,&c.) Id est, illos qui errabāt in maximis rebus, ex quibus pendet tota salus & æterna salus, illos docebo veritatme Euāgelij, quibus videlicet constet remissio peccatorum.

Hac verba feci eis, &c) Est querimonia Domini. Sensus est: Dum ego ista præsto mundo, interea multi abierunt retrorsum, nolūt adhibere fidem Euangelio, sed eo relicto cō uertuntur ad mundum.

Confundātur,&c.) id est, qui in media hac luce Euangelica adhuc pergunt idola colere, cōfundantur vehementissimè. Iam idola cō suetudine scripturarum nō solùm sunt, quæ manibus hominū fiunt, sed etiam quæuis vitia. Qui ergo in media hac luce Euangelica colunt auaritiam, Venerem, & cætera vitiorū genera, confundantur.

Surdi audite, & cæci intuemini ad vidēdum. Quis cæcus nisi seruus meus? & surdus, nisi ad quem nuncios meos misi? Quis cæcus, nisi qui venūdatus est? Et quis cæcus, nisi seruus Domini? Qui vides multa, nónne custodies? Qui apertas habes aures, nónne audies? Et Dominus voluit vt sanctificaret eū, & magnificaret legem, & extolleret, ipse autem populus direptus & vastatus. Laqueus iuuenum omnes, & in domibus carcerum absconditi sunt. Facti sunt in rapinam, nec est qui eruat, in direptionem, nec est qui dicat redde.

Surdi audite,&c.) Id est, vos omnes qui addicti estis rebus huius sæculi caducis & perituris, qui excæcati estis peccatis vestris, aduertite parumper ad ea, quæ ego propono: & ne qs putaret hoc quod dicitur, Surdi audite, &c. ad gentium populum tantùm pertinere, qui prius surdus & cæcus fuerat, ipse propheticus sermo demonstrat, qui surdi & cæci intelligi debeant: Quis inquit cęcus nisi seruus meus? hoc est, populus ille Iudaicus cæcus? quia nondum recipit eum qui in propria venit, qui est finis legis. Nuncios intelligit prophetas. *Quis cæcus, nisi qui venundatus est?*) scilicet peccatis.

Qui vides multa, etc.) id est, qui habes prophetas plurimos, per quos Dei mandata cognoscas, nónne custodies quę tibi pręcepta sunt? quasi dicat propheta: Ecce vos Iudęi qui habetis legem & prophetas putatis vos pręgentibus egregios, sed fallimini: legē habere, & legem legisse nihil est, sed legem obseruasse, hoc aliquid est. Qui apertas habes aures, scilicet ex prophetis, nónne audies adhibendo fidem prophetis?

Et Dominus voluit,&cater.) Sensus est: Dominus hoc assiduè egit apud populum suum, vt magnificaretur peculiariter ab eo, sed populus ipse propter duritiam & cæcitatem primò vastatus est & direptus per Nabuchodonosor, deinde vitijs suis datus est in direptionem principi tenebrarum harum, & factus est in rapinam dæmonis & satellitum eius: quæ miserrima direptio est & vastitas, atque hoc est quod sequitur: Laqueus iuuenum omnes, &c.

Quis est in vobis, qui audiat hoc, attendat & auscultet futura? Quis dedit in direptionem Iacob, & Israel vastantibus? Nónne Dominus ipse est, cui peccauimus? Et noluerunt in vijs eius ambulare, & non audierunt legem eius. Et effudit super eum indignationem furoris sui, & forte bellum, & combussit eum in circuitu, & non cognouit, & succendit eum, & non intellexit.

Quis est in vobis, &c.) quasi dicat Propheta: Ego velim saltem paucos esse in vobis, qui hæc diligenter pensent, non enim agitur de re parua, sed de æterna salute.

Quis dedit in direptionem? &c.) id est, Quoties carnalis ille Israel traditus est in captiuitatē, Dei consilio id factum est: idem fiet tempore Messiæ, tradetur principi tenebrarum in direptionem, quia peccauit Domino, & venientem in propria recipere noluit, nec eius Euangelium amplecti, atq; hoc est quod sequitur: Et noluerunt in vijs eius ambulare, &c.

Et combussit eum in circuitu, & non cognouit) scilicet causam pœnæ suæ, quòd idcirco punitus sit, quia peccauit Domino. Istud idem nobis hodie vsu venit, punimur bellis, caritate annonę, alijsque malis multis premimur, & nō intelligimus, quòd propter peccata nostra illa patiamur. Si referas hæc ad captiuitatē Romanā, erit bonus sensus, sed sublimior, si generaliter exponas.

CAPVT XLIII.



Et nunc hæc dicit Dominus, creans te Iacob, & formans te Israel. Noli timere, quia redemi te, & vocaui te nomine tuo. Meus es tu. Cùm transieris per aquas, tecum ero, & flumina non operient te. Cùm ambulaueris in igne, non combureris, & flamma non ardebit in te, quia ego Dominus Deus tuus, sanctus Israel saluator tuus. Dedi propitiationem tuam Aegyptum, et Aethiopiam, & Saba pro te, ex quo honorabilis factus es in oculis meis, et gloriosus, ego dilexi te, et dabo homines pro te, & populos pro anima tua.

Et nunc hæc dicit Dominus, &c.) Est sermo perpetuus, & eiusdem argumenti cum superioribus: Et Iacob intelligitur, non carnalis ille, qui secundum carnem descēdit à Iacob sed qui est secundum spiritum per fidem Iacob & Israel.

Noli timere, &c.) Hebræi qui ad carnalem Iacob & Cyrum hęc referunt, hoc modo exponunt: Futurum est, vt abducaris captiuus

in Babylonem Cyrum Persarum Regem, & detraxi vniuersos vectes, quibus concludebamini, & potentiam Chaldæorum, qui vos ceperunt. Est hoc loco typus, & sub litera aliud significatur, quàm prima fronte præ se fert: mundus enim in maligno positus, Babylon est: Chaldæi autem, dæmones. Atque hoc modo interpretatur Hieronymus, de re videlicet per typum significata, habetenim sic: Misi filium meum in Babylonem & confusionem huius sæculi. *& detraxi vectes vniuersos*) Pro quo Theodotion fortes interpretatus est. *& Chaldæos*) Id est, dæmones in his gloriãtes, qui instar nauium inter idola fluctuabant.

Hæc dicit Dominus, &c.) Intelligit Hieronymus de mari rubro, vel etiam de aquis Iordanis fluuij. Pro torrentibus alij vertunt vehementibus. Hæc dicit ille Dominus, qui fecit filijs Israel transitum in mari rubro rapidissimo flumine decurrente, ita, vt siccis pedibus transirent.

Qui eduxit quadrigam, & cæter.) Qui ex Aegypto eduxit currus & equos, & totum exercitum Aegyptiorum, & Pharaonem Regem potentem demersit in profundum, hoc est, quod dicit: *Simul obdormierunt*) Scilicet somno perpetuo, *& contriti sunt & extincti quasi linum*) Hoc est, in breuissimo tẽporis spacio, in puncto atque momento: linum enim necdum igne correptum prq leuitate substantię statim extinctum in fauillam dissoluitur. Dicit ergo: Ille ego sum, qui diuisi aquas maris rubri, & populum meum traduxi submerso Pharaone cum toto suo exercitu, huiusmodi facinora ego præstiti, quæ reliquarũ gentium idola nequaquam possunt præstare.

NE meminerətis priorum, & antiqua ne intueamini. Ecce ego facio noua, & nunc orientur, vtique cognoscetis ea. Ponam in deserto viam, & in inuio flumina. Et glorificabit me bestia agri, dracones, & struthiones, quia dedi in deserto aquas & flumina in inuio, vt darem potum populo meo, electo meo. Populum istum formaui mihi, laudem meam narrabit. Non me inuocasti Iacob, nec laborasti in me Israel. Non obtulisti mihi arietem holocausti tui, & victimis tuis non glorificasti me. Non te seruire feci in oblatione, nec laborem tibi prabui in thure. Non emisti mihi argento calamum, & adipe victimarum tuarum non inebriasti me.

NE memineritis priorum, &c.) Id est, quæ olim feci quàm magna, tamen ad comparationem Euangelij parua sunt: ne ergo ad illa priora respiciatis, sed ad maiora respiciete, videlicet ad filium meum datum vobis, & ad victoriã verbi Dei, & ad spiritũ sanctũ missum in cordibus credentium clamantem, Abba pater: Hæc verè maxima sunt & verè noua.

Ponam in deserto viam, &c.) Nequaquam in mari rubro faciam amplius viam, sed in deserto totius mundi aperiam: nec vnus fluuius erumpet de petra, vt olim tẽpore Moysi, sed multa flumina: & flumina intellige non quæ corpora, sed animas sitientes reficiant. Tunc quod nunquam factum est, fiet, vt omnes bestiæ, dracones, struthiones glorificent me & collaudent. In his nominibus ferarum metaphora est, significantur enim gentiles sine legibus & sine Deo viuentes, feritate morũ bestijs similes.

Quia dedi in deserto aquas, &c.) In deserta gẽtilitate dedi aquas, & sermo est de illis aquis & fluminibus, de quibus apud Ioannem capite 7. & Esaiæ capite 12. Haurietis aquas de fontibus Saluatoris, vt bibat populus meus electus, quem acquisiui sanguine meo, quẽ peculiariter aptaui, vt laudes meas virtutesque enarret.

Non me inuocasti, &c.) Bestijs agri draconib. & struthionibus inuocantibus me, tu Iacob nequaquam me inuocasti, non obtulisti mihi arietem holocausti. Quod autem arbitraris te mihi arietes obtulisse & immolasse, scias eos à me non esse susceptos, nõ mihi placuerunt oblationes tuæ, neque quæsiui eas de manibus tuis, atq; hoc est quod dicit, Non te seruire feci in oblatione.

Non emisti mihi argento calamum, &c.) Scilicet aromaticum, & omnia hæc sic intellige, sicut suprà capite 1. cùm dicitur: Quo mihi multitudinem victimarum vestrarum, dicit Dominus?

Plenus sum, &c.) Ibi prolixè dictum est de sacrificijs Iudæorum. Si hæc referantur ad tẽpora Christi, nulla quæstio est.

VErumtamẽ seruire me fecisti in peccatis tuis, prabuisti mihi laborem in iniquitatibus tuis. Ego sum ego sum ipse, qui deleo iniquitates tuas propter me, & peccatorum tuorum non recordabor. Reduc me in memoriã, & iudicemur simul, narra si quid habes, vt iustificeris. Pater tuus primus peccauit, et interpretes tui prauaricati sunt in me. Et contaminaui principes sanctos, dedi ad internecionem Iacob, & Israel in blasphemiam.

VErumtamen seruire, &c.) non me inuocasti Iacob, sed hoc potius fecisti, quòd laborauerim & cum nausea quadam sustinuerim opera vestra mala & polluta, adeò, vt coegeris me dicere: Laboraui sustinens.

Ego sum ipse qui deleo, & cæter.) Si quis ad hunc versum tantùm respiciat, & non ad reliquam scripturam, is potest valdè errare, quia si in sola Dei clementia est remissio peccatorum, quod significare videtur particula ista, *propter me*: quorsum ergo baptizamur? quorsum agimus pœnitentiam? & cætera similia agimus? Ne hic erremus, oportet respicere ad alias scripturas: Imprimis quòd Dei filius datus sit nobis, vt tollat peccata mundi, factum est nullo nostro merito vel alterius, sed sola patris voluntate, qui

te,qui secũdum beneplacitum suum voluit nobis misereri,cùm posset non misereri:Eramus omnes inimici Dei, placuit ipsi sua spõte simpliciter propter se exhibere nobis misericordiam,vt simus in laudem gloriæ gratiæ suæ, hoc est, vt agnoscamus hanc misericordiam esse spontaneã ipsius gratiam. Deinde quòd vltronea hæc ipsius gratia ad nos deriuata est,èquè sine nostro merito factum est & paterno & auito, sed non sine Christi merito,qui dedit propitiationem nostri nõ Aegyptios vel Aethiopas, sed benedictum suum sanguinem,cuius contemplatione pater dat nobis gratiam & peccatorum remissionem:Et quia pater & filius vnum sunt,benedicit, *ego sum qui deleo iniquitates tuas propter me*. Vtramque rem mirabiliter expressit Paulus in epistola ad Ephesios capite primo:Benedictus Deus,&c. Preter ea autem quę prestitit pater & filius, Paulus in epistola ad Romanos fidẽ nostrã requirit:Quẽ (inquit) proposuit Deus propitiatorẽ per fidẽ in sanguine eius. Nõ ergo deriuatur gratia Dei in eos,qui filio credere nolunt. Verũ quia hoc ipsum credendi opus non est à solo nostro libero arbitrio sed à libero arbitrio adiuto dono patris trahentis (Nemo enim potest venire ad filium,nisi pater traxerit eum) gratuita bonitate patris credentes agnoscere debẽt istud Esaiæ, Ego sum qui deleo iniquitates tuas propter me: Quia sic propter nostram fidem delet, vt tamen propter se, quia fides illa est donum Dei. Deinde quòd nostrum credere tanti fiat apud Deum, vt propter illud deleat peccata nostra, hoc debemus bonitati & beneplacito paternæ voluntatis ipsius. Ipsum enim credere per se non est tanti,vt propter illud deleantur peccata nostra,quia vt dicit Paulus, reputatur fides ad iustitiam secundum propositum gratię Dei, id est, quòd per fidem remittantur peccata, hoc est gratiæ Dei,non quia fides hoc meretur. Similiter dicẽdum est de Baptismo. Abluit quidem Baptismus sordes peccatorum, sed hoc non habet nisi ex patris clementia propter merita Christi. Idem dicendum est de pęnitentia. Gratia ergo iustificamur, hoc est, sine vllis planè meritis nostris aut maiorum nostrorũ,non tamen sine meritis Christi,quem quia pater gratuita sua bonitate & spontanea clementia misit in mundum ad delenda peccata , benè dicit propheta hoc loco,Ego sum,qui deleo iniquitates tuas ꝓpter me.

Reduc me in memoriam.) Hæc dicuntur Iudæis:Cauete diligẽter, ne statuatis iustitiam vestram, sed discite agnoscere iustitiam fidei, & vt illam agnoscatis, proponam vobis aliquid,quo meritò debeatis moueri ad abijciendam spem iustitiæ vestræ, & ad misericordiam Christi confugiendum, reducite in memoriam patrem vestrum,siue ille fuerit Abram,siue Iacob,siue Dauid: *Iudicemur simul*) Expendamus diligenter rem, si quid potestis inuenire, quo vos iustos statuatis, narrate & proponite in medium,illisque tacentibus,contrà Deus ipse obijcit.

Pater tuus primus peccauit) Quasi dicat: Vt scias me misereri tui,non ob meritum tuum vel maiorum tuorum,sed propter meam clementiam, à parentibus tuis repetam atq; maioribus,vt intelligas te à peccatoribus generatũ. Pater tuus primus peccauit,siue is Adã siue Abrahã sit,siue aliquis sequentium (oẽs enim peccauerunt & egent gloria Dei) *Et interpretes tui*,hoc est, Moyses & Aaron , qui inter te & me medij loquebãtur,*praeuaricati sunt in me. Et contaminaui principes sanctos*) Id est, insignes tuos principes passus sum contaminari:immò ipsam stirpem Iacob dedi ad internecionem, ita quòd duo tãtùm ex omnibus viris bellatoribus ingressi sunt terram repromissionis. *Et Israel dedi in blasphemiam*) Id est, Israel passus sum incidere in peccatum blasphemiæ. Nemo ergo confidat in iustitia patrum:ex meritis enim eorum nemo iustificatur,sed opus est vltronea mea misericordia. Hæc autem Dei misericordia, vt diximus, multiplex est:Primò in solo patre,deinde in filio,deinde per fidem & Baptismum & pœnitentiam & alia multa, quæ ad deletionem peccati efficacia fecit eadem Dei misericordia. *Multiplicẽ esse Dei misericordiam.*

CAPVT XLIIII.



T nunc audi Iacob , serue meus,& Israel, quem elegi. Hæc dicit Dominus,faciens, & formans te ab vtero: auxiliator tuus. Noli timere serue meus Iacob , & rectissime quem elegi effundam enim aquas super sitientem, & fluenta super aridam. Effundam spiritum meum super semen tuum,& benedictionem meam super stirpem tuam, & germinabunt inter herbas quasi salices iuxta praeterfluẽtes aquas. Iste dicet, Domini ego sum, & ille vocabit in nomine Iacob. Et hic scribet manu sua Domino,& in nomine Israel assimilabitur.

ET nunc,&c.) Omissis omnib9 alijs,ex quibus sperari poterat iustitia, audi Iacob: Hæc dicit Dominus. Iacob hic intellige quo modo priùs, non secundum carnem, sed secundum spiritum. *Ab vtero auxiliator tuus*) Sic Psal. De vtero ventris matris meæ tu es protector meus. Significatur quòd mirabiliter adsit suis, & regat eos. *Noli timere,&c.*) Quasi dicat,Ego rego te, oculi carnales hoc non vident,sed oculi mentis,ne ergo timeas. Quanquam autem Dominus regat suos, frequenter tamen labuntur, vt ipse solus iustificetur, & dicant

& dicant omnes, Tu solus sanctus, nos immūdi omnes: verùm propter lapsus huiusmodi quotidianos, quales sunt iustorū, non oportet abijcere animum, sed confidere & pergere in via iustitiæ, & post lapsum dicere quotidie, Dimitte nobis debita nostra.

Effundam enim aquas, &cæt.) Tales aquas intellige, quales sunt illæ, de quibus apud Ioannem 4. & 7. Sitiens verò & arida intelligitur gentilitas. Quod autem sequitur, *Effundam spiritum meum, &c.*) interpretatiuè dictum est: exponit enim, quid intelligat nomine aquarum.

Ille dicet, &c.) Significatur quod latissimè effundet spiritum suum sanctum inter eos, qui anteà non cognouerunt Deum, sed idola tantùm coluerunt: *hic dicet, Domini ego sum*, Non Iouis aut Mercurij. Commentarius autem Hieronymi sic habet: Alius dicet Domini ego sum, qui iustitiæ opera in se esse confidit. Et infrà idem Hieronymus: Pro varietate meritorū alius dicet, Domini ego sum.

Nota hic ex D Hieronymo opera iustitię, & varietatem meritorum. *Et ille vocabit, &c.*) Id est, dicet Deus Iacob miserere mei, non Iupiter.

Hic scribet manu sua Domino) Siue, vt Septuaginta transtulerunt, Scribet in manu sua, Dei ego sum, vt nouo tyrocinio seruitutis Christi militem se glorietur.

Et in nomine Israel assimilabitur) Apud Hebræos actiuum verbum est: Et in nomine Israel assimilabit scilicet se. Eadem vox habetur capite sequenti, vbi de Cyro loquens ait Vocaui te nomine tuo, assimilaui te, &cæt. Quo loco videtur Hieronymus verbum assimilare accipere pro typum gerere: Assimilaui te, id est, typū Christi mei te esse volui. Hoc vero loco sic habet: Gentium populus in nomine Israel assimilabitur, vt legem & prophetas & omnes spiritus sancti gratias, quæ populo Israel repromissę sunt, accipiat. Vox autem Hebræa significat legere seu vocare quempiam non aperto, sed occulto nomine & tacito: quasi dicat propheta, Romanus non vocabitur Romanus, Brabantus nō appellabitur Brabantus, sed Christianus, agnoscetur in eo aliud nomen rectius, quo gaudebit appellari se.

HAEc dicit Dominus rex Israel, & redemptor eius Dominus exercituum. Ego primus, & ego nouissimus & absque me non est Deus. Quis similis mei? Vocet & annunciet, & ordinem exponat mihi Ex quo constitui mihi populum antiquum, ventura & quæ futura sunt, annunciet eis, Nolite timere, neque conturbemini. Extunc audire te feci, & annunciaui Vos estis testes mei Nunquid est Deus absque me, & formator, quem ego non nouerim? Plasta idoli omnes nihil sunt, & amantissima eorum non proderunt eis, ipsi sunt testes eorum quia non vident, neque intelligunt, vt confundantur. Quis formauit Deum, & sculptile conflauit ad nihil vtile? Ecce omnes participes eius confundentur: fabri enim sunt ex hominibus.

ET *redemptor eius, &c.*) In nomine redemptoris alludit ad Cyrum, sed principaliter respicit ad redemptionem per Christum factam: & est hic sermo contra illius temporis idololatras, quo Esaias propheta ventura populo nunciat, & arguit eos, qui Dei omnipotentis, religione contempta, simulachris ligneis inclinantur.

Ego primus & ego nouissimus) Id est, alij dij non sunt dij, ego sum Deus simpliciter primus & nouissimus: si quis est mihi similis inter reliquos deos, pdeat, & res gestas & pręteritas iam inde ab orbe condito & homine creato exponat, quod cùm non possint, certum est, non esse deos.

Extunc, etc.) Id est, à priscis temporibus. Sic in cātico Zachariæ: Qui locutus est per os sanctorum, qui à sæculo sunt prophetarum eis. A principio ergo orbis conditi ego te feci audire, quæ ad veritatem pertinent.

COnuenient enim omnes, stabunt & pauebunt & confundentur simul. Faber ferrarius lima operatus est in prunis, & in malleis formauit illud, & operatus est in brachio fortitudinis suæ. Esuriet & deficiet, non bibet aquam, & lassescet. Artifex lignarius extendit normam, formauit illud in runcina. Fecit illud in angularibus, & in circino tornauit illud, & fecit imaginem viri, quasi speciosum hominem habitātem in domino.

Succidit cedros, tulit ilicem, & quercum quæ steterat inter ligna saltus. Plantauit pinum, quam pluuia nutriuit, & facta est hominibus in focum. Sumpsit ex eis, & calefactus est, & succendit, & coxit panes: de reliquo autem operatus est Deum et adorauit, fecit sculptile, et curuatus est ante illud. Medium eius cōbussit igni, et de medio eius carnes coxit, et comedit, coxit pulmentum: et saturatus est, et calefactus est, et dixit: Vah, calefactus sum, vidi focum: reliquum autem eius Deum fecit, et sculptile sibi.

Curuatur ante illud, et adorat illud, et obsecrat dicens, Libera me, quia Deus meus es tu.

C*Onuenient*) Scilicet Plastæ ad consultandum in communi. *Pauebunt*) Quia timor primùm deos fecit.

Non bibent aquam, etc.) Id est, in artifice tantus erit amor operis perficiendi, vt præ diligentia negligat curam corporis.

NEscierunt neque intellexerunt: obliti enim sunt ne videant oculi eorum, & ne intelligant in corde suo. Non recogitant in mente sua neque cognoscunt neque sentiunt, vt dicant: Medietatem eius combussi igni, & coxi super carbones eius panes, et coxi carnes, et comedi et de reliquo eius idolum faciam. Ante truncum ligni procidam. Pars eius cinis est; cor insipiens adorabit illud et non liberabit animā suam, neque dicet, fortè mendacium est in dextera mea.

Nescie-

N*Esciuerunt neque intellexerunt*) Quia videlicet consuetudine peccandi obscurauerunt legem naturæ. Cætera quæ sequuntur facilia sunt, quemadmodum & priora huius capitis nullam habuerunt difficultatem. Ea autem, quæ hic dicũtur de idolis, Oecolampadius & Pellicanus referunt ad imagines Christianorum, & dicunt gentiles non fuisse adeò crassos, vt colerent lapides & ligna pro dijs, sed vim quandam diuinam illapsam & inexistentem lapidibus putabant. Sed Esaias planè asserit ipsos ligna pro dijs coluisse, quia dicit quòd artifex vnam partem ligni combussit, alteram verò fecit Deum suum.

Quomodo Christiani colant imagines. Deinde falsum est Christianos similiter colere imagines tanquam illis aliquid numinis inesset, sed vtuntur imaginibus tanquam vocibus significatiuis: quemadmodum enim audito nomine Iesu, aperimus caput, vel genu, vel caput inclinamus, & nomen hoc suauiter illabitur animo nostro sine omni idololatriç periculo: Ita similiter quòd caput aperimus, vel caput inclinamus, aut quòd genu flectimus ante imagines tanquam significatiuas Christi vel sanctorum, est sine omni periculo idololatriæ. Quod autẽ Pellicanus pro se adducat commentarium Ambrosij super primum caput epistolæ ad Romanos, imprudenter facit, & falso mendacio conatur imponere simplici lectori, quia apertè loquitur Ambrosius de imaginibus Ethnicorum, quas pro dijs colebãt, vt patet penitius introspicienti contextum ipsius Ambrosij.

M*Emento horum Iacob & Israel, quoniam seruus meus es tu.*

Formaui te, seruus meus es tu Israel, nõ obliuisceris mei. Deleui vt nubẽ iniquitates tuas, et quasi nebulam peccata tua.

Reuertere ad me, quoniam redemi te. Laudate cæli, quoniam misericordiam fecit Dominus, iubilate extrema terra. Resonate montes laudationem, saltus & omne lignum eius, quoniam redemit Dominus Iacob, & Israel gloriabitur.

M*Emento horum Iacob*) Cùm hæc ita se habeant, & idola scias esse figmenta hominũ, ne obliuiscaris, ô Iacob, creatoris tui, tibiq; ipsi iniuriam facias, vt incurueris operibus manuum hominum.

Deleui vt nubem iniquitates tuas) Exoriẽte scilicet Christo, per quem soluuntur iniquitates, sicut nebula & nubes dissoluũtur per calorem solis.

Laudate cæli, &c.) Omnia ad lætitiam prouocat. Tantum & tam magnum est beneficium Christi redemptoris, vt meritò omnia iubilent: & ne putarẽt Deo difficile redimere Iacob, describitur in sequentibus eius potentia.

H*AEc dicit Dominus redemptor tuus, & formator tuus ex vtero. Ego sum Dominus, faciens omnia, extendens cælos solus, stabiliens terram, & nullus mecum. Irrita faciens signa diuinorum, & hariolos in furorem vertens. Conuertens sapientes retrorsum, & scientiam eorum stultam faciens. Suscitans verbũ serui sui, & consilium nunciorum suorum compleus. Qui dico Ierusalem, habitaberis, & ciuitatibus Iudæ, ædificabimini, & deserta eius suscitabo. Qui dico profundo, desolare, & flumina tua arefaciam. Qui dico Cyro, Pastor meus es, & omnem voluntatem meam complebis. Qui dico Hierusalem, ædificaberis: & templo, fundaberis.*

E*Go sum faciens omnia*) Etiam Iouem, quem vos ex homine Deum fecistis. *Extendens cælos solus*) Non excluditur filius, sed idola & omne id quod non est Deus. *Irrita faciens signa diuinorum*) Maximè in aduentu Christi. *Conuertens sapientes retrorsum*) Philosophos videlicet, cum quibus negocium erat Paulo. *Desi... tur potius Dei.*

Suscitans) Id est, rebus explens verbum serui sui siue pueri sui, hoc est, Christi: *& consilium nunciorum* scilicet Apostolorum, qui voluntatem magistri sui gentibus nunciabant, *complens.*

Qui dico Ierusalem) Quæ destruenda est à Babylonijs, *habitaberis*) scilicet post 70. annos in ciuitatibus Iudæ, &c.

Qui dico profundo) Id est, regno Babylonico vbi est velut abyssus potentiæ & opum, desolaberis per Cyrum Persarum Regem, *& flumina tua*) Id est, Regum & Satraparum potentiam arefaciam, id est, destruam.

Qui dico Cyro) Nominatim eum vocat, qui multò pòst nasciturus erat, non quidem in Iudæa, sed in gente longißimè dissita, quod magna admiratione dignum est. *Qui dico templo, &c.*) Significat destructionem templi per Babylonios siue Chaldæos, postquam iterum erat ædificatum tempore Cyri Regis Persarum.

CAPVT XLV.



AEC dicit Dominus Christo meo Cyro, cuius apprehendi dexteram, vt subijciã ante faciem eius gentes, & dorsa regum vertam, & aperiam coram eo ianuas, & porta non claudentur. Ego ante te ibo, & gloriosos terræ humiliabo. Portas æreas conteram, & vectes ferreos confringam, & dabo tibi thesauros absconditos, & arcana secretorum, vt scias quia ego Dominus, qui voco nomen tuum, Deus Israel propter seruum meum Iacob, & Israel electum meum.

H*AEc dicit Dominus, &c.*) Apud Iudæos regnaturi perfundebantur vnguento, & quia hoc erat insigne apud eos regiæ potestatis, Cyrum Christum suum appellat propheta, hoc est, vnctum Domini. *Cuius apprehendi dexteram*) Vt nullus fortitudini eius valeat

valeat resistere. De apprehēsa dextera quid sit, dictum est suprà capite 41. etiam illo capite dictum est, quę gentes subiectę sint ante faciem Cyri, ex Herodoto. Legamus, ait Hieronymus, Xenophontis octo librorum Cyri maioris historiam, & prophetiam Esaiæ cernemus impletam.

Et dabo tibi thesauros, &c.) Hæc omnia faciā, vt cognoscas quòd dij, quos pater tuus coluit & auus, non sint dij, sed quod ego sum Deus, qui multo antè tempore quàm nascereris, nomen tuum prædixi. Vnde Iosephus 11. libro Iudaicæ antiquitatis refert Cyrum legisse hanc de se prophetiam apud Esaiam & Iudæos ideo quasi DEO familiares plurimum dilexisse. *Propter seruum meum, &cat.*) Istud de toto genere Israelitico intelligitur, & hunc habet sensum: Ego in Israele specto bonum populi mei, illius causa ego omnia ista tibi conferam, tot insignes victorias & triumphos concedam. Capite 37. vbi dicitur, Propter me & seruum meum Dauid, & cæte. Tempestiuum quidem fuisset dicere, quid alijs propter alios Deus cōferat, an propter sanctos Deus hominibus benefaciat: sed hîc intempestiuum est, quia per hanc formam, Propter seruum meum Iacob. [illegible] hoc loco tantùm significatur, nolo populum meum esse semper captiuum, propter illum liberandum dabo tibi has victorias.

ET *vocauit te nomine tuo, Aßimilauit te, & non cognouisti me. Ego Dominus & non est amplius, extra me non est Deus.*

Accinxi te, & non cognouisti me: vt sciant hi qui ab ortu solis, & qui ab Occidente, quoniam absque me non est Deus. Ego Dominus, & non est alter, formans lucem, & creans tenebras, facies pacem, et creans malum. Ego Dominus faciens omnia hæc.

A*ssimilauit te*) Quid sit assimilare, dictum est superiori capite. Sensus est: Non cōtentus sum tanto tempore antè designare te nomine tuo proprio, Cyri videlicet, sed addam etiam appellatiua nomina, Messiæ scilicet & pastoris. Quod ergo capite præcedēti pastor appellatur, & in hoc capite Christus, id est assimilare Cyrum. Qui autem hodie ex Hebræo transferunt, vertunt cognominaui te, id est, præter nomen propriū addidi tibi cognomen. Eodem modo vertūt in præcedenti capite pro eo quod habetur, Et in nomine Israel assimilabitur, dicentes: Et in nomine Israel cognominauit seipsum. Cùm verò dicitur Ozeæ, in manibus prophetarum assimulatus sum, longè alia vox est in Hebræo, & sensus illius loci est iste: Expressus sum variè per prophetas, nunc iratus, nunc blandus.

Accinxi te.) Accingere est vires addere & potentiam. Frequens admodum in Psalmis

Psal. 92. est iste loquendi modus, vt: Indutus est Dominus fortitudinem, & præcinxit se. Et rursus: Accinctus potentia, qui profundum cōturbas &c. Psal. 64. *Et non cognouisti me*) Scilicet cognitione certa, stabili ac perfecta. Cyrum non agnouisse Deum Israel, satis constat ex primo capite primi libri Esdræ.

Vt sciant hi, &c.) Populi Iudaici captiuitas videtur esse perpetua; ego laxabo captiuitatē, & liberabo populum meum, & quidem per illum, de quo nemo cogitat: hocq; beneficiū præstabo Iudæis, vt discat Oriēs & Occidēs, id est, totus terrarum orbis, quòd absq; me non sit Deus alius: formans lucem & creans tenebras, id est, diem & noctem: faciens pacem, id est, otium & quietem: & creans malum, hoc est, bellum. Quòd populus Israel aliquando in pace vixit, hoc meum erat beneficium: rursus, quòd nunc detineatur captiuus, & hoc meum est opus. Ex interpretatione ista, quæ est Hieronymi, patet hunc locum nihil facere pro sententia hæreticorum, qui volunt Deum esse authorem malorum, quia malum hic capitur non vt opponitur virtuti, hoc est, pro vitio, sed afflictione & bello. Confunditur & ista hæresis, quæ duos facit Deos, quorum alter lucem, alter tenebras condiderit: ille pacem, hic malum.

R*Orate cæli desuper, & nubes pluant iustum, aperiatur terra, & germinet saluatorem, & iustitia oriatur simul. Ego Dominus creaui eū. Væ qui contradicit factori suo: testa de samijs terræ. Nunquid dicet lutum figulo suo: Quid facis, & opus tuum absque manibus est? Væ qui dicit patri: Quid generas? & mulieri: Quid parturis?*

R*Orate cæli desuper, &c.*) Est vehemens admodum & deuota apostrophe prophetæ optantis, vt diuinum beneficium & cæleste tot iam annis promissum, primo quoque tempore exhibeatur: Tu tot ingentia promittis per iustum quendam, opto ista citò fieri, ne extrahas in longum. Sensus est: Vtinam cælitus iam exhibeatur hoc beneficiū, & mittatur iustus alte. Est autem duplex huius loci expositio: quidam enim putant ea, quæ hic dicuntur, adhærere superioribus, & ad Cyrum referri, qui diuinæ iustitiæ fuit executor contra Babylonios: sed frigidus est iste commentarius, vnde Hieronymus ad Christū refert, & in Christum consuetudine scripturæ propriè competit nomen iusti, propter quod nomen Dionysius Carthusianus non vult hîc agnoscere Cyrum, multò minus etiam agniturus, si vidisset vocem Hebræam significare iustitiam.

Aperiatur terra, &c.) Pro saluatore in Hebręo est salus. Hieronymus autem saluationem vertit eo consilio, quo dictū est capite 42. quia quæ subijciuntur, personæ conueniunt, & nō rei. Sensus est: Etiam terra prębitura

bitura est operam suam in opere tam mirabili & natiuitate: nascetur quidem cælitus saluator iste, sed in terris: alij verò terram figuratè accipiút pro virgine Maria, & sunt loca similia, capite 4. Et erit fructus terræ sublimis. Et Psalm. 84. Terra dabit fructum suum.

Ego Dominus creaui eum. Requirebat contextus, vt diceret eam scilicet iustitiam: verùm Hieronymus vertens eum, ad personá respexit. Est autem vox Domini responden tis prophetæ optanti, hoc sensu: Quod tu tátopere optas, ego creaui, id est, ego creabo, & suo tempore certissimè præstabo, hoc est, mittam Christum meum. Sic Hieronymus, & addit: Non scandalizabitur ad nomé creaturæ, qui illum vermem ac seruum & germinatum esse legerit de terra.

Væ qui contradicit, &c.) Iuxta veterum sententiam reprehenduntur hoc loco increduli, qui non credebant Cyrum nasciturum: item illi, qui non credebant Christum nasciturum: verùm ex ijs, quæ sequuntur, magis pertinere videntur ad calumniatorem, & ad eos qui dicebant: Quorsum opus est Cyro liberatore homine gentili? præterea tu promittis Christum nasciturú: si hoc statuisti, cur tam diu differs? Samos insula est celebris nominis apud Poetas: hinc Samia vasa, & in eadem significatione Samia substantiuum, de quibus Plinius, Samia vasa Romæ laudantur. Hieronymus autem hoc loco accipit non vt nomen certæ speciei, sed vt nomen sit genericum, pro quibusuis vasis fictilibus seu terreis. Quemadmodú apud Quintilianum vasa Corinthia appellantur vasa quæcunque ex ære elegantia.

Samia.

Nunquid dicet lutum figulo? &c.) Sensus est: Quàm indignum est, si lutum exposcat cum figulo, & dicat illi: Quid facis? non rectè facis: quàm hoc est indignum & absurdum ita adhuc magis absurdum est, si quis cum Deo exposcat, quare tam diu differat Christum, quare ita sinat populum suum tractari & captiuum abduci. *Opus tuum absque manibus est.*) Phrasis est Hebræa, Latine autem diceretur. Opus tuum imperfectum est.

Similitudo.

Væ qui dicit patri, &c. Est altera similitudo eodem pertinens, hoc sensu: Quàm est absurdum, si patrem ac matrem calumnietur filius, cur in terram naturæ lege profusus sit: Ita absurdum est, si quis expostulet cú Deo modo iam dicto, cur videlicet tam diu differat mittere Christum.

Alia similitudo.

HAEc dicit Dominus sanctus Israel, plastes eius: Ventura interrogate me, super filios meos, et super opus manuum mearú mandate mihi. Ego feci terram, & hominem super eam creaui ego. Et manus meæ tetenderunt cælos, & omni militiæ eorum mandaui. Ego suscitaui eum ad iustitiam, & omnes vias eius dirigam. Ipse ædificabit ciuitatem meam, & captiuitatem meam dimittet, non in pretio, neque in muneribus: dicit Dominus Deus exercituum.

HAEc dicit Dominus, &c.) Hoc maximè agit ne recipiantur idola, & ipse solus Deus agnoscatur. *Plastes eius*) Hoc est, Christi, secundum Hieronymum, non etiam re probabile erit, si ad Israelem referatur.

Ventura interrogate, &c.) Hieronymus hæc ita accipit quasi habeant irrisionem & amarulentiam, cuius verba sunt: Interroget me testa, & futurorum secreta inquirat, & præcipiat mihi, quomodo ad optiuos filios, qui in meum filium credituri sunt, regere debeam, quasi dicat, est vestrum mihi præcipere, quid facere debeá, quomodo debeam regere filios meos?

Et omni militia, &c.) De militia dictum est in præcedentibus. Septuaginta autem interpretes verterunt, Omnibus stellis mandaui. Sensus est: Singulis stellis imperaui quo currerent ordine, & dierum ac mensium annorumq; diuersa spacia complerent, id est, certam legem ac ordinem & motum eis præfixi. Commentarius verò Hieronymi in húc locum sic habet: Illud quod scriptú est, Ego omnibus stellis præcepi, occasioné quibusdam tribuit, quòd astra rationalia sint, & animam sensumq; habeant: neq; enim (aiunt) præciperet, nisi intelligentibus, non recordantes quod in Iona scriptum sit: Præcepit Dominus spiritui comburenti. Et rursus, Præcepit Dominus vermi matutino. Et quòd in Euangelio Saluator, ventis & mari imperauit, in quibus tamen nec sensum, nec rationem esse conspicuum est. Hæc annotamus, ne quis offendatur in cómentarijs Hieronymi, sicubi legerit astra animata, quia non suam ibi sed aliorum refert sententiam. Quamuis de hac re nulli iam sit dubium, olim tamé magna quæstio fuit, & primi philosophi penè omnes astra putauerút animata. Vnde Augustinus 18. libro de ciuitate Dei, cap. 4. refert Anaxagoram capitis accersitú, quòd dixerat solem esse saxum candens. Et libro 3. de Genesi ad literam, & in Enchiridio capite 47. dubitat, an animata sint astra. Verùm Damasc. libro 2. Theologicarum sententiarum capit. 6. apertè docet astra inanimata esse, & declarat quo sensu intelligendæ sint scripturæ, quæ eisdem animam tribuere videntur.

Ego suscitaui eum, &c.) Si hęc de Cyro interpretari velis, oportet particulariter intelligere iustitiam, vt hactenus dicatur suscitatus ad iustitiam, quia voluit eum Deus esse executorem diuinæ iustitiæ, & vltorem iniuriæ, quam intulerant Babylonum filijs Israel, sed probabilius est quòd ad Christú tantùm respexerit.

Ipse

Ipse ædificabit,&c.) Istud apertè non conuenit in Cyrum. Dedit quidem Cyrus Iudæis potestatem ædificandi ciuitatē: verùm post mortem suam priùs ædificata est sub Neemia maximè quantum ad muros & portas. Quare ad Christum videtur magis referendum, qui ædificauit ciuitatem, id est, Ecclesiam suam super petram, quemadmodum scribitur apud Matthæum.

Matt. 19. *Et captiuitatem,&c.*) Istud in Cyrum competere potest. Ipse siquidem beneficio Dei prouocatus soluit captiuitatem populi Israel: sed dubium non est prophetā ad Christum respexisse, qui non in precio neque in muneribus, id est, nullo merito nostro, sed in sanguine suo soluit captiuitatem humani generis.

HAEC dicit Dominus Deus. Labor Aegypti, & negotiatio, Aethiopia, & Sabaim viri sublimes, ad te transibunt, & tui erunt. Post te ambulabunt, vincti manicis pergent: & te adorabunt, teque deprecabuntur. Tantùm in te est Deus, et non est absque te Deus. Verè tu es Deus absconditus: Deus Israel saluator. Confusi sunt, & erubuerunt omnes simul: abierunt in confusionem fabricatores errorum. Israel saluatus est in Domino salute æterna. Non confundemini, & non erubescetis vsque in sæculum sæculi, quia hæc dicit Dominus creans cælos. Ipse Deus formans terram, & faciens eam, ipse plastes eius. Non in vanum creauit eam, sed vt habitetur, formauit eam.

HAec dicit Dominus,&c.) Hoc est quicquid opum sibi labores Aegyptiorum conquisierint, ad te transibit, quicquid opum etiam Aethiopiæ contigit per negotiationē ad te transibit, gentesque Sabaim, quæ trans Aethiopiā est, & viri ei* præcipui ad te trāsibunt. Nominibus istarum trium nationum quæ habitant in extremis finibus terræ per synecdochen totus orbis intelligitur. Sensus ergo est: Totum terrarum orbem possidebis tibi deuinctum & tibi deuotum. Similis synecdoche est in Psalm. Fundamenta eius in montibus sanctis, vbi nominibus Tyri, Babylonis, Aethiopiæ, Dauid vniuersum mundum significare voluit. Quantum autem colligere licet ex Herodoto, Iustino, & Orosio, Aegyptus nunquam agnouit Cyrum: sed Cambises, qui ei successit, deuicit Aegyptum. Solus autem Xenophon dicit ipsum etiam Aegyptum superasse: iuxta hūc ergo authorem, quę hic dicuntur, quodammodò in Cyrum competere possent, nisi in eadem periodo adderetur. *Tantùm in te est Deus, & cætera.*) quòd non in Cyrum, sed in CHRISTVM competere certum est, qui in Euangelio apud Ioannem ait, Ego & pater vnum sumus, qui DEVS appellatur absconditus propter corporis assumpti sacramentum. Vehementer etiam hæc competunt in Ecclesiam: in Ecclesia enim tantùm est DEVS, id est, ibi verè colitur, & alibi nusquam.

Confusi sunt & erubuerunt omnes.) Scilicet Scribæ & Pharisæi, simul abierunt in confusionem fabricatores errorum, qui in toto mundo disseminauerunt mendacium, vt Christum dicerent ab Apostolis furto esse sublatum: non tamen improbabile fuerit, si generaliter intelligatur.

Israel autem saluatus, et cæte.) Hoc absque dubio intelligendum est de ijs, qui in spiritu sunt Israel, qui fidem & opera Patriarcharum imitantur. *Quia hæc dicit Dominus creans cælos*) Id est, propterea volo venire publicū Saluatorem non Iudæorum tantùm, sed etiam gentium, quia propterea feci terrā, non vt esset deserta, sed vt cultores mei habitarent in ea.

EGo Dominus, & non est alius. Non in abscondito locutus sum in loco terræ tenebroso. Non dixi semini Iacob frustrà: Quærite me. Ego Dominus loquens iustitiam, annuncians recta. Congregamini, & venite, & accedite simul, qui saluati estis ex gentibus. Nescierunt qui leuant signum sculpturæ suæ, & rogant Deum non saluantem. Annunciate, & venite, et consiliamini simul. Quis auditum fecit hoc ab initio? Ex tunc prædixi illud. Nunquid non ego Dominus? & non est vltrà Deus absque me. Deus iustus & saluans, non est præter me.

NOn in abscondito locutus sum) Sed in monte Syna, de excelso eius vertice, clara voce, quæ ab omnib. facilè intelligi potuit & audiri, additis etiam tonitruis, loquutus sum contra idola. Hanc expositionem cùm retulisset Hieronymus, addit, sed melius, vt hoc dictum de Euangelica prędicatione crędamus: Moyses enim vni tantùm populo locutus est in abscondita solitudine: Apostolorum autem sonus in vniuersum orbē exijt, & verba eorum vsque ad terminos terræ peruenerunt.

Non dixi semini Iacob frustrà: Quærite me.) Sed proposui maxima & æterna præmia: *Ego Dominus loquens iustitiam.*) Id est, proferés legem Euangelij, quæ verè est lex iustitiæ, *Et annuncians recta*) id est, docens in quibus rebus verè situs sit cultus Dei, quibus rebus constet remissio peccatorum.

Congregamini et venite, & catē.) Quia illi, ad quos peculiariter missus sum, credere noluerunt, & indignos se iudicauerunt æterna salute, congregamini vos per fidem, de toto orbe venite & accedite me, qui saluati estis, id est, ad vitam præordinati. Ex gētibus denique corripit eos, qui in errore pristino remanserunt, dicens: Nescierunt qui leuant, siue vt Septuaginta habent, portant seu circunferunt lignum sculpturæ suæ, id est, Idolum sculptum, vt statuant illud in loco editiori. Sensus est: non intellexerunt sermones meos, neque prædicationem Euangelij,

simulachrorum onere prægrauati, & sperantes in eis, in quibus nulla est salus. Quædam autem exemplaria legunt lignum, sed lignum omninò legendum est: nam sic habent Hebræi.

Annunciate, &c.) Vos, qui tantoperè addicti estis idolis, dicite: Quis dęmonum istud annunciare potuit, vt congregarentur & venirent ex gentibus plurimi, qui saluarentur? quasi dicat, nemo hoc potuit, & propterea non sunt dij idola vestra.

C Onuertimini ad me, & salui eritis omnes fines terræ: quia ego Deus, & non est alius. In memetipso iuraui, egredietur de ore meo iustitiæ verbum, & non reuertetur, quia mihi curuabitur omne genu, & iurabit omnis lingua. Ergo in Domino dicet. Meæ sunt iustitiæ, & imperium. Ad eum venient, & confundentur omnes qui repugnant ei. In Domino iustificabitur, & laudabitur omne semen Israel.

I *N memetipso iuraui, &c.*) Id est, per memetipsum iuraui, quòd sententia oris mei & verbum, quod semel protuli in iustitia, nequaquam irritum fiet, sed re ipsa complebitur. Verbum autem istud est: *Quia curuabitur omne genu.*) Id est, non solùm natio Iudaica, sed omnes omninò mundi nationes propter nent se mihi: in hac quidem vita inchoatiuè, in futuro verò sæculo perfectè & integrè, ita vt hostes quoque mei vi coacti tanquam scabellum subijciendi sint pedibus meis.

Et iurabit omnis lingua.) Hanc sententiam citauit Paulus in Epistola ad Romanos, sed nō
Rom. 14. eisdem verbis: pro eo enim, quod Esaias habet, *In memetipso iuraui*) ipse ait: Viuo ego dicit Dominus: & pro eo quod Esaias dixit, *Et omnis lingua mihi iurabit*) Apostolus ait, Omnis lingua cōfitebitur Deo. Vidit siquidem Apostolus speciem pro genere positam, iurare pro colere, adorare, & agnoscere. Sensus est: Omnis creatura rationalis alicuius ligni externi professione testabitur Christum esse verum Deum. Omnis autem lingua cōfitens Deo, dicet: Meæ sunt iustitiæ Euangelij, & meum est imperium Christi, non populi tantùm Iudæorum.

Ad eum venient.) Id est, ad Christum venient omnes gentes, & confundentur omnes qui repugnant ei, siue qui separant se ab eo, siue Iudæi, siue Pagani. *In Domino iustificabitur*) id est, per fidem Christi iustificabitur. *Et laudabitur omne semen Israel*) id est, quicunque fidem Israëlis imitantur: illi enim æstimantur in semine Israelis, siue Iudęi sint, siue gentes.

*

CAPVT XLVI.



Onfractus est Bel, contritus est Nabo. facta sunt simulachra eorum bestijs & iumentis. Onera vestra graui pōdere vsque ad lassitudinem contabuerunt, & contrita sunt simul. Non potuerunt saluare portantem, & anima eorum in captiuitatem ibit.

C *onfractus est Bel &c.*) In euersione regni Babylonici cōfractus & penitus destructus est Bel, quem Græci Belum, id est, Saturn vocant, cuius tanta apud veteres fuit religio, vt ei non solùm hostias humanas captiuorum ignobilium que mortalium, sed & proprios liberos immolarent. Nabo autē & ipsum idolum erat Chaldæorum, quod interpretatur prophetia & diuinatio. Bel. Nabo.

Facta sunt simulachra eorum bestijs, &c.) hoc est, in prædam bestiarum & iumentorum exposita sunt.

Onera vestra, &c.) Apostrophe est ad idola. Sensus est: Quæ vos ferebant ipsæ scilicet bestiæ & iumenta onerata erant nimio onere adeò vt lassarentur. Aliter aut accipit Hieronymus hoc modo: Hæc simulachra quæ non possunt saluare portantes, nihil sunt aliud, nisi onera sacerdotum deprimētia eos vsque ad lassitudinem.

Anima eorum in captiuitatem ibit.) Istud si ad sacerdotes, hoc est, portantes referas, [illegible]arum habet sensum: si verò ad idola, i[illegible] [illegible]gere tum oportet per catachr[illegible]n, vt a[illegible]ma dicatur ipsum dæmonium idolum inhabitans. deinde per animam synecdochicōs ipsum idolum.

A Vdite me domus Iacob, & omne residuum domus Israel. Qui portamini à meo vtero, qui gestamini à mea vulua, Vsque ad senectam ego ipse, & vsque ad canos ego portabo. Ego feci, & ego feram, ego portabo & saluabo.

A *Vdite me Domus Iacob, & cæt.*) Ex eo quod sequitur, Cui assimilastis me? vidētur etiam de carnali Israele hæc intelligi. Non enim spiritualis Israel comportat aurum, vt inde fiat idolum. Vnde intelligitur mirabilis D[illegible]fectus & plus quam paternus etiam erga peccatores: Audite me domus Iacob ego non dum abieci curam vestri, portamini à meo vtero, gestamini à mea vulua.

Non quòd ineffabilis Dei incomprehensibilisq; maiestas vterum habeat aut vuluā, sed hæc dicit, quò nos affectum Dei per nostra verba discamus. Sensus est: Quod mater indulgens & affectibus amoris plena facit erga fœtum suum, hoc ego præsto vobis affectu: quanquam me offendistis, tamen ego gesto & gestare vos pergam, etiam vsque ad senectutem non meam sed vestrā: Mater Cōparatio aliquan-

aliquando deponit curam filij sui, quando scilicet factus est vir, ego autem nunquam deponam curam vestri. Locus hic in primis annotandus est, quia exprimit mirabilem Dei affectum erga peccatores.

CVi assimilastis me, & adaquastis, & comparastis me, & fecistis similem? Qui confertis aurū de sacculo, & argentum in statera ponderatis, conducentes aurificem, vt faciat Deum, & procidunt & adorant. Portant illum in humeris gestantes, & ponentes in loco suo, & stabit ac de loco suo non mouebitur, Sed & cùm clamauerint ad eum, non audiet, de tribulatione non saluabit eos.

C*Vi assimilastis me?*) Quare putatis me talē esse, qualis est Iupiter aut Belus? *Qui cōfertis aurum de sacculo*) id est, de marsupio, vt fiat idolum: quæ insania est hæc? relicto patre sic vobis affecto transire ad idola, & cultum mihi debitum illis impendere?

MEmentote istud, & cōfundamini, redite præuaricatores ad cor. Recordamini prioris saeculi, quoniam ego sum Deus, & non est vltra me Deus, nec est similis mei, annuncians ab exordio nouissimum, & ab initio, quæ nec dum facta sunt, dicens: Consilium meum stabit, et omnis voluntas mea fiet. Vocans ab oriente auem, & de terra longinqua virum voluntatis meæ. Et locutus sum, & adducam illud, creaui, et faciam illud, audite me duro corde qui longe estis à iustitia.

M*Ementote istud. &c.*) Quòd vana scilicet sunt idola, & proinde deserite illa quę fecistis, imo fundamini, id est, estote fortes & fundati, ne rursus subitus idololatriæ turbo vos subuertat: Sic Hieronymus. Ex qua interpretatione patet ipsum legisse: nō confundamini, sed fundamini. Dionysius quoque Carthusianus legit fundamini, & interpretatur: Similiter & gloss. Lyra quidē legit fundamini, sed non interpretatur fundamini: Etiam Hebræi legunt, ita vt pene certum sit alteram lectionem nempe cōfundamini mēdosam esse, cuius lectionis apud Hebræos solus Rabbi Ioseph meminit. Deducit enim ille vocem Hebræā ab אִישׁ esch, quod est ignis, & interpretatur hoc modo: Sitis rubei vt est ignis, quod ad confusioné pertinet.

Recordamini, &c.) Conferte illud tempus, quo institutus est Deus ipse scilicet Bel, aut Nabo, cum illis antiquis sæculis, & videbis quòd ego sum Deus, & quòd non sit alius Deus præter me. *Annuncians ab exordio nouissimum, &c.*) Ego solus sum, qui possum dicere quæ nascente mundo facta sunt, & declinante mundo futura sunt dicens, cōsilium meū stabit, id est, ego statui euertere regnum hoc Babylonis potentissimum, & certo certius euertetur: Sic nō loquūtur dij gentium suis ambigua enim sunt eorum responsa & fallacia.

Vocans ab oriente auem.) Vide caput quadragesimum primum, vbi de oriente dictū est. Nomine autem auis, Hebræi intelligunt Cyrum per metaphoram, propter velocitatem exercitus ipsius: Procul quidem abest à Babylone imperiū Cyri, sed subito aderit exercitus eius, instar auis leuiter celeriterque veniet contra Babylonē: *Virum voluntatis meæ*) id est, qui opere exples, quod hic prædico per prophetam.

Qui longe estis à iustitia) scilicet quauis, non solùm ab illa quæ est per fidem, sed etiam à iustitia legis & operum.

PRope feci iustitiam meam, non elongabitur, et salus mea non morabitur. Dabo in Sion salutem, & in Israel gloriam meam.

P*Rope feci iustitiam, &c.*) Hic omisso Cyro de Christo loquitur propheta, hoc sensu: iam appetit tempus quo ego re præstabo, quod illis antiquis patribus Abraham, Isaac & Iacob tot retro sæculis promisi, mittam Christum, de quo dicit Paulus, quòd factus *1. Cor. 1.*
est nobis à Deo iustitia, redemptio: *Dabo in Sion salutem*) illam scilicet, quam per Messiā promisi, *& in Israel gloriam meam*, de qua Simeon loquitur, Et gloriā plebis tuæ Israel.

CAPVT XLVII.



Escende, sede in puluere, virgo filia Babylon, sede in terra, Non est solium filia Chaldæorum, quia vltra non vocaberis mollis & tenera. Tolle molam, & mole farinam, denuda turpitudinem tuam. Discooperi humerum, reuela crura, transi flumina, Reuelabitur ignominia tua, & videbitur opprobrium tuum. Vltionem capiam, & non resistet mihi homo.

D*Escende, sede in puluere, & cat.*) Perseuerat propheta in eo quod cœperat de Cyro quòd Babylone expugnata liberaturus sit Iudæos ibi captiuos, & totus sermo verè tragicus est: Babylonem enim facit quasi Hecubam quādam, quæ à summa felicitate ad extremam deiecta est seruitutem & miseriam: vtiturq; metaphoris valdè aptis sed prima specie impudicis. Descende, inquit, sede in puluere hactenus maxima & nobilissima habita. *Virgo filia Babylon.*) Vtrunque nomen ad affectum mirè pertinet. Hactenus in delitijs ab omnibus habita es non aliter quàm puella adhuc viro incognita & intacta: hoc significatur in virgine: quodq; est patri filia charissima, hoc tu eras orbi Babylon.

Non est solium &c.) id est, euertetur solium regni Babylonis, quāuis illud videatur inexpugnabile. Appellatur autem Babylon filia Chaldæorum, quia à Chaldęis (inquit Hieronymus) condita est, illis siquidem regina in extructione vtebatur: quamuis respi-

Quare Babylon appelletur filia Chaldæorum.

cere potuit propheta ad auctam postea Babylonem à Chaldæis: Sic suprà Tyrum vocat filiam maris, quia mare in Tyrum contulerat opes, & mari Tyrus debebat quòd omnium rerum cupia abundaret atq; floreret: Vide caput trigesimum tertium. Dicere etiam possumus hic talem esse figuram, qualis est Ieremiæ cap. 46. vbi filiam Aegypti pro Aegypto Hebraica figura dixit. Et in Psal. filia Babylonis miseria ipsa Babylon vocatur. De qua phrasi dictum est cap. 5.

Denuda turpitudinem tuam.) Hebræorum turpitudo habet molle aliquid, siue sint cincinni mulierum, siue velamē aut vestimētum. Hieronymus in Canticis capite quarto vertit: Id quod intrinsecus latet. Est autem turpitudo in re Venerea, quæ videri non vult. Capite autem 6. vertit: Absq; occultis tuis. Et in commentario suo vertit taciturnitatē, secutus Symmachum, eò quòd ob verecundiam taceri debet. Alij verò aliter verterūt. Aquila autem vocem Hebræam reliquit nō versam, propterea fortasse quod in sacra scriptura turpitudinē sonaret. Propter hæc verba, Denuda turpitudinem tuam, Hebręi illud quod præcedit. *Tolle molam, & mole farinam.*) figuratè accipiunt, quòd videlicet virgines Babyloniorum paterent libidini victorum Medorum atque Persarum. Similia loca sunt in scriptura. Iob 31. Scortum alterius vxor mea, & super eam incuruentur alij: quod ibi Hieronymus vertit, Scortum alterius vxor mea, ad verbum in Hebræo est Molat alteri vxor mea. Quāquam illius loci & hic potest esse sensus: Si ego vnquam admisi adulterium, cōtingat hoc mihi, vt videam vxorem meam alterius ancillam. Rursus Threnorum 5. Adulescentulis turpiter abusi sunt, ad verbum in Hebræo est. Iuuenes ad molendum compulerunt. Quanquam circumstantiæ literæ hic non ita inuitent sicut superiori loco ad Venerem, cùm rectè hoc modo intelligere liceat. Iuuenes ad vilia ministeria exercenda adacti sunt, Hieronymus autem modis prædictis vertens, secutus est Hebræorum explanationes, qui etiam illum locum in capite 16. Iudicum: Samsonem clausum in carcere molere fecerunt, etiam ad Venerem referunt: quod mirum est, cum circumstantiæ literæ ad hoc nihil inuitent. Simplex verò sensus horum verborum, Tolle molā &cę. iste est: Nunc quidem regina es, & inter cæteras ciuitates potens nobilis, & libera, verùm redigeris ad extremam seruitutem & miseriam. Veteres autem vtebantur molis manuarijs, & molendæ farinæ operi seruire apud eos erat extremæ seruitutis.

Transi flumina.) Scilicet in captiuitatem. Significat autē propheta Mesopotamiam, quę Latine à quodam terræ inter amnes dicta est. *Reuelabitur ignominia tua.*) Hanc quoq; vocem ex obscœnis esse videas capit. 8. Leuiti. fac eis femoralia linea, vt operiant carnem turpitudinis, id est, membrū turpe. Eadem vox est Genesis 9. vbi Cham dicitur vidisse verenda patris.

Redemptor noster Dominus exercituum, nomē illius sanctus Israel. Sede tacens, & intra in tenebras filia Chaldæorum, quia non vocaberis vltra domina regnorum. Iratus sum super populum meum, contaminaui hæreditatem meam, & dedi eos in manu tua. Non posuisti eis misericordias. Super senem aggrauasti iugum tuum valdè, & dixisti: In sempiternum ero domina. Non posuisti hæc super cor tuum, neque recordata es nouissimi tui. Et nunc audi hæc delicata, & habitans confidenter, quæ dicis in corde tuo, ego sum, & non est præter me amplius. Non sedebo vidua, & ignorabo sterilitatē. Venient tibi duo hæc subito, in die vna sterilitas, & viduitas.

Redemptor noster Dominus, &c.) Loquitur propheta ex persona populi: Populus apud Babylonicos ante captiuus dicet, hæc fecit redemptor noster, cuius numen est sanctus Israel. *intra in tenebras*) hoc est, pudeat te tui: nam quos vehementer pudet, nō ferunt lucem.

Iratus sum, &c.) Populus meus apud te Babylon captiuus tenetur, hoc ideo est quia iratus sum ei, & corrigere volui, non autem perdere: Tu autem non posuisti eis misericordias, hoc est, durè tractasti & abusa es crudelitate tua, & plus plagarum imposuisti quàm mea vltio flagitabat. Magnum autem Babyloniæ crudelitatis indicium est nē senibus quidem pepercisse, quorum ætas etiā in hostibus venerabilis esse deberet. *Et dixisti, in sempiternū ero domina.*) Istud superbię est. Sensus est: Inuicta sum & inexpugnabilis. *Nō sedebo vidua*) hoc est, nunquam priuabor regnu. *Non ignorabo sterilitatem*) hoc est, nō ero sine examinibus populorum & maxima hominum frequentia.

Vniuersa venerunt super te, propter multitudinem maleficiorum tuorum & propter duritiem incantatorum tuorum vehementem. Et fiduciam habuisti in malitia tua, & dixisti: Non est qui videat me. Sapientia tua, & scientia tua hæc decepit te. Et dixisti in corde tuo: Ego sum, & præter me non est altera. Veniet super te malū, & nescies ortum eius, & irruet super te calamitas, quam non poteris expiare. Veniet super te repente miseria, quā nescis. Sta cum incantatoribus tuis, & cū multitudine maleficiorum tuorū, in quibus laborasti ab adolescentia tua, si fortè quid prosit tibi, aut si possis fieri fortior. Defecisti in multitudine consiliorum tuorum.

Vniuersa venerunt, &c.) Obiecit propheta primò superbiam, deinde crudelitatē: nunc autem obijcit ei incantationes, & auguria. Vox autem hæc, maleficia, pertinet ad pręstigia, incātationes, & artes magicas: Vox verò Hebræa, quam noster interpres tran-

stulit

ſtulit durltiam, pertinet ad argumentú quãtitatis & qualitatis. Senſus eſt iſte: Quia tanti apud te fiunt incantatores, & tanti apud te valent, propterea venient in te tanta mala. *Et dixiſti non eſt qui videat me)* hoc eſt, nō agnoſco numen.

Veniet ſuper te malum, & neſcies ortum eius) Nō enim poterat arbitrari Babylon, quòd Perſæ nullius antè fortitudinis ipſam regnante Cyro ſuperarent, & ſuæ ſubijcerēt poteſtati.

Irruet ſuper te calamitas, &c.) Hoc capite decimo tertio dixit: Ego ſuſcitabo ſuper eos Medos qui argentum non quærant, nec aurum velint. *In quibus laboraſti ab adoleſcentia tua)* hoc eſt, ab eo tempore, quo primùm cępit floreſe regnum Babylonis.

STent & ſaluent te Augures cæli, qui contemplabantur ſidera, & ſupputabant menſes, vt ex eis annunciarent ventura tibi. Ecce facti ſunt quaſi ſtipula, ignis combuſſit eos. Non liberabunt animam ſuā de manu flammæ, non ſunt prunæ quibus calefiant, nec focus, vt ſedeant ad eum. Sic facta ſunt tibi, in quibuſcunque laboraueras. Negotiatores tui ab adoleſcentia tua vnuſquiſque in via ſua errauerunt. Non eſt qui ſaluet me.

STent & saluēt te augures cæli) pro quo Septuaginta interpretes habent, aſtrologi cœli, qui mathematici appellantur, qui ex aſtrorum curſu lapſuq; ſiderum res humanas regi arbitrantur. Illud autē, *Non ſunt prunæ)* Hebræi hoc modo exponunt: Nullam habēt augures illi caloris ſcientiam, aut illuminantē ſenſum, qui poſsit eorum tenebras diſcutere, & frigus erroris expellere. Verùm ſimplicior ſenſus iſte erit: Augures iſti ita ſemel cōſumentūr, vt nullum relinquatur veſtigiú, vt ne prunę quidem ſint reliquæ ex incēdio, nec paruus quidem focus, quod tamen ferè videmus in reliquis incendijs.

Negotiatores tui ab adoleſcentia tua) Hoc eſt, cum quibus habuiſti cōmercia vnicè & præcipuè, vnuſquiſque in via ſua errauerunt, hoc eſt, vnus ad orientem, alius ad occidentem: de huiuſmodi enim errore intelligitur. Vel vnuſquiſque in via ſua errauerunt, hoc eſt, te neglecta quiſque ſua commoda ſequitur.

CAPVT XLVIII.



Vdite hæc domus Iacob: qui vocamini nomine Iſrael: & de aquis Iuda exiſtis. Qui iuratis in nomine Domini: & Dei Iſrael recordamini, nō in veritate, neque in iuſtitia, De ciuitate enim ſancta vocati ſunt et ſuper Deū Iſrael conſtabiliti ſunt, Dominus exercituum nomen eius.

AVdite hæc. &c.) Idem eſt argumentum cū præcedentibus, tantū tranſitus eſt per antitheſin, hoc ſenſu: Prędixi hactenus Babylonijs ſua fata: audite me nūc ex hac parte vos poſteri Iacob, qui appellamini Iſraelitę. *Et de aquis Iuda exiſtis)* Exire vocabulum eſt originis. Aquis autem Hebræi vtuntur quemadmodum nos fonte. Senſus eſt: Qui ducitis originem ex fonte Iuda, ſiue qui oriundi eſtis ex patriarcha Iuda.

Qui iuratis in nomine Domini) tanquam eius cultores: *Et Dei Iſrael recordamini)* ſcilicet in aſſertione cauſſarum veſtrarum: *Non in veritate neque in iuſtitia)* quæ comites ſunt iuramenti. De ciuitate ſancta nomen trahitis, vt vocemini Hieroſolymitæ, & ſuper Deum Iſrael innitimini tanquam ipſius peculiaris populus. Hæc autem eò dicta ſunt, vt ipſi tangantur quaſi opprobrio: Geritis inquit magnos titulos, ſed non reſpondetis illis titulis quos geritis: appellamini Iſraelitæ, Iudæi, habitatores vrbis Ieruſalē, populus Dei, magna ſunt vocabula, ſed vobis caſſa & inania, qui non reſpondetis rebus vocabulorum.

PRiora extunc annunciaui, & ex ore meo exierunt, & audita feci ea, repentè operatus ſum, & venerunt. Sciui enim quia durus es tu, & neruus ferreus ceruix tua, & frons tua ærea, prædixi tibi extunc, antequam venirēt indicaui tibi, ne fortè diceres, idola mea fecerunt hæc, & ſculptilia mea, & conflatilia mandauerunt iſta. Quæ audiſti, vide omnia, vos autem non annunciaſtis.

PRiora extunc annunciaui) id eſt, à priſcis temporibus. Sic in pſalmis frequenter. A capite autem quadrageſimo huc vſq; ſępiꝰ inculcauit, quòd ſolius Dei ſit futura ꝑdicere.

Sciui enim quia durus es tu) id eſt, inflexibilis es, & frons tua ærea, id eſt, impudens nec ſciens erubeſcere. Senſus eſt: Hæc tanto tempore antè prædixi, vt reuocare vos à pertinaci ſtudio idolorum, ad quod fuiſtis ſemper maximè propenſi, vt cùm videritis rebus hæc expleta, reuerteremini ad me relictis idolis. Quod autem illis temporibus erat paganiſmus, hoc hodiè eſt Lutheraniſmus. Sicut enim Iudæos olim ad paganiſmú inuitabat primùm ſua vicinia, deinde falſa aliqua ſpecies melioris religionis, quia Babylonijs melius ſuccedit, veriſimile eſt eos habere meliorē Deum: Ita hodie fit, vt à vera religione abducantur quā plurimi, & abducemur facilè niſi valdè ſoliciti ſimus in Eccleſia catholica permanere: tanta eſt eloquentia, tantus eſt vbique fucus & mentita ſanctitas eorum, qui à vera ſanctitate exciderunt. Quare inprimis prodeſt videre, quid ſcripſerit & tradiderit Eccleſia temporibus Apoſtolorum, quid deinde poſt illorum tēpora vſque ad nos.

Quæ audiſti) ſcilicet ventura. *Vide omnia)* ſcilicet rebus expleta: *Vos autē non annunciaſtis)* Reprehendit in eis ſilētium: Vos qui legitis hęc in Geneſi & Exodo, cur non annunciatis? Ita qui hodie inſtructi ſunt antiquitate & do-

ctrina catholica, qui sciũt quid iã inde ab initio crediderit & tradiderit Ecclesia, alijs hoc annunciare debent.

AVdita feci tibi noua ex tunc, & conseruata sunt quæ nescis Nunc creata sunt, et non extũc, & ante diem: & non audisti ea: ne forte dicas, Ecce ego cognoui ea, neque cognouisti, neque extunc aperta est auris tua. Scio enim quia præuaricans præuaricaberis, & transgressorẽ ex vtero vocaui te Propter nomen meum longe faciam furorem meum, & laude mea infrenabo, ne intereas. Ecce excoxi te, sed non quasi argentum, elegi te in camino paupertatis. Propter me, propter me faciam, vt non blasphemer, & gloriam meam alteri non dabo.

A*Vdita tibi feci, etc.*) Hieronymus noua apponit præteritis, hoc sensu: Nõ antiqua & præterita nota tibi feci, sed noua & futura, vtpote de Cyro Persarum Rege, & euersione Babylonis, &c. Commentarius autem Hieronymi sic habet: Non narro præterita, quibus sæpe potentia mea comprobata est, quomodo duxerim populum ex Aegypto, Aegyptios submerserim in mari rubro, terram promissionis tradiderim, & gentes vobis varias subiugauerim, sed noua quæ contra Babylonem facturus sum nuncio: Hactenus Hieronymus. Difficultas iam est in particula (ex tunc) quæ pertinet ad tempus multò antè elapsum, nisi forte dicamus mendum esse, & legendum, ex nunc. Certè Hebræis est מעתה meatta, quod significat ex nunc: & non מאז mear, id est, ex tunc, quæ particula ponitur in præcedentibus & sequentibus, & Septuaginta transtulerunt ἀπὸ τοῦ νῦν, id est, ex nunc vel à nunc: Nostra tamẽ exemplaria omnia constanter legunt ex tunc. *Et cõseruata sunt, etc.*) Id est, præter illa noua quæ nuncio, habeo adhuc quædam conseruata, quę nescis. *Nunc creata sunt, et non extunc*) id est, nõ olim. *Et ante diem*) id est, paulò antè, id est recentia sunt & talia, vt ne similia quidem vnquam audiueris. *Ne fortè dicas, etc.*) id est, ne parui ea facias pro notis, vt dicas ista sunt nota. Huiusmodi autem propterea cælo, quia scio quid facies in posterum: *Quia præuaricãs præuaricaberis, et transgressorem ex vtero vocaui te*) id est, ab initio vocaui te transgressorem.

Propter nomen meum, etc.) Istud exponit ipse textus cùm ait, *Vt non blasphemer*) Populus Israel merebatur quidem supplicia propter idololatriã & Dei contemptum, sed hoc non erat futurum ex honore Dei: Dixissent enim gentes, non Dei ira & vindicta, sed nostrorũ idolorum, populus hic interijt: Vt ergo non blasphemetur nomen meum, differam furorem meum. *Et laude mea*) id est, ad laudem meam, siue (vt Hiero.) ob laudem meam, id est, vt nomen meum agnoscatur & celebretur apud gentes: *Infrenabo te ne intereas*) id est, Tu ruis in interitum, & videris quasi deuotus esse morti, ego non finam vt intereas, infrenabo te, vt me quasi iumentum & effrenis equus sequaris inuitus: Sic Hieronymus.

Ecce excoxi te) scilicet per afflictiones & tribulationes, sed non quasi argentum, id est, non ad purum: In argento siquidem quando excoquitur, omnis scoria remouetur, hoc non factum est in te, tuo tamen vitio & malitia. *Elegi te in camino paupertatis*) Istud dupliciter exponitur. Refertur enim vel ad Aegyptum, vt sensus sit: Quum esses in Aegypto elegi te: vt caminus ignis periphrasis sit Aegypti: vel refertur ad Babylonem, vt sit prophetia futuri.

Propter me) Id est, propter nomen meum. *Vt non blasphemer*) id est, ne gloria mihi debita & propria transferatur ad falsos Deos: nõ patiar vt idola æquẽtur mihi, hoc est quod dicit, *Et gloriam meam alteri non dabo.*

AVdi me Iacob, & Israel quem ego voco, Ego ipse, ego primus, & ego nouissimus. Manus quoque mea fundauit terram, & dextera mea mensa est cælos, Ego vocabo eos, & stabunt simul. Congregamini omnes vos, & audite, Quis de eis annũciauit hæc? Dominus dilexit eum, faciet voluntatẽ suam in Babylone, & brachium suum in Chaldæis, Ego, ego locutus sum, & vocaui eum, adduxi eum, & directa est via eius, Accedite ad me, & audite hæc. Non à principio in abscondito locutus sum. Ex tempore antequam fierẽt, ibi eram: & nunc Dominus Deus misit me, & spiritus eius.

A*Vdi me Iacob, &c.*) Videtur populus Israel valde obnoxius fuisse cultui idolorum eo tempore, quo scribebat hęc Esaias ideo tam solicitè & tam diligenter inculcat maiestatem diuini numinis. Audi me Iacob, quem alio nomine etiam Israel vocat, quòd respicitis ad idola gentium falleris, idola nõ sunt dij, illa non fecerunt cęlum aut terram, sed ego: *Ego vocabo eos & stabunt simul*) Id est, præbebunt se paratos iussui meo, quẽadmodum Dominus quando vocat ministrum, venit, & stat, vt audiat iussa Domini sui.

Congregamini omnes vos) siue Iudæi, siue gẽtes, siue Israelitæ, siue astronomiæ periti apud Chaldæos, & ad vnum omnes homines, *Audite, quis de eis*) id est, quis inter eos seu quis omnium Deorum quos colit gentilitas, hæc tanto tempore antè prædicere potuit de Iudæis abducendis in Babylonem, & reducendis per Cyrum?

Dominus dilexit eum) Haud dubiũ quin Cyrum significet, qui fecit voluntatem Domini contra Babylonem, & exercuit brachium suum, id est, fortitudinem contra Chaldęos. *Ego ego locutus sum*) Quod illi non potuerunt prædicere, ego prædixi vobis per Esaiam. *Et vocaui eum*) scilicet nomine suo Cyrum multo antè quàm nasceretur: vel certè vocaui eũ id est, euocaui eum, & cõtra Babylonios excitaui, adduxi eum & directa est via eius, id est, successit ei in expugnanda Babylone.

Accedite

Accedite ad me & audite hæc) Dubium est an propheta loquatur, an Deus ipse: Ex cap. autem 45. videntur esse verba Dei vbi ex persona Dei eadem scribuntur, ex fine verò versus sequẽtis, cùm dicitur, Et nunc Dominus Deus misit me, videntur esse verba prophetæ, nisi ad personam Christi referamus. Si ergo sint prophetæ, asserit suam auctoritatem: à principio inquit quo prophetiæ munus mihi iniunctum fuit, non in abscondito sed publicè loquutus sum.

Ex tempore antequam fieret, &c.) Nõnulla exemplaria habẽt (fierent) in plurali numero, quomodo etiam exponit Dionysius, & commentarius ille qui ascribitur Thomæ. Versio autem Pagnini hoc modo legit: A tempore quo fuit prophetia, ego eram. Sed ille ꝓphetiam addidit de suo, quod inprimis cauere debemus in sacra scriptura, ne videlicet temere ei quicquam adfingamus. Quando ergo legitur (fieret) in singulari, tunc sensus talis est: Antequam fieret res ista de qua loquor, antequam Babylon euerteretur, ibi eram, scilicet præsens spiritu, videns & contẽplans rei gerendę modum: & nunc Dominus Deus misit me, vt annunciem vobis venturũ Persarum Regem, qui subruat Babylonem deleatque Chaldæos.

HAEc dicit Dominus Deus redemptor tuus, sanctus Israel, Ego Dominus Deus tuus docens te vtilia: gubernans te in via, qua ambulas, Vtinã attendisses mandata mea, Facta fuisset sicut flumen pax tua, & iustitia tua sicut gurgites maris. Et fuisset quasi arena semen tuum, & stirps vteri tui, vt lapilli eius. Non interijsset & non fuisset attritum nomẽ eius à facie mea.

HAEc dicit Dominus redemptor, &c.) Qui redemit te ex Aegypto, vel certè, q̃ futurus est redemptor tuus ex Babylone, sanctus Israel, id est, à quo Israel habet suam sanctitatem. *Vtinam attendisses mandata mea, &c.*) Mirabilis est hæc prophetæ eloquentia, qua significare voluit plenissimam pacem & maximam iustitiam. Qui attendunt mandata Dei illis contingit pax inexplicabilis & maxima mentis tranquillitas.

EGredimini de Babylone: fugite à Chaldæis, in voce exultationis annunciate, auditum facite hoc, & afferte illud, vsque ad extrema terræ. Dicite, Redemit Dominus seruum suum Iacob. Non sitierunt in deserto, cùm educeret eos. Aquam de petra produxit eis: & scidit petram, & fluxerunt aquæ. Non est pax impijs, dicit Dominus.

EGredimini de Babylone) Auertit hic propheta intentionẽ suã à Cyro & carnali Israele, & dirigit ad id quod typo significatur nimirum ad Christum & liberationem pereũ factam. Nos autem illi sumus ad quos maxime pertinet ista exhortatio, Egredimini de Babylone &c. vnde Babylon intelligẽda est non illa proprij nominis, sed altera cuius illa typus fuit, hoc sensu: Egredimini de regno diaboli, fugite à Chaldæis qui vos hactenus captiuos tenuerunt sub peccato.

Dicite, redemit Dominus seruum suum Iacob) id est, populum Christianum, omnes qui imitãtur fidem Iacob, siue Iudæi, siue gentiles, redemit inquam in sanguine filij sui.

Non sitierunt in deserto) Alludit propheta ad historiam Exodi quasi dicat: Deus qui tunc Iudæis præstitit maxima illa beneficia, è petra eis aquam educens, &c. etiã facillimè nũc eadem præstabit, & præstat quotidiè vbicunque sint pij, siue in Babylone, siue in Aegypto, siue in deserto, vbicunque locorum fuerint, facilè educit eis aquam de petra: aquam (inquam) non quæ corpus, sed animam reficiat, de qua in Euangelio Matthæi: Qui biberit ex aqua quam ego dabo, non sitiet in ęternum: Petra autem erat Christus. Rursus vbicunque fuerint impij, & quicquid illis contingit, fiant diuites, fiant eloquentes, magni, quicquid illis contingit, non est eis pax neq; tranquillitas.

CAPVT XLIX.



Vdite insulæ et attendite populi de lõge. Dominus ab vtero vocauit me, de ventre matris meæ recordat⁹ est nominis mei. Et posuit os meũ quasi gladiũ acutum, in vmbra manus suæ protexit me, & posuit me sicut sagittam electam. In pharetra sua abscondit me, & dixit mihi: Seruus meus es tu Israel, quia in te glorificabor. Et ego dixi: In vacuum laboraui sine causa, & vanè fortitudinem meam consumpsi. Ergo iudicium meum cum Domino, & opus meum cum Deo meo.

AB hoc capite vsque ad finem libri est quasi vnus & perpetuus contextus de Christo, & ferè non adhibentur inuolucra quemadmodum in præcedentibus, sed proponit nudum Euangelium sine vllis allegorijs & obscuris tropis: Atque de hac parte verum est, quod scripsit Hieron. in epistola ad Paulinum, Esaias non prophetiam mihi texere videtur, sed Euangelium. Dicit ergo ex persona Christi:

Audite insulæ, &c.) In præcedenti capite egi cum Iudæis, nunc autem conuerto sermonem ad vos gentes & quicunque insularum nomine, noto scripturarum more, censemini. Insulæ autem sunt ex laoticijs scripturarũ, & de ijs dictũ est in pręcedentibus, quanquam & hoc loco ꝓpheta satis indicet, quos appellet insulares, dum ait: Et attendite populi de longè, id est, qui longè habitatis in extremis videlicet terræ finibus. Latini autẽ hanc phrasin non agnoscunt, Teutones tamen eam imitantur in suo idiomate, cùm dicunt,

cunt, populus de Italia. Sic & Hebrei loquũtur: Laudate Dominum de cęlis, id est, cælestes: de terra, id est, terrestres.

Dominus ab vtero vocauit me) Istud facilè intelligitur ex Euãgelio, vbi angelus Gabriel annunciat Ioseph de partu virginali, dicens: Et vocabis nomẽ eius Iesũ. Quod aũt sequitur, *Et posuit os meũ, &c.*) exprimit vim & energiam verbi Dei & concionum Christi, quæ quanta fuerint apud eos, qui fuerunt præordinati ad vitã, patet ex Euangelijs: Et quam habeãt adhuc vim reliquię verborum Christi in scripturis nobis relictæ, experiuntur quotidie qui eas pio animo accedunt, & religiose legunt.

Vis et energia concionũ Christi.

In vmbra manus suæ protexit me) Significatur assidua & familiaris protectio, vnde Septuaginta verterunt, Sub protectione manus suæ abscondit me. Est autẽ metaphora hæc scripturæ frequens, vt per vmbrã significet protectionem. Illud quod sequitur, *Et posuit me sicut sagittam electam*) alij verterunt, Sicut sagittam tersam seu mũdam: Vt possem etiam procul ferire non solùm eos, qui me audiũt, sed etiam illos qui procul sunt.

In pharetra sua, etc.) Exponit illud qđ mox dixerat, Sicut sagittam electam. *Et dixit mihi, seruus meus, etc.*) Istud videri posit pertinere non ad Christum, sed ad totum populũ, quia dicitur, Israel. Hieronymus tamen ad Christum refert, & dicitur Christus seruus, quia cùm in forma Dei esset, serui formam dignatus est accipere: Israel autem dicitur, quia natus est de semine Iudæorum: Sic quidem Hieronymus, sed videndum est, an istud habeat scriptura. Potest enim hoc loco ille esse tropus, quo nominibus proprijs nõ res ipsæ, sed rerum qualitas significatur, vt cùm dicimus inexplicitos Platones, significamus omnes qui similem cum ea, quæ in scriptis Platonis est, habent difficultatem: Sic nomine Israel appellari possunt, qui vera simplicitate boni sunt, & in quibus dolus non est. Vnde de Natanaele dixit Saluator: Ecce verè Israelita. Alij causam accipiunt ex etymologia, illa autem quia in Christum competit, putant etiam & nome o in ipsum competere, quod significare dicunt idẽ quod vir videns Deũ. Verùm si inspiciamus scripturam aliud significat: Prima enim litera in nomine Israel, est Iod, & non Aleph cum Iod, & propterea cõponitur non ab איש isc, quod est vir ראה raah videns, & אל el Deus, sed ex verbo sara quod significat dominari, & אל el, quod est Deus, quasi dicas, pręualens, aut dominãs Deo. Atque etymologia hæc exprimitur capite 32. Genes. cùm dicitur: Si contra Deum fortis fuisti. Quibus autem nullꝰ tropus placet, aliter explicant nimirum hoc modo: Et dixit mihi, id est, pręcepit mihi, vt ego hęc dicam Israeli, videlicet: Seruus meus es tu Israel. Deinde quod sequitur, in te gloriabor, est vox patris ad filium, qui in Euangelio ad Christum loqnitur, dicẽs: Hic est filius meus dilectus, &c. *Et ego dixi, &c.*) Hæc dicenti patri ad filiũ respondet filius: Gloriaberis quidẽ in me pater, sed meo iudicio labores mei infructuosi futuri sunt, pauci Iudæorum attẽdẽt doctrinę meę, hoc est, quod dicit, *In vacuum laboraui sine caussa, & vanè fortitudinem meã consumpsi*) Fortitudinem vocat robur corporis, iuuentutem & ætatem virentem, quam per opera illa quæ in reuocando populo Iudæorum pręstitit, consumpsit. Paucissimi etiam sunt hodie, qui apud animum suũ istud habent benè expensum, quot videlicet labores ipse sumpserit in concionibus suis, in precibus suis sanctis, in vigilijs, in ieiunijs, in passione: quo ardore, qua flamma & animi vehementia passionem adierit: quomodo non quieuerit quoad vsq; totum sanguinem suũ effudisset. Hæc inquam sunt paucis benè cognita, quia non tantum est ipsis otij, vt hæc perpendant, quod si facerent, mirum est si non vehementer inflammarentur traherenturque ad illum redamandum.

Ergo iudicium meum, &c.) Sensus est: Ego feci id quod debui facere, nihil omnino prætermisi, & propterea totam causam hanc committo patri meo, ille iudicet cuius sit culpa. Totam autem causam vocat iudicium. *Et opus meum cum Deo meo*) Opus suum vocat quicquid impendit redimendo homini, sudores, æstus, fatigationem, sitim, famem, cruciatus, passionem, denique & mortem. Septuaginta autem verterunt πόνος μȣ, id est, labor & dolor.

ET nunc hæc dicit Dominus, formans me ex vtero seruum sibi, vt reducam Iacob ad eum, & Israel non congregabitur. Et glorificatus sum in oculis Domini, & Deus meus factus est fortitudo mea. Et dixit: Parum est, vt sis mihi seruus, ad suscitandas tribus Iacob, & feces Israel conuertendas. Dedi te in lucem gentium, vt sis salus mea vsque ad extremum terræ.

ET *nunc hæc dicit Dominus formans*) Particula (Et nunc) vim habet penè illatiuam, hoc sensu: Quia ego commisi totum iudiciũ meũ Domino, & nunc itaque hæc dicit Dominus formans me ex vtero sibi seruum vt reducam Iacob, & idem est cum eo quod habet Paulus in epistola ad Romanos, vbi ait: Dico Iesum Christum ministrum fuisse circuncisionis.

Et Israel non congregabitur) Sensus est: Ego quidem missus sum ad reducendum Israel, sed ille non reducetur. Hebræi autem legũt hoc modo: Et Israel ei congregabitur. Annotant enim ipsi quindecim loca in Biblijs, in quibus vocula לא lo, quæ alioqui semper significat non, ponitur loco pronominis לו lo, id est, ei: & dicunt aliter scribẽdam, aliter legen-

legendam: scribendā quidem per aleph, sed legendam per vau. Verum diligenter cauendum ne quis nimium illis tribuat: sunt enim carnales & non instructi egregijs disciplinis. Quātum itaq; ad præsentē locū pertinet, cōsequētia requirit, vt sicut scribitur, sic quoque legatur per aleph, vt significet non: Hoc enim est, In vacuum laboraui & vanè consumpsi fortitudinem meam, Israel non congregabitur. Theodotiō inquit, Hiero. Symmachus nostræ interpretationi consentiunt: Aquila verò seductus regula illa Iudæorum de quindecim locis, vertit, ei. Si qui sint autem Iudæorum, qui ista regula corrupti non sint, & vident hæc ad Messiam pertinere, est quod maxime terreantur. Mirum est certè quod magna Biblia per Robertum impressa in textu habeant, Ad eum congregabitur, cū tamen Hiero. in commentarijs doceat legēdum esse non ei vel ad eum, sed non congregabitur.

Et glorificatus sum, &c.) Cum ita malè succederet prædicatio mea, interea tamen glorificatus [illegible] m in oculis Domini, & me tristē consolatus est, addidit mihi animos, hoc est, qđ dicit, *Et Deus meus factus est fortitudo mea:* Addidit inquam mihi animos his verbis, Parum e[illegible] t [illegible] n seruus ad suscitandas tribus Iacob, id est, non in hoc volui te nasci vt solis Iudæis prodesses, sed volui te nasci toti orbi. Huius loci pulcherrimum habemus commentarium in Actis Apostolicis, vbi Iudæis Euangelium repudiantibus Paulus & Barnabas constanter dixerunt: Vobis primū oportebat loqui verbum Dei sed quoniam repellitis illud & indignos vos iudicatis vita æterna, ecce conuertimur ad gentes: Sic enim præcepit nobis Dominus, Dedi te in lucem gentium. Paulus ergo & Barnabas intellexerunt hæc sibi dicta ab Esaia. Feces autem Israel, sunt reliquiæ populi Israel: hoc enim vocabulum Hebræum sonat.

Act. 13.

HAEc dicit Dominus redemptor Israel, sanctus eius, ad contemptibilem animam, ad abominatam gentem, ad seruum dominorum, Reges videbunt, & consurgent principes, & adorabunt propter Dominum, quia fidelis est, & sanctum Israel, qui elegit te. Hæc dicit Dominus In tempore placito exaudiuite, et in die salutis auxiliatus sum tibi. Et seruaui te, & dedi te in fœdus populi, vt suscitares terram, & possideres hæreditates dissipatas: vt diceres his qui vincti sunt, exite: & his qui in tenebris, reuelamini.

HAec dicit Dominus redemptor, &c.) Re[illegible] cat memoriam beneficij præstiti in Ae[illegible], [illegible] ando eduxit eos per Moysem. *Ad contemptibilem animam*) Refertur istud ad C[illegible] ex anima intelligitur totum, er[illegible] en, hoc sensu: Ad eum qui est totus contem[illegible] bilis & prorsus abiectus. *Ad abominatam gentem*) Hieronymus omissa hic Hebraica veritate exponit versioēm Theodotionis, quæ sic habet: Ad eum qui abominationi est Genti scilicet Iudæorum, quod in Christum apertè competit, Nam ter per singulos dies sub nomine Nazarenorum maledicunt ei in synagogis suis, quando dicunt preces. Vide Epiphanium lib. primo de secta Nazaræorum. Si autem retineamus quod ex Hebraica veritate vertit Hieronymus, ad abominatam Gentem, adhibenda est hoc loco regula Tichonij inter septem prima, de Christo & corpore eius Ecclesia, quod in scriptura sacra tanquam vna persona introducitur Christus & Ecclesia, cui quædam tribuuntur quæ tantùm in caput, quædam quæ tantùm in corpus competunt. Prius ergo ad caput, posterius verò ad corpus referendum est. *Ad seruum Dominorum*) id est, ad eum qui omnibus est seruus: Hoc autem & in caput & in corpus competit. Nam & Christus erat omnibus seruus, vt ipsemet testatur dicens, Non venio ministrari sed ministrare: & similiter Ecclesia seruit omnibus.

Regula Tichonij.

Reges videbunt, & cæter.) Sensus est: Quamuis Christus iam habeatur contemptus, vermis & non homo, & quamuis etiam Ecclesia iam sit contempta, futurum tamen est vt Reges consurgant & ei honores & reuerentiam deferant.

Hæc dicit Dominus in tempore, &c.) Etiam hic locus referri potest partim ad corp⁹, partim ad caput. In tempore placito, id est, in tempore quo placuit mihi misereri humano generi, *Et in die salutis*) id est, quando visum est mihi exhibere salutem mundo, exaudiui te. *Auxiliatus sum tibi.*) Significatur tempus gratiæ, sic locum istum exponit Paulus in posteriori epist. ad Corin. cap. 6. Tempus inquit placabile, de quo loquitur Dominus apud Esaiam. Dies autem salutis est tempus præsens, quod iam ad finem decurrit: in hoc tempore decreuit Deus largiri misericordiam poscētibus: in hoc tempore pię viuēdo salutem assequi licet, post istud verò tempus frustra quæretur reconciliatio, nec tunc Deus habebit aurem placabilem.

2. Cor. 6.

Dedi te in fœdus populi.) Istud ad caput pertinet scilicet ad Christum, hoc sensu: Misi te vt fœderes & reconcilies mihi populum, vt terram idololatria occupatā & quaſi obrutam suscites ab errore idololatriæ, vt possideas non Iudæos tantùm, sed vt gentes quoq; dispersas, quas dedi tibi in hæreditatem, in vnū congreges: vt dicas his, qui vincti sunt peccatis suis, aut potestate diaboli, exite de captiuitate: & his qui in tenebris sunt dicas, reuelamini, id est, relinquite tenebras gentilitatis & prodite ad lumen Euangelij.

SVper vias pascentur, & in omnibus planis pascua eorum. Non esurient, neque sitient, & non percutiet eos æstus, & sol: quia miserator eorum reget eos, &

eos, & ad fontes aquarum potabit eos. Et ponam omnes montes meos in viam, & semitæ meæ exaltabũtur. Ecce isti de longe venient & ecce illi ab aquilone et mari, & isti de terra australi.

Super vias pascentur, &c.) Sensus est: Vbi non solent esse pascua, ibi erunt pascua, cùm venerit Messias, etiam ipsæ viæ præbebunt vberrima pascua. Significatur autem hoc loco quòd erit maxima copia pabuli DEI, quodque nulla erit caritas aut verbi Dei annona.

Non esurient, neque sitient) illa scilicet esurie & siti, quæ est verbi Dei: *Non percutiet eos æstus & sol, &c.*) id est, quicunque agnoscunt gratiam Christi, ij non adurentur sole, id est, quod solet alioquin esse molestum illis, nó erit amplius molestum: *Ad fontes aquarum potabit eos*) Fontes de quibus loquitur, sunt in nouo & veteri testamento, Intelligentibus scripturas atq; eisdem benè affectis nihil potest accidere, quod non leuiter ferant, quod per consolationem scripturarum non facilè vincant & superent.

Et ponam omnes montes, &c.) Id est, omnia impedimenta amouebũtur, nihil remorabitur eos qui præordinati sunt ad vitã: montes siquidem remorari solent viatores, similiter & valles, illi humiliabuntur, valles sublimabuntur, id est, omnia erunt expedita.

Ecce isti de longe venient, &c.) Ponit quatuor plagas orbis, vt significet plenam Gentium vocationem. De longe, id est, ab Oriente, eò quòd Iudæi vergant ad Occidétem: A mari, id est, ab Occidente: De terra australi, id est, Meridie.

Laudate cæli, & exulta terra, iubilate montes laudem, quia cõsolatus est Dominus populum suum, & pauperum suorum miserebitur. Et dixit Sion, Dereliquit me Dominus, & Dominus oblitus est mei, Nunquid obliuisci potest mulier infantem suum vt nõ misereatur filio vteri sui? Et si illa oblita fuerit, ego tamen non obliuiscar tui. Ecce in manibus meis descripsi te, muri tui coram oculis meis semper. Venerunt structores tui destruentes te, & dissipantes à te exibunt.

Laudate cæli, &c.) Est vehemens admodum apostrophe, qua omnia prouocat ad lætitiam, ac si dicat: tanti facio & pendo istud beneficium, vt merito putem cælos ad lætitiam prouocandos, terram insuper & mótes: *Quia cõsolatus est Dominus populum suum*) Populum intellige generaliter, non Iudæos tantum, sed quoscunque qui præordinati sunt ad vitam, siue ex Iudeis, siue ex Gétibus. *Et pauperũ suorum miserebitur*) Pauperes sunt secundum scripturam, quicunq; principi tenebrarum obnoxij, agnoscunt hoc & quærunt liberationé per Christum liberatorem.

Et dixit Sion. Dereliquit &c.) Hæc omnia tam magnifica dicta sunt de Messia, totusque terrarum orbis vocatur ad gratiam Euangelij, & tamen interea adhuc queritur Sion. Et cùm variè vsurpetur Sion in scriptura, quærunt hic interpretes, quomodo accipiatur Sion. Commentarius autem Hieronymi sic habet: Non dubium est quin congregatio sanctorum, quæ prius fuit in Iudęis, ista commemoret, & voce lachrymabili cõqueratur se esse desertam. Intelligit ergo Hier. nomine Sion Ecclesiam, non quidem totam sed partem, illam nimirum portióem, quæ fuerat in Iudęa à primo Abel iusto vsque ad Ioannem Baptistam: quanquam eadem sit Ecclesia & eorum qui præcesserunt Christi aduentum, & eorum qui secuti sunt. Iam quæstio est, qua ratione vocetur hic Sion, si hactenus Esaias fuisset vsus typo, nulla esset difficultas: sed quia in hoc capite sine medio typo de Christo loquitur, quæritur an hoc habeat scriptura, vt allegoriam agnoscat in vna duntaxat voce. Pro maiori huius rei intellectu vide psalmum quadragesimum septimum, cuius initium est, Magnus est Domin[?] & laudabilis nimis: in quo psalmo ista tria, mons Sion, latera Aquilonis, ciuitas Regis magni, nomina sunt eiusdem rei & periphrasis Ierusalé. Rursus vide psalmum cuius initium est, Fundamenta eius in montibus sanctis: qui psalmus supra modum iucundus est, etiam si quis non aliud spectet quam sermonis delitias. Per abruptum enim illud exordium, cùm dicitur, Fundaméta eius &c. significatur animus illius qui scripsit hunc psalmum fuisse totus absorpt[?] in id, de quo tam abruptè loquitur cum ait, Fundamenta eius: cuius eius? certe Sionis: in montibus sanctis, id est, in prophetis, apostolis & apostolicis viris, Basilio, Hier. &c. Si in his psalmis non agnoscamus typũ, qué subesse nó est verisimile, sed sine medio typo exponamus primo de Ecclesia, videndum est quo tropo in illis positum sit nomen Sion, id est, quæ sit figura quando nomen rei, quæ est typus, vsurpatur non pro typo, sed pro ea re cuius est typus. Sicut quis sit tropus, quando apud Virgiliũ sceptrum ponitur pro ipso regno, & est metonymia: Sic in hoc capite eleganter Christus nomine Israel intelligitur. Seruus meus es tu Israel, eò quòd ille cuius erat hoc nomen proprium sit typus. Congregatio ergo illa sanctorum apud Iudæos à primo Abel iusto vsque ad Christi aduentum conqueritur & dicit: dereliquit me Dominus, videtur quòd Israel derelinquatur & tantum beneficium defertur aliò. Cui respondet Dominus naturali vtés similitudine: Si fieri inquit potest, vt mater obliuiscatur sui infantis, & ad partum viscerum suorũ nó flectatur misericordia, & ego obliuiscar tui: Pl[?] aliquid dicam, etsi illa oblita fuerit, vincens mentis duritia iura naturæ, ego tamen non obliuiscar tui.

Quid sit describi in manibus.

Ecce in manibus meis descripsi te.) id est, præsentissima mihi es, semper versaris in oculis meis & mente, & tui vsque sum memor. Describi autem in manibus, & esse coram oculis, eadem sunt. Sensus est: Nunquam deponam curam tui. *Venerunt structores tui.*) id est, Apostoli & apostolici viri venturi sunt, per quos instaurabuntur quæ collapsa sunt, & Pharisæi & reliqui hypocritæ destruentes te & dissipantes per traditiones suas, exibunt à te: Hactenus latuisti inter Scribas malos, nunc autem secernam eos à te.

LEua in circuitu oculos tuos, & vide, omnes isti congregati sunt, venerunt tibi. Viuo ego dicit Dominus, quia omnibus his velut ornamento vestieris, & circundabis tibi eos, quasi sponsa. Quia deserta tua, & solitudines tuæ, et terra ruinæ tuæ, nunc angustæ erunt præ habitatoribus, & longè fugabuntur qui absorbebant te, adhuc dicent in auribus tuis, filij sterilitatis tuæ: Angustus est mihi locus, fac spacium mihi, vt habitem. Et dices in corde tuo: Quis genuit mihi istos? Ego sterilis, & non pariens transmigrata, & captiua, & istos quis enutriuit? Ego destituta, & sola, & isti vbi hic erant?

LEua in circuitu oculos, &c.) Ad orientem videlicet & Occidentem, Septentrionem & Meridiem, & vide, omnes isti venerunt tibi, id est, Germania veniet, Italia, Gallia veniet, &c. Hæc autem dicuntur illi congregationi, quæ superius nomine Sion significabatur.

Viuo ego dicit Dominus.) Quod iuxta vetus testamentum iurandi dicitur consuetudine. *Quia omnibus his veluti ornamento vestieris*) id est, quicquid habet docta Græcia, seruiet tibi, quicquid habet diues Italia, seruiet tibi: quicquid denique reliquę habent nationes, seruiet tibi. *Et circundabis eos tibi quasi sponsa.*) supple circundat monile. Est autem magnifica & insignis gentium vocatio sicut & illa

Psal. 86. quæ est in psalm. Fundamenta eius &c. cùm dicitur. Memor ero Raab & Babylonis sciētium me. Ecce alienigenæ & populus AEthiopum mihi fuerunt illic. Quibus certis nationum speciebus reliquæ significantur. Nunquid dicet Sion, præ admiratione: Ecce video nouam sobolem, homo & homo natus est in ea, hoc est, alius post alium adiunctus est Ecclesiæ: Dominus narrauit in scripturis, id est, in magnis illis catalogis scripta sunt omnium nomina, qui ad vitam pręordinati sunt.

Quia deserta tua, &c.) Id est tam multi adiūgentur tibi vt tota Iudęa vel Syria eos capere nequeat. *Et longe fugabuntur qui absorbebant te*) nimirum Scribæ & Pharisæi per quos factum est, quo minus congregatio illa poterat facere, quæ volebat.

Adhuc dicent filij, &c. ate.) id est, Apostoli & pauci illi ex Iudaismo cōuersi dicent, nimis angustus est mihi locus in Iudæa, fac mihi spacium, vt habitem latius, vt totum orbem mecum tua capiat latitudo: Tu autem lætitiæ magnitudinem non valens ore proferre, in corde tuo tacitè cogitabis & dices: Quis genuit mihi istos? hoc est, quod habet psalm. Nunquid Sion dicet, homo, & homo natus est in ea? id est, rursus natus est homo, rursus natus est homo, & sic deinceps vsque in immensum, ita multi adiungentur congregationi fidelium per prædicationem Apostolorum.

HAec dicit Dominus Deus: Ecce leuabo ad Gentes manum meam, & ad populos exaltabo signum meum. Et afferent filios tuos in vlnis, & filias tuas super humeros portabunt. Et erunt reges nutricij tui, & reginæ nutrices tuæ. Vultu in terra demisso adorabunt te, & puluerem pedum tuorū lingent. Et scies quia ego Dominus, super quo non confundentur qui expectant eum.

ECce leuabo ad Gentes, &c.) Est elegans occupatio. Respondet enim tacitè huic quæstioni, quomodo hoc fiet, vt tot ex Gentibus accedant congregationi fidelium? dicit ergo: *Ecce leuabo ad gentes manum meam*) in signis & prodigijs mirabilibus, quæ facturus sum per Apostolos inter Gentes. *Et ad populum exaltabo signum meum.*) Sine dubio signum primum & præcipuum est Euangeliū, deinde totū verbum Dei, siue scriptum, siue non scriptum, postremò vexillum crucis.

Et erunt Reges nutricij tui.) Sensus est: Reges dabunt operam prouehendæ fidei: aliquis Constantinus, aliquis Carolus Magnus, & huiusmodi in hoc incumbent, totisq; virib. studebunt vt fides propagetur.

Vultu in terra demisso, &c.) Id est, Reges isti & principes, item reginæ & terrarum dominæ magni facient Ecclesiam, fatebuntur se multum debere cōgregationi fidelium. Est significatio animi obnoxij.

Et scies quia ego Dominus.) Et scies ex huius rei euentu quia ego magnus ille ingens & verus Dominus, qui certissimè præsto quæcūque promitto: & propterea non confundentur qui expectant promissa mea etiam si in longum quandoq; extrahantur.

NVnquid tolletur à forti præda, aut quod captū fuerit à robusto, saluum esse poterit? Quia hæc dicit Dominus. Equidem & captiuitas à forti tolletur, et quod ablatum fuerit à robusto, saluabitur. Eos verò, qui iudicauerunt te, ego iudicabo, & filios tuos ego saluabo. Et cibabo hostes tuos carnibus suis, et quasi musto sanguine suo inebriabuntur. Et sciet omnis caro, quia ego Dominus saluans te, & redemptor tuus fortis Iacob.

NVnquid tolletur à forti præda?) Est obiectio, Fortis iste & robust⁹ diabolus intelligitur, qui omnes gentes suo subiugarat imperio. Dicit ergo Sion, quomodo? gentes captiuæ sunt, totum humanum genus sub potestate tenetur diaboli, potest hoc fieri

 vtali-

vt aliquis eripiat illi forti prædam? Responsio sequitur cùm ait: *Equidem & captiuitas à forti tolletur*) fortis iste quemadmodú diximus, est diabolus, qui captiuum tenet humanum genus, sed eo fortior superueniet, ipse nimirum Christus, ille diripiet ei spolia.

Et cibabo hostes, &c.) Istud significatio est atrocissimæ pœnæ. *Et sciet omnis caro, &c.*) Redemptor absoluti nominis, nó qualis in Aegypto aut Babylone, sed qui ab omnib. simpliciter redimat te.

CAPVT L.



HAEc dicit Dominus: Quis est hic liber repudij matris vestra, quo dimisi eá? aut quis est creditor meus, cui vendidi vos? Ecce enim in iniquitatibus vestris venditi estis, & in sceleribus vestris dimisi matrem vestram: quia veni, & non erat vir, vocaui te, & non erat qui audiret.

HAEc dicit Dominus, quis est, &c.) In præcedenti capite locutus est congregationi sanctorum vsq; ad Christi aduentum: nunc autem illis omissis loquitur Iudæis, qui à Christo vocati eum recipere noluerunt, & dicit: Vos qui reiecturi estis Christú in propria venientem, patiemini longum exitium & tam longum vt meritò possitis suspicari matri vestræ datum libellum repudij. Per matrem autem synagogam intellige: in libello verò repudij, metalepsis est. Istud autem vult dicere propheta: Quare accusatis Deú iniustitiæ, quasi ipse duritia sua reiecerit matrem vestram, vos putatis libellum repudij à me datum matri vestræ: si hoc ita est, ostendite libellum repudij, vel si non potestis, dicite, quis est creditor meus, cui exigéti pecuniam cùm nó haberem quod redderem, vos in debiti compensationem tradidi? Certè nec hunc ostendere poteritis. Quare non ego védidi vos, sed peccata vestra, quæ nascens inueni apud vos, fecerunt vt permitterem vos abduci in exilium, & matrem vestram adulteram atque abire volentem abire permiserim.

Quia veni & non erat, &c.) Exponit peccata & scelera eorum: Veni scilicet in mundum assumpta carne, & nó erat vir. Hebraicè hoc dictum est, Latinus autem diceret, non erat quisquam. Notat auté magnam eorum paucitatem qui cóuersi sunt ad diuinas conciones Christi, & tales conciones Dei & hominis, quod est admiratione dignum. Vocaui: Venite ad me omnes, qui onerati estis, &c. Et alio loco; Si quis sitit veniat ad me: & nó erat qui audiret me vocantem & tam blandè allicientem.

NVnquid abbreuiata, & paruula facta est manus mea, vt non possum redimere? aut non est in me virtus ad liberandum? Ecce in increpatione mea desertú faciam mare, ponā flumina in siccum.

Computrescent pisces sine aqua, & morientur in siti. Induam cælos tenebris, & saccum ponam operimentum eorum.

NVnquid abbreuiata etc.) Significat hoc ver su diuinitatem suam, quæ enim hoc loco commemorata sunt, Deo propria, in sequentibus verò significabit humanitatem suam in opprobrijs. Sensus est: Quòd nó audistis me vocantem, debet hoc ascribi impotentiæ meæ aut imperitiæ meæ? non id dici potest, quia ego Deus sum, in quo nihil potest requiri aut desiderari. Dei potentia.

Hæc manus mea seu potentia, quam varijs modis ab initio orbis ostendi, est hęc abbreuiata, vt non possim redimere, siue ex captiuitate Babylonica, siue ex captiuitate diaboli, siue ex quacunque alia?

Ecce in increpatione, &c.) Habet vim coarguendi. Qui desertum potest facere mare, de illo non potest quisquam suspicari, quod ipse fuerit in causa, quòd defectus ex ipso sit. Apud Hebræos autem futurú est plerunque modus potentialis, quemadmodum apud Latinos optatiuus modus, & ad hunc modú quidam exponunt quòd hic dicitur: Ecce desertum faciam mare, id est, possum mare facere desertum, possum ponere flumina in siccum, possum si libet induere cælos tenebris, vt propter tenebras videantur quasi sacco operti. Diuus autem Hieronymus accipit quasi alleget præterita miracula, hoc sensu: Qui olim mirabilia illa feci in exitu filiorum Israel de Aegypto, etiam & nunc absolutè liberare possum: aliquando mare rubrum feci populo meo peruium, Iordanis fluenta exsiccaui, effeci tenebras palpabiles in Aegypto, & cætera nunc similia facere possum, aut maiora si velim.

DOminus dedit mihi linguam eruditā, vt sciam sustentare eum, qui lassus est, verbo. Erigit mane, mane erigit mihi aurem, vt audiam quasi magistrum. Dominus Deus aperuit mihi aurem, ego autem non contradico, retrorsum non abij. Corpus meum dedi percutientibus, & genas meas vellentibus. Faciem meam non auerti ab increpantibus, & conspuentibus in me.

DOminus dedit mihi, &c.) Est perpetua sententia & vnus contextus cum præcedétibus: hoc sensu: Non est etiam quòd requiratur in me sapientia, aut eruditio, aut aliud quicquam, quod doctrinæ cóparari potest, quia Dominus dedit mihi Christo vt homini linguam eruditam, vt sciā sustentare eum qui lassus est, hoc est, qui non est erecto spiritu ad diuina. Non defuit inquit mihi commoditas verbi, ita vt nec hac parte culpari possim.

Erigit

Erigit mane,&c.) Mane iſtud repetitum iuxta Hebraiſmum ſignificat ſingulis mane, hoc ſenſu: Quotidie iubet me auſcultare horis matutinis, propterea nõ potuit mihi defuiſſe quicquam, quod in bono concionatore requiritur, cùm habeam tam doctum Magiſtrum. Quando autem iſtud contingit in concionatoribus, tunc optimè & pulcherrimè concionantur, multo melius quã dum omnia ex libris hauriũt. *Dominus Deus aperuit mihi aurem, ego autem non contradico*) id eſt, quicquid ille mihi præcipit, hoc ego propono. *Retrorſum non abij*) id eſt, non refugi quo minus proponerem.

Corpus meum dedi percutientibus, &cæt.) Iudęi quos offendit ſcandalum crucis, malunt hęc de Eſaia interpretari quàm de Chriſto, ſicut & præcedentia ab illa parte, Dominus dedit mihi linguam eruditam. Idem facit & Thomas, quod multum mirãdum eſt, cùm Chriſtiani interpretes ad vnũ ferè omnes totum hoc caput de Chriſto exponant: Atq; in iſtis Chriſtus agnoſcitur homo.

D*Ominus Deus auxiliator meus, et ideo non ſum confuſus. Ideo poſui faciem meam, vt petram duriſſimam, & ſcio quoniam non confundar. Iuxta eſt qui iuſtificat me. Quis contradicet mihi? Stemus ſimul. Quis eſt aduerſarius meus? Accedat ad me, ecce Dominus Deus auxiliator meus. Quis eſt qui condemnet me? ecce omnes quaſi veſtimentum conterentur, & tinea comedet eos. Quis ex vobis timens Dominum, audiens vocem ſerui ſui? Qui ambulauit in tenebris & non eſt lumen ei?*

D*Ominus Deus auxiliator meus*) ſcilicet erit inter media iſta mala, flagella, ſputa, & cætera. Dominus auxiliabitur mihi. *Ideo poſui faciem meam vt petram duriſſimam*) id eſt, neminem reueritus ſum neque Annam, neque Caipham, neque quenquam aliorum. Iſta autem fiducia eſt nobis imitanda & retinenda in fide catholica & in Chriſto.

Iuxta eſt qui iuſtificat me.) Senſus eſt: Si quis putet me iuſtè cruci affixum eſſe, & aliquod feciſſe peccatum, in promptu eſt, qui defendat me ab hac calumnia, qui tueatur cauſam meam, & iuſtam pronunciet.

Stemus ſimul) Significatur maxima fiducia bonæ conſcientiæ. *Quis condemnet?*) id eſt, quis ex vobis arguet me de peccato? *Omnes quaſi veſtimentum, &cæt.*) id eſt, tam nobiles quàm ignobiles, qui Chriſtum in propria venientem non receperunt, tanquam veſtimẽtum conterentur: Ego ait iam videor abiectus & contemptibilis, illi verò magni & in honore habiti, ſed inſtar veſtimenti conterentur, & tinea, id eſt, cõſcientia peccati eos paulatim conſumet. Sic ferè Hieronymus.

Quis ex vobis timens Dominum, &c.) Hieronymus poſteriori loco legit, qui, non autem quis, & ſic interpretatur: Quis ait inter vos timens Dominum & audiens vocem ſerui vel pueri eius, hoc eſt, Chriſti, qui Chriſtus ambulauit in tenebris, quia non habuit ſpeciem neque ſplendorem aut gloriam. Item Haymo legit (qui) & ſic interpretatur: Qui ſcilicet filius Dei ambulauit in tenebris. Cõmentarius quoque Thomæ falſo aſſcriptus etiam legit qui. Lyra verò vtroque loco habet quis, ſed veriſimile eſt librum eius eſſe mendoſum, quia ex commentarijs videtur poſteriori loco (qui) legiſſe, hoc ſenſu: Quis inter vos timens Dominum, qui ambulauit in tenebris ignorantiæ, ſi crediderit verbis Chriſti? quaſi dicat, nullus. Eſt ergo hic locus in biblijs noſtris deprauatus, & pro quis legẽdum eſt, qui ambulauit in tenebris, hoc ſenſu: Quis eſt inter vos, qui non eſt hypocrita, aut deditus vitijs ſuis, ſed timens Dominum, & audiens vocem Chriſti, qui hactenus ambulauit in tenebris, ſiue cui hactenus non fuit lumen?

S*Peret in nomine Domini, & innitatur ſuper Deũ ſuum. Ecce vos omnes accendentes ignem, accincti flammis. Ambulate in lumine ignis veſtri, & in flammis quas ſuccendiſtis, de manu mea factum eſt hoc vobis. In doloribus dormietis.*

S*Peret in nomine Domini.*) Facile recipiet me ſi abiecta ſpe huius mundi cõuertat ſe ad Deum, & innitatur ſuper Dominum ſuum. Quod autem ſequitur, *Ecce vos omnes accendentes ignem*) Habet vim aduerſatiuam, hoc ſenſu: Ego quidẽ hæc propono, ſed fruſtra propono, quia omnes vos accenditis ignem iræ meæ. *Accincti flammis*) id eſt, cupiditatibus inflammantibus me ad iram: Cauſa quare me in propria venientem nõ recepiſtis, eſt, quia nimium dediti eſtis rebus huius mundi, & vitijs, quia nimis indulgetis malis veſtris cupiditatibus, ideo ſemper inflammatis iram patris mei in vos.

Ambulate in lumine, &cæt.) Eſt irriſio. Pergite quando ita vultis, pergite inquam vt cœpiſtis, & manete ſemper miſeri & perpetuo cæci. *In manu mea factum eſt hoc*) id eſt, hæc cæcitas propter vitia veſtra me permittente vobis cõtinget. Et ideo in doloribus veſtris dormietis.

CAPVT LI.



Vdite me, qui ſequimini quod iuſtum eſt, & quæritis Dominum. Attendite ad petrã vnde excisi eſtis, et ad cauernam laci, de qua præcisi eſtis. Attendite ad Abraham patrem veſtrum, & ad Saram quæ peperit vos. Quia vnum vocaui eum, & benedixi ei, et multiplicaui eũ. Conſolabitur ergo Dominus Sion, & cõſolabitur omnes ruinas eius. Et ponet deſertum eius quaſi delitias, & ſolitudinem eius quaſi hortum domini. Gaudium

& lætitia inuenietur in ea, gratiarum actio, & vox laudis.

A*Vdite me, &c.*) In superiori autem capite egit cum illis Iudæis, qui Christum in propria venientem non receperunt: hic vero illis omissis ait cum Iudæis credentibus qui imitantur fidem Abrahæ, & ait: Audite me qui sequimini quod iustum est. Pro eo autem, quod iustum est, Hebræi habent vnam vocem צדק tsedek, id est, iustitiam, Sensus est: Audite me vos qui sequimini iustitiam, quæ ex fide est, & bona fide quæritis Dominum.

Attendite ad petram, &c) Hoc quia obscurè dictum erat, dicit clarius dum subiungit: Attendite ad Abraham patrē vestrum. Per petram itaq; intelligitur Abrahā, à quo tanquam ex fonte populus Israel quasi riuus deductus est: Per cauernam verò laci intelligitur Sara, de illius enim vtero tanquam de lacu egressi sunt Iudæi.

Quia vnum vocaui, &c) Istud est quod aspicere eos cupit in primis parentibus. Cùm Abraham inquit vnus esset, hoc est, sine liberis, vocaui eum dicens: Egredere de terra tua, & benedixi ei, id est, varijs beneficijs sū eum prosequutus, & multiplicaui eum ita, vt proles eius facta sit numerosissima. Qui ergo sequimini iustitiam, ne scandalizet vos paucitas credentiū & multitudo nō credentium in vobis: ruinas has Dominus facile instaurabit: qui olim illa præstitit in Abraham & Sara, facilè etiam præstabit in vobis paucis, vt vehementer multiplicemini & veris bonis locupletemini, & hoc est, quod ait propheta: Consolabitur ergo Dominus Sion, & ponet solitudinem eius quasi hortum Domini, id est, paradisum voluptatis.

A*ttendite ad me popule meus, & tribus mea me audite. Quia lex à me exiet, & iudicium meum in lucem populorum requiescet. Prope est iustus meus, egressus est saluator meus & brachia mea populos iudicabunt Me insulæ expectabunt. & brachium meum sustinebunt Leuate in cælum oculos vestros, & videte sub terra deorsum, quia cæli sicut fumus liquescent, & terra sicut vestimentum atteretur, & habitatores eius sicut hæc interibunt. Salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia mea non deficiet.*

A*ttēdite ad me populus, &c.*) Per populū intelligunt quidam Gentium multitudinem, sed magis conuenerit, vt reliquiæ ex Israel credentium significentur, hoc sensu: Vos reliquiæ Iudæorum credentium tribus mea siue gēs mea audite me, quia exiet à me lex: hactenus habuistis legem Moysi, & illa vsi estis tanquam pædagogo, futurum est vt exeat à me alia lex, lex Euangelij: Moyses desinet vobis esse doctor siue pædagogus, dabitur vobis alius doctor, ipse nimirū spiritus sanctus, ille præscribet vobis quid oporteat facere, ille suggeret vobis omnia quæ dixi, ille inuitabit vos ad preces & gemitus: qui hanc legem habent scriptā in cordibus suis, illi beati sunt & felices.

Et iudicium meum, &c) In vocibus, lex & iudicium, synonymia est. qualis est in psalmo, Beati immaculati in via In quo psalmo, lex mandatum, & iudiciū synonyma sunt. Hæc lex Euangelica, nō in Iudæis tantum, sed etiam super gentium populos requiescet. Ne autem putaremus longo pòst tempore futurum quod promisit, infert:

Prope est iustus meus) siue (vt Hebræi habēt) iustitia mea, Christus enim à patre factus est nobis iustitia. *Egressus est saluator meus.*) Hanc vocem Hieronymus aliàs vertit salutem, aliàs salutare, aliàs IESVM: & Septuaginta nunc σωτηρίαν, nunc σωτήριον, nunc σωτῆρα transferunt. *Et brachia mea populos iudicabunt*) id est, virtute mea populi iudicabuntur illo nimirum iudicio de quo apud Ioannem, Nunc iudicium est mundi: Ego sumam partes iudicis inter diabolum & humanum genus, & feram sententiam pro humano genere contra diabolum, & humanum genus liberabo.

Me insulæ expectabunt.) Quod nomine insularum gentes & remotissimi populi significantur in scriptura, iam crebro dictum est. Sensus est: remotissimi quique populi de quibus vix per famam aliquid audiuisti, requirent Christum, qui est brachium Domini. & in illo omnē salutis spem collocabunt, super illum innitētur, & in illo acquiescent Hoc significatur per verba illa, expectabunt & sustinebunt: pauci quidem eritis ex Iudæis credentes, sed adiugentur vobis exteri populi quàm plurimi.

Leuate in cælum oculos, &c.) Est affirmantis. Cælum videtur futurum perpetuum, terra videtur perpetua futura, illa immutationē patientur: verùm iustitia & salus mea promissa sine dubio firma erit. Similē locutionē habet Saluator in Euangelio cū ait: Cælum & terra transibunt, verba autem mea non transibunt. Transibunt, non quidem abolitione sui, sed immutatione.

A*Vdite me, qui scitis iustum, populus meus, lex mea in corde eorū. Nolite timere opprobrium hominum, & blasphemias eorum ne metuatis. Sicut enim vestimentum, sic comedet eos vermis, et sicut lanam, sic deuorabit eos tinea. Salus autem mea in sempiternum erit, & iustitia mea in generatione generationum.*

A*Vdite me qui scitis iustum.*) Rursus in Hebręo est צדק tsedek, id est, iustitia. Sensus est: Vos reliquiæ Iudæorum qui recipietis Christum in propria venientem, in quorum corde lex mea est, nolite timere, nolite curare quid dicant homines: Iudæi siquidē, Scribæ, & Pharisæi, & Ethnici ridebunt quidem expectationem vestram, Christum vestrum,

ftrum, & crucem illius: verùm vos ne moueamini illorum ignominijs, omnes illi etiamsi nunc maximi videantur, peribunt: salus autem mea, hoc est, Christus qui est salus mea & iustitia mea, iustificans in se credentes, & saluans salute æterna, in sempiternum erit.

Consurge, consurge, induere fortitudinem brachium Domini. Consurge sicut in dieb. antiquis in generationibus sæculorum. Nunquid non tu percußisti superbũ? vulnerasti draconem? Nunquid nõ tu siccasti mare? aquã abyßi vehementis? Qui posuisti profundum maris viam, vt transirent liberati.

Consurge consurge, &c.) Reliquiæ Iudæorum excitatę verbo Domini, ipsum rursus excitare student, & quasi animum addũt brachio Domini: Brachium Domini consurge. Vox enim Hebræa est excitantis quasi cessantem. Sic in Psal. Exurge quare obdormis Domine.

Consurge sicut in diebus antiquis.) Id est, sicut fecisti olim tempore Moysi. Generationes autem sæculorum idem sunt, quod dies antiqui. Sicut fecisti in generationibus illis multò antè præteritis, fac ita & iam. Brachium autem metaphoram habet, & si quis tantùm consolat hunc locum, putabit in brachio Domini sufficere intelligere vires Domini & potentiam, & ita in genere tantùm agnoscet metaphoram: sed ex alijs scripturæ locis in brachio Domini etiam in specie metaphora agnoscitur, vt significetur Christ9. Sic capite 53. huius prophetę: Brachium Domini cui reuelatum? Certè potẽtia illa, quã exercuit in Aegypto, vbique reuelata erat. Non ergo de illo brachio loquitur, sed de Christo.

Nunquid non tu percußisti? &c.) Hebręi codices istud (tu) habent in fœminino genere, & similiter verbum percussisti: An autem eam ob caussam, quia brachium apud eos fœminini generis est, hoc inquirendum est. Certè Pagninus non videtur hoc loco ideo agnouisse fœmininum, quia brachium est fœminini generis, sed alia ex causa. Nam cùm in præcedentibus vocem Hebræã verterit brachium, tamen in consequentibus ita transtulit: Nunquid non tu es quæ excidisti Aegyptum? In Hebręo autem est illa vox, quæ ponitur in psal. 87. Memor ero Raab, vbi nomine Raab, Rabbi Abraham, & Rabbi Dauid, & Rabbi Salomon, intelligunt Aegyptum, quam à fortitudine & superbia sic dictam volunt. Vnde & Hieronymus propriũ vocis significatum illo loco transtulit dicẽs: Memor ero superbiæ Babylonis. Et hoc loco. Nunquid non tu percussisti superbum? peculiarem aliquem superbũ intelligit per antonomasiam, ipsum videlicet Regem Aegypti: Sicut apud Virgilium in impio Aeneas intelligitur, cùm ait: Thalamo fixusque manebat Impius. *Vulnerasti draconem?*) Per draconem Pharaonem intelligit. Vide caput 27. cùm dicitur: Et occidet cetum qui in mari est.

Et nunc qui redempti sunt à Domino, reuertentur & venient in Sion laudantes, & lætitia sempiterna super capita eorum. Gaudium & lætitiam tenebunt, fugiet dolor et gemitus. Ego, ego ipse cõsolabor vos. Quis tu vt timeas ab homine mortali, & à filio hominis, qui quasi fœnũ, ita arescet, & oblitus es Domini factoris tui? Qui tetendit cælos, & fundauit terrã, & formidasti iugiter tota die à facie furoris eius, qui te tribulabat & parauerat ad perdendum.

Et nunc qui redempti sunt, &c.) Istud (nunc) non est in Hebræo, sed addit Hieronymus. In Hebræo autem ante (redempti) ponitur vau litera, quæ dũ seruit à principio, ferè idem valet quod coniunctio copulatiua (&) interdum tamen similitudinem denotat. Sensus ergo est: Quod tunc legimus factum mirabile, hoc idem nunc fiet, si tu exurrexeris: rursus interficietur superbus & draco, non quidem Pharao aut similis aliquis tyrãnus, sed coluber ille tortuosus, serpens ille antiquus, diabolus nimirũ, & liberabitur populus à tyrannide illius: & venient, qui redempti sunt, in Sion, id est, ad Ecclesiam laudantes & glorificantes Dominum. Quemadmodum enim tunc à tyrannide Pharaonis liberati cantabant Domino, dicentes, Cantemus Domino &c. Ita & nunc per te liberati multo suauius cantabunt in spiritu, dicẽtes, Benedictus, Dominus in Israel, &c.

Lætitia sempiterna super capita eorum.) Ista ad eos pertinent, qui habent vnctionem spiritus, in quorum cordibus spiritus sanctus clamat abba pater: Illis est lætitia quodammodo sempiterna, & mirantur homines mundo deditos non imitari se, & relinquere mũdum & concupiscentias eius: illis gemitus non est gemitus, illis dolor nõ est dolor, sed omnia vertũtur in gaudium & gratiarum actionẽ, etiam cruces & afflictiones: Plenius tamen hæc implentur in cælesti Sion, vbi nõ solùm dolor non erit, aut gemitus, sed nec vlla materia doloris.

Ego, ego ipse consolabor vos.) Credentium populus brachium Domini fuerat deprecatus, vt exereret potentiam: itaque vel brachium Domini vel ipse Dominus respondet, dicẽs: Ego ipse consolabor vos, nonĩam per prophetas, sed per filium meum. Vel si brachiũ Domini loquitur, sensus est: Egomet veniã & præsens præsentes consolabor, vt nihil sit cur timeatis ab hominibus.

Quis tu, vt timeres, &c.) In Hebręo rursus est fœminini generis. Quæ tu vt timeres. Si autem Latinè locutus fuisset Esaias, respicere potuisset ad animam, vel ad cõgregationem eorum qui veniunt in Sion. An verò huc respexerit

ſpexerit, an ſit genus pro genere, quod faciunt Hebræi licentius, quàm Latini, inquirant ſtudioſi.

VBi nunc eſt furor tribulantis? Citò veniet gradiens ad aperiendum, & non interficiet vſq; ad internecionem, nec deficiet panis eius. Ego autē ſum Dominus Deus tuus, qui conturbo mare, & intumeſcunt fluctus eius: Dominus exercituum nomen meum. Poſui verba mea in ore tuo, & in vmbra manus meæ protexi te, vt plantes cælos, & fundes terram & dicas ad Sion, populus meus es tu.

VBi nunc eſt, &c.) Vbi nunc ſunt quos timebatis? ſiue Sennacherib, ſiue Nabuchodonoſor, ſiue quicunq; alij, iam perierunt. Oportet ergo timere eum, qui perpetuò eſt, & ſolus ſaluare poteſt.

Cito veniet gradiens.) Locum hunc aliter exponunt Hebræi, & aliter Latini, & hi rurſus aliter & aliter. Gradiens autem iuxta Hebræam phraſin de eo dicitur, qui vſque & vſq; mutat ſedem: ex eo verò qui mutat ſedem ſeu locum per metalepſin intelligunt Hebręi captiuum, vt ſenſus ſit: Feſtinabit Iſrael, qui nunc captiuus eſt, ad aperiendum, id eſt, vt ſoluatur à captiuitate. Hieronymus autem de ſuo addit (viam) Hebræos autem ſequitur Pagninus, cuius verſio ſic habet: Feſtinauit ligatus vt ſolueretur, & non morietur in ſouea, ſcilicet captiuitatis, nec deficiet panis eius.

Dionyſius autem Carthuſianus exponit hoc modo: Cito veniet gradiēs, ſcilicet perſecutor Eccleſię ad aperiendum viam, id eſt vt aperiat tibi foueam mortis & te perimat, verùm non poterit præualere, ita vt penitùs deleat populum Chriſtianum, & panis eius, id eſt, pœna eius non deficiat. An autem ſit ſenſus probabilis, expēdat ſtudioſus. Diuus verò Hieronymus hoc modo exponit, & eſt valdè probabilis eius expoſitio: Cito veniet brachium Domini ſiue Chriſtus gradiens & conculcans aduerſarios tuos, vt aperiat tibi viam victoriæ contra draconē, vt aperiat tibi viā ad regnum cælorum. Locutio autem deſumpta videtur à duce & milite graſſatore. *Et non interficiet vſque ad internecionem.* quia aliquot ex Iudæis ſaluabit: & *non deficiet panis eius*, id eſt, nihil deficiet ei ad vſum omnium quæ volet facere, quicquid molietur, habebit ſucceſſum.

Ego autem ſum Dominus &c.) Secundum Hieronymum apoſtrophe eſt Dei patris ad filium ſuum: Ego pater ſum Dominus Deus tuus, qui cùm habeam poteſtatem & imperium totius maris, nullus draco mihi reſiſtere poterit.

Poſui verba mea, &c.) Hæc expoſita ſunt in capite præcedenti. *Vt plantes cælos, &c.*) Non ſimpliciter ſed figuratè dictū eſt hoc ſenſu: Vt plantes cælos, id eſt, Apoſtolos & apoſtolicos viros, qui terrenis rebus omnib. abdicatis, conuerſationē agent planè cęleſtem. *Et fundes terram.*) hoc eſt, cęteros Chriſtianos terrena quidem tractantes, ſed eis amore nō inhærentes.

ELeuare, eleuare, conſurge Ieruſalem, quæ bibiſti de manu Domini calicem iræ eius. Vſque ad fundum calicis ſoporis bibiſti, & potaſti vſq; ad feces. Non eſt qui ſuſtentet eam ex omnibus filijs quos genuit, & non eſt qui apprehendat manum eius ex omnibus filijs quos enutriuit.

Duo ſunt quæ occurrerunt tibi. Quis contriſtabitur ſuper te? Vaſtitas, & contritio. & fames, & gladius. Quis conſolabitur te? Filij tui proiecti ſunt, dormierunt in capite omnium viarum, ſicut oryx illaqueatus, pleni indignatione Domini, increpatione Dei tui.

Eleuare, eleuare, &ca.) Hoc loco Ieruſalem intelligi debet, non illa quæ venientem in propria recepit, ad quam in præcedentib. ſermo fuit, ſed illa quæ occidit prophetas, huic dicitur: Eleuare, eleuare, conſurge, id eſt, expergiſcere Ieruſalem, & age pœnitentiam.

Quæ bibiſti, &c.) Nomine calicis in ſcriptura ſere ſignificatur quicquid voluntate diuina obuenit hominibus, ſiue bonum illud fuerit, ſiue malum. Senſus ergo eſt: Quæ voluntate Domini duriſsima quæq; perpeſſa es. Quę autem ſint iſta duriſsima, an illa quę paſſa eſt ſub Nabuchodonoſor, an illa quæ à Romanis, an denique illa quæ adhuc hodie patitur à diabolo, hoc inquirendum eſt. Ex eo autem quod ſequitur, Non eſt qui ſuſtentet eam, &c. videtur locus iſte non poſſe intelligi de malis, quæ paſſa eſt ſub Nabuchodonoſor, quia in captiuitate Babylonica & poſt captiuitatem habuit prophetas. Quare pertinet ad mala quæ paſſa eſt à Romanis, vel potius quæ vſque hodie patitur, quod etiam ſequentia indicant: ita tamen propheta ſignificat hæc ſpiritualia, vt videatur alludere ad temporalia illa mala, quæ à Romanis paſſa eſt. Non eſt ergo qui ſuſtentet eam ex omnibus filijs, id eſt, ex toto Iudæorum populo non continget illi vllus reuera ſanctus inſtitutor, & doctor, non propheta, non Apoſtolus.

Duo ſunt, &c.) Duo dicit, & quatuor ponit, ſed poſteriora duo exponunt duo priora: Fames enim exponit vaſtitatem, gladius verò contritionem. Senſus eſt: Accidit me volente, primū vt laborares fame, deinde gladio & quidem gladio conterente. Famem autē, vt diximus, intelligimus nō tam eam de qua apud Ioſephum, quàm eam quæ eſt verbi Dei, vt ſenſus ſit: Scriptura ſacra, quæ ſolet vos paſcere, erit vobis in ſcandalum, quemadmodum dicitur in pſalmo, fiat menſa eorum coram ipſis in laqueum. Ad eundem modum intellige gladium.

Filij tui proiecti ſunt, dormierūt.) Illo videlicet du-

duro sóno, qui est mortis. *Sicut oryx illaqueat.*) Oryx. Oryx animal est è caprarum genere: Iudæi autem voce Hebræa significari dicunt bouẽ syluestrem. Sensus est: Sicut bestia illa queata, siue sicut ceruus apud nos lassatus & irretitus occiditur à canibus: ita filij tui passim occidẽtur non à Romanis tantùm, sed etiam morte spirituali, qua vsque hodie occiduntur.

IDcirco audi hæc paupercula, & ebria non à vino. Hæc dicit dominator tuus, Dominus, & Deus tuus, qui pugnauit pro populo suo. Ecce tuli de manu tua calicem soporis, fundum calicis indignationis meæ. Nõ adycies vt bibas illum vltrà. Et ponam illum in manu eorum qui te humiliauerunt, & dixerunt animæ tuæ, incuruare, vt transeamus, & posuisti vt terram corpus tuum, & quasi viam transeuntibus.

IDcirco audi hæc, *&cæt.*) Hieronymus vt retineat Hierusalem illam, quæ occidit prophetas, subintelligit hoc loco conditionalẽ, hoc modo: O Ierusalem, cui dixi eleuare, eleuare, consurge, &cæt. quæ ebria iam es angustijs & non vino, si egeris pœnitentiam, auferetur à te calix furoris. Dionysius verò Carthusianus cùm illa superiora, Eleuare eleuare, &c. exposuisset de Ierusalem, quę occidit prophetas, hic prophetam respexisse dicit ad illam Ierusalem siue ad illos Iudæos, qui futuri sunt in fine sæculi & tum conuertentur. Commodè tamen retineri potest eadem illa quę occidit prophetas, hoc sensu: O Ierusalem quantumuis impia & sanguinea, nascetur tibi Saluator qui seruet eas oues quæ perierunt domus Israel, & in illis seruatis licet paucis exhibebitur tibi promissa salus.

Hæc dicit Dominator, &c.) Hoc est, qui hactenus pugnauit pro te, non penitus deseret te, sed relinquet tibi semẽ, & in hoc semine exhibebit tibi quæ promisit.

Ecce tuli de manu tua, &c.) Sẽsus est, à paucis illis ouibus domus Israel quę saluabũtur, & ab ijs quæ fidem earum sequuntur, auferam calicem furoris. Ista magis vrgent ad cogitationem malorum spiritualium, quæ patiuntur à diabolo.

Et ponam illum, &c.) Id est, transferam iram meam in diabolum & ipsius corpus. *Et dixerunt animæ tuæ incuruare, etc.*) hoc est, qui abusi sunt te veluti mancipio durissimo, & multa ab eis passa es, sed liberabo te ab eis.

CAPVT LII.



Onsurge, consurge, induere fortitudine tua Sion. Induere vestimentis gloriæ tuæ Hierusalem, ciuitas sancti: quia non adyciet vltra, vt pertranseat per te incircuncisus, & immundus.

COnsurge consurge, *&c.*) Caput istud hæret adhuc cum præcedenti. Cui autem supra dixerat, Eleuare, eleuare, consurge Ierusalem, nunc eidem loquitur, hoc est, loquitur populo Iudæorum qui occidit prophetas, & lapidauit eos, qui ad se missi erant, nec hoc satis fuit, sed etiam in filium Dei misit manus: Verùm post Christi resurrectionem conuersus est, & recepit fidẽ Christi. Istę ergo reliquiæ Iudęorum, quę saluę factæ sunt, significantur hic nomine Sion & Ierusalem. Isti Ierusalẽ nunc dicitur, Consurge, expergiscere, & agnosce miseriam tuã in qua versaris, sed non diu versatura: expergiscere & totam te compone ad lętitiã, & ad vera gaudia, quæ gaudia contingent tibi posthac perpetua. *Quia non adyciet vltra vt pertranseat per te incircuncisus & immundus*) id est, non passura es posthac tales dominos siue tyrannos, quales hactenus passa es. Est autem hoc loco trop*, aut heterosis numeri, vel antonomasia. Interpretes ferè intelligunt heterosin numeri, vt incircuncisus ponatur pro incircuncisis, immundus pro immundis. Et refert D. Hieronymus non ad circuncisionem carnis aut præputium, sed ad incircuncisionem mentis, & ad operum immundiciam: vt incircuncisos & immundos vocet propheta, qui corporis voluptati & libidini seruiunt. Difficultas iam est, quomodo nõ transeant isti per Ierusalem, id est, Ecclesiã, cum inter Christianos tot sint incircuncisi & immundi etiam inter capita Ecclesiæ? Difficultatem hanc expedire conatur Dionysius, cuius commentarius sic habet: Non istud de corporali cõmixtione & transitu intelligendum est, cùm vsque in finem sæculi mali bonis commisceantur, sed de spirituali vnione seu commun one. Verùm cùm neque prius in Ecclesia, quæ ante Christi aduentum erat, mali bonis permiscebantur in spiritu, non satisfacit Iste commentarius: sensus quidẽ prius est, sed non huius loci, quia excludit illum particula, vltra. Alij autem vrgent vocabulum pertranseat, & hunc volunt esse sensum: Non adijciet vltra vt per te, id est, de tuo numero trãseat ab hac Ecclesia ad cælestẽ incircuncisus & immundus. Verùm si consulatur vox Hebræa, nec ista videbitur verisimilis expositio: Illa enim significat simpliciter venire. Præterea si vox Hebræa hoc significaret quod isti volũt, obstaret adhuc particula vltra: quia nec ante Christi aduẽtum incircuncisus quispiã & immũdus ingressus est regnum cælorum. Quærendus est ergo alius commentarius. Pellicanus autẽ sic habet: Ierusalem hoc loco appellatur congregatio fidelium, qui spiritu sancto ipsos sanctificante aguntur, per hanc congregationem non vt ante per Syriacam, id est, terrenam Ierusalem transibũt incircuncisi & immundi: quia quicunque sunt

mali, non sunt in Ecclesia, quanquã videantur esse in Ecclesia. Hic commentarius præter hoc quod hereticus est, nihil ad rem facit cùm secundum ipsum Pellicanum, mali nec ante Christi aduentum fuerint in Ecclesia: & ita idem erit status ante & post Christum, ꝙ non admittit particula, vltra. Vt autem ad verum prophetæ sensum perueniamus, aduertendum est prophetam hoc loco non id agere, qualis futurus sit populus sub Christo, bonus, an malus, an mixtus, sed qualia passurus est, & dicit Ecclesiam non passuram sub Christo quod pati solet ante Christũ ab incircuncisis & immundis. Iam rursus dificultas est, quo sensu hoc verum sit, cùm Ecclesia Christi quæ cœpit in Ierusalẽ, & inde per totum terrarum orbem diffusa est, maximas sustinuerit tyrannorum persecutiones. Lyra autem vt hanc difficultatem euadat, refert ea, quæ dicuntur hoc loco ad tempora Constantini, quando à tyrannis quies esse cœpit in Ecclesia. Et quod obijci poterat de Lycinio & Iuliano apostata, qui post Constantinum infestauerunt Ecclesiam, soluit hoc modo, dicens voculã (vltra) non semper ad perpetuitatem pertinere, sed interdum quoque ad longum tempus. Adfert & aliam solutionem, quæ an satisfaciat expendat studiosus. Planus autem sensus erit, si dicamus hoc loco esse antonomasian, vt significetur, ille tot' Incircuncisus & immundus nimirum diabolus: ille non habet nunc hoc iuris in fideles, quod habuisset, si fuissent ante Christũ. Hic sensus exprimitur in psal. 88. Nihil proficiet inimicus in eo, & filius iniquitatis non apponet nocere ei: quæ de Christo dicuntur, vt cóplectitur & caput & corpus. Vbi August. sæuit quidem inimicus sed non proficit, solet quidem nocere sed non nocet, &c. Et in Euangelio Ioannis, Nunc princeps huius mũdi eijcietur foras.

EXcutere de puluere, consurge, sede Hierusalem, Solue vincula colli tui, captiua filia Sion, quia hæc dicit Dominus. Gratis venundati estis, & sine argento redimemini. Quia hæc dicit Dominus Deus. In Aegyptum descendit populus meus in principio, vt colonus esset ibi, & Assur absque vlla causa calumniatus est eum.

EXcutere de puluere, etc.) Sensus est: Expergiscere & surge è miseria in qua versaris, & captiuitate & vinculis peccatorũ. Hęc autem dicuntur vt intelligamus hac in re opus esse nostro arbitrio, secundum quod Augustin' ait: Qui creauit te sine te, non iustificabit te sine te. Alioqui in psal. confitetur propheta Domino, Dirupisti vincula mea Domine, tibi sacrificabo hostiam laudis.

Gratis venundati estis, &c.) Qui védidit, Deus est: cui véditi sunt, princeps est tenebrarum. Verùm si gratis, quomodo venditi? Ad hanc quęstionem respondet Augustinus li. 7. quęstionum super Iudicum cap. 17. Verbum autem Hebraicum מכר machar, significat vendere & tradere, naturalis tamen eius significatio est vendere, per flexum autem significat etiam tradere: studiosus proinde aduertat vbi vertendum erit vendere, & vbi tradere. Optimè autem per tradere vertitur in eo loco vbi dicit scriptura: Et vendidit eos in manu inimicorum suorum: Et rursus: Védidisti populum tuum sine precio: quia illi quibus traditi fuerunt, impij erant, nec suo merito dominabãtur populo Dei. Sic & hoc loco: Sine precio venundati estis, hoc est, ego semel addixi vos diabolo & peccato, scilicet permisiuè, sicut dicitur Deus indurasse cor Pharaonis: & tradidi vos gratis, id est, sine precio, id est vt vilissimum populum abieci vos, & alteri addixi: *& sine argento redimemini*, synecdoche est, hoc est, sine precio redimemini, & addendum est, vestro. Sensus est: Redemptio hęc quamuis sine precio vestro cótigit, non tamen sine omni pretio, quia redimemini in sanguine meo. Psal. 43. c.

In Aegyptum descendit populus, &c.) Historia hęc est in li. Gen. ca. 47. De seruitute autem quam seruiuit populus ille in Aegypto & liberatione, tacet propheta, quia notæ erãt: Et Assur sine causa calumniatus est eũ, non quidem populum qui descendit in Aegyptum, sed posteros illius populi. Loquitur autem de Sennacherib Assyriorum rege aut Salmanazare. Historia verò est in quarto Regum.

ET nunc quid mihi est hic, dicit Dominus? Quoniã ablatus est populus meus gratis. Dominatores eius iniquè agunt, dicit Dominus, & iugiter tota die nomen meum blasphematur. Propter hoc sciet populus meus nomen meum in die illa, quia egoipse, qui loquebar, ecce adsum.

ET nunc quid mihi est, &c.) Significat se nolle diutius pati captiuitatem populi sui, hoc sensu: Reuocate ad memoriam quòd aliquãdo captiui fuistis in Aegypto, & contigit vobis Saluator: Præterea passi estis ab Assyrijs, & similiter liberaui vos. Quid ergo nunc mihi hic est, id est, cùm ista fuerint typica, cùm fuerint imagines futurorum, certè ego præstabo quod significabant & liberabo populum meum, non quidem à Pharaone aut simili tyranno, sed à potestate principis tenebrarum. Vocula autem (hic) non pronomẽ est, sed aduerbium loci. Inquirat studiosus an (hic) apud Hebræos sic accipiatur interdum quomodo apud Latinos (hic) cùm dicitur: Tu si hic sis, aliter senties, vt sensus prophetæ sit: Et nunc quid mihi agẽdum est hoc rerum statu?

Propter hoc sciet populus, &c.) Quia iste est rerum statu, quia sic captus est poplus meus, & nomen meum blasphemauit, efficiam vt intelligat populus meus nomen meum: quod ego ipse, qui per prophetas hactenus

tantùm locutus sum, & ipse non adfui, nunc ipse præsens sim.

Naum 1. d Rom. 10. e *QVam pulchri super montes, pedes annunciantis & prædicantis pacem, annunciantis bonum, prædicantis salutē, dicentis Sion, regnabit Deus tuus. Vox speculatorum tuorum leuauerunt vocem, simul laudabunt quia oculo ad oculum videbunt, cū conuerterit Dominus Sion.*

QVam pulchri pedes annunciātis, &c.) Thomas ita interpretatur quasi sint illi nuncij, q venerunt e Chaldea, & nunciauerunt pacem restitutam à Syrijs populo Iudaico. Sed verus commētarius est apud Paulum in epistola ad Romanos scripta, ca. 10. vbi ad regnum Christi refert quod hic dicitur, & de Apostolis interpretatur: Quam pulchri super montes pedes annunciātis, id est, pedes annunciātium, sic Paulus loco iam dicto. Sensus est: Quam iucundum erit hoc nuncium Apostolorum, qui venient per montes, annunciātes & prædicantes pacem, pacem inquam illam qua humanum genus recōciliatum est Deo: prædicantes salutem illam æternam, dicentes Sion (Datiui casus est Sion, additur enim ei in Hebræo litera lamed nota datiui) Regnabit Deus tuus: nō iam peccatum regnabit in vestro mortali corpore, neque dominabitur vobis diabolus, sed regnabit verus Deus in vobis, per quem abijcietis affectus peccatorum, & sequemini ductum & imperiū sancti spiritus.

Vox speculatorum tuorum, &c.) Est metaphora Apostolorum: Isti pre nimio gaudio leuabunt vocē, quia oculo ad oculum videbunt, id est, præsentes prǫsentem Christū videbūt, cū conuerterit Dominus Sion, id est, cùm venerit illa plenitudo temporis, de qua Apostolus in epist. ad Gal. ca. 4.

Sup. 40. d. Ps. … 2. … 1. 6. d *GAudete & laudate simul deserta Hierusalem, quia consolatus est Dominus populum suū, redemit Hierusalē. Parauit Domin⁹ brachiū suū sanctum in oculis omnium gentiū, et videbunt omnes fines terræ salutare Dei nostri.*

GAudete & laudate, &c.) Ruinæ Hierusalem hactenus derelictę reparabuntur in hoc, quod non intelligentes prophetas illuminabuntur In vero prophetarū intellectu: & laudabunt Dominum, quia consolatus est populum suum consolatione illa æterna, de qua apud Lucam: Expectabat cōsolationem Israel.

Parauit Dominus brachium, etc.) Per brachium Christū intelligit propheta, hoc sensu: Christum suum reuelauit Dominus per prędicationem Apostolorum. De brachio autem dictum in capite præcedenti.

REcedite, recedite, exite inde, pollutū nolite tangere. Exite de medio eius, mundamini qui fertis vasa Domini. Quoniam non in tumultu exibitis, nec in fuga properabitis. Præcedet enim vos Dominus, & congregabit vos Deus Israel. Ecce intelliget seruus meus, & exaltabitur, & eleuabitur, & sublimis erit valdè.

REcedite, recedite, etc.) Iudęi hunc locū hoc modo edisserunt: Qui hactenus captiui fuistis in Babylone, recedite de Babylone. *Pollutum nolite tangere, &c.*) id est, ne efferatis Idola eorum, & vos qui vasa, quæ Nabuchodonosor capta Hierusalem tulerat, fertis, mundamini, quia sancta sunt: Quoniam non in tumultu exibitis, nec in timore vt olim de Aegypto, sed cum pace & voluntate regis Persarum ipsius videlicet Cyri, in quo volūtas Domini apparuit, qui protexit & congregauit vos. Hos sequitur D. Thomas. Alij autem exponūt de imperio Romano, quia expectant futurum, vt tempore Messiæ liberati redeant in Hierusalem. D. verò Hiero. & cæteri interpretes Christiani ferè omnes vestigijs Pauli inhærentes nequaquam de Iudæis, sed de Apostolis iuxta consequentiam literæ interpretantur: quibus præcipitur vt recedant de Hierusalem, & in toto mundo Euangelium prædicent dicente Saluatore in Euangelio: Ite docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine patris, & cæt. vt nequaquam cum Iudęis blasphemantibus maneāt, in quorum necem Romanus paretur exercitus, sed pollutos derelinquant & separentur ab eis, & mundentur qui portant vasa Domini. Vasa autem Domini intelliguntur hoc loco sacramēta nouę legis & armatura scripturarum: Vos, quibus incumbit officium concionādi & sacrificia offerēdi in populo Christiano, mundamini.

Quoniam non in tumultu exibitis nec in fuga, quia non vt victi de Hierusalem, sed vt victores recedetis.

Ecce intelliget seruus meus) Exponunt quidā, Seruus meus, id est, populus Israel. Sed aliud exigit consequentia textus, est enim quasi sequentis capitis procemium ad amouēdum scandalum crucis. Thomas aūt cùm præcedentia omnia ad captiuitatem Babylonicam retulisset, hic Christum agnoscit. Sensus est: Ecce Christus seruus meus secundum dispēsationem naturæ assumptæ intelliget, id est, prudenter cum omnibus aget.

SIcut obstupuerunt super te multi, sic inglorius erit inter viros aspectus eius, & forma eius inter filios hominum. Iste asperget gentes multas, super ipsum continebunt reges os suum. Quia quibus non est narratum de eo, viderunt, & qui non audierunt, contemplati sunt. Rom. 15. e.

SIcut obstupuerunt, &ca.) Sensus est: Tu Christe eris aliquando admirationi, aliquando despectui: obstupuerunt ad miracula tua nondum excæcati, dicentes: quis est hic, quia venti & mare obediunt ei? Despexerūt consputum, flagellatum, coronatum, &c. Sic inglorius fuit inter viros, hoc est, prę cæteris viris aspectus eius, & inter filios hominum, id est,

id eſt, præ filijs hominum. Vtroque loco Hebrei habent Mem comparatiuum: Si ad alios homines illum cópares, erit inglorius & obſcurus.

Iſte aſperget gentes, &c.) Vox autem Hebræa ſignificat aſpergere, quomodo aſpergimus ea, quæ expiamus. Senſus eſt: Aſperget Chriſtus ſanguine ſuo gẽtes multas. Aſpergimur autem ſanguine Chriſti in baptiſmo, vbi virtute ſanguinis ipſius abluimur à peccatis.

Super ipſum, &cat.) Senſus eſt: Aliquando non audebunt reges hiſcere cótra eum. *Quia quibus non eſt narratum de eo, &c.*) hoc eſt, quibus non contigit legere Moyſen & prophetas, illi viderunt, id eſt, nos gentes qui tantùm legeramus Ariſtoteles & Platones, nos inquam videbimus eum per fidem, & audiemus eum.

CAPVT LIII.



Ioan. 12.f Rom.10.c. *Vis credidit auditui noſtro? et brachium Domini cui reuelatum eſt? Et aſcendet ſicut virgultum coram eo, & ſicut radix de terra ſitienti. Non eſt ſpecies ei, neque decor. Et vidimus eum, & non erat aſpectus, & deſiderauimus eum, deſpectum, & nouiſſimum virorum, Virum dolorum, & ſcientem infirmitatem. Et quaſi abſconditus vultus eius, & deſpectus, vnde nec reputauimus eum.*

Q*Vis credidit auditui noſtro?*) In medio ſermonis, cùm diceret inaudita, exclamat propheta: Quis inquit hæc credet? & filius iſte cuius ſanguine aſpergentur gentes multæ, cui reuelabitur? Hanc ſcripturam citat Paulus in epiſtola ad Romanos, & S. Ioannes in Euangelio ſuo, cap. 12. Significat autem raritatem credentium ex Iudæis. De auditu dictum eſt ca. 28. de brachio verò ca. 51. huius prophetæ. Pergit deinde Eſaias in ſermone cœpto, dicens:

Et aſcendet ſicut virgultum coram eo, &c.) ſcilicet patre. Vox autem Hebræa ינק ianak ſignificat ſugere quomodo infantes ſugunt vbera matrum: hinc participiũ יונק ionek, id eſt, lactens, quo nomine per metaphoram ipſi Hebræi teneram plantulam ſignificant quaſi adhuc lactentem. Illud ergo participium hoc loco ponitur, quod noſter interpres virgultum tranſtulit. Aſcendet itaque Chriſtus tanquam tenera plantula de terra ſitienti. Eſt mirabilis metaphora ſeu potius allegoria: ſimpliciter autem propheta dixiſſet: Ipſe talis prodibit vt videatur planè miſer & verè pauper ſine præſidio amicorum & opum. Illa enim miſera ſunt virgulta, quę proueniunt in terra ſicca: & ſicut in radice terrę ſitiẽtis nihil apparet inſigne, ſic in Chriſto nihil apparebit magnificum, ſi illum ęſtimes ab ijs quæ in oculos incurrunt. Iſtius autem metaphoræ ſeu allegoriæ multùm obſcuræ ſequitur interpretatio & quidem dilucida.

Non eſt ſpecies ei, neque decor, vidimus eum & nõ erat aſpectus, & deſiderauimus eum, &cæter.) Dionyſ. Carthuſ. refert iſtud ad deſiderium prophetarum: Iſtum talem, qui prima facie non videtur deſiderabilis, prophetæ tamen deſiderauerunt, iuxta illud Euangelij: Multi prophetæ cupiuerunt videre quæ vos videtis, & non viderunt. Quod autem ſequitur, Deſpectum & nouiſſimum virorum, in alia ponitur periodo & eſt nouꝰ verſus apud Hebræos, quod volẽs indicare Pagninus ita tránſtulit: Deſpectus eſt & abiectus inter viros, &cæt. Hunc locum refert Marcus Euangeliſta capite 9. cùm ait: Quomodo ſcriptum eſt de filio hominis, vt multa patiatur & contemnatur. Senſus eſt: Talem illum vidimus, deſpectum videlicet & nouiſſimum virorum, id eſt, infra omnes reliquos homines abiectiſſimum: virum dolorum: id eſt, totum doloribus obnoxium: ſcientem infirmitatem, id eſt, qui experientia didicit infirmitates.

Et quaſi abſconditus vultus eius) Exponit Hieronymus: Quia in humano corpore diuina potentia cælabatur. Pagninus autem ita tránſtulit: Abſcondebamus faciem ab eo, hoc eſt, pudebat nos illius.

V*Erè languores noſtros ipſe tulit, & dolores noſtros ipſe portauit. Et nos reputauimus eũ quaſi* Matt.8.b.
leproſum, & percuſſum à Deo, & humiliatum. 1.Pet.2.d.
Ipſe autem vulneratus eſt propter iniquitates noſtras, attritus eſt propter ſcelera noſtra. Diſciplina pacis noſtra ſuper eum, & liuore eius ſanati ſumus.

V*Erè languores noſtros ipſe tulit*) Textus hìc prima ſuperficie ex illis eſt, de quibus Auguſt. eleganter de ciui. Dei, li. 18 ca. 28. cũ citaſſet locum apertum ex propheta Ozee, dixit: Hoc ſi velimus adhuc exponere, eloquij prophetici obtundetur ſapor. Idem eſt de hoc loco, nihil poteſt dici apertius, quàm quod propheta hic dicit: Verè languores noſtros ipſe tulit &c.

Et nos reputauimus eum quaſi leproſum) id eſt, immundum & à Deo percuſſum, id eſt, putauimus eũ pro ſuis peccatis percuſſum à Deo & humiliatum. Talis habitus eſt Chriſtus à vulgo Iudæorum. Sunt enim verba hæc incredulorum ipſe tamen non propter ſua peccata ſed propter noſtra peccata percuſſus eſt, atque hoc eſt quod ſequitur: Ipſe autem vulneratus eſt, &c.

Diſciplina pacis noſtra ſuper eum) id eſt, caſtigatio pro pace ſiue ad obtinendam pacem cum Deo pro nobis, fuit ſuper eum, & propter nos ipſe caſtigatus eſt.

Omnes

OMnes nos quasi oues errauimus, vnusquisq; in viam suam declinauit, & posuit Dominus in eo iniquitatē omnium nostrorum. Oblatus est quia ipse voluit, & non aperuit os suum. Sicut ouis ad occisionē ducetur, et quasi agnus coram tondente se obmutescet, & non aperiet os suum.

POsuit Dominus in eo, &c.) Manifestius hoc trāstulit Pagninus, hoc modo: Dominus ad eum peruenire fecit pœnam omnium nostrum. Quod Apostolus Petrus dixit: Peccata nostra ipse pertulit in corpore suo super lignum. Hoc loco vno tantùm opus est commentario, quem tradit August. in libro, vbi refellit articulos sibi falso impositos, estque iste: Quod ad magnitudinem & potentiam precij attinet, sanguis Christi redemptio est totius mundi. Verùm redemptionis proprietas penes illos duntaxat est, qui per fidem & fidei sacramentum, id est, baptismū Christo coniunguntur: Poculum quippe immortalitatis, quod confectum est de infirmitate nostra & virtute diuina, habet quidem in se vt omnibus prosit, sed si non bibitur, nō proficit. Quod duobus verbis in scholis dicitur: Christus satisfecit pro omnibus quantum ad sufficientiam, non autem quantum ad efficaciam. Vtrumq; autem expressit hic Esaias, & prius quidem illis verbis languores nostros ipse tulit, & sequentibus vsque ad illum locum, De angustia & iudicio sublatus est. Posterius verò cùm dicit, In scientia sua iustificabit, &c. cui similis est locus ille apud Matth. cap. 19. Hic est sanguis meus noui testamenti, qui pro multis effundetur in remissionem peccatorum. Non autē pro omnibus, sed pro multis, ad significandum sanguinem Christi effusum in illis tantùm efficacem esse, qui illo asperguntur. Aspergimur autem sanguine Christi effuso, hoc est, vis sanguinis Christi effusi applicatur nobis per fidem, baptismum & alia ecclesiæ sacramenta, quanquam non æqualiter. Hinc est ꝙ relapsis, dū resipiscunt, pœnitentia iniungitur & satisfactio: nō autē iis qui baptisma suscipiunt. Iniungitur inquā satisfactio, nō qua pro culpa & pœna gehennæ satisfaciunt, sed qua pœnā tēporalem, quę peccato dimisso, & pœna æterna condonata frequēter remanet, soluant & recompensent. De hac re vide D. Turnout de capt. & redemp. generis humani, fol. 236.

Quomodo Christus satisfecit pro omnibus.

DE angustia, & de iudicio sublatus est. Generationem eius quis enarrabit? Quia abscissus est de terra viuētium. Propter scelus populi mei percussi eum. Et dabit impios pro sepultura, et diuites pro morte sua, eò quòd iniquitatem non fecerit, neque dolus fuerit in ore eius, & Dominus voluit conterere eum in infirmitate.

1. Pet. 2. d

DE angustia & iudicio, &c.) Hęc sunt lęta. Sēsus est: Dura quidem, acerba & ignominiosa Christus passus est, verùm nunc liberatus est de prædicta passionis angustia & de iudicio. Iudicium autem hic in malam partem accipitur, quemadmodum cap. 22. secundi libri Parali. cùm euerteret Iehu domum Achab, ad verbum in Hebræo est cùm iudicaret de domo Achab, id est, cū sumeret vltionem & vindictam. Rursus Psal. 9. Iudicētur gentes in conspectu tuo, scilicet ad malū. De huiusmodi iudicio Christus sublatus est, & omnīnò liberatus.

Generationem eius quis enarrabit?) Loquitur propheta de generatione diuina, vel etiā humana qua de virgine natus est. Siquidem modus ille, quo sibi vnitę sunt in vtero virginis diuina natura & humana, inexplicabilis est. Alij autem exponunt generationem eius, id est, semen & posteritatē eius quis enarrabit? hoc sensu: Tanta Christo nascetur soboles & posteritas ex passionis beneficio, vt iam præ nimia multitudine non possit narrari vel numerari, tam erit immensa & copiosa.

Quia abscissus est, etc.) Quia semen mortuum fuit in terra, ideo non mansit solum: Hoc autem significat esse abscissum de terra viuentium: quia abscissus est Christus, id est, mortuus est, ideo semen eius erit immensum, & generatio eius siue posteritas numerari non poterit.

Propter scelus populi, etc.) Frequēter inculcat propheta hoc Christi beneficiū, vt illi⁹ perpetuò simus memores ad gratiarum actionē & consolationem.

Et dabit impios, &c.) Impios generaliter intellige peccatores siue ex Iudæis siue ex gentibus, quomodo ad Ro. 5. Quid, cùm adhuc infirmi essemus, Christus pro impijs mortuus est. Illi inquam impij dantur hic pro sepultura, quòd figuratè dictum est. simpliciter aut ita dixisset: ipse lucrifaciet Deo patri peccatores moriendo: quotquot erunt peccatores & recipient Christum, illos lucrifaciet patri.

Et diuites pro morte sua) Vide psal. 21. Manducauerunt omnes pingues terræ, & vultū tuū deprecabūtur omnes diuites plebis. Et apud hunc prophetā: Reges nutritij tui erunt. Tales sunt hic diuites, huiusmodi ergo diuites, id est, pręstātes, Reges terrę morte sua Christus lucrifaciet patri suo.

Eò quòd iniquitatem non fecerit, &c) Vide D. August. in libro, vbi refellit articulos falso sibi impositos, in responsione ad primum articulum: Et lib. 13. de trinit. cap. 15. vbi sic habet: Sanguis Christi, quia eius erat, qui nullū omnino habuit peccatum ad remissionē nostrorum effusus est peccatorum, vt quia eos diabolus meritò tenebat, quos peccati reos conditione mortis obstrinxit, hos per eum meritò dimitteret, quem nullius peccati reū pœna mortis affecit. Ex quibus August. verbis facilè intelligitur consequentia huius prophetiæ.

Si posue-

SI posuerit pro peccato animam suam, videbit semẽ longæuum, & voluntas Domini in manu eius dirigetur. Pro eo quod laborauit anima eius, videbit, et saturabitur. In scientia sua iustificabit ipse iustus seruus meus multos, & iniquitates eorum ipse portabit. Ideo dispertiam ei plurimos, et fortium diuidet spolia, pro eo quod tradidit in mortem animam suam, et cum
Mat. 15. d sceleratis reputatus est. Et ipse peccata multorum tu-
Luc. 22. lit, & pro transgressoribus rogauit.

SI posuerit pro peccato animam, &c.) Vox Hebræa non solum significat peccatum, sed etiam oblationem pro peccato. Sic frequenter accipitur in Leuitico, vt cap. 5. cap. 6. rursus cap. 7. Hæc quoque est lex delicti, id est, hostiæ pro delicto. Et mox: Vbi immolabitur holocaustum, mactabitur & delictum, id est, victima pro delicto. In qua significatione etiam voce Latina vsus est Paulus in posteriori epist. ad Corint. ca. 5. cum ait: Eum qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit. Sensus ergo huius loci est: Si ipse se sacrificauerit seu obtulerit se hostiam pro peccato, videbit semen longæuum. Vide psal. 21. Anima mea illi viuet, & semẽ meum seruiet ei, annunciabitur Domino generatio ventura, &c. Præpositio autem (pro) non est in Hebræo: ad verbum enim habetur, Si posuerit peccatum animam suam.

Pro eo quod laborauit, &c.) Iterum inculcat passionem Christi ad maiorem vehementiã & memoriam. *Videbit & saturabitur*) id est, cõtinget illi quod voluerit ipse: Sitiuit peccatorum salutem, continget illi: videbit ecclesias in toto terrarum orbe consurgere, & gentes relictis idolis amplecti Euangelium. Si quis posset sentire quàm fuerit cordi Christo euntiad passionem salus omnium impiorum, tũc facile intelligeret quid sit quod hîc dicitur, Laborauit & saturabitur.

In scientia sua) id est, adferendo Euangelium. Euangelium enim vocat scientiam. *Iustificabit ipse iustus*) Istud scilicet iustus, est proprium epitheton Christi frequens in Actis Apostolorum. *Seruus meus multos*) id est, omnes qui præbebunt se dociles, qui obtemperabunt Euangelio. *Et iniquitates eorum ipse portabit*) id est eorum peccata ipse luet in carne sua, & satisfaciet pro eis: quicquid debuit dependi patri offenso secundum rigorem iustitię, id Christus dependit, siue id pertineat ad culpam siue ad pœnam: Pœna Christi par erat ad compensandam patris plenam iustitiam. Quare autem dictum sit, Iniquitates multorum portabit, & mox, peccata multorum tulit, cum pro totius mũdi peccatis plenissimè Christus satisfecerit, suprà annotatum est.

Ideo dispertiam, &c.) Ideo, hoc est, quia Christus cùm iustus esset, pro impijs in mortem animam suam tradidit: ideo dispertiam ei plurimos, non ex Iudæis solùm, sed etiam ex gentibus omnes omninò qui in ipsum credituri sunt. *Et fortium diuidet spolia*) id est, prædam diaboli, siue spolia dæmonum ipse diripiet & tradet ac diuidet Apostolis suis: Petro, Iacobo, Ioanni dabit populum circuncisionis. Paulo gentes inter Ierusalem & Illyricum positas: Apostolo Thomæ Indos, & sic de reliquis.

CAPVT LIIII.



LAuda sterilis quæ non paris, decanta laudem, & hinni, quæ non pariebas, quoniam multi filij desertæ, magis quã eius quæ habebat virum, dicit Dominus. Dilata locum tentorij tui, & pelles tabernaculorum tuorum extẽde. Non parcas, longos fac funiculos tuos, & clauos tuos consolida. Ad dexteram enim, & ad læuam penetrabis, & semen tuum gentes hereditabit, & ciuitates desertas inhabitabit. Sap. 3. c. Luc. 23. d. Gal. 4. d.

LAuda sterilis quæ non paris, &c.) Caput istud, quemadmodum & præcedens, facile est: quando constat quæ sit persona, de qua vaticinatur Esaias. Quantum autem ad hoc caput attinet, ex epist. Pauli ad Galat. persona satis certa est. Inducit enim propheta quasi duas respublicas, seu duos hominum cœtus cum quorum altero felicissimè agitur, cum altero verò pessimè. Hos autem duos cœtus proponit sub nominib. duarum mulierum, quarum altera est sterilis & solitaria sine viro: altera verò multa prole fœcunda & maritata. Iuxta Paulum autem in epist. ad Gal. 4. certum est hunc cœtum cum quo benè agitur esse illum, qui beneficio Christi liberatus est à seruitute legis Mosaicæ, siue qui Christum in propria venientem recepit: aliũ verò cętum cum quo malè agitur esse illum qui adhuc continetur iugo seruitutis legis Mosaicę. Porrò cœtus recipientium Christũ in propria venientẽ, complectitur duos populos, Iudæos videlicet & gentiles. Quatenus autem complectitur gentiles sterilis est, propterea quòd ante natum Christum non pariebat fœtus suos Deo, sed diabolo.

Quod ergo dicit: *Lauda sterilis, &c.*) hũc habet sensum: Laudate Dominum quicunque venientem Christum recipietis per fidem, et agnoscetis: hactenus vos gentiles celebrastis Iouem, Mercurium & cæteros, posthac vtemini melioribus hymnis. Deinde omissa illa metaphora mulieris infœcundæ, eidem cętui tribuit aliud metaphoræ nomen, scilicet Desertæ, dicens: *Quoniam multi filij desertæ magis, &c.*) & benè quidem deserta, quia Deus passus erat tot millia hominum gentiliũ perire. Hæc ergo mulier deserta habitura est plures filios, quàm ea, quæ erat maritata, id est, Iudæo-

Iudæorum ſynagoga. Maritus autem ſynagogæ iuxta ſcripturarum conſuetudinem Deus erat quem gentiles nón cognouerant. Si verò maritus ſynagogæ intelligatur lex Moyſi iuxta Apoſtolum Paulum in epiſto. ad Rom 7. Mortificati eſtis legi per corpus Chriſti, id eſt, deſijſtis eſſe obnoxij lege Moſi: Tunc cœtus credentium Chriſto nato eſt immaritatus quatenus gentiles complectitur, quia non habent legem, & quatenus Iudæos complectitur deſiſtit habere maritum quia Paulus, Petrus & ſimiles per Chriſti beneficium reliquerant legem Moyſi & erant iam ſine viro. Hæc ſi benè conciplantur, omninò facilia ſunt: ſi etiam non, maximæ erunt difficultates. Hoc autem imprimis diligenter aduertendum eſt, Chriſti cœtum vtrunq; complecti populum & gentilium & Iudæorum. Quod autē ad Grāmaticam attinet & lectionem: Hebræa hodie ita habēt: Lauda ſterilis quæ non peperit.

Decanta laudem & hinni.) Hinnitum poſuit vt ſignificaret magnitudinem gaudij. Metaphora autem deſumpta eſt ab equis ad victoriam geſtientibus. *Quia non pariebas*) ſiue vt Hieron. habet in contextu ſuo, quæ non parturiebas. Rurſus eſt præteritum tertiæ perſonæ apud Hebræos, quæ non parturiuit. Deſerta hoc loco nomen eſt, quod non habet naturā verbi ſignificans deſolatam, mulierem viro carentē. Quaſi dicas: Quoniam multi filij magis, id eſt, plures filij mulieris viro carentis, mulieris innuptæ, immaritatæ, ſolitariæ, &c.

Dilata locum tentorij tui.) Ex Paulo vt diximus certum eſt prophetam iſta dicere de cœtu credentium nato Chriſto, & liberatorum per ipſum à ſeruitute legis. Significae autem his verbis Eccleſiā futuram ampliſsimam & quoquo verſus ſpargendam in omnem terram. Metaphora autē ſumpta eſt ab ijs, qui in bello ſiue alioqui in campis vtuntur tentorijs. Clauos autem vocat paxillos, quibus firmatur tentorium ne vētorum flatibus diſſoluatur.

Ad dexteram enim & ad leuam penetrabis.) Id eſt, quoquo verſus penetrabis & dilataberis licet iam ſis paruus cœtus, & ſemen tuum, id eſt, ſoboles tua gentes hæreditabit etiam longiſsime diſsitas, & ciuitates deſertas inhabitabit. Ante natum Chriſtum Italia tota deſolata erat, Gallia deſerta erat & deſtituta Dei cultu & vera religione: has regiones & earum ciuitates nunc inhabitāt Chriſtiani: hoc prædicitur hic futurum.

NOli timere, quia non confunderis, neque erubeſces. Non enim te pudebit, quia confuſionis adoleſcentia tuæ obliuiſceris, & opprobrij viduitatis tuæ non recordaberis amplius. Quia dominabitur tui qui fecit te, Dominus exercituum nomen eius, & redemptor tuus ſanctus Iſrael, Deus omnis terræ vocabitur. Quia vt mulierem derelictam, & mœrentem ſpiritu, vocauit te Dominus & vxorem ab adoleſcentia abiectam.

N*Oli timere quia &c.*) Iſtud dicitur illi paruo cœtui Chriſtianorum priorū, idem & nobis hodie dicitur, qui in Chriſtum credimus: Etſi multi ſtudeant vos confundere, ſiue caro, ſiue mundus, ſiue diabolus, ſiue Turca aliquis, ſiue hęreticus, nō tamen fiet, confidite, ego vici mundum, diabolum &c. Expertis tentationem, horribile eſt cogitare quantum poſsit in homine caro, mundus diabolus, & propterea in nobis habemus vnde vehementer timeamus freti tamen Chriſto non confundemur, quia ſpiritus ipſius adiuuat infirmitatem noſtram. Hoc autem conſiderans propheta Dauid, In te Domine ait ſperaui, non confundar in æternum.

Non enim te pudebit. &c.) Adoleſcentia gentilitatis fuit ab Abraham vſq; ad Chriſtum, quæ erat turpiſsima, & illis vitijs obnoxia, de quibus Apoſtolus Paulus in epiſt. ad Rō. cap. 1. & in alijs epiſtolis. Illorum autem vitiorum iam prorſus obliuiſcetur & extendet ſe ad interiora adeoq; meliora: hoc curabit diligenter ne rurſum fiat q̃ antè fuit.

Et opprobrij viduitatis, &c.) Hoc loco difficultas eſt in voce viduitatis, quomodo gentes recipi poſsint vt viduæ, quis fuerit earū maritus. Diuus autem Hiero. maritum earum facit legem naturalem, ſed quam abiecerūt ab eo tempore quo cæperunt ſeruire idolis, & obſcuratū eſt inſipiens cor earū. Sed vidēdum eſt an hoc loco habeat cōſuetudo ſcripturæ. Si autem reſpiciamus cœtum credentium ſiue Eccleſiam Chriſti ex ea parte qua complectitur Iudæos, iam facilis eſt intellectus: Vnde ſuprà annotauimus multum referre, an cœtus hic credentium Chriſto cōplectatur vtrumq; populum, an ſolum Eccleſiam gentilium. Si itaque cum D. Hiero. cœtum credentium accipiamus ex ea parte qua gentiles complectitur, & nó placeat expoſitio Hierony. de lege naturali, tunc in voce viduitatis agnoſcere oportet catachreſin, vt gentilitas vidua dicatur non quæ aliquando maritata fuerit & viro coniuncta, ſed ſimpliciter innupta & immaritata.

Quia dominabitur tui, qui fecit te) id eſt, maritabit te qui fecit te, hoc eſt, Tu quę hactenus fuiſti innupta & immaritata, habebis virum tuum illum, qui fecit te. *Quia vt mulierem derelictam, & mœrentem ſpiritu vocauit te Dominus*) id eſt, Deus voluit tibi iſtud nomen eſſe, Mulier derelicta, antequam recepiſſes venientem in propria, eras mulier derelicta. Quod autem ſequitur, *Vxorem ab adoleſcentia abiectā*, facit pro expoſitione Hieronymi, qui gentibus tribuit maritum.

DIxit Deus tuus, Ad punctum in modico dereliqui te, & in miſerationibus magnis congrega-

omnes fratres. Sic apud Ioan. 7. Omnis qui audiuit à patre & didicit, venit ad me. Erit ergo cœtus credentium Cristo, id est, illi qui secundum propositum vocati sunt sancti, hoc modo docti à Domino. Qui verò no uerunt quid fieri debeat, & non faciunt, illi non sunt docti à Domino.

Et multitudinem pacis) De pace hac vide in præcedentibus. cap. 9. & 12. Pax autem hæc de qua loquitur propheta, est pax spiritus, quæ sita est in consolatione cóscientiarum. *Et in iustitia fundaberis*) Istud est interpretatio superioris sententiæ, explicans qui sint lapides, de quibus locutus est.

Recede procul à calumnia, quia non timebis, & à pauore, quia non appropinquabit tibi. Ecce accola veniet, qui non erat mecum, aduena quondam tuus adiungetur tibi. Ecce ego creaui fabrũ sufflantem in igne prunas, & proferentem vas in opus suum, & ego creaui interfectorem ad disperdendum. Omne vas quod fictum est, contra te non dirigetur, & omnem linguam resistentem tibi, in iudicio iudicabis. Hæc est hereditas seruorum Domini, & iustitia eorum apud me, dicit Dominus.

Recede procul à calumnia) D. Hieron. accipit istud tanquam mandatum, vt sensus sit: Ne facias calumniam seu iniquitatem. Sed sequentia indicant potius esse vaticiniũ, hoc sensu: Recede procul à calumnia, id est, ille magnus calumniator diabolus cum toto corpore suo nihil in te viriũ habebit, sicut alibi de Christo legitur: Et humiliauit calumniatorem, id est, diabolum. Ab huius ergo calumnia, cui hactenus fuisti obnoxius iam procul eris, similiter & à pauore: nam Christo fretus eris boni animi, siue erit viuendum, siue moriendum, eris paratus ad omnia. Qui autem hoc modo nondum affecti sunt, & adhuc habent pauores humanos, non sunt docti à Deo, nec pertinent ad hunc cœtum integrè, pertinent tamen: & hi orare debent & assiduis precibus ambire spiritum Christi, per quem diffundatur charitas, quę expellit timorem, illum inquam timorem, qui pœnam habet, qualis est omnis timor inordinatus.

Ecce accola veniet,) hoc est, Gentilis homo, qui alienus erat à me, & sine Deo in hoc mũdo, veniet. *Aduena quondam tuus*) qui non erat de populo tuo, adiungetur tibi per fidé, & adscribetur populo tuo, secundũ illud Psalmi: Nunquid Sion dicet, homo & homo natus est in ea?

Ecce ego creaui fabrum, &c.) Periphrasis est diaboli, ipse est faber iste, qui in igne sufflat prunas, id est, incendia suscitat. Ne autẽ hic erremus, adhibendus est commentarius D. Hieron. qui sic habet: Ego creaui diabolum omnium malorum artificem non necessitate naturæ, sed mentis arbitrio. Non ergo malus ipse creatus est. *Et proferentem vas in opus suum*) qualia vasa fuerunt Simon & Elimas Magi Petro & Paulo resistentes: qualia vasa sunt etiam hodiè hæretici omnes. dicit ergo Dominus ad cætum credentium: Non te deijciat potentia diaboli, non est quòd timeas ab eo, quia ipse est creatura mea, ipse in manu mea est. Eiusdem diaboli periphrasis est, quod sequitur, *Interfectorẽ ad disperdẽdum*, hoc est, quod dicit in Euangelio Saluator: Ille homicida erat ab initio.

Omne vas quod fictum est, &c.) Istud hunc habet sensum: Quidquid ille molietur per vasa sua siue per malos homines contra te, nó habebit successum. Quæ autem sint vasa diaboli, sequenti sermone ipse propheta demóstrat, cùm ait: *Et omnem linguam resistentem tibi in iudicio iudicabis*) hoc est, cunctos hæreticorum principes & Iudæorum magistros, & mundi Philosophos, quos faber ille conflauerat, tuo iudicio condemnabis, perdẽs sapientium sapientum.

Hæc est hereditas seruorum Domini) Sensus est: Istud ego statui dare meis, vt in me vincant, hæc est iustitia eorum apud me.

CAPVT LV.



Mnes sitientes, venite ad aquas, & qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite. Venite, emite absq; argento, & absque vlla commutatione vinum & lac.

Omnes sitientes, venite ad aquas.) Est perpetuum vaticinium de Christo. Proposuit inquit propheta in præcedentib. Christum saluatorem & redemptoré in sanguine suo, nunc superest, vt agnoscatis eum & recipiatis. Quicunque ergo sititis salutem vestram venite ad aquas illas, de quibus superiori capite multis verbis disserui. Cum hoc autem loco conferte illum, qui est apud Ioan. ca. 7. In nouissimo autem die magno festiuitatis stabat Iesus, & clamabat, dicens: Si quis sitit veniat ad me & bibat: qui credit in me quẽadmodũ dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuę: hoc autem dixit de spiritu, quem accepturi erant credentes in eum. Item cum illo loco, qui est apud Matthæum 11. Venite ad me oẽs qui laboratis & onerati estis, & ego reficiam vos. Istud idem enim Euangelium quod illis locis proponit Saluator, hic ab Esaia proponitur. Quicunque inquit sititis iustitiam, quæ ex Deo est, & veram sapientiam, venite ad aquas. Quid autem sit istud sitire, explicat Augustinus in libr. de doct. Christ. cap. 7. Quicunq; videt se longissimè abesse ab his quæ proponuntur in scripturis, siue ea spectent ad charitatem.

S 2

ritatem, siue ad obedientiam, siue ad humilitatem, & cogitare incipit de mortalitate & iudicio futuro, non potest non vehementer côcuti timore, modò verè credat iudicium Dei. Atq; hic timor inquit & illa pietas, qua non potest nisi credere, & credere authoritati librorum sanctorum, cogunt eum seipsum lugere. Nam ista scientia bonę spei, hominem se non iactantem, sed lamentantem facit. Deinde explicat quo affectu, sedulis precibus impetret côsolationem diuini adiutorij, ne desperatione frangatur, hoc est, quo non ita terreatur Dei iudicio, vt nô magis côsoletur auxilio Dei in scripturis proposito. Qui ergo hoc modo afficiuntur, videlicet timore, quo timent Dei iudicium, & pietate qua firma fide recipiunt ea, quæ proponuntur in scripturis, veniant ad aquas hoc est, quicunq; agnoscût se verè peccatores & filios gehennæ, ac vehementer cupiût liberari à peccatis atq; gehenna, veniant ad Christum. Sed dieit Christus in Euangelio apud Ioannem ca. 6. Nemo potest venire ad me, nisi pater meus traxerit eum. Quare ex illo loco apud Ioanné, & hoc loco qui nunc in manibus est, intelligimus gratiam & liberum arbitrium. Si enim opus non esset gratia Dei, non esset opus tractu: Et si non esset liberum arbitriû, frustra inuitaret nos propheta vt veniremus, dicens: Omnes sitientes venite ad aquas, hoc est, ad illum spiritum Euangelicum, quemadmodum explicauit aquas Saluator, capi. 7. apud Ioan. vel generaliter ad omnia dona, quæ proposita sunt nobis in Christo.

Et qui non habetis argentum properate.) Capite 52. cùm dicitur, Gratis venundati estis, & sine argento redimemini, dictum est in voce argenti synecdochen esse, seu speciem poni pro toto genere, sic & hoc loco. Sensus est: Qui non habetis vllum precium, properate. Iam precium habet metaphoram meriti. Istud enim dicere vult propheta: Qui non habetis vlla merita bonæ vitæ, id est, qui hactenus pessimè vixistis, properate, nihil oberit vita mala præterita, tantùm venite. Venimus autem ad Christum & aquas istas non gressib. corporis, sed passib. animi, hoc est, fide & pijs desiderijs. Augustinus lib. 13. de Trinitate ca. 10. ostendit sine vllis bonis meritis nostris imò & præcedentibus malis meritis nostris Christû indebita largitate dona sua conferre. Eodé loco docet Augustinus, quòd postquã incorporati sumus Christo, tum sequûtur bona merita, pro quib. datur vita ęterna. Vt enim fides ait, qua scilicet credimus in Christum, & venimus ad Christû, per dilectionem operetur, Dei donum est: quia charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis. Datus est autem post Christi in cælum

Quomodo veniamus ad Christû

ascensioné, sicut scriptû est: Ascendens in altum, captiuam duxit captiuitatem, dedit dona hominib. Hæc dona, inquit, sunt merita nostra, quibus ad summum immortalitatis bonum & beatitudinem peruenimus.

Venite emite absque argento.) Hoc loco catachresis est. Voce enim illa (emite) abusus est, quia non emimus nisi precio. Vide cap. 52. vbi dicitur, Gratis venundati estis. Sensus est: Continget vobis remissio peccatorum gratis, credentibus in eum qui iustificat impium, & pœnitentibus vitæ male actæ. His enim modis venimus, fide nimirum & pœnitentia: Et quamuis fide & pœnitentia impetremus remissionem peccatorum, nô tamen meremur proprie. Possit tamen verbum (emite) proprie sumi, hoc modo: Emite sed precio alieno scilicet sanguine Christi vinû & lac.

Vinum & lac.) Duabus istis speciebus aut Intelligitur totum genus illius cibi, quo alimur in Christo ad vitam æternam, aut vinû habet tropum illius cibi, qui est grandiû in Christo, de quo Apostolus 1. ad Cor. 2. Sapientiam loquimur inter perfectos, &c. Et lac habet tropû illius cibi, qui est paruulorû in Christo, de quo idem eiusdem epist. ca. 3. & ad Hebræos cap. 5. Lac vobis opus est.

QVare appenditis argentum, non in panibus, & laborem vestrum non in saturitate? Audite audientes me, & comedite bonum, et delectabitur in crassitudine anima vestra. Inclinate aurẽ vestram, & venite ad me, audite, & viuet anima vestra. Et feriam vobiscum pactum sempiternum, misericordias Dauid fideles.

QVare appenditis argentum? &c.) Sicut Latini pendere deflectunt à naturali sua significatione ad aliam non naturalem, quæ est soluere: Ita & Hebræi vocabulû suû flexerunt ad soluendu. De voce autem Latina vide in dictionarijs latinis. Simpliciter autem hoc modo dixisset propheta: Quare operam vestrã insumitis in illis rebus, quæ non possunt valere ad remissionem peccatorum, ad salutem, ad vitam æternã? quare omne studium impenditis in legédo Cicerone? in euoluédo Platone? in perdiscédis Philosophorû placitis, quorum scripta nô possunt explere legentis animû? Quare magnis precijs & labore assiduo côparare vobis studetis eas scientias, in quibus non sunt panes, & sudatis in illis, in quib. nulla est saturitas sacris literis relictis? Generaliter autem reprehendit eos, qui impendunt laboré in rebus ad salutem non valituris.

Audite audientes me.) Subaudiri hîc debet particula aduersatiua, hoc modo: Quin potius audite me, & comedite bonum. Est heterosis numeri, bonum pro bonis: Comedite vera bona, quæ docentur & dantur per eum, qui est solus & verè bonus. Reliqua au-

tem

tem omnia relinquunt studiosos suos famelicos omnibus philosophicis suis. Non potest Aristoteles aut Plato explere animum hominis, nec quiduis aliud humanum: sed verbum Dei nô vitiatum, creditum, & præmansum ab Ecclesia, hoc facit.

Et delectabitur, &c. Istud partim hîc impletur, plenissime verò in futura vita: Hoc adipe & hac pinguedine plena erat anima sancti Francisci: item anima sancti Bernardi: pleni sunt & filij Ecclesiæ: qui autem foris sunt, vacui sunt, nullus Bucerus, nullus Lutherus aut Lutheranus experitur quod hic dicitur: Et delectabitur in crassitudine anima vestra, &c.

Inclinate aurem vestram, &c.) Valdè diligenter inculcat. & alijs atque alijs verbis idem repetit: vnde intelligitur magnum desiderium Dei ad iuuandum nos: Quare præbeamus nos illius desiderio.

Et viuet anima vestra.) illa nimirum vita, quæ scripturarum propria est, de qua Paulus in epistola ad Rom. cap. 8. Prudentia carnis mors est, prudentia autem spiritus vita & pax. Et rursus. Corpus mortuum est propter peccatum, spiritus viuit propter iustificationem.

Et feriam vobiscum pactum sempiternum) Id est, secundum expositionem Hieronymi, Feriā vobiscum pactum non breuis temporis, vt erat Iudæorum, sed sempiternum & in perpetuum duraturum. De hoc pacto apertius Paulus in epistola ad Hebræos capite 8. & 31. Ieremias: Ecce dies venient, &c. Quod autem sequitur, *Misericordias Dauid fideles*, interpretatio est huius pacti sempiterni, hoc sensu: Quod tā magnificè promissū est Dauidi, & misericorditer promissum est, hoc ego iā præstabo. Misericordiæ autem, de quibus hîc sermo est, describuntur psal. 88. qui psalmus egregium habet vaticinium æterni & noui huius testamenti siue pacti. Ad cuius psalmi verba variè etiam hic alludit propheta. Primum in nomine, Misericordias: Nam dicitur ibi, Misericordias Domini cantabo. Deinde in fide siue veritate: nam dicitur ibi, In generatione & generationem annunciabo veritatem tuam, scilicet promissionum. Hoc ipsum vocabulum veritatis est, & hoc loco apud Esaiam Hebræum, quasi dicat propheta: Misericordias & fidem siue veritatem, quæ sunt in illo psalmo, ego iam præstabo. Item alluditur in voce pactum. Dicitur enim in psalmo illo: Disposui testamentum electis meis. Et pro testamento Hebræis est ברית berith, quæ vox etiam hoc loco ponitur apud Esaiam. Rursum allusio est in voce, Dauid. Postremò in voce, Sempiternum. Nam dicitur ibi, In æternum misericordia ædificabitur, siue (vt Hieronymus vertit) sempiterna misericordia ædificabitur. Dauid autē hoc loco accipi potest, vel ille qui defunctus est filius Isai seu Gessæ, vel ille rex Dauid, qui adhuc viuit, nimirum Christus: vt intelligamus misericordias promissas, aut defuncto Dauid, aut Dauidi figurati nominis seu Christo: Quemadmodum sumitur in Ozee ca. 3. cùm dicitur: Et quærent Dominum Deum suum & Regem suum Dauid, id est, Christum. Et apud Ezech. cap. 34. Suscitabo vobis pastorem vnum seruum meū Dauid, id est, Christum. Nam dicta sunt hæc per multa secula iā dormiente Dauid. Quod autem ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria hoc loco habent in singulari numero, Fidelis, vt referatur ad Dauid. Quomodo etiam legisse videtur D. Hieron. nam expositio eius sic habet: Qui idcirco appellatur fidelis, quia promissa compleuit. Verùm Hebræi in plurali habent, Fideles, & sic quoq; habet textus Hieronymi additus commentarijs. Item textus Haymonis: & pluraliter interpretatur Dionysius: Lyra quoque affirmat libros correctiores sic habere: Septuaginta deniq; pluraliter habent. Quare videndum est, ánne legendum sit in expositione Hiero. dicta, hoc modo: Quæ idcirco appellātur fideles, quia promissa compleuerunt. Si autē non est mendum in commentarijs Hier. sed vertit quomodo hodiè eius habet expositio, dicēdum est intellexisse ipsum (cùm peritissimus fuerit linguæ Hebrææ) numerum pluralem positum loco singularis, quæ phrasis Hebræis est familiaris. Nam apud Ezechi. capite 46. pro eo quod nostra versio habet, Vitulum de armēto immaculatum, ad verbum in Hebræo est, Vitulum filium bouis immaculatos, vbi apertè pluralis adiungitur termino singulari, immaculatos pro immaculatum. Sic apud hunc prophetam cap. 42. Hæc dicit Dominus Deus creans cælos & extendentes eos: pro extendens eos. Et ita quamuis Hebraicè legeretur pluraliter, potuit tamen Hieron. vertisse, fidelis singulariter, secutus illum Hebraismum: sensus tamen magis pertinet ad promissiones fideles, quàm Dauidis fidelis.

ECce testem populis dedi eum, ducem, ac præceptorem gentibus. Ecce gentem quam nesciebas, vocabis, & gentes, quæ te non cognouerunt, ad te current, propter Dominum Deum tuū, & sanctum Israel, quia glorificauit te.

ECce testem populis, &c.) Ex hac particula patet, quod Dauid in superioribus pertineat potius ad Christum, & nō ad alterū Dauidem veteris testamēti Regem, hoc sensu: Dedi eum scilicet Dauidem non quidē proprij nominis, sed figurati, hoc est, Christum testem populis. Quod interpretatur Hieronymus de populis nationum. Verùm vox Hebræa magis pertinet ad quosuis populos,

vt complectatur tam Iudæos, quàm Gentiles. Sic Genesis. 27. Seruiant tibi populi, id est, vniuersi. Rursus psalm. 7. Synagoga populorum circúdabit te, vbi ad literam etiam de Hebræis loquitur.

Ducem ac præceptorem Gentibus) id est, præcipientem ac mandantem gentibus. Hoc loco in Hebræo eadem vox est, quæ ibi cùm dicitur: Testem populis.

Ecce gentem, quam nesciebas.) Vox hoc loco posita in Hebræo propria est gentibus: Est enim גוים gojim, quare ad nos hæc pertinét. Sensus est: Ecce tu Dauid, id est, tu Christe vocabis gentem tuam, quam antea nesciebas, id est, quam non habebas pro gente tua & populo tuo. *Et gentes quæ te nō cognouerunt*) Hæc intelliguntur ex capite 52. in cuius fine dicitur: Quibus non est narratum de eo, viderunt.

Propter Dominum, &c.) Eodem modo locutus est Paulus in epistola ad Ephesios capite primo, cum ait: Deus Domini nostri Iesu Christi. Et intelligitur hoc secundum humanam naturam Christi. *Quia glorificauit te.*) De isto vide Euangelium Ioannis capite 17. vbi dicitur: Et clarificaui, & iterum clarificabo eum.

QVærite Dominum, dum inueniri potest, inuocate eum, dum prope est. Derelinquat impius viam suam, & vir iniquus cogitationes suas, et reuertatur ad Dominum, & miserebitur eius, & ad Deum nostrum, quoniam multus est ad ignoscendum. Non enim cogitationes meæ, cogitationes vestræ, neque viæ meæ, viæ vestræ, dicit Dominus. Quia sicut exaltantur cæli à terra, sic exaltatæ sunt viæ meæ à vijs vestris & cogitationes meæ à cogitationibus vestris. Et quomodo descendit imber, & nix de cælo, & illuc vltra non reuertitur, sed inebriat terram & infundit eam, & germinare eam facit, & dat semen serenti & panem comedenti: sic erit verbum meum, quod egredietur de ore meo, non reuertetur ad me vacuum, sed faciet quæcunque volui, & prosperabitur in his, ad quæ misi illud.

QVærite Dominum, &c.) Iuxta Hieron. propheta monet populú sui temporis, hoc sensu: Moneo vos populares meos atq; contestor, dum tempus est agite pœnitentiam, quærite Dominum dú estis in corpore, dum datur locus pœnitentiæ, quærite inquam nó loco sed fide. Sic Hieronym. Potest tamen idem pertinere ad multò pòst futuros, quale est illud in capit. 49. In tempore placito exaudiui te, & in die salutis auxiliatus sum tui & cæt. quod interpretans Apostolus in post. epistol. ad Corinth. 9. Ecce nunc ait tempus acceptabile, & cæter. Quasi dicat propheta. Qui iam viuitis & postea nascemini, attendite diligenter ad tempus illud placabile, ad diem illum salutis, id est, ad diem Christi ne vos fallat, neue prætereat, studete vos facere participes misericordiarum in Christo promissarum: neque hoc quempiam retardet, quod sibi conscius sit multorum peccatorum, tantum relinquat antiqua peccata, & per veram pœnitentiam conuertatur ad Dominum, & particeps erit huius beneficij & misericordiarum in Christo promissarum quantumuis ante magnus peccator, & hoc est, quod ait: Derelinquat impius viam suam, &c.

Non enim cogitationes meæ, &c.) Nemo inquit diffidat promissis meis, vel incredulus sit, quod post tanta scelera impius tam repente saluatur: non enim cogitationes meæ cogitationes vestræ. Cogitationes aút vocat consilia & voluntates, & refert Hier. ad voluntatem saluandi, Sensus est: Quod iam inde ab Adam lapso promisi Ecclesiæ, quod iam inde ab initio statui saluare genus humanum, quod decreui in filio meo dare remissioné peccatorum omnibus credentibus & pœnitentiam agentibus, hæc mea cósilia, promissa & decreta non sunt instabilia, sed certa sunt, firma, & perpetua: Vos vt homines promissi sæpè pœnitentes veterem noua voluntate subuertitis, at ego non ita.

Quia sicut exaltantur cæli à terra &c.) Vultis inquit scire diuersitatem mei velle atque consilij, aduertite: Quantum in loco cælum distat à terra, tátum meæ cogitationes à vestris separantur. Addit & aliam similitudinem eodem pertinentem, dicens: Et quomodo descendit imber, &cæ. sic erit verbum meum, & cæt. Loquitur autem de verbo promissionis suæ, illud non reuertetur ad me vacuum, id est, irritum non erit, sed opere complebitur, certò futurum est, quod tam magnificè promisi de futuro Messia, de misericordia in ipso exhibenda credentibus & pœnitentibus.

QVia in lætitia egrediemini, & in pace deducemini. Montes, & colles cantabunt coram vobis laudem, & omnia ligna regionis plaudent manu. Pro saliunca ascendet abies, et pro vrtica crescet myrtus. Et erit Dominus nominatus in signum æternū, quod non auferetur.

QVia in lætitia egrediemini) non è Babylone sed secundum verum sensum & consequentiam misericordiarú siue harum promissionum, egredemini inquam de lacu in quo non est aqua, id est, ex inferno inferiori, id est, ex laqueis diaboli, & in pace deducemini, quia continget vobis gratia & pax in hac vita à Deo, quæ gratia deducet vos in cælestem patriam.

Montes & colles cantabunt, &c.) Significat magnam eorum felicitatem, qui recipiút Christum in propria venientem, omnia congratulabuntur eis, montes, colles, & cæt. *Pro saliuncula ascendet abies. & cæte.*) Hoc fine metaphora dixit, et: pro malis erunt bona, & pro vitijs nascentur virtutes: Antequam electis

insti

insiti Christo, passiones peccatorum operabantur in vobis, & membris vestris illa etiã, quæ turpe est dicere: postquam verò eritis insiti Christo, peccatum definet illa operari in vobis: pro illis nascentur longè alia & meliora, scilicet pœnitẽtia, admiratio Dei, pax & gaudiũ in spiritu sancto, pro iniquitate iustitia, pro luxuria temperantia, &c.

Et erit Dominus nominatus, &c.) Dionys. Lyra, Thomas accipiunt lignũ hoc loco, quale est capite 11. huius prophetæ, vbi dicitur: In die illa radix Iesse, qui stat in signum populorum. Exponunt enim hoc modo: Dominus, cuius nomẽ habebitur vbique celebre, erit in signum salutis, in quod ipsi electi omnes oculos suos conijcient. Sed sciendum est apud Esaiam Hebræum non esse hoc loco נס nes, quæ vox ponitur in capite vndecimo, de cuius significatione prolixe ibi dictum est. sed est אות oth, quæ significat tale signum, quale est in primo libro Regum cap. secundo, cum dicitur: Et hoc tibi signũ, vno die morientur ambo filij tui. Et in Genesi capit. 4. Posuit Dominus signũ in Cain, vbi apud Hebræos est אות oth, & de huiusmodi signo interpretatur locũ hunc. D. Hieronymus, cuius expositio sic habet: His, qui de malo commutati fuerint in bonum, erit Dominus in nomen. (Sic enim ad verbum est in Hebræo) & in signum sempiternum: In nomen inquam, vt ex ipsius nomine appellentur Christiani: & in signum, vt crucis eius inurantur cauterio, quod non deficiet, nec vllo fine mutabitur. An autem istud intelligi possit de charactere, qui imprimitur nobis in baptismo & indelebilis est, expendat studiosus.

CAPVT LVI



HAec dicit Dominus: Custodite iudicium, & facite iustitiam, quia iuxta est salus mea, vt veniat, & iustitia mea, vt reueletur. Beatus vir, qui facit hoc, & filius hominis, qui apprahẽdet istud, Custodiens sabbatum, ne polluat illud, custodiens manus suas, ne faciat omne malum.

Concio Esaiæ non solum ad populum sui temporis, sed etiam ad posteros.

HAEc dicit Dominus: Custodite iudicium, &c.) Concio hæc Esaiæ similis est prædicationi Ioannis Baptistæ, cum ait: Pœnitentiam agite, & appropinquabit regnum cælorum. Monet siquidem, vt præparent se aduentui Christi, & loquitur non tantũ hominibus sui temporis, sed etiam multo post futuris, hoc sensu: Qui auditis me illa vaticinantem de Messia, vel qui postea lecturi estis apud me, & vultis vobis benè consulere, custodite iudicium, & facite iustitiam, id est, præparate vos ad eius aduentum, præparate, inquam, custodiendo iudicium & faciendo iustitiam, hoc est, omnia illa præstando, quæ pertinent ad vitam rectè agendam: alioqui regnum Dei in medio vestrũ versabitur, & non proderit vobis: ambulabit Messias inter vos, & non agnoscetis, nec recipietis. Vnde Ioannes in Euangelio cap. 3. post verba illa: Lux venit in mundum, & dilexerunt homines tenebras magis, quàm lucem, assignans causam huius, cur videlicet non receperint Christum in propria venientem, dicit: Erant enim opera eorum mala: vita mala facit, vt non intelligamus scripturam & veritatem. Hinc apud eundem Euangelistam capite quinto ad Iudæos Saluator loquitur: Quomodo potestis vos credere, qui gloriam ab inuicem accipitis, & gloriam, quæ à solo Deo est, non quæritis? Hæc est causa, quare tam multi hodiè credunt hæreticis potius, quàm Ecclesiæ & veritati, quia videlicet mala est ipsorum vita. Monet ergo Esaias auditores suos & lectores, vt præparent se Christo vẽturo, & modum præparandi præscribit, dicens: Custodite iudicium, &c.

Quia iuxta est salus mea, &c.) Salus mea, id est, Christus promissus, & iustitia mea illa nimirum, à qua dicor iustus, id est, verax in promissis, illa iam est in foribus. Quasi dicat: Ego promisi Christum meum, & misericordiam in Christo omnibus pœnitentibus, exhibebo me iustum, id est, fidelẽ præstabo, quod promisi, præstate etiam vos iustitiam, id est, vitæ integritatem, vt possitis agnoscere iustitiam meã. Ex his patet, quòd aliter sumatur iustitia priori loco, dum hominibus tribuitur: & aliter posteriori loco, dũ Deo tribuitur, quia posteriori loco accipitur pro fide & veritate.

Beatus vir, qui facit hoc.) id est, qui custodit iudicium, & facit iustitiam. Beati ergo, qui hæc posteà lecturi præparabunt se ad aduentum illius magni seminis nimirum Christi, vt non inueniat eos imparatos. Eadem autem hæc verba habes Psalm. 150. Beati, qui custodiunt iudicium, & faciunt iustitiam in omni tempore. *Et filius hominis, &c.*) Pro appræhendere Septuaginta interpretes habent verbum, quod significat mordicus tenere & amplecti, & hoc modo exponit Hieronymus hunc locum, dicens: Qui appræhendit, vt non solum faciat, quod præceptum est, sed stricta teneat manu. Vocabulo autem illi, quod habent Septuaginta, valde conuenit vox Hebræa huius loci, quia construitur cum beth adhæsionis, quomodo & aliàs ferè construitur, quemadmodum videre est in thesauro linguæ sanctæ apud Pag. in voce hasaph. Ad verbum aũt veteres. Qui tenebit in hoc. Sensus est: Qui totus incumbet in hoc, vt ista præstet: cui vnicum

 studium

ſtudium erit, vt præparet ſe aduentui Saluatoris, cuſtodiendo iudicium & faciendo iuſtitiam.

Cuſtodiens ſabbatum, &c.) Dubium hic eſt, an ex vna ſpecie hac ſabbati totam legem Moyſi intellexerit, vt ad totius legis obſeruationem, dum expectatur Meſsias, illius tẽporis auditores moneat propheta: an potius intellexerit ſabbatum ſpirituale, non Moſaicum, id eſt, otium & quietem à vitijs, quod veriſimile eſt, non ſolùm quia ſic interpretantur commentarij, ſed etiam quia ſequitur: *Cuſtodiẽs manus ſuas ne faciat omne malum,*) quæ particula, vt videtur, interpretatio eſt præcedentis, quia iſtud libenter facit ſcriptura. Cuſtodiens ergo ſabbatum, id eſt, qui feriatur à vitijs, ille beatus eſt: talis ſiquidem credet Chriſto, ac credendo conſequetur maxima præmia, quę à Chriſto propoſita ſunt in Euangelio.

ET non dicat filius aduena, qui adhæret Domino, dicens: Separatione diuidet me Dominus à populo ſuo. Et nõ dicat eunuchus: Ecce ego lignum aridum. Quia hæc dicit Dominus eunuchis: Qui cuſtodierint ſabbata mea, & elegerint quæ ego volui, & tenuerint fœdus meũ, dabo eis in domo mea, & in muris meis locum, & nomẽ melius, à filijs & filiabus. Nomen ſempiternum dabo eis, & quod non peribit.

Sap. 3. d.

Supr. 29.

ET non dicat filius aduena.) Eſt hic occulta ſynecdoche, hoc ſenſu: Non dicat Græcus, Barbarus, aut Scytha, aut alius cuiuſcunque tandem nationis aut ſexus. Non ſum ſemen Abrahę, natus ſum è gentibus barbaris, non pertinent ad me promiſsiones ſemini Abrahæ factæ: ne dicat hoc, quia non eſt diſtinctio Iudæi & Græci, &c. Vide cap. 10. epiſtolæ Pauli ad Rom. Nõ eſt diſtinctio Iudæi & Græci, &c. Et ad Galat. 3. vbi idem ferè dicitur quod hic.

Et non dicat eunuchus, &c.) In eunuchis (inquit Hieronymus) nequaquam illi intelligendi ſunt, quos ardens Poeta deſcribẽs ait: Nec non infelix ferro truncata iuuentus, Atque execta virum: ſed illi, qui ſeipſos caſtrauerunt propter regnum Dei, quos dicit plus offerre Deo, quàm offerãt alij. Verùm omnibus benè expenſis videtur magis generaliter intelligendum, vt ad omnes pertineat, ſiue ad illos, qui ſic nati ſunt, ſiue tales facti ab hominibus, ſiue qui ſeipſos caſtrauerunt propter regnum Dei, iuxta legẽ Moyſi, quæ habetur Exodi 23. Maledictus ſterilis, qui non facit ſemẽ in Iſrael. Verùm nunc dicitur: Ne dicat eunuchus, ecce lignũ aridum, quia nõ eſt Iudæus neque Græcus, ſeruus aut liber, maſculus aut fœmina, vir aut ſemiuir, id eſt, eunuchus, ſed omnes vnum ſunt in Chriſto.

Quia hæc dicit Dominus eunuchis,) id eſt, hominibus quantumuis iuxta ſæculum abiectis, quantũuis infelicibus iuxta hunc mundum. *Qui cuſtodierint ſabbata mea, &c.*) Eſt hoc loco rurſus verbum illud, quod ſuprà vertit, appræhendet, pro quo Septuaginta habent ἀντέχωνται. Senſus eſt: Qui toti incumbunt in hoc fœdus, & hoc omni amplectuntur fide. *Dabo eis in domo mea.*) Sumere videtur locutionem de domo templi Salomonis, tamen de ea domo non loquitur propheta, ſed de domo Eccleſiæ. *Et nomen melius, &c.*) id eſt, pluris habebuntur, quantumuis abiecti ſecundum ſæculum, quàm hactenus habiti ſunt à me filij Iſrael. *Et nomen ſempiternum dabo eis*) id eſt, dabo eis nomen filiorum Dei, quod nunquam peribit.

ET filios aduenæ, qui adhærent Domino, vt colant eum, & diligant nomen eius, vt ſint ei in ſeruos, omnem cuſtodientẽ ſabbatum, ne polluat illud, & tenentem fœdus meum, adducam eos in montem ſanctum meum, & lætificabo eos in domo orationis meæ. Holocauſta & victimæ eorum placebunt mihi ſuper altari meo, quia domus mea, domus orationis vocabitur cunctis populis, ait Dominus Deus, qui congregat diſperſos Iſrael, adhuc congregabo ad eũ congregationes eius.

Mat. 21.b

Mat. 11.c.

Luc. 19.g.

ET filios aduenæ, &c.) Duabus iſtis ſpeciebus, aduenæ & eunuchi, vt dictum eſt, complectitur totum hominum genus, qualeſcunque ſint, qui adhærent Domino, & colunt eum, omnes illi grati ſunt ei: hactenus de domo Dei & templo Salomonis excluſi fuerunt eunuchi & aduenæ, poſthac autem non erunt.

Omnem cuſtodientem, &c.) Sabbatum intellige vt prius. *Et tenentem fœdus meum*) Rurſus eſt hic vox illa Hebræa cum beth adhæſionis. Senſus eſt: Omnes, qui ſtudioſi ſunt huius fœderis, & hoc retinent, nec ſinunt ſibi è manibus eripi. *Adducam eos in montem ſanctũ meum.*) De hoc monte dictum eſt capite ſecundo huius prophetæ, cùm dicitur: Erit in nouiſsimis diebus præparatus mons domus Domini. Senſus eſt: Adducam eos ad Chriſtum. *Et lætificabo eos, &c.*) Quia ſcriptura libenter vtitur verbis veterum cæremoniarum, & tamen aliter ſentit, optimè hoc loco per domum orationis intelligitur Eccleſia Chriſti: de Eccleſia Chriſti interpretantur Eccleſiaſtici expoſitores.

Holocauſta & victima, &c.) Hic vtitur propheta verbis veterum cæremoniarum, & tamẽ aliud ſentit: Intelligit enim ſacrificium laudis & ſpiritus cõtribulati, vitulos labiorum, &c. Iſtud autem in primis doceri poteſt ex toto hoc cõtextu, quo hactenus vſus eſt ꝓpheta, quẽ certũ eſt pertinere ad Chriſtum, & eius regnũ ſeu Eccleſiã: Deinde ex aliorum propheta rũ teſtimonijs, quę multa ſunt, & cuiuis facilè obuia, ex quibus cõſtat prophetas libenter hoc modo loqui.

Quia domus mea, &c.) Id eſt, non vni genti, nec vno Hieroſolymæ loco, ſed in toto terrarum

rarum orbe vocabitur domus mea, nó quidem taurorum aut hircorum vel arietú, sed domus orationis. Saluator, inquit Hieronymus, hoc testimonio abusus est, seu potius paulò aliter vsus est, referens ad templum Salomonis, quod templum non propriè est hic domus ista, sed Ecclesia. Verùm quod de Ecclesia dicitur, hoc aliquo modo etiam pertinet ad templum illud Salomonis pro illo tempore legis. Matt. 21.

Qui congregas, &c.) Alludere videtur propheta ad captiuitaté Babylonicã: sed quod hìc dicitur, verè pertinet ad generale totius orbis beneficium, quod colligere licet non solum ex toto huius sermonis cótextu, qué certum est ad Christum pertinere, verùm etiam ex alijs scripturæ locis. Similis enim locus est apud Ioannem 11. Iesus moriturus erat pro gente, & non pro gente tantùm, sed vt filios Dei, qui dispersi erant, congregaret in vnum. Ex illo autem loco & loquendi modo, quo ibi vtitur Ioannes, intelligimus hic Esaiam loqui non de Iudæis tantú, sed etiam de gentibus, omnibusq́ue omninò hominibus. Est & alius locus capite 11. huius prophetæ, vbi dicitur: Et leuabit signum in nationes, & congregabit profugos Israel, & dispersos Iuda colliget à quatuor plagis terræ.

OMnes bestiæ agri venite ad deuorandum vniuersæ bestiæ saltus. Speculatores eius cæci omnes, nescierunt vniuersi, canes muti, non valentes latrare, videntes vana, dormientes & amantes somnia, & canes impudentissimi nescierunt saturitatem. Ipsi pastores ignorauerunt intelligétiam. Omnes in viam suam declinauerunt, vnusquisque ad auaritiam suam, à summo vsque ad nouissimum, venite sumamus vinum, & impleamur ebrietate, & erit sicut hodiè, sic & cras, & multò amplius. Hier. 6. c. Supr. 2. b.

OMnes bestiæ agri venite, &c.) Eodem consilio, quo superiora illa, Custodite iudicium, & facite iustitiam, &c. dicta sunt, etiam hæc dicútur. Studet enim propheta eos preparare ad istud futurum beneficium per Christum exhibendum: & prius quidé studuit eos preparare per declinationé à malis, & per bonam vitam, núc & minas addit, dicens: Omnes bestiæ agri, &c. cuius sensus est: Futurum est, vt quicunque nó sunt audituri me, nec credituri, vt eos deuorent bestiæ agri. Et intelliguntur illæ bestiæ, de quibus in Psal. 73. Ne tradas bestijs animas confitentium tibi. Alij autem Romanum intelligút exercitum crudelem & ferocem.

Speculatores eius cæci, &c.) Hoc est, Israel periturus est vitio suorũ superiorú. Ipsi enim speculatores & superintendentes in causa sunt, vt veniãt bestiæ, & deuorent Israel. Per speculatores enim Scribas intelligit & Pharisæos, qui longè aberãt à vero scripturarú intellectu, vnde & cæci appellantur. *Videntes vana*) .i. studia eorú & cogitationes versantur circa vana, siue illa sint vanę cęremonię, siue sint aliæ res hui⁹ seculi vanæ & inutiles. *Nescierunt saturitatem*,) id est, semper alia & alia congregant: Vel, nescierunt saturitatem, id est, non explentur voluptate, sed semper præparant se ad alias & alias voluptates. *Ipsi pastores ignorauerunt, &c.*) quantumuis videãtur prudétes in rebus huius seculi. Nihil aút hic difficultatis est, sed videndum cuiq;, ne similis horum inueniatur, qui est præfectus curæ, nec studet intelligere, quod est Christi, quid videlicet Euangelium, quid Christianismus, quid iustitia fidei, &c. Ad illum hęc pertinent, qui videt populũ abire ad hęreses & alia vitia, & interim tacet dedit⁹ vino & voluptatibus: Ad illum hęc pertinent, qui studet beneficijs congerédis, & quærit quæ sunt sua, & non quæ Christi sunt: Ad illos deniq; hæc pertinent, qui in patrimonio Christi secundum seculum triumphant, & bellos homunculos agunt, nihil interim cogitantes de Ecclesia promouéda, de elcemosynis pauperibus irrogãdis, &c. *Venite sumamus vinum, &c.*) Istud explicat id, quod suprà dixerat: Nescierunt saturitaté. Isti speculatores, canes muti, & pastores ineruditi hoc solùm cogitãt, quomodo nunc hic, nunc illic curabunt cuticulã, quomodo ingurgitabút se vino, & explebunt voluptatibus. Verùm homini altari seruienti cogitandú est, vt omni modo effugiat prandia etiam amicorum: Non est enim decorum, aut ciuile sacerdoti exhibere se lætum in conuiuio, melius est, vt cú gratia Dei abstineat ab huiusmodi, & habeatur rustic⁹ & inciuilis, quàm in talibus ciuilis.

CAPVT LVII.



Vstus perit, & non est, qui recogitet in corde suo, & viri misericordiæ colligútur, quia non est, qui intelligat. A facie enim malitia collectus est iustus. Veniat pax, requiescat in cubili suo, qui ambulauit in directione sua.

I*Vstus perit.*) Durat adhuc præcedens concio: Dum speculatores, Scribæ & Pharisæi, dum pastores & sacerdotes dediti sunt vino, & student ijs rebus, quibus non debét studere, interim perit iustus. In voce autem iusti. Hieronymus & Hebręi putant esse antonomasiam, sed aliter ipse explicat, aliter illi Hiero. siquidem Christú intelligit, qui eximiè iustus est: Hebræi verò ipsum Esaiã, vt de se prophetet, quòd à Manasse serra lignea secandus sit & diuidendus. Verú præcedentia & etiam sequétia magis inuitãt ad heterosin, vt iust⁹ accipiatur generaliter pro boni-

hominibus iuſtis, quomodo & Hebræorum nonnulli interpretantur.

Vide orationem funebrẽ Adami noſtri in mortem D. Tilmanni præſidis

Et nemo eſt, qui recogitet, &c. In Hebræo autem ad verbum habetur hoc modo: Nõ eſt, qui ponat ſuper cor ſuũ, id eſt, nihili faciũt, ſi quis iuſtus inter tot impios patiatur. Verbum autem (perit) ſecundum Hieronymũ, perſecutionis magnitudinem, & non ſubſtantiæ finem demonſtrat.

Collegij põtificis, vbi hunc locũ optimè explicas.

Et viri miſericordia colliguntur.) Simpliciter dixiſſet, viri miſericordiæ moriuntur. Similis autem phraſis eſt in 4. Reg. cap. 22. vbi Ioſiæ Regi dicitur: Colligam te ad patres tuos, & colligeris ad ſepulchrum tuum in pace. Sic etiam de Iacob dicitur: Appoſitus eſt ad patres ſuos, id eſt, mortuus eſt. Vt autem ſciamus poſt hanc vitam reſtare aliam, non morimur, ſed colligimur ſecundũ ſcripturam. Illud autem, Viri miſericordiæ, dictum eſt phraſi Hebræa, Latinus verò diceret, viri miſericordes.

Quia non eſt, qui intelligat.) Ad verbum aũt eſt: Non intelligente, id eſt, nemine intelligente, ſiue non eſt, qui intelligit. Senſus eſt: Dum ſupradicti paſtores, canes muti, & alij impij ſedent ad pocula, & audiunt, quòd bonus aliquis aut iuſtus mortuus eſt, nihil fit ab eis, non mouentur ſemel, nec cogitant quidem de pietate eius.

A facie enim malitia, &c.) Senſus eſt: Collectus eſt iuſtus, vt mala ſeculi non videret, volui eum mori, ne videret mala huius vitæ. Sic 4. Regum poſt verba illa: Colligam te ad patres tuos, vt non videant mala oculi tui.

4. Reg. 22

Veniat pax. &c.) Ex Hieronymo apparet hîc mendũ eſſe, interpretatur enim ipſe pluraliter, requieſcant, & ſic habent Hebræa exẽplaria, quod etiam annotauit Haymo. Legendum eſt ergo hoc modo: Veniat pax, requieſcãt in cubili ſuo, Deinde rurſus ſingulariter: Qui ambulauit in directione ſua, quod refert Hiero. non ad mox præcedens Requieſcant, ſed ad illud, Veniat pax, ſcilicet iuſto, qui ambulauit in directione ſua. Et ſuppoſitum illius verbi Requieſcant ſecundum eum eſt, viri miſericordiæ. Eadem etiam particula, videlicet, qui ambulauit in directione ſua, referri poteſt ad verbũ Requieſcant iuxta Hebraiſmum, quia ſolenne eſt Hebræis negligere numerum, & ponere nunc ſingularem, nunc pluralem. Per cubile autem ſiue lectum intelligit requiẽ, quæ datur bonis poſt hanc vitã. Senſus ergo eſt: Dum ſic omnia turbantur, dum tumultuantur & inſaniunt ſacerdotes luxui, vino, & alijs rebus vanis dediti, intereà veniet, ſiue continget iuſto, qui ambulauit in directione ſua, id eſt, rectè vixit, vera pax, etiã cùm moritur, & æterna ſede requieſcet, tantum abeſt, vt periturus ſit.

VOs autem accedite huc filij auguratricis, ſemẽ adultera & fornicaria. Super quẽ luſiſtis? Super quem dilataſtis os, & eieciſtis linguã? Nunquid non vos filij ſceleſti, ſemen mendax? Qui conſolamini in dijs, ſubter omne lignum frondoſum, immolantes paruulos in torrentibus, ſubter eminentes petras. In partibus torrentis pars tua, hæc eſt ſors tua. Et ipſis effudiſti libamen, obtuliſti ſacrificium. Nunquid ſuper his non indignabor?

VOs autem accedite huc, &c. Hic quaſi certum eſt, prophetam loqui ſui tẽporis Iudæis, quia populus Iudęorum nato Chriſto nõ erat obnoxius cultui idolorũ, quem hic repræhendit & vocat eos filios auguratricis, quod videlicet Hieruſalem, quæ mater eſt audientium, diuinationibus & augurijs, ſit dedita: Semen verò adulteræ & fornicariæ, propter cultum idolorũ, quia Deo relicto ſequi Deos alienos, ſecundũ ſcripturas fornicari eſt & mœchari. Quarti Reg. cap. 17. Fecerũt ſibi ſtatuas, & fornicati ſunt in eis, id eſt, cum eis. Et apud Hierem. capit. 3. Mœchata eſt in lapide & ligno. Vos ergo cultores idolorum, & qui tantoperè augurijs dediti eſtis, ſequentes in hoc matrem veſtram, accedite ad me, & audite, quæ dicam.

Super quem luſiſtis?) D. Hieronymus hæc particulariter ad Chriſtũ refert. Super quẽ, inquit, luſiſtis conſpuẽtes faciem eius, barbamque vellentes? Et ſuper quem dilataſtis & aperuiſtis os, & linguam eieciſtis, dicẽtes ei: Samaritanus es tu, & demonium habes, & poſtea in paſſione: crucifige crucifige talẽ: &, Vah qui deſtruis templum Dei. Secundum interpretationem verò cœptam intelligemus generaliter de ijs, qui ſedent ad pocula, & ridẽt prophetas & cõcionatores eorum vitia arguentes.

Nunquid non vos? &c.) Quaſi dicat: Si deſcẽderitis in vos ipſos, intelligeretis facilè vos non eſſe veros Abrahæ filios. *Qui conſolamini in dijs, &c.*) id eſt, qui delectamini in ſacrificijs, quę offertis dijs in lucis ac nemoribus. *Immolantes paruulos in torrentibus.*) Illud facilè intelligitur ex capite 17. quarti Regum, & pſalm. 105.

In partibus torrentiũ, &c.) Senſus eſt: Hoc habes pro ſumma religione, quòd in torrente fundas ſanguinem liberorum tuorum: Dominus debebat eſſe pars tua, & pro ſorte tua habuiſti cultum idolorum.

SVper montem excelſum & ſublimẽ poſuiſti cubile tuum, & illuc aſcendiſti, vt immolares hoſtias. Et poſt oſtium, & retro poſtem poſuiſti memoriale tuũ, quia iuxta me diſcooperuiſti, & ſuſcepiſti adulterum. Dilataſti cubile tuum, & pepigiſti cum eis fœdus. Dilexiſti ſtratum eorum manu aperta, & ornaſti te regio vnguento, & multiplicaſti pigmenta tua.

SVper montem excelſum, &c.) Metaphora eſt cubilis adulteri. Senſus eſt: Nõ ſolùm in

lucis

lucis ac nemoribus, torrentibus & vallibus, verum etiam in montibus & collibus expleui adulteria tua, in exercenda videlicet idololatria: nec hoc suffecit tibi, sed & post ostium domus & retro postem posuisti memoriale tuum, id est, tutelæ simulachrum, vt tam intrans, quàm exiens adorares illud, & nunquam obliuisceretis idololatriæ. Post ostia autem olim ponebant idola ad tuitionem ædium, quos lares appellabant, quibus ponebant suffitum, quod etiam faciebant Romani.

Quia iuxta me, &c.) Facit se Deus virũ Gentis Iudaicæ, & quasi vxorem adulteram arguit eam, atque cõfutat. *Dilatasti cubile tuum.*) vt videlicet pateres pluribꝰ amatoribus, id est, dijs & dæmonijs. *Dilexisti stratum eorũ manu aperta,* id est, vt nihil puderet, nec fornicationis cuperes abscõdere turpitudinem. *Ornasti te regio vnguento.*) Mẽdã est hoc loco. Legendum est enim: Ornasti te regi vnguẽto. Ita autem legendum esse patet ex commentarijs Hieronymi: Lyra quoque affirmat sic habere libros correctiores. Hũc autem Regem Hieronymus intelligit idolum Ammonitarum, quod appellatur Moloch, & in lingua nostra Regem sonat. Alij verò interpretantur de Rege homine, hoc sensu: Studuisti tibi cõciliare societates Regũ & principum terræ Deo relicto. *Et multiplicasti pigmenta tua.*) id est, varia ornamenta quæsiuisti, vt & visu & odore prouocares adulteros.

MIsisti legatos tuos procul, & humiliata es vsque ad inferos. In multitudine via tua laborauit, nec dixisti, quiescam. Vitam manus tua inuenisti, propterea non rogasti. Pro quo solicita timuisti, quia mentita es, & mei non es recordata, neq; cogitasti in corde tuo, quia ego tacens, & quasi non videns, & mei oblita es.

MIsisti legatos, &c.) Sensus est: Non satis tibi fuit fornicari cum dijs vicinarũ Gentium, sed habuisti præterea studiũ fornicandi cum dijs gentium longè positarum: propterea misisti legatos tuos in Babyloné & Aegyptum, vt & illinc adferrent idola. *Et humiliata es, &c.*) id est, deiecta es ad maximã vilitatem, facta es turpissima: olim omnia summo decore regnauerunt in te, nunc planè descendisti in baratrum libidinum.

In multitudine, &c.) Id est, multiplici cultu idolorum, & in multiplici fornicatione tua fatigata es, & licet fatigata, non tamen dixisti, quiescam: poteras faciliori negotio seruire Deo, nũc multò magis laborasti in falsis dijs colendis. Loquitur autẽ Esaias Hierusalem illius temporis, vt antè dictum est. Idem & nunc dici potest omnibus hoc seculi, & eius vitia sequentibus. Vide cap. 5. Sap. Lassati sumus in via iniquitatis.

Vitã manus tua inuenisti.) Sẽsus est: Id, quod quærebas inuenisti, & acquisiuisti, scilicet honores, diuitias, &c. quibus abundè habitis neglexisti Deum, & hoc est, quod ait: *propterea non rogasti.*

Pro quo solicita timuisti, &c.) Id est, dum negligis me, cogeris multos alios valdè timere, dum sequeris idola & alios Reges, multa incidunt, quæ faciunt te vehementer solicitam: si me fuisses secuta ô Hierusalem, magnam sentires in te pacem cordis. *Quia mentita es*) dicens: omnia quæcunque locutus est Dominus faciemus. Vide caput 24. Exodi. *Neque cogitasti in corde tuo.*) Ad verbum autem est: Non posuisti super cor tuum, id est, ea, quæ proposueram tibi, nõ fuerunt tibi cordi, putasti ea esse parua, & nullius momenti. *Quia ego tacens, &c.* Sẽsus est: Hactenus dissimulaui peccata tua, & sic me gessi, quasi ea non viderem, vt si nõ timore mei, saltem patientia ad me redires: Sed tu interim ingrata prorsus oblita es mei, nec agnouisti patientiam, quam præstiti peccatis tuis.

EGo autem annunciabo iustitiam tuam, & opera tua non proderunt tibi, cùm clamaueris liberent te congregati tui, & omnes eos auferet ventus, tollet aura.

EGo autem annunciabo, &c.) Hoc secundum Hieronymum per ironiam legendũ est: Veluti si quis alicui in sceleribus deprehenso dicat, vide bona opera tua: Vel stulto, tu multum sapiens es. Sensus est: Quia hactenus tacui, & dissimulaui peccata tua, nec agnouisti patientiam meam, vt sic ad me redires, idcirco palam faciam, quàm sis iniusta, & quàm sis operta vitijs, & obruta ô Hierusalem.

Cum clamaueris, &c.) Adhuc obiurgat populum illum peccatorem, hoc sensu: Cùm clamaueris pressa angustijs ô Hierusalem, liberent te tunc congregati tui. Vox autem illa (cõgregati) cõplectitur omnes & Deos, & Reges exteros, quibus coniuncti erãt Iudæi, & quibus innitebantur.

Omnes eos auferet ventus.) Id est, leuissimo momento perdentur omnes, & dij & Reges, & synagogæ erunt velut puluis, quem proijcit ventus à superficie terræ, & hoc est, quod dicitur in psalmo primo: Non sic impij, non sic, & cætera.

QVi autem fiduciã habet mei, hæreditabit terram, & possidebit montem sanctum meum, & dicam: Viam facite, prebete iter, declinate à semita, offerte offendicula de via populi mei.

QVi autem fiduciam habet mei.) Id est, qui spẽrat in me, hæreditabit terram illam, de qua in psalm. Credo videre bona Domini in terra viuentium. *Et possidebunt montem, &c.*) id est, cælestem Hierusalem, quæ dicitur mons sanctus in epistola Pauli ad Hebr. 12. Quòd autem de illa terra, & de illo monte loquatur, & non de terra Iudæorum Palæstina, patet ex sequẽtibus, quæ maiora sunt, quàm

quàm vt conuenire posśint populo Israel ex Babylone redeūti. Redit ergo propheta ad Euangelium & gratiam in Christo præstandam.

Et dicam.) Vbi nos habemus, Dicam, Hebræa exemplaria nunc habent, Dicet, quomodo etiam Symmachum legisse ostendit Hieronymus. Variabant ergo tunc temporis Hebræa, quemadmodum & nunc. In tertia persona vertunt etiam Septuaginta, secundū quos sensus est: Qui hæreditabit terram, & posśidebit mōtem Dei sanctum, dicet: viam facite, &c. non erit contentus propria salute, sed etiam ad docendum populum prouocabit cæteros. Secundum nostrā aūt translationem sensus est: Ego Dominus præcipiam Apostolis meis, & Ecclesiæ doctoribus, & dicā eis: viā facite, præbete iter. Pro quo Hebræi habēt: Eleuate eleuate. Sic Psal. 67. vbi dicitur: Iter facite ei, qui ascendit super occasum, vbi ad verbum est: Eleuate eleuate ei, qui ascēdit super occasum, & subauditur via, quæ in cap. 62. huius prophetæ exprimitur. Et putāt quidam metaphoram sumptā ab ijs, qui sternunt vias publicas: Alij verò sumptam putant ab iis, qui præparant vias tollendo impedimenta, lapides, & cætera, in quæ offendere posset homo autiumentum. In hac autem sentētia est Rabbi Dauid in commentarijs in lib. radicum. Vide Pagn. in radice salal. Sensus ergo est: Planam & expeditam facite viam cōtendentibus ad regnum cælorum. Cōfer hunc locum cum eo, qui est in capite 62. Præparate viam populo, planum facite iter, & eligite lapides, &c.

Quia hæc dicit Dominus excelsus, & sublimis, habitans æternitatem, & sanctum nomē eius, in excelso, & in sancto habitans, & cū contrito & humili spiritu, vt viuificet spiritum humilium, & viuificet cor contritorum. Non enim in sempiternum litigabo, neque vsque ad finem irascar, quia spiritus à facie mea egredietur, & flatus ego faciam.

Quia hæc dicit Dominus, &c.) Proponit propheta potentiam eius, qui hæc magnifica promittit, ne quis desperet, sed expectet promissa certò præstanda. *Et sanctum nomen eius.*) id est, in quē nulla cadit mendacij suspicio aut vanitatis. *In excelso & in sancto habitans.*) id est, secundum quosdā, in cælo: Secundū alios verò, cum viris sanctis, & altis in virtutibus. *Et cum contrito, &c.*) Cum habitet in istis altis, non tamen despicit humilia, habitat etiā cum contrito & humili spiritu. Istud inuitat nos ad fiduciā, sicut & præcedētia illa, per quæ maiestas Dei significatur, terrent nos. *Vt viuificet spiritum humilium, &c.*) Omnes eramus in morte peccati, & vitā nemo restituere poterat, nisi ille, apud quē est fons vitæ: propterea dignatur habitare cum homine contriti spiritus, vt viuificet illum.

Non enim in sempiternum litigabo.) Sensus est: Meretur quidem genus humanum perpetuam iram, ego tamen non sustineo semper irasci peccatis eius: quia omnes sunt meum plasma, opus meum, & creatura mea, & hoc est, quod sequitur: *Quia spiritus à facie mea egredietur.*) Verba futuri temporis apud Hebræos plerunque potentialia sunt, & habent vim mirabilem. Spiritus autem accipitur pro spiritu vegetatore atque agitatore corporis, hoc est, pro anima ipsa, hoc sensu: Spiritus qui vegetat & agitat corpus, à me egredietur, & perpetuò egredietur, ita vt nō ab alio quopiam: quemadmodum cum dicimus, leo rugit, secundum proprietatē linguæ Latinæ non intelligimus tēpus aliquod præsens, sed qualitatē aliquam leoni propriam. *Et flatus ego faciam.*) id est, animas ego faciā, sicut in principio Geneseos: Inspirauit in faciē eius flatum huc spiraculum vitæ, id est, animam. Cum ergo ego sim creator animarum, & spiritus hominis à me egredia tur, non patiar in perpetuum perire hominem, nec semper irascar peccatis eius.

Propter iniquitatem auaritiæ eius iratus sum, & percusśi eum. Abscōdi à te faciem meam, & indignatus sum, & abijt vagus in via cordis sui. Vias eius vidi, & sanaui eum, & reduxi eum, & reddidi consolationes ipsi, & lugentibus eius. Creaui fructum labiorum pacem, pacem ei, qui longè est, & qui prope, dixit Dominus, & sanaui eum. Impij autē quasi mare feruens, quod quiescere non potest, & redundāt fluctus eius in conculcatione m & lutum. Non est pax impijs, dicit Dominus Deus. Su. 48. d.

Propter iniquitatem, &c.) Auaritia hoc loco generale nomen est, vt patet ex cōmentarijs Hieronymi & voce Hebræa. Sēsus est: Propter iniquitatem cōcupiscentiæ eius. si. ue cupiditatis malæ inflāmantis iratus sum. Illa autem verba: A te faciem meam, nō habent Hebræa, neque textus Hieronymi additus commentarijs. Textus quidem Lyra habet, sed certum est, eum mendosum esse, quia in commentarijs suis subaudit me: Abscondi scilicet me, & cæt. Hieronymus autem in commentarijs subaudit faciem: Abscondi scilicet faciem meā. Vnde verisimile est, hæc verba ex commentarijs Hieronymi, vel certè ex editione Septuaginta interpretum in nostrum textum trāslata esse per negligentiam scriptorum.

Et abijt vagus, &c.) id est, præceps in omne malum quocunque ducebat propensa voluntas carnis, eò iuit. Homo enim à Deo desertus, facit illa, quæ legimus de Gentibus, quæ à Christo alienatæ horrenda perpetrabant & turpisśimā, sicut videre est in epistola ad Romanos capite primo.

Vias eius vidi, &c.) Hic apertum est Euangelium. Cùm essemus peccatores, impij, & inimici Dei, placuit Deo oculis misericor-

diæ respicere & mittere filium suũ, & tradere eum in manus peccatorũ, vt illius liuore sanaremur. *Et lugentibus eius.*) qui sumus nos. Nam omnes eramus lugentes & miseri.

Creaui fructum, &c.) Secundum Hieronymum, sensus est: Impleui quod pollicitus eram labijs, promiseram fructum aliquem, illum autem fructum iam creaui siue præsti ti, scilicet pacem. Lyra aũt hoc modo: Creaui fructum labiorum, id est, prædicationis Christi & Apostolorum pacẽ. Potest & hic esse sensus: Creaui fructum labiorum, id est precum ac orationum pacem, pacẽ inquam illam, qua animus hominis suauiter requiescit in Christo etiã in medijs malis, & huius seculi fluctibus & turbationibus. Quicquid enim precãdo obtinere possimus à Deo, rectè vocatur fructus labiorum: Sicut secundum scripturam vituli labiorum, preces appellantur. Inter cætera autem, quæ precando obtinemus, est ista.

Pacem ei qui longè est.) id est, populo Gentili, qui non habebat legem Moysi, qua tanquam pædagogo duceretur ad Christum: *Et qui prope*) id est, Iudæis, quorum erat testamẽtum & legislatio, & cætera, quæ in epistola ad Romanos enumerat Apostolus. Locum autem hunc transcripsit Paulus in epistola ad Ephe. cap. 2.

Impij autẽ quasi mare feruens) Sensus est: Creaui quidem fructum labiorum pacem, interea tamen qui non cõfidunt in Domino, qui venientem in propria non recipiunt, sed relicto Deo sequuntur carnem & mundum, longissimè erunt ab hac pace Euangelij: erunt sicut mare feruens, quod nunquam potest quiescere, sed redundant fluctus eius & reuoluuntur ad littora, atque iterum resorbentur, & in se fracti lutũ efficiunt, quod pedibus conculcatur: sic ipsi conculcabuntur: & concludens propheta caput istud epiphonemate ait: Non est pax impijs dicit Dominus, etiã quicquid illis obuenerit in hoc mundo.

CAPVT LVIII.



Lama. ne cesses. quasi tuba exalta vocem tuam, & annũcia populo meo scelera eorum, & domui Iacob peccata eorum. Me etenim de die in diem quærunt, et scire vias meas volunt, quasi gens quæ iustitiam fecerit, & quæ iudicium Dei sui non dereliquerit. Rogat me iudicia iustitiæ, & appropinquare Deo volunt.

C*Lama, ne cesses*) Hic Esaias non prophetam, sed cõcionatorem agit: nihil enim propriè de Christo vaticinatur, sed populũ in quo Christus erat nasciturus præparare studet ad illius aduentũ, quod idẽ fecit cap. 55. & 56. Dũm autẽ iam natus esset Christus, doceretq; Iudæos, multi superuenerunt eũ docẽtem: & in causa fuit, quia mala erat eorum vita, quomodo ait Saluator, vos potestis credere, qui gloriam ab inuicem accipitis, & gloriam quæ à solo Deo est, non quæritis. Hoc ergo ait propheta, vt vitent mala opera, alioqui nõ essent agnituri Christum, nec ipsum recepturi. Clama, vox est Dei ad Esaiam, quasi dicat: Res memorabilis est, quam te enunciare volo, est quoddam peccati genus, quod isti homines non æstimant peccatum, & quia non habent pro peccato, putant omnia esse salua, si ieiunent, si sabbatha custodiãt, & alia externa officia, quę lex præscribit faciant: propterea clama, ne cesses clamare. Ex quo patet, quòd res ista cordi fuerit spiritui sancto.

Quasi tuba exalta vocem tuam.) siue iuxta Aquilam & Symmachum: Guttur tuum verte in buccinam, quia res magna est, quam per te dici volo. *Annuncia populo, &c.*) Quis autem sit iste populus, sequentia demonstrant, videlicet: *Et domus Iacob peccata eorum.*) id est, posteris Iacob seu populo Israel. Apud Hebræos autem vtrunq; est singulare, videlicet, Peccatum & scelus. Est quidem scripturę frequens enallage siue heterosis numeri, an autem ea futura sit hoc loco, quod putauit Hieronymus, an potius propheta significare voluerit certum aliquod peccati genus ex ipso contextu patebit.

Me etenim de die in diem, &c.) Ex hac perlodo satis intelligitur, ipsum non agere de manifestis peccatoribus & iniustis, vt fornicatoribus, adulteris & cæteris, sed de alio genere hominum peccatorũ, qui abstinẽt quidem à furtis, latrocinijs, adulterijs, & habẽt quoddam studium quærendi Deum, tamen toti displicent Deo. Quod autẽ dicitur, De die in diem me quærunt, quidam pertinere putant ad curiose studiosos, qui ideo studẽt, vt se ostentent, & non præstent opere quod sciunt: Sed quia sequitur: Quasi gens quæ iustitiam fecerit, magis pertinere videtur ad eos, qui quærũt facere. Est quoddam genus hominum, qui tenentur quodam studio bonæ vitæ, & tales se præstant secundum externam faciem, vt vita & operibus videantur me quærere, hoc studium eorum displicet mihi, dicit spiritus sanctus.

Et scire vias meas volunt.) Vox hæc (via) pertinet ad omnia illa, quæ sunt in cõsilijs Dei. Cur Deus differat pœnas malorum: cur hos deserat, illos non: cur hoc præceperit, illud prohibuerit: & similia consilia diuina complectitur vox illa, via. *Via quid cõplectatur.*

Quasi gens quæ iustitiam fecerit.) Facere iustitiam, hic est illa præstare, quæ lex requirit. Sensus est: quasi gens quæ legem prȩstiterit, *Quid sit facere iustitiam.*

 &iu-

& iudicium Dei sui non dereliquerit, id est, mandata & præcepta à Deo in lege præscripta fecerit. Eandem rem alijs verbis explicat propheta, dicens: *Rogant me iudicia iustitiæ, &c.)* Vbi Hier. Quasi fiducia bonæ conscientiæ iudicium postulant iustum, ac si dicant: Domine nos præstamus legem tuam, tu tamen non præstas siue non facis iudicium, hostes opprimunt nos, tu tamen non defendis nos legem tuam præstãtes, quando facies de persequentibus nos iudicium?

Quare ieiunauimus, & non aspexisti? humiliauimus animas nostras, & nescisti? Ecce in die ieiunij vestri inuenitur voluntas vestra, & omnes debitores vestros repetitis. Ecce ad lites & ad contentiones ieiunatis, & percutitis pugno impiè. Nolite ieiunare sicut vsque ad hanc diem, vt audiatur in excelso clamor vester.

Quid sit humiliare seu affligere animas

Quare ieiunauimus, &c.) Hoc loco conduplicatio est Hebraica. Nam humiliare animas, idẽ est quod ieiunare. Frequens autẽ est hæc phrasis in scripturis, præsertim in libris Mosi. Leuitici 16. In mense 7. affligetis animas vestras. Rursus capite 23. vbi eadem habentur verba. Et Numerorum 29. Decima dies mensis erit vobis sancta, & affligetis animas vestras. Simpliciter autem dixisset, ieiunabitis. Dauid psalm. 34. vtranque formam in vnam confundit, dicens. Humiliabam in ieiunio animam meam. Similiter & Esdras: Prædicaui ieiunium, vt affligeremur corã Deo nostro. Ex istis scripturę locis discimus quid sit humiliare animam, & preterea quis sit finis ieiunij, videlicet vt nõ solùm subijciatur caro spiritui, sed etiam vt humilietur, id est, castigetur corpus, & sumatur vindicta de carne: hoc intelligimus ex ista Hebræorũ periphrasi. Caput autem istud facile est diligenter inspicienti contextum, & obseruanti de quo hominum genere loquatur propheta. Prima quidem periodus docet res esse maximas quæ annunciandæ sunt populo. Secunda autem periodus habet, esse aliquos, qui tenebãtur studio aliquo bonæ vitæ, & acquiescebant in conscíẽtia sua, nec sibi conscij erant alicuius mali, tamen non placebant Deo, sed Deo prorsus exosi erant. Tertia verò docet, quales isti fuerint, nimirum qui præstabant quidem externa legis opera, ea tamen, quæ grauiora legis erant, relinquebant, videlicet iudiciũ, misericordiam, fidem, charitatem Dei & proximi, de quibus apud Matth. 33. & apud Luc. 11.

Ecce in die ieiunij vestri, &c.) Responsio est ad quæstionem superius obiectam, hoc sensu: Vos proposuistis quæstionem mihi, scire cupientes quare ieiunaueritis, & non respexerim ad ieiunia vestra, causa aũt hęc est: Ecce in die ieiunij vestri inuenitur volũtas vestra. Voce autẽ Hebræa significatur nõ quæcunq; voluntas, sed illa, quæ coniuncta est cum vehementi affectu & propensione animi: Sic Genesis 34. Amabat puellã valdè, vbi ad verbum in Hebræo est: Voluit puellam, id est, ferebatur affectu erga illam. Talis est hoc loco volũtas. Sensus ergo est: Dũ ieiunatis, nimium indulgetis libidini animi vestri in hoc, quòd estis maximè, propensi siue ad honorem, siue ad auaritiam, siue ad alia vitia, ac si iam diceretur nobis: in media quadragesima venamini beneficia magno studio, sectamini honores & cætera, ideo non respicio ieiunia vestra. Paulus autem in epistola ad Ephesios capit. 2. coniunxit desiderium huic voluntati, dicens: In quibus & nos aliquando conuersati sumus in desiderijs carnis nostrę, id est, quò nos ducebat propensa libido carnis, facientes voluntatem carnis, id est, vehementer sequentes amorem & affectum carnis. Propterea ego nõ respicio ait ad ieiunia vestra etiam legitima, quia vos sequimini vestras malas propensiones & animi affectiones, quas deberetis mortificare.

Et omnes debitores vestros repetitis.) Debitores scilicet eos, qui non sunt soluendo, qui magna omnium rerum premuntur penuria: Alioquin absolutè licet repetere debitum.

Ecce ad lites & contentiones ieiunatis) id est, tempore ieiunij vacatis iurgijs & contentionibus. *Et percutitis pugno impiè)* id est, sine vlla misericordia vi repetitis debita vestra.

Nolite ieiunare sicut vsque &c.) Hieronymus, Ne videatur reprehendere ieiunium quod ipse præceperat, dócetque quomodo sit ieiunãdum, imò antequam hoc doceat, instruit quid declinare debeant. Non ergo hoc modo dicit: Nolite ieiunare, terminãdo ibi sententiam, sed addit, Sicut vsque ad hanc diẽ, vt scilicet audiatur clamor vester in excelso. Clamorem autẽ intelligit pauperum, quos mirum in modum vexabant in repetẽdis debitis, non habentes rationem paupertatis & penuriæ eorũ, qui ita vexati & oppressi clamabant ad Dominum. Et quod hic dicit de vno genere operum, hoc intelligit de omnibus alijs.

Nunquid tale est ieiunium quod elegi? per diem affligere hominẽ animam suam? Nunquid cõtorquere quasi circulum caput suum, & saccũ & cinerem sternere? Nunquid istud vocabis ieiuniũ & diem acceptabilem Domino?

Nunquid tale est ieiunium quod elegi?) Ac si dicat: Ieiunium quod ego cupio non est tale, quod solùm est abstinentia à cibo sed illud quod est coniunctum cum charitate proximi. Et patet ex consequentibus quod loquatur de ieiunio affligente hominem. Sequitur enim: *Per diem affligere hominem animam*

mam suam.) & subauditur, solùm. Quare qui in quadragesima nihil cogitant de mutanda vita, de mortificandis affectibus malis & vitijs, sed satis habent quòd ieiunant, illi errāt & instruendi sunt. Nihil enim prodest (ait Hiero.) vacuum portare ventrē, & ea facere quæ Deo displicent. Similis est commentarius Gregorij: In cassum per abstinentiam corpus atteritur, quando inordinatis moribus dimissa mens dissipatur.

Nunquid contorquere quasi circulum caput? &c.) Quemadmodum faciunt superstitiosę mulierculæ, quæ etiam cum dolore capitis nimio ieiunare volunt vsq; ad vesperam: Vel certè de ijs dicitur, qui capite in terram deflexo, quasi ostentant ieiunium suum. Vnde Pag. vertit: Nunquid vt curuet quasi iunctū caput suum? Et ita accipit Hierony. in commentarijs, cuius verba sunt: Nō quęrit Deus afflictionem solam, & animæ humiliationem per iniuriam corporis, vt instar circuli torqueat corpus, et colla submittat ac tristis incedat, nec vt sacco quis vestiatur & in cinere dormiat, sed vt cum istis hæc faciat, quæ sequuntur:

Nunquid vocabis ieiunium?) scilicet acceptabile, hoc est, quod Deus acceptet & cui afficiatur? *Et diem acceptabilem Domino?*) Est illa vox in Hebræo, quæ suprà cap. 49. In tempore placito exaudiui te. Ad verbū autem est: diem voluntatis, siue diem beneplaciti aut beneuolentiæ Domino, id est, diem in quo Deus habet aurem placabilem ad exaudiendum.

NOnne hoc est magis ieiunium quod elegi? Dissolue cogitationes impietatis, solue fasciculos deprimentes. Dimitte eos, qui confracti sunt, liberos, & omne onus dirumpe. Frange esurienti panem tuum, & egenos vagosq́ue induc in domū tuam. Cùm videris nudum, operi eum, & carnem tuam ne despexeris.

NOnne hoc est magis ieiunium? & cæte.) Postquam docuit quale ieiunium reprobet, ostendit quale libenter acceptet: & quæ sequuntur iam ex ordine pertinent ad charitatem proximi. Ergo abstinentia à cibo cō- *Quale ieiunium sit Deo gratum.* iuncta his operibus est grata Deo. Dissolue inquit, cogitationes impietatis, hoc autem quid sit, exponit quod sequitur: *Solue fasciculos deprimentes.*) Quos autem vocet fasciculos deprimentes, intelligimus ex versione Septuaginta quæ habet: obligationis violentarum cautionum. Significat cumulos syngrapharum, siue fasciculos chartarum, in quibus fœneratorum calumniæ continentur, & opprimuntur pauperes ære alieno. Qui ergo habetis huiusmodi syngraphas, rumpite eas, & tunc acceptabit Dominus ieiunia vestra.

Et omne onus dirumpe.) Hoc manifestius transtulerunt Septuaginta dicētes: Omnem scripturam iniquam conscinde. Et Symmachus: Et omnem cautionem falsam disrumpe. *Et carnem tuam ne despexeris.*) Id est, eos qui constant ex passibili carne, quemadmodum tu, ne despexeris. Pro isto autem Septuaginta verterunt: Domesticos seminis tui ne despexeris.

TVnc erumpet quasi lumen tuum, & sanitas tua citius orietur. Et anteibit faciem tuam iustitia tua, & gloria Domini colliget te. Tunc inuocabis, & Dominus exaudiet te, clamabis, & dicet, ecce adsum quia misericors sum, Dominus Deus tuus.

TVnc erumpet quasi, &c.) Id est, quando illa non feceris, quæ præteritus sermo narrauit, & ista præstiteris de quibus nunc dixi, tunc ieiunium tuum acceptabile erit, & erūpet quasi manè siue aurora lumen tuum: *Et sanitas tua citius orietur.*) Est hic egregium dogma, per gratiam videlicet illuminari intellectum, & voluntatem sanari. Et notandus *Per gratiam illuminari intellectum, & voluntatem sanari.* est hic locus, & vna cum illo, qui est primo capite huius prophetæ, cùm dicitur: Lauamini, mundi estote, & obijciendus Philippo & alijs, qui in negotio iustificatiōis omnia fidei tribuunt, operibus autem nihil. Certum enim est hunc populum impium fuisse, & tamen huic dicit Dominus, quando præstiteris illa opera iam memorata, tunc erumpet quasi manè lumen tuum: infundetur tibi gratia, ad cuius infusionem soluentur tenebræ peccatorum tuorum, & illuminaberis in intellectu, & sanaberis in volūtate: vt qui prius impotens eras ad præstandum legem, iam valeas implere legem. Hoc tamen hic intelligendum est, quòd nullis operibus iustificationem præcedentibus mereatur homo iustificationis gratiam, quemadmodum nec fide: Sed sicut fide, ita & operibus ex fide procedentibus præparamus nos, ambientes gratuitam Dei misericordiam, id est, iustificationem, & remissionem peccatorum, quæ prorsus gratis datur.

Et anteibit faciem tuam iustitia.) Hoc modo, vt reuera possis vt iustus laudari, vtpote habens veram iustitiam, quam Esaias hic nostram appellat, & Paulus in episto. ad Rom. cap. 3 Dei iustitiam appellat. Vtranque autem appellationem explicat. D. Aug. in li. de *Qua dicatur nostra iustitia.* spiritu & litera cap. 9. Dei quidem impropriè dicitur, nostra verò propriè, quia nobis inhæret: Dei autem non alio sensu quā quia ipsius largitate nobis donatur.

Et gloria Domini, &c.) Gloria ista, illa est, de qua Paulus in epistola ad Rom. cap. 3. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei, id est, gratia Dei iustificante & remittente peccata. In hoc enim gloria Dei sita est, quòd hominem indignum misericorditer iustificat, & impotentem prestare legem, potentem faciat ad præstandum legem.

Tunc inuocabis, &c.) Id est, vbi desieris face-

re voluntatem tuam, & præstiteris opera misericordiæ, de quibus iam dixi: tunc inuocantem exaudiet Dominus, senties eum tibi propitium esse: clamabis, & dicet, non quidem voce, sed opere: ecce adsum, id est, beneficijs ostendet se præsentem.

Si abstuleris de medio tui cathenam, & desieris extendere digitum, & loqui quod non prodest, cum effuderis esurienti animam tuam, & animam afflictam repleueris, orietur in tenebris lux tua, & tenebra tua erunt sicut meridies. Et requiem tibi dabit Dominus Deus tuus semper, & implebit splendoribus animam tuam, & ossa tua liberabit. Et eris quasi hortus irriguus, & sicut fons aquarum, cuius non deficient aquæ.

Si abstuleris, &c.) Iterum inculcat quæ prædixit, quia valdè obnoxij erant vitio auaritię, & inhumaniter agebant cum proximis suis, & vtitur figuris longè à nobis positis, primò dicens: Si abstuleris de medio tui cathenam. Cathena aút ter hoc capite ponitur apud Esaiam Hebræú. Primò ibi, Solue fasciculos deprimentes, vbi in Hebræo ad verbum est, Fasciculos cathenæ: Secundò ibi: Omne onus dirumpe, ad verbum est, omné cathenam dirumpe. Tertiò, hoc loco: Si abstuleris &c. Pertinet auté cathena ad omnia illa, quibus iniqui opprimunt alios, vt sunt illi qui miseros citant, excommunicant, aggrauant, & alijs mille modis iniustè opprimunt eos, qui non sunt soluendo. Docet ergo propheta ciuiliter & humaniter cum hominibus agendum, quibuscum est nobis negotium. Vide ca. 27. 28. Hierem. ex quibus facile intelligitur, quid sit ista cathena. Si ergo abstuleris de medio tui cathenam, hoc est, si desieris premere & vexare miseros, quibuscunq; tandé modis id agas: Hoc enim est auferre cathená. Quare Septu. primo loco verterunt: Tolle obligationes violentarum cautionú: Et secúdo loco: omné syngrapha iniquá conscinde. Magis quidé ad sensú quàm ad verbú transtulerunt, nec tamé plenè sensum expresserunt. Deinde dicitur:

Cathena.

Et desieris extendere digitum.) Hier. de suo addit, Et desieris. Versio aút Pag. habet: Vt non mittas digitum, qui etiá de suo addit illud. Vt non. Ad verbum verò est: Mittere digitum. Quid autem sit mittere digitú Hebręis non satis constat. Pag. aút ad eos refert, qui aliena auferunt, versio enim eius sic habet: Vt non mittas digitum in ré alienam. Sed illud, In rem alienâ, non est in Hebræo Hier. auté putat pertinere ad eos, qui alios rident, & eos digito demonstrant. Septu. verò referunt ad eos, qui in suffragijs dandis in electione magistratuum, facile digitos, quibus animi consensum significant, extendunt. Si ergo in creando magistratu nó sis leuis, non facilè extendas digitum, id est, manú. Habét enim Sept. *χειροτονίαν*, de cuius vsu vide Budæum in commentarijs linguæ Græcæ.

Et loqui quod non prodest, &c.) Pro eo, Quod non prodest, in Hebræo vnica vox est, quam Hieronymus nunc idolum, nunc inutile, aliâs iniquitatem vertit seu iniustitiam. Si ergo desieris loqui iniquitatem, & effuderis esurienti animam tuam, id est, toto corde pauperi subueneris, requiem tibi dabit, id est, pacem & tranquillitatem mentis, suauiter acquiesces in Domino etiam in medijs malis & turbationibus: & ossa tua liberabit, id est, præcipuas animæ vires, intellectum, & voluntatem, rectè iudicabis de rebus ad religionem pertinentibus, & bene afficieris diuinis: *Et eris quasi hortus irriguus, & cæter.*) Id est, nunquam destituet te gratia Dei, quæ instar fluminis perpetuò irrigabat animam tuam.

Et ædificabuntur in te deserta sæculorum, fundamenta generationis & generationis suscitabis: Et vocaberis ædificator sepium, auertens semitas iniquitatum: Si auerteris à sabbatho pedem tuum, facere voluntatem tuam in die sancto meo, & vocaueris sabbathum delicatum, & sanctum Domini gloriosú, & glorificaueris eum dum non facias vias tuas, & nó inueniatur voluntas tua, vt loquaris sermonem, túc delectaberis super Domino, & sustollá te super altitudines terræ, & cibabo te hereditate Iacob patris tui, os enim Domini locutum est.

Et ædificabuntur in te, &c.) Id est, Quæ iam multis sæculis fuerunt collapsa & deserta restituentur per te, id est, innocétia, fides, & iustitia Abrahæ, Moysis, Dauid, cæterorú virtus & laudes in te renouabuntur, quæ iá multo tempore fuerunt intermissa. *Fundamenta generationis, &c.*) id est, Constitues exemplum, quod pertinebit ad posteritatem, multis sæculis Istud patet in S. Francisco & Dominico, quorum pietatis studia adhuc fundata manent in posteris.

Et vocaberis ædificator sepium.) Metaphora sumpta est à re rustica. Quando enim sepes est salua & integra, quæ intus continentur salua sunt & tuta: illa verò dissipata, frequéter tolluntur quæ intus sunt. Scriptura auté transfert ad rempublicam Christianam siue ad Ecclesiá Dei, cuius sepes est vnitas fidei, dissipa eá & mordebit te coluber, id est, diabolus vel hæreticus. Sensus est: Id quod in te pertinebat ad fidem erat dissipatú, hoc per te instaurabitur. His ergo tribus figuris iam dictis significantur instauratores optimarú rerum, studiorum videlicet pietatis, fidei, religionis, &c. Pro eo autem quod sequitur: Auertens semitas iniquitatum, textus Hier. cómentarijs additus habet hoc modo: Conuertens semitas inquietem. Septuaginta verò habét: Et quiescere facies semitas de medio. Sensus est: Hoc modo fiet, vt vbique in sancta quiete agant homines.

Si auerteris à sabbatho, &c.) Per pedem affectum

ctur intelligit, hoc sensu: Si die sabbathi cohibueris affectus tuos, & non indulseris illis & vocaueris sabbathum delicatum, hoc est, si præstiteris mihi sabbathum tale, quale ego cupio: in quo videlicet quiescas ab illis, quæ vides à me improbari, nimirum à vitijs & malis affectibus: qualia sabbatha Christianis esse debent omnes dies & non solùm Dominicus.

Tunc delectaberis super Dominum.) id est, senties mirabilem iucunditatem spiritus, & vehementer delectaberis in rebus ad Deum pertinentibus. *& sustollam te super altitudinem terræ.*) id est, secundum Hieron. in cælestem Ierusalem. Potest etiam pertinere ad præsentem statum, hoc sensu: Sustollam te super altitudiné terræ, vt scilicet magno animo despicias omnia terrena, & æquisimè feras etiamsi perpetuò hîc maneas miser & contemptus: quia frueris alijs delitijs & bonis, illis scilicet magnificis promissis Abrahæ, Isaac, & Iacob, & hoc est, quod subdit: *Cibabo te hæreditate Iacob patris tui, os enim Domini locutum est.*) Quasi dicat: Non est quod addubites, certissimè præstabuntur, quia Dominus, qui fallere non potest, hæc locutus est, ac promisit.

CAPVT LIX.



CCE non est abbreuiata manus Domini, vt saluare nequeat, neque aggrauata est auris eius, vt non exandiat, sed iniquitates vestræ diuiserunt inter vos & Deum vestrum, & peccata vestra absconderunt faciem eius à nobis, ne exaudiret. Manus enim vestræ pollutæ sunt sanguine, & digiti vestri iniquitate. Labia vestra locuta sunt mendacium, & lingua vestra iniquitatem fatetur.

Supra. 50. Num. 11. e

Supra. 1. d

Iob. 15. d

ECce non est abbreuiata, &c.) Caput hoc planè cohæret præcedentibus. Ecce vos Iudæi quod hæc non contingunt vobis, quæ in præcedenti capite commemoraui, non est ex defectu Dei quasi ipse nō possit, aut non velit ea præstare vobis. Sicut enim olim liberauit patres vestros ex Aegypto: ita & nunc vos saluare potest, vel ex Babylone, vel absolutè. Sed peccata vestra in causa sunt, illa quasi murus quidā in medio oppositus impediunt, ne hæc Dei magnalia ad vos pertingant. Propterea audiendus est Ioannes Baptista clamans, pœnitentiā agite, & ita fitietis hæc Dei promissa. In hoc aūt tractatu, qui cœpit à cap. 44. & durat vsque ad finem libri, semper ante oculos habēdum est, quòd sit perpetua prophetia de Christo nasituro: intermiscet tamen frequenter conciones quibus docet populum vitia sua agnoscere & vitare, & hoc eo consilio, vt posit ab eis agnosci & recipi Christus. Quæ sint autem peccata, de quibus supra generaliter dixerat, Peccata vestra absconderunt faciem eius &c. nunc in partibus explicat dicens:

Manus enim vestræ pollutæ sunt sanguine.) scilicet innocentium, *Et digiti vestri iniquitate.*) ex oppressione scilicet pauperum.

NOn est qui inuocet iustitiam, neque est qui iudicet verè, sed confidunt in nihilo, & loquuntur vanitates, Conceperunt laborem, & pepererunt iniquitatem. Oua aspidum ruperunt, & telas araneæ texnerunt. Qui comederit de ouis eorum morietur, & quod confotum est, erumpet in regulum. Telæ eorum non erunt in vestimentum, neque operientur operibus suis. Opera eorum, opera inutilia, & opus iniquitatis in manibus eorum.

NOn est qui, &c.) id est, Non est qui adhibet iustitiam in consilio. Hunc autem esse sensum docet quod sequitur: *Neq; est qui iudicet verè sed confidunt in nihilo.*) id est in ieiunijs, sabbathis & cæremonijs fide & charitate vacuis. Vnde in præcedenti capite dicunt: Quare ieiunauimus & non aspexisti? &c.

Conceperunt laborem, &c.) Quod hic vertit laborem, in psal. 7. cap. 15. Iob vertit dolorem. Vox autem Hebræa naturaliter significat laborem non quemuis, sed talem, qualis est nitentium & eorum qui se fatigant laborando: Vnde ipsam vocem deflexerunt ad significandum defatigationem, quæ quia cū dolore plerunque coniuncta est, vsurparūt etiam pro dolore: Postremo deflexerunt ad significandam peruersitatem siue iniquitatem, quòd ea dolorum sit causa, quomodo hîc verti poterat: Conceperunt peruersitatem & pepererunt iniquitatem. Quibus verbis significat propheta, quòd magno studio moliantur mala, & ingenti cum labore ea perficiant.

Oua aspidum ruperunt, &c.) Oua aspidū rumpere, hoc est, quod Latini dicunt, Camarinam mouere, id est, sibi ipsi malum accersere. Sensus prophetæ est: Videntur sibi prudenter valdè instituisse consilia sua, sed reuera aperiunt sibi fontem mali. *Et telas araneæ texuerunt.*) id est, videntur sibi maxima præstitisse, sed omnia tam sunt inania, vt aranearum telæ

Qui comederit de ouis eorum, &c.) id est, qui acquieuerit cōsilijs eorum, morietur in anima. *Et quod confotum est, &c.*) Latini hoc dicūt, Mali corui mali ouū. Sensus est: Pestiferum erit, quod ex huiusmodi ouis egredietur, id est, quod ex cōsilijs eorum proficiscetur. *Tela eorum, &c.*) id est, Consilia siue opera secundum consilia eorum facta non proderūt eis. Ac vt sciamus in telis opera significari, intulit propheta: Neq; operientur operibus suis, ideo autem non operientur, quia opera eorum opera inutilia.

T 3 *Pedet*

PEdes eorum ad malum currunt, & festinant, vt effundant sanguinem innocentem. Cogitationes eorum, cogitationes inutiles, Vastitas & contri-
Prou. 1. d. *tio in vijs eorum, Viam pacis nescierunt, & non est iudicium in gressibus eorum. Semitæ eorum incuruatæ sunt eis, omnis qui calcat in eis, ignorat pacem.*

PEdes eorum ad malum currunt, &c.) Versus hos sequentes citat Paulus in epistola ad Romanos capite tertio, quod multi ignorantes, ex psalmo decimotertio desumptos putant, cùm in illo psalmo neq; apud Hebręos neque apud Septuaginta, neque in commentarijs Græcorum reperiantur, vt docet D. Hieronymus in proœmio 16. lib. comment. in Esaiam.

Vastitas & contritio, & cæt.) Id est omne studium eorum in hoc est, vt vastent, conterant & calamitate afficiant proximos. *Viam pacis nescierunt.*) id est, nequaquã pacifici sunt, sed quæstus & auaritię causa omnia perturbant. *Non est iudicium in gressibus eorum.*) Quemadmodum iustitia, ita & iudicium generali intellectu comprehendit omnem virtutem. Sensus est: Gressus eorum peruersi sunt. *Omnis qui calcat in eis, ignorat pacem.*) qualis est animæ secum, & cùm Deo.

PRopter hoc elongatũ est iudicium à nobis, & non apprehendet nos iustitia, expectauimus lucẽ, & ecce tenebræ: splendorẽ, & in tenebris ambulauimus, Palpauimus sicut cæci parietẽ, & quasi absque oculis attrectauimus, Impegimus meridie quasi in tenebris, in caliginosis quasi mortui, Rugiemus quasi vrsi omnes, & quasi columba meditantes gememus.

PRopter hoc elongatum, &c.) Sermo est agnoscentium valdè peccata sua. Vnde videtur esse vox Iudæorum saluandorum. Iam non agnoscunt peccata sua, iam putãt se pręstare legem, & quasi fiducia bonæ conscientiæ dicunt, Quare ieiunauimus & non aspexisti? verùm tempus veniet, quando agnoscent peccata sua, & tunc dicent, Propter hoc elongatum est iudicium à nobis, id est, propter iniquitates nostras elongatũ est iudiciũ à nobis. Et quia sequitur, Expectamus lucẽ & cæte. videntur hæc vocabula, iudicium & iustitia, hìc sumi quomodo in psalmo: Deus iudicium tuum Regi da, & iustitiam tuam filio Regis, vt sensus sit: Quia fecimus ea, quæ præteritus sermo narrauit, propterea iudicium illud, quo Dei filius suscepturus erat causam nostram contra diabolum, elongatum est à nobis, & iustitia diuina tam magnificè nobis promissa non apprehendit nos, id est, effectus promisionum de Mesia non apprehendit nos.

Expectauimus lucem.) Sermo est de cæcitate, quæ erat in Israel, quando Saluator versans
Cæcitas inter eos, non tamen agnoscebatur ab eis,
Iudæorum nec recipiebatur. *Impegimus meridie, & cæter.*) Sensus est: In toto terrarum orbe sole iustitiæ rutilante & Christi Euangelio propagato nos impegimus, & incidimus in varios errores.

Rugiemus quasi vrsi, &c.) Hieronymus interpretatur illud in malam partem, vt significetur feritas siue crudelitas Iudæorum rugiẽtium contra Christum & humilem populũ eius. Nos verò secundum interpretationem iam cœptam intelligemus de vehementi cõpunctione cordis & vera pœnitentia, secundum illud: Rugiebam à gemitu cordis mei, vt pertineat ad Israëlem, qui post plenitudinem gentium saluus fiet. *Et quasi columba, & cæter.*) Istud constat non esse animi crudelis, sed animi dolentis se destitutum. Pro eo autem, quod non habemus, Meditantes gememus, Hebræi habent, Meditantes meditabimur. Est enim eadem vox apud ipsos. Quid autem sit meditari, exactè dictum est cap. 33. vbi dicitur: Cor tuum meditabitur timorem. Est autem verbi magni studij, & conatus assidui ac perpetui. Sensus est: In gemendo tales nos præstabimus, quales videmus columbas, quæ sine fine iterant gemitum.

EXpectauimus iudicium, & non est: salutem, & elongata est à nobis. Multiplicatæ sunt enim iniquitates nostræ coram te, & peccata nostra responderunt nobis. Quia scelera nostra nobiscum, & iniquitates nostras cognouimus, peccare & mentiri cõtra Dominum, & auersi sumus, ne iremus post tergum Dei nostri, vt loqueremur calumniã & transgressionẽ. Concepimus, & locuti sumus de corde verba mendacij, & conuersum est retrorsum iudicium, & iustitia longè stetit, Quia corruit in platea veritas, & æquitas non potuit ingredi, & facta est veritas in obliuione, et qui recessit à malo, præda patuit.

EXpectauimus iudicium, &c.) Illud videlicet iudicium expectauimus, quod faciet Christus contra diabolum pro mansuetis terræ, id est, pro omnibus sibi obtemperantibus. Et expectauimus salutem, illam nimirum, quæ in lege promissa est.

Multiplicata sunt iniquitates, &c.) Hæc est causa, quare elongata est ab eis salus, & quæ sint illæ iniquitates & peccata, docet cum subdit: *Peccare & mentiri contra Dominum.*) id est, contra Christum Saluatorem. quod satis manifestum est ex historia Euangelij: *Et auersi sumus ne iremus.*) id est, ne sequeremur Christum. *Concepimus & loquuti sumus.*) Secundum Hieronymum sensus est: Contempta Dei lege excogitauimus & ex corde nostro confinximus alias leges iniquas, videlicet deuteroses. *Et conuersum est retrorsum iudicium.*) illud nimirum, de quo in psal. Deus iudiciũ tuum Regi da: Similiter & iustitia accipitur.

Quia corruit in platea veritas.) Veritas illa generalis nominis, id est, ipsa lex & mandata Dei corruerunt apud Iudęos & apud nos. *Et qui recessit à malo præda patuit.*) id est, insidijs & persecutionibus, ita quòd nudarentur bo

nis

nis suis, & eijcerentur è synagogis, sicut patet apud Ioannē Euangelistam de cæco illo, qui oculos receperat. Ioan. 9.

ET *vidit Dominus, & malum apparuit in oculis eius, quia non est iudicium. Et vidit Deus quia non est vir, & aporiatus est, quia non est, qui occurrat. Et saluabit sibi brachium suum, & iustitia eius ipsa confirmauit eum. Indutus est iustitia vt lorica, & galea salutis in capite eius. Indutus est vestimētis vltionis, & opertus est quasi pallio zeli, sicut ad vindictam quasi ad retributionem indignationis hostibus suis, & vicißitudinem inimicis suis.* Ephe. 5. c. 1. Thes. 5. d

ET *vidit Dominus*) scilicet istud in populo suo, quem habuit sibi quasi peculium, & displicuit ei, hoc est, quod dicit: Et malū apparuit in oculis eius. *Quia non est iudicium*) scilicet tale, quo discernimus inter verum & falsum, bonum & malum.

Et vidit Deus quia non est vir.) Id est, non est quisquam, nemo est, qui faciat iudicium in populo isto. *Et aporiatus est*) Pagninus in textu suo vertit, Admiratus est, & in thesauro linguæ Hebreæ exponit, obstupuit. Vox autem Græca ἀπορέομαι, significat perplexū esse, & inopem consilij. Sensus est: Populum, quem ego sic institui, cui legem dedi, hic populus in vniuersum malus est, ita, vt præ multitudine peccatorum obstupuerim, & quasi perplexus hæserim, quidnam facerem.

Quia non est, qui occurrat) scilicet mihi irato, cuperem aliquē virum iustum mihi irato occurrere, qui cohiberet me ab ira, sed nullus (prôh dolor) est, omnes declinauerunt, & simul inutiles facti sunt. Pagninus vertit, quia nullus est, qui oret. Vox autem Hebræa vtrunque significat, & occurrere & orare seu deprecari.

Et saluabit, &c.) Est hoc loco mirabilis textus. Expectabatur autem istud: Quia populus hic in vniuersum malus est, nec iustus quisquam, qui occurrat mihi irato, semel perdam populum hunc. Nunc verò præter talem expectationē sequitur mirabilis Dei misericordia, & pro minis, morte, inferno, ponitur salus, saluabit, inquit, sibi brachiū suum. Istud autem opponitur illi: Non est, qui occurrat. Sensus est: Solo suo brachio, nullo alio adhibito saluabit hominem peccatorem. Eadem phrasis est in psal. 97. Cantate Domino canticum nouum, quia mirabilia fecit, saluabit sibi dextera eius, id est, non adhibita humana opera, nullis hominū meritis adhibitis, sed sola gratuita sua misericordia saluabit genus humanum, nihil erit hominibus, quod ipsis valere posit ad salutem, vnde ad ipsorum salutem contulit Deus suam potentiam, quam per brachium intelligit propheta.

Et iustitia sua, &c.) Istud opponitur illi: Et aporiatus est, cuius vt diximus, sensus est: Obstupuit & quasi perplexus hæsit, quid faceret: Dominum autem sic quasi perplexum confirmauit iustitia sua, non quidē iustitia vindicatiua, sed iustitia liberans in Christo. Sensus est: Quāuis populus iste sit totus peruersus, Dominus tamen liberabit eum, & in liberando vtetur iustitia, quā petet non ex ipsorum meritis, quæ nulla sunt, sed ex meritis Christi.

Indutus est iustitia, &c.) Verbis his sequentibus significatur partim clemētia Dei, partim ira seu vindicta. Qui autem præbebunt se mansuetos, qui obtemperabunt Euangelio, & recipient in propria venientem, in illos exercebit clemētiam & misericordiam. propter illos dicitur: Et indutus est iustitia, quia videlicet reddet illis non quidē quod ipsorum facta merentur, sed quod meretur obedientia Christi. Qui verò permanserint duri & obstinati, nolētes obtemperare prædicationi Euangelicæ, in illos exercebit vindictā & irā, & reddet eis, quod ipsorum mala facta merētur, & hoc est, quod subdit: Indutus est vestimentis vltionis, &c.

I*Nsulis vicem reddet, & timebunt qui ab occidente nomen Domini, & qui ab ortu solis, gloriā eius. Cùm venerit quasi fluuius violentus, quem spiritus Domini cogit, & venerit Sion redemptor, & eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob, dicit Dominus: Hoc fœdus meum cū eis dicit Dominus. Spiritus meus, qui est in te, & verba mea, quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore seminis tui, dicit Dominus, amodò, & vsq; in sempiternum.*

I*Nsulis vicem reddet*) De insulis dictum est in superioribus. Sēsus est: Quia ipse omnium Dominus est, non solùm Iudæorum, sed etiam insularum, id est, gentiū vltra mare & flumina positarum, idcirco etiā illis vicem reddet: illis inquam, qui nō præbent se dociles Euangelio. *Et timebunt, qui ab occidente*) id est, occidētales. *Et qui ab ortu solis, &c.*) id est, orientales. Et loquitur propheta de timore casto & filiali, de quo in Psalm. Timor Domini sanctus, &c. Et gloria illa intelligitur, de qua in epistola ad Rom. Omnes peccauerunt, & egent gloria Dei.

Cùm venerit) scilicet Dominus, vel gloria eius quasi fluuius violētus. Significatur exundantia gratiæ: veniet gratia nō parte, sed toto & pleno fluuio, quem fluuium spiritus Domini cogit & agit. Vox autem Hebræa propriè significat fugare, vel facere currere. *Et venerit Sion redemptor*) id est, Christ[us] redimet Sion suo sanguine, & ne putemus omnem Sion redimi, signāter adiunxit. *Et eis, qui redeunt ab iniquitate in Iacob.*) Illud autem, In Iacob, phrasi Hebraica dictum est, pro agentibus in Iacob, vel pertinentibus ad Iacob. Ex cap. autem 11. epist. Pauli ad Roma. vbi citat hoc testimoniū, discimus Sion hoc loco intelligendam illā, quæ est in Palæstina, &

talis ſplendor orietur in te Sion, in Eccleſia adhuc naſcente, vt etiam gentes & earum reges non dubitent ſe tibi adiungere: lumen Euangelij quod primùm in te orietur per Apoſtolos, deinde tranſibit ad gentes. Et explicans ſpecialiter quomodo gentes ambulabunt in lumine iſto, ſubdit:

Leua in circuitu oculos tuos) ſcilicet ad Orientem & Occidentem, Aquilonem & Meridiem. Loquitur autem paruæ illi congregationi Iudæorum credentium tanquam matri, cuius filij ſunt gentes, quæ poſtea acceſſerunt ad fidem. Huic ergo congregationi dicit, circumfer oculos, & vide, omnes iſti congregati ſunt tibi, &c. Dicticus enim demonſtrat populos nationum. In eo autem quod ſequitur: *Et filiæ tuæ de latere ſurgent*, veriſimile eſt mendum eſſe, & pro ſurgent legendum ſugent. Sic enim habet Hieronymus in ſuo textu, & in commentarijs ita interpretatur. Pagninus verò vertit: Filiæ tuæ iuxta latus tuum nutrientur. Alij autem, Filiæ tuæ iuxta latus fouebuntur. Secundum noſtram autem lectionem ſenſus eſt: Tam gentes remotæ quàm propinquæ adiungentur tibi, ſurgent ex latere, id eſt, ex propinquo.

Mat. 8. a. *TVnc videbis, & afflues, & mirabitur, & dilatabitur cor tuum: quando conuerſa fuerit ad te multitudo maris, fortitudo gentium venerit tibi, inundatio camelorum operiet te: dromedarij Madian & Epha. Omnes de Saba venient: aurum & thus deferentes: & laudem Domino annunciantes. Omne pecus Cedar congregabitur tibi: arietes in Nabaioth miniſtrabunt tibi. Offerentur ſuper placabili altari meo. & domum maieſtatis meæ glorificabo.*

TVnc videbis & afflues) Id eſt, cum ita turmatim ad te confluent vndique populi, tunc in modum fluuiorum, ſubitis aquarum vndis, id eſt, Gentium populis inundaberis adeò, vt mirabitur, & præ nimio gaudio dilatabitur cor tuum. *Quando conuerſa fuerit ad te multitudo maris*) Mare vocabulum eſt affine inſulis. Complectitur autem omnes occidentales. Senſus eſt: Quicunq; ſunt Iudæis ad occidentem, confluent ad iſtam Sionem, non quidem ad terram illam Palæſtinam, quæ tantam multitudinem gentium credentium capere non poſsit, ſed ad Sionem illam Iudaicam, id eſt, Eccleſiam, quæ conſtat ex Petro, Iacobo, Apoſtolis, & cæteris ex Iudæis credentibus. Quod ſequitur. *Fortitudo gentium venerit tibi*, interpretatio eſt ſuperioris.

Inundatio camelorum, &ca.) Magnificè dictum eſt, ſignificat enim ingentem camelorum copiam, hoc ſenſu: Toti greges camelorum & aliorũ animalium, venient in tanta copia, vt videantur te quaſi cooperire.

Dromedarij. Dromedrarij autem dicti ſunt à currendo, & putant quidam eiuſdem rei nomen eſſe, cuius eſt camelus: Hebræi verò ſua voce ſignificari dicunt pullos camelorũ. Madian Madian. autem & Epha regiones ſunt trans Arabiam Epha. fertiles camelorum, totaque prouincia, vt Hieronymus ait Saba appellatur. Quid autem ſignificetur per aurum, an fides, an ſapientia, an aliud: item quid per argentum & thus, incertum eſt. In genere quidem ſignificatur quodcunque optimum eſt: hoc ſenſu: Quod habet quæque regio optimum, hoc offeret. *Et laudem Domino annunciantes*) Id eſt, agnoſcẽt ſe munere Chriſti iuſtos & implere legẽ, atque de hoc maximè agent gratias Deo.

Omne pecus Cedar, &c.) Cedar & Nabaioth Cedar. filij ſunt Iſmaelis, ex quorum nominibus ap Nabaioth. pellata eſt, ait Hieronymus, ſolitudo quæ frugum inops, plena eſt pecorum. Omne ergo pecus regionis Cedar congregabitur tibi, id eſt, ipſi Cedareni qui in ſcriptura vocantur Iſmaelitæ & vulgo Saraceni, adiungent ſe tibi, & populus Nabaioth ſuſcipiet religionem tuam. Nominibus autem animalium per metaphoram ipſi homines ſignificantur, quemadmodum ſuprà, cùm dicitur, Inundatio camelorum, &c. Annotandus eſt hic commentarius Hieronymi, optimus ad intelligendum ſcripturas prophetarum, qui ſic habet: Per familiaria nomina gentiũ barbararum, quæ vicinæ ſunt Iſraeli, totius mundi conuerſio prædicatur, nimirum per ſynecdochen.

Offerentur ſuper, &c.) Id eſt, Erunt mihi victimæ in primis acceptæ. *Et domum maieſtatis meæ*) id eſt, Eccleſiã, in qua verè habitat Deus, glorificabo.

QVi ſunt iſti, qui vt nubes volãt: & quaſi colũbæ ad feneſtras ſuas? Me enim inſulæ expectant, & naues maris in principio, vt adducam filios tuos de longè. Argentum eorum, & aurum eorum cũ eis, nomini Domini Dei tui, & ſancto Iſrael quia glorificauit te. Et ædificabunt filij peregrinorum muros Apo. 21. g. *tuos, & reges eorum miniſtrabunt tibi.*

QVi ſunt iſti, qui vt nubes, &c.) Miratur Eccleſia de circuncisionis populo primũ congregata volare ad ſe ex toto terrarum orbe gentium multitudinem. Senſus eſt: Cõparatio Quàm denſæ meant nubes per aera, quando coguntur vento, quàm item denſæ volant ad nidos ſuos columbæ imminente vel exorta tempeſtate: tam denſæ confluent ad te turmæ nationum, vt dictura ſis præ nimia admiratione. Qui ſunt hi, qui vt nubes volant? &c.

Me enim inſulæ expectant.) Ne putes vicinos tantùm, Syros, & Moabitas, ad fidem Chriſti conuertendos, etiam remotiſsimæ inſulæ, quæ ſunt vltra mare, id eſt, Gentes longiſsimè diſsitæ, quæ conſuetudine ſcripturæ inſulares appellantur, adiungent ſe Eccleſiæ: & ideò rectè dixi, quòd eo tẽpore, quo

re, quo ista implebũtur, erumpes in vocem admirationis, dicens: Qui sunt hi, qui vt nubes volant, &c.

Et naues maris. &c.) Id est, homines perpetuò in mari versantes, ad religionem alioqui ineptissimi, hi in primis adiungent se fidei & religioni. *Vt adducam filios tuos de longè*) id est, omnes ad vitã præordinatos, & quos ante tempora secularia proposui saluare, hi per fidem adducentur ad Sion, vbicunque terrarum fuerint, licet etiam in vltimis orbis finibus.

Argentum eorum, &c.) Per tropum significat, quòd regna gentium, quicquid habent egregium, conuertent ad religionem Christianam, vt Græci sapientiam, Romani iustitiam, alij reuerà aurum, & argentum, & similia.

Et ædificabunt filij peregrinorum, &c.) Filij peregrinorũ Hebraicè dictum est, Latinè autem diceretur, peregrini seu alienigenæ, id est, populi nationũ ædificabunt muros tuos. *Et Reges eorum, &c.*) Reges intelligi possunt proprij nominis Reges, quemadmodum & muri. Videmus enim, ait Hieronymus, Cæsares Romanos Christi iugo colla submittere, & ædificare Ecclesias expensis publicis: atque aduersus persecutiones gentium, atque insidias hæreticorum legum scita pẽdere. Possunt etiam intelligi figurati nominis Reges, & sunt illi, qui continentia, eloquentia, sanctitate principes sunt, & animæ imperio carnem subijciunt.

IN indignatione enim mea percussi te: & in reconciliatione mea misertus sum tui, Et aperientur portæ tuæ iugiter: die ac nocte non claudentur: vt ingrediatur ad te fortitudo gentium: & Reges earum adducantur. Gens enim & regnum, quod non seruierit tibi, peribit, & gentes solitudine vastabuntur.

IN *indignatione mea, &c.*) Respicit in paruulo illo grege radicem & stirpẽ, id est, Iudæam totam: Illam passus fuerat Dominus esse absque prophetis mox à reditu Babylonis vsque ad Christum, quo tẽpore regnabant hypocritæ, Scribæ, & Pharisæi, homines quærentes suam gloriam, ignorantes iustitiam Dei, tradentes traditiones hominũ, quod permittere, erat mirabiliter percutere Iudæam in indignatione. *Et in reconciliatione mea misertus sum tui,*) id est, iuxta Paulum, (*Ephes. 1.*) secundum propositum voluntatis meæ, siue in beneplacito voluntatis meæ. Vox autem Hebræa significat vltroneam illam misericordiam, clementiam, & voluntatem, qua Deus spontè per se nõ respectu meritorum miseretur, & vult esse beneficus. Hunc gratuitum affectum misericordiæ Septuaginta ferè expresserunt voce εὐδοκία, nouæ rei nouum vocabulum fingentes. Vide Hieronymum in comment. super primum caput epistolæ ad Ephe.

Et aperientur portæ tuæ iugiter.) vt omni tempore introitus pateat credentibus ad ecclesiam. *Vt ingrediatur, &c.*) id est, quicquid insigne est apud gentes, hoc adferetur tibi. *Gens enim & regnum, quod nõ seruierit tibi, peribit.*) perditione, quæ impijs parata est. Quicunque enim non agnoscent Ecclesiam, quicunque non discunt captiuare intellectum suum in obsequium fidei, illi peribunt, Hæretici videlicet & Pagani, Scismatici, &c. *Et gentes solitudine vastabuntur.*) Quæ scilicet non seruierunt tibi Sioni. Quanquam autem initium huius prophetiæ respiciebat ad nascentem Ecclesiam, paulatim tamen progreditur ad prouectã Ecclesiam. Et omnia, quæ hic dicuntur, post primum Saluatoris aduentum vsque ad finem mundi ex parte expleta, & penitus explenda intelligenda sunt.

GLoria Libani ad te veniet: abies, & buxus, & pinus simul ad ornandum locum sanctificationis meæ, & locum pedum meorum glorificabo. Et venient ad te curui, filij eorum, qui humiliauerunt te, & adorabunt vestigia pedum tuorum: omnes, qui detrahebant tibi, & vocabunt te ciuitatem Domini Sion, sancti Israel. Pro eo, quòd fuisti derelicta, & odio habita, & non erat, qui per te transiret: ponam te in superbiam seculorum, gaudium in generationem, & generationem. Sup. 75. g.

G*Loria Libani. &c.*) Libanus mõs est Phœnicis celsis arboribus consitus, de quo dictum est cap. 29. Conuertatur Libanus in Carmel. Et ca. 25. Gloria Libani data est ei. Quid autem in specie significetur per abietem, buxum, & pinum, incertum est. In genere tamen significatur, quòd viri magno ingenio præditi, instructiq; sapientia & philosophia, omnium deniq; rerum cognitione ornati, sapientiam suam, & philosophiã, ardoremque pectoris conuertent ad vsum Ecclesiæ. Vir sanctus & eloquentissimus martyr Cyprianus & Hylarius, ait Hieronymus, excelsæ quondam in seculo arbores, ædificauerunt Ecclesiam Dei, quæ per locum sanctificationis significatur.

Et venient ad te, &c)Sensus est: Quibus Iudæa ante erat cõtempta, illi venient, & proni adorabunt te Sionem. *Pro eo, quòd fuisti derelicta,*) id est, bonis præfectis destituta, vt antè dictũ est: Regnabant enim Scribæ, & Pharisæi, Annas & Caiaphas, homines mali & auaritiæ deditі, gloriam suã, & non Dei quærentes. *Et odio habita*) id est, exosa regibus exteris. *Et non erat, qui per te transiret.*) Quo significatur contemptus, quòd in nullo erat pretio: vel secundum Hiero. non erat, qui tibi præberet auxilium: *Ponam te in superbiam seculorum,*) id est, in magnificentiam siue in gloriam sempiternam, quomodo apud Virgilium. Hinc populum latè Regem, belloque superbum, id est, nobilem & insignem.

Et

ET suges lac gentium: & mamilla regum lactaberis. Et scies quia ego Dominus, saluans te: & redemptor tuus, fortis Iacob. Pro ære afferã aurum, & pro ferro afferam argentum, & pro lignis æs, & pro lapidibus ferrum. Et ponam visitationem tuam pacem, & præpositos tuos iustitiam.

ET *suges lac, &c.*) Pro illo, Mamilla regum lactaberis, Septuaginta transtulerunt, Diuitias regum comedes. Sensus est: Quicquid egregium est apud gentes, vertetur in vsum & bonum tuum.

Pro ære afferam aurum, &c.) Per tropum significatur, quòd fortitudo, qualis erat Romanorum, item iustitia, tẽperantia, quæ nõ habebant verã laudem apud Deum, posthac habebunt veram laudem ex fide & gratia Christi, erunt posthac veræ virtutes.

Et ponam visitationem tuam. &c.) Id est, eos, qui visitabunt te, id est, præfectos tuos ponã pacem, non erit contentio neq; dissidiũ inter visitatores tuos & te, sed erit firmissima pax, & præpositos tuos efficiam vehementer iustos. Pagninus autem visitationem in malam partem accipit hoc sensu: Ponã perfectos tuos, qui te opprimebant, pacem: Similiter in malam partẽ accipit præpositos, intelligens exactores. In qua significatione vocem Hebream etiam accipit D. Hieronymus cap. 9. huius prophetæ, cùm dicitur: Et sceptrum exactoris eius, &c. Et capite 14. Subijcient exactores suos, vbi in Hebræo est eadem vox, quæ hoc loco. Quòd autem hic propositos vertit, verisimile est ipsum secutum Septuaginta, qui transtulerunt episcopos.

NOn audietur vltrà in terra iniquitas tua, vastitas, & contritio in terminis tuis, & occupabit salus muros tuos, & portas tuas laudatio.
Apo. 22. g. *Non erit tibi amplius sol ad lucendum per diem, nec splendor lunæ illuminabit te, sed erit tibi Dominus in lucem sempiternam, & Deus tuus in gloriã tuã. Non*
Apo. 22. a. *occidet vltrà sol tuus, & luna tua non minuetur: quia Dominus erit tibi in lucẽ sempiternam, & cõplebuntur dies luctus tui. Populus autem tuus, omnes iusti, in perpetuum hæreditabunt terram: germen plantationis meæ, opus manus meæ ad glorificandum.*

NOn *audietur vltrà in terra iniquitas, &c.*) Istud autem erit, quando absorptum erit in victoria regnum mortis & peccati. Nã inter Christianos iã auditur magna iniquitas, & à die natiuitatis nostrę vsque ad diem mortis, luct⁹, lachrymæ, & miseriæ. Respicit ergo propheta statum vitæ futuræ.

Non erit tibi amplius sol ad lucendũ, &c.) Id est, in altero illo seculo non vteris amplius beneficio solis per diem, neque lunæ per noctem, sed Deus erit tibi omnia, ille te illuminabit, ab illo pendebis, & illo frueris.

MInimus erit in mille: & paruulus in gentem fortissimam. Ego Dominus: in tempore eius subitò faciam istud.

MInimus *erit in mille.*) Hieronymus accipit, vt pertineat ad potestatem, & hoc sit, quod apud Lucã dicitur cap. 19. Tu esto potestatem habẽs super decem ciuitates. Et in Apoc. cap. 2. Qui vicerit, dabo illi potestatem super gentes. Contra hanc autem expositionem est formula illa loquendi. Minimus in mille. *Et paruulus in gentem, &c.*) Quæ magis ad propagationem pertinere videntur & sobolem, quemadmodum in Genesi dicitur de Abrahã, quòd futurus sit in gentem magnam. Vnde Pagninus vertit: Parua familia erit in mille, & parua familia in gẽtem fortem. Secundum quam interpretationem respicit præsens sæculum, & loquitur de propagatione spirituali. Sic sanctus Franciscus minimus quidem fuit in mille, id est, multos propagauit in religione Christiana.

Ego Dominus in tempore) scilicet à me constituto & determinato subitò faciã istud. Pro, subitò faciam, Hebræi habent vnicum vocabulum, quod significat facere accelerare.

CAPVT LXI.



Piritus Domini super me, eò, quòd vnxerit me. Ad annunciãdum mansuetis misit me, vt mederer contritos corde: & prædicarem captiuis indulgentiam, & clausis apertionem, vt prædicarem annũ placabilem Domino, & diem vltionis Deo nostro, vt consolarer omnes lugentes: vt ponerem fortitudinem lugentibus Sion, & darem eis coronam pro cinere: oleum gaudij pro luctu: pallium laudis pro spiritu mœroris.

SPiritus *Domini super me, &c.*) Principiũ huius capitis exposuit Saluator apud Lucã capite quarto, cùm ait: Hodiè impleta est prophetia hæc in auribus vestris, quia ego Christus sum ille, de quo Esaias loquitur. Quod autem dicit: Spiritus Domini super me, intellige iuxta dispositionem naturę assumptæ: nam secundum diuinitatem non erat super eum. Per Dominum hoc loco intelligit ipsum patrem.

Eò quòd vnxerit me.) Qua autem re Deus pater vnxerit Christũ, docet Petr⁹ in Actis cap. 20. vbi de Christo loquens ait: Quẽ vnxit Deus spiritu sancto & virtute. Vnct⁹ est ergo plenitudine gratiæ. *Quare Christus sit vnctus.*

Ad annunciandum,) Id est, ad Euangelizandum mansuetis misit me. Mansueti autem secundùm scripturam sunt, qui ad prædicationem Euangelij credunt & obediunt verbo Dei, qualescunque antè fuerint. Contritos verò corde vocat eos, quorũ conscientia tota contrita est, id est, turpitudine pec- *Qui dicãtur mansueti: & qui cõtriti corde.*

catorum

catorum vulnerata. Vnde Symmachus & Theodotion verterunt. Ad alliganda vulnera peccatorum. Idem autem est cum illo, quod in Euangelio dicit Saluator: Venit filius hominis quærere, quod perierat. Alij verò cōtritos corde accipiunt illos, qui dolent de peccatis suis. In qua significatione ea voce vtuntur scholæ.

Et prædicare captiuis) scilicet à diabolo. *Indulgentiam*) id est, libertatem siue relaxationem à captiuitate. *Et clausis*) scilicet in tenebris peccatorum. *Apertionem.*) Quod manifestius Symmachus trāstulit: Vinctis solutionem. Clausura autē hęc est consuetudo peccatorum. *Vt prædicarem annum placabilem, &c.*) Ad verbum autem est: Annum beneplaciti, siue annum voluntatis. Est autem illa vox in Hebræo, quæ suprà in capite præcedenti, cùm dicitur: In reconciliatione mea misertus sum tui. Annus autem placabilis est, quo Deus pater vult beneplacito suo vti erga homines, id est, quo decreuit misericordiā suam exhibere humano generi: non quia id merebatur humanum genus, sed quia libuit illi esse misericordem. *Et diem vltionis*) scilicet aduersus principem tenebrarum. Diabolus posidebat humanum genus, & variè abusus est, Iam sumet vindictam ab eo, iā princeps huius mundi eijcietur foras.

Vt ponerem fortitudinem, &c.) Sion autē Palęstina intelligitur: Lugētes verò tales, qualis erat Simeon, & similes in Iudæa, qui deplorabūt statum populi Israelitici, qui expectabant consolationem Israel per Messiam. Nonnulla exemplaria habent fortitudinem: Vt ponerem fortitudinem lugentibus. Nonnulla verò habent consolationem. Sed neutrum est in Hebræo, neq; apud Hieronym. & ex comment. Haymonis patet redundare, & adiectum esse ab Indiligenti scriptore.

ET vocabuntur in ea fortes iustitia, plantatio Domini ad glorificandum. Et ædificabunt deserta à seculo, & ruinas antiquas erigent, & instaurabunt ciuitates desertas, & dissipatas in generationem & generationem, & stabunt alieni, & pascent pecora vestra, & filij peregrinorum agricolæ, & vinitores vestri erunt. Vos autem sacerdotes Domini vocabimini, ministri Dei nostri dicetur vobis. Fortitudinem gentium comedetis, & in gloria eorum superbietis.

ET vocabuntur in ea) scilicet Sion Palæstina. *Fortes iustitia*) id est, eximij in iustitia. Iā quidem regnant Scribæ & Pharisæi, sed futurum est, vt excitentur in ea insignes iusti, quos admirabitur mundus, Petrus, Paulus, Iacobus, & cęteri Apostoli, quorum cōciones erunt admirabiles.

Et ædificabunt deserta à seculo, &c.) Adam habuit cognitionem promissionis Dei de semine mulieris, cuius virtute contereretur caput serpentis, hanc tradidit filijs suis, quam mali neglexerunt, & ita ventum est in magna peccata, idololatriam, neglectum Dei & veræ pietatis. Hæc sunt deserta, quæ ædificabuntur, religio scilicet Dei iam diu intermissa, & quasi abolita & studium pietatis. *Et ruinas antiquas erigent.*) Ruina magna erat ignorantia promissionum Dei, & cultus idolorum.

Et stabunt alieni, &c.) Per alienos & filios peregrinorum gentiles intelligit, hoc sensu: Omnia cedent vobis in vestrum vsum. Paulus mittet vobis Titum suum, vel Clementem, vel alium quempiam ex gentibus, qui pręsit gregi vestro, qui aratro fidei proscindat terram vestram, & vineam vestram excolat verbo doctrinæ. *Vos autem sacerdotes, &c.*) Vos qui propriè pertinetis ad Sion Palæstinam, de quibus dictum est: Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, &c. id est, vos Apostoli vocabimini sacerdotes Domini, quod exponens Hiero. ait: quales erant filij Dauid. 2. Reg. cap. 8. Sensus ergo est: Vocabimini primi & præcipui in populo Domini. Nam sic accipitur ea vox in loco à Hiero. citato, quod patet ex 1. lib. Paralip. Pro eo enim, quod in lib. Reg. dicitur: Filij Dauid sacerdotes erant, in 1. Paralip. capit. 18. dicitur: Filij Dauid erant primi ad manum Regis. Sic Exod. 19. Eritis mihi in regnum sacerdotale, quo loco sacerdotale pro nobili vsurpatur, hoc sensu: Eritis in regnum celebre & insigne. Vide commen. Caietani super illum locum, & scholium Antonij Fonseca in margine adiectum. *Fortitudinem gentium comedetis.*) id est, quicquid est apud gentes insigne, illo vtemini ad gloriam religionis. *Et in gloria eorum superbietis.*) Non quidem ea superbia, quæ in vitio est, sed ea, quæ pro potentia & magnificentia ponitur. Vnde & Septuaginta translulerunt: Et in diuitijs earum eritis admirabiles, quod Hiero. intelligit de diuitijs spiritualibus, fide, iustitia, continentia, &c. 1. Par. 18.

PRo confusione vestra duplici, & rubore, laudabunt partem eorum. Propter hoc in terra sua duplicia possidebunt, lætitia sempiterna erit eis. Quia ego Dominus diligens iudicium, & odio habens rapinam in holocaustum. Et dabo opus eorum in veritate, & fœdus perpetuum feriam eis. Et scietur in gentibus semen eorum, & germen eorum in medio populorum. Omnes, qui viderint eos, cognoscent illos, quia isti sunt semen, cui benedixit Dominus.

PRo confusione vestra duplici, &c.) id est, vehementi, sicut Latini bis ineptum dicunt, pro vehementer inepto. *Laudabunt partem suam.*) Sic legit Hiero. & interpretatur, item Haymo, & vterq; simpliciter accipit, quod præcessit: Pro confusione vestra duplici. Verba autem Hiero. sunt: Pro eo, quòd duplicem habetis confusionem, tam super populo Iudæorū, qui à Deo recesserat, quàm

super

super nationibus quæ idolis seruiebant, videbitis eos conuersos ad timorem Dei, laudare partem suam. Nomine autem partis significat id, quod cótinget eis per Christum. Sensus est: Iudæi & in primis gentiles per prædicationem Apostolorum ad Christum conuerti, agnoscent magnificè secum agi, vnusquisq; dicet, nollé mihi contigisse in ligne aliquod regnum pro parte sortis meæ.

Propter hoc, &cæ.) Duplicia, id est, maxima quæq; & eximia. Sic cap. 40. Suscipiet de manu Domini duplicia. Et apud Ieremiam 16. Reddam primum duplices. Et cap. 17. Duplici contritione contere illos. Et apud Zacha. cap. 9. Duplicia reddam tibi, id est, valdè insignia, æterna scilicet præmia. Figuratè etiam accipitur in priori epistol. ad Timotheum: Qui benè præsunt presbyteri, duplici honore digni habeantur, id est, valdè magno honore. Haymo aût simpliciter accipit, hoc sensu: In terra sua, id est, cælesti Ierusalé possidebunt duplicia, & corporis immortalitatem, & beatitudinem animæ.

Quia ego Dominus diligens iudicium.) id est, quod iustum est & rectum. *Et odio habens rapinam.*) etiam si conferatur illa ad holocaustum. Rapina autem generale nomen est, hoc loco ad omne peccatum: Quando Dei voluntate neglecta nostram facimus, rapina est generalis nominis, & hanc odit Deus etiam in ieiunijs & holocaustis.

Et dabo opus eorum, &c.) Istud opponitur hypocrisi Pharisæorum. Sensus est: Beneficio spiritus quem dabo eis, facient opera sua bona fide, in veritate, & nó in hypocrisi: & fœdus non breui tempore, sed perpetuò duraturum feriam cum eis. Fœdus autem hoc exprimitur apud Ierem. cap. 31. Ecce dies venient, &c. Et apud Paulum in epistola ad Hebræos cap. 8.

Et scietur in gentibus, &c.) Significatur quòd Apostoli & alij primitiuæ ecclesiæ fundatores futuri sint vehementer nobiles, & supra modum vbiq; approbati, adeò vt qui vitam eorum & mores propè aspexerint, agnoscát eos esse verè Christianos, & semen à Deo electum & benedictum.

Gaudens gaudebo in Domino, & exultabit anima mea in Deo meo, quia induit me vestimentis salutis, & indumento iustitiæ circumdedit me, quasi sponsum decoratum corona, et quasi sponsam ornatam monilibus suis. Sicut enim terra profert germen suum, & sicut hortus semen suum germinat, sic Dominus Deus germinabit iustitiam, & laudem coram vniuersis gentibus.

Gaudens gaudebo, & cæt.) Hic mutatio est personæ. Hactenus enim locutus est Christus, nunc verò sermones eius excipit Ecclesia: illa post promissiones has dicit, Gaudens, gaudebo. Est autem conduplicatio Hebraica, quæ facit ad auxesim, hoc sensu: supra modum gaudebo & exultabo in Domino. Hoc gaudium autem & hæc exultatio nó potest exprimi verbis, sed sentiunt in seipsis qui verè sunt in Christo, & qui spiritu sunt in Ecclesia. Et lætitiæ causam exprimens ait:

Quia induit me vestimentis, &c.) Induere & circundare apud Hebræos verba sunt copiæ & largitatis. Sensus est: Maxima salute & maxima iustitia donauit me Dominus, & hac iustitia fretus, fit vt audeam exultare etiam imminente morte, facit quidem natura suú affectum, sed spiritus Dei vincit naturales timores.

Quasi sponsum decoratum corona.) Per ornaméta hæc significantur vera charismata spiritus sancti. Diximus autem vocem esse Ecclesiæ, & omnium eorum, qui verè sunt in Ecclesia secundum spiritum: sed iam difficultas est, quomodo Ecclesia dicatur sponsus. Istud mouit Augustinum, vt adhiberet in explicatione huius loci regulam Tychonij de Christo & eius corpore seu Ecclesia: Quod de ijs loquatur scriptura tanquam de vna persona. Vide Augustinum libro tertio, de doctrina Christiana capi. 31. Verùm Hieronymum istud nihil mouit, & sponsum & sponsam interpretatur de Ecclesia, cuius verba sunt: Ponit similitudinem duorum in Ecclesia agminum, perfectorum atque incipientium: Perfectos autem sponsi comparat pulchritudini, incipientes verò sponsæ assimilat ornatui.

Sicut enim terra, &c.) Sensus est: Ea copia, largitate, & benignitate qua terra pluuijs irrigata profert germen suum, &c. Dominus germinabit iustitiam illius nominis, quæ posita est in præstanda lege: & hoc faciet nó coram vna tantùm gente Iudaica, sed cunctis gentibus: sic quòd gentes quæ antè idololatriæ deditæ erant, iam verè præstabant legé, non quidem suis viribus sed gratia Dei adiutæ & spiritu Christi.

CAPVT LXII.



Ropter Sion non tacebo, & propter Hierusalé non quiescam, donec egrediatur vt splendor iustus eius: & saluator eius, vt lampas accendatur. Et videbunt gentes iustum tuum: & cuncti Reges inclytum tuum. Et vocabitur tibi nomen nouum, quod os Domini nominauit. Et eris corona gloriæ in manu Domini, et diadema regni in manu Dei tui.

Propter Sion non tacebo, & cæt.) In præcedenti autem capite introducitur Christus loquens vsque ad illa verba, Gaudens gaudebo in Domino. quæ deinde sequuntur vsq; ad fi-

ad finem capitis, ex persona Ecclesiæ dicuntur: iam verò in hoc capite est vox prophetæ exprimentis vehementem suum erga populum Iudaicum affectum. Quod ergo dicit, Non tacebo, Hieronymus accipit non de docendo populo, aut concionando vel scribendo, sed de precando, & Sion Palestinam intelligit, hoc sensu: Iugiter precabor Dominum, vt tandem aliquando populo huic præstet magnas illas promissiones: clamabo & precibus iungam preces, nec quiescam à precando, donec egrediatur vt splendor iustus eius, id est, Messias Sioni promissus: egrediatur inquam à patre & nascatur in Iudæa, nec ibi concludatur, sed instar lampadis accendatur in toto terrarum orbe, & splendore suo illuminet mundum. Propterea sequitur:

Et videbunt gentes iustum, &c.) Nomine gentium intelliguntur omnes illi, qui alieni sunt à Iudaismo. Sic ea voce perpetuò vtitur Paulus, & ferè vbiq; prophetæ, vt videlicet opponatur Iudæis. Homines ergo gentiles à verò Dei cultu alieni agnoscent Christum, & hoc est, quod dicit, videbunt iustum tuum, nimirum per fidem. *Et cuncti reges inclytum tuum.*) Alludit ad locum Psalm. 101. Timebunt gentes nomen tuum Domine, & omnes Reges terræ gloriam tuam. Vocē autem Hebræam, quam ibi gloriam vertit, hic transtulit inclytum.

Et vocabitur tibi nomen nouũ.) Sensus est: Sion quatenus agnoscet veniētem in propria, accipiet nomen nouum, quod nomen secundum Hieronymū est Ecclesia, quod os Domini nominauit Matthæi 16. cum dicit: Super hanc petram ædificabo Ecclesiā meam. Hieronymum autē sequitur Haymo, item Dionysius & Lyra. Verisimilius tamen est nomen hoc nouum positum esse, non in voce aliqua Grammatica, sed in ipsa re, hoc sensu: Continget tibi longè aliud quiddam, quàm hactenus contigit, hactenus fuisti sub lege & timore, prestitisti quę legis sunt: post hac autem sub gratia eris, & amore omnia facies. Si cui illud non placet, intelligat nomē nouum, illud quod postea sequitur: Vocaberis voluntas mea in ea.

Et eris corona gloriæ, &c.) Id est, in te apparebit summa quædam & regia aliqua gloria, & hæc gloria in tuto erit, quia in manu Domini. *Et diadema regni, &c.*) Eundē sensum habet cum priori. Quando autem respicimus ad Hieronymum, Augustinū, Cyprianum, quales Ecclesia multos habuit sæculis prioribus, & adhuc hodiè habet viros Christo in totum deditos, & omnia contemnentes, tunc agnoscimus in ea esse coronam gloriæ & diadema regni: Quādo rursus respicimus ad alios multos malos, tunc non apparet in Ecclesia corona glorię & diadema regni.

NOn vocaberis vltrà derelicta, & terra tua non vocabitur amplius desolata. Sed vocaberis voluntas mea in ea, et terra tua inhabitata. Quia complacuit Domino in te, & terra tua inhabitabitur. Habitabit enim iuuenis cum virgine, & habitabunt in te filij tui. Et gaudebit sponsus super sponsam, & gaudebit super te Deus tuus.

NOn vocaberis vltrà derelicta.) scilicet à Deo sed vocaberis volūtas mea in ea. Volūtas hoc loco apud Hebræos est vocabulum affectus, cuius radix significat valdè amare, & vehementer aliquid velle, vt in 34. Genes. vbi nos habemus, Amabat puellam valdè, ad verbum est, voluit puellam seu filiam. Est autem familiare Hebræis, vt ex multis vocabulis vnum conflent, quemadmodum dictum est cap. 8. huius prophetæ. Huius autem nominis, videlicet, Voluntas mea in ea, etymologiam ipse propheta explicat, dum ait: Quia complacuit Domino in te, id est, quia valdè te amat Dominus, & vehementer tibi afficitur. *Gene. 34.*

Et terra tua inhabitabitur.) Difficile est istud exponere de terra Palæstina, de qua in Euangelio Saluator: Ecce relinquetur domus vestra deserta. Diuus autem Hieron. terram Palæstinam intelligens, hoc modo exponit: Terra tua quæ ante natum Christum deserta erat, & per errores & falsa dogmata Pharisæorum vitiata, iam nato Christo inhabitabitur, id est, ab erroribus & vitijs liberabitur per doctrinam Christi & Apostolorum. Addit deinde Hieronym⁹: vel sumamus de Ecclesia. Iam facilis est sensus, quia Ecclesia semper inhabitatur.

Habitabit enim iuuenis cum virgine) scilicet maritata. Est autem phrasis Hebræa hoc loco, Latinus verò diceret: Sicut iuuenis habitat cum virgine, ita habitabunt in te filij tui. Quomodo etiam transtulerunt Septuagin. Pertinet autem istud ad illos, qui verè sunt in Christo, & qui spiritu sunt in Ecclesia, illi iucundissimè agent: & hoc significatur ista similitudine. Est enim iucundum contubernium, cùm adolescens ducit adolescentulam.

Et gaudebit, &c.) Id est, Quemadmodū gaudet sponsus super sponsam, sic gaudebit super te Deus tuus. Iuxta phrasin enim Hebræam ista duo assimilantur.

SVper muros tuos Hierusalem constitui custodes: tota die, & tota nocte in perpetuum non tacebunt. Qui reminiscimini Domini ne taceatis, & ne detis silentium ei, donec stabiliat, & donec ponat Hierusalem laudem in terra. Iurauit Dominus in dextera sua, & in brachio fortitudinis suæ. Si dedero triticū tuum vltrà cibum inimicis tuis, & si biberint filij alieni vinum tuum, in quo laborasti. Quia qui congregabunt illud, comedent, & laudabunt Dominum, & qui comportant illud, bibent in atrijs sanctis meis.

Super

Super muros tuos, &c.) Hactenus prophetę vox fuit, nunc verò introducitur persona Dei loquentis ad Ierusalem, hoc est, Ecclesiam maximè primitiuam & eam quę per Apostolos & in Apostolis ædificata est. *Tota die, &c.*) Hier. hęc omnia interpretatur, nec meminit quidem concionum, quas tamen non excludit. Sensus est: Assiduè precabuntur pro bono Ecclesiæ, quod fecerunt Apostoli & eorum successores, & faciunt etiam hodie quicunq; sunt veri pastores Ecclesiæ. Preter hos Hieronymus etiam angelos facit custodes, quod est consentaneum alijs scripturis.

Qui reminiscimini, &c.) Alloquitur doctores & custodes Ecclesiæ, hoc sensu: Vos qui reminiscimini & alios reminisci faciatis Domini, ne taceatis, id est, ne sileat oratio vestra, orate iugiter pro Catholica fide & totius Reipub. Christianę statu, & ne detis silentium ei, scilicet Domino, sed semper (vt sic dicatur) molesti sitis, opportunè importunè interpellando pro Ecclesia, exemplo mulieris viduæ apud Lucā: Tam diu autem deprecemini Dominum, donec ponat Ierusalem laudem, id est, donec eam celebrem reddat in terra, vt quaqua versum diffusa in omnium ore versetur.

Iurauit Dominus in dextera sua.) id est, per dexteram suam. *Et in brachio*) id est, per brachiū fortitudinis suæ, id est, iurauit per Christū, qui est virtus Dei patris. *Si dedero triticū tuum, &c.*) Est aposiopesis. Intelligitur enim hoc aut simile quid: Quiduis mihi potius eueniat: Non habear à vobis Deus. Et loquitur non de terreno tritico, sed de illo, de quo in psalm. 127. Labores manuum tuarum quia manducabis, beatus es & benè tibi erit. Sensus est: Posthac vos qui estis in Christo, non eritis obnoxij illis iniurijs & inimicis, qui omnia vestra solent deuorare, principibus videlicet tenebrarum: sed sine timore de manu inimicorum vestrorum liberati seruietis Domino in sanctitate & iustitia. Duabus autem istis speciebus tritici & vini per synecdochē significatur quicquid paramus nobis spiritu fidei, siue id pertineat ad iustitiam, siue ad temperantiam, siue ad humilitatem, &c. Illis enim operibus virtutum vescentur, qui sunt in Christo, & in præsenti & in futuro seculo.

Cibus Christianorum

Transite, transite per portas. Præparate viam populo, Planum facite iter, & eligite lapides: & leuate signum ad populos. Ecce Dominus auditum fecit in extremis terræ. Dicite filiæ Sion, Ecce Saluator tuus venit, ecce merces eius cum eo, & opus eius coram illo. Et vocabunt eos populus sanctus, redempti à Domino, Tu autem vocaberis quæsita ciuitas & non derelicta.

Transite, transite per portas) scilicet Domini, & loquitur ad custodes Ecclesiæ. *Præparate viam populo.*) id est, omnibus qui cupiunt sese adiungere Ecclesiæ, illis planum facite iter, & eligite lapides, id est, omnia impedimenta tollite de via, vt absque omni scandalo populus Ecclesiam Saluatoris introeat. Septuaginta autem manifestius istud transtulerunt, dicentes: Proijcite de via lapides.

Et leuate signum, &c.) Signum huius loci expositum est capite vndecimo, vbi dicitur: Qui stat in signum populorum. Significat autem vexillum in altum erectum, & in cōmune omniū oculis expositum. Sensus est: Leuate ad populos nationum signum Christi, id est, facite prædicatione vestra vt vbiq; ab omnibus hominibus Christus conspiciatur. Significatur ergo hic beneficium Christi nati, non solùm pertinere ad Iudæos, sed etiam ad omnes nationes gentium, quod manifestius declarant sequentia.

Beneficiū Christi nō tantum ad vnam tantū nationē sed ad omnes omnino homines pertinere.

Ecce Dominus auditum fecit.) id est, faciet: *In extremis terræ.*) quod certè de gentibus dicitur. *Dicite filiæ Sion.*) Promissus erat Sioni Saluator, illo iam nato propheta hoc significare vult in extremis nationibus terræ. Filia Sion, per iphrasis est Ierusalem, quia ex monte Sion quasi nasci videbatur, quemadmodum superius dictum est. Et quamuis istud de terrena Ierusalem aliquo modo intelligi potest, Hieronymus tamen mauult interpretari de Ecclesia, cuius illa typus erat.

Ecce merces eius cum eo.) Sensus est: In promptu ipsi erit reddere vnicuique iuxta opera sua: iustis quidem præmia, peccatoribus verò æterna supplicia. *Et opus eius coram illo.*) id est, totus erit in præstando opere suo, id, propter quod natus est, diligenter præstabit.

Et vocabunt eos, &c.) Ipsi Apostoli (secundum Hieronymum) & Apostolici viri vocabūt eos populum sanctum, vel etiam vulgo homines vocabunt eos populum sanctū. Sensus est, Quicunque siue ex Iudæis, siue ex gentibus ad vexillum seu signum eleuatum conuenerint in eandem fidem, illos reliquum vulgus & populus vocabunt & dicent populum esse sanctum, etiam alieni agnoscent eos sanctos esse, qui adiungent se Christo.

Tu autem vocaberis, &c.) Tu autem Ierusalem filia Sion, Tu ò ciuitas Palęstina, quæ multis seculis quasi perdita fuisti, vocaberis ciuitas quæsita, verùm in paucis, quia reliquiæ tantùm in te saluæ fient, cæteri autem excæcabuntur. Si autem intelligamus istud de Ecclesia, tunc facilis est sensus, quia illa verè quæsita est per Christum.

CAPVT LXIII.



Vis est iste, qui venit de Edō, tinctis vestibus de Bosra? Iste formosus in stola sua, gradiens in multitudine fortitudinis suæ, Ego qui loquor iustitiam, & propugnator sum ad saluandum.

QVis est iste, qui venit, &c.) In hoc capite describitur triumphus Christi seu victoria, quam reportauit de hostibus suis, estq; non tam scriptura illius triumphi, quàm pictura. Similis autem pictura est in Psalmo: Dixit Dominus Domino meo, Conquassabit capita in terra multorum, De torrente in via bibet, &c. Sensus est: Tam copiosa erit effusio sanguinis inimicorum, vt sanguis effusus efficiat torrentem, de quo quis bibat: & quia tam insigniter triumphabit, propterea exaltabit caput. Talis res describitur in hoc capite. Potuisset autem propheta paucissimis verbis dixisse: Futurum est quòd Christus ille, quem prius dixi indigna multa passurum, aliquando gloriosissimè triumphet, sed maluit magnificè & pro dignitate describere: Quis est inquit iste, qui venit de Edom? Edom autem nomen est regionis, in qua Esau regnauit, quam Græci Idumæam vocant, e litera in i mutata. Bosra verò ciuitas est in Moab. Constat autem ex scripturis Idumæos & Moabitas vehementer infestos fuisse Iudæis, & quasi perpetuos hostes. Vnde habemus prophetias contra Idumæos & Moabitas, quibus minatur Dominus vastationem. Iam verò difficultas est, quo modo depingatur hic Christus triumphans venire ex Edom & Bosra, cùm Bosra iuxta historiā non sit in Edom sed in Moab: ascendit ergo Christus ex diuersis locis? Propter notam & in scripturis celebratam, atq; in ore populi vulgatam inimicitiam Idumæorum & Moabitarum cōtra Iudeos, transnominauit propheta Edom & Bosrā, hoc est, figuratè vsus est his nominibus ad designandum vel terrenam Ierusalem, quæ ab initio occidit prophetas, vel mundum qui vsque inimicitias exercuit cōtra Deum. Simili tropo Apostolus Petrus vltimo capite prioris epistolæ suę vocabulum Babylonis tribuit Romæ, Salutat inquit vos Ecclesia, quæ est in Babylone collecta: vbi Babylō significationem habet qualitatis, scilicet confusionis, qualis erat in proprio nomine Babylonis & in ciuitate illius nominis. Talis tropus est & in Cedar, cū dicitur: Habitaui cum habitantibus Cedar, id est, inter Barbaros. Non quòd propria significatio huius vocis notet quosuis Barbaros, sed accipitur sic per trāsnominationem rei, siue per metonymiam. Quę figura etiam frequens est apud profanos authores, vt cū volunt designare homines virulētæ linguæ, eos appellent Crocodilos, vel aspides per transnominationem rei. D. Hieronymus cū exponat Edom & Bosram pro mundo & Ierusalem, non tamen agnoscit vllam figuram sed rationem petit ex ipsarum vocum etymologia. Commentarius autem eius sic habet: Quis est iste qui de terra cruentus ascendit? Edom quippe in linguam nostram & terrenus & cruentus exprimitur: Tinctis vestibus de Bosra? quod vel de Ierusalem accipimus, quæ firmissimis muris fuit antè circundata, in qua passus est Dominus: vel de inferno, qui firmissimis custodijs est munitus. Bosra enim interpretatur firma atq; munita. Huic autem affine est, quod habet Thomas & Lyra, Edom videlicet & Bosram apud Hebræos aliquando esse propria nomina, aliquando verò appellatiua. Quos sequitur Dionysius Carthusianus. An autem ista probabiliter dicantur, examinet studiosus. De Edom & Bosra vide plura in cap. 34. huius prophetæ. Proponit ergo propheta, per interrogationem triumphum Christi, vt in illum oculos intendamus: Dionysius tamen Ariopagita cap. 7. cælestis Hierarchiæ, dicit esse vocem angelorum admirantium ascensum Christi. Sic etiā intellexit Hiero. Triumphauit autem Christus sanguine suo virtute diuinitatis suæ, itē iudicio suo, quia sumpsit partes iudicis & vicit. Pro illo autem, Tinctis vestibus, ad verbum in Hebræo est, rubefactus vestes. *Iste formosus.*) Istud per interrogationem legendum est: Quis est iste formosus in stola, vel veste, vel ornatu, aut habitu? Vox enim Hebræa in genere significat quamuis vestem. Hieronymus autē volens exprimere picturam prophetæ, stolam accipit. *Gradiens in multitudine, & cæte.*) De hoc verbo gradiens dictum est cap. 51. vbi dicitur: Cito veniet gradiens, &c. Est autem eius qui non est contentus venisse ad locum, sed penetrat omnia. Miratur ergo propheta potentiam plus quā humanam in Christo, in quo relucet diuina potentia. Respōdet iam Christus. *Ego qui loquor iustitiam.*) quæris vel quæritis qui sim, qui à terra tinctis seu cruentis vestibus ascendam, ego sum qui loquor iustitiam, id est, qui sententiam dico pro humano genere contra diabolum in æquitate. *Et propugnator &c.*) Videtur Hier. amasse hoc spectaculum, alioquin ad verbum vertere poterat: Et multus sum ad saluandum. Est tamen vbi vox Hebræa etiam significat prefectos regis, siue viros in aula principis, vt 1. cap. Hester: proponens singulos de principibus suis, vbi ad verbum est. De multis suis id est, de prioribus aulæ. Tale quid respexit hic Hiero. vertendo propugnatorē. Eadem significatio placuit ei cap. 19. propugnatorem mittet ei.

Triūphus Christi.

Edom.

Quare

QVare ergo rubrum est indumentum tuum, & vestimenta tua sicut calcantium in torculari? Torcular calcaui solus, & de gentibus non est vir mecum. Calcaui eos in furore meo, & conculcaui eos in ira mea. Et aspersus est sanguis eorum super vestimenta mea, & omnia indumenta mea inquinaui. Dies enim vltionis in corde meo, annus retributionis meæ venit.

QVare ergo rubrum? &c.) Quod hîc vertit indumentum, suprà stolam transtulit. Sensus autem huius versus non est iste: Quare ergo sic es passus? sic indignè tractatus, & persusus cruore tuo? Sed iste est sẽsus: Quare videris fudisse sanguinem aliorum? habitus tuus est talis, qualis est eorum qui calcãt vuas, scilicet rubeus colore vuæ tinctus. *Torcular calcaui solus, &c.*) Vos inquit, recte meministis torcularis, quia solus calcaui torcular. Est agentis non patientis, quasi solus passus sit Christus. Sensus est: Ego solus cõparaui mihi hanc victoriam, calcaui aduersarias potestates atq; cõtriui. Sic in Threnis Ieremię: Torcular calcauit Dominus virgini filiæ Sion. vbi sensus est: Graue supplicium & grauem damnationem comparauit virgini filię Sion: Est enim accersentis alicui grande malum. *Et de gentibus non est vir mecum.* Id Hebreo est ammim, & proinde vox (gẽtibus) non opponitur Iudæis, sed complectitur vtrunque populum & totum humanum genus hoc sensu: Nõ est quisquam mortalium mecum, sed mihi soli debetur hoc beneficium, solus ego mea solius potestate vici diabolum & illi coniunctos.

Aspersus est sanguis, &c.) Loquítur de sanguine inimicorum, Diaboli videlicet & illi coniunctorum, non quidem quòd Diabolus habeat sanguinem, sed nomine sanguinis tropicũs victoriam significat. depingit enim propheta Christum humano more cruentũ redire domum instar fortis militis, quod facit ad magnitudinem triumphi Christi.

Dies enim vltionis, &c.) Sensus est: Hactenus passus sum Diabolum & illi confœderatos regnare, post hac autem non patiar: redimã iam meos & vindictam sumam de eis, qui mihi & meis sunt contrarij.

CIrcumspexi, & non erat auxiliator, quæsiui, & non fuit qui adiuuaret. Et saluauit mihi brachium meum, & indignatio mea ipsa auxiliata est mihi. Et cõculcaui populos in furore meo: & inebriaui eos in indignatione mea, & detraxi in terram virtutem eorum.

CIrcunspexi, & nõ erat auxiliator.) Istud non est laborantis & subsidium petentis, sed sensus est: Circunspexi an inter angelos vel homines esset aliquis, qui succurreret orbi perdito, verùm nemo erat, omnes patiebantur perire orbem: ego verò hoc aduertens adhibui meũ vnius brachium, hoc est, quod dicit: Et saluauit mihi brachium meũ, cùm non succurreret quisquam lapso homini, ego mea solius & beneficio auxiliatus sum ei. *Et indignatio mea ipsa auxiliata est mihi.*) Sicut ira addit homini animos, ita de se humano more loquitur Christus, hoc sensu: Indignitas rei commouit me, vt ego adderẽ vires meas & liberarem populum meum.

Et conculcaui populum.) Id est, inimicos meos quicunq; non prębent se Euangelio mansuetos, illos Christus conculcat in ira sua. *Et detraxi in terram, &c.*) id est, quicquid valere poterat contra regnum Christi, siue hoc erat ex Philosophia, siue aliunde. Hęc autẽ Christi victoria magis intelligebatur tempore Apostolorum, quando tota & integra regna subijciebant se Christo inuitis etiam omnibus qui studebant opprimere Ecclesiam.

MIserationum Domini recordabor, laudem Domini super omnibus quæ reddidit nobis Dominus & super multitudinem bonorum domus Israel, quæ largitus est eis, secundum indulgentiã suam, & secundum multitudinem misericordiarum suarum. Et dixit: Verùntamen populus meus es, filij nõ negantes, & factus est eis saluator, in omni tribulatione eorum non est tribulatus, & angelus faciei eius saluauit eos.

MIserationum Domini recordabor, &c.) Hic est finis picturæ triumphalis Christi, Iam verò vox est prophetæ docentis quid pro tantis beneficijs sit faciendum: vt discamus gratias agere Deo, & nunquam obliuiscamur horum operũ diuinæ misericordiæ. Miscere autem videtur vetera beneficia cũ nouis. Agnosco inquit in omnibus operibus, quæ contigerunt circa Israelem, immensam Dei misericordiam: siue respiciam sæcula Moysi, siue secula Christi, video misericordias Dei mirabiles. Et exponit deinde ꝓpheta sigillatim misericordias, cũ subdit:

Et dixit) scilicet, Dominus. *Verùntamen populus &c.*) Sensus est: Quantumcunque à me exaltati, eorũ plurimi spreuerunt me, tamẽ agnosco in Israele populum meum.

Filij non negantes) id est, quantumcunque hactenus ingrati fuerunt, tamen inter illos habeo filios germanos, qui mihi nõ mentiũtur. De alijs seu alienis autẽ dicitur in Psal. Filij alieni mentiti sunt mihi, vbi filij alieni intelliguntur viri generatione quidem Iudæi, sed vita & studio degeneres.

Et in omni tribulatione eorum non est tribulatus.) Hieronymus in hunc locum sic ferè scribit: Vbi nos interpretati sumus, Non est tribulatus, in Hebræo est lo per Aleph aduerbium negantis, & pro non legi potest, & pro ipse, hoc sensu: In omni tribulatione eorum ipse est tribulatus. Addit ergo hîc Hieronymus regulam Hebræorum qua offendebatur in cap. 39. enarrans illud: Et Israel non congregabitur. Et quia Hieronymus liberum facit, vt intelligamus negatiuè, vel

aliter, vtrumq; sensum proponemus. Si igitur legamus affirmatiuè, hoc modo, In omni tribulatione eorum ipse est tribulatus, sensus erit iste: Sic affectus erat Deus populo Israëlitico, vt quicquid mali accideret illi, haberet ac si sibi accidisset. Si verò legamus negatiuè, Non est tribulatus, sensus erit iste: Vidit Deus sæpè eos multis miserijs & calamitatibus afflictos, nihil tamé ex hoc commotus est, nec indoluit malis eorū. Iam affectus est Dei irati, sicut prius affectus Dei propitij. Hieronymus tamen etiam in hoc sensu accipit in affectu amantis, quia ad tempus tãtùm permisit eos affligi, vt sic eos erudiret, & nudatos suo auxilio, cogeret ad rogandum.

Et angelus faciei, &c.) Sensus est: Tanti fecit Deus populum istum, vt daret angelum, qui præcederet castra eius, & de periculo liberaret. Historia autem huius habetur Esdræ. 14. Angelus autem faciei diuinæ dicitur, quia vsque videt etiam hic in terris faciem Dei.

IN dilectione sua, & in indulgentia sua ipse redemit eos: & portauit eos, & eleuauit eos cunctis diebus sæculi. Ipsi autem ad iracundiam prouocauerunt, & afflixerunt spiritum sancti eius. Et conuersus est eis in inimicum, & ipse debellauit eos, Et recordatus est dierum sæculi Moysi et populi sui, Vbi est qui eduxit eos de mari cum pastoribus gregis sui? Vbi est qui posuit in medio eius spiritum sancti sui? Qui eduxit ad dexteram Moysen brachio maiestatis suæ, qui scidit aquas ante eos: vt facerent sibi nomen sempiternum: qui eduxit eos per abyssos quasi equum in deserto, non impingentem, quasi animal in campo, Descendens spiritus Domini ductor eius fuit, Sic adduxisti populum tuum, vt faceres tibi nomen gloriæ.

IN *dilectione*) qua scilicet dilexit Israelem, & in misericordia sua redemit eos, & ex Aegypto, & aliàs sępè. *Et portauit eos*) quemadmodum nutrix infantem leuat & portat.

Cunctis diebus sæculi) id est, ex quo cępit amare, semper amauit & benefecit populo.

Ipsi autem ad iracundiam prouocarunt) Nō obstante singulari hoc amore & tantis beneficijs, ipsi malis suis factis ad iracundiam prouocarunt. *Et afflixerunt spiritum sancti eius*) Per sanctum autem Hieronymus Christum intelligit, hoc sensu: afflixerunt spiritum Christi. Non tamen est necesse sic intelligere, potest enim etiam intelligi Moyses, iuxta illud Psalmi: Et vexatus est Moyses propter eos & exacerbauerunt spiritum eius. In quo Psalmo etiam Aaron scribitur sanctus Domini. Alij verò intelligunt spiritum sanctum, & legunt, afflixerunt spiritū sanctum eius.

Et conuersus est eis, &c.) Etiam totum istud pertinet ad Dei misericordiam, quia sequitur, *Et recordatus est dierum Moysi, & cæt.*) Debellauit autem eos non semel atque iterum sed sæpius, vt patet in libris Iudicum. *Et recordatus est dierum, & cæt.*) id est, ipse Dominus cùm debellaret eos, & traderet in manus hostium, recordatus est misericordiæ suæ, & agnouit eos rursum pro illis, quorum patres habuit pro populo suo, & propterea non est passus totam gentem deleri. Potest & hic esse sensus: Illi quos debellauit, isti nomine collectiuo recordati sunt, vt populus recordatus sit dierum Moysi, quantū scilicet aberat ab illa dignitate, in qua erãt filij Israel sub Moyse. *Vbi est qui posuit? & cæt.*) Ista Hier. facit loquentem Esaiam: Alij verò populū, qui recordatur dierū Moysi, id est, dierum priscorum, vt seruetur eadem persona, hoc sensu: Vbi est illa Domini clementia, qua quondam populū suum cum ducibus Moyse & Aaron deduxit per mare rubrum? vbi est inquam illa pietas Domini, qua olim prosequutus est populum suum, ponens in medio spiritum sancti sui, vel vt alij vertunt, spiritum sanctitatis suæ? Vel respexit ad septuaginta senes, quos impleuit spiritu sapientiæ: Vel ad totum populum, qui tunc regebatur spiritualiter spiritu Dei. Si auté ad septuaginta senes respexit, tūc sanctus intelligitur Moses. Scribitur enim cap. 7. Nu. Auferēs Dominus de spiritu qui erat in Mose, & dedit Septuaginta viris.

Qui eduxit ad dexteram) id est, prosperè Mosen brachio maiestatis suæ, id est, magnifica & potente virtute.

Qui eduxit eos per abyssos, &c.) Sicut equus in deserto, aut aliud iumentum in plano campo non impingit: ita populus ille non impingebat nec in terra, nec in mari: nec mirū quia Dominus ductor eius fuit. Per spiritum autem Hieronymus angelum intelligit, qui ductor fuit populi Israelitici, sed non est necesse: potest enim intelligi ipse spiritus sanctus.

ATtende de cælo, & vide de habitaculo sancto tuo, & solio gloriæ tuæ. Vbi est zelus tuus, & fortitudo tua, multitudo viscerum tuorum, & miserationum tuarum? Super me continuerunt se. Tu enim pater noster, & Abraam nesciuit nos, & Israel ignorauit nos. Tu Domine pater noster, & redemptor noster: à sæculo nomen tuum, Quare errare nos fecisti Domine de vijs tuis? indurasti cor nostrum ne timeremus te? Conuertere propter seruos tuos, tribus hæreditatis tuæ. Quasi nihilum possederunt populum sanctum tuum, hostes nostri conculcauerunt sanctificationem tuam, Facti sumus quasi in principio, cùm nō dominareris nostri, neque inuocaretur nomen tuum super nos.

ATtende de cælo, & cæt.) Est oratio. Qui olim habuisti rationem populi tui, pręstans ei tanta beneficia per Moysen, quare hunc iam negligis? attende de cælo, id est, vide misericorditer in quibus versamur, & erue nos: *Vbi est zelus tuus?* Ille autem zelus intelli-

intelligitur, de quo Zacha. 1. cap. Zelatus est Dominus Sion & Ierusalem zelo magno, id est, prosequutus est Sion vehementi amore, non patiens eis ab hostibus inferri mala, vnde in consequentibus dicitur: Irascar super gentes, quæ congregatæ sunt aduersus eam in circuitu. *Multitudo viscerum tuorum*) id est, Tu amplius non exeris viscera tua erga populum tuum, nó experimur misericordiam tuam.

Tu enim pater noster, &c.) Non solùm in vteris maternis compegisti ossa nostra, sed & spiritum infudisti corporibus nostris: deinde ex omnibus populis nos elegisti, & voluisti peculiariter habere pro filijs tuis. Cú igitur nos dignatus sis hoc nomine, ne quæso obliuiscaris filiorum tuorum: quia Abraham pater noster secundum carnem ignorauit nos, id est, non habet nos amplius pro filijs suis: & ideò nó habet pro filijs suis, qa videt non nos amari à te, interim quamuis offendimus, tu semper es pater noster, redéptor noster, hactenus redemisti nos non ex Aegypto solùm, sed aliàs sæpè: quare ergo núc deseris populum tuum? *Quare errare nos fecisti de vijs tuis*) id est, à mandatis tuis & iudicijs tuis? Dicitur autem Deus facere errare & indurare, quos finit in errorem labi, vel ab errore non retrahit, & quorum corda non emollit, nec duritiam aufert, nó verò quòd in errorem aliqué inducat, vel duritiem immittat.

Conuertere) scilicet ab ira ad misericordiam. *Propter seruos tuos*) scilicet Abraham, Isaac, & Iacob, quorum vita & conuersatio tibi placuit. *Quasi nihilum, &c.*) id est, hostes possederunt nos, & quasi nullo loco habuerunt populum tuum. *Conculcauerunt sanctificationem*) id est, templum sanctum tuum.

Facti sumus quasi in principio) antequam scilicet vocaremur in Abraham, & à gétibus distingueremur. *Neque inuocaretur nomen tuum, &c.*) De hac phrasi dictum est suprà capite quarto huius prophetæ, circa illum locum, Abraham nesciuit nos, &c. sciendum præter expositionem in contextu positá, quæ Hiero. est, esse aliá apud sacræ scripturæ tractatores magis vulgatam, nimirú hanc: Tu pater noster, Abraham ille ignorat, quæ circa nos sunt, in quo statu sumus, in quibus versamur malis: similiter Israel: propterea ad te confugimus, tibi supplicamus, dicentes: Attende de cælo, &c. Ex qua interpretatione discimus causam, cur sanctorum vita functorum non fuerint implorata suffragia in veteri testaméto. Legimus quidem per memoriam eorum Deo supplicatum fuisse, vt hoc capite, Cóuertere propter seruos tuos, &c. Et Exodi. 32. Recordare Abrahá, Isaac, & Iacob seruorum. Item alijs multis locis. Verùm in tota scriptura veteri nusquam inuenimus eorum à quoquam implorata suffragia: Causa est, quia ab humana conuersatione seiuncti, & in tenebris sedétes nó percipiebant orationes & vota viuentium, quæ nunc percipiunt: vt qui cum Christo regnátes in verbo veluti in speculo clarissimè vniuersa intuentur, ea etiam, quæ agútur aut eueniunt in hac hominum vita, quantum illis vel ad gaudiú, vel nobis ad auxiliú pertinet. Proinde non solùm per eorum memoriá & merita iá Deo supplicamus, sed & eorum imploramus auxilia & suffragia. Quòd aút August. in lib. de cura pro mortuis agenda c. 15. ex hac Esaiæ scriptura cócludat mortuos nescire, quid agant viui, nihil distinguens inter tempus ante & post passú Christum, sed mortuorum nomine complectens etiá Petrum & Paulú, & cæteros post Christum mortuos, hoc sensu intelligit: Nó sciút naturali vi rationis, aut vsitato illo modo, quo homines humana cognoscunt. Qui sensus apertissimè patet, legenti tria sequentia capita apud August. Atque ad hunc vsitatum modú respiciunt, qui hodie offenduntur ad sanctorum inuocationem. De hac aút re vide distinct. 45. quarti Sententiarum: Et quæst. 72. in fragmento, quod adijcitur tertiæ parti Summæ Thomæ.

CAPVT LXIIII.



Tinam dirumperes cælos, & descenderes, A facie tua mótes defluerent, sicut exustio ignis tabescerent, aqua arderent igni, vt notum fieret nomen tuum inimicis tuis: à facie tua gentes turbarentur, Cùm feceris mirabilia non sustinebimus. Descendisti, & à facie tua montes defluxerunt.

Vtinam dirumperes cælos, &c.) Secundum Hieronymum est adhuc continua oratio huius & præcedentis capitis. Considerans autem populus vel Esaias magnificas illas Dei promissiones in Messia, orat & vehementer cupit iam nasci Messiam, & beneficia olim promissa citissimè præstari: vtiná ait, dirumperes cælos, & descenderes, id est, nascereris.

A facie tua montes defluerent.) Montes quidem naturalis significationis non defluxerunt à facie Christi nati, sed alij montes improprij nominis, ideò híc tropus subest: Figuratè enim significantur regna superba & elata, & quicquid habet fastum, siue in doctrina, siue in potétia: & breuiter, quicquid extollit se aduersus scientiá Dei. Sensus igitur est: Si tu nascereris ô Messia, à facie tua, id est, præsentia tua montes defluerent, id est, superbi philosophi, sapientes huius sæ-

culi, tyranni & cæteri, illi crederent tibi nascenti. Significatur itaque mirabilis Christi potentia in posſidendis, afficiendis, transmutandis hominum animis: ſed ita ſignificatur, vt alludatur interim ad rem aliquando factam, ad antiqua illa ſpectacula in mōte Sina exhibita: vbi oſtendere volens eximiam potentiam ſuam, adhibuit Deus tonitrua, fulgura, nubem, fumum, quemadmodum videre eſt in Exodo cap. 19. Dicit ergo propheta, ſi tu deſcenderes, tale aliquid fieret ſpiritualiter & inuiſibiliter in animis hominum, quale olim contigit corporaliter in monte Sina: quando propter fulgura, tonitrua, & dēſiſsimam pluuiam, & fumum, totus mons videbatur defluere & liqueſcere.

Ex quo innoteſcat Dei potentia. Felices autem ſunt, & terq; quaterq; beati, qui ſentiunt in ſe hanc Christi potentiā, qui induti virtute ex alto facilè compeſcūt irā, inuidiam, ſuperbiam, concupiſcentiam, &c. Qui verò adhuc moleſtè luctātur cum iſtis malis, vel qui ſequuntur adhuc cupiditates ſuas, illis necdum fluxerunt mōtes, illi necdum ſunt ita felices & beati: quare aſsiduè & ex animo rogare debent, vt occultā hanc Dei potentiam in ſcripturis promiſſam in ſe experiantur.

Aquæ arderent igni.) Eſt perpetua metaphora, aut ſi mauis, allegoria. Senſus eſt: Frigida pectora, & in religione & pietate languida arderent calore ignis ſpiritualis: quibus ſolet eſſe nauſea legere ſcripturas, gauderent lectione ſcripturarum, quibus ſolet moleſta eſſe narratio de virtutibus & vitijs, libēter audirent talia, & imitarentur atque vehementer inflammarentur.

Vt notum fieret nomen tuum, &c.) Quemadmodum tunc illo ſpectaculo in monte Sina exhibito valdè innotuit apud omnes, qui audierunt, virtus, & potentia Dei. (Nullus enim Iupiter tale quid vnquā præſtare valuit) ita te nato notum fiet nomen tuum inimicis tuis. Inimici autem Christi ſunt, qui ſeruiunt vitijs quibuſcunque: tales admirabuntur potētiam Christi regnantis in membris ſuis: admirabuntur Paulos, Anthonios, Auguſtinos, veram ſanctimoniam & pietatem illorum hominum ſuſpicient. *A facie tua gentes turbabuntur*) ſiue rectè & cum laude, ſiue cum vitio: Herodes enim turbatus eſt, ſed cum vitio & magno ſuo malo: multi verò rectè turbati ſunt, cum virtute & magno ſuo bono, agnoſcentes ſe eſſe filios iræ. Gentes hoc loco quidam accipiunt, vt opponantur Iudæis: alijs verò magis placet, vt ſit generale nomen complectens omnes homines.

Cùm feceris mirabilia, &c.) Senſus eſt: Cùm veneris in propria, & patraueris illa mirabilia, quæ ſcripta ſunt in Euangelio, non ſuſtinebimus, id eſt, non erimus pares, id eſt, maiora erunt, quàm vt poſsimus ferre: non reddemur illis meliores, ſed peiores. Diuus autem Hieronymus enarrans illud in præcedenti capite: Quare errare nos feciſti de vijs tuis? ſic habet: Epiſtola, quā ſcribit Paulus ad Corinthios, cùm ad vni° ciuitatis populum ſcribatur, pro varietate habitātium, id eſt, ſanctorum & peccatorum nunc laudat eos, nunc corripit: ita præſens quoq; caput, quod omne ex populi deprecantis oratione contexitur, vel iuſtorū intelligamus eſſe, vel peccatorum: & nunc laudare Dominum, nūc mouere Domino quæſtionem, & culpam ſuam referre in Deum. Huius ergo regulæ, quæ eſt ſecunda inter ſeptem regulas Tichonij, de quibus Auguſtinus in iſtitut. 3. de doctrina Christiana, oportet & hic meminiſſe, quia ſecundum Hieronymum perpetua oratio eſt huius & præcedentis capitis, & principiū huius capitis proprium eſt piorum. Iſta verò, cùm feceris mirabilia, ex perſona dicūtur impiorum. Pulchrè autem quaſi exauditi eſſent, qui ſuprà fuerant precati, vtinam dirumperes cælos, & cæt. iam inferunt: *Deſcendiſti*) id eſt, verbum caro factum es, & habitaſti in nobis, & ideò montes à facie tua defluxerunt, montes, inquam illius nominis, de quibus ſuprà dictum eſt.

A Sæculo non audierunt, neq; auribus perceperunt. Oculus non vidit Deus abſq; te, quæ præparaſti expectantibus te. Occurriſti lætanti, & facienti iuſtitiam, in vijs tuis recordabuntur tui. Ecce tu iratus es, & peccauimus, in ipſis fuimus ſemper, & ſaluabimur. Et facti ſumus, vt immundi omnes nos, & quaſi pannus menſtruatæ vniuerſa iuſtitiæ noſtra. Et cecidimus quaſi folium vniuerſi, & iniquitates noſtræ quaſi ventus abſtulerunt nos.

A Sæculo non audierunt, &c.) Illud (audierunt) penè imperſonaliter ponitur: Nō audierunt, id eſt, non eſt auditum à ſæculis, id eſt, ex quo Adam natus eſt, nemo vnquā audiuit neq; vidit abſque te Deus, quę præparaſti expectantibus te, id eſt, nō abijcientibus fidem. Erant enim inter Iudæos, qui victi longa mora Saluatoris, deſierāt credere, illi non erant expectantes. Alij verò, vt prophetæ, & pij quiq;, quantumuis grauia paterentur, dura & moleſta: expectabant tamen & manebāt in fide Christi venturi: De illis autem hic ſermo eſt, & illi horum ſimiles per Christum accipiunt talia chariſmata ſpiritus, quæ nemo vnquam poſsit ſuſpicari, & nemo illa ſcit, niſi qui ſpiritu docente percipit, & hoc intelligitur ex eo, quod dicit: Abſque te Deus. Sic enim interpretatur Paulus in priori epiſtola ad Corinthios, capite ſecundo, vt intelligamus hæc pertinere non tantùm ad vitam æternā, quę verè non cadit in ſenſum humanum: ſed etiam ad illa dona, quæ in præſenti hoc ſæculo per ſpiri-

tum

tum sanctum Christus suis largitur.

Occurristi lætanti, &c.) Beneficium est Christi non tam nati iam, quàm regnantis in mébris suis. Fideles enim quorum mentes inhabitat spiritus sanctus, illi sunt, qui hîc lætantur, illi læti faciunt iustitiam sine tædio & nausea, non timore, sed amore: istis lætátibus occurrit Christus, id est, promouet conatus eorum & studia.

Ecce tu iratus es.) Dum magna hęc & à sæculis inaudita præstas fidelibus & populis, nos interea Iudæi sentimus te iratum nobis. Secundum Hieronymum autem est hic ordo præposterus: non quia tu iratus es, inquit, nos peccauimus, sed quia nos peccauimus, tu iratus es. Verùm non est id necesse, potest enim seruari ordo, qui est in Esaia, hoc sensu: Tu iratus es nobis propter scelera nostra, & quia iratus es, subtrahis nobis misericordiæ tuæ auxilia & præsidia: nos peccauimus, id est, prolapsi sumus in grauiora peccata: Vt peccata, de quibus loquuntur, intelligantur esse pœnæ præcedentium peccatorum.

Et quasi pannus menstruata, &c.) id est, quicquid videmur habere iustitiæ, rectè panno méstruatæ mulieris, quo nihil immundius, comparatur: opera nostra, etiã illa, quę bona apparent, omnia polluta sunt. Diuus aũt Hieronymus in hunc locum sic scribit: Considerandum hic, quòd iustitia, quæ in lege est, ad comparationem Euangelicæ puritatis, immunditia nominetur. Et confirmat istud varijs scripturarum testimonijs, & sic deinde concludit: Si quis igitur post Euangelium Christi & aduentum filij Dei, pędagogæ legis obseruat ceremonias, audiat populum cõfitentem, quòd omnis illa iustitia panno sordidissimo comparetur. Ex quo diui Hieronymi commentario, duo discimus. Alterum, nequaquam de Christianorum iustitia sermonem hîc esse: Alterum, ex persona populi, non Esaiæ, hæc dici, siue (quod eodem recidit) Esaiam hæc dicere in persona populi: quod tacente etiam Hieronymo ipsius prophetę verba planè loquuntur. Nam illa: Ecce tu iratus es, certũ est ad impios pertinere: non enim Esaiæ iratus erat Dominus. Ergo sequentia, facti sumus vt immundi, &c. cùm in eadem persona dicantur, minimè Esaiam & bonos, si qui alij in illo populo erant, compræhendunt. Imò & illa, quę proximè sequuntur in eodem orationis corpore, Et cecidimus quasi foliũ vniuersi, planè indicant ab illo, Ecce tu iratus es, omnia in persona grauiter peccantiũ dici. Sensus enim est: Instar foliorum de arboribus cadentium, quæ ventus arefacta dispergit, defluximus per iniquitates nostras, & à facie tua flatu diabolico longè dispersi sumus. Hæc quàm non competant in Esaiam, nullus non videt: Quis enim audeat dicere, quòd iniquitates prophetæ, perinde vt ventus quidam, separassent eum à Deo, quòd cum sanctissimus esset, non inuocaret nomen Domini? Hæc ergo respiciunt populum Iudaicum impium: quare nihil agit Lutherus, ex hac scriptura statuere volens omne opus hominis etiam Christiani etiã iusti esse peccatum.

Non est, qui inuocet nomen tuum, qui cõsurgat, & teneat te. Abscondisti faciem tuam à nobis, & allisisti nos in manu iniquitatis nostræ. Et nunc Domine pater noster es tu, nos verò lutum, & fictor noster es tu, & opera manuum tuarũ omnes nos. Ne irascaris Domine satis, & ne vltrà memineris iniquitatis nostræ: Ecce respice, populus tuus omnes nos.

Non est, qui consurgat) scilicet de ruina iniquitatum suarum, & appræhendat seu teneat te per studium bonæ vitæ. *Abscondisti faciem tuam à nobis*) id est, non das amplius vllam significationem misericordiæ aut beneuolentiæ tuæ erga nos. *Allisisti nos in manu*) scilicet propter peccata nostra, quæ exercebamus, in quibus etiam adhuc sumus, nosque strictos tenent. *Et nunc Domine, &c.*) Docet quomodo debeant orare. Fatemur Domine, quòd peccatis nostris iram tuam prouocauimus, non tamen desperare volumus, quia pater noster es tu, fictor, & plasmator formasti & possedisti nos: & quia formasti, scis fragilitatem nostram, lutũ enim sumus & puluis: precamur ergo, ne irascaris satis, id est, ne pergas valdè irasci, sed magis respicias populum, qui aliquãdo tuus appellatus est, licet iam deseras nos, fuimus tamen aliquando populus tuus.

Ciuitas sancti tui facta est deserta, Sion deserta facta est, Ierusalem desolata est, domus sanctificationis nostræ, & gloriæ nostræ, vbi laudauerunt te patres nostri, facta est in exustionem ignis, & omnia desiderabilia nostra versa sunt in ruinas. Nunquid super his continebis te Domine, tacebis & affliges nos vehementer?

Ciuitas sancti tui, &c.) Secundum Hieronymum propheta hîc respicit ad captiuitatem, quæ fuit sub Tito & Vespasiano. Alij verò hæc Assyriorum & Babyloniorum téporibus putant esse completa. Ciuitas sancti tui, id est, sanctuarij tui. Alij autem vertunt: ciuitas sanctitatis tuæ, id est, ciuitas tua sancta, & cultui tuo dedicata. Est ergo periphrasis Ierusalem: vnde per interpretationem additur: Sion deserta facta est, Ierusalem desolata est, quæ omnia idem significant.

Domus sanctificationis nostræ, &c.) id est, templum incendio vastante deletum est, ita, vt nequaquam in eo offerantur victimæ, non pascha celebretur, nec quicquam aliorum fiat, quę tu fieri præcepisti: sed omnia desiderabilia nostra facta sunt in ruinã. Et hinc patet,

patet, non de Christianrũ, sed Iudaici populi iustitia in præcedentibus sermoné fuisse, atque pro eo tempore, quo in captiuitate positus fuit, nec templum accedere, nec secundum statuta legis Mosaicæ sacrificia potuit offerre: quo factum erat, vt cùm pristinis vti purificationibus minimè licuerit, totum immundum se putaret. Propter quod & in persona populi huius dixit propheta, facti sumus vt immundi omnes, &c. nec voluit hanc querelã pro quouis tempore cunctis Iudæis accommodatã esse, ac multò minus Christianis. Exactam huius rei disputationem, videlicet, an omne opus hominis etiam iusti peccatum sit, vide Roff. contra assertionem Lutheri, art. 31. Cùm igitur hæc ita sese habeant. nunquid super his continebis viscera tua Domine, vt non impédas populo tuo misericordiam tuam?

CAPVT LXV.



Quæsierunt me, qui antè non interrogabant: inuenerunt, qui non quæsierunt me. Dixi: Ecce ego, ecce ego ad gentem. quæ nesciebat me, & quæ non inuocabat nomen meum. Expandi manus meas tota die ad populum incredulum, qui graditur in via non bona post cogitationes suas.

Qvæsierunt me, &c.) Ad orationem populi querimonijs mixtam respondet Deus vel Saluator, in tantùm non sum rigidus & crudelis, nec repello filios pœnitentes, vt etiam alienos, vt gentes, quæ hactenus deditæ fuerunt idolis ac vitijs, seruare velim. Quæsierunt enim me, id est, quærét, qui antè non interrogabant. Sensus est: Futurum est, vt gentes, queiam nihil de me cogitant, me quærant: & quæ iam nó quærunt me, inueniant, id est, per fidem agnoscent & recipient inuitatæ prædicatione Apostolorum, & tractæ à patre meo cælesti.

Ecce ego, &c) Est generalis notionis gens. Sensus est: Conuertar ad gentes, & relinquetur vobis Iudæis domus vestra deserta. Quod autem ad lectionem attinet, illa verba. Quę nesciebat me, nó sunt in Hebręo, neque apud Septuaginta, neq; in textu Hieronymi, neq; in cómentarijs eius, neq; apud Lyram aut Haymonem, & in magnis biblijs Colonæi obelo prænotantur.

Expandi manus meas, &c.) Principium capitis pertinet ad gentes, & continet earum vocationem: ab ijs iam transit ad Iudæos, quos propter peccata dicit reijciendos: quẽ tran-
Rom. 10. situm significare volens Apostolus Paulus in epistola ad Romanos, post verba hæc ex propheta citata, sic scribit: ad Israel autem dicit, quasi dicat: Conuerso autem sermone à gentibus ad Israelem nue contra Israelem, dicit Esaias: Tota die expandi manus meas, &c. Est gestientis recipere in sinum, hoc sensu: Præbui me illis totum, cupiui illos redire ad me, & instar matris filios ob uijs vlnis amplecti. Quidam autem hæc accipiunt, vt sint verba Christi iam exhibiti, hoc sensu: Ab initio, quo veni in carné, expandi manus meas ad Iudæos, id est, summa beneuolentia & desiderio eos ad salutẽ inuitaui. Alij verò accipiũt, vt sint verba Dei respicientis ad totum tempus antè actũ, hoc sensu: Ab initio, quo cœpi eos vocare, & deduxi eos in Aegyptũ, expandi manus meas, id est, cumulaui eos semper nouis beneficijs. Atque ita hæc prophetia paulatim impleta est, & finis fuit in Messia. Quòd autem dicit: Tota die, idem valet ac si dicat, toto tempore. Vocem autem Hebræam, quam Hieronymus hic vertit incredulũ, alibi vertit contumacem.

Qui graditur in via non bona, &c.) Id est, qui neglecta lege suas sequitur affectiones & animi voluptates.

Populus, qui ad iracundiam prouocat me, ante faciem meam semper, qui immolant in hortis, & sacrificant super lateres, qui habitant in sepulchris, & in delubris idolorum dormiunt, qui comedunt carnem suillam, & ius profanum in vasis eorum, qui dicunt, recede à me, non appropinques mihi: quia immundus es. Isti fumus erunt in furore meo ignis ardens tota die. Ecce scriptum est coram me, Nõ tacebo, sed reddam & retribuam in sinum eorum iniquitates vestras, & iniquitates patrum vestrorum simul, dicit Dominus, qui sacrificauerunt super montes & super colles exprobrauerunt mihi, & remetiar opus eorum primum in sinu eorum.

Populus, qui ad iracundiam prouocat me) scilicet peccatis suis, quæ facit in conspectu meo, & quidem iugiter. *Qui immolat in hortis.*) Ista non videntur competere in Iudæos tempore Christi: nam eo tempore non fuerunt dediti idololatriæ. Respicit ergo antiqua peccata & antiquas historias, quæ describũtur in libris Regum & Paralip. *Qui habitant*) id est, resident in sepulchris, & in idolorum delubris dormiunt. Istud pendet ex historia, vt refert Hieronymus: In locis huiusmodi stratis hostiarum pellibus incubare soliti erãt, vt somnijs futura cognoscerent: nec hoc erant malorum fine contenti, sed porcorum quoque carnibus contra legem vescebantur.

Et ius profanum) id est, sacrilegum. Loquitur autem de iure carnium suillarum, quod etiam in alterum diem reseruatum auidè deuorabant. Videtur esse synecdoche, hoc sensu: Omittunt totam legem præscriptam, & sequuntur mores ethnicos. *Qui dicunt*) scilicet illi, qui nó simili ducitur errore, qualis e-

lis erat, qui credebat Esaiæ, tali dicebant, recede à me: illum putabant immundum, cõtactumque eius fugiebant.

Isti fumus erunt, &c.) Sensus est: Tales ardebunt, hic in concupiscentijs suis, & postea in gehenna perpetuò: ibi fumus tormẽtorum eorum ascendet tota die, id est, in sæcula sæculorum.

Ecce scriptum est coram me.) Hebraica phrasis est, nos autem diceremus hoc modo: Nõ ero immemor eorum, quæ fecistis, non excident mihi. Similis phrasis est apud Ieremiam cap. 17. Peccatum Iudæ scriptum est stylo ferreo, id est, nũquam ibit in obliuionem, nunquam delebitur, aut excidet è memoria.

Retribuam in sinum eorum.) Hîc quæri solet, quomodo iustè alterius peccata in alijs vindicentur. Ad hanc quæstionem respondet Hieronymus, item Augustinus libro sexto, quæst. 8. super Iosue, vbi sic scribit: Visibiles afflictiones hominum, quoniã his, quibus ingeruntur, & obesse & prodesse possunt, nouit Dominus in occulto prouidentiæ suæ, quomodo iustè, quibusque dispenset, etiam cùm aliorum peccata in alijs videtur vlcisci. Pœnas verò, quæ non nisi nocent, & prodesse non possunt, nullus Deo iudice pro alterius peccatis luit: qualis pœna est cæcitas mentis, desertio Dei, ignis gehennæ. Sed videndum est, annè loquatur Esaias de hac inuisibili pœna, & significare velit populum Iudæorum partim propter peccata parentum reijciendum. Diuus Hieronymus super hoc caput, & apertius super caput decimum octauum Ezechielis respõdet, peccata parentum puniri in filijs imitantibus, id est, qui existunt æmulatores paternorum scelerum. Verùm hoc vt videtur, non est punire parentum peccata in filijs, sed magis ipsorum filiorũ peccata. Res autem hæc pertinet ad distin. 31. secundi libri Sententiarum. Quod verò ad lectionem attinet, hoc modo legendum est: Ecce scriptum est coram me, non tacebo, sed reddam & retribuam in sinu eorum. Hic est Integer versus, & est sextus huius capitis apud Hebræos. Sequitur iam alius versus:

Quomodo peccata vnus in alijs vindicentur.

Iniquitates vestras, & iniquitates patrum vestrorum simul) scilicet reddam. Respicit autem ad Iudæos tempore Christi, dum dicit: Iniquitates vestras. Patres intelligit, qui erant ante captiuitatem Babylonicam, nam post captiuitatem Babylonicam vsque ad Christum, non ita viguit idololatria in illo populo. Illud (primum) cùm dicitur, opus eorum primum, potest esse aduerbium, vt sit sensus: Iniquitates vestras, & pariter iniquitates patrum vestrorum, qui sacrificauerunt super montes & colles, reddam in sinum vestrum: verùm primùm remetiar in sinu ipsorum: exprobrauerunt mihi transferendo cultum meum ad idola, hoc Ipsorum opus remetiar primùm in sinu ipsorum, id est, extendam pœnam, & effundam eam in sinum ipsorum secundum mensuram iniquitatis huius. Potest etiam (primũ) esse nomen, quomodo accipiunt Lyra & Dionysius, vt sensus sit: Opus eorum primum, id est, primò commissum, etiam hoc vlciscar. Prioris versus sensus est iste: Ecce scriptum est corã me, scilicet opus eorum, non tacebo, id est, non dissimulabo, nec patiar inultum, sed reddam in sinum eorum, id est, vlciscar.

HAec dicit Dominus. Quomodo si inueniatur granum in botro, & dicatur, ne dissipes illud, quoniam benedictio est. Sic faciam propter seruos meos, vt non disperdam totum. Et educam de Iacob semen, & de Iuda possidentem montes sanctos meos. Et hæreditabũt eam electi mei, & serui mei habitabunt ibi, & erunt campestria in caulas gregum, & vallis Achor in cubile armentorum populo meo, qui requisierunt me.

HAec dicit Dominus, &c.) Post minas addit consolationẽ, sed valdè exilẽ, vt meritò terreãtur Iudæi hæc legẽtes. Abijciet quidem vos Deus, non tamen omnes omninò, seruabit enim quosdã, sed admodum paucos, quam paucitatem declarat similitudo adhibita. Quomodo ait, si quis tẽpore maximæ siccitatis, aut perpetuæ pluuiæ in botro aliquo, vel vua totius vitis, quæ corrupta est, casu granum vnum reperiat illæsum, & dicat alteri, ne tangas illud, sed dimitte, vt crescat, quoniam benedictio Dei est, id est, donum Dei est, quod in tanta acinorum copia solum hoc euaserit siccitatem: Sic de Iudæorum innumerabili multitudine paucos tantùm reseruabo, & hoc propter seruos meos, videlicet Abraham, Isaac, & Iacob, quibus promisi, quòd non totum Israel reijcerem.

Et deducam de Iacob semen.) Exponit similitudinem de grano & botro mox positã. Sensus est: De Israele assumã paruas reliquias, in quibus præstabo promissiones meas. Est idem cum illo, quod ex hoc propheta in Epistola ad Romanos citat Apostolus, cùm ait: Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris, reliquiæ saluæ fient. Et rursus cum illo, quod scribitur primo capite huius prophetæ: Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, &c.

Et de Iuda, &c.) Id est, de Iudaico populo educam vnum aut alterum, id est, paucissimos, qui possidebunt montes sanctos meos. Ciuitas autem Ierusalem sita erat in pede montis Sion, & imminebat ciuitati alius mons, ad illos respiciens hoc loco alludit propheta, cùm aliud intelligit. Sicut Ierusalem Iudaica habebat suos montes: ita cælestis ci-

stis ciuitas Ecclesia Christi habet suos montes. Possidentem ergo mõtes sanctos meos, qui pertinent ad cælestem Ierusalem. Iam ex montibus dicēmus accipere ipsam Ierusalem.

Et hereditabunt eam, & cæt.) Videbātur requirere consequentia, vt diceret, & hæreditabunt eos, scilicet montes: iam verò dicit, Eam, quod mirum est. Non enim præcessit nomen aliquod fœminini generis, ad quod referri potest. Similis difficultas est in psalmo: Fundamenta eius in montibus sanctis. Cuius eius? non præcessit antecedens aliquod. Sed sciendum prophetam loqui de ciuitate Dei, siue de Ecclesia Christi tanquam de re aliqua nota. Hęreditabunt ergo eam, id est, istam Ierusalem notam, istam ciuitatem Dei sanctam & cælestē, quæ est mater omnium nostrorum, quæ semper est in oculis filiorum Dei, illam hæreditabunt electi mei, & serui mei habitabunt ibi siue respiciat Ecclesiam triumphantem, siue militantem, siue vtranque.

Et erunt campestria, &c.) Hic est amplissima cõsolatio, sed pertinet ad eos, qui verè sunt in Christo, non Iudæos tantùm, sed & gentiles, & ad omnes denique, qui requirunt Deum, & venientem in propria recipiunt. Miscet autem ea, quæ contingunt Christianis in hac vita, cum ijs, quæ cõtingunt in futuro sæculo, vt sciamus vnam & perpetuam esse vitã Christianorũ à prima hora baptismi vsque in æternitatem.

Gregibus ergo eo tẽpore contingent caulæ in medijs campestribus, non cogētur procul petere vnde pascantur. Est tropus, non enim de bobus est cura Deo.

Consolatio populi Dei Nos ergo sumus greges illi, de quibus loquitur, hoc sensu: Populo meo contingent vberrima pascua in Ecclesia, nihil deerit eis, abundantissimè recipient consolationē spiritus: tam felix erit, quàm sunt felicia pecora, quæ sunt in pascuis vberrimis. Pro cãpestribus in Hebræo est zaron, quam vocem Hieronymus capite trigesimo septimo, reliquit nõ versam, dicens: Et factus est zaron in desertum, vbi commentarius eius habet: Zaron omnis iuxta Ioppen Liddamque appellatur regio, in qua latissimi campi fertilesque tenduntur.

Propria significatio est nomen regionis, vnde mirum est, Hieronymum nõ hoc modo vertisse: Et erit Zaron in caulas gregum, maximè cùm in cõmētarijs huius loci sic scribat: Omnis regio circa Liddam & Ioppen apta est pascendis gregibus, respiciēs ad illud, quod est proprij loci nomen. Eadem etiam vox habetur capite trigesimo quinto, Gloria Libani data est ei decor Carmeli: Et propria eius significatio est primi Paralipo. capite vigesimo septimo: Armentis, quę pascebātur in Zarona. Hoc autem loco tropum habet, & talem, qualis est in tempe, quã vocem profani scriptores vsurpãt pro quibusuis locis amœnis. Ita Zaron quoque hoc loco tropũ habet vberrimi loci & valdè fertilis, & sensus est ille, qui in psalmo: Dominus regit me, & nihil mihi deerit, in loco pascuæ ibi me collocauit. *Zaro pro loco fertili & amœno.*

Et vallis Achor in cubile armentorum.) Quod hic dicit cubile, suprà caulas extulit: Accubabunt armenta in valle Achor. Primò autem omnium semper respiciēda est propria alicuius nominis significatio, deinde recurrendum est ad flexum, qui ex propria significatiōe melius intelligitur. Propria autem huius significatio est Iosue 7. vbi & ratio eius exprimitur. Eo ex nimirum, quòd Achan, qui furatus erat de anathemate & spolijs Iericho, turbauerit populum, locus ipse, in quo hoc accidit, Achor, id est, turbationis ac tumultus nomē accepit. Flexus verò eius est Ozeæ capit. 2. vbi Deus mirabiliter in media ira recordatur misericordiæ suæ, & post verba illa: Visitabo super eã dies Baalim, quæ minas habent, addit: propter hoc ecce ego lactabo eam (sermo est de Ierusalem) & ducam eam in solitudinem (alludit ad exitum de Aegypto) & loquar ad cor eius, id est, consolabor eos vehementer in spiritu, & dabo illi hactenus neglectæ vinitores in eodem loco, id est, Apostolos & Apostolicos viros. Et vallem Achor ad aperiendam spem, siue ad ostium spei: iuxta illud: Ostium magnum mihi apertum est in Domino. Sicut antè allusit ad solitudinem: ita iam alludit ad vallem Achor, hoc sensu: Vallis Achor ademit illis quondam spem, & ibi turbatus erat Iosuæ, & omnis exercitus, hanc ipsam vallem vbi hoc contigit, illis dabo ad aperiendam spem, siue pro ianua spei, id est, illa res, quæ antè dabat eis causam desperandi, eadem iam dabit illis magnam spem, & aperiet ostium spei in Domino, & tam læti erunt, quàm erant tunc, cùm egrederentur de populo barbaro. Ex illo ergo Oseæ loco, iste facilè intelligitur, hoc sensu: Quicquid hactenus coniunctim fuit cum tumultu & turba, erit in solatium: talis erit Christianismus, quòd populus spiritu Christi imbutus in ipsis passionum tumultibus, in medijs tētationibus, in valle Achor, suauiter acquiescet & accubabit, respiciens in Christum auxiliatorem, cuius virtute omnia illa forti animo tolerat & superat, ex quo sumit causam lætitiæ, & gratiarũ actionum. Vallis ergo Achor tropus est omnium eorum, quæ nos turbant, siue diabolus sit, siue peccatum, siue caro aut mundus, &c. Expositis autem tropis agendum iam vnicuiq; est, vt his rebus afficiatur, quia in hoc verè est regnum Dei, quod non est esca &

potus:

potus: sed iustitia & gaudium, & pax in spiritu sancto.

ET vos qui dereliquistis Dominum, qui obliti estis montem sanctū meū, qui ponitis fortunæ mēsam, & libatis super eam, numerabo vos in gladio, & omnes in cæde corruetis, pro eo quod vocaui, & nō respondistis: loquutus sum, & non audistis, & faciebatis malū in oculis meis, & quæ nolui elegistis. Propter hoc hæc dicit Dominus Deus: Ecce serui mei comedent, & vos esurietis. Ecce serui mei bibent, et vos sitietis. Ecce serui mei lætabūtur, & vos confundemini. Ecce serui mei laudabunt præ exultatione cordis, & vos clamabitis præ dolore cordis, & præ contritione spiritus vlulabitis, & dimittetis nomen vestrum in iuramentum electis meis. Et interficiet te Dominus Deus, & seruos suos vocabit nomine alio.

ET vos qui dereliquistis, &c.) Hæc suprà dicta contingent populo meo, quem vocabo ad promissiones hæreditandas: sed vos qui reliquistis montem sanctum meum: intelligit montem Palæstinæ, seu montem Sion, & ex monte Sion ipsam Ierusalem totam, atque Ierusalem cultum veri Dei, qui erat aut esse debebat ibi. Sensus ergo est: Vos qui dereliquistis cultum & religionē veri Dei quæ hactenus fuit in Ierusalem, & facti estis idololatræ.

Qui ponitis, &c) Istud ponere tale est, quale Leuitici primo: Ordinauit illa sacerdos super ligna. Et capite sexto, ordinauit super illud holocaustum. Est eadem vox in Hebræo ibi, & hoc loco, quæ licet interdum tribuatur rebus profanis, plerūque tamen est vocabulum cultus. Quicunque ergo ordinatis & extruitis fortunæ mensam ad cultum illi exhibendum. Quæ autem fuerit fortuna Iudæorum, non satis constat. Rabbi tamen Moysis arbitratur vocem Hebræam significare stellam Iouis: Alij verò putant esse in genere Planetam, vnde quidam vertunt: qui ponitis Ioui mensam, alij: Qui ponitis exercitui cæli mensam. Sed nihil est certi, hoc tamen certum est, in genere pertinere ad idola. Hieronymus autem in hunc locum sic scribit: in cunctis vrbibus & maximè in Aegypto & Alexandria idololatriæ vetus consuetudo est, vt vltimo die anni ponant mensam varij generis epulis refertam, & poculum mulso mixtum, hoc modo vel præteriti anni, vel futuri fertilitatem auspicantes. Hoc faciebant etiam Israëlitæ omnia simulachrorū portenta venerantes. Vos ergo qui facitis ista, numerabo in gladio, Hieronymus ex parte totum ex gladio omne supplicium intelligit, neque enim omnis populus Israel gladio traditus est, sed pœnis, & cruciatibus, captiuitati, & vltimæ seruituti.

Pro eo quòd vocaui.) multipliciter vocaui, & antequam nascerer, & postquam ipse veni, & noluistis audire. Propter hoc hæc dicit Dominus Deus: *Ecce serui mei comedent*) id est, pleni erunt spiritualibus delitijs, & vos vacui. Sunt autem pulcherrimæ antitheses, quæ in textu ponuntur, & putant quidam prophetam hîc respicere ad regnum cælorum: Alij verò accipiunt ista, vt etiam pertineant ad præsens sæculum. *Et dimittetis nomen vestrū, & ceter.*) Vt pro malorum exemplo vos habeant, & detestentur talia sustinere, & iurent sic: Si hoc aut illud egi, contingat mihi quod contigit Iudæis, quibus mensa versa est in scandalum, patiar maledictionem, quam ipsi patiuntur. Ieremias autem istud magis propriè dixit, capite vigesimo nono vbi de Achab & Sedechia pseudoprophetis loquens, ait: Assumetur ex eis maledictio omni transmigrationi Iudæ, quæ est in Babylone, id est, sumetur ex eis formula detestandi ab illis, qui in Babylone sunt Iudæis, vt dicant: ponat te Deus sicut Sedeciam & Achab, quos Rex Babylonis frixit in igne. Talis forma secundum Hieronymum est in hoc loco:

Et interficiet te Dominus, & cæte.) Interficiet scilicet sub Tito & Vespasiano: & etiam aliter vt non habeas cum scilicet qui dicit, ego sum vita. *Et seruos suos vocabit nomine alio.*) Tempore Moysi serui Dei vocabantur Iudęi, Israelitę, Ephraim, &c. vt patet ex sacris literis: sub Christo verò vocabuntur alio nomine, appellabuntur Christiani, vncti, &c. Sic Hieronymus. Verisimilius tamen est, prophetam respexisse potius ad rem quàm ad nomen, vt dictum est capite sexagesimo secundo vt sensus sit: Erunt alij homines, erūt noua creatura.

IN quo qui benedictus est super terram, benedicetur in Deo, Amen. Et qui iurat in terra iurabit in Deo, Amen. Quia obliuioni traditæ sunt angustiæ priores, Et quia absconditæ sunt ab oculis nostris. Ecce enim creo cælos nouos, & terram nouam, & non erunt in memoria priora. Et non ascendent super cor, sed gaudebitis, & exultabitis vsq; in sempiternum in his quæ ego creo. Quia ecce ego creo Ierusalē exaltationem & populum eius gaudium, & exultabo in Ierusalem, & gaudebo in populo meo, & non audietur in ea vltra vox fletus, & vox clamoris.

IN quo qui benedictus est, & cæt.) Illud (in quo) non est in Hebræo, sed addidit Hieronymus de suo explicandi gratia, quia à Christo est tota hæc benedictio. Quicunque ergo benedictus erit in terra, erit benedictus non in Baal, non in Iacob aut Israel, sed in Domino Christo Iesu: erit vnum ouile & vnus pastor, & in illo pastore & nullo alio benedicentur omnes.

Et qui iurat in terra, &c.) Sensus est: Ipse iurans quicūq; erit inter rectè iurātes, iurabit in Domino, id est, non iurabit per Iouem aut Mercurium: sed in iuramento adhibebit Christum & nullum aliud nomen falsi

Dei. Quæ sententia quemadmodũ & prior (Amen) signaculo comprobatur.

Quia obliuioni traditæ sunt, & cæt. Hic apertè transit ad futurum sæculum. Nomine enim angustiæ prophæta intelligit & complectitur omnia illa, quæ quouis modo nos iam hic premunt, etiam peccata secundum Hieronymum, qui exponens istud sic dicit: Obliuiscentur pristina mala, nõ obliuione memoriæ, sed bonorum successione, ac si dicat: tanta erit felicitas, qua perfruentur electi, quòd omnia præterita mala pro nihilo ducent. Pergit deinde Hieronym. licet possit & hoc dici, quòd in cælo nouo & terra noua omnis conuersationis pristinæ memoria deleatur, ne hoc ipsum pars malorum sit prioris angustiæ recordari. Quod nõ acceptatur à doctoribus scolasticis. Et Augustinus li. 20. de ciuitate Dei, cap. 14. ex scriptura Apocalyp. Et libri aperti sunt, &c. docet quòd etiam iusti videbunt post resurrectionem facta sua priora & errores præteritos: & quia agit ibi Augustinus dogmatisten, ideo pluris est faciẽdum quod ibi dicit, quàm quod Hieronymus in commẽtarijs, in quibus frequenter aliorum refert sententias.

Ecce ego creo cælos nouos) Nouos intellige secundum qualitates, non secundum substantiam. Non enim penitùs abolebuntur cæli, qui nunc sunt: sed commutabuntur in melius. Idem dicendum de terra. *Et non erunt in memoria priora.*) Huius duplex est expositio. Altera quidẽ est: Vita prior, siue mala priora non erunt in memoria. Altera verò: Cælum prius & terra prior non erunt in memoria: atq; hæc videtur propria huius loci, maximè si respiciatur ad locum Esaiæ cap. quadragesimo tertio, Ne memineritis priorũ, &c. Sensus est: Cælum & terra, quæ iam admiramini, non erunt semel comparanda cũ illis cælis & illa terra, quæ erunt post resurrectionem, & omnia post resurrectionem erunt multo præstantiora. Ad hunc sensum etiam inuitat quod sequitur,

Et non ascendent super cor.) Cui similis locus est apud Ieremiam capit. 3. Arca testamenti non ascendet super cor. Sensus est. Veniet tempus, quando pro Moyse veniet & succedet Christus, & pro lege Euangelium: illo tempore Iudæus qui est in Christo, non tangetur desiderio legis aut Moysi. Sic hoc loco: Non ascendent super cor, id est, non æstimabitis illa, non tangemini desiderio priorum, non mirabimini cælum & terram quæ modò sunt, vbi videritis nouos illos cælos & nouam terram.

Quia ecce ego creo Ierusalem, &c.) Istud pertinet ad tempus resurrectionis, quo tempore ciuitas Dei Ierusalem, quæ sursum est, nõ erit aliud, quàm exultatio, & populus eius nihil aliud erit quàm gaudium; *Non audietur in ea vltra vox fletus.*) Quo quispiam hic sanctior est, eo vberius flet, videns in quam mapeto corpore habitet, quoties labatur, & quàm parum in iustitia promoueat: proinde ad cælestem Ierusalem, ad Ecclesiam triumphantem in cælis hæc referenda sunt. Augustinus de ciuitate Dei lib. 20. cap. 17. tractat similem locum ex Apocalypsi, Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, &c. vbi habet sententiam quam iam annotauimus de fletu sanctorum in terra. Cùm autem propheta dicit (vltra) non vult significare aliquando ibi fuisse voces fletus, sed considerat hanc quæ in terris est, ad illam cælestem Ierusalem, quæ sursum est, tãquam vnam ciuitatem, & tanquam vnũ corpus, & ita significat quòd luctus qui hic est, non erit ibi.

Causa perpetui fletus sanctorum.

NOn erit ibi amplius infans dierum, & senex, qui non impleat dies suos, quoniam puer centum annorum morietur, & peccator centum annorum maledictus erit. Et ædificabunt domos & inhabitabunt, & plantabunt vineas, & comedent fructus earum. Non ædificabunt, & alius habitabit, non plantabunt, & alius comedet. Secundum enim dies ligni, erunt dies populi mei, & opera manuum eorum inueterabunt.

NOn erit ibi amplius infans, &c.) Sensus est: Non erit ibi quisquam numerans multos dies vitæ, & tamen infans, infans inquam sensu. *Neq; erit ibi senex, qui non impleat dies suos.*) Quicunque hic vitam transigunt in ocio, sequentes concupiscentias suas non implent dies suos, etiam si pertingant ad dies Mathusalem: Quia iuxta scripturam ætas senectutis vita immaculata. Eiusmodi ergo infantes & eiusmodi senes non erunt in cælesti Ierusalem. *Quoniam puer centum annorum morietur.*) id est, homo cẽtenarius, interim tamen puer sensu morietur, scilicet morte æterna. *Et peccator centum annorũ.*) id est, senex non implens dies suos, maledictus erit.

Et ædificabunt domos, &c.) Ista videntur esse præsentis sæculi, & quia iuxta literam multi sancti ædificant domos & non inhabitant, ideo oportet agnoscere hic tropum. Sensus est: Quicunque serui Dei ædificabunt & plantabunt hic in Christo, illis fruentur in futuro: Qui dant operam, vt omnia benè succedant in Ecclesia Dei, siue adhibeant preces, siue consilia, siue laborem concionandi, illi ædificant domos, quas iugiter inhabitabunt, & plantant vineas, quarum fructum comedent, quia opera eorum sequentur eos: Sic ædificabat & plantabat Apostolus Paulus in priori epist. ad Corinth. capite tertio.

Non ædificabunt & alius, &c.) Videtur propheta respexisse ad maledictiones illas, quæ sunt Deut. 28. vbi inter cæteras maledictiones ponuntur & istæ duæ. Sensus est: Seruis meis, id est, istis vocatis gentibus & Iudæis,

qui

qui sunt in Christo, non contingent maledictiones illæ Deuter. no dico corporales, sed spirituales, quæ pertinent ad bona spiritus. Et eius quod dixerat rationem reddens, ait:

Secundum enim dies ligni, &c.) Secundum Hieron. est periphrasis æternitatis, hoc sensu: populus meus erit maxime diuturnæ vitæ, perpetuò & in sempiternum viuet. Respexit autem Propheta ad lignum vitæ, de quo in principio Geneseos, vnde non simpliciter dixit, secundum dies ligni, sed secundum dies illius ligni: additur enim voci in Hebræo ה notificationis, quod exprimere volentes Septuaginta interpretes verterunt: Secundum dies ligni vitę. Idem habet translatio Chaldaica.

Et opera manuum &c.) Est hic varia lectio. Lyra enim in commentarijs legit: Opera manuum eorum inueterabunt electis mei. Cuius lectionis meminit & Haymo, & est in textu addito commentarijs Hieronymi, nisi quòd pro inueterabunt ibi est veterascent. Alij verò legunt: opera manuum eorum inueterabunt electi mei, id est, facient vetusta, in actiua significatione. Etiam huius lectionis meminit Haymo, & Hieronymus in commentarijs agnoscit: An non tibi videbitur inquit quotidie inueterare opera sua, qui preteritorum oblitus in futura extenditur? Sic Septuaginta iuxta quod eos citat Hieronymus: opera eorum inueterascere facient electi mei. Et vocabulum Hebraicum hoc loco positum, est coniugationis piel, quæ apud eos transitiua est. Et ne quempiam remoretur pronomen (eorum) sciendum est Hebræos non distinguere inter pronomina reciproca & nō reciproca, quemadmodum Latini faciūt. Opera ergo manuum suarum inueterabunt electi mei. Præter duas has, est & tertia lectio, quæ illud, electi mei, iungit cum sequentibus hoc modo: Opera manuū eorum inueterabunt siue inueterascent, id est, perpetua erunt. In qua significatione vox hæc capitur apud Terentium in prologo Hecyræ: Nouas qui exactas feci vt inueterascerent, ne cum scriptura Poeta euanesceret, inueterascerent, id est, vt essent perpetuæ. In contraria tamen significatione frequenter ea voce vtitur scriptura, vt, cæli sicut vestimentum veterascent, id est, non erunt perpetui, intellige secundū qualitates, quas nunc habent. Deinde legunt, Electi mei non laborabunt frustra, quæ lectio est in magnis biblijs Colinæi anno 1541. impressis, & in exemplari pergameno quod est in bibliotheca nostra, & scriptum est ante annos trecentos: & apud Septuaginta interpretes in exemplaribus Græcis quæ hodie in manibus sunt, quanquam Latina editio à diuo Hieronymo citata aliter habeat.

Electi mei non laborabunt frustra, neque generabunt in conturbatione, quia semen benedictorum Domini est, & nepotes eorum cum eis. Eritque, antequam clament, ego exaudiam adhuc illis loquentibus ego audiam. Lupus & agnus pascentur simul & leo & bos comedent paleas, & serpenti puluis panis eius. Non nocebunt, neque occident in omni monte sancto meo, dicit Dominus.

Electi mei non laborabunt frustra) sed fruentur aliquando meritis suis, quæ iam hic comparant. *Neque generabunt, &c.*) Qui secundum carnem generant, in conturbatione generant, etiam si non cogitent perturbationem, quæ est ex cura sobolis educandæ: electi autem mei, qui secundum spiritum generabunt, non in perturbatione sed in pace & gaudio spiritus generabunt. Sic per Euangelium Paulus multos genuit Christo.

Quia semen benedictorum, &c.) id est, electi mei sunt noua creatura, sunt de cælesti Adam: conuenticula eorum non sunt collecta de sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri sed ex Deo: & licet eis multæ sint quas communes habent cum alijs, & multæ reliquiæ terreni Adam, tamen retinent nouam creaturam, & propterea non sunt de mundo. *Et nepotes eorū cum eis*) id est, nati naturum seu posteritas eorum.

Eritque, antequam clament, &c.) Est magna cōsolatio eorum, qui sunt in Christo. Significatur enim promptissima Dei exauditio, quæ promptus est & paratus omni tempore exaudire preces nostras. *Consolatio eorum qui sunt in Christo.*

Lupus & agnus pascentur simul, &c.) Tropisistis significatur & exprimitur conditio regni Christi. Sunt figuræ valde iucundæ, & cap. 11. huius prophetæ à nobis expositæ, vbi eadem hæc verba fere omnia habentur, exceptis his: *Et serpenti puluis panis eius*) id est, serpens nequaquam al orū nutrietur interitu, sed terram huc puluerem quasi panem comedet. Similes a... te... opi... ud Virgilium Ecloga 4 vbi describit aureum sæculum, quod intellexit ex carmine Sybillæ.

CAPVT LXVI.



Aec dicit Dominus, Cælum sedes mea, terra autem scabellum pedum meorū. Quæ est ista domus quam ædificabitis mihi? & quis est iste locus requietionis meæ? Omnia hæc manus mea fecit, & facta sunt vniuersa ista, dicit Dominus. Ad quem autem respiciam, nisi ad pauperculum, & contritum spiritu, & trementem sermones meos?

HAec dicit Dominus, &c.) Redit propheta ad Iudæos, & hoc potissimum agit,

 vt abdu-

vt abducat eos à carnali amore templi, & studio legis & religionis Mosaicæ. Respicit enim tempora Christi, hoc sensu: Vos carnales Iudæi, qui tanti facitis templum Salomonis, qui dicitis, templum Domini, & residetis in sacrificijs vestris à Moyse vobis præscriptis, audite, hæc dicit Dominus: Cælum sedes mea, terra autem scabellum pedum meorum, id est, cælū & terram ego impleo: Istud enim, & nihil aliud significatur ista hypothesi.

Quæ est (ergo) domus ista, quam ædificabitis mihi?) Verba futura apud Hebræos, sicut frequenter dictum est habent quiddam potentiale. Quam ædificabitis, Id est, ædificare poteritis, ac si dicat: cùm tantus ego sim, vt omnia impleam, cælum & terram, non moror templum Salomonis, aut aliud quodcunque, quod à vobis mihi extrui posit, aut manibus hominum fieri: omne huiusmodi templum minus est maiestate mea, & propterea non delector templo manu facto, quasi templum manu factū per se mihi placeret. Quod autem per se mihi placet, non est templum, sed spiritus pauper & contribulatus, vt homo cognoscat bona fide miseriam suam, in qua natus est, & illa agnita quærat liberari, & hoc est quod dicit:

Ad quem autem respiciam, nisi ad pauperculum) Ad sensum hoc dixit Hieronymus, ad verbum enim est: Nisi ad pauperem Qui aūt sint pauperes scripturarum, iam sępè dictum est. *Contritum spiritu*) Non est illa vox, quæ est ca. 61. Vt mederer contritis corde. Et Psalm. 146. Qui sanat contritos corde. Secundum illas autem Scripturas, fornicatores, adulteri, superbi, & breuiter quicunque in anima grauiter vulnerati sunt, & mole peccatorū toti confracti, dicuntur contriti corde. Alia est vox apud Hebræos hoc loco posita, quæ deducitur à radice נכה caha, id est, dolere, contristari, infirmari. Contritum ergo spiritu hoc loco, id est, dolentem & humiliantem se propter peccata agnita, & ex animo dolentem: vt non sufficiat quiuis dolor, sed vehemens, qui totum hominem humiliet & conterat. Huius loci vox est psalm. 108. Et compunctum corde mortificare. Compunctum corde, id est, cui ex animo dolet, quòd vulneratus est. *Et trementem sermones meos*) id est, agnoscentem ex Euangelio prædicato quęcunq; dicuntur de malis in se esse & propterea tenentem sermones meos.

Qui immolat bouem, quasi qui interficiat virum. Qui mactat pecus quasi qui excerebret canem. Qui offert oblationem, quasi qui sanguinem suillum offerat. Qui recordatur thuris, quasi qui benedicat idolo. Hæc omnia elegerunt in vijs suis, & in abominationibus suis anima eorum delectata est. Vnde & ego eligam illusiones eorum, & quæ timebant, adducam eis, quia vocaui, & non erat qui responderet: loquutus sum & non audierunt. Feceruntq; malū in oculis meis, & quæ nolui elegerunt.

Qui immolat bouem, &c. Venit iam ad sacrificia Iudæorum. Vos Iudæi residetis in sacrificijs à Mose vobis præscriptis, audite iudicium meum de sacrificijs vestris: Qui immolat bouem, ita habetur apud me, quasi qui interficiat virum: *Qui mactat pecus*) etiam à Moyse præscriptum, vt arietem, *Quasi qui excerebret canem*) id est, pari loco habetur apud me, quasi qui occidat & immolet canē, quod animal secundum legem immundum est, & abominabile. *Qui offert oblationē, quasi qui sanguinem suillum offerat*) quod lege prohibitum erat. *Qui recordatur thuris*) id est, qui thura succendit secundum legem Moy[illegible]. *Quasi qui benedicat idolo*) Quia hic respicit tempora Christi, per quem abolita est lex: ideo hoc loco non est ea difficultas, quæ primo ca, ite, vbi reijcit sacrificia Iudæorum lege Mosi adhuc habente statum & vigorem suum, quod quo sensu intelligendum sit, ibi dictum est.

Hæc omnia) scilicet immolare bouem, mactare arietem, offerre sacrificium, & succendere thura, quæ post legem abolitam ita habeo quasi homicidium: & oblationem canis, & sanguinem suillum, & idololatriam, hæc inquam omnia illi elegerūt in vijs suis: præscripta quidem fuerunt a Moyse, sed non vt perpetuò seruarentur. Quare cùm exercerentur ab ipsis iam finem habente lege Moysis, rectè dicitur, elegerunt in vijs suis, quia suam non Dei sequebantur voluntatem offerendo ista.

Vnde & ego eligam illusiones eorum) siue dum patiar dominari illis Scribas & Pharisæos homines superstitiosos: siue dum per Rom. exercitum faciam totam Gentem excindi, & per totum terrarum orbem dispergi. Quod posterius magis probabile est, quia sequitur:

Et quæ timebant adducam eis) excidium videlicet & captiuitatem. Causam autem tantorum malorum subijcit cùm ait: Quia vocaui ego, scilicet Christus, & non erat qui responderet, id est, qui ad prædicationem meam conuerteretur. Vide caput præcedēs, vbi eadem habentur, & caput. 50. Vocaui & non erat vir.

Audite verbum Domini, qui tremitis ad verbū eius. Dixerunt fratres vestri odientes vos, & abijcientes, propter nomen meum. Glorificetur Dominus, & videbimus in lætitia vestra, ipsi autē confundentur. Vox populi de ciuitate, vox de templo, vox domini reddentis retributionem inimicis suis. Antequam parturiret, peperit, antequam veniret partus eius peperit masculum.

Audite verbum Domini, &c. Alloquitur Apostolos & cæteros, qui ex Iudæis crediderunt. *Dixerunt fratres vestri*) Iudæi ex eadem

dem vobiſcum gente generati. *Odientes vos, &c.*) Crux Chriſti Iudæis erat ſcandalum, ideo reijciebant Chriſtum crucifixum, & Apoſtolos crucem Chriſti prædicantes. Verba autem quæ dixerunt, iſta ſunt.

Glorificetur Dominus) id eſt, proferat ipſe Ieſus, qui ſe dicit filium Dei, in apertú gloriã ſuam, & videbimus in lætitia veſtra, ac ſi dicant: Vos promittitis vobis magnos triumphos in Chriſto, videamus eos, vt in lætitia veſtra agnoſcamus gloriam Chriſti veſtri.

Ipſi autem confundentur) Huiuſmodi Iudæi talia dicentes confundentur, nec longè abeſt tempus confuſionis, ecce iam ſonat vox populi de ciuitate, id eſt, iam auditur fremitus militaris obtinentis ciuitatem Ieruſalẽ. Nam radix vocis Hebrææ, quam noſter interpres vertit populum, ſignificat fremere militariter. Alij autem hoc modo exponũt: Et in vrbe & in templo, tam ſacerdotum & Leuitarum, quàm vulgi ignobilis, mulierumque ac puerorum vlulatus auditur, loquitur de expugnatione vrbis Ieruſalem per Titum & Veſpaſianum quaſi iam præſente per quos Dominus reddidit retributionem inimicis ſuis, id eſt, Iudæis inimicis crucis Chriſti.

Antequam parturiret peperit) Eſt mirabilis mixtio, miſcet malis bona. Eadem hæc Sion, quæ patietur illa mala iam dicta, afficietur prius magnis beneficijs & bonis, ſed tantùm in paucis, nimirum in Apoſtolis & illis coniunctis. Suppoſitum autem verbi (parturiret) eſt ciuitas Sion, vel Ieruſalem, nullum enim aliud nomen præceſsit. Significatur ergo hoc ænigmate partus non operoſus, ſed extemporalis & facilis. Habes autem operoſi nixus expreſsionem verbis Ezech. cap. 37. huius prophetæ: Dies tribulationis, inquit, quia venerunt filij ad partum, & non eſt virtus pariendi, id eſt, talis eſt ſtatus noſter, qualis eſt mulieris, quæ meditatur edere fœtum, & non poteſt, id eſt, verſamur in maxima anguſtia. Aliud verò ſignificatur hoc loco. Antequam parturiret peperit, id eſt, extemporaliter ſine labore peperit maſculum. Maſculus accipitur indeterminatè, vt patet ex ſequentibus. Quod autem ſignificatur his verbis, iſtud eſt: Futurum eſt, vt ſubitò ſine longo miniſterio plurimi ex impijs efficiantur pij, & coniungantur eccleſię per prædicationem Apoſtolorum, qui exiuerunt de Sion: futurum eſt, vt totus terrarum orbis audiat verbum Chriſti, & renaſcatur in filios Dei.

Quis audiuit vnquam tale, & quis vidit huic ſimile? Nunquid parturiet terra in die vna: aut parietur gens ſimul, quia parturiuit, & peperit Sion filios ſuos? Nũquid ego qui alios parere facio ipſe non pariã? dicit Dominus. Si ego qui generationẽ cæteris tribuo, ſterilis ero, ait dominus Deus tuus.

Nunquid parturiet terra in die vna?) id eſt, fœmina, quæ gremio ſuo ſuſcepit terra, proferet illa ſubitò in auras, intra ſpacium vnius diei? aut parietur vnica vice tota aliqua gens? quaſi dicat: non habet hoc naturalis ordo rebus inditus: quomodo ergo credibile eſt, quòd Sion tam ſubitò pariet filios ſuos? Ex iſto loco patet, ꝙ maſculus, quando dicitur, Peperit maſculum, indeterminatè pro quibuſcunque natis accipiatur. Quomodo autẽ ſubitò pepererit filios, patet ex Actis cùm Petro prædicante vno die conuerſi ſunt tria millia, item altero die quinq; millia, &c. Reſpondet autem in ſequentib. Dominus, fiet iſtud non humana, ſed mea virtute. *Nunquid ait qui alios parere facio, ipſe non pariam?*) Hactenus pepererunt homines, libet etiam mihi Deo parere, & libet magnificè parere, vt præ admiratione dicat Sion: Homo & homo natus eſt in ea.

Lætamini cum Ieruſalem, & exultate in ea omnes qui diligitis eam. Gaudete cum ea gaudio, vniuerſi qui lugetis ſuper eam, vt ſugatis & repleamini ab vbere conſolationis eius, vt mulgeatis, & delitijs affluatis ab omnimoda gloria eius, Quia hæc dicit dominus. Ecce ego declinabo ſuper eam, quaſi fluuium pacis, & quaſi torrentem inundantem gloriam Gentium, quam ſugetis.

Lætamini cum Ieruſalem, &c.) Ad numeroſum iſtum partum lætari iubet omnes, qui diligunt Ieruſalem, & gaudere qui lugent ſuper eam, inter quos lugentes erat Simeon ille iuſtus, qui expectabat cõſolationem Iſrael.

Gaudete cum ea, &c.) Quia Ieruſalem puerperam fecit, perſtat in metaphora, vt ſugatis inquiens & repleamini ab vberibus conſolationis, &c. per quæ ſignificare voluit maximam conſolationem, quam percipiunt in Eccleſia, qui ex animo & totos ſe dedunt Deo. Nulla autem eſt hic difficultas, ſed tantum videndum eſt, an pertineant hæc ad Ieruſalem præſentis ſæculi, an verò ad alterã. Sunt enim tranſitus valdè occulti in prophetis, & quia poſt conſolationem in hac vita, Dominus interdum immittit maximũ horrorem & metum, & deiectionem ſpiritus ex memoria peccatorum & inferni, videri poſſint affluentes hæ delitiæ non eſſe præſentis ſæculi.

Ecce ego declinabo ſuper eam, &c.) Hunc locũ tractat Auguſt. lib. 20. de ciuit. Dei, cap. 21. & refert ad futurum ſæculũ. Verba aũt eius ſunt: Quod dicit, Declinabo ſuper eam quaſi fluuium pacis, abundantiã illius pacis ſignificat, qua maior eſſe non poteſt, hac vtiq; in fine rigabimur: Etiam in hoc ſæculo declinat Dominus fluuium pacis, non quidẽ totũ fluuium, ſed tantũ particulam eius. Quare ſecundum analogiam huius ſæculi etiam de præſenti Ieruſalem interpretari poſsimus.

Et quasi torrentem, &c.) Pro Augu. sententia facit caput vigesimum primum Apocalypsis, vbi sic scribitur: Ciuitas non eget sole & luna, & nox non erit ibi, & adferent gloriam & honorem gentium in illam. Pro sententia verò Hier. qui refert ad præsens seculum, facit cap. quinquagesimum huius prophetæ, vbi multa dicuntur de gloria gentiũ, secundum quem sensus est: Totus terrarum orbis deuoluetur ad Ierusalem, id est, ad Ecclesiam credentium, & quicquid insigne est apud gentes cedet in bonum eius.

AD vbera portabimini & super genua blandientur vobis. Quomodo si cui mater blandiatur, ita ego consolabor vos, in Ierusalem consolabimini. Videbitis & gaudebit cor vestrum, & ossa vestra quasi herba germinabunt & cognoscetur manus Domini seruis eius, & indignabitur inimicis suis.

AD vbera portabimini) Si autem referamus ad præsens sæculum, pertinet ad homines planè spirituales, qualis erat Bernardus, qui portabatur ad vbera, & delectabiliter fouebatur super genua. Commentarius verò Augusti. qui refert ad futurum sæculum, sic habet: Post labores ærumnarum, curarũque mortalium consolabimur tanquam paruuli eius, in humeris genibusq; portabit, rudes enim nos, & nouos blandissimis adiutorijs insolita nobis illa beatitudo suscipiet. *Quomodo si cui mater blanditur, & cat.*) Propheta non habuit maius aliquid, quo explicaret dulcedinem consolationis cælestis Ierusalem, quam istam comparationem de matre & filio sumptam. Sensus est: Continget vobis in illa Ierusalem, quæ sursum est, maxima consolatio atque talis consolatio, qualem blandissima mater exhibet filio tenerrimè adamato. Etiam in hoc sæculo Deus dignatur blandiri suis, & loquitur illis ad cor, vt sentiant tale aliquid inter orandum, inter contemplandum, & etiam inter gemẽdum, quod verbis exprimere non possunt. *Videbitis, &c.*) Non expressit quid videbunt, sed haud dubiè quin Deum & omnia illa, quæ nunc non videmus: credentes autem ea pro modulo capacitatis humanę longè minus quam reuera sunt, atq; incomparabiliter minus. Sic ferè August.

Et ossa vestra, &c.) Quoniam dixit: gaudebit cor vestrum, ne putaremus illa bona Ierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere, & ossa inquit vestra, vt herba, exorientur, vbi resurrectioné corporum struxit, velut quod nõ dixerat reddens. Ossa ergo vestra, quæ iam arida sunt, vel putrefacta tunc in resurrectione velut herba germinabunt: vt nõ solùm spiritus, sed & corpus exultet gloriosum. Si autem referamus cum Hier. ad præsens sæculum, tunc ossa intelliguntur illa, quæ cap. 58. Ossa tua liberabit. Require ibi expositionem.

Et cognoscetur manus Domini) Potentia Dei, quàm hic manum vocat, maximè cognoscetur in futuro sæculo ab electis Dei: Interim in hoc quoq; seculo agnoscitur à sanctis, vt videre est in libris confessionum Augu. vbi legimus malum, quod habitat in carne, & ducit ad quæuis turpia mirabiliter cognitũ fuisse Aug. antequam esset in Christo: cum verò iam esset in Christo, & regeretur spiritu Dei agnouit in se mirabilem Dei potentiam in vitijs superandis, & passionibus illis edomandis.

QVia ecce Dominus in igne veniet, & quasi turbo quadriga eius reddet in indignatione furorē suum, & increpationem suam in flamma ignis quia in igne Dominus dijudicabit, & in gladio suo ad omnem carnem, & multiplicabuntur interfecti à Domino. Qui sanctificabantur & mundos se putabant in hortis post ianuam intrinsecus, qui comedebant carnē suillam, & abominationem, & murem, simul consumentur dicit Dominus.

QVia ecce Dominus, & cater.) Explicat quod mox dixit. Indignabitur inimicis suis. Ista etiam Hieron. refert ad iudicium futurum. Ignis autem intelligitur ignis conflagratorius. Significatur enim aduentus Domini futurus horribilis, quasi turbo siue tempestas quadrigæ, id est, currus eius. Commentarius autem Hiero. sic habet: Hæc vniuersa narrantur, nõ quòd Deus aut currus habeat, aut quadrigas, aut equorum velocitate portetur: sed quomodo in solio sedere dicitur, quando assumit habitum iudicantis, sic quando ad vindictam venit, vt debellet aduersarios suos, in habitu victoris & triumphantis ostenditur. Augu. verò per currus intelligit angelicas potestates, quarũ ministerio multa peragentur tempore resurrectionis.

Quia igne Dominus dijudicabit, &c.) Reperitio est eiusdem sententiæ. Valde enim cordi fuit Esaiæ, hæc nobis proponere, ne in otio securè viueremus. Quod autem ad lectionem attinet nonnulla exemplaria habent dijudicabit: sed ex commentarijs Hieron. Haymonis, & Lyrę constat legendum esse, iudicabitur, passiuè. Sensus est: Dominus agnoscetur iustus iudex per ignem, quo inuoluet impios, & per gladium, quem exeret contra omnem carnem. Caro autem accipitur sicut in Genesi: Non permanebit spiritus meus in homine, quia caro est, id est, totus carnalis. Per gladium verò intelligit supplicium. Quicquid (ait Hieronymus) pungit, & percutit, & torquet & cruciat, in scripturis sanctis gladius appellatur, quo vulnerabuntur siue interficientur, qui Dei non fecerunt voluntatem. *Quid per gladium.*

Qui sanctificabantur, &c.) de hortis dictum est capite primo, circa illum locum, Et erubescitis super hortis. Vbi commentarius

Hiero-

Hieronymi. Significat autem loca voluptatum, lucos, & nemora. Et capite 65. Qui immolant in hortis, Vbi commentarius Hieronymi. Ne quid deesset sacrilegio, immolabant in hortis, iungentes idololatriæ luxuriam, & sacrificijs voluptatem. In commentarijs verò huius loci sic habet: In locis deliciarum & voluptatum, id est, in hortis amœnissimis baptisteria extruebant, adulteria. & omnem libidinum turpitudinẽ simplicibus aquis abluere se putantes. Ex his discimus, Iudæos in hortis duo exercere solitos, nimirum idololatriam & luxuriam. Hieronymus hîc non meminit idololatriæ, secundum quem sensus est: Post Venerem, quam exercent in hortis, sanctificant se, id est, abluunt se ibi post ianuã intrinsecus, & aquis illis simplicibus mundari se putant, vt rectè adaptetur illud Poetæ: *Et noctem flumine purgant*. Lyra verò, qui meminit idololatriæ, sic exponit: Qui sanctificant se, id est, qui in hortis post ianuã intrinsecus immolant idolis hostias, quibus oblatis mundos se putant. Quod autem ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria habent: post ianuam intrinsecus. Sed ex cõmentarijs Haymonis & Lyræ constat legendum esse: post vnam intrinsecus, & non, post ianuam. Et subauditur secundũ Lyram, porta seu clausura: secundum alios verò, piscina. Illud autem (intrinsecus) ad verbum est, *in medio*. Sensus ergo est: Post vnam scilicet portam, siue ianuam, vel post vnam piscinam in medio scil. horti existentem. Aliter verò Haymo, cuius commentarius fœdior est, quàm vt hîc debeat recitari. Sensum autem, quem proponit, videtur arripuisse ex verbis Hieronymi in hunc locum, sic scribentis: Nec alicui videatur incongruum, si quę geruntur turpiter, vt ibi elt videre.

Qui comedebant, &c.) Est hoc loco synecdoche, certis enim his speciebus intelligitur quicquid impiè contra legem Moysi habat. Isti præuaricatores consumentur, quod suprà dixit, interficientur, ibi. Et multiplicabuntur interfecti à Domino, quæ interfectio & consumptio est mors secunda, iuxta Augustinum, quæ semper durabit.

EGo autem opera eorum, & cogitationes eorum venio, vt congregem, cum omnibus Gentibus, & linguis, & venient, & videbunt gloriam meam. Et ponam in eis signum, & mittam ex eis, qui saluati fuerint, ad gentes in mare, in Africam & Lydiam, tenentes sagittam, in Italiam, & Græciam, ad insulas longè, ad eos, qui non audierunt de me, & non viderunt gloriam meam.

VEnio vt congregem) scilicet opera eorum ad pœnam, vt ea velut in theatro toti orbi spectanda præbeam: & non eorum scilicet Iudæorũ tantũ cogitationes, & opera, sed & omniũ, qui impiè egerunt, cuiuscunque tandem Gentis aut nationis seu linguæ. *Et venient*) scilicet assumptis corporib^9, & videbunt gloriam meã, id est, me gloriosum in nubibus veniẽtem cum potestate magna, & maiestate, cuius humilitatẽ in primo adventu conspexerunt, & contempserunt.

Et ponam in eis signum, &c.) Figurata locutio est: Res, cui cauterio inustum est signum, facilè ab alijs dignoscitur: & isti agnoscentur ab electis, & confundentur. Sensus autẽ talis est, qualis est in libro Sapientiæ: Veniẽt in cognitionem peccatorum suorum timidi, & traducent eos ex aduerso iniquitates eorum. Longè aliter exponit ista Augustinus, enarrans editionem Septuaginta, cuius interpretationem qui velit videre, legat caput 21. lib. 29. de ciuitate Dei.

Et mittam ex eis, &c.) Commemoratis ijs, qui per hoc iudicium consumentur, recapitulat ab initio gratiam noui testamenti, à primo Saluatoris aduentu vsque ad vltimum iudicium perducens, finiensque sermonem. Mittam ex eis, qui saluati fuerint, id est, qui ex Iudæis euaserint iram Dei, id est, semen & reliquias populi Iudaici, nimirum Apostolos, qui venientem in propria receperunt: illos mittam ad gentes, vt prædicatione sua eas conuertant, & enumerans singulas, in mare, ait, & Africam. Mare autem intelligitur mediterraneum, quod Iudæis notissimum erat. Sensus ergo est: Apostolos & Apostolicos viros mittam ad accolas maris mediterranei, & Lydiam, id est, Lydios mittendarum sagittarum peritissimos, hoc est, quod dicit: Tenentes sagittam. Est enim constructio congrua quidem secundum sensum, non autem secundum vocem. Alij verò istud Tenentes sagittam, volunt esse non epitheton Lydiorum, sed quartum membrum, & significari alios à Lydijs, Cappadoces vel Thraces. *Et ad insulas longè*) id est, ad remotissimos populos, de quibus Iudæi vix per famam aliquid acceperunt.

ET annunciabunt gloriam meam gentibus, & adducent omnes fratres vestros de cunctis gentibus donum Domino, in equis, & in quadrigis, & in lecticis, & in mulis, & in carrucis, ad montem sanctum meum Hierusalem, dicit Dominus, quomodo si inferant filij Israel munus, in vase mundo, in domum Domini. Et assumam ex eis in sacerdotes, & Leuitas, dicit Dominus, quia sicut cæli noui, & terra noua, quæ ego facio, stare coram me dicit Dominus Deus, sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum.

ET adducent omnes fratres) id est, omnes preordinatos ad vitam, siue Iudæi sint, siue gentes. Per equos autem, quadrigas, lecticas, mulos, & carrucas intelligit adiutoria diuina. Adducent eos per cuiusq; generis ministeria Dei, vel angelica, vel huma-

na. Sic Augustinus, sic & Hiero. Simpliciter verò & sine tropo dixisset: Deus per paucos Apostolos exhibebit varia ministeria inter gentes, per quæ ipsæ gentes adducentur ad fidem, & ad montem sanctum Domini Ierusalem, non illam, quæ occidit prophetas, sed illam, quæ in sanctis fidelibus iam diffusa est per terras, id est, ad Ecclesiam.

Quomodo se inferant, &c.) Sensus est: Qui adducētur per Apostolos, erunt tā grati Deo, quàm erat munus oblatū tēpore legis Moysi adhuc stantis, & vigorem suum habentis.

Et sumam ex eis) s. gentibus ad fidē conuersis sacerdotes. Augustinus intelligit proprij nominis sacerdotes, quales ab Episcopis ordinantur.

Quia sicut cæli noui, &c.) Quemadmodū homo ministrum suum facit stare coram se, vt ad nutū seruiat: ita cæli & terra stant ad nutum coram me Deo. De nouis autem cælis, & terra noua in superioribus dictum est. Isti cæli, qui modò sunt, mutabuntur: illi verò cæli noui erunt perpetui.

Sic stabit semen vestrum, & nomen vestrum) id est, vos Apostoli mei, & qui per vos credituri sunt. Paulatim occultè transit propheta ad aliud sæculum futurum.

ET *erit mensis ex mense, & sabbathum ex sabbatho. Veniet omnis caro, vt adoret coram facie mea, dicit Dominus. Et egredientur, & videbūt cadauera virorū, qui præuaricati sunt in me. Vermis eorum nō morietur, & ignis eorum non extinguetur, & erunt vsque ad satietatem visionis omni carni.*

ET *erit mēsis, &c.*) In futuro sæculo erit mēsis ex mense. In mēse aūt duplex est tropus, primò enim ex mense intelligitur primus dies mensis: deinde ex primo die mēsis intelligitur qualitas ipsius diei. Primus dies mēsis, vt patet ex libris Moysi, multū celebris erat apud Iudæos. Vide cap. 20. 1. libri Reg. Ecce calēdæ sunt crastino die, ad verbū est, Ecce mensis cras. Voluit significare cras esse festum, quale est primo die mensis. Sic 4. Reg. c. 4. Hodie non sunt calendæ, vbi ad verbum est, Hodie non est mensis. Sine tropo autē dixisset propheta: Erit perpetua ibi solennitas, & perpetuus sabbathismus.

Veniet omnis caro.) In istis mensibus & sabbathis veniet omnis caro. Non est intelligēdum, quòd veniet sicut nos venimus ad tēplum diui Petri vel vt olim venerunt ad tēplum Salomonis, sed veniet, id est, aderit in regno cælorum omnis caro, non quidē simpliciter omnis caro, quia impij non erūt ibi, sed ex quauis carne, siue Gēte aliqui homines. *Et egredientur*) non quidē loco, sed scientia, id est, isti, qui in regno cæloru celebrabunt sabbatha, scient, & contemplabuntur tormenta damnatorum, & ea, quæ aguntur in inferno Sic August. sic & Hieron. Scholastici tamen putant, quòd & loco egredietur. In voce autem (cadauera) allnlit ad id, quod antè dixerat: Multiplicabūtur à Domino, alioquin cadauer non appellatur, nisi exanimis caro, corpora autē damnatorum erunt animata.

Vermis eorum non morietur.) Vermis iste & ignis ab alijs atq; alijs aliter atq; aliter exponūtur. Alij quippe vtrūq; ad corpus, alij vtrunq; ad animā retulerūt. Alij rursus propriè ad corpus ignē, vermē verò tropicè ad animā: quod, vt ait Aug. credibilius esse videtur, & hanc Augustini sententiam amplectuntur scholastici. Habet ergo vermis tropū malæ conscientiæ: dānati agnoscent semper se malè egisse, semper erunt malè cōscij sibi suæ nequitiæ. Ignis vero sine tropo intelligendus est, quia reuera erit corporalis ignis, an aūt eiusdē speciei cum nostro igne, disputatur in quarto libro Sententiarum.

Et erunt vsque ad satietatem) id est, vsque ad fastidium & nauseam, non quòd in sanctis nausea erit aut fastidium, sed hoc modo significare voluit fœtorē cadauerum, id est, eorū, qui erunt in inferno, alioquin ex consideratione pœnarum ipsorū damnatorum electi lætabuntur, approbantes diuinam iustitiā, & agnoscentes, quas pœnas euaserint.

Terminauit autem Esaias prophetiam suam ad id, ad quod sæculum terminabitur, ad extremum iudicium.

FINIS ESAIAE.

IN OM-

IN OMNES D. PAVLI, ET QVORVNDAM ALIORVM APOSTOLORVM EPISTOLAS EXPLICATIO F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM IN EPISTOLAM D. PAVLI AD ROMANOS SCRIPTAM.

[*Aug. in lib. expoſitionū inchoata ſuper epiſt. ad Rom.*]

IN Epiſtola, quam ad Romanos ſcripſit, hanc potiſsimùm ſecundum Auguſtinum verſat Apoſtolus quæſtionem: Vtrum Iudæis ſolis Euangelium Domini noſtri Ieſu Chriſti venerit propter merita operum legis: an verò nullis operum meritis præcedentibus, omnibus Gentibus venerit iuſtificatio fidei, quæ eſt in Chriſto, vt non quia iuſti erant homines, crederent in CHRISTVM, ſed vt credendo iuſtificati, deinde iuſtè viuere inciperent. Quæſtio hæc nata eſt ex ſchola Iudaizantium, quorum duplex fuiſſe genus in naſcentis Eccleſiæ primordio, ex Actis Apoſtolorum diſcimus. Alterum, quòd arbitrabatur gratiam Euangelij peculiariter Abrahæ poſteris promiſſam, non eſſe propagandam ad Gentes profanas, ſimulachrorum, ac dæmonum cultui deditas. Alterum, quod non arcendas putabat, ſed legis oneribus ſubijciendas, vt per legem purgatæ atque exercitatæ hoc modo gratia Euangelij dignæ efficerentur, & fides in Chriſtum ipſis accedente lege eſſe poſſet ſalutaris, perinde quaſi Chriſtus opus haberet adminiculo legis Moſaicæ, & tanquam Deus ſtatuiſſet per Chriſti fidem ad ſalutem perducere eos, qui aliundè, quàm per Chriſtum fuiſſent iuſtificati. Docet igitur Apoſtolus, omnibus veniſſe Euangelium, nō Iudæis ſolùm, verum etiam & Gentibus, oſtendens gratuitum Dei donum eſſe iuſtificationem, nec ex lege, ſed per fidem in propitiatorem, quem annunciat Euangelium, contingere homini prorſus abſque omni operum merito, dignitate, qualitate, ſiue commendatione. Atque hic eſt huius epiſtolæ ſtatus, ad quem referenda ſunt vniuerſa ab exordio epiſtolæ vſque ad caput 12. vbi omiſſa diſputatione de iuſtificatione, ſiue de gratia & operibus, tranſit ad locum moralem. Ita vt duæ ſint huius epiſtolæ partes. Altera dogmatica, cuius argumentum iam recitauimus. Altera ethica, varia complectens de virtutibus, & moribus præcepta, quæ ſuo loco explicabuntur. Hæc de argumento epiſtolæ. Scripta eſt autem poſt vtramque ad Corinthios, quod manifeſtum eſt, partim ex hac epiſtola, partim ex illis, quæ ad Corinthios ſcriptæ ſunt. Siquidem in vtraque ad Corinthios, ipſos Corinthios hortatur Apoſtolus, vt in pauperes Hieroſolymitanos oſtendant munificentiam ſuam, atque vt in eorum ſubſidium curent collectam eſſe pecuniam aliquantam in id tempus, quo Hieroſolymam profecturus ſit. De qua pecunia vt iam collecta ſic ſcribit Romanis: Nunc igitur proficiſcor in Hieruſalem miniſtrare ſanctis. Probauerunt enim Achaia & Macedonia collationem aliquam facere in pauperes ſanctos, qui ſunt in Hieruſalem. Vnde manifeſtum relinquitur, iſtam poſt illas eſſe ſcriptam. Eam autem ob cauſam primo loco (vt habet Auguſtinus in epiſtola ad Sixtum) collocata eſt, quod gratiam illam commendet, quæ caput eſt, & fundamentum, atque initium gratiarum, à gratia fidei exordiens.

[*De hoc genere Iudaizantiū eſt mentio Actorum 11. De hoc genere multa [illegible] refert. Luc. Act. 15 & 21.*]

[*1.Cor. 16. 2.Cor. 18. & 19.*]

[*Cap. 15.*]

[*Aug. epiſt. 105. ad Sixtum.*]

i

FINIS ARGVMENTI.

IN EPISTOLAM AD ROMANOS EXPOSITIO,

F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

CAPVT I.



AVLVS seruus Iesu Christi, vocatus Apostolus, segregatus in Euangelium Dei (quod antè promiserat per Prophetas suos in scripturis sanctis de Filio suo, qui factus est ei ex semine Dauid secundum carnem, qui prædestinatus est Filius Dei in virtute secundum spiritum sanctificationis, ex resurrectione mortuorum Iesu Christi Domini nostri, per quem accepimus gratiam & Apostolatum ad obediendum fidei in omnibus gentibus pro nomine eius, in quibus estis & vos vocati, Iesu Christi) omnibus, qui sunt Romæ dilecti Dei, vocatis sanctis, gratia vobis & pax à Deo patre nostro, & Domino Iesu Christo.

INitium huius epistolæ vsq; ad eū locum: Primùm quidē gratias ago, præter ecleipsin, i. defectum, hyperbaton, id est, sensus perturbationē habet. Qua figura non hoc solùm loco, sed aliàs frequēter vtitur Paulus, propter mirabilem sibi occurrentium rerū earum[illegible]rum copiam. Ordo verborum est hic: Paulus seruus Iesu Christi, vocatus Apostolus, segregatus in Euangelium Dei omnibus, qui sunt Romæ dilectis scilicet scribit salutationem, hoc modo, gratia vobis & pax à Deo patre, & Domino nostro Iesu Christo. Reliqua, quæ interiecta sunt, perturbāt orationē, atq; obscuriorem reddunt, quare per parēthesin legēda sunt, quemadmodum in textu annotauimus.

Paulus) De nomine Pauli multa passim disputantur. Sed satis constat gentilitium illi fuisse ab infantia nomen Saul, siue Saulus: quod plausibile habitum est in tribu Beniamin, ob primum in gente Israelitica regem electum à Domino. An autem cum hoc nomine & Pauli vocabulum ab initio possederit, quia ciuis Romanus fuit, apud quos gratius fuit nomen Pauli, quod censet Origenes: An verò à conuersione sua ex Iudaismo ad fidem Christi, sic primum dici cœperit, vt cum religione mutata, & nomen intelligatur commutatum, quod putat Ambrosius: An denique ob Sergium Paulū proconsulem quem primùm ex gentibus Christo lucrifecerit, hoc nomen reportarit, quæ sententia Hieronymi est & Augustini: An aliam ob caussam sic fuerit appellatus, planè incertum est ex scriptura: Et quia incertum est, nulla dictarum iā opinionum reijci potest, vt quæ omnes & singulæ magnos habeant authores.

Hier. in epist. ad Philemonem. Aug. li. 8. confess. ca. 4. Ex priore, inquit, Saulo Paulus amauit vocari, ob tā magnæ insigne victoriæ.

Quod aūt Eras. contra sententiā Hieronymi adfert ex c. 13. Act. Apostolum Paulū vocatum antequā cōuerteret Sergium Paulum, facile soluitur per anticipationem figuram literis sacris multū familiarē. Et (vt pro sententia Hierony. aliquid dicatur) non sine ratione est, quod Lucas, quum in præcedentibus [illegible] vsq; ad eū locum, vbi historiam de Sergio Paulo describit, Apostolum [illegible] Saulum vocasset, post proconsulem Christo lucrifactum semper Paulum, & nunquā Saulum vocat. Iam quæ de huius nominis etymologia hoc loco [illegible] rabi[illegible] bus, æque vt illa, [illegible] appellatione [illegible] vtantur, incerta sunt. Siquidē alij illā petunt ex Hebræa lingua, alij ex Greca, alij ex Latina. Si origine Græcum est nomen Pauli, etymologia eius non est petenda ex Hebræa lingua, quod faciunt [illegible] qui dicunt significare mirabilem, vel electū: Neq; rursus ex Latina, quod faciunt illi, qui dicunt [illegible], vel pusillum. Si verò origine Latinum vocabulum est, etymologia [illegible] ex Græca lingua, quod [illegible], qui volunt significare quiete. Multò minus ex Hebræa [illegible] Græca, vt illi, qui dicūt significare os tubæ. Quare cum lateat, à quo fonte descēdat vocabulum Pauli, Hebræone, an Græco, an Latino, incerta sunt omnia, quæ de etymologia eius disputātur. Secus est de nomine Saul, quod constat origine Hebræum esse, & sonare expetitū à radice Schaal, quod est, petiuit, postulauit siue cōmodauit. Ambrosius tamen, qui inquietudinem significare cōtendit, respexit (vt verisimile est) ad fontem Græcū. Nam radix Hebræa nihil huiusmodi significat. Apud Græcos autē Σαλεύω est quatio, fluctuo: Σάλος commotio, tumultus propriè maris. Cui voci si addas literam vnam, videlicet v, iam habes nomen Saulus. Sed satis hac de re.

Hierom. ad Philemon.

Au. de spiritu & litera, c. 7. in enarratione Psal. 72. tracta. 50. homiliarū hom. 17. & in expositione epistolæ Ioan. tractatu 8.

Ambros. in com. epist. ad Roma.

Seruus Iesu Christi.) Aliud est seruus, aliud minister: seruus enim addictitius est, minister non item. Nominat ergo se seruum Iesu Christi, vt profiteatur se totum esse hui9 Domini, illius tantùm negotium agere, præter hunc nihil se nouisse, præter hunc se nihil prędicare, nihil spirare vel viuere. Vocabulum (Iesus) origine Hebræum est (Christus) verò Græcum, huius ratio exprimitur Act. 10. Quem vnxit Deus Spiritu sancto, & virtute: illius verò Matth. 1. Vocabis nomē

eius

eius Iesum. Ipse enim saluum faciet populũ, &c. De hoc nomine vide Reuchlin in libro de verbo mirifico, vbi mirade eo scribit.

Vocatus) hoc loco, vt ex Græco patet, non participium est, quasi ita dictus aut appellatus, sed nomen absolutum idem valens ac si dicas vocatiuus, siue vocatione Apostolus. istud adijcit, vt intelligant Romani ipsum nõ abijsse, nec spontè se huc ingesisse, sed accitum esse à Christo in Apostolatum.

Apostolus.) Notandum hic nomen (Apostoli) in scriptura nõ tantùm ministerij siue officij vocabulum esse, sed præter ministeriũ cõplecti dignitatẽ & primatũ, quod manifestũ est ex ca. 12. prioris epistolæ ad Corinth. Et quosdam quidem posuit Deus in Ecclesia, primùm Apostolos, &c. & ca. 4. ad Ephe. Ipse dedit quosdam quidem Apostolos. Ex quibus locis discimus, non tã latè patere ipsum nomen Apostoli, quàm alioquin pateat eius etymologia, quæ exprimitur Ioan. 13. Non est Apostolus maior eo, qui misit illũ. Quæ ratio vtiq; in Septu illos, quos designauit Dominus Lucæ 10. ad Euãgelicæ prædicationis munus competit, non tamẽ nomen Apostoli secundũ vsum, quem habet in scriptura, vt quod solis duodecim à Saluatore peculiariter inditum est Luc. 6. & posteà in paucos alios translatum: vt in Paulũ & Barnabam, qui Act. 14. Apostoli dicũtur: & Iacobum fratrem Domini Episcopum Hierosolymitanum, de quo ad Gala. 1. Aliũ Apostolorum vidi neminem, nisi Iacobũ fratrẽ Domini: fuit enim hic extra numerũ duodenarium, alius à Iacobo Alphæi, & Iacobo Zebedæi. Nomen Apostoli Paulus etiã tribuit Epaphrodito. 2 ca. ad Philippenses, vbi videndum, an nominis tantùm, an etiam rei per nomen significatæ communicatio fiat. Cùm igitur inter ministros, quos ad ædificationem corporis Christi in Ecclesia Spiritus sanctus instituit, primùm, vt dignisimũ locum secundũ Paulum Apostoli obtineãt, facilè intelligere est, quænam cõpetat illis potestas: nimirũ non nudum verbi ministerium, sed prætereà authoritas prohibendi, præcipiendi, legesq; ferendi. Et proinde inualidum est hoc Caluini argumẽtum. Apostoli nomine suo potestatẽ suã præ se ferũt, qui quùm legati dicũtur, liquet ipsis & eorum successoribus, non aliã fuisse potestatẽ, quàm enunciandi, quod erat in mãdatis. Inualidum, inquam, est hoc argumentum, ex eo, quod iam ostensum est, non totam vocis significationem etymologia comprehendi, quod nõ in hac solùm voce, sed in alijs quoque quàm plurimis agnoscere est: vt in nomine dictatoris, item cõsulis, Episcopi, &c. &c. Vult me (ait Cicero in epistola ad Atticum lib. 7.) Pompeius esse, quem tota hæc Campania & ora maritima Episcopum habeat, ad quem delectus, & summa negotij referatur: Hic (Episcopus) nomen dignitatis est, quam tamen non includit eius etymologia. Nõ enim hoc habet ratio nominis huius, vt eum significet, penes quem sit summa rerum, sed absolutè inspectatorem. Verùm demus, vt in nomine Apostoli nihil aliud includatur, quàm in ipsius etymologia, quod falsum est, minimè inde licebit inferre, quod infert Caluinus: videlicet penes ipsos non aliã fuisse potestatem, quàm enunciandi, quod erat in mãdatis. Nõ enim duodecim illi à Domino electi, Paulus item & Barnabas solùm Apostoli fuerunt, sed prætereà pastores & Episcopi: adeoque omnia episcoporum & pastorum officia ipsis competunt, inter quæ sunt regere, præcipere, ordinare, &c. Attendite (ait Apostol. Acto. 20) vobis & vniuerso gregi, in quo vos Spiritus sanctus posuit Episcopos regere Ecclesiam Dei: Sanè potestatem excommunicandi, & tradendi Satanæ vendicauit sibi D. Paulus: Authoritatem item condendarum legum, vt ex ipsius epistolis patet: maximè ex priori ad Corinth. capite 11. Sed dixerit quispiam, si nomen hoc (Apostolus) præter ministerium conuoluit secum dignitatem, & mandãdi prohibendique authoritatẽ, quomodo à catholicis passim dicitur, ipsos Apostolos in Apostolatu fuisse pares, cùm non eadem, quantum ad præcipiendum, ipsis fuerit potestas, sed maior penes Petrum, quàm cæteros. Dicendum parem quidem fuisse Petri cum alijs potestatem Lucæ. 6. vbi Apostolus instituitur, sed præcipua illa, & excellens authoritas, atque honoris prærogatiua multò post concessum munus Apostolicum ipsi contigit: nimirum post Christi resurrectionem, cùm Ioannis vltimo dictum est: Pasce oues meas, quibus verbis cæterorum quoque Apostolorum, quibus vsque ad hoc tempus par fuerat, caput institutus est.

Segregatus in Euangelium Dei.) Hoc verbo (segregatus) significare vult, se non temerè vocatum ad Apostolici muneris functionẽ, sed delectum ac selectum. Græca enim est ἀφωρισμένος: ἀφορίζειν autem est non solùm separare, sed etiam adhibito iudicio seponere ac secernere. Segregatus ergo velut eximium quoddam, & electum organum ad munus Euangelij prædicandi, Euangelium aũt est annunciatio læta de Christo, quod ipse, qui tot retro sæculis promissus est, & variè præscriptus in prophetis, iam demũ exhibitus sit orbi, & venerit ad liberandũ populum suum, non Iudæos solùm, sed omnes omninò credentes, à tyrannide diaboli, & gratuitò illos reconciliandum Deo, quem offenderant. Hoc Euangelium quia Deus notum fecit (nõ enim humana ratio depræhendis

hendit illud) & diuulgandum præcepit per Apostolos toti orbi, idcirco Dei appellauit.

Quod antè promiserat per prophetas suos in scriptura sanctis de Filio suo.) Quæ superius exposita sunt, pertinent ad commendationem personæ scribentis, quæ autem hic sequuntur ad commendationem rei, de qua agitur, videlicet Euangelij, quòd variè commendat, & primò quidem ab antiquitate: Euangelium, inquit, cuius iam memini, res antiqua est, iam olim multò antequam exhiberetur, illud promisit Deus. Promisit autem non per vulgares homines, sed per prophetas, nec per quosuis prophetas, sed per eos, quos ad vaticiniū ipse afflauit, hoc est, quod dicit (*suos*) ne quis suspicetur vates gentilium. Atque hæc promissio ne excideret tractu temporis, curauit eā descriptam esse in scripturis, non quibuslibet, sed in scripturis sanctis, id est, illis, quæ solæ immunes sunt ab omni fallitate, & errore. Ista etiam non parum faciunt ad commendationem Euangelij, maximè autem ad eam rem facit, quod sequitur, (*De Filio suo*) vtiq; naturali, vero ac proprio. De huius regno & imperio est Euangelium istud.

Qui factus est ei ex semine Dauid secundum carnem.) Istud adijcit, vt intelligant Romani, quid sentire debeant de Filio isto. Factum esse dixit interpres, pro eo, quòd est esse cœpisse. Laurentius Valla potius vertendum fuisse putat genit⁹, aut natus. Vox enim Græca γίνομαι, cuius participio hic vtitur Apostolus, significat & fieri, & nasci. Semen autem metaphoram habet: sumitur enim pro posteritate: Caro verò synecdochen: nā pro humana natura ponitur, cuius altera tantùm pars est caro. Sensus ergo est: Qui iuxta humanam naturam ortum cœpit ex posteritate Dauid, id est, qui homo factus est ex Maria virgine. Pronomen (ei) non est in Græcis codicibus, neque Chrysost. in commentarijs vllam mentionem eius facit, nec Theop. nec Oecu. Latini tamen constanter legunt, & eorum glossæ interpretantur, vt hoc sit, quod ad gloriam nominis eius. Vide Thomam in 3. parte quæstio. 16. arti. 7. vbi disputat, An vera sit propositio, homo factus est Deus.)

Qui prædestinatus est Filius Dei in virtute secundum spiritum sanctificationis.) Aliter Græci, aliter Latini hunc locum interpretantur. Græci vocem Pauli, quam interpres noster vertit, prædestinatus est, accipiunt, vt idem valeat quod declaratus, hoc sensu: Ipse, qui factus est ex semine Dauid secūdum carnem, quem proinde constat verum fuisse hominem declaratus est, ostensus, manifestatus & probatus est fuisse Filius Dei. Primò per mirabilem illam potentiam, quæ apparuit in operibus ipsius, id est, miraculis eius, hoc est, quod dicit (*in virtute*) id est, per virtutem siue potentiam. Nam (in) pro (per) familiare est Euangelicis & Apostolicis literis. Virtutem pro potentia sumi hoc loco manifestum est ex Græco. Est enim δύναμις, & non ἀρετή. Secundò demōstratus est fuisse Filius Dei ex spiritu, per quē dedit sanctificationem, id est, (vt planius dicatur.) Ostensus est Filius Dei, ex eo, quòd ex se potuit dare Spiritum sanctum, & remittere peccata, non quomodo sacerdotes, sed sua authoritate, & propria virtute seu potestate, atque hoc est, quod dicit (*secundum spiritum sanctificationis.*) Præpositio (secundum) est obiecti siue materiæ, in qua res hæc, qua patefit, diuinitas Christi versatur. Tertio & postremò ex eo, quòd more cæterorum hominum mortuus quidem non tamen à morte potuit detineri, sed deuicta & conculcata morte surrexit suapte virtute, & se vitæ restituit, hoc est, quod sequitur.

Ex resurrectione mortuorum I. Ch. D. N.) Vbi notandum, tria hæc, resurrectio, resurrectio mortuorum, resurrectio ex mortuis phrasi scripturæ idem valere. Quare dicere potuisset, ex resurrectione Iesu Christi à mortuis, vel ex resurrectione Iesu Christi, qui sermo planior fuisset, non tamen absque omni incommodo propter genitiuum Iesu Christi, qui adijci videtur quasi alius fuisset Filius Dei, alius Iesus Christus. Verùm licet nobis incōmodus videatur sermo, Hebræis tamen vsitatissimus est, qui eleganter vice pronominum proprijs nominibus vtūtur. Vt: fecit Moyses sicut præcepit Dominus Moysi, quod Latinus dixisset, sicut præcepit ei. Hoc ferè pacto Græci hunc locum interpretantur. Latini autem ad hunc modum exponūt, Qui Filius Dei quatenus factus ex semine Dauid secundum carnē prædestinatus est, definitus, & ab æterno decretus est fore Filius Dei, habens immensam illam & diuinam virtutem secundum aliam naturam, nempè illam, quæ ipsa in se sancta omnis sanctitatis fons est. Ita vt prædestinatio, siue decretum Dei referatur ad personā illam, quę est filius Dei, tantùm ratione humanæ naturæ. Quòd aūt ille homo sit Filius verus Dei in virtute secundum spiritū sanctificationis, id patefactū est ex resurrectione ipsius à mortuis. Secundum hanc interpretationem illud (*in virtute*) refertur ad *Filium Dei*) non autem ad id, quod præcessit, (*prædestinatus.*) Et præpositio (in) significationem habet beth ב Hebraici quod interdum est comitis, quēadmodum etiā hic vertit Erasmus, loco (in) substituens (cum,) Filius Dei cum potentia, id est, pollēs virtute. Istud aūt (*Secundum spiritum sanctificationis*) cohæret illi, quod proximè præcessit, videlicet in virtute, vel Filius Dei in virtute. Et accipitur

pitur ſpiritus non pro perſonæ, ſed pro naturaſpirituali, quemadmodum Ioannis 4. Spiritus eſt Deus: Et poſterioris ad Corinth. 2. Dominus eſt ſpiritus. Hæc ſatis aptè hærent cum præcedentibus. Iſta verò (ex reſurrectione mortuorum) nec commodè iungi poſſunt cum verbo, prædeſtinatus, neque cum Filio Dei, neque cum ijs, quæ ſequuntur, in virtute ſecundum ſpiritum ſanctificationis. Quare vt conſtet ſententia, intelligunt ferè Latini interpretes verbum vnum: nempe pateſactum ſeu maniſeſtatum. De hac Latinorum interpretatione vide Tho. 3. parte quæſti. 24. arti. 1. & 2. Vtra autem harum expoſitionum probabilior ſit, difficile eſt pronunciare. Eraſmus Græcorum præfert, tum quòd nihil in ea ſalebræ occurrat, tũ quòd ad amuſsim quadret inſtituto Pauli. Verùm diligentius ſingula perſcrutanti probabilior fortaſſe videbitur, licet difficilior ſit Latinorum expoſitio. Nam vox Græca ὁρίζειν, cuius participio hìc vtitur Apoſtolus, licet inter cætera ſignificet declarare, oſtendere, in ea tamen ſignificatione nuſquam reperitur in ſcripturis, ſed frequẽter in alia, quam noſter reddidit interpres, quæ eſt deſtinare, decernere, definire vel præfinire. Vt Actor. 2. Hunc definito conſilio & præſcientia Dei traditum interemiſtis, & cæte. Rurſus capite decimo. Quia ipſe conſtitutus erat à Deo Iudex viuorum & mortuorum. Rurſus 17. capite, Definiens vel (vt vertit Eraſmus) præfiniens ſtatuta tempora, & cætera. In quibus vbique eſt vocabulum huius loci. Et quemadmodum vox ſimplex ὁρίζω, ſic & compoſita προορίζω in hac duntaxat ſignificatione reperitur in ſanctis literis. Loca in promptu ſunt. Actorum 4. facere, quæ manus tua & conſilium tuum decreuerunt fieri. Prioris ad Corint. capite 2. Loquimur ſapientiam Dei in myſterio quam prædeſtinauit, ſiue (vt vertit Eraſmus) præfiniuit ante ſæcula Deus in gloriam noſtram: In epiſtola hac capite 8. Quos præſciuit, hos & prædeſtinauit, & cæter. Ad Epheſ. 1. Prædeſtinauit nos in adoptionem filiorum Dei. Propterea Dionyſius Areop. capit. 5. de diuinis nominibus dicit προορίζειν vocabulum peculiare eſſe Theologiæ, quo nomine ipſe ſacram ſcripturam intelligit. Quare huius vocabuli ſignificatio non niſi ex Theologia eſt petenda. In qua autem ſignificatione, ea voce vtitur ſcriptura, ex locis iam adductis patet. Quicquid poſt titulum Pauli hactenus explicuimus, ad cõmendationem Euangelij pertinet, quod tunc tẽporis laborabat inuidia nouitatis. Vnde tacita vſus antipophora dixit, multis retrò ſeculis illud promiſſum, non à quouis, ſed à Deo: nec per quoſuis, ſed per prophetas & hos quidem Dei: nec in quibuſuis inſtrumentis, ſed in ſcripturis ſanctis. Deindè velut definiens Euangelium adiecit, de Filio ſuo, qui factus eſt ei, & cæt. geminam Chriſti in vna hypoſtaſi naturam mirabili verborũ emphaſi deſcribens. In qua deſcriptione Dauid potiùs meminit, quàm Abrahæ, licet & huius filius fuerit Chriſtus ſecundum carnem, vt hac ratione ad lectionem Pſalmorum, in quibus iucundis admodum tropis, atque magnificè regnum ſiue imperiũ Chriſti expreſsit Dauid, ipſos Romanos prouocaret.

Per quem accepimus gratiam, & apoſtolatum ad obediendum fidei in omnibus Gentibus.) Hìc rurſus redit ad commendationem ſuæ perſonæ vel potiùs officij, quod mira commendat epithaſi. Non enim ſeruum ſe tantùm dicit Ieſu Chriſti, ſed præterea Apoſtolum, nec quauis ratione Apoſtolum, ſed vocatione, hoc eſt, accerſitum ad Apoſtolatum: nec accerſitum modò, ſed veluti electum vas, & eximium quoddam organum ſepoſitum, ac ſegregatum in munus Euangelij prædicandi. Segregatum autem non per quemuis, ſed per eum, quem annunciat Euangelium, hoc eſt, per Ieſum Chriſtum verum Deum & verum hominem. Nec vnius tantùm gentis Apoſtolus ſit, ſed gentium abſolutè omnium, hoc nempe eſt quod dicit, per quem accepimus gratiam & Apoſtolatum ad obediendum fidei in omnibus gentibus: Quibus verbis ſtudet Apoſtolus conciliare ſibi fidem, & authoritatem apud Romanos. Gratia nonnunquã beneficium ſignificat, quod confertur gratuitò: nonnunquam fauorem, nonnunquam obligationẽ beneficij. Quam verò ſignificationem hìc habeat, declarat id quod ſequitur, (*Et apoſtolatum*) Eſt enim epexegeſis, quæ ſcripturis familiaris eſt, quia coniunctio (&) tantundem valet, ac ſi dicas, id eſt. Sic Chryſoſto. cuius verba hæc ſunt. Non noſtræ virtùtis eſt opus, quòd apoſtolatum gerimus: non enim multis laborum conatibus hanc dignitatem ſortiti ſumus, ſed velut gratiam gratis accepimus. Cui commẽtario ex diametro repugnat annotatio Eraſmi, quæ ſic habet: Pro apoſtolatu nos ſemel duntaxat vertimus apoſtolici muneris functionem, ne quis dignitatem Paulo ſignificari putet. Vt enim ἐπισκοπὴ eſt ipſa functio epiſcopatus, ſic & ἀποστολὴ apoſtolatus. Hactenus Eraſmus, cuius authoritas non tanti apud nos eſſe debet, atq; Chryſoſtomi: neque ipſius tantùm Chryſoſt. ſed & Origenis, qui eodem planè modo, quo ille, apoſtolatũ interpretatur, quorum vterque in lingua Græca doctiſsimus fuit. Atque vt rationem illam: Vt enim ἐπισκοπὴ &c. à fundamento penitùs euertam, aliud oſtendam. Legimus enim pſal. 108. Et epiſcopatum eius accipiet alter, vbi Septuaginta

aliter illi, qui multis iam annis summa cum diligentia in diuinis præceptis se exercuerũt & vitam excoluerunt, eam pacem habent. Nam hi (nisi aliud cum eis agat diuina dispẽsatio) clarè admodum in se percipiunt quod 8. cap. huius epistòlæ scribitur: Ipse spiritus testimonium perhibet spiritui nostro quòd sumus filij Dei: Illi verò valdè obscurè. Hæc annotauimus, vt obiter indicemus quanam reaugeatur in homine pax hæc Euangelica, multiplicetur siue adimpleatur: nimirum obedientia, & obseruantia mandatorum Dei. Quod docet Esaias. 23. cùm ait: Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum. Vbi sermo ipsi est præcipuè de iustitia vitæ, vt ex pręcedentibus liquet, id est, de iustitia quam præstamus in operibus nostris, remissionem iam cõsequuti de peccatis per Christum. Sẽsus est: si quis fuerit verè & bona fide obediẽs legi, si præstiterit opera iustitiæ, & fecerit ea, quæ placita sunt Deo: is obediẽtia sua, & hac sua iustitia consequetur insignem quandam pacem, continget ei singularis quędam trãquillitas spiritus, siue quies, siue silentium. Perueniet inquam is ad magnam aliquam fiduciam. adeò magnam, vt dici ea merito posit securitas, & quidem securitas in sempiternum: quæ nunquam tamen in hac vita tanta est, vt reddat animum hominis absque omni prorsus metu. Nam & B. Hylar. cuius vitam descripsit Hieron. item D. Augustinus post multos annos in obedientia transactos, soliciti erant, cùm iã essent morituri: Sequitur in Esaia. Sedebit populus meus in pulchritudine pacis & in tabernaculo fiduciæ, & in requie opulenta. Nõ igitur vulgaris est salutatio hęc Apostoli, qua gratiam & pacem precatur Romanis, & dona hæc magis ac magis optat eis augeri, cũm pax, de qua loquitur, exuperet omnem sensum, & beati pronuncientur in scriptura, quorum remissæ sunt iniquitates, quod est gratiæ. Beati item pronuncientur qui sunt factores legis, quod & ipsum est gratiæ. Et gratia est (vt semel dicatur) quicquid de plenitudine Christi tanquam membra accipimus. Secundum hanc generalem significationem ad gratiam pertinet etiam & pax. Aduertendú pręterea in hac salutatione quòd non hoc modo dixerit Apostolus, gratia vobis & pax à Deo patre per Iesum Christú, sed hoc modo, à Deo patre & Iesu Christo. Qua loquendi formula indicauit apertè Christum esse Deum. Nam largiri hęc dona, solius Dei est. Aduertendú est & hoc, quòd proprium epitheton Christi apud Paulum est Dominus: nimirum quòd à Tyrannide diaboli per mortem suam ipse nos exemerit, sibique asseruerit. Exposito titulo, epistolam aggrediamur.

PRimùm quidem gratias ago Deo meo per Iesum Christum pro omnibus vobis, quia fides vestra annunciatur in vniuerso mundo. Testis enim mihi est Deus, cui seruio in spiritu meo in Euangelio Filij eius, quod sine intermissione memoriam vestri facio semper in orationibus meis, obsecrans si quo modo aliquando prosperum iter habeam in voluntate Dei, veniẽdi ad vos. Desidero enim videre vos, vt aliquid impertiar vobis gratiæ spiritualis, ad confirmandos vos, id est, simul cõsolari in vobis per eam quæ inuicem est, fidem vestram atque meam.

QVerit hic Origenes, quum Paulus dicat (*primum*) quæ pars huic respondeat? quę sit secund. Quæ quęstio nos torquere non debet, cùm (annotante etiam Erasmo) absurdum non sit, in principio cuiusque argumenti primùm dicere, etiam si nihil propriè reddas. Sensus est: vt hinc epistolam exordiar, Gratias ago Deo meo, & cæt. Officium suum modestè Romanis inter salutandum commendauerat, nunc in exordio testatur singularem suum erga eos affectum, quo illorum animos sibi conciliet. Vt enim fide opus est doctori apud auditores & authoritate, sic & beneuolentia, hoc est, vt afficiantur ei auditores, diligant amentque. Significat autem quanta charitate eos complectatur, pro quorum felicitate tanquam pro sua gratias agit Deo, quem suum vocat, non quòd communis non sit Deus, etiam Romanorum, sed quo declararet se totum Deo addictum esse, atque hunc præ cæteris se colere. Et quia per Christum tanquam mediątorem omnia dona à Patre proueniunt, idcirco adiecit.

Per Iesum Christum) Causa autem gratiarum actionis est fides eorum, nec ea solùm: sed & quòd illorum fidei fama totum orbem peruaserit, & circunquaque diffusa sit. Ad hunc modum simpliciter intelligit Chrysost. quod dicitur: (*quia fides vestra annunciatur in vniuerso mundo.*) Alij tamen id dictum interpretantur hyperbolicè, pro eo quod est in multis partibus mundi. Iam quò credant ex animo proficisci quod dicit, adhibet iuramentum. (*testis enim mihi est Deus*) *Aug. lib. 1.* De qua forma sermonis vide Augustinum *de sermo-* de sermone Domini in monte, libro primo, *ne Domini* Tantundem valet ac si dixisset, iuro per *in monte,* Deum. siue testẽ inuoco Deum. *explicans*

Cui seruio in spiritu meo) Seruio Græcè *illud: Ego* λατρεύω, vnde λατρεία vox Latinis etiam *autem di-* sic vsitata ac notæ significationis, quá Græ- *co vobis nõ* ci deductam putant ex λά, quæ particula in *iurare o-* compositione auget, & τρεῖν, quod est tre- *mnino.* mere siue metuere. Quare rectè Ecclesiastici scriptores eam accõmodarunt ad significandum cultum, qui propriè Deo debetur, quòd summa cum reuerẽtia ac tremore exerceri oporteat illũ actum. Et frustra fatigat *Valla in c.* se Valla, qui vt inscitiæ arguat Theologos, *4. Matth.*

ostendère conatur, principes linguæ Grecæ, quorum authoritate nitimur in verborum significatiõe, nihil distinguere inter λατρεύω & δουλεύω: λατρεία & δουλεία. Exemplum adducit ex 3. libr. Xenophontis de Pędia Cyri: Et ne ex gentilibus solùm exempla adduxisse videatur, adfert ex Moyse quoque. Nam vbi nos habemus in Leuitico: Omne opus seruile non facietis in eo. Greci habent λατρευτόν. Et rursus: De semine tuo non dabis seruire principi, Græcis est λατρεύειν. Frustra inquam se, fatigat, quia semper licuit, & iam inde ab initio id sibi iuris vendicarunt disciplinarum authores, vt (quò sua commodius traderent) voces quasdam sibi proprias & peculiares facerent. Nec Augustinus cum de vocabulo λατρεία disputat. 1. capit. libr. 10. de ciuitate Dei, hoc agit, vt doceat quæ sit natiua eius vocis significatio, sed quem vsum habeat potissimum apud Ecclesiasticos, & ferè vbiq; in sacra scriptura. Cui igitur seruio, id est, quem colo (*in spiritu meo.*) Est ablatiuus instrumenti vel modi, cui iuxta proprietatem sermonis Hebræi adiecta est præpositio (in.) Latinus diceret, quem colo spiritu meo. Quia enim spiritus est Deus, spiritu colendus est. Colitur autẽ spiritu, quando fide, spe, & charitate colitur, (nam hæ res sunt spiritus) vel certè operibus ex fide, spe, & charitate procedentib. Quod apertè insinuauit Apostolus dum adiecit: (*In Euangelio filij eius*) prædicando Euangelium quod est de filio ipsius, quod vtique ex maxima faciebat charitate. Hinc facilè colligere licet, quis dicatur carnalis cultus: nimirum qui exhibetur exteriùs quibusdam cæremonijs, ritibus, & obseruantijs (siue ad nouam legem illa pertineant, siue ad veterem) fide, spe, & charitate vacuis. Et quemadmodum ille cultus Deo longè gratissimus est, ita hic molestus, quod nouerũt illi, q legerunt prophetas, precipuè Esaiam. Cùm igitur præcipuo quodam cultu, ait Apostolus, seruiam Deo, promouendo pro omni vrili gloriam ipsius per Euangelij prędicationem, nequaquam illum testem citarem, si falsa præsumerem. Quod autem diuini nominis iureiurando vobis affirmo, istud est.

Quòd sine intermißione memoriam vestri facio semper, & cæte.) Quis satis miretur pectus Pauli? cùm in memoria saltem aliquem perpetuò circumferre, non possit fieri nisi ex maxima dilectione: In precibus verò habere & sine intermissione habere perpendite quanti sit affectus, quamq; vehementis amoris? Conandum nobis vt similes induamus affectus, vt de aliorum felicitate, tanquam nostra gratias agamus, & in precib. nostris Deo commendemus hos etiam, quos nunquam viderimus. (nunquam enim Romam viderat Apostolus, quum hanc scriberet epistolam) nec semel aut iterum id faciamus, sed sine intermissione. Quid sit autem sine intermissione orare: explicat Augustinus libro de hæresibus ad Quoduultdeum, hæresi, 57. secundum quem eo loco sine intermissione orat, qui nullo die intermittit certa tempora orandi. Illa verò aduerbiorũ & coniunctionum cõgeries (*si, quomodo, tandem, aliquando*) secundum Oecumenium, mirum quoddam exprimunt desideriũ ac studium festinandi. Sensus est: assiduè Deum precans in omnibus orationibus meis semper vos Deo commendo, orans, vt iuxta ardentissimum animi mei votum placeat ipsi meum ad vos iter dirigere.

Desidero enim videre vos.) Nec alterius rei gratia inquit, desidero videre vos, quàm vt aliquod vobis spirituale donum impartiar, quo cõfirmem vos, ac in fide roborem. Sciebat enim Apostolus aliam esse viuæ vocis energiã, aliam scripturæ. Animaduertere est hoc loco mirum Pauli artificium. Quum enim dixisset:

Ad confirmandos vos) videns eo dicto offendi posse Romanorum animos, & forte dicturos, quid? an vacillamus? vt tua lingua simus fulciendi? statim mitigauit, & veluti expositiõe correxit, quod dixerat verbum confirmandi vertens in consolandi: nec hoc contentus, adiecit (*simul*) quasi non minus ipse egeret illorum consolatione, denique subiunxit fidei communionem hoc sensu: Cupio vos præsens esse, vt per mutuam fidei collationem & communicationem vtrinque consolationem capiamus, ego à vobis, & vos vicissim à me. Quo dicto se submisit, qui prius quodammodo sibi magisterium vendicarat.

N*Olo autem vos ignorare fratres, quia sæpè proposui venire ad vos (& prohibitus sum vsque adhuc) vt aliquem fructum habeam in vobis, sicut & in cæteris gentibus, Græcis ac barbaris, sapientibus & insipientibus debitor sum: ita quod in me prõptum est, & vobis qui Romæ estis, euangelizare. Non enim erubesco Euangelium. Virtus enim Dei est, in salutem omni credenti, Iudæo primùm & Græco. Iustitia enim Dei in eo reuelatur ex fide in fidem sicut scriptum est: Iustus autem ex fide viuit.*

N*Olo autem vos ignorare fratres, quia sæpè proposui venire ad vos.*) Ne quis vestrùm inquit vanum arbitretur quod dico videlicet iam olim desiderio me teneri videndi vos, cùm hactenus non venerim, scire vos volo, quòd negotia aliarum regionum in impedimento fuerint, hoc est, quod dicit (*prohibitus sum vsque adhuc*) id est, præpeditus. Hunc esse sensum patet ex capite penultimo huius epistolæ.

Vt ali-

Vt aliquem fructum habeam in vobis.) Rursus hic desiderij sui & propositi causam assignat, vt prorsus amoliatur suspitiõem, quod non cupiditate videndorum locorum, aut curiositate antiquitatum Romanorum venire optet ad vrbem. Non hæc inquit me trahunt, sed aliud: nimirum vt ex vobis etiam fructum aliquem Deo reportem, quemadmodum ex cæteris gentibus. Ad quod etiã si me non impelleret meus erga vos amor, cogit tamen officium. Nam debitum mihi incumbit Euangelij prædicandi, tum Græcis tum barbaris, cùm sapientibus, tum insipientibus. Epexegesis est: Græcos inquit, intelligo sapientes, barbaros verò insipientes. Sapientes autem vocat doctrina aliqua imbutos: Insipientes verò rudes & crassos, atque ab omni cultu eruditionis alienos. Hocque notandum, quòd Græcos, quos hic barbaris opposuit, aliàs ferè Iudæis opponit, vt mox: Iudæo primùm & Græco: vbi ea vox complectitur etiam barbaros. Nã idem valet quod ethnicus siue gentilis.

Ita quod in me promptum est & vobis qui Romæ estis euangelizare.) Particula (*ita*) inferentis est, hoc sensu: Et propterea quantum in me est, promptus sum, vel promptitudo animi mihi adest, etiam vobis qui Romę estis euangelizare.

Non enim erubesco Euangelium.) hactenus insinuatione captauit beneuolentiã, nunc transit ad ipsam rem, de qua tractatio erit vsque ad caput duodecimum: Tametsi inquit, mũdus aspernetur Euangelium tanquam rem inanem & stultam, non tamen me pudet illius, id est, Euangelicæ prædicationis. Causam subdit, dicens:

Virtus enim Dei est in salutem omni credenti.) Grandis locutio est, similis illi: Virtus peccati lex. Virtus autem pro potentia: salus verò sumitur vt complectatur & eam quæ præsentis temporis est, quæ sita est in remissione peccatorum, & eam quæ futuri. Sensus est: Euangelium ex diuina potentia in credentium animis secretiùs operante efficax est ad præstandum salutem, id est, iustitiam & vitam æternam cuiuis credenti. Vel quod eodem recidit, per Euangelium DEI exerit potentiam suam in cordibus credentium, iustificando eos, & producendo ad vitam æternam. Potest quidem ipse remittere peccata, & saluare absque verbo: sed per verbum placuit ei efficacem esse, per verbum inquam Euangelij auditum & creditum. Hoc modo sententiam istam interpretatur Apostolus prioris ad Corinthios capite primo. Quid sit autem credere in hac disputatione, ex alijs locis scripturæ discendum est, præcipuè capite septimo Ioannis: Qui credit in me sicut dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ. Scriptura quam eo loco respicit Saluator, habetur secundo Paralyp. capite decimo sexto, vbi sic scriptum est: Oculi Domini contemplantur vniuersam terram; & præbent fortitudinem ijs, qui corde perfecto creduntin eum. Corde autem perfecto credunt, qui non solùm fidem adhibent illis, quæ dicuntur in scripturis vel aliàs diuinitus reuelantur, sed præterea omnes animæ vires accommodant, vt faciant quod habet fides, siue quod requirit fides, vel quod ea præscribit. Atque hoc modo accipitur à Paulo credere, videlicet vt sit ad auditum verbum commoueri, & tota animi adhæsione complecti id, quod dicitur.

Iudæo primum & Græco.) Istud difficultatem facit, cùm in eadem hac epistola dicatur, non est distinctio Iudæi neque Græci. Chrysostomus facilè euadit dicens (*primùm*) ad tempus referendum, vt sit tantùm honor ordinis. Iudæis siquidem primùm prędicatum est Euangelium, deinde Gentibus. Verùm plus videtur habere Apostolus cap. vndecimo & decimo quinto: nimirũ, quòd gentes ex quadam misericordia sunt admissæ ad gratiam, quæ Iudæis erat quasi ex hæreditate. Nam illorum patribus peculiariter erat promissus CHRISTVS, vnde alij hoc loco (*primùm*) interpretantur potissimùm. In iustificatione interim, modò communis sit fides, nihil plus gentili habet Iudæus, id est, tantundem gentilis accipiet, atque Iudæus. Pleniùs de hac re dicetur in expositione illius: Dico autem IESVM CHRISTVM ministrum circuncisionis propter veritatem DEI, ad confirmandas promissiones Patrum, & cæt. Euangelium igitur virtus DEI est in salutem omni credenti, non Iudæo tantùm, sed Iudæo simul & Græco, potissimum tamen Iudæo, vtpote cui peculiariter promissum erat Euangelium. Additur probatio.

Iustitia enim Dei in eo reuelatur ex fide in fidem, sicut scriptum est.) Hæc propositio benè obseruanda est, vt & præcedens, quia in ea arx est totius causæ, & status rei tractandæ. Ambrosius & Origenes iustitiam Dei intelligunt, qua ipse DEVS iustus est. Verùm aliter hic, aliter ille explicat. Nam Origenes illam significari putat iustitiam, qua DEVS vnicuique reddit quod meretur: Ambrosius verò illam, à qua Deus iustus dicitur, hoc est, verax in promissis. Vtraq; interpretatio licet alibi locum habeat, hic tamen minùs congruit. Certissimus cõmentarius est apud Augustinum in libro de spiritu & litera capite nono & vndecimo

locis. Et rursus apud Chrysostomum in hunc, & apud Theoph. qui omnes iustitiam Dei interpretantur, non qua ipse iustus est, sed qua induit hominem dum iustificat impium. Atque hunc solidum esse commentarium patet consideranti, tum stilum orationis Paulinæ, tum similia loca scripturæ, quæ multa sunt. In primis ad Roman.3.Iustitia Dei per fidem Iesu Christi in omnes & super omnes, qui credunt in eum: Deinde ad Roman. 10. Iustitiam Dei ignorantes & suam quærentes statuere, & cæter. Item ad Philip.3. Quæ ex Deo est iustitia in fide,&c. Sensus ergo est: Iustitia Dei, id est, ea quam ex lege sibi falsò pollicebantur Iudæi, & viribus liberi arbitrij Philosophi, illa inquam iustitia ad quam ipsi non peruenerunt, quam Deus gratis donat credenti, quæque apud Deum valet, & valebit in extremo iudicio, illa reuelatur, id est, patefit in Euangelio vel per Euangelium. Hæc iustitia duo complectitur, remissionem peccati, per quod subiectus erat homo iræ Dei: & rectitudinem animi per Spiritus sancti donationem effectam, qua fit vt mens antè inuisa & exosa iam placeat Deo, & potens fit exercere opera verè bona, verè sancta, quæ scilicet accepta sint Deo, & apud Deū promereantur, inchoatam iustitiam augeāt & perficiant. Hanc iustitiā Dei, Apostolus vbique operibus detrahit, & tribuit fidei. Vnde & nunc dicit, (*Ex fide in fidem*,) quam clausulam veterum ferè commentaria iungunt cum iustitia, hoc sensu: Iustitia Dei patefit in Euangelio, iustitia, inquam, quæ est ex fide in fidem. Alij eam referunt, ad verbum (reuelatur) hoc sensu: Iustitia Dei, quæ priùs in lege & prophetis erat tecta, retegitur & palam prædicatur, doceturque in Euangelio contingere ex fide in fidem, id est, ex fide cuiusuis ætatis Similis phrasis est, qualis illa ex æuo in æuum: ex generatione in generationē, id est, omnibus generationibus. Alij istud dicunt ex fide patrum, in fidem filiorum, ex fide prophetarum in fidem Euāgelistarum, ex fide veteris legis in fidem nouæ legis, quæ omnia eadem sunt. Non errabis etiam à vero sensu Pauli, si iustitiam intelligas, nō eam solùm quam nunc diximus, qua scilicet ex impio quis iustus fit, quam nulla omninò præcedunt merita: sed eam præterea qua iustus fit prouectior in iustitia, quam scholastici docendi gratia secundam vocant: alteram verò primam siue inchoatā iustitiam, vt ex fide in fidem hunc habeat sensum: Ex fide iustificante primò in fidem alētem, exercentemque ac perficientem primam iustitiam. Nam quemadmodum Augustinus in libr. de fide & operibus acturus de secunda iustitia, aliquot capitibus agit de prima iustitia: Sic & in hac epistola Apostolus sermonem instituens de prima iustitia, subindè miscet vtramq;. Hoc certè loco iustitiam ex fide in fidem commodè exponi (vt complectatur omnem eam, quæ valet apud Deum) discere licet ex testimonio Abakuk, quod in confirmationem suę sententię adducit Apostolus, hoc nimirum:

Iustus autem ex fide viuit) Quod testimoniū quum palam loquatur de ea iustitia qua ad vitam æternam tandem peruenitur, constat omnem iustitiam complecti quæ hominem apud Deum commendat. Proinde & Apostoli sententia, quæ per ipsum fulcitur, rectè sic accipitur: Ex hoc quoque testimonio prophetæ discere licet, quomodo accipiatur fides à Paulo in hac disputatione. Non enim simplex est eius vocis vsus in scriptura. Interdum siquidem vsurpatur pro credulitate seu persuasione, qua assentimur his quæ à Deo, vel per scripturas, vel per Ecclesiam reuelata sunt, sine vlla hæsitatione, siue promissiones sint, siue comminationes, siue aliæ quæuis narratiōes. Sic ad Hebręos vndecimo, liquet accipi fidem, cum dicitur: Fide intelligimus aptata esse sæcula verbo Dei. Item eodem cap. Credere oportet accedentem ad Deum, quia est, & inquirentibus se remunerator sit, &c. Item in priori ad Corinth.ca.1. Nunc manent fides, spes, charitas. Vbi quū fides distinguatur à spe aut fiducia, necesse est vt accipiatur pro notitia. Sic in Actis ca.8. Credo filium Dei esse Iesum. Atque hæc propria significatio vocis esse videtur, qua vsus est Paulus, videlicet πίστις, quā Laurentius Valla deducit à πέπεισμαι, id est, persuasus sum vel persuasum habeo, vnde Dea persuadendi, quam Ennius Suadam vocat, Horatius Suadelam, à Græcis πειθὼ appellatur: Et sicut πίστις propriè significat credulitatem seu persuasionē, sic vox opposita ἀπιστία impersuasibilitatē significat. Verùm quoniam ijs, quibus fidem adhibemus, vel quæ certò nobis persuademus vera esse si modò bona sint vel vtilia, veluti si sint promissiones, affectum & cor accommodare solemus, & eorū spem & fiduciam in nobis cōcipere, translatum est vocabulū fidei ad significandam fiduciam erga promittentes: In hac significatione sæpè obuium est in sacris literis. Sanè Matthæi nono sic accipitur, vbi iubet Christus Paralyticum illum confidere. Tertiò accipitur fidei vocabulum vt hæc omnia cōplectatur, nempe assensum illum firmum mentis, quo quis certò persuadeat sibi verissima esse, quæ sacræ literæ docent siue promittunt: & fiduciam ex Dei omnipotentis bonitate, quam scripturæ reuelant conceptam non sine spe, hoc est, expectatione promissorum. Sic accepisse videtur Paulus Fidem ad Roman. quarto, & ad Hebræos vndecimo. Explicans enim illis locis fidei

Valla li. cap. 30.

dis fidei naturam ac vim, paſsim à fiducia ad credulitatem: rurſus à credulitate ad fiduciam delabitur, quo facilè ſubindicat ſe nomine fidei vtrumque complecti. Certè ſcriptura, quam ex Abakuk citat: Iuſtus ex fide viuet: ſpem & fiduciam cōplectitur. Quod vt manifeſtum euadat, oportet euoluere caput primum & ſecundum Habakuk, qui in initio primi capitis ſumit ſibi perſonam eius, qui murmurat aduerſus iudicia Dei, cuius murmuris cauſa eſt captiuitas duarum tribuum, & proſperitas Nabuchodonoſor regis Babyloniorum impij, vſq; ad illa verba. Aſpicite in gentibus, & videte, & admiramini, & obſtupeſcite, quia opus factum eſt in diebus veſtris, quod nemo credet, cùm narrabitur, &c. Vbi ad querelas cauſantis ſiue murmurantis prophetę, vox Domini reſpondentis inducitur. Nabuchodonoſor, inquit, quem nūc vides florere, cuius poteſtati & cæteræ per circuitum gentes ſubiugandæ ſunt, tantùm ruiturus eſt poſteà, vt ſi quis prędixerit quod futurum eſt, pro rei magnitudine videatur incredibile. Quod audiens propheta, & intelligens idcirco ipſum contra Iudam accepiſſe poteſtatem, vt corripiat eum, non autem interficiat, & poſt correptionem ipſe quoque puniatur, In blandimentorum verba prorumpit & ait: Nunquid non tu à principio Domine Deus meus, &c. Verùm ſtatim rurſus redit ad antiquam querimoniam. Quare nō reſpicis ſuper gentes, &c. Cur pateris ab impio Nabuchodonoſor opprimi populum Iudaicum, qui opprimente ſe iuſtior eſt? quod proſequitur vſque ad finem capitis. Iam caput ſecūdum inchoat hoc modo: Super cuſtodiam meam ſtabo, &c. quæ metaphora ſumpta eſt ab excubitoribus. Significat autem ſe auidè expectare reſponſionem. Cui reſpondet Dominus: Scribe viſum, qui licet procul adhuc ſit tandem, tamen apparebit, nec fallet: Si diutius opinione extrahatur, ne deſperes, expecta patienter, quia haud dubiè veniet, certiſsimè liberabitur populus è captiuitate, qui incredulus fuerit huius ſponſionis, non erit recta anima eius in ſemetipſo, hoc eſt, non erit iuſtus in conſpectu meo. Iuſtus autem ex fide ſua viuet, id eſt, ſuſtinebit ſe & perdurabit ſpe liberationis futuræ. Cùm igitur hoc loco propheta nomine fidei & perſuaſionem ſiue aſſenſum firmum mentis, & fiduciam ſiue ſpem compræhenderit, certum eſt Apoſtolū quoque (dum ait: Iuſtitia Dei in eo reuelatur ex fide in fidem) ſic accepiſſe fidem, vt vtrumque complectatur. Nec detorſit Apoſtolus, ſed propriè vſus eſt vaticinio prophetæ, ad ſuæ ſententiæ confirmationem. Nam licet cortex literæ proponat captiuitatem populi Iudaici ſub rege Babyloniorum, & liberationem, quæ facta eſt per Cyrum: non tamen ille præcipuus ſenſus eſt, ſed alius, qui latet ſub cortice literæ, qui eſt de captiuitate humani generis ſub tyrannide diaboli, & liberatione, quæ facta eſt per Chriſtū. Scribe (inquit) viſum. Iam populus meus captiuus tenetur à diabolo, eruam eum, quodq́; dico, certiſsimè pręſtabo, propterea ſi in lōgum extrahatur promiſsio, nemo deſperet: ſi quis fluctuare cœperit de veritate promiſsionis, & diffidere, propterea, quòd vltra deſideriū ſuum diutius extrahatur, non erit recta anima eius in ſemetipſo, non perdurabit rectè agendo, ſed relicta probitate ſenſim delabetur ad vitia: Iuſtus autem ex fide ſua viuet, ex confidentia promiſsionis tandem adimplendæ perſeuerabit in bona vita, cuius initium per fidem propitiatoris promiſsi, & ſpem pridem adeptus eſt. Quia hæc ſub inuolucro allegoriarum propoſita ſunt in prophetis, hinc eadē reuelari dicuntur in Euangelio, id eſt, quaſi detracto velo retegi & aperiri. Iam ſcrupulus eſt, ſi liberatio hæc à tyrannide diaboli per viſum ſignificatur, cùm hoc non niſi rectè fiat, & obſcurè admodum, quomodo quod ſibi præceptum erat, impleuit propheta: Explana eū ſuper tabulas, id eſt, plano ſermone ſcribe, vt ſine vllo impedimēto lector eam poſſit percurrere. Similis ſcrupulꝰ eſt in Eſaia, vbi dicitur: Sume tibi librum grandem, & ſcribe in eo ſtylo hominis, id eſt, cui aſſueuerunt homines, quodque iubetur planè ſcribere, adeò obſcurè proponit, vt ex mille vix vnus intelligat. Ait enim ſic: Spolia detrahe, feſtina prædari. Cui ſcrupulo ibi ſatis factum eſt à nobis. Dictum eſt enim ipſum ſtylo familiari ſcripſiſſe, verùm his, qui aſſueuerunt conſuetudini prophetarum, ac longo vſu exercitati didicerunt, quo conſilio texant narrationem huius aut illius hiſtoriæ, captiuitatis aut liberationis, quique aliunde ſciunt, quid ſit res Euangelij. Non improbabiliter fortaſsis etiam dici poſſet, quòd viſus iſte primo, id eſt, abſque medio typo ad Chriſtum pertineat, vt ſit tranſitus, quod videtur placuiſſe Hieronymo, & ad tranſitum inuitat, quod dicitur: Et adhuc viſus procul. & rurſus: Apparebit in fine. Quæ non ſatis conueniunt liberationi è captiuitate Babylonica. Cæterùm in hac annotatione, qua ex teſtimonio Abakuk, dicimus fidem in diſputatione Pauli de iuſtificatione accipi, vt complectatur nō ſolùm credulitatem: verùm etiam fiduciā in Chriſtum propitiatorem: aduertēdum nos longè diſsidere à Lutheranis, qui ipſi quoque fidem explicant fiduciam. Etenim iſti Paulum accipiunt, de fide ſiue fiducia ſpeciali, eam ſic definiunt, quæ diſcuſſa ex animo omni fortitudine, ac hæſitatione mentem

prorsus securam reddit & certam, quòd acceperit remißionem peccatorum, & iustitiam consecuta sit, vsque adeò, vt si vel parum subdubitet mens, aut trepidet, ne non sit adhuc fortaßis iustificata, ad diabolum pertinere dicant, & non ad Deum. Multùm, inquam, ab his dißidemus, scientes generales promißiones in scriptura factas, non iubere quempiam de singularibus esse securum. Quanquam enim scriptum sit, iustitia Dei per fidem Iesu in omnes, & super omnes, qui credunt in eum, nusquam tamen scriptura mei aut tui nominatim meminit. Quare quùm ea demùm fides iustificet, quę coniunctam habet veram cordis conuersionem: vera autem sui conuersio nemini citra diuinam reuelationem cognita sit, aut esse queat: sequitur neminem posse certò aut omninò de se statuere, quòd remißionem peccatorum acceperit, & iustitiam adeptus sit, quùm de nemine scriptura pronunciet, quod ritè credat, de nemine, inquam, nunc temporis in terra degentium. Quare cum fide iustificante siue fiducia, quæ generalibus tantùm promißionibus Dei innititur, consistere potest religiosus quidam metus ac trepidatio: non quidem quæ nascatur ex incredulitate aut diffidentia erga Deũ promittentem: sed ex conscientia nostræ imbecillitatis, qua fieri posset, vt nondum essemus ad Deum legitimè conuersi, quando tamen id maximè crederemus. Quare rectè
Eccl.5. admonet Sapiés: De propitiato peccato noli esse sine metu. Iam multa dicta sunt de testimonio Abakuk, nondum tamen planè est explanatum. Quare sciendum ipsum tribus in locis esse citatum ab Apostolo. Primò hoc loco, secundò ad Galat. capite 3. Postremò ad Hebr. 10. Et quia in epistola ad Gal. positum est cum suo contrario, optimè ex eo loco colligitur, quisnam sit ipsius intellectus: nimirum, quòd iste: Iustus ex fide, & non ex lege vel operibus legis viuet, & iustificabitur apud Deum. Iam difficultas est, quomodo iustitiam, maximè eam, quam secundam appellant, detrahat operibus, cùm suprà dictum sit, hominem, qui remißionem peccatorum adeptus est, promereri apud Deum suis operibus augmentum siue incrementum iustitiæ. Difficultas hæc facilè soluitur, dum penitiùs inspicitur textus Pauli. Nam eo loco sicut & in hac epistola disputat de operibus legis, quatenus sunt legis opera, id est, quatenus fiunt citra spiritũ fidei. Palam enim de lege ibi pronunciat, quòd ipsa non sit ex fide. Et certè operibus hoc modo consideratis, qualiacunque illa fuerint, omnis omninò iustificatio adimenda est, tam ea, qua ex impio fit pius: quàm ea, qua pius fit prouectior in pietate. Opera enim sine fide facta, nec remißionem peccatorum efficere possunt, nec iustum magis iustum. Vna iam restat adhuc difficultas, videlicet, quo pacto hoc testimonium ita citetur à Paulo: quomodo neque apud prophetam secundum Hebraicam veritatem, neq; apud Septuaginta interpretes reperitur. Siquidem Hebræi hoc modo legunt: Iustus ex fide sua viuet. Septuaginta hoc modo: Iustus ex fide mea viuet. Cuius diuersitatis rationem in commentarijs super 2. cap. Abakuk inquirens Hieronymus, arbitratur Septuaginta interpretes lapsos elementorum similitudine. Nam vaf ו litera cùm est appẽdix dictionis, vim habet huius pronominis sui vel eius. Iod י item adiecta fini dictionis vim habet pronominis mei. Quare quùm duo hæc elemẽta apud Hebræos mensura tantũ distent, inter se putat ipsos (quod facilimè accidere potest) pro ו legisse י. Verùm siue ex fide sua legamus: siue ex fide mea, in nullo sensus variatur. Quare magis credendũ est de industria ac studio hoc modo vertisse Septuaginta, vt hinc disceremus gratuitum Dei donum esse fidem. Porrò vtrumq; pronomen Paulum omisisse opinatur Erasmus, siue quòd huiusmodi pronomina paßim solẽt exaudiri, siue quòd Romanis nota esset editio Septu. & ob id ab ea dissentire nolle: Neque rursus Hebraicam ingerere, quam nesciebant. Legendum aũt, viuet, vt sit verbum futuri temporis, & non viuit in pręsenti, manifestum est, nõ ex Gręcis solùm exemplaribus, sed etiam ex Hebræis, quæ ad vnum ferè omnia habent verbum futuri temporis.

Reuelatur enim ira Dei de cælo super omnẽ impietatem, & iniustitiam hominum eorum, qui veritatem Dei in iniustitia detinent, quia quod notum est Dei, manifestum est in illis: Deus enim illis manifestauit. Inuisibilia enim ipsius, à creatura mundi per ea, quæ facta sunt intellecta, cõspiciuntur: sempiterna quoq; eius virtus & diuinitas, ita vt sint inexcusabiles. Quia cùm cognouissent Deum, non sicut Deum glorificauerunt, aut gratias egerunt, sed euanuerunt in cogitationibus suis, & obscuratum est insipiens cor eorum: dicentes enim se esse sapientes, stulti facti sunt. Et mutauerunt gloriam incorruptibilis Dei in similitudinem imaginis corruptibilis hominis, & volucrum, & quadrupedum, & serpentium. Abac. 2.a. Heb. 10.g. Gal. 3.b. Ephe. 4.c.

Reuelatur enim ira Dei de cælo super omnẽ impietatem, &c.) Post captatam in exordio beneuolentiam, sub nomine Euangelij cœpit Apostolus commendare fidem, & posuit generalem propositionem, in qua est veluti status epistolæ, hanc videlicet: Iustitiam Dei non ex lege, sed ex fide contingere, quã latius volẽs exponere, assumit in initio propositionem aliam, quam illi priori substernit, quæque ad illam principalem viam aperit, hanc videlicet: Per Euangelium probat

omnes

omnes esse peccatores, iniustos & impios, ac proinde in ira Dei constitutos, eamq; propositionem per partitionem, primùm de gentibus, deinde Iudæis explicat, in qua explicāda per duo immoratur capita. 1. & 2. Tandem post medium. 3. cap. redit ad principalem disputationem, videlicet: Iustitiam per fidem esse. Si enim totum humanum genus iræ Dei obnoxium est, certè nemo sibi polliceri debet, sese propter vitæ innocentiam Deo acceptum esse, sed agnoscere cogitur, opus esse Dei irati recōciliatione, ad quam quùm peruenire nequeat, merito iustitię operum suorum (vt quæ nulla est) cogitur confugere ad Dei iustitiam, ipsius clementiam & misericordiam, quā asserit Apostolus appræhendi siue obtineri per fidē. Hunc ordinem & progressum disputationis Paulinæ beuè aduertere, est loco multorū commentariorum. Porrò vt intelligas, quomodo in Euangelio reuelatur ira Dei, opus est, vt scripturam noni testamēti obiter percurras. Lege igitur cap. tertium Ioannis, eam, inquam, partem cap. quæ continet disputationem Saluatoris cum Nicodemo. Lege etiam eiusdem cap. finem: Qui incredulus est, non habet vitam ęternam, sed ira Dei manet super eum. Lege prætereà concionem Petri, quam describit Lucas Act. 3. Pœnitemini & conuertimini, vt deleantur peccata vestra, vt cùm venerint tēpora refrigerij, &c. Concionem item Pauli, quā habuit ad Athenienses Act. capit. 17. & tempora quidem huius ignorātiæ despiciens Deus, nunc annunciat hominibus, vt omnes vbique pœnitentiam agant. rursus Petri alteram concionem, Act. 10. Præcepit nobis populo prædicare & testificari vsque ad finem cap. Alteram item Pauli coram Agrippa habitam Acto. 26. Vt conuertantur à tenebris ad lucem, & de potestate Sathanæ ad Deum, &c. Ex collatione horum locorum agnosces perpetuā Euangelij vocem esse omnes peccasse, & egere pœnitentia, atq; irā Dei manere super omnes, nisi per fidem Christi liberentur. Quare Euangelium longè aliter reuelat irā Dei, quàm illud de sex hydrijs lapideis, quarum singulæ capiebāt metretas binas vel ternas, cuius semel duntaxat meminit, idque per occasionē. Sumitur autem ira hoc loco pro vindicta, phrasi Hebraica, & interpretatur Chrysosto. de ira extremi iudicij, similiter Theoph. & Oecum. Et pro ea interpretatione facit, quod additur: *(De cælo.)* Quæ particula licet videri posset alicui referenda ad verbum (reuelatur) legenti tamen cap. 4. prioris ad Thessal. & posterioris epistolæ primum caput, in quibus eadem particula inuenitur, omnia videntur referenda ad irā Dei, vt sit sensus: Ingēs illa ira Dei, siue grauis illa vindicta, id est, pœna æterna, siue perpetuum supplicium, quod exacturus est Deus in flamma, descendens de cælo, cūangelis virtutis suæ, tempore iudicij, illa, inquam, ira reuelatur siue patefit per Euangelium. Vocula (enim) nequaquam transilienda est: indicat enim nobis Paulum hoc modo ratiocinari. In Euangelio reuelatur ira Dei super omnes omninò homines, ergo reuelatur in Euangelio iustitia Dei ex fide in fidem. Quæ ratiocinatio mira videri posit, verùm elegantissima, & suauissima, sed supplendæ sunt mediæ consequentiæ, hoc aut simili modo: Vox Euangelij perpetua est, iram Dei manere omnes omninò homines, quotquot ex carne nati sunt, vbique sonat & inculcat Euangelium omnes esse peccatores: ergo nullus adferre potest suam iustitiam, ergo confugiendum est ad Dei iustitiam, ergo per Euangelium constituēs omnes sub peccato, patefit Dei iustitia, damnāta omnium hominum iustitia. Vocabula illa, impietas & iniustitia super omnes, variè à diuersis exponūtur: verùm diligenter consideranti scriptū Pauli, maximè probatur commentarius ille, qui interpretatur impietatem, quicquid committitur contra cultum Dei siue religionem: iniustitiā verò omnia reliqua peccata, quæ quocunq; modo committuntur. Veritatem Dei vocat veram, quam de Deo habuerunt notitiam: Illa cùm in intellectu sit, per prauam voluntatem quasi captiua tenetur, dum non sinitur in opus prodire, quod tamen maximè gestit: vsque enim inuitat, & solicitat mentem ad studium virtutis. *(In iniustitia)* idē est, quod per iniustitiam, & intelligitur generalis nominis iniustitia. Sensus est: Ira Dei reuelatur de cælo contra illos, qui prauitate suæ voluntatis efficiunt, ne veritas de Deo habitat, exeat in opus, in verum Dei cultum & inuocationem, id est, qui nouerunt quid sit agendum, necagunt corrupti prauis affectibus. Periphrasis est philosophorum, hos potius depingit Apostolus prætermisso vulgo gētilium, tū quòd vulgi improbitas clarè incurrebat in oculos omniū, quare opus non erat reum peragere peccati, tum quòd procliue cuius sit colligere, quale vulgus gentilium fuerit, si declaretur ei ipsos philosophos, (qui puriorem profitebantur vitam) impios omnes fuisse & iniustos. Quomodo autem veritatem Dei in iniustitia detinuerint, latè explicat in sequentibus, ostendens primò ipsos non ignaros fuisse veritatis: *Quod notum est (inquit) Deo)* hoc est, quod Deo sciri cognoscique potest. Est enim in Deo, ad quod nulla humanæ mentis imaginatio posit vllo modo pertingere. *Manifestum est in illis)* quòd noue dictū est, pro apud illos siue inter illos, sensus planior fuisset, si omisisset præpositionem

tionem (in) quod in sequẽti sententia fecit.

Deus enim illis manifestauit) Deus, inquit, illis manifestauit: nimirum dũadmirandum condidit opificium, vnde facilè posset cognosci, & simul admirabilem quandã vim illis inseuit, cuius vigore ex rebus conditis deuenire possent in ipsius notitiam. Id enim est, quod ait:

Inuisibilia ipsius.) Id est, æterna eius potentia, quę nec possit languescere, nec deficere, & diuinitas, quòd scilicet sit summè sapiens summè bonus, summè iustus. Hæc quæ corporeis oculis cerni nõ possunt, conspiciuntur animo (*à creatura mundi*) hoc est. ex ipsa mundi creatione, dum intelligũtur (*per ea, quæ facta sunt*) id est, per opera siue res creatas, in quibus extãt quædam diuinitatis vestigia. Magister in primo libro sentẽtiarum distin. 3. à creatura mundi interpretatur ab homine, secutus in hoc D. Bernardum. Vtranque interpretationẽ admittit vox Græca. Sicut enim κτίσις apud Græcos, sic & creatura apud Latinos vox ambigua est, significans vel creationem ipsam, id est, creandi siue condendi actum, vel rem creatã. In priori significatione accepit interpres Augustini, vt videre est in libro 8. de ciuita. Dei capite 9. vbi sententiam hanc hoc modo citat: Inuisibilia enim ipsius à cõstitutione mundi per ea, quæ facta sunt, & cæt. Ne autem quempiam remoretur illud (quoque) Sempiterna quoque eius virtus, &c. quæ particula epexegesin habet: exponit enim inuisibilia, sciendum est, Græcis esse (que) hoc modo, Sempiternaque eius virtus siue potestas & diuinitas. Coniunctio autẽ (que) frequentissimè seruit expositioni, non ita (quoque.)

Ita vt sint inexcusabiles. Quia cùm cognouissent Deum.) Illud (ita) in multis exemplaribus nõ reperitur, vnde verisimile est redundare, imò nulla Græca habent: sed simpliciter legunt, vt sint inèxcusabiles, siue in hoc vt sint inexcusabiles. Et post Chrys. admonet Theophil. (vt) hoc loco nõ causam, sed cõsequentiam denotare. Sensus est: In hoc Deus indulsit eis sui cognitionem, vt cognitũ colerent, quòd si id non facerent, certè vt nihil haberent, quod prætexerent suæ impietati. Deum autem glorificare vt Deum, est eum cultum Deo adhibere, qui ei debetur, seipsum Deo totum addicere, expectare ab ipso vno omnia, omnia huius gratia facere, in omnibus actionibus huius gloriam intendere, de propria nihil cogitare. Gratias verò agere est, quicquid habemus agnoscere à Deo nobis prouenisse, hincque ipsum laudare & vbique prædicare. Quòd autem interpres vertit (*in cogitationibus suis*) Græcè est διαλογισμὸς, quæ vox significat non simplicem cogitationem, sed cogitationem ratiocinantis, expendentis atque dijudicantis. Hi ergo, quibus vnicum studium erat inquirẽdi Deum, euanuisse dicuntur in cogitationibus suis, id est, vani facti, eò, quòd contenti inquisitione, & quam inquirendo adepti erant, cognitione, animum nõ intenderunt actioni, quæ inquisitionis & cognitionis est finis. Sic qui hodie multa disputãt de Deo, nec tamen hoc agunt, vt tota animi adhesione illum complectantur, in eiusque amore magis ac magis indies proficiãt, euanescũt in cogitationibus suis & disputationibus siue dialogismis, & timere debent, ne hoc ipsis eueniat, quod philosophis, hoc est, ne deserantur à Deo, & delabantur in errores maximos & probrosas cupiditates. Sequitur enim (*& obscuratum est insipiens cor eorum*) id est, mens eorum verè imprudens varijs falsarum opinionum tenebris inuoluta est. (*Dicentes enim se esse sapientes, stulti facti sunt. Et mutauerunt, &c.*) Illud (enim) non est apud Augustinum in li. de spiritu & litera, nec est in Grecis voluminibus, nec in vetustis Latinorum plerisque. Sensus est: Qui quùm putarent, aut profiterentur se sapientes, stulti euaserũt, imò eò stultitiæ vel potius eò dementiæ progressi sunt, vt gloriam incõmutabilis Dei transtulerint in similitudinem imaginis corruptibilis hominis, hoc est in simulachrum repræsentans mortalem hominem, imò in simulachra volucrum, quadrupedum & serpentum. Res hæc petenda est ex ijs, qui scribunt de dijs Aegyptiorum aliarumque gentium, de quibus multa Origenes in libris contra Celsum: Certè Aegyptij, apud quos maximè viguit studium sapientiæ, non solùm Isim, & Osyrim siue Seraphyn, sed prętereà crocodilum, canem, hircum, simiam, accipitrem & eiusmodi alia venerati sunt, atque ad harum rerum imagines siue idola, gloriam immortalis Dei, ipsius cultum & honorem traduxerũt. Alius commentarius est in annotationibus Erasmi, qui vt intelligatur, sciendum est, iuxta ipsum vertendum fuisse in auferendi casu, non accusandi, hoc modo. *In similitudine imaginis.*) Quod ita dictum est, inquit, quasi dicatur per assimulationem imaginis, vt sensus sit: Mutauerunt gloriam Dei figurando sibi imagines, quibus putabant se verum Deum, qui incorporeus est, exprimere. Tales erant aduersus quos disputat Paulus in Act. 17. arrepta occasione ex inscriptione altaris, quæ habebat: Ignoto Deo, vbi post multa sic tandem infert: Genus ergo cùm simus Dei, non debemus existimare auro & argento, aut lapidi sculpturæ artis, & cogitationis hominum, diuinum esse simile. Commentarius iste bonus est, non tamen præferri debet priori, multò minus sic amplecti, vt alter omninò reijciatur, quod fit ab

fit ab Erasmo, cuius verba sunt: Non sentit Apostolus illos vertisse gloriã Dei in imaginem hominis, sed aliter sensisse de Deo, quàm oportebat, qùum illi, cui simile nihil est in rebus corporeis, affingerẽt imaginem hominis, Quod ipse, qùum statuat ex lectio ne Græca, consulendi hic sunt Græci interpretes Oec. Theop. Chrysost. qui omnes ad eundem modum interpretantur, quo Latini, nihil moti præpositione, *ἐν*, qua sciũt frequenter abuti Paulum pro *εἰς*, hoc est (in) vsurpare pro (ad.)

Propter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorum in immunditiam, vt contumelijs afficiant corpora sua in semetipsis, qui commutauerunt veritatem Dei in mẽdacium, & coluerunt, & seruierunt creaturæ potius, quàm creatori, qui est benedictus in secula, Amẽ. Propterea tradidit illos Deus in passiones ignominiæ, nam fœminæ eorum immutauerunt naturalẽ vsum, in eum vsum, qui est cõtra naturam. Similiter autem & masculi, relicto naturali vsu fœminæ exarserunt in desiderijs suis in inuicem, masculi in masculos turpitudinem operantes, & mercedem (quam oportuit) erroris sui in semetipsis recipientes.

Propter quod tradidit illos Deus in desideria cordis eorum, &c.) Ex hoc loco Augustinus contra Iulianum capite 3. libro 5. & de natura & gratia capite 22. efficaciter docet, quædam sic esse peccata: vt etiam sint pœnæ peccatorum. quæ doctrina duplicẽ habet scrupulum: Alter est, quòd videtur Deum facere auctorem peccati. Quùm enim omnis iusta peccati pœna irrogetur à Deo vindicãte peccatum, consequi videtur: vt si Deus peccata vindicet peccatis, auctor sit peccati. Alter est, quòd cùm pœna omnis sit contraria voluntati, nõ videtur fieri posse, vt peccatum, quod voluntarium est, habeat rationẽ pœnæ. Igitur hæc Pauli doctrina sic explicanda est, quemadmodum habet Augustinus in libro de prædestinatione sanct. capite 10. vt Deo tribuatur iudicium, id est, iusta vindicta, sed non peccatum. Porrò, quomodo id fieri possit, dupliciter explicant doctores. Magister enim explicat peccatum esse pœnam peccati, non quidem secundum suam naturam, quatenus habet rationẽ culpæ à voluntate liberè admissæ: sed secundum effectum, puta corruptionẽ naturæ, & reatum æternæ mortis. Verùm secundum hanc explicationem omne peccatum, etiam peccatum primi hominis dici posset pœna, quod alienum est à sentẽtia Pauli, & Augustini ex Paulo hoc statuentis, cùm ille in primo libro retractationũ cap. 17. apertè asserat quædam peccata esse, quæ non sunt pœnæ, & manifestè id ipsum tradat super versum Psalm. 17. Supercecidit ignis, & cęt. Quare aliter explicat D. Thomas dicẽs: peccatum habere rationem pœnæ, & non quidem secundum suã formam & naturã (nam sic consideratum ex electione proficiscitur liberè à voluntate) sed secundum suã causam, ex qua oritur: puta subtractionem diuini beneficij, quo seruabatur homo, ne rueret in peccatum, hoc enim occulto & æquissimo Dei iudicio (queãdmodum Augustinus ait) vindicatur peccatum, dũ Deus offensus peccatis pręcedẽtibus subtrahit beneficium suæ gratiæ, quo subtracto, partim impulsu dæmonis, partim sua infirmitate labitur quis in omne genus peccati. Propter hanc aũt subtractionem gratuitæ præseruationis (quã & efficit Deus, & quæ pœna quędam est, & supplicium peccatorum) peccatum, quod ex ea cõmittitur, non solùm peccatum est, sed & supplicium. Quod aũt Augustinus contra Iulianum lib. 5. ca. 3. & rursus de gratia & libero arb. ca. 21. scribit, Deũ tradere peccatores in praua desideria, non solùm deserendo, sed compellendo, & inclinando voluntates illorum in malum, intelligendum est, non quasi Deus velit irrogare vel immittere malitiam, sed quòd iusto iudicio vindicans, non solùm non apponit gratiam, qua cohibeãtur malæ voluntates, sed etiam ponit occasiones & offendicula, ad quæ grauius impacturi sunt, suo tamẽ vitio, videlicet vertentes occasiones, quib. emendari debuerant, in occasiones peccandi, sicut in Pharaone videre licet: aut quia voluntatem ex se inclinatam ad malum flectit, vt in certos homines suã malitiam exerceat, sicut præcepit Semei, vt malediceret Dauid. 2. Reg. 16. Quòd autem nõ sentit August. Deũ esse auctorem malarum volũtatum, in illis locis, quibus sententias illas posuit, expressit manifestis verbis: Facit (inquit lib. quinto contra Iulianum ca. 3.) hæc miris & ineffabilibus modis, qui nouit iusta iudicia sua, non solùm in corporibus hominum, sed & in cordibus operari, qui non facit voluntates malas, sed vtitur eis vt voluerit. Solidus ergo & plenus huius loci commentarius est iste: Quia ipsi gloriam Dei, siue ea, quę Deũ verè faciunt gloriosum, videlicet rerũ omnium creationẽ, earumq; gubernationem, &c. attribuerunt idolis, idcirco seu ero, sed tamen iusto suo iudicio tradidit illos Deus in fœdas cupiditates, nõ quidem in eas protrudendo ipsos inuitos, sed permittendo eos sponte sua illuc eundo in illas ruere, destituendo ipsos beneficio suæ gratię, quò concupiscentias suas intus mitigarent, quò & ipsas occasiones, cupiditatesque inflammantes arcerent, imò subministrando eis oportunitatem & occasiones, ad quas ipsæ concupiscentiæ ardentius erant inflammandæ. Tradidit ergo eos, vt cedãt desiderijs, quæ suggerit cor corruptum ex peccato originali, vt vincãtur, trahantur, possideantur, de-

Tho. in prima 2. q. 87 art. 2.

tur denique facultatem habeant ea opera perficiendi, vnde sequitur:

In immunditiam) nempè, vt dehonestent corpora sua fœda libidine, quisque apud se. Erasmus putat Apostolũ sensisse de masculorum mutuo inter ipsos stupro. Quare (*in seipsis*) interpretatur inter se: Tradidit eos in immunditiam, vt inter se contaminẽt & dedecore afficiant corpora sua. Verùm quia mox facturus est mentionem huius Zodomiæ Apostolus, magis placet prior interpretatio, vel ea, quã habet Augustinus, qui immundiciam interpretatur turpem libidinẽ, sed vsitatam, vt sint gradus quidam.

Quia commutauerunt veritatem Dei in mendacium.) Repetitio est causæ, ob quam tradiderit eos Deus in concupiscentias fœdas. *Veritatẽ Dei*) id est, hoc quod verè est Deus ipsam videlicet diuinitatẽ, vel attributa pulcherrima Dei, quæ de ipso verè prædicantur, vt esse creatorem, gubernatorem, &c. *Mutauerunt in mendacium*) id est, attribuerunt idolis siue simulachris. Idolum mẽdacium vocat, quia specie mentitur hominem vel aliud animal, cùm interim nec viuat, nec sentiat. *Et coluerunt*) id est, venerati sunt sicut veneramur res numine ac maiestate plenas. Græcè enim est ἐσεβάσθησαν. *Et seruierunt*) Id est, peculiarem illum cultum exhibuerunt. Nã Gręcè est ἐλάτρευσαν. *Creaturæ potius, quàm creatori.*) Hoc Hilarius. 12. de Trin. paulò aliter, sed pulchrè hoc modo extulit: Seruierunt creaturæ præterito creatore. *Qui est benedictus*) id est, laudãdus & prædicandus in sæcula. Adiectum *Amen*) cõfirmantis est, verè ipse laudandus est in sæcula.

Propterea tradidit illos Deus in passiones ignominiæ.) Quia nimirũ seruierunt creaturæ prætermisso creatore. *In passiones ignominia*) Hebraismus est, id est, in passiones ignominiosas siue dedecorosas & infamię plenas. Omnes enim solius naturæ instinctu huiusmodi vitia abominantur. Erasmus vertit in cupiditates ignominiosas. Laurentius in affectus probrosos. Vtrunque (vt in annotationibus illorum videre est) offendit vocabulum passionis, quod tamen Augustino. l. 9. de ciui. Dei. cap. 4. multum placuit, cùm interim nõ ignoraret, qua voce Cicero exprimeret, qua itẽ Quintilianus rem, quã Paulus πάθη hìc appellat.

Nam fœminæ eorum immutauerunt naturalem vsum, &c.) Explicat hic passiones ignominię, (in quas Deo vindicante prolapsi sunt) esse portentosam libidinem, mutuum fœminarum inter ipsas coitum, mutuum masculorum inter ipsos stuprum. Fœminæ, inquit, eorum transmutauerunt vsum corporum, qui est secundum naturam in abusum, qui prorsus repugnat naturę, naturę inquã, non solùm, qua homines sumus, sed etiam qua animalia sumus, vt sciamus vitiũ hoc plus, quàm bestiale esse. Simile & masculi eius, quæ secundum naturam est coniunctionis obliti, per mutuam sui appetentiam execrãdis libidinibus æstuarunt. Nec solũ huiusmodi naturæ aduersis libidinibus ęstuarũt, appetentes se mutuo abuti, sed pro suis libidinibus verè se abusi sunt, mutuo fœditatẽ ipsam vehemẽti ac pertinaci nisu monstrosè perpetrantes. Nam apud Paulum est non ἐργαζόμενοι, id est, operãtes: sed κατεργαζόμενοι, in qua voce præpositio κατά præposita (vt annotat hoc loco Oecumenius) intentionẽ, ac pertinaciam designat.

Et mercedem, quam oportuit) quæ cõueniens erat, quæ illis debebatur, qui tales essent, præmium dignũ erroris, id est, idololatriæ. *In sese*) id est, in suis corporibus *Recipientes.*) Mirè siquidem congruebat, vt qui relicto vero Deo, subdiderãt se fictitijs dijs, ligno & lapidi, ipsi fœdis libidinibus subijcerentur contra omnem naturę ordinem. Vbi nos habemus mercedẽ, Græci habẽt ἀντιμισθίαν vocabulum significãtius, quasi pensationẽ dicas siue recompensationem, ac pręmij retributionem seu mercedem meritis respondentem. Significat apertè, quod suprà annotatum est: videlicet quædã flagitia esse huiusmodi, vt non solùm ipsa sint scelera, sed etiam scelerum pœnæ.

ET sicut nõ probauerunt Deum habere in notitia, tradidit illos Deus in reprobum sensum, vt faciant ea, quæ non conueniunt, repletos omni iniquitate, malitia, fornicatione, auaritia, nequitia, plenos inuidia homicidio, contentione, dolo, malignitate, susurrones, detractores, Deo odibiles, contumeliosos, superbos, elatos, inuentores malorum, parentibus non obedientes, insipientes, incompositos, sine affectione, absq; fœdere, sine misericordia. Qui cùm iustitiã Dei cognouissent, non intellexerunt, quoniam qui talia agunt, digni sunt morte: non solùm qui ea faciunt, sed etiam, qui consentiunt facientibus.

ET sicut non probauerunt Deum habere in notitia, tradidit illos Deus in reprobum sensum.) Similis est phrasis qualis illa: Sicut in cælo & in terra, vbi iuxta idioma Hebræi sermonis subticetur (ita) Sicut in cælo & ita in terra, Secundum Ambro. sensus est: Quemadmodum non probauerunt, quòd Deus agnosceret, & sciret omnia: vel secundum Græcos. Quemadmodum non probauerunt, id est, non curauerunt Deum habere in agnitione, eum in omnibus intendere, ei se totos consecrare, quem natura demonstrabat, ita tradidit eos Deus in reprobum sensum, id est, reprobam mẽtem, talem quam nemo meritò probare posset, quæ meritò omnibus displiceat, in mentem inquam contemptibilẽ, qualis est mens, quę deprauati prorsus est iudicij & peruersi. Græcorum interpretatio videtur esse germana huius loci, quan-

quanquam & alterã admittunt verba Pauli.

Vt faciant ea, quæ non conueniunt.) id est, quæ ipsos facere dedecebat. Post cõmemoratum vitium illud, quod & turpe est dicere, recenset multa alia vitia, quibus ipsos obnoxios fuisse liquet ex vita Diogenis & Plutarchi, imò omnem prauitatem apud ipsos semel obtinuisse apertè pronunciat, inquiens:

Repletos omni iniquitate, &c.) pro iniquitate Græcè est ἀδικία, id est, iniustitia, quæ generali sua significatione omne vitium complectitur, cuius membra sunt quæ deinde subijcit. *Malitiam*) vocat studium nocendi, quãdo adhibito labore molimur malum aduersus aliquem, Græcè enim est πονηρία. *Fornicationem*) intelligit generalis nominis scortationem, vt etiam adulterium cõplectatur. *Auaritia*) huius loci est, quum quis sibi plus vsurpat, quã ius est, aut potiores partes fraudatis etiam cæteris occupat, aut saltem occupare studet, siue in diuitijs, siue in honoribus, siue in alijs quibusq; rebus. Est enim πλεονεξία, quę vox deducitur à πλεονεκτεῖν: πλεονεκτεῖν verò à πλέον ἔχειν, id est, à plus habendo. Interpres noster alibi rapinam vertit, alibi fraudem, de qua voce vide D. Hierony. super episto. ad Ephes. capit. 4. vbi exponit illud: In operationem immunditiæ omnis, in auaritia. & rursus illud: Auaritia nec nominetur in vobis. *Nequitiam*) appellat peruersitatem, cùm quis data opera malè agit, & incõmodat proximo, vel inserẽdo quod lędat vel negligendo vel etiã impediendo, quod prosit, quodque illi debetur. Græcè est κακία, alioqui nequitia magis ad libidinẽ & luxuriã pertinet, quòd hæc vitia hominẽ perditũ & nihili declarent. *Malignitatem*) intelligit morũ asperitatẽ ac difficultatem. Græcè enim κακοήθεια. Pro *Deo odibilis*) Græcis vnica vox est significans & quibus Deus inuisus est, & quos habet Deus inuisos: posteriorem significationem expresſit noster interpres. Theophylactus in commentarijs suis vtranque proposuit. Oecumenius priorem amplexus est, addens de ea & non de altera sensisse Paulum. Ad eundem modum intellexit Cyprianus, qui in epist. 4. primi libri legit, Deo abhorrentes Græcam vocem θεοστυγεῖς actiuè accipiens & non pasſiuè. *Contumeliosos*) vocat feroces, & per vim alios opprimentes, id est, iniuriatores. Nam Græcè est ὑβριστάς. *Superbos*) id est spiritu inflatos. *Elatos*) Cyprianus vel eius interpres vertit, iactantes sui. Græcè est ἀλαζόνας. Plautus ἀλαζόνα vocat gloriosum, vitium est per excessum veritatis, apud Aristotelem contrario morbo laborant, quos Græci εἴρωνας appellant. Siquidem hi disſimulant quod sunt, illi verò præ se ferunt & ostentant quod non sunt.

Inuentores malorum) id est, qui repertis flagitijs sceleribusque contenti non sunt, sed nouos quotidiè viuendi perditè, aliosq; lędendi rationes excogitant. Quod sequitur: *Parentibus nõ obedientes*) vel immorigeros, eiusmodi est, vt nemini se posſint subijcere, nemini obediant, qui parentibus subesse non possunt: sed pro suis tantùm cupiditatibus viuunt modis omnibus peruersis. *Insipientes*) id est, omni veri rectique iudicio destitutos quos & ratio cohibet homini peculiaris, & sine qua homo desinit esse homo. *Incompositos*) Theophyl. de illa compositione interpretatur, quæ est in pactis, incompositos appellans qui nõ seruant conuenta siue pacta. Græcè est ἀσυνθέτους. *Sine affectione*) Græcè est vnica vox ἀστόργους: στοργή autem affectum illum pietatis aut charitatis significat, quo parentes tanguntur erga liberos, & vicisſim illi erga eos, quo frater erga fratrem, cognatus erga cognatum. Vnde qui eò processerunt in vitijs, vt ad hos quoque communes affectus & ad ipsum naturæ sensum obsurduerint ἄστοργοι, vocantur. *Sine fœdere*) id est, ab omni prorsus societate hominum, & cõiunctione abhorrentes, erga neminem iure necesſitudinis vtentes, vel certè implacabiles, irreconciliabiles, vbi semel fuerint offensi, vtrunq; admittit vox Græca ἀσπόνδους. *Immisericordes*) quos nulla quamlibet miseranda hominum mala tangunt.

Qui cùm iustitiam Dei agnouissent.) Pro iustitiam Græcis est non δικαιοσύνη, id est, iustitia, sed δικαίωμα, quam vocem frequenter versam habemus iustificationes, Psalm. 118. Pertinet non modò ad leges scriptas, sed etiam naturaliter inditas. Sensus est: Cùm scirent quid Deus ipsos agere, & à quibus ipsos abhorrere vellet, (*non intellexerunt*) id est, non persuaserunt sibi efficaciter, non seriò apud se cogitauerunt, non posuerunt (ait Ambrosius) in animo, quòd qui ea, quæ enumerata sunt, vel illis similia agunt, digni sunt morte scilicet æterna: nec solùm, qui talia agunt, verumetiam qui consentiunt agentibus, vel palàm laudando vel consilium pręstando cùm improbare debent, vel certè tacendo. Ex qua interpretatione patet indoctè agere Stapulensem & immeritò sugillare veterem interpretem. Quomodo inquit, iustitiam Dei cognoscentes non intellexerunt quòd qui talia agunt digni sunt morte? pugnat profectò iustitiam Dei cognoscere & hoc ipsum non intelligere. Quare reiecta nostra lectione, aliam ipse amplectitur, quæ sic habet: Qui cum iustitiam vel decreta Dei cognouerint nempe quòd qui talia agunt, digni morte sint: non solùm eadem faciunt, sed etiam consentiunt facientibus, id est, approbant malefacta, siue patrocinantur vitijs aliorum, id est, authores sunt alijs vt eadem faciant. Vt sit amplificatio enumeratæ peruersitatis. Et hæc lectio est in Græcis co-

dicibus, qui hodiè habẽtur in manibus quique habebantur temporibus Chrysostom. Theophil. Oecum. vt ex commentarijs ipsorum patet, in quibus non solùm hoc modo legunt, sed & eam lectionem interpretantur, asserentes facere leuius esse, quàm consentire, propterea quòd illud sæpenumerò vel casus est, vel infirmitatis: hoc verò vel pestilentissimæ adulationis, vel deploratissimæ malitiæ. Indicat interim Oecum. in scolijs suis locum hunc à nonnullis etiam aliter legi solere, & certè aliter legit Origenes, qui & ipse Græcus fuit, nimirum ad hunc modum: Qui quum iustitiam Dei cognouissent, quod qui talia agunt digni sunt morte, non solum qui faciunt illa, sed & qui consentiunt facientibus. Quæ lectio licet diuersa sit à nostra: in hoc tamen conuenit, quòd dicat leuius consentire, facere grauius. Et quia oratio inabsoluta est, non ibi finit caput Origenes, vbi nos finem facimus, sed connectit ei principium capitis sequentis. Hæc notanda sunt, vt sciamus olim variasse Græca exemplaria: vnde fieri potuit etiam quædam habuisse illa duo verba, quæ noster interpres posuit videlicet (nó intellexerunt) & hoc verisimile est, maximè cùm & Cyprianus epistola 4. primi libri, & Ambrosius in commentarijs huius loci ea legant. Cui accedit quòd exemplar Græcum quod apud nos est, non typis excusum, sed scriptum (quo vsus est olim noster Amandus) illi legat. Nam inter ἐπιγνόντες & ὅτι expresse habet positum οὐ συνῆκαν id est, non intellexerunt. In cæteris conuenit cùm impressis. Habemus igitur hic triplicem lectionem Græcam: Prima est, quam proponit Chrysostomus, secunda quam Origen. proponit, tertia quam hoc exemplar scriptum, quæ diuersa est à lectione Chrysosto. & Origenis. Nam ad verbum si interpreteris, sic habet: Qui cú iustitiam Dei cognouissent, non intellexerunt, quòd talia agentes digni sunt morte: non solum ea faciunt, verumetiam consentiunt agentibus. In qua tamen lectione vehementer dubito, num indiligentia scribæ prætermissus sit articulus δὲ, qui si addatur hoc modo μόνον δὲ & rursus ἀλλὰ δὲ, prorsus habebitur nostra lectio, quæ ob hoc nobis magis probatur quòd planè stringat omnes, ipsum etiam Socratem, & alios qui purioris vitæ apud Gentiles habebantur. Nam quod dicit Apostolus secundum hanc lectionem tale est: Sit ita quòd multi eorum non fuerint Zodomitæ, quòd non admiserint vniuersa illa quæ diximus, omnes tamé digni sunt morte, cùm vt minùs consenserint.

CAPVT II

PRopter quod inexcusabilis es o homo, omnis qui iudicas. In quo enim iudicas alterũ, teipsum condemnas: eadem enim agis quæ iudicas. Scimus enim quoniã iudicium Dei est, secundum veritatem in eos, qui talia agunt. Existimas autem hoc o homo, qui iudicas eos qui talia agunt & facis ea, quia tu effugies iudicium Dei? An diuitias bonitatis eius & patientiæ & longanimitatis contemnis? ignoras quoniam benignitas Dei ad pœnitentiã te adducit? Secundum autem duritiam tuam & impœnitens cor, thesaurizas tibi iram in die *Matt. 16.* *iræ, & reuelationis iusti iudicij Dei, qui reddet vnicuique secundum opera eius, ijs quidem, qui secundum patientiam boni operis, gloriam & honorem & incorruptionem quærunt, vitam æternam: ijs autẽ, qui sunt ex contentione et qui non acquiescunt veritati, credunt autem iniquitati, ira & indignatio.*

P*Ropter quod inexcusabilis es ô homo omnis qui iudicas.*) Initium huius capitis quidam inferri putant ex omnibus quæ capite præcedenti ab illo loco, Reuelatur enim ira Dei, & cæt. huc vsque dicta sunt. Alij inferri putant ex præcedentis capitis fine, hoc modo: Quia dignus est morte quisquis vel facit modò dicta vitia, vel saltem consentit faciẽtibus, nullam prorsus habes excusationem ô homo, quisquis iudicas, siue Iudæus es & iudicas gentes, siue gentilis es & iudicas Iudæos, & eis exprobras peccata. Iudæi siquidem gentes præ se contemnebant tanquam idololatras. Gentes econtrà Iudæos, quòd ipsi habentes optimas leges & veri Dei cognitionem, nihilo tamen essent meliores. Quare vtriusq; populi reprimere volens superbiam vniuersaliter ait, nihil habes quo excusas te, quin agnoscas te dignum morte quisquis iudicas siue quisquis es qui tibi placens cõdemnas alios mortis ęternæ propter peccatum aliquod.

In quo) Gręcismus est: Latinè hoc modo dixisset, eo ipso siue hoc ipso quo pronuncias alterum morte dignum, teipsum pronúcias condemnatione dignum: (*eadem enim agis quæ iudicas,*) tametsi iudicando alium simulas te non consentire malefactis, ea ipsa tamen facis, ob quæ aduersus alterum pronúcias sententiam: Eadem agis vel opere vel certè affectu, quia quòd abstines à peccatis, facis timore pœnæ, non amore iustitiæ. Sic Augustinus de spiritu & litera. Alij legunt (qui) non (quæ:) eadem enim agis qui iudicas, id est, similiter peccas siue hoc peccato siue alio. Hęc lectio est in Gręcis exemplarib. quę hodie habentur in manibus. Cupit Apostolus omnibus persuasum, eos peccare mortaliter, qui non habent cognitionem Christi:

Aug. de spiritu & litera ca. 8. & ca. 5 eiusdem libri.

degen-

de gentibus probauit in 1. cap. de Iudæis idẽ est mox ostensurus.

Scimus enim quoniam iudicium Dei est.) Pro vocula (enim) Græci habent (autem) eodẽ modo habet Ambrosius. Sensus est: scimus autem quòd Deus iudicans, non sequitur speciem rei, & coniecturas more hominum, qui arcana cordis non vident, nec ea quæ clam ipsis fiunt: nec rursus per gratiã & fauorem iudicium peruertit more iniquorum iudicum, sed fert iudicium secundum merita & dignitatem operum. Loquitur Apostolus de iudicio extremo. Sic enim interpretatur Oecum. exponens hæc verba, & Ambro. exponẽs illa: Effugies iudicium Dei.

Existimas autem hoc ô homo qui iudicas eos, qui talia agit et facis ea, quòd tu effugies iudicium Dei?) An tibi hoc persuades quòd tu non subijcieris eius iudicio, vt iuxta dignitatem factorum tuorum recipias iustam retributionem & pro malefactis similẽ cum eis, quos iudicas, luas pœnã? Emphasim habet quod additur (Dei) iudicium non hominis quem possit latere quod malefit, aut si cognitum habet, caret plerunq; potestate, sed Dei, quem nihil latere potest, quiq; potestatem habet super omnes, nec timet quempiam.

An diuitias bonitatis eius & patientiæ & longanimitatis contemnis? &c.) id est, an spem aliquam impunitatis tibi polliceris ex Dei bonitate? Falleris si ita existimas. Vocabulo (diuitiarum) ferè vtitur, quoties ingentem rei cuiuspiam vim & copiam significare vult. Porrò bonitatis Græcè est χρηστότητος, quam vocem in eadem hac periodo benignitatẽ vertit, ac illud est proprium eius significatum. Benignitas autem ab Aristotele definitur virtus, qua quis spõte omnium vtilitati expositus est. Diuitias ergo bonitatis Dei, id est, abundantem Dei benignitatem, qua spõte accumulat in te beneficia sua, & potentiam qua te & malam vitam tuam tolerat, & longanimitatem, qua diu differt pœnã diuque expectat emendationem & correctionem: Quas bonitatis & patientiæ & longanimitatis diuitias contemnunt, qui recusant eis vti legitimè: nimirum ad vitæ emendationem, quemadmodum id explicat quod sequitur:

Ignoras quoniam benignitas Dei ad pœnitentiam te adducit?) Apud Græcos participium est, ignorans, quomodo etiam pleraque exemplaria Latina habent. Coniunctione (quoniam) interpres ferè abutitur pro quod. Benignitas Græcè est χρηστὸν adiectiuum nomẽ, vnde ἡ χρηστότης, de qua voce iam dictum est. *Adducit*) ad verbum est agit, id est, allicit & inuitat. Sensus est: An diuitias bonitatis eius contemnis, ignorans quòd benignitas Dei non promittit impunitatem tibi scelerum tuorum, sed ad pœnitentiã te inuitat & prouocat: Hic primùm ponenda est nota interrogationis, non post verbum cõtemnis, quia quæ sequuntur, ab ipso dependent, secus est si legamus, ignoras.

Secundum autem duritiam tuam & impœnitens cor thesaurizas tibi iram in die iræ.) Impœnitens Græcè est ἀμετανόητον quasi dicas impœnitibile, nec est simplex vox apud Græcos, sed pronomen compositum, tibijpsi quod est significantius. Miratur Erasmus cur interpretem vox Græca thesaurizas tantoperè delectet, cùm dicere potuerit, colligis recõdis, reponis: sed nulli dubium est significantius dici thesaurizas quàm recondis. Sensus est iste: Secundum durum & ferreum cor tuum pœnitere nescium, quodq; nulla Dei beneficentia emolliri potest, nec ad pœnitentiam flecti siue adduci, accumulas & coaceruas tibi ipsi vltionem, quæ tandem vniuersa deprometur, & more thesauri in te effundetur, in die iræ siue vindictæ, hoc est in eo die, quo impij, qui diuinam bonitatem contempserunt, iustitiam & vltionem Dei tandem experturi sunt, non autem misericordiam eius. *Et reuelationis iusti iudicij Dei*) id est, quo manifestabitur iustum Dei iudiciũ, quod interim latet apud homines: Hic patet de quo iudicio sit priùs loquutus. Græci ferè diuidunt hæc interposita cõiunctione, hoc modo: reuelationis, & iusti iudicij. Secundum quam lectionem tribus notis significauit eundem diem: In primis vocat diẽ iræ, quòd tunc misericordiæ nullus erit locus: deinde reuelationis, quòd ibi omnia nuda & aperta erunt, quæ nunc latent. Postremò iusti iudicij, quòd iustè pro cuiusq; meritis pronunciabitur sententia, quæ nunq̃ retrectabitur. Ad Coloss. capit. 3. & in posteriori ad Thess. epistola cap. 1. sunt similla loca de iudicio Dei.

Qui reddet vnicuique secundum opera eius.) Abusus est interpres pronomine (eius) loco reciproci. Sensus est: qui retribuet præmium vnicuique pro factorum suorum meritis, conditione, & qualitate: (*his quidem qui secundum patientiam boni operis*) subauditur, sunt, id est, his qui in benefactis perseuerant, & ob nulla mala deserunt vitam bonam. Vox enim Græca ὑπομονὴ vtrumque complectitur, & perseuerantiam & patientiam, reddet gloriam quæ perpetua sit, & honorem, qui nunquam intercidat, & incorruptionem, id est, veram tum animæ tum corporis immortalitatem, si tamen benefactis suis in quibus iugiter, non obstantibus etiam malis quæ patiuntur perseuerant, ambiant vitam æternã, hoc est, quod dicit (*quærentib. vitam æternã.* Hic sensus est in cõmentarijs Oecumenij annotantis hoc loco hyperbaton esse, & in com- *Gregor in*
mentarijs Ambrosij, & in doctissimis illis *38. cap.*
commentarijs Gregorij super librũ Iob vbi *1. Iob. 1.*

non ſecundum perſonam, id eſt, in iudicando non reſpicit, an Iudæus quis ſit, an gentilis: an Rex, an agricola, vt hunc, quia Iudęus ſuſcipiat, etiam ſi malæ ſit vitæ: illum licet rectæ vitæ abijciat & condemnet, quia gentilis: ſed ipſe eſt omnibus idem, & æquus iudex. Perſonarum acceptio, quam Græci cōpoſita voce προσωποληψίαν vocant, vitium eſt iuſtitiæ diſtributiuæ oppoſitum: Contingit autem quoties præter conditionē & perſonarum dignitatem fit retributio præmiorum. Quare quum affirmet Apoſtolus Deū in iudicando non eſſe acceptorem perſonarum, ſequitur præmium quod datur ijs, qui benè vel malè operati ſunt, eſſe debitum & non omninò gratuitum. Per iuſtitiam enim diſtributiuam non diſtribuuntur præmia, niſi quæ ſecundum conditionem perſonarū ſunt debita. Ex hac quoque ſententia Apoſtoli diſcimus iuſtitiam diuini iudicij accipiendam eſſe ſecundum rationem iuſtitiæ diſtributiuæ, id eſt: Deum in reddendis debitis hanc ſeruare proportionem & rationē, vt pro bonis bona, quamuis multo præſtantiora, pro melioribus meliora, pro optimis optima retribuat. Et quia acceptio perſonarum tantùm reperitur in præmijs quæ ſunt debita: ſequitur Deum non eſſe acceptorem perſonarum, quando è duobus indignis alterum eligit, alterum relinquit: alteri dat gratiam, alteri negat.

Quicunque enim ſine lege peccauerunt, ſine lege et peribunt: & quicunq; in lege peccauerunt, per legem iudicabuntur.) De lege ſcripta intellige hoc ſenſu: Quicunq; non accepta lege Moſaica peccauerunt ſiue malè operati ſunt, ſine lege peribunt, id eſt, condemnabuntur, ſed nō iuxta legis exactionem. Et quicunq; in lege peccauerunt, id eſt, habentes legem, condēnabuntur iuxta legem quam acceperunt. Illa enim futura eſt illorum accuſatrix.

Non enim auditores legis iuſti ſunt apud Deum, ſed factores legis iuſtificabuntur.) Sicut præcedenti capite oſtendit peccata gentilium: ſic deinde hoc capite Iudæorum, quos omnes docet variè peccaſſe. Quicunque inquit legem acceperunt, non hoc ipſo apud Deum habentur iuſti, quòd ſciant legem. Non enim cognitio, ſed obſeruatio legis, hominem apud Deum commendat: hoc ſignificat illud, (*ſed factores legis*) id eſt, qui eam factis exprimunt, qui faciunt quæ præſcribit lex: illi iuſtificabuntur apud Deum. Difficultas hîc eſt, quomodo hęc ſententia conſtet cum ea, quę habetur tertio capite. Ex operibus legis nō iuſtificatur omnis caro. Auguſtinus in libr. de ſpiritu & litera capit. 26. exponens hunc locum, iuſtificabūtur, inquit, ita dictum eſt ac ſi diceretur, iuſti habebuntur ſiue deputabuntur: & adfert locum ſimilem ex capite decimo Lucę: Ille volēs iuſtificare ſeipſum id eſt, pronunciare ſiue declarare ſe iuſtum In qua ſignificatione etiam accipitur apud Matthæum 11. Iuſtificata eſt ſapientia à filijs ſuis, id eſt, pronunciata eſt eſſe iuſta, calumniantibus eam interim Iudæis. Alijs item locis, tum noui, tum veteris teſtamenti, frequenter in hac ſignificatione obuium eſt iuſtificare. Atque ſecundum hanc acceptionē vocabuli facile eſt intelligere conciliationē iſtarum ſententiarum. Quia altera, quæ habet, ex operibus legis neminem iuſtificari, accipiēda eſt de iuſtificatione, qua ex impio quiſpiam fit iuſtus: Altera quæ hoc loco habetur, factores legis iuſtificabuntur, de acceptatione diuina qua eum, qui iam iuſtus eſt, propter obſeruationem legis acceptat ad vitam. Poteſt difficultas hæc & aliter expediri vt dicamus apud Paulum obſeruationem legis, ſiue opera legis biſariam accipi: Altero modo vt fiunt citra fidem ab eo qui nondum credit, & iuxta hunc modum pronunciat Apoſtolus de operibus legis, quod ex eis nemo iuſtificabitur apud Deū: Altero modo vt ſunt ex fide facta ab eo qui credit, & iuxta hunc modum pronunciat de eis Paulus, quòd qui ea fecerint, iuſtificabuntur apud Deum. Quod & diuus Iacobus adſtruit diſputationem de operibus ex fide factis ita concludens: videtis, inquit, quoniam ex operibus iuſtificatur homo, & non ex fide tantùm. Deinde propoſitio nouo exemplo eandem rem inculcans: Similiter inquit & Raab meretrix ſuſcipiens nuncios, & cæt. Quod autem Ambroſius interpretatur, factores legis eſſe qui credunt in Chriſtum, non eſt plena interpretatio: nec vult ipſe ſua illa interpretatione nullam eſſe operum iuſtitiam, ſed hoc tantùm vult, quòd nemo verè præſtat legem, niſi qui credit in Chriſtum.

Cùm gentes quæ legem non habent, naturaliter ea quæ legis ſunt faciunt.) Quidam hæc ad gentes à fide alienas referunt, quibus fauere videtur quod dicitur: (*naturaliter*) id eſt, natura duce quod propriè conuenire videtur in gentes, legis tantùm naturæ doctrina inſtructas. Secundum quos ſenſus hîc eſt: quod dixi, eos qui ſine lege peccauerūt, id eſt, gentiles perituros ſiue condemnandos à Deo iuſto iudice, id non ita accipiendum tanquam gentes in gentilitate degentes, omnis prorſus legis expertes ſint: nam ex eo, quòd agunt ea quæ legis ſunt, conuincuntur habere legem ab authore naturæ menti impreſſam, quæ dictat eis hoc eſſe turpe, hoc non eſſe turpe: hoc amplectendum, illud fugiendum. Verùm cùm Apoſtolus primo capite oſtenderit gentes variè peccaſſe, & naturæ legem violaſſe, ne ſecum pugnare videatur, malūt alij hæc accipere de gentibus ad fidem Chriſti conuerſis: & ſanè quum in conſequenti-

bus dicat Apostolus præputium, id est, gentilem incircuncisum apprehēdere fructum circumcisionis, si modò legis præcepta faciat: de circumcisione autem testetur prodesse ipsam ad vitam, si lex obseruetur, prorsus quæ hic dicuntur, accipiēda videntur de gentibus conuersis. Alioqui enim quomodo verum erit, quòd præputium, iustitias legis per naturæ vires præstans, fructum circumcisionis percipiat? id est, salutem & vitam assequatur? Præterea cùm de circumcisione cordis, quam in fine capitis præ Iudæis gentib. tribuit, dicat Apostolus illam Deo probari: Deo autem non probetur nec commendetur circuncisio cordis, quæ ex fide nō procedit, omninò non nisi de gentibus conuersis locus hic intelligi posse videtur. Sed & Augustinus de spiritu & litera capite 26. hoc modo ratiocinatur. In primo capite Apostolus dum commendat Euangelium ait: virtus Dei est in salutem omni credenti, Iudæo primùm & Græco, quo nomine gentilem intelligit: Et rursus in hoc secundo capite, gloria autem & honor & pax omni operanti bonum, Iudæo primùm & Græco, de gentibus credentibus loquitur, ergo & in hac sententia: Cùm enim gentes, & cætera, in qua prosequitur, quòd antea generaliter dixerat, gloriam tribuendam omni operanti benè, tam Iudæo quàm Græco: illas gentes intelligit quæ ad Euangeliū pertinent. Sensus ergo est: illi demum habebuntur iusti apud Deum, & tales declarabuntur in die iudicij, qui legem factis hic exprimunt siue Iudæi fuerint siue gentiles. Nam & si lex in tabulis descripta his data non sit, habēt tamen illam in cordibus suis descriptam, quod declarans, cùm ea, Inquit, quæ legis sunt, id est, cùm totam legem Moysi ea parte qua continet præcepta vitæ, id est, decalogum totum naturaliter, id est, natura duce præstent, natura inquam per gratiam sanata. Sic Augustinus in libro de spiritu & litera. Eiusmodi non habentes pædagogiam legis scriptæ sibi ipsis sunt vice legis, qui ostendunt, id est, vita sua arguūt opus legis inscriptum esse cordibus suis, id est, vim legis, & præcepta legis. Siquidem homini ingenita est notitia de agendis, siue iudicium quo discernere possit inter honestum & inhonestum. Verùm notitia hæc peccato & peccandi consuetudine vehementer obscurata est, & magna licet non omni ex parte deleta, quæ rursus illustratur per gratiam. Dum igitur sine legis æternæ pædagogia, ea quæ legis sunt faciunt, planè declarant notitiam se habere menti impressam, de ipsius legis operibus (*testimonium illis reddente conscientia ipsorū*) Græcè est *συμμαρτυρούσης*, id est, simul testificante, quod significātius dictum est. Sensus est: huic testificationi, qua vita & factis testantur se habere legem, attestatur & conscientia eorum quæ intus dijudicat ea, quæ facta sunt, num rectè, an secus sint facta: Intellige rursus de conscientia sanata.

Et inter se inuicem cogitationum accusantium aut etiam defendentium in die cùm iudicabit Deus occulta hominum.) Ad hunc modum habent quędam exemplaria: alia tamen habent: & inter se inuicem cogitationibus accusantibus aut etiam defendentibus. Si priori modo vertit interpres, ad imitationem Græcorum locutus est, qui ablatiuo carentes, eius loco genītiuo vtuntur: explicat autem quæ sit testificatio eorum conscientiæ. Pro cogitationib. Græcè est λογισμῶν, id est, ratiocinationib. siue disceptationib. quę adhibentur in examine, quod intus peragit ratio siue mens dum dijudicat id, quod factum est. Accusantibus ac etiam defendentibus, vocabula sunt forensia. Sensus est: Conscientia hæc in hoc apparet quòd cogitationes eorum facta quædam accusant vt mala: quædam defendunt & excusant vt bona. Cogitationē enim eorum aliæ sibi sumunt partes accusatoris, aliæ Rei. Atq; hoc quidem conscientiæ testimonium cum ratiocinationibus vel accusantibus, vel etiam defendentibus præcipue futurum est in extremo iudicio: tunc maximè aperiet se vis illa accusatrix, & excusatrix, quando iudicabit Deus ea, quæ nunc occulta sunt apud homines.

Secundum Euangelium meum per Iesum Christum.) id est, secundum totam prædicandi rationē, qua hactenus sum vsus doces & inculcans apud omnes futurū iudicium. Paulus vt ex Actis patet & eius epistolis libenter in hoc argumento versatus est, quū nusquam non diem extremi iudicij inculcat, Alij (*secundum Euangelium meum*) interpretantur secundum Euangelium Lucę (Per Iesum Christum) huic enim dedit Pater omne iudiciū. Quomodo iudicaturus sit Deus occulta hominum, declarat August. de ciuit. Dei, libr. 20. ca. 14. & lib. 22. cap. 29. vbi dicit quòd cogitationes omnium singulis patebunt.

Si autem tu Iudæus cognominaris, & requiescis in lege & gloriaris in Deo, & nosti voluntate eius, & probas vtiliora instructus per legē, confidis te ipsum esse ducem cæcorū, lumen eorū, qui in tenebris sunt: eruditorem insipientium magistrū infantium, habentem formam scientiæ & veritatis in lege. Qui ergo alium doces, teipsum non doces? qui prædicas non furandum, furaris? qui dicis non mœchandū, mœcharis? qui abominaris idola, sacrilegiū facis: qui in lege gloriaris, per præuaricationem legis Deum inhonoras? Nomen enim Dei per vos blasphematur inter gentes, sicut scriptum est: Circumcisio quidem prodest, si legem obserues: si autem præuaricator legis sis, circumcisio tua præputium facta est.

Si autem tu Iudæus cognominaris, & requiescis in lege, etc.) Postquam ostendit nihil decise,

quo

quò minus salui fieri possint, modò legem factis exprimant: aggreditur illam partem: Non enim auditores legis, &c. Ita quidem gentes, ait, citra legis pædagogiã natura duce fecerunt, quæ lex præscribit: Si verò tu Iudæe, etiam scriptæ legis nomine tibi places, quomodo id præstas per legẽ, quod gẽtes citra legem? Si tu Iudæus cognominaris, id est, si tibi places honorifico illo Iudęi nomine, & requiescis in lege, tanquam in qua habeas omne bonum, & gloriaris in Deo, quasi tu illi sis peculiariter dilectus, dicẽs: non fecit taliter omni nationi, & nosti voluntatem eius, id est, à quibus abhorrere, & quæ amplecti te velit, instructus, id est, initiatus siue institutus per legem. Græcè est κατηχούμενος. Ηχεῖν autem voce sonare est, hinc vox composita κατηχεῖν. id est, voce erudire, quomodo olim tradebantur mysteria, quòd nefas erat ea scriptis committere, vnde quia ad eum modum docebãtur, catechumeni dicebantur.

Et probas vtiliora instructus per legem, confidis teipsum esse ducem cæcorum, &c.) Id est, tanquã certò explorata habens, comprobas, quæ in bonis sunt meliora siue præstantiora: confidis etiam per legem, sic te esse institutum, vt possis ducatum cæcis præstare, & prælucere eis, qui in tenebris ambulant: & doctorem esse rudiũ. Annotat Chrysostomus, & post eum Oecumenius: Iudæos sibi solitos peculiariter arrogare nomina magistri, doctoris, &c. Et putant Paulum studio, quasi per mimisin vsurpasse voces istas, ducem, eruditorẽ, magistrum, quibus ipsi se appellabant, sicut gentiles: siue prozelitos nominabant cæcos, infantes, insipientes, quasi proprio quodam nomine:

Habentem formam) Græcè est μόρφωσιν, id est, formationem. Sensus est: Confidis te esse ducem & eruditorem, ac doctorem, tanquã qui per legem habeas rationem siue formulam, qua alios erudire, & illorum vitã formare possis.

Qui ergo alium doces, teipsum non doces.) Hic priori sententia, quæ inabsoluta manserat, alio periodo absoluitur. Qui ergo per legẽ, per quam instituendi formandique rationem habes, alterius vitam formas, tuam ipsius vitam secundum legis doctrinã non instituis: Chrysostomus & alij pleriq; per interrogationem lẽgunt, alij verò enunciatiuè, vt annotat Oecumenius.

Qui prædicas non furandum, furaris) si non re ipsa, saltem animo: si non opes, saltẽ famam & honores.

Qui dicis non mœchandum, mœcharis.) Intellige rursus, si non re ipsa, saltem voto animi. Nam quòd te cõtines, id agis nõ amore virtutis, sed metu supplicij.

Qui abominaris idola, sacrilegium facis.) Id est, ea, quæ Dei sunt, violas, vel si à sacrilegio abstines, facis id metu supplicij. Sic Augustinus: aliter Chrysostomus hoc modo: Res idolo sacras, vel Dæmonibus immolatas attingis, nec ab ijs abstines propter auaritiam.

Qui in lege gloriaris, per prauaricationem legis Deum inhonoras, id est, qui apud homines te iactitas de lege Deo auctore data, Deum auctorem legis, per transgreßionẽ legis ignominia afficis.

Nomen enim Dei per vos blasphematur inter gentes sicut scriptum est.) Nomẽ enim Dei per vos, id est, propter vos & vestram transgreßionem blasphematur, id est, maledictis afficitur inter gentes, dum dicitur: Deum Iudeorum nõ esse verum Deum, qui tales habeat cultores.

Sicut scriptum est) Origenes refert istud ad Esaiam, apud quem capite 52. sic scribitur: Quoniam ablatus est populus meus gratis: dominatores eius iniquè agunt, dicit Dominus, & iugiter tota die nomen meum blasphematur. Duo illa verba (inter gentes) ex editione 70. hoc loco addita sunt. Hieronymus hunc apud Esaiam edisserens, indicat ad Ezechielem referri posse: Apud quem capite 36. sic scribitur: Et ingreßi sunt ad gentes, & polluerunt nomen sanctum meum, dum diceretur, populus Domini est iste, & cæt.

Circumcisio autem, &c.) Pergit Apostolus, ne fortè, inquit, blandiaris ob circumcisionem in carne susceptam: putans ad salutem satis tibi esse, quòd circumcisus sis: scias circumcisionem quidem prodesse, si legem serues: si verò præuaricator legis fueris, nihil plus proderit tibi, quòd circumcisus sis, quàm quòd incircũcisus esses, hoc est, quod dicit: (circumcisio tua præputium facta est.) Est autem præputium pellicula illa, quæ glandem genitalis organi tegit, quam Iudæi ex legis mandato amputabant, vnde & hoc nomen accepit apud Latinos. Loquitur autem Apostolus dum dicit (circumcisio quidem prodest) de circumcisione secundũ eum statum, quem habuit, dum lex adhuc vigebat.

Si igitur præputium iustitias legis custodiat, nõnne præputium illius in circumcisionem reputabitur? & iudicabit id, quod ex natura est præputiũ legem consummans, te qui per literam & circumcisionem præuaricator legis es? Non enim, qui in manifesto Iudæus est; neque quæ in manifesto in carne, est circumcisio: sed qui in abscondito, Iudæus est: & circumcisio cordis in spiritu, non litera, cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est.

Si igitur præputium iustitias legis custodiat, nõnne præputiũ illius in circumcisionem reputabitur?) Si circumcisio prodest cũ legis obseruatione, non autem sine ea: Igitur si præputium, id est, præputiatus seu gentilis incircumcisus,

 sicut

ficut apud Terentium scelus pro scelesto: Iustitias legis custodiat, sermoné hunc mutuatus est Apostolus ex capite decimo & trigesimo Deuteronomij: ad verbum est, iustificationes legis, id est, quæ lex præscribit ea parte, qua naturalis est: nónne præputium illius in circuncisionem reputabitur? id est, an non talis reputabitur apud Deum tanquã circumcisionis fructũ percepturus?

Et iudicabit id, quod ex natura est præputium legem consummans, te, qui per literam & circumcisionem prævaricator legis es?) Nonne præputium, id est, gentilis natura & origine incircumcisus iudicabit, id est, condemnabit te, qui per literam & circumcisionem, id est, qui habẽs legem literis descriptam & circumcisionem manu hominis in carne tua aptatam: prævaricator es legis? Sensus iste significãtius exprimitur in Græco.

Non enim qui in manifesto Iudæus est, neq; quæ in manifesto in carne est circumcisio.) Hic ponendum est cõma, est phrasis Græca. Sensus est: non qui manifestus est Iudæus, id est, quem secundum carnem constat propagatum esse ex Abraham, vel qui externa legis officia præstat tantùm, is verus Iudæus est: nec manifesta circumcisio, quam oculi contemplantur, quæ est in particula carnis, ea est vera circumcisio:

Sed qui in abscondito Iudæus est, & circumcisio cordis in spiritu, non litera, cuius laus non ex hominibus sed ex Deo est.) Sensus est: Ille demùm verè Iudæus est per spiritum inhabitantem, qui intus clamat Abba pater: Iudæus, qui mandata legis in affectu cordis habet, is verus est Iudæus, ad quem pertinent promissiones Abrahæ & patribus factæ. Illa quoq; demùm est circumcisio, in qua cordis vitia resecantur non cuticula carnis: ea inquã, vera est circumcisio, quam Deus probat: & lex Moysi quoque, sed spiritualiter intellecta, hoc est, quod dicit (in spiritu) id est, secundum sensum spiritualem legis, non secũdum sensum literalem, qui de carnis circumcisione agit. Sic Augustinus in libro expositionis quarundam propositionum ex epistola ad Romanos. Vel in spiritu, intellige per spiritum effecta: Sic Augustinus de spiritu & litera cap. 8. Verba eius sunt: Circumcisionem cordis, puram ab omni illicita concupiscentia voluntatem, quod non fit litera docente & minante, sed spiritu adiuuante atque sanante. Vtraque interpretatio bona est: priorem facilè intelliget, qui legerit tractatum Cypriani de ratione circumcisionis, qui pulcherrimus est: In illa, inquit, parte corporis, in qua est voluptatum seminarium, & libidinis officina, iussa est aptari circumcisio, vt semper memores propriæ sectionis, ad cohibendos refrenandosque turpitudinum affectus seu appetitus vigilarent. Quæ spiritualis & Interior circumcisio laudatur, non ab hominibus, qui ea tantùm vident, quæ in oculos incurrunt, sed à Deo, qui inspector est cordium, apud illum habet laudem, & habebit in extremo iudicio.

CAPVT III.



Vid ergo amplius Iudæo est? aut quæ vtilitas circumcisionis? Multùm per omnem modum. Primùm quidem, quia credita sunt illis eloquia Dei. Quid enim, si quidẽ illorum non crediderunt? nunquid incredulitas illorum fidẽ Dei euacuauit? Absit: est autem Deus verax, omnis autem homo mendax, sicut scriptum est: Vt iustificeris in sermonibus tuis, & vincas cùm iudicaris.

Q*Vid ergo amplius Iudæo est, &c.*) Hactenus docuit omnes obnoxios esse iræ Dei, tã Iudæos, quàm gentes, hoc modo viam parans ad generalem propositioné, in qua status est epistolæ, videlicet: Iustitiam Dei ex fide esse, & non ex operibus. Hoc iam sequens caput quãtum ad proprium scopum Pauli attinet pro magna parte omitti posset. Tractat enim obiectionem ex dictis in superiori capite emergẽtem, & ex illius solutione aliam rursus exurgentem obiectionem, atque ex illius rursus solutione aliam. Prima obiectio hæc est: Si ea demùm vera est circumcisio, quæ spiritu constat, non litera: Rursus si citra circumcisionem eã, quę litera constat, ad salutem valet legis obseruatio: citra verò legis obseruationé nõ prodest ad salutẽ circumcisio, quæ in carne est. Quid ergo Iudæus habet eximij, quo præcellat gentes? aut quæ vtilitas circũcisionis? Respondet Apostolus: Multùm prorsus est Iudæo, quo præcellat. Primùm quidem, quia credita siue commissa sunt illis eloquia Dei. (Primùm) hic ordiné sermonis potius significat: quàm præcipuè. Porrò quod noster interpres vertit eloquia, Græcè est λογία, quæ vox secundum Hesichium significat numinum responsa, vaticinia, oracula. Quare secundum proprietatem vocis, pertinebit istud ad prophetas. Septuaginta tamen interpretes, quos libenter imitatur Paulus, vocem hãc generaliter vsurpant, vt pertineat ad totam legem, cùm alijs in locis, tũ præcipuè in psal. Beati immaculati in via, vbi frequenter obuia est, imò in psalm. 18. tribuitur etiam nostris eloquijs, cùm dicitur: Et erunt, vt complaceãt tibi eloquia oris mei. Eloquia ergo Dei, id est, scriptura veteris testam. quæ docet, in quibus rebus situs sit verus Dei cultus, & quæ continet magnificas promissiones nominatim Iudęis

factas,

factas, ipsorum fidei commendata est & cómissa. Sed dices, non omnes crediderūt Dei eloquijs: quid tum? nunquid incredulitas eorum fecit, vt non præstiterit promissa sua Deus? Græci codices & pleriq; Latinorum habent verbum futuri temporis (euacuabit) hoc sensu: Quia plerique non crediderunt, num putabimus propterea Deum non præstiturum promissa sua? Fides accipitur hic, quomodo à Stoicis pro veritate, qua præstatur id, quod promissum est. (Absit,) sermo abominantis est.

Est autem Deus verax: omnis homo mendax) De⁹ est verax in promissis, omnis verò homo mēdax, quantum ex se & sua natura, id est, quatenus sibi permissus, non illustratus fide, aut gratia stabilitus. Quare nihil agit Lutherus, quod ex hoc loco statuere conatur, omne opus hominis etiam iusti peccatum esse, quod minimè hinc licet colligere, etiā absolutè intellecta sententia, quum multùm diuersa sint, mentiri & mendacem esse: nec necesse sit mētiri semper eum, qui mendax est.

Sicut scriptū est: vt iustificeris in sermonibus tuis, & vincas cum iudicaris.) Pars hæc sumpta est ex psalm. 50. & putant quidam respexisse Dauidem ad promissionem sibi factam de perpetuitate regni sui: quum autem iam peccasset, metuebat, ne Deus auferret æternitatem sceptri promissi, hinc orat: Miserere mei Deus, &c. (vt iustificeris) id est, iustus & verax pronuncieris in sermonibus, id est, promissis, quibus promisisti æternitatem regni in semine meo: (Et vincas cùm iudicaris) est epexegesis: coniunctio enim (&) accipitur interpretatiuè pro id, est, explicatur id, quod immediatè præcessit. (Vincas cùm iudicaris) obtineas victoriam litis. Nā iudicant homines te non præstiturum promissa propter peccatū à me admissum, vinc as iudicium hominum, vincas, inquā, præstando promissa. Alij respexisse ipsum putant ad promissionem de remissione peccatorum factam cuiuis pœnitenti, hoc sensu: Miserere mei Deus, &c. Vti iustificeris in sermonibus tuis, hoc est, vt promissiones tuæ veræ inueniātur, quibus promisisti cuiuis pœnitenti veniam & remissionem peccatorum. Vterque sensus bonus est, & bonorum auctorum. Nonnulli partem istam: (Vt iustificeris in sermonibus tuis) referunt ad id, quod immediatè præcessit, scilicet: Tibi soli peccaui. Quos si sequamur, accipere oportet coniunctionem (vt) non vt finem denotet, sed euentum siue consequentiam & ordinē rei. Non enim hoc sentit Dauid, ideò se peccasse: vt Deus appareret iustus, sed hoc consequutum, vt dum ille peccare non desinit, elucescat Dei iustitia, qui peccanti quoq; promissa præstet. Notandū hic duplex esse genus diuinarū promissionum: Alterū certæ dispositionis, quod nec propter peccata hominū mutatur: Aliæ sunt promissiones, quæ respiciunt qualitatem & conditionem hominum, istæ variantur secundum conditionem & merita hominum, de quibus hic non est sermo. Prioris generis erat promissio Christi nascituri, ex semine Dauid, & perpetuitatis regni ipsius. Quia verò dixerat peccata hominū adeò promissiones Dei non abolere, vt ipsius iustitia hic quoque magis illustretur, nascitur quæstio tertia, quam his verbis proponit:

SI autem iniquitas nostra iustitiam Dei commendat, quid dicemus? Nunquid iniquus est Deus, qui infert iram? secundum hominem dico. Absit, alioquin quomodo iudicabit Deus hunc mundum? Si enim veritas Dei in meo mendacio abundauit in gloriam ipsius, quid adhuc & ego tanquam peccator iudicor, & non (sicut blasphemamur. & sicut aiunt quidem nos dicere) faciamus mala, vt veniāt bona? quorum damnatio iusta est.

SI autem iniquitas nostra, iustitiā Dei) à qua videlicet iust⁹ dicitur, id est, verax in promissis, magis illustrē reddit, quid dicemus? censebimus ne iniquum esse Deum, qui vlciscitur peccata & vindictam infert? Ira pro vindicta frequens est apud Paulum.

Secundum hominem dico: absit, alioquin quomodo iudicabit Deus hunc mundum?) Hanc obiectionem ex persona carnalis hominis propono, cui istud fortassis videri possit, sed absit, vt iniquus sit Deus: alioquin quomodo iudicabit hunc mundum? Deducit ipsam quæstionem ad absurdum, & eam non tam soluit, quàm abrumpit, & quia obscurius proposuerat, visum est illi eandem denuò proponere.

Si enim veritas Dei in meo mendacio abundauit in gloriam ipsius.) Si, inquit, veritas Dei per meum mendacium in gloriam ipsius excellit, & notior illustriorque facta est, vt quid ego adhuc tanquam peccator iudicor, punior & condemnor, & non potius beneficijs afficior? (Abutitur sua persona pro quauis alia) & quid, vel cur non faciamus mala, vt veniant bona, vt illustrior fiat veritas Dei, & eius gloria, sicut blasphemamur, id est, veluti malè & falsè de nobis loquūtur quidam, qui rectè à nobis dicta calumniantur iniquè, & sicut aiunt nos dicere, dum hoc prædicamus, vbi abundauit iniquitas, superabundauit & gratia: (quorum damnatio iusta est) id est, qui ad hunc modum loquuntur, damnatione digni sunt, & pœnas dabunt æternas, nisi resipiscant. Si peccatum ex se & sua natura cederet in gloriam Dei, vtique peccandū esset, & iniustus esset De⁹ vlciscens peccatum. Nunc non ex natura peccati istud prouenit, sed ex Dei sapientia & virtute, qua nouit etiam malis benè vti.

Vide

Vide Augustinum in Ench. cap. 46. & sequentibus,& in opere,quod de ordine conscripsit.

Quid ergo? præcellimus eos? Nequaquam. Cau-
Gal.3.d. *sati enim sumus Iudæos & Græcos omnes sub*
Psal.13.a. *peccato esse, sicut scriptum est: Quia non est iu-*
Psal.5.c. *stus quisquam, non est intelligens, non est requirens*
& 13.b. *Deum. Omnes declinauerũt, simul inutiles facti sunt:*
Ps. 139.a. *non est, qui faciat bonum, nõ est vsq; ad vnum. Sepul-*
Psal. 9. c. *chrum patens est guttur eorum, linguis suis dolosè a-*
Esa.59.b. *gebant: Venenum aspidum sub labijs eorum. Quorum*
& Psalm. *os maledictione & amaritudine plenum est. Veloces*
13.b. *pedes eorum ad effundendum sanguinem. Cõtritio &*
infelicitas in vijs eorum, & viam pacis non cognoue-
runt, non est timor Dei ante oculos eorum.

Quid ergo? præcellimus eos? Nequaquam.) Ad quęstionem in principio capitis positã: Quid ergo amplius est Iudæo? responderat multum per omnem modum, quia credita sunt eis eloquia Dei. Qua responsione videns Iudæos efferri posse cótra gentes, rursum obijcit sibi: Quid ergo? quia genti Iudaicæ credita sunt eloquia Dei, num proptereà præcellit cæteras gentes? Respondit, nequaquam. Antè dixit præcellere eos, hic negat, non sunt tamen contrariæ istæ sententiæ, quia dum negat præcellere, respicit negotium iustificationis: In hoc inquit negotio, quo agimus de iustificatione apud Deũ, non præcellunt Iudæi Gentes, vt possint gloriari aduersus gentes de iustitia apud Deum: Sensum hunc indicant planè quæ sequuntur.

Causati enim sumus Iudæos & Græcos omnes sub peccato esse.) Causati sumus, Græcè est *προῃτιασάμεθα*, id est, antè probauimus, vel causis antè redditis ostendimus Iudæos & Græcos siue Gentiles omnes sub peccato esse, id est, tenere reos peccati, & obnoxios esse iræ diuinæ, & æternæ damnationi. De gentibus c. 1. de Iudæis 2. ca. istud ostensum est.

Sicut scriptum est. Quia non est iustus quisquam.) Redit rursus ad probationẽ eiusdem, quod ipsum facere putat Chrysostomus maximè propter Iudæos, quibus nondum satis persuasa erat sua impietas, hinc adfert testimonia ex lege ipsorum desumpta. Primi versus vsque ad (Sepulchrum patens, & cæt.) adducti sunt ex Psalmo 13. in quo duplex describitur populus: Alter qui impius sit, (nam vox Hebræa, quam noster interpres vertit insipiens, significat stultitiam cum impietate iunctam.) Alter pius, quem appellat plebem Dei, quem impius ille populus pro ludo habet affligere, & tanquam escam panis deuorare. Istud animaduertendum est, vt sciamus generales illas sententias, quæ sequuntur: (Non est iustus quisquam: Non est intelligens: Non est requirens Deum: Omnes declinauerunt, non est, qui faciat bonum, &c.) de certo hominum genere scriptas esse, & non ad omnes pertinere. Sensus est: In isto stulto populo, qui nullum existimat esse Deum, non est iustus quisquam, in hoc certo hominũ genere non est, qui faciat bonum, &c.

Sepulchrum patens est guttur eorum) hoc testimonium desumptum est ex Psal. 5. Sensus est: fœtor est in ore ipsorum, non nisi spurca & obscœna, & pestifera ipsorum sermo spirat. Sepulchrum enim patens, tetrum fœtorem exhalat & pestiferum.

Linguis suis dolosè agebant) id est, sermonem suum omnem composuerunt ad decipiendum. Certum est, hæc à Dauide non dicta in totum genus humanum. Nam psalmus iste quintus continet deprecationem iusti cótra iniustos. Certam etiam hominum partẽ respiciunt versus, qui sequuntur, quod ex inspectione locorũ, vnde desumpti sunt, manifestum euadit.

Venenum aspidum sub labijs eorum.) Id est, letale venenum & præsentaneum sub labijs illorum, hic versus scribitur psal. 139. Sensus est: verbis suis quasi felle & veneno pręsentissimo tinctis instar serpentis virus suũ in quemlibet emittétis, homines necare student.

Quorum os maledictione, & amaritudine plenum est.) Istud desumptum est ex psal. 9.

Veloces pedes eorum ad effundendum sanguinẽ.) Istud testimonium desumptum est ex cap. 59. Esaiæ.

Contritio & infelicitas in vijs eorum, & viã pacis non cognouerunt) id est, omne illorum studium in hoc potissimũ versatur, vt cóterant, & calamitate afficiant proximos, & nequaquam feruent concordiam cum fratribus.

Non est timor Dei ante oculos eorum) significatur fons omnium malorum esse, neglectus timoris Dei: Vnde hunc versum, quem ex psal. 35. adduxit, postremo loco collocauit. Ne quis autem miretur de hac testimoniorum citatione, sciendum D. Hieron. in præfatione 16. libri commentariorum suorum in Esaiam admonere, versus istos: Sepulchrum patens est guttur eorum, & cæteros, quos hactenus exposuimus, non pertinere ad psal. 13. cùm neque in Hebræis voluminibus, neque in editione Septuaginta interpretum legantur, & addit, quòd Ij, qui artem contexendarum inter se scripturarum Apostoli nesciebant, cùm aptum quærerent locum, vbi assumptum ab eo testimonium ponerent, quod absque authoritate in scriptura positũ non putabant, in psal. 13. trãstulerint. Prætereà, ne cui negotium faciat, quòd diximus sententias illas: Non est iustus quisquam: Omnes declinauerunt, &c. tantùm ad certum hominum genus pertinere, sciendum generalem propositionẽ, ad quam probandam assumuntur, videlicet

Iudæos & Græcos omnes ſub peccato eſſe, non ita accipiendam, tanquã omnes omninò perpetuò ſub peccato eſsét, propter perpetuam naturæ corruptionem, vt vult Lutherus: ſed quòd omnes tam Iudæi, quàm Græci citra vllam exceptionem ſub peccato ſint & maneant, niſi gratia Dei per fidem mediatoris, quem annunciat Euangeliũ, inde eripiantur, hoc eſt, generalis propoſitio, quam in primo & ſecũdo capite Apoſtolus, ſe probaſſe aſſeruerat, intelligitur de Iudeis in Iudaiſmo, & gentibus in paganiſmo de gentibus, id eſt, de ipſis vel ſolis naturæ viribus, vel ſola legis pædagogia ſubnixis, nõ autem de gentibus & Iudæis ad Chriſtianiſmum euectis. Atque hoc modo intellectam propoſitionem rectè probant ſcripturæ ab Apoſtolo citatæ, de certo genere hominum duntaxat ſcriptæ. Iã ne dicat Iudæus ad impias tantùm gentes, & non ad ſe has ſcripturas pertinere, addit Apoſtolus:

SCimus autem quoniam quæcunq; lex loquitur ijs, qui in lege ſunt, loquitur, vt omne os obſtruatur, & ſubditus fiat omnis mundus Deo: quia ex operi- Gal. 2. d. *bus legis nõ iuſtificabitur omnis caro corã illo. Per legẽ enim, cognitio peccati. Nunc autem ſine lege iuſtitia Dei manifeſtata eſt, teſtificata à lege & prophetis.*

QVæcunq; lex loquitur,) intellige generatim, non facta vlla mentione ſpeciatim huius aut illius gentis. ijs, qui in lege ſunt, loquitur, & ad eos, quibus lex data eſt, pertinent. Lex hoc loco complectitur totum vetus teſtamentum, & non tantùm libros Moyſi ſiue Pentateuchum: Sicut & Ioannis 15. Vt impleatur ſermo, qui in lege eorum ſcriptus eſt. Alibi diuiditur vetus teſtamentum in legem, pſalmos & prophetas: vt Lucæ vltimo capite. Alibi diuiditur in legem & prophetas, vt Matth. 22.

Vt omne os obſtruatur) non modò gentium, ſed & Iudæorum, vt nec Iudæus nec gentilis gloriari quoquo modo audeat de iuſtitia apud Deum. Aperit quo conſilio hactenus vtriuſq; populi peccata cõmemorârit.

Et ſubditus fiat omnis mundus Deo.) Subditus Græcè eſt ὑπόδικος, id eſt, obnoxius, ſiue obligatus ad pœnam luẽdam: Vocabulum eſt forenſe compoſitum ex præpoſitione ὑπὸ, id eſt, ſub, & δίκη, quod & crimen ſignificat & cauſam, & vindictam ſiue pœnam. Qui autem venialiter tantùm peccat, non dicitur hic Paulo ὑπόδικος. Proinde commentarius ille (quamuis doctorum hominũ, qui ſententias illas ſuprà citatas: Non eſt iuſtus quiſquã: Non eſt, qui faciat bonum: ad hũc modum exponit: ſupple, quin peccet in aliquibus ſaltem venialiter) non eſt ſatis exactus. Pauli enim ſententia eſt, omnes facere reos gehennæ citra beneficium Chriſti, nec meminit Paulus niſi grauiſsimorum peccatorum ſuperiùs.

Quia ex operibus legis non iuſtificabitur omnis caro coram illo) hui⁹ duplex eſt expoſitio. Prior eſt: ex operibus legis non iuſtificatur omnis caro, quia nemo eſt, qui facit legem: ſed omnes ſunt tranſgreſſores legis. Altera eſt: ex operibus legis etiam ſi ipſa præſtẽtur: nõ poterit aliquis iuſtificari apud Deum. Hoc modo intellecta ſententia, quomodo non pugnet cum illa, quæ eſt in ſuperiori capite: Factores legis iuſtificabũtur, ibi dictum eſt. Sunt qui per legis opera hic intelligunt iudicialia & cæremonialia, quòd illa legi Moſaicæ propria ſint, quos ſi ſequamur, ſcire debemus, nullum prorſus diſcrimen eſſe inter hæc & moralia, quantum ad præſens negotium attinet. Cùm enim iuſtificatio, de qua hic ſermo eſt, prorſus ſit gratuita, æquè ad eam efficiendam inualida ſunt moralia, atq; cæremonialia. Quare omittere potuiſſet Apoſtolus genitiuum legis, & abſolutè dixiſſe, ex operibus nõ iuſtificabitur omnis caro: Verùm adijcere voluit, vt magis vrgeret Iudæos, qui in lege ſibi data acquieſcebant, tanquam illa vim haberet iuſtificandi. Alij opera legis accipiunt, nõ ſolùm ea, quæ legi Moyſi propria ſunt: verùm etiã ea, quæ cõmunia habet cum lege naturæ. vt ſenſus ſit: Ex merito operum legis, non tantùm cæremonialis, verùm etiam decalogi, nõ iuſtificabitur omnis caro, id eſt, nullus homo iuſtificabitur apud Deum. Hæc ſententia eſt Augu. cap. 8. de ſpiritu & litera.

Per legem enim cognitio peccati) nõ quòd ante legẽ prorſus lateret peccatum, ſed quòd legem naturæ peccandi conſuetudine obſcuratã ipſa lex Moyſi reformauit, quodq; peccata oſtendat, non impunè fieri. Sed quæret quis, quomodo valeat hæc cõſequentia? Per legẽ eſt cognitio peccati: ergo ipſa eſt ineſficax ad iuſtificandum. Dicendum abſolutè nõ valere, niſi addatur (tantùm) quod ſubaudiendum reliquit Apoſtolus hoc modo: Per legẽ eſt cognitio tantùm peccati, id eſt, lex in hoc tantũ data eſt, vt demonſtret peccatum, nõ vt vi ſua, aut merito operum, quę præſcribit, aboleat peccatum.

Nunc autem ſine lege iuſtitia Dei manifeſtata eſt, teſtificata à lege & prophetis.) Poſtquam oſtendit Apoſtolus omnes tã Iudæos, quàm Gręcos eſſe reos iræ Dei, & ne Iudæos quidem ab ira Dei poſſe liberari per legem ſiue legis opera: tantum abeſt, vt gentiles per ſolã naturæ legem. redit iam ad ſummam & potiſsimam propoſitionem, quæ eſt ſtatus totius diſputationis, dicens: Nunc, id eſt, tẽpore Euãgelicæ prædicationis, iuſtitia Dei, nõ quidem qua ipſe iuſtus eſt, ſed qua induit hominem, cùm iuſtificat impium. Hæc iuſtitia, quæ prius erat obſcurè tradita in lege & prophetis manifeſtatur, id eſt, reuelatur, & palam docetur eſſe, ſiue contingere

ſine

sine lege, id est, absq; vllo merito operũ legis, non solùm cæremonialis, sed & naturalis, testificata à lege & Prophetis: Legentes enim diligenter libros Moysi & Prophetarum comperiunt in illis iustitiam hanc esse traditam. Alium commentarium habet August. In libro de spiritu & litera cap. 9. Lex ait dum iubet & minatur, & neminem iustificat, satis indicat dono Dei iustificari hominem per adiutorium spiritus, dum ostendit homini infirmitatem suam, satis monet aliò nimirũ ad Dei misericordiam esse confugiendũ. Sententia ergo Augustini hoc loco est, Iustitiam hanc testificatam esse à lege, ipso facto & reipsa. Iuxta priorem verò sententiã testificata est testimonijs legis & prophetarum: Vterque insignis est commentarius. Nam & re & verbis iustitiam Dei comprobant lex & prophetæ.

IVstitia autẽ Dei, per fidem Iesu Christi in omnes, & super omnes, qui credunt in eum: non enim est distinctio. Omnes enim peccauerunt, & egent gloria Dei iustificati gratis per gratiã ipsius, per redemptionem, quæ est in Christo Iesu, quem proposuit Deus propitiatorem per fidem in sanguine ipsius, ad ostensionem iustitiæ suæ, propter remissionem præcedentiũ delictorum, in sustentatione Dei ad ostensionem iustitiæ eius in hoc tẽpore, vt ipse iustus, & iustificans eum, qui est ex fide Iesu Christi.

IVstitia autem Dei, &c.) Est inculcatio eiusdem perinde ac si dixisset. Iustitia inquã, Dei per fidem Iesu Christi, sicut suprà: Nũc Iustitia Dei sine lege, id est, quæ est, vel contingit sine lege. Hæc iustitia in Iudæos pariter, quibus data est lex, & in gentes, quibus non est lex data, perueniet in omnes omninò, qui credunt in eum, qui credunt inquã, non quomodo dæmones, nullo amico erga creatorem affectu: verùm tali fidei motu atque impetu, cum quo côiunctus sit creatoris amor non fictus, & voluntas non dubia, mandatis eius in posterum obtemperandi, ac peccatis omnibus, propter quæ tollenda ille mortuus est, renunciandi, anteaque acta detestandi. Hæc est fides, quæ dicitur Paulo iustificare, de qua dictũ est in primo capite. Non est enim distinctio inter gentes & Iudæos, quantum attinet ad negotium iustificationis: omnes enim peccauerunt, nec liberari possunt à peccatis, nisi per misericordiã Dei, hoc est, quod dicit: (*& egent gloria Dei*) id est, iustitia Dei, qua gratis iustificat impium, quam vocat gloriam Dei per metonomyam, quia facit, vt à nobis ipse glorificetur. Chrysostomus exponit paulò aliter hoc modo: Omnes carent siue destituuntur gloria Dei, quam pro vita iustè acta De⁹ reponit: Paulus habet ὑστεροῦνται, quod ad verbum sonat, posteriorantur, quasi non assequentes quod optabant.

Iustificati gratis) id est, sine vllis operum meritis (*per gratiam ipsius*) id est, gratuitã Dei bonitatem, (*per redemptionem, quæ est in Christo Iesu*) id est, quæ facta est per Christum. Græcè est ἀπολυτρώσις, quæ propriè redemptio est captiui persoluto pro capite ipsius pretio, quod vulgus (vt ait Erasmus) ransoen appellat: quamuis igitur gratis iustificati sumus, id est, absque vllis nostris meritis, non tamen absq; vllis omninò meritis, quia non absque meritis Christi. Magno enim constitit Christo hæc nostra iustificatio: nimirum pretio sanguinis. Verùm si pretio, quomodo ergo gratuita Dei bonitate iustificati sumus? videntur enim hæc inter se pugnare. Hactenus gratuita Dei bonitate, quia quãuis iustam pro peccatis satisfactionem exegerit, gratis tamen redemptorem & satisfactorem ipse nobis misit, atque hoc est, quod explicat in sequenti particula: (*Quem proposuit propitiatorem*) quem sine vllis nostris meritis gratuita sua bonitate proposuit mediatorem, reconciliatorem, peccatorem inter se, & humanum genus per fidem. Si velimus huius gratuiti doni participes esse, oportet adserre fidem, ac vt sciamus, qualem fidem addit: (*In sanguine ipsius*) id est, qua credimus ipsum pro peccatis nostris expiãdis, effudisse sanguinem suum, nec hoc solũ, sed qua confidamus præterea Deum Patrẽ propter sanguinem filij sui effusum, nobis quoque fore propitium, quantũuis perditè hactenus vixerimus, modò ex animo resipiscamus, & pœniteamus. Dictum est in principio capitis, fidem, quæ iustificat impium, complecti fiduciam, & sine fiducia non obtineri remissionem peccatorum.

Ad ostensionem iustitiæ suæ) id est, vt declaret se esse iustum & veracẽ in promissis. Sic Ambrosius. Aliter Augustinus, hoc modo: Vt patefaceret & manifestaret orbi, quam ipse probat, & efficit iustitiam, qua gratis sine vllis meritis præcedentibus iustificat impiũ. Hic commentarius probabilior est propter præcedentem locum: Nunc autem sine lege iustitia, &c.

Propter remissionem præcedentium delictorum, in sustentatione Dei.) Id est, propter remissionem eorum delictorum, quæ hactenus sunt admissa à primo peccato Adæ. Dicit autem (*præcedentium,*) vt significet deinceps nõ esse viuendum peccatis, sed iustitiæ. Hactenus in mundo regnauerunt peccata, at nũc mortuo Christo haudquaquam amplius peccandum est. Istud videtur insinuare particula, præcedentium, alioqui Christ⁹ mortuus est non solùm propter peccata, quæ sub priori testamento commissa sunt, sed etiam quæ committentur vsque ad finem mundi. Sed nimis ingratus est, & duræ mentis, qui post tale exemplum humanitatis exhibitũ, & sanguinem filij Dei effusum nõ reprimit se, &

se, & continet à peccatis, Chrysostomus remissionem hic accipit non condonationem, sed talem qualis est cùm dicimus, membra omnia esse remissa, id est, victa & soluta, & absque robore. Intelligit ergo tabem animi per quam mentis harmonia soluta est. Quũ videret mundum peccatis tabefactum, solutum & mortificatum, atque paralyticum, exhibuit propitiatoré qui sanaret hanc tabem. Eadem expositio est in commentarijs Theophylacti. Et ne cui noua videatur, sciendum est apud Paulum non esse ἄφεσιν, qua voce serè vtitur scriptura, quando nominat remissionem peccatorum, sed πάρεσιν, cuius significatum optimè explicat Budæus in commétarijs linguæ Græcæ. Ipsa inquit defectio & languor, & virium corporisq; extenuatio & tabes, πάρεσις dicitur. Ambrosij textus pro remissione (propositũ) habet. Propter propositum præcedentium delictorum: & ne putemus mendosum esse codicem, interpretatur: propterea quòd decreuisset mundo semel remittere peccata. Eodem modo legit Augustinus in libro de spiritu & litera capit. 13. Erasmus satis mirari nequit hanc lectionem, cùm Græcè non sit πρόθεσις, sed πάρεσις. verùm Budæus explicans significata verbi παρίημι, vnde πάρεσις præter laxare, condonare, tabefacere, dicit significare dimittere, quale est quum dicimus, non possum hoc in animum dimittere, vel inducere, quomodo vtitur Plato in Phædone. Si sequamur Chrysostomum & Theophylactum, quod additur: (*in sustentatione Dei*) referre tum possimus ad (*remissionem*) hoc sensu: Exhibuit Deus propitiatoré Christum ad sanandam tabem præcedentium delictorum, quam tolerauit hactenus. Si verò remissionem accipiamus condonationem (*in sustentatione Dei*) pertinet ad præcedentia peccata, quæ ad id vsque tempus, quo Christus est propitiator exhibitus, Deus pater patiéter tolerauit & pertulit.

Ad ostensionem iustitiæ suæ,) repetit istud propter particulam (*in hoc tempore*) quam volebat adiectam, cùm quicquid peccatorũ est, suam nactum esset plenitudinem & maturitatem. Cùm iam satis superque exploratum esset, neq; per naturalem cognitionem neq; per legem Moysi tabem hanc peccatorũ sanari posse, tum potissimùm Deus propitiatoré istum exhibuit, vt patefaceret orbi & manifestaret iustitiam suam: Istud significat particula (*in hoc tempore*) & explicans quod dixerat, ad ostensionem iustitiæ suæ, ait, (*vt sit ipse iustus, &c.*) Sensus est: exhibuit propitiatorem illum in hunc finem, vt ipse agnoscatur in sese esse iustus. nec solùm in se esse iustus, sed etiam author esse iustitiæ alijs, ijs inquam, qui ex fide sunt Iesu Christi, id est, qui abiecta omni spe legis & meritorum, omni fiducia, per Christum, quem ex Euangelio cognoscunt propitiatorem, humili & compuncto corde supplicant sibi ignosci, quod malè admiserint.

Vbi est ergo gloriatio tua? Exclusa est. Per quã legem? Factorum? Non, sed per legem fidei. Arbitramur enim iustificari hominem per fidem sine operibus legis. An Iudæorum Deus tantùm? Nonne & gentium? Imò & gentium, quoniam quidem vnus est Deus, qui iustificat circuncisionem ex fide, & præputium per fidem. Legem ergo destruimus per fidem? Absit, sed legem statuimus.

Vbi est ergo gloriatio tua? Exclusa est, &cæter.) Cùm hæc ita se habent, cùm non minùs tu o Iudæe obnoxius sis iræ Dei, quàm gentilis propter peccata, & æquè opus habeas propitiatore Christo, atque gentilis: vbi est quæso gloriatio tua? quam nam habes causam gloriandi aduersus gentilem? Dicés verò (*exclusa est*) simul ostendit quomodo exclusa sit, vel per quid: nimirum, per legem fidei, non autem factorum. De discrimine legis factorum, & legis fidei, eruditissimè disserit Augustinus in libro de spiritu & litera, capite 13. Est autem lex factorum non omnis ea, quæ facta aliqua præscribit. Nam hac ratione Euangelica quoque lex, factorum lex esset: Præscribit enim ne cócupiscas, &c. Sed ea est propriè factorum lex, quæ facta præscribens, non largitur spiritum gratiæ adiuuantem, per quem fiant facta & opera, quæ præscribuntur: sed tantùm cóminatur supplicia transgressoribus, & proponit præmia obseruantibus. Lex verò fidei est, quæ fidem præscribit qua impetratur spiritus charitatis, per quem fiunt opera legis. Efficit enim in mente spiritus, dilectionem mandatorum legis, quæ vincat carnis dilectionem. Per legem ergo Euangelij, quæ palàm tradit, fide iustificari hominem, explosa est gloriatio tua.

Arbitramur enim iustificari hominem per fidem sine operibus legis) Ambrosius illud, (*arbitramur*) interpretatur pro certò habemus. Oec. Dicimus itaque. Græcè est λογιζόμεθα, id est, colligimus. Et loco (enim) est οὖν, id est, ergo. Ex disputatione ergo hactenus habita & argumentis in medium adductis colligimus, definimus, & concludimus (Nam arbitrari pro putare nimis remissè dictũ est) iustificari hominem, non dicit Iudæum, aut eum qui sub lege est: sed hominem commune videlicet ipsius naturæ ponens nomen, quo toti orbi salutis portum adaperiat. Iustificari, id est, apprehendere remissionem peccatorum siue iustitiam, quam vocant primam, per fidem siue fiduciam in Christum propitiatorem, non quidem inanem illam & elumbem fidem siue fiduciam, qualis est in ijs, qui adhuc retinent affectum peccandi, sed per fidem qualem iam sæpè diximus,

quæ ſerlò inuitat & corrigit affectus: iuſtificari inquam per fidem ſine operibus, id eſt, abſq; vllo merito operum legis non tantùm ceremonialis, verùm etiam naturalis ſiue decalogi, imò abſq; merito illorū operum, quę ad obtinēdam iuſtitiam neceſſaria ſunt, vt ſunt deteſtatio peccati, dolor, propoſitu melioris vitæ, conuerſio cordis ad Deū, &c. ſine quibus fides nihil prodeſſe poteſt, ſicut nec illa quicquam abſq; fide. Imò quod dicit Apoſtolus, per fidē iuſtificari hominem, nequaquam ita accipiendum eſt, tanquam per meritum fidei daretur homini iuſtitia ſiue remiſsio peccatorum, vt docuerunt Pelagiani, dicētes fidem in nobis effici noſtris viribus audito Euangelio, & per eam nos mereri iuſtitiam Dei: ſed accipiendum eſt quaſi dixiſſet, iuſtitiam Dei dari peccatori credenti propter miſericordiam in Chriſto promiſſam: vt fides intelligatur tantùm diſpoſitio, per quam mens cælitùs attracta, ſufficienter ex Dei bonitate habetur diſpoſita, & præparata, & tanquam aptata, vt fiat ei applicatio meritorum Chriſti, & ex meritis Chriſti applicatis accipiat remiſsionem peccatorum, iuſtitiam & gratiam. Ex his & illis, quæ antè dicta ſunt de iuſtitia, facile eſt iudicare, num interpretatio illa, quæ ſententiā iſtam Apoſtoli de fide charitate formata accipit, rectè mentem Pauli explicet. Etenim cùm fidem iuſtificare nihil aliud ſit in propoſito, quàm fidem apprehendere iuſtitiam: & fidē apprehēdere iuſtitiam nihil aliud ſit, quàm hominem per fidem peruenire ad iuſtitiam, vt exponit Apoſtolus capite nono huius Epiſtolæ. Cumq; iuſtitia ipſa quam apprehendere dicitur fides, ſit vel ipſa charitas vel inprimis complectatur charitatem, planè conſequi videtur, non explicandam hanc Pauli ſententiam de fide charitate formata, alioquin hæc efficeretur Pauli ſententia: Arbitramur hominem per fidē charitate formatam peruenire ad charitatem, quæ explicatio abſurda eſt. Idem intelligendum eſt de illa interpretatione, quæ per fidem ſynecdochicōs accipit perfectam obedientiam, id eſt vniuerſas virtutes. Accipienda eſt ergo Pauli ſententia de fide, vt concipitur nondū charitate formata, ſed tamen tanta vt per eā tanquam ſufficientem præparationem diuinitùs ſuffectam, impetretur ſpiritus iuſtificans mentem per charitatis infuſionem. Atq; hęc eſt Auguſtini doctrina in epiſtola ad Anaſta. de commendatione charitatis, vbi apertiſsimè hanc rem explicat: fides, inquit, quæ eſt à ſpiritu, impetrat ſpiritum largiorem: ſpiritus largior diffundit charitatem: charitas implet legem. In libro quoque de ſpiritu & liter. non ſemel interpretatur fidem iuſtificare, quia fides per humilē deprecationem impetrat ſpiritum charitatis & dilectionis, quo ſit, quod lex præſcribit.

An Iudæorum Deus tantum? Nonne & Gentium? imò & Gentium, &c.) Putatis vos Iudæi quòd Deus pro creaturis ſuis, quibus curam ſuam impendit, vt prouehat ad ſalutem, habeat ſolos Iudæos? Nonne & Gentium? ne putes ô Iudęæ in hac generali humani generis tabe ſananda, & in iuſtitia ſua communicanda Deum te ſolum reſpexiſſe. Illud enim beneficium non eſt vnius gentis, ſed omnium, (*quoniam vnus eſt Deus, qui iuſtificat circumciſione*) id eſt, Iudæos (*& præputium*) id eſt, Gentes (*per fidem*) Inter præpoſitiones, ex & per, nihil diſcriminis eſt hoc loco.

Legem ergo destruimus) id eſt, irritam facimus ſeu abolemus (*per fidem*) id eſt, per doctrinā hanc, qua docemus abſq; vllis operibus iuſtificari hominē per fidem? (*abſit*) haudquaquam abolemus legem, ſed ſtabilimus & firmamus, id eſt, efficimus vt lex ſtet & retineat robur ſuum & authoritatem, dum eius legitimum & oſtendimus & docemus officium, atque à fidei officio eius officium ſeparamus ſiue decernimus, docentes per legem eſſe cognitionem peccati: per fidem verò iuſtificationem.

CAPVT IIII.



Vid ergo dicemus inueniſſe Abraham patrem noſtrũ ſecundum carnem? Si enim Abraham ex operibus iuſtificatus eſt, habet gloriam, ſed nō apud Deū. Quid enim dicit ſcriptura? Credidit Abrahā Deo & reputatum eſt illi ad iuſtitiam. Ei autem qui operatur, merces non imputatur ſecundum gratiam, ſed ſecundum debitum. Ei verò qui non operatur, credenti autem in eum, qui iuſtificat impium, reputatur fides eius ad iuſtitiam ſecundum propoſitum gratiæ Dei. Sicut & Dauid dicit beatitudinem hominis, cui Deus accepto fert iuſtitiam ſine operibus: Beati quorum remiſſæ ſunt iniquitates, & quorum tecta ſunt peccata: Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum. Gene.15.b Gala.3.a Iacob.2.d Pſal. 31.a

QVid ergo dicemus inueniſſe Abraham? &c.) Tractat hîc Apoſtolus quæſtionē alteram in tertio capite propoſitam, videlicet: Quæ vtilitas circumciſionis? quæ ad hoc vſque caput manſit inſoluta, & videtur Apoſtolus captaſſe tranſeundi opportunitatem, dum in ſuperiori capite poſt verba illa: an Iudæorum Deus tantùm, &c. mutatis nominibus dixit: qui iuſtificat circuncifionem ex fide, & præputium per fidem. Senſus eſt: ſi vnus omnium eſt propitiator, & per fidem iuſtificat Deus tam præputium, quàm circuciſionem, id eſt, tam Gentes, quàm Iudæos etiam abſque circumciſione, quid eximij vel prærogatiuæ dicemus inueniſſe, ſiue conie-

conſecutum eſſe Abrahamum? Hebraiſmus eſt ſicut ibi: Inueniſti gratiam apud Deum, & addendum, ex circunciſionis opere, & alijs præclaris factis. Obiter enim Paulus agit etiam de operibus Abrahæ, quamuis præcipuè de circunciſione.

Patrem noſtrum ſecundum carnem) id eſt, ſecũdum carnalem propagationem: alioquin ſecundum vocationem ſiue ſidem, pater eſt communis & Iudæorũ & Gentium. Alij *ſecundum carnem*) referunt ad *Inueniſſe*) & interpretantur quid dicemus ipſum conſecutum per carnalem circumciſionem? vt ſit hyperbaton.

Si enim Abraham ex operibus iuſtificatus eſt, habet gloriam, ſed non apud Deum) (Enim) hoc loco non cauſale: ſed aſſeueratiuum eſt more Hebraico. Sic enim Pſal. 76. Memor ero operũ Dei, quia memor ero, &c. Senſus eſt: ſanè ſi Abraham ex operibus iuſtificatus eſt, habet gloriam, id eſt, laudem inſignis viri, viri inſigniter iuſti, ſed apud homines, non apud Deum, qui non habet pro inſigni, niſi cuius radix & tabes mentis ſanata eſt per fidẽ Chriſti. Alij interpretantur gloriam, id eſt, gloriationem, habet quod glorietur & iactet ſe. Græcè eſt nomen verbale.

Auguſt. in præfatiõe Pſalm. 31.

Quid enim dicit ſcriptura? Credidit Abraham Deo, & reputatum eſt ei ad iuſtitiam) Secundum Auguſtinum inducit Apoſtolus exemplum de iuſtificatione Abrahæ, ad probandã principalem propoſitionem 3. cap. poſitam. Arbitramur enim iuſtificari hominẽ per fidem ſine operibus, &c. Argumentatur Apoſtolus hoc modo Abraham qui nobis in hac re ceu typus eſt, forma ſiue exemplar, non ex operibus, ſed ex fide iuſtificatus eſt, ergo ex fide iuſtificatur, quicunq; tandem iuſtificatur, & non ex operibus. Cuius argumentationis antecedens explicat duplici argumẽtatione in hunc modum: Si Abrahã ex operibus iuſtificatus non habet gloriã apud Deũ: at eum gloriam habuiſſe apud Deum palam teſtatur ſcriptura, quæ dicit eum credidiſſe Deo, & id ei imputatum ad iuſtitiam: Igitur falſum eſt antecedens prioris argumentationis: Abraham fuiſſe iuſtificatum apud Deum ex operibus.

Porrò ſi non ex operibus fuit iuſtificatus, ſequitur eum ex fide iuſtificatum, quod ſcriptura Geneſis teſtatur, qui aſſerit ipſum credidiſſe, & ob id iuſtificatũ apud Deum. Arguit igitur Apoſtolus à deſtructione conſequentis prioris argumentationis, ad deſtructionẽ antecedentis. Sic explicat argumẽtationẽ Apoſtoli Auguſt. in præfatione Pſal 31 Quare poſt verba illa: habet gloriam, ſed nõ apud Deum, ſubintelligendum eſt, ſed hoc falſum eſt, ſiue quod eodem recidit, habet autem gloriam apud Deum.

Non pugnat autem iſte locus cum eo, qui eſt apud Iacobum, videlicet: Abraham ex operibus iuſtificatum eſſe, quia Paulus loquitur de operibus factis ſine fide: Iacobus autem de operibus ex fide factis ab ipſo iam iuſtificato. Quod diligenter annotauit Auguſtinus in præfatione pſalmi iã dicti, in qua totum hunc locum exactiſsimè excutit. Indoctè igitur faciunt Lutherani, qui ex hac Pauli ſententia omnem promiſcuè operum iuſtitiam reijciunt. Et quanquam in textu Geneſis ſolùm propoſita eſt iuſtificatio pij: voluit tamen ſcriptura ex ea nos venire in cognitionem iuſtificationis impij, per hanc aut ſimilem conſequentiam: Si Abraham nõ per vires liberi arbitrij, ſed per gratiam fidei iuſtificatus, id eſt, auctior factus eſt in iuſtitia: ergo multò magis per gratiam fidei & non per vires liberi arbitrij initium iuſtitiæ adeptus eſt. Aptè proinde Paulus ad probandam principalem propoſitionem de iuſtificatione impij capite 3. poſitam, adduxit teſtimonium Geneſis, quod de augmento iuſtitiæ agit, & non de iuſtificatione impij: ꝑpterea quòd eadem ſit ratio, (quantum ad præſens quidem negotium attinet,) de augmento iuſtitiæ, & de prima iuſtitia. Sed dices, quomodo fides Abrahæ iam iuſtificati imputata eſt ad iuſtitiam, cùm actus ſiue fidei motus ex charitate procedẽs, promereatur incremẽtum iuſtitiæ? Dicendum gratuitum eſſe iuſtitię incrementum, ſi reſpiciatur ad primã cauſam, vnde ipſum proficiſcitur, tametſi debitum ſit, ſi reſpiciatur ad operationem hominis poſt gratiam acceptam, cooperantis diuinæ gratię: atque hoc eſt, quod Auguſtinus, iuſtorum bonam vitam, ſiue iuſtorum meritum appellare conſueuit gratiã Dei & gratuitum Dei donum: ſicut & Apoſtolus, vitam ęternam vocat donum, quemadmodum explicat Auguſt. capite 8. & 9. de liber. & gratia ad Valentinum. Cùm igitur Apoſtolus ageret aduerſus eos, qui ſuis operibus omnia tribuebant, & neque in iuſtificatione impij, neque in bona vita gratiam Dei agnoſcebant, vtrumque docet eſſe gratuitũ. Iam reſtat adhuc vna difficultas quomodo Apoſtolus ad diſputationem de iuſtificatione impij, quam docuit cõtingere per fidem in Chriſtum, propugnatorem citet ſcripturam Geneſis, quæ non videtur loqui de fide in Chriſtũ, ſed de expectatione rei corporalis, nimirum poſteritatis, habet enim textus ſic: Suſpice cælum, & numera ſtellas ſi potes, & dixit ei, ſic erit ſemen tuum. deinde ſequitur: credidit Abraham Deo, & cæt. Ad hanc difficultatem reſpondet D. Turnout in libro de captiuitate & redemptione humani generis ſol. 299. ſecundum impreſſionem Louanienſem primam dicens: quòd fides, de qua Geneſis loquitur, non ſolùm erat de re corporali, puta de carnali poſteritate,

Turnout de redemptione generis humani fol. 299. ſecũdũ poſtremam editionem.

tate, verumetiam de vno aliquo semine, in quo benedicendæ erant omnes familiæ terræ. Sic enim habet capite 12. Genesis: Faciãque te in gentem magnam, & post pauca sequitur: Benedicentur in te omnes familiæ terræ, hoc est, sicut scribitur capite 22. benedicentur in te omnes nationes terræ. Quare videtur etiam promissio, quæ scribitur capite 15. intelligenda de posteritate multiplicanda secundum numerum stellarum, per semen, in quo essent benedicendæ omnes nationes terræ. Quod si contendas, (cùm illo capite non fiat mentio illius seminis, quod est Christus) textus tãtùm loqui ad literam de carnali posteritate, præsertim cùm Apostolus in sequentibus tantùm vrgeat, fidem de corporali posteritate: Qui contra spem (inquiens) in spem credidit, &c. Respondere licet ad propositam difficultatem, fidem, de qua loquitur Genesis, tametsi non esset de Christo vt obiecto, innixam tamen fuisse fidei vel fiduciæ de Christo: vel si de eo nondum acceperat expressam reuelationẽ, certè innixam fuisse misericordiæ Dei paratæ hominib. Et similiter sentiendum est de alijs quibusuis promissionibus corporalibus, quod fides quæ circa illas versabatur, Deo placuit, sed in illis in quibus erat fides siue fiducia misericordiæ diuinæ.

Ei autem qui operatur, merces non imputatur secundum gratiam sed secundum debitum.) Id est, ei qui facit opus aliquod, per cuius conditionẽ dignus efficiatur mercede, merces illa nõ imputatur secundum gratiam, sed secundum debitum scilicet rependitur: Non enim conuenit repetere verbum, imputatur, nisi secundum catachresin intellectum.

Ei verò qui non operatur, credenti autem in eum qui iustificat impium, reputatur fides eius ad iustitiã, & cæte.) Consequentia sermonis requirebat, vt diceret: Credenti iustitia imputatur per fidem, nunc mutata orationis forma dixit, fidem imputari ad iustitiam, quòd sic euidentiùs fortaſsis explicetur iustitiam esse gratuitam. Sensus est: Credenti iustitia non rependitur tanquam merces debita, sed imputatur, id est, gratuitò cõfertur per fidem.

Secundum propositum gratiæ Dei) id est, quòd fides apprehendat siue consequatur iustitiã, id habet non ex vi sua aut valore, quasi digna sit ipsa, propter quam donetur iustitia, sed ex gratuita Dei ordinatione, ex beneplacito eius & proposito. Hîc apertè videmus gratiæ & bonitati Dei adscribere Paulum, quòd per fidem fiat applicatio meritorum Christi ad efficiendam iustitiam. Et quanquam Græci codices, qui hodie habentur in manibus, non habeant particulam: *Secundum propositum gratiæ Dei*) illa tamen planè continetur in clausula illa: *Imputatur ad iustitiam*) quæ necessariò ita accipienda est, vt opponatur clausulæ membri oppositi: Merces imputatur vel potiùs rependitur secundum debitum: præterea cum opponat Apostolus hic operantẽ credenti, palam est intellexisse eum, non illum operantem, qui ex fide operatur: nam is credens est, sed eum, qui citra fidem operatur, quique sibi persuadet, quòd operibus suis posset iustificari apud Deum. Aduersus hunc igitur ratiocinatur Apostolus ex testimonio Genesis in hunc modum: Si ex operibus posset quisquam iustificari apud Deum, is ex debito & non ex gratia iustificaretur apud Deum: At verò scriptura Genesis palàm testatur, iustitiam apud Deum esse imputatitiam siue indebitam: Pronunciat enim de Abraham nõ solùm quòd iustificatus est apud Deum, sed quòd iustitia est illi imputata per fidem, quod est, eam fuisse indebitã & gratuitam. Igitur non potest ex operibus suis iustificari apud Deum.

Quod dicit Apostolus: *Ei qui operatur, &c.*) Perinde est ac si dixisset, si quis ex operibus iustificaretur apud Deum, huic iustitia non imputaretur à Deo, sed tanquam debita redderetur.

Sicut & Dauid dicit beatitudinem hominis, cui Deus accepto fert iustitiam sine operibus.) Quemadmodum Genesis ita & Dauid explicat beatitudinem hominis in hoc consistere, quòd Deus accepto illi ferat, id est, imputat (est enim eadem vox apud Paulum, quæ suprà) iustitiam sine operib. Hinc discimus de qua iustitia Apostolo sermo sit in hac disputatione: nimirum de ea quæ posita est in remissione peccatorum, siue qua ex impio quis iustus efficitur. Secundò discimus, quòd in præcedentibus, vbi iustitiam hanc adscribit fidei & detrahit operibus legis, opera legis accipiantur non solùm illa, quæ legi Mosaicæ proposita sunt: verumetiam ea, quæ communia habet cum lege naturæ: Nam absolutè hîc ait, sine operibus. Discimus tertiò de eadem iustificatione esse sermonem in Psal. & Genesi. Hoc enim indicat particula, *Sicut, &c.*) vnde & suprà annotauimus Paulum in testimonio Genesis etiam intellexisse & aspexisse iustificationem impij, idq; ex iustificationis ipsius pij natura. Testimoniũ Dauid sic habet:

Beati quorum remissæ sunt iniquitates, & quorũ tecta sunt peccata.) Beati & proinde iusti apud Deum, quorũ remissæ sunt, & cæ. Primò hîc notandum, quòd Paulus hoc testimonium applicat generatim omnib. hominibus natis ex Adam, siue relapsi sint, siue non: Nullis enim indicat sperandam salutem, nisi quib. remissa sunt peccata. Secundò notandũ verbum, remittuntur, quod excludit meritum maximè autem verbum, imputare, quum illud præcipuè vrgeat Paulus.

Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum.) Hanc clauſulam Lutherani producunt contra ſatisfactionem pœnitentium. Argumentantur hoc modo. Remiſsio peccati eſt, non imputatio peccati. Igitur remiſsio peccati non requirit vllam pœnam, vel ſatisfactionem: Nam de quo Deus pœnam ſumit, illi adhuc imputat peccatum, quia imputat ad pœnam. Rurſus ſi ſatisfactioe inquiunt, aboleatur peccatum: igitur falſum eſt Deum non imputare peccatum. Nam non imputare peccatum, eſt gratuitò condonare, non propter vllum opus. Has falſas & impias calumnias Lutheranorum excludunt catholicorum commentaria, dum ex fidei regula, quæ tum ex ſcripturis, tum ex certiſsimo vſu totius Eccleſiæ orantis pro defunctis indubitatum dogma de ſatisfactione continet interpretantur, hanc clauſulam de non imputatione ad reatum æterni ſupplicij, non autem de non imputatione ad pœnam temporaneam.

BEatitudo ergo hæc, in circuncisione tantùm manet, an etiam in præputio? dicimus enim quia reputata eſt Abrahæ fides ad iuſtitiam. Quomodo ergo reputata eſt? in circuncisione, an in præputio? Nō
Gen. 17.b *in circuncisione, ſed in præputio. Et ſignum accepit circuncisionis ſignaculum iuſtitiæ fidei quæ eſt in præputio, vt ſit pater omnium credentium per præputium, vt reputetur & illis ad iuſtitiam, & ſit pater circuncisionis, non ijs tantùm, qui ſunt ex circuncisione, ſed ijs qui ſectantur veſtigia fidei quæ eſt in præputio patris noſtri Abrahæ. Non enim per legem, promiſsio Abrahæ aut ſemini eius, vt hæres eſſet mundi, ſed per iuſtitiam fidei. Si enim qui ex lege, hæredes ſunt, exinanita eſt fides, abolita eſt promiſsio. Lex enim iram operatur: Vbi enim non eſt lex, nec præuaricatio.*

BEatitudo ergo hæc) cuius meminit Pſalmus 31. quæ conſiſtit in remiſsione peccatorum, & proinde in iuſtificatione, ad circuncisos tantùm pertinet, an etiam ad præputiatos? Capitur (ergo) nō illatiuè ſed cōcomitatiuè. Verbum (manet) addidit interpres de ſuo: Ad verbum enim eſt, beatitudo ergo hæc in circuncisionem, an etiam in præputiū ſcilicet competit ſeu deuenit? Iam dictum eſt quòd Abrahæ imputata ſit iuſtitia per fidem. In quo ſtatu imputata eſt ei? cùm eſſet in circuncisione, an cùm eſſet in præputio? non eſt ei imputata cùm eſſet in ſtatu circuncisionis, ſicut palàm liquet ex libro Geneſeos cap. 15. & 17. ſed cùm nondum eſſet circumcisus. Præter interrogationis gratiam multum lucis adfert dilemma, cuius altera parte reiecta, alteram euincit, quo genere argumentandi nullum eſt vel apertius, vel violentius.

Et ſignum accepit circumcisionis ſignaculum iuſtitiæ fidei, quæ eſt in præputio.) Eſt antipophora: ſi Abraham iuſtificatus eſt per fidē cùm eſſet adhuc incircumciſus, cur ergo & circumciſus eſt? Reſpondet: Accepit ſignum circumcisionis, id eſt, circumcisionem. Eſt locutio qualis illa: virtus prudentiæ pro ipſa prudentia. Signaculum Græcè eſt σφραγίδα, quę vox ſignum et notam impreſſam ſignificat, priori loco σημεῖον, id eſt, ſignum quo aliud ſignificatur. Dicitur autem circumcisio ſignaculum iuſtitiæ fidei, quòd ipſa obſignaret & clauderet ad tempus iuſtitiam fidei, quæ ſuo tempore, adueniente ſcilicet Chriſto, eſſet pateſacienda. Sic Origenes qui attendit officium ſigilli eſſe claudere ſiue velare: Aliter Theophylactus: Signaculum iuſtitiæ fidei, id eſt, ſigillum quo Deus obſignabat Abrahæ iuſtitiam & tanquam certiſſimam & veriſsimam teſtificabatur: Sicut quod volumus teſtificari certum ac firmum ſolemus ſigno aut nota impreſſa obſignare. Signaculum inquam iuſtitiæ, quam per fidem conſecutus erat, quam fides præ ſe tulit in præputio, vel potiùs quæ iuſtitia eſt, ſiue fuit, vel erat (nullum enim verbum eſt apud Paulum) *in præputio*) id eſt, quam habuit præputiatus. Ex hoc loco diſcimus, circumcisionem non habuiſſe vim iuſtificandi, ſiue (vt ſcholæ loquuntur) efficiendi iuſtitiam ex opere operato: ſed tantùm ſignum fuiſſe, quemadmodum reliqua veteris legis ſacramenta. Sic certè hoc loco Ambroſius: Non habet circumcisio aliquid, ſed eſt ſignū tantum. Et Oecumenius: Data eſt circuncisio, non vt iuſtitiam efficeret, ſed vt ſigillum eſſet ac ſignum iuſtitiæ Item & Tertullianus contra Iudæos multis rationibus probat circuncisionem non habuiſſe vim iuſtificandi. Sunt quidem aduerſus hanc ſentētiam non pauci ſcrupuli de circuncisione paruulorū. Rurſus de ſententijs Aug Greg. Bedæ, quæ circuncisionem videri poſſent eximere numero reliquorum ſacramentorū veterum, & peculiariter ei tribuere vim iuſtificandi. Horum ſententiæ citantur à Magiſtro in 4. ſententiarum diſt. 1. Auguſt. ſententia ſumpta eſt ex capit. 11. libr. 2. de nupt. & concup. ad Valerium verùm illo loco non affirmat Auguſtinus circumcisionem valuiſſe ad ſanctificationem ſiue ad purgationem, quemadmodum citauit Magiſter, ſed ad ſignificationem purgationis, veluti & in præfationem Pſalm. 75. palam de circumcisione teſtatur. Patres noſtri, inquit, multi ſancti & circuncisionem carnis habebant, propter ſignaculum fidei, & circuncisionem cordis propter ipſam fidem.

Vt ſit pater omnium credentiū per præputium, vt reputetur, &c.) Ob id cùm præputiatus eſſet iuſtificatus eſt Abraham, vt ſit pater omniū credentium, per præputium, id eſt, in præputio ſuo manentium, vt etiam ipſis fides imputetur ad iuſtitiam: *Et ſit pater*) ſcilicet

 & acce-

& accepit circumcisionem, vt sit etiam pater *Circumcisionis*) id est, circumcisorum. Est autem pater nõ his solùm, qui circuncisionem habent, sed & his, qui sectantur vestigia fidei, quam habuit in præputio, id est, quam habuit cùm esset præputiatus. Est repetitio eiusdem, nisi hoc modo legamus: & sit pater circumcisionis ijs, qui non tantum ex circucisione sunt, sed qui etiam sectantur vestigia fidei, & cæt. quomodo legunt Græci secundum quam lectiõem duos inter Iudęos facit ordines: Alterum eorum qui nihil habent Abrahæ, nisi quod circumcisi sunt, & horum negat esse patrem: Alterum eorum qui præter circuncisionem etiam fidem illius imitantur, horum demum patrem vult esse Abraham.

Non enim per legem promissio Abrahæ aut semini eius vt hæres esset mundi, sed per iustitiam fidei) Probat quod præcessit, videlicet Abraham esse patrem omnium credentium etiam præputiatorum, & iustitiam per fidem contingere non per circuncisionem, aut legem, aut legis opera, idque ex promissione Abrahæ facta quæ scribitur Genesis. 12. & 22. Nam quod illis locis dicitur, In te vel in semine tuo benedicentur omnes nationes terrę, interpretatur hic Paulus quasi dixisset: In semine tuo eris hæres mundi. Erasmus in versione sua addidit de suo, contingit: Non enim per legem promissio Abrahæ contingit, &c. quod non est faciendum in scriptura, nisi vbi constiterit de sensu. Hic autem incertũ est an conueniat contingit. Nam alij malunt contingit, alij (continget) volunt intelligi: sicut & promissionem variè accipiunt. Alij enim intelligunt propriè, vt hoc sit, quòd vulgo significat. Alij accipiunt pro reipsa, de qua est promissio, quod non est infrequens in scriptura. Sic sanè sumitur ad Gala. 3. Vt pollicitationem, id est, promissionem spiritus accipiamus per fidem: Et ad Hebr. 6. Et hæreditabunt promissiones: Rursus ca. 10. Reportetis promissiones: Et cap. 11. non semel, sed sæpius in hac significatione vsurpatur. Præterea notandum, quod quamuis iuxta rei veritatem, & Augustinum in lib. de spiritu & litera, circumcisio non pertineat ad legem: tamen Paulus pro eodem hic habet circumcisionem & legem: & sic de ea agit, quasi pars esset legis. Omissa autem interpretationum varietate, hic videtur esse sensus Pauli. Non enim facta est promissio illa vulgatissima Abrahæ & semini eius, tanquã quæ esset præstanda & adimplenda per legẽ, non requirit obseruationem legis tanquam conditionem aut causam, per quam impleatur: sed ex fide dependet, atq; hoc est quod sequitur. *Sed per iustitiam fidei*) id est, quæ hoc ipso præstaretur, quòd credentes assequerentur iustitiam per fidem.

Si enim, qui ex lege hæredes sunt exinanita est fides, abolita est promissio.) Id est, Si illi demum hęredes sunt promissionum, siue ad Abrahæ promissionem pertinent, qui legis obseruatores sunt: sequitur res absurda, videlicet quod fides sit res nihili, & quod abolita sit promissio, quod in totum careat effectu, vt quem nemo cõsequatur per legem: quod probat ab effectu vel euentu legis. *Lex enim iram operatur*) adeò lex eos quibus data est dignos non facit, qui hæreditatem accipiant promissam Abrahæ, vt magis obnoxios reddat vindictæ diuinæ, dum per literam iubendo, & non per spiritum adiuuando, auget cõcupiscentiam, per quam fiat eius transgressio, & ex transgressione obligatio ad luendam pœnam: sic Augustinus varijs in locis. Pertinet ergo sententia ad eos qui carent spiritu gratiæ, quo carnalis peccati libido & cõcupiscentia superatur. Quod notandum est propter Lutheranos, qui scripturam hanc ita accipiunt, quasi hæc esset eius sententia: Lex semper accusat, & semper reos peragit etiam iustificatos propterea, quòd quæuis legis obseruatio in hac mortali vita inchoata tantum sit impura & contaminata. Augustini interpretationem plane confirmant aliæ Pauli sententiæ: Peccatum occasione accepta, & cæt. Et 1. ad Corinth. 15. Virtus peccati, lex. Pergit deinde Apostolus & probat quod dixerat: Quod lex (inquit) iram operetur, vel hinc patet, quod eos, quibus data est, reos faciat præuaricationis, cuius non erant futuri rei, si legem non accepissent. Nam vbi non est lex vlla præscripta, vel constituta: ibi non potest reperiri transgressio, & contrà, vbi est lex constituta, ibi est legis transgressio. His ita constitutis, infert Apostolus:

IDeo ex fide, vt secundum gratiam firma sit promissio omni semini: non ei qui ex lege est solum, sed & ei qui ex fide est Abrahæ, qui pater est omnium nostrum, sicut scriptum est. Quia patrem multarum gentium posui te ante Deum cui credidisti, qui viuificat mortuos, & vocat ea quæ non sunt, tanquam ea quæ sunt, qui contra spem in spem credidit, vt fieret pater multarum gentium secundum quod dictum est ei: sic erit semen tuum, sicut stellæ cæli & arena maris. Et non infirmatus est in fide, nec considerauit corpus suum emortuum, cùm iam ferè centum esset annorum, & emortuam vuluam Saræ.

IDeo ex fide) Argumentatur per locum à diuisione, hoc modo: Necesse est aut per legem præstari promissionem, aut per fidem, non præstatur per legem, vt iam ostensum est: ergo per fidem.

Vt secundum gratiam firma sit promissio omni semini) Explicat quid sit ex fide esse promissionem siue hereditatem iustitiæ nimirũ secundum gratiam, id est, secundum liberalitatem Dei, cui innititur fides. Est igitur expletius

pletiuè additum istud à Paulo. In hoc autem voluit De⁹ promissionis impletionem esse gratuitam, vt esset firma rata, & efficax, quæ certò & infallibiliter præstaretur omni semini, id est, omnibus Adæ posteris.

Non qui ex lege est solùm, sed & ei, qui ex fide est Abraha.) Erasmus vertit: nó ei tantum quod, vt pronomen (quod) referatur ad semē. Explicat hic per partes, quod dixerat: *Omni semini*) non ei tantùm, qui vel quòd ex lege, id est, non Iudæo tantum, sed & ei, qui ex fide est Abrahæ, id est, Gentili, qui non habet originem cum Abraham communem, sed fidem: *Qui est pater omnium nostrûm*) & Iudæorû & Gentilium, pater, inquam, imitatione fidei: *Sicut scriptum est*) in Genesi capite 17. *Patrem multarum Gentium posui te*) id est, certò cõstituam siue ponam te: more enim prophetico præteritû positû est pro futuro. Quod sequitur, *Ante Deum*) non est in Genesi, sed additum est à Paulo explicandi causa. Ante Deum, id est, non testibus hominibus, sed Deo, qui fidem interioris hominis intuetur, cùm homines tantùm exteriorem circumcisionem intueantur, ex qua Abraham patrem faciunt. Chrysosto. Theophylactus & Græcorum scholia ad hunc modum interpretantur. Ante Deum, id est, ad exemplum Dei: exemplar enim ex aduerso oppositum reddimus. Sentit ergo Paulus secundum istos, quemadmodû Deus non est De⁹ huius aut illius nationis tantùm, sed cõmunis omnium: sic & Abraham fore patrem omnium credentium.

Cui credidisti) Tu cui loquor: Nam refertur nó ad Abraham, sed ad eos, quibus scribit Paulus. Græci codices habent, cui credidit, quomodo etiá legit Augustinus, vt pertineat ad Abraham.

Qui viuificat mortuos) id est, qui potest resuscitare mortuos, seu vita defunctos: Vel secundum alios, inualidis ad generandû præbere potest vigorem generandi. Est tertius commentarius, qui mortuos interpretatur peccatores.

Et vocat ea, quæ non sunt, tanquam ea quæ sunt.) Non esse dicûtur Paulo, quæ cōtēpta sunt: contrà verò, esse quæ magna & eximia sunt. Sensus est: qui homines nullius precij, contemptos & abiectos, quales sunt Gentes à Dei cognitione alienæ, vocat Abrahę filios, sicut eos, qui ab Abraham secundum carnē sunt propagati. Est alius commentarius, qui isto significari putat exactam Dei cognitionem, etiam earum rerum, quæ nondum existunt, sed pòst futuræ sunt. Sicut in Psalmo 146. Omnibus eis nomina vocat, id est, stellarum omnium distinctam habet notitiam.

Qui contra spem in spem credidit, vt fieret pater multarum Gentium, secundum quod dictum est ei.) Hæc pertinēt ad Abraham, sicut præcedentia ad Deum. *Qui contra spem*) scilicet naturæ, id est, cùm natura non suggereret, nisi causam desperandi, tamen credidit in spem, siue in spe, vel sub spe, intellige promissionis diuinæ, id est, sub spe, quam in animo ipsius pariebat promissio diuina, credidit, inquâ, se fore patrem multarum Gentium, secundum quod dictum ei fuerat Genes. 15. *Sic erit semen suum.*

Sicut stella cæli, & arena maris) Istud non habetur in Grecis codicibus, neq; apud Chrysosto. in commentarijs, neque apud Theophylactum Græcum, neque apud Ambros. neque in plerisque vetustis exemplaribus Latinis. Vnde verisimile est additum esse à quopiam cupiente sensum reddere dilucidiorē: Retulit enim Paulus verba Dei, stellas cæli ostendentis Abrahæ.

Et non infirmatus est in fide) id est, haud debilitatus est in fide, sed sustinuit & perseuerauit credere posthabitis desperandi causis, quas suggerebat natura, quæ causæ iam sequuntur, videlicet.

Nec cõsiderauit corpus suum emortuum, cùm iam ferè centum esset annorum, & emortuam vuluam Saræ.) Nec, inquit, considerauit corpus suum emortuum, id est, prę senio ad generandum inualidum & impotens, vt qui iam annum ætatis ageret 99. nec emortuam, id est, effœtam vuluam Saræ. Vuluam vocat non hoc, quod vulgus accipit, sed matricem, qua cõcipitur fœtus, quæ quum destituitur vi attrahendi, ac retinendi semen, mulier efficitur sterilis. Hic quæritur, quomodo dicat Apostolus Abrahæ corpus emortuum siue effœtum, cùm posteà sustulerit liberos ex Cetura. Respondet Augustinus in quæst. super Gen. lib. 1. capite 35. hactenus emortuû fuisse, vt citra opem diuinam non posset gignere ex anu, qualis erat Zara, quamuis ex iuuencula benè, vel integræ ætatis muliere, qualis erat Cetura. Alij putant Abraham illo tempore absolutè impotētem fuisse ad generandum: verùm per fidem illam, qua sic firmiter credidit Deo promittēti, datam fuisse ei virtutem gignendi, non solùm ex Zara, sed etiam ex quauis muliere alia. Hæc sententia Thomæ magis placet, sicut prior Erasmo.

IN repromissione etiā Dei non hæsitauit diffidētia, sed confortatus est fide, dans gloriam Deo, plenissimè sciens, quia quæcunq; promisit Deus, potēs est & facere. ideo & reputatum est illi ad iustitiam. Nō est autem scriptum tantùm propter ipsum, Quia reputatum est illi ad iustitiam, sed & propter nos, quibus reputabitur credentibus in eum, qui suscitauit Iesum Christum Dominum nostrum à mortuis, qui traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram.

IN *repromißione etiam Dei non hæsitauit diffidentia, &c.*) id est, non disquisiuit hæsitando & diffidendo, *Sed confortatus est*) id est, inualuit fide. *Dans gloriam Deo*) id est, tribuens ei quiduis: *Plenißimè sciens*) istud explicat, quid sit Deo tribuere gloriã, plenisimè, inquit, & certisimò persuasus, Deum præstare posse quicquid promittit etiamsi naturæ vires superet.

Ideò & reputatum est illi ad iustitiam: Nõ autem scriptum tantùm propter ipsum, quia reputatum est illi ad iustitiam, &c.) Quia tam robusta fuit fides eius, ideò hoc, quod tam firmiter credidit, reputatũ est illi ad iustitiam: Scriptum est autem istud: videlicet, quòd fides imputata sit illi ad iustitiam, non tantùm propter ipsius laudem & commendationem, videlicet, vt ipsius iustitia celebraretur apud omnes: verùm etiam propter nos, vt nos quoq; haberemus formam iustificationis, & sciremus, quòd sicut illi fides imputata est ad iustitiam, ita nobis quoque imputabitur, si credamus in eum, qui suscitauit Iesum, &c. Ex hoc loco discimus consilium Spiritus sancti fuisse, Abrahamum proponere nobis vt parabolam, typum, exemplar, & paradigma, ad quod componamus vitam nostrã, & ad quod intueamur legentes Genesin: & nisi hoc modo legatur historia Bibliorum, non erit maior eius vtilitas, quàm si legatur Titus Liuius, aut alius quispiam Ethnicus.

Qui traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram.) Hæc non ita accipienda sunt, quasi mors Christi, remisionis peccatorum: resurrectio verò iustificationis, id est, nouitatis vitæ causa sit meritoria. Constat enim Christum resurrectione sua nihil meruisse, vtpotè, qui tum erat extra statum merendi: sed accipienda sunt, quò ad posteriorem partem, de causa exéplari tantùm, hoc sensu: Qui scilicet Christus traditus est in mortem, partim vt merito pasionis suę aboleret delicta nostra, partim vt formam nobis præberet & exemplar moriendi veteri vitę: & resurrexit, vt resurrectionis suæ exemplo efficeret in nobis iustitiam siue rectitudinem vitæ, id est, vt exhiberet nobis formam resurgendi iuxta animam ad nouitatem vitæ, quemadmodum ipse iuxta carnem resurrexit ad gloriã vitæ immortalis: Ita ferè interpretes. Verùm ex capite 15. prioris ad Corinthios, vbi attribuit Apostolus non modò iustificationem, sed etiam remisionem peccatorum ipsi resurrectioni, dum inquit: Si Christus non resurrexit, adhuc estis in peccatis vestris, simplicior huius loci potest dari intelligentia, vt videlicet abolitio peccati & iustificatio attribuatur morti Christi tanquam causę sufficienti: vtpotè qui tantum dependit in carne sua, quantum peccatis nostris debebatur. Sed resurrectioni tribuatur cõsequutio remisionis peccatorum & iustificationis: vtpotè per quam ad fidem perducti sumus, qua fit virtutis, pasionis & mortis Christi nobis applicatio. Vt sensus sit: Resurrexit propter iustificationem nostram, id est, vt eius resurrectione adduceremur ad fidem, vel vt per eius resurrectionem fides nostra confirmaretur, & sic iustificaremur.

CAPVT V.



Iustificati ergo ex fide, pacẽ habeamus ad Deum per Dominum nostrũ Iesum Christum, per quem habemus accessum per fidem in gratiam istam, in qua stamus, & gloriamur in spe gloriæ filiorum Dei. Nõ solum autem, sed & gloriamur in tribulationibus, scientes, quòd tribulatio patientiam operatur, patientia autem probationem, probatio verò spem, spes autem non confundit, quia charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per spiritum sanctum, qui datus est nobis.

IVstificati ergo ex fide, pacẽ habeamus ad Deũ per D.N.I.C.*) Absoluto eo, quod proposuerat, videlicet per fidem esse iustitiam, trãsit ad bona, quæ consequuntur gratiam iustificationis. Græci codices, qui nunc versantur in manibus, legunt, habemus, nõ habeamus: quam lectionem interpretatur Ambrosius. Chrysostomus tamen & Theophylactus legũt, habeamus, quæ lectio est in nostris exemplaribus Latinis. Vtraque bona est. Si legamus, habeamus, sensus est: Ostendi hactenus omnes absque fide Christi sub peccato esse, & ira Dei, rursus ostendi reatum peccati aboleri, iram Dei euitari per fidem: Iustificati ergo, id est, institiam fidei consequuti, pacem habeamus, id est, simus tranquillo animo, non timeamus pueriliter, aut fœmineo timore damnationem. Chrysostomus & Theophylactus aliter interpretantur, hoc modo: Cùm iã semel simus per fidem iustificati, ne amplius peccemus, verùm pacem conseruemus cum Deo, persistentes in iustitia semel accepta. Consulenda sunt alia scripturæ loca: Similis locus est Ioan. 16. Hæc locutus sum vobis, vt in me pacem habeatis. Et actuum 9. Ecclesiæ per totam Iudæam, &c. pacem habebant, id est, tranquillè viuebant. Hæc magis inuitant ad priorem interpretationẽ, vt exhortetur ad tranquillitatẽ spei siue fiduciæ. Secundum Ambrosium verò, qui alterã lectionem exponit, sensus est: Iustificati ex fide habemus Deum placatum nobis, & reconciliatum, quem prius propter peccata habebamus in- *Amb. in expositione 1. cap. circa particulã iustus ex fide viuit.*

sensum

sensum? Et quia huius pacis auctor est Christus, ideò subdit, *Per Dominum nostrum Iesum Christum*) vel secundum alteram lectionem, habeamus pacem, id est, tranquillitaté animi freti Christo Iesu. Locum hunc valdè vrgent Lutherani, contendétes omninò legi debere, habemus, & pacem interpretãtur conscientiam prorsus securam. Ex qua interpretatione deinde statuere conantur dogma illud de fide speciali, cuius in principio meminimus. Quibus opponendus est commétarius Ambrosij, qui pacem hoc loco interpretatur, reconciliationé inimicitiæ: quo modo intellecta sententia nihil pro ipsis facit. Prætereà ex certitudine diuinarum promissionum simul cum fiducia aut vitæ benè actæ, aut certè contriti iam cordis, nascitur in mente pax & tranquillitas, & consolatio vera conscientiæ, etiamsi dum in hac carne viuitur, non adsit infallibilis certitudo de iustificatione mentis, quam ipsi requirunt. Quare neque de pace, id est, tranquillitate mentis intellecta sentẽtia, pro fide ipsorum speciali facit.

Per quem habemus accessum per fidem in gratiã istam.) Variant hîc exemplaria Latina, Quædam enim habét (&) queadmodum & Græca, quæ etiam loco habemus, legunt habuimus. Per quem & habuimus aditum in gratiam istam scilicet iustificationis, per fidem tanquam per organum siue instrumentum, quo virt⁹ sanguinis effusi, siue mortis Christi ad nos deriuata est. Valdè aduertendum est illud (&) quod in nostris exemplaribus ferè non additur: habet enim vim similitudinis & argumenti, quasi dicat: Sicut per Christum consequuti sumus gratiam iustificationis, quod maximum est beneficium: ita per eundé speremus euasuros nos damnationem. Si enim cùm inimici essemus, reconciliati sumus Deo per mortem filij eius, multò magis reconciliati salui erimus in vita ipsius: *In qua stamus*) id est, constanter perseueramus: nec vllis huius vitæ aduersitatibus ab ea dimoueamur.

Et gloriamur) id est, propter spem siue de spe, quasi dicat: gloriamur ex hoc, quòd speramus nos tandem consequuturos gloriam Dei: Genitiuum filiorum, non habent Græca, nec meminit in commentarijs suis Chrysost. nec Ambro. nihil tamen officit, imò dilucidiorem reddit sensum. Gloriamur ob spem, id est, ob certam expectationem ipsius gloriæ, quæ est parata, & communicabitur filijs Dei.

Non solum autem, sed & gloriamur in tribulationibus.) Non solùm, inquit, ob spem immortalitatis nobis promissę gloriamur, quantumuis multa nobis obueniunt aduersa: verùm etiam gloriamur de ipsis, quas sustinemus, afflictionibus, vt quæ non parum conducãt ad spem in nobis roborandam, quod probat deinde per gradationem, quæ Græcis climax dicitur.

Sciẽtes (inquit) quòd tribulatio) siue afflictio. *Patientiam operetur.*) Non quòd afflictio causa effectiua sit patientię: sed quia occasio est & materia exercendæ patientiæ: *Patientia verò*) quæ est afflictionum voluntaria toleratio, *Probationem*) operatur, id est, reddit eum, qui affligitur, probatum & exploratũ & cognitum sibi, quanti faciat Deũ & cælestia: *Probatio verò spem*) id est, spei vigorem: sic Chrysost. alioqui præcedit spes: facit ergo in nobis vigere spem, siue corroborat & confirmat in nobis spem. Qui enim iam experientia didicit, quòd ob nulla aduersa dimoueri valeat à studio virtutis, vehementer erigitur in spem vitæ cælestis. Annotandus est hic locus contra Lutheranos, qui dicunt spẽ siue fiduciam solùm niti diuinis promissionibus. Docet enim apertè locus iste, quòd nitatur etiam testimonio bonæ vitæ, vnde Chrysost. in hunc locum: Nihil, inquit, adeò bonorum spem prestat, atque bonam habere conscientiam: *Spes autem non confundit*) spes huiusmodi per afflictiones explorata atque vegetata non confundit, id est, nó solet, vel non est nata confundere, vt sit propria passio spei, & talis est locutio, qualis est, cùm dicimus, leo rugit.

Quia charitas Dei diffusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis.) Hic difficultas est: num charitas Dei sit, qua nos diligimus Deum, an qua nos diligit De⁹. Melanchthon, qui causam spei ponit, solã Dei promissionem non opera, non admittit hic alium commentarium, quàm illum, qui de charitate posteriori modo accepta Paulum interpretatur: Cui opponendus est Augustinus, qui in libr. de spiritu & litera capite 32. sic scribit: Charitas Dei dicta est diffundi in cordibus nostris, non qua nos ipse diligit, sed qua nos facit dilectores suos. Sicut dicitur iustitia Dei, qua nos iusti eius munere efficimur. Sensus ergo secundum Augustinum est: Spes non confundit, non afficit pudore, nó frustratur nos, nec fallit, quia per Spiritum sanctum communicata est nobis charitas, qua diligamus Deum, & nostra erga eum dilectione promereamur, & eum nobis deuinciamus, vt non possit non præstare, quod promisit. Pro hac interpretatione facit vox diffusa, vel vt Græci habent effusa, quæ etiam retinuit impetum Chrysostomi, vt non auderet omninò dilectionem Dei accipere, qua ipse nos diligit, quàuis eò esset propensior, vnde vtramq; miscet. Photius apud Oecu. in scholijs apertè interpretatur de nostra dilectione: Similiter Origenes in suis commentarijs. Ambrosius verò habet solã illum alterum sensum, de charitate,

tate, qua nos diligit Deus: Sed hîc iá remoratur vox diffusa, quam exponit quidam, id est, potenter ostensa, sed non est simplex intelligentia, valdè tamen probabilis est illa expositio propter sequentia. Vt quid enim, &c. Illud enim seruit huic expositioni, & ad eandem inuitat, quod dicitur: Commendat charitatem suam Deus, &c. Secundum hác, sensus est: Quòd spes nostra non frustretur nos, patet ex charitate Dei erga nos, quam in hoc palã ostendit, quòd copiosè per Spiritum sanctum, qui datus est nobis tanquam pignus hæreditatis, effudit in nos dona sua, quibus palàm testatus est, se benè velle nobis, & præstiturum nobis, quod promisit.

Heb. 9. d. 1. Pet. 3. c. *VT quid enim Christus, cùm adhuc infirmi essemus, secundum tempus pro impijs mortuus est? Vix enim pro iusto quis moritur: nam pro bono forsitan quis audeat mori. Commendat aũt charitatẽ suam Deus in nobis, quoniam cum adhuc peccatores essemus secundũ tẽpus, Christus pro nobis mortuus est. Multò igitur magis nũc iustificati in sanguine ipsius, salui erimus ab ira per ipsum. Si enim cùm inimici essemus, recõciliati sumus Deo per mortẽ filij eius, multò magis reconciliati, salui erimus in vita ipsius. Non solum aũt hoc, sed & gloriamur in Deo per Dominum nostrum Iesum Christum, per quem nunc reconciliationem accipimus.*

VT quid enim Christus, cùm adhuc infirmi essemus, secundum tempus pro impijs mortuus est?) Illud, *Secundum tempus*) referunt quidam ad infirmos, sed omninò probabile est pertinere ad, *Mortuus est*) ad quod refert Hier. in epistola ad Algasiam quæst. 7. Vt sensus sit, illum idoneo tẽpore, & à Patre præscripto, mortem oppetijsse. Hunc sensum probabilem valdè facit, quod aliàs sæpè dicat scriptura, Christum definito tempore mortuũ: prætereà, quòd Græcè sit non χρόνος, sed καιρὸς, quæ vox significat opportunitatẽ & articulum temporis. Chrysost. hanc particulá non attingit in commentarijs suis: Theophyl. & Græcanica scholia interpretantur quomodo Hier. opportuno destinatoq; tẽpore ipsum mortuum. Infirmos vocat per extenuationem, quos mox impios, & paulò pòst peccatores appellat, & inimicos. Sensus est: vt quid, vel ad quid Christus, quum adhuc peccatorum & scelerum languoribus premeremur, pro nobis impijs tẽpore statuto mori voluit? subaudiendum est: nisi vt declararet, & testificatissimũ redderet suũ erga nos amorem singularem. Vel hoc modo intelligẽdum est: Ad quid Christus pro nobis impijs voluisset mortem oppetere, & per mortem suá nos iustificare, nisi voluisset certam & infallibilẽ esse spem nostram, quantum ad Deum pertinet? Sic Erasmus in annotationibus, qui hic subaudit, ne cõfundat spes.

Vix enim pro iusto quis moritur: Nã pro bono forsitan quis audeat mori.) Hier. in epistola ad Algasiam, q. 7. iustum accipit abstractiuè pro iustitia. Chrysosto. verò pro homine iusto. Vix quenquá reperias, qui pro iusto homine liberando, mortẽ oppetere audeat. Dixi aũt vix, quia forsitan possit aliquis reperiri, qui pro bono, id est, homine virtute pradito, sustineat mori. Inter iustum & bonũ hoc loco nihil est discriminis.

Commendat autem charitatem suam Deus in nobis) id est, declarat Deus insignem fuisse vim amoris sui erga nos: *Quoniam cùm adhuc, &c.*) Variant hîc Latina exemplaria: quædá enim habent (quoniá si) alia verò non habent (si) quẽadmodum nec Græca, & verisimile est redundare, & legendũ, quoniam, vel quòd cùm adhuc peccatores essemus, &c. vt hæc particula pẽdeat à superioribus, hoc modo: Fortassis erit, qui pro bono sustineat mori, quod vtiq; magni amoris esset indiciũ: attamẽ Dei erga nos charitas in hoc insignis est, & humanã vincit, quãtumuis magnã, quòd pro impijs & indignis filium suum vnicum mori voluit: deinde periodi nota interiecta sequitur: Multò magis ergo nunc. Hæc distinctio est in nostro exẽplari impresso per Simonem Colinæum. *Ira)* huius loci est illa, de qua in 2. cap. sermo fuit. Sensus est: salui erimus in extremo iudicio à vindicta diuina, quę tum semel effundetur in peccatores.

Si enim cùm inimici essemus, reconciliati sumus Deo.) Argumẽtatur à minore ad maius. Verba aperta sunt, nec expositione egent: *In vita ipsius)* id est, per vitam ipsius Christi. Hæc omnia adducit Apostolus, vt declaret spem non confundere, quantum est ex parte Dei. Locum hunc tractat Augustinus lib. de Tri. 13. capite 10. vbi est valde insignis. Docet enim ibi, alio quidem modo Deum potuisse liberare genus humanũ, sed miseriæ nostræ, sanandæ conuenientiorem alium nõ fuisse, nec esse oportuisse. Quid enim tam necessarium fuit (inquit) ad erigendam spem nostram, &c. Vide illum locum.

Non solùm autem) scilicet salui erimus ab ira, atque ob id gloriamur, sed & gloriamur in Deo, vt in Patre, qui nos tã eximiè amat, quasi dicat: non solùm habebimus illo tempore Deum non iratum iudicem, sed amantem Patrem.

PRopterea, sicut per vnum hominem peccatum in hunc mundum intrauit, & per peccatum mors, & ita in omnes homines mors pertransijt, in quo omnes peccauerunt. Vsq; ad legem enim peccatũ erat in mundo: peccatum autem nõ imputabatur, cùm lex non esset. Sed regnauit mors ab Adam vsq; ad Moysen, etiam in eos, qui non peccauerunt in similitudinem præuaricationis Adæ, qui est forma futuri: Sed non sicut delictum, ita & donum. Si enim vnius delicto, multi mortui sunt, multò magis gratia Dei & donum in gratia vnius hominis Iesu Christi in plures abundauit.

undauit. Et non sicut per vnum peccatum, ita & donum: nam iudicium ex vno, in condemnationem: gratia autem ex multis delictis, in iustificationem.

PRopterea sicut per vnum hominem peccatum in hunc mundum intrauit, &c.) Est hic noua periodus, & velut nouum caput. Sensus est: quia diximus de sanatione tabis per Christum, veniemus ad primordia huius mali, vt beneficiū Christi illustrius fiat. Istud significat vox (propterea) Est autem sermo inabsolutus: pars, quæ supprimitur hoc modo reddenda est. Sicut per vnum hominem venit iustitia in mundum, & per iustitiā vita, & ita in omnes homines vita pertrāsiuit: intellige quatenus in ipso renati sunt. Quæstio hic magna est, quod peccatū accipiēdum sit in verbis Pauli, cùm dicit: Sicut per vnū hominem peccatu, &c. Erasmus in annotationibus suis putat sermonis proprietatē & seriē, tenoremq; disputationis Paulinæ mollius quadrare, si de peccato per imitationē accipiatur. In contraria sententia est Augustinus, qui solidissimis rationibus penè euincit, locum hunc non posse intelligi, nisi de peccato originis. Si, inquit, de peccato per imitationem loqueretur Apostolus, nō per hominem, sed per diabolum diceret peccatum intrasse mundum. Præterea in comparatione, quam hoc loco facit Apostolus, opponit Adam & Christum inter se, tanquam diuersarum ac contrariarū rerum fontes ac principia: Adam quidem peccati & mortis, Christum vero iustitiæ & vitæ. Sed certum est, iustitiam & vitā per Christum introisse, non solùm vt iustitiæ exēplar: igitur & peccatum per Adam, non solum vt typum, formam & exemplar introisse intelligendū est: sed per ipsum vt principium, per quod trāsfusum est in posteros & propagatum peccatum. Ad hæc si imitationem intellexisset Apostol. & non propagationem, in cōsequentibus haud dixisset: iudicium ex vno in cōdemnationem, sed iudicium ex multis in condemnationem, sicut dixit: Gratia autem ex multis delictis in iustificationem: Quam rationem prolixius Augustinus prosequitur in epistola ad Hilarium, quæ est numero 89. In libro verò 4. contra duas epistolas Pelag. capite 4. explicat, vnde descenderit Apostolus ad hanc disputationem de peccato originis. Docet enim ibi exordium huius disputationis sumptum ab eo loco. Si enim cùm inimici essemus, &c. quod ibi dixerat, reconciliatos nos Deo per Christum: hic aggreditur explicare per comparationem, in qua ad radicē & fontem negotium deducit. Rationes autem Augustini, tāti fecit concilium Mileuitanum, vt definiret nō aliter intelligendum, quod habet Apostolus (Per vnum hominem peccatum intrauit in hunc mundum) quàm de ingressu peccati per propagationem. Porrò, quodnam sit istud peccatum, quod per propagationem ingressum, omne genus humanum peruasit, explicatur in 2. sententiarum. Quantum ad præsentem locum attinet, satis est annotasse, non esse ipsius Adæ inobedientiam, sed illam veluti causam esse huius, quod eruditè explicauit Augustinus libri 2. ad Valerium de nupt. & concup. capite 28. Dicit ergo Apostolus: *Sicut per vnum hominem*) id est, per inobedientiam vnius hominis Adæ videlicet, *Peccatum*) quod originale dicitur, *Intrauit in mundum*) id est, transfusum est in humanum genus. *Et per peccatum mors*) id est, mortalitas siue moriendi necessitas iuxta corpus, nec illa solū, sed & mors, quæ est damnatio æterna: *Et ita*) id est, cùm mors tanquā effectus peccati introierit in mundum, in vniuersum genus humanum transisse intelligenda est, quemadmodum & peccatum vniuersum genus humanum peruasit. *In quo*) non quidem peccato. Nam apud Græcos ἁμαρτία nomen fœminini generis est, sed in quo scilicet vno homine, omnes peccauerunt tanquam in fonte siue principio totius generis humani, quia in lumbis eius erant, quando peccādo naturam vitiauit: Sic Augustinus. Posteros ergo Adæ peccasse in Adam, non est aliud, quàm eos nascendo ex Adam accipere naturam vitiatam, & prima illa iustitia destitutam, in qua iustitia fuit condita. Intelligere autem oportet, quod dicitur: *In quo omnes peccauerunt*) sub hac aut simili additionis formula, id est, quantū est ex ratione propagationis propter diuā Virginem, quā piè credimus non incurrisse hoc peccatum: de Christo verò non est quæstio, quia licet fuerit in lumbis Adæ secundum corpulentam substantiam, non tamen ibi fuit secundum rationem seminalem, quod quid sit, explicat Turnout libro 1. de gratia & libero arbitrio, pagina 189. Erasmus hic annotat Græcè haberi nō ἐν ᾧ, id est, in quo, sed ἐφ' ᾧ, id est, eò, quòd omnes peccauerūt vel in quantum, vel quatenus omnes peccauerunt, Sic ipse. Verùm licet particula hæc ἐφ' ᾧ interdum sit causalis, nulli tamē Græci hoc loco eam sic accipiunt. Oec. in scholijs apertè exponit ἐφ' ᾧ, id est, in quo scilicet Adam. Sed & accepta vt sit causalis, optimè cōsistit cum interpretatione Augustini, qui exponit hūc locum de ingressu peccati per propagationem. Nam sensus erit: Mors in omnes transijt in quantum vel eò, quòd omnes peccauerunt in vno illo homine peccante, id est, eò, quòd ex ipso omnes traxerunt naturam vitiatam, & spoliatā rectitudine, in qua condita erat.

Aug. libr. 1. de peccato rū meritis & remiss. c. 9. Similiter est epist. 89. quæst. 3.

Lib. 2. sententiarum dist. 30.

Vsque ad legem enim peccatum erat in mundo: peccatum autem non imputabatur, cùm lex nō esset.) Vsq; ad legem, id est, & lege quidem lata: vt

(vsque)

(vſque) ſumatur incluſiuè, id eſt, ne lex quidem efficere potuit abolitionem peccati huius. Sic Auguſtinus, ſecundum quem Apoſtolus totum legis tempus annumerat vſque ad finem legis, ſcilicet Chriſtum: Secundum hunc, ibi: (peccatum autem, &c.) eſt noua periodus: alij accipiunt, vt ſit inciſum tantùm, & exponunt hoc modo: Erat quidem ante legem latam peccatum iſtud in mundo, verùm non imputabatur, non habebatur, ſiue non æſtimabatur peccatũ, nec imputabatur ad pœnam, cùm lex non eſſet: ſed tum demũ cœpit agnoſci, & haberi peccatum, & imputari, vbi legis doctrina tradita eſt. Lex pro lege Moyſi accipitur: Peccatum intelligitur originale, de quo in præcedentibus ſermo fuit: & licet ante legem non latuerit Noe, Abraham, & ſimiles, licetq; id inde ab initio ſemper à Deo fuerit imputatum, nihil tamen hoc vel illud aduerſatur huic loco: Nam tantùm hic negat Apoſtolus peccatum hoc non fuiſſe cognitum mundo, id eſt, hominibus ſecundum naturæ rationem tantùm viuentibus, à quibus ſicut non reputabatur peccatum, ita nec ad pœnam imputabatur.

Sed regnauit mors ab Adam vſque ad Moyſen) Senſus eſt: Quanquam agnitum vulgò non fuerit peccatũ iſtud ante latam legẽ Moyſi, iam inde tamen ab initio mox à lapſu Adæ regnauit mors, id eſt, (ſecundum Auguſtinum in Epiſtola ad Hil.) imperiũ & dominium obtinuit in mundo, trahens homines ad condẽnationem. quæ vtique non regnaſſet, ſi nõ fuiſſet in mundo peccatum. Quòd hìc, vſque ad Moyſen, antè dixit, vſque ad legem, eſt metonymia, regnauit, inquam, etiam in eos:

Qui non peccauerunt) Auguſtinus de peccatorum meritis & remiſsione lib. 1. capite 11. rurſus epiſtola 89. inducit duplicem fuiſſe huius loci lectionem, vnam: Regnauit mors ab Adam vſq; ad Moyſen, etiam in eos, qui peccauerunt, &c. ſine negatione: Et hanc lectionem interpretatur Orig. & Ambroſius, & bonas annotationes in hunc locum habet D. Turnout lib. 1. de gratia & libero arb. Alterã, quæ eſt in noſtris codicibus addita negatione, quam & habebant exemplaria tẽpore Auguſtini, quam & Theoph. Oecum. & Chryſoſt. habent & interpretãtur, ne quis ſuſpicetur mendũ eſſe: Regnauit ergo mors etiam in eos, qui non peccauerunt propria voluntate, hoc eſt, quod dicit: *In ſimilitudinem præuaricationis Adæ*) Periphraſis eſt inſantium.

Qui) ſcilicet Adam. *Eſt forma futuri*) id eſt, figura ſeu typus Chriſti venturi.

Primò hìc aduertere oportere participiũ futuri non referri ad tempus, quo hæc ſcribebat Paulus, ſed ad Adam, qui præceſsit Chriſtum, cuius typum gerebat. Tale eſt & illud in epiſtola ad Coloſ. Quæ ſunt vmbra futurorum. *ad Col. 2.* Secundò aduertẽdum (quẽadmodũ annotat Origenes, & hũc ſecutus Ambroſius) iuxta genus conſtare ſimilitudinẽ. Vt enim ab Adam quiddã dimanauit in omnes, ita & à Chriſto, non autem iuxta ſpeciem, quia ab illo mors & peccatum: ab hoc vita & iuſtitia. Vnde Auguſtinus dicit Adã typum Chriſti fuiſſe à contrario, & ea ratione eſt diſsimilitudo maxima, quanta eſt inter vitam & mortem.

Sed non ſicut delictum, ita & donum.) Ne quod dixerat Adam typum geſsiſſe Chriſti, ſic acciperetur, quaſi per omnia Adã ſimilis fuiſſet Chriſto, continuò ſubiecit diſsimilitudinem opponens peccatum Adæ gratiæ Chriſti: & demonſtrans hanc illius delicto multò potentiorem eſſe, & efficaciorem. Non ſicut delictum, inquit, id eſt, non ſicut Adæ inobedientia ſcilicet deriuauit in genus humanum effectum ſuum: ita & donum ſcilicet à Chriſto, vel per gratiã in homines deriuatum eſt.

SI enim vnius delicto multo mortui ſunt, multò magis gratia Dei & donum in gratia vnius hominis Ieſu Chriſti in multos abundauit. Et ſicut per vnum peccantem, ita et donum: nam iudicium quidem ex vno, in condemnationem: donum autem ex multis delictis, in iuſtificationẽ. Si .n. vnius delicto mors regnauit p vnũ, multò magis abundantiã gratiæ, & donationis, et iuſtitiæ accipientes, in vita regnabunt per vnũ Ieſum Chriſtũ. Igitur ſicut per vnius delictum in omnes homines in cõdemnationem, ſic & per vnius iuſtitiam in omnes homines in iuſtificationem vitæ. Sicut enim per inobedientiam vnius hominis peccatores cõſtituti ſunt multi: ita & per vnius obeditionem, iuſti conſtituentur multi.

SI enim vnius delicto multo mortui ſunt) Si enim vnius delicto, id eſt, per vnius Adæ inobedientiam, multi, id eſt, omnes ab eo propagati, reatum mortis incurrerũt: *Multò magis gratia Dei*) id eſt, gratuita remiſsio peccati, ſiue gratuita reconciliatio cum Deo.

Et donum) id eſt, diuinæ Spiritus ſancti dotes per gratiam vnius hominis Ieſu Chriſti tanquam cauſam, copioſè dimanãrunt in omnes ex ipſo renatos. Diſsimilitudo ergo, quam ponit Apoſtolus inter Adam & Chriſtum, ſiue inter Adæ delictum & gratiam Chriſti hæc eſt: Quòd delictum Adæ innexerit reatum vnius mali & ſupplicij, nempè mortis: gratia verò Chriſti cõciliauit generi humano copioſam & exuberantem gratiam apud Deum, & effecerit in hominibus exuberantia Dei dona. Poteſt etiam delictum accipi, non actuale Adæ peccatum: ſed originale, quod nobis inhæret, vt opponatur dono, quod Græcè eſt χάρισμα, hoc ſenſu: Non ſicut delictum, quod ab Adam in nos transfuſum eſt, ita donũ ſe habet, quod per Chri-

Christum, siue per gratiā Christi in nos deriuatū est: Si enim vnius delicto, id est, peccato, quod ab vno sumpsit originē, & aliud numero in diuersis est, multi mortui sunt, &c. Annotat. August. phrasin scripturæ non permittere, vt dicamus Adam esse mortuū delicto diaboli, quod tamen imitatus est, vnde concludit non esse sermonem hic de imitatione. *In plures*) dixit Apostolus pro eo, quod est in multos, & (in multos) accipiendum est, vt hoc sit, quod in omnes, quemadmodum ex hoc ipso textu conuincitur, cùm postea dicitur: Sicut per vnius delictum in omnes homines.

Et non sicut per vnum peccatum, ita & donum.) Est hic duplex lectio, quædam enim exemplaria Latina habent peccantem: Alia verò habent peccantem, sed parum refert vtrum hoc aut illo modo legamus. Sensus est: Non sicut vnum Adæ peccatum, vel non sicut per vnum qui peccauit scilicet ingressa est mors ita & donum, id est, non eodem modo venit donum, quod deinde declarat: *Nam iudicium mortis ex vno*) scilicet peccato (quemadmodū id rectè colligit Augustinus ex membro opposito) progressum est: *In condemnationem*) donum verò (nam eadem vox est apud Paulum quæ suprà) non ex vno, sed multis delictis in iustificationem progressum est, hoc est, deriuatum est donum Christi ad expiandum non vnum illud Adæ delictum, sed multa illi vni ab Adæ posteris addita. Vrget Augustinus hunc locum, vt suprà annotatū est, contra interpretationem de imitatione peccati.

Si enim vnius delicto) id est, propter vnius Adæ inobedientiam, *Mors regnauit per vnum*) Significat enim delictum Adæ sic esse causam mortis, vt etiam mors per ipsum Adam in posteros deriuata siue propagata sit ratione peccati ab ipso transfusi. *Multò magis abundantiam gratiæ*,) id est, remissionis tam peccati, quod in ipsis pinxit Adam, quàm aliorum peccatorum quę ipsi addiderunt: nec solùm exuberantiam gratiæ, sed & diuinorum donorum ac iustitiæ accipientes, nimirum: *Credentes regnabunt in vita per vnum Iesum Christum.*) Orationis contextus requirebat, vt diceret: multò magis vnius Christi gratia, vita regnauit per vnum, sed nunc pro gratia Christi quæ opponitur delicto Adæ, posuit gratiæ Christi effectus: & pro regno vitæ, regnum hominum in vita, vnde ratiocinatio hæc in specie perturbatior est.

Igitur sicut per vnius delictum in omnes homines, &c.) Quemadmodum, inquit, per inobedientiam Adæ in omnes homines ab ipso per rationem seminalem ducentes originem scilicet peccatum transfusum est, quo quidem peccato damnationis rei effecti sunt: sic & per vnius videlicet Christi iustitiā, in omnes homines ex ipso per fidem, vel fidei Sacramentum, quod est Baptismus, renatos scilicet donum deriuatum est siue transfusum ad efficiendam in eis iustificationem vitæ. Augustinus alibi negatiuè interpretatur, hoc sensu: In neminem peruenit iustitię vita, nisi ex vnius Christi iustitia. Similis est ille locus apud Ioannem: Qui illuminat omnē hominem venientem in hunc mundum.

Sicut enim per inobedientiam, &c.) Idem Apostolus inculcat alijs, imò ferè eisdem verbis. *Sicut per inobedientiam vnius hominis*) nimirū Adæ, *Peccatores*) id est, peccato obnoxij, *Constituti sunt multi*) id est, omnes omninò, qui carnalem ab ipso ducunt originem per rationē seminalem. *Ita & per vnius obedientiam*) nimirū Christi, iusti constituentur multi, id est, omnes omninò, qui per fidem vel fidei Sacramentum ex ipso iuxta spiritum renascētur. Diligenter notandum, quod dicit per vnius inobedientiam constitutos esse multos peccatores, propter eos qui dicunt in paruulis nō esse aliquid, quod verè sit peccatum, sed ipsos nasci obnoxios tantùm pœnæ peccati. Notandus etiam locus hic contra illos, qui negāt infantes baptizādos, propterea quòd fidem nō habeant, vel quòd vsu rationis nō vtantur, vt consentire queant. Docet enim apertè hic Apostolus, quòd sicut per Adæ inobedientiam citra omnem mentis ac voluntatis actionem seu motum, ratiōe solius generationis, quam ducunt ex Adam, peccatores constituuntur paruuli: ita per Christi obediētiam iustos ipsos effici citra omnem mentis assensum, vel voluntatis consensum, ratione solius regenerationis qua ex ipso renascuntur.

Lex autem subintrauit, vt abundaret delictum. Vbi autē abundauit delictū, superabundauit & gratia: vt sicut regnauit peccatū in mortē, ita et gratia regnet per iustitiam in vitam æternam per Iesum Christum Dominum nostrum.

Lex autem subintrauit vt abundaret delictum.) In hoc capite diligenter aduertere oportet hæc tria videlicet: peccatum & mortem eius sociam, gratiam, & legem, quæ per prosopopœiam inducit Apostolus tanquā personas, & quia præcipuè partes sunt gratiæ & peccati: legis verò minus præcipuè & quasi secundariæ: ideo ipsam dicit nō intrasse, sed subintrasse, queādmodum in comœdijs id videmus, vbi personæ quædam obiter tantùm introducuntur. Regnum autem peccati longum valdè fuit, nempe ab Adam vsq; ad Christum: à Christo verò, id est, eiusdem aduentu in carnem, vsq; in perpetuum regnum gratiæ protenditur. Porrò lex regnauit à Moyse vsque ad Christum tantùm, neque id, vt persona primas agens. Fictionem istam siue prosopopœiam, & regna hęc peccati videlicet, gratiæ & legis in Paulo

aduertere facit, vt viuaciter intelligamus caput istud. Lex ergo subintrauit, id est, obiter ingressa est, qua ingressa vires cepit concupiscentia, hoc est, quod dicit: *Vt abundaret delictum.*) Nam (vt) euentum signat non causam, id est, ostendit quid data lege euenerit, non quid lex effecerit. Lege ingressa hoc euenit, vt delictum illud quod per Adæ inobedientiam ingressum erat in mundum, copiolius fructificaret, non quidem imperio legis, sed vitio hominis. Ita enim sunt ferè ingenia mortalium, vt prohibitio inflāmet libidinem peccandi, secundum illud Poetæ: Nitimur in vetitum semper cupimusque negata, donec desiderium illiciti operis vincat dilectio iustitiæ per spiritum gratiæ in mente effectum.

Vbi autem abundauit delictum, superabundauit & gratia, &c.) Sensus est, vbi occasione legis ad summum malorum ventum est, postquam inundauerunt delicta in mundo, inundauit & gratia vehementer & super modum exuberauit misericordia & benignitas Dei: vt sicut regnauit peccatum in mundo pertrahens homines nō ad mortem tantùm corporalem, verumetiam æternam: ita gratia & misericordia Dei per iustitiam, quam effecit in mente hominis, regnet in vitam æternam per IESVM CHRISTVM tanquam mediatorem, qui sanguine & morte sua illam gratiam conciliauit hominibus apud Deum.

CAPVT VI.



Vid ergo dicemus? Manebimus in peccato vt gratia abundet? Absit. Qui enim mortui sumus peccato, quomodo adhuc viuemus in illo? an ignoratis fratres, quia quicunque baptizati sumus in Christo Iesu, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, vt quomodo Christus surrexit à mortuis per gloriam Patris, ita & nos in nouitate vitæ ambulemus. Gal. 3. d

QVid ergo dicemus? manebimus in peccato, &c.) Est occupatio: dixerat in præcedentis capitis fine: vbi abundauit delictum, superabundauit & gratia. Non intelligentes dicere poterant, peccemus ergo, & peccata adijciamus peccatis, vt exuberet in nobis gratia: Hanc impietatis insaniam excludit Apostolus hoc 6. capite dicens: Quid ergo dicemus? absit. Peccatum hoc loco fomes est. Manere in peccato, est manere sub dominatu fomitis, obedire seu obtemperare eius desiderijs: vtitur Paulus verbo (absit) quoties absurditatem significare vult.

Qui enim mortui sumus peccato.) Sensus est: Qui desijmus esse in regno peccati, & ei semel renunciauimus, quomodo adhuc eius suggestioni obtemperabimus? hoc est, quod dicit *Viuemus in illo*) Aliter accipitur mori vel mortuum esse peccato ad Ephe. 2. Cùm essemus mortui peccatis, id est, per peccata seu propter peccata conuiuificauit, &c. vbi ablatiul casus (peccatis:) hic verò datiui casus.

An ignoratis fratres quicunque baptizati sumus in Christo) id est, baptismo efficaci per Christum. Non enim sentit de formula Baptismi. Græci legunt in Christum Iesum, id est, qui sic sumus baptizati, vt in Christum simus coaptati, & insiti in corpus eius mysticum. *In morte*) vel vt Græci legunt, in mortem, id est, in assimilationem siue configurationé mortis ipsius, *Baptizati sumus*) quę quidem assimilatio in hoc sita est, quòd dum baptizamur, morimur vitæ peccati, sicut Christus mortuus est vitæ mortali.

Consepulti enim sumus cum illo per Baptismum,) id est, per baptismi cæremoniam. Ipsa liquidem inuersio sub aqua, quæ fit in baptismo, exprimit sepulturam Christi: Addit (in mortem) vt discrimen ponat inter Christi sepulturam, & illā, qua nos sepelimur mysticè in baptismo, quia hæc nō præsupponit nec prçrequirit mortem, sed ipsam efficit.

Vt quomodo Christus surrexit) Sensus est: Ideo per baptismum semel sumus mortui peccato, vt Christo commortui, atque vnà consepulti cum illo, vt quomodo ipse resurrexit ad vitam immortalem per gloriam, id est, diuinam virtutem patris, quę in hoc illustris facta est, quod mortuum ipsum vitæ restituit.

Ita & nos in vita nouitate ambulemus) id est, postquam semel mortui sumus veteri vitæ, non relabamur ad eam, sed pergamus in noua vita, quam adepti sumus in Baptismo, hoc est, faciamus opera illi vitæ consentanea Theo. particulam illam (per gloriam Patris) interpretatur, vt hoc sit, quod per diuinam virtuté suam siue per ipsum, quia Christus, ait, gloria Patris est. Ad eundem modum exponit Theodoretus in scholijs apud Oecumenium.

SI enim complantati facti sumus similitudini mortis eius, simul & resurrectionis erimus, hoc scientes, quia vetus homo noster simul crucifixus est, vt destruatur corpus peccati vt vltrà non seruiamus peccato. Qui enim mortuus est, iustificatus est à peccato. Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quia simul etiam viuemus cum Christo, scientes, quòd Christus resurgens ex mortuis, iam non moritur, mors illi vltrà non dominabitur. Quòd enim mortuum est peccato, mortuus est semel: quòd autem viuit, viuit Deo. Ita & vos existimate, vos mortuos quidem esse peccato, viuentes autem Deo in Christo Iesu. Heb. 12. a 1 Pet. 2. a Ephes. 4. c Col. 3. b

SI enim complantati facti sumus, &c.) Alludit ad insitionem seu incorporationem plantæ Sen-

tæ. Sensus est: Si tanquam surculi quidam insiti sumus Christo per baptismum, sic vt similitudinem mortis eius in nobis habeamus: erimus & complãtati siue insiti, vel ingenerati *Similitudini resurrectionis eius*) quæ similitudo resurrectionis posita est in nouitate vitæ. Diligenter obseruandæ sunt hæ Pauli sententiæ: Baptizari nos in mortẽ Christi, quod secundum August. & Ambro. nihil aliud est: quàm baptismo nostro nos repræsentare mortem Christi, in quantum in eo morimur iuxta peccati rationem, sicut ipse iuxta rationem corporis mortuus est. Rursus: Per baptismum nos consepeliri Christo in mortem, quod nihil aliud est, quàm aquæ nos immergi in eum finem, vt efficiatur in nobis mors peccati. Rursum per Baptismum nos cõplantari similitudini mortis Christi, quod nihil aliud est, quàm per baptismum nos incorporari Christo, sicut ex morte illius tanquam è radice similem quandam mortem hauriamus. Ex quibus perspicuum efficitur, Sacramentum baptismi non esse signum tantùm iustificationis, quæ vel per fidem precedentem sit facta, vel per fidei motum in baptismo excitatum impetretur, quemadmodum volunt Lutherani: sed esse tanquam organum quoddam diuinitus institutum, per quod vel ad quod adhibitum Deus operetur remissionem peccati, quam neque fidei neque pœnitentiæ motus vt plurimùm efficere potuisset. Dicimus vt plurimum, quia est fides quædam tam vehemens & ardens, vt ante sacramentum adhibitum, remissionem efficiat peccatorum, vt eruditissimè docet Augustinus. Verùm hæc in paucis admodum inuenitur. Quod autem obijciunt ex Tertulliano de Pœnitentia: neminem debere baptizari, nisi qui antè fuerit corde lotus, nihil officit huic doctrinæ, imò magis eam stabilit. Nam lotionem intelligit non eam, quæ corpus prorsus mundat à peccatis, sed pœnitentiam ex fide ortam, quæ hactenus lauat mentem & purgat, quod ipsi vitia & sordes peccatorum displiceant: non autem quòd sordes auferat: nam hoc apertè dicit esse munus sacri baptismatis. Ad eundem modum intelligendum est, quod eodem libro dicit, mortem peccatorum debere præcedere baptismum. Siquidem per mortem intelligit renunciationem peccatorum siue pœnitentiam.

Aug. in Enchi. ca. 51. Ambrosius in hunc locum.

Aug. de bapt. cõtra Donat. l. 4. cap. 22. & sequentib. Tertul. in lib. de pœnitentia, circa medium libri.

Hoc scientes quod vetus homo, &c.) Multa, ait Ambrosius, innectit & iterat, vt baptizatos doceat deinceps non debere peccare. Hoc scientes quod vetus homo noster) id est, vetus illa vita, qua secundum peccati desideria viximus, & vetustas omnis per peccatum Adæ inducta, cruci affixa est simul cũ Christo in baptismo, id est, mortificata est, idque in eum finem, vt abolito corpore peccati, deinceps non seruiamus peccato. Totam peccatorum massam, congeriem & vniuersitatem, corpus peccati appellat, vel ipsum certè corpus peccatis obnoxium & ad peccata inuitãs, vt sit phrasis Hebræa Quod corpus aboletur, non quidem vt prorsus nõ sit: sed vt non vigeat, id est, vt non valeat exercere vires suas, vnde adiecit Apostolus (vt vltra non seruiamus peccato) quod prioris expletiuum est. Seruire peccato, est ei consensum præbere, vel accommodare membra ad exequendum id, ad quod inuitat concupiscentia siue peccatum.

Qui enim mortuus est) scilicet peccato siue vitæ peccati iustificatus est, id est, absolutus prorsus est ab ipsius vitæ officijs, ab actionibus vniuersis, quas peccatum durante sua vita exercebat. (Si aũt mortui sumus cũ Christo) si quo modo Christus iuxta corpus: ita nos iuxta peccati rationem mortui sumus, confidimus, quod etiam instar ipsius viuemus, scilicet vitã ab omni peccato purã, hoc est, quod in nouitate vitæ quam semel adepti sumus in baptismo, perseuerabimus.

Scientes quòd Christus resurgens à mortuis deinde non moritur, mors illi vltra non dominabitur) vel vt Græci legũt, dominatur. Geminatione ista Apostolus exprimere voluit quàm nihil amplius possit mors in Christum: Nam quòd mortuus est Christus, mortuus est peccato, id est ad peccatum humani generis expiandum, ad quod cùm vnica mors ipsius sufficientissima fuit, semel duntaxat mortuus est, (quod autẽ viuit) iam à morte excitatus (viuit Deo) id est, conformiter Deo, id est, vitam viuit immortalem.

Ita & vos existimate.) Græcis est verbum cogitantis, & res à cogitatione potissimum pendet. Sensus est: Ità & vos reputate, id est, considerate & præ oculis habete, vos ipsos mortuos semel esse peccato in baptismo, & nouã ibi vitam vos adeptos: qua viuitis Deo, id est, ad similitudinem Dei, vel secundum Deum in Christo Iesu, id est, per Christum Iesum, eius meritis hoc acceptum ferre debetis.

NOn ergo regnet peccatum in vestro mortali corpore, vt obediatis concupiscentijs eius. Sed neque exhibeatis membra vestra, arma iniquitatis peccato, sed exhibete vos Deo, tanquam ex mortuis viuentes, & membra vestra, arma iustitia Deo: peccatum enim vobis non dominabitur: non enim sub lege estis, sed sub gratia.

NOn ergo regnet peccatum,) id est, fomes, qui peccatum hic dicitur per Metonymiam, quia peccati effectus est, & ad peccatum sollicitat. *In vestro mortali corpore*) quod per peccatũ moriendi necessitati addictum est, *Vt obediatis*) præbendo consensum concupiscentijs eius. Explicat quid sit regnare fomitem,

mitem, non ſolùm non regnet per conſenſum in vobis. *Sed neque exhibeatis*) id eſt, accommodetis *Membra*) corporis veſtri *Peccato*) id eſt, fomiti huic *Arma*) id eſt, inſtruméta quibus armetur ad operandum iniquitatem.

Sed exhibete vos Deo) id eſt, conſecrate menté veſtram Deo, ſicut & dignú eſt. quia ex morte peccati ad vitam gratiæ ipſe vos ſuſcitauit hoc eſt quod dicit, *Tanquam ex mortuis viuẽtes*) Non ſolùm mentem veſtram cõſecrate Deo ſed & præbete illi membra veſtra arma quibus pugnetis aduerſus ſpirituales hoſtes, ad exercendam iuſtitiam. Membra noſtra arma vocat, quia his vel iuſtitiæ vel peccato militamus. Et facile præſtare poteſtis ea, ad quæ vos adhortor, (*quia non eſtis ſub lege*) id eſt ſub ſtatu & conditione legis: Status legis erat iubere tantùm, & nihil præbere auxilij, quo hoc quod iubebatur prȩſtari poſſet, ſed eſtis ſub gratia, id eſt, ſub ſtatu & códitione gratiæ, quæ non tantùm iubet quid fieri oporteat, verum etiam vires addit, quibus id, quod iubetur præſtari poſsit, nec id ſolùm, ſed & perpetrata à nobis ante peccata delet, & vires fomitis frangit atque debilitat.

QVid ergo? peccabimus quoniam non ſumus ſub lege, ſed ſub gratia? abſit. An neſcitis quoniam cui exhibetis vos ſeruos ad obediendum, ſerui eſtis eius cui obeditis, ſiue peccati ad mortem, ſiue obeditionis ad iuſtitiam? Gratias autem Deo, quòd fuiſtis ſerui peccati: obediſtis autem ex corde in eam formam doctrinæ, in quam traditi eſtis. Liberati autem à peccato, ſerui facti eſtis iuſtitiæ.

Ioan. 8. d
2. Pet. 2. d

QVid ergo?) eſt occupatio. Quia diximus baptizatos non eſſe ſub lege, num putabimus idcirco ipſos quaſi nõ obnoxios legi ſeruandæ licenter peccare poſſe? & impunè ad veterem vitam relabi? (Abſit) hoc inquit abſurdum eſt. *An neſcitis quòd cui exhibetis vos ſeruos ad obediendum, ſerui eſtis eius cui obeditis? ſiue peccati quod ducit ad mortem ſiue obedientiæ erga Deum, quæ ducit ad iuſtitiam? Gratias aũt ago Deo*) quòd cùm fueritis olim ſerui peccati, iam tota animi propẽſione addixeritis vos in eam formam doctrinæ, quã præſcribit Euangelium. Addit (inquam traditi eſtis) vt ſignificet non ſine diuina virtute id effectum eſſe. Traditos autẽ vos eſſe in formam doctrinæ Euangelicæ, & illi ex animo obediſſe, non aliud eſt, quàm liberatos ſiue manumiſſos peccato, in ſeruitutem iuſtitiæ vos eſſe tranſlatos. Quare abſurdum fuerit non perſiſtere vos in hac ſeruitute, ſed ad priorẽ, quæ ſeruitus peccati eſt, vos relabi.

HVmanum dico propter infirmitatem carnis veſtræ: ſicut enim exhibuiſtis membra veſtra ſeruire immunditiæ & iniquitati, ad iniquitatem: ita nunc exhibete membra veſtra ſeruire iuſtitiæ, in ſanctificationem. Cùm enim ſerui eſſetis peccati, liberi fuiſtis iuſtitiæ.

HVmanum dico propter infirmitatẽ carnis, &c.) Exhortatio eſt ad ſtudium virtutis, cui præfationem præmittit, qua extenuat id quod poſtulat. Senſus eſt: Agnoſcens infirmitatem carnis veſtræ, humaniter vobis loquor, minus exigo, quàm poſtulat dignitas & cauſa rei, cum dicere poſſem, quod ſcriptum eſt Baruch. 4. Reg. Sicut fuit ſenſus veſter vt erraretis à Deo, decies tãtùm iterum conuertentes requirite eum. humaniorem inſtituo exhortationem. *Sicut exhibuiſtis*) .i. quanto ſtudio exhibuiſtis membra veſtra ad ſeruiendum immunditiæ, & omni generi vitiorum, hoc eſt, quod dicit *Et iniquitati ad iniquitatem*) Ita nunc .i. tanto ſaltem ſtudio exhibete nunc membra veſtra ad ſeruiendum iuſtitiæ. Generale nomen eſt hoc loco iuſtitiæ complectens omnem virtutem vt ſtudio virtutum dediti, magis ac magis indies proficiatis in ſanctitate & puritate vitæ, hoc eſt quod dicit *In ſanctificationem*) Et certè ſi cum animis veſtris cogitetis, quã iniqua ſit collatio ſtatus peccati cum ſtatu iuſtitiæ, quæ illius turpitudo, & huius dignitas, quam pernitiem adſerat peccatum: rurſus quam vtilitatem pariat iuſtitia, cùm in præſenti, tum in futuro, haud pigebit tantum ſtudij inſumere in obſequium iuſtitiæ, quantum peccato olim impendiſtis.

Cùm enim ſerui eſſetis peccati, liberi fuiſtis iuſtitiæ) Datiui caſus eſt iuſtitiæ, vt patet ex Græco. Senſus eſt: Exempti fuiſtis à pulcherrimo ſtatu iuſtitiæ.

QVem ergo fructum habuiſtis tunc in illis, in quibus nunc erubeſcitis? Nam finis illorum mors eſt. Nunc verò liberati à peccato, ſerui autem facti Deo habetis fructum veſtrum in ſanctificationẽ: finem verò vitam æternam. Stipendia enim peccati, mors: gratia autem Dei, vita æterna in Christo Ieſu Domino noſtro.

QVem ergo fructum habuiſtis tunc) hoc eſt, cú eſſetis dediti vitijs? Cepiſtis aliquem ſyncerum ac ſolidum fructum ex illis: certè nunc non alium fructum capitis ex illis, quàm erubeſcentiam. Erubeſcentia fructus eſt quem parit peccatum: vnde illud Demoſthenis: Non emo tanti pœnitere. De quo dicto vide Aulum Gellium noctiũ Atticarum lib. 1. cap. 8.

Nam finis illorum mors eſt) finis ad quem tandem adducit ſeruitus peccati, mors gehennæ eſt. *Nunc verò liberati*) id eſt, manumiſsi à peccato, ſerui autem facti iuſtitiæ qua ſeruitur Deo, habetis fructum veſtrum ſanctitatem, & puritatem vitæ, finem verò vitam æternam. Eſt pulcherrima antitheſis ſtatus iuſtitiæ & ſtatus peccati, quæ mirè facit ad ingenerãdum animis noſtris amorem iuſtitiæ & odium peccati. Huic ſimilis eſt illa ſententia apud Græcos iactata, quã refert Aulus Gellius, cap. primo, lib. 15. noctium

Atticarum

Atticarum, quam & in hunc modum Latinè reddit: Si per laborem honesti quippiam egeris, labor abit, honestum manet: Si per voluptatem turpe feceris quippiam, quod suaue est abit, quod turpe est manet.

Stipendia enim peccati mors.) Quod merces laboranti, hoc militanti stipendium est. Sensus est: Id quod rependit Deus his, qui militauerunt peccato, est mors Gehennæ. *Gratia autem Dei*) id est, gratuitum donum Dei, est vita æterna. De hac sententia doctissimè disserit August. in Epistola ad Sixtum presbyterum; quæ numero est. 105 Item in l. de gratia & lib. arbit. à cap. 6. vsque ad cap. 11. Gratis inquit datur vita æterna, non quia ex meritis non datur, sed quia gratis data est gratia bonæ vitæ, cui datur. Sicut ergo dixerat Apostolus (*Stipendia peccati mors*,) sic dicere poterat stipendia iustitiæ, vita eterna, & hoc consequentia requirebat. Sed vt indicare fontem bonæ vitæ, & vnde proficiscantur operũ merita, quibus tanquam debita merces redditur vita æterna, dixit (*Gratia Dei vita æterna.*

CAPVT VII.



Nignoratis fratres (scientibus enim legem loquor) quia lex in homine dominatur, quanto tempore viuit? Nam quæ sub viro est mulier, viuente viro alligata est legi: si autē mortuus fuerit vir eius, soluta est à lege viri. Igitur viuente viro, vocabitur adultera, si fuerit cum alio viro: si autem mortuus fuerit vir eius, liberata est à lege viri: vt non sit adultera, si fuerit cum alio viro.

AD explodendum eorum errorem, qui asserebant Christianis licere quicquid liberet, duo in sexto capit. proposuit argumenta: Alterum, Christiani sunt mortui peccato, eique semel valedixerunt, ergo non est ijs ad peccatum redeundum. Alterum erat: Christiani ex professo semel se addixerunt iustitiæ: ergo licentia hæc peccandi ab ijs quàm longissimè abesse debet. In hoc 7. capit. redit ad prius argumentum, fusè explicans, Christianos mortuos esse peccato & legi. Nam hæc duo coniuncta sunt, quia peccatum alumnus est legis. Dicit ergo:

An ignoratis fratres, &cæter.) Si nondum intelligitis Christianos non debere peccare, ostendam id per rem vobis notissimam. ignorare prorsus non potestis fratres (*nam scientibus legem loquor.*) Appellat eos fratres desertque eis scientiam legis. Vtroque beneuolos reddit, vt veritati, quam docebat æquiores essent. Quod dicit (*scientibus legem loquor*) de lege naturæ, & ciuilibus legibus, non de lege Moysi intelligendum vt quidā putant, moti hac ratione, quòd magna pars in Ecclesia Romana gentiles essent. Sed omninò verisimile est, Apostolum de lege Moysi loqui. Quare ad scrupulum aliorum respondendum, quòd tunc in Ecclesia Romana plurimi fuerint Iudæi, quemadmodum testantur acta Apostolorum, atque ideò legis doctrinam haud latère potuisse ipsos etiam Gentiles, qui Romæ erant credẽtes: cùm enim haberent libros legis, vtique eos legebant. Quod dicit eos minimè ignorare, illud est (*legem in homine dominari quanto tempore viuit*) supposito verbi (*viuit*) quidā faciunt legem, alij hominem. Et sunt coniecturæ valde probabiles pro hac sententia. Nam Apostolus in sequentibus semper ad hominis personam refert verbum (*viuit*) nunquam ad legem. Præterea ostendens baptizatos liberos esse à legis dominatione, pro ratione adfert ipsos esse mortuos. Posteriorem hanc sententiā amplectitur Aug. priorem Origenes. Quæ adeò placuit Eras. vt etiā in versione sua eam expresserit. Sensus est: Lex ius habet in hominem, ac potestatem & auctoritatẽ exercet, quo ad viuit homo, non post mortem. *Aug. in li. 83. q. 66.*

Nam quæ sub viro est mulier, &c.) Ex vnica lege probat, quod in genere de lege dixerat. *Quæ sub viro est mulier*) id est, mulier maritata, mulier obnoxia viro, id est, quę coniunx est & sub potestate viri, Græcè est ὕπανδρος vnica dictio, quasi dicas subiugalis (*viuente viro alligata est legi*) scilicet maritali. Ambr. legit in ablatiuo, alligata est lege, id est, per legem, ita vt ius in eam habeat lex coniugij, & authoritatem suam in eam exercere valeat. Est tertia lectio quam proponit Eras. in versione sua: viuẽti viro alligata est lege. Hæc lectio auferendi casū habet (*lege*) dandi verò quæ præcedit. Sed in ablatiuo legendū esse (*viuente viro*) ex hoc apparet, quòd mox subijciet Apostolus (*Si mortuus fuerit vir eius, soluta est à lege viri*) id est, qua sub potestate viri degere cogebatur. Cùm hæc ita se habeāt, (*igitur viuente viro iudicabitur adultera, si fuerit cū alio viro*) id est, si commisceatur cum alio viro, vel si nubat alteri viro. Est hebraismus. similem locū annotauit August. ex cap. 22. Leuiti. Et filia sacerdotis si fuerit viro alienigenæ. pro eo, quod erat: si nupserit viro alienigenæ.

ITaque fratres mei, & vos mortificati estis legi per corpus Christi, vt sitis alterius, qui ex mortuis resurrexit, vt fructificetis Deo: cum enim essemus in carne, passiones peccatorum quæ per legem erant, operabantur in membris nostris, vt fructificarẽt morti, nunc autem soluti sumus à lege mortis in qua detinebamur, ita vt seruiamus in nouitate spiritus, & non in vetustate literæ.

Itaque fratres mei & vos mortificati estis legi) id est, perinde vos habetis respectu legis, ac si essetis mortui.

Argumentatio Apostoli, si ad formã redigatur, talis est: Lex non habet ius in hominẽ nisi dum ille viuit: vos autem nõ viuitis, sed mortui estis: igitur lex in vos ius non habet sine dominatione. Maior (*sic viuentibus legem*) est per se nota. Probat tamen eam per inductionem particularis legis, coniugij videlicet. Minor nititur communicatione seu cõmunione Christi. Quidam, quod dicit Apostolus (*mortificati estis legi*) interpretantur de lege cæremoniali, hoc sensu: Mortificati estis legi Moysi ea parte, qua cæremonias præscribit, quæ per corpus Christi, id est, eius mortem complete perdiderunt vim obligandi. Sed hunc non esse sensum Apostoli, hoc loco, inde patet, quòd ad legem, cui mortuos dicit ipsos baptizatos, pertinere asserat præceptum: Non concupisces. Sed & caput præcedens, cui quasi perpetua serie coniunctum est hoc septimo capit. nihil de abrogatione legis ceremonialis agit. Quare nec hoc loco id tractatur, alioquin Apostolus nouum aggrederetur hic argumentum. Sed id tantum tractatur, an credentes sint sub legis dominatione. Lex ostendebat peccatum, & hac ratione abundare faciebat peccatum, per occasionem tamen perque peccatum reos tenebat, condemnabat, & accusabat. Hoc ergo definit Apostolus, credentes mortuos esse legi, quo ad hunc effectum legis, quantum ad ius & potestatem accusandi, damnandi, puniendi idque per corpus Christi, quia per mortem Christi quam pertulit in corpore suo, cuius participes effecti sumus in Baptismo, delicta preterita per quę reos nos tenebat lex, & supplicijs suis obstrictos, deleta sunt: & per eiusdem mortem donatus est nobis spiritus charitatis, quo deinceps ea, quæ iubet lex, præstamus quib. præstitis, deuitamus reatum suppliciorum legis. Mortificati ergo estis legi dominãti per corpus Christi. scilicet oblatum in cruce. Sic ad Ephes. Soluens inimicitias in carne sua, (*vt fitis alterius*) tanquam mariti. Eadem verba sunt quæ ibi, fuerit cum alio viro. Annotatum est Hebraismum esse. Vt iungamini alteri, nempe (*ei qui ex mortuis resurrexit*) Periphrasis est Christi, multum faciens ad rem. Ex illa enim dat intelligendum, & illis quoque resurgendum esse ad nouitatem vitæ, vt patet ex capit. sexto huius Epistolæ. *Vt fructificetis Deo.*) Alludit ad vxorem cuius modò meminit, quæ paret viro suo. *Cùm enim in carne essemus*) id est, cùm nulla ex parte essemus participes effusi spiritus, cũ viueremus sub statu legis Similis locus est in capi. tertio ad Gallat. Sic stulti estis vt cùm spiritu cœperitis, nunc carne consummamini, vbi nomine carnis legem significauit. — Ad Ephe. 2

Passiones peccatorum) id est, affectus mali & vitiosi (*quæ per legem erant*) id est, quæ excitabantur occasione legis, quia lex vetabat tantùm hos motus, non addebat gratiam, sine qua nitebamur in vetitum: (*operabantur*) id est, vim, energiam, vigorem, efficaciam occultam habebant (*in membris nostris*) idque significat vox Græca, qua vtitur Paulus (*vt fructificarent morti*) æternæ.

Nunc autem soluti sumus à lege mortis) id est, lex desijt in nobis esse efficax, lex desijt nunc dominari in nobis, quia vetus homo mortuus est, & crucifixus in baptismo. Legem Moysi vocat legẽ mortis, quia per occasionem adducebat mortem: (*in qua*) scilicet, lege vel in cuius legis dominatione, tanquam captiui, & rei suppliciorum ac pœnarum legis detinebamur: Soluti autem sumus lege, non vt ex lege viuamus, non vt faciamus quicquid lubet: sed in hoc soluti sumus (*vt seruiamus nouitati vitæ*) cuius author Spiritus sanctus est. & non in vetustate vitæ quam egimus sub lege Mosi, quæ litera fuit iubens tantùm & minans, non sanans nec iuuans infirmitatem hominis, non abolens vetustatẽ vitæ, sed magis fouens.

Quid ergo dicemus? Lex peccatum est? Absit. Sed peccatum non cognoui nisi per legem, nam concupiscentiam nesciebam, nisi lex diceret: Non concupisces. Occasione autem accepta peccatum per mandatũ operatum est in me omnem concupiscentiam. Sine lege enim peccatum mortuum erat. — Exod. 20 Deut. 5.d

Quid ergo dicemus?) Quia in superioribus duriùs quædam visus est dixisse in legem. (*Vt peccatum vobis non dominabitur. Non enim estis sub lege, quasi incitet ad peccatum lex. Rursus: Soluti sumus à lege mortis: Rursus: Passiones peccatorum quæ per legem erant. Rursus: In vetustate vitæ.*) Hinc subijcit mitigationem dictorum. Quid ergo dicemus de his vel ad hæc, quæ de lege dicta sunt hactenus? Lex peccatum est: lex dignáne est reprehensione: Est ne lex mala? Impropriè sumitur peccatum. (*Absit*) Abominantis est. Lex non est peccatum, sed per legem cognitio peccati est. Id enim quod verè peccatum est (*vt exempli gratia, concupiscentiam vxoris aut rei alienæ*) non cognoui esse peccatum nisi per legem, scilicet, Moysi, quæ vetat hanc concupiscentiam: cùm Exod 22. dicat: Non cõcupisces. Vel si in plerisque id quod peccatum est, nouerim esse peccatum, tamen magnitudinem reatus, quatenus videlicet Deus punit peccatum æterno supplicio gehennæ, non cognoui, nisi per legem. Non igitur lex quę vetat peccatum, peccatum est, id est, causa peccati, adeoque digna reprehensione. — Capite 6. Hoc cap.

Occasione accepta peccatum. & cæt.) Hic est interpretatio eorum, & emollitio, quæ suprà vi-

prà visus est dixisse durius. Sensus talis est: Quæ suprà dixi de lege Moysi, videlicet, quòd fuerit lex mortis, quòd abundare fecerit delictum, siue quòd pasiones peccatorum excitabantur per legem, intelligere oportet, non quòd lex per se illa effecerit, sed per occasionem: Per occasioné tantùm lex perniciosa mihi fuit, per occasionem, inquam, non datam: sed acceptam à concupiscentia siue fomite: fomes (*nam hunc intelligit nomine peccati occasione accepta ex mandato legis*) genuit siue effecit in me omnem concupiscentiam, id est, omnis generis concupiscentiam seu superbiam: motus videlicet iræ, libidinis, superbiæ, vanæ gloriæ, &c. Vel omnem concupiscentiam, id est vehementissimam concupiscentiam. Vt (*omne*) pertineat ad intensionem. Magis, inquit, nunc excitor & vehementius inflammor ad peccandum, quàm notitia peccati nondum habita per legem.

Sine lege enim, &c.) Id est, ante datã legem Moysi peccatum mortuum erat. Vocula (*enim*) si causam dicat immediatè præcedentis, tunc peccatum intelligendum est, fuisse mortuum, quia non sic exercebat vires suas, quia minus incitabat & incendebat animũ, quàm lata iam lege. Si vero causam dicat eius, quod paulo altius præcesit, videlicet, peccatum non cognoui nisi per legem, tunc hic erit sensus: Ante legem Moysi datã, peccatum mortuum erat, id est, latebat, occultum erat, nec apparebat hominibus virus, tanquam in densissimis ignorantiæ tenebris sepultum: Sic August.

E*Go autem viuebam sine lege aliquãdo. Sed cùm venisset mandatum, peccatum reuixit. Ego autem mortuus sum, & inuentum est mihi mandatum, quod erat ad vitam, hoc esse ad mortem.*

E*Go autem viuebam sine lege*) scilicet Moysi. Viuebam aliquãdo, transfert in suam personam Apostolus, quod vult intelligi, de quouis alio, qui ante legẽ vixit. *Sed cùm venisset mandatum*) scilicet in notitiã hominũ lata iam lege (*peccatum reuixit.*) Illud opponitur ei, quod suprà dixit. Peccatum mortuũ erat. Vnde iuxta duplicẽ expositionem ibi traditã, & istud interpretandũ est, vt sit vel iste sensus. Peccatũ reuixit. i. exeruit vires suas, cùm prius esset quasi sopitũ. Istud optimè intelligitur, dũ cogitamus id, quod frequenter in nobis experimur, quomodo videlicet fomes etiã menses aliquot quãdoque in nobis lateat, & deinde magno impetu exurgat resuscitando nos ad inhonesta. Alter sensus est. Peccatũ reuixit i. emicuit, apparuit, vixit olim in notitia primi parẽtis, successu tẽporis obliuioni datũ est, lata lege cœpit reuiuiscere in notitia hominum.

Ego autem mortuus sum.) Cùm fomes per legẽ excitari, & reuiuiscere cœpit per occasioné, tum ibi ego perij, cùm stimularer & excitarer vehementius à fomite. *Et inuentum est mihi*) .i. re ipsa cõpertum euenit seu accidit, vt mandatũ. i. lex, quæ à Deo data erat, vt perduceret me ad vitã, demõstrando peccatũ, & ducendo ad peccati abolitorẽ Christum, accidit, inquã, vt cesserit mihi ad maiorem cumulum damnationis.

N*Am peccatum occasione accepta per mandatum, seduxit me, & per illud occidit. Itaq; lex quidem sancta, & mandatum sanctum & iu-* 1. Tim. 1. b *stum & bonum. Quod ergo bonum est, mihi factum est mors? Absit. Sed peccatum, vt appareat peccatum, per bonum operatum est mihi mortem, vt fiat supra modum peccans peccatum per mandatum.*

N*Am peccatu.*) Id est, fomes siue habitualis concupiscentia, quæ inest nobis ex peccato Adæ (*occasione accepta*) ex mãdato legis (*seduxit me*) .i. à via abduxit. Id enim proprie significat vox Græca, qua vtitur hic Paul. Et per hoc, quod à via mandatorum Dei abduxit, interfecit me. Sub sua persona, intelligit quemuis alium hominem. Itaque lex Moysi, cuius officium esse diximus demonstrare peccatum, non autem inserere, sancta est. Et mandatũ, quo ipsa lex præcipit, aut vetat quippiam sanctum est, & iustum & bonũ. *Quod ergo bonum est*) ipsum videlicet mandatum legis. *factum est mihi mors*) .i. causa mortis? Absit. Sed peccatum vt reddetur euidentius, quantum sit malũ, per occasionem legis, quæ bona est, mihi exitium peperit, dum salutiferam legẽ vertit in pernitiem, *vt fiat supra modum peccãs peccatum*) Est inculcatio & exaggeratio eius, quod precesit: *Vt appareat peccatum.*) Inducit Apostolus peccatum tanquam personam quãdam per prosopopœiam. Sensus est: vt peccatũ illud, quod in me erat & latebat. i. fomes, fieret admodum peccator. i. ingens peccator, dũ non solùm concupiscendo deliquit, sed etiã preuaricationis reatum addidit, per occasionem mandati.

S*Cimus enim quia lex spiritualis est: ego autẽ carnalis sum, venundatus sub peccato. Quod enim operor, non intelligo: non enim quod volo bonum, hoc ago sed quod odi malum, illud facio. Si autẽ quod nolo, illud facio, consentio legi, quoniam bona est: Nunc autem iam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum.*

S*Cimus enim quia lex spiritualis est*) Dixi suprà, legem sanctam esse, & verè sancta est, quemadmodum nouerunt ij, qui diuina sciẽtia præditi sunt: Nam spiritualis est, quæ spiritualis hominis sunt, præscribit. i. erudit ad virtutem, & à vitijs dehortatur. *Ego autem carnalis sum.*) Sunt, qui putant ea, quę ab Apostolo hìc dicũtur, sub eius persona dici, qui nondum diuinæ gratiæ particeps luctatur quidem cum carnis affectibus, sed impar illis vincitur, & trahitur à concupiscentia dominante.

minante. Alij arbitrātur Apostolum ex sua siue iustorum persona hæc dicere, moti hac ratione, quod non videatur posse pertinere ad personam hominis nondum per gratiam renouati, quod dicitur: Condelector enim legi Dei. Rursus quod dicitur: Iam non ego operor illud, &c. Deniq; quod ex doctrina cœpta in hoc 7. c. intulit in 8. c. Apostolus: Nihil ergo nunc damnationis est ijs, &c Harum rationum pondere fatetur Augusti. se coactum sentire, Apostolum rectius accipiendum de sua siue iustorū persona, quanquam in plerisq; priorem sententiā amplexus sit. Vide August. ad Simplicianum, c. 6. 1. lib. & de nupt. & concup. ad Valerium lib. 1. cap. 27. & sequentibus. Item lib. 2. retract. cap. 1. Sensus ergo huius.

Ego autem carnalis sum) hoc est: Secundum naturam traxi ex Adam, procliuis sum ad concupiscendum ea, quæ carnis sunt. Aliter accipitur (*Carnalis*) in priori epistola ad Corinth. nimirū pro homine, in quo non solū reluctatur caro spiritui, sed etiam vincit ac superat spiritum, hoc est, pro homine viuēte secundū desideria carnis (*venundatus*) id est, vēditus ab Adam, dulcedine voluptatis tēporalis, tanquam pretio, sub seruitutem & iugum peccati. i. fomitis, qui velim nolim ebullire in me facit motus impuros siue vitiosos. Esse autem me carnalem, siue venditum sub peccato, hinc constat: quòd operer quædam, quæ non intelligo, id est, quę non approbo, siue quibus non consentio.

Nō enim quod volo bonum, hoc ago) id est, volo non concupiscere, siue nō sentire motus cōcupiscentiæ, verùm interim hoc opere non præsto. *Sed quod odi malum*) videlicet concupiscere, illud facio. *Si autem quod nolo, &c.*) id est, si id opere perficio secundum carnem, quod tamen mente improbo (*consentio legi*) quæ habet: Non concupisces, quod bona sit. Ex hoc loco videri posit omnis motus cōcupiscentiæ, etiam ille, qui præter voluntatis consensum accidit, esse propria ratione peccatum: vtpotè legi, Non concupisces, contrarius. Sciendum ergo secundum Augustinū motus concupiscentiæ, quibus nulla adhibetur consensio, compræhendi quidem lege, Non concupisces: verùm secundū illos hominem effici reum illius transgressionis, nec propter eos debere supplicare Deum Patrē, vt dimittantur. Vide Augusti. in epist ad Asellicum, quæ est numero 200. Et in l. de perfectione iustitię circa finē. Pręceptum ergo hoc: Nō concupisces, sic acceptum, vt compræhendat etiam motus cōcupiscentiæ dictos, hactenus tantū intelligendum est habere rationē præcepti, quia præscribit homini, quò conari & cōtendere debeat, non autem quòd obstringat hominem in hac mortali vita, sic vt reus efficiatur, nisi illud præstet, Quod apertè & perspicuè exposuit Aug. de nup. & concup. ad Vale. lib. 1. cap. 29. sic inquiens: Ad hoc lex dicit homini: Non cōcupisces, vt in eo præcepto sciret, & quò debeat in hac mortalitate proficiendo conari, & quò possit in illa immortalitate peruenire: nisi enim quandoq; perficiendum esset, nunquam iubendum esset. Alij volentes nullam haberi rationem horū motuum in præcepto, (Non cōcupisces) dicunt Apostolum loqui de motibus concupiscentiæ, quibus mens quidē expressè non cōsentit, sed tamen per rationis culpabilem incogitātiam seu negligentiā in carne exurgunt, quales motus constat propria ratione esse peccata, sed leuia & venialia, à quibus nec iusti immunes sunt. In motus concupiscentiæ prioris generis proprie competit, quod sequitur in Paulo.

Nunc autem iam non ego operor illud, &c.) Cuius sensus est: cùm illud faciam, quod nolo: sequitur de malo, quod ago, sic esse sentiendum, vt sim dicendus non ego illud agere:, sed quod habitat in me, id est, quod hęret in me sic, vt euelli non posit in totum, peccatum, id est, fomes.

Scio enim quia non habitat in me, hoc est, in carne mea bonum. Nā velle adiacet mihi, perficere autem bonum, non inuenio. Non enim quod volo, bonum hoc facio, sed quod nolo malum, hoc ago: Si autem quod nolo, illud facio, iam non ego operor illud, sed quod habitat in me peccatum. Inuenio igitur legem, volenti mihi facere bonum, quoniam mihi malum adiacet.

Scio enim) id est, quotidiano vsu & experimento disco, quòd nō habitet, siue quòd non insit in me, id est, in carne mea, bonum, Carnem accipit non pro altera parte hominis, quam corpus vel carnē dicere solemus, & quam distinguere solemus ab anima: sed accipit carnem pro anima carnali, siue pro toto homine quatenus carnalis est, id est, quatenus propagatus est ab Adam. Est eadem sententia cum illa, quæ est in Gen. Sensus & cogitatio humani cordis ad malum prona sunt. *Genē. 8.*

Nam velle bonum) puta non concupiscere, *adiacet mihi*) in promptu est, & in facultate mea, secundum mentem sanatam per gratiā: perficiēdi autem quod volo bonum, facultatem in me non inuenio.

Non enim quod volo bonum, &c.) suprà exposita sunt hæc. *Inuenio igitur legem*) subaudit Chryso consentientem, Theoph. sanantem, *volenti mihi*) quod bonum est (*facere*) volenti, inquam, & tamen non facienti, quia malum, id est, perpetua corruptio naturæ, vitiosa cupiditas tracta ab Adam, adiacet mihi, & per hanc fit, vt non præstem, quod volo bonum.

Conde-

Condelector enim legi Dei secūdum interiorem hominem: video autem aliam legem in mēbris meis repugnantem legi mentis meæ, & captiuantem me in lege peccati, quæ est in mēbris meis. Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius? Gratia Dei per Iesum Christum Dominum nostrum. Igitur ego ipse mēte seruio legi Dei: carne autem, legi peccati.

Condelector enim legi Dei) quæ est lex Moysi data à Deo. *Secundum interiorem hominem*) id est, secundum mentem per gratiam Christi sanatam: *video autem aliam legem in mēbris meis*) id est, in omnibus virib⁹ meis, quatenus vitiatæ sunt ab Adam (*repugnantem*) id est, inuitantem me ad ea, quæ cōtraria sunt legi, menti meæ per spiritum impressæ.

Et captiuantem me) scilicet secundum carnem, non autem secundum mentem: secundum motionem, non secundum consensionem: *In lege peccati.*) Quam suprà vocauit legem membrorum, iam vocat legem peccati. Intelligit autem propriè fomitem, id est, concupiscentiam siue vitiosam cupiditatem, quæ iustum quoque velut captiuum seruire sibi cogit secundum carnem: quia velit nolit, excitat in ipso sua desideria. Dicitur autem fomes, lex, hoc loco, per prosonomasiam, sicut in fine capitis 3. huius Epistolæ, Ipsa fides, lex fidei appellatur, sola agnominatione siue allusione vocis: Vel lex dicitur, quia inuitat, plectit, imperat more legis proprij nominis: Sic Thomas. Idem dicendum est de gratia sanante, quam vocat legem mentis. Post declarationem mali nobis innati, subijcit Apostolus exclamationem.

Thomas in hunc locū.

Infelix ego homo, quis me liberabit de hoc corpore, mortalitati & corruptioni obnoxio? Quis dabit, omni languore concupiscentiæ sanato, recipere tale corpus, quale erit in resurrectione? Respondet: *gratia Dei per Dominum nostrum Iesum Christum*) scilicet liberabit me à corpore mortis huius, non lex Moysi, non vires naturæ: *Igitur ego & ipse, &c.*) Sensus est: secundū interiorem hominem seruio legi Dei, secundum carnem verò, id est, secundum vires animæ inferiores, vel (*secundum alios*) iuxta omnes animę vires, quatenus vitiatæ sunt per Adam. Prior expositio probabilior est, propterea, quòd palàm distinguat Apostolus carnem contra mentem: *Legi peccati*) id est, fomiti, huic seruio scilicet concupiscendo, citra tamen omnem consensionem mentis.

CAPVT VIII.

Nihil ergo nunc damnationis est ijs, qui sunt in Christo Iesu qui non secundum carnem ambulant. Lex enim spiritus vitæ in Christo Iesu, liberauit me à lege peccati & mortis.

Nihil ergo nunc damnationis est, &c.) Ex ijs, quæ in secunda parte 7. cap. de iustificatis sub sua persona disseruit Apostolus nimirum, mente ipsos seruire legi Dei: carne verò tantùm legi peccati. Et proinde ipsos non debere dici perpetrare illicita carnis desideria, sed potius peccatum, quod hęret in carne ipsorum: Infert iam. Nihil ergo nunc damnationis est, scilicet propter motus illos impuros, qui ebulliunt à concupiscentia.

His qui sunt in Christo Iesu) Periphrasis est iustificatorum. Sensus est: His qui tanquā surculi quidam insiti sunt Christo Iesu in Baptismo: *Qui non secundum carnem ambulant*) id est, qui non obediunt, nec consentiunt impuris illis motibus, quos suggerit & excitat caro, quibùs obediunt omnes, qui non sunt in Christo Iesu.

Lex enim spiritus vitæ, &c.) Spiritus genitiui casus est, vt patet ex Græco. Sensus est: Lex, quam Spiritus sanctus viuificator & innouator mētis, inscripsit cordi meo, Periphrasis est gratiæ. *Liberauit me à lege peccati & mortis*) Lex peccati & lex mortis, eiusdem rei periphrasis est, nempè fomitis. Sensus est: gratia, quam Spiritus sanctus in me efficit, illa fecit, vt non sim amplius mancipiū peccati, illa emancipauit me, me, inquam, secundum mentem meam, à iure & dominatione concupiscentię, hoc est, fecit, vt quanquam sentiam motus concupiscentiæ, ijs tamen nequaquam consentiam. Intelligit autem sub sua persona quęuis iustum, & proptereà nihil damnationis est ijs, qui sunt in Christo Iesu. Hæc est consequentia Apost. Illud (*in Christo Iesu*) quidam referunt ad vitam, hoc sensu, lex spiritus vitæ, quæ est in Christo Iesu, id est, per Christum Iesum: Alij ad verbum, liberauit.

Nam quod impoßibile erat legi, in quo infirmabatur per carnem, Deus filium suum mittens in similitudinem carnis peccati, & de peccato damnauit peccatum in carne, vt iustificatio legis impleretur in nobis, qui non secundum carnem ambulamus, sed secundum spiritum.

Nam quod impoßibile erat legi, &c.) Gratia præstat, vt non consentiamus peccato, idem quoque conata est lex, sed eius conatus fuit irritus. Mentem enim instruxit lex, non autem sanauit affectum. *Nam quod impoßibile erat legi*) Id est, quod lex præstare non potuit (*in quo*) id est, quatenus (*infirmabatur*) id est, imbecillis erat & inualida (*per carnem*) id est, partē illam, in qua residet fomes, hoc Deus misso Filio suo in similitudinem carnis peccati, scilicet præstitit. Lex ostendēdo peccatū, conata est auferre peccatum, sed defecit in conatu suo propter fomitem, cui succūbebat voluntas, licet mens satis esset instructa: Huic impotentiæ legis

Deus

Deus opem tulit: quod illa præstare nó potuit, ipse præstitit per Filium, quem misit in similitudinem, id est, sub similitudine siue specie carnis peccati, id est, peccatoris, phrasi Hebraica. Caro Christi non fuit obnoxia peccato, & impuris motibus concupiscétiæ, vt nostra: fuit interim mortalis, & alijs miserijs, quæ in naturam humanam ex peccato irrepserunt, subiecta: Caro ergo peccati est caro obnoxia peccato.

Et de peccato damnauit peccatū in carnem. Peccatum, quod priori loco ponitur, tropū habet: sumitur enim pro hostia expiatrice, in qua significatione frequēter obuium est in veteri testamento. Contrarius flexus est apud Latinos in nomine piaculi, quod cùm propriè significet sacrificium expiationis, vt apud Horatium. Teque piacula nulla resoluent, deflexum est ad significandum scelus vel flagitium, vt apud Virgil. Distulit in seram commissa piacula mortem. Præpositio (de) seruit modo vel causæ. Talem habet sensum, ac si dicas de barbaro milite, Cæsar vicit Barbaros. De peccato ergo, id est, per peccatum, id est, per hostiam siue victimam Christum damnauit peccatum, id est, concupiscentiam in carne: In illa enim Christus dependit, quicquid peccatis nostris debebatur. Dānare peccatum, phrasi Hebraica dictū est, pro abolere, extinguere, tollere peccatum. Peccatum, de quo loquitur Apostolus, abolitū est, partim quia reatus eius prorsus sublatus est, partim quia fractæ sunt vires eius, vt pertrahere deinceps nequeat hominem in consensum, & captiuare secundū mentem. Qua autem ratione concupiscētia in renatis appelletur peccatū, explicat Augustinus de nupt. & concup. capite 22. primi libri, & contra duas episto. Pelag. libr. 1. cap. 12. & lib. 3 de libero arbit. cap. 19. Dicit ibi appellari peccatum per eum tropū, quo vel nomen causæ tribuitur effectui, secundū quem scripturam manu factam appellamus manum: vel contrà, quo nomen effectus tribuitur causæ, secundum quē Horatius mortem pallidam dicit, quia efficit hominem pallidum. Figura hæc metonymia dicitur: Quia ergo concupiscentia ex peccato facta est, & ad peccatum mouet, inuitat & sollicitat, peccatum dicitur, dimisso etiā reatu.

Vt iustificatio legis in nobis impleretur) pro iustificatione Græcè est δικαίωμα, de qua voce dictum est in secundo capite huius epistolæ. Sensus est: Vt præcepta legis præstarentur à nobis, quæ præstari non potuerunt ab ijs, qui sub statu legis agebāt, è nobis, inquam, qui nō secundum desideria carnis viuimus: sed qui instinctum spiritus sequimur.

Qvi enim secundum carnē sunt quæ carnis sunt, sapiunt: qui verò secundum spiritum sunt, quæ sunt spiritus, sentiunt. Nam prudentia carnis mors est: prudentia autem spiritus, vita & pax, quoniam sapientia carnis, inimica est Deo: legi enim Dei non est subiecta, nec enim potest.

Qvi enim secundum carnem sunt) id est, homines iuxta mentem carnales curant, meditantur, cogitant ea, quæ carnis sunt, ijs student & afficiuntur. *Qui verò secundum spiritum sunt*) id est, homines spirituales curant, meditantur, cogitant ea, quæ consentanea sunt spiritui, vel sancto, vel menti per Spiritum sanctum renouata. Nihil discriminis est hoc loco inter voces istas sapere & sentire, quia eadē planè vox est apud Paulum, & tantùm semel posita, nimirum φρονοῦσιν, quæ pertinet, & ad intellectum, & ad affectum, frequentius tamen ad affectum. Hoc loco pertinere ad affectum, argumentum est, quia præcessit: Qui non secundum carnem ambulemus, ambulare autem affectus est.

Nam prudentia carnis.) Græcè est φρόνημα, verbale nomen à verbo, quod modo vertit, sapiunt & sentiunt, quod diximus frequentius ad affectum pertinere. Sensus est: Affectus, cogitatio, cura, studium carnis, mortem adfert. Genitiuus (*carnis*) accipi potest vel vt materiam significet, circa quam versatur prudentia, vel vt significet carnem ipsam, videlicet animam carnalem. Idem est de genitiuo (spiritus) *prudentia verò spiritus*) id est, vel rerum spiritualium, vel quam Spiritus sanctus inspirat: Hæc vitam affert & pacem, quæ non est aliud, quàm tranquillus status mentis sub Deo. Prudentiam autem carnis mortem adferre, hinc patet, *quoniam sapientia carnis.* Est illa vox, quam modò vertit prudentiam, nimirum φρόνημα: *inimica est Deo.*) Græci habent, inimicitia est aduersus Deum, id est, exercet inimicitias aduersus Deum: inuitat enim ad ea, quæ sunt contraria legi Dei, vnde subdit Apostolus: *Legi enim Dei non est subiecta.*) Imò nec subijci potest.

Qvi autem in carne sunt, Deo placere nō possunt. Vos autē in carne non estis, sed in spiritu, si tamen spiritus Dei habitat in vobis. Si quis autem spiritum Christi non habet, hic non est eius. Si autem Christus in vobis est, corpus quidem mortuū est propter peccatum, spiritus verò viuit propter iustificationē. Quòd si spiritus eius, qui suscitauit Iesum à mortuis, habitat in vobis, qui suscitauit Iesum Christum à mortuis, viuificabit & mortalia corpora vestra, propter inhabitantem spiritum eius in vobis.

Qvi autem in carne sunt) id est, qui acquiescunt affectibus carnalibus, *Deo placere non possunt*) scilicet quàm diu tales sunt.

Vos autem non estis in carne sed in spiritu) id est, Acquiescitis Spiritui sancto, vel méti sanatę per spiritum: *si tamē spiritus Dei habitat in vobis.*) Dicit hoc ad terrorē imperfectorū. Sensus est: Si modò fixit sedem suam in vobis, si in

si in vobis perpetuus est, si non estis temporarij. *Si quis autē spiritum Christi nō habet*) quo inhabitante viuificetur, hic non pertinet ad Christum. *Si autem Christus in vobis est*) scilicet per Spiritum suum sanctum.

Corpus quidem mortuum est) id est, subiectum mortis necessitati, *propter peccatum*) id est, merito peccati. Est eadem sententia cū illa, quę est cap. 5. Per vnum hominem peccatum introiuit, &c *spiritus verò*) id est, mens, *viuit propter iustificationem*) id est, propter iustitiam, quam in ea efficit Spiritus sanctus. Est enim Græcè δικαιοσύνη non δικαίωσις.

Quòd si spiritus eius, qui suscitauit Iesum.) Maluit hic Apostolus periphrasi vti, quàm simpliciter dicere, quòd si Spiritus Patris, quia instituit sermonem de redemptione corporum, *viuificabit & mortalia corpora vestra*) id est, reddet illa immortalia, donabit plena & perfecta vita, *propter inhabitātem spiritum eius in vobis*) id est, propter dignitatem, quam habēt corpora vestra ex eo, quòd sunt tēpla Spiritus sancti.

ERgo fratres, debitores sumus, nō carni, vt secundum carnem viuamus. Si enim secundum carnem vixeritis, moriemini: si autem spiritu facta carnis mortificaueritis, viuetis. Quicunque enim spiritu Dei aguntur, ij sunt filij Dei. Non enim accepistis spiritum seruitutis iterum in timore, sed accepistis spiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus, abba pater.

ERgo fratres, debitores sumus, non carni) quod exponens addit, *vt secundum carnem viuamus*) id est, vt eius desiderijs obtēperemus. *Si enim secundum desideria carnis vixeritis, moriemini*) non illa solùm morte, quæ opponitur vitæ spiritus: sed & illa, quæ manet omnes impios in resurrectione, quæ est pœna & supplicium gehennæ. Si autem duce Spiritu sancto vel mente sanata, motus fomitis siue desideria, quæ ex carne oriuntur, represseritis, viuetis beata illa vita æterna & immortali, & assequemini viuificationē illam corporum, de qua diximus.

Quicunq; enim spiritu Dei aguntur) ad mortificandum desideria ac vitia carnis, *ij sunt filij Dei*) adeoq́ne perenniter victuri cum ipso. Sic dictum est ab Apostolo (aguntur) quēadmodum à Poeta: Trahit sua quemq; voluptas. Vbi non coactio significatur voluntatis, sed eius inclinatio: *Non enim*) sicut olim sub lege, hoc est, quod dicit (iterum) accepistis spiritum seruitutis in timore, siue ad timorem, hoc est, qui faciat vos timore pœnæ tanquam seruos abstinere à legis transgressione, non sublata è mentibus vestris libidine peccandi. Sed accepistis spiritum, cuius beneficio adoptati estis in filios Dei, per quē spiritum (qui spiritus Euangelicus est) magno cordis affectu, & fiducia clamamus in precibus nostris abba, quod est Pater: Sic quidem, vt posterius interpretetur prius, pro quibus facit, quòd pater nominatiui câsus est in Græco. Alij accipit, vt sit cōduplicatio Hebraica, faciēs ad emphasim affect⁹: audemus autem ad Deum confugere tanquam ad Patrem, & ipsum hoc nomine compellare freti testimonio spiritus.

IPse enim spiritus testimoniū reddit spiritui nostro, quòd sumus filij Dei. Si autem filij & hæredes: hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi, si tamen compatimur, & conglorificemur.

IPse enim spiritus testimonium reddit) id est, attestatur spiritui nostro, id est, animo nostro & affectui (quòd sumus filij Dei) Testimoniū est vita sancta, & motus pij in Deum, quos in nobis efficit spiritus. Commentarius iste Ambrosij est, secundum quem locum hic nihil facit pro fide Lutheranorum, quam ipsi specialem vocant. Si autem filij sumus, sequitur & hæredes nos esse, hæredes quidem Dei, cohæredes autem Christi. (si tamen compatimur, &c) id est, ita demùm assequimur hæreditatem hanc immortalitatis, si cum Christo magno & forti animo toleramus molestias & afflictiones vitæ præsentis.

EXistimo enim, quòd non sunt condignæ paßiones huius temporis ad futuram gloriam, quæ reuelabitur in uobis Nam expectatio creaturæ reuelationem filiorum Dei expectat. Vanitati enim creatura subiecta est, non volens. sed propter eum, qui subiecit eam in spe, quia & ipsa creatura liberabitur à seruitute corruptionis, in libertatem gloriæ filiorum Dei.

EXistimo enim, &c.) Istud adijcit, ne quē nimis terreat illa præscripta conditio

Si tamen compatimur.) Sensus est: Dum mecum perpēdo afflictiones huius vitæ, & cōfero eas cum vitæ futuræ gloria, quæ pro illis repēditur pijs, video illas haud pares esse ad gloriam illam. Nam molestia, quę in passionib. est, breuis est & momētanea: felicitas vitæ futuræ, perpetua est. Sententia hæc Apostoli: Nō sunt condignæ passiones hui⁹ temporis, &c. nequaquam aduersatur meritis. Nihil enim aliud docet, quàm afflictiōes præsentis vitæ quatenus sunt afflictiuæ, hoc est, secundum momentaneam & breuē molestiam, quæ illis inest, minimè esse pares gloriæ futuræ, quæ æterna est. Porrò, quid dignitatis habeāt ex eo, quòd spiritu Christi à pijs hominibus & membris Christi sustineantur: imò quid dignitatis habeat tolerantia passionum, qua pius tolerat huius vitæ molestias, id nunc non agit Apostolus: id autem optimè intelligit, qui nouit, quanti sit pendendum id, quod sæpè testatur scriptura: pios homines, quos inhabitat spiritus Christi, esse filios Dei, & membra corporis Christi. Et qui hunc locum adducunt contra merita iustorum, non vident se eodem ar-

dem argumēto Christi merita tollere, cùm passiones, quas ipse in corpore pertulit, fuerint momentaneæ, & gloria reddita pro ijs æterna. *Nam expectatio creaturæ*) fingit vniuersum hunc mundum velut vnam personam, cui cū nō insit sensus, tamen sensum tribuit, per prosopopœiam: vt magis exprimat magnitudinem gloriæ futuræ, ob quam patienter, donec illa contingat, ferenda sit omnis molestia præsentis vitæ. Muta, inquit, hæc creatura, cælum & terra anxiè valde & sollicitè expectat tēpus illud, quo gloria filiorum Dei manifestabitur: quod certè argumentum est, gloriam illam esse magnā. Vocabulum expectationis, quo vtitur Paulus, sesquipedale est, nec simpliciter significat expectationem seu anxiam & vehementem expectationem, vnde Erasmus vertit, sollicita creaturæ expectatio. Vanitati enim, id est, corruptioni & mutabilitati muta hæc *Creatura subiecta est,*) non volens, non ex suæ naturæ conditione seu inclinatione, sed cōtra naturę inclinationem ex Dei ordinatione, qui eā huic vanitati subiecit propter hominem, vt illi seruiat in hoc mortali statu. Subiecit, inquam, in spe, hoc est, sub spe cōmutationis in melius, quia & in libertatem vindicabitur, siue libera reddetur à seruitute corruptionis, id est, ab ista mutabilitate & defectione, cui iam inuita cogitur subiacere propter hominem.

In libertatem gloriæ filiorum Dei.) Istud variè à diuersis exponitur. Ambrosius, qui legisse videtur in libertate, hunc dat sensum: Cùm filij Dei incorruptionis statum adepti fuerint. Chrysostomus præpositionem (in) accipit, vt hoc sit, quod propter: Propter libertatem gloriæ Dei, vel in commendationem gloriæ filiorum Dei. Est tertius commentarius, qui libertatem exponit in imitationem & exemplum libertatis filiorum Dei.

Scimus enim, quòd omnis creatura ingemiscit, & parturit vsq; adhuc. Non solùm autem illa, sed et nosipsi primitias spiritus habentes, & ipsi intra nos gemimus adoptionem filiorum Dei expectantes redēptionem corporis nostri. Spe enim salui facti sumus. Spes autem, quæ videtur, non est spes. nam quod videt quis, quid sperat? Si autem quod non videmus, speramus, per patientiam expectamus.

Scimus enim) scilicet nos Apostoli, vel quicunque rectè instituti sumus. *Quòd omnis creatura*) id est, tota hæc rerum machina sub pōdere seruitutis, quam hominis causa seruire cogitur, gemit, & parturit, id est, in modum parturientis dolet, anxiè expectans tēpus illud, quo gloria filiorum Dei manifestanda est, quia tunc & ipsa innouabitur.

Non solùm autem illa, sed et nos ipsi, &c.) Est cōfirmatio etiam eius, quod sumpserat probandum, nimirum magnitudinis gloriæ filiorū Dei. Nos, inquit, Apostoli, qui vobis videmur beati, sentientes præsentis miseriæ & mortalitatis pondus, & ipsi vnà cum reliqua creatura taciti ingemiscimus adoptionem filiorum Dei, &c. Sic quidem, vt pertineat ad solos Apostolos, cui interpretationi fauet, quod dicit primitias spiritus habētes, id est, qui habemus potiora & excellentiora dona spiritus: Primitiæ enim spiritus non sunt quorumuis, vt patet ex similibus locis: Ducit eodem & illa repetitio. Sed & nos ipsi. Itē illa emphasis: intra nos, vbi Grecè est, in nobis ipsis, siue intra nos ipsos. Alij tamen accipiunt de quibusuis Christianis, & primitias interpretantur initia siue primordia. Græca enim vox ἀπαρχὴ significat & primos fructus, & primā oblationē, etiam primordia. Nos ergo Christiani, qui primū gustum habemus felicitatis, quem non habent cæteræ creaturæ, & ipsi gemimus. Sed iam minus ponderis habet sententia.

Adoptionem filiorum Dei) id est, possessionē iuris, quod nunc habemus ex eo, quòd adoptati sumus in filios. Ita accipiendā esse adoptionem indicat particula sequens, quæ per appositionem additur, videlicet (redēptionem corporis nostri) id est, liberationē corporis à mortalitate, & languore concupiscētiæ, ab omni corruptione.

Spe enim salui facti sumus) id est, quantùuis magni appareamus & felices, tantùm spe salui sumus & beati, non autem re: & ideò ingemiscimus expectantes redemptionem.

Spes autem quæ videtur) id est, res ipsa, quæ sperabatur, dum iam in manibus est & præsto, amplius sperari non dicitur, sed haberi, hoc est, spes non est præsentis, & iam possessi boni, sed futuri. Nam quod quis videt, id est, quod iam habet, & manibus tenet,

Quid sperat?) Græcè additur (etiam) cur etiam speret?

Si autē quod, &c.) id est, si ea est natura spei, vt non speremus, nisi quod non videmus, id est, quod non possidemus, certè sequitur, vt interim dum differtur hæreditas, & liberatio sperata, æquanimiter toleremus mala præsentis vitæ, vt per eam patientiā ad præmium immortalitatis perueniamus.

Similiter autem & spiritus adiuuat infirmitatem nostram. nam quid oremus, sicut oportet, nescimus, sed ipse spiritus postulat pro nobis, gemitibus inenarrabilibus. Qui autem scrutatur corda, scit, quid desideret spiritus, quia secundum Deum postulat pro sanctis.

Similiter autem & spiritus, &c.) Istud (similiter) referunt quidā ad id, quod anteà immediatè præcessit, hoc sensu. Sicut nos per patientiam expectantes nitimur ad cælestis illius hæreditatis consecutionem: ita etiam spiritus admouet auxilium suum deficientibus, ceu manum porrigens laborantibus. Alij referunt ad id, quod paulò altius præcessit:

ceſsit: Sed & nos ipſi primitias ſpiritus habentes, & ipſi intra nos gemimus. Plenus hic commentarius erit, ſi his addatur etiam ille locus: In quo clamamus Abba pater, vt ſenſus ſit: ſpiritus de quo dixi, quod det fiduciã nobis clamandi abba pater, is præterea adiuuat nos & opitulatur in noſtris gemitibus, & in noſtra patientia, ſiue ſit patientia illa quam exhibemus in tormentis quæ inferuntur à Tyrannis, ſiue qua opus eſt, dum experimur in nobis inſurgere motus impuros cõcupiſcentiæ.

Nam quid oremus, &c.) id eſt, tantum abeſt vt ipſi nobis poſsimus eſſe præſidio, vt neſciamus quibus præſidijs ſit opus. Nam hoc ipſum quod oremus vt oportet, non nouimus. Propriè ſermo eſt de afflictionibus, in ijs ſpeciatim quid ſit orandum neſcimus, an vt Deus eas adimat, an vt per illas exerceri nos patiatur. Sic Paulus hoc neſciuit quando dictum eſt ei à Domino: Sufficit tibi gratia mea. Vide Aug. in epiſtola ad Probam de orando Deum quæ eſt numero 121. (Sed ipſe ſpiritus) ſcilicet diuinus (poſtulat) ſiue intercedit apud Patrem (gemitibus inenarrabilibus. Ex hoc loco Arrius & Macedonius docere conabantur, Spiritum ſanctum minorem eſſe Patre. Sed doctiſsime explicat Aug. in Epiſtola iam dicta. Poſtulat, dictum eſt pro eo, quod eſt poſtulare nos facit. Illud quoque annotandum, quòd non ſimpliciter dixit Apoſtolus ἐντυγχάνει, id eſt, intercedit, ſiue vt noſter vertit, poſtulat, ſed ὑπερεντυγχάνει addita prepoſitione quæ ſolet ſuperexcellentiam ſignificare Græcis. Senſus enim hic eſt: Etiam ſi ſpiritus noſter aliquando petat nocitura: tamen Spiritus ſanctus, afflans animos noſtros, corrigit quod malè petebatur, veluti præfectus omnibus interpellationib. Corrigit inquam, dum quidquid petimus, eatenus tantum nos petere facit, quatenus ad Dei gloriam & noſtram ſaluté conducit.

Qui autem ſcrutatur corda) Periphraſis eſt Patris ad inſtitutum appoſita. Senſus eſt: tacetſi in re quã petimus frequenter erremus iudicio & delectu: tamen qui nouit cordis arcanos affectus ipſe Pater cęleſtis.

Scit qui deſideret ſpiritus (Aug. in Epiſto. ad Probam legit: Quid ſpiritus ſapiat. Græcè eſt τὸ φρόνημα, id eſt, nouit ſenſum ſpiritus id eſt, approbat effectum, quem efficit in nobis Spiritus ſanctus.

Quia ſecũdum Deum poſtulat pro ſanctis) id eſt, facit nos poſtulare ea, quæ Deo probantur. Quia huiuſmodi preces, quas ex afflatu ſpiritus offerimus Deo, licet frequenter imperfectæ ſint & erroneæ, ſecundum affectũ tamen petẽdi plenè ſubiectæ ſunt diuinæ volũtati.

S*Cimus autem quoniam diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum, ijs qui ſecundum propoſitum vocati ſunt ſancti. Nam quos præſciuit, & prædeſtinauit conformes fieri imaginis filij ſui, vt ſit ipſe primogenitus in multis fratribus. Quos autem prædeſtinauit, hos & vocauit: & quos vocauit, hos & iuſtificauit: quos autem iuſtificauit, illos & glorificauit.*

S*Cimus autem, & cæt.*) ſcilicet nos Apoſtoli vel nos Chriſtiani qui rectè inſtituti ſumus de cura Dei erga electos, *Quòd diligentibus Deum, omnia*) etiam triſtia, vt tribulationes vel internæ vel externę: de his enim propriè loquitur: quamuis non debeat ſuperbè reijci, quod habet gloſſa, Omnia etiam peccata: Nam verum & hoc eſt. Vſque adeo inquit Auguſtinus in lib. de cor. & gratia, omnia cooperatur Deus in bonum diligentibus ſe: vt etiã ſi qui eorum deuient & exorbitent, etiam hoc ipſum eis faciat proficere in bonum, dum humiliores redeunt & doctiores, (cooperantur) id eſt, ſimul adiumento ſunt & cedunt in bonum his (inquam) qui ſecundum propoſitum, id eſt, certum decretum voluntatis Dei, vocati ſunt ad ſanctimoniam.

Nam quos præſciuit, &c.) Probat elegãti gradatione, electis nihil poſſe accidere, quod impediat illorũ ſalutem: ſed potius omnia etiam mala adiumento ipſis eſſe ad felicitatem. *Nam quos præſciuit*) dubium eſt, an iſtud præſcire ſit rationis, an voluntatis. Aptior tamen erit probatio, ſi dicatur eſſe voluntatis, vt pertineat ad dilectionem Dei, hoc ſenſu: Quos præſciuit cura, affectu, & dilectione, ſiue quos æterna præcognitione ſua approbauit, vt fierent conformes imaginis Filij ſui, eoſdem & prædeſtinauit, id eſt, ab æterno certò & firmiter definiuit ac ſtatuit fieri conformes imaginis Filij ſui, vt ſicut ille eſt naturalis Filius Dei diuina gloria plenus ita ipſi ſint per adoptionis gratiam filij Dei, diuinę gloriæ participatione pleni. *Vt ſit ipſe primogenitus*) id eſt, vt ipſe qui eſt per naturã vnicus, per gratiæ communicationem habet multos fratres, inter quos ipſe primatum teneat. Quos autem ab æterno prædeſtinauit, eoſdem ſecũdum æternum ſuum decretum propoſuit vocare, & ſicut propoſuit, ita ex tempore vocat, partim per externam prædicationem, partim per internum inſtinctum & afflatum, quo mentes ipſorum ſic mouet, vt ſequantur & obediant prædicationi vel inſtinctui.

Quos autem vocauit) ſcilicet ſecundum æternum ſuum decretum, ſiue vocationem, quæ eſt ſecundum electionem, ſeu prædeſtinationem, eoſdem & iuſtificauit, donans eis remiſsionem peccatorum, & addẽs dona, quibus deinceps iuſtè poſſent viuere. *Quos autẽ iuſtificauit*) ſcilicet ſecũdum propoſitum ſuũ æternum eoſdem & glorificauit, id eſt, certò eos perducet tandem ad glorificationem animæ & corporis. Cõcluditur ergo ex hac

diuinæ prædestinationis efficacia, nihil accidere posse electis, quod ipsorum salutem impediat.

QVid ergo dicemus ad hæc? Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui etiam proprio Filio suo non pepercit, sed pro nobis omnibus tradidit illu, quomodo non etiam cum illo omnia nobis donauit? Quis accusabit aduersus electos Dei? Deus est qui iustificat, quis est qui condemnet? Christus Iesus qui mortuus est, imò qui & resurrexit, qui & est ad dexteram Dei, qui etiam interpellat pro nobis.

QVid ergo dicemus ad hæc?) cum ita res se se habeat, quod tanta Dei erga electos sit cura, vt eos vocet, vocatos iustificet, iustificatos tandem glorificet: cumq; nemo credentium his vlla ex parte posit refragari, non placebimus nobis de tanta Dei circa nos dignatione? non gloriabimur in Deo nobis sic propitio? hoc est quod dicit, *Quid ergo dicemus ad hæc?*) vnde subijcit. *Si Deus pro nobis*) scilicet prædestinando, vocando, iustificando, glorificando. *Quis contra nos?*) quis posit exurgere aduersum nos, qui impediat salutem nostram.

Qui etiam proprio filio suo non pepercit.) id est, qui vsque adeò nostræ saluti studet, vt quo nos salui essemus in æternum, non solùm Filio suo non pepercit, nec eum quouis modo pro salute nostra impendit, sed tradidit ipsum in mortem, partim quia passus est, vt Iudæi cruci eum affigerent, partim quia inspirauit animæ Christi eam charitatê, vt se obijceret morti crucis. Cùm ergo illum pro salute nostra impenderit, quo charius habet nihil, qui fieri potest, vt non & cum eodem donet nobis, quę ad salutem sunt necessaria? Hic sensus est quando legimus (donabit) in futuro, quæ lectio est apud Amb. & in Græcis empl. Quando legimus (donauit) in præterito, quomodo ferè habent nostra exemp. latina, tum accipiendû est, quod dicitur, secundum æternum Dei decretum, vt donatio iam peracta esse intelligatur, quæ decreto constat, licet nondum plena sit donati possessio.

Quis accusabit) id est, quisnam tandem est qui audebit crimina intentare, *aduersus electos Dei? Deus est, qui iustificat*) qui à peccatis & ab intentata actione absoluit, quis ille erit qui condemnet? Christus Iesus, qui mortuus est pro nobis, imò qui & resurrexit, &c. Quis ille erit qui condemnet? Hoc enim repetendum est ex præcedentibus. Augustinus libr. de doct. Christiana 3. capit. 3. illud (Deus qui iustificat) non presse legit, sed cu interrogatione hoc sensu: Deus ne id faciet? Deus ne accusabit aduersus electos? quasi dicat, minimè, cum ipse iustificet. Interrogatiuè quoque legit quod sequitur: Christus Iesus qui mortuus est: hoc sensu: Christus Iesus ne faciet id? isne condemnabit electos? qui eorum causa mor[illegible]us est imò qui & resurrexit propter ipsorum iust[illegible]cationem?

Qui et est ad dexteram Dei, &c.) metaphora [illegible] à summis principibus, qui [illegible] quos apud [illegible] primos habent, & volunt [illegible] potentia [illegible] pollere, concedunt esse, sedereque [illegible] proximos & adextris. Qui [illegible] summam potentiã, & gloriam [illegible] Quod sequitur: (*Qui etiam interpellat pro nobis*) non [illegible] accipiendum est, quasi Christus [illegible] preces & supplicationes pro nobis [illegible] rat, hoc siquidem fecit in diebus carnis [illegible], iam cum Patre largitur nobis omnia omnem habens potestatem, vtpote ad dextram Dei sedens, nec vlla ratione sinit Pater, vt gloria iam & honore coronatus deinceps se se humiliet. Vide Chrysost. in hunc locum. vide præterea Rupertum Abbatem libro 9. de diuinis officijs capit. 3. vbi de[illegible]simè de hac re disserit, & eo vsq; deduc[illegible], vt neget catholicum [illegible] qui Christum a[illegible] hoc [illegible] get Patrem, iam inuocat Caute proinde legenda est homilia illa Orig. in Leuiticum, quæ est numero 7. vbi Ch[illegible] tacit[illegible] orare patrem, & an[illegible] cati, vbi & multa a[illegible] quæ [illegible] parum eruditio [illegible] generare possent. Quo[illegible] do au[illegible] intelligêdus sit locus iste Apostoli, quo o[illegible] Christum interpellare prò nobis, explicat Chrysost. qui per interpellationem intelligit, fauorem ac vigorem dilectionis Christi erga nos. Rupertus verò Abbas cum suæ definitioni opposuisset hæc verba Apostoli, subiecit pro solutione: Illa interpellatio nò submissa est postulatio, sed eius passionis quæ semel suscepta, semel pro nobis in sacri[illegible]ciû oblata est, æterna commemoratio semel in conspectu sanctæ Trinitatis [illegible]nussa, sanguinis eius innocentis exclamatio. Sensus ergo Apostoli secundum Rupertum est, qui interpellat pro nobis per victimam suam, quæ Patri semper est præsentissima, in quam Pater adspiciens largitur nobis remissionê peccatorum, iustitiam, & alia quæ ad salutem nobis necessaria sunt.

QVis ergo nos separabit à charitate Christi? Tribulatio? an angustia? an fames? an nuditas? an periculum? an persequutio? an gladius? sicut scriptum est: Quia propter te mortificamur tota die, æstimati sumus sicut oues occisionis. Sed in his omnibus superamus propter eum, qui dilexit nos.

QVis ergo separabit nos à charitate Christi?) [illegible] nulla exempla loco Christi, habêt D[illegible] Sensus est: Cum tanta sit charitas Dei erga nos, quidnam accidere poss[illegible] nobis tam acerbum aut triste, quod faciat nos deficere à Deo tantopere nos [illegible] est, quidnam tandem posit nobis [illegible] de[illegible],

cidere, quod Deus qui tantopere nos amat, non se moderetur & gubernet, vt nequaquam deficiamus ab ipso, & excidamus à salute: vel certè quidnam tandem possit nobis accidere, ꝑpter quod deficiamus à Deo diligendo? Vt charitas Dei sit illa, qua nos diligimus Deum. Secundum priorem interpretationem charitas accipitur actiuè, nimirum pro ea qua, Deus nos diligit. Vtraque interpretatio bona est, & insignes habet autores. Quod quidam dicunt sermonē Græcum excludere posteriorem, ridiculum est. Nam ex alijs scripturæ locis constat, vocem Græcam seruire vtrique amori: Manifestus locus est in Euang. Ioannis capit. 5. Cognoui vos quia dilectionem Dei non habetis in vobis, vbi eadem est vox quæ hoc loco, videlicet ἀγάπη.

Quæ sequuntur.

Tribulatio an angustia, &c.) Expositione opus non habet. Obseruandum autem est secundum interpretes Paulum loqui de finali separatione, & quæ dicit ea referri ad electos. (*Sicut scriptum est, Quia propter te mortificamur,*) id est, propter confessionem nominis tui morti tradimur (*tota die*) Propter te & cōfessionem nominis tui æstimati sumus sicut oues occisionis, id est, quæ occisioni vel mactationi sunt destinatæ.

Sed in his omnibus superamus) Græcè est ὑπερνικῶμεν quod si ad verbum interpretemur, sonat, superuincimus, vt plus aliquid intelligamus, quàm vincimus. Sensus est: In omnibus his & tantis malis facilè vincimus, siue facilè superiores euadimus.

Propter eum qui dilexit nos) Augustinus libr. de ciuitate Dei 22. cap. 23. & lib. de doctrina Christiana 4. cap. 20. legit per eum, qui dilexit nos: atq; ea lectio est in Græcis exemplaribus, quæ hodiè habentur in manibus. Et apud interpretes Græcos, Ambrosius tamen legit Propter nos, intelligens nos in tantis afflictionibus infracto animo perdurare in amore CHRISTI, qui tantum nobis impenderit. Secundum alteram lectionem sensus est: In omnibus his malis superamus, non nostra, sed CHRISTI virtute, qui dilexit nos.

CErtus sum enim, quia neque mors, neque vita, neque angeli, neque principatus neque virtutes neque instantia, neque futura, neque fortitudo neque altitudo, neque profundum, neque creatura alia poterit nos separare à charitate Dei, quæ est in Christo Iesu Domino nostro.

CErtus sum enim, quia neque) id est, mihi persuasum habeo, vt vertit Erasm. vel confido vt vertit Hieron. in Epistola ad Algas. quæst. 9. Atque ita legit Ambrosius. (*Quòd neque mors*) scilicet cōminata (*neq, vita*) s. promissa. (*neq, angeli neq, principatus, neq, virtutes*) Tribus his nominibus totum chorum siue ordinem angelorum Apostolus significat. Sensus est: nullus omninò spiritus, neq; bonus, neq; malus. *neq, instantia*) id est præsentia bona: *neq, futura*) bona, vel neq; præsentia & vrgentia mala, nēq; futura (*neq, fortitudo*) fortitudo non legitur apud Græcos, neq; habet ad quod respondeat, cùm instātia id est, præsentia futuris respondeant, & altitudo profunditati: vnde verisimile est redūdare, maxime cùm neq; in omnibus Latinis legatur. (*altitudo*) id est, summæ res (*profundum*) id est, res infimæ, id est, nihil eorum quæ in cælo sunt sursum, vel in terra deorsum (*neque creatura alia*) si quæ est alia, poterit nos separare à charitate, quæ est in Christo, id est, à charitate Christi, vel à charitate, quę exhibita nobis est à Deo, & declarata est erga nos, dum tradidit pro nobis in mortem filium suum Iesum Christum. Vel tertiò: à charitate, quæ nobis donata est propter meritum Christi. Difficultas hic est, quomodo locus iste, Certus sum enim, &c. cōsistat cum alijs scripturæ locis, quæ negant hominem certum de perseuerantia vsque in finem. Respondent quidam, Apost. de se solo loqui, atq; ipsum ea de re habuisse reuelationem. Huic respōsioni obsistit, quod pluraliter dicat (nos) neque vita, neque mors, &c. poterit nos separare. Vnde alij, quod hic dicitur, referunt generaliter ad omnes, qui secundum propositum vocati sunt, hoc est ad prædestinatos: sed neq; hæc responsio caret scrupulo, cùm illis se annumeret Apostolus. Vnde est tertius commentarius, qui cū limitatione quadam interpretatur, quod dicitur hic: Certus sum enim, quia neq; mors, neq; vita poterit nos separare à charitate, scilicet quātum est ex charitate, licèt benè quantum ex vertibilitate li. arb. vt explicet Apost. naturam charitatis, sed non videtur Apostolus fuisse ea de re solicitus. Quare vt hîc aliquid certi & solidi habeatur, in primis inspicienda est significatio vocis, qua hoc loco vtitur Apostolus, ea autem petenda est ex alijs locis, in quibus eius vsus est. Ex cap. 6. ad Heb. Confidimus de vobis dilectissimi meliora & viciniora saluti. Item ex 1. cap. poste. Epistolæ ad Timot. Certus sum autem, quòd & in te, scilicet fides habitet non ficta. Item ex capite 15. Epist. ad Rom. Certus sum autem fratres mei & ego ipse de vobis, quoniam & ipsi pleni estis in dilectione, &c. Vbiq; est πέπεισμαι, eadem vox, quæ hoc 8. cap. ponitur: vnde discimus vocabulum illud pertinere ad omnem persuasionem, etiam non certam sed probabilem tantùm: Nam nemo dicat Paulū fide credidisse, Romanos plenos fuisse dilectione, aut Timotheum fuisse verè fidelem, alienum prorsus ab omni affectu gentilitatis, aut Iudaismi: Nam talium rerū non solet esse reuelatio. Hæc diligenter aduer-

tenda sunt, tum propter Bucerum, qui locú hunc pertinere vult ad omnes iustificatos indè docens eum, qui semel iustificatus est, à gratia non posse excidere, tum propter Lutheranos. qui hinc statuere conantur dogma suum de fide speciali. Omninò enim contendunt vocabulum πέπεισμαι non pertinere nisi ad persuasionem certam, quæ nullam prorsus admitit formidinem, qualis est certitudo fidei. Sunt his affinia & alia loca ad Philip. 2. Confido autem in Domino, quòd & ipse veniam ad vos citò. Secundæ ad Thessa. 3. Confidimus autem de vobis fratres in Domino, & cæter. Ad Gal. 5. Ego confido de vobis in Domino, quòd nihil aliud sapietis. Sed hæc fortè à Lutheranis eludi possent, eò quòd istis locis sit πέποιθα non πέπεισμαι, nimirum in voce media. Solet tamen præteritum medium etiam passiuè vsurpari, quemadmodum tradunt Grammatici.

CAPVT IX.



Eritatem dico in Christo Iesu, non mentior, testimonium mihi perhibente conscientia mea in Spiritu sancto, quoniam tristitia mihi magna est & continuus dolor cordi meo.

QVia in præcedenti capite visus est quædam dixisse eum iniuria legis, Vt illa. Nam quod impossibile erat legi in quo infirmabatur, ne suspicaretur quis ex maleuolentia aut odio gentis suæ ea ipsum protulisse, subiungit hoc caput 9. in quo declarat singularem suum affectum erga gentem Iudaicã, & quò magis ei credatur, adhibet iuramentum. (*Veritatem dico in Christo Iesu.*) Commentarij faciunt formulam iurantis In Christo Iesu, id est, teste Christo. *Non mentior*) ad maiorem asseuerationem idem repetit.

Testimonium mihi perhibente conscientia.) id est, conscientia mea mihi testis est eius quod dico (*in Spiritu sancto*) facit Hieronymus & istud formulam iurandi in Epistola ad Algasiam, quæst. 9. & in Epistola ad Hedibiã quæst. 10. in qua bonam partem huius capitis explicat. *Quoniam*) id est, quod tristitia, non leuis aut fortuita, sed magna mihi sit, & incredibilis tristitia & dolor, non qui ad horam pugnat & trãseat, sed qui iugiter in corde permaneat.

OPtabam enim ego ipse anathema esse à Christo pro fratribus meis, qui sunt cognati mei secundum carnem, qui sunt Israelitæ, quorum adoptio est filiorum, & gloria, & testamentum, & legislatio, & obsequium, & promissa, quorũ patres ex quibus est Christus secundum carnem, qui est super omnia Deus benedictus in secula, Amen.

OPtabam enim ego ipse, &c.) Videtur enim [illegible] bat ipsum vere dolere, & dolorem [illegible] non nisi ex ingenti quodam affectu & charitate singulari erga gentem Iudaicam [illegible] cisci. Annota. Erasm. illud optabam [illegible] esse potentiale. Nam quamuis desit particula ἄν, Chrysost. tamen & Oecum. eam addunt. Sensus est: Si rerum natura pateretur, [illegible] diuina dispensatio id permitteret, optarem ego ipse, emphasim habet ego. qui tantum laboraui ne seiungar à Christo, ipse ego optarém anathema esse, id est, separatus & alienus à Christo, non quidem ab eius amore (id enim optare licet) sed à communione felicitatis æternæ, quam expectant qui Christum colunt.

Pro fratribus meis) id est, pro salute fratrum meorum, id est, salutem ipsorum optarem, si fieri posset, meæ salutis dispendio redimere. Voce hac anathema & alibi vsus est Apostolus: Si quis inquit non amat Dominum nostrum Iesum Christum, sit anathema, id est, separatus ab omnibus, alienus ab [illegible] bus, quem omnes accedere horreant. Quemadmodum enim quæ dijs consecrata sunt, anathemata Græcis appellantur, quod ea religionis causa non liceat cótrectare, & [illegible] detestationis causa non contingantur, [illegible] quibus omnes resiliunt, seseque segregant, anathema Græcis vocantur. Vide Chrysost. in hunc locum, ex cuius comment. & hoc disces, quid respondendum sit ad quæstionem illã, quæ hoc loco moueri solet, an votum istud Apostoli fuerit ordinatæ charitatis, cùm ordo charitatis habeat, vt suam quisque spiritualem salutem procuret potius, quàm proximi. Dicitur autem anathema ab ἀνατιθέναι, quod est seponere & suspendere. Hieron. in epist. ad Algasiam quæst. 9. putat anathema hic accipi, non pro horrenda illa separatione, quasi optarit Apostolus in perpetuum separari à præsentia Christi & choro Beatorum, sed pro occisione corporali, hoc sensu: Optarem si ita Deo videretur, fundere sanguiné meum pro fratribus meis, vt sit Hebraismus. verum reclamat quod sequitur (*à Christo*) sed & Chrysost. planè reijcit & reprehendit hunc commentarium tanquam indignum Paulino affectu. Si quis vocem Hebream consulat, siue loca scripturæ in quibus illius vsus est, inueniet significare ipsam, & consecrare & occidere, quod consecrata Deo mactabatur, vel quod ciuitates deuotæ funditus, & ad internecionem delebantur. Loca habes annotata apud Pagninum in thesauro linguæ sanctæ in dictione Haran. Pergit Apostolus & explicat quos vocet fratres, dicens (*qui sunt cognati mei secundum carnem, qui sunt Israelitæ*) id est, qui genus ducunt à Iacob patriarcha, qui alio nomine appellãtur Israel, cuius nomine

mine

minis ratio exprimitur, Genes. 32.

Quorum est adoptio filiorum) id est, ad quos pertinet adoptio, quoniam & olim Deus i- pios in filios, & in populum peculiarem as- sumpsit, & in adoptionem quæ legis ex pro- missione patribus [illegible] primas etiam partes habent. *Et gloria.* Mirabilia enim Deus pro eis ac patribus eorum fecisse, & exhibuisse dignoscitur, ob quæ gens Iudaica toto orbe celebris est. (*Et testamentum*) id est, quibus olim testamentum vetus tanquam singula- re beneficium datum fuit. Græci codices in plurali habent testamenta, atque ita legit Hierony. in epist. ad Algasiam, quæst. 9. in- terpretans alterum in litera, alterum in spiri- tu, vt qui seruierāt in litera, postea seruirent in spiritu. (*Et legislatio*,) id est, lex à Deo con- stituta, sine qua viuebant cæteræ nationes. (*Et obsequium*) Græcè est λατρεία, id est, cultus siue religio. Significat autem officia sacer- dotalia, & ritus ac ceremonias sacrorum.

Quorum patres, &c.) id est, tanto honore Deus dignatus est patres ipsorum, vt ex illis Christum nasci voluerit secundum carnem. Addit (*secundum carnem*) vt significet illū & a- liam esse generationem eternam ex Deo: vn de addit: Qui scilicet Christus est super om nia Deus benedictus, id est, laudandus, & prædicandus in secula, Amen

Gen. 21. b. Non autem quòd exciderit verbum Dei. Non e- nim omnes qui ex Israel sunt, ij sunt Israelitæ: neq; qui semen sunt Abrahæ, omnes filij. Sed
Gal. 4. d. in Isaac vocabitur tibi semen, id est, non qui filij car- nis, hi filij Dei, sed qui filij sunt promißionis, æstiman-
Gen. 18. b. tur in semine: promißionis enim verbum hoc est. Secū- dum hoc tempus veniam, & erit Saræ filius.

Non aūt) scilicet hæc dico (*quòd exciderit verbū Dei*) id est, quòd sic opto ceu de- sperans, illud non est tale, vt ob illorum in- credulitatem, putem verbum illud promis- sionis irritum factum, quo Deus promisit sa lutem Israëli.

Non enim omnes qui ex Israel) scilicet secun- dum carnem progeniti sunt, ij censentur Is- raelitæ secundum mentem scripturarum, ad quos videlicet pertineat diuina promis- sio. Neq; omnes qui sunt ex lumbis Abrahæ nati, cēsentur filij Abrahæ secundū mentem scripturarum. Refert enim scriptura, Gene. 21. dictum esse Abrahæ à Domino, non in Is- maele, sed in Isaac vocabitur tibi semen, id est, sola posteritas, Isaac dicitur posteritas Abrahe. Historia autem hec quæ habet, Deū discreuisse inter semen Abrahæ, vt Isaac as- sumeret, Ismaelem verò natum ex eadem carne repudiaret, significat nobis per allego riam, quod non censentur filij Dei, ad quos pertineat benedictio & hæreditas, qui carna lem tantū ducunt originem ab Abrahā, sed qui filij sunt promissionis, id est, quos gratia vel virtus promissionis diuinæ regenerauit per fidem: hi demum habentur in semine il- lo, cui promissa est benedictio. Isaac enim natus est nō naturaliter, sed virtute Dei pro- mittentis Saræ prolem supra naturam, sicut scriptum est in Gene. 18. Vrget ergo Aposto lus allegoriam rerum, quod idem facit in e- pistola ad Galat. 4.

Non solum autem illa, sed & Rebecca ex vno cō cubitu habens, Isaac patris nostri. Cum enim nondum nati fuissent, aut aliquid boni egissent Gene. 25. 8 aut mali, vt secundum electionem, propositum Dei ma neret, non ex operibus, sed ex vocante, dictum est ei: Quia maior seruiet minori, sicut scriptum est: Iacob dilexi, Esau autem odio habui.

Non solum autem illa) scilicet Sara exhibet nobis verorum filiorum Dei exemplū per filium suum, quem ex promissione, & non vi naturæ concepit, sed & Rebecca eius rei nobis exhibet exemplū, videlicet quòd filij Dei æstimandi sunt non ex propagatio- ne naturæ, sed gratia adoptionis ex diuina electione, non proprijs aut parentum me- ritis, sed gratuita Dei vocatione. Potuis- sent Iudæi ad prius exemplum respondere, Ismaelem natum ex serua, proinde non esse mirum, ipsum fuisse reiectum. Adhibet er- go Apostolus hoc secundum exemplum, in quo proponit duos fratres ex eodem patre, eadem matre, simulque eodem die proge- nitos, imò eodem coitu seminatos: Hoc e- nim est quod dicit.

Ex vno concubitu habens) scilicet in vtero ge- mellos, quorum tamen alter reiectus sit. V- tile autem est obseruare in hoc capite transi tum Apostoli: Siquidem hactenus commen dauit gratiam per Christum factam. Hic ve rò transit ad gratiam electionis, & prædesti- nationis, vt ostendat primùm fontem iustifi cationis, & omnis operis boni.

Cùm enim nondum nati essent) id est, cùm Ia- cob & Esau iam cócepti quidem essent, sed nondum in lucem editi, & cum nec dum per ætatem, neq; ille vel aliquid boni egisset, ob cuius meritum honoraretur à Deo præ fra- tre: neq; hic aliquid mali fecisset, cuius me- rito subijceretur seruitio fratris, (*vt proposi- tum*) quo Deus proposuerat honorare Iacob præ Esau (*maneret*) firmum secundum spon- taneam electionem, qua prælegit sua volū- tate Iacob (*dictum est*) non propter vlla opera bona vel mala Iacob vel Esau, sed ex gratui- ta Dei vocatione, ipsi Rebeccæ, Gen. 25. Ma ior seruiet minori. Sic Malachiæ primo te- statur scriptura.

Iacob dilexi, Esau autem odio habui) id est, cùm fratres essent Iacob & Esau, meritis prorsus pares, nisi quòd Esau, quia primogenitus e- rat, hoc nomine preferendus videretur, ego tamen gratuita mea dilectione elegi Iacob, cui darem fertilem terram Chanaan: Esau verò non elegi, sed reieci in aspera saxa & montana.

montana. Et sicut ad hęreditatem terrę Chanaan Iacob ob nulla sua merita elegit: Ita ipsum quoq; gratuita prorsus misericordia ab æterno dilexi, elegi, & prædestinaui, vt esset verus filius Dei, in quo implerentur promissiones spirituales factæ patribus, reiecto & reprobato Esau.

Quid ergo dicemus? Nunquid iniquitas apud Deum? Absit. Moysi enim dicit: Miserebor cuius misereor, & misericordiam præstabo cuius miserebor.

Exo. 33. d.

Quid ergo dicemus?) Nunquid iniquitas (est) *apud Deum?*) qui hunc eligat, illum verò reprobet, qui tamen inter se prorsus pares sunt? Absit, vt dicamus iniustum esse Deum. Electio enim est meræ misericordię, vnde nulli est debita: si nulli debita, ergo nulla iniustitia, si è massa perditionis hunc Deus eripiat, illum verò non eripiat. Quia iniustitia ibi solum locum habet, vbi innititur ratio debiti. Electionem autem diuinam non ex debito cuiquam cótingere, sed per misericordiam gratuitam, docet locus Exodi, qui sic habet: *Miserebor cuius misereor* hoc est, per gratuitam meam misericordiam eum demum è miseria eripiam, vocando, iustificando, & tandem glorificando, cuius ab æterno mihi placuit pro mea gratuita misericordia misereri, (*& misericordiam præstabo*) hoc est, gratiam exhibebo, cui mihi pro mea libera voluntate collibitum est exhibere gratiam, id est, cui pro indebita & gratuita mea misericordia ab æterno mihi placuit facerere gratiam, eligendo & prædestinando.

Igitur non volentis, neque currentis, sed miserentis est Dei. Dicit enim scriptura Pharaoni: Quia in hoc ipsum excitaui te, vt ostendam in te virtutem meam, & vt annuncietur nomen meum in vniuersa terra.

Exod. 9. d.

Igitur non est volentis neque currentis) scilicet vt eligatur, id est, ex testimonio Exodi iam adducto consequitur diuinam electionem & prædestinationem non cótingere propter vllum meritum aut voluntatis bonæ, aut bonæ vitæ siue conuersationis, sed ex gratuita Dei misericordia, qua vult quorundam misereri, & hæc quidem de electione Reprobationis verò exemplum habemus in Pharaone, cui vt refert scriptura, Exod. 9. dictum est à Domino: Excitaui te, vt contumacius resisteres imperio meo, non tantùm permittendo, sed multa tum intus tum foris operádo, quæ per occasionem, maioris contumaciæ causa essent. Sic August. Aliter Ambrosius, qui legit: seruaui te, hoc sensu: cùm ob peccata, & præsertim quia affligere soles hospites, dign[illegible] esses morte, ego tamen te superstitem [illegible] [illegible]i.

Vt ostenderem) vocem Hebræam Hiero. in Exo. vertit, posui, id est, stare te feci, quomodo vertunt recentiores, [illegible] em est cum eo quod habet An b. Ic [illegible] illa vox quæ in Psal. 1 In via pec[illegible] stetit [illegible] si quod [illegible] alteri [illegible] sit con[illegible]is, [illegible] rum [illegible] pil. quæ coniugatio [illegible] d [illegible] n sitiua est significat ergo [illegible] cre

Iubeo ipsum. id est, ad eum finem star[illegible] ci siue seruaui, vt ostenderem in te v[illegible] meam, id est, vt cog[illegible] [illegible] ex te omnes [illegible] potens sit Deus Israel, & vt gloria nom[illegible]s mei celebretur in vniuerso orbe.

Ergo cui vult, miseretur: & quem vult, indurat. Dices itaq; mihi: Quid adhuc quæritur? [illegible] enim eius quis resistit? O homo, tu qui es, [illegible] respondeas Deo? Nunquid dicit figmentum ei qui se finxit, quid me fecisti sic? An non habet potestatem figulus luti, ex eadem massa facere aliud quidem vas in honorem, aliud vero in contumeliam?

Ergo cui vult, miseretur. [illegible] illud infertur ex priori testimonio Exodi, & quod sequitur (*quem vult indurat*) ex posteriori. [illegible] est cùm ad declarandam potentiam [illegible] quosdam induret Deus & reprobet, [illegible] Pharaone docet Exodus: ita [illegible] quo[illegible] libera sua voluntate quo[illegible] in [illegible] n[illegible] ob vlla merita etiam præs[illegible]. Scrupu[illegible] est non paruus, quomodo [illegible], [illegible] indurationis diuinæ ratio & [illegible] Dei voluntas, & non humanum m[illegible] cum scripturæ, quæ habent Deum t[illegible] quosdam in reprobum sensum, [illegible] non n[illegible]si ob præcedentia peccata illos in reprobum sensum traditos asseuerent. Quemadmodum & de Pharaone docet Augu. li. [illegible] 3. quæst. [illegible] Prioribus meritis quibus in regno suo af[illegible]xit peregrinos, hoc redditum est Pharaoni, vt induraretur cor eius. Item de na. & gra. capit. 22. Ex quibus videtur quod propter mala merita non propter so[illegible]am suam vol[illegible]tatem reprobet Deus quosdam. Qu[illegible] ratione commoti videntur, [illegible] Amb. Chrysost. Theoph. & Oecum. vt con[illegible] hanc contendant po[illegible] tamen [illegible] ex [illegible] na Pauli aliquid a[illegible], sed ex [illegible] aduersarij adhuc obijcientis. Ad hun[illegible] pulum bifariam respondetur. Primo, indurare hic accipi ab Apostolo vt [illegible] nificet [illegible] effectū reprobationis, qui est de[illegible] hominem, & multa operari tum foris tum [illegible]s, quibus occasione accepta fiat deterior: sed reprobationem ipsam, quam constat he[illegible] non propter vllum meritum. Verùm qu[illegible] scriptura citata ex Exodo palam age[illegible] videtur de induratione, quę est effe[illegible] reprobationis: aliter responderi potest quo[illegible] induratio Pharaonis reddita quidem est prioribus meritis, quemadmodum dixit A[illegible] sed quòd huius indurat[illegible]s propria [illegible]a non alia est quàm Dei voluntas, nol[illegible] Pharaonis emol[illegible]iri ad veri Dei agni[illegible] Quòd enim è duobus æquè indigni[illegible] se æquè

se què rebellibus, alterum Deus pro suis meritis sinit fieri rebelliorem & duriorem, ad occasioné multorum beneficiorum. Alterius vero cor emolliat, ad occasionem eorundem, vel similium beneficiorum, id ad solam Dei voluntatem referri potest.

Dicis itaq, mihi.) Est replicat. Obijcis denuò mihi: Si quæ vult facit, hoc est, si eligat De°, quos vult, similiter quos vult reprobet & induret, cuius voluntati nemo valeat resistere, *quid adhuc queritur*) de Pharaone. qd adhuc conqueritur de impijs apud Prophetas, quod no conuertantur ad Deum, & saluentur? Quare irascitur contra illos?

O homo tu quis es, qui) disceptare audes cum Deo? Est tacita ἀντίθεσις in vocibus homo & Deus. Est præterea emphasis haud quaquam ociosa: nihil enim est homo collatus Deo. *Nunquid dicet figmentum, &c.*) Sensus est: Nunquid vas fictile dicere iure poterit figulo, quare fecisti me huius & non potius illius generis vas? quasi dicat, minime. Vnde subdit: (*An non habet potestaté figulus*) qui in luto operatur, ex eadem argillæ temperatura facere aliud quidem vas ad vsus honestos, aliud verò ad inhonestos. Notandum similitudiné hanc catenus tantum ab Apostolo adhiberi, vt per eam declaret nullá esse cuiusiustá querelá aduersus Deum, si massa generis humani quosdam reprobet, qui vasa sint in contumeliam: Non aút vt per eam significet, libera agendi ratione destitutos esse impios, sicut est lutú: quod inde patet, quòd mox volens declarare causam diuinæ voluntatis quosdam reprobandis, subiecit: Deum sustinuisse in multa lenitate vasa iræ apta in interitum. Quibus verbis aliquem expressit, reprobatos diu na patietia diu sustentatos expectatos, vt conuerterentur, & nolu se conuerti. Sicut & in fine huius capitis testatur, rationem quare perierit Israel, hanc esse, quia noluit acceptare iustitiam per fidem. Denique ipsa historia sacra de Pharaone planè indicat, ita à Deo iudicatum Pharaonem, vt tamen non fuerit ei adempta libertas, & facultas arbitrij, vide cap. 7. & 8. & 9. Exodi: Dimitte populum meum. Si aút nolueris, &c.

Q*Vòd si Deus volens ostendere irá, & notam facere potentiam suam, sustinuit in multa patien tia vasa iræ apta in interitum, vt ostéderet diuitias gloriæ suæ in vasa misericordiæ, quæ præparauit in gloriá. Quos & vocauit nos, non solum ex Iudæis, sed etiá ex gentibus, sicut in Osea dicit: Vocabo nó plebem meam, plebem meam: & non dilectam, dilectam: & non misericordiá consequutam, misericordiá consequutam. Et erit in loco, vbi dictum est eis: Non plebs mea vos, ibi vocabuntur filij Dei viui. Esaias autem clamat pro Israel: Si fuerit numerus filiorum Israel tanquam arena maris, reliquiæ saluæ fient.*

Q*Vòd si Deus volens*) declarare humani generis (*iram*) id est, iustitiam vindicatiuam (*& notam facere potentiam suam*) qua impios velint nolint sibi subijcit (*in multa*) lenitate tolerauit, expectans & inuitans ad pœnitentiam (*vasa*) in quæ semel effundet iram suam, in quibus agnoscetur veluti depicta sancta ipsius iustitia vindicatiua (*apta*) id est, aptata siue parata (*in interitum.*) Græcè enim est κατηρτισμένα, id est, quæ propria sua duritia & impœnitentia effecta sunt apta & digna morte.

Ostenderet diuitias gloriæ suæ) vt ex comparatione seuerissimi iudicij sui cótra improbos seu reprobos, commendatioré faceret orbi exuberanté suam misericordiam erga electos, quos præparauit ad æternam gloriam accipiendam. Quæ sequuntur iam legunt quidam per parenthesim vsque ad illú locum: Quid ergo dicemus? vbi compleri dicunt periodum, quæ cœpit ab eo loco: Quòd si Deus, &c. Sed quia pars hæc: Quid ergo dicemus? minus aptè respondet illi: Quod si Deus volens, &c. probabilius erit, si subaudiamus, quis eum poterit culpare, vel nihil habet homo, quod incuset, vel disceptet cum Deo.

Quos & vocauit scilicet ad gratiam Euágelij, & ad fidé. Illud (nos) additum est explicandi gratia, quos & vocauit, nempè nos. Ac rursum ne (nos) videretur ad solos Iudæos pertinere, subijcit (*nó solum ex Iudæis, sed etiam ex gentibus: sicut in Osea dicit. Vocabo, &c.*) hoc est, gentes, quas hactenus nó agnoui pro plebe mea propter cultum idolorum, cui erant deditæ, agnoscam pro plebe mea.

Et erit in loco, vbi dictum est eis) i. in Gallia, in Italia, & alijs regionibus, vbi hactenus vixerunt homines alieni à vero cultu Dei, amplectétur verum cultum Dei, & erút, & vocabuntur veri filij Dei. *Esaias autè clamat pro Israel si fuerit numerus filiorú Israel sicut arena maris, &c.*) Sensus est, etiamsi numerus filiorum fuerit maximus, ex illis tamen (*reliquiæ*) supple solæ (*saluæ fient.*) Hic indirectè significatur vocatio gentium, dum dicitur, quòd paucissimi tantum Iudæi salutem consequétur. Quare promißiones in alijs implebuntur. Pertinet ergo prophetia ad abiectionem Iudæorum. Alij tamen accipiunt de ipsorum vocatione, quod neque Paulo, neque Esaiæ satis congruit, facit tamen pro illa expositione præpositio (pro) cuius loco apud Paulum est ὑπὲρ, quæ anceps est ad, pro, & super, siue de. vnde Erasmus. Esaias autem clamat super Israel.

V*Erbum autem consummans, & abbreuians in æquitate, quia verbum breuiatum faciet Dominus super terrá. Et sicut prædixit Esaias: Nisi Dominus Sabaoth reliquisset nobis semen, sicut Sodoma facti essem°, & sicut Gomorrha similes fuissemus.*

VErbum autem consummãs, & abbreuians) scilicet est vel erit i... Deus, id est, Deus consummabit sermoné I... nuosæ legis, & abbreuiabit in æquitate, id est, pro sua iustitia per doctrinam fidei. *Quia verbum breuiatum)* hoc est verbum fidei, de quo in cap. sequenti, illud Dominus proponet vniuerso orbi, quod repudiantibus Iudæis amplectentur gentes, & sicut in superiori parte suæ prophetiæ, nempè in 1. cap. dixit Esaias: *Nisi Dominus Sabaoth, &c.)* posset videri illud semen intellexisse propheta, quod per captiuitaté non est consumptũ. Paucissimi enim ex decem tribubus redierũt: Sed aliter nobis hoc explicat Apostolus. Quare in his duob° capitibus Esaiæ 10. & 1. intelligendus est propheta à litera transijsse ad ré mysticam, vel si etiam literalem sensum intenderit, in illo adhuc intelligi debet allegoria, quẽadmodum captiuitas, de qua agit, typus fuit maioris captiuitatis.

QVid ergo dicemus? quòd gentes, quæ nõ sectabantur iustitiam, apprahẽderunt iustitiam, iustitiam autem, quæ ex fide est: Israel verò sectando legem iustitiæ, in legem iustitiæ non peruenit. Quare? Quia non ex fide, sed quasi ex operibus. Offenderunt enim in lapidem offensionis sicut scriptum est. Ecce pono in Sion lapidem offensionis, & petram scandali, & omnis, qui credit in eum, non confundetur.

Esa. 28. d. & 8. c. 1. Pet. 2. d. QVid ergo dicemus?) Cum sic vaticinati fint prophetæ de reiectione Iudæorũ, & de gẽtium vocatione, quid dicemus ex his vaticinijs cõsequi? hoc certè: quòd gentes, quę nõ erant deditæ studio iustitiæ & virtutum, apprehenderunt, id est, assecutæ sunt iustitiam, siue peruenerunt ad iustitiam, iustitiã (inquam) quæ contingit per fidem (*Israel verò*) id est, Iudæi: (*sectando legem iustitiæ*) id est, legem ipsorum opinione iustificantem, vt sit Hebraismus, vel legem iustitiæ, id est, iustitiam legis, vt sit Hypallage, (*in legem iustitiæ*) id est, in ipsam iustitiam, sicut suprà vocauit fidem, legem fidei, vel in legem iustitiæ, scilicet in rationem & formam verę iustitiæ non peruenit.

Quare? Quia non ex fide?) scilicet Israel sectatus est iustitiam, siue contendit peruenire ad iustitiam, sed ex operibus fide vacuis tanquam illa valerent ad apprahendendam iustitiam. Quòd autem ipsi Iudæi nõ ex fide studuerunt appræhẽdere iustitiam, hinc patet, quia offenderunt, id est, impegerunt in Christum tanquam in lapidem offensionis. Siquidem intuentes Christi humilitaté, noluerunt eum agnoscere vt promissum Messiam, sed ipsum reiecerunt.

Sicut scriptũ est: Ecce pono in Sion, &c.) Testimonium hoc cõtextum est ex duobus Esaiæ loc... Initiũ enim nempè: Pono in Sion lapidé, &... s, nempè: Et omnis, qui credit in eum, non cõfundetur, sumpta sunt ex Esa. 28. cap. Cæterùm quod in medio interte... it: Et lapidem offensionis & petrã scandali, sumptum est ex eiusdem cap. 8. Sensus est: Ecce colloco in Ecclesia, cuius typus Sion est, tanquam angularem & fundamentalem lapidem ipsum C... ... totie... ... missum, qui superbis & incredulis Iudæis futurus est lapis offensioni..., in quem impingant: & petra scandali, ad quam ruant, confringantur, & conterantur. Verùm ijs, qui venientem in ... ropria rec... ... unt, ... rus est author iustitię & salutis, hoc est, quod ... (*& omnis qui credit in eum*) siue Iudęus sue... it siue gentilis. Qui, inquam, credit corde perfectò, quemadmodum ant... dictum est, non confundetur, sed consequetur iustitiam & salutem.

CAPVT X.



Ratres, voluntas quidẽ cordis mei & obsecratio ad Deũ fit pro illis in salutem. Testimonium enim perhibeo illis, quod æmulationem quidem Dei habent, sed non secundũ scientiam: ignorantes enim iustitiam Dei, & suam quærentes statuere, iustitiæ Dei non sunt subiecti.

FRatres, voluntas quidem cordis mei.) Quẽadmodum in precedẽti cap... te, ita hic quoque amolitur suspicionem maleuolentię siue odij erga gentem Iudaicam. Nemo, inquit, putet, quæ in cap. 9. de... ud... orum reiectione dixi, me odio illorum dixisse, amo siquidem eos intensissimè. Nam voluntas cordis mei & obsecratio ad Deum fit pro illis in salutem, hoc est, ex s... mo erga ... los affectu, vehementer opto illorum s... tem, nec solùm opto, sed etiam preces fundo ad Deum, vt salutem consequantur. Pro volũtate Græce est εὐδοκία, quæ vox significat propensam voluntatem, beneuole... iam, ac fauorem gratuitum, quem quis gerit erga alterum. Chrysostomus interpretatur vehemens animi desiderium.

Testimonium enim perhibeo illis, &c.) id est, zelum. Ea enim vox est in Græco, & inter... retãtur quidam zelum, qualis erat Pauli persequentis Christum, vt sensus sit: quod persequuntur, & reijciunt Christum, id fac... nt commoti zelo legis diuinæ, & diuini honoris, putantes Christum & Christi fidem doctrinæ à Deo per Moysen traditę aduersari. Alij zelum intelligunt vehemens stud... m eorũ in rebus Dei, vt in ceremonijs, & c hoc sensu: Magno studio conãtur placere De..., & obseruare legem: sed non secundum ... entiam, id est, nõ secundum eam rati... m, qua fieri potest, vt omnia obseruen... Studebant Iudęi obseruare quidem omnia, sed

sed præposterè & imperitè, non quærentes sanitatem naturæ per fidem Christi. Hic sensus accommodatior est ijs, quæ hoc loco ait Paulus.

Ignorantes enim iustitiam Dei.) Hic explicat, in quo sita fuit ipsorum ignorantia, nempe, quòd putârint se suis virib. sine gratia Christi posse fieri iustos. Qui error & Pelagianorũ fuit. Iudæorũ ergo propriam iustitiã appellat, quam ipsi suis viribus adiuti doctrina legis conabantur præstare. Cui iustitiæ opponit Dei iustitiam, id est, quam Deus in homine efficit, quæ secundum Augu. in lib. de spiritu & litera, complectitur non solum remissionem peccatorum, sed etiam opera iusta, & legis impletionem. Chrysost. vrget verbum (quærere.) Quod dicit Apostolus, (*quærentes statuere*) est præ se ferentis, ostentantis, siue simulantis. Qui enim statuere quærunt, nondum statuerunt. Significatur ergo secũdum Chrys. isto verbo, quòd nec iustitiam legis assequebantur. Illud (*non sunt subiecti*) non est tale, quale dum dicimus, aliquem subiectũ esse principi. Sed sensus est: non præbent se gratiæ Dei.

Finis enim legis est Christus, ad iustitiã omni credenti. Moyses enim scripsit, quoniam iustitiam, quæ ex lege est, qui fecerit homo, viuet in ea. Quæ autem ex fide est iustitia, sic dicit: Ne dixeris in corde
20.c *tuo: Quis ascendit in cælum? id est, Christum deduce-*
30.c *re. Aut, quis descendit in abyssum? hoc est, Christum à mortuis reuocare.*

Finis enim legis est Christus, &c.) id est, finis, ad quem omnia officia legis ducunt & vocant, Christus est, (*ad iustitiam omni credenti*). i. non est data lex, vt ex ea per vires suas iustificetur homo, sed vt per eam ducatur ad Christum, per cuius fidẽ iustificetur. Præter hãc aliã habet interpretationem Chrys. illã videlicet: finis. i. consummatio & perfectio legis est Christus, quia sine fide non potest impleri lex, sed fides Christi vires præstat homini, vt implere valeat legem. Vtrunque sensum admittit vocabulũ Latinum, & maximè Græcũ. Est enim τέλος, vnde quod absolutum, & omnibus, quæ requiri solẽt perfectum est, ipsi τέλειον appellant.

Moyses enim scripsit, &c.) Apostolus data opera obscuro vsus est testimonio sumpto ex lege, quũ potuisset ex prophetis aperte protulisse: vt ostẽderet etiã ab ipso Moyse traditum esse discrimen inter iustitiam legis & iustitiam fidei. Quod ad lectionem attinet, Græci Paulo aliter hæc legunt, hoc modo: Moyses enim scribit iustitiam, quæ ex lege est, quod qui fecerit hæc homo, viuet in eis. Quomodo etiã legit & interpretatur Amb. Item Chrys. Theo. & Oecum. & si inspiciatur caput 3. episto. ad Galat. vbi idem testimonium citatur, videri poterit locus iste à scribis deprauatus, verbis nonnullis transpositis. Augu. tamen in lib. de spi. & lit. cap. 29. legit quomodo nostra iam habent exemplaria. Secundum priorem lectionem illud (scribit) idem est quod describit. Sensus enim est: Iustitiam, quæ ex lege est, in hunc modũ describit Moyses, nempe: Quod qui fecerit hæc, id est, qui fecerit leges meas ac iudicia. Respicit enim ad verba Leui. cap. 18. Custodite leges meas atque iudicia, quæ faciens homo viuet in eis. Secundum nostrã lectionem sensus est: Moyses scripsit, quòd homo, qui fecerit iustitiam, quæ ex lege est, id est, iustitiam legalem, viuet in ea, hoc est, non interficiet eum seueritas legis, sed perfruetur vita præsenti. Iustitia ergo legis non remittit peccata, nec præstat vitam ęternam, sed solùm liberat à pœna & supplicio humano, quod infertur transgressoribus. Hic est vulgatissimus comment. quem valdè probabilem facit capite 3. epist. ad Galat. Constat enim ex doctrina ibi ab Apostolo tradita, per prius membrum scripturæ ex Leuitico citatæ: Qui fecerit leges meas atque iudicia, intelligendam esse iustitiam legis, non quidẽ simpliciter, quæ præscribitur vel docetur a lege, sed quæ præstatur sine fide per vires naturæ. Palàm enim pronunciat Apostolus legem nõ esse ex fide, ex quo & illud tanquam necessarium consequens colligendum est alterũ membrum: Viuet in eis, prorsus intelligendum esse de præmio vitæ temporalis & pręsentium bonorum, non autem de præmio vitæ æternæ. Perspicuũ enim est pręmium vitæ æternæ non contingere propter vllum opus, aut vllam legis obseruationem, quæ non fit ex fide. Iustitiam ergo legis Moyses sic descripsit, vt significauerit eam præstare salutem corporalem & temporalem tantum. Iustitiam verò fidei sic descripsit, vt testatus sit eam præstare salutem æternam. Id enim in primis aduertendum est, in quo posita sit antithesis, quam indicat particula (autem) quæ autem ex fide est iustitia, & cæt. Quidam interpretes putant Paulum alludere tantum ad verba Deuter. quasi diceret: Iustitia fidei recte vti potest his verbis, quibus vsus est Moyses in Deutero. licet ea non sint scripta à Moyse de iustitia fidei. Alij multò probabilius dicunt, Apostolum non solum vsum verbis Moysi, verum etiam sensum expressisse, ad quód intelligendum diligẽter inspicienda est doctrina, quam tradit Moyses Deute. cap. 30. Docet siquidem ibi superesse spem salutis & reconciliationis cum Deo ipsis Iudæis, etiam postquam super eos venerint comminatæ maledictionis, modo ducti pœnitudine cordis in tota anima reuertantur ad Deum. Manifestum autem est eam cordis ad Deum conuersionem, nulla ratione constare posse sine fide misericordiæ Dei, per quã Deut. 30.

paratus

paratus sit pœnitentem peccatorem recipere in gratiam. Porrò fides misericordiæ Dei paratæ pœnitentibus sub statu veteris legis, implicitè saltem complectebatur fidem in Christum, quam palàm prædicat Euangelium: Quare aptissimè & decêtissimè, quod de cõuersione cordis ad Deũ scripsit Moyses, Apostolus interpretatur de fide in Christum. In verbis inquit Deut. quibus Moyses dedit mandatum filijs Israel, sine doctrinã de interna conuersione mentis ad Deũ, iustitia, quæ ex fide est sic loquitur, *Ne dixeris in corde tuo*) id est, ne admittas hãc dubitationem & diffidentiã in cor tuum, vt tanquam diffisus de misericordia Dei cogites tecum. Quis nam ascendere potest in cælum? vt illinc nobis adferat verbum de promissa misericordia pœnitentibus? Id dubitanti animo voluere nihil aliud est, quàm (*Christum deducere*) id est, deorsum ex alto trahere, & eum rursus videre velle, hoc est, dubitatio huiusmodi, qua dubitat de misericordia Dei, implicitè continet dubitationẽ, vtrum Christus de cælo descenderit, & naturã humanam assumpserit ad reconciliandum nos Deo. Et iterum ne dixeris:

Quis nam posset descendere ad inferos, vt illinc adferat nobis verbum conuersionis? videlicet ex cõspectis inferis factus certior, an pœnitẽtibus sit locus, hoc est, Christum à mortuis reuocare, id est, ea dubitatio, an apud inferos detineantur peccatores, qui pœnitentiam egerunt, continet implicitè dubitationem, vtrum Christus deuicta morte ascenderit ad Patrem. Hæc quidem vetat iustitia Dei apud Moysen, nunc audite quid ipsa exigat.

Deut. 30. d. *SEd quid dicit scriptura? Prope est verbum in ore tuo, & in corde tuo: hoc est, verbũ fidei, quod prædicamus. Quia si confitearis in ore tuo Dominum Iesum, & in corde tuo credideris, quòd Deus illum suscitauit à mortuis saluus eris.*

SEd quid dicit) scilicet iustitia fidei? Nam illud (*scriptura*) non est in Græcis codicibus, neque August. de spl. & li. cap. 29. legit. (Au. de spi. & li. c. 29.) Erasmus in annot. putat additum ab interprete, sed omninò verisimile est ab aliquo librario adiectum esse, cùm non inueniatur in omnibus Latinis.

Prope est verbum) Græcè est τὸ ῥῆμα præposito articulo, sensus est: Verbum quod proposui de cordis ad Deum cõuersione, propinquum factum est tibi, vt illud corde credas, & ore confitearis, hoc est verbum fidei, Hoc verbum, de quo Moyses ait, est illud ipsum verbum fidei, quod iam prædicamus: nempè per fidem in Christum omnibus paratam esse spem iustitiæ siue veniæ, & recõciliationis cum Deo, & salutis.

Quia si cõfitearis in ore tuo) explicat hic, quid apud Moysen significet os, quidque significet cor. In voce (Dominus) emphasis est. Sẽsus hic est: Si non erubescas confiteri, & testari aperto sermone Iesum esse Dominum, cui data est potestas à Patre in cælo & in terra, & si verè & ex animo, ac nõ ore tenus tantùm credideris, quòd Deus Pater eum, pro peccatis mundi mortuum à morte suscitauit, saluus eris: ea nimirum salute, ad quam obtinendam humano generi ipse Christus mortuus est, hoc est, assequeris salutẽ æternam, & non tantùm vitam temporalẽ, quam diximus præstare iustitiam legis.

COrde enim creditur ad iustitiam: ore autẽ confessio fit ad salutem. Dicit enim scriptura: Omnis, qui credit in illum, non confundetur. Non enim est distinctio Iudæi & Græci. Nã idem Dominus omnium, diues in omnes, qui inuocant illum. Omnis enim quicunq; inuocauerit nomen Domini, saluus erit. Esa. 28. d. Ioel. 2. g. Acto. 2.

COrde enim creditur ad iustitiã.) Hoc est, cordis fides valet ad accipiẽdam iustitiam, hoc est, medium est, quo peruenitur ad iustitiam: cõfessio oris, medium est, quo peruenitur ad salutem. *Dicit enim scriptura: omnis, qui credit*) ea fide, quæ etiam ore audeat confiteri Christum, non confundetur, id est, etiam si non statim accipiat promissam salutẽ, tamen nõ frustrabitur spe sua siue expectatione. Intelligendum est, si tamen permanserit & perstiterit in illa fide.

Non enim est distinctio) vocula (enim) refertur ad notam vniuersalitatis. Scriptura Esaiæ vniuersaliter dicit: Omnis, qui credit in eum, non confundetur, ergo non est distinctio Iudæi & Græci, quantum ad hoc negotium attinet, sed omnis, qui credit, siue antè educatus in lege Moysi fuerit, siue non. *Nã idem ipse est omnium Dominus diues in omnes*) Græcè participium est πλουτῶν. i. diuitijs abundãs siue affluens. i. copiosè effundens sua dona in omnes, qui inuocant eum. Omnis enim quisquis is fuerit, siue Iudæus, siue gentilis, qui ex vera fide inuocauerit nomen Domini, id est, Christum, implorans supplex iustitiam, deinde auxilium gratiæ, saluus erit.

QVomodo ergo inuocabunt eum, in quẽ non crediderunt? Aut quomodo credent ei, quem non audierunt? Quomodo autem audient sine prædicante? Quomodo verò prædicabunt, nisi mittantur? sicut scriptum est: quàm speciosi pedes euangelizantium pacem, euangelizantium bona. Esa. 52. b. Naum. 1. d.

QVomodo ergo inuocabunt eum, &c.) Difficilè est hanc sententiam connectere cum superioribus. Chryso. intelligit, quomodo inuocabunt, scilicet Iudæi secundum quẽ scopum Apostoli hoc loco est ostẽdere, Iudæos non excusandos per ignorantiam. Alijs videtur, quòd ordinẽ doceat, quo quis per Messiã possit saluus fieri. Hi, quod dicitur (*quomodo ergo inuocabunt*) referunt tam ad gentiles, quàm ad Iudæos. Sed omnino verisimile est Apostolum respexisse gentes, &

tes, & per occupationẽ hæc inseruisse. Cùm enim totus esset in conuertendis gentibus offendi poterant Iudæi, & mouere illi quæstionem. Dicit ergo Apostolus occurrens quæstioni siue obiectioni Iudæorum: Ne offendat vos o Iudæi studium meum in prædicando gentibus. Ostendi enim iam Gentes ex voluntate Dei esse participes Euangelij, & scripturam de vtroque populo ex æquo loqui. Nónne nostrũ ergo est ijs prædicare? nam quomodo alioquin Deum inuocabunt, si vobis solis simus dediti? Inuocare non potest quis, nisi credat, ad hoc vt credat, necesse est, vt quod credendum est, audiat proponi. Porrò vt audiat proponi, opus est prædicatore. Prædicatore vero mitti oportet.

Quomodo prædicabunt nisi mittantur?) scilicet, quum scripturæ significent fore, vt quidam mittantur, hoc enim subaudiendum est: nã sequitur, sicut scriptũ est, &c. In verbo mittãtur, quod est ἀποσταλῶσι, allusum est ad nomen Apostoli: significat autem ea vox mitti, non quomodocunque, sed sicut mitti solent legati cum mandatis.

Quàm speciosi pedes id est, quàm gratus erit aduentus Apostolorum euangelizantium pacem, scilicet inter Deum & homines. *Euangelizantium bona*) non vulgaria, sed de quibus in Euangelio.

Esa. 53. a. *SEd non omnes obediunt Euangelio. Esaias enim dicit, Domine, quis credidit auditui nostro? Ergo*
Ioan. 12 f. *fides, ex auditu: auditus autem per verbũ Christi. Sed dico: Nunquid non audierunt? Et quidem in*
Psal. 18. a. *omnem terram exiuit sonus eorum. & in fines orbis terræ verba eorum.*

SEd non omnes obediunt) id est, credunt Euangelio. Non enim est satis, non, audiant quod Euangelio præscribit. Chrysost. putat esse solutionem obiectionis Iudæorum. Argumentum Iudeorum contra Iesum erat, Messias peculiariter promissus est Iudæis, pauci verò Iudæorum credunt in Iesum. ergo ipse non est verus Messias. Respondet Paulus, vel ex hac nota licet Iesum credere Messiam, quòd venientem in sua, sui eum non recipiant: id enim futurum prædixit Esaias,
Esa. 53. dum ait: *Quis credidit auditui nostro?* quasi dicat: nullus aut certè paucissimi ex Iudæis. Auditus ponitur pro sermone, qui auditur. Sensus est: Quis credidit verbis nostris, siue prædicationi vel doctrinæ nostræ. *Ergo fides ex auditu est*) id est, fides quantum ad explicationem credendorum, non nascitur, nisi audiatur, quidnam sit credendum. *Auditus autem per verbum*) Dei, id est, quidnam credẽdum sit, auditur per verbũ Dei, quod prædicant legati illi, de quibus Esaias *Quàm speciosi pedes, &c.*) siue scriptũ illud sit, siue non. Intelligit ergo per Dei siue Christi omnes omnium Apostolorum conciones, siue postea relatæ sint in Biblijs, siue non. Neque enim, quod volunt Lutherani, accipi potest pro solo Euangelio scripto, quia Paulo hæc scribente nondum scriptum erat totum Euangelium. *Sed dico, nunquid non audierunt?*) scilicet Iudæi? & quidem in omnes plagas totius terræ exiuit sonus Apostol. & in extremas orbis partes verba eorum. Qua igitur ratione fieri potest, vt Iudæi non audierint, cum quibus prædicatores illi tantum temporis commorati sunt ex quibus & prodierunt? Alij quod dicitur, ad gentes referunt: nunquid non audierunt? scilicet gentes? Ad hanc interpretationem inuitat planè quod sequitur: Sed dico nunquid Israel, &c. vbi Israel opponi videtur præcedentibus, ergo de quibus sermo procedit, sunt gentes. Psal. ergo 16. ex quo testim. hoc citauit Apostol. secundum literam de corporibus celestibus loquitur, quæ suam habent linguam, & suo modo loquuntur nobis, & si aduertamus, docẽt nos diuinitatem directricem omniũ. Præter hunc tamen sensum cogimur alium agnoscere propter Paulum sublimiorem, & allegoricum, secundum quem cæli sunt typus legatorum Mel. 2. 1. Apost. Nã non est putandum, quod Paulus per accommodationẽ tantùm vtatur verbis prophetæ, quod Bernardo familiare est. Hoc enim indignũ esset Apo. præsertim seriò volente conuertere Iudæos. De sententia hac: *In omnem terram exiuit sonus eorum*) vide Augu. in epist. ad Hesichium, de supremo mundi die. Chrys. vaticinium hoc prophetæ impletum fuisse putat tempore Pauli. Augustinus longè aliter sentit, putans nec suo quidem tempore impletum fuisse.

SEd dico, Nunquid Israel non cognouit? Primus Moyses dicit: Ego ad æmulationem vos adducam, Deu. 32. a.
in non gentem, in gentem insipientem, in iram vos mittam. Esaias autem audet & dicit: Inuentus sum à Esai. 65. a.
non quærentibus me, palam apparui ijs, qui me non interrogabant. Ad Israel autem dicit: Tota die expandi manus meas ad populum nõ credentem & contradicentem.

SEd dico: nunquid Israel non cognouit?) verbum Dei, vt scire posset fide in Christum opus esse ad salutem? *Primus Moyses dicit*) Græcè est πρῶτος, quo ipsi sæpius abutuntur pro comparatiuo. Prior ergo Moyses dicit: Refertur enim ad Esa. quem mox citat. Sensus est: prior quidem, & ante Esaiam Moyses Deut. 32.
in cantico suo testatus est, Gentes propter fidem adoptandas, Iudæos verò propterea, quòd fidem sint repudiaturi, abijciendos, sic inquiens ex persona Dei. *Ego ad æmulationem vos abducam.*) Aemulatio, vocabulum medium est, in bonam partem sonat, imitationem: in malam, inuidentiam. Posterior significatio conuenit huic loco. Nã pro tribus illis verbis ad æmulationem abducam, Græcè

Græcè est παραζηλώσω vnica vox, quæ ferè in malam partem accipitur. Quod additur (in non gentem) Græce est in non gente, In, pro per, Ego ad æmulationem vos prouocabo per gentem, quæ non est gens: sic vertit Erasmus: Non gentē dicit, pro gente contemptissima, nec vllo digna honore. Vnde exponens addit (in gentem insipientē) Græce rursus est, in gente insipiente, id est, per gentem stultam ad iram vos commoueбo, scilicet per occasionem, hoc est, quod dicit: (in iram vos mittam) Sensus enim est: Tantis beneficijs afficiam nationem illam gentiū, quæ habita fuit hactenus pro gente contemptissima, vt felicitate, qua videbitis affluere gentem illam, prouocandi sitis ad inuidentiam & iram.

Esaias autem audet.) Coniunctio (autem) cōnectit hanc partem cum Moyse, qui præcessit. Esaias post hunc audet, nec est simpliciter τολμᾷ, id est, audet, sed ἀποτολμᾷ, hoc est, Esaias tāquam fiducia à Moyse sumpta, qui prior illud dixit, audet cū periculo vitæ suæ, & dicit. *inuentus sum*) id est, inueniat, hoc est, futurum est, vt gens, quæ nihil iā de me cogitat, me inueniat (*palàm*) id est, nō per typos & vmbras, sed expressa veritate (*apparui illis, qui me non interrogabant*) id est, qui nō quærebant scire fidem & religionem meam.

Ad Israel autem dicit) In principio capitis 65. Esaias de gētibus loquitur, & ab ijs trāsit ad Iudæos, quem transitum significare hoc loco volens, Apostolus dicit. Israel autem, quasi dicat, dum ad Iudæos Propheta sermonem transfert, & de ijs loquitur, sic dicit: Tota die, &c. Quāquam præpositio πρὸς apud Græcos anceps sit, & verti possit aduersus vel contra Israel. *Tota die*) id est, toto tempore (*expandi manus meas.*) Est gestientis recipere in sinum (*ad populum non credentem & contradicentem*) id est, rebellem & immorigerum. Sunt verba Christi iam exhibiti. Ab initio, inquit, quo veni in carnē, summa beneuolentia & desiderio ad salutem inuitaui populum Iudaicum.

CAPVT XI.



Ico ergo: Nunquid Deus repulit populum suum? Absit. Nam & ego Israelita sum, ex semine Abraham de tribu Beniamin. Non repulit Deus plebem suam, quam præsciuit.

Dico ergo: *Nunquid Deus repulit, &c.*) Seipsum interrogat, ac sibi respōdet. Quod schematis genus, plurimum lucis & acrimoniæ adfert, præsertim in argumentando. Cū de Israele sic loquantur Moyses & Esaias, cūm illorum testimonia indicent paucitatē Iudæorum saluandorum, quæro num ergo Deus populum suum reiecit. Laborat Apostolus, vt auferat scandalum Iudęorum, qui ob id dubitabant, num Christus esset Messias, quòd tā pauci ex peculiari populo Dei saluarētur. Idem egit cap. 9. Non quòd exciderit verbum Dei, &c.

Absit) abominantis est, non repulit Deus populum suum scilicet in totum. *Nam & ego Israelita sum*) non prozelitus, sed ex semine Abraham, id est, posteris Abrahę. Et ne quis putet vnum me è gente Iudæorum nō esse reiectum à Deo, id dico generaliter: non repulit Deus à suis promissionibus partem illam plebis Iudaicæ, quam ab æterno prædestinauit. Græcè est προέγνω, γνῶναι autem nō semper scire significat, sive cognoscere, sed aliquoties decernere & iudicare: vnde & γνῶμαι dictæ sunt. Sed & apud Latinos legimus, populus sciuit, & scita populi, pro decretis. Rectè igitur Augustinus præsciuit, interpretatus est prædestinauit, libro de bono pers. 2. ca. 18. Nos, inquit Erasmus in annot. maluimus vertere, quos antè cognouit iuxta scripturæ diuinæ proprietatem, qua Deus cognoscere dicitur, quib. fauet, quosque amplectitur. Secundum illum ergo hic est sensus: Non est consentaneum, quòd Deus populum reiecit, quem antè sic adamauit, & veluti peculiarem complexus est.

AN nescitis in Elia, quid dicit scriptura, quemadmodum interpellat Deū aduersum Israel? Domine, prophetas tuos occiderunt, & altaria tua suffoderunt, & ego relictus sum solus, & quærunt animam meam. Sed quid dicit illi diuinum responsum? Reliqui mihi septem millia virorum, qui nō curuauerunt genua ante Baal. 3. Re. 19. b Ibidem.

AN nescitis in Helia) id est, de Helia, vel in historia Heliæ, quæ est in 3. lib. Reg. c. 16 Quomodo interpellat Deum aduersum Israel? Contra totum populum, quem putabat esse impium? Quidam accipiunt hāc interpellationem abusiuè, pro enunciatione mali futuri. Melius videtur accipi propriè vt sit consentientis vindictæ Dei, quam putabat esse in foribus. Quemadmodum ergo interpellat, id est, quemadmodum impiè, candi affectu loquitur cum Deo, & queritur de Israele.

Domine, prophetas tuos occiderunt, &c.) Impia Iezabel, & Achab iniquo suo iussu occiderunt prophetas tuos, id est, doctores secundum Chrysosto. qui populum docebant, & odio cultus tui curauerūt euerti altaria tua, quamuis contra legem fuerit erigere altaria, & rectè fecerit Ezechias ea subuertendo, Achab tamen & Iezabel impiè egerunt, quia odio cultus Domini id fecerunt.

Et ego relictus sum solus, &c.) Quanquā verba hæc

hæc Heliæ non sonent imprecationem, sed nudam querelam, animo tamen imprecandi ea ab ipso prolata sunt, quasi diceret, precor Domine, vt hanc gentem, quæ tam impia patrat, semel perdas.

Sed quid dicit ei diuinum responsum?) Quid diuino oraculo responsum est illi sic imprecanti & conquerenti. (*reliqui mihi septem millia*) id est, multa, phrasi Hebræa. Baal propriè est appellatiua vox significans idem quod Idolum, vnde in libris Regum pluraliter legitur Baalim, hinc Beelphegor idolum cadaueris, & Beelzebub idolum muscarum. In certis tamen locis per antonomasiam sumitur pro certo idolo, vt hôc loco sumi videtur pro idolo Sidoniorum. Quod habent 70. τῇ Baal, inquirat studiosus, an mendum sit, an certa ex causa ita positum: nam sæpius habent τῷ Baal. Erasmus putat affixum articulum fœmininum, quod intelligatur imago, vnde versio eius sic habet: Qui non inslexerunt genu imagini Baal. Annotat Chrysost. hæc 7. millia per gratiam seruata esse, quod indicat verbum reliqui, non dicit, mihi relicta sunt 7. millia, vel 7. millia sese mihi reliquerūt, sed ipsi mihi reliqui, id est, per gratiam meam superesse feci ad huc innumeros, qui non agnoscunt Baal pro Deo. Idem annotauit Augu. de bono perse. Hinc discimus, quàm appositè citarit hoc exemplum Apostolus.

Aug. lib. 3. de bono perseuerā tia. ca. 11.

Sic ergo in hoc tempore, reliquiæ secundum electionem gratiæ factæ sunt. Si autem gratia iam non ex operibus: alioquin gratia iam non est gratia.

Sic ergo & in hoc tempore.) Quemadmodum Heliæ tempore cum vniuersam gentem Israeliticam occupauerat idololatria, innumeros tamen Deus cotinuit sua gratia in cultu suo: sic & in hoc tempore secundum electionem gratiæ, id est, secundum electionem gratuitam. (*Phrasis est Hebraica*) reliquiæ salutæ factæ sunt, id est, præ iusinita illa multitudine, quæ reijcit fidem, pauci tantùm ex populo Iudæorū, licet pauci illi etiam innumeri sint, consequuti sunt iustitiam quæ est ex fide. Verisimile tamen est illud (*salua*) abundare, Græci non habent. Item Augu. de bo. perseue. lib. 2. cap. 18 omittit, ad Simplicianum verò habet, sed explicans id adiungit textui.

Aug. lib. 1. quæsti ad Simplicianū. qu. 12.

Si autem gratia) Gratia ablatiuus est, nō nominatiuus quod patet ex Græco. Sensus est. Si per gratiam siue per gratuitam Dei electionem, reliquiæ sunt iustificatæ: igitur nō ex operibus. Augu. de bon. pers. tractans hunc locum, vertit opera in merita operum qui est sensus Pauli, & hic, & etiam ibi: Ei autem qui operatur, & cæte. Alioquin si gratia est ex meritis vel dignitate operum, consequitur quòd gratia falsò diceretur gratia: indueret enim debitæ mercedis rationem. Gratia autem ex eo dicitur quòd gratuitò donatur: sic ferè interpres. An tamen Paulus respexerit ad etymologiam gratiæ, non est ita certum: verisimile magis est, ipsum ad rem respexisse. Formale enim gratiæ, est gratuitò donatum esse, vnde si gratia nostri meriti esse dicatur, non retinetur natura gratiæ.

Quid ergo? Quod quærebat Israel, hoc non est cōsequutus: electio autem consequuta est: cæteri verò excæcati sunt sicut scriptum est: Dedit illis Deus spiritum compunctionis: oculos, vt non videant: & aures, vt non audiant vsque in hodiernum diem. *Esai. 9. d Matt. 13. Ioan. 12. f. Actor. 28. Psal. 68. c.*

Quid ergo?) scilicet consequitur ex istis, hoc nempe (*quod quærebat*) scilicet operū meritis. Est enim idem quærere quod capit. 10. Et suam quærentes statuere, & capi. 9. sectando legem iustitiæ, & cæte. (*Israel*) id est, bona pars Israelis. Bona pars populi Iudaici quæ meritis suorum operum quærebat con sequi iustitiam, non est consecuta iustitiam, *Electio autem*) id est, electi per enallagen speciei: vt annotat Theo. Sicut dicimus magnitudinem negotiorum impeditus, id est, magnis negotijs impeditus id præstare non potui. *Cæteri verò*) scilicet Iudæi, qui non sunt electi (*excæcati sunt*) propriè dicere debuisset, deserti sunt. Excæcati ergo, scilicet sua malitia, vt patet ex Esaiæ verbis, qui planè culpant liberum arbitrium. Diuertit ergo Paulus ab electione, ad liberum arbitrium.

Dedit illis Deus spiritum compunctionis, & cæte) Quod dicit (*dedit*) non operationem significat, sed permissionem: Sic Chryso. Theoph. & Oecum. August. plus habet: Dedit inquit non immittendo malitiam, sed subtrahendo gratiam, & subministrando occasiones. Origenes verba hæc negat inueniri in scriptura, sic autem excusat, vt dicat Paulum sententiam Esaiæ, quæ est cap. 9. explicantem, de suo addidisse. Dedit illis spiritū compunctionis. Sed omninò verisimile est, Origenem lapsum esse memoria. Nam in editione 70. apud Esaiam cap. 29. hæc leguntur. Interpretatur autem Erasm. spiritum com punctionis, spiritum zelotypiæ siue inuidiæ, κατανύσσω enim, vnde genitiuus κατανύξεως significat compungo, mordeo. Sensus ergo est: Dedit illis spiritum, qui perpetuo dolore stimulat, & cruciat, quod videant multitudinem gētium, cum Deo Abraham, Isaac Iacob, congregari & Christi Ecclesiam crescere, suam autem synagogā diminui. Chrysost. verò Theoph. & Oecu. spiritum compunctionis, hoc est, κατανύξεως interpretantur mentem in malo constantem & pertinacem, vt inde auelli nequeat. Nam κατανύσσειν nihil aliud est, quàm quasi in cusso clauo ad,

aliquid configi, solideque compingi. Sic in Psalm. 29. Vt cantet tibi gloria mea & non compungar, id est, vt non moueor vel mouebor, non immutabo, non desistam. Et istud satis conuenit cum verbo Hebræo, & interpretatione Hieronym. quæ pro spiritu compunctionis, habet spiritum soporis. Sopor eius enim res tenax est, maximè qualis exprimitur voce Hebræa quæ grauem & vehementem soporem significat. Qualem legimus Dominum misisse in Adam Genes. cap. 2. & in Abraham Genes. 15. & in populum Saul. 1. Regum capit. 26. Quibus locis est eadem vox in Hebræo quæ apud Esaiam capit. 29. De hoc spiritu soporis biberunt omnes hæretici. Illi enim habent verè spiritum compunctionis, id est, catanixeos κατανύξεως, sunt enim penitùs affixi doctrinæ suę. In eo quod sequitur, *Oculos vt non videant*) de animæ oculis sermo est, clausit oculos internos, vt non agnoscant CHRISTVM, & aures mentis obturauit, vt non percipiant veritatem vsque in hodiernum diem. Istud addit Paulus de suo, id est, ex quo venit docens Messias in hoc vsque tempus, quo resurrexit, & sedet ad dextram patris.

ET *Dauid dicit: Fiat mensa eorum coram ipsis in laqueum. & in captionem & in scandalum & in retributionem illis. Obscurentur oculi eorum ne videant, & dorsum eorum semper incurua.*

ET *Dauid dicit, &c.*) Quod in superioribus testimonijs, id ipsum & in hoc Psalmo obseruandum est, videlicet causam reiectionis Iudæorum referri in ipsorum malam voluntatem. Orige. nomine mensæ accipit sacram scripturam. Chrys. quodlibet quod nobis præcipuè est voluptati & cordi. Iudeis autem in maximis delitijs erat sacra scriptura. Alius in specie magis designans hanc mensam, accipit doctrinam CHRISTI agentis in terra. Sensus est: scriptura quæ illis data est, vt ea seu mensa laxarent animum, item doctrina Christi & Apost. illaqueantur capiantur, offendantur, siue impingant ad illam fiat illa in retributionem ipsis. Significatur quòd cæcitatem istam patiebantur luendo pœnas peccatorum. *Et dorsum eorum semper incurua*) id est, sint depressi in terra, conuersatio eorum non sit in cælo. Metaphora sumpta est ab lictorijs. Hieron. isto sermone significari putat captiuitatem, quæ vsque in finem mundi duratura est. Rationem eius reddit Euthymius, qui serui sunt inquiens, illud vt plurimum eos consequitur, vt onere aut alio laboris aut calamitatis genere oppressi, curuati incedant. Plenus commentarius erit si ad mala corporis, & spiritus referamus hoc sensu: Magis magisq; onera illos erroribus, scandalis, & calamitatibus. Annotat Euthymius verba illa, fiat obscurentur incurua, tametsi vocem habeant imperatiui modi, hoc tamen loco futuri significationem retinere pro fiet, obscurabuntur incuruabis. De huiusmodi imprecationibus, quàm nusquam non obuiæ sunt in scriptura sacra exactum commentarium habes apud Tho. in 2. secundæ quæst. 25. in responsione ad tertium, art. 6.

D*ico ergo: Nunquid sic offenderunt, vt caderent? Absit. sed illorum delicto salus gentibus, vt illos æmulentur. Quod si delictum illorum diuitia sunt mundi, & diminutio eorum diuitia gentium, quanto magis plenitudo eorum.*

D*ico ergo*) cùm tam acriter loquantur prophetæ de lapsu Iudæorum, quæro num adeò impegerint, siue offenderint in Christum, vt caderet supple semel, siue in totum hoc est, sine spe reparationis, incurabiliter, insanabiliter? Illud (*sic*) nō est in Græcis. Vnde omittit Erasmus, sed eius loco substituit (*ideo*) Versio eius sic habet: non ideo impegerunt vt conciderent: Quod licet probabiliter facit, non minus tamen probabile est quod noster habet interpres. Quod verò Eras. contra interpretationem nostram adducit de vocula ἵνα nihil est: Nam ex comment. Chrysost. & Theop. constat eam interdum sumi impletiuè, & poni loco ὥστε. Absit, sed) id est imò, quin potiùs: sic enim frequenter sumitur ἀλλὰ apud Græcos (*illorum delicto*) id est, per illorum lapsum (*salus est gentibus, vt illos æmulentur.*) Sensus est: adeò non sunt desperandi Iudæi propter lapsum, vt gentes vocandæ quidem ad fidem, eò tamen citiùs ad fidem vocatæ sint, vt Iudæi conspecta insigni sanctimonia & dotibus gentium extimulētur inuidia, zelotypia, & ex contētione aduersus gentes accedant ad fidem, qui per prædicationem Apostolorum ad fidem accedere noluerunt. Si Iudæi recepissent verbum Dei, non tam citò Apostoli diuertissent ad gentes, vt patet ex cap. 13. & vltimo cap. Actorum: nunc quia fidem receperunt Iudæi, visum est Deo vti conuersione gentium ad salutem Iudæorum.

Quod si delictum illorum, &c.) id est, Si lapsus Iudæorum per occasionem cessit in diuitias reliqui mūdi (*& diminutio eorum*) id est, quòd tam pauci ex ipsis conuersi sunt ad fidem in diuitias gentium, id est, quòd tam citò & maturè ditatæ sint gentes, (*quanto magis plenitudo eorum*) ditabit mundum & gentes, id est, quāto magis prouocabuntur gentes ad fidem, si videant quam plurimos ex Iudæis conuerti: Non dicit Apostolus, quantò magis conuersio ipsorum, aut immutatio ipsorū, sed quantò magis plenitudo eorum hoc est secundum Chrysost. quando vniuersi ad fidē accessuri sunt.

Vobis

VObis enim dico gentibus: Quam diu quidem ego sum gentium Apostolus, ministerium meum honorificabo, si quomodo ad æmulandum prouocem carnem meam, & saluos faciam aliquos ex illis. Si enim amißio eorum reconciliatio est mundi, quæ assumptio, nisi vita ex mortuis?

VObis enim dico gentibus quàm diu, &c.) id est, adnitar, vt gnauiter obeam mihi cõmissam prouinciam, vt exornem & illustrem eam, id est, vt per copiosum fructum celebrem reddam, (*si quo modo ad æmulationem prouocem,*) id est, vt saltem per vberem seu copiosum apud gentes fructum prouocem & exstimulem (*carnem meam*) Iudæos cognatos mihi secundum carnem, ad inuidiam aduersus gentes, quòd videant illas adiungi per sidem Deo Abraham, & quod Ipsis promissum erat ad gentes transferri, vt per huiusmodi æmulationem siue inuidentiam, si nõ maiorem partem, saltem aliquos ex eis adducam ad fidem & salutem.

Si enim amißio eorum) Græcè est ἀποβολὴ, id est, abiectio siue reiectio: nam hanc opponit assumptioni (*reconciliatio est mundi*) scilicet tam matura, idq; per occasionem (*quæ assumptio, &c.*) id est, quidnam sentiendum est de adiũctione Iudæorum per fidem ad gentes: Certè sicut Iudæorum lapsus fuit gentium reconciliatio: Ita Iudæorum adiunctio ad gentes, futura est occasio resurrectionis omnium gentium.

QVod si delibatio sancta est, & massa, & si radix sancta, & rami. Quod si aliqui ex ramis fracti sunt, tu autem cum oleaster esses, insertus es in illis, & socius radicis & pinguedinis oliuæ factus es, noli gloriari aduersus ramos. Quod si gloriaris, non tu radicem portas, sed radix te.

QVod si delibatio sancta est, &c.) à capite 9. vsque ad hunc locum Apostolus miscuit odiosa lætis quantum attinet ad Iudæos: Odiosa quidem dixit verbis prophetarum, læta suis verbis. Quòd si delibatio sancta, & massa) eandem sententiam habet quod sequitur (*& si radix sancta, &c.*) Ad intelligendum hunc locum aduertẽdus est locus, qui est in Numeris cap. decimo quint. Cùm veneritis in terram quam dabo vobis, & comederitis de panibus regionis illius, separabitis primitias Domino de cibis vestris. Sicut de areis primitias separabitis: ita & de pulmentis dabitis primitiua Domino. Quod Hiero. hîc vertit primitias & prlmitiua. 70. transtulerunt ἀπαρχὴ, qua voce hoc loco vtitur Paulus, & à nostro interprete versa est delibatio, Hebraicè est resi. id est, primitiæ. Rursus quod Hiero. vertit cibũ & pulmentum, 70. transtulerunt φύραμα quæ est altera vox qua hoc loco vtitur Paulus, quam noster interpres transtulit massam. Alibi vertit conspersionem. Dicitur autem vocabulum Græcum à miscendo, Hæbraicè est arisa, quam vocem Pag. pastam vertit: Est autem massa subacta, siue farina humore temperata, nos deich dicimus. Argumẽtatur ergo Paulus hoc modo: Si primitię sanctæ sint, vt quas Deus sibi offerri voluit, Deus autẽ non vult offerri sibi quod immundum est: sequitur quòd & reliqua massa, ex qua primitiæ sumuntur, sit sancta: Sic si illi patriarchæ sancti sunt, qui sunt primitię ex tota massa Iudæorum: & tota gens sancta est. Consequentia valet, quia promissiones factæ Abraham, Isaac, & Iacob, & cæteris patriarchis qui hic primitiæ dicuntur, non tantùm ad ipsos pertinent, sed etiam ad totum semen. Et (vt habet Ambrosius) delibatio & massa eiusdem sunt generis, & delibatio de massa sumitur, vnde non possunt indigni, id est, inidonei (more Græco) ad fidem dici, quorum patres iam adepti sunt fidẽ, quia si pars Iudæorum credidit, cur non & alia pars posse credere dicatur: Ex hoc commentario soluitur illa difficultas, quam hoc loco ferè mouent interpretes, videlicet quomodo Apostolus gentem Iudaicam excæcatam, sanctam vocet: Secundum Ambros. sanctam appellat, non præsenti sanctitate, sed potentia & habilitate. Thom. delibationem accipit Apostolos, sed vix patitur id, quod sequitur (*si radix sancta, & cæt.*) Nam Abraham radix erat, item Isaac & Iacob non Apostoli. Chrysost. primitias quidem vocat Abr. Isaac Iacob, sed non reddit rationem metaphoræ. Ne cui autem negotium faciat in commentarijs versio latina, aduertendum est locum hunc non rectè translatum esse à Musculo: qui Græca sic reddit: Primitias atq; radicem vocat eos, qui cum Abrahamo, Isaac, & Iacobo fuerũt, &c. vertere debuerat hoc modo, primitias atque radicem vocat Abraham, Isaac & Iacob. Nam phrasi Græca ἡ περὶ Ἀβραάμ, ipse Abraham significatur, sicut ἡ περὶ τὸν Ἀρίστιππον, Aristippus Intelligitur, vide Budæum in commentarijs. Theoph. ἀπαρχὴν interpretatur fermentum. Eras. mauult accipere ipsum frumentum, de quo conspersio sumitur. Sed optimè consonat legi, vnde hoc Argumentum desumpsit Apostol. vt ἀπαρχὴ quod ipsa, vox sonat, ipsæ primitiæ sint pastorum, quas primitias interpres noster delibationem vocat, quod primò delibentur ex reliquo, id est, parce desumantur. Id enim est delibare, vt oscula libauit natæ, apud Virgilium.

Quod si aliqui ex ramis fracti sunt.) Comprimere studet Apostolus arrogantiam gentiũ. Ramos vocat posteros patriarcharũ & prophetarum, ipsos videlicet Iudæos. Quòd si aliqui, qui naturales posteri sunt Abrahæ, excisi sunt à radice, vt illius succo. i. fide nõ alantur (*tu autem*) gentilis (*cum oleaster esses*) id est, agrestis olea, id est, quum nullum adfer

res virtutum fructum (*insertus es*) id est, insitus (*in illis*) id est, inter ramos non defractos, & vna cum illis factus es particeps siue consors radicis & pinguedinis oliuæ, id est, exuberãtis gratiæ quæ illi genti in patriarchis & prophetis donata est (*noli gloriari*) id est, ne insolenter agas contra Iudæos, quod ipsi abiecti sunt. Quòd si omninò volueris gloriari, ad repressionem insolentiæ tuæ dicetur tibi, quod Iudæi sint natiui rami illius radicis ex qua tibi succus suggeritur.

Dicis ergo, Fracti sunt rami, vt ego inserar. Benè propter incredulitatem fracti sunt, tu autẽ fide stas, noli altum sapere, sed time. Si enim Deus naturalibus ramis non pepercit, ne fortè nec tibi parcat.

Dicis ergo) tu gentilis ex verbis meis obijcis pro te aduersus Iudæos. *Effracti sunt rami*) Deus permisit excidere Iudæos, (*vt ego inserar*) vt, euentum notat siue consecutionem. (*Bene*) est approbãtis, quod sub persona ethnici dixerat, bene, scilicet dicis tu gẽtilis, sed memineris per incredulitatem ramos esse fractos: tu autem in fide adhuc persistis, & permanes in radice. *Noli altum sapere*) id est, ne superbias, ne tibi placeas, ne efferaris animo (*sed time*) nequando & ipse excidas à fide, & excidaris ab olea, in quam insitus es. Commentarij istud sic explicant, vt pertineat ad singulos, quod & ipse textus satis indicat, ibi. (*Dicis ergo*) quod est singulare, & rursus (*tu autem fide stas*) sic in consequentibus & tota natio Iudæorum haud quaquam excisa est, quare non id iubet timere ne tota gentium natio excidatur, sed singulos monet, singulorum è gentibus reprimere volens arrogantiam. Locus hic notãdus est contra Buce. & Calui. impiè statuentes, hominẽ non posse excidere à fide & gratia semel acceptà. Similem sententiam habet Apostolus prioris ad Cor. cap. 11. Qui stat, videat ne cadat. Et ad Galat. cap. 6. Considera teipsum, ne & tu tenteris.

Si enim Deus naturalibus ramis) id est, Iudæis pertinentibus ad radicem ipsa origine carnis (*non pepercit*) sed propter incredulitatẽ excidit, vide tu gentilis ne quo modo fiat, vt nec tibi parcat, vide ne per superbiam indignum te prebeas gratia Dei & excidaris.

Vide ergo bonitatem & seueritatem Dei, in eos quidem qui ceciderunt, seueritatem: in te autẽ bonitatem Dei si permanseris in bonitate, alioquin & tu excideris. Sed & illi si non permanserint in incredulitate, inferentur, potens est enim Deus iterũ inserere illos.

Vide ergo bonitatem) χρηστότητα habet Paulus, id est, benignitatem quæ est quædam promptitudo animi & propẽsio ad benemerendum de quopiam, Cui opponit ἀποτομίαν, quam noster Interpres seueritatẽ vertit: ad verbum autem sonat resectionem ea est, quoties res ad viuum exigitur.

Si permanseris in bonitate) Chryso. id est, si feceris quæ digna sunt illa Dei benignitate, hoc est, si præstiteris bonam vitam, & addit: non enim sola fides sufficit (*alioquin & tu*) qui modò ramus es, siue surculus insititius (*excideris.*)

Sed & illi si non permanserint in incredulitate inserentur suæ oleæ. *Potens enim est Deus iterum inserere illos.*) Nam quod Iudæis benè velit Deus. id liquet tũ ex antiqua electione gentis Iudaicæ, tum quod ante dictum est, non ex mera Dei voluntate, sed ob incredulitatem ipsos reiectos esse. Illud subintelligendum reliquit Apostolus, alioquin non est plena hæc probatio: gens Iudaica si ad fidem redeat, iterum inferetur à Deo, quia non deest Deo potestas hoc faciendi. Obseruandum quoque est illud (*iterum*) Indicat enim Iudeos, quos inserendos dicit, fuisse in olea, adeoque participes radicis & pinguedinis oleæ fuisse, & proinde credentes. Potest igitur quispiam à fide & pinguedine semel hausta excidere.

Nam si & tu ex naturali excisus es oleastro, & contra naturam insertus es in bonam oliuam, quanto magis hi, qui secundum naturam, inserentur suæ oliuæ.

Nam si & tu ex naturali, & cæt.) Sensus est: si tu extra carnalem propagationem Iudæorum, ad gentilitatem, quæ oleastro comparatur propter infœcunditatem non autẽ ad oleam, cuius radix sunt Abraham, Isaac, & Iacob pertinens, gratuita tamen Dei miseratione insitus es in pulchram & fœcundam oleam, quantò magis verisimile est, quòd Iudæi qui secundum carnem progeniti sunt ex patribus ad quos pertinent promissiones, inserentur suæ oleæ. Est argumentum à minori. Naturam vocat carnalem propagationem.

Nolo enim vos ignorare fratres mysterium hoc, vt non sitis vobisipsis sapientes, quia cæcitas ex parte contigit in Israel, donec plenitudo gentium intraret: & sic omnis Israel saluus fieret, sicut scriptum est, Veniet ex Sion, qui eripiat & auertat impietatem à Iacob.

Nolo enim vos ignorare, &c.) Pergit occurrere insolẽtiæ gentilium, quos fratres vocat. Quò magis, inquit, credatis, Iudæos tanquam naturales ramos rursus inserendos (*mysterium*) id est, rem arcanam & paucis adhuc cognitam aperiam vobis, idque in hunc finem, (*vt non sitis vobis ipsis sapientes*) id est, ne insolentes sitis, animique elatioris, ne nimium vobis placeatis propter vestri insitionem, & Iudæos propter ipsorum reiectionem despiciatis. Mysterium autem hoc est, quòd cæcitas ex parte tantum, & ad tempus contigit in Israel, donec plenus numerus, quem Deus decreuit assumere ex gentibus

bus intret, & ad fidem cõuertatur (*Et ſic*) hoc eſt, vbi plenitudo gẽtium intrauerit, (*omnis*) id eſt, totus Iſrael ſaluus fiet (*ſicut ſcriptum eſt cap. 59. Eſai. veniet ex Sion*) Adduxit Apoſt. hoc teſtimonium iuxta verſionem 70. ſenſus eſt: E gente Iudaica, ſecundum carnem naſcetur, qui ſit liberator gentis illius, hoc eſt, qui aboleat peccata Iſraelitici populi, qui ſecundum carnem è Iacob deſcendit. Hæc autem abolitio impietatis populi Iſraelitici, cùm non ſit peracta in conuerſione Apoſtolorum, & paucorum illorum qui ex Iudæis crediderũt (*non enim propter paruas illas reliquias ad fidem conuerſas, dicitur impietas ablata à populo Iſraelitico*) conſequitur prophetiam Eſaiæ intelligendam eſſe de futura reſtitutione ingẽtis multitudinis populi Iſraelitici, tantæ inquã multitudinis, vt propter eam poſſit dici totus populus Iſraeliticus eſſe reſtitutus, ſiue à toto populo impietas eſſe ablata.

ET hoc illis à me teſtamentum, cùm abſtulero peccata eorum. Secundum Euangelium quidem, inimici propter vos: ſecundum electionem autem, chariſſimi propter patres. Sine pœnitentia enim ſunt dona & vocatio Dei.

ET hoc illis à me (diſpoſitum) teſtamentum) tum demum implebitur (*cum abſtulero peccata eorum.*) Chryſoſt. dicit iſtud futurum ſub finem mundi. Idem habet Aug. lib. 20. de ciuitat. Dei cap. 29. Per Heliam inquit Theſbitem expoſita ſibi lege, vltimo tempore ante iudicium Iudæos in Chriſtum verum eſſe credituros, celeberrimum eſt in ſermonibus cordibusq; fidelium.

Secundum Euangelium quidem, & cæter.) Eſt occupatio. Ratione quidem & conſideratione Euangelij, cui pertinaciter aduerſantur Iudei, exoſi ſunt Deo & inimici propter vos id eſt, veſtram ſalutem, vt hac occaſiõe vos gentes recipiatis fidem: Sic Aug. de prædeſtin. Et Amb. in comment. Aliter Chryſoſt. (*propter vos*) id eſt occaſione fidei vobis prædicatæ: ſiquidem gentium fides offendiculo fuit Iudæis, vt alienarentur ab Euangelio (*Secundum electionem autem*) id eſt, ſi conſideres Iudæos ſecundum rationem electionis, qua reiectis cæteris hominum nationibus, Deus patres eorum elegit, vt eſſet eorum Deus, & ſeminis ipſorum poſt eos, non ſunt exoſi Deo, ſed electi, & proinde ſentiendum eſt de Iſraele, quod tanquam Deo charus adducendus ſit tandem ad ſalutem, & non ſit reiectus ſine omni ſpe reparationis. Sunt iniqua ratione diuinæ electionis chari Deo propter patres, id eſt, proter promiſſiones factas patribus. Fuit enim patrum illorum primorum tanta commendatio apud Deum, tantaque merita, ex Dei tamen gratia, vt propter eorum merita diſponeret, ordinaret & promitteret ſe Deum fore ſeminis eorum poſt eos, ſicuti fuerat Deus eorum.

Sine pœnitentia enim ſunt dona Dei) quibus proſecutus eſt Abraham, Iſaac, Iacob, inter quæ dona eſt promiſſio & vocatio illa, quæ eſt ſecundum Propoſitum Dei, de qua dictũ eſt abundè cap. 8. huius Epiſtolę. Ambr. tamen interpretatur iſtud, de gratia Baptiſmi, quam dicit eſſe ſine pœnitentia, hoc eſt, non requirere luctum aut planctum, aut aliud opus, ſed tantùm ex corde profeſsionem. Sed coactior eſt illa interpretatio, nec videtur huic loco congruere. Germanus ſenſus iſte eſt: Tametſi in præſentiarum ſit gens Iudaica exoſa Deo, eò quòd reijciat fidem, proter primam tamen gentis illius electionem, & patrum commendationem, perſeuerat adhuc Dei beneuolentia erga illum. Nam vocationis qua ſecũdum propoſitum ſiue ſecundum æternam prædeſtinationem aliquem vocauit, item donorum quibus ſecundum æternam prædeſtinationem aliquam promiſsionem ſemel donauit, non poteſt Deum vnquam pœnitere, ita vt propter hominum malitiam eam velit reſcindere. Quare nec præſens Iudæorum malitia impedire poterit, quo minus Deus præſtet ſe Deum ſeminis Abrahæ ſicut promiſit. Vbi nos habemus (*ſine pœnitentia*) Græci legunt ἀμεταμέλητα, id eſt, quorum non poſsit pœnitere eum qui dedit aut qui promiſit, quaſi dicas impœnitibilia.

SIcut enim aliquando & vos non credidiſtis Deo, nunc autem miſericordiam conſequuti eſtis propter incredulitatem illorum, ita & iſti nunc non crediderunt in veſtram miſericordiam, vt & ipſi miſericordiam conſequantur. Concluſit enim Deus omnia in incredulitate, vt omnium miſereatur.

SIcut enim olim vos gentes non credidiſtis Deo, nunc autem per miſericordiam Dei & nõ per veſtra merita adductæ eſtis ad fidem, propter incredulitatẽ illorum. Græcè eſt datiuus modi vel inſtrumẽti, vnde Eraſ. vertit per incredulitatem eorum, id eſt, occaſione incredulitatis Iudæorum. Ita & iſti, id eſt, Iudæi nunc non crediderunt in veſtram miſericordiam, id eſt, per veſtri miſericordiam. Eſt enim Græcè ſimilis datiuus ei qui præceſsit. Senſus eſt: occaſione miſericordiæ vobis præſtitæ.

Vt tandem exemplo miſericordię vobis per fidem præſtitæ etiam ipſi prouocentur ad fidem, & per fidem communem vobiſcũ miſericordiam conſequantur (*Concluſit enim Deus, & cæter.*) finit diſputationem ſuam in eam ſententiam à qua incœpit. Id enim 1. & 2. cap. egit, vt oſtenderet omnes peccatores eſſe. Græcè eſt omnis non omnia, & ſic aliquoties legit Auguſt. Senſus tamen idem eſt niſi quod omnia vehemẽtius eſt. Senſus eſt: *August. de gratia & lib. ar. ad Valen. ca. 22. ita legit.*

sic visum est Deo dispensare vtriusque populi salutem, Iudæorum videlicet, & gentiū vt permitteret vtrumq; populum suo vitio concludi siue constringi sub incredulitate, & damnatione. Concludi inquam ne vlla ratione posset ex incredulitate sua vinculis se liberare, vt ipsius misericordia gratuita locum habere agnoscatur in vtroque populo, tam Iudæorum, quàm Gentium. Atq; ita vterque populus salutem suam Dei misericordiæ disceret adscribere, non viribus naturę aut legis doctrinæ.

Cap. 9. c Esa. 40. d. 1. Cor. 2. d *O Altitudo diuitiarum sapientiæ et scientiæ Dei: quàm incomprehensibilia sunt iudicia eius, & inuestigabiles viæ eius. Quis enim cognouit sensum Domini? aut quis consiliarius eius fuit? aut quis prior dedit illi, & retribuetur ei? Quoniam ex ipso, & per ipsum, & in ipso sunt omnia: ipsi gloria in secula seculorum, Amen.*

O *Altitudo diuitiarum sapientiæ,*) Aug. ca. 22. de gratia & lib. arbit. refert hanc admirationem ad superiora, ad illud potissimū: Conclusit Deus omnia, &c. & ad illud: Sicut enim vos aliquando non credidistis, &c. Sensus est: cùm mecum cōsidero diuinæ dispensationis rationem, qua factum est vt gētes antè dæmonijs seruientes subitò ad gratiam Euangelij vocarentur: Iudei verò quibus ea peculiariter promissa videbatur, ab eadem exciderent, vt sicut horum lapsus occasio est salutis gentiū, sic gētium salus sit vicissim tandem occasio salutis Iudęorum. Cū inquam hæc mecum considero, quòd Deus vtrunque populum permisit concludi sub incredulitate, & cæter. præ admiratione & stupore cogor exclamare (*O altitudo*) id est, ô profundum siue profunditatem diuitiarum, & cæt. Annotat Chrysost. Paulum ad exaggerandam sapientiam Dei duabus vocibus ad Epithasim facientibus fuisse vsum, nimirum diuitiarum & altitudinis. Nam altitudo siue profundum (est enim Græcè βάθος) per se habet auxesin, & diuitiæ copiam sonāt. Gemina fit amplificatio cùm dicimus profundas diuitias. O igitur diuitias profundas scientiæ & sapientiæ. Sapientiam Dei intellige, qua supremo iudicio suo agendorum ordinem decernit & statuit, ordinans quid quoque tempore fieri velit, vtpote quòd hoc tempore velit relinquere gentes, Iudæos verò eligere, postea relinquere Iudæos, & gentes eligere. Deinde rursus simul participes facere vtrosque cómunis salutis. Scientiam verò accipe diuinam vniuscuiusq; rei cognitionem qua videlicet cuiusq; nationis ingenia clarissimè perspicit vt possit recondita sua sapientia disponere & dispensare, quid cuique tempori & cuiq; nationi conueniat.

Quam incomprehensibilia sunt.) Græcè est inscrutabilia, & sic subinde citat Hieron. August. quoque capit. 22. de gratia & lib. arbit. legit inscrutabilia, cuius vocis emphasim notauit Chrysost. & post eum Theop. Non tantum, inquit Chrysost. non comprehendi, sed nec scrutari quidem possunt, tanta est profunditas iudiciorum Dei. Et inuestigabiles seu imperuestigabiles viæ eius, id est, instituta & consilia eius, siue dispensationes (vt habet Chry.) quibus videlicet modò per misericordiā liberat, modò per seueritatē reijcit: Alludit Apost. ad locum qui est apud Esaiam capite vndecimo. Et non est inuestigatio viæ eius, quemadmodum annotat Hieronymus.

Quis enim cognouit sensum Domini?) Græcè est νοῦν, id est, mentem siue cogitationem. Rursus alludit ad capit. 40. Esaiæ. (*Aut quis prior dedit illi*) putant Apostolum referre locum, qui est apud Iob in principio capitis 41. Sensus est: Quis vnquam vsquam gentium reperus est, qui Deo aliquid dedisset, quod non ab illo prior accepisset, vt videlicet remuneratio redderetur propter aliquid priùs Deo datum? Hunc locum Lutherani adducunt contra merita operum, sed non rectè, hoc siquidem tantùm docet, non posse esse aliquod meritum apud Deum, cuius initium non sit ex Deo. Certè nihil vnquam quisquam dedit Deo, quod ab illo non accepit. Nam ex ipso omnia velut ex authore & propria omnium causa, & per ipsum, id est, per eundem omnia, quæ semel esse cœperunt, perseuerant, & conseruantur (*& in ipso*) perficiuntur, & consummantur (*omnia*) quia perfectio omnium & finis, in ipso erit tunc, cùm Deus erit omnia in omnibus. Hoc modo ferè exponunt Græci. August. alium habet modum explicandi, facit ille præpositionem (*ex*) proprium Patri, (*per*) Filio, (*in*) Spiritui sancto. Vnde hinc colligit trinitatem personarum, & quia dicitur, ipsi gloria, non ipsis, colligi vnitatem naturæ.

CAPVT XII.



Bsecro itaque vos fratres per misericordiam Dei, vt exhibeatis corpora vestra hostiam viuentem, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequiū vestrum.

QVinque prima capita huius Epist. plenissimam habent disputationem de iustificatione, deinde tractantur obiectiones aliquot natæ ex priori disputatione vsque ad cap. 9. in quo ca. vsque ad ca. 12. occurrit Apostolus scandalo paucitatis credentium ex Iudæis, sic tamen vt multa interim explicet, quæ pertinent ad quæstionem de iustificatione. Quæ iam sequuntur, minus molesta sunt, eò quòd non contineant disputationem

tionem, vt priora, sed doctrinam de moribus. Prior enim pars episto. dogmatica, inquit Chrys. posterior ethica est: sed multò interim iucundius hæc posterior pars legetur ab ijs, qui in dogmate sunt benè versati. Quare sæpius 2. illa capita repetenda sunt. Habet quidem & in 6. cap. item 7. & 8. multa, quæ pertinent ad nouitatem vitæ, sed omnia tantùm per occasionem dicit. Hic aūt ex instituto agit de moribus.

Obsecro itaq; vos) cùm tanta, inquit, per misericordiā Dei vobis collata sint bona (*Gratuita enim Dei misericordia iustificati estis, adoptati in filios, instituti heredes vitæ æternæ*) per hanc ipsam misericordiam, qua saluati estis, de qua tam multa audistis in 2. præcedentibus cap. obsecro vos, (*vt exhibeatis corpora vestra hostiā*) id est, vt mactetis affectus vestros corporeos, siue carnis cupiditates, eisque mactatis vosipsos totos Deo offeratis, & consecretis in victimam, hostiam & sacrificium, vt velut semel dicatos Deo, non ad alios vsus vos accommodetis. Discernens autē hostiam hanc à Iudaica, addit (*viuentem*) Iudæi brutam & mortuam pecudem immolāt: vos Christianos offerre volo viuam hostiā: viuentem dicit secundum Chrysosto. ne quis putet, quòd præcipiat mactari corpora. Nō enim corpus, sed vitium, quod regnat in corpore, mactandum est, vt fiat hostia sancta, ab omni contagione aliena, & beneplacens, accepta Deo.

Rationabile obsequium vestrum) per appositionem dictum est, sensus est: exhibete corpora vestra hostiam viuentem, quæ est rationalis cultus vester, rationalis cultus, cultus non corporeus, qualis fuit hactenus Iudæorum in mactatione brutarum pecudū, sed rationalis in mente situs, & spiritualis. vester emphasin habet, qui est Christianorum cultus: Interpres noster obsequiū posuit pro sacrificio siue cultu. Græcè enim est λατρεία, τὴν λογικὴν λατρείαν: λογικὴν autem, id est, rationale modò accipitur, quomodo in 1. Petri, vbi dicitur, rationale lac, pro spirituali. Obsecratio hæc Apostoli vehementissima est, & non potest non mouere eum, qui superiorum meminit, quæ 11. capite ab Apostolo disputata sunt. Neque Græcè est per misericordiam Dei, sed per miserationes Dei, in plurali numero. Rationem numeri annotauit Origenes putans in eo esse emphasim immensæ Dei misericordiæ, ac si dicat Apostolus: per immensam illam Dei misericordiam, de qua tam multa dixi, obsecro vos, illa saltem vos moueat, illa istud impetret à vobis.

ET *nolite conformari huic seculo sed reformamini in nouitate sensus vestri, vt probetis, quæ sit voluntas Dei bona & beneplacens, & perfecta: dico enim per gratiam, quæ data est mihi omnibus, qui sunt inter vos, non plus sapere, quàm oportet sapere, sed sapere ad sobrietatem, & vnicuique sicut Deus diuisit mensuram fidei.*

ET *nolite cōformari huic seculo*) explicatio est præcedentis sententiæ. Sensus est: ne cōfiguremini siue ne accommodetis vos ad figurā seculi huius, vt videlicet pro arbitrio cupiditatum vestrarum vitam agatis, quēadmodum faciunt, qui huic seculo dediti sunt: Sed potius per renouationē mētis (est enim Græcè νοός) quam iam per fidē in Christum accepistis, trāsformemini in nouos affectus (*vt probetis*) id est, vt sic reddamini apti ad intelligendum, quid à vobis iustificatis per totam vitam requirat Deus. Quid gratum sit, beneplacitum & acceptum Deo. Simile quiddam docet Apost. ad Ephe. 5. probantes, quid sit beneplacitum Deo. Nisi enim mactauerimus cupiditates carnis nostræ, non possumus esse idonei, vt in actionibus nostris intelligamus, quæ sit voluntas Dei: sed quod nostro sensui vehemēter arridet, interpretamur, id esse voluntatē Dei.

Dico enim per gratiā, quæ data est nobis) Est exponentis in specie, quod dictum erat in genere de immolando corpore, de fugiendis huius seculi cupiditatibus. Sensus est: his verbis, quibus nūc vsus sum, istud volo dicere. In primis ne quis plus sapiat, &c. Alij aliter exponunt istud (*dico*) hoc modo: Dico, id est, iubeo siue moneo, & vt monitioni suę pondus addat, per gratiam, inquit, hoc est, præcipio per authoritatem Apostolicā, quæ mihi gratuitò Dei munere est concredita. Vocat autem Apostolatum, gratiam, modestiæ causa.

Omnibus qui sunt inter vos) id est, cuique vestrum quisquis is sit, siue gentilis, siue Iudæus, siue seruus, siue dominus, &c. (*Nō plus sapere.*) Sapere hoc loco non pertinet ad eruditionem, sed ad cogitationem & opinionem, veluti cùm quis effertur, & magnificè de se sentit. Non est ergo sensus: ne sitis curiosi in quæstionibus, sed ne quis nimium de se sentiat, sed vt quisque de se sentiat modestè, hoc est, quod dicit (ad sobrietatem.)

Et vnicuique sicut diuisit Deus, &c.) Istud (*&*) verisimile est redundare, & quædam Latina non habent: vnicuique construitur cum verbo diuisit. Fides per metonymiam accipitur pro donis, quæ dabantur credentibus in Baptismo: Sic Chry. Sensus est, quisq; de se modestè sentiat, iuxta mensuram doni in fide sibi collati, hoc est, (iuxta Amb.) contineat se intra mensuram doni sibi commissi, nec tentet vendicare & arrogare sibi, quæ ad suam vocationem non pertinent. Quod dixit de adhibenda modestia in vsu donorum, id iam adhibita similitudine declarat.

Sicut enim in vno corpore multa membra habemus, omnia autem membra non eundem actū habent: ita multi vnum corpus sumus in Christo, singuli autem alter alterius membra habentes donationes, secundum gratiam, quæ data est nobis, differentes, siue prophetiam secundum rationē fidei, siue ministerium in ministrando, siue qui docet in doctrina, qui exhortatur in exhortando, qui tribuit in simplicitate, qui praeest in solicitudine, qui miseretur in hilaritate.

Sicut enim in vno corpore, &c.) Verba facilia sunt (*habentes donationes*) Græcè est charismata, quæ vox pertinet ad quæuis dona siue sint gratiæ gratis datæ, siue alia Sancti spiritus munera. Habétes ergo dotes secundum multiformē gratiā Dei, qua nobis hæc alteri illa, pro beneplacito Dei distribuit (*differentes*).i. diuersas. Quare cùm ex Dei ordinatione sit inter fideles donorum differentia, debet fidelis quisq; cū modestia vti dono sibi dato, & intra mensurā illius se cótinere.

Siue prophetiam, &c.) Hic in specie enumerat dona aliquot. Prophetiam nónulli proprij nominis intelligunt. Alij accipiunt pro peculiari aliqua facultate interpretandi loca obscura scripturarum, potissimū ea, quæ pertinent ad gratiam Christi & Euangeliū. Quomodo accipitur in priori ad Cor. cap. 12. *Secundum rationem fidei*) hìc subintelligi debet verbum (*dispensat*) vt ibi, siue prnphetiā, comma sit. Sensus est: si quis est propheta, vtatur dono prophetiæ secundum rationem fidei, id est, secundum conuenientiam fidei, id est, conuenienter ad fidem, Græcè enim est ἀναλογία, quam vocem Cicero vertit aliquoties conuenientiam. Si accipiamus prophetiam propriè, quomodo Chrysostomus accepit in principio cap. 12. ad Cor. intelligendus est Apostolus monere, vt qui prophetat, prophetet secundum analogiam fidei, non secundum auguria & similia. Illum enim sensum dat Chrysost. ad Corinth. dicens quosdam sibi asscripsisse nomen verorum prophetarum, & verum prophetā imitatos p auguria & huiusmodi. Si verò prophetas accipiamus, qui donum habét interpretādi scripturas, sensus est: si quis hoc modo prophetet, videat ne quid dicat contra fidem. Chrysosto. tamen secundum rationem fidei refert ad prophetiam hoc sensu: si quis accepit donum prophetiæ, quæ licet gratia sit, non tamen simpliciter effunditur, sed secundū rationem, id est, secūdum proportionem siue modum, vel mensuram fidei, is cum modestia vtatur illo dono, nec erumpat in ea, quæ ad ipsius donum haudquaquam pertinent.

Siue ministerium) Græcè est διακονία, quæ vox complectitur episcopatum & sacerdotiū, & alia ministeria Ecclesiæ in quocunq; gradu & ordine. Cui ergo contingit huiusmodi ministerium, vtatur eo in ministrando cum modestia, nó sibi placeat, quòd Dei minister est, sed fungatur sedulò officio suo ad omnium vtilitatem, sitq; eo contentus.

Siue qui docet) id est, docēs vel doctor, qui facultatem habet optimè explicandi, siue dilucidè tradendi alijs, quod benè nouit, vtatur is dono suo in docendo.

Qui exhortatur) id est, qui gratiam accepit populariter & vtiliter exhortādi populum, quāuis alioqui non multum doctus, is totus versetur in exhortando. *Qui tribuit*) cómentarij istud ferè intelligunt de præfectis ærario Christianorum, vt sensus sit: Qui constitutus est dispēsator facultatum Ecclesię, siue collectarum, quas conferunt fideles in sanctos pauperes, de quibus in priori epist. ad Cor. ca. vltimo, & in poster. cap. 8. talis distribuat in simplicitate, id est, bona fide, sine personarum acceptione administret & dispenset sibi concredita.

Qui praeest) Qui in quauis cógregatione cóstitutus est præses, is præsit in solicitudine. Quæ hactenus exposita sunt, interpretes referunt ferè ad gratias gratis datas, quæ singulatim à Deo dispensantur & distribuuntur. Quę sequuntur, ad omnes pertinent.

Dilectio sine simulatione, odientes malum adhærentes bono, charitate fraternitatis inuicē Amos 5 d.
diligentes, honore inuicem præuenientes, soli- Ephe. 4 a.
citudine non pigri, spiritu feruentes, domino seruien- 2. Pet. 4.
tes, spe gaudentes, in tribulatione patientes, orationi 1. Pet. 3. b.
instantes, necessitatibus sanctorum communicantes, Heb. 13 a.
hospitalitatem sectantes. 1. Pet. 4. c.

Dilectio sine simulatione) Dilectionem non simpliciter exigit, sed quę sit sine simulatione, id est, syncera & minimè fucata. Et quoniam dilectio quædam in malis etiā rebus est, qualis est lasciuorum, & eorum, qui in rapinis eiusdem sunt animi: ab illa hanc, de qua loquitur, discernens, dicit (*odientes malum.*) Chrysostomus notat emphasim seu potius epithasin in singulis verbis, quibus hìc vsus est Paulus. Non enim dixit, abstinentes à malo, sed odio, quod malum est, prosequentes, neque simpliciter odientes, sed vehementer odientes, siue abhorrentes malum.

Est enim Græcè ἀποστυγοῦντες, præpositio autem ἀπὸ in compositione vehementiam significat præcipuè apud Paulum, vt docet Chrys. allatis exemplis. Nec simpliciter dixit adhærētes bono, sed adglutinemini bono. Grecè enim est κολλώμενοι. Ex Greco quoque patet bonum & malum hìc referri, non ad personam, sed ad rem. Bonum enim sumitur pro honestate, malum pro turpitudine seu vitio (*Charitate fraternitatis, &c.*) Exemplaria nostra ferè habent charitatem, sed omninò verisimile est, interpretem vertisse charitate, & à librarijs deprauatum esse in

charita-

charitatem. Est autem mirabilis vis & energia in Græcis vocibus, quā interpres noster nō est assecutus, sed nec plenè Eras. qui vertit: Per charitatem fraternam, ad mutuò vos diligendos propensi pro charitate fraternitatis, Græce est vnica vox φιλαδελφίᾳ pro diligentes, Græcè est φιλόστοργοι. Porrò στοργὴ significat affectum illum pietatis aut charitatis, quo parentes tanguntur erga liberos, ac vicissim illi erga eos, quo frater erga fratrē, cognatus erga cognatum, hinc cōposita vox φιλόστοργος, qui est propenso affectu erga parentes, cognatos, aut affines. E diuerso, qui non tanguntur huiusmodi pietatis aut charitatis affectu erga suos, ἄστοργοι vocantur. Qua voce vsus est Paul. in 1. c. huius Epist. ibi: Sine affectione. Vult ergo Pau. hoc loco, vt Christianus quisque fraterno amore Christianū quemq; tanquam fratrē diligat, ac sentiat erga illū dulces affectus, tales, inquā, affectus, quales sentiunt parentes erga liberos, ac illi vicissim erga illos, vt ex huiusmodi suaui & dulci affectu propensus sit ad benè merendū de quouis Christiano. (*Honore inuicem præuenientes*) hac quippe ratione nascitur dilectio, & nata perdurat. Nō dixit honorantes alium alius, sed honore præuenientes, quod maius est. Chrys. honorē propriè accipit, Erasm. pro subsidio, vt moneat Romanos certatim se mutuo in præstandis officijs prçcurrere, sed minus probabile est, quod dicit, quia hoc habet sequens particula (*solicitudine*) id est, sedulitate & studio exhibendi alijs officiū (*non pigri*) Ne grauatim, inquit, præstetis beneficia. (*Spiritu feruētes*). i. impetu quodā animi accēsi ad benè merendum de proximo, vel cū feruore spiritus, & non deiecto animo, facientes vestrū officiū. (*Domino seruientes*) nō tantū precibus, sed tota vita, sic sutor, qui ad Dei honorē studet alere familiam, seruit Deo: (*Orationi instantes*) Græcè est προσκαρτεροῦντες, quod sonat assiduā instantiam. Assidua instantia perseuerantes in precibus (*Necessitatibus*) Hebraica phrasi pro angustia & inopia rei familiaris (*Sanctorum*) i. quorumlibet Christianorum. est vocabulum scholæ Christianorum, sicut & nomē fratres, discipuli, & Christiani *communicantes*) impēdo res vestras. Cōmunicantes dixit nō subuenientes secundum Chrys. quod cōmercium sit inter dantē & accipientem, quia cum fœnore recepit, qui subuenit proximo. Cōmunicantes ergo, impēdendo res vestras. *Hospitalitatem sectantes*) non expectantes, donec ad vos diuertant peregrini, sed vltro venātes & ambientes eos, & intrare compellentes. Et hic notauit Chry. emphasim verbi. Non enim dixit hospitalitatē facientes, sed sectantes.

B*Enedicite persequentibus vos, benedicite & nolite maledicere. Gaudete cum gaudentibus, flete cum flentibus. Idipsum inuicem sentientes. Non alta sapientes, sed humilibus consentientes.*

B*Enedicite persequentibus vos*) quæstio est, an sit præcepti benedicere inimicis, cuius solutio petatur ex D. Thom. in 2. 2. quçst. 25. vbi optimè hanc rem explicuit. Et simul legatur Augu. in 4. locis (vnde Thomas sua petiuit) videlicet de sermone Domini in monte de mendacio ad Consentium cap. 15. Epist. ad Marcellinum & in enchiridio cap. 73. quem locum citat Tho. *Benedicite*). i. benè precemini (*nolite maledicere*) id est, malè precari siue execrari. Solēt enim vulgo qui non possunt vlcisci iniuriam, deuouere diis eos, à quibus læsi essent.

Gaudete cum gaudentibus, &c.) Græco more dixit interpres gaudere pro gaudete. Vsurpant enim ipsi infinitum pro imperatiuo. Opinatur Eras. quòd subaudiant (*oportet.*) Simili ferè tropo dicunt Latini potissimùm historici, fugere pro fugiebat, in quo subauditur (*cœpit*) vel (*solet.*) Vult ergo Apostolus, vt bona omnia & mala aliorum communia ducant, & proinde non aliter ac proprijs afficiantur. (*Idipsum inuicem sentientes*) sensus est eodem animo sitis alius erga alium, vt idē quisque de alio, quod de seipso sentiat, vnumquemque Christianum solo Christo metiens, non opibus, non genere, non eruditione, nō honoribus, & id reb' alijs. Quēadmodum (ait Chrys.) erga diuitem, ita afficiaris erga pauperem, quemadmodū teipsum magnum çstimas, ita & alium quemuis. Grçca dilucidius verti poterant hoc modo: Idem alij in alios, siue de alijs sentientes, vel eodē animo alij in alios affecti. Multā rursus Apost. de humilitate inculcando diligētiam impendit, vnde & sermonē inceperat. Verisimile enim est magnificè de se sensisse Rom. tum propter imperium orbis, tū propter vrbem, & alias ob causas. *Non alta sapientes, &c.*) Idem participium Græcè est, quod modò vertit (*sentientes.* Sensus est: non arroganter de vobis ipsis sentientes (*Humilibus cōsentientes.*) Humiles hic vocat non modestos, sed humilis sortis homines veluti pauperes, ignobiles, indoctos, plebços, sic Chrysosto. Consentiētes dixit interpres, pro obsecundantes & accommodantes vos: vult enim Aposto. vt quisque suæ oblitus magnitudinis, descendat ad affectus inferiorum, vt illis se accommodet, & cum illis libenter conuersetur.

N*Olite esse prudentes apud vosmetipsos. Nulli malum pro malo reddentes, prouidentes bona, non tantum coram Deo, sed etiā corā omnibus hominib. Si fieri potest. quod in vobis est, cum omnibus hominibus pacem habentes.*

N*Olite esse. &c.*) Sensus est: ne plus æquo per arrogantiam tribuatis vobis ipsis, vt nec aliena eruditione, nec alieno cōsilio

putetis

putetis vobis esse opus(*nulli malū pro malo reddentes*) nulli(Chrys.)ne gentili quidē. Ethnicorum est maleficium reddere pro maleficio, siue par pari referre(*prouidētes bona, &c*) Sensus est, quæ agitis bona sic agite, vt probentur non solùm Deo, sed etiam cunctis hominibus, Iudæis & Græcis, benè verò cōsequenter quid velit, declarat Apostolus dicens (*si fieri potest*) salua pietate & iustitia (*cum omnibus hominibus pacem habentes*) ne vos præbeatis vlli causam belli siue dissidij, siue Iudæo, siue Græco, hoc est, quod dicit (*quantum in vobis est*)

Non vosmetipsos defendētes charissimi, sed date locum iræ: scriptum est enim: Mihi vindictā, & ego retribuam, dicit Dominus. Sed si esurierit inimicus tuus, ciba illum: si sitit, potum da illi, hoc enim faciens, carbones ignis congeres super caput eius. Noli vinci à malo, sed vince in bono malum.

Non vosmetipsos defendentes) id est, vindicantes, est enim participium eiusdem verbi, cuius est nomen, quod infrà vertit, vindictam: *Sed date locum iræ*) id est, vindictæ, & subauditur diuinæ, hoc est, expectate, dū Deus sumat vindictam, qui se vlciscitur, nō permittit, nec cedit locum iræ diuinæ, sed præoccupat & anteuertit. Alij irā per tropū accipiunt pro irato, vt sensus sit, cedite irato. Priori tamen interpretationi magis consonat, quod sequitur(*mihi vindictam.*) Græcè est mihi vindicta nominandi casu, atque ita legit Hie. aduersus Rufinū in Epist. cuius initiū è prælectis literis: In cantico Moysis, vnde locus iste desumptus est, vertit Hie. mea vltio, quod dilucidius est. i. ad me pertinet vindicandi officium, & ego hoc munus vbi mihi videbitur, exequar. Sed si esurierit inimicus tuus ciba illum. Græcè est ψώμιζε, cuius verbi emphasim notauit Eras. Significat enim non simpliciter pascere, sed indulgenter pascere, veluti minutim ac frustatim cōscisso cibo, id, quod apud nonnullos fit erga eos, quibus fauetur in conuiuijs.

Hoc enim faciens carbones ignis) Hebraica figura hoc dixit pro carbonibus ardētibus (*congeres*) hoc est, accumulabis siue coaceruabis (*super caput eius*) Sensus est: Istud si feceris, totum illū inflammabis, non ira aut odio, sed amore: Vult enim Apost. beneficijs obruendum inimicū, quo tandē resipiscat, & meritis lenitateq; nostra victus, ex hoste fiat amicus. Vnde concludens caput hoc (*Noli. inquit, vinci à malo*). i. à contumelia siue iniuria tibi illata: refertur enim ad rem, nō ad personam. Sensus est: ne committe, vt prouocatus vel affectus iniuria, adducaris ad retaliandum malum, sed potius vince malum siue iniuriā tibi illatam(*in bono*). i. benè merēdo de illo, à quo læsus es: qui malefacta benefactis repensans efficit, vt inimicus resipiscens fiat amicus, is vincit malum bono.

CAPVT XIII.



Omnis anima potestatibus sublimioribus subdita sit. Non est enim potestas nisi à Deo, quæ autem sunt à Deo, ordinatæ sunt. 1. Pet. 2. Sap. 6.

Omnis anima superioribus potestatibus, &c.) Erant in Ecclesiæ nascentis exordio, qui putarent propter fidem in Christum exemptos sese à subiectione magistratuum ciuiliū, & prætextu religionis detrectabant principum iussa, sed & de Apostolis(vt refert Chrysost.) rumor increbuerat, quòd innouatores rerum essent, & omnia ad euertendum leges communes & facerent & dicerent. Vt igitur hunc rumorem inualidū reddat, & doceat Christianos propter religionem Christianam non exemptos ab obedientia prēstāda potestatibus, nec Christum tollere politias, dicit (*omnis anima*) id est, quilibet homo, siue ethnicus sit, siue Christianus. Synecdoche est scripturæ familiaris (*Potestatibus sublimioribus*) ad verbum est supereminentibus siue præcellētibus, quomodo interpres noster vertit. 1. Petri 2. cap. Est enim positiuus non comparatiuus. Per potestates autem præeminētes intelligit homines authoritate publica præditos, siue reges sint, siue principes, siue duces, siue denique magistratus. Quisque, ait Apostolus, pareat potestatibus præcellentibus sibi prēfectis. Diuus Augustinus in Episto. ad Macedo. quæ est numero quinquagesimo quarto. Item Chrysostomus in comment. huius loci, & veteres ferè omnes interpretātur Apostolum de potestate seculari tantū: quod & ipse textus satis indicat. Verùm aduertēdum est, quòd quamuis Apostolus de seculari potestate hic tantùm agat, ratio tamen, qua illi parēdum vult, communis est etiam potestati Ecclesiasticæ: In potestatem ecclesiasticam in primis competit, quod dicitur, (*non est.n.potestas nisi à Deo*) Quare sicut transgressores legum ciuilium rei sunt apud Deum, ita & transgressores legum Ecclesiasticarum.

Non est enim potestas) scilicet prēcellens, quē non sit à Deo authore instituente: potestates ad rerum publicarum administrationē, ne dissidia, pugnas, & confusionem pariat ἀναρχία siue rebellio, de qua pulchrè Chrysosto. & hoc loco, & in commentarijs super cap. vlt. Epistolæ ad Heb. interpretās illud: Obedite præpositis vestris, vbi de obedientia præstanda magistratui Ecclesiastico sermo est. Annotauit Chrysostomus, quod nō dixit Apostolus, omnes principes ordinatos siue institutos à Deo, sed potestatem. Discernendum enim est inter hæc. Quamuis enim potestas sit à Deo, non tamen à Deo authore

authore est, quòd Nero eam obtineat, aut alius quiuis tyrannus, licet nemo ad potestatem perueniat, nisi Deo saltem permittente. *Quæ enim sunt*) scilicet potestates & huiusmodi alia, illa sunt ordinata à Deo, vt à verbo (*sunt*) succedat comma, siue hypostigma. Apertius Græci habent in fœminino ordinatæ, vt intelligas ad potestates referendum hoc modo: Quæ autē sunt potestates, ordinatæ sunt à Deo, id est, institutæ cū certo quodam ordine obseruando inter gerentes potestates, & eos, quibus illi præsident. Commentarij recentium illud (*à Deo*) construunt cum verbo sunt, & multa philosophantur hoc loco, quomodo omnia Dei opera sint ordinata, sed nihil huiusmodi est in veterum commentarijs.

I*Taque qui resistit potestati, Dei ordinationi resistit. Qui autem resistunt, ipsi sibi damnationem acquirunt: nam principes non sunt timori boni operis, sed mali: vis autem non timere potestatem? bonum fac, & habebis laudem ex illa. Dei enim minister est tibi in bonum. Si autem malum feceris, time: nō enim sine causa gladium portat. Dei enim minister est, vindex in iram ei, qui malum agit.*

I*Taque qui resistit potestati, &c.*) Quisquis non obedit iussis potestatis, is resistit ordinationi & iussis Dei: Qui verò Dei ordinationi resistunt siue non obediunt, etsi apertè se non opponant illi, acquirunt sibi ipsis damnationem, scilicet æternam. Sic Augustinus, Chrysost. duplicem habent commētarium: prior est, damnationem sibi acquirunt apud magistratum. Alter est: acquirunt sibi damnationem apud iudicium Dei: qui non vulgares, inquit pœnas reposcet, sed quàm maximas: qui commentarius indicat peccatum mortale, quamuis nō tam apertè vt August. commentarius. Commentarius Ambr. habet: Vnusquisque enim suis operibus aut iustificabitur aut condemnabitur, qui valdè apertè significat peccatum mortale. Illa, quæ sunt in textu Pauli, vt (*Dei ordinationi resistunt.*) Item (*propter conscientiam*) valdè terrere debent: omnino enim sonans, transgressionem legum humanarum esse peccatum mortale. Nomen enim conscientiæ vsurpat scriptura, vbi agit de peccato mortali, non sic cùm de veniali sermo est. Vnde & Ambros. exponens illud: Rectè, inquit, dixit Apostolus, subiectos esse debere magistratibus, non tantùm propter iram, id est, vltionem præsentem, sed & propter futurum iudicium, quia si hìc euaserint, illic eos pœna expectat, vbi accusante conscientia ipsa punietur: Sed & verbum (*acquirunt*) quod apud Græcos est futuri temporis facit pro futuro illo iudicio.

Nā principes, &c.) Si istud (*nam*) causale est, valdè probabilis est cōmentarius, qui damnationem accipit eam, quæ est apud magistratus, vel quæ eroganda est per magistratus: verùm potius videtur esse noui argumenti initium sicut frequenter apud Latinos. Sensus est: prætereà est alia ratio, cur nō debetis detrectare iussa principum, vel cur vobis Christianis non debet esse graue obedire magistratui Rom. nam is non est constitutus, vt terreat bonos, sed malos, quales vos non estis. ad verbum in Græco est: nam principes non sunt terror siue timor bonorum operū, id est, non sunt formidandi benè agentibus, sed malè agentibus.

Vis autem non timere potestatem) id est, mala, quæ principes cominantur (*bonum fac*) id est, bene viue, quod si feceris, non solum liber eris à metu, quem præ se fert princeps siue potestas secularis: verùm etiam laudem & præmia referes ab illa: ob hoc enim constitutæ sunt potestates, vt supplicijs malos cohibeant, & præmijs bonos honorent, atque id est, quod sequitur (*Dei enim minister est tibi in bonum*) id est, magnas adfert tibi vtilitates, tantum abest ait Chry. vt à bono remoretur te potestas, sed etiam faciliorem facit te ad virtutem.

Si autem malum feceris) Si fur sis aut homicida (*time. non enim sine causa gladium portat*) id est, non vsurpat sibi gladium, quasi eo legitimè vti non possit, sed à Deo habet potestatem, pœnis corporalibus, etiam mortis, puniēdi malefacta, vnde sequitur (*Dei enim minister est vindex*) id est, vltor ad iram. *Ei, qui malum agit*) vel pacem publicam turbās, vel honestatem vitæ communis lædens.

I*Deoq̃, necessitate subditi estote, non solùm propter iram, sed etiam propter conscientiam. Ideo enim & tributa præstatis: ministri enim Dei sunt, in hoc ipsum seruientes. Reddite ergo omnibus debita: cui tributum, tributum: cui vectigal, vectigal: cui timorem,* Mat. 22.c.
timorem: cui honorem, honorem.

I*Deoq̃, necessitati subditi estote.*) Qui hodie ex Græco vertunt, ad hunc modum transferunt. Ideoque necessitas est, vt subditi sitis. Cùm ita res sese habeat, necesse est, vt obediatis magistratui, non solùm propter iram, de qua dixi in proximo argumento, sed etiam propter conscientiam. Colligit ergo in vnum duo argumenta, quibus prius est vsus. *Propter conscientiam*) id est, ne polluatur conscientia vestra propter inobedientiam, & rea fiat apud Deum, id est, ne sitis vobis conscij reatus violati magistratus. Est alius commētarius apud Eras. in annot. iste videlicet: Ne sitis vobis conscij, quòd alios prouocaueritis vestro exemplo ad inobedientiā. Verùm quia Paulus nihil legit de scandalo: relinquendus est posterior commentarius, & accipiemus conscientiam violati ordinis diuini.

Ideo enim & tributa præstatis) quasi mercedem operum ipsorum principum. Est argumentum

mentum) signo, quasi dicat Apostolus: hāc necessitatem obedientiæ præstandæ & subiectionis vos declaratis, & tanquam profitemini, dum tributa pēditis principibus vestris, & iure penditis (*ministri enim Dei sunt in hoc ipsum seruientes*) August. libro 4. de doct. Christ cap. 20. legit in hoc ipso perseuerantes. Græcè est προσκαρτεροῦντες, de qua voce diximus in explicatione illius: Orationi instantes. Sensus est: in hoc toti incumbunt & versantur, vt pacem & honestatem publicā tueantur, hoc est ipsorum studium & cura, vt vos tranquillè viuatis. Quare cùm sua ipsorum negligentes, res communes curēt, idcirço debetis illis tributa. *Reddite ergo omnibus debita*) id est, & principibus, & regibus, & ducibus, deniq; vniuersis, qui publica authoritate seu potestate præditi sunt: cui debetis tributum, reddite tributum, &c.

Locus est in c. præcedenti.

Exo. 20 c. Deute. 5 b. Leui. 19 d. Mat 22. d Mar. 12. c Gal. 5. c. Iacob. 2. b.

NEmini quidquam debeatis: nisi vt inuicem diligatis: qui enim diligit proximum, legem impleuit. Nā, Non adulterabis, Non occides, Non furaberis, Non falsum testimonium dices, Non concupisces, & si quod est aliud mādatum, in hoc verbo instauratur: Diliges proximum tuum sicut teipsum. Dilectio proximi malum non operatur. Plenitudo ergo legis est dilectio.

NEmini quicquam debeatis, &c) Hactenus dixit Apostolus de obedientia præstāda magistratui, deq; soluendo, quod ei debetur: nunc deflectit ad exercitium charitatis, quæ omnibus præstanda est, quamq; (cū omnibus & principibus & alijs soluerimus) solā esse dicit, quæ non desinat deberi. Soluite, inquit, cuique quod illi debetis, sic vt nemo posit vos admonere vllius debiti, excepto vno debito mutuæ dilectionis. Agnoscere enim debetis, vos semper permanere illius debitores, quantumuis semel & iterū, ac sæpius eam solueritis. Atq; ad istud præstādum, hoc est, ad indefessè mutuò vos diligendum. excitare debet rei vtilitas (*qui enim diligit proximum*) vera & Christiana charitate, is (*legem impleuit*) id est, vita & operib. præstitit, quicquid lex præcipit, Sic August. contra Faustum. Verbum (*impleuit*) quamuis sit præteriti temporis, tamen Hebraica consuetudine ponitur quasi absolutum à tempore, impleuit, id est, implet, & est in implēdo. Difficultas hic est, quomodo diligendo proximum impleamus præcepta primæ tabulæ, siue totam legem, maximè cùm dicat Saluator in duobus præceptis, scilicet dilectione Dei & proximi hanc pendere. Respondet Augustinus rectè istud ab Apostolo dictum, quia dilectio proximi in se continet dilectionem Dei tanquā causam, quia nemo vera dilectione diligit proximum, nisi qui ipsum in Deo & propter Deum diligit. Si propter Deum diligit proximum, ergo & Deum diligit. Quòd autem is, qui proximum diligit, legem impleat, probat inquit Apostolus hoc modo. Nam illa (*non adulterabis, non occides, non furaberis, non falsum testimonium dices, non concupisces, & si quod est aliud mandatum*) non solùm ad secundam tabulā, quæ præscribit officia erga proximum, sed etiam ad primam tabulam, quæ Dei cultum præscribit, pertinens, in hoc sermone instauratur: Græcè est ἀνακεφαλαιοῦται, quod ad verbum sonat recapitulatur, id est, summatim comprehenditur, & velut in compendio continetur. Quum post Deum ipsi nobis debeamus esse propiores, & nos magis, quàm alium quemuis diligere, rectè colligunt doctores in hac sententia (*diliges proximum tuum sicut teipsum*) voculam (*sicut*) accipiendam esse similitudinariè, & non vt æqualitatem significet, vt videlicet nostri dilectio proposita intelligatur tanquam typus quidam, & forma, & exemplum dilectionis proximi.

Aug. li. 17. cōtra Faustum, c. 6.

Mat. 26.

Aug. lib 8. de tri. c. 8.

Dilectio proximi malum non operatur) probat ratione, quod dixerat, epilogum, id est, totius legis compēdium esse in charitate, quia charitas malum non operatur, intelligunt quidam in proximum. Sed probabilior cōmentarius est, qui absolute interpretatur: Charitas non operatur malum, scilicet vllū prorsus, id est, charitas non patitur: vt quis ipsa præditus malè viuat. *Plenitudo ergo legis*) id est, præstatio legis, siue exhibitio plena & integra legis, est dilectio, id est, dilectio facit, vt plenè & integrè præstemus legem. Ex hoc loco discimus, quòd ab aliquibus in hac vita impleatur lex. Sunt enim qui diligunt proximum. Quod verò hic calumniantur Lutherani, verum quidem esse de perfecta dilectione, quòd illa sit legis impletio, sed non de tali, quam vllus mortalium præstat, quodq́ue Paulus loquutus sit de idæa dilectionis, siue de forma, siue specie quadā dilectionis, quemadmodum Plato proposuit idæam bonę reipublicæ, quam nusquam reperire est, absurdū prorsus est, quod ex ipso textu planè conuincitur. Cùm enim Apost. hortetur Rom. ad mutuam dilectionem, palam est eum agere de ea dilectione, quam possunt homines præstare.

ET hoc scientes tempus, quia hora est iam nos de somno surgere: nunc enim propior est nostra salus quàm cùm credidimus. Nox præcessit, dies autem appropinquauit.

ET hoc scientes tempus quia) Pronomen (hoc) nō refertur ad tempus, quum (tempus) Græcis sit masculini generis, pronomen verò (hoc) neutri generis, sed refertur ad admonitionē pręcedentem de charitate, quod dicitur Apost. Exercenda est nobis in vsu quotidiano charitas eò magis, quòd iā tempus sit. Particula igitur (& hoc) vim habet amplificandi, queādmodum cùm dicimus:

scorta-

hortatur & hoc in quadragesima. Dilucidius fuisset si vertisset, idque quum noverimus tempus. Eras. ad sensum transtulit, præsertim cùm sciamus tempus, quia hora est. i. tempestiuum est, nos iam excitari è somno Ignauiæ, torporis, & negligentiæ, & nos sedulò præparare ad diem Domini iam appropinquantem.

Nunc enim propior est nostra (postquam magna pars vitæ peracta est nobis in cognitione Euangelij, propius adest nobis salus futuræ gloriæ, id est, futuro seculo magis iam hoc tempore appropinquamus, quàm quum inciperemus credere. Quare æquū est, vt quanta possimus vigilantia, præparemus nos ad illum diem iudicij.

Nox præcessit, dies autem appropinquauit.) Erasmus putat interpretē vertisse (*processit*) & errore librariorum ex processit factum esse præcessit. Certè Origenis interpres legit, nox promouit, id est, processit siue progressa est, id est, nox maxima ex parte peracta est & instat dies. Appropinquauit enim dixit pro appropinquat, more Hebraico. Noctem autem intelligit vitam præsentem, quæ plena est tenebris & erroribus: diem vero tempus iudicij, siue futuræ gloriæ. Interpretatio quam dedimus est Ambrosij, Chryſ. Theo. Aquinatis, & ferè omnium interpretum. Peculiarem huius loci commentarium habet Eraſ. in annot. minimè malum. Per noctem ipse accipit tempus Moysi, quo veritas erat velata, vel ipsam doctrinā Mosaicam. Diem intelligit statum gratiæ, siue doctrinā ipsam Euangelicam. Eodem refert ea, quæ præcedunt, (*nunc enim propior est salus nostra*) vt sensus sit: Iam nato Christo propior est salus, quā olim sub Mose, nunc enim illucescente Euangelio, palam offertur omnibus. quum olim promitteretur tantùm sub vmbris & figuris, hoc est, quod dicit (*quàm quum credebamus*) scilicet exhibendam.

Orige. Homil. 35.

Luc. 21. f. A *Byciamus ergo opera tenebrarum, & induamur arma lucis. Sicut in die, honestè ambulemus: non in comessationibus & ebrietatibus, non in cubilibus & impudicitiys non in contentione & æmulatione. sed induimini Dominum Iesum Christū, & carnis curam ne feceritis in desideriys.*

Gal. 5. c. 1. Pet. 2. c.

Byciamus ergo opera tenebrarū) id est, opera quæ formidant lucē, vt sunt vitia, (*et induamur arma lucis*) Consequentia requirebat vt diceret opera lucis, sed maluit dicere arma, vt ostenderet virtute eum, qui illam habet, optimè munitum constitui aduersus insidias diaboli. *Tanquam in die honestè ambulemus*) id est, quia dies aduenit, idcirco præstemus opera, quæ non reformidāt lucem, quæ non puderet in medio foro ipso meridiano tempore agere.

Non in commessationibus.) Vetat studium cōmessandi, & frequentiam, vnde plurali numero vsus est. *Non in cubilibus & impudicitiys.*) Illud (&) Lpexegesin habet: exponit enim cubilia: *Non in contentione*) id est, certamine ad honores adipiscendos. (*& æmulatione*) id est, inuidentia, *Sed induimini Dominum Iesum Christum.*) Verbo induendi Hebræi vtuntur ad significandam copiam Loca obuia sunt in scripturis. Psalm. 64. Induti sunt arietes ouium, quod Hieronym. vertit, vestientur greges agnis, id est, oues erunt fœtosæ. Et id quod sequitur, Valles abundabunt frumento. 70. verterunt ad sensum. Nam ad verbum est, Valles vestientur frumento. Induere ergo Christum, est omnibus modis Christum repræsentare, & efficere vt ipse in moribus nostris per omnem vitam eluceat. Vult, inquit Chrysosto. nos Christo vndique circundari velut vestimento, vt in omnibus ipsius patientiam, humilitatem, modestiam referamus: Magna & admirabilis est hic adhortatio Pauli, quæ in primis mouere debet sacerdotes sępè communicātes corpori & sanguini Christi, ad hoc enim accedimus mensam Domini, vt hauriamus Spiritum Christi. *Et carnis*) id est, corporis (*curam ne feceritis in desideriys*) id est, ad concupiscentias. Licet nobis vti bono cibo & potu, sed non ad voluptatem, non ad studium gulæ, atque id est, quod prohibet hic Apostolus.

CAPVT XIIII.



Nfirmum autem in fide, assumite: nō in disceptationibus cogitationum: Alius enim credit se manducare omnia: qui autem infirmus est, olus manducat.

I*Nfirmum autem in fide assumite, &c.*) In hoc capite agit Apost. de libertate Christianorum, qua per Christū liberati sunt ab obseruatione ceremonialium & iudicialium, ac tria ferè docet: Primò nullum discrimen ciborum aut dierum in lege præscriptum, necesse esse seruare propter legem: Deinde qui de hac libertate rectè instituti sunt non debere ea abuti ad contemptum vel scandalum proximi, qui nondum de hac libertate firmam sententiam habet. Postremò infirmiores, quibus nondum erat persuasum de ista libertate, non debere iudicare alios firmiores, quos videbant negligere discrimina ciborum & dierum in lege præscripta. His animaduersis caput non habet difficultatem. Dicit ergo: *Infirmum autem in fide.*) Illud (in fide) refertur ad (infirmum) non ad sequens verbum (assumite) Sensus est: vos qui firmiores estis, suscipite eum, qui nondum firmus est in fide, id est, qui nondum satis instructus est de beneficio Christi, qui adhuc necessariam credit legis obseruationem, suscipite inquam eum, id est, vobis ad-

Ee iungite

iungite souendum & ne reijciatis eum.

Non in disceptationibus cogitationum.) Id est, ne sumatis cum eo anxias & morosas disputationes, ex quibus oriuntur mutuæ dijudicationes, sed si locus sit monendi, monete benignè: si non audiat, sinite eum, & tolerate cum mansuetudine: non enim periculosè errat.

Alius enim credit, &c.) Declarat duobus exemplis quid sibi velit. Qui firmiori inquit est fide (credit) id est, existimat, quæ significatio notãda est propter locum sequentem: Omne quod non ex fide. Insolens est sermo non solùm Latinis sed & Græcis: *Credit se mãducare*) pro eo, quod est putat sibi licere mãducare (*omnia*) id est, quælibet. Alius rursus qui est fide infirmior. Refertur enim non ad valetudinem corporis, sed ad animæ superstitionem. *Olus manducat*) Græcis est indicatiui modi, manducat. Porrò (olus) figuratè dixit pro quibuslibet, quibus vesci licet citra dubium, eò quòd nihil herbarum in lege prohibitum fuit.

Luc. 4. d *IS qui manducat, non manducantem non spernat: & qui non manducat, manducantem non iudicet. Deus enim illum assumpsit. Tu qui es, qui iudicas alienum seruum? Domino suo stat aut cadit: stabit autem, potens est enim Deus statuere illum.*

I*S qui manducat, &c.* Id est, qui quibuslibet vescitur, eò quòd nouerit sublatum esse discrimen ciborum in lege præscriptum, nõ contemnat Infirmiorem, qui credens legem adhuc ligare fideles, non audet vesci quibuslibet. Et qui non manducat sensu iam dicto, id est, qui non audet vesci quibuslibet cibis, ex eo quòd putat legem adhuc obligare Christianos ad discrimen ciborum in lege præscriptum (*manducantem non iudicet*) id est, non damnet eum, quem videt vesci quibuslibet sine delectu, quasi transgressorem aut studiosum gulæ, *Deus enim illum assumpsit*) scilicet ad gratiam Euangelij, quæ legis obseruationem non requirit. Illum asciuit. Videtur autem respicere Apost. ad charismata, quibus tum pollebant Christiani, ac si dicat, mãducantem quælibet Deus assumpsit, quod indè licet colligere, quòd linguis loquatur & alijs gratijs polleat.

Tu qui es, qui iudicas alienum seruum?) Ex cõmissura huius partis cum superiori videtur Paulus obiurgare scrupulosum ad quẽ pertinent priora. Chrysosto. motus ijs, quæ sequuntur, scilicet Domino suo stat aut cadit, putat Paulum conuertere sermonẽ ad eum qui est liberæ conscientiæ.

Domino suo stat aut cadit) id est, peccat, aut benè facit, *Stabit autem*) Erasmus rectè vertit; imò stabit. vt sit corrigẽtis. *potens enim est Deus statuere*) hoc est, stabilire & firmiorem reddere (*illum*) scilicet qui nondum firmus est fide. Si sit obiurgatio scrupulosi: Sensus est: Deus potest efficere, vt is, qui vescitur quibuslibet sine delectu, libertate sua non abutatur ad luxum.

N*Am alius iudicat diem inter diem, alius autem iudicat omnem diem. Vnusquisque in suo sensu abundet. Qui sapit diem Domino sapit. Et qui manducat, Domino manducat: gratias enim agit Deo. Et qui non manducat, Domino non manducat, et gratias agit Deo*

N*Am alius iudicat, &c.*) Quemadmodũ inquit in cibis, ita & in di[e]bus distinguendis res sese habet. Nam hic quidem nempe infirmior fide, adhuc Iudaico more discernit inter dies: hós quidem festos & solennes ducens, illos verò habens profanos. Alius verò de omni die perinde iudicat, & omnes pares habet, eò quòd nouerit sublatum esse discrimen, quod lex constituit. Vbique hic meminisse oportet, Apostolum non agere de ieiunijs, aut festis præscriptis consuetudine populi Christiani, aut lege vel traditione maiorum: sed de Iudaic[is] obseruationibus, de quibus & Philip. Melan[c]hon, & Bucerus ista dicta esse accipiunt. Vnde ex [h]oc loco non impugnant ieiunia [E]cclesia[s]tica, & dies festos: sed solùm imperiti faciunt id, vt nautæ, & vulgus indoctum.

Vnusquisque in suo sensu abundet) in hac quidẽ re & causa, in ista materia, puta in obseruatione & neglectu dierum, in vsu & non vsu ciborum, neutri alteros iudicent, sed vtriq; permittantur suo sensui, id est, fruantur iudicio mentis suæ, & iuxta illud permittãtur agere. Non suadet hic Apostolus infirmos in suo errore permanere, sed tantùm vult infirmitatem eorum à perfectioribus tolerari, donec ad meliora proficiant. Est hic quæstio, cur tam mansuetè agat cum istis Iudaizantibus, cùm tam vehemens sit contra Galatas, quibus dicit: Si circuncidamini, Christus nihil vobis proderit. Rursus: Dies obseruatis, & menses, & tempora, & annos, timeo vobis, &c. Respondendum est in alio errore fuisse Galatas, in alio verò i[st]os. Siquidem Galatę existimabãt se iustos effici apud Deũ per obseruationem legis Mosaicæ, atque ita quod præcipuum est in beneficio Christi, transcribebant legi: Romani verò non ita, sed per fidem se iustos agnoscebãt, vt patuit. vlteriùs autem putabant legem Moysi, sicut in moralibus, ita in cæremonialibus retinendam & obseruandam fidelibus. Præterea Galatis res hæc satis declarata erat, & prædicata, & inculcata: Rom. nõ item. Quare illi inexcusabiles erant.

ad Gal. 5.

ad Gal. 4.

Qui sapit diem) id est, qui decernit inter diem, putans legem nondum sublatam. *Domino sapit*) id est, iudicat se facere gratũ Deo, dum sua opiniõe id facit, quod in lege Deus præscribit. Alij particulam hanc ad vtrunq; referunt, ad distinguentem, & non distinguentem,

guẽtem, vt ſenſus ſit: Qui vel de quouis die idem ſentit, vel de alio atq; alio die aliter atque aliter ſentit, vterq; ad Domini honoré agit. Pro horum ſententia facit quòd huic parti nulla ſit reddita contraria, cùm edenti ſit oppoſitus non edens. *Et qui manducat*) id eſt, qui veſcitur quibuſlibet ſine delectu. *Domino manducat*) id eſt, ad Domini glorificationem id facit. *Gratias enim agit Deo*) partim ob id, quòd in vſum hominum ſua largitate condiderit quemlibet cibum, partim, quòd intelligit per Chriſtum ſublatum eſſe diſcrimen ciborum in lege præſcriptum. Sententia hæc Apoſt. referenda eſt ad id temporis, quo ſcripſit Apoſt quo videlicet apud pleroſque adhuc obtinebat opinio legem ſeruandam eſſe cum Euangelio, & quo nulla adhuc à cibis abſtinentia per Eccleſiam erat præſcripta, nec vllæ ieiuniorum leges conditæ. Id ſanè temporis, qui præditus erat recta ſcientia de abrogata lege per Chriſtum veſcebatur quibuſlibet ſine delectu, & ad Domini gloriam faciebat: verùm vbi præſcripta eſt ab Eccleſia certa ciborum abſtinentia, & ieiuniorũ dies conſtituti, ſine legitima cauſa eas leges violans, & veſcẽs pro ſua libidine quibuſlibet, vtpote qui palam affirmat omnia munda mundis, & non inquinare homines quod intrat in os, haud quaquã cenſendus est Domino manducare, ſed nec ſuperiori illa ſententia: Qui non manducat, manducantem non iudicet, rectè ſeſe defendere poteſt, ne ab alijs iudicetur Nam & cauſa in qua ipſe verſatur iam ab Eccleſia præſcripta eſt, & animus ipſius iam propria confeſsione patefactus, qui quamdiu ſe nó prodit in vſu rerum per ſe indifferentium, de quibus loquitur Paulus, neminem iudicare poſsimus, proptereà quod (vt inquit Aug.) in huiuſmodi rerum indifferentium vſu nó contingat peccare, niſi mala cóſcientia, quæ ſoli Deo eſt cognita.

August. in quæſt. huius Epiſt.

Et qui non manducat) id eſt, qui abſtinet à ſuilla carne & cæteris in lege prohibitis, vtens tantùm conceſsis in lege (*Domino non manducat, & gratias agit Deo*) partim quod tametſi quoſdam cibos opinetur Deum negaſſe homini, tam multiplices tamen & varios reliquerit quibus affluenter paſcat corpus humanum: partim quòd diuinæ gratiæ auxilio ſentit ſe poſſe temperare ab ijs, quæ ſunt vetita.

NEmo enim noſtrûm ſibi viuit, & nemo ſibi moritur: Siue enim viuimus, Domino viuimus: ſiue morimur, Domino morimur: ſiue ergo viuimus, ſiue morimur, Domini ſumus. In hoc enim Chriſtus mortuus eſt & reſurrexit, vt & viuorum & mortuorum dominetur.

NEmo enim noſtrûm) id eſt. Chriſtianorum (*ſibi viuit. &c*) Verba facilia ſunt. Probat Apoſto. ſpeciem ex genere: homo verè Chriſtianus omnes omninò vitæ ſuæ actiones, imò & mortem ipſam refert ad Domini gloriam, & nuſquàm ſe quærit: quare nec in rebus indifferentibus ſe ſpectat, ſed Dominum ſuum illius honorem & gloriam, qui ipſum acquiſiuit ſanguine ſuo.

TV autem quid iudicas fratrem tuum? aut tu quare ſpernis fratrem tuum? Omnes enim ſtabimus ante tribunal Chriſti, ſcriptum eſt enim: Viuo ego dicit Dominus, quoniam mihi flectetur omne genu, & omnis lingua confitebitur Deo.

TV *autem, &c*) dirigit ſermonem ad infirmum Tu autem o infirme quid iudicas fratrem tuum quem vides veſci quibuſlibet & negligere diſcrimina dierum in lege præſcripta? quid inquam iudicas eum tanquam intemperantem, & tranſgreſſorem legis, cú Chriſtus eius Dominus ſit, non tu, cumque Chriſtus eius futurus ſit iudex? Aut etiam tu o firmior cur aſpernaris & vili pendis fratrem tuum, quem vides nondum negligere poſſe diſcrimina ciborum & dierum? quid inquam eum tanquam ſuperſtitioſum ſuperbe [illegible]?

Omnes enim ſtabimus) Ad verbum eſt ſiſtemur, ſiue [illegible]endi ſumus ad tribunal Chriſti, vt ab illo tanquam a communi omnium iudice omnes iudicemur. Per tribunal iudiciariam poteſtatem ſignificat. Quæſtio hic eſt, quomodo omnes ſtabimus ante tribunal Chriſti, quum Matth 19. dicatur Apoſtolis: Sedebitis ſuper ſedes duodecim, iudicãtes, &c. Dicendum quòd omnes ſtabimus, ſupple vt omnes adiudicemur vel præmio vitæ æternæ, vel ſupplicio mortis, nó autem vt omnes diſcutiamur & examinemur. Sedebunt enim quidam cum Chriſto iudicaturi, vt habet locus ille Matthæi. *Scriptum eſt enim* Eſaiæ 45. Rem hanc tam ſollicitè probat Apoſtolus, non quòd ſit dubia, ſed vt nos intenti in iudicium illud, cui omnes ſiſtemur iudicandi, hic interim abſtineamus à priuatis iudicijs, præſertim in rebus indifferentibus, quæ per ſe & bono & malo animo fieri poſſunt.

Viuo ego dicit Dominus) id eſt, per meipſum qui ſum vita, & fons vitæ, iuro, quòd non ſolùm natio Iudaica: ſed omnes omninò mundi nationes proſternent ſe mihi. Prophetia hæc impleri cœpit in primo Chriſti aduentu, & conſummabitur in ſecundo aduentu tempore iudicij, quando & hoſtes ipſius vel coacti tanquam ſcabellum ſubijcientur pedibus ipſius *Et omnis lingua*) id eſt, omnis creatura rationalis (*confitebitur Deo*) hoc eſt externi ſigni profeſsione teſtabitur me Chriſtũ eſſe Deum.

ITaque vnuſquiſque noſtrûm pro ſe rationem reddet Deo Non ergo amplius inuicem iudicemus ſed hoc iudicate magis, ne ponatis offendiculum fratri vel ſcandalum.

Non ergo blasphemetur bonum nostrum. Non est enim regnum Dei esca & potus, sed iustitia & pax, & gaudium in Spiritu sancto: qui enim in hoc seruit Christo, placet Deo, & probatus est hominibus.

Non ergo blasphemetur) scilicet ab his, qui foris sunt, id est à gentilibus (*bonum nostrum*) id est, religio nostra, & pietas Christiana, dum vident alios contemnere alios propter cibos. Nec est quod dicas mihi, te ad vsurpandam promiscuè libertatem istam per Christum donatam vrgeri necessitate & ratione regni Dei.

Non est enim regnum Dei esca & potus.) Interpretes varie exponunt hic regnū Dei. Optimus commentarius est, vt sit substantia, & præcipua ratio religionis Christianæ, vt sit ferè idē quod bonū nostrū. *Esca ergo & potus*) id est, vsus ciborum & potus (*non est regnum Dei*) id est, nō est potior pars nostræ religionis seu pietatis. Res hæ cum sint indifferentes in ijs non est positum principale religionis nostræ, sed positum est in exercitio siue obseruatiōe iustitię, (qua & Deo debita pręstatur obedientia, & tribuitur proximis q̃ ipsis debetur) & in obseruatione pacis siue in pacifico cum proximis conuictu. Moneri hic debent turbatores familiæ, quibus curæ non est, an lites surgant an non. Sed consistit regnum Dei in lætitia quam parit pax, siue pacificus ille conuictus. Horum autem bonorum, scilicet iustitiæ, pacis, & gaudij, quia author est Spiritus sanctus, idcirco Apostolus hoc significare volens, addit (*in Spiritu sancto*) (in) Hebræorum more pro (per) posuit. *Qui enim in hoc*) id est, in Spiritu sancto, hoc est, qui non de cibis contendit, sed ea potissimum sectatur, quæ pertinent ad iustitiam, ad pacem, & cæter. quæ res sunt spirituales, quæque homini à Spiritu sancto contingunt, qui inquam hæc sectatur, & per ea siue illorum studium seruit Christo, is placet Deo, & hominibus. Ponit Apostolus hoc loco differentiam inter res indifferentes, quales sunt esca & potus, & res quæ per se sunt ad salutem necessariæ, quales sunt iustitia & pax: quòd obseruatio eorum quæ pertinent ad iustitiam, sic requiratur ad regnum Dei (id est, ad hoc vt Deus regnet in nobis credentibus) vt non sit licitum vnquam illa præterire: vtpote in quib. regnum ipsum sit secundum naturam suam positum. Obseruatio autem indifferentium possit frequenter prætermitti, vtpote in qua non est positum per se & substantiam suam regnum Dei. Agit enim Apostol. aduersus perfectiores, qui libertate à Christo donata abutebantur.

Ostendens ea tantum esse vrgenda & nūquam prætermittenda, in quibus per se positum est regnum Dei, ea verò esse illa, quæ per se continent iustitiā. Cæterum res quasdam medias, qualis est libertas vescēdi quibuslibet cibis, non ita vrgendas, sed debere gubernari ex consilio & ratione charitatis. Quare hæc Pauli doctrina nihil aduersatur legibus Ecclesiasticis, de abstinentia & delectu ciborum, aut de similibus indifferentibus: sed tātùm declarat regnum Dei posse consistere sine vsu libertatis à seruitute legis per Christum donatæ fidelibus: id quod Apostolus 1. ad Cor. ca. 8. in simili plane argumento versans docet. Esca nos non commendat Deo, &c. Agit igitur hic Paulus non de abstinētia cibi, aut sponte, aut ex præscripto suscepta: sed de libertate vtendi quouis cibo, negans regnum Dei positum esse in huiusmodi libertate. Quod si contendas Apo. doctrinam accipiendam pariter de vsu cibi & abstinentia, vt doceat neq; in vsu ciborū, neq; in abstinentia positum esse regnu Dei: æque nihil aduersabitur doctrina hæc Pauli legibus Ecclesiasticis de abstinentia & delectu ciborum, quia quanquam neq; in abstinentia, neq; in libero vsu cuiuslibet cibi per se consistat regnum Dei, potest tamen consistere secundariò in abstinentia cibi, quatenus per abstinentiam, siue spontaneam siue præscriptā, Deo subijcimur: videlicet dum per eam carnis concupiscentias refrenamus dum quod aduersus Deum deliquimus, in nos per abstinentiam vindicamus: dum denique per abstinentiam spiritum alacriorē reddimus ad cultum Dei. Hoc namque modo accepta abstinentia, actus virtutis est, & in hoc falluntur qui scribunt contra ieiuniū Ecclesiasticum, quòd considerant illud vt est nuda abstinentia à cibo, non relata ad aliud bonum, non imbuta fide vel charitate, quale ieiunium certum est, rem esse indifferentem, nec pertinere ad regnum Dei, nec commendare nos Deo: Sed tale non est ieiunium Ecclesiasticum. Quomodo verò referatur ieiunium ab Ecclesia, vel à ratione imbuta fide, plenius diximus in cap. 29. Esaiæ, cùm exponeremus illud: Timuerunt me mandato hominum.

Itaque quæ pacis sunt sectemur, & quæ ædificationis sunt, inuicem custodiamus, noli propter escam destruere opus Dei. Omnia quidem sunt munda, sed malum est homini, qui per offendiculum manducat. Bonum est non manducare carnem, & non bibere vinum, neq; in quo frater tuus offenditur, aut scandalizatur, aut infirmatur.

Itaque quæ pacis sunt.) Non vrgeamus importune ea, quæ pertinent ad libertatis nobis per Christum concessæ declarationem, sed ea sectemur, quæ pertinent ad mutuam pacem & ædificationem, quæ pertinent ad successum Euangelij & promotionem corporis Christi, vt omnes coalescamus in vnum. *Noli propter escā*) quæ reuera est res indifferēs,

etiam iuxta tuam opinionem: alloquitur Apost. firmum *(destruere opus Dei)* id est, salutem fratris iuxta Chrysost. Metuebat Paulus ne infirmi isti relaberentur in Iudaismum offensi licentia aliorum. Opus ergo Dei, id est, fidem & pietaté Christianam in istis infirmis vel inchoatam *(quod optimum est)* ædificium Ecclesiæ: nam præcessit mentio ædificationis.

Omnia quidem sunt munda) vox munda opponitur communibus: agitur enim contra Iudaizantes, nó contra Manichæos. Sic quidem res habet, vt antè diximus, quòd quilibet cibus iam mundus sit, & quibusuis vesci liceat, idque beneficio Christi, qui abstulit discrimen ciborum lege præscriptum, tamé malum est & peccatú, homini edere cibum aliquem quatumuis licitum, si ad illius cibi esum frater infirmior sit offendendus.

Bonum est non manducare carnem.) Loquitur Aposto. de genere, vt melius doceat de specie. Sensus est: gratum est & acceptum Deo si quis non solùm à suilla, sed ab omni carne abstineat, si carnis e'us sit futurus offendiculo fratri: Et bonum est, si quis à vino prorsus abstineat, quando vini potus futurus esset offendiculo fratri. Et vt in summa dicam bonum est abstinere ab omnibus omninò esculentis & poculentis, & breuiter omnibus quę possunt vrgere in offensionem proximorum. Inter tria hæc vocabula, offenditur, siue (vt melius legit Ambrosi.) offendit, scandalizatur, & infirmatur. Quidam ita distinguunt: offenditur, id est, prorsus alienatur, excidit vel subuertitur à religione: Scandalizatur, id est, exemplo prouocatur ad edendum contra conscientiã: Infirmatur, id est, adducitur in aliquam conscientiæ dubitationem.

TV *fidem habes penes temetipsum, habe coram Deo. Beatus qui non iudicat semetipsum in eo, quod probat. Qui autem discernit, si manducauerit, damnatus est, quia non ex fide. Omne autẽ quod non est ex fide, peccatum est.*

TV *fidem quam habes. &c.)* Arguit adhuc firmum, & est velut occupatio. Quòd si obijcis omninò vrgerite, vt fidem siue scientiam quam habes de ciborum libertate, declares alijs: respondeo satis esse, si illam libertatem agnoscas cum gratiarum actione tibi datam, ac propria conscientia & Deo testibus contentus, illam nó iactites cum ostentatione fratribus perniciosã. Putat Chrysos. quòd firmi illius téporis, affectu inanis gloriæ ostentabant se, & quòd Apostolus hunc affectum hic arguat. *(Quam)* relatiuum apud Græcos abest, & est omninò sermo viuidior omisso (quam.) Post verbum (habes) ponendum est, omnia. Tu fidem habes, id est tu benè es institutus, sed fidem tuam habeas penes te, id est serues eam occultá coram Deo, ne intempestiuè eam prodas.

Beatus qui non iudicat) id est, qui non condẽnat *(seipsum in eo quod probat)* id est, in eo quod statuit agendum esse, hoc est, qui in licitis & concessis, quæ statuit agenda esse, abiectis vel contemptis scrupulis omnibus, libera & bona conscientia procedit. *Qui autem discernit.)* Græca vox διακρινόμενος, anceps est, ad discernere, dijudicare, & ambigere. Chryso. interpretatur, qui cum dubio edit: Sic & Oecum. Ambros. qui discernit interpretatur, qui dijudicat seipsum. Chrys. ergo accipit istum damnari, quia facit contra conscientiam: eodem recidit illa expositio secundum nostram lectionem. Qui adhuc inter cibos discernit, & quosdam iudicat adhuc vetitos, si ederit eos cibos, quos iudicat vetitos, tametsi reuera vetiti non sunt, damnationi se reddidit obnoxium, quia edit non ex fide, id est, non ex credulitate aut persuasione quòd licitus sit cibus ille. Sic fidem interpretatur Ambr. Chrys. verò & The. fidẽ accipiunt pro fiducia conscientiæ, qua scilicet conscientia confidit licitum esse quod agit. Eandem ferè habet sententiam hæc explicatio Chryso. & Theop. cum illa, quæ est Ambrosij. Quod hoc loco dixit Apostolus fidem, id ad Cor. ca. 8. scientiam vocat: De escis inquiens, quæ immolantur idolis, scimus, quòd omnes scientiam habemus, scientiam intelligens qua quis scit & nouit idolis immolata non esse contaminata, sed esse licita ad vescendum. Atque in superioribus huius capitis locis, ita fidem Apostolum accepisse notum est.

Omne autem, quod non est ex fide, peccatum est) probat speciem ex genere. Non solùm (inquit) si quis edat cibum aliquem nó ex fide, sed quicquid omninò agit quispiam non ex fide, id est, non ex credulitate, quod licitum sit id agere, quod agit, peccatum est illi, faciens illum damnationi obnoxium: quia sic de eo, quod agit, non habeat credulitatem, persuasionem, scientiam, siue conscientiæ confidentiam, quod licitum sit id agere: aut palam agit contra conscientiam, dum iudicat illicitũ esse quod agit: aut certè exponit se peccati periculo, dum hoc audet agere de quo dubitat an licitum sit agere. Ex hac expositione, quæ est Amb. Chryso. & The. & quæ est propria huius loci, videlicet peccatum esse, quod dubitante vel reclamante có scientia agimus, patet sententiam Apostoli, *(omninò quod non est ex fide, peccatum est)* nihil valere ad disputationem illam de vita infidelium: Sit ne omnis infidelis actio peccatum: item nihil valere ad illam de operib. hominum, qui sunt extra charitatem. Potest enim infidelis habere certam notitiã & scientiam, qua credat non esse illicitum id, quod agit. Quomodo autem Augustinus accommodauerit

dauerit hanc sententiam ad disputationem de vita infidelium, & quatenus ex ea colligat omnem actionem infidelium peccatum esse, quia non fit ex fide, videre licet in 4. libro contra Iulianum cap. 3. & item 4.

CAPVT XV.



Ebemus autem nos firmiores imbecillitates infirmorum sustinere, & non nobis placere. Vnusquisq; vestrum proximo suo placeat in bonum ad ædificationem. Etenim Christus nō sibi placuit, sed sicut scriptū est: Improperia improperantium tibi, ceciderunt super me.

D*Ebemus autem nos firmiores, &c.*) id est, qui sumus magis instructi in doctrina Euangelica, qui in cognitione Christianæ libertatis peritiores & eruditiores sumus. Annotat Chrysostom. Paulum se collocare & annumerare numero firmorum, vt doceret alios contemptum legalium. (*imbecillitates infirmorū sustinere*) Græcè est βαστάζειν, id est, portare seu ferre: metaphora sumpta est à baiulis Debemus, inquit, opitulari illis, & robur fidei, quod maius accepimus, conferre ad subleuandos & iuuandos fratres infirmiores, (*& non nobis placere*) scilicet in peritia, nec nostris seruire commodis.

Vnusquisq; vestrum proximo placeat) id est, morem gerat, & obsecundet proximo, quod Dei dono consecutus est, id conferat in cōmodum proximi: non quidē ad noxias cupiditates proximi iuuandas: sed vt proximi infirmiores ædificentur, & crescāt in fide & cognitione Dei. Qui suo seruit cōmodo, & quod agit, ad suum trahit compendium, is hoc loco placet sibi. Phrasis est extranea. Atque ad hoc studium erga proximum debet nos prouocare Christi capitis nostri exemplum, qui non sibi placuit. Vt absoluta sit oratio, contraria pars subaudienda est, hoc modo: (*Christus nō sibi placuit*) sed sibi displicuit, id est, nō inseruiuit suis commodis, sed suo incommodo nostris consuluit commodis, *sicut scriptum est in Psal. Improperia improperantiū ceciderunt super me.*) id est, trāstuli ego
Psal. 68. filius blasphemias in me, quas ludæi solent in te Pater iacere. Alij generalius interpretantur, hoc modo: Peccata humani generis, quibus homo tibi iniuriam fecit, & te ô Pater prophanauit, in me translata sunt, siue mihi imposita sunt, vt pro eis debitas pœnas tibi dependerem.

Ne aūt putaremus amplius non esse vsum veteris testamenti vel scripturæ dicit.

Q*Væcunq; enim scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, vt per patientiam & consolationem scripturarū spem habeamus. Deus aūt patientiæ & solatij, det vobis idipsum sapere in alterutrum secundum Iesum Christum, vt vnanimes vno ore honorificetis Deum & Patrem Domini nostri Iesu Christi. Propter quod suscipite inuicē, sicut & Christus suscepit vos in honorem Dei.* 1. Cor. 1. b.

Q*Væcunq; enim*) scilicet in veteri testamēto scripta sunt ad nostræ vitæ eruditionem & institutionem scripta sunt. Ex eo enim, quod nō dixit Apost. simpliciter (*quæcunq; scripta sunt*) sed quæcunque præscripta sunt, vel antescripta sunt. (Sic enim est Græcè) manifestè declarat, se de veteri scriptura loqui: *Vt per patientiam*) quam scripturæ cōmemorant sub oculos nobis ponentes eos, qui aduersas res forti animo simul & patienti tulerunt, legis diuinæ auxilio freti, & per consolationem, quam item diuinæ scripturæ commemorant, contigisse eis, qui in aduersis constituti, ad opem diuinam implorandam confugerunt, ipsi quoq; discamus spem & fiduciam concipere in Deo, & firmiter confidere, quòd & nobis opem suam & consolationem impartietur, & ope ipsius vitam æternam assequemur.

Deus autem patientiæ) id est, author patientiæ & consolationis (*det vobis idipsum sapere*) id est, idem mutuò inter vos sentire. Ex superioribꝰ videtur, quòd istud (*sapere*) siue φρονεῖν sit intellectus: Deus det, vt in lite hac, & dogmate de legalibus consentiatis. Quia tamen adiecit in (alterutrum) videri potest esse affectus: Volo vos benè affici mutuò. Vocabulum est anceps, quando non adiuuatur circumstantijs. Fortè vtrumque intellexit Apostolus: Volo vos consentire iudicio, & item affectu, (*vt vnanimes*) Græcè est vnanimiter (*vno ore honorificetis*) id est, glorificetis Deum.

Propter quod suscipite inuicem, &c.) Est idem verbum Græcis quod ibi: Infirmum autem in fide assumite. Assumite ergo inuicem, id est, alius alium sibi adiungat, & opituletur, & foueat. Iudæus gentilem, gentilis Iudæū, gens gētem. *Sicut & Christus suscepit vos*). i. adiunxit, vos sibi adoptans in locum filiorum Dei, & adoptatos fouens. Particula (*In honorem Dei*) id est, ad gloriā Dei, annecti potest particulæ proximè præcedenti: Sicut Christus suscepit vos: aut cū superiore: Suscipite inuicē ad honorem Dei, aut cum vtraque.

D*ico enim Iesum Christum ministrū fuisse circumcisionis propter veritatem Dei, ad confirmandas promissiones patrum: Gentes autem super misericordia, honorate Deū sicut scriptum est.* Psal. 17. d
Propterea confitebor tibi in gentibus Domine, & nomini tuo cantabo. 2. Re. 22. d Psa. 116. a.

D*Ico enim Iesum Christum, &c.*) Erasm. putat hic summā tradi omnium suprà dictorū, vt sensus sit: Quæ hactenus diximus huc tendūt, vt intelligas Iesum Christū, &c. Sed magis verisimile est, referendum istud

esse ad proximè præcedens, vt probet Christum assumpsisse, id est, adiunxisse sibi vtrunque populum. Circumcisionem dixit, pro circumcisis. Minister, vocabulum functionis est. sensus est: dico Iesum Christum per se functum ministerio apud Iudæos docendo, sanando, &c.

Propter veritatem Dei) id est, vt ostendatur Deus verax in promissis: promiserat Deus filium suum se missurum genti Iudaicæ, vt huius promissionis veritas exhiberetur, natus est Christus ex gente illa, & populũ Iudæorũ in suamet persona docuit. Quod sequitur (*ad confirmandas promissiones patrũ*). i. factas patribus, explicatio est præcedentis.

Gentes autem super misericordia, &c.) Ex superioribus repetendum est hic verbum (*dico.*) Sensus est, mea doctrina est, quòd gentes honorificent Deum super misericordia, id est, propter misericordiam, scilicet nó promissam quamuis ostensam & prædictam in prophetis: Iudæi etiam honorificant Deũ propter misericordiam, sed eã sibi promissam: Annot. Chrys. Paulũ meminisse misericordiæ factæ gentibus magis, quàm Iudæis, vt hinc discant gentes, se debere accómodare

Psal.17. infirmis Iudæis. *Sicut scriptũ est*). s. in Psal. Citat Apost. rursus scripturas sicuti ca. 9. & sequentibus, quia difficillimum fuit persuadere Iudæis, Messiam etiam ad gentes pertinere, quia cóstituisti me, ait Christus ad Patrem, in caput gentium: & populum alienũ subdidisti mihi, idcirco (*confitebor*) id est, celebrabo te in gentibus, id est, inter gentes, & nomini tuo cantabo, videlicet efficiens, vt gentes agnoscentes tuam erga ipsas misericordiam, gratias agant tibi, & debitas laudes tibi decantent.

ET *iterum dicit: Lætamini gentes cum plebe eius. Et iterum: Laudate omnes gentes Dominũ,*

Esa.11.6. *& magnificate eum omnes populi. Et rursus Esaias ait: Erit radix Iesse, & qui exurget regere gentes, in eo gẽtes sperabunt. Deus autem spei repleat vos omni gaudio, & pace in credendo, vt abundetis in spe, in virtute Spiritus sancti.*

ET *iterum dicit*) scilicet scriptura. Testimoniũ hoc adduxit Apost. ex cantico Deuteronomij, vbi eisdẽ & totidem verbis habetur iuxta versionem 70. Alij aliò referunt, sed parum refert. Sensus est: vos gẽtes, cùm sitis ex æquo factæ participes diuinæ vocationis cum Iudæis, lætitiam communem agite, & dicite laudes Deo cum Israelitis. *Et iterum: Laudate omnes gentes Dominum, & magnificate*) id est, extollite, & laudibus efferte omnes populi, scilicet super misericordia, quam ex æquo obtulit per Euangelicã prædicationem toti orbi. Hoc testimonium adductum est ex Psal. 116.

Et rursus Esaias ait) 11. cap. (*Erit*). i. istud aliquando futurum est (*radix Iesse*) id est, Christus (*& qui exurget regere gentes*) &, ep exegesin habet, id est, accipitur explicatiuè, & valet idem quod, id est. Explicat enim, quod obscurius dictum erat. Sẽsus est: radix Iesse, id est, is, qui exurget ad regendum gentes, Philistæos & Arabes, &c. (*in eo etiam gẽtes sperabunt*) vox (*gentes*) emphasin habet, quasi dicat, in eo etiam gentes sperabunt, non solùm Iudæi. Adduxit testimonium hoc iuxta versionem 70 *Deus autem spei*) id est, cuius solius est largiri spem. Spem intelligit, quæ est ca. 5. videlicet spem vitæ æternæ. Concludit Apostolus totam hanc materiam precatione, (*in credendo*) id est, per hoc, quòd pergitis credere: est instrumẽti, (*vt abundetis*) id est, exuberetis in spe. vt illa magis ac magis in vobis crescat, augeaturq́; (*in virtute*) id est, per virtutem, siue potentiam Spiritus sancti.

CERTUS *sum autem fratres mei, & ego ipse de vobis, quoniam & ipsi pleni estis dilectione, repleti omni scientia, ita, vt possitis alterutrum monere.*

CERTUS *sum autem fratres, &c.*) Quæ iam sequuntur, sunt plane familiaria, vtitur Apostolus ciuili mitigatione, ne videatur importunus monitor. Scripsi vobis, non vt erudirem ignaros, sed vt commonefacerem tantùm. *Certus sum autem*) Græcè est πέπεισμαι, id est, persuasus sum, siue persuasum habeo, non ex reuelatione, sed ex rumore increbescente: non enim perpetuò fidei vox est, sicut annotatum est cap. 8. (*quoniam*) id est, quod (*& ipsi pleni estis dilectione*) qua studetis proximis prodesse, (*repleti omni scientia*) scilicet quæ pertinet ad negotium Euangelicũ, siue Christianum, vt citra meam operã possitis ipsi vos mutuò admonere de ijs, quæ in hac epistola tractaui.

AVDACIUS *autem scripsi vobis fratres ex parte, tanquam in memoriam vos reducens, propter gratiam, quæ data est mihi à Deo, vt sim minister Christi Iesu in gentibus sanctificans Euangelium Dei, vt fiat oblatio gentium accepta & sanctificata in Spiritu sancto.*

AVDACIUS *autem*) audacius dixit pro familiarius siue liberius: adiecit (ex parte) mitigans quod dixerat audacius, & referendum est istud ad partem superiorem. Sẽsus enim est: tametsi scirem vobis non esse opus mea admonitione, cùm ipsi possitis inuicem id facere, tamen liberius aliquantulum visum est mihi ad vos scribere, commonefaciendi gratia magis, quàm docendi, hoc est, quod dicit (*tanquã in memoriã vos reducens*) idque propter munus Apostolicũ, quod non mea temeritate mihi vsurpaui, neque meis meritis assecutus sum, sed quod munere & gratia Dei mihi delegatum est (*vt sim minister*) Græcè est non διάκονος, sed λειτουργός, quæ vox propriè significat sacrorum aut republicæ ministrum. Ex ijs, quæ hic sequuntur de

oblatione

oblatione & sanctificatione, accipienda videtur vox pro sacrorum ministro, id est, sacerdote, vt faciat Apostolus se sacerdotē per metaphorā, sicut ad Philip. 2. idq; dū parat Romanos & Philippenses hostiam Deo. *In gentibus*) dixit pro inter gentes.

Sanctificans Euangelium) Græcè est ἱερουργοῦντα, quasi rem sacram operans, vt respondeat ad λειτουργόν. August. in libro quæstionū, quas conscripsit in hanc epistolam pro sanctificās legit consecrans, propriùs explicans vocem Græcam, quam Vergilius extulit per facere: Cùm faciam vitulos, &c. Sanctificans ergo, id est, exercens meū sacerdotiū, quod positum est in Euangelio prædicando: Indoctè faciunt, qui volūt hinc inferre, quòd non sit sacerdotum offerre corpus Domini, sed annunciare Euangelium. Sunt enim hîc metaphoræ, sicut dum dicimus, vitulos labiorum.

Vt oblatio gentium) id est, hostia mea, quæ sunt ipsæ gentes (*accepta & sanctificata*.) Coniunctionem (&) non habent Græca exemplaria, nec multa Latina, & præstat adesse. Sēsus est: vt hostia, quæ sunt gentes, placeat Deo sanctificata, id est, dum sanctificatur per Spiritum sanctum, sine cuius munere non prodest labor prædicantis. Discamus hinc, quis debeat esse affectus, qui hic conatus boni pastoris, cuius officium est, subditos suos efficere puram hostiam Deo, & in id laborare sedulò.

HAbeo igitur gloriam in Christo Iesu ad Deum. Non enim audeo aliquid loqui eorum quæ per me non effecit Christus in obedientiam gentium verbo & factis, in virtute signorum & prodigiorum, in virtute Spiritus sancti: ita, vt ab Hierusalem per circuitum vsque ad Illyricum repleuerim Euangelium Christi. Sic autem prædicaui Euangelium hoc, non vbi nominatus est Christus, ne super alienum Esa. 52. d. *fundamētum ædificarem, sed sicut scriptum est: Quibus non est annunciatum de eo, videbunt: & qui non audierunt de eo, intelligent. propter quod & impediebar plurimum venire ad vos, & prohibitus sum vsq; adhuc.*

HAbeo igitur gloriam.) Narrauit officium suum, narrat hîc successum suum: habeo gloriam, id est, gloriationem: Est enim Græcè verbale nomen, hoc est, habeo, vnde glorier apud Deum, sed id per Christum. *Non enim audeo*) id est, non sustineo loqui, id est, narrare. Significatū verbi τολμάω, quod noster vertit audeo, optimè explicat Budæus in comment. linguæ Græcæ. Figurate autem & verecundè, conciliat sibi Apostolus authoritatē, dū dicit, nō sustineo narrare quicquam de successu meo in prædicatione Euangelij, quod nō contigerit: verecundia me prohibet, vt aliud dicam, quàm factum sit: fit ergo vis in verbo efficit. Partem gloriationis ponit Apost. in hoc, quod gētes obedierint siue acquieuerint prædicationi ipsius, fide amplectentes Euangelium.

Verbo & factis) verbum ad faciendam vim & energiam concionandi, facta verò refert Chrysost. ad integritatem vitæ, qua mouit gentes. Non minus probabile videtur, si referatur posterius ad miracula, sicut Lucæ vltimo: Potens in opere & sermone. *In virtute*). i. per potentiā signorū: videtur esse explicatio prioris. Signa dicit, quæ fiunt quidem præter ordinem naturæ, sed tamē simpliciter fieri possent per naturam. Prodigia verò siue miracula appellat, quæ prorsus excedunt vires & potestatem naturæ. *In virtute*) id est, per potentiam Spiritus sancti auditorum corda intus gubernantis, & arcano tractu suo mouentis, sine quo tractu & doctrina & miracula foris adhibita inefficacia sunt. Ita vt facto initio prædicatiōis ab Hierusalem, neque id recto prædicationis cursu, pergens ab Hierusalem vsque ad Illyricum, sed vndequaq;. id est, per circumiacentes regiones Arabiam, Damascum, Antiochiam vsque ad Illyricum, quæ est extrema pars Macedoniæ, ad septentrionē, & ad occidentem regio propinqua Italiæ, latissimè sparserim & disseminarim Euangelicā prædicationem, nihil omittēs, quod ad strenuū & fidum Euangelistam pertineret, hoc est, quod dicit (*repleuerim Euāgelium*.) Phrasis est extranea. Atque adeò in hac latissima peruagatione & Euangelij disseminatione sic sum versatus, vt semper adnisus sim prædicare Euangelium apud gētes, apud quas ne nomen quidem Christi auditum erat.

Ne super alienum fundamentum) id est, ab alio iactum ædificarem. Hinc non voluit ire Romam vt doctor, sed vt cōsolator: & pertransiens Romam pergere in Hispaniam, vbi non erat fides fundata. (*Sed sicut scriptū est, quibus non est annunciatum de eo*.) Totum ca. 52. Esaiæ, vnde hoc testimonium adduxit Apostolus, agit de vocatione gentium: hanc prophetiā, inquit Apostolus, Deus voluit partim per me impleri.

Propter quod) id est, dum studeo Euangelium docere per tot tamque diuersas regiones, impediebar plurimum venire ad vos. Hinc intelligimus, quæ sit sententia illius, quod in primo capite dicitur. Et prohibitus sum vsque adhuc, quæ particula hoc loco redundat, nec in vllis Græcis exemplaribus inuenitur.

NVnc verò vlterius locum non habens in his regionibus, cupiditatem autem habens veniendi ad vos ex multis iam præcedētibus annis, cùm in Hispaniam proficisci cœpero, spero. quòd præteriēs videam vos, & à vobis deducar illuc, si vobis primùm ex parte fruitus fuero.

NVnc verò) quū peragrata Achaia & Macedonia, nullum in his regionibus habeam

beam locum amplius vacuum, in quo non iecerim fundamentum prædicationis Euangelicæ. Desiderium autem habeam à multis annis veniendi ad vos, simulatque proficiscar in Hispaniam, spero fore, vt in transitu videam vos, & à vobis eò proficiscês deducar, si tamen vobis, id est, vestra præsentia, fiu e consuetudine vestra priù, ex parte fuero expletus. Sic ad verbum Græcè est, & multò significantius est expletus, quàm fruitus. Addit aût (*ex parte*) vt significaret inexplebilem cupiditatem, siue desiderium.

Nunc igitur proficiscor in Hierusalem ministra re sanctis. Probauerunt enim Macedonia & Achaia collationem aliquam facere in pauperes sanctos, qui sunt in Hierusalem: placuit enim eis, & debitores sunt eorum. Nam si spiritualium eorum participes facti sunt gentiles, debent & in carnalibus ministrare illis.

Nunc igitur proficiscor in Hierusalem) hoc dicto Apostolus excusat dilationé profectionis in Hispaniam: poterant enim dicere Romani, si nihil est istic, quod te remoretur, cur differs nos inuisere? Ait ergo: nunc proficiscor in Hierusalé, est adhuc aliquid negotij, quod antè subeundum est.

Probauerunt enim) id est, visum est eis, placuit eis, fuit eorum prompta voluntas, Græcè enim est εὐδόκησαν. Porrò εὐδοκεῖν non solû sonat probare, sed ex animo probare. *Collationem aliquam*) id est, communicationem facultatum suarum (*facere in pauperes sanctorum*) id est, in pauperes sanctos, id est, fideles, qui agunt Hierosolymis: Sic Plinius ouorum oblonga dixit, pro ouis oblongis, eadê phrasi Græca.

Placuit enim eis.) Est idem verbum Græcis, quod interpres mox vertit, probauerunt (*& debitores sunt eorum*) explicans autem titulum debiti, ait: *Nam si spiritualium, &c.*) Sensus est: si per Apostolos, qui ex Iudæis prodierunt, participes facti sunt gentiles Euágelicę doctrinæ, & spiritualium donorû, quæ per Euangelium côferuntur, quæ peculiariter Iudæis promissa erât, &c. obligati sunt, vt bona carnalia, quæ ad vsum præsentis vitæ pertinent, suppeditent: non ijs tantùm, qui ministri fuerunt seu Euangelistæ, sed & congregationi, vnde ministri & prædicatores Euangelij venerunt, seu missi sunt. Sic ferè Thomas in secunda secundæ, vbi agit de statibus. Habet & alium commentarium: quia pauperes isti cooperabantur Paulo in negotio Euangelij: nam terrenis omnibus abdicatis, nocte & die orabant pro successu Euangelij & eius propagatione.

Hoc igitur cùm consummauero & assignauero eis fructum hunc per vos proficiscar in Hispaniam. Scio autem quoniam veniens ad vos, in abundantia benedictionis Euangelij Christi veniã.

Hoc igitur cùm consummauero) id est, perfecero (*& assignauero*) id est, reddidero obsignatum: hoc enim significat vox Græca: non vult Apostolus eleemosynam hanc transferre nisi obsignatam, ne quis puteteû sibi inde aliquid vsurpasse. Apparet quoq; hinc eleemosynam fuisse pecuniariam, non lanam, aut tale quid (*Fructum.*) Sic appellat (inquit Chrysostomus) eleemosyná, vt significet per eam multú accreuisse ipsis largitoribus. In eiusmodi enim, lucrû penes dantem est, & non accipientem.

Scio autem quoniam veniens ad vos) id est, cùm venero ad vos (in abundantia) ad verbû est in plenitudine. (in) more Hebræorum dixit pro (cum) cum plenitudine benedictionis, vbi rursus phrasis Hebræa est. Sẽsus est: cum plena benedictione Euangelij, id est, pertinente ad Euágelium: quasi dicat, scio, quòd cum venero ad vos, cum amplo & copioso fructu fidei vestræ vẽturus sum: Scio, quòd Spiritu sancto dispensante, per meum aductum multum proficietis in fide, & in scientia de Christo, vel etiam in alijs charismatibus Spiritus.

Obsecro ergo vos fratres per Dominum nostrû Iesum Christum, & per charitatem sancti Spiritus, vt adiuuetis me in orationibus pro me ad Deum, vt liberer ab infidelibus, qui sunt in Iudæa, & obsequij mei oblatio accepta fiat in Hierusalem sanctis, vt veniam ad vos in gaudio per voluntatê Dei, vt refrigerer vobiscum. Deus autem pacis sit cum omnibus vobis, Amen.

Obsecro ergo vos fratres per Dominum & per charitatem) qua diligitis vniuersa Christi membra, cuius charitatis Spiritus sanctus est author (*vt adiuuetis me.*) Græcè est συναγωνίσασθαι, quod significat concertare. Vt ergo mecum vnà certetis in oratione. Hic meminisse oportet nostrarû orationum, qui summis labijs demurmuramus psalmos, ad nihil aliud, quàm ad finem properantes, non est hic agon, neque certamen istud orationum, quod petit Paulus.

Vt liberer ab infidelibus) id est, ab incredulis Iudæis, ne per eorum malitiam vel solicitudinis huius meæ erga pauperes sanctos, fructus vel prædicationis meæ cursus impediatur, & aduentus ad vos differatur. *Et obsequij mei oblatio*) vt pariter oblatio, quam perfero tanquam gentium minister, sit accepta pauperibus sanctis: (*vt cum gaudio veniam ad vos per voluntatem Dei*) vnaq; vobiscû refocillerper ea, quę sunt Euangelij, dum video profectû vestrum, & vos cognoscatis ea, quæ nobis à Deo insunt. Nunc videndum, quibus rebus nos hodiè refrigeramur, an ijs, quæ pertinẽt ad Euangelium, an alijs.

Deus autem pacis) id est, author pacis. Meminit pacis, quòd esset contentio inter firmiores & infirmiores.

CAP.

CAPVT XVI.



Ommendo autem vobis Phœben ſororem noſtram, quæ eſt in miniſterio Eccleſiæ, quæ eſt Cenchreis: vt eam ſuſcipiatis in Domino dignè ſanctis, & aſsiſtatis ei in quocunque negotio veſtri indiguerit: etenim ipſa quoq; adſtitit multis, & mihi ipſi.

CAput hoc decimū ſextum, quod & vltimum eſt, totum penè inſumit Apoſtolus in ſalutationibus, qua ex rediſcimus humanitatem Pauli. *Commendo* (*inquit*) *vobis Phœben ſororem noſtram*) ſcilicet fide & religione: ſicut Chriſtiani omnes fratres dicuntur, quæ eſt miniſtra Eccleſiæ Cenchrenſis. Quo autem Phœbe fuerit miniſtra, ſiue vt Paulus habet διάκονος, variant commētaria: Tho. intelligit miniſtram fuiſſe, quòd miniſtraret bona ſua ſanctis. Chryſ. facit nomen dignitatis ſiue axiomatis. De Cenchreis ſcribit Origenes, quòd locus ſit Corintho vicinus, imò portus ipſius Corinthi.

Vt ſuſcipiatis illam in Domino) id eſt, per Dominum, ob amorem, vel gratiam Domini, vel certè in Domino. i. in rebus pertinentibus ad Dominu. *Dignè* (*ſanctis*) id eſt, vt dignū eſt ſanctos vel ſanctas à ſanctis excipi.

SAlutate Priſcam & Aquilam adiutores meos in Chriſto Ieſu, (qui pro anima mea ſuas ceruices ſuppoſuerunt, quibus non ſolus ego gratias ago, ſed & cunctæ Eccleſiæ gentium) & domeſticam Eccleſiam eorum. Salutate Epænetum dilectū mihi, qui eſt primitiuus Achaiæ in Chriſto Ieſu.

S*Alutate Priſcam*) nomen eſt fœminæ, quæ Acto. 18. Priſcilla vocatur. *Et Aquilā*) huius maritū (*adiutores meos in Chriſto Ieſu*) id eſt, in negotio Euangelij. Ad eundem modum exponatur in ſequētibus. *Qui pro anima mea*) id eſt, pro tuenda vita mea, ſeſe periculo & diſcrimini vitæ expoſuerūt. Quibus ob hoc non ſolus ego gratias ago, ſed & cunctæ Eccleſiæ gentium, quòd meæ vitæ ſeruatæ beneficium ad omnes pertineat.

Et ſalutate (*domeſticam Eccleſiam eorum*) id eſt, eorum vniuerſam familiam. Salutate Epænetum dilectū mihi, qui eſt primitiuus Aſiæ, ſiue vt alia habēt exēplaria, Achaiæ, *in Chriſto Ieſu*) id eſt, qui primus inter Aſianos vel Achaios ad fidem Chriſti conuerſus eſt. Chryſ. dat & alium cōmentarium. Primitiuus, id eſt, qui inſignis eſt, & præcipuus inter Achæos, verum particula illa (*in Chriſto Ieſu*) magis inuitat ad priorem expoſitionem.

SAlutate Mariam, quæ multùm laborauit in vobis. Salutate Andronicum & Iuniam cognatos & concaptiuos meos, qui ſunt nobiles in Apoſtolis, qui & ante me fuerunt in Chriſto. Salutate Ampliatum dilectiſsimum mihi in Domino. Salutate Vrbanum adiutorem noſtrum in Chriſto Ieſu, & Stachyn dilectum meum.

S*Alutat Mariam, quæ multùm laborauit in vobis*) id eſt, erga vos, vel in negotio veſtro: incommodius vertit iſtud interpres noſter. *Salutate Andronicum & Iuniam cognatos & cōcaptiuos meos*) ſcilicet olim: nam nunc non erat captiuus Paulus: Cognatos vocat non conſanguineos, ſed gētiles ſuos, id eſt, eiuſdem gentis ſecum: Ad eūdem modum intelligatur in ſequētibus. *Qui ſunt nobiles*) id eſt, inſignes inter Apoſtolos, vel, vt alius commen. qui ſunt inſignes iudicio Apoſtolorum.

SAlutate Apellen probum in Chriſto. Salutate eos, qui ſunt ex Ariſtoboli domo. Salutate Herodionem cognatum meum. Salutate eos, qui ſunt ex Narciſsi domo, qui ſunt in Domino. Salutate Tryphænam & Tryphoſam, quæ laborant in Domino. Salutate Perſidem charißimam, quæ multum laborauit in Domino. Salutate Rufum electum in Domino, & matrem eius & meam. Salutate Aſyncritum, Phlegontem, Hermen, Patrobam, Hermā, & qui cum eis ſunt fratres. Salutate Philologon & Iuliam, Nereum, & ſororem eius, & Olimpiadem, & omnes, qui cum eis ſunt, ſanctos. Salutate inuicem in oſculo ſancto. Salutant vos omnes Eccleſiæ Chriſti.

S*Alutate Apellem probum in Chriſto*) id eſt, in re Euangelica omni ex parte probatum, nulla ex parte corruptum: Græcè eſt δόκιμον. *Salutate Rufum electum in Domino*) id eſt, pietate & religione eximium. *Et matrem eius & meam*, id eſt, quam mihi communem duco, quia mihi beneficio hoc fuit, quod illi carne.

Et omnes, qui cum eis ſunt, ſanctos) id eſt, Chriſtianos, (*ſalutate inuicem in oſculo ſancto*) id eſt, Chriſtianis digno, quod & caſtum ſit, & careat ſimulatione & dolo. *Salutāt vos omnes Eccleſiæ Chriſti*) ſcilicet apud quos verſor nunc.

ROgo autem vos fratres, vt obſeruetis eos, qui diſſenſiones & offendicula præter doctrinam, quam vos didiciſtis, faciunt, & declinate ab illis. Huiuſmodi enim Chriſto Domino noſtro non ſeruiunt, ſed ſuo ventri, & per dulces ſermones & benedictiones, ſeducunt corda innocentium.

R*Ogo autem vos fratres*) vox (fratres) multò gratior olim erat, nunc frequenti vſu minus dulcis, (*vt obſeruetis*) id eſt, conſideretis (*eos*) & curetis benè habere agnitos, (*qui diſſenſiones*) ſcilicet in fide (*& offendicula*) quæ naſcuntur ex varietate opinionum. Facit enim Chryſoſtomus offendicula, effectum diſſenſionum (*præter*) id eſt, cōtra (*doctrinam*) Græcè eſt παρά (*quam vos didiciſtis*) id eſt, primò omnium à Petro, & deinde à gentibus Chriſtianis à Petro inſtitutis.

Et declinate ab illis) diſputando cum illis nō proficitur, ergo vitate eos. Idem remedium (inquit Chryſoſtomus) dat in omnibus penè Epiſtolis. *Huiuſmodi enim Chriſto Domino noſtro non ſeruiunt*) ſcilicet in concionando,

ſed

sed suo ventri.) Sensus est: vt sit illis, vnde expleant suum ventrē, audent quiduis concionari (*& per dulces sermones*) Græcè est vna vox composita, χρηστολογίας, quam Erasmus vertit blandiloquētiam. Per blandiloquentiam & assentationem seducunt, &c. Chrysost. hoc nomen χρηστολογίας interpretatur adulationes (*benedictiones*) siue εὐλογίας non explicat, fortasśis quòd pro eodem habeat cū priori, quod sentit Erasmus: vt odio vitij nempè assentationis intelligatur Apostolus idem dictū inculcasse. Quidam phrasi Hebræa per benedictionem significari putant promissiones magnificas: Græcè non est innocentium, sed simplicium, qui videlicet expertes sunt doli ac suspicionis.

V*Estra enim obedientia in omni loco diuulgata est. Gaudeo igitur in vobis. Sed volo vos sapientes in bono, & simplices in malo. Deus aūt pacis conterat sathanā sub pedibus vestris velociter. Gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscū. Salutat vos Timotheus adiutor meus, & Lucius, & Iason, & Sosipater cognati mei. Saluto vos ego Tertius qui scripsi epistolā in Domino.*

V*Estra enim obedientia.*) Est occupatio secundū Chrysostomum. Hæc, quæ modò dixi de quorundam erroribus, in genere dixi, ad vos nihil spectant, qui promptissimè amplectimini fidem. Nam obedientia, qua videlicet vos mansuetos præbetis, totosq́ue formandos Apostolicę doctrinę, per totum orbem diuulgata est. Eadem obedientia est in primo capite huius Epistolæ. Itē in cap. 15. Rursus in fine huius capitis, & 2. ad Cor. cap. 9.

Gaudeo igitur in vobis) Græcè hoc dixit interpres, pro eo, quod est gaudeo de vobis. *Sed volo vos sapientes esse*) præbetis vos faciles prædicationi Apostolicæ, de quo in primis gaudeo, sed (quia simplicitas & facilitas obedientiæ solet esse obnoxia fraudi & imposturæ,) volo vos esse prudentes, ad ea sectāda, quæ bona sunt, (*& simplices*) id est, synceros ad malum.

Deus autem pacis conterat sathanam) id est, omnes authores dissensionum, omnes pseudoapostolos, (*sub pedibus vestris velociter. Gratia Domini nostri.*) Paulus libēter interponit preces, quod nobis in studijs imitandum est, & in concionibus, vt vox prædicatoris influat non in aures tantùm, sed & in animos auditorum.

S*Alutat vos Caius hospes meus, & vniuersa Ecclesia. Salutat vos Erastus arcari⁹ ciuitatis, & Quartus frater. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum omnibus vobis, Amen.*

S*Alutat vos Caius hospes meus*) & non solùm meus, sed totius etiam Ecclesiæ. hunc esse sensum patet ex Græco, alioquin sermo Latinus amphibologiam habet. (*Salutat vos Erastus arcarius.*) Græcè est Oeconomus οἰκονόμος, hoc est, dispensator ærarij, siue quæstor ciuitatis.

E*I autem, qui potens est vos confirmare iuxta Euangelium meum & prædicationem Iesu Christi, secundum reuelationem mysterij, temporibus æternis taciti (quod nunc patefactum est per scripturas prophetarum secundum præceptum æterni Dei ad obeditionem fidei) in cunctis gentibus cogniti, soli sapienti Deo per Iesum Christum, cui honor & gloria in secula seculorum, Amen.*

E*I autem, qui potens est vos confirmare*) laboratur hic in cōstructione. Amb. connectit superiora cum extremis hoc modo: Ei, qui potens est vos confirmare, soli sapienti Deo per Iesum Christum sit honor & gloria, vt illa, quæ in medio sunt: Iuxta Euangelium meum, &c. veluti per parenthesin legantur. Sed huic obstat pronomen (*cui*) quod dissimulat Ambrosius, quod non solùm in omnibus Latinis, sed & in Græcis codicibus constanter legitur, vnde Erasm. in annotatio. præter hyperbaton hic eclypsin vel ellipsin agnoscit, dicens Paulum suo more orationem imperfectam extulisse, vt subaudiamus, gratias agamus, aut simile quippiam.

Iuxta Euangelium.) In hac vocula (*iuxta*) Apostolus valdè Hebraisat, verisimile est hoc loco accipi pro in: Iuxta Euangelium meum, id est, in Euangelio meo, id est, in genere doctrinæ, quod ego spargo, & in prædicatione Iesu Christi, id est, qua ego prædico Iesum Christum, vel quā Christus viuus, id est, ambulans in terris sparsit.

Secundum reuelationem) id est, in reuelatione (*mysterij temporibus æternis taciti*) quod nunc patefactum est per Apostolos, exponentes scripturas prophetarum de hoc mysterio præscriptas (*secundum præceptum*) id est, iuxta delegationem æterni Dei ad obedientiam fidei, id est, vt obtemperetur vbique fidei. Genitiuus ille, qui sequitur (*cogniti*) videtur construi debere cum illa particula (*in cunctis gentibus*) hoc modo: Mysterij, inquā, cogniti nunc in cūctis gentibus. Mysterium istud est, quod tota hac epistola tractatum est: videlicet per fidem Iesu Christi gratis sine vllis operum meritis iustificari quemuis hominem apud Deum, siue ille Iudæus fuerit, siue gentilis.

Soli sapienti Deo.) Referendum est istud ad Initium orationis: Ei qui potens est vos confirmare soli sapienti Deo, scilicet gratias agamus per Iesum Christum, cui honor & gloria in secula seculorum, Amen.

Finis Epistolæ Pauli ad Romanos scriptæ.

IN

IN EPISTOLAM D. PAVLI AD GALATAS EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.

EPistolæ ad Galatas & eius quæ scripta est ad Romanos, eadem ferè est materia. Siquidē in vtraq; duo potissimū tractantur: Alterū, per fidē contingere iustitiam & non per legem: Alterum, eos qui fide sunt iustificati, liberos esse ab obseruatione legis. Hoc tamen interest secundum August. explicationem, quòd in Epistola ad Romanos, Apostolus studens componere contentionem, quæ inter eos qui ex Iudæis, & eos qui ex gentibus crediderant, orta erat, hoc agat potissimum, vt doceat gratuitam esse iustificationem, & absque vllis operum meritis vtrisque ex æquo per fidem Christi contigisse: in hac verò conetur reuocare eos, qui per se pseudoapostolos (qui ex Iudæis erant, & ad legis obseruationem cogebant) vel pertracti iam erant in Iudaismū, vel saltem cōmoti: ostendens legis obseruationem minimè esse necessariam: vt status huius Epistolæ sit, credentes liberos esse à seruitute legis, siue a necessitate obseruandæ legis. Tantum de argumento, iam Epistolam aggrediamur.

Aug. in explicatione huius Epistola.

EPISTOLAE PAVLI AD GALATAS.

CAPVT I.

PAulus Apostolus non ab hominibus, neque per hominem sed per Iesum Christum, & & Deum Patrem, qui suscitauit eum à mortuis, & qui mecum sunt omnes fratres, Ecclesiis Galatia, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro & Domino nostro Iesu Christo, qui dedit semetipsum pro peccatis nostris, vt eriperet nos de præsenti seculo nequam, secundum voluntatem Dei & Patris nostri, cui est gloria in secula seculorum, Amen.

PAulus Apostolus non ab hominibus, &c. De nomine (Pauli) actum est in Episto. ad Romanos (Apostolus) origine Græcum vocabulum est, & sonat missum siue legatum, de quo plura in episto. ad Roman. Paulus igitur missus non ab hominibus, id est, non authoritate hominum, neque per commendationem alicuius hominis, studium, vel fauorem, hoc est, quod dicit (*neque per hominem.*) In ipso statim epistolæ limite tuetur suam authoritatem contra pseudoapostolos, Dicebant enim illi, non est audiendus Paulus qui docet Moysen non esse necessarium, credendum est potius Petro, Iacobo, & Ioanni, qui à Christo edocti sunt, & ab ipso prædicandi Euangelij authoritatem acceperunt, quum paulus discipulorum duntaxat discipulus sit, atque ab illis, non à Christo missus. Porrò Petrus, Iacobus, & Ioannes, non vetant circumcisionem & legis obseruationem, sed miscent Mosen cū Euangelio. Hæc & his similia dictitantes pseudoapostoli cōmouerant Galatas, aut etiam magna ex parte persuaserant, vt legi adhærerent: proinde congruenter Apost. reuocare eos volens ad hunc exorsus est modum. *Paulus Apostolus non ab hominib. neq; per hominem.*) Ergo inquit Hieron. Christus non est purus homo.

Et Deum Patrem qui suscitauit eum à mortuis, &c.) Libenter Paulus meminit resurrectionis Christi. Chrysostom. putat istud esse semen argumenti. Commemorat inquit Dei munificentiā ex cruce & resurrectione collatam vniuersis, vt sic excludat legis necessitatem. Alij putant ipsum huius rei meminisse, quo sese vel summis Apostolis parem ostendat, aut etiam superiorē, in hoc quod Euangelij prædicandi authoritatem à Christo iam immortali, cælitus accepisset: perinde quasi dicat. Missus sum ad prædicandum Euangelium, non ab hominibus neque per hominem, sed per Iesum Christum & Deum Patrem: per Iesum inquam Christum non iam cōuersantem in terris adhuc mortalem sed resuscitatum iam à Patre ad immortalitatem. Quare si meritò pro magnis Apostolis habentur & sunt, quos ille mortalis adhuc inter homines hominem agens, designauit: certè non inferior debeo haberi, quem è cælis posteaquam iam omnem humanæ cōditionis imbecillitatem exuisset, ad Apostolorum munus obeundum exciuit & euocauit

cauit. Paulus igitur ego ille Apostol. & talis Apostol. & omnes fratres qui mecum vnanimes Christi nomen hic profitentur, & reiecta Moysi lege quatenus relinquenda est, fidem & doctrinam Euangelicam amplectuntur, Ecclesijs Galatiæ scilicet scribimus hanc Epistolam, quia non vnam ciuitatem neque duas neque tres, sed totam Galatarum gentem huius erroris incendium peruaserat. Idcirco absolutè & in plurali dicit Ecclesijs Galatiæ. Quia verò pseudoapostoli ipsum hoc nomine traduxerunt, quòd solus prædicaret Moysen non esse necessarium, cum omnes in Iudæa Ecclesiæ aliud docerent, idcirco adiungit sibi fratres non duos vel tres, sed vniuersos seu totam multitudinem, significans se ex illorum sententia scribere, quæ scribit. Hactenus de superscriptionis serie, nunc de salutatione.

Gratia vobis & Pax à Deo Patre, & cæte.) Istud expolitum est in epistola ad Romanos. (*Qui dedit semetipsum pro peccatis nostris*) à quibus lex adeò non liberabat, vt condemnarit etiam, quare vno Christo hac in re nobis vtendum erit non Moyse, vt per Christi victimam per fidem, & fidei sacramenta nobis applicata, absoluamur è peccatis, ad quæ soluenda lex inefficax est. Istud studio adiectum est à Paulo tanquam semen argumenti. Sic Chrysostomus eandem vim argumenti putat esse, ibi: Gratia vobis & pax à Deo Patre, & cætera. vbi subaudit, non à Moyse, Intelligit enim emphaticè hoc dictum esse ab Apostolo. Quod sequitur: (*Vt eriperet nos de præsenti sæculo nequam, & cæter.*) his verbis interpretatur, quomodo nos cum dicimus, malum habuit diem, non ipsum tempus, sed circumstantiam & actionem incusamus. Sic Apostolus, seculum malum appellans, non ipsum seculum, sed prauas hominum voluntates damnat, ostendens quod Christus non modò liberauit à prioribus peccatis: verum etiam in posterum aduersus hæc tutos reddidit. Prius enim illud declarat, cum ait: (*Qui dedit semetipsum pro peccatis nostris.* Cùm autem addit: vt eriperet nos ex præsenti seculo nequam, tu tamen & custodiam in posterum aperit. Ex quo commentario primò discimus, Apostolum seculum malum appellasse, siue nequam, non simpliciter quemadmodum intellexerunt antiqui quidam heretici, sed figuratè per metonymiam. Secundò discimus duo ipsum posuisse, quæ nobis per Christum præstita sunt: Alterum quod liberati sumus à peccatis, quibus aliquando obnoxij fuimus: Alterum quod tales nos effecerit qui in cælis versemur, qui possumus vincere peccatum, viuere sine crimine, illæsi persistere vt non corrumpamur ab hoc seculo, vt non subdamur vitijs & peccatis, quibus hic mundus obnoxius est. Quare coniunctio (vt) non tam finalis est hoc loco quam expletiua, quasi dicat. Præterea eripuit nos à præsenti seculo nequam. Ad vtrunque horum inefficax erat lex. Et hæc fecit, non quia nos digni eramus, sed gratuita sua misericordia, vnde subdit: *Secundum voluntatem Dei & Patris nostri, & cæte.*) id est, quia sic visum fuit Patri, quia sic placuit ei. Voluntatem Dei opponit meritis seruatæ legis. Omnia hæc pertinent ad principalem scopum, & sunt aperta semina futuræ disputationis: Post commemoratam Dei bonitatem gratiæque immensitatem, glorificando Deum, claudit sermonem dicens. (*Cui est gloria in secula seculorum.*) qua in re imitandus nobis Apostolus est. Frequenter ad memoriam reuocare debemus, quales olim fuerimus, & quales iam sumus, quod seruierimus olim turpissimis peccatis, & à turpi illa seruitute iam erepti simus & translati in sortem filiorum Dei. Atque hæc nobiscum reputantes, & Dei bonitatem erga nos considerantes, ipsum glorificare debemus, dicentes. Gratias tibi ago Pater cælestis, qui hæc fecisti mihi, qui minor sum cunctis miserationibus tuis, sit tibi gloria in secula seculorum, Amen. Istud est hominis vere Christiani, & agendum est dum imus cubitum, & rursus dum è strato surgimus, dum assidemus liberis, & dum inambulamus per domum, quia hoc studium glorificandi Deum, vnice promouet spiritum hominis, & eò deducit mentem, vt tandem terrenorum omnium oblita, solum Deum cogitet, & in medijs etiam malis suauiter acquiescat in Deo. Hactenus salutatio Nunc narratio, quam à castigatione exorditur.

Miror quòd sic tam citò transferimini ab eo qui vos vocauit in gratiam Christi, in aliud Euangelium, quod non est aliud, nisi sunt aliqui qui vos conturbant, & volunt conuertere Euangelium Christi.

Miror quòd sic tam citò transferimini ab eo, &c.) Miror (inquit) quòd semel à me rectè instituti & edocti in fide & beneficio Christi, in doctrina Euangelij, transferri vos patiamini, & transferri tam citò (*ab eo qui vocauit vos.*) Periphrasis est Patris, non ait ab Euangelio vel doctrina, quam tradidi vobis: sed quod horribilius est, & accommodatius ad terrorem incutiendum illis, dicit, à Deo Patre. Quod attinet ad lectioné, Græcè non est, (sic tam) sed tam citò) aut (sic cito) quare verisimile est alterum apud nos abundare, si tamen vtrunq; legatur, epithasis erit. Aliter autem hęc particula ad D. Hieron. aliter à Chrysost. exponitur. Non grande (inquit Hierony.) tempus fuit in medio quo Galatas Aposto. ab idolis à Christum traduxerat. Secundum Hieronym. ergo tam

cito,

citò, id eſt, à me tam nuper inſtituti in vera doctrina: Expoſitio hæc non placet Chryſo. propterea quòd contrarium potius erat reprehenſione dignum, ſi videlicet poſt multum temporis deſciuiſſent. Exponit ergo ipſe hoc modo: Tam citò, id eſt, ad primum inſultum, ad primam irruptionem, ad primam inuitationem pſeudoapoſtolorum: vt miretur quod tã facile defecerint, quod ad tam paruam & exiguam tentationem paſſi ſint ſe transferri, ſiue (vt ad verbum eſt in Græco) tranſponi. Veriſimile eſt (quod ſubmonuit Hieron.) Paulum alluſiſſe ad Hebræã vocem Galatæ, quæ iſs tranſlatos ſiue deductos ſonat, ſimilitudine ſumpta à rotis aut rotundis, quæ facilè aliunde alio deuoluuntur. Pro eo vbi nos habemus (*In gratiam Christi*) Græci habent ἐν χάριτι, id eſt, in gratiam, & genitiuus (*Christi*) poteſt apud eos vel ad gratiam referri, vel ad præpoſitionẽ ab, vt ſit apud nos auferendi caſus à Christo, quam ſyntaxin ſecutus eſt Eraſmus, cuius tranſlatio ſic habet: Miror quod à Christo, qui vocauit vos per gratiam, adeo cito transferimini: Eandem ſyntaxin habet Hieronym. in commentarijs. Auguſtinus verò & Ambroſius, ſequuntur ſyntaxin quæ eſt in noſtris codicibus: Item Chryſo. Theo. & Oecum. vt mirum ſit quos Græcos ſit ſecutus Hieronymus. Porrò vt ſciamus vtra harum ſyntaxium ſit probabilior, attendenda eſt phraſis ſcripturarum, & ſi diligenter intendamus, inueniemus Paulum vbique vocationem tribuere Patri. Et inprimis hoc ipſo cap. Cum autem placuit ei, qui me ſegregauit ex vtero matris meæ, & vocauit per gratiam ſuam, & cæte. Sic ad Roman. 8. diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum, his qui ſecundum propoſitum vocati ſunt ſancti. Rurſus ad Theſſ. 2. capit. 3. Nos autem debemus gratias agere Deo ſemper pro vobis fratres dilecti à Deo, quòd elegerit nos Deus, ad quod & vocauit vos, &c. Iterum. 2. ad. Thim. 1 cap. Qui liberauit nos, & vocauit vocatione ſancta. Quibus locis, ex mentione Filij ſubiuncta, conſtat ſentire Apoſtolum de Patre vocante: Huic accedit quod ſyntaxis quã ſequitur Eraſmus, durior eſt propter hyperbaton. Quod attinet ad particulam ἐν χάριτι, id eſt, in gratia. Annotat Eraſ. Apoſtolum hic (*in*) vſurpaſſe pro (*per*) quomodo & vertit. Noſter verò interpres qui tranſtulit in gratiam, aduertit quod Paulus præpoſitiones iſtas ἐν, ἐπὶ, εἰς frequenter confundat. Secundò aduertit loca ſimilia vehementer inuitare ad abuſum præpoſitionis, quæ eſt hoc loco. ſimilis locus eſt in priori Epiſt. ad Theſ. capit. 4. Nõ enim vocauit nos Deus in immũditiam: ſed in ſanctificationem, vbi priori loco eſt ἐπὶ, poſteriori verò ἐν, eadem præpoſitio quę hoc loco. Rurſus ad Galatas 5. Vos enim in libertatem vocati eſtis, vbi eſt ἐπὶ. Omnibus ergo conſideratis & expenſis probabilior eſt verſio, quam ex Græco reddit noſter interpres, quàm ea, quam proponit Eraſmus. Gratiam autem Chriſti vocat, nõ quæ Chriſto intrinſeca eſt, ſed quæ per Chriſtum cõtigit credentibus, de qua 2. ad Thimoth. 2. Tu ergo fili conſortare in gratia, id eſt, in Chriſto Ieſu, id eſt, quæ datur per ipſum. Phraſis hæc Paulo familiaris eſt & vbique obuia, quare nec opus eſt citare loca: hoc interim notandum, quod vocabulum gratiæ generalius hic accipiat, quàm in ſalutatione, nimirum vt cõplectatur omne quod pertinet ad ſalutem, ſiue ſit remiſsio peccatorũ, ſiue alia dona gratuita, quæ nobis per Filium Pater largitur.

Quòd autem non tam latè pateat in ſalutationẽ, indè manifeſtum eſt, quòd addatur ibi pax, quæ eſt reconciliatio cum Deo, vel tranquillitas animi hinc proficiſcens, quod confidimus Patrem nobis eſſe propitium, & nobis fore benè in extremo iudicio, quam pacem conſtat generali ſignificatione gratiæ comprehendi. Si iam quæratur, quid ergo intelligitur nomine gratiæ in ſalutatione? Reſpondet Auguſtin. proprijſsime intelligi remiſsionem peccatorum, nec hoc retractauit, ſed oſtendit primo libro retractationum cap. 24. & 25. quomodo id à ſe dictum accipi velit: & quam rectè hoc dixerit Aug. intelligimus, ſi aduertamus ea, quæ in ſalutatione ſequuntur: Qui (inquit) dedit ſemetipſum pro peccatis noſtris, ergo opto vobis remiſsionem peccatorum, hoc eſt, gratiam ab ipſo. Iam quod additur: Vt eriperet nos de præſenti ſæculo nequam, pacem reſpicit. Nam iuſtus, atq; is, qui per Chriſtum iam confidit remiſsionem peccatorum ſe cõſecutum, & Patrem ſe habere propitium, dum conſiderat, quàm mirabiliter adhuc propenſus ſit ad mala, quamque multa ſunt quæ abducere eum ſtudeant à Chriſto, non poteſt non vehementer timere ne excidat à gratia, adeoq; turbari animo. Verùm dum rurſus attendit quòd Chriſtus eripuit nos de præſenti ſæculo nequam, quodque ſuo beneficio valeat vincere peccatum, & omne quod alioqui eum impedire poſſet à conſecutione regni: concipit ſpem & magnum animum, & hinc naſcitur lætitia, & pax, & tranquillitas ſpiritus. Si ergo cupimus habere hanc pacem, ſtudeamus apprehendere totam gratiam, quæ eſt in Chriſto Ieſu, & conſequemur eam. Periphraſis iſta (*qui vos vocauit in gratiam Chriſti*) quã diximus eſſe periphraſim patris, certo conſilio à Paulo vſurpata eſt: Pertinet enim ad argumentum. Senſus eſt: à Patre qui gratuita ſua bonitate vos vocauit vt remiſsionem peccatorum & iu-

ftitiam consequamini,non per opera seruatæ legis,sed gratis per Christum. Beneficiũ Christi ad quod vocauit vos Pater gratuitu est, & adeò non requirit legis obseruationem,vt eos etiam quibus data est lex,à legis obseruatione liberos reddat. Istud vobis du dum prædicaui & amplexi estis:quare mirari satis nequeo, quòd adeò citò à doctrina vobis tradita,imò ab ipso Deo Patre, qui tã benignum se vobis exhibuit,desciscatis, cõuersi in aliud Euangelium,falsam doctrinã pseudoapostolorum, qui cum Euangelio docebant seruandum Moysen, nec aliter gẽtes posse saluas fieri. Euangelium appellat per tropum,quis sit tropus non vsque adeò certum est:quidam putant esse catachresin, alij mimisin, vt quia pseudoapostoli hoc nomen suæ doctrinæ tribuebant:etiam ipse vsurpet per imitationem Rhetoricam. *Aliud)* hoc loco idem est,quod diuersum. In Euangelium diuersum ab eo, quod vobis prædicaui,quod non consentit cum Euangelio à me prædicato.

Quod non est aliud nisi sunt, &c.) Est epanorthosis:corrigit aut se,si in voce (*Euangelium*) catachresis erat, aut pseudoapostolos, si erat mimisis. Sensus est: quæ doctrina non est appellanda nomine Euangelij, vnum est Euãgelium, vnica est doctrina, quicquid extra eam est,non est Euangelium. *Nisi sunt aliqui,&c.)* quòd videatur vobis aliud Euangelium, siue quod amplectimini doctrinã hanc loco Euangelij cum reuera non sit Euangelium, hoc non aliunde prouenit, nisi quòd sunt aliqui, qui mentis vestræ obtutũ opinionibus suis turbant. Metaphora sumpta est ab oculo turbato, qui aliud pro alio cernit:Sic Chryso. Alij istud (*nisi sunt aliqui*) referunt non ad id (*quod non est aliud*) sed ad verbum(*miror*)hoc modo: Miror quod acciderit, quod à tam benigno Patre, qui citra meritum vestrum vocauit vos in gratuitũ beneficiũ Christi, adeò citò desciscatis, nisi quod vt arbitror sunt aliqui, qui perturbãt tranquillitatem fidei vestræ,dum falso obtrudentes vobis quod principes illi Aposto. Petrus,Iacobus,& Ioannes,in Iudæa legem cum Euangelio miscent, solicitos reddunt vos & anxios, vtrum doctrina à me tradita sit vera. Ne videatur ingenium Galatarum damnare leuitatis & inconstantiæ, ceu per coniecturam,facti culpam reijcit in pseudo apostolos. Et volunt conuertere Euangelium Christi,& cæt. Grauiter istud dictum est ab Apost.Non agitur,inquit, de re parua, volunt subuertere Euangelium Christi. Sic Chryso qui putat Paulum verbo μέταστρέψαι abusum pro καταστρέψαι vel ἀναστρέψαι. D. Hieronym. verò accipit in propria significatione, quæ est præpostere vertere: vt si quis quod in facie est post tergum faciat: & quæ post tergum sunt, vertat in faciem, quẽ secutus Erasmus in sua versione posuit, inuertere Euangelium CHRISTI, quod annũciat libertatem à lege Mosaica: hi quãtum in ipsis est, inuertunt, docentes illud requirere obseruationem legis. Omnino verisimile est sensum Pauli esse, quem habet Chryso.

SEd licet nos,aut angelus de cælo Euangelizet vobis,præterquam quod euangelizauimus vobis, anathema sit. Sicut prædiximus, & nunc iterum dico. Si quis vobis euangelizauerit præter id, quod accepistis,anathema sit.

SEd licet nos) id est, ego ipse Paulus: Sic Chry. Alij exponunt nos,id est, Apostoli vtraq; expositio est bona, prior tamen magis germana videtur.

Aut Angelus de cælo, &c.) Est hoc loco grandiloquentia iuxta hyperbole: adeo,inquit, vos non commoueat vllius hominis authoritas, adeò nõ cõmoueant Petri,aut Iacobi, Ioannisque quantumuis magna nomina, quibus abutuntur quidam ad illaqueandos vos legis oneribus, vt etiam si quis angelus de cælo prædicauerit Euangelium diuersum ab eo, quod à nobis prædicatum est: nõ solum non audiatur, verumetiam execrabilis & abominabilis habeatur vobis. Quod verò dixi, ne quis per iracundiam, animiq; impotentiam, aut impetu cursuque sermonis raptim mihi putet excidisse etiam atque etiam repeto:quisquis ille fuerit, siue angelus siue quantũuis inclytus Apostolus, qui vobis prædicauerit(*si fieri posset*)diuersum ab eo,quod à nobis accepistis, execrabilis & abominandus habeatur, & hoc est, quod dicit (*anathema sit*) De qua voce dictum est in Epi. ad Roman. D.Hieron. putat phrasi Hebræa illud dixisse Apostol. Chryso. verò Græca phrasi:parum refert, an hac aut illa phrasi dictum sit. *In principio cap 9.*

Hoc in primis inquirendum, quid hic sit, Euangelizare præter id, quod Euangelizatum est à nobis. Secundum Ambr. Hiero. & Augustinum,est,adferre nouum genus doctrinæ,quæ non consistit cum doctrina prius tradita. Est aliter docere, inquit Ambros. & prædicare cõtraria ijs, quæ semel prædicata sunt. Quæritur an istud habeat naturã p[illegible] sitionis (præter) aut eius qua vtitur P[illegible] (παρά,) & certum est, quod non natura sua non est tam odiosa. Paulus tamen in ea significatione hic vtitur. Si quæras vnde constet: respondetur ex circumstantijs [illegible] textus. Agit enim Apostolus contra pseudo apostolos, qui prædicabant gratiam Christi non sufficere gentibus ad salutem, sed necessariam esse legis obseruationem & circumcisionem, quæ sanè doctrina Apostolicæ prædicationi contraria erat:& quo manifestius euadat quod dicimus, non est dubium, quin, *Ambr. Hieron. comment. [illegible] Aug. [illegible] per Ioann.*

Aposto-

Apostolus si secundo vel tertio redijsset ad Galatas, plura exposuisset ipsis & prædicasset, quàm fecerat, vbi primò ad eos venit. Nam ad Thessalo. redire cupit, vt suppleat quæ eorum fidei deerant; quemadmodum in priori ad ipsos scribit Episto. capit. 3. Licet ergo aliquid addere doctrinæ priùs traditæ, & proinde aliquid præter quod Euangelizatum est, Euangelizare, si (præter) in genuina sua significatione accipiatur, quæ est in hac oratione: præter ea quæ dixi, & hoc audire tecupio: Verùm si ex natura sua hæc præpositio non sit tam odiosa, quare ergo ea vtitur Paulus, & non potiùs hoc modo dixit: si quis Euangelizauerit contra id, quod Euangelizamus, contra id, quod accepistis. Respondet Chrysost. certo studio Apostolum posuisse (*præter*) vt hinc discamus non eos solùm anathema decerni, qui apertè cótraria docent, vel saltem talia, quæ totú Euangelium subuertút: sed & illos qui aliquid addunt prædicationi vel doctrinæ semel traditæ, quò quiduis quantumuis minimum Euangelij labefactatur, etiam si hoc ipsum quod additur, non sit apertè ei contrarium. Idem habet Theoph. cuius verba sunt: *Neque enim, si prædicauerint contraria, intulit Apost. sed si prædicauerint aliquid preter id, quod ipsi prædicauimus, hoc est, si vel plusculum ipsi adiecerint, execrationi subdantur.* Quæ verba cùm ex Chrysost. transcripta sunt (*sicut & cætera eius*) secundú Chrysost. intelligi debent: si vel plusculum adiecerint (*supple*) quod labefactet vel minimam particulam doctrinæ à me traditæ. Sed & sine Chrysost. sententia Theoph. ex his, quæ in ipsius commentario præcedunt, manifesta est. Nam annotat in expositione sententiæ mox præcedentis, pseudoapostolos non omnia, quæ prædicata erant ab Apost. subuertisse, quod est iuxta eum contraria prædicare, sed vnum aut alterum duntaxat præscriptum induxisse, circuncisionem videlicet & dierum obseruationem, adeoq; paululum quiddam immutasse, quod vocat addere aliquid ad doctrinam. Istud obseruare oportet in Theoph. ne ex ipso occasionem nobis erroris arripiamus. Expositioni Chrysosto. & Theoph. consentiunt scolia Græca quæ sic habent παρὰ ὃ id est, præter id, quod hoc loco significat quátumuis parum à prædicatione diuersum. Secundum veteres ergo tam Latinos, quàm Græcos interpretes, non fert Paulus vt aliquid addatur prædicationi Apostolicæ, quod ei vel contrarium sit, vel illam (*etiam si ei apertè contrarium non fuerit*) labefactet, quátumuis in minimo: quod ipsum sepositis etiam omnibus commentarijs ipsa ratio scripti Pauli clarè docet, vt iá antè ostendimus. Quare prorsus imperite Lutherani abutuntur hoc loco, docentes nihil posse per Ecclesiæ rectores, siue pastores, siue Episcopos, siue ipsum etiam Papam adferri, præcipi, aut statui, quod non sit in Euangelijs, vel sacris scripturis disertè expressum. Quare ex hoc loco reijciunt placita Ecclesiæ, decreta Pontificum, & sanctissimos canones: quia sunt (inquiunt) aliud Euangelium, & adferuntur seu potiùs obtruduntur Christiano populo præter id, quod Euangelizatum est, quod verè dicerent, si ea pugnarent cum Euangelio, aut illud labefactarent, nunc res longe secus se habet. Eadem etiam imperitia contra decreta Ecclesiæ citant locum, qui est Deuteron. 4. Non addetis ad verbum quod vobis loquor nec auferetis ab eo. Et rursus cap. 12. Quod præcipio tibi, hoc tátùm facito domino, nec addas quicquam nec minuas: vbi dum quæritur ab eis, ánne prophetæ, qui Moysen secuti sunt & Christus, & Apost. multa addiderint ijs, quæ à Moyse præscripta sunt: Respódent, nihil addidisse, quod in pentateucho non cótineatur: sed vehementer sudát, imò penitus hærent in luto, dum conantur id ostendere, maximè dum coguntur in specie explicare, & hoc & illud in Euangelijs, vel in Epistola Pauli, aut in prophetis positum, etiam in quinque illis libris Moysi haberi. Quæ autem sit sententia scripturarum illarum apud Mosen, id in Deut. explicandum est. Hoc verò loco annotádum quòd quemadmodum iam inde ab initio prædicatę fidei hæc semper habita est tanquam certa ratio, & regula dijudicandi & internoscendi veram doctrinam à falsa, denique hæreses deprehendi, & deprehensas reuincendi, vt doctrinæ genus nouum quod in quæstioné proponebatur conferretur cum doctrina tradita & recepta: & quæ cum illa consentiret, syncera haberetur & vera doctrina: quæ verò illi contraria & repugnans deprehenderetur, falsa censeretur, adulterina, & hæretica. Ita hac quoque tempestate, quum nouum quoddam doctrinæ genus in disputationem est adductum, hæc regula exhibenda est, videlicet vt doctrina antiqua, antehac per vniuersum orbem in Ecclesia recepta consulatur, ad eandemque nouum hoc genus doctrinæ velut ad amussim examinetur à qua si deprehendatur dissentire, eique repugnare, sine vlla hæsitatione mox reijciatur tanquam impium & hæreticú: Hanc regulam tradidit in primis Apost. Ecclesijs, vt dum hoc loco vult anathema haberi, & in epist. ad Rom in vltim. ca. obseruari eos, qui adferunt doctrinæ genus dissentiens à doctrina ipsis tradita.

Hanc regulam post Apostolum Paulum proposuit, atq; ea vsus est Irenæus, auditor Polycarpi martyris, discipuli Ioannis Euangelistæ, obijciens illam tanquam machinam

validissimam aduersus omnes hæreses & per eam debellans eas. Vide Irenæum lib. 3. aduersus hæreses cap. 3. Post hunc eadem vsus est Tertul. aduersus hæreses sui sæculi, vt videre est apud ipsum in lib. de præscriptionibus hæreticorum, vbi docet aduersus sectas hac regula magis vtendum, quàm scripturarum authoritate, propterea quòd adulterinus sensus affingi potest Scripturę, traditæ verò doctrinę non item. Post hos eadẽ vsus est Augu. Hiero. & reliqui. Eadem ergo & nos vti debemus, exempli gratia: Vt si quis dijudicare velit, quid sentiendum sit de inuocatione Sanctorum & Purgatorio: num catholicum dogma sit, inuocandos esse Sanctos, aut post hanc vitam esse Purgatorium. Consulatur antiqua Ecclesiæ doctrina per vniuersum orbẽ recepta, ac primùm inquiratur quid ante annos ferè quingentos de his dogmatibus senserit & tradiderit vniuersa Dei Ecclesia tempore Bernardi, deinde quid de ijsdem & ante ipsius tempora circa annum à Christo passo trecentesimum senserit, tempore Amb. Aug. & Hier. & deinde quid ante horũ tempora senserit & docuerit Septimij florentis Tertulliani seculum, qui floruit sub Cæsarib. Seuero, Pertinace & Antonio Caracalla, valde vicinis Apostolorum temporib. circa annum à Christo passo 160. & ex ipsorum monumẽtis deprehendetur, Ecclesiam iam inde ab initio per vniuersum orbem docuisse, & tradidisse id, quod hodiè docet & tradit Rom. Ecclesia, videlicet inuocandos esse Sanctos, & post hanc vitam locum esse purgatorium. Quod cùm ita sit, neminem turbare debent scripturæ, quæ ab hæreticis contra inuocationem Sãctorum & Purgatorium adferentur quamquam densissimæ: sed retinenda est hæc regula tanquam certissima, videlicet non posse prorsus verum esse vllũ doctrinæ genus, quod contrarietur doctrinę semel traditę, atque per hanc omnis contraria doctrina reijcienda est, à quocunque tandem illa adferatur, etiam si ab angelo de cęlo vt hic docet Apostolus, non quod id fieri posit, sed quod hyperbolicos significauerit Apostolus à doctrina semel tradita nullo pacto esse recedendum. Vide Orige. super Matth. homilia 19. diligenter istud præciplentem: Quotiescunque inquit aduersus ea, quæ vniuersa obseruat Christi Ecclesia, canonicas alioqui scripturas proferunt, videntur dicere, ecce in domibus est verbum Dei: sed illis credere non debemus nec exire à paterna Ecclesiasticaque doctrina, & traditione, nec aliter prorsus credere quàm Ecclesiæ tradiderunt nobis, vnde idẽ Origenes hæreticum hominem hoc modo depingit, Hæreticus habẽdus est omnis ille, qui Christo quidem credere se profitetur, aliud tamen de fidei Christianę veritate credit, quam habeat definitio traditionis Ecclesiasticæ.

M*Odò enim hominibus suadeo, an Deo? An quæro hominibus placere? si adhuc hominibus placerem, Christi seruus non essem.*

M*Odò enim hominibus suadeo, an Deo, &c.*) Eras. in annotationibus suis hoc vertit. Nunc enim homines suadeo an Deũ, Id est, an humana suadeo an diuina: sed insolens est hic sermo, quod nec ipsum latuit, vnde in translatione noui testamenti nostrũ secutus interpretem posuit: Nunc enim verũ hominibus suadeo, an Deo: Et verbum πείθω apud Græcos in hoc sensu habere aliquoties accusandi casum, nouerunt qui legerunt Herodianum. Sed & à Paulo ita alias vsurpari declarat locus, qui est in posteriori ad Cor. ca. 5. ad hunc habens modũ: Scientes ergo timorem Domini hominibus suademus, vbi Græcè est ἀνθρώπους nomen accusatiui casus. Secus est quando significat parere, aut morem gerere, sic enim perpetuò datiuũ habet, vnde Chry. qui Gręcę lingnę peritissimus fuit interpretatur hoc modo, non vt sit morẽ gerere, sed suadere, & accusatiuus ἀνθρώπους accipit non vt Eras. in annotationibus suis, sed in eo sensu, quem noster expresit interpres facit enim (*suadeo*) vocabulum esse forense, & Paulum quasi causam perorantem, vt sensus verborum iste sit: An ago iam quod Demosthenes aut Eschines: an apud Deum causam dico: apud tribunal Christi, non hominũ peroro, inquit, hoc est, omninò id, quod dico & dicturus sum in purgationem mei, & defensionem contra pseudoapostolos, qui varijs nominibus me apud vos traduxerunt & accusarunt, dico & dicam non vt apud homines iudices, id est, apud vos, sed vt apud Deum & eius tribunal bonam causam habẽs non enim mihi studio est, placere vobis, ac proinde non magnopere curo quod ius mihi vos dicatis.

An quæro hominibus placere, &c.) id est, an scopus studij mei est vt placeam hominibus possit iure id quispiam de me dicere: (*Si adhuc hominibus placerem.*) Si mihi curæ esset placere hominibus, non addixissem me Christianis, potuissem magis gratus viuere meis: apud meos in aliquo loco eram in Iudaismo agẽs, iam contemnor. Bifariam contingit nos placere hominibus: vno modo, quando eo fine tantùm hominibus placere studemus, vt captemus eorum fauorem & gratiam, & sic peccatum est: Altero modo placemus hominibus propter Deum amouendo à nobis suspiciones & similia, & istud non est placere hominibus sed Deo, & sic hic locus non pugnat cum alio loco Pauli. Exponunt quidam (*Christi seruum non essem*) Id est, desinerem esse seruus Christi, sed omninò verisimile

risimile est sensum Pauli esse, quum dixi-mus, nondum factus essem seruus Christi, adhucà Iudæis starẽ, adhuc Ecclesiã Christi persequerer, adhuc assertor essem legis, & hostis gratiæ. Hac præfatione vtitur Apostolus, ne quæ in consequentibus cõmemoraturus est, putetur humanæ laudis studio dicere, vel minus synceré loqui. Hanc ob causam in superioribus dixit: modò enim hominibus suadeo, siquidem qui hominibus suadet, id est, qui apud homines causam perorat, multa facit insyncerè, & fraudibus vtitur & mendacio, quo persuadeat, mentemque capiat auditorum: Secùs est de eo, qui Deo suadet, quia ille falli non potest.

Notum enim vobis facio fratres Euangelium, quod euangelizatum est à me, quia non est secundum hominem, neque enim ego ab homine accepi illud neque didici, sed per reuelationem Iesu Christi.

Notum enim vobis facio fratres Euangelium.) Loco (*enim*) Græcis est (autem) quod optimè hic quadrat: nam aggreditur Apostolus nouã narrationem, phrasis illa (*Euangelium, quod euangelizatum est à me, non est secundum hominem*) obseruanda est propter alia loca. Augustinus exponit, non humano ingenio inuentum siue effictum: Sed videtur Apostolus de ea re hic esse solicitus, nec enim obijciebatur ei, quòd finxisset, sed quòd homine tradente addidicisset Euangeliũ. Sequendus est ergo commentarius, qui habet, à Paulo quid sit (*secundum hominem*) exponi, dum statim addit (*neque enim ab homine accepi illud, neque didici, sed per reuelationem Iesu Christi*) id est, nullo hominis interuẽtu ipse Christus dignatus est mihi esse doctor. Ipse omnem cognitionem mihi per semetipsum dignatus est patefacere. Sic Chrysostomus, in quo aduertendum, quòd nostra exemplaria fere habent pro cognitione cogitationem, sed malè: nam Græcè γνῶσιν, quo vocabulo tũ intelligebatur tota doctrina Euangelij, & quicquid spectat ad Theologiã. Inter accipere & discere, hanc esse differentiam putat Hieronymus, quòd illud eius sit cui primum Euangelium insinuatur, & ad fidem eius adducitur, vt credat vera esse, quæ enunciat Euangelium: hoc verò illius, qui mysteria Euangelij, quæ priùs credita tantũ habebat, explanatã & diserta cognoscit, id est, qui in scholis addiscit ea tradente magistro. Sensus ergo secundum Hieronymum est: Petrus non conuertit me cõcionibus suis, vt crederem & assentirem Euangelio, sed Christus per se id fecit, sine vllius hominis prædicatione. Rursus Petrus non instituit me in re theologica, sed Christus sine vllius hominis magisterio, per se mihi cognitionem totius theologiæ tradidit, & patefecit quicquid est Euangelij. Vocabulum ἀποκαλύψεως, hoc est, reuelationis, propriè scripturarum est à 70. interpretibus primùm vsurpatum. Negat enim Hierony. vsquam apud Ethnicos scriptores illud inueniri: significatio eius est, cum quid tectũ & velatum ablato desuper operimento ostenditur & profertur in lucem.

Audistis enim conuersationem meam aliquando in Iudaismo, quoniam supra modum persequebar Ecclesiam Dei, & expugnabam illam, & proficiebam in Iudaismo supra multos coætaneos meos in genere meo, abundantius æmulator existens paternarum mearum traditionum.

Audistis enim conseruationẽ meam aliquãdo in Iudaismo, &c.) Declarat ex loci temporisq; circumstantia se non esse vsum magisterio hominũ in re Euangelica. Meminisse hic oportet, quod antè monuimus, nimirũ pseudoapostolos, quò facilius pertraherent Galatas in Iudaismũ, omnibus modis studuisse eleuare authoritatem Petri, Ioãnis, & Iacobi, ac deprimere authoritatem Pauli: vnde inter cætera ipsi iactabant eum discipulorum tantùm discipulum esse, & à Petro, Iacobo, Ioanne, nõ à Christo edoctum in re Euangelica, contra hoc totus hic sermo Apostoli dirigitur. Euãgelium, inquit, quod apud vos Galatas à me prædicatum est, non est secundum hominem, id est, nõ accepi illud ab homine neque didici, quemadmodũ calumniantur pseudoapostoli, sed ab ipso Christo: probat hoc mea illa superior conuersatio, ac subita immutatio, atque diuersa translatio. Audistis enim conuersationem meam, non potest latere vos vita mea, audistis fama perferente qualis olim fui ante conuersionem, cùm adhuc in Iudaismo agerem. (*quoniam*) id est, quòd (*supra modum persequebar Ecclesiam Dei*) id est, congregationem illam paucorum Apostolorum ac discipulorum, qui Christi nomen profitebantur. (*Et expugnabam illam*) singula cum exaggeratione commemorat. Persequebar, inquit, Ecclesiam non vulgariter sicut cæteri, sed miro quodam ardore, omni cum vehementia, nec persequebar modò, verùm etiã expugnabam, id est, more hostis populantis omnia, eam vãstabam ac demoliebar velut iam captam. Referendum est istud non tam ad aduẽtum rei, quàm ad animum Pauli, & illius conatus. Laurentius Valla putat vertendum fuisse, oppugnabam, non expugnabam. Sed aliter interpretatur Chrysosto. & Græcè ἐπόρθουν, quod verbum proprium est depopulantium captas armis vrbes: retinẽda est ergo versio nostri interpretis, quia aptior.

Et proficiebam in Iudaismo supra multos, &c.) id est, in studio legis siue in religione Mosaica intellecta tamen carnaliter, siue secundum literam occidentem, deniq; in institu-

tis à maioribus traditis. Ad hunc modũ intelligendum esse Iudaismum, inde manifestũ est, quòd hunc opponat Christianismo, cui lex Moysi secundũ spiritum intellecta haudquaquã repugnat: quod tamen de Iudaismo hic significat, dum persequendo Ecclesiam Dei, in illo se profecisse, id est, superasse dicit, siue plus fecisse, quàm fecerint cęteri ęquales sui, qui eiusdem secum generis erant. Genus hic gentem Iudaicam appellat, sicut in posteriori epistola ad Corinth. cap. 11. vbi ait: periculis ex genere.

Abundãtius æmulator existens paternarum, &c.) .i. vehementius inhærens institutis à maioribus traditis, atque ea pertinacius defendens. Quæstio hic est, quid intelligat Apostolus nomine traditionum. Traditio vt nouerunt, qui versati sunt in scripturis, nonnunquam gratiosum nomen est, complectẽs etiam fidem. Hinc Apostolus Iudas, eos, ad quos scribit, hortatur, vt laborib. suis adiumento sint fidei, quæ semel tradita est sanctis. Paulus quoq; doctrinã suam hoc nomine appellat in posteriori Epist. ad Thess. ca. 2. Tenete, inquit, traditiones, quas didicistis, siue per sermonem, siue per epistolã nostram: Et eiusdem Epist. ca. 3. Denunciamus aũt vobis fratres, &c. Interdum verò vocabulum est odiosum, vt Matt. 15. Irritũ fecistis mãdatum Dei propter traditionem vestram, vbi nomine traditionis intelliguntur doctrinæ, quæ sunt ab hominibus, nõ à Deo traditæ, legi tamen Dei cui repugnant, additæ, quas Græci δευτερώσεις appellant, atq; has hoc loco accipit D. Hierony. August. verò generalius intelligit, putans nomine traditionum primùm significari legem Moysi, sed carnaliter intellectã, deinde δευτερώσεις. Qui commentarius melior est, quia propriè de lege & circumcisione, non deuterosibus hîc agitur. Cum Augustino sentit Chryso. cuius commentarius sic habet: Simulatque cõuersus sum ad ecclesiastica dogmata, protinus omnem prolepsim Iudaicã exui, hoc est, quicquid Iudaicarum opinionum occuparat animum meũ, totum exui. Secundum Chrys. ergo, quicquid ex synagoga, Gamaliele, & parentibus hauserat, totum id nomine traditionum complexus est Apostolus. Glossa traditiones accipit bonas, id est (vt ipsa ait) quas boni patres legi addiderant, vt festa Iudith, & Machabæorum temporibus instituta. Glossa hæc ex diametro pugnat cũ Hierony. interpretatione, nec plenè exprimit, quod sentit Paulus. Quod deinde habet (*mearum*) additum est ab Apostolo, quòd eas suas esse duceret, ac velut proprias faceret, nec id multùm probabile est. Nihil enim aliud videtur significare, quàm quòd natus Pharisæus maiorum suorum traditiones sequeretur. Quo nomine (vt tribus verbis dicamus) compræhendit quicquid didicerat in Iudaismo agens, à maioribus suis, siue bonum id esset, siue malum.

CVm autem placuit ei, qui me segregauit ex vtero matris meæ, & vocauit per gratiam suam, vt reuelaret filium suum in me, vt euangelizarem illum in gentibus, continuò non acquieui carni & sanguini. Neq; veni Hierosolymam ad antecessores meos Apostolos, sed abij in Arabiam, & iterum reuersus sum Damascum.

CVm autem placuit ei, qui me segregauit) id est, vbi visum est benignitati Patris, cũ bona esset sua voluntas, est enim verbum εὐδοκία. Qui me segregauit ex vtero, &c. nõ consultis commẽtarijs hic posit videri sensus: qui me voluit nasci. Augustinus longè aliter exponit, scilicet qui segregauit me ex gremio matris meæ synagogæ, vel qui segregauit me è cæcitate gentis Iudaicæ: Sed longè petita est hæc expositio. Chrysostomus & Hieronymus intelligunt (*ex*) positum loco (ab) ac perinde valere, ac si dictum esset, iam inde ab vtero: non tum primùm elegit me, cùm vocarer apud Damascum, sed fui illi vas electionis adhuc in vtero matris positus, vel mox vbi essem ex vtero matris in lucem editus. Pro hac interpretatione facit locus qui est Psal. 21. In te proiectus sum ex vtero, quæ vox Christi est, hunc habens sensum: totum me permisi tibi, iam inde ab vtero. Huic similis est ille, qui est Psalmo septuag. De ventre matris meæ tu es protector meus. Rursus Psalm 57. Alienati sunt peccatores à vulua, id est, à prima infantia, ab ipsis incunabilis malè egerunt. Segregauit Græcè est ἀφορίσας, quę vox significat ea, quæ potiora sunt in rebus nostris seponere, vnde medici ἀφορισμοὺς vocant leges absolutè breuiterque pronunciatas. Sensus est: qui me iam olim adhuc in matris vtero positum, velut eximium quoddam & electum organum à cæteris secreuit, quique sic olim segregatum destinato tempore vocauit per gratiam suam. Singulare in Paulo est, quod perpetuò agat præconem gratiæ: Cum mea inquit merita longè aliud requirunt, ipse tamen vocauit me ad fidem, vocauit ad maxima illa beneficia, quæ proponuntur in Christo: gratuita sua bonitate absque merito meo ad hæc vocauit me:

Vt reuelaret Filium suum in me, & cæter.) vt) hoc loco expletiuum est, non finale, & refertur non ad verbum proximè præcedens (*vocauit*) sed ad illud quod in principio sententiæ ponitur, nempe (*placuit*). Sensus dilucidior fuisset si hoc modo vertisset: Cùm autem qui segregauit me ex vtero matris meæ, & vocauit per gratiam suam, placuit reuelare Filium suum in me, id est, patefacere mysterium incarnati Christi in me. Istud (*In me*) Eras. positũ putat pro eo, quod

quod

est per me. Sed aliter interpretatur Chryſ. in me Paulo, non alijs per me, quia id habet ſequens clauſula. Nos legendo & audiendo docti euadimus: Paulus, inquit Chryſoſto. reuelatione illuſtrāte animum ipſius, ſimul & Chriſtum habuit in ſe loquentē, quo doctore ſecretiùs intus docente, didicit myſteria Euangelij. Secundum Chryſoſto. cum quo conſentit commentarius Hieronymi. (*in*) hoc loco non eſt merè Gręcum, ſed partim Hebræum, naturam habens ac vim Beth adhæſiui.

Vt euangelizarem illum in gentibus, &c.) Senſus eſt: Sic placuit Patri reuelare mihi vel in me Filium ſuum, vt non tantùm ipſum cognoſcerem, verùm etiam vt eius notitiam ad gētes perferrem. Eraſmus clauſulā illam in tranſlatione ſua immediatè refert ad (*placuit:*) quod quia admittunt Græca, nō poteſt reijci: verſio eius ſic habet: Aſt vbi Deo, qui ſegregauerat me ab vtero matris meę, & vocauit per gratiam ſuam in hoc, vt reuelaret filium ſuum per me, viſum eſt, vt prædicarem ipſum inter gentes, continuò, & cæt. Quā diſtinctionē ſi quis ſequi velit, non neceſſe eſt, vt præcedentia quoque eo ſenſu accipiat, quo Eraſmus. Nam illud: vt reuelaret Filium ſuum in me, referri poteſt ad verbum (*vocauit*) hoc ſenſu. Qui vocauit me non quomodo vulgo cæteri vocētur Chriſtiani, ſed qui ſic me vocauit, vt in me Paulo myſterium incarnati filij ſui patefaceret. Verùm quemadmodum apud Latinos, ita apud Græcos quoque minus aſpera eſt oratio, ſi intelligatur pertinere ad verbum (*placuit.*) Nam quod additur apud Eraſmum (*in hoc.*) Qui vocauit me per gratiam ſuam in hoc, vt, &c. non eſt in Græcis, ſed de ſuo adiecit.

Continuò nō acquieui in carne, &c.) vocē Græcam, quam hîc vertit (*acquieui*) in initio 2. capitis vertit (*contuli.*) Contuli cū eis Euangelium, id eſt, cōmunicaui illis cōſilia mea de negotio Euangelij, & paulò pòſt: Mihi qui videbantur eſſe aliquid, nihil contulerunt, id eſt, nihil cōmunicauerūt. Vox Gręca ſignificat conſerre, vel quæ nouimus, ea in ſinum amici exponere, & in medium adferre, communi conſilio vel probanda vel improbanda: proinde durè ſatis reddidit noſter interpres hoc loco, acquieui.

Caro & ſanguis) periphraſis eſt hominis ſecundum Chryſoſt. & ſatis familiaris eſt ſcripturæ. Ad Hebræ. cap. 2. Quia igitur pueri communicauerunt carni & ſanguini, id eſt, quia homines erant, & ipſe participauit ijſdem, hoc eſt, naturam humanam aſſumpſit. Ad Ephe. cap. 6. Nō eſt nobis colluctatio aduerſus carnem & ſanguinem, id eſt, aduerſus homines. Rurſus Matt. 16. Caro & ſanguis non reuelauit tibi. Simpliciter ergo ſine tropo dixiſſet: continuò nō contuli cum homine vel hominibus, quanquam ne hoc modo prolata tropo careat oratio ſecundū Chryſoſtomum: putat ſiquidem ipſe ſignificari non hominem quemuis, ſed Petrum, Iacobum, & Ioannem, à quibus Paulum didiciſſe Euangelium iactitabant apud Galatas Apoſtoli falſi. Præter periphraſin ergo eſt quoque antonomaſia, in carne & ſanguine. Si quis tamen quemuis hominē (inquit Chryſoſt.) intelligere velit, non contradicam. Commentarius hic Chryſoſt. non placet Hierony. tum quòd indignum putet Petrum, & Iacobum, & Ioannem, nomine carnis & ſanguinis ſignificari, quod ipſe de his tantū dici vult, qui hærent in peccatis damnantibus, tum quòd huic ſentētiæ mox ſubijciatur: Neque veni Hieroſolymam ad anteceſſores meos Apoſtolos, id eſt, ad eos, qui ante me fuerūt Apoſtoli, videlicet Petrum, Iacobum, & Ioannem. Si de Apoſtolis, inquit, dixerat, non contuli cum carne & ſanguine, quid neceſſe fuerat idipſum reiterare dicentem. Neque veni Hieroſolymam, tum quòd ſermo hic Pauli ſic intellectus videtur non vulgarem ſpirare arrogantiam, nempè, quòd non dignatus ſit Euangelium ſuum conferre cum cæteris Apoſtolis.

Senſum ergo huius loci hunc eſſe vult: Simulatque ea voluntas fuit Patris, vt continuò à vocatione accingerem me ad prædicationem Euangelij, non ſum cunctatus neque moras triui Damaſci conſulēdis Iudęis, aut vllis hominibus vitijs ac peccatis obnoxijs, neque rurſus adeundis ac conſulendis Apoſtolis, qui Hieroſolymis agebant, ſed protinus vt eram iuſſus, aggreſſus ſum Euangelizandi munus. In quo commentario id obſeruare oportet, quòd aduerbiū (continuò) non retulerit ad ea, quæ ſequuntur, videlicet: Non acquieui carni & ſanguini, ſed ad illa ſuperiora: Vt euangelizarem illum in gentibus. Fecit iſtud Hieron. partim propter Porphyrium, qui hinc calumniabatur arrogantiam Pauli, quòd non dignatus eſſet ſuum Euangelium conferre cum cęteris Apoſtolis, partim expoſitionis ſuæ anguſtijs conſtrictus. Cùm enim expoſuiſſet illud: Non acquieui carni & ſanguini, & cætera, in malam partem, videbat ſi illi hæreret aduerbium (continuò) id abſurdi ſequi, quod poſtmodum cū carne & ſanguine contuliſſet, id eſt, cum peccatoribus communicaſſet. Rationes Hierony. quamuis videntur habere probabilitatem, nequaquam tamen nobis excutere debent alteram expoſitionem, quæ vt ſimplicior, ita & germana magis videtur.

Quod ad primam ipſius rationem attinet, eſt quidem, vbi caro & ſanguis in malam partem accipiantur, vt in 1. Epiſtola ad Corinth.

Corinth. cap. 15. Caro & ſanguis regnũ Dei poſsidere non poſſunt: verùm non propter hunc aut alterum ei fortè ſimilem locum, vbique ſic interpretari oportet carnem & ſanguinẽ. Imò ea, quæ pro ſententia Chryſoſtomi adduximus, non admittunt hunc ſenſum, præſertim duo poſteriora loca. Secunda Hieronymi ratio facilè ſoluitur ex conſuetudine Pauli. Frequens ſiquidem eſt ipſi congerie vti, aut epexegeſi: maximè vbi præcedentia obſcuritatem habent. Quia ergo vſus erat Hebraica phraſi, voluit eius ſubiicere interpretationẽ. Ad tertiam Hieronymi rationem, vel potius Porphyrij calumniam, eruditè reſpondet ipſemet Chryſoſtomus exponẽs illa: Neque aſcendi Hieroſolymam, &c. Hæc verba, inquit, ſi quis per ſe expendat, videntur ſpirare non vulgarem arrogantiam. Cæterùm, ſi cauſam attendat, ob quæ hæc dixerit Apoſtolus, eiuſque ſcopum conſideret, longè aliud iudicabit. Cum enim pſeudoapoſtoli ijs Apoſtolis adhærendum eſſe dicerent, qui non vetarent circumciſionem, non Paulo, qui vetabat, quòd illi à Chriſto edocti eſſent, hic verò diſcipulorum tantùm eſſet diſcipulus, atque hinc ſenſim irrepſiſſet Iudaicus error ac deceptio: cogitur Apoſtolus apertè reſiſtere & declarare, quid in initio conuerſionis ſuæ actum ſit, vt intelligant hinc Galatæ, non à Petro, vel quopiã Apoſtolorum ipſum inſtitutum eſſe vel edoctum. Non contuli, inquit, cum carne & ſanguine. nec ſimpliciter ait, non contuli, ſed non contuli continuò cum carne & ſanguine, naturæ cognomento Apoſtol. deſignans. Ex quo commentario Chryſoſto. diſcimus aduerbium (continuò) retuliſſe ipſum non ad præcedentia, ſed ad ſequentia. Neque aſcendi vel redij Hieroſolymam ad eos, qui ante me fuerunt Apoſtoli. Sic enim ad verbum eſt Græcè, & eſt interpretatio prioris (*ſed abij*) ſcilicet è Damaſco (*in Arabiam*) atque rurſus Damaſci (*poſteaquam eò ex Arabia eſſem reuerſus*) aliquamdiu prædicaui Chriſtum, priuſquam cũ quoquam Apoſtolorum contuliſſem. Non igitur ab ijs didici Euangelium, vt calumniantur pſeudoapoſtoli, qui hoc rumore abutuntur ad illaqueandos vos legis oneribus. Quomodo conſentiat hæc Pauli narratio cum ordine hiſtoriæ, quem deſcripſit Lucas in Actis capit. 9. variè explicant interpretes. Omninò veriſimile eſt Lucam in narratione ſua Arabiam prӕterijſſe, & per dies multos, quos commemorat, dicens: Cùm autem implerentur dies multi, conſilium fecerunt, &c. expreſsiſſe trienniũ, cuius hic meminit Paulus. Cæterùm an eam ob cauſam prætermiſerit Arabiam, quod nihil dignum Apoſtolatu ibi à Paulo ſit geſtum, ob ipſorum Arabum culpam, quod ſuſpicatur Hiero. id nõ nimiam habet quæſtionem: præſertim cùm Chryſ. arbitretur multa ac præclara ipſum ibi præſtitiſſe, quæ modeſtiæ cauſa hic ab ipſo premuntur ſilentio.

DEinde poſt annos tres veni Hieroſolymam videre Petrum, & manſi apud eum diebus quindecim. Alium autem Apoſtolorum vidi neminem, niſi Iacobum fratrem Domini.

DEinde poſt annos tres) ſcilicet à conuerſione vel inchoata prædicatione veni Hieroſolymam, non quidem diſcendi ſtudio, quippè qui iam triennio Chriſti Euangeliũ liberè & magna cum fiducia, partim in Arabia apud gentes barbaras: partim in ciuitate Damaſcena apud Iudæos prædicaſſem, ſed cauſa videndi Petri, vt fruerer adſpectu illius, & ſimul deferrem honorẽ illi, qui me prior vocatus fuiſſet Apoſtolus. Non dicit, (ait Chryſ.) ἰδεῖν, id eſt, vt cernerem Petrũ, ſed ἱστορῆσαι, id eſt, vt viderem quomodo loqui ſolent, qui magnas ac ſplendidas vrbes inuiſant cognoſcendi gratia.

Et manſi apud eos diebus quindecim, &c.) Omnia huc pertinent, vt intelligant Galatæ, ipſum non inſtitutum à Petro, vel quoquam Apoſtolorum. Hanc ob cauſam cùm dixiſſet in ſuperioribus, veni Hieroſolymam, non ibi ſubſtitit, ſed adiecit, vt viderem Petrum, ac ſi dixiſſet, non vt diſcerem aliquid à Petro, ſed tantummodò vt viderem ipſum. Eandem ob cauſam nunc numerum dierum exprimit, quibus commoratus eſt apud Petrum. Commoratus ſum (inquit) apud illum dies non plus quindecim, quod temporis ſpacium non ſufficere Euangelio addiſcendo, etiam ſi acri celerique quis ſit ingenio, compertiſsimum eſt. *Alium autem Apoſtolorum vidi neminem, niſi Iacobum fratrem Domini*) Iacobus hic Hieroſolymorum epiſcopus primus fuit, cognomento iuſtus, alius à Iacobo Zebedæi & Alphæi, ſecundum Hieronymum in commentarijs huius loci, & Clementem primo recognitionum libro. Qua autem ratione dicatur Apoſtolus, cùm non fuerit de numero duodecim, explicat hoc loco Hieronymus, & nos de ea rediximus in epiſto. ad Roma. Omnes ſiquidem, qui Chriſtum in carne conſpectum poſtcà prædicabant, Apoſtoli generali nomine dicebantur. Porrò fratrem Domini vocat non Latina, nec Græca, ſed Hebraica conſuetudine, quia fratres appellantur non ſolũ qui ijſdem parẽtibus geniti ſunt, ſed & patrueles & conſobrini, & præterea qui eiuſdem ſunt familiæ, & prætereà qui eiuſdem ſunt gentis. Vide Hieronymum contra Heluidium. Hic autem Iacobus verè conſobrinus Domini fuit, hoc eſt, Filius Mariæ ſororis matris Ieſu. Alibi tamen (vt in libro, quem de perpetua virginitate Mariæ contra Heluidium

uidium scripsit) nō nisi duos Iacobos Hieronymus agnoscere videtur, Iacobum videlicet Zebedæi, & Iacobum Alphæi, quem ipsum esse putat, cuius hic meminit Paulus: Cuius sententiam eo loco ab ipso propositam, si quis sequi velit, cum eo nolumus pugnare: hoc interim sciat, commentaria ipsius in Epistolā ad Galatas scripta esse post librum contra Heluidium editum, vt ipse testatur, in commentarijs suis enarrans hūc locum. Negat itaque Paulus præter hos, id est, Petrum & Iacobum fratrem Domini, se quemquam Apostolorum conuenisse, ne occulta contradictio nasceretur: Etiam si à Petro non es doctus, alios habuisti Apostolos præceptores.

QVæ autem scribo vobis, ecce coram Deo, quia non mentior. Deinde veni in partes Syriæ & Ciliciæ. Eram autem ignotus facie Ecclesijs Iudææ, quæ erant in Christo. Tantùm autem auditū habebant: Quoniam qui persequebatur nos aliquando, nunc euangelizat fidem, quam aliquando expugnabat, & in me clarificabant Deo.

QVæ autem scribo vobis, ecce corā Deo, &c.) Est forma iuramenti Hebraica. Sensus est: nihil horum, quæ scribo, fingere me, testis est ipse Deus, siue iuro per Deum, sic Ambrosius, Augustinus, & Hieronymus. Hinc discimus, non esse contra præceptum, iurationem, quæ à malo sit non iurantis, sed incredulitatis eius, vel eorum, quibus iurare cogitur, vide Augustinum in commentarijs huius loci de hac re pulchrè differentē. *Deinde*) scilicet posteà, quàm Petrum vidissem, veni, siue contuli me in partes, id est, in regiones Syriæ & Ciliciæ. *Eram autem ignotus facie*).i. de facie, vel secundum faciem (*Ecclesijs Iudææ, quæ erant in Christo*) id est, Ecclesijs Christianis: Istud adiecit secundū Chrysostom. vt scirent Galatæ adeò ipsum non prædicasse Iudæis circumcisionem, vt ne de facie quidem fuerit illis notus: Secundum verò Hieronymum occultè redit ad propositum. Adeò, inquit, Hieronymus breue tēpus se in Iudæa, fuisse confirmat, vt etiam vultu credentibus esset ignotus. Ex quo ostendit se non Petrum, non Iacobum, non Ioānem habuisse doctorem, sed Christum, qui sibi Euangelium reuelasset.

Tantùm autem auditum habebant, &c.) Latinus dixisset, auditum erat illis, siue hic rumor erat apud illos. Illud (*quoniam*) otiosè additur, quēadmodum sæpè aliàs. *Qui persequebatur nos aliquando*).i. olim pridē) *nunc Euangelizat*) non legē, non circumcisionem, sed (*fidem, quā aliquando expugnabat*).i. quā quondam velut sæuus hostis, quantum quidem in se erat, vastabat, demoliebatur, exscindebatq;: nam, id est, expugnatoris opus: Græcè est ἐπόρθει, de qua voce antè dictum est (*& in me*) id est, propter meam conuersationem (*clarificabam*) id est, glorificabant (*Deū*) quod videlicet, repentè mútatus nutu diuino, ex persecutore Christianæ fidei factus essem præco Christianæ fidei.

CAPVT II.



Einde post annos quatuordecim, iterum ascendi Hierosolymam cum Barnaba, assumpto & Tito. Adscendi autem secundum reuelationem, & cōtuli cum illis Euangelium, quod prædico in gentibus: seorsum autem ijs, qui videbantur aliquid esse, ne fortè in vanum currerem, aut cucurrissem.

DEinde post annos quatuordecim, &c.) scilicet à conuersione mea: Sic quidam, inter quos est Beda. Alij secuti Hieron. accipiunt hos 14. annos additis tribus illis, de quibus in fine præcedentis capitis verba fecit, vt significetur hæc profectio contigisse anno 17. post Pauli conuersionem: vtra harum opinionū verior sit, haud facilè est definire, neque enim ex sacris literis, neque ex historijs aliquid certi haberi potest, & quémadmodum istud, ita illud quoq; incertum, an profectio hæc illa sit, de qua Act. 16. an alia ab illa. Chrysostomus negat eandem esse, Beda verò affirmat: Hieronymus nihil de suo profert, sed aliorum tantum sentētiam refert: Quidam (inquit) post annos 14. eum Hierosolymā ascendisse tunc dicunt, quando in Act. Apostolo. de quæstionibus obseruandæ, vel prætermittendæ legis inter credentes Antiochiæ orta est dissensio, &c. Obscuri ergo sunt apud Hieronymum, qui hunc ascensum & illum eundem faciunt. In primis expedit obseruare singula, quæ hic dicuntur, & conferre cum ijs, quæ scribuntur Act. 15. Hic ascendit cum Barnaba pariter & Tito, in Act. nulla mentio Titi est: Hec circumstantia nonnihil facit pro Chrysostomo. Hos autem duos assumpsit Paulus, vt testes eorum essent, quæ apud Apostolos ageret: nec ratione vacat, quod dixit, assumpto & Tito: Habet enim illud (&) emphasim. Sensus est: ausus sum assumere & Titum, quamuis incircumcisus esset, tanta sum pro fide Christi & Euangelij vsus fiducia & audacia, vt non sim veritus ad Iudæos adducere etiam hominem gentilem. *Ascendi autem secundum reuelationem, & cæt.*) id est, reuelatione iubente, siue monitus diuino oraculo. Et hæc circumstantia aduertenda est, siquidem Act. 15. ex consilio hominū ascendit, nón ergo ex reuelatione, vt videtur, ac proinde non eadem res est, quæ hic & illic scribitur. Qui contrariæ sunt opinionis, respondent ascendisse quidem Paulum

in hac

cucurrisse, vel nunc etiam currere.

SEd neque Titus, qui mecum erat, cùm esset gentilis, compulsus est circuncidi, sed propter subintroductos falsos fratres, qui subintroierunt explorare libertatem nostram quam habemus in Christo Iesu, vt nos in seruitutem redigerent. Quibus neque ad horam cessimus subiectioni, vt veritas Euangelij permaneat apud vos.

SEd neque Titus, qui mecum erat, cùm esset gentilis, compulsus est circuncidi: sed, & cæt.) magnā difficultatem adfert vocula (*sed*) quæ si tolleretur, omnia plana essent. Haberetur enim hæc lectio: Sed neque Titus, qui mecum erat, compulsus est circuncidi propter falsos fratres subintroductos, ad quem modum cuperet Hieronymus nos legere. Scribit enim sic in commentarijs: Sciendum verò, quòd (autem) coniunctio, quæ in præsenti loco ponitur: propter subintroductos autē falsos fratres superflua sit, etsi ponatur, non habet quod ei respondeat, illamque concludat, sed hùc esse ordinem lectionis & sensus: Sed neque Titus, qui mecum erat, cùm esset ex gentibus, compulsus est circuncidi, statimque subiungit quæ causa fuerit, vt ad circuncisionem impelleretur inuitus, propter subintroductos falsos fratres, qui, & cætera. Secūdum Hieronymum ergo sensus hic est: cùm apud Iudæos, agerem Hierosolymis, neque Titus, qui cùm esset certò gentilis, & adhuc gereret præputium, vlla ratione compelli potuit, vt circumcideretur, quanquam vt id fieret, vehementer instarent falsi fratres, & ab illis subornata magna multitudo Iudaica.

Erasmo in annotationibus suis referenti hanc sententiam Hieronymi, atque eam declaranti obrepsit somnus dum ait: Solet enim apud Græcos (δὲ) semper respōdere μὲν, Siquidem Hieronymus dum dicit coniunctionem non habere quod ei respondeat, ad inferiora respicit, non ad superiora. Deinde μὲν in partitionibus quidem semper habet respondens δὲ: Sed δὲ frequenter ponitur sine μὲν: Vt Rethorica non est ars: Medicina autem est ars. In hoc quoque somnus obrepsit ei, quòd dicat Hieronymum duas reddere causas, quare coniunctio sit superflua: alteram, quæ iam dicta est; altera est, quòd sensui huius epistolę vehementer repugnet: hanc in Hieronymo non inuenies. Vt Erasmum omittamus, dubium nō est, quin Græca, quæ tempore Hieronymi in manibus erant, habuerint voculam δὲ. Quærendum ergo ex ipso esset, an apud illos illa quoque superflua sit & reijciēda, quod certè nec Chrysostomus, nec Theophylactus patietur, nec Oecumenius: sed & Augustinus legit & interpretatur coniunctionem, quare nec ipse expungi vellet. quamuis Erasmus eum pro Hieron. stare facit, qui tertius ipsius lapsus est in eadem annotatione.

Commentarius autem Augustini sic habet: Quamuis Titus Græcus esset, & nulla eum consuetudo aut cognatio parentum circuncidi cogeret sicut Timotheum, facilè tamen istum etiam circuncidi permisisset Apostolus. Non enim tali circuncisione salutem docebat auferri, sed si in ea constitueretur spes salutis, hoc esse contra salutem ostendebat. Poterat ergo vt superflua æquo animo tolerare, secundū sententiam quam alibi dixit: Circuncisio nihil est, & præputium nihil est. Propter subintroductos autem falsos fratres, non est compulsus Titus circuncidi, id est, non potuit extorqueri vt circunciderctur, quare, &c. Hic videmus Augustinum rationem habuisse cōiunctionis. Exponit enim illam, vt habeat officium extenuandi, quemadmodum cùm dicimus: percussi hunc, sed prouocatus, sed irritatus. Tito non potuit extorqueri vt circunciderctur, sed propter falsos fratres ei extorqueri non potuit, quia hac occasione docuissent illi circuncisionem esse necessariam, etiam ipsius Pauli attestatione & consensione, vt qui Titum in ipsa vrbe Hierosolymitana circuncidi permisisset. Propter hos ergo ei extorqueri non potuit, quanquam id expostulassent Iudæi, quasi dicat, alias facilè impetrassent. Augustinus hoc modo exponens attendit coniunctionem Latinam tātùm, non Græcam voculam (δὲ) consuluit, quæ apud eos interdum vim habet amplificandi, vt in initio huius capitis. Ascendi autem, id est, & quidem, vel atque adeò secundum reuelationem, & mox: Seorsum autem ijs, qui videbantur, id est. atque adeò cum ijs, qui in pretio erant. Sic hoc loco: Titus nō est compulsus circuncidi, sed id est, quod plus est, vel quod magis est, vrgentibus hoc interim falsis fratribus, quanquam minus appareat hoc loco hæc phrasis Paulo familiaris propter negationē, quæ præcedit, quam si secundo loco repetiuisset, hoc modo efferendo orationem: Sed neque Titus, qui mecum erat, compulsus est circuncidi, neq; verò, id est, & quidem, vel quod magis est propter falsos subintroductos fratres; nulla fuisset difficultas.

Sanè Chrysostomus manifestè facit formulam amplificandi, verba eius sunt. Neq; enim ergo solùm ita prædicaui, verùm etiam Titus ita fecit. quem, cum esset Græcus, id est, præputiatus, Apostoli non compulerunt circuncidi, & quod hoc quoque multò maius est, cùm vrgerent aduersarij eaque scirent, ne sic quidem Apostoli per eos hue adacti sunt, vt iuberent eu circuncidi, quod ipse declarat dicens: Sed neq; propter subintroductos falsos fratres. Variè his verbis explicat amplificationem: Primò, per (&)

quod habet vim assertiuam vt (imò.) Secundò per illud (quod hoc quoque multò maius est) deinde repetit aut addit quod deest Paulo οὐτε, id est, neq;, quæ dictio sola etiam cæteris amotis inducit amplificationẽ. Chrysostomum sequitur Theophylactus, in quo hoc obseruandum, quòd verba illa: (*sed neque Titus qui mecum erat, cùm esset gentilis, compulsus est circuncidi*,) separat à sequentibus interiecto commentario, quod idem facit Chrysostomus: vnde Erasmus cum in translatione noui testamenti omittat coniunctionem (sed) siue (autem) vertens Chrysostomum non omittit, sed exprimit. Interpres Theophylacti, non quidem Porcenna, sed alter, non fuit tam oculatus: is enim prætermittit coniunctionem, non videns quod debebat ponere propter commentarium, secundum quem ordo sermonis & sensus hic est: Sed neque Titus, qui mecum erat, compulsus est circumcidi, vt hic ponatur distinctio, & deinde velut à nouo exordio sequatur, neque propter falsos fratres Titus compulsus est circumcidi. Oecumenius quoque facit formulam amplificandi, & interiecto commentario separat à superioribus apertius, quàm duo præcedentes exponens.

Neque Titum (inquit) licet gentilem vllo modo compulerunt Apostoli circuncidi, neque ex eo, quod adessent: vel ne tum quidem, quando ingressi sunt falsi nominis fratres: nam à communi sensu rursus subintelligẽdum est, (*sed neque*) vt sit sensus: Sed neque Titus compulsus est circuncidi neque propter obiter introgressos falsos fratres. Vt res melius intelligatur, sciendum quòd sint tria genera distinctionis, videlicet periodus, colon siue membrum, comma siue incisum: Secundum Hieronymum nulla istarum distinctionum est hoc loco: Secundum Augustinum est incisum. Secundum Chrysostomum, Theophylactum, & Oecumenium, est membrum. Secundũ Ambrosium verò est periodus, cuius sententia vt facilius intelligatur, sciendum Paulum apud Lystrenses (vt refert 16. Acto.) assumpsisse egregium adolescẽtem Timotheum socium sibi, quia videbat aptum eum ad magna præstanda: hunc propter Iudæos, qui in locis illis erant, ne offenderentur, circuncidit, vbi Paulus cessit infirmitati Iudæorum. Huius itaque facti putat Ambrosius hoc loco meminisse Apostolum, vt sit occupatio siue solutio argumenti, quod videbat posse opponi & obijci sibi. Refers hic nobis, quid de Tito actum sit Hierosolymis: quòd nulla ratione vel à te vel ab ipso extorqueri potuit, vt circunciderετur, interim circuncidisti vel circuncidi permisisti Timotheum, qui patre Græco genitus est. Respondet Paulus, verum est, sed coactus hoc feci propter subintroductos falsos fratres, id est, qui simulabant se studere paci publicæ, cuiusque conseruandæ gratia expetere circuncisionem Timothei, cum tamen aliud agerent. Subintroierunt enim, vt explorarẽt libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, propter quos cessimus ad horam, id est, ad tempus subijcientes nos legi, vt circuncisio Timotheo cessaret scandalum: cessimus autem ad horam sic vt veritas Euangelij permaneat apud vos, quæ ad horam erat dissimulanda. Hæc est Ambrosij expositio, ex qua patet, quod ab illo loco: Sed propter subintroductos falsos fratres, auspicetur nouam sententiam siue periodum, vsque ad illud, vt veritas Euangelij maneat apud vos, inclusiuè, & coniunctionem (autem) siue (sed) facit aduersatiuam particulam, & negationem (neque) cum pronomine (quibus) prætermittit, legens ad hunc modum: Propter subintroductos autem falsos fratres, qui subintroierunt ad explorandum libertatem nostram, quam habemus in Christo Iesu, vt in seruitutem nos redigerent, ad horam cessimus subiectioni. Quæ lectio à nostra prorsus diuersa est, & vsque ad Ambrosij & Hieronymi tempora in Latinorum codicibus habebatur, vnde & Hieronymus Latinorum eam appellat, & hanc quæ in nostris hodie codicibus est, Ambrosius Græcorum esse dicit, quam & reijcit hoc præcipuè argumento. Si cum Græcis, inquit, legamus (quibus neque) iam coniunctio (sed) siue (autem) non habet quod ei respondeat, hoc est, secundum ipsum non habet sensum sequentem. Hic vrget Ambrosius coniunctionem, non ergo pateretur eam amoueri, quare nec Hieronymi commentarius ei placeret, sed nec Augustini interpretatio satisfaceret ei, imò cõtra eam faciunt illa, quæ sunt in commentario Ambrosij. Si propter subintroductos falsos fratres non cessit, nam voluntate non cessit, non cessurum se significauit, & cæter. Alia quoque adfert contra lectionem Græcorum quam nobis tradidit iam Ecclesia, altera illa Latinorum, pro qua ipse tam vehemens est, prætermissa, quæ omnia ex interpretatione Græcorum, maximè lectis ijs, quæ habet hoc loco Chrysostomus, statim soluuntur. Posteriores omnes addunt hic aliquid, siue subaudiunt, quia dum volunt (sed) expungi, non potuerunt se commodè expedire. Augustini interpretatio parum facit pro scopo Epistolæ, cui in primis seruit Græcorum: quare amplectenda, non solum præ illa, sed alijs quibuscunque: quia citra dubium optima est. Pseudoapostoli hoc nomine traducebant Paulum, quod diuersum doceret ab eo, quod docebant Apo-

stoli,

stoli, quodque ipsius doctrina ab Apostolis damnaretur, quorum calumniam hac narratione efficacissimè secundum Græcos refutat: nam secundum illos quod dicit, tale est: Simulatque iubente reuelatione cœlesti post annos 14. rursum ascendi Hierosolymam, gratia conferendi cum Apostolis, adduxi mecum & Titum, atque hoc præsente contuli cum Apostolis Euangelium, qui cùm certò esset gentilis, & adhuc gereret præputium, atque facilè & ad manum esset ipsum circumcidere, vt qui mecum præsto ibi erat, nequaquam tamen adactus est ab Apostolis vt circuncideretur, quod certissimum argumentum est, ipsos non sancire circumcisionem, aut vrgere vel docere necessariam esse: & quod hoc quoque multò maius est, ne post totam quidem collationem potuerunt Iudaizantes, qui furtim irrepserant in cœtum nostrum efficere, vt ex sententia Apostolorum circumcideretur Titus, quanquam vehementer vt id fieret, vrgerent ac odiose instarent. Quomodo ergo quidam dicunt doctrinam meam, qua absque mentione circumcisionis per gratiam Christi polliceor gentibus salutem, damnari ab Apostolis? Falsos fratres Paulus vnica voce composita appellat ψευδαδέλφους, significans Iudaizantes, qui fingebant se bona fide agere negotium Euangelij, cùm nihil minus agerent. *Subintroductos*) Græce nomen est, non participium, quod dicitur subinductitios fratres, id est, obiter inductos siue ingressos neque solum obiter siue furtim & clanculo, sed ad insidias introductos seu ingressos: Nam παρὰ apud Græcos vtrumque significat in compositione, quemadmodum discimus ex commentarijs Chrysostomi in locum hunc. Quod sequitur: *Qui subintroierunt*) intellige vt iam dictum est, id est, qui clanculò & insidiosè irrepserunt (*explorare*) id est, ad explorandum: Est verbum bellicum siue militare secundum Chrysostomum, & hoc vocabulo Apostolus eorũ insidias declarauit. Exploratores enim ob nihil aliud ingrediuntur, nisi vt cognitis rebus aduersariorum, ipsi sibi facillimum aditum parent ad expugnandum, capiendumque. Quod illi ergo in bello, hoc illi egerũt in negotio Euangelij: insidiosè enim sese insinuârunt, vt explorarent libertatem nostram.

Illud (*in Christo Iesu*) intelligi potest bifariam: Altero modo vt (*in*) positum sit loco (per) hoc modo: quam habemus per Christum eius meritum, & mortem: Altero modo vt (*in*) propriè sumatur hoc sensu: quam habemus in Christianismo. Omnes siquidem, qui in vero Christianismo præditi sunt libertate, non ea solùm, quæ sub oculos capit, quæ opponitur obseruantiæ circumcisionis, & multiplicium ac obscurarum cæremoniarum legis: sed ea, quæ in spiritu est, qua liberali animo & spontanea indole, non timore, præstatur lex siue ea, quæ præcipiuntur, quanquam de priori tantum libertate, & opposita seruitute loquatur hic Apostolus. Non enim verisimile est, illos falsos fratres sollicitos fuisse de interiori illa animi qualitate, vel studio fuisse ipsis aut curæ, vt redigerent Paulum ad affectum seruilem: sed explorabant, quid ipse, & alij ibi disputantes sentirent de circumcisione & cæremonijs legis, explorabant quibus rationibus defenderet suam doctrinam Paulus qua absque mentione circumcisionis promiserat gentibus salutem, vt his cognitis faciliorem pararent sibi aditum ad retrahendum cùm Paulum, tum Galatas ad veterem seruitutẽ legis, id est, seruilia onera legis. Hoc sanè modo interpretantur nobilissimi expositores, apud Latinos quidem Augustinus, Ambrosius, Hieronymus: apud Græcos verò Chrysostomus, Theophylactus, Oecumenius, apud quos nulla est significatio aut tenuis admodum eius libertatis, quæ est in anima, aut seruitutis illi libertati oppositæ, sed omnia ad libertatem referunt, quæ sub oculos cadit, quæ est libertas à necessitate præstandæ legis, ea parte, qua cæremonialis est.

Quibus) scilicet falsis fratribus (*neque ad horam*) id est, ad minimum quidem tempus, ne ad momentum cessimus, vt subijceremur illis in obseruãtia cæremoniarum legis, hoc est, quod dicit (*subiectioni*) est quidẽ datiuus apud Græcos, sed per ablatiuum vertendus secundum Chrysostomum, nam facit datiuum modi. Erasmus in annotationibus citat vnum exemplar quod habet (subiectione) in ablatiuo, id est, per subiectionẽ, quem admodum ipse vertit in translatione sua.

Totum autem istud fecimus, ne qua vobis fieret occasio ab Euangelij veritate recedendi. Veritas, quantum ad institutum huius loci sufficit, bifariam capitur: Interdum opponitur corruptelæ, vt; veritas Iesu est in me, id est, pura & syncera doctrina Christi, in qua nihil est corruptelæ, in me est: Interdum verò opponitur vmbræ: in hac significatione sumitur apud Ioannem: Lex per Moysen data est, veritas per Iesum Christum facta est, vmbræ enim futurorum in lege erant: In Euangelio iam veritas est. *Ioann. 1.* Vtro istorum modorum in præsentiarum accipiatur, non est ita certum, circumstantiæ textus nihil iuuant, nec alia loca, sed quædam huic, aliæ illi sensui seruiunt: præterea & cõmentarij variant. Quidam enim opponunt vmbris: vt nihil vmbrarum & cæremoniarũ legis maneat apud vos, sed mera veritas, & ipsa rerum exhibitio. Alij opponunt corru-

ptelæ: Pura & syncera doctrina, cui nihil admixtū est de Iudaismo apud vos permaneat. Hoc modo accipiūt nobiliores cōmentarij, fortè vtrunq; intelligit Apostolus. vt Christianismus totus remaneret apud vos purus, nolui cedere istis, ne eo vsq; quidem, vt illis vel ad tempus morem gerens, Titum circunciderem. Si ergo nos Hierosolymis inter tantos Iudæos, imminentibus hinc inde falsis fratribus, & ijs vnà cum Iudæis ab ipsis subornatis, aliqua ex parte cogentibus, nulla potuimus ratione adduci aut vi compelli, vt circunciderem Titum: vos ex gentibus, vox ex Galatia, vos quibus nulla vis infertur, vltro à libertate Christi receditis ad seruitutem legis?

Deut. 10. d
2. Par. 19.
Iob. 34. b

A Bijs autem, qui videbantur esse aliquid (quales aliquando fuerint, nihil mea interest. Deus enim personam hominum non accipit.) Mihi enim, qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt.

A *Bijs autem, qui videbātur esse aliquid.*) Quæ iam sequuntur (*quales aliquando fuerint, nihil mea interest: Deus enim non accipit personam hominis*) per parenthesin interiecta sunt, quæ quia longior est, redit Apostolus per repetitionem ad id, quod cœperat, sub diuersa sermonis forma (*mihi*) inquiens, qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt. Rediit autem ad id, quod instituerat, per voculam (*enim*) Latini id faciunt per (ergo) quod obseruandum propter caput quartum & quintum, vbi textus est obscurus propter repetitionem Hebraicam. Est tantum historia: pergit dicere de sua persona, sensus est: Sic quidem de comite itineris mei Tito homine ethnico actum est apud Apostolos Hierosolymis, nunc exponam quid senserim de Euangelio meo post meam ad eos relationem.

Ab ijs, qui videbantur aliquid) id est, qui id téporis erant in pretio apud credentes, subaudiendum est, nihil adiutus sum, vel nihil mi hi collatū est: id enim adiecturus erat, quod iam propter parenthesin omisit exprimere, patet hoc ex repetitione: mihi enim qui videbantur, & cæt. dico autem id temporis in pretio habitos Illos: nam nihil attinet, vt cōmemorem quales antea fuerint, cùm nondum Apostoli essent Christi, aut cùm nondum accepissent primitias spiritus: nempe quod homines erant illiterati, idiotæ, piscatores, abiecti, & in nullo pretio habiti. Sic Ambrosius. Augustinus illud (*quales*) ad vitam refert hoc sensu: quales olim fuerint, boni ne, an non, nihil mea refert: Suspectum me haberi volunt, & obijciunt mihi, quòd olim persecutor fuerim Ecclesiæ: adspiciant istos tres, ánne & peccatores fuerint, sed hoc nihil ad propositum: *Deus enim personam hominis non accipit,*) nonnulla exemplaria omittunt (*enim*) quod si non legatur, intelligi debet: certum enim est propositionem causalem esse. Sensus est: Nihil refert superioris vitæ conditiones illas commemorare, quare? quia Deus in vocatione sua gratuita quosdam vocat ad iustitiam & eosdem iustificatos magnos facit, non respicit vllam hominis conditionem aut qualitatem, sed omnia agit secundum gratuitum suæ voluntatis beneplacitum. Secundum hanc expositionem (accipere personam) est conditionem aliquam personæ in aliquo negotio, quæ nihil ad negotium pertinet, tanquam rationem & regulam illius negotij attendere seu considerare. Chrysostomus & Hieronymus illud (*quales*) non ad vitam, sed ad genus doctrinæ referunt, hoc sensu: Quali doctrinæ genere ipsi olim vsi sunt, quantum ad circuncisionem & legis cæremonias attinet, nihil mea refert, ipsi Deo redditurí sunt rationem: Non enim quia magni sunt & dignitate præeminentes, Deus personā illorum accipiet, hoc est, si secus atque oportuit, docuerint, quantumuis columnæ Ecclesiæ, luent supplicia, non proderit eis primatus, nec prærogatiuæ quas consecuti sunt, propter qualitates ipsorum DEVS non cessabit ab illorum punitione: non enim acceptor est personarum. 2. Cor. 11.

Secundum hos est exacta personarum acceptio hoc loco, secundum Augustinum verò & Ambrosium impropria: Siquidem secundum eorum interpretationem ea vtitur Apostolus in materia, quæ eam non accipit, nimirum in negotio merè liberali. Acceptionem enim personarum siue προσωποληψίαν, in ijs, quæ sunt merè gratuita, neque ex merito nostro vel demerito pendent, locum non habere, euidentissime declarat ipsemet Augustinus libro secundo cōtra duas Epistolas Pelagianorum, capite sexto & septimo.

Obseruanda sunt alia loca Scripturæ, in quibus vsus est huius vocis, atq; videndum, an vsquam eius mentio habeatur in materia merè liberali, quod si non deprehendatur, tanquam probabilior retineatur Chrysostomi & Hieronymi interpretatio. Facit autem Chrysostomus occupationem hoc loco, quia inquit, verisimile erat futuros aliquos qui dicerent: si comprobarunt tuam prædicationem, quare ipsi ergo hactenus permiserunt circuncisionem vel præceperunt etiam? Huic obiectioni facile respondet Apostolus. Quales inquit aliquando fuerint, nihil mea refert, sciunt ipsi quid fecerint: Deo enim redditurí sunt rationem. Quod autem hic nunc demonstrare studeo, hoc est, quod mecum nunc sentiant, quod meam prædicationem in nullo damnarunt.

Mihi

Mihi enim qui videbantur esse aliquid, &c.) Rursum hoc loco non est (esse aliquid) sed tantum, qui videbantur, siue vt Paulus habet δοκοῦντες in precio habiti, quos vulgò reputatos vocant. Aulus Gellius æstimatos vertit, medio tamen loco, (*ab ijs autem, qui videbantur*) etiã apud Græcos additur & (*esse*) & (*aliquid*) vbi nisi velimus dicere adiectitium esse vtrumque, quod suspicatur Erasmus, quamquam non sit verisimile, eodem sensu oportet intelligere positum ab Apostolo (*aliquid*) quo Lucas in Actis capite tertio dixit, aliquem pro magno: Ante hos enim dies extitit Theudas, dicens se esse aliquem. Illud (*nihil contulerunt*) interpretatur Chrysostomus ad hunc modum: Postquam exposuissem eis summam totius doctrinæ meæ seu prædicationis meæ, eamque ad eornm deliberationem retulissem, ipsi nihil inde correxerunt, addiderunt nihil: non quòd vox Græca significet ista, sed sequuntur ex re per vocem significata. Vox significat cõmunicare consilia cum amico, iam Apostoli si iudicassent vel corrigendum aliquid vel immutandum, vel addendum ijs, quæ à Paulo dicebantur, ipsi vtique communicassent vicissim sua Paulo. Est Græcis illa vox, quam primo capite interpres vertit, acquieui. Nihil ergo contulerunt, id est, cõmunicàrunt.

Sed contrà, cùm vidissent, quòd creditum est mihi Euangelium præputij, sicut & Petro circuncisionis (qui enim operatus est Petro in Apostolatum circuncisionis, operatus est & mihi inter gentes) & cũ cognouissent gratiam, quæ data est mihi, Iacobus, & Cephas, & Ioannes, qui videbantur columnæ esse, dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis, vt nos in gentes, ipsi autem in circuncisionem: tantùm vt pauperum memores essemus: quod etiam solicitus sui hoc ipsum facere.

Sapie. 6. b
Eccl. 53. b
Roma. 2. b
Ephes. 6. b
Colos. 3. d
Acto. 10. e
1. Pet. 1. e

Sed contrà cùm vidissent,) Annotat Hieronymus hoc loco hyperbaton, vt multis, quę in medio sunt interiecta, sublatis, legamus ad hunc modum: Mihi enim, qui videbantur esse aliquid, nihil contulerunt, sed contrà, dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis, hoc est, posteaquàm me referente cognouerant quæ prædicaueram, ipsi ne vllam quidem mecum habuerunt communicationem, in qua vel tanquam disceptantes de meo Euangelio, vel dissentientes conati essent aliquid addere doctrinæ meæ, sed sine vlla mutua communicatione mecum habita, tanquam per omnia sentientes, in signum concordiæ, dederunt mihi & Barnabæ dextras. Illud (*sed contrà*) est corrigentis aut potiùs ampliantis: Adeò nihil mihi contulerunt, aut docendum, vel corrigendum putauerunt, vt coniungerent mox dextras. Sic Chrysostomus, verba eius sunt: Non solùm nihil reprehenderunt, verùm in tantum absuerunt ab incusando, vt comprobarint etiam: nam comprobatio contraria est improbationi.

Cùm vidissent) id est, cùm perspexissent, cũ certò intellexissent ex ore Pauli, vt mox dicetur, istud viderunt (*quod concreditum*) id est, commissum est mihi Euangelium præputij. Circuncisionem & præputium dicens, non res ipsas (ait Chrysostomus) sed gentes hac nota distinctas expresit. Est ergo hoc loco notatio: ea autem figura est, quoties nominamus rem non suo nomine, sed aliquo accidente: Euangelium præputij, id est, gẽtium: Euangelium circuncisionis, id est, Iudæorum. Sensus est: cùm perspexissent, mihi à Christo commissum Euangelij prædicandi munus inter gentes præcipuè, quemadmodum Petro delegatum erat inter Iudæos. Addimus (*præcipuè*) quia & Petro licebat gentibus, & Paulo Iudæis prædicare, quemadmodum in Actis vtrumq; vtrisque prædicasse legimus.

Qui enim operatus est Petro, &c.) propius erat Græcæ lectioni. Qui enim operatus est in Petro, operatus est & in me: siquidem præpositio est in voce composita apud Græcos, nec est simpliciter operatus, sed efficax fuit, & vim suam ostendit. Est enim hoc loco verbum ἐνεργέω vnde ἐνέργεια, quam vocem existimat Origenes idem significare, quod ἐντελέχεια, ea autẽ vox significat actum & vim, ex se mouentem organum. Non ergo sensus est; Qui fecit Petrum Apostolum Iudæorũ, etiam me fecit Apostolum gentium: Sed sensus iste est: Qui efficax fuit in Petro, siue qui gratiæ suæ præsidio efficacem fecit Petrum, tum in sermone, tum in virtute signorum apud Iudæos ad fungẽdum rectè Apostolatu: Idem ipse efficax fuit in me per dona, per charismata, per miracula apud Gentes, hoc est, non minora patraui inter incircuncisos, quàm Petrus inter circuncisos, non quidem meis viribus, sed CHRISTO authore, ipso efficaciter in me operante, & vim suam in me exercente. Sententia hæc: *Qui enim operatus est Petro in Apostolatum circumcisionis, operatus est & mihi inter gentes,*) veluti per parenthesim interiecta, separanda est, vt legamus ad hunc modum: Sed contrà, cùm vidissent, quòd creditum est mihi Euangelium præputij, sicut & Petro circuncisionis, cùm cognouissent gratiam quæ data est mihi. Vocula (*&*) Epexegesin habet, id est, vim quandam explicatiuam: exponit enim quod præcessit, cùm vidissent, & cæter. Non dicit cùm audiuissent, sed cùm cognouissent, id est, (ait Chrysostomus) cùm didicissent ex rebus ipsis, ex ipsis factis, hoc est, ex spiritu Paulino, quem in ista concione proferebat, item ex sanitate doctrinæ, ex alijs prætereà multis, quæ in i-

Origenes in epistolã ad Romã.

pso conspiciebant. Gratia hic accipitur pro gratijs gratis datis, non gratum facientibus, de quibus & illud, quod in eadem hac epistola dicitur: Ex operibus legis spiritum accepistis? intelligendum est. Cùm vidissent ergo me istis pollere, cùm perspexissent in me dotes verè Apostolicas & Euangelista dignas, Iacobus, & Cephas, & Ioannes. Ex his tribus duos ait Hieronymus fuisse in mõte Thabor tempore Dominicæ transfigurationis. Augustinus omnes tres adfuisse asserit in cõmentario huius loci, sed scripsit hoc presbyter non Episcopus parùm ad huc exercitatus in diuinis literis: Nam lapsum eum esse hinc patet, quòd Iacobus, qui in Euangelio commemoratur vnà cum Petro & Ioanne, cuius frater erat, interfuisse transfigurationi, in Actis Apostolorum mox à Stephani nece legitur sanguinem fudisse pro Domino.

Cap. 3.

Matt. 17.

Act. 12.

Qui videbantur columnæ esse, &c.) Questio hic est, quare dixit Apostolus, qui videbantur columnę esse; & non hoc modo, qui erant columnæ? Hieronymus ipsum id fecisse putat gratia phrasis illius, qua in superioribus visus est, exponendæ, nempe: qui videbantur. Non multùdissimile est quod adfert Chrysostomus, vt significaret inquit, eos non solùm fuisse verè tales, sed & ab omnibus tales habitos: id circo dixit, qui videbantur, id est, qui ab omnibus vt verè erant & habebãtur columnæ siue præcipui, ex quibus penderet fundamentum Ecclesiæ.

Dextras dederunt mihi & Barnabæ societatis.) Est phrasis Hebraica, pro dextris socialib. dederunt nobis dextras sociales, hoc signo declarantes nos cum ipsis per omnia conuenire. Significatur conspiratio & consensus doctrinæ & animorum.

Vt nos in gentes, ipsi verò in circuncisionem) hic sermo non est absolutus, subaudiendum est: Apostolico munere fungeremur. In, positum est pro, erga: circumcisionem dixit pro ipsa gente Iudaica, figura hæc antè explicata est. Sensus est: datis dextris agnouerunt me & Barnabam veros ac germanos cooperarios, datis dextris declarauerunt communem esse doctrinam ipsorum & nostram, datis dextris mecum & cum Barnaba societatem inierunt, vt idem Euangelium concordibus animis in sua quisque portione prædicaremus, nos quidem inter gentes, illi verò inter Iudæos passim & præcipuè.

Tantùm vt pauperum memores essemus.) Illud (tantum) referendum est ad sequentia, non ad præcedentia. Subaudiendum est autem aliquid, tantum admonuerunt, vel mandarunt. Sensus est: neque nobis iniunxerunt, vt quemquam è gentibus ad circũcisionem vocaremus, tantùm rogauerunt vt inter gentes prædicantes Euangelium, pauperum qui in Iudæa agebant, memores essemus. Quærit Chrysostomus quos hoc loco Apostolus pauperes sentiat, & dicit ipsum illos significare, qui in Palæstina propter fidei professionem è possessionibus suis eiecti erant, & facultatibus omnibus exuti, per diuersas regiones exulabunt. D. Hieronymus putat illos significari, qui Hierosolymis allatis ad Apostolorum pedes possessionibus ac diuenditis egebant. vterq; commentarius bonus est & fortaßis vtrosque complexus est Apostolus. Causam paupertatis, quam ad fert Chrysostomus, expressam habemus in Epistola ad Hebr. 10. Nam rapinam bonorum vestrorum cum gaudio suscepistis. & in priori Epistola ad Thessal. cap. 2. Vos enim imitatores facti estis Ecclesiarum Dei, quæ sunt in Iudæa, quoniam & vos eadem paßi estis à contribulib. vestris, quemadmodum & illi à Iudæis. Ex hoc loco, qui habet Paulum iubẽte Spiritu sancto, iuisse Hierosolymam, gratia conferendi Euangelium suum cum Apostolis, vt illorum comprobatione extaret apud omnes certitudo doctrinę ipsius, discimus verbum Dei, etiam syncerißimum opus habere testimonio hominum: id quod aperte valde & eruditè docet Augustinus, tum contra Faustum Manichæum libro 28. tum in quæstionibus Euangelicis, libro 3. capit. 40. quæ loca diligenter annotanda sunt propter Lutheranos, qui in rebus fidei nolunt nos moueri authoritate hominum, siue definitionibus conciliorum etiam generalium, sed quemque sequi quod intra se sentit. illis obijciendus est hic locus Pauli: ratiocinatur enim in hunc modum: Euangelium, quod prædicaui vobis, contuli cum Apostolis, & illi, quorum summa est apud omnes authoritas, approbauerunt; ergo vestrum est credere, & sine omni scrupulo ei firmiter adhærere.

CVm autẽ venisset Cephas Antiochiam, in faciem ei restiti, quia reprehensibilis erat.

CVm autem venisset Cephas Antiochiam, & cæ.) Tanta est huius loci difficultas, quod plerique cùm non possent è difficultatibus explicare sese, commenti fuerint Cepham hunc, cui in faciem restitit Paulus, non fuisse Petrum Apostolum, sed alium quempiam è septuaginta discipulis hoc nomine vocat... Quam opinionem ceu commentitiam ac frigidam reijcit Hieronymus, cùm ipsa res doceat hunc sermonem ad Petrum & ad illius collegas pertinere. Negat autem vllum Cepham notum nobis præter Apostolum Petrum, qui Cyrorum lingua Cephas dicitur, quòd illis Cephas idem sonat, quod nobis ac Græcis Petrus. Quis autem, dum de Petro (vt res ipsa exigit) intelligitur, si ...

fus, va-

ſus, variant interpretes, & de ea re ingens olim concertatio fuit inter Hieronymum & Auguſtinum, vt teſtantur Epiſtolæ aliquot vltro citroque miſſæ. Continet autem ea concertatio, quantum ad pręſens negotium attinet, duplicem quæſtionem: alteram de ceſſatione legalium, videlicet: vtrum poſt Chriſti mortem licitum aliquando fuerit obſeruare legis cæremonias: Alteram de intellectu eius, quod dicit Paulus ſe in faciem reſtitiſſe Petro, videlicet vtrum Petrus tanquam obnoxius errori alicui, aut lapſui, verè & ex animo ſit à Paulo repræhenſus, an tantùm ſecundum ſimulationem quandam & compoſitionem.

Igitur quãtum ad priorem quæſtionem, Auguſtinus contendit legalium obſeruationem, mox poſt Chriſti mortem illo duntaxat tempore, quo gratia Euangelij nondum diuulgata erat, fuiſſe licitam Iudæis, modò ne ſpem ſalutis in eis collocarent. Diſtinxit ſiquidem triplicem temporis differentiam, vt legalia ante Euangelium fuerint viua, mox à morte Chriſti mortua quidem, ſed non mortiſera: Demùm Euangelio diuulgato eadem omnibus fuerint mortifera, tam Iudæis, quàm Gentibus. Hanc autem ſententiam confirmat, partim ex eo, quòd ſacræ Scripturæ paſsim teſtentur, Petrum & Paulum obſeruaſſe à morte Chriſti vetera Sacramenta, partim, vt diſcriminis aliquid eſſet inter ſacrificia Iudæorum & Gentium, ne illa, quæ prioribus temporibus in vmbris rerum futurarum Deus fieri iuſſerat, tanquam idololatriam gẽtilium damnare viderentur, ſi ſtatim ea relinquere cogerentur. Hieronymus verò duplicem tantùm faciens temporis differentiam, alteram ante mortem Chriſti, alteram poſt mortem Chriſti, prorſus cõtendit à morte Chriſti, per quam facta eſt legis impletio, legis cæremonias nõ ſolùm mortuas, ſed & mortiferas fuiſſe: proinde nunquam niſi per diſpenſationem, id eſt, niſi per quandam ſimulationem, ſiue per quandam diſsimulationem potiùs, qua occultabant ſuam ſententiam, ſeſe ad captum & imbecillitatem Iudæorum accommodantes, obſeruaſſe Apoſtolos legis cæremonias, præſertim vbi iam edocti eſſent, quòd per mortem Chriſti ſublata eſſet lex. Hanc ſententiam nititur multis Scripturis confirmare, quæ partim teſtantur legis Sacramenta vmbras fuiſſe, imagines, exemplaria gratiæ illius, quæ per mortem Chriſti eſt præſtita & exhibita. Vmbram enim habens lex, &c. ad Hebræos 10. Gratia & veritas per Chriſtum facta eſt, Ioan. 1. partim quæ teſtantur, Chriſtum adimpleuiſſe legẽ: finis enim legis eſt Chriſt⁹, ad Romanos 10. Non veni ſoluere legem, ſed adimplere, Matthæi 5. Confitetur ergo vterque & Hieronymus, & Auguſtinus, Apoſtolos mox à Chriſti morte verè exercuiſſe ceremonias & ſacramenta legis, ſed Auguſtinus contendit illos ea ſeruaſſe animo legis obſeruandæ: Hieronymus verò nõ niſi per diſsimulationem quandam œconomicam ſiue diſpenſatoriam, quod non eſt verè obſeruare legem, ſed ob aliam aliquã cauſam, quàm obſeruandæ legis id exercere, quod lex iubet.

Porrò ſi harum rationum vtrinque propoſitarum collatio fiat, videri poſsit Hieronymi, quàm Auguſtini ſententia magis probabilis, & Scripturis conformior. Cùm enim veterum ſacramentorum obſeruatio, prænunciatio gratiæ Chriſti fuerit, & ob id fuerint à Deo per Moyſen inſtituta, vt gratiam Chriſti prænunciarent, videri poſſet ipſi ſacramentorum illorũ inſtitutioni prorſus repugnare, vt poſteaquam exhibita eſt res per illa ſignificata, obſeruarentur, vt ſunt à Deo inſtituta. Videtur enim huiuſmodi obſeruatio falſam continere ſignificationem. Quòd ſi dicas ea per mortem Chriſti amiſiſſe officium ſignificandi, ſicut & vim obligandi, certè ea obſeruare amiſſo officio ſignificationis, non eſt legem obſeruare. Hæc de neceſsitate legalium: nunc de intellectu textus Apoſtolici. Hieronymus igitur ſicut Paulum, ita & Petrum liberat ab omni peccato: Petrum negat aliquid egiſſe, quod repræhenſionem Pauli merebatur, quippè cùm Paulus ipſe aliquoties legis cęremonias exercuerit, ob Iudęorum ſeditionem vitandam. Quare ſentit hanc repręhenſionem Pauli, quam hic locus continere videtur, accipiendam eſſe non ex animo, ſed ex cõpoſito factam. Quòd ſi dicas, Petrum ob id peccaſſe, & Pauli repræhenſione dignum fuiſſe, quòd ex eius diſsimulatione ſcandalum gentibus natum ſit, quid dices de ſcandalo, quod apud Iudæos infirmos oriturum erat, ſi Petrus ſe illis non accommodaſſet, & à gentibus ſe ſegregaſſet? Quare cum Petro fuerit ex concredito Apoſtolatu negotium agendum Iudæorũ, videri poſsit, non poſſe imputari Petro ſcandalum gẽtium, quo redemit ſcandalum Iudæorum. Neque verò admodum conſentaneum videtur, quòd Petrus à gentibus ſe ſubduxerit ob aduentum Iudæorum, non expoſita ſatis Gentibus cauſa, quare id faciat, deinde acerba hæc Petri repręhenſio potuit graue offendiculum parere apud auditores, ſi quid omninò peccatum erat à Petro. Pauli tamen officium fuit, Petrum Apoſtolorum principem priuatim & cũ modeſtia repręhendere. Auguſtinus verò Ambroſium ſecutus, qui & ipſe in hoc argumento à Græcis diſſentit, prorſus contendit, Petrum peccaſſe, non quia obſeruabat

consuetudinem Iudæorum, sed quia gentibus volebat imponere, atq; huius suæ sententiæ potissimùm producit authorem Paulú, qui dicit se in faciem Petro restitisse Antiochiæ, item Petrum fuisse reprehensibilem, rursus Petrum non rectè ad Euangelij veritatem ambulasse, denique Petrum coegisse gentes, vt Iudaizarent. Atque si hic quoque fiat rationum comparatio, magis fortassè videatur Augustini, quàm Hieronymi sententia probabilis, hoc dico sequendo versionem nostram: nam Græcus textus parum facit pro Augustino, quemadmodum in expositione patebit.

Cùm venisset autem Cephas Antiochiam.) Pergit ad huc vrgere, quòd non aliud Euangelium doceat, sed idē prorsus, quod Petrus: exposui, inquit, vobis, quid actum sit in ea communicatione, quam habui cum Apostolis Hierosolymis, nunc exponā vobis, quanta libertate gratiam Euangelij, quam gentibus prædico, tutatus sum Antiochiæ, etiam cum nonnulla Petri reprehensione, quæ ab ipso patiēter tolerata, certè coarguit meam doctrinam nūquam fuisse ab Apostolis improbatam. Cùm venisset Cephas Antiochiam, in faciem ei restiti. Græcè est κατὰ πρόσωπον, id est, iuxta faciem, vel in facie Sēsus est: ausus fui palàm, & in conspectu omnium, Petro contradicere eius factum improbando, & ipsum obiurgando non quidem procacitate aliqua, sed cogente necessitate, vt omnes illius obiurgatione sanarentur. Non enim satis erat, errorem, qui palàm noceret, priuatim sanari, sic Augustinus. Hieronymus verò cùm nō videret, quid nā posset iure in Petro reprehendi, liberans ipsum ab omni peccato, interpretatur ad hunc modum: Restiti ei iuxta faciem, id est, non ex animo, sed ex compositn, & communi consilio: cùm enim videremus hanc simulationem, quæ propter Iudæos erat necessaria, vrgere in gentium periculum, placuit nobis ex communi consilio, vt Petrus pateretur aduersus suam simulationem, quæ reprehensibilis non erat, me disputare, vt per dispensatoriam illam reprehensionem corrigerentur Iudæi, qui longè alia de causa legem seruabant, quàm Petrus, & gentiū scandalum tolleretur. Ad eundē modum interpretatur Chrysostomus. Quod dicit κατὰ πρόσωπον, id est, iuxta faciem, perinde est, ait, quasi dixisset in speciem non reuerà restiti, vel reprehendi: sed schema tantū eius rei siue speciem exhibui. Pro hac interpretatione in primis facit locus, qui est in Epistola 2. ad Corinth. 10. Quæ secundum faciem sunt, videte, id est, videte, quæ habent ostentationem potiùs, quàm rem. Rursus, qui est in eadem Epistola cap. 2. Vt habeatis ad eos, qui in facie gloriantur, & non in corde, quod constat esse hypocritarum. Pro altera expositione facit locus, qui est 2. Cor. cap. 10. Qui secundum faciem quidem humilis sum inter vos, absens autem, &c. Quia absens opposuit præsentibus. Illud (*secundū faciem*) idem est, quod præsens, siue in præsentia. Rursus ille, qui est Act. 23. Non est Romanis consuetudo damnare hominē aliquē, nisi is, qui accusatur, præsentes habeat accusatores. pro eo, quod interpres dixit, præsentes, Græci habent κατὰ πρόσωπον, id est, (ad verbum) secūdum faciem, vel in facie, id est, in præsentia siue coram. Quantum igitur ad istam particulam, Scriptura relinquit nos dubios.

Quia reprehensibilis erat) id est, reprehensione dignus: Id enim sonat vox Latina, restiti ei, quia factum ipsius merebatur reprehensionem: sic Augustinus. Verùm si reprehensibilis, ergo peccauit Petrus, ergo & verè reprehensus à Paulo. Hoc argumentum concludit, si retineamus lectionem, quam habemus, & exponamus vocē ipsam, vt sonat. Sed sciendum, locum hunc variè legisse veteres. Augustinus, vt diximus, legit reprehensibilis; Ambrosius, reprehensus, non reprehensibilis, & exponit reprehensus, scilicet à veritate Euangelica, cui factum hoc aduersabatur: quæ interpretatio licet aduersetur Hieronymo, non tamen ipsum vocabulum, vt ex ijs, quæ mox subijciemus, patebit. In textu addito commentarijs Hieronymi, & in ipsis commentarijs est reprehensibilis, verba eius in commētarijs sunt hæc. Quod autem, ait, reprehēsibilis erat, propterea inediæ temperauit, vt intelligamus non tam à Paulo eum fuisse reprehensibilem, quàm his fratribus, cū quibus antè edens, se ab eis posteà separauit: quia addit, à Paulo & fratribus, omninò verisimile est mēdum esse, & pro reprehensibilis legendum reprehensus, sed & pro vocabulo inediæ fortassis legēdum est mediè, quasi dicat, reprehensus erat, dixit medie, vt intellectui sit liberum, reprehensum vel à Paulo, vel ab alijs. Certè Græci codices, qui hodiè habentur in manibus, constanter legunt reprehensus, atque eam lectionem fuisse in Græcis exemplaribus etiā tempore Chrysostomi, ex ipsius commentario manifestum est: habet enim ad hunc modum: Non dixit reprehensus à me, sed reprehensus simpliciter, haud dubium, quin ab alijs: nam id aliunde subaudiendū est. Istud paulò expresiùs dixit Oecumenius: Reprehensus, inquit, erat non iusta de causa, neque à Paulo, qui dispensationem nouerat: sed ab his, qui ignorabant œconomiam. Verùm licet, quasi certum sit, Apostolum vsum participio preteriti temporis, magna tamē quæstio est, num sit merus Græcismus, an potius Hebrai-

Ista correctura non habet locū, cū in posteriori editione operū Hieron. palam ita legatur.

Hebraismus, hoc est, nũ illa phrasis hoc loco sit, quæ in 2. Regum cap. 1. Saul & Ionathas amabiles & decori valdè: Illud, amabiles, Hebræis non nomen est, quemadmodum Latinis: sed participium nifal, id est, verbi passiui, vnde Septuaginta seruantes Hebraismum verterunt amati vel dilecti, cum interim sensus sit, qué reddidit noster interpres. Sic Psalm. 149. Confitebor tibi, quia ter[illegible]iter magnificatus es, mirabilia opera t[illegible]. Illud mirabilia rursus Hebręis est participium nifal. Rursus, quod toties habemus in Psalmis: Magnus Dominus, & laudabilis nimis, ad verbũ in Hebræo est, laudatus nimis. Cùm sint ergo tot loca, in quibus participia passiua significationem habent nominum desinentium in bile, non est mirum, si Paulus etiam hoc loco sic vsurpârit participium: imò Hebræis est plane perpetuum, vt quod nos per nomen in bile, ipsi significent per participium passiuum. His accedit, quòd repræhẽdere est verbũ transitiuum, à verbis autem trãsitiuis, secundum regulam Heliæ Leuitæ, non fiunt verbalia huiusmodi siue nomina formalia, quæ significent accidẽs, vt est in subiecto: sed quoties rem hanc significare volunt Hebræi, vtuntur participijs, ac proinde distinguunt inter participium, quando accipitur vt participium, & quando accipitur vt nomen. Quando accipitur vt participium, tunc significare volunt actum: quando vero accipitur vt nomẽ, dicunt significare habitum: Suscitans à terra inopem, est voce, non significatione participium: perpetuum enim aliquid significat. Sic Genes. 23. Appendit Abraham pecuniam, quam postulauerat Ephron. 400. siclos probatæ monetæ publicæ, ad verbum in Hebræis est. 400. siclos argenti transeuntis per mercatores, vbi mercator Hebræis participium est, sed voce tantùm, non significatione: nam intelligitur habitus, pro eo, qui gerit hoc officiũ semper, non est improbabile nostrum interpretem sic intellexisse, & plus aliquid vidisse, quàm viderit Chrysostomus, aut Oecumenius. Si merè Græcè locutus est, tunc sensus iste est: quia repræhensus erat, id est, quia cœperant eum iam gentes repræhendere, quòd non satis constans sibi, modo gentibus se admiscens, videretur significare legem non esse necessariam: modò ab eisdem se segregans, videretur significare sine legis obseruatione gentes fugiendas, tanquam adhuc immundas.

Prius enim, quàm venirent quidam à Iacobo, cum gentibus edebat. Cùm autem venissent, subtrahebat & segregabat se, timens eos, qui ex circumcisione erant.

Prius enim, quàm venirent quidam. &c.) scilicet Iudæi legis æmulatores, hoc intelligitur ex eo, quòd venisse eos dicit à Iacobo: hic enim Episcopus erat Hierosolymitanus, & quantum ex actis colligitur, cæremonias legis seruabat. Priusquam ergo hi venirent Antiochiam, ipse Petrus negligẽs legẽ, consuetudinem agebat cum gentibus vsque adeò, vt cũ eis sine delectu & discrimine quibuslibet cibis vesceretur, palàm testans, gentibus legis obseruationem necessariam non esse. Cum autem venissent, subducebat se à gentium consuetudine & commercio, non vtens communi mensa, necalijs vetitis per legem: vnde perturbatæ gentes, quæ huius consilij causam ignorabant, cœperãt repręhendere Petrum, tanquam non satis sibi cõstantem, & hæsitare, nũ ab illis tanquam immundis adhuc se segregaret, & proinde, num lex esset suscipienda: quod non fecit Petrus, vt seruaret legem, vel vt declararet gentes incircumcisas, tanquam immundas, esse vitandas: sed quòd timeret Iudæos, hoc est, quod dicit (*timens eos, &c.*) Chrysostomus vbi aggreditur huius loci expositionem, multis id agit, vt ostendat Petrum non timuisse, quomodo timemus periculis nostris, hoc est, quomodo timetis, qui non audet confiteri fidem, ne veniat in discrimen: sed timuisse, ne scandalum paterẽtur Iudęi, qui à Iacobo venerant, ne videntes eum vti cibis in lege vetitis, putarent eum parũ constantem, vt qui aliud in Iudæa faceret, aliud cùm esset apud gentes. Timuit ergo affectu charitatis, ne Iudæi conuersi offenderentur, neue deficerẽt à fide semel suscepta, vel certè, ne turbationem aliquam excitarent. Quod ad timorem attinet, non est controuersia cum Augustino.

Et simulationi eius consenserunt cæteri Iudæi, ita, vt & Barnabas duceretur ab eis in illam simulationem.

Et simulationi eius cõsenserunt cæteri Iudæi, &c.) Græci addunt (&) consenserunt & cæteri Iudæi. Ad verbum reddidit Erasmus: & simulabant vnà cum eo cæteri quoque Iudæi. Sensus est: Petri exemplo prouocati cęteri quoque Iudæi, qui anteà quoque cum Petro commercium habebant cum gentibus, abstinuerunt se à gẽtilium commercio, & legis cæremonias obseruârunt per simulationem, siue per hypocrisin, id est, nõ quidem hoc animo, vt legem obseruarent, sed vt idem agentes, quod Iudæi, dissimularent cognitam veritatem de abolita lege.

Ita, vt Barnabas, &c.) eò progressum est Petri exemplum, vt Barnabas quoque meus apud gentes collega, duceretur in illorum simulationem. Apertè hoc loco Apostolus Petro tribuit hypocrisin, sed per catachresin, quæ figura non habentibus nomẽ suum accommodat, quod in proximo est, & quẽadmodum in Petro erat hypocrisis seruandæ legis,

dæ legis, ita in Paulo (iuxta Hieronymum) erat hypocrisis correptionis, & hanc vtriusque hypocrisin Hieronymus dispensationem appellat, vocat etiam prudentiam in hoc adhibitam, cùm à Petro, tum à Paulo, vt clàm tectéque prodessent audientibus. Eandem rem Chrysostomus Oeconomiam vocat: vocat etiã gnomin & synnesin, quæ sunt species prudentiæ. Neuter tamen neque Petrus, neque Paulus dicendus est verus hypocrita, cùm defuerit voluntas in vtroq; & intentio simulandi, in qua formalis ratio hypocrisis consistit.

Sed cùm vidissem, quòd non rectè ambularent ad veritatem Euangelij, dixi Cephæ coram omnibus: Si tu, cùm Iudæus sis, gentiliter viuis, & non Iudaicè, quomodo gentes cogis iudaizare?

Sed cùm vidissem, quòd non rectè ambularēt, &c.) Vox Græca, quam interpres vertit non rectè ambulare, significat propriè claudicare, & non sano gressu incedere. Hieronymus in epistola aduersus Pelagium, item in commentarijs huius epistolæ vertit, non recto pede incedere. Illud contra Hieronymum valdè vrget Augustinus, secundum quem sensus est: Cùm animaduertissem, quòd Petrus & reliqui Iudæi claudicarent ad defensionem veritatis Euangelicæ, hoc est, quòd non satis in declaranda & defendenda veritate Euangelij firmi essent & cōstantes: sed tanquam claudicantes & vacillantes, modò gentibus se iungerent, & legem negligerent: modò contrà, à gentium commercio abstinerent, & cum Iudæis legem obseruarent.

Dixi Cephæ coram omnibus, &c.) Cephæ, id est, Petro tanquam qui author fuerat huius simulationis noxiæ gentibus, vt Petro tanto viro correpto, cæteri Iudæi tam qui erant in illam simulationem adducti, quàm qui à Iacobo venerant, corrigantur. Si tu ô Petre, qui natura Iudæus es circumcisus à parua ætate, & custodiens præcepta legis, nunc sciés ea per mortem Christi abolita nequaquam vt antè, legem seruas: sed indifferenter veris quibusuis cibis, & communi mensa cum gentibus: quomodo eos, qui ex gẽtibus crediderunt, cogis hoc tuo facto & exemplo tuo Iudæos fieri? & velle effici æmulatores legis? Dum enim nunc te ab eis subducis, illi ignari, quam ob causam facias, interpretantur non ob aliam causam te ab eis subducere, quàm quòd eos incircumcisos tanquam immundos & contaminatos, & per fidem Christi nondum iustificatos, censeas vitandos. Quare per tuam hanc simulationem ad id cōsilij compelluntur, vt velint circumcisionem & legem suscipere, vt iustificationem, quam per fidem nondum sunt assecuti, per legem & circumcisionem accipiant. Si sequamur alteram sententiam, quę est Hieronymi, tunc istud: *Sed cùm vidissem, quòd non rectè ambularent, &c.)* referendum est, non ad Petrum, sed ad cæteros, hoc sensu: Cùm vidissem, quòd Iudæi, quorum causa Petrus simularet se seruare legem, non rectè ambulabant in viam veritatis, sed in legis necessaria obseruatione nimis pertinaciter insisterent, ex composito disputaui aduersus Cepham, & aduersus eius simulationem tanquam vrgentem in offend[illegible]m gentium, non vt Petrum arguerem [illegible] vt hi, quorum causa ea simulatione vti cogebatur, corrigerentur, & gentium scandalum tolleretur. Secūdum Chrysostomum, qui in eadem sententia est, in qua Hieronymus, referuntur hæc etiam ad Petrum, sed per catachresin: non sunt, inquit, reprǽhendẽtis ista, sed schema est. Eodem modo Oecumenius: Quo intellectu dictum est, simulabat, eodem, inquit, dictum est, non recto pede ambulabat: non enim vult detegere Oeconomiam.

Nos natura Iudæi, & non ex gentibus peccatores. Scientes autem quòd non iustificatur homo ex operibus legis nisi per fidem Iesu Christi, & nos in Christo Iesu credimus, vt iustificemur ex fide Christi, & non ex operibus legis.

Nos natura Iudæi, &c.) Pergit Apostolus agere cum Petro: nos, id est, tu Petre & ego, miscet suam personam, ne iniuriam ei facere videretur: Natura Iudæos dixit, ad discretionem proselytorum: Sic Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius. *(Et nō ex gentibus peccatores)* id est, nos iuxta carnalem propagationem Iudæi, non ex impijs & prophanis parentibus ethnicis progeniti, qui sine Dei cognitione & lege viuentes, nihil nisi peccatores erant: Secundum Augustinum alieno stomacho loquitur: Peccatorum nomen (inquit) gentibus imposuerant Iudæi iam vetusta quadam superbia, tanquã ipsi iusti essent.

Scientes autem, quòd non iustificatur homo, &c.) Coniunctio (autem) nō est in exemplaribus Græcis, nèc est opus, nisi subaudias in superiori parte verbum, sumus, vt ita legamus: nos sumus nati Iudæi, nō autem ethnici peccatores, siue gens peccatrix, & tamen sic nati ex sanctis patribus sub sancta lege. *(Scientes, quòd non iustificatur homo.)* Iustificare verbum forense est, significans pronunciare iustum, in qua significatione frequens eius vsus est apud prophetas. Apud Paulum verò non solum significat pronunciare iustum, verùm etiam iustum facere ex impio, vel in iustitia inchoata promouere. Opera legis apud veteres tam Græcos, quàm Latinos, intelligūtur hoc loco opera, legi Moysi propria, hoc est, cæremonialia opera, qui commentarius quibusdam minùs exactus videtur & plenus, propterea, quòd nec operibus

ribus decalogi iustificetur homo: quare de tota lege Mosaica etiam morali, hi interpretantur Paulum. Sed sciendum, disputationem institutam esse contra Iudaizantes, qui gentes sub gratia fidei constitutas, cõstituere volebant sub oneribus legis, asseuerantes nihil prodesse Euangelium, nisi circumciderentur, & cæteras carnales Iudaici ritus obseruationes subirent. Hi ergo quoniam potissimùm vrgebant legem, ea parte, qua ceremonialis est, etiam Apostolus dum meminit legis vel operum legis secundum rationem propositæ disputationis, intelligendus est accipere legem nõ pro tota lege Mosaica, sed cæremoniali tantùm, vnde & in consequentibus nominatim meminit circũcisionis, & aliarum cæremoniarum legis, velut explicans quid nomine legis vel operum legis intelligat: atque hæc causa fuit, cur veteres omnes Paulina ista verba tantu de cæremonijs intelligant, optimè interim scientes, gratis iustificari hominem, & nihil interesse, quantum ad negotium iustificationis pertinet, inter opera legalia & moralia: sicut eruditè docet Augustinus de spiritu & litera cap. 13. item 14 & 15. (*Nisi per fidem Iesu Christi.*) Si quis velit vrgere verba, & secũdum præcepta Grãmatices ea exponere, sensus alte erit: Non iustificatur homo ex operibus legis, nisi adiuncta fide. Quæ expositio cum iustificationem tribuat partim operibus legis, partim fidei; constat eam impiam esse. Nam certum est, Paulum loqui de iustificatione impij, quæ prorsus gratuita est, & non de ea, qua iustus auctior fit in iustitia: Sed & error Iudaizantium non in hoc erat, quòd reijciebant fidem, sed quòd fide non contenti iungebant ipsi legis opera, timentes, quòd fides non sufficeret. Contra quos cùm disputat hìc Paulus, certum est, sensum loci huius non illum esse, quem iam diximus, cùm sic Paulus planè cum Iudaizantibus consentiret, nec inter ipsum & illos pugna esset. Cogimur ergo dicere Apostolum hõc loco nec Latinè, nec Græcè, sed contra omnem Grammaticam locutum, nisi fortè Hebræa phrasis sit. Hieronymus (*nisi*) impropriè accipit: explicat enim per (*sed*) non iustificatur homo ex operibus legis, sed per fidem Iesu Christi. Ad eundem modum Græci accipiunt, & illum esse sensum edocent circumstantiæ, & ratio scripti. Verùm qua Grammatica Apostolus (*nisi*) pro (*sed*) vsus sit, non explicat Hieronymus. Eras. in annot. admonet nouam esse formam sermonis: vulgari modo dicendum fuisse, non iustificatur homo ex operibus legis, sed tantũ per fidem, nec hic explicat phrasin Apostoli. Hebræis familiare est, negationes, quãdo præcesserunt in superioribus, in consequentibus negligere, & pro repetitis habere. Loca sunt in Psalm. 1. Ideo non resurgunt impij in iudicio, neque peccatores in consilio iustorum, vbi ad verbum in Hebræo est: Ideo non resurgunt impij in iudicio, & peccatores, &c. Rursus Psal. 9. Quoniam non in finem obliuio erit pauperis, patientia pauperis non peribit in finem, ad verbum est, patientia pauperis peribit in finem, affirmandi forma: Hieronymus, & 70. interpretes ac vulgata editio addiderunt (*non*) quia sciebant subaudiri iuxta morem Hebræorum. Rursus Psalm. 43. hæc omnia venerunt super nos, nec obliti sumus te, & iniquè non egimus in testamento, & non recessit retro cor nostrum, & declinasti semitas nostras à via tua: In duobus prioribus cõsentiunt 70. interpretes, Hieronymus & noster interpres hìc non item: Nam noster interpres intellexisse videtur: vt non subaudiatur (*non*) ibi. Et declinasti semitas nostras à via tua: vbi secundum Hieronymum subauditur in Hebræo. Vertit enim sic: nec declinasti gressus nostros à semita tua, quod valdè probabile est. Sunt enim preces Christianorum in persecutione, interprete Paulo ad Romanos. Cum Hieronymo consentiunt Rabbi kymhi, & Rabbi Abraham. fieri ergo potest, vt hanc phrasin hoc loco, vt Hebræus expresserit Apostolus, vt sensus sit: Non iustificatur homo ex operibus legis, non nisi per fidem Iesu Christi. Si ad hunc modum intelligamus repeti (*non*) vocula (*nisi*) accipietur propriè. Si iam quæras, ánne ex propositione ista, homo iustificatur non nisi ex fide, rectè inferatur, ergo sola fide iustificatur: dicendum quòd sic: Si quæratur vlterius, an ergo admittenda sit hæc propositio; Sola fide iustificatur homo: Dicendum si intelligatur sola fide, id est, non adhibitis ijs, quæ præparant, hæreticam esse propositionem, & nullo modo admittendam: Si verò accipiatur fides, vt non intelligatur exclusa præparatio per opera pœnitentiæ, veram esse propositionem: quanquam hac nostra tempestate catholici scriptores nullo modo illam ferant, putantes venenum esse in illa vocula (*sola*) & propterea abstinendum. Veteres tamen non ita abhorrent à vocula (*sola*) sed nec Thomas abhorrere videtur: Si qui, inquit, in veteri lege iusti erant, non erant iusti ex operibus legis, sed solùm à fide Christi. Verus sensus Pauli est, non nisi ex fide, nullis meritis: distinguit siquidem fidem contra opera. Et iustificari (*secundum ipsum*) ex operibus, est non gratis iustificari, quemadmodum dictum est in Epistola ad Roma. vbi etiam prolixè dictum est, quam vocet Apostolus fidem iustificantem. Hoc loco notandum, quòd in explicanda iustitia illa, ad quam concipiendam disponitur mens per fidem, dissentiunt catholici ab hæreticis.

An sola fides iustificet.

Ad Ro. ca. 4. circa illum locũ: Ei aũt, qui nõ operatur, &c.

reticis. Catholici enim explicant iustitiam, quæ fide accipitur, esse non Christi iustitiã, qua Christi anima formaliter & inhærenter iusta est: sed esse donum gratiæ & charitatis propter meritum iustitiæ Christi infusum in mentẽ credentis, quo quidẽ dono mens, quæ antè à Deo erat auersa, efficiatur Deo subiecta: Hæretici verò contendunt hanc non esse iustitiam aliquam inhærentẽ mentibus credentium, sed esse iustitiam Christi, quam per fidem imputari dicunt credentibus, atq; ob hanc ipsis imputatam, credentes pronunciari apud Deum iustos. Quam sententiam solida & perspicua ratione conuellunt catholici demonstrantes iustitiam Christi, quæ est extra mentem hominis credentis posita, non posse intelligi facere hominem iustum. Quemadmodũ enim ab externa prudentia aut temperantia, neminem propriè posis appellare prudentem, aut tẽperantẽ: ita ab externa Christi iustitia proprio sermone nemo iustus potest appellari. Nõ enim iustificari apud Paulum, idem est, quod pronũciari siue acceptari iustum: sed est effici & reddi ex iniusto iustum & pium, sicut ex fine capitis 9. ad Roman. euidenter colligere licet, vbi pro eo, quod tã frequenter superiùs dixerat, fide iustificari hominem, posuit fide hominem appræhẽdere iustitiam, & peruenire ad iustitiam. Quare cùm Scripturæ pronuncient ex fide siue per fidem hominem effici iustum, necesse est intelligere iustitiam, quam docent fide impetrari & obtineri, non esse externam iustitiã, sed iustitiam menti inhærentem, diuinitùs datam. Fides Iesu Christi, est fides, qua creditur in Iesum Christum: Phrasis peregrina est.

Et nos Christo Iesu credimus.) Et hic varia lectio: nõnulli codices habẽt in præsenti, credimus: alij, credidimus, in præterito. Græci constanter legunt in præterito, apud nos etiam participium, scientes, præteriti temporis est. Sensus est: posteaquam didicimus, quod antè ignorauimus, & multi adhuc Iudæorum ignorant, videlicet, quòd non iustificetur homo ex operibus legis, etiam, si ea præstet, sed tantũ ex fide, id est, per solam gratiam Christi absq; vllis omninò operum meritis, & nos, id est, ego Paulus & tu Petre diffisi legi nostræ, & abiecta omni fiducia operum legis, ad fidem Christi confugimus, vt iustitiam, quam lex dare non valuit, fides in Christum nobis tribueret. Vide Turnout de capti. & redempt. humani generis, pag. 287. iuxta impresionem Rescij. Ibi explicat quo sensu propositio hæc, tantùm ex fide; vel quę apud veteres inuenitur, sola fide iustificari hominem, intelligenda sit: Sola fide, inquit, iustificari hominem, perinde est, ac si dicas, gratis iustificari hominem sine operibus tanquam meritis. Particula, ergo, sola, excludit opera, quæ sunt iustificationis merita.

P*Ropter quod ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Quòd si quærẽtes iustificari in Christo, inuenti sumus & ipsi peccatores, nunquid Christus peccati minister est? Absit.*

P*Ropter quod ex operibus legis non iustificabitur omnis caro &c.*) id est, nulla caro iustificabitur: est enim Hebraismus. Hieronymus tamen in commentar. nõ agnoscit Hebraismum, sed accipit quasi esset Latinè aut Græcè dictũ, vt intelligatur certa caro, non quæuis. Iustificabatur quondam, ait, ex lege nõ omnis caro, sed tantùm hi homines, qui in Palæstina erant, hoc est, Iudæi: sed sensum Pauli esse, quem diximus, nulli dubium est, vt mirum sit Hieronymũ dissimulare phrasin Hebræam: nam notissima est, & vbique obuia in sacra scriptura, veluti ibi: Non facies omne opus seruile, id est, nullum. Item omnem viduam non affliges, id est, nullam. Hebraismus quoque est in voce iustificabitur, sumitur enim pro eo, quod est, iustificari poterit: nam futurum tempus apud Hebræos potentiale est. *Leui. 23.*

Ex operibus legis) id est, ex qualitate, conditione, dignitate seu merito operum legis. Si quis legem hic & in præcedentibus accipere velit pro tota lege Mosaica, vt cõplectatur ipsum etiam decalogum, dicere poterit Apostolum disputationem ex cæremonijs ortam reuocare hic ad generaliorẽ fontem, ad commendationem videlicet gratię, & reiectionem iustitiæ nostræ, vt generaliùs disputet, quàm requirant cæremoniæ (*Propter quod*) Græcè est διότι, quam vocem interpres in epist. ad Rom. cap. 3. vertit, quasi putârit esse causalem: transtulit enim per, quia & hic quasi illatiuam, quanquam id non omninò certũ sit, cùm alibi (*propter quod*) abuti videatur pro quia. Si inspicimus præcedentia, non videtur locus esse illationi. Nam illud: nõ iustificabitur homo ex operibus legis; & istud: ex operibus legis non iustificatur omnis caro, idem pollent. Idem autem ex eodem inferri nequit. Respondent, qui dicunt esse illatiuam particulam, præcedentia indefinitè dici, & propriè de Iudæis intelligi, hic autem generaliter inferri, propter quod, id est, quare cùm nos Iudæi per opera legis Moysi non possumus iustificari, sed tantùm per fidem: certè consequitur, vt nullus omninò posit iustificari ex operibus legis: quare haud quaquam gentibus quærẽda est iustitia per opera legis. Sed cõtra istos est, quòd propositiones indefinitæ in Biblijs pro vniuersalibus capiãtur. Erasmus accepisse videtur causaliter: vertit enim propterea, quòd ex operibus legis, &c.

Istud

Istud multò minus habet probabilitatis, cũ hoc modo idem probaret seipsum, essetque petitio principij. Quare rectius exponunt illi, qui accipiunt non vt sit particula causalis vel illatiua, sed epiphonematica, quæ id, quod præcessit, augeat, & confirmet, vt sit Hebraismus quemadmodum Psalmo 72. Quia inflammatum est cor meum, pro eo quod est planè inflammatum est. Rursus 76. Memor fui operum Domini, quia memor ero ab initio mirabilium tuorum: ad verbũ est in Hebræo, memor ero, quia memor ero ab initio, quod Latinus diceret memor ero atque adeo memor ero. Sic hoc loco Apostolus, vt omninò ex animo loqui videatur, idem repetit, quod antè dixerat per epiphonema, id est, acclamationẽ, quasi dicat prorsus vel vsque adeò ex operibus legis non iustificabitur omnis caro. Quæstio hic est, an intelligatur istud de operibus præstitis, an non præstitis, id est, an sensus sit: ex operibus legis non iustificatur omnis caro, quia nemo est qui ea præstat: an verò sensus iste sit: ex operibus legis non iustificabitur omnis caro, etiam si præstet ea. Quidam prius amplectuntur: alij posterius. August. nunc de præstitis, nunc de non præstitis interpretatur: omninò videtur sensus Pauli esse, opera legis non iustificare, etiam si vel maximè præstentur.

Quod si quærentes iustificari in Christo, & cæte.) Quidam putant Paulum hic relinquere Petrum, & agere cum Galatis. Chrysostomus rectè monet adhuc rem esse cum Petro, Similiter Hieronymus. *Quòd si*) est particula transitus, quasi dicat, cæterùm: Cæterùm si ego & tu Petre quærentes iustificari, id est, remissionem peccatorum consequi, & iustitiam in Christo, id est, per fidem Christi. Quærere, verbum studij est.

Inuenti sumus & ipsi peccatores, sicut gentiles. hoc significat illud. *Peccatores*) id est, Iniusti, immundi, peccato obnoxij. Peccatum hoc loco non est vnius generis: complectitur & originale & actuale peccatum, quicquid contraximus antequam essemus iustificati. Inuenti sumus phrasi Hebræa dixit. Sensus est: si ipsa re ita compertum est.

Nunquid Christus peccati minister est?) id est, occasio, cur peccatum cùm videretur auferri, tamen non sit ablatum? Christus solet dicere, fides tua te saluum fecit. Iuxta Iudaizantes alia re opus est iustificante, ergo occasionem dedit falsæ fiduciæ, & peccatum adhuc manet, quod putabatur ablatum.

Locum hunc conferre oportet cum capite 6. & 7. ad Romanos: vbi peccatum pro persona accipitur, non pro re: Item cum capite 3. Epistolæ posterio. ad Corinthios, quemadmodum ibi mors, damnatio, iustitia habent prosopopœiam siue fictionẽ personæ, sic hoc loco peccatum. Sensus enim est: Christus inseruit peccato tanquam minister: benè meretur de peccato conseruando ipsum in nobis, quippe qui abducat à lege & circuncisione ad fidem, cum non per fidem, sed per legem sit iustificatio. Hunc sensum apertissimè habet Diuus Hieronymus cuius verba sunt, Si nunc à gentibus recedendo hoc agimus, vt quicunque circumcisus non fuerit, immundus sit, ergo fides in Christum in qua putabamus saluari, magis est peccati ministra, quam ipsum tollit, cum auferat circuncisionem, quam qui non habent, immundus est, (*Absit*) abominantis est.

Si enim quæ destruxi, iterum hæc ædifico, præuaricatorem me constituo. Ego enim per legem, legi mortuus sum, vt Deo viuam, Christo confixus sum cruci.

Si enim quæ destruxi, iterum ædifico) Est aliud argumentum inductum à Paulo, ad ostendendum non oportere reuocare legem. Quare particula (*enim*) non pertinet ad proximè præcedentia. Si quæ destruxi, iterum hæc ædifico, sic est Græcè, non autem reædifico (*præuaricatorem me constituo*) id est, ostendo, declaro, significo, Græcè enim συνίστημι, cuius significationẽ vide apud Budæum in annot. linguæ Græcæ. Sensus est: Magisterio Christi legẽ semel deserui, si redeo ad eam, illam obseruans, declaro ipsa re, quòd fui præuaricator aliquot annis, illis nimirum, quibus posthabui legem.

Ego enim per legem legi mortuus sum.) Est tertium argumentum, quare illud (*enim*) referendum est non ad proximè præcedentia, sed ad id, quòd lex non sit repetenda: Commentarij hic varij sunt. Quidam explicant ad hunc modum (*ego per legem*) scilicet fidei, gratiæ & Euangelicam (*legi*) scilicet Moysi (*mortuus sum.*) Quæ interpretatio alijs non placet, eò, quòd Paulus dum absolutè ponit legem, vsurpet pro lege Moysi, non pro lege Christi, non pro Euangelica: Quare malunt in hunc modum intelligere: per legem scilicet Moysi, legi mortuus sum per legem, inquam, Moysi spiritualiter intellectam: illa mihi author est, illa docente relinquo legem.

Lex enim Moysi spiritualiter intellecta, docet se non esse perpetuam, clamat quòd veniente Messia cessabit, & desinet habere vigorem. Secũdum istos semper lex eodem modo sumitur, & eadem res est. Lex quando ponitur absolutè sine aliqua restrictione tunc semper accipitur pro lege veteri seu Mosaica: quando verò additur ei restrictio, vt lex spirtus, accipitur pro lege Euangelica. Potest etiam hic esse sensus: ego per legem Moysi, supple mortuam, legi mortuus

Hh sum:

sum: quia illa mortua est, ego vicissim illi mortuus sum. Iste sensus valdè probabilis esset, si constaret quod putant quidam, Epistolam ad Galatas esse compendium Epistolæ ad Roman. Illud (*legi mortuus sum*) quid sibi velit, intelligitur ex cap. 6. & 7. ad Roman. perinde valet ac si dixisset, desij illi esse obnoxius. Secundum veteres qui legem accipiunt pro lege cęremoniali, nulla hic est difficultas: secundum eos verò, qui nomine legis comprehendi putant etiam decalogum, difficultas magna est, quo sensu dicantur credentes mortui legi: dicendum est ipsos non obligari lege, etiam quatenus lex complectitur decalogum, si respicias certos affectus, nempe detinere sub se seruiliter facere abundare peccatum, accusare, condemnare.

Mortuus sum ergo legi, ne sub ea viuam tanquam exactore, quasi pressus eius imperio, sed liberali animo ac spontanea indole facio, quæ præscribit lex ea parte qua naturalis est. illud (*vt Deo viuam*) quidam referunt ad sequentia, hoc modo: Vt Deo viuam, Christo confixus cruci. Latini omnes referunt ad præcedentia, hoc modo: liberatus sum à seruitute legis veteris, quę posita est in multiplicibus & obscuris cæremonijs, rursus à conditione vitæ illius. quam sub lege veteri agebā, siue à seruili illa qualitate, qua formidine pœnæ faciebam quæcunque faciebam, ab hoc inquam statu exemptus sum, hoc fine vt viuam deinceps nec legi, nec proprijs concupiscentijs & desiderijs, quæ per legem efficacia erant, sed Deo non iam tanquam vindici & exactori, sed tanquam bene merito Patri: hactenus lex fuit mihi principium motus ac vitæ, post hac Deus erit per Spiritum Filij sui: hactenus non sum mœchatus, quia lex incutiebat timorem, & minabatur pœnam, iam longè alio ducor spiritu. Diligenter obseruandum, quòd viuere Deo opponat viuere legi: legi autem viuit, quisquis timore pœnæ præstat legem.

Christo confixus sum cruci, & cæter.) Phrasis propriè Græca est, Latinus diceret: vna cùm Christo affixus sum cruci. Quemadmodum in Epistola ad Romanos capit. sexto, à morte ad sepulturam, sic hîc à morte ad crucem delabitur propter vicinam rerum. ibi probatio est, hic dubium est an sit probatio, an potiùs eiusdem rei repetitio. Sensus est, quātum pertinet ad veterem hominem, cum Christo crucifixus sum per Baptismum, scilicet, vetus homo ille per Baptismum seu vim Baptismi interceptus non hoc valet iam quod solet. Hunc esse sensum colligere licet ex capite sexto ad Romanos: vbi post mentionem Baptismi sic ait: Vetus homo noster simul crucifixus est, vt destruatur, id est, euacuetur corpus peccati, vt desinat habere vigorem suum, vt vltra non seruiamus peccato:

V*iuo autem, iam non ego: viuit verò in me Christus. Quod autem nunc viuo in carne, in fide viuo filij Dei, qui dilexit me, & tradidit semetipsum pro me.*

V*iuo autem, iam non ego: viuit verò in me Christus.*) Loco (*autem*) Erasmus ponit (*tamen*) Sensus est: Christo confixus sum cruci, viuo tamen, imò viuo iam non ego, non vetus ille homo, sed viuit in me Christus, ille solus efficax est, & vrget in me: Concitat quidem vetus homo motus suos, sed nihil valet, quia non præbeo illi consensum. Ex hoc loco discimus opera iustorum, non tam ipsorum esse, quàm Christi siue Spiritus Christi inhabitantis mentes ipsorum: quare nihil mirum, si illa dicantur digna vita æterna.

Quòd autem nunc viuo in carne, & cæt.) id est, vita illa mortali. (*In fide viuo filij Dei*) (*in*) quidam propriè accipiunt, alij pro (*per*) quod non est infrequens apud Paulum, vt sensus sit. Quòd viuo, quòd Deus non patitur me interire hoc fidei debeo: nam sine fide dignus eram qui immergerer in infernum. Expositio hæc non caret scrupulo. Pręcedentia videntur alium expetere sensum, hunc scilicet: Quòd autem nunc viuo, scilicet ista vita memorabili, vita coram Deo, interea etiam dum in carne hac misera & infelici, & corruptibili ago, hoc fit in fide, id est, per fidem filij Dei, illa facit vt contempto fomite auscultem spiritui. Pro hac expositione facit locus qui est posteriori Epistola ad Corinth. cap. 10. Quidam arbitrantur quod nos tanquam secundum carnem ambulemus, quasi quęramus honorem nostrum, sed longè secus res sese habet: In carnem enim ambulantes, nō secundum carnem militamus. Secundum istam expositionem istud (*in carne*) est tacita aduersatiua. In carne, scilicet licèt sim. Pro altera expositione facit locus, qui est in Epistola ad Philip. cap. 1. Quòd si viuere in carne hic mihi fructus operis est, & cæter. vbi viuere in carne est, viuere hac vita mortali.

Qui dilexit me) scilicet vltronea sua voluntate nihil tale promerentem, (*& tradidit semetipsum pro me.*) id est, pro peccatis meis, vt illa per victimam suam aboleret, & reconciliaret me Patri. Hunc esse sensum, patet ex salutatione huius Epistolæ. Cùm hæc ita se habeāt, cum habeam suauissimum Spiritum Christi, quo ducor ad omnia faciēda quæ requirit Deus, idque corde magno atque animo volenti. quorsum opus est lege seruiliter impellente, siue seruili metu constringente: Istud est argumentum Pauli & est verissimum, sed à paucis intelligitur,

tum

tum propter phrasim maximè remotam ab vsu loquendi: nusquam enim inuenitur in tota scriptura mori legi, nisi apud Paulum: tum propter nos ipsos, qui sentimus tales affectus in nobis, quales sentiebat in se Paulus: quia multùm adhuc viget in nobis fomes, & seruilis illa qualitas. Chrysostomus in hoc tertio argumento multa populariter dicit, negat interim hæc cuiuis competere, sed propria esse Paulo: quod verum est aliquo modo, sed si quis velit agere interpretem, sic interpretari debet, vt in Paulo qui-uis renatus accipiatur. Si enim de se solo ageret Paulus, nihil hæc pertinerent ad præsentem disputationem. Quare vnusquisque apud se consideret, an hæc in se experiatur, an fides in ipso efficiat, vt peccatum non abundet, vt concupiscentia non trahat ad peccatum mortale, vt solus Christus vigeat, non fomes: quod si sentiat, agat gratias: si non sentiat aut parum admodum sentiat, oret, ambiat, quia si regnum cælorum est in hoc mundo, hac in re positum est.

NON abijcio gratiam Dei: Si enim per legem iustitia, ergo gratis Christus mortuus est.

Non abijcio gratiam Dei: & cæter.) illam, de qua iam philosophatus sum, magnum istud beneficium Christi, quod faciunt qui ex lege quærunt iustitiam. Ambrosius legit: non sum ingratus gratiæ Dei. Augustinus verò, non irritam facio gratiam Dei. est epiphonema tertij argumenti. Illud siquidem (*scimus quoniam no iustificabitur homo, &c.*) non est propriè argumentum, sed refertur res nota.

Si enim per legem iustitia) scilicet contingat ergo, &c. dubium, an sit quartum argumentum, an declaratio conclusionis. Sensus est: si per legis opera potest iustificari quispiam consequitur quòd Christus gratis, id est, frustra sine iusta, & idonea causa mortuus sit. Sed nemo tam demens est apud credentes, vt dicat Christum gratis mortuum, quare consequitur per legé non esse iustitiam, iustitiam inquam, quæ apud Deum est. Est ratiocinatio ab impossibili.

CAPVT III.



Insensati Galatæ, quis vos fascinauit non obedire veritati, ante quorum oculos Iesus Christus proscriptus est, et in vobis crucifixus?

HActenus aduersus pseudoapostolos calumniatores tutatus est suam authoritatem, & veritatem à se prædicati Euangelij defendit, simulque per occasionem controuersiæ, quæ incidit cum Petro, ostendit Apostolus ex lege non esse iustitiam: nunc ad Galatas sermonem conuertit, docens semel fidem in Christum professis nihil opus esse lege & circuncisione: Stultos autem vocat partim quia natura rudiores erant, nempe ex ferocibus Galliæ seu Galliarum partibus oriundi, partim quia à melioribus exorsi, ad peiora sincerta ratióe delapsi erant. Fascinare dicuntur Latinis, qui aspectu malefico lædunt. Vox Græca qua vtitur Paulus significat & inuidere, & hanc significationem accipit Chrysostomus intelligés inuidia motos quosdam, voluisse Galatas ad legis seruitutem reuocare. At Paulus videtur hoc verbum vsurpare pro eo, quod est incantauit, & oculis quasi præstigijs imposuit: βασκαίνειν enim Græcis dictum est ab eo, quod est per oculos nocere, & de oculis de eius sentire videtur Apostolus, quod propemodum testantur ea, quæ sequuntur.

Ante quorum oculos Christus Iesus præscriptus est, & cæt.) Fascinum autem pueris potissimum creditum est nocere. Sensus ergo est: Quis inuidus vos, qui nuper in Christo renati estis, & lacte nutriti hactenus, ludificatus est & incantauit, id est, Quisnam oculos mentis vestræ sic potuit perstringere suis præstigijs, & iudicium mentis sic peruertere, vt veritatem fidei quam semel ritè amplexi estis, desereretis, & recideretis in Iudaismû, vos inquam ante quorum oculos Iesus Christus præscriptus est, vel (vt alij legunt) proscriptus, id est, quibus per meam prædicationem sic est depictus Christus, & omnibus ob oculos expositus, tanquam inter vos esset crucifixus, vt multò certiùs illum fidei oculis sitis contemplati, quàm qui illum coram viderunt clauis cruci affigi? Sic Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius. Est enim Græcè προεγράφη: γράφειν autem ipsis scribere & pingere significat. ex Actis discimus omnes ferè conciones Pauli habuisse crucem, & resurrectionem Christi, & adeò viuæ erant, vt instar picturæ expressæ in tabula CHRISTVM proponerent. Illud (*& in vobis crucifixus*) redundat: Græca non habent in multis quoque Latinis non reperitur, non est in Augustino, neque in Ambrosio, sed coniunctim legunt hoc modo: Ante quorum oculos Christus in vobis est proscriptus, crucifixus. Aliter tamen Augustinus exponit, quàm Græci, secundum quos vt diximus hic est sensus: Quorum oculis veluti depictus in cruce pendens exhibitus est. secundum Augustinum sensus est iste: Quisnam potuit vos qui semel veritatem fidei rectè edocti estis, sic fascinare & illudere seu decipere, vt Christum in quem credideratis rectè proscriberet & abijceret è sua possessione, id est, ex vobis, quam possessionem ipse sibi comparauit cruce & sanguine suo benedicto. Vel secundum

Ambrosium, vt Christum ceu purum hominem,& inefficacem ad iustificandum iam palam proscribatis, damnetis, & à vobis reijciatis crucem ipsius. Aliter adhuc Hieronymus: Ante quorum oculos CHRISTVS præscriptus, id est, antescriptus est, scilicet à prophetis, hoc est, qui non solùm ex Euangelio noueratis Christum, sed qui ex prophetis quoque, quos ante Euangelium legeratis, Christum noueratis: sed non est verisimile Galat. multum legisse prophetas. Quare expositio illa non admodum probabilis est: Græcorum expositio sicut simplicissima ita maximè germana videtur: quanquam & eam, quam Augustinus tradidit, & item Ambrosius, admittat non solùm Latina, verùm etiam Græca vox προεγράφη.

HOc solùm à vobis volo discere: ex operibus legis spiritum accepistis,an ex auditu fidei? Sic stulti estis, vt cum spiritu cœperitis, nunc carne consummamini? Tanta passi estis sine causa? si tamen sine causa.

H*Oc solùm à vobis volo discere, & cæte.*) Nolo apud vos, qui rudiores estis, sublimioribus vti argumentis, vt ostendam nihil opus esse circuncisione & alijs operibus legis ijs, qui fidem Christi amplexi sunt: sed illud vnum interrogare libet, quod promptum est, & per experimentum vobis cognitum, (nam id vnum satis erit ad reuincendam stultitiam vestram) vnde cótingit vobis spiritus ex operib. legis, id est, ex circuncisione legis & alijs cæremonialibus obseruantijs, quas præscribit lex Moysi: an ex auditu fidei, id est, an ex eo, quòd audistis fidem, ita quòd crederetis concionibus, & præberetis vos Euangelio. Certè cùm ex gentibus sitis ad Christum conuersi, & ante pseudoapostolorum aduentum de lege ne audieratis quidem, constat quòd non ex operibus legis, sed ex fide spiritum accepistis. Spiritum hoc loco accipere, est accipere Spiritum sanctũ illa visibili ratione, qua in die Pentecostes effusus est.

Sic stulti estis, vt cum spiritu cœperitis.) Interpres quod hic vertit (stultos,) in principio capitis (insensatos) vertit: Grecis idem vocabulum est. Planè, inquit, proditis stultitiam vestrã ô Galatæ, in hoc, quòd cùm cœperitis præsidijs spiritualibus fide & obedientia, præbendo corda vestra in obsequiũ fidei, nunc carne consummamini, id est, carnalibus præsidijs, circuncisione, obseruatione dierum, & cæte Tam insignia dona contigerunt ad fidem sine præsidio legis, quare iam fugltis ad legis obseruationem: quæ est hæc stultitia? Notandum est, quod dixit Apostolus, consummamini, & non consummatis, quod fecit, vt significaret ipsos pati pecudum ritu à pseudoapostolis, hoc est, quòd pseudoapostoli more ouium ipsos circuncidebant, nescientes quidem quid paterentur, vnde & stultos illos appellat.

Tanta passi estis sine causa, & cæt.) Graues sanè persecutiones passi estis pro fide, & fortiter omnes superâstis, & tamen omnes has sine fructu passi fueritis, si à Christi gratia & fidei efficacia recedentes, ad legem prolabimini. Sed confido, quòd non sine causa has afflictiones tolerau eritis, sed quòd Dei beneficio resipiscentes, abiecta lege vel fiducia legis ad efficaciam fidei redibitis, hoc est quod dicit, (*si tamen sine causa*) quasi dicat, in vobis est, vt non fueritis hęc passi sine causa, nimirum si per pœnitentiam redeatis.

QVi ergo retribuit vobis spiritum, et operatur virtutes in vobis, ex operibus legis, an ex auditu fidei? Sicut scriptum est: Abraham credidit Deo & reputatum est illi ad iustitiam.

Q*Vi ergo tribuit vobis, &c.*)(*Tribuit,*) secundũ Hieronymum præsentis temporis est: Sensus est: Ergo Deus, qui sicut ab initio vobis impartijt spiritum, & operatus est per eum virtutes in vobis: ita nunc quoq;, postquam à veritate excidistis, non deserit vos, sed adhuc administrat spiritum, per quem operatur virtutes, vnde illud facit: ex operibus legis, an ex fide id facit, & non ex operibus legis, volens vos per fidem consummare, sicut ab initio vobis largitus est ex fide iustitiam. Apud Græcos autem ea possunt esse præteriti temporis: sunt enim participia, quæ possunt esse vel præteriti vel p̃sentis temporis. Qui ergo suppeditabat spiritum & operabatur virtutes in vobis ex operibus legis, an ex auditu fidei, supple id faciebat? certè ex fide.

Sicut scriptum est, & cæt) Græca non habent scriptum est, nec omnia Latina habent: Quare verisimile est redundare. Hieronymus legit sicut Abraham credidit Deo, & cætera. nec apparet aliter legisse Ambrosium Exemplum igitur adduxit Apostolus, non Scripturæ testimonium: In Epistola ad Roman. capite 4. vtitur tanquam testimonio. Sicut, referendum est ad præcedentia, hoc sensu: Accepistis spiritum ex fide, sicut Abraham ex fide iustificatus est ille adhuc incircuncisus credidit Deo, & hoc credere siue illa credulitas reputata est ei ad iustitiam à Deo, sine vlla circuncisione, aut legis obseruatione. Circa hunc locum multæ sunt difficultates de quibus dictum est in Epistola ad Roman. *Ad Roma. cap. 4.*

COgnoscite ergo quia qui ex fide sunt, ij sunt filij Abrahe. Prouidens autem scriptura, quia ex fide iustificat gentes Deus, prænũciauit Abrahæ: quia benedicentur in te omnes gentes Igitur qui ex fide sunt, benedicentur cum fideli Abraham. *Rom. 4. a. Iacob. 2. d. Gen. 2. a. Eccl. 44.*

C*Ognoscite ergo*) id est, aduertite, discite, (*quia*) pro quo (*qui ex fide sunt*) Illud. *sunt,* interpres

interpres addidit de ſuo. Græcis articulus affectus eſt præpoſitione. Sẽſus eſt: Qui fide iuſtificari quærunt, illi ſunt filij Abrahæ, illos reſpicit benedictio promiſſa Abrahæ; non illos, qui operibus legis nituntur, & ex illis querunt iuſtificationem, tanquam gratia Chriſti ſatis efficax non eſſet, quemadmodum vos docent pſeudoapoſtoli.

Prouidens autem) ſiue (vt alij vertunt) præuidens, id eſt, ante videns (*ſcriptura*) metonymicus pro authore Scripturę Spiritu ſancto videlicet aut Moyſi, hic præuidens, quod ſcilicet capite 15. Geneſeos diceret, quo iuſtificantur homines, voluit capite 12. aliquid præmittere eò pertinens. Gentes hoc loco generalis nationis vocabulum eſt, complectens omnes omninò homines. *Ex fide*) ita intelligendum eſt, vt non ex lege Moyſi aut ex vllis meritis vllorum operum. *Prænunciauit*) vocabulum Græcum non ſimpliciter prænunciare ſignificat, ſed lætum nuncium nunciare: ad verbum verti poterit: antè Euangelizauit. Senſus eſt: ante hoc caput 15. nunciauit Abrahæ tanquam rem lętiſsimam & ſummoperè expetendam, nunciauit inquam capit. 12. *Quia in te benedicentur omnes gentes*,) hoc concilio poſitum eſt iſtud cap. 12. vt illud quod poſtea ſequitur cap. 12. videlicet *Credidit Abraham Deo, & cæter.*) melius intelligeretur, vt ſciremus hoc non eſſe proprium ipſius Abrahæ, ſed eodem modo etiam nos oportere iuſtificari. In te ergo, id eſt, ad tui imitationem ac ſimilitudinem benedicentur omnes gẽtes. Quicunque credunt, quẽadmodum tu credis, illi benedicentur: Ad hunc modum Cyrillus ſecundo libro commentationis de cultu, qui eſt in ſpiritu & veritate circa initium libri. Ad eundem modum exponit Chryſoſtom. ſed obſcurius. Commentarius eius ſic habet: Si qui nullam cum illo naturalem habent cognationem, ſed fidem illius imitati ſunt, filij ſunt: perſpicuum eſt, quod in hanc cognationem inſeruntur gentes, quæ crediderunt, ſine (vt Græcus habet Chryſoſto.) qui fidem illius imitantur. Id enim ſignificat quod dicit (*in te benedicentur, & cæt.*) Ad eundem modum interpretatur Theophylactus, & apud Latinos Auguſtinus, item Ambro. Quia, inquit, Abraham forma eſt omnium credentium, ideo dicit. In te, & cæ. Hæc ergo eſt œconomia animaduerſa à Paulo in Geneſi, vt vterque locus explicet alterũ: In te benedicẽtur &c. explicatur ca. 15. inde diſcimus (*in te*) perinde valere ac ſi dicas per fidẽ. An verò quod cap. 15. dicitur, credidit Abraham Deo, ad ſolum Abraham pertinet, an ad omnes explicatur cap. 12. vbi dicitur ad omnes gentes pertinere, vt intelligatur Abraham propoſitus tanquam typus & exemplar omnium iuſtificandorum.

Igitur qui ex fide ſunt, &c.) id eſt, qui fide nituntur, non lege, benedicentur. Benedictio capi. 12. Geneſeos poſita eſt in iuſtificatione. Senſus ergo eſt: Benedicentur, id eſt, remiſſionem peccatorum conſequentur, ex impijs fient iuſti, imò filij & hæredes regni. Fidelem dixit pro credente.

QVicunque enim ex operibus legis ſunt, ſub maledicto ſunt. Scriptum eſt enim: Maledictus omnis, qui non permanſerit in omnibus quæ ſcripta ſunt in libro legis, vt faciat ea.

QVicunque enim ex operibus legis ſunt, &c.) Hactenus Apoſtolus exemplum Abrahæ amplificauit ex œconomia è Geneſi deſumpta: nunc eandem illam amplificationem ex oppoſita explicat. Pro (*enim*) Cicero dixiſſet alioqui. Senſus eſt: Qui fide nituntur, benedicentur; alioqui qui nituntur operibus legis in iuſtificando, operibus inquam legis ſiue cæremonialis, ſiue decalogi, ſub maledicto ſunt, id eſt, obnoxij maledictioni æternę: illos, inquit, damnatio manet in extremo iudicio: vrget ergo adhuc Apoſtolus argumentum ab exemplo ſumptum.

Scriptum eſt enim: Maledictus omnis, qui & cæt.) id eſt, qui non pręſtat vniuerſa quæ præſcribit lex. Intelligendum eſt iſtud de mandatis, quæ continent ſubſtantiam vitæ. Argumentum Apoſtoli iſtud eſt: Quicunque nõ facit legem, eſt maledictus: ergo omnis qui nititur lege, eſt maledictus: Minorem propoſitionem, quam hoc loco ſubticet, (nempe, omnis qui nititur lege, non facit legem) relinquit notam ex Epiſtola ad Romanos, quam præſupponit legiſſe Galatas. Ibi prolixè oſtendit ſine fide Chriſti omnes peccatores, & obnoxios damnationi, nec à quopiam præſtari legem, niſi qui ſpiritum Chriſti habeat, quẽ impetrat fides. Quod ad lectionem attinet, in Hebræo nõ eſt (*omnis*) nec (*omnibus*) ſed nec Aquila in ſua tranſlatione habet, nec Symmachus, nec Theodotio, ſoli Septuag. habent. Hier. putat à Iudæis ex Hebreis codicibus illa eraſa eſſe. In hãc, inquit, ſuſpicionem me res illa ſtimulat, quod verbum (*omnis*) & (*in omnibus*) quaſi ſenſui ſuo neceſſarium ad probandum illud, quod quicunque ex operibus legis ſunt, ſub maledicto ſunt, Apoſtolus vir Hebręæ peritiæ & in lege peritiſsimus nunquam protuliſſet, niſi in Hebræis voluminibus haberetur, quod Hieronymi argumentum non conuincit: frequenter enim Apoſtolus non verba, ſed ſenſum citat Scripturæ. Conſtat autem in Biblijs, indefinitas propoſitiones & vniuerſales æquiualere.

QVòd autẽ in lege nemo iuſtificatur apud Deũ, manifeſtum eſt: quia iuſtus ex fide viuit. Lex autem non eſt ex fide. ſed qui fecerit ea homo, viuit in illis. Abac. 2. a. Rom. 1. b. Leuit. 18.

QVod autem in lege nemo iustificatur,) Adhuc durat idem argumentum. Dixi, inquit in præcedentibus neminem præstare legem, sed demus aliquem præstare legem, minimè tamen ex lege iustificari potest. *Quod autem in lege*) id est, per legem, id est, per opera legis: sic oportere intelligi colligit Augustinus ex eo, quod sequitur: Qui fecerit ea, viuet in illis. Non dicit Apostolus qui fecerit eam, nec rursus viuet in illa, manifestè indicans nomine legis, opera se intelligere. quæ præscribit lex. Accipit aũt Augustinus in commentarijs huius Epistolæ eam partem legis, quæ cæremonias habet: in libello verò de spiritu & lite. generalius accipit, vt includatur etiam decalogus: Vterque comment. est bonus: nam neq; ex operibus decalogi secundum mentem Apostoli iustificatur homo, quod probat ex testimonio Abacuk, qui describens qua in re posita sit vera iustitia, quæ valet apud Deum siue per quam homo viuit coram Deo, sic dicit:

Iustus ex fide viuit:) Ex fide, inquam, non ex operibus legis, siue cæremonialis, siue decalogi. Quæ sit sententia huius testimunij adducti ex Abacuk, & quomodo pertineat ad præsentem disputationem, in qua agitur de iustificatione impij, dictum est in Epistola ad Romanos, cap. 1.

Lex autem non est ex fide) id est, opera legis quatenus legis sunt, non proficiscuntur ex fide, atque proinde non præstant vitam. *Sed qui fecerit ea, viuet*) non quidem absolutè, sed (*in eis*) id est, propter ea, hoc est, consequetur vt non incurrat pœnas, quas lex peccatoribus infligit: At vita, quæ simpliciter vita est illa non nisi ex fide est. Ex hoc loco discimus, quomodo accipiat Apostolus opera legis, dum detrahit eis vim iustificandi: Considerat siquidem ea secundum se vt fiunt citra fidem Christi ab homine merè legali, nõ autem vt fiunt ex spiritu fidei, ab eo, qui iam per fidem in Christum est iustificatus. Qua in re grauissimè hallucinantur hæretici, accipientes Paulum passim differentem de iustitia legis vel operum, perinde atq; omnium operum iustitiã, quacunq; ratione efficiantur, reijciat, & iustitiæ fidei opponat. Aduersatur enim hæc noua doctrina apertè Iacobi doctrinæ, qua palam pronunciat esse aliquã operum iustitiam, quæ iustificatos Deo cõmendat.

CHristus nos redemit de maledicto legis, factus pro nobis maledictum (quia scriptum est: Maledictus omnis, qui pendet in ligno) vt in gentibus benedictio Abrahæ fieret in Christo Iesu, vt pollicitationem Spiritus accipiamus per fidem.

CHristus nos redemit de maledicto, & cæt.) Adhuc vrget Apostolus argumẽtum sumptum ab exemplo Abrahæ. Id liquet ex eo, quod sequitur: *Vt in gentibus benedictio Abrahæ, & cæt.*) Maledictum posuit interpres pro maledictione. Lex inter cætera hoc habet, quod adducat maledictionem, dum facit magis peccatores, & reos, per occasionem tamen, quemadmodum dictum est in Epistola ad Romanos. De hac maledictione legis, de reatu istius transgressionis, de ipsa culpa liberauit nos Christus. Alij interpretantur, redemit nos de maledictione legis, id est, effecit, vt lex non posset nos damnare, idque nõ solum quia aboleuit per mortem peccata nostra, sed etiã per gratiã quia suam sanauit naturam: ita vt possimus deinceps præstare legem. Vterque comment. probabilis est, & æquè proprie pertinens ad materiam iustificationis. Pronomen (*nos*) respicit propriè Iudæos: illis enim lex Moysi, quam hoc loco intelligit Apostolus, data est, aliquatenus tamen respicit etiam gentiles, quia & ad illos lex pertinet, ea nimirum parte, qua moralis est, & illis quoque adduxit maledictionem: quia omnis lex sine spiritu abundare facit peccatũ. Scitũ est enim illud ethnici: Nitimur in uetitum semper, cupimusque negata. Vocabulum Græcum, quod interpres vertit, (*redemit*,) propriè significat redemptionem captiui, persoluto pro capite eius pretio. Nos ergo, qui captiui tenebamur sub lege, peccato, diabolo, Christus liberauit numerato pretio.

Modum, quo Christus numerauit pretiũ, significat Apostolus dum addit (*factus pro nobis maledictum*) hoc est, maledictio, id est, hostia pro execrationibus eorum, qui non permanserat in omnibus verbis legis: Sic Ambr. vt sit tropus ille, qui est in posteriori epistola ad Corinthios cap. 5. Eum, qui non nouerat peccatum, pro nobis peccatum fecit, vbi peccatum posteriori loco tropi sensus est, significans hostiam pro peccato Factus est ergo Christus maledictio, dum causam nostram, qui eramus maledictioni obnoxij, in se transtulit: dum scelera nostra in se suscepit castiganda, dum supplicia quæ execrationib. blasphemijs, & peccatis nostris debebantur, vniuersa in corpore suo dependit tanquam omnium ipse reus esset. Alij interpretantur, factus pro nobis maledictio, id est, vehementer maledictus, quicunque enim videbant Christum crucifixum, iudicabant eum blasphemum, & summè execrabantur: Hi, quod dicitur, ad opinionem hominum referunt. Alij aliter adhuc exponũt: Verus sensus petendus est ex parenthesi (*maledictus omnis qui pendet in ligno*) quam postea exponemus. Factus est autem pro nobis Christus maledictio, hoc fine vt benedictio facta Abrahæ fieret, id est, eueniret, & reipsa exhiberetur gentibus, vt illa promissio qua nihil potest esse maius, effectum haberet in gen-

tibus

tibus. Gentes, vocabulum genericum est, complectens totum orbem terrarum. Quidam pro (*fieret in gentibus*) vertunt, veniret, siue perueniret in gentes, moti hac ratione: quia Paulus vtitur præpositione (*εἰς*) addens ei accusatiuum: Sed scire oportet, frequens esse Paulo abuti præpositione (*εἰς*) pro (*ἐν*) apertus loc⁹ est posteriori Epistola ad Thes. Ita vt in templo Dei sedeat, ad verbum si interpreteris est, ita, vt in téplum Dei sedeat. Cap. 2.

Vt pollicitationem spiritus, &c.) id est, promissionem, quam voluit Spiritus sanctus extare in Genesi, quam ego vrgeo (*accipiamus*) & ego Paulus Iudæus. vos Galatæ gentiles omnes omninò (*per fidem*) non propter legem. Eodem modo intelligendum est, quod præcedit: Vt in gétibus benedictio, &c. (*In Christo Iesu*) id est, per Iesum Christum, non per Moysen. Vos Galatæ nimium tribuitis Moysi: putatis per eum vos posse fieri participes benedictionis, fallimini: nam illa cótingit per Christum. Parenthesis, cuius explicationem huc vsque distulimus, sumpta est ex ca. 21. Deuter. & variè à varjis ex Hebræo redditur. Septuaginta transtulerunt, maledictus à Deo omnis, qui pédet in ligno. Aquila verò & Theodotio: Maledictio Dei est, qui suspensus est. Symmachus: Propter blasphemiam Dei est suspensus. Hebeonille hæresiarches semichristianus & semiiudæus vertit: Iniuria Dei est suspésus. Iudæus Barchanima (quo nocturno preceptore vsus fuit Hier.) ad hunc modú legit: Contumeliosè Deus suspensus est, Omnes hos sensus admittit sermo Hebræus. Cum Symmacho consentit Rabbi kymhi apud Hebræos, & apud Latinos Pagninus, secundum quos (*suspensus*) prædicatum est: Sepeliatur hic eadem die, quia propter blasphemiá Dei seu maledictionem est suspensus. Nos sic interpretari non possemus propter Paulum, secundum quem (*suspensus*) subiectum est: Omnis suspensus siue omnis pendés in cruce, est maledictus: Prætermittit Apostolus in hoc testimonio nomen (*Dei*) quod exprimitur in Hebræo, quodque omnes transtulerunt interpretes, quam ob causam id facit, inquirat studiosus. D. Hier. ex eo, quòd Apostolus omittat Dei métionem, putat post passioné Christi, & In Hebræis, & in nostris codicibus ab aliquo Dei nomen appositum, vt infamiá nobis inureret, qui in Christum à Deo maledictum credimus, sed non persuaserit id Augustino: pergit siquidem Augustinus legere, & lib. 14. contra Faustum Manicheum multis id agit, vt ostendat, quo sensu dicatur Christus maledictus à Deo: si credidisset Hieronymum sequendum, respondisset Fausto, qui ad hunc locum reijciebat Moysen, tanquam contumeliosum in Christum, respondisset, inquam, ei duobus verbis: Tu legis maledictus à Deo, codex tuus mendosus est. Illud (*à Deo*) est adiectitium.

Hieronymus tamen antequam veniat ad hanc sententiam, dicit in Deuteronomio, non ideo maledictum apud Deum quempiam pronúciari, quia crucifixus: sed quòd in talem inciderit reatum, vt mereurit crucifigi. Si (inquit) Ananias, & Asarias, & Misael, nolentes adorare idolum Nabuchodonosor fuissent in ligno suspensi, nequaquam iuxta Moysen maledicti fuissent: sic neque Mardochæus, si non pro suo merito in crucem, quam ei Aman parauerat, adactus fuisset.

Videtur ergo Hieronymus negare locú Deuteronomij ad Christum pertinere, qui innocés suspésus est, & si inspiciamus Deuteronomium, planè videbimus ad sceleratos pertinere.

Sensus enim literæ hic est: si quis admiserit peccatum, quod cruce plectendum est, is adeò execrabilis est Deo, vt nec cadauer illius ferat in lumine, vt eadem die velit sepeliri, & abscondi siue obrui terra, tam execrata res est apud Deum, homo pendens in ligno ob meritum suum, vt etiam cadauer terram polluat.

Sicut enim malis hominibus terra iuxta Scripturam inquinari dicitur: ita cùm aliquid ipsorum superest, vt cadauer, nondum terra censetur explata. Iam difficultas est, si hic est sensus Deuteronomij, & solú ad sceleratos pertinet, quomodo à Paulo accommodatur innocenti Christo.

Dicendum Christum quodam sensu ad Deuteronomium pertinere, quemadmodú alij scelerati, hac tamen differentia, quòd hi propter sua scelera subigantur in crucem: Christus verò non propter sua propriè, sua tamen aliquo tropo. Nam in Psalmo 21. cuius initium est: Deus Deus meus respice in me, &c. ipse Christus sic loquitur: longè à salute mea verba delictorum meorú. Rursus in psalmo: Expectans expectaui, vocat iniquitates suas: Nostra ergo delicta sunt quodam sensu Christi delicta, quia propter illa Deus Pater voluit eum conterere, & hactenus Christus maledictus dicitur, & execrabilis dicitur Deo, quia Deus odit blasphemias, execrationes, peccata humani generis, quæ sunt imputatiuè in Christo, quia in se suscepit illa castiganda. Hactenus Apostolus vnicum argumétum mirabiliter amplificauit, vnde bona pars Gene. potest intelligi. Quod iam sequitur, nouum est argumétum secundum quosdam, tamé eodem pertinens. Psal. 29.

FRatres (secundum hominem dico) tamen hominis confirmatum testamentum nemo spernit, aut superordinat. Abrahæ dicta sunt promissiones, &

 semini

semini eius. Non dicit: Et seminibus, quasi in multis, sed quasi in uno. Et semini tuo, qui est Christus.

F*Ratres secundum hominem dico, &c.*) id est, vt vobis ô Galatæ semel ostendam neminem ex lege iustificari, vtar exéplo consuetudinis humanæ, adhibebo ad id crassam similitudinem: similitudo siue exemplum, quod à rebus humanis proponere volo, hoc nempè est.

Tamen hominis confirmatum testamentum, &c.) illud (*tamen*) nouè positum est pro (*licet.*) Sēsus est: Testamentum licet humanum, & ab hominis infirmæ voluntatis conditum, modò si morte confirmatum, nemo reijcit, nemo noui aliquid adijcit, hoc est, quod dicit, (*superordinat.*) Hunc sensum expresit Erasmus in sua translatione. Potest interim & propriè accipi (*tamen*) & connecti cum eo, quod præcesit (*secundum hominem dico*) hoc sensu: Adferam exemplum rerum humanarum, quæ nullo modo conferendæ sunt cum rebus diuinis, & tamen in hominis testaméto nemo quicquam rescindit, aut immutat, demit, vel addit, derogat aut arrogat: quantò igitur magis id oportet in testamentis ac promissionibus diuinis fieri, vt prorsus habeantur incommutabiles, & immobiles.

Abrahæ dictæ sunt, &c.)id est, factæ more Hebraico (*promissiones & semini eius*) tanquam in quo, & per quod implendæ essent. Respicit Apostolus Scripturam, quæ est Genes. 22. Per memetipsum iuraui: benedicētur in semine tuo omnes gentes. Cōsiderandum est autem in verbis Moysi, in quibus exponit promissiones factas Abrahæ, nō dictum esse & seminibus, quasi de multis ageret, sed dictum, & semini, quasi de vno loqueretur, quod semen est Christus.

H*Oc autem dico testamentum confirmatum à Deo, quæ post quadringentos & triginta annos facta est lex, non irritum facit ad euacuādam promißionem.*

H*Oc autem dico*) pronomen (*hoc*) non pertinet ad testamentum, quod patet ex Græcis, vbi testamentum est fœminini generis: pronomen verò hoc, neutri generis. Sēsus est: cùm igitur ita sit, vt humanū testamentum semel cōfirmatum, sit ratum: itá; à Deo ceu testaméto quodam promissa hæreditas Abrahæ, haud quaquam fieri potest, vt lex Moysi, quę post tot annos data est, nimirum quadringentos triginta, irritet, seu rescindat testamentum, id est, promissioné Dei, quæ est velut testamentaria quædam dispositio de hæreditate donanda Abrahæ per semen vnum, quod est Christus: rescindat, inquam, abrogando illam, & reddendo otiosam, & inutilem, & inefficacem, quod planè faceret lex, si ex ea esset hæreditas: hoc enim est, quod sequitur.

N*Am si ex lege hæreditas, iam non ex promißione. Abrahæ autem per repromißionem donauit Deus. Quid igitur lex? Propter transgreßionem posita est, donec veniret semen, cui promiserat, ordinata per angelos in manu mediatoris. Mediator autem vnius non est, Deus autem vnus est.*

N*Am si ex lege*) id est, ex legis virtute, & efficacia siue dignitate, & meritis operum legis (*hæreditas*) scilicet contingit: consequitur, quòd non ex promissione Dei, quapropter semen, quod est Christus, gratuitò, & sine meritis & dignitate promisit Abrahæ hæreditatem: atqui constat ex testimonio Geneseos, quòd Deus per promissioné donò dedit hæreditaté Abrahæ & semini eius, non requirens vlla merita operum, propter quæ ipsam daret: Hic est finis argumenti, quod firmissimum est, & insolubile planè. Vrget Apostolus promissiōes, primò, quòd sint absolutæ: deinde, quòd sint promissæ semini. Vetus, inquit, Scriptura, benedictionem istam, quæ continet prophetiā de articulo iustificationis, describit tanquam exhibenda sit vi & titulo promissionis, & absolutæ promissionis, vt videre est in Gen. Nō ergo addenda est conditio illa: si præstetur lex, quemadmodum persuadere vobis conātur Iudaizantes. Porrò quoniam videbat Paulus Galatas non esse capaces tituli promissiōis, addidit similitudinem crassam sumptam ex rebus humanis, qua tāquam manu ducerentur ad intelligendam vim promissionis diuinæ, quanquam alij pro argumento habeant, quorum sententiam secuti sumus in expositione: verùm probabile magis est, hanc non causa argumentandi introductam esse ab Apostolo, sed manu ducendi & illustrandi argumentum, quod aliunde pendet. Vnde cum dixisset, hominis licet testamentum, &c. & adiecisset, Abrahæ dictæ sunt promissiones, & cæt. nihil deinde intulit, sed simpliciter posuit: hoc autem dico testamentum, ac si dicat, hoc volo citando istam crassam similitudinem, hoc volo intelligi ex re ista, quòd promissionem iureiurando confirmatam à Deo, Geneseos capite 22. lex Moysi non rescindat: Nam si ex lege. pro (*nam*) Latinus diceret (*alioqui.*) Sensus est: alioqui si hæreditas promissa Abrahæ contigit merito seruatæ legis, & cæt. Alterum, quod vrget Apostolus, est, quòd promissio habeat (*& semini*) quasi de vno loqueretur. Si quis aduertat ad similia loca, mirari poterit, quomodo Apostolus istud vrgeat, cùm semen in singulari numero frequentissimè ad multos pertineat: Loca obuia sunt Gene. cap 12. Semini tuo dabo terram hanc, non intelligitur ibi vnus aliquis, sed tota posteritas. Rursus ca. 13 Omné terram, quam conspicis, &c. vbi semen ter vsurpatur pro tota posteritate. Rursus capite 15.

Suspice cęlum, & numera stellas, si potes, sic erit semen tuum. hic semen singulare est, & tamen intelligitur de posteritate. Et aduertendum, quòd locus iste habeat mentionem iustificationis. Rursus: Scito prænoscens, quòd peregrinum futurum sit semen tuum. Et cap. 17. Statuam pactum meum inter, &c. vbi plus, quàm quinquies hoc modo vsurpatur semen. Præterea in tota Scriptura nũquam in plurali numero (*semina*) reperire est, sed siue in bonam, siue in malam partẽ, semper in singulari ponitur. His accedit, quod apud Hebræos, quorum lingua vetus Scriptura nobis tradita est, vocabulũ, semẽ, careat plurali numero. Quid ergo hoc loco agit Paulus? Commẽtarius Hieronymi sic habet. Putant aliqui, quòd de testamento hominis, & de testatoris morte, & cæteris humanæ similitudinis disputaturus exemplis, dixerit Apostol. Fratres secundum hominem dico. Mihi autẽ videtur, & propter hoc quidem, quod illi arbitrantur: sed maxime propter illud, quod sequitur, esse pręmissum, id est, non dicit, & seminibus quasi in multis, sed quasi in vno, & semini tuo, qui est Christus. Putat ergo Hieronymus istud dictum esse Galatis crassis, & tale esse, quod potest displicere prudentibus, si non præmisisset, secundum hominem loquor. Qui commentarius non admodum probabilis est, tum quòd cætera argumenta Apostoli validissima sint, tum quòd hinc Iudaizantes magnam habuissent occasionem traducendi inscitiam Pauli apud Galatas. Dicamus ergo Apostolum respicere, non ad numeros Grammaticos, sed ad res ipsas, & hoc velle isto sermone, vt lector aduertat in Scriptura, semen complecti nunc multos, nunc vnum tantùm, idque significari nõ ex numero, sed ex circũstantijs locorum: quãdo illæ cogunt, vt multi intelligantur, tunc accipiantur multi: quando vero cogunt, vt vnus quispiam, vnicè & singulatim intelligatur, tũc accipietur vnus. Posteritas intelligitur, quum de terra Palæstina possidenda promissio sit; hoc verò loco: In semine tuo benedicentur omnes gentes, non patitur, vt multi intelligantur, quia sermo est de benedictione opposita maledictioni Adæ, quæ benedictio per certum aliquẽ implenda erat, nimirum per Christum, atque hoc est, quod vrget Apostolus: In semine tuo, qui est Christus, nõ Moyses. Ex Moyse iam intelligi debet lex, sicut ex Christo fides per metonymiam.

In semine tuo. id est, per semen tuum, id est, per fidem in Christum, benedicentur omnes gentes. Non ergo miscendus est Moyses in hoc negotio, ne otiosa reddatur promissio. Pergit Hiero. in comment. huius loci. Nec non & illud, inquit, quod infert (*hoc autem dico testamentum confirmatũ à Deo.*) Si quis diligenter Hebrça volumina & cæteras editiones cum Septuaginta cõtulerit: inueniet, vbi testamentum scriptum est, non testamẽtum sonare, sed pactum, quod Hebræo sermone dicitur berith. Vnde manifestum est, id fecisse Apostolum, quod promisit, nec recõditis ad Galatas vsum esse sensibus, sed quotidianis & vilibus. Putat ergo Hieronymus & propter istud Apostolum antè placasse prudentem lectorem, & ne videretur imperitia, & non arte dixisse (*secundum hominem dico.*) Ceteras editiones intelligit. Aquilæ, Symmachi, Theodotionis, & illius alterius semi Iudæi & semi Christiani, videlicet Hebeonis, qui omnes Hebręam vocem verterunt συνθήκην, id est, pactum, soli Septuaginta διαθήκην, id est, testamentum secundum Hieronymum, qui ob id non placuerunt ipsi. Verùm διαθήκην, qua voce hoc loco vsus est Paulus, & ante eum Septuag. non vnius esse significationis, (quemadmodum voluit Hieronymus,) sed præter testamentũ significare & pactum, & conuentum, & pollicitationẽ, declarat Budæus, adductis idoneis exẽplis ex Demost. & Aristophane. Imò dũ hoc significat, quod conuenit morituro, id est, testamentum, ferè semper in plurali numero vsurpari dicit, rarius in singulari, vide ipsum in comment. linguæ Græcę. Sed & 70. interpretes non hoc voluisse significare voce sua διαθήκην. quod accipit Hiero. manifestum euadit ex locis Scripturæ, in quibus illa vsi sunt Psal. 82. Simul aduersum te testamentum disposuerunt, &c. quo loco 70. habent διαθήκην, & certum est, eos significare voluisse pactum. Sensus enim est: Inierunt omnes vicinæ regiones aduersum te fœdus, vno animo pariter aduersum te conspirauerunt, volunt pacto te oppugnare. Rursus c. 26. Geneseos videntes vidimus, quòd Dominus est tecum, & disponemus tecum testamentum. Sic enim vertit interpres, quo vsus est August. Et hic 70. habent διαθήκην, nec tamen significare voluerunt testamentũ morituri, sed pactũm, quod Aug. quoq; aduertit. Scribit enim sic 1. lib. locutionũ de Genesi citans hunc locum: amant scripturæ pro pacto ponere testamentum, nec solũ. 70. sed & Lucas linguæ Græcæ peritissimus in hac significatione vtitur voce διαθήκην, Actor. 3. Vos estis filij prophetarum & testamẽti, citat ibi Lucas non 70. sed quod dixerat Petrus, recenset concionem ipsius Hebraicam Græcè reddens. Similiter verba Zachariæ cap. 1. Euangelij sui: Memorare testamenti sui sancti: vtroq; loco habet Lucas διαθήκην, significans ea voce non testamentũ proprij nominis, sed pactũ, quod Deus pactus est cũ maioribus de Saluatore ex ipsorum genere nasciturο. Quare autem interpres noster

vertit

vertit testamentum, alia quæstio est: Certū est ipsum abusum esse voce. Ex his patet, Apostolum non vsum fuisse præfatione illa, vt placaret prudentem lectorem, quemadmodum voluit Hieronymus, cùm vox Paulina & ad testamentum, & pactum, & promissionem æquè propriè pertineat. Quid verò hoc loco accipere nos oporteat, nō satis certum est. Si quis inspiciat textum, putabit significari pactum, hoc sensu: Hominis testamentum, id est, pacta humana confirmata certis ritibus nemo spernit, &c. quia Paulus nihil vrget, nisi promissiones, & eas statim subsumit, dicens: Abrahæ dictę sunt promissiones, &c. Commentarij tamen ferè accipiunt pro eo, quod conuenit morituro, intelligentes testamentum proprij nominis priori loco. Secundum quos aduertendum est, Apostolum inter testamentum & promissiones, quantum ad præsens attinet negotium, nullam tum facere differentiam, quia res patitur, vt addantur cōditiones, si à principio non fuerint additæ. Posteriori verò loco accipiunt testamentum impropriè pro testimonio promissionis: In semine tuo benedicentur omnes gentes. Rationem quare vocetur testamentum, reddit Augustinus: Quòd mors, inquit, testatoris valet ad confirmandum testamentum eius, hoc incōmutabilitas promissionis Dei valet ad cōfirmandam Abrahæ benedictionē. Verùm in Græca voce nullus est tropus. Obiter & illud notandum est, locum Geneseos longè aliter verti à Pagnin. quàm à Septuag. vel Hieronymo, & Apostolo Paulo. Habet enim translatio eius hoc modo: Benedicent se in semine tuo omnes gentes terræ, qua in re nimis secutus est regulas Rabinorum, qui tradunt verba in coniugatione nifal, actiuæ esse significationis agentis in se, vnde sensum loci iam citati, hunc dicunt: Populus gentium dicet, vellem me esse tam benedictum, quàm est ille populus Israeliticus. Nos sic interpretari non possumus, propter Paulum: sed & Lucas vocabulum Hebraicum, quamuis coniugationis hyppa'l, reddit passiuè in concione Petri, quam refert Acto. 3. Ad id verò, quod obijciunt Iudæi Paulo semē esse nomen collectiuum, adeoque semper in multis esse: respondendum: verum quidem id esse, quando ponitur absque tropo, alioqui per tropum, & de vno dicitur. De qua re apertus locus est capite 21. Genes. Sed & filium ancillæ faciam in gentem magnam, quia semen tuum est. Superest adhuc vna difficultas de numero annorum, quomodo anni hoc loco ab Apostolo positi cōsentiant cum narratione Genesis, de qua re acutè disserit Augustinus in libro de ciuitate Dei, libro 16. capite 24. ibi legite. Chrysostomus vrgere videtur in commentarijs paucitatem annorum, sed facit id absque vlla probabilitate ex textu. Oecumenius sentit in hoc cum Latinis, quòd vrgeat multitudinem annorum, & id multò probabilius, vt lex non possit irritare promissionem, quia tot annis subsecuta est. Itē, quòd non potest esse conditio promissionis, quia inter pacta & promissiones, & pactorum promissionumq́; conditiones, non solent communiter paciscentes expectare, quia Apostolus omnia posuit in gratuita promissione. Hinc oritur quæstio: Si benedictio seu hæreditas contingit titulo promissionis, & non ex lege; quid igitur officij & vtilitatis habet lex? Respondet Apostolus:

Propter transgressionem posita est.) Græcè est, addita siue apposita, id est, obiter adiecta post promissionem, idque ad transgressiones coercēdas. Sic D. Chrysostomus & Hieronymus. Faciebat autē id lex, partim præscriptione ritus multiplicis colendi Deum, partim terrore & minis. Est alia expositio, quam tradit Augustinus, ista: ad transgressiones supple aperiendas seu detegendas. hoc legis officium explicat aliquoties Apostolus in epistola ad Roman. capite 2. Per legem cognitio peccati. Rursus capite 5. Peccatum non cognoui, nisi per legem. Data est igitur lex, vt populus superbus agnosceret transgressiones suas, & cogeretur de se sentire humiliter, & agnoscere gratia sibi opus esse.

Donec veniret semen) scilicet Christus, de quo & in quo promissio facta fuerat, nempè, quòd in ipso benedicerētur omnes gentes: Proinde si vsque ad Christi aduentum data sit lex, quid eam longiùs & vltra tēpus prorogatis? sic Chrysostomus.

Ordinata per angelos) id est, exhibita ministerio angelorum certo tempore, certo loco, certo modo: omnia hæc includit vox ordinata: ordine, inquit, optimo dispēsata inter legem naturæ & Euangelium, vt cōuincerētur per eam homines de infirmitate naturæ, & ea cognita compellerentur ad gratiam confugere. Rursus aptissimo loco exhibita, nempè, in monte Syna, qui extra terram promissionis est, videlicet in Arabia terra Barbara, quemadmodum dicetur cap. sequenti. Rursus terribili modo lata ad incutiendum terrorem carnali populo, vt videre est in libris Moysi, & epistola ad Hebræos. Sic autem lata est per Angelos, vt totius legis potestas esset penes Christum, vt tota ipsius dispensatio esset in authoritate Christi: hoc est, quod dicit (*in manu mediatoris*) Angeli huius rei ministri erāt: Christus verò Dominus: vnde dubium non est, quin in illius manu, potestate, & authoritate sit dispensatæ olim legis abrogatio.

Mediator

Mediator autem vnius non est, &c.) Est γνώμη. Sensus est: Si mediator est Christus, sequitur, quòd non sit mediator inter vnum aliquem, sed necesse est, vt inter duos saltem mediator sit: Constat autem, quòd Deus vnus tantùm sit, vnde necesse est, quòd mediator sit inter Deum & creaturam: cùm autem nó sit mediator inter Deum & angelicam creaturam: nam ea in ijs, qui perstiterunt, non eget mediatore; in ijs verò, qui ceciderunt, quia irreparabiliter ceciderunt, frustrà adhiberetur mediator: consequitur, vt inter Deum & hominem sit factus mediator. Debet igitur agnoscere homo, quòd legis doctrina non sufficiat ei ad salutem, sed opus habet mediatore & reconciliatore. Alij paulò aliter exponunt hoc modo: Mediator vnius non est, sed duorum quorumpiam: & proinde Christus, cùm sit mediator, Dei ac hominum mediator intelligendus est, & non vnius tantùm. Interim tamen ipse Deus verus est, sicut vnus tantû sit De⁹, & non alius Deus, ipse reconcilians, & alius, cui reconciliabat humanum genus. Est tertia expositio Ambrosij, qui hoc modo intelligit: mediator inter vnum aliquem populum non est, sed duos, nempè inter populum Iudaicum & Gentium, reconcilians illos inter se abolendo ea, per quæ duo illi populi dissidebant, & ambos inter se reconciliatos, vni Deo reconcilians. Interim tamen ipse mediator Christus Deus verus est. Est quarta expositio, quæ refertur non ad partes inter se dissidentes, sed ad naturam, hoc sensu: Mediator iste, de quo iam dixi, in cuius manu lex lata est, ipse videlicet Christus, non est vnius, supple naturæ vel substantiæ, sed duplicis, humanæ, scilicet, & diuinæ. Iam difficultas est, quorsum istud adferat Apostolus. Qui Latinè loqui cupiunt, non audent dicere mediatorem, sed eius loco dicunt intercessorem, pacificatorem, cóciliatorem. Sed sciendum vocabulum, Mediatoris, generale esse, & significare nó tantùm conciliatorem, sed omnem, qui inter partes duas se medium ponit, quod aliquando fit intercedendo, interdum interpretando, aliquando alia ratione. Quomodo hîc accipere oporteat, non satis constat, quia incertum est, quem faciat Apostolus mediatorem. Multis modis probabile est, quòd mediator huius loci sit Moyses, vt significet Apostolus, Deum tulisse legem, angelos administrasse, atque ipsos hac in re vsos fuisse Moyse. Ad hunc sensum planè inuitat quintum caput Deuterono. vbi Moyses se, cùm lex promulgaretur, medium facit: Facie, inquit, ad faciē locutus est nobis in monte de medio ignis, ego sequester & medius fui inter Deum, & vos in tempore illo. Medius autem Moyses erat, solùm vt interpres & internuncius: posteà erat alterius nationis mediator, quia intercessor. Cum capite hoc quinto Deuterono. conferre oportet caput 8. ad Hebræos. Rursus 9. caput & 12. in quibus alludit Apostolus ad Deuteronomium, faciens Christum ibi mediatorem, sed longè alium, quàm erat Moyses. Moysen facit legis mediatorem, Christum verò maioris rei mediatorem, nimirum noui testamenti: Confert enim vtrunque testamen tum, & vtrique reddit suum authorem, vel potiùs mediatorem, ac planè sic noui mediatorem Christum facit, quasi non sit veteris. Idem videtur facere Ioannes in 1. cap. Euangelij sui, cùm ait: Lex per Moysen data est, &c. Secundum cōmentarium, qui nomine mediatoris Moysen hîc accipit, mirè quadrat illud (*in manu*) quod quid sit iuxta idioma scripturarum, intelligere oportet ex similibus locis, quæ sunt Aggæi, 1. & Actuum 7. vbi dicitur factum verbum Domini in manu Aggæi prophetæ ad Zorobabel, &c. Vbi duplex est Hebraismus: primò in vocabulo (manus) deinde in præpositione (in) quæ loco (per) vsurpatur: Sensus est: In manu Aggæi, id est, per ipsum Aggæum tanquam organum & instrumentum diuinum. Acto. 7. Moyses ducem ac principem agit in manu angeli: Sic enim est Græcè, Noster interpres pro (in) dixit (cum.) Significat Stephanus prodigia illa, quæ fecit Moyses in exitu Israel de Aegypto, fecisse ipsum opera & ministerio angeli, quando leuabat virgam super mare rubrum, habebat angelum paratum ibi, qui diuidebat aquas: similiter in cæteris. Hoc loco Paulus contrarium significat, videlicet ipsos angelos in legis ratione seu promulgatione vsos fuisse ministerio Moysi: manus ergo in huiusmodi locutionibus instrumenti est, vel eius, quod est instar instrumenti.

Mediator aūt vnius non est) Sensus est: Iste antonomasticōs mediator, scilicet Moyses nō est vnius, scilicet voluntatis, id est, decreti & consilij, sed est mutabilis, quia homo est: Deus autem in sua voluntate est immutabilis. Expositio hæc valdè pertinet ad rem propositam, quia agitur de immutabilibus promissionibus Dei, Deus præstabit, quod promisit: quia immutabilis est. verùm vnum desideratur in hac expositione, videlicet, quòd pro posteriori parte mediator vnius non est, non sint similia loca in Scriptura.

Lex ergo aduersus promissa Dei? Absit. Si enim data esset lex, quæ posset viuificare, verè ex lege esset iustitia: Sed conclusit Scriptura omnia sub peccato, vt promissio ex fide Iesu Christi daretur credentibus.

Lex ergo aduersus promissa Dei?) Vnde nascatur hæc quæstio, variant commentarij, omninò

omninò verisimile est, verba illa: Lex propter transgresionem posita est, huic occasionem præbuisse, vt sensus sit: Ergo cùm lex adiecta sit ad transgresiones coercendas, quidnam censendum est de lege? nunquid existimandum est, eam aduersari promissioni? vt quæ ipsum subsecuta hoc præstet, vt exhibeat, quod promisit illa? Contrarietas hæc posita est in anteuertédo, nunquid lex præoccupauit officium promissionis? nunquid anteuertit & præuenit Christum? hoc est, quod ipse facturus esset, præripuit in subuersionem & absolutioné promissionis? absit hoc, inquit: sentire, esset indignissimum.

Si enim data esset lex) Probat legem non aduersari promissioni. Si esset à Deo data lex, quæ posset vitam spiritus præbere, vel potius posset efficere, vt ex motu & actione spiritus ambularemus in vita quotidiana, certè consequeretur, quòd ex lege esset iustitia, iustitia, inquam, quæ valet apud Deū. Argumentum est à propria passione ad speciem Proprium quidem Christianæ iustitiæ est, proferre fructus iustitiæ, facere eum, qui ipsa præditus est, ambulare in sanctitate coram Deo, & exercere opera bona. Nunc, inquit Apostolus, lex hoc non fecit, non agnosco iam propriam passionem, quia Scriptura dicit, quòd nemo ita ambulat: illa pronunciat de vita cuiusque, non solùm gentilis, sed etiam Iudæi: clamat neminem eorū, qui destituuntur fide Christi ita ambulare, quin peccet mortaliter. Commentarius huius loci, *Conclusit Scriptura omnia sub peccato*) est in 3. cap. ad Roman. vbi sunt scripturæ, quæ hoc docent, quæ arguunt & ostendunt (hoc enim est concludere secundum Chrysost.) omnes esse peccatores, & reos damnationis absq; fide Christi: (*vt promissio*) id est, res promissa, id est, benedictio, ipsa videlicet iustitia (*ex fide*) id est, per fidem (*Iesu Christi*) vel in Iesum Christum (*daretur credentibus*) non dicit, redderetur, ad significādum gratuitum esse, quod accipitur, & non quæsiti meriti.

PRius autem, quàm veniret fides sub lege custodiebamur conclusi, in eam fidem, quæ reuelanda erat. Itaq; lex pædagogus noster fuit in Christo, vt ex fide iustificemur. At vbi venit fides, iam non sumus sub pædagogo. Omnes enim filij Dei estis per fidem, quæ est in Christo Iesu. Quicunq; enim in Christo baptizati estis, Christum induistis. Non est Iudæus, neque Græcus, non est seruus, neque liber, non est masculus, neque fœmina.

PRius autem, quàm veniret.) Adeò, inquit, lex non est data, quæ aduersaretur promissioni, vt magis sit data ad eam stabiliendam: data est enim, vt præpararet nos ad accipiendam promissionem. Fingit autem Apostolus fidem & legem personas per prosopopœiam: sine figura dixisset. Priusquam prædicaretur Christus, natus, crucifixus, mortuus, sub lege custodiebamur: Illa timore veluti muro quodam continebat nos, ne offenderemus, illa pœnis à se decretis aduersus transgressores veluti carceribus, cancellis, vel septis quibusdā arcebat nos, ne præcipites iremus in omne malum: arcebat, inquam, nos, & constringebat ad eam fidem recipiédam, quæ reuelanda erat, scilicet per Christum & Apostolos. *Itaque lex pædagogus noster fuit in Christo*), alij vertunt ad Christū, Est εἰς cum accusatiuo. Sensus est: Itaque legem rectè similem fecerimus pædagogo: nā sicut pædagogus assignatur paruulis, vt etatem lasciuientem, & ad vitia pronam refrænet, & metu saltem pœnæ à malis coerceat, formetque ac præparet disciplinis ad officia maioris ætatis: Ita lex nos paruulos, & ad omne vitium procliuos coactione sua cohibuit à vitijs, & onere multiplicium mandatorum formauit ac præparauit ad credendum in Christum, vt ex fide iustificemur, vel, vt Ambrosius legit, iustificaremur ex fide, id est, per fidé, id est, per gratiā in Christo promissam.

At vbi venit fides) quæ videlicet in virū perfectum perducit, non ampliùs sub pædagogo sumus, id est, sub lege: intelligunt quidā de ea parte legis, quæ abolita est, id est, de lege ceremoniali. Alij totā legem accipiunt & intelligunt, non sumus sub lege, etiam ea parte, qua complectitur decalogum, vt ea premamur: quemadmodum sub lege sunt, qui formidine pœnæ, & non amore iustitiæ præstant, quæ præscribit lex, hoc est, non sumus sub seruitute, imperio & coactione legis.

Omnes enim filij Dei estis per fidē.) Illud (enim) Augustinus accipit non vt sit causale, sed vt sit nota noui argumenti. Putat enim solutionem esse tacitę obiectionis. Vos Galatę ita argumentamini apud vos: Lex pędagogus fuit ducens ad Christum, nos nō fuimus sub pędagogo, ergo nō pertinemus ad Christum. Respondet Apostolus: omnes vos filij estis, nihil mouere vos debet, quòd nō fueritis sub pædagogia legis, vos sine magisterio & instructione legis consecuti estis fidé, qua credidistis in Christum, atque per hanc estis filij Dei æquè atque Iudæi, qui per legé ducti sunt ad fidem Ratio enim salutis in fide posita est, non autem in modo, quo ad fidem peruentum est.

Quicunque enim in Christo) id est, in virtute Christi, vel in fide Christi (*Baptizati estis, Christum induistis*) Hebraismus est, de quo in Epist. ad Roma cap. 13. dictum est: aliquando eorū est, qui sunt filij Dei: aliquādo eorum, qui fiunt filij Dei. Sensus est: Copiosè & diuiter per baptismum communicata est vobis gra-

bis gratia Christi, per quam facti estis participes diuinæ naturæ, & iusti effecti. Qui intelligit, quid sit induere Christum, ille ex hoc loco cognoscit, baptismum esse efficacem.

Non est Iudæus, neque Græcus, & cæte.) Non est quòd quis arbitretur per fidē & fidei Sacramentum, quod est Baptisma, non omnes effici filios Dei, sed eos tantum, qui habét cōmendationem generis aut conditionis, vel sexus, aut inter credétes chariores esse Deo circumcisos, quàm sunt præputiati: non est differentia Iudæi & Gentis seu gentilis (Græcum enim pro ethnico posuit) hoc est, in negotio iustificationis Deus non respicit, neque nationem, neque conditionem, neque sexum, neque vllam prorsus carnalem qualitatem, sed fidem.

Omnes enim vos vnum estis in Christo Iesu. Si autem vos Christi, ergo semen Abrahæ estis, secundum promißionem hæredes.

Omnes enim vos enim vnum estis.) Pergit consolari eos, id est, vos omnes cuiuscunq; generis vel nationis vel cōditionis sitis, quatenus Christiani vnum corpus estis: Christus caput est, vos mēbra illius capitis. Chrysostomus paulò aliter hoc modo eādem formam, eandem figuram habetis cum Christo id est, refertis & repræsentatis Christum, & hac parte estis vnum. *Si autem vos*) id est, si Christi membra estis: si verè pertinetis ad Messiam illum, de quo omnes prophetæ scripserunt, Ergo semen Abrahæ estis, cui videlicet dictæ sunt promissiones, cuius seminis suprà memini: iam meminisse oportet regulæ Thiconij de domino & corpore eius, quæ inter septem prima est, de quibus Augustinus in libr. de doct. Christ. Dicuntur enim credentes semen Abrahę, quia sunt vna persona cum semine illo magno, quod est Christus.

Secundum promißionem heredes.) In præpositione (secundum) Hebraismus est, id est, promissione hæredes non merito, vel dignitate operum.

CAPVT IIII.

Dico autem, quanto tempore heres paruulus est, nihil differt à seruo, cum sit Dominus omnium, sed sub tutoribus & actoribus est vsq; ad præfinitum tempus à patre: ita & nos, cum essemus paruuli, sub elementis mundi huius eramus seruientes.

In capite tertio ab eo loco, Omnes enim filij Dei estis, &c. omisso sermone de pædagogia legis, ostēdit Galatas pertinere ad Christum; iam redit ad id, quod ibi dicere instituerat. (At vbi venit fides) & vtitur alia similitudine sumpta à re ciuili.

Dico autem quanto tempore, &c.) Hoc modo loqui Paulus solet, quando aggreditur interpretari vel dilucidius explicare quæ dixerit. Sensus est: quod dicere cœperam de lege, tale est. Dilucidiùs vertisset interpres ad hunc modum: Illud autem est, quod dico: quādiu hæres paruulus est, id est, puer siue infans, & ea ætate, qua nondū sapit (*nihil differt*) scilicet quantū ad vitæ rationem attinet à seruo, quia alieno arbitrio regitur quomodo seruus: dicitur ei, fac hoc, vade illuc, &c. quamuis ad eum pertinet hæreditas, quamuis ad eum verè spectat possesio.

Sed sub tutoribus est & actorib.) id est, sub curatoribus ac dispensatoribus, siue (vt Paulus habet) œconomis. Illorum arbitrio tum ipse, tum res ipsius reguntur, gubernātur (*vsq; ad præfinitum tempus à patre*) vocabulum quo Paulus vtitur, ciuile est, est enim *προθεσμίας*. *Ita & nos*) scilicet Iudæi (quamuis Hieronymus largiùs exponat) redit enim ad Primam personam, in quam desierat cap. 3. ibi: At vbi venit fides, iam non sumus sub pædagogo, reliqua omnia, quæ interiecta sunt, pronuntur in secunda persona, quæ res animaduersa probabilem facit expositionem Augustini, qui coniunctionem (enim) positam intelligit loco (autē) ibi: Omnes enim filij Dei estis. Cùm essemus paruuli, id est, cùm pueri adhuc essemus. Pueritiam hanc quidam referunt ad intellectum, vt posita sit in cognitione. Alij ad affectum referunt, vt posita sit in seruili quadam qualitate. Verus commētarius est, si vtrunq; intelligatur.

Sub elementis mundi huius eramus seruientes) Elementa quidam intelligunt hoc loco physica elemēta, hoc est, terram, aërem, aquam, & ignem: & quod dicitur, ad gentes referūt quę illa colebāt. quæ expositio parum probabilis est, quia clausula, quę sequitur, planè exigere videtur, vt de Iudæis intelligatur. Alij elementa, solem & lunam interpretantur, & quia sol reuehit dies, nomine solis per metonymiam dies accipiunt, deinde ex diebus festa intelligunt, & per illa synecdochicos omnes cæremonias legis. Quæ expositio & si magnos habeat authores, nō tamen germana videtur, quia nimis longè petita est & coacta. Ex obseruatione aliorū locorum discimus elemēta Paulo esse, quæuis initia seu rudimenta, quibus instruitur aliquis ad religionem aliquam, siue illa vera sit siue falsa, Vsus vocis istius est in Epist. ad Hebræos 5. Rursus in Epistola ad Colos. cap. 2. Quas autem species debeamus hîc intelligere, & quas ad Coloss. & ad Hebræos, oportet petere ex circūstantijs. ad Hebręos accipiuntur rudimenta Christianismi, qualia tradebat Paulus. Ad Colossenses cùm di-

citur: Videte, ne quis vos decipiat, &c. elementa sunt, qualia Plato tradebat, & alij Philosophi, qui superstitiosè religionem tradiderunt. Hoc loco oportet accipere legem Moysi, quia de eius officio agitur, illã facit rudimentum, & nihil aliud, quàm rudimentum, sed alterius speciei quàm ad Colo. & Hebr. In genere tamen conueniunt, quia sunt elementa. Istud aduertendum est propter Erasmum, qui in annotat. suis miratur commentarium Hieronymi, facientis alia elementa hoc loco ad Galatas, & alia in Epistola ad Coloss. Nihil enim aliud vult dicere Hieronymus, quàm aliam esse speciem elementorum ad Coloss. & aliam ad Galat. Vocabulum (mundi) habet hic peculiarem difficultatem quam non habet ad Colossen. Cùm ergo lex Moysi à Deo data est, non humanum rudimentum dici debet, sed diuinũ, vnde quidam interpretãtur, sub elementis, non quæ mundus tradit, sed quæ mundo à Deo tradita sunt, & mundum accipiunt pro certa parte mundi, nempe pro gẽte Iudaica: secundum quos duplex tropus est in vocabulo mundi. Primò metonymia pro hominibus degentibus in mundo. Deinde synecdoche. Alij agnoscunt tantùm metonymiã intelligentes Deum dedisse legem apud solos quidem Iudæos, sed non propter solos Iudæos, sed & propter gentes, ita vt lex sit rudimentum totius mundi, mediate tamen, quia per medios Iudæos Deus voluit mundum erudiri ad veram religionem. Erasmus faciliùs expedit per metaphoram: mundum inquit, vocat, quicquid est visibile & caducum. Sub elementis ergo mundi, id est, sub crassis & corporalibus sacrificijs, & visibilibus siue carnalibus ritibus & cæremonijs & mutabilibus (*eramus seruientes*) id est, traditi in seruitutem, siue addicti seruituti. Est enim Græcè participium passiuum præteriti temporis.

At vbi venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex muliere, factum sub lege vt eos, qui sub lege erant, redimeret: vt adoptionem filiorum reciperemus.

At vbi venit plenitudo temporis.) Pergit absoluere similitudinem. Obseruãdum autem est, quomodo partes partibus respondeant: Recesşit à similitudine in elementis: non ait, cùm essemus paruuli, sub tutoribus & actoribus eramus, sed sub elemẽtis, quod fecit, vt seruaret metaphoram sumptam à pędagogis, retinuit similitudinem in verbo seruientes. Illud enim respondet illi, quod præcesşit. Nihil differt à seruo: quod addit iam, (*at vbi venit plenitudo temporis,*) respondet illi, quod præcesşit, Vsque ad præfinitum tempus à patre. Sensus est: sub lege tanquã elementis quibusdam & initijs religionis vere Dei, tanquam sub tutoribus & actoribus eramus, addicti seruituti, non quidem vt perpetuò maneremus sub seruitute, sed ad tempus, atque ad id temporis vsque quod secundum suam sapientiam præscripserat & præfinierat Deus: vbi ergo venit præscriptum hoc tẽpus, quo à lege & pædagogo, & tutoribus, & actoribus instituerat Deus nos eripere, eximere, & educere in statum liber-tatis.

Misit filium suum) ad verbum est, emisit, vel potiùs legauit: emisit, inquam, in mundum, non vt inciperet ibi esse, quasi prius non fuisset, sed vt ibi noua ratione esset, qua prius non fuerat, id est, vt visibilis orbi appareret indutus carne mortali, quod explicans addit Apostolus (*factum ex muliere*) Mulier fere de corrupta dicitur, hoc tamen loco vocabulum sexus est, idem pollens, quod fœmina: qua significatione etiam apud prophanos authores inuenitur, sed rarius: in diuinis literis sæpisşimè. Augustinus dicit Hebraismum esse, verba eius in comment. huius loci hæc sunt: Mulierem dixit pro fœmina, more locutionis Hebræorum adducit similem locum ex capite secundo Geneseos: Aedificauit Dominus costam, quam tulerat de Adam, in mulierem: vbi sermo est de [illegible] ua adhuc integra & intacta viro. Hunc locũ vrgent commentarij contra Valentinum & Appellem, quorum vterq; negabat Christũ natum de substantia virginis. Alter, nimirũ Valentinus cæleste corpus Christum secum adduxisse asserebat, propterea quòd scriptũ legerat: Secundus homo de cælo cælestis. Appelles verò dicebat ipsum ab elementis in aëre formasse sibi corpus, atque ita per vterum virginis Christum transisse, quẽadmodum liquor transit per fistulam, aut Luna per rimam. Error horum hic refutatur, quia transire lumen per rimam, aut liquorẽ per fistulam, non est nasci lumẽ de rima, aut liquorem de fistula. Apostolus autem apertè dicit Christum secundum naturam carnis factum ex muliere, non per mulierem, significans ipsius corpus ex purissimis sanguinibus virginis, virtute & operatione Spiritus sancti formatum esse, & factum sub lege, quia circuncisionem in carne sua suscepit, & in vitæ consuetudine talem planè se præbuit, quasi teneretur lege.

Vt eos, qui sub lege erant, redimeret.) Ad verbum est, emercaretur, hoc est, dato precio asfereret in libertatem. Variat nonnihil Paulus significationem illius (*sub lege*) quia alio modo Iudæi erant sub lege, quàm Christus. Iudæi siquidem tenebantur lege, & eius imperio premebantur, Christus verò nec [illegible] mebatur nec ea tenebatur. Sensus ergo est; Christus factus est obediens legi, viuens secundum totam politiam gentis Iudaicæ, vt eos qui sub lege erant, à legis seruitute & imperio

perio eximeret, vt adduceret eos in statum libertatis.

Vt adoptionem filiorum reciperemus) hæc pars respondet illi (*factum ex muliere.*) Sensus est: Vt hoc ipso, quo factus est particeps naturæ nostræ ex fœmina, adoptionem filiorum, quam in Adam semel acceptam perdideramus, rursum acciperemus, hoc est, ipse cùm esset Filius Dei, factus est filius hominis: vt qui filij hominum eramus, efficeremur filij Dei per adoptionem. Pro (*adoptionem filiorũ*) Græcis vnica vox est nimirum υἱοθεσία. Et notandum, quòd adoptio hæc diuina multum differat ab humana, quia efficit non solum, vt habeamus ius filiorum Dei, verum etiam vt simus filij Dei id est, habeamus participationem communionem, & consortiũ quoddam diuinæ naturæ.

QVoniam autem estis filij Dei, misit Deus Spiritum Filij sui in corda vestra clamantem abba, pater.

QVoniam autem filij Dei estis.) Deflectit hic Apostolus sermonem ad Gentes, quod indicat mutatio personæ. Sensus est: Quoniam autem & vos Galatæ per fidem estis effecti fili Dei æque atque Iudæi, etiam si non fueritis sub elementis, sub potestate tutorũ (*misit Deus Spiritum filij sui*) id est, qui à filio procedit (*in corda vestra*) vel, vt alij legunt, nostra, hoc est, ex æquo in corda omnium, siue Iudæi simus, siue Gentes (*clamantem*) id est, excitantem ad clamandum (*abba pater.*) Clamare secundum Hieronymum, magis affectus est, quàm quod aure percipitur. Sensus est: Misit spiritum, qui præbeat & addat vobis fiduciam clamandi ardenti & magno affectu abba, id est, pater. Vocabulum peregrinum, Hebræis Syrisque commune interpretatur verbo Græco, qui mos peculiaris est scripturis diuinis, secundum Hieronymum, qui adducit similia loca, vt: Bertimeus, filius Thimæi: in Euangelio. Afer, diuitiæ. Thabita. quæ interpretata dicitur Dorcas, In Actis. Et in Genesi, Mesech, vernaculus. Quæ loca parum conuincunt: nam in primo exemplo illud (filius Thimæi) non necessarium est, vt accipiamus dictum per interpretationem. Et Afer, non diuitias, sed beatitudinem sonat. Tertium exemplum habet apertam faciem interpretantis, nam additur, quæ interpretata dicitur Dorcas, nihil huiusmodi est in præsenti loco.

Quartum exemplum etiam nõ caret scrupulo. Pro Hieronymo tamen facit, quod pater adijciatur nominandi casu, quod patet ex Grȩco: est enim ὁ πατὴρ Hieronymum sequitur Erasmus in annotationibus super ca. 14. Marci, & in hoc cap. 4. ad Galatas. Alijs magis placet, vt sit Anadiplosis, id est, conduplicatio ad Emphasim affectus faciens, quum is loquendi color Hebrȩis penè sit peculiaris, nunc eandem vocem iterantibus, nunc eandem alia idem valente reddentib. epithaseos gratia, vt: Nõ omnis, qui dicit mihi Domine Domine, &c. Deus Deus meus, &c. Et ficus bonas bonas, id est, insigniter bonas. Et Domine Dominus noster. Nã in hoc postremo exẽplo, Hebræis diuersæ sunt dictiones. Horum sententiã amplectitur Erasmus in annot. super caput 8. epistolȩ ad Roman. Augustinus in commentarijs huius loci sic scribit: elegãter posuit Apostolus duo verba duarum linguarum idem significantia, propter vniuersum populum, qui de Iudæis & Gentibus in vnitatem fidei vocatus est, vt Hebræum verbum (*abba*) ad Iudæos pertineat, (*pater*) ad Græcos. Ex quo commentario discimus locum, qui est in epistola 178. deprauatum esse. Loquitur enim ibi Augustinus quasi putaret (*abba*) Græcam vocem esse, & (*pater*) Latinam. Et non solùm ex commentario huius loci, verùm etiam ex libro de consensu Euangelistarum idem discere licet: apertè enim cap. 4. illius libri habet, abba vocem Hebræam esse. Porrò eo cõsilio Apostolus sermonem hic conuertit ad Galatas, omissis Iudæis, quo in capite præcedenti, cùm ait: Omnes enim filij Dei estis, & cæte. Poterant enim dicere Galatæ, non fuimus sub elementis, sub potestate tutorũ, sumus ergo filij? Huic tacitæ obiectioni occurrit, docens ipsos esse filios hoc argumento quòd acceperint Spiritum filij clamantẽ, & cæter. Locus iste meritò terrere debet tepidos & frigidos, qui rarò in se experiuntur Spiritum hunc, qui rarò ita nominant Patrem, vt verè afficiantur & ei totos se cõmittant.

ITaque iam non est seruus, sed filius. Quod si filius, & hæres per Deum. Sed tunc quidem, ignorantes Deum, ijs qui natura non sunt dij seruiebatis. Nũc autem cũ cognoueritis Deum, imò cogniti sitis à Deo, quomodo conuertimini iterum ad infirma et egena elementa, quibus denuò seruire vultis? Dies obseruatis & menses, & tempora, & annos.

ITaque iam non est seruus) Nonnulla exemplaria habent (est) in tertia persona, alia in secunda persona (es,) & hoc modo Græci codices, qui nunc in manibus sunt legunt. Sensus est: Itaque tu popule Galatarum, quandoquidem accepisti Spiritum filij, deinceps non es seruus, sed filius. Loquitur autem de seruo qui timore ducitur, qualis intelligitur, ibi: Nihil differt à seruo, & de filio non quouis, sed libero, qui non est obnoxius pædagogo, qui spontanea indole & liberali animo seruit. Porrò si filius es, consequitur quòd hæres sis, id est, quòd ad te quoq; pertineat iure adoptiõis hæreditas promissa Abrahæ, etiã si secundũ carnem non sis natus de semine Abrahæ: hæres, inquam, per Deũ, id est, per misericordiam Dei. Græci codi-

ces, qui nunc in manibus habentur, legunt, & hæres Dei per Christum. Hieronymus vero, & hæres per Christum, omissa mentione Dei. *Sed tunc quidem*) cùm videlicet in tenebris gentilitatis ageretis, cùm nondum fides in Christum vobis esset prædicata (*ignorantes*) eum, qui natura est Deus, seruiebatis ijs, qui secundum naturam non sunt dij, sed solum secundum æstimationem & falsam opinionem hominum. *Nunc autem*) posteaquam nouistis Deum (*imò cognitisitu à Deo.*) Corrigit quod dixerat, vt magis agnoscant gratiã. Sensus est: Potiùs sic dicere debebam: nunc autem cùm cogniti sitis à Deo: non enim labore vestro vos Deum inuenistis, sed ille vos, cùm in errore versaremini, prior ad se traxit, & vocauit vos ad sui agnitionem, ad suam fidem.

Cùm igitur Deus dignatus sit vos cognitione sui, quomodo conuertimini ad elementa? & rursus ad Solem & Lunam? non quidem, vt seruiatis illis, vt dijs, quomodo olim ijs seruijstis, sed vt seruiatis diebus, qui per Solis & Lunæ cursum reuehuntur, vt obseruetis sabbatha, neomenias, & alias solennitates legis, quæ secũdum elementorum volumina sumuntur & administrãtur: vel saltem hoc modo afferti estis in statum libertatis per fidẽ, qua dignatus est vos Deus, quomodo igitur ô Galatæ reuoluimini rursus in seruitutem, vt nunc iterum seruire velis non dico antiquam seruitutem, qua tenebamini quando seruiebatis Ioui, Mercurio, atque ijs, qui natura non sunt dij, sed seruitutem quæ est sub elementis, hoc est, lege Moysi, quam facio rudimentum, sed infirmum, sed egenum non locuples? Secundum priorem expositionem quæ per elemẽta primò accipit Solem & Lunam, dicuntur elementa infirma, quia instabili specie variantur: egena verò, quia egent summa & stabili specie creatoris, vt quomodo sunt, esse possint. Secundum alteram expositionem, quæ primò legem Moysi accipit, id est, cæremonias, & sacrificia, & Sacramenta legis, infirma dicuntur elementa, quia inefficacia ad iustificandum. Egena verò quia gratiam & virtutem non continent. Et aduertendum particulam illam (iterum) referri non ad totam orationem, sed ad partem, vt significetur iterata seruitus.

Dies obseruatis) id est, obseruare vultis Iudaico more, id agitur in deliberatione vestra: dies, inquam, sabbathorum, nouiluniorum & decimum diem primi mensis, & cæteros, de quibus in libris Moysi, & mensem primum & secundum, & illorum mensium celebres dies, & tempora, quibus ter per annos singulos Hierosolymam venientes oblationem faciatis, & annum septimum remissionis, & annum quinquagesimum, quẽ vocabant Iudæi Iubilæum.

Timeo vobis, ne fine causa laborauerim in vobis, Estote sicut ego, quia & ego sicut vos, fratres obsecro vos. Nihil me læsistis.

Timeo vobis) id est, de vobis (*ne fine causa laborauerim in vobis.*) Erasmus vertit, erga vos, & ita vertendum esset apud Platonem vel Demosthenem, quia est præpositio εἰς cũ accusatiuo. Sed Paulus (vt sæpe dictum est) illa præpositione abutitur loco ἐν. In vobis ergo tanquam in vinea. *Sine causa*) dixit interpres pro frustra. Sensus est: Ne tantos meos sudores reddatis inanes, & sine fructu. Illud (forte) hoc loco quidam omittunt, sed omninò est verisimile interpretẽ posuisse. Erasmus in sua translatione non habet. Græcè est μήπως, & licet πως frequenter parelcon sit, & causa ornatus tantũ ponitur, Chrysostomus tamen in commentarijs huius loci vrget illud. Habet enim sic: cùm autem dicit Apostolus metuo, & addit τὸ μήπως, id est, particulam (ne forte) simul & desperationem illis incutit, & in bonam spem erigit, ac si dicat; Nondum accidit naufragium, sed adhuc tempestatem hanc hoc parturientem cerno, propterea metuo vobis, non tamen despero: vobis enim in manu est hoc totum corrigere. Ex quibus verbis patet illud πως Chrysostomo esse dubitantis & suspensi animi, & non ociose poni. Non igitur ridendus est interpres noster, qui transtulit per (fortè) dicens: Ne forte sine causa, & cæt. Et Erasmus, cùm in translatione noui testamenti omitiat, in textu additis commentarijs Chrisostomi vertit, quia videbat se non posse omittere propter comment. Etiam D. Hieronymus in commentarijs suis vrget particulam, ne fortè.

Estote sicut ego,) id est, audete magna fiducia negligere legem, quam me videtis negligere, ego sine vllo remorsu conscientiæ negligo elementa ista, quamuis à Deo tradita, idem cupio vos facere. *Quia & ego sicut vos*) vos estis gentiles, habetis multa, quæ sunt propria adhuc gentilitatis, quæ, dum studeo accommodare me vobis, & ipse facio, cùm præstaret alioquin non facere: quia ego attempero me vobis, quantum possum; accõmodate vos rursus mihi, faciamus paria. D. Chrysostomus proponit alium sensum, sed quem dedimus, omninò germanus videtur. Quod sequitur:

Fratres obsecro vos) Hieronymus vult ad superiora referri, ad hũc modum: fratres obsecro vos, sitis vt ego, quia et, & cæ. Apostolus hactenus pressit Galatas argumẽtis, & acriter taxauit, dicens: O stulti Galatæ, & nunc vertit se in aliam partẽ, agit oratorem, precatur & obsecrat, qua in re à pastoribus imitandus est: Rogare subinde debent populũ, & non semper increpare.

Nihil me læsistis.) Est emollitio. Sensus est: in præcedentibus obiurgatione vsus sum acerbiore, verùm nemo suspicetur ob id obiurgatione me vsum, quòd læsum aut offensum à vobis me indicarem, nemo putet me iratum vulgi in morem dixisse, quæ dixi: nihil enim me læsistis.

S*Ciis autem quòd per infirmitatem carnis Euangelizaui vobis iam pridem, & tentationem vestram in carne mea non spreuistis, neque respuistis, sed sicut angelum Dei accepistis me, sicut Christū Iesum.*

S*Ciis autem, &c.*) Iuxta Chrysostomum est amplificatio & exaggeratio illius (nihil me læsistis) ac si dicat, non solùm me non læsistis, verùetiam multam & inenarrabilem exhibuistis beneuolentiam, vt fieri non possit, me erga tam benè meritos loqui ex maleuolentia. Illud (*per infirmitatem carnis*) variè exponitur. Quidam hoc modo, eo tempore cùm agerem apud vos Euangelistam, laborabam aduersa valetudine, sæpè ægrotabam vidistis me hominem planè infirmum. Hic commentarius Hieronymi est, tradunt inquit Apostolum Paulum grauissimum capitis dolorem sæpè perpessum, & hunc esse angelū Satanæ, qui ei appositus sit, vt ipsum colaphizaret, & hæc infirmitas, hic corporis languor, tentatio Galatarum erat. Habet & alium commentarium Hieronymus, quem transcripsit ex Chrysost. per carnis infirmitatem contumelias, plagas, persecutiones intelligens. Eijciebar, inquit, flagellabar, innumeras mortes sustinebam prædicans vobis, & cùm sic contemptus contumelijs oneratus, insectationibus agitatus, inter vos versarer & prædicarem non tamen ob has afflictiones & persecutiones meas, quæ ab admiratione mei alienare vos poterant, auersati fuistis. Tentationem vestram dixit interpres pro tentatione vestri, id est, qua vos tentabamini ex mea miseria. Rectà locutione dixisset Apostolus, non spreuistis me concionantem, quamuis ex me tētaremini: videntes me tam miserabilem, sed sicut Angelum Dei me accepistis, & vt plus aliquid dicam, sicut Christum Iesum.

V*Bi est ergo beatitudo vestra? Testimonium enim perhibeo vobis, quia si fieri posset, oculos vestros eruissetis, & dedissetis mihi. Ergo inimicus vobis factus sum, verum dicens vobis?*

V*Bi ergo beatitudo vestra?*) id est, illa qua ego vos beatos prædicaui. Græcè est verbale nomen μακαρισμὸς, à verbo μακαρίζω, id est, beatum prædico: cùm ego vos conferrem cum alijs, quibus prædicaueram, beatos vos dicebam. Est laus ex cóparatione. *Testimonium enim perhibeo*) id est, ita eratis mihi affecti, vt si natura permisisset, oculos vestros effossos dedissetis mihi. Laudat eos, vt excitet ad amorem sui, & sibi persuadeāt quæ dixit in præcedentibus, dixisse eum nō ex odio aut simultate, sed ex amore aut solicitudine erga eos.

Ergo inimicus factus sum vobis?) fuistis mihi affecti summo amore, ita vt chariorem habueritis, quàm quæ habetis charissima, nimirum oculos: sum iam factus vobis inimicus, quia pergo docere veritatem? quia prędico in hoc argumento iustificationis oportere niti fide & non lege, vt volunt Iudaizantes?

A*Emulantur vos non benè: sed excludere vos volunt, vt illos æmulemini. Bonum autem æmulamini in bono semper, & non tantùm cùm præsens sum apud vos.*

A*Emulantur vos non benè:*) Hactenus laudauit Galatas, nūc reprehendit doctores illius temporis. Aemulor, vocabulum medium est ad bonum & ad malum: significat magno studio aliquid conari, vt perficias. Sensus est: Iudaizantes magno studio hoc agunt, vt conciliarent sibi animos vestros, & vt vos sibi deditos efficiant. Erasmus vertit, ambiunt vos, id est, sub prætextu cuiusdam zelotypiæ & amoris erga vos captant vos, sed non benè: non enim captant vos vt promoueant ad meliora & perfectiora, sed id agunt vt excludant vos à libertate Euangelica, vt inuoluant seruituti legis Mosaicæ, atque id agunt non ob id, vt vestræ consulant saluti, sed illos imitemini cum admiratione, studioq; insequendi, vt de vobis tanquam sectatoribus ipsi glorientur apud vulgus. *Bonum autem in bono*) Græci paulò aliter legunt, hoc modo: bonum autem æmulari in bono semper, id est, bonum est, alios æmulari velle, sed non in quauis re, verùm in re bona. Et ad hunc modum legit Augustinus. Iuxta nostrum interpretem, sensus est: Eum qui bonus est, magno studio imitemini, sed tantùm in eo, quod bonum est. Semper enim & constanter sequendum est id quod honestum est, etiam cū is, qui tradidit, est absens. Si ergo cùm præsens essem, vidistis me legis cæremonias negligentem, & in eo me imitati estis, si id rectum erat, cur nunc alios æmulamini in eo, quod non est rectum? Diuersitas lectionis hinc prouenit, quòd apud Græcos facillima sit mutatio ex imperatiuo in infinitum, nec sono vocis apud ipsos distingui possunt æmulari & æmulamini. Si extrema syllaba verbi desinat in (ε) tenuē, id est, Epsylon, est æmulamini: si in diphthongon (αι) est æmulari.

F*Ilioli mei, quos iterum parturio, donec formetur Christus in vobis. Vellem autē esse apud vos modò, & mutare vocē meā quoniā confundor in vobis.*

F*Ilioli mei*) quos semel tanquam mater fœdula genui Christo non sine multa molestia: nunc autem in errorem prolapsos denuò parturio, id est, magna solicitudine &

studio ad Christum reuocare laboro donec plenè Christus formetur in vobis, hoc est, donec ad robur & perfectionem fidei perueniatis videlicet vt agnoscentes efficaciam gratiæ Christi in vno Christo spem vestram ponatis,& lege neglecta illi adhæreatis.

Vellem autem apud vos esse modò.) Omnia hæc exponunt mirabilem affectum Pauli erga Galatas,qua in re ipsum imitari debent præcipue ipsi qui pastores agunt, videlicet vt similes induant affectus erga suos. Sensus est: cuperem adesse apud vos nunc, vt in omnē habitura vocem meam mutare possim, & nunc blandientis,& nunc obtestantis, nunc obiurgantis more loqui vobis, nunc deprimere,nunc exaltare vocem, quod per Epistolam facere nequeo:illa enim vnius tenoris est: Hoc fere modo Hieronymus. Chrysostomus verò ad hunc modum. Vellem apud vos esse modò,& mutare,id est,sic edere vocem, vt auditor simul intelligere posset gemitum & planctum.

Quoniam confundor in vobis) exponunt quidam. De vobis apud alios erubesco & pudefio. Sed illum non esse sensum, manifestum est ex voce Græca, quæ significat hærere & inopem esse consilij. Sensus est: perplexus sum in vobis quid agere debeam vobiscum, hæsito quomodo scribere vel quales literas mittere debeam.

Dicite mihi qui sub lege vultis esse, legem non legistis? Scriptum est enim, Quoniam Abrahā duos filios habuit, vnum de ancilla, & vnum de libera. Sed qui de ancilla, secundum carnem natus est: qui autem de libera, per repromissionem, quæ sunt per allegoriam dicta.

Dicite mihi qui sub lege) postquam Galatarum mentem emollijt & vehementius sibi conciliauit, denuò redit ad contentionem,argumentis agens sicut antè cœperat. Dicite mihi qui vultis esse sub seruitute & onere legis, tanquam legis obseruatio sit necessaria ad salutem. *Legem non legistis?*) Legem hic vocat Pentateuchum Moysi, Sensus est: quanquam e gentibus sitis ad Christum conuersi,nihil tamen dubito, quin legeritis libros Mosi, quos hic nomine legis intelligo. Græci pro (*legistis*) habent (auditis) Legem non audistis? illa loquitur legem non esse seruandam credentibus. Itaq; dum legem vultis obseruare,legi repugnatis.

Scriptum est enim.& cæt.) Est tertium argumentum sumptum ex scripturis, in quo obseruādum est, quid potissimum vrgeat Paulus.In duobis prioribus vrgebat iustificationem ex fide & gratia Christi contingere, non ex lege: cuius rei declaratio apertissimè ad scopum disputationis pertinet, puta fidem non requirere obseruationem legis. Siquidem hæc vnica causa potuit esse gentibus(ex quarum numero erant Galatæ) obseruandæ legis, quòd ex legis virtute esset iustificatio. Non enim gentibus potuit esse ea causa obseruandæ legis, ob quam Iudæis ad tempus imposita fuit lex. An vero Apostolus idē hoc loco vrgeat, an aliud potius, videlicet legem non esse perpetuam, ex sequentibus patebit.

Scriptum est enim quoniam) id est, quòd (*Abraham*) quantum ad huius rei, de qua iam agimus, significationem attinet (*duos filios habuit*) nam reliqui, quos post obitum Saræ genuit, ad huius rei significationem non pertinent:atque vnum horum, nempe Ismaelē suscepit ex muliere non libera, sed sibi ancilla: Alterum verò, nempe Isaac, ex libera vxore:sed horum duorum filiorum longe est diuersa generādi ratio. Nam Ismael, qui ex ancilla susceptus est, natus est iuxta naturæ ordinem & iuxta vires carnis: Id enim habet ratio carnalis propagationis, vt ex puella fœcunda virente adhuc ætate procreare liberos possit senex. At verò Isaac qui ex libera est susceptus, natus est suprà & præter vires naturæ, ex dono & virtute promissionis diuinæ. Repugnat enim naturæ ordini, vt senex ex anu & sterili procreet liberos: verùm diuinæ promissionis virtus vires superauit vtrique. Atque ita quidem se habet historia de Abrahæ vxoribus & liberis: verùm historia præter rei gestæ narrationē habet aliquid intelligentiæ profundioris, alia quędam altiora proponit, quàm illa, quę primò apparent, hoc est, quòd dicit in sequētibus.

Quæ sunt per allegoriam dicta.) Vbi annotandum, quòd duplex sit allegoria: altera verborum, altera rerum. Illa scripturę cum poëtis & oratoribus communis est: hęc verò scripturæ propria, & de hac in præsentiarum sermo est.

HAec enim sunt duo testamenta. Vnum quidem in monte Sina, in seruitutem generans quæ est Agar (Sina enim, mons est in Arabia, qui coniunctus est ei quæ nunc est Hierusalem) & seruit cum filijs suis.

HAec enim sunt duo testamenta) hæc, id est, hæ duæ fœminæ Agar & Sa[illegible], sunt duo testamenta: Sic Chrysostomus, secundum quem (*sunt*) positum est, pro (significant) nec id extortum est, cum vocabulum allegoriæ, quod præcessit, id plane requirat. Significant ergo duo testamenta, quorū alterum traditum est in monte Sinai, vel secundum lectionem Græcorum à monte Sina, scilicet profectum est, generans [illegible] seruituti obnoxium. Seruitus hæc [illegible] partim in obseruantia multiplicium [illegible] securarum cæremoniarum: partim in [illegible] hoc est, quod Apostolus ait ad Romanos octauo. In spiritu timoris, quo dicitur p[illegible]næ,

non

non amore iustitiæ, abstinetur à malis.

Quæ est Agar) id est, quod testamentum in monte Sina traditum est Agar, id est, typicè significatur per Agar, ac rectè sane vetus testamẽtum significatur per Agar. Nam Agar, Syrorum aut Arabum lingua hoc est, quod Hebræorum lingua Sina, qui mons est in Arabia minore. Refert ergo Agar typum veteris testamenti non solùm in hoc, quòd ancilla est, verùm etiam per suam nomenclaturam, quia nomine suo exprimit montem Sina, vbi tradita est lex. Secundum hanc interpretationem, quæ est Chrysostomi, Theophyl. & Oecume. illud (mons Sina) prædicatum est, & repetitur vocabulũ, Agar, ad hunc modum. Quæ est Agar. Agar enim Syna mons est in Arabia. Quæ lectio est in omnibus Græcis exẽplaribus, in nullis verò Latinis. Sed neque apud interpretes, Latinos vllum est vestigium repetitionis, præterquam apud Ambrosium. Sed omnes intelligunt vt (Sina) sit subiectum, licet aliter & aliter interpretẽtur. Quidam enim vrgent etymologiam Arabiæ, hoc modo: Rectè illud testamentum vetus generans in seruitutem, datum est in monte Sina, qui situs est in Arabia. Nam Arabia, iuxta etymologiam, significat humilitatẽ, afflictionem, depressionem siue occasum, quo significatum est per allegoriam, quòd vetus testamentum generaret populum humilem, afflictum, depressum siue seruum. Alij non etymologiam nominis Arabiæ, sed rem ipsam siue situm regionis vrgent, interpretantes ad hunc modum: Sina enim mons est in Arabia, quæ regio extra terram promissionis est. Ex quo intelligi datur, quòd vetus testamentum non sit proprium filiorum. Alij pondus argumentationis esse putant ibi, *(& seruit cum filijs suis)* vt sensus sit: Sina enim mons est in Arabia seruiens cu populo suo, vt argumentetur Apostolus ex qualitate & conditione montis, & accolarum ipsius.

Præter expositiones has, sunt & aliæ, sed quas annotatimus, præcipuæ sunt: quæ tamen omnes non carent magnis scrupulis, quos nimis lõgum esset hic recensere. Quẽadmodum autem pars ista, sic & ea, quæ sequitur, variè exponitur. Quidam enim ad hunc modum interpretantur (*qui coniunctus*) scilicet per radices (*ei, quæ nunc est Hierusalem*) Alij exponunt, qui coniunctus est, non quidem per radices, cùm inter ipsum & Hierusalem nimis magnum spacium sit, sed hactenus coniunctus, quia spectat ipsam Hierusalem. Alij intelligunt, qui coniunctus est ei, quæ nunc Hierusalem est per Arabiã: quia Arabia, in qua situs est mons Sina, contingit Iudæam versus meridiem, & per Iudæam confinis est ipsi Hierusalẽ. Alij dicunt montem Sina coniunctum esse Hierusalem hoc sensu, quia inde profecti sunt filij Israel in terram Chanaan, in cuius meditullio sita est Hierusalem: vt intelligatur coniunctus non vicinia loci, sed continuatione itineris filiorum Israel inde proficiscẽtium in Hierusalem. Alij ad hunc modum interpretantur: qui coniunctus est, non quidem vicinitate loci & spacij, sed similitudinis allegoriæ, ei, quæ nunc est Hierusalem. Nam sicut mons Sina generauit in seruitutem populum carnalem, cui dabatur lex, dum terrorem incussit minis suis, & gratiam non dedit: Ita terrena Hierusalem generat populum seruituti obnoxium. In hac tanta expositionum varietate, vt aliquid certi habeatur, primò annotandum est, naturam allegoriæ esse, vt non probetur, sed ex mera authoritate proferatur. Secundò coniunctionem (enim) apud Paulum non semper seruire causæ, sed interdum repetitioni, & vim habere asseueratiuã iuxta idioma Hebraicum, quemadmodum annotatum est in cap. 2. in expositione partim illius loci: Mihi enim, qui videbãtur esse aliquid, &c. partim illius: Propter quod ex operibus legis non iustificabitur, &c. Tertio annotandum vocabulum Græcum *συστοιχεῖν*, quod noster interpres vertit coniunctum esse, significare consensum in natura & proprietate ingenij, vel in alia qualitate quapiam, vt doctissime docet Budæus in commentarijs linguæ Græcæ: hinc *σύστοιχα* vocant Græci, quæ nos cognata, vt cùm dicimus, illa vitia sunt sibi cognata.

Quartò annotandum commentariũ Ambrosij in hunc locũ: Sina enim mons est in Arabia, & cæt. vbi nulla sit mentio Agar, sic habere: Causam Agar significare dicit terrenam Hierusalem. Videtur ergo Ambrosius hoc loco subaudiuisse Agar, quod nomen Græci codices constanter exprimunt. His animaduersis facile est, deuenire in germanum sensum huius loci. Dixerat Apostolus Agar, typum gerere veteris testamenti: hoc magis inculcare volens, idem repetit alijs verbis dicens: Agar enim, Sina mõs est, quasi dicat: Agar reuerà est typus ei⁹. Quod dixi, veteris testamenti, iam dico montis Sina, per metonymiam pro re exhibita in monte Sina, qui situs est in Arabia, quia addit nomen regionis, proptereà est hic aliqua explicatio, & non nuda repetitio, quasi dicat, Vos Galatæ scitis, quid sit mons Sina, ex vsu Scripturæ nostris, quod sit res horribilis, quod sit extra terram promissionis. Ida volo vos aduertere, vt ex his intelligatis naturã veteris testamenti siue legis. Ob eandẽ causam mittet & Hierusalem dicens, qui coniunctus est ei, quæ nunc est Hierusalem, hoc est, mons Sina eiusdem est naturæ & indolis, cuius est nostri temporis Hierusalem.

rusalem.

rusalem. Hæc duo, quò ad rem, de qua ago, cognata sibi sunt. Hierusalem situ quidem longè abest à Sina, & proptereà videri posset, non pertinere ad Sina, tamen est planè Sinaica. Conferte eam doctrinam, quam accepistis à me, cum ea, quæ est in ciuitate Hierusalem: Item spiritum & vitam vestram, cũ spiritu & vita eorum, qui habitant Hierusalem, inuenietis verè esse Sinaicam & legalẽ: deprædenhetis vitam eorum simillimã esse vitæ eorum, qui terrebantur in monte Sina. Eam, quæ nunc est Hierusalem, vocat crassam, terrenam, carnalem: talis siquidem erat Hierusalem, cùm ista scriberet Paulus. Aliter interpretatur Erasmus: habet enim sic in annotationibus: Quod addit, quæ nunc est, huc pertinet, quòd olim ea ciuitas alijs nominibus fuerit appellata, primò Iebus, deinde Salem, deinde Hierusalem, velut ex vtrisque composito vocabulo, sed corrupto, cùm dicendum erat Iebusalem. Sensus ergo secundũ ipsum est: Qui cóiunctus siue confinis est ei ciuitati, quæ nũc appellatur Hierusalem. Sed verisimilius est, Apostolũ respexisse ad id, quod prius diximus.

Et seruit cum filijs suis:) Est hic repetitio eiusdem rei. Agar est vetus testamentum, Agar est Sina mons in Arabia, Agar seruit cũ filijs suis, id est, legistis. Alij suppositũ verbi (seruit) faciunt Hierusalẽ: verùm facies dictionis Paulinæ Græca magis ducit ad priorem sensum. Græca enim sic habent: Quæ est Agar: nam Agar Sina mons est in Arabia, coniunctus est aũt ei, quæ nunc est Hierusalem: seruit autem cum filiis suis. Pro altera sententia facit, quod sequitur.

Esa.54.c. Luc.23.d. **I** *LLa autem, quæ sursum est Hierusalem, libera est, quæ est mater nostra. Scriptum est enim, Lætare sterilis, quæ non paris: erumpe & clama, quæ non parturis, quia multi filij desertæ magis, quàm eius, quæ habet virum.*

I *LLa autem, quæ sursum est Hierusalem*) quam opponit terrenæ. Sensus est: Illa Hierusalem, quæ per fidem & spem sursum est, cuius typum gerit Sara, est libera: & sicut ipsa est libera, ita & populum generat liberum, quia partus sequitur vterum. Supernã Hierusalem vocat præsentem Ecclesiam, Ecclesiam noui testamenti. *Quæ est mater nostra*) id est, omnium credentium. *Scriptum est enim.*) Esaiæ 54. *Lætare sterilis, quæ non paris*) id est, tu Ecclesia primitiua, quæ ea parte, qua ex gẽtibus cõstans. hactenus sterilis fuisti, & nullos peperisti filios Deo: imò quæ ne conata quidem es vllos filios Deo parere, sed citra Dei omnem cognitionem dæmonibus pariebas: lætare, erumpe in vocem gaudij, & clama præ lætitia. *Nam multi*) id est, plures iam sunt filij tui, quæ hactenus tanquam effœta deserta fuisti à Deo *Magis, quàm eius, quæ habet virũ*) id est, quàm maritatæ, hæc est synagoga, quæ Moysen, siue legem tanquam maritum habuit.

Rom.9.b. Gen.21.c. **N** *Os autem fratres, secundum Isaac promißionis filij sumus. Sed quemadmodum tunc is, qui secundum carnem natus fuerat, persequebatur eum, qui secundum spiritum: ita & nũc. Sed quid dicit scriptura? Eijce ancillam, & filium eius: nõ enim hæres erit filius ancillæ cum filio liberæ.*

N *Os autem fratres, &c.*) vt autem propositam allegoriam explicemus ad propositum, nos Christiani filij sumus non carnis, vt Ismael, qui iuxta naturæ ordinem, iuxta vires carnis progenitus est, sed sumus filij promissionis, in morem siue ad similitudinem & exemplum Isaac, qui supra virtutem naturalem carnis, ex promissione natus est. *Sed quemadmodum tunc is, &c.*) Pergit ostendere cõgruentiam rerum cum rebus, quin hac quoque parte, ait, pulchrè congruit allegoria. Quòd sicut tunc maior natu Ismael, qui iuxta carnem tantùm fuit filius maior Abrahæ, lactantem adhuc paruulum Abrahæ filium, qui secundum virtutem Spiritus sancti, & promissionem natus fuerat, persequebatur, sibi circumcisionis prærogatiuam, & primogenita vendicans: Ita & nunc Israelitæ secundum carnem, qui carnali legi inhærẽt, & iuxta carnem tantùm sunt filij Abrahæ, aduersus minorem fratrem, nempè Ecclesiam gentium, quæ iuxta promissionem, & fidem sunt germani filij Abrahæ, inflantur & eriguntur, non sustinẽtes spiritualem Euangelij veritatem vmbris legis Mosaicæ præferri.

Sed quid dicit Scriptura? Eijce ancillam) quo significatum est vetus testamentum aliquando eijciendum, vt non sit eius vsus in populo Dei. *Et filium eius*) periphrasis est Ismaelis: Congruentia hic dura est & terribilis. Sicut Ismael exactus est ex ædibus paternis, ita legistæ eijcientur, nec in domo manebũt perpetuò: & sicut Ismael non successit in hereditatem, ita legistæ nõ erunt hæredes, id est, non consequentur rem promissam Abrahe, & semini eius.

I *Taq; fratres, non sumus ancillæ filij sed liberæ, qua libertate Christus nos donauit.*

I *Taque fratres*) Sensus est: Cùm igitur nõ sumus filij carnis secundum Ismaelem, sed sumus filij promissionis secundum Isaac, consequitur, quòd non sumus filij ancillæ, quòd nõ pertinemus ad typum Agar, quòd non sumus populus veteris testamenti, sed quòd sumus filij liberæ, quòd pertinemus ad typum Saræ, quòd sumus populus noui testamenti, populus liber.

Qua libertate Christus nos donauit. Sensus est: libertatem hanc non nostris meritis, aut nostris viribus nobis parauimus, sed propter Christum, gratuito Dei beneficio nobis donata est. Clausulam hanc (*qua libertate Christus nos li-*

nos liberauit.) Græci initium faciunt sequentis capitis adiecta nota illationis. Leguntenim ad hunc modum: Qua ergo libertate Christus nos liberauit, state, & nolite iterum, &c. Verùm Hieronymus habet & interpretatur lectionem nostram. Similiter & Ambrosius.

CAPVT V.



Tate, & nolite iterum iugo seruitutis contineri. Ecce ego Paulus dico vobis, quoniam si circũcidamini, Christus vobis nihil proderit. Testificor autẽ rursus omni homini circumcidenti se, quoniã debitor est vniuersæ legis faciẽdæ.

Acto. 15. a.

STate, & nolite iterum iugo seruitutis contineri, &c.) Est adhortatio, qua concludit Apostolus tertium argumentum sumptum ex Scriptura. Sensus est: cùm per Christum semel donati sitis libertate, state in ea constanter, retinete eam. Quod dicit (state) fluctuationem, inquit Chrysostomus, indicat. Iugum seruitutis legem vocat duram, difficilem, laboriosam: ne implicemini iugo tam onerosæ legis. Quod addit (*iterum*) significat Galatas antè seruisse, licèt non legi: vide ca. 4. Quomodo conuertimini iterum ad infirma & egena elementa?

Ecce ego Paulus, &c.) Hactenus argumentatus est, nunc interponit authoritatem Apostolicam. Id, quod euici argumentis, nùc authoritate Apostolica astirmo. Palàm dico vobis, si circumcidamini, ita, vt ponatis spem salutis in circumcisione, aut credatis circumcisionem necessariã ad salutẽ: Christus, id est, fides in Christũ, vel gratia Christi nihil vobis proderit. Quòd si istud non retrahit vos, saltẽ retrahat vos negotij difficultas: Nam præterquam quòd periculosa est circumcisio, importabile quoq; iugum & pondus seruitutis secum adfert, hoc est, quod sequitur (*testificor autem omni*) id est, cuiuis tam gentili, quàm Iudæo (*quoniam debitor est*) id est, quòd obnoxium se reddat vniuersæ legi seruandæ. Est enim circumcisio diuinitus instituta, tanquam signum quoddam, quo homines inscriberentur in genus & religionem Iudaicam, vt hoc signo profiterentur se obseruatores legis, & religionis Iudaicæ. Chrysostomus aliam adfert rationem, quòd nimirum cum circumcisione coniunctæ sint multæ cæremoniarum species, quas obseruare cogeris, dum circumcisionem exerces. Verùm prior interpretatio magis germana est.

E*Vacuati estis à Christo qui in lege iustificamini, à gratia excidistis. Nos enim spiritu, ex fide spẽ iustitiæ expectamus. Nam in Christo Iesu, neq; circumcisio aliquid valet, neq; præputium, sed fides, quæ per charitatem operatur.*

EVacuati estis à Christo) id est, Christus factus est vobis, tanquam non haberetis eum, factus est vobis otiosus & irritus, hoc est, opus, labor, siue beneficium Christi nihil vobis profuturum est, qui ex legis Mosaicæ obseruatione quæritis iustificari (*à gratia*) id est, à gratuita iustificatione, quam semel per Christũ assecuti estis (*excidistis*) partim, quia diffidetis gratiæ, dũ aliunde quæritis iustificari; partim, quia gratiæ præbetis vos ingratos. Cum enim hoc præstet Christi gratia, vt qui debitores erant seruandæ legis, liberentur hoc debito, vos ingrati tantæ gratiæ, debitores esse vultis legis.

Nos) sanè, qui syncere sumus Christiani (*per Spiritum ex fide*) in Iesum spẽ iustitiæ expectamus, non ex circumcisione, vel carnali obseruatiõe legis: Fides est, quæ impetrat Spiritum: Spiritus in corde credentium efficit iustitiã. Sic Chrysostomus, qui per Spiritum intelligit Spiritum sanctum. Alij Spiritum positum putant ad distinctionem literæ, hoc sensu: Nos iuxta spiritualem legis intelligentiam ex fide spem iustitiæ expectamus. Spem iustitiæ dixit pro sperata iustitia, vel potiùs pro ea, quæ in votis est, quã ambiunt & synceri Christiani, & Iudaizantes, ac si dicat, & Christiani & Iudaizantes in votis habẽt iustitiam: nos hanc expectamus spiritu ex fide. Alij interpretantur de vita æterna, quæ redditur iustitiæ.

Nam in Christo Iesu) neque circumcisio aliquid valet, sicut falsò vobis persuadere conantur Iudaizantes, (*neq; præputium*) scilicet aliquid valet, sicut arroganter quidam iactitant ex gentibus cõuersi: sed in Christianismo id vnum est, quod valet, nempè fides, fides, inquam, non quæuis, sed quæ operatoria est per charitatem, non tanquam per effectum suum, siue per instrumentum, vel organum, sed tãquam per causam, vnde habeat ipsa fides efficaciam operandi. Ipsa enim fides ad operationem iustitiæ tãquam dispositio est, accipiens vim, & efficaciam, & energiam operandi per charitatem. Quidam interpretantur hic Paulum, quasi id agat, quomodo ex impio quis efficiatur iustus. Alij ipsum putant solicitum esse de vita hominis iam iustificati, vt doceat, quid agere debeat, & in quibus occupari, qui iustus est: & horum sententiæ fauet illud, in Christo Iesu.

C*Vrrebatis benè, quis vos impediuit veritati non obedire? Nemini consenseritis. Persuasio hæc non est ex eo, qui vocat vos.*

CVrrebatis bene) id est, pulchrè succedebat vobis & in vita, & doctrina Euangelica. *Quis vos impediuit?*) in isto cursu erat spes magni profectus, quisnàm interrupit cursum

cursum vestrum? quisnám tantum valuit? Notat pseudoapostolos. Quod additur (*non obedire veritati*) Chrysostomus non legit, nec in commentarijs vllam mentionem facit: Græci tamen codices, qui hodiè extant, illud legunt. Quis vos impediuit, quò minùs obtemperaretis veritati? (*Nemini consenseritis.*) Istud non est in Græcis, neque Latina omnia habent, & in quibus habetur, ferè obelisco prænotatur. Si legamus, sensus hic est: Nemini prorsus, quisquis ille tandem sit, qui ad circumcisionē, & legis Mosaicæ obseruationem vos inuitat, consenseritis. *Persuasio hæc*) qua vobis persuadere conantur, cum Euangelio Moysen miscendum esse, non proficiscitur ab eo authore, qui principiò vocauit vos ad fidem, & veritatē Euangelicam. *Qui vocat vos*) periphrasis est Patris. Tacitè significat esse zizania à patre diabolo.

MOdicum fermentum totam massam corrumpit. Ego confido in vobis in Domino. quòd nihil aliud sapietis: qui autem conturbat vos, portabit iudicium, quicunq; est ille.

MOdicum fermentum, &c.) Est allegoria vocum: Paruus aliquis error afficit ipsam substantiam religionis, mutat & euertit. Ne existimetis, inquit, parui referre, si non totam recipientes legem, circumcisionem saltē recipiatis, & aliquas legis vmbras: quantulacunque legis portio sit, si cum fide Euangelij misceatur, totam fidei synceritatem vitiabit, quemadmodum paululum fermenti totam conspersionem, cui admixtum fuerit, acidam reddit, paulatim diffundens suum acorem. Pro (*corrupit*) quidam legendum putant (corrumpit) quia Græcè est, fermentat. Modicum fermentum totam conspersionem fermentat.

Ego cōfido in vobis, quòd aliud, &c.) (*in*) pro (de) posuit, id est, de vobis confido (*in Domino*). i. fretus bonitate Christi, quòd post hác meā admonitionem, nihil aliud sentietis diuersum ab eo, quòd principio tenebatis de libertate per gratiam Christi vobis donata, confido, quod in hac re non sequimini persuasionem nouam.

Qui autem conturbat vos) id est, dimouere studet à vera doctrina, quam semel à me accepistis, dabit pœnas, non effugiet iudicium Dei, id est, vindictā, quicunque ille tandem fuerit, quantumuis magnus.

EGo autem fratres, si circumcisionem adhuc prædico, quid adhuc persecutionem patior? Ergo euacuatum est scandalum crucis. Vtinam & abscindantur, qui vos conturbant.

EGo autem fratres si circumcisionem, &c.) Traducebatur Paulus hoc nomine, quòd alijs locis aliud & aliud doceret, quòd apud Iudæos pro Moyse staret, apud Gentes contra Moysen: hác calumniam & suspicionem à se amolitur. Quòd si circumcisionem, inquit, adhuc prædico, vt calumniantur pseudoapostoli. Cur adhuc persecutionem patior, scilicet à Iudæis: cur tam obstinatis odijs me insectari pergūt? Manifestum enim est, hanc solam fuisse persecutionum mearum causam, quòd docuerim Christi gratiam neque circumcisionem, neque legem requirere. Sublata ergo causa persecutionis, cur durat persecutio? Significat Apostolus, quòd Iudæi non erant persecuturi ipsum, si voluisset permittere, Moysen, etiam si prædicasset Christum.

Ergo euacuatum est scandalum crucis) id est, Si verum est, me esse præconem circumcisionis & legis, cessat offendiculum Iudæorum, qui offendi solent ad prædicationem crucis Christi. Non enim tam offenduntur ob id, quòd prædico Christum crucifixum, eumque esse Messiam: quàm quòd prædicem legem per ipsum abolitam. *Vtinam & abscindantur*) vtinam qui sic vrgent apud vos carnalem circumcisionem, & vos à recto statu deijcere conantur. Id enim significat, quod dicit, qui vos conturbant. Siquidem Græcè est ἀναστατοῦντες, id est, qui vos commouent, siue de statu submouent. Vtinam, inquam, per diuinæ iustitiæ vindictam non solū circumcidantur, verùm etiam exscentur, hoc est, pudenda ignominia, grauique dolore, eis membrum illud totum semel abscindatur, cuius occasione delinquunt: vt hac ignominia corrigantur. Sic Chrysostomus. Alij aliter exponunt, ad hunc modum: vtinā prorsus amputentur à vestro contubernio, ne diutius ordinem vestrū turbare possent, quando tam pertinaciter suam de circumcisione sententiam retinentes, corrigi nequeunt.

VOs enim in libertatem vocati estis fratres, tantū ne libertatem in occasionem detis carnis, sed per charitatem spiritus seruite inuicem.

VOs enim in libertatem vocati estis.) Sensus est: gratuita Dei vocatione, translati estis in libertatem Euangelicam, per quam facti estis liberi, non solùm à peccatis, siue domino peccati, nec solùm à seruili qualitate, seu spiritu timoris, verùm etiam ab onere & iugo graui circūmcisionis, & præceptorum carnalium legis. In his tribus cùm sita sit libertas Christiana, hoc tamen loco eam potissimùm significat Apostolus libertatē, quæ est à cæremonijs, & iugo legis Mosaicæ, quod discimus ex vocula (enim) quæ rationem reddit, quare inuitantes ad circūcisionem, quæ prima ceremoniarum est, statu dimoueant Galatas. Vnde indoctè agunt Lutherani. qui locum istum interpretantur in hunc modum: Vos fratres vocati estis in libertatem, scilicet ab obedientia præstanda, quibusuis superiorum legibus, siue

bus, siue in libertatem à quibusuis legibus politiuis.

Manifestum est enim, tum ex circumstātijs, tum ex ratione scripti, Apostolum agere de abrogatione veteris legis: de hac siquidem controuersia erat apud Galatas, an lex Moysi necessariò seruanda esset à fidelibus: Certè hæc ipsorum interpretatio palā aduersatur doctrinæ Pauli in Epistola ad Roma. 13. apertè docentis, obedientiam ex necessitate præstandam esse legibus, quas constituunt principes, vide D. Turnout. li. 3. de libertate Christiana, in argumēto primo & eius solutione. Rursus in argumento 8. & solutione eiusdem. Porrò libertas illa, qua quem que liberum esse volunt ad agendum quæuis, quæ iustitiæ & charitati non aduersantur (vt verbi gratia ad ducendum vxorem, ad vescendum sine delectu quibusuis cibis, quouis tēpore, & ad alia id genus, quæ per se nō repugnant iustitiæ & charitati) neque libertas ipsa Christiana est, neque etiam per se, & necessariò ipsam concomitatur, tanquā aliquid ordinatum à Christo, quod obseruari vellet à Christianis: videlicet quasi Christus ordinasset, vt Christiani haberent libertatem agendi in rebus indifferentibus, & per se non continentibus rationem iustitiæ, quicquid liberet, modò id fieri posset sine scandalo. Cū enim Christiana libertas in eo per se substātialiter cōsistat, vt quis à peccati seruitute liber, vni Deo adhæreat, spōtanea indole faciens, quæ ipsi placita sunt: consequitur, quòd ea, quæ augendæ erga Deum charitati conducunt, etiam si minuent libertatem circa res medias, magis consentanea sunt Christianæ libertati, quàm eam imminuant.

Huiusmodi autem sunt quædam Ecclesiæ ordinationes, de abstinētia à quibusdam cibis, rursus de ieiunijs, itē de cœlibatu sacerdotum. Quare quod dicitur per Christū datam esse libertatem credentibus circa ea, quæ non sunt per se necessaria ad salutē, intelligendum est in hunc modum: quòd nimirum Christus nihil certi statuerit de huiusmodi indifferētibus, sed permiserit sponsæ suæ Ecclesiæ, & illius prælidibus constituendas ordinationes pro ratione, & conditione temporum, & locorum ad lucrum, & præsidium charitatis. Quia Apostolus iam aliquoties meminit libertatis, ne quis putaret hinc licere Christianis quicquid lubet, adijcit.

Tantum ne libertatem, &c.) quorum verborum hæc est sententia: Non est, quod de cæremonijs legis præstandis soliciti sitis: vocati enim estis in libertatem, id tantùm curandum est, ne libertatem hanc in occasionem vertatis carnis, hoc est, ne libertate hac, qua donati estis per Christu, abutamini ad vitæ licentiam, ne huius prętextu, carnis desideria perficiatis. De eadem re solicitus est Apostolus in Epistola ad Romanos: *Sed per charitatem spiritus.*) Ne vita iustificati sit otiosa, & sine fructu, ostendit, qua in re exercere se debeat Christianus, Iudæi, inquit, exercentur in cæremonijs à lege præscriptis, vos exerceri volo in charitate, in mutuis officijs præstandis. Genitiuus (spiritus) nō est in Græcis codicibus, sed nec Græca scholia vllam eius faciunt mentionem. Similiter nec Chrysostomus in commētarijs, additus tamen nihil officit sensui. Annotat Chrysostomus, quòd non dicit, per charitatem diligite inuicem, sed seruite, quòd vehementius est: liberos ergo vult esse seruos, sed seruos iuxta instinctum charitatis, quæ nomine quidem seruitus est, sed re libertas & ingenua libertas.

Mnis enim lex in vno sermone impletur: Diliges proximum tuum sicut teipsum. Quòd si inuicem mordetis & comeditis, videte, ne ab inuicem consumminamini. Leui. 18.d Mat. 22.d Mar. 12.d Rom. 13.

Omnis enim) id est, tota lex impletur in obseruatione vnius mandati, nēpè huius: Diliges proximum tuū sicut teipsum, Cuius sententiæ expositio petatur ex cap. 13. Epistolæ ad Roma. *Quòd si inuicem mordetis*) quòd si per contentiosas disputationes, quas de lege, & circumcisione inter vos agitatis, aut inuidia, aut gloria accensi, obtrectationibus mordetis vos mutuò, & quod asperius est, deuoratis: ingens periculum est, ne mutuis obtrectationibus tanquam mutuis vulneribus conficiamini.

Ico autem in Christo. spiritu ambulate, & desideria carnis non perficietis. Caro enim concupiscit aduersus spiritum: spiritus autem aduersus carnem, hæc enim sibi inuicem aduersantur, vt non quæcunq; vultis, illa faciatis. Quòd si spiritu ducimini, non estis sub lege. Iaco. 4.b. Rom. 13.d 1. Pet. 2.c.

Ico autem in Christo, &c.) explicantis est, Verba mea, quibus iam dudum vtor, huc spectāt: summa eorum, quæ dicere volo, hæc est. Alij accipiunt, vt sit hortantis, hortor vos & moneo in doctrina Christi: verùm prius magis est ex consuetudine Pauli. Et illud (in Christo) non est in Græcis codicibus, sed neque Chrysostomus in commentarijs, eius dat vllam significationem: Similiter D. Hiero. neque Ambr. *Spiritu ambulate*) id est, exigite vitā quotidianam ad doctrinam spiritus, vel certè hoc modo intelligatur, exigite vitam iuxta instinctus spiritus: nec refert siue spiritus accipiatur pro Spiritu sancto, siue pro spiritu humano, quatenus tamen sanatus est per Spiritum sanctum.

Isti autem instinctus spiritus magis erant euidentes tempore Pauli, quando calebat sanguis Christi in cordibus credentium,

quam nunc in isto frigore charitatis. Istud si feceritis, non abutemini libertate Christiana ad vitæ licentiam, hoc est, quod dicit (*& desideria carnis non perficietis*) quia quamdiu agimus in hoc mortali corpore, velimus nolimus, sentimus ea.

Caro enim concupiscit aduersus spiritum.) caro. i. carnalis anima, alioquin caro ex qua tanquã ex altera sui parte componitur homo, neq; est dictatrix peccati, neq; cogitationes format, neque disponit agenda: sed est veluti officina animæ, quæ in ea formet turpitudinum idola, per quam eam peragit & consummat, vt eruditissimè docet Cyprianus in prologo libelli, quem de Cardinalibus operibus Christi conscripsit. Alij nomine carnis totum hominem accipiunt, quatenus carnalis est. Ex hoc loco Manichæi olim statuere conati sunt duas esse naturas in homine: alteram malam à dæmone authore profectam, quæ in carne inhabitans per carnem concupiscat aduersus carnem, sed malè id. Eadem namque prorsus est anima, quæ per carnem concupiscit secũdum carnalem appetitum, & quæ per spiritum concupiscit iuxta appetitum rationalem. Intelligendum est in anima duplicem esse vim appetitiuam: Alterã quæ est rationis expers, quam appellamus appetitum sensitiuum: hic enim appetitus in natura adhuc vitiata sine ordine rationis sectatur carnalia commoda: secundum hãc igitur vim, anima concupiscit aduersus spiritum: nam huius motus aduersantur motibus spiritus: Alteram quæ est rationis particeps, quam voluntatem appellamus, hęc per gratiam sanata & renouata concupiscit ex directione spiritus spiritualia bona. Eadem igitur est anima, quæ secundum diuersas vires aduersus seipsam pugnat.

Quamquam B. August. non modò eandem animam diuersis motibus æstuantem, secundum diuersos & contrarios appetitus hoc dissidium sentire scribat, verumetiam vim rationalem. Docet enim eandem hominis volũtatem litigare, rixari ac pugnare secum, dum ex Spiritussancti inspiratione tota vult æternis bonis adhærere: ex pondere verò carnalis consuetudinis vult adhuc terrenis commodis & delectationibus frui, vide ipsum lib. 8. confes. ca. 5. & sequentibus. Hæc enim sibi inuicem aduersantur, id est, motus spiritus sunt contrarij motibus carnis. Caro enim solicitat ad turpia, spiritus verò inuitat ad honesta.

Vt non quæcunq; vultis faciatis) hoc est, vt sciatis vobis etiam qui iusti estis, non esse in manu, non concupiscere vultis, non tangi motibus carnis, interea tamen tangimini. *Quod si spiritu ducimini*) soluit Apostolus tacitã obiectionem. Dicere poterant, est molestum incitari ad turpia, & interim teneri lege quæ illa prohibet. Respondet Apostolus, qui semel hausit spiritum gratiæ, & deinde obseruat instinctus spiritus, & præbet se illis, tali lex non est molesta, talis non cogitur lege, sed est supra legem, quia etiam si lex non esset, præstaret ea quæ legis sunt. Non estis ergo sub lege,) etiam illa, quæ prohibet concupiscere, quæ est decalogus: non estis, inquam, sub ea tanquam sub pædagogo cogente, & seruiliter restringente. Alij interpretãtur hoc modo: non estis sub lege accusante & damnante. Lex non tenet vos reos & obstrictos pœnis suis: quia ad luti spiritu, quo ducimini in vita quotidiana, præstatis legẽ.

M*Anifesta sunt autẽ opera carnis, quæ sunt fornicatio, immunditia, impudicitia luxuria, idolorum seruitus, veneficia, inimicitia, contentiones, æmulationes, iræ, rixæ, dissentiones, sectæ, inuidiæ, homicidia, ebrietates, comessationes, & his similia, quæ prædico vobis sicut prædixi, quoniam qui talia agunt, regnum Dei non consequentur.*

M*Anifesta autem sunt opera carnis*) Postquã obiter soluit obiectionem, quam videbat posse obijci, redit ad exhortationem: Dixi, inquit, de premendis motibus carnis & eius operibus: illa autem manifesta sunt. Opera carnis vocat, quæ caro operatur, hoc est, quæ anima quatenus carnalis est, operatur: Porrò anima carnalis accipienda est nõ tantùm ea, quæ operatur aliquid per carnẽ, siue per carnis sensus, sed anima carnalis intelligenda est: quatenus operatur ex corruptione per Adam tracta. Ita oportere accipi patet ex ijs, quę subijcit Apostolus Nam inter opera carnis numerat sectas & hæreses. Istud diligenter annotauit Augu. lib. 4. cap. 2. & 3. de ciuitate Dei, ostendens carnem dici carnalem hominem: carnalem verò hominem accipiendum esse qui secundum seipsum viuit. i. qui secundùm amorem sui ipsius viuit, idq; ex corruptione per Adam tracta. Quod ad catalogum attinet, sciendum tam Græcos, quàm Latinos Codices hic variare in enumeratione vitiorũ. D. Hierony. in Commentarijs suis, non solùm interpretatus est, verùm etiam quo ordine legi debeant vitia ista, indicauit. Primum, inquit, opus carnis, fornicatio est, hęc Gręcis πορνεία dicitur, quam quidam explicant iuxta ethnicos, apud quos est generis nomẽ. Alij iuxta scripturæ & veterum certam speciem accipiunt, vt sit concubitus soluti cum soluta. Secundum opus carnis, immundicia nuncupatur, quo vocabulo significauit Apostolus vsum rei venereæ contra naturam siue (vt Hierony.) libidinem extraordinariam. Hanc comes luxuria sequitur pro[illegible] Græcis est ἀσέλγεια, id est, lasciuia, cuius vocis significatum doctissimè explicat Budæus in Commentarijs linguæ Græcę Omnino verisimile est Apostolum significare voluisse

cæteras

cæteras turpitudinum species & motus: ipsarum quoque opera nuptiarum si non verecunde & cum honestate, quasi sub oculis Dei fiant. Quantum in catalogo operum carnis, locum tenet idololatria, id est, simulachrorum cultus, cui veneficia succedunt, quo vocabulo complexus Apostolus est omnes magicas artes. Post veneficia, inimicitia ponitur, id est, odiú erga proximum, & perpetuæ simultates: Septimum locum inter opera carnis, contentio possidet, id est, oppugnatio veritatis cum fiducia clamoris. Post contentionem octauo succedit æmulatio, quæ Greco sermone ζῆλος appellatur significantius & notiùs, id est, dolor animi: de eo, quod alius peruenit ad rem quam duo pluresque appetebant, & non nisi ab vno haberi potest. Deinde ponuntur iræ, id est, appetitiones vindictarum. Post has rixæ sequuntur, quas Græci ἐριθεῖας vocant. Est autem ἐριθεία, cum quis semper ad contradicendum paratus, stomacho delectatur alieno, & muliebri iurgio contendit, & prouocat contendentem. His succedunt dissensiones, factiones in religione, cum quis dicit: Ego sum Pauli, alius ego sum Cephæ, ego Apollo, & cæt. Hieron. extendit etiam ad dissensiones domesticas, vt ex mariti ad vxorem, patris ad filium, fratris ad fratrem. His iunguntur sectæ, id est, hæreses: ea enim voce vtitur Paulus.

Hæresis enim Græcè ab electione dicitur, cùm quis eam elegit disciplinam in doctrina religionis, quæ sibi melior videtur relicta veritatis regula, cùm quis credendarum regulam facit suam propriam opinionem. Hæreses sequuntur inuidiæ: has ebrietates, post quas decimo quinto loco ponuntur comessationes. In Latinis codicibus ait Hiero. adulterium quoq; & impudicitia & homicidia in hoc catalogo vitiorum scripta referũtur, sed sciendum nõ plus quàm quindecim carnis opera nominata, de quibus & disseruimus. Quod dicit adulteriũ haberi in codicibus, de illis intelligit qui tum temporis erant in manibus, in nostris hodiè non habentur. In Græcis codicibus primo loco ponitur: habent enim ad hunc modum, manifesta sunt opera carnis, quæ sunt μοιχεία, πορνεία, & cæte. Annotandum quoque propter Erasmum, D. Hieronymum catalogo vitiorum non agnoscere impudicitiam. Qui legunt impudicitiam, referunt ad libidinẽ, quæ consistit in aspectibus, in osculis, in tactibus. Pro homicidijs. Græci habent cedes. D. Augustinus in suo catalogo neutrum habet. Porrò quia longum erat vniuersa carnis opera replicare, & catalogum facere vitiorum, idcirco omnia vno sermone conclusit dicens: Et his similia, quæ nunc per literas iterum prædico, cũ præsens essem apud vos, quod qui vel hæc, vel his similia agunt, scilicet ex intentione & deliberato animo, & secundum perfectam rationem & consummationem peccati, regnum Dei non consequentur, vel (vt ad verbum habet Apostolus) non hæreditabunt.

F*Ructus autem spiritus est, charitas, gaudium, pax, patientia, longanimitas, bonitas, benignitas, mansuetudo, fides, modestia, continentia, castitas. Aduersus huiusmodi non est lex.*

F*Ructus autem spiritus, &c.*) id est, opera quæ à spiritu proficiscuntur, vel quę spiritussanctus efficit in nobis, quæque facient pariunt fructum æternæ beatitudinis, sunt hęc charitas, gaudium, siue interna lætitia mentis, pax siue tranquillitas pectoris, nullis passionibus perturbati, quamquam incertum sit an Apostolus pacem posuerit pro pacifico congressu cum socijs, an vsurpauerit eo modo, quo ad Rom. pro tranquillitate mẽtis ex fiducia procedente, quod confidit homo patrem se habere propitium per Christum, & bene sibi fore in extremo iudicio. *Patientia longanimitas,*) Pro duobus hic vnicũ à Paulo vocabulum positum est, quod vtrũque à nostro interprete positum significat nimirum μακροθυμία, Sic Diuus Hieronymus. Sensus est: constans, fortis & diuturna perpessio rerum malarum & difficilium. *Bonitas,*) qua quis prodest & benefacit proximis. *Benignitas,*) qua quis cum benignitate & dulcedine proximis libenter benefacit. Definitur enim benignitas, *Mansuetudo*) qua quis irã ita moderatur, vt ne læsus quidem appetat vindictam. *Fides,*) id est, certa credulitas rerum non apparentium. Alij opponunt fidem nõ hæresi, sed mendacio: Rursus alij malis suspicionibus opponunt. *Modestia*) virtus est qua quis in dictis & factis seruat moderationem: quanquam omnia hoc loco, operum siue actuum magis vocabula sint, quam habituum. *Continentia*) cum quis à concupiscentijs & prauis passionibus oppugnatus non vincitur tamen, sed per rationis vigorem continet se, ne abducatur à certa regula. Quod additur (*Castitas*) non est in Græcis exemplaribus, neque apud Hierony. neque apud Augustinum.

Aduersus huiusmodi, &c.) Incertum est an (huiusmodi) referendum sit ad res, an ad personas, quia genus non potest agnosci ex textu. Lex accipitur sicut in superiori sententia: Si spiritu ducimini, non estis sub lege. Sensus hic est: decalogus non opponit se huiusmodi, vt damnet vel accuset, in quibus regnant hæ virtutes, his non aduersatur lex. Lex non est hostis, nõ accusat huiusmodi homines, & proinde non tenentur lege quasi constricti illius supplicijs. Vel aduersus huiusmodi, non est lex, id est, tales non cogit lex, quia spontanea indole faciunt & præstant legem,

tione circuncisionis & legis Mosaicæ, ne inquam & tu (tenteris). i. ne abducaris à pseudoapostolis. Nihil inquit August. ita ad mansuetudinem & misericordiam inclinat, quã proprij periculi cogitatio. Ex hoc loco D. Hieron. colligit, non tantum modestiæ causa, sed verè dictum à Paulo, quòd imperitus esset sermone. Verùm magis probabile est quod annotat Erasmus, Apostolum studio mutasse subito numerum, quod singularis numerus esset magis idoneus ad compellandum vniuscuiusq; conscientiam, sed & mira cautiõe hoc agit semper Apostolus, ne quid offendat eos, quos studet corrigere. Durius autem erat dicere omnibus, considerate vos ipsos, ne & vos tentemini.

Lter alterius onera portate, & sic adimplebitis legem Christi. Nam si quis existimat se aliquid esse cùm nihil sit, ipse se seducit. Opus autem suum probet vnusquisque, & sic in semetipso tantùm gloriam habebit, & non in altero. Vnusquisque enim onus suum portabit.

Lter alterius onera portate.) Portare est vocabulum baiulorũ, Alij aliorum onera baiulate, quos videtis abductos à falsis fratribus, putetis eos graui aliquo onere laborare, proinde iuuetis eos. Hic videtur esse sensus proprius, fieri tamen potest, vt Apostolus generalius loquatur de peccato in genere, & non de illo tantùm, quod concernit fidem ceu religionem. Si quem videritis in delictum lapsum, subleuate, & adiuuate talem consilio, opere, & oratione, quò faciliùs à peccato resurgat (& sic) hoc est hac ratione (*adimplebitis legem Christi*) hoc est lex charitatis qua præcipitur, diliges proximum tuum, & cæte. Siquidem Ioannes singulariter hoc facit mandatum Christi, vt vos mutuo diligatis, quod & idem Apostolus totus iam senex repetit frequentissimè ad admirationẽ præsentium.

Nam si quis existimat,) id est, qui alterius comparatione, quem videt non posse perfectè ad Christianismum à Iudaismo transire, putet se perfectum esse Christianum (*ipse se seducit*) siue (vt Grecè est) mentem suam decipit: nã hoc ipso quo placet sibi, nihil est. Vel generaliter intelligatur hoc modo: si quis comparans se ad alios, illis se existimat meliorẽ, sanctiorem & magis acceptum, putat se valdè continentem, castum, sobrium, atq; hinc sibi placens inhumanius agit cum fratre lapso, hic fallit animum suum: Nam reuera huiusmodi homo, nihil, id est, nullius virtutis & iustitiæ est apud Deum: Nam per huiusmodi arrogãtiam perdidit quicquid antè fortè habuit iustitiæ & virtutis.

Opus autem suum probet vnusq;) quia dicit opus, videtur pertinere ad generalitatem: Hieronymus tamen adhuc vrget proprium. Sensus est: vitam suam exacta cura quisque exploret & expendat: fecisti boni quippiam considera, ne fortè propter inanem gloriam ne propter necessitatem, ne per odium, ne per simulationem, ne ob aliam aliquam causam humanam hoc feceris. Qui hoc modo explorat vitam suam, inueniet multa ob quæ sibi displiceat: quod si post explorationem diligentem non remordeat conscientia, habebit gloriã, id est, gloriationem in semetipso, & non per respectum ad alterum.

Vnusquisque enim onus suum portabit, &c.) Sententia hæc contraria non est illi: Alter alterius onera portate: Prior enim respicit vitam præsentem, posterior verò seculum futurum. Atque hinc Hieronymus colligit huiusmodi dogma: Dum (ait) in hoc seculo sumus, siue orationibus siue concilijs, inuicem possumus iuuare, cum autem antè tribunal Christi venerimus, non Iob, non Daniel, non Noë rogare poterit pro quopiam, sed vnusquisque portabit onus suum. Quæ verba hanc habent sententiam: ne sanctissimum quidem virum & Deo acceptissimum, qualis fuit Noe, Daniel & Iob posse precib. impetrare à Deo, vt quis Christi tribunali semel præsentatus, ex impio iustus efficiatur, aut contra id, quod palàm liquet ex eo, quod interpretatur clausulam hanc Apostoli: Vnusquisq; onus suum portabit, in hunc modum: Vnusquisque pro opere suo bono vel malo iudicabitur iustus & sanctus, vel iniustus & peccator: propter proprium peccatum quisque condemnabitur, & nemo cõparatione alterius absoluetur: debet proinde quisque se ex suis operibus iudicare, & non ex comparatione ad alium. Ex qua Hieronymi interpretatione manifestum est, locum hunc nihil aduersari doctrinæ de purgatorio, aut satisfactionibus, aut orationibus viuorum pro ijs, qui vita functi sunt: quemadmodum nec alter locus: Alter alterius onera portate: quicquam facit pro purgatorio, agit siquidẽ de humanitate, quam præstamus fratri lapso in hac vita.

Ommunicet autem is, qui catechizatur verbo, ei qui se catechizat in omnibus bonis, Nolite errare. Deus non irridetur.

Ommunicet autem is, qui catechizatur,) olim ijs, qui Baptismatis erant candidati, tradebantur fidei Christianæ mysteria, sed viua voce sine scripto atque hinc catechumeni dicebantur, quemadmodum qui tradebant, catechistæ. Hic est prius vsus istorum vocabulorum apud Christianos: etymologia exposita est in 2. cap. ad Rom hoc tamẽ loco cõmentarij tam Greci, quàm Latini nihil habent de proprio illo vsu, sed accipiunt catechistam pro doctore generaliter. Valla hunc locum ita vertit: Communicet autem cui docetur verbum, cum eo, qui ipsum docet. Erasmus quemadmodum noster inter-

pres vocem Græcam reliquit non versam: Illud (*in omnibus bonis*) ad communicet referendum est, non ad catechizat: Sensus est, qui instruitur in doctrina & mysterijs religionis, erga eum, qui ipsum instruit, omnem exhibeat liberalitatem, præbeat illi victum, vestitum, & breuiter omnia illa bona, quæ ad sustentandam vitam præsentem sunt necessaria: quicquid facultatum habet, faciat cómune doctori suo. Porrò qui tenaces sunt & auari, quia facilè inuenerunt prætextus ne dent doctori, idcirco adiungit: *Nolite errare*) Prætextus, inquit, vestri valent apud homines, sed non apud Deum: Deus enim non irridetur, aut subsannatur Græca enim vox dicitur à naso suspendendo.

QVæ enim seminauerit homo, hæc & metet. Quoniam qui seminat in carne sua, de carne & metet corruptionem: qui autem seminat in spiritu, de spiritu metet vitam æternam: Bonum autem faciētes, non deficiamus, tempore enim suo metemus non deficientes.

QVæ enim seminauerit homo) Alludit ad agriculturam. Tempus sementis est hæc vita: quæ ergo seminauerit homo in hac vita, hæc & metet, scilicet in extremo iudicio: illud est enim tempus messis. Loquitur quidem Apostolus generaliter, propriè tamen respicit ad ea quæ tractat. Qui vultis in die iudicij ferre lætam sententiam, facite opera bona: Inter illa est magnum, si magni faciatis præceptorem, tunc enim dabitis significationem, quod magni faciatis religionem. *Quoniam qui seminat, &c.*) quoniam est explicantis: Istæ sunt gnomæ siue sententiæ generales. Ita natura comparatum est, vt talem fructum accipiat homo, quale est solum, in quo seminat. Caro nostra obnoxia est corruptioni, qui in carne seminat, fructum correspondentem metet: nimirum obnoxium corruptioni, qui obsequitur naturæ corruptæ in agenda hac vita, qui hic multum tribuit carnis desiderijs & indulget sibi, ille ex hoc carnalis vitæ studio metet perpetuam corruptionem, id est, vitam illam miseram, in qua homo perpetuo morietur.

Qui autem seminat in spiritu) hoc est, qui in vita agenda obsequitur nouo homini, qui secundum Deum creatus est. Seminare in spiritu inquit Augustinus, est fide & charitate seruire iustitiæ. Is ex huiusmodi studio spiritualis vitæ, metet fructum vitæ æternæ: quia corruptioni opponit vitam æternā, idcirco per illā intelligit mortem æternam.

Bonum autem facientes.) Est videndum an loquatur in genere, an quod verisimilius, de bono, quo cœperat. Bonum scilicet quantum ad benè merendum de præceptoribus, aut certè bonum, quantum ad munificentiam, faciendo non defatigemur: tempore enim suo, id est, tempore extremi iudicij metemus non deficientes, id est, sine fine metemus. Si frequenter istud cogitaremus, non esset molestum dare. Ambrosius hoc modo legit: Tempore enim suo metemus infatigabiles. Et Græcis aliud vocabulum est quàm in præcedenti membro: Bonū autem facientes nō deficiamus. Sed & Chrysostomus exponit id, quod vertit Ambrosius: Commētarius eius sic habet, quoniam rem magnam exigebat, præmium quoq; collocat in foribus messis, faciendo mētionem nouæ cuiusdam & admirabilis. nam in agricolatione non solùm qui seminat, verumetiam qui metit, multum sustinet laboris, cum squallore, puluere, cumq; multa colluctans miseria. Tunc verò, id est, tempore extremi iudicij nihil tale inquit erit, quod etiam explanans dicit, tempore enim suo metemus non defatigati.

ERgo dum tempus habemus, operemur bonum ad omnes, maximè aut ad domesticos fidei, videte qualibus literis scripsi vobis mea manu.

ERgo dum tempus habemus, &c.) ne quis, inquit Chrysostomus arbitraretur doctorum quidem curam habendam esse, eosq; alendos, cæteros verò negligendos, ad generalitatem profert orationem: vt in Iudæos etiam & gentes, licet non eodem gradu, tamen eleemosynam conferri iubeat, & quod in cæteris epistolis facere solet, hoc & hic facit, non modo loquens de danda eleemosyna, verumetiam de studiose perpetuoque danda. Siquidem hæ voces, seminare & non deficere hoc innuunt. In seminando est diligentia, In non deficere significatur perpetuitas. *Domestici fidei*) periphrasis est Christianorum, quamdiu sumus in hac vita, quod est tempus sementis, studeamus esse officiosi erga omnes sed maximè erga Christianos. Illis peculiari quadam ratione benefaciendum est. Postquam locutus est de moribus, rursus reuertitur ad principalem disputationem, cuius nequit obliuisci. Videte, inquit, qualibus literis: Græcam vocem dicit Hieronymus magnitudinem potiùs significare, quàm quantitatem. Vide quam grandem Epistolam ipse scripserim mea manu, contra meum morem. Solet enim Apostolus tantùm subscribere Epistolas, quas mittebat ad Ecclesias: Hanc autem proprijs digitis totam exarauit, fecit hoc partim, vt omnium excluderet suspicionem suppositiarum literarū, partim vt declararet quantopere sibi hæc res cordi esset, quantopere curæ esset sibi salus Galatarum. Cæterum mihi inquit Chrysostomus videtur non magnitudinem, sed deformitatem literarū voluisse significare, dum dicit: Videte qualib. literis, id est, quàm deformibus: non enim benè pingebat Paulus, & tamen cùm non nosceret optime scribere, voluit Epistolā hanc

scribere

scribere ob causas iam dictas. Augustino quoque vox hæc in prædicamento qualitatis est: verum aliter explicat quam Chrysostomus: Videte qualibus, id est, quam aperte & liberè exponentibus meam sententiam, sine vllo metu Iudæorum. Erasmus Hieronymum sequitur: Siquidem versio eius sic habet: Videte quantam vobis epistolam scripserim mea manu.

Quicunque enim volunt placere in carne, hi cogunt vos circuncidi, tantum vt crucis Christi persequutionem non patiantur. Neq; enim qui circunciduntur, legem custodiunt, sed volunt vos circuncidi, vt in carne vestra glorientur.

Quicunque enim volunt placere in carne) id est, iuxta ea quæ apparere possunt hominibus. Confer te cum illo, quod est in capit. 2. ad Romanos. Non quæ in manifesto, in carne est circuncisio, &cæt. Placere in carne inquit Chrysostomus, est probari apud homines neglecto Deo. Quicunque ergo volunt placere Iudæis, de his siquidem hominibus est sermo: nam gentiles non curabant circuncisionem: *Hi cogunt circuncidi*) cogunt dum prædicant circuncisionem necessariam, nec Christum hic sufficere, cogunt, inquam, vos circuncidi, ne ob crucem Christi persecutionem patiantur à Iudæis: Iudæi enim non ferebant prædicationem crucis, quia excludebat Moysen, Neq; enim hoc agunt, inquit, authores illi circuncisionis, vt obseruetur lex, tanquam zelo legis commouerentur. Nam ne ipsi quidem legem obseruāt, sed ob id volunt vos circuncidi, vt gloriari possint apud populares suos, id est, Iudæos, de vestra carnali circuncisione, quod vos effecerint studio suo sectatores Iudaismi.

Mihi autem absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Iesu Christi, per quem mihi mundus crucifixus est, & ego mundo. In Christo enim Iesu, neq; circuncisio aliquid valet, neque præputium, sed noua creatura.

Mihi autem absit gloriari nisi in cruce Domini) Est aduersatiua. Illi gloriantur quod habeant vos discipulos circumcisionis: at procul absit à me, vt in vlla re alia glorier quā in cruce Domini nostri Iesu Christi. Paulus gloriabatur aliquando in successu discipulorum, sed erant etiam in cruce, quia ad illam pertinebat. *Per quem mihi mundus crucifixus est*) mundum vocat res temporarias, laudem ex hominibus, famulitium, gloriam, opes. Hæc igitur quæ vulgo videntur magnifica esse, quæ mundus admiratur & sectari solet mihi facta sunt mortua, & ego vicissim illis. Nec illa, inquit Chrysostomus, me capere possunt, neq; iniectis manib. captū ducere: quippe semel mihi mortua, neq; ego illorū cupidine teneri quippe mortu' illis.

In Christo enim Iesu, &c.) sermo est non tam de iustificandis, quàm de vita iustificatorū, quod & ante admonuimus. Qui est in Christo, non est quod petat circuncisionem, neque est quod timeat, quia habet præputium hæ siquidem res nihil valent in Christo, sed quod valet hoc nempe est (*noua creatura*) id est, noua vita quam præstamus per fidem. Quod vocat hic nouam creaturam, hoc antè dixit fidem per dilectionem operanté, quasi sit aliquid perpetuū quasi si esset gratiæ, verum quia circūcisio actus est, videtur magis loqui de actibus.

Et quicunque hanc regulam sequuti fuerint, pax super illos, & misericordia, & super Israel Dei. De cætero, nemo mihi molestus sit. Ego enim stigmata Domini Iesu Christi porto cum spiritu vestro fratres, Amen.

Et quicunque hanc regulam secuti fuerint, &c.) Græcis est idem verbum quod superius vertit, ambulemus, nimirum στοιχεῖν. Sensus est: exposui veram doctrinam de iustificatione & vita Christiana, quicunq; intra hanc se continuerint, quicunque contenti fuerint Christo, non accersentes Moysem quicunq; ad hanc regulam incedunt, pax super illos, contingat illis tranquillitas mentis, & misericordia illa quotidiana, qua opus est, vt maneat quisque in fide & noua vita.

Et super Israel Dei.) Coniunctio (&) epexegesin habet, id est, ponitur pro (id est) qui incedunt, inquit, intra hunc canonem, alio nomine vocari possunt israel Dei: Hæc sunt mihi eadé, Israel Dei appellat verum Israelem, alibi vocat Israel secundum spiritum. *De cætero* id est, quod superest, vel vt finiam vel post hac nemo mihi laboré exhibeat seu negotium faciat asserens me esse obseruatoré circuncisionis, non opus est verbis: En rebus doceo cuius sim seruus, Moysi an Christi, liuores, plagæ, vulnera, quæ circūfero in corpore mecum, illa docent quod sum seruus Christi. Nam propter prædicationem crucis ipsius. hæc mihi inflicta sunt. Stigmata Græca vox est, significat autem notā impressam. Non dixit autem habeo, sed porto, tāquam alijs de trophæis glorians de signis regalib. Alludit autem ad corpora seruilia: solent enim serui notari à Dominis.

Gratia Domini nostri Iesu Christi, & cæte.) duo iam didicimus, alterum quomodo ex impio aliquis iustificetur, alterum quę vita requiratur à iustificato: quæ ipsum facere oporteat, quæ item omittere, quicunque hanc doctrinam tenent & illam sequuntur, & sua vita quantum sinit fragilitas, exprimant, illé possunt lætos ducere hos dies. Verum vt ab hac doctrina non dimoueamur, & in noua vita persistamus, hac precatione opus est semper, vt gratia Dei perseueret, cum spiritu nostro, Amen.

Finis Epistolæ ad Galatas.

EXPLICATIO F. ADAMI SASBOVT IN EPISTOLAM PAVLI AD PHILIPPENSES SCRIPTAM.

ARGVMENTVM.

POST enarrationē Epistolæ, quæ ad Romanos & eius, quæ ad Galatas scripta est, enarrandam duximus Epistolam ad Philippenses, quod huius atq; illarum (quantum ad eam partem quæ dogmata respicit) argumentum idem sit. Solicitus siquidē est de Iudaizantibus, qui prætextu Christianismi nusquam non nocebant prædicationi Euangelicæ, docentes cū ad salutem, tum ad iustitiam parandā, opus esse Moyse, nec solum Christum hic sufficere. Hortatur itaque Apostolus Philippenses, vt canes hos (sic enim ipsos appellat) vitent, & in doctrina de iustificatione ipsis tradita, persistant: scribens ex vrbe Roma, vbi tunc vinctus agebat.

CAPVT I.



Aulus & Timotheus serui Iesu Christi omnibus sanctis in Christo Iesu, qui sunt Philippis cum Episcopis & Diaconibus, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro, & Domino Iesu Christo.

PAulus & Timotheus serui Iesu, &c.) Apostolus seruum se vocat, vel quia emptitius Christi iuxta illud: precio empti estis, nolite fieri serui hominum, vel certè quod in negotijs Christi & mandatis eius exequendis versetur. Est enim vocabulum serui æquiuocum, non solum apud Latinos, sed etiam apud Græcos, significans & mancipium & ministrum. Vtro horum modorū hoc loco sumatur, certò constare nequit, quia circumstantiæ non iuuant. Omnibus sanctis in Christo, &c. Præpositionem (in) quidam accipiunt impropriè: accipiūt, vt hoc sit quod per. Alij propriè, vt Chrysostomus, qui istud (in Christo Iesu) adiectū putat ad discrimen Iudeorum: illi iactant quod sit gens sancta, sed reuera illa appellatio est eorum, qui sunt in Christo Iesu.

Cum Episcopis & diaconibus, &c.) Duplex hoc loco diffi ultas est. Altera, quomodo Apostolus scribat omnibus sanctis, qui sunt Philippis cum Episcopis, cùm inuerso ordine scribendum potiùs fuerat hoc modo: Episcopis & Diaconibus, cum omnibus sanctis, qui sunt Philippis. Inciuile enim videtur primo loco laicos ponere, & deinde obiter tantum adiungere Episcopos. Nam tale est ac si iam facultas Theologiæ scriberet in hunc modum: Facultas Theologiæ populo Leodiensi & ipsius Episcopo salutem.

Hanc difficultatem euadit Chrysostomus, qui pro duabus dictionibus, quas nos habemus vnicam legit: licet ipsius interpres Musculus duas verterit: sed indubiè lapsus est indiligentia, cum apertè Chrysostomus interpretetur non cum Episcopis, sed coepiscopis, vt Clero scribat Apostolus nō populo. Ad eundem modum interpretatur Theophylactus, item Oecumenius. Altera difficultas est, quomodo in plurali dicat Episcopis, cum Philippis non fuerit nisi vnicus Episcopus. Difficultas hæc Chrysostomo cum Latinis commune est, quam & soluit dicens vocabulum (Episcopi) seculo Pauli genericum fuisse & commune etiam presbyteris, postea verò mutata loquendi consuetudine cœpisse esse vocabulum speciei. Idem habet Theophylactus: idem & Oecumenius: verùm quando defierit esse vocabulum generis, nihil dicit Chrysostomus, nec alij. In Pontificem certè aut Antistitem seu Præsulem imprimis competit etymologia vocis, siue eam à Græcis sumptam dicas in ea acceptione, iuxta quam ea vsus est Cicero ad Atticum. Locus citatus est in epistola ad Romanos, siue ex veter. testament. vt in Psal. Episcopatum eius accipiat alter, & Esdræ 2. cap. 11. vbi Hieronym. eandem vocem vertit Episcopum, & Præpositum, Ambrosius cùm non occurreret ipsi, quod habet Chrysostomus, & sciret interim nunquā vnius ciuitatis plures fuisse Episcopos proprij nominis, quos Præsules appellamus & Pontifices, nouum excogitauit commentarium in hunc locum, quasi Apostolus & Timotheus se vna cum ministris suis pacem precarentur Philippensibus: scribit enim, inquit, plebi, sed extorta est expositio. Locum hunc Pauli Ioannes VViclef citat pro hæresi Arij, cuius meminit Epiphanius contra hæreses lib. 3. hæres. 75. Citat & locum, qui est priore epistola ad Timoth. capite. 3. vbi Apostolus Episcoporum & diaconorum duntaxat meminit nulla habita mentione presbyterorum: Citat & locum, qui est in

Ad Rom. 1. cap.

est in Actis. 20. vbi presbyteri appellantur Episcopi. Ex his concludit, nullũ olim fuisse discrimen inter simplicem sacerdotem, seu presbyterum, & eum, quem iam Episcopum dicimus. Vide Albertum Pighium libro Ecclesia. Hierarch. secundo, capite 10. vbi contra hæresim hanc prolixè disputat, vbi & exprimit Hieronymus de hac re sententias. *In diaconibus*) barbarismus est pro diaconis, ea tamen voce nihil offensi sunt Damasus, Hieronymus, & cæteri Ecclesiastici scriptores: est autem hoc loco vocabulum scholæ Christianæ: verùm dubium est, an sit vocabulum generis, an speciei. Albertus Pighius putat esse nomen generis, vt reliquos sacrí ordinis gradus sacerdotio inferiores hoc nomine Apostolus complexus sit. Cætera, quæ ad expositionem salutationum pertinent, petantur in epistola ad Roman. & Galat.

GRatias ago Deo meo in omni memoria vestri semper in cunctis orationibus meis pro omnibus vobis, cum gaudio deprecationem faciens super cõmunicatione vestra in Euangelio Christi à primo die vsque nunc.

GRatias ago Deo meo in omni memoria.) Sensus est: quoties vestri recordor, gratias ago Deo pro omnibus vobis in omni prædicatione mea. Miscet Apostolus gratiarum actionem cum precibus, nec videtur has ab illa distinguere. Promptitudo hæc in agendis gratijs de alicuius beneficijs, paucorum hodie est. Nam tale est, quod dicit, ac si iam ob conuersionem illorum, qui in nouis insulis agunt, gratias ageremus Deo, quoties illorum recordaremur. Cum gaudio deprecationẽ faciens) facere precationẽ Græcè dixit pro precari. Illud (*super communicatione*) refertur ad gaudiũ velut ipsius gaudij causa. Sensus est, oro pro vobis, atq; inter orandum capit me gaudium de communicatione vestra, vel ob communicationem vestram. *In Euangelio Christi*) Euangelium per tropum vocat primùm totã doctrinam Euangelij, deinde propagationem. Sensus est: gaudeo, quòd omni officio prædicãti mihi Euangelium abstitis, nihil non facitis, quò laborum meorũ sitis participes, vbiq; præsentes, vbiq; cooperantes, & pariter mecum in prædicatione communicantes: dum mittitis legatos, & quæ necessaria mihi sunt pro virili suppeditatis: idq; facitis non vno, aut altero, aut tertio denique temporis momẽto, sed semper, ac perpetuò, ex quo credidistis, in hunc vsq; diem. Est magna laus Philippensium.

Latini alium habent commentarium, sed omninò germanus est, quẽ dedimus, quod patere potest attendenti ad vocem Græcam, quæ significat participatiõnẽ & societatem in eodẽ munere. Est talis vox Græcis, qualis & Latinis collegæ, & cooperatores in propaganda doctrina pietatis, atque hinc gaudeo, & gratias ago.

COnfidẽs hoc ipsum, quia qui cœpit in vobis opus bonum, perficiet vsque in diẽ Christi Iesu. Sicut est mihi iustum hoc sentire pro omnibus vobis, eò, quòd habeam vos in corde, & in vinculis meis, & in defensione, & confirmatione Euangelij, cum socij gaudij mei omnes vos sitis.

COnfidens hoc ipsum, quia, &c.) hoc est, quod is, qui cœpit in vobis opus bonum. Sensus est: cœpistis mihi adesse à primo die vsq; ad hoc tempus, confido fore, vt tales perseueretis, confido, quòd sicut hactenus studuistis propagando Euangelio, ita studebitis vsque in diem Christi, vsque in diem extremi iudicij. Hic est mos scripturarum proponere diem iudicij, quasi in foribus, & in propinquo, vt diem illum semper præoculis habeamus, atque in illum toti intenti vitam istam tanquã punctum ducamus. Græcanica scholia aliter exponunt. habẽt enim sic: Non de vobis solis cõfido, verùm etiam de ijs, qui à vobis descendunt, hoc est, non perficiet in vobis tantum, sed etiam in filijs & posteris vestris vsque ad aduentum Domini. Idem habet Theophylactus, sed non videtur Apostolus hoc respexisse, maximè cum Philippis iam defierint esse Christiani.

Annotat Chrysostomus, Apostolum non hoc modo dixisse: confido, quod vt cœpistis, & perfecturi sitis, sed hoc modo, quĩ cœpit in vobis opus bonum, ipse perficiet, vt ostendat non solùm perfectionem, verùm etiam initium boni à Deo esse. Citat Augustinus hunc locum contra Pelag. lib. secundo, capite 8. vocabulum Græcũ, quod interpres hic vertit confidere, ad Roman. capite 8. vertit, certum esse. Ex quo loco quidam statuere conantur iustum quemuis certum esse de perseuerantia in finem: adeoque de salute sua, verùm indoctè id faciunt: cùm vocabulum Pauli non semper pertineat ad certitudinem, sed frequenter ad probabilitatem, & coniecturam, vt hoc loco ita interpretante Chrysostomo, item Theophylacto & Ambrosio, imò re ipsa hoc exigente: Ex præclaris siquidem prohœmijs, & initijs coniectat Apostolus insignes futuros exitus.

Sicut est mihi iustum hoc sentire, &c.) Sentire exponit, quod anteà dixit confidens: confido, quòd qui cœpit in vobis, opus bonum perficiet, sicut iustum est mihi, vt hoc confidam, vt hoc sentiã, siue æstimem. Est enim opinantis, siue arbitrantis, meritò ita de vobis iudico (*eò, quòd habeam vos in corde*) habere in corde phrasis rara est: Quidam putant esse voluntatis, quasi sit affici desiderio & amore. Alij rem iudicij faciũt, vt sensus sit: Ita de vobis statuo, hoc ex animo iudico.

ſunt vtiliſsima, & illa amplectamini. Græca vox διαφέροντα, quam noſter interpres vertit potiora, duplicis ſignificationis eſt: ſignificat & vtilia & præſtantia. Priorem ſignificationem amplexus eſt Chryſoſtomus cũ ſuis: Posteriorẽ expreſsit Eraſmus in ſua tranſlatione. *Vt ſitis ſynceri*) rurſus vocula (vt) eſt expletiua. Senſus eſt: ne quod nouum & adulterinum dogma recipiatis occaſione horum officiorum. Sic Chryſoſt. Theoph. Oecum. Alioquin etiam vox Pauli ad mores pertinet, & non ad doctrinam ſolam. *Et ſine offenſa*) Græcis vnica vox eſt ἀπρόσκοποι, qua & vtitur in Epiſt. priori ad Corin. ca. 10 Sine offenſione eſtote, &c. id eſt, & tales, vt nemini ſitis offendiculo. Multi quippè offendũtur ſæpenumerò, cùm vident catholicum iungere amicitiam cum hæretico. Vt ſitis ergo ſynceri, quò ad Deum, & ſine offenſa, quò ad homines: Sic Chryſoſto. cum ſuis, quanquam ſi conferatur locus iſte cum illo, qui eſt in Actis 24. vbi eadem voce vtitur Apoſtolus, videri poſsit eſſe offenſa, quæ reſpicit tam Deum, quàm homines. D. Ambroſ. vocem Græcam vnica ſimiliter Latina reddit, legens ad hunc modum, vt ſitis ſynceri & inoffenſi, id eſt, ne impingatis vſq; in diẽ Chriſti, quem accepit paſsiuè in hoc diſſentiens à Græcis: vox ipſa ἀπρόσκοποι ambigua eſt, id eſt, nunc actiuè, nũc paſsiuè apud Græcos accipitur. *Repleti fructu*) vel vt alij legunt fructib. (iuſtitiæ) cum doctrina ſyncera hoc etiam præſtate, vt vitam rectam habeatis, repletam fructibus iuſtitiæ. Iuſtitia illa, de qua in Epiſtola ad Romanos capite 3. Iuſtitia Dei per fidem Ieſu Chriſti in omnes, &c. Hæc fidei iuſtitia in corde eſt, & habet fructus, quæ ſunt opera, & propriè externa hoc loco intelligunt, qualia erant illa, quibus Philip. communicabant Euangelio, ſubminiſtrantes Paulo, quæ ad victum, & vitã neceſſaria erant. Vnde Chryſoſtomus eleemoſynas hic interpretatur: Sæpè, inquit, iuſtitiæ vocabulum eleemoſynas ſignificat. Idẽ habet Theophyl. ſed addit, poteſt & generaliter intelligi, vt complectatur omne genus virtutis.

Per Ieſum Chriſtum) Græci hîc addunt articulum, quem interpres nõ expreſsit diſtinguentem hunc fructum à cæteris, ſiue iuſtitiam Chriſtianorum à iuſtitia Gentiliũ. Qui articulus hoc modo Latinè reddi poteſt: repleti fructu iuſtitiæ, qui eſt per Ieſum Chriſtum, vel qui ſunt per Ieſum Chriſtum, ſi legamus in plurali, fructibus.

In laudem & gloriam Dei) nõ vt ego, inquit, laudem cupiam, ſed vt Deus glorificetur.

SCire autem volo vos fratres, quod quæ circa me ſunt, magis ad profectum venerunt Euangelij, ita vt vincula mea manifeſta fierent in Chriſto in omni prætorio, & in cæteris omnibus, & plures è fratribus in Domino confidentes in vinculis meis, abundantius auderent ſine timore verbum Dei loqui.

SCire autem vos volo fratres) Apoſtolus (quẽadmodum in commentarijs refert Chryſoſtomus: item Theophylactus, Oecum.) timebat, ne Philippenſes audientes, quòd in vinculis eſſet, Neronis tam potentis Imperatoris moleſtiam paterentur, putantes ex eo rumores habituram Euangelij prædicationem: Adimere itaque volens ijs omnem moleſtiam animi, ſignificat, quid vincula ſua efficerent Romæ. Volo, inquit, vos ſcire, quod quæ circa me ſunt. Græcè dictum eſt, id eſt, quæ mihi acciderunt Romæ ceſſerint magis ad profectum Euangelij, ſcilicet, quàm ad detrimentum: Fides, inquit, hic nihil patitur Romæ, ſed potiùs incrementa ſumit. *Ita, vt vincula mea manifeſta fierent in omni prætorio*) Græcè eſt in toto prætorio, id eſt, palatio. Paulus cùm Græcè ſcribat, Latina tamen voce vtitur, propterea, quòd vulgò (vt annotat Chryſoſtomus in commentar.) aula palatium, ſeu ipſa regia prætorium tum dicebatur. Tota, inquit, aula Neronis accepit iam aliquem rumorem de Euangelio, de quo anteà nihil audiuerat, hoc boni prouenit ex vinculis meis. Illud (*in Chriſto*) dubium eſt, quò pertineat, an videlicet referatur ad proximè præcedens hoc ſenſu: manifeſta fierent per Chriſtum ipſo ſic dependante: an ad vincula, vt ſit Hyperbaton, hoc ſenſu: vincula, quæ Chriſti cauſa geſto. Et in cæteris omnibus, &c. præpoſitio (*in*) non eſt in Græcis codicibus, an ſubaudienda ſit, id quæſtionem habet, quæ hinc pendet, an illud (*cæteris*) perſonas refert an res. Græcanica ſcholia ipſum ad res referunt, in toto, inquiunt, prætorio, & cæteris locis, hoc eſt, dilucidiùs exponente Chryſoſtomo, in reliqua tota ciuitate Romana. Alij ad perſonas referunt, ſecundũ hos præpoſitio (*in*) nullum hîc habet vſum, intelligunt enim ad hunc modum. Et cæteris, ſcilicet ciuibus, qui in prætorio nõ verſantur. Vtut accipiatur (*cæteris*) certum eſt, non referre prætoria, vt ſenſus ſit: Euãgelium notum fuiſſe cæteris item prætorijs.

Et plures è fratribus, &c.) id eſt, ex Chriſtianis, vt ſit vocabulum ſcholæ Chriſtianæ. Sẽſus eſt: Multi, qui Romæ credunt, freti vinculis meis, ſiue ex vinculis ſumpta fiducia, audent iam multò magis, quàm vnquam antè impauidè annunciare Euãgelium, Domino ipſis addente fiduciam, hoc eſt, quòd dicit, in Domino: Sic Chryſoſtomus. Quoniam, inquit, magnum quiddam erat, quod ait vincula ſua alijs addidiſſe fiduciam, proptereà præoccupando (*in Domino*) dixit. Chryſoſtomus ergo illud (*in Domino*) refert ad confidentes. Idem faciunt Theophylactus & Oecumenius. Alioqui pertinere poſſet ad

set ad immediatè præcedēs, videlicet ad fratres, hoc sensu: fratres religione.

Quidam quidem & propter inuidiam, & contentionem, quidam autem & propter bonam voluntatem Christum prædicant: Quidam ex charitate, scientes quoniam in defensionem Euangelij positus sum: quidam autem ex contentione Christū annunciant non synceré, existimātes pressuram se suscitare vinculis meis.]

Quidam quidem & propter inuidiā, &c.) Erāt illo sæculo, qui inuidebant Paulo successum in Euangelio, quod ad Hierusalē & circumiacentibus regionibus ad Illyridem vsq; implésset Euangelium Christi, qui successus magnam illi gloriam pariebat, cui inuidentes quidam & illum (vt ipsi in precio essent) extinctum volentes, cœperunt prædicare Christum. Sciebant enim, quòd hac ratione Neronem, qui iam offensus erat, ad maiorem iram concitaturi erant, cùm videret numerum Christianorum, quos perniciosos Reipublicæ suæ ducebat, magis ac magis augeri: quodq; omnis ille furor regis & commotio in caput ipsius Pauli, tanquā primarij authoris prædicationis redundaret. Istud est, quod dicit: *Quidam quidē & propter inuidiam & contentionem.*

Quidam autem & propter bonam voluntatem, &c.) Græcis vnica vox est εὐδοκίας, id est, syncero animo, recto proposito, præter hypocrisim, ex omni animi próptitudine Christum prædicāt. *Quidam ex charitate*) quod antè dixit in genere, iam specie explicat. Quidā, inquit, incitati charitate prædicant Euangelium, sciētes, quòd Euāgelij mihi reddenda sit ratio, eò, quòd mandatum acceperim à Deo prædicandi. Vt ergo facilis mihi sit defensio, rationisq;, quas corā Deo redditurus sum pro opere isto, quod in mandatis accepi, ipsi promoueant & adiuuent, & prædicant etiam Christum Sic Theophylactus & Oecumenius. Latini ad hūc ferè modum exponunt: Scientes, quòd in vincula coniectus sum, vt rationem reddam Euangelij à me prædicati. Verùm respicienti ad phrasim Pauli, magis probabilis videtur cōmentarius Græcorum. Similis phrasis est in Epistola posteriori ad Timoth. ca. 1. In quo positus sum ego prædicator & Apostolus, vbi pertinet ad prædestinationem prouidētiamque diuinam.

Quidam autem ex contentione, &c.) hic alterū membrum de inuidia & contentione explicat. Quod dicit (*non synceré*) diuersum vocabulum est ab eo, quo vsus est suprà: vt sitis synceri, quo loco Chrysostomus synceritatem ad doctrinam referebat: hic pertinere dicit non ad doctrinam, sed ad animum. Nō enim, de quibus hîc sermo est, adulterina dogmata prædicabant, sed fidem rectè quidem tradebāt, mente tamen praua. Ad verbum est non purè, id est, animo nō syncero, non propter rem ipsam, sed alterius gratia; & gratia cuius, explicat, dum addit: *Existimantes pressuram*) id est, afflictionem addere se vinculis meis, putantes hoc modo maiori iræ regis obnoxium me reddere, & calamitates mihi augere. Ex hoc loco discimus, Epistolam hanc scriptam ex vinculis: Verum an priora fuerint vincula, an posteriora, id quæstionem habet. Chrysostomus in præfatione huius epistolæ probabilibus argumētis colligit priora fuisse vincula, cum cuius cōmentario conferre oportet ea, quæ habet Theophylactus in explicatione argumenti in hanc epistolam. Item quæ habet Oecumenius: nam vterque obscurus est, & commentarij ipsorum per se lecti, videri possint de posterioribus vinculis interpretari.

Quid enim? Dum omnimodò siue per occasionē, siue per veritatem Christus annunciatur, & in hoc gaudeo, sed & gaudebo. Scio enim, quia hoc mihi proueniet ad salutem, per vestram orationē, & subministrationem Spiritus Iesu Christi, secūdum expectationem & spem meam, quòd in nullo confundar, sed in omni fiducia sicut semper, & nunc magnificabitur Christus in corpore meo, siue per vitam, siue per mortem.

Quid enim?) Illi quidē putant se afflictionem addere vinculis meis, verùm longè secùs res sese habet. *Quid enim*) id est, secundum Chrysostomum, quid mea refert, vel quid mihi curæ est, quo affectu, quóue scopo hi prædicēt, dummodo quouis modo siue per occasionē siue per veritatem Christus annuncietur? Quia occasioni opponit Apostolus veritatem, certum est, ipsum occasionem intelligere aliā, quam nos vulgò accipimus. Certè vox Græca προφάσις, qua hic vtitur Paulus, etiam prætextum significat, quę significatio optimè hîc congruit. Et in hoc scilicet, quòd Christus annunciatur, siue fictè siue non fictè, gaudeo. Gaudet Apostolus, non quidem in causa vt causa, sed in causa respiciendo effectum, hoc est, gaudet de profectu Euangelij, nō autem de hypocritica ipsorū prædicatione, quatenus talis erat. *Sed & gaudebo*) id est, pergā gaudere.

Scio enim, quod hoc, &c.) scilicet, ab ipsis prędicari Christū, quò maiori irę Neronis me obnoxium reddant, hoc studiū ipsorū prouenlet mihi in salutem. Incertū est, an salus sit ea, quæ æterna est, an ea, quæ ex vinculis est. Grecanica scholia de posteriori interpretantur, Chrysost. etiā de altera explicat: cōmētarius eius sic habet: Scio, quòd hoc mihi cedat ad salutē futuram, scilicet, quoniā videlicet ista inimicitia, & quæ aduersum me æmulatio est, prædicationem Euangelij iuuet etiam & promoueat. Hic de æterna salute interpretatur, & nonnullis interpositis ad-

tis adijcit hæc verba, vel illud ad salutem, liberationem intelligit, quasi sic dicat, quantum attinet ad præsens, primum hoc periculum effugiam, hic de salute explicat, quæ ex vinculis. Dubius est ergo Chrysostomus, vtram salutem hîc accipere debeat. Vox ipsa in scripturis ambigua est. Interpres Chrysosto. Musculus in vertendo hoc loco indulgens fuit: nam per côiunctionem disiunctiuam erat vertendum, ipse transtulit per sanè. Habet enim versio eius sic. sanè illud (ad salutem) liberationem intelligit, pro sanè, dicere debebat, vel, Græcè est ἤτοι. *Per vestrã orationem*) hoc est, si vestras orationes nactus fuero, per quas spiritus amplius fuerit mihi ministratus: Sic Græci subministrationem spiritus passiuè accipientes, per Spiritû subministratum, id est, suppeditatum. Secundû expectationem & spem meam: pro expectationem, Græcè est ἀποκαραδοκία vocabulum ex tribus compositum, significans non simpliciter expectationem, sed vehemêtem, & anxiam expectationem, quando videlicet ex corde quippiam expectatur, quando etiã moto capite obseruat, ac circumspicit, quisnã vsquã appareat, seu affulgeat, quod sperat siue expectat. Nã hinc vox Græca dicta est, quemadmodum in commenta. huius loci explicat Theophylactus. Eadem voce vsus est Apostolus in Epistola ad Rom. ca. 8. Nam expectatio creaturæ, &c. Quod sequitur. *Quia in nullo confundor*) incertû est, an pertineat ad proximè præcedens, hoc sensu: secundum expectationê, & spem meam, quòd non pudefiam, quicquid tandem euenerit, vt, quia, positum sit pro (quod.) An verò eò non pertineat, sed sit Hebraismus, vt idê valeat, quod imò aut prorsus, vt sit particula affirmatiua, & sensus loci istius hic sit: quicquid moliuntur, quisquis tandem futurus sit exitus studij istorum, scio, quòd iuxta spem meam & expectationem omnia cedêt mihi in salutem, imò non confundar, id est, in nulla re pudefiam, non timeo vllam iustam reprehensionem, siue viuendum sit siue moriendum. Est enim pudor malus iustæ reprehensionis.

Sed in omni fiducia, &c.) Est enim Græcè παῤῥησία, id est, libertate, omni metu sublato (*sicut semper*) id est, antehac, ita (*& nũc*) Hebraismus enim est sicut ibi: Fiat volûtas tua, sicut in cælo & in terra, vbi dissimulatur nota comparandi (ita) vel (sic.) Sensus est, sicut in omnibus periculis, in quibus antehac fui, siue cùm essem in Asia, siue alibi, ita & nunc in isto periculo (*magnificabitur Christus in corpore meo*) id est, per corpus meum, siue viuere contingat siue mori.

MIhi enim viuere Christus est, & mori lucrum. Quod si viuere in carne, hic mihi fructus operis est, & quid eligam, ignoro.

MIhi enim viuere Christus est) Viuere & mori Græca côsuetudine pro vita & morte dixit, id est, vita mihi Christus est, id est, constituo vitam meam in vno Christo. Est impropria locutio, (*& mors mihi lucrum est*) mortem pro lucro ducit, quòd defunctus hac vita cum Christo futurus sit. Obseruandum est hic in commêtarijs Græcorû, quid senserint de statu animarum separatarum. Chrysostomus apertè hîc habet animas iustorum è corpore discedentes (modò nihil secum purgandum ferant) statim admitti in cælum, & præsentes reddi Christo. Idê habet Theophylactus & Oecumenius. Quod annotandû, quia vulgo istud negare dicuntur Græci. Legendû est etiam ethicon Chrysostomi. Habet enim multa præclara de purgatorio, & orationibus pro defunctis. Inter quæ hoc in primis animaduersione dignum est, quod ab ipsis Apostolis sancitû esse dicunt, vt in celebrationem mysteriorum memoria fiat defunctorum.

Quòd si viuere in carne, &c.) viuere in carne est viuere vita hac mortali. Loco (hic) Græci pronomen habent neutri generis (hoc) verû siue hic, siue hoc legamus, sensus idem est, quemadmodum docet Grammatica. Hic ergò, id est, ea res mihi fructus operis est. Quæ sequitur coniunctio (&.) Et quid eligam ignoro, ferè dissimulatur ab interpretibus, verùm nequaquam otiosa est, habet enim peculiarem & occultã vim excludendi, quod diuersum erat. Siquidem id sentit Paulus: si viuo, Christi causa viuo, si morior, meo commodo morior, quòd si ipsum viuere res fructuosa sit, si lucrum adferre potest, id est, si viuêdo Ecclesijs prosum, adeò non præfero meum commodum vestro bono, vt dubitem etiam, vtrum eligam.

Erasmus in translatione noui testamenti aliam sequitur syntaxin: vertit enim ad hûc modum: quòd si contingat viuere in carne, ea res mihi fructus operis est, id est, video magnum ostium mihi apertum, & multum fructus parari. Secundû hanc côiunctio, &, more vulgari copulat, quod sequitur: sed sciendum illud (contingat) ipsum addidisse de suo: nô enim est in Græcis codicibus: sed nec Græcorum quisquã subandit, nô Chrysost. non Theoph. nô Oecu. Quare in textu Latino addito scholijs Oecumenij malè adiectum est. Oecum. apertè illud, si, vertit in quandoquidem causale. Quandoquidê, inquit, viuere in carne ad fructificandum côducit, nondû mihi decretum est, neq; satis notum quid eligam, vitam ne an mortem. Theoph. quoq; exponit illud, si, vt sit non dubitantis, sed asseuerantis, vt sit tale, quale est in versibus Catonis: Si Deus est animus, nobis, &c. Quorum hic sensus est: Quoniam Deus Spiritus est, sanè Spiritus colêdus est,

Chry-

Chrysosto. in suis comment. ipsi Paulo hic quæstionem mouet, & eã vtilem. Quid dicis, inquit, ó Paule, cùm hinc abiẽs in ipsum cælum migraturus sis, atque cum ipso Christo futurus, ignoras quid eligere debeas? futura metuis? innumeris malis obnoxius es, flagris exciperis, pateris carcerem, vincula, &c. & apud Christum tamen esse non vis? & demus, vt vita hæc nullis malis obnoxia sit, imò innumeris bonis referta, ánne propter tantoperè dilectum Christum, magis petere oportet dissolui? Tãdem Apostolum respondentem facit his verbis: Non volo esse apud Christum propter Christum, vt scilicet plures ei lucrifaciam, mihi ipsi libenter ex mora & dilatione damnum inferam, quo alijs possit contingere salus. Est mirabilis animus Pauli, quanquam id, quod proponit Chrysostomus, apertè haberi nequeat ex ipso textu: videlicet, quòd elegerit Apostolus permanere in carne. Affectus hic in paucis hodie reperitur, nostrum tamen est non minus studere, vt nostri affectus respondeãt affectibus Paulinis, quàm vt ipsius Pauli doctrinam intelligamus.

COarctor autem è duobus, desideriũ habens dissolui, & esse cum Christo, multò magis melius: permanere autem in carne, necessarium propter vos.

COarctor autem è duobus. &c.) Adducit hunc locum Augustinus velut exemplũ ambiguę distinctionis, li. de doctrina Christiana 3. cap. 2. Nam potest ad hunc modum legi: Coarctor è duobus desiderium habens, vt sit sensus: vtriusque rei tangor desiderio, & vitæ, & mortis. Coarctare huius loci tale est, dum vnus dextrã tenet, alius sinistram. Est enim Græcè συνέχομαι, vtrinque teneor, inquit, hinc desiderio mortis, illinc desiderio vitæ. Illud trahit, quia dissolui longè multoque melius, hoc verò trahit, quia permanere magis necessariũ. Potest & hoc modo legi, coarctor è duobus, vt hic distinctione interposita sequatur, desiderium habens dissolui, & esse cum Christo. Verùm ex eo, quod sequitur, multò magis melius, colligit Augu. desiderium habens, ad sequentia transferendum esse, Idq́; potissimùm ex vocula (*enim*) quæ rationem reddit, quare alterius potiùs nempè moriendi concupiscentiam habeat. Quam particulam, inquit, qui abstulerunt interpretes illa magis sententia ducti sunt, vt non solùm compelli ex duobus, sed etiam duorum habere concupiscentiam videretur. Sensus ergo secundum Augustinum est: duo me cõstringunt, quorum alterum desidero, nempè dissolui, & esse cũ Christo, alterum iudico necessariũ, sed non desidero, nempè permanere in carne. Coniunctionem (enim) quã vrget Augustinus, Græci non legunt, sed nec Latini omnes. Si sequi Augustinum volumus, dicere possumus esse Hebraismum, hoc est, Apostolum dissimulasse hoc loco causalem cõiunctionem, quod nõ raro Hebræi faciunt, cùm tamen eam intelligi velint. Dissolutio huius loci est ea, qua res resoluitur in ea, ex quib⁹ constat, quam Græci ἀνάλυσιν vocant. Pro multo magis melius, Ambro. legit, multò enim melius: verùm Paulus aliàs duplicat cõparatiuum causa emphaseωs, vt plurimũ excessum significet, idq́; iuxta idioma Hebraici sermonis. Latini habent alias formulas, ipsi dicerent multoque longeq; melius. Quod sequitur (*necessarium super vos*) Greci in comparatiuo legunt magis necessarium.

ET hoc confidens, scio, quia manebo & permanebo omnibus vobis ad profectum vestrum & gaudium fidei, vt gratulatio vestra abundet in Christo Iesu in me per meum aduentum iterum ad vos.

ET hoc confidens.) Græcis est participiũ preteriti temporis, sed quod Paulus ferè vsurpat pro præsenti in hoc Hebraizans, quare rectè vertit interpres, confidens. Ex hoc loco discimus vocabulum Pauli, de quo latius dictum est in Epistola ad Ro. c. 8. in expositione illius loci: Certus sum, quòd neq; mors, neq; vita, non perpetuò pertinere ad certitudinem fidei: confidens, inquit, quòd vobis adhuc necessarius sum (*scio quia*) hoc est, quòd (*manebo*) scilicet, superstes, nõ moriturus, inquit, iam sum, sed eripiar à potestate Neronis hac prima vice. Ex hoc loco colligit Chrysost. Epistolam hanc scriptam ex prioribus vinculis: siquidẽ ex posterioribus non fuit liberatus Apostolus.

Et permanebo omnibus, &c.) Græcis est, & simul permanebo cum vobis omnibus, perinde ac si dicat: Iterum visurus vos sum, permanebo, inquam, ad fidei vestræ profectum & gaudium, id est, vt in fide proficiatis, & in hac magis ac magis firmemini. Porrò gaudium dicit non quoduis, sed quod ex fide nascitur, siue quod de fide habetur, atq; hoc demùm verum gaudium est. Vt gratulatio vestra (siue vt alij vertunt) gloriatio vestra. Est enim καύχημα, quam vocem interpres aliàs ferè vertit gloriã. Exuberet in Christo Iesu, id est, secũdum Christum Iesum, vt sit Hebraismus, quemadmodum in Epist. ad Ephesios c. 6. Filij obedite parentibus vestris in Domino, id est, secundum Dominum, vel quantum patitur Deus. Alij accipiunt (*in*) vt idem sit, quod (per) sed prius est probabilius. Vult igitur Apostolus abũdare gloriationem Philippensium, non vanè, sed vt decet abundare secundum Christum. *In me*) id est, de me, nempè, quòd redditus sim vobis, hoc quoque explicans Apostolus addit: Per meum aduentum iterum ad vos.

TAntùm dignè Euangelio Christi conuersamini, vt siue cùm venero & videro vos, siue absens audiam de

diam de vobis, quia statis in vno spiritu, vnanimes collaborantes fidei Euangelij, & in nullo terreamini ab aduersarijs, quæ illis est causa perditionis: vobis autem salutis & hoc à Deo.

T*Antùm dignè Euangelio, &c.*) siue tantùm vt dignè Euangelio Christi (*conuersamini*) tantùm scilicet, requiritur, vt dignè Euangelio, &c. & præterea nihil. *Vt siue cùm venero & videro vos*) subaudiunt hic Græcanica scholia: gaudeam de vobis: *siue absens audiam de vobis quod statis in vno spiritu*) hac quoque ratione gaudeam. Incertum hic est, an Paulus hortetur ad concordiam, quæ respicit volũtatem, an ad consensum, qui est intellectus, hoc est, an solicitus sit de dogmatibus, an de moribus. Incertum itẽ est, an vnus spiritus, & vna anima idem hoc loco significent. Tertiò incertum est, an illud (*vnanimes*) pertineat ad præcedentia, an ad sequentia. Ex Græco nihil certi haberi potest, ad verbum enim sic habet: vt audiam de vobis, quòd sitis in vno spiritu, vna anima collaborantes, &c. vbi dubium est, an præpositionem, in, repetere oporteat ad hunc modũ intelligentes: quòd statis in vno spiritu & in vna anima, an omissa præpositione sensus hic sic vno animo collaborantes, & cæt. Labor huius loci est talis qualis Athletarum, quod patet ex voce Græca est enim συναθλοῦντες, id est, concertantes: vel diuisa præpositione cũ fide Euãgelij certantes quomodo vertit Amb. fides Euangelij inquit in lucta est: quare decertantem & laborantem fidem concordibus animis adiuuate (*& in nullo terreamini ab aduersarijs*) incertum an intelligat Gentiles an hæreticos Iudaizantes.

Quæ illis est causa perditionis.) Græcis est ἔνδειξις, id est, ostensio vox frequens Paulo. Interpres in post. Epistóla ad Thessalo. cap. 1. vertit exemplum, Gloriamur, inquit, pro patientia vestra, & fide in omnibus persecutionibus vestris & tribulationibus, quas sustinetis in exemplum, id est, ostensionem iusti iudicij Dei, hoc est, vt vobis qui patimini persecutionem, & in ijs, qui vobis persecutionem inferunt, ostẽdatur & declaretur iustum Iudicium Dei. Græcè est ἔνδειγμα verbale eiusdem verbi, cuius est ἔνδειξις, hoc à secunda, illud à prima persona deductum est. Verbum ipsum interpres ferè semper vertit ostendere ad Rom. ca. 6. quod si Deus volẽs ostendere. Rursus in epistola ad Tim. cap. 1. vt in me primo ostendentem omnem patientiam, &c. Similiter in epistola ad Ephe. ca. 2. vt ostenderem seculo superuenienti, &c. Omnibus istis locis est verbum huius loci, & Ambrosius hoc loco ostentationem vertit, quæ, inquit, est illis ostentatio interitus. Sensus est: quod persequuntur Euangelium, est argumentum perditionis ipsorum, hinc licet colligere quòd sint damnandi. Rursus quia vos ista patimini est argumentum atq; hinc licet colligere quòd sitis saluandi. In posteriori Epist. ad Tim. cap. 4. Alexander Aerarius multa mala mihi ostendit: eadem quoque vox est, sed phrasi Hebræa significat exhibere seu facere.

(*Et hoc à Deo.*) Sensus est, quòd contingit vobis hoc argumentum futuræ vestræ salutis, est donum Dei: Hoc dicit vt ad modestiam instruat ipsos.

Q*Via vobis donatum est pro Christo, non solùm vt in eum credatis, sed vt etiam pro illo patiamini, idem certamen habentes quale & vidistis in me, & nunc audistis de me.*

Q*Via vobis donatum, &c.*) Annotat hic Ambrosius pati pro Christo donum Dei esse, sed non dari quibusuis, sed ijs duntaxat, qui antea præbuerũt se Deo. Est ergo hic laus Philippensium, sed & tota Epistola ferè laudem habet, sed est laus obliqua, hoc est, laudat eos non tam vt laudet, quàm vt hoc modo ad perseuerantiam hortetur.

Idem certamen habentes, &c.) Magna laus in eodem cum Paulo certamine versari. Est autem certamen quale est athletarum. Agitis athletas sicut ego, multa subitis & fertis incommoda, dum decertatis pro Euangelio. Non dicit audistis sed vidistis (*quale & vidistis.*) Nam illic Philippus decertauerat flagris exceptus, fuerat & vnà cum Sila coniectus in vincula: Historia est actorum capi. 16. cuius & meminit Apostolus cap. 2. ad Thessal. Est hoc loco difficultas, quomodo dicat Paulus, donatum Philippensibus (*pro Christo*) vt in ipsum credant, cùm fides sicut & reliquæ dispositiones, per quas meritum Christi applicatur nobis, non detur ex meritis Christi sed ex misericordia Dei & gratia Dei meritum Christi præuenientibus. Quidam hic facilè se expediunt, referentes illud (pro Christo) tantum ad pati, non etiam ad credere, vt sit hyperbaton. Volebat Apostolus dicere, quod pro Christo ipsis datum esset pati, ac interim subijt animum ipsius quod etiam datum esset eis credere, licet non pro Christo, atq; hoc interposuit. Græcanica scholia accipiunt illud (pro) non vt hoc sit quod (propter) vt ferè in huiusmodi locis accipi solet, sed vt idem valeret quod ὑπὲρ, quod (inquiunt) hoc loco positum est pro ἀντὶ, sed nulla adducunt similia loca: & difficile omninò esset demonstrare, siue apud ethnicos scriptores, siue in diuinis literis, ad hũc modum accipi præpositionem ὑπὲρ seu pro D. Augu. in lib. de gratia & lib. arb. ca. 14. citat locum hunc, verùm illud (pro Christo) non vrget sed tantũ hinc docet, quod fides donum Dei sit. Anselmus ἀκόλουθος Augustini in cõment. suis habet, fidem dari propter Christũ. Exponit siquidem (pro Christo) ad hunc modum quia vobis donatum est à Deo pro merito Christi,

Christi, & cæt. quem si velimus sequi fidem accipere oportet pro vigore fidei seu aliquo alio modo diuerso ab illo, quem proponit Augustinus loco iam citato. Maximè probabilis est eorum commentarius, qui dicunt hyperbaton esse cuius nulla mentio est apud Anselmum, sed ex æquo videtur referre illud (pro Christo) ad vtrumque, ad pati videlicet & ad credere.

CAPVT II.



Si qua ergo consolatio in Christo, si quod solatium charitatis, si qua societas spiritus, si qua viscera miserationis: implete gaudium meũ, vt idẽ sapiatis, eãdem charitatem habẽtes, vnanimes, idipsum sentientes: nihil per contentionẽ, neque per inanem gloriam, sed in humilitate, superiores sibi inuicem arbitrantes, non quæ sua sunt singuli considerantes, sed & ea quæ aliorum.

PRimum caput nullam apertam mentionẽ habet principalis scopi seu argumenti, sed nec secundũ: in vtroq; tamen eius occulta quædam semina sunt, quæ obseruare oportet. *Si qua consolatio*) id est, si hoc vultis & id vobis cordi est, vt consolemini me positũ in vinculis: Quod addit (*in Christo*) Hebraismnm habet, id est, si qua consolatio secundum Christũ, vel quales decet Christianos. Si vultis, inquit, me consolari Christiano more (*Si quod solatiũ charitatis*) id est, si desideratis adferre solatiũ, quale est proprium Christianis, vel quale solet charitas adhibere. Est hoc loco mirabilis congeries verborum faciens ad epithasim & vehementiã. *Si qua societas spiritus*) id est, si vultis rebus declarare quòd vester spiritus mihi etiam communis sit. *Si qua viscera miserationis*) Græcè est, si qua viscera & miserationes, atque ita legit Ambrosius, vt miserationes exponat viscera hoc modo: si quid in vobis viscerũ, id est, miserationũ, si afficiamini inquit vlla misericordia mihi vincto. *Implete gaudium meum.*) Hoc affectus genere vtimur, inquit Chrysostomus quando oramus pro ea re, quam omnibus proponimus. Si hæc quæ dixi, inquit, mihi exhibere vultis, hoc vnicũ præstate, nempe vt impleatis gaudiũ, quod ex præclaris vestris initijs iam pridẽ cõcepi cuius memini in primo capite: istud si feceritis, omnia illa quæ dixi, consecutum me putabo. Porrò quia valdè generaliter dictũ erat, implete gaudium meum, magis iam in specie explicat dicens:

Vt idem sapiatis, &c.) quod hic sapere & paulo pòst sentire vertit interpres. Græcis idem vocabulum est, & pertinet tam ad affectum quàm ad intellectum, quemadmodum dictum est in epistola ad Rom. vi) expletiuè sumitur. sensus est: Tum maximè gaudebo si intelligam vos sequi dogmata eadem. Aduertere hic oportet, quod ipsorum bonum ducat gaudiũ suũ: atq; ipsorum in dogmatibus consensum, pro collato habeat in se beneficio.

Eandem charitatem habentes, &c.) Istud subijcit, quia charitas est mater pacis in dogmatibus, qua qui præditus fuerit, non sequetur suam phantasiam, sed Ecclesiæ communem doctrinam. *Eandem*) id est, mutuam, hoc est pariter & amare & amari studentes. Theop. ad Mensuram refert: Vt non frigidè inquit redametis à quibus multum amamini, sed amor amori vtrinque respondeat.

Ad eundem modum interpretantur scholia Græcanica: eandem inquiunt, id est, æqualem. Potest & hic esse sensus, eandem scilicet, quam cœpistis exercere. *Vnanimes*) quid sit vnanimes esse, ipse Chrysostomus declarat cum adijcit (*id ipsum sentientes*) participium est eius verbi, quod modò verterat sapiatis, tanquam si vna, inquit, eademq; anima omnes essetis colligati, similiter affecti sitis.

Nihil per contentionem, &c.) In fine Epistolæ ad Roman. & eius quæ scripta est ad Galatas significat Apostolus hæreses de iustificatione natas ex contentione & inani gloria, cum quibus locis hunc conferre oportet, vt sciamus Apostolum hic solicitum esse de dogmatibus, de quibus postea apertus erit sermo. Contentio Grecè est ἐριθεία de qua voce dictum est in Epistola ad Galatas, in expositione catalogi vitiorum. Ambrosius hic vertit irritationem: Nihil scilicet, agatis ad prouocandum alios, nihil autem agatis per appetitum humanæ gloriæ. Inanis gloriæ, Grecè vnica dictio est κενοδοξία, Sed in humilitate, id est, per humilitatem animi. Humilitatem vocat animi modestiam, qua quis nihil altum de se sentit, sed seipsum demittit, sibique minimum arrogat, Græcè est ταπεινοφροσύνῃ

Superiores sibi inuicem arbitrantes, &c.) id est, quisq; alium se excellentiorem & præstantiorem putet, idq; verè & ex animo statuat, quantumuis magnus sit, & potioribus donis instructus videatur. Exempli gratia, qui donum habet virginitatis, is alium quem videt vtentem matrimonio, excellentiorem se iudicet, atq; vt hoc iudicium ex animo procedat, cogitet multa bona esse in coniugato quæ non videt, ob quæ sit coram Deo præstantior: cogitet, hoc quod ipse forte nõ potest, illum posse, nempe bibere calicem Domini. Occultum enim hoc donum est, & nisi adsit tentatio, nulla eius fit demonstratio: Nemo autem putauerit virginitatem præferendam martyrio. Multa in hanc sententiam ha

tiam ha

tiam habet Augustinus libro de sancta virginitate cap. 43. & aliquot sequentibus. Nobis conandum est, vt istud opere aliquando praestemus: siquidem ad omnem virtutem valde is paratus est, qui nulli se praefert. *Non quae sua sunt singuli considerantes* id est, ne consideretis vel potius ne spectetis vestra cómoda, sed aliena: spectamus enim id quod expetimus. Graece σκοποῦντες, vnde scopus dictus est Graeci addunt hic coniunctionem (&) ad hunc modum legentes. Sed & quae aliorum: Verum interpretes hanc non attingunt, vnde illud ἀλλὰ verisimile est ipsos accepisse, vt eandem habeat vim, ac si dicas, imò magis quae aliorum. Ad hortatio haec etiam ad nos pertinet, est conandum nobis vt quaeramus communem vtilitatem: id enim gratissimũ Deo est, atque exemplo quod subijcit Apostolus, patet rem hanc valde cordi fuisse ipsi Paulo.

Hoc enim sentite in vobis, quod & in Christo Iesu, qui cùm in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se aequalem Deo.

Hoc enim sentite in vobis, &c.) Est illud verbum apud Graecos quod paulò antè Interpres vertit sapere. Sensus est: Is sensus, is affectus in vobis sit, qui fuit in Christo Iesu, habetis praeclara dona, hic prophetiae, ille continentiae. Rursus alij alia. Verũ quantumuis praestantes sitis, tamen collati cum Christo nihil estis: siquidem Deus ipse est, atque hic cùm tantus esset, fecit se nihili, deiecit se ad formam serui, imò vsque ad mortem, imò mortem probrosissimam, haecque tam indigna subiuit, quo aliorum commodis consuleret. Quid igitur vobis faciẽdum? quam vehementer annitendum vobis, vt affectus huiusmodi induatis, vt spiritus quibus ad alta quaeq; & sublimia secundum seculum expetenda ferri homines solent, in vobis comprimatis, vt vos ipsos quantumuis praeclaras habeatis dotes deijciatis minimumque vobis arrogetis, vt aliorum commodis, proprijs etiam neglectis, studeatis: quàm, inquam, annitendum vobis, cùm tam insigne hic exemplum habeatis ipsum scilicet Christum: ipse non sua quaesiuit sed quae aliorum sunt, ipse quo nostris consuleret, neglexit sua. Vult Apostolus diligenter nos respicere in hoc exemplũ, & sane efficacissimum est cum inquit:

In forma Dei esset, &c.) obscure hoc dictum est. Sensus est: cùm esset in natura Dei, id est, cùm esset verus & perfectus Deus: Sic Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius, item & August. & veteres omnes tam Latini quàm Graeci, nisi quòd Ambrosius cum hac expositione & aliam misceat, quae interpretatur formam pro specie siue figura, vt in forma Dei esse, sit prae se ferre externo habitu & figura, multa diuinitatis indicia, vt sit praebere specimen diuinitatis. Ex quo quaerendum an vsquam in scriptura sic accipiatur forma siue μορφὴ qua voce vtitur Paulus. Certè Chrysostomus negat, sed & consuetudinem Graecè loquentium nequaquã hoc habere dicit, vt μορφὴν sic vsurpent. Nemo siquidem dicit nec rectè dixerit, Petrum vel Paulum vnquam in forma Dei fuisse, & tamen similia vel maiora etiam opera, quàm Christus vterq; patrauit. Erasmus tamen in annot. posteriorem hunc sensum Ambrosij sic amplectitur, vt alterum qui omnium veterum est, quodammodo reijcere videatur. Argumentum quo mouetur istud est: Si in forma Dei esse, sit esse in natura Dei, ergo & formam serui accipere, est naturam serui accipere. Certè Christus non seruus est, sed filius. Argumentum hoc nullius momẽti est, quia Christus licet seruus dici non possit hactenus, quasi in ipso duae sint personae quarũ alte a alteri subiecta sit, quod olim voluit Nestorius, nihil tamen prohibet ipsum seruum dici secundum diuersitatem naturarũ, hoc est, iuxta alteram naturam, iuxta quam habet omnia quae nos, excepto peccato. De hac re disputat Damascenus lib. 3. Orth. fidei cap. 3. Quod sequitur:

Non rapinam arbitratus est) non minus obscurè dictum est, quàm prius illud. Sensus est: non iudicauit esse arrogantiam agnoscere se aequalem Deo, non vendicauit sibi nec arrogauit sibi immeritò aequalitatem cum Deo, quando dixit: ego & pater vnum sumus, nõ fuit dementis arrogantię. Rapina phrasi Hebraea significat turpissimam arrogantiam. Ad hunc ferè modum exponit Augustinus tractatu 17. super Ioannem. Rursus libro 2. contra Maximinum Arrian. Episto. capit. 5. & alijs multis locis: Non putauit, inquit, esse vsurpationem rei alienae, sed vendicauit sibi quod suum erat. Erat enim natus Deus, propterea si hoc sibi vsurpabat, non committebat rapinam, faciebat suo iure. Chrysostomus magna ex parte consentit cum Augustino. Rapinam exponit, cùm sumimus nobis quod in nos non competit, hic conuenit cum Augustino. Addit deinde in rapina notationem esse, hoc est, rapinam habere accidens, ex quo hic intelligere nos oportet substantiam: qui, inquit, possidet raptum quippiam, non libenter illud deponit apud alios, timens ne illud perdat. Chrysostomus ergo. Non arbitratus est rapinam, id est, non dubitauit diuinitatẽ suam deponere seu dissimulare, non ergo eam habuit pro rapto hic dissentit ab Augustino. Chrysostomum sequuntur Theopyhlactus & Oecumenius vtpotè Graeci: Augustinum ferè imitantur Latini. Et si quis solam phrasin inficiat, nõ dubitabit sensum eum esse, quem proponit Augustinus. Quod attinet ad (cum) qui cum

in forma Dei esset, aduertendum an sit causale, an aduersatiuum: Vtroque siquidem modo accipitur in scriptura. Particula aduersatiua est in Epistola ad Galatas. Sed neque Titus qui mecum erat cum esset gentilis, & præputium gereret, compulsus est circuncidi.

Alterius significationis loca vbique obuia sunt: Apostolus loco (*cum*) habet [illegible] ὑπάρχων participium significans existens, verùm ex eo nihil dijudicari potest: siquidem participia quoque nunc causalia sunt, nunc seruiunt sensui aduersatiuo. Veteres hoc loco exponunt, vt sit causale, & res ipsa hoc planè exigere videtur Sensus hic erat: Christus quia natura Deus erat, absq; omni arrogantia agnouit se æqualem patri: Deus priori loco. Qui cum in forma Dei esset, videtur esse vocabulum essentiæ. Posteriori loco: non rapinam arbitratus est se æqualem Deo, est vox suppositi, accipitur siquidem pro patre, Non rapinam arbitratus est esse, sic vt agnosceret quoque.

S*Ed semetipsum exinaniuit formam serui accipiens in similitudinem hominum factus, & habitu inuentus vt homo.*

S*Ed exinaniuit seipsum. &c.*) Quæstio hic est, an (sed) vel potiùs (ἀλλὰ) qua dictione vtitur Paulus sit particula aduersatiua, an nota correctionis. Chrysostomus accipit notá correctionis, vt sensus sit: Christus quia in Dei forma erat, non dubitauit diuinitatem suam dissimulare, adeo non veritus est à dignitate sua descendere, vt planè exinaniuerit sese. D. Augustinus interpretatur vt sit aduersatiua particula: Christus quia natura Deus erat, non iudicauit esse rapinam, si agnosceret se æqualem patri, interim cùm tantus esset, cum gereret & agnosceret se æqualem Deo, idq; absque omni arrogantia, tamen exinauiuit sese. Illud magis conuenit exhortationi ad humilitatem, ob quam de Christi diuinitate hanc disputationem suscepit Apostolus. Vide Aug. lib. 2. contra Maximum cap. 5. Intellige, inquit, Apostolum ideo dixisse, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, quia non alienum arbitratus est esse quod natus sit, sed quamuis æqualitatem Dei non fuerit arbitratus, sed suam semetipsum exinaniuit, non quęrens quæ sua sunt, sed quæ nostra sunt: Accipiendum itaq; hic est, ἀλλὰ vt idem sit, quod Hebræis אך, quæ particula aduersatiua est idé valens, quod apud nos, veruntamen. Veruntamen proter dolos posui eos, &c. Psalm. 72. Rursus 38. Substantia mea tanquam nihilū ante te: veruntamen vniuersa vanitas omnis homo viuens: veruntamen in imagine transit, &c. Exinaniuit significat summam deiectionem, demisit se ad imum, demisit se ad nihili.

Quod sequitur (*formam serui accipiens*) expletiuè dictum est: exinaniuit se, id est, accepit formam serui & texit formam Dei. Monent hic interpretes vt intelligamus Christu se exinaniuisse, nó quidem diuina naturam deponendo, sed assumendo humanam. Marcio & eius sequaces exponebant locum hunc de opere: Christus, dicebant, accepit formá serui, quando cinctus linteo lauit pedes discipulorum. hoc reijcit Chrysost. Aliud inquit, est opus serui facere, aliud formam serui accipere. Nusquam enim forma in scriptura inuenitur pro opere dicta: multum enim ab opere differt. Illud enim, nempe opus serui facere, energiæ est: hoc vero, scilicet formam Dei accipere naturæ est, qua responsione simul reijcit & Ambr. & Lial. [illegible] tamen vbi forma siue μορφὴ accidens est, & mera qualitas, vt apud Aristotelem in quarta specie qualitatis: verùm ea significatio [illegible] ra admodum est etiam apud Philosophos, apud quos accipitur quomodo in [illegible] corum, vt sit naturæ nomen, non accidentis. *In similitudinem* vel vt alij vertunt in similitudine (*hominum factus.*) Illud dicit Apostolus, non quòd verus homo non fuerit Christus, sed quod non fuit purus homo: erat enim homo Deus, interim tamen visus est esse purus homo, subiectus siti, fami, & cæter. Quod sequitur:

Habitu inuentus vt homo, &c.) expletiuè istud accipitur secundum Chrysost. vt exponat præcedentem particulam: In similitudine hominum factus, id est, habitu inuentus vt homo. Habitum interpretatur Chrysostomus pro specie & futura, & rectè: est enim Græcè σχῆμα. Pro specie quoque interpretatur Ambrosius, verú in hoc differt à Chrysost. quod hic speciem ponat in carne figurata. Tota caro Christi habebat tale schema, quale habet nostra. Ambrosius vero specié ponit in exteriore conuersatione. Vocabulum Græcum magis facit pro Chrysostomo: est enim vox 4. speciei qualitatis apud Aristotelem. Aug. vult vocabulum esse [illegible] prædicamenti, cuius sententiam difficile est tueri: verum quidem est, apud Latinos vocalum (*habitus*) ad hoc prædicamentum pertinere, sed Gręci, maximè vetustiores Philosophi prædicamentū hoc non habitum, vel vt August. vult schema appellant, vel τὸ ἔχειν. Sed Augustini interpretatio vt videre est apud M. in tertio libro sententiarum distin. 6. quibusdam occasionem dedit [illegible] cerent vnioné verbi cū natura humana [illegible] dentalé esse, quæ disputatio cessat [illegible] mur Chrysostomum. qui plenius cognoscere cupit sententiam Augustini legat [illegible] in lib. quæst. 89. quæstione 63. legat & quæstionem [illegible] 1. eiusdem libri: habet enim [illegible] multa, quæ faciunt ad intellectum h[illegible]

ci. Illud

ci. Illud (*inuentus*) Hebraismum habet: Latinè dixisset, habitu fuit aut extitit vt homo. Phrasis hæc frequẽs est Paulo: Hic iam quæritur inter dispensatores vt quis fidelis inueniatur. Rursus in eadem epistola Inuenimur autem & falsi testes Dei? Rursus in epist. ad Gal. inuenti sumus & ipsi peccatores, id est, exillimus. Vocula (*vt*) ambigua est, significãs nunc imaginem rei, nunc veritatem. Chrys. hoc loco interpretatur vt significet imaginem: Benè inquit dixit vt homo: non enim erat vnus ex multis, sed tanquã vnus ex multis, hoc est, cùm inter multos esset singularis tamen præ se tulit quasi esset quiuis alius. Imago ergo in hoc est, quòd visus est homo quales nos sumus, hoc est, purus & nudus homo. Nihil ergo locus iste facit pro Marcione, qui asserebat Christum non esse verũ hominem, ad hunc modum argumentans: Habitu hominem esse, non est natura hominem esse: & esse vt homo, non est verè hominem esse. Theophylactus non contentus solutione Chrysostomi addit aliam, vt particula (vt) significet veritatem. Citat locum similem ex Ioanne: Vidimus gloriam eius, gloriam quasi vnigeniti à Patre, vbi Græcis eadẽ est vocula, quæ est hoc loco apud Paulum, & certum est significare veritatem. Vnde & Valla reprehendit nostrum interpretẽ qui vertit (quasi) quod (quasi) imitationem significet non veritatem.

HVmiliauit semetipsum, factus obediens vsq; ad mortem, mortem autem crucis. Propter quod & Deus exaltauit illum, & donauit illi nomen quod est super omne nomen, vt in nomine Iesu omne genu flectatur, cælestium, terrestrium, & infernorum & omnis lingua confiteatur, quia Dominus Iesus Christus in gloriam est Dei Patris.

HVmiliauit semetipsum, &c.) Quod velut exponens Apostolus addit (*factus obediens*) expletiuè enim hoc dictum est, humiliauit semetipsum, id est, factus est patri obediens vsq; ad mortem, (*Mortem autem crucis*) id est, mortem probrosissimam (*propter quod & Deus*) (dictio illatiua propter quod) significat Christi humilitatem seu obedientiam tantæ fuisse existimationis & tanti meriti apud patrem, vt propter eam ipsum extulerit in summam sublimitatem. Sic veteres omnes tã Græci, quàm Latini interpretes, quod notandum propter Caluinum, qui nouè interpretatur dictiones (propter quod) vt nimirum consequentiam significent nõ causam, vt sensus sit: Christus humiliauit se, & factus est patri obediens vsque ad mortem, post hanc humiliationem & obedientiam Deus Pater ipsum exaltauit: Sed nemo non videt extortum istud esse: Addit Caluinus, quoties enim scriptura meminit mortis Christi, in nobis pretium statuit, nec de alio loquitur merito quàm quod ad nos redit. Quod imperitè ab ipso dictum est, cùm sint nobilissimæ Scripturæ de meritis Christi, quorum præmia ad ipsum redeunt: Apoca. 5. dignus est agnus qui occisus est accipere virtutem & dignitatem. Esaiæ 53. pro quod laborauit, videbit & saturabitur, & cæt. id est, merito laboris quem pertulit Christus, hæc commoda ad ipsum redibunt, nempe videbit & saturabitur, &c. quæ eo loco referuntur, Rursus Psal. 109. De torrente in via bibet & propterea exaltabit caput, cuius sensus est: Messias tantum sanguinis effundet, vt sanguis effusus efficiat torrentem in quo quis bibat, & quia tam insigniter triumphabit de inimicis suis, propterea exaltabit caput, euehetur ad summam sublimitatem, dabitur ei nomen, quod est super omne nomẽ: hoc erit præmium istius grassationis. D. Augustinus aliter exponit, putat de torrente significationem esse mortalitatis, de torrente mortalis vitæ bibet, id est, morietur & patietur omnia, quæ sunt humanæ miseriæ: meritum huius tolerantiæ erit, quòd exaltabitur. Est alius psalmus plenus meritorum, quorum præmia ad Christum redeunt, nempe Psalmus 44. in quo propheta Epithalamium describit Christi & Ecclesiæ. Eructauit inquit cor meum verbum bonum, & cæt. Est propositio quæ absoluitur duobus versibus, ac si dicat: scribã Epithalamium Christi. Sequitur deinde narratio. Speciosus forma præ filijs hominum: Diffusa est gratia in labijs tuis, &c. quorum verborũ sensus est: Sanctissimè doces & concionaris propterea benedixit te Deus, id est, propter sanctissimas tuas conciones & doctrinam benedixit te pater in æternum, hoc est, voluit vt semper præstares noua opera, per quæ agnoscaris plenus gratia & benedictiõe: Et infrà, Dilexisti iustitiã & odisti iniquitatẽ propterea vnxit te Deus: Apertè significat propheta honorem vnctionis datum Christo ob meritum virtutis. Meruit ergo Christus nõ solùm nobis, sed etiam sibi, hoc enim habet proprietas dictionis propterea. Propter quod ergo, id est, merito huius insignis humilitatis & obedientiæ (*& Deus exaltauit illum*) non leuiter transmittendum est illud (&) quod positum est loco etiam & tantũdem fere valet ac si dicat, vicissim. Siquidem sensus est: Christus hæc fecit, propterea Pater vicissim vt faceret paria, exaltauit illum. Deus non nomen essentiæ est sed personæ: intelligitur enim pater. *Exaltauit*) plus explicat sermo Græcus: est enim ὑπερύψωσε, id est, insigniter exaltauit siue vehementer exaltauit: Proinde Ambrosius vertit superexaltauit, studẽs exprimere vocem Græcam.

Est hoc loco difficultas, qua in re Apostolus ponat hãc exaltationem. Quidam interpretãtur, exaltauit dum nimirum excitauit

eum à mortuis, & impaßibilitate & immortalitate donauit: Rurſus cùm cõſedere eum fecit ad dexteram ſuam in cæleſtib. Alijs magis placet, vt non ſit res diuerſa, ſed eadem cum ſequenti, vt exaltationem ponat Apoſtolus in donatione nominis, quod eſt ſuper omne nomen. Ex textu nihil certi haberi poteſt. Illud interim certum eſt, pronomen (illi) primo & ſecundo loco referre Chriſtum hominem, quia præcedit humiliauit ſe vſq; ad mortem. In illa ergo forma in qua ſe humiliauit, exaltatum illum intelligi oportet. Atq; ad hunc modum exponunt omnes interpretes, tam Græci quàm Latini, vno Ambroſio excepto. Cuius ſententiam exponit & refert. M. 3. lib. ſentent. diſt. 18. Humiliauit ergo illum, id eſt, Chriſtum hominem, donauit illi, ſcilicet Chriſti homini nomen, quod eſt ſuper omne nomen, id eſt, nomen Dei vel nomen Filij Dei: ſic Theop. & Græcanica ſcholia vt hoc ſit quod dicitur apud Lucã, quod ex te naſcetur vocabitur Filius Dei. Alij nomen figuratè accipiunt pro re, ſicut dicimus: ille benè meritus eſt de nomine Chriſtiano, id eſt, de ipſis Chriſtianis, vt ſenſus ſit: Dedit ei maieſtatem, ſiue dedit ei potentiam vel gloriam, quæ excedit omnẽ gloriam ſiue potentiam, ſiue maieſtatem, id eſt, dedit ei diuinitatem.

Quæſtio iam eſt, an ergo Chriſtus meruit diuinitatem, vel (quod eodem recidit) nomen Dei. Dictum enim eſt, quod illud (propter quod) accipi oporteat vt cauſam ſignificet & cauſam meritoriam.

Reſpondet M. quod dicitur hic merito obedientiæ Chriſto donatum nomen Dei, accipiendũ eſſe ſecundum tropũ ſcripturæ familiarem, quo res dicitur fieri quando innoteſcit. Dedit ergo ei nomen. i. Pater fecit, vt diuinitas Chriſti vel nomen Dei, quod ab initio habuit, innoteſceret orbi, & ab omnibus agnoſceretur paſsim, & prædicaretur Deus. Ad hunc modũ interpretari cogimur, ne incidamus in hæreſin Photini. Videatur Magiſter loco dicto.

Vt in nomine Ieſu omne genu flectatur, & cæter.) vt, hoc loco eſt coniunctio expletiua interpretans partem, quæ præceſſit: Dedit illi nomẽ, quod eſt ſuper omne nomẽ, id eſt, dedit illi vt in nomine Ieſu, &c. Per nomen hic intelligere licet rem, hoc ſenſu: vt ipſi Ieſu omne genu flectatur, hoc eſt, vt omnes ipſum adorent, vt omnes ipſi diuinum honorem impendant. Eſt tropus, ſed quis ſit, variant interpretes. Quidam enim dicunt Metonymiam eſſe, alij putãt Notationem eſſe, vt ſignificetur per accidens aliquid ſubſtantiæ rei, quæ eſt adoratio. Alludit autem Apoſtolus ad locum qui eſt apud Eſaiam ca. 46. Per memetipsũ iuraui dicit Dominus, quia curuabitur omne genu, &c. *Cæleſtium*) id eſt, angelorum. *Terreſtrium*) id eſt, hominum. *Infernorum*) id eſt, dæmonum, quia & dæmones velint nolint coguntur agnoſcere diuinam maieſtatem in CHRISTO. *Et omnis lingua*) ſiue angelorum, ſiue dæmonum ſiue hominum, (*Confiteatur quia*) hoc eſt quòd (*Dominus Ieſus Chriſtus in gloria eſt*) id eſt, in maieſtate & potentia (*Dei patris*, Græcè non legitur, eſt, nec in gloria, ſed in gloriam. Vnde Chryſoſtomus, Theophylactus, Oecumenius, Græci interpretes aliam tradiderunt ſententiam huius loci hanc nimirum: Omnem cõfiteri linguam, quod Ieſus Chriſtus eſt Dominus, idque in gloriam Dei Patris. Verùm ſi quis attendat ad morem Pauli, magis delectabitur ſententia interpretis. ſolet ſiquidem Apoſtolus præpoſitiones εἰς ferè abuti pro ἐν. Loca annotata ſunt in Epiſtol. ad Galat.

Itaque charißimi mei, ſicut ſemper obediſtis, non vt in præſentia mea tantum, ſed multò magis nunc in abſentia mea, cum metu & tremore ſalutem veſtram ſalutem operamini Deus eſt enim qui operatur in vobis & velle & perficere pro bona voluntate.

Itaque charißimi mei, &c.) Hactenus propoſuit Apoſtolus humilitatem ac obedientiam Chriſti, ſublimitatem quoq; ad quam merito humilitatis euectus eſt: quod ideo fecit, vt efficacior eſſet hortatio, qua ſã inſtituerat de humilitate ſectanda, & fugienda vana gloria & contentione. Poſt exemplum Chriſti pergit in eo, quod cœperat & infert: Itaq; chariſsimi mei, & cæte. ac ſi dicat: Chriſtus obedientiam præſtitit patri vſque ad mortem, atque huius merito inſigniter euectus eſt. Quare vt Chriſti imitatores ſitis, & ipſi tandem quoque euehamini, obedientiam Deo præſtate & eius mandatis à me vobis propoſitis, id quod hactenus quidem diligenter feciſtis, non tantum cum illic præſens apud vos eſſem, ſed me etiam abſente. Quod ergo hactenus feciſtis, pergite facere Miſcet inquit Chryſoſtomus laudem vt efficacius exhortaretur. Alij illud (*nõ vt in præſentia mea tantum, &c.*) referut ad operamini. Cum metu & timore ſalutẽ veſtram operamini: opponit metum & timorem vanæ gloriæ & contentioni. Nolo, inquit, vos ſtudere contentioni & vanæ gloriæ: ſed humilitati, id eſt, volo vos ſalutem veſtram operari cum metu & tremore, quãtumuis ſitis eruditi, quãtumuis præclara dona habeatis, ac ſanctimonia polleatis.

Exhortatio hæc maximè iã locũ habet, qui hodie habentur probi, tunc vix fuiſſent habiti probi, quod patet aduertenti laudes Philippenſium. Eſt autem metus etiam in magnis viris, propter duo potiſsimum: Alterũ eſt, ne fortè in ipſis ſit, quod diſplicea Deo, & exciderint iam à gratia. Vnde Paulus dicebat. Nihil mihi coſcius ſum, ſed nõ in hoc iuſtif-

iuſtificatus ſum. Alterum eſt, ne etiam ſi iam in gratia ſint, à gratia tandem excidāt. Quare in eadē epiſtola idē aiebat: Caſtigo corpus meum, & in ſeruitutem redigo, ne cùm alijs prædicauero ipſe reprobus efficiar.

Solicitus ergo erat & de præſenti ſtatu, & de perſeuerantia: Neutrum admittunt hodiè Lutherani, ſed docent vnumquemque certum eſſe oportere, & de gratia, & de perſeuerantia. Contra quos optimè citatur locus iſte. Eſt quidem cōmentarius, qui interpretatur iſtud per mathalepſim, cū metu, inquit, & tremore, hoc eſt, cū diligentia, quaſi Apoſtolus nō cogitauerit de metu, ſed de eo, quod habent, qui ſunt in metu .i. de diligētia. Qui cōmentarius reijciēdus eſt propter Pſalmum: Quare fremuerunt gētes, ad quē apertè hìc alludit Apoſt. tum propter veteres, qui nullum hic agnoſcunt tropum. Non ſimpliciter (ait Chryſoſtomus) dixit Apoſtolus, cum timore, ſed addit, & cum tremore, qui quidem tremor auctio quædā eſt timoris: & rationem reddens, quare cū timore & tremore vnumquemq; oportet operari ſalutem ſuā, ait. Sunt enim multæ nequitiæ ſpirituales, quæ hominē deijcere conantur, & impedire, ne aſſequatur vitam æternam. Annotat quoque Chryſoſt. Paulū non ſimpliciter dixiſſe ἐργάζεσθε, id eſt, operamini, ſed κατεργάζεσθε, id eſt, pergite operari vſque & vſque, ſiue cum multo ſtudio operemini, cum multa ſolicitudine. Verùm Paulus ſæpè cōpoſito vtitur pro ſimplici. Quare repræhendendus non eſt noſter interpres, qui vertit operari. Ex hoc loco, quo hortatur Apoſtolus Philippenſes, vt ipſi ſalutem ſuam operentur, colligunt interpretes liberum arbitrium: quia verò ſubijcit: *Deus eſt, qui operatur in vobis*) docet liberum arbitrium inualidum eſſe ad bonum, nec quicquā poſſe circa gratiam Dei. In primis autē eſt obſeruandum illud (enim) Deus enim operatur. Facit enim, vt intelligamus ſcopum. Sēſus enim hic eſt: non eſt, quod vane gloriemini, quia hæc magna dona non ſunt à vobis, oportet ea accepta ferre Deo. Deus eſt, qui operatur in vobis velle & perficere. Porrò, ſi ille hæc in vobis operatur, quare vobis placeatis? Illud perficere apud Græcos infinitū eſt participij: quod modò præceſsit, ἐνεργῶν, id eſt, qui operatur. Hoc annotauimus, ne quis putet eſſe nouum myſteriū in verbo perficere, quaſi ſit ad finem perducere. Illud quoq; annotandum (*qui operatur*) diuerſum eſſe vocabulum à præcedenti. Cū metu & tremore ſalutem veſtram operamini, quòd ſignificare volens Eraſmus ad hūc modum vertit: Deus eſt is, qui agit in vobis, & velitis & efficiatis.

Pro bona voluntate, &c.) Græcis vnicum vocabulum eſt εὐδοκία, quod interpres aliàs beneplacitum, aliàs propoſitum vertit. Sermo Latinus non habet, quod ei propriè reſpondeat. D. Hieronymus ad vocem Hebraicam à Septuaginta effictum putat, ſignificaretq; propriè cùm non ſolùm aliquid placet, verùm etiam rectè placet, itē placentiam tranſferri poſſe putat. Budæus vltroneam propēſamq; affectionem interpretatur. Vtitur aūt aliàs ſemper hac voce Apoſt. dum ſignificat nō eſſe merita, ſed miſericordiam. Quare & hoc loco in ea ſignificatione interpretantur Latini: pro bona voluntate, inquiunt, id eſt, pro ſuo beneplacito, hoc eſt, non quia merita veſtra hoc exigūt, ſed quia ipſi ſic placet. Senſus hic valdè cōuenit rei, de qua agitur, ſicut & vocabulum εὐδοκία, ſed mirabiliter repugnat præpoſitio ὑπὲρ, quę ferè ſolet ſeruire fini ac intentioni, vt & ibi: Tradidit ſemetipſum pro peccatis noſtris .i. ad abolenda peccata noſtra. Quod verò Latini dicūt, vocauit me pro ſua humanitate, Græci efferunt per aliam præpoſitionem, quàm ὑπὲρ. Quod aduertens Chryſoſtomus, alium tradidit ſenſum huius loci, hunc nimirū: Deus eſt, qui operatur in vobis & velle, & perficere pro bona voluntate, ſua ſcilicet aſſequenda, hoc eſt, Deus cupit, vt ſitis ipſi grati pro gratia ſua impetranda, vtq; ipſi placita fiant à vobis, atque hāc ob cauſam tribuit vobis energiam, ſiue efficaciam operā operandi, nimirum, vt hîc ipſius voluntas in vobis compleatur. Ad eundem modum interpretatur Theophylactus & Oecumenius, quos à communi ſenſu Latinorum retinuit præpoſitio ὑπὲρ. Si quis ſequi velit Latinos, dicere poteſt Apoſtolum abuſum præpoſitione, quod non eſt infrequens ipſi.

OMnia autem facite ſine murmurationibus, & hæſitationibus: vt ſitis ſine querela, & ſimplices filij Dei, ſine reprahenſione in medio nationis praua & peruerſæ, inter quos lucetis ſicus luminaria in mundo, verbum vita continentes ad gloriam meam in diem Chriſti, quia non in vacuum cucurri, neq; in vacuum laboraui.

OMnia autē facite ſine murmurationibus, &c.) Iſta adhuc pertinent ad cōtentionem, & inanem gloriam. Senſus eſt: Sic agite veſtra, vt aliorum ſtudia minimè repræhendatis. Quod ſequitur (*hæſitationibus*) alij vertunt diſceptationibus. Senſus eſt: abſque hoc, quòd miſceatis vos alienis rebus, diſceptando, num bonum ſit, quod hic, aut quod ille agit (*Vt ſitis ſine querela*) hoc eſt, tales, de quibus nemo queri, aut conqueri poteſt (*& ſimplices*) id eſt, ſynceri, non eſt animi candidi in alijs ſingula reprehendere, vel vocare in dubium, & diſceptare, nū rectè fiant (*filij Dei*) cordatè hoc dictum eſt. Suſtinetis, inquit, magnū titulum: appellamini filij Dei, videte, vt titulum hunc tueamini. Quidam adiungunt iſtud illi, quod præcedit, legētes

in huncmodum: Simplices filij Dei, verùm malè, quod patet ex Græco. Nam præcedēs vocabulū est masculini generis apud Grę- cos, filij verò neutri generis. Sine repręhensione Grecis vnica dictio est ἀμώμητα, id est, irreprætensibiles, siue inculpabiles, seu inculpati. In medio nationis prauę & peruersæ, &c. siue distortæ. Prauū dixit interpres eleganter pro tortuoso. Est periphrasis gentilium. *Inter quos*) est relatio ad rē. *Lucetis*) alij malunt legere in imperādi modo, lucere, vt moneat eos: Gręca vtrunq; admittunt. *Verbum vitæ*). i. doctrinæ salutaris: (Continētes) Græcè est ἐπέχοντες, quæ dictio modò sustinere significat, quod placuit hîc Erasmo, modò studio retinere aliquid ne eripiatur. Sit vobis studio res ista, vt puram doctrinā Euangelicā retineatis. *Ad gloriam*) Græcè est καύχημα nomen verbale significans gloriationē, nec est meā, sed mihi. Diē Christi vocat diē iudicij. Sensus est: vt in die iudicij liceat mihi gloriari, quòd non in vacuum cucurrerim, nec in vacuum laborauerim, vt gloriari posśim, quòd tales pepererim discipulos.

S*Ed & si immoler supra sacrificium & obsequium fidei vestræ, gaudeo & congratulor omnibus vobis. Idipsum autem & vos gaudete, & congratulamini mihi.*

S*Ed & si immoler, &c.*) vel quin etiam si immolor. Pro obsequio Græcè est λειτουργία, quæ est res altaris, vnde dilucidius vertit Erasmus, super immolatione & sacrificio fidei vestræ. Sensus est hic: sic mihi est curę salus vestra, vt sim paratus mori pro ea: imò gaudebo, si contingat mori me in tam egregio negotio: si Deus vult me esse victimam, vt immoler super fide vestra, prębeo me lubēs. Vtitur hîc Apostolus duplici metaphora: altera se siue mortem suā facit victimā. Altera victimā facit fidem Philippensium. Intrāsitiuè enim accipiendū est illud: super sacrificium & obsequiū fidei vestræ. Quod interpres vertit cōgratulor, Græcis vox cōposita est verbi præcedentis, vnde Erasmus vertit, gaudeo & congaudeo, scio, inquit, vos gauisuros, si audieritis me mortuū pro Christo, ego hic vobis congaudeo.

Idipsum autem & vos gaudete, &c.) siue vt Erasmus vertit, cōgaudete mihi, vel vna mecum gaudete. Potest etiam legi modo indicādi, hoc modo: Idipsum autem & vos gaudetis, atq; istud magis arridet Erasmo. Gręca vox ambigua est.

S*Pero autem in Domino Iesu. Timotheum me citò mittere ad vos, vt & ego bono animo sim, cognitis quæ circa vos sunt. Neminem enim habeo tam vnanimem, qui syncera affectione pro vobis solicitus sit.*

S*Pero autem in Domino Iesu Timotheum citò mittere, &c.*) id est, vt & erecto animo sim, & non impeditus timore aliquo: quamdiu ignoro, quo in statu res vestræ sint, habet me aliquis timor & solicitudo.

Neminem enim habeo, &c. (enim) vocula rationem reddit, quare potisśimùm statuerit Timotheum mittere. Particulā (tam) addit interpres de suo: Ad verbum est in Græco: neminē enim habeo æqualis animi, hoc est, pari mecū animo prȩditū. i. qui similiter curā & solicitudinē vestri mecū habeat specialiter, qui pariter mecū vos amet (*qui syncera affectione, &c.*) Pro duabus his dictionib. Gręcis vnica est γνησίως, id est, qui verè & germanè, siue ingenuè pro vobis solicitus est.

O*Mnes enim, quæ sua sunt quærunt, nō quæ sunt Iesu Christi. Experimētum autem eius cognoscitis, quia sicut patri filius, mecum seruiuit in Euangelio. Hunc igitur spero me mittere ad vos, mox vt videro, quæ circa me sunt.*

O*Mnes enim, quæ sua sunt, quærunt, &c.*) Istud hodiè experimur nimis verum esse Nā inter illos quoq;, qui probi vulgo habētur, multi quærunt suam requiem, meditantur, quomodo facilē vitam ducant, non est studium ipsorum, vt propagent Christum. *Experimentum aūt eius cognoscite*) sumite aliquod documentū probitatis eius, hoc nēpè: quòd, vt filius cum patre, mecum seruierit in Euangelio propagādo, vt omnes scirent beneficium Christi tam pueri, quàm senes. Alij autem legunt indicandi modo: Experimentū ei⁹ scitis, quod magis probat Valla: Græcus sermo ambiguus est.

Hunc igitur spero me mittere, seu missurū ad vos, mox vt videro, quę circa me sunt, hoc est, cùm videro, quo in statu sim, & quē habeant finem res meæ, & vincula mea.

C*Onfido autem in Domino, quoniam & ipse veniam ad vos citò. Necessarium autē existimaui Epaphroditum fratrem, & cooperatorem, & commilitonem meum, vestrum autem Apostolum & ministrum necesśitatis meæ, mittere ad vos, quoniam quidem omnes vos desiderabat: & mœstus erat, proptereà, quòd audieratis illum infirmatum. Nam & infirmatus est vsq; ad mortem, sed Deus misertus est eius: non solùm autem eius, verùm etiā & mei, ne tristitiam super tristitiam haberem.*

C*Onfido autem in Domino, &c.*) id est, Deo volente, quòd & ipse venturus sum ad vos citò. *Necessarium autem, &c.*) Epaphroditum fratrem vocat, quia Christianus. Vide Hieronymum contra Heluidium (*cooperatorem*) quia in propagando Euāgelio versabatur (*Commilitonem*) quia in rebus periculorum plenis adiutor erat. Annotat Chrysostomus belli vocabulum esse. Porrò, quia Philippenses per hunc miserant Paulo, quæ ipsi ad vitam necessaria erāt, idcirco ipsum Apostolum Philippensium, & ministrū necesśitatis appellat. Sic Oecumeni⁹, qui Apostolum simpliciter accipit pro legato. *Vestrū Apostolum*)

Apostolum) id est, quem vos ad me legastis. Chrysostomus ipsum Apostolum dici putat ob id, quòd Philippenses docuerat, & in fide instituerat. Verùm siue hoc, siue altero modo sumatur, [illegible] nominis Apostolus est. Illud (*mœstus erat*) Ambrosius vertit, impatienter sollicitus erat. Græcè est ἀδημονῶν, est hominis, qui non potest conquiescere præ sollicitudine.

Desiderabat omnes vos anxius animi, propterea, audieratis illum infirmatum) sciebat se amari à vobis, adeoque vos mœrore affici ob suam ægritudinem, hoc, inquit, angebat ipsum, & proinde rumor, qui [illegible] ad vos peruenit, vanus non est: *Nam & infirmatus est vsque ad mortem*) id est, non longe abfuit a morte: *Sed Deus misertus est eius*) hoc est, noluit eum iam mori. An sit veri nominis misericordia, an populariter istud à Paulo dictũ sit, id quæstionem habet, quam tractat Chrysosto. edisserens hunc locum. *Nõ solùm autem eius misertus est, verùm etiã & mei*) ne reliquæ meæ tristitiæ & ista accederet.

Festinantiùs ergo misi illum, vt viso eo, iterũ gaudeatis, & ego sine tristitia sim. Excipite itaq; illum cum omni gaudio in Domino, & eiusmodi cũ honore habetote, quoniam propter opus Christi, vsque ad mortem accessit, tradens animam suam, vt impleret id, quod ex vobis deerat erga meum obsequiũ.

Festinantiùs ergo.) Qui hodie vertunt vt Erasmus, transferunt studiosius. Verùm Chrysostomus intellexit vt noster interpres, quod est, inquit, σπουδαιοτέρως, id est, sine mora, sine cunctatione, cum omni festinatione.

Vt viso illo iterum gaudeatis, & ego sine tristitia sim) id est, vt mœrorem hunc, quem ex vestra tristitia concepi, deponam. Ambro. vertit, vt melior animo sim. Græca vox periculo [illegible], quasi dicat, liberior sim à dolore, [illegible] minus doleam: quam edisserens Chrysost. [illegible] habet, non dixit, vt ego dolore vacẽ, sed vt magis dolore vacem, ostendés, quòd animus eius nunquam dolore vacet.

Excipite itaq; illum cum omni gaudio in Domino) quidam referunt ad proximè præcedens, violentius sit: cum gaudio, quale decet Christianos. At pertinere volunt ad verbũ excipite. Excipite illum in Domino cum omni gaudio, ad quem modum legunt Græci. Sensus tũ est: Excipite illum, vt decet Christianos excipere sanctos. In præpositione (in) Hebraismus est: In Domino, id est, secundũ Dominum. *Et eiusmodi cum honore habetote*) quanquam dè vno Epaphrodito loquitur Apostolus, tamen illud, eiusmodi, est pluralis numeri, quod ex Græco manifestum est, & Erasmus hoc significare volens, vertit ad hunc modum. Et qui eiusmodi sunt, eos in precio habete.

Quoniam propter opus Christi vsq; ad mortem accessit) id est, eò accesit, vt morte vicinus fuerit. Chrysostomus interpretatur de morte, quæ imminebat à Nerone: Ausus est se exponere periculo mortis, accedés ad me vinctum. Alij accipiunt, nec improbabiliter, de morte, quæ imminebat ex morbo. Tam erat diligẽs circa Paulum, vt non haberet rationem infirmitatis suæ. *Tradens animam suam*) ad verbum est, malè consulens animæ suæ, id est, negligens vitam suam. Anima pro vita Hebraismus est. *Vt impleret id, quod ex vobis deerat.*) Sensus est, vestrum erat me curare, in vinculis ministrare ea, quæ necessaria erant. Vos lõgè abestis: quare vt vices vestras obiret, vt quod in vestro erga me obsequio diminutum erat, impleret, ipse mihi ministrauit, non habita ratione vitæ suæ.

CAPVT III.



E cætero fratres mei, gaudete in Domino. Eadem vobis scribere mihi quidem nõ pigrum, vobis autem necessarium: videte canes, videte malos operarios, videte cõcisionem.

De cætero fratres mei gaudete, &c.) In hoc capite aggreditur Apostolus principale argumentum, eam videlicet partem doctrinæ, quæ est de iustitia Christiana, in qua timebat periculum. Caput facile est intelligentibus Epistolam ad Romanos, & eã, quæ scripta est ad Galatas. *De cætero*) id est, quod superest, *gaudete*) hactenus tenuit vos sollicitudo aliqua, iustis mœrore affecti, tũ propter Epaphroditum magistrum vestrũ, tum ob vincula mea: Epaphroditus conualuit: quid mea vincula effecerint Romæ, significaui vobis, nõ amplius habetis tristitiæ causam, iubeo proinde vos gaudere, sed in Domino .i. quomodo decet Christianos.

Eadem vobis scribere mihi quidem non pigrum) hoc est, nõ me piget huius laboris, vt sæpius eadem scribam. Quod sequitur (*vobis autem necessarium.*) Erasmus vertit vobis autem tutum. Græce est ἀσφαλὲς. Sensus est: eadem vobis scribere, & de eisdem võs sæpius admonere, res est, que in primis valet ad firmandos vos, ad reddendos vos tutiores, ne labamini. Nam hinc propriè dictum est ἀσφαλὲς. Sequitur iam repetita aliquoties admonitio Apostoli *Videte canes*) videre posuit pro cauete. Canes appellat Iudaizantes, hoc nomine notans impudentiam ipsorum pariter & improbitatem: Videte istos Iudaizantes, homines impudentes, homines improbos, ingerunt se alienis negotijs, vendicant se pro Christianis, & non solum pro Christianis, sed etiam pro Euangelistis, & Apostolis, & nihil minus sunt: (*Videte malos opera-*

operarios) corruptores istos Euāgelij, miscentes Iudaismum cu Christianismo (*videte concisionem*) Græci concisionem κατατομὴν, circumcisionem περιτομὴν appellant. Est itaque in vocibus istis primò iucunda agnominatio, deinde Enallage speciei. Vide, inquit, circumcisos istos. Hoc siquidem significat Apostolus, sed alieno vocabulo eos appellat, tali videlicet, quod per se contemptum habet: quia cōcisio est rei, quæ sine delectu incisa est. Conciditur, inquit Chrysostom. quod inutiliter, temerè, & præter artem inciditur, quod discerpitur, & planè distrahitur. Circumciditur verò, quod expolitur resectis superuacaneis. Quia igitur circumcisio istorum illegitima erat, eam per contemptum concisionem appellat.

Nos enim sumus circumcisio, qui spiritu seruimus Deo, & gloriamur in Christo Iesu, & non in carne fiduciam habentes, quanquam & ego habeam confidentiam in carne.

Nos enim sumus circumcisio, &c.) Si quæritur, inquit, circumcisio, illa apud nos inuenietur: nos enim sumus circumcisio, id est, circumcisi. Quod autem sequitur (qui) vim habet causalem. Sensus est: nos sumus circumcisi, quia spiritu seruimus Deo. Spiritum opponit carni, quemadmodum frequenter aliàs. Sensus est: quia spirituali cultu, id est ex fide, spe, charitate seruimus Deo. Seruimus Græcè participium est à verbo λατρεύω, de quo dictum est aliàs. D. Augustinus sermone 15. de verbis Apostoli edisserens hunc locum, ad hunc modum legit: nos sumus circumcisio, qui spiritui Dei seruimus. Sed addit, scio plerosque codices habere, spiritu Deo seruimus. Verùm plures Græci quantum obseruare potui, hoc (inquit) habent: Qui spiritu Dei seruimus. Ambrosius libr. 2. de Spiritu sancto cap. 6. nullo modo patitur nostram lectionem, sed vult nos sequi Græcos codices, quos dicit ad hunc modū habere, qui spiritui Deo seruimus, quæ lectio diuersa est ab vtraque, quam proponit Augustinus. Quod attinet ad Ambrosiū, sciendum Græcos codices, vt ab ipso citantur, nihil pro ipso facere. Nam modum, quē nos per ablatiuum, Greci per datiuum efferunt, vt qui careant ablatiuo, πνεύματι hoc loco datiuum esse modi, hinc colligere licet, quòd Apostolus mox ei opponat carnē, sed & vis causalis nulla pene erit: si Græcam vocem cum Ambrosio vertamus Latinè per datiuum. Certè Græcanica scholia πνεύματι accipiunt, vt sit datiuus modi. Interpretantur enim. Qui spiritualiter seruimus Deo, qui spiritualiter circumcidimur. Apertius autem Theophylactus πνεύματι, inquit, hoc est, qui mente tota, & animo seruimus Deo. Intelligit ergo ipse spiritum humanum, nō spiritum sanctum. Chryso. πνεύματι interpretatur πνευματικῶς, id est, spiritualiter. Ex quorum interpretatione præter hoc, quod discimus vocabulum spiritus accipiendum, vt modum significet, colligimus prætereà ipsos legisse non Dei, sed Deo, vt mirum sit Aug. dicere Græcos codices ferè in genitiuo habere Dei. Cæterùm, quod Ambro ait Latinos codices falsos esse: verisimile est hoc ab ipso dictum, quia volebat hic sumere argumentum pro adstruenda diuinitate Spiritus sancti: cùm enim linguæ Græcæ peritus fuerit ignorare, non potuit Græcū sermonem esse ambiguum.

Et gloriamur in Christo Iesu) non in Moyse: hunc enim opponit Christo. Iudaizātes non dubitabant, quin Iesus esset Messias, verùm non intelligebant eius beneficium, quod solius esset saluare, vnde volebant iustificari partim in lege, partim per Moysen.

Et nō in carne) id est, carnali cultu. Chrysost. Species, quæ mox subijciuntur, optimè explicant, quid sit caro: vna species est, esse circumcisum: vna item, esse Israelitem, &c. *Quanquam & ego confidentiam*) id est, gloriationem habeā, id est, habere possum. Est modus potentialis, nō deest, inquit mihi, vnde glorier secundum carnem, modò velim.

Si quis alius videtur confidere in carne, ego magis, circumcisus octauo die, ex genere Israel de tribu Beniamin, Hebræus ex Hebræis, secundum legem Pharisæus, secundum æmulationem persequens Ecclesiam Dei, secundum iustitiam, quæ in lege est, cōuersatus sine querela.

Si quis alius videtur confidere, siue gloriari in carne) Istud dicit propter Iudaizātes, ne putent ipsum circumcisionē, & cætera Iudæorum eleuare siue attenuare, tanquam qui careat generositate ipsorum. Non, inquit, illa condemno, quæ non habeo: nam si quis gloriari potest in carne, ego maximè, vt qui circumcisus sim octauo die. Ad verbum est in Græco circūcisione octauæ diei. Apud Ambro & Aug. verisimile est, locū hunc deprauatum esse per indulgentiā scriptorū: siquidem pro nominatiuo apud hunc ablatiuus est: apud illum accusatiuus. Porrò se circūcisionē vocat, vt sæpè aliàs gentes præputium: quæ sit figura, dictum est in præcedentibus. Addit octauæ diei, vt significet se nō proselytū, sed naturalem Iudæum, neq; ait proselytus non sum, sed neq; ex proselytis natus, parētes habeo auos & proauos Iudæos, hoc significat, cùm dixit (*ex genere Israel*) nominatiuus est nō genitiuus. Quemadmodū enim se prius vocauit circumcisionē pro Iudæo, ita hic se nominat Israel pro Israelita: sum Israelita, inquit, non adoptione, sed ex genere. Porrò, ne quis putet eum Israelem genere, ex decem tribubus esse, addit *de tribu Beniamin*) sum, inquit, ex probatissima tribu, quæ nunquam recessit à cultu veri Dei, quæ

tempore separationis coniunxit se tribui Iuda.

Hebræus ex Hebræis, &c.) Hebræi vocabulum antiquius est, quàm Iudæi. Significat itaque multam generis sui nobilitatem, significat progeniem suum altißimè repetendo ortam ex Abraham vel ex Hebar. Quæ hactenus cõmemorauit, ἀπροσωρ... sunt, hoc est, impropria, & non animi sui. Nam quòd circumcisus erat, suum non erat, item quòd Israel ex genere, item quòd ex tribu Beniamin, & Hebræus ex Hebræis, quæ iam subijcit animi sunt, vbi est gloria potior. *Secundũ legem, inquit, Pharisæus*) legem dicit legis tractationem. Quemadmodum hodiè omnes tractant Euangelium, & Lutherani, & Catholici, sed aliter hi, aliter illi: ita tempore Pauli omnes tractabãt legem, verùm diuersa erat ratio tractandi, aliter tractabant Pharisæi, aliter Saducæi, aliter Aessęi. Dicit itaque Apostolus, in tractanda lege Pharisæus sum, id est, sequor hîc Pharisæos, non Saducæos, non Herodianos.

Ex hoc loco discimus nomẽ Pharisæi vocabulum esse honesti ordinis: nisi enim ordo, siue res ipsa honesta fuisset, nunquam istud dixisset Apostolus. Idem discimus ex 26. Act. vbi inter sectas Iudæorum hæc optima commemoratur. Secundum certißimã sectam, inquit, nostræ religionis, hoc est, secundum exquisitißimam hæresim (ea enim voce vtitur Paulus) vixi Pharisæus. Qui locus præter hunc, quem annotauimus, exponentes secundum legem, id est, secundũ tractatum & intellectum legis, requirit alium commentarium, hunc nimirum: Vixi secundum politiam & vitam talem, qualem exigit secta Pharisæorum. Quæ & quot fuerint sectæ apud Iudæos, & quid vnaquæque proprij habuerit, tradit Epiphanius libr. 1. cõtra hæreses. Porrò quia poterat quis Pharisæus esse, & non admodum zelotes, idcirco addit Apostolus. Secundum æmulationem) id est, studiũ & zelum (*persequens Ecclesiam. Secundum iustitiam, quæ in lege est, &c.*) Istud excedit omnia hactenus commemorata, & est maxima laus. Nemo, inquit, mihi obijcere potest, quòd in vlla parte pretermiserim legem, præstiti totam legem, quantum præstari potest fine spiritu. Vtile hîc fuerit obseruare dictionem Pauli. In primis, quàm apertè emolliat tædium repetitæ admonitionis, dum ait: Eadẽ vobis scribere, &c. Deinde quanta vehementia notet Iudaizantes, inquiens: Videte canes, videte malos operarios, videte concisionem. Singulis horum nominum Græcè præfigitur articulus, qui multum facit ad Emphasim: videte Iudaizantes istos nihil aliud curant, quàm auferre pelliculam illam carnis, non cogitant de spiritu. Hæc non circumcisio, sed concisio est. Nos enim sumus circumcisio, &c. Præter Paranomasiam, quę insignis est, multum ornatus, & vehementię affert orationi Enallage illa speciei. Quemadmodum multò vehemẽtius est, si quempiam vocem scelus, quàm si simpliciter ipsum scelestum appellem. Rectius intelligitur locus iste, dum confertur cum illo, qui est in 2. cap. Epistolæ ad Rom. Non quæ in manifesto in carne est circumcisio, sed, &c. Ad vehementiam quoque facit verbum (videte) ad singula repetitum. Ad hunc modum si quis velit totũ hoc caput expendere, videbit stylum Apostoli, vbi non argumentatur, non solùm facilem esse, seu commodum, verùm etiam in primis elegantem. Pergit Apostolus.

Sed quæ mihi fuerunt lucra, hæc arbitratus sum propter Christum detrimenta. Veruntamen existimo omnia detrimentum esse propter eminentem scientiam Iesu Christi Domini mei, propter quem omnia detrimentum feci, & arbitror vt stercora, vt Christum lucrifaciam, vt & inueniar in illo non habens meam iustitiam, quæ ex lege est, sed illam, quæ ex fide est Christi, quæ ex Deo est iustitia ex fide ad cognoscendum illum, & virtutem resurrectionis eius, & societatem passionum illius, configuratus morti eius, si quomodo occurram ad resurrectionem, quæ est ex mortuis.

Sed quæ mihi fuerunt lucra) siue quæ mihi erant lucra, hæc arbitratus sum esse damnum, non absolutè, sed collatione ad Christum. *Propter*) hoc loco seruit comparationi. Sensus est: dum ego vitam, quam in Iudaismo egi, confero ad Christum, rursus dũ cognitionem, quam hausi sub Gamaliele, cõparo cũ doctrina Euangelij: planè pro damnis duco: tanta est cognitionis, quam Euangelia tradunt, excellentia, tanta est præstantia vitæ, quę agitur in Christianismo. *Veruntamen existimo, &c.*) illud (veruntamen) corrigentis est, vnde alij vertunt, quin etiã vel imò: Corrigit & simul amplificat. Parum est, inquit, quòd vitam, quam in Iudaismo egi, damnum esse ducam, dicam plus. Omnia omninò, & opes, & philosophiã, ac prorsus quasuis res damnum esse arbitror: propter eminentem scientiam. Video, inquit, doctrinam Christi, video intellectum, quẽ ostẽdunt Euangelia: siue cognitionẽ tam esse excellentẽ, vt præ illa omnia cõtemnam: diligenter obseruandum est, quod suprà annotauimus, & hîc admonent Amb. August. Chrys. & Græcanica scholia: hæc nimirũ accipienda per comparationẽ, & non absolutè, quia inter cętera, quæ pro damnis ducit, etiam legem annumerat, siue iustitiã legis, de qua si absolutè quæratur, fateri oportet, quòd bona sit, & sicut ipsa lex bona, ita sub pædagogia legis viuere, & inter cancellos eius contineri, bonum erat & vtile.

Propter eminentem scientiã, &c.) Alij vertũt propter

propter excellentiam cognitionis, ad quem modum habent Græci, atque ita dictum est, quemadmodum Latini dicunt: magnitudinem negotiorum, pro magnis negotijs. Interpres noster putauit Hebraismum esse, atque hac de causa mutauit phrasin: Illud (*nominis mei*) mirabilem affectum habet: est pathos. Propter quem omnia detrimetum feci, siue, vt alij vertunt, propter quem omnium iacturam feci. Rectè ex Paulo quærũt Græcanica scholia: Quomodo cum ea abijcis, quæ dicis esse damnum, ais, iacturam feci? hoc enim est potiùs lucrum facere, nempè à damno liberari. Ex hoc ergo discimus, quod non simpliciter hæc damnum esse dicebat, sed comparatione meliorum. Nam quemadmodum qui argentum habet, si aurum nactus fuerit, & vtraque continere non potuerit, damnũ arbitratur retinere argentum: Ideoque relicto argento, accepit aurũ, ita & hic Paulus.

Et arbitror vt stercora) & hoc per cõparationem accipiendum est, estq; hyperbole. Tanti, inquit, est mihi gratia Christi, & doctrina Euangelij, vt de cæteris etiam de Iudaismo penè cõtemptim loquar, duco ea omnia pro stercoribus (*vt Christum lucrifaciam, vt & inueniar in illo, &c.*) Eadem mirabiliter inculcat, quod facit nõ sine causa, ac si dicat: Non dico ista incõstans, sed semel de his persuasus sum. *Inueniar*) Hebraism⁹ est pro existere, vt sim, inquit, in illo nõ habens iustitiã meam, id est, secundum Chysostomum, quæsitam laboribus meis & sudoribus, siue, vt Augustinus ait, comparatam proprijs viribus absque spiritu fidei. Et explicans magis, quam dicat suam iustitiam, quæ ex lege est, inquit, hoc est, iustitiam legalem, siue quę acquiritur obseruando legem.

Sed quæ ex fide est Christi) id est, quæ contingit per fidem Christi, hoc est, quæ gratis datur credentibus in Christum. Fides Christi est, qua creditur in Christum. *Quæ ex Deo est iustitia, &c.*) id est, inueniar habens iustitiam. quæ diuina est, non humana, quæ à Deo, inquit Augustinus, ponatur (in fide) id est, per fidem. Idem inculcat. Ista res, inquit, constat fide non obseruaodis legalibus. Nomen iustitiæ etiam Euangelicæ, duplex est. De altera potissimùm loquitur hìc Apostolus, nempè, qua ex impio efficitur quis iustus, quanquam nonnulli interpretes etiam de iustitia vitæ Apostolum interpretentur, hoc est, qua is, qui est iustus, auctior fit in iustitia.

Ad cognoscendum illum) miscet vitam doctrinæ: Siquidem de his duabus rebus solicitus est. In hoc sum, inquit, non vt cæremonias præstẽ, aut obseruatione legalium acquiram iustitiam, sed vt cognoscam, qualis persona sit Mesias, vt cognoscam præterea virtutem resurrectionis eius, id est, potentiam, non qua ipse excitatus est à morte, sed qua nos ab ipso excitamur. Paulus fuit Pharisæus: Pharisæi autem semper in ore habebant resurrectionem. Verùm in schola Gamalielis non didicerat resurrectionẽ Christi causam esse nostræ resurrectionis. Non loquitur autem Apostolus nisi de resurrectione iustorum, quod ex consequentibus clarum euadit. Ait quidã, qui non frequenter cum animo suo cogitãt, quàm magnum sit tum resurgere, illi valdè sunt incogitantes.

Et societatem passionis illius) hoc est, quid valeat societas passionum Christi, quantum pondus meritorum habeat, si quis afflictionem subeat propter Christum, si quis tales sustineat pasiones pro Ecclesia, quales ille sustinuit.

Configuratus morti eius.) Grecè est συμμορφούμενος participium passiuum præsentis temporis, quo nos caremus. Dum cõformis, inquit, efficior morti eius, dum fingor ad imaginem eius: quod video accidisse in morte Christi, hoc ego transfero in me: non do me delitijs, sed talem vitam ago, vt sit in multis Christi simillima, quæ sanè acerbissima fuit.

Si quo modo occurram ad resurrectionem, &c.) Hinc patet, quòd nõ loquitur, nisi de resurrectione iustorum. Diligẽter autem aduertendum est, quòd Apostolus post tot labores, post tot incõmoda pro Christo perpessa dicat: si quomodo. Si hærentis animo est, quomodo est extenuãtis: Subeo, inquit, hæc omnia, si qua ratione pertingam, si quo pacto cõsequar gloriosam resurrectionem. Si Paulus post omnia hæc de sua resurrectio ne securus non fuit, quantò minus nos securi esse posimus, & certi.

Notandus est iste locus cõtra Caluinum. Adducit Chrysostomus duo similia loca. Alterum ex Epist. ad Rom. Qui stat, videat ne cadat. Alterũ ex priore ad Corinth. Metuo, cùm alijs prædicauero, ipse reprobus efficiar. Hinc quoque discimus glossam illam verisimilem non esse, quæ habet, quòd Apostolo reuelata fuerit sua salus. Ex præsenti hoc loco discere nos vult Chrysostomus, quòd gloriosa resurrectio, seu vita æterna contingit ex laboribus, & non sola fide. Glossa cuius iam meminimus, tradi ferè solet super caput 10. Epistolæ ad Romanos, vbi dicitur: Certus sum enim, quia neque mors, &c.

Non quòd iã acceperim, aut iam perfectus sim: sequor autem, si quo modo comprahendam, in quo & comprehensus sum à Christo Iesu. Fratres, ego me non arbitror comprahendisse.

Non quòd iam acceperim, &c.) Putat Lyra istud dictum propter præcedentia, vt sit excu-

sit excusantis. Quæ dixi in præcedentibus, dixi non quòd putem me comprehendisse, & cæte. Verùm cùm Apostolus huius rei in præcedentibus nullam dederit significationem, sed contrarium potius significauit, non est probabile quod Lyra. Quare & Ambrosius & Chrysostomus interpretantur istud dictum à Paulo propter Philippenses, qui sibi placebant: non autem propter suum sermonem. Græcanica tamen scholia sentiunt cum Lyrano, & quod hic tacet, ipsa exponunt.

Aiunt enim Apostolum, cum istud diceret, respexisse ad id: Cōfiguratus morti eius, quod magnum verbum est, & videri posset illo significare voluisse se perfectum. Illud (accipere) vocabulū est stadioru, & totus iste sermo non aliud est, quàm vna metaphora sumpta ab ijs, qui currunt in stadio. Sensus est: (secundum Ambrosium) quanquam magna æstimetis de me, nolo tamen hoc vobis de me persuadeatis, quod iam accepi, supple summum, quod est in vita, & summum quod est in cognitionē. Aliter Aug. sermone 15. de verbis Apostoli. Verum consequētia sermonis magis exigit quod habet Ambros. Non accepi, inquit, summum doctrinę, neque vitæ, quare ne placeatis vobis Philippenses qui discipuli estis, multa adhuc vobis desunt ad perfectionem iustitiæ, item ad perfectionem cognitionis. Quod sequitur: Aut iam perfectus sum, &c. exponit præcedens. Non sum perfectus, neque vita, neque cognitione. *Sequor autem)* Erasmus vertit sector autem. Græcè est διώκω quod interpres mox transfert persequor est vocabulum stadiorum, cuius vim & emphasin explicat Chrysostomus. Nondum, inquit, attigi metam, adhuc curro, imò non curro sed persequor, quod vehementius multò est: Qui enim persequitur nihil aliud cogitat, quàm assequi id, quod persequitur: neminem respicit, quoslibet impedientes magno impetu abigit, mentem & oculum, & robur & animum, & corpus in vnum contrahit, solā metam spectat (*si quo modo*) Græcè est si & apprehendam. Quod sequitur (*in quo*) Græcè est ἐφ' ᾧ de qua particula dictum est in Epistola ad Roman. capit. 6. in expositione illius: In quo omnes peccauerunt. Hoc loco accipit Chrysost. vt sit rationalis aut causalis, & idem valeat quod quandoquidem, siue, eo quod, vt sensus sit: Cum versarer in errore, cùm fugerem Christum, ipse fugientem me insecutus est, & magno studio insecutus est, & apprehendit: vt iam in aliquo ei vicem reddam, vt in aliquo ei respondeam, & non sim ingratus, præsto hanc diligentiam, propterea tam gnauiter curro, vt comprehendam. Secundum Chrysostomum ergo ἐφ' ᾧ ostendit sectationem istam esse rem debitam. Quemadmodum autem Paulum, quum esset in æstu persecutionis, comprehendit ita & hodie multos apprehēdit Christus, & velut iniecta manu ad se trahit, atque agnoscere debent Dei beneficium, & reddere vicem Christo, hoc est, totis viribus inniti ipsos oportet, vt rursus apprehēdant Christum, quod fit imitatione vitæ, & virtutum ipsius. Cum Chrysosto. sentit Theophylactus. Græcanica scholia exponunt sicut Latini. In quo, id est, ad quod & comprehēsus sum, vt sensus sit: Curro & quidē non pigrè, si quo modo apprehendam, vt talis efficiar, qualis vt fierem, electus sum, id est, peruenigā ad perfectionē: Addunt interim Græcanica scholia. Potest etiam intelligi ἐφ' ᾧ vt valeat quandoquidem: Sector si apprehendē, quādoquidem apprehensus sum.

Fratres, ego me non arbitror apprehendisse) Dicit istud Apostolus, vt Philippensium spiritum cohibeat sub sua persona: Ait Ambrosius, ad modestiam; eos instituit, video quosdam esse inter vos, qui sibi placent, qui nimis securi sunt, ego sanè quamuis Apostolus sum, multa mihi deesse video ad perfectionem iustitiæ, vt nequaquam mihi placere possim, ac securus esse de illa resurrectione. Si Paulus, qui tantus erat, dicit, ego arbitror me non apprehendisse, id est, peruenisse ad perfectionem, quid nos dicemus? Nam quantū interest inter gnauiter currentem, & eum qui supinè iacendo torpescit, tantum interest & inter Paulum & nos.

VNum autem, quæ quidem retro sunt obliuiscēs: ad ea verò, quæ sunt priora, extendens meipsu, ad destinatum persequor, ad brauium supernæ vocationis Dei in Christo Iesu.

VNum autem, &c.) Græcanica scholia annotant ellipsin esse: Per defectum, inquiunt, accipiendū est: veluti maiores nostri acceperut, vt subaudiatur, ago aut curro, vnum ago, in vno totus sum, & quid hoc sit, explicat Apostolus dum addit:

Quæ quidem retro sunt, &c.) hoc quæ à tergo sunt (*obliuiscens*) Chrysostomus istud interpretatur de benefactis. Nihil, inquit, ita rectè facta euacuat & intentum abigit, atque memoria bonorum, quæ nos operati sumus: nam duo mala parit, & segniores facit, & in arrogantiam extollit. Obliuiscenda ergo rectè facta, & à tergo relinquenda sunt nam ita demum diligentes & seduli reddimur: etenim & qui currit nō reputet quātum spacij confecerit, sed quantum adhuc desit. Ad eundē modum interpretatur Ambrosius. Alij referunt etiam ad peccata antè acta, sed germanus commentarius est Chrysostomi. Quod sequitur: Ad ea quæ à fronte sunt enitens. Veùrm illud enitens, non implet significatum Græcę vocis, quæ mirabilem emphasin habet. Est enim ἐπεκτεινόμενος,

Epectinomenos autem is est, qui pedibus etiam non currentibus iam corpore prominet ad scop. & pedes ferè ante vertit inclinatione reliqui corporis, hoc est, qui vt amplius quid vltra cursum efficiat, etiam manus & reliqua membra protendit, qua apprehēdat etiam antequam appropinquauit. Sic sanè explicant vocabulum Pauli schol. Græca. & Chrysost. Quare Musculus huius interpres non debuit sequi hic versionem Erasmi, sed nostri interpretis qui hic superauit Erasmum. Ad destinatum, id est, ad metam, ad signum siue ad scopum perfectionis præfixum. Notat Hieronymus Græcam vocem significantiorem esse. Est enim σκόπος, ea autem vox significat propriè signum præfixū sagittantibus. Vocabulum quod sequitur brauium βραβεῖον propriè stadiorum est. Nomen (*Dei*) non substantiæ sed personæ vocabulum est hoc loco, intelligitur enim Deus Pater.

Addit (*supernæ vocationis*) quia non hic vbi certamen est, Deus palmam tribuit, sed in splendido loco nimirum in supernis, quod & in popularibus istis certaminibus fieri videmus. Nam quos maximè honorant, siue athletas siue aurigas non in stadio infra coronant, sed ad superiora vocatos, Rex illic coronat. Græcè diuersæ hic sunt præpositiones, priori loco est κατὰ, posteriori verò ἐπὶ quarum proprietatem magis expressit Erasmus, cuius versio sic habet: Iuxta præfixum scopum insequor ad palmam supernę vocationis Dei. Quod additur (*in Christo Iesu*) refert Chrysostomus ad verbum persequor hoc non meis viribus fretus, sed gratia Christi, illa me hic fortem facit, sine illius auxilio nequaquam possem tam gnauiter currere, nec tantum spacij transire. accipit itaque Chrysostomus præpositionem in, vt hoc valeat, quod per.

Qvicunque ergo perfecti sumus, hoc sentiamus: & si quid aliter sapitis, & hoc vobis Deus reuelabit. Verùtamen ad quod peruenimus, vt idē sapiamus, in eadem permaneamus regula.

Qvicunque ergo perfecti sumus, &c.) Antè negauit se perfectum, hic dicit se perfectum. Verum illud vt inquit Aug. accipiendum est de perfectione patriæ, hoc verò de perfectione vitæ. Qui cōmentarius alijs non placet: quare vtrunq; interpretantur de perfectione vitæ, quod est probabilius: Ante negabat se perfectum, quia videbat sibi multa deesse, quare nec audebat securus esse de perfectione illa, quæ ducit ad Christum. Hic dicit se perfectum ad comparationem eorum, qui in rebus Dei remissius agunt. Sic Ambrosius: Quicunque perfecti sumus, id est, qui plus præstamus quàm vulgo præstetur. *Hoc sentiamus.*) Omninò verisimile est istud dictum habere ironiam aliquam: nam dictum est propter eos, qui erāt vanè gloriosi. Sunt quidam inter vos, qui sibi nimis placent, qui putant se perfectos esse, quicunque tales sunt, hoc sentiant. Chrysostomus (hoc sentiamus) refert ad illud quod longa illa metaphora expresśit Apostolus: Hoc sentiamus quod tota metaphora iam egi, quod nimirum ea, quæ à tergo sunt relinquere oportet, & eniti ad ea, quæ à fronte sunt: hoc sentiamus, quod non sumus perfecti, quod necdum assecuti sumus summū in sanctitate & religione, quod quàdiu in corpore hoc agimus, prohcere liceat in iustitia. Alij, hoc sentiamus, exponunt de cæremonijs legis abrogatis. Similiter interpretantur quod sequitur. *Si quid aliter sapitis*) id est, de cæremonijs aut iustitia, quæ ex lege est, &c. Verùm, verisimile non est huc respexisse Apostolum. Sensus germanus iste videtur: Si quid aliter sapitis, scilicet de ea re de qua iam egi, id est, si putetis vos apprehendisse, & nihil vobis deesse ad perfectionem virtutis.

Et hoc vobis Deus reuelabit) id est, persuadebit, quòd non rectè hic de vobis sentiatis illud, & referendum est ad dotes & Charismata. Deus multa dedit vobis, etiam hoc addit, vt faciat vos humiles In (reuelabit) catacresis est, significat non tam docere, quàm persuadere. Inducet, inquit, vos ad modestiam, docebit paulatim humilitatem: Sic Chrysostomus. Non de dogmatibus, inquit, sed de perfectione vitæ sermo est. August. tamen ferè refert ad dogmata. Nam scribit & accommodat ijs, qui errant, sed citra hæresin. Nonnulla exemplaria legunt reuelabit, manifestum est ex Græcis, & Augustinus sermone 15. de verbis Apostoli apertè habet reuelabit. Item de prædest. sanctorum capi. 1. Ex quibus locis restituendus est Augustinus li. 2. contra Cresconium Grammaticum cap. 31. Rursus episto. 48. de corrigendis hæreticis, vbi textus eius habet reuelauit in præterito, cùm circumstantiæ planè exigant in futuro.

Veruntamen ad quod peruenimus, &c.) ecclipsis est: deest enim retineamus. Interim ad quod peruenimus, hoc studeamus retinere, & explicans quid illud sit, addit (*vt idem sapiamus, vt in eadem regula permaneamus.*) Siquidem, vt, expletiuè capitur Erasmus ad hunc modum vertit: Attamen quod assecuti sumus, eadem procedamus regula, vt idem sapiamus. Veruntamen Chrysostomus intellexit vt noster interpres, vt sit ellipsis. Græcè sapiamus & permaneamus infinitiui sunt. Veruntamen ad quod peruenimus, scilicet retineamus, & quid hoc est? est idem sapere, est eadem regula incedere. Videre hic oportet, an solicitus sit de vita an de doctrina. Theoph. primo interpretatur vt pertineat ad vitam

ad vitam, neinde etiam refert ad doctrinam. Contra faciunt Græcanica scholia, quæ primo interpretantur de doctrina, deinde de vita. Et verisimile est de dogmatibus istud dicere Apostolum, vt sensus sit: Contineamus nos intra eandem regulam fidei, nô sint in nobis scisinata, nemo sibi fingat noua dogmata. Quod hic vertit interpres, permanere in regula, cap. vltimo epistolæ ad Galatas, vertit sequi regulam Græcè est στοιχεῖν, qua voce etiã vtitur in fine capitis quinti eiusdé epistolæ, vbi interpres vertit ambulare: Si spiritu viuimus, spiritu & ambulemus, vbi & significatum vocis explicatum est. Miles cogitur incedere & stare ordine suo, hoc Paulus vocat στοιχεῖν.

Imitatores mei estote fratres, & obseruate eos, qui ambulant sicut habetis formam nos. Multi enim ambulant, quos sæpè dicebam vobis (nunc autem & flens dico) inimicos crucis Christi, quorum finis interitus: quorum Deus venter est: & gloria in confusione ipsorum, qui terrena sapiunt.

Imitatores mei estote, &c.) Secundum Chrysostomum agit de vita, & non de doctrina. Ambrosius de vtraque re putat Apostolum solicitum esse, & sic interpretatur, vt imprimis referat ad doctrinam: Pro Chrys. facit verbum ambulãdi, quod perpetuò apud Paulum ad vitam pertinet: Pro eó quod interpres transtulit imitatores. Græci legunt coimitatores mei estote, hoc est, imitemini me vna cum cæteris, qui me imitantur. *Et obseruate eos*) nimirum ad imitationem: Sumitur enim in bonam partem · aliter sumitur cap. vltimo epistolæ ad Roman. In eo quod sequitur. *Sicut habetis, &c.*) variant exemplaria. Nonnulla legunt: sicut habetis formam nos: Nonnulla, sicut habetis formam nostrã. Græca constanter habent, nos. Nostis, inquit, incessus mei modum, id est, vitæ conuersationem: quos ergo videritis insequi vestigia mea, quos videritis vita sua exprimere typum conuersationis meæ: illos obseruate, illos imitemini.

Multum enim ambulant) id est, vitam exigũt. Secundum Græcanica scolia, non absoluit Apostolus quod cœperat. Multi enim ambulant, subaudiunt aliter quàm ego, nimirum in otio, & quiete, in luxu, quos & inimicos crucis vocat: quia nimirum abijciunt id ad quod vocat crux Christi, quæ vocat nos ad labores, ad austeritatem vitæ, non ad otium, non ad delitias & cómessationes (*quorum finis interitus*) id est, qui ad extremum perdentur. *Quorum Deus venter est.*) Argutè & vehementer dictum est. Sensus est, vnicum studium est, vt faciant ventri satis: siquidem id cuique Deus est, quod præ cæteris colit, cui præ cæteris studia sua impendit. Ad Romanos cap. vlt. alijs verbis istud dixit, his nimirum: Qui ventri suo seruiunt.

Et gloria in confusione eorum, &c.) Interpres Augustini vertit istud hoc modo: Et gloria impudentiæ ipsorum, & interpretatur Augustinus sermone 14. de verbis Apostoli, vt pertineat ad circuncisionem, quam maximè iactabant Iudæi. Celebratur autem illa in ea parte corporis, in qua est libidinis seminarium, cuius nos maximè pudet. Ad eundé modum interpretatur Ambrosius. Verum Græci commentarij hunc reijciunt. De circuncisione ait Chrysostomus, istud quidã intelligunt: ego vero non hoc dico, sed id est quod dicit Apostolus, quorum ipsos pudere oportebat, in illis etiam gloriãtur, hoc est gloriantur in peccatis & rebus turpibus: Idé commentarius est apud Theophylactum & Oecumenium.

Qui terrena sapiunt, &c.) verbum Græcum quod interpres vertit sapere, modo pertinet ad affectum, modo ad intellectum, Græci hoc loco interpretantur vt sit affectus hoc sensu: qui terrestria curant, hoc est, qui student coniungere domum domui, agrum agro, & dilatare semper possessiones suas.

Nostra autem conuersatio in cælis est vnde etiã saluatorem expectamus Dominum nostrum Iesum Christum, qui reformabit corpus humilitatis nostræ, configuratum corpori claritatis suæ, secundum operationem virtutis suæ, qua etiam possit sibi subijcere omnia.

Nostra autem conuersatio, &c.) Particula aduersatiua est. Illorum, inquit, affectus terræ affixi sunt: porrò nos mente & affectu in cælo versamur, quia in cælo sunt nobis omnia. *Vnde etiam Saluatorem expectamus, &c.*) sermo hic amphibologiam habet, dilucidius Græce est. Ex quo scilicet cælo etiam Saluatorem expectamus. Apostolus in omnib. epistolis suis, & cócionibus libenter inijcit mentionem resurrectionis & aduentus Domini, & sanè nihil animum hominis ita fulcit & in bono roborat atq; resurrectio, dum serio cogitatur: quare cogitationibus huiusmodi nos frequenter exerceamus oportet, vt suscitemus in nobis flammam fidei, qua concepta omnia facile quantumuis dura superabimus.

Qui reformabit) Græcè est transformabit siue transfigurabit. In quo verbo ait Chrysostomus catachresin esse, quod dicit propter hæreticos, qui putabant nos resurrecturos in tali globo qualis est solis. Corpus humilitatis dixit phrasi Hebraica pro corpore humili: Corpus, inquit, humile, hoc est, abiectum, quod mille modis iam atteritur, quod varijs miserijs & multiplici corruptioni obnoxium est, hoc corpus ipse transfigurabit siue immutabit, vt fit conforme corpori suo claro. Rursus Hebraismus est, in corpore claritatis. Porrò quia magnum est quod ait, corpus hoc nostrum vile, futurum

conformeglorioso corpori Christi, ne quis diffidat, rationem adducit. *Secundum operationem, inquit, virtutis suæ. &c.*) ipse, inquit, omnia omninò potest subijcere sibi, ergo & mortem, ergo & corruptionem: quod iubet de cælo & in terra hoc fit: ergo & quod iubebit de corporibus nostris, fiet: ostendit maiora potentiæ suæ opera, vt & illud credas. Ad hunc modum interpretatur Chrysosto. Theop. & Oecum. vt nimirum habeat vim argumenti, & sit ratio persuadens resurrectionem.

CAPVT III.



Taque fratres mei charissimi & desideratissimi, gaudium meum et corona mea, sic state in Domino charissimi. Euodiam rogo & Syntychen deprecor, idipsum sapere in Domino.

I*Taque fratres mei charissimi*,) Durat adhuc adhortatio. Charissimi mei & desideratissimi: Græci est dilecti & desiderati. *Gaudium meum & corona mea.*) adhortationi miscet laudem, vt faciliùs persuadeat. Porro ipsos gaudium suum vocat, quia in fide semel accepta immoti perstabant. Coronam verò appellat, quia ob labores in prædicatione Philippeosium causa susceptos, in die iudicij sperabat reddendam sibi coronam. *Sic state in Domino charissimi*) id est, state in fide hac, seu potiùs in hac spe gloriosæ resurrectionis. Siquidem præcessit. Vnde etiã saluatorem expectamus, &c. Euodiam rogo, & Syntichen rogo. Sic enim Græcè est, quæ eisdem verbi anadiplosis multum facit ad vehementiam affectus significandum.

Ex consequentibus satis constat, fœminas istas non vulgares fuisse, sed habuisse aliquid publici muneris quale autem id fuerit, incertum est, Has obsecrat Paulus vt idẽ sentiant, id est, vt concordes sint, An hortetur ad concordiam dogmatum, id quęstionem habet. Interpretes ferè exponunt de cõcordia vitæ, & non doctrinæ.

E*Tiam rogo & te Germane compar, adiuua illas quæ mecum laborauerunt in Euangelio cum Clemente, & cæteris adiutoribus meis, quorum nomina sunt in libro vitæ.*

E*Tiam rogo & te Germane compar*) Illud etiã, non dictio copulatiua, sed affirmatiua est. Græcè illa est, quæ est apud Terentium in Andria. Faciunt oe intelligendo vt nihil intelligant. Verti poterat: sanè rogo & te Germane compar, vel etiam atque etiam rogo, &c. Est enim hoc loco vocula vehementis affectus. Græca vox quam interpres compar, vertit, si ad verbum eam interpreteris, sonat: qui idem ducis iugũ. Est vocabulum valde propinquum rei matrimonij. Vnde & Græcorum nonnulli locum illum de vxore Pauli interpretati sunt, vt illam hic exhortetur. Quam sententiam cuperet Erasmus veram esse, siquidem in eam totus propendet: quare & vertit, Sane rogo & te Germana compar. Verum palam obsistit Chrysostomus inquiens: quidam dicunt eum hic obsecrare vxorem suam, sed non ita est, non tamen vllam adfert rationem Chrysostomus, Theophylactus, pro sua sententia duas adfert: Altera est, nusquam, inquit, legimus Paulum habuisse vxorem: Altera est, si de vxore sensisset, hoc modo dixisset, rogo & te Germana compar. Quæ posterior ratio quantum ponderis habeat, expendant studiosi. Certe Græcanica sch[illegible]lia apertè habent, Græce posse in fœminino genere accipi. Sed & ipse Chrysostomus, vt ex eius comment. patet qui sic habet: non de vxore sua loquitur, sed honorat mulierem, vel certe virum Euopiæ aut Synty ches, vel certè fratrem vnius ex ipsis. Efficatiorem rationem quam sit Theopbylacti, adducit Oecumenius. Stulta, inquit, cogitatio eorum est, qui vxorem Pauli hic accipi[illegible]nt: nunquam enim, si vxorem habuisset, Philippis eam reliquisset, sed vel Hierosolymis, vbi educatus erat, vel in ciuitate Tharsensi vbi natus erat.

Qui hunc locum de vxore Pauli interpretantur, non aliud habent argumentum quã quod sumunt ex vocabulo, quod debile admodum est, & nullius momenti quamuis enim σύζυγοι dicantur pariter ducentes iugũ, nihil tamen necesse est, vt tale iugum accipiamus, quale est in matrimonio: Nam commodeadmodum intelligitur iugum, quale est in propagando Euangelio & huiusmodi iugum Paulum hoc loco intelligere valde verisimile est, dum respicimus ad simi[illegible]a vocabula, quibus in hac epistola vtitur Inter cetera, cum habet σύνεργον id est cooperarium. Item συσ[illegible]ατιώτην id est, commilitonem siue coathletam. Quemadmodum ergo illa sunt humanitatis & ciuilitatis vocabula, ita & [illegible]stud. Hortatur proinde quendam, qu[illegible] in negotio Euãgelico peculiariter ei cooperatus fuerat: tu qui eiusdem iugi mecum es, & in eodem iugo germanus, id est, verus & minimè fictus, qui ex animo egisti Euangelij negotium meum.

Adiuua illas, &c.) Duæ istæ, inquit, fœminæ quarum iam memini, sunt in opere, hoc opus volo & te capessere, ad hoc opus volo & te admouere manus: Istud propriè significat vox Græca.

Quæ mecum laborârunt in Euangelio, & cæt) Est labor qualis est athletarum. Sensus est: perpessæ sunt res difficiles mecum, non dubitaue-

tauerunt subire pericula mortis, exilij, &c. Euangelium vocat totum negotium religionis Christianæ: Laborauerunt mecum in tuenda & propaganda religione Christi. Putant quidam, illius cui fœminas istas commendat Apostolus, nomen hic exprimi, quorum sententiam & refert Chrysostomus in commentarijs suis, nec reijcit. Meminit & Oecumenius in scholijs suis, & dubitat an hanc potius an illam, quam priori loco posuerat, amplecti debeat: Secundum hos vertendum erat. Sanè rogo te Germana σύζυγε, id est, o rote, σύζυγε quem Christi fides Germanum mihi fecit. Dionysius Carthus. putat illud (Germane) esse nomen proprium, quos secutus nescio. Græcè est σύζυγε, quam vocem interpres cap. 2. huius epistolæ synceram affectionem vertit. Faber Stapulensis audacter transfert Germana coniunx, & in annotati. mordicus defendit Paulo vxorem fuisse, Citat pro se D. Ignatium in epistola ad Philadelphenses, citat & Clementē Alexandrinum, qui in libris Stromatum (vt refert Eusebius in Eccl. histor.) Paulum inter coniugatos collocat, mentionem faciens huius loci.

Sed sciendum, Clementem id facere, dum vndecunq; potest arripit argumenta contra eos, qui damnabāt nuptias. Exacta huius rei declaratio pertinet ad cap. 7. prioris epistolæ ad Cor. Quod sequitur (*cum Clemente*) referendum est ad verbum laborauerunt, quod manifestum est ex Græcis, qui sic legūt: Adiuua illas, quæ simul mecum decertauerunt in Euangelio, & cum Clemente, &c. Clemētem hunc Hieronymus in catalogo scriptorum Ecclesiasticorum illum facit, qui quartus à Petro Romæ Episcopus fuit.

Et cæteris adiutoribus meis, &c.) Horum quia nominatim non facit mentionem, idcirco addit (*quorum nomina sunt in libro vitæ.*) Liber vitæ metaphoram habet, sed variè à diuersis explicatur. Ipsa, inquit Augustin. Dei præscientia de electis siue præordinatis ad vitam, quæ falli non potest, liber vitæ dicitur. Qui ergo sunt in libro vitæ, hoc est, qui sunt ex numero eorum, qui saluandi sunt: Iam difficultas est, vnde sciuerat istud Paulus, cum absque reuelatione constare non potest. dicendum istud Paulum dicere eo modo, quo licet de rebus istis magnis loqui videlicet ex probabilibus signis, ac si dicat: Ego iudico ex certis signis, sed quæ fallere possunt, ipsos prædestinatos esse ad vitam æternam: Alij dicūt Paulum dicere eos scriptos in libro vitæ secundum præsentem gratiam. Verùm iam eadem difficultas est, vnde illud sciat Paulus. Liber vitæ est etiam in Apocalypsi apud Ioannem, est præterea apud Dauidem in Psalmis: & primus hac locutione vsus est Moses. Rationem metaphoræ post Augustinum eruditè explicat Thomas in prima parte summæ quæstione 24. vbi & disputat, an quis deleri posset ex libro vitæ. Porrò an sit etiam aliquis liber mortis, id problematicum est. Theophylactus asserit. Tho. negat.

Gaudete in Domino semper, iterum dico gaudete. Modestia vestra nota sit omnibus hominibus. Dominus propè est. Nihil soliciti sitis, sed in omni oratione & obsecratione cum gratiarum actione petitiones vestræ innotescant apud Deum. Et pax Dei, quæ exuperat omnem sensum, custodiat corda vestra & intelligentias vestras in Christo Iesu.

Gaudete in Domino semper, &c.) Stapulensis vertit valete. Græcè est χαίρετε, quæ vox ambigua est ad gaudete & saluere siue valere. Chrysostomus intellexit sicut noster interpres. Quia, inquit, versabantur in afflictionibus & persecutionibus, idcirco eos hortatur ad gaudium, & reuera ingētis gaudij materia est, affligi pro Christo, imò peculiare donum est, quod non datur quibusuis, quemadmodum dictum est 1. cap. huius Epistolæ, & vt ostendat omninò gaudendū esse, repetit gaudete, quod familiare est Hebræis dum volunt significare vehemētiam. Est valdè grata exhortatio hæc ab illo, qui ipse erat in vinculis.

Modestia vestra) Græcè est ἐπιεικὲς. Verùm neutrum ἐπιεικὲς positum est, hoc loco nominis substantiui, quod est ἐπιείκεια, quæ vox varium vsum habet. Interdum significat æquitatem, quam Aristot. 5. Ethicorum capite 10. partem iustitiæ facit. Interdum significat modestiam, hoc est, virtutem, quæ externam conuersationem moderatur, quæ in verbis, cultu, in incessu modum adhibet: Nonnunquam etiam animi moderationem significat, qua fit vt etiam dura quæque moderatè feramus, in qua significatione vsurpauit Gaza: nam quod Cicero in principio de Senectute ait, noui moderationem animi tui & æquitatem, ipse reddidit per vocabulum ἐπιεικείας, atque hæc significatio huic loco aptissima est. Agitur enim hic de tribulationibus & persecutionibus. animi ergo vestri moderatio & æquitas, nota sit omnibus, etiam ethnicis, vt hoc modo conuertantur. Ex secunda secundæ discimus Thomam sciuisse Græcè vel saltem vsum fuisse ipsorum opera, qui Græcę periti fuerunt. Nam quæstione 120. admonet. Paulum hoc loco non habere modestiam, sed æquitatem, addit deinde vocabulum ἐπιείκεια apud Græcos per similitudinem quandam transferri posse ad omnem moderationem, accedit Thomas proximè ad id, quod verum est.)

Dominus propè est, &c.) & hæc pertinent ad consolationem. Latini, præsertim recentiores subaudiunt hic (enim) Græci faciunt no-

uam periodum, nec subaudiunt (enim) sed (itaque) ad hunc modum: Dominus prope est, itaque nihil soliciti sitis. Respicit Apostolus extremum iudicium, cuius iam ter aut quater in hac Epistola meminit, quare nos ipsum imitari oportet, nimirũ vt in exercitijs nostris frequenter proponamus, nobis illum diem. Alij non ad iudicium referunt, sed hoc modo interpretantur: Prope est. i. paratus est ad succurrendum, ad adiuuandum. Verùm quamuis phrasis hoc etiam habeat, hoc tamen loco verisimile est Apostolum respicere ad diem iudicij. Dominus prope est, id est, iudicium instat, non longè abest, quòd daturi sunt factorum suorũ rationem, qui vos affligunt, non longè abest, quod vos qui affligimini accepturi estis remunerationem, nihil soliciti sitis, id est, nulla res vos anxiè premat, siue auferãtur opes, siue de possessionibus vestris eijciamini, siue secundum corpus affligamini.

Sed in omni oratione, &c.) id est, in medijs istis malis effundite desideria vestra coram Deo, inde veniet consolatio. Illud (in omni) quidam iungunt cum oratione, sed palam obsistunt Græca, habent enim ad hunc modum ἐν παντί, quod cum sit neutri generis iungi non potest τῇ προσευχῇ, id est, orationi, cùm ea vox fœminini generis sit. intelligi ergo oportet in omni re, in omni afflictione seu tribulatione. Ad hunc modum exponunt Græca scholia ἐν παντί aiunt πράγματι. Ad eundem modum exponit Chrysostomus. In omni, id est, in omnibus etiam tristibus: At quæ sequũtur, sunt ablatiui modi. Sensus est: Petitiones, id est, vota vestra innotescũt apud Deum per orationem, obsecrationem & gratiarum actionem. Ista siquidem vota agnoscit & approbat Deus, nimirum quæ proficiscuntur ab animo grato quæ funduntur cum assiduitate & vigilantia orationum.

Et pax Dei, quæ exuperat omnem sensum, &c.) hoc eodem pertinet. Siquidem pax posita hîc est propter tumultus tribulationum & persecutionum, quamquam à diuersis variè exponatur. Quidam enim pacem Dei intelligunt, qua ex irato factus est placatus humano generi. Hæc pax ipsa Dei dilectio, quæ eripuit nos ab ira. *Custodiat corda vestra:*) Alij pacem intelligunt non Dei erga nos reconciliationẽ, sed illam quæ hanc sequitur quæ contingit iam iustificatis, atque ijs maximè, qui obedientia mandatorum Dei diligenter se exercent, quæ pax non aliud est, quàm tranquillitas animi, quando nimirum animus bona fiducia securus est ab illa magna ira. Hęc pax est capit. 5. in Epistola ad Romanos. Iustificati ergo ex fide pacem habeamus, & cętera. Huius pacis meminit & Saluator in Euangelio Ioannis, cum ait: Pacem meam do vobis, & cęter. Atque hęc pacis acceptio huic loco aptissima est, quamuis aliud videatur Augustino, quia enim sequitur, quę exuperat omnem sensum, putat magis pertinere ad pacem Dei erga nos. Nam de ea propriè dicunt, quod à nullo intellectu, non solùm humano, sed nec angelico comprehendi potest. Sic enim ipse exponit illud: exuperat omnem sensum. Verùm nihil necesse est ad hunc modum intelligere, imò si inspiciamus filum orationis Paulinę, simul & adhibeamus locum qui est in posteriori Epistola ad Corin. cap. 10. Arma nostra non carnalia, sed potẽtia Deo ad destructionem munitionum, & cęt. videbimus illud (exuperat) magis referendum ad robur & vim, & sensum hîc positum pro machinationibus ingeniorum, ac tale esse quod dicit Apostolus: Multa ab Ethnicis excogitantur aduersus Christianos, contra omnia studia eorum, oppono vnam pacem Dei, oppono tranquillam conscientiam, illa plus potest. Illa plus valet quàm omnes omninò machinationes hominum. Ad hunc sane modum interpretatur Ambrosius. Qui cum Deo inquit, pacem habet, non timet mentem aduersam, tutus enim est pace Dei. Ad eundem modum interpretatur Primasius: omnem inquit sensum, scilicet insanum, hoc est mentem furiosam superat pax Dei. Illud agnoscitur in Tiburtio. Applica inquit, ad Torquatum aculeos, appende Christianos damna, percute, incende, vniuersa adhibe, & paucis interpositis discerne quicquid libet, omnis nobis vilis est pœna, vbi pura comes est conscientia. Ne quis autem ad sensum corporis detorqueat, quod hîc dicitur, sciendum vocem Græcam, quam interpres sensum vertit, significare mentem & intellectum. Est enim νοῦ vnde νόημα deducitur, quod intelligentias hic vertit interpres: in Epistol. verò posteriori ad Corinth. intellectum. In captiuitatem redigentes omnem intellectum. Quod sequitur custodiat, vocabulum militare est, est talis custodia qualis est in obsessis ciuitatibus, castris, siue præsidijs, ac si dicat Apost. imminent vobis hostes, adhibete custodiam. Si scire vultis quam tandem dico pacem Dei? (*Hæc pax custodiat corda vestra.*) Istud ad affectus & appetitus voluntatis pertinet: quod verò sequitur (*intelligentias*) ad iudicium animi & ingenium refertur. Sensus est: pax Dei custodiat vos, vt voluntate adhæreatis Christo, ne sub afflictionibus demergamini. Item custodiat vos, ne sub fraude circumferamini, ne excidatis ab eo per aliquem errorem seu hæresim. Ad hunc modum interpretatur Chrysostomus, qui præpositionem (in) propriè accepit in Christo Iesu, id est, vt insaneatis in eo. Erasmus putat Apostolum abnasum

ſum præpoſitióe, in, loco per: In Chriſto Ieſu, id eſt, per Chriſtum Ieſum. Greca ſcholia vtrumque ſenſum exponunt.

DE cætero fratres, quæcunq; ſunt vera, quæcunque pudica, quæcunq; iuſta, quæcunq; ſancta, quæcunq; amabilia, quæcunq; bonæ famæ, ſi qua virtus, ſi qua laus diſciplinæ, hæc cogitate. Quæ & didiciſtis, & accepiſtis, & audiſtis, & vidiſtis in me: hæc agite, & Deus pacis erit vobiſcum.

DE cætero fratres, &c.) id eſt, quod reliquũ eſt, ſiue quod ſupereſt. *Quæcunq; ſunt vera*) id eſt, aliena ab hypocriſi (*quæcunq; pudica*) Græcè eſt σεμνὰ, quod vocabulum complectitur omnem honeſtatem. Quæcunque honeſta & emendata, ſiue quæcunq; ſunt ſyncera Sic Chryſoſtomus, qui vocabulũ Græcum pertinere putat ad virtutẽ externę conuerſationis.

Quæcunq; iuſta) hoc loco virtus eſt ſpecialis. *Quæcunque ſancta*) Græcè eſt ἁγνὰ, id eſt, pura, ſiue caſta: nos ferè caſtitatẽ vocamus moderationem circa vſum generaliũ Chry. in parte ſua æthitica cõmendari hic dicit caſtitatem, quæ in animo poſita eſt. Idem tamen in commentarijs ad caſtitatem corporis referre videtur. Habet enim ſic: quod ait Apoſtolus, quæcunque caſta, ad hoc pertinet, quod antè dixit, quorum Deus venter eſt. *Quæcunque amabilia*) id eſt, quæcunq; ſunt digna, vt amentur, ſiue apud Deum, ſiue apud homines.

Quæcunque bona fama, &c.) id eſt, quæ faciunt ad bonam famam, ſiue ad bonum nomen. *Si qua virtus*) Græcè eſt ἀρετὴ, quæ nimirum pugnat cum vitio, non δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. *Si qua laus diſciplinæ*) id eſt, quicquid eſt laudabilis diſciplinæ. Iuxta Græcos codices (diſciplinæ) redundat: legunt tamen ſi qua laus, id eſt, ſi quid eſt, quod meritò laudetur. Vult eos laudabilia ſectari, non tamen reſpectu laudis. Hec cogitate, id eſt, meditamini, & exercete. Eſt cogitare Hebraicum nimirum Haga, de qua voce exactè dictum eſt in Eſaia, cap. 33. ibi: Cor tuum meditatur timorem.

Quæ & didiciſtis, &c.) Quia longum nimis erat de omnibus exactè admonere, videlicet de habitu, de inceſſu, de conuictu, deq; cæteris Chriſtiano homini proſpiciẽdis: itaque vno verbo ſummatim illa complectens ait, quæ & didiciſtis. Quod additur (*accepiſtis & audiſtis*) congeriem habet, & adiunctum eſt cauſa exaggerationis. Erat enim Apoſtolus ſibi conſcius, diligentiſsimè docuiſſe ſe de omnibus, quæ ad vitam agendam ſpectabãt, & non ſolùm verbis docuiſſe, ſed & factis expreſsiſſe: Quare & addit (*& vidiſtis in me*) atque hoc ſanè genus docendi efficaciſsimum eſt. *Et Deus pacis*) id eſt, qui donat pacẽ, ſiue reſpiciat eam, quæ eſt ad Romanos cap. 5. ſiue eam, quæ eſt inter homines, de qua in Epiſtola priori ad Corinth. Non eſt diſſenſionis Deus, ſed pacis. Si, inquit, hæc feceritis, in magna agetis tranquillitate ac pace.

GAuiſus ſum autem in Domino vehemẽter, quoniam tandem aliquãdo refloruiſtis pro me ſentire, ſicut & ſentiebatis. Occupati autem eratis. Non quaſi propter penuriam dico: ego enim didici, in quibus ſum, ſufficiens eſſe. Scio & humiliari, ſcio & abundare: vbiq; & in omnibus inſtitutus ſum, & ſaturari, & eſurire, & abundare. & penuriam pati. Omnia poſſum in eo, qui me confortat. Veruntamen benè feciſtis communicantes tribulationi meæ.

GAuiſus ſum autem in Domino vehemẽter, &c.) Eſt hic alia materia, agit de eleemoſynis, ſi tamen eleemoſynæ dicendæ ſunt, quibus ipſum proſequebantur Philippenſes. Illud (in Domino) ſignificat nõ vulgare fuiſſe gaudium, ſed Chriſtianum. Gauiſus ſum non quomodo vulgus hominum gaudere ſolet, ſed quomodo Chriſtiani gaudere ſolent ſecundum Deum (*quoniam tandẽ aliquando*) ad verbum eſt, quod iam tandem. Iſtud (iam tandem) oſtendẽtis eſt eos multo tempore torpuiſſe, & ceſſaſſe ab officijs pręſtandis. Eſt ergo hic laus mixta vituperio. (*Refloruiſtis*) metaphora eſt ſumpta ab arboribus, quæ ęſtate virent, appropinquante hyeme areſcunt, redeunte inde rurſus æſtate vireſcunt. *Sentire*) Græcè eſt φρονεῖν, id eſt, curam agere. Et eſt ſecundum Chryſoſto. hoc loco ellipſis attica. Interpretatur enim vt ſubaudiatur prępoſitio εἰς, vel κατὰ hoc modo: Refloruiſtis ad ſentiendum, ſiue in ſentiendo de me, id eſt, refloruiſtis, vt ſoliciti eſtis de me, ſeu pro me.

Sicut & ſentiebatis) id eſt, ſicut ſoletis ſentire. Habent enim præterita imperfecta aliquid cõſuetudinis. Interpres noſter ad ſenſum iſtud reddit, alioquin ad verbum eſt, in quo ſentiebatis, id eſt, in ea re, in qua ſoletis eſſe ſoliciti, videlicet in cura corporis mei. Quanquàm Theophy. ἐφ᾽ ᾧ accipere videatur, vt ſit cauſalis particula hoc ſenſu. Nã & ſoletis curã mei agere. De particula ἐφ᾽ ᾧ dictum eſt c. 5. Epiſtolæ ad Rom. rurſus ca. 3. huius Epiſtolæ in expoſitione illius, in quo & compræhenſus ſum. *Occupati autem eratis.*) Eſt excuſantis. Tametſi, inquit, non miſiſtis hactenus, quòd occupati fueritis. Interpres Græcam vocem ſatis incommodè reddidit. Eſt ἠκαιρεῖσθε, quæ duplicem admittit ſenſum: Alter eſt, eratis in anguſta re, non ſuppetebat vobis, quod mitteretis: alter eſt, deerat opportunitas mittendi. Vterq; ſenſus eſt in Græcanicis ſcholijs. Eraſmus in tranſlatione poſteriorem expreſsit: Chryſoſtomus in commenta. priorem proponit, & alterius ne meminit quidem. Quare Muſculus eius interpres indoctè facit, dum proponit verſionem Eraſmi.

Non quasi propter penuriam, &c.) id est, non scribo ista, quasi penuria laborem, vel quòd desit mihi aliquid: etiam si non misissetis, nihil defuisset mihi. *Ego enim didici*) quia ait, (didici) significat rem hanc esse exercitij, videlicet cohibere animum suum intra certas metas, vt Deo placet: Didici, inquit, toto animo esse contentus præsentibus, id est, rebus, quæ ad man⁹ sunt, (*Scio & humiliari*) hoc est, tenuis esse. Hebraicè dixit, non Græcè. Siquidem Cada apud Hebræos dubium est ad humiliari & attenuari. Noui, inquit, quomodo debeam me gerere, quando sum in tenuitate, in difficultate, & angustia rerũ: Rursus noui, quomodo debeam me gerere in copia, & rerum affluentia. Hoc enim est, quod ait, scio & abundare, licet vox Græca non solùm pertineat ad rerum copiam, sed ad omnem præcellentiam.

Quare Erasmus vertit noui & excellere, & rationẽ, ob quam maluerit sic vertre, reddit, vt inquit, ex æquo opponatur ei, quod præcesisit humiliari. Verùm non aduertit humiliari dictum esse phrasi Hebræa. Sanè Chrysostom⁹ intelligit vt noster interpres. Quare peccauit & hic Musculus, proponens versionem Erasmi. *Vbique in omnibus institutus sum.*) Ambrosius legit in omni, & in omnibus imbutus sum, atque ita est Græcè. Sensus secundum Chrysostomum est: omnium experientia isto tempore longo cœpi, hoc est, longa experientia didici satiari & esurire. Quando contingit honestum & egregium prandium, vbi nihil deest, rectè, inquit, illo vti scio, noui modum tenere, siue sim, vbi nimium est, siue sim, vbi minus est: vtrunq; difficile est, sed difficilius est prius, siquidem multi nouerũt esurire, satiari nequaquam.

Scio & abundare, & penuriam pati) nec penuria, inquit, me deijcit, nec afflũetia relaxat. Idem multis verbis dicit, vt ostendat se non pendere à Philippensibus. Vt quod præcedentibus ait, gauisus sum, quod reuiguit in vobis studium erga me, sciant ipsum nõ sui gratia dixisse, sed ipsorum.

Omnia possum, &c.) Nihil nõ possum in omni re, quod quia magnũ verbũ est, ne videatur iactantiæ esse, explicat, quomodo omnia posit: omnia possum in eo, qui me confortat, hoc est, per eum, qui me potentẽ reddit. *Veruntamen benè fecistis*) non ait subleuantes inopiam meam, sed communicantes tribulationi meæ, id est, benè fecistis, quòd participes vos feceritis tribulationis meæ, hoc est, præmij, quod me manet ob tribulationes, quas sustineo.

S*Citis autem & vos Philippenses, quod in principio Euangelij, quando profectus sum à Macedonia, nulla mihi Ecclesia communicauit in ratione dati & accepti, nisi vos soli, quia & Thessalonicam, semel & bis in vsum mihi misistis. Nõ quòd quæro datum, sed requiro fructum abundantem in rationẽ vestram. Habeo autem omnia, & abundo. Repletus sum acceptis ab Epaphrodito, quæ misistis in odorem suauitatis hostiam acceptam placentem Deo?*

S*Citis autem & vos Philippenses, &c.*) Amolitur hic à se suspicionem, qua de eo suspicari poterant, quòd nimium acciperet. Scitis, inquit, quòd in principio prædicationis abeunti mihi è Macedonia, nulla Ecclesia cõmunicauit in rationem dati & accepti. Secundum Græcorum scholia, Theophylacto, & Chrysostomo communicare hoc loco id ferè est, quod nos dicimus commutare, atque hinc patet stipendium esse, non eleemosynam, quod datur Euangelistæ, siue pastori. Quod ait, poterat hoc modo explicari, habeo duas tabulas, quarum altera continet ea, quæ accepi: altera verò ea, quæ dedi, quas dum inspicio, video impensa esse Ecclesijs Macedoniæ à me multa: & contrà ab ipsis nihil esse impensum mihi.

Nulla enim Ecclesia communicauit mihi, &c.) In ratione dandi & accipiendi, siue in ratione dationis & acceptiõis (*nisi vos soli*) Est magna laus Philippensium. *Quia Thessalonicam*) hæc metropolis est Macedoniæ. Vnde & Thessalonicenses populi dicti sunt: cùm essem, inquit, Thessaloniæ semel & iterum: nam semel & bis Græcè dictum est, in vsum mihi misistis, id est, quibus opus erat ad necessitatem & indigentiam subleuandam. *Nõ quòd quæro datũ*) nõ hæc dico mei causa, quòd quæram donum vel munus, sed vestri causa, hoc est, quod ait (*sed requiro fructum abundantem, siue exuberantem in rationem vestram*) hoc est, cupio, quòd in vestro libello sint multa, ex quibus videamus diuites in Domino: Cupio illas tabulas, quæ habent à vobis impensa, fieri plenas, cupio commodum vestrum esse magnum. Qui hodiè vertũt, hoc modo transferunt, requiro fructum abundantem, qui redundet in rationem vestram, siue in commodum vestrum. Nam est aiunt εἰς λόγον, sed frequenter iam dictum est, Apostolum abuti præpositione εἰς pro ἐν.

Habeo autem omnia, &c.) Illud habeo, non implet significationem vocis Grecis, quod ἀπέχω: siquidẽ ἀπέχω est recipere ex aliquo, veluti censum aut redditum ex aruis. Significauit ergo vox illa totam hanc rem habere rationem debiti, & non esse eleemosynã. Annotauit hoc Chrysostomus, similiter & Græca scholia. Rectius vertit interpres in Euangelijs: Receperunt mercedem suam, vbi est vocabulum huius loci. *Et abundo*) est verisimile dictum hoc esse humaniter, aut ciuiliter. *Repletus sum*) siue expletus sum: posteaquam accepi, quæ misistis per Epaphroditum (*in odorem suauitatis.*) Græca non habẽt (*in*) sed appositoriè addit hoc sensu: Quòd misistis

misistis, fuit odor suauis. Alludit ad sacrificia veteris testamenti. *Hostiam acceptam*) metaphora est, neq; est hostia proprij nominis.

D*Eus autem meus impleat omne desideriū vestrum secundū diuitias suas in gloria, in Christo Iesu: Deo autem & Patri nostro gloria in secula seculorum, Amen.*

D*Eus autem meus*) pro desiderio, Græca, quæ nunc in manibus sunt, habent necessitatem, siue indigentiam, quasi dicat, Apostolus: Ego repletus sum beneficijs vestris, vicissim precor, vt Deus impleat vos, nā scio tenues vos esse. Sic Chrysostomus, significās interim variare exemplaria Græca, & quædam habere Χρείαν, quædam verò Χάριν: alia rursus habere Χάριν.

Secundum diuitias suas) id est, vt est ditissimus. Est ei, ait Chrysost. facile, est ei maximè in promptu. In gloria, id est, cum gloria, id est, faciat vos gloriosos, & admirabiles apud alios: vt intelligatur gloria, qualis est in Actis, vbi dicitur, quòd nihil illis deerat, quodq; magnificabat eos populus. Alij gloriam intelligunt æternā. Vtrumq; est probabile. *In Christo Iesu*) id est, per Christum Iesum, vel (*in Christo Iesu*) id est, gloria apta & consentanea religioni Christianæ. Vtriusq; expositionis similia sunt loca in scripturis.

S*Alutate omnem sanctum in Christo Iesu. Salutant vos, qui mecum sunt, fratres. Salutant vos omnes sancti, maximè autem, qui de Cæsaris domo sunt. Gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro, Amen.*

S*Alutate omnem sanctum.*) Sancti nomine tūc intelligebatur omnis, qui erat baptizatus. Salutant vos omnes fratres, qui mecum sunt. Salutant vos sancti, hoc est, qui sparsi habitant Romæ (*maximè autem, qui in Cæsaris familia sunt*) id est, qui versantur in aula Neronis. Erat magna humilitas Christianorum. Pauper erat æquè affectus erga diuitē, rursus diuites erga pauperem. Gratia Domini nostri Iesu Christi sit cum omnibus nobis, AMEN.

Finis Epistola Pauli ad Philippenses.

IN EPI-



IN EPISTOLAM AD EPHESIOS EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.



Pistolæ à nobis hactenus expositæ: videlicet ad Ro. ad Galatas, & Phil. cõtra Iudaizantes sunt scriptæ. Hæc, quam nunc præ manu habemus, scripta potissimum est contra Simonem Magum, & eius familiam, hoc est, Menandrum, Saburnum, Basilidem, Nicolaum, Gnosticos, Carpocram, Cyrinthum, quos homines vidit, vel saltem de doctrina eorum audiuit Paulus. Nam Cyrinthus, qui inter iã dictos postremus est, priusquam in Asia prædicaret, Paulo versante Antiochiæ, cõmouit Ecclesiam, docens: nisi circumcidamini secundum morem Moysi, nõ potestis saluari, fuit enim ex parte add[illegible]us Iudaismo. Deinde concitauit Paulo seditionem Hierosolymis, dicens, quod viros præputiatos secum adduxisset in templum: vt refert Epiphanius lib. 1. contra hæreses, hæresi. 28. Vnde manifestum est, Menandrum, Saburnum, Basilidem, & cæteros, quos ante memorauimus, cùm hunc præcesserint, vixisse tempore Pauli. Aduersus horum itaque errores, necnõ & Philosophorum ac Poetarum, ex quibus magnam partem Theologiæ suæ schola Simonis confecerat, Apostolus, munire studet Ephesios, atque hic ipsi scopus est in hac Epistola, in quẽ dum intendit, magna mysteria Christianismi aperit, ac vitæ documenta præscribit, sed c[illegible]er, atque aliud agens, interserens etiam magnificam mentionem sui ministerij.

EPISTOLAE PAVLI AD EPHESIOS.

CAPVT I.



Aulus Apostolus Iesu Christi per voluntatẽ Dei omnibus sanctis, qui sunt Ephesi, & fidelib. in Christo Iesu, gratia vobis, & pax à Deo Patre nostro, & Domino Iesu Christo.

P*Aulus Apostolus Iesu Christi, &c.*) Modus hic salutandi Paulo familiaris est, atque ex Epistolis hactenus expositis satis iã notus.

B*Enedictus Deus, & pater Domini nostri Iesu Christi, qui benedixit nos in omni benedictione spirituali in cælestibus in Christo, sicut elegit nos in ipso ante mũdi constitutionem, vt essemus sancti, & immaculati in conspectu eius, in charitate, qui prædestinauit nos in adoptionem filiorum per Iesum Christum in ipsum secundum propositum voluntatis suæ, in laudem gloriæ gratiæ suæ, in qua gratificauit nos in dilecto Filio suo.*

B*Enedictus Deus, &c.*) Ab hoc loco vsq; ad illum: Propterea & ego audiens, &c. vnica periodus est. Vsque adeò siquidem diuinis mysterijs plenum erat pectus Apostoli, vt communi loquendi forma non valuerit hæc explicare. Potest autem locus iste ad hunc modum legi: *Benedictus Deus*) vt [illegible]c sit diastole: deinde separatim adijciant: *Et pater Domini nostri Iesu Christi*) hoc sensu: Benedictus Deus, qui vniuersorum cõditor est, qui & Pater est Domini nostri Iesu Christi. Potest & coniunctim legi ad hunc modum: Benedictus Deus & pater, vt sequens genitiuus, Domini nostri Iesu Christi, ex æquo ad vtrunq; referatur: Quam distinctionem si sequi placet, sensus ille erit, qui est in Euangelio. Vado ad Patrẽ meum, & Patrem vestrum, Deum meum, & Deum vestrum, vbi Christus Deum vniuersorum etiam s[illegible]u appellat propter assumptum hominẽ. Benedicendi vocabulum variè in scriptura est obuiũ. Interdũ benè precari significat, vt: Benedicite persequentibus vos. i. benè precemini illis. Interdum hoc est, quod laudare, & hymnis celebrare, sic hoc loco: Bene[illegible]ctus Deus, id est, laudemus, & hymnis celebremus Deũ, & Patrẽ Domini nostri Iesu Christi: Interdum verò significat beneficijs afficere, in qua significatione ferè accipitur, dũ Deo tribuitur. Qui ergo benedixit nos. i. qui maxima dona nobis contulit. Non satis autem fuit Apostolo dixisse, qui benedixit nos, sed adiecit in omni benedictione, quod ne de terrena benedictione (vt est habere liberos, affluere opibus, honore, & sanitate gaudere) acciperet quis, addidit deinde, spi-

de *spirituali.*) Quæ spiritualis benedictio multa admodum complectitur, atque inter cętera remissionem peccatorum, donationē iustitiæ, adoptionem in filios Dei, & (cuius in posteriori sua epistola cap. 1. meminit Petrus) consortium diuinæ naturæ. Quod sequitur (*In cælestibus*) variè exponitur, secundum Græcanica scholia subauditur, rebus. In cælestibus, scilicet, rebus. Secūdum Hieron. verò subauditur, locis: cui fauet locus, qui est c. 6. huius Epistolæ: Colluctatio nobis est, cōtra spiritualia nequitiæ in cælestibus, hoc est, contra spirituales nequitias in cælestibus locis, id est, in aere hoc caliginoso degentes. Sensus itaque loci huius iste est: Benedictus Deus existens in cælestibus, benedixit nos, &c. Clausula (*in Christo Iesu*) adiecta est propter scholam Simonis, quę alios inducebat mediatores. vt videre est apud Epiphan. tomo 2. primi libri contra hæreses. Præpositio (in) posita est loco (per.) Sēsus est: Deus pater contulit nobis maxima hæc dona per Christum, non per Simonem, non per Menandrum, &c. licèt id audeant ipsi de se iactare.

Erasmus in annotationib. admonet Græca exemplaria omittere præpositionem (in) & ad hunc modū legere: Qui benedixit nos in omni benedictione spirituali in cælestibus Christo, hoc est, (vt ipse exponit) in gloriam Christi. Verùm Chrysost. legit, & interpretatur in Christo, similiter Theophylactus, & Oecumenius, Hieronymus quoq; & Ambrosius. Quare emendandi non sunt hoc loco codices nostri ad fidem Græcorū, qui hodiè in manibus habentur, cùm tot insignes interpretes, qui partim Græci fuerūt, partim Græcis vsi sunt, nostram lectionem apertè proponāt. Porrò, quòd Erasmus ait, Ambrosium non legere, in Christo, verum est, si de textu agatur, qui ipsius comment. adiunctus est, alioquin in comment. habet. Nam apertè exponit, cùm ait: Omne donū gratiæ Dei in Christo est, vt si quis spreto Christo benedici se à Deo putat, is errare se sciat. Quod sequitur in textu. *Sicut elegit nos in ipso*) hunc habet sensum: Quemadmodum per Christum Deus pater gratis cōtulit nobis hæc maxima dona sua, ita gratis per eundem ante sæcula elegit nos. Annotandū hoc loco duplex esse genus diuinorum beneficiorum: alterū, quod datur ex merito Christi: alterum, quod ex mera Dei bonitate citra cuiusuis meritum, etiam ipsius Christi, contingit. Prioris generis sunt remissio peccatorum, & cætera, quæ antè commemorauimus. Posterioris verò electio, prędestinatio, incarnatio quoq; verbi, siue filij Dei, vt doctissimè docet August. lib. de prędestinatione sanctorum, c. 15. Istud obseruandum, vt sciamus clausulam hanc in Christo, siue per Christum, non semper significare meritum: Non enim hoc loco, vbi ait Apost. electos nos per Christum. Quo pacto verò hîc accipiatur, non satis constat, non tamen improbabile est, eo sensu electos nos in Christo, siue per Christum, quo sensu cōditi dicimur in Christo, vel per Christum. Quòd si cui non placet hic sensus, ad hunc modum intelligat: Elegit nos in Christo, id est, ad habendam fidem in Christo: *Ante mundi constitutionem.*) In hac Epist. quemadmodū Simonis, atq; eorum, qui ex ipsius schola prodierunt: ita philosophorum quoq;, & poetarū errores in conspectu habere oportet: Cùm enim horum doctrina imbuti fuerint Ephesij, non potuit Apost. ad ipsos scribens, non fuisse solicitus, vt & horū philosophorum dico, & poetarum errores ab ipsis amoliretur. Philosophorum autem duo traduntur genera: alterum Italicum, quorum princeps Pythagoras Samius fuit: alterum Ionicum, cuius princeps fuit Thales Milesius: de hac re vide August. lib. 8. de ciui. Dei. 2. c. Ionicorum philosophorum familia sedē habuit potissimùm Ephesi, quod discimus ex argumento Chrysostomi in hanc Epistolam: habet enim sic: Multi prophetarum, maximè, qui in cōfinibus Asiæ floruerūt, in hac vrbe fuerunt. Dicitur & Pythagoras hinc prodijsse. Illud vtcunque sit, parum refert: interea tamē istinc est omnis illa Ionica schola, quin & illi, qui cum Parmenide, Zenone, Democritoque fuerunt, imò & adhuc hodiè multos illic philosophos inuenire licet. Addit deinde: Ista verò non præter rationē mihi dicuntur, sed vt ostendam, quàm ad illos scribenti Paulo multa diligentia fuerit opus. Hactenus Chrysosto. Ex schola porrò Ionica prodijt Plato, qui inter alia docuit, Deum res cōdidisse ex materia sibi coeterna, contra quem facit, quod hic ait Apostol. Deum nos elegisse ante mundi constitutionem. Pro cōstitutione Græcè est καταβολῆς, quæ vox ita sonat, ac si dicas, ante iacta fundamenta mundi, siue antequam initiū fundamenti orbis iecisset Deus, quo sermone significat Apostolus omnia, & cęlum, & terram, ipsamque materiam, quam Plato ponebat ingenitam, Deumque machinatum esse ex nihilo.

Vt essemus sancti) hoc adiectum est ab Apostolo contra familiam Simonis. Sensus est: elegit nos, non vt quotidianā Venerem exerceremus, nō vt πολυμιξίαν, & omnem turpem actionem studiosè in vita sectaremur, vt schola Simonis docet, sed propterea & ad hoc elegit nos De*us*, vt essemus sancti, id est, vt vitam puram, atq; ab omni immunditia procul remotam ageremus. Id enim significat vocabulū (*sancti*) vt patet ex varijs locis Exodi. Hac Apostoli sententia reijcitur etiā

dogma

dogma Origenis: qui ſenſit animas ante hác vitam in corpore, aliam egiſſe vitam, extra corpus inter cæleſtes naturas, & pro meritis ibi comparatis eſſe vel electas, vel reprobatas. Reijcitur & Pelagianorum ſentẽtia, qui diuinæ electionis rationem, ſeu cauſam definiuerunt eſſe opera bona præuiſa, quia ab æterno, inquiunt, quoſdam præuidit Deus benè vſuros viribus liberi arbitrij, & rectè ac ſanctè victuros: idcirco hos elegit, alijs reiectis ſiue reprobatis. Contra hoc diſputans D. Auguſtinus de prædeſt. ſancto. c. 18. citat hunc locum Apoſtoli, & diligenter explicat. Elegit nos Deus, non quia ſancti eramus, quæ opinio Origenis eſt, nec etiã quia tales eramus futuri, quæ Pelagianorum ſententia fuit, ſed elegit nos, vt ſancti eſſemus, & immaculati, cuius loco Græci codices habent ἀμώμους, quod magis inculpatos, ſiue irrepræhẽſibiles, quàm immaculatos ſignificat. μῶμος enim Græcis repræhenſio, ſiue Deus repræhenſionis eſt. Vt, inquam, ſancti eſſemus & irrepræhenſibiles, non corã hominibus, aut iudicio humano duntaxat: ſed coram Deo, cuius oculis omnia nuda ſunt, & aperta, hoc eſt, quod dicit: In conſpectu eius. Quod additur (*in charitate*) refert Ambroſius ad id, quod proximè pręcedit, quod patet ex commẽtario eius, qui ſic habet: Vt amor Dei ſanctam ſaciat noſtram conuerſationẽ. Verùm probabile omninò eſt (*in charitate*) pertinere ad verbum elegit, hoc ſenſu, qui elegit nos in charitate, hoc eſt, per charitatem, id eſt, quia dilexit nos.

Qui prædeſtinauit nos) id eſt, præfiniuit) *in adoptionem filiorum.*) Pro duabus vocibus vnica eſt apud Græcos, nempè υἱοθεσίαν, quæ vox Paulo peculiaris eſt, nec vſquam in veteri teſta. vſurpata. Nam quod Exodi cap. 2. de filia Pharaonis ſcribitur, quòd Moyſen adoptârit in filium, diuerſum eſt vocabulũ ab eo, quod legitur cap. 2. Eſdræ. Quid verò vocabulum huius loci ſignificet, dictum eſt in Epiſto. ad Galat. Illud (*in ipſum*) dilucidius vertiſſet interpres, in ſe: nam eſt hoc loco pronomen reciprocum. Sẽſus eſt: Deus pater certa media apud ſe ab æterno præſtituit, per quę duceret nos in ſeipſum, per quę faceret nos vnum cum ſeipſo. Repetit Apoſtol. adeò frequẽter (*per Ieſum Chriſtum*) tum propter hæreſes, de quibus antè diximus, tum quia affectus eius hoc nomine delibutus erat, tum etiam, vt doceret nos hoc nomine delectari.

Tria hæc obſeruare oportet, quę ſunt dilectio, electio, & prædeſtinatio, atq; aduertere, quem hæc inter ſe ordinem habet. Dilectio Dei eſt æterna ipſius voluntas, qua quibuſdam vult vitam æternã, & ſeipſum. Hanc ſequitur electio, quæ horum ab alijs, quos nõ ita ad regnum peruenire vult, diſcretionem ſignificat. Quam ſequitur deinde prædeſtinatio, quę non aliud eſt, quàm ordinatio ad vitam æternam per certa media. Porrò, vt ſciremus Deũ hæc feciſſe nullis noſtris meritis prouocatum, ſed ex mera ſua bonitate: addit Apoſtolus (*ſecundum propoſitum voluntatis ſuæ*) id eſt, ſecundum placitũ, vel potiùs ſecundum beneplacitum voluntatis ſuæ: nam id propriè vox Græca ſignificat: eſt enim εὐδοκία, quã Hieronymus primò à Septuaginta vſurpatam dicit, & ab ipſis effictam, quo poſset explicare vocabulum Hebraicum Raſton, quo ſignificatur *Pſal. 63.b*
voluntas Dei vltrò miſerentis. εὐδοκίαν verò propriè ſignificare dicit Hieronymus, vbi quid non ſolùm placuit, ſed & rectè placuit. Nam placent interdum quædam, quæ tamen non rectè placent. *Eſai. 61.*

In laudem gloriæ gratiæ ſuæ.) Sẽſus eſt: Vt intelligant homines Deum glorificandũ propter gratiam ſuã (*in qua gratificauit nos*) id eſt, gratos ſiue charos reddidit: Hic eſt temporalis effectus electionis & prædeſtinationis æternæ. (*in dilecto filio ſuo*) ac ſi dicat, iſtud ita donum Dei eſt, vt non voluerit pater iſtud præſtare, niſi in filio, ſiue ob meritum filij.

IN quo habemus redemptionẽ per ſanguinem eius, remiſsionem peccatorum ſecundum diuitias gratiæ eius, quæ ſuperabundauit in nobis in omni patientia & prudentia, vt notũ faceret nobis ſacramentum voluntatis ſuæ ſecundum beneplacitum eius. quod propoſuit in eo in diſpenſatione plenitudinis temporum inſtaurare omnia in Chriſto, quæ in cælis, & quæ in terra ſunt in ipſo.

IN *quo*) id eſt, per quem ſcilicet Chriſtum (*habemus redemptionem*) Gręca vox propriè ſignificat redemptionem captiui, perſoluto pro capite eius precio. Eſt enim ἀπολύτρωσις, pretium, quod Chriſtus pro nobis numerauit: exprimit hìc Apoſtolus eſſe ipſius ſanguinem, in quo, inquit, habemus redẽptionem per ſanguinem eius, exponens deinde, quæ ſit illa redemptio, ſubijcit (*remiſsionem peccatorum*) qui accuſatiuus annectitur præcedenti per appoſitionem hoc ſenſu: Habemus redemptionem, quæ eſt remiſsio peccatorum, ſignificãs ſeruitutem peccati eſſe, ex qua Chriſtus nos redemit, redemit, inquam, non ſecundũ merita, vel propter merita noſtra, ſed (*ſecũdum diuitias gratiæ eius, quæ ſuperabundauit in nobis*) id eſt, quam copioſè in nos effudit (*in omni ſapientia*) Hebraicè dictũ eſt, pro eo, quod eſt, cum omni ſapientia & prudentia. Adiecit illud Apoſtolus propter Gnoſticos ſic dictos à falſi nominis ſcientia, præterea propter philoſophos, ſignificare volens non in illis rebus, in quibus ipſi ponebant, eſſe ponendam ſapientiam, & veram prudẽtiam: ſed in myſterijs Chriſti intelligendis. Quod ſequitur (*vt notum faceret*)

Græci

Græci per participium efferunt, hoc modo, patefacto nobis sacramento, &c.

Hieronymus quoque participium habet: nam legit notum faciens nobis sacramẽtum, hoc est, mysterium siue arcanum voluntatis suæ. Hæc namque summa sapientia est, vide licet scire, quid de nobis Deus ab æterno decreuerit. Rursus, vt excludat merita nostra, addit (*secundum beneplacitum*) pro quo Paulus habet εὐδοκίαν, de qua voce dictum est in præcedentibus.

Quod proposuit in eo) referendum istud est ad Sacramẽtum siue mysterium. Sensus est: quod mysterium proposuit in eo, id est, per filium complete (*in dispensatione plenitudinis temporum*) id est, illis temporibus euolutis, quæ ab æterno ad hoc præstituit. Dum dicit (*in eo*) in conspectu habet hæreses, quæ inducebant alios mediatores: per hunc inquit solum, & non per Simonem, nec per Menandrum.

Instaurare omnia in Christo) vox Græca quam noster interpres vertit instaurare, propriè significat ea, quæ sparsim ac fusius dicta sunt, summatim repetere, vt simul iudici renouentur: Est enim vocabulum proprium foro, hinc deducitur anacephaleosis, ἀνακεφαλαίωσις, quam Quintilianus vertit enumerationem, sic dictam, quòd per capita decurrendum sit in peroratione: Hoc loco Apostolus vsurpauit pro eo, quod est ad certum aliquod caput reuocare, quæ dissipata erãt. Mysteriũ (inquit) cuius iam memini, quod dixi nobis esse patefactum, istud est, videlicet Deum patrem voluisse omnia reuocare ad vnum caput nempe Christum, & quæ in cælis sunt, & quæ in terra, hoc est, homines & angelos, qui per peccatum diuisi erant, ipsum voluisse cõiungere ac vnire per Christum, & in Christo vt in capite. Hieronymus legit recapitulare: nec fert versionem nostram, quam tamen Augustinus proponit & interpretatur, atque inspecta sententia Pauli, parum referre videtur, an recapitulare legas an instaurare. Expositio Augustini est in Enchi. capit. 62. Nouerunt, inquit, angeli, quanti numeri supplementum de genere humano integritas illius ciuitatis expectet. Propter quod ait Apostolus, instaurare omnia in Christo, quæ in cælis sunt, & quæ in terra. In ipso quippe instaurantur quæ in cælis sunt, quum id, quod inde in angelis lapsum est, ex hominibus redditur. Instaurantur autem quæ in terris sunt, quum ipsi homines qui prædestinati sunt ad æternam vitam, à corruptionis vetustate renouantur: Hactenus Augustinus. Quòd si frequenter istud apud nos meditaremur, nempe per Christum ad tantã dignitatem euectos nos, vt conciues habeamur angelorum, puderet nos admittere, quod sancto illo consortio esset indignum. Ne cui autem negotium faciat illud (*in ipso,*) quæ in cælis, & quæ in terra sunt, in ipso, sciendum pleonasmum esse Hebraicum scripturę familiarem: Sic in Psalmo, Mons in quo beneplacitum est Deo habitare in eo.

I*N quo etiam & nos sorte vocati sumus, prædestinati secundum propositum eius, qui operatur omnia secundum consilium voluntatis suæ, vt simus in laudem gloriæ eius nos, qui ante speraumus in Christo.*

I*N quo etiam & nos sorte vocati sumus*) Sors non virtutis: sed, vt dicitur, euentus est. Significare igitur volens Paulus, se quoque ad magna ista beneficia, quæ per Christum præstantur, electum esse nullis præcedentibus meritis, hoc sermone vsus est, quem ne aliorsum quis raperet, credens hinc temerè ac fortuito ipsum & Apostolos cæteros electos, mox temperauit, dum adiicit (*Prædestinati secundum propositum eius*) hic πρόθεσις est, vox diuersa à superiori, qui prædestinauit nos secundum propositum voluntatis suæ, quo loco diximus Paulum habere εὐδοκίαν, πρόθεσις autem siue propositum excludit casum & fortunam. Iam vt sciamus propositũ hoc Dei plenum esse ratione & æquitate, addit: (*qui operatur omnia secundum consilium voluntatis suæ*) hoc est, liberè & certa ratione, licet ratio ea nobis frequenter ignota sit (*vt simus in laudem gloriæ eius*) id est, ad ornamentum gloriæ ipsius, siue vt simus ipsi laudi, id est, vt crescat gloria patris nobis, qui agnoscimus Christum. Qui enim intelligimus nos esse in Christo, & non secundũ carnem viuere, debemus illustrare gratiam Dei tũ admirando tum laudando hanc apud alios, & prædicando. Quod sequitur (*qui antè speraumus in Christo*) putat quidam esse periphrasin credentium, vt vsus sit Apostolus hætero si tẽporis, sperauimus pro speramus. Verũ in hoc sensu obstrepit præpositio Græca πρὸ, id est antè, in qua explicanda mirum in modum sudauit Hieronymus & satis infeliciter. Habet enim duplicem commentarium, quorum alterum reijcit Rufinus, vt qui Origenicum quiddam recipiat. Alter quoque licet catholicus sit, alienus tamen videtur à sententia Pauli. Optimè expediũt sese, qui partem hanc referunt ad Iudæos tantum: siquidem hi priores vocati sunt ad fidem, & priores crediderunt in Christum, inde secutæ sunt gentes, inter quas erant Ephesij, cui sententiæ fauet prorsus id, quod sequitur.

I*N quo & vos, cum audissetis verbum veritatis, Euangelium salutis vestræ, in quo & credentes signati estis spiritu promissionis sancto, qui est pignus hæreditatis nostræ in redemptionem acquisitionis in laudem gloriæ ipsius.*

quod idem eſt cum eo, quod hîc dicit: non ceſſo pro vobis gratias agere, &c.

Illud nobis pro noſtra imbecillitate conandum eſt & imitandum. Quod autem precor, hoc inquit eſt, vt Deus (*Domini noſtri Ieſu Chriſti Pater gloriæ, &c.*) eſt hoc loco hyperbaton, ſiquidem genitiuus gloriæ pertinet ad nomen Deus: & illa, Domini noſtri, & cæt. per parentheſin interiecta ſunt. Senſus eſt: Precor vt Deus gloriæ, id eſt, phraſi Hebrea Deus glorioſus, qui pater eſt Domini noſtri Ieſu Chriſti. Quamquam Chryſo. eo ordine hæc accipiat, quo ſcripta ſunt: referens genitiuum gloriæ ad nominatiuum proximè præcedentem, & reliqua videlicet Domini noſtri, & cæt. ad vocabulum Deus, hoc ſenſu: precor vt Deus Domini noſtri Ieſu Chriſti, ſecundum aſſumptum hominem pater gloriæ, hoc eſt, qui magna nobis bona largitus eſt.

Det vobis ſpiritum ſapientiæ, & cæt.) ſecundum hunc commentarium non eſt hoc loco Hebraiſmus, ſed illud (*pater gloriæ*) Græcè dictum eſt, Det vobis ſpiritum ſapientiæ & reuelationis.

Genitiuus reuelationis, ſignificationis cauſa adiectus eſt per ſynonymiam. Senſus eſt: det vobis ſpiritum, quo arcana illa cæleſtia, quæ ratione humana deprehendi non poſſunt, cognoſcatis: det inquam vobis illuminatos oculos mentis in cognitione ſui, id eſt vt verè agnoſcatis Patrem. Dictum eſt cõtra familiam Simonis Magi, quæ prædicabat patrem quendam incognitum, nec cognoſcebat Patrem Chriſti. Vide Epiphanium hęreſi 23. rurſum hæreſi. 27.

VT ſciatis quæ eſt ſpes vocationis eius, & quæ diuitiæ gloriæ hæreditatis eius in ſanctis. & quæ ſit ſupereminẽs magnitudo virtutis eius in nos. qui credidimus ſecundum operationem potentiæ virtutis eius, quam operatus eſt in Chriſto, ſuſcitans illum à mortuis, & conſtituens ad dexteram ſuam in cæleſtibus, ſupra omnem principatum & poteſtatem & virtutem & dominationẽ, & omne nomen quod nominatur non ſolùm in hoc ſeculo, ſed etiam in futuro.

VT *ſciatis quæ ſit ſpes vocationis eius*) ſcilicet, patris, hoc eſt, vt ſciatis ad quæ & magna bona vocati ſitis, quicunque creditis in Chriſto (*& quæ diuitiæ gloriæ hæreditatis eius in ſanctis,*) hoc eſt, quam opulenta ſit gloria hæreditatis, quam promiſit Chriſtianis, iuxta fidem exigentibus vitam ſuam, (*& quæ ſit ſupereminens magnitudo virtutis eius, & cæt.*) ſi quis voluerit vitam ſuam, quam olim egit, antequam in Chriſto eſſet, conferre cum ea, quam nunc agit, poſteaquàm Chriſto inſitus eſt, is facilè intelliget, quod hic dicitur: aut ſi ex ſe ſuaque vita cognoſcere non valet, legat libros confeſſionum Auguſtin. ex illis ſtatim intelliget, hac in re: nempe vt libidini & cupiditatibus ſuis addictus animus, à libidine atque cupiditatibus ſemel abducatur, non vulgari opus eſſe, ſed diuina quadam vi ac potentia, imò tanta omninò, vt in ſuſcitandis mortuis, vbi maxima requiri videtur, haud maiori ſit opus. atque iſtud Apoſtolus intelligere cupit Epheſios, quo charius amplectantur beneficium ipſis præſtitum. Potentia, inquit, quã Deus exercuit, cùm à tenebris gentilitatis & paganiſmo ad fidem & iuſtitiam Chriſtianam vos adduceret, haud inferior eſt vi illa ac potentia, quam exercuit in Chriſto, dũ ipſum à mortuis excitaret, &c. Iſtud ſignificat illud, ſecundum operationem potentiæ virtutis eius, ſiue vt alij vertunt ſecundum efficaciam ſeu vim potẽtiæ fortitudinis vel roboris eius, nam Græcè eſt ἐνέργεια. Pro (*cõſtituens*) Hieronymus legit, ſedere eum faciens ad dexteram ſuam, ſiue in dextera ſua: atque iſtud propriè ſignificat vox Græca. Porrò ſeſsio iſta non eſt accipienda humano ſenſu, tanquam pater ad ſiniſtram, filius ad dexterã ſedeat: ſed per dexteram accipiẽda eſt honoris æqualitas regni conſortium, & poteſtas, qua conſtitutus eſt Chriſtus ſuper omnes creaturas: non ſolùm quæ in terra & apud inferos ſunt, ſed etiam quæ ſunt in cælis, vnde addit:

Super omnem principatum, &c.) Veriſimile eſt Apoſtolum in hac parte Poëtas reſpicere, Philoſophos, & familiam Simonis, ac ſi dicat, Multa fabulãtur de cæleſtibus Poëtæ veſtri, maximè quos theologos vocatis, vt ſunt Orpheus, Heſiodus: multa item philoſophi, & ſchola Simonis Magi, quę vſq; inculcat principatus ac poteſtates, virtutes: ſed vera ſapientia eſt Chriſtum regnare in cæleſtibus, atque ipſum ſuper omnia euectũ eſſe à Patre, ſuper principatus & poteſtates, imò ſuper omne nomen quod nominatur ſiue à Poëtis, ſiue à Philoſophis, ſiue à Gnoſticis, ſiue alijs quibuſcunque. Secundum hanc interpretationem nihil opus eſt diſtinguere inter nomina, quibus vtitur Paulus, hoc eſt, inter principatus & poteſtates, &c. quod faciunt, qui putant Apoſtolum hoc loco recenſere voluiſſe ordines angelorum, tanquam qui certo ſciret, quid eſſet in cæleſtibus. Hi ergo nomine principatus, intelliguntangelos infimæ hierarchiæ, ſed primi ordinis. Nominibus verò poteſtatum, & virtutum, & dominationum mediæ hierarchiæ angelos, inter quos dominationes primi ordinis faciunt, virtutes ſecundi ordinis, poteſtates verò tertij ordinis. Quorum ſententiam vide apud Dionyſ. Areopa. de cæleſti hierarchia 6. 7. 8. & 9. capitibus.

ET omnia ſubiecit ſub pedibus eius, & ipſum dedit caput ſupra omnem Eccleſiam quæ eſt corpus ipſius, & plenitudo eius, quæ omnia in omnibus adimpletur.

ET *omnia subiecit sub pedibus eius*) Sermo hic plus aliquid complectitur quàm præcedens. licet opinentur quidam præcedentem sententiam hic repeti alijs verbis. Sensus est: Deus Pater non solùm maiore præ cæteris honore Christum dignatus est, non solùm cunctis sublimiorem ipsum effecit: verumetiam omnia subiecit ipsius imperio, quemadmodum in Euangelio ipse ait, Data est mihi omnis potestas in cælo & in terra: Subiecit, inquam, non vulgari subiectione, sed qua alia maior cogitari nequit, hoc significat quod addit, sub pedibus: (*& ipsum dedit caput super Ecclesiam*,) Græci codices qui hodiè in manibus habentur, legunt ad hunc modum: & ipsum dedit caput super omnia Ecclesiæ, vt Ecclesiæ sit datiui casus hoc sensu: dedit illum, vt sit caput Ecclesiæ, præpositus vniuersis: Atque hæc lectio est apud Hieronymum in comment. quam & Græcanica scholia interpretantur: Secúdum nostram versionem sensus est: dedit ipsum caput super omnem Ecclesiam, tam eam, quæ in terris agit, quàm eam, quæ in cælis est, quę secundum August. etiam angelos complectitur. Vide ipsum in Enchi. ea parte qua interpretatur illud symboli, sanctam Ecclesiam catholicam. Caput interdum vocabulum est authoritatis, hoc valens, quod princeps, in qua significatione etiam hoc loco quidam accipiunt, sed non est plenus commentarius. Non enim Apostolus solú significare voluit Christum totius Ecclesiæ primú esse, seu principem, verumetiam caput proprij nominis scilicet corporis mystici, id est, significare vult Christum in totá Ecclesiam verè influere, sicut caput influit in membra. ad hunc modum, quod hic dicitur interpretati sunt cæteri doctores, & ipsemet Paulus, quo sensu Christum caput appellat, satis exprimit, dum addit de Ecclesia (*quæ est corpus eius & plenitudo eius*) Quia sicut caput membra, sic membra caput perficiunt, non enim perfectum corpus est, nisi vbi hæc sibi vnita inueniantur. In eo quod sequitur:

Qui in omnia omnibus adimpletur) Ellipsis Attica est: desideratur enim præpositio κατὰ. Sensus est: Qui scilicet Christus, secundum omnia in omnibus sui corporis membris adimpletur. Nisi enim essemus, hic quidem pes ipsius, ista auté manus, ille verò aliud quoddam membrum, non compleretur corpus. Conatur Apostolus omnibus modis ostendere cognationem nostram & vnitatem ad Christum, adeoque dignitatem. Quidam plenitudinem huius loci illam esse putant, quæ est in epistola ad Coloss. cap. 1. Adimpleo ea, quę desunt passioné Christi in carne mea, &c. Siquidem Christus non omnia per semetipsum compleuit, sed desunt quędam eius instituto, quæ complenda reliquit Ecclesiæ, inter quæ est procuratio salutis generis humani, quæ perficitur partim prædicatione, qua gentes ad fidem vocantur: sine qua mors Christi nulli prodest: partim exhortatióe, qua illi qui fidem semel amplexi sunt: in fide & iustitia continentur ne excidant: partim oratione & alijs modis. Quemadmodum igitur Paulus prædicádo, & multa dura tolerando, quò maiora incrementa fides acciperet, adimplebat defectum passionis Christi: Ita & hodie, qui impulsu spiritus quippiam agit quod facit ad ædificationem & augmentum corporis Christi, quod est Ecclesia, in eo Christus accipit complementum, & hinc patet magna dignitas membrorum Christi, siue operum, quæ à fidelib. impulsu spiritus fiunt. Qui hodie vertunt, pro (*adimpletur*) transferunt adimplet, quod & Græca vox patitur, nam participium est verbi medij. Vnde & Græcanica scholia vtroque modo interpretantur. Si actiue accipiamus, significat Paulus nos esse corpus siue membra eius, qui verè Deus est, in quo viuimus, mouemur, & sumus: Hoc enim significat, qui omnia in omnibus adimplet, & hic sermo magnam dignitatem exprimit eorum, qui sunt in Christo.

CAPVT II.



T vos cùm essetis mortui delictis & peccatis vestris, in quibus aliquando ambulastis secundum seculum mundi huius, secundum principem potestatis aeris huius spiritus, qui nunc operatur in filios diffidentiæ, in quibus & nos omnes aliquando conuersati sumus, in desiderijs carnis nostræ facientes voluntatem carnis & cogitationú, & eramus natura filij iræ sicut & cæteri.

ET *vos cùm essetis mortui delictis, &c.*) Perpetua sententia est cum superioribus: Quod inquit Deus Pater præstitit in filio, hoc ipsú præstitit & in nobis pariter cum illo nos viuificauit, pariter resuscitauit, pariter cum illo nos sedere fecit in cælestibus. Istud Apostolus intelligere cupit Ephesios, vt hinc agnoscant quàm colédus sit Deus Pater, quáque amplectendus ipse Christus, per quem Pater hęc magna dona nobis præstitit. Nonnulla exemplaria statim in principio capitis huius legunt verbum, conuiuificauit, & vos conuiuificauit cùm essetis mortui, &c. sed certum omninò est non debere addi, cùm nec Græca nec correctiora Latina habeant. Accidit autem hic Paulo, quod Augustino multis in locis euenire solet: nempe vt copia rerum obrutus, cursum orationis tenere non potuerit. Illa omnia (*in quibus aliquando ambulastis*) vsque ad eum locum:

Deus

Deus autem qui diues est, interseruit per parenthesin, postq; ad caput orationis rediens repetit quod antè dixerat, & vtitur vocula δὲ, siue (secundum Hieronymum) γὰρ, quæ est nota redeuntis à digressione, maximè apud Paulum: quemadmodum dictum est in Epistola ad Galatas, in expositione illius loci: Ab ijs autem, &c. Et vos inquit cùm essetis mortui, in est, morte digni: Sic recentiores, sed rectius veteres, cùm verè essetis mortui in spiritu per delicta & peccata. Inter delictum, id est, παράπτωμα, & peccata, id est, ἁμαρτίαι sic distinguit Hiero vt illud existimet esse primum illum lapsum ad peccandum: hoc verò cum ad facinus ipsum peruẽtum est, quod discrimen apud Paulum non est perpetuum. Siquidem cap. 4. ad Roma. voce παράπτωμα vtitur pro quibusuis peccatis, cùm ait: Qui traditus est propter delicta nostra. Item capit. 5. posterioris Epistolæ ad Corinth. cùm ait: Deus erat in Christo mundum reconcilians sibi, non reputans illis delicta ipsorum. An hoc loco inter hæc Apostolus distinguere voluerit, id quæstionem habet. Putant quidam ipsum vsum congerie, eo quòd dubium non sit Ephesios spiritu Christi vacuos olim, in enormia facinora fuisse prolapsos.

In quibus aliquando ambulastis, &c.), id est, ita vt tota vita vestra his fuerit obnoxia (*secundum seculum mundi huius*) id est, iuxta consuetudinem mundi huius, vel iuxta quod edocti estis ab hominibus mũdanis spiritu Christi vacuis (*secundum principem potestatis aeris huius*) id est, secundum principem, cui est potestas in hoc aere, id est, mundo, vt sit synecdoche, & ex parte intelligatur totum. Alij sine tropo accipiunt, aërem intelligentes locum illum, vbi venti, turbines, & nubes sunt, quem putant esse propriam sedem dæmonum. Hæc expositio nomen potestatis sine ἐξουσίας accipit, vt generalitatem significet: quæ idcirco alijs non placet, quòd similia loca alio inuitent: Similia loca sunt in hac Epist. cap. 1. Sed erce eum fecit in cælestibus super omnem principatum & potestatẽ. Et capit. 6. Colluctatio nobis est aduersus principes & potestates. Rursus in Epistola ad Col. cap. 2. Qui est caput omnis principatus & potestatis. Quibus locis certum est nomen ἐξουσίας esse vocabulum substãtiæ. Quare & hoc loco sic accipi volunt, vt significet naturam angelicam, & totum illum cœtum dæmonum. Genitiuus (*spiritus*) variè à diuersis refertur: quidam referunt ad principem: Erasmus vtrumq; genitiuum & aëris & spiritus refert ad tertiũ, qui præcessit, potestatis, hoc sensu: Secundum principem, cui potestas est aëris, & spiritus illius, qui agit in filijs diffidentiæ. Sed verisimile omninò est, quòd pertineat ad genitiuum aeris, hoc sensu: secundum principem potestatis, & secundum principem aeris huius, in quo degunt spiritus vt in nomine spiritus sit hæterosis numeri, & aer dicatur spirituum ea phrasi, qua dicimus terram Barbarorum, pro terra, quam inhabitant Barbari. (*Qui nunc operatur*) id est, efficax est: Id enim significat vocabulum Pauli (*in filios diffidentiæ*) Hebraismus est, id est, in incredulos, vel indociles. Nam Græcè est ἀπειθείας quod rectè vertas, impersuasibilitatis: (*in quibus*) id est, inter quos, licet Hieronymus ad delicta referat, (*& nos omnes aliquando conuersati sumus*) id est, perpetuum tenorem vitæ duximus. Phrasis Hebræa est, vt antè est annotatum, (*in desiderijs carnis nostræ*) id est, secundum desideria, siue secundum concupiscentias carnis nostræ, (*facientes voluntatem*,) carnis, id est eius partis, quæ nobis est bruta. Græci codices in plurali legunt, voluntates, quæ lectio & apud Hieronymum est in textu, quam lectionem & in comment. interpretatur, nec solùm facientes voluntatem carnis, sed & animi: hoc est enim quod noster interpres habet, cogitationũ. pro quo Hieronymus mauult legere mentium, qui & inter peccata carnis, & mentium distinguit, quòd illa sint crassiora, veluti gula, ebrietas, fornicatio, &c. quæ per ministerium carnis in libidinibus explentur: hæc animi magis, veluti hæresis, inuidia, &c. (*Et eramus natura*) non quidem à Deo condita, sed per Adam corrupta, sic Augustinus, (*filij iræ*) id est, obnoxij iræ. Duplex est Hebraismus, primùm in oratione, deindè in dictione.

Siquidem iram pro vindicta posuit, quẽadmodum ad Romanos cap. 13. Non solùm propter iram, id est, vindictam & suppliciũ, sed & propter conscientiam. Pro natura alij transtulerunt prorsus vel omninò. Vocabulum φύσει ambiguum est, sed & Latinum, quando aduerbialiter sumitur, hoc valet, quod reuera vel prorsus. in qua significatione certum est vsurpâsse interpretem Epiphanij, in hæres Valentini, vbi versio eius sic habet: ego solum ea, quæ natura necessaria duxi, vt in propatulum venirent, recensui, atq; hæc significatio optimè congruit huic loco: hoc enim reuera supplicium est, subiectum esse dæmonibus. Chryso. hunc locum longè aliter interpretatur: sensus secundum ipsum est: Exacerbabamus & irritabamus Deũ, hoc est, ira ipsa eramus & nihil aliud. Secundum hunc, filios iræ, dixit Apostolus ea phrasi, qua Græci dicunt υἱοὺς ἰατρῶν, id est, filios medicorum, pro ipsis medicis. Quæ hic aperit Paulus, non nisi ex reuelatione sciri possunt, nempe quod angeli mali in hoc mundo vel aere degant, quodq; in malis hominibus operentur furta, adulteria, fornicationes, hæreses, & his similia.

ſolùm, quòd liberauerit vos per Filium, ſed quod tali modo liberauerit, nimirum per ſanguinem ipſius: nec hoc volò contentos eſſe, ſed volo præterea, vt ad memoriam reuocetis, quales vos exiſtentes liberauerit. Memores eſtote, quòd aliquando eratis gẽtes, id eſt, gentiles, ſiue ethnici. Quod ſequitur (*in carne*) putat Hieronymus extenuandi cauſa adiectum: verùm circumſtantia literæ omninò requirere videtur aliud, nempè, vt vim habeat amplificandi, vt ſenſus hic ſit: Eratis verè gentiles viuentes ſecundum carnem (*qui dicebamini*) id eſt, qui per cõtemptum appellabamini præputiati. In præputio eſt enallage qualitatis. In Actis Apoſtolorum abſque tropo dixit, viros præputium habentes: qui, inquam, dicebamini præputium (*ab ea, quæ dicitur circumciſio in carne manufacta*) hoc eſt, ab ipſis circumciſis ſecundum carnem. Periphraſis eſt Iudæorum. Vocabulum manufacta referendum eſt ad circũciſionem, non ad carnem. Ex hoc loco diſcimus vſitatum fuiſſe tempore Pauli, vt Iudęi dicerentur circumciſio: quãdo aũt cœptum ſit ſic loqui, id non conſtat.

Quòd eratis illo in tempore) exemplaria nonnulla legunt (qui) Ambroſius habet dictionem cauſalẽ (quia) ſed optimum eſt, quòd: vt vocula ὅτι, qua Paulus vtitur, ἀιτιατικῶς, ſeu ſeorſim accipiatur hoc ſenſu: volo vos perpetuò eſſe memores eius, quod iã dixi: huius item, quòd illo in tempore, id eſt, ante auditũ verbum fidei (*eratis ſine Chriſto*). i. ſine cognitione Chriſti eratis, nec pertinebatis ad Chriſtum. (*Alienati à conuerſatione Iſrael.*) Paulus habet alienati à politia Iſraelis. Politia vox Græcis multiplex eſt: ſignificat interdum rempublicam, quam ſignificationem expreſsit Eraſmus in tranſlatione: Interdum accipitur pro vitæ ratione ac inſtituto, quam ſignificationem expreſsit noſter interpres, atque in eadem vſus eſt hac voce Baſilius de vita ſolitaria, item Gregor. Nazian. vt videre eſt apud Budæum in commentar. linguæ Græcæ: ſed & Epiphanius in hæreſi Phariſæorum, dicens eos habuiſſe maiores politias ipſis ſcribis: Significat quoque politia ipſam reipublicæ adminiſtrationem, & genus adminiſtrandi, quæ ſignificatio huic loco etiam non male congruit. Quod ſequitur:

Et hoſpites teſtamentorum promißionis) variè diſtinguitur. Chryſoſto. Theoph. Oecum. Hieronymus genitiuum promiſsionis referunt ad præcedentia, recentiores verò comment. ad ſequentia. Probabilior diſtinctio eſt, vt poſt genitiuũ promiſsionis ponatur ὑπόστιγμα, deinde ſequatur, ſpem non habentes. Senſus eſt: Eratis peregrini, & extranei à pactis, ſiue teſtamentis promiſsionis: Teſtamenta autem promiſsionis Hebraicè dixit pro teſtamentis promiſſorijs. *Spem nõ habentes*) loquitur de illa ſpe potiſsimùm, de qua in Actis: Propter ſpem Iſrael, hac cathena circumdatus ſum, quę ſit autem illa ſpes, petendum eſt ex cap. 26. eiuſdem libri, vbi dicitur: Et nũc in ſpe, quæ ad patres noſtros repromiſsionis facta eſt, &c. vbi ſignificat ſpem eſſe reſurrectionis, cuius etiam meminit Apoſtolus in præcedenti cap. cùm ait: Vt ſciatis, quæ ſit ſpes vocatiõis eius (*& ſine Deo*) non omni, ſed vero, quanquam ἄθεοι dicantur, qui nullum credunt eſſe Deum.

N*Vnc aũt in Chriſto Ieſu vos, qui aliquando eratis longè, facti eſtis propè in ſanguine Chriſti. Ipſe enim eſt pax noſtra, qui fecit vtraque vnum, & mediũ parietẽ maceriæ ſoluens inimicitias in carne ſua, legem mandatorum decretis euacuãs, vt duos cõdat in ſemetipſo, in vnum nouũ hominẽ, faciens pacẽ, vt recõciliet ambos in vno corpore, Deo per crucem, interficiens inimicitias in ſemetipſo.*

N*Vnc autem in Chriſto Ieſu*) id eſt, per Chriſtum Ieſum (*vos qui aliquando eratis longè*) ſiue longinqui, hoc eſt, qui non pertinebatis ad Deum, nec ad politiam Iſraelis, (*facti eſtis prope*) ſiue propinqui, id eſt, pertinetis nunc ad populum Dei, & ad politiam, qua vtitur in gubernandis ijs, quos in peculiarẽ ſibi populũ elegit (*in ſanguine*) id eſt, per ſanguinem Chriſti, non myſtagogiam Simonis. In ſanguine Chriſti, dixit Hebraicè (vtuntur enim Hebræi nominibus proprijs loco pronominum) niſi velimus dicere ex amoris vehementia, vel quò magis abduceret eos à familia Simonis, repetiſſe Apoſtolum nomen Chriſti. *Ipſe enim eſt pax noſtra*) Chriſtus dicitur pax noſtra eo tropo, quo dicitur ſapientia, iuſtitia, & ſanctificatio noſtra: nempè per metonymiam. Sic Hierony. Quare falluntur Lutherani, qui in eiuſmodi locutionibus volunt eſſe ſermonem tectum. Sermo tectus eſt in Epiſtol. ad Coloſ. Pacificans per ſanguinẽ ſuum, & quæ in cælis, & quæ in terris ſunt, & in hac ipſa periodo (*faciens pacem.*) Senſus eſt: cùm eſſemus inimici, & inter nos mutuò diſsideremus, ipſe inimicitias diremit & conciliauit alteros alteris, hoc eſt, Iudæos gentibus, & gentes Iudęis, atq; vtroſq; deinde Deo. Hoc modo explicat Apoſtolus, & proinde nõ eſt plenus comment. ille, qui interpretatur de reconciliatione erga Deum, cùm circumſtantiæ manifeſtè exigant: vt intelligatur & illa pax, quæ eſt Iudæorum erga gentes, & gentium erga Iudæos (*qui fecit vtraque vnum*) explicat Apoſtolus, quomodo Chriſtus ſit pax noſtra. Chriſtus, inquit, pacificator noſter eſt, quia ex vtriſque, populo ſcilicet Iudaico, & Gentili, fecit vnum populum, quia parietem, ſiue maceriem, ſiue ſepem, quę inter Iudæos & Gentiles media erat, & alteros ab alteris diuidebat, ipſe diruit, quæ quidem

maceria siue seps media, erat inimicitia & contemptus mutuus: siquidē accusatiuum inimicitias adiecit Apostolus per appositionem exponentem. Pro medio pariete, apud Paulum vnica vox est, scilicet *μεσότοιχον*, vocant autem Græci *μεσότοιχον*, id, quod dirimit ædes ab ædibus (*soluens*) participium est eiusdem temporis cum præcedenti, quod interpres vertit in verbū, quòd si hoc quoque loco fecisset, dilucidior fuisset oratio, hoc modo: Qui fecit vtraq; vnum, & interstitium sepis soluit, inimicitias, &c. Quanta autem fuerit inimicitia inter hos duos populos, quamq; mutuò se cōtempserint, patet partim ex scriptura, partim ex Iuuenale, Horatio, & Quintiliano: Hanc inimicitiam & contemptum mutuum Christus sustulit in carne sua, id est, per mortem, quam in carne sua pertulit: nec solùm inimicitiam sustulit, sed & legem, quæ huius inimicitię fomes erat: vnde addit (*legem mandatorum decretis euacuans.*) Lex mandatorum, est lex Moysi mandans, & non conferens gratiam, qua id, quod mandatur, præstari potest. Hāc Christus antiquauit, siue abrogauit per alia decreta, præcepta legalia, Euāgelicis (ait Hie.) dogmatibus commutauit. Ad eundem modum exponit Chrysosto. item Theophy. & Oecum. nisi quòd hi & alium habent commētarium, per decreta intelligentes fidem, vt sit enallage numerl. Eras. diuersum planè tradit sensum motus præpositione, in, quæ est apud Græcos, & meminit huius non solùm in annot. sed & in trāslatione sua expressit, habet enim ad hunc modum: Legem mandatorum in decretis sitā abrogans. Verùm cùm certior sit sensus Hiero. & Græcorum, meritò repræhenditur Eras. qui coniecturam suam miscuit textui scripturæ. Indoctè quoque egit Musculus, versionē Erasmi inculcans in comment. Chrys. cùm illa planè aliud requlrant. Aut fidē, ait Chrysost. decretum dixit: nā aut sola fide nos saluamur, aut decreta intellexit ea quæ Christus sanxiuit in Euangelio. Intēpestiua quoque est versio Erasmi in scholijs Oecumenij, cùm illa nihil diuersum habeāt à Chrysostomo. Porrò, quo sensu intelligendū sit, quod habet Chrysostomus, sola fide nos saluari, dictum est in Episto. ad Gal. in expositione illius loci. Non iustificatur homo ex operibus legis, nisi per fidem Iesu Christi, conferendus est locus hic cum illo, qui est in Epist. ad Coloss. cap. 2. Delens quod aduersus nos erat chirographum decreti, pro quo Græci legunt, delēs quod aduersus nos erat chirographum decretis quod erat, &c. vbi ablatiuus (decretis) interpretes Hieronymo, itē Augustino, referendus est ad participiū, quod præcessit delens: vt delere chirographum decretis hoc sit, quòd legē mandatorum decretis euacuare. i. legem Moysi abrogare per præcepta Euangelica, quo loco Eras. illud (decretis) rursum aliò refert, nimirum ad sequentia. Nam versio eius sic habet: Deleto quod aduersus nos erat chirographo, quod erat contrarium nobis per decreta. Sed certū est hoc totum esse, quod sequitur Erasmus. Vocat autem Apost. legē Moysi, cum ea parte, qua cæremonialis est, tum præcipue qua decalogum complectitur chirographum, quia conuincebat homines esse peccatores & reos iudicabat Legem hanc siue chirographum hoc deleuit Christus, quia post mortem Christi desijt habere nos obstrictos maledictioni, tum quia solutum est peccatum, tum quia datus est nobis spiritus, quo adiuti præstamus legem. Nihil igitur differt locus ad Coloss. ab eo, qui est in Epist. præsenti ad Ephe. nisi quòd ad Coloss. omittat Apostolus præpositionē (in) quam in hac Epistola adijcit, qua omissa adeò non corruit sententia Pauli, quod voluit Eras. vt etiam planior efficiatur, quā præpositionem si legamus, exponere oportebit, vt hoc valeat, quod per (*in decretis*) id est, per decreta.

Vt duos condat in semetipso.) Istud, & quæ sequuntur, copiam habent verborum, nō rerum. Quod autem dixit, qui fecit vtraq; vnum, idipsum nūc alijs verbis dicit, vt duos conderet siue crearet in semetipso, &c. Non gentilem Iudæum fecit, sed hunc & illū reformans, vnum ex illis admirabilem planè & nouum quendam hominem finxit à vetustate peccati prorsus liberum: Chrysostomus (*in semetipso*) exponit, vt valeat hoc, quod per semetipsum: Ad eundem modum Interpretantur Græcanica scholia: Non per angelum, inquiunt, nec per alias quasuis potestates, quas inducebat schola Simonis, sed per semetipsum istud fecit. Verùm nihil obstat, quo minus propriè accipiamus præpositionem (in) per fidem enim, & per fidei Sacramentum insiti sumus Christo, & effecti mēbra vnius corporis, cuius caput Christus est. *Faciens pacem*) nimirum inter Iudeos & Gentes. Istud explicat tropū illum, ipse est pax nostra (*vt reconciliet ambos*) effectos vnum corpus, reconciliet Deo. Quod ait (*in vno corpore*) explicat Iudeorum & Gentium mutuam inter se reconciliationem: quod addit (*Deo*) explicat vtrorumq; reconciliationem erga Deum (*per crucem interficiens inimicitias*) nō dicit soluta neque sublata, sed quòd omnium vehementissimum est perempta inimicitia. Quod additur (*in semetipso*) dictum est cōtra Basilidem, qui negabat Christum verè passum. Hieronymus legit per crucem interficiens inimicitias in ea, vt referatur ad crucem, non ad Christum, quomodo etiam vertit Erasmus: Græca vtrunque admittunt, in

ea, vel

ea, vel in semetipso. Nam pronomen αὐτὸς leni spiritu nonnunquam reciprocè accipitur. Istud explicat, quod præcessit, soluens inimicitias in carne sua.

ET veniens euangelizauit pacem vobis, qui longè fuistis, & pacem ijs, qui propè. quoniam per ipsum habemus accessum ambo in vno spiritu ad patrem.

ET veniens euangelizauit vobis pacem.) Istud periphrasis est gentium, quemadmodū quod sequitur Iudæorum. Mutuatus est autem Apostolus hanc phrasin ab Esaia. Pacem dicit reconciliationem cum Deo, vnde additur (*quoniā per ipsum habemus accessum*) Grecè est προσαγωγὴν, id est, introductionē, veluti cùm quis introducitur ad conspectum principis (*ambo*) id est, Iudæi & Gentes (*in vno spiritu*) id est, eodem spiritu impellente (*ad patrem.*) Alludit Apostolus ad mores principū, ad quos nō patet aditus, nisi per aliū quempiam: sic ad Patrem accessum habemus per filium duce spiritu. Conferendus est locus iste cum illo, qui est in Epistola ad Roman. capite 8. In quo clamamus, abba pater, &c. Et in Epistola ad Galatas cap. 4. misit Deus spiritum filij sui in corda vestra clamātem, Abba Pater.

ERgo iam non estis hospites & aduenæ, sed estis ciues sanctorum, & domestici Dei, superædificati super fundamentum Apostolorum & Prophetarum, ipso summo angulari lapide Iesu Christo, in quo omnis ædificatio constructa crescit in templū sanctum in Domino, in quo & vos coædificamini in habitaculum Dei in spiritu sancto.

ERgo iam non estis hospites & aduenæ) vt quondam ante agnitum Christum (*sed estis ciues*) siue vt Græci codices habent, conciues (*sanctorum*) Abrahæ, Moysi, Heliæ, cæterorumque patriarcharum & prophetarū, cum quibus in eandem ciuitatem cōscripti estis. Musculus hoc loco non est assecutus sententiam Chrysostomi. Nam pro eo, quod vertit, qui cum Abrahā sunt, Moyse, & Helia, vertere debebat, magnorum virorum illorum, Abrahæ, Moysis, & Heliæ. Vide Budæum in comment. linguæ Græcę exponentem hellenismum οἱ περὶ Ἀρίστιππον, καὶ οἱ ἀμφὶ σωκράτη, καὶ τὰ ὅμοια. qua phrasi nihil aliud significatur, quàm ipse Aristippus & Socrates. *Et domestici Dei*) id est, pertinentes ad familiam Dei.

Superædificati super fundamentum, &c.) intrāsitiuè accipiendum est, super fundamentū, quod sunt ipsi Apostoli & Prophetæ. Volens, inquit Oecumenius, vehementem significare vnionem gentium ad prophetas & Apostolos: superædificati, ac si diceret: In fundamentum positi sunt Apostoli & Prophetæ, vos reliquam structuram completis, (*ipso summo angulari lapide*) scilicet existente (*Christo Iesu*) est enim ablatiuus absolutè positus. Sensus est: in hoc ædificio, singularis lapis fundamentum, & reliquam structuram connectens, consummans & perficiens est Iesus Christus. Pro tribus vocibus, summo angulari lapide, Græcis est tantùm vnica: quod si posset haberi perspectum, quis olim fuerit vsus angularis lapidis, rectius intelligeretur, quod hic dicitur. Nam in nostris ædificijs non satis apparet, quis sit summus in angulo lapis (*in quo omnis ædificatio constructa*) id est, coaptata siue coagmentata seu commissa, vel (vt Hieronymus legit) compaginata, aut vt Ambrosius, compacta: Grecis participium est præsentis temporis, quod exprimere volens Erasmus, rectè vertit: In quo quæcunque structura coagmentatur, ea crescit, & cæt. vt senserit Apostolus, non omnem structuram in hoc angulari lapide compactam esse, sed quæcunque illi lapidi connectatur, eam surgere in templum Domini (*in quo & vos coædificamini in habitaculum Dei in Spiritu sancto*) id est, per Spiritum sanctum. Exemplo hoc structuræ Apostolus idem significare voluit prorsus, quod antè exemplo corporis.

CAPVT III.



HVius rei gratia ego Paulus vinctus Christi Iesu, pro vobis gentibus, si tamen audistis dispensationem gratiæ, quæ data est mihi in vobis, quoniam secundum reuelationem notum mihi factum esse sacramentum.

HVius rei gratia ego Paulus vinctus, &c.) Difficultas hīc est, quòd reddiderit Apostolus verbū huic parti. Hieronymus cùm nullum inueniret verbum, quod responderet propriè præcedentibus, propter hyperbaton dixit hoc loco solœcismum esse: verba eius sunt: Pro eo, quod dicere debuit Apostolus, huius rei gratia ego Paulus vinctus Iesu Christi pro vobis gentibus cognoui mysterium, & cæt. ait huius rei gratia ego Paulus vinctus secūdum reuelationem notum mihi factum est, & cæt. Sed contra Hieronymum facit vocula, quoniam, quam ipse dissimulat, quòd non videret aliam euadendi viam, addit interim, si verò quis potest etiam iuxta sermonis contextum docere Apostolum artis Grammaticæ non incurrisse vitiū, ille magis auscultandus est, quod facere conatus est Erasmus. Siquidem cùm proposuisset Hieronymus de hoc loco sententiam, adiecit in annotationibus suis: potest & hoc modo tolli sermonis imperfecti incommodum, si subaudias verbum substantiuum, sum. Huius rei gratia ego Paulus vinctus sum Iesu Christi, &c. Laudādus esset

esset conatus Erasmi, si continuisset se iuxta limites annotationum, quos iam transgressus, coniecturam suam pro scriptura nobis tradidit, dum verbum substantiuum inseruit textui, quare & iure reprehenditur. Nam illam debemus scripturæ reuerētiam, vt nihil temerè de nostro ei affingamus, & quidem si examinare velimus sententiam Erasmi, inueniemus eam non esse solidam. Nam nomini, vinctus apud Paulum adijcitur articulus ὁ, qui fere non solet adijci prędicato, vnde linguæ Grǽcę periti in principio Euangelij secundum Ioannem, vbi dicitur, & Deus erat verbum, ex articulo, qui additur verbo, docent verbum subiectum esse, non prædicatum. Alius quidam ad hunc modum supplet: huius rei gratia ego Paulus vinctus Iesu Christi pro vobis Gentibus, scilicet legatione fungor, idque ex cōmentarijs, vt videtur, Ambrosij. Omninò verisimile est, Apostolum huic parti primum circa finem capitis verbum reddidisse, cū ait, huius rei gratia flecto genua mea, & cæt. vt tota reliqua pars ab eo loco: Si tamen audistis dispensationem, &c. vsque ad locum: Huius rei gratia flecto genua mea, veluti per parenthesin intericcta sit. Nec mirabitur adeò longā parenthesin siue hyperbaton, qui attendit ad maxima illa mysteria, quibus Paulinum pectus plenum erat, quorum copia inter scribendum obrutus non potuit communem sermonis cursum tenere, quod ipsum & in primo & in secundo capite annotatū est. Græcanica scholia putant ibi fieri ἀνταπόδοσιν, id est, retributionem: Mihi omnium sanctorum minimo, & cæt. Nec mirum, Apostolum mutasse rectum in obliquū, cùm id in eiusmodi circuitionibus sibi permittánt etiam excellentissimi oratores, vt Thucydides & Demosthenes. Secundum hunc cōmentarium ordo & sensus verborū hic est: Huius rei gratia, nempè, vt vos Ephesij vnà cum cæteris gentibus ædificemini in habitaculum Dei mihi Paulo, qui vinctus iam sum Iesu Christi, & minimus sum omnium sanctorum, data est gratia hæc, videlicet in Gentibus euāgelizare. Si cui hæc placeat interpretatio, habet simillimum locum in Epistola ad Galatas capite 2. ab ijs autem, qui videbantur esse aliquid, & cæt. quanquam altera probabilior est, secundum quam sensus est: Huius rei gratia, videlicet quia conciues estis sanctorū, & domestici Dei superædificati, &c. ego Paulus vinctus ob fidem Christi propter prædicationem, qua vobis, qui estis ex Gentibus, annunciaui Euangelium, flecto genua mea, &c.

Si tamen audistis dispensationem. &c.) Hic incipit parenthesis. Illud (si tamen) affirmantis est, quapropter rectè vertit Erasmus: siquidem audistis dispensationem siue œconomiam. Sensus est: quemadmodum dispēsatione diuina munus Euangelij annunciandi inter Gentes, de quarum numero vos estis, cōmissum mihi sit (*quoniam*) id est, quod (*secundum reuelationem*) non ex humano studio, non ex prophetis, sed reuelatione innotuit mihi Sacramentū, id est, mysterium Christi. Idem habet ad Galatas ca. 1. Neque enim ab hominibus accepi illud, neque didici, sed per reuelationem, & cætera, de hac reuelatione scribitur Acto. cap. 5.

Sicut suprà scripsi in breui, prout potestis legentes intelligere prudentiam meam in mysterio Christi, quod alijs generationibus non est agnitum filijs hominum sicut nunc reuelatum est sanctis Apostolis eius & prophetis in spiritu. gentes esse cohæredes & cōcorporales & cōparticipes promissionis eius in Christo Iesu per Euangelium.

Sicut suprà scripsi) ad verbum vertendum erat sicut scripsi, quomodo legit Hiero. *In breui*) id est, paucis verbis: sic Chrysostomus. Græcanica scholia habent duplicem commentarium. Primò exponunt, quomodo Chrysostomus exponit: deinde addunt vel in breui, id est, paulo antè, nimirū in fine præcedentis capitis.

Prout) Gręcè est πρὸς ὃ, id est, ad quod, vel iuxta quod. Erasmus vertit, ex quibus, diuersum sequens sensum, non solùm ab eo, quem Latini, verùm etiam quem Græci tradunt interpretes. Nam Chrysostomus πρὸς ὃ interpretatur, vt hoc valeat, quod quatenus. Similiter Græcanica scholia, vt velit Apostolus se nō omnia diuina mysteria explicuisse, sed hactenus tantùm; quatenus erant Ephesij capaces.

Rectè proinde Musculus, cùm aliàs ferè sequi soleat Erasmum: hic ab ipso dissentijt πρὸς ὃ vertens iuxta quod, qua in re diligentior fuit interprete Oecumenij, qui proponit versionem Erasmi, nisi quòd pluralem in singularem mutet, dicens: Ex quo potestis legentes intelligere prudentiam meam, id est, cognitionem, vel vt habet Hieronymus sensum meum (*in mysterio Christi, quod alijs generationibus*) id est, vt apertiꝰ vertit Ambrosius, sæculis.

Nam de ætatibus loquitur Apostolus, nō de nationibus. *Non est agnitum filijs hominum*) id est, hominibus. Hellenismus est, sicut in filijs medicorum pro ipsis medicis. Quærunt hic commentarij, quid in mysterio Christi reuelatum nūc sit Apostolis & Prophetis nouæ legis (nā de his sermo est) quod præcedentibus sæculis reuelatum non fuit patriarchis, & illarum ætatum prophetis. Diuus Ambrosius in hoc mysterio veteres illos ignorasse definit, quòd gentes sine circumcisione & legis susceptione participes forent illorum donorum, quæ per Christū præstan-

prælantur. Quæ sententia verisimilis non est, si attendatur prophetarū scriptura maximè Hieremiæ.

D. Hieroymus vrget illud, quod ait Apostolus (*filijs hominum*) quo non vult comprehendi Patriarchas & Prophetas, quòd consuetudine scripturæ hi magis filij Dei appellantur. Idem Chrysostomus & Græcanica scholia faciunt. Verùm Hieronymus aduertens nimium violentum esse istud & extortum, adiecit alium commentarium, quemadmodum & Chrysostomus, & Græcanica scholia, vt sensus sit: Mysterium hoc nō innotuisse præcedētibus sæculis, ipsis Patriarchis & Prophetis, sicut nunc notum factum est, scilicet rebus ipsis seu corporaliter. Hic vrgent aduerbium, sicut, quod etiam faciūt recentiores, secundum quos veteres illi nō sic apertè & plenè cognouerunt, sicut Apostoli. Siquidem multæ speciales circumstantiæ ac conditiones, quæ in hoc mysterio veteres latuerunt, Apostolis innotuerūt, quibus mysterium hoc redditum est illustrius. Vide Thom. 1. parte, quæstione 57. articu. 5. responsione ad tertium, vbi hunc locum citat. Chrysostomus duabus suis expositionibus tertiam adijcit, dicens: Prophetas quidem veteres sciuisse vocandas esse gentes, verùm ignorasse, quod cum Iudæis ex æquo futuræ essent consortes gratiæ. Quam expositionem approbare videtur textus, dum velut explicans se subiungit. gentes esse cohæredes, id est, pariter cum Iudæis hæredes, pariterq́; membra cum illis eiusdem corporis, cuius caput Christus est, hoc est, quod dicit, concorporales & comparticipes, id est, simul cum illis participes magnæ illius promissiōis ad Abrahā factę (in Christo) siue de Christo. Idem habent Græcanica scholia. Verùm si legantur diligenter libri Prophetarum, inuenietur, quòd istud cognitum ipsis fuit. Quare est amplectenda sentētia Thomæ, vel ea, quam secundò tradit Chrysostomus.

Cuius factus sum ego minister secundum donum gratiæ Dei, quæ data est mihi secundum operationem virtutis eius.

Cuius factus sum ego minister.) Græcè est διάκονος (*secundum donum*) id est, per donum (*gratiæ Dei, quæ data est mihi*) nec solùm data est mihi hæc gratia, sed præter donum hoc gratiæ, etiam efficaciter agit in me spiritus, vt potens sim ad doni administrationem, hoc est, quod ait (*secundum operationem virtutis eius*) siue vt Erasmus vertit, secundum efficaciam potentiæ illius. Græcè est secundum ἐνέργειαν, hoc est, intus efficaciter mouente me spiritu. Ita vt velit Paulus duo dicere. Primū, quòd donum acceperit, per quod ad ministerium Euangelij esset idoneus: deinde, quòd per spiritum efficaciter motus, & impulsus fuerit ad illud administrandum, apertè docens, quòd ad omne opus bonum egemus diuina gratia, quanquam hac accepta nondū illud exercere possimus, nisi per spiritum semel acceptū efficaciter moueamur ad operationem, quo patère potest nostra miseria & infirmitas.

Mihi enim omnium sanctorū minimo, data est gratia hæc: In gentibus Euangelizare inuestigabiles diuitias Christi, & illuminare omnes, quæ sit dispensatio Sacramenti absconditi à sæculis in Deo, qui omnia creauit.

Mihi enim omnium sanctorum, &c.) Græcè non est superlatiuus, sed comparatiuus ex superlatiuo formatus, quem affingere placuit Apostolo, vt magis se diminueret. Mihi, inquit, omnium sanctorum postremissimo data est gratia hæc, vt inter gentes euangelizarem (*inuestigabiles*) siue inperuestigabiles (*diuitias Christi*) valdè libēter vtitur Apostolus hoc vocabulo ad explicandam abundantiā beneficiorum Christi (*& illuminare omnes.*) Recto sermone Christ' illuminat: Apostoli verò illuminare dicūtur, quia proferunt in lucem: & quod antè fuerat reconditum, faciunt perspicuū. Dispensatio hoc loco est œconomia sicut in principio capitis, sed κοινωνία, id est, cōmunio, siue communicatio. Pro Sacramento Paul' mysterium habet. Sensus iste est: vt in lucē proferam omnibus mysterium, quatenus illud Deus patere voluit hominibus, quod à sæculis, id est, ab æterno absconditum fuit in Deo, quia in illo vno erat cognitio mysterij huius (qui creauit omnia) Istud adiecit propter scholam Simonis Magi, quæ docebat mundum ab angelis esse factum.

Vt innotescat principibus & potestatibus in cælestibus, per Ecclesiā multiformis sapientia Dei secundum præfinitionem sæculorum, quam fecit in Christo Iesu Domino nostro.

Vt innotescat principibus & potestatibus) id est, & supremis & infimis angelorum ordinibus. Sic Chryso. Hiero. per principatus & potestates accipit bonos angelos. Ambrosius verò malos, alij vtrosq́;, secundū quos nomine cælestiū intelligitur etiam aer iste, qui supra nos est, quem constat sedem esse dæmonum, vt sensus sit: Vt innotescat principibus & potestatibus agentibus, siue in cælo, siue in aere (*per Ecclesiam*) id est, per dispensationem circa Ecclesiam factam, vel per Ecclesiam, id est, per opera Ecclesiæ, vt præpositio (per) significet instrumentum, *Multiformis*) Græcè multò significantius est, vehementer siue multipliciter varia sapientia Dei, qua vsus est in redemptione generis humani, & vocatione gentium, quod per res mūdo abiectissimas, nempè per crucem placuit saluare homines, & ad id vti ministerio piscatorum, vt cōfundat fortia quæ-

que &

que & non glorietur omnis caro in conspectu eius. Et hunc locum explicat Thom. in prima parte quæst. 57. arti. 5. Adiecit autem Apost. hanc partem propter Simonem Magum, qui docebat adorandos angelos, quod illi fuerint mysterij nostræ redẽptionis gnari, quos & mediatores constituebat nimium illis tribuens.

Secundum præfinitionem seculorum) id est, secundum propositũ Dei, quo ab æterno proposuit certis sæculis effundere thesauros diuitiarum suarũ, quod fecit tempore Christi, cùm antea videatur neglexisse mũdum, quem sub dẽsissimis tenebris & diaboli iugo totum, paucis admodũ exceptis, passus est detineri. Græ. scho. præfinitionem seculorum interpretãtur propositum Dei ab æterno decretum. habent enim sic: Ista quidẽ ante sæcula proposuit, re autem ipsa exhibuit per dispensationem factam circa Christum. Pronomen, quam, licet referre posset & Ecclesiam, & sapientiam, & præfinitionẽ sæculorum: maximè tamen verisimile est, quod pertineat ad proximè præcedens, secundum præfinitionem sæculorum, vt sensus sit: Iuxta tempus, quod proposuerat, siue præfiniuerat in Christo.

IN quo habemus fiduciam, & accessum in confidentia, per fidem, quod peto, ne deficiatis in tribulationibus meis pro vobis quæ est gloria vestra.

IN quo habemus fiduciam) pro fiducia Græcè est παῤῥησία, quę vox dum ad homines refertur, significat libertatem loquendi ingenuè coram quocunque: sic sanè accipitur cap. 4. Act. Videntes autem Petri παῤῥησίαν, quo loco interpres noster vertit constantiã, & paucis interiectis: & nunc Domine respice in minas eorum, & da seruis tuis cum omni παῤῥησίᾳ loqui verbum tuum, vbi vertit fiduciam, quemadmodum & capit. 6. huius Epist. Vt detur mihi sermo in apertione oris mei, cum fiducia notum facere mysteriũ Euangelij, &c. Atque hoc modo quidam hic interpretantur. Verùm ex circumstãtijs videtur huic loco magis congruere παῤῥησία, quæ est comparatione Dei, siue coram Deo, vt sit fiducia, qua animus nihil malorum sibi conscius, fretus Christo audet polliceri sibi amicitiam cum Deo, de qua sermo est apud Ioannem: Si cor nostrum non reprehenderit nos, fiduciam habemus ad Deum. Hęc fiducia est, quę facit magnis animis sperare summa quæq;: excutit scrupulos omnes, & perpetuò subministrat lætum spiritũ in Christum. De accessu dictum est cap. pręcedenti. Illud (per fidem eius) pertinet ad proximè præcedens, hoc sensu: In confidentia cuius principium & origo fides est Christi, patet hoc ex Græcis, quæ si ad verbũ vertas, sic sonant, in confidentia, quæ est per fidẽ eius. Confidentia diuersa vox est à priori apud Græcos.

Propter quod peto, ne deficiatis, &c.) Sensus est: quia liberum habemus accessum ad patrem per filium, peto ne deijciamini animo ob afflictiones meas, quas vestri causa tolero, ne turbent vos vincula mea, quæ vt vos maximis illis donis potiamini, ego patior. *Quæ est gloria vestra*) gloriari, inquit, potestis, quòd tanti vos faciat Deus, vt etiam charissimos sibi, hoc est, Apostolos suos patiatur vestri causa affligi. Hic finita est parenthesis, siue potius hyperbaton: redit iam ad caput orationis, & quia multa interseruerat, voluit repetere verba in principio capitis posita, ac si dicat, vt quod cœpi, absoluam. Huius, inquam, rei gratia, flecto genua mea, &c.

HVius rei gratia, flecto genua mea ad Patrem domini nostri Iesu Christi, ex quo omnis paternitas in cœlis, & in terra nominatur, vt det vobis secundũ diuitias gloriæ suæ, virtutẽ corroborari per spiritũ eius in interiori homine. Christum habitare per fidem in cordibus vestris, in charitate radicati & fundati, vt possitis comprehendere cum omnibus sanctis, quæ sit latitudo & longitudo, & sublimitas, & profundum, scire etiam supereminentẽ scientiæ charitatem Christi, vt impleamini in omnem plenitudinem Dei.

HVius rei gratia flecto genua mea) siue interioris hominis, siue exterioris, siue vtriusque. Chrysostomus videtur accepisse genua corporis, per id, inquit, quod dicit, flecto genua mea, ita se precari declarat, quomodo solent, qui rebus afflictis anxij precantur, (*ex quo omnis paternitas*) vox Pauli significat familiam, cognationem, tribũ. Est illa vox, quæ ponitur Psal. 95. Adferte Domino patriæ gentium, vbi vocem Græcam interpres absque interpretatione dimisit. Psalm. verò 21. familiam vertit: Adorabunt, inquit, in conspectu eius omnes familiæ gẽtium. In hac Epist. voluit vertere paternitatem, vt seruaret paranomasiam, quæ est in Græcis vocibus (*nominatur.*) Nominari hoc loco est existere, siue esse, quomodo frequẽter capitur apud probatos authores. Sensus est: ex quo omnis familia, siue spirituum, siue hominum originem suã habet, & suum esse. Dictum est istud contra doctrinam Simonis, & suorum de pluralitate deorum, & principiorum diuersitate. Similis locus est capite 1. huius Epistolæ: Super omne nomẽ, quod nominatur, &c. vbi nomen pro eo capitur, & nominari pro celebre esse. Nã sensus est: Super omnia, quę celebrantur siue in hoc seculo, siue in futuro. Iuxta interpretationem cessant quæstiones illę. Nam quę paternitas sit in cęlo: & num omnis paternitas, quæ in cælo & in terra est, denominetur ab ea paternitate, quæ est in diuinis: quæ quæstiones hoc loco moueri solent.

Vt det vobis secundum diuitias gloriæ suæ) id est, gratiæ

gratiæ suæ, sic in Epistola ad Roma. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei. (*virtutè corroborari*) nonnulla exemplaria habent ablatiuum virtute, quæ lectio Græcorú est: Virtus hoc loco non est ἀρετὴ, quæ opponitur vitio, sed δύναμις, quæ pugnat cum imbecillitate. Sensus est: vt fortitudine fulciamini per spiritum in memoria, in ingenio, & affectu, in omnibus denique viribus animæ. *Christum habitare*:) id est, vt dono fidei Christus perseueranter in vobis maneat: in charitate radicati & fundati. videtur hoc loco Apostolus neglexisse præcepta Grámatices, iuxta quæ dicendum erat, radicatis & fundatis nisi velimus ad sequentia hæc referre, vt sit hyperbaton, quod fecisse videtur Aug. Nam legit ad hunc modum: vt in charitate radicati & fundati possitis comprehendere, id est, non parcè attingere, sed quodammodo manu tenere. Vocabulum est Philosophorum à Zenone profectú. (*quæ sit latitudo, &c.*) quatuor his vocibus voluit Apostolus explicare in genere magnitudinem mysterij, quod pro nobis per Christum dispensatum est, vt sit el lipsis: Quæ sit latitudo, scilicet mysterij, atque ita in cæteris subaudiendo genitiuum ministerij.

Ad hunc sanè modum interpretãtur Græca scholia, corporalibus inquiunt figuris magnitudinem mysterij deliniat, posteà tamen singula distinguút, quod & Augustinus facit in epistola quam scripsit ad Honoratum de gratia noui testamenti, quæ est numero 120. videtur autem Apostol. & hoc loco respexisse familiam Simonis, quod indicant vocabula quibus vtitur, ac si diceret: Fingút vobis hæretici ex Theogonia Hesiodi βάθος siue profundum & alia multa. Sed opto vos hæc scire in Christo: siquidem in illo hæc verissimè inueniuntur. *Scire etiam*) à communi sensu subauditur, vt possitis scire mirabilem charitatem Christi, quæ maior est, quàm cognosci queat, quæ omnem humanam cognitionem longè excedit, vt scientiæ sit datiui casus.

Vt impleamini in omnem plenitudinem Dei,) id est, vt donorum & beneficiorum diuinorum cognitione & possessione semel sitis repleti.

EI autem, qui potens est omnia facere superabundanter quàm petimus aut intelligimus, secundū virtutem quæ operatur in nobis, ipsi gloria in Ecclesia, & in Christo Iesu, in omnes generationes seculi seculorum, Amen.

EI autem, qui potens est omnia facere super abundanter) illud superabundanter erigit vehementer spem (*secundum virtutem*) id est, vim seu potentiam, hoc est, secundum spiritum, qui agit seu impellit nos vsq; & vsq;. Quod inquit: potens sit Deus cumulatè facere omnia vltrò quæ petimus aut cogitamus, imo quod velit facere, manifestum est ex agente in nobis vi ipsius: *ipsi gloria in Ecclesia per Christo Iesu, in omnes generationes seculi seculorū, Amen.*

CAPVT IIII.



Bsecro itaque vos ego vinctus in Domino, vt dignè ambuletis vocatione qua vocati estis, cum omni humilitate & mansuetudine: cum patientia, supportantes inuicem in charitate, soliciti seruare vnitatem spiritus in vinculo pacis.

QVatuor hactenus exposuit Apostolus. Primum est, patrem per filium maximis beneficijs nos donasse. Secundum est, cúpere se beneficia hæc omnibus bene cognita esse. Tertium est, beneficia hæc optimè cognosci posse ex beneficijs Christo à patre collatis. Quartum est, beneficiorum horum patrem voluisse non tantùm Iudæos, verumetiam Gentes participes esse. Hæc egit duobus primis capitibus: in tertio capite redit ad priora vota, orans vt possint Ephesij cóprehendere lógitudinem, latitudinem, sublimitatem ac profunditatem horum beneficiorum: hoc quarto capite & sequentib. docet, quo consilio sit ista concinatus, vt ostendat videlicet talia dona consecutos decere omnem vitæ puritatem.

Obsecro itaque vos) qui tantis beneficijs per filium vos dignatus est, pater, obsecro vos ego vinctus in Domino, in causa Domini siue propter dominum. Pro summa gloria ducebat Apostolus vincula sua, quæ patiebatur propter Christum. Quare & cæteris prætermissis hæc sola ponit, in quorum laudem hic multa perorat Chrysostomus. Obsecro inquam vos vt ambuletis, id est, vitæ tenoré ducatis ita vt dignum est vocatione. Vocati estis ad communionem magnorum illorum donorum, quæ hactenus exposui, agite vt vita vestra respondeat vocationi huic, seu donis, ad quæ vocati estis. Quo autem pacto contingat ambulare ita vt dignú est vocatione, declarat per ea, quæ subiungit.

Cum omni humilitate, & cæter.) Vox Græca à sentiendo dicta est, cum quis modestè de se sentit, contraria est arrogantiæ. Sensus est: cum omni modestia, non (vt superbi solent) de alijs humiliter, de vobis magnificè sentiendo, sed contrà (*& mansuetudine*) hæc comes est humilitatis (*cum patientia*) Græcè est μακροθυμία, quam nos longanimitatem dicimus, vt offensi, inquit, iram cohibeatis. (*supportantes*) id est, tolerantes etiam si quid est vitiosum, vel durum, vel asperum in moribus aliorú, quib. cum versamini *in charitate*)

Id eſt, per charitatem: *Solicui*) ſiue vt Eraſmus vertit, ſtudentes ſeruare vnitatem, cuius author ſpiritus eſt: Sic Chryſoſtomus, ſic & Græca ſcholia. Vt ſpiritus accipiatur pro ſpiritu ſancto. Alij de humano ſpiritu interpretantur, *in vinculo*) id eſt, per vinculũ quod eſt pax.

VNum corpus, & vnus ſpiritus ſicut vocati eſtis in vna ſpe vocationis veſtra, vnus Dominus, vna fides, vnum Baptiſma. Vnus Deus & Pater omnium, qui ſuper omnes, & per omnia & in omnibus nobis.

V*num corpus*) ſcilicet eſt omnium, qui credunt, cuius caput eſt Chriſtus. *Et vnus ſpiritus*) ſcilicet eſt, qui per ſingula membra corporis huius diſcurrens, vitam & motum adfert. Et quemadmodum eſt vnum corpus & vnus ſpiritus, ſic & eſt vna ſpes vocationis: ſiquidem omnes ad Immortalitatem & beatam vitam vocati ſumus. Non igitur debemus inter nos diſsidere.

Vnus Dominus, vna fides, vnum Baptiſma.) Hinc docet Cyprianus ſolùm illud haberi debere pro baptiſmate, quod à miniſtris illius Eccleſiæ confertur, quæ vna eſt. Simile aliquid habet Hieronymus in commentarijs huius loci. Verùm cum Eccleſia etiam agnoſcat baptiſmum hæreticorum, non poſsimus ſequi Cyprianum. Quare Auguſtinus vnum Baptiſma interpretatur, quod iterari non poſſit, à quocunque tandem miniſtratum fuerit, etiam ab hæretico. Quæ expoſitio licet catholica ſit, non tamen videtur congruere inſtituto Apoſtoli, qui cùm ad vnitatem hortetur, videtur hunc exigere ſenſum: Sicut eſt vna fides, ita vnius communis fidei vnicum eſt ſymbolum & ſignum externum cuius quidem memores oportet vos amantes eſſe pacis & vnitatis, & omnium ſectarũ oſores.

Vnus Deus pater omnium qui ſuper omnes) id eſt, qui præſidet cunctis. Eraſmus vertit ſuper omnia. Græcis ſermo ambiguus eſt. *Et per omnia*) cuncta inquit Hiero. percurrit, vaditque per omnia. Tale quid de Deo & Zeno cum Stoicis eſt ſuſpicatus, quẽ ſecutus Vergilius ait Deum namq; ire per omnes terras, tractusq; maris cælumq; profundum. Et Aratus poëta Græcus cuius ſententiam refert Apoſtolus. Actor. 7.

2. Cor. 10. *VNicuiq; autem noſtrûm data eſt gratia, ſecundum menſuram donationis Christi: Propter quod dicit: Aſcendens in altum captiuã duxit*
Pſal. 67. *captiuitatem, dedit dona hominib. Quod aũt aſcendit quid eſt, niſi quia & deſcendit primum in inferiores*
Ioan. 3. *partes terræ? Qui deſcendit, ipſe eſt, & qui adſcendit ſupra omnes cælos, vt impleret omnia.*

V*nicuique autem noſtrum data eſt gratia,*) nõ iuxta dignitatem noſtram vel merita noſtra, ſed ſecundum menſuram donationis Chriſti, hoc eſt, prout Chriſto libuit dare, & ſecundum menſuram, quæ illi placuit: Non ergo eſt, quòd quis inuideat alteri vel etiam quòd quis eleuetur, & inſoleſcat aduerſus alterum, quia doni eſt, quicquid illud eſt quod habemus, & ille mẽſus eſt, qui non potuit niſi rectè metiri. Quod autem gratia hæc donum ſit Chriſti, & ipſe diſtribuendo dederit; declarat Dauid cum ait: *Aſcendens in altum, &c.*) Teſtimonium hoc ſumptum eſt ex Pſalm. 67. quem Rabbini volũt eſſe epinitium pro victoria de Syrijs habita, quæ deſcribitur cap. 8. 2. libr. Regum. Interpretantur enim ad hunc modum: *Adſcendiſti in altum*, id eſt, exercuiſti tu Deus mirabiliter vires tuas, cepiſti captiuos ipſos Syrios. Nam captiuam capere captiuitatem Hebræorum phraſi eſt captiuos ducere. Patet hoc nõ ſolum ex Rabbinis, ſed ex ipſa quoque Scriptura. Siquidem Deut. 31. loco illius, quod Hieronymus vertit, captiuos duxeris, ad verbum eſt captiuam ceperis captiuitatem. Rurſus loco illius, quod ſecundi Paralip. cap. 28. vertit, reducite captiuos in Hebræo eſt reducite captiuitatem, quam captiuam duxiſtis. Verùm hic eſt humilis ſenſus literæ, qui non contemnendus ſed prætereundus eſt, & ad altiora veniendum vt victoria illa aduerſus Syrios habita intelligatur typus eſſe victoriæ Chriſti. Sic ſanè pſalmum magnifico ipſo ſpiritu interpretatus eſt hoc loco Apoſtolus. Aſcendiſti tu Chriſte in altum, vel dum exaltatus es in cruce iuxta illud: Cum exaltatus fuero à terra, omnia traham ad me ipſum: vel certè dũ collocatus es ad dexteram patris, cepiſti captiuitatem. In cruce quidem Chriſtus omnes cepit captiuos, quos redemit: Aſcendẽs verò è terris ad patrem, ſpolia cepit inferni, hoc eſt, ſanctorum animas, quæ ibi tenebantur incluſæ, quas ſecum ad cælum victor adduxit. Dediſti dona hominibus, hoc eſt, quorum participes fierent, vel accepiſti dona quæ valebant homini. Siquidem in Hebræo eſt Beth, adhæſiuum Baadam. Eleganter autem Apoſtolus hic poſuit dedit, cum in Pſalmo ſcriptum ſit, accepit, quia in Pſalmo promittitur futurum, quod nondum erat factum, & ob id dicitur accepiſſe, quæ poſt elargiretur: hic quoniam Apoſtolus deſcribit, quod iam factum erat, fundatis vbique per orbem Eccleſijs dediſſe ſcribitur, non accepiſſe. *Quod autem aſcendit*) eſt commentarius in prophetam. Sensus eſt: quod propheta vtitur verbo aſcendendi, id aptè quidem facit, quia idem Chriſtus deſcendit: Inferiora terræ, ſecundum quoſdã mundus hic accipitur, in quo nos agimus. ſecundum alios infernus, quod probabilius eſt: tum quòd deſcenſus Chriſti ad inferos proximè præceſſerit Ipſius in cælos aſcenſum: tum quod verba ipſa id magis exigant.

gant. Qui descendit ipse est, & qui ascendit super omnes cælos) qui tam imè seu profundè descendit, vt non potuerit profundius: Rursus, qui tam alte ascendit, vt non potuerit altius, hinc summa & infima compleuit, & per consequens intermedia quoque atq; adeò omnia. Simile habuimus in primo capite de instauratione siue recapitulatione omnium in Christo.

1. Corin. 1. *ET ipse dedit quosdam quidē Apostolos, quosdam autem Prophetas, alios verò Euangelistas, alios autem pastores et doctores ad consummationem sanctorum in opus ministerij in ædificationem corporis Christi.*

ET *ipse dedit quosdam quidem Apostolos.*) Explicat Apostolus dona, quæ à Christo Ecclesiæ donata sunt, quæ ante in genere posuerat, dicens: vnicuique nostrum data est gratia. Apostolus intelligit proprij nominis quales erant duodecim, quorum nomina refert Matthæi capite 10. qualis erat & ipse Paulus, & plerique alij: sed pauci de quibus dictum est in Epistola ad Romanos. Prophetas intelligit qui dono spiritus futura prædicunt, qualis erat Agabus & filij Philippi, de quibus in Actis. Euangelistas illos dicit, qui non ita circuibât, vt cæteri Apostoli, sed per occasionem tantum docebât, quales erāt Priscilla & Aquila Sic Chrysostomus. Græcanica scholia accipiunt illos quatuor, quos nos dicimus Euangelistas. Pastores & doctores coniungit Chrysostomus, & putat significari Episcopos, qui circa vnum duntaxat locum occupabantur, & vni tantùm populo regendo vacabant, qualis erat Timotheus, qualis erat & Titus. Cū Chrysostomo sentiunt Græcanica scholia. Ad consummationem sanctorum, id est, totius vniuersitatis illorùm hominum qui vocati & prædestinati sunt ad sanctitatem. Vox Græca συναρτίζειν interdum hoc est, quod reficere seu reparare, quam significationem in translatione sua expresſit Erasmus: nam vertit ad instaurationē sanctorum. vt sensus sit: Patrem omnia hæc dona largitum, vt lapsos & per peccata deiectos erigeret, instauraret ac quodammodo ad pristinum statum reuocaret: Interdum συναρτίζειν, hoc est, quod perficere & omnibus numeris absolutum reddere. quam significationem expresſit noster interpres. Vt sensus sit: Patrem dedisse omnia hæc dona vt ædificium quod proposuit in Christo cuique construendo omnia seruire voluit, vt tandem absoluatur omnibus membris & modis compleatur, sic vt amplius illi nihil desit. Videndum est iam vtram significationem acceperint veteres. D. Hieronymus legit in textu, ad instructionem sanctorum, in commētario addit perfectionem, intelligit eam, secundum quam dicimus mensam instrui cibis. Ambrosius cum nostro interprete vertit consummationem.

Chrysostomus partem hanc non interpretatur. Græcanica scholia intelligunt perfectionem, completionem, omniumq́; partium iustam absolutionem. Circumstantiæ quoque literæ magis fauent huic expositioni, quam Erasmianæ de vi & proprietate verbi καταρτίζειν cuius loco in præcedentibus scriptum est συναρτίζειν, vide Budæum in comment. linguæ Grecę. Illa, ad consummationem sanctorum, in opus ministerij, in ædificationem corporis Christi, causam complectuntur, cur dona data sunt: quæ causa animaduersa non sinit eum, qui his instructus est insolescere, cùm non ad proprium commodum, sed ad aliorum acceperit vtilitatem, nimirum vt per diligētem illorum administrationem, corpus Christi, quod est Ecclesia, incrementa suscipiat. Eadem causa animaduersa non patitur illum, qui his caret vel cui minora contigerunt dona, inuidere alijs, cum tantò maius quisque sustineat onus, quantò maiora sunt dona, quæ accepit.

DOnec occurramus omnes in vnitatem fidei & agnitionis Filij Dei, in virum perfectum, in mensuram ætatis plenitudinis Christi, vt iam non simus paruuli fluctuantes, & circumferamur omni vento doctrinæ in nequitia hominum, in astutia ad circumuentionem erroris.

DOnec *occurramus omnes in vnitatem fidei,*) sensus est: donec perueniamus omnes ad vnam fidem, ad agnitionem Christi: non tamen sic dixit, sed ait fidei, vt agnoscamus rem magnam esse, de Christiana religione aliquid cognoscere. *In virum perfectum*) sensus est: donec euadamus in viros perfectos: qui euaserit in virum perfectum, firmius perstat: donec ergo euadamus firmi & constantes in cognitione CHRISTI, & non hæreamus medij inter Lutheranismum & veram fidem. Vt (vir) vocabulum sit non sexus ad corpus pertinens, sed perfectionis ad animum pertinens. In mensuram ætatis plenitudinis Christi, id est, plenæ ętatis phrasi Hebraica. (Christi) obiectiue, id est de Christo vel circa Christum, vel de rebus pertinentibus ad Christum. Sensus est: donec in Christo, in cuius cognitione & dilectione indies nos proficere oporteat, tandem nanciscamur ætatem perfectam, id est, perfectam cognitionem, perfectam dilectionem: (Vt iam non simus paruuli) istud interpretatiuè dictum est. *Fluctuantes*) inter vera & falsa dogmata. *Et circumferamur*) Grecę participium est presentis temporis, sicut precedens: vnde Erasmus vertit, vt amplius non simus pueri, qui fluctuant & circumferuntur quouis vento doctrinę. Hic est heterodidascalia cuius meminit in Epistola ad

Thimotheum: *In nequitia hominum*) annotat Chrysostomus & post eum Theophylactus, atque post vtrunque Græca scholia, vocem Pauli deductam à ludo tesserarum, in quo qui potest, imponit & circumuenit alterum, ad suum duntaxat commodum spectans: Vnde Hieronymus vertit fallaciam. Erasmus versutiam: Nos vt propius Græcam vocem exprimamus dicere possimus aleationem, vt intelligatur hoc nomine artificiosa fallacia. Notat Apostolus hæreticos, qui ad quæstum ferè docent, vel gloriam: vel contentionem: quare dum vident sibi commodum, transponunt taxillos, & diuersum docent ab eo, quod ante docuerunt, idque tanta arte faciunt, vt vix à doctis argui queant: *In astutia ad circumuentionem erroris*) sensus est: per astutiam qua adoriuntur nos, vt imponant nobis: Erasmus vertit in astutia ad aggreßionem imposturæ. Interpres Oecumenij, per astutiam ad insidias deceptionis. Expositio quã tradidimus veterum est, maximè Græcorum: Latini præsertim posteriores aliter enarrant locum hunc. Nam quod dicitur do nec occurramus, & cætera. Intelligunt de occursu, quo omnes occurremus in iudicio extremo, non quidem ad vnitatem fidei in se, quæ tum euacuabitur, sed ad vnitatem illius rei, ad quam ducit fides, ad cognitionem siue visionem Dei. *In virum perfectum, in mensuram ætatis, &c.*) id est, in ea perfectione & ætate corporis, ad quam constat peruenisse Christum, quę erat ætas triginta trium annorum, vt pertineat ad resurrectionẽ corporum. Verùm prior expositio probabilior est, & sententiæ Paulinæ conformior. Aug. libr. de ciuitate Dei 22. cap. 15. & tribus sequentibus, tractat hunc locum, & vtrumq; sensum proponit, sed priorem sequitur non contemnens posteriorem, cùm nec fidei, nec charitati aduersetur, à cuius modestia lõgè abiũt quidam nostri temporis interpretes, qui ingenti contemptu reijciunt eos, qui posteriorem sensum amplectuntur. Hoc autem aduertendum in Augustino, quòd loco illius, quod noster textus habet in genitiuo, agnitionis, ipse legat in accusatiuo agnitionem, & loco illius: in nequitia hominum, ipse legat in illusione hominum, & pro circumuentione ipse machinationem habeat. Per virum autem perfectum intelligit caput & corpus omnibus membris suis absolutum, hoc est, Christum & Ecclesiam omnium membrorum perfectione constantem, hoc sensu: Donec corpus illud siue virille, cuius caput Christus est, omnibus partibus suis & membris absoluatur, donec perueniat ad illam mensuram occultam plenæ ætatis: Est enim certus quidam sanctorum numerus, qui implet hoc corpus

Erasm. in annotat.

qui numerus nondum perfectus est, accedẽtibus quotidie ipsi Ecclesiæ alijs atque alijs membris.

VEritatem autem facientes, in charitate crescamus in illo per omnia qui est caput Christus: ex quo totum corpus compactum & connexum per omnem iuncturam subministrationis, secundum operationem in mensuram vniuscuiusq; membri, augmentum corporis facit in ædificationem sui in charitate.

VEritatem autem facientes) vnica vox est apud Paulum ἀληθεύοντες. Est autem ἀληθεύοντες, vel præstare quod dixeris, vel vera loqui. Sensus est: sed veritatem sectantes, per charitatem crescamus, id est, adolescamus siue grandescamus in illum per omnia. In hoc adniti nos oportet, vt proficiamus quotidie in Christo, & maiora indies incrementa sumamus, ne simus sequenti anno, quales priori. *Ex quo*) scilicet Christo qui totius est caput (*totum corpus compactum*) Græca vox propriè pertinet ad cohæsionem membrorum vel articulorum, siue ad coagmentationẽ artuum, & propterea ea hoc loco vsus est Apostolus sicut in sequenti, quæ à verbo συμβιβάζειν, quod significat multa in vnum ducere, deducta est. Est enim corpus hoc ex Hispanis, Germanis, Gallis, alijsq; populis genere & moribus diuersißimis compactum. *Per omnem iuncturam*) Augu. legit per omnem tactum: Erasmus per omnem commissuram, & id aptè. Est enim ἁφὴ cõmissio, sic vt vtrunque se mutuo contingat, (*subministrationis*) id est, suppeditationis: dum enim quisq; suam partem suppeditat, & quodammodo suum symbolum adfert, corpus Christi augetur & perficitur (*secundum operationem*) ad verbum est secundum energiam, id est, iuxta vim & efficaciam, quam membra à capite recipiunt, ratione cuius agunt. Quod sequitur (*in mensuram*) significat non omnia parum, sed alia maiorem, alia minorem, vnumquodque secundum analogiam, proportionem, ac modulum suum accepisse vim à capite.

HOc igitur dico & testificor in Domino, vt iam non ambuletis sicut & gentes ambulant in vanitate sensus sui, tenebris obscuratum habentes intellectum, alienati à vita Dei per ignorantiam quæ est in illis propter cæcitatem cordis ipsorum, qui desperãtes, semetipsos tradiderunt impudicitiæ, in operationem immunditiæ omnis in auaritiam

HOc igitur dico & testificor in Domino) id est, per Christum obtestor. *vt iam non ambuletis*) vitam exigatis (*sicut & gentes ambulant in vanitate sensus sui*) id est, mentis suæ, est enim Græcè νοῦς: Est autem νοῦς ea pars animi, qua à brutis discernitur homo. Ethnici (inquit) agunt quæcunque mens ipsorum vanis commenta fuerit ac excogitauerit: vos non ita volo agere (*tenebris obscuratum habentes intellectum.*) Gentiles etsi ex Creatura Dei, multa

de Deo

de Deo nouerint, tamen CHRISTVM qui via est & veritas ignorauerunt, vnde in tenebris densissimis ignorantiæ (cùm tamen in philosophicis sibi acutissimi viderentur) versabantur: *Alienati à vita Dei*) id est, ab ea vita quæ agnoscunt in præceptis Dei siue quam Deus sibi gratam docet in scripturis. Nonnulli codices habent, à via Dei, sed mendose, (*per ignorantiam*) qua ignorant se in peccatis natos, qua ignorant illum, qui huic malo mederi potest. *Propter cæcitatem cordis illorum*) quia non vident, quod erat videndum: Istud velut per interpretationem additur. Nam licet diuersæ sint præpositiones in Latino textu apud Paulum, tamen vna eademque est apud Græcos, nempe διὰ (*qui desperantes*) id est, cum non crederent immortalitatem animæ, vel aliam vitam restare post hanc vi[illegible] siue cùm non crederent resurrectione[illegible]porum: sic Ambrosius. Aliter Hieronym. & Græci interpretes, secundum quos sensus iste est, qui posteaquam peruenerunt ad indolentiam, siue qui postquam dedoluerunt, Est enim Græcè ἀπηλγηκότες, quam vocem Hieronymus recte verti existimat indolentes, quod hinc deducta sit, cum quis dolore vacat, & sensu sui mali: & ob id stupens fertur in omne vitium. Noster interpres legisse videtur ἀπηλπικότες, vt participium sit deductum à verbo ἐλπίζω & non a verbo ἀλγέω. Quidam commentarius vtrumque expressit, ad hunc modum exponens: qui posteaquam eo duritiæ peruenerunt, vt ad omnem sensum obsurduerint, vt post peccata dolere nesciant vel pœnitere facti, desperati semetipsos tradiderunt impudicitiæ, siue lasciuiæ, ad patrandum immunditiam omnem sine modo & termino: hoc enim est quod ait (*in auaritia*) non enim est φιλαργυρία Græcè, quæ vox speciale vitium significat, quod nos auaritiam dicimus, sed πλεονεξία, quod generale vocabulum est, & dicitur quoties plus quisquam vsurpat sibi quàm par est, in quacunque tandem re id fuerit, siue in voluptate, siue in libidine, siue in honoribus, & cætera. Vide Diuum Hieronymum in commentarijs huius loci. Sensus est: sic se libidini exposuerunt, vt ad omnem occasionem illa vtantur & cum nihil omninò prætermittant, quod immundum est, hoc totum faciunt in πλεονεξία seu auaritia, vt terminum nesciat illorum libido. Per totum locum exhortationis huius respicit Apostolus familiam Simonis Magi, cui proprium erat, post agnitum Christum relabi ad vitia gentilitatis, & maximè ad libidines.

Colos. 3. b. *VOs autem non ita didicistis Christum, si tamen illum audistis & in ipso edocti estis (sicut est veritas in Christo Iesu) deponere vos secundù priſtinam conuersationem veterem hominem, qui corrũpitur secundum desideria erroris.*

VOs autem non ita didicistis Christum) id est, in hunc finem, vt illis similia perpetretis. Ex mētione Christi intelligimus ipsum agere contra Simonem, Basilidem, Menandrum, Nicolaum & Gnosticos: *Si tamen*) id est, liquidem: non enim est vocula dubitantis, sed affirmantis secundum Chrysostomum, adducit similem locum ex priori capite poster. Epistolę ad Thessalon. Si tamen iustum est apud Deum, retribuere tribulationem ijs, qui vos tribulant, & cęt. Verbum (*deponere*) referendum est ad (*edocti estis*) hoc sensu: Edocti estis vt deponatis veterem hominem, quod non docet Simon, qui post agnitionem Christi redit ad libidines gētium. Vetus homo est vita, qua secundum Adam viuitur, hoc est, secundum peccatum & imperfectionem tractam per Adam. Contrà, nouus homo est vita, qua secundum Christum siue secundum spiritum Dei viuitur. Quod sequitur, *Qui corrumpitur secundum desideria erroris*) variè à diuersis exponitur. Verum germanus sensus hic esse videtur: qui scilicet vetus homo per singulos dies, horas, puncta, & momenta corrumpitur, dum desideria ipsius vigilanti studio intercipiūtur, eliduntur q; : desideria, inquam, perducentia ad errorem dum ipsis acquiescitur.

REnouamini autem spiritu mentis vestræ, & induite nouum hominem qui secundum Deum creatus est in iustitia & sanctitate veritatis. Rom. 6. a. Colos. 3 b. Heb. 12. a

REnouamini autem spiritu mentis vestræ) id est, per Spiritum sanctum, qui est in mente vestra: Sic Græcanica scholia. Alij de humano spiritu interpretantur: Renouamini spiritu qui est ipsa mens. *Et induite nouum hominem*) hoc ad Roman. 13. capite dicit, Induimini Iesum Christum. Qui conuersationem & virtutes Christi in se exprimit, ille indutus est nouum hominem: *Qui secundum Deum creatus est*) cum alter secundum Adam creatus sit: (*in iustitia*) generale vocabulum est iustitia, complectens omnem virtutem: Sic Chrysostomus & Græcanica scholia. *Et sanctitate veritatis*) Hebraismus est pro sanctitate vera, quæ excludit omnem hypocrisin. 1. Pet. 2. a. & 4. a.

PRopter quod deponentes mendacium, loquimini veritatem vnusquisque cum proximo suo, quoniam sumus inuicem membra. Irascimini, & nolite peccare. Sol non occidat super iracūdiam vestram. Nolite locum dare diabolo. Qui furabatur, iam non furetur: magis autem laboret operando manibus suis, quod bonum est, vt habeat vnde tribuat necessitatem patienti. Zach. 8. c. Psal. 4. b. Iacob. 4. d

PRopter quod deponentes, & cæt.) Veteris hominis in genere facta mentione, deinceps ipsum & membra eius describit, & licet

 videa-

videatur tradere communia præcepta vitæ, tamen respicit ad mores & vitam hæreticorum sui temporis. Vrget autem rursus Ephesios per exemplum corporis. In corpore humano neq; pes oculum, neq; oculus pedem fallit aut seducit, ita & inter vos esse, inquit, oportet: nam verè sumus membra. *Irascimini & nolite peccare*) id est, si contingat irasci, sit ira moderata, ne peccetis. *Sol non occidat super iracundiam vestram*) id est, iram vestram seu commotionem, sed illa cum ratione assumpta, sit breuissima, quia si duret, fiet immoderata propter carnis infirmitatem. Hinc alio loco dicit: Nolite locum dare iræ, quod fit per iram concipientem cogitationes de vindicta. Iracundiam abusiuè posuit pro ira, cum alioqui magis habitum animi significet facilè irascentis.

Nolite locum dare diabolo.) Aliter Erasmus, aliter interpretantur veteres, quæ diuersitas prouenit ex voce diaboli, quæ origine Græca est, deducta à verbo διαβάλλειν, quod significat calumniari. Hinc Erasmus in translatione sua vertit, neque locum detis calumniatori, & in annotationibus interpretatur: compescite iram, ne præbeatis ansam calumniandi ethnicis. Verùm veteres tum Latini tum Græci intelligunt insignem illum calumniatorem, qui in Apocalypsi dicitur accusator fratrum, & serpens antiquus qui hoc vnum quærit, vt irrepat in cor nostrum, hinc inquit Apostolus, ne detis locũ diabolo quod fit dum fouetur ira.

Qui furabatur, &c.) verba clara sunt, quare nec expositione egent. Illud (quod bonũ est) potest legi per parenthesin, vt sensus sit, quæ res bona est. Potest etiam legi absque parenthesi, vt sensus sit: Operetur rem bonam, id est, non ex turpi opificio quærat victum, sed honesto: Hoc loco discimus laborandum esse non nobis tantùm, sed & alijs: non enim dixit Apostolus, laboret, vt nó indigeat, vt habeat victum, & alijs molestiam non exhibeat, sed laboret vt posset impartiri ei, qui opus habuerit, hoc est, indigenti.

O*Mnis sermo malus ex ore vestro non procedat, sed si quis bonus ad ædificationem fidei, vt det gratiam audientibus. Et nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis in die redemptionis.*

O*Mnis sermo malus*) ad verbum est spurcus siue putris, qui coniunctus est vlli pestilentiæ aut perniciei. *Sed si quis bonus ad ædificationē fidei*) ille procedat ex ore vestro.

Vt det gratiam audientibus,) Hebraismus est, id est, vt commodum adferat auditoribus (*& nolite contristare spiritum sanctum Dei.*) Figurata est locutio secundum veteres, secundum quos sensus hic est: Ne faciatis illa propter quæ Spiritus sanctus recedat à vobis, quo recessu offensum se significat & cótristatum. Non est contẽnendus commentarius, qui interpretatur de Spiritu sancto, nó qui in nobis est, sed in alijs: eum spiritum nolite pellere per obscœna verba, vt magis moueat, addit (*in quo signati estis in die redemptionis*) id est, obsignati, sicut obsignantur tabulæ vel literæ, vt cuius sint cognoscantur, obsignati, inquam, estis in Baptismate. Alij interpretantur, in quo obsignati estis vsque ad diem illius redemptionis vltima, in qua abscinderetur omnis mortalitas, vt pertineat ad extremum iudicium: vt sic interpretentur, adducuntur præpositione εἰς. quæ ponitur cum accusatiuo. Verùm ea nihil mouit Oecumenium Græcum interpretem, cuius est prior expositio. Et nos iam aliquoties annotauimus Apostolum abuti præpositione εἰς i[illegible].

O*Mnis* [illegible]*o, & ira, & indignatio, & clamor, &* [illegible] *omnia tollatur à vobis cum omni malitia.*

O*Mnis am..itudo*) hanc primo loco ponit, quia radix est ex qua cætera pullulat. *Et ira & indignatio*) interpres videtur transposuisse has duas voces, hoc est, loco indignationis posuisse videtur iram & è diuerso. Priori loco Græcè est θυμός, quæ vox no absolutè iram significat, sed perturbationem illam, quando sanguis circa cor incipit ebullire. Posteriori loco Græcè est ὀργὴ quæ magis adulta est, quando videlicet iam cupit erumpere in vindictam. Hieronymus legit omnis amaritudo & furor & ira: & definiés furorem, furor, inquit, incipiens est & feruescens in animo indignatio: Ira autem est, quæ furore restincto desiderat vltionem, & eum quem nocuisse putat, vult lædere. Erasmus priorem vocem non male vertit tumorem. Omnis, inquit, amarulentia, & tumor & ira: *Et clamor*) vox est hominum iratorum sine iudicio & pudore vociferantiũ. *Et blasphemia*) id est, maledicentia: Generale vocabulum est, significans quamuis in quemuis maledicentiam. Porrò quia longum erat omnia enumerare, adiecit. *Cum omni malitia*) cætera vitia hoc nomine complectens.

E*Stote autem inuicem benigni, misericordes, donantes inuicem sicut & Deus in Christo donauit vobis.* Coloſ. 3.

E*Stote autem inuicem benigni*) id est, comes, blandi, suaues: vt opponatur amarulentiæ & asperitati morum. Sic Hieronymus alioqui benignitas ad liberalitatem magis pertinet. *Et misericordes*) hoc est, afficiamini malis alienis non secùs quam si vestra forent, quanquam non vox Græca non solùm ad misericordiam sed ad omnem pietatis affectum pertineat. *Donantes inuicem*) Erasmus vertit largientes vobis metipsis, vt intelligas quod

quòd in alios benefeceris, id tuo bono, tuoque lucro magis fieri, quàm eius, qui accipit. Addit deinde in annotationibus, donantes hoc loco non pro condonantes, siue ignoscentes positum esse, sed pro largientes, liberaliter dantes seu donãtes. Nam Grecè, inquit, est χαριζόμενος. Verùm Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius interpretantur, vt hoc valeat, quod còndonãtes, siue ignoscentes, qui omnes cùm Græci fuerint, nouerunt vtique, quid significaret χαρίζομαι, sed & D. Hieronymus, quem pro se citat Erasmus donantes exponit pro cõdonantes, quanquam & alterius expositionis meminerit. Sensus ergo Apostoli est: ignoscite ijs, qui vos offendunt, aut iniuria afficiunt (*sicut & Deus in Christo donauit vobis*) Deus pater cùm obruti essetis peccatis, omnia vobis condonauit per Christum, huius meminisse oportet, vt eadem facilitate condonandi vtamini erga alios.

CAPVT V.



Stote ergo imitatores Dei, sicut filij charissimi, & ambulate in dilectione sicut & Christus dilexit nos, & tradidit semetipsum pro nobis oblationem & hostiã Deo, in odorem suauitatis.

E*Stote ergo imitatores Dei sicut*) Est perpetuus contextus huius & præcedentis capitis. Estote, inquit, imitatores Dei, id est, bonitatis, qua erga vos vsus est (*sicut filij charissimi*) valdè in loco positum est: Hoc siquidé bonorum filiorum est, imitari patres suos (*& ambulare in dilectione.*) In condonando volo vos imitari Deum Patrem, in diligendo Filium, cuius dilectionem nemo cogitatione assequi potest (*qui tradidit semetipsum pro nobis*) id est, vt nos reconciliaret Patri (*oblationem, (imò) hostiam*) siue victimam (*in odorem suauitatis*) siue (vt Hieron. vertit) in odorem bonæ fragrantiæ. *Hieron. in præfatione Zacharia.* Sermo figuratus est, significat sacrificium Christi, qui seipsum in cruce obtulit, acceptissimum fuisse Patri. Exhortatio hoc exigit, vt nos mutuò diligamus nó verbis, sed rebus: vt quemadmodum Christus pro nobis animam suam posuit: ita & nos pro fratribus, vbi necesse fuerit, animas ponamus.

F*Ornicatio autem & omnis immunditia, aut auaritia, nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpitudo, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quæ ad rem non pertinet, sed gratiarum actio.*

F*Ornicatio autem, & omnis immunditia.*) Fornicatio, quæ Græcis πορνεία dicitur, vocabulum generale est ad omnem illicitã libidinem pertinens, quanquam interdũ pro specie vsurpatur. Comment. Hieronym. in hunc locum sic habet: Nisi philosophorum quidã Cynicus extitisset, qui doceret omnem titillationem carnis, & fluxum seminis ex qualicunque attritu & tactu venientem, non vitandum: & nonnulli sapientes sæculi in hanc turpem & erubescendam hæresim consensissent, nunquam sanctus Apostolus Ephesijs scribens, ad fornicationem etiam omnem immunditiam copulasset. Ex quo commentario discimus immunditiã ad Venerem hoc loco pertinere, cùm alioqui generalis vox sit. Respicit autem Apostolus ad scholam Simonis Magi, quæ tota in execrandis immunditijs versabatur (*& auaritia*) Græcè est πλεονεξία, quam accipit Hieronymus non pro studio pecuniæ, sed pro inordinata cupiditate voluptatum, quando scilicet quis non est cõtentus eo, quod sibi sufficere deberet in voluptate, sed insatiabilis & inexpletus per omnia turpitudinum genera, lasciuiaq; discurrit. Quæ enim consequentia, inquit, vt inter fornicationẽ, & immunditiã, & turpitudinem, & stultiloquiũ, & scurrilitatem, mediam auaritiam extraordinariè posuerit. Adducit similem locum ex 4. capite prioris epistolæ ad Thessalonicenses: ne quis supergrediatur neq; circũueniat in negotio fratrẽ, quo loco pro circumueniat, Græcè πλεονεκτεῖν habetur. Sensus est: ne quis suam derelinquens coniugem, alterius polluere quærat vxorem (*sicut decet sanctos*) vocabulum est scholæ Christianæ. Sensus est: sicut decet eos, super quos inuocatum est nomen Christi (*aut turpitudo*) id est, verborũ obscœnitas (*aut stultiloquium*) siue, vt Paulus habet, μωρολογία (*aut scurrilitas*) id est, facetia, lepos siue iocus intempestiuus. Græcè est εὐτραπελία, quam Aristot. 4 Ethicorum. 8. cap. in bonam partem accipit, & virtutem facit per hyperbolen opponens ei βωμολοχίαν, siue scurrilitatem, per ellipsin verò ἀγροικία, siue rusticitatem. Quanquam, inquit, apud eos qui plus æquo iocis salibusque gaudent. Et εὐτραπελία dicatur ipsa βωμολοχία. Chrysostomus in parte sua ethica vehemens valdè est, non solùm non fert eos, qui εὐτραπελίαν, quam nos vrbanitatem dicere possumus, virtutem esse docent: sed & eos reijcit, qui rem mediam faciunt. Quod sequitur (*quæ ad rem non pertinet*) Græci in plurali numero legunt, quæ ad rem non pertinent. Sensus est: nolo vos loqui ea, quæ turpia sunt aut stulta, vel quibus alijs risum moueatis, quæ omnia indigna sunt Christianis, siue quæ omnia dedecent Christianos: Si hæc à plebe exigit Apostolus, quid præstandum est sacerdotibus, qui tanto gradu à plebe diuiduntur? (*sed magis* (inquit) *gratiarum actio*) id est, in conuiuijs, in congressibus vestris volo vos Christi meminisse, & beneficiorum eius, non ea

loqui, quæ turpia sunt, & cætera, quæ supra memoraui.

Hoc enim scitote, intelligentes, quòd omnis fornicator, aut immundus, aut auarus, quod est idolorum seruitus, non habet hæreditatem in regno Christi & Dei.

Hoc enim scitote intelligentes, quòd, &c.) Hic rursus est πλεονέκτης, nec Græcè legitur, quod est idolorum seruitus, sed qui est idolorum cultor. Hic locus videri possit facere contra Hieronymum, sed non facit, imò pro eo facit, quod nouit, qui ex historia antiquitatis didicit Simonem, & eos, qui ex eius schola prodierunt, libidinem suã referre solitos in honorem Dei, imò tanquam sacrificium hanc offerebant Patri vniuersorũ. Quare horum libido, quæ nomine auaritiæ generaliter acceptæ intelligitur, verius dicitur idolorũ cultus, quàm amor pecuniæ, (*non habet hæreditatem*) eam, de qua hactenus multa diximus.

Nemo vos seducat inanibus verbis: propter hæc enim venit ira Dei in filios diffidentiæ. Nolite ergo effici participes eorum.

Nemo vos seducat inanibus verbis) respicit ad scholam Simonis Magi, quæ immundissimã suam hæresim partim ex poesi, partim ex philosophia, partim ex authoritate Scripturæ sacræ persuadere conabatur. Respicit admonitio hæc nos quoq;, monetque, ne attendamus ad doctrinam Lutheranorũ, qui passim prædicant Christum misericordem esse, & satis fecisse pro nobis, modò tãtùm credamus. Quæ doctrina laxat habenas ipsi carni, & ad nihil aliud facit, quàm ad licentiam peccandi. *Propter hæc enim*) id est, propter ea, quæ iam memoraui, nempè, fornicationem, immunditiam, & auaritiam. Venit præsentis temporis est: nã Græcè est ἔρχεται. Iram posuit pro vindicta per tropum, loco diffidentiæ, Græcè est ἀπειθείας, id est, inobedientiæ vel incredulitatis, siue vt rectè verti posse putat Hieronymus, insuasibilitatis. Cyprianus legit in filios contumaces: sensus est, in eos, qui reuocantibus ab his reb' turpibus fidem adhibere nolunt, qui cùm audiunt hæc non licere, aut non credunt, aut non obsequuntur.

Nolite ergo effici participes eorum.) Græcè est comparticipes, id est, ne sitis participes malorum cum illis: Agit enim de fructibus impietatis.

Eratis enim aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino. Vt filij lucis ambulate. (Fructus enim lucis est in omni bonitate, & iustitia, & veritate) probantes quid sit beneplacitum Deo: & nolite communicare operibus infructuosis tenebrarũ: magis autem redarguite.

Eratis enim aliquando tenebræ) id est, versabamini in summa ignorantia: ignari eratis multiformis sapientiæ Dei, sed & hæc, quæ iam commemoraui, nesciebatis peccata esse. *Nunc autem lux in Domino*) id est, per Dominum accepistis cognitionem voluntatis diuinæ. *Vt filij lucis ambulate.*) Hebraismus est, primo, in ambulate. pro eo, quod est, vitam exigite: deinde in filijs lucis. Sensus est: viuite vt decet eos, quibus contigit cognitio diuinæ voluntatis præstate opere, quæ scitis. *Fructus enim lucis est in omni bonitate.*) Istud dicit cõtra iracundos & amarulentos (*& iustitia*) hoc verò aduersus circumuentores ac defraudatores (*& veritate*) hoc contra mentiendi voluntatem loquitur. Sic Chrysostom. Alij iustitiam generaliter accipiunt, vt omnem virtutem in se complectatur: & veritatem intelligunt eam, quæ opponitur hypocrisi. *Probantes, quid sit beneplacitum Deo*) id est, exqrentes, quid reuerà placeat Deo. Simon dicit hoc gratũ esse Deo, alius aliud: vos explorate voluntatem Dei, tum studio diligenti, tum concionibus audiendis, tum alijs modis (*& nolite communicare*) id est, nec cõmercium habueritis, id est, abstinete ab illis operibus, quorum merito vos pudeat, ab illis operibus, quæ oderunt lucem, & quærunt tenebras. In capite 6. epist. ad Roman. dictum est, peccata, quæ per opera tenebrarum hic intelliguntur, nullum parere fructum, nisi pœnitendum. (*Magis autem*) corrigentis est, imò potiùs, Græcis additur coniunctio, quam in sua versione expressit Erasmus, habet enim sic: Quin ca potiùs etiã arguite. Porrò, quia & is, qui reprahendit, & is, qui prodit, arguere dicitur, nascitur duplex cõmẽtarius. Prior est arguite, id est, verbis repræhendite: posterior, est prodite vita vestra composita. Si fueritis virtute cõspicui, latere non poterunt mali: Quia secundum philosophum: Contraria iuxta se posita, magis elucescunt.

Quæ enim in occulto fiunt ab ipsis, turpe est & dicere. Omnia autem, quæ arguuntur, à lumine manifestantur. omne enim, quod manifestatur, lumen est. Propter quod dicit: Surge, qui dormis, & exurge à mortuis, & illuminabit te Christus.

Quæ enim in occulto fiunt ab ipsis) secundum quosdam hoc loco hyperbaton est, & pronomen (ipsis) refertur ad filios diffidentiæ, qui multò antè præcesserunt. Verùm probabile magis est, Apostolum demonstrasse eos, qui omnibus tunc temporis erãt in conspectu: Quæ in occulto fiunt ab ipsis, id est, à familia Simonis Magi. De sordidissimo sacrificio Simonis. quod nominabat mysterium vitæ, de πολυμιξίᾳ fœminarum, de communitate vxorum, de genitura, quã schola illa appellabat corpus Christi, & alia intolerabili obscœnitate vide Epiphanium in Simone, Nicolao, Gnosticis & Carpocrate, vbi etiam locum hunc Apostoli citat. *Omnia aũt, quæ arguuntur, à lumine manifestantur*)

vna

vna eademque vox eſt Græcis, quam noſter interpres nunc lumen vertit, nunc lucẽ. Senſus eſt: decet vos, qui eſtis lux in Domino, arguere eorum opera, quia omnia, quæ arguuntur à lumine, id eſt, à veris Chriſtianis, illa reuerà manifeſtantur: quæ verò ab Ariſtotele & alijs ethnicis, quia lumen nõ ſunt, non verè manifeſtantur. Diceret enim Simon repræhenſus ab Ariſtotele, tu caligo es & tenebræ, quid me arguis? Vel ſecundum aliam ſignificationem: omnia, quæ arguuntur, id eſt, producuntur, ſiquidem ipſa lux bonæ vitæ arguit, & prodit turpia facta tenebrarum, etiam ſi nihil obiurges. Hæc ſignificatio placuit Eraſmo. Nam ipſe vertit: ſed omnia prodita, à luce manifeſta fiunt. Expoſitio, quam annotauimus, illud (à lumine) refert ad verbum, arguuntur, quod præcedit, quod & Hiero. facit. Alij iungunt cum verbo ſequenti, manifeſtantur: ſenſus eodem ſemper recidit. Græci admittunt & hunc ſenſum: Hæc vitia, quæ modò repræhendi, à lumine manifeſtantur, nec ſolũ admittunt, ſed & plane adhuc inuitant. Non enim habent τὰ πάντα δὲ, ſed τὰ δὲ πάντα, quod idem videtur eſſe, quod ταῦτα πάντα, id eſt, hæc omnia iam à me arguta.

Omne id, quod manifeſtatur) id eſt, quicquid manifeſtum redditur, & vitæ veſtræ integritate detegitur, id lumen eſt, id eſt, luminoſum fit, ſiue lumen accipit, ac tenebras abijcit. Diſcipuli Simonis deſinẽt à ſua improbitate, ſi videant vitam veſtram integram planè, ac puram.

Propter quod dicit) non quidẽ ſcriptura, ſed oraculum, aut vetus prophetia. Nã omnibus editionibus inſpectis, & excuſsis Hebræorũ voluminibus, nunquam ſe reperiſſe ait D. Hieronymus hanc authoritatẽ. *Surge qui dormis*) id eſt, quicunque verſaris in tenebris (*& exurge à mortuis*) id eſt, è peccatis (*& illuminabit*) ſiue illuſtrabit te Chriſtus.

Videte itaque fratres, quomodo cautè ambuletis, non quaſi inſipientes, ſed vt ſapientes: redimentes tempus, quoniam dies mali ſunt. Propterea nolite fieri imprudentes, ſed intelligentes, quæ ſit voluntas Dei.

Videte itaque fratres, quomodo cautè) id eſt, circumſpectè. Græcè eſt ἀκριβῶς, id eſt, diligenter & exactè ambuletis redimentes tempus. Quod noſter interpres tranſtulit tempus, Eraſmus hoc loco occaſionem vertit, & cap. 4. ad Coloſſ. oportunitatẽ. Quia, inquit, Græcè eſt καιρός, quæ vox propriè articulum temporis ſignificat. Sed ſciendum, Paulum frequenter abuti hac voce, vt ad Rom. Cùm adhuc infirmi eſſetis ſecundum tempus. Et ad Corinth. in priori epiſtola: Nolite ante tempus iudicare. Et ad Galat. Dies obſeruatis, & mẽſes, & tempora, & annos, quibus locis pro ſpacio, non pro articulo temporis accipitur. Quod ad præſentem locum attinet, Græci interpretes καιρὸν exponunt per χρόνον, id eſt, tempus, quod aliarum rerum diſpendio emi vult Apoſtolus. Hier. quoque pro ſpacio interpretatur. Sẽſus eſt: videte, ne tempus vobis effluat occaſione horum hæreticorum, dum illis præbetis aures, & cum illis concertatis, occaſione item cæterorum, qui moleſtiam vobis exhibent, & facultates auferre conantur, omniũ iacturam facite, vt hac ratione tempus redimatis. Redimẽtes accipiendũ eſt pro ementes, quemadmodum dicimus redemptores vectigalium, tum alibi; tum in re ciuili: Sic Valla (*quoniam dies mali ſunt*) id eſt, expoſiti multis malis propter præſentem hæreſim, quæ maior cauſa eſt obſeruandi temporis. Propterea nolite fieri imprudẽtes, in hac re ſcilicet. Sed intelligentes, id eſt, date operã pro viribus, vt cognoſcatis, quę ſit voluntas Dei. An ea, quam prædicat Simon, an quam didiciſtis ab Apoſtolis.

Et nolite inebriari vino, in quo eſt luxuria, ſed implemini Spiritu ſancto, loquẽtes vobiſmetipſis in pſalmis, hymnis, & canticis ſpiritualibus, cantantes & pſallentes in cordibus veſtris, Domino gratias agentes ſemper pro omnibus, in nomine Domini noſtri Ieſu Chriſti Deo & Patri. Subiecti inuicem in timore Chriſti.

Et nolite inebriari vino, in quo) ſcilicet vino, vel certè in qua re (*eſt luxuria*) vt nõ ſimpliciter vinum referat, ſed totam orationis particulam, quę præceſsit. Luxuria vox generalis eſt non ad libidinem ſolùm, ſed ad omnem luxum pertinens. Theophylactus duplicem habet cõmentarium. Primò exponit, in quo, id eſt, in qua vini temulentia eſt luxus: deinde addit, vel in qua vini temulẽtia eſt laſciuia & incontinentia. Nam venter mero æſtuans, facilè diſpumat in libidinem, ſicut cõtrà, ſine Cerere & Baccho friget Venus. Annotandum hic ex Epiphanio, familiam Simonis Magi aduenìente aliquo peregrino eiuſdem ſectę ſolere conuiuia extruere, & cùm incaluiſſent mero, in Venerẽ ruere, cõcedentes vſum propriæ vxoris peregrino prætextu fraternæ charitatis. Valdè ergo congruit ſignificatio poſterior, quam tradit Theophylactus, vt luxuria pro libidine accipiatur. Græcè eſt ἀσωτία, quæ vox quid propriè ſignificat, petendũ eſt ex tertio libro Ciceronis de finibus, (*ſed implemini Spiritu ſancto*) hoc oppoſuit temulentiæ: Studete, inquit, repleri gratia Spiritus ſancti, & velut modum exponens, quo id fieri queat, adijcit (*loquentes vobiſmetipſis in pſalmis*) dũ conuenitis non ad tẽpla ſolùm, ſed ad alia quoque loca, recitentur vltrò citroque pſalmi, quibus prædicetur beneficium Chriſti, audiantur hymni, quibus celebrentur laudes, & gratię agantur: hic eſt modus, quo implemur Spi-

mur Spiritu sancto. Curãdum igitur in primis est, vt colloquia nostra semper sapiant Christũ. Porrò(psalmis & hymnis) vtrunque Græcum est, illud significat cãtionem, hoc verò laudẽ, sed propriè Dei, & hęc opposuit ebrijs cantionibus siue lasciuis carminibus, quibus decantandis implemur spiritu etiam, sed immundo. *Cantantes & psallentes in cordibus vestris.*) Hoc addit, ne quis putet satis esse, si summis labijs duntaxat recitet psalmos aut hymnos, hoc namque modo nõ implemur Spiritu. *Gratias agentes semper pro omnibus*) siue de omnibus scilicet beneficijs. *In nomine Domini nostri Iesu Christi.*) Quia per CHRISTVM nobis omnia cõtingunt. *Subiecti inuicem in timore Christi.*) Captat hic occasionem Apostolus ad aliud diuertendi, & quodãmodo deinceps constituit in Ecclesijs politiam quandam. Quod ait (*in timore Christi*) sic accipiendũ est, vt ipsa subiectio non propter hominum gloriam, sed Christi timorem fiat, dum illum timemus offendere. Generalem hanc sententiam in sequentibus diuidit atque partitur.

MVlieres viris suis subditæ sint, sicut Domino, quoniam vir caput est mulieris: sicut Christus caput est Ecclesiæ, ipse saluator corporis eius. Sed sicut Ecclesia subiecta est Christo, ita & mulieres viris suis in omnibus.

MVlieres (inquit) *subditæ sint viris suis sicut Domino*) id est, sicut Christo. Sic Græca scholia, pro quibus facit, quod Gręci Domino addunt articulũ. Alij aliter accipiunt respicientes ad locum, qui est capite 28. Genes. vbi Sara Abrahã dominum vocat. (*quoniam vir caput est mulieris*) non ethnicæ tantùm, sed & Christianæ quoq; & baptizatę (*ipse saluator corporis eius*) etenim caput salus est reliqui corporis, omnes penè sensus in se continens, proinde & vir mulieris. Sic Gręca scholia, iuxta quæ pronomen, ipse, respicit virũ, secundum Hieronymum verò Christum, Ipse, id est, Christus (*sed sicut Ecclesia*) id est, tota multitudo. Nam inter singulos is etiam continetur, qui inobediens est. Sic Græca scholia, quæ faciunt contra hæreticos, qui nolunt malos esse in Ecclesia. (*Ita & mulieres viris suis in omnibus*) id est, in quacunque re honesta tamen.

VIri diligite vxores vestras, sicut & Christus dilexit Ecclesiam, & seipsum tradidit pro ea, vt illam sanctificaret, mundãs eam lauacro aquæ in verbo vitæ, vt exhiberet ipse sibi gloriosam Ecclesiam nõ habentem maculam, aut rugam, aut aliquid huiusmodi, sed vt sit sancta & immaculata.

VIri diligite vxores vestras, sicut & Christus dilexit Ecclesiam*) quam dilectionẽ rebus ipsis declarauit, dum (*seipsum tradidit pro ea*) id est, in mortem obtulit (*vt illam sanctificaret*) scilicet sanguine suo, quo aspergimur in Baptismo, vnde sequitur (*mundans eam lauacro aquæ*) Id est, per Baptismum, qui administratur in nomine Patris, & Filij, & Spiritus sancti, hoc est, quod ait (in verbo vitæ.) Ad huc modum interpretati sunt locum hunc veteres Theologi, tam Græci, quàm Latini, vt Ecclesia intelligatur mũdata lauacro aquæ, quia reipsa per Baptismum ex immũda reddita est munda.

Notandus est ergo locus iste, & vnà cum illo, qui est in Epistola ad Titũ: Saluos nos fecit lauacro regenerationis, obijciẽdus est hæreticis, qui volunt Baptismum nihil efficere in mente baptizati, sed per Baptismum ascribi nos tantùm externæ societati hominum. Genitiuus, vitæ, iuxta Gręcos abundat: neque [illegible]ymus legit, neq; Ambro. Exhortatio [illegible] vult, vt viri ex animo diligant coniuges suas, hocq; rebus ipsis declarent, & si aliquid immundum seu impurum in eis fuerit, operam dẽt, vt emundetur hoc, sicut Christus de Ecclesia fecit (*vt exhiberet ipse sibi*) id est, vt adiungeret eam sibi, nõ vtcunque puram, sed decore insignem, & (*non habentem maculam aut rugam*) pulchre maculã & rugam (quia de coniugiu loquebatur) de exemplo mulierum ad decorem traxit Ecclesiæ. Quidam referunt istud ad consummationem sæculi, quando Christus assignabit regnu Deo & Patri, quod iam quàmdiu in procinctu stat, & in acie, non sit Ecclesia sine macula & ruga.

ITa & viri debent diligere vxores suas, vt corpora sua. Qui suam vxorem diligit, seipsum diligit. Nemo enim vnquam carnem suam odio habuit, sed nutrit, et fouet eã, sicut & Christus Ecclesiã. quia mẽbra sumus corporis eius, de carne eius, & de ossib. eius.

ITa & viri debent diligere vxores suas.*) Cõiunctio (&) iuxta Græcos abundat. Sic, inquiunt, debent viri diligere vxores suas, vt sua ipsorum corpora. Hic ad amorem coniugum hortatur tali argumento, quòd etiã philosophos moueret, nimirum à natura omnibus insita. *Nemo enim vnquam*) id est, nullum omninò animal, non tantùm homines, sed ne bruta quidem animantia vnquam oderunt carnem suam. Sic August. lib. 22. cõtra Faustum cap. 7. Turpissimum aũt fuerit id non præstare vxori, quod bruta videmus sibi mutuò præstare (*sed nutrit & fouet eam.*) Quòd autem quidã persequi videãtur carnem suam, ieiunijs, vigilijs, & laboribus cã atterẽtes, non persequuntur carnẽ, sed corruptionem eius, sed inclinationes eius, & libidines ad fruendum his inferioribus propensas. Pulchrè de hac Apostoli sententia disserit August. lib. 1. de doctrina Christiana cap. 24. (*sicut & Christus Ecclesiam*) scilicet nutrit & fouet, nimirum Eucharistia corporis & sanguinis sui (*quia membra sumus corporis eius.*) Hic quæstio est difficilis in commentarijs eruditorum: num mẽbra, caro, & ossa

per tro-

per tropum debeat accipi, an simpliciter, vt velit Paulus, fideles esse ex carne Christi, sicut Eua fuit ex carne Adæ, & eius ossibus, & sicut manus est ex ossibus, & carne totius corporis. Ambros. tropū agnoscit: spiritualiter, inquit, istud intelligendu est. Hic nota, quòd schola veterum Theologorū imitata Græcos, sensum spiritualem, quem ipsi pneumaticum appellant, illum vocet, quē aliàs tropicū dicimus & figuratū. D. Hiero. simpliciter accipit: Mēbra sumus corporis ipsius. i. sumus mēbra talis naturæ, qualē ipse assumpsit, atq; hanc ob causam, nimirum quia participamus cū eo eādem naturā corporeā, ipse nutrit & fouet nos. Quod sequitur (*de carne eius, &c.*) Explicatio est præcedētis, nam constamus carne & ossibus, qualib. ipse Christus in cælestibus. Quæ similitudo naturæ est causa singularis erga nos amoris: amat nos Christus, non solùm quia ipsum in propria venientem recepimus, verùm etiam quia eiusdem cum ipso naturæ sumus. Hoc modo non potest Christus amare angelos, quorum semen non apprehēdit. Cum Hieron. sentit Irenæus, qui lib. 5. contra hæreses non longè ab exordio, cùm citasset locum hunc Apostoli, subiecit: Nō de spirituali aliquo & inuisibili homine dixit hæc Apostolus. Spiritus enim neq; ossa, neq; carnes habet, sed de ea dispositione, quæ est secundum hominē, qui ex carnibus, & neruis, & ossibus constitit, qui de calice, qui est sanguis Christi, nutritur: & pane, qui est corpus eius, augetur. Si quis malit amplecti spiritualem sensum, is dicet nos esse membra, vt Christus nobis est caput. *De carne eius & ossibus eius*) id est, per precium sanguinis effusi. Verū prior interpretatio exactior est. Quidam commētarius, corpus & membra per metaphoram interpretatur: carnem verò & ossa propriè accipit hoc sensu: nutrit & fouet nos Christus, propterea, quòd sumus singuli membra corporis sui, quod est Ecclesia, ex eadem secundum speciem natura ossis & carnis compositi.

P*Ropter hoc relinquet homo patrem & matrem suam, & adhærebit vxori suæ: & erunt duo in carne vna.*

P*Ropter hoc relinquet homo patrē, &c.*) Nō sunt verba Pauli, sed Adæ in Genes. Sēsus est: ad intelligenda ista, quę explicare cœpi, cōducit historia Geneseos, quæ est c. 2. ad hūc habens modū: Hoc nunc os ex ossibus meis, & caro ex carne mea Propter hoc. i. quia ex eadem carne, & eisdem ossibus sunt vir & mulier, relinquet homo patrem suū, & adhærebit, id est, coniungetur vxori suæ. Interpretantur quidam de consuetudine domestica, alij de carnali commercio. Ad verbum est, agglutinabitur ad vxorem suam, (*& erunt duo in carne vna*) id est, erunt vna caro. Nomine carnis totum hominem intelligit iuxta proprietatem sermonis Hebręi: ex duobus, inquit, vnus fiet homo, tū propter animorum cōcordantiam, tum propter cōmixtionem corporum.

S*Acramentum hoc magnum est: ego autem dico, in Christo & in Ecclesia.*

S*Acramentum hoc magnum est*) sensus est: historia hæc iam à me recitata præter literalem sensum, secundum quem significat maritū relictis parentibus perpetua cōsuetudine domestica adhęsurum vxori suę, habet & sensum mysticum, vt sit prophetia quædam cōiunctionis Christi, cuius typum gerit Adam, & ipsius Ecclesiæ, cuius typum exprimit Eua. Ad hunc modum interpretatur Hieronymus, vt Sacramētum pertineat ad superiora. Erasmus verò refert ad ea, quæ sequuntur, vt sensus sit, non quòd coniunctio Adæ & Euę, siue viri & mulieris sit magnum Sacramentum, sed quòd coniunctio Christi cum Ecclesia magnum Sacramentum sit, sed indulget Erasmus hic ingenio suo, cùm veteres omnes aliter interpretati sunt, non solùm Hieronymus, sed Nazianzenus, sed & Chrysostomus, ipse quoq; Oecumenius, qui omnes ad superiora referūt, quod hic dicitur: nimirum vt coniunctio Adæ & Euæ sit allegoria quędā magna, hoc est, typus coniunctionis Christi cum Ecclesia. Sententia Nazianzeni est apud Hieronymum in commentarijs huius. Oecumenij habetur in enarratione illius: Veruntamen & vos singuli: Hæc, inquit, anagoge & pneumatica interpretatio non euertit propriam interpretationē, vbi duo innuit, Paulum videlicet historiam Geneseos allegoricè accepisse, ac interim sensum literalē retinendū esse. Ne cui negotium faciat in hoc commentario vox anagoge, sciendum apud veteres non distingui anagogen ab allegoria, vt in Esaia annotauimus, postea non incommode facta est harum distinctio. Erasmū, vt diuersam sequeretur à veteribus sententiam, adduxit partim vox Græca mysterium, quā noster interpres vertit Sacramentum: non enim in hoc, inquit, magnum est mysterium, si vir iungatur vxori: partim illa particula, ego aūt, &c. quā hunc vult habere sensum, verùm ego loquor de Christo & Ecclesia. Sed non aduertit Erasmus Apostolū appellare mysterium hoc loco, quod in priori Epist. ad Corinth. typum vocat, & in Epistola ad Galat. allegoriam, in qua significatione hac voce vsus est Naziāzenus, vt videre est in commentar. Budæi in linguam Græcam. Dicitur ergo historia Genesis, cuius in præcedentibus meminit, magna quædam allegoria, quia maximæ cuiusdam rei typus est: cuius autem rei typus sit, explicat Apostolus, dum dicit: (*Ego autem dico*). id est,

id eſt, me quidem interprete, id eſt, quantũ mihi Paulo videtur, eſt typus Chriſti & Eccleſiæ. Addita eſt hæc particula, ego autem dico, modeſtiæ cauſa à D. Paulo (*in Chriſto & Eccleſia*) id eſt, de Chriſto & Eccleſia. Phraſis hæc etiam apud veteres Theologos obuia eſt frequenter, dicunt ego hoc interpretor in Chriſto, id eſt, de Chriſto. Sic Hieronymus loquitur in comment. huius loci. Sic & Epiphanius interpretans illud: ſurge, qui dormis &c. Eodem ſenſu dicunt: interpretor hoc in Chriſtum. Secundum hanc expoſitioné, quæ eſt Hieronymi, Nazianzeni, & veterum, particula iſta: ego auté dico, nihil facit pro Eraſmo.

V*Eruntamen & vos ſinguli vnuſquiſq; vxorem ſuam ſicut ſeipſum diligat: vxor autem timeat virum ſuum.*

V*Eruntamen & vos ſinguli*) quod dicit tale eſt: Etſi iuxta allegoriam hæc ſim interpretatus, tamen volo vos retinere ſenſum literalem, & de vobis dictum intelligi, quod dixit Adam: Propter hoc relinquet homo patrem & matrem, &c. Vt vnuſquiſque vxorem ſuã ſicut ſeipſum diligat. Notat Hieronymus aduerbium (ſicut) aliã habere vim hoc loco, & aliam, vbi dicitur: diliges proximum tuú ſicut teipſum. In proximo, inquit, ſimilitudo ponitur, vt ſic eum diligas ſicut teipſum, & cupias eſſe ſaluatũ: in vxore autem comparationis aduerbium (*ſicut*) non ſimilitudinem, ſed approbationẽ & confirmationem cum quodã pondere ſonat, quomodo dicimus de viro, quaſi vir fecit. & de ſaluatore ſcriptú eſt: vidimus gloriam eius, quaſi gloriam vnigeniti, hoc eſt, vt vnigenitum (*qui ipſe erat*) decebat habere gloriam (*& vxor timeat*) id eſt, reuereatur virum ſuum: Hoc modo interpretatur Hieronymus. Item Græca ſcholia φοβῆται, inquiũt, intelligit non ſeruorum more timere, ſed vt vxorem decet reuereri, ac ſolicitam eſſe, ne maritũ offendat. Hæc timoris ſpecies à philoſophis εὐλάβεια dicitur.

CAPVT VI.



Ilij, obedite parentibus veſtris in Domino. Hoc enim iuſtum eſt. Honora patrem tuum & matrem tuã, quod eſt mãdatum primũ in promiſsione, vt benè ſit tibi, & ſis longæuus ſuper terram.

GEneralem ſententiam ſuprà dictã. (*Subiecti inuicẽ in timore Chriſti*) per partes explicans Apoſtolus, tres adfert ſubiectionum ſpecies. Quarum prima eſt, vxoris reſpectu mariti, de qua egit in præcedenti capite. Secunda eſt, filiorum reſpectu parẽtum. Tertia, ſeruorum reſpectu dominorum, atq; de ſecunda hac & tertia in hoc capite tractat.

Filij obedite parentibus veſtris in Domino.) Hebraiſmus eſt, id eſt, ſecundum Dominum, id eſt, quatenus Dominus & Euangelica doctrina permittunt. Si enim abſurda, & ſanctis mandatis Dei contraria præceperint, nó eſt parendum ipſis. (*Hoc enim iuſtum eſt*) & naturæ lex id exigit, non ſolùm autem illa, ſed & diuina, quæ habetur Exod. 20. cap. (*Honora patrem & matrem, quod eſt mandatum primũ*) non quidem ſimpliciter, ſed primũ cui adiuncta eſt promiſsio, id eſt, quod ait, in promiſsione: valet enim (in) hoc loco idẽ, quod beth Hebraicum. Promiſsio adiuncta mandato eſt (*vt benè ſit tibi, & ſis longæuus ſuper terrã.*) Alij interpretantur, primum ſcilicet in ſecunda tabula.

E*T vos patres, nolite ad iracundiam prouocare filios veſtros, ſed educate illos in diſciplina & correptione Domini.*

E*T vos patres, &c*) Iracundiã interpres pro ira poſuit. Senſus eſt: ne intempeſtiuo imperio prouocetis ad irã liberos veſtros, ne ſitis duri erga illos & aſperi, ne tractetis eos in modum ſeruorum, (*ſed educate illos in diſciplina*) Græca vox παιδεία anceps eſt, ſignificans tum eruditionem, tum caſtigationẽ. Verùm hoc loco pertinere videtur ad caſtigationem, quã Paulus exerceri vult moderatè, vt decet Chriſtianos. Hieronymus alterum ſignificatum accipit, tanquam velit Paul⁹ Patres inſtituere filios ſuos in præceptis diuinis. Ad eundem modum interpretatur Chryſoſtomus, quos ſecutus eſt Eraſmus in tranſlatione ſua, vertens per eruditionem, ſed rectius noſter interpres, qui diſciplinam tranſtulit, quæ vox æquè atque Græca anceps eſt. (*Et correptione Domini*) Græcè eſt νουθεσία, quę vox vt præcedẽs apud eos anceps eſt: ſignificat enim nũc admonitionẽ, nunc obiurgationem ſiue correptionem, atque inde dicta eſt, quòd in animum alicuius ponas & ingeras, quid factũ oporteat. Hieronymus admonitionem mauult accipere, quod vocabulum mollius ſit, quàm correptio. Hactenus de ſecunda, iam tertiam aggreditur.

S*Erui obedite dominis carnalibus cum timore & tremore, in ſimplicitate cordis veſtri ſicut Chriſto non ad oculum ſeruientes, quaſi hominibus placẽtes, ſed vt ſerui Chriſti, facientes voluntatem Dei, ex animo: cum bona voluntate ſeruientes ſicut Domino, & non hominibus. Scientes quoniã vnuſquiſq; quodcunq; fecerit bonum, hoc recipiet à Domino, ſiue ſeruus, ſiue liber.*

S*Erui obedite dominis carnalibus*) id eſt, temporalibus. Iam tum Apoſtolorum tempore erant, qui malè intelligẽtes libertatẽ Chriſtianam, docebant fideles non debere ſubeſſe infidelibus, quemadmodũ annotat Hieronymus in commẽtarijs huius loci. Ad extirpan-

ti[illegible] andum dogma hoc, Apostolus vbi[illegible], tā studi[illegible] pr[illegible] e[illegible]it seru[illegible] ed[illegible] m. Q[illegible]d sequitur: *cum timore et tremore*, interpretatur quidam vt serui timeant iu[illegible]a dominorum, & ad i[illegible]sorum imperia [illegible] remant, ac magna so licitu[illegible]ine exple[illegible] a stude[illegible] t. Verum locus qui est in epistola ad Colossenses cap. 3. ad alium inuitat sensum, hunc nimirum: Serui obedite Dominis in timore ac tremore Chr[illegible]nam in die iudi[illegible] Christus hoc requiret à vobis si nō præst[illegible]. *In simplicitate cordis*) i[illegible] est, non subdolo animo, *non ad oculum seruientes* volo vos facere præcepta & imperia dominoru[illegible], no solum cum adsunt ipsi ac vident, [illegible] t[illegible] etiam cum absunt. Ad verbum est, non iuxta ocularem se[illegible]um, q. Paulus vnica voce compo[illegible]ta ext[illegible] [illegible]cēs, ὀφθαλμοδουλείαν *quasi hominibus placentes* & hic vnica vox est composita [illegible] ἀνθρωπάρεσκοι, quam vt ad verbum reddamu[illegible]: Non vt[illegible] o m[illegible] placiti, [illegible] est, non vt i), qui h[illegible] minibus probar[illegible] ſtudent, *Sed vt serui Christi*) [illegible] est, nul lo re[illegible]pe[illegible]tu hominum, sed [illegible] Dei tanquam [illegible] seruientes [illegible] obsequium d[illegible] *facientes voluntatem Dei*) Si serui exe[illegible]uentes iuba[illegible] im[illegible]peria do[illegible]norum Ethni[illegible]orum secundum Paulum faciunt voluntatem D[illegible] quanto ma[illegible]s Christiani ob[illegible] [illegible] & ipso. [illegible] leges & d[illegible]reta [illegible]antes. Lo[illegible]us notandus est contra Lutheranos *ex animo* id est, nō coactē, *& cum bona voluntate* id est, *amicabili affectu*) scientes quod vn[illegible]; siue seruus, si[illegible] [illegible]ber quod [illegible] fe[illegible]it bonum hoc re[illegible]iet a Domino, [illegible] reportabit merced[illegible]m, & præmium r[illegible] bono opere. Remuneratio hæc [illegible] um Bucerum habet quide[illegible] nomen mercedis, non [illegible]em rem ipsam, [illegible] id merces d[illegible] secundū ipsum, quia subsequitur opera. Philippo visum est nimis improbum ita torquere scripturas, vnde agnoscit & v[illegible]em & rem, hoc est, fatetur Deum pro operibus & respectu operum dare mercedem, c[illegible] hac vita tum in altera, sed negat mercedem [illegible]anc esse vitam æternam. Sed locus qui est in Epistola ad Colossenses capit. 3. huius errorem conuincit. Apertè en[illegible] ibi habet A[illegible]tolus, quòd Deus dat[illegible] pro operibus ret[illegible] bu[illegible]nem hæreditatis.

ET vos Domini, eadem facite illis, remittentes minas, scientes quòd & illorum & vester Dominus est in cœlis, & personarum acceptio non est apud eum.

ET *vos Domini eadem facite illis, &c.* hoc est, præstate vos tales erga seruos, qual[illegible] ipsos volo esse e[illegible]ga vos. Sunt præcepta hu manitatis (*remittentes*) id e[illegible] relaxātes (*minas*) id est, ne sitis feroces, ne sitis minabundi, & imperiosi nimis in seruos, scientes quod cōmunem Dominum habetis, qui in[illegible]dican do non re[illegible] [illegible]ersonam, vt hunc quia seruus est con[illegible] [illegible]um quia D[illegible] est absoluat: [illegible] ne d[illegible]scrimi[illegible] ta[illegible] re[illegible]m vnumquemque pro qualitate [illegible]tæ, vel præmijs adiudicat, vel supplicijs. Pro, personarum acceptio, Græcis vnica vox est προσωποληψία.

DE cætero fratres, confortamini in Domino, & in potentia virtutis eius. induite vos armaturam Dei, vt possitis stare aduersus insidias diaboli: quoniam non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinem, sed aduersus principes & potestates, aduersus mundi rectores tenebrarum harum, cōtra spiritualia nequitiæ in cœlestibus.

DE *cætero* part[illegible]cula est apud Paulum seru[illegible]ens clausulis ep[illegible]ol[illegible]um. Quod re[illegible]qu[illegible]m est, ait, siue v[illegible]uādo finiam, dato operam vt fortes reddamin[illegible] *in Domino*) id est, per Christum (*in potentia virtutis eius*) id est, pe[illegible] potenti[illegible] virtuosam, hanc Paulus in se expert[illegible] e[illegible]t, hancq[illegible] [illegible] sen[illegible]unt & vi[illegible]r, qui sunt [illegible] C[illegible], dum vitā [illegible]uam quam nunc agunt, cum ea conferunt, quam olim egerunt ante Christum cognitum. Quemad[illegible]um autem in pri[illegible]o [illegible] isto læ respexit Apo[illegible]lus ad fami[illegible]m Simonis, sic in hac quoque concl[illegible]one, in qua cup[illegible] eos robur sumere in Christo, [illegible]uo prædi[illegible] facile vin[illegible] emus libidines ad quas inuitat Simon, omnes[illegible]ue ipsius turpitudines. Erasmus vt vitaret amphibologiam vertit in potentia roboris illius, quod interpretātur quidam, vt hoc sit, quod in fiducia potentiæ Dei.

Induite vos armaturam Dei) Paulus habet πανοπλίαν, id est, totam armaturam, id est, omnia [illegible]mul arma, quæ ad mi[illegible]tem pertinent. Græcam vocem pr[illegible] us expres[illegible] interpres Ambrosij, vertēs vniu[illegible]rsitatem a[illegible]morum. *Vt possitis stare aduersus insidias diaboli*) quas scilicet mol[illegible]tu[illegible] [illegible]e[illegible] Simonem, Menandrum, Basilidem, per Gn[illegible]s & alios hæreticos. Multimoda inge[illegible] [illegible]boli d[illegible]os, [illegible]audes, & versutias [illegible] [illegible]lēs Ap[illegible]stol[illegible], plurali numero di[illegible]it μεθοδείας. Est autem μεθοδεία cum quis ex insidijs aggreditur alium, μεθοδεύειν est per compēdium & abrupte adoriri, quod arte fit: C[illegible]m peritissimo igitur bellatore & hoste nobis pugna est, qui non simpliciter neque apertè bellum gerit, sed cum multis insidijs. Istud dicit vt excitet eos ad capessenda arma non vulgaria, sed arma manu Dei fabricata. Quod sequitur: *Non est nobis colluctatio aduersus carnem, &c.*) variè a diuersis exponitur. Quidam carnem & sanguinem accipiunt, vt sit periphrasis hominis, hoc sensu: In negotio hoc fidei non est nobis lucta vel pugna aduersus dæmones, qui in hominibus istis, in Simone, in Basilide, in Gnosticis efficaces sunt. Ita hodie qui, bus res est cum hæreticis, non cum hominib.

rem habent, sed potiùs cum diabolo, qui ipsos in pugnam incitat & armat. Alij carnem & sanguinem propriè accipiunt, pro parte illa quæ nobis bruta est, vnde ebulliunt motus impuri: Atque [illegible] rursus aliter & aliter interpretantur. Quidam enim subaudiunt particulam (*tantùm*) hoc sensu: Non est nobis colluctatio aduersus carnem tantùm & sanguinem, verum etiam ad [illegible] principes, & cet. Alij nihil subaudiunt, sed ad hunc modum interpretantur. Pugna quæ cum carne & sanguine nobis est, licet in se considerata grauis sit & molesta, tamen collata cum ea, qua contra dæmones dimicamus, nulla est, tantæ sunt vires & tantæ sunt fraudes dæmonum. Vires ipsorum innuit Apostolus dum ait: aduersus principes, aduersus potestates. Quemadmodum [illegible] in bonis Angelis alij principes dicuntur, alij potestates, sic & in [illegible] nobis seu [illegible] regis [illegible] ribus, de qua re agitur in 2. sententiarum. (*Aduersus mundi rectores.* [illegible]otat o est di bo[illegible]i, quem Christus vocauit principem mundi. ne quis autem mundi appellatione intelligeret cælum vel terram, adiecit Apostolus (*tenebrarum harum*) ac si dicat, contra mundi rectores, id est, aduersus dominos tenebrarum seculi huius. Dominantur enim dæmones hominibus mundo deditis, in horum cogitationibus & consilijs efficaces sunt, quos tenebras appellari tum ex alijs scripturarum locis, tam ex hac ipsa epistola discimus, ex loco videlicet qui est capit. 5. Eratis aliquando tenebræ. Quod noster interpres duabus, Apostolus vnica voce cōposita extulit: dicens κοσμοκράτορας. quæ vox hoc loco excepto, neque in veteri testamento neque in nouo vsquam reperitur, quam finxit Apostolus, quo rebus nouis noua accommodaret vocabula: (*Cōtra spiritualia nequitiæ*) hoc est, phrasi Hebræa, contra spirituales nequitias. quibus verbis cum naturam, tum ingenium dæmonum expressit Apostolus: Naturam, dum spiritus esse ait: ingenium, dum nequitias appellauit seu potiùs versutias: [illegible] quidem nequitia propriè ad libidinē & luxum pertinet, quod hęc vitia hominem perditum & nihili declarant. πονηρία verò, qua voce vsus est Apostolus, præter malitiā etiam versutiam significat, atque hoc significatum hoc loco exprimere voluisse Apostolum inde cōstat, quòd in sequentibus μεθοδείας posuerit. postquam dixit, quàm vehementes habeamus hoste[illegible], arguens primo ab arte ipsorum & [illegible]de, deinde à potestate & viribus, & postremò à natura, deinde infert de loco. Sunt, inquit, proximi nobis, agunt in aere hoc, qui supra nos est, ibi sedem suā habent. [illegible]oc est, quod ait. *In cælestibus*) est talis ph[illegible]is, qualis illa: gloria in excelsis Deo, sermo dilucidior fuisset, si dixisset: contra spirituales [illegible] degentes in cælestibus, quod fieret [illegible] vnius articuli ante præpositionem. Ad [illegible] modum Hieronymus interpretatur [illegible]nium, inquit, doctorum opinio est, quod aer iste, qui cæl[illegible]m & terram medius [illegible] dens inane vocatur, plenus [illegible] contrarijs fortitudinibus.

Græci alium huius loci habent sensum, hunc nimirum Pugna [illegible] cl[illegible] pro rebus spiritualibus, non de [illegible] rebus, sed [illegible] cælestibus. Sic Chrysostomus: Præpo[illegible] posita est loco, [illegible] vel pro: Sic & Græca. [illegible] Verum [illegible] do [illegible] particul[illegible] exhor[illegible] ne Ch[illegible] capit. 3. haber [illegible] quod Hieronymus cap. 5 [illegible] accedit [illegible] Græcorum, non [illegible] ideo [illegible] ti. Accipi[illegible] ipse præpos[illegible] pro [illegible] eius sunt. Potest [illegible] te, vt videlicet [illegible] bus commit[illegible], id est, [illegible] Dei præceptis ambulantes, [illegible] spirituali nequitiæ, quæ nos [illegible] abstrahere.

P*Roptereà accipite armaturam Dei vt po[illegible] re sistere in die malo, & in o[illegible] pe[illegible] State ergo succincti lumbos ve[illegible] ver[illegible] & induti loricam iustitiæ, & calceati pedes in [illegible] rationem Euangelij pacis, in omnibus sumite [illegible] fidei, in quo possitis omnia tela nequissimi ignea extinguere, & g[illegible] salutis assumite, & gladium [illegible] ritus, quod est verbum Dei.*

P*Roptereà*) id est, quia tam vehementes [illegible] stes habetis (*accipite armaturam Dei* [illegible] sus est πανοπλίαν, quæ vox non [illegible] arma, sed vniuersa arma [illegible]. [illegible] *tis resistere in die malo*) id est, in ten[illegible] tionis: Hoc vertunt alij, in [illegible] onymus intelligit [illegible], sed omnino verisimile est [illegible] ad præsens seculum. *Et in omni[illegible] pe[illegible] re.*) Sensus est: vt cum iuxta [illegible] fecti, id est, sic comparati, sic [illegible] πανοπλίᾳ [illegible] vniuersitate armorum [illegible] tis stare, sic vt non moueamini [illegible] hostium. (*State ergo succincti lumbos* [illegible] sermo figuratus est. Quida[illegible] ptam putant ab ijs, qui [illegible] vel itineri. Alij sumptam [illegible] qui eam partem corporis bal[illegible] serto, tegere solent in bello. Qu[illegible] ad caput. 12. Lucæ, & co[illegible] Paulum [illegible] Euangelium, præser[illegible] quæ Ambrosij est. Omni[illegible], inquit, qui o[illegible] rari vult, accinget se, vt ablat[illegible] impedi[illegible] to diligentius operetur. Q[illegible] ad textum sermonis, & a[illegible] quid præcedat, quidque sequatur, [illegible] rem sententiam, quam au[illegible] lexu[illegible] est [illegible]

n[illegible],

mus, non solùm in annotationibus, sed etiá in translatione sua. Vertit enim ad hunc modum: state circumcinctis lumbis vestris baltheo in veritate. Sed meritò reprehenditur Erasmus, inserens textui baltheum, cùm id sit priuati sensus: & quamuis Hieronymus & Chrysostomus sic interpretentur, interpretationes tamen non sunt admiscendæ textui scripturæ. Quod additur (*In veritate*) referunt quidam ad veritatem dogmatum: Alij ad veritatem vitæ, quod improbabile non est, maximè si respicimus ad hypocrisin familiæ Simonis. Præpositionem (in) adiecit more Hebræorum: Milites, inquit, lumbos baltheo tegunt, vos spirituales lumbos munire volo veritate. (*Induti lorica iustitiæ*) monet Apostolus, vt se muniant aduersus hæreses: primò, veritate fidei velut baltheo, deinde iustitia, id est, (interprete Chrysostomo) catholica & virtute prædita vita vel thorace seu lorica. Quod diligenter aduertendum: nam multis hodie magna causa ruinæ in hæresin, est mala vita. Quidam illud quod præcessit (*Circumcincti lumbos, & cæter*) sic interpretantur, vt velit Apostolus Ephesios vestimenta Libidinis in altum colligere: ad quem modum etiam plerique exponunt locum Lucæ, vt pertineat ad casti- Luc. 10. gationem rei Venereæ ac libidinis, quæ sedem in lumbis habet. Quem commentarium probabilem facit ingenium familiæ Simonis pronum in libidines. (*Calceati pedes in præparationem*) textus additus commentarijs Hieronymi habet (in) præpositionem atque ita Græci legunt: habent enim præpositionem ἐν pro εἰς. In commentarijs exponens hæc verba, omittit Hieronymus præpositionem, & legit calceati pedes præparatione Euangelij pacis. atque hoc est, quòd in præcedentibus annotauimus Apostolum more Hebræorum adiecisse præpositionem. Vult ipsos promptos esse & paratos non solum ad Euangelium pacis & retinendum & tuẽdum contra Simonianos, sed & ad propagandum ipsis licet aduersantibus. Euangelium pacis vocat, quia docet fideles idem sentire, idem sapere, non generat schismata nec dissensiones. Alij pacem interpretantur, quæ est reconciliatio cum Deo, quam annunciat Euangelium: (*In omnibus sumentes scutum fidei*) Erasmus vertit, super omnia. Vbi sciendum quòd, super, Latinis aliquando excellentiam significat: Vt dulces super omnia Musæ. Interdum licet rarius connectendi formula est, vt apud Suetonium: Super ingenuorum pædagogia, id est, præter. Ad eundem modum Græca præpositio ἐπὶ ambigua est, quam hoc secundo modo sumit Oecumenius pro propter. Hieronymus legit, quod vertit Erasmus, sed interpretatur vt noster interpres, vt super omnia, id est, in omni opere, inquit, portate clypeum fidei, vt possitis tecti atque muniti excipere venientes sagittas, & huc atque illuc eas arte bellica declinare. Loco nequissimi Græcè est τῦ πονηρῦ cum articulo, id est, mali siue versuti illius, & intelligit vel principem vel totum cœtum dæmonum. Interpreti nostro familiare est positiuum vertere per superlatiuum, quod non videtur absq; graui causa facere, (*& galeam salutis assumite*) id est, spem regni æterni, sic facilè contemnetis libidines Symonianorum. Galeam salutis, periphrasin esse spei discimus ex cap. 5. prioris Epistolæ ad Thessal. (*& gladium spiritus*) id est, phrasi Hebræa, gladium spiritualem, & quis sit iste gladius interpretans, qui inquit est verbum Dei: Hoc gladio vsus est in conflictu contra dæmonem Saluator noster apud Matthæum cap. 4. non semel vel iterum, sed ad omnem aggressum. Hactenus in specie exposuit Apostolus quæ in genere dixerat, induite πανοπλίαν, & quia satis non est his instructum esse armis, nisi accedat & oratio iugis & assidua, idcirco adiecit:

PEr omnem orationem & obsecrationem orantes omni tempore in spiritu, & in ipso vigilantes in omni instantia, & obsecratione pro omnibus sanctis, & pro me, vt detur mihi sermo in apertione oris mei cùm fiducia notum facere mysterium Euangelij, pro quo legatione fungor in catena, ita vt in ipso audeam, prout oportet me loqui.

PEr omnem orationem & obsecrationem orantes omni tempore) scilicet, seposito, id est, destinato ad fundendas preces aut ex publica consuetudine aut priuata. Videte Augu. de heresibus. Quod vult Deum, in hæresi Eschitarum, (*in spiritu*) id est, non in βαττολογία, de qua Saluator apud Matthæum cap. 6. Orantes nolite multum loqui, vbi est μὴ βαττολογήσητε Sic Chrysostomus, sic & Græcanica scholia. Secundum Ambro. (*in spiritu*) id est, conscientia munda & fide integra. In carne, inquit orat, qui polluta mente orat (*& in ipso vigilantes*) Grecus sermo ambiguus est, referri potest vel ad spiritum, vel ad rem. Noster interpres retulisse videtur ad spiritum: In ipso scilicet Eras. ad rem refert: Nam vertit ad hoc ipsum vigilantes (*in omni instantia.*) Aduertendum Apostolum hic etiam à laicis requirere continuam orationem pro successu Euangelij, & extirpatione hæresiũ. Quid igitur faciendum nobis clericis? (*vt detur mihi sermo in apertione oris mei.*) Hebraismus est sicut apud Matthæum ca. 5. Aperiens os suum docebat eos, & cæte. *Vt cum fiducia*) Græcè est παῤῥησία quæ propriè est audacia & libertas loquendi, vt cùm nihil veriti dicimus in genere (*notum facere mysterium*) id est, arcanum Euangelij (*pro quo*) siue super quo (*legatione fungor in catena.*) Hinc patet epistolam hanc

ex vinculis scriptam. *Ita vt in ipso audeam*) in ipso, id est, de ipso scilicet mysterio Euangelij. Hebraismus est, vt de arcano Euangelij audeam loqui, ita vt oportet, vt liberè illud prædicem. Habent & alium sensum Græcanica scholia: Vt, inquiunt, cum libertate pro me causam dicam, & rationem reddam Euangelij à me prædicati. In vinculis enim erat & pro se responsurus.

Vt autem & vos sciatis quæ circa me sunt, quid agam: omnia vobis notum faciet Tychicus, charissimus frater & fidelis minister in Domino, quem misi ad vos in hoc ipsum, vt cognoscatis, quæ circa nos sunt, & consoletur corda vestra. Pax fratribus & charitas cum fide à Deo Patre nostro & Domino Iesu Christo. Gratia cum omnibus, qui diligunt Dominum nostrum Iesum Christum in incorruptione, Amen.

Vt autem & vos sciatis, quæ circa me sunt.) Nihil hic est difficultatis, hoc tamen est hic commodi, quod hinc apparet Epistolam ad Coloss. planè eodem tempore, eodem loco, & impetu scriptam esse, quo scripta est hæc ad Ephes. vt in qua succurrerint Paulo eadem verba ex propinqua cogitatione de præcedenti Epistola (*pax fratribus*) tranquillitas conscientiæ, (*& charitas cum fide*) id est, sit aut detur vel augeatur, (*à Deo Patre, & cæter.*) obseruandæ sunt locutiones Apostoli, quibus nunc à Christo, nunc in Christo, vel per Christum dicit: hæc aut illa donari nobis. Multum enim discriminis habent hæ formulæ. Sed & in Christo siue per Christum pro locorum varietate aliter & aliter accipitur. Aliam enim vim habet, vbi ait Apostolus: Patrem reconciliasse nos in Christo vt in posteriori Epistola ad Corin. cap. 5. Aliam vbi ait, Patrem elegisse nos in Christo, vt cap. 1. huius epistolæ, nisi in ipso, hoc est, per ipsum referas ad verbum elegit, ratione alicuius temporalis effectus inclusi, quod facit Dominus Turnout lib. 5. de Eccles. dogmatib. vbi explicat vim & vsum præpositionis (in.) Quod si facias, præpositio (in) siue (per) significabit meritum sicut in præcedenti sententia. Commentarius Turnout eo loco insignis est, & mirè congruit scopo Pauli (*gratia cum omnibus, qui diligunt Dominum nostrum Iesum Christum in incorruptione*) id est, incorruptè, integrè, purè, ac syncerè: Phrasis Græca est. Similis est in libro Sapientiæ: Sentite de Domino in bonitate, id est, benè sentite de Domino.

Quidam istud in incorruptione Apostolū adiecisse putat, propter libidines & execrandas turpitudines familiæ Simonis.

Finis Epistolæ ad Ephesios.

IN



IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.

POST Epistolam ad Ephesios, eam quæ ad Colossenses scripta est, interpretandam suscepimus, quod vtriusque idem sit argumentum. Per Angelos ait Chrysost. credebant se reconciliatos accessum habere ad Deū. Talis est Simon, persuadens Christum non sufficere ad reconciliationem, habebant præterea multas obseruationes tā Iudaicas quàm Gentiles: Istas itaque corrigit. Idem argumentum est apud Theophylactum, & Oecumenium, & Ambrosium. Non est igitur scopus Apostol, tradere methodum Christianismi, vt quidam volunt, sed huic non consentanea reijcit. Scripta autem est Romæ non Ephesi, vt prologi habent Latini: De qua re nonnihil dicemus in enarratione Epistolæ.

In vlt. cap. huius epistolæ.

EPISTOLAE PAVLI AD COLOSENSES.

CAPVT I.

PAulus Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, & Timotheus frater, his qui sunt Colossis sanctis & fidelibus fratribus in Christo IESV, gratia vobis & pax à Deo Patre nostro.

PAulus Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, &c.) Istud addidit propter illos qui diuersam inducebant doctrinā, propter familiā Simonis & Iudaizantiū, ac si dicat: Hi assumunt munus docentium, sed non per voluntatem Dei: ego verò missus sum à Christo idq; volente Patre quare mihi nō illis fides adhibenda est.

Iis qui sunt Colossis) Colossę ciuitas est Phrygię, quæ est in Asia minore & id liquet ex eo quod vicinam habeat Laodicęam, quemadmodum videre est, in fine huius epistol. Sic Chryſ. sic Theop. sic & Græcan. scho. Quod annotandum duximus propter eos qui Colos. in Rhodū transferunt. Sanctis & fidelibus) nec Latina vox, nec Græca corrispondēs, significat nobis id, quod hoc loco exprimere voluit Paulus imò nec Hebręa: Quare confuſēda est quarta lingua, quæ est phrasis scripturæ, iuxta q̄ repetitem' fideles dici credentes hoc est, qui fide sua fidē Abrahę imitātur.

Obiter id quoq; obseruandū, fidem quā prædicāt scripturę, perpetuò respicere Christum, vel expresso vel tacito nomine. Sic Adam finalis fuit in Christo sub nomine feminis mulieris, quod contriturū erat caput serpentis: Sic Abraham sub nomine feminis sui, Sic filij Iacob sub nomine filius qui mittendus erat: Anna Samuelis mater omnium prima fidem collocat in Christō expresso nomine. Cum siquidem nunquam vidisset regem vel Christum Domini qualis Saul erat: vixit enim sub iudicibus, sic tamē in cantico suo: Dominus iudicabit fines terræ, & dabit imperium regi suo, & sublimabit cornu Christi sui. Loquitur prōinde non de regibus, vel de rebus sui temporis, sed de Christo cuius fidem nunc Apostolus prædicat. Post hanc Anne prophetiam, quæ est, cap. 2. primi lib. Reg. frequenter vtitur scriptura nomine Christi ad eum sensum, quō Paulus dicit in Christo fideles, quibus scribit. Cætera quæ pertinent ad declarationem salutationis, petantur ex præcedentibus epistolis.

GRatias agimus Deo & Patri Domini nostri Iesu Christi semper pro vobis orantes, audientes fidem vestrām in Christo Iesu, & dilectionem quam habetis in sanctos omnes, propter spem quæ reposita est vobis in cælis, quam audistis in verbo veritatis Euangelij.

GRatias agimus Deo & patri Domini, &c.) Insinuatione captat beneuolētiam. Huic similis planè locus est in epist. ad Ephes. ca. 1. Propterea ego audiens fidem vestram, quę est in Christo Iesu, & dilectionem in omnes sanctos, non cesso gratias agens pro vobis, & cæter. qui annotandus est, vt appareat duas has epistolas vno impetu scriptas esse. Potest autem hic locus bifariam distingui, altero modo vt post genitiuum (Iesu Christi) ponatur hypostigma, altero modo vt collocetur hypostigma nō post genitiuum quem diximus, sed post ablatiuum qui sequitur pro vobis. Priorem quidem distinctionem amplectitur Chrysostomus: posteriorem verò Erasmus: nam vertit ad hunc modum:

instructos vos esse sapientia, prudentia, sed spirituali, nó ea, quam profitetur schola Simonis. *In omni virtute confortati.*) Opus est ait, quoniam iam dies mali sunt ob Simoniacos, magna aliqua virtute, id est, vi seu potentia: Non enim virtus huius loci opponitur vitio, vt Lyranus putat & Charthusianus, sed imbecillitati. Est enim δύναμις Græcè. Vnde rectè vertit Erasmus, in omni potentia facti potentes: Similis locus est in Epistola ad Ephesios capite 3. Det vobis secundum diuitias gloriæ suæ virtute corroborari, in hac, & in Episto. ad Ephes. multa loca omninò similia sunt, quod obseruare oportet, vt cognoscamus eundem esse scopú vtriusque Epistolæ: (*secundum potentiam claritatis eius.*) Hebraismus est, pro potentia clara, siue gloriosa, opus est magna aliqua Dei virtute hominibus, dum regnant hæreses, qualis est illa potentia Patris, quam expressit in Epistola ad Ephesios cap. 1. *In omni patientia, & longanimitate.*) Similis locus est ca. 4. ad Ephes. Patientiam refert ad confessos fidei hostes, quales tyranni erant: longanimitatem ad occultos hostes agnoscétes quidem Christum, sed non satis rectè: Sic ferè Chrysostomus. Quod sequitur: (*Cum gaudio*) quidam referunt ad præcedétia: alij adhærere volunt cum sequentibus, vt simile sit illi, quod ait ad Ephesios cap. 5. Cantantes & psallentes in cordibus vestris, Domino gratias agentes, &c.

QVi dignos nos fecit in partem sortis sanctorum in lumine, qui eripuit nos de potestate tenebrarum, & transtulit in regnum Filij dilectionis suæ, in quo habemus redemptionem, & remißionem peccatorum, qui est imago Dei inuisibilis, primogenitus omnis creaturæ.

QVi dignos nos fecit) qui scilicet Deus Pater fecit nos idoneos. Id enim significat vox Pauli (*in partem*) id est, in participationem. *Sortis sanctorum*) id est, hæreditatis, quæ contigit hic Christianis, vt loquatur de præsentibus bonis. *In lumine*) id est, per lumen, quod mundo intulit Christus, id est, per fidem & agnitionem Euangelij. Quare hæreditatem nomine sortis expresserit, declarat Chrysostomus enarrás hunc locum, & nos in expositione capitis primi Epistolæ ad Ephesios indicauim⁹. *Qui eripuit nos de potestate tenebrarum*) quidam putant Apostolum respexisse ad locú, qui cap. 5. ad Ephe. Eratis aliquando tenebræ. Alij respexisse ipsum putant ad locum, qui est cap. 6. eiusdem Epistolæ, vt sensus sit: Qui eripuit nos de potestate agente in aere hoc caliginoso. Chrysostomus vtrumque habet: Interpretatur enim, qui eripuit nos de potestate errorum, & tyrannide diaboli. *Et transtulit in regnum Filij dilectionis suæ*) phrasi Hebræa hoc dixit, id est, transtulit nos in regnum Filij sui dilecti. Regnum dicit illud, de quo in oratione Dominica: Adueniat regnum tuú, vbi oramus, ne regnet peccatum in mortali nostro corpore, sed Christus.

In quo) id est, per quem Filium habemus *Ad Rom. cap. 5.*
(*redemptionem*) non per angelos. Pro redemptione Græcè est ἀπολύτρωσις, de qua voce iá *Ad Eph. 1.*
aliquoties dictum est. *Et remißionem peccatorum*) omnia eadem sunt primo capite ad Ephesios, nisi quod ibi habetur παραπτώματα hic ἁμαρτίαι, inter quas voces licet quidam distinguant, Paulus tamen confundit, quòd ex collatione horum locorum manifestum euadit: Coniunctio (&) addita est ab interprete: siquidem Paulus, quemadmodum in Epistola ad Ephes. ita hic, nullius coniunctionis interuentu per appositionem adiecit, remissionem peccatorum: nihil tamé officit coniunctio (&) dum accipitur epexegeticῶς pro, id est.

Qui est imago Dei inuisibilis) qui Filius expressus est ad naturam Patris, qui videri nó potest: expressus, inquam, sic, vt totam in se sit complexus naturam & essentiá. Propter omnimodam ait Chrysost. similitudinem, & æqualitatem, filium vocat Imaginem. Inuisibilis genitiuus est, & refertur nó ad imaginem, sed ad genitiuú, qui præcedit, quod patet ex Græco (*primogenitus omnis creaturæ*) id est, qui excellit omnem creaturam, omnes Enneas potestates, profundum quoq;, siue βάθος, & quæcunq; somniat schola Simonis. *In fin. c. 4.*
Chrysost. interpretatur, qui ante omné creaturá genitus fuit. De vocabulo primogeniti dictum est in Esaia.

QVoniam in ipso condita sunt vniuersa in cælis, & in terra, visibilia & inuisibilia, siue throni, siue dominationes, siue principatus, siue potestates, omnia per ipsum & in ipso creata sunt, & ipse est ante omnes, & omnia in ipso constant: & ipse est caput corporis Ecclesiæ, qui est principium, primogenitus ex mortuis, vt sit in omnibus ipse primatum tenens: quia in ipso complacuit omnem plenitudinem inhabitare, & per eum reconciliare omnia in ipsum, pacificans per sanguinem crucis eius, siue quæ in terris, siue quæ in cælis sunt. *1. Co. 15. &c. Apoc. b.*

QVoniam in ipso) id est, iuxta Hebræi sermonis proprietatem, per ipsum: frequens est ista locutio Paulo, non tamen superbe reijci debet, quod habet Thomas, in ipso tanquam causa exemplari condita sunt vniuersa, (*in cælis, & in terra, visibilia & inuisibilia, &c.*) Causa, cur hæc tam diligenter inculcet Apostolus, depicta est in historia antiquitatis. Simon dicebat inuisibilia, quorum species hic enumerat Apostolus, dum ait: siue throni, &c. condita per Enneá: visibilia verò, hoc est, mundum & homines per Angelos. Vide Epiphanium in Simone. Item in Menádro, & in cæteris illius familię, præcipuè autem in Basilide (*omnia per ipsum*)

ſimile enim omninò Euangelium eo tempore nondum in hac orbis parte prædicatũ fuiſſe. Magnificentius autem eſt, & vehemẽtius in vniuerſa creatura, quàm inter homines (*cuius factus ſum ego miniſter*) eodẽ conſilio & iſtud adijcit. Magnum enim iam erat Pauli nomen.

Qui nunc gaudeo in paſſionibus) id eſt, afflictionibus (*pro vobis*) id eſt, gentibus, vt pertineat ad totum genus. Adeo, inquit, vera eſt ſpes Euangelij, vt nihil dubitem pro ea pati, & patiens gaudeo: patior aũt propter vos gentes, dum vobis prodeſſe ſtudeo propagando veram doctrinã. *Et adimpleo ea, quæ deſunt paſſionum Chriſti in carne mea*) Chriſtus non omnia perfecit in corpore ſuo: non enim ſufficit paſſio ipſius ad cõuerſionem gentium, ſi non prædicetur Euangelium: Quod ergo hic deeſt paſſionum Chriſti, ego adimpleo, monendo ſcilicet, docendo, prædicando, quod dum ſedulo ſtudeo facere, multa patior dura & grauia, imò vincula & carceres.

Illud (*pro corpore eius*) hunc habet ſenſum, vt corpus ipſius, quod eſt Eccleſia, perficiatur, hic videtur germanus eſſe ſenſus huius loci. Non tamen ſuperbè reijciendi ſunt cõmentarij, qui referunt ad theſaurũm Eccleſiæ, quod hic dicitur, & ad confirmationem indulgentiarum.

CVius factus ſum ego miniſter ſecundum diſpenſationem Dei, quæ data eſt mihi in vobis, vt impleam verbum Dei, myſterium, quod abſconditum fuit à ſæculis & generationibus: nunc autem manifeſtatum eſt ſanctis eius.

CVius factus ſum ego miniſter) cuiꝰ refert Eccleſiam, nõ corpus, nec Chriſtum: quia fœminini generis eſt, vt patet ex Græco. *Secundum diſpenſationem Dei*) Paulus hoc dixit ſecundum Oeconomiam Dei, id eſt, ſecundum certam rationem agendi, qua vtitur Deus in adminiſtranda familia ſua, ſecundum quam voluit me eſſe Apoſtolum gentium, & per me adducere gentes ad fidem, hoc eſt, quod dicit (*quæ data eſt mihi in vobis*) nam ex ſpecie genus intelligitur, ſicut apud Terẽtium: Quam vos facilime agitis, id eſt, diuites, & veſtra libido eſt, id eſt, virorum, (*vt impleam*) vt prædicem, & perfectè annunciem Euangelium.

Quod ſequitur (*myſterium*) per appoſitionem additur, quod indicat articulus τὸ, qui apud Græcos præponitur ei. Quod abſconditum fuit à ſæculis & generationibus, non ſolùm hominibus, ſed ipſis etiam Angelis, quemadmodum habet in Epiſtola ad Ephe. cap. 3. *Nunc autem manifeſtatum eſt ſanctis eius*) id eſt, Apoſtolis & Chriſtianis cæteris.

QVibus voluit Deus notas facere diuitias gloriæ Sacramenti huius in gentibus, qui eſt Chriſtus, in vobis ſpes gloriæ, quem nos annunciamus, corripientes omnem hominem, & docentes omnem hominem in omni ſapientia, vt exhibeamus omnem hominẽ perfectum in Chriſto Ieſu, in quo & laboro, certando ſecundum operationem eius, quam operatur in me in virtute.

QVibus) ſcilicet ſanctis Apoſtolis & Chriſtianis cæteris pro mera ſua bonitate, (*voluit Deus notas facere diuitias gloriæ Sacramenti huius.*) Vehementer dictum eſt: Non ait, quibus voluit Deus notum facere Sacramentum, id eſt, myſteriũ, ſed quibus voluit notum facere, quæ ſit gloria Sacramenti, imò nec ſic dixit, ſed ait: quibus voluit notum facere, quæ ſunt diuitiæ gloriæ Sacramenti exaggerationi exaggerationem ſuperinducens. Addit (in gentibus) quia beneficium hoc maximè in gentibus elucet: Sic Chryſoſtomus. Quod ſcilicet Sacramentum, ſiue myſterium, *Eſt Chriſtus*) nimirum obiectiuè: nam de ipſo eſt, & circa ipſum verſatur. Græcis eſt ὅς, id eſt, qui eſt Chriſtus, & refertur ſecũdum Græca. ſcholia ὅς ad diuitias, quas ipſi πλοῦτον appellant, quæ vox maſculini generis eſt, numeri ſingularis. Cum Oecumenio ſentit Valla, vertens, quæ eſt Chriſtus. Quod ſequitur (*in vobis*) Chryſoſtomus ad præcedentia refert: Si Chriſtus, inquit, in vobis eſt, quid quæritis Angelos? Ad præcedentia quoque referunt Græca ſcholia. Alij cõſequentibus cohærere volunt hoc ſenſu: Glorioſa ſpes veſtra, Hebraiſmus eſt, &, ſpes, per appoſitionem adiungitur Chriſto. *Quem nos annunciamus corripientes*) Græcè eſt, νουθετοῦντες, id eſt, monentes vel caſtigantes. Nam vocabulum Græcum anceps eſt, cuius etymologia expoſita eſt in Epiſtola ad Ephe. Eraſmus in ſua verſione prius ſignificatum amplexus eſt: Et interpres Ambr. legit mouentes.

In omni ſapientia. Alludit ad Gnoſticos iactantes ſapientiam: Vt exhibeamus omnem hominẽ perfectum (*non in Angelis, ſed in Chriſto Ieſu*) id eſt, in fide Chriſti, in ſciẽtia & cognitione illius. Sic Ambroſius, ſic Chryſoſtomus, ſic Theophylactus. Referunt igitur hanc perfectionem ad intellectum, non ad affectum. *In quo*) id eſt, ad quod, nam Græcè eſt εἰς ὅ. *Et laboro*) nec ſimpliciter laboro, ſed enitor multa cum diligẽtia decertans, cumque multa vigilantia & difficultate: Id enim ſignificat ἀγωνιζόμενος. Secundum operationem: Græcè eſt, ſecundum energiam eius, quam operatur. Ambroſius legit, quæ operatur, atque ita eſt Græcè: ſecundum, inquit, efficaciam eius, & vim potenter in me agentem etiam in miraculis perpetrandis, hoc eſt, quod ait in virtute. *In principio vlt. ca. ad Ephe.*

CAP.

CAPVT II.



Olo enim vos scire, qualem solicitudinem habeã pro vobis, & pro ys, qui sunt Laodiceæ, & quicunque non viderũt faciem meam in carne, vt consolentur corda ipsorum, instructi charitate, et in omnes diuitias plenitudinis intellectus, in agnitionem mysterij Dei, & Patris, & Christi Iesu, in quo sunt omnes thesauri sapientiæ & scientiæ absconditi.

V*Olo enim vos scire, qualẽ solicitudinem.*) Vocula (enim) causam dicit, cur meminerit iam suorum laborum. Volo, inquit, vobis cognitam esse solicitudinem meam, & curam, quam habeo de vobis, imò certamen. Nam Greci habent ἀγῶνα, quæ vox núc periculum significat, nunc certamen siue laborem cum difficultate coniunctum. Quãtum, inquit, certamen habeo vestri causa & eorum: *Qui sunt Laodiceæ*) hinc patet, Laodicæam Colossis vicinam fuisse. *Vt consolentur corda ipsorum instructi, &c.*) interpres noster neglexit cõstructionem hic Grammaticalem, quam tamen obseruauit Apostolus. Nam habet συμβιβασθέντων, quod participium est pluralis numeri genitiui casus à συμβιβάζω, de qua voce dictum est in Epistola ad Ephe-
Ad Eph. 4 sios. Sensus est: Cùm in morem partium seu membrorum vnius corporis, seu ædificij aptè cohærentium inter se, compacti fuerint, & connexi in charitate. Neque solùm compingere, & ad cohærentiam adducere significat συμβιβάζω, sed & instruere, & collatione aliquorum probare ac docere, quod significatum expresit noster interpres.

Et in omnes diuitias plenitudinis) non est hic πλήρωμα, quæ vox in præcedenti capite ponitur, ibi: In ipso complacuit omnem plenitudinem inhabitare, sed πληροφορίας, quę vox non simpliciter plenitudinem significat, sed quoties alicui plenè persuadetur, & certissima sit fides, ita, vt nihil iã addubitet. Vult igitur Paulus istud: in hoc sum solicitus, vt sitis compacti in vno spiritu, & vt sitis sic de negotio Christi persuasi, vt neque propter Iudaicos doctores, neq; Simonis familiam quicquam hæsitetis. Erasmus vertit in omnes diuitias certæ persuasionis. Et annotat Chrysostomus, non simpliciter dixisse Apostolum τῆς πληροφορίας, sed in omnes diuitias, id est, vt in omnibus & abundè persuasi sitis: in omnibus, inquam, quæ pertinent ad agnitionem mysterij Dei & Patris, &c. Vult mysterium hoc ipsis benè cognitum esse, vt sciant per Christum nos reconciliari, & per ipsum solum nos habere accessum ad Patrẽ, non per angelos.

In quo sunt omnes thesauri sapientiæ) Commẽtarius Chrysosto. in hunc locum sic habet: Quòd (thesauros) quidem dicit, copiam ac multitudinem: quòd verò addit (omnes) nihil ab eo ignorari: quòd autẽ subiungit (reconditi) ipsum solum omnia scire declarat. Dictum est contra scholam Simonis: Gnostici, inquit, iactabant suam falsi nominis scientiã, sed vera est in Christo, ab illo tanquam fonte petenda est, non à Gnosticis, neque ab angelis Simonis.

H*Oc autem dico, vt nemo vos decipiat in sublimitate sermonum. Nam etsi corpore absens sum, sed spiritu vobiscum sum, gaudens & videns ordinem vestrum, & firmamentum eius, quæ in Christo est, fidei vestræ.*

H*Oc autem dico, &c*) Hactenus est pręfatus Paulus, & multis modis sibi conciliauit beneuolentiam & authoritatem: iam aggreditur scopum huius epistolæ, qui in hoc est, vt muniat Colossenses aduersus duas familias, Simonis videlicet & Iudaizantium: hoc animaduerso clara erit tota Epistola: *Decipiat*) est verbum scholæ, significans falsa ratiocinatione imponere: est παραλογίζομαι, (*in sublimitate sermonum*) Græcis vnica dictio est πιθανολογίᾳ, quæ & ipsa, sicut præcedens, est scholæ vox. Nemo, inquit, imponat vobis probabilitate vel persuasibilitate. Non legimus scholam Simonis elegantia sermonis oppugnasse fidem: quare probabilitas hæc referenda est ad præsidia philosophiæ, nisi fortè respexerit Apostolus ad nomina illa (cælorum & potestatum) poetico more efficta ab ipsis adeò noua, vt non nisi scripto tradi possunt, quæ ipsos excogitasse scribit Epiphani⁹ in Basilide, vt hac ratione fidem conciliarent doctrinæ suæ apud simplices. Verùm prius est probabilius, tum propter verbum παραλογίζομαι, tum propter locum sequentem: Videte, ne quis vos decipiat per Philosophiam, &c.

Nam etsi corpore absens sum, sed spiritu vobiscum sum) eo modo, quo Elisæus, inquit Ambrosius, præsens erat spiritu, & videbat, quid minister suus ageret apud Cyrum principem. Sensus est: nihil latet me eorum, quæ apud vos aguntur, conspicio omnia, ac si præsens essem (*gaudens & videns ordinem vestrum*) non dicit fidem vel vitam vestram, sed ordinem. Maxima erat cura Paulo ordinis, quemadmodum & Ignatio, vt videre est in epistolis ipsius ad Philippenses, Ephesios, & Tharsenses, in quibus potisimùm monet Christianos, vt Episcopos suos, Presbyteros, & Diaconos agnoscant, vt his se subijciant, & morem gerant per omnia: ob hunc ordinem obseruatum à Colossensibus, gaudet Paul⁹. 1. Cor. 11.
Vocabulũ Apostoli τάξιν Gręcanica scholia Tit. 1.
aptè valdè interpretantur εὐταξίαν, D. Ambro. dispositionem conuersationis, Chrysostomus

stomus constantem disciplinam, ac decoru. Talis est ordo illius loci: Cætera cum venero disponam. Et ad Titum: Sicut disposui tibi: vbique est verbum διατάσσω. Talia sunt de velandis fœminis, & non viris; enutriendis comâ à fœminis, & non viris, c. 1. prioris epistolæ ad Corinthios. & cap. 14. Si alij reuelatum fuerit sedenti, prior taceat: non est dissensionis Deus, vbi Paulus habet ἀκαταστασίας, quod magis confusionem sonat, & turbatum rerum ordinem. Item: omnia secundum ordinem fiant in vobis. Item cap. 3. posterioris epistolæ ad Thessalo. Subtrahetis vos ab omni fratre ambulante inordinate, contra traditiam à nobis institută. Ipse, inquit, studio seruare ordinem, quem præscripsi vobis, laborans manibus, non sui, inquiens quod Græce est ἀτακτος, id est, inordinatus, non obseruans ordinem. Fuit igitur Paulo magna cura huius ordinis, in rebus etiam ἀδιαφόροις, id est, indifferentibus obseruandis, constitutis tamen ad pacé & tranquillitatem reipubl. Res hæc multùm nos admonet aduersus hæreses huius téporis infestissimas ordinationes præsertim Ecclesiasticorum magistratuum (*& firmamentum*) soliditatem, firmitatem, ac stabilitatem vestræ fidei in Christum. 1. Cor. 14.

Sicut ergo accepistis Iesum Christum Dominum, in ipso ambulate, radicati & superædificati in ipso, & confirmati in fide, sicut & didicistis, abundantes in illo in gratiarum actione.

Sicut ergo accepistis Iesum Christum.) Id solùm ago, inquit, vt retineatis, quod benè de Christo docuit Epaphras, & ne diuersam admittatis doctrinã. Similis est adhortatio, ac si quis nunc suadeat populo, vt fidelitèr retineat quæ credit, quæ credidit ante natũ Lutherum, & ab illa fide priùs accepta se nõ sinat abduci. Commentarius Chrysostomi in hunc locum sic habet. Rectè ait Apostolus (*in ipso ambulate*) nam Christus est via, quę ducit ad Patrem, & non angeli. Idem est apud Theophylactum & Oecumeniũ: & sexcenta sunt alia loca similia in commentarijs horum authorum, quæ oportet obseruari. Nam apertam dant significationem agi contra Angelos Simonis, & litigias Platonicorum Philosophorum. (*Radicati & superædificati in ipso*) volo, inquit, vos radices agere in vno ac solo Christo, volo vos Christo tanquam fundaméto inniti, & in illo crescere, non in Angelis: volo vos firmos stare in fide semel accepta ab Epaphra, hoc est, quod dicit (*sicut & didicistis*) vbi coniunctio (& iuxta Græcos redundat. *Abundantes in illo*) scilicet Christo. Græca exemplaria habent ἐν αὐτῇ, id est, in ea, vt ad fidem referatur, quomodo etiam Latina quædam vetera habent *in gratiarum actione* per gratiarum actionem: Religio Christiana, inquit, non est sita in

scientia cælorũ ac aliorum, vt volunt Gnostici, sed in contemplatione beneficiorum Dei, gratiarum actione: opponit ergo Apostolus gratiarum actioné superuacaneo studio Gnosticorum. Similis locus est in epistola ad Ephesios capite 5. Impleamini Spiritu sancto, &c.

Videte, ne quis vos decipiat per philosophiam & inanem fallaciam, secundum traditionem hominum, secundum elementa mundi, & non secundum Christum.

Videte ne quis vos decipiat, &c.) Hoc agit Apostolus hac Epistola, vt Colossenses auertat ab heterodadiscalia, vel aduersus eam muniat. Nam ex Epistola ipsa non satis liquet, num admiserint diuersam doctrinã, an non: diuersa autem hæc doctrina consistebat in opinionibus Iudaizantium & Simoniacorum. Primum velut exordio facto cõciliat sibi illorum animos, dum ostendit sibi curæ esse illorum salutem, dum dicit se grat as agere ob illorum fidem, & dilectionem indesinenter orare, vt impleantur agnitione voluntatis Dei. Deinde interspergit semina quędam argumenti tractandi, dũ meminit excellentiæ Filij Dei, dum ait, in ipso esse redemptionem, in ipso condita vniuersa, & cæt. Postea redit ad exordium, commendans ministerium suum, & asserens se gaudere in passionibus pro illis, & adimplere ea, quæ desunt passionum Christi, &c. Rursus hic inserit quod rei præpositæ semina, mentionem faciens mysterij absconditi à sæculis, &c. Tertio redit ad locum exordij, in principio secundi capitis sollicitudinem suam pro illis explicans, & hic quoq; inspergit semina argumenti suscepti, dum dicit, in Christo omnes thesauros sapientiæ & scientiæ reconditos, &c. Exordium excipit breuissima enarratio. *Hoc autem dico, &c*) quo significat Apostolus, quorsum omnia dixerit, videlicet, ne quis illos paralogiset, quanquam & hîc admisceat particulam exordij, prædicans obseruationem ordinis in ipsis, & firmamentum fidei. Sunt item hic principalis argumenti semina, vbi dicitur: Radicati, fundati in ipso. Deinde repetitio est narrationis.

Videte, ne quis vos decipiat) & ingreditur principale negotium, auertens animos ipsorum, primò à schola Simoniacorum philosophorum, siue, vt Chrysostomus, à superstitionibus ex gentilitate & philosophia, fidei superadditis, postea venturus ad Iudaizantes. Commentarij igitur, qui hic nomine traditionum Iudaismum accipiunt, indulgentiores sunt.

Decipiat) Hoc loco diuersum est à superiori verbo: siquidem illic est παραλογίζομαι: hic vero συλαγωγῶν, quod significat prædam abigere: Videte, inquit, ne quis vos deprædetur,

prædem, siue in prædam abducat. Est ad. monitio, qualis illa ad Ephesios: Videte quomodo cautè, siue circumspectè ambuletis: metuebat Paulus, ne à Gnosticis in philosophia instructis abducerentur ad hæresin: non autem metuebat illos rediturosad paganismum. Eleganter autem Gnosticos prædones appellauit: porrò, quia philosophia vocabulum honestum habebatur, adiecit Apostolus: *Et inanem fallaciam*) velut interpretans, quod ante dixerat. Sumitur enim coniunctio(&)interpretatiue: Ne quis, inquit, vos deprædetur per inanem philosophiam. In epistola priori ad Timoth. capite vltimo vocat philosophiam falsi nominis scientiam.

Secundum traditionem hominum, &c.) id est, totum hoc studium, tota philosophia hæc sita est in traditione hominum, in placitis merè humanis, nullo spiritus instinctu prodi. tis. Hebraico more vsus est Apostolus particula, secundum: vox παράδοσις, siue traditio nunc ad præcepta pertinet & constituta, nūc ad institutioné. Ad præcepta pertinet apud Matthæum cap. 15. Quare discipuli tui transgrediuntur traditiones seniorum, &c. hoc loco pro institutione, non præceptis accipi videtur. Historia enim eius sæculi non docet Gnosticos laborasse in nouis præceptis, sed potius nouam doctrinam excogitasse, noua quædā dogmata fidei Christianæ addentes. In priori epistola ad Corinth. capite 2. Apost. habet antitheses aliquot, ex quibus colligere licet, quid sit traditio hominum. Sermo, inquit, meus, & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ verbis, sed in ostensione spiritus & virtutis, vt fides vestra non sit in sapientia hominum, sed in virtute Dei, &c. Secundū traditionem ergo hominum, id est, doctrinam humano spiritu allatam, & non secundum spiritum reuelationis. Eodé pertinet istud, quo philosophia & fallacia est congeries.

Secundum elementa mundi) propria vocis significatio est, cùm dicimus aerem & ignem esse elementa, sed deflectitur hic vox ad rudimenta & initia quæuis. Sic dicimus elementa Theologiæ, elementa Philosophiæ. Voce hac vsus est Paulus in epistola ad Galat. capite 4. & ad Hebræ. capite 5. & bis in hac epistola. Alius non est locus scripturæ, ex quo potest intelligi, quid sit Paulo elementum: vsus est autem nomine elementi omnibus his locis pro rudimento. Verùm quamuis secundum eandem notionem generica[m] o[mnibus] [hi]s locis elementa di[c]antur rudime[nta, a]lia tamen species elementorum est ad [Hebr]æos, alia ad Galatas, & alia hoc loco. Ad Hebræos vox pertinet ad rudimenta Christianæ fidei, qualia tradebant Apo[st]o. ad Gal. pertinet ad rudimenta, qualia tradebat Moyses, id est, ad Isagogen legis: Hoc loco vero spectat ad mundanæ Philosophiæ rudimenta, qualia tradebat Plato, Simon, & Gnostici. Vide annotatio nes in cap. 4. ad Galatas, vbi plura [de] [hac] re dicta sunt. Nihil igitur vult Paulus per ele menta mundi, quam Philosophiam significare, aut fallaciam, aut traditionem hominum, rem eādem diuersis vocibus qua[si] per epexegesin inculcans.

Et non secundum Christū.) Ista est quinta explicatio eiusdem rei, quam nunc philosophiam, nunc inanem fallaciam, nunc traditionem, & elementa mundi appellauit.

Quia in ipso inhabitat omnis plenitudo diuinitatis corporaliter, & estis in illo repleti, qui est caput omnis principatus & potestatis.

Quia in ipso inhabitat omnis plenitudo, &c.) Istud (quia) diligenter obseruandum est. Sensus est: In Christo inhabitat omnis plenitudo, &c. Nō sequamini ergo traditiones hominum, aut elementa mundi, quę à Christo abducūt, quæ ab eo in diuersum vos deferunt, nec secundum ipsum incedere vos permittunt. Plenitudinem diuinitatis [dixi]t phrasi Hebræa. Sensus est: in quo plena diuinitas inhabitat corporaliter, id est, reuerà non per vmbram, sicut in angelis veteris testamenti gerentibus personam Dei: Sic quidam, & probabilis est commentarius rei sufficienti ad id, quod sequitur: Vmbra futurorum, corpus autem Christi. Alij interpretantur non vt vmbræ opponatur, sed ei, quod est tantùm inhabitare secundum en[er]giam & motū, quo modo diuinitas inhabitat iustos quosuis. Alij corpus accipiūt, quale nostrum est, hoc sensu: in Christo inhabitat omnis plenitudo diuinitatis, sic vt diuina natura in eo vnita sit humanæ in vnā hypostasin, in vnum suppositum corporeum.

Et estis in illo repleti) quia effecti estis membra & corpus illius, qui est caput omnis potestatis, quare pergite cohærere huic tantum mediatori vestro mediatori Dei, & hominum Christo Iesu, & non adsciscatis angelos Simonis, aut potestates, quas sch[o]la illa in[du]xit. Quod in Epistola ad Ephesios per (supra) exposuit, dicens: Constituens illum ad dexteram suam in cælestibus supra omnem principatum & potestatem, & hoc nomine [c]a[put] is hic significat. Ephe. 1.

In quo & circumcisi estis circumcisione non manufacta in expoliatione corporis carnis, sed in circumcisione Christi, cōsepulti ei in Baptismo in quo & resurrexistis per fidem operationis Dei, qui suscitauit illum à mortuis.

In quo & circumcisi estis, &c.) Hactenus egit contra Simonis scholam, iam agit contra Iudaizantes. Nihil, inquit, opus est circumcisione Mosaica per Christum [circ]umcisi. Præpositio enim (in) capitur pro per.

In expo-

In expoliatione) id est per expoliationem, id est, exutionem (*corporis carnis*) id est, per hoc quòd exuistis veterem hominē, siue vitam quæ est in peccatis. Corpus carnis appellat Apostolus corpus carneum, id est, quo nihil est adhuc spiritus. Quidam legunt, in expoliatione corporis peccatorum carnis, intelligentes corpus peccatorum, corpus peccatis obnoxium: tunc genitiuus, carnis, refertur ad peccatorū, vt peccata carnis sint peccata carnalia, non libido tantùm, sed quæ sequuntur carnem ex Adam propagatā. Eam lectionem tempore Augustini quædam Latina exemplaria habebant, quædā nō: quemadmodum nunc alia habent, alia non. Græca constanter legunt peccatorum.

Aug. in epist. 59. ad Paulin. in solutione quæstiōis 7

Sed in circuncisione Christi) Illud (*sed*) adiectum videtur ab aliquo: Græca non habent, quemadmodum nec Latina quædam, nec sensus requirit, imò officit magis, adeò vt Lyra motus hac vocula, illud, quod præcedit: (*In expoliatione corporis carnis,*) retulerit ad circuncisionē Iudaicā, Amplificat aūt Apostolus variè hāc circuncisionē Christi: Primò quòd non fiat manib. vt illa Mosaica: deinde quòd non vnam tantùm particulam, sed totam carnem præcidat. Indæis præscidebatur pellicula illa, quæ glandem tegit, vt ꝓpriè semper sectionis memores cogitarent membro illo non vtendum nisi moderatè, gratia videlicet prolis. Vos inquit, multò amplius circumcisi estis per Christum, qui totum corpus carnis circuncidit. Si quæritis vbi? aut quando? dico in Baptismate, hoc est quod sequitur: *Consepulti ei in Baptismo*) Quod circumcisionem dixerat, hoc iam sepulturam vocat: In Baptismo enim sepelitur vetus homo, & obruitur, vt non valeat amplius exercere vires suas, vt antè solet. Similis locus est in epistola ad Roma. cap. 6. inde petantur cætera, quæ ad expositionem huius pertinent.

In quo & resurrexistis, & cæt.) Non solùm inquit, liberati estis à vitijs per Christum in Baptismo, sed & nouam vitam ibi induistis, ita vt nouos motus in vobis iā sentiatis, motus inquam & operationes spiritus: *Per fidem operationis Dei, &c.*) quod tribuit primum Baptismo, nunc tribuit fidei operationis: Per fidem, inquit, operationis, hoc est, phrasi Hebræa per fidem operatoriam, per fidem agētem, non otiosam, neque desidem, sed quæ hominem reddit actuosum, per fidem inquam operatoriam Dei, id est, quæ est de Deo, vel à Deo, alij interpretantur per fidē, qua credidistis, energiā Dei siue efficatiam, quam declarauit in Christo à morte excitando.

Est tertius commentarius, qui fidem operationis Dei interpretatur fidem, quam operatur in nobis Deus. Sed probabilius est genitiuum (*operationis*), referendum ad fidem phrasi Hebræa: & genitiuum (*Dei,*) pertinere ad totum complexum, quod sequitur prima expositio. Quod autem dicit Apostolus istud est: Omnia, quæ contigerunt in vobis, vnà cum illo sepulti estis, vnà cum illo estis & excitati, quid igitur soliciti estis de circuncisione Moysi, re tam exigua? Si tempore Pauli ita refriguisset charitas, vt hoc nostro seculo, hæc argumenta parum mouissent, quia pauci sentimus, quæ sit ista resurrectio, quid sepultum esse, & cæt. Similis locus est in Epistola ad Galatas cap. 1. Hoc solùm volo à vobis discere; ex operibus ne legis spiritum accepistis, an ex auditu fidei? Responderent nūc Christiani, se nescire, eò quòd non sentiant illū actuosum impetum spiritus.

ET *vos cùm mortui essetis in delictis & præputio carnis vestræ, conuiuificauit cum illo, donans vobis omnia delicta: delens quod aduersus nos erat chirographum decreti, quod erat contrarium nobis, & ipsum tulit de medio affigens illud cruci, & expolians principatus & potestates traduxit confidenter palam triumphans illos in semetipso.*

ET *vos cum mortui essetis in delictis, & cæt.*) Similis locus est in episto. ad Ephes. capit. 2. cum quo hunc conferre oportet. Præpositionem (*in*) addidit interpres de suo, & exponenda est per præpositionem (per) cùm mortui essetis per delicta & per præputium carnis. Per præputium intelligit, quod significatur præputio, id est, delicta carnalia per metonymiam. Vide Aug. in epistola ad Paulinum, quæ est numero. 56. Delicta autem carnalia nominauit etiam inuidiam, ambitionem, & cæter. ad quæ nos ducit corrupta hæc caro.

Donans vobis delicta) Hinc patet quod annotauimus in enarratione illius loci, qui est in epistola ad Ephes. cap. 4. Donantes inuicem sicut & Deus in Christo donauit vobis, nimirum verbum χαρίζομαι vsurpari à Paulo pro condonare & ignoscere,

Delens quod aduersus nos erat chirographum decreti) Est oratio mirè grandis, quod ad lectionem attinet. Græca habent τοῖς δόγμασιν, id est, decretis, atque ita legit & interpretatur Chrysost. item Theoph. & Oecumen. sed & August. & Hieronymus, & penè certum est legendum esse, decretis, vt sit ablatiuus instrumenti, qui authore Chrysost. & Theop. & Oecum. refertur ad participium delens, vt idem sit hic delere chirographum decretis, quod ad Ephes. legem mandatorū in decretis euacuare, id est, legem Moysi abrogare per præcepta euangelica, siue per fidem, quo in loco more Hebraico addit præpositionem (*in*) quam etiam hoc loco legit Augustinus. Erasmus alio refert ablatiuum decretis: quemadmodum dictum est in epi- *ad Ephe. 2*

stola ad Ephes. sed contra sententiam veterum. Legem autem Moysi siue decalogum chirographum appellauit, quod accusaret & contestaretur aduersus nos. Lex enim iudicabat nos reos, dum nos præstabamus, quę præcipiebatur: vnde etiam dicit chirographum ipsum fuisse contrarium nobis. Hoc chirographum deleuit Christus, quia ipsius beneficio iam amplius non tenemur lege, iuxta sensum, qui dictus est in præcedentibus epistolis.

Aug. epist. 59. ad Ephes. 2.

Et ipsum tulit de medio) id est, sustulit hanc syngrapham, & affixit cruci, id est, abrogauit in sanguine suo, siue per carnem, vt dicitur in epist. ad Ephes. *Et expolians principatus,*) Participia hæc (*affigens expolians, &c.*) preteriti temporis sunt ad Paulum. Sensus est: Exuit siue spoliauit Christus ipsos dæmones potestate sua siue imperio, quod habebant ipso nondum nato. Est hoc, quod dicitur apud Ioannem: Nunc princeps huius mundi eijcietur foras. Istud autem dictum est contra familiam Simonis. Priora verò contra Iudaizantes. Præstitit igitur Christus, primùm vt tolleretur syngrapha, deinde ademit dæmonibus suas vires, quas habebant per transgresionem Adæ in genus humanum.

Ioann. 14.

Quod sequitur (*traduxit*) à plerisque non recte exponitur. Germanus sensus iste est: Christus dæmones exutos sua potestate, & nudatos imperio ostentauit, ac spectandos omnibus proposuit, & iustis, & angelis sanctis: Id enim significat ἐδειγμάτισεν, quod verbum conuenit triumphatoribus, prædam & captiuos suos ostentantibus. Sic superioribus annis velut trophæum circumuexit Imperator, & populis ostentauit ducem Saxoniæ, & Lantgraphium. *Confidenter palam*) id est, cum magna confidentia. Græcis est vnica dictio ἐν παῤῥησίᾳ cùm quis palam audet præsertim in loquendo, quanquam Paulus aliquoties refert ad alia: (*triumphans*) Græcè dictum est, id est, de illis triumphū ducens, siue illos in triumpho circumducens. *In semetipso*) id est fretus semetipso, virtute solius sanguinis sui. Hic obiter redit ad familiam Simonis, quæ negabat Christum passum vt videre est in Basilide apud Epiph. In semetipso igitur, id est, non adiutus angelis, sed merito suæ mortis. Vide locum in Epistola ad Ephes. interficiens inimicitias in semetipso, quod ibi dictum est de pronomine, etiā hic dicendum est.

ad Ephe. 2

NEmo ergo vos iudicet in cibo, aut in potu, aut in parte diei festi, aut neomenia, aut sabbathorum, quæ sunt vmbra futurorum, corpus autem Christi

NEmo ergo vos iudicet in cibo) Augustinus in epistol. 59. ad Paulinum obseruare nos vult illud (*ergo*) Nemo ergo, vt cognoscam Paulum hoc loco nihil aliud intelligere per cibum, & potum, & tria reliqua, quę adijcit, quàm Iudaismum. Est ergo hic Sinecdoche, atque ex certis speciebus totum genus intelligitur. *Iudicet*) dixit pro condemnet κρινόμαι pro κατακρίνομαι. (*in cibo*) id est, phrasi Hebræa propter cibum. *Aut in parte diei festi*) Annotat Chrysostomus Apostolum dixisse, in parte diei festi, & non in die festo, vt extenuaret studium ipsorum in obseruationib. festorum quæ omnia Colossienses non poterant obseruare, propterea quòd longius abessent à Hierusalem. Alius commentarius habet, dici partem diei festi, quia Iudaizantes, vt patet ex epistola ad Gala. non on[...]a vrgebant, quæ lex Mosi præscribit: sed quędam, quæ in[...]dicus volebant teneri, alia patiebantur negligi. Paulus igitur extenuando dixit: Quid iactatis particulam obseruationum festorum? vterque commentarius optimus est.

Quæ sunt vmbra futurorum) id est, typi & significationes rerum futurarum. Opposuit hic vmbram corpori; ad Hebr. 10. opponit imagini. Ibi igitur sumpta est metaphora à pictoribus, qui adumbant imagines: hic ab alia vmbra. Græca. schol. indicant hunc locū bifariam legi. Primum ita: Illa sunt vmbra futurorum, sed corpus ipsum, id est, veritas est Christi. Rursus ita: corpus Christi, nemo vos seducat. vt pertineat ad sequentia, & corpus referatur ad fideles, qui sunt membra Christi, hoc sensu: Vos autem qui estis corpus Christi, nemo diuertat à præmio, quod cœpistis promereri credentes in illum. Idem admonet Theop. Posteriorem distinctionē sequitur Aug. Illa, inquit, (*nemo vos iudicet in cibo, aut in potu, aut in parte diei festi, aut neomenia, aut sabbathorum, quæ sunt vmbra futurorum*) propter Iudaismum dicta sunt: quod verò sequitur, (*corpus autem Christi*) nemo vos conuincat dicitur propter superstitiones gentilium. Verùm prior distinctio videtur accommodatior, quàm solùm proponit Chrysostomus, vt corpus Christi hoc sit, q[...] I[...]annem veritas per Christum fac[...] est: Et propterea, inquit, nemo vos iudicet siue condemnet propter neglectum Iudaismū: quia vmbram, corpore ipso præsente, non oportet tenere.

1. Ioan. 1.

NEmo vos seducat volens, in humilitate & religione angelorum, quæ non vidit ambulans, frustra inflatus sensu carnis suæ, & non tenens caput, ex quo totum corpus per nexus & coniunctiones subministratum & constructum crescit in augmentum Dei.

NEmo ergo vos seducat volens, in humilitate, &c.) Hic noua periodus est secundum Chrysostomum seducat. Græcè est καταβραβευέτω, id est, iuxta vallam, ad brauium vocet, siue brauium ostentet ad prouocand[...] in cursum,

cursum', sed in annotationibus docet Erasmus καταβραβεύειν non significare ad præmiũ euocare, sed præmium intercipere. vnde in translatione sua reddidit ad hunc modum: Nemo vobis palmam interuertat. Proposita est vobis palma æternæ hæreditatis, eam nemo vobis eripiat per cultum angelorũ obseruatum à Simoniacis. Vocabulum Græcum optime explicat Hieronymus in epistola ad Algasiam, quæstione 10. dicens peculiare esse Cilicum, in qua prouincia Paulus natus & educatus fuit. Explicat idem Chrysostomus in comment. huius loci, item Theoph. & Oecum. Græci interpretes, quorum nullus vel tenuem dat significationem illius, quod habet Valla, sed omnes interpretantur, vt hoc sit, quod defraudare præmio. Noster interpres ad sensum reddidit.

Quod sequitur (*volens*) Erasmus refert ad verbum seducere, nemo vos seducat volẽs, hoc est, studio, data opera, siue de industria, sed Erasmus solus est in hac sententia: Chrysostomus enim volens siue θέλων, refert ad id quod sequitur, (*in humilitate & religione,*) item & Oecumenius, quorum commentaria in hunc modum expedit legere: nam optime explicant quæ sit ista ταπεινοφροσύνη, siue humilitas animi & religio angelorum. Erant, inquiunt, id temporis, qui docebant nõ accedendum ad Patrem per Christum, quòd maius hoc sit, quã quòd ad nos pertineat, quamque nostra prauitas ferat, sed per angelos, quos faciebant mediatores loco Christi, indignum dicentes vnigeniti maiestate, quòd ipse ad Patrem nos duceret ac reconciliaret. Et hæc est doctrina humilitatis, & religio angelorum, siue, vt Paulus habet, θρησκεία, quæ vox licet nonnumquam in bonam partem accipiatur, sępè tamen peregrinam ac superstitiosam religionem significat. Deducta est autem à Tracibus, quòd apud hos Orpheus multa de ijs cõfinxerit, traditis cæremonijs, quibus colerentur. Notat ergo Apostolus scholam Simonis, nã primus inter Christianos Simon offerre docuit per mediatores angelos, quos hausit ex philosophia Platonis, ex qua & Porphyrius habuit suos angelos.

Cum Græcis sentit Augustinus (*Volens in humilitate*) interpretans, vt hoc valeat, quod affectans humilitatem, siue voleus videri humilis corde in cultura angelorum, quod tamen insolentius videtur, si Latinam spectemus phrasin. Sed annotat Augustinus, si Græcè istud diceretur in populari Aphricanorum sermone, etiam à vulgo posse intelligi: Nam vulgo, inquit, qui diuitem affectat θέλο, diues; & qui sapientem, θέλο, sapiens dicitur, in quibus mixta est Græca vox Latinæ sicut in compresbyter, coepiscopus, subdiaconus: Epiphanius in hæresi Dositheorum, nomine planè Græco dixit ἐθελόσοφον pro affectatore ineptæ sapientiæ. Similem vocem habet in hæresi Pharisæorum, quos sic appellatos dicit, quod superati essent ab alijs per ἐθελοπερισσοθρησκίαν, id est, superfluam religionem spontè assumptam & fictam. Ad hanc rem hoc loco respicit Paulus, verùm phrasis illa (*volens in humilitate & religione,*) quoniam non est vox composita, non est vsitata à Græcis. Vnde locus iste forsitan inter eos est, vbi Paulus imperitus est sermone, in consequentibus eleganter extulit voce composita, quemadmodum dicetur in enarratione illius. Secundum præcepta & doctrinas hominum, quæ sunt rationem habentia sapientiæ in superstitione, & cætera. Expeditus fuisset sermo, si hoc modo dixisset: nemo vobis præmium eripiat per fictam humilitatem, quæ sita est in religione siue cultu angelorum. Sumitur (*&*) epexegeticõs pro id est, per fictam humilitatem, id est, per confictam religionem, qua coluntur angeli vt mediatores.

Ex hoc loco adhibita historia antiquitatis intelligimus, quare tam studiose Apostolus inculcarit in Epistola ad Ephes. nos habere accessum siue εἰσαγωγὴν ad Patrem per Christum.

Quæ non vidit ambulans) id est, ingrediens in ea, quæ non vidit, id est, sequens somnia sua. Alium sensum dat Erasmus secutus Hieronymum: nam vertit in his, quæ non vidit fastuosus incedens. Vocabulum Græcum ἐμβατεύων optimè explicat Budæus in commentarijs linguę Gręcę ex Demosthene Isæo & Gregorio Nazianzeno, dicẽs hoc esse, quod ponere pedem in aliquid. D. Augustinus loco eius, quo nos habemus, (*quæ non vidit ambulans*) legit quæ non vidit inculcans, addit interim nonnullos codices omittere negationem, & legere quæ vidit inculcans, & vtranque lectionem exponit in Epistola ad Saulinum, verùm priorem dicit sibi magis placere.

Frustra inflatus sensu carnis suæ) id est, à carnali sensu siue mente: nam Græcè est νοὸς, id est timent propter scientiam cælorum, Angelorum, aliarumque rerum mirabilium, (*& non tenẽs caput*) id est, non obtinens caput siue excidens à capite: Sic iam diceremus quosdam non tenere Ecclesiam. Nomine capitis Christum intelligit (*ex quo totum corpus per nexus*) vt enim vitalis spiritus à cerebro in reliquum corpus per neruos diffunditur, & membris sensum & motum suppeditat: sic spiritus Christi à capite in membra illi connexa per commissuras & compagines fertur, vitamque & motum subministrat, atque ita augescit corpus augmento Dei: Sic Theophylactus. Potest & hic esse sensus: Ex quo totum corpus pernexus &

iuncturas dependens per mutuas membrorum administrationes, crescit in augmẽtum Dei. Dum enim quisque credentium suam partem suppeditat, & quodammodo suum symbolum adfert, vt dum Episcopus diligenter concionatur, Monachus iugiter orat, Laicus humiliter obtemperat & discit à superioribus, & sic in cæteris vnumquodque, quod sui est officij, subministrat, corpus CHRISTI augetur & perficitur. Locus hic conferendus est cum eo, qui est in epistola ad Ephesios capite quartò. Ex quo totum corpus compactum, & connexum per omnem iuncturam subministrationis. Præpositionem (in) quæ est in nostris exemplaribus, Paulus non habet, quam si omittas erit phrasis, qualis est illa: Viuit vitam: Gaudet gaudium, quæ Græcis familiaris est.

Augescit, inquit, augmentum, vel augescit augmento, quod est secundum Deum. Illud (*Dei*) opponitur inuentis hominum.

SI mortui estis cum Christo ab elementis huius mũdi, quid adhuc tanquam viuentes in mundo decernitis?

SI *mortui estis cum Christo, &cæt.*) Græca habẽt adiectum (ergo.) Si mortui estis, quomodo Latina quędam exemplaria legunt, idem etiam habet Augustinus in Epistola ad Paulinum. Hieronymus verò in Epistola ad Algasiam non habet: Si, non habeamus, intelligere oportet. In Epistola ad Romanos frequenter occurrit mortui peccato legi, &cæt. hic adiecit præpositionem (ab) sicut & in epistola ad Romanos capite 6. Iustificatus à peccato: *Cum Christo*) id est, quemadmodũ Christus mortuus est, cui mors vltra non dominabitur: (*Ab elementis mundi*) huius sensus est: Si semel renunciastis omnibus, quæ inducere potest, siue lex Moysi, id est, litera, absque spiritu; siue Philosophia, aut homo sibi relictus, Plato vel Simon: vel elementum sumatur genericῶs, non solùm pro elementis Iudæorum, sed Philosophię quoque; & mundus pro omni eo, quod crassum est. Ille mortuus est elementis mundi, qui non ponit spem salutis in purgationibus animarum, quas tradunt Platonici, & post eos schola Simonis. Rursus renunciauit omnibus, quæ humanæ accidunt iustitiæ, id est, quæcunque humano ingenio possunt adferri, iuxta Ambrosium.

Quid adhuc tanquam viuentes in mundo) id est, constituentes spem salutis in ijs, quæ potest suggerere caro, id est, natura sine gratia (*decernitis*) ita vitam agitis, quasi illa inuenta Simonis, quæ suggessit carnalis ratio, vel litera Moysis, seclusa gratia requirantur ad salutem. Viuere igitur in mundo, est viuere iuxta ea, quæ ostendunt elementa, lex scilicet Moysis, & naturalis ratio. Quædam exemplaria non habent præpositionem (In) sed ea lectio est improbabilis, cùm non solu Græca eam habeant, sed etiam Aug. in Epistola ad Paulinum, & Hiero. in epist. ad Algasiam, & Amb. in commen. huius loci. Decernitis Grecè est, δογματίζεσθε, quæ vox media est, & accipi potest vel passiue hoc sensu: Cur vobis adhuc præscribuntur decreta & dogmata vitæ agendæ? cur vobis instituta dãtur more puerorum elementariorum ab istis hominibus? Potest etiam actiuè accipi hoc sensu: Quid dogmatizatis & decernitis, quasi inter cibos aliqui essent vetiti, quasi aliqua creatura propter malum principium non esset contrectanda? Græca scholia passiuè exponunt, Chrys. & Theop. etiam actiuè videntur interpretari. Græcanica scholia sequitur Eras. Nam vertit: quid quasi viuentes in mundo, decretis tenemini?

NE tetigeritis, neque gustaueritis, neque contrectaueritis. quæ sunt omnia in interitu ipso vsu, secundum præcepta & doctrinas hominum, quæ sunt rationem quidem habentia sapientiæ in superstitione & humilitate, & non ad parcendum corpori, non in honore aliquo ad saturitatem carnis.

NE *tetigeritis neque gustaueritis neque cõtrectaueritis, &c.*) Ista (vt annotat Aug. in Epist. ad Paulinum) μιμητικῶς accipiuntur, hoc est per imitationem. Sic enim, vel illi loquebantur, qui decretis suis & dogmatibus subigere conabantur Colos. vel ipsi Colossenses ab illis seducti: ne gustes hoc, ne tangas istud, ne cõtrectes hoc, illud immundũ est, hoc vetitum est tangi, &c. Quidam ista ad obseruationes Iudaicas referunt, alij ad Simoniacas: Verisimile est ad vtriusque familię obseruationes seu traditiones pertinere. *Quæ sunt omnia in interitu ipso vsu*) quod totũ genus doctrinæ & religionis ducit ad interitum animæ, dum ipso vtimur. Hæc est interpretatio August. & Ambros. Iuxta Hieron. verò & Græcos interpretes sensus hic est: Quæ sunt omnia in interitu ipso vsu, id est, quæ ipso vsu corrumpuntur & stercore digeruntur. Sermo enim est de cibo & potu qui vsu consumuntur, & in latrinam excernuntur, vox Gręca φθορὰ vtrumque sensum admittit. *Secundum præcepta & doctrinas hominum.*) Ex Paulo sine vllo cõmentario discere licet, quæ sunt doctrinæ hominum. Vide cap. 4. Epistolæ ad Ephesios: Vt nõ circumferamur omni vento doctrinæ in nequitia hominum, & cæt. Tales homines sunt, quorum hic doctrinas notat & præcepta, de quibus in præcedentibus dictum est in expositione illius: Secundum traditionem hominum. *Quæ sunt rationem*) id est, speciem & imaginem iuxta Hieronymum, (*habentia sapientiæ*) id est, eruditionis: Notare videtur Gno. Hieronymus refert ad Iudaizãtes & deuterotas. Chrysostomus dubius est, an de his,

an de

ān de familia Simonis interpretari oporteat. Verisimile est Apostolum vtranq; familiam respicere. Difficile est docere λόγον pro specie lumi seu imagine: quare Erasmus in annotationibus poni hoc loco vult pro verbo, & orationem esse inabsolutam, eò, quòd μὲν non habeat voculā nō responden tem δὲ, quam si absoluisset Aposto. dixisset secundum ipsum ad hunc modum: quæ verbotenus videntur erudita ac magnifica, cæterum re longè absunt ab eruditione & sapientia. Vt verbum opponatur rei. D. Hieronymus perfectam quidem agnoscit orationem, sed voculam μὲν, siue quidem, redundare dicit, quod in alijs plerisque locis propter imperitiam artis Grammaticæ Apostolo vsu venire dicit. August. rationem propriè accipit, sed sapientiam impropriè, hoc est, non pro vera sapiētia, sed falsa siue mundana (*in superstitione*) quidam præpositionem (in) interpretantur, vt hoc sit, quod per. Alij loco, propter, positum dicunt, sed nihil prohibet propriè sumi, hoc sensu: Quę sita est in superstitione, id est, conficta religione. Quod in præcedentibus minus apertè diuisis vocibus dixit, θέλων ἐν θρησκείᾳ, id est, volens in religione, hic eleganter admodum vnica voce composita extulit ἐθελοθρησκείᾳ, quæ vox significat voluntariam religionem, cùm quis vltro fingit sibi religionem ex cerebro suo. Nam θρησκεία religio dicitur, & θέλω volo. Hier. fallam religionē interpretatur. *Et humilitate*) id est, quæ in ficta & simulata animi humilitate sita est, quę humilitas non est in Euangelio, imò quæ pugnat cum Euangelio. Repetendum enim est illud θέλω ad humilitatem hoc modo: θέλω ἐν ταπεινοφροσύνῃ, alioqui ταπεινοφροσύνη virtutis vocabulum est. *Et non ad parcendum corpori*) Græcè est ἀφειδίᾳ quod si ad verbum interpreteris, sonat imparcentia corporis: Siquidem φείδομαι significat parco, & α, particula est priuatiua. Volunt, inquit, videri non parcere corpori. Reprehēdentis est inusitatam rationem abstinendi. Abstinet etiam cū iniuria & læsione corporis, citra spiritum reuelatiouis. Vide Hier. in episto. ad Alg. vbi manifestè istud de Iudaizantib. asserit: *Non in honore aliquo*). i. negato subsidio necessario corpori, ad saturitatem siue expletionem carnis. Reprehēdo in illis, quod confictę suæ abstinentiæ tantum tribuant vt videantur longissimè abesse à saturitate: Latini hæc omnia sensu reprehēdentis accipiūt præter Hiero. & Aug. qui illud (*& non ad parcēdum corpori*) interpretantur quasi sit condolentis hoc sensu: Hi qui decipiuntur ficta superstitione, miserè torquent corpus sine fructu. Ad eundem modum accipiunt quæ sequuntur vsq; ad finem cap. Græci interpretes media via incedunt, ab illo primum loco: Non in honore aliquo, &c. sensum desiderantis inchoantes. In capite iam exposito diligenter obseruandum est, quid propriè dicatur contra Simonem, quid contra Iudaizantes propriè dicatur, & quid ad vtrosque pertineat. Philosophia & inanis fallacia, peculiariter ad Simonis scholam: Traditio autem hominum, si quis naturam vocum & earum vsum respiciat, pertinet ad vtrosq;: Ex consequentia tamen textus Pauli referēda est soluṁmodo ad Simonem, ad quem quæ sequuntur quoque pertinēt vsq; ad illud: In quo & circuncisi estis, &c. quod propriè pertinet ad Iudaizantes, & durat per totam periodum, nisi quod in fine valdè inopinatè attingat Simonem, dū meminit principatuum expoliatorum per crucem: Verū statim redit ad Iudaizantes, ibi: Nemo vos iudicet in cibo, &c. Postea his omissis, impugnat denuò Simoniacos, ibi: Nemo vos seducat volens in humilitate, &c. Postremò in epilogo disputationis: Si mortui estis cum Christo ab elementis, &c. indifferenter tangit vtrosq;. Scriptam autem esse epistolam hanc contra familiam Simonis & Iudaizantium, ex historia antiquitatis (quam præter alios tradit Epiphanius) & ex veterum commentarijs manifestum est. His ita constitutis facile est cuiuis aduertere, quàm à vero sensu caput hoc detorqueant Lutherani. In primis, q̄ Philosophiam interpretantur argumenta quęuis à ratione inuenta in rebus pertinentib. ad fidem: vt ratio offensa, quia in mundo tam multa iniustè fiunt, nō potest statuere, quod mundus gubernetur à Deo, &c. Nihil cum historia antiquitatis, cum veterum commentarijs & consequentia scripti commune habet, imò tres etheologię additæ, & propositionum series planè indicāt Paulum agere de certa aliqua specie philosophię, illa scilicet quæ inducebat mediatores angelos. Nam sic ait, in Christo inhabitat omnis plenitudo, &c. in ipso estis cōpleti, ille est caput omnis principatus: ergo vitanda est philosophia, non dubium, quin illa quæ diuersa, & his aduersa docet, nempe philosophia Simoniacorum, quæ deprōpta est ex philosophia Platonicorum & Ionicorum philosophorū. Non igitur hic quæuis philosophia reprehenditur, sed ea, quæ iam dicta est. Quod notādum propter eos quoque, qui existimant Paulum notare eos, qui in rebus Theologicis immodica vtūtur philosophia, qui licet reprehensione sint dignissimi, non tamen hoc loco reprehenduntur. Deinde quòd traditionem hominum exponunt de traditionibus Monachorum, quam sit alienum à re proposita, vel ipse sermo arguit.

Aug. epist. 30. ad Paulin.

Non enim ait Apostolus, per, sed secundum traditionem hominum, quæ præpositio de-

tio declarat traditionem eodem pertinere, quò præcedentia, nec rem diuersam esse à philosophia & inani fallacia. Etsi vel maximè vsus fuisset Apostolus præpositione per, minimè tamen locum haberet ipsorum commentarius, cùm series scripti planè repugnet. Vbi enim in tota Epistola vel tenuis est mentio traditionum monasticarum: Si traditiones, id est, constitutiones hic Paulus prohibuisset, eas, quæ ad Philosophos pertinent, & ad liturgiam Platonicorum, & similes prohibuisset, non monasticas, de quibus nihil hîc agitur.

Eodem modo excutienda est particula: Secundum elementa mundi: quam illi tanquam tertiam rem ponunt, ordinationes politicas intelligentes, cum nec præpositio (secundum) nec consequentia scripti, eum commentarium admittat: sed ex commentario hoc sequeretur, quòd vitandæ omninò essent, sicut inanis philosophia, ordinationes politicæ, quod est dogma Anabaptistarum. Responderunt ipsi, ordinationes ciuiles cauendas hactenus, ne in eis constituatur iustitia: sed improbabilis est illa responsio, cùm sine nota discriminis Apostolus hæc omnia ex æquo mandet vitanda. Denique quæ historia antiquitatis docet Simonem, contra quem hic indubiè agitur, constituisse iustitiam in obseruatione politicarum legum: Addita est ergo & illa particula per congeriem, nec quid diuersum sonat à præcedentibus.

Iam quòd illud (*nemo vos iudicet in cibo*) ad constitutiones Ecclesiasticas de ciborum delectu & festorum celebratione referunt: quàm indoctè id faciant, præter voculam (ergo) etiam hoc, quod sequitur (*quæ sunt vmbra futurorum*) apertissimè declarat, quæ particula planè docet sermonem esse de differentijs ciborum ac dierum à lege præscriptis. Rursus quòd illud (*nemo vos seducat in religione angelorum*) de cælibatu interpretantur, quasi dicant non hominis esse sine vxore vitam agere, sed angelorum, qui ex historia antiquitatis & commentarijs veterum didicit, quæ sit religio angelorum, satis mirari non potest impudentem hanc ipsorum commentationem.

Extra statum quoq; huius Epistolæ est, an in negotio salutis sic inuocandus sit Christus, vt nemo Diuorum, cùm tantùm hic vetet agnosci angelos Simonis, siue extra Christum angelos, id est, per se aliquid valentes, quales adhibebat Simon ex sua magia. Illud Qui tanquam viuentes in mundo δογματίζεσθε: id est, decreta & dogmata suscipitis de cibis, & de potu: ne tetigeritis, neque gustaueritis, neque contrectaueritis secundum præcepta & doctrinam hominum. mirè quadrare putant in canones Pontificum de ieiunijs & cibis, &c. sed faciunt næ intelligendo, vt nihil intelligant.

In enarratione huius capitis, ostensum est Apostolum præcepta, doctrinam, & traditiones hominum vocare, quæ nihil habent consentaneum cum Scripturis, sed tantùm à ratione non imbuta fide profecta sunt, qualia erant dogmata scholæ Simonis & Iudaizantium. Cum his velle conferre decreta Pontificum & Episcoporũ, capitis est insani. Nam cùm hæc ab hominibus fide imbutis, & caput Christum tenentibus profecta sint, & ad fouendam promerendamque charitatem instituta, planè sunt Euangelica. Plura de his vide in annotationibus Esaiæ super caput vicesimum nonum, in enarratione illius: Timuerunt me mandato hominum & doctrinis.

Superest iam ἐθελοθρησκεία, quam vocem significare diximus voluntariam religionem, qua notari putant regulas Monachorum, sed eadem prorsus imperitia: cùm Apostolus illam spontaneam religionem vocet non factam ex scripturis, neque à ratione fide imbuta: & in specie explicans dicat religionem esse angelorum, quæ, vt patet ex ijs, quæ in præcedentibus dicta sunt, pugnat cum Scripturis.

CAPVT III.



Igitur si consurrexistis cum Christo, quæ sursu sunt quærite vbi Christus est in dextera Dei sedens: quæ sursum sunt sapite, non quæ super terram. Mortui enim estis, & vita vestra est abscondita cũ Christo in Deo.

IN præcedenti capite dixit, Colossenses mortuos vna cũ Christo in Baptismo, vnaque cum illo surrexisse. Hic iam instituit exhortationem verè sanctam, pertinentque omnia, quæ sequuntur, ad vitæ informationem, difficilioraque sunt præstitu, quàm intellectu. Si consurrexistis, inquit, sicut antè differui particula (*si*) non tam dubitantis est, quàm asseuerantis: quoniam, inquit, vnà cum Christo surrexistis, quæ sursum sunt, id est, superna quærite, hoc esse debet studium Christiani hominis: Cum manè surgimus, non statim cogitare debemus de ientaculo & prandio, sed de cælestibus, & Dei beneficijs, vt ex illorum memoria, in gratiarũ actionem prorumpamus.

Vbi Christus est in dextera sedens.) Ipse caput vestrum est, quare vt probetis vos esse membra ipsius, mente, affectu, cogitatione ibi *ad Eph. 1.* versemini, vbi ipse est, quandoquidem corpore non licet. *Dextera*) exposita est in Epistola ed Ephesios, & ea quæ est ad Roman. *ad Ro. 8.* *ad Phil. 2.*

(*qua*

(*quæ sursum sunt*) id est, supernè (*sapite*) siue vt Erasmus vertit, curate. Græcè est φρονεῖτε, de qua voce aliquoties dictũ est. Volo, inquit, vos cælestibus affici, non ijs, quæ suggerit mundus aut natiuitas, quæ non pertingunt ad spiritum reuelationis.

Mortui enim estis) id est, renunciastis affectibus, quos suggerit caro, & desijstis illis viuere. *Et vita vestra abscondita est*) scilicet à sensu mundi, hoc est, mundus non videt vitam vestram, ne quo modo in nobis regnet spiritus, sicut nec videt vitam Christi, qui maximè viuit, quum tamen impijs non videatur viuere (*in Deo*) id est, apud Deum.

Cum autem Christus apparuerit, vita vestra: tūc & vos apparebitis cum ipso in gloria. Mortificate ergo membra vestra, quæ sunt super terram, fornicationem, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, & auaritiam, quæ est simulachrorum seruitus. propter quæ venit ira Dei super filios incredulitatis, in quibus ambulastis aliquando, cùm viueretis in illis.

Ephe. 5. a.

Cum autem Christus, &c.) Christus dicitur vita nostra eo loquendi modo, quo dicitur pax nostra, iustitia nostra. Hic cũ apparuerit, siue manifestatus fuerit in fine seculi, vt etiam mundus eũ agnoscat pro Deo & redemptore. *Tunc & vos apparebitis*) siue manifestabimini, scilicet mundo. *In gloria*) tunc illi, qui neglectam æstimauerunt vitã Christianorum, eam admirabuntur: & quos habuerunt in derisum, eosdē laudabunt. Vide caput quintum Sapientiæ.

Mortificate ergo, &c.) Sic mortui sum⁹ motibus veteris hominis, vt tamen facilè renasci possint: quare restat, vt eos exurgentes quotidiè mortificemus. *Membra terrestria*) dicit affect⁹ terrestres, affectus peccati, quos mortificari vult, quò minùs vim exerãt aduersus nos: id enim consequuntur multi, vt in ipsis nõ sint efficaces, licet nulli, vt in ipsis omninò non sint: (*fornicationem*) significat omnem illicitum concubitum. Est genus complectens etiam adulterium, stuprum, & cæt. (*immunditiam*) hoc loco ad Venerem pertinet, alioqui omnem generaliter immunditiam significat. *Libidinem*) Erasmus vertit mollitiem, alij morbum transferunt, in nomine morbi intelligentes, quod Horatius, dum ait: Cum grege turpium morbo virorum. Græcè est πάθος, quæ vox significat libidinem contra naturam, hinc παθικὸς dicitur, qui se iniri turpi libidine patitur: vt puer pathicus, puella pathica (*auaritiam*) habet πλεονεξίαν, quæ vox eodem pertinet, quò cæteræ, quanquam de studio pecuniæ quidam interpretentur, consulendus est commentarius in capite secundo & capite quinto epistolæ ad Ephesios: Fornicatio autem & omnis immunditia, aut auaritia nec nominetur in vobis: quod testimonium est c. 5. Qui desperantes semetipsos tradiderunt immunditiæ in auaritia: quod est cap. quarto, vbi vocem Græcam explanauimus. Videntur autē hæc dicta propter Simonis turpitudinem, quemadmodum & in epistola ad Ephesios annotauimus. Quo autem sensu πλεονεξία dicatur idolorum cultus, etiam ibi annotatum est.

Propter quæ venit) id est, venire solet. Est præsentis temporis (*ira*) id est, vindicta Dei (*super filios incredulitatis*) vel, vt alij vertunt, inobedientiæ, Græcè est ἀπειθείας Dixit autem hoc Apostolus Hebraicè, id est, super filios impersuasibiles, impertractabiles, nõ obtemperantes Euangelio, & Dei legibus, (*in quibus ambulastis*) sermo Grecus anceps est, referri potest vel ad filios inobedientes, inter quos & Colossenses aliquando fuerant vel ad vitia, quæ antè cõmemorauit. Quod sequitur (*quum viueretis in illis*) pro posteriori sensu facit, nam ad vitia hoc pertinet. Quare recti⁹ noster interpres, qui vertit, in quibus, quàm Erasmus, qui vertit, inter quos, verba Pauli ad certum sensum restringens. Conferenda est aũt hęc epistola cum ea, quæ est ad Ephesios, vt cognoscatur, quanta sit vtriusque affinitas: omnia enim hæc etiam ibi reperiuntur.

Nunc autem deponite & vos omnia, iram, indignationem, malitiam, blasphemiam, turpem sermonem de ore vestro. Nolite mentiri inuicem, expoliantes vos veterem hominem cum actibus suis, & induentes nouum, eum, qui renouatur in agnitionem, secundum imaginem eius, qui creauit illũ, vbi non est gentilis & Iudæus, circumcisio & praeputium, Barbarus & Scytha, seruus & liber, sed omnia, & in omnibus Christus.

Nunc autem deponite) non solùm crassa illa, quæ iam commemoraui, sed etiam minùs crassa, (Sic Ambrosius) videlicet irã, indignationem, &c. Quid intersit inter ὀργὴν & θυμὸν, indicat annotatio in capite 4. epistolæ ad Ephesios. *Blasphemiam*) id est, maledicentiam, (*turpem sermonem*) Paulus vnicam vocem habet αἰσχρολογίαν, quam nos vertere possimus turpiloquentiam (*& nolite mentiri inuicem*) id est, alius aduersus alium, expoliantes siue exuentes vos veterem hominem. Participia hæc (expoliantes & induentes) apud Paulũ præteriti tẽporis sunt hoc sensu: Postquam exuistis veterem hominē, & induistis nouum.

Obseruandum hoc loco, quòd vetus homo non tantùm pertinet ad portionem animæ inferiorem, id est, appetitum sensitiuum, sed etiam ad partem animæ superiorē, id est, rationem & voluntatē. Vtraque enim animę portio, intelligenda est corrupta esse vitio Adæ, quemadmodum eruditè collegit August. ex hac sententia Apostoli. Interior, inquit, homo si renouetur de die in

& epistola ad Ephesios, videtur Paulus abusus voce εὐχάριστοι: interpretatur enim Græci, grati sitis erga Deū, hoc sensu: Volo vos memores esse, qualis ille fuerit erga vos, vt ipsi vicissim tales sitis erga alios, vel volo vos agere gratias Deo pro beneficijs acceptis, & omittere dissensiones.

VErbum Christi habitet in vobis abundanter, in omni sapientia docentes, & commonentes vosmetipsos psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus, in gratia cantātes in cordibus vestris Deo. Omne quod- 1.Cor.10.g *cunq; facitis in verbo, aut in opere, omnia in nomine Domini nostri Iesu Christi, gratias agentes Deo, & Patri per ipsum.*

VErbū) nō Simonis aut Iudaizātium, sed Christi, hoc est, sana Euāgelij doctrina (*habitet in vobis*) id est, semper sit in ore vestro: quod sequitur (*abundanter*) Græcè est πλουσίως, id est, diuiter, id est: Volo vos esse assiduos in tractādo puram Christi doctrinam. Illud (*in omni sapientia*) de industria adiectum est propter Gnosticos. *Docentes*) abusus est participio loco verbi, quod Græcis familiare est: docete, inquit, & cōmonete vos mutuò. *Psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus.*) De his in Epistola ad Ephe. dictum est. Ad Eph.5. *In gratiam*) Hebraismus est, cū gratia, id est, cum mentione laudis cantantes, &c. *Omne, quodcunque facitis.*) Reuocat eos à schola Iudaizantium & Simonis: omnia, quæ facitis, in nomine Christi facite, non illorum, non misceatur Moyses & angeli cum Euangelio. *Gratias agentes Deo & Patri per ipsum*) & nō per alium.

MVlieres, subditæ estote viris, sicut oportet, in Domino. Viri diligite vxores, & nolite amari esse ad illas. Filij, obedite parentibus per omnia: hoc enim placitum est Domino. Patres, nolite ad indignationem prouocare filios vestros, vt non pusillo animo fiant. Serui, obedite per omnia dominis carnalibus, non ad oculum seruientes, quasi hominibus placentes, sed in simplicitate cordis timentes Deum.

M*Vlieres*) id est, vxores: sic enim mox Græcam vocem vertit. *Subditæ estote viris, sicut oportet in Domino*) id est, sicut id postulat Christianismus. *Viri diligite vxores, & ne sitis amarulenti circa illas*) morosi & intractabiles. *Filij obedite parentibus per omnia*) id est, in omnibus, honestis tamen: *hoc enim placitum est Domino*) Præpositionem (in) Græca nō habēt, & si omittatur, sensus planior erit. *Patres nolite ad indignationem prouocare filios vestros, vt nō pusillo animo fiant*) id est, deiecto, & dissiliant à cultu Dei, ne sitis ipsis ita duri, vt pigeat eos Christianismi, dicentes se patres habere intractabiliores, quàm habebant alij non Christiani.

Serui obedite) causa, cur tam studiosè vbique præcipiat Apostolus seruis & cæteris obedientiam, depicta est in historia antiquitatis. Erant enim quidam id temporis, qui malè intelligentes libertatem Christianam, docebant ab obedientia, quæ præstatur hominibus, per Christum omnes esse absolutos. Vide annotationes in Epistolam Ad Ephe. ad Ephe. Dixit, autem, *dominis carnalibus*) & cap.6. non dominis Christianis, vt significaret etiam obtemperandum Ethnicis. *Non ad oculū seruientes, quasi hominibus placentes.*) Hic sunt illæ duæ voces compositæ, de quibus in Epistola ad Ephes. quas nos vix multis possimus reddere: Obsequium iuxta oculū exhibitum, ὀφθαλμοδουλείαν appellāt: eum, qui hominibus placere studet, ἀνθρωπάρεσκον dixit. *Sed in simplicitate cordis*) omnia hæc inueniuntur in Epistola ad Ephes. Facere quæ decet dominis tantùm spectantibus studij est placendi hominibus, non timoris Dei.

QVodcunque facitis, ex animo operamini sicut Domino, & nō hominibus, scientes, quòd à Domino accipietis retributionem hæreditatis, Domino Christo seruite: qui enim iniuriam facit, recipiet id, quod iniquè gessit, & non est personarum acceptio apud Deum.

Q*Vodcunque facitis, ex animo operamini, sicut Domino.*) Sensus est: Cogitet seruus seruitutem sese expendere Domino Deo, qui voluit ipsum seruū esse, & se remunerationem ab eo acceptum. Respondet cogitationi seruorum: posset dicere seruus, Dominus meus est Ethnicus, ego Christianus, nolo ei amplius seruire: Respondet, quòd nō Ethnico seruiat, sed Christo. Vox ἀνταπόδοσις, quam noster interpres retributionem vertit, planè facit pro meritis operum, etiam apud Ethnicos scriptores. Nomine hæreditatis, vitam æternam expressit. *Domino Christo seruite*) verbum Græcum est anceps, vnde alij vertunt: nam Domino Christo seruitis.

Qui enim iniuriam facit) Græca non habēt γὰρ, sed δὲ. Cæterùm, qui iniuriam facit (*recipiet*) id est, referet, siue reportabit id, quod iniquè gessit, hoc est, pœnas dabit, & nō est personarum acceptio apud Deum. Quid enim, inquit, si ille gentilis sit, tu verò Christianus, non propterea euades supplicium?

CAPVT IIII.

DOmini, quod iustum est & æquū, seruis præstate scientes, quòd & vos Dominum habetis in cœlo. Orationi instate vigilātes in ea in gratiarum actione, orantes simul & pro nobis, vt Deus aperiat nobis ostium sermonis ad loquendum mysterium Christi (propter quod etiam vinctus sum) vt manifestem illud ita, vt oportet me loqui. In sapientia ambulate ad eos, qui foris sunt, tempus redimētes. Sermo vester semper in gratia sale sit conditus, vt sciatis, quo modo oporteat vos vnicuique respondere.

Domini

IN POSTERIOREM D. PETRI EPISTOLAM EXPLICATIO.

F. ADAMI S. DELPHII.

ARGVMENTVM.



RGumentum huius Epistolæ idem est, quod Epistolæ Iudæ, annotant hoc Græcanica scholia: & ita esse deprehendet, qui hanc cum illa contulerit. Scribitur autem in commune omnibus, quibus à Gnosticis periculũ erat, & nullis certis, quemadmodum nec Epistolæ Iudæ.

CAPVT I.



IMON Petrus, seruus & Apostolus Iesu Christi, iis, qui coæquale nobiscum sortiti sunt fidem in iustitia Dei nostri, & Saluatoris IESV CHRISTI. *Omnia nobis diuinæ virtutis suæ, quæ ad vitam & pietatem donata sunt, per cognitionem eius, qui vocauit nos propria gloria & virtute, per quæ maxima & pretiosa nobis promissa donauit, vt per hoc efficiamini diuinæ cõsortes naturæ, fugientes eius, quæ in mundo est, concupiscentiæ corruptionem.*

S*imon Petrus, seruus & Apostolus Iesu Christi iis, qui æqualem*) id est, eiusdem dignitatis ac precij. Erasmus vertit, æquè prætiosam, & rectè: nã hinc vox Græca cõposita est: significat aũt fidem per omnia indifferenté contigisse tã Gentibus, quàm Iudæis, idq; ex liberali gratia Dei, quod postremũ indicat verbum sortiti sunt: *In iustitia Dei*) Quia epistola hæc scripta est contra familiam Simonis, & nulla in ea significatio est Iudaizantium: idcirco iustitia Dei accipienda est, vt opponatur nõ iustitię legali, sed iustitię, quã pollicebatur Simõ suis cultorib. Quod ait Dei, & Saluatoris, interpretãtur quidã de Patre, & Filio. Alij vtrũq; ad Filiũ referunt & prępositioné (in) positã dicunt loco per: qui si per iustitiã merita Christi intelligãt, nõ est probabilis ipsorũ cõmentarius, quòd fides non sit ex merito Christi, sed ex predestinatione: quod alij aduertentes, in iustitia Dei interpretantur, quæ adfert iustitiã Dei, vt fides in iustitia Dei hoc sit Petro, quod Paulo iustitia Dei per fidé. Verùm insolens est hæc phrasis, quare dicendum præpositioné (in) hoc loco valere Beth Hebraicũ. Est aũt Beth Hebræis nunc instrumenti, nũc comitis. Prioris exemplum est c. 7. Esaiæ. Radet Dominus in nouacula acuta. Posterioris verò Exod. 13. Præcedebat eos Dominus per diem in columna nubis, &c. Hoc verò loco cõcomitanter accipitur pro eo. quod est, cũ, sicut cap. 1. prioris Epistolæ ad Timoth. Superabundauit gratia Domini nostri cũ fide & dilectione. Et in Euangelio: Eamus, & moriamur cum illo, vbi Hebræus vteretur præpositione beth.

G*Ratia vobis & pax adimpleatur in cognitione Dei, & Christi Iesu Domini nostri, quomodo omnia nobis diuinæ virtutis suæ, &c.*)

G*Ratia vobis & pax, &c.*) De his vocabulis dictum est in epistola ad Romanos, & Galatas. De verbo verò adimpleatur, in Epistola Iudæ. *In cognitione*) id est, per cognitionem (*Dei & Christi Iesu Domini nostri, quomodo omnia nobis diuinæ virtutis suæ, &c.*) Interpres noster aliter legisse videtur, quàm hodiè habent Græca. Nam pro δεδωρημένης, quod participiũ est, videtur legisse δεδώρηται, quod verbum ad hunc modum vertit Erasmus: Vt eius diuina virtus omnia nobis largita est, quæ ad vitam & pietatem pertinent. *Per cognitionem eius, &c.*) Sensus est: Gratia vobis, & pax multiplicetur per cognitionem, quomodo per cognitionem omnia, quæ ad vitam spiritus, & pietatem pertinent, à diuina potentia nobis donata sunt, per cognitioné, inquam, non earum rerum, quas inducunt Gnostici, sed (*eius, qui vocauit nos propria gloria*) id est, motus sua mirabili misericordia. Gloria huius loci est illa, quæ capite 3. ad Rom. Omnes peccauerunt, & egent gloria Dei, id est, gratia & misericordia. Quod sequitur, (*virtute*) diuersum est à superiori: Omnia diuinæ virtutis suæ: nam ibi est δύναμις, quæ pugnat cũ imbecillitate: hic verò ἀρετή, quæ opponitur vitio. Sensus est: motus virtute sua, id est, bonitate. *Per quæ maxima, &c.*) variant hic exemplaria Latina, alia habẽt, per qué, alia per quam, alia rursus per quæ: quomodo legunt Græca. Sensus est: per quam gloriam & virtuté, maxima nobis & pretiosa promissa donauit. *Vt per hoc.*) Et hìc variãt exemplaria: quædã habent vt per hoc, quædam vt per hæc, & ea lectio probabilior est. Sensus est: vt per hæc promissa & beneficia, diuinæ efficiamur consortes naturæ, id est, Filij Dei. Consortium, inquit, diuinę naturæ non per mystagogiam Simonis, non per

coitum

coitum, & purgationes Gnosticorum, sed per beneficium Christi, ex agnitione Dei contingit. si freti Christo refugiamus à corruptione, quæ in mundo est per concupiscentiam, id est, si seruemus nos puros à turpitudine Venerea, à libidine, qua se cõspurcant Gnostici.

Vos autem curam omnem subinferentes, ministrate in fide vestra virtutem: in virtute autem, scientiam: in scientia autem, abstinentiam: in abstinentia autem, patientiam: in patientia autem, pietatem: in pietate autem, amorem fraternitatis: in amore autem fraternitatis, charitatem.

Vos autem curam omnem subinferentes, &c.) Quod dicit, tale est: Quæ dixi, contigerunt vobis diuinitus, sed vestro studio aduigilare debetis, ne inficiant vos Gnostici, qui nisi diligentes fueritis, subuertent, & eripient vobis, quæcũque donata sunt: Vult, vt nostra diligentia accedat ad dona Dei: nã participiũ Græcum, quod noster interpres vertit subinferentes, significat præterea inferentes (*ministrate*) id est, suppeditate, sicut ædificanti suppeditamus calcem & lapides. *In fide*) id est, vnà cum fide vestra (*virtutem*) bona opera. *Et in virtute*) id est, cũ vestra bona vita, (*scientiam*) cognitionem, & cum cognitione abstinentiam. Vox Græca hui⁹ loci est illa, quæ toties obuia est apud Aristo. in Ethicis, nimirum ἐγκρατεία, quã ibi interpretes continentiam vertunt: Sumitur autẽ non pro ea moderatione, quæ est in cibo & potu, sed quæ est in re Venerea, & voluptate tactus. Gnosticis nihil proderit suum studium, quòd intemperantes sint, & licenter viuentes: Vos cum scientia iungite ἐγκρατείαν, & cũ ἐγκρατείᾳ patientiam aduersus maledicta & blasphemias Gnosticorum, quibus omnes non suæ sectæ insectantur. Rursum cum patientia suppeditate pietatem, quæ est verus cultus Dei: assuescite hymnis & psalmis, & canticis spiritualibus, & cum pietate subministrare (*amorem fraternitatis*) Græcè dictio composita est, φιλαδελφίαν, id est, amorem fraternum. Quoscunque noscitis cãtholicos, eo nomine ipsos diligite: sensit enim de mutuo amore inter se, vt emergentibus Gnosticis ipsi vehementius se amẽt: siquidem hos fratres appellare cõsueuerunt Apostoli. *Cum amore autem fraternitatis*) charitatem diuinam, videlicet illam, qua Deum summè amamus.

Eius exercitium hîc commendat, quę vita est animæ, sine qua nec φιλαδελφία quicquam prodest, nec εὐσέβεια, siue pietas est aliquid. In præcedentibus præpositio (in) accipi potest vel pro, cum, vel propter. Iuxta Bedam, ministrare in fide virtutem, est iungere fidei virtutem. Accepit ergo ipse (in) Hebræorũ more, pro Beth, adhæsionis, quale est capite 4. Oseæ: Sanguis in sanguine tetigit se, quod Hieronymus, omisso Hebraismo, vertit, sanguis sanguinẽ tetigit. Græcanica quoq; scholia accipiũt (in) pro Beth, adhæsionis. Nam habent: suppeditate fidei vestræ virtutem, id est, adiungite [illegible] studium virtutis. Accipitur autem virtus non pro virtute ethica: nam sic non potest se iungi ab abstinẽtia & cæteris, sed accipitur pro bonitate. quomodo exposuimus in illa sententia: Qui vocauit nos propria gloria & virtute.

Hæc enim si vobiscum adsint, & superent, non vacuos, nec sine fructu vos constituẽt in Domini nostri Iesu Christi cognitione. Cui enim non præsto sunt hæc, cæcus est, & manu tentans, obliuionẽ accipiens purgationis veterum suorum delictorum.

Hæc enim si vobis adsunt, & superent, &c.) Si his virtutib. instructi fueritis, nec simpliciter instructi, sed abundè instructi, ita vt exuperent in vobis, id est, quod dicit, [illegible] (*& non vacuos*) Græcè est ἀργὺς. [illegible] vos non otiosos, nec sine fructu, Græcè est ἀκάρπους, quod Erasmus vertit, non inutiliter laborantes. Sensus est: facient, vt vester labor non sit irritus, sed vt proficiatis in Christi cognitione, meliori certè cognitione, quàm ea, quam iactant Gnostici. *Cui enim non præsto sunt hæc*) id est, qui nõ studet cõparare sibi ea, quæ dixi (*cæcus est*) quantumuis magnam putat se habere cognitionem, (*& manu*) scilicet viam (*tentans*) adiecit hoc Apostolus, vt profundam cæcitatem exprimeret: nam luscosi magna corpora vident, vt ductu manuum non sit opus (*obliuionem accipiens purgationis veterum suorum delictorum*) siquidem in hoc à peccatis sumus purgati, vt in iustitia & sanctitate vitam exigamus. Locus iste insignis est, & annotandus propter hæreticos, qui volunt solam fidem sufficere. Similis locus est in Epistola Iudæ: Superædificantes vosmetipsos sanctissimæ vestræ, siue, vt Græci codices habent, vestra fidei, &c. Nã superædificare fidei, est in fide subministrare alias virtutes.

Quapropter fratres magis satagite, vt per bona opera certam vestram vocationem & electionem faciatis: hæc enim facientes, non peccabitis aliquãdo. Sic enim abundanter ministrabitur vobis introitus in æternum regnum Domini, & Saluatoris nostri Iesu Christi.

Quapropter fratres satagite magis, &c.) Gnostici adeò dediti sunt studio cognoscendi, vt quod præcipuum est, vitam videlicet, negligant: vos fratres potiùs operam date, studete, & incumbite (*vt per bona opera vestra certam vestram vocationem*) qua vos vocati estis à Deo ad fidem. *Electionem*) qua electi estis ad hæreditatem filiorum Dei, & æternam fœlicitatem, faciatis: vox Græca βεϐαίος, significat & certum, hoc est, compertum, significat & firmum siue stabilem, quomodo alias

alias ferè vertit interpres: Si exponas priori modo, sensus est: vt cõpertum habeatis vos à patre vocatos & electos, & non esse vobis opus mystagagijs Simonis. Si posteriori modo interpreteris, sensus est: nihil aduersus Gnosticos ita munire & stabilem ac immotũ reddere hominem potest, atque bonæ vitæ studium. Verùm siue vocem Græcam interpretaris vt pertineat ad cognitionem, siue ad affectum, nihil facit pro hæresi huius tẽporis, quia non refert D. Petrus hanc certitudinem ad fidem, sed ad bona opera siue ad virtutes, quas ante recensuit, quæ certitudo probabilitatis est. Græcanica scholia interpretantur vt nullo modo seruire possit hæresi de fide speciali & securitate perseuerantiæ. Certam aiunt & firmam facite vocationem vestram & electionem, alijs vitam vestram, & mores cõsiderantibus: (*hæc enim*) scilicet, bona opera vel virtutes, quas superius cõmemoraui: Quod posterius addimus propter Græcos codices, in quibus non est expressa mentio operum. (*Non peccabitis*) vocem Græcam magis proprie vertit interpres in Epist. ad Rom. cap. 11. Offenderunt vt caderent. Non enim sensus est: nunquam committetis peccatum, quod generale est, sed nõ offendetis, siue nõ impingetis in errores Gnosticorum. Multis haud dubiè causa ruinæ in hæresim hac tempestate est, quòd non exerceant se in operibus virtutum.

Sic enim) id est, si in his virtutib. exerceámini: (*abundanter*) Græcè est πλουσίως, id est, diuiter siue opulenter. *Ministrabitur*) id est, suppeditabitur vobis introitus in æternum regnum: non impedient ingressum ad cælos Angeli Simonis, vt schola illa nugatur.

P*Ropter quod incipiam vos semper commonere de his, & quidem scientes & confirmatos vos in præsenti veritate. Iustum autem arbitror quandiu sum in hoc tabernaculo suscitare vos in commonitione, certus quòd velox est depositio tabernaculi mei secundum quod & Dominus noster Iesus Christus significauit mihi.*

PRopter quod incipiam) Græcè est, non negligam, non omittam. *Vos de his*) id est, de hoc argumento. *Semper commonere*) tametsi (*sciatis & confirmati sitis in præsenti veritate*) id est, in hoc genere doctrinæ, de quo nunc scribo vobis. Ciuiliter dictum: sic enim mitigat admonitionem. Simile est in epistola Iudæ: cõmonere nos volo sciẽtes semel omnia. Nec abs re id se facturum dicit: id enim iustum est cum sit Apostolus: *Iustum* (inquit) *arbitror quamdiu sum in hoc tabernaculo*) id est, in hoc corpore, id est, quamdiu viuo. *Suscitare*) siue excitare vos. *In commonitione*) id est, per commonitionem, maximè cùm sciam breui, futurum, vt deponam hoc tabernaculum, id est, corpus hoc, quod veluti tabernaculum animæ circumfero. *Secundum quod & Dominus Iesus Christus significauit mihi.*) Non est verisimile Apostolum Petrum respexisse ad locum, qui est capit. 21. Ioan. vt habent concordantiæ marginales: sed ad nouam reuelationem quasi dicat: Certus sum ex reuelatione mihi iam facta. Hinc colligimus, quòd senex hanc epistolam scripserit.

D*Abo autem operam & frequenter habere vos post obitum meum, vt horum memoriam faciatis. Non enim doctas fabulas sequuti, notam fecimus vobis Domini nostri Iesu Christi virtutem & præsentiam, sed speculatores facti illius magnitudinis.*

D*Abo autem operam*) vel vt Erasmus vertit, quin & operam dabo. Quod sequitur (*frequenter*) Græcè vehementius est ἑκάστοτε, id est, semper, quod & Erasmus refert ad verbum, quod præcedit, dabo operam, sed magis verisimile est pertinere ad memoriã facere, quod sequitur. Sensus est: diligentia mea efficiam, vt doctrina hæc semel infigatur animis vestris, vt possitis vnoquoque tempore etiam post meam mortem meminisse huius, id est, argumenti istius, de quo nunc ago: Habere, positum est pro, posse, quod Græcis familiare est: vt possitis facere mentionem horum. Nec est Grecè obitus sed exitus, in quo seruauit metaphoram: Meminerat enim tabernaculi. Dilucidius fuisset, si ποιεῖσθαι, quod infinitum est, vertisset per verbum infinitiuum facere, & ἔχειν reddidisset per verbum posse, hoc modo: dabo operam & frequenter, posse vos post exitum meum horum mentionem facere.

Non enim doctas fabulas sequuti.) Variant hîc exemplaria, alia habent doctas, alia indoctas: nec ex Græca voce cõstare potest, quid verterit interpres. Est enim participium illius verbi, à quo deducitur Sophista, quo vocabulo significatur & sapiens; & is, qui fictam sapientiæ speciem iactitat. Pertinet ergo vox ad eruditionem & inscitiam. Si legamus, indoctas, rectè quadrat cũ ratione scripti. nam Gnosticorum Theologia constabat merè indoctis nugis hinc inde collectis ex Poetis, ex Philosophis, & alijs atque alijs. Erasmus vertit, arte compositas fabulas, imitans Græcanica scholia. Sensus est: Si fabulas docuissem, mors instans potuisset me commonere ad resipiscendum, ad mutandum sententiam, sed recta sunt, quæ docui, quare non desinam inculcare.

Est egregia causa solicitudinis Apostoli. Pro virtute Græci habent δύναμιν, id est, potentiam, pro præsentia παρουσίαν, quam vocẽ alias vertit aduentũ, ponitur & pro περιουσία, id est, opulentia. Sensus est: potentiam Christi, & quid possit beneficium ipsius, itẽ quid præsens in hac vita Christus egerit, & ipsius miracula, non docui ex meo ingenio, confictis fabulis, sed & cætera. Pro præsentia,

deposuit Apud Apostolos & discipulos, & illi apud Ecclesias. Gnostici pro suo arbitrio recipiunt vel reijciunt has aut illas scripturas, & quas recipiunt, pro suo ingenio interpretantur. Vos nolo hic sequi priuatú vestrum sensum.

NOn enim voluntate humana allata est aliquando Prophetia, sed Spiritu sancto inspirati, loquuti sunt sancti Dei homines.

NOn enim voluntate humana allata est aliquando Prophetia) probatio est prioris. Scriptæ sunt magisterio spiritus, igitur & magisterio spiritus discendæ sunt scripturæ: non igitur priuati sunt ingenij, sed ad publicam & ad catholicam pertinent Ecclesiam, atque ab ea petenda est earum interpretatio.

CAPVT II.



Verunt verò & Pseudoprophetæ in populo, sicut & in vobis erunt magistri mendaces, qui introducent sectas perditionis, & eum qui emit eos, Dominum negant, superducẽtes sibi celerem perditionem.

F*Verunt verò & Pseudoprophetæ.)* Ex mentione Prophetarum transit ad principale argumentum de Pseudoprophetis, de quibus apud Iudam penè eadem, omniaque facilia sunt, dum intelligimus Apostolum ad certum genus hominum dirigere oculos, quémadmodum fit in omnibus catholicis & Apostolicis Epistolis, quæ ex certa occasióe sunt scriptæ. In præfatione quam hactenus exposuimus, tres habemus locos communes admodum insignes.

Primus est, cognitionem rei Christianæ absque exercitio virtutum nihil prodesse. Secundus est, nihil nos ita in fide retinere ad quam vocati sumus, & stabilire aduersus hæreses, quam strenuum virtutum studiú. Vocatio namq; ibi & electio non tam ad æternas pertinet, quàm eas quibus quotidie vocamur ad fidem. Tertius est, scripturam quam sacram vocamus, non esse priuatæ interpretationis.

Fuerunt verò & Pseudoprophetæ in populo) scilicet, Iudaico. *Sicut & in vobis erunt magistri mẽdaces)* Græcis est vnica dictio ψευδοδιδάσκαλοι, quos Paulus vocat ἑτεροδιδασκάλους Etsi Christus gubernet Ecclesiam, occulto tamen suo iudicio sinet exoriri hæreses. Aptè autem comparat pseudoprophetis, qui sub Mose fuerunt, hæreticos post Christum exurgentes, quia sicut illi audebant falso dicere: Hæc dicit Dominus & cætera, ita hi nó verentur dicere: hoc est, verbum Dei ex priuato suo sensu, non attendentes, quid patres quid Ecclesiæ consensus doceat, (*qui introducent*) id est, clam & obiter inducent prætextu Christianismi. Istud est proprium hæreticorum. Sic nostri hæretici iactitant se obrutum: adinuentionibus hominum Christi beneficium, in Lucem reuocare, qui magnus est prætextus. Iudas habet simile verbum: Subintroierunt enim quidam homines, & cæte. *Sectas perditionis)* id est hæreses adferentes perniciem. *Et eum, qui emit eos,)* id est, Christum, qui eos suo sanguine mercatus est, abnegant. Est mirabile πάθος, vide Epistolam Iudæ. *Superinducentes)* id est, accersentes (*sibi celerem perditionem*) id est, interitum.

ET multi sequentur eorum luxurias, per quos via veritatis blasphemabitur, & in auaritia fictis verbis de vobis negotiabuntur, quibus iudicium iam olim non cessat, & perditio eorum non dormitat.

ET multi sequentur eorum luxurias.) Græca, quæ nunc in manibus sunt, habent multi sequuntur eorum exitia, siue perditiones. Noster interpres vel legit ἀσωτείαις pro ἀπωλείαις vel ad sensum reddidit: *per quos via veritatis)* id est, doctrina Euangelij, verus & purus Christianismus. *Blasphemabitur)* id est maledictis & conuitijs afficietur. Ad Ephes. cap. 5.

Fi in auaritia.) Hic est πλεονεξία vox frequẽs Paulo, de qua dictum est in Epistola ad Colossenses: Ad Coloss. cap. 3. Hoc tamen loco specialiter accipitur pro φιλαργυρία pro improbo studio pecuniæ, propter verbum negotiandi, quod ad auaritiam proprij nominis pertinet, Fictitijs inquit & compositis sermonibus vos cauponabuntur, docendo abutentur vobis ad quæstum suum vt sunt auari. Iudas quoque in epistola sua notat eos auaritiæ, cum quo & consentit historia antiquitatis: *Quibus iudicium)* id est, phrasi Hebrea damnatio. *Iam olim)* siue ab æterno definita non tardat. *Et perditio eorum non dormitat)* id est, quamuis ipsi securi sint, tamen certum impendet eis exitium.

SI enim Deus Angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos in iudicium reseruari, & originali mundo non pepercit, sed octauum Noe iustitiæ præconem custodiuit, diluuium mundo impiorum inducens.

SI enim Deus Angelis) qui multò nobilioris sunt naturæ non (*pepercit, sed rudentibus inferni.*) Noster interpres vel aliter legit, vel reddidit ad sensum. Nam Græca quæ hodie sunt in manibus, habent: cathenis caliginis, id est, ducentibus ad caliginem. Nomine tartari aërem turbulentum significat. Vide annotationes in Epistolam Iudæ circa illum locum: sub caligine reseruauit.

Et originali mundo) repetendum est, si: Est secundum exemplum: Rursus si mundo, cũ esset in prima origine sua? Erasmus ad verbum reddidit: prisco mundo non pepercit.

Sed octauum Noe) Inter eos enim, qui aquis diluuij deleti non sunt, octauus fuit. Iustitia, cuius preco hic appellatur, intelligenda est non ciuilis aut politica, sed ea quę à Deo est.

ET ciuitates Sodomorum & Gomorrhaeorum in cinerem redigens, euersione damnauit, exemplū eorum qui impiè acturi sunt ponens, & iustum Lot oppressum à nefandorū iniuria ac luxuriosa conuersatione eripuit: adspectu enim & auditu iustus erat, habitans apud eos, qui de die in diem animam iustam iniquis operibus cruciabant.

ET *ciuitas Sodomorum*) & hic repetendum est (si.) Est tertium exemplum. Praterea si ciuitates pentapoleos, inter quas precipuę erant Sodoma & Gomorrha in cinerem redactas, siue cum redigisset: est enim participium præteriti temporis, (*euersione damnauit*) id est euertendo puniuit, Hebraismus est *Et iustum Lot oppressum à nephandorum iniuria.*) Illud (iniuria) non est in Græcis exemplaribus, nec Latina omnia habent (oppressum:) Græcè est καταπονούμενον, id est, defatigatum, delassatum, confectum. Luxuriosam conuersationem dixit pro lasciua siue libidinosa. *Adspectu enim & auditu iustus erat*) non ferens nec audire nec videre Sodomiam. *Habitans inter illos qui cruciabant*) significat Lot cùm oculos haberet sanctos, & aures sanctas, id est, abhorrentes ab omni turpitudine, grauiter discrutiatum fuisse: quod viuens inter illos cogeretur quotidiè videre & audire quæ nollet. Hactenus suspensa fuit oratio, iam redditur altera pars.

NOuit Dominus pios de tentatione eripere, iniquos verò in diem iudicij reseruare cruciandos: magis autem eos, qui post carnem in concupiscentia immunditiæ ambulant, Dominationemque contemnunt, audaces, sibi placentes: sectas non metuunt introducere, blasphemantes, vbi Angeli, fortitudine & virtute cùm sint maiores, non portant aduersum se execrabile iudicium.

NOuit Dominus pios de tentatione. Quare perdurantes & abhorrentes à turpitudine Gnosticorum, ipsi vos committite gubernandos (*iniquos verò nouit in diem iudicij puniendos seruare*) quare non euadant hi damnationem. *Magis autem*) siue vt Græci legunt, maximè autem illos qui carnem sequentes in concupiscentia immundicię vitam exigunt. Id enim est ambulare iuxta proprietatem sermonis Hebræi. Scitè autem à communibus exemplis ad principale venit argumentum, notans impuros Gnosticos. Sic Gręca scholia: Non minùs ingeniosus transitus est in principio capitis, vbi quoque legenda sunt Græcanica scholia. Nam optimè explicant scopum Epistolæ (*Dominationemque contemnunt.*) Expositio petatur ex Epistola Iudæ. *Audaces, sibi placentes*) hæc aptissima sunt Simonis scholæ. Nemini inquit, parcunt, ne ipsi quidem numini: omni metu postposito audent non solùm de Angelis verum etiam de Patre ingenito quidius fabulari, hoc est, quod ait, audaces: deinde inquit, præfracti sunt, quòd vulgò dicunt sui sensus suique capitis, insequuntur somnia sua, non attendunt quid doceat Scriptura, aut consensus habeat Ecclesiæ, hoc est, quod dicit αὐθάδεις, quod noster interpres vertit sibi placentes. *Sectas non metuunt introducere*) Græcè non habetur introducere, nec Latina omnia habent. Nec sectas hic idem vocabulum est quòd ante, vbi dicunt: qui introducent sectas perditionis. Nam illic est hæresis αἱρέσεις, hic verò δόξας, quæ vox ambigua est ad sectas sine opiniones, & glorias, siue splendores seu maiestates. Græcanica scholia posterius amplectuntur. Eos, inquiunt, qui gloria & maiestate precellunt, non verentur maledictis incessere: vt participium blasphemantes infiniti verbi loco positum sit, quod Græcis familiare est. Si respiciamus ad locum Iudæ, commentarius hic valdè probabilis est. Eodem enim sensu videtur Apostolus Petrus dixisse δόξας non metuunt blasphemare, quo Iudas de ijsdem loquens ait. δόξας [illegible] mant.

Quare verò interpres illic maiestates transtulerit, hic sectas, inquirat studiosus: Vbi Angeli Grecè magis quam Latinè hoc dixit. Nos aduersatiuâ per cum elegantiùs expri mimus. (*Portant*) Græcè est φέρουσι, id est, ferùt (*aduersum se*) Græcè est κατ' αὐτῶν, quod interpretari licet vel reciproce vel non reciproce, aduersus se vel aduersus illas, vt referatur ad δόξας, quo nomine significantur creaturæ, quis Deus peculiariter eminere voluit, inter quas sunt & mali angeli. Sensus est (secundum Græcanica scholia.) Angeli boni non ferunt, id est, non proferunt aduersus dæmones blasphemum iudicium, non sustinent præ modestia impingere not[am] blasphemiæ, vel imprecari pœnam pro [bla]sphemia ipsi diabolo, eò quòd gloriam aliq[u]am & splendorem participet, ac insigne creatura Dei sit. Commentarius probabilis est, si respiciamus ad locum Iudæ: cùm Michael archangelus cum diabolo disputans, cui omninò similis est.

HI verò velut irrationabilia pecora naturaliter in captionem & in perniciē, in his quæ ignorāt blasphemantes in corruptione sua peribunt, percipientes mercedem iniustitiæ: voluptatem existimantes, diei delicias, coinquinationes, et maculæ, delicijs affluentes, in conuiuijs suis luxuriantes vobiscū, oculos habentes plenos adulterij, & incessabilis delicti, pellicientes animas instabiles, cor exercitatum in auaritia habentes, maledictionis filij, derelinquentes rectam viam errauerunt, sequuti viam Balaam ex Bosor, qui mercedem iniquitatis amauit, correptionē verò habuit suæ vesaniæ.

Hi verò

Hi verò velut irrationabilia pecora) siue vt Erasm. vertit, velut bruta animalia. Græcè est ἄλογα ζῶα. Eædem voces sunt apud Iudam, vbi interpres vertit, muta animalia. Vox ἄλογα vtrumque significat. (*Naturaliter*) siue natura. *In captionem*) in prædam, in exitium. *Et in pernicιem*) scilicet, nata siue genita: Id enim vocabulum exprimitur in Græcis codicibus. *In hu qua ignorant blasphemantes*) Istud expositum est in Iuda. Res supra captum naturæ irreuerenter & fabulosè tractabant: naturalia verò pollutè habebant. *In corruptione sua*) qua sua corpora violant, & mysteria polluunt. *Peribunt percipientes*) reportantes. *Mercedem iustitiæ*) vox generalis est pertinens ad quæuis vitia. *Voluptatē existimātes diei*) id est, dieculares (*delicιu*) id est, posse vno & altero die delitiari, eam putant vnicam & summam voluptatem, cùm vera & solida voluptas perpetua sit, nec delectationibus gustus aut tactus quæ prætereunt, sed in cognitione Dei & vera religione sita sit. *Coinquinationes*) nonnulla exemplaria habēt, coinquinationis, in genitiuo. Sed nominandi casu legendum esse, ex Græcis certum est. Gnosticos autem maculas vocat & labes, quòd omnia ipsorum polluta essent, & animus, & corpus, & vestes, vt eleganter de illis dixit B. Iudas. Est enallage qualitatis, quæ facit ad vehementiam: Veluti vehemētius est, si aliquem scelus appellem, quàm scelestum. *In conuiuijs suis*) Græca, quæ nunc sunt in manibus, habent ἐν ταῖς ἀπάταις, id est, in erroribus siue deceptionibus suis. Noster interpres legit ἐν ἀγάπαις, & ita legendum esse apud Iudam velut certum est: (*luxuriantes*) hoc interpres Augustini vertit co-epulantes. Noster verò in epistola Iudæ trāstulit conuiuantes, hic aliter vertit, ideo fortassis quod præcesserit, In conuiuijs, quod apud Iudam vertit, in epulis. Ex hoc quod sequitur (*vobiscum*) discimus Gnosti. solitos immiscere se conuiuijs publicis Christianorum. Datiuum, ὑμῖν, id est vobis, quem noster interpres retulit ad participium proximè præcedens, Erasmus pertinere vult ad participium ἐντρυφῶντες, quod ipse vertit insultantes. Sed contra eum faciunt Græcanica scholia quæ exponunt vt noster interpres licet alioqui ambiguum sit ad deliciari & insultare. *Oculos habentes plenos adulterij*.) Tanta inquit, est libido ipsorum, vt per oculos se prodat, quos habent maximè lasciuos, maximè impendentes. Illud (*incessabilis*) accusatiul casus est apud Græcos pluralis numeri, pertinens ad oculos, hoc sensu, oculos habentes, qui cessare nequeunt à peccando, vsque intuentur libidinosè fœminas. (*Pellicientes*) Græcè est δελεάζοντες, id est inescantes. Nā δέλεαρ esca: *Cor exercitatum auaritia*)) id est, cupiditate siue impudicitia, siue etiam possessionum: Sic Græcanica scholia. Faciunt ergo liberum vt intelligamus vel auaritiam proprij nominis, vel immodicam libidinē: Græcè est, πλεονεξία, quam vocem Hieronymus in commentar. quos edidit in Epistolam ad Ephesios pertinere vult apud Paulum ad libidinem, idq; propter circumstantiam, quæ hic alia est & magis ad φιλαργυρίαν inuitat, ob exemplum Balaam, quod mox inducitur: *Maledictionis filij*) Hebraismus est, id est, maledicti siue execrandi, qui relicta Christi doctrina errauerunt. Nullis, inquit, certæ doctrinę sedibus consistunt, sed nunc hoc nunc illud docent, pro vt cōmodum vident quæstui. *Secuti viam Balaam ex Bosor*) id est, nati, id est, filij Bosor. *Qui mercedem iniquitatis*) id est, coniunctā cū iniquitate (*amauit, correptionem verò habuit*) id est, correptus siue redargutus fuit de sua vesania vel de sua iniquitate, vt iam habent Græca. Noster interpres non παρανομίας legisse videtur παραφρονίας, nisi fortè ad sensum vertit.

Margin notes: *In lib. de fide & operibus ca. 25.* — *Cap. 5.*

Subiugale mutum animal, in hominis voce loquens prohibuit prophetæ insipientiam. Hi sunt fontes sine aqua, & nebulæ turbinibus exagitatæ, quibus caligo tenebrarum reseruatur. Superba enim vanitatis loquentes, polliciunt in desiderijs carnis luxuriæ eos, qui paululum effugiunt, qui in errore conuersantur, libertatem illis promittētes, cùm ipsi serui sint corruptionis.

Subiugale mutum animal, & cæter.) Subticetur causalis coniunctio, quod Hebræis familiare est, quare hoc modo legi potest: Nam animal subiugale mutum (*in voce hominis*) id est, humana voce (*loquens*) Hebraismus est.

Hi sunt fontes sine aqua) post exemplum inductum Balaam, sermonem resumit de impuris Gnosticis. Sic Græcanica scholia. Quēadmodum fons aqua carens, procūl venientibus læta promittit: dum verò inspicitur, fallit: Ita & hi miram promittūt & pietatem, & eruditionem, cùm ipsi impij sint & ineruditi, quod tum demum agnoscitur, dū propiùs inspicitur vita eorum & doctrina. *Nebulæ turbinibus exagitata*) id est, quæ raptantur huc atque illuc. Inconstantes sunt, inquit, in dogmatibus suis. Ob eandem causam vocat eos Iudas sydera erratica. *Quibus caligo tenebrarum reseruatur*.) Eadem sunt apud Iudam, licet ibi paulò aliter verterit interpres.

Superba enim vanitatis loquentes) mirè hæc quadrant in scholam Simonis. Nam soli sibi vendicabat scientiam, idq; rerum maximarum, quæ superant humanum captum, de quibus vanissimè nugabatur. *Polliciunt*) ad verbum est, inescant. *In desiderijs carnis luxuriæ*) id est, per concupiscentias libidinis carnalis vel lasciuiæ. Vocabulo luxuriæ interpres noster ferè abutitur pro libidine, cū alioqui

luxum propriè significet. *Eos qui paululum effugiunt*) Græcè est participium præteriti temporis. Sensus est: Si qui ab ista schola Simonis nonnihil refugerint, vel ad tempus desciuerint, illos rursus inescant libidine ac spe insignis cuiusdam eruditionis, sed quæ reuera futilis est. *Qui in errore conuersantur.*) Referunt quidam ad effugiunt, hoc sensu: qui effugiunt eos, qui in errore conuersantur, scilicet, Gnosticos. Alij referunt ad verbū, pelliciunt, hoc modo: qui pelliciunt tum eos, qui paululum refugerint, tum eos, qui in errore conuersantur. *Libertatem eis promittentes*) id est, doctrinæ suæ cultoribus pollicentes liberum exitum ad Patrem vniuersorū, quam cæteri, negent, qui à quotidiana Venere, & multiplici coitu siue πολυμιξία abhorrent, vel in eis strenuè se non exercent. Vide Epipha. in hæresi Nicolaitarum, Gnostici, & Carpocrat. Valde etiam hæc quadrant in hæreticos nostri temporis, qui sola fide promittunt hominibus salutem, docentes Christiano nihil esse periculi ab inferno, etiam si perdite viuat, modo credat in Christum & fidem seruet incolumem. Contra quam hæresim scripsit August. librum de fide & operibus, vbi & sententiam hanc Apostoli citat: vide cap. 24. cum sequentibus. *Cum ipsi serui sint corruptionis*) id est, addicti in seruitutem ipsi libidini. Nam hanc intelligit nomine corruptionis.

A *Quo enim quis superatus est, huius & seruus est. Si enim refugientes coinquinationes mundi in cognitione Domini & Saluatoris nostri Iesu Christi, his rursus implicati superantur, facta sunt eis posteriora, deteriora prioribus. Melius enim erat illis non cognoscere viam iustitiæ, quàm post agnitionem, retrorsum conuerti ab eo, quod illis traditum est, sancto mandato. Contigit enim eis illud veri prouerbij.*

A *Quo enim quis superatus est, huius & seruus est*) ergo qui à libidine est superatus, seruus est libidinis, & sic de reliquis vitijs. *Si enim refugientes*) siue postea quàm refugerint. Est enim Græcis participium præteriti temporis: (*in cognitione*) id est per cognitionem, quam tradit Euangelium. *His rursus implicati superantur, facta sunt eis posteriora, deteriora prioribus*) Alludit ad locum, qui est cap. 12. apud Matthæum.

Melius enim erat illi non cognoscere viam) siue vt Græci habent, non cognouisse, qua peruenitur ad veram iustitiam, quæ nimium valet apud Deum, & valebit in extremo iudicio. *Quàm post agnitionem retrorsum conuerti ab eo, quod illis traditum est sancto mandato.*) Non est hoc loco intelligendum (inquit Augustinus) sanctum mandatum, quo præceptū est, vt in Deum credamus, quanquam eo ipso totum concinnetur, si intelligamus eam fidem credentium, quæ per dilectionem operatur. Sed apertè expresit quid intelligeret per sanctum mandatum, scilicet, quo præceptum est, vt ab huius mundi coinquinationibus recedentes casta conuersatione viuamus. Sic enim ait, si refugientes coinquinationes mundi per cognitionem, vt non a... fugientes ignorantiam, vel refugientes infidelitatem mundi, aut tale quippiam, sed coinquinationes mundi, in quibus est vtiq; omnis immundicia flagitiorum: vide cap. 25. lib. de fide & ope.

C *Anis reuersus ad suum vomitum: &, Sus lota in volutabro luti.*

C *Anis reuersus ad vomitum suum.*) Istud in multis hodie cōpetit, sed proprijssime quadrat in Nicolaum, Gnosticos, & ab his seductos, vt videre est apud Epiphanium in horum hæresi. *Et sus lota in volutabro luti*) siue in volutabrum: nam Græcis est εἰς, cum accusatiuo, vt subaudias, reuersa, quod in translatione sua expresit Erasmus. Nam habet canis reuersus ad suum ipsius vomitum, & sus lota reuersa ad volutabrum cœni. Porro cœno siue luto Græcè est βόρβορος, à quo vt annotauimus nomen, acceperunt Gnostici, vt dicantur βορβορῖται.

CAPVT III.



Anc ecce vobis charissimi secundam scribo Epistolam, in quibus vestram excito in commonitione sinceram mentem, vt memores sitis eorum, quæ prædixi verborum à sanctis prophetis & Apostolorum vestrorum præcepto: à Domini & Saluatoris.

H *Anc ecce vobis charissimi secundam scribo Epistolam, &c.*) Græca, quæ hodie sunt in manibus, habent: Hanc iam vobis charissimi alteras scribo literas. Noster interpres loco ... legisse videtur ἐν αἷς (*in quibus excito*) siue extimulo. *In commonitione*) id est, per commonitionem. Vtraque ergo epistola est monitoria: Monet vt & Prophetas legant. & Apostolicarum preceptionum sint memores: Ea quę ad pietatem pertinent & beneficium Christi, optimè inquit, discetis ex Prophetis, illis legendis constabit vanitas doctrinę Simoniacę: Noster textus obscurus est, Græcus ad hunc modum habet: vt memores sitis prius dictorum verborum siue verborum quę prędicta sunt à sanctis Prophetis, quomodo in Epistola Iudę easdem voces vertit interpres. Sensus secundum nostram translationem est iste: vt memores sitis verborum quę prędixi à sanctis Prophetis acceptorum, Soleo, inquit, inter docendum adduce-

adducere Prophetas, illorum verborum, quæ à Prophetis accepistiue citaui, volo vos esse memores. Præterea memores vos esse volo præceptorum, id est, mãdatorum, quæ tradita sunt vobis ab Apostolis, quæ Apostolorum præcepta Domini mandata sunt. Sic quidam, vt eadem intelligantur præcepta Apostolorum & Seruatoris. Alij inter hæc distinguunt, vt ipsos meminisse velit præceptorum, tum Apostolorum, tum Saluatoris. Sunt tertij, qui genitiuos hos, Domini & Saluatoris, referunt ad genitiuum, qui præcessit, Apostolorum, inter quos Erasmus est. Habet enim translatio eius ad hunc modum: vt memores sitis verborum, quæ prædicta sunt à sanctis Prophetis & mãdati nostri, qui sumus Apostoli Domini & Saluatoris.

Hoc primũ scientes, quòd venient in nouissimis diebus in deceptione illusores iuxta proprias concupiscentias ambulantes, dicentes. Vbi est promissio aut aduentus eius? ex quo enim Patres dormierunt, omnia sic perseuerant ab initio creaturæ.

Hoc primum) id est, ante omnia. *Scientes, quòd venient in nouissimis diebus*) qui sint dies nouissimi, expositu est in epistola Iudæ, & extat hac de re epistola Augustin. ad Helichium. Quod sequitur (*in deceptione*) nõ habent Græca exẽplaria, quæ hodie in manibus sunt. Interpres tamen, quo vsus est Aug. illud legisse videtur. vt videre est lib. 20. de ciuit. Dei, cap. 18. (*illusores*) id est, impostores. Iuxta proprias cõcupiscentias ambulantes, id est, qui faciẽt, quod lubebit dicẽtes. *Vbi est promissio*) scilicet resurrectionis, cuius toties in Euangelio est mentio. *Aut aduentus eius*) scilicet ad iudicium? Græca omittunt coniunctionem, aut, & legunt, vbi est promissio aduentus eius?

Interpres quoque Augustini omittit cõiunctionem. Nam habet, vbi est ipsius præsentiæ promissum? Consulenda sunt vetusta exemplaria Latina, num omnia habeant coniunctionem. Conabantur Gnostici suis persuadere, non futurum extremum iudicium, vt sublato metu iudicij liberè exercerent turpitudinem, necã nefanda libidine reuocarẽtur. Sic Græcanica scholia. Cœpit autem hæresis Gnosticorum temporibus Apostolorum, & durauit vsque ad tempora Epiphanij. Vocem Græcam, quam hic vertit aduentus, primo capite præsentiam vertit.

Ex quo enim patres) id est, prisci illi mortales. Adam, Abraham, & Noe, & cæteri, (*dormierunt omnia sic perseuerant*) scilicet vt fuerũt. *Ab initio creaturæ*) siue creationis. Quid ergo metuimus, mundum periturum: nosque resurrecturos, cùm huius rei nulla vsquam significatio sit? Est argumẽtum Gnosticorum.

Latet enim eos hoc volẽtes, quòd cæli erant prius, & terra, de aqua & per aquam consistens Dei verbo, per quæ ille tunc mundus aqua inundatus perijt. Cæli autem, qui nunc sunt, & terra, eodem verbo repositi sunt, igni reseruati in diem iudicij, & perditionis impiorum hominum.

Latet enim eos volentes) id est, volentes, & sponte hoc nesciunt Nolunt aduertere, quòd cæli iã olim fuerunt, & terra ex aqua, & per aquã consistens. Alij aũt vertunt consistentes, vt ad cælos quoq; pertineat, cuius versionis & Beda meminit in cõmentarijs. Interpres Augustini sic reddidit, vt nescias, an ad terrã solũ pertineat, an ad cælos quoque. Vertit enim ad hunc modum:

Latet enim eos hoc volentes, quia cæli erant olim & terra, de aqua & per aquam cõstituta, vbi incertum est, an singularis numeri sit constituta, an pluralis. Dicitur enim terra consistere ex aqua, non quòd sit composita & formata ex aquis, sed quòd ex aquis emerserit & apparuerit. Eadem dicitur per aquas consistere, quia vt corpus animãtis venis sanguinis, ita hæc venis aquarũ plena est, quæ ipsam reddũt irriguam, ne redigatur in puluerem. Cæli quoque, qui terris proximi sunt, nimirum aerij ex aqua, id est, nubibus & vaporibus aqueis consistunt. In hunc ferè modum interpretatur Beda. Alij nomine aquæ intelligũt abyssum, ac rudem, indigestamque molem, quam Poetæ dixere chaos. Qui commentarius non omninò improbabilis videtur. Nomine autem cælorũ, intelligi hunc aerem nebulosum, ex consequentibus manifestum est.

Per quæ) scilicet cælum & terram, siquidẽ cælo catharactæ apertæ sunt, atque è terra fontes aquarum eruperunt (*qui tunc erat mundus*) siue illorum temporum mundus aqua inundatus perijt. Mundus perijsse dicitur locutione synecdochica, quia eius pars perijt, non quidem simpliciter, sed per tropũ. Rursus quare aquis diluuij prior terræ facies deleta est, quę etiam magnam aeris partem occupauerunt. Vide August. lib. 2. de ciuita. Dei, cap. 17. rursus cap. 24.

Cæli autem, qui nunc sunt & terra) id est, mundus, qui pro eo mundo, qui diluuio perijt. *Verbo Dei*) id est, iussu Dei, repositus est, seruatur igni vsque ad diem iudicij. Ex hoc loco colligit Augustinus, & post eum Beda cælos intelligi oportere imos hos. Nam hi post diluuium repositi sunt, non supremi illi, in quibus Sol, Luna, sydera sunt cõstituta, cùm ad illos non peruenerint aquæ diluuij. Illud (vsque in diem iudicij) alium sensum habet secundum Augustinum, & alium secundum alios. Siquidem Augustinus peracto iudicio, & impijs in æternum ignem missis, mundum conflagratione arsurum dicit. Alij hanc conflagrationem futuram

aiunt ante iudicium. Vide Augustinum lib. 2. de ciuitate Dei, cap. 14. rursus c. 16. Diem consuetudine Scripturæ pro tempore posuit. Nam per quot dies hoc iudicium tendatur, incertum est. Vide Augustinum cap. 1. iam dicti libri.

Vnum verò hoc non lateat vos charissimi, quòd vnus dies apud Dominum sicut mille anni, & mille anni, sicut dies vnus. Non tardat Dominus promissi, sicut quidam existimant, sed patienter agit propter vos, nolens aliquos perire, sed omnes ad pœnitentiam reuerti.

Vnum verò hoc non lateat vos charissimi, &c.) Ad sensum humanum videtur Dominus multum protrahere suum aduentū, sed nulla est dilatio, quia vnus dies apud Deū perinde est, vt mille anni, & mille anni, vt dies vnus, ac proinde ad veritatis sensum nō tardat, nec in longum extrahit Dominus promissionem suam. Repetendum hic est, quod in superiori capite annotatum est, videlicet: Hebræos sæpè dissimulare coniunctiones. Subticetur enim hoc loco dictio illatiua (ergo): nō tradat ergo Dominus promissionem suam. Nonnulla exemplaria habent promissi, in genitiuo, quomodo Græca legunt, tunc est Hebraismus: Dominus promissi, id est, qui promisit (*sed patiens agit*) Peccata nostra, quæ sunt maxima, merentur accelerari iudicium, sed Dominus differt, vt inuitet omnes ad resipiscentiam. Pœnitētia hoc loco intelligenda est, tū ea, quę quęrela ipsorum est, tum ea, quæ nōdum est baptisatorum.

Aduenîet autem dies Domini vt fur, in quo cæli magno impetu transient: elementa vero calore soluentur. Terra autē, & quæ in ipsa sunt opera, exurentur.

Aduenîet autem dies Domini vt fur) Dies Domini veniet improuisus. *In quo cæli)* illi vtique, qui post diluuium repositi sunt. *Magno impetu)* id est, in morē procellæ trāsibunt, non quidam ablatione sui, sed immutatione. *Elementa vero)* illa videlicet, quæ in imis hic sunt. Sic Augustinus libro de ciuitate Dei 20. cap. 20. Beda omnia. 4. elementa intelligit, cui fauet sermo indefinit⁹. Pro August. faciunt, quæ præcesserunt de diluuio. *Calore)* id est, ardore ignis. Sic enim eandem vocem vertit in consequentibus. Græcè est καυσούμενα, id est, æstuantia soluentur. Quatuor, inquit Beda, sunt elementa, quæ omnia ignis ille maximus consumet, duo quidem in totum vt penitus non sint, nimirum ignem & aquam, duo verò in meliorē restituet faciem, terram videlicet & aerem, quod hinc colligit, quia sequitur: Nouos quidem cælos, & nouam terrā expectamus, non dixit, ait, alios cælos, sed nouos, nō ergo interibunt, sed immutabuntur.

De igne autem & aqua nihil tale legim⁹, imò & in Apocalypsi dicitur: & mare iā non est, vnde putat illa secundum substantiam peritura, quæ Scriptura non mouit, Augustinum. Nam tractans eam lib. 20. de ciuita. Dei, cap. 16. amat, inquit, prophetica locutio proprijs verbis trāslata miscere, vnde quod ait: Mare iam non est hic poni dixisse, quomodo in præcedētibus dixit: Exhibebit mare mortuos suos, vbi mare figurati nominis est, & pro mundo accipitur. Nam sæculum hoc, vita mortalium turbulentum & procellosum, tunc non erit. Quod ergo Augustinus eo loco dubium reliquit, Beda definiuit, à quo dissentiunt doctores posteriores, quos scholasticos vocamus, qui docent omnia elementa secundum substantiā permansura. Inter quos Bonauentura interpretatur Bedam, quòd voluerit tantùm notare maiorem futuram mutationem in igne & aqua, quàm in reliquis elementis. Sed nimis est extorta illa expositio. *Terra autem, & quæ in ipsa sunt opera)* id est, plantæ ac bruta animantia, quæ sic exurētur, vt semel intereāt. Terra autem hactenus, quia ipsius, quę [illegible] est, facies, desinet esse.

Cvm igitur hæc omnia dissoluenda sint, quales oportet vos esse in sanctis cōuersationib. & pietatibus expectantes & properantes in aduentum diei Domini, per quem cæli ardētes soluentur, & elementa ignis ardore tabescent? Nouos verò cælos, & nouam terram, & promissa ipsius expectamus, in quibus iustitia habitat.

Cvm igitur hæc omnia dissoluenda sint.) Nam ob labem & immunditiam, quam propter nos cōtraxerunt, egent purgatione, antequam induere possunt immortalitatem. *Quales oportet vos esse)* id est, quàm sanctè conuersari oportet, quamque pura mente Deū colere, id est, quàm alienos vos esse oportet à vita & religione Gnosticorum. Græca habent: Cùm igitur hæc omnia dissoluantur. Frequentes sunt Apostoli in commemoratione futuri iudicij, & eorū, quæ iudicium sequuntur, eaque velut iam præsentia suorū animis ingerunt, vt efficacius abducant eos ab amore præsentium. Qua in re, ipsos, imitari oportet concionatores, sed & quilibet nostrum frequenter sibi debet antè oculos ponere diem hunc, si velit inquinamenta mundi vitare. *Expectantes)* vox Græca, qua vtitur Paulus ad Romanos, dum ait: Expectatio creaturæ reuelationem filiorum Dei expectat, longè significantior est, vt in annotationibus illius Epistolæ dictum est: (*& properantes.*) Istud est hominis cupientis iam adesse iudicium, qui nondum tales sumus, vt optemus diē Domini, rogemus, vt eum possimus optare, quo nunquam pertingemus, nisi etiam venialia peccata, quantum patitur infirmitas humana, vitare studeamus. Ad Ro. 8.

Per quem.) Ad diem refertur, non ad Dominum, nam Græcis fœminini generis est. Cæli ardêtes illi vtique, qui post diluuium repositi sunt, id est, aer hic nebulosus terræ proximus. Hoc patet ex præcedentib An supremi cæli arsuri sint, quæstio est inter doctos: In hoc cap. eius rei nulla est mêtio. *Et elementa ignis ardore*) qui ignis tantum spacij occupabit, quantum olim crescêdo occupauerunt aquæ diluuij. Sic Augustin. (*tabescent*) id est, liquescent, in præcedentibus dixit hoc, soluentur.

Nouos verò cælos, & nouam terram, &c.) Augustini interpres hanc sententiam vertit in hûc modum: Nouos verò cælos, & nouam terrâ secundum promissa ipsius expectamus: & hoc modo habent Græca. Consulenda sunt vetusta exemplaria Latina, num quædâ habeant præpositionem (secundum.) *In quibus iustitia habitat.* Istud videri posśit côtra Augustinum, siquidem epi hetô supernorum cælorû videtur, quòd in ijs iustitia habitat: verùm cum argumêtum Augustini sumptû ex circumstâtijs de mundo, qui diluuio perijt, vehemens sit, dicendum iustitiam post iudicium inhabitare hunc aerem & terram, quia pòst non amplius vanitati subiectæ erunt, carebunt quoque labe & immunditia, quam ex peccatis hominum iam contrahût. Vel dicendum illud (in quibus) referri non ad cælos ac terram, sed ad expectâtes, quod placuit Erasmo: Mihi, inquit, videtur referri ad nos, qui expectam⁹ nouos cælos, & nouam terram, si iustè viuamus, vt mereamur frui nouitate creaturæ. Sensus ergo est: cælos nouos, & terram nouam expectam⁹ nos Christiani, nos, inquam, in quibus iustitia habitat.

PRopter quod chariśsimi, hæc expectantes satagite immaculati, & inuiolati ei inueniri in pace: & Domini nostri longanimitatem, salutem arbitramini sicut & chariśsimus Frater noster Paulus secundum datam sibi sapientiam scripsit vobis, sicut & in omnibus epistolis loquens in eis de his, in quibus sunt quædam difficilia intellectu, quæ indocti & instabiles deprauant, sicut & cæteras scripturas ad suam ipsorum perditionem.

PRopter quod chariśsimi, hæc expectantes satagite) id est, operam date. Est verbum studij ac diligêtiæ: (*immaculati*) id est, puri à turpitudine Gnosticorum, & inuiolati, siue incontaminati. Ad verbû est, irrepræhensibiles (ei) .i. à Deo. *Inueniri in pace.*) Est pax illius

Ad Ro. 5. loci: Iustificati ex fide pacem habemus, vbi pro tranquillitate mentis accipitur.

Et Domini nostri longanimitatem) qua videtur differre aduentum suum. *Salutem arbitramini*) vt antè exposuit, dicens ipsum differre, vt omnes ad pœnitentiâ inuitet: *Sicut & chariśsimus frater noster Paulus*) quia meminit hîc singularis sapientiæ Paul. non est verisimile, quòd eam velit sitam in hoc, quod Paulus, Domini longanimitatem interpretatus sit salutem multorum: hoc enim nô est tam admirabilis sapientiæ. Quare (sicut) referêdum est non ad sententiam proximè præcedêtem, sed ad totum negotium, de quo agit in hac epistola, ad quod inuitat etiâ pluralis numerus, qui sequitur: *Loquês in eis de his*) scilicet erroribus, quos inducit schola Simonis, quæ particula nô leuiter transmitti debet: docet enim nos, quæ sit magna pars argumenti epistolarum Paulinarum.

Inquibus) Græcè est neutri generis: Inter quæ scilicet scripta Pauli (*sunt quædam difficilia intellectu, quæ indocti*) suo tamen iudicio doctiśsimi, vt erant Gnostici & instabiles, parum firmi in fide (*deprauant*) id est, detorquent. Quæ loca Pauli ad hæresim suam stabiliendam detorserunt Gnostici, petendum est ex Epiphanio.

VOs igitur fratres præscientes, custodite, ne insipientium errore traducti, excidatis à propria firmitate, crescite verò in gratia, & in cognitione Domini nostri, & Saluatoris Iesu Christi: Ipsi gloria & nunc & in diem æternitatis, Amen.

VOs igitur fratres præscientes) id est, præmoniti à me (*custodite.*) Aptius vertit Erasmus, cauete (*ne insipientium*) Græcè est nephariorum. Et est apud eos vagus ille error, vnde dicuntur stellæ erraticæ (*traducti*) id est, abducti. *Excidatis à propria firmitate*) id est, à doctrina, quam primò hausistis ab Apostolis: Ne admittatis, inquit, nouitiam doctrinam: *Crescite verò*) id est, date operâ, vt crescatis in cognitione: Gnostici iactant cognitionê, sed ea vana est, vos in vera cognitione crescite. Cognitio Christi tâ multa complectitur, vt in ea semper liceat crescere. Apost. Petrus in hoc conuenit cum Paulo, frequentiśsimè meminit cognitionis, non ita Apostolus Iudas: ipsi gloria & nunc, & in diem æternitatis.

Finis secundæ Epistolæ Diui Petri.

ARGVMENTVM IN EPISTOLAM IVDAE.

Iudas docuit in Asia minore, vbi florebat schola Simonis, vnde verisimile est, eodem ipsum spectasse in hac Epistola sua, quo Paulus in Epistola ad Ephesios, & ea, quæ ad Collossenses est scripta. Quare post illarum enarrationem hanc interpretandam suscepimus. Scripsit enim post obitum Pauli & Petri, Simoniacis iam liberè turpitudinem suam exercentibus. Annotant hoc Græcanica scholia, quæ etiam meminerunt Epiphanij, qui inprimis legendus est propter cognitionem historiæ. Hic in Gnosticis (quorum origo in Simone est, & quintum ab eo locum habent. Nam in medio sunt Menander, Saturnius, Basilides, Nicolaus) post expositam polymixiam, & abominabilem ipsorum synaxim, post q; monstrosam libidinem commemoratam, tandem infert. Quare de his commotus Spiritus Sanctus in Apostolo Iuda ait: Quæcunque naturaliter, tanquam muta animalia nôrunt, in his corrumpuntur, &c. Vides iuxta Epiphanij sententiam, occasionem Epistolæ præbuisse Gnosticos. Et Oecumenius nominatim in suis scholijs, meminit nunc Simonis, nunc Nicolai, nunc Borboritarum, quo nomine Gnosticos significat, quòd penè tota ipsorum doctrina in abominandis turpitudinibus versaretur, βόρβορος enim Græce lutum significat, siue cænum, hinc Borboritæ, id est, lutulenti & cænosi. Et sanè, qui vitam horum, & doctrinam contulerit cum hac Iudæ Epistola, nihil dubitabit de argumento

IN EPISTOLAM CATHOLICAM B. IVDAE APOSTOLI EXPOSITIO F. ADAMI S. DELPHII.

CAPVT VNVM.

Iudas Iesu Christi seruus, frater aũt Iacobi, his, qui sunt in Deo Patre dilectis, & Christo Iesu cõseruatis, et vocatis misericordia vobis, & pax, & charitas adimpleatur.

Iudas Iesu Christi seruus, &c.) De vocabulo (seruus) in præcedentib. Episto. dictũ est. Sẽsus est: nõ agnosco aliũ Dominum, quàm Iesum Christũ, nõ angelos Simonis, nõ Enneas. *Frater aũt Iacobi*) hoc adijcit, quod Iacobus ille Hierosolymitanus primus Episcopus summæ fuerit apud oẽs etiam ipsos Iudæos authoritatis. *His, qui sunt in Deo Patre*) nõ in mystagogijs Simonis. Pro dilectis. Græci legunt ἡγιασμένοις. i. his, qui sunt in Deo Patre sanctificati, noster tamẽ interpres legisse videtur ἠγαπημένοις. *Et Christo Iesu cõseruatis*). i. custoditis, sicut in 1. Reg. c. 24. Erit anima Domini mei custodita, quasi in fasciculo viuẽtium: & subauditur (adhuc.) Sensus est, qui adhuc retinetis doctrinã Christi, quã accepistis. Quod sequitur (*vocatis*) nomẽ est, nõ participiũ. Hactenus titulus Epistolæ, sequitur salutatio. *Misericordia vobis & pax, & charitas adimpleatur*) pars misericordiæ est credidisse: multiplicatur, dũ fidẽ præstam⁹ opere. Vocẽ Græcam, quã hic vertit adimpleatur, in priori Epist. D. Petri vertit multiplicetur, idq; propriè. Est enim πληθυνθείη. Eadem vox apud Petrum in poste. Epist. vbi vertit adimpleatur. Ex hac Iudæ, & duabus Epistolis Petri discimus, quòd verbũ subaudiendum sit in salutationibus Paulinis

Charissimi, omnem solicitudinem faciens scribendi vobis de cõmuni vestra salute necesse habui scribere vobis deprecãs supercertari semel traditæ sanctis fidei.

Charissimi, omnẽ solicitudinẽ faciens,) Est exordium Epist. Sẽsus est, cùm ipse ex me solicitus essem ad scribendũ vobis, cũ eo me ferret me⁹ erga vos anim⁹ vidi me incidisse in id tẽpus, in quo necessariũ est, [illegible] iã propter inualescẽtes hæreses, scribere vobis de cõmuni salute, vidi solicitudinẽ, & deuotionẽ animi mei factã necessitatem. Potest & hic esse sensus, cùm esset mihi mirũ studium scribendi vobis de cõmuni salute, nõ potui non scribere, id est, non potui non obsequi desiderio animi mei. Hunc sensum expressit Eras. in translatione sua. Prior magis placet. *Deprecans*) siue adhortans: Græcè est παρακαλῶν. *Supercertari*) siue supercertare, quæ lectio melior est & verisimilior. Græcè est ἐπαγωνίζεσθαι, vbi præpositio ἐπὶ, auget significationem verbi. Sensus est: cupio vos diligentem operam nauare pro retinenda vera fide, volo vos in hoc incumbere, & magnũ laborẽ adhibere & studiũ, ne eripiatur vobis fides. *Quæ semel tradita est sanctis*) Sanctis vocabulum e[illegible] scholæ Christianæ.

Subin-

Subintroierunt enim quidam homines (qui olim præscripti in hoc iudicium) impij, Domini nostri gratiam transferentes in luxuriam, & solum Dominatorem, & Dominum nostrum Iesum Christum negantes.

Subintroierunt enim) id est, obiter subierunt, & clanculum prætextu sciētiæ & doctrinæ. Iactabat enim familia Simonis, & præ cæteris ipsi Gnostici scientiam: vnde & nomen acceperunt. *Qui olim præscripti sunt.*) Dubiū est enim, quæ sit sentētia, quod de Gnosticis olim vaticinati sunt ꝓphetæ, an quod Petrus & Paulus de eis scripserint. Vocabulum προγεγράμμενοι, inuitat ad priorē sententiam, vt intelligamus in veteri testamento depictos Gnost. Vide cap. 15. Epist. ad Ro. Quæcunque scripta sunt, ad nostram doctrinam scripta sunt, quo loco est προεγράφη, & certus est ad vetus testamentum pertinere. Quare rectè vertit Eras. Nam quęcunq; antè sunt scripta, ad nostram doctrinam, &c. Vide præterea c. 3. Epist. ad Gal. Ante quorum oculos Iesus Christus præscriptus est, vbi rursum est προεγράφη, vox huius loci, id est, præscriptus siue antescriptus, nimirū in Prophetis. Sic Hieronymus: Eodem inuitat vocula πάλαι, quæ licet omnia hac significet, olim pridem, paulò antè, frequētius tamen in sacris literis pertinet ad tēpus, quod multò antè præcesit. Sic ad Heb. c. 2. Multifariam multisque modis olim Deus, &c. Huc quoque inuitant exempla, quę subijcit Iudas de Israelitis, Zodomitis, de Angelis refugis, quæ omnia videntur adumbrare Gnost. In hoc iudicium κρῖμα pro [illegible] posuit iuxta idioma sermonis Hebræi. Sensus est: qui olim pręscripti sunt in hoc genus condemnationis, vt hæc paterentur. *Domini nostri gratiā.*) Schola Simonis, & maximè Gnostici captabant ex Euangelio occasionem commendādæ turpitudinis & nequitiæ suæ, vt videre est apud Epiphanium in horū hæresi. Istud est, quòd gratiam Domini nostri, id est, Euangelium, ipsos transferre dicit in luxuriam, id est, in defensionem lasciuiæ, siue in defensionem obscœnæ illius libidinis, à qua nomen habent. Diximus enim alio nomine ipsos appellari Borboritas à cœnosa turpitudine. Illud etiam mirè cōpetit in hæreticos nostri temporis, qui freti libertate Christiana, putant quiduis sibi licere. *Et solum dominatorem*) pro dominatore Græcè est δεσπότης, quā vocem Erasmus vertit herum, deducitur autem à vinculis. Est enim δεσπότης, qui habet res in sua potestate, sicut qui vinctos tenet aliquos, is eos in sua potestate habet. Eadem voce vsus est Apostolus in posteriori epistola ad Timoth. capite secundo, ea parte, qua dicit: In magna autem domo non solum sunt vasa aurea, & cæt. Hi, inquit, negant Deum Patrem, qui tamen vnus est herus omnium, quæ sunt in cælis & in terra, cui subsunt reliquæ potestates omnes. In scholam Simonis istud cōpetere patet ex Epiphanio: Inducebat enim illa alios fabricatores orbium cæleſtium, & mundi huius inferioris. Hic sensus primò se offert, legenti Græcum textum. Nam habet hoc modo: Deum, qui solus est herus, & Dominum nostrum Iesum Christum negantes. Verùm diligentius inspicienti probabilius apparet vtrumque referri ad Filium, quomodo interpretantur Græcanica scholia. Nam Petrus, qui idem cum Iuda tractat argumentum, ex quo & Diuus Iudas locum hunc transscripsit, solius meminit Filij, capite secundo posterioris suæ epistolæ. Sed & Apostolus Iudas in consequentibus non nisi Filij mentionem facit, hunc schola Simonis variè negabat, dicens ipsum non verè natum, non verè passum, non verè resurrexisse, vel etiam ipsum esse Christum non nisi patronymicè, id est, denominari Christum à supremo Christo, sed non habere essentiam Christi. Quare commentarius ille, quia interpretantur negantes, scilicet factis, nimis est generalis, competens quibusuis malis.

Commonere autem vos volo, scientes semel omnia, quòd Iesus populum de terra Aegypti saluans, secundò eos, qui non crediderunt, perdidit. Angelos verò, qui non seruauerunt suum principatum, sed dereliquerūt suum domicilium, in iudicium magni Dei vinculis æternis sub caligine reseruauit.

Commonere autem vos volo, &c.) Propter istos commonefacere vos statui, nam adserūt perniciem animarum (*scientes semel*) scilicet per primam prædicationem, quam in initio accepistis: vt (semel) pertineat ad prius acceptam doctrinam, & opponatur diuersæ doctrinæ. Vbi nos habemus omnia, Græci habent τοῦτο, id est, hoc scientes semel, hoc (*quod Iesus*) Græcè est κύριος, id est, Dominus: quod contra eos facit, qui hic Iesum Naue intelligunt. *Populum de terra Aegypti saluans*) Græcè est participium præteriti temporis σώσας, id est, cùm saluasset (*secundo*) id est, deinde siue posteà. Eos, qui non crediderunt, id est, qui non perseuerauerunt in vera fide & doctrina, sed adhæserunt Choræ & alijs (*perdidit.*) Admonitio Iudę ista est: Consecuti estis maxima beneficia à Deo, videte, ne per incredulitatem vobis cōtingat, quod contigit veteri populo, qui non perseuerauit in fide.

Angelos verò, qui non seruauerunt suum principatum.) Est alterum exemplum. vox Græca ἀρχὴ significat & potestatem & originem. Vnde quidam interpretantur: qui non seruauerunt suam originem, siue qui non seruauerunt primam illam, in qua conditi fuerant, naturam, hoc est, qui conditi recti facti sunt

sunt mali: hoc placuit Erasmo. Græcanica scholia exponere videntur ἀρχὴν magistratum, hoc est, Angelicæ dignitatis honorem, quomodo intellexit noster interpres. *Sed dereliquerunt suum domicilium*) id est, vitæ cœlestis institutum siue rationem. Sic Oecumenius (*in iudicium*) id est, ad iudicium, (*magni diei*.) Nonnulli codices habent, Dei: Sed ex Græcis & Latinis exemplaribus vetustis cõstat diei esse legendum. Hoc sermone significat extremum iudicium: nomine verò caliginis aerem caliginosum, in quem veluti in carcerem detrusi sunt dæmones, & reconditi vsque ad illud iudicium. Locũ hunc in posteriori sua epistola Petrus tartarũ appellat, quòd turbulentissimus sit à verbo ταράττω, quod significat turbo, siue confundo. Admonitio est ista: Angelis plurima beneficia contigerant, vt nunc vobis, hi tamen deficientes à Deo malè perierunt, videte, ne idem vobis contingat, si priorem doctrinã relinquatis.

Sicut Sodoma & Gomorrha, & finitima ciuitates similimodo exfornicata, & abeuntes post carnem alteram facti sunt exemplum, ignis aterni pœnam sustinentes, similiter & hi carnem quidẽ maculant, dominationem autem spernunt, maiestatem autem blasphemant.

Sicut Sodoma & Gomorrha) quæ præcipue errant, & his finitimæ ciuitates Adama Seboim, &c. *Simili modo exfornicata*) id est, ad similem modum cum illis, omni inconcessæ libidini deditæ, & secutæ (*carnem alteram*) hic difficultas est. Quidam carnem alteram interpretantur carnem masculam, qui commentarius probabilis est, quia infames erant Zodomitæ, & in his depicti Gnostici, ob illud vitium. Alij carnem alteram exponunt non suam, nõ proprij coniugij: Vnde Erasmus vertit carnem alienam. Est autem caro aliena, omnis caro præter carnem vxoris & mariti. Nõ habemus similia loca in Scripturis, nisi fortè Leuitici, capite 19. ea parte, quà dicitur: Iumenta tua non facies coire cũ alterius generis animalibus, quod Septuaginta transtulerũt: Cum altero iugo, siue cum diuerso iugo. Ad verbũ Hebraicè est, non facies coire mixtum. *Facti sunt exemplum*) id est, propositæ sunt exemplo, & cæt. Istud est tertium exemplum. *Similiter & hi*) scilicet Gnostici carnem polluunt. Græci non simpliciter habent, hi, sed addunt, somniantes, quam vocem quia Epiphanius etiam agnoscit & exponit, & post eum Oecumenius, nõ debemus præterire. Tradit Epiphanius non de insomnijs in somno dici, sed de fabulosa Gnosticorum nugacitate, hoc sensu: Somniantes, id est, delirantes & dicentes, quæ non sciũt. Pro se adducit Epiphanius, quod sequitur apud Iudam. *Blasphemantes quæ ignorant*) Oecumenius aliter interpretatur in hunc modum: Somniantes, id est, opus libidinis incompletè agẽtes sicut insomnia sunt incompleta. Quæ autem sit ista incompleta libido, explicat ipse ex parte: nos silentio statuimus præterire, ne polluamus aures vestras: Qui scire desiderat, legat Epiphanium in confutatione falsò appellatæ scientiæ, quæ hæresis est Gnosticorum: vel Irenæum, ex quo multa transscripsit Epiphanius. *Dominationem autem spernunt*) putant quidam hæc pertinere ad contemptum magistratum, sed contempsisse magistratũ Gnosticos non legimus, imò Neronem adorabat Simon. Quare Græcanica scholia κυριότητα exponunt δεσπότειαν, hoc sensu: Aduersus numen diuinum, siue diuinam naturam insaniunt. Dominum huius aspernantes, & alios inducentes fabricatores mundi: Habent & alium commentarium, qui non tantoperè placet, vt dominationem contemnere sit, τελετὴν, id est, sacrificium, seu missam spernere, dum adhibent genituram, & alia abominanda, de quibus Epiphanius, *maiestatem autem*) Græcè est numero multitudinis maiestates. Alij vertunt glorias. Paulus habet δόξας. Quicunque, inquit, post numen illud sunt adhibiti ad regimen mundi, hoc est, Angelos Dei ministros & prouinciarum rectores blasphemant. Similis loquendi forma est, Psalm. 77. Et dedit in captiuitatem virtutem eorum, & pulchritudinem eorum in manus inimici, vbi virtutem & pulchritudinem nominat arcam: Est enallage qualitatis, sicut dicimus Cæsaream Maiestatem. Constat autem ex historia antiquitatis scholam hanc mirabilia finxisse de Angelis, & indigna prorsus excogitasse. Græcanica scholia δόξας variè interpretantur. Primò vetus & nouum testamentum intelligunt, quæ expositio durior est: Deinde Apostolicos viros accipiunt, quæ interpretatio esset valdè probabilis, si constaret ex historia antiquitatis, quod Apostolos lacessere sint soliti. Probabilissimum est δόξας esse, in quibus peculiariter relucet maiestas diuini numinis, vt nõ solùm Angeli appellentur gloriæ, sed & Moyses & Prophetæ, quos certum est Simonem & Gnosticos mirè contempsisse.

Cum Michael archãgelus, cũ diabolo disputans altercaretur de Moysi corpore, non est ausus iudicium inferre blasphemia. sed dixit: imperet tibi Deus: hi autem quæcunq; quidem ignorant, blasphemant. quæcunq; autem naturaliter tãquam muta animalia norunt, in his corrumpuntur.

Cum Michael archangelus, &c.) Græcè est ὁ δὲ Μιχαὴλ ἀρχάγγελος, id est, cùm Michael archangelus, siue, at Michael. Ex qua lectione constat aduersatiuam esse. Argumentatur Apostolus hoc modo: Michael Archãgelus cùm aduersus diabolum disceptaret

ptaret, non ausus est ei notam impingere blasphemiæ, licet mereretur: multo minus hi debent in dominationem & δόξας maledicta congerere. Altercari Græce est διαλέγεσθαι, quod significat disserere seu disceptare. Quid autem tractauerint inter se non constat: Græca scholia putant disceptationem fuisse, num honorificè fuerit sepeliendum corpus Moysi, diabolo contendente, quod non, propter cædem Aegyptij. Verùm nihil est certum. Quod sequitur (*non est ausus iudicium inferre blasphemiæ*) amphibologiam habet. Nam potest hoc modo intelligi. non ausus est ei infligere pœnam pro blasphemia, illa videlicet qua vsus fuerat diabolus contra Moysen. Possit & hoc modo intelligi: non ausus est ei impingere notam maledicti, id est, non ausus est blasphemare eum, eò quòd diabolus licet maius, nobilis tamen creatura Dei sit. Conferendus est locus cum eo, qui est apud Petrum posteriori Epistola, capite secundo. Non portant aduersus se execrabile iudicium, quem Græca scholia nihil putant ab hoc differre. (*Sed dixit, imperet tibi Deus*) siue vt Græca habent, increpet te Deus, quomodo etiam vetusta quædam exemplaria Latina legunt. Sensus est: puniat te Deus, non ego meis maledictis. Ab hac modestia angeli, multum absunt hæretici nostri temporis, qui non verentur Augustinum, Hieronymum, Basilium, qui verè sunt δόξαι, conuitijs infestare, imo in Ecclesiam, super quam gloria Domini orta est, blasphema ora sua soluunt, quæ res planè arguit quo ducantur spiritu. Vsus est autem Iudas isto testimonio sumpto ex apocriphi Hebræorum, non quòd putauerit illud non apocriphum esse, sed quòd scribat illis, qui aliquid tribuebant illis apocriphis. (*hi autem quæcunque quidem ignorant.*) Omnia quæ posita sunt supra captum humanum, hoc est, maiestatem numinis, dispensationem salutis humanæ, & cæter. quæ requirunt obedientiam fidei (*blasphemant*) dum nugacissime de his fabulantur. *Quæcunque autem naturaliter*) vt ea quæ gustu, quæ tactu, alijsque sensibus percipiuntur. *Tanquam muta animalia*) siue rationis expertia. Græcè est ἄλογα, quam vocem in poster. Epistol. Petri vertit irrationalia, (*norunt in his corrumpuntur*) per immoderatam libidinem. Explicatur locus iste ab Epiphanio in hæresi Gnosticorum. Hactenus præcipuum tractauit argumentū. Epistola hæc parænetica est, hoc est, tota versatur in exhortatione. Post salutationem, quæ Hebraica est, non vsitata Græcis aut Latinis, hoc ponit exordium: Charissimi omnes solicitudinem faciens scribendi, & cæt. In quo beneuolentiam captat & attentionem: Beneuolentiam autem, dum vocat eos charos sibi, & solicitudinem se habere dicit de salute ipsorum: Attentionem verò dum ait, etiam necessarium fuisse scribere. Exordio subijcit breuissimam narrationem hanc. Deprecans supercertari, semel traditæ sanctis fidei. Cuius ethiologiā adijcit: Subintroierunt enim quidam homines, & cæte. ac si dicat, quod tam studiosè hortor vos elaborare siue incumbere retinendæ fidei, quæ semel tradita est Christia nis, mouet me magna causa, hæc nimirum. Subintroierunt quidem impij, vbi mirè suo loco dixit impij, quod illi maximè iactarent pietatem, & sub vmbra pietatis & doctrinæ insinuarent se hominibus. Deinde principalem ponit præpositionem. Commonere autem vos volo, &c. quantacunque & qualiacunque sunt beneficia, quæ per Christum estis consecuti, amittetis nisi caueatis ab istis hominibus. Id docet tribus exemplis in quibus vult depictos Gnosti. Sicut veteres Israelitæ non contenti verò Deo, alios quærebant Deos: Sic Gnostici alios mediatores, quemadmodum dictum est in epistola ad Ephesios: Sicut item illi non parcebāt Moysi, & illis quos Deus voluit dignitate præcellere: sic & hi Gnostici nec Angelis parcunt, de quibus quiduis nugari audent, nec Moysen & Prophetas maiestate, & gloria præcellentes agnoscunt. Item sicut angelus numen contemplit diuinum, sic & hi faciunt: Sodomitarum autem qualitas nota est. Quæ iam sequuntur facillima sunt illi, qui tenet ipsum argumentum.

VAe illis, qui in via Cain abierunt, & errore Balaam mercede effusi sunt, & in contradictione Core perierunt.

VAe illis qui) siue (vt nonnulla exemplaria habent) quia Græcè est ὅτι, id est, quoniam (*in via Cain abierunt*) multiplex hoc loco Hebraismus est. Primo in voce, abite, quæ Hebræis pertinet ad institutionem vitæ. Sic dicitur in principio Psalmorum: Beatus vir, qui non abijt in consilio impiorum. Deinde in (via) pro vitæ tenore, sicut ibi: Et in via peccatorum non stetit. Postremo in præterito quod pro præsenti vsurpatur. Sensus est: Væ Gnosticis quia sequuntur talem vitæ rationem qualē Cain, siue quia vitam Cain. Nam sicut Cain factus est profugus in terra à facie Domini, sic isti in sua politia & doctrina non respiciunt scripturas, sed sua vbique sequuntur somnia. Aliter interpretantur Græca. scholia, quæ duplicem adferunt commentarium, & licet vterque mirè competat in Gnosti. minus tamen placet, quia durior. *Et errore Balaam*) id est, secundum errorem Balaam. *Mercede effusi sunt.*) Effundere est se permittere quibusuis affectibus. Omnia animi sui libidinibus permittunt, inquit, non temperant sibi, nec abstinent

nent ab vllo scelere, quæstum præferunt pietati. Illud agnoscitur ex historia antiquitatis: Simon enim propter pecuniam communicare volebat Spiritum sanctum. Pro mercede Græce est μισθοῦ, quem genitiuum Eras. refert ad errorem. Nam vertit: Et deceptione mercedis qua deceptus fuit Balaam effusi sunt. Sed faciunt contra ipsū Græcan. scholia, quæ referunt ad id, quod sequitur: effusi sunt, vt regatur vi vocule subaudite ἕνεκα siue χάριν: *Et in cōtradictione Core perierunt,*) quia rapiunt ad se & vendicāt sibi honores, & munia Episcoporum & doctorum. Præpositio (in) iuxta Græcos redundat. Omnibus his ostendit Gno. in veteri testamēto esse præscriptos & præfiguratos.

Hi sunt in epulis suis, maculæ conuiuantes, sine timore semetipsos pascentes, nubes sine aqua, quæ à ventis circumferuntur, arbores autumnales, infructuosæ, bis mortua, eradicata, fluctus feri maris, despumantes suas confusiones, sidera errantia. Quibus procella tenebrarum seruata est in æternum.

Hi sunt in epulis suis) Ad verbum est, in dilectionibus vestris. Erasm. vertit inter charitates vestras. Constat ex historia antiquitatis, Christianis veteribus morem fuisse planè solemnem, pauperib. exhibere conuiuia, quæ vulgo tum ἀγάπαι dicebantur, quam vocem in apologetico iactat Tertullianus. quod quemadmodum teste Cicerone longè honestiori vocabulo Latini prandia sua conuiuia dixêre, quàm Græci συμπόσια. Sic Christiani adhuc multo honestiori agapas dixerint. Ista est vox huius loci, qua Epiphanius vtitur in hæresi Gnosticorum. Communes, inquit, vxores habēt, & si quis peregrinus accesserit de ipsorum dogmate, larga & opipara conuiuia instruunt: vbi autem cōpotarunt, & venas satietate implerūt ad œstrum se conuertūt, & vir quidem cōcedens alteri vxorem suam, ad ipsam dicit surge & fac ἀγάπην, id est, dilectionem cum fratre: Miseri autem illi vbi inter se commixti fuerint, horrenda aggreditur, quæ deinde refert Epiph. Quia ergo inter conuiuia turpia designabant, maculas eos vocat, Græci σπιλάδας, quam vocem Oecum. saxa interpretatur, sed ex Apost. Pet. qui vtitur voce σπίλος, constat hic intelligi maculas. Conuiuantes sine timore) Græcè est aduerbium ἀφόβως, id est, intrepidè siue securè, non more sanctorum, qui timidè corpora sua reficiūt, soliciti semper ne gulæ plus æquo permittant: Semetipsos pascentes, id est, pastorum in morem seipsos agentes & ducentes, & sibi ipsis pastores: Se inquit, habent regulam vitæ & dogmatum, non Aposto. ad sua somnia & figmenta vitam componunt, & fidem non ad Scripturas. Ad hunc modum interpretātur Græci aliqui. Sensus iste videri poterat, seipsos pascentes, neglecto grege: Qui sensus est apud Ezech. cap. 34. Forsitan interpretes mouit quod 70. in locos Ezechielis habeant non verbum ποιμαίνω sed βόσκω. (*nubes sine aqua*) sensus est: Quemadmodum nubes aqua carentes, ad quæcunque loca peruenerint, non refrigerium ex imbre quem non habent, sed caliginem ipsis inducunt: sic doctrina horum non adfert solidam consolationem, sed errorem effundit. Sic sere Græcanica scholia. Alij interpretantur (*nubes sine aqua*) id est, cupientes videri Apo. oli sine spiritu Apostolico, & sine aqua doctrinæ. Hos mouet quod apud Esaiam Apostoli nubes dicantur: *Quæ à ventis circumferuntur*) notat inconstantiam dogmatum. *Arbores Autumnales*) id est, extremi Autumni. Solent enim nouellæ arbores extremo Autumno præter rationem temporis florere, idque agricolis indicat eas mox emorituras (*infructuosæ*) Videtur esse interpretatio prioris: *Bis mortua*) scilicet ante Baptismum. (*eradicata*) desperati, de quibus non speratur fructus, sicut de arboribus radicitus euulsis. *Fluctus feri maris*) feri, Epithetón est fluctus, non maris, vt patet ex Græco. Erasmus ad vitandam amphibologiam vertit vnde efferæ maris. His ipsos comparat, quod blasphemiam suam in cælum vsque extendant. *Despumantes suas confusiones*) siue dedecora sua: nam post commixtionem, vbi fluxum corporum suorum Patri obtulerunt vniuersorum, absumunt ipsum, absorbentque instar canum & suum, decoquentes propriam immundiciam. *Sydera errantia*) ad inconstantiam doctrinæ pertinet. *Quibus procella*) siue vt alias vertit (caligo. Tenebrarum seruata est in æternum) hoc est, qui sunt victimæ inferni. *Esa. 5. et 6*

Prophetauit autem de his septimus ab Adam, Enoch, dicens: Ecce venit Dominus in sanctis millibus suis, facere iudicium contra omnes, & arguere omnes impios de omnibus operibus impietatis eorū, quibus impiè egerunt & de omnibus duris, quæ loquuti sunt contra eum peccatores impij.

Prophetauit autem & de his, & cæt.) Negabant Gnostici futurum iudicium, quare hanc scripturam adducit receptam ab eis, aduersus quos scribit, licet ex libro sit apocripho. *Venit*) præteriti temporis est, quod patet ex Græco: vsurpatur autem pro futuro more prophetico. Sensus est, nemo sibi blandiatur, veniet Dominus non solus sed cum millibus multis sanctorum, & iudicabit omnium vitam & doctrinam. Illud (*de omnibus duris*) propriè ad Gnosticos pertinet, qui loquuntur dura contra Deum. Priora omnes impios respiciunt.

Hi sunt murmuratores, querulosi, secundum desideria sua ambulantes, & os eorum loquitur superbiam, mirantes personas quæstus causa.

H*i sunt murmuratores querulosi, &c.*) Pergit eos describere ex moribus: Hi, inquit, contra diaconos, sacerdotes, Episcopos, & reliquos diuersa sentientes murmurant apud se, & indignantur tacite sub dentibus, sed & apud alios de his côqueruntur [illegible] que vbi & apud quos possunt traducunt. *Et os eorum loquitur superbiam.*) Pertinet ad iactationem [illegible], vnde & nomen acceperunt: omnino [illegible] genus [illegible] eorum loq[illegible] Græca & emendatiora Latina [illegible] & Apostolus Petrus, quem imitatur [illegible] Iudas [illegible] *Mirantes personas* [illegible] tur inquit [illegible] & [illegible] *causa.* Secundum Græca [illegible] cat quod ante dixerat [illegible] Constat ex historia antiquitatis, [illegible] norasse Neronem [illegible] sum accusasse [illegible] Galilæos [illegible] Christianos [illegible] tandum [illegible] Apostolorum tem[illegible] Iudas [illegible] hodie autem [illegible] ris, vt sit vix [illegible] & hæreticos.

V*Os autem charissimi memores estote verborum quæ prædicta sunt ab Apostolis Domini nostri Iesu Christi, qui dicebant vobis quoniam in nouissimis temporibus venient illusores, secundum desideria sua ambulantes in impietatibus.*

V*Os autem charissimi memores estote verborum quæ prædicta sunt ab Apostolis* [illegible] cunda [illegible] Epistolis [illegible] sima. Præterea [illegible] in margine [illegible] strorum annotata videtur Iudas [illegible] ad acta Apostolorum: [illegible] minis [illegible] cap. [illegible] gunt Iudam longæuum fuisse, & vixisse post alios Apostol. *Qui dicebant vobis quoniam, id est quod in nouissimis temporibus, &c cæter.*) Quidam intelligant de Antichristi tempore, quod parum probabile est: nam mox & præsentes nec dat vel tenuem significationem futuri temporis. Porro Apostoli nouissima tempora nominant, totum tempus à Christo nato, ad extremum vsque [illegible] enim ad Prophetas, qui tempus Euangelicum nominant nouissimos dies, vt Elaias cap. 2. Et erit in nouissimis diebus præparatus mons [illegible] Domini.

H*i sunt qui segregant semetipsos, animales, spiritum non habentes.*

H*i sunt qui segregant semetipsos* ab Apostolorum doctrina, & Episcoporum. Nulla res clarius docet Lutherum, Melanthonem, Caluinum, Bucerum hæreticos esse, quam quod segregent se à doctrina Chrysostomi, [illegible] Ambrosij, Hieronymi, Augustini. *Animales*, vox hæc ab anima dicitur, non ab animali, eadem voce vsus est Paulus [illegible] secundo [illegible] Epistolæ ad Corinthios: Animalis homo non percipit ea quæ sunt Spiritus Dei: Græce est ψυχικὸς, id est animalis [illegible] anima est. Non solum autem homo [illegible] qui nec adulteratur, [illegible] concupiscentias, quantum [illegible] animalis est: sed & quicunque non habet spiritum reuelationis [illegible] quæ natura suppeditat, aut [illegible] humana dare potest, animalis secundum [illegible] est & Iudæo. Nam ψυχικὸν, id est, animalem opponunt πνευματικῷ, id est, spiritualem [illegible] spiritualem vocat, qui in diiudicandis dogmatibus, aut interpretandis Scripturis, & alijs in rebus spiritu [illegible] ratione est. Vnde Iu[illegible] git. *Spiritum habentes*) velut [illegible] animales.

V*os autem charissimi, superædificantes vosmetipsos, sanctissimæ vestræ fidei, in Spiritu sancto orantes, vosmetipsos in dilectione Dei seruate, expectantes misericordiam Domini nostri Iesu Christi in vitam æternam.*

V*Os autem charissimi.* Illi quidem ita se habent, [illegible] *Vos autem superædificantes vosmetipsos, &c.*) eadem admonitio nunc locum habet, vt videlicet fidei traditæ ante Lutheranismum nos & omnia nostra superstruamus [illegible]: *in spiritu sancto orantes*) quidam referunt ad preces horarias canonicas [illegible] pertinere, vt in tali [illegible] etiam de publicis precibus [illegible] quod ait Apostolus orate [illegible] habent cœtus ob [illegible] cœnobi, vos in vestris cœtibus sequimini spiritum [illegible]. *Vosmetipsos in dilectione Dei seruate*.) Id est, custodite, hæc custodia difficillima est, & rarus inuenitur, qui non aliquid hanc negligat, præter illud instituta sunt cœnobia, & qui non [illegible] hic diligentia nostra, sed [illegible] misericordia & gratia Dei, [illegible] debemus & si non tam vbertim vt volumus prouenit, non oportet despondere animum, sed perdurare & expectare: etsi non statim, saltem aliquando contingent quod cupimus, si non hoc anno, saltem futuro: illud est, quod dicit: *Expectantes misericordiam Domini nostri Iesu Christi in vitam æternam*, id est, in finem vitæ æternæ.

E*T hos quidem arguite iudicatos, illos verò saluate de igne rapientes. Alijs autem miseremini in timore, odientes & eam quæ carnalis est maculatam tunicam.*

E*T hos quidem arguite iudicatos*) vos qui ita viuitis, vt nunc dixi, Gnosticos qui sunt insanabiles arguite, hoc est, prodite siue in apertum producite, manifestate omnibus impietatem

pietatem ipsorum Iud[illegible]atos. Græcè est διακρινόμενος, id dijudicantes siue dum dijudicamini. Potest enim & actiuè & passiue accipi. Græca scholia actiue exponunt. Si inquiunt, adhibito iudicio ve[illegible]o faciāt secessionem à vobis: quæ faciunt pro nostro interprete, qui iudicatos supple à vobis. Erasmus passiuè accipit, nam vertit: dum dijudicamini. *Illos verò*) quibus videlicet exitium imminet vel periculum à Gnosticis. *Saluate de igne rapientes*) de igne Zodomitico, id est, de igne libidinis, siue incendio libidinis: Alijs autem miseremini in timore. Sensus est: qui ducti misericordia loqui volunt cum Gnosti. vt lucrifaciant ipsos, faciant hoc in timore, timentes ne ipsi corripiantur hac ipsorum hæresi. *Odientes & eam qua carnalis est maculatā tunicam*) id est, turpes affectus carnis, & carnalem Gnost. conuersationem. Græca admittunt & hunc sensum: odientes à carne sordidatam tunicam. Turpitudo Gnosti: non solum ipsorum opera inficit, sed & vestes maculat, atque ad ipsas transit. V[illegible]ter[illegible] bonus est. Ad posteriorem vehe[illegible] uitat coniunctio (&) qua videtur [illegible] hunc sensum odio habentes non ol[illegible] turpia facta carnis, verum etiam [illegible]m Gnosticorum, quæ ex carne ipsorum [illegible] spurcata.

E I autem qui potens est vos conseruare sine peccato, & constituere ante conspectum gloriæ [illegible] immaculatos, in exultatione in aduentu [illegible] nostri Iesu Christi, soli Deo saluatori [illegible] per [illegible] Christum Dominum nostrum, gloria & magn[illegible]entia, imperium, & potestas ante omnia secula, & nunc, & in omnia secula seculorum, Amen.

E I autem qui potens est vos conseruare, & cæte.) Est δοξολογία, qua voluit concludere Epistolam, vt disceremus glori[illegible]m non nobis vsurpare, sed Deo [illegible]ue-re, à quo est donum per[illegible]e-uerantiæ, & omne bonum.

Finis Epistolæ Iudæ.



IN PRIO-

IN PRIOREM EPISTOLAM D. PAVLI AD TIMOTHEVM EXPOSITIO. F. ADAMI S. DELPHII.

ARGVMENTVM.

EPistolæ ad Timotheum vtriusque, & eius quæ ad Titum est scripta, scopus idem est, numirum: vt qui publicè docent, eximij sint, & explorati. Quod dicimus, ex ipsarum enarratione euadet manifestum. Verùm licet scopus sit idem, occasio tamen siue scribendi ratio diuersa est. Nam hanc propter Iudaizantes: vtranque verò ad Timotheum propter scholam potissimum Simonis scripsit. Quare cum quatuor proxime expositis, duas has conferre oportet, maximeq; cum Epistola ad Ephesios, quorum Episcopus fuit Timotheus, quam explicat Epistola ad Coloss. quæ magis in spem designat, de quibus est sermo, quos omnium clarissime depinxit Epistola Iudæ, Item petri secunda.

CAPVT I.

PAulus Apostolus Iesu Christi, secundum imperium DEI Saluatoris nostri, & Christi Iesu, spei nostræ, Timotheo dilecto filio in fide: gratia & misericordia & pax à Deo patre & Christo Iesu Domino nostro.

PAulus Apostolus Iesu Christi secundum imperium Dei, &c.) id est, secundum iniunctionem siue delegationẽ Patris, qui per Filium exemit nos à diaboli tyrannide, & transtulit in sortem Sanctorum: (*& secundum imperium Iesu Christi*) qui est spes nostra quia per ipsum vitam speramus nos consecuturos, non per Moysen, non per Angelos Simonis, non per liturgias Platonicorum, *Timotheo dilecto*) Grę cè est Germano (*filio in fide.*) Germanum vocat verum ac ingenuum non corruptum diuersa doctrina. *Gratia*) id est remissio peccatorum. *Et misericordia*) Hoc addit quod non satis sit gaudere peccatorum remissione, nisi Deus & alia dona addat, quibus tentationum impetus frangi queant. Opto igitur tibi dona illa, quibus aduersa mala omnia & ea potissimum, quæ nos à Christo abducere conatur, muniaris. De pace dictum est in Epistola ad Romanos.

SIcut rogaui te vt remaneres Ephesi cum irem in Macedoniam, vt denunciares quibusdam ne aliter docerent, neque intenderent fabulis, & genealogijs interminatis, quæ quæstiones præstant magis quam ædificationem Dei, quæ est in fide.

SIcut rogaui te) siue hortatus sum: nam vox Græca anceps. *Vt remaneres Ephesi.*) Metropolis est Asiæ minoris. Macedoniæ metropolis est Thessalonica. *Vt denuntiares quibusdam ne aliter docerent*) non absoluit Apostolus orationem, desideratur enim sic (tacito) Aliter docere est diuersum doctrinæ genus ab eo quod est traditum adferre, sic Græcam vocem ἑτεροδιδασκαλεῖν, explicat Chrysostomus, & postea Theophylactus. Sed & Paulus capite 6. huius Epistolæ seipsum interpretatur, dum ait: Si quis aliter docet, siue vt ipse habet ἑτεροδιδασκαλεῖν, & non acquieuit sanis sermonibus, & ei quæ secundum pietatem est, doctrinæ. Et ad Galatas capite primo, dixit hanc rem, Euangelizare præter id, quod Euangelizatum est. Fabulas & genealogias. Vetus hæresis periphrasin facit legis siue veteris testamenti. Chrysostomus non legem significari dicit per fabulas, sed falsas traditiones. Refert ergo Ipse ad δευτερώσεις, Iudæorum, quales nunc sunt in Thalmud & in Cabala. Cum Chrysostomo sentit Theophylactus, item Græca scholia & Ambrosius ad δευτερώσεις, refert, quanquam Erasmus in annotationibus putat ipsum intellexisse legem Moysi, sed falsus est in diligentia: meminit quidem Ambrosius circuncisionis atque aliorum, sed de ijs loquitur, quæ extra Scripturam sunt. Genealogias interminatas vocat, quæ finem non habent. Repetebant enim Iudæi altissimè feriem progenitorum suorum, ab ipso scilicet Abraham: quod faciebant partim, vt peritię multę & scientię opinionem sibi cóquirerent, partim vt suam iactarent nobilitatem, quod ab his vel illis parentibus ortum habeant. Tres Gręci, videlicet Chrysostomus, Theophylactus, & Oecumenius, quod dicitur hic, referunt quoque ad fabulas & theogonias Gentilium. Pro qua sententia facit historia, sed non consequentia scripti. Nam statim subijcitur mentio legis doctorem, quod certum est ad Iudaizantes pertinere. Alioqui hęc aptissimè quadrarent in scholam Simonis. *Quæ quæstiones præstant magis quàm ædificationem*) id est, profectũ in vero Christianismo, (*in fide & pietate*) Hęc pro ratione illorum temporũ à Paulo pręscripta

scripta sunt Timotheo, nostrum est similia cauere, nempe à nimia curiositate, quæ est circa plurimas quæstiones, ex quibus nullus verus pietatis fructus prouenit.

Finis autem præcepti, est charitas de corde puro & conscientia bona, & fide non ficta. A quibus quidam aberrantes, conuersi sunt in vaniloquium, volentes esse legis doctores, non intelligentes, neq; quæ loquuntur, neque de quibus affirmant.

Finis autem præcepti est charitas de corde.) Vocula (autem ad corrigendi formulas pertinet, nos ferè exprimimus per particulam, at qui vel imò. Sensus est: quid eò tereos ibi intendunt & genealogijs, non solum agunt præter Euangelium, verùm etiam ignorant finem legis Mosaicæ, qui est charitas. Vocabulum, finis, est ambiguum: significat & id, ad quod cætera referuntur: In qua significatione ferè vsurpatur à philosophis: Significat præterea consummationem siue plenitudinem vtraque significatio optimè congruit. In voce (*præcepti*) tropus est, accipitur enim pro tota lege. Locum hunc tractat Augusti. lib. 1. de doctrina Christiana, quem legere oportet à cap. 35. vsque ad finem libri. *De corde puro*) id est, vacuò cupiditate & amore sui, vt nihil aliud) inquit Aug.) diligatur, quàm quod diligendum est. (*conscientia bona*) id est, nullius criminis sibi conscia. Hoc (ait Augustinus) propter spem addit. Ille enim se ad id, quod credit & diligit, peruenturum desperat, cui conscientiæ malæ scrupulus inest. (*non ficta*) id est, quæ caret mendacio seu hypocrisi, hoc est, quæ ex animo creditur in Iesum. Hæc ergo tria, spes, fides, charitas, finis sunt præcepti: (*à quibus*) scilicet fide, spe & charitate, (*quidam*) in meis suis studijs (*aberrantes*) Græcè est participiū præteriti temporis, & sumpta est vox à iaculatoribus. Cùm, inquit, à scopo legis, iam dicto aberrassent, vel quia nesciebant hunc esse scopum legis, vel quia eum non curabant: *Conuersi sunt in vaniloquium*, id est, deflexerunt ad inane & futile studium. Græcè est εἰς ματαιολογίαν, quæ vox quantum ad pronunciationem attinet, non multum abest à theologia, cùm res multum inter se discrepat. Quare nobis quoque cauendum, ne sic sectemur theologiam, vt in matheologiam incidamus, quod ijs euenit, qui in lectione Scripturarum non hoc primo quærunt, vt inflāmentur, vt transformentur in Christum: sed legunt eas ob id potissimùm, vt arment se ad diatribas, vt scientię opinionem sibi conquirant. *Volentes esse legis doctores*) vendicantes sibi legis peritiam, & ambientes titulum magisterij, cùm sint legis imperiti. (*non intelligentes*) neque principia doctrinæ suæ, neque conclusionem.

Scimus autem quia bona est lex, si quis ea legitimè vtatur, sciens hoc, quia lex iusto non est posita, sed iniustis, & non subditis, impijs & peccatoribus, sceleratis & contaminatis, patricidis, & matricidis, homicidis, fornicarijs, masculorum concubitoribus, plagiarijs, mendacibus, & periuris: & si aliquid aliud sanæ doctrinæ aduersatur, quæ est secundum Euangelium gloriæ beati Dei, quod creditum est mihi.

Scimus autem quia bona est lex.) Est antipophora: Non, inquit, damno, quòd studeant legi, vel quod tractent legem, sed quod non rectè studeant, quòd nō rectè tractent, quod non referant sua ad verum scopum. *Siquidem lex bona est, si quis legitimè ea vtatur*, id est, operam ei det, illamque tractet oculis perpetuò conuersis ad prædictum finem legis, nempè charitatem ex corde puro. Hic videtur esse sensus præcedentibus, in quibus reprehendit inane & futile studium, situm in fabulis & genealogijs sine certo fine, quod tale studium non conducat ad finem præcepti. Verum, quod sequitur (*sciens hoc quia lex iusto non est posita*) generaliorem videtur admittere sententiam. Sensus est: Non quòd iustus amplius non teneatur lege, sed quòd lex pedagogus sit, hoc est, posita non propter iustos, sed propter iniustos, hoc est, ad coercendas transgressiones, & custodiendos homines in eandem fidem, quæ reuelanda erat. Vide firmum huius loci commentarium Augustini, libro de spiritu & litera cap. 9. & 10.

Non subditis) vox Græca significat, qui subdi nolunt, nec ferunt imperium. Pro *sceleratis*) Græcè est ἀνοσίοις, vox composita est ex α priuatiua particula, & ὅσιος. Dicitur autem ὅσιος ab ἅζομαι, quod est veneror. Ἀνόσιος ergo is appellatur, qui non veretur nec deos nec homines. Vnde Erasmus transtulit irreuerentibus. Vox sequens ad eos pertinet, qui simpliciter prophani sunt & alieni à sacris. Plagiarij dicuntur, non qui plagas aut verbera alijs inferunt, vt hoc loco quidam interpretantur, sed qui aliena mancipia furto subducunt. nam ἀνδράποδον, Græcis mancipium est, hinc ἀνδραποδιστὴς, quasi dicitur mancipiarius.

Et si quid aliud sanæ doctrinæ aduersatur, quæ est secundum Euangelium) in quo agnoscitur Deus esse, qui gratia sua iustificat homines, [illegible] vires præbet, quibus quod præcipitur, præstare valeat. Hic sensus cognoscitur ex collatione aliorum locorum. Ad Rom. 3. Omnes peccauerunt & egent gloria Dei. Esaiæ 58. Gloria Domini colliget te. Rursus 60. cap. Gloria eius videbitur in te.

Gratias ago ei, qui me confortauit in Christo Iesu Domino nostro, quia fidelem me existimauit, ponens in ministerio, qui prius blasphemus fui, & persequutor, & contumeliosus: sed misericordiam Dei consequutus sum, quia ignorans feci in incredulitate.

Gratias

G*Ratias ago ei, &c.*) Tria hactenus proposuit Apostolus, quæ obseruare oportet. Primum, quisnam sit finis legis, vt ad eũ contẽdat, quisquis est verè studiosus legis. Secundũ est, quid lex præstet homini. Tertiũ, quid Euangelium, siue gratia Christi, & quia dixerat creditum, id est, concreditum, siue commissum sibi Euangelium gloriæ, ne suis meritis id vendicare sibi videretur, adiecit: gratias ago ei, qui me confortauit in Christo. Præpositio (in) iuxta Græcos redũdat: ad verbum est, qui me potentem reddidit Christo, id est, qui ad prædicandum, ad propagandum Christi Euangelium me fortem effecit. Erat enim tum labor ingens, & res maximis periculis coniuncta annunciare Christum. (*Quia fidelem me existimauit*) fidelis hoc loco accipitur, quomodo apud scriptores ethnicos. Alius eius vocis vsus est in

Ad Ephes. cap. 6.

epist. ad Ephe. Quòd fidelem me existimauit, hoc declarauit, cùm Apostolici muneris functionem mihi cõmisit, hoc est, quod ait: *Ponens in ministerio, qui prius blasphemus fui.*) Istud addit, vt magis commendet Dei misericordiam ac benignitatem. Nec solum blasphemus, inquit, sed & persecutor, imò ὑβριστὴς, quod noster interpres vertit contumeliosum, sed magis significat eũ, qui vim facit, id est, oppressorem & violentum. Persequebar, inquit, & illata vi abolere conabar nomen Christianũ (*sed misericordiam*) Græcè est, ἀλλὰ ἠλεήθην, id est, sed & misericordiam, quasi dicat, non solum veniam consecutus sum, cum talis fuerim, sed & misericordiã, vt haberem Apostolus (*quia ignorans feci*) nõ feci, inquit, inuidia, aut ambitione corruptus, sed Zelo veritatis: nesciebam Iesum esse Christum, id est, Messiã Iudæis promissum, hoc est, quod ait, *in incredulitate.*)

S*Uperabundauit autem gratia Domini nostri cum fide & dilectione, quæ est in Christo Iesu. Fidelis sermo, & omni acceptione dignus, quod Christus Iesus venit in hunc mundum peccatores saluos facere, quorum primus ego sum.*

S*Uperabundauit autem gratia Domini, &c.*) Sensus est: Alijs pluribus beneficijs post cõmissum Euangelium me persecutus est Dominus, dedit spiritum prophetiæ, gratiã curationũ, &c. *Cum fide & dilectione*) potest sensus esse: Dedit mihi ista magna dona cũ fide & dilectione, id est, vnà cum ijs fidẽ & charitatem, vt (μετὰ) sit comitis, quanquam ex capit. 4. huius epistolæ, & interpretatione Chrysost. videatur præpositio (cùm) nõ esse comitis, sed medij & instrumenti, vt sit sensus: Consecutus sum hæc dona per fidem & charitatem, id est, medio fidei & charitatis: inquã, quæ est propria Christianismo. Habet enim & lex, & natura suam dilectionẽ, hoc est, quod ait: *cum dilectione, quæ est in Christo Iesu.*

Fidelis sermo) Digressus erat Apostolus, redit iam à digressione, ostendẽs, quænam sit vera, & Christiana, & Euangelica doctrina. Ad Ro. 8.
Sensus est: vt redeam ad id, quod primò cœperam, ostendi, qui diuertant à sana doctrina, & vtili studio: dicam nunc, quod sit caput sanæ doctrinæ, nempè: *Quòd Christus Iesus venit in hunc mũdum, &c.*) Fidelis hoc loco pro certo, firmo, & indubitato ponitur. Indubitatus sermo, & dignus, quem modis omnib. amplectamur, videlicet, quòd Christus Iesus venit in hunc mundum, peccatores saluos facere. Saluos facit remittendo peccata, iustificando, vires præstando, quibus, quod præcipitur, implere valeant: Demũ pro meritis bonæ vitæ dando vitam æternã, ad quæ inefficax fuit lex, vt ad Roma. docet Apostolus: *Quorum primus ego sum*) id est, maximus ego sum. Hic commentarius erat dictum D. Francisci, qui dicere solebat syncerè, nulla Socratica ironia, se maximum peccatorum. Nam si latrones, aiebat, & alij scelerati donati essent ea gratia, qua ego, multò sanctius vterentur ea, quam ego. Istud de se quisque agnoscere debet, sed & hoc, quod nullum est tam horrendum peccatum, in quod non incideret, nisi gratia Dei perseruaretur. Paulus hoc loco respexit ad ardorem, quo persequebatur nomẽ Christianum. Vnde Augustinus tractans hũc locum, nemo, inquit, acrior inter persecutores, nemo ergo peior inter peccatores. Vide ipsum de verbis Apostoli, sermone 10.

To. 10. de verb. Apo. serm. 9. & tom. 8. in Psal. 70 simile quid habet.

S*Ed ideo misericordiam consecutus sum, vt in me primò ostenderet Christus Iesus omnem patientiã, ad informationem eorum, qui credituri sunt illi in vitam æternam. Regi autem sæculorum immortali, inuisibili, soli Deo honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.*

S*Ed ideo misericordiam consecutus sum*) causa hæc diuersa est ea, cuius paulò antè fecit mentionem, cùm ait: quia ignorans feci in incredulitate. *Vt in me primo*) Nomen est, nõ aduerbium, vt in me, qui primus sum, id est, qui sum præcipuus, & maximus peccatorũ, (*vt ostenderet omnem patientiam*) fine, vt Augustini interpres vertit longanimitatem. Est enim Græcè μακροθυμία, id est, longanimitas. Annotat Chrysostomus non dixisse Apostolum, vt ostenderet in me longanimitatem, sed omnem longanimitatem. Insignis enim longanimitas fuit, quòd cũ vnico nutu perdere posset, tam diu sustinuerit furentem Paulum. *Ad informationem eorum*) Erasmus vertit ad exprimendum exemplarijs, qui credituri sunt. Græcè est πρὸς ὑποτύπωσιν. Est autẽ hypotyposis, cùm res ad viuum expressa subijcitur oculis. In Paulo igitur Deus exemplum proposuit, & figuram expressit, quomodo se gerat erga peccatores, vt nemo iam, quantumuis grauibus sceleribus

[illegible] ongeries vocum, [illegible] a vsum vult Apost. [illegible] hementiæ, vt quod mandat, omninò [illegible] commentar[illegible] etiam Theo. me- [illegible] respondet, quod est cap. 4. [illegible] quod ca. 6 ad Ephesios. *Pro [illegible] qui in sub imi- [illegible] Constituti sunt, vt quietam & [illegible] vitam agamus* [illegible] strante reip[illegible] magi- [illegible] *in omni pietate* [illegible] non [illegible] ecca quæ [illegible] Ca- [illegible] tum [illegible] veritatem [illegible] nitate. [illegible] quia vox ad om- [illegible] grauitatem [illegible]

H*oc enim bonum est, & acceptum coram Saluatore nostro Deo, qui omnes homines vult saluos fieri, & ad agnitionem veritatis venire.*

H*Oc enim*) nem[illegible] [illegible] *Bonum est & acceptum coram Saluatore nostro Deo, qui omnes homines vult saluos fieri.* [illegible] uo ex- [illegible]rando variant tam Græci quam Latini. Ambros. cum quo [illegible] inter[illegible]retatur de voluntate [illegible],
Ad Ro. 9. de qua ad Ro. Vol[illegible] ei[illegible] di- cens latere conditionem [illegible] qui vult omnes saluos fieri, [illegible] modo ipsi velint. Qui cóment. nó placet Augu[illegible] quod [illegible] haud fiant, nó quia ipsi nolut, sed quia De' nó vult, quod sine vlla, inquit, caligine ma- [illegible]festatur in paruulis, qui di[illegible]cedunt absque Baptismo. Et [illegible] quis pro [illegible]ro. respódeat, sermonem esse de adu[illegible] August. Quomodo [illegible] Deus [illegible] fieri [illegible] qui- bus apud Matth. dicitur: Si [illegible] Ty[illegible] do ne [illegible] factæ essent virtutes [illegible] sinte, olim in [illegible], & in [illegible] poenitentia egis- sent. Quare sententiam Apost. [illegible] hoc mo- do interpre[illegible]: Qui vult omnes homines, id est, omne genus hominum saluum fieri, [illegible] & Saluatorem vsum dicit in Eu- angelio. Decimatis mentam, & rutam, & o- mne [illegible]us, id est, omne oleru genus. Sed qu[illegible]ri ex Aug posset, [illegible] quodd[illegible] genus [illegible] infantes sunt [illegible] te no moriú- [illegible] tem genus qu[illegible]modo Deus vult sal[illegible] Rursum quæri pos[illegible], anne p- [illegible]tio [illegible] Deus [illegible] saluos fi[illegible] quod [illegible] ita, [illegible] Deus v[illegible] gentes [illegible] veteri[illegible] [illegible] qua ip[illegible] [illegible] mediator De[illegible] & homi- num, [illegible] omnibus, [illegible] non so- lum [illegible] Poste- [illegible] Deus vult, &c.) pro- positio hæc eadem [illegible] la Petri: Non vult

Deus aliquos perire, sed omnes ad pœnité- tiam reuerti? quàm certum est generalé có- tinere sententiam.

Dat Augustinus & aliá interpretationem, hanc nimirum: nullum hominem fieri sal- uum, nisi quem saluum fieri Deus voluerit. Similem locum adducit ex Euágelio Ioan- *Ioan. 1. 6.* nis: Ipse illuminat omnem hominem venié- tem in hunc mundum, non quòd omnes il- luminé[illegible]ur, sed quòd nemo illuminetur, ni- si per Christum. Et declarás, quomodo in- terpretatio hæc [illegible] Apostoli conue- ni[illegible]t, adiúgit: Quia nullus saluus fit, nisi qué vult Deus saluum fieri, ideo rogandus est, vt velit, quia necesse est fieri, si voluerit. Sed quia [illegible] Timothæo, quem instruit, notissimum fuit, non videtur id voluisse A- postolus. Expositiones hæ sunt in Enchiri- [illegible] cap. 3[illegible]. quæ in hoc cum Ambrosiana có- ueniunt, quòd de voluntate proprij nomi- nis sententiam Apostoli interpretétur. Alij voluntatem figuratam accipiunt pro volú- tate, quam vocant signi, quia Deus præce- pta [illegible] & consilia, quibus ad salute instruit, & inuitat, proponit omnibus, dicitur velle omnes saluos fieri. Sic dicimus literas prin- cipis esse voluntatem ipsius cùm eius rei po- tius signum sit. Eadem figura [illegible] dici- cimus pro imperio, quia illius nota est. figu- ra hæc metonymia dicitur.

Est alius commentarius, qui (velle) acci- pit quidem propriè, sed in significatione minus vsitata, pro cupere & optare, quomo do aliquoties obuium est in Euágelio Ioan. *Ioan. 12.* vt: Domine volumus Iesum videre. Rur- sus: Pater, quos dedisti mihi, volo, vt vbi e- *Ioan. 17.* go sum, & ipsi sint me[illegible]cum. Quo etiá loqué- di modo in vulgari sermone vtimur, vt cum [illegible]imus: Volo, vt tibi omnia exanimi tui sententia eueniant. Sensus proinde est: Deú, quantum in se est, cupere omnium salutem, cuius affectum Dei & desiderium est primùt in [illegible] Scripturæ. Nolo mortem peccatoris, *Ezech. 18.* sed vt conuertatur, & viuat. Venite omnes *Matth. 11.* ad me, qui laboratis, & ego reficiam vos: *Matt. 23.* Quoties volui vos congregare, & cæt. Et a- *Luca 13.* pud Esaiam vbi impio populo loquitur: V- *Esai. 48.* tinam attendisset mandata mea, vnde apud *Esai. 1.* eundem tanquam qui cogatur propter sce- lera nostra nos punire, dicit: Heu ego (quod dolentis est) quia consolabor super hosti- bus meis. Quomodo autem affectus tribuú- tur Deo, [illegible] per metaphoram, an potiùs per catachresin, an per alium tropum, inquirat studiosus.

V*Nus enim Deus vnus & mediator Dei & homi- num, homo Christus Iesus qui dedit redemptio- né semetipsum pro omnibus. Cuius testimonium temporibus suis confirmatum est, in quo positus sum ego prædicator & Apostolus (veritatem dico, non men- tior) doctor gentium in fide & charitate.*

Vnus

Vnus enim Deus, vnus & mediator Dei & hominum. L[illegible] dialectica: Quia vnus est omnium Deus, quia vnus est omnium etiam infidelium recōciliator, manifestum est, Deum petere & desiderare salutem omnium. Videndum hic [illegible] num vocabulum (mediatoris) conueniat soli Christo? Difficilis est eius explicatio, quòd nusquam in reliqua Scriptura reperiatur [illegible] quàm apud Paulum, idque duobus duntaxat locis, hoc nimirum, & ad Gal. [illegible] [illegible]us putat rectè [illegible] vocem [illegible], quæ est μεσίτης, si quis dicat conciliatorem, vel intercessorem. Tertullianus de resurrectione carnis sequestrem vertit.

Apud prophanos scriptores vox ea significat eum, qui [illegible] inter partes, hoc est, qui sese interponit. Iuxta quam significationem, quam habet etiam Latina vox, [illegible]la impietas est, al[illegible] eam à Christo tribuere. Rectè com[illegible] sacerdotes, vt videre est in Epistola ad Heb. Omnis Pontifex ex hominibus a[illegible]tus, pro hominibus constituitur in ijs, quæ sunt ad Deum. Augustinus tamen cùm admittat plures aduocatos, interpellatores, intercessores, a[illegible] dicere non vult, nisi vnum mediatorem, libr. 2. contra Epistolam Parmeniani [illegible] 8. Pro quo, inquit, nullus interpellat, sed ipse pro omnibus, hic vnus verusque mediator est: deinde paucis interiectis: Si, inquit Paul[us], esset mediator, essent vtique & reliqui Apostoli, & si [illegible]ri mediatores essent. Nec ipsi Paulo cōstaret ratio, qua dicit: Vnus enim mediator Dei & hominum.

Sed quæri posset ex August. cum Christus in Scripturis dicitur aduocatus, itē interpellator & pacificator, & interim hęc vocabula alijs etiam tribuantur, cur non nomen mediatoris alijs posset tribui? licet alia atque alia ratione? Videlicet vt Christus sit ille summæ & eximiæ notæ mediator, qui non precibus tantùm intercedentibus, sed precio mortis suę & sanguinis, totum humanum genus Deo reconciliauit. Quomodo si accipias vocabulum mediatoris hoc loco optime constat ratio Pauli. Quæri posset etiam, cur magis mediator sit, pro quo nō mediat aliquis alius; quā interc[illegible], pro quo non intercedit alter. August. & a[illegible] locis habet hanc doctrinam de mediatore, nisi respexerit ipse naturam diuinam, quam Christus coniunctam habuit humanæ, n[illegible] videtur ratio, cur mediatoris vo[illegible] proprium faciat Christo. [illegible] lib. 9. de ciuitate Dei c. 15. Videtur [illegible] qui [illegible] illa voce [illegible] Vi[illegible] videlicet secundum Scripturæ vsum mediator [illegible], qui vtriusque naturæ parti[illegible]s est.

Qui dedit redemptionem, &c. Redēptio hoc loco [illegible] verbale, quod est capite 3. epistolæ ad Roma. Iustificati gratis [illegible] gratia [illegible] ipsius, per redemptionem, [illegible] in Christo Iesu, vbi e[illegible] ἀπολυτρώσεως. Ne [illegible] quod in Psal. [illegible] eum [illegible] ptio, vbi est [illegible]ωσις, sed est ἀντίλυτρον. Vo[illegible] autem Græ[illegible]τρον, preti[illegible]m, [illegible] tur [illegible] ab hostibus in bello, a[illegible] quod [illegible]. V[illegible] Apostolus q[illegible] ex[illegible] Christi [illegible] tationem, q[illegible] ta [illegible] nos omnes, vo[illegible] vius e[illegible], [illegible] ἀντίλυτρον, quæ v[illegible] te, vita redimi tur v[illegible] [illegible]us est Saluator in [illegible] Venit filius hominis da[illegible] redemptionem [illegible] o mul[illegible] pretium [illegible] torum. Sic eam vocem [illegible] Exod. Etiā Latinis vox [illegible] aliquando pretium significat, vt [illegible] redemptione, d[illegible] pro red[illegible]. Qui ergo dedit pretium redemp[illegible] pro omnibus. Re[illegible] Scripturas, quarum quædam dicunt [illegible] tuum p[illegible] omnibus, sed pro multis, [illegible] ex Matth. 20. [illegible] mi[illegible] &c. Rursus [illegible] eundem: Hic est sanguis noui Testamenti [illegible] pro vobis & pro multis [illegible] ndetur, &c. R[illegible] apud Esaiam: ipse a[illegible] gentes multas. Quam locutionis diuersitatem, qui intelligere desiderat, legat librum August. in quo respondet ad articulos sibi falso impositos. In respōsione ad primum articulum [illegible] habet: Quod ad magnitudinem, & potentiam pretij attinet, sanguis Christi [illegible] redemptio totius mundi. Sed qui hoc sæculum sine fide Christi, & redemptionis Sacramēto [illegible] transeunt, redemptionis alieni sunt. [illegible] de pau[illegible] in[illegible] [illegible]culum imm[illegible]tatis, quod cōfectum est de infirmitate nostra & virtute dominica, [illegible] in se, vt omnibus prosit, sed [illegible] bitur, non proficit.

Cuius testamentum temporibus istis confirmatum est.) Variè istud exponitur. Secun[illegible] Ambrosium sensus hic est: A[illegible] re[illegible]tionis factæ datū est documentum in descensu Christi ad inferos, & ipsius a[illegible] resurrectione. Rursus in Apostolorum [illegible] confirmante eam Deo sequentibus signis (*in quo*) siue, vt Erasmus vertit ad quod: nam Græcè est εἰς ὅ, d[illegible] q[illegible] a[illegible] aliquoties dictum est [illegible] lis: *Ego positus sum prædicator* [illegible] ue præ[illegible] m Græce est κῆρυξ, (*doctor* [illegible]) in ijs, quæ ad fidē Christi pertinent & ad Euāgelicam veritatem. H[illegible] ab[illegible] Cuius testimonium, &c. vel [illegible] parenthesis fuit, quam interi[illegible] propter Matheo[illegible] Iam [illegible]t ad id, quod cœperat.

Matt. 20.

Esai. 53.

VOlo ergo viros orare in omni loco, leuantes puras manus ſine ira & diſceptatione. Similiter & mulieres in habitu ornato, cum verecundia 1.Pet.3.a. *& ſobrietate ornantes ſe, nõ in tortis crinibus, aut auro, aut margaritis, vel veſte pretioſa, ſed quod decet mulieres promittentes pietatem per opera bona.*

VOlo ergo viros orare.) Et hic retinent doctores interpretationem de oratione publica, alioqui quod additur (*in omni loco*) poterat aliò inuitare, ſed poſitũ dicunt hoc loco ab Apoſtolo propter Iudęos, qui vt ſacrificia offerre, ita & orare ſolũ Hieroſolymis permiſſum arbitrabantur. Vbique ergo orare ſecundum hoc, eſt orare in omni loco conſtituto ad orandum.

Leuantes puras manus) puras dicit, hoc loco, nõ lotas more Iudæorum, ſed mundas à rapinis, à libidine, à pugnis, à ſanguine. *Sine ira & diſceptatione.*) Iſtud probabilem facit commentarium de precibus publicis, ſimiliter id, quod de mulieribus ſequitur. Nam quis locus iræ eſt in priuatis orationibus? Rurſus, quid refert, quo amictu mulier vtatur, dum priuatim orat in cubiculo? Chryſoſtomus tamẽ irã interpretatur pro iniuriarum memoria, & diſceptationem pro hæſitatione & ambiguitate. Cumque hac ſententia conueniunt non ſolùm Græcanica ſcholia, ſed & interpres noſter capite 4. ad Romanos vertit vocem Græcam per hæſitationem: Et non hæſitauit, inquit, diffidentia. Eadem vox eſt capite primo ad Romanos: Euanuerunt in cogitationibus ſuis. Rurſus capite ſecundo: Inter ſe inuicem cogitationibus accuſantibus, aut etiam defendentibus. Vbi ſciendum eſt, vocem Græcam διαλογισμὸς, ſignificare non ſimplicem cogitationem, ſed talem, qualis eſt in ratiocinante, & expendente, & dijudicante. Diſceptationi huic, qua ſecundum Chryſoſtomum quis intra ſeipſum diſceptat, cogitãs aut dicens, putáſne audiet me Deus? putáſne me temere & vanè precari? opponitur fides, de qua Saluator in Euangelio: Omnia, quæ-
Math.21. cunque petieritis in oratione, credentes accipietis. Hæc etiam in priuatis orationibus locum habet.

Similiter & mulieres) ſcilicet, volo orare in omni loco tollentes puras manus ſine ira & diſceptatione, nec hoc ſolũ, ſed & (*in Habitu ornato*) ſiue modeſto: Nã Græca vox κόσμιος vtrunque ſignificat, & poſterior ſignificatio aptior eſt. Nam quorſum attinet admonere mulierculas, ne cultu vtãtur ſordido, cùm ſua ſponte nimis comantur. Habitus Græce eſt καταστολὴ, quæ vox longiorem habitum ſignificat vndequaque tegentem. Iubet igitur Apoſtolus fœminas vti modeſto amictu, & qui vndique ipſas tegat, vt muliebrem pudicitiam decet.

Cum verecundia & ſobrietate ornantes ſe) Vocẽ Græcam, quam hic ſobrietatẽ vertit, aliàs transfert pudicitiam, quæ ſignificatio maximè placet Hieronymo. Verũ licet σωφροσύνη, anceps ſit magis, tamen ſobrietatem ſonat & ſanitatem mentis, quàm pudicitiam.

Non in tortis crinibus) hoc interpres per periphraſin reddidit: Grecis eſt vnica dictio πλέγμα. (*vel veſte pretioſa*) ſiue, vt Eraſmus veſtitu ſumptuoſo: Hic quiſque cogitet apud ſe, quantoperè diſpliceat Deo in viris luxus veſtium & ſumptuoſitas, cùm tantus Apoſtolus tam ſtudioſe ea de re fœminis ſcripſerit, in quo ſexu hæc vtcunque tolerari poſſent. *Sed quòd decet mulieres promittentes*) id eſt, præ ſe ferentes, moribus & vita (*pietatẽ.*) Pietas hoc loco reſpicit Deum, nam Paulus habet θεοσέβειαν, ne quis putet de pietate erga liberos ſermonem eſſe.

MVlier in ſilentio diſcat cum omni ſubiectione. Docere autem mulieri non permitto, neq; dominari in virum, ſed eſſe in ſilentio.

MVlier in ſilẽtio diſcat.) Vir & mulier hoc loco nomina ſunt ſexus, non cõiugij. Teneat, inquit Chryſoſtomus, fœmina ſe in numero diſcentium, nec ſibi vſurpet partes doctoris: *Cum omni ſubiectione*) id eſt, ſubmiſſione, nõ reſponſare debet doctioribus, nec vocem emittere. Omnia autem intelliguntur de cœtu publico: (*neque dominari*) Græcè eſt, αὐθεντεῖν, id eſt, authoritate vti, quaſi ipſa poſſet aliquid autenticum adferre inter viros, quæ partes ſunt docentium: habent plerunque mulieres non minus ſpiritũ Dei, quàm viri, non tamen pronunciare eas permittit Apoſtolus. Quod annotandum eſt propter homines noſtri temporis, qui putant omnes in concilijs audiendos. Nam nõ ex ſpiritu, qui latet, metiendæ ſunt partes docentium, ſed ex natura & politia publica. Diſcimus ex hoc loco vitium id fuiſſe primitiuæ Eccleſiæ, quòd paſſim omnes ſibi ſumerent partes docendi, quod obſeruare oportet, quia facit ad intelligendum ſcopum Epiſtolæ.

ADam enim primus formatus eſt, deinde Eua: & Adam non eſt ſeductus, mulier autem ſeducta in præuaricatione fuit. Saluabitur autem per filiorum generationem, ſi permanſerit in fide & dilectione, & ſanctificatione cum ſobrietate.

ADam enim primus formatus eſt.) Ratio eſt philoſophica: Præſtat, inquit, vir mulieri, tum ordine formationis, tum vigore rationis. Illud (*Adam non eſt ſeductus*) variè exponitur, verùm optimus commentarius ille eſt, qui habet: non eſt ſeductus credendo vera eſſe, quæ proponebat ſerpẽs, quamuis in hoc ſeductus fuit, quòd parendum putauerit vxori, & crediderit leuiorem fore noxam, quàm poſteà ſit expertus. *Mulier autem ſeducta fuit*) credendo ſerpenti dicenti: eritis ſicut

tis ſicut dij, adeò, vt ad fructum ligni vetiti extenderit manum.

Saluabitur autem per filiorum generationem.) Iſtud opponitur doctrinæ mulierum, licet non doceant, non deeſt tamen illis, quod agant: conuenit illis non librorum tractatio, ſed liberorum. Hinc diſcimus, quantum errent noſtræ mulierculæ differentes paſsim hodiè de Euangelio. Reſpõdet D. Baſilius Oeconomo Cęſaris volenti aliquid ex ſcripturis præ hæreſi Arriana dicere: tuum, inquit, eſt pulmenta Cæſari parare, non Euãgelium exponere. Eſt hoc loco varia lectio, quædam exemplaria habent permanſerit, in ſingulari numero. Alia, permanſerint, in plurali numero. Græca conſtanter legunt, permanſerint, vt referatur ad filios. Hieronymus aduerſus Iouin hunc locum exponens, palam teſtatur ita legendum eſſe. Sed & Chryſoſtomus in hanc ſententiam exponit, dicens: Hac ratione ſaluari poſſe mulierem, ſi quos genuerit liberos, curârit diligenter in fide Chriſti, caſtiſque moribus inſtituendos. Sanctificatio hoc loco pertinet ad puritatem totius vitæ, nõ ad moderatum vſum coniugij.

CAPVT III.



Fidelis ſermo. Si quis epiſcopatum deſiderat, bonum opus deſiderat.

Fidelis ſermo) Hac præfatiuncula vti ſolet Apoſtolus rem certam & indubitatam docturus, hoc loco opponere videtur ma theologiæ. Senſus eſt: quod iam dicturus, ſim, minimè vanum eſt. Chryſoſt. & Theophylactus ad ſuperiora referunt, vt voluerit Apoſtolus incertum eſſe & indubitatum quod dixit, mulierem ſaluari gignendis, & rectè inſtituendis liberis. Verùm altera expoſitio probabilior eſt.

Si quis Epiſcopatum, &c.) Grauis eſt quæſtio, & multæ ac magnæ eruditionis, nomen Epiſcopus ad eos tantùm pertineat, quos hodiè vocamus Epiſcopos, an etiam ad quoſuis ſacerdotes. Thomas & Albertus Pighius putant genericum nomen eſſe, & complecti etiam ſimplicem ſacerdotem: hanc ſuã ſententiam probare conantur ex loco, qui eſt in Actis 20. vbi Paulus conuocatis Eccleſiæ Epheſinę presbyteris dicit: Attendite vniuerſo gregi, in quo vos Spiritus ſanctus poſuit Epiſcopos, cùm Eccleſię Epheſinæ ſicut & aliarum Eccleſiarum tantùm vnus fuerit Epiſcopus proprij nominis, quæ ipſorũ ratio parum conuincit. Nam vt demus ibi nomen eſſe genericum, non tamen ob id neceſſe eſt & hic nomen eſſe genericum. Iã ſi quis diligenter textum inſpiciat, videbit ad diuerſorum locorum Epiſcopos ſermonẽ eſſe in Actis. Nã dicitur ibi: vos ſitis à prima die, qua ingreſſus ſum in Aſiam. Rurſus: Et nũc amplius non videbitis faciem meam vos omnes, per quos tranſiui prædicans regnum Dei. Ex quibus locis probabile fit ad ciuitatem Epheſiorum tanquam Aſiæ metropolim, totius Aſianæ Eccleſiæ Epiſcopos ſiue Antiſtites Apoſtolum conuocaſſe, pro qua ſententia planè facit, quod dicitur: Attẽdite gregi, in quo poſuit vos Spiritus ſanctus regere Eccleſiam, quod in ſimplices ſacerdotes locum non habet. Sed & Chryſoſtomus hoc loco Epiſcopum intelligit, qui eſt in Eccleſia hoc, quod maritus in familia. Ambroſius quoque ſedis & cathedræ meminit, quæ non conueniunt ſimplicibus ſacerdotibus. Ipſa præterea vocis etymologia non ſatis conſonat ſententiæ Pighij, ſiue ſumptam dicas à Græcis in ea ſignificatione, qua vſus eſt Cicero ad Pompeium, ſiue ab Hebræis in ea ſignificatione, in qua Scriptura vtitur, vt in Pſal. Epiſcopatum eius accipiet alter. Et Eſdræ 11. vbi candẽ vocem Hieronymus præpoſitum vertit. *Pſal. 108.*

Si quis epiſtolas Pauli cum hiſtoria antiquitatis diligenter conferat, reperiet non abſimile vero Epiſcopos tum dictos, non quidem omnes inferioris ordinis ſacerdotes, ſed antiſtites, & quos ipſi antiſtites ſiue epiſcopi proprij nominis ex ſuis familijs mittebant ad inſtituendum eos, quibus ipſi ſpecialiter adeſſe nõ poterant, hoc eſt, ad erudiendum illos, qui in pagis habitabant & vicis, adiacentibus ciuitatibus, in quibus Epiſcopi reſidebant, quod genus ſacerdotum nunc curatos vocamus. Repetendum hic eſt, quod in explicatione argumenti annotauimus, videlicet ſcopum Pauli in hac Epiſtola eſſe, monere Timotheum, vt diligenter videat, quos in tanta turba methelogorum conſtituat, qui publicè doceant. Nõ autem id agit, vt hierararchiam Eccleſiæ inſtituat.

Quare nihil mirum, quòd non meminerit hîc ſimplicium ſacerdotum, quod qui aduertit, nihil mouebitur ad ratiocinationem illam, qua colligere quidam nituntur, nihil diſcriminis eſſe inter Epiſcopũ & ſimplicem ſacerdotem, quòd à mentione Epiſcoporum mox ad diaconos ſe transferat Apoſtolus, nulla ſacerdotum facta mentione. Rurſus qua colligere nituntur Monachos nõ pertinere ad Eccleſiæ hierarchiam, quòd ipſorum nulla hic fit mentio. Num autẽ appeti poſſet à quoquam Epiſcopatus, non eſt huius loci. Apoſt. dicit bonum opus deſiderare, qui Epiſcopatum deſiderat; num autẽ rectè deſideret, non diſputat, ſed de eo agit Thomas in ſecunda ſecundæ quæſt. 185. qui doctrinam ſuam transſcripſit ex lib. 19. Auguſt. de ciuitate Dei, cap. 19. Bonum opus hoc loco intelligitur præclarum opus, quomo-

quomodo vertit interpres Ambro. siue honestum opus, quomodo Erasmus transtulit, id quod magis sonat vox Græca.

Oportet enim Episcopum irreprehensibilem esse, vnius vxoris virum, sobrium, prudentem, ornatum, pudicum, hospitalem, doctorem, non vinolentum, non percussorem, sed modestum, non litigiosum, non cupidum, sed sua domui bene præpositum, filios habentem subditos cum omni castitate.

Oportet autem Episcopum irreprehensibilem esse) hoc in Epistola ad Titum: sine crimine, dixit, id est, oportet eum esse talē, quem nemo queat iure reprehendere. *Vnius vxoris virum*) Certum est hoc loco non velle, nemine fieri oportere Episcopū, nisi qui maritus sit cùm ad munus Episcopi exercendum aptior multò sit is, qui vxore caret, quàm alius, sed in re vxoria modum constituit, hocque vult vt futurus Episcopus defuncta priori non duxerit secundam vxorem: Sic sanè Augustin. Chrysostom. Ambro. & cæteri tum Græci, tum Latini. Habet Chrysosto. & alium commentarium, qui hodie val[illegible]e accipitur à Lutheranis, vt sensus sit: Oportet Episcopum vnius vxoris virum esse, hoc est, qui non simul plures habeat vxores, quorū vtrunque ait Chrysost. Iudæis [illegible] tum fuit, vtrunque commentarium admittunt verba Pauli. Nam vxoris vnius vir recte dici potest, qui iam secundum habet, & Bigamus ex prima vocis in[illegible] tutione est, qui [illegible] mul duas habet vxores: se[illegible] videndum num verisimilis sit posterior Chrysostomi commentarius, cùm Pauli tempore non esset consuetudo Iudæis duas vxores d[illegible]endi. [illegible] Epistola ad Titum Chrysosto[illegible] commentarium ponit interpretationem, & [illegible] m red[illegible]ens, quare Apostolus Episcopum vellet vnius vxoris maritum esse, dicit: qui vxori defunctæ non seruauit fidem quomodo Ecclesiæ fidelis erit? Adfert & aliam causam, inquit, prædicatorem continentiæ merito continētem esse oportet. D. Ambrosius ait, causam esse, dignitatem ordinis sacerdotalis. Eadē causa est apud Epiphan. 2. libr. contra hæreses, tomo primo, hæresi quinquagesima nona, quę Catharrorū est. Addit ibi Epiphanius, maritum admissum ad Episcopatum ex more Ecclesiæ, etiam ab vsu legitimo vxoris abstinere, locus lectu est dignissimus. Hieronymus in Epistola ad Oceanum quatuor refert huius loci expositiones, inter quas secundam (quę est, ne vno tempore plures habeat vxores, cùm adhibere se di[illegible] at ceu malo nodo malum cuneum) satis indicat sibi non placere, quamuis ea sola placeat Pomerano. Et non esse de sententia Apostoli, liquet ex simili loco, qui est capite quinto huius epistolę: Vidua deligatur, quæ fuerit vnius viri vxor, vbi haud dubiè non potest accipi talis vidua, quæ simul duos habuerit maritos. Nam illud nullis vnquam mulieribus permissum fuit. Iam si Apostolus sacerdotibus peculiariter vetat, imò Episcopis vetat, ne simul duas habeant vxores, videtur id permittere laicis, quod absurdissimum est.

Sobrium) Paulus habet νηφάλιον, quam vocem admonet Hieronymus ambiguam esse, significantem & sobrium, & vigilantem. Chrysostomo posterius significatum placuit (*prudentem*) Paulus habet σώφρονα σωφροσύνη, apud Aristotelem in Ethicis, temperantia est vna ex quatuor illis præcipuis virtutibus. Apud Augustinum eadem vox etiam fortitudinē & modestiam complectitur, vt sit virtus moderans omnes appetitus inhonestos, secundum nostrum interpretem etiam prudentiam complectitur. quod vocis significatum etiam agnoscit Hier. licet ipse maluerit verti σώφρονα, castum, dicens interpretem vocis ambiguitate deceptum, dum vertit prudentem. Sed quæri posset ex Hieron. si vox anceps est significans & castum & prudentem, quare deceptus est interpres vertens prudentem? An prudentia non congruit Episcopo.

Ornatum) id est, & in motu, & in incessu, & in habitu, & in sermone, & cæteris omnibus compositum, Vide Hieron. in Epist. ad Oceanum. Paulus habet κόσμιον. Quod sequitur (*pudicum*) iuxta Græcos codices redundat. (*Hospitalem*) id est, qui non amicos solùm & familiares recipit hospitio, sed extraneos quoque. Paulus enim habet φιλόξενον, quod significat hospitalem siue peregrinorum amantem (*doctorem*) Græcam vocem vertit Erasmus aptum ad docendum, & rectè: nam est διδακτικόν. Ineruditus enim, blesus, infacundus, ad munus Episcopi ineptus est. Nā talis nō est διδακτικὸς, id est, docibilis siue aptus ad docendum. Vide Hieronymum lib. 1. aduersus Pelagianos, διδακτικόν, inquit, id est qui docere possit, & non, vt Latina simplicitas vertit docilem, cum cæteris virtutibus difficulter iuuenies. *Hieron. 1. Tomo pag 870.*

Non vinolentum) quod interpres Ambrosij vertit non obnoxium vino. Istud pluribus & explicatius mox opponit Apost. cùm de diaconis loquens ait, non multò vino deditos. Multa namque potio etiam citra temulentiam animæ, mentisq; vim laxat, etsi non prorsus iudicium adimat.

Non percussorem) per tropum accipitur. Pertinet enim hoc loco non ad violentiam manuum, sed ad acerbitatem linguæ, nec sæuus sit & improbus obiurgator: Sic Hieronym. Vnde & Horatius in Odis: patriæ verbera linguæ.

Sed modestum) id est, æquum, mansuetum, humanum. Græcè est ἐπιεικῆ (*non litigiosum*) Græcè est vna dictio ἄμαχον, id est, alienum à pugna.

diſpenſationis, vt non ſint adulteræ, impuræ, ſutaces.

Diacones ſint Vnius vxoris viri) in præcedentibus expoſitum e . *Qui enim benè miniſtrauerunt, &c.*) Qui, inquit, Chryſoſtomus in his, quæ inferiora ſunt diligentiá ſuam vigilãtiamq́; mo auerint, facilè ad ea, quæ ſunt ſuperiora atque excellentiora, peruenient. Videtur ſentire de ſacerdotio, de quo apertè interpretatur Ambroſius. Digni, inquit, efficientur ſacerdotio. Alij mal nt intelligere de gradu ue roſectu n donis ſpiritualibus (*& multam fiduciam*) Ambroſius intelligit fiduciam quiduis impetrandi. Græcè eſt παῤῥησίαν, de qua voce in epiſtolis præcedentibus aliquoties dictum eſt. Significat libertatem, ingenuè agendi. Multam, inquit, libertatem acquirent in fi e Chriſti.

H*Aec tibi ſcribo fili Timothee, ſperans me ad te venire citò. Si autem tardauero, vt ſcias quomodo oporteat te in domo Dei conuerſari, quæ eſt Eccleſia Dei viui, columna & firmamentum veritatis.*

H*Aec tibi ſcribo fili Timothee, Vt ſcias quomodo oporteat te in domo Dei conuerſari*; ſcilicet, quantum ad ea, quæ ſuprap poſui. Hic eſt ſcopus eorum, quę hactenus dicta unt à Paulo. Nobis quoque cogitandum frequenter, quod verſemur non in Academia Platonis, nec in ſchola Ariſtotelis, ſed in domo Dei, in Eccleſia catholica, quæ columna & baſis, ac ſedes veri eſt, ſiue in qua reſidet veritas, quæ res nobis calcar addere debet ad puriorem vitam ſectandam.

E*T manifeſtè magnum eſt pietatis Sacramentum, quod manifeſtatum eſt in carne, iuſtificatum eſt in ſpiritu, apparuit Angelis, prædicatum eſt gentibus, creditum eſt in mundo, aſſumptum eſt in gloria.*

E*T manifeſtè magnum eſt*) Oſtendit cur difficilè ſit conuerſari rectè in Eccleſia, quod ea cuſtodiat magnum myſterium, nempe diſpenſationem carnis aſſumptæ: Eſt enim hic myſterium generalis nominis. Loco (*Manifeſto*) Eraſmus vertit citra cõtrouerſiã: Græcè eſt ὁμολογουμένως, quod perinde ſonat, ac ſi dicas confeſsè. Ambroſius periphraſi reddidit, & quidem (inquit) omnium confeſsione magnum eſt pietatis, id eſt, religionis Chriſtianæ Sacramentum, pro quo D. Paulus habet myſteriũ. Pauca verba, Deus homo, ſed incomprehenſibile myſterium, quod manifeſtum eſt in carne. Partitione oratoria explicat partes huius magni my j. Caro accipitur quomodo in Epiſtola ad Galat. Tentationem veſtram in carne mea. *Ad Gal. 4* Et in Epiſt. ad Hebr. *Ad Heb. 5* *Qui in diebus carnis, &c.* Quibus locis pro imbecillitate ac infirmitate ponitur, atque in hac ſignificatione Apoſtolo vox familiaris eſt. Senſus eſt, quod manifeſtum eſt id eſt, primò omnium apparuit in humanitate ac infirmitate. Nam Chriſtus contemptus, in laboribus & miſerijs perpetuò vixit. *Iuſtificatum eſt in ſpiritu*) Phraſis eſt Hebraica, ſimilis eſt in Pſalm. Iudicia Domini iuſtificata in ſemetipſis, id eſt, conſummata, *Pſalm. 18.* quibus nemo poſsit detrahere. Sic in Euangelio: *Math. 11.* Iuſtificata eſt ſapientia à filijs ſuis, id eſt, comprobata & abſoluta ab omni calumnia. Senſus ergo eſt, iuſtificatum in ſpiritu, id eſt ad hanc carnem acceſſere diuinitatis ſigna, vt nihil contra hoc myſterium poſsit dici, vt omnes quantumuis mali, velint nolint, cogantur laudare ſapiens Dei conſiliũ, de reparando humano genere per carnem à Chriſto aſſumptam.

Apparuit angelis) nimirum per Eccleſiam: Hunc commentarium tradit ipſe Apoſtolus in Epiſt. ad Ephe. cap. 3. vt innoteſcat principibus & poteſtatibus per Eccleſiam multiformis ſapientia Dei: (*prædicatum eſt gentibus*) quarum nullus hactenus habitus eſt reſpectus *Creditum eſt in mundo*) id eſt, vbique recipitur & adhibetur ei fides, Romani, Græci, imò Gentes efferæ ac barbaræ amplectuntur. Mirandum ſanè, ſola prædicatione tenuium hominum, tot populos à patrijs legibus ac veteribus ſuis erroribus abduci potuiſſe. *Aſſumptum eſt in gloria*) Nam poſt crucẽ manifeſtata perſona ſua ac virtute, Saluator palam, famulantibus nubibus adſcendit glorioſus in cælum. Iſtud igitur (magnitudo, inquam, myſterij) cauſa eſt, cur tanta requiratur diligentia in Epiſcopo: Res vna omnium difficillima eſt comprehendere quæ ſit longitudo, latitudo, & profunditas crucis Chriſti.

CAPVT IIII.



Piritus autem manifeſtè dicit, quia in nouiſsimis temporibus diſcedent quidam a fide, attendentes ſpiritibus erroris, & doctrinis dæmoniorũ in hypocriſi loquentium mendacium, & cauteriatam habentium ſuam conſcientiam, prohibentium nubere, abſtinere à cibis quos Deus creauit ad percipiendũ cum gratiarum actione fidelibus, & ijs qui cognouerunt veritatem.

S*Piritus autem, &c.*) Præter hoc inquit, quod iam dixi, quòd videlicet tanta ſit difficultas in myſterio hoc, etiam acuere debet diligentiam Epiſcopi, quod poſterioribus ſeculis exorientur ſeductores, (*manifeſtè dicit*) id eſt, certò dicit & diſertè, quaſi conceptis verbis. Alia vox eſt, quàm in ſuperiori capite, vbi dicit: manifeſtè magnum eſt pietatis Sacramentum. Ibi enim eſt, ὁμολογουμένως, hic verò ῥητῶς. qua voce etiam Ariſtoteles vtitur lib. 8. Ethic. ca. 13 Actorum ca. 20. Spiritus aliquid

quid dicit Apostolo Paulo, sed non ῥητῶς, id est præcisis siue præscriptis vel expressis verbis. Ignorabat enim Apostol' in specie quid sibi euenturum esset Hieroso. *Nouissima tempora*) ex phrasi Scripturæ significant ætatem Christi vsq; ad vltimum iudiciũ, quanquam hoc loco non sit nouissimis, sed posterioribus temporibus. Est enim Græcè ὑστέροις. Ex circumstãtijs videtur hic esse sensus Pauli: Tam breui sunt exorituræ hæreses istæ, vt iam nunc opus sit vigilantia. Nouissimis ergo temporibus, id est, paulò post, quãquam alij interpretentur de temporib. multò post sequuturis. *Discedent*) id est, deficiẽt siue desciscent. *Quidam à fide*) De Manichæis inquit Chrysost. & Eucratitis Marcionistis, omniumq; illorum officina sermo est. Idem commentarius est apud Theophylactũ, Oecum. & Ambros. Porrò Manichæum Marcionem & Encratitarum duces, spiritus erroris vocat, quod eiusmodi spiritib. afflati sua sunt locuti. Sic Chrysostomus: Ex quo commentario mox intelligitur, quæ sit doctrina dæmoniorum.

Quod additur (*in hypocrisi loquentium mendacium*) ex August. & Epiphanio intelliguntur Manichæi & Encratitæ, qui cum intra parietes turpiter viuerent, essentq; impurissimi, tamen miram præ se ferebant sanctitatem, simulatè & fallaciter omnia agentes. *Cauteriatam habentium conscientiam.*) Candenti ferro notabantur olim malefici stigmatis impressis cuti: At isti non corpus, sed animum habent stigmaticum, siue cauterio inustum ob vitæ dedecora, quorum ipsi sibi conscij sunt. *Prohibentium nubere*) siue, vt aliqui vertunt, contrahere matrimonium: (*Abstinere à cibis*) putant quidam Apostolũ hic oblitum sui, nec aduertisse vocem deesse: vnde Erasmus in translatione sua verbum de suo adijciens vertit iubentium abstinere à cibis. Sed Græcanica scholia ostendunt esse atticismũ & phrasin nusquam non obuiam apud ethnicos scriptores & prophanos, adducunt multa exempla. Et inter cætera cùm legimus, inquiunt, prohibuit eum ne perpetraret absurda, nõ intelligimus, quòd ad absurdũ atẽ eũ hortatus sit, sed contrarium: dictum est veteres tum Græcos tum Latinos hæc de Manichæis, Marcionist, Eucratitis interpretari. Iam studiosi est videre, quid de cibis, de nuptijs senserint: Item num iam, tum tempore Pauli incœperint hæreses istæ.

Epiphanius in hæresi Eucratitarum, quæ est 47. Nuptias, inquit, hi reijciunt, ex sathana has esse dicentes: animata verò abominãtes interdicunt, non continentiæ gratia, neque honestæ vitæ, sed propter timorem & imaginationem, vt ne condamnentur ab animatorum esu. In hæresi verò Martionis, quę est 42. sic scribit: Docet nempe Martion animatis non vesci, pronuncians eos esse iudicij eos, qui carnem edunt, velut qui animas edunt. Deinde in hæresi Manichæorum quæ est 66. in hunc modum ait. Edentem carnes, Manichæus animam edere dicit, & esse ipsum rerum, vt & ipse tale quid fiat. Si taurum edit, vt taurus fiat: si porcum edat vt porcus fiat, & sic de reliquis. Qua propter ab animatis astinent isti. Et si quis, inquit Manichæus, vxorem duxerit, etiam ipse post discessum ex hac vita in aliud corpus transit, & fit mulier, quo etiam ipse mutabat. Iam si consulamus Epiphanium, videbimus initia harum hæresium cœpisse tempore Apostoli. Nam Saturninus, discipulus Simonis magi, damnabat nuptias, vt refert Epiphanius hæresi 23. easque & coitum coniugalem ex diabolo esse dicebat, propter partem corporalẽ, cuius vsus est in concubitu. Et ad solam Simonis respicere Apostolum docet cõsequentia scripti, vt mox ostendemus. Hæc igitur torquere ad sanctissimos pontifices, qui noluerunt sacerdotes matrimonium contrahere, vt aptiores essent ad munus suum exercendum: Rursus ad D. Franciscum qui suos certis temporibus ieiunare voluit continentiæ gratia, & refrenandę concupiscentię. impium est commentum Lutheranorum.

QVod omnis creatura Dei bona est, & nihil reijciendum quod cum gratiarum actione percipitur: sanctificatur enim per verbum Dei & orationem.

QVod omnis creatura Dei bona est.) Istud sanè palam indicat pręcedentia locum non habere in pontifices, & eos qui regulas condiderunt monachorum. Non enim iubent hi abstinere à cibis, quasi inter cibos aliqui per se immundi essent: vel à nuptijs, quasi illæ per se malę essent, & ex sathana: Sed hoc faciunt prędictę hereses: illas proinde hic notat Apostolus, nihil inquit reijciendum, hoc est, nullus cibus, quasi sua natura immũdus, abijciendus est, aut fugiendus, modo cũ gratiarum actione percipiatur.

Sanctificatur enim) vt non polluatur qui eo vescitur per orationem & benedictionem, quę fit per verbum Dei, quòd sanctificat omnia. Si quis verò absq; gratiarum actione comedat, polluitur non per cibum, quia nihil intrans in os coinquinat hominem, sed per ingratitudinem, quę de corde procedit. Quęrit Chrysostomus, an is, qui sciens & prudens idolotito, hoc est, carne idolis immolata vescitur, polluatur? Respondet pollui non per esum carnium, sed per inobedientiam & legis pręuaricationem. Idem iam respondendum de ijs, qui in quadragesima carnibus vescuntur, pollui ipsos, non per esum carnium quasi illę immundę essent, sed per inobedientiam. Alij, quod dicitur *Sanctificatur*

ædificatur enim per verbum Dei, &c.) paulò aliter exponunt, hoc modo: Si putatis dæmones habere vim vllam in cibos, cogitate id totum purgari per preces & verbum Dei. Et dubiū non est, ante fidem Christi in creaturis magnam vim obtinuisse diabolum.

***H**Aec proponens fratribus, bonus eris minister Christi Iesu, enutritus verbis fidei & bona doctrina assequutus es.*

H*Aec proponens fratribus, &c.*) nimirum de cibis & cæteris, quæ iam dixi. Commētarij aliquo modo nos dubios faciunt: an Paulus de multo, an paulò post exorituris erroribus loquatur, sed consequentia scripti, quæ monet tum temporis à Timotheo proponenda fuisse ista, conuincit ad illius temporis errores respicere Apostolum: Tam breui grassaturæ sunt hæreses istæ, vt iam velim te vigilare, & de his commonere tuos. Respicit igitur ad familiam Simonis, quæ Theologiam suā hausit potissimum ex philosophia Platonis. Et sicut Platonici peculiares sibi dæmones habebant, per quos purgari se credebant ad φιλίαν, & omnem veritatem: sic & schola ista Simonis. Quare doctrinam huius, doctrinam dæmoniorum vocat: In præcedentibus meminimus Chrysostom. Theoph. Oecum. Ambros. quibus adijciendus est August. Is contra Adimantum Manichæum cap. 14. cùm locum hunc Apostoli exposuisset: *In nouissimis temporibus, & cæter.*) Illos inquit, propriè designat, qui à carnibus temperant, non propterea vt concupiscentiam refrenent, aut infirmitati alterius parcant, sed quia ipsas carnes immundas putant, & earum creatorem Deum esse negant. Non igitur hæc locum habent in Ecclesiam Romanam, quæ nullos cibos damnat, sed certum eorum vsum præscribit. Hæc si admonueris, (*bonus eris*) id est, subseruiens Christo Iesu.

Enutriti verbis fidei) Græcis est participium verbi medij, vnde quidam interpretantur actiuè, nec est præteriti temporis, sed præsentis. *Assecutus*) dilucidius vertisset assectatus. Sensus est: quam vsque secutus es. Sic Græcanica scholia, in qua, inquiunt, educatus es, & ab adolescentia versatus.

***I**Neptas autem & aniles fabulas deuita: exerce autem teipsum ad pietatem. Nam corporalis exercitatio, ad modicum vtilis est: pietas autem ad omnia vtilis est, promissionem habens vitæ quæ nunc est, & futuræ. Fidelis sermo & omni acceptione dignus.*

I*Neptas autem & aniles fabulas.* Referunt ferè commentarij ad deuteroses Iudæorum. Sed omninò verisimile est Apostolum respexisse ad somnia & fabulas hæreticorum, quorum iam meminit, siue Manichæorum siue Simoniacorum (*exerce autem teipsum ad pietatem*) id est, secūdum Chrysostomum, ad fidem puram vitamq; rectam. Eodem modo interpretantur Græcanica scholia, vt pietas sit generale nomen, complectens totum Christianismum. Ambrosius de operibus misericordiæ istud exponens, nomine corporalis exercitationis, significari vult ieiunium, quod prodesse dicit, sed parum, vt scilicet sit carnis frenum. Qui commentarius non placet D. Chrysosto. Verba eius sunt: Quidam hoc Apostolum de ieiunio aiunt dixisse, sed profectò errant, neq; enim est corporalis exercitatio ieiunium, sed spiritualis. Nam si corporalis esset, corpus vtique nutriret, nunc verò illud macerat & extenuat. Intelligit ergo ipse per corporalem exercitationem, eam quæ corpus vegetum ac robustum reddit, quæque soli corpori accommodata est. Sensus est: tu docebis populum, quæ iam te docui. Sed quantum ad te attinet, cogitate athletam, hoc est, quod dicit, *exerce.*) Nam imperatiuus est, à verbo γυμνάζω, sed exercitium tuum sit in pietate. Nam corporalis exercitatio, quæ est istorum vulgarium athletarum, parum confert, & non nisi ad præsentem vitam. Pietas autem magna parit commoda, non hic solùm, sed multò magis in futuro. Illud ergo: Nam corporalis exercitatio, &c. ratio est similitudinis inuolutæ in verbo, *exerce.*) Sic Chrysost. Cuius rei gratia inquit corporalis exercitationis mentionem facit, vt scilicet ex collatione huius ostenderet eminentiam. Idem habent Græcanica scholia. Comparatio inquiunt est à minore.

Fidelis sermo & omni acceptione dignus) Chrysostomus refert ad præcedentia, & fauet coniunctio (enim) quæ sequitur. Sensus est: Quod iam dixi de pietate, eam habere promissionem tum præsentis, tum futuræ vitæ, certum & indubitatum est, dignumq; quod modis omnibus acceptetur.

***I**N hoc enim laboramus & maledicimur, quia speramus in Deum viuum, qui est Saluator omnium hominum, maximè fidelium. Præcipe hæc & doce.*

I*N hoc enim*) huius rei gratia ob spem veræ vitæ æternæ: Expletiuè enim additur illud, quia speramus in Deum viuum. *Laboramus*) Magnos labores subimus (*& maledicimur*) id est, cótumelias, iniurias, & etiam maledicta sustinemus. Illud (*qui est Saluator omnium*) variè exponitur: Quidam referunt ad salutem corporum, vt intelligatur illud conseruare, quod sequitur creationem: Nā omnia creata virtute diuina conseruantur, ne in nihilum recidant. Secundū quam interpretationem melius vertetur, seruator vox est, quam etiam agnosceret Cicero. Nō enim est propra Christo, qui Saluator dicitur propriè, non seruator: nam sunt diuersæ notiones harum vocum. Ad eundem modū accipitur in Psalm. Homines & iumenta sal-

perint instituta huiusmodi viduarum, & quando desierint, & num in commune vixerint, ex historijs petendum est. Multa de his habet Chryso. libr. 3. de dignitate sacerdotali. In hoc, quod ait (*quæ verè viduæ sunt*) alludit ad Etymologiam Græcæ vocis. Nam χήρα dicitur à verbo χηρόω, quod est, desolor, ac destituo, siue orbo. Sed & in Latinis vidua à viduando dicitur, hoc est, orbando: hinc viduitas pro desolatione & solitudine. Sensus ergo est: quæ verè viduæ sunt, id est, omninò desolatæ ac destitutæ, & non viro tantùm orbatæ, ita paulò inferius explicat ipse Apostol. Ita etiam vidua filios, aut nepotes habens: (*discat primùm*) id est, secundũ Ambr. antequam vidua Ecclesiæ fiat, antequam ab Ecclesia sustẽtetur, & Ecclesiasticæ incumbat disciplinæ. Certo enim & peculiari modo viuebant: Loco, regere habet Ambros. piè tractare: Græcè est εὐσεβεῖν, quę vox significat imbuere, aut etiam exercere pietatem. Sensus est: discat familiam suam ad Christum instituere. *Et mutuam vicem reddere parentibus.*) Redduntur vices parentibus, dum benè fit filijs ac nepotibus, du in timore Dei educantur. Græci codices, qui hodiè in manibus sunt, legunt (discant) numero multitudinis, vt ad filios & nepotes pertineat, qui sic instituẽdi sunt à matre vel auia, vt pij sint erga progenitores: Atque in hanc sententiam interpretatur Theoph. Verùm Chrys. ad viduam refert, dicẽs, hoc esse reddendũ in nepotibus, quod in defunctis parentibus vidua non possit. Videtur ergo ipse legisse (discat) in singulari numero. Græcanica scholia cùm primũ de vidua interpretentur, secundò ad filios & nepotes referũt. Ex quibus discimus etiam Græcos codices id temporis variasse.

QVæ *autem verè vidua est, & desolata, speret in Deum, & instet obsecrationibus, & orationibus nocte & die. Nam quæ in delitijs est, viuẽs mortua est. Et hoc præcipe, vt irreprehensibiles sint.*

QVæ *autem verè vidua est*) quod velut exponens, addit: *Et desolata*) vt cõiunctio (&) epexegesin habeat. Sensus est: quæ non solùm viro orbata est, sed & liberorum solatio destituta & nepotum, & breuiter omnium omninò hominum: *Speret in Deu, & instet obsecrationibus.*) Si Paulus istud postulet à viduis, vt assiduæ sint, noctuq; & die in precibus, quid faciendum clericis? quid faciendum sacerdotibus? D. Ambr. indicandi modo legit, sperat in Deum, & instat, siue perseuerat: quæ lectio Græcorum est, vt Apost. non præcipiat, quid velit facere viduas, sed explicet descriptione, quas veras viduas dixerit. Atque ita locum hunc interpretatur Chrysostomus.

Nã quæ in delitijs est, viuens mortua est. Participiũ, viuens, referri potest vel ad pręcedẽtia, vel ad sequẽtia. Verùm sensus argutior est, si referatur ad sequentia, quod faciunt Gręci, vt duo contraria coniungat Apostolus, quasi dicat: Viuens non viuit, viuit quidem secundum corpus, secundum spiritum verò mortua est. Istud meritò terrere debet sacerdotes, qui in delitijs agunt. Si, inquit Chrysostomus, ita prohibentur delitiæ. vbi & ætas, & sexus infirmior est, quid dicturi sunt viri, qui se delitijs soluunt.

S*I quis aũt suorũ, & maximè domesticorũ non habet curã fidẽ negauit, & est infideli deterior. Vidua deligatur non minor sexaginta annorũ, quæ fuerit vnius viri vxor, in operibus bonis testimonium habens, si filios educauit, si hospicio recipit, si sanctorum pedes lauit, si tribulationem patientibus subministrauit, si omne opus bonum subsequuta est.*

S*I quis autem suorum.*) Erasmus nõ malè vertit, si qua, scilicet, vidua, vt sit perpetuus sermo: & ad viduam pertinere admonent Græca scholia. Suos dicit, qui eam genere contingunt, & quia contingit suos esse, puta amicos, non autem etiam domesticos, idcirco addit (*maximè domesticorum.*) Curam siue prouidentiam appellat tum illam, quæ circa animum est, tum illam, quæ est circa corpus. Infideli deteriorem pronunciat, quia gentiles licet non omnibus, ac saltem cognatis prouident naturæ lege inducti. Quod præcedit (*fidem negauit*) intellige, negauit factis & opere, quanquam in intellectu fidem seruet.

Vidua deligatur, &c.) Quæstio hîc est, num ad præpositam viduarum tantùm istud pertineat, an ad omnes: hoc est, num eligi hoc loco sit præfici cæteris, an simpliciter admitti ad consortium.

Si spectes vocem Latinã, non alienus fuerit prior sensus. Verùm vox Græca significat simpliciter in numerum adscribi, siue in catalogũ redigi, quod pertineat ad omnes: & ita exponit D. Chrysost. Cæterùm, quòd Paulus hîc tam grandæuam requirit, nimirũ sexaginta vt minus annorum, indicio nobis est, non solam paupertatem in ipsis viduis spectatam fuisse.

Quæ fuerit vnius viri vxor) miranda hîc Pauli seueritas, qui nec septuagenariam ad eleemosynas ecclesiæ admitteret, si secundò fuisset nupta: vnde colligimus aliquid officij incũbuisse istis viduis. Quod si istud in suis mulierculis requirit Paulus, quid mirum Ecclesiam in sacerdotibus id requirere? Bonum etiam argumentũ est, quod hinc ducitur contra Pomeranũ, videlicet in pręcedentibus non dici vnius vxoris virũ Episcopũ, qui simul duas habeat vxores, vt ibi notauimus: (*si filios educauit*) scilicet, vt oportet. i. si ad pietatẽ instituit. Paulus habet dictionem compositam. (*si hospicio recepit*) &

 hic di-

hic dictio composita est, atque ideò iucundior sermo. *Si sanctorum pedes lauit*) hoc addit, quia nonnullæ hospicio excipiunt sanctos: sed interim ancillarum non sua in illis excipiendis vtuntur opera: Non vult ergo viduam mollem & delicatam. Quod sequitur: *Si omne opus bonum subsecuta est.*) Erasmus non malè vertit, si in omni opere bono fuerit assidua.

Adolescentiores autem viduas deuita. Cum enim luxuriatæ fuerint in Christo, nubere volunt, habentes damnationem, quia primam fidem irritam fecerunt: simul autem & otiosa discut circumire domos: non solum otiosa, sed verbosa, & curiosa, loquentes, quæ non oportet.

Adolescentiores autem.) Erasmus comparatiuè intelligit minores, quàm septuaginta annorum. Alij positiuè accipiunt pro adolescentulis siue iuuenculis, atq; ita vertit Hieronym. in epistola ad Geruntiam de Monogamia, & congruit magis sequentib. Illud (*deuita*) satis incommodè versum est. Græca vox significat, reijce & refuta, hoc est, ne recipias alendas: (*cùm enim luxuriatæ fuerint*) id est, vbi lasciuierint, qualem lasciuiam videmus in equis benè pastis, & cæteris iumentis, quæ cum pabulo ferociunt, atque abruptis habenis suopte feruntur arbitrio. Quod additur (*in Christo*) dilucidius vertisset, in Christum, id est, contra Christum, vel aduersus Christum. Cùm lasciuierint in iniuriam Christi, quem in sponsum & in maritum sibi delegârant. Sic Hier. & Græci interpretes. *Habentes damnationem, quia primam fidem irritam fecerunt*) quia violauerunt votum, siue professionē, siue pactum cum Deo initum.

Refert hic obseruare, quomodo veteres hunc locum sint interpretati. Chryso. Oecum. Theoph. fidem interpretantur διαθήκην, id est, pactum, Epiphanius ἐπαγγελίαν, id est, promissionem. Ambr. professionem, Aug. votum. Vide Epiph. lib. 2. contra hæreses heresi. 48. Vide Aug. de sancta virginitate ca. 33. & de adulter. coniug. cap. 4. Reliquos vide in commen. huius loci. Cum horum interpretatione conferantur commentarij Lutheranorum, qui fidem interpretātur de fide, qua creditur Euangelio. In confirmationem suæ sententiæ adferunt, quod in præcedentibus Apostolus ea voce sic vsus sit, dum ait: Si quis suorum curam non habet, fidem negauit, quasi nō & ab ipsis interpretibus aliter sumatur presbyter, dum dicitur in principio capitis: Seniorem ne increpaueris: & aliter dum sequitur: Qui benè præsunt presbyteri. Adferūt & aliud argumentum. dicunt nec Græcam, nec Hebræam phrasin habere, vt fidem irritam facere, sit vota violare: sed videndum, nū de vocibus coniunctis loquantur, an de singulis seorsim: Voces has sic sumi in Scriptura patet. Nā Numerorum 30. legimus: Si quis Domino votum vouerit, nō faciet irritum verbum suum. Rursus: Vota irrita erunt. Rursus: Promissiones irritas fecit meas. Et cap. 17. Gen. Pactum meum irritum fecit, vbi est vox Hebræis propria. Græca phrasis est in Epist. ad Hebr. Irritam quis faciēs legem Moysi. Rursum in Psal. Quæ procedūt de labijs meis, non faciā irrita. Et apud Marcum cap. 7. Benè irritum fecisti verbū Dei, vbi est vox Pauli ἀθετεῖν. *Heb. 12. Psal. 88.*

Iam alteram vocem, quæ est πίστις, siue fides, pro pacto poni, & promissione certum est in Epistola ad Romanos, vbi cap. 3. dicitur: Nunquid incredulitas illorum fidē Dei euacuauit? Quare reiecta horum sententia, retinenda est interpretatio veterum, tā Græcorum, quam Latinorum, vt intelligantur damnationi obnoxiæ, quia votum cōtinentiæ violârunt.

Volo ergo iuniores nubere, filios procreare, matres familias esse, nullam occasionem dare aduersario maledicti gratia. Iam enim quædam conuersæ sunt retro post Satanam. Si quis fidelis habet viduas, subministret illis, vt nō grauetur Ecclesia: Vt ijs, quæ verè viduæ sunt, sufficiat.

Volo ergo iuniores nubere) non absoluta voluntate, sed ne lasciuiant, & cætera admittant, quæ iam dixi. Sic Hierony. in Epist. ad Gerontiā, vbi verè insignis est. Et Chrysostomus in comment. huius loci. Istud, inquit, dicit, non quòd adolescentulas vidnas esse nolit, sed quòd adulteras esse vetet, nolens otiosas esse, & loqui, quę non decent, ea causa sublata non prohibet iuniores viduas. Ad eundem modum interpretantur Græca. scholia, & addunt: Volo iuniores nubere, scilicet ante votum. Seipsas Christo nō despondeant, inquiunt, & ita nubant: hoc enim peccato vacat, illud autem impium est & scelestum.

Illud (*matres familias esse*) Græcè iucundius est voce composita οἰκοδεσποτεῖν, id est, familiam administrare, seu gubernare (*nullam occasionē dare aduersario*) vt maledicat fidei: hoc enim (*maledicti gratia.*)

Iam enim quædam conuersæ sunt.) Sensus est: Christo, quē in sponsum delegerant contēpto, deflexerunt, & secutæ sunt satanā. Hæc est causa, quare adolescētulas nubere velit. *Si quis fidelis*) addūt Græci codices: vel si qua fidelis habet viduas, subministret illis, id est, sumptibus suis illas alat, & nō onere Ecclesiæ. *Vt ijs, quæ verè viduæ sint, sufficiat*) scilicet Ecclesia, vt satis esse posset, & idonea ad alendum verè viduas. Hic est finis tractatus de viduis. Quæ iam sequuntur, pertinent ad presbyteros.

Qui benè præsunt presbyteri, duplici honore digni habeantur: maximè qui laborā. in verbo & doctrina. *Deu. 25. a 1. Cor. 9. a*

Mat.10.b doctrina. Dicit enim Scriptura: Non alligabis os boui Lucæ10.b.trituranti. Et: Dignus est operarius mercede sua.

PResbyteri) hoc loco est vocabulum ordinis, & refert Chrysostomus ad Præsules, siue Episcopos, cui fauet verbum (*præsunt.*) Honorem vocat subsidium, & non vulgarè istum honorem, vt discedere de via, aperire caput, flectere genu. Quod ait (*duplici*) Græca scholia, dictum putant per comparationem ad viduas, quas in præcedenti tractatu honorari voluit Apostolus, hoc est, alijs stipendio Ecclesiæ. Addunt & alium comentariũ, qui magis probabilis est: Duplici honore, inquiunt, id est, magno stipendio, vt iubeat Apostol. abundanter illis subministrari necessaria, quo liberè valeant exequi munus suum (*dicit enim Scriptura: Non alligabis os boui trituranti*) boues triturantes, Episcopi sunt & doctores. Ita omnes commentarij. Sed quæstio est, num Apostolus testimoniũ hoc secundum allegoriam citet, an potiùs ad literam, vt in voce bonis metaphora sit. Quidam hoc, illud alij amplectũtur: vtrunque probabile est. Moris enim apud Palæstinos erat, circumacto iumento triturare. Testimonio legis Aadijcit, postaliud ex Euangelio descriptum. *Dignus est operarius mercede sua.*) Mercedem intellige non seruilem, & proprij nominis, sed necessariarum rerum subministrationem. Quæstio hic est, num Episcopi & Pastores, qui non præstant, quod officij sui est, ustè requirant fructus. Ex iure diuino, quod hic proponit Apostolus, nihil videtur ipsis debitum. Nam boues sunt non triturantes. Verum præter ius diuinum inspiciendum est ius canonicum, & ius ex legatis & fundatorib. prouenies piorum, qui bona sua reliquerunt Episcopis, & alijs Ecclesiæ ministris.

A*Duersus presbyterum accusationem noli recipere, nisi sub duobus aut tribus testibus: Peccantes coram omnibus argue, vt & cæteri timorè habeant. Testor coram Deo, & Christo Iesu, & electis angelis, vt hæc custodias, sine præiudicio nihil faciens, in alteram partem declinando. Manus citò nemini imposueris, neq; communicaueris peccatis alienis.*

A*Duersus presbyterum*) Chrysostomus ad ætatem refert, quod nimium est, præsertim cùm secundum ipsum Timotheus Archiepiscopus fuerat. Ad ætatem quoque refert Theoph. & Græcan. scholia. Ambrosius significationem ordinis retinet, quod multò probabilius est: Id, inquit, honoris deferas ordini Episcoporum, ne etiã pro tribunali sedens ad causam audiendam admittas accusationem contra eos, nisi hac conditione. Ex hoc loco discimus cognitionem aliquam causarum forensium olim fuisse apud Episcopos. Et dicit Chrysost. partè hãc Episcoporum longè difficillimam esse, Ambro. quoq; & Augustinus de huius rei difficultate queruntur.

Peccantes autem coram omnibus argue.) Sensus est: Nolo sic te parcere ordini, quin Episcopos, quos constiterit peccasse, vel quia per testes approbatum est, vel quia eorum peccata alijs manifesta sunt, arguere posis. Causam, quare coram omnibus argui velit, explicat, dum addit: *Vt & cæteri timorem habeãt*) & timore contineantur in iustitia.

Testor coram Deo) id est, obtestor te interposito non solùm nomine Patris & Filij, sed & sanctorum Angelorum, in quorum conspectu consistimus. *Vt hæc*) scilicet, quæ dixi, custodias. Secundum Ambrosium refertur ad totam ordinationem Ecclesiæ clericorum & viduarum. Alij interpretantur, vt ad iudicia tantum pertineat, hoc sensu: vt hæc, quæ in præcedenti sententia dixi, custodias (*sine præiudicio nihil faciens*) id est, nisi priùs iudicaueris apud te, quid in tribunali sis iudicaturus. Cui sententiæ fauet, quod sequitur: *In alteram partem declinando*) in quo alludit ad bilancem indifferentem ad vtrumque. Sensus est: communem & æquum his, qui iudicandi sunt, te præbeas, vt te nullus anticipet, nemo conciliet. Si Ambrosium sequamur, sensus huius ※Sine præiudicio nihil faciens, hic erit: Nihil in omnibus absque diligenti indagatione, siue dijudicatione peragas. Erasmus præiudicium in longè aliã significatione accipit, scilicet pro præcipitato iudicio, cùm ex concepta opinione temerè quippiã agitur, & refert ipse ad præcedentia. Ad eundem modum interpretantur Græcan. scholia. Vt hæc custodias, inquiunt, absque præcipitatione iudicij, hoc est, vt nihil eorum, quæ dicta sunt, temerè & imprudenter, ac non præeunte iudicio, & concilio agas.

Manus nemini citò imposueris) scilicet ad absoluendum. Sic quidam: Verùm Græcanica scholia de ordinatione interpretantur, hoc sensu: Neminem ordines, nisi cuius vitã probè perspectam habeas: *Neque communicaueris peccatis alienis*) Hinc colligimus, quòd is, qui indignũ instituit, seu ordinat, particeps efficiatur, & communicet peccatis, quæ ab ipso committuntur. Quod diligenter attendere debent non solùm Episcopi, sed & ipsorum conciliarij.

T*Eipsum castum custodi. Noli adhuc aquam bibere, sed modico vino vtere, propter stomachum tuum, & frequentes tuas infirmitates.*

T*Eipsum castum custodi*) id est, purum & immaculatum. Magnam enim puritatem requirit religio. *Noli adhuc aquam bibere*) pro noli adhuc Græcè est μηκέτι, quod Erasmus vertit, ne post hac. Ex qua particula Hieronymus ratiocinatur Timothæum vsque ad id tẽpus aquam potitasse. Commentarius

tarius Ambro. in hunc locum sic habet: vult Deus prudéter sibi seruiri, ne nimietate debiles efficiamur, & posteà medicorū suffragia requiramus. *Sed modico vino vtere.*) Locus hic pulcherrimè tractatur à Chrysosto. homilia prima ad populum Antiochenum.

Qvorundam hominum peccata manifesta sunt præcedētia ad iudicium, quosdam aūt & subsequuntur. Similiter & facta bona manifesta sunt, & quæ aliter se habent, abscondi non possunt.

Qvorundam hominum peccata manifesta sunt) quæ vt Græcè est, antè manifesta sunt. Putat Chrysostomus hæc adiecta, vt sciret Timothæus, quid in multitudine ordinandorum esset faciendum. Quorundam, inquit, peccata palàm incurrunt in oculos, seseque produnt, vt facilè de ijs sit iudicare, atque hæc, non debent te latere: quorundā verò subsequuntur posteà, dum electi sunt & ordinati, quæ perspicacibus lynceisque oculis obseruare debes: si quid præter hæc egeris, cómunicabis peccatis: *Similiter & facta bona manifesta sunt.*) Rursus est πρόδηλα. id est, antè manifestata (*& quæ aliter se habēt*) scilicet quàm bonum est, id est, *peccata abscondi non possunt*) quin tandem appareāt, & in lucem veniant.

CAPVT VI.



Qvicunq; sunt sub iugo serui, dominos suos omni honore dignos arbitrentur, ne nomen Domini, & doctrina blasphemetur. Qui autem fideles habent dominos, non contēnant, quia fratres sunt, sed magis seruiant, quia fideles sunt & dilecti, qui beneficij participes sunt.

Qvicunque sunt sub iugo serui, &c.) quod tam studiosè, & toties in suis Epistolis hanc rem inculcet Apostolus, indicio nobis est, iam tum fuisse aliquos, qui malè intelligentes libertatem Christianam, putarent cum hac non cósistere seruitutem: maximè, quæ dominis ethnicis exhibebatur. Illud: Ne nomen Domini, & doctrina blasphemetur) hunc habet sensum: ne nomē Christi & Euangelium, quod nos discipuli propagandum suscepimus, malè audiat. Si enim domini seruos à fide Christi suscepta experiātur immorigeros aut contumaces, ascribent id doctrinæ Euangelicæ, & in Christi doctrinam reijcient. *Qui autem fideles habent dominos non contēnant, quia fratres sunt*) id est, Christiani sunt. Hinc d[illegible], Paulum in præcedenti sententia monuisse seruos dominorum Ethnicorum. Illud: *Qui beneficij participes sunt*) id est, qui beneficentia iuuantur, refertur ad seruos, non ad dominos. Sensus est: Cogitent serui, quod à [illegible] multa illa beneficia à dominis suis, ab illis siquidē aluntur, ab illis vestiuntur, eorum præterea munere Christiani sunt: reddant ergo beneficium, benè & fideliter seruiendo.

Haec doce & exhortare. Si quis aliter docet, & non acquiescit sanis sermonibus Domini nostri Iesu Christi, & ei, quæ secundum pietatem est, doctrinæ superbus, nihil sciens, sed languēs circa quæstiones, & pugnas verborum, ex quibus oriuntur inuidiæ, contentiones, blasphemiæ, suspiciones malæ, cōflictationes hominum mente corruptorum, & qui veritate priuati sunt, existimantium quæstum esse pietatem.

Haec doce & exhortare. Si quis aliter docet, &c.) Redit ad id, quod cœpit in prima parte Epistolæ, Græcè iucundius est voce composita. Si quis ἑτεροδιδασκαλεῖ, id est, diuersa docet, id est impertinentia, siue ex deuterosibus Iudæorum, siue ex philosophia Ethnicorū, siue ex magia Simonis, vel doctrinis dæmoniorum. Hodiè aliter docent: non solùm qui hæreses prædicant, sed etiam ij, qui nugas adferunt, & commentitia exempla vel falsa miracula. *Non acquiescit*) ad verbum est: & non accedit *Sanis sermonibus.*) Non est verisimile tunc inter Christianos fuisse, qui Christi doctrinam repræhenderent. Quare quod dicit (*& non acquiescit*) intelligendum est hoc sensu, & non consentanea dicit doctrinæ Christi. *Et ei, quæ secundum pietatem est*) id est, quæ sapit cultum Dei, qui cōsistit in fide, spe, & charitate: (*superbus*) subauditur verbum (est) Græcè est τετύφωται, id est, inflatus est (*nihil sciens, sed languens circa quæstiones*) Græcè est νοσῶν, id est, ægrotans, sed transfertur hoc loco ad animū, vt νόσουσι, dicantur, qui desipiunt, seu delirant, id est, animi morbo laborāt, vt qui iudicant id sectandum, quod non est sectandum, qui magnum impendunt laborem in inquirenda veritate rei, non admodum frugiferæ ad fidei profectum, velut si sacerdos totam teratætatem in studijs mathematicis. Repræhendit ergo hoc loco Paulus studia inutilia, & quæstiones futiles illorum temporum. Lutherani pertinere putāt ad commentarios scholasticos in sententias Magistri conscriptos. Sed tales quæstiones plurimū frequenter adferunt frugis, quanquam fatendum est nonnihil à plerisque hac in re peccatum fuisse. Blasphemiā nonnulli commenrarij interpretari videntur, vt sit vocabulū specialis nominis, sed probabilius est generaliter pro maledic[illegible]: nascuntur enim ex huiusmodi disputationibus, & verborum pugnis (quas eleganter Apostolus λογομαχίας, dictione composita vocat) conuitia. Quod additur: *Suspiciones malæ* interpretantur Græci opiniones, & peruersa dogma-

dogmata. Vocem Pauli Cicero intelligentiam vertit & notitiam. Est ὑπόνοια. Conflictationes) Græcis non simpliciter est διατριβαι, quo nomine congressus & disputationes scholasticas significant, sed addita præpositione παρά, quę sæpius id efficit, vt vox, cũ qua componitur, in malã partem sonet. Significat igitur cõflictationes inutiles, & nihil ad rem pertinentes. In hunc modum interpretatur Theophylactus: παραδιατριβαί, inquit, id est, scholæ superuacaneæ. Scholia Græcanica putant metaphoram sumptam à scabiosis, qui mutuo confrictu contactuq; morbum cõmunicant. Vt sensus sit: ex quibus oriuntur opinionum peruersorum dogmatum affricationes. Meminit huius commentarij & Theophyla. meminit & Chrysostomus: Quemadmodum, inquiunt, scabiosæ oues, si confricentur cæteris, etiã quæ sanæ sunt, morbo tentantur. Ita & hi homines, si simplicioribus quibusque inuersentur, veneno suæ prauitatis eos inficiunt. *Qui veritati priuati sunt*) id est, quibus veritas adempta est, iuxta illud Publij: Nimium altercando, veritas amittitur. *Existimantium pietatem*) id est, religionem Christianam rẽ esse quæstuosam. Quidam Iudæi & gentiles ad fidem conuersi sectas suas miscebant Christianismo, atque hac ratione docendo, quęstum venabantur. De horum, non vulgari auaritia loquitur Apostolus.

Est autem quæstus magnus, pietas cum sufficientia. Nihil enim intulimus in hũc mundum, haud dubium, quia nec auferre quid possumus. Habentes autem alimenta & quibus tegamur, his cõtenti simus.

Est autem quæstus magnus.) Visus est dixisse religionem non esse quęstum, hic corrigit se: Magnus, inquit, quæstus est pietas, sed non ita, quomodo isti existimãt, sed excellentiori modo: nam parit æterna bona. Illud: *Cum sufficientia.*) Erasmus nõ malè vertit, cũ animo sua sorte contento. Græcè est αὐτάρκεια. vocabulum philosophicum, significans vbi quis cõtentus est suis, nec aliunde desiderat quicquam. Talis erat Apostolus, ego, inquit, didici, in quibus sum, id est, ijs, quæ ad manum sunt, contentus esse. Ad Philipp. capite vltimo, vbi est αὐτάρκης, vox huius loci.

Nihil enim intulimus in hunc mundum.) Si quis doctrinam hanc benè imbibisset, & frequenter ad memoriam reuocaret, nempè, quòd non plus ferret secum ex hac vita discedens rex aut princeps, quàm agricola, vel quis è plebe, sanè nihil præter vestimenta ad carnis nuditatem tegendam, & alimẽta ad corpus in vita fulciendũ necessaria, in hoc mundo appeteret.

Nam qui volunt diuites fieri, incidunt in tentationem, & in laqueũ diaboli, & desideria multa inutilia, & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem. Radix enim omnium malorũ est cupiditas, quam quidem appetentes, errauerunt à fide, & inseruerunt doloribus multis.

Nam qui volunt diuites fieri.) Per occasionẽ detestatur studium pecuniæ, & pręsertim in doctore Ecclesiastico: & reuerà nihil tam perniciosum est, quàm si Ecclesiasticus, maximè qui est in sublimi loco, studeat congregandis diuitijs. Rationem eius reddit Ambrosius: Quanto, inquit quis honorificentior ordine est, tanto magis suadet imitandum in hac re, quæ in vita ista procliuis est. Annotat Chrysostomus dixisse Apostolum non hoc modo: non qui diuites sunt, sed qui volunt diuites fieri, vt intelligas, non diuitias, sed harum cupiditatem damnasse Apostolum. *Incidunt in tentationem.*) Sensus est: qui tenentur studio pecuniæ, variè solicitantur ad diuinas leges, & humanas transgrediendas. *Et in laqueum diaboli*) ita irretiantur varijs peccatis. *Et desideria multa*) & stulta & noxia. *Quæ mergunt*) vox Græca significantior est, quæ altè demergunt hominem, ita, vt emergere nequeat. Admonitio hæc frequenter versare debet ante oculos eorum, maximè qui futuri sunt sacerdotes, vt animum studeant etiam, dum adolescentes sunt, ab amore diuitiarum liberum seruare. Radix enim, vnde omnia mala pollulare solent, est cupiditas, id est, studium pecunię. Non enim hoc loco est πλεονεξία, de qua voce aliquoties diximus, sed φιλαργυρία, quam Ambrosius hoc loco auaritiam vertit, quod annotandum est, ne quis de gloriæ, de imperij, vel de alterius generis cupiditate Apostolum loqui existimet. Auarus dum cupiditatem suam, quę inexplebilis est, explere cupit, & adulteria, & sacrilegia, & homicidia, & nihil non admittit, vt rectè exclamet Poeta: Quid non mortalia pectora cogis auri sacra fames? Et Sap. in Ecclesiastico: Auaro nihil est scelestius, hic enim & animam suam vænalem habet. *Quam quidem appetentes*) Diximus Græcam vocem significare studium pecuniæ, quare mollius cùm ea hæret, illud (quam) refert enim pecuniam, quæ vox in composito nomine φιλαργυρία includitur. *Errauerunt à fide.*) Hinc discimus, quàm detestabile vitium sit auaritia, quod hominem etiam in errorem deducit. *Et inseruerunt se doloribus multis.*) Siquidem studium pecuniæ spinarum in modum stringẽtis, manus ex omni parte cruentat curis, vigilijs, & terrorib. ipsum transfigens. Sic Græca scholia. Et ad eundẽ modum interpretantur alij tã Gręci, quàm Latini interpretes. Nã sine dubio locus ita interpretandus fuisset, si Græcè locutus fuisset Apostolus, nũc autem Hebraizat, dolores vsurpans pro ipsis sceleribus, & malis

malis culpæ Hebræis si quidam Amal proprie laborem significat, qualis est merentiū, & eorum, qui laborando artus fatigāt. Vnde deflexerunt vocem ad significādum defatigationem, quæ, quia cum dolore plerunque coniuncta est, deinde pro dolore vsurpatur, & postremò deflexerunt vocem ad ipsam culpam, seu scelus designandum, quod dolorum causa est. Hebræorum magistri hanc vocem tractantes, multa proponunt significata, quasi ex æquo ad omnia illa pertineat, cùm reuerà vna tantùm sit naturalis significatio eius, & varius flexus. Numeror. 23. Non est idolum in Iacob, nec videtur simulachrum in Israel. Illud simulachrum) est dolor huius loci. Vnde Rabbi. Salomon interpretatur: non est præuaricatio in Israel. Alius: non est iniquitas, non est calumnia, non est labor. Chaldæus interpres: non est simulachrum, quomodo vertit Hieronym. Eadem vox habetur Psalm. 7. Ecce parturit iniustitiam, concepit dolorem pro dolore Hebraice est Amal. Sic Iob. 5. De humo non egredietur dolor, quod alius vertit: e terra, non orietur peruersitas. Isaiæ 10. scribentes iniustitiam scripserunt. Omnibus his locis est Amal. Vult ergo hoc loco Apostol. auaritiam non esse solam, sed qui vitio huic deditus est, multis se maculare peccatis. Nam quòd diuitiæ curas adferant, palam est, postquam in errorem fidei pertraxerunt.

Tu autem ò homo Dei, hæc fuge, sectare verò iustitiam, pietatem, fidem, charitatem, patientiā, mansuetudinem. Certa bonum certamen fidei, apprehende vitam æternam, in quam vocatus es, & confessus bonam confessionem corā multis testibus.

Tu autem ò homo Dei) id est, qui populo in rebus Dei præes, qui pastorem agis & Episcopum. *Hæc fuge, sectare verò iustitiam.*) Nō dixit, ab his discede, illis verò adhære: sed quod vehementius est, fuge, & persequere, siue vt noster vertit interpres, sectare. Est ergo epithasis in his duobus verbis. Qui omnibus modis agit, vt auctior in iustitia sit hoc anno, quàm erat superiori, is sectatur iustitiam. Pietas hoc loco non est θεοσέβεια, sed εὐσέβεια. Virtutes, quas hic enumerat, necessariæ sunt Episcopis.

Certa bonum certamen) hoc propositum est Christianis, id significat genitiuus, (*fidei*) qui additur: (*apprehendere vitam æternam*) que palma est certaminis huius (*inquam*) siue ad quā (*vocatus es, &*) cuius gratia (*confessus es bonam confeßionem*) iuxta Ambr. & Græca schol. Apost. commonefacit. Timoth. voti, siue professionis factæ in Baptismo, Comment. Ambro. rectius intelligetur, si conferatur cum cap. 10. libri, quem de Eccles. Hierarchia, conscripsit Dionysi. in quo actio Baptismi pulcherrime explicatur.

Præcipio tibi coram Deo, qui viuificat omnes, & Christo Iesu, qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato bonam confeßionem, vt serues mandatum sine macula, irreprahensibile vsq, in aduentū Domini nostri Iesu Christi. quem suis temporibus ostendet beatus, & solus potens rex regum, & Dominus dominantium: qui solus habet immortalitatem, & lucem tubabitat inaccessibilem, quem nullus hominum vidit, sed nec videri potest, cui honor & imperiū sempiternum, Amen.

Præcipio tibi coram Deo) nomen est personæ: siquidem partem significat. Addit istud Apostol. vt quæ mandat velut ab ipso Domino accepta custodiat Tim. & semper testem, sub quo hæc audit ante oculos habens, commoueatur animo: Sic Chrysosto. quanquam non tam propter Timothæum, quàm propter eius successores putat Ambr. Apostolum hæc dixisse. Valde in loco posuit illud (*qui viuificat omnia.*) Si quidem adhortatur Timothæum ad certamen subeundum. Aptè etiam postquam meminit Christi, adiecit: *Qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato*) vt in hunc respiciens Timothæus excitetur ad paria. *Mādatum*) illud intelligit, quod supra posuit: Certa bonū certamen fidei. Quāquam alij heterosin numeri esse volunt, & sensum esse: Vt serues, quæcunque mandaui. Quod sequitur (*sine macula*) Græcis est vnica dictio composita & adiectiua. Hæc Erasmus refert non ad mandatum, sed ad ipsum Timotheum: Nam in hūc modum vertit: At serues præceptum immaculatus & irreprehensibilis Græcus sermo vtrumq; admittit, & sensus semper eodem recidit: *Vsq, in aduentum Domini*) Paulus & Aposto. semper ante oculos habens diem iudicij, nō ad terrorem solū, sed in primis ad consolationem.

Hinc illa frequens mentio aduentus Domini in Epistolis & concionibus ipsorum. (*quem*) refert aduentum, non Christū: quod ex Grecis liquet, quamuis Græcis nō sit παρουσία, id est, aduētus, sed ἐπιφανεία, id est, apparitio, quam suis tēporibus, id est, sibi soli cognitis ostendet beatus ille: præponitur enim Græcè articulus: *& solus potens*) Græcè nomen substantiuum est, & talis planè vox, qualis est Latinis satrapa: vnde Erasmus vertit, solus princeps. Græca voce vsus est Cicero ad Atticum, & etymologiam eius exprimens Strabo, dicit reges δυνάστας vocari, propterea quòd plurimum possunt, pollétque. *Solus*) excludit non Christum, sed eos, qui alterius sunt naturæ: Iam propter creaturas addendum est, solus potēs, scilicet ex sua natura. Nonnulli Platonici interpretantur hoc, hoc sensu: Apud Deum est perfecta Idæa, & exemplar potentiæ. His libēter accedit August. Verisimile est Paulū hæc posuisse propter scholam Simonis: Solus Deus potens est, Solus ipse per se habet immortalitatem.

litatem,non sunt immortales vllæ potestates per se, quod vult Simon Magus & eius soboles. Solus Deus inhabitat lucem inaccessibilem: nam comprehendi nequit. De videndo Deo vide August. ad Paulinum Epistola.102.

Diuitibus huius seculi præcipe non sublime sapere, neque sperare in incerto diuitiarum, sed in Deo viuo (qui præstat nobis omnia abundè ad fruendum) benè agere, diuites fieri in bonis operibus, faciles tribuere, communicare, thesaurizare sibi fundamentum bonum in futurum, vt apprehendant veram vitam. O Timotthee, depositum custodi, deuitans prophanas vocum nouitates, & oppositiones falsi nominis scientiæ, quam quidam promittentes, circa fidem exciderunt. Gratia tecum, Amen.

Diuitibus huius seculi præcipe) scilicet ne elati sint animo, ne arroganter de se sentiant, ne persuadeant magnos se esse. Iucundius Græcè composita voce est ὑψηλοφρονεῖν. Præcipe præterea, ne spem ponant in diuitiarum incertitudine, hoc est, phrasi Hebrea, in diuitijs incertis. Est elegans epitheton diuitiarum huius temporis, quas qui hodie habet, an cras habiturus sit, nescit. *Sed in Deo viuo qui præstat nobis omnia abundè.*) id est diuiter siue opulentè. Est enim Græcè πλουσίως.

O Timothee depositum custodi) id est, serua quod tibi à me commissum est. Sentit dispésationem Euangelij, id est, doctrinam siue docendi rationem, quam illi in initio commendârat. Locum hunc insigniter tractat Vincentius Gallus in doctißimo illo libello, quem conscripsit aduersus hæreticos. *Deuitans prophanos vocum nouitates*,) Proprium erat sectatoribus Simonis Magi prodigiosas habere voces, & quidem rerum inanium: Has intelligit Apostolus per καινοφωνίας, quæ vox si in principio scribatur diphthongo αι, hoc significat, quod vertit Interpres: Si verò per ε, vocum inanitates significat, atque ita legunt Græcan. scholia. Res quam tractat hic Apostolus, tota petenda est ex historia antiquitatis, cuius diligens imprimis scriptor est Epiphanius. *Et oppositiones falsi nominis scientiæ*) siue falsò appellatæ scientiæ. Pro (falsi nominis) Græcè est vox composita, qua vtitur et Epiphanius qui optimè explicat, quæ fuerit hæc falsò dicta scientia: Hæresis fuit Gnosticorum. Chrysostomus quoque in commentarijs huius loci nominatim meminit Gnosticorum: Item Theophylactus: (*quam quidam promittentes*) id est, profitentes sicut dicimus professores linguarum. (*Circa fidem exciderunt*) Græca vox propria est his, qui à scopo aberrant: Vsus est eadem Apostolus in primo capite huius Epistolæ, vbi interpres aliter eam transtulit dum ait: A quibus quidam aberrantes conuersi sunt in vaniloquium, & cætera, *Gratia tecum, Amen.*

Finis Epistolæ primæ ad Timotheum.



IN POSTERIOREM EPISTOLAM CATHOLICAM D. PAVLI AD TIMOTHEVM EXPOSITIO.

F. ADAMI SASBOVT DELPHII.

ARGVMENTVM.


RGumentum huius Epistolæ idem est, quod prioris ad Timotheum: quod hæc in genere, id prior in specie explicat: quare vice commentarij hæc nobis erit. Tantum de argumento.

CAPVT I.


AVLVS Apostolus Iesu Christi per voluntatem Dei, secundum promissionem vitæ, quæ est in Christo Iesu Timotheo charissimo filio. gratia & misericordia, & pax à Deo patre nostro, & Christo Iesu Domino nostro.

SAlutis loco gratiam, misericordiam pacemq; precatur. quę quid inter se differát dictú est in præcedente epistola. Illud (*Apostol. secundum promissionem vitæ,*) Hebraismum habet. Sensus est: Apostolus sum vt doceam promissionem vitæ, quæ contingit per Christum: siue vitæ, quæ propria est Euágelio ac Christianismo, quæ est futura vitæ: Ná pręsens vita est legis. Hæc de salutatione. Sequitur exordium.

G*Ratias ago Deo meo, cui seruio à progenitoribus meis in conscientia pura, quod sine intermissione habeam tui memoriam in orationibus meis, nocte ac die desiderans te videre, memor lachrimarum tuarum, vt gaudeo implear, recordationem accipiens eius fidei, quæ est in te non ficta, quæ & habitauit primum in auia tua Loide, & matre tua Eunice, certus sum autem quod & in te.*

G*Ratias ago Deo meo cui seruio*) siue quem colo: nam Græcè est λατρεύω, de qua voce est dictum in epistola ad Romanos. (*à progenitoribus.*) id est, ita vt factum est à progenitoribus, siue à maioribus meis: Significat se natum ex ijs, qui longa serie retro fuerunt cultores Dei. *In conscientia pura*) id est, in vitæ puritate. Siquidem, Paulo familiare est, conscientiam vsurpare pro vita, quemadmodú in comentarijs huius loci annotat Chrysostomus. Alij conscientiam propriè accipiút, & (*à progenitoribus*) exponunt à prima vita, vt sensus iste: Nunquam etiam cùm Ecclesiam persequerer, aliter docui quam sentirem, quam etiam conscientia dictaret mihi. *Quod sine intermissione habeam tui memoriam,*) id est, ꝙ vsque tui mentionem faciam in præcibus meis, quas fundo ad Deum nocte ac die. Et nobis semper captanda sunt tempora orandi & per diem & per noctem, cum euig[illa]re contingit: nam hac ratione mul[t]um [a]ugetur pietas (*desiderans te videre.* Teneor inquit desiderio videndi te in vinculis his: *Memor lachrimarum tuarum,*) quas scilicet fundebas in proximo à me discessu. Istud per hyperbaton interiectum est. *Vt gaudio implear*) cupio. inquit, te videre, vt gaudio sancto de te implear. Quod sequitur (*recordationem accipiens*) referendum est ad desiderans: desiderio te videre. quia recordor fidei tuæ non fictæ, id est, syncera tuæ fidei: (*quæ & habitauit*) firmiter inhærere & permanere exponunt Hebræi per habitare: *in auia tua Loida. & matre tua Eunice.*) Posterius nomen à victoria Græcis dicitur, non vt quidam interpretantur à fortuna, quæ ipsis appellatur τύχη. *Certus sum autem,*) Græcè est πέπεισμαι, id est, persuasus sum. *Quod & in te*) scilicet ea fides inhabitet. Ex hoc loco discimus vocem Græcam πέπεισμαι pertinere ad quamuis persuasionem natam ex certis aliquibus indicijs, & non ad eam solum, quæ fidei est. Nemo enim dixerit Paulum fide Christiana credidisse Timotheum fuisse fidelem, & alienum ob omni affect[u] gentilitatis & Iudaismi. Locus notandus est propter Lutheranos, qui vocem hanc vrgent capite octauo ad Romanos, ad statuendum dogma suum, quod conceperunt de fide speciali. Non minus illustris locus est capite 15. ad Roman. Certus sum autem & ipse de vobis, quod pleni estis dilectione. Rursus cap. 6. Epistol. ad Hebr. Confidimus de vobis meliora & viciniora saluti: quibus locis certum est πέπεισμαι, ad aliam pertinere persuasionem, quàm sit ea, quæ ex fide nascitur.

P*Ropter quam causam admoneo te, vt resuscites gratiam Dei, quæ est in te per impositionem manuum mearum. Non enim dedit nobis Deus spiritum ti-*

tum timoris, sed virtutis & dilectionis & sobrietatis.

PRopter quam caussam.) Quia spectata est mihi fides tua, quam velut hæreditarium bonum à parentibus accepisti. *Admoneo te vt resuscites)* metaphora sumpta est ab igne, qui follibus excitatur. Hoc liquet ex Græca voce ἀναζωπυρεῖν. qua hoc loco vsus est Paulus *gratiam Dei)* id est, donum spiritus quod accepisti ad institutionem Ecclesiæ, & omne religionis obsequium: *per impositionem manuum mearum)* videlicet quando te Episcopum institui & consecraui. Donum hoc excitari vult attentione & diuinis negotijs & exercitijs: Nos quoque nisi gratiam Dei nobis collatā, quotidie tum precibus, tum pijs meditationibus velut quibusdam follibus suscitemus mox sentiemus spiritum nostrum refrigescere, & tandem extingui.

Non enim dedit nobis Deus spiritum timoris.) Hic quæritur, quibus, nobis Christianis: an Episcopis. Commentarij non satis explicant: Circumstantiæ literæ exigere videntur, vt Episcopos intelligamus, quibus per impositionem manuum peculiaris data est. Nobis igitur, qui Episcopi constituti sumus, non dedit Deus spiritum timoris. Græce est δειλίας, quæ vox propriè de ijs dicitur, qui ob ignauiam refugiunt & detractant periculum animoque sunt pauido. Vtitur ea Aristoteles in Ethicis, & ab interpretibus vertitur timiditas: *(sed virtutis)* id est, potentiæ, roboris fortitudinis, vt audeamus periculis nos exponere. Est enim Græce δυνάμεως: *(& dilectionis)* vt non deseramus proximum: *(& sobrietatis)* vt in aduersis simus sobrij, id est, sanæ mentis. Alia hoc loco vox est, quàm capite 2. prioris Epistolæ, vbi est σωφροσύνη, hic σωφρονισμός, quod verbale est à verbo σωφρονίζω, quod moderari significat & refrenare. Quare sensus est: datus est nobis spiritus, per quem tristia, quæ nobis occurrerint, & aduersa quæque ita moderamur, vt neque deijciamur animo, grauiterq; ea feramus, sed planè moderatè.

NOli itaque erubescere testimonium Domini nostri, neque me vinctum eius, sed collabora Euangelio secundum virtutem Dei, qui nos liberauit & vocauit vocatione sancta: non secundum opera nostra, sed secundum propositum suum & gratiam quæ data est nobis in Christo Iesu, ante tempora secularia.

NOli itaque erubescere testimonium Domini, & cæt. (Non pudeat te Euangelij, neque apud paganos, qui concionem crucis rideant, atque ob eam persecutionem moueāt, neque apud sectatores diuersa docentes, & veros Euangelistas traducentes: *Sed collabora Euangelio)* sic dilucidius vertisset: simul affligere cum Euangelio, hoc est, particeps esto afflictionum, quæ prædicationem Euangelicam comitantur. Est enim Græcè συγκακοπάθησον. Et quia supra hominem aliquid requiritur, idcirco addit: *Secundum virtutem)* Scio inquit non humanæ virtutis esse pati pro Euangelio, verùm in afflictionibus & tormentis adesse tibi Deus. *Qui nos liberauit)* Ambrosius legit saluauit, imitatus Græcos. *Et vocauit vocatione sancta)* sanctam dicit, quia cùm peccatores essemus, sanctos nos fecit. Sic Chrysostomus: Meminit autem saluationis, & vocationis, vt doceat quantum adiumentum Dei sit expectandum in persecutionibus: Ac si dicat, cogita qualis eras ante vocationem ad fidem, & qualis postea euaseris: Quod sensisti à vocatione, id multò vberius senties, vbi inciderit periculum vitæ propter Euangelium. Postquam accessisti ad fidem, sensisti magnam mutationem & mirabilem virtutem spiritus, maiorem senties grassante persecutione. Istud est frigidum apud eos, qui non senserunt potentiā hanc & efficaciam diuini spiritus, & qui sentiunt hodie parum sentiunt, si spectentur primitiuæ Ecclesiæ. Quod sequitur. *Non secundum opera nostra)* magnum adfert pondus exhortationi. Secundum Chrysostomum argumētum est à minori. Si tanta nobis præstitit Deus, nullis nostris meritis præcedentibus, imò cùm inimici essemus, multò magis cum operantes filios viderit: cooperator accedet. Vbi notandum in commentarijs Chrysostom. contra hostes liberi arbitrij, Deum cooperari nobis. *Propositum)* opponit Apostolus merito operum, ac si dicat: secundum gratuitam electionem, secundum merum beneplacitum vocauit nos *(secundum gratiam quæ data est nobis in Christo Iesu,)* id est, per Christum Iesum) *Ante tempora secularia)* id est, antequam cœpissent cum seculo tempora ista, quæ spacijs suis voluuntur & transeunt. Sicut enim Pater ab æterno prædestinauit nos saluare, ita etiam ab æterno modū salutis nostræ prouidit. Quod ergo dicit: quę data est nobis, intelligendum est, prouidentia diuina.

MAnifestata est autem nunc per illuminationē Saluatoris nostri Iesu Christi, qui destruxit quidem mortem, illuminauit autem vitam et incorruptionem per Euangelium, in quo positus sum ego prædicator, & Apostolus, & magister gentium. Ob quam causam etiā hæc patior, sed non confundor. Scio enim cui credidi, & certus sum, quia potens est depositum meum seruare in illum diem. 1. Timo. 2.

MAnifestata est autem nunc, &c.) id est, patefacta est hęc gratia & declarata. *Per illuminationem Saluatoris)* id est, per illustrationem. Erasmus vertit per apparitionem. Vocabulum Græcum ἐπιφανεία vtrunque significat. Interpres vltimo capite pręcedentis epistolę, aduentum vertit. *Qui destruxit mortē)* quia eum qui mortis habebat imperium, id

est, diabolum deuicit, & stimulum mortis, quod est peccatum, aboleuit in cruce, omnibusque obtemperantibus sibi promeruit immortalitatem. *Illuminauit autem*) id est, in lucem produxit, ostendit, et patefecit nobis vitam: Vt intelligamus, qua in re ea posita sit, & quo modo ea obtineri posit, porro ne accipias de vulgari vita, adiecit: *Et incorruptionem*) id est, vitam æternam in lucem produxit. *Per Euangeliũ*) quod attulit in mũdum. *In quo*) siue in quod, nempe Euangelium. Nam Græcè est εἰς ὅ. *Positus sum ego prædicator & Apostolus & magister gentium. Ob quam causam*) quia annuncio Euangelium & resurrectionem corporum. *Hæc patior*) vincula videlicet & carceres: *Sed non confundor*) eadem vox est quæ supra: Noli erubescere. Sensus est, non pudet me vinculorum.

Scio enim cui credidi:) Credere istud ambiguum est, tam apud Græcos quam apud Latinos. Significat enim & fidem habere & cõmittere. An in priori vel in posteriori significatione [illegible]ipiat hoc loco Apostolus, non satis liquet ex textu: verisimile tamen est, in priori ipsum vti voce hac: (*& certus sum*) hic rursus est πέπεισμαι, de qua voce superius dictum. *Quia potens est depositum meum seruare.*) Qui bonum aliquid agit in vita hac, is illud deponit quasi apud Dominum, recepturus vbi iudicij dies aduenerit. Est autẽ hoc loco hyperbaton, ordo iste est: Scio & certus sum, quod is cui credidi, potens sit, quicquid apud illum depono, seruare in illum diem. Expatiatur hic Chrysostomus aduersus eos, qui contemnunt suos præpositos ob corruptos mores: locus lectu dignissimus est.

FOrmam habe sanorum verborum, quæ à me audisti in fide & in dilectione in Christo Iesu. Bonũ depositum custodi per Spiritum sanctum, qui habitat in nobis.

FOrmam habe sanorum verborum.) Est hic alia prorsus materia. Notanda sunt loca prioris epistolæ de prophanis vocum nouitatibus, de oppositionibus falso appellatæ scientiæ, de ijs, qui non accedunt sanis sermonibus, sed aliter docent. Istorum contemplationem dicit Apostolus: *Formam habe sanorum verborum,*) Pro forma Græcè est, ὑποτύπωσιν, quæ vox sumpta est à pictoribus, qui antequam colores indueunt, lineas trahunt & imaginem adumbrant, quod in comment. sic explicat Chrysostomus: Pictorum more imaginem tibi virtutis impressimus, & omnium quæ Deo grata sunt velut normam primitiuamq; formam indidimus animo tuo. Hanc igitur retineto firmiter, & siue de fide, siue de charitate, siue de callitate opus sit loqui aliquid aut definire, inde tibi exemplaria accipe. Sensus proinde est: habe, id est, retine: frequenter enim sic accipitur Græc[illegible]rum ἔχε: formam, id est, informationem [illegible] me animo tuo impressam, siue illa scripto, siue voce sit tradita. Augustinus de doctrina Christiana docet pleraque in diuinis ad certam legem eloquenda esse. Tale aliquid monet hic Apostolus docuit te methodum explicandi mysteria, hanc retine: Ex eo quod sequitur, quæ à me audisti, discimus hanc hypoty[illegible] in vi[illegible]a voce traditam esse. Et Chrysostomus vrget verbum, a[illegible] disti, pro authoritate traditionum de quibus & hic, sicut ad Thess. magnificè sentit.

Quod additur (*in fide & dilectione*) plane Paulinum est, ne[illegible] Græcum nec Latinum. Sensus est: [illegible]abe formam sanorum verborũ quæ sunt de fide, siue quæ versantur circa fidem & dilectionem. Vt præpositio in materiã significet siue obiectum. Ne autem quamuis fidem quis accipiat, addit (*in Christo Iesu*) ac si dicat, in fide consentanea Christo. Est restrictio fidei & dilectionis.

Bonum depositum custodi, &c.) Depositum vocat ipsam informationem doctrinæ de fide, dilectione, & alijs rebus fidei religionisq;, quam apud Timotheum veluti egregium thesaurum deposuerat. Disc[illegible]mus ex hoc loco, tempore Pauli nõ a[illegible]ud vulgus, sed apud Episcopos deposita fuisse mysteria religionis: Plebi id tantum sciendum est, quod ad mores formãdos, & ad vitam pertinet. Hæc est Theologia Nazianzeni & reliquorum veterum. Porrò quia erat difficile puritatẽ doctrinæ seruare inter tot hæreses, præsertim homini iuueni, idcirco addit: *Per spiritũ sanctum*) ac si dicat: cuius gratiam spiritus habere in te manentem, & facilè custodies egregium hoc depositum.

SCis enim hoc quòd auersi sunt à me omnes qui in Asia sunt, ex quibus est Phygellus & Hermogenes. Det misericordiam Dominus Onesiphori domui, quia sæpè me refrigerauit, & cathenam meam non erubuit, sed cùm Romã venit, et sollicitè me quæsiuit, & inuenit. Det illi Dominus inuenire misericordiam à Deo in illa die. Et quanta Ephesi ministrauit mihi, tu melius nosti.

SCis enim hoc) Illud (*enim*) non est in Græcis neque in vetustis Latinis exemplaribus. *Omnes in Asia sunt*) id est, omnes Asiatici. Intelligit autem de ijs, qui nunc Romæ agebant. Sic Chrysostomus, vnde annotat Græcanica scholia præpositionem (*in*) positam loco (ex.) Omnes qui ex Asia sunt. Excipit autem Onesiphorum. (*Det* (inquit) *misericordiam Dominus Onesiphori domui*) Toti familiæ benè precatur, & misericordiam optat propter herum. Hic, inquit, me sæpè refrigerauit, id est, resocillauit siue verbo, siue substantia & subsidio. *Det illi Dominus inuenire misericordiam à Deo*) Græci codices legunt, à Domino: quomodo etiam habent

vetusta

vetusta Latina exemplaria. Phrasis hæc, det illi Dominus à Domino: Hebræa est. Similis est in Genes. cap. 19. Pluit Dominus super Sodomam & Gomorrhā ignem & sulphur à Domino. Rursus Esaiæ 8. Ego & pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signum & in portentum Israel à Domino, id est, à seipso. Sic Chrysost. Vsurpant enim Hebræi nomē personæ loco pronominis reciproci: Vel est similis phrasis illi qua dicimus: Oues tactas de cælo, id est, cælitus. Det illi Dominus inuenire misericordiam à Domino, id est, diuinitus: (*in die illa*) significat diem iudicij. Certum est non optare hic Paulum misericordiam Onesiphoro in illa die, quasi ibi oportet condonari tunc mortale peccatum, cum ante tribunal Christi post hanc vitam non sit remissio. Quare hoc sensu intelligēdum est quod ait, sic eum gubernet Dominus in hoc mortali corpore, vt declaretur in illa die misericordia Dei ipsi fuisse exhibita. Vel hoc modo: det ei inuenire misericordiā, id est, effectum misericordiæ, idq; in corpore. *Et quanta Ephesi ministrauit mihi.*) Illud, mihi non est in Græcis codicibus, nec commentarij dant eius vllam significationem, imò Ambrosius exponit vt locum non habet.

CAPVT II.



V ergo fili mi, confortare in gratia, quæ est in Christo Iesu, & quæ audisti à me per multos testes, hæc commenda fidelibus hominibus, qui idonei erunt & alios docere.

IN primo capite duo potissimum egit Apost. hortatus est ad subeundum martyrium, & ad studium confirmandæ puritatis doctrinæ contra hæreses, quæ duo etiam in hoc secundo capite miscet. Priora capitis pertinent ad solicitudinem doctrinæ. Quæ sequuntur, propria sunt solicitudini ad martyrium.

Tu ergo) Quia, inquit, desertus sum ab Asianis (*confortare tu*) id est, esto constans, fortis, & robustus (*in gratia*) id est, in docendo ac propagando doctrinam de gratia, quæ est per Christum: Perge, inquit, docere Patrem reconciliatum humano generi, idque per vnicum Filium, per vnicum mediatorē Christum. Non moreris hic Iudæos, qui quærunt iustitiam, quæ ex lege est: neque moreris Simonis scholam, quæ inducit alios mediatores. Vel confortare in gratia, id est, per gratiam quam habes adiuuātem. Prior expositio Ambrosij est, cui fauet materia subiecta: Posterior verò Chrysost. cui fauet vsus scripturæ.

Et quæ audisti à me.) Locum hunc aliter distingunt Græci codices, aliter Latini. Iuxta Græcos ibi (*per multos testes,*) perfecta est periodus & principiū nouę periodi ibi est: (*hæc cōmenda*) Iuxta Latinos verò finitur periodus ibi (*in Christo Iesu,*) & quod sequitur (*quæ audisti à me*) refertur ad verbum, commenda. Iuxta priorem distinctionem subaudiendū est (in his) quod in translatione sua expresit Eras. vertit enim ad hunc modum: Tu ergo fili mi, fortis esto in gratia quę est in Christo Iesu, & in his, quæ audisti à me per multos testes. Latinorum distinctionem sequitur Chrys. Ea, inquit, quæ audisti à me per multos testes nō clam, non secreto, sed corā multis alijs: (*commenda*) non dicit effer, sed velut thesaurum crede. Clemens lib. 7. Hypotyposeon (vt referunt Græca schol.) illud per multos testes interpretatur, per testimonia ex lege & prophetis à me inducta. Quæ interpretatio multum diuersa est à Chrysost. sed non minus insignis. Vult autem ea commendari non quibusuis, sed (*fidelibus hominibus*) id est, qui fide & non rationibus humanis metiuntur doctrinam Euangelij, vt Simon & eius familia. Sic Chrys. Habet & aliū commentarium, qui magis ad rem facit. Vel fidelibus, inquit, qui prodituri non sunt gratiam prædicationis leuiter, nec hoc contentus Apostolus adiecit. *Qui idonei erunt & alios docere.*) Hinc patet non sermonem esse de laicis, sed de presbyteris & Episcopis, vt rectè annotant. Græca scho. & ante hæc Amb.

Labora sicut bonus miles Christi Iesu. Nemo militans deo, implicat se negotijs secularibus, vt ei placeat cui se probauit. Nam & qui certat in agone, non coronabitur, nisi legitimè certauerit.

LAbora sicut bonus miles) id est, feres afflictiones: Nam id significat κακοπάθησον, qua voce vsus est in præcedenti capite. *Sicut bonus miles*) id est, egregius miles Christi: *Nemo militans Deo*) illud (*Deo,*) nō est in Græcis exemp. nec Latina omnia habent, & omninò videtur esse absoluta & generalis sententia ex qua tamen Paulus aliquid inferre vult ad rem pertinens. Nemo qui militat, rem domesticam curat, sed imperatoris sui negotium agit, Multò magis id conuenit facere eum qui militat Euangelio.

Negotia secularia) vocat victus & vitæ occupationes, vt patet ex Græcis vocibus. Miles inquit, non est solicitus de victu, sed rem victoriæ agit: *Vt placeat ei, cui se probauit*) id est, duci & imperatori exercitus, siue ille, qui agit delectū. Eras. vertit, vt ei, qui se in militiam delegit, placeat. Atq; ad eum modū habent Græca. Vnde magna suspicio est interpretē vertisse: non, cui, sed qui se probauit. Consulenda sunt vetusta exemplaria.

Nam & qui certat in agone) id est, athleta (*nō coronabitur*) Græcè est στεφανοῦται, id est, coro-

natur, quod ad molem sententiæ accommodatius est, pro eo quod est, non meretur coronari, nisi omnes leges Athletarum præstet, non satis est quomodocunque certare, sed vincere oportet.

L*Aborantem agricolam oportet primum de fructibus accipere. Intellige quæ dico, dabit enim tibi Dominus in omnib. intellectũ. Memor esto Dominũ Iesum Christũ resurrexisse à mortuis ex semine Dauid, secundum Euangelium meũ, in quo laboro vsque ad vincula, quasi malè operans: sed verbum Dei non est alligatum.*

L*Aborantem agricolam.*) Vis facienda est in eo quod ait, (*laborantem,*) quod accipit Chrysost. & post eum Theo. de acri & difficili labore propter vocem Grecam κοπιῶντα, quæ potest vel præsentis temporis esse vel præteriti, magis hic cõuenit significatio præsentis, maximè dum aduerbium, primum cũ Eras. referimus nõ ad verbum, accipere, sed ad ipsum participium, hoc modo: Oportet agricolam accipere fructus, sed si prius laborauerit. Sunt autem hæc tria: *Nemo qui militat, &c.. Is qui certat, &c. Laborantem agricolam, &c.*) paradigmata iuxta Chrysost. & Theophy. id est obscuræ sententiæ & parabolæ, quæ ex dimidio aperiũt rem, & ex dimidio relinquunt conijciendam. Quia verò id exigit natura paradigmatum & parabolarũ, vt generatim accipiantur, non aliter interpretari debent tres superiores sententiæ, quàm si in Cicerone reperiantur, quamuis alio accommodentur. Ex quo planè verisimile fit, datiuum (*Deo.*) Nemo militans Deo, redundare: Et ex eodem fonte patet hoc loco secularia negotia, non esse negotia, quæ Ecclesiastica non sunt, sed occupationes quærendi victus, Mirum verò, cur Paulus tam solicitus hic sit de Timotheo, cuius fidem tam habebat spectatam, nisi nobis hæc velit dicta, quos monitos vult, vt non satagamus de victo comparando, sed precibus incumbamus & studijs sacris.

Intellige quæ dico.) Hic est commentarius superiorum: Proposui, inquit, tres parabolas, militis, Athletæ, & agricolæ, quorum vnusquisq; cæteris curis omissis, suũ munus gnauiter obit, neque deest premium si suo prius functus fuerit officio. Perpende iam quorsum spectent hę meę, parabolę, cogitate esse Episcopum.

Non est delicata res, Episcopum agere, cõsidera quid agat miles, quid toleret Athleta, quos labores subeat agricola, atque ex his disce non otiandum tibi, sed laborandum, sed sudandum, sed pericula obeunda, cùm & miles sis Athleta, & agricola, licet in alio militiæ genero, certaminis, & agriculturę. *Dabit enim tibi Dominus in omnibus*) siue popularibus, siue aliis sententijs (*intelligentiam.*) Chrysostomus & Theoph. legunt & interpretantur, det tibi Dominus in omnibus intellectum, vt sit precantis, atque ea lectio est in Græcis codicibus qui hodie in manibus sunt. Hactenus ab illo loco: Labora sicut bonus miles, hortatus est ad labores perpetiendos: quæ iam sequuntur, dubium est an eodem pertineát, an aliò sunt referenda. Quidam interpretantur vt pergat hortari ad labores tolerandos, & subeundum martyrium, si fortè instet. Alij putant illum transire ad hæreticos, qui docebant Deum non descendisse reuera in carnem, nec Christum verè passum fuisse, sed omnia hæc in phantasia contigisse. Verùm quia additur (*Ex semine Dauid*) & (*secundum Euangelium meum*) probabile magis est, Apostolum hortari Timotheum ad retinendam doctrinæ puritatem de resurrectione, quàm ad martyrium subeundum.

Memor (inquit) *esto Dominum resurrexisse*) id est, verè & non, phantasticè. *Ex semine Dauid*) Metaphora est, id est, è posteritate Dauid, ex qua verè prodijt secundũ carnem. Quicquid ergo dicunt isti heterodidascali, tu retine hoc. Christum verè natum, verè passum, verè resurrexisse. *Secundum Euangelium meum*) id est, doctrinam & prædicationem meam. Errant, inquit Chrysostomus qui aliud docebant, quos alio in loco notat. Ambrosius quoque hoc dictum ait, vt excludat malæ mentis falsa colloquia & quia de natura Christi multę extiterunt hæreses, explicant commentarij in specie, de qua hæresi hic fit sermo, idque faciunt probabiliter, quia quæ adferunt, sunt conformia historiæ illius temporis, quam discere licet ex Augustino, ad Quod vult Deum: & ex Epiphan. de hæretibus. Simon asserebat Christum non verè passum, nec verè resurrexisse. Basilides pro Christo passum docebat Simonem Cyrenensem. Cerynthus fatebatur quidem passum, sed in extremo demum iudicio resurrectorum aiebat, atq; ob eam hæresim Epiph. dicit Paulum scripsisse: Si Christus non resurrexit, neq; mortui resurgent. Rursus: Si Christus nõ resurrexit, inanis est fides nostra, inanis est prædicatio nostra. Ex his patet, non propter gentiles hæc dicta, quod alioqui poterat videri, sed propter hæreses illius temporis. Hac igitur parte, Epistola hæc pertinet ad alias quinque proximè enarratas. In Gnosticis quoque Epiphan. habet nonnulla, quæ huc faciunt. Hi (inquit) carnem aiunt perire & non resurgere: Christum non ex Maria natum, sed per Mariam ostensum: carnem verò ipsum non suscepisse, sed apparentiam solùm esse: (*in quo,* id est, propter quod cuius gratia laboro. Rursus est, κακοπαθῶ, id est, affligor & dura perpetior. *Quasi malè operans*) id est, tanquam maleficus, tanquam facinorosus, quispiam. Fre-

quenter

Frequenter istud inculcat, vt excitet Timotheum ad paria subeunda: *Sed verbum Dei nō est alligatum*) licet corpus stringatur, lingua nequaquam ligata est, non cesso etiam in vinculis docere Euangelium, tum verbo, tum scripto.

I*Deo omnia sustineo propter electos, vt & ipsi salutem consequantur, quæ est in Christo Iesu, cum gloria cælesti. Fidelis sermo. Nam si cōmortui sumus, & conuiuemus: si sustinebimus, & conregnabimus: si negauerimus, & ille negabit nos. si non credimus, ille fidelis permanet, negare seipsum non potest.*

I*Deo omnia sustineo, &c.*) Istud ideo referre oportet ad priora, videlicet resurrexisse Christum. *Omnia sustineo*) minas scilicet, verbera, pericula mortis. Annotat Chrysostomus, quòd non dixerit Paulus, propter hos, aut illos, sed simpliciter, propter electos, vt omnium locorum & temporum electos intelligas. Magna charitas Apostoli, quam & nos imitari debemus, studentes conseruare puritatem doctrinæ propter electos. *Vt & ipsi salutem consequantur*) non hanc momentaneam, fluxam, mundanam: sed eam, quæ est in Christo, hoc est, salutem æternam. Vnde addit (*cum gloria cælesti, &c.*)

Fidelis sermo.) Hæc formula hoc loco tantùm est, & in priori Epistola ad Timoth. ac ea, quæ scripta est ad Titum. Chrysostomus, Theophylactus, Oecumenius referūt ad superiora, secundum quos fidelis, siue certus & indubitat⁹ sermo est, quo electi salutem cōsequamur, per Christum eumque vnicum. Latini ex[illegible] pertineat ad sequentia. Si cum Græcis referamus ad superiora, particula (nam) quæ sequitur, verè [illegible]. Si cum Latinis dicamus pertinere [illegible] sequentia, tum Pleonasmus est, & redundat particula (nam) more Hebraico.

Nam si commortui sumus) scilicet perpetientes [illegible] tristia & acerba. *Conuiuimus*) ea vita, qua [illegible] resurgens à mortuis. Sic Chrysostomus: Si, inquit, in his, quæ tristia sunt, laborisque plenissima, communicamus Christo, certè & in his, quæ plena sunt felicitatis, ei communicabimus. Secundum hanc expositionem exhortatio est ad martyrium. Aliter Ambrosius interpretatur: si commortui, inquit, id est, si mortificemus iam membra nostra, quę super terram sunt, si iam studeamus nos vincere, & cupiditates nostras deprimere, etiam conuiuemus. Habet Ambrosius pro se loca similia: Verum circumstantia literæ magis fauet Chrysost. cuius sententiam probabilem planè facit, quod additur: *Si sustinebimus*) Greci in præsenti legunt, si sustinemus. Sensus est: Si sufferimus, & in malis perdurauerimus, sicut Christus perdurauit, etiam cum illo vnà regnabimus. *Si negauerimus*) si metu tormētorum vel persecutionibus pressi, Christum negamus, etiā ipse negabit nos. Alludere videtur ad locum, qui est capite 12. Euangelij secundum Lucam: *Si non credimus, ille tamen fidelis*) id est, verax permanet. *Negare seipsum non potest*) id est, non potest non præstare, quod promisit in Scripturis sacris, fieri non potest, vt cui natura veritas est, in quoquam fallat. Similis locus est in epistola ad Romanos, vbi dicitur. Nunquid incredulitas eorum fidē Dei euacuauit.

H*Aec commone testificans coram Domino. Noli contendere verbis: nihil enim vtile est, nisi ad subuersionem audientium. Solicitè autem cura, teipsum probabilem exhibere Deo, operarium inconfusibilem, rectè tractantem verbum veritatis.*

H*Aec commone testificans coram Deo*) id est, interposito timore, qui debetur Deo. Sic quidā. Alij aliter, hoc modo: corā Deo, id est, testē capiens Deum, vt intelligāt, si te contempserint, quis ipsos sit iudicaturus.

Noli contendere verbis) interpres noster aliter hæc intelligit, quàm Græci interpretes, qui infinitiuum referunt nō ad Timotheū, sed ad cæteros hoc sensu: Hæc admone contestans coram Domino, ne verborum pugnas sequantur. Contendere verbis apud Paulum est composita dictio λογομαχεῖν. Intelligitur autē totus iste locus ex priori ad Timoth. epist. ex qua discimus sermonem hic esse contra familiam Simonis. Vide cap. 6. vbi agit de λογομαχία, id est, pugna verborum. *Ad nihil enim vtile est, nisi ad subuersionē audientium*) quia hinc sequūtur studia partium: vt vnus dicat, ego sequor hunc doctorem: alius, ego illum sequor, quod studium ineptum est. Istud in priori epistola dixit. Ex quibus oriuntur inuidiæ, cōtentiones, blasphemiæ, &c.

Solicitè autem cura.) Est hic σπούδασον, quod verbum studij est, & diligētiæ: & variè vertitur ab interprete nostro, nunc vertit satagere, vt in ca. 3. pōsterioris Epistolæ. D. Petri, nunc festinare, vt cap. 4. ad Heb. nunc aliter & aliter. Stude, inquit, teipsum exhibere Deo probabilem, Græcè est δόκιμον, id est, probatum, quem Deus probet. *Operariū inconfusibilem*) id est, ministrum non erubescentē, id est, quem in nulla re impediat pudor: quin liberè dicas, quod sentias, quin liberè profitearis fidem & religionem Christi, tum coram gentibus, tum coram Iudeis. In principio religionis stultitia erat gentibus, spem ponere in cruce Christi, & idem scandalum erat Iudæis.

Rectè tractantem.) Græcis vnica dictio est ὀρθοτομοῦντα, quæ perinde sonat, ac si dicas, rectè secantem. Putāt quidam metaphoram sumptā à coriarijs, qui superflua secāt, alij à coquis, quorū est rectè diuidere cibos. Plato alicubi imperitum dialectices, malū appellat coquum, quòd non noscat rectè diuidere,

dere. Interpres noster bona fide sensum reddit. Qui hodiè coram plebæa multitudine de libero arbitrio, de prædestinatione, & id genus alijs disserunt, non rectè secant verbū veritatis. Nam licet sana sunt, quæ dicunt, non tamen loco suo dicunt. Secundū Chrysost. sensus est: incumbe, vt adulterina scholæ Simonis sumpta ex poesi, ex philosophia, ex magia, resecentur, & abscindantur. Verùm adulterina hæc non sunt in verbo veritatis, quod tamen rectè Apostolus secari vult. Quare posterior metaphora magis hic locum habet.

Prophana autem & vaniloquia deuita: multum enim proficiunt ad impietatem, & sermo eorum, vt cancer serpit, ex quibus est Hymenæus, & Philetus, qui à veritate exciderunt, dicentes, resurrectionem esse iam factam, & subuerterunt quorundam fidem.

Prophana autem & vaniloquia) cōiunctio (&) redundat. Nam Græca nulla habēt, nec in Latinis emendatoribus inuenitur. Istud in priori Epistola vertit. prophanas vocum nouitates: quia vbi legit καινοφωνίας, p diphthongon, hic verò κενοφωνίας, per ε. Interpres Ambrosij per αι legit, nam vertit, vocū nouitates, non vocum inanitatem. Nō autem id agit Apostolus, ne vtamur vocibus nouis, siue Græcis, siue barbaris, à nobis aut alijs confictis, modò res significent, de quibus Scriptura tractat: sed ne nouas & inauditas voces inducamus, significantes res prophanas, quales fingebant Simoniaci, de quibus Epiph. in horum hæresi.

Multum enim proficiunt ad impietatem.) Græcis est verbum futuri temporis, proficient, vt sit prophetia, nec est multū, sed amplius. Sensus est iste: vocum nouitates prophanæ, quas inuehunt sectatores Simonis, amplius proficient ad impietatē. *Et sermo eorum*) qui authores sunt talium vocum. *Serpit*) Rursus Græcis verbum est futuri tēporis, & Latini nonnulli legunt, serpet, in futuro. Sensus est: horum sermo nō cōsistet in vna vel altera specie impietatis, sed semper perget in maiorem impietatē. Secundum hanc expositionem refertur ad rem in se. Potest etiam referri ad personas, hoc sensu: Vt cancer locum, quē occupauit depascitur, & inde ad vicina serpit, eaque inficit: sic per hos alij semper & alij inficiemur. Est aūt cācer hoc loco morbus, non animal, vt ex Græco patet, & loco serpet, duę voces sunt apud Paulum, quas si interpreteris, perinde sonat, ac si dicas, passionem habebit: *Ex quibus*) id est, de quorum numero. *Est Hymenæus & Phyletus, qui à veritate exciderunt*) siue vt Erasmus vertit, aberrauerunt. De Græca voce dictū est in præcedenti Epistola, habet metaphoram, quæ sumpta est à collimātibus ad scopum, & collimando aberrantibus: nam hoc est ἀστοχεῖν. Sic hi, dum nimium subtiles sunt veritatis indagatores, circa veritatem aberrauerunt (*dicentes resurrectionem esse iā factam*) per liberos si licet genitos ab vnoquoq; generante, quod hi parentes suos referant, seipsosq; defunctos veluti viuos exhibeant. Sic Epiphanius in hæresi Archonticorum, quæ apud ipsum est hæresi. 40. Cū ipso sentiunt Græcorum scholia. Item D. Amb. *Et subuerterunt quorundam fidem*) Mirum, quòd Christiani donati tot charismatibus spiritus, ita potuerunt subuerti, vt planè fierent Apostatæ à fide: Mirum etiam Christū permisisse tam abominabiles hæreses exurgere initio suæ religionis. Græci in præsenti legunt ἀνατρέπουσι, quasi adhuc perseuerēt in suo peruerso studio.

Sed firmum fundamentum Dei stat, habens signaculum hoc: cognouit Dominus, qui sunt sui. Et discedat ab iniquitate omnis, qui inuocat nomen Domini.

Sed firmum fundamentum Dei, &c.) vel vt alij vertunt, firmū tamen Dei fundamentū stat. Est solutio tacitæ obiectionis, quæ posset fieri à quopiam demirante, in paucitate illa primitiuæ Ecclesiæ hæreses exoriri. Posset enim quis suspicari, fundamentū Dei breui ruiturum, quòd in ea paucitate Christianorū ita multi & ex præcipuis defecerint à fide. Dicit ergo Apostol. subuerterunt quidem ipsi quorundam fidem, sed interim firmū Dei fundamentu manet immotum & inconcussum, & stat. i. nō subuertetur. Est aūt fundamētum hoc, ratio & cōsilium Dei de dispensatione salutis humanæ. Alij interpretantur promissiones, siue prædicationes in Scripturis positas de dicto consilio. Alij Euangeliu quatenus explicat hoc fundamentum, quæ omnia eodē recidunt. Amb. intelligit fidē, quā seruat Deus in promissis, vt sensus sit: firmu fundamentum Dei stat. i. non impedietur promissum Dei, certò præstabit, quod promisit. Alij nomine fundamenti librū vitæ accipiunt. Aug. lib. 2. de ciui. Dei ca. 7. simili omninò schemate vtitur, quo hic Paulus, népè procatalepsi, vt si per hoc fundamentum intelligere videtur, Ecclesiā electorum ad vitā, & nō ad gratiā solùm. Eodem modo intelligit in libro, quē scripsit de cathechizādis rudibus ca. 11. Rursus tractat. 15. super Euangelium Ioannis, & aliquot alijs locis.

Habens signaculum hoc) sensus est: Hoc fundamentum, æternum scilicet Dei cōsilium, quo ante tēpora sæcularia decreuit humanum genus saluare, signatum est, siue obsignatū est aliquo signaculo siue sigillo isto, scilicet. *Nouit Dominus qui sunt sui*) id est, qui præsciti sunt & prædestinati. Locus hic rectius intelligitur, dum confertur cum cap. 10. Apocalypsis, cuius initium est: Et vidi Angelum

Angelum descendentem de cælo, habétem clauem abyssi, & appræhendit draconem & misit eum in abyssum, & clausit, & signauit super illum. Quem locum tractans August. lib. 2. de ciui. Dei, c. 7. sic scribit: quod additum est signauit, significare mihi videtur, quod occultum esse voluit, qui pertineant ad partem diaboli, & qui nó pertineant, hoc quippè in sæculo isto prorsus latet. Quia & qui videtur stare, vtrum casurus sit: & qui videtur iacere, vtrú surrecturus sit, incertú est, vide etiam c. 10. Apoca. Signa, quę locuta sunt septem tonitrua, id est, ob signa velut occultanda. vtrobique est verbum σφραγίζω, vnde deducitur nomé hui° loci, quod interpres signaculum vertit. Verùm quamuis lateat, qui sint saluandi, & fundamentú Dei obsignatum sit, nequaquá tamen perplexi esse debemus, sed sperare, & magna fiducia expectare promissa Dei, modò seruemus fidem rectam, & mores præstemus incorruptos, hoc si fecerimus, diuiter ministrabitur nobis ingressus in regnú, sicut ait
1. Pet. 1. c. Apost. Petrus. Videtur autē allusisse Apostolus ad locum, qui est Numer. cap. 16. vbi Chore, Datham, & Abyron tumultuātibus dixit Moyses: Notum faciet Dominus, qui ad eum pertineant, vbi ad verbum in Hebræo est, qui sunt sui. *Et discedat ab iniquitate*) Illud est alterum sigillum. Nemo putet sufficere, quòd acceperit nomé Christi, requiritur præterea, quòd discedat ab iniquitate doctrinæ. Sic Theophylactus, vt iniquitas opponatur falsitati. Similis locus est in epistola ad Romanos: Credunt autem iniquitati, id est, falsis, diuersisque doctrinis. Alij nomine iniquitatis turpitudinem accipiút, vterque commentarius bonus est. Ná schola Simonis præter absurditatem dogmatú, habebat admirandam vitæ fœditatem. Hic quoq; allusisse videtur ad cap. 16. Numer. vbi dicitur: Recedite à tabernaculis hominum impiorum. Sic vos recedite, & separamini à tabernaculis hæreticorum. Quod sequitur: *Omnis, qui inuocat nomen Domini.* Græci legunt, omnis, qui nominat nomen Domini, quomodo etiam habent antiqui codices Latini. Simonis schola (vt est apud Ireneum & Epiphan.) abutebatur prætextu nominis Christi, sed non meminerat istius. *Discedat ab iniquitate.*) Dicit ergo Apostolus, non satis est ore profiteri Christum, sed præterea oportet discedere à doctrina falsa & improbra vita, tandem detracto sigillo appare bit qui sint Christi.

IN magna autem domo, non solùm sunt vasa aurea & argentea, sed & lignea & fictilia: & quædam quidem in honorem, quædam autem in contumeliam: Si quis ergo emúdauerit se ab istis, erit vas in honorem sanctificatum, & vtile Domino, ad omne opus bonum paratum.

IN magna autem domo, &c.) Est alia eiusdem solutio, nempè tacitæ admirationis, de qua dictum est in præcedétibus. Nemo miretur hæc fieri in Ecclesia, cogitet alias familias, in quibus reperitur varia suppellex, in quibus conspiciuntur, & aurea, & argentea, ac lignea vasa, simul & testacea. Sic in Ecclesia mali sunt & boni damnandi & saluandi. Est parabola, sicut fuerunt tres illę superiores. Ad hunc modum interpretatur Cyprianus in epistola ad Antonianum, per magná domum intelligendo Ecclesiam, parabolicè tamen. Ad eundem modum exponit Ambrosius in commentarijs huius loci, verba eius sunt: Hoc dicto Apostolus significauit in Ecclesia diuersos esse homines: quosdam bonos & summos viros, quos in auro intelligi vult: quosdam bonos tantùm, quos in argento designat: alios verò nó bonos, quos vasa lignea & fictilia appellat. Chrysostomus verò & Theophylactus negant magná domum hic posse accipi Ecclesiam, quòd in ea vasa omnia múda sint, quare de toto múdo interpretantur. Vbi ne seducamur, oportet videre alia loca Chrysostomi, & conferre cum sententijs aliorum veterum, qui asserunt hæresim esse Nouatianorú & Donatistarú, qui asserunt malos non esse in Ecclesia. D. Augu. cùm varijs locis doceat Ecclesiam cóplecti bonos pariter & malos, nónullis interim aliud videtur dicere, ac segregare malos à corpore Christi, quod est Ecclesia, quibus locis respexit ad inuisibilem charitatis compagem, sicut hoc loco Chrysostomus. Ambros. facit ratio scripti, quam & ipse vrget aduersus Nouat. qui de toto mundo interpretabatur, quod hic dicitur, ne cogeretur malos admittere in Ecclesia, vnde & eum insanú appellat. De Hymenæo & Phileto, cùm Apostolus esset locutus, statim, inquit, de magna domo subiecit, ne esset mirabile in Ecclesia videri homines dissentiétes. Iam dificultas est, ánne Hymenæus & Philetus fuerunt hæretici. Si hæretici, quomodo in Ecclesia? Augustin. propensus fuisse videtur ad agnoscendum, istos Ecclesiam exisse: ptopter authoritaté tamen Cypriani, quam citat ex epistola ad Antonianum, dicit eos nondum exisse, sed pertinere hic ad magnam domum propter Sacramenta non mutata, sed ea locutio impropria valdè est. Vide Aug. lib. 3. cótra Donat. de bap. cap. 19. Vide præterea ipsum librο, quem contra Donat. scripsit, post collationé. Si Hymenæum, inquit, fecimus hæreticú, potest intelligi, vt Apostolus respexerit ad aliud tempus, quo nódum sic erat, quo tamen tempore vas erat in contumeliá, sicut Paul°, cùm persequeretur Ecclesiam, vas in honorem.

Si quis ergo emúdauerit se.) Vides ait Chrysostomus,

stomus, vt non naturæ sit, vel aureum esse, vel fictilem, sed voluntatis: vas erat fictile Paulus, sed euasit in aureum. Vas fuit aureũ Iudas, sed in fictile euasit. Chrysosto. ergo, vasa fictilia sunt immũdi homines, hoc est, omnes in peccato mortali existentes. Aliter Aug. secundum quem vas aureum erat Paulus, etiam tum, cùm persequeretur Ecclesiã, nimirum, quia prædestinatus: Cui fauere vi detur cap. 9. Epist. ad Ro. vbi videtur Paulus dicere, quòd esse vas in honorem, nõ sit nostræ voluntatis, sed prædestinationis. Cũ Chrysostom. sentit Ambros. enarrans hunc locum: Nunc alia, inquit, hæresis conuincitur, &c. Rursus alludit Apostolus ad cap. 16. Numeri.

Si quis emundauerit se ab istis) scilicet Phileto & Hymenæo, ac eorum socijs. Vel generaliter ab istis dedecorosis, sicut popul⁹ Dei in Numeris segregauit se à Chore. Dathan & Abiron. *Erit vas in honorem.*) Hic ponẽda est hypostigme, deinde post *Sanctificatum*) deinde post *Vtile Domino*) quod Græcè est euchristõn, id est, accommodatum vsibus Domini. *Ad omne opus bonum paratum*) participiũ est paratum, vt intelligas non promptum, sed præparatum à Deo.

IVuenilia autem desideria fuge, sectare verò iustitiam, fidem, spem, charitatem, & pacem cum ijs, qui inuocant Dominum de corde puro, Stultas autem, & sine disciplina quæstiones deuita, sciens, quia generant lites. Seruum autem Domini nõ oportet litigare, sed mansuetum esse ad omnes, docibilem, patientem, cum modestia corripientem eos, qui resistunt veritati, ne quando Deus det illis pœnitentiam ad cognoscendam veritatem, & resipiscant à diaboli laqueis, à quo captiui tenentur ad ipsius veritatem.

IVuenilia autem desideria fuge.) Significat nõ quæuis iuuenum desideria, sed qualia erant Hymenæi & Phileti, qui superba animositate studebant videri docti, quo studio subuersi sunt. Istud habet ratio scripti, quare sensus est, fuge appetitum inanis gloriæ, iactantiam, Philautiãm, & ea desideria, quæ culpaui in istis hominibus. Est difficile istud præstare, excludere videlicet semper appetitum gloriæ, & eius motus reprimere, quibus qui semel se permiserunt, infelicissimi sunt. Chrys. tamen & ea, quæ ad libidines pertinent, & generaliter quæuis desideria, quibus ætas illa teneri solet, accipit.

Sectare verò iustitiam.) Iustitia hoc loco generale vocabulum est, cõplectitur enim totius vitæ innocentiam, Apud Simonem non est vitæ innocentia, sed maxima vitæ turpitudo: tu verò sectare iustitiam, fidem, spem, charitatem, & pacem cum ijs, qui inuocant Dominum, id est, omnibus, qui sunt eiusdẽ religionis. In Epist. ad Ephe. valdè hoc agit, vt sepositis contentionibus, quales erant in schola Simonis, sectentur pacem & charitatem. Idem hic agit: Si quis tamen respiciat ad primum caput præcedentis Epistolæ, putabit Apostolum solicitũ esse de Iudaizantibus. Nam eos respicit, dum ait: finis præcepti est charitas: docens legem Moysi non eò pertinere, vt subtiliter disputemus, sed vtamemus, & præstemus, quæ lex præcipit. Verùm siue de Iudaizantibus siue Simoniacis propriè, siue de vtrisque solicitus sit, certũ est sensum esse. Noli videri doctus, sed magis stude præstare innocentiam.

Stultas autem) id est, fatuas siue friuolas, quæ nihil ad pietatem faciunt. *Et sine disciplina*) Græcis vna vox ἀπαιδεύτους, id est, ineruditas quæstiones, quales habet schola, tam Simonis, quàm Iudaizantium. *Deuita*) id est, reijce, & aspernare, nec admitte. *Sciens quod generant*) id est, quòd pariãt lites. Paulus μάχας habet. Eleganter huiuscemodi rixosas quæstiones vocauit μάχας, id est, pugnas per metaphoram. *Seruum autem Domini non oportet litigare*) rursum est μάχεσθαι, id est, pugnare. *Sed mansuetum esse*) id est, pl[...]idum erga omnes discẽdi cupidos. *Docibilem*) Paulus habet διδακτικὸν, id est, idoneum & paratum ad docendũ, id est, talem, qui docere malit, quàm litigare, siue pugnare. *Patientem*) id est, tolerantem, proteruos & improbos, qui audire recusant. Id enim significat hoc loco ἀνεξίκακος, & non quomodo in miserijs & doloribus quis patiens est. *Cum modestia corripientem*) siue, vt alij vertunt, erudientem. Vox Græca ad vtrumque anceps est. *Eos, qui resistunt veritati*) Datiuum (*veritati*) verisimile est redundare: nam in quibusdam Latinis non inuenitur, & nulla Græca habent. D. Ambr. legit, corrigentem eos, qui diuersa sentiunt. Ad eum modum vertit interpres, quo vsus est Augustinus. Vide cap. 5. de correptione & gratia. Vox Græca significat diuersum quid de re statuere. Iam hæc dicta oportet intelligi, nisi sint hæretici, & animo compositi ad superbam animositatem. Nã tales Apostolus vitari iubet: Ne quando Augustinus legit, ne fortè. Græcè est μήποτε, quę particula secundum Chrys. in rebus dubijs ponitur, igitur ab illis solùm decedendum est, quos certum est, non esse reuocandos, quales sunt, qui animo hæretico, & ex contẽtione aliquid dicunt, vt videantur victi. Pœnitentia intelligẽda est, non ea solùm, quę intellectu accipitur, sed & ea, quę ad affectum pertinet, qua fit, vt errasse se cognoscat homo, & errasse doleat, plangat, & vt ignoscatur sibi, oret. Vide Augustinum de correptione & gratia cap. 5. Vbi etiam ex hoc loco annotat. Quamuis doctè quis & commodè doceat, nisi Dei ad sit gratia, non sequi pœnitentiam. *Et resipiscant*) ad verbum est, ad sobrietatem redeant. Ergo qui sequuntur diuersa dogmata, temulenti sunt. *A diaboli laqueis*

queis à quo capiunt) siue capti sunt, quomodo capitur fera. Nam hinc vox Græca etymologiam habet. *Ad ipsius voluntatem*) sic vt sua voluntate ipsi se liberare nequeāt, nisi gratia Dei adiuti fuerint.

CAPVT III.



Oc autem scito, quia in nouissimis diebus instabunt tempora periculosa, & erunt homines seipsos amantes, cupidi, elati, superbi, blasphemi, parentib. non obedientes, ingrati, scelesti, sine affectione, sine pace, criminatores, incontinentes, immites, sine benignitate, proditores, proterui, tumidi, & voluptatū amatores magis quàm Dei, habentes speciem quidem pietatis, virtute autem eius abnegantes.

Hoc autem scito, quia in nouissimis diebus, &c.) Dicit istud eo consilio, quo illud: In magna autem domo, &c. ne admiretur, aut offendatur Timothæus, vel quiuis alius, si videat in Ecclesia multos malos. A tempore Abel vsque ad Christum semper fuerūt mali permixti bonis, & erunt vsque ad finem sæculi, & eò plures, quò magis appropinquabitur ad finem. Nouissimos dies, quidā referunt ad tempora Antichristi: Verùm circumstantiæ diligenter obseruatæ conuincunt aliquo modo ad tempora Pauli pertinere. *Instabunt*) sic vt iam incipiant. *Tempora periculosa*) ad verbum est, tempora grauia, id est, pessima. Secundum Chrysostomum appellantur tempora, vel bona, vel mala ex his, quæ in illis contingunt, per metonymiam (*& erunt.*) Vocula (&) accipitur epexegeticos. Græci habent, erunt enim homines, & cæt. sicut dicimus: Hoc anno erunt homines obnoxij febri, id est, vulgo, multi. Sic intelligendum est, quod hic dicit Paulus: *Erunt homines seipsos amantes*) id est, bona hominum pars erit talis. Hunc esse sensum patet ex Græco. *Seipsos amantes*) vnica dictio est apud Paulum, φίλαυτοι, id est, sui amantes, & sibi placentes, hoc est, proprijs studentes commodis, id agentes tantùm, vt sibi benè sit, securi interim, quid accidat vicinis, vel consanguineis.

Cupidi) Græcè est φιλάργυροι, id est, studiosi quæstus & pecuniarum (*elati* vox Græca ad iactantiam pertinet. Est enim ἀλαζόνες: iactabunt, inquit, scientiam & sanctimoniam suam (*superbi.*) Optimè hæc intelliguntur ex moribus Simonis. *Blasphemi*) id est, maledici. *Scelesti*) Græcè est ἀνόσιοι, id est, sine sanctitate, in quibus nihil est sanctimoniæ. Ambr. vertit, impij: *) sine affectione*) Græcè est ἄστοργοι, quæ vox propriè de illis dicitur, qui nullo affectu sunt in suos, puta liberos, aut vxores. *Sine pace*) Græcè est ἄσπονδοι, quod Erasmus vertit, nescij fœderis. Quēadmodum ergo præcedens vox ad domesticos pertiner, ita hæc ad alienos, cum quibus boni fœderis, & amicitiæ vinculis copulari solent, qui natura coniuncti non sunt. Huiusmodi fœdera isti homines nescient, & si inierint, violabunt: (*criminatores*) Græcè est διάβολοι, id est, calumniatores, siue delatores: (*incontinentes*) Græcè est ἀκρατεῖς: Aristoteles in Ethicis distinguit ab intemperantibus: Alij non distinguunt: Chrysosto. generaliter accipit. Incontinentes (inquit) linguæ, ventris cæterorumque omnium. Quid Paulus senserit, difficile est dicere: *sine benignitate*) Græcè ἀφιλάγαθοι, quæ vox perinde sonat, ac si dicas, non amici bonis, vel sine amore bonorum. Si quem videbunt insigniter bonū, pium, iustum, nihil tamen afficiētur ei: *Proditores*) Græcè est προδόται, & interpretatur Chrysosto. desertores amicitiæ & sodalitatis. *Proterui*) Græcè est προπετεῖς, id est, præcipites siue temerarij. *Tumidi*) Græcè est τετυφωμένοι, quam vocem qui velit intelligere, legat confesſiones Augusti. in quibus frequens mentio est typhi: significat autē eos, qui sibi videntur insignes in re quapiam, & opinione, quam de se habent, tument. *Voluptatū amatores magis, quàm Dei*) Mirè hoc quadrat in familiam Simonis. Et Epiph. hæresi, 26. citans hæc verba Aposto. dicit propter Gnosticos ea ab Aposto. dicta. Quare multum probabile est, ista ad tēpora Pauli pertinere. *Habentem speciem quide pietatis*) Pro specie Paulus habet μόρφωσιν, quod perinde sonat, quasi dicat, formationē. Notat eos, qui dictis norunt præscribere alijs, quomodo debeant viuere piè, cùm ipsi diuersa sequantur. Virtus huius loci non est ἀρετὴ, sed δύναμις. Vnde Erasmus vertit, habentes formam pietatis, cùm vim eius abnegarint. Sēsus est: id, in quo sita est pietas Christiana, abijciūt, vt amorem, spem, &c.

Ex his enim sunt, qui penetrant domos, & captiuas ducunt mulierculas oneratas peccatis, quæ ducuntur varijs, semper discentes, & nunquam ad scientiam veritatis peruenientes.

Ex his enim.) Ad verbum est, auersare, quod vehemētius est, quàm deuita. Hic est argumentū, quòd Apostolus loquatur de suo sæculo: nisi enim tempore Timothei fuissent tales, quorsum fuisset opus hac admonitione? *Ex his enim sunt.*) Notandum est verbum præsentis temporis: Iā sunt, inquit, qui penetrant domos, siue qui subeant in domos. Apertè notat impudentiam illorum: miscent se familijs, nunc vni, nunc alteri: *Et captiuas ducunt mulierculas*) id est, dogmatibus suis faciunt ipsas sibi obnoxias, (*oneratas peccatis*) id est, accumulatas, & variorum peccatorum confusione, qualis est in acer-

in acerui obrutas. Id enim significat σεσωρευμένα, qua voce vtitur hic Paulus: *Quæ ducũtur varijs desiderijs*) id est, concupiscentijs pecuniarum, gloriæ, iactantiæ, honoris, delitiarum, voluptatum, & aliarum, quas noluit Apostolus exprimere. Hæc res facit, vt posśint capi ab hæreticis. Vides, inquit Chrysostomus, vnde fuerint capturæ eorũ oportunæ. Eadem res in causa est, vt multi capiantur hodiè à Lutheranis: *Semper discentes, & nunquam ad veritatis scientiam peruenientes.*) Sermo Pauli vehementior est in Græco. Habet enim ad hunc modũ, semper discentes, & nunquam ad scientiam veritatis venire valentes, partim vitio magistrorum, quia schola Simonis falsò promittebat scientiam, partim quia peccatis obrutæ erant, quibus excæcatur mens.

Q*Vemadmodum autem Ioannes & Mambres restiterunt Moysi, ita & hi resistũt veritati homines corrupti mente, reprobi circa fidem: sed vltrà non proficient: insipientia enim eorum manifesta erit in omnibus, sicut & illorum fuit.*

Q*Vemadmodum autem Ioannes & Mambres.*) Qui fuerint hi, non satis certum est, nisi quòd Chrysostomus dicat eos fuisse magos Aegyptiorum, qui in Exodo portentis edendis certârunt cum Moyse: habuisse autem Paulum eorum nomina ex traditione Hebræorum, aut ex reuelatione Spiritus, verisimile est. *Et hi resistunt veritati.*) Est aũt hic aliud verbum, quàm priùs, propriè significans resistere, ibi significabat aliter statuere. Omnia, quæ hic toties dicuntur in præsenti, faciunt, vt penè absurdum videatur, nouissimos dies interpretari, vt ad tempora Antichristi solùm pertineant: *corrupti mente*) id est, iudicio mentis: *Reprobi circa fidem.*) Sic inrenti sunt phantasijs suis, vt non posśint redire ad veritatem fidei. Sed vltrà non proficient. Sensus est: studium, quo tenentur, vt quàm plurimos pertrahant in suam partem, amplius non habebit successum, causam addit: *insipientia enim eorum*) siue amentia (*Manifesta erit in omnibus.*) Istud facilè agnoscimus, omnibus notissimam fuisse vanitatem.

T*V autem assequutus es meam doctrinam, institutionem, propositum, fidem, longanimitatem, dilectionem patientiam, persequutiones, passiones, qualia mihi facta sunt Antiochia, Iconij, Lystris: quales persequutiones sustinui, & ex omnibus eripuit me Dominus.*

T*V autem assecutus es, &c.*) Non est sensus, assecutus es ingenio, quomodo discipulum dicimus assequi præceptorem docẽtem: sed à principio vsque ad finem adfuisti mihi, versatus es mecum in omnibus rebus familiariter, audisti doctrinam meam, vidisti conuersationem meam, &c. Id enim significat παρακολουθεῖν. Doctrinam suam opponit doctrinæ illorum, de quibus iam dixit: *Institutionem*) vocat vitæ modum, *propositum*) alacritatem & promptitudinem animæ, (*fidem*) constantiam in retinenda fide. *Longanimitatem*) aduersus hæreticos. *Dilectionem*) erga omnes. *Patientiam*) aduersus flagra. *Persecutionem*) vt hinc patet illud, assecutus es non esse, quod adeptus es: nemo enim dixerit assequi persecutionem. Sensus est: mihi in persecutionibus adfuisti, tũ adetas, cùm multa aduersa tolerarem. Qualia mihi facta sunt. (Illud *qualia*) accipit Erasmus quasi esset relatiui, & referat, speciatimque persecutiones. Alij interpretantur vt per admirationem & emphaticos ponatur, sicut quũ dicimus: quam nõ ibi miseriam vidi? Secundũ hos est noua periodus. Et sensus est: qualia, id est, quàm acerba, quàm grauia mihi acciderunt Antiochiæ. *Et ex omnibus eripuit me Dominus.*) Hoc dicit, vt hortetur Timothæũ ad similia.

E*T omnes, qui pie volunt viuere in Christo Iesu persequutionem patientur. Mali autem homines, & seductores proficiẽt in peius, errantes & in errorem mittentes.*

E*T omnes, qui piè volunt viuerè*) Quid de me, inquit, dico, cùm omnes, qui pie volunt viuere, &c. Istud videri posśit ad eam tantùm ætatem pertinere, sed reclamant commẽtarij tam Græcorum, quàm Latinorum, qui constanter interpretantur, vt pertineat ad omnes pios omnium temporum & ætatum. Iam quæstio est, quo pacto priuatus aliquis homo, cui cum nemine conuersatio, aut negotium est, persecutionem patiatur? Explicat hoc Augustinus lib. 2. cõtra Gaudentium cap. 13. & 14. Rursus lib. 18. de ciui. Dei. ca. 51. Secundum quem persecutionem pati, est durè & molestè affici vel à seipso, vel ab alio. Mater Augustini persecutionẽ patiebatur, dũ grauissimè die ac nocte cruciabatur propter hæresim, & errores filij. Sic omnia iustus persecutionem patitur, videns, in quibus erroribus sit mundus, etiam nullo infestante, vel vexante corpus ipsius. Sensum hunc generalem probabilem facit Augustinus, adducis alijs locis similibus. Psalm. 118. Vidi præuaricantes, & tabescebam. Secundæ ad Corinth. 11. Quis infirmatur in vobis, & ego non infirmor? quis scandalizatur, & ego non vror? Secundæ Petri ca. 2. Iustam animam iniquis operibus cruciabant. Sermo est de Lot & Sodomitis. Ambro. etiã generaliter accipit, sed aliter, quàm August. vt persecutionem pati sit, non animo cruciari, sed odio haberi ab alijs. Omnes, inquit, qui in Christo recte conuersantur, odio habentur etiam à corporis tenebris, id est, à Christianis. Chrysost. quoque generalẽ sensum amplectitur, diuersum tamen à superiore. Vult enim is omnes pios

perse-

persecutionem pati, quia dolores, tristitias, pressuras multas patiuntur, dum student operari salutem suam: quia arcta est via quæ ducit ad vitam. Si quis persecutiones proprie velit accipere, necesse erit, vt sententiã Apost. ad pios illius temporis referat. *Mali autem homines & seductores proficient in peius*) id est, profectum habebunt in peius: *Errantes & in errorem mittentes*) Paulus habet seducti & seducentes. Hinc patet sermonem esse ipsi non de ethnicis hominibus. Græcanica scholia in illum locum (sed vltra non proficient) sic scribunt: Cum in superioribus dixerat: ad maiorem proficient impietatem, quomodo hic dicit, vltra non proficient? Respondent, ibi dicit quod, qui seducere cœperant nequaquam cessabunt siue desistent, sed peiora semper excogitabunt. Hic verò, quod non decipient, nequeraient amplius eos, qui sanæ mentis sunt. Ad minus eos, qui sanæ mentis sunt, quia in progressu docit, quod & ipsi errabunt, & alios in errorem adducent.

T*V verò permane in ijs, quæ didicisti, & credita sunt tibi: sciens à quo didiceris, & quòd ab infantia Sacras literas nosti, quæ te possunt instituere ad salutem, per fidem, quæ est in Christo Iesu.*

T*V verò permane.*) Sine eos iactare falsi nominis scientiam, tu persta in semel accepta doctrina, nec eis adhæreas. Locus hic quo monet discipulum suum vt permaneat in semel tradita, doctrina & plures aliæ circumstãtię textus peculiariter respiciẽtes Timotheũ docent, nõ sic de futuris temporib. fuisse solicitũ Apostolũ, vt nihil pertinere res ad sua tempora. Neque tamen putandus est absque ratione in futuro dixisse, instabunt, quia huiusmodi quales describit hoc capite, plures erunt postea, quanto magis appinquabitur ad finem. Quare nouissimi dies complectuntur totum tempus gratiæ. Sic Petrus Act. 2. tempus suum significatum interpretatur à Ioële per nouissimos dies. Erunt ergo Apostoli in nouissimis diebus, sumus & nos, erunt quoque post nos, donec perueniatur ad nouissimum nouissimorum de quo Saluator. Suscitabo eum in nouissimo die, vbi est alia phrasis quam in Paulo & Prophetis.

Quod sequitur: *Credita sunt tibi*) duplicem admittit sensum, vel vt intelligas credita sunt, id est, commissa: vel credita sunt, id est, quæ credidisti & plena fide accepisti. Priùs sequitur Erasmus: nam vertit, quæ concredita tibi sunt. Posterius amplectuntur Græci interpretes, vnde aliter ipsi vertissent quã Eras. Ad verbum est quæ creditus es. Cui similis phrasis est apud Mattheum cap. 11. Pauperes euangelizantur, id est, docentur Euangelium, *sciens à quo didiceris*) id est, qualis ille sit, qui hac in re tibi doctor fuit. Non enim talis, qualis illi, qui diuersa docent, qui sunt impurę vitę. Duas ponit causas, quare ipsum immotum persistere oporteat. Altera est, quòd non à quouis, sed à Paulo de his edoctus sit. Altera, quòd ab ipsa statim pueritia sacras literas imbiberit. Nomine sacrarum literarum vetus testamentum intelligit. *Quæ te possunt instruere*) scilicet, post hac quando me amplius non vteris doctore, hæ, inquit, literæ præstabunt tibi, quod ego tibi hactenus præstiti, nihil erit opus schola Simonis. Pro instruere Græcè est σοφίσαι, id est, erudire & sapientem reddere. *Ad salutem per fidem*) id est, si veram fidem adhibeas scripturis, eamq; non quamuis, sed qua in Messiã creditur, hoc est, Iesum Christum de Maria virgine natum.

O*Mnis scriptura diuinitùs inspirata, vtilis est ad docendum, ad arguendum, ad corripiendum, ad erudiendum in iustitia, vt perfectus sit homo Dei ad omne opus bonum instructus.*

O*Mnis scriptura*) scilicet, sacra. Nam suprà meminit sacrarum literarum. Circunstantia igitur & similia loca docent nomine Scripturæ per antonomasiam significari Biblia. *Marc. 14.* Loca sunt: Vt implerentur Scripturæ: *Matth. 21* Non potest solui Scriptura. Non legistis Scri *Ioan. 7.* pturam: Qui credit in me, sicut dicit scriptu *Marc. 12.* ra. Erratis nescientes Scripturam, &c. Diuinitùs inspirata, quæstio est, an istud sit prædicatum an pars subiecti, Græci faciunt prędicatum, hoc sensu: Omnis Scriptura est diuinitùs inspirata, & eadem vtilis est ad docendum. Dicitur autem diuinitùs inspirata quia immediatè per reuelationem accepta est, quod non conuenit Scripturis philosophorum. Omnis (inquit) id est, tota est diuinitùs inspirata, & proinde non continet cõmenta humana, qualia tradit Simon ex Poëtis & Philosophis. In ea inuenies, quod proponas populo tuo & clero, hoc est, quod dicit: *Vtilis est ad docendum.*) In ea inuenies, quo redarguas Menandrum & reliquos hæreticos, hoc est quod dicit: *Ad arguendum.*) Item inuenies in ea quo corrigas, quod perperam dictum est: Omninò enim verisimile est legendum esse, ad corrigendum, quomodo & Latina quædam habent. Nam id sonat πρὸς ἐπανόρθωσιν. (*Ad erudiendum*) Græcè πρὸς παιδείαν, παιδεία vox propria scholarum est: hinc pædagogia, in quibus elementa scientiarum traduntur. Si, inquit, tradere velis institutionem elemẽtariam, & erudire quẽpiam quid sit iustitia Christiana, ad hoc vtilis tibi erit Scriptura. Quod præcedit, docere, ad omnes pertinet: præpositio (in) obiecti est, significans de vel circa. *In iustitia*) id est, de iustitia. (*Vt perfectus sit*) id est, omnibus numeris absolutus, sicut dicimus absolutum Mathematicum, absolutum Philosophum. (*Homo Dei*) id est, peculiariter addi-

ctus diuino obsequio & cultui, vt sunt sacerdotes & Episcopi. Loca similia sunt in libris Regum & Paralip. vbi Helias aliquoties dicitur homo, vel (vt in Hebræo est) vir Dei. Item Elizeus, Et in priori Epist. ad Timoth. capit. 6. vocat hominem Dei. *Ad omne opus bonum instructus.*) Loquitur propriè de opere ministerij. Sensus est: absolutus ad præstandum quoduis officium Episcopale, præsertim pertinens ad docendum. *Istud instructus*) professorum est, quale erat illud, perfectus. Ex hoc loco quo tam multis verbis hortatur Apostolus Timotheum discipulum suũ ad lectionem Scripturæ, vt possit præstare munus Episcopi illis temporibus, quibus pullulabant hæreses, discimus nihil vtilius hac tempestate, quàm diligenter euoluere scripturas, quarum cognitione qui pollet, rupem gestat in pectore immotam aduersus hæreticos & Lutheranos, Oecolampadianos, & Svuinglianos, & reliquos eius farinæ homines.

CAPVT IIII.



Estificor coram Deo & Iesu Christo, qui iudicaturus est, viuos & mortuos per aduentum ipsius, & regnum eius, prædica verbum, insta opportunè, importunè, argue, obsecra, increpa in omni patientia & doctrina.

TEstificor coram Deo & Iesu Christo.) Pergit Apostolus adhortari Timotheum ad retinendam puritatem doctrinæ. In priori epistola capite sexto dixit: præcipio tibi coram Deo, &c. hic dixit: *Obtestor*) quod est vehementius. (*Coram Deo*) id est, Patre. Nam ex consuetudine Scripturæ quando post mentionem Dei sequitur mentio Christi: Deus, nomen est personæ & non substantiæ: addès deinde quod terribilis est. *Qui iudicaturus est viuos & mortuos.*) Non consultis commentarijs sensus videri posset, qui iudicaturus est viuos, id est, iam adhuc viuentes & mortuos id est, olim iam defunctos. Sed nullus commentarius habet eum sensum. Proponunt autem duos alios: Qui iudicaturus est viuos id est, iustos, inquit Chrysostomus, & mortuos, id est peccatores. Siue viuos ait, id est, qui tempore iudicij reperientur viui, & rapientur obuiam Christo in aera: & mortuos id est, qui tunc non viuent. Chrysosto. sequuntur alij Græci, sed & Latini. Vide August. in Enchri. cap. 55. (*per aduentum eius.*) Istud secundum nostrum interpretem videtur referendum ad obtestari: sed Chrysost. Theop. Oecum. exponunt vt pertineat ad iudicare. Pro quibus facit Græca præpositio κατὰ, qua vtitur hic Paulus, quæ frequentissimè seruit tempori, nunquam autem obtestationi. Exponunt autem ipsi κατ per ἐν, id est, in quos imitatus Erasmus vertit: in apparitione sua. Addit tamen Chrysostomus quod videtur facere pro nostro interprete, cùm ait: Siue testificor tibi aduentum eius quod horũ te admonui. Posset seruari præpositio (per) referendo ad verbum iudicare, vt significet modum, sicut dicimus: fecit hoc per vim, id enim explicant Græci per κατὰ. Sensus tum erit: iudicaturus est viuos & mortuos illustratione aduentus sui. Significat enim Græca vox, ἐπιφανεία, non simpliciter aduentum, sed illustrem aduẽtum. Non autem veniet vt ante venit in humilitate, sed cum gloria, cum maiestate, cum regno.

Prædica verbum.) ex hoc loco, quo non veretur Apostolus charissimum & optimum Timotheum, de cuius sanctimonia iam manifestè sentit, obtestari interposito nomine Dei, qui iudicaturus est viuos & mortuos, quod apud duros homines fieri solet, discimus quam fuerit cordi res hæc Apostolo, quamque ægrè omnibus seculis conseruari poterit puritas doctrinæ. Cogitent pastores & Episcopi obtestationem hanc sibi quoque factam & non soli Timotheo, vt eximulẽtur ad præstandum ea, quæ sequũtur. *Prædica verbum*) id est, stude propagare Euangeliũ Christi. *Insta opportunè, importunè.*) prouerbialis sermo est, id est, assiduè & instanter hoc age (*argue*) id est argumẽtis deuince eos, qui diuersa sentiunt. Significat hæc vox etiam reprehendere, verùm quia sequitur (*increpa*) magis conueniet prior significatio: (*in omni patientia*) id est, longanimitate nam Græcè est μακροθυμία.

ERit enim tempus cùm sanam doctrinam non sustinebunt, sed ad sua desideria coaceruabunt sibi magistros prurientes aurib. & à veritate quidẽ auditum auertent, ad fabulas autem conuertentur.

ERit enim tempus) sic vt nihilominus iam sit dicit tamen erit, quod postcà multo magis sit futurum tale tempus (*cùm sanam doctrinam non sustinebunt*) Propter hanc causam, inquit, volo te occupare animos tuorum sana doctrina, ne ab hæreticis capiantur. Hæreses de quibus agit in his Epistolis, iam habebant authores suos tempore Pauli, ex quibus iam præsentibus videbat quid se quuturum erat, non autem vt propheta de futuris loquitur.

Sed ad sua desideria) id est, desiderantes audire quæ seruiunt suæ libidini, quæ oblectãt carnem, quæ faciant ad gratiam. *Coaceruabunt sibi magistros*) vide locum capitis præcedentis. Captiuas ducunt mulierculas oneratas peccatis, ibi est σεσωρευμένα, hic ἐπισωρεύω. Significat ergo Apostolus confusam de[...]rum multitudinem: sine delectu, inquit, & iudicio

iudicio ad[illegible] [illegible]nt sibi vanos doctores. Vide comment. Chrysosto. in hunc locum, item Theophy. & Occumen. ex [illegible] disces, quã alienum sit à veterum Theologia, Episcopos a vulgo eligi, quod faciunt hodie Lutherani. Quod sequitur (*prurientes*, participium causale est nominatiui casus: Sensus est: pruriunt & titillantur auribus, & propterea acerscunt sibi doctores, qui aures scalpant sibi blandis verbis, non qui rodant mordaci vero. Dilucidius [illegible] vertisset interpres si dixisset, cum pruriant, vel propterea quod pruriunt auribus.

Et a veritate auditum auertent) id est, à syncteritate doctrinæ. Sic auertunt multi hodie auditum dum audiunt mentionem purgatorij, dum audiunt ieiunandum esse, confitendum esse, &c.

Ad fabulas conuertentur) quales sunt Iudaizantium, & [illegible] imis familiæ Simonis. Ambrosius refert ad fabulas Manichæorum sed Manichæorum fons est Simon. Fabulas [illegible] explicat Epiphanius tomo [illegible] primo libro de hæresibus.

TV verò vigila, in omnibus labora, opus fac Euangelistæ, ministerium tuum imple. Sobrius esto: Ego enim iam delibor, & tempus resolutionis meæ instat. Bonum certamen certaui, cursum consummaui, fidem seruaui. In reliquo reposita est mihi corona iustitiæ quam reddet mihi Dominus illa die, iustus index: non solum autem mihi, sed & ijs qui diligunt aduentum eius.

TV verò uigila in omnibus.) Tempus hoc, inquit, adeo propè est, vt iam opus sit vigilantia. Pro labora, Græcè est, κακοπάθησον, id est, obdura in malis, quæ comitantur prædicationem Euangelij. *Opus fac Euangelistæ*) id est, prædicatoris gratiæ, (*ministerium tuum imple*) Græcè est πληροφόρησον, id est, facito plenam fidem tuæ prædicationis. Quod sequitur (*sobrius esto*) non est in Græcis exemplaribus, nec Latina omnia habent.

Ego enim iam delibor) id est, immolor, quod quia obscurè dictum erat, addit quod est clarius. *Et tempus resolutionis meæ*) id est, mortis meæ nunc instat. Hæc est causa, cur tam diligenter adhortatus sit Timothæum ad retinendam puritatem doctrinæ.

Bonum certamen certaui) id est præclarum & egregium certamen: id enim significat καλὸν. *Cursum consummaui*) intelligit de cursu qualis est eorũ qui stadio currunt. *Fidem seruaui*) nullis auocamentis, nullis illecebris nec minis cessi. Non est iactatio, sed exhortatio ad fi[illegible]. (*In reliquo*) id est, quod superest. *Reposita est mihi corona iustitiæ*.) Iustitiam hic dicit omnem virtutem, hoc iam restat, vt operum meorum m[illegible] reddatur præmium. Sic Græci interpretes. Alij coronam iustitiæ interpretantur coronam iustam, vt sit Hebraismus. *Quam reddet mihi Dominus*) id est, Christus. *In illa die*) Phrasi Scripturæ dicit, (*in illa die*,) cùm nihil præcesserit, intelligens diem iudicij. Sic cap. 1. huius Episto. Certus sum quia potens est depositum meum seruare in illum diem. Annotant Græci Apo. non dixisse dabit) sed (reddet) veluti debitũ quoddam & creditum, vnde & corona iusta appellatur. *Non solum autem mihi, sed & ijs qui*) Græci habent sed & omnibus. Vehementer his dictis erigit Timotheum. Ex hoc loco constat Paulum per coronam iustitiæ non intelligere accidentale aliquod præmium doctoribus vel Apost. debitum, sed ipsam vitam æternam. Nam hanc dicit omnibus paratam, qui diligunt aduentum Christi, id est, qui cupiunt adesse diem Domini, & in aduentũ illius se per bona opera parant, ne tum confundantur.

FEstina ad me venire cito: Demas enim me reliquit, diligens hoc seculum, & abyt Thessalonicã: Crescens in Galatiam, Titus in Dalmatiam. Lucas est mecum solus. Marcum assume, & adduc tecum est enim mihi vtilis in ministerio: Tychicum autem misi Ephesum. Ad Col. 4.

FEstina ad me venire.) Quia in vinculis agebat, cupiebat Timotheum accelerare iter, non sua sed publici causa. (*Demas me reliquit*) id est, deseruit captiuum me, cum ante vincula mecum egisset. *Diligens hoc seculum*) id est, requiem & quietem huius vitæ amans atque in tuto esse. *Et abyt Thessalonicam*) vt longe scilicet abesse à periculis. *Crescens in Galatiam* (missus eò à me, gratia Euangelij. *Titus in Dalmatiam*.) Titus hic fuit (iuxta Chrysostom.) Cretæ Episcopus. (*Lucas*) id est, qui Euangelium conscripsit & acta Apostolorum *Marcum assume, est enim mihi vtilis ad ministerium Euangelicum*.) Aduertere hic oportet studium Pauli, qui in vinculis agens, curam gerebat tam diuersarum prouinciarum, Dalmatiæ, &c.

PEnulam, quam reliqui Troade apud Carpum, veniens affer tecum, & libros, maximè autem membranas. Alexander ærarius multa mala mihi ostendit: reddat illi Dominus secundum opera eius, quem & tu deuita, valdè enim restitit verbis nostris.

PEnulam quam reliqui Troade) Penula genus pallij est, quo vtuntur aduersus imbres. Dicit Apostolum hanc petijsse Chrysost. ex tam longinquo loco adferri, ne cui Romæ molestus esse cogeretur. Libros suos habere vult cùm iam vicinus sit morti, vt eos cõmunicaret excerpendos credentibus Romanis. Libri videntur scripti ab alijs, membraneæ ab ipso Paulo.

Alexander (faber) *ærarius multa mala mihi ostendit*) phrasis Hebræa est, pro exhibuit. varijs modis afflixit me, inquit: *Reddet ei Dominus secundum opera eius*.) Exemplaria nonnulla habent, reddat: Verùm Augustinus In

 sermo-

fermone Domini in monte, legendum dicit, reddet, ad quem modum videntur etiam legisse Græci interpretes. Quam lectionem si sequamur, non erit locus huic illi quæstioni: an liceat cuipiam imprecari malum: Si tamē legamus, reddat, iuxta veteres est schema, quo nomine voti non accipitur votum, sed prædictio futuri. Thomas putat etiam simpliciter licere imprecari alteri malum non sub ratione mali sed iusti. Vide ipsum secunda secundæ, quæstione 25. articulo. An peccatores diligendi sunt: Item quæstione 76. Arti. 1. Verum difficilè est istud si ponatur in praxi: (*quem & tu deuita*) id est, caue. *Valde enim restitit verbis nostris.*) Erat ergo hic ex illis, qui diuersa docebant.

IN prima mea defensione nemo mihi affuit, sed omnes me dereliquerunt, non illis imputetur. Dominus autem mihi adstitit, & confortauit me, vt per me prædicatio impleatur, & audiant omnes gentes.

IN *prima mea defensione*) id est, cum primo omnium venirem Romam vinctus ex Ierusalem, & dicerem causam ad tribunal Neronis. Sic veteres: Neotericus quidem de prima defensione in hac eadem causa exponit, sed priùs amplectendum propter sequentia. Vide Eusebium lib. 2. de Ecclesi. histo. ca. 22. *Dominus autem mihi adstitit vt per me prædicatio impleatur.*) Apertius vertisset, impleretur. id est, ad plenum persuaderetur, & certam haberet fidem, vel certè vt prædicatio per me cœpta absolueretur, & omnes gentes audirent Euangelium, vt sequens particula exponat præcedentem, & prædicationem impleri sit omnes gentes audire prædicationē. Hinc videtur quod in præcedentib. locutus sit Apostolus de prima vice, qua venit Romam. Siquidem illo decem annorum spacio quod inter primam captiuitatem fuit, multis gentibus annunciauit Euangelium.

ET liberatus sum de ore leonis. Liberauit me Dominus ab omni opere malo, & saluum faciet in regnum suum cæleste: cui gloria in secula seculorum, Amen. Saluta Priscam & Aquilam, & Onesiphori domum. Erastus remansit Corinthi. Trophimū autem reliqui infirmum Mileti. Festina ante hyemem venire. Salutant te Eubulus & Pudens, & Linus, & Claudia, & fratres omnes. Dominus Iesus Christus cum spiritu tuo, Gratia vobiscum, Amen.

ET *liberatus sum de ore leonis*,) Est hic noua periodus. Locum commotionis (&) nonnulla exemplaria habent, quæ ... sed male vt ... tet ex Græcis & emendatioribus Latinis. Nomine leonis iuxta Eusebium, Chrysostomū Theophylactum, Oecumenium, Neronem significat propter crudelitatem. Hinc etiam coniectura ... Paulum egisse prius de prima vice, qua venit Romam. Nam secunda vice non euasit.

Liberauit me Dominus) Ambrosius legit in futuro, liberabit, vt patet ex commentarijs. Item Chrysostomus legit & interpretatur, liberabit. Similiter Theophylactus, Oecumenius, & Eusebius. Emendatiora quoque Latina habent, liberabit in futuro. Adijciunt hic Græca coniunctionem (&) hoc modo: & liberabit me Dominus. vbi fit collatio vtriusque vicis. Liberatus sum de ore leonis ante decem annos, & nunc etiam liberabit me Dominus: sed (*ab omni opere malo*) id est, re mala faciet, vt nec minis vllis, nec terroribus cedam, efficiet vt in confessione fidei perstitam vsque ad mortem. *Et saluum faciet in regnum suum cæleste.*) interpretatio est Præcedentis. Quæ sequuntur, non opus habent expositione. *Gratia vobiscum Amen.*

***

Finis Epistolæ posterioris ad Timotheum.



IN EPISTOLAM BEATI PAVLI APOSTOLI AD TITVM EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

CAPVT I.



Aulus seruus Dei, Apostolus autem Iesu Christi secundum fidem electorum Dei et agnitionem veritatis, quæ secundum pietatē est, in spem vitæ æternæ, quam promisit, qui non mentitur Deus ante tempora secularia, manifestauit autem temporibus suis verbum suum in prædicatione, quæ credita est mihi secundum præceptum Saluatoris nostri Dei. Tito dilecto filio secundum communem fidem gratia & pax à Deo Patre & Christo Iesu Saluatore nostro.

ARgumentum huius Epistolæ expositū est in priori ad Timotheum. Loco salutis, gratiam, misericordiam, pacemq; precatur. Hæc enim tria leguntur in Græcis codicibus, de quibus omnibus dictum est in præcedentibus epistolis. Quod ait (*secundum fidem electorum*) refertur tam ad seruū quàm ad Apost. estque phrasis merè Hebræa. Sensus est: in hoc seruio Deo, & Christo Iesu missus sum, vt electis fidem annunciem. Similis phrasis est cap. 1. poster: Epi. ad Timo. vbi Apost. se vocat secūdum promissionem vitæ, quæ est, &c. Phrasin hanc non aduertit Chrysostomus, vnde nouè omninò interpretatur, volens hunc esse sensum. Apostolus sum eò, quòd electi Dei mihi sunt concrediti. Accipit ergo præpositionem κατὰ, id est, secundum, vt idem valeat, quod διὰ, id est, per, & πίστιν, quod noster interpres vertit fidem, pro commissione, quòd πιστεύειν subinde committere significat, quemadmodum apud nos credere. Chrysosto. sequuntur Græca scholia, addunt tamen & aliam expositionem. Vel secundum fidem electorum inquiunt, id est, vt per me electi Dei credant, quæ expositio etiam apud Theophyl. est, & accedit ad Hebraismum. Accipitur ergo (*secundum*) vt sit obiecti & materiæ circa quam, vt loquuntur scholæ. Ministerium meum & munus creditum mihi, est, liue versatur circa fidem & agnitionem veritatis. Enumerat ea, quibus conciliat sibi beneuolentiam, quæ nos mouere debent vt aliter legamus Paulum, quam vt Aristot. vel Platonem, vel quempiam aliorum Philos. Sensus est: seruus Dei sum & Apo. Christi ad patefaciendam veritatem hactenus paucissimis cognitam. Veritatem iuxta Græcos interpretes opponit figuræ seu vmbræ. *Quæ secundum pietatem est*) id est, quæsita est in vero Dei cultu, quæ excludit superstitionem: Iudaizantes nugantur de litera occidente, de alijs multis nihil ad pietatem conferentibus. *Veritas quam ego doceo, ea secundum pietatem est*) Hic (*secundum*) etiam est Hebraicum, sed minus abhorrens à consuetudine Latina. Nam Latinis secundum pietatem, sonat consentaneum pietati. Sed aduertenti ad morē Paulinum probabitur magis quod diximus. Vide caput 2. Epi. ad Coloss. vbi ter repetitur (secundum) in hac significatione. Videte ne quis vos decipiat per Philosophiam secundum traditionem hominum. Secundum elementa mundi, & non secundum Christum. Sensus est: Videte ne quis vos deprædetur per philosophiam, quæ versatur circa traditiones, siue quæ sita est in traditionibus, humano, & non Christi spiritu proditis. Sic ad Ephes. cap. 4 Deponite veterem hominem secundum pristinam conuersationem, id est, qui versatur in pristinis moribus, quod Latinius dixit ad Colos. Veterem hominem cum actibus suis. *In spem vitæ æternæ*) Erat & Iudæis cultus quidem Dei notus sed non in spe vitæ æternæ. sed temporalis. Vnde scriptum est: Qui fecerit ea, viuet in illis. Pietas autem, quam ego doceo, habet spem vitæ æternæ. *Quam promisit qui non mentitur Deus ante tempora secularia*) id est, ante tempora mundi conditi. Facit istud ad magnitudinem beneficij, quod ante mundum conditum Deus cogitârit de nobis, atque id accendere nos debet ad redamandū ipsum. Quærit Hieronym. Cui promisit: & respondet quod Filio suo. Chrysostomus per catachresin accipit prædestinauit. Ante tempora secularia. Erasmus vertit ante tempora æterna, quomodo etiam legit Augustinus, sed accipit æterna, non quæ nullum habuerint initium, sed ante quæ nulla fuerunt tempora. Intelligit ergo ista sex milia annorum, quæ fluxerunt à condito orbe. Hieronymus accipit illas æternitates, quæ præcesserunt mundum conditum. Sex millia, inquit, necdum nostri orbis implentur anni, sed quantas prius æternitates, quanta tempora, quantas seculorum origines fuisse arbitrandum est, in quibus Angeli throni, dominationes, cæteræque virtutes seruierunt Deo, & absque temporum vicibus atque mensuris

Coloss. 3. *Ezech. 2.* *lib. 82. q. quæst. 72. & alibi sæpius.*

mensuris Deo iubente substiterunt. Ante hæc itaque omnia tempora, quæ nec sermo eloqui, nec mens comprehendere potest, promisit DEVS. Iuxta quem commentarium tempus non accipitur pro verò tempore, quale non fuit ante mundum conditum, sed pro eo, quod est tempus secundum imaginationem, hoc est, tempus accipitur per catachresin. Sciendum interim Hieronymum in commentarijs suis frequēter transcribere sententias Græcorum, non quòd eas ipse probet, sed vt sciat posteritas quid senserint priores. Alij figuratè accipiunt, æterna pro valdè antiquis per hyperbolen & tempus propriè sumunt. Est quartus commentarius, qui ante tempora secularia, interpretatur antequam vis cuiuscuius rei durationem. Sed hic attendit nimis ad consuetudinem Aristotelicam, cum alium vsum habeat vox ea in Scripturis. Commentar. hunc reijciunt alij, quod seculum propriè spacium sit centum annorum, vnde carmen seculare Horatij dicitur, in quo tractatur de sacrificijs, quæ fiebant de centesimo in centesimum annum. Verùm hi non aduertunt commentar. illum interpretari non Latinam vocem, sed Græcam, nempe αἰώνια.

Manifestauit autem temporibus suis, hoc loco alia vox est, quàm paulò ante ibi erat χρόνος, hic est καίρος, quæ vox propriè articulū temporis significat. Vbi certa illa momenta temporum huic negotio præscripta venerunt, tū manifestauit Deus verbum suum, id est, Filium suum iuxta Hieronymum. Chrysostomus verbum Euangelij intelligit. vtrumq; est probabile: (*in prædicatione*) id est per prædicationem, (*quæ credita*) id est, commissa est mihi. *Secundum præceptum*) in priori Epistola ad Timotheum capite primo, hoc vertit secundum imperium: Græcis eadem vox est, quam Erasmus vertit delegationem. Præpositio κατὰ sumi videtur pro διά, secundum præceptum, id est, per præceptum. Chrysostomus accipit præceptum propriè, vt distinguatur à consilio. Dicit enim Paulo sic præceptum fuisse, vt non esset ei liberum omittere.

Annotanda sunt semina principalis argumenti sparsa in exordio. Apostolus sum inquit, ad prædicandum fidei gratiam, non Moysen. Item ad docendum in quo situs sit verus Dei cultus, & non Iudaicas fabulas. Rursus hi homines sumunt sibi partes docendi, mihi hoc munus iniunctum est, idq; à Saluatore Deo.

Tito dilecto) Græce est γνησίῳ, id est, verò, legitimo, proprio ac Germano Filio. Quanquā Hieronymus neget vocem Latino sermone explicari posse. Quam autem familiare fuerit Titus Paulo, liquet ex posteriori Epistola ad Corinthios, vbi frequens eius mentio fit. Vide cap. 2. 7. 8. 12. Item ex capite secundo epistolæ ad Galatas, & cap. 4. poster. ad Timotheum.

Chrysostomus etiam citat Acta Apostolorum, sed difficile esset ostendere in Actis mentionem esse Titi huius (*secundum fidem*) probabile est κατὰ valere διά. Nam Græci dū dicūt peccata aliqua committi cogitatione, non solùm vtuntur præpositione διά, sed etiam κατὰ. Vide annotationes in caput quartum. posterioris ad Timotheum, super illud: Qui venturus est iudicare viuos & mortuos per aduentum eius quo loco Græce est κατὰ. Huc facit quod in Epistola priori ad Timotheum capite primo, illud exprimat per (in) dilecto filio in fide. Familiare item est Paulo (in) pro (per) vsurpare. Communē dicit non omnium, qui in Christo credebāt fidem, sed suam & Titi. Sic Hieronymus, & probabiliter. Solet enim Paulus in salutatione vsurpare principalis argumenti semina. Sensus est: multi aliter docent, tu mecum sentis, & eandem retines fidem. Alius commentarius communem fidem interpretatur fidem catholicam, sed minus probabiliter. Ex eo, quod in mera salutatione tam prolixus est, licet colligere Apostolum Paulum fuisse vberi ingenio, quale agnoscimus in Augustino.

HVius rei gratia reliqui te Cretæ: vt ea quæ desunt, corrigas, & constituas per ciuit. tes presbyteros, sicut & ego disposui tibi. Si quis sine crimine est, vnius vxoris vir, filios habens fideles, non in accusatione luxuriæ, aut non subditos.

HVius rei gratia reliqui te in Creta insula,) Nam solet Titus Paulum comitari: (*vt ea, quæ desunt, corrigas.*) Loquitur de correctione fidei & doctrinæ. Non est autem simpliciter, corrigas Græcè, sed super corrigas. Sensus est: quæ à me correcta sunt, & nondum ad plenam veri lineam sunt retracta, a te corrigantur. Emphasis vocis Græce annotauit Hieronymus in commentarijs huius loci: (*& constituas per ciuitates*) id est, oppidatim (*presbyteros*) non quos vel ipse amas, vel quorum obsequijs es delinitus, vel pro quibus maiorum quispiam rogauerit *Sed sicut disposui tibi*) Consilium istud Pauli est loco boni commentarij. Est autem consilium, ne munera Ecclesiastica committantur vulgò quibusuis, sed exploratis & idoneis, idque propter præsentem illius temporis statum, quod tum emergerent passim, qui diuersa docerent, quique abuterentur religione ad quæstum & ad luxum, quos per eruditos Episcopos argui oportebat. Huc pertinet illud (enim) quod sequitur: *Sunt enim multi inobedientes.*) Græce est ἀνυπότακτοι, id est, qui nolunt cogi in ordinem, sed suo volunt spiritu docere. Sic in priori

in priori epist. ad Timo. c. 3. post catalogum virtutũ, quas requirit in Episcopo, subijcit: hæc tibi scribo, vt scias, quomodo in domo Dei oporteat te conuersari, &c. & paucis interiectis infert: spiritus manifestè dicit, quia in nouissimis temporibus discedent quidã, &c. Quibus animaduersis palam est, Paulo in his Epistolis curæ fuisse, vt non nisi certi eligerentur ad munus Episcoph.

Si quis sine crimine est.) Istud (*si quis*) explicat quod dixit, sicut disposui tibi: Tales tibi disposui ordinandos, nempe si quis sine crimine est, id est, si quis non possit meritò accusari, siue probabiliter criminari. Id enim propriè significat vox Græca ἀνέγκλητος, & non vacantem omni culpa. *Vnius vxoris vir.*) volunt quidam id sentire hic Apostol. vt Episcopus vxorem habeat, sed ex commentarijs veterum, & ijs, quæ in cap. 3. prioris epistolæ ad Timoth. annotauimus, facile hoc refutatur. Alij Apostolum hic præcipere volunt, ne is, qui Episcopus eligendus est vno tempore duas pariter habeat vxores. Quæ sententia refertur ab Hieronymo in commentarijs huius loci, sed refertur tantùm, & in Episto ad Oceanum ostendit sibi nõ placere: & nullo modo probabilem esse patet ex simili loco de viduis. Vide annotationes in ca 3. & 5 prioris epistolæ ad Timotheum. Verus sensus est: ne instituatur Episcopus, qui post defunctam vxorem priorem, duxerit alteram. De causa huius præcepti variant commentarij. Epipha. hære. 59. sic scribit: Non suscipit sancti Dei prædicatio post Christi aduentum eos, qui à nuptijs mortua ipsorum vxore, secundis nuptijs coniuncti sunt propter excellentem sacerdotij honorem & dignitatem. Hieronymus in commẽtarijs huius loci ad hunc habet modum: Quod ait Apostol. vnius vxoris vir, sic intelligere debemus, vt non omnem monogamum digamo putemus esse meliorem, sed quo is possit ad monogamiam & continentiam exhortari, qui sui exemplum præferat in docendo. Chrysostomus enarrans hunc locum sic scribit: Qui defunctæ vxori beneuolentiam non seruauit, quomodo poterit esse bonus magister Ecclesiæ: imò quib. criminibus, id est, accusationibus subijcietur indies: Nam licet per leges secundæ nuptiæ permittantur, multis tamen accusationibus ea res patet. Causa ergo Chrys. est, quòd peribit illi authoritas. & habebitur salax, nec omninò vacabit crimine, qui defuncta prio ri duxerit vxorem alteram. Hæc causa valde congruit consilio Aposto. qui eo tempore propter errores hominũ cupiebat quàm maximè insignes, & inculpatos eligi Episcopos. Eandem causam habent Græcan. scholia. Alius quidam commentarius rationem hanc repudiat, ignorans fortè esse illorum veterum, eò, quòd Episcopus etiam institui posit, qui plures habuerit meretrices, sed an Paulus tum ad Episcopatum admisisset talem, dubium est: vel potiùs non est dubiũ, cùm velit Episcopum esse ἀνέγκλητον, id est, non solùm vacantem crimine, sed talem omninò, cui nemo crimen probabiliter obijcere possit. Is autem scriptor nimis inhæsit Augustin. qui in hac re respexit ad rationem Sacramenti coniugij. Studiosorum est videre, quid secutus Augustinus dederit eã rationem. Ambrosius enarrans cap. 3. prioris Epistolæ ad Timotheum eãdem causam habet, quam Epiph. *August. de bono coniugali c. 18.*

Filios habens fideles.) Sine crimine esse, ait Hier. in nostra est potestate. Cæterùm, quod sequitur, habere fideles, extra nostram voluntatem est. *Non in accusatione luxuriæ*) id est, non obnoxios accusationi luxus, id est, non comessatores. Est enim Græcè ἀσωτία. *Non subditos*) id est, rebelles parentibus. Tã sanctu, inquit Hieron. sacerdotij nomen est, vt nobis etiã ea, quæ extra nos sunt posita, reputentur, non quod propter vitia nostra Episcopi non fiamus, sed quòd propter filiorum incontinentiam ab hoc gradu arcendi sumus. Qua enim libertate possim⁹ alienos filios corripere, & docere, quæ recta sunt, cum statim nobis possit, qui fuerit correptus, ingerere: ante doce filios tuos.

Oportet enim Episcopum sine crimine esse, sicut Dei dispensatorem, non superbum, non iracundum, non vinolentum, non percussorem, nõ turpis lucri cupidum, sed hospitalem, benignum, prudentem, sobrium, iustum, sanctum, continentem, amplectentem eum, qui secundum doctrinam est fidelẽ sermonem, vt potens sit exhortari doctrina sana, & eos, qui contradicunt arguere

Oportet enim Episcopum. &c.) ergo, inquit Hieronym. idem est presbyter, qui Episcopus Ex quo statuere voluit Lutherani, nihil esse plus potestatis Episcopo Leodiẽsi, quàm simplici sacerdoti, sed loquitur Hier. non nisi de coniunctione nominis, ac regiminis hactenus, quòd indiscretè tũ regerentur Ecclesiæ etiam ab ijs, qui nõ erant proprij earum Episcopi. Non autem vult prioribus temporibus communionem fuisse potestatis, cùm in Epistol. ad Euagrium palàm scribat. Episcopum presbytero ordinatione superiorem esse. Quòd ergo hic dicit Episcopos solùm consuetudine presbyteris esse prælatos, intellige de re, de qua agitur, nempe regiminis exercitio, non quin in potestate ordinis etiam diuinitùs collata sint maiores Episcopi presbyteris. Idem cum Hierony. est, quod habet Chrysosto. enarrans cap. 3 prioris epist. ad Tim. vbi ait, inter Episcopos & presbyteros interesse ferè nihil, quantum ad regimẽ, sed sola ordinatione differre, vbi expedit inspicere vocẽ

Græcam ordinationis, quæ est χειροτονία. Simile cum Chryſ. habet Oecu. in comment. eiuſdem cap. Et hæc loca explicant Hieron. ſententiam. Idem habet Amb. in comment. ad Timo. Epiſcopi, inquit, & presbyteri ordinatio eadem eſt, intellige paſſiua, vterque enim ſacerdos eſt, ſed Epiſcopus eſt primus. Vnde quemadmodum ordinet Epiſcopum, oſtendit: neque enim fas erat, aut licebat, vt inferior ordinaret maiorẽ. Nemo enim tribuit, quod non accepit. Vbi fatetur Ambr. Epiſcopum & Sacerdotem ordinatione differre actiua. Epiph. lib. 3. contra hæreſes, hęreticum appellat Aerium, quòd confunderet hos ordines. Vide ipſum hæreſi. 75. *Sine crimine*) Græcis eſt ἀνέγκλητον, de qua voce dictum eſt in præced. (*non ſuperbum*) id eſt, nõ tumentem & placentem ſibi, quòd Epiſcopus ſit, ſed qui ſuos populariter regat (*non iracundum*) vt ſi incidat in diuerſa docentes, non ſtatim excandeſcat, ſed ferat huiuſmodi, maximè, quando ſpes lucri eſt. Tria ſequentia eadem ſunt in prio. epiſt. ad Tim. c. 3. & eodem ordine iuxta Græcos Quod noſter interpres tribus vocibus (*turpis lucri cupidum*) Apoſt. vnica dictione compoſita extulit, dicens αἰσχροκερδῆ: Sẽtit autem omne ſtudium lucri turpe eſſe in Epiſcopo, quòd is præ ſe ferre debeat maximum diuitiarum contemptum. *Non percuſſorem*) Hiero. pertinere vult non ad pugnos, ſed ad linguã contumelioſam ac iurgioſam. Ad eundem modum interpretatur Chryſo. Græca. ſcholia. Hucvſque quid non debeat eſſe Epiſcopus dixit, nunc quid habere debeat, explicat. In primis vult eſſe (*hoſpitalem*) hoc eſt, qui ad ædes ſuas ſuſcipiat eos, qui ad res ſuas agendas ad ipſum conueniunt. Deinde vult eſſe (*benignum*) Græcè eſt φιλάγαθον, quod Hierony. vertit bonorum amatorem, & referri poteſt vel ad homines, vt ſenſus ſit, cõplectente bonos: Vel ad res ipſas, vt ſenſus ſit, bonarum rerum ſtudioſum. Similis originis vox eſt in poſteriori epiſtola ad Timothæum capite 3. Sine benignitate, cuius loco Græcis eſt ἀφιλάγαθοι. Quod ſequitur (*prudentem, ſobrium*) Græcis non niſi vna vox eſt σώφρονα, de qua dictum eſt in priori epiſtola ad Timothæum.

Sanctum) Paulus ὅσιον, quod Hieronym. ſignificare vult ſanctitatẽ eſſe mixtã pietati, quę ad Deum refertur: Quem enim nos ſanctum. i. purum à vitijs Græci ἅγιον vocant: quem aut illi ὅσιον, nos, inquit, piũ in Deum poſſumus appellare. *Continentem*) Græcè eſt ἐγκρατῆ, quod (vt indicat Hier. quidam non rectè referunt ad ſolam libidinẽ, cùm ad omnes pertineat affectus, irã, auaritiam, ambitionem, inuidiam, tumorem, quibus omnibus ſuperiorem vult eſſe Epiſcopum. Ad eundem modum interpretatur Chryſ. ſed difficile eſt dicere, quid apud Paulũ ſit ἐγκράτεια. Amplectentem, id eſt, ſtudioſè retinentem alijs conantibus eripere. *Qui ſecundum doctrinã eſt:*) Iſtud opponit Chryſ. rethoricis ratiocinationibus, & argutis concluſiunculis. Non ſtudeat Epiſcopus videri nimis Ariſtotelicus, aut rethoricæ peritus, ſed hoc agat, vt erudiat ſuos in fide. De præpoſitione (ſecundũ) dictum eſt in principio epiſt. Sermonem fidelem vocat veritatẽ, vel qui nobis fidei gratiam tradit & ſuppeditat. Sic poſt Chryſ. Græca. ſcholia. Ambr. legit tenacem eius, qui ſecundum doctrinam eſt fidelis ſermonis. Græcè vocem ἀντεχόμενον, elegantiſsimè exprimens. Nam ἀντέχεσθαι propriè dicitur, qui adhęret alicui velut vnguibus aſſixus, nec ſe ſinit auelli: (*vt potens ſit exhortari in doctrina ſana*) id eſt, per doctrinam ſanam, quod addit propter Iudaizantes. Chryſ. dicit ſanam doctrinam eſſe, quæ petitur ex Scripturis, & occultis eorum ſenſibus. *Et eos, qui contradicunt arguere*) id eſt, argumẽtum euincere, & repellere eorum errores. Scripturarum hanc peritiam potiſsimũ requirit in Epiſcopo Chryſoſtomus, & ingemiſcit in commẽtarijs, quòd eius rei nulla ferè ſuo tempore cura haberetur. Ingemiſcit & Hierony. quòd viderit ſuo ſæculo multos longè abeſſe ab hac deſcriptione Epiſcopi: Ingemiſcamus & nos idem conſpicientes, & oremus Deum, vt taliter prouideat gregi ſuo, ſed & laboremus ipſi, vt aliquando meliora præſtemus, hoc eſt, dum hic in ſtudijs agimus, operá demus, vt quandoque poſsimus exhortari in doctrina ſana.

SVnt enim multi etiam inobedientes, vaniloqui & ſeductores, maximè qui de circũciſione ſunt: quos oportet redargui, qui vniuerſas domos ſubuertunt, docentes, quæ non oportet turpis lucri gratia.

SVnt enim multi, &c.) vocula (enim) redundat iuxta Græcos (*inobedientes*) Græcè eſt ἀνυπότακτοι, id eſt, qui in ordinem cogi nolunt: Eraſmus vertit intractabiles. Sententia eſt expoſita in præcedentibus. *vaniloqui*) Græcè eſt ματαιολόγοι, id eſt, qui friuola docent, qui leuia exemplaria adducunt in cõcione, qui religionem conſtituunt in rebus anilibus (*ſeductores*) Græcè eſt dictio compoſita φρεναπάται, quæ perinde ſonat, quaſi dicas mentium deceptores, vt intelligas ſermonem eſſe de his, qui male inſtituunt in doctrina, quique malis & prauis opinionibus inficiunt mentem, & non de his, qui ſeducunt ad proſtibula. *Maximè qui de circumciſione ſunt*) id eſt, de populo Iudaico: Hic eſt aliqua ſignificatio illius alterius ſcholæ. Nam ſi maximè tales ſunt, qui de circumciſione ſunt, ergo & alij quidam tales ſunt: Quamuis poſsit dici iſtud adiectum à Paulo, propter eos, qui ex gentibus conuerſi erant ad fidem, & inde à Iudaizantibus ſubuerſi:

uerbi: *Quos oportet redargui*) Græcè est ἐπιστομίζειν, .i. quibus oportet occludere & obturare os (vel, vt Hieronymus vertit) silentium inijcere. *Qui subuertunt vniuersas domos*) id est, totas familias subuertunt. *Docentes, quæ non oportet*) ne differentias scilicet ciborum, de circuncisione, & alijs. *Turpis lucri gratia*) Ergo Iudaizantes hi peiores illis erant, de quibus in Epist. ad Romanos, qui eadem docebant, sed zelo legis adducti.

Dixit quidam ex illis proprius ipsorum propheta: Cretenses semper mendaces, malæ bestiæ, ventres pigri. Testimoniũ hoc verum est. Quã ob causam increpa illos durè, vt sani sint in fide, nõ attendentes Iudaicis fabulis, & mandatis hominum auersantium se à veritate.

Dixit quidam ex illis) id est, ex illorum gẽte. *Proprius ipsorum propheta.* Prophetam vocat poetã, vel per ironiam, quasi talibus Christianis talis congruerent Prophetæ, vel quòd is Epimenidis liber, vnde versiculus ille desumptus est, titulum habeat περὶ τῶν χρησμῶν, id est, de oraculis, vel propter qualitatem prophetiæ ea figura, qua dicimus inexplicitosque Platones, pro his, qui Platoni similes sunt. Proprium autẽ appellat, quod Cretensis fuerit ipse, qui hæc de Cretensibus scripsit. Quod ad textum sermonis pertinet, dicit Hieron. referendum illud ad superiora hoc modo: huius rei gratia reliqui te Cretæ, vt ea, quæ desunt, corrigas, dixit quidam proprius ipsorum propheta: Cretenses semper mendaces, &c. Vel si cui hoc, inquit, absurdum videtur, propterea, quòd multa in medio sunt, aptandum erit ijs, quę magis vicina sunt, hoc modo: Sũt multi inobedientes, vaniloqui, seductores, quibus oportet os, qui vtique, quia in Creta erant. Cretenses fuisse credendi sunt, dixit quidam proprius ipsorum propheta: *Cretenses semper mendaces)* versus integer est Heroicus apud Epimenidem Probelijs Grecè est θηρία, quæ vox non bestias simpliciter, sed veneno noxias bestias significat. Ventres pigros appellat, quod ventri, & inerti otio dediti essent.

Quam ob causam, &c.) quia videlicet ipsi homines duri sunt. *Increpa illos durè*) Græcè est ἀποτόμως. i. præcisè, ad viuum, seuerè (*vt sani sint in fide*) vt rectè se gerãt in fide. Chrys. in eos dictum putat, qui differentias ciborũ obseruabant: Sic & Hier. idem habet consequentia scripti, alioqui ex se generale est: (*non attendentes Iudaicis fabulis*) quasi absq; obseruatione ciboru, quã præscribit lex Moysi, fides iustificare non posset. Sic Chrysost. Accipit ergo per fabulas, quæcunque cæremonialia sunt apud Moysen, & post Christum exhibentur, seu obseruantur. Hiero. intelligit comment. Rabbinorum, pro quo facit, quod sequitur: *Et mãdatis hominum*) quæ secundum se considerata ad vtrámq; scholam pertinent, sed ex circũstantijs iudicandum est, quomodo quoquo loco sumantur. Hæc pertinent ad deuteroses & traditiones. Thalmudicas, quæ planè fictitiæ erant. De his mandatis mentio est apud Matth. 15. *Auersantium se à veritate*) ad verbum Græcè est: auersantium veritatẽ: Noster interpres putauit in voce ἀποστρεφομένων, intelligi reciprocum pronomen, quemadmodũ in Psal. Immittet Angelus Domini, scilicet se in circuitu timentium eum, &c.

Omnia munda mundis, coinquinatis autem & infidelibus nihil est mundũ, sed inquinata sunt eorum, & mens, & conscientia. Confitentur se nosse Deum, factis autem negant, cùm sint abominati & increduli, & ad omne opus bonum reprobi.

Omnia munda mundis) sermo est de cibis. Inter Iudaizantes, vt ex commentarijs patet, varietas erat: Quidam enim putabant quosdam cibos immundos suapte natura: Alij immundos dicebãt propter legẽ Moysi. Sic Leui. 11. porcus dicitur immundus, itẽ lepus, quod, quo sensu accipiendum est, explicat August. contra Faustum cap. 4. dicẽs: porcum immundum dici non natura, sed significatione. Significabat enim hominẽ turpi voluptati deditum, & eam significationẽ retinuit, quoad Deo placuit, nimirum vsq; ad tempus lucis Euangelicæ. Quod autem Apost. Acto. 15. prohibuerint esum suffocati, id fecerunt non ob significationem, sed quòd viderent abstinentiam à suffocato cõducere ad aliquid Deo gratum, nempè ad concordiam Gentium & Iudæorum. Sic & hodiè Pontifices prohibent Christianis esum carnis in ieiunio, non quòd putent cibum vllum immundum iam, vel natura, vel significatione, sed quòd delectus hic ciborum à Christianis obseruatus, facit ad refrænationem carnis, & mentis eleuationem. Alij aliter explicant, solutionem petentes ex textu Hebraico. Nam Hebraice nõ dicitur absolute, porcus erit immundus, vel lepus, sed immundus vobis (quamuis non semper addit id in sua versione Hier.) hoc est (phrasi Hebræa) prohibitus & vetitus, quem sensum textus ipse explicat, dum subijcit: De carne eorum nolo vos comedere. Similiter accipiẽdum est, qnod dicit, de his, quæ in aquis sunt: Quicquid pinnulas & squammas nõ habet, abominabile vobis, execrandumque erit, hoc est, carnes eorum non comedetis. Verus igitur sensus Leuitici explicandus est per figuram, & si quæratur, cur Deus ab his, aut illis cibis illi populo abstinere iusserit: veniendum est ad id, quod habet August. de significatione, Chry. putat multos cibos prohibitos in lege propter nimietatem deliciarum amputandam: Ambrosius propter Iudæorum ceruicositatem coercẽdam. A-

dam. Aristæas Ptolomæi Satelles eandem causam tradit, quam Augustinus.

Coinquinatis autem & infidelibus, nihil est mundum) quæstio hic est, an eleemosyna hominis infidelis peccatum sit: id enim videtur docere hæc sententia: Respondet quidam, sermonem esse formalem: Infidelibus, vt infideles sunt, & ex infidelitate operantur, nihil est mundum. Qui commentarius licet bonus, non tamé exactus est. Propius ré ipsã & sententiam Pauli explicat August. lib. 31. cótra Faustum cap. 4. intelligens, quod hic dicitur non de eleemosyna, & id genus alijs actionibus, sed de cibis, hoc sensu: Infidelis siue comedat, siue abstineat, non sanctè, nec iustè comedit, vel abstinet, quia praua opinione vtrunq; facit. Eodem loco explicat, quos appellet coninquinatos & infideles. Illos (inquit) q tépore reuelatæ gratiæ, adhuc illas vmbras futurorum iracustodiendas putarent, vt sine his gentes salutem, quę in Christo est, percipere non posse contenderent: immundos dicit Apostolus, quòd carnaliter saperent: & infideles, quòd tempus gratiæ à legis tempore non discernerét. *Sed inquinata sunt eorũ mens & conscientia*) est periphrasis hominis interioris: Totus homo est pollutus & contaminatus.

Confitentur se nosse Deum) aptius vertisset, profitentur se nosse Deum, nã & hoc Græca vox significat: (*factis aũt negant.*) Opera eorũ picturę sunt, in quibus relucet magis infidelitas, quàm fides (*cùm sint abominati*) id est, execrandi vita, & moribus, & toto interno homine. Quod sequitur (*increduli*) aptius vertisset imperswasibiles, quibus nulla ratione veritas persuaderi potest. *Ad omne opus bonum reprobi*). i. de quibus nihil boni est sperandũ.

CAPVT II.



TV autem loquere, quæ decent sanam doctrinam. Senes, vt sobrij sint, pudici, prudentes, sani in fide, in dilectione, patientia,

TV autem loquere, quæ decẽt sanam doctrinam.) Aduertẽda est vocula aduersatiua (*autem.*) Sensus hic est: Omissis fabulis Iudaicis, de quibus iam dixi, & mandatis hominum, loquere, quæ decent sanam doctrinam, & docens, quæ ea sint, adijcit. *Senes vt sobrij sint*) id est, non temulenti, quanquam vox Græca ambigua est ad sobrium, & vigilantem (*pudici*) Ambrosius vertit graues. Græcè est σέμνους. Sint seueri, & præditi grauitate morum. Significat tamen ea vox interdum pudicitiam, quæ cohibet libidines, sed rarius, (*prudentes*) Græcè est σώφρονας, de qua voce dictum est cap. 3. prioris Epist. ad Timoth. *Sani in fide, & dilectione, &c.*) Sensus est: probabiliter sentient, syncere diligãt, sint patientes, vt docet sana fides. Illa Doſitæi, & quorundam Iudaizantium patientia insana est.

ANus similiter, in habitu sancto, nõ criminatrices, non multo vino seruientes, bene docentes, vt prudentiam doceant. Adolescentulas, vt viros suos ament, filios suos diligant, prudentes, castas, sobrias, domus curam habentes, benignas, subditas viris suis, vt non blasphemetur verbum Dei.

ANus similiter) scilicet hortare: vt eo amictu, coq; corporis incessu, & motu sint, q deceat matronas Christianas. Videri possit istud idé esse cum eo, quod est c. 2. prioris epistolæ ad Timoth. Similiter mulieres in habitu ornato, verùm diuersæ voces sunt apud Græcos. Ad Timoth. est καταστολῆ, quæ vox ad vestitum pertinet. Hic est καταστήματι, quæ vox pertinet ad omnem corporis habitum. Significat enim exteriorem facié, quã exhibemus in loquendo, in ridendo, in eo medẽdo, in incedendo *Non criminatrices.* Nó calumnientur facta aliorũ. In priori ad Timoth. dixit hoc, non detrahentes. Græcis vtrobique eadem vox est. *Non multo vino seruientes.*) Non sint addictæ multo vino quasi serue. Idem est in priori ad Timo. nisi quòd pro seruire ibi sit attendere: Non multo vino attendentes. Interpres tamen vtrobique eodem modo vertit. *Benè docentes*) Græcis est vnica dictio composita καλοδιδασκάλους, sint magistræ rerum honestarum. Refertur ad exemplum vitæ: Chrysosto. etiam refert ad magisterium docendi verbo. Quanquam enim Apostolus inhibeat mulieri, ne in cœtu virorum doceat, permittit tamen ei, vt adolescentulas, & sui sexus homines, domi intra parietes erudiat. Quod addit: *Vt prudentiam doceant*) Græcis vnica dictio est σωφρονίζωσι, vnde verbale nomen σωφρονισμὸς, quo vtitur Apostolus cap. 1. poster. ad Timoth. vbi interpres sobrietatem vertit. Non dedit nobis spiritũ timoris, sed virtutis & sobrietatis. Ad hoc verbum referunt Græci accusatiuum, qui sequitur, adolescentulas, hoc sensu: Anus doceant adolescentulas moderationem siue temperantiam, doceant illos viros diligere, amare liberos, &c. alicui videri posśit noua periodus: & sensus iste. Adolescentulas hortare, vt viros suos amét, &c. Pro tribus vocibus (*curam domus habentes*) Græcè habent vnicam οἰκουροὺς, quæ perinde sonat, ac si dicas, domus custodes, domi rem curent, & quę peperit maritus, seruent. Vt non blasphemetur verbũ Dei, id est, ne Euangelium Christi, & doctrina malè audiat apud ethnicos: quod nunc sunt pauci monachi, hoc tunc erant pauci Christiani: & similiter sicut núc in monachos, ita túc in Christianos, omnium oculi iniecti erant.

IVuenes similiter hortare, vt sobrij sint. In omnibus teipsum præbe exemplum bonorum operum, in doctrina, in integritate, in grauitate: verbũ sanũ, irrepra-

irreprahensibile: vt is, qui ex aduerso est, vereatur, nihil habens malum dicere de nobis.

IVuenes similiter hortare, vt sobrij sint. Hoc est, vt præstent temperantiam. Græcè est σωφρονεῖν, verbum ambiguæ significationis. *In omnibus teipsum exemplum præbe*) aptius vertisset, exemplar, id est, formam, ad quam alij componant mores suos: Græcè est τύπον. Idē est ad Timothæum prioris Epistolæ cap. 4. In doctrina, in integritate vitæ, in grauitate morum. Quod ad lectionem attinet. Græci hoc modo legunt: In doctrina integritatem, grauitatem, pro quibus facit, quod sequitur: *Verbum sanum irreprahensibile*) quod regitur à verbo repetito, præbe scilicet. Secundum quam lectionem, sensus est: in hac docendi prouincia præbe integritatem vitæ, grauitatem morum, nō loquaris, nisi quod sanum sit, & tale, quod contemni non possit, vel argui. Vtrumq; enim sig. vox Pauli, ἀκατάγνωστον: Theo. integritatem & grauitatē interpretatur, non vt pertineant ad mores & vitam, sed ad doctrinā hoc sensu: quæ doces, sint integra, sint non corrupta, non sint falsa: rursus non sint leuia & anilia, sed grauia, *Vt is, qui ex aduerso est*) id est, aduersarius, hunc aūt intelligit vel eum, qui diuersa docet, vel ethnicum quemuis, qui diuersam sequitur vitæ rationem. *Reuereatur*) id est, pudefiat & rubore suffundatur. (*Nihil habens*) id est, potens, nam ἔχειν cum infinitiuo verbo significat posse apud Græcos.

I. SEruos dominis suis subditos esse, in omnibus placentes, non contradicentes: non fraudantes, sed
2.c. in omnibus fidem bonam ostendentes, doctrinam Saluatoris nostri Dei ornent in omnibus.

SEruos dominis suis subditos esse,) In omnibus penè Epistolis Apostolus istud præscribit seruis, & solet eius reddi ratio hęc: Quòd iam tum inceperat hæresis, quę sentiret omnes per Christum esse liberos, nec quenquā subesse debere alteri, maximè si ille ethnicus esset. Chrysostomus aliam adfert causam hoc locn, dicens Apostolū ad istud hortari seruos, vt hoc modo domini gentiles ad Christum conuertantur. Cùm enim seruorum genus ferè improbū sit, durum, intractabile, & illiberale, non poterunt non mirari ipsi ethnici doctrinam Christi, & afici ei, si viderint per eam etiam seruilis conditionis homines fieri bonos. Hęc ratio Chrysostomi insignis est, & fortè magis locum habet, quā vulgaris illa, quòd Paulus vbi monet seruos, moneat & dominos, vt videatur omne genus hominum voluisse instituere. Pro Chrysostomo quoq; facit quod hic dicit Apostolus. *Doctrinam Saluatoris ornent in omnibus.*) Meminisse debemus in alijs quoque locis rationis huius, an & ibi quadret magis, quàm ratio vulgaris. Particulam (in omnibus) referunt quidam ad id, quod præcedit, videlicet subditos esse. Alij ad id quod sequitur, videlicet placentes. Eadem varietas est in hac particula, ea parte, qua dicit: In omnibus teipsum præbe exemplum, vbi Hieronymus eam pertinere vult ad præcedentia. Iuuenes, inquit, hortare, vt sobrij sint, hoc est, pudici in omnibus, tam scilicet, mente, quàm corpore: tam opere, quàm cogitatione, vt nulla sit in adolescente turpitudinis suspicio.

Quod sequitur (*non contradicentes*) eleganter vertit Ambros. non responsatores vult, vt cedant imperijs, & quod iniunctum est, mox exequantur, non responsantes, nec secum mussitātes, quod serui solent. Nō (*fraudantes*) Gręca vox νοσφίζειν, significat aliquid decerpere, aut fructū detrahere, cùm totam rē non ausis tollere, & istud seruorum proprium est. Sensus est: nihil furto tollētes ex rebus dominorum, vel nihil ministerij subtrahentes dominis suis, non sibi suffurentur tempus, sed in omnibus fideles se exhibeāt. Fidem dixit pro fidelitate, ostendentes pro præstantes phrasi Hebræa. *Doctrinam Saluatoris Dei nostri*) id est, Christi. *Ornent in omnibus*) Ornatus doctrinæ, bona vita est.

APparuit enim gratia Dei Saluatoris nostri omnibus hominibus, erudiens nos, vt abnegātes impietatem, & secularia desideria, sobriè, & & iustè, & piè viuamus in hoc seculo, expectātes beatam spem, & aduentum gloriæ magni Dei, & Saluatoris nostri Iesu Christi, qui dedit semetipsum pro nobis, vt nos redimeret ab omni iniquitate, & mundaret sibi populum acceptabilem, sectatorem bonorum operum.

APparuit enim gratia Dei, &c.) Causalis ista variè exponitur. Chrysostomus putat causam reddi, cur serui debeāt esse, quales descripsit: quia, inquit, nacti sunt instructorem Deum, decet, vt quæ eius doctrina iubet, faciant. Rursus, quia per Christum liberati sunt, turpissimum foret ipsos redire ad pristina vitia, & nō quæ meliora sunt, sectari. Hieron. coniunctionem (enim) altius refert, nempè ad omnia præcedentia: habet enim in hunc modum: Post catalogum doctrinæ ad Titū, quid senes, quid anus, quid adolescentulas & iuuenes, quid ad extremum seruos erudire deberet, rectè intulit. *Apparuit enim, &c.*) Hoc ergo à Chrysostom. differt Hieronymus, quod ille ad seruos tātùm refert, ipse verò ad omnes. Meminerint omnes, quòd Christus ad hæc docenda sit natus, & proinde quisque conetur pręstare, quod se deceat. Alij putant non propriè hîc causam reddi, sed Paulum occurrere obiectioni tacitæ, quasi dicat: nō est mirandum, quòd de seruis mentionem feci, quos ethnici penè habent pro brutis, quia Christus omnibus saluandis venit. Omnia sunt valdè probabilia. Græci codices, qui hodiè in

manibus

manibus sunt, hoc modo legunt: Apparuit enim gratia Dei salutifera omnibus. Verùm Hiero. in textu addito commentarijs, legit, Saluatoris. In commentarijs quoque ter eo modo legit, & ne quis putet, id indiligentia scribarum contigisse, interpretatio, quam dat, indicat ipsum legisse Saluatoris, vnde periclitatur fides nouitiorum Græcorum: (*omnibus hominibus*) id est, cuiuscunque conditionis hominibus, tam seruis, quàm liberis: rursus cuiuscunque sexus nationis viris & fœminis, Græcis & barbaris, &c. *Vt abnegantes impietatem*) Græcè est participium preteriti tēporis: vt abnegata impietate, id est, dogmatibus à sana fide alienis, & sæcularibus desiderijs, ad quæ mundus sine spiritu Christi nos ducit, quæ cùm sint sæculi, cum nube sęculi transeunt. Semel abnegare falsa dogmata, rursus furta & adulteria, non est difficile: sed semel valedicere omnib. mundanis desiderijs, in nulla re quærere vanam gloriam, non quærere in cibis nec vestibus, nisi solam necessitatem, hoc opus, hic labor est. Inuenitur interdum, qui negare incipit, sed paucissimi abnegant, quod verbum vrget Chrysostomus.

Sobriè) Græcè est σωφρόνως, vocabulū illud litigiosum Hier. ferè pudicitiā vertit: Noster interpres nunc sobrietatem, nunc prudentiā: Chrysost. accipit generaliter, vt significet mediocritatem non in voluptatibus tantùm tactus, sed etiam in appetendis diuitijs al ijs. Ad eundem modum exponunt eam vocem Græca scholia (*iustè*) scilicet erga proximū. *Piè*) id est, religiosè erga Deū. *Expectantes beatam spem*) Figuratus sermo est, id est, beatam immortalitatē. *Aduentum gloriæ.*) Est Hebraismus pro aduentu glorioso. Alij vertunt apparitionem siue illustrationem: Vox Græca vtrumque significat.

Magnum Deum Filium vocat: Sic Chrysosto. vbi sunt, inquit, qui maiorem Patre Filium dicunt. Idem habet Hiero. in cuius commentario inter cætera hoc notandum est, quod dicit: sicut impietas magni Dei reformidat aduētum, ita secura de opere suo, & de fide illum pietas præstolatur. Quæ sententia displiceret Lutheranis, quòd securitatem partim operi tribuat, quam ipsi ascribunt fidei soli. Catholici cum Hieron. vtrunque coniungunt, qui etiam de securitate hac longè aliter loquuntur, quàm Lutherani. *Qui dedit semetipsum pro nobis, vt nos redimeret*) id est, numerato precio liberaret ab omni impietate. Indignissimum proinde fuerit redire ad pristina vitia. *Et mundaret sibi populum acceptabilem*) Græcè est περιούσιον, quam vocem negat Hieronymus se potuisse discere à sapientibus sæculi huius, quod non esset apud prophanos scriptores illius vsus. D. Chrysostomus interpretatur per vocabulum æquè obscurum. Populum περιούσιον, inquit, id est, ἐξηλλαγμένον, quod ipsius interpres vertit mutatum: quæ significatio parum hic quadrat. Quare de hac voce consulendi sunt sapientes huius sæculi, quod facit Budæus, qui ex Theod. & Theophrast. docet significare rarū, inusitatum, peregrinū, quæ significatio optimè locum habet. Apostolus vocē suam sumpsit à Septuaginta, capite enim. 19. Exodi sic habent: Eritis mihi populus περιούσιος de cunctis Gentibus. Rursus 7. ca Deut. Elegit te Dominus tuus, vt sis ipsi populus περιούσιος, prę cunctis populis. Ad quæ loca apertè allusit Apostolus. Quare excutienda est vox Hebræa, quæ illis locis ponitur, ea autem est Segola, quam Rabbi Dauid significare vult peculiare, siue singulare, Rabbi Salomon thesaurum dilectum, Rabbi Abraham rem gloriosam & desiderabilem. Ex loco, qui est in Ecclesiaste, palam videtur ad thesauros pertinere: nam ca. 2. sic dicitur: Coacervaui mihi aurum & argentum, & substantias regum, & prouinciarum, quod Hieron. ibi vertit substātias, hoc est, facultates. Hebræis est Segola, cum quo loco si quis conferat, quod habet Chrysost. videbit vocem illam περιούσιον significare aliquid eximiū, quod tum est in genere substantiarum. Sēsus ergo est: Christū in hoc venisse, docuisse, & passum esse, vt faceret nos populū sibi peculiarem, populum eximium, præcipuū, & qui sit loco reconditi thesauri. *Sectatorem bonorum operum.*) Hieronymus vertit æmulatorem bonorum operum, nam id Græcè significat ζηλωτὴς, cuius vocis emphasin annotat Chrysostomus: Vides, inquit, vt nō simpliciter opera virtutis à nobis exigātur: addit namque ζηλωτὴν, id est, magna cum alacritate, & ingenti studio, & animo opera virtutis capescente.

Haec loquere, & exhortare, & argue cum omni imperio. Nemo te contemnat.

Haec loquere, &c.) id est, doce. Primùm, inquit Hieronymus, ad doctrinā pertinet, verùm, quia plerique cunctatores sunt, etiam postquam nouerint, quid agendum sit, idcirco addit (*exhortare*) Iā quia nonnulli nec exhortatione mouentur ad meliora, tertium ponit (*argue*) nec simpliciter, sed adijcit: *Cum omni imperio*) id est, authoritate & potestate. Quemadmodum in præcedentibus epistolis Timothæo, ita etiam hic Tito præscribit, quid populo proponere debeat. Atque ex hoc capite & sequentibus, concionatoribus Christianis petenda sunt themata, & ea populariter exponenda. Inter cætera autē, quæ à Tito proponi vult, hoc vnum est, nempe Christum tā dira passum, vt nos redimeret ab iniquitate, & mundaret sibi populum acceptabilē, qui in suo

officio

officio præstando esset sectator honestatis. Quod argumentum nunquam satis inculcari potest populo. Vehementer quoque concionatoribus conandū, vt præstent id, quod sequitur. *Nemo te contemnat*) ad quod etiam Timotheum hortatur, nemo, inquit, contemnat tuā adolescentiam, hoc est, ita te gere, vt nemo licet iuuenis sis, meritò te contemnere possit. D. tamen Hiero. locum hūc separat ab eo, qui ad Timotheum est, quod ibi sit καταφρονείτω, quod etiam in bonam partem accipi potest, veluti cum quis cruciatus & mortem contemnit propter Christum. Hic περιφρονείτω, quod putat esse despicere velut infra se positum. Quare locum ad Timotheum interpretatur vt iam diximus. Huius verò sensum hūc esse vult: ita viue, vt nemo sit, qui sibi melior videri possit, quàm ipse sis; verùm Chrysost. nullam facit differentiam, neq; Theophylactus inter verbum huius loci & illius, imò Græca scholia alterum per alterum interpretantur.

CAPVT III.



Dmone illos principibus & potestatibus subditos esse, dicto obedire, ad omne opus bonum paratos esse, neminem blasphemare, non litigiosos esse, sed modestos: omnē ostendentes mansuetudinem ad omnes homines.

ADmone illos principibus, &c. Græca vox (vt annotat Hieron.) non tam principes sonat, quā principatus: Admone illos, vt principibus & potestatibus subditi sint. Dicunt quidam propterea hæc dicere Apostolum, quòd eo sæculo quidam putarent Christianos non teneri imperio principum gētiliū. Sed videndum ex qua historia ille commentarius sit depromptus. An id habet Epiphanius vel Iræneus: verisimile omninò est ad hæc hortari Apostolum subditos, quod putaret ipsos hac ratione principes gētiles posse lucrifacere Christo. Hanc rationem reddit Chrysostomus in præcedenti capite, vbi agitur de seruis. Prior commentarius est Hieronymi, qui putat hæc dicta propter dogma Iudæ Galilæi, de quo cap. 5. Actor. Sed ex chronicis discimus id accidisse anno. 2. Christi nati. Quare nisi aliunde constiterit dogma illud etiam tempore Pauli adhuc perdurasse, non erit probabile quod ait Hieronymus.

Quod sequitur (*dicto obedire*) Apostolus composito verbo dixit πειθαρχεῖν, quod propriè est magistratibus parere. Admone illos vt magistratibus pareāt, etiamsi Ethnici sint, & ipsi Christiani sint. Hieronym. omittit illud (*dicto*) & simpliciter legit (*obedire*) cum quo verbo iungit quod sequitur: *Ad omne opus bonum*,) Si bonum, inquit, est quod iubet Imperator & Præses, iubentis obtempera voluntati. Sin verò malum, responde quod in actibus Apostolorum scriptum est, Obedire oportet Deo magis, quàm hominibus. Verùm distinctionis huius non est mentio apud cæteros, sed quod dicitur, ad omne opus bonum, referunt omnes ad id, quod sequitur, paratos esse hoc sensu: Admone illos vt ad omne opus, modo malum non sit, promptos præbeant se magistratui. Non enim hoc loco sermo est de priuato cuiusque opere.

Neminem blasphemare) id est, ne sint maledici in eos, qui gerunt publica munera. Rursus ne cum magistratu iniungente vectigal, pugnas suscipiant verborum, hoc est, quod dicit (*non litigiosos*) quod Græcè est ἀμάχους, id est, non pugnaces. Non agit Paulus hic de lite, quam quis habet cū sodali, (*sed modestos*) id est, moderatos, etiam si iniungatur aliquid durius, modestè agant. *Omnem ostendentes*) id est, exhibentes mansuetudinem (*ad omnes homines*) etiam erga gentiles & alioqui malos. Hic deflectit Apostolus sermonem ad omnes, quanquam iuxta præcedētia possit videri istud propius pertinere ad magistratum.

ERamus enim aliquando & nos insipientes, incredulι, errantes seruientes desiderijs & voluptatibus varijs, in malitia & inuidia agentes, odibiles, odientes inuicem. Cum autem benignitas & humanitas apparuit Saluatoris nostri Dei, non ex operibus iustitiæ quæ fecimus nos, sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit per lauacrum regenerationis & renouationis Spiritus sancti, quem effudit in nos abundè per Iesum Christum saluatorem nostrum, vt iustificati gratia ipsius, heredes simus secundum spem vitæ æternæ.

ERamus enim aliquando, &c.) Ne moueat nos quod magistratus sit Ethnicus & malus: nam tales & nos fuimus olim. Variant hic comment. Hierony. exponit nos Apostoli, Chrysost. nos credentes, vt ad omnes pertineat, quod magis probabile est. Insipientia interdum in Scriptura stultitiam significat cum impietate iunctam: (*increduli*) Ambros. vertit inobsequentes. Hiero. inobedientes. Cyprianus contumaces. Græcè est ἀπειθεῖς, id est, quibus veritas persuaderi non poterat: (*errantes*) vago illo errore vnde planetæ dicuntur: *Seruientes desiderijs & voluptatibus varijs*) id est, toti addicti his voluptatibus (*in malitia*) Græcè est κακίᾳ, generalis nominis vocabulum: (*odibiles*) id est, qui ab omnibus odium promerebamur, & odio nos mutuo prosequentes. Hierony. qui hæc ad Apostol. refert, dicit etiam Paulum ante fidē in Christum non potuisse æstuantem flammam restringere voluptatum, cum non esset templum Dei.

ARGVMENTVM.

INter Epistolas hactenus à nobis enarratas, quatuor præcipuè ad familiam Iudaizantium pertinent, videlicet ad Romanos, ad Galatas, ad Philippenses & ea quæ ad Titum est scripta: reliquæ verò sex ad scholam Simonis propriè pertinent. Prioris ordinis Epistolis quidam annumerant eam, quæ ad Hebræos est scripta. Volunt enim eam scriptam propter infirmos Iudæos, qui Moysen, cui à pueris erant assueti, non audebant relinquere, sed hunc cum Christo iungebant. Hac occasione dicunt Apostolum tam multum occupatum esse in declaranda magnitudine & excellentia Christi, qui hac perspecta audeant negligere Moysen, eademq; occasione tam prolixam ipsum disputationem texere de sacerdotio Christi & lege noua, vt à sacerdotio Aaronico & veteri lege ipsos abducat. Nam licet magna hæc videantur, tamen ad Christi sacerdotium & eius legem collata, sunt parua, imò nullum iam momentum habere ostendit postquam Christus exhibitus est. In hac sententia est, qui Græcum argumentum, quod in Græcis codicibus huic Epistolæ hodie præfigitur, conscripsit. Item Primasius August. discipulis & Sedulius. D. Chryso. aliter sentit. Putat enim ipse Apostolum hunc laborem sumpsisse propter Iudæos, qui ob fidem Christi & eius religionem multa ac dura patiebantur à magistratu Iudaico Hierosolymis & in Palestina. Nam licet imperiū penes Romanos esset, tamen permittebant Romani Iudæis multa statuere, & ordinare totam religionem, in qua nati erant & à pueris instituti, liberam ipsis permittebant: permittebant etiam vt possent gladio cogere eos, qui non seruarent legem. Hac occasione ex Iudæis credentes exuebantur bonis suis, eijciebantur e possessionibus suis & varie vexabantur. Ad hos sic afflictos scribit Apost. hanc Epistolam, adhortans ipsos ad perseuerandum in fide & fiducia erga bonitatem Dei, & in tolerantia malorum, quæ à magistratu Iudaico inferebantur. Istud vult Chrysost. verùm esse Epistolæ argumentum, & quicquid prætereà dicitur, non principaliter dici: Cum ipso sentit Theophylactus.

EPISTOLA D. PAVLI AD HEBRAEOS EXPOSITIO FRATRIS ADAMI SASBOVT DELPHII.

CAPVT I.



PISTOLA hæc hoc habet proprium, quod in fronte non præferat nomen Pauli, cuius rationem reddit Clemēs apud Eusebium: Quia inquit, inuisus erat Apostolus Hebræis, voluit eis tacito nomine scribere, ne statim in principio Epistolæ, nomine Pauli inspecto, abhorrerent à lectione. Vide cap. 11. in lib. 6. de Ecclesiastica historia. Eandem rationem habet Hiero. si tamē est illius præfatio, quæ epistolis Paulinis præfigitur: quę ratio alijs non placet: quòd scribat Apostolus ad Hebręos nō quosuis, sed credētes, atq; eos, qui in Palestina erant & Hierosolymis, quibus vt eleemosynę vndiq; transmitterentur, cū summam haberet curā, non poterat non sanctum esse apud eos nomen Pauli. Quod aūt inscriptione solita, quę est: Paulus Apostolus, &c. Epistola hæc careat, id interpreti tribuunt quē aiunt aut mancum habuisse exemplar, aut statim ad præcipuā transiisse materiam, salutatione, quæ in fronte erat, omissa.

Orditur autem epistolam hoc modo.

MVltifariam multisq; modis olim Deus loquēs Patribus in Prophetis, nouissimè diebus istis loquutus est nobis in Filio, quem constituit hæredem vniuersorum per quem fecit & secula, qui cū sit splendor gloriæ, & figura substantiæ eius, portansq; omnia verbo virtutis suæ, purgatiōem peccatorum faciens, sedet ad dexteram maiestatis in excelsis: tantò melior Angelis effectus, quantò differentius præ illis nomen hæreditauit.

MVltifariam multisq; modis, &c.) Vbi quatuor sunt antitheses, quæ & apertum habent discrimen veteris testamenti & noui. Hoc primū differt lex Moysi à lege Christi, quòd illa per Prophetas, hęc verò ad nos peruenerit per Filium, vbi cū Prophetis opponat Filium necessario intelligitur Filius, non qui adoptione sed natura Filius est.

Secūdò hoc differt, quòd lex vet⁹ obscurè tradita sit, noua verò planè, absq; vllis rerū inuolucris. Nā multifariā multisq; modis, nō aliud est quā varijs multiplicibusq; figuris.

Quod in Oseæ 12. ipse Dominus ait Multiplicaui visiones, & in manibus Prophetarum assimulatus sum. Quidam illud, mul-

tifariam, separant ab eo quod sequitur. Multis modis: quod Græcè sit πολυμερῶς, & perinde sonat ac si dicas, Multipartite. Dauid inquiunt quædam intellexit, quæ non Esaias, & hic quædam, quæ non alius: atq; ita membratim, & per particulas, Prophetæ tradiderunt, quod in summa docuit Christus. Ipse enim Filius, qui in sinu est Patris, videt Patrem, & totum cōprehendit, & propterea loqui potuit ἁπλῶς, vt opponatur voci πολυμερῶς. Non habuit opus, vt vnum post aliud ipsi reuelaretur, quemadmodum Prophetę.

Tertiò in hoc differt, quòd lex Christi nouissimis temporibus sit data: lex verò vetus olim. Solent autem perfectiora posteriorib. seruari, rudiora verò primo tradi. Quartò hoc differt, quod vetus testamentum & qui in eo erant, tantùm Palæstinam occuparint. Euangelium verò totùm occupet orbem. Quæ cum ita sint, durum vobis videri nō debet, si Euangelio iam præsente legem Moysi relinquatis. Ad hunc modum, exponendū est exordium Epistolæ, si illos sequamur, qui scriptam dicut propter infirmos Iudęos qui ægre auelli se patiebantur à cæremonijs Moysi, quibus à pueris assueuerant. Secundum Chryso. qui alium vult esse scopum epistolæ exponendum est hoc modo. Aduertere vos volo ô Hebræi vestram sortem & progenitorum vestorum siue maiorum. Ipsis locutus est Deus, sed per Prophetas, sed obscurè varijs multiplicibusque figuris res inuoluens: Vobis locutus est per Filium, idque planè absq; vllis rerū inuolucris. Quare cùm tantò honore vos præ illis dignatus sit, tantaq; gratia, nō debitis grauiter ferre præsentia, nec deijci animo, ob mala quæ infliguntur, siue à magistratu siue ab alijs: maximè cū hæc breui finem sint habitura, & in proximo sit salus. Id enim prætendit quod dixi, locutum ipsum extremis diebus hisce.

Quod ad lectionem attinet, nonnulla exemplaria habēt: Nouissimè diebus istis, Sed verior lectio est: Nouissimis dieb. istis, quæ est Græcorum, & in nonnullis Latinis exemplaribus etiam reperitur. Quod ait, (*Filium constitutum hæredem vniuersorum.*) Duplicè admittit sensum, potest enim genitiuus, vniuersorum, referri ad ipsas res, hoc sensu: Patribus data est certa hæreditas, siue Palæstina tota, siue pars eius: At Filius institutus hæres est non tantū Palęstinæ, sed totius orbis terrarū. Referri etiam potest ad personas, vt intelligas ipsum vniuersorum hominum hæredem institutum. Pro expositione hac posteriori facit Psalmus 2. Postula à me & dabo tibi gentes hæreditatem tuam. Pro altera faciunt, quæ hic sequuntur apud Paulum.

In vocabulo hæres, Hebraismus est, nos diceremus, quē fecit Dominus omniū: Atque ad eum modum explicat Lucas in actis cap. 2. Notum est Apostolum præpositionē (in) frequenter vsurpare pro (per) more Hebræorum: Locutus est in Prophetis, hoc est, per Prophetas: in Filio, hoc est per Filium.

Per quem fecit & secula.) Solicitus est Apostolus, vt intelligant Hebræi in Christo vtranque naturam. Ad humanam naturā pertinet quod præcedit. Quē constituit hæredē vniuersorum. Significatur enim humile aliquid hoc verbo constituit. Is namq; constituitur, qui inferior est: Sic Chrysostomus. Ad diuinam naturam pertinet quod iam dicitur: *Per quem fecit & secula* Hebraismus est, id est, res tempori subiectas. In explicanda præpositione (per) valde laborant veteres. Aliter Augustinus, aliter Chrysostomus explicat. Quemadmodum videmus artificem operari per Idæam, quam habet mente sua, ita pater operatur per filium. Hæc est Augustini expositio, & & valde insignis est, nisi quod sapiat Platonismum. secundum Chrysost. vtitur scriptura prępositione (per) vt significet Patris & Filij communia esse opera: nec hoc solum, sed præterea vt significet Patrem, sic operari, vt virtutem operandi non acceperit ab alio: Filium verò tanquam qui acceperit ab alio, nempe à Patre. Augustinū ferè sequuntur Latini. Chrysostomum verò Græci reliqui. Ne autem quod dixerat Patrem per Filium condidisse secula, acciperet aliquis sic dictum, quasi per instrumentum, adiecit statim:

Qui cùm sit splendor gloriæ, &c.) Vbi metaphora est, sed quæ longe abest ab eo, quod cupit dicere Paulus: & sicut Paulo hic desuere vocabula, quibus rem plenè exprimeret, ita semper deerunt, quia res excedit omnia vocabula. Pro splendore Græcè est, ἀπαύγασμα, id est resplendentia vel relucentia, siue id, quod ex alio resplendet. Facit ergo Patrem velut solem. Filium verò id, quod emittitur ex sole: Nihilque aliud secundum Chrysosto. significare voluit similitudine hac, quàm modum originis. Nimirum quod ex Patre, Filius sit ἀπαθῶ, vel ἀπαθῆς. Sol enim quando emittit radios, facit id sine labore & absq; mutatione sui: sic Pater producendo Filium, nihil patitur in nullo minuitur. manet æque magnus, æquè potens. Est alius commentarius qui hac Metaphora significare vult Apostolum, Filium Patri coæternum esse: hic in sole considerauit, quod nunquam fuit sine radijs. Alij hoc modo exponunt. Qui est splendor gloriæ id est, in quo tota maiestas Patris relucet velut in speculo. Eadem voce vsus est author libri, qui Sapientia inscribitur, cap. 7. Candor est, inquit, lucis æternę, & speculum sine macula maiestatis Dei.

Et figura substantiæ) Rursus hic metaphora est, sed quæ minimè explet mentem Pauli.

Pro,

Pro figura, Græcè est χαρακτὴρ, quæ vox significat formam expressam ex alio, siue notã rei cuipiam impressam. Istud dicere vult Apostolus: Filius cuius memini, hic expressus est ad naturam Patris, vt eam totam in se sit complexus, eamque perfectissimè & per omnia referat. Substantia autem hoc loco nõ est οὐσία quam Quintilianus essentiam vocat, sed ὑπόστασις, quæ a subsistendo dicitur: & inter eruditos magna quæstio est, quid significet. Hieronymus In epistola ad Damasum: tota inquit secularium literarum schola, nihil aliud ὑπόστασιν, quam οὐσίαν nouit. Aliter Basilius, qui dicit significare naturam siue rem indiuiduam subsistentem: Vide epistolam quadragesimam tertiã, quam scripsit ad fratrem suum Gregorium Nyssenũ, in qua & locum hunc amplificat, & valde sudat in explicatione ipsius. Interpres noster non male fecisset si vocabula Græca reliquisset non versa, dixissetq; charactar hypostaseos ipsius. Sunt enim vocabula scholæ: Omnino id oportebat facere interpretem Basilij. Cornarium dico medicum, qui quoniam vertere voluit, obscuritate totam epistolam inuoluit. Quare notandum pauis, Basilium in ea epistola docere quid discriminis sit apud Græcos, inter voces has οὐσία & ὑπόστασις: & priorem Cornarium essentiã, posteriorem vertisse substantiam.

Portansq; omnia verbo virtutis suæ) Participiũ est causale, quod mirum est interpretem nõ mutasse in verbum, cum in præcedentibus id fecerit. Nam loco illius, Cũ sit Græcis est ὤν, id est, existens: Erasmus vtrunq; eodem modo reddidit, cuius translatio sic habet: & qui quum sit splendor gloriæ, & expressa imago substantiæ illius, portetque omnia. Græcè est φέρων, id est, agens, siue mouens, & moderans omnia: Sic Chrysostomus. Sentit enim Apostolus non solùm mundum hunc conditum per Filium, quemadmodum modo dixerat: Per quem fecit & secula, verum conditum regi & administrari, idque sine labore. Commentarius Chrysostomi sic habet: Vsus est Apostolus non verbo gubernandi, sed ferendi, quod de his dicitur, qui digito vel mouent aliquid, vel efficiunt. Ad eundem modum exponit Theophylactus, item Oecumen. Addit deinde Chrysos. quod facit pro nostro interprete: ferens inquit, id est, continens siue sustentans omnia, ne in nihilum recidant. Verisimile est Apostolum vtrunque voluisse significare. Quare nec noster interpres plenè expressit sententiam Pauli, neque is, qui Oecumenium vertit. Nam textus additus scholijs sic habet: Qui cum sit splendor gloriæ, & expressa imago substantiæ illius, moderetur; omnia. Et illud, omnia, probabilem facit sententiam eorum, qui in præcedentib. genitiuum vniuersorum, pertinere volunt ad res: & nõ ad personas solùm.

Ne autem æstimaretur studio curaque, & industria (quomodo administrãt homines) gubernare mundum, & continere omnia, adiecit: *Verbo virtutis suæ*) vbi verbum non est λόγος, qua voce vtitur Ioannes cùm ait. In principio erat verbum sed est ῥῆμα, habetq; Metaphoram. Sensus est: solo nutu portat omnia: Sed hoc rursus Metaphoram habet. Quare alij exponunt solo iussu: Sed nec hoc caret tropo. Si absq; figura efferre voluerimus, dicendũ erit: Sola voluntate, Quod regi seu principi est verbũ, hoc Christo est, velle. Additur, virtutis, vt significetur voluntas filij semper efficax esse: estque Hebraismus, nos diceremus: Portans omnia potenti verbo suo. Rursus (inquit Chrysostomus) significauit quòd absque labore cuncta contineat. Hoc non patet ex versione latina, Nam portans, non includit in sua significatione facilitatem, quam includit vox Græca φέρων.

Purgationem peccatorum faciens) Græcis est participium præteriti temporis, Postquam fecit purgationem peccatorũ, quod annotandum, ne existimetur sedẽdo purgare, prius enim morte sua purgauit, deinde consedit. Adduni hic Græci per seipsum, quod etiam interpretes vrgent. Duo inquit Chrysostomus) prouidentiæ maxima indicia ponit, tũ quod à peccatis nos mundauerit, tum quod per seipsum hoc opus impleuerit.

Sedet ad dexteram maiestatis.) Non est intelligendum quasi Pater habeat dexteram vel sinistram: sed metaphora est qua similitudinem voluit demonstrare honoris: quem Filius æqualem habet cum Patre: Sic Chrysostomus. Est horrendum cogitatu, quod is per quem secula condita sunt, qui est splendor gloriæ & expressa imago substantiæ Patris, qui potenti suo iussu gubernat & continet omnia, obuolui voluerit sacco mortalitatis nostræ, & ita purgare sordes peccatorum nostrorum: Rursus stupore plenũ est, quòd is, qui carne constat & ossibus, qui in corpore sua nostra peccata pertulit super lignum, & indignailla passus est, sedeat ad dexteram maiestatis in excelsis, Hæc frequenter cogitare oportet, vt discamus magnifacere Christum: Nec hoc solùm, sed præterà vt magna audeamus sperare ab eo: Apostolus non contentus quòd Christum præposuerit Moysi & Prophetis, præponit etiam Angelis, nec abs re: Nam & per Angelos olim locutus est Deus Patribus, & illorum ministerio legem dedit populo: *Tantò inquit melior*,) id est, potior siue præstantior, *Angelis effectus*) id est, declaratus post peractam peccatorum purgationem: *Quantò differentius*) Erasmus vertit: Quantò excellentius præ illis

 forti-

sortitus est nomen. Vterque [illegible]te: Nam Grecis διαφέρειν, duo significat, præferre & præeminere. Sorte, inquit, obuenit, nomen ipsi Christo, quod multum differt à nomine Angelorum, siue quod multo præstantius est quàm Angelorũ nomen. Ipsi Dei dicuntur ministri, Christus dicitur Filius. Est hoc quod ad Philippẽses habet: Dedit illi nomẽ quod est super omne nomen. *Ad Phil. 2.* Hactenus Apostolus multos & magnos titulos tribuit Christo, iam sequitur probatio.

Cui enim dixit aliquando Angelorũ: Filius meus es tu, ego hodie genui te? Et rursum Ego ero illi in Patrem, & ipse erit mihi in Filium. Et cùm iterum introducit primogenitum in orbem terræ, dicit: Et adorent eum omnes Angeli Dei. *Psal. 2. b.* *2. Reg. 7. b*

Cui enim dixit aliquando Angelorum, filius meus es tu) Est probatio primi tituli, videlicet, quod Christus sit Filius Dei, non quomodo Prophetæ, aut iusti filij dicuntur: sed Filius naturalis. Vt autem intelligatur, quid roboris habeat probatio, legendus est totus psalmus: Quare, (inquit Dauid) fremuerũt gentes, &c. Gentes, sunt cohors Romana: populi ipsi Iudei: Reges terræ, Pontius Pilatus & Herodes: Quorum hic, nomen habebat regis, ille Cæsarem referebat. Dominus, est Deus Pater: Christus eius, ipse Filius. Hunc commentarium habemus in Actis capit. 4. Cùm collegium credentium proposuisset ibi duos priores versus Psalm. 2. in hunc modum: Domine tu es, qui Spiritu sancto per os Dauid Patris nostri dixisti: Quare fremuerunt gentes, & populi meditati sunt inania? Astiterunt reges terræ, & principes cõuenerunt in vnum, aduersus Dominum, & aduersus Christum eius? Mox subiecit: Conuenerunt enim verè in ciuitate ista aduersus sanctum puerum tuum Iesum, quem vnxisti, Herodes & Pontius Pilatus, cum gentib. & populis Israel, facere quæ manus tua, & cæter. Locus est valdè insignis, & præter hoc quod docet, quò pertineat Psalmus, etiam rationem nominis Christi eleganter exprimit, dum ait, quem vnxisti. Christus enim Græcis hoc est, quod Latinis vnctus. Aduersus hunc verùm scilicet Messiam gentes, populi, reges terræ cum tumultu & fremitu cõglobati sunt: hoc enim significat vox Hebræa Racheson: Hi dicũt, disrumpamus vincula eorũ, id est, Domini & Christi eius. Pater per Filium vult innectere nos vinculis, & inijcere nobis iugum, rumpamus vincula abijciamus iugum, non imperent nobis, Sic illi.

Sequitur vox prophetæ: Qui habitat in cælis irridebit eos, &c. Figuratus est sermo. Sensus est: Deus [illegible]tos faciet conatus eorũ: Hic est quartus versus cum quinto, In sexto iam inducitur Filius: Eius vox est. Ego autẽ constitutus sum rex ab eo, est hoc, quod in principio huius epistolæ dic[illegible] [illegible]n stituit hæredem vniuersorum. [illegible] [illegible]sia est. Familiare siquidẽ Scripturæ est, rem, quæ est typus, vsur[illegible] are pro re cuius est typus. Præceptum posuit pro præceptis per hetero[illegible] numeri.

Sequitur in Psalmo: Dominus d[illegible] ad me, id est, Pater dixit ad me, Filius meus es tu, &c. Hunc versum [illegible]at Apostolus p[illegible] [illegible] firmatione sententiæ suæ. Nequaqu[illegible] efficax esset probat[illegible] apud Iudæo[illegible] poris, tum quod ipsorum Rabb[illegible] qui post Christum [illegible], Psal[illegible] in hunc alio[illegible] eferunt, [illegible] ad Dauid [illegible] dicunt de seipso, post initium regni, [illegible] duabus iam aut tribus [illegible] Philisteos potitus esset victorijs. psalmum [illegible] [illegible]psisse: tum quod nomen Fi[illegible], [illegible] etiam alijs tribuatur, nempe [illegible], ad quos sermo Dei fact[illegible] est. V[illegible]rùm [illegible] sima erat apud Iudæos, qu[illegible] ip[illegible] lus, eò quòd etiam [illegible] in hunc, co[illegible]iptum esse de Mes[illegible]ia, & [illegible] cuius meminit, non posse intel[illegible], quàm naturalem: h[illegible]liquet, quod Paulus simpliciter citet Psal[illegible] di[illegible]ct Propheta non de [illegible], sed de M[illegible] [illegible]d alias facere solet, quando de [illegible] scripturæ quæstio est.

Quod additur: Ego hodie genui te. Variè exponunt interpretes Augustin[illegible] *Au[illegible]* ad æternam generationem. Quia, [illegible], in *P[illegible]* æternitate nec præteritum q[illegible] est quasi iam præterierit: nec futurum, quasi nondum sit, sed præsens tantum: quia quicquid æternum est semper est, ideo dicit: Hodie genui te. Istud facit valde ad probãdam æternitatem & diuinitatem Filij. Sed quæstio est: An ex veteri testamento doceri possit, (*hodie*) significare æternitatem. Augustinus nulla adducit loca. Ratio autem eius, adeò non cogit, vt D. Athan[illegible] ex [illegible] vocula contrariam sententiam adfe[illegible] [illegible]ctans siquidem versum hunc Psalmi [illegible] propriat, inquit, sibi Pater natiuitatem [illegible] secundum carnem, nam de ea serm[illegible] illud (*hodie*) indicat. Est tertius commentarius, qui neque ad æternam Filij ex parte generationem, neque ad eam, qua ex tempore de Virgine natus est, sed ad ipsius ex mortuis resurrectionem refert, vt sensus sit: Ego hodie resurrectionis, vitam q[illegible]am depos[illegible]eras, reddidi tibi, & ad immortal[illegible] corporis genui te: hic est commentarius Hilarij *Hilar[illegible]* Est & quartus commentarius ab omnibu[illegible] *in 2[illegible]* præcedentibus diuersus: exponit enim vt sensus sit, Ego feci hodie, vt intelligant homines, te esse Filium meum consubst[illegible]ntialẽ. In hac tanta interpretationũ varietate, fru tande[illegible] diligenter Scripturæ, & videndũ anne vsquam appareat vestigium a[illegible] quod [illegible]

interpretationis particulæ huius. Versum hunc citat Apostolus cap. 13. Act. &, interpretatur non priorem particulã: Filius meus es tu, sed posteriorem: Ego hodiè genui te. Quare diligenter legendum est caput illud: ex ijs enim, quæ præcesserunt, manifestum est, Apostolum solicitum esse non de diuinitate Filij, sed de resurrectione, de qua ferè in omnibus concionibus agit, quia difficulter credebatur ab ijs, qui erant extra Hierusalem, hanc itaque vt doceat olim fuisse prædictam, adducit hunc locum: Ego hodiè genui te. Locus [illegible] habet: Annunciamus vobis eam, quæ ad patres nostros repromissio facta est quoniam hanc Deus adimpleuit filijs vestris, resuscitans Iesum: sicut & Psalm. secundo [illegible] us meus es tu, ego hodiè genui te. Amplectenda est igitur expositio Hilarij, interpretatione Augustini, quam sequuntur scholastici omnes, relicta. Neauté [illegible] insolens, & à phrasi Scripturæ abhorrere, legendum est c. 19. Matth. vbi Christus resurrectionem corporũ, quæ erit extremo die παλιγγενεσίας, id est, regenerationem vocat.

Vna iam superest difficultas. Quomodo versus iste ad hunc modum expositus faciat ad institutum Pauli, qui probandum sumpsit, Christum esse naturalẽ Filium Dei dicendum ipsum hoc probare per illud: Filius meus es tu. Reliquum verò videlicet: Ego hodiè genui te, ipsum adiecisse hoc loco, nõ vt probet aliquid, sed vt sciant Hebræi, vnde versum hunc sumpserit.

Sequitur in textu apud Paulum: *Ego ero illi in patrem, &c.*) Est aliud testimonium eodem pertinens, sumptum ex capite 7. 2. lib. Regum, quod vt rectè intelligatur, legendum est totum caput. Dauid ibi valde solicitus est de cultu Dei, ob hanc causam promittitur ei nobile semen. Quum dormieris cum patribus tuis, suscitabo, inquit Deus, semen tuum post te, quod egredietur de vtero tuo, & cæt. Quem locum quidam totum ad Salomonem referunt, sed certum est, quædam maiora esse, quàm vt Salomoni conuenire possunt. Quare si in eo capite velimus agnoscere Salomonem, cogimur dicere vetus testamentũ mirabiliter miscere mentionem typi, & rei per typum significatæ. Nihil tamen est, quòd cogat nos agnoscere Salomonem, imò si benè inspiciamus caput, videbimus vix locum esse Salomoni, sed omnia de Christo dici: Quia tu Dauid ita addictus es cultui meo, faciam, vt ex posteritate tua nascatur Christus: hic enim post mortem Dauid de vtero eius natus est, non Salomõ. Et firmabo regnum eius, hoc quid sit, exponit membrum sequentis periodi, vbi dicitur: Stabiliam thronum regni eius vsq; in sempiternum, quod certũ est, grandius esse, quàm vt Salomoni possit aptari.

Sequitur: *Ego ero ei in Patrem.*) Quod Erasmus vertit, ego ero illi loco Patris, & ipse erit mihi loco Filij, id est, habebo illum pro Filio. Ad quem modum etiam interpretantur, qui ad Salomonem referunt. Sed si hoc modo intelligamus, frigidissima erit probatio Pauli. Verus sensus hic est: Eum, qui nascetur ex tua posteritate, assumam ad vnionem naturalis Filij mei, id est, faciã, vt homo ille subsistat in hypostasi increata, æterna & diuina. Est hoc, quod dicitur apud Lucam. Quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei. *Luc. 1.*

Quòd si inique aliquid gesserit) & hoc ad Christum pertinet. Sed meminisse oportet regulæ Tychonij de Christo, & corpore eius: secundum quam ea, quæ capitis sunt, corpori tribuuntur: & quæ corporis, ipsi capiti. Sensus est: Si Christiani male vixerint, corrigã eos, sed in virga virorum, id est, humaniter, quomodo homines solent corrigere filios suos. Hunc esse sensum discimus ex Psalmo 88. Vbi quod hic singulariter dicitur, plurali numero effertur, hoc modo: Si dereliquerint filij eius legem meam, &c. Visitabo in virga iniquitates eorum: misericordiam autem meam, &c.

Sequitur 2. lib. Reg. cap. 7. Et fidelis erit domus tua, & regnum tuum vsque in æternum ante faciem tuam. Hoc mirabiliter dictum est. Sẽsus est: Tu videbis etiam defunctus, quòd domus tua firma erit, & regnum tuum stabile vsque in æternum: quod certũ est, ad Christum pertinere, & non ad Salomonem: & de Christi regno, etiam à vulgò prophetia hæc tempore Pauli intelligebatur. Discimus hoc non solum ex isto loco Apostoli, vbi simpliciter citat de Christo, nulla alia adhibita declaratione, sed etiã ex cap. 11. Euangelij secundum Marcũ, ea parte, qua scribitur: Multi vestimenta sua strauerunt in via, alij frondes cædebãt de arboribus, & qui præibant, & qui sequebãtur clamabant: O sanna benedictus, qui venit in nomine Domini, benedictũ, quod venit regnum Patris nostri Dauid: est planè vulgus, & turba, quæ clamat.

Et quum iterum introducit.) Illud (iterũ) difficultatẽ habet. Latini ferè referunt ad verbum, introducit, & aliter interpretatur Primasius, aliter Lyranus, aliter Carthusianus, aliter rursus alij atq; alij. Omnino verisimile est, non pertinere ad (introducit, sed vocculam esse citantis secundum aut tertiũ testimonium, quomodo accepit Erasmus, cuius versio habet: Rursum autem, cum inducit primogenitum in orbem terrarum, dicit. Græci interpretes non exponunt. Quare verisimile est ipsos intellexisse, vt sit quale est, cum citamus multa testimonia. Ver-

bum introducit, metaphoram habet secundum Chrysostom. quam sumptam dicit ab ijs qui publica authoritate adeunt hæreditatem. Primogenitum posuit pro Christo: & eodem modo accipitur, quomodo cap. 8. epist. ad Ro. vt sit ipse primogenitus, hoc est, vt inter multos fratres primas obtineat. Sensus est: Cùm ei committit, & possidendum tradit orbem terrarũ post resurrectionem, dicit: *Et adorent eum omnes angeli Dei.* In præcedentibus ostendit Christum excellentiorem angelis, ex ipso nomine: hic ipsum præstantiorem declarat, ex adoratione: & præterea obiter docet, quod antè dixerat, ipsum constitutum hæredem vniuersorum. Citat autem versum hunc ex Psal. 96. quem aliò rursum referunt Rabbini: Nos propter Paulum interpretari debemus de Christo. Initium eius est.

Dominus regnauit. Cuius hic est sensus: Hactenus in mũdo exultauit diabolus, posthac regnabit Messias, & licet peculiariter Iudæis promissus sit, tamen regnũ eius quaqua versus proferetur. Proinde lætetur terra, & lætentur remotissimi populi, de quibus Iudæi vix per famam aliquid audierũt, quos insulares voco.

Nubes & caligo in circuitu eius. Quia Deus in monte Sina apparuit in nube & caligine, propterea prophetæ hac periphrasi vtuntur, dum exprimere volunt diuinitatem. Sẽsus ergo est: Messias erit verus Deus. Ad hunc modum exponenda sunt, quæ sequuntur in Psalmo, nimirum, vt ad Christum pertineant.

ET ad Angelos quidam dicit: Qui facit Angelos suos spiritus, & ministros suos flammam ignis. Ad Filiũ autem: Thronus tuus Deus in sæculum sæculi, virga æquitatis: virga regni tui. Dilexisti iustitiam, & odisti iniquitatem, propterea vnxit te Deus, Deus tuus oleo exultationis præ participibus tuis.

ET *ad Angelos quidem dicit.*) Ex comparatione cum Angelis variè ostẽdit magnitudinem Christi, de Angelis quidem dicit: *Qui facit Angelos suos spiritus*) Angelus officij nomen est, non naturæ. Spiritus prædicatũ est, non subiectum. Flamma ignis periphrasis est, aut in genere Angelorum omniũ, aut certorum, videlicet Seraphin, qui propriè nomen habent ab ardore, magis tamen verisimile est, ad omnes pertinere, hoc sensu: Pro nuncijs & ministris sui vtitur substantijs spiritualibus. Rabbini absque tropo intelligunt, hoc accipientes, quòd vulgus per flammam ignis, nimirum ipsum ignẽ: & per Spiritum, ventum & aerem. Quorum sententiam quidam stabilire volens, dicit psalmum totum de elementis agere: sed si inspiciamus diligenter, videbimus psalmũ celebrare Deum, in tota creatura. *Ad filium autem*) est Antithesis. Vocabulum (Deus) Erasmus accipere videtur in translatione sua, vt sit nominatiui casus, hoc sensu: Ipse Deus erit tibi thronus in sæculum sæculi. Sed verisimile omninò est, vocatiui casus esse. Rabbini volũt Psalmum, ex quo versus hos adduxit Apostolus, epithalamium esse quod scriptum sit nuptijs Salomonis. Ex Paulo discimus, epithalamium esse Christi. Thronus regni iudicium est, quare per metonymiam pro regno ponitur. Virga hoc loco sumitur pro sceptro. Sẽsus est: Regnũ tuum o Christe, quem nũc Deum voco, æternum est. Sceptrum æquitatis, est sceptrum regni tui, id est, iustissime iudicas.

Dilexisti iustitiam, & odisti iniquitatem. propterea vnxit te, &c. Hæc de Christo dicuntur secundum assumptum hominem, secundum enim diuinitatem vnctus non est. Vocabulum (Deus) priori loco vocandi casu accipiendum est, posteriori verò nominandi. Oleum exultationis interpretatur Petrus c. 10. Acto. cùm ait: Quem vnxit Deus Spiritu sancto. Quod additur *præ participibus*) intelligitur ex cap. 3. Euangelij secundũ Ioannem, vbi Christus scribitur accepisse Spiritum, non ad mensuram, quem cæteris Christianis (quos hic cõsortes Christi vocat) constat ad mensuram datum.

ET tu in principio Domine terram fundasti, & opera manuum tuarum sunt cæli. Ipsi peribunt, tu autem permanebis, & omnes vt vestimentum veterascent. Et velut amictum mutabis eos, & mutabuntur: tu autem idem ipse es, & anni tui non deficient. Ps. [illegible]

ET *tu in principio Domine terram fundasti, &c.*) Hi versus sumpti sunt ex Psalmo 101. quem ex hoc capite rursum scriptum discimus de Messia. Sensus est: Tu Domine, qui Dauidi promissus es, iecisti fundamẽta terræ (*opera manuum tuarum*, id est, potentiæ tuæ opera (*sunt cæli.*) Ex isto docet, quod dixerat antè per Christum condita esse sæcula: (*ipsi peribunt*) non quidem abolitione sui, sed immutatione. *Tu autem permanes*) immutabilis. *Et velut amictum mutabis eos*) hoc est, tanta facilitate, quanta quis vertit & inuertit vestem, aut pallium. Annos posuit pro duratione. Ex his versibus ostendit potentiam Christi, æternitatem & immutabilitatem.

AD quem autem Angelorum dixit aliquando: sede à dextris meis. Quoadusque ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum? Nónne omnes sunt administratorij spiritus in ministerium missi, propter eos, qui hæreditatem capient salutis? Ps. 109. 1. Co. 15.

AD *quem autem Angelorum aliquando dixit: sede à dextris meis?*) Metaphora est, qua vt antè diximus, exprimitur æqualitas honoris. Sensus est: Sis æqualis mihi in honore. Honor diuinus vere in te competit. Istud dictum est Christo à Patre post resurrectionem à mortuis, & ipsius in cælos ascensionem: id discimus cap. 1. episto. ad Ephesios, & 2. c.

& 2.capit. libr. Actorum. Si quæratur, anne Christus ante resurrectionem fuerit æqualis Patri? dicendum quod ita: sed non agnoscebatur talis. Sensus igitur huius est: Sede à dextris meis. Iam volo, vt per prædicationē Apostolorum innotescat mundo, quòd verè sis Deus æqualis mihi in honore. Ex isto docet, quod ante dixerat: Christū post purgationem peccatorum peractam consedisse ad dexteram maiestatis in excelsis. Vbi nomine maiestatis, Deꝰ Pater intelligitur, per enallagē qualitatis. Rabbini, qui post Christum scripserunt, psalmum hunc aliò referunt. Quidam interpretantur: Dixit Dominus Domino meo, id est, Abrahamo. Alij: Dixit Dominꝰ Domino meo, id est, ipsi Zorobabel. Alij rursus: Dixit Dominus Domino meo. i. Dauidi, sede à dextris meis, id est, sit tibi maxima potestas, vt populus, & non Dauid loquatur: Atque hanc expositionem videre est etiam in Christianorum commentarijs, qui meritò deberent suffundi rubore, tribuentes id mortali homini, quod Paulus grandius dicit, quàm vt aptari possit cuipiam Angelorum, hoc autem est, sedere à dextris. Iudæi cùm viueret Christus, psalmum hunc de Messia intelligebant, licet ignorarent, qua ratione diceretur Messias Filius Dauid, & eiusdem Dominus. Ignorabant enim duas naturas in Christo. Vide cap. 22. Matth. circa finem: Illo, quod additur (*donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum*) significatur plena subiectio inimicorum. Iam peccatores viuunt arbitrio suo, Iam peccatum, quod habitat in mēbris nostris excitat motus suos etiam inuitis nobis, iam diabolus infestat iustos, & varios eis ludos exhibet. Veniet tempus, cùm nec diabolus, nec peccatū, nec ipsi impij facere poterunt, quæ iam faciunt. Tum perfecta erit subiectio, non solum quoad potestatem, sed etiam quoad exercitiu. De vocula (donec) vel (quoadusque) vide Hieronymum contra Heluidium.

Nónne omnes administratorij spiritus sunt.) Dispēsatio, siue œconomia salutis latissimè patet, in ea omnes creaturæ sunt occupatę, maximè autem Angeli, nó quidam, & quidam nō, sed pariter vniuersi. Omnes, inquit, administratorij spiritus sunt, qui mittuntur in ministerium. (Est enim Græcè participium præsentis temporis) propter electos, qui vitam æternam capient, erepti à massa perditionis. Vis argumenti in hoc est: Angeli omnes sunt administratorij spiritus, ideò non sedent à dextris Dei. Quæstio est apud doctores. An omnes cælestes spiritus mittantur ad nos? Quidam negatiuam, alij affirmatiuam partem amplectuntur. Pro parte affirmatiua facit sententia Apostoli, quæ habet omnes sine exceptione mitti. Qui alterius opinionis sunt, respondent omnes hactenus mitti, quia faciūt aliquid, quod pertinet ad hanc dispensationem, licet nó mittātur omnes, vt incipiant esse præsentes hic in terris. Sed istud est valdè extenuare illud (mitti.) Tamen quia est sententia Dionysij, qui in his rebus edoctus creditur à Paulo, non possumus facilè ab ea recedere. Quæstio hæc tractatur à Magistro libr. 2. distinctione 10.

CAPVT II.



Propterea abundantius oportet obseruare nos ea, quæ audiuimus, ne fortè pereffluamus. Si enim qui per Angelos est sermo, factus est firmus, & omnis præuaricatio & inobedientia accepit iustam mercedis retributionem: quomodo nos effugiemus, si tantam neglexerimus salutem?

Propterea abundantius oportet obseruare, &c.) Hactenus disseruit Apostolus de dignitate, excellentia, & magnitudine Christi: ex ea iam instituit exhortationem. Quia, inquit Christus, per quem extremis diebus hisce nobis Deus est locutus, maior est, non solùm prophetis, sed etiam Angelis. Certè oportet diligentius attendere ijs, quæ audiuimus ab ipso. *Ne fortè pereffluamus*) id est, semel & irreparabiliter pereamus. Sumpta est metaphora ab aqua, quæ fracto vase effluit, quam posteà non potest quis colligere. Paulus cùm in alijs epistolis ferè asserat authoritatem suam, eam in hac dissimulat, & facit se vnum ex multis: hoc est, scribit nō vt Apostolus, sed vt frater ad fratrem. Nec mirum, cùm esset Gentium Apostolus, non Hebræorum.

Si enim qui per Angelos dictus est sermo) hoc est: Si lex, quæ per Angelos administrata est (vide cap. 3. epistolæ ad Galatas, & 7. ca. Actorum) firmitatem obtinuit, hoc est: Si quicquid promissum est veteri populo, contigit. Rursum: Si quicquid interminatum est, rebus est expletum. *Et omnis præuaricatio accepit iustam*) pro qualitate, & quantitate criminis (*retributionem mercedis.*) Annotat Chrysost. Apostolum abuti vocabulo mercedis, cum ferè in bonam partem ipsum accipi soleat. *Quomodo nos effugiemus.*) Obseruandum in hac epistola Apostolum, populum Hebræum, qui fuit sub Christo, opponere populo Hebræo, qui fuit ante Christum. Si, inquit, illi, qui ante Christum fuerunt, non potuerunt effugere, quin pœnas darent post præuaricationem legis per Angelos administratæ: Quomodo nos, qui sumꝰ sub Christo, effugiemus? & cæt. Sic in in primo cap.

Multisa-

Multifariam olim Deus loquens patribus in prophetis nouifsimis diebus iftis locutus eft nobis,id eft Hebræis, fignificat totã gentem. Quare commentarius ille, qui exponit nobis, id eft, Apoftolis, non eft exactus. In falute metonymia eft, fignificat ipfam doctrinam à Chrifto allatam, & cætera dona falutifera.

QVæ cùm initium accepiffet enarrari per Dominũ ab eis, qui audierunt, in nos confirmata eft, conteftante Deo fignis, & portentis, & varijs virtutibus,& Spiritus fancti distributionibus fecundũ fuam voluntatem. Non enim Angelis fubiecit Deus orbem terræ futurum,de quo loquimur.

QVæ cùm initiũ accepiffet enarrari) id eft,quæ falutaris doctrina cùm primum enarrari cœperit per ipfum Dominum. Dominus emphafim habet: *Ab ijs qui audierunt,in nos confirmata eft.* Hinc infert quidam: Ergo epiftola hæc non eft Pauli:Cùm enim Paulus in alijs epiftolis nufquam agnofcere fe velit difcipulum Apoftolorum: fed per reuelationem fe didiciffe, quæ didicit: confentaneum eft,inquit,epiftolam hanc fcriptã effe ab alio, cùm author ipfius fateatur fe difcipulum Apoftolorum Facilè refpondebit ad argumentum,qui confiderat perpetuum filium orationis Pauli. Quemadmodum in præcedentibus, ita hoc loco cogitare oportet totum populum Hebræorum. Nam fenfus eft: Ab ijs, qui in tota Iudæa & Galilæa audierunt, propagata eft doctrina hæc, & certa confirmatione ad nos deriuata. Illud: *Ad nos vfque*) magnum interuallum fignificat,& propterea fcripta videtur epiftola hæc à Paulo circa finem vitæ. Adhuc, inquit, retinetur ab Hebræis doctrina illa, adhuc durat. Non igitur dicit Paulus, fe difcipulum Apoftolorum, fed fe vnà cum populo Hebræo adhuc retinere ea ipfa, quæ Chriftus docuit in Iudæa & Galilæa.

Conteftante Deo fignis & portentis.) Reuocat ad memoriam,quid Deus fecerit,ad confirmandam hãc fidem. Deus Pater,inquit,veritatem doctrinæ per Chriftum orbi illatæ, confirmauit per figna & portenta, & varias virtutes:hoc exponit quidam de fide,fpe & charitate. Sed certum eft, non id velle Paulum Nam Græcè non eft ἀρετὰ, quæ opponitur vitio,fed δύναμις,quæ pugnat cum imbecillitate. Sẽfus eft:per varia miracula & dona fpiritus,quæ impertijt,alijs alia,atque alia pro fua voluntate.

Non enim Angelis fubiecit Deus orbem,&c.) Toto primò capite egit de magnitudine Chrifti in principio 2. ca. ex magnitudine Chrifti,inftituit exhortationem. Iam rurfum redit ad primum caput.Non enim Angelis,inquit: Vocula (enim) refpicit non proximè præcedentia,fed ea,quæ funt in primo capite. Quod ibi cœperat, iam pergit demõftrare,videlicet Chriftum maiorem effe Angelis. Quia ait(*orbem terræ futurum*) Imaginantur quidam hic alterum orbem. Sed oftendit Chryfoftomus de præfenti orbe terræ fermonem effe, quem Apoftolus futurum vocat,quia conditus eft,cum ipfe Filius Dei æternus fit. Vide locum capite 5. epiftolæ ad Romanos. Regnauit mors ab Adam vfque ad Moyfen, etiam in eos, qui non peccauerunt in fimilitudinem præuaricationis Adæ,qui eft forma futuri. Quemadmodum ibi Chriftus, ita hoc loco orbis terræ futurus dicitur: cum fcriberet illud Paulus, exhibitus erat Chriftus, fed futurum vocat, refpectu temporum,quibus vixit Adam. Ita hoc loco refpectu perpetuitatis Filij,orbem futurum dixit.

TEftatus eft autem in quodam loco quis, dicens: Quid eft homo,quòd memor es eius,aut filius hominis quoniam vifitas eum? Minuifti eu paulominus ab Angelis gloria & honore coronafti eum, & conftituifti eum fuper opera manuum tuarum. Pfal. 8. c.

TEftatus eft autem in quodam loco, &c.) Non citat Apoftolus locum,quia fcribit Hebræis in Scriptura diuina exercitatis. Sic Chryfoftomus: Sumpti funt autem verfus ifti ex Pfal. 8. cuius initiũ eft: Domine Dominus nofter, quàm admirabile eft nomen tuum in vniuerfa terra:dirigit fermonẽ Dauid ad Deum patrem. Fama nominis tui maxima eft,inquit,nõ folùm in Iudæa,fed & in vniuerfa terra: & quid dico in vniuerfa terra? Nominis tui magnificentia cælos excedit. Vocula enim Hebræa, quam nofter interpres vertit (quoniam) amplificantis eft, & tantundem valet, ac fi dicas, imò verò eleuata eft magnificentia tua fuper cælos:Sequitur in Pfal.

Ex ore infantium,& lactentium perfecifti laudẽ. Hoc exponit Chriftus apud Matt. cap. 21. Sequitur: Vt deftruas inimicum,&c. Senfus eft: Tu pater voluifti beneficium illud inenarrabile, quod exhibuifti generi humano,miffo Chrifto,annunciare per eos, qui merè idiotę & illiterati erãt,vt deftrueres fcribas & Pharifæos, & omnes magna de fe fentiẽtes,qui hoftes funt & inimici in ifto regno Filij tui. Quoniam videbo cælos opera digitorum tuorum. Senfus eft: Ego qui iam humi repo, videbo quandoque, & cominus contemplabor cælos beneficio incarnati verbi tui.

Quid eft homo, quod memor es. &c.) Significat maximam vilitatem. Cùm homo vilifsimus fit, tu tamen ipfius memor es, peculiaria exhibendo ei beneficia. Eandem fententiam habet, quod fequitur: Nam Filius hominis,phrafi Hebręa nõ aliud eft,quàm homo. Ad hunc verfum alludit Apoftolus in epift. ad Ephe. Capite quidem primo refert illa maxima beneficia,humano generi à Pater per

tre per Christum præstita: cap. verò secundo proponit vilitaté humani generis. Cùm, inquit, mortui essemus peccatis & delictis, essemus natura filij iræ: Deus, qui diues est misericordia, &c.

Minuisti eum paulò minus ab Angelis, &c.) Refertur ad totam speciem. Sensus est: Hominem secundum totam speciem, inferiorem fecisti Angelis: sed in re parua, in hoc nimirum, quòd attribuisti ei corpus mortale, & miserijs multis obnoxium. *Gloria & honore coronasti eum.*) Hæc pars ostendit dignitatem humani generis, quam licet aspicere in vno supposito, in ipso scilicet Christo. Sensus est: Cóstituisti eum ad dexterá tuam in cælestibus super omnem principatum, & potestatem, & virtutem, & dominationem. Sic Paulus capite primo ad Ephesios. Quia enim Christus caro nostra est, & os nostrú: idcirco quod ipsi contigit, nobis contigisse dicitur. Vnde capite secundo eiusdem Epistolæ, Apostolus nos confedere dicit in cælestibus in Christo. Quem locum vt intelligas, consule commentaria Chrysosto. Vocabulo coronádi, vtuntur Hebræi ad significandam copiam.

1.Co.16.d *Omnia subiecisti sub pedibus eius. In eo enim, quòd omnia ei subiecit, nihil dimisit non subiectum ei. Nunc autem nec dum videmus omnia*
ad Phil. 3. *subiecta ei. Eum autem, qui modico, quàm Angeli, minoratus est, videmus Iesum propter passionem mortis gloria & honore coronatum, vt gratia Dei, pro omnibus gustaret mortem.*

Omnia subiecisti sub pedibus eius) hunc versum citat etiam in Epistola ad Ephesios capite primo. Et in priori Epistola ad
1.ad Cor. cap.15. Corinth. Et vt rectè intelligatur, distinguere oportet inter potestatem & exercitiú potestatis. Si spectes potestatem, omnia iá subiecta sunt Christo, non autem, si exercitiú. Patitur enim adhuc morté exercere tyrannidem suam, homines impios sæuire, & molestare infestareq; Ecclesiam, & sic de reliquis. Hactenus Apostolus proposuit. Psalmum octauum. Iá incipit exponere, & primú interpretatur illud (omnia.) *In eo inquit*) id est, per hoc, quod omnia ei subiecit, (*nihil dimisit non subiectum ei*) ergo & Angeli subiecti ei sunt, & vita, & mors, &c.

Nunc autem nec dum videmus omnia subiecta ei.) Hic interpretatur verbú (subiecisti) In Psalmo, inquit, quem citaui, quædam impleta sunt, quædam non sunt impleta. Nondum rebus expletú est, quod dicitur, omnia subiecisti ei: sed quotidiè expletur, quare intelligere oportet, à tempore resurrectionis cœpisti subijcere, & paulatim perficies, quod cœpisti. Particula præcedens videlicet, gloria & honore coronasti eu, iam rebus expleta est. Videmus, inquit eú, qui modico, &c. Grecè est βραχύτι, quod pertinere potest, vel ad tempus, vt sensus sit: Eum, qui ad breue tempus infra Angelos diminutus fuerat, videmus & cætera. Vel ad rem, hoc sensu: Eum, qui effectus fuerat inferior Angelis in re parua, in corpore videlicet doloribus obnoxio. *Videmus Iesum, &c.*) Quid circa personam Christi in cælis geratur, nó videmus, cernimus interim, quàm latè ipsius nomen celebretur in terris, quod in illis locis, vbi quondam idola colebantur, iá Christus adoretur, & verè agnoscatur pro Deo. Hoc modo videmus ipsum gloria & honore coronatum. Hác autem gloriam, siue nominis celebritaté meruit per passionem suá. Annotant veteres non dixisse Apostolum, propter mortem, sed propter passioné mortis, vt sciremus veram mortem fuisse, quæ verè ipsum afflixerit. Similis huic locus est, in Epistola ad Philippenses, capite secundo: Humiliauit femetipsum, factus obediés vsque ad mortem, propterea Deus exaltauit illum, & dedit ei nomen, &c.

Quod sequitur: *Vt gratia Dei, pro omnibus gustaret mortem*) explicat, quod antè dixerat ipsum minoratum. Non eramus redimendi, idque morte: propterea Pater voluit Christum habere corpus mortale, & doloribus obnoxium, vt posset & pati & mori, atque hac re ipsum inferiorem fecit Angelis. Fecit autem istud pater sua bonitate motus ipsius bonitati illud acceptum ferre oportet, hoc est, quod ait, vt gratia Dei, hoc est, per gratiam Dei: est enim ablatiui casus. Est illud, quod habet Ioannes: Sic Deus dilexit mundum, vt Filium suum vnigenitú daret, &c.

Quod additur (*pro omnibus*) referunt quidam ad prædestinatos: secundum Chrysostomum latius patet. Nam exponit, non pro fidelibus tantùm, sed & pro vniuerso mundo: quòd autem mors Christi non omnibus proficiat, prouenit non ex eo, quòd illa non sit sufficiens ad tollenda peccata omnium, sed quòd ipsi non iungantur Christo. Vide libellum Augustini, in quo respódet ad articulos falsò sibi impositos, articulo primo. Annotat hic Chrysostomus dixisse Apostolum non hoc modo, vt pro omnibus moreretur, sed vt pro omnibus gustaret mortem. Quum enim tantum tribus diebus Christus mortuus fuit, ideò gustasse solùm videtur mortem. Verùm hæc expositio locum non habet apud Ioannem cap. 8. Si quis sermonem meum seruauerit, non gustabit mortem in æternum. Quare simplicius est, si dicamus phrasin scripturæ esse, & non aliud significare, quá mori, siue metaphora sumpta sit ab ijs, qui expotant venenum, siue aliundè. Solicitus est autem hic Apostolus, vt amoueat scandalum crucis. Poterat quis dicere. Si tantus est Christus, quare crucem pertu-

pertulit? Respondet Apostolus: Vt nos liberaremur. Sed poterat ne Deus alio modo liberare homines? Ita ait: Sed mod⁹ hic maximè decens erat.

D*Ecebat enim eum, propter quem omnia, & per quem omnia, qui multos filios in gloriam adduxerat, authorem salutis eorum, per passionem consummari. Qui enim sanctificat, & qui sanctificantur, ex vno omnes. Propter quam causam non* Psal. 21. c. *confunditur fratres eos vocare, dicens: Nunciabo nomen tuum fratribus meis, in medio Ecclesiæ laudabo te.*

D*Ecebat enim eũ, propter quẽ omnia, & per quẽ omnia.*) Periphrasis est Patris. Ipse enim omnia condidit, & omnium ipse finis est. *Adduxerat*) positum est, pro adducit, id est, dum occupatus est in adducendis multis ad gloriam. Vel certè ad prædestinationẽ referẽdum est. Dicebat Patrem, qui multos adducere ad gloriam statuerat, vt eum, qui esset princeps, ac dux salutis cæterorum, consummaret per varias afflictiones. Ab æterno decreuerat Deus Pater eripere quosdam ex massa perditionis, ac eos per varias afflictiones perducere ad gloriã. Propterea decebat, vt & authorem salutis cęterorum, eodem modo tractaret, quo reliquos. Nõnulla exemplaria habent consummari, sed malè. Legendum est in voce actiua, cõsummare. Quærunt hic commentarij, an aliquid perfectionis accesserit Christo? Chrysostomus negat, vnde quod hìc dicitur, vt varijs afflictionibus perfectum eum redderet, interpretatur hoc sensu: Vt perfectum eũ declararet. Alij dicunt verè aliquid accessisse Christo: videlicet immortalitatem, & gloriam corporis. Plenus sensus erit, si vtrumque facias vnum commentarium.

Qui enim sanctificat, &c.) Hìc est plena redditio causæ, sensus est: Pater voluit Filium suum cruciatus, & afflictiones consummare, quia voluit ipsum esse sanctificationem miserorum, & calamitosorum hominũ. Qui autem sanctificat, & qui sanctificantur, eiusdem sunt naturæ oportet eisdem malis affectæ, peccato tamen, & ijs, quæ ad peccatum vergunt, exceptis. Græci istud: Qui sanctificat, interpretantur, vt sit periphrasis Christi, sed præstat accipere, quomodo exposuimus, vt sit γνώμη, hoc est, generalis sententia, & rursus illud. *Ex vno omnes.*) Illud exponũt vt pertineat ad personam, hoc sensu: Et is, qui sanctificat, & ij, qui sanctificantur, ex vno Patre sunt: sed præstat exponere, vt ad rẽ pertineat. Ex vno, id est, ex vna natura, eo sensu, quo dictum est.

Propter quam causam.) Quia videlicet eiusdem cum cæteris naturæ est (*non confunditur*) siue non erubescit. Fratres eos vocare, dicens: *Nunciabo nomen tuum fratribus meis*) testimonium hoc sumptum est ex Psal. 21. quem discimus ad Christum pertinere, non solùm ex hoc loco Apostoli, verùm etiam ex Euagelio Matthæi, Marci, & Ioannis. Qui ea parte, qua describunt passionem Domini, adducũt ex hoc Psalmo versus varios, quos de Christo interpretantur. Debemus autem maximã hinc accipere consolationẽ, quòd Christus, cùm tãtus sit, nos agnoscat pro fratribus suis, idque post resurrectionem, gloria iam & immortalitate corporis donatus. Nam illud tempus, ipsum in hoc versu respicere liquet ex Psalmo. *Laudabo te*) Græcis est, hymnis celebrabo.

E*T iterum: Ego ero fidens in eum. Et iterum: Ecce* Psal. 17. a. *ego & pueri mei, quos dedisti mihi Deus. Quia* Esai. 8. d. *ergo pueri communicauerunt carni & sanguini, & ipse similiter participauit eisdem, vt per mortem destrueret eum, qui habebat mortis imperium, id est,* Osea 13. d. *diabolum: & liberaret eos, qui timore mortis per to-* 1. Cor. 15. g *tam vitam obnoxij erant seruituti.*

E*T iterum, ego ero fidens in eum*) difficilè est dicere, vnde istud testimonium citet Apostolus, omnes libri nostri, & etiam Gręci habent ex Psalmo 17. sumptum esse: quos si velimus sequi duo cogimur fateri: alterum, quod sensum nõ verba psalmi citauit Apostolus. Nam psalmus habet: Sperabo in eo. Alterum, quod vetus scriptura præter sensum hystoricum frequenter alium habeat, nempè allegoricum: Titulus Psalmi vocat nos ad historiam, vt de Dauide intelligamus. Paulus necessariò inuitat ad allegoriã, vt Christus loquatur. Si citasset ex fine Psal. nulla fuisset hic difficultas: nam certum est, eam partem ad Christum pertinere. Quod enim dicitur: Constitues me in caput gentium, grandius est, quàm vt conuenire possit Dauidi. Sensus enim est, vt patet aduertenti ad similes phrases scripturæ: Constitues me in caput omnium gentium, populus, quem non cognoui, id est, gentes, quas hactenus non habui loco populi, iam seruiunt mihi in auditu auris, id est, ad nutum, simul vt audierunt volũtatem meam, obedientes se præstitère. Quæ dubium non est, quin ad Christum pertineant, maxime cùm veteres constanter sic interpretentur. Neoterici tamen audẽt totum Psalmum de Dauide exponere, sed torquẽt scripturam. Adduxit autem Paulus hunc versum, vt doceret Christum habuisse naturam verè passibilem, & obnoxiam miserijs, qualem habẽt reliqui homines, & verè aliquid defuisse Christo, quod sperat se consecuturum ab alio, nempè à Patre. An autem fuerit spes in Christo, id disputat Thomas in 3. parte, inde petatur eius rei resolutio. Si non obstarent libri nostri, qui constanter habent Psal. 17. possemus dicere Apostolum sententiam hanc transcripsisse ex capite 12. Esaiæ. Nam ibi eisdem planè & totidem verbis proponitur,

nitur, iuxta æditionem Septuaginta, quam ferè citare solet Paulus.

Testimonium secundũ videlicet. (*Ecce ego & pueri mei*) constat sumptum esse ex capit. 8. Esaiæ, quod quidã interpretantur vt sit vox Esaiæ, Paulus dicit ad Christum pertinere. Verùm an mediante typo, hoc non dicit: sed hoc petendum est ex textu Prophetæ. Rursus hunc versum adduxit Apostolus ad declarandum Christum fuisse similem nostri, hoc est, passibilem, miserum, mortalem: istud oportet habere præ oculis. Sensus est: Ego in hac miseria præbeo me tibi o Pater, & non ego solus, sed vna mecum pueri, id est, discipuli quos æterna prædestinatione dedisti mihi. In expectatione, liberationis facio me similem cæteris.

Quia ergo pueri communicauerunt carni & sanguini.) Sensus est: quia pueri erant homines & miseri homines, obnoxij multis malis. *Et ipse similiter participauit eisdem* (vocula (*&*) ponitur loco (etiam) sensus est, etiam ipse voluit esse homo, & miser homo, obnoxius multis malis. Caro & sanguis, periphrasis est hominis: interdum pertinet ad naturam humanam secundum se consideratam, non vt miserijs subiecta est. Sic veri simile

Mat. 16. est sumi apud Matthæum. Caro & sanguis non reuelauit tibi. Sensus est: nullo ingenio humano, sed reuelatione didicisti, me Filiũ esse Dei viui. Interdum pertinet ad naturam humanam obnoxiam miserijs, atq; in hac significatione sæpè vsurpatur à Scriptura: in altera verò rarò admodum. Vocula (*similiter*) non debet leuiter transmitti: significat enim Christum verè habuisse commercium cum carne & sanguine, & non iuxtam phantasiam quandam, vt voluerunt heretici.

Vt per mortem destrueret) Vocula (*vt*) finalis est. Voluit Christus commercium habere cum carne & sanguine, vt posset mori: non autem voluit. *vt destrueret eum, qui mortis habebat imperium*) periphrasis est diaboli. Visum est Christo cõuenire, vt diabolus penes quẽ erat imperium mortis, vinceretur morte. Vocabulum (*mortis*) latius patet posteriori loco, quam priori. Dum dicitur, vt per mortem & cætera. Pertinet solum ad mortem corporis: dum subijcitur, qui mortis habebat imperium, pertinet ad mortem cùm corporis, tum animæ, quę hanc sequitur, quę est mors æterna. Nomine imperij significatur potestas pertrahendi homines in mortem: & eos qui in morte erant, sub morte tenendi. Diabolus heterosin numeri habet, pertinet enim ad totum collegium dæmonum.

Et liberaret eos qui timore mortis, & cæt.) Omnes sine exceptione erant addicti seruituti, hæc seruitus erat metus mortis istius quotidianæ. Sed erántne multi qui nihil cogitabant de morte? fieri potuit: tamen ex omni hominum genere aliqui semper cogitabant de morte. Omnes qui non erant ebrij vitijs, hoc agebant vt consolarentur se aduersus mortem, quod patet ex libris Ethnicorum: sed omnibus studijs suis non potuerunt eximere animis suis hunc metum, solus Christus id efficit, is mortuus est primo, vt destrueret diabolũ, qui adigebat morti quos volebat, deinde vt morte & resurrectione sua persuaderet nobis etiam nos resurrecturos, ita liberaret isto perpetuò metu mortis: hic est pars sensus, non autem plenus sensus, quia pertinet mors etiam ad eam, quæ animæ est: plenus sensus erit, si adiungas: vt liberaret nos metu, quo soliciti eramus de anima, quid de illa futurum esset post migrationem è corpore, an victura esset in cælis, an alibi. Ab hoc metu liberauit nos Christus per spem: quemadmodum ab altero, qui solicitos nos reddebat de corpore; per fidem. Qui enim credit resurrectionem; & fretus morte Christi, quam semper præ oculis habet, cui & sese studet conformare; confidit sese peruenturum ad beatam immortalitatem: is liberatus est metu, cuius hic meminit Paulus, & assecutus est iam, id propter quod Deus fieri voluit homo mortalis. Expedit legere partem ethicam, quæ est in commentarijs Chrysostomi: proponit illa cæremonias, quæ seruabantur tempore illo in exequijs defunctorum: efferebatur funus, vocabantur sacerdotes, adhibebantur psalmistæ accendebantur lampades, cantabantur Psalmi, & ij planè, qui hodiè, videlicet: Dilexi quoniam exaudiet Dominus; & cæt. Nam eo Psalmo citat Chrysostomus: Conuertere anima mea in requiem tuam: Item Psalmus. Beati quorum remissæ sunt iniquitates. Ex illo citat: Tu es refugium meum, & cætera. Item Psalmus, Dominus regit me & nihil mihi deerit, ex hoc citat: Non timebo mala quoniam tu mecum es. Præter hęc quæ iam diximus, adhibebantur etiam lamentatrices fœminę, quod valde reprehendit. Iubeo inquit vt deinceps istud non fiat: quod si non obtemperaueritis mihi, vtar seueritate legum Ecclesiasticarum, arcebo vos ab Ecclesia & excommunicabo. Multa hoc loco dicit Chrysostomus de censuris Ecclesiasticis, & ne contemnantur, dicit, quo authore Ecclesia acceperit potestatem illam ligandi.

NVsquam enim Angelos apprehendit, sed semen Abrahæ apprehendit. Vnde debuit per omnia fratribus simulari, vt misericors fieret & fidelis pontifex ad Deum, vt repropitiaret delicta populi: in eo enim in quo passus est ipse & tentatus, potens est & eis qui tentantur auxiliari.

NVsquam enim Angelos apprehendit.) Illud (*enim*) habet vim causalis, sensus est: Messiam de quo tam magnifica dixi, facio

hominem mortalem, quia facio eum hominum mortalium liberatorem: imò non ego, sed Scriptura: nusquam enim Angelos apprehendit, id est, nusquam Scriptura eum inducit apprehendentem Angelos: Est enim præsentis temporis illud (apprehendit) quod patet ex voce Græca cuius vim explicat Chrysostomus: Verbum, inquit, apprehendi metaphoram habet sumptam ab eo, qui magno studio sequitur aliquem, omniaque facit, vt fugientem occupet & apprehendat. Nos fugiebamus à Deo, ipse nos insequutus est, & velut iniecta manu apprehendit nos: nec passus est nos perire: adhuc ea natura est, vt dû audimus diuina, fugiamus & diuertamus ad alia.

Ex semine Abrahæ) per synecdochen concipere nos voluit totum genus humanum. Sêsus enim est: Christum venisse non ad liberandos Angelos, sed homines. Vsus est autê hac synecdoche in gratiam Hebræorum. Erasmus in hunc modum vertit, nusquam enim sanè Angelos assumit, sed semen Abrahæ assumit, quæ versio non placuisset Chrysostomo, qui in commentariis huius loci rationem reddit, cur Apostolus vsus fuerit verbo apprehendêdi & nô verbo suscipiendi vel assumendi.

Vnde debuit per omnia fratribus similari & cæt.) Sensus est: posteaquam placuit ei fugientem à se vel ab ipso, naturam humanam apprehêdere, eamque liberare, decuit vt per omnia fieret similis hominibus, hoc est, vt assumeret naturam talem, qualis est in omnibus aliis videlicet miseram, & subiectâ omnib. aliis malis, quæ ipsam naturam humanam generaliter comitantur: excepto peccato, & iis, quæ ad peccatum vergunt.

Vt misericors fieret) experimento scilicet miseriarum: qui enim ipse expertus est miserias, magis tangitur sensu humanitatis: (*& fidelis Pontifex*) id est, qui bona fide obiret munus veri Sacerdotis. Quod sequitur (*ad Deû*) aptius vertit cap. quinto huis Epistolæ, dum ait, in iis quæ sunt, id est, quæ spectant ad Deum.

Vt repropitiaret delicta populi.) Vt, est coniunctio expletiua, explicat quod sit munus veri sacerdotis, & quæ sint, quæ apud Deum aguntur: Munus veri Sacerdotis est, Deum reddere proprium populo: Paucos inuenire est hodie sacerdotes, quibus istud verè curæ est, accedimus ferè altare ex consuetudine, aut causa quæstus, non vt irâ Dei placemus. In hoc quod ait, vt repropitiaret delicta populi, rursus aliquid dedit auribus Hebræorû: alludit enim ad promissiones notas: sensus est: vt expiaret delicta Iudæorum, verû ex hoc populo concipere oportet totû mundum per synecdochen.

In eo enim in quo passus est ipse) Ad verbum est in quo enim passus est ipse, & phrasi Græca tantundem valet ac si dicas: quatenus passus est ipse vel ex hoc quod passus est ipse, & expertus miserias istas. *Potens est.*) Potentia hoc loco aptitudo. Sensus est: valde propensus est ad succurrendum illis qui affliguntur. Quæstio est apud interpretes quomodo accipiatur, tentatus. Vox Græca, quemadmodum & Latina, ambigua est: Interdum enim significat facere quippiam ad faciendum experimentum de scientia alicuius, aut constantia, aut alia simili qualitate. Interdum verò simpliciter experiri significat, quomodo experimur frigora & æstus. In hac significatione nos accepimus, aliis altera magis placet. Nam quidam eorum exponunt: Ideo quod passus est ipse, & tentatus à diabolo, Iudæos incitante in necem ipsius, vt hoc modo experimentum sumeret de eo, an verus Deus esset. Nonnulli ad Iudæos referût: Per hoc quod passus est ipse & tentatus à Iudæis, vt sit sensus ille quem exprimit cap. 2. Sapientiæ: Contumelia & tormento interrogemus eum, & probemus patientiam ipsius, & cæt. Quod ad lectionem attinet: Græci omittunt coniunctionem (&) leguntque hoc modo: In quo enim passus est ipse, tentatus, potens est, &cæt. Vt eius passio intelligatur fuisse eius tentatio: quanquam Erasmus longe alium sensum concipiat. Siquidem participium, tentatus, positum esse vult loco infinitiui, & (*passus est*) tantundem valere, ac si dicas accidit, vnde vertit: Nô ex hoc quod ipsi contigit tentatum esse, potest, & cætera. sed durum est, quod habet Erasmus: Est quidem vbi (*passus est*) sumatur pro contigit, vt cum dicimus: quid passus es, vt ita respôdeas: id est, quid accidit tibi? Verùm in simili phrasi, qua Paulus vsus est, non inuenies vbi sic ponatur.

CAPVT III.



NDE fratres sancti, vocationis cælestis participes, considerate Apostolum & Pontificem confessioris nostræ IESVM, qui fidelis est ei, qui præfecit illum, sicut & Moyses in omni domo eius.

HActenus declarauit Apostolus, Christum esse verum Deum, per quem secula condita sint: item verum hominem, qui perpessus sit mortem. Ex his duobus articulis per veteres Scripturas declaratis, instituit hanc exhortationem. *Vnde fratres sancti, vocationis sanctæ participes considerate,*) id est, ex Scripturis quas primo capite & 2. adduxi, aduertite qualis & quantus sit is, quem pro-

fitemur

fitemur Apostolum & pontificem nostrum: Scripturæ faciunt eum Deum, faciunt eum & verum hominem. In (Apostolo) alludit ad Moysen in (pontificem) ad Aaronem. Habuimus olim alium Apostolum videlicet Moysen, alium item pontificem nempe Aaronem: quem iam profitemur Apostolum & Pontificem, est Iesus Filius virginis. Hunc volo vt consideretis qualis & quantus sit.

Qui fidelis est) Erasmus vertit, quod fidelis sit, vt pertineat ad considerare, sermo Græcus vtrumque admittit, præstat tamen accipere quomodo noster vertit interpres, vt hortetur Apostolus Hebræos ad considerationem Scripturarum, quas de Messia addit ex veteri testamento in præcedentibus capitibus, vt istud (*qui fidelis est*) epitheton sit Christi. Facere hoc loco accipitur non quomodo in primo capite. Per quem fecit & secula: sed quomodo cum dicimus, Roscius fecit Ioannem canonicum, vbi pro constituere sumitur. Sensus est: Christus fidelis est ei, qui ipsum constituit Apostolum & pontificem, id est, Patri suo: Pater voluit Christum esse Apostolum & Pontificem, Christus bona fide obiuit munus Apostoli: bona fide, quod in mandatis habebat, proposuit, & annunciauit nobis voluntatem Patris: bona item fide egit, quod est veri sacerdotis, ad quem pertinet offerre sacrificia & Deu reddere propitium populo. *Sicut & Moyses*) alludit Apostolus ad locum qui est cap. 12. Numerorum: Christus fidelis, sicut & Moyses fidelis fuit: *In omni*) id est, in toto (*domo*) Domus appellatione, populum Iudaicum designat. In administratione populi Iudaici Moyses fidelem se præstitit. Nonnulli quod dicitur (*in omni domo*) ad Christum referunt, verum Chrysostomus aperte interpretatur de Moyse.

A*mplioris enim gloriæ iste præ Moyse dignus est habitus, quanto ampliorem honorem habet domo, qui fabricauit illam.*

A*mplioris enim gloriæ.*) Istud (enim) facit, vt putem vertendum fuisse, quomodo vertit noster interpres (qui fidelis est ei) vt sit epitheton Christi, & non pertinecat ad verbum, considerare. Sensus est: considerate qualem veteres Scripturæ depingant hûc quem iam profitemur Apostolum nostrum & Pontificem: ex illis agnoscetis ipsum longe præstantiorem esse Moyse. Si legamus cû Erasmo (quod fidelis sit ei) difficile erit dicere, quò pertineat vocula (enim) Amplioris enim gloriæ. &c. Interpres noster hoc loco Græcizat. Latinè dicendum erat: ampliori gloria iste præ Moyse dignus est habitus: ausus tamen est & Vergilius Græcâ phrasin imitari, dum ait: Magnorum haud indignus auorum.

Quanto ampliorem honorẽ habet domus,) Interpres hic rursum secutus Græcum sermonẽ genitiuuum vertit pro ablatiuo, quod mirum est, cum ab hac phrasi planè abhorreat lingua Latina: atque hinc factum est, vt interpretes linguæ Græcæ ignari, non potuerint hic inuenire exitum. Commendandus est hic Erasmus, qui bona fide reddidit Latinè quod habet sermo Græcus: vertit enim ad hunc modum: Tanto namque maiore gloria quàm Moyses hic dignus est habitus, quanto maiorem habet honorem, qui construxit domum, quam ipsa domus. Domus quantumuis insignis, semper est infra artificem suum. Significat Apostolus tacitè Mosen fuisse partem domus, & vnum è populo: Christum verò conditorem domus atq; ita inter hunc & illum discrimen esse maximum.

O*mnis namque domus fabricatur ab aliquo qui autem omnia creauit, Deus est. Et Moyses quidem fidelis erat in tota domo eius tanquam famulus, in testimonium eorum, quæ dicenda erãt, Christus verò tanquam Filius in domo sua: quæ domus, sumus nos, si fiduciam & gloriam spei vsque ad finẽ firmam retineamus.*

O*mnis namque domus*) quia nomine domus populum significauit in præcedentib. persistat in metaphora, omnis, inquit domus (*fabricatur ab aliquo*) & proinde domus cuius iam memini, cuius Moses pars est, ab aliquo est exstructa. *Qui autem omnia creauit Deus est*) tacite Mosen, nihil aliud esse quam meram creaturam, Christum verò creatorem esse, à quo & per quem & populus Iudaicus & ipse Moses habeãt esse suum, relinquit enim ex ijs, quæ cap. 1. dixit, intelligendum Christum esse Deum.

Et Moyses quidem fidelis erat in tota domo eius) id est, in administratione totius populi Iudaici. *Sed tanquam famulus*) Est secundum discrimen, quod ponit inter Christum & Moysen. Oportet autem perpetuò ante oculos habere locum, qui est capit. 12. Numerorum nam ad eum variè alludit. *In testimonium eorum, quæ dicenda erant,*) id est, in perferendis mandatis Dei, in agendo interprete, in exponendis ijs, quæ Deus volebat exponi populo. Testimonium enim in Scriptura non semper est quando testes adhibentur, sed quandoque simpliciter ad pronunciationẽ pertinet. *In testimonium*) id est, in pronunciationem eorum, quæ dicenda erant populo Iudaico. Erasmus in paraphrasibus lõge alium tradit sensum, nimirum hunc: *In testimonium eorum, quæ dicenda erant*) id est, in nouo testamento, quasi voluerat Paulus, Moysen attulisse vmbram: & typos exhibuisse earum rerum, quas Christus explicaturus erat. Sed nihil est in toto capite, quod cogat cogitare de typo. Quare prior

interpretatio retinenda est. Christus verò tanquam Filius) non adoptiuus sed naturalis: vt hoc modo intelligamus, cogit Antithesis, quæ non habebit vim, si filium adoptiuum accipiamus, eum talis & Moyses fuerit. Quod additur (*in domo sua*) ad verbum erat vertendum, supra domum suam, nam Græcè est ἐπὶ, eum accusatiuo: quia verò Paulus sæpè abutitur præpositionibus, putauit interpres ipsum etiam hoc loco abusum, sed Græci monent vt aduertamus ad illum accusatiuum: (*qua domus sumus nos, si fiduciam & gloriam spei, & cæt.*) hinc apparet probabilis sententia eorum, qui dicunt Apostolū sumpsisse hunc laborem propter Iudæos afflictos, quibus periculum erat, ne obtentationes & persecutiones relinquerent fidem. Pro fiducia Græcè est παῤῥησία, quæ significat libertatem loquendi, cum quis audet ingenuè profiteri quod sentit, nihil metuēs: abutitur tamen Apostolus interdum voce ista, referens simpliciter ad fiduciam, Pro (gloria) Græcè est καύχημα nomen verbale significans gloriationem. Sensus est: si liberè pergamus profiteri Christum, & gloriari de spe vel ex spe, siquidem spes facit gloriari etiam in medijs malis positos. Apertè hortatur Apostolus Hebræos, vt retineant spem tacitè, aut ad fidem: creditis Iesum esse Messiam. Hinc audetis sperare & non frigide, sed sic vt audeatis gloriari, pergite in eo quod cœpistis. Ad hunc ferè modum exponit Chrysost. oportet, inquit, habere spem in πληροφορίᾳ fidei, hoc est, per certam persuasionem fidei oportet habere fiduciam: primum ergo oportet credere articulis fidei, de quibus, qui habet certam persuasionem, facilè concipit spem & fiduciam.

Q*Vapropter sicut dicit Spiritusſanctus: Hodie si vocē eius audieritis, nolite obdurare corda vestra sicut in exacerbatione secundum diem tentationis in deserto, vbi tentauerunt me patres vestri, probauerunt & viderunt opera mea. Quadraginta annis.*

Q*Vapropter sicut dicit Spiritusſanctus: Hodie si vocem eius, & cæte.*) versus hi sumpti sunt ex Psalmo 94. euius initium est. Venite exultemus Domino, in quo Dauid inuitat populum ad certum aliquod festum, & non in genere ad laudandum Deum. Venite scilicet, hoc festo exultemus Domino, iubilemus Deo, præoccupemus faciem eius, præbeamus nos ibi præsentes, vbi nouimus ipsum peculiariter adsuturum. Quoniam Deus magnus Dominus: Deus prædicatum est non subiectum: Dominus, nomen est tetragrammaton. Sensus est: quoniam Dominus est magnus Deus, ipse non repellit plebem suam, id est, cœtum istum qui hodie cōuenit. Deinde sequitur: Hodie si vocem eius audieritis: hoc die festo si audieritis vocem eius, nolite obdurare corda vestra sicut in exacerbatione scilicet nota vobis ex lectione veteris testamenti. Loquitur enim de certa exacerbatione, cuius meminit cap. 12. & 14. Numero.

Secundum diem) dixit pro eo, quod est in die tentationis, rursus subaudi, illius insignis, quæ accidit in deserto, (*vbi tentauerunt me patres vestri*) velut explorantes an is essem, qui possem punire nocentes, & experti sunt iram meam, & qui dictis non credebant viderunt opera mea, idq; quadraginta annis: Nam tāto tempore circumacti sunt in deserto. Ad hunc ferè modum exponit Erasmus, refert ergo ipse quod dicitur: Quadraginta annis, ad præcedentia, cum Apostolus planè ad sequentia referre videatur, nam paucis interiectis subijcit: quibus autem infensus quadraginta annis. Sensus erit magis insignis si hoc modo exponas, vbi tentauerūt me patres vestri, cum tamen annis essent experti, & vidissent opera mea, vt subaudiatur coiunctio aduersatiua: viderant quæ ego feceram in Aegypto, item in mari rubro, cumque hæc vidissent, tamen ausi adhuc fuerunt tentare me. *Probauerunt*) id est, cum probassent.

P*Ropter quod infensus fui generationi huic & dixi: Semper errant corde, ipsi autem non cognouerunt vias meas, quibus iuraui in ira mea. Si introibunt in requiem meam.*

P*Ropter quod infensus fui.*) Vox Græca significat tædium & molestiam capere ex re quapiam: Eandem significationem habet vox Hebræa. Sensus est: propter quod fastidio mihi fuit, & displicuit generatio illa, & dixi mecum, hi semper errant corde (*quibus iuraui in ira mea,*) Sensus est: Iratus iuraui, nunquam ingressuros eos in terram, in qua pollicitus sum requieturos illos a laboribus itinerum. Similis phrasis est apud Esaiam capite 5. Nisi domus multæ desertæ fuerint grandes & pulchræ, rursus cap. 22. Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini. Omnibus his locis est aposiopesis: reticetur enim istud aut simile, non sim Deus: Quod quidam exponant (Si) valere hoc quod (Non) id friuolum est.

V*Idete fratres, ne quando sit in aliquo vestrum cor malum incredulitatis discedendi à Deo viuo, sed adhortamini vosmetipsos per singulos dies, donec hodiè cognominatur, vt nō obdurētur quis ex vobis fallacia peccati.*

V*Idete fratres*) nihil hic est difficultatis, id solùm inquisitione opus habet, vtrùm tantùm accommodet Apostolus plane ad rem Christianam, an verò secundū sacratiorem sensum eum proponat: & quidem, quantum ad præsens caput attinet, nihil est quod cogat nos agnoscere sacratiorē sensum, sed multa sunt, in sequenti capite: videte,

videte, inquit, ne in persecutionib. istis discedatis a [illegible] Christi, ne deflectatis in apostasian, quin potius sanctis hortatibus confirmate vos inuicem ad perseuerandum in fide, in spe, in tolerantia malorũ, quibus synceritatem fidei vestræ explorat Deus, donec (hodie) cognominatur. Quamdiu dicitur hodie, tamdiu opus est ista vigilantia. Hic aliquo modo accedere videtur ad sensum allegoricum, quam illud, (hodie) pertineat non ad [illegible] Dauidis tantum, sed ad omnia [illegible] tamen potest, quod sit analogia & accommodatio, quemadmodum olim tempore Dauid, Spiritus ille sanctus loquebatur: Hodie si vocem eius audieritis, &c. ita & nunc loquitur nec cessabit loqui vsque ad finem seculi.

P*Articipes enim Christi effecti sumus, si tamen initium substantiæ eius vsque ad finem firmum retineamus, dum dicitur: Hodie si vocem eius audieritis, nolite obdurare corda vestra, quemadmodum in exacerbatione.*

P*Articipes enim Christi effecti sumus*) id est, insiti sumus Christo, & coheredes, & concorporales effecti: *si tamen initium substantiæ eius, &c.* [illegible] quod semel inati sumus Christo, non prodest nobis, nec ad hæreditatem [illegible] perueniemus, nisi [illegible] terminus in [illegible] illius substantiæ, qua sumus noua creatura, si des est. Hanc, inquit, si vsque ad finem inconcussam retinueritis, quamdiu scilicet dicitur: Hodie si vocem eius audieritis, &c. proderit nobis quod ipsius corpori insiti sumus.

Q*Vidam enim audientes, exacerbauerunt. sed non vniuersi, qui profecti sunt ab Aegypto per Mosen. Quibus autem infensus est quadra-* Num. 14. *ginta annis? Nonne illis qui peccauerunt, quorum cadauera prostrata sunt in deserto. Quibus autem iurauit non introire in requiem ipsius, nisi illis, qui increduli fuerunt? Et videmus quia non potuerunt introire in requiem ipsius, propter incredulitatem.*

Q*Vidam enim audientes, exacerbauerunt,*) id est, ad indignationem prouocauerunt Deum [illegible] obedientes voci diuinæ. *Sed non vniuersi*, non enim Caleb nec Iosue, & hi ingressi sunt terram lacte & melle manantem, quibus autem infensus est quadraginta annis: *Nonne illis qui peccauerunt*, id est, qui dixerunt, Constituamus nobis ducem, & reuertamur in Aegyptum, desperâtes se posse obtinere terram promissam. Loquitur enim potissimum de peccato diffidentiæ & incredulitatis. Requies huius loci ea est, quæ futura erat in terra promissionis: quod dicit (videmus [illegible] dum valet ac si dicatur, re ipsa co[illegible] habemus, legendum est [illegible] Numerorum, vbi [illegible] hæc refertur.

CAPVT IIII.



T*imeamus ergo, ne forte relicta pollicitatione introeundi in requiem eius, existimetur aliquis ex vobis deesse.*

T*imeamus ergo, etc.* hic tempus est cogitandi de sacratiori sensu: nã requiem certũ est eam esse quam expectamus in cælesti patria: potest tamen principium capitis adhuc per accommodationẽ accipi: Timeamus ne quẽadmodum ex veteri populo complures frustrati sunt expectatione quietis promissæ, nec peruenerunt quo destinatũ erat, ad terram scilicet fluentem lacte & melle: ita contingat, vt ex nobis etiam videatur esse aliquis frustratus, nec perueniat ad fœlicem illam requiem, non dico terræ Palestinæ, sed vitæ æternæ, quam Christus cum in terris ageret, promisit [illegible]. Vnusquisque hoc agat vt non habeat promissionem illam vanam, nec de se tantum [illegible], sed & de alijs. Vox Pauli quã interpres vertit, deesse, plus aliquid sonat Græce, nempe non peruenire quo contendis. Hebræi ad quos scribit, cœperant currere & [illegible] eodem tendebant ad fœlicem illam requiem: si reiecissent fidem, fuissent frustrati conatu suo. Et notandum, nõ dixisse Apostolum, ne aliquis ex nobis frustretur conatu, nec assequatur quo ire cœpit, sed ne videatur, hoc est, ne existimetur esse frustratus: quod fecit, vt minus istæ molliores essent.

E*Tenim & nobis nunciatum est, quemadmodum & illis, sed non profuit illis sermo auditus non admixtus fidei ex ijs quæ audierunt.*

E*Tenim & nobis nunciatum est.*) Apostolus vtitur verbo euangelizãdi. & nos, inquit euangelizati sumus, quemadmodum illi. Phrasis est Græca, qua vtitur Matthæus siue eius interpres: pauperes, inquiens, euangelizantur, pro eo quod est, pauperibus annũciatur Euangelium. Matt. 11. Illi habebant suum Euangeliũ, nos habemus nostrum. Illis erat propositum Euangelium de possidenda terra Palestina, nobis de possidenda vita æterna. Illis non profuit auditum Euangelium illud, propterea quod non permanserint in fide: nec nobis Christianis proderit audisse Euangelium vitæ, nisi retinuerimus fidẽ. nihil hic agit de vita, ad beatam immortalitatem obtinendã necessaria, sed de fide tantum, idq; propterea, quia timebat ne propter persecutiones desciscerent à fide.

Illud (*non admixtus fidei*) variè legitur cum apud Græcos tũ apud Latinos, nec satis certo sciri potest, quæ sit Germana lectio, propter varietatem codicum: nostri tamen codices paucis exceptis, omnes habent, non admi-

xtus fidei ex ijs, quæ audierunt, hoc sensu: non profuit illis audisse sermoné quo promittebatur ipsis terra Palestina, eò quod is non esset cum fide côiunctus. secundum ea, quæ audierant: non enim satis est audire, sed fidem oportet adferre, & in ea vsque in finé persistere.

Psal. 94. d *INgrediemur enim in requiem, qui credidimus, quemadmodum dixit: Sicut iuraui in ira mea, si introibunt in requiem meam, & quidem operibus ab institutione mundi perfectis.*

I*Ngrediemur enim requiem. qui credidimus,*) hoc est, qui perseueramus credere, perueniemus ad fœlicem illam requiem æternæ beatitudinis. (*Quemadmodum dixit*) illud (quéadmodum) non est similitudinis, sed citantis testimonium, quo confirmat, quod dixerat. Hic locus cogit nos vt agnoscamus psalmum 94. mysticum esse, & præter sensum historicum alium proponere, nempe allegoricum, secundum quem requies terræ Palestinæ typum habeat illius requiei, quam expectamus in futura vita. Non enim dicere hic possumus, Apostolum accommodare simile ad simile, cum citet Scripturam vaticinantem de Christianis: sed habet Scriptura illa quod credentes introibunt: Non tantum dicit, non credentes non ingressuros, verùm alterum illud à contrario sensu significat: si illi non introibunt quia non credunt, ergo qui credunt, introibunt.

Et quidem operibus ab institutione mundi perfectis.) Videntur, inquit, aduersari, iam esse aliquam requiem Dei, & Deum initio Genes. primo capite requieuisse: sed nô aduersantur. Licet enim dicat Genesis Deum die septima requieuisse, & propterea videri posit requies transijsse, non tamen transijt, adhuc manet in requie, & pergit quiescere, atque id docet Psalmus quem iam proposuimus.

D*Ixit enim in quodam loco de die septima sic: Et requieuit Deus die septima ab omnibus operibus suis. Et in isto rursum: Si introibunt in requiem meam.*

D*Ixit enim in quodam loco.*) Istud (enim) explicantis est. Non citat Apostolus locum, quia scribit Hebræis, quibus statim erat notus. *Et requieuit Deus die septima*) Dicitur Deus quieuisse per metaphoram, quia desijt noua opera facere. Illa tamen quies secundum Paulum habet typum & allegoriá quietis: sicut ibi Deus quieuit à suis operib. sic futurum est, vt homo quandoq; quiescat ab operibus calamitosis.

Et in isto rursum) id est, in hoc loco qué ex Psalmo iam produximus, qui post multa secula ab orbe condito conscriptus est, ait: *Si introibunt in requiem meam*) vrget Apostolus quod dicit (meam) & hinc aduertere nos vult, requiem Dei non totam transijsse, sed adhuc restare aliquam requiem Dei.

Q*Voniam ergo superest introire quosdam in illam & ij quibus prioribus annunciatum est, non introierunt propter incredulitatem, iterum terminat diem quendam, hodie in Dauid dicédo, post tantum temporis, sicut supra dictum est. Hodie si vocé eius audieritis, nolite obdurare corda vestra.*

Q*Voniam ergo superest introire quosdam in illá,*) supple requiem, tam ea cuius meminit Genesis, quàm cuius Psalmus meminit. quod dicit tale est: Scriptura habet ingressuros quosdam in requiem Dei: promissio illa non est impleta in veteri populo, oportet ergo illam in alijs impleri: non enim potest esse frustra promissio. Pro (annunciare) Apostolus rursum habet vocabulum Euangelizandi: Ij, inquit, qui prius Euangelizati erant, hoc est, quibus antè promissa erat requies, non introierunt. *Iterum terminat*) id est, definit siue describit (*diem quendam*) quem vocat hodiernum, quéadmodum aliquoties iam dictum est, qui videtur pertinere ad tempus ipsius Dauid, sed reuera pertinet ad tempus exhibiti Christi.

N*Am si eis Iesus requiem præstitisset, nunquam de alia loqueretur posthac die. Itaque relinquitur sabbatismus populo Dei. Qui enim ingressus est in requiem eius, etiam ipse requieuit ab operibus suis, sicut & à suis Deus.*

N*Am si eis Iesus*) si Iosue, quo duce quidam ingressi sunt Palestinam, præstitisset veteri populo plenam requiem illorú duorum locorum, Psalmi videlicet & Geneseos: nunquam Spiritussanctus alterius postea diei meminisset, nec vnquam monuisset hoc modo. Hodie si vocem eius audieritis, nolite obdurare corda vestra, ne vobis contingat quod veteri populo, hoc est, ne arceamini à promissa requie. *Itaque relinquitur sabbatismus*) Ex his palam videmus restare requiem populo Christiano, quæ nondum contigit nec continget in hac vita, sed post vitam istam, idq; fidelibus.

Qui enim ingressus est in requiem eius) Licet non sit exhibitus Christus, potestis tamen intelligere nondum contigisse requiem illam siue sabbatismum, quia alioqui non essent nobis suscipienda difficilia, essemus feriati: siquidé in illa requie Dei omnia facilia sunt, nihil est molestiæ. Quemadmodum Deus quieuit à suis operibus, ita & nos à nostris quiescemus. Opera intelligit virtutes, quas cum difficultate iá exercemus: ab omni difficultate ibi feriamur.

F*Estinemus ergo ingredi in illam requiem, vt ne in idipsum quis incidat incredulitatis exemplum.*

Viuus est enim sermo Dei & efficax & penetrabilior omni gladio ancipiti. & pertingens vsque ad diuisionem animæ ac spiritus, compagum quoq; ac medullarum

dullarum, & discretor cogitationum, & intentionum cordis.

F *Estinemus ergo ingredi.*) Alludit ad populum versantem in eremo: Dum, inquit, in huius vitæ deserto peregrinamur, non remittemus, non respectemus, pergamus semper quò cœpimus, ne nobis contingat, quod veteri populo. Populus ille maxima parte itineris perfecta, cùm iam esset vicinus terræ promissæ, despondit animū, desperauit posse obtineri terram, reuerti voluit in Aegyptū: vnde iratus iurauit Deus, nunquam fore, vt ingrederetur terram, & quod iurauit, rebus expleuit. Videamus, ne idem nos patiamur similiter peccantes, hoc est, abijcientes fidē & fiduciam de possidenda requie, nō in Palæstina, sed in cælesti patria.

Viuus est enim sermo Dei.) Quicquid minatur sermo diuinus, id certo euenict: nam viuus est & efficax, & mitenientior, siue acutior, quàm quiuis gladius vtrinque incidens: non enim solum corporis membra incidit, pertingit etiam vsq; ad animam, adeò vt dissecet hanc in partes: in partē, qua communicamus cum brutis, quam nūc animam, inquit, voco, & in partē, qua præstamus brutis, hoc est, in rationem & voluntatē, quam partem nunc spiritum voco. Omnia hęc metaphoram habent, & nihil aliud significant, quàm paratam esse vindictam. Siue, inquit, intellectu quis non respondeat vocationi diuinæ, siue voluntate, siue interioribus affectibus non poterit euadere vindictā, sermo Dei omnia examinat. Hinc colligi potest, Epistolam hanc Pauli esse, quia vtitur magnificis metaphoris. Pertingit quoq; ad diuisionem compagum & medullarum, nihil tam remotum, nihil est tā in recessu positum, quò non pertingat sermo Dei. *Discretor est cogitationu*) hoc est, iudicare potest discernēdo cogitationes à cogitationibus, bonas à malis. Paulus habet & criticus cogitationum, & intentionum cordis non solùm pertingit ad ea, quę sunt corporalibus annexa, sed ad ea quoq;, quæ sunt in puris ac nudis intellectibus.

Eccl. 15. d. Psal. 33. c. **E** *T non est vlla creatura inuisibilis in conspectu eius: omnia autē nuda & aperta sunt oculis eius, ad quem nobis est sermo.*

E T non est inuisibilis vlla creatura apud Deum: omnia enim nuda & aperta sunt oculis eius. Transit paulatim à sermone Dei ad ipsum Deum, quamuis Erasmus sermonem figuratè accipiat, vt significetur Filius Dei. *Omnia autē nuda, &c.* Autem, dixit pro, sed, non est vlla creatura, quæ effugiat conspectu Dei, (*sed omnia sunt nuda & aperta*) hoc ad sensum reddidit interpres, ad verbu est (ceruicata) qua voce vtūtur Græci, dum significare volūt, aliquid esse oculis maximè expositū. Sumunt metaphorā ab ouib. quibus pellis à ceruice detrahitur, dū excoriātur, ita, vt etiā intestina inspicere liceat. Pertinent aūt omnia ista ad minas. Si abijciatis, inquit, fidē, siue id homines lateat, siue nō, Deum latere nō potest, omnia videt. *Ad quē nobis est sermo*) .i. cui nobis reddenda erit ratio fidei, & vitæ nostræ. Pro sermone Grecè est λόγος, quæ vox multa significat, vt declarat Hiero. in Epist. ad Paulinum, ac inter cetera rationem significat, reddemus rationē non homini, qui falli possit, sed Deo.

H *Abentes ergo pontificem magnum, qui penetrauit cælos Iesum Filium Dei, teneamus spei nostra confessionem.* 2. Cor. 3. b.

H *Abentes ergo pontificē magnū*) dixerat ca. 3. Cōsiderate Apostolū & pontificē cōfessionis nostræ, in Apost. alludēs ad Moysen, in pontifice ad Aarōnē, atq; ibi contulit Christū cum Moyse, iā confert ipsum cum Aarone: atq; id facit eo cōsilio, vt perspecta magnitudine Christi, pergant fidere. Cùm, inquit, habeamus pontificē magnū, qui penetrauit cælos. Aaron quotānis penetrabat sancta sanctorum: quē iam profitemur pontificē, penetrauit cælos, nemo requirat celebriatē quamlibet magnā, quæ erat pontificis legis intrantis sancta sanctoru, cùm Christus cælos penetrārit. Hunc ergo habemus pontificem, perseueremus in spe, quā profitemur secundum fidem nostram.

N *On enim habemus pontificem, qui non possit cōpati infirmitatibus nostris, tentatum autem per omnia pro similitudine absque peccato.* 2. Cor. 3. b

N *On enim habemus pontificem, qui non possit cōpati*) peregrina phrasi hoc dictum est. Sēsus est: qui nō sit valdè propensus, paratus & procliuis ad miserendum, siue cōpatiendum nostris miserijs. *Tentatum autem per omnia*, id est, omni genere malorum, quib⁹ vita nostra obnoxia est, ipse tentatus est: quicquid potest esse molestū carni infirmæ, hoc totum Christus in se expertus est. *Pro similitudine.*) Addit hoc Apostolus, ne putem⁹ iuxta phantasiam ipsum hæc omnia excepisse. Tentatus est, inquit, quomodo tentantur, qui sunt meri homines. Ne putetur ergo esse merus homo, & similis cæterorum in omnibus, adiunxit (*absque peccato.*)

A *Deamus ergo cum fiducia ad thronum gratia eius, vt misericordiam consequamur, & gratiam inueniamus in auxilio oportuno.*

A *Deamus ergo*) quia ipse est paratus, & promptus ad succurrendum nobis (*accedamus cum fiducia ad thronum, &c.*) Pontificis, quando agit pontificem, est stare, hic facit Christum sedere, vt ostendat ipsum sic esse pontificem, vt etiam Deus sit. Est ergo tacitum discrimen inter Christum & Aaronem, & quia terrere poterat thronus, adiecit genitiuum (gratię.) Est thronus gratiæ, non est thron⁹ terribilis, sed placabilis. Accedamus er-

mus ergo: *vt consequamur misericordiam*) quæ nobis peccata nostra condonet (*& gratiam*) quæ bonis cælestibus nos instruat, & opituletur, quoties res postulabit, hoc est, quod dicit: *In auxilio oportuno*) nã Græce est εἰς cum accusatiuo: quare vertendum erat in auxilium oportunum.

CAPVT V.



Mnis namque pontifex ex hominibus assumptus, pro hominibus constituitur in ijs, quæ sunt ad Deum, vt offerat dona, & sacrificia pro pec[c]atis.

OMnis namq; pontifex ex hominibus, &c.) in præcedentibus fecit Christum pontificẽ, sed non probauit, iam probat. Vt ostendam Christum verè esse pontificem, definiam, inquit, quid sit pontifex, ponam proprias qualitates pontificis, & symbola siue notas. *Omnis pontifex.*) Erasmus vertit, omnis sacerdos, quia non differunt sacerdos & pontifex, nisi quòd hic inter sacerdotes primus sit, atque id est Græcis ἀρχιερεὺς, qua voce vtitur hic Paulus. Hoc, inquit, de natura in primis pontificis est, vt homo sit, & eiusdem cum cæteris naturæ, imò vt tanquam eximius ex multis delectus sit. Ad hunc ferè modum commentar[io]s t assumptus intelligatur, non quouis modo, sed vt præ cæteris insignis & egregius. Deinde ad pontificem pertinet, vt his, quibus datus est pontifex, commodo sit, & vtilitatem adferat: id enim est, quod dicit: *Pro hominibus constituitur*) nam præpositio (pro) accipitur hoc loco ad eundem modum, quomodo cùm dicimus: pro te non dubitem mori. Constituitur, inquam, pro hominibus. *In ijs, quæ sunt ad Deum*) hoc est, in illis rebus, quæ inter Deũ, & hominem aguntur. (*vt offerat dona & sacrificia.*) (Vt) hoc loco cõiunctio est expletiua, nõ finalis, explicat, quæ sint, quæ inter Deum, & homines aguntur: quod interpres vertit sacrificia, rectè transferens hostias siue victimas: quia præmittit Apostolus dona. Intelligimus hic aliud officium sacerdotis, præter illud, cuius mentio fuit cap. 2. & est mirabile, quòd Deus non velit munera & victimas accipere de manu cuiusuis, quod tamen facit in precibus, sed tantùm de manu sacerdotis. Quare laicum, qui cupit exteriori aliquo declarare animi sui fidẽ, & protestari Deum datorem omnium, oportet, vt ex Scripturis patet, adire sacerdotem, & per illũ hoc facere. Habemus ergo hîc duo officia sacerdotis: alterum est hostijs & victimis Deum iratum placare. Alterum offerre dona, siue munera eorum, quibus Deus iam placatus est.

Qui condolere possit ijs, qui ignorant & errant, quoniam & ipse circumdatus est infirmitate, & propterea debet, quemadmodum pro populo, ita etiam & pro semetipso offerre pro peccatis.

QVi condolere possit.) Illud etiam pertinet ad totam definitionem. Talis assumitur iuxta religionem veri [pr]iam, qui condolere possit his, qui per ignorantiam, vel aliàs per errorem delinquunt. Natura sacerdoti[s] h[aec] exigit vt qui h[ic] [...] c[...] fungitur, natura sit propensus ad misericordiã. Si sit aliquis natura barbarus, qui non tangatur sensu humanitatis, non debet assumi in pontificem. Pro condolere Græcè est μετριοπαθεῖν, quod significat moderatè ferre, siue si talis aliquis rudis & indoctus, siue erret aliquis, & peccet, vel ex passione, vel ex negligentia, non licet pontifici excandescere, siue grauiter succensere: sed moderate ferre debet errata hominum. Scholiastes tamẽ Græcus & Theophylactus exponunt μετριοπαθεῖν, per verbum συμπαθεῖν, quomodo noster interpres.

Quoniam & ipse circumdatus est infirmitate) id est, obnoxius infirmitati, siue imbecillitati, quemadmodum cæteri ob naturam, quam habet cum eis communem. Hactenus Apostolus descripsit Pontificem. Ex præcedentibus & sequentibus patebit omnia conuenire Christo: nec quicquam reperire in pontifice, quod non fuerit in Christo, vno excepto peccato, qua in re præstat cæteris.

NEc quisquam sumit sibi honorem, sed qui vocatur à Deo, quemadmodum & Aaron. Sic & Christus non semetipsum clarificauit, vt pontifex fieret, sed qui loquutus est ad eum: Filius meus es tu, ego hodiè genui te. Quemadmodum & in alio loco dicit: Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech. 1. Par. [...] Psal. 2. b. Psal. 109.

NEc quisquam sumit sibi honorem) id est, Nemo sibi sua authoritate vẽdicat, vsurpatque honorem pontificalem, sed hũc tantùm sumit, qui Dei imperio adsciscitur, quemadmodum ascitus est Aaron. Est hoc, quod in definitione dixit, pontificem assumi ex hominibus, non ipsum se ingerere, atque hanc partem iã declarat Christo conuenire Christus (inquit) *non semetipsum clarificauit*) id est, non semet ingessit, nec ambitione sua venit ad pontificatum, sed Pater voluit ipsum hoc munere fungi. Quidam illud totum. *Qui locutus est ad eum, Filius meus es tu, &c.*) accipiũt, vt sit periphrasis Patris, nec aliud significetur, quàm illud: sed Pater scilicet, clarificauit illum, vt pontifex fieret: Alij interpretãtur vt istud, filius meus es tu, sit testimonium vocationis Christi. De vero sensu psalmi dictum est capit. primo, si velimus versiculum hunc productum ab Apostolo, valere ad declarãdum Christum vocatum

vocatum ad pontificium, quemadmodum Aaron vocatus est, debemus hoc modo exponere Augustini expositione relicta. Ego hodiè à mortuis reuocatum, constitui te in vita aliqua sempiterna, reuocam te ad magnifica illa, quæ egisti in vita mortali, egisti ante regē, & sacerdotem: functio tua posthac erit eadem, nec desinet vnquam.

Quemadmodum & in alio loco dicit, tu es sacerdos in æternum) hic est egregius locus, ad cuius intelligentiā vt præpararetur lector, putat Chrysostomus Apostolum vsum periphrasi illa, cuius iam meminimus: qui enim intelligit psalmum secundum pertinere ad Messiam, is facile etiam intelliget, ad eundem pertinere psalmum, in quo scribitur: Tu es sacerdos in æternum: sumptus est autem versiculus ille, ex psalmo 109. in cuius prima parte depingitur regnum Christi: in altera ipsius sacerdotium, & qui rectè intelligit, quomodo Christus agat & regē & sacerdotem, is magna cum fiducia petit, quicquid petit. sensus est: Dignitas, potestas, & officia pontificialia in te competunt: tu es sacerdos proprij nominis absque flexu. Iuxta veteres Scripturas etiam laicus sanctus sacerdos est, sed ibi est tropus: non enim assumitur laicus, nec constituitur ordinatione, vt agat intercessorem inter Deum & homines. Christus autem ad hoc assumptus est, & vocatus à Patre. Illa (*in æternum, & secūdum ordinem Melchisedech*) explicabit Apostol⁹ sequentibus, commentarij tamē nonnihil de hac re hic attingunt, sicut Melchisedech obtulit hostiam absque sanguine, panem scilicet & vinum: sic & Christus: Hic est cōmentarius Theophylacti, eundem commentarium habet & Phocius. Obtulit autē Christus panem & vinū in nouissima cœna. Istud apud veteres est certissimum. S. Athanasius ordinē istum Melchisedech hoc modo explicat: quia nō oleo, inquit, vnctus est Melchisedech ad sacerdotium, quemadmodum Aaron, & quia non obtulit hostias per sanguinem, & quia gentium sacerdos erat: hactenus Athanasius, qui primæ authoritatis est apud Græcos, & quia dicit ipsum Melchisedech obtulisse hostiam incruentam, & absque sanguine, & ideo videri posset Christus, qui in cruce obtulit cruētam hostiam, non esse sacerdos eius ordinis, cuius Melchisedech. Exponens hoc Oecumenius, & si, inquit, non obtulerit Christus carentem sanguine hostiam (siquidem suum ipsi⁹ corpus obtulit) tamen qui ab ipso funguntur sacerdotio, sine sanguine offerunt hostias: neque enim de ea, quæ semel facta est hostia dixisset, in æternum: se respiciēs ad eos, qui hodiè sunt sacrificantes, per quos medios Christus sacrificat, & sacrificatur, qui etiam in mystica cœna modum illis tradidit istius sacrificationis: in quo cōmentario aduertere oportet, quomodo explicet illud, quod dicit Apostolus: Christum sacerdotem perpetuum.

QVi in diebus carnis suæ, preces, supplicationesq́, ad eum, qui posset illum saluum facere à morte, cum clamore valido, & lachrymis offerens exauditus est pro sua reuerentia.

QVi in diebus carnis suæ) id est, dum viueret illa mortali vita, Hebraismus est, *Preces supplicationesq́, offerens.*) Sensus est, cùm offerret eo modo, quo illi, qui assumuntur ad hoc. Id enim oportet intelligere ex præcedentibus. Laicus aliquo sensu offert preces, sed nō eo, quo sacerdos, Christ⁹ obtulit preces, vt intercessor ad hoc constitutus à Patre, & ideò fuit proprij nominis sacerdos. Habemus igitur hic aliam particulam definitionis, quæ conueniat Christo.

Obtulit autem cum clamore valido.) An respexerit Apostolus ad clamorem, cuius meminerūt Euangelistæ, quod putat Lyranus, an ad alium, non satis certum est. Chrysostomus putat Apostolum narrare aliquid per manus traditum. Illud (*ad eum, qui posset illum saluum facere*) bifariam exponitur, & vtranque expositionem proponunt Græca. scholia. Prior est, Christus obtulit preces Deo Patri, qui poterat ipsum seruare à supplicio crucis, nisi maluisset morte Filij nostræ saluti consulere. Posterior est, qui poterat eū saluare excitando à morte.

Quod sequitur: *Exauditus est pro sua reuerētia*) varie exponitur ab interpretibus. Quidam reuerentiam accipiūt, quæ in ipso erat, qua dignus erat quem aliquis reuereretur. Alij reuerentiam interpretantur, quam ipse exercuit erga Deum Patrem. Pro charitate, inquit Eras⁹, & dignitate, qua valet apud Patrem, impetrauit, quod voluit. Quę expositio talis est, vt nescias, an prius, an posteri⁹ proponat. Clara est expositio, quam proponunt Græca. scholia, quæ habent. Pro reuerentia, quæ debeatur Filio. Clara est aliorum, quæ habet: quia erga Patrē in vita semper pijssimus fuit, qui toto tempore quo in terris egit, reuerenter erga Patrem se gessit, idcirco exauditus est.

ET quidem cùm esset Filius Dei, didicit ex ijs, quæ passus est obedientiam, & consummatus factus est omnibus obtemperantibus sibi, causa salutis æternæ, appellatus à Deo pontifex iuxta ordinem Melchisedech. De quo nobis grandis sermo, & interpretabilis ad dicendum, quoniam imbecilles facti estis ad audiendum.

ET quidem cùm esset Filius Dei) id est, quanquam esset Filius Dei, & eandem cū Patre haberet naturam immortalem & impassibilem, tamen passus est, sed in natura nostra, quam misericorditer assumpsit. *Et ex his, quæ passus est*) didicit obedientiam, cuius parti-

particulæ duplex est commentarius. Alter est: Ex his, quæ passus est, didicit obedire Patri. Alter est: Per experientiam didicit, quæ sit obedientiæ magnitudo, siquidé merito obedientiæ, quam præstitit vsque ad contemptum vitæ, euectus est ad dexteram Patris: vtranque expositionem proponunt Græcanica scholia, præferunt tamen posteriorem, quanquam altera non minus ad rem faciat. Non est periculum, inquit Apostolus, ne sacerdos noster negligens sit officij sui, nam didicit obedire. Quisq; hoc persuadeat sibi ipsum esse diligentissimum. Hoc agit Apostolus, vt Hebræi magna sibi audeant promittere, eò, quòd talem habeãt sacerdotem. Est hic rursus alia particula definitionis declarata in Christo, nempè ipsum propensum esse ad misericordiam, vt qui expertus sit mala, quibus vita nostra est obnoxia.

Et consummatus) id est, per afflictiones, & crucem, & mortem perfectus redditus, id est, (iuxta Græcanica scholia) talis declaratus. Alij exponunt, vt verè aliquid accesserit Christo, nempè immortalitas corporis, quam antè non habebat. *Factus est omnibus obtemperantibus sibi, &c.*) hinc discimus illis tantùm prodesse morté Christi, qui se formandos præbent, & obtemperant Euangelio, & in obediẽtia perstant vsque ad finem. Tacitè hortatur Hebræos, vt pergant in eo, quod cœperunt: cœpistis obedire Euangelio, pergite, sicut Christus perrexit obedire Patri vsque ad mortem.

Appellatus à Deo pontifex) scilicet in psalmo, quem paulò antè citauimus. Iã incipiet exponere ordinem Melchisedech. *De quo nobis grandis sermo, &c.*) Habeo, inquit, quæ dicam de Melchisedech multa & recondita, sed non estis idonei auditores, aures vestræ imbecilliores sunt, quàm vt ferre possint sermonem tam arduum & copiosum, idque vitio vestro accidit. Pro grandi, Grecè est multus & copiosus. Pro interpretabili, Græcè est, difficilis interpretatu siue explicatu, vt verisimile sit, interpretem vertisse, interpretabilis, & posteà scribarum indiligentia alterum (in) esse omissum, quod & alijs in locis accidit cap. 12. Epistolæ ad Rom. quàm incompræhensibilia iudicia ei*, & inuestigabiles viæ eius. Rursus Psal. 118. Præueni in maturitate, priori loco legendum est, inuestigabiles, posteriori, In immaturitate. Nam sensus est: nocte intempesta surrexi, & clamaui.

Etenim cùm deberetis magistri esse propter tempus, rursum indigetis, vt vos doceamini, quæ sint elementa exordij sermonum Dei, & facti estis, quibus lacte opus sit, non solido cibo.

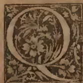
Etenim cùm deberetis magistri esse) siue doctores cæterorum. *Propter tempus*) quod egistis in toto isto negotio, tã sub Moyse, quàm sub Christo: à pueris enim edocti estis sub lege, & multi elapsi iã anni sunt, quòd professi sitis Christianismum: rursum opus habetis, vt tradantur vobis prima rudimenta diuinæ Scripturæ. Desiderat in eis non solú quòd in doctrina Euangelij nõ sint satis diligentes, sed quòd nec satis rationé habeant veteris testamenti. Loco, sermonum, Græcè est eloquiorum.

Et facti estis) sensus est: Segni[illegible]ie vest[illegible] a tales euasistis, vt infirmæ doctrinæ lacte potius indigeatis, quàm idonei sitis solido cibo altioris eruditionis.

Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis iustitiæ: paruulus enim est. Perfectorum autem est solidus cibus eorum, qui pro ipsa consuetudine exercitatos habent sensus ad discretionem boni ac mali.

Omnis enim, qui lactis est particeps) id est, qui talis est, qui lacte sit fouendus, expers est sermonis iustitiæ) id est, doctrinæ Euangelicæ, quæ de iustitia propriè disserit, quæ nó in historia, sed potissimùm in allegorijs inuenitur. *Paruulus enim est*) id est, infans est, & opus habet, vt præmãsum cibum in os ei inferas. *Perfectorum autem est solidus cibus*) solidú cibum allegoriam vocat. Solidus cibus abstrusioris sensus adultorum est, eorum videlicet, qui pro ipsa consuetudine, siue assuetudine exercitatos habent sensus. Pro consuetudine Græcè est ἕξις, id est, habitus. Sensus est: qui propter habitum quæsitum longa die, multa & assidua meditatione cóparatum discernere valent, quid rectè, quid secùs interpretatum de veteri testamento.

CAPVT VI.



Quapropter intermittẽtes inchoationis Christi sermoné, ad perfectioné feramur, non rursum iacientes fundamẽtum pœnitentiæ ab operibus mortuis, & fidei ad Deum, Baptismatum doctrinæ impositionis quoque manuum, ac resurrectionis mortuorum, & iudicij æterni. Et hoc faciemus, siquidem permiserit Deus.

Quapropter intermittentes inchoationis Christi) Hoc (quapropter) referédum est ad illud, de quo nobis grandis sermo, &c. habeo, quæ dicam de Melchisedech multa & magna, sed difficile fuerit exponere vobis, quandoquidem segnes estis auribus, & parum capaces tam sublimis doctrinæ, quod deinde declarat: etenim deberetis, inquit, magistri esse. ac post hæc infert: *quapropter intermittẽtes*) quod aptius vertisset interpres, omittentes, & initij, quàm inchoationis. Sen-

tis. Sensus est: Quia proposui iam dicere de recondita Theologia, qua videlicet congruētia Melchisedech Christum figurauit, idcirco omisis rudimentis, quę tradi solent his, qui in Christianismo primum instituuntur. *Ad perfectionem feramur.*) In voce (Christi) metonymia est, Christus enim pro doctrina Christiana ponitur: *In perfectione*) enallage speciei: sermonem tractatum vocat. Omissio, inquit, tractatu initij, quod pertinet ad doctrinam Christi, feramur ad perfecta dogmata, & de ijs dicamus.

Non rursum iacientes fundamentum pœnitentiæ) pœnitentiæ huius loci est, quæ præcedit Baptismum, non quæ est relapsorum: ea enim non pertinet ad initium doctrinæ Christi. *Et fidei ad Deum*) legere oportet conciones Apostolorum apud Lucam in Actis, vbi videre est istum tractatum. Primò vocāt ad pœnitētiam, qua receditur à veteri vita & peccatis, quæ opera mortua hîc vocat, quòd mortem adferant: deinde fidē exigunt. Post hæc Baptisma proponunt. Nos, inquit Apostolus, in hoc scripto non trademus de his rudimentis, omittemus fundamentum doctrinæ Baptismatū periphrasis est catechismi: quare dixerit Baptismatum, & non Baptismatis variant interpretes, dico, inquit, Baptismatum, cùm sit vnum Baptisma, quia absurditas ista sequitur ex absurditate vitæ vestræ. Vos quodammodo opus habetis multis Baptismatibus. Secundum hoc significare vult, quosdam inter Hebræos esse relapsos. Alij putāt Apostolum respexisse etiam ad Baptismum flaminis & sanguinis. Omittemus etiam, inquit, totū tractatum de imponendis manibus ijs, qui Baptizati sunt, vt spiritum accipiant ad robur, est periphrasis Sacramenti confirmationis, aliàs impositio manuum pertinet ad Sacramentum ordinis: omittemus etiam fundamentum doctrinæ de resurrectione mortuorum, hanc in omnibus ferè concionibus suis ad populum proponere solet Apostolus, vt videre est in Actis: *Et iudicij æterni*) rursus repetendum est fundamentum. Iudicium æternum vocat, quod ferat sentētiam æternam, sicut frigus pigrum dicimus, quod adferat pigritiam, per metonymiam.

Et hoc faciemus) id est, non dicemus de his rudimétis. *Siquidem permiserit Deus*) valdè antiquum hoc dictum est: Prophetæ semel se committebant Deo dirigēti, sic facit hîc Apostolus: Etsi, inquit, non constituerim dicere de his elementis, tamen permittam me diuinæ voluntati.

1. Pe. 2. d. *IMpoßibile enim est eos, qui semel sunt illuminati, gustauerunt etiam donum caleste, & participes facti sunt Spiritus sancti, gustauerunt nihilominus bonum Dei verbum, virtutesq; sæculi venturi, & prolapsi sunt, rursus renouari ad pœnitentiam, rursum crucifigentes sibimetipsis Filium Dei, & ostentui habentes.*

IMpoßibile enim est.) Non dicam, inquit, de fundamentis, siue principijs Christianæ doctrinæ, videlicet de pœnitentia ab operibus mortuis, de Baptismo & reliquis: cū ijs scribam, quibus ad hæc remedia nō licet recurrere. *Impoßibile enim est eos, qui semel sunt illuminati*) est vocabulū antiquæ scholæ Theologicæ, vt patet ex Dionisio Ariopagita, & Græcis, qui post ipsum scripserunt: pertinēt autem ad Baptisma, vide titulum capitis secundi Ecclesiasticæ historiæ apud Dionysiū: *Gustauerunt etiam donum caleste*) hoc Chrysostomus positum dicit in remissione peccatorum. Sēsus est: Qui gustauerunt, quàm sit magnum habere remissionem peccatorum, gaudere innocentiam. Prius ad intellectum pertinet, posterius ad effectum. *Et participes Spiritus sancti*) vide cap. tertium Epistolæ ad Titum, vbi dicitur per Baptismum effundi Spiritum sanctum in corda credentium.

Gustauerunt nihilominus bonum Dei verbū) hoc pertinet ad totam doctrinam Christianam: Quibus doctrina Christi non sapit, negligunt Euangelia, nec afficiuntur, illi nō pertinent ad hunc locum: *Virtutes sæculi venturi*) dicit potentiam sæculi, hæc in pijs iam quodammodo incipit. Nā ex spiritu inhabitante mira possunt, cùm antè ad omnia imbecilles essent: Quidam interpretari videntur de virtutibus, quæ vitijs opponuntur, sed certum est virtutis vocabulum ad potentiā pertinere hoc loco, cùm Græcè sit δύναμις. Impoßibile, inquam, est, eos, quibus hæc magna dona contigerunt, & nihilominus prolapsi sunt in ista mortua opera & peccata, *rursum renouari ad pœnitentiam*) hic locus prima facie videtur facere pro Nouato: si quis à baptismo relapsus esset in fornicationem, aut adulterium, aut simile aliquod peccatū, hunc Nouatus negabat posse per pœnitentiam restitui. Primū videre oportet, quid egerit Paulus cum relapsis: Incestuosum illū Corinthium, cuius meminit in vtraque Epistola ad Corinthios scripta, recepit ad pœnitentiam. Non ergo sensus huius loci esse potest, quem vult Nouatus, cùm Apostolus ipse diuersum fecerit.

Quis autem sit sensus, petendū est ex circumstantijs: meminit in præcedentibus pœnitentiæ, atque ibi certum est pœnitentiam esse illam, quæ præcedit Baptismum: quare & hic locus de eadem intelligendus est, & non de pœnitentia alterius generis. Pœnitentia, quę est actio Baptismi, facilima est: pœnitentia, quæ sequitur Baptismum, de qua sermo est contra Nouatum, difficilima est, & multa requirit, quemadmodum docet Chrysostomus in sermone ethico huius loci,

loci. Græci interpretes vrgent vocabulum renouandi. Renouari, inquit, Chrysostom. est nouum fieri: id autem contingit in Baptismo, ibi semel deponitur vetus homo cũ actibus suis, & exit è lauacro noua creatura. Vide cap. 3. epistolæ ad Titum: Saluos, inquit, nos fecit per lauacrum regenerationis, & renouationis Spiritus sancti. Solus ergo Baptismus iuxta exactam loquendi rationẽ renouat: per pœnitentiam verò non tam renouamur, quàm sarcimur.

Vrget etiam Chrysostomus, quod additur: *Rursum crucifigentes.* Idem faciunt Græca scholia, quę etiam citant Cyrillum: Quid igitur aiunt, abiecit ne Apostolus pœnitentiam: absit, quẽadmodum ait Cyrillus, sed pœnitentiam abiecit, quæ est actio Baptismi: vnde & renouari dixit, quod proprium est Baptismatis, & rursum crucifigentes, quod ipsum quoque proprium Baptismatis est. Baptismus siquidem exprimit mortem Christi. Qui ergo per alterum Baptismum pœnitere vult, is rursum crucifigit Christũ. Nihil ergo locus iste facit pro Nouato, cùm loquatur de pœnitentia, quæ præcedit Baptismum, & non de ea, quam Hieronymus vocat secundam tabulam post naufragium. Sunt tamen catholici, qui de hac interpretãtur, sed (impossibile) accipiunt pro eo, quod admodum difficile est: & (rursum crucifigentes) referunt ad vitam, quod ij, qui in dedecora vitæ prioris relabuntur, quodam sensu crucifigant Christum, quia nimirum iterant id, propter quod ille mortem sustinuit. Quare nisi mors Christi tam efficax fuisset, vt semel aboleuisset omnia peccata, oporteret ipsũ toties mori, quoties peccant homines. Quæ expositio licet catholica sit, non tamen videtur esse germana huius loci. Est enim consequentia Pauli ista: Omittemus dicere de pœnitentia ab operibus mortuis, quia impossibile est eos, qui relapsi sunt, renouari per pœnitentiam, pœnitentia prioris loci est ea, quę præcedit baptismum, ergo & secundo loco ea intelligi debet.

Pro eo, quod vertit interpres (*ostentui habentes*) Græcè est παραδειγματίζοντας, quod Erasmus vertit ludibrio exponentes, & optimè locum habet siue ad Baptismum referas, siue ad vitam. Qui per Baptismum subinde postulat renouari, is in typo Christum ludibrio exponit: qui in dedecora priora relabitur, is vita sua id efficit, quia nisi Christi sanguis semel effusus, expiasset peccata mũdi, oporteret Christũ rursus propter hunc fieri ludibrium, conspui & flagellari.

Terra enim sæpè venientem super se bibens imbrem, & germinans herbam opportunam illis, à quibus colitur, accipit benedictionẽ à Deo, proferẽs autem spinas ac tribulos, reproba est, & maledicto proxima, cuius consumatio in combustione.

Terra enim sæpè venientem, &c.) hæc faciliora sunt, quàm vt egeant expositione.

Confidimus autem de vobis dilectissimi meliora, & viciniora saluti, tametsi ita loquimur. Non enim iniustus Deus, vt obliuiscatur operis vestri, & dilectionis, quã ostendistis in nomine ipsius, qui ministrastis sanctis, & ministratis.

Confidimus autem) Sensus est: non adduxi similitudinem de terra sterili, quod putem in vos competere, persuasi mihi de vobis meliora, idq; ex pulcherrimis initijs vestris, hactenus multa præstitistis egregia opera, ministrastis de facultatib⁹ vestris sanctis. i. Christianis: ex amore nominis Christi subiecistis magnum laborem in iuuandis pauperibus, in hæc opera respiciens Deus, faciet, vt perseueretis, remunerabit De⁹ labores vestros, idq; spiritualibus donis, hoc est, quod dicit Apostolus: *Non enim iniustus est Deus, vt obliuiscatur*) id est, obliuisci possit: est enim rhetoricũ potentiale, sicut ibi: videas & flumina sicca. Ostendere phrasi Hebræa dixit pro eo, quod est exhibere, siue præstare.

Cupimus autem vnumquemq; vestrum eandem ostentare sollicitudinem, ad expletionẽ spei vsq; in finem, vt non segnes efficiamini, verùm imitatores eorum, qui fide & patientia hæreditabunt promissiones.

Cupimus autem vnumquemque vestrum, &c.) quæ dixi de terra sterili, exhortandi causa dixi, non scripsi, quòd putem relapsos vos esse, sed exhortatione mea efficere cupio, vt idem studium adhibeatis, & eandem diligentiam circa opera & labores dilectionis. *Idq; ad expletionem spei.*) Pro expletione, Græcis est πληροφορία, qua voce ipsi vtuntur, quoties certissimis argumentis rei cuiuspiam fit fides. Erasmus vertit, ad plenã spei certitudinem. Annotandus est locus iste: docet enim certissimè spei fiduciam erga Deum nasci ex operibus bonis, quare qui liberari cupit ab anxio illo timore, qui hominem facit semper cogitare Tartaros, studeat se exercere in pijs operibus. Quod additur (*vsque in finem*) Erasmus vertit, vsque ad perfectionem, & intelligit de perfectione spei, quæ crescit in nobis crescente simul pietate: sed nihil prohibet, quò minus accipiamus de perseuerantia vsque ad finem vitæ, vt etiam, cùm mors aderit, maneatis, inquit, in ista spe. Vox Græca sicut & Latina ambigua est.

Vt non segnes efficiamini) in isto studio, in negotio Euangelij, in ferendis periculis: præcipuè enim opponitur alacritati, quæ requiritur in tolerandis miserijs & molestijs. *Verùm imitatores.*) Si scripsisset Apostolus hæc hominibus nihil patiẽtibus non habuissent locum: nunc verò cordatè admodum dicũtur hæc à Paulo: nam multa patiebãtur Hebræi.

bræi. Fides huius loci non ea est, qua ex impio quis iustus fit, sed qua iustus se sustentat in reliqua vita respiciens in promissiones.

Propatientia) Græcè est μακροθυμία. i. longanimitas, qua duramus in malis, nec frangimur etiã si longo tempore opus sit tolerantia. Hæreditare dixit, pro cõsequi, phrasi Hebræa: Græcis tamẽ est præsentis tẽporis, qui fide & longanimitate consequuntur promissiones notas, & nobiles in Scripturis de vita & regno. In præcedentib. erexit eos in spem respectu operum quæ fecerant: hic idẽ facit respectu promissionũ, & Christianum ad vtrumq; respicere oportet: sicut enim ex promissionibus diuinis dum serio cogitantur, sic ex benefactis nostris dum ad memoriam reuocantur, exurgit & nascitur spes.

ABrahæ namque promittens Deus quoniam neminem habuit per quem iuraret, maiorem, iurauit per semetipsum, dicens: Nisi benedicens benedicam te, & multiplicans multiplicabo te. Et sic longanimiter ferens, adeptus est repromissionem. Homines enim per maiorem sui iurant, & omnis controuersiæ eorum finis ad confirmationem, est iuramentũ. In quo abundantius volens Deus ostendere pollicitationis hæredibus immobilitatem consilij sui, interposuit iusiurandum.

ABrahæ namque, &c. Hortatus sum vos vt imitemini maiores vestros in fide & tolerantia malorũ, Subijciam exemplu: *Abrahæ namq; promittens)* Græcis est participiũ præteriti temporis: cu promisisset, quanquã sit instantis magis quàm præteriti temporis: cũ instituerit promittere Deus Abrahæ: iurauit per semetipsum. Hæc omnia faciunt vt pondus habeant apud nos promissiones, iurauit, inquam, dicens: *Nisi benedicens benedicam tibi)* hæc est formula iuramenti: & quod annotatum est cap. 3. ea parte: si introibunt in requiem, etiam hic repetendum est, nempe aposiopesin esse. Benedicens benedicã, phrasis Hebræa est pro eo, quod est, modis omnibus, & prorsus benedicam. Conduplicant enim ipsi vocabula, causa vehementiæ: benedicere autem est prosequi donis.

Adducit Apostolus locum, qui habet nõ meram promissionem, sed extortam per opera, legendum est caput. 22. Genes. Per memetipsum, ait Dominus, iuraui, id est, iuro, familiare siquidem Hebræis est præterito vti pro præsenti, quia fecisti hanc rem, id est, quia paratũ te exhibuisti ad immolandũ filium, propter hoc opus benedicens benedicam te, id est, insigniter benedicam: & multiplicans multiplicabo, id est, valde multiplicabo te, faciam vt semen tuũ latissimè spargatur. Ad hunc modum habet ed tio nostra in Genesi, in qua nulla est formula iuramẽti. Hebræi tamen habent. Nam præmittunt voculã quæ significat certe, siue profecto.

Et sic longanimiter ferens) Græcè est μακροθυμήσας, id est, cũ tam diu fuisset longanimus: est enim præteriti temporis. Præcipua aũt vis est in vocula (sic) sensus est: Abraham fretus promissione talis iuramenti, & sustinens se fide & patientia, adeptus est promissionem, ergo & nos in medijs tribulationibus respicere oportet in promissiones, & fide promissionum nos sustẽtare, & durare in aduersis: nam hoc modo peruenitur ad regnum: Istud significat nobis vocula illa (sic.)

Homines enim, &c.) Dixi Deum promissioni suæ adiecisse iuramentum, quo consilio id fecerit iam explicabo, adducto ex humanis exemplo. *Homines per maiorem sui)* Græcismus est, Latine dicẽdum fuerat, per maiorem se iurant. *& omnis controuersia)* sensus est: si quid dubium fuerit & controuersum apud homines, soluitur & finitur cõfirmatione iurisiurandi. Quia ergo homines hunc morẽ habẽt vt finẽ controuersiæ statuant in iuramento, voluit Deus adijcere promissioni iuramentu, vt nihil hic desideraretur, quod apud homines addere solet firmitatem, hoc est quod dicit: *In quo abundantius, &c.*) in hoc negotio promissionis Deus insigniter declarare volens firmitatem consilij sui hæredibus promissionis, iusiurandum interposuit.

VT per duas res immobiles, quibus impossibile est mentiri Deum, fortissimũ solatium habeamus, qui confugimus ad tenẽdam propositam spem, quam sicut anchorã habemus animæ tutã ac firmam, & incedentem vsq; ad interiora velamina vbi præcursor pro nobis introijt Iesus, secundum ordinem Melchisedech pontifex factus in æternum.

VT per duas res) quæ mutari non possunt, siue quæ non admittunt mutationem: hæ autẽ res sunt promissio & iuramentũ. Promissio enim promittentem obnoxium facit explendæ suæ promissionis: similiter iuramentum iurantẽ *Quibus*, id est, per quas duas res impossibile est mentiri Deum. Mentiri hoc loco fallere est, quando euentus scilicet non respondet expectationi. Non est possibile, inquit, quòd Deus non præstet quod promisit, & non seruet quod iurauit.

Respicientes ergo in promissiones Dei magno animo simus, nec frangamur aduersis, consolemur nos in spe: nam propterea voluit Deus fidem suam gemino vinculo obstringere. Primùm promissione: deinde iuramento, vt firmam habeamus consolationem. *Qui)* ex professiõe suscepti Euangelij abrenunciato sathana & mundo. *Confugimus)* est præteriti temporis vt patet ex Græco. *Ad tenendam propositam spem)* vt potiremur spe proposita in istis promissis de Messia. Aptius vertisset interpres, ad obtinendam propositam spem: nam κρατῆσαι cùm habet genitiuũ, obtinere significat, siue possidere. Spẽ, posuit pro re sperata, per tropum: sicuti in præcedentibus promissionem pro re promissa.

Quam) scilicet spem. Hic dum repetitur spes propriè sumitur: nos, inquit, Christiani pro anchora nauigationis nostrę habemus spem, illa in tempestatibus magni huius maris, id est, irrequieti mundi nosq; nostros fulsit.

Aduertere oportet digreßionem Apostoli: à mentione siquidem sacerdotij, quæ fuit cap. 5. hactenus digressus tractauit duos locos communes, quibus absolutis, iam redit ad institutum sed valde insigniter & molliter. Spes, inquit, nostra pertingit vsq; ad ea, quæ intra velum sunt, non est contenta vestibulo, incedit vsque ad sancta sanctorum. Nam sancta sanctorum & priora templi non distinguebantur, nisi per velum Interiectum. Facit ergo Apostolus istud interius, typum regni cælorum: exterius verò typum regni, quod in terris est. Simpliciter dixisset, spes nostra peruadit vsque ad cælum, maluit tamen periphrasi vti, vt mollius rediret à quo digressus erat. (*Vbi inquit*,) id est, in quæ sancta sanctorum, eo nos præcurrens & viam parans, introijt Iesus pontifex sanctus, vt dicere cœperam, secundum ordinē Melchisedech.

CAPVT VII.



Ic enim Melchisedech, Rex Salem sacerdos Dei summi qui obuiauit Abrahæ regresso à cæde regum: & benedixit ei, cui & decimas omniū diuisit Abraham. Primùm quidam, qui interpretatur Rex iustitia, deinde autem & rex Salem. quod est rex pacis, sine Patre, sine matre, sine genealogia, neque initium dierum, neque finem vitæ habens, aßimilatus autem Filio Dei, manet sacerdos in perpetuum.

H*Ic enim Melchisedech*.) Est sermo exequētis quod cœperat: Dixeram me velle ingredi subtiliorem, &, quæ in allegorijs versatur, Theologiam, id iam incipio. Non igitur vrgere debet coniunctio (*enim*) cùm non habeat vim causæ. Pronomē (*hic*) est demonstrantis eum, de quo in præcedentibus locutus est. Melchisedech, inquit, cuius meminit Psalmus 109. *Rex Salem. &c.*) Est hic lōga periodus, quales multæ sunt in Paulo, cōstans quatuor membris. Primum est: *hic enim Melchisedech. &cæt.*) finiturque in illis verbis: *Cui & decimas omnium diuisit Abraham*,) & habet incisa siue cola sex. Secundum membrū est: *Primum quidem qui interpretatur, &c.*) Quod habet etiam incisa aliquot. Tertium est: *Sine Patre, sine matre, &c.*) Quartum: *aßimilatus autem Filio Dei*) vsque ad, intuemini. Vbi finitur periodus. Subiectum est: hic enim Melchisedech, cui adhæret, Rex Salem & cætera quæ sequuntur, prædicatum verò est, Manet sacerdos in perpetuum, hoc est, gerit typum illius sacerdotij, quod verè æternum est, sacerdotij videlicet Christi, atque illud potißimum vrgere vult Apostolus, addit interim alia: ea obscuram facit periodum. Sensus est: Hic Melchisedech cùm esset Rex Salem: nomen est ciuitatis, an autem Hierusalem significetur, an alia, id quæstionem habet. Hieronymus vult esse ciuitatem in terra Cananæa. Tribuit Apostolus multos titulos ipsi Melchisedech. Primum, inquit, aduertere vos volo, quod Melchisedech hic rex erat, & quidem rex Salem, deinde quod sacerdos Dei altißimi, qui Abrahæ, cùm magnam rem is perpetrasset, obuius factus est & benedixit ei, scilicet, iure sacerdotij: erat enim in illa re minister Dei. *Cui & decimas omnium diuisit Abraham*;) est alius titulus. Ostendit quòd opinione Abrahæ Melchisedech sacerdos erat, erat & ipsi sacerdos. Abraham inquit, agnouit Melchisedech pro suo sacerdote dum dedit ei decimas.

Hieron. in epist. ad Euagrium quæ est circa principium tom. tertij.

Primum quidem qui interpretatur) scilicet, per etymologiam nominis. Si vultis inquit, exercere hanc reconditam Theologiam, primum incipite à nominibus, inuenietis in his duo. Melchisedech nomine suo typum gerit regis, ac regis iustitiæ, atque illius iustitiæ, quæ propria est Scripturis. Voluit Deus certa ratione personam illam vocari hoc nomine, vt significaret allegoricè aliquid ad Christum pertinens: componitur autē Melchisedech ex duobus, ex Melech, quòd regem significat, & Sedech, quod est iustitia. Est mirabile, quod Apost. non dubitauit docere, in solis etymologijs nominum latere allegorias. Qui non sentit se habere magnū spiritum, abstinere debet à nouis allegorijs; cùm inuenire allegorias eius sit, qui afflatur spiritu: & malè merentur de re Christiana, qui has audent confingere ex suo cerebro. Magis autem mirum est, quòd ex etymologia ciuitatis Apostolus ducat mysterium: primū, inquit, Melchisedech vocabulo suo typum gerit magnæ rei. Deinde vocabulo ciuitatis. Nam hoc ipso quod rex fuit Salem expreßit Christum, qui allaturus erat verā pacem, de qua in Euangelio. Et in terra pax hominibus bonæ voluntatis.

Sine Patre) obscurè hoc dictum est. Sensus est: Non constat ex Genesi, vbi mentio fit huius Melchisedech, neque ex tota Scriptura, quis fuerit ipsius pater, quæue mater. Quod additur (*sine genealogia*) exponit præcedens. Genealogia autem, vocabulum est frequens Paulo, & Iudæi valdè laborant in texendis catalogis stirpis suæ: quare multū probabilis est commentarius ille, qui facit Melchisedech hunc hominem Cananæum. Sensus est: Melchisedech nullam habet genealogiam, neque in Scriptura, neq; in Deu-

teroli-

terosibus, nusquá est genealogizatus. Tria hæc (*siue patre, sine matre, sine genealogia*) Apostolus iucundius expressit dictionibus compositis: atq; his omnibus typum gessit Melchisedech ipsius Christi.

Neque initium dierum, neque finem vitæ habens) sensus rursum est. Scriptura non meminit quando natus sit, vel quando mortuus, in hoc rursum typum habet Christi, sed multa differentia est. Siquidem in Christum simpliciter competit, in Melchisedech non nisi per tropum.

Assimilatus autem Filio Dei) illud (autem) pósitum est pro (præterea.) Sensus iste est; præterea, quæ tribus membris complexus sum, in quibus proposui titulos aliquot ipsius Melchisedech, multa expressit pertinentia ad Christum, vita & actionibus suis: Dicitur autem manere Melchisedech in æternum, quatenus typum gerit Filij Dei, cuius sacerdotium est æternum.

INtuemini autem quantus sit hic, cui et decimas dedit de præcipuis Abraham patriarcha. Et quidem de filijs Leui sacerdotium accipientes, mandatum habent decimas sumere à populo secundum legem, id est, à fratribus suis, quanquam & ipsi exierint de lumbis Abrahæ.

INtuemini autem quantus sit hic) propter qualitates, quæ sunt siue in ipso, siue in Christo, cuius typum gerit. Illud intueri, vocabulum est scholæ, est eorum qui allegoricè tractant Scripturas: Hic, inquit, exercete vestrum allegorismum. Vide commentarium Chrysostom. Is cùm proposuisset principiú capitis huius vsque ad ea verba, Primú quidem qui interpretatur, &c. sic scribit: Vbi paucis rem totam narrauit Apostolus, mysticè ipsam & allegoricè interpretatur. Vbi sunt duo vocabula huius artis: alterum, mysticè: alterum θεωρεῖν, quod interpres contemplari vertit, cum non tam contéplari, quàm contemplatiuè, hoc est, allegoricè exponere significet apud Chrysostomum: eadem hac voce vsus est hoc loco Apostolus. Nam habet θεωρεῖτε, pro quo interpres noster dixit intuemini: intentio autem Pauli est ostédere nõ tam ipsius Melchisedech, quã Christi excellentiam, cuius ille typum gessit. Ipse Abraham decimas dedit Melchisedech, quare agnouit ipsum superiorem & maiorem se: dedit autem decimas de præcipuis. Græca vox, secundum Chrysostomum, exuuias significat ab hostibus detractas, quod verum est dum scribitur per ι, alioqui per ν, scripta significat præcipua. Interpres Chrysosto. cùm ἀκροθίνια vertisset præcipua, quomodo nostra habet editio, adiecit: Præcipua autem dicuntur exuuiæ, cùm debuisset seruare Græcam vocem hoc modo, ἀκροθίνια (qua voce vtitur Paulus) dicuntur exuuiæ, &c. Non caret emphasi quod additur, Patriarcha. Sensus est: ipse Abraham quem vos habetis pro principe, dedit decimas Melchisedech de spolijs, si sequamur Græcos. Si nostram editionem, de præstantioribus rebus, quas tulerat ex bello. Qui autem sint patriarchæ secundum idioma Scripturarum, id quæstionem habet. Si vocem explices, sonat principem patrum aut ducem.

Et quidem de filijs Leui sacerdotium accipientes, & cæt.) Est hic contentio rhetorica. Sensus est: Mandatum habent in Scripturis pro ipsis faciens, quod sit non sacerdotibus, sed populo: habent, inquam, mandatum sumédi decimas à populo. Quem autem dicat populũ, deinde exponit dum addit (*à fratribus suis.*) Quæ expositio non caret vi, quia dignius est esse fratrem, quàm populũ quod sequitur: *Quanquam & ipsi exierint de lumbis Abrahæ*) dubium habet sensum: nam referri potest vel ad Leuitas accipientes decimas, vel ad fratres dantes, hoc modo: quanquam & ipsi, à quibus Leuitæ accipiunt decimas, eiusdem sint (quod ad genus pertinet) dignitatis vel quanquam & ipsi Leuitæ, si genus spectes, nihilo sint meliores populo, à quo accipiũt decimas: Græca tamen non admittut, nisi alterum sensum, secundum quem ad fratres refertur.

CVius autem generatio non annumeratur in eis, decimas sumpsit ab Abraham. & hunc qui habebat repromissiones benedixit. Sine vlla autem contradictione, quod minus est, à meliore benedicitur.

CVius autem generatio.) Est altera pars contentionis. Vultis, inquit, scire quantò maior sit Melchisedech ipsis Leuitis? Discite ex patre Leui: quod Leuitæ accipiũt à fratribus suis, hoc Melchisedech à Patre: ipsi à posteris Abrahæ, Melchisedech ab ipso Abrahamo totius gentis authore. quod interpres vertit: *Cuius generatio non annumeratur in eis*) ad verbum est: qui nõ est genealogizatus inter eos, hoc est, qui non numeratur ex generatione eorum: hinc probabile est Melchisedech fuisse hominem Cananæum, quæ est sententia Hippolyti, Irenæi, Eusebij Cæsariensis, & Emiseni, Apollinarij quoque & Eustachij. Hebræi verò volũt hunc Melchisedech fuisse Sem filium Noë, quod propterea dicunt, quia non agnoscunt in gentibus vllum sacerdotium, sed nullum adducunt argumentum, quanquàm benè ostendant Sem vixisse tempore Abrahæ. Origenes diuersam sequitur sententiam, dicens Melchisedech, neque Sem, neq; aliũ quemuis mortalium, sed Angelum esse: quem sequitur apud Grecos Didimus. Alius rursum Melchisedech diuinioris naturæ esse vult, dicens esse Spiritum sanctum, motus fortasse quòd Apostolus faciat illum sine patre & sine matre. Quam sententiam & item Ori-

genis, reijcit Hieronymus in Epistola ad Euagrium, vbi etiam docet Melchisedech nó regem vrbis Hierosolymæ fuisse, quæ primum Salem, deinde Iebus, ad extremum Hierusalem appellata sit, sed alterius, quæ in Euangelio secundum Ioannem dicitur Salem.

Et hunc qui habebat promißiones) id est, ad quẽ factæ erant magnæ illæ promissiones de Messia, benedixit: *Sine vlla autem contradictione*) sine controuersia, quomodo Græcam vocem vertit in præcedenti capite: id quod minus est ab eo, quod maius est, *accipit benedictionẽ.*) Erat durum Hebræis audire, quod homo Cananæus & alienigena maior esset Abrahamo, & graue & difficile creditu erat: hinc voluit certò & indubitatò id dictum esse. Omnes inquit naturaliter hoc agnoscunt, quòd id, quod minus est, & cæte. Duplices sunt sententiæ generales. Aliæ pertinent ad mores, & hæ vocantur gnomæ à Græcis. Aliæ naturam rei explicant, & hæ vocantur crises. Atque huius generis est ista propositio Sine vlla controuersia id quod maius est benedicit minori. Melchisedech benedixit Abrahamo, ergo maior ipso fuit. Hic si quæras, quomodo ergo Episcopus Hostiensis benedicat Pontifici Romano: respondetur, quòd benedicat non Pontifici, sed Paulo vel Iulio: & nos benedicim^9 corpus Christi, sed vt ministri Dei, qui maior est corpore Christi.

ET hic quidem decimas morientes homines accipiunt, ibi autem contestatur, quia viuit. Et (vt ita dictum sit) per Abraham, & Leui qui decimas accipit decimatus est: adhuc enim in lumbis patris erat quando obuiauit ei Melchisedech.

ET *hic quidem*) Est amplificatio eiusdem contentionis: in hoc inquit loco Pentateuchi, ad quem hic respicio, *Morientes homines*) id est, addicti necessariò morti, Decimas accipiunt, *ibi autem*) cap. scilicet. 14. Geneseos (*contestatur*) scilicet, Scriptura de Melchisedech est quod viuat. Quanquam Græca vox etiam passiuè interpretari possit hoc modo: ibi autem testimonium perhibetur, scilicet ipsi Melchisedech, quòd viuat. Sensus iste est: Sacerdotes Leuitici mortales sunt, Melchisedech est perpetuus & manet in æternũ. *Et vt ita dictum sit*) dicam inquit aliquid improprie quod tamen verum est. Vocula (&) dum dicitur (*& Leui*) valet etiam. *Accipit*) idẽ est, quod accipere solet vel cuius est ius exigendarum decimarum. Sensus est: in Abraham ipse etiam Leui, ad quem pertinet ius decimarum, soluit decimas, & propterea veri nominis laici sunt Leuitici sacerdotes, si conferas eos cum Melchisedech.

Adhuc enim) quæstio hic est, an vocula (*enim*) causam reddat eius, quòd dixit non Abraham solum, sed in Abraham etiam ipsum Leui soluisse decimas Melchisedech, an illius quod præcessit: vt ita dictum sit, quod visum fuit Erasmo, secundum quem sensus est: Leui non est propriè decimatus, cùm id temporis nondum natus esset, sed improprie, & propterea præmolliendo sermonem scripsi: Vt ita dictum sit. Secundum alios sensus est: cùm Abraham obuiaret ipsi Melchisedech, tum in lumbis Abrahæ erat ipse Leui, & propterea verè dixi, ipsum Leui decimatum in Abraham. Quare sicut minores habentur qui Leui soluunt decimas, sic ipse Leui inferior est Melchisedech cui decimas dederit. Oportet semper ante oculos habere scopum Apostoli, hoc potissimum agit in hac Epistola, ne pœniteat Hebræos suscepti Euangelij, néue frangantur animo ob aduersa, quæ ratione Euangelij inferebantur, cùm eius maxima sit dignitas, idque propter Christum. Nam, vt docent veteres Scripturæ, maior hic est & Angelis, & Moyse, & Aarone, & quia assueti erant sacerdotio, ostendit non deesse sacerdotium. Habetis, inquit sacerdotem Christum, quem quia nũquam viderant Hebrei gerentem se pro sacerdote, definit in genere sacerdotem, docetque in Christo inueniri quicquid est de essentia sacerdotis, vt audeant fidere. quia sacerdotis est bona fide agere negotium populi, & non lapso tantum, sed & periclitanti succurrere, & tentato: iam quo magis fidant, maioraque audeant promittere sibi ex sacerdotio Christi, quàm Leuitico, confert ipsum cum Leuitico, & primò in medium adducit typum: Volo inquit hic primò aduertere vos Melchisedech, vt intelligatis, quæ sit eminentia sacerdotij CHRISTI: Leuitici sacerdotes maiores habentur populo, quòd decimas accipiant à populo: at Melchisedech decimas sumpsit à principe populi & totius gentis authore, adeoque ab ipsis Leuitis, & propterea huius comparatione ipsi non nisi laici sunt: deinde sacerdotes Leuitici mortales sunt, Melchisedech vero neq; initium dierum, neque finem vitæ habet. Ex hoc iam intelligite quantus sit Christus, siue quanto præstantius sit sacerdotium Christi sacerdotio Leuitico: cùm Melchisedech typum tantùm gesserit Christi. Secundò inquit aduertere vos volo ad Psalmum, vt intelligatis, quæ sit eminentia sacerdotij Christi. Sacerdotium Leuiticum nec iustos potuit reddere homines, nec gratiam præbere aduersus tentationes, nec cætera conferre necessaria homini in hoc vt perficiatur: sacerdotium autẽ Christi omnia hæc præstat.

FINIS.

OPVS

OPVS HOMILIARVM F. ADAMI SASBOLDI DELPHII.

ADAMVS GERMANIS FRATRIBVS suis Sasboldo ac Gerardo. S.



Omilias hasce Leviticas vobis dedicamus dulcißimi fratres, certò persuasi, quòd ad ipsarum exemplar vitam & mores efformaturi sitis. Valete & in precibus vestris ac sacrificijs, ad quæ offerenda iam manus vestræ inunguentur, subinde mentionem nostri facite. Louanij Nonis Aprilis.

HOMILIA PRIMA SVPER HANC SCRIPTVRAM LEVITICI XX.

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.



Verba hæc ad filios Israël semen Abrahæ secundū carnē facta sunt, illos in peculiarem sibi populum Dominus elegerat, vt diceretur ipsorum Deus, & ipsi eius populus: Verū quia non permanserunt in testamento eius, nec veniente in propria receperunt, reiecti sunt, & translatum ab eis est regnum Dei ad Gentes, hoc est, ad nos. Nos aliquando non populus Dei, nunc populus Dei: non misericordiam consequuti, nunc misericordiam consequuti sumus. Ad nos proinde verba hæc iā pertinent, nobis nunc dicitur, quod carnali Israeli olim dicebatur: *Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.* Quare auditores optimi, solicita mente his intendere debemus: vt quid à nobis requirat Deus intelligamus: atq; vbi intellexerimus, opere exerceamus: exerceamus inquam, & opere præstemus, ne si neglexerimus, & à nobis auferatur regnum Dei, & detur genti facienti fructus eius. Cū enim sanctus sit Dominus, sanctum vult habere populum, ab omni segregatum immūditia, ac bonorum operum sectatorē, quemadmodum ostensuri sumus. Antequam autem rem aggrediamur, gratiā imploremus, sine qua vanus est conatus noster, & omnis humanus labor inutilis.

Leuit. 20. *Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei.*

IN hac concione primò dicemus, quid à nobis requirat Dominus, quando ait: *Eritis mihi sancti*, deinde rationes explicabimus, quibus ad sanctitatis studium nos exhortatur. Hæc enim duo continet scriptura, quam ex Leuitico proposuimus. Verba hæc, *Eritis mihi sancti*; quid sibi velint, non aliunde melius discitur, quàm ex ipso Moyse, apud quē iterum & iterum inculcantur. Cap. 11. Leuitici, cum decreuisset Dominus inter munda, quibus vesci liceret, & immunda animantia, à quibus abstinere deberent Iudæi, adiecit in fine. *Sancti estote, quia ego sanctus sum*: Rursus post immundicias & ominationes varias quibus contaminauerunt se Gentes, à quibus populum suum quàm longißimè remotum esse volebat, capite 18. eiusdem libri recitatas, in principio statim capit. 19. ad omnem cœtum filiorum Israël per Moysen dici iussit. *Sancti estote, quia ego sanctus sum Dominus Deus vester*. Iterum cap. 10. eiusdem libri iubente Domino eadem ad populū Moyses loquitur, vbi & verba thematis nostri scribuntur. Quæ loca si quis conferat, & diligenter ea, quæ præcedunt inspiciat, intelliget non aliud esse, Sancti eritis, quàm segregati eritis ab omni quod immūdum est. Verùm multa Iudæis immunda erant, quæ iam non itidem immunda habentur. Immundum est, vt in genere dicam, quidquid in mūdo est. Vt ergo sanctus sis, separa te à mūdo. Atq; vt intelligas, quid nomine mundi significare velim, non tam verbis, quàm rebus docebo. Legis in Esaia: *Vocabit Dominus Deus exercituum in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci, & ecce gaudium & lætitia, occidere vitulos & iugulare arietes, comedere carnes, & bibere vinum, comedamus & bibamus cras enim moriemur.* Ecce mundus Vbi comeditur vitulus seu aries de medio armēti vel gregis iuxta scripturam, vbi bibitur vinum in dulcedine, vbi suauiter ac securè viuitur, ibi mundus. Mundus est, vbi gaudium & læ-

 titia.

titia. Recede, recede, exi inde, separa te vt sanctus sis, imò separa te vt viuas. Nā scriptum est: *Ducunt in bonis dies suos, & in puncto ad inferna descendunt.* Præter hunc est alius populus, cui⁹ studia in Genesi sic describit Moses. *Venite faciamus nobis ciuitatem & turrim, cuius culmen pertingat ad cælum, & celebremus nomen nostrum antequam diuidamur in vniuersas terras.* Celebremus, aiunt, nomen nostrum, ædificemus ciuitatem & turrim altissimam, vt perpetuam memoriam consequamur, vt nunquam obliuioni tradatur nomen nostrum, sed nostri perpetuò memores sint posteri: Et hic mundus est. Mūdus est, vbi ædificatur Babel. Hec ędificatur nō iam in vna tantū parte orbis, in cāpo Sennaar, sed vbiq; terrarum, in ciuitate ista, in locis circumiacentibus, & quod magis mireris, in terra quoq; sanctorum. Quicunque studia sua in hoc cōferunt, vt parent sibi nomen, vt magni euadant, vt honorentur in populo, illi ędificant Babel. Quorum quantus sit numerus, quis valeat dīcere? hic ieiunijs atterit carnem, orationi inuigilat, iustis operibus insistit, vt nomen sanctitatis consequatur. Ille noctes ducit insomnes, exhaurit spiritus, ingeniu vexat, vt audiat, doctus est, insignis concionator est, magnus philosophus est. Alius totus in hoc est, vt potens habeatur: propterea splendidas domos facit, & porticus, & deambulacra, & vasa, & vestes. Omnes isti ædificant Babel. Fuge qui sanctus esse desideras: Primi illi ędificatores Babylonicæ turris dispersi sunt, dispergentur & omnes qui imitantur illos, sicut scriptum est: *Incuruabit Dominus habitantes in excelso, ciuitatem sublimium humiliabit, humiliabit eam vsque ad terram, detrahet eam vsque ad puluerem, & conculcabit eam pes, pes pauperis, gressus egenorum.* Attendant ambitiosi omnes, qui ad magna adspirant: illi enim sunt habitantes in excelso & sciāt, quod altum est hominibus, hoc abominationem esse coram Deo. Descripsimus duo genera hominum, quorum alterum delicijs, alterū gloriæ deditum est: præter hæc est tertium genus, quod pro Deo colit Mammonam, gens idololatra semen sanguisugæ, populus insatiabilis, dicens, adfer, adfer, & cùm multa attuleris, vsq; adhuc audis, adfer, adfer, & nunquam audis, sufficit. Apud hos vel imprimis est mundus, & frustra homines sunt. Nam vt ait Poeta:

Iob 21.b

Genes. 11.

Pronaq; cùm spectent animalia cætera terram,
Os homini sublime dedit, cælumq; videre
Iussit, & erectos ad sydera tollere vultus.

Non aliam certè ob causam, nisi vt cælestia rimaretur, eaque sola amaret ac quæreret, non hæc terrena, quæ mentem eius satiare nequeunt: vana enim sunt, promittūt homini fœlicitatem, sed non præstant, vnde & mendacium appellantur. *Filij hominum*, ait Dauid, *vsquequo graues corde, vt quid diligitis vanitatem & quæritis mendacium?* vt quid temporalium rerum amore detinemini, quod est vanitas? vt quid tanquam prima extrema sectamini, quod est mendacium? Filij Adam, curuæ animæ, & pectora cæca, dicite mihi qui estis huius modi, qui oculos habetis apertos in vmbras rerum temporalium, & ad æterna bona clausos, intulistis in mundum aliquid? efferetis indè aliquid? Nunquid non nudi venistis? nunquid non nudi recedetis? Quid igitur coaceruatis contra vos densum lutum, aurum & argentum, terram vtique fuluam & albam? Fuge qui sanctus esse desideras, fuge qui Deo placere studes, & saluare animam tuam. Nam scriptum est: *Qui volunt diuites fieri, incidunt in tentationem & in laqueū diaboli, & desideria multa, inutilia & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem. Radix enim omnium malorum est cupiditas.* Audistis quid nomine mundi intelligam, hoc nimirum, quod beatus Apostolus Ioannes, cum ait. *Omne quod est in mundo, concupiscentia carnis est, & concupiscentia oculorum & sapientia vitæ.* Qui ergo segregat se ab his, ab hominibus qui dicunt: Comedamus & bibamus, & fruamur bonis quæ sunt: à filijs Adam, qui ædificant Babel, & aiunt: Celebremus nomen nostrum à semine quoque sanguisugæ, cuius vox est adfer, adfer: Qui inquam ab his omnibus segregat se, & hoc agit, vt soli Deo adhæreat, ille facit, quod sermo diuinus iubet: *Eritis mihi sancti.* Tales fuerunt veteres illi patriarchæ. Dictum est Abrahæ: Egredere de terra tua, & de cognatione tua, & de domo Patris tui, & veni in terram quam monstrauero tibi. Et exijt, ait scriptura, nesciens quò iret, commigrauit in terram, cuius nec nomen, nec situm sciebat. Non erat alligatus carni & sanguini, non loco vel patriæ, nō deniq; vllis rebus sęculi, vnde in terra promissionis demoratus est tanquam in aliena. Nam in casulis habitabat, hoc est, in tentorijs seu tabernaculis, quæ hospitum sunt, & non in loco fixè commorantium, quemadmodum in Epistola, quam ad Hebræos scripsit, docet Apostolus, vbi & causam huius exponemus. *Expectabat*, inquit, *fundamenta habentem ciuitatem, cuius artifex & conditor Deus*, hoc est, expectabat aliam patriam stabilem ac perpetuam, nimirum cælestem. Tales fuerunt & Prophetę Domini. *Ecce ego*, ait Esaias, *& pueri mei, quos dedit mihi Dominus in signum & portentum Israel à Domino exercituum, qui habitat in monte Sion.* Ecce ego, promptum & paratum se significat in omnem euentum Domini. Dominus abscondit faciem suam à domo Iacob, præstolabor eum, etiam si moram fecerit, & non ego solùm, sed mecum pueri mei, hoc est, prophetæ cæteri.

Psalm. 4.

1. ad Tim. 6.A.

1. Ioan. 2.

Gen. 12. A.

ad Heb. 11.

Esaia 8.

cæteri, quos dedit mihi Dominus in signum & portentum Israel. Prophetæ quia gloriam, diuitias, voluptates contemnebant, quia omnia vt stercora arbitrabantur, & reijciebant, spectaculum erant carnali Israeli, alijs eos stultos dicentibus, alijs aliud dicentibus.

Hoc significare vult Propheta, dum ait: *Quos dedit mihi Dominus in signum & portentum Israel.* Tales fuerunt Apostoli quoque, vnde cùm meminisset Paulus quorundam, quorum Deus venter erat, qui non nisi terrena sapiebant, segregans se ab illis & Apostolos cæteros, nostra, ait, conuersatio in cælis est. Tales & nos vult esse Dominus, segregatos scilicet à mundo, & sibi vni addictos, hoc est enim, quod ait: *Eritis mihi sancti.* Et planè vrget nos per ea, quæ adiungit: *Quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.* Quæ verba iam hoc secundo loco explicabimus.

In primis ait: *Quia sanctus sum ego Dominus.* Singula suum habent pondus. *Ego*, ait, *Ego Dominus.* Nomen, quod hoc loco ponitur, nusquam ab homine inuentum est, sed ab vno solo Deo traditum. Est enim nomen illud, quod vsque ad Moysi tempora latuisse refert Exodus, nec vlli fuisse reuelatum mortalium, non Abrahæ, non Isaac, non Iacob. Sanctum & adorandum illud nomen est, quod ob sui reuerentiam non profertur ab Hebræis, vt scribitur, sed vel Adonai legunt, vel Eloim. Est ineffabile illud nomen, quod à numero literarum Græci τετραγράμματον vocant, quo præter Deum vnum solum, primum, nihil denominari potest in cælo vel in terra. Hoc magnum supersubstantialis Deitatis nomen, interpres, cùm nullam ei parem distinctionem inueniret, saltem propter supereminentiam Dominum transtulit. Cùm igitur hic Dominum audis, illum cogita, qui omnium inuenit originem, qui in vuluis maternis singulorum membra compegit, qui corporibus nostris spiritum infudit, qui vitam dedit, & omnia, à quo non solùm quòd sunt, sed & quòd esse perseuerant, habent vniuersa: illa quoque quæ à philosophis æterna æstimantur, & à corruptione quàm longissimè remota sunt, vt cælestia corpora, & naturæ intellectuales. Quis igitur non tremat audito hoc diuino nomine? quis non pronus adoret? quis non religiosa mente verba dicentis excipiat? Et superstitiosè, vt sic dicam, obseruet? Hinc est, quòd toties habet diuinis mandatis affixum. Ego Dominus. Non periurabis in nomine meo. Ego Dominus. Non stabis contra sanguinem proximi tui. Ego Dominus. Custodite sabbatha mea. Ego Dominus, & cæt. Vbique est nomen Dei ineffabile, vt videlicet cogites authoritatem præcipientis, & præceptum præterire formides. Dicam ingenuè auditores optimi, quòd ita facilè Dei mandata, sanctissimas ipsius leges passim præuaricemur, causa est, quia non attendimus eius Maiestatem, quia non consideramus magnitudinem eius, & sublimitatem. Assideo mensæ, bibitur plenis poculis: nedissimilis sim alijs, bibo & ipse æquales haustus, sentio perturbari cerebrum, cogito apud me, parua res est, confitebor tempore suo, in confessione omnia purgantur, atque interim stat ibi neglectus, contemptus, reiectus ille, cuius est cælum, & cælum cæli, terra, & omnia, quæ in ea sunt, author vitæ & mortis, in cuius fœmore scriptum est: Rex regum, & Dominus dominantium, cuius nomen sanctum, & terribile, & innominabile: quod si esset ante oculos, qui fieri posset, quin temperarem mihi, quin segregarem me, & studerem sanctus esse Deo meo? Eritis igitur mihi sancti, quia ego Dominus, Ego Adonai, Ego sanctus sum. Et quid est Sanctus sum? aliter ipse, aliter nos sancti sumus. Nos participatione, ipse natura sanctus, purus, impollutus, & segregatus ab omni, quod immundum est. Verùm, quia naturam eius intueri non poteramus, naturam nostram assumpsit, vt in carne Deum contemplantes, secundum ipsum ceu veræ sanctitatis absolutissimum exemplar, vitam, & mores nostros componeremus. Intueamur ergo, qualis in terra vita eius fuerit, consideremus locum natiuitatis, quæ erat, Bethlehem, contempta, ac paruula ciuitas, viles quoque pannos, quibus paruulus inuolui voluit, stabulum deinde, & durum præsepe, quod in tenera illa ætate pertulit, & videbimus ipsum ab infantia mundum damnasse: ea, quæ mundus miratur, contempsisse: diuitias, honores, voluptates respuisse: atque secundum hæc initia tota reliqua ipsius vita decurrit. Nam vsque ad annum trigesimum ignotus latuit apud parentes. Dehinc relictis parentibus secessit in desertum, vbi cum bestijs versans, vigilijs, ieiunijs, ac longa inedia innocentem carnem atterebat. Relicto deserto, cœpit prædicare, & prædicauit annis penè tribus, in fame, siti, fatigatione: non hoc habens, quod vulpes, quæ foueas: & volucres, quæ nidos habent. Consummato opere prædicationis, seipsum pro nobis in mortem obtulit, mortem ignominiosissimam, mortem crucis, & sic vitam finiuit. Audiamus ipsum iam loquentem: *Sancti estote, quia sanctus sum ego DOMINVS.* Separate vos à mundo, quia ego à mundo me separaui: Ego diuitias, honores, volupta-

 tes con-

tes contempsi, & vos contemnite. Reijcite ex animo auaritiam, cupiditatem, libidinẽ, quia ego hæc reieci. Ego Dominus. Ego Adonai. Ego, qui vitam vobis donaui, & omnia. Hæc meditemur, secundum hæc nos ipsos excitemus, cogitemus ita nobiscum. Ecce Dei Filius, in quo sunt thesauri sapientiæ & scientiæ absconditi, in quo inhabitat plenitudo diuinitatis, corporaliter iacet in stabulo, latet apud parentes, gloriam fugit, & ego qui cinis sum & puluis, inutile pondus terræ, quæram ego innotescere? magnus haberi & honorari in populo? Ecce Deus meus adeò pauper est, vt non habeat vel tãtillum, vbi caput reclinet, & mihi non sufficiet tolerabile hospitium? Iungam domum ad domum, agrum ad agrum, beneficium ad beneficium? Ipse in deserto sub frigido cælo manet, humi cubat, ieiunijs atterit carnẽ, & vadam ego, & delicijs affluam? comedam, & bibam, & dormiam in plumis suauiter? Per salutem tuam dicebat ille, & per salutem animæ tuæ non faciam hanc rem, in æternum non faciam, sanctus ero Deo meo. Discamus huiusmodi cogitationibus exercere nosipsos, huiusmodi cogitationibus excitemus in nobis iram. Ira opus est, vt cupiditates, quibus hactenus secundum mundum obnoxij viximus, vincamus. Ponamus ante oculos ignominiam, ignominia filio est, si à patre degeneret. Pater noster est, qui possedit nos, & fecit, & creauit nos. Is autem Deus est, ipse sanctus est, natura sanctus, totus sanctus, nihil cum mũdo ei commune aut est, aut esse potest. Quanta igitur ignominia, si nos, qui genus Dei sumus, mũdi cupiditatibus immergamur, nos præsertim Christiani, quos à mundo semel separauit. Separaui, inquit, vos à cæteris populis, vt essetis mei.

Agnoscamus auditores optimi, Dei erga nos amorem singularem. Cùm enim omnium sit Dominus, quare præ cæteris nos elegit? quare nobis conglutinatus est, & non Turcis? Saracenis? aut alijs populis? An quia sanctiores omnibus eramus, ideo nobis iunctus est Dominus? Nónne quemadmodum cæteri omnes, & nos in fecibus concepti, atque in peccatis nati sumus? certè & nati, & concepti. Quare ergo alijs relictis, nobis adhæsit? Audite, quid Moyses dicat carnali Israeli. *Non, quia cunctas Gentes numero vincebatis, vobis iunctus est Dominus, cùm sitis omnibus populis pauciores. sed quia dilexit vos Dominus.* Et nos quia dilexit, ideo elegit, ideo separauit, vt in omnibus penè epistolis suis docet Apostolus: At quo modo separauit? vtique per fidem, & fidei sacramentũ, quod est Baptismus In Baptismo aspersi sumus sanguine ipsius: in Baptismo signati sumus Spiritu promissionis sancto, illius occulta vi ac operatione execti sumus à corpore diaboli, & inserti Christo. Et cui⁹ rei gratia? proptereáne, vt ducamus in bonis dies nostros? vt comedam⁹ & bibamus? vt magnas domos extruamus? vt thesauros auri & argenti congregemus? vt celebremus in terris nomina nostra, & faciamus voluntates carnis καὶ διανοίμων?

Absit. *Separaui*, inquit, *vos à cæteris populis, vt essetis mei*, id est, mihi soli addicti, meo honori, meo cultui, & obsequio, & viueretis mihi: non mundo, non carni, aut concupiscentijs vestris. Atq; istud ne ignoraremus, immersi sumus in aquis, atque ex aquis rursus educti in Baptismo: illo, vt admoneremur nos mori mundo: hoc, vt sciremus ad nouitatem vitæ nos resurgere: ita sanè Baptismi sacramentum ad Romanos explicat Apostolus: *An ignoratis, ait, quia quicunque baptizati sumus in Christo, in morte ipsius baptizati sumus? Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortẽ, vt quomodo Christus surrexit à mortuis per gloriam patris, ita & nos in nouitate vitæ ambulemus.* Hinc illa exhortationis vox ad Coloss. legitur: *Si consurrexistis cum Christo, quæ sursum sunt, quærite, vbi Christus est in dextera Dei sedens: quæ sursum sunt, sapite, non quæ super terram. Mortui enim estis, & vita vestra abscondita est cum Christo in Deo.* Mortui estis, vita ista non est vita vestra: alia est, quæ sita est in Deo, quæ abscondita est: proinde non debetis hic quærere diuitias, honores, voluptates. *Cùm autem Christus apparuit, &c.* Nunc quidem latet vita vestra, at non semper latebit, semel exeret se. Si quæritis, Quando? In die iudicij, tunc Christus manifestabitur, & vos vnà cum ipso, ita, vt & mundus agnoscat vos verè viuere, & regnare cum Christo, quod iam interim sibi non persuadet. Mortificate ergo membra vestra, quæ sunt super terram, fornicationẽ, immunditiam, libidinem, concupiscentiam malam, & auaritiam, quæ est simulachrorũ seruitus, &c. Videtis, quomodo doceat Apostolus nos cõmori Christo per Baptismũ, & rursus resurgere cũ Christo in Baptismo, quare Baptismi mysteriũ non leuiter transmitti, sed hæc, quæ significat, & requirit per omnem vitã meditari, in his exerceri oportet, vt mortificationem Iesu Christi in corpore nostro perpetuò circũferamus, id est, vt exemplo Christi Deo viuamus mortui mundo, hoc est, vt sancti simus, quemadmodũ ipse sanctus est. In hoc enim separati sumus, imò ad hoc nos obstrinximus. Considerate enim & repetite diligenter, quid in Baptismo actum est. Venimus ad fontẽ, occurrit nobis Sacerdos, antequam immergeret, interrogauit vnumquemque nostrum. Abrenuntias sathanæ? Respondimus singuli, Abrenũtio. Et omnibus pompis eius? Respondimus, Abrenuntio. Et omnibus operibus eius? omni vanitati, & gloriæ sæculi?

Ad Ro. 6. a

Ad Col. 3. a.

fastui?

fastui? luxui? voluptatibus? breuiter omnibus vitijs? Respondemus: Abrenuncio. En series cautionis nostræ. Ecce fœdus, quod cũ Deo inijuimus, retractare non possumus, sanguine Christi subsignatum est, annulo Spiritus sigillatum est. Quàm igitur indignam rem faciunt, qui post Baptismũ, mundi cupiditatibus se rursus immergunt, audite, qui comessationibus & potationibus vacatis, qui lasciuitis in stratis vestris, qui pōpose inceditis, qui coniungitis domum ad domum, & agrum agro copulatis vsque ad terminum loci, fidem negatis, sanguinē testamenti polluitis, spiritui gratiæ contumeliam facitis. Quantum nefas? & vt amplius aliquid dicam, cultũ Dei transfertis ad idola. Non miremini: An nō idolum est Mammon? an nō idolum est voluptas? Nónne de ijs, qui remissè ac delicate viuunt, pronunciat Apostolus, quòd ipsorum Deus venter sit, quos & deflet? Et quis non defleat miseros & infelices? Esto namq;, delicientur hodie & cras, & annos decem, & viginti, & triginta, & quinquaginta, & centum etiã, quod est impossibile: imò si vultis, ponam' etiam quid vltra centum: quid est? quid, inquam, est? quid totum est? Vna hora obliuionē faciet luxuriæ magnæ, & relinquēt omnia sua alijs, & descendent ipsi in abyssum, hoc est, in infernum, ibi fumus tormentorum eorũ ascendet in sæcula sæculorum. Talem ergo ducere vitam, non est planctu mētis dignũ: Dico ego, si totus orbis sumptis lachrymis eos defleret, ne sic quidem dignè deflerentur. Et tamen hodie felices hi æstimãtur, atque beati, tanta est cæcitas hominũ, sed tempus est, vt dicendi finem faciamus.

Audiuistis auditores optimi, quid Dominus requirat à nobis, quando ait: *Eritis mihi sancti*, & quibus rationibus ad sanctitatis studium nos exhortetur. Obsecro iam per misericordiam ipsius, per amorem illum singularem, quo dilexit nos, nō sint frustrà dicta. Memores sim' perpetuò cautionis, quã in Baptismo præstitimus, versetur semper ante oculos sanguis, quo ibi adspersi sumus: attendamus iugiter spiritum, quo obsignati ibi sumus: cogitem', quòd impressus animis nostris sit character indelebilis, quo agnoscemur & apud inferos, quòd ad populum Dei pertinuerimus: & separemus nos à mundo, quia separauit nos Dominus ipse.

Quid est (hoc, vt sanctum & adorandum, ac magnum illud diuinæ essentiæ nomen, quod Græci ἀνεκφώνητον vocant, & ab Hebræorũ magistris, Sem ham mephoras, hoc est, nomen separatum, non immeritò appellatum est. literis, quibus scribitur, exprimã, quia separauit nos יהוה) separauit, inquã, à massa perditionis, à corpore diaboli, à populo infideli, atque id gratuita sua miseratione, ob nulla prorsus merita nostra. Hui' memores simus, & quod separationis ratio exigit, vni Deo adhæreamus, vt quemadmodum ipse sanctus est, & nos sancti simus. Ipsi honor & gloria in secula seculorum, Amen.

SVPER EANDEM
scripturam Homilia II.

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei.

Scripturã hanc Leuitici hesterno die tractauimus, sed in genere, vt meministis, quare visum nobis est, eam rursus proponere, atque ab ea hunc quoque sermonem auspicari, in quo dicemus, non quid à quouis Christiano, quod tũ fecimus, sed quid ab ijs potissimùm, quos in sacerdotium elegit, requirat Dominus. Et oro vos beatissimi Patres, & si dignum ducitis sanctissimi fratres, vt non me attendatis iuuenem pollutum labijs, rerum imperitũ, ac multis inuolutum peccatis, sed eum, cui' voluntatem vobis annuncio, hoc est, Iesum Christum, & eius verba æstimate. non mea, quæ per os meum audituri estis. Confido enim, quòd in ore meo erit. Et quamuis multos hic videam non sacerdotes, plurimos tamen adesse scio, qui hoc honore gaudent, plures adhuc, qui ad hunc destinati sunt. Illi ergo prebeant aures mihi attentas, imò silentium prebete quicunque præsentes estis, omnes instruet sermo meus, discent & non sacerdotes, quo timore adsistere debeāt diuinis mysterijs: discent, in quo honore habere debeant sacerdotes: obiter quoque, quam ab eis sanctimoniam exigat Deus, audituri sunt.

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei. Leui. 20.

Verba hæc quanquã ad omnes omninò, qui in populo Dei cēsentur, pertineãt, vt in Leuitico videre est, & in priori epistola beati Apostoli Petri, in primis tamen spectãt ad sacerdotes. Illos enim separauit Dominus, non solũ à nationibus Gentiũ infideliũ, à Turcis & Saracenis, sed à suo quoq; populo, hoc est, à Christianis cæteris. Vnde & maiore sanctitate pollere debent, quàm ipsum vulgus Christianorũ. Quod dicimus, clarum erit, si modũ expo suerimus, quo eos separauit. Christianos à cæteris populis separauit fide, & fidei sacramēto, hoc est, Baptismo, quemadmodum heri diximus. Sacerdotes à Christianis cæteris discreuit ordinatione. In ordinatione dictum est eis: Leuit. cap. 11. 20. 1. Pet. c. 1.

Accipite Spiritum sanctum, quorum remiseritis peccata, remittuntur eis, & quorum retinueritis, retenta sunt, accipite Spiritum sanctum. Quotquot in Christo baptizati sumus, Spiritum sanctum
Ad Tit. 3. accepimus, sicut scriptum est: Saluos nos fecit per lauacrum regenerationis & renouationis Spiritus sancti, quem effundit in nos abundè per Iesum Christum Dominum nostrum. Sed alius est ille Spiritus, alius iste, de quo nu[illegible] sermo est. Alium dum dico, non diuersum intellige secundum naturam, sed secundum operationem, vim, & energiam. Nam qui in Baptismo nobis datur Spiritus in hoc datur, vt illo sancti simus. Qui autem in ordinatione datur sacerdotibus, in hoc eis datur, vt alios sanctificandi habeant potestaté, quæ duo longè vtique diuersa sunt, atque hoc exprimunt verba illa: *Quorum remiseritis peccata, eis remittūtur: & quorum retinueritis, retenta sunt.* Quæ qui rectè intelligit, videt omnes omnino, qui orbé incolūt Christianum, atque in eo versantur, pedibus sacerdotum esse subiectos, non plebeiam tantùm multitudinem, sed ipsos quoque Reges ac Principes. Quid enim aliud est: Quorum retinueritis peccata, retétá sunt, quàm quorum peccata vos nō remiseritis, nequaquam remissa sunt? Torqueat se Lutherus, ascendat in cælum, descendat in abyssum, eat, quò velit, aliam reconciliationis viam haud inueniet, quàm per manus sacerdotū. Si ergo omnes, ipsi quoque Reges & Principes ad genua sacerdotum impetrare debēt peccatorum suorum remissionem, certè subiecti eis sunt, & Rege maior est Sacerdos. Et quomodo non maior? cùm huius potestas non corpus tantùm, quemadmodum illius, sed ipsam etiam animam contingat, & ad cælos vsque perueniat, adeò, vt quæcunque ipse ligauerit super terram, sint ligata & in cælo: & quæcunque soluerit super terram, sint soluta & in cælo. Diuina est hæc potestas, quam Deus optimus neq; angelis, neque archangelis, sed nec ipsis supremæ hierarchiæ spiritibus datam esse voluit. Vnde hoc asserimus? Ex Esaia. *Volauit ad me,* ait Esaias, *vnus de Seraphim, & in manu eius cal-*
Esai. 6. 6. *culus, quem forcipe tulerat de altari, & tetigit os meum, & dixit: Ecce tetigi hoc labia tua, & auferetur iniquitas tua, & peccatum tuum mundabitur.* En annunciare potuit Seraphim remissum iri Prophetæ peccatum suum, non autem remittere. Auferetur, ait, iniquitas tua. Non sic sacerdos: eius vox est: Absoluo te ab iniquitate tua, siue absoluo te à peccatis tuis. Nec vana vox est, sed quod dicit, verè & efficaciter facit. Quanta igitur dignitas sacerdotum, quibus talis potestas concessa est, quibus tam sacer principatus cōmissus est, qui dij in terris positi sunt. Dei siquidem est remittere peccata. Vnde dicente Saluatore ad paralyticum: *Remittuntur tibi peccata,* Luc. 5.
dicebant Iudæi: Quis potest remittere peccata, nisi solus Deus? Testimonium hoc verum est quanquam ab infidelitate profectum. Nemo siquidem peccata remittere potest, nisi Deus, vel certè cui diuina potestas fuerit communicata. Illa nulli tum mortalium communicata erat, sed nec antè vlli vnquam fuerat, non Patriarchis, non Prophetis. Magnus erat apud Deum Moyses, magnus item Helias. Ille prece strauit Amalech, hic verbo cælum clausit, vt cætera taceam admiranda, quæ fecere: ac tanti cùm essent, neque hic tamen, neque ille quenquam à peccatis valuit absoluere. Non enim eis dictum erat: *Quorum remiseritis peccata, remittuntur eis.* Agnoscamus Patres dignitatem nostram, agnoscamus, inquam, & cogitemus, quanta sanctitate pollere debemus, qui in tanto gradu positi sumus. Non satis est, si à crapula & ebrietate abstineamus, si fornicationem fugiamus, si auaritiam detestemur, si gloriam mundi non quæramus: maiorem sanctitatem requirit tantum ministerium. Et quam tandem? Dicam, quod mihi videtur, & verum me dicturum puto: Vt à tumultu & negotijs sæculi separati, in lege Domini meditemur die ac nocte, vt precibus & orationibus iugiter vacemus, vt rerum humanarum obliti, cunctisque, quæ in terra sunt, superiores effecti, in cælis versemur cogitatione & affectu, vt hoc geratur in mentibus nostris, quod in corde illius, qui dicebat: *Nomen tuum, & memoriale tuum in desiderio animæ.* Anima mea deside- Esai. 26.
rauit te in nocte, sed & spiritu meo in præcordijs meis de luce vigilabo ad te. Sed dicetis mihi: Hoc Carthusianorum est, & eorum, qui in monasterijs agunt. Audite me beatissimi Patres, & si dignum ducitis sanctissimi fratres. Nónne à plebeia multitudine separauit nos Dominus? certum est, & nos iam declarauimus. Et nónne à plebe requirit Dominus, vt crapulam, ebrietatem, fornicationem, & cætera mundi inquinamenta vitet? Ignorare hoc non potest, qui Paulum legerit. Nisi ergo à tumultu, & negotijs sæculi nos separauerimus, & hoc egerimus, quod diximus, qua in re ceterum populum superabimus, cui esse æquales, confusio nobis est?

Neque verò crassa illa duntaxat in plebe detestatur Apostolus, sed tantam omninò ab ea sanctimoniam exigit, vt non ferat vel μωρολογίαν. i. stultiloquium, nec εὐτραπελίαν. Ait enim sic (attendát & nō sacerdotes, vt intelligāt, quid requirat Christianism⁹.)
Fornicatio autem & omnis immunditia, aut auaritia Ad Ep. 5.
nec nominetur in vobis, sicut decet sanctos, aut turpitudo, aut stultiloquium, aut scurrilitas, hoc est, εὐτραπελία, ea enim voce vtitur Paul⁹, *sed magis gratiarum*

Quì

gratiarum actio, hoc est, Volo vos in congressibus vestris & conuiuijs Christi meminisse, & beneficiorum eius, nó ea loqui, quę stulta sunt, vel quibus alijs risum moueatis: ea enim indigna sunt Christianis. *Eratis aliquando tenebra, nunc autem lux in Domino. Vt filij lucis ambulate.* Fructus auté lucis est in omni bonitate, & institia, & veritate, probãtes, quid sit beneplacitum Deo. *Et nolite inebriari vino, in quo est luxuria, sed impleamini Spiritu sancto loquentes vobijmetipsis in psalmis, hymnis, & canticis spiritualibus, cantantes & psallentes in cordibus vestris, Domino gratias agentes semper pro omnibus in nomine Domini nostri Iesu Christi Deo & Patri, &c.* Si ad hæc plebem hortatur Apostolus, quid nos facere oportet, nos, inquam, qui tanto gradu à plebe diuidimur? Neque verò hac re tantù [illegible] parati sumus, quòd ligandi soluendique potestatem præ alijs accepimus, sed & hoc à cætero populo differimus, quòd sacrificandi potestas penes nos sit. Nobis, nó alijs dictum est, *Hoc facite in meam commemorationem.* Et quid est, [illegible] facite in meã commemorationem? Vtique consecrate corpus & sanguinem meum, offerte, sumite, & alijs administrate. Consideremus, quanta sint hæc. Ad hoc autem plurimùm iuuabit sextũ

Esaia 6. caput Esaiæ, quod [illegible] habet: *Vidi Dominum sedentem super solium excelsum & eleuatum, & ea, quæ sub ipso erant, replebant templum. Seraphim stabãt super illud sex alæ vni, & sex alæ alteri. Duab velabant faciem eius, & duabus velabant pedes eius, & duabus volabant. Et clamabant alter ad alterum, & dicebant: Sanctus, Sanctus, Sanctus Dominus exercituum, plena est omnis terra gloria eius. Et commota sunt superliminaria cardinum à voce clamantis, & domus repleta est fumo. Et dixi Va mihi, quia tacui, quia vir pollutus labijs ego sum, & in medio populi polluta labia habentis ego habito, & Regem Dominum exercituum vidi oculis meis.* Dominus, quem hic vidit Esaias, non Pater fuit, sed Filius ipse, qui dixit: *Hoc facite in meam commemorationem*, quod discere licet ex Euangelio Ioãnis. Cùm enim dixisset beatus Euangelista de Iudæis loquens, propterea non poterant credere, quia iterum dixit Esaias: Excæcauit oculos eorum, & indurauit cor eorum, vt non videant oculis, & corde intelligant, & conuertantur, & sanem eos, quę verba ex hoc 6. capite transcripsit, continuò subiecit:

Hæc dixit Esaias, quando vidit gloriam eius, & locutus est de eo, Christum vtique significans, in quem illi credere nolebant. Quàm igitur tremendum sacrificium, & horrore plenum, in quo hostia est ille, qui maiestate sua non terram modò, sed & cælum implet. (Hoc enim significatur illa hypotyposi, qua describitur sedere super solium excelsum & eleuatum, atque ea, quæ sub ipso sunt, replere templum.) Sed & quàm magni illi, quibus operantibus sacrificium hoc initiatur, perficiturque, ad quorum voces, panis in corpus, & vinu in sanguinem transelementatur: in corpus, inquam, & sanguinem eius, cuius gloriam obtueri non velent Seraphin velant enim facies suas. Nam quod noster te[illegible] habet faciem eius, rectè interpretari p[illegible] sumus, faciem suam, vel facies suas. Non enim distinguunt Hebræi pronomina recipr[illegible] à non reciprocis, quemadmodum nos Latini. Nec facies tantùm velant, sed pedes. Q[illegible] facies velent, iam diximus. Et quia nonnulli fortè minus aduerterunt, iterum dicemus. Velant facies suas, simul vt excludant radium è throno prodeuntem, eò, quòd ferre nó possent immensam illius gloriam, simul autem vt religionem suam, ac reuerentiam significent, quam habent erga Dominum. Et quum plurimam habeant erga conditorem reuerentiam, & hanc vndiquaque conentur præstare, nec assequantur, quod expetunt, idcirco & pedes tegũt, vt quod deest affectui, hoc velo obtegant. Iam vt intelligamus promptam eorum obedientiam, postquam dixit, duabus velabant faciem, & duabus velabant pedes, adiecit, & duabus volabant. Et quidnam dicebant, iam audistis. Hoc vtique: *Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus exercituum.* Plena est omnis terra gloria eius, quia nihil naturâ sanctum, nisi ipse, ideo ter dicunt Sanctus. Quoniam autem vbique quasi li[illegible] inscripta videtur diuina eius potentia, id circo accinunt: Plena est omnis terra gloria eius. Atque huius, de quo ista dicuntur, Sacerdotes quotidie in altari corpus consecrant, offerunt, sumunt. Quo ergo hos in ordine collocabimus? quantam autem ab eis integritatem exigemus? quantam religionem? Considerate, quales manus illa administrantes esse oporteat? qualem linguam? quę verba illa proferat? qua denique re non puriorem, sanctioremque conueniat esse animam, quæ tantum illum Dominum quotidiè recipiat, sanctissimum illud corpus, sacratissimum sanguinem illum, in quo pacificata sunt atque instaurata, & quæ in cælo, & quæ in terra sunt. Considerate apud vos. Nos quia semel cœpimus, pergemus in Esaia, & reliqua, quæ ex ipso proposuimus, exponemus.

Videns Propheta Dominum in illa maiestate, videns hinc atque hinc Seraphim cæIestes illas virtutes stantes timoris ac stuporis plenas, videns ad voces earum moueri cælum (commota [illegible] superliminaria cardinum à voce c[illegible], hoc est, clamantium phrasi Hebrai[illegible] quidem se iungere, & vnà cum [illegible] dicere: *Sanctus, Sanctus, Sanctus*, sed non au[illegible]bat, atq; hoc

est,quod plangit,dum ait: *Va mihi,quia tacui*, id est,quia tacendū mihi iudicaui. Sed quare sibi tacēdum esse censebat? quam ob causam non audebat voces suas iungere, & dicere cum Seraphin, Sanctus, Sanctus, Sanctus? Causam ne ignoremus, ipse expressit, *quia*, ait, *vir pollutus labijs ego sum*. Ob polluta tantùm labia hoc non audebat. Et vnde illi labia polluta? latenter etiam hoc significauit,dum ait: *Et in medio populi polluta labia habētis ego habito*. Non suo ergo vitio,sed societate populi polluta labia habentis, cum quo loqui sæpissime cogebatur, labia incurrerat polluta. Sed illa ne indignum reddebant Prophetam laude Dei? Sic ſanè. Nam hoc est,quod plangit, nisi fortè quis dicere velit ex scrupulositate id profectum,quæ vtique longe fuit à corde Prophetæ. Sed quorsum hæc? conspectant quo cætera. Cupimus modis omnibus persuadere, quid requirat sacerdotium, quantam integritatem,quantam sanctimoniam, atque ad eam rem non parum facit locus iste. Nam si sanctus Propheta ob polluta tantùm labia,hoc est,ob leue aliquod peccatum, atque ex genere illorum,sine quibus præsens hæc vita non ducitur, indignum se fatetur Dei, nec audet dicere cum Seraphim,Sanctus,Sanctus,Sanctus,qualé obsecro esse eū oportet, qui non cum Seraphim modò Sanctus,Sanctus,Sanctus cantat, sed illa quoque per linguā verba promit, quæ proferre nec ipsa Seraphim audent,dumque proferri audiunt,tremunt ac horrent. Satis ne huic fuerit,si crapulam, ebrietatem, fornicationem, atq; alia id genus crassa peccata vitet? Nonne ab omni prorsus humana cōtagione alienus esse debet? & hoc ne suffecerit? nonne angelū esse oportet? certè angelum,imò plus,quàm angelum,quum ei datum sit, quod angelis nō est concessum. Nusquam enim ad eos dictū est: *Hoc facite in meam commemorationem*. Puto me ostendisse, quod in exordio concionis proposui, videlicet verba hæc: *Eritis mihi sancti,quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis,vt essetis mei*, in primis spectare ad sacerdotes, atque adeò maiore eos sanctitate pollere debere, quàm ipsum vulg⁹ Christianorum. Quod quidem nec ipsa Scriptura tacuit, dum peculiares refert causas, ob quas eos vult esse sanctos,Leuitici 21.Incensum Domini, & panes Dei sui offerunt, & ideò sancti erunt. Sunt verba Domini Dei ad Moysen super filijs Aaron, Ego elegi filios Aaron, & à cætero populo separaui, vt ministrent in conspectu meo, & incensum, & panes offerāt, & quia hoc præ cæteris sortiti sunt ministerium, ideo sancti erunt, sancti tamen [illegible] erunt, non vulgarite quomodo cæteri, sed excellenter. Hoc enim significat nota illationis, & ideo si quæras, quam ab eis exigebat sanctitatem, quam non itidem à cætero populo? Dico variam & multiplicem.

In primis non à sordibus solùm, & inquinamentis peccati mundos eos esse volebat, quod omnium est, sed & animum habere liberum prorsus, nullis curis, nec vllo mœrore sæculi offusum. Vnde cùm terram diuiderent, & possessiones partirentur vndecim tribus, Leuiticam tribum nihil de illa diuisionis portione percipere voluit, vt quæ operationibus diuinis insistebat, in nulla re auocaretur, nec cogitare, aut agere sæcularia cogeretur, sed alijs terram colentib. illa tantùm Deum coleret, & ad victum, atque alimentum suum ab vndecim tribubus de fructibus, qui nascebantur, decimas reciperet. Secundo non solum à largiore potatione, quam & cæteri vitare debebant, verùm & ab omni potu tum vini, tum siceræ abstinere eos volebat tempore ministerij. Sic enim legimus in Leuitico: *Vinum & omne, quod inebriare potest, non bibetis tu, & filij tui, quando intrabitis in tabernaculum testimonij, ne moriamini, quia præceptum sempiternum est in generationes vestras, & vt habeatis scientiam discernendi inter sanctum et prophanum, inter pollutum & mundum, doceatisq; filios Israel omnia legitima mea, quæ loquutus sum ad eos per manum Moysi*. Tertio tam sublimem volebat esse eorum conuersationem, vt ex ea & ipse sanctus agnosceretur, & populus ad sanctitatis ac virtutis studium excitaretur. Vnde filijs Aaron Nadab & Abiu ob temeritatem à Domino percussis, Hoc est, ait Moyses, quod locutus est Dominus: *Sanctificabor in his, qui appropinquant mihi, & in conspectu omnis populi glorificabor*. Quorum verborum hic est sensus: Agnoscat sanctus ex munditia, & sanctitate ministrorum, nō permittens malos mihi ministrare. Leuit. cap. 10.b.

Considerate patres beatissimi ministerium vestrum, & cum illorum conferte ministerio, qui secundum ordinem Aaron ministrabāt. Illi, quemadmodum audistis, panes offerebant, vos non panem offertis: vel si panem, certè non huius generis, qui è terra educitur, sed quem offertis panem, de celo descendit, & dat vitam mundo. Illi brutorum animaliū carnes immolabant, & sanguinem: vos nō huiusmodi animalium carnes & sanguinem, quæ auferre non possunt peccata, sed immolatis agnum immaculatū & incontaminatū Iesum Christum, sanctissimum corpus eius, sacratissimum sanguinem eius, in quo semel pacificata sunt, atq; instaurata, & quæ in cælis, & quæ in terris sunt. Si ergo illos ob hoc ipsorum ministerium sanctos esse oportebat, nec vulgariter, sed excellenter sanctos, quales vos esse oportet, quorum ministerium tanto præstantius est, quātò lex noua præstat veteri. Sicut enim

enim se habet lex ad legem, sic sacerdotium ad sacerdotium. Quales, inquam, vos esse oportet, quam sanctos, quam puros, quam à terrenis actibus & curis elongatos, quam abstemios, quam sobrios, quam sublimis & excellentis conuersationis: Multa de vobis scripsit Cyprianus, multa Hieronymus, multa Ambrosius, multa item Chrysostomus, atque alij tum Græci, tum Latini, præclarè scripserunt: sed minus est quidquid hactenus aut ipsi, aut alij scripsere. Vtcunque à purgatis mentibus concipi potest quid requirat Sacerdotium, quantam integritatem, quantam religionem, quantam sanctimoniam. Quare Patres beatissimi, hoc agite, dispicite vobis locum aptum contemplationi, tempus ad eam rem oportunum eligite. & in silentio cordis versate, quis sit quem quotidiè offertis, cuius corpus quotidie manibus vestris contrectatis, cuius sanguine quotidie labia vestra proluitis. Et si serio id feceritis, scio, apprehendet vos in cogitatione vestra stupor vehemens, mirabimini supra modum de eminentia ministerij vestri, pronunciabitis non solum omni re puriorem, sanctioremque esse oportere, cui tale incumbit ministerium, sed & summa ope adnitemini tales vos præstare, vt quemadmodum ipse sanctus est, & vos sancti sitis: ipsi honor & gloria in secula seculorum, Amen.

SVPER EANDEM *scripturam Leuitici, Homilia. III.*

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis vt essetis mei.



ON miremini Auditores optimi, scriptnram hanc Leuitici, iã tertio à nobis proponi. Facimus id exemplo eius à quo profecta est. Ipse liquidè eius author frequenter admodũ per Mosen eam populo suo proposuit, quemadmodum videre est in Leuitico. Quod eo sanè consilio fecit, vt populus hanc in perpetua haberet memoria, nec vnquam sibi pateretur excidere, quam tanto studio sibi commendatam nouerat. Idipsum nos agimus, cupimus modis omnibus hæc verba imprimere animis vestris, & quia vanus est noster labor, nisi cæleste numen aspiret idcirco gratiam imploremus.

Leuit. 11. 19. 20. d.

Eritis mihi sancti, quia sanctus sum ego Dominus, & separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei.

IN prima nostra concione diximus, quid ab omnibus in vniuersum Christianis requirat dominus, quãdo ait: *Eritis mihi sancti.* In secunda, quid ab ijs, quos à cæteris separauit, vt sacerdotio fungantur in populo. In hac tertiã dicemus, quam longè absimus ab hoc quod esse debemus. Et scire vos volo auditores optimi, quod dum huius rei cogitationibus me exercerem, lachrymæ oboriebantur mihi. Et quis temperet à lachrymis? Separati sumus à cæteris populis, vt sancti simus: & sanctitate præeunt nos ipsi, à quibus separati sumus, hoc est, Gentes increduiæ. Quis non fleat? cuius oculi non deducãt lachrymas? cuius palpebræ non defluant riuis? Separati sumus, vt in lege Domini meditemur die ac nocte, vt precibus & orationibus iugiter vacemus, vt rerum humanarum obliti, cunctisque quæ in terra sunt superiores effecti, in cælis versemur cogitatione & affectu, & ne vmbram quidem horum apud nos videre est. Hoc nẽ lamentatione dignum? Quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarũ, & plorabo die ac nocte? Triste exordium hoc, sed tale prorsus quale res ipsa exigit. Cõsidere mus paulisper studia nostra, vitam & mores. Quæso vos, quid agimus? Et si à me vultis audire, non grauabor dicere. Hic nouarum rerum cupidus illa studiose inquirit, quæ ad se pertinent nihil, videlicet quid agat Cæsar, quid moliatur Galliarum Rex, quid meditetur Turca, atque de his domi, de his foris, de his commentatur in templis. Ille totos dies spatiatur. Tertius fistula ludit ac fides pulsat. Quartus in ratiocinijs & supputatione tempus omne consumit. Quintus iactu gaudet tesserarum, & longos dies fallit fritillo. En studia nostra. Sed hæc ne sunt magnopere reprehensione digna? magnopere prorsus. Dum enim hæc agimus, negligimus Prophetas, negligimus Paulum. Non legimus Euangelia. Et quia in his non versamur aut frigidè versamur: nescimus quid sit Christianismus, nescimus qua re apprehendatur iustitia, ignoramus iudicia Dei, & descendimus absque vllo numero ad infernu. Quid me adspicitis? An non Scriptura hoc dicat? Scriptum est. *Propterea captiuus ductus est populus meus, quia non habuit scientiam, & nobiles eius interierunt fame, & multitudo eius siti exaruit. Propterea dilatauit infernus animam suam, & aperuit os suum absque vllo termino, & descendent fortes eius & populus eius, sublimes gloriosique eius adeum.* Mira verba & propterea ruminemus ea. Populus meus captiuus ductus est. Esaia 5. d.

In captiuitate, fame ac siti interijt, & dilatauit infernus animã, & aperuit os suum absque vllo termino, & deuorauit in perpetuum puniendum. Quia aliena per vim rapuit? quia libidine exarsit, quia scorta aluit? Non multi siquidem, si illa spectemus, sanctè & non innocenter vixêre. Quare ergo? quia non habuit scientiam. Et quam scientiam? Num illam, quæ ornatè secundum Ciceronem loqui docet? quæ docet conuersari laudabiliter secundum sęculum? quæ vultum componit? quæ gressum format, atque in exteriori homine fingendo tota est, quam tantopere hodie amplectuntur aulici? de eá ne loquitur scientia? Absit: ea siquidem stultitia est apud Deum. Quam ergo intelligemus hic scientiam? sanè illam, quæ scripturis propria est. Ea autem est, quæ de remissione peccatorum, de iustitia, de salute disserit: quæ docet quid gratos Deo, quid dignos cælo efficiat, quæ res fiduciam pariat, qua subnixus audeat egredi animus & sisti conspectui Dei. Hęc in quibus potissimum referendis scriptura sacra occupatur, quam pluris incognita sunt. Agnoscite quod dico. Hic videt se quotidie labi ira, inuidia, torpore, libidine, superbia, atque interim dat eleemosynam, audit sacrum, legit septem Psalmos, nec quidquam cogitat de mutanda voluntate, atque ob hæc, quæ facit opera, putat omnia esse salua. Alius nec hæc adhibet, sed satis superbeque putat, si credat in Christum, ob fidem in Christum certò persuadens sibi nihil esse periculi Christiano, etiam si perditè viuat, etiam si luxu diffluat, etiam si in πολυμιξίᾳ strenuè se exerceat, & omnem turpem actionem patret. En in quibus versamur tenebris quia negligimus scripturas. Sed pergamus quo cœpimus.

Quia verò ignoramus iudicia Dei, quia nescimus, quam à nobis requirat Deus iustitiam, idcirco non tangimur stimulis conscientiæ, propterea non laboramus in fletu & gemitu, non insistimus precibus & orationibus, non extendimus manus nostras ad cælum, cuius habitatorem offendimus. Quid faciemus in die calamitatis & miseriæ de lóge venientis? ad cuius confugiemus auxilium? vbi relinquemus gloriam nostram, id est, hortos nostros, ædificia nostra, vasa aurea & argentea, beneficia nostra, quæ gloriam nostrã iam ducimus. Et parum fuerit (sacerdotibus loquor) si nitamur nobis Deum habere propitium, separati sumus vt pro tota Ecclesia, hoc est, vniuerso orbe oremus, vt stemus sicut Moyses leuatis semper interioribus animi manibus in cælum, in confractione, in conspectu Domini ad auertendam iram eius, ne disperdat populum suum, hoc nostri officij est. Et quia responsurus puto. Quotidie conuenimus, decantamus Psalmos, legimus horas. Dico & me legere horas. Sed quomodo legimus? Vix benè cœpimus, & iam finem requirimus. Quanta miseria? Diuinos illos Psalmos, Psalmos plenos cælestis suauitatis, quibus nihil dulcius habet tota scriptura, legimus sine mente, sine affectione, absque spiritu, imò tanquam onus quoddam è manibus excutimus, vt de nugis (ne quid grauius dicam) liberius possimus commentari. Quanta miseria? Vbi est illud: *Nomen tuum & memoriale tuum in desiderio animæ. Anima mea desiderauit te in nocte, sed & spiritu meo in præcordijs meis de luce vigilabo ad te?* Esa. 26. d. Sentiunt qui verè sunt in Christo, hos affectus, omnia ossa eorum clamant: Nomen tuum & memoriale tuum in desiderio animæ. Nec sufficit eis dies, impendunt etiam partem noctis, vt spiritum præsentem reddant Deo. Legunt horas positis genibus, nudo capite, maxima cum attentione, afficiuntur, transformantur, rapiuntur, cibus suauissimus eis est, dulcius magis quam mel aut fauus: sed pergamus.

Quia verò neque studia amamus scripturarum, neq; spiritum habemus precum: & vsquam animum se oblectare necesse est, hinc fit vt bona pars nostrum ea sectetur, quæ carnis sunt, quæ mundi sunt, commessationes, potationes: & ne longus sim, fœdas voluptates: atque adeò his dediti sumus, vt & ipsas gentes superemus ac fide alienas. Quid attinet dissimulare? Nónne maior luxus in conuiuijs nostris, quam Gentilium? Nónne diuturniores accubitus apud nos quàm apud Gentiles? Nónne maior libertas in mensis nostris quàm Gentilium? Statuuntur magna pocula, ebibimus non semel, atque iterum, sed sæpius: nec satis est, quod ipsi ebibamus, ad æquales haustus cogimus cæteros, & quia nó inebriamur, nec peccare nos putamus, quasi non scriptum sit: *Væ vobis qui potentes estis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miscendam ebrietatem.* Esaia 5. c. Comminatio est, non contra eos, qui fortè, vt fit, virtutem potus ignorantes inebriantur, sed contra eos, qui quotidie fortia & delicata ac varia vina bibunt, Franca, Rhenana, atque alia, & multum bibunt, nec tamen inebriantur, quia in consuetudine venêre bibendi. Hos arguit Propheta. Illi sunt, quos potentes appellat ad bibendum vinum, & viros fortes ad miscendum in vno ventre inebriatiua. Id enim huius loci Hebræa vox significat, quam & Græci interpretes vsurparunt, vertentes οἱ κεράννυντες τὸ σικέρα. Et vt nihil ad nos pertineat comminatio hæc Prophetæ, illud manifestum est, huiusmodi potationibus impinguari

pinguari sensum, quem in Christianis, maximè autem in sacerdotibus Dominus semper vigere voluit, ac tenuem esse. Impinguatur dico sensus, vt quæ vera, quæ sancta sunt quæ spiritus Dei sunt, capere nequeat. Vnde cum meminisset Esaias hominum sui temporis, plebis ac cleri, & omnes vino deditos dixisset, intulit: Quem docebit scientiam, & quem intelligere faciet auditum id est, hoc rerum statu, quando totus populus ita deditus est vino, quando sacerdotes sic addicti sunt mensis & poculis, quis erit capax doctrinæ? (familiare siquidem est Hebræis auditum pro doctrina vsurpare) Respondet ad interrogationem suam. Ablactatos à lacte, auulsos ab vberibus, hoc est, in tota ciuitate hac non sunt aliqui capaces doctrinæ meæ, præterquam, qui adhuc admodū pueri sunt, hoc est, qui tredecim aut quatuordecim duntaxat annorum sunt, qui scilicet nondum per ætatem attigerunt pocula vel mulieres. Cæteri qui viginti sunt annorum & supra, impinguati sunt, non intelligunt me concionantem, imò rident conciones meas. Quia manda, remanda, manda, remanda: expecta, reexpecta, expecta, reexpecta: modicum ibi, modicum ibi. Mimiticōs hæc accipiuntur. Habebant Prophetæ frequenter verbum in ore mandandi, quemadmodum in eorum scriptis videre est, sæpè ibi legitis: Hæc mandat Dominus. Similiter verbum, expecta & modicum. Isti ergo dediti vino imitabātur sermonem Esaiæ, quēadmodum & hodie facimus, dum ridere aliquem volumus. Quid vis (dicebant) audire Esaiam? Esaias non dicit admiranda, non prædicat noua, semper est: Hæc mandat Dominus, hæc mandat Dominus, illud est initium, illud est finis concionum eius. Et fortè occurrentem ita compellabant Prophetam. Non concionatus est hodie: Hæc mandat Dominus, Expecta Dominum, Adhuc modicum? Talis erat populus tempore Esaiæ, talis erat & clerus. Tales & nos sumus, siue populum spectes, siue clerum. Agnoscite quod dico. Concionatur quis populo dicit, quid requirat Christianismus, quales se præstare debeant Christiani in conuiuijs & in congressibus, quam sancta ipsorum colloquia esse oporteat, quòd satis non sit à detrectatiōe & verbis spurcis abstinere, quòd ea loqui oporteat, quæ ædificationis sunt, quòd oporteat Christi meminisse & beneficiorum eius, quodque nimis gentiles sunt qui id non faciunt. Concionatur ita quis & ridetur. Sacerdotum hoc est, aiunt, & huiusmodi concionatorem dicunt melius seruire Beguinis. Concionatur alius clero dicit, quid requirat sacerdotium, quantam integritatem, quantam puritatem, quantam sanctimoniam, & non intelligitur: non, quòd verba & voces non intelligant, sed quia nō in animu inducunt tanta opus esse puritate, quia non persuadent sibi illam requiri sanctimoniam, satis esse putant, si ebrietatem, fornicationem, & crassa huiusmodi peccata vitent. Illa verò, meditari in lege Domini die ac nocte, precibus & orationibus iugiter vacare, vsque in cælis versari cogitatione & affectu, ad monachos seu anachoretas reijciunt: Carthusianorum esse dicunt & phantasticum eum, qui sublimis illius conuersationis insignia ab ipsis requirit. Lætantur proinde in conuiuijs, comedunt, bibunt, implent se vino, non dico inebriantur. Quis enim hoc ferat in sacerdote? sed implent se vino, hoc est, multum vini ingurgitant, vadunt sic cubitum, surgunt post ortum Solis, legunt horas, quibus vna cum Psalmis aliquot, quos præparatorios vocant, frigidè lectis, statim accedunt sancta sanctorum, mundissimam illam carnem Saluatoris, sacratissimum illum sanguinem, quo sumus abluti, sumunt faucibus hesterno mero fœtentibus, stomacho hesternam crapulam eructante, nec vllum sentiunt ungultum conscientiæ. Heu voluptas, quam impinguas mortalium corda, atque vtinam sola esset voluptas, minor esset nostra querela? Accedit iam aliud malum, & quidem in exitium vsq; dulce. Gentium poetæ, doctores ebrij, Tibullus, Catullus, Martialis, Ouidius, Terentius, & cæteri quos enumerare longum est. Vinum quod isti nobis propinant, non modò impinguat, sed mollit quoque animos & neruos omnes virtutes elidit. Nulla hic opus probatione, res experientiâ certa est, atque ita cum sit tamen hos passim audimus, studiose legimus, magno labore ediscimus. Quo deuenimus? Sed audio: Hinc verba discuntur, hinc acquiritur eloquentia, rebus persuadēdis sententijsque explicandis maximè necessaria. O flumen tartareum, quis resistet tibi. Quādiu non siccaberis? Quousque volues Luæ filios in mare magnum & formidolosum? Vsquequo saxa tua percuties & sonabis dicens? hinc verba discuntur, hinc acquiritur eloquentia, rebus persuadendis sententijsq; explicandis maximè necessaria? Ita verò nō cognosceremus verba hæc, imbrem aureum & gremium & fucum, & templa cæli, & alia verba, quæ in eo loco scripta sunt, nisi Terentius induceret nequam adolescentem proponentē sibi Iouem ad exemplum stupri, dum spectat tabulam quandam pictam in pariete, vbi inerat pictura hæc: Iouem, quo pacto Danae misisse aiunt in gremium quondam imbrem aureum, fucum factum mulieri. Et vide quemadmodum se concitat ad libidinem, quasi cælesti magisterio.

At quem Deum: inquit? Qui templa cæli summo spiritu concutit, ego homuncio id non facerem? Ego verò illud sponte feci, & libens. Non omninò per hanc turpitudinem verba commodius discuntur, sed per hæc verba turpitudo ista confidentius perpetratur. Non mea, sed Augustini hæc sententia est. Et nihil sit vobis periculi ex horum lectione. Nonne nimis Gentiles estis, qui totos dies apud hos versamini? Nonne frustra Christiani estis, qui eas literas tam charè amplectimini, in quibus ignoratur charitas Dei, contempta atq; irrita est crux Christi, admirationi est Mundus? Nonne prorsus obliti videmini fœderis in Baptismo cum Deo initi, qui tanto studio prophana sectamini, imò lasciua, imò falsa, imo impia? Quantis adhuc lachrymis expiabitis hos labores, si tamen resipiscere contingat: Repetite ex ijs, quæ in superioribus concionibus diximus, quid sit, Eritis mihi sancti: Quid sit, Separaui vos à cæteris populis, vt essetis mei. His que si placet, addite locum, qui est apud Petrum in priori epistola cap. 2. Vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta, populus acquisitionis, vt virtutes annuncietis eius, qui de tenebris vos vocauit in admirabile lumen suum. Et locum, qui est apud Iacobum capite primo. Voluntariè genuit nos verbo veritatis, vt simus initium aliquod creaturæ eius, & pudeat vos ingratitudinis. Elegit vos Christus in peculiarem sibi populum, reges fecit ac sacerdotes, lauit vos sanguine suo, liberauit à tenebris gentilitatis, & transtulit in gratiã Euangelij, vt liberati iam in ipsius operibus versemini, vt & in conuiuijs & congressibus vestris crebram mentionem faciatis beneficiorum ipsius, vt narretis populis virtutes eius, hoc est, studia: quid fecerit, quid adhibuerit ad liberationem humani generis, vt sciant hoc pueri, vt sciant hoc senes, quo in ore omnium versetur tantum beneficium. Huius rei gratia acquisiuit vos sanguine suo. Hoc est, quod dicit Petrus. Eandem sententiam habent verba Iacobi: Voluntariè genuit nos verbo veritatis. Siquidem datiuus est, verbo, (etiam phrasi Hebræa, vt sæpè in Psalmis: Nam Græcos ablatiuo carere palam nempè est) explicans, ad quid geniti sumus siue regenerati per Baptismum, nempè ad verbum veritatis discendum, credendum, amandum, sectandum, & opere implendum ac propagandum. Vt simus, inquit, initium aliquod creaturæ eius, hoc est velut primitiæ, grati ac preciosi. O igitur diuinis donis ingratos vos, qui neglecto verbo veritatis, toti estis in ediscendis poetarum fabulis, in recitandis amoribus meretricum & stupris virginum, in decantandis falsorum eorum laudibus, Iouis, Apollinis, Mercurij, & cæt. Nonne benè de vobis apud Hieremiam Dominus queritur dicēs: *Me dereliquerunt fontem aquæ viuæ, & foderunt sibi cisternas, cisternas dissipatas, quæ continere non valent aquas.* Quid est, foderunt sibi cisternas dissipatas, me fonte viuo relicto, si non hoc est? Obsecro, conuertamus nos ad meliora studia. Sanctus est Dominus, totus sanctus, natura sanctus: & quia natura sanctus est, necessariò execratur quidquid immundum est. Vnde antiquos illos inhabitatores terræ sanctæ, quia odibilia opera faciebant, disperdidit, & terram eorum dedit populo suo filijs Israel, dicens: *Custodite leges meas, atque iudicia, & facite ea, ne & vos euomat terra.* Et quia non permanserunt in hoc ipsius testamento, & ipsi reiecti sunt: ac magnifica illa promissa facta Abraham, Isaac, & Iacob, ad nos deuoluta sunt, nos in locum eorum successimus: timeamus, ne simul nos quoq; deseramur. Timeamus dico, magna causa est. Videmus quid catholico ac nobili Angliæ regno acciderit. Quid inuicto populo Germaniæ. Has sane terras hæresis si nō peruasit, inuasit tamen magnaque in parte subuertit. Timeamus ne deseramur. Cum enim sanctus sit Dominus, sanctum vult habere populum: si ipsi tales nos non præstiterimus, inueniet, qui tales se præstabunt: si nati non sunt, nasci faciet. Ipsi honor & gloria in secula seculorum.

Amen.

Iere. 2. a

Leui. 20. d

DE MORTALITATE

super hanc scripturam Genesis capite 3. Homilia I.

Memento homo quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.



SOcrates apud Platonē in Alcibiade disputans quid homo & quod eius officium. Homo, inquit non aliud est quàm anima, hancq; nosse iubet, qui præcipit, Nosce teipsum. Aliter sanè Ecclesia, quæ Apostolo bahs & sedes veri dicitur. Huius vox est: Memento homo quod puluis es, & quod in puluerem reuerteris. Quã & semel infigere volens animis nostris, cæremoniam adhibet ad eam rem in primis accommodam. Et profectò non possemus non iugiter circumferre animo, si quod res est, persuasum nobis esset, magna ex parte indè pendere salutis nostræ cum initium, tum progressum ac consummationem. Quod vt efficaciter possimus demonstrare,

ſtrare, & velut oculis ſubijcere, numen inuocemus.

Memento homo quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

IVgis verſiculi huius meditatio (præter alia, quæ ipſi in vobis experimini) primò ad humilitatem, quæ omnium virtutum fundamentum, adeoque ſalutis initium eſt, imbuet animum. Secundò rerum omnium, quas admirari mundus ſolet, contemptum ſuadebit, qui non parum ad progreſſum, qui in virtute attenditur, facere dinoſcitur. Tertiò arctam, quæ ad vitam ducit, viam vſque indefeſſo pede perambulare faciet, qua in re cõſummatio eſt. nam ſcriptum eſt: Qui perſeuerarit vſque in finem, hic ſaluus erit. Hæc vt eo, quo propoſita ſunt, ordine exequamur, legimus in volumine Eſaiæ. Ad
Eſa.66.a. quem reſpiciam niſi ad pauperculum & contritum ſpiritu, & tremẽtem ſermones meos? Quod ſeptuaginta reddiderunt? ἐπὶ τίνα ἐπιβλέψω, ἀλλ' ἢ ἐπὶ τὸν ταπεινὸν, καὶ ἡσύχιον, καὶ τρέμοντα τοὺς λόγους μου. Quæ verſio loco commentarij nobis eſt: docet enim non ad fortunam, ſed ad animam pertinere, quod in noſtra editione legitur, niſi ad pauperculum. Initium itaque ſanctitatis eſt humilitas: humilitatis initium, tui cognitio eſt. Cognitio tui in hoc eſt, vt verè agnoſcas, quid ſis, & quid futurus ſis, hoc eſt, vt memineris, *quòd puluis ſis, quodque in puluerem re-*
Gene. 3. *uerteris*. Et quidem omnes nouimus iſtud. Nam etiam dum pueris cũ cinere impreſſus nobis eſt verſiculus. Memento homo, &cæ. Quem ſi nunquam etiam audiuiſſemus, ignorare haud poſſemus, cũ ea, quæ per os, nares, cæterosque corporis meatus egeruntur, hoc ingerant, nempè quòd putredo ſimus ac limus terræ. Sed & in putredinem ac terræ limum abituros rurſus, monẽt nos auorum & proauorum monumenta plena intus omni ſpurcitie & immundicia. Nouimus igitur: verùm vt ad humilitatem imbuamur, haud ſatis eſt noſſe, ſed nocte ac die in animo gerere, ſæpè mentis oculis obijcere, & ſeria illi cogitatione inhærere oportet. Hoc ſi ageremus, tum demum ſentiremus, quam haberet energiam, tum experiremur, quàm potenter tranſuerberaret carnem, imò animam, imò ſpiritum. Quis noſtrum ſenſu carnis inflatus, adeò longè extra ſe abſceſsit, vt non ſubitò ſe intra ſe recipiat, imò in ſe tabeſcat, ſi modo ſerio ſecum cogitet, quod puluis ſit, quodq; in puluerem ſit rediturus? Quoties pie Ieſu exaltatum eſt cor meum, & elati ſunt oculi mei? Quoties ambulaui in magnis & mirabilibus ſuper me? Quoties dixi cum animo meo: Non ſum ſicut cæteri hominum, velut hic, velut ille. Recede à me, nam pollutus es, indoctus es, ignobilis es, pauper ac nulla in re comparandus mecum. Quoties hæc in cor aſcendere meum. Si canticum quod iam inde ab initio mihi occinuit Eccleſia, videlicet, Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris, præſens adfuiſſet in memoria, nónne ſtetiſſet potenter contra me atque ex aduerſo reſpondiſſet: *Quid ſuperbis terra & ci-* *Eccl.10.b.*
nis? ac in ipſo exortu eliſa fuiſſet ſuperbia mea? Pergam confiteri nomini tuo, quoniam parcis Domine confitentibus tibi.
Quoties tetigiſti cor meum per diem cùm aſſiderem libris meis, vel ſolitarius inambularem per domum. Quoties veniſti veſperi, quando compónebam me in lectulo: ſed & nocte, quando fugiebat ſomnus ab oculis meis, tum ibi aderas: & mane quando euigilabam, ſtabas ad oſtium, pulſabas, loquebaris vt auerterem me ab his, quę feci, & liberares de ſuperbia. Hæc cum ageres, quid nam ego? ipſe ceu aſpis obturabam aurem, cor obdurabam, obfirmabam interiora conſcientiæ, atque ibi ſtabas neglectus, contemptus, repulſus, tu qui de puluere finxiſti me, atque in puluerem vnde ſumptus ſum, reduces me. Huius ſi memor fuiſſem, nonne pronus ſtatim cecidiſſem in terram? atque humiliatus vſque in puluerem, dixiſſem? Loquere Domine, quia audit ſeruus tuus, opus & figmentum manuum tuarum. Sed & domum tuam ingreſſus, locum habitationis tuæ, templum ſanctum, nunquid adoraui ibi cum Propheta in timore? Vide Domine miſericorditer, & libera iam inuocantem, ac confitentem tibi. Mox vt eram templum ingreſſus, quęrebam quid eſſes nouarum rerum, vbinam ageret Cæſar, quid moliretur Galliarũ rex, & poſt variarum rerum admiſſa Idola aperiebam librum preces habentem horarias, vt confiterer nomini tuo magno, quod ſanctũ & terribile eſt. At quid fiebat? Os meum annunciabat laudes tuas, cor prælia meditabatur. Corpus in templo erat, mens verò in caſtris procul ac longè abs te. Atque iſtud tolerari fortè poterat, ni acceſsiſſet aliud. ſiquidem præterito iudicio, neglecta iuſtitia, ſola conſuetudine ductus planè vt vitula Ephraim docta diligere trituram, ad altaria tua ferebar, panem & vinum in corpus tuum, ac ſanguinem polluto ore conſecrabam, ſacrificium quo nihil ſanctius, immundis manibus offerebam. Dumque hæc agebantur, dum diuina illa myſteria ipſis etiam angelis tremenda in altum ſuſtollebantur adoranda omnibus, alij obambulabant, alij velut ſtatuæ immobiles ſcamnis inhærebant, nonnulli altero genu poſito hac atque illac reſpiciebant: Qui totus adoraret, rarus erat. Quid cauſſæ? Non cogitabamus cum

animis nostris, quod lutei essemus. Non versabatur ob oculos, quod inter seruos tuos insignis scriptum reliquit Iob: *Putredini dixi: pater meus es, mater mea, & soror mea, vermib.* Iob. 17. d. Hæc caussa, atque ea quidem sola, quo minos eas uices nostras breui in cinerem redigendas, non humiliauerimus hactenus. In Genesi magnus ille patriarcha & Dei amicus Abraham, ad quem dictum est: *In semine tuo benedicentur omnes gentes*, Gene. 22. d dum ante conspectum Domini venit, in terram cadit, pronus adorat, tremens loquitur. In Euangelio beatus Baptista, qui etiam dum clausus in matris vtero plenus Spiritu sancto prædicatur, de quo & insigne illud extat encomium: *Inter natos mulierum non surrexit maior Ioanne Baptista*, dum baptismi gratia ad aquas Iordanis venientem videt Saluatorem, totus horret ac sanctum refugit tangere verticem. Quid agè hos tantos viros tantopere humiliat? Recordatio propriæ conditionis. Loquar, inquit ille, ad Dominum, quum sim puluis & cinis. Qui est de terra, ait, hic de terra est, & de terra loquitur: Qui de cælo venit, super omnes est. En quam potenter deprimeret supercilium oculorum nostrorum, ae humani cordis tumoré euerteret, modò animo circumferretur versus hic: Memento homo quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris. Neque verò hoc solùm, sed & quod secundo loco proposuimus certò efficeret, hoc est, ingeneraret animis nostris rerum omnium, quas mundus admiratur, verum contemptum. Hæ porrò res diuitiæ sunt, voluptates, honores. vt de diuitijs primò dicamus.

Statue tecum, & hoc sit certò persuasum animo tuo, cras moriturum te. Quæso. Num hodiè sursum ac deorsum cursitabis, vt dilates possessiones tuas? Num vehementer anxius eris, ne vel vltimus hic dies vitæ tuæ absque quæstu trâseat tibi? Nô puto, & quis nostrum hic est, qui valeat dicere, crastinus dies illucescet mihi? Nescis, ô homo, nescis, quando tempus sit, fortè hac hora dicetur tibi, morere: quæ est enim vita tua? ἀτμὶς ἡ πρὸς ὀλίγον φαινομένη, ἔπειτα δὲ ἀφανιζομένη. Quid igitur vel qua spe thesaurizas? An fortè putas, quòd in abundantia vita cuiusquam sit, aut cum morietur homo, eo quòd sumet omnia, quódue descendet cum eo gloria ipsius? Sed audi Scripturam. *Hominis cuiusdam diuitis vberes fructus ager attulit, & cogitabat intra se, dicens: Quid faciam, quia non habeo, quo congregem fructus meos, & dixit, hoc faciam, destruam horrea mea, & maiora faciam, & illuc congregabo omnia, quæ nata sunt mihi, & bona mea, & dicam animæ meæ: Anima, habes multa bona posita in annos plurimos, requiesce, comede, bibe, epulare. Dixit autem illi Deus, Stulte, hac nocte animam tuam repetam à te: quæ autem parasti, cuius erunt?* Luca 12. e Numquid facultatibus suis, quæ amplissimæ erant, adijcere potuit vel diem vnum vitæ suæ? Numquid vel efferre hinc quicquam ipsi licuit de tantis, quæ possidebat, si tum possidebat bonis? Sed dicis: Hic vnus erat. Non, quæ de hoc referuntur, respiciunt omnes? Age igitur. Vbi iam sunt, qui paucis ab hinc ânis argentû congerebât, & aurum, fœlicitatis in his præsidium constituentes? Vbi age, vbi sunt, quos conspexere oculi tui, qui nusquam nô substruebat domos, prędia palatia? Qui beneficijs beneficia, pensiones pensionibus, latifundia latifundijs accumulabant, nec finem faciebant acquirendi? vbi iam sunt? vbi inquâ sunt? Exterminati sunt, ait propheta, & ad inferos descenderunt, & alij loco eorum exsurrexerunt. Atq; hi alij nunquid non, vt illi, et ipsi exterminabuntur? Sanè. Puluis siquidem sunt, in pulueré proinde redigi ipsos necessum est. Et cum morientur, nunquid non ipsi etiam omnia sua relinquent alijs, quemadmodu priores illi fecére? Certe. Etenim nudi huc venere, quare nudos quoq; abire hinc oportet. Ad hunc enim modum ratiocinatur Apostolus: *Nihil*, 1. Tim. 6. b inquit, *intulimus in hunc mundum, haud dubiu, quia nec auferre quid possumus* Facilè igitur contemnit diuitias, quia semper cogitat in pulueré se rediturum.

Nec diuitias modò, sed & voluptates, in quibus, licet fœdissimis, haud secus quàm in cinamomis & vnguentis preciosis iam volutamur verè miseri. Quæso te, qui inhias vberibus qui amplexus vacas, qui in mollibus lasciuis stratis, credis quod & vbera & fœmina in quibus omnem voluptatem constituis, vertentur in putredinem, quam horreat & oculus inspicere & manus contingere? Credis hoc? Credis præterea, quòd excedente è corpore anima, lectus tibi erit nuda ac frigida humus, quodque subter te sternetur tinea, & operimentum tuum futuri sint vermes?

Atque, vt omisso Veneris mysta, te compellem, qui luxu dissolueris, qui delicijs gustum occupas, qui terram, mare, aëra, solicitas, vt gulæ obsecundes & vêtri facias satis, credis, quod vbi cæteros, te quoque mortalem natura profuderit: Et cum morieris, caro in sortem cessura sit vermibus, imò serpentibus? Credis hoc? scio quòd credas. Ergóne tantoperè tibi curæ serpentes sunt, vt nihil interim non facias, quo post obitum tuum & funera, lautiores exquisitioresque hi epulas inueniant? Et altius attolle oculos atque agnosce, quod studium carnis mors sit, & quidem mors æterna. Docet hoc diues ille, qui bysso purpuraque indutus epulabatur quotidie λαμπρῶς. Carnem ipsius depasti sunt vermes. Qui de ossibus super Luc. 16. e. est puluis, teritur pedibus. Anima sepulta in inferno

inferno iacet, in stagno illo igneo ac sulphureo, vbi fumus tormentorum ipsius ascendet in sæcula sæculorum. Quis hæc cum animo suo cogitans, non spernat voluptates? Quis etiã non gloriam contemnat, quã tantoperè ambiunt hodiè mortales? Quid non fecimus, quid nõ facimus? emetimur maria, nouas adimus prouincias, magno precio doctores redimimus, non parcimus nec rebus, nec corporibus tantùmodò, vt assequamur, quod volumus, literas, inquam, & exoticas disciplinas. Sed hæc dicentes, damnamusne sapientiæ, & linguarum studia?

Absit. Non studia, sed in his vanitatem damnamus humanæ mentis. Hoc damnamus, quòd in studijs spectes laudes hominũ, monstrari digito, & dicier, hic est. Dum siquidem non nisi peregrina placent, dum visitata nihil facis, dum ea scire studes, quæ pauci norunt, & neque ad propriam vitam instituendam, neque ad aliorum tibi valeant ædificationem. Hæc dũ sectaris, & adeò vehementer sectaris, vt negligas, vel si non prorsus negligas, postremo tamen videaris habere loco, quæ primò quęrere debebas, hoc est, regnum Dei, & iustitiam ei9, puritatem conscientiæ, & veras animi virtutes. Hæc nonne arguunt vanitatem cordis tui? Attende ò homo, quisquis tantis sudoribus opinionem quæris scientiæ, quod & te, & hanc tecũ inimica absorptura sit mors, aut si non pariter cum corpore intercidat, haud multò saltem pòst tepore extinctum iri nomen tuum. Hinc agnosce, quòd hi, quorum linguis celebraris, mortales sint, & morti absque exceptione obnoxij. Et vel maximè viuat nomen tuum perpetuò: num suauius idcirco quiescẽt cineres tui, vel reuiuiscet caro tua, aut in sepulchro ossa tua pullulascent?

Hic de studiosis literarum, dicamus & de diuitibus, & his, quos vocant in rebus agentes. Hi, vt admirationi sint, & oculos in se conuertant cæterorum, teneris vtuntur, ac fluistis vestibus, in quibus quod est preciosissimum, inutile est, nec vestimẽtorum luxu contenti, peregrini muris stercora adhibent, vt quaqua versum diffusus odor omnes ad respectandum inuitet: eodem pertinent famulorum examina, inter quę mortales cùm sint, non mortalibus subnixi spebus sublimes incedunt. Videt sapiens quisque, & cogitat: Νῦν ταδὶ μικρὸν ἔπειτα κόνις. Quod si itidem cogitarent, & Serum vellera, & peregrini muris pelliculas, & famulorũ examina valere iuberent, fastuq; deposito saccum sumerent, & deflerent peccata sua. Qua de re (vt quod tertio loco proposuimus, absoluamus) iam erit consideratio nostra. Ita natura comparatum esse videtur, atque ipsi

Nunc hæc paulò pòst puluis. Est hemistichion Grego. Nazian.

in nobis experimur, quod humanum ingenium serio rei cuipiam intentum quiescere nequeat, quousque ipsam penetret. Quare solicita cogitatione versans, & iterum atq; iterum versans sententiam hanc: *Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris*, vbi iam appræhendit, quid sit, quod dicitur, puluis es: quid itidem sit, quod adijcitur, in puluerem reuerteris, nõ ibi sistit, nec satis habet, pergit, quærit cuius hæc sit sententia, vbi scripta, qua occasione prolata, aperit Genesim, legit ibi post mandati præuaricationem dictum à Domino ipsi Adæ: *Quia audisti vocem vxoris tuæ, & comedisti de ligno, ex quo præceperam tibi, ne comederes, maledicta terra in opere tuo, in laboribus comedes ex ea cunctis diebus vitæ tuæ. Spinas & tribulos germinabit tibi, & comedes herbas terræ. In sudore vultus tui vesceris pane tuo, donec reuertaris in terram, de qua sumptus es, quia puluis es, & in puluerem reuerteris. Et eiecit eum de Paradiso voluptatis, vt operaretur terram, & cætera.* Hæc legit, ex his sic mox ratiocinatur. Ergo pœna hæc est, ergo tale antè non erat, sed propter peccatum, mortalitati obnoxium factum est corpus: Ergo & terra hæc, quam inhabitamus, spinis ac tribulis plena, non patriæ, sed exilij est locus. Init proinde consilium, disquirit, num liberari queat à peccato tantorum malorũ causa, auditque in Ioele dicentem Dominum: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, & scindite corda vestra, & non vestimenta vestra. Et conuertimini ad Dominum Deum vestrum, quoniam benignus est, & misericors, patiens, & multæ misericordiæ, & præstabilis super malitia.* Inquirit præterea, num pateat via aliqua recuperandæ patriæ, ac felicitatis illius, qua in Paradiso voluptatis fruebatur homo, atque audit in Euangelio prædicantem Saluatorem: *Pœnitentiam agite, appropinquauit enim regnum cælorum.* His inuitata, atque in spem erecta mẽs totis visceribus conuertit se ad Dominum, ieiunijs atterit carnem, laborat in gemitu, in fletu, in planctu, non parcit sibi, non parcit corpori, adhibet cilicia, adhibet chameunias, veris incommodis affligit membra, omniaque, quamuis grauia, leuia ducit ob regnum cælorum, ac spem de recuperanda felicitate conceptam. Suffundantur hic rubore inimici tui Domine, qui populum, quem addictum tibi habent, beatum prædicant, & viam gressuum eius dissipant. Ipsi aiunt, crede, & appræhendisti. Tu dicis: Conuertimini ad me in toto corde, in ieiunio, in fletu, & in planctu. Ipsis ad iustitiam satis est fides, tu præter fidẽ requiris ieiunia, planctus, & cætera pœnitẽtiæ opera. Quid dicemus? ipsos errare, an te falli? Suffundantur Domine rubore, qui populum tuum, quem in libertatem vocasti, ob huiuscemodi ope-

Gene. 3.c.

Ioel. 2.c.

Matt. 4.c

ra ad graue iugum Moseos reijciunt, proscribuntque, quasi illa lex tua, lex, inquam, noua, cum his nequaquam consisteret.

Suffundantur dico rubore. Nam testimonia tua credibilia facta sunt nimis. In medio populi ad aquas Iordanis vox tua de cælo
Matt. 3. d. intonuit: *Hic est Filius meus dilectus, in quo mihi complacui.* Hunc dedisti nobis doctorem, dicens: *Ipsum audite.* Hic mox vt baptizatus est, ab aquis Iordanis in desertum secesit, locum horridum, & aptum mœroribus: Hoc habet Euangelium. Et quibuscum ibi ver-
Marc. 1. b sabatur: *Erat ibi* (ait Marcus) *cum bestijs.* Non cubabat in plumis, sed humi sub frigido iacebat cælo. Et quid agebat? Innocentem carnem vigilijs atterebat, ieiunijs, inedia. Et quanto tempore? *Diebus quadraginta, totidemq́ noctibus.* Ac quid deinde? relicto deserto venit in Galilæam exhortaus populum, & dicens: *Pœnitentiam agite, appropinquauit enim regnū calorū:* en initium prædicationis Christi, quæ quò potentius illaberetur animis mortaliū antè, quod illa complectitur, ipse vita expresit. Prædicauit itaque, pœnitentiam agite. At quid est, pœnitentiam agite? Sanè hoc ipsum, maximè, cùm de relapsis sermo
Ioelis 2. c. est, quòd: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, in fletu, & in planctu.* Hæc Saluatoris nostri doctrina, hoc est Euangelium, quod ipse Vnigenitus attulitè sinu Patris. Ergo conuertimini, ieiunate, flete, plangite. Euangelium est? sanè. Siquidem Euangelium vocat Marcus, ac reuerà Euangelium, hoc est, lætum nimis nuncium est animæ quærenti te Domine, animæ experiēti graue iugum peccati, & liberari cupienti, animę certò sibi persuadenti, quòd hoc suum corpus, quod mille iam modis atteritur, quod variè humiliatur, & demùm in cineres redigitur, conforme reddetur, modò agat pœnitentiam corpori glorioso Christi. Quod ex valle hac lachrymarum, è loco isto miseriæ, ex terra maledictioni obstricta, trāsferetur per pœnitētiam in terram nouam, in locum voluptatis, in ciuitatem cælestem, quam iustitia inhabitat, in qua mors nō inuenietur, vbi neque luctus, neque clamor, neque dolor vllus erit, vbi veris pœnitentiæ corona dabitur pro cinere, oleum gaudij pro luctu, pallium laudis pro spiritu mœroris: Hæc quibus persuasa sunt, suauis vox est: *Pœnitentiam agite.* His supra modum grata est prę-
Marc. 1. a dicatio: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, in fletu, & in planctu.* Hi Quadragesimæ tempus læto hilarique vultu accipiunt. His
Rom. 6. d. satis non est, vt faciant, quod scriptum est: *Sicut exhibuistis membra vestra seruire immunditiæ, & iniquitati ad iniquitatem, ita nunc exhibete membra vestra seruire iustitiæ in sanctificationem.* Istud, inquam, ipsis satis haud est, humanū est etenim. Sed sicut fuit quondam sensus eorum, vt errarent à Deo, decies tantū iterum conuersi iam requirunt ipsum, & mirantur vehementer etiamnum inueniri homines maximè imbuto[s fi]de, qui non in eandem voluntatem accurrant, qui non in eadem secum studia cōspirent. Et profectò nimis vile habent regnum cælorum, qui pro illo cōsequendo breuem hic refugiunt agere pœnitentiam, vigilias, ieiunia, & quicquid carni molestum est angue peius perhorrescentes. Quid hominibus hisce faciemus? Incute Domine terrorem ipsis, vt quos ad pœnitentiam illa magnifica cælorum promisio non excitat, expergisci faciat horribilis cōminatio tua. *Nisi pœnitentiam egeritis, omnes similiter peribitis.* Luc. 13. a. Ascendat super cor, quomodo primus pater ipsorum Adam per intemperātiam mortuus est, & resolutus in cineres, quodque omnes etiamnum morimur, ac in cineres redigimur, euadendæque mortis, nō dico, vulgaris istius, quæ temporalis est, sed quæ hanc sequitur, & æterna est, via alia non pateat, quàm pœnitentiæ, quo vel sic à timore Gehennæ cōcipiant, & pariant spiritū salutis, digna pœnitentiæ opera, antequā in terram, de qua sumpti sunt, redeant, facientes: vt cùm venerit tempus, quo de terra rursus exsurrecturi sunt, procedant non in resurrectionem iudicij, sed vitæ. Audistis optimi auditores breuem concionem, super versiculo: *Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.* Quem, tria potissimùm, dum iugiter mente circumfertur, dixi efficere, videlicet veram humilitatem, perfectum rerum contemptum, & pœnitentiam in salutem stabilem, hoc est, in finem vsque perdurantem. Quod superest, precor altissimum, vt quemadmodum dedit mihi simpliciter dicere de versiculo hoc, ita potenter sanctissima sua benedictione illum in animis vestris ipse confirmet in æternum,

Amen.

SVPER EANDEM
hanc scripturam Genesis,
Homilia III.

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.



OC thema iam olim hoc in loco tractaui, & visum mihi est rursus de eo verba facere, alio tamen schemate. Siquidē meo iudicio nihil animū hominis sic potenter à peccato retrahit, atque sermo de mortalitate. Sed & morta-

mortalem nihil æquè decet, atque de mortalitate differere. In differendo autē hunc seruabimus ordinē. Primo dicemus de causa mortalitatis. Secundo loco inquiremus, quìnā fiat, vt amota causa (quā ostendemus esse peccatum) remaneat mortalitas. Inuocemus numen, vt, quod volumus, feliciter præstemus.

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

DE mortalitate, cuius admonet nos versiculus, quē propofuimus, aliter Ethnicus, aliter Christian^o^ differit. Ille causam huius, ipsam corporis constitutionem asserit. Christianus non corporis constitutionē, sed peccatum, primariam huius causam facit. Legit enim in literis illis, quę diuinę appellantur, Deus mortem non fecit, hoc est, non talem instituit naturam humanā, quæ mortalitati esset obnoxia, sed talem planè, quæ nec senio corrumpi, nec morte dissolui posset, quàm diu à peccato liberè perfisteret. Quod vt euadat manifestius, consulamus Genesim, in qua hominis prima origo describitur. Capite secundo sic legis: *Formauit Dominus Deus hominem de limo terræ, & inspirauit in faciem eius spiraculum vitæ, & factus est homo in animam viuentem.* Formauit (inquit) hominem de limo terræ. Synecdoche est. Siquidem altera pars duntaxat, ipsum nimirum corpus de limo, siue (vt Hebræi habent) de puluere terræ formatum est, non anima. Quod ipse orationis textus, dum aduertimus, clarè docet: Nam additur: *Et inspirauit in faciem eius spiraculum vitæ.* Inspirauit in faciem eius. Cuius eius? vtique hominis, quem de limo terræ finxerat. In huius faciem inspirauit spiraculum vitæ, id est, animam, quæ spiraret ac viueret, vnde sequitur: *Et factus est homo in animam viuentem.* Non igitur homo ille, quem de terra formatū scribit Moyses, animam complectitur, cùm anima pòst per flatum ipsi inspirata sit, atq; hinc iam discimus, quid sibi velit incisum illud: *Memento homo, quòd puluis es.* Quod si ita ante oculos versaretur omnium, atque ab omnibus ferè quid sit intelligeretur, plures haberet Christiana religio philosophos. Nō esset ille luxus vestium, non fastus, non ambitio. Nemo se alteri præferret, nullus inseruire alteri dedignaretur, cernere esset mirè suauem quendam inter homines conuictum. At iam fit, nescio, quomodo, vt cùm omnia, quæ per humani corporis meatus egeruntur, proclament hominem limum esse, nihil tamen minus atque istud cogitet homo. Quotidie nihil ita experimur, atque vilitatem conditionis nostræ, & nullius æquè atque huius obliuiscimur, ac propterea tales sumus, quales videre est, superbi, elati, fastuosi. Hic despicit fratrem, quia, vt sibi persuadet, nobilior eo est: ille, quia corpore, formaque præstantior, alius rursus alia de causa.

Quid superbis terra & cinis? Quis pater tuus? Nunquid non Adam? Atque hic, nónne communis tibi est cum cæteris? Quæ igitur causa tibi superbiæ? Adspice, quæ patris tui origo. Formatum ipsum scribit Moyses de limo terræ.

Quid limo terræ vilius? At fortè persuades tibi aliam esse tui corporis constitutionem, propterea, quod per propagationem seminatum sit. Sed nunquid non vt tuum, ita cæterorum quoque, qui ab Adam genus ducunt, per propagationem decisa corpora sunt? Quid hos igitur præ te contemnis? Et fingamus rationem hanc in te, & maiores tuos propriè competere, quæso, quid semine humano fœdius? Nónne totus luteus es, quocunque tandem modo à natura profusus? Quid enim capitis tui vertex aliud, quàm testa fictilis? Quid aliud cerebrum, quàm aquæ temperatus puluis? Quid genæ? quid labia? nisi terra tincta, & infecta sanguine? Quid venter, ilia, ac totum corpus, nisi massa putredinis? quid igitur superbis? Non vides, quæ aluus stercora, quas sordes aures, quam naris putredinem eijciant? Hęc quid monent? Nónne exserta voce clamare tibi videntur: Memento homo, quòd puluis es, & limus terræ? Clamant certè, sed obsurdimus ad hoc genus vocis, quare aliter non conuenit Ecclesia, & quò magis, quod vult, inserat animis nostris, cæremoniā adhibet frontibus singulorū: aut quibus vertex rasus est, capitibus notam imprimens cineream, vt hac admoniti, & vel modicè ad animi philosophiā adducti, humilitate imbuamur, quæ virtus pulcherrima est. Sed vt video, extra metas currus agimus, quare retrahamus habenas.

Audistis ex Genesi, quæ hominis iuxta corpus origo fuerit, nempè, quòd de puluere formatus sit. Cæterùm an talis primò institutus fuerit, vt iterum redigi in puluerē oporteat, hactenus quidē nihil dictum est, quod tamen præcipuè hic quæritur, quare pergamus in Gen. *Plātauerat* (ait Moyses) *Dominus Deus paradisū voluptatis à principio, in quo posuit hominē, quē formauerat, vt operaretur, & custodiret illum, præcepitq; ei, dicens: Ex omni ligno paradisi comede, de ligno autē scientiæ boni & mali ne comedas. In quocunque enim die comederis ex eo, morte morieris.* Hic est aliqua significatio rei, de qua quæstio est. *In quocunque*, ait, *die comederis, morieris.* Ergo si ab esu abstinueris, & obedieris mandato, non morieris. Istud significatur à contrario sensu. Quod autem dictum est: *Morieris*, tantundem valet, ac si dictum esset, præter mortem animæ, quæ summè tibi esse debet formidabilis, in moriendi

riendi etiam iuxta corpus ineuitabilem incides necessitatem. Quod vt euadat clarius, pergamus in Genesi. Ex costa Adæ formatur deinde Eua, accedit serpens, tentat mulierem, comedit illa, & ad comedendū inuitat virum, fit præuaricatio mādati, aperiuntur oculi amborum, erubescunt, consuunt sibi de folijs perizomata, at mortem neque hic, neque illa experitur, mortem, inquam, quæ est separatio animæ à corpore. Quod dico, experitur, intellige mox à mādati præuaricatione. Nā vixit Adam post esum fructus vetiti annis triginta supra nongentos, quemadmodū scribitur c. 5. voluminis, cuius aliquoties iā meminimus. Quare quod dictum ad eum est: *In quacunque die comederis, morte morieris*, de mortalitate, seu mortis obnoxietate dictum esse, intelligendū est: nisi fortè de morte duntaxat animæ sermonem ibi esse cōtendat quis, & dicere audeat cum August. Stucho, hanc, non etiā alteram, per peccatum inuectam in genus humanū, quod falsum esse ex hoc ipso textu, quem versamus, haud fuerit difficile euincere. Admissa præuaricatione, ipse, qui mandatū dederat, expostulat cum Adā: is in mulierem, mulier in serpentē culpam reiecit, infligitur maledictio, dicitur viro: *Quia audisti vocem vxoris tuæ, & comedisti de ligno, ex quo præceperam tibi, ne comederes, maledicta terra in opere tuo.* Et paucis interiectis sequitur: *In sudore vultus tui vesceris pane tuo, donec reuertaris in terram, de qua sumptus es, quia puluis es, & in puluerē reuerteris.* En quod antè dixit: *Morieris*, hic dicit: *In puluerem reuerteris.* Pœna itaque peccati est mortalitas, nec vnquam in puluerem solutum fuisset corpus, si à peccato immunem se seruasset homo. Hæc est fides nostra: hac de re quidubitat, ethnicum dico. Cæterùm, si quemadmodum credimus, peccati pœna est mortalitas, cur igitur remanet expiato peccato? Quare Christianis cum cæteris populis cōmunis est? Non noua, sed antiqua hæc quæstio est, quæ vt didicimus ex doctissimo illo libelli Cypriani, quem de mortalitate conscripsit, etiam tum multorum animos mouebat, & quia vtilem habet considerationem, lubet illi immorari. In primis neminem esse puto, qui ambigat, quin potuerit Deus semel à mortalitatis conditione liberare. Neminem etiam esse arbitror, qui in animum inducat, ob inuidiam, cùm posset, noluisse liberare. Quid enim boni nobis inuideat ille, qui tanti nos fecit, vt Filiū suum vnicum in mortem tradiderit, quo nos in libertatem assereret? Quare omissa disputatione de potentia Dei, & eius erga nos affectu, qui maximus est, dicimus Deum non exemisse statim è natura mortalitatem, vt hac ratione consuleret nobis. Ergo ne mortalitas credenda est, boni aliquid parere? Sanè, nec parum, sed multum. At qui hoc, vel quo pacto hoc? Certè dum admonet nos delicti paterni, atque ex hoc in cogitationem, quàm grauis res sit præuaricatio, venire facit, huiusque consideratione à peccato, ad quod alioqui proni sumus, nos retrahit. An non magnum bonum istud? magnum prorsus, quod si etiam solum esset, sufficeret: nunc præter hoc alia multa parit mortalitas, atque ea non vulgaria bona, nimirum humilitatem, quæ fundamentum semper fuit veræ sanctitatis: rerum, quas admirari, & sectari mundus solet, perfectum contemptum, qui quantum faciat ad felicitatem, tum eam, quæ huius temporis est, tum alteram illam, quam expectamus post hanc vitam, nouerunt, qui abdicatis semel omnibus, nudi nudum Iesum sequuti: denique pœnitentiam in salutem stabilem, de quibus in altera concione olim disseruimus: quare hic illis iam prætermissis, id, quod secundo loco proposuimus, prosequamur.

Dicimus mortalitatem ideò non sublatam, vt hac admoneamur delicti paterni, id est, præuaricationis, qua in Paradiso Adam Dei mandatum transgressus est. Quod verò fuerit illud mandatum, in præcedentibus dictum est, nimirū: *Ex omni ligno Paradisi comede: de ligno verò scientiæ boni & mali, ne comedas.* Vbi hoc aduerte, mandatum circa rem fuisse indifferentem, adeoque esum fructus ligni, quod per tropum hic scientiæ boni & mali appellatur, malum fuisse ob id solùm, quia prohibitus, non quo modo malum est inuidia, vel odium, quæ etiam si nullum extaret præceptum, malitiæ argueretur. Istud facit pro delicti Adæ extenuatione, quemadmodum & illud, quod admissum ab ipso fuerit, non ex diuini mandati contemptu, sed studio placendi vxori. Comedit enim (quemadmodum id satis indicat Genesis) ne contristaret Euam suam, quæ ipsi in sociam fuerat data. Leue itaque videtur fuisse delictum Adæ. At qui hoc delictum, quod leue nos duceremus, adeò graue Deo æstimatum est, vt ob id mori genus humanum semel addixerit, nō vulgus hominum modò, sed omnes omninò, ipsos quoque reges, principes, & terrarum dominos. Quantos duces & Græca, & Barbara, Romanaque narrat historia, quorum corpora in puluerem redacta pridem sunt. Quàm illustres Heroas vidit hæc nostra ætas, quorum nusquam est iam reperire præsentiam. Absorpti sunt semel, & de tantis corporibus solus superest cinis. Dominatur nunc Carolus eius nominis Quintus. Maxima sibi & latissima regna subiecta sunt, parem, si orbem spectes Christianum, non habet imperio, atque huic tanto Domino dicetur, & quidem ad-

dem admodum breui, dicetur, inquam, ei, morere, & exibit spiritus eius, & reuertetur in terram corpus: hoc est, soluetur in cineres, & erit, ac si non fuisset. Idem euenit cæteris, qui ipsi succedent in imperio. Hoc iudicium ob vnius delictum contra omnes semel pronunciatum est, quãdo Adæ dictum est: *In puluerem reuerteris.* Quantæ igitur malitiæ est delictum. Quàm grauis res præuaricatio est. Quis vnquam credidisset, tantopere displicere Deo peccatum? Nec verò mortalitas solùm, cuius hactenus meminimus, ob vnum illud delictum in genus nostrum inuecta est, sed & mors, quæ est damnatio æterna, sicut scriptum est: Iudicium ex vno in condemnationem. Quæ quàm sit futura intolerabilis, non valet sermo explicare. Quis enim explicet pœnam Gehennæ, flammam ignis illius, qui nunquam extinguitur, fumum tormentorum, qui ascendet in sæcula sæculorum? atque hanc flammam accendit nobis vnum peccatum. Quis in animum vnquam induxisset, tantæ malitiæ esse peccatum, ac tale peccatum adeò (vt nobis videtur) leue? Hoc peccatum, quod iudicio humano veniale videri posset, tantæ fuit malitiæ, vt expiari non potuerit, nisi sanguine vnigeniti Filij Dei. Quis hæc cum animo suo cogitans, non concipiat odium ingens aduersus peccatum? Quis non execretur, & angue peius horreat peccatũ? Quis non eligat mille potiùs mortes oppetere, quàm vt semel præuaricari mandatum, cùm tantum malum sit præuaricatio? Adã diuinam seueritatem expertus non fuerat, quare leue credebat, hoc est, non tam graue forè cõmissum: nos experti sumus persuadere nobis non possumus, rem non parui ponderis esse peccatum.

Hæret in carne mortalitas, nec immemores esse sinit iudicij, quod vnius ob noxam exercuit Deus. Videas tamen plurimos filiorũ Adam, tanto impetu præcipites ferri hodie in malum, ac si non nouerint, quã aduersus se irã ille prouocauerit præuaricando, imò, quæ ita incubuerit in posteritatẽ totã. Quod dolens Ecclesia, lugubriter occinit omnibus: *Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.*

Nec semel monuisse sat est, quotannis rẽpetit cantionẽ hanc tristem ac lugubrẽ. Pareamus, quæso, monenti. Suggeret ea cogitatio, quàm grauis res præuaricatio sit incitabit ad fletum, prouocabit ad pœnitentiã, retrahet à peccato, ac multa omnino bona hinc nobis prouenient, tantũ non pigeat circũferre animo. Optima philosophia, meditatio mortis est. Insuauis quidem est. Nam lamentantẽ facit: sed beati, qui lugent, quoniam ipsi consolationẽ accipient, non fluxã, aut qualem nouit mundus, sed veram, synceram, solidam, quæ nullo temporum fine concludetur, quæ nulla rerum vicissitudine tolletur, vel minuetur.

Non est, quod addubites, quia promisit, qui fallere nescit, atque omnia potest Christus Iesus, cui honor, & imperium, in sæcula sæculorum,
Amen.

SVPER EANDEM *scripturam Genesis, Homilia III.*

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.



THema hoc iam tertiò proponimus, nec id mirum videri volumus, quum sat inculcari non posit, quod nunquàm satis inhærere noscitur. Ne tamen nihil nos dicturos, quod non antè dictum a nobis sit, existimetis: nouã pollicemur concionem, cuius etiam capita, quo magis ad vigilantiam animos vestros prouocemus, paucis perstringere libet. Audituri itaque estis, quantoperè iã inde ab initio ad laboratum sit: vt homo luteum, siue, (vt Apostolus ait) χοϊκὸν se agnosceret, quãque nihil hactenus promotũ. Istud est primum caput. Secundum. Quis genius obstiterit, quò minus conatus hic feliciter cesserit. Tertium. Quid ei facto opus, qui euadere cupit fraudes genij hui⁹. In his tribus explicandis tota occupabitur oratio, quam vt feliciter & inchoare possimus, & absoluere, numen inuocemus.

Memento homo, quòd puluis es, & quòd in puluerem reuerteris.

MOx à condito orbe in hoc adlaboratum fuisse, vt homo χοϊκὸν. id est, luteum se agnosceret, docet liber Geneseos, quanquam rarus sit, qui in lectione eius voluminis id aduertat. Nec mirum, cùm res ex linguæ Hebrææ proprietate dependeat, nec intelligi queat, nisi ab eo, cui tota ea pars, quæ de hominis formatione disserit, antè perspecta fuerit, quare ab hac exordiendũ nobis. Cùm igitur terram, mare, aera, & quę in his sunt, condidisset Deus, vidissetque nihil esse vel in terra, vel in mari, vel in aere, id est, in toto hoc orbe, quẽ medium appellamus, cui rerũ, quas condiderat, traderet imperiũ (bruta enim erant omnia, & rationis expertia) ait: *Faciamus hominem, ad imaginem, & similitudinẽ nostrã.* Quod de imagine, & similitudine, quæ lineamentis & coloribus ex-

bus exprimitur, quidam olim interpretati sunt, adfingentes Deo membra & corpus, quale est hoc nostrũ: homines, profectò rudes, quos ab hoc commento maiores nostri ἀνθρωπομόρφιτας appellauere. Quam hæresim nihil necesse est, vt refutemus, cùm etiã vulgo persuasum iam sit, Deum spiritũ esse. Spiritus autem nec carnem, nec ossa habet, sed nec formam, nec figuram, nec quicquã cæterorum, quæ oculis subijciuntur, quod itidem, vt alterũ illud, omnibus hodie notum est. Porrò, quòd Scripturæ plerisq; in locis hęc tribuant Deo, os (inquam) oculos, aures, nares, formam, figuram, id per metaphoram faciũt, de qua re multi editis libris eruditè scripserunt, nos missũ facimus, quo aliud agamus. Sat enim est monuisse, imaginem, & diuinam hanc similitudinem in animo quærendam esse, quod sacri quoque interpretes, tum Græci, tum Latini omnes faciunt, licet aliter & aliter idem explicent. Quidam enim non discernunt inter imaginem & similitudinẽ: alij discernunt, vt imago ad intelligendi vim, & libertatem, ac imperium voluntatis pertineat: similitudo ad virtutes referatur, quarum hæc amitti possit, illa inabolebilis sit. Quam sententiam, vt veram putem, facit ipsa phrasis Hebræa, quam nec Hieronymus expressit hoc loco, nec Septuaginta. Nam quod ille vertit. Ad imaginem, & similitudinem, hi reddiderũt κατ' εἰκόνα, καὶ καθ' ὁμοίωσιν, cum Hebræa habeant בּדמותנו בצלמנו betsalmenu, vbi

Cidmune thu Thesalem Demuth.

צלם, id est, imagini præfixã vides literam Beth, דמות verò, hoc est, similitudini Caph literam, quarum hæc ad, siue secundum, illa in, vel cum valet. Quare vertendum fuerat, loquor de versione, quæ verba appendit, faciamus hominẽ, cum imagine nostra, hoc est, talem cõdamus eum, in quo sit imago nostri, persitetque, nec deperdi possit.

Est enim non vulgare Beth, sed adhæsiuum, quale occurrit capite secundo eiusdẽ

Gene. 2. d.

libri in prophetia Adæ: *Hoc nunc os ex ossibus meis, & caro de carne mea. Propter hoc relinquet homo patrem suum, & matrem, & adhærebit vxori suæ.* Quæ Hebrais est ודבק באשתו Vedauach beisto, & indiuulsam copulam significari, ex Euangelio, palàm nempè est, vnde rectè Septuaginta καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ, metaphora sumpta ab his, quæ glutino sic committuntur, vt putes vnum esse, & rumpas citiùs, quàm rursus ea separes. Si omissa voce imaginis, rem alijs verbis exprimere velis, rectè dixeris: Faciamus hominẽ naturæ intellectualis, liberique arbitrij. Quod, quàm sit ingens, & modis omnibus magnum, aperiemus, si antè exposuerimus, quod additur de similitudine. Non solum liberi arbitrij, inquit, & qui ratione polleat, sed & rectum cõdamus hominem, sanctum, iustum, pium, ab omni alienum errore, ab omni seiunctum prauitate, ac corruptione, vt puritate & innocentia similitudinem naturæ nostræ exprimat, id est, כדמותנו cidmulthenu) quod licet Hieronymus ad similitudinem, Septuaginta καθ' ὁμοίωσιν, verterint, eandem tamen expresserunt sententiã, cũ præpositiones istæ in huiusmodi loquẽdi formulis adhibitæ non differant, vnde & Platonici causam exemplarem πρὸς ὅ appellant, id est, ad quod, cui significationi si quis & Beth dixerit seruire apud Hebræos, motus editione Hieronymi, & Septuaginta, cũ eo non contendam, maximè, cùm videã magnos & graues, ac insignes Theologos imaginem ferè per Catachresim hic accipere, & non quomodo nos interpretati sumus, pro re ex alio expressa. Interim magnũ aliquid, & diuinũ prorsus est animus humanus. Nã hoc ipso, quòd imaginem Dei gerit, capax est Dei, nec quicquam, quod Deus non est, ipsum explere valet, non cælum, non terra, non orbis ipse totus, quantus quantus est. Quare mirari satis non possum vulgus hominum, cuius omne studium video esse in cõgerendo, perinde ac si hæ res explere possent animum. Quid enim? Nónne? Sed præstat, vt orationis impetum contineamus, cũ lamentatione potius opus sit, quàm exclamatione: & flendo magis, quàm dicẽdo hic proficiatur. Interim sciant, nunquam fore, vt pertingant, quò volunt, ad tranquillitatem dico spiritus, ad silentium pectoris, nisi studia sua huc conferant, vt Deum appræhendant. Hic, & nihil præterea explere animum potest, adeò nobilis, adeò excellens, & præstans est animus. Verum quia ea, quibus excellentia præ cæteris obtigit, elationi proxima sunt, prospectum volens hac parte Deus animæ, adfinxit ei corpus luteum, in quo tanquam in templo versaretur & officina, imò quo cum ingrederetur cõstitutionem naturæ humanæ. Quod operæprecium fuerit declarare propter Alcibiadem Platonis, qui licet pulcherrimus sit, hoc tamẽ offendit, quòd hominem nõ aliud, quàm animam esse dicat, adeoque Delphicam inscriptionem ad hanc tantùm pertinere, & nihil de corpore præcipere. Et quidẽ videri posses ipsius partes adiuuare, quod dicitur: *Faciamus hominem ad imaginem, & similitudinem nostram,* nisi subijceretur: *Formauit Dominus Deus hominem de limo terræ.* Quæ loca inter se commissa docent, quid sentire hac in re oporteat. Cum enim ille Simulachrum Dei: hic Figmentum luti hominem faciat, atque ille animum respiciat, hic corpus: profectò neq; anima sola, neque corpus solùm homo est, sed anima simul & corpus. Hicque verum experimur, quod dici solet, Scripturam esse sui interpretem. Siquidẽ locus capitis primi in-

Gen. 2. d.

mi interpretatur eum, qui est capite secundo. Rursus locus secundi capitis exponit eũ, qui est capite primo. Hic monet, vt per tropum accipias quod dicitur: *Faciamus hominẽ ad imaginem & similitudinem nostram*. Ille vt synecdochen agnoscat, dum audis: *Formauit Dominus Deus hominem de limo terræ*. Siue ergo ad cognitionem nostri, qua parte lutei sumus, siue qua cum Deo nobis est similitudo nos Delphica litera hortetur, rectè se habet. Nam & scriptura nunc ad huius, nunc ad alterius partis considerationem nos ablegat. Corpus nobis obijcit, dum ad humilitatem erudire vult. Hinc illa increpationis

Eccl. 10. a. vox. *Quid superbis terra & cinis?* Animam proponit, dum à libidine & id genus vitijs dehortari studet: hinc vox illa in Canticis. *Si*

Cant. 1. c. *ignoras te ô pulcherrima inter mulieres, egredere, & abi post vestigia gregum tuorum, & pasce hœdos tuos iuxta tabernacula pastorum:* cuius sententia hæc est. Si ignoras, ô anima, quàm nobilis sis cõdita, ad cuius sis expressa naturam, permittitur tibi, vt abeas post vestigia gregum tuorum, post iram, post libidinem: hæ enim affectiones per bestias significantur, quia cum bestijs nobis communes sunt, imò in bestias, dum his obsequimur, degeneramus. Quanquam possit & sermo esse prædicentis (familiare siquidem Hebræis est, imperatiuis vti loco futurorum.) Quomodo si accipias, habes quàm necessaria sit homini ea de qua Socrates in Alcibiade disserit, cognitio sui. Nã sententia est. Si ignoras, quæ sit pulchritudo animi, quæ eius vis, quæque præstantia certò, quod dico, eueniet tibi: egredieris ex hominibus, cum feris erit habitatio tua, procumbes humi vt bos, vesceris paleis, omnis cogitatio tua erit in terra, omnis affectus tuus in terra: quò vocat caro, sequeris, efficieris mancipium brutorum, in quæ natura imperium te habere voluit.

Hactenus eam partem, quæ de hominis cõditione agit, proposuimus, quod eius cognitio cum primis faciat ad id, quod demonstrandum sumpsimus. Qui enim perspectũ habet quàm diuinum animal sit homo & aduertit ad nomenclaturam eius, is si modò Hebraicè calleat, videt mox à condito orbe in hoc adlaboratũ, vt homo χοϊκὸν, id est, terrenum se agnosceret. Traditur autem nomenclatura capite 5. Geneseos. *In die qua creauit Deus hominem, masculum*, ait Moyses, *& fœminam creauit eos, & benedixit illis, & vocauit nomen eorum Adam.* Vbi aduerte Adam vocabulum esse totius speciei humanæ, & non primi illius hominis proprium, cùm vtrumque sexum complectatur. Vnde & pro eo, quod nos dicimus, Homo animal rationale, Hebræi, Adam chai medabar, aiunt. Et vbi nos legimus. *Omnis homo mendax*, ipsi habent כל האדם col haadam, vbi rursum Adam audis. Et in Genesi quoties hominis vocabulũ repetitur, Adam ponitur. Adam autem ab אדמה adame dicitur, id est, à terra, quemadmodum nouerunt Hebraicarum rerum studiosi. Placet interim propter eos, qui has literas penitùs non attigerunt, authoritate insignis theologi, quod dicimus adstruere, quò magis credant. Audiant igitur Gregorium Nyssenum Germanũ magni illius Basilij. Is de creatione hominis cap. 22. in hunc scribit modum: Apostolus τὸν ἐκ γῆς ἄνθρωπον χοϊκὸν ὀνόμαζει, διότι μετέβαλον τὴν τοῦ ἀδὰμ κλῆσιν εἰς τὴν ἑλλάδα φωνὴν, Id est, hominem, qui de terra formatus est, terrestrem appellat, quasi in Græcam vocem, Adæ vocabulum transferens. Quæso quis nostrum si adhibitus fuisset in consiliũ, non ab ea parte, qua cũ Deo similitudo ei est, ipsum appellandum censuisset? Certe qui apud Græcos nomina finxit, quisquis tandem is fuerit, huius rationẽ habuit. Dicitur enim ἄνθρωπος (modò verà sit etymologia, quæ est apud Platonẽ in Cratylo) quasi ἀναθρῶν ἃ ὄπωπε, id est, contemplãs quæ vidit. Quod vt scias ad animum pertinere, attende qua ratione adstruat id vocabulum rectè inditũ homini. Nã reliqua (inquit) animantia, quæ vident nõ expendunt neq; considerant. Aliæ igitur Dei, aliæ cogitationes hominũ. Sciebat Deus, quòd esset periculum homini à superbia. Quare cum è corpore ipsum constituisset & anima, à corpore, qua parte luteus erat, appellationem indidit, vt ipso nomine admoneretur conditionis suæ, quam habebat secundum corpus, hacq; ob oculos vsq; versante, elationẽ quæ pessima animæ pestis est, auersaretur, horreret, fugeret. Hoc Dei consilium, hic ei scopus fuit: at nõ, vt voluit, res cessit prosperè. Nam mox à conditione oblitus homo luteũ se esse, ad diuinitatem aspirauit, imitatus infœlicem illum, qui apud prophetam loquitur: *In cælum conscendam, super astra Dei exaltabò* Esa. 14. c.
solium meum, sedebo in monte testamenti, in lateribus Aquilonis, ascendam super multitudinem nubium, similis ero altissimo. Quod hic & homo voluit, nimirum similis esse Deo, an autẽ pari ratione qua ille, id quæstionẽ habet: Interim quod ad hominem attinet, voluit hic pollere sciẽtia qua fieret, vt in sui directione nullius, ne quidẽ ipsius Dei, ope indigeret, sed ipse sibi dux foret, ipse currus & auriga. Huiusmodi ipsum elatione correptũ fuisse, indicat sarcasmus ille: *Ecce Adam quasi vnus ex nobis factus* Gene. 3. d.
est, sciens bonũ & malum. Verè enim sarcasmus est. Nam non solùm boni maliq; scientiam quam optabat adeptus non est, sed & quã habebat, perdidit, & perijt illa, quæ cum Deo ipsi similitudo erat. Cui ô infœlix tantũ, de te licuit? Bestiæ si possent loqui, in hãc cum admiratione vocẽ prorumperent. *Ecce Adam quasi vnus ex nobis factus est.* Quid ô miser huc te deie-

deiecit? Qui factum vt immemor nominis, immemor conditionis, ad diuinitatem aspirares? Omninò enim immemorem fuisse oportet, & nominis, & conditionis, qui in tan tam elatus est superbiã. Videns Deus œconomiam, qua vsus fuerat, tũ in adfingendo corpore, tũ in nomine imponendo, haud fœliciter cessisse, rem alia aggressus est via. Hominẽ quem è puluere finxerat, in puluerem rursus abire iussit, vt ipsa saltẽ analysi disceret puluerem se esse, huiusq; consideratione, superbiam qua præcipitatus erat, vel dehinc fugeret. Istud hic spectasse Deum, nihil dubito affirmare. Alioqui si sæuire tantùm voluit, cur ex illo tempore, quo humano generi placatus est per Christũ, non immortalitati restituit corpora nostra? Cur etiamnum tunicas gestamus pelliceas? Non e-
Gene. 3. d. nim pelliceæ tunicę quarum meminit Genesis, vulgi more accipi possũt, cũ ante mactata animalia hæ fuerint. Nõ etiam quomodo Origenes intellexit, qui pelliceas tunicas cõfinxit esse corpora, cũ & Adam & Heua ante præuaricationem, qua peracta his primũ obuoluti narrantur, corpora habuerint, quem-
Gene. 3. c. admodum id clarè indicat vox illa. *Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro de carne mea:* sed harũ nomine mortalitas per tropum expressa est à Mose, quæ, vt dicere cœpimus, ad cõuersionem inuẽta est, quemadmodum pueris, qui literas discunt, plagę ad correctionẽ, quanq̃ nec hoc magisterio licet seueriori quidquã hactenus promotum est. Discere id licet ex monumentis eorum, qui de vita & moribus hominum scripsere alij post alios ad hæc vsque tempora. Omnes secula sua notant superbiæ, fastus, ambitionis. Porrò superbia, fastus, ambitio, locum nõ habent, vbi huius memoria est, hoc est, vbi homines se luteos cogitant. Nescio tamen an corruptius aliud agnoscere sit hoc nostro seculo. Quid enim nisi meram superbiam clamãt sericæ vestes, ardentes gemmæ, aurum in fila lentescens, belluata tapetia, zetæ plusquã regaliter instructæ, peristromata, sellæ, vasa diuersi generis, omnia miro opere facta? Non solùm non subit animum cogitatio, quod puluis sumus, sed nec altera illa, ex qua in hanc progredi nos voluit Deus, in mentem venit. Quis enim cogitat in puluerẽ se reuersurũ? Nisi alta quædã & profunda esset apud nos huius rei obliuio, nunquã Ecclesia post mẽbrum illud: *Memento homo quòd cinis es*, alterũ hoc, *Et quòd in cinerem reuerteris*, adijceret, cùm nec nos soleamus monere memorem.

Et quidem multarum rerum me tenet admiratio, ô viri, at nullius æquè atque huius. Quid enim non mirer, & vehementer admirer? Nihil magis experimur quàm mortẽ, & nihil minus cogitamus, quàm mortem. Efferuntur parentes, comitamur funera, videmus obrui humo corpora ipsorũm, & non semel subit animum, quòd & nos ea fata maneant. Quem non teneat admiratio? Aperiũtur astantibus nobis auorum, proauorumq́, monumenta, cernimus oculis nostris nihil de corporibus præter ossa superesse & cineres, nec expẽdimus cum animis nostris quid velint hæc, quidue moneant. Quis hic fascinat mentes nostras? Quis, quod homini proprium est & quo vno à brutis distat, hic adimit nobis? Iam enim ex sententia Socratis diximus hominem Græcis ἄνθρωπον, vocatum, quòd inter animantia solus expendat quæ videt. Quibus igitur præstigijs agitur, vt quòd coram cernimus, non consideremus? Res digna profectò est, cui inquirendæ laborem impendamus. Obseruemus igitur num eius vestigium aliquod vsquam appareat in scriptura.

Meminit Genesis serpentis, & suspectum eum habeo, quia versipellis inducitur & veterator. (Id enim significat πανοῦργος, qua voce Theodotio hic vtitur & Aquila) magis autem suspectus mihi fit, dum audio sibila eius. *Cur* (inquit) *præcepit Deus, vt non comederetis ex omni ligno Paradisi?* Planè vox est molientis Gene. 3. a.
adflare virus, & quantum valuerit in animo fœminæ, indicat responsio illa, De fructu lignorum quæ sunt in Paradiso vescimur, de fructu verò ligni quod est in medio Paradisi, præcepit nobis Deus, ne comederemus, & ne tangeremus illud, ne fortè moriamur. Quid ais mulier, ac verè mulier? Nónne hoc modo dictum fuerat? *In quocunque die comederis ex eo, morte morieris?* Cur igitur in dubiũ vertis sermonem, quod certò nec absque Epitasi (vt indicat anadiplosis) expressum à Deo est? sed hæc est πανουργία, id est, vafritia, versutia serpentis. Et si vno congressu tantùm potuit, idque tam leui sibilo, quid non poterit si semel ingenium artis suę explicet? Extorto præstigijs suis hoc ab Heua responso. *Ne fortè moriamur, Nequaquam*, ait, *morte moriemini: Scit enim Deus, quòd in quocunque die comederitis ex eo, aperientur oculi vestri, & eritis sicut Dij, scientes bonum & malum.* Vident quantus subitò assurgat, quæque spicula squamæus vibret? Nouit Deus, quæ sit vis arboris (inquit) Est arbor scientiæ. Fructus eius degustatus peritos prudentesq; efficit, imò similes Deo facit. Hanc ille vobis præstantiam inuidens, arcereq; volens à boni maliq; cognitione, ac in summa vos viuere stultitia, prohibuit tangere fœlicem hanc plantam. O versutiam. Quã Deus arborem sciẽtię boni & mali dixit ratione probationis. (Posuit enim eam in medio Paradisi, vt hac obedientiam vel inobedientiam hominis experiretur? veterator hic à vi & virtute ipsam sic appellatam ait, persuadetq́;. Nam additur: *Vi-* Gene. 3. b.
dit igitur mulier quòd bonum esset lignum ad vescen-

dum &

dum & pulchrum oculis, aspectuq; delectabile, & tulit de fructu illius, & comedit, deditq, viro suo, qui comedit, & aperti sunt oculi amborum, vbi obseruanda vocula (igitur) Planè enim significat mulierem persuasam à serpente decerpsisse fructum. Persuasa autem est non solùm instar numinis, si degustaret, sapiẽtem se fore, sed & sententiam Dei (*in quocunq, die comederis ex eo, morte morteris*) non valiturã ad pœnam, vt quæ terrendi duntaxat gratia prolata esset. Quis non timeat serpentẽ hunc vafrum, versutum, versipellem, malignũ, præstigiosum? Hic est, qui incantat & excantat mentes nostras: Hic præstigijs suis facit, ne cogitemus nos puluerem esse. Hic obliuionem mortis inducit. Hic deludit oculos nostros, vt quę coram cernimus, non videamus. Istud docet caput, quod hactenus tractauimus. Nõ enim ob id scriptum solùm est, vt sciremus huius versutia Heuam seductam, sed vt hinc illius fraudes in totam posteritatem conciperemus. Qui enim in parentem crudelis extitit, in prolem mitis deprehendetur? Illius animo exemit metũ mortis, quò ipsam in mortem præcipitaret. nobis adimit cogitationẽ mortis, vt in morte nos teneat. Nouit enim (vt est versutus) nihil ad superbię & cupiditatis vitiorumq; omnium euersionẽ ęque facere, atq; huiusce rei meditationem. Vbi animum occupauit cogitatio mortis, fit vt mox etiam eorum, quæ mortem sequuntur, subeat cogitatio. Hinc ergo se offert Gehenna, & ignis ille inextinguibilis, & vermis qui nunquam moritur, mentemq; totam cõcutiunt, vt iam nec diuitiæ, nec delitiæ, nec quidquam cæterorum detinere eam aut voluptate queat afficere, tantùm flere iuuat & plangere: nec sufficit dies, etiam noctem insumit, nec antè à fletu temperat, quàm imperante Deo redeat tranquillitas peccatis, per quæ Gehennæ supplicijs obstricta erat, lachymarum imbre extinctis. Nouit istud diabolus, idcirco totus in hoc est, vt auertat animum & abducat ab hac cogitatione. Hũc delicijs, illum studio pecuniæ, alium alijs curis occupat, atq; his tam vehementer distringit pectora, vt otium non sit cogitandi de morte. Si fortè in conuiuio quispiam huius mentionem faciat, mox alius, Sinamus, ait, hanc valere, tristis est de morte sermocinatio, iucundi aliquid versemus, ea materia conuenit mensis. Quis (de sapientibus loquor) nescit, quo spiritu afflatus proferat, quisquis tandem profert vocem hanc? vox serpentis est, is ex sibilare studet, quod salubriter ingestum erat. Et quæso te, qui tantopere iam verborum grauitatẽ vereris & molestiam, qui poteris par esse ferendis ijs, quæ verbis exprimuntur, morti inquam, & quæ hanc sequuntur? Quemadmodum enim nemo, qui Gehennam ob oculos habet, Gehẽnam incidere, ita nemo, qui Gehennã è mẽte seponit, Gehennam euadere poterit. Qui igitur feres perpetua incendia, cui quotidiana istiusmortis vel sola mentio adeò est molesta? Ipsi videritis, auditores, quomodo hîc vos geratis. Apud me iam fixum est, ne vnquam deponam memoriam eius, cuius omnes admonet, quod aliquoties propositũ à nobis est, thema, *Memento homo*, Et quidem insuauis, sed quid tum? Etenim & pharmaca insuauia sunt, non tamen abhorremus, eò quòd vtilitatem adferant.

Gene. 3. 5.

Quod ad serpentem attinet, video, quã ratione superari possit, si nimirum surda aure sibila eius prætereamus. Nunquam enim deiecta fuisset Heua, si non aures præbuisset incantanti, siue ergo ad honores, siue ad diuitias, siue ad voluptates nos inuitet, non restitemus, nec respectemus sed transeamus cogitemus esse Sirenarum cãtus in exitium vsque dulces. Studet enim harum rerum amore incantare, vt rerum optimarum cogitationem excantet. Atq; hæc agẽdi ratio, hoc gratior esse debet, libentiusq; eam amplecti nos oportet, quod à Serpente, cuius animantis calliditate prior in nostram perniciem illa abusus est, sit sumpta. Aspis enim (vt satis id indicat Psalmus quinquagesimus septimus) vbi præsentit imminere incantatorem, obturat aures, ne vi carminum mansuescat: proinde & nos obturemus aures, vt procul simus à periculo, ipsumque serpentem serpentino astu vincamus, ipso nos iuuãte, qui huius caput semel contriuit, Christo Iesu, cui honor & imperium in secula seculorum Amen.

Sequuntur fratris Adami homiliæ siue conciones, post mortem editæ.

HOMILIA
PRIMA SVPER
hanc scripturam Ioelis.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, &c. Ioelis 2. 6.



HIS verbis post horrenda, quæ per Ioelẽ Prophetam cõminatus fuerat mala, ad pœnitẽtiã prouocat Deus populum Israel. Quæ scripto mandari voluit, vt posteri legentes scirẽt locum relinqui pœnitentiæ, ac paratam esse veniam his, qui toto se corde conuertant, in

ieiunio, in fletû ac planctu, de quo dicturus numen inuoco: imò communibus votis inuocemus, vt illabatur pectoribus nostris, auresq; vestras pariterque linguam meam expurget, quò & mihi tutum loqui, & audire vobis frugiferum sit.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, in fletu, & in planctu.

HAc concione (vt in certa capita rem cótrahamus) primùm dicemus, quanta misericordia Deus prosequatur tum eos, qui de emendanda vita necdû cogitant, tum hos, qui affectu veteris vitæ deposito, & toto se corde conuertunt in ieiunio, in fletu ac planctu: Deinde quid sit côuerti in toto corde, in ieiunio, in fletu & in planctu. Post hæc, qui fiat, vt pauci admodû hoc modo ad Deú se conuertant. Vt à diuina misericordia exordiamur, miris modis hanc proponit sanctus propheta Ioel, vna continua narrationis serie ducta ab initio suæ Prophetiæ vsq; ad locum: Et erit posthæc: Effundam de spiritu meo super omnem carnem, quo finitur caput secundum. Nos nostro more rem tractabimus, seruato ordine quem apud illum deprehendimus. In primis Dei erga peccatores misericordia in hoc est, quòd magnanimitatis suæ fortitudine & robore eos tolerat. Quod quantæ sit pietatis tum demum agnoscimus, dum consideramus quanti id sit negotij. Res magna est, molem terræ in aquis suspensam vsque immotam tenere Ardua res est, cæli machinam vniuersa ambiétis insatigabili manu sustinere ne cadat, at maioris potentiæ opus multò est, ferre peccatorem. Vnde illa, cælum scilicet & terram ac totum globum mundi Deus portare dicitur verbo virtutis suæ, hoc est mira facilitate & nullo negocio: peccatorem verò non sine labore ac molestia. Scitis enim vbi & de quibus scriptum sit: Laboraui sustinens. Magna misericordia tua Domine. Quos terra non valeret (quemadmodum peccante Core id olim didicimus) tu potenti tua dextera sustentas seruasq;. Et quid de terra dico, cum cælum quod ob soliditatem rectè ahéneum ille appellauit, impar sit ferendo huic oneri. Quid enim, nónne peccante filio Auroræ, firmissimi illi orbes rupti sunt & cesserunt ponderi? Certè ipse in Euangelio ad Apostolos loquens: *Vidi*, inquit, *Satanam sicut fulgur de cælo cadentem*. Seruas autem eos, nô vt peccatis in finé deuolutis tum demú fortiùs punias, sed propter pœnitentiá, id est, vt côuertantur & viuát. Sic enim habet caput vndecimum Sapientiæ. Sed quotusquisque mortalium est, qui hoc tuum consilium ita accipiat? qui bonitatem tuam adhuc modú interpretetur, & pœnitétiam agat super peccatis suis? Clamat Esaias: *Indulsisti genti Domine, indulsisti genti, nunquid glorificatus es?* Exercuisti in impios incredibilé hactenus clementiá, sæpè & diu valdè dissimulasti peccata eorum, quid promouisti? reddidisti meliores? nunquid glorificauerunt nomen tuum, aut dignum aliquid fecere tua misericordia? Nonne è contrario à te longè recesserunt? Recesserunt. Indulgentia tua securitatem peperit, securitas negligentiam, negligentia contemptum. Sic erant homines tempore Esaiæ: Tales & nos sumus homines, agimus securè, bibimus vinum in dulcedine, lasciuimus in plumis nostris, & tempus ad lugenda peccata côcessum, vertimus in dies lætitiæ ac gaudij. Quare si semel perderes nos, nemo accusare te posset, cum locum dederis pœnitentiæ. Sed ipse, non quid nostra malitia meretur, sed quid te facere deceat, consideras, & pergis misereri, vt diuitias bonitatis tuæ in nos declares. Attendis quales sumus homines, vides quòd ferè non côuertimur, nisi dum affligimur: quòd non concipimus spiritum pœnitentiæ, nisi eum malis premimur, ac proinde extendis manum tuam, & velut pius pater flagellas nos: huic immittis ardenté febrem, illi pleuresim, alij phthisim, húc bonis exuis, illi omnem ad fœlicitatem terrenam aditum præcludis, interdum communi malo pariter inuoluis omnes, vt dum bella excitas ac prælia. Omnia hæc operaris altissima bonitate tua, vt hoc modo corda nostra ad te conuertas, quem que per beneficia non sensimus, per tormenta discamus licet plerumq; cum murmure id faciamus. Cæterùm quia bonis æquè ac malis euenire hæc cernimus, rursus & aliàs hîc sæpè fingimus caussas, vt hæc non itidem atque ipse de nobis cogitares, interpretemur.

Ioelis 2. f.

Num. 6. d.

Luc. 10. c.

Esa. 26. c.

Idcircò ne quid intentatum dimittas, efficacius adhibes magisterium. In mentem venire facis annos æternos, reducis nobis ad memoriá iudicia tua, quàm scilicet seuerè tandem animaduersurus sis in omnes, qui peccauerunt, & non egerunt pœnitentiam super peccatis suis. Obijcis ante oculos infernum, diabolum, & ignem, qui nunquam extinguitur, vt horrore concutiantur omnes, quos scelerum arguit consciétia, ac fiat, quod scriptum est. *Sicut quæ concepit, cum appropinquauerit ad partum, dolens clamat in doloribus suis, sic facti sumus, à facie tua Domine: concepimus, et quasi parturiuimus, & peperimus spiritum.* Hoc ferè magisterio, timore scilicet & horrore omnes ad pœnitentiam erudimur. Vbi enim terrent nos tormenta, quæ patientur impij, & seculum æternum, tum incipimus dolere, quòd peccatis iram tuam contra nos prouocauimus, quòd damnationi nostra nos voluntate obstrinximus: hinc gemitus, hinc lachry-

lachrimæ, hinc planctus, tundimus pectora, carnem affligimus, vigilijs attenuamus oculos, aliena restituimus, elargimur nostra, nihil omittimus quò euadamus quod timemus. Infernum inquam. Verùm quia dolor iste ex horrore iudiciorum & metu Gehennę proficiscens, desperationem parit, nisi spe veniæ fulciatur, propterea vt quod cœpisti perficias, animæ ita afflictæ, trementi, laboranti, in gemitu & fletu, ne tristitia aut desperatione absorbeatur, proponis diuitias bonitatis tuę, abyssum miserationū tuarum, pacta quæ inijsti cum homine, denique sanguinem vnigeniti Filij tui, quo hæc ipsa obsignasti, quædum considerat & attentè reuoluit operante secretiùs virtute Spiritus, erigitur animus & immutatur penitus, vt qui paulò ante non aliud meditabatur, quā iram & vindictā, timorem ac pauorem, quę omnia terrebant, mors, infernus, diabolus, iam sperare audeat & respirare in misericordijs tuis, cuius oculi deducebant lachrymas prę conturbatione spiritus & horrore: iam defluunt aquis, non quas ira comminationes extorquet, sed quas suauiter ex imo corde educit pietas, quæ immensam cōsiderat, & læsam ex animo dolet bonitatem Dei. Quàm bonus & suauis est Domine spiritus tuus in omnibus. Omninò suauis est & bonus, qui sic misericorditer disponit omnia, peragit suauiter. Securitatem peccatoris conuertit in timorem: Timorem rursus fiducia temperat ac amore commutat, vt timore concipiat, & velut parturiat, ac amore pariat spiritum pœnitentiæ. Vbi porrò peccator tota mente conuersus hoc modo pœnitentiam agit, supplicans per sanguinem Filij effusum, ignosci sibi, quod malè admisit, vt à peccato liber, in sanctitate & iustitia posthac viuat, tibiq; vni adhæreat, ibi commouentur omnia viscera tua, nec continere te vales, quin semel miseriaris: proijcis peccata illius in profundū maris, infundis charitatem, & cum charitate reddis vniuersa, quæ per peccatum amiserat. iustitias videlicet priores, de quibus apud Ezec. Si impius egerit pœnitentiam à peccatis suis, quæ operatus est, &cæt. Omnium iniquitatum, quas operatus est, nō recordabor. O bonitas. Cōuertit se impius, & omnia, quæ impiè egit, non imputantur ipsi. Magnum omninò & ingens beneficium hoc. Solum peccatum est quod obstringit hominem damnationi. Vbi peccatum non est, nulla dānatio est. Hinc

Psal. 31. a. Propheta Dauid: *Beati (inquit) quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata. Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum*, nec solùm peccata nō imputantur ipsi, sed & charitas datur. Maxima autem res est charitas, charitas est, quæ reddit hominē diuinæ consortem naturæ, quæ filium Dei facit, quæ æternæ vitæ hæredem instituit: Expendite cū animis vestris quanta sint hæc. Quid sit hominem esse consortem diuinæ naturæ, filium Dei, hæredem vitæ, mens mea non capit, ideoque nec lingua effari valet. Beati interim, & ter quaterq; beati, quibus hæc obtigere, obtingunt autem omnibus, quos verè pœnitet veteris vitæ, ac peccata sua ex animo deflent.

Et quidem quæ diximus hactenus, omnia quemadmodum præfati sumus, animaduertere est in Prophetia Ioëlis: principium Ioelis 1. A. siquidem habet, Eruca, brucho, locusta, rubigine vastante consumptam terram populi Israel. Quæso cur erucam, bruchum, locustam, rubiginem? cur nō vrsos potiùs sæuósue immisit leones, aut noui generis ira plenas & ignotas bestias? Nunquid impotens erat omnipotens manus eius, quæ creauit orbem terrarum ex materia inuisa id facere? Nonne & absque his vno spiritu delere poterat gentem peccatricem? poterat certè, sed omnia in mensura, & numero, & pondere disposuit. Immisit erucam, bruchum, locustam, quia locum dabat pœnitentiæ, vt cùm viderent vineas corrosione demolitas, expergiscerentur ebrij, & luctum assumerent qui bibebant vinum in dulcedine. Dissimulantibus illis agere pœnitentiam, horrenda cōminatur. Prædicit diem Domini, diem tenebrarum & caliginis, diem nubis & turbinis, magnum diem Domini, & terribilē valde, vt qui præsentibus malis non tangebantur, horrore futurorū concuterentur, acciùs arriperent pœnitentiam. Iam ne scelerum magnitudine perculsi, veniam desperarent, post comminationem diuinæ clementiæ abyssum ingerit: Et nunc hæc dicit Dominus: *Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu*: Et scindite corda vestra & non vestimenta vestra: Et conuertimini ad Dominum Deum vestrum, quia benignus & misericors est, & patiens & multæ misericordiæ præstabilis super malitia. Post hæc edocet quæ expectare debeant bona iam pœnitentes: *Ecce ego. ait, mittam vobis frumentum & vinum, & oleum, & replebimini in eo, & non dabo vos vltra opprobrium in gentibus. Et eum qui ab Aquilone est procul faciam à vobis, & expellam eum in terram inuiam & desertam, & reddam vobis* Ioelis 2. A. *annos quos comedit locusta, bruchus, rubigo et eruca, & non confundetur populus meus in sempiternum, & scietis quia in medio Israel ego sum, & ego Dominus Deus vester, & non est amplius & non confundetur populus meus in æternum.*

Hactenus de immensa Dei misericordia, tum erga eos, qui peccata peccatis adijciunt & pergunt in eo, quod cœperunt malè, tum erga hos, qui veteris vitæ pertæsi, toto se corde ad Deum conuertunt, in ieiunio in fletu, & planctu. Iam (quod secundo loco nos fa-

complexus est synecdochicôs. Vnde velint nolint Lutherani, ieiunium, fletus, planctus, saccus, atque id genus alia pertinent ad pœnitentiam, & non tantùm terrores, quos incutit conscientia peccati, ac fiducia misericordiæ per Christum promissæ. Verum quidem est, fide & fiducia opus esse, & primas hic habere partes, non tamen ipsæ absoluunt pœnitentiam. Putâsne tu Dominũ (ait Cyprianus) citò posse placari, cuius opem verbis perfidis abnuisti? cui patrimonium præponere maluisti? cuius templum sacrilega contagione violasti? Putas facilè eum misereri tui, quem tuum non esse dixisti? Orare oportet impensius & rogare, diem luctu transigere, vigilijs, ac fletibus noctes ducere insomnes, tempus omne lachrymosis lamentationibus occupare, stratos solo adhærere & cineri, in cilicio volutari & sordibus: post indumentum Christi perditum, nullum iam velle vestitum: post diaboli cibum, malle ieiuniũ, iustis operibus incumbere, quibus peccata purgantur, eleemosynis frequenter insistere, quibus à morte animæ liberantur. Sed nunquid vel vnum ex centum inuenias, qui hoc modo ad Deum reuertatur, & pœnitentiam agat de peccatis suis? Et quid causæ, quòd pauci adeò inueniantur viri pœnitentiæ? Causa est (vt, quod tertio loco proposuimus, absoluamus) quia non exercemus nos cogitationibus fidei, quia non adlaboramus, vt suscitemus in nobis flãmam fidei, quod si faceremus, fieri nõ posset, quin alij euaderemus homines: dicit enim Scriptura: *Hæc est victoria, quæ vincit mundum, Fides nostra.* Quæ fides? vtiq; quę in exercitio consistit. De exercitio, non de habitu fidei dictum est, alioqui & fidem habent, eamque veram, in quorum animis vel maximè dominatur mundus, meretrices, inquam, adulteri, scortatores. Quod dicimus, age, rebus ipsis ita esse declaremus. Inter cęteros articulos fidei vnus est. Deum factum hominem. Age ergo in silentio cordis, versa articulum hunc & reuersa, expende cum animo tuo, quid sit Deus, cumque non vateas Deum nudè, vt in se, & per se existit, apprehendere (excedit enim ille omnem captum) sublatis oculis contemplare solem, lunam, stellas, sed & orbes cælorũ, & si placet, molem quoque terræ, & abyssos aquarum siue maria: cumque omnia percurreris, attentiusque consideraueris, cogita Deum esse, cuius vi corpora illa maxima ex nõ extantibus, extare cœperunt. Nónne hæc te cogitantem inuadet stupor, & vehemẽs occupabit admiratio, si audias: *Et homo factus est?* Quod ille, qui tantus est, carnem assumpserit, & ossa & sanguinem? Perge ergo & causam huius inquirere, cumque docente fide didiceris ex singulari, quo te comple-

Ioan. 5. 4.

ctitur, amore hominem factum, quò sanguine suo peccata tua elueret, suaque morte tuam aboleret mortem, atque in veram te assereret libertatem, cùm, inquam, hæc didiceris, ac firma fide, vt verè se habent, appræhenderis, nónne vehementer accendetur cor tuum ad redamandum illum, qui prior tantoperè te amauit? profectò accendetur, & quidem vehementissimè, adeò, vt mille citius mortes, quàm illum offendas, vltrò sis obiturus. Vbi igitur hunc in teaffectum sentis, reuoca statim ad memoriam multitudinem scelerum tuorũ, cogita, quoties post mysterium Baptismi rursus peccaueris, quàm grãditer, quàm turpiter, & scio tabescet in te spiritus tuus, deducent lachrymas oculi tui, defluent aquis palpebræ tuæ, plorabis die, plorabis nocte, nec expleri vnquam fletu poteris, adeò displicebit tibi res hæc à te cõmissa. Vel si adeò durum est cor tuum, vt cedere nesciat amori, & huiusmodi cogitationibus ad pœnitentiam emolliri, quod nõ facilè crediderim fieri posse, sume in manibus, articulum de iudicio. Cogita, quod scriptũ est: *Statutum est omnibus semel mori, post hoc autem iudicium.* Pone ergo ob oculos tibi ignem inferni, qui nunquam extinguitur, sulphur, quo ignis hic perpetuò alitur, spiritum procellarum, quo ipsius flamma vsque accenditur, fumum tormẽtorum, qui ascendit in sæcula sæculorum, id est, in æternum & vltrà. Deinde seriò persuadeas tibi id, quod res est, te iam prope ipsas positum inferni portas. Inter Gehennam enim, & animam tuam nihil est medium, præter vnam eamque debilem, materiem, carnem, inquam, tuam, qua diruta (diruetur autem breui) necesse est, infelicem animam Gehẽnæ ignibus excipi, nisi antè pœnitentiam egerit. Quæso te, nónne iam libens omnem afflictionem, omnem laborem, omnem indecorem subibis, dummodo à perpetuis liberis incendijs? En quàm potens res est fides, dũ excolitur: sed nos pulcherrimo hoc studio posthabito, alijs nescio quibus rebus animum addicimus, sitque planè vitio nostro, vt rectà descendamus ad infernum & iuuenes & senes, & docti & indocti, sacerdotes, vt nihil mirer Esaiam dicere: *Secretum meum mihi. Secretum meum mihi.* Quid est *Secretum meum mihi*, nisi, tantam in omni ordine multitudinem video damnandorum, vt eloqui nequeam? Quare, auditores optimi, vt hoc malum, infernum dico, effugiamus, conuertamur in ieiunio, in fletu, & in planctu ad Dominum Deum nostrum, cui honor, & gloria in sæcula sæculorũ, Amen.

Ad Hebr. 9. 8.

Esa. 24. 6.

HOMILIA SECVNDA super hanc scripturam Ioelis.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, &c.



Verba hæc Domini Dei sunt, filios Israel ad pœnitentiam prouocãtis, quia benignus & misericors est, patiens, & multæ misericordiæ, & præstabilis super malitia. Verùm scripta sunt nō propter ipsos tantùm, sed & propter nos, quia & nostram pœnitentiam præstolatur Dominus, quemadmodum alio in loco dicit: *Nolo mortem peccatoris, sed vt conuertatur, & viuat.* Quare non leuiter transmittere, sed altamente reponere ea oportet, cogitantes, quod scriptum est: Si pœnitentiam non egerimus, incidemus in manus Dei, & nō in manus hominum. Quid autem sit agere pœnitentiam, iam olim diximus, & lubet repetere, tum quòd firmius hæreant, quæ sæpius inculcantur: tum quòd rectius intelligantur, quæ alijs atque alijs verbis subinde repetuntur, antè tamen, quàm rem aggrediamur, numen inuocemus.

Ezech. 18. &.

Conuertimini ad me in toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu.

Optimè describit Propheta pœnitētiam, de qua mirum, quàm variè varij sentiant: Aliter D. Cyprianus, aliter de ea loquuntur, qui in Cicerone dũtaxat, aut Demosthene versati sunt. Agnoscite, quod dico. Est adolescens aliquis, qui hactenus libidinosè vixit cum meretricibus, considerat rei turpitudinem, pudet facti, adijcit animum ad matrimonium, proponit castè viuere. In hoc Cicero agnoscit pœnitentiam, in hoc Demosthenes agnoscit *μετάνοιαν*. Nō autem Philippus. Pœnitentia, ait Philippus, complectitur terrores horribiles, quos incutit conscientia peccati, vel lex arguēs peccatum. Hæc est prima eius pars: Secunda est, vt homo terrore isto conuersus se conuertat se ad verbum Dei, & per fidem misericordiæ in Christo promissę certò statuat sibi remitti peccata. Iam absoluta est secũdum ipsum pœnitentia. At non secundum Cyprianum. Præter fidem & terrores, multa præterea requirit, quæ præscribit in libello de lapsis.

Ingemisce, ait, ieiuna, vigila, vt iam taceam, quod longè aliter loquatur de fide, quàm Philippus. Et quod Cyprianus, hoc de pœnitentia tradit Ambrosius, hoc Augustinus, hoc Basilius, & cæteri, cùm Græci, tum Latini scriptores prisci. Et quia insignis est hic Ambrosius, volo vobis ipsius verba recitare. Atque quò facilius ab omnibus intelligantur, inferã subinde mea. Scribit aũt ad virginem lapsam in hunc modum. Secũdum conscientiæ molem exhibenda est pœnitentiæ magnitudo, hoc est, secundum grauitatem peccati, quod in conscientia est, & animum vrget, pœnitentia exhibenda est. Exempli causa dictum sit, quò res dilucidior euadat. Qui fornicationem commisit, magnam agere debet pœnitētiam, quia graue peccatum fornicatio est. Qui in adulterium incidit, maiorē oportet exhibere pœnitentiam, quia maius peccatum adulteriũ, atq; ita in cæteris. Hic autem sic agitur, magno animo aggredieris, & arripies pœnitentiam, si tibi ante oculos ponas, de quãta gloria rueris, & de quo libro vitæ nomē tuum deletum sit. Hæres eras regni cælestis, vitæ æternæ, gloriæ nunquam finiendæ, ab hac tanta felicitate, à sorte tam præclara modisque omnibus maxima excidisti per peccatum. Si ergo istud tibi ante oculos ponas, deinde si persuadeas tibi, te iam prope ipsas post tam tenebras exteriores. Hoc quid sit: ex altera concione intelligitur, dictum ibi, inter peccatricem animam, & Gehēnam nihil medium esse præter vnam materiam, eamque debilem, qua diruta (diruitur autem semper in morte) necesse sit præuaricatricem animam tartareis pœnis, & Gehennæ ignibus excipi, vbi fletus oculorum, & stridor dentium sine fine. Cùm hæc certa fide, sicut est, animo conceperis, cogita aliud remedium, quo à tantis malis liberaris, non esse, quàm pœnitentiæ solatium. En habetis errores, quos Philippus vult primã esse partem pœnitentiæ. Non enim potest non vehementer concuti animus humanus, & terreri, dum infernum, & Gehennę ignem, quē peccatis suis sibi accendit, ante oculos ponit. Aduertite iam, quomodo absoluat pœnitentiam. Philippus post terrores incussos diceret: Age cõuerte te ad verbum Dei, dicit scriptura: Iustitia Dei per fidē Iesu Christi in omnes, & super omnes, qui credunt in eum. Crede ergo Christum pro te passum, pro te fudisse sanguinē, & certò tecum statue per fidē hanc remitti tibi peccata: & salua res est, solutus es à peccatis, liberatus es ab inferno. Vade in pace. Sic diceret Philippus, sed non sic Ambrosius. Audite, quã ipse deinceps tradat theologiã, quidue post terrores præscribat virgini huic lapsæ. Ergo hæc (quæ de inferno, & igne Gehennæ dixi, quãtum malum sit per omnia sæcula vri, & in tenebris permanere perpetuis, & infinitos gemitus edere, & stridere dētibus, & nequaquã exaudiri) tu tecum cogitans, & mēte retractans proprij facti tu ipsa iudex esto crude-

crudelior. In primis omnis cura vitæ huius intermenda tibi est, & quasi mortuam te æstimans, sicut es, quomodo possis reuiuiscere, cogita. Deinde lugubris tibi accipienda est vestis, & mens, ac membra singula digna castigatione punienda. Amputētur crines, qui per vanam gloriam occasionem luxuriæ præstiterunt. Defluant oculi lachrymas, qui masculum simpliciter non aspexerunt: pallescat facies, quę quondā viruit impudicè. Denique totum corpus incuria maceretur, cinere aspersum, & opertum cilicio perhorrescat, quia malè sibi de pulchritudine placuit. Cor verò sit liquescens sicut cæra, ieiunijs inquietans seipsum, & cogitationibus ventilans, quare sit ab inimico subuersum. Sensus etiam crucietur, quia in mēbra corporis, cùm haberet dominationem, malo cessit imperio. Talis vita, talia actio pœnitētiæ, si fuerit perseuerās, audebit sperare, & si non gloriam, certè pœnæ euacuationem. Dicit enim Deus: *Conuertimini ad me, & conuertar ad vos. Conuertimini ex toto corde vestro, in ieiunio, & fletu, & in planctu, & dirūpite corda vestra, & non vestimentum, quoniam pius & misericors sum.* Hæc est Ambrosij doctrina de pœnitentia, imò Ioelis prophetæ, imò Saluatoris nostri. *Viri*, inquit, *Niniuitæ surgent in iudicio cum generatione ista, & cōdemnabunt eam, quia pœnitentiam egerunt in prædicatione Ionæ.* Pœnitentiam, inquit, egerunt. Quid fecerunt agentes pœnitentiam? Audita prædicatione Ionæ, quæ talis erat: *Adhuc quadraginta dies, & Niniue subuertetur.* Crediderunt, ait scriptura, *viri Niniuitæ in Dominum, & prædicauerunt ieiuniū, & vestiti sunt saccis à maiore vsque ad minorem. Et peruenit verbum ad regem Niniue, & surrexit de solio suo, & abiecit vestimentum suum à se, & indutus est sacco, & sedit in cinere, & clamauit, & dixit in Niniue ex ore regis, & principum eius, & dixit: Homines & iumenta, & boues, & pecora non gustent quicquam, nec pascantur, & aquam non bibant, & operiantur saccis homines, & iumenta, & clament ad Dominum in fortitudine, & conuertatur vir à via sua mala, & ab iniquitate, quæ est in manibus eorū. Quis scit si conuertatur, & ignoscat Deus, & reuertatur à furore iræ suæ, & non peribimus?* Deinde sequitur: *Et vidit Deus opera eorum, quia conuersi sunt de via mala, & misertus est Deus super malitia, quam locutus fuerat, vt faceret eis, & non fecit.* Non igitur complectitur pœnitentia tantùm mutationem voluntatis in melius, quam significari dicunt voce μετανοίας, non aduertentes præter tres illas linguas, Latinam, Grecam, Hebræā, quartam esse, quæ studioso in primis obseruanda est, & est vsus scripturæ, siue phrasis & modus loquēdi scripturę. Nec rursus terrores tantùm, & fidem, siue fiduciam in Christum complectitur, sed præterea vigilias, gemitus, plāctus, cineres, saccos, cilicia, hoc est, vt semel dicamus, opera carnis afflictiua, inter quæ præcipuum est, & semper fuit ieiunium.

Matt. 12. f

Iona 3. b.

Quare non negligamus hoc sacrum tempus Quadragesimæ. Multis peccatis & varijs offendimus Deūm, studeamus placare ipsum, affligam animas nostras, ieiunemus, quemadmodum fecerunt hactenus patres nostri. Non sinamus nobis consui puluillos sub cubitis manuum.

Nō est aliud remedium post Baptismum, quàm pœnitentiæ solatium. Ne autem quispiam nimis benè conscius sibi æstimet ieiunio se opus habere, quòd nullum à Baptismo crimē admiserit, aduertere vos volo ieiunium, & alia, de quibus in præcedentibus sermo fuit, Christianos exhibere nō in hoc solùm, vt iram Dei placent (quanquam hoc respectu ad ea veterem populum potissimū inuitet Ioel) verùm etiam, vt carnis vitia reprimant, restringantque, atque hac contemplatione, cui tandem nō necessarium est ieiunium? At cùm omnibus, in primis tamen his necessarium est, qui in flore sunt ætatis, qui viginti, triginta, quadraginta annorum sunt. In his namq; natura viget, in his calet sanguis, in his concupiscentia vires habet. Quare nisi per laboriosam quandā militiā, ipsam carnem reprimant, tuta haud esse poterit pudicitia. Vt eius, quod dico, fidē vobis faciam, audite sanctum virum D. Hieronymum in epistola ad Eustachium de se ingenuè sic scribentem: O quoties ego ipse in eremo constitutus, & in illa vasta solitudine, quæ exusta solis ardoribus horridū Monachis præstat habitaculum, putabam me Romanis interesse delitijs. Sedebam solus, quia amaritudine repletus eram. Horrebāt sacco membra deformia, & squalida cutis situm æthiopicæ carnis obduxerat. Quotidiè lachrymę, quotidiè gemitus, & si quādo repugnantem somnus imminens oppressisset, nuda humo vix ossa hærentia collidebam. De cibo verò & pótu taceo, cum etiam languentes aqua frigida vtantur, & coctum aliquid accepisse luxuria sit. Ille igitur ego, qui ob Gehennæ metum tali me carcere ipse damnaueram, scorpionum tantùm socius & ferarum, sæpè choris intereram puellarum. Pallebant ora ieiunijs, & mens desiderijs æstuabat in frigido corpore, & ante hominem suum iam carne præ mortua sola libidinum incendia bulliebant: itaque omni auxilio destitutus, ad Iesu iacebam pedes, rigabam lachrymis, crine tergebam, & repugnantem carnem hebdomadarum inedia subiugabam. Memini me clamantem diem crebrò iunxisse cum nocte, nec priùs à pectoris cessasse verberibus, quàm rediret Domino increpante trāquillitas. Ipsam quoq; cellulam meam quasi cogitationum mearum consciam pertimescebam. Et mihimet ira-

met iratus & rigidus, solus deserta penetrabam. Sicubi concaua vallium, aspera montium, rupium prærupta cernebam: ibi meæ orationis locus, ibi illud miserrimæ carnis ergastulum. Hactenus de se Hieronymus. Obsecro si hoc sustinent illi, qui exeso corpore solis cogitationib. oppugnantur, quid patitur adolescens, qui delitijs fruitur: qui toties ad saturitatem comedit, qui carni nihil negat? quid, inquam, patitur? quos ardores libidinis? quæ incendia? Et vt Hieronymos omittamus, ipse, de quo præclarum illud in scriptura extat testimonium: *Vas electionis est mihi iste, vt portet nomen meum corā Gentibus, & Regibus, & filijs Israel.* Ne alijs prædicās reprobus efficiatur, castigat corpus suū, hoc est, plagis liuidum reddit, ieiunijs atterit, vigilijs extenuat, atque post omnia hæc videt aliam legem in mēbris suis repugnantem legi mentis suæ, & captiuantem in lege peccati, vt exclamare cogatur: *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius?* Quid hic dicem⁹? Si per laboriosam aduersus carnem militiam tantus Apostolus vix reprimit vesaniā libidinis, nos absque armis persistere poterimus inuicti? Si post susceptum orbis patrocinium timens, ne reprobus efficiatur, veris incommodis ipse corpus in seruitutem redigit, securos nos esse debere putabimus? ieiunemus, affligamus carnem nostrā, necessum enim est. Nec est, quod timeamus, ne infringatur in nobis illa, quæ in bestias etiam promulgata est lex: *Nemo vnquam carnem suam odio habuit,* non istud odisse, sed amare carnē est. Etenim immortalitas & incorruptio carnis de sanitate animæ existit. Sanitas autem animæ est firmissimè inhærere incommutabili bono. Qui ergo vigilijs, ieiunijs, laboribus hoc agit, vt carnis petulantiam domet, vt libidines corpore malè vtentes, hoc est, consuetudines, & inclinationes animæ ad fruēdum inferioribus extinguat, licet persequi videatur cor suū, nō tamen persequitur, sed curam illius maximam gerit. Hoc siquidem solicitè meditatur, vt corpus suum tandem habeat sanū, integrum, immortale. Cōtrà, qui suauiter viuit, qui studiosè, quod caro dictat, sequitur, qui libidini suæ nihil negat, licet amare videatur, nō amat, sed verè odit carnē: siquidem immortalitate, quam habitura esset, & perpetuò vigore eam spoliat. Non mea, sed Apostoli hæc doctrina est: *Si secundum carnē, vixeritis, moriemini: si autem spiritu facta carnis mortificaueritis, viuetis.* Et ante eū Saluator: *Qui amat animam suam, perdet eam. Et qui odit animā suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam.*

Act. 9. c. — Rom. 7. d. — Ad Ephes. 5. g. — Ad Ro. 8. c — Ioan. 12. d

Atq; vt cōsequamur ieiunio nostro, quod petimus, rectè ieiunemus. Quomodo autem ieiunandum sit, docet Saluator in Euangelio, de quo hoc iam secundo loco iuxta institutum differamus. *Cum ieiunatis,* inquit, *nolite fieri sicut hypocritæ tristes.* Nō prohibet Dominus omnem tristitiam (quia cor sapientum secundum scripturam, vbi tristitia. Et iuxta Paulū, quæ secundum Deum tristitia est, pœnitentiā in salutem stabilē operatur) sed fucatam, sed personatam, qua coram populo fabula agitur, vnde benè addidit *sicut hypocritæ.* Scribæ & Pharisæi ieiunio suo inanem laudem captant apud homines. Vos dissimillimos illis esse volo. Ipsi vt videantur ieiunantes, exterminant facies suas, siue deformant. Vos nullum volo adhibere fucum, omnia in vobis vera sint, vt mercedem referatis à Deo. Qui vanam ab hominibus laudem quærit, veram perdit. Et instituens deinde vnumquemque nostrum, quomodo debeamus exhibere ieiunium. *Tu autem, cùm ieiunas, vnge,* inquit, *caput tuum.*

Matt. 6. b. — Eccle. 7. d.

Nihil hic, quod ad luxum pertinet, præcipitur. Quod dicit tale est: *Cùm ieiunas,* non tuam quæras gloriam, sed Dei: hoc age, vt ille sanctificetur, non vt tu lauderis. Vngitur caput, cùm propter Deum & Christum solum, qui iuxta Pauli doctrinam caput nostrum est, ieiunium assumitur. Hæc est prima conditio, quæ ieiunium Deo commendat, & acceptum reddit, si videlicet in veritate agatur, hoc est, si absit hypocrisis fictio, & simulatio. Secunda est, vt in animo nō vigeat affectus peccādi. Vnde Iudæi cum proposuissent apud Esaiam quæstionem Deo, scire cupiētes, quare ieiunauerint, & humiliauerint animas suas, & Deus non respexerit, audierūt. Ecce in die ieiunij vestri inuenitur voluntas vestra, proptereà non aspicio ad ieiunia vestra etiā legitima, quia cùm ieiunatis, facitis voluntatē vestrā, sequimini malas vestras inclinationes & propensiones. Voce Hebræa significatur nō qualiscūque voluntas, sed illa, quæ adiunctū habet vehementem affectum animi, & propensionem in aliquid. Vos nimium indulgetis libidini animi vestri, voluntati vestræ mirabiliter propensæ in auaritiam, voluptatem, superbiam. In media quadragesima magno studio venamini beneficia, sectamini honores, quæritis delitias. *Nolite ieiunare, sicut vsque in hanc diem, vt audiatur in excelso clamor vester.* Clamor hic accipitur, quomodo apud Paulum ad Ephe. c. 4. nimirū pro motu iratorū hominum, sine iudicio clamātium & vociferantium, qualis ferè clamor contingit, vt litigatur pro meo & tuo, pro beneficijs, pro possessionibus. Nunquid tale est ieiunium, quod elegi, per diem affligere hominem animam suā? Nunquid cōtorquere quasi circulum caput suū, & saccum, & cinerē sternere? Nūquid istud vocabis ieiunium, & diem acceptabilem Domino? Hæc dicit, nō quòd ieiunia reprobet, per quæ & Daniel vir deside-

Esai. 58. a — Esai. 58. b

desideriorum futura cognouit, & Niniuitæ iram Dei placauerũt. Helias & Moyses qua. draginta dierum esurire Dei familiaritate saturati sunt. Et ipse Dominus totidem diebus in solitudine ieiunauit, vt nobis solennes ieiuniorũ dies relinqueret. Sed vt ostẽdat, nihil prodesse vacuum portare vẽtrem, & alia facere quæ Deo displicẽt, pallere ora ieiunijs, & intus noxijs æstuare desiderijs, propterea signãter dixit. Nolite ieiunare sicut vsque in hanc diem, non autem, nolite ieiunare, vel nemo ieiunet, terminãdo ibi sententiam. Nónne hoc magis ieiunium, quod elegi? Postquam docuit, qualc ieiunium reprobet, ostendit, quale libenter accipiat. Si vis, vt gratum habeam ieiunium tuum, hæc age. Dissolue coniugationes impietatis, solue fasciculos deprimentes, & cætera, quę sequũtur, quorum summa est hæc: Cessa peccare, & officia charitatis præsta proximo, tũc acceptabile erit ieiuniũ tuũ, & orietur in tenebris lux tua, & tenebræ tuæ erũt sicut meridies. Et requiem dabit tibi Dominus semper, & implebit splendoribus animã tuam, & ossa tua liberabit. Et eris quasi hortus irriguus, & sicut fons aquarum, cuius non deficient aquæ. En quãta bona obueniunt nobis per ieiuniũ, per ieiunium, inquã, quòd ea habet adiũcta, quæ iam diximus, hoc est, quod in veritate præstatur non in hypocrisi, quę Deo maximè exosa est, deinde, quod à corde pœnitente exhibetur, quod Salua- *Mat.6.b.* tor in Euangelio dixit: *Faciem tuam laua.* Facies conscientia est. Hanc lauamus, quando deponimus affectum peccãdi, & plangimus, quod peccatum est. Tertiò, quod exercetur cum operibus charitatis, qualia sunt, esurientem pascere, nudum operire, egenos, vagosque hospitio suscipere, quæ reccēset Esaias in disputatione hac de ieiunio. Et ad eadem in Euangelio post verba hæc: *Tu autem cùm ieiunas, vnge caput tuum, &c.* Hortatur Saluator. Sed quæ Esaias particulatim explicat, Saluator generali sermone comprehendit, ita inquiens: *Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra, vbi ærugo & tinea demoliuntur, & vbi fures effodiunt & furantur. Thesaurizate autem vobis thesauros in cælo, vbi neque ærugo neque tinea demoliuntur, & vbi fures non effodiunt, nec furantur.* In terra sibi thesaurizant, qui affectum ad terrena immodicum dirigentes, congerunt sibi opes superfluas, preciosas vestes, & aurum, argentum, beneficia, pensiones, & alia id genus multa. Thesaurizant autem in cælo, qui affectu fidei iugiter in Deum intenti secundum illam per opera pietatis Domino placere contendunt, ac student, pascunt esurientes, vestiunt nudos, in vsum aliorum profundunt res suas, quæ licet perire videantur quibusdam, nequaquam tamẽ pereunt, sed tutisimo loco reponuntur: suntque cælestis thesaurus, & magno cum fœnore recipient ea bona, cùm alia omnia relinquere cogentur, hoc est, in hora mortis, quando corpus reuertetur in terram, de qua sumptũ est, & spiritus redibit ad Deum, qui dedit illum. Ipsi honor, & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

DE CIRCVNCISIOne, Homilia prima.

Nisi circumcidamini, Christus vobis non proderit.



SI ente annos 1549. thema hoc quispiã tractandũ suscepisset apud Iudæos, nemo fuisset miratus, nępè ad quos dictũ erat: Masculus, cuius præputij caro circuncisa non fuerit, delebitur anima illa de populo suo. Nunc verò abolita per Christum circuncisione, nouum videri potest maximè apud Christianos, quod dicimus: *Nisi circumcidamini, Christus vobis non proderit.* Sed qui ex Paulo discit geminam circuncisionem, nihil mirabitur, sed si pius est, circuncidet se, vt placeat ei, qui pro omnibus circuncisus est, cùm circumcisione opus non haberet, hoc est, Christo Iesu: circuncidet, inquã, se, non circuncisione illa Iudaica, quæ in carne est, de qua tã terribiliter intonat Apostolus: *Si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit.*, sed circuncisione spiritus, cuius laus non ex hominibus, sed ex Deo est. *Ad Gala. 5.a.*

Nisi circuncidamini, Christus vobis non proderit.

IN hac concione hunc seruabimus in dicendo ordinem. Primò explicabimus beneficium pueri nati in Bethlehem. Secundo loco inquiremus, ad quos beneficium hoc pertineat, & ostendemus ad eos solos pertinere, qui in similitudinẽ pueri nati circũciduntur. Beneficium huius pueri admodum magnum est, & totũ vnico verbo cõplexus est Euãgelista, dicens: *Postquã consummati sunt dies octo, vt circuncideretur puer, vocatum est nomen eius Iesus*, quod nomẽ si interpreteris, hoc sonat, quod Saluator, & à re infanti impositũ est, quemadmodum est nomen Emanuel apud Esaiam: *Ecce virgo concipiet, & pariet Filium & vocabitur nomen eius Emanuel, butyrum & mel comedet, vt sciat reprobare malũ, & eligere bonum.* Butyrũ, ait, & mel comedet. Notatio est in primis elegãs, qua in puero veritas significatur humanæ naturæ, ac si dicat propheta: Puer, qui nascetur ex virgine, erit verus homo, erit puer nostri generis, vescetur cibis, *Luc. 2. a.* *Esai. 7. c.*

quibus

quibus vescuntur infantes nostri. Eandem sententiam habent & illa, quæ sequuntur: *Vt sciat reprobare malum, & eligere bonum*, hoc est, noto puerorum more respuet ea, quæ offendunt gustum, & quæ amica sunt naturæ appetet, vt butyrum & mel, per quæ propheta omne genus cibi, quo vesci solent infantes, significauit synecdochicῶs: erit proinde verus homo, nec solùm verus homo, sed verus quoque Deus erit, atque idcirco vocabitur nomen eius Emanuel, hoc est (vt *Matt. 1. d.* apud Matth. dicitur) nobiscum Deus. Sic à re quoque inditum est nomen, quod capite *Esai. 8. a.* sequenti scribitur: Accelera, spolia detrahe, festina prædari. Cuius nominis (totú enim vnum nomen est) propheta rationem explicatis: Antequam, ait, ad illud ætatis adoleuerit puer, vt iuxta infantiam nominare posset Patrem suum Deum, & Matrem virginem Mariam, deripiet opes Damasci, auferet spolia Samariæ. Hunc eundem puerum, quem iam duobus vocauit nominibus in c. 7. Emanuelem, in 8. Accelera, spolia detrahe, festina prædari, in cap. 9. multis appellat nominibus, dicens: *Paruulus natus est nobis, Filius datus est nobis, Et factus est principatus super humerum eius.* Quæ locutio ab ijs sumpta est, qui virgas, quæ indices erant potestatis, ac imperij, in humeris gestabant. Sensus est: Puer iste futurus est princeps, futurus est Rex, siue Imperator. *Et vocabitur nomen eius admirabilis, Consiliarius, Deus, fortis, Pater futuri saculi, Princeps pacis.* Quæ sex nomina, quemadmodum duo illa priora, etiam à rebus indita sunt, atque simul omnia hæc in se complectitur vnicum istud, quod hodiè puero inditum est nomen, Iesus.

Quare vt Christi nati beneficium intelligamus, euoluamus nomen hoc, & dicamus, quid compræhendat Saluator. Nomen hoc (Saluator) variè obuium est in Scriptura sacra, & si quis illis locis, vbi Christo tribuitur, non aliud intelligat, quàm vbi hominibus tribuitur, Gedeoni, Sãsoni, Iephte, aut cæteris, parum vel nihil intelligit. Quid autem dum Christo tribuitur, significet, optimè explicat Angelus apud Matthæum cap. 1. vbi ad virginem loquens, *vocabis*, inquit, *nomen eius Iesum.* Ipse enim saluum faciet populum suum à peccatis eorum. Et Dauid in pulcherrimo illo psalmo: *Deus iudicium tuum* *Psal. 7. a.* *regi da, liberabit*, ait, *pauperem à potente, & pauperem, cui non erat adiutor. Parcet pauperi & inopi, & animas pauperũ saluas faciet.* Ex vsuris & iniquitate redimet animas eorum. Certè istud non fecit Gedeon, nec Samson, nec Iephte, nec aliquis cæterorum, quibus nomen Saluatoris tribuit liber Iudicum.

Christo proprium est, & quàm magnum sit beneficiũ intelligit, qui nouit, quàm magnum malum sit peccatum. Solũ peccatum est, quod diuidit inter Deum & hominem. Ergo vbi peccatum non est, neque inimicitia est. Vbi inimicitia non est, pax est. Quid autem maius homini contingere potest in terra, quàm pax? Pulcherrima res pax est. Qui veram pacem habet, non turbatur, siue bellum exurgat, siue fames ingrauescat, siue pestis grassari incipiat, siue aliorum aliquid, quæ terrori esse possunt in hoc mundo, occurrat. Imò quàm suauiter requiescit, qui sub tecto est tempore impetuosæ tempestatis, tam suauiter requiescit spiritus eius, etiam in medijs his malis. Rectè proinde Dauid: *Beati, quorum remissa sunt iniquitates,* *Psal. 31. a.* *& quorum tecta sunt peccata, Beatus vir, cui nõ imputauit Dominus peccatum.* Istud præstatur nobis per beneficium pueri huius. Vnde inter cætera nomina, quibus ab Esaia vocatur, vnum est, *princeps pacis*, non quidem illius pacis, quæ est feriandi à bellis, siue illius, quæ facta est sub Augusto Cæsare. Princeps, hoc est, authör appellatur puer hoc loco, sed illius pacis, de qua diximus, quę sita est in cõsolatione conscientiarum, qua humanũ genus reconciliatum est Deo, cuius frequens adeò mentio est in scripturis, præsertim noui testamenti. Neque verò solũ diuidit peccatum inter nos, & Deum, sed & redigit hominem in seruitutem, quemadmodum scriptum est Ioannis 6. *Qui facit peccatũ, seruus est peccati.* Quid autem miserius, quàm seruum esse peccati? Siquidẽ stipẽdia peccati mors, & quidem mors æterna, *pluet* (inquit Dauid, Psal. 10.) *super peccatores laqueos ignis, sulphur, & spiritus procellarum pars calicis eorum.* Percipite sententiam. Calix in scriptura interdum lętæ rei nomen est, *Vt: Dominus pars hereditatis* *Psal. 15. b.* *mea, & calicis mei.* Interdum tristis, vt hoc loco ignis, sulphur, spiritus, procellarum pars calicis eorum, hoc est, portio eorum, & hæreditas erit ignis, sulphur & spiritus procellarum, id est, Gehenna, quam spiritus Domini velut torrens sulphuris, & procellosus ac impetuosus vent⁹ succẽdit, succendit, dico, vt semper ardeat, vt sulphurei ignis globos vsq; euomat, vt flãmis suis corpora damnatorum perpetuò allambat. A peccatis ergo, quibus tãtum malum pręparatum est, liberatum esse, nónne magnum beneficium est? Magnum prorsus. Vnde scriptum est Esaiæ 9. *Lætabuntur coram te, sicut qui lætantur in messe, sicut exultant victores capta præda, quãdo diuidunt spolia.*

Apostrophe est ad Emanuelẽ, siue puerũ natum. Populus tuus ò Emanuel vehementissimè lætabitur, magnificè gratulabitur vices suas, totus exultabit. Et quid ni exultet? quid ni gratuletur vices suas? quid ni lętetur? *Iugum enim oneris eius, & virgam humeri e-* *Esai. 9. a.* *ius, & sceptrum exactoris eius superasti, sicut in die Madian*, id est, absque vllo exercitu, & absq; effusio-

effusione sanguinis in abscondita manu, sicut quondam sub Gedeone populo Israelitico victoriam de Madianitis præbuisti. Metaphoris autem illis, iugum oneris, virgã humeri, sceptrum exactoris, quæ ab ijs sumptę sunt, qui iniqua tyrannide premunt subiectos, exprimit propheta virtutem siue energiam, vim, & stimulos peccati, quod regnauit in mundo ante puerum hùc natum, siue quod eodé recidit, tyrannidem diaboli, qui in toto orbe exultabat, & per peccatũ captiuos tenebat vniuersos. Hoc iugũ, quia puer iste ab humeris populi sui detraxit, & prædam diabolo eripuit, vocatum est nomen ipsius, Accelera, spolia detrahe, festina prædari. Iam præter liberationẽ à peccato, quæ vt diximus res maxima est nomẽ (Saluator) aliud adhuc complectitur, priori beneficio multo tum admirabilius, tum maguificentius, hoc licet apud Matthæum, vbi vocabuli ratio traditur, non exprimatur, ex alijs tamen sacræ scripturę locis, haud obscurè agnoscere est. Beatus Euangelista Ioannes in
Ioan. 1. b. principio sui Euangelij de puero hoc, atque ijs, qui venientem in propria receperunt loquens, sic ait: *Dedit eu potestatem filios Dei fieri.* Per Christum ergo in filios Dei euehimur. Euehimur dico in filios Dei, non solùm vt tales vulgò vocemur, quemadmodũ is, qui in filium adoptatur, filius appellatur eius, qui eum adoptauit: sed etiam vt tales verè simus, filij scilicet Dei. Quantum bonum. Si magnum est, atque tanti æstimatur esse filiũ ducis, regis aut Imperatoris, quàm obsecro res magna est, esse filium Dei, esse consorté diuinæ naturæ, esse hæredem vitæ æternę: hæc enim mutuo se inferunt. Recté proinde
Psal. 143. Dauid cum iudiciũ vulgi proposuisset prædicans feliciter illos atque beatos, quorum filiæ sicut nouellæ plantationes, filię compositæ, circum ornatæ, vt similitudo templi, promptuaria eorum plena, eructãtia ex hoc in illud, &c. illo repudiato suum proferens dicit. *Beatus populus, cuius Dominus Deus eius*, id est, quem Deus adoptauit per Christum, quem elegit sibi in hęreditaté, ad quem pertinet beneficium Emanu. hic verè beatus est iste populus.

Quid autem sit iste populus, iam inquiramus. Id enim secundo loco facturos nos pmisimus. Atq; imprimis non ad Iudæos solũ pertinere beneficium hoc tam memorabile, licet peculiariter illis promissus fuerit Emanuel, satis clarum eius rei testimonium habemus in Euangelio apud Lucam, capite 2. vbi angelus ad pastores ait: *Annuncio vobis gaudium magnum, quod erit omni populo. quia natus est vobis hodie Saluator. qui est Christus Dominus in ciuitate Dauid.*

Quod dicit (*omni populo*) omnes reliquas à Iudæis nationes significat. Quod in Psalmo illo: *Deus iudicium tuum regi da*, quem de puero nascituro scripsit, manifestius expressit Da-
Psal. 71. a. uid: *Dominabitur*, inquiens, *à mari vsque ad mare, & à flumine vsque ad terminos orbis terrarum. Coram illo procident Aethiopes, & inimici eius terram lingent. Reges Tharsis*, id est, *maris, & insulæ offerent munera. Reges Arabum & Saba dona adducent. Et adorabunt eum omnes Reges, omnes gentes seruient ei:* Ergo secundum Euangelium & vaticinium Dauid, ad nos quoque pertinet hoc beneficium. Sed ad omnés ne & singulos? Non. Sicut enim de puero hæc dicit Simeon: *Ecce positus est hic in ruinam, & resurrectionem multorum in Israel, & in signum cui contradicetur.* Ita non minus verè de eodem ego dixerim. Ecce positus est hic in ruinam & resurrectionem multorum in gentibus, & in signum cui contradicetur. Clamat stabulum pueri, pœnitentiam agite, hoc prędicat eius præsepium, hoc membra infantilia loquuntur, hoc lachrymæ eius & vagitus Euangelizant, & contradicitur ei, offenduntur quam plurimi, durus est inquiũt hic sermo, & abeunt retrorsum. Ad hos ne dicetis pertinere beneficium pueri? Non puto, nisi & hoc dicatis, quod vtique fieri non potest, eisdem & in ruinam & in resurrectionem positum. Ad quos ergo dicemus pertinere? Certè ad homines, qui sunt bonæ voluntatis, siue Iudæi illi fuerint, siue gentiles. Non enim est distinctio. Docuit hoc nos multitudo militiæ cælestis, quæ nato puero cecinit: *Gloria in altissimis Deo, & in terra* *Luca 2. b.*
pax hominibus bonæ voluntatis. Apertè vniuersum terrarum orbem, & non Iudæam tantũ significauit, dum absolutè nullo adiecto ait (Et in terra) omnesque omninò homines & non Iudæos tantùm dum simpliciter extulit (hominibus) vno tantum hoc apposito (bonæ voluntatis.) At qui sunt homines bonæ voluntatis? Nec hoc ignorare nos sinit Euangelium. *In mundo erat*, ait Ioann. capite primo, *& mundus per ipsum factus est, & mundus eum non cognouit. In propria venit, & sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri.* Bonæ ergo voluntatis intelliguntur, qui Christum in propria venientem recipiunt. Et qui sunt, qui recipiunt venientem in propria? Explicat hoc quoque idem Euangelista, dum aijcit. *Qui credunt in nomine eius.* Credere in Christum, est venientem in propria recipere, secundum Ioannem. Ergó ne omnes, qui credunt Christum natum In Bethlehem, pannis innolutum, positum in præsepio, circuncisum, & cæter. quæ de eo narrat Euangelica historia, participes erunt tanti huius beneficij? Nónne multi istorum diuitias, honores, voluptates, quorum contemptum puer iste exigit & docuit, studio se sectantur? Sectantur, & proinde non credunt, quemadmo-

dum dicit scriptura, imò nec possunt. Quomodo (ait Saluator in Euangelio Ioannis ad Iudæos) *vos potestis credere, qui gloriam ab inuicē* Ioann. 5. g. *accipitis, & gloriam quæ à solo Deo est non quæritis?* Et quid est credere quemadmodum dicit scriptura: Istud (quemadmodum dicit scriptura) non à nobis primò inuentum, & ipsi credere adiectum est, sed à Saluatore antè Ioan. 7. b. vsurpatum. *Si quis sitit, veniat,* inquit Ioannis, 7. *ad me & bibat. Qui credit in me,* quemadmodū dicit scriptura, *flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ.* Ex quo loco patet, quod credere dum adiunctas habet promissiones huiusmodi, intelligi debeat non vulgari credere, sed credere, quemadmodum dicit scriptura. Scriptura autem quam respicit Saluator dūait: *Qui credit in me*, quemadmodū dicit scriptura, est in 2. Paral. cap. 16. vbi sic scribitur: *Oculi Domini contemplantur vniuersam terram, & præbent fortitudinem his, qui corde perfecto credunt in eum.* Credere ergo quemadmodum dicit scriptura, est credere corde perfecto. Perfecto autem corde credunt, qui omnes animæ vires, omnesq; neruos in hoc intendunt, vt quod norunt placitum esse Deo, agant perficiantque.

Inter cætera autem, quæ probat Deus & requirit, est circuncisio, non quidem quæ in Rom. 4. d. carne est, sed circuncisio spiritus, vt in Epistola ad Romanos docet Apostolus. *Sicut enim mortuus est Christus propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram:* Ita propter circuncisionem nostrā circuncisus est. Et quemadmodum nisi commoriamur illi, & cum eo resurgamus, haud prodest nobis aut mors eius, aut resurrectio: Ita quoque neque ipsius circuncisio & sanguis in circuncisione effusus quicquam nobis prodest, nisi & ipsi circuncidamur, circuncidamur inquam non vno membro, sed toto corpore. Licet enim magis in ea parte in qua mandata est Iudæis circuncisio, regnet concupiscentia, quæ amputari debet, tamen per vniuersa corporis membra respersa est, viget in oculis, viget in auribus, viget in lingua, in mente viget & carne, & quia totum hominem occupauit, ideo & totus circuncidi debet. Agnoscite quod dico, Ingredior perplateas, vt fit, occurrunt puellæ, occurrunt fœminæ, occurrunt iuuenes, non minus, quàm illæ, compti, data opera in hos conijcio oculos, studiose contemplor, nec semel vidisse sat est, iuuat vsq; videre. Obsecro vos, nónne concupiscentiæ tabe infecti sunt oculi mei, qui sic per res varias fornicantur? Et quam multos videre est adolescentes tales Louanij, qualem propter vos hic me descripsi. Circūcidite oculos vestros, alioquin Christus nihil vobis proderit. Amputate malum hoc Leuiathan, intendite in eum, qui Iob 31. a. ait: *Pepigi fœdus cum oculis meis, vt ne cogitarem quidem de virgine.* Miro ornatu non hoc modo dixit: Pepigi fœdus cum oculis meis, vt ne adspicerem quidem virginem, quod tamen oratio ipsa & sententia exigere videbatur, sed ait: *Ne cogitarem quidem de virgine*, vt videlicet fontem significet, vnde in nobis oriantur lubricæ huiusmodi & fœdæ cogitationes. Et audite quid addat: *Quam enim partem, ait, haberet in me Deus desuper, & hereditatem omnipotens de excelsis?* hoc est, quid mihi prodesset Christus, si incircuncisis oculis passim aspicerem virgines, cum ille subducat se à mente, in qua sedem habent cogitationes lubricæ, quæ ex aspectu huiusmodi nascuntur & ingenerantur? Iam videte an ne inordinatæ ac immoderatæ voluptatis illecebræ, aures quoque occupauerint. *Cythara* (ait Esai. cap. 5.) *& tympanum & lyra, & tibia, & vinum in conuiuijs vestris, & opus Domini non respicitis, nec opera manuum eius consideratis.* Duo sunt opera Dei, in quibus tota scriptura occupatur & consumitur. Alterum est opus cōditionis. Alterum redemptionis, atq; de hoc loquitur Propheta. Istud dicere vult: Si in conuiuio quispiam proponat opus redemptionis, si dicere incipiat, quid fecerit Christus, quid adhibuerit ad liberationem humani generis, quare nasci voluerit in stabulo, pannis inuolui, in præsepio poni, circuncidi, &cæ. auertitis aures vestras, molestum est audire. At verò si fistula quis ludat, & in vasis musices lasciua decantet carmina, vnde animi fortitudo mollescit, attentè auscultatis: *Incircuncisi auribus nónne apertè Spiritui sancto resistitis?* quod Iudęis exprobrauit Stephanus? nónne secundum Paulum spiritum extinguitis? Ad vós ne pertinere credendum est Euangelium illud, quod pastoribus annunciauit Angelus? Nón ne diuinum (væ) vos magis respicit, qui in his habetis consolationem vestram? Ad linguam iam veniamus, quæ paruum membrum est: sed nó parua opus habet circuncisione. Etenim secundum Iacobi descriptionem, *lingua mundus est iniquitatis,* siue (vt nostra habet translatio) *vniuersitas iniquitatis.* Quid enim? nónne lingua mulieribus persuadet & virginibus, vt sui accessum patiantur? Nónne lingua petulanter effundit, per quæ optimæ indolis iuuenes quam plurimi miserè corrumpuntur? Nónne hæc blandiloquentia & adulatione delicatas fœminas, & passim diuites quosque à vita excludit? dum non pœnitentia, sed rebus friuolis quibusdam promittit illis regnum cælorum? Nónne hæc probabilitate dictionis hæreses defendit, & vitia? Vtinam omnium, qui ad hæc linguis suis abutuntur, easque circuncidere negligunt aut nolunt, linguæ penitùs abscindantur. Nec hac solùm parte, qua verba & voces format, opus habet lingua circuncisione: sed

Esai. 5. Act. 7. f. Iacob. 3. b.

ea quoque qua sapores discernit. Et nescio vtra ex parte magis corrupta sit, & concupiscentiæ veneno infecta. Noui & genera & nomina piscium, in quo littore conchalecta sit calleo, saporibus auium discerno prouincias, & ciborum me caritas ac nouissimè dãna ipsa, hoc est, quæ pluris emuntur, delectant: Lingua lingua, quantis adhuc flammis excoquetur, si tamen vnquam excoqui poterit hæc libido, voluptas ista, malum hoc Leuiathan. Nónne ego lego & audio in Euangelio vlulantem & clamantem vnum: *Pater Abraham miserere mei, & mitte Lazarum vt intingat extremum digiti sui aquam, vt refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma?* Quare cruciaris lingua? Si ignoras, doceat te patriarcha quem compellas. *Quia scilicet recepisti bona in vita tua.* Et quid est recepisti bona in vita tua, explicat hoc Lucas in historia tua. *Epulatus es quotidie* λαμπρῶς, ea enim voce vtitur, hoc est, sumptuose, opiparè, largè. Diximus de tribus membris corporis, oculis, auribus, lingua, & non tam diximus, quam attigimus solùm. Iam si cætera velimus percurrere, haud facilè exitum inueniret oratio. Quanta enim mollities in tactu, quanta in odoratu peruersitas, quantus fastus in incessu, quantus luxus in vestibus, quanta vanitas in omnibus, quales hodie calcei, quales caligæ, quales subuculæ, qualia indusia, qualia denique pallia? Quis satis reprehendere, quis satis arguere, quis deplorare satis queat mores præsentes? Et quia eò ventum est, vt non æstimentur hæc peccata (quis enim de huiusmodi confitetur & pœnitentiã agit?) idcirco audite prophetiam Esai. cap. 3. hac in re sanè quàm illustrem ac præclaram. *Pro eo, ait, quod eleuata sunt filia Sion, & ambulauerunt extento collo, & nutibus oculorum ibant, & plaudebant & ambulabant, & pedibus suis composito gradu incedebant, decalcabit Dominus verticē filiarum Sion, & Dominus crinem earum nudabit. In die illa auferet Dominus ornamentum calceamentorum, & lunulas, & torques, & monilia, & mitras, & discriminalia, & periscelides, & murenulas, & olfactoriola, & inaures, & annulos, & gemmas in fronte pendentes, & mutatoria, & palliola, & linteamina, & acus, & specula, & sindones, & theristra. Et erit pro suaui odore, fœtor, & pro zona funiculus, & pro crispanti crine, caluitium, & pro fascia pectorali, cilicium. Pulcherrimi quoque viri tui gladio cadent, & fortes tui in prælio. Et mœrebunt atque lugebunt portæ eius, & desolata in terra sedebit.* Si in veteri populo, etiam in fœminis, in quo sexu vtcunque tolerari potest, cantùm displicuit Deo luxus vestimentorum, & pompa seculi, vt partim propter huiusmodi populum sic dilectum adeò grauiter punierit. Quam vehementer necesse est displiceat in Christianis, maximè in viris, in iuuenibus, in adolescentibus. Nobis prædicata est Bethlehem, stabulum, præsepe, ac panni Saluatoris. Illi huiusmodi nihil audierunt. Nobis in signum, ad quod oculos conijciamus, positus est puer Emanuel, illorum temporibus nondū natus erat. Nos conuersationem eius legimus in Euangelijs, audimus dicentem: *Discite à me, quia mitis sum, & humilis corde,* & quasi nihil horū esset, incedimus vijs nostris. Quid fiet de nobis? Quid faciemus in hora mortis? omnes enim morimur, res certa est. Præses magni Concilij (cuius memoria in benedictione sit) Dominus Seoer, mortuus est his diebus, eum insequutus est illustris Dominus, ac Imperatori charus, Dominus de Bueren: insequemur & nos cras, vel perendiè, hoc est, post breue admodum tempus, nudi presentabimur ante iudicem, proferetur series cautionis, quam in Baptismo præstitimus, qua abrenunciauimus Sathanæ & omnibus operibus eius, fastui, luxui, vanitati sæculi, pompis, & breuiter omnibus vitijs. Quid ibi dicemus tum? Obsecro circūcidamur, antè, quàm precidamur, quia si incircuncisi inueniamur, in ignem proijciemur, vbi cruciabimur nocte & die, in sæcula sæculorum, quod auertat Saluator Christus Dominus natus in Bethlehem, & circuncisus hodiè, cui honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Luce 16. · Esai. 3. d. · Matt. 11.

DE CIRCVNCISIONE, *Homilia secunda.*



Ircūcisionem, quemadmodum docet liber Geneseos, primus suscepit Abraham, & semini ipsius tanto pondere mandata est, vt quisquis in illa gente huius signi carêret differẽtia, à titulo filiorū Israel abraderetur proscriptus. Iussa est autē in ea parte corporis aptari, in qua est voluptatis seminarium, & libidinis officina, nimirum vt semper memores propriæ sectionis, ad cohibendos refrenandosq; turpitudinum motus, vigilarent. Hanc truncationem puer natus in Bethlehem in tenera sua carne excepit hodie, & nomen ei inditū est Iesus, de cuius nominis ratione primùm dicemus, deinde quare circūcidi voluit, exponemus.

Gene. 17.

Non casu aut fortuito, neque voluntate humana, sed diuina nomen Iesus puero aptatum esse docet Euangelium, dum ait: *Ab angelo priusquam in vtero infans conciperetur,* illud traditum fuisse. Sed & ipse de quo sermo est, apud Prophetam ita de se loquitur: *Au-*

Luca 2. d.

dite insulæ, &c. Est initium capitis 49. apud Esaiam: Vos quicunque Insularum nomine censemini iuxta idioma scripturæ, audite. Et exponens quas vocet insulas, *Populi*, ait, *de longe*, id est, vos gentes, quæ in extremis mundi finibus habitatis, de quibus Iudæi vix aliquid per famam audierunt, attendite. Quod autem vos scire volo, istud est: *Dominus ab vtero vocauit me de ventre matris meæ, recordatus est nominis mei*, hoc est, indidit mihi nomen Iesus. *Et posuit os meum quasi gladium acutum.* Pergimus in Prophetia, vt ad rationem nominis perueniamus. *Posuit os meum quasi gladium acutum*, Significatur vis & energia concionum Christi, quæ quanta fuerit apud eos, qui præordinati erant ad vitam, patet ex Euangelijs. Et quā adhuc habeant vim reliquiæ verborum eius in scripturis nobis relictæ, experiuntur quotidiè qui eas pio animo & religioso accedunt. Hic parentes, ille fratres, alius sorores deserit, quia in literis illis legit. *Omnis qui reliquerit domum, vel fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut vxorem, aut filios, aut agros, propter nomen meum, centuplum accipiet, & vitam æternam possidebit.* Imò (quod mirabilius multò) ipse homo se deserit, sibiquè bellum indicit per molestā militiam carnem edomans, quia legit ibi: *Si quis vult venire post me, abneget semetipsum, & tollat crucem suam & sequatur me.* Hoc delicatas virgines, hoc nobiles adolescentes, hoc plurimos, quibus & per facultates liceret, & per ætatem luberet mundi délicijs frui, facere conspicimus. Contemnunt voluptatem, amplectuntur crucem, subigunt carnem, sequuntur Christum, tantum in animis eorum valet verbum hoc: *Si quis vult venire post me, & cæter.* Rectè proinde ait: *Posuit os meum quasi gladium acutum. In vmbra manus suæ protexit me Et posuit me sicut sagittam electam*, tersam siue mundam, vt non solum, qui me coram audirent, verùetiam eos qui procul essent, ferire possem. *In Pharetra abscondit me. Et dixit mihi, Seruus meus es tu Israel.* In nomine Israel tropus est. Tu Christe siue tu Emanuel, quē Israelem voco, quòd tui ille imaginem & typum habeat, siue quod vitæ rectitudine illū ipse referas (quemadmodum dicimus inexplicitos Platones pro ijs, qui similē cum ea, quæ in scriptis Platonis est, difficultatem habent) seruus meus es iuxta dispensationem naturæ assumptæ. *In te gloriabor.* Patrem hæc dicentem excipit filius. Gloriaberis in me Pater, interim meo iudicio labores mei infructuosi sunt, pauci attendūt doctrinę meę, id est, quod dicit· *in vacuum laboraui sine caussa & vanè fortitudinem meam consumpsi. Sine caussa*, insolens est pro eo, quod dicimus frustra. *Ergo iudicium meum corā Domino.* Quia nihil prætermisi, quod facere poterat ad reuocationē populi huius, populi inquam Iudaici, imò quia tantum laboris consumpsi, vt ipse me, & vires meas exhauserim semel. Idcirco totam causam hanc tibi patri meo cōmitto, ipse iudices, penes quos sit culpa. *Et opus meum cū Deo meo.* Opus siue (vt septuaginta transtulerunt) πόνον appellat quidquid impendit illo populo reuocando, sudores, æstus, fatigationē, sitim, famem, cruciatus, &c. Paucissimi etiam hodiè istud apud animū suum benè expensum habent, quot videlicet, quales ac quantos labores ipse sumpserit in concionibus suis, in precibus suis sanctis, in vigilijs suis, in ieiunijs, in passione. Quo ardore, qua flamma, & animi vehementia adierit mortem Quo modo non quieuerit, quousq; totum sanguinē suum fudisset. Hæc sunt paucis benè cognita, quia non tantū est ipsis ocij vt perpendant, vt hæc cum animo suo cogitent. Quod si faceret, mirum si nō vehementer inflāmarentur, si non vehemēter traherentur ad redamandū, qui tantum prior amauit. *Et nunc hæc dixit Dominus.* Quia ego cōmisi totum iudiciū Patri, nunc itaq; hæc dicit Dominus, *formans me ex vtero seruum sibi, vt reducam Iacob ad Deum. Et Israel nō congregabitur.* Non possum hic dissimulare, quin exponā, quod habent Hebræi. Annotant ipsi quindecim loca in sacris biblijs, in quibus vocula לא, quæ alioqui semper significat non, ponatur vice pronominis לו ei, ex quibus hunc vnum esse volunt, vt sensus sit. Et Israel ei congregabitur. Faciunt næ intelligendo, vt nihil intelligant. Esai. habet לא per aleph, quemadmodum ipsi quoq; agnoscitis, quo & scribendum dicitis, quare igitur legi vultis per Vau? Quid mouet vos? Quid vos vrget? Nónne aliò vocat consequentia? Nónne hoc est. Vanè consumpsi fortitudinē meam, Israel non congregabitur? Est quidem lingua Hebræa insignis, sed infœlices habet tractatores, non instructos egregijs disciplinis, non imbutos fide, non afflatos spiritu, sine quo frustra in diuinarum scripturarum interpretatiōe sudatur. Hoc dixerim propter eos qui ad somni & opiniones Rabbinorum velut ad oracula obstupescunt.

Si qui sint Iudæi, quos non corrupit regula illa de quindecim locis, & vident hæc ad Messiam pertinere, est quod maximè terreantur. Pergit Christus: *Et glorificatus sum in oculis Domini.* Cum ita malè succederet prædicatio, cum pauci Iudæorum attenderent concionibus meis, & conuerterentur, glorificatus sum in oculis Domini. ille addidit mihi animos, hoc est, quod ait: *Et Deus meus factus est fortitudo mea.* Addidit inquam mihi animos his verbis. *Parum est vt sis mihi seruus, & cætera.* Quamuis videas Iudæos manere obstinatos, non est, quod anxieris. Erunt alij qui suscipient prædicationem Euangelij. *Parum est vt sis mihi seruus ad suscipiendas tribus Iacob*

lux Iacob, & feces Israel conuertendas, dedi te in lucem gentium, & cat. id est, non in hoc volui te nasci, vt solis Iudæis prodesses, sed volui te nasci toti orbi, vt sis salus mea, vsque ad extremum terræ. Hic est ratio nominis. Quia in hoc missus est, vt per ipsum orbis salutem adipiscatur, idcirco aptatum est ei, & inditũ nomen Iesus. Iesus enim hoc sonat Hebræis, quod Latinis Saluator. Quo nomine quam fuerit delibutus affectus Pauli, declarant ipsius literæ, in quibus nusquam non obuium est. Et sanè qui didicit, quique tenet, quid nomen complectatur, non potest non vehementer eo delectari. Valdè afficimur iam, hic lectione Liuij, ille Ciceronis, quòd hic sublimis vbiq; incedat, ille lacteo eloquentiæ fonte manet: Verùm nunquam sic animos nostros raperent, mentesq; tenerent, si benè cognitus esset nobis Iesus. Quod si non aliud, hoc saltem in illorum libris nos remoraretur, quod non legeremus ibi nomẽ hoc, nomen verè suaue. Quid enim suauius miseris esse potest salute? Quid gratius prædicari perditis salute? Quid desperatis annunciari iucũdius salute? Hic autẽ est Iesus ipse iuxta nomen suum Saluator, atq; Saluator nõ vnius gentis vel Iudaicæ vel Syriacæ, sed omnium omninò, quod nõ solum ex hoc loco Esaiæ, qui hac in re illustris est, sed & ex Euangelio agnoscere licet, Ecce ait Angelus ad pastores: *Euangelizo vobis gaudium magnum* Luca 2. b. *quod erit omni populo, quia natus est vobis hodie Saluator, qui est Christus Dominus in ciuitate Dauid.* Quod ait (*vobis*) gentem Iudaicam. Quod addit (*omni populo*) cæteras à Iudæis nationes significat. Et quemadmodum omnium nationum, ita & omnium temporum Saluatorem.

Altissimè repetite scripturas, & comperietis verum esse quod asserimus, hoc est, videbitis sidem quam prædicant scripturæ apprehendere salutem, perpetuò respicere Iesum, vel expresso vel tacito nomine rebus tamen comprehẽso. Sic Adam salutem obtinuit in fide seminis, quod contriturum erat caput serpentis. Sic Abraham in fide seminis, quod erat de ipsius lumbis egressurum. Sic filij Iacob in fide illius, qui mittendus erat. Quib. omnibus hoc est, & semine mulieris, & seminæ Abrahæ, deniq; illo, qui mittẽdus erat nomen Iesus est comprehensum. Ad hunc modum reliquam scripturę partem percurrite, & inuenietis quotquot vnquam salutem cõsecuti sunt, per hunc consequutos esse. Vnde in Actis Petrus: *Non est*, ait, *aliud nomen sub* Act. 4. c. *cælo datum hominibus in quo oporteat nos saluos fieri.* Hoc nomen nusquam in Cicerone agnoscitur, nusquam apud Liuium legitur, quantũuis eloquenter dicat, non valent affectum lenire illius, qui salutem quærit. Verùm cùm salus varias subeat ratiões, inquiramus qua ratione dicatur Saluator, quo & illustrius fiat nomen Iesus, & suauius illabatur animis omnium. Capit. 3. libri Iudicum Othoniel frater Caleph Saluator dicitur, quòd liberarit populum de manu Chusantasatham Regis Syriæ. Eodem capite, idem vocabulũ tribuitur Ahod, qui vtraque manu pro dextra vtebatur, quod ab oppressione Moabitarũ Israelẽ liberauerit. Longe alia ratione aptatũ est puero circunciso. *Vocabis*, ait angelus, *nomen eius Iesum*. Ipse enim saluum faciet Matt. 1. d populum suum à peccatis eorum. Rem maximam paucissimis verbis absorpsit, peccatum totum humanum genus obstrinxit dãnationi, addixit principi tenebrarum, sub ira Dei constituit, mortalitatem inuexit, regni cælestis ianuam obsignauit. Saluum ergo faciet populum suum à peccatis eorum, id est, eximet è damnatione, liberabit à tyrannide diaboli, reconciliabit Deo, à miseria omni & mortalitate liberum reddet, assignabit regno, amotis quæ per peccatũ obiecta erant obstaculis ac vectibus. Magnus igitur Saluator puer hic, licet pannis inuolutus positus in præsepio, & more cæterorũ circumcisus. Magnus inquam Saluator, qui nunquam excidere debet animis nostris. *Sume*, inquit Dominus ad Esaiam, *tibi librum* Esa. 8. a. *grandem, & scribe in eo stilo hominis.* Quare præcipitur Prophetæ, vt grande volumen accipiat? Quare & iubetur ei, vt in eo scribat stilo hominis? Et quid est, quod humanõ stilo scribere mandatur? In harum rerum inquisitione & maximè inuentione vita æterna est. Quare exponere vobis volo, quid de hoc loco sentiam. Hoc sentiebat ille, qui cùm in meditatione Psal. 118. cuius initium est: *Beati immaculati in via, &c.* versaretur, & ei pro caussæ conscriptione siue (vt Iurisperiti iam dicunt) consultatione, offerretur auri magna vis, contempto auro philosophari elegit, Malo aiebat hemistichion vnum siue versum Psalmi, quem in manibus habeo, explicari mihi, quàm numerari mille hos aureos: tot enim ac plures, si rectè memini, offerebantur. Vidistis virum paucis ab hinc mẽsibus Louanij, Præsidem dico regni quondã Neapolitani, cuius hoc loco mentionem facio, vt illius exẽplo omnes vos ad amorem & studium prouocem diuinarũ literarum. Verum hæc πάρεργα sunt. Quare ad Esaiam reuertamur, & quę ex ipso proposuimus absoluamus.

Quod scribi mandatur stilo hominis (vt ab eo quod tertio loco in quæstionem vertebatur incipiamus) hoc nimirum est. *Velociter spolia detrahe, festina prædari.* Numerate verba vnum, duo, tria, quatuor, quinque, non plura habetis in Latina versione, quam modo citaui. Et quia fortasis aliqui minus attenderunt cum citarem, repetam, vt iam at-

tendant: *Velociter spolia detrahe, festina prædari*, quot numerasti voces? nónne quinq;? Si nec modò aduertistis repetam tertiò: verùm ne alia dehinc repetitione sit opus, volo vos me narrante ad digitos meos respicere: *Velociter spolia detrahe, festina prædari*. En quinq; tantùm. Pauciores adhuc voces apud Esaiam sunt: habet enim, sic למהר שלל כב בז (lemaher scalal chab baz) Vbi si aduertistis, quatuor duntaxat extuli vocabula, quæ simul omnia septem syllabis constant, literis verò vndecim. Sed quorsum hæc? non sine causa à me sunt dicta, propter grandis libri mentionem ea induxi. Quæso vos, quantum spacij occupant dictiones quatuor atque eiusmodi quatuor, in quibus omnibus simul sumptis non nisi septem syllabas: & literas vndecim, inuenire est? Quid igitur grandi his opus volumine? Philosophabuntur fortassis alij alijs de rebus, mihi hac in re philosophari libet. Et cuius non animus ad philosophandum excitetur cum audiat dici Esaiæ: *Sume tibi librum grandem*, & quod scribere iubetur, non aliud sit, quàm למהר שלל כב בז lemaher schalal chab baz? Quæ hæc res noua? noua inquam. Quis enim vnquam ad quatuor voculas describendas grandi volumine opus putauit? An fortè literę Hebraicę hoc alij dicant, quòd cum cæteræ exiguo circulo omnes describi possunt, hæ solæ magna adeò sibi spacia vendicant, vt ad vndecim earum pingendas opus sit non solùm libro, sed libro grandi? quid dicemus? quid æstimabimus? Meo iudicio, quod si vsquam hic valere puto, schema est, quo significare voluit Spiritussanctus rem esse maximi momenti. Et licet quatuor verbis comprehenderit, tanta tamen latere mysteria, vt si quis ea explanare velit, nec grandi quantumuis volumine id posit: Neque id duntaxat, sed significare voluit præterea, vt maximi momenti, ita quæ in longum tempus conseruetur, ac memoriæ mandetur, rem esse apprime dignam. Quam ob caussam & scribi voluit stilo, cui assueuerunt homines, ne obscuris verbis inuoluta fugiat, aut lectoris animum remoretur. Siquidem hoc est, scribe in eo stilo hominis, quod apud Abacuc, scribe & explana super tabulas, vt percurrat, qui legerit. Sed inquit scio, quid sit spolium, quid detrahere, quid prædari, quid item velociter & cito, interim dum audio. *Sume tibi librum & scribe, velociter spolia detrahe, cito prædari*, quid dicatur nescio, ignoro quid sibi velint, non video quò pertineat sententia.

Nec ipse modò, verùm mecum iuxta ignorant, & quippe doctissimi. Qui ergo aut quo pacto stilo hominis scripsit, si stilus hominis, hoc est, quod stilus planus atque adeo planus, vt posit lector currere, atque ita currere vt nullo impedimento velocitas eius, & legendi cupido teneatur. Dico hominis stilo Prophetá scripsisse, sed ijs, quorum lingua saliua scripturæ imbuta est, quique aliunde didicerunt, quid sit Euangelium. Licet enim nomen Euangelij à tempore Christi ortum videatur, res tamen Euangelij semper fuit. In ipso statim libro Geneseos agnoscitur: *Inimicitias*, ait, *ponam inter te* Gen. 3. 4
& mulierem, & semen tuum & semen illius. Ipsa siue vt alij transtulerunt, ipsum (pertinet enim iuxta Hebraicam veritatem ad semen) conteres caput tuum. Hanc rem significare voluit Esaias hisce verbis: velociter spolia detrahe, cito prædari, ac si dicat. Hactenus diabolus exultauit in mundo, efficax fuit in mentibus hominũ, iam eijcietur foras. Puer natus velociter spolia detrahet, cito prædabitur, non vltra patietur regnare ipsum. Est lætissimum Euangelium. Curandum nobis est, ne illius vnquam nos capiat obliuio, ne leue ducamus, propterea scribi voluit non in schedulis, sed in libro, nec quouis, sed grandi, vt diximus. Sunt nonnulli, qui arbitrantur satis se facere si semel in anno beneficiũ hoc ad memoriam reuocent, sed hi nimis Gentiles sunt, imò gentiles nimis sunt, qui non quotidie id faciunt. Illius meminisse oportet cum assidemus libris nostris, illius & meminisse oportet cum soli inambulamus per domum. Sed & vesperi dum cubitum nos recipimus ac manè cum è strato rursum surgimus, vsque memores esse oportet, vt vsque gratias agamus Magna videor dicere, sed non ijs, qui verè sunt in Christo. Hi non semel, bis, terúe in die, sed sępius gratias agunt, imò non sufficit dies, etiam partem noctis huic rei impendunt, tanti eis est puer natus in Bethlehem, tanti eis est infans, cui nomen, iuxta Latinam editionem, *Accelera, spolia detrahe, festina prædari, iuxta Græcam, ταχέως σκύλευσον ὀξέως προνόμευσον*, iuxta, Hebræam למהר שלל כב בז lemaher scalal chab baz. Quid enim nõ omnibus linguis celebretur nomen, quod adeò magnum est, vt nec quãtumuis grãdi volumine capi queat? Quid non omnibus linguis attollatur nomen, quod vt omnibus notum esset, iussum est scribi stilo quo homines scribere consuerêre? Quid non omnium gentium linguis nomen illius prædicetur, qui ad saluandas omnium linguarum Gentes venit? *Voca*, inquit Dominus ad Esaiam, nomen eius: *Accelera, spolia detrahe, festina prædari*. Quare? Quæ ratio nominis tam inusitati? *Quia*, inquit, *antequam sciat puer vocare Patrem suum & Matrem, auferetur fortitudo Damasci, & spolia Samariæ*. Auferetur fortitudo Damasci, cuius virtute? Vtique pueri. Nam hoc est ישא את חיל דמשק ijssa eth thel dammesek

[illegible] [illegible] prædator puer hic. [illegible] [illegible] que [illegible]ente circumferat? Q[illegible] q[illegible] obliuisci vnquam? Quis [illegible] [illegible]etu[illegible]m gratias agat?

[illegible] semel agnoscatis, à qualibus nos ho[illegible]s[illegible]bus eripuerit, quam sæuis, quam immanibus, attendite, quid post pr[illegible]ssas diaboli vires & superatas, adiecerit Propheta in pulcherrimo hoc tractatu, quem de Emanuele conscripsit, ὅτι πᾶσαν στολὴν ἐπισυνηγμένην δόλῳ, καὶ ἱμάτιον μετὰ καταλλαγῆς ἀποτίσουσιν, καὶ θελήσουσιν εἰ ἐγενήθησαν πυρίκαυστοι. Citaui editionem. 70. quòd illa hac in re illustrior sit, & quia non omnes Græcæ periti sunt, adijciam interpretationem hanc. Quia omnem stolam congregatam dolo, & vestimentum commutationis restituent, & cupient igne esse combusti. Quorum verborum sensus iste est, quòd omnes animas, quas Dei auxilio nudauerat, cum ornamẽtis pristinis redditurus sit diabolus, non solùm ipse, sed & satellites eius dæmones, quibus si optio detur, magis eligãt perire flammis, quàm prædam perdere. En quales hostes: Ex horum manu dira, & sæua tyrannide eripuit nos
Esa. 26. b. puer iste, hinc vocatum est nomen eius: *Accelera, spolia detrahe, festina prædari*, hinc dictus est Iesus. Quis non amet? quis non exosculetur nomen hoc? quem non iuuat vsque & vsque cogitare de hoc nomine? *Nomen tuum, & memoriale tuum in desiderio animæ. Anima mea desiderauit te in nocte: sed & spiritu meo in præcordijs meis de mane vigilabo ad te.* Verba sunt Prophetæ, sed quibus expressit affectum & studium hominis verè Christiani. Quo ergo pacto nõ ethnici censendi sunt, qui hoc tantum tempore anni beneficium pueri ad memoriam reuocant, beneficium tam grande, tam admirabile, tam diuinum? imò quo nõ pacto ethnici æstimãdi sunt, qui semel duntaxat in hebdomada id agunt? Si contigisset ea cognitio Turcis, quæ nobis contigit: si ita innotuisset eis nomen Saluatoris atque nobis, non dubium, quin alios se præberent, quàm nos facimus, non sinerent vel vnum diem præterire absque gratiarum actione. In gratiarum actione consistit religio Christiana. Quare qui non frequenter in hac se exercent, Christiani non sunt: Verso atque reuerso eadem, vt quod cupio, persuadeam vobis. Atque vt semel ad gratiarum actionem vos excitem, cõsiderate, quibus meritis contigerit hic nobis Saluator. In negotio iustificationis, & hoc, quod est, habere Saluatorem, quantum ad meritum attinet, videri posset par ratio, sed longè alia est, atque diuersa. Siquidem in negotio iustificationis, licet absque meritis nostris ea contingat, agnoscere tamen oportet merita Christi. In hoc vero, quod est habere Saluatorem, non nostra solùm, sed & Christi merita excluditur. Nihil præterea εὐδοκίας Patris agnoscere hic oportet, quia Patri sic visum fuit, quia ea fuit bona volũtas sua, quia vltrò placuit misereri homini, idcirco dedit Saluatorem. Hoc significat Esaias, dum prophetiam Ema. cap. 7. ex eo loco, vbi dicitur ad Achas: Pete tibi signum, &c. inceptã tandem capite 9. hoc versu concludit. Zelus Domini exercituum faciet hoc, cuius sensus est iste. Vehemẽs ille amor Dei erga humanum genus, non patiens consortem, non sustinens, vt quispiam vel mundus, vel diabolus æquas ferat partes secum, mittet Saluatorem, qui est Christus Dominus. Est pulcherrimus versiculus, quo tractatum Emanuelis absoluere voluit Propheta, vt lector hunc postremo loco legens, atque audiens nullis meritis prouocatum, sed sola mera vltronea bonitate motum, misisse Deum orbi Saluatorem, ac talem Saluatorem, prorumpat in gratiarum actionem, & nunquam obliuiscatur tanti beneficij, tam diuini, tam memorabilis. Quare & nos hoc versu finem imponamus ei, quod primo loco tractandum sumpsimus, atque alterum, de quo secundo loco dicturos nos pollicitis sumus, in manus accipiamus. Si puer hic iuxta nomen, quod hodie aptatum ipsi est, ac inditum ab hominibus, atque ab angelo, priusquam in vtero conciperetur, vocatum, Saluator est, quare circũciditur? Quid circuncisio, nisi cauterium aduersus peccatum? Idcirco enim in ea corporis parte, in qua est libidinis officina, iussa est, vt præfati sumus, celebrari, quo semper propriæ memores sectionis, ad refrænandos cohibendosque turpitudinum motus vigilarent. Si ergo concupiscentia, vnde turpitudinum motus ebulliunt, in huius membris inuenitur, quomodo Saluator? Si non inuenitur, quare cauterium infigitur? Respondebit alius, circuncidi voluisse, vt pateretur, quam tulerat legẽ. Alius, ne à Iudæis reijceretur, si huius signi careret differentia. Alius, vt veritatem naturæ assumptæ declararet. Alius, vt ad humilitatem nos erudiret: Mihi placet, quod habet Apostolus ad Gal. 4. *Factum sub lege, vt eos, qui sub lege erant, redimeret.* Hæc ratio nomẽ Saluatoris adstruit, docetque ob hoc circuncisum, ob quod & natus. Natus est, vt nobis prodesset, ob eandẽ causam & circũcisus est, vt nimirũ ab onere circuncisionis, & legis maledictione populum suum liberaret, nec ob id solùm: neq; enim ibi sententiam finiuit Apostolus, sed addidit, *vt adoptionem filiorũ reciperemus.* Nostri ergo causa circuncisus est, non quòd circuncisione ipse egeret, sanguis eius in circuncisione effusus, opus redẽptionis nostræ initiauit. Et qui iam primitias postea totũ sanguinẽ fusurus in expiationem peccatorum

nostrorum, vt copiosa sit redemptio: imo iā olim fudit. Quis non amet hunc paruulum? Quis non amplectatur infantem húc? Quis non semel totum impendat se huic, qui se prior totum pro nobis impendit? Pro nobis, inquam: Considerate quis ipse, quique nos, ipse ἀπαύγασμα, id est, refulgentia siue relucentia, seu vt noster habet interpres, splendor gloriæ, hoc est, is, in quo gloria Patris, qui lucem inhabitat inaccessibilem, quem nullus hominum vidit, sed nec videre potest, resplendet. Ipse figura, siue vt Paulus habet χαρακτὴρ substantiæ illius. Sic expressus est ad naturam Patris, vt totam illam in se sit cōplexus, per omnia similis Patri, per omnia Patri æqualis, ipse, per quem sæcula condita sunt, per quem reguntur administranturq; omnia. Administrantur dico non studio, curaq;, & labore fatigationi iuncto, quomodo homines agunt, mouent, moderantúrue, sed verbo, id est, nutu suæ potentiæ. Atque hic, qui tantus est, pro nobis sese impendit, pro nobis circuncisus est, pro nobis sanguinē fudit. Pro nobis, inquā, qui figmētum luti sumus, qui cinis & puluis, qui massa sumus putredinis. Atq; vt omittamus, quæ conditiones sunt pro nobis, qui hostes eramus. Quid enim? nónne hostile pectus gerebamus? Imò nónne quæ hostium sunt, exercebamus, attendentes carni, incedentes iuxta voluntatem principis, cui potestas est in aere, qui est diabolus, Dei cōiuratissimus hostis? Tales cùm essemus, pro nobis se impendit, pro nobis sanguinem suum fudit, etiamdum infans, pro nobis, inquam, liberandis. Cogitemus hæc, cogitemus hæc, inquam, vt accendamur ad redamandū. Cùm Deus esset, poterat alio modo nos liberare, sed vt semel declararet, quanti nos faceret, quantumque diligeret, voluit hoc modo liberare, ac saluum facere, voluit hac ratione vti, vt efficacius sanaret miseriam nostram. Quid enim tam facit ad erigendam spem, mentesq; mortalium ab immortalitatis desperatione liberandas, atque exemplū hoc humanitatis & benignitatis Dei exhibitum? Sed & ad inflammanda frigida hominum corda, & tumida pectora sananda, quid æquè valet atque hoc, quod Dei Filius in se manens, quod erat, & assumens, quod non erat, nostrum dignatus inire consortium, in tenera carne sua signum circuncisionis aptare voluit? Obsecro moueat animos vestros oratio. Considerate, quàm pudēda res circuncisio, imò quàm insanis, molesta ac tristis. Quid circuncisio, nisi pelliculæ, quæ glande tegit amotio? si capitis, quod dico, cogitate, quàm graue fuerit infanti, cui plena inerat ratio, à mortali homine ea corporis parte contrectari, quæ nec videri vult. Licet enim in sanctis illis mēbris, pueri nihil pudendi inesset, non tamen absque pudore maximo videre potuit membrum id detegi, & circuncidentis manu attrectari, quod in cæteris pudori patet, ob libidinem, quæ ibi sedem habet, quæq; ibi velut in officina sua turpitudinum motus fingit & efformat. Patitur tamen & manum circumcidentis, qua opus non habet, admittit, vt tibi profit. Quid infanti huic rependes? quas vices? quā gratitudinem? Satísne putabis, si semel in anno beneficium hoc ad memoriā reuoces? huicq; gratias agas puero? Hoccine putabis satis? dico ego si millies per diem, & toties per noctem genua flecteres, & ex cōsideratione beneficij, & admiratione in gratiarum actionem prorumperes: ne sic quidē dignum quippiam præstares. Quid namque dignū tanto posit rependi amori? Qui Deus est, hominis causa indigna subit. More cęterorum circunciditur, qui nihil cū ceteris, ob quod circuncidatur, cōmune habet. Infigitur carni cauterium, & ob quod infigi solet, nullum in carne vestigiū inuenitur. Admouetur culter saxeus, & quæ radatur, rubigo nulla conspicitur. Quid agitis circuncidentes puerum? Imò cur non potius te compello puer amabilis? Quare circuncisionem pateris? Quod commisisti, aut si nullū commisisti, quod contraxisti peccatum? At si nec contraxisti, cur innocua caro tua scinditur? cur caro, quæ à peccato libera est, peccati nota inuritur? *Vulnus & liuor, & plaga tumens, non est circunligata, nec curata medicamine, neque fotas oleo.* *Esai. 1. b.* Computruit corpus, nec remediū relinquitur, nisi coctum igne ferrum, ipsi infigatur capiti? Quare ne tabifico malo intereat corpus, patior, quæ vides. Sed quid te ô nimis dilecte puer hucadegit? quæ merita populi? quæ huius beneficia? Quid gratiolim præstitit? Nihil prorsus. Amor, quo vltrò prosequi lubet, facit, vt subeam hæc tam indigna. Quis non amet puerum hunc? quis huius obliuisci vnquam possit? Filius Dei hominis causa circunciditur. Considerate, quàm dira ac molesta res circuncisio. Hic iuuabit vos liber Geneseōs, vbi de Simeon & Leui filijs Iacob narratur, quòd ingressi vrbem Sichen, cuius incolæ circumcidi se curârant, acceptis gladijs, cunctos duo ipsi trucidârint, quod sanè nunquam potuissent, nisi dolore maximo, & quæ semel elumbem reddit hominem, coniuncta fuisset circuncisio. Hanc in tenera sua carne puer excipit? Circunciditur, & per manum circuncidentis purpureus fluit sanguis, non fœdi cruoris maculas relinquens, sed contractas sordes eluens. Quid reponis? Quas reddis vices? Satísne fuerit, si semel in anno, si semel in mense, si semel in hebdomada, si deniq; vel semel in die memor huius fueris infantis?

Eadem

Eadem repeto iterum & iterum, quia nō possum satis arguere ingratitudinem nostram, quæ quàm displiceat Deo, vt omnes pariter mecum agnoscatis, attendite ad prophetiam Esaiæ, quam habet in principio voluminis sui, est enim supra modū illustris. *Audite, ait, cæli, & auribus percipe terra, quoniā Dominus loquutus est. Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerũt me: Cognouit bos possessorem suum, & asinus præsepe Domini sui: Israel autem me nō cognouit. Et populus meus non intellexit.* Resumamus sententiam: *Audite cæli, & auribus percipe terra.* Quis non miretur exordium hoc? Quis non miretur aures tribui ipsi terræ? Quis nō miretur ad audiendum prouocari cælum? Nō enim mihi hic placet commentarius ille, qui metonymicῶs hæc interpretatur, pro ijs, qui cælum & terram inhabitant. Nimis humilis sensus ille est. Quare orbes cælestes, & brutum elementum terræ, absque tropo intelligo. Prouocat autem hæc ad audiendum, corpora dico inanimata, vt ipsa sermonis orbitanila agnoscatur magnitudo vitij, in cuius detestationem cęlum & terram inuocat. Vitium autem hoc, ingratitudo est, id, quod sequens sermo declarat: *Filios enutriui, & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me.* Quid est, ipsi spreuerunt me? Puto plurimos licet esse, qui hoc nil ad se putent pertinere, sed hi paulisper aures mihi præbeant, vt quæ dicam, cùm apud animum suum expenderint, agnoscant haud rectè sentire sese. Si rex quispiam, vel regis filius te morti obnoxium dispēdio salutis à morte exemisset: nec hoc contentus, te situ ac pedore cæteris squalidis optimis vnguentis perfundi mandasset: prætereà non modò fame, siti & inedia cōfectum, adipe frumēti, & sanguine vuæ meracissimè ad venustatis pristinæ reparationem refici: sed vilissimis pannis corpori tuo detractis indui curasset purpura & omnigeno mundo: postremò in locum filij adoptasset, regnique successorem te conscripsisset: Hæcque fecisset omnia, quò te sibi deuinctũ haberet, quò à te amaretur, quò lateri suo perpetuò ipse hæreres. Quæso si hoc neglecto alijs te iungeres, cum alijs versareris, cum alijs colloquia misceres & consilia, huius verò raro aut nunquam mentionem faceres, rarò aut nunquam eius memor esses, nónne censereris eum spernere? Sanè ita. Qui igitur, aut quo pacto non dicendus es spernere Christum, qui totos dies, siue apud Platonem, siue apud Aristotelem, siue apud Ciceronē, aut etiam Scotum, aut Thomam versaris, eisque sic incumbis, vt vix semel per diem ... mentem tibi veniat Christus? Et si hi spernunt, quid de ijs dicendū, qui in comessationibus, potationibus, lasciuijs, tempus transigūnt? *Audite cæli, & auribus percipe terra, filios enutriui & exaltaui, ipsi autem spreuerunt me, Cognouit bos possessorem suum & asinus præsepe Domini sui, Israel autem me non cognouit, & populus meus non intellexit.* Est pathos à minori. Populus meus non hoc præstitit mihi, quòd bruta animantia præstant ijs, à quibus curantur, imò quòd inter bruta animantia illa, quæ maximè bruta sunt Quid stolidius boue? Quid stupidius asino? At bos cognouit possessorem suū, & asinus præsepe Domini sui, populus autem meus me nō agnouit, pastorem & nutritium. Moueant nos hæc, & pudeat à brutis vinci, conuertamus nos ad meliora studia, doleamus de ingratitudine, cum nouo anno nouam auspicemur vitam, viuamus illi, cui vitam nostram debemus, totos nos ei impendamus, qui se totum nobis impendit, hoc est, Christo Iesu, infanti hodie circunciso, cui honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Esa. 1.

IN FESTO TRIum Regum Homilia.



Historia huius diei habet, Magos ab Oriente ductu stellæ venisse Bethlehem, adorasse puerū natum, eiq́; munera obtulisse. Quod in typum gentilitatis Christi regnum olim agnituræ factum esse, nemo est vel mediocriter in diuinis literis eruditus, qui addubitet. Quare cùm nos in primis respiciat historia, ad nosque pertineat, æquum est, vt quid proponat, quidue commendet cæteris diligentius inspiciamus. Historiam, cuius iam meminimus, describit Matth. cap. 2. Euangelij sui: *Cum, inquit, natus esset Iesus in Bethlehem Iudæ, in diebus Herodis Regis, ecce Magi ab oriente venerunt Hierosolymam dicentes: Vbi est, qui natus est Rex Iudæorum? Vidimus enim stellam eius in Oriente, & venimus adorare eum.* Statim in ipso narrationis exordio vtitur Euangelista aduerbio excitandi: Et sanè res digna admiratione est. Admiramur Abrahamum, quòd exierit de terra sua, & de cognatione sua, & de domo Patris sui, vt sequeretur Dominum, & rectè admiramur. Verum si, quod ille fecit, cōferre voluerimus cum hoc, quod de viris istis legimus, maius aliquid in his conspiciemus. Ille, vt exiret, mādatum habebat. Isti nullum, sed cùm liberū prorsus esset, siue manere, siue exire, egressi sunt terram suam. Ille licet nomen loci & situm, quò pergebat, ignoraret, certus tamē erat, quòd eò, quò destinatum erat, perueniret, isti non itidē. Ille magnis promissis euocatus est: nā post verba illa: *Exi de terra tua, & de*

Gen. 12. A.

& de cognatione tua, & de domo patris tui, & veni in terram, quam monstrauero tibi, subijcitur: *Faciamq́; te in gentem magnam, & benedicam tibi, & magnificabo nomen tuum, eruq́; benedictus, Benedicam benedicentibus tibi, & maledicam maledicentibus tibi, atque in te benedicentur vniuersæ cognationes terræ*. Istis nulla fuit facta pollicitatio. Ille terram deseruit, in qua manere haud tutum erat. Isti cùm tutò agerent in terra sua, alienam per aperta pericula adiêre, nempè terram Iudæam. Tres primæ antitheses statim se offerunt, conferenti historiam Geneseos, cum ea, quam Matthæus describit. Verùm quarta obscurior est, quare eam declaremus. Et quidem Abrahamum non tutò in terra egisse Chaldæa licet natali, docet locus, qui est apud Moysen cap. 15. primi libr. ad hunc habens modum: *Ego Dominus, qui eduxi te de Hur Chaldæorum*. Quid est de Hur Chaldæorum? de flamma Chaldæorũ. Hebræi siquidem flammam siue ignem אור vr appellant: atque in hac significatione nô apud Rabbinos duntaxat, verùm etiam in sacris literis obuium est frequentissimè Esaię 31. *Dixit Dominus, cuius ignis est in Sion, & caminus in Hierusalem*. Et cap. 47. *Non sunt prunæ, quibus calefiant, nec focus sine ignis, vt sedeant ad eũ*. Rursus cap. 50. *Ambulate in lumine ignis vestri, & in flammis, quas succendistis*. Omnib. his locis אור vr est apud Esaiam, Hebræum. Quare locum Geneseos, Ego Dominus, qui eduxi te אור כשדים vr casdim, rectè interpretatum me puto de flamma Chaldæorum. Quod ne nouum cuipiam videatur, sciat ad eundem modum interpretari Hebræorum doctores, qui Abraham in ignem aiunt missum, quòd Ignem, quem colunt Chaldæi, adorare noluerit, atque inde Dei auxilio liberatum, atque id esse, quod iam dicitur: Ego Dominus, qui eduxi te אור כשדים vr casdim. Si quis aliud senserit, ac dixerit hoc ca. 14. & 11. Genes. non appellatiuum nomen esse VR, sed proprium loci, aut si proprium sit, non flammã significare, sed regioné, aut vallem: quomodo etiam Rabi. Da. in libro Rad. interpretatus est, & ante eum Septuaginta transferentes χώρας χαλδαίων, id est, è regione Chaldæorum, cum eo haud contenderim, modò fateatur Abraham à Chaldæis, inter quos natus erat, multa perpessum. Nam id fateri scriptura cogit. Siquidé in libro Iudith habetur, cùm de populo Iudaico quæreret Holofernes: Quænam gens esset, sic ei respondit Achior dux Ammonitarum: *Populus iste ex progenie Chaldæorum est. Hic primùm in Mesopotamia habitauit, quoniã noluerunt sequi Deos patrum suorum, qui erant in terra Chaldæorum. Deserentes itaque cæremonias patrum suorum, quæ in multitudine deorum erant, vnum Deum cæli coluerunt, qui & præcepit eis, vt exirent inde, & habitarent in Charram, &c.* quæ ibi narrat Achior Ammonites. Vnde manifestum est, Abraham, imò totam familiã Thare persecutionem passam à Chaldæis pro vera pietate, quia vnus & verus ab eis colebatur Deus.

Gen. 12. d. Matt. 2. a. Iudi. 5. a.

Iam de Magis dicamus. Hos tutò egisse in patria, imò in precio maximo ipsos ab omnibus ibi habitos fuisse, satis docet Historia antiquitatis. Per aperta pericula terram adijsse Iudæam natum regem inquirentes ignorare non potest, qui Herodem nouit. Hic Ascalonita erat, & iubente senatu Romano inuaserat, ac per tyrannidem occupârat regnum Iudaicum. Sed & Hircanum Iudæorum pontificem, ac ducem è captiuitate reuersum interemerat, & natum, ac natum natæ, vt collegio sceptri deleto tutus potiretur imperio. In terra ergo, in qua hic regnabat, imò in ciuitate, in qua sedem habebat, regẽ alium Inquirere, quid aliud erat, quàm in apertum discrimen ire? Sed ais, hoc ignorabant Magi. Nihil moror. Si hoc ignorarint, ignorare haud potuerunt, quod norunt omnes. Et quid inquis id est, Hoc nimirum, quòd vbi quispiam regnante alio alium dixerit regem, mille cõtra se gladios commoueat. Mitem omnes ac mansuetum prædicamus Carolum diuina gratia Imperatorem semper Augustum. Nemo tamen ita de ipsius sentit animi mansuetudine, vt non vehementer commotum iri arbitretur, si quis alium vel Imperatorem, vel alium harum regionum Regem audeat profiteri: Hi autem non solùm alium regem profitebantur, sed & huius ergo ab extremo se Oriẽte venisse aiebant. Ipsorum vox est: *Vbi est, qui natus est Rex Iudæorum? Vidimus enim stellam eius in Oriente, & venimus adorare eum*. Quid facitis Magi? non aduertitis maximis periculis rem coniunctam esse? non cogitatis certo discrimini studium hoc esse expositum? Regnante alio, Regem alium profitemini. Quid agitis? nec id solùm, sed & huius adorandi gratia venisse aperta voce loquimini. Ignoratis, vbi consistitis? in qua terra? in qua ciuitate? Nouimus, aiunt, sed non timemus nec Herodem, nec Cęsarem, sed nec fretum, nec ignem, nec quicquam, quod terrori esse hominibus solet, formidamus, contemnimus omnia, tanti nobis est, qui natus est rex Iudæorum. Huncinquirimus. Huius ergo tam vasta terrarum spacia emensi sumus. Ipsum coram cernere, ipsum adorare, ipsi cupimus offerre munera. Si rex alius, aut tyrannus itineris nostri cursum voluerit impedire, nihil moramur, voluisse sat erit, viam præcludere poterit, accensi desiderij flammam extinguere nequaquam. En hos habemus authores fidei, imitemur ipsos. Sunt, qui arbitrantur, quòd rem se indignam facerent,

si hic

si hic se occuparent, si de rege nato loquerentur, sique hunc inquirerent. Vulgi, inquiunt, hoc studium est: Quasi verò vulgares fuerint, & de plebe hominum, quos inducit Euangelium. Vultis scire, quales illi viri fuerint? attendite ad narrationem. *Ecce Magi, &c.* Quare non dixit Euangelista: Ecce Barbari? vel ecce Persæ? Aut si noui in se nihil habet vocabulum, Magi, quare præposuit ei aduerbium ecce? Dum in libris Gentilium hanc voculam legimus, excitamur certò persuasi, id, quod narratur, dignű esse, cui animus intendat. Cur non magis, cùm in diuinis literis occurrat, id sentimus? cùm in his nec iota vnum, vnusque apex absque certa ratione ponatur? Sane cui persuasum est, authorem sacræ scripturæ esse Spiritum sanctum, hocque dictante scripsisse Matthæum historiam, nunquam poterit inducere in animum, vt vacare credat pondere, quod dicitur: *Ecce Magi, &c.* Quid ergo aduertere nos vult Spiritus, aut huius scriba Matthæus in narratione hac, cui præfigendam duxit voculam, Ecce? Sanè multa. Primùm viros hos non vulgares fuisse, nec de plebe hominum, sed insignes, sed præstantes, sed excellentes. Nam quod Latini sapientes, Græci σοφοὺς, Galli Druydas, & Aegyptij prophetas, siue sacerdotes, Persæ Magos appellant. Neque verò sapientes duntaxat fuere, sed & potentes, imò reges. Sic enim habet traditio, quam probabilem facit, quòd apud Persas nemo rex esse poterat, qui non antè Magorum disciplinam scientiamque percepisset, quemadmodum lib. 1. de diuinatione refert Cicero.

His igitur, qui vel ob eruditionem sæculi, qua sunt imbuti, vel ob diuitias, quibus pollent, vel ob potentiam, qua præditi sunt, vel nobilitatem dedignantur natum regem inquirere, nec ijsdem, quibus vulgus, studijs teneri videantur, iubemus vt authores fidei suæ attendant, qui cùm sapientia pollerent, ac potentia, adeò nō puduit ipsos huius rei, vt summam gloriam suam ducerent: Et quæ maior gloria esse potest, quàm teneri studio inquirendi Dei? Nam licet fascijs inuolutus legatur, & positus in presepio, ipse tamen est, in quo iuxta Apostolum plenitudo diuinitatis inhabitat, nō per vmbram, vt in Angelis veteris testamenti, personam Dei gerentibus, neque per energiam duntaxat, quemadmodű in viris sanctis, in quorum animis efficax est, sed σωματικῶς, hoc est, ita prorsus, vt in vnam hypostasim diuina natura ac humana mirabili nexu coierint. Vnde Michæas cùm eius, quæ secundum carnem est, generationis meminisset, ne hoc solùm esse putaretur, quod ex virgine suscepit, addidit: *Et egressus eius à diebus æternitatis.* Huius ergo inquirendi studio teneri,

Mich. 5. a.

leuéne ducem⁹ aut vile? Sed offendit, quòd vulgus hoc studio iam teneatur. Si adeò remoti à vulgo esse vultis, idque in animis vestris agitur, vt nihil admittatis, quod vulgo patet, eique commune inuenitur, oportebit vos & aerem respuere, nec hunc attrahere. Quod si cœperitis, videbitis, in quas angustias cogemini, cùm absque inspiratione & expiratione vita nequeat consistere, multò verò minus absque Deo, siue vitā eam spectemus, quæ cum brutis nobis communis est, siue eam, quæ secűdum spiritum accipitur, quæ iustis est propria. Neque enim falsus est, qui dixit: *In ipso viuimus, mouemur, & sumus.* Neque qui ait: *Adhæreas Domino Deo tuo. Ipse est enim vita tua;* sed nec qui scripsit, *Christus vita vestra.* Quorum hoc ad vitā spiritus, cætera ad corporis vitam potissimùm pertinent. Quæ igitur dementia, vltrò velle vita carere, quia & à vulgo hæc experitur? Imò cur non maiori studio bonum hoc obtinere conamini, quod adeò diuinum est, vt eius præstantiam & vulgus videat? Hæc dico, vt rem seriò cum animis vestris expendatis: Quod si feceritis, non dubito, quin hoc, quod hactenus ab inquisitionis studio deterruit, diligētius iam inspectum, ad inquirēdum incitabit, imò sanctam quandam inuidiam ingenerabit mentibus vestris, & ad zelum prouocabit. Dicetis alius ad alium & quisque ad animum suum. Quid cernimus? quid patimur? Surgit vulgus ignobile, & regnum inuadit, & nos cum nobilitate nostra, ecce vbi terræ hæremus affixi. Accurrunt pauperes, & iunguntur nato regi potiuntur magnis illis, & veris bonis promissis Abrahæ, Isaac, & Iacob, & nos cum diuitijs nostris, ecce vbi humi repimus intenti vmbris. Vt credam id futurum, facit Augustinus, qui ex consideratione eiusmodi in non dissimili causa erupit. Quid patimur? Surgunt indocti, & cælum rapiunt, & nos cum doctrinis nostris sine corde, ecce vbi volutamur in carne & sanguine. An quia præcesserunt, pudet sequi, & non pudet nec saltem sequi? Sed hos valere iam sinamus. Sunt alij, qui rei pulchritudine pariter & vtilitate prouocati, parant se ad inquirendum regem natum, attendunt stellam, sequuntur præeuntē, sed mox vt aduertunt ductu stellæ abduci se à terra natali, è cognatione & domo patris (non enim inuenitur puer in terra suauiter viuētium) retrahunt pedem. Hi licet à primis hoc distent, quod nonnullo desiderio teneantur quærendi, longè tamen absunt ab ijs, quos inducit Euāgelium. Nam alterum, quod in viris istis nos aduertere vult, hoc nempè est, quòd non solùm omissa ciuitate sua, & terra, in qua nati erāt, sed & cognatione, & semel omnibus, quos notos sibi, ac charos habebant, posthabitis maximis

Deut. 30. d

maximis molestijs alienam patriam longè à sua semotá, ac difsitam inquirédi huius ergo adierint. Qui scire desiderat, quantú terrarum emensi fuerint, inspiciat chartas geographicas, & attendat, quantum spacij interiectum sit inter Iudæam & Persidé. Hæc siquidem nomine Oriétis significatur, cùm dicitur: *Ecce magi ab Oriente venerunt Ierosolymam.* Non erant alligati loco, vel patriæ, carni aut sanguini, nec deniq; vlli rei. Nos hæc tenent omnia. Volumus seruire Deo, sed in hoc loco, sed in hac ciuitate, sed apud cognatos, sed inter notos, & cæt. Non hoc est sequi ductum fulgentis stellæ, sed affectum corruptæ carnis. Non hoc est. *Paratum cor meum Deus, paratum cor meum.* Non satis habuit propheta semel dixisse: Paratú cor meum: adiecit secundò, paratum. Quare? nisi vt significaret in omnem se euentum paratum. Vis me in terra mea consistere, vt inter notos seruiam tibi? paratum cor meum. Vis vt de terra, de cognatione, de domo patris exeam, atque apud ignotos viuam? rursus paratum cor meum in omnem euentum paratum, & ad læta, & ad tristia, suauia & aspera. Hoc modo affectum esse oportet, qui inueniet, quò stella vocat eundum. Stellam dico lucem cælitùs menti infusam, qua cognoscitur natus Saluator, qui est Christus Dominus, quaq; via ad hunc perducens monstratur, quæ in varia scinditur discrimina. Sunt semitæ arctæ & angustæ, sunt latæ & spaciosæ, sunt & mediæ. Arcta est semita paupertatis, castitatis, & obedientiæ professio. Lata & spaciosa, quæ mandatis diuinis constat, hisque absoluitur. Media ex his mixta, quæ nec mandatis contenta est, nec concilijs omnibus inhæret, sed quædam amplectitur, & quædam non. Harum aliquam ingredi oportet eum, qui ad Christum, & ad regem natum peruenire vult. Et quosdam quidem ad arctam capessendam semitá lux inuitat, quosdam ad latam, quibusdam verò, vt in media sese teneant, monstrat. Sed fit iam nescio quibus modis, vt quos monstrante stella arctam capessere oportebat, latam ingrediantur, & quos in lata consistere, mediam inuadant, inuertunturque omnia. Vt clarius dicam: multi coniugium ineút, qui cœlibem in sæculo vitam actitarent. Multi rursus cœlibem in sæculo vitam profitentes in religione degerent, & contrà, si stellá attenderent. Vnde in sæculo naufragium patiuntur, qui in religione naue incolumi portum obtinuissent. Et in religione submerguntur, qui in sæculo enatassent. Quod cùm ita sit, quisque diligenter stellam obseruet, & abruptis omnibus quò vocat, sequatur. Sed, inquis, attendo stellam, verùm qua ire lubeat, non possum liquidò depræhendere, nunc hac, nunc illac inuitare videtur, quo

Psal. 56. b.

fit, vt nec arctam capessam, nec latam ingrediar: sed in media cósistens inter vtramque fluctuem, & leui momento nunc ad arctam inflecter, nunc rursus ad latam impellar, & vsque inquietus Euripi instar æstuem. Multi, ni fallor, eiusmodi sunt. Et quos fluctus ipse olim animo voluerim, quosque æstus, nouit, qui introspicit corda, Deus. Aperiebam sinum mentis meę, cui fidebam, cuique oportebat, præsidi tú collegij pontificij D. Titelmanno, cuius memoria in benedictione sit, quem non semel defleui ex hoc loco nobis subductum, & rursus defleo. Dicebat ille, quod sibi id temporis spiritus suggerebat. Verùm quoniam arduum erat, quod tentabam, volebat vt & alijs, quibus multú tribuebat, animi mei cósilium exponerem, quod vbi feci, bone Deus, quid passus sum, quomodo affectus? Qui antè velut certus hanc mihi viam proponebá, inque hanc totus ferebar, his, ad quos missus eram auditis, vix dimidius iam ibam, incipiebam deliberare, & voluere varia, inualescebat q; discerpens animum meum cogitatio, extractúque in longum est, in mésés & tépora, quod postridiè aggredi statueram, nec dubito diuinitus ita mecum actum, vt ijs, qui ad eundem modum iactantur cogitationú suarum fluctibus, tandem consulere possem. Quare præbete mihi silentium, dicam paucis, quod dicendum hic videtur.

Si cupis noscere, quò vocat stella, hoc age, nuda cor tuum, hoc est, purgare stude ab omni affectione, qua vel carni, vel sanguini, vel loco, vel patriæ, vel denique vlli rei carnaliter afficeris. Hoc vbi egeris, hucq; perueneris, vt promptum te sentias in omnem euentum, paratumq; sequi quò vocat Deus, siue Germaniam adire te velit, siue Phrygiá, siue Hollandiá, siue hoc genus vitæ amplecti, siue illud, siue Carthusianum esse, siue Franciscanum, siue nihil horum, sed in sæculo cœlibem agere vitam, aut etiam coniugio deseruire. Vbi, inquam, huc perueneris, atque istud in te experiris, hanc animi promptitudinem (omninò enim huc primò veniendum est) oportuna tempora tum captato, quibus absque impedimento spiritú Deo præsentem reddas. Tempora auté hæc nox potissimùm administrat: Tum namque silent omnia, nec audiuntur, nec cernuntur, per quæ mens in varia dispergi solet, sed & ipsæ tenebræ horrorem quédam inducunt, quæ omnia mentem ad diuinos affatus percipiendos, illapsusque, seu (vt dicunt Theologi) influxus capiendos aptant. Hoc ergo tempore spiritum conare præsentem reddere Deo. Primú ipsius Maiestatem attende, quàm magnus sit, quàm potés, & incomprehensibilis. Cumque ex huius rei consideratione adductus in admirationem fuerit animus,

mus mox ad ea considerandatransfer, quæ summa illa Maiestas tui caussa subiuit. Vbi si diligenter te excercueris, senties vehementissimi amoris incendium exurgere in medullis animæ, exurens quidquid impuri reliquum ibi ostenderit. Voluentur per ora lachrymæ, nec voce formare lubebit aut edere, sed absque sono, sed & absque motu labiorum, velut aquam ex glacie resolutam miris quibusdam modis effunde, cor tuum ante Deum & cùm nihil loquaris, multa loqueris, totiusque sermonis tui contextus hic erit: Ecce ego. Cuius explicatio est hæc. Vis vt semel abdicatis omnibus in extrema tibi paupertate seruiam, idque ex hac hora, idque in hoc loco, & apud hos aggrediar? An aliud iubes? da ostensionem. Non moror, nec parentes, nec cognatos, nec magna, quæ me manent bona, nec quicquam, tantum da significationem. Vis vt omissa patria inter ignotos agam, vt Abraham olim fecit? Ecce ego. Vis vt hoc genus vitæ à quo natura carnis meæ vehementissimè abhorret, amplectar? Nihil moror, vnum hoc, da ostensionem. Impendisti te totum mihi, testantur hoc manus terebratæ, hoc loquuntur transfixi pedes, hoc latus clamat perfossum: ex quibus seu riuis quinque, sanguinem semel totum volens ludisti, vt piscinam parares abluendis peccatis meis. Quo modo nó impendam me rursum tibi? Quo non pacto & corpus, & animam, & spiritum, hoc est, totum me, quantus, quantus sum præbebo vicissim tibi? Præbeo Domine & impendo, hoc tantùm, da ostensionem, significationé voluntatis tuæ, bene[illegible] Cùm ita bona fide totum te exhibes redemptori tuo, vnum hoc orans, hoc vnum expectans, vt vitæ genus, quod amplectaris monstret tibi, si non statim tandem saltem vehementer adeò in hoc, aut illud sentiés trahi, impelli, atque vrgeri te, vt nihil suprà: vt dicas. Eò vocor, eundum est. Verùm non mox, vt hanc aut illam mõstrante stella ingressus viam fueris, eò, quò destinatum est, peruenies. Occurrét multa quæ diuersum trahent. Sed & stella, cuius splendore euocatus itineri te credidisti: non vsque iubar suum exeret, imò occultabit se semel, vt quò pergere debeas, nescias. Euenit hoc Magis, eueniet & tibi. Et multi quos magno animo iter aggressos nouimus, vbi in hunc articulum venere, abiecerunt animum, omissoq; studio inquirendi, ad mundum sese conuertunt, ea sectantes quæ à tergo reliquerant, delitias dico, cucumeres, & pepones, porraq;, & cæpe, & allia, quibus Aegyptus delectatur, & carne consummant, qui spiritu cœperant. Quos deflemus. Et quis non defleat annos decem, imò viginti, imò triginta in obedientia diuinorum mandatorum, aut etiam in religione, vbi maiores ac seueriores politiæ sunt, sanctè transactos absorbet oborta subitò vna caligo. Decidunt in nihilum tot labores, tot sudores, tot vigiliæ, molestiæ ob Christum susceptæ. Quis non fleat? Quod ne & nobis vsu veniat, attendamus diligenter authores fidei nostræ, qui destituti ductu stellæ, nihilo secius inquisierunt.

Quare persistemus & nos. Sed accidit & hic deinde[illegible] quid, & quidem non raro. Nam quidam cum persistent quærendo, nec frangantur animo, non tamen quo destinatum erat perueniunt, nec natum Regem inueniunt. Quid caussa? Sanè quia non in qua oportet ciuitate inquirunt. Tenearis maximo licet studio inquirendi, adsit etiam animus cedere nescius labori, si non in Ecclesia quæsieris, frustra quæsieris. Hæc est, super quam gloria Domini orta est. De hac dicitur: *Ambulabunt gentes in lumine tuo, & reges in splendore ortus tui.* Quicquid extra hanc est, densissimis tenebris immersum & inuolutú est. Quod ne ignoraremus, aduersatiua vocula vti voluit Propheta: *Ecce aut tenebræ operient terram, & caligo populos, super te autem, & cæter.* Huius typus nimirum Ecclesiæ, Hierusalem fuit. Esai. 60. A.

Vnde & nomine Hierusalem ipsa frequénter significatur in scriptura. Non est, quod longè exempla petamus, hoc ipso capite, ex quo nonnulla iam eleuauimus, id agnoscere licet. Statim in principio habetis. *Surge illuminare Ierusalem, & cæter.* In hac ergo, si tenebras & noctem seculi euadere velimus, & non falli, inquirere oportet de nato rege. Hoc planè fecerunt Magi, atque istud tertiú est, quod Euangelista aduertere nos vult in descriptione historiæ, quæ ait. *Ecce Magi ab Oriente venerunt Hierosolymam dicentes. Vbi est, qui natus est rex Iudæorum?* Sed dixeris, quis, tuú hoc commentum est, nec Euangelistæ vel semel in mentem venit.

Cui ego. Ergóne casu factum est aut fortuitò, quod stella sese subduxerit? Quod si impium ducis asserere, quæso te, cur tú primùm se subduxit, cum ad ciuitaté ventum est? Vbi cùm non poteris veriorem hac nostra afferre rationem, cur eam vt inconuenientem reijcis? Vis vt adducto simili loco persuadeam tibi, rem ita vt dico se habere? Scriptum est in Actis de Christo & discipulis. *Conuescens præcepit eis, ab Hierosolymis ne discenderent, sed expectarent promissioné Patris.* Quæso quare voluit eos Hierosolymis manere? Quare de hoc mandatum dedit iam terras deserturus? Poterátne & in Galilæa effundere spiritum suum? poterat sané. Quare igitur non fecit, cum non fuerit cohibita loco potentia ipsius? Dicis ad commendandum mysterium, vt hinc disceremus extra Ecclesiam frustra expectari spiritú. Quod Act. 1. A.

ergo hoc loco, cur nō & in Matthæo agnoscis? maximè cum dogma quod statuitur, ex alijs scripturæ locis certum sit: atque adeo certum, vt & hæretici id agnoscant? Conuenit enim hoc inter ipsos & catholicos, quod sicut hi, ita & ipsi fateantur veritatem penes Ecclesiam esse, nec alibi vspiam eam querendam: quanquam in demonstratione, quænam sit & vbi inueniatur Ecclesia, discrepent, his ad se eam rapientibus, illis contrà non apud eos, sed apud se esse defendentibus. Quo fit vt ab Ecclesia recedentes Hæretici, non videntur tamen sibi deseruisse, imò tum inuenisse Ecclesiam cum deseruerint Ecclesiam, atque appropinquasse iam lumini atque eua sisse sæculi noctem, cùm ab hac super quam lux Domini orta est, quàm longissimè recesserint. Nec satis habent quod hanc ipsi deseruerint, sed agitante ipsos spiritu erroris, eos qui intus sunt ad se trahere conantur, & suas sub Christi nomine contra Christum ædificare Ecclesias, hoc est, Antichristi synagogas. Quare quisque ne circun scribatur, ncúe noui itineris errore decipiatur, & frustretur labore, quem impendit inquirendo Christo, discat quæ sit vera Ecclesia. Hanc eā esse, quæ Romano pontifici subiecta est, nos olim demonstrauimus. Ab hac quia absistunt Philippus, Bucerus, Caluinus quantumuis eruditi videantur, in tenebris [illegible] iactent quantum velint fidem in Christum, iaceant vel maximè tenere se verbum Dei, in tenebris sunt. Et quicunque auscul[illegible] eis, & his ducibus iter ingrediuntur, [illegible] non euadunt sæculi noctem, adeò ad Christum non perueniunt, vt longiùs abducantur ab eo, vt grauioribus inuoluantur tenebris. Quare vos obsecro auditores, attendamus authores fidei nostræ. Non negligamus Ecclesiam, cuius typum diximus tenuisse Hierusalem. In hac ciuitate de nato rege edocti sunt Magi. Hic de loco natiuitatis ex Michæa certiores redditi sunt. In hac ergo & nos eruditi studeamus, nec moueat nos aut à cœpti itineris cursu impediat si ob studium, quo tenemur, sentiamus multos aduersum nos commoueri. *Et Magis quærentibus turbatus est Herodes & ciuitas tota*, non quidem, quòd omnes qui Hierosolymis erant, commoti fuerint, absit. Non enim Simeon iustus, non Anna Prophetissa, non ij, qui expectabant consolationem Israel, sed ciuitas tota, hoc est, bona pars, vt sit hyperbole. Non ergo hęc res nos moueat, etiam si parentes, etiam si cognati turbentur, pergamus: hoc Magi fecerunt, sequamur authores fidei nostræ. Quòd si hic viros nos præstiterimus, continget & nobis, quod ipsis contigit, hoc est, stella quæ se subduxerat, offeret se rursus obtutibus nostris, rursus exeret iubar suum, & recto tramite perducet quousque loco appropinquauerimus, vbi puer est: abibit omnis obnubilatio, orietur lux & splendor in animis nostris, tristitiaq; illa, quæ ex subtractione stellæ acciderat, lætitia commutabitur, & quidem ingenti, atque ita stud sextum est, quod aduertere nos vult Euangelium: *Accepto responso abierunt*, ait, *& ecce stella quam viderant in Oriente, antecedebat eos, vsque dum veniens staret suprà vbi erat puer. Videntes autem gauisi sunt gaudio magno valdè.* Attendite verba. Non [illegible] tis fuit Euangelistæ dicere, *gauisi sunt*, sed dixit, *gauisi sunt gaudio*: nec ibi quieuit, addidit, *magno*, nec hoc contentus, adiecit aduerbium *valde*, significare volens vltrà quàm dici posit, lætitia perfusos. Idem nobis continget, tantum perseueremus.

Sequitur iam de adoratione & oblatione munerum, quæ pars pulcherrimam habet philosophiam, sed paucis explicari non posset, de qua aliàs fortè dabitur dicendi occasio. Interim quæ dicta sunt nō frustra sint dicta. Iuxta eam vitam & mores instituite. Si nec dum magna illa præstare potestis, saltē hoc præstate. Declinate à peccato, aderit Deus cœptis, prouehet studia vestra, respiciet labores, sub ministrabitq; robur, & vires addet vsq; maiores, nec quiescet quousque per ardua virtutum vos deducat in terram: quam iustitia inhabitat. Ipsi honor & gloria in secula seculorum, Amen.

IN FESTO PVRIFIcationis, Homilia.



EVangeliū Domini oblationem in templo, Simeonis amplexationē, ac cygneam eiusdem cātationem describit, cuius enarrationem priusquam aggrediamur gratiam imploremus.

Secuimus Euangeliū in tria capita, quorum primum Domini oblationem siue exhibitionem in templo his verbis describit. *Postquam impleti sunt dies purgationis*, hoc est, cū adesset dies quadragesimus à partu, quo lex iubet masculinum fœtū exhiberi Domino proq; purgatione puerperæ, simul & pueri nati offerri munus, *Maria & Ioseph*, qui pater credebatur Iesu, *infantem suum adduxerunt Hierosolymam*, vt in templo exhiberetur in cōspectu Domini, cui dicatus erat & consecratus, vtq; offerrent munus à lege præscriptum, scilicet, par turturū, aut duos pullos columbarum, quorum alter in holocaustum, alter offerebatur pro expiatione peccati. Hactenus caput primum, in cuius descriptione Euangelista duplicis legis meminit.

Altera

Altera scribitur Exodi 13. & respicit ipsam prolem: Altera Leuitici 12. respiciens matrem. Verùm si diligenter attendamus, & hæc sacram istam puerperam, & illa prolem ab obligatione sua palàm liberat. Habet enim lex Leuitici ad hunc modum: *Mulier si suscepto semine pepererit masculum, immunda erit septem diebus, &c.* Quæ verba quis non videt de vulgari mulierum partu dicta esse, & hanc minimè inuoluere: cum citra virilem attactum & amplexu Virtutis cælestis per officiú Spiritus sancti conceperit? Non ergo vt cæteræ mulieres, quæ non sine sordibus & libidine concipiunt, purgatione opus habebat virgo puerpera, sed nec offerri in templo, ac deinde redimi necesse erat partum eius, hoc est, puerú Iesum, cum lex Exodi apertè habeat: *Omne masculinum adaperiens vuluam, &c.* Hic autem cœlestis fœtus nequaquam vulua matris adaperta prodijt in lucem: sed clauso manente vtero elapsus est: consecrauit, nó violauit: consignauit, non referauit claustra virginei ventris. Verum si neq; illa purgatione neq; hic redemptione opus habebat, qua igitur gratia vterq; velut legi ubnoxius legem pertulit? Non certè absq; magna ratione. Vt de sacra puerpera, cuius primò meminit Lucas: nos quoque primùm disseramus: dicemus diuina prouidentia factum, vt quæ purgatione opus non habebat, purgationis legem subiret, quo hoc exemplo nostra retunderetur superbia, qui purificatione cùm indigeamus maximè, hanc tamen iuxta ritum à lege præscriptum subire refugimus, ne nó puri impuri appareamus. Imo cum toti saucij sumus ne saucij habeamur, ligamenta auersamur, atque emplastra, sicut scriptum est. Esaiæ 1. capit. *Omne caput languidum, & omne cor mœrens. A planta pedis vsque ad verticem non est in eo sanitas.* Est perpetua metaphora, quam schola rhetorum allegoriam appellat, qua significat totum populum, doctos & indoctos, nobiles & ignobiles, principes, sacerdotes, plebem, omnes corruptos, cumque à planta pedis vsque ad verticem nihil sani sit, non tamen de curatione agi. Nam verba illa: *Vulnus & liuor, & plaga tumens, non est circumligata, nec curata medicamine, neque fota oleo:* licet & hunc admittant sensum: Non fuit qui circúligaret, qui mederetur, oleóque foueret, circumstantia tamen scripti aliò vocat. Illa docet reprehendentis esse, quare ad hunc modum interpretari cogimur: in tanto malo noluerunt admittere manum medentis, quo sermone vitium populi notatur, non itidem priori. Respicit autem increpatio Iudæos. Interim in nos competere certiùs est.

Vult Samarites ille, cuius in Euangelio secundum Lucam est mentio, circumligare vulnera animæ, & ad pœnitentiam adstringere, & pœnitentiæ ligamenta recipere nolumus. Cupit curare liuores spiritus, hisq; medери, & medentis manum auersamur. Infundere vult plagis oleum, ac tumores interiotis hominis mollire, & quæ nostra peruersitas est, admittere nolumus. An non ita vt dico hæc sese habent? Nóne multi exomologesin peccatorum angue peius execrantur? Nónne & verbo & scripto hanc insectantur? vnumq; hoc agunt, vt aboleant semel, tollantq; de medio? Sed dicis, Hæretici hi sunt. Age ergo, inter eos, qui Christianos se profitentur, quiq; certò persuasum habent absque exomologesi non contingere salutem, nónne de hora in horam, de die in diem, imò de hebdomada in hebdomadam, de mése in mensem, de anno in annum, eam extrahunt? Sed & hic dicis, non agnosco pro Christianis, qui non vt minimum semel quotannis exomologesin faciunt, nónne quàm plurimi sic faciunt, vt tegere potius, quàm detegere vulnera sua videantur? Exempli gratia dictum sit, vt quod volumus, perspicuú fiat. Venis ad sacerdotem, confiteris, confessionis tuæ series hæc est. Non bene habui rationem temporis. Non serio cú animo meo cogitaui de beneficijs per Christum præstitis humano generi. Non sedulò gratias egi Deo Patri, quòd redemptorem dederit. Nó studui obseruare diligéter affectiones quibus ducor, aut cogitationes versantes in corde meo. Non ex animo laboraui, vt quotidie magis ac magis morerer mundo, & viuerem Christo. Lętus fui ad studia pietatis, preces horarias non feruenti animo legi. Nó etiam satis castus fui, nec semper ante oculos habui inspectionem Dei. Non satis indolui miserijs aliorum, nec pro calamitatibus mundi vt oportuit oraui. In cibo, potu, somno, plus æquo mihi indulsi interdum, nec proposui mihi Deum scopum, ac finem actionum mearum. Ob hæc & alia in quibus potui offendisse Dominum Deum meum, dico culpam meam, & impédi mihi peto absolutionem. Hæc est confessio tua. Antequam impendam absolutionem, considero confessionis tuæ seriem, attendo corpus. Video prima de eorum esse genere, sine quibus præsens hæc vita non ducitur. Video & extrema eodem pertinere. Quod in medio est, videlicet non satis castus fui, quod alioqui mihi scrupulum facere poterat: propter reliquum corpus interpretor eiusdem rationis cuius priora, & posteriora, vt opus non putem inquisitione vlla aut examinatione, & fallor miser.

In articulo exiguo non exiguæ occultantur, latent stupra per manus in propria carne patrata, & ne polluam aures vestras, latent horrenda, fœda, execráda illa, propter quę etiam collegia, etiam vrbes, etiá regiones e-

uerti solent. Hóccin e confiteri est, hóccine facere est exomologesin, & detegere vulnera? Sed dicis. Quis ea, quæ in tenebris gesta sunt, quæque omnes latent, non reformidet detegere maximè cum ita turpia sunt, vt lucem ferre nequeant? Ergó ne facere audes, quæ dicere horres? Sed age. Quis etiam ea parte corporis, quę videri non vult, male affectus non lubens detegat eam, atque inspici patiatur, sed & tractari, vt quo laborat liberetur malo? Si tantum valet apud nos sanitas corporis, quare non & animæ? Si illius amore pudorem posthabemus, quare non huius itidem? Si illius recuperandæ gratia ferrum patimur & ignem, quare non huius potiùs, quæ altera illa tanto est præstantior, quanto anima corpori præstat? Non tamen hic ferrum audis, aut ignem, tantum dicitur vt deposito ex animo peccandi affectu, & concepto melioris vitæ proposito, ad genua sacerdotis te prouoluas, eique tua vulnera inspicienda exponas. Et sanè nisi eò veneris, frustra ad sanitatem adspiraueris. Adscẽdas in cælum, descendas in abyssum, eas quò velis, non inuenies nec apprehendes, quam tantopere desideras sanitatem, nisi hac via incedas. Fudit quidem Christus sanguinem suum, hincque poculum confecit efficax ad omnium morbos tollendos, verum nó proficit, nisi à quo bibitur, non inducit sanitatẽ, nisi dum eo aspergimur: aspergimur autem per fidem & fidei Sacramenta, inter quæ est pœnitentia, cuius vna pars confessio, quam Græci exomologesin vocant, quæ enumeratione constat peccatorum: vt de quibus conscientia te reum peragit, nudè ea exponas, non in genere, sed in specie. Istud exigitur, & non video quid minùs possit exigi, & tamen quæ nostra superbia est, ne hoc quidẽ subire volumus, malumus carere sanitate, quàm detegere vulnera.

Quantum absumus ab hac sacra puerpera, citra virilem attactum concepit, sine sordibus & libidine peperit, munda est, & speciem menstruatæ mulieris nó auersatur, cótinet se domi, expectat donec impleantur dies purgationis: subit omnia quæ præscribit lex his, quæ suscepto semine pariunt. Moueat nos exemplum: nam nostri caussa exhibitum est, & ne leuiter transmitteremus, tãta diligentia descriptum est. Non enim simpliciter dixit Lucas: *Postquam impleti sunt dies purgationis eius*, sed addidit, *secundum legem Moy-* Leuit. 12. f. *si*, quam clausulam quis non videt idcirco adiecisse ipsum, vt occasionem præberet lectori inspiciendi Moysen, cumq; apud hunc legeret: Mulier quæ suscepto semine peperit masculum, immunda erit, & cętera quæ ibi scribuntur, videretq; nihil ad hanc puerperam pertinere, caussam inquireret, quare legem pertulerit, quam lex à sui obligatiõe palam liberat: causaq; cognita detestaretur superbiam filiorum Adam, qui impuri, & à planta pedis vsque ad verticem conspurcati puri videri volunt, & à sordibus quàm longissimè remoti. Imò ne non puri habeantur, sanctissimam Dei legem de purgatione traditam, quæ in exomologesi peccatorum est posita, præuaricatur. Quousque occupabit mentes nostras morbus hic? Quousque sceptrum tenebit in animis nostris superbia? Quousque? vsquequo inquam post tam insigne exemplum immoti perduramus? Quo demum permoueri poterimus? Oportebat sanè pudore nos suffundi sanctę huius puerperæ inspecta humilitate. Verùm quoniam ea est peruersitas ingenij, vt non ita magni æstimemus, quæ à fœminis exhibentur, proponitur nobis partus virginis qui est Christus IESVS, qui non obnoxius legi legem quoque pertulit. Exhibitus enim hodie in templo est, & more cæterorum precio redemptus. Sed dicis quantum hoc est, offerri in templo & mox redimi? Audi ergo. Veniet tempus quando offeretur non in templo, sed extra portas, non inter amplexus sacerdotis, sed inter brachia crucis: quando non redimetur precio, sed in precium pro aliorũ redemptione dabitur, quam rem describit Esaias capit. 53. *Adscendit*, inquit, *sicut virgul-* Esai. 53. a. *tum coram eo & sicut radix de terra sitienti*. Loco virgulti est ינק Iouek, quod Hebræis sugere significat, quomodo infantuli vbera matrũ sugunt, ab hac radice deriuatur ינק Iouek, quod participiũ est, siue vt ipsi aiũt, benoni, idem valens, quòd lactens. Cuius naturalis significatio est Psalmo octauo. *Ex ore infantium & lactentium perfecisti laudem*. Ca- Psal. 8. a. pite verò 11. Esaiæ vbi dicitur: *Et delectabitur infans super foramen aspidis*, flexum habet. Nam Esai. 11. b. sensus est: Petrus aliquis, aliquis Andreas, hoc est, humilis Euangelij doctor, durissimis hominibus leniter concionabitur. Similiter & hoc loco flexum habet, sed valde iucundum, quem ipse etiam miraretur Cicero. Transfertur namq; ad significandam plãtulam teneram, & velut lactentem adhuc. Adscendet sicut tenera plantula, sed ne delicatam suspiceris plantulam, qualem in alijs Scripturæ locis legis, adiecit: *Et sicut radix de terra sitienti*. Quæ clausula, *de terra sitienti*, ad vtrunq; ex æquo pertinet, & ad plantulam, & ad radicem. Sensus est, puer hic, qui iam in delitijs est, qui molli matris gremio fouetur, qui brachijs Simeonis stringitur & rapitur ad oscula, de quo in epitalamio canitur: *Speciosus forma præ filijs hominũ*, futurus est adeo miser, vt rectè plãtulis, quæ in terra si- Psal. 44. tis ac salsuginis proueniũt, illum cóparet: vt rectè radici, quę nihil preciosi præ se fert, illũ assimiles, decor q in mẽbris iã cóspicitur, venustas illa seu pulchritudo deformitate commu-

commutabitur, apparebit totus luridus, totus squalidus, deturpatus totus. Splendorē faciei iniecta in eam tegent, supra quibus è vertice spinis transfixo decurrens miscet se cruor, vt lepram putes.

Corpus aut verberibus liuidum, aut plagis tumidum, aut vulneribus hiulcū, quiduis potiùs quàm hominem præseferet. Hūc esse sensum declarant, quæ subijciuntur periodi. Non est species ei neque decor. Vidimus eum, & non erat adspectus & cæter. Et ne inscius sis, quæ huius tam diræ miseriæ caussa, sit hanc mox exponens:

Esa. 53. b. *Omnes nos quasi oues*, ait, *errauimus, vnusquisque in viam suam declinauit. Et posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrum.* Omnes nos quasi oues errauimus iam inde à vulua, iam inde ab vtero. Omnes de progenie illa descendimus, de

Psal. 50. b. qua gemens cantat Dauid. *In iniquitatibus conceptus sum & in peccatis concepit me mater mea.* Vnusquisq; in viam suam declinauit, alius ad auaritiam, alius ad libidinem, alius ad alia. *Et posuit Dominus in eo iniquitatem omnium nostrū*, Quod ait, *omnium nostrum*, & nos, & eos, qui fuerunt ante nos, quique post futuri sunt, significat. Totius humani generis peccatum transtulit Pater in humeros Filij. Hic certè non est dicere, quantum hoc est, cum vnum peccatum adeo graue sit, vt nec cæli quantumuis firmi & instar æris compacti, nec terra licet apprimè solida, ferre valeat.

Vultis vt exemplis in medium adductis ita esse declarem: Legitis in volumine Esaiæ

Esa. 14. d. hæc verba: *Ascendam in cælum supra astra Dei exaltabo solium meum, Sedebo in monte testamenti, in lateribus Aquilonis* Adscendam supra altitudinem nubium & similis ero altissimo. Scitis cuius sit vox & quæ species peccati. Grauitatem eius ex euētu æstimare oportet. Mox namq́, cùm hæc animo suo cogitare cœpit, cæli nō ferentes superbiam, præ mole ac peccati pondere rupti sunt, & tanto impetu in terram, imò in profundum laci, hoc est, inferni effusus est angelus, vt præ admiratione in hāc vocem erupisse prophetam legamus, *Quomodo cecidisti de cælo Lucifer, qui mane oriebaris?*

Luc. 10. c. Et Saluatorem dixisse: *Videbam Sathanam tanquam fulgur de cælo cadentem.* Veniamus ad terram, insurgunt aduersus Moysen & Aaron, ipse Core Dathan, & Abiron, & vnà cū eis ducenti & quinquaginta viri, proceres synagogæ, aiunt: *Sufficiat vobis, quia omnis multitudo*

Num. 16. *sanctorum est, & in ipsis est Dominus, cur eleuamini super populum Domini?* Est talis vox, qualis est iam hæreticorum. Omnes pares sumus imo vnum sumus in Christo, cur Pontifex Romanus principatum sibi vendicat in populo Domini? Audiuistis peccatum, audite iam grauitatem. Post verba illa, paucis interiectis sequitur: *Disrupta est terra sub pedibus eorum, & aperiens os suum deuorauit illos cum tabernaculis suis & vniuersa substantia eorum: descenderuntque viui in infernum operti humo, & perierunt de medio multitudinis.* Quis crederet rem tantæ molis esse peccatum, si non in scripturis, quarum certissima est authoritas, hæc legerent? Terra quæ templa, quæ arces, quæ ciuitates, ad cælum muratas gestat, ferre non valet peccatum. Porrò quod vobis hodie peccantibus non scindatur terra, diuinæ est misericordię pœnitentiam nostram præstolantis. Si autem peccatum quodlibet per se sumptum adeò est graue, vt nec ipsi cęli pares sint oneri, nec terra, quantum quæso pondus adferunt in vnum simul collecta tot & tantorum populorum peccata, ab Adam lapso vsque ad hæc tempora. Quis dicat quot fuerint homines? & horum omniū peccata, imò & eorum, qui vsque ad consummationem sæculi futuri sunt, transtulit Pater in humeros Filij, tantumque supplicio-rum ab eo exegit, quantū corpus illud grande peccati iuxta seueram iustitiæ legem merebatur. Hic ne dices, Quantum id est? Et ne putes necessitate adactum filium hæc in se suscepisse, audite quid apud prophetam sequatur. *Oblatus est*, inquit, *quia ipse voluit &*

Esai. 13. b. *non aperuit os suum.* Dici autem hæc de Christo certissimum commentarium habemus in actis, vbi Eunuchus cum legeret Esaiam prophetam, interrogatus est à Philippo: *Putas ne intelligis quæ legis? Respondit, Quomodo pos-*

Act. 8. f. *sum nisi aliquis me docuerit. Locus autem quem legebat, hic erat: Tanquam ouis ad occisionem ductus est, & sicut agnus coram tondente se obmutuit, & non aperuit os suum. In humilitate iudicium eius sublatum est. Generationem eius quis enarrabit, & cæte.* Quæ omnia in Christum interpretatus est Philippus, vt ibi videre est. Sed video extra metas nos currus agere. Sed huc vexit nos vox illa: Quantum hoc est, quę cùm de oblatione in templo ageremus, sonabat in auribus nostris.

Quare ad institutum reuertamur, & secundum aggrediamur caput: quod proponit Simeonis amplexionem, cuius eximiam virtutem describit his verbis Euangelista. *Ecce homo erat in Hierusalem cui nomen Simeon. Et homo iste iustus et timoratus expectans consolationem Israel, & Spiritussanctus erat in eo.* Primò exprimitur nomen, qnod commune habet cum Patriarcha, quem edidit Lya, sed re longe alius est. De illo scriptum est, *Simeon et Leui fratres vasa iniquitatis bellantia.* De hoc autem, *Et erat homo iste iustus, & cæt.* Iustus non quomodo Pharisæi, quorum iustitia nō aliud erat quā hypocrisis, sed vera præditus iustitia, quæ valet apud Deum, & valebit in extremo iudicio. Nec solùm iustus sed & timoratus, id est, pius & religiosus. Lucas habet, εὐλαβὴς, quæ vox indè dicta est, quòd reuerenter ac circunspectè tractetur aliquid. *Expectans consolationem*

lationem Israel. Regnabant tum in Iudæa Scribæ & Pharisæi homines dediti auaritię, quæstus caussa præscribentes leges suas, & illas tradentes populo seruandas: sanctissimis Dei legibus posthabitis, exulabat veritas, iustitiæ nullus locus erat, in obliuionem abierat fides, pietas non poterat ingredi, religio in totum neglecta iacebat. Hunc statum populi lugebat Simeon, ad hoc impellebat eum Spiritus: nam Spiritus sanctus in ipso erat: lugebat inquam orans Deum die ac nocte, vt respicere vellet populū Israëliticum, vt studia pietatis collapsa iam tandem instaurare placeret, & consolari lugentes Sion per Messiam, quem in hunc venturum prophetarum oraculis promiserat. Istud est, quod dicit: *Expectans consolationem Israel.* Imitemur hunc virum, non deest hodie materia luctus, sed desideratur Simeon, magni luctus materia, vt cætera taceantur, hæresis est & non possemus non lugere, si verè haberemus Spiritum, nec dubium, respiceret Deus populum Christianum, si qui tales se præstarēt qualis hic inducitur Simeon. Sed pergamus in Euangelio. *Et responsum acceperat à Spiritu sancto,* quum quid votis ardentissimis rogasset Dominum, vt sibi contingeret viuere eum diem, quo videre posset corporalibus oculis suis tot iam sæculis expectatum Messiam: responsum acceperat in abdito pij pectoris à Spiritu sancto, fore vt non emigraret ex hac vita, nisi priùs oculis corporis vidisset CHRISTVM Dominum, felicem illum puerum, quem Deus vnxerat supra omnes mortales: vt æterno regno, nec vnquam abrogando sacerdotio potiretur, quē in hoc vnxerat, vt mederetur contritis corde, vt consolaretur omnes lugentes, & daret eis coronam pro cinere, oleum gaudij pro luctu pallium laudis pro spiritu mœroris. Et venit in spiritu in templum. Quum futurum esset vt puer Iesus isto tempore adferretur in templum quemadmodum diximus, beatus ille senex submonitus afflatu sancti Spiritus, sub ipsum tempus venit in templum: cumque parentes eius Maria mater & Ioseph, qui tum credebatur adhuc pueri Pater, quia nutritius, infantem deferrent in templum, vt quæ ad solemnes ritus purificationis pertinebant: iuxta legem Mosis peragerent, posteaquam sacerdos oblatum puerum amplexus esset, eique benedixisset, non se continuit pius senex, quin ipse
Luc. 2. quoque desideratum infantulum complecteretur vlnis suis. *Et accepit eum*, ait Lucas, *in vlnas suas, & benedixit Deum*: Quis explicet, qua alacritate senilia brachia sua extenderit? qua hilaritate infantulum susceperit? qua exultatione gestauerit? Eundem hunc nos quotidie (sacerdotibus loquor) tractamus, sed vtinam pari deuotione. Apceritur hic mihi campus excurrendi latissimus. Licet & dicere quibus manibus Christum domini plerique tractent, quibus faucibus sanctissimum eius sanguinem libent, quo stomacho sacratissimum eius corpus recondant, sed lætitiam diei nolo mœrore offundere, hoc interim dico. Præcipua caussa, quòd omnia iam miscentur, diuina prophanis, prophana diuinis, quod tumultuum plena sint omnia, quòd vbique bella ferueant, quòd plagis affliciamur, hæc est, quod tam irreuerenter sacrosancta corporis & sanguinis mysteria tractemus. Dixi semel ex hoc loco, quanta hic opus sit puritate, quāta religione, & puto plerosque meminisse, quare immorari iam nolo, sed aggredior tertium caput, quod cygneam cantioné describit.

Cum senilibus vlnis gestaret Simeon infantulum, totus perfusus gaudio in vocem laudis erupit. Iam iam defectura vox suauem instar cygni morituri cantionem deprompsit: *Nunc dimittis seruum tuum, &c.* Satis factum nunc est votis meis, nunc lubens ac lætus moriar, quia dimittis seruum tuum animo requieto placidoque, neq; quicquam prætereà desiderantem in vita, sed cupidum etiam ex hoc senili corpusculo demigrandi. Promiseras seruo tuo non antè emigraturū quàm vidisset Christum tuum, implesti promissum, videre contigit, imò senilibus vlnis datum est amplecti Filium tuum vnicum, per quem tibi visum est veram salutem conferre, non solum Israëlitico populo, verumetiam vniuersis mundi nationibus, quem exoriri voluisti, vt claritate ortus sui dispelleret tenebras gentilitatis, & haberet populus tuus Israel de quo meritò glorietur. Hactenus gloriatus est de Abraham, Isaac, & Iacob, gloriatus est de Moyse, de templo, de Prophetis, iam habet quod glorietur verè, modo venientem, in propria recipiat: Magna gloria genti Iudaicæ est, quod ex ipsa iuxta carnem Filius tuus ortum cœpit, quem quia videre mihi datum est amplecti, lætus iam moriar. *Nunc dimittis seruum tuum Domine, secundum verbum tuum in pace.* Quid hoc sene fœlicius, quæ dulcedo, quæ sæculi voluptas huic tantæ suauitati comparari valet? Quis non magis optet pacem hanc, tranquillitaté illam pectoris, quæ fuit in sene isto, quam regnum purpuras, diuitiasue thesauros? qui eam habuerit beatus est, etiam si cum famenon mediocriter certet, & frigore, & nuditate, qui vero caruerit, miser est, etiam si delitijs vndecunque affluat, & bysso induatur, & holosericatus incedat. Sed qua nam re pax hęc comparatur? Dicam paucis, Emūdatione conscientiæ, bonorum operū exercitio, oratione, emundatione dico conscientiæ, siquidem peccatum diuidit inter Deum & homi-

& hominem, quo amoto redit concordia. Vnde Apostolus: *Iustificati*, ait, id est, remissionem peccatorum adepti, *per fidem pacē habeamus ad Deum*. Est ergo pax effectus primæ iustitiæ, quæ est in remissione peccatorum sita: est nihilominus effectus secundæ iustitiæ, quæ posita est in exercitio bonorum operum, sicut scriptum est: Et erit opus iustitiæ pax, & cultus iustitiæ silentium, & securitas vsque in sempiternum. Hoc est, si quis fuerit verè, & bona fide obediens legi præstiterit opera iustitiæ, & in his se diligenter exercuerit, consequetur magnam aliquam pacem, multo suauius acquiescet Spiritus, quàm vbi primò remissionem peccatorum assecutus erat, experietur magnū silentium, hoc est, miram tranquillitatem in interiore homine, ad tantam fiduciam perueniet, vt fiducia illa merito securitas dici possit, & quidem securitas vsque in sempiternum. Quis non excitetur ad studium virtutis, his pulcherrimis promissis? Eandem hanc pacem, quam hoc loco facit iustitiæ effectum, idem propheta 57. cap. precibus tribuit, dū vocat fructum labiorum: *Creans fructum labiorum pacem*. Oratio siquidem Spiritum impetrat, Spiritus diffundit charitatem, charitas foras mittit timorem, timore electo succedit securitas, quæ optimis speciebus innixa tanta tranquillitate mentem fulcit, vt morte contempta egredi audeat, & separari à corpore, & exhiberi creatori. Quàm felix animus, qui hac pace fruitur, hac, inquam, pace, quam non generis nobilitas, non diuitiarum abundantia, non potentiæ magnitudo, sed nec corporis firmitas, nec mensarum sumptuolitas, neque vestimentorum ornatus, aut aliud quippiam rerū humanarum, sed sola Spiritus sancti virtus, & conscientia bona præstat, quod vel ex Simeone discere licet, cui pax hæc contigit, non ob id, quia diues, potens & præstans corpore, sed quia iustus, timoratus, & expectans consolationem Israel. Hæc namque tribuit ei Euangelium, & quod in primis dictum oportuit, quia Spiritus sanctus erat in eo. Quare studeamus puritati cōscientiæ, exerceamus nos in bonis operibus, quotidianis precibus ambiamus Spiritum Domini, & eius consolationem, & continget nobis pax & tranquillitas, siue silentium spiritus, fiducia, siue securitas, quam diximus, nec erit nobis mors formidini, quēadmodum his, qui testimonium Spiritus nunquam in se experti sunt, sed bono animo expectabimus mortem, & euocāte nos Domino dicemus cum Simeone: *Nunc dimittis seruum tuum Domine, secundum verbum tuum in pace*, quam largiatur nobis Iesus Christus, cui cum Patre simul & Spiritu sancto sit gloria in sæcula sæculorum, Amen.

Ad Ro. 5. a

Esa. 57. b.

IN DOMINICA

Septuagesimæ, Homilia.

Multi sunt vocati, pauci verò electi.

Matt. 20.



DVO in hac concione tractabim⁹. Primo dicemus de paucitate saluandorum. Deinde ostendemus nemině ex huius rei cōsideratione iustam habere causam vel pusillanimitatis, vel desperationis. Vt primum aggrediamur, si dixisset Saluator: Multi sunt conditi, sed pauci electi, possemus blandiri nobis, & dicere: Multi sunt infideles, nos qui Christiani sumus, cēsemur pauci illi electi. Nunc non ita dixit, sed ait: *Multi sunt vocati pauci verò electi*. Multi vocati sunt ad fidē, multi vocati sunt ad gratiam Euangelij, multi vocati sunt, vt vitam hæreditate possideant, atque ex multis illis, pauci ad vitā peruenięt, hoc est, multi Christiani damnabuntur, & pauci admodum saluabūtur. Videamus, an non planè illud doceat Apostolus in præsentis diei epistola: *Nolo*, inquit, *vos ignorare fratres, quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt, & omnes mare transierunt, & omnes in Moyse baptizati sunt in nube, & in mari, & omnes eandem escam spiritualem manducauerunt, & omnes eundem potum spiritualem biberunt (bibebant enim de consequenti eos petra: petra autem erat Christus) sed non in pluribus eorum beneplacitum erat Deo. nam prostrati sunt in deserto*. Repetamus sententiam. Volo, inquit, diligenter attendatis, quid filijs Israel olim acciderit in exitu de Aegypto, & populo barbaro. Cōcessa eis diuinitus nubes fuit, qua ab æstu solis protegebantur. Discissę fuerunt eis aquę maris rubri, ac per illas pedibus iter fecerunt duce Moyse. quę aquæ, cū typus fuerint Baptismi, quēadmodum & nubes, rectè baptizatos eos dixerim, qui sub nube illa fuerunt, & mare transierūt. Nec suo tantū modo baptizati sunt nostrum Baptismum adumbrantes, sed & eandē escam spiritualē omnes manducauerunt māna, scilicet cælitus demissum, quod quia alterius figurę erat, videlicet carnis Christi, escam voco spiritualem, atq; omnes eundē potum spiritualē biberunt, quia de latice, quē ictu virgæ Moyses elicuit ex saxo (qui & ipse alterius figuram prætendebat, nimirum calicis Domini) ex æquo omnes bibebant. Hisq; nō obstantibus perdidit eos Dominus, & prostrauit in deserto propter peccata ipsorum, nec eò, quò destinatum erat, peruenerunt. Hæc autē in figura facta sunt nostri, hoc est, historia hæc Exodi, ac Numerorum, allegoria est temporis præsentis,

1. ad Cor. 10 a.

Exo. 13. d.
Exo. 14. c.
Exo. 16. d.
Num. 9 d.

docetque nos, quòd nisi obedientes fuerimus legi, & Euangelio, nihil proderit nobis, quòd Christiani sumus, quòd in sanguine Christi baptizati sumus, quòd mẽsæ Domini participes sumus, sed peribimus, quemadmodum illi perierunt, & quia pauci admodum obediunt Euangelio, idcirco pauci etiam euadunt damnationem.

Quàm autem pauci, apud vos ipsi cogitate, agite hoc modo: Ab eo, qui in Ecclesia cõstitutus est caput, hoc est, à Romano Pontifice considerationem flectite ad Cardinales, à Cardinalibus ad Episcopos, ab Episcopis ad sacerdotes, à sacerdotibus ad monachos, atq; vbi horum vitam ac studia probè perspexeritis, cõuertite vos ad laicam multitudinem, & eam gradatim percurrite. à regibus ad duces descendite, à ducibus ad comites, ab his ad magistratus, à magistratibus ad vulgus, & videte, quotusquisque sit, qui verè hoc præstet, quod vocatio ipsi requirit. Et si ignoratis, quid requirat singulorũ vocatio, considerate quotusquisque legem
Deut.6.a. illam: *Diliges Dominum Deum ex toto corde tuo,*
Mat.22.d *&c.* quæ ad omnes omnino pertinet, verè impleat. Quicunque hic quærunt vitam æternã, siue eam ponant in diuitijs, siue in voluptatibus, siue in honoribus, nõ diligunt Dominum Deũ suum ex toto corde. Et quàm multos, non dico inter gentiles, sed apud Christianos est videre huiuscemodi? Quàm multi sunt, qui studiosè sectantur mẽsas & prandia? qui sunt multi, quàm sagaciter venantur præbendas & beneficia? quàm multi & hic, & alibi in patrimonio Christi triũphant, & dominos agunt? Quàm multi tum Theologorum, tum iuristarum, tum eorũ, qui in philosophia se exercent, hoc vnũ studijs suis spectant, vt magni euadant? Quàm multi monachorũ in externis exercitijs sibi placẽtes, in vigilijs videlicet, ieiunijs & cęremonijs suis, atq; in ijs residentes, nihil cogitant de mortificandis affectibus, de mortificanda voluntate, vt ignorare prorsus videantur, quid sit monachismus? Quã multi in omni statu, delicatis fœminis, magnatibus, & diuitibus, ne gratiã eorum perdant, applaudunt, blandiuntur, ac palpant? Quas pœnas ego video? quæ tormenta? quantam multitudinẽ eorum, qui dãnandi sunt? Sed audio: Non benè colligis, seu syllogizas. Licet enim multi secundum eã, quam in præsentiarum vitam agũt, filij sint perditionis, mutabunt semel vitam, & transferentur in sortẽ Sanctorum, & erunt electi Dei. Quàm multi vitam semel malè cœptam in melius commutent, nouit Dominus. Certè Saluator de ipsa hac, quam nunc tractamus, quæstione interrogatus, non aliud respondit, quàm quod nos iã diximus: *Intrate*, inquiẽs,
Mat.7.b. *per angustam portam, quia lata porta, & spaciosa via est, quæ ducit ad perditionem, & multi sunt, qui intrãt per eam. Quàm angusta porta, & arcta via est, quæ ducit ad vitam, & pauci sunt, qui inueniunt eam.* Ac si dicat: Vos rogatis ex me, an pauci sint, qui saluantur. Ipsi hoc facilè potestis colligere. Cõsiderate, quòd duæ tantùm sint viæ, quarum altera ad vitam, altera ducit ad mortẽ. Quæ ad vitam ducit, arcta est: Quæ verò ad mortem, lata & spaciosa. Hanc multi ingrediuntur, illam pauci inueniunt. Et si pauci inueniunt, quàm ergo pauci illa incedunt? quàm ergo pauci saluantur? Hoc certũ est, ex viginti non vnum, qui tamen probè cognitam habet viam vitæ, ambulare illam.

Sed vultis, vt propiùs accedam, magisque determinate vobis explicem paucitatẽ saluandorum, & hoc faciam, quantũ per Scripturas licet. In primis licet ab humana notitia absconditus sit numerus & saluandorum, ac damnandorum, viam tamen quandam, qua in eius rei cõfusam saltem, certiorem tamen, quam Euangelium proponit, cognitionem peruenire possumus, aperuit Apostolus, dum historiã veteris illius populi allegoriam esse docuit temporis præsentis. Videamus ergo, quantus fuerit numerus filiorum Israel egredientium Aegyptum, & quàm pauci ad terram promissionis, quò destinatum erat, peruenerint. Liber Numerorum sic habet: A vicesimo anno, & Num.1.f.
suprà, qui poterant ad bella procedere, fuere sexcenta tria millia virorum quingenti quinquaginta, ingens profectò numerus. Omnes hi iubẽte Domino sub Moyse egressi sunt Aegyptum ad posidendam terram, pro qua iurauerat patribus eorũ. Multi ergo vocati, sed quot ad illam peruenerunt? Ex omnibus ijs non sunt ingressi terrã promissionis, nisi duo duntaxat, videlicet Iosuæ filius Nun & Caleph filius Iephone. Sic enim in eodem volumine scribitur: Pauci ergo electi etiam secundum sensum, quem prætendit Euangelium. Nam vt iã semel atque iterum diximus, populus ille typũ gerebat populi Christiani: Et in terra promissionis, cælestis patria, quam nos epectamus, figurabatur. Sed ergóne duo tantùm ex populo Christiano, qui tam immensus est, cælum intrabunt? Absit hoc, plures In Apocalypsi sua vidit B. Ioannes. Nõ dicit scriptura vetus, quòd ex tota multitudine filiorũ Israel, qui egressi sunt Aegyptum, duo tantũ homines terrã promissionis intrauerint, sed quòd ex viris, qui apti erant ad bellum procedere, duo duntaxat ingressi sint. Iam quis nescit mulieres numero vincere ferè viros, atque inter viros, qui numerati sunt, nõ censentur Leuitæ, qui illius populi nõ exigua portio erãt, vt iam taceã de pueris, atq; illis, qui nondum annum attigerant vigesimum. Quid ergo significatur hac historia?

hoc

hoc certè, quod ex valdè multis Christianis pauci admodum saluabuntur. Quàm verò pauci, ipsi iam secundum leges analogię apud vos perpendite, nos ad alium Scripturę locum properamus. Scriptum est in libro

Esa. 24. b sermonum Esaiæ Prophetæ: *Hæc erũt in medio terræ, in medio populorũ, quomodo si pauca oliuæ, quæ remanserunt, excutiuntur ex olea, & racemi, cum fuerit finita vindemia.* Terribilis hæc, atq; horrenda valdè cõparatio, maximè si referatur ad totum tẽpus à condito mundo vsque ad eius consummationẽ. Sensus est: Quàm paucæ, cùm excussæ fuerint, remanent oliuæ in arbore. Rursus, quàm paucę reperiuntur vuæ in vite post vindemiã, tã pauci saluabuntur. Quis non tremat? Quot poma quæso cõspiciuntur in arbore, postquã collecta sunt, forte duo vel tria, aut quatuor, aut quinq;, ad quæ pertingere non potuit manus colligentis in ramorum cacumine? Et quot vuarum grana reperiuntur in vite post vindemiam? Habemus hìc Louanij vites, finita iã æstate vindemia, circuite illas, certè perquã pauca reperietis. Tã paucus & rarus est numerus electorum, si cum his cõferantur, qui damnabuntur. Quis non timeat sibi & vehementer timeat? Non tamen desperare licet, imò nec causam habemus. Esset causa desperandi, si præter paucos illos, de quibus loquitur Euangelium: *Multi vocati, pauci verò electi*, nulli prætereà saluari possent. Cogitare tum possemus singuli, & dicere ita nobiscum. Quid ago? cur fraudo animam meam bonis? cur vigilijs attenuo corpus meũ? cur ieiunijs attero carnẽ meam? labor meus vanus est, non sum de electorum numero, non est mihi pars in cælo. Nunc nõ ita est. Quotquot sumus, saluari possumus, si volumus: Declarãt hoc verba ipsa, quæ tantoperè nos terrent, videlicet: *Multi sunt vocati, pauci verò electi.* Si vocati sumus ad vitam possidendam quemadmodum omnes sumus, vtiq; ad illã pertingere possum⁹. Ratiocinatio bona est. Nã si pertingere non possumus, ergo frustrà vocauit nos Deus, quod dicere impium est.

Non igitur causam habemus desperationis: in potestate nostra res posita est: si volumus, appræhendere possumus. Sed dicitis, volumus omnes: age, qua ratione saluari possumus?

In prõptu responsio est. Facite, quod vocationis ratio exigit, hoc est, laborate in vinea Domini: ad labores vocati estis, ad vineam Christi excolendã studio fideli & assiduo. hoc declarat totus decursus Euangelij. Sed quid est, laborate in vinea Domini? aut quæ est vinea Domini? Vinea Domini vos estis: In vinea hac laborat, qui terrã suã, quæ ferax spinarum est ac veprium, à spinis ac vepribus repurgat, qui malum illud Leuiathan, quod est concupiscentia per vniuersa corporis membra respersa vigili curà amputat, qui petulãtiam carnis, vigilijs, ieiunijs, atque alijs molestis exercitijs domat, qui palmitem cordis sui, ne ad ima incuruetur, timore Domini suspendit, qui à multis etiam licitis abstinet, vt felicius vinea hæc spargat se, & excrescat liberius: qui denique vim sibi infert, vt variæ fidei, spei, ac charitatis fructus hæc afferat. Sed dicet quis, diues sum, nobilis sum, delicatus sum, nõ possum hoc modo agere benè. Si non potes viuere lege Dei, viue lege tua, delectare in adolescentia tua, fruere diuitijs tuis, sequere concupiscẽtias cordis tui, inebriare vberibus, viue in suaui otio: sed scito, quòd cũ serò factum fuerit, denarium nullus accipiet, nisi qui gnauiter se exercuerit in cultura vineæ, hoc est, quòd felicitas vitę æternæ nemini continget secundum Euangeliũ, nisi laboranti: & secundum Epistolam, nisi currenti, & ingenuè certanti. Habet enim illa (vt alterã eius portionem exponamus) hoc modo:

Nescitis, quòd ij, qui in stadio currunt, omnes quidem currunt, sed vnus accipit brauiũ? Videtis hoc in vulgaribus stadijs, in quibus proposito præmio, cursu certatur. Certamen est multorum, sed vni tantùm decernitur præmiũ: non sic in stadio Euangelico est, omnes hìc brauium compræhendere possunt.

Interim hoc cõuenit, quòd quemadmodum in illis stadijs. aut etiã popularibus certaminibus non satis est tantũ spectaculo adesse, aut currere etiam, vngi & certare. ita & in hoc loco, non satis est fidem habere, currere, & quomodocunq; certare: sed nisi ita nos cursu exercuerimus, vt ad metam vsque inuictos nos præbeamus, nisi ita certauerimus, vt superiores euadamus, nihil sanè cõsequi poterimus. Currite ergo, inquit, non extra oleas, sed scopum attendite, vt brauium comprahẽdatis: certate, sed ingenuè, vt præmium referatis: præmium maximum est, nimirũ vita æterna. Turpe fuerit, si vos segniùs pro tãto brauio certetis, quàm vulgus hominum pro vili præmio. Nam quilibet quis certat in popularibus istis certaminibus, à cibis, à voluptatibus, alijsq; multis rebus persuauibus se continet, quòd ad victoriam sint inutiles, multa tolerat, licet insuauia, molestiam omnem negligens, modò cõtingat palmã, quam vnam spectat. Quòd si isti nihil non faciunt. & patiuntur, quò ridiculum plebis applausum, quò laudẽ ab homine, quò vile præmiolum auferant, quantò magis par est eadem facere vos, quò applausum ab Angelis, laudem à Deo, & ęternum immortalitatis præmium consequamini? Tanta res cùm agatur, an voluptas interim vilissima, aut simile quicquã vos ab instituto cursu remorabitur? Et videte, quomodo

modo se in medium adducto (quæ sanè docendi ratio optima est) ad certamen nos excitet Apostolus. Ipsi, inquit, videritis, quomodo geratis vos in hoc pulcherrimo certamine. Ego certè non segniter curro, nō vt solent ij, qui ad nullam certam metam properant, qui in studijs suis nullum certū scopū sibi præfigunt, qui student Græcis & Hebræis, atque alijs, & hoc solū respectu, quia pulcrū est, callere linguas. Rursus sic pugilem ago, non quemadmodum solent, qui per lusum, pugnis aerem feriunt, qui austerè valdè prædicant, vt videri possint viri pœnitentiæ, interim nihil eorum, quæ dicunt, agunt, quales multos hodie inuenire est cōcionatores: sed castigo corpus meum, hoc est plagis afficio, & liuidum reddo (Id enim significat vox Græca ὑπωπιάζω, qua hoc loco vtitur Paulus) & modis omnibus illud subigo, sic afficiens veris incōmodis & molestijs, vt domino obsequatur spiritui, ne mihi veniat vsu, quod quibusdam accidit, vt cum præconio meo alios ad hoc certamen euocarim, ipse nihil laudis in eodem assequar, cumque alijs ad laudis studiū stimulos addiderim, ipse discedam illaudatus, hoc est, quod dicit: *Ne cùm alijs prædicauerim, ipse reprobus efficiar*. Quòd si Paulus hoc timuit, cùm talis esset præceptor, & post prædicationem, & orbis susceptum patrociniū, si sic formidauit, quid nos dicemus? securos nos esse debere putabim⁹, arbitrabimur nobis solam fidem sufficere? Laboremus fratres, cursū diligenter nos exerceamus, ingenuè certemus, alioqui certo certius reprobabimur. Felicitas vitæ æternæ omnibus ex æquo proposita est: Non est discrimen fortunæ, conditionis, ætatis, personæ.

1. Cor. 11.

Pares hic sunt rex & agricola, & sicut in hac, ita ea quoque in re pares sunt, quòd ad laborandum, currendum, certandum, ex æquo vterque vocatus est, & absque labore, cursu, ac certamine, neque hic, neque ille, aut alius quiuis, qualiscunque demùm fuerit, ad vitam pertinget. Regnum enim cælorum vim patitur, & violenti rapiunt illud. Vita æterna, secundum Euangelium, denarius & merces: secundum Epistolam corona est, & brauium.

Merces, quemadmodum scimus, operanti, corona certanti datur, nec quomodolibet, sed ingenuè certanti. Quando ita oportet, nec alia via, quod volo, obtinere possū, placet, inquis, mihi conditio, cupio laborare, sed despero, quia hactenus cunctatorem me præbui, vocatus non veni, nec laboraui in vinea, excidi vocatione.

Si quod dicis, ex animo dicas, non est, quòd desperes. Reuertere ad Patremfamiliās, paratus est ille rursus pacisci tecū. Nec solùm primę, sed & tertiæ, imò & sextę, imò & nonæ, imo vndecimæ horæ operarij denarium accipiunt.

Primæ horæ operarij habentur, qui ab infantia se in cultura vineæ exercuerūt. Tertiæ verò horæ operarij sunt, qui à pubertate Deo seruire cœperunt Sextæ horæ, qui matura ætate susceperunt iugum Christi.

Nonæ, qui iam declinant ad senium. Porrò vndecimę, qui vltima senectute. Et tamē omnes pariter accipiunt præmium, licet diuersus sit labor. Imò fit, nec id rarò, vt qui minimum diei laborauerunt in vinea, citius illis accipiant præmium, qui totum diē perdurauerunt in labore: antè enim vocantur è vita. Et serò factum vnicuique intelligitur, dum ad finem vitæ quacunque tandem ętate peruenitur, vt operari amplius neque liceat homini, nec à Domino postuletur.

Summa eorum, quæ hactenus diximus, hęc est: Electorum numerus exiguus est, adeò, vt paucitas eorum, rarissimis vuarū granis, quæ finita vindemia in vite remanent, compareiur. Ex huius tamen rei consideratione nemini desperādum, quia felicitas vitæ æternæ ex æquo omnibus proposita est, & nō quemadmodum in olympiacis certaminibus est, ab vno tantū, sed ob omnibus, omninò obtineri potest: sed currendum est, sed certandum est, sed laborandum est.

Curramus igitur nec segniter, certemus ingenuè, laboremus gnauiter, & continget nobis hæc tanta felicitas. Non est, quod quis dubitet, De⁹ verax est, præstabit, quod promisit. Proinde nemo se torqueat cogitatione illa vt molestissima, ita inutili prorsus, an sit de numero electorū, sed hoc agat magis, vt per bona opera certam sui vocationē, & electionē faciat. Hoc est consilium Apostoli Petri. Sic enim abundanter ministrabitur ei introitus, ait, in æternū regnum Domini, & Saluatoris nostri Iesu Christi.

Ipsi honor, & gloria in sæcula sæculorum,
Amen.

IN DOMINICA SEXAgesima Homilia.



Vangelium, quod hodie proponit nobis Ecclesia, & explanare vobis statui, illud est: *Exijt, qui seminat seminare semē suum. Et dum seminat, aliud cecidit secus viam, & conculcatum est, & volucres cæli comederunt illud. Et aliud cecidit super petram, & natum aruit, quia non habebat humorem. Et aliud cecidit inter spinas, & simul exorta spinæ suffocauerunt illud. Et aliud cecidit in terram bonā, & ortum fructum fecit centuplum. Hæc dicens, clamabat: Qui habet aures audiendi, audiat.* Reliqua, quæ sequuntur, interpretationem continēt parabo- *Luc. 8. a.*

parabolæ. Ne fortè autem & hic nonnulli sint, qui aures habeant, sed clausas, & inter concionandum me quoque clamare oporteat: *Qui habet aures audiendi, audiat.* Oremus Dominum, vt omnium aures adaperiat.

Exijt qui seminat, seminare semen suum.

Excutiamus verba: *Exijt*, inquit, *qui seminat &c.* Indefinitè hoc dictum esse videtur, sed non indefinitè accipi debere certum est, sensus iste est: Qui iam inde à cõdito homine seminauit, & nunquã seminare cessat; is exijt ad seminandum. Quod in Christũ, & alium præterea neminem competere, nulli dubium est. Quàm variè autem, quamq; diuersis modis iam inde ab orbe cõdito seminauerit, facilè intelligit, qui ex scripturis, vel aliundè didicit, quid sit seminare, dum Deo tribuitur. Quod licet paucissimis dicere possim, pluribus tamen ad hoc vti verbis lubet, imò non tam verba, quàm res adducam, vt efficaciùs, quod volo, inferã animis vestris. Legitis apud Augustinũ de Potitiano, & tribus alijs eius contubernalibus: cùm Imperator (in cu[ius] enim palatio præclare militabant) pomeridiano Circensium spectaculo teneretur, exisse ipsos deambulatũ in hortos muris contiguos, himirũ apud Treuiros, duosque digressos forte irruisse in quandã casam, vbi habitabant quidam serui Dei, pauperes spiritu, qualium est regnum cœlorum, & inuenisse ibi codicẽ, in quo scripta erat vita S. Antonij. Quam legere cœpit vnus eorum, & mirari, & accẽdi, & inter legendum meditari arripere talem vitã, & relicta militia sæculari, seruire Christo. Erat autem ex eis, quos dicunt agentes in rebus. Tũc subitò repletus amore sancto, & sobrio pudore, iratus ita sibi, cõiecit oculos in amicum, & ait illi: Dic, quæso te, omnibus istis laboribus nostris, quò ambimus peruenire? Quid quærimus? Cui[us] rei causa militamus? Maiórne esse poterit spes nostra in palatio, quàm vt amici Imperatoris simus? Et ibi quid non fragile, plenumque periculis, per quæ paulatim peruenitur ad grandius periculum? Et quamdiu istud erit? Amicus autẽ Dei, si voluero, ecce nunc fio. Dixit hoc, & cum dicto turbidus parturitione nouę vitę, reddidit oculos paginis, & legebat, & mutabatur intus, & exuebatur mundo mens eius, vt mox apparuit. Namque dum legit, & vol[uit] fluctus cordis sui, infremuit aliquan do, & discreuit, decreuitque meliores, & ait amico suo: Ego iã abrupi me ab illa spe nostra, & Deo seruire statui, & hoc ex hac hora, in hoc loco aggredior: Te si piget imitari, noli aduersari. Obsecro, vnde nouæ hæ cogitationes? sancta hęc desideria? ęstus iste, & parturitio nouæ vitæ in animo aulici? in animo viri nobilis, & sæculo ad id vsq; tempus dediti? imò narrãte hæc Potitiano, vnde ardens illa vis spiritus aduersus carnẽ in Augustino, quã descripsit in 8. confessionũ? Et recedente Potitiano, vnde abrupta illa vox ad Alipium: Quid patimur? Quid est hoc, quod audisti? Surgunt indocti, & cælum rapiunt, & nos cum doctrinis nostris, ecce vbi volutamur in carne & sanguine? An quia precesserunt, pudet sequi, & non pudet nec saltẽ sequi? Et cùm secessisset ab Alipio, vnde flumina illa lachrymarum? & inter lachrymas, vnde voces illæ miserabiles? Et tu Domine vsquequo? Vsquequo Domine irasceris in finẽ? Ne memor fueris iniquitatũ mearum antiquarum. Quamdiu? Quamdiu? cras & cras? Quare non modò? quare nõ hac hora finis turpitudinis meæ? Vnde quæso hi motus? vnde affectus isti? vnde tales animorum æstus in viris iam dictis iam inchoãdam vitam nouam? Nunquid à carne? nunquid à sanguine? nunquid à natura?

Nónne caro, sanguis, natura, ad diuersa, & his aduersa trahunt? Et qualia illi? Nonne similia interdum & vos patimini. Cùm legitis sancta Euangelia, qu[an]do auditis sacras conciónes, dum viua huiusmodi exẽpla vobis proponuntur, non aliquando mouemini in affectibus? Cùm soli estis, non interdũ inuadit vos horror quidam? & rursus, non subinde suauem quendam tractum percipitis, vt deliberetis arripere aliam vitam, deserere mundum, adhærere Christo? Quis hæc operatur in vobis? quis inserit hæc mẽtibus vestris? quis exurgere facit huiusmodi desideria? Nónne Christus? certè Christus. Ipse seminator est sanctarum cogitationum, & affectuum, consiliorumque meliorum. Hoc agnoscebat, qui audito Valeriano positis in terrã genibus, atq; manibus in cælum eleuatis, cum lachrymis aiebat. Domine Iesu Christe pastor bone, seminator casti consilij; suscipe seminum fructus, quos in Cecilia seminasti.

Atque hic, qui iam inde ab Adam condito, hoc modo in mentibus hominum seuit, & serere haud cessat, exijt ad seminandum semen suum. Vnde exijt, ac quò? tribus verbis ipse hoc aperit in Euangelio apud Ioannem, cùm ait: *Exiui à Patre, & veni in mundum.* *Ioan. 16. f.* Mira dignatio. à sinu Patris exiuit, & venit in vterum virginis: Egressus est vterum Virginis, & natus est in mundo, vt qui nũquam antè non seminauerat, nouo iam modo seminaret: Et quo studio, quáue diligentia, ac pertinacia seminauerit, plenissimè docet sacri Euangelij historia. Venit ad eum Nicodemus noctu: ecce seminauit nocte. *Ioan. 3. a.* Venit ad eum super puteum sedentem lassum, ac defatigatum mulier Samaritana, non eum à seminandi studio remorata est corporis fatigatio, regressa illa clamauit: *Venite, & videte* *Ioan. 4. a.* *hominem,*

hominem, qui dixit mihi omnia, quæ feci, occurrerunt è ciuitatibus illis turmatim, venerunt ad Saluatorem, cumque esuriret maximè, discipuli ad mãducandum inuitarent. *Meus*, ait, *cibus est, vt faciam voluntatem eius, qui misit me*, vt perficiam opus eius, posthabitaque cura corporis, seminauit semen suum. Cumque latissime sparserit semen, siquidem per totã sparsit Iudæam, in ciuitatibus, in vijs publicis, in desertis locis, terraq; mariq;, haud tamen felicissimè ei cessit semētis. Nã in paucis admodum fructū fecit. Quod causæ certè non seminis vitio id factum, satis arguit ipsa eius vis & bonitas. Cùm enim Dei hoc sit semen, non potest non esse bonum. Quantę verò virtutis sit, docet disertè Esaias propheta, cum ait: *Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius, quasi flos agri. Exsiccatum est fœnum, & cecidit flos, verbum autem Dei nostri manet in æternum.* Reuerà si quis fragilitatem carnis adspiciat, & quòd horarum momentis crescimus atque decrescimus, nec in eodē manemus statu, ipsumq; quod loquimur, dictamus & scribimus, de vitæ nostræ parte præteruolat, non dubitabit, inquit Hieronymus, carnem fœnum dicere, & gloriam eius quasi florem fœni: Qui dudum infans, subitò puer, qui puer, repentè iuuenis, & vsq; ad senectutē per spacia mutatur incerta, & antè se senem intelligit, quàm iuuenem se non esse miretur. Pulchra mulier, quæ adolescētulorum post se trahebat greges, arata fronte contrahitur, & quæ prius amori, posteà fastidio est: atque sicut species corporis, ita robur quoq; & fortitudo, aut tempore deficit, aut languore cōsumitur. Sed quorsum hæc de naturæ humanæ fragilitate hoc loco Philosophia?

Esai. 40. b.

Eò spectat, atque hanc ob causam adducta est, vt intelligatis, quòd ex natiuitate carnali, cū nihil habeat homo, quàm quod sit fœnū, fieri tamen posśit, vt perpetuò maneat, & immortalis efficiatur, si videlicet semen hoc suscipiat, id est, si verbum Euangelij amplectatur, eique per fidem societur, atque in vnum simul coalescat. Propter hãc causam generale illud proposuit: *Omnis caro fœnum, &c.* vt speciale hoc inferret. *Verbum autem Dei manet in æternum.* Quasi dicat Propheta: Verbū Dei incorruptibile est, & quale est ipsum, tales quoq; reddit, qui ipsi iunguntur, hoc est, immortales, etiã si ex se non aliud sint, quàm caro, non aliud sint, quàm fœnum, id est, caduci & fragiles.

Esai. 40. b.

Non igitur seminis vitio, sed terræ, qua exceptum est semen, minus feliciter sementis prouenit, quod in consequentibus iam edocet Euangelium: Dum seminatis, qui exijt, vt faceret sementem suam, & dūnusquam non iactat semen suum, cupiens prouentum vberrimum: *aliud*, inquit, *cecidit secus viam*, & conculcatum est pedibus viatorum, ac contritum, & quoniam non opertū erat terra, volucres cæli comederunt. Rursum aliud cecidit supra petram, id est, in solum petricosum, & exceptum tenui superficie terræ, quę tegebat petram, enatum quidem est, sed quoniam non suberat terra, quæ suppeditaret humorem ad iustam maturitatem, mox exortum ad solis ardorem exaruit, & in prima statim herba perijt. Rursum aliud cecidit in spinas, siue in terram spinosam, & enatum quidem est, sed simul exortæ spinæ, quoniam & celerius proueniunt, & densius atque altius se spargunt, factum est, vt suffocaretur herba boni seminis, nec liceret in auram liberiorem emergere. Nec omnia tum infeliciter cadebant: erat, quod incideret in terram bonam, & enatum reddidit fructum cētuplum. Cùm hæc locutus esset, ne, quod dictum esset, elaberetur, sed apud se quisq; scrutaretur, quid sibi vellet hæc parabola, subiecit: *Qui habet aures audiendi audiat*: nimirum indicans, non omnes audiuisse, qnod audierant. Et quia fortasśe tales & hic quidam sunt, sensum parabolæ ex interpretatione Domini subijciemus. Est autem ita: Seminator, quemadmodum diximus in præcedentibus, est Filius hominis, qui è cælis descendit in terras. Solum est cor hominis. Semen est sermo Euangelicus, per quem mortalibus annunciatur voluntas Dei. Voluntas autem Dei hæc est, vt omnes suis viribus diffisi, toto pectore fidant verbo Dei, videlicet per Christum omnibus omnia condonari peccata, si post cognitam veritatem se conuertant ad illud, um veræ pietatis, & ea præstent, quæ Euangelium præscribit. Hoc semen nusquam non spargit Filius hominis, sed sathanę malitia, & hominum vitio fit, vt in paucis feliciter proueniat. In paucis dico: nam tria hominum genera proponit, in quibus semen Euangelici sermonis, aut nullum edit fructum, aut non perficit, quod exortum est. Primum genus est illorum, qui leuiter ac oscitanter, & velut aliud agentes, audiunt verba doctrinæ cælestis, nec demittunt in animum suum, nec cogitatione infigunt, vt illic radices agat: sed animū habentes nullo studio, curáue septū aduersus insultus inanium cogitationum, ad quãlibet occasionem sinunt proteri, conculcarique, quod seminatum est. Id animaduertēs diabolus, qui insidiatur, & inuidet exordijs melioribus, mox vt audierunt, aduolat, & alijs cogitationibus immissis in animum, eximit semen, priusquam inhæserit animo, vt nec meminerint, quid audierint Hoc genus hominum designatur per viam publicam. Et quàm multos est inuenire huiusmodi. Alij inter concionandum cogitant, quid geratur in patria, quid agant cognati & affines, quid valeat

valeat vterq; parens. Mox aliæ subeunt cogitationes, deliberant quo eant deambulatum, quanam re tempus fallant, quo in loco optima bibatur cereuisia. Rursus vt est vaga eorum mens, nouis abripiuntur cogitationibus, de formis puellarum, de amoribus virginum, de Venere, atque alijs multis. Tale autem cor, quod sic patet omnibus vndeuis irruentibus cogitationibus, atque per illud iter facientibus, quid aliud est, quàm via publica? Nec vlli minori fructu audiunt sermonem Euangelicum quàm illi, non solùm non radices in ipsis agit, sed ne herbescit quidem. Secundum genus eorum est, qui satis auidè percipiunt sermonem Euangelicũ ac demittunt in animum, secum meditando, quomodo ad illius regulam instituant vitã. Cæterum quoniam non alta cogitatione recondunt in pectus suum, nec penitùs infigũt animi medullis, nimirum obstantibus alijs affectibus, quæ mentem occupant, nec volunt cedere sermoni diuino, non perseuerãt in eo, quod alacriter cœperant, nec verum fructum Euangelicæ pietatis edunt. sed temporarium duntaxat, propterea quod radicibus careant. Rebus secundis credunt ac obtemperant Euangelio, & velut enata herba spem aliquam de se præbent pietatis, operibus atque exercitijs quibusdam extraneis. Verùm simulatque ingruerit aduersitas, & malorum procella ob Euangelij professionem oboria fuerit, protinus offensi deficiũt ab instituto, & deserunt benè cœpta. Horũ typum habebat terra petricosa, semen accipiens quidem ac proferens in herbam, sed aduersus solis æstum, se humore non valens tueri quum per petras non licet altius tendere radices. Si non satis clarè dictũ est, dicã rudiori modo. Est aliquis, qui hactenus remisse ac delicatè vixit, audit forte in concione: *Qui amat animam suam, perdet eam, & qui odit animam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam*, alacriter accipit verbum, demittit in animum suum, meditatur qua ratione perficiat. abstrahit à vino carnem suam, à placitis rebus abstinet, duris exercitijs assuefacit corpus suum, sic agit, vt planè spem de se præbeat pietatis. Sed quid est? dolere incipit caput, languescit stomachus, corripitur febri aliqua, simulque semen quod in herbam iam eruperat, velut ad vehementem solis æstum exarescit, dimittit omnia, quærit mollia fomẽta, delicata fercula, & quidquid carni molestum est, etiam sanitati restitutus fugit ac horret. Alius audit in concione: *Si vis perfectus esse, Vade, vende omnia quæ habes, & da pauperibus, & habebis thesaurum in cœlo, & veni sequere me.* Suauiter illabitur animo ad se trahit, quod adolescenti dictum est, arripit propositum religionis, incipit abdicare res suas, audiunt parentes, audiunt amici obsistunt omnes, dicunt etiam in sæculo seruire poteris Christo, etiam in domo parentum. Quid displicuit tibi in nobis? cur deserere vis fratres tuos? cui vis relinquere sorores tuas? magnis impensis aluimus te, hæccine reddis progenitoribus tuis? dicunt ita & statim labascit animus, mollescit robur pectoris, resilit à proposito, & perit semẽ in herba. Quid caussæ? certè petricosum est solum, quia non subest terra, quæ suppeditet humorem, quia radices non egit in intimos affectus eorum semen Euangelij, quia non penitus imbiberunt spiritum veræ pietatis. Propterea vbi res aduersæ robur illud desiderant Euangelici pectoris, tum euanescit statim illa temporaria sanctimoniæ species. Tertiũ genus est hominum, qui & auidè audiunt sermonem Euangelicum, & satis altè demittunt in animum suum diuque retinẽt, sed solicitudinibus huius mundi, diuitijs, & voluptatibus vitæ præsentis irretitus animus, veluti spinis quibusdam densissimis obrutus, nõ potest quod amat, liberè sequi. Has spinas inter se cohærentes, inter se inuicem implexas, quoniam non patiuntur demeti perit fructus iacti seminis. Hos indicabat imago seminis excepti solo spinis ac vepribus oblito. Sed miramini cur spinis comparetur voluptas? Certè sollicitudines sæculi ac perplexas curas, præsertim diuitiarum, spinarum nomine appellari, nihil mirum. Sed quid cum spinis commune habent delitiæ? Multum sanè, & facilius hoc, quàm ego, aliquis medicus persuaserit. Etenim quemadmodum acuti vepres manus iniectas vndecunque capiunt atq; constringunt, cruentant, eodem modo delitię pedibus, manibus capiti, oculis, & omnibus similiter membris officiunt. Dicite quæso, quid podagram gignit? quid chiragram parit? quid generat paralysim? Nonne voluptas? nonne delitiæ? si dubitatis, vos doceant vel ipsa vocabula. Quare ad hæc mala exprimẽda destituimur Latinis nominibus? Nonne ideo, quòd olim in Italia cùm exularet voluptas, ignoti erant hi morbi? Non enim Roma cum luctando & laborando viuebat, hæc mala cognouit: sed & reliqui morbi, nonne ferè ex voluptate oriuntur & inualescũt? Iam stimuli horum podagræ videlicet, chiragræ & id genus cæterorum, nonne quibusuis spinis etiam acutissimis vehementius pungunt? Adde quod præter hæc, quæ diximus corporis mala, infœlicem quoque conscientiæ reatum voluptas pariat, quod eleganter exprimit illa apud Græcos celebrata sententia, quam vt omnes intelligant, Latinè efferam. Ea sic habet. Si per laborem honesti quippiam egeris, labor abit, honestum manet. Si per voluptatem turpe feceris quippiam, quod suaue est, abit, quod turpe est, manet. Quia

egregia est sententia & digna quæ memoriæ mandetur, iterum dicam idque hoc carmine.

Cui clarum facinus multo sudore paratum est,
Multus sudor abit, gloria parta manet.
Cui turpem peperit næuum damnosa voluptas,
Næuus inhærescit, quodque placebat, abit.

Hoc est, si per molestam quandam militiā carnis in te petulantiam reprimas, si huius gratia vigilijs, ieiunijs, orationibus incumbas, labor ille & molestia cito abit, fructus verò perpetuò manet. Porrò si per voluptatem turpe feceris quippiam, hoc est, si forniceris, si inebries te, & cæ. voluptas illa, quam in his percipis, horaria est, mox præterit, sed turpitudo ipsa, fœditas illa manet. Et certè non ita spinæ lacerant carnem, quam hæc animum dilaniat atq; discerpat. Quod etiam Ethnicorum testimonijs, haud difficilè esset probare: ait enim quidam.

Euasisse putas quos dira conscia facti
Mens habet attonitos, & surdo verbere cedit.
Occultum quatiens animo tortore flagellum?
Pœna autem vehemens ac multo sæuior illis,
Quas vel Seditius grauis inuenit & Radamanthus
Nocte dieq; suam gestare in pectore pestem.

En iuxta Ethnicum, mens sibi male conscia omnium miserrima. Nec certioribus hic opus testimonijs. Quod dicimus experiuntur omnes, quibus in conscientia peccatum est. Si veniat periculum, timent maximè: si exurgat bellum, terrentur supra modum. Si ambulent in tenebris, præsumunt horrenda. M[illegible]temus, & malum genium suspicantur. Silent cuncta, & quod nusquam est, videre se fingunt. Si soli sint, malè sunt Si cum alijs sint: malè sunt: vbicunque sunt, non bene sunt, quia malam posside nt mentē. Mens mala, nunquam pacata, nunquam tranquilla. Quare cum voluptas deprauet mentem, prauaque mens ipsa sibi pœna sit, rectè spinis comparata est voluptas. Ad hæc quemadmodum spinæ seu vepres, ita voluptas quoque sterilis est, malorum plurimum, boni parùm nihil. *Cum serui essetis* (ait Apost.) *peccati, liberi fuistis iustitiæ. Quem ergo fructum habuistis tunc in illis, in quibus nūc erubescitis.* Cum viueretis iuxta carnis desideria cum dediti essetis luxui & voluptati, iustitiæ non eratis subditi, eratis ab ea prorsus abalienati, ita vt nulla ratione iustitiæ gubernarentur actiones vestræ. Cum igitur hoc modo viueretis, exempti scilicet à statu iustitiæ, à pulcherrima seruitute, imò verius libertate: nam seruire iustitiæ verè regnare est, quem fructum tum capiebatis? Cepistis aliquem syncerum & solidum fructum? certè nullum, id quod ipsi modo agnoscitis, imò sentitis, dum erubescitis ob illa in quibus anteà oblectabimini. Pœnitentia, erubescentia, dolor, hi sunt fructus voluptatis. Vt iam taceam, quod quemadmodum spinæ acrem faciunt flammam, ita hæc ignem concupiscentiæ ac gehennæ accendat. Sed satis de voluptate. Postquā descripsit Saluator tria hominum genera, in quibus semen Euangelicæ doctrinæ aut nullum edit fructum, aut non perficit, quod exortum est, ponit quartam eorum, in quibus fœliciter prouenit, & sunt hi, qui attentè audiunt verbum, nec solum audiunt attentè, sed & repetunt secum, & cogitatione infigunt: sic quoque transfundunt in affectus animi sui vt nec morte velint ab eo deficere, seque à cupiditatis affectibus, & sordidis curis diuitiarum, quæ animum non sinunt esse liberum, planè explicant, & totos se præbēt auræ cælesti. Huiusmodi mentibus non est infrugiferum semen Euangelici sermonis. In his magno cum fœnore prouenit, fructū reddit centuplum. Audistis Euangelium, expendite iam vobiscum, quam multi sunt vbique Christiani, qui animum habent nullo studio curaue septum aduersus insultus inanium cogitationum: Rursus quam sint multi in quibus immodicè vigent affectus cognatorum, affinium, amor sui, variæ passiones, quæ velut petræ obsistunt, ne in ijs radices agat semen Euangelicæ doctrinæ. Tertiò quam sint multi, qui solicitudinibus huius sæculi, perplexis curis diuitiarum voluptatibus vitæ præsentis implicantur & inuoluuntur, & scietis quam solido fundamento innitantur, quæ de paucitate saluandorum pridem diximus. Etenim si ad immortalitatem illi soli pertingant, qui verū fructum Euangelicæ pietatis reddunt, & hunc illi demum reddant, & soli qui animo à voluptatibus, à mundanis curis & cupiditatibus vacuo, & aduersus insultus inanium cogitationum magna diligentia septo, semen accipiunt, & tam alta cogitatione in sinu cordis sui recondunt, vt nullo malorum occursu ab eo dimoueri possint, certè rarus est numerus electorum, & tam rarus vt horreat etiam mens cogitare, nemo tamen caussam habet desperandi, quia nusquam non iactat semen suum hic qui seminat: si bona terra exceptum fuerit, faciet fructum suū. Quare hoc agamus, repurgemus agrum cordis nostri, eijciamus inde lapides, euellamus spinas ac vepres, circunducamus ei sepem, & experiemur bonitatem, virtutem, & efficaciam seminis. Semen est immortale, & quale est ipsum, tales quoq; nos reddet, hoc est immortales, & conformes Deo, ipsi honor & gloria, Amen.

IN DOMINICA

Quinquagesimæ Homilia.


N hac concione hæc ex ordine tractabimus. Primo dicemus, quam magnum bonum sit charitas. Deinde quę sint officia charitatis. Postremò qua ratione ad charitatē pertingere poſsimus.

1.Cor.13. Quam magnum bonū sit charitas, pulcherrime docet Apostolus, in præsenti diei epistola, dum huius comparatione cætera omnia, quæcunq; tandem illa fuerint, vel nihili vel admodum parui facit. Imprimis omniū iudicio pulcherrima res est, linguis loqui. Verùm si linguis omnibus loquar, non solū hominum, verumetiam (vt sic dicam exaggerandæ rei gratia) Angelorum, non adsit autem charitas, factus sum, ait, velut æs sonans, hoc est, non minus inutilis sum futurus, quàm inani strepitu discindens aerem, aut cymbalum inutili tinnitu feriens aures. Velim attendant istud concionatores. Rem præclaram facere nos arbitramur, si Euangelium aliquod aut Epistolam disertè populo explanemus: Si varias ex scripturis hinc indè congestas sententias aptè iungamus, ac ita eloquamur vt aures demulceamus, & nō attendimus præcipuum, quod in concionatore requiritur, esse puritatem mētis, quam sola initiat ac perficit charitas. Atq; hoc quia nō aduertimus, omne studium nostrum circa compositionē versatur, altero illo quod præcipuum est neglecto, & propterea non valent conciones nostræ. Nemo offendetur in verbis meis, non reprehendo aliquem nisi me ipsum, & si quis fortè mei similis est. Quæ enim caussa est, quòd auditis omnibus concionibus nostris, pauci meliores euadāt, quòd æquè frigidi maneant homines in rebus Dei, & amore mutuo, quòd tanto studio sectentur diuitias, voluptates, honores? Quæ caussa? caussa est, quia non valent conciones nostræ, & propterea non valet, quia occulta illa charitatis vt non vegetantur ac v[illegible] nnt. Nos caussa sumus, vita nostra, conuersatio nostra. Quia non præstamus nos tales quales deberemus, hoc est, veros contemptores mundi, ideo tales sunt homines, quales videmus. Dulcisſimum est verbum Dei, vinum meracisſimum esset, si ex puro vase propinaretur, non posset non sapere, non posset non vehementer afficere, immutare, fœliciq; ebrietate euertere statum mentis, potenter abduceret ab amore rerum præsentium, non ita amarent homines pecuniam, non sic sequerentur libidinem, longe quoq; maiore fiducia resurgerent è peccatis. Certisſima sunt quæ dicimus. Beatisſimus pater noster (sanctum dico Franciscum) pœnitentiam suo tempore toto orbe exulantem, rursus in orbem inuexit. Qua nam re? eruditione sua? eloquentia sua? Scripturarum densis allegationibus? certum quod non. Nā idiota erat, & homo absq; literis. Qua re ergo? vita sua, simplicitate sua, integritate sua, feruore suo, exemplo suo. Quod alijs persuadere volebat, primò ipse sibi persuadebat. Deinde alijs proponebat, atq; id docendi genus efficacisſimum est. Talis vna cōcio plus valet, quàm centum aliæ quantumuis instructæ, quantumuis eloquentes. Amas delitias quæris preciosa quæ sectaris conuiuia, interim in suggestu magno verborum apparatu damnas voluptatem, clamas fortiter contra luxum mensarū, eloquenter dicis, sed quid efficis? voce tua discindis aerem & aures feris, & aliud nihil. Statim cogitant apud se omnes: Si ita vt dicit hæc se haberent, vti ipse sibi primò persuaderet: si tantopere displiceret Deo luxus mensarum, non ipse ita studiose sectaretur instructa prandia: sed satis de concionatoribus.

Præbete mihi silentium vos studiosi Philosophiæ, Theologiæ, Iurisprudentiæ, qui laborem magnum impenditis in ediscendo Aristotele, noctes & dies insumitis in legendo Thoma, digitos vestros atteritis in voluendo & reuoluendo Iustiniano, putatis præclarè vobiscum agi, si ad eius in qua versamini, contingat scientiæ perfectionem pertingere. Non æstimetis vos fœlices: Si dono linguarum præclarius aliquid (ait Apostolus) mihi obtigerit, donum nimirum prophetię, per quam arcanos sensus omnes Scripturæ diuinę teneam, si cuiquam tamen hoc mortalium obtigit, vt vnus omnia teneat: Si accesserit omnium disciplinarum absoluta cognitio, bonus sim grammaticus, clarus orator, perfectus philosophus. Postremò si tantum fidei robur accesserit, vt huius præsidio montes quoque loco dimoueam, desit autē charitas, frustra illa adsunt. Nemo igitur glorietur in scientia, nemo etiam sibi blandiatur propter fidem. præclara res scientia, magnum aliquid est fides, sed neque hæc neque illa quidquam prodest, si desit charitas. Veniam ad me & Hollandos meos. Reliqui pridem facultates meas (licet ex modicę fuerint) pauperibus, gesto nunc vilem saccum, mendico ostiatim panem quo vescor, videri poſsum ob hoc beatus, non sum ob hoc beatus. Quod feci, facere potui ex hypocrisi, facere potui ex arrogantia, aut alia radice non bona. In Hollandia ante annos aliquot complurimi læto vultu, exultanti animo, toti gestibundi ingresſi sunt flammas, ceruices suas feriendas præbuére gladijs,

 sangui-

qui ipsa vtuntur, retineat in amore, ac connexione ad proximos, vt permaneat, & non interrumpatur, etiam si illi dissideāt, ac resiliendi caussas præbeant: Facit enim ferre, sperare, ac sustinere eū, qui in ipsum peccauit. Vel certè nunquam excidit charitas, hoc est perpetua est, & in futuro sæculo cessantibus alijs etiam Fide & Spe, permansura hæc est, quemadmodum in consequentibus edisseerit. Audistis qualis sit charitas, quæ si absuerit, cætera omnia vt diximus frustra adsunt: quare mirari satis non possum, tanto studio plerosq; sectari alia, illa hac neglecta. Quid non facimus vt paremus nobis cognitionem linguarum? quos non subimus labores, vt docti euadamus? noctes ducimus insomnes, exhaurimus spiritus quos vocant vitales, tabefacimus carnem, à multis rebus placitis abstinemus, quòd ad hanc rem sint inutiles, molestiam omnem negligimus, modò contingat scientia, quam vitam spectamus. Vanitas vanitatum & omnia vanitas. Ergo vanitas est intendere studijs? ita vanitas est, dū negligitur charitas. Non quæretur à nobis in die iudicij, quot annos studuerimus Louanij, quantum profecerimus in Aristotele, Thoma, & Iustitia. sed omnis quæstio circa charitatem versabitur, qua si quispiam inueniatur destitutus audiet. *Amice quomodo huc* Matt. 22. *intrasti, non habens vestem nuptialem?* & dicetur adstantibus. *Ligatis manibus & pedibus ejicite hunc in tenebras exteriores, vbi erit fletus & stridor dentium.* Quid ibi proderit tibi scientia tua, peritia linguarum, prudentia Iuris? Non hæc dicimus quo damnemus studia, res sancta est studium, sed quò ostendamus potissimum studium hominis versari debere circa puritatem mentis, quam vt ante diximus, sola initiat & perficit charitas. Ad hanc autem qua ratione pertingere possimus, iam hoc tertio loco dicamus. Ad charitatem si pertingere desideretis, iugiter eum attendite, Luca 18.f qui loquitur in Euangelio: *Ecce ascendimus Hierosolymam & consummabuntur omnia, quæ scripta sunt per Prophetas de Filio hominis: Tradetur enim Gentibus & illudetur, & flagellabitur, & cōspuetur, & postquam flagellauerint occident eum, & tertia die resurget.* Verba hæc sunt Domini Saluatoris. Vocat se filium hominis, vt hoc nomine insinuet nobis, quid misericordirer pro nobis fieri dignatus sit. Quod dicit tale est: Ego qui cum Patre æternus Deus sum incōprehensibilis, immensus, vestri caussa factus sum homo, conuersatus sum inter vos annis penè. 33. in extrema paupertate, multa tuli, sudaui & alsi. Et nunc ecce adscēdo Hierosolymam, ibi comprehendent me Iudæi, & tradent Gentibus, Herodi, & Pontio Pilato, illi dire illudent me, crudeliter flagellabunt me, tandem cruci affigent me. Hęcq; patiar non ob mea, sed vestra peccata. Vos peccastis, ego luam. Sic placuit Deo Patri sic placuit & mihi. Mea volūtate hæc subeo vt declarem amorem meum erga vos singularem, amo vos, propterea indoleo malis vestris, & ne in perpetuum pereatis, ecce adscēdo Hierosolymam, vt ibi pro vobis sanguinem meum fundam. agnoscite benefactoré, redamate eum, qui tantopere vos amat. Obsecro quis hæc audiendo non immutetur in affectu? quis non vehementer accendatur ad amorem? accendor, patior nescio, quid in affectu meo, cupio Domine Iesu amare te, cupio toto corde adhærere tibi, sed aliò trahit me caro, aliò trahit me mundus, quod volo non valeo liberè sequi. Verè auditores non possumus præstare amorem illum, quem à nobis requirit iure suo Dei Filius, & nostri caussa etiam Filius hominis, nisi ipse eum infundat pectoribus nostris. Quid igitur agemus? agnoscamus miseriam nostram, & cum cæco quem inducit altera pars Euangelij, clamemus omnes & singuli: *Iesu fili Dauid, miserere mei.* Et licet increpent turbæ, caro, mūdus, diabolus, non cessemus, imò hoc magis clamemus & si perstiterimus in clamore, stabit & Christus, & quod petimus dabit nobis: hoc docet historia Euangelij. Hoc modo impetratur spiritus charitatis, quem qui habent, non insaniunt cum mundo, non bacchantur, non commessantur. Sed dicitis, tempus exigit, consuetudo obtinuit, licet iam insanire, sunt bacchanalia, dicitis mihi duo auscultate, respondebo ad vtrunque. Si tempus hoc gaudij est, vt vultis, & non tristitiæ, quare mœroris plena sunt omnia in Ecclesia? quare cessat omnis vox lætitiæ? quare non auditur halleluia? quare eiectio Adæ è paradiso, flammeus gladius, diluuium proponuntur per hoc tempus? Quare legitur hodie: *Ecce ascendimus Hierosolymam, & consummabūtur omnia, quæ scripta sunt per prophetas de Filio hominis?* Nunquid ad gaudium hæc inuitant? nónne apertè clamant: *Pœnitentiam agite?* clamant hoc certè, sed nobis vsu venit, quod Apostolis accidit. Apertè eis dicebat Saluator: *Ecce ascendimus Hierosolymam, &c.* quæ sequuntur *& ipsi* (ait Lucas) *nihil eorum intellexerunt & erat verbum absconditum ab eis, & non intelligebant quæ dicebantur.* Verè absconditum est à nobis verbum hoc, qui secundum faciem mundi lætamur, bacchamur, comessamur, & impletur in nobis prophetia Esaiæ, quæ scribitur cap. 22. *Vocabit Dominus Deus in die illa ad fletum, & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci, & ecce gaudium & lætitia. Occidere vitulos & ingulare arietes, comedere carnes & bibere vinum. Comedamus & bibamus, cras enim moriemur.* Quid est comedamus & bibamus, cras enim moriemur, si nō hoc est, Comedamus & bibamus, cras non licebit? Et vbi non resonent voces

istæ apud vulgus Christianorum apud clerum vbique auditur. Iam possumus, cras non moriemur cum esu carnium. Proinde comedamus dum licet impleamus nos vino, non prætereat nos tempus hoc, venitque hora, quæ inchoat quadragesimam, hoc est, duodecima noctis, & hærentibus inter dentes adhuc carnibus, clamatis: Adiuuate vicini, teneamus, fugiunt bacchanalia. Quid dicam? quia nescio quid dicam, audite quid post verba illa: *Comedamus & bibamus*, dicat Propheta, *& reuelata est*, ait, *in auribus meis vox*
Esai. 22. d *Domini exercituum. Si dimittetur iniquitas hæc vobis, donec moriamini dicit Dominus exercituum:* Versati estis apud rhetores, scitis quid sit aposiopesis, legistis vnquam vehementiorem? Si ego, inquit, dimittam vobis hanc securitatem vitæ vestræ, quiduis eueniat mihi, non sum Deus, disperearn. Sed satis de tempore. Alterum quod dicit est: Consuetudo obtinuit, licitum est iam insanire. Et ego dico: Consuetudo obtinuit, vt passim homines descendant hodie ad infernum, descendite ergo etiam ad infernum, ne infringatis consuetudinem. Vestráne consuetudo pessima legem potest abulere Dei? Vestrá ne consuetudo facere potest, vt quod ex se illicitum est, incipiat esse licitum? Omnipotens est Deus, sic confitemur in symbolo: tamen cum omnia posfit, hoc vnum non potest, quod vos tribuitis consuetudini. Quid amplius vultis? Illuditis, conspuitis, flagellatis, crucifigitis Filium Dei, qui celebratis bacchanalia. Propter bacchanalia ista etiamnum loquitur: *Ecce ascendimus Hierosolymam, & consummabuntur omnia, quæ scripta sunt per prophetas de Filio hominis. Tradetur enim Gentibus, & cætera.* Intelligamus, quod dicitur & horreamus facinus. Ne veniat super nos sanguis eius, quemadmodum super traditores Iudæos, qui dispersi sunt, & consumpti in ira Dei, cui honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

IN DOMINICA
prima quadragesimæ Homilia.



Ortamur in Domino, ne in vacuum gratiam Dei recipiatis. Ait enim, *In tempore accepto exaudiuite, et in die salutis adiuui te, Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* Hæc verba, quæ initiú sunt cap. 6. posterioris epistolæ ad Corinth. & in præsentis diei epistola leguntur, primò tractabimus: deinde de Euangelio, cuius initium est: *Ductus est Iesus in desertum à spiritu, &c. Matt. 4. a* differemus.

1. Cor. 6. a Esai. 49. f

H*Ortamur in Domino, ne in vacuum gratiam Dei recipiatis.* Magna gratia Dei erga nos. Cecidimus semel omnes in Adam, excidimus à beatitudine, incidimus damnationem. Hæc est fides nostra. Atque hanc humani generis miseriam variè proponit Scriptura, & multum profecit, qui eam benè cognitam habet. Est enim non vulgaris miseria, non vulgaris captiuitas, non est, qualis Aegyptiaca aut Babylonica, non sub Pharaone aliquo aut Nabuchodonosor, sed sub principe agitur tenebrarum, sub tyrannide diaboli, sub dominatu peccati. Ab hac cùm nulla humana industria, neque potentia liberari possemus: misericordia sua, & alia re nulla motus, misit Deus Filium suú, vestiuit eum sacco mortalitatis nostræ, tradidit eum in manus peccatorum, passus est eum affigi cruci, vt illius morte nostram vitam redimeret. Redemit, nec satis habet redemisse, in loco firmissimo, in vberrimis pascuis, super fluenta aquarum liberatos collocauit, hoc est, in Ecclesia, ibi venæ aquarum viuentium, ibi riui latissimi, ibi flumina Sancti Spiritus, ibi Baptismus, ibi Pœnitentia, fontes maximè patentes. In Baptismo abluti sumus à peccatis nostris, Inserti sumus corpori Christi, & facti diuinæ consortes naturæ. Agnoscamus gratiam, vt dignè ea ambulemus. Turpè fuerit terrenis voluptatibus immergi eos, quibus cælestis origo est. Nimis vile fuerit, vitijs & inquinamentis peccatis subdi eos, quibus cum Christo Dei Filio cognatio est. Extremæ fuerit ingratitudinis, seruire mundo, carni, diabolo, qui sanguine empti sunt. Hortatur proindè nos Apostolus, imò obsecrat, nec ipse solùm sed & Christus, (nam eius legatione fungitur,) ne committamus; vt, semel gratis à peccatis exempti in pristinã vitam relabamur. Nam hoc est gratiam Dei in vacuum recipere. Si tamen contingat relabi, non committamus, quin reconciliemur Deo. Post baptismum voluit Deus locum esse pœnitentiæ, illa est misericordia eius. Ne hanc saltē gratiam negligamus. Nũc licet resarcire, si quis labitur, at idem nõ semper licebit: Sic enim Deus loquitur apud Esaiam. *In tempore accepto exaudiuite, & in die salutis adiuui te.* Quod interpretans Apostolus, En adest, ait, nunc tempus illud placabile, quo Deus non auersatur peccatorem ex animo resipiscentem. En adest ille, quo piè viuendo salutem assequi liceat, sequetur formidabilis illedies, quo frustra quæretur reconciliatio. Nunc Deus decreuit misericordiam suam largiri poscentibus, post hoc tempus non habebit aurem placabilem. Attendite qui inerti & ignauo torpetis otio, quibus iam Esai. 49. f

bus iam nimis longi sunt, qui ignoratis, quomodo possitis fallere tempus. Attendite parumper ad ea, quæ dicuntur. Estis in maximis peccatis, nihil cogitatis de pœnitentia agenda: breui fortè hac nocte emigrandum vobis erit, trahemini ad tribunal iudicis, secundum ea, quæ gessistis, in corpore recipietis. Non erit vlla ibi diuersitas inter nobilem & ignobilem, sacerdotem & laicum, diuitem & pauperem, sine discrimine harum rerum pro qualitate criminū feretur sententia, quæ nunquam retractabitur: quos ibi gemit⁹, quas lachrymas, quàm miserabiles voces edetis, & frustrà. Audire iam videor: Iob 3. a. *Pereat dies, in qua natus sum, & nox, in qua dictum est: Conceptus est homo. Dies illa vertatur in tenebras, Occupet eum caligo, & inuoluatur amaritudine. Noctem illam tenebrosus turbo possideat. Obtenebrentur stellæ caligine eius, expectet lucem, & non videat: nec ortum surgentis auroræ. Quia non conclusit ostia ventris, qui portauit me, nec abstulit mala ab oculis meis? Quare non in vulua mortuus sum? egressus ex vtero non statim perij? quare exceptus genibus? cur lactatus vberibus?* Heu miseri, & in perpetuum miseri, & quid est in perpetuum miseri? sine fine miseri? Postquā mille annis fuerit in gehenna, nondum initium erit suppliciorum, imò millies mille annis in tormentis transactis, nihil temporis censebitur accisum, quia quod delinquitur tēpus æternum. O æternitas, quàm rarò versaris in mentibus hominum. Iterum dico, quàm rarò versaris in mentibus nostris æternitas. O æternitas, heu æternitas. Quid dicā, aut quomodo dicam? Quàm rarò versaris in cogitatione filiorum Adam æternitas. Quis exprimat, quid sit æternitas? Quis concipiat, quid sit æternitas? Cogito mille annos, cogito millies mille annos. cogito tot annorum millia, quot sunt mométa, seu puncta in toto tēpore a condito mundo vsque ad eius consummationem, & de æternitate nihil adhuc habeo. O æternitas, heu æternitas. Quis poterit par esse æternitati in tormentis? Fumus tormētorum eorum ascendet in sæcula sæculorum. Quid est in sæcula sæculorum? Volo dicere, & nescio dicere. Quàm diu Deus erit Deus, tam diu durabunt tormenta. Quàm diu hoc erit? non est effari, non est concipere, non est inuenire istud, Quamdiu. Hoc vnum inuenire, concipere, & effari possumus, miseros esse, & heu nimium miseros, quos respicit istud Quamdiu. Respicit autem omnes sine discrimine, qui peccant, nec pœnitentiam agunt, dum licet, licet autem quamdiu præsens hoc tempus agitur, hoc tempore decurso nemini licebit. Apo. 10. a. *Vidit*, ait Ioannes in Apocalypsi, *angelum fortem descendentem de cælo, amictum nube, & iris in capite eius, & facies eius erat vt sol, & pedes eius tanquam columna ignis, & habebat in manu sua libellum apertum, & posuit pedem suum dextrum super mare, sinistrum autem super terram, & leuauit manum suam ad cælum, & iurauit per viuentem in sæcula sæculorum, qui creauit cælum, & ea, quæ in eo sunt: & terram, & ea, quæ in ea sunt, & mare, & ea, quæ in eo sunt, quia tempus non erit amplius.* Qualis attestatio, qualia verba, qualis habitus attestantis? Posuit pedem suum dextrum super mare, sinistrū autem super terram, vt omnes, qui terrā incolunt, quæ continēs dicitur, & qui in insulis versantur, pariter attestentur. Eleuauit manum suam ad cælum, & iurauit per viuētem in sæcula sæculorum. Quia tempus non erit amplius. Tempus, inquam, quo operari quisquā poterit, hoc est, impetrare remissionem peccatorum, obtinere iustitiam, promereri vitā. Tale tempus non erit amplius, tale tempus non erit post hanc vitam. Quod si aliò spectare Scripturam Apocalypsis contenditis, nihil refragor, interim quod dico, verissimum est, quia doctrina est Saluatoris. *Venit*, inquit, *nox, quando nemo potest operari.* Ioan. 9. a. Quo loco iuxta omnes interpretes, per noctem intelligit tempus mortis, tempus, quod huic tempori succedit: & per operari hoc, quod diximus, videlicet impetrare remissionem peccatorum, obtinere iustitiam: promereri vitam, quæ omnia iam possumus, quādiu in mortali hoc corpore degimus.

Quare ergo negligimus hoc tēpus? Quare tempus hoc, quo nihil pretiosius cogitari potest, adeò vile habemus? Vt infernum omittam, in quo nulla est redemptio, quàm multę sunt in purgatorio animę fideles, quę si redimere possent vnius paruæ horæ spacium darent, si in earum esset potestate, totum hunc mundū diuitiarum. Quare istud non aduertimus?

Non loquor iam his, qui peccant, nec pœnitentiam agunt de peccatis suis, illi siquidem ad infernum pertinent, sed viris pœnitentiæ. Mouet Deus cor nostrum, agnoscere incipimus, in quibus sumus malis, deflemus vitam malè actam, petimus ignosci nobis per Christum, quod peccatum est, confitemur, absoluimur, soliciti sumus, ne relabamur in pristina peccata, hoc est, ebrietatem, fornicationem, immunditiam, & huiusmodi crassa, quæ exhæredant hominem. De alijs, hoc est, leuibus peccatis, nulla, aut certè parua nobis cura est. Sed & rubiginem præteritorum peccatorū, & reliquias, & testantes pœnas vix obliquo oculo respicimus, satis nobis est, quòd absoluti sumus à gehēna. Heu quàm parum cogitamus, quid sit purgatorium. Si idem est ignis inferni, & purgatorij, vt secundum omnes ferè doctores verissimè est, & ignis gehennæ adeò horribilis est, vt vel sola cogitatio stare faciat comas, quis ferre poterit purgatorium?

Si noster hic ignis, qui in comparatione illius algidus est, nõ sine maximo dolore sensus, & cruciatu corpus allambit, quid agit ignis purgatorius? Non sine horrore iã sustineo videre tradi aliquem flammis, torreri, & exuri, & flamma hæc horaria est: Purgatorij verò non vnius horæ est, sed multorum frequẽter annorum, triginta, quinquaginta, septuaginta, centum etiam, imò interdum ducentorum, trecentorum annorum. Quis ferre poterit? atque hanc flammam tã horribilem, tamque diuturnam leui iam, ac breui pœnitentia redimere possumus. Quare negligimus occasionem hanc? quare non magno animo accipimus pœnitentiam? *Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis.* Ipsi videritis, quomodo placabile hoc tempus transigatis, ego certè non segniter agere statui. Cessaui hactenus, aut si egi pœnitẽtiam, valdè imperfectè egi, valdè interruptè, propono iam meliora, & oro Deum, vt prouehat, quod animo concepi. Et quia multos hic esse confido, qui idem mecum meditantur, monere eos volo euẽtus futuri, ne cum eis quod dicturus sum, euenerit, turbentur, quasi noui aliquid ipsis accidat.

Si quis ex animo velit seruire Deo. Si seriò quispiam agere velit pœnitentiam, deserere mundum, adhærere Christo, multa patietur aduersa, mirabiles obuenient ei tẽtationes, non iam dico à carne & mũdo, sed à dæmone. Huius rei typus est exitus filiorum Israel ex Aegypto, & persecutio Pharaonis, accessus Saluatoris ad desertum, tentatio diaboli. Vnde in Sapiente scriptum

Eccle. 2. a. est: *Fili accedens ad seruitutem Dei, stans in iustitia, & timore, & præpara animam tuam ad tentationem.* Obueniet enim tibi tẽtatio, Nõ fallet, quod dico, proinde præpara animam tuam. Quomodo præparabo? docet hoc Euangelium:

Matt. 4. a. *Ductus Saluator in desertum à Spiritu, vt tentaretur à diabolo, ieiunauit, &c.* Non opus erat ipsi ieiunio, vt ostendat nobis, quòd magna armatura contra tentationem sit ieiunium. Nec putare debemus tempus illud, quo fuit in deserto, in otio ipsum transegisse: orabat die, orabat noctu. Non est, quod de hac re dubitemus, cùm in maximis etiam occupationibus familiarem sibi habuerit orationem. Nam cùm relicto deserto diebus doceret in tẽplo, noctibus morabatur in monte, qui vocatur Oliueti: vacans ibi orationi, vt habes in Luca: Sicut ergo ieiunauit

Luc. 11. a. quadraginta diebus & noctibus in deserto, ita & orauit ibi totidem diebus, & noctibus, quod vt satis manifestum subticuit Euangelista. Atque istud secundum est, quo contra tentationem munimur, nimirum oratio, cuius virtutem tam cuperem esse notam omnibus, quàm nunc ignota est. Et quia de hac in sequenti concione sum dicturus, nolo tam immorari. Hoc interim dico, absque oratione neminem in tentatione persistere posse inuictum. Si hac in re parua mihi fides est, credite illustrissimo adolescenti, & verè ingenui pudoris iuueni Crisanto, qui inter amplexus & oscula puellarum, quas ceu vepres perhorrebat, & declinare non poterat, in oratione immobilis iacens, sic clamabat ad Dominum: Exurge Domine in adiutorium mihi, dic animæ meæ, salus tua ego sum. Quis enim istam pugnam à diabolo excitatam vincere præualet, nisi tua pro eo dextera fuerit dimicatum? Errat, qui se putat castitatem perfectam suis nisibus obtinere. Nisi enim tuo imbre fuerit extincta flamma libidinis, non potest animus peruenire, quò pergit: Benè dicit, nõ potest animus peruenire, quò pergit, tum propter mirabilem Infirmitatem carnis, qua cingitur: tum propter vehementiam tentationum, quas patitur: & propterea orare debet, & sæpè orare, ne inducatur in tentationem, ne superetur, ne infirmitate carnis præpediatur. Et mirus hic fuit David. Non sufficiebat ei dies, impendebat etiam partem noctis. Præueni in maturitate *ἐν ἀωρίᾳ*, hoc est, intempesta nocte, & clamaui. Et quia tam assiduus erat in oratione factum est, vt omnibus hostibus suis euaderet superior, imò formidini esset. Hac de re pleni sunt psalmi, præsertim autem Psalmus decimus septimus: *Diligam te Domine fortitudo mea.* Quod aduersus mundum, carnem, diabolum, fortis sum, quod verè præualeo, non meis viribus ascribo, quæ nullæ sunt, sed tibi acceptum fero, *tu es fortitudo mea, robur meum, cornu salutis meæ. In te eripiar à tentatione, & in Deo meo transgrediar murum: Tu præcinxisti me virtute ad bellum, & supplantasti insurgentes in me subtus me. Et inimicos meos dedisti mihi dorsum.* Mirabilem fortitudinem describit Psalmus ille in Dauid, quã oratione obtinuit: imitemur ipsum, clamemus frequenter ad Dominum, familiare habeamus studium orationis. Psal. 118.

Oratio scutum est aduersus omnem tentationem. Habetis duo, de quibus munitur anima contra insultus dæmonis, ieiunium scillcet, & orationem, & mirum, quàm sæpè Scriptura sacra hæc societ. Legite vetus testamentum & nouum, admodum frequenter iuncta reperietis ieiunium, & orationẽ, vt studio videatur Spiritus sanctus iudicare voluisse, & ieiunium parũ esse sine oratione, & orationem frigere, si ieiunio non roboretur. Præter duo hæc ieiuniũ dico & orationem, tertium adhibere debemus, scilicet verbum Dei. His tribus congressus est Saluator cũ diabolo, & vicit, vincemus & nos, si his muniti fuerim⁹. Quòd adhibuerit ieiunium & orationem, iam ostendimus.

Quòd

Quòd vsus fit verbo Dei, in sequētibus declarat Euangelium: *Accedit tentator, dicit ei: Si Filius Dei es, dic, vt lapides isti panes fiant: Respondit Saluator: Scriptum est, Non in solo pane viuit homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei.* En gladio Spiritus, quod est verbum Dei tentatorem deiecit. Victus ille, sed quasi subdolus à prostratu resurgens, secunda tentatione aggreditur Saluatoré, & secundo deijcitur, atque eodem gladio, quo ante. Nam suadenti præcipitium, respondit Saluator: *Scriptum est, Non tentabis Dominum Deum tuū.* Ac nec sic cessauit, aggreditur tertio abducit Saluatorem in montem excelsum, vnde liber vndique & latè patens prospectus, subijceret oculis omnia regna mundi, & admirandam cuiusque gloriam, strepitumq;, & ait: *Hæc omnia dabo tibi, si cadens adoraueris me,* orbis tibi seruiet, latissimè imperabis, omnia tua erūt. Talia & adhuc sathan auaris & ambitiosis loquitur, vt se adorantes omnia hæc habeant, & à sathana habeant, qui vult Dominus mundi haberi, & esse, atque adorari vt Deus. Quam iniuriam, & in Deū blasphemiam non ferens Saluator, acerbius ipsum à se repellit, & rursus gladio Spiritus: *Abi, inquit, sathana,* hoc est, Dei & sanctimoniæ, totiusque pietatis & religionis aduersarie. Longe aliud diuina docet Scriptura,
Matt. 21. f quam tu suades, illa ait: *Dominum Deum tuum*
Deut. 18. a. *adorabis, & illi soli serues.* Fide, Spe, Charitate.
Psal. 65. a. Magna igitur armatura in tētatione, & prælio contra dæmonem est verbum Dei. Vnde in descriptione viri beati inter cætera & hoc dicitur: *in lege Domini meditabitur die ac nocte,* hoc est, studiosè se exercebit in Scriptura sacra, vt discat voluntatem Dei, vt intelligat astutias sathanæ, vt in sacris meditationibus contra ipsius tentationes spiritum roboret. Et qui hoc modo versantur in scriptura, verè felices sunt. Qui autem eas literas legunt, ob id potissimùm, vt armēt se ad disputationem & diatribas, nondum intelligunt, ad quid datæ sunt scripturæ. Et præter hoc, quod aridi manent in spiritu, ad veram earum intelligentiam nunquam perueniunt, imò fit nec id rarò, vt vertantur eis in magnum malum, dum ad suam ambitionem & luxum propugnanda ijs abutuntur, quémadmodum & diabolus illis sua abusus est malitia in hoc Euangelio Post verba illa: *Si filius Dei es, mitte te deorsum, ingerens, scriptum est: Quia Angelis suis mandauit de te, in manibus tollent te, ne fortè offendas ad lapidē pedem tuum.* Ex hoc loco prēter id, quod iam diximus, videlicet meditatione scripturæ sacræ: in tentationibus roborari spiritum hominis, vt insuperabilis fit dæmoni. Hoc quoque discimus, ne post vnam aut alteram victoriam securitati nos tradamus: Non semel enim, sed iterum, sed tertiò aggressus est Saluatoré, multò magis aggredietur nos, qui caro sumus, si primo cōgressu frustretur, expectato tentabit, si præualere possit secundo, si & hic frustretur, aggredietur tertio, imo tota vita patiemur ipsum aduersariū, propterea semper stare oportet in procinctu, nec deijci ob tentationum frequentiam, etiam si obueniant tentationes maximè horrendæ, maximè blasphemæ. Quæ nam magis execranda esse potest cogitatio, quàm illa de adorādo dæmone? & hanc sustinuit Saluator. Nemo igitur deijciatur ob tentationes quascunq;: nullum peccatum est tētari, materia est exercendæ virtutis, exercendæ fortitudinis: quoties resistimus, toties coronamur. Interim molesta res est tentatio virium, sed hāc molestiam cōpensat victoriæ lætitia. Nascitur enim, quotiescunque viriliter resistit animus, quædam pia tranquillitas de conscientia bona, vnde in tribulationibus suis, & tentationibus gloriabatur Apostolus, quia tribulatio, ait, patientiam operatur, patientia autē probationem, probatio autem spē, spes autem non confundit. Pulcherrima est gradatio. Sensus hic est: Ideò gloriamur in tribulationibus, afflictionibus, tentationibus, siue illæ à carne, siue à mundo, siue etiam à dæmone proueniant, quia tribulatio afflicti, tentatio patientiam operantur, hoc est, occasio sunt, & materia exercendæ patientiæ. Patientia aūt, siue voluntaria toleratio afflictionum probationē, hoc est, reddit eum, qui affligitur, probatum, exploratum, cognitum sibi, quanti faciat Deum, & cælestia. Probatio autē spem. Qui enim sibi iā exploratus est, ꝙ propter Deū fortiter tolerare potest mala presentia, vehementer erigitur in spem vitæ cælestis. Rom. 5. a

Spes autem, quā pariunt afflictiones fortiter propter Deum toleratæ, non cōfundit, non frustratur sperantem, sortitur certum euentum. Nemo igitur deijciatur ob tentationes, quæ tantū valent ad roborandā spē, & veram fiduciam, sed magno animo pergat in tentationibus, & prælio contra dæmonē, & credo ego si non languidè egerit, sed iterum & tertio restiterit, aufugiet sathan, & locum dabit sanctis angelis ministrantibus Christo, & membris eius, famulosq; metuet eius, à quo in deserto victus est, vt non facilè rursus accedere audeat.

Capita præsentis concionis hæc sunt. Tēpus, quod in mortali hoc corpore agitur, non ignauo otio transmittendum, quia est tempus placabile, in quo impetrare possumus remissionem peccatorum, obtinere iustitiam, promereri vitam, quæ maxima bona sunt. Si tempore hoc placabili ex animo quispiā & serio se cōuertat ad studia pietatis, mirabiles patietur tētationes, sed minimè ob eas deijci oportet, vt quas & Christus sustinuit,

sustinuit, cuius membra sumus. Aduersus tētationes huiusmodi, hominem insuperabilem reddunt, ieiunium, oratio & meditatio Scripturæ. Oro Deum, vt confirmet verbum in cordibus vestris. Ipsi honor in sæcula sæculorum, Amen.

IN DOMINICA SEcunda *Quadragesimæ,* *Homilia.*



EVangelij, quod hodiè proponitur, summa hæc est: Mulierem genere Syrophœnissam, &c. quæ à dæmonio vexabatur, liberatione accessisse Saluatorem, & obtinuisse, quod petebat, quia ex fide petebat, de quo ea potissimùm de causa disserere volui, quòd modum præscribat orandi, qui Christiano in primis debet esse cognitus. Precemur Deū, vt adsit conatui.

APostolus Paulus in Epistola, quā scripsit ad Rom. versans quæstionē de iustificatione inter cętera, per quæ statuere conatur hanc ex fide contingere, adducit locum Geneseos: *Credidit Abraham Deo, & reputatum est ei ad iustitiam.* Qui sanè locus ad id statuendum haud efficax est, nisi intelligatur Abraham apud Moysen induci, ceu typus, exemplar, ac paradigma, ad quod respicere nos voluit spiritus in hoc negotio. Quod persentiens Apostolus, ne scrupulus aliquis apud lectorē remaneret mox subiecit: Scriptum est autem, non tantùm propter ipsum, quia reputatū est ei ad iustitiam, sed & propter nos, quibus reputabitur credentibus in eum, qui suscitauit Iesum Christum Dominum nostrū à mortuis, qui traditus est propter delicta nostra, & resurrexit propter iustificationem nostram, hoc ipsum licet non eadem authoritate, pari tamen pietate asserere possumus de hac historia, quam de Syrophœnissa texuit Matthæus, nimirum Oeconomiam spiritus fuisse, vt in ea typus proponeretur, ad quem respiceremus orantes, sciremusque fide opus esse in precibus, nec ea vulgari, sed qua fiat, vt vehemēti affectu petamus, quod petimus, vt nostræ iustitiæ diffisi vni Christo nitamur. Vt non frangamur, nec deijciamur animo, si nō pro voto mox exaudiamur, sed perstemus orā do certo persuasi, quod tandem exaudiet Deus preces, quas fundimus. Eiusmodi namq; fuit fides Syrophœnissæ. Quod priusquam ostendamus, volumus adductis in medium scripturis fulcire quod dicimus typicè proponi hic, & commendari dogma, vt vbi de re constiterit, suauius illabatur, vehemantiusq; afficiat, atq; animos vestros teneat ipse typus. In primis in hoc negotio fide opus esse docet D. Iacobus capite primo suæ epistolæ, vt cætera omittamus, quæ multa sunt in diuinis Scripturis hac de re loca, & præsertim in Euangelijs, vbi nusquam non hanc exigit Saluator, Matthæi capite 9. rogatus à cæcis vt visum ipsis redderet: *Creditis, inquit, quia hoc possum facere vobis?* Rursus capite nono Marci, cùm quidam hisce verbis ipsum deprecaretur. *Si quid potes, adiuua nos misertus nostri,* ait: *Si potes credere, omnia possibilia sunt credenti,* & Matthæi 21. *Omnia, quæcunque petieritis in oratione credentes, accipietis.* Quæ omittimus, vt locū Iacobi, qui hac in re verè insignis est, tractare liceat. Is in hunc habet modum: *Si quis vestrum indiget sapientia, postulet à Deo, qui dat omnibus affluenter, & non improperat, & dabitur ei, Postulet autem in fide nihil hæsitans. Qui enim hæsitat, similis est fluctui maris, qui à vento mouetur, & circumfertur, non ergo existimet homo ille, quòd accipiet aliquid à Domino.* Resumamus sententiam, *Si quis vestrum indiget sapientia, postulet,* inquit, *à Deo.* Quod de sapientia dicit, hoc de cæteris, quæ ad vitā, pietatemque pertinent, intelligi vult: nam & ab vno Deo præstantur, quod hac ipsa Epistola docet, cùm ait: *Omne datū optimum, & omne donum perfectum desursum est, descendens a Patre luminum, apud quem non est transmutatio, nec vicissitudinis obumbratio.* Sententiam ergo Iacobi, qua plenior sit, in hunc modū licet afferre: Si cui deest vel sapientia, vel iustitia, vel tēperantia, vel mansuetudo, vel quippiam cæterorum, is petat ab eo, qui dat, nempe Deo. Audiāt istud studiosi νεκρομαντείας, quiq; à mortuis, & à dæmonibus petunt edoceri veritatem, cùm ea à solo Deo petenda sit, qui dat omnibus simpliciter. Nam quod noster interpres transtulit abundanter, Græcè est ἁπλῶς, *& non improperat. Petat,* inquit, *& dabitur ei.* Sed nónne multi petunt, nec quod petunt, vnquam accipiunt? Multi sanè. Atque idcirco non definiuit sententiam, sed adiecit: *Postulet autem in fide, nihil hæsitans,* ac si dicat, dabitur ei, si tamen fide petierit. Quam fidei conditionem vt scias hic necessariam, pergit: *Qui enim hæsitat, similis est fluctui maris, qui à vento mouetur, & circumfertur: non ergo æstimet homo ille, quòd accipiet aliquid à Domino.* Quorum verborum sententia est hæc. Ideo qui hæsitat, nihil accipit, quia animo est minimè tranquillo, minimè certo, siue firmo, quo fit, vt gratia cælestis haud possit ille se insinuare, quemadmodum vnda maris non facilè formam vllam recipit, quando vento mouetur & circumfertur. Ex qua interpretatione, quam puto germanam esse Iacobi, liquet præter fidem, qua credas Deum posse, & velle præstare, quod iuxta volūtatem ipsius

Marginal notes: Gen. 13. b. — Matt. 15. c. — Iaco. 1. a. — Mar. 9. d. — Mat. 21. c. — Iacob. 1. c.

ipſius petis [o]pus eſſe & fiducia, qua certò expectes, quod petis, qua promiſſá Dei gratiam quodammodo tibi vendices. Quare in Euangelio ſecundum Marcum legis: Mar.11.c. *Omnia, quæcunque orantes petitis, credite, quia accipietis, & euenient vobis.* Niſi enim concepta fuerit animo fiducia, nequit quieſcere mens. Fiducia impetrandi ea eſt, quæ fulcit, quæ velut anchora animum firmat, ne huc illucque fluctuet. Sed dicis: Credo Deum poſſe, & velle præſtare, quod ſecundum ipſius voluntaté peto, verùm nequeo in ſpem aſſurgere, qua quod peto, cum fiducia expectem. Multos puto hac parte laborare. Et pleriſque quidem id euenit, quia non ex animo auertunt ſe à peccato: pleriſque verò, quia non ſeriò ſe exercent cogitationibus fidei. Qui enim perſuadeas tibi, exauditú te iri à Deo, cùm peccandi affectus, qui in animo tuo viuit, velut nubes obſiſtat, ne ad Deum tranſeat oratio? Qui fiduciam concipias, cui Scripturæ fiduciá adimunt? Si quæras vbi? In promptu locus eſt: Eſai.1.b. *Cùm extenderitis manus veſtras, auertam oculos meos à vobis, & cùm multiplicaueritis orationem, non exaudiam: Manus enim veſtra ſanguine,* hoc eſt, craſsis peccatis *plena ſunt.* Solet ſiquidem Scriptura, quicquid craſſum eſt, nomine ſanguinis exprimere: quem citaui locum, apud Eſaiam eſt cap.1. Sed ergone peccatores ab oratione excluſi ſunt, aut nulla impetrandi ſpes illis relinquitur? Interrogatio hæc vna reſponſione abſolui nó poteſt, cùm peccatorum non vnum ſit genus. Quidam enim agnoſcunt peccata ſua, atque ex corde dolent, quòd offenderint Deum. Alij non agnoſcunt, cùm [ple]ni [ſi]nt inuidia, ira, ambitione, ſuperbia, &c. ſecurè viuunt; ac interim legunt ſeptem Pſalmos, & alias, neſcio quas preces. De his loquitur Eſaias, de his & verum catholice eſt illud, quod in Ioan.9.f. Euangelio dicitur: *Scimus, quia peccatores Deus* Eſai.1.b. *non exaudit,* & non ſolùm non exaudit, ſed & nauſeat ad orationes eorum, imo ferre non valet: laboraui, inquit, ſuſtinens, adeò graues ei ſunt & moleſtæ: At qui agnoſcunt, in quibus ſunt malis, atq; ab his liberari cupiũt, idque toto pectore orant, tantũ abeſt, vt repellantur, ſed ſuauiſsimè inuitátur à Salua- Mat.11.d tore. Quis enim neſcit verba illa: *Venite ad me omnes, qui laboratis & onerati eſtis, & ego reficiam vos,* reſpicere peccatores? Si quis dubitat, profero manifeſtioré Scripturá: Legis apud Hier.3.a. Hieremiam cap.3. Vulgò dicitur: *Si dimiſerit vir vxorem ſuam, & recedens ab eo, duxerit virũ alterum, nunquid reuertetur ad eam vltrà? nunquid non polluta, & contaminata erit mulier illa? Tu autem fornicata es cum amatoribus multis, tamen reuertere ad me, dicit Dominus, & ego ſuſcipiam te.* Quid eſt reuertere, niſi agnoſce fœditatem tuam? ac dole, quòd me neglecto alijs adhæſeris amatoribus, totoq; corde conuerſa, pete ignoſce tibi, & ſuſcipiá tè. Quęadmodum igitur prioris generis peccatorib. Scriptura fiduciam adimit, dũ negat preces ipſorum exaudiri à Deo, ita his fiduciam ingerit, dum vltro inuitat, & indulgentiá pollicetur. Videas tamen pleroſque, quos pœniter peccati ſui, quiq; ex animo dolent, quòd offenderint Deum, nunquá aſſurgere in verá ſpem, aut fiduciá, idq; propterea, quòd non ſeriò ſe exerceant cogitationibus fidei, quòd non cum animo ſuo vere expendant promiſsiones Dei, vſque diuinam iuſtitiam cogitant, perpetuò gehennam ante oculos ſibi ponũt, ſemper peccata mente verſant atque reuerſant, quo fit, vt oraturi obruantur à puſillanimitate ſpiritus, qui quas pœnas, quæ tormenta, quas anguſtias patiantur, non puto verbis poſſe exprimi. Quare durá ipſorum ſorté miſeratus, tentabo, quaſi poſſum ſuccurrere, quo laborant malo.

Age igitur, quiſquis de horum numero te agnoſcis. Credis Deũ præſtare poſſe, quod promittit? Credo, inquis, nam omnipotens eſt. Credis, quod promittit, id ſemper quoque præſtare Deum? Credo, quia verax eſt. Credis Deũ promiſiſſe, ſe preces noſtras exauditurum? Credo, ná id habet Scriptura. Quare igitur diffidis te accepturũ, quod petis? Percurre nomina eorum, quos referéte Scriptura, preces ad Deũ fudiſſe legis. Publicanus nónne quod petiuit, obtinuit? Nónne Mágdalena quod quęſiuit, inuenit? Latroni pulſanti nunquid nó paradiſus aperta eſt? Si agnoſcis, quòd accipiat omnis, qui petit, cur non in animũ inducis, quod & ipſe accepturus ſis, quod iuxta voluntatem Dei petis? Si qué patrem vocas in terris, accedis cũ fiducia, eiq; quibus opus habes, exponis, optimè perſuaſus, quòd id, quod petis, daturus ſit: cur idipſum non & hic facis? cur nó eadem, imò cur non maiori cũ fiducia cæleſtem Patrem accedis, cùm & natura bonus, & ad benefaciendũ totus ſit expoſitus? Quid enim? Nonne in vulua matris ipſe oſſa tua compegit? nónne ſpiritum mẽbris alligauit: rationemque, qua Dei capax ſis, indidit? Nónne per ſingula momenta curam tui gerit, dum in vita, quam ſemel cótulit, vſque te fulcit? Nónne ſolem, lunam, ſtellas, cauſa tui finxit? nonne terrá, & quæ in ea ſunt, in tui gratiam condidit? Atque vt hæc, quæ conditionis ſunt, omittamus. Nónne perditum te redemit ſanguine Filij ſui? atq; è faucibus Orci erutum te hæredem inſtituit regni, & vitæ, quæ perduratura eſt perenniter? Nónne ſpiritum ſuum dedit arrabonem felicitatis futuræ, in quo clamamus Abba Pater? Quid igitur, ac ſi nunquam Dei erga te benignitatem expertus eſſes, fluctuas animo? & num quod petis, accepturus ſis vſque heſitas? Qui Filium dedit, quo maius habuit

nihil

nihil aut charius, quid tandem negabit? Si his nõ excitaris, prouoco rursus ad promissionem, promisit se præstiturum, quod petimus, ergo præstabit: non enim mentiri potest, cùm Deus sit. Et sanè si cum animo nostro expenderemus serlò verbum promissionis, non possemus non assurgere in fiduciam? Vt hoc credam, facit Manasses, de quo quartum volumen Regum narrat, quod effuderit tantũ sanguinis innoxij, vt impleret Hierusalem vsque ad os, vt catera omittam peccata, quę ibi referũtur, quæ maxima fuêre. Atque hic tantus peccator tanta fiducia orauit, vt gratiam Dei planè sibi vendi-
2.Par.36. caret. *Tu Domine*, inquit, *secundum bonitatẽ tuam promisisti pœnitentibus remissionem peccatorum. Et tu Deus iustorum, non posuisti pœnitentiã iustis, Abraham, Isaac, & Iacob his, qui tibi nõ peccauerunt: quoniam peccaui super numerum arenæ maris, multiplicata sunt iniquitates meæ, incuruatus sum multo vinculo ferri, & non est respiratio mihi, quia excitaui iracundiam tuam, & malũ coram te feci, statuens abominationes, & multiplicans offensiones. Et nũc flecto genua cordis mei, precans à te bonitatem Domine: peccaui Domine: peccaui, & iniquitatẽ meam agnosco. Peto rogans te Domine, remitte mihi, remitte mihi, ne simul perdas me cum iniquitatibus meis, neque in æternum reserues mala mihi, quia indignum saluabis me secundum magnam misericordiam tuam, et laudabo te semper omnibus diebus vitæ meæ, quoniam te laudat omnis virtus cœlorũ, & tibi est gloria in sæcula sæculorum, Amen.*

Hanc orationem fudit ad Deum, cùm captus teneretur in Babylone, quam volui recitare, vt agnosceretis, quanta cum fiducia orauerit: An non grandis fiduciæ sermo, *Indignum saluabis me secundum magnam misericordiam tuam?* Quid est gratiã Dei sibi vendicare, si non hoc est, saluabis me? Et vnde huic fiducia hæc? Certè ex cõsideratione promissionis diuinæ: id indicat ipsius orationis cõtextus. *Tu*, inquit, *Domine secundum bonitatem promisisti pœnitẽtibus remissionem peccatorum.* Hac promissione inuitatus, *flecto genua cordis mei*, facio, quod requirit promissio, quare *saluabis me secundum magnam misericordiam tuam*, id est, secundum bonitatem, qua misericorditer promisisti pœnitẽtibus remissionẽ peccatorum. Hunc imitare, attende diligenter promissiones diuinas, in his serlò mentẽ exerce, vt semel concipias fiduciam. Nã ea nisi concepta fuerit, frustrà cætera adsunt, videlicet dolor de peccatis, malorum enumeratio, in qua mirum, quàm valeant quidam, quoquo tempore omnia, quæ vnquam admiserunt peccata, recensere possunt, idque vsque agunt, semper confitentes, & nunquã ad confessionis fructum pertingentes, quia quod præcipuum est, negligũt, nimirum fidem in Christum, quam diximus cõplecti, & certam persuasionẽ de misericordia Saluatoris, & fiduciam de impetranda misericordia. Quam fidei explicationem palàm approbat Apostolus tum c. 4. epistolæ, quã ad Roma. scripsit, tum 11. ad Hebræos. Explicãs enim illis locis fidei naturam & vim: passim à fiducia ad credulitatem, rursus à credulitate ad fiduciam delabitur, videlicet subindicans se nomine fidei vtrumque complecti. Atque hanc fidem planè exhibent nobis, non solũ duæ illæ parabolæ Euangelicę, altera filij prodigi, altera publicani, sed & hæc de Syrophonyssa cõscripta historia. Nũquam enim finibus Tyri & Sydonis relictis, accessisset Saluatorẽ, nisi & misericordem credidisset, & fiduciam de misericordia obtinẽda antè animo cõcepisset.

Nemo tamen sibi blandiatur, si hanc in se depræhendat fidẽ, quia nisi alia accesserint, haudquaquam sufficit. Et quæ, inquis, illa alia sunt? In primis seruor, hoc est, ea hic opus fide est, quæ voluntatem attingat, id est, qua fiat, vt magno affectu petamus, quę petimus. Non enim vult Deus preces frigidas, nec placent ei, quæ summis labijs admurmurantur orationes, qua in parte, quã peccemus, melius vestra vobis dicet cogitatio, quàm meus sermo exprimat. Hic enim inter orandum cogitat, quid agat Cæsar: ille quid moliatur Francorũ Rex, alius quo in statu sint res Turcicę. Nõnulli quid valeant parẽtes, cognati, & amici: Plerique, qua via ad honores & magnas diuitias pertingant. Multi, sed quid pergo recensere vanas mortaliũ cogitationes? Planè sic oramus, vt quid oremus nec ipsi intelligamus, imò nec aduertamus: Amphora cœpit institui, currente rota vrceus exit. Cœpimus orare: Pater noster, qui es in cœlis, atque in medio cursu, aliò ignorantes abripimur, hoc est, incidimus in Aue Maria. Hoccine orare est? Vnde hæc tanta in precibus oscitantia? Ingens hic dicendi campus, & excurrere liberet, si per tẽporis angustiam liceret. Hoc interim dico, non attendimus magnitudinem eius, cui supplicamus, quod si faceremus, fieri haud posset, quin maxima cum attentione preces funderemus. Si enim dum terreno Regi adstamus, non solùm specie capitis, verùm etiam ipsa voce, ipsa manuum compositione, ipsa pedum coniunctione, totiusque corporis contractione reuerentiam exhibere conamur, cumque omnia miro studio agamus, præcipuè tamen in hoc incumbimus, ne quid aliter atque oportet, profaramus. Quantò diligentius id præstaremus assistentes Deo, si Maiestatem numinis attenderemus. Quid enim homo ad Deum collatus? Nõnne Deus est, qui aufert spiritum principum, qui dicit Imperatori morere, & obtemperare oportet? Atque vt Maiestatẽ numinis omittamus, non aduertimus, in quibus ver-

bus versamur malis, ideò languet oratio. Qui enim cogitet, se prope ipsas positum tenebras exteriores ac inter gehennam & animam suam nihil esse mediū præter vnam maceriam qua diruta, anima tartareis flammis tradenda sit, nónne intensissimè clamet: Libera Domine animam meam, maximè si credat nulla alia via patere effugium? Rursus, quis cum animo suo cogitans promissam sibi æternam vitam, modò peccatum declinet, non magno affectu gratiam Dei ambiat, si persuasum habeat absq; hac haud quaquam peccata se posse declinare? Hinc caro solicitat, illinc mundus blanditur, vtrinque impugnat diabolus, omnia ad casum conantur impellere nos. Qui illæsi persistere poterimus, nisi per singula velut momenta nos gratia protexerit: nisi pro nobis dextera Dei vsque dimicauerit? Hæc quia non cogitamus, ideò languent orationes nostræ ideò absq; affectu, absque spiritu precamur: quare nec exaudiri meremur. Auersatur enim Deus preces eiusmodi, quemadmodum in Apocalypsi videre est. *Vtinam frigidus esses, aut calidus, sed quia tepidus es, & nec frigidus nec calidus incipiam te euomere ex ore meo.* Apoc. 3. c.
Quid est vtinam frigidus aut calidus esses? Vtinam horrore gehennæ concussus, toto affectu misericordiam implorares Dei, qua à tanto malo liberareris, hoc est, Vtinam frigidus esses: aut vtinam amore cælestiū succensus toto pectore gratiam ambires, qua omnia quæ quoquo modo obsistunt, quò minùs cælestibus inhæreas, semel valeas abrumpere, hoc est, Vtinam calidus esses: sed quia tepidus es, quia languens in oratione, & nec horrore gehennæ, nec amore cælesti exstimularis, vt totus in preces assurgas, incipiā te euomere ex ore meo: Figuratus sermo est. Solemus euomere, quod nauseam mouet. Significat ergo non solùm sibi gratas nó esse, sed & nauseam mouere quæ absque spiritu à nobis preces funduntur. Quare non quæuis fides hic sufficit, sed vt exaudiamur feruenti fide opus est, qualem nobis exhibet historia Chananeæ, quemadmodum ostensuri sumus quanquam nec hæc sufficiat: frustra enim attento animo ardentiq; affectu oraueris, nisi & humili spiritu ores. Humilium oratio semper placuit Deo, ea nubes penetrat, & quidem ea sola. *Ad quem* inquit per Prophetam, *respiciam, nisi ad pauperculum, & contritum corde, & trementē sermones meos?* Esai. 66. a
Quare agnoscamus nos peccatores. Nam tales agnouerunt se omnes Sancti. Agnoscamus nos indignos, qui exaudiamur, atque ita oremus cum Daniele, *Propter temetipsum inclina Deus meus aurem tuam, et audi, & aperi oculos tuos & vide desolationem nostram, & ciuitatem super quam inuocatum est nomen tuum. Neque enim in iustificationibus nostris prosternimus preces nostras* Dani. 9. d.
ante faciem tuam, sed in miserationibus tuis multis. Exaudi Domine, placare Domine, attende & fac. Ne moreris propter temetipsum Deus meus, quia nomen tuum inuocatum est super ciuitatem & super populum tuum. Vides sanctum prophetam non sua nitentem iustitia aut populi, sed vna ac sola Dei misericordia, quare & exaudiri meruit, nam sequitur: *Cumque adhuc loquerer & orarem & confiterer peccata mea, & peccata populi mei Israel, & cæt. ecce vir Gabriel quem videram in visione à principio cito volans tetigit mein tempore sacrificij vespertini, & cæte.* Qui aliter orant, hoc est, qui confidunt in iustitia sua sibi placentes, reijciuntur à Deo. Cuius rei pulcherrima pictura est apud Lucam, capit. 18. *Duo,* Luc. 18. c.
inquit, *homines adscendebant in templum vt orarent, vnus Pharisæus & alter publicanus. Pharisæus stans, hæc apud se orabat: Deus gratias ago tibi, quia non sum sicut cæteri hominum, raptores, iniusti, adulteri, velut etiam hic publicanus, ieiuno bis in sabbato, decimas do omnium quæ possideo. Et Publicanus à longè stans, nolebat nec oculos ad cælum leuare, sed percutiebat pectus suum dicens: Deus propitius esto mihi peccatori.* Audistis amborum orationem, iam sententiā audite Saluatoris: *Dico vobis, descendit hic iustificatus in domum suam ab illo,* hoc est, phrasi Hebræa, præ illo. Parabola non tam leuiter transmittenda est cùm insignis sit, & digna quæ perpetuò versetur ante oculos eorum, maximè qui crassa peccata, quæ omnium oculos incurrunt, vt ebrietatem, fornicationem, atque id genus alia, vitant, quique studio tenentur quærendi Dei, frequenter ieiunant, sæpè orant, à multis licitis abstinent, non miscent se conuiuijs, hominum turbas declinant, modesto vtuntur habitu, atque vt semel dicam, ita planè agūt, vt insignis cuiusdam religionis specimen de se præbeant. Ante horum inquam oculos perpetuò versari debet parabola, ne fiducia operum extollantur, ne sibi placentes alios iudicent, ne occultè despiciant illos, quos externa illa iustitia nó pollere conspiciunt: nam qui hoc modo sibi placent, Deo displicent, Christo maximè exosi sunt, imò gratior est scortatoris, qui à peccato se auertit, oratio, quàm horum. Fide ergo opus est, vt feruenti ita minimè superba, minimè inflata quanquam nec hæc sufficiat. Nam videas plerosque magno affectu atque humili spiritu preces fundere, nec tamen obtinere quę petunt: In caussa est, quia nó perstant in precibus.

Orant semel atque iterum, vel vna aut altera hebdomada, & quia non experiuntur orationis suæ fructum, cessant deinde à precando: Non est hic quem scripturæ commendant orandi modus, perseuerantia opus est: Si non primò exaudiris, secundò orare oportet, si nec tum exaudiris, orare oportet tertiò. Si nó præstetur hac hebdomada quod

petis, præſtabitur altera: ſi non altera, ſequẽti menſe dabitur, hoc eſt, tandem. Id docet *Luc. 18. a.* parabola illa de iudice iniquo, qui nec Deũ timebat, nec homines reuerebatur, quem quum vidua ſedulò interpellaret, vt vindicaret eam de aduerſario ſuo, atque ille nollet per multum temporis: tandem tamẽ mulieris importunitate victus, vindicauit eam. Rurſus illa, de eo, qui media nocte amicum *Luc. 11. a.* accedens, tres panes accommodato petit, qui & ſi non impetret ea ratione, quòd amicus ſit, tandem tamen per importunitatem ſi perſeuerarit pulſans, impetrabit tot panes quot habet neceſſarios. His innixi perſtemus orando, nec tempus aut modum Deo ſtatuamus. Dicimus interdum hactenus impetrari non potui, quod à Domino petiui, tentabo adhuc vna hebdomada, ſi fortè exaudiar. Non eſt iſte ſermo, qui miſericordiã prouocet, ſed potiùs, qui iram excitet, & furorem accendat. *Poſuiſtis vos* ait Iudith, *tempus miſerationis Domini, & in arbitrium veſtrum diẽ* *Iudith 8. b* *conſtituiſtis ei?* Nouit Dominus quãdo & quomodo noſtris precibus ſatis facere velit. Nos perſtemus orando. Non fallet, qui exiturũ ſe promiſit.

Hactenus ex ſcripturis oſtendimus fide opus eſſe in precibus, atque ea non vulgari, ſed feruenti, ſed humili, ſed conſtanti, hoc eſt, qua fiat vt magno affectu petamus, quæ petimus vt noſtræ iuſtitiæ diffiſi, diuinæ nitamur miſericordiæ, vt non frangamur deſperatione ſeu tædio, ſi non mox pro voto exaudiamur, ſed perſtemus orando. Reſtat iam vt declaremus eiuſmodi fuiſſe fidem mulieris Chananitidis, quam ceu typum hac in re proponi diximus. Hiſtoria hunc in modum habet. *Egreſſus Hieroſolymam*, quæ *Matt. 15.* metropolis eſt Iudææ, *ſeceßit Ieſus in partes Tyri & Sydonis. Et ecce mulier Chananæa à finibus illis egreſſa clamauit dicens ei, miſerere mei, &c.* Quo affectu, quàm vehementi, quàm ardenti petierit, indicat præter cætera illud, clamauit: *Mulier Chananæa à finibus illis egreſſa clamauit.* nec ſemel aut iterum, vel leuiter clamaſſe oſtendit vox illa Apoſtolorum. Dimitte eam, quia clamat poſt nos. Habebat ergo rem cordi. Et quemadmodum magno affectu, ita magna cum humilitate petebat, id docet ipſe orationis contextus *Miſerere mei*, ait, *Domine fili David, Miſerere mei.* Non eſt bonum, inquit, in actibus meis, non mihi de cõuerſatione mea, de iuſtitia mea quidquam adſcribo, ſed ad miſericordiam tuam confugio, Miſerere mei. Et quo magis perſpiciatis quanta eius fuerit humilitas, animaduertite quid Saluatori dicenti, *Non eſt bonum ſumere panem filiorum & mittere canibus*, reſponderit. Si noſtrum cuiquam tale quippiam diceretur, mox puto vehementer excandeſceret, Reſponderet, ergone canis ſum? Non ita mulier hæc gentilis, agnoſcit, quòd audit, & eadem humilitate qua cœpit, pergit rogare. Cupio tranſire ad alia, ſed vereor, ne quid velim non ſatis aſſequamini. Tentabo ergo ſi poſſim dicere clariùs. Nos Chriſtiani ſumus & gaudemus hoc nomine. Quotuſquiſque noſtrũ eſt, qui verè agnoſcit hoc quod eſt, id eſt, qui miſerum ſe æſtimat, qui peccatorem ſe fatetur, qui dignum ſe iudicat, qui ab omnibus deſpiciatur. Quotuſquiſq; inquam eſt talis? Iam inter eos, qui agnoſcunt ſe miſeros & peccatores, planeque dignos, qui deſpiciantur ab omnibus, quotuſquiſque eſt, qui patienter audiat, ſi ab alijs talis prædicetur. Quantum abſumus à virtute fœminæ, & quidem fœminæ gentilis. Quid vilius cane? Hæc non ſolùm canem ſe agnoſcit, ſed & dum canis appellatur, patienter audit. Raræ ergo & inſignis cuiuſdam humilitatis exemplum in muliere hac nobis propoſitum eſt. Iam quam conſtanti fide orauerit, malim vos cum animis veſtris cogitare, quàm me dicere: Vereor enim ne dicendo non aſſequar, quod proponere voluit hiſtoria. In primis animi ſui votum ac deſiderium his verbis expoſuit. *Miſerere mei Domine fili David, Filia mea male à dæmonio vexatur.* Ad quæ nullum omnino reſponſum à Saluatore ei datum eſt. Quæ ſanè res deijcere poterat animum mulieris, at illa deiecta haud eſt, ſed fide robuſta perſtitit in eo, qđ cœperat, certo cõfidẽs accepturum ſe quod petebat. Vtque faciliùs impetraret, diſcipulos Saluatoris, vt pro ſe intercederent, petijt. Illi cupientes liberari à muliere (nam moleſta erat) dixerunt Chriſto. *Dimitte eam quia clamat poſt nos.* Reſpondit ipſe. *Non ſum miſſus niſi ad oues, quæ perierunt domus Iſrael.* En reſponſum, ſed tale, quod planè deſperationẽ ingerebat, quare & diſcipuli deſtiterunt petere, at non mulier, ſed contra ſpem in ſpem credens aduoluta genibus Saluatoris, *Domine*, inquit, *adiuua me.* Reſpondens Saluator. *Non eſt bonum*, ait, *ſumere panem filiorum & mittere canibus.* Quod quidem reſponſum eiuſmodi fuit, vt non ſolùm impetrandi ſpem adimere, verumetiam bilem mouere poterat, & irritare animum quantumuis manſuetum. Hæc tamen nec leuiter concitata, nec à fiducia, quam animo conceperat, deiecta, mira lenitate reſpondit pergens precari, *Etiam Domine, nam & catelli edunt de micis, quæ cadunt de menſa dominorum ſuorum.* Etiam Domine ναὶ κύριε, confirmãtis eſt aduerbium, non refellentis ac ſi dicat, verum eſt quod dicis. Vocas me canem, & non aliud ſum quàm canis, agnoſco appellationem Et quia indecorum eſt panem filiorum obijcere canibus. & hoc ego agnoſcens, non panem peto, quo fruuntur filij accumbentes in mẽſa, ſed id ſolùm impetrare cupio, quòd Domini

nalni non negant catellis suis, id est, micas decidentes. Quis non miretur hunc mulieris affectum? hanc in petendo constantiã? humilitatem hanc animi? certè Saluator videns hæc haud potuit continere viscera misericordiæ suæ, sed ait, *O mulier magna est Fides tua, fiat tibi sicut vis.*

Exposui, & vt puto clarè, quæ fides commendetur in Euangelio, quæ quantum distet ab ea quam iactantiam nostri sæculi plerique, ipsi puto mecum iuxta agnoscitis. Rara est hæc fides. In paucis inuenire est. Dent mihi quempiam præditum hac fide, & lubens concedam idem obtinere omnia, quæ ipsi adscribunt fidei. Quam rara sit & inuentu difficilis fides hæc, ex Hieronymo, viro vt nomine, ita & re verè sancto pernoscite. Scio enim plurimùm apud vos valere eius sententiã. Is aduersus Luciferianos cùm meminisset Historiæ de Hemorroissa conscriptæ, Fides inquit, quæ hic & alijs locis Euangelij laudata est, simplicitas mentis & erga Deu deuotio est intelligenda. Dicebat enim in corde suo. *Si tetigero vestimentum eius tantùm, salua fiam.*

Hæc est fides, quæ etiam apud eos, qui benè credunt, difficile perfecta inuenitur. Fiat tibi inquit Deus secundum fidem tuam. Hanc ego vocem audire nolo: Si enim secũdum fidem meam fiat mihi, peribo. Et certè credo in Deum Patrem, credo in Deum Filium, & credo in Deum Spiritum sanctum. Credo in vnum Deum, & tamen secundum meam fidem nolo mihi fieri. Sæpè enim venit inimicus homo, & inter Dominicam messem zizania interserit. Neq; hoc dico quòd maius quidquam sit quàm Sacramenti fides, quàm puritas animæ, sed indubitata ad Deũ fides ardue reperitur: Verbi gratia dictum sit, vt quod volumus perspicuum fiat, ad orationem adsisto: non orarem si non crederem, sed si verè crederẽ, illud cor quo Deus videtur, mundarem, manibus tunderem pectus, genas lachrymis rigarem, corpore inhorrescerem, ore pallerem, iacerem ad Domini mei pedes, eosque fletu perfunderem, crine tergerem, hærerem certè trunco crucis, nec priùs amitterem, quàm misericordiam impetrarem. Nunc verò creberrimè in oratione mea, aut per porticus deambulo, aut de fœnore computo, aut abductus turpi cogitatione, etiam quæ dictu erubescenda sunt, gero. Vbi est fides? Siccine putamus orasse Ionam? Sic tres pueros? Sic Danielem inter Leones? Sic certè latronem in cruce? Hactenus Hieronymus: locus planè aureus est. Omnes iam audire volumus vocem hãc, Secundum fidem tuam fiat tibi. Nemo tamẽ adeò impudens est puto, vt cum Hieronymo sese conferre audeat. Atque hic cùm nõ vulgari fide instructus esset, & vita ac sanctitate polleret, hanc vocem ait ego audire nolo. Si enim secundum fidem meam fiat mihi, peribo. Intelligebat siquidem quæ fides laudata esset in Euangelio, quam in se non agnoscebat. Vt dicendi finem faciamus. Ostendimus fide opus esse in precibus quã explicauimus complecti & certam persuasionem de misericordia Saluatoris, & fiduciam de obtinenda misericordia, quæ vt vtilis sit, diximus feruentem esse oportere, humilem & constantem. Cuius typus in Syrophœnissa exhibitus nobis est, quam imitemur, vt votorum nostrorum poßimus fieri participes.

IN DOMINICA
Letare, Homilia.



[E]pistola quam hodie nobis proponit Ecclesia, insignis est, sed supra modũ difficilis, & nescio an de ea differentẽ omnes me intelligerẽt, quare illa omissa tractabo Euangelium, Oremus Dominum pro gratia, Aue Maria.

EVangelium scribitur 6. capite apud Ioannem & est istud: *Abijt Iesus trans mare Galilææ. & cæter.* Dominus Iesus ad tempus cedens Iudæorum insaniæ, denuo proficiscitur in Galilęam non iam rursus Cana, sed in eam quæ est vltra lacum, quæ dicitur Tiberiadis, ob ciuitatem Tiberiadem à Tiberio Cæsare nominatam, lacui imminentem ad eius occidentale littus. Hunc autem proficiscentem secuta est ingens hominum multitudo, partim allecta cupiditate miraculorũ, quia viderant eum insolita virtute tollentẽ morbos hominum: partim vt ab eo sanarentur, qui morbis immedicabilibus tenebantur, partim illius inhiantes doctrinæ. Subijt ergo in montem Iesus. Cùm videret Dominus tantùm ardorem promiscuæ multitudinis, vt obliti etiam commeatus ipsum procul in loco deserto sequerentur, in montem subducit sese vnà cum discipulis, ipsa re docẽs, eum qui populi se pastorem profitetur, quanquam vt prosit suis, adesse eis plerumque debeat, tamen nonnunquam oportere secedere non dico ad computationes, ad Venerem, aleam, & similes voluptates, sed in hoc, vt in otio animus negotijs craßioribus fatigatus, purioribus votis, continuis precibus, sacris studijs, sanctis colloquijs ad Euangelij munus instauretur, vt alacrior & instructior redeat ad populi commodis consulendum.

Quum verò hæc geruntur in Galilea, proximè ait Euangelista, instabat pasche dies Iudæis cum primis religiosus. Atq; magis iam

conueniebat illum versari Hierosolymis, si religionis opinionem voluisset sibi conciliare. Verùm vt imagine quadam rerum significaret cessaturum omnem carnalem eorum cultum, atque ibi demum purè celebratum iri pascha, vbicunque relictis mundanis affectibus ad cælestium rerum contemplationem transferetur animus, maluit esse apud Galilæos in desertis, quàm Hierosolymis in templo. *Quum subleuasset ergo oculos Iesus & vidisset quia multitudo maxima venit ad eũ, dicit ad Philippum: Vnde ememus panes, &c.* Notate quod ait, Cum subleuasset oculos Iesus. Sedebat ergo demissis oculis, discamus hic modestiam. Video plerosque vagis incedere aspectibus, hac atq; illac, imò in omnem partem circumferre oculos, quod præter id quòd vanam arguit mentem, maximis dignoscitur periculis coniunctum esse. Dicite

Gene. 2. b. mihi, quid Euam seduxit? nónne oculi? *Vidit an Scriptura mulier, quòd bonum esset lignum, ad vescendum, & pulchrum oculis, adspectuq; delectabile, & tulit de fructu illius & comedit, deditq; viro suo qui comedit, & aperti sunt oculi amborum.* En quo modo ad mandati primi præuaricationem progressum, quaq; ratione in has miserias, quibus vsq; in hunc diem premimur, deuentum est.

Et ne solam Euam putetis seductam, pergite in Genesi, & legite caput sextum, in eius statim initio sic scriptum est. *Cùm cœpissent homines multiplicari super terram, & filias procreassent, videntes filij Dei filias hominum, quòd essent pulchra, acceperunt sibi vxores ex omnibus quas elegerant. Dixitq; Deus. Non permanebit spiritus meus in homine in æternum, quia caro est, & induxit aquas diluuij & perdidit omnes* En caussa diluuij vniuersalis, libido: caussa verò libidinis, mala oculorum custodia. *Videntes*, ait Scriptura, *filij Dei filias hominum quòd essent pulchra, acceperunt, &c.* Sed & Dauid in adulterium incidit atq; ex adulterio in homicidium nec alia ex caussa, quàm ex incauto adspectu. Deambulans enim in solario domus regiæ, vidit mulierem se lauantẽ ex aduerso: erat autem mulier pulchra valdè, videlicet Bersabee vxor Vriæ misit nuntios & aduocauit eã, dor

2. Reg. 11. miuitq; cum ea, 2. Reg. cap 11. Vt iam taceam de vxore Loth, & filia Iacob Patriarchæ Dina, quarum hæc, dũ vadit spectatum puellas alienigenas, rapta est & oppressa: illa dũ post tergum curiose respicit, versa est in statuam. Vnde Saluator in Euangelio, *Memores* ait, *estote vxoris Loth.* Terreant nos huiusmodi casus & exitia, & prouidos reddant. Non est quòd confidamus de animi constantia. Non sumus perfectiores quàm erat Eua, quæ in iustitia & rectitudine creata est. Nõ sanctiores sumus filijs Dei, hoc est, posteris Seth, q ob eximiam religionem, Filij Dei appellati sunt. Et nõ sumus maiori virtute præditi Rege Dauid, de quo deus ipse pronunciat: *Inueni virũ secundum cor meum.* quia omnes concupiscẽtia oculorum victi prævaricati sunt, vt audiuistis. possem & alios multos in mediũ producere, qui huiusmodi præcipitia ruinarum experti sunt, quorum meminit Scriptura, sed superuacaneũ puto, cũ quotidiana exempla in oculos incurrant. Quanti enim & quales nostra tempestate, quam egregij adolescẽtes Louanij perditi sunt per malam oculorum custodiam? Ante nos cũ ista tractentur, quare non pertimescimus? Quare non coercemus oculos, ne inspiciant formas alienas, maximè fœminarum, vnde tam multi perierunt? De carbonibus scintillæ dissiliunt. De ferro rubigo nutritur. Morbos aspides sibilant, & mulier fundit concupiscentiæ pestilentiam. Aculeus peccati est forma fœminea. In fœmina nihil est aliud, nisi quod feriat intuentem. Et sit aliquis ita constantis animi, vt non pertrahatur in concupiscentiam, nũquid euadere poterit mentis inquietudinem? Oculi nostri portæ sunt animæ, quædum ad omnia patent, omnium etiam species ac formæ per eas ingrediuntur ad animam, quæ eius tranquillitatem perturbant. Hoc licèt non percipiamus quãdiu in turbis sumus, certè experimur cùm ad silentium reuertimur, cùm Deo vacare volumus, in lectione horarum, in sacrificio Missæ, In studijs, ibi sese offerunt earum rerum quas cõspeximus species, nec sinunt animum liberè intendere præsentibus: Et fit nec id rarò, vt quod vno momento intrò per visum hausimus, vix longo tempore defricare possimus. Et si taliquis qui nec istud incommodi patiatur quod vix puto esse possibile, quid aliud est, quàm curiositas? omnia velle intueri, videre quis sit ille, quæ sit illa, quis habitus, quæ forma, quis incessus. &c. Si honestatem diligitis, si puritatem cordis adamatis, si pericula & ruinarum præcipitia declinare cupitis, demissis oculis accumbite. Insigne ornamentum est, & signum mentis bene compositę, demissio oculorum. Demissio oculorum propè res est vna (vt ille ait) solaq;, quæ possit facere & seruare beatum. Quod attendẽs beatus Iob & antè in se expertus. *Qui inclinauerit*, ait, *oculos suos saluabitur.* Fortè iam quærat aliquis. Ergo vis vt vbique demissos habeam oculos, nec vnquã quæ alterius sunt, videam? Dico, si ex caussa, hoc est, vt fratris miseria inspecta, ipsum iuues, oculos attollas, bene facis: Nam hoc Saluator fecit. Rursus si oculos attollas, vt auxiliũ poscas ab alto, bene facis: quia imitaris sanctum Prophetam, qui ait, *Leuaui oculos meos in montes, vnde venit auxilium mihi.* Psal. 120. Sin aliàs, hoc est, absque tua vel fratris necessitate hoc agas, non Prophetam, non Saluatorẽ, sed Euam, sed vxorẽ Loth, sed Dinam, imò

potius

potiùs Satanam imitaris. Nemo miretur de digresſione tam longa, mores exigũt, pericula cogunt hic prolixum eſſe, & niſi vererer offendere caſtas aures, dicerem multa quæ nunc ſilentio premo: Tibi Domine qui habes ſcientiam cunctorum, cognitum eſt quæ, quàm horrenda hinc quotidie accidãt. Quod meus non dicit ſermo, tuus qui vſque ad diuiſionem animæ ac ſpiritus, cõpagum quoque ac medullarum pertingit, intus loquatur, & doceat omnes. Vt ad Euangelium reuertamur.

Quum Ieſus ſublatis oculis vidiſſet ſupra modum numeroſam eſſe multitudinem & commeatu deſtitui, dicit ad Philippum: *Vnde ememus panes vt manducent hi? Hoc autem dicebat tentans eum.* Quid ſit tentare dum Deo tribuitur, optimè docet liber Geneſeos vbi cap. 22. ſic legimus. *Tentauit Deus Abraham, & dixit ad eum: Tolle filium tuum vnigenitum quem diligis Iſaac, & vade in terram viſionis, atque ibi offeres eum in holocauſtum ſuper vnum montium quem monſtrauero tibi. Surrexit Abraham nocte perrexitque cum filio ſuo ad locum de quo mandauerat Deus, cumque poſt iter trium dierum veniſſet ad locum, extruxit altare in monte, & impoſuit filium ſuum, arripuitque gladium vt immolaret eum.* Attendite iã ad ea quæ ſequuntur: *Et ecce Angelus Domini clamauit de cælo dicens: Non extendas manum tuam ſuper puerum. Nunc cognoui, quòd timeas Dominum, & non peperciſti filio tuo vnigenito propter me.* Tentare ergo Dei, eſt arduũ aliquod opus proponere, ſiue etiam graue aliquid & moleſtũ infligere, atque hoc eius rei gratia, vt probet hominem an verè colat Deum, an verè amet Deum, & verè ei obediat.

Sic mandato hoc de immolatione Iſaac probauit obedientiam Abrahæ, quanti Abraham faceret Deum in corde ſuo. Sic cæcitate immiſſa probauit fidem Tobiæ, num in aduerſis etiam immobilis permaneret in timore Domini.

In Euangelio verò præſenti, quæſtione de ſatianda multitudine propoſita, probare voluit animum Philippi, an verè crederet Chriſtum ex paucis panibus ſatiare tam numeroſam poſſe populi multitudinem.

Sed dixerit quis, cùm ipſe inſpiciat corda omnium, quid opus eſt hic experimento? Experimentum de nobis facit Deus, nõ quò ipſe diſcat vires noſtras, ſed vt nobis hæc cognita fiant: quamdiu enim tentati non ſumus, ignoramus an verè diligamus Deum, ignoramus an pluris faciamus ipſum, quàm temporalia, vitam, vxores, liberos, agros, pecuniam, &c. ſed per tentationem hoc clareſcit. Quod ergo dicitur in Geneſi. *Nunc cognoui quòd timeas Dominum*, ſic intelligite: Mandato hoc de immolatione Iſaac, teipſum tibi & virtutem obedientiæ tuæ notam feci orbi. Nunquam tam illuſtris fuiſſet obedientia Abrahæ, nec patientia Tobiæ, ſi tentati nõ fuiſſent. Iſtud dum benè intelligitur, mirum in modum conſolatur animum hominis, imò gloriari ipſum facit in malis quæ patitur, quia perſuaſum habet illa euenire ad probationẽ ſui, vt per mala & aduerſa probatus, ipſe ſibi cognitus fiat, & ex cognitione ſui, vel in ſpem aſſurgat vel ad humilitatem erudiatur. Qui enim re ipſa didicit per mala ſcilicet & aduerſa quanti faciat Deum, quòd amore cæleſtium nonnihil ferre poſſit, quamuis durum & inſuaue, vehementer erigitur in ſpem vitæ cæleſtis, ſperare audet ſe de numero illorum eſſe quibus in Euangelio apud Lucam loquitur Saluator. *Et ego diſpono vobis regnum, ſicut diſpoſuit mihi Pater, vt edatis & bibatis, &c.* Luc. 12. 6. Sed & is, qui experientia didicit, quam nihil valet pro Chriſto pati, quàm adhuc rudis ſit in rebus Dei, in rebus fidei & religionis humiliat ſe & definit alta de ſe ſentire, qui ante magna ſentiebat.

Rogatus itaque Philippus, quum expenderet quam exiguum eſſet ipſis pecuniæ ſubſidium, ad hæc quàm ingens eſſet hominum multitudo, reſpondit, Domine quid quæris de panibus emendis? etiam ſi ducentis denarijs emamus panes, vix ſufficerent, non dico ad ſaturandos iſtos, qui iam longa inedia famelici ſunt, ſed vt vel paululum guſtantes ſinguli, famis periculum effugiant. Vbi Philippus hæc dixiſſet, Andreas frater Simonis Petri aliquanto in fide prouectior ait ad Ieſum. *Eſt hic puer quidam, qui habet quinque panes hordeaceos & duos piſces, ſed hæc quid ſunt inter tantos?* Non omninò diffidebat Chriſtum poſſe augere panes & piſces, ſed ad moderatam portionem, ſic vt à paucioribus minus, ex pluribus plus accreſceret. Ieſus vbi ſatis expertus eſt rudes illorum animos, erigere volens ad expectationem miraculi, mandauit illis vt populum diſcumbere facerent in gramine. Nam erat illic graminis multa copia. diſcubuit populus. Erant autem ferme quinque millia. Acceptos ergo quinque panes hordeaceos, Ieſus poſtquam ex ſuo more gratias egiſſet Patri, fregit, tradiditque diſcipulis, vt diſtribuerent populo. Iam quod fecerat de quinque panibus, idem facit de duobus piſcibus, diſtribuens diſcipulis, ac inter diſtribuentis manus ipſius arbitratu creſcebat obſonium, quantum ſciebat omnibus ſaturandis ſuffecturum, etiam vſque ad largam redũdantiam. Quum iam multitudo cibo repleta eſſet, quò certior eſſet miraculi fides, ne quis præſtigium aut imaginationem cauſaretur, dixit diſcipulis ſuis. Colligite reliquias conuiuij, ne quid pereat. Tantum autem reliquiarum compertum eſt ſuperfuiſſe ſaturis omnibus, vt ex his impleti ſint cophini duodecim. Porrò qui ſaturati fuerant,

dictis meis vllum mendacium? depræhendistis in factis vllum crimen: si nemo est ex vobis omnibus, qui peccatum vllum possit impingere mihi, si nemo est, qui quicquam in mea doctrina côuincere queat, quod à recto veroque dissideat, quare non creditis mihi? Grãdis fiducia: nô ignorabat Saluator, quales erãt Scribæ, quales erant Pharisæi, quàm pleni inuidia, quàm pleni malitia, quàm iniqui sibi, & infensi, tamen hos compellãs, ait: *Quis ex vobis arguet me de peccato?* Talem esse oportet concionatorem inculpatæ vitæ. Ad eum enim pertinet, quod Esaiæ 58. dicitur: *Clama, ne cesses, quasi tuba exalta vocem tuã, & annuncia populo meo scelera eorũ, & domui Iacob peccata eorum.* Non satis est ex suggestu populo proponere misericordiam, & iustitiam Dei, docere, in quibus rebus situs sit cultus Dei, qua ratione côtinget remissio peccatorum, non satis est Euangelium aliquod, aut epistolam explanare, & dicere, quibus vitijs laborabant homines, quando Iesus prædicabat, quando scribebat Apostolus. In primis oportet concionatorem aduertere sęculum suum, quibus studijs homines sui temporis teneantur, quid ament, quid timeant, quid sectetur, quo perspecto, clarè proponere, & magna fiducia spiritus constantia, ac vehementia damnare oportet mores præsentes: hoc concionatoris munus est.

Id autem quomodo faciet is, qui eisdem vitijs inuoluitur, quibus alij? Qua frôte dicam contra luxum mensarum, quem maiorem hodie video apud clerũ, quàm vulgus, si ipse sectetur prandia & conuiuia? qua audacia repræhendam eos, qui videri volunt ieiunare, & interim vesperi proponi sibi faciunt, non dico reliquias prandij, sed varia bellaria, delicata vina, quibus tam largè vtuntur, vt si vel toto die nihil gustassent, satis esset ad vitam fulciendam, qua, inquam, audacia repræhẽdam eos, si ipse similis sum eorum: & sum adeò impudẽs, vt hoc audeã? nônne qui præsentes estis, dicetis mihi: Medice cura te ipsum? quanta audiuimus te dicentem, videamus & facientem, & tum adhibebimus tibi fidem.

Prima ergo cura concionatoris (quod & aliàs me dixisse memini) versari debet circa mortificationem sui ipsius, non solùm à crimine liberum esse oportet, sed talem omninò pręstare se debet, vt dicere possit, quis ex vobis arguet me de peccato? Non ignoro præsentem hanc vitam nô transigi sine peccato, nam scriptum est: *Si dixerimus quoniam peccatum non habemus, ipsi nos seducimus,* duci tamen vita præsens potest absque crassis illis venialibus & pinguibus peccatis, quæ apud homines etiam reprehensione dignum faciunt. Ab huiusmodi purum se seruare debet, cui concionandi munus incumbit. Et

1. Ioã. 1. c.

qui talem se præstat, ille demum cum fiducia loqui potest. Non tamen hæc res concionatorem absoluit: præter puritatem vitæ in concionatore requiritur eruditio: videas namq; plerosque vitæ inculpatæ prorsus, veros contemptores sui, & mundi, feruentes in rebus Dei, qui omne studium huc conferunt, vt negotium Euangelij promoueant, parum tamen proficiunt: qui eruditione destituuntur, non plenè didicerunt, quid complectatur beneficium Christi, non sciunt, quibus rebus côstet iustitia, nesciunt quorsum adhibentur opera nostra, ignorãt virtutem fidei, & quia ista ignorãt, sæquenter fatua loquûtur. Quod licet vulgus frequenter non aduertat, aduertunt tamen qui docti sunt, apud quos eorum perit auctoritas, vt & quæ rectè dicunt, non æstimentur. Studere ergo oportet concionatorem, sine studio non peruenitur ad sapientiã, sine studio peruenire non potest mens, quò tendit. Nec studere solùm oportet, sed & orare, imò plus orare, quàm studere, quia plus hac in re valet oratio, quàm studium: quod vtinam tã esset persuasum omnibus, quàm verum est. Videas plerosque (quod cum lachrymis dicendum) preces, quas horarias vocamus, maxima cum celeritate, haud secùs ac si flagello à tergo vrgerentur percurrere, quos dum rogas, quare id faciant, dicunt, concionandum est, disputandum est, prælegendum est: hoc autem præstare non possumus absq; multo studio: quo igitur liberiùs vacemus studijs, expedimus nos ab horis: Heu rem indignam. Attendite parum, qui eiusmodi estis, ad ea, quæ dicã, imò respôdete mihi ad ea, quæ proponam: Nônne omnis sapientia à Domino Deo est? ac tantum intelligit quis, quantum Deus dat, & non plus? Deus autem nônne his potissimùm suggerit spiritũ intellectus & scientiæ, qui illum continuis precibus, puris votis ambiunt, flagitant, & deposcunt? Res apud me certa est, si aliud vos sentitis, agite, quid virum illum, cuius ab ore dulcis vti mel fluit oratio, sanctum dico Bernardum ad tam sublimem diuinorum cognitionem euexit, si non oratio? Quid beatum Franciscum, de quo illius temporis Theologus nô minus verè, quàm scitè dixit, huius scientia instar aquilæ, pennis in sublime fertur, nostra verò graditur in terra, huc perduxit, si non oratio? Vterq; oratione obtinuit Deũ habere doctorem, ille erigebat ipsis aurem, hoc est, auscultare iubebat quotidie, & ipsi eum audiebant tanquã magistrum: propterea & multò felicius concionabantur, quàm nos facimus hodie, qui omnia haurimus ex libris.

Sed ad institutum reuertamur: oportet (diximus) concionatorẽ in primis vitæ esse

inculpatæ, deinde eruditum: alterū si desit, parum proficiet concionibus suis. Vtrunq; si adsit, si nō credatur ei, ipsi viderint auditores, quod concionatoris est, exhibuit: hoc est, quod ait Saluator: *Quis ex vobis arguet me de peccato? si veritatem dico vobis, quare non creditis mihi?* Nihil quod in bono concionatore requiritur, in me desiderare potestis: si vitam spectatis, prorsus integra est: si doctrinam, & illa sana est: quapropter nihil prætexere valetis perfidiæ vestræ: vel si habetis, quod prætexatis, dicite, illisq; tacētibus, perfidiæ causam ipse eis aperit: Quod (ait) diffiditis sermonibus meis, non hinc prouenit, quòd in me aliquid desideretur, quod boni concionatoris est, sed quia in vobis desideratur, quod bonorum auditorum est, hoc est, nō amatis veritatem, atq; hæc res arguit vos non esse ex Deo: Nā quisquis ex Deo prognatus est, is vt germanus filius verba Dei audit libenter. Verbum Dei, verbū veritatis vocat: nā quicquid verū est, ac rectū, id à Deo profectū est. Quare quod Comicus ait: Veritas odium parit, verū nō est, nisi ad hos solùm referamus, qui prognati sunt ex diabolo, qui illius ingeniū, ac indolem spirant, quales timeo etiam multos habet religio Christiana. Quisq; se examinet: dicet vobis quispiā, cuius Dominus cor mouit, vitia & defectus vestros, si non feratis monētem, si ringamini inuidia aduersus eum, si murmuretis, non ex Deo prognati estis, sed ex diabolo, huius germani filij estis. Res est certa, planè id concludit syllogismus, quo vtitur hic Saluator aduersus Iudæos: *Omnis, qui ex Deo est, verba Dei audit, vos non auditis. ergo ex Deo non estis. Qui ex Deo est*, inquit, *verba Dei audit*, inter cætera hoc præcipuum symbolū est, quo agnoscuntur filij Dei: Et quia multi malè quod dicitur intelligentes falsò sibi blandiuntur, genus sese esse Dei, sententiā hanc Saluatoris crassiùs explicare lubet. In primis audire verbum Dei, non hoc esse, quod vulgus intelligit, nimirum concioni interesse, quæ dicuntur, auribus corporis percipere, hinc discim⁹, quòd Scribæ & Pharisęi, cum quibus negotium est Saluatori in Euāgelio, quos negat audire verba Dei, concioni Christi intererant, quæq; ab ipso dicebantur, arrectis auribus excipiebant. Quare seipsum paralogizat, qui ita paralogizat: Dominicis atq; alijs diebus sacris, quibus habetur concio, audio verbū Dei (intelligite vulgi more) igitur sum prognatus ex Deo. Eadē si quidem argumentādi ratione turpissimum aliquod scortum, aut impurus leno, quem constat ad corpus diaboli pertinere, colliget genus se esse Dei, imò maga aliqua seu venefica, cùm id hominum genus verba Dei subindè audiat. Sed nec hoc quod in aure sonat, mente percipere, est audire verbū Dei si nihil aliud accedat, ęquè atq; prius illud certum est: cū videamus haud paucos, qui manifestè ingenium diaboli, ac indolē spirant, subtilissimè de ijs quæ in cōcionibus audierunt differere. Verùm si neq; hi, neque illi, qui tandem dicendi sunt audire verbu Dei? dicam paucis. illi sanè qui veritati, siue per auditum, siue absq; medio auditu, sacratiori modo perceptæ fauent, obtemperant, ac morem gerunt, hoc est, qui id quod in concionibus audiūt, vel quod per se in ipsorum mentibus loquitur spiritus, tota animi adhęsione amplectūtur, siue ipsis hoc aduersum fuerit, siue non: siue durū, molestum, ac difficile, siue nō, nihil morantur, tāti apud eos est veritas. Si nondum quid velim satis assequamini, ex eo quod subijciam intelligite: Est adolescēs, cui parentum diligētia duo, tria vel quatuor obuenerunt beneficia, seu canonicatus, audit fortè in concione hanc reprehendi, quam ad hoc vsq; tempus licitam sibi putauit pluralitatem, nihil tristatur ob auditum verbum, imò gaudet, imò exultat se in cognitionē veritatis deuenisse: nec mora, arripit calamum, scribit literas, liberari vult à beneficijs, nec cessat donec res perficiatur. En verum auditorem, en verum auscultatorem verbi, adeoq; verum ac germanum filium Dei. Quis det nobis talem mentem? Quis det nobis talem animum? quis nobis det cor paratum in omnem euētum, quò vocat verbum Dei? quò inuitat ipsa veritas? quis det? quis inquam det? certe nemo potest nisi spiritus Christi.

Vtinam ergo illabatur mentibus nostris, atq; efficiat nos veros auditores verbi Dei: sine hoc quotquot sumus auersamur veritatem: propterea vos non auditis ait Christus ad Iudęos, quia ex Deo non estis, hoc est, nō estis participes spiritus. Ad quæ verba illi (vt solet hominum malicia ad insana maledicta confugere) respondent, Nónne bene dicemus nos? Nónne bene pronunciauimus, id quod nunc re declaras, & comprobas nostram de te sententiam, quòd Samaritanus sis, ac dæmonium habeas? quomodo Iudęus videri velis, & Deum Patrem iactas.

Ad tam insanam calumniam quid respódit clementissimus Iesus? Ad Samaritani conuitium, quanquam magni probri loco habebatur, tamen quoniam nihil erat aliud, quàm impotentis iræ maledictum, perinde quasi fungum illum vocassent aut balbum, nihil omnino respondit: sed ad dæmoniaci vocabulum intentatum, respondet, sed ita vt non redderet maledictum quod in illos meritò posset retorqueri, sed mansuetudine depellat à se: Nos interim docens, vt quoties agitur de gloria Dei, quoties aduersus impios defendenda est Euangelica veritas

veritas, vehementes simus, & acres: Quoties verò nos ipsi conuitijs incessimur, lenitatē præstemus, vt nec ad omnia respondeamus, sed ea tantùm à nobis depellamus, ad quę sine periculo fructus Euangelici non possemus obticescere. Referebat aût hoc ad fructum Euangelicum, vt intelligeret populus Christum, quicquid ageret, nō authore dæmone, sed Deo Patre authore agere. Mihi, inquit, cum nullo dæmone commerciū est, nec ideò me iacto de Patre Deo, vt ex mendacio mihi gloriam concilié, sed vt per me Pater apud homines glorificetur. Vos autem cùm glorиemini verbis, eundem Deum esse Patrem, tamen me probris afficitis, qui nihil aliud quæro, quàm gloriam illius, cuius vos cultores videri vultis. Ego quidē vt non sum affectator meæ gloriæ (quanquam gloria mea Patris est gloria:) ita non sum vltor meæ contumeliæ: nec ob id tamen existimetis vobis impunè fore, quòd me probris afficitis, est enim, qui & quærit gloriam meam, & contumeliam vlciscatur, ni resipueritis. Amen amen dico vobis, si quis sermonem meum seruauerit, mortem non videbit in æternum: nihil proderit vobis generis vestri author Abraham, nihil Deus Pater vester, vt verbis gloriamini. Illud pro certissimo habetote, si quis obtemperauerit sermonibus meis, quemadmodum frequenter dixi, mortem non videbit in æternum.

Mirari hic satis nequeo socordiam nostram, ille, qui est veritas, & prima & suprema, qui sicut falli nescit à quoquam, sic nec fallere, dicit: *Si quis sermonem meum seruauerit, mortem non videbit in æternum*, nec simpliciter, sed magna cum asseueratione dicit, nec tamen credimus ei, non credimus, inquam: quis enim obtemperat verbis eius? quis sermonibus eius acquiescit? quis nō magis mūdum audit, quàm Christum? Sed dicitis, quę hæc consequentia? non obtemperamus verbis eius, ergo non credimus? Audite, si Cæsar, aut alius potens Princeps polliceretur singulis vestrum quotannis se daturum decem millia ducatorum, hac lege & cōditione, vt vna aut altera hora per diem ipsi vacaretis, agite, nonne lubēter acquiesceretis? nonne lubenter hoc, quicquid est oneris subiretis? & præstaretis, quod cupit? Audire videor consonas voces omnium, lubenter. Quid autem sunt decem millia ducatorum? Imò quid totus hic mundus diuitiarum est, collatus cum eo, quod hic promitit Christus? Si ergo creditis, quare non facitis pro tanto bono assequēdo, quod facitis pro vili adeò præmio? *Si quis sermonem meum seruauerit, mortem non videbit in æternum.* Quid est, mortem non videbit in æternum? perenniter viuet. Quid melius vita? quid præstantius immortalitate? quare nō trahimur tantæ rei pollicitatione? Omnis defectus hic est, quia non credimus, id est, non exercemus nos cogitationibus fidei, non perpendimus cum animis nostris, quid sit mors, de qua loquitur: quid vita huic opposita, quātum bonum sit immortalitas: quòd si faceremus, fieri non posset, quin vehementer afficeremur, traheremur, inflammaremur. Iudæi & crassi erant, & carnales, quod dictum erat de vita animæ, de vita corporum interpretantur: & quod dictum erat ad illos erudiendos, seditiosè deprauant ad contumeliam patriarcharum, vndique studentes aliquid inuidiæ conflare Domino Iesu apud multitudinem. Respondent autem in hunc modum: ex illo tuo sermone certius etiam cognouimus te dæmoniacū esse furiosum, ac lymphatum, qui hoc promittis seruantibus tuum sermonem, quod nec laudatissimis contigit patriarchis. Abrahæ locutus est ipse Deus, loquutus & prophetis, obtemperauerūt illi verbis Dei, & nihilo secius mortui sunt omnes, & tamen promittis immortalitatem ijs, qui seruauerint ea, quæ doces? Nunquid tu maior Patre nostro Abraham? nihil ille tale ausus est polliceri cuiquam, nec prophetæ. Quid tibi arrogas? anteponis te Prophetis & Abrahæ? & quòd Dei est pollicens? Deum te facis.

Ad hæc Iudæorum tam insana conuitiā mansuetè respondit. Ego, inquit, nihil arrogo mihi falsò, etenim si more hominū captarē gloriā meam apud homines, mendax, & inanis gloria mea esset, & si gloriam affectarem, non esset opus apud homines illam venari. Est enim pater, vnde proficiscitur omnis vera gloria, qui me glorificat, & si vultis scire, quis sit ille pater meus, is ipse est, quē vos iactatis, vobis quoque Deum esse simul & Patrem, quē vt falsa religione colitis, ita falsò vendicatis vobis illius notitiā, ego verò noui eum, & si negē me nosse illum, tam sum futurus mendax, quàm vos estis, vanè profitentes vos scire Deum, cùm Deum ignoretis. Ego enim, inquā, qui verus Filius eius sum, noui eū, & quicquid ille mihi mādat seruo. Porrò, quòd sine fine iactitatis Patrem Abrahā, scire vos volo, quòd Abrahā, quē vos miramini potiùs, quàm imitamini, quantus quantus fuit, tamen exultauit, sibique felix est visus, si contigisset videre diē meum, & vidit, quod optauit, & magnopere gauisus est. Hoc ænigmate Iesus significauit Abrahā, cùm pararet immolare filium suum Isaac, per prophetiæ spiritum vidisse Dominum Iesum, in mortem crucis à Patre tradendum pro mundi salute, nec tamen ob mortem interiturum, sed post triduum ad immortalitatem reuicturum. Hoc tantum mysterium non intelligentes Iudæi, rursus

carnalem sensum calumniantur, nihil aliud suspicantes Iesum esse, quàm hominem, nec antè fuisse, quàm de Maria nasceretur: Nõdum, inquiunt, annos natus es quinquaginta, & Abraham ante tot ætates mortuum vidisti? Tandem Dominus Iesus veluti prouocatus eorum conuitijs, subaperit diuinæ naturę scintillam, iuxta quam non nouit tẽpus, neq; sæcula. Illud, inquit, etiam atque etiam confirmo vobis, licet nondum credituris, antequam Abraham fieret, ego sum. Ad hanc vocem veluti palàm blasphemam, quòd homo mortalis videretur æternitatem soli Deo competentem sibi arrogare, non amplius temperauerunt à manibus, sed sublatis lapidibus aggressi sunt eum saxis obruere. Iesus autem subduxit sese illorum furori, & clanculum egressus est templum, ipsi honor in sæcula, Amen.

IN FESTO ANNVNciationis *Beatæ Mariæ,* *Homilia.*

Esai. 7. a. *Domine in cælo misericordia tua, & veritas tua vsque ad nubes.*



Vi linguæ Hebrææ periti sunt, sciunt literã ב beth, dũseruit, varia habere officia: vt quamuis frequẽtissimè in vel cũ significet, interdum tamen hoc valere, quod vsq; ad, quemadmodũ hoc loco: *Domine in cælo misericordia tua*, hoc est, vsque ad cælũ misericordia tua, quod declarant verba sequentia: *Et veritas tua vsque ad nubes.* Sensus est: Misericordia tua maxima est, & amplissima: vsque ad cælos protenditur. Et veritas tua vsque ad nubes, hoc autem quid sit, exponunt sequẽtia. Iustitia tua sicut montes Dei. Hebræi cũ volunt aliquid eximij significare: nomine Dei id exprimunt, vt cedros Dei pro cedris altissimis dicunt, quemadmodum in Psal. 79. *Operuit montes vmbra eius, & arbusta eius cedros Dei* Sic hoc loco: Iustitia tua sicut montes Dei, Iustitia tua, à qua diceris iustus in promissis, seu verax, maxima est, excellentissima est, excedit mõtes altissimos, ad nubes vsq; protenditur. Hãc Dei misericordiã pulcherrimè proponit præsentis diei Epistola. Iustitiam autem, seu veritatem iucundis admodum verbis exponit Euangeliũ, de vtraq; in præsenti concione disseremus. Oremus Dominum vt possimus salubriter.

EPistola ex cap. 7. Esaiæ descripta incipit hoc modo: *Dixit Dominus ad Achaz, pete tibi signum, &c.* Quæ vt melius intelligatur, paulò altiùs repetam historiã. Cùm audisset Achaz regẽ Syriæ, & regẽ Samariæ iuncto venire exercitu ad expugnandũ Ierusalẽ, vehementer exterritus est, pertimuitq;: cùmque penitùs iam desperaret, misit ad eũ Dominus prophetam suum Esaiam, qui hęc ei diceret: *Noli timere, & cor tuum ne formidet, à duabus caudis titionum fumigantium istorum.* Duo isti reges, rex Syriæ, & rex Samariæ, quos tantoperè formidas, non præualebunt, defendam te, & populum tuum, atque ipsos, & omnẽ eorum potentiam delebo, & quidem breui, vnde eos caudis comparo titionum, qui citò extinguuntur, hæc dicente Domino per Prophetã. Non credebat Achaz, vnde adiecit, & ait: *Pete tibi signum, &c.*

Quia tibi videtur difficile, quòd duo regna potentissima breui tẽpore finienda sint, & tu cum populo tuo de magno periculo libereris. *Pete tibi signum.* Si nudis verbis non credis pete tibi signũ, vt cùm acceperis, credas futura, quæ dixi. Vis vt scindatur terra, & grandi hiatu inferi pateant? an vis, vt aperiantur cæli, & inspicias, quæ clausa sunt? hoc est. quod dicit: *Siue in profundum inferni, siue in excelsum suprà. Et dixit Achaz: Non petam signũ, & nõ tentabo Dominum.* Quòd dicit, videri possit ex humili spiritu proficisci, & hũc habere sensum: Credo verbis tuis absq; omni signo. Sed quia constat impium fuisse Achaz, & ad alios deos recessisse, non humilitatis est, sed superbiæ, hypocrisis est. Si affectum cordis aperuisset, quem celabat, dixisset. Et si signum daret, non crederem edoctus prioribus bellis. Ipso perseuerante in impio affectu, sermo propheticus ad domum Dauid conuertitur. Quia tu Achaz perseueras in impio affectu, te omisso mouebo populum. Nunquid parum vobis est, molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo? Hactenus molesti fuistis hominibus, siue prophetis, quorum dicta irridetis, atque hoc vobis satis non est, molesti estis & Deo. Tales vos exhibetis erga ipsũ, quales hactenus vos exhibuistis erga Prophetas, quos cõtempsistis & irrisistis. Idcirco faciet Dominus, quæ sequuntur. *Ipse dabit vobis signũ: Ecce virgo concipiet, & pariet filium, & vocabitur nomen eius Emanuel. Butyrum & mel comedet, vt sciat reprobare malum, & eligere bonũ.* Expectabatur signum, quòd duo isti reges non vincerent: quod autem hîc dicitur: *Ecce virgo concipiet, & pariet, &c.* nihil ad rem pertinet, cùm multò post bellum Syriacum euenerit. Nam inter victoriã Achaz promissam, & hoc signum pręstitum, fluxerunt anni circiter 767. Quare ergo hîc inseritur?

Certè lectori, qui in gentilium tantùm scriptis versatus est, mirum videri potest, quare istud fecerit Esaias, quare in media rei bellicæ mentione Virginis parituræ, & Emanuelis meminerit, sed qui nouit Prophetarum

phetarum omnia esse plena inuolucris, & ipsos sub rebus temporalibus gestis, aut gerendis Ecclesiæ describere Sacramenta, nihil mirabitur. Quicquid enim de bello Syriaco, & populi liberatione hic dicitur, causa Emanuelis, & de humani generis liberatione dicitur. Propterea in media historia subitò, & præter expectationem lectoris ad rem typo significatam transit, & quod maximè mirandum, facit id per notam illationis. *Propter hoc*, inquit, *dabit Dominus vobis signum*, vt studio videatur spiritus S. voluisse offendiculum ponere carnalibus Iudæis. Dicit ergo, quanquam populus hic impius sit, & indignus, cui fiat misericordia: quanquam totus mundus inimicus sit Deo, nec mereatur, vt mittatur Christus, tamen mittam Christum: *Ecce virgo concipiet, &c.* Ecce mittam vobis Saluatorem, non quales hactenus feci, non Gedeonem aliquem, aut Samsonem, sed Emanuelem. Nascetur ex virgine: Verùm egressus eius ab initio, & à diebus æternitatis, vescetur cibis infantium, butyro, & melle, quæ humanæ naturæ in eo veritatem arguent, sed Deus erit. Bene proinde Dauid: *Domine in cælo misericordia tua.* An non vsq; ad cælum protenditur, quæ è cælo Filiú Dei promittit, & ijs promittit, qui misericordia prorsus indigni sunt. Atque hunc non iam primò, sed mox ab Adam lapso promisit.

Gen. 3. Scriptum est enim in Genesi, in serpentis maledictione: *Inimicitias ponam inter te, & mulierem, semen tuum, & semen illius, ipsa côteret caput tuum*, siue iuxta Hebraicum ipsum conteret caput tuú. Hoc semen est Emanuel, qui hic de virgine nasciturus promittitur, atque hâc promissionem sicut misericorditer humano generi facit, ita & verè præstitit, & rebus expleuit, quemadmodum videre est in Euangelio, quod sic habet: *Missus est Angelus Gabriel*

Luc. 1. c. *à Deo in ciuitatem Galilea, cui nomen Nazareth, ad virginem desponsatam viro, cui nomen erat Ioseph, de domo Dauid, & nomen virginis Maria.* A promissione seminis, cuius iam meminimus, vsque ad hanc legationem fluxerunt anni 5199. in tam longinquum tempus promissio hæc extracta est, quia ante Mariam nulla inuenta est mulier, quæ hoc munere fungi voluerit, esse scilicet mater Dei. Omnes esse matres hominum voluerunt, omniq; mētis ardore concupierunt, & quasi ierūt de hominib. parturire, hominesq; hominibus parere. Quia fortè obscurius hoc dictū est, dicā clarius. Voluit Deus Filium nasci ex Virgine, hoc æternū ipsius fuit decretum, ex Virgine, inquam, non quæ corpore solùm, sed & animo, & proposito Virgo esset. Talis ante Mariam nulla fuit. Multæ quidē fuerunt, quæ à viro nunquam cognitæ, vitam finierunt, nullam tamen pro sua virginitate laudem sunt assequutæ: quia omnes, cùm per ætatem, legemque, & parentum arbitrium licuerit nubere, voluerunt & maris amplexu liberos procreare. Mariam non ætas, nó lex, non parentes in virginitate tenuerunt, sed voluntas, sed amor, & quia inter priores puellas sola se totam Deo consecrauit, ideò ad huius Virginis sanctæ maturitatem extracta est promissio. Rectè proinde canit Ecclesia: *Sancta & immaculata virginitas, quibus te laudibus efferam nescio: quia quem cæli capere non poterant, tuo gremio contulisti.* Excitet istud in vobis, & ijs, qui conceperunt, cōfirmet virginitatis propositum. Res sancta est matrimonium, sed cum virginitate collatum tantum cedit, quantum argentum dum auro comparatur. Vnde & peculiare præmium ei decernitur in Apocalypsi: *Vidi*, ait Ioannes, *& ecce Agnus stabat supra montem Sion, & cum* Apo. 14. *eo centum quadraginta quatuor millia, habentes nomē eius, & nomen patris eius scriptum in frōtibus suis: & cantabant quasi Canticum nouum ante sedem, & ante quatuor animalia, & seniores, & nemo poterat dicere canticum illud, nisi illa centum quadraginta quatuor millia.*

Et ostendens, quo suo merito id eis præ cæteris datum sit. *Hi sunt*, ait, *qui cum mulieribus non sunt coinquinati: virgines enim sunt. Hi sequuntur Agnum, quocunque ierit.* Sed satis de virginitate, reuertamur ad Euangelium. Cùm in suo conclaui Maria virgo vacaret rerum cælestium contemplationi, quemadmodum virginitas amat secretum, ingressus Angelus ad eam dixit: *Aue gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus.*

Magnifica prorsus salutatio: *Aue*, inquit, *gratia plena.* Omnes gratiæ fœminis hactenus sigillatim præstitæ, tibi sunt accumulatæ. Insignis gratia est pulchritudo, decor, & venustas corporis, fortitudo, seu robur, verùm hæc apud homines, non apud Deum quemquam commendat. Neque de hac loquitur Angelus, sed de ea potissimùm, quæ interioris hominis est, hoc est, de pulchritudine, decore, & venustate spiritus, quæ sunt virtutes, humilitas, castitas, temperantia, modestia, & cætera, his plena fuit sacratissima Virgo. Dominus tecum: Ita est tecum, vt cum omnibus hominibus per te pacem inire, caro, & frater eorum deinceps semper esse dignetur. Et ob hoc eris vnicè celebris, ac laudatissimi nominis inter omnes mulieres. *Quare cùm audisset, turbata est in sermonibus eius.* Quia ipsa nihil de se magnificè sentiebat, ideò turbata est facie, aspectuque quasi ad mœstitiā mutata. Non leuiter verbum hoc transmittamus. Quis nostrum suis laudibus turbari solitus est? Quis nó exhilaratur? quis non extollitur? quis non rapitur supra se, si laudari se audeat? Quātum absumus ab huius virginis sanctæ modestia. *Turbata est in sermone eius.* Cuius eius? nempè Angelī

Angeli optimi, quem sciebat falsò nec velle, nec posse laudare. Non lætamur laudibus hominum, qui præter hoc, quòd in laudando sæpè falluntur, frequenter subdolè laudant. Virgo beata sollicitè cogitabat, & in animo secum versabat, quid vellet illa tā noua, tamq; magnifica salutatio. Nos dum laudamur, nedum cogitamus, an verè laudemur, sed ad laudes nostras, siue veræ illæ sint, siue falsæ, mox in altum tollimur, & animo efferimur. Propterea nihil mirū, quòd miseri maneamus, inopes, & omnis boni indigi. Cùm enim Filium suum vnigenitū dederit Deus, quo maius habuit nihil, aut charius, quomodo non & cætera daret, si verè humiles nos inueniret? Nunc quia superbos cernit, & pronos ad elationem, misericorditer negat, na ipsa eius dona, altioris nobis fiant occasio ruinæ. Quum virgo Maria solicita de salutationis insolita forma secum cogitaret, quid ea vellet, ait ei Angelus: *Ne timeas Maria.* Nō vana salutatione te demulceo, *Inuenisti enim gratiam apud Deum*, hoc est, fauorem eius assecuta es, quo te elegit præ cunctis ad mysterium sacrosanctum expediendum, quod erat ab exordio sæculi patribus, & prophetis promissum. *Ecce concipies in vtero tuo*, ex tua ipsius substantia, *paries q; Filium*, qui tuus erit Filius, de tua substātia generandus, *& vocabis nomen eius Iesum*, quoniam salutem adferet toti mundo. *Hic erit magnus*, diuinis virtutibus erit modis omnibus maximus. *Et Filius altissimi vocabitur*, Reuerà erit, veraciterq; dicetur Dei Filius, non vt cæteri fideles, & sancti per adoptionem: sed & per naturam, & æternam à Patre geniturum. *Et dabit illi Dominus Deus sedem Dauid Patris eius, & regnabit in domo Iacob in æternum, & regni eius non erit finis.* Thronum vel sedem Dauid intelligite non sensibile regnum, quale est huius mundi, sed diuinum, spirituale, cæleste, quod situm est in consolatione consciētiarum, in tranquillitate mentis, & pace spiritus, de quo dictum est: *Regnum Dei inter vos est*, Luc. 17. c. de quo etiam in oratione dominica: *Adueniat regnum tuum.* Oramus, non vt mox in cælum perueniamus, sed vt cedat regnum diaboli, regnum peccati, & inhabitet corda nostra Christus per fidam & gratiam suā. Hoc ergo regnum nobilissimum non occupabit sibi mundi præsidijs, quibus regna mundi temporaria rapiuntur: sed Pater cælestis dabit illi regnum Dauid sacrū, æternum, perfectū, & cæleste, ac sic regnaturus est in domo Iacob, hoc est, super veros Israelitas, omnes fideles, & electos in æternum, nec huius regni venturus est vllus finis, quemadmodum vaticinatus est Esaias.

Ex his tam magnificis Angeli promissis nihilo factus est insolētior virginis animus, nec ex rerum sublimitate concepit diffidētiam. Tantùm de virginitatis, castæque puritatis adamato thesauro solicita est. Proinde non postulat ab Angelo signum, quemadmodum fecerat Zacharias, sed tantū modum rei gerendæ verecundè simul, & prudēter quærit ex Angelo cognoscere, respondens in hunc modum: Qua nam, inquit, ratione fiet, vt pariam Filium, quādoquidem ita desponsa sum viro, quo cum nunc viuo, vt mihi tamen cū eo nō sit consuetudo connubialis? Placet enim vtriq; castitas, & hanc felicitatem nobis, si liceret, cuperemus esse perpetuam. Docet igitur modum Angelus, & de virginitate scrupulū eximit virginis. Spiritus sanctus, inquit, superueniet in te. Nihil hicō virgo geretur iuxta communem naturæ cursum, cælestis erit partus, ex cælesti peragetur opifice, continget tibi felicissima fœcunditas absque vllo virginitatis detrimento. Non erit opus ad diuinum conceptum vllo viri mortalis semine, sed Spiritus sanctus cælitus illabetur in te, inq; tuo vtero, velut in officina cælesti, sacri fœtus mirabile opificiū peraget, ac pro mariti corporali amplexu obūbrabit tibi altissimus, sic immensam virtutem suam ad humanæ naturæ modum attemperans, vt cōgressum sustinere possit. Vbi libido intercedit coitu, ibi quod nascitur, immundum nascitur, & peccato obnoxiū. Cæterū quod ex te nascetur, quoniam ex spirituali sanctissimoque complexu Altissimi concipietur ex opificio sancti Spiritus, qui sanctificat omnia, mox sanctum erit, vt conceptū fuerit, ac propter corpus humanum de tui corporis substātia desumptum rectè dicetur Filius virginis, ac Filius hominis. Cæterùm propter æternam à Patre geniturum idem ipse vocabitur Filius Dei. *Et ecce Elizabeth cognata tua, &c.* Ad tantæ rei confirmatioem adijcit exemplum. Elizabeth, inquit, simul Deus dignationis suæ miraculū ostenderat, quę cùm anus esset iam deploratæ sterilitatis, præter omnem spem, præter naturæ vires, Deo promittente concepit filium, vt intelligerent omnes nihil esse tam incredibile apud homines, quod non præstet diuina virtus, si voluerit. His auditis dixit Maria: *Ecce ancilla Domini fiat mihi secundum verbum tuum.* Simulque cū dicto peractus est insensibiliter cælestis ille conceptus, tot retrò sæculis promissus. Cantemus igitur iam: Cōfiteor tibi Domine, quoniā iratus est mihi, conuersus est furor tuus, & consolatus es me. A tempore, quo Adam mandatum tuum transgressus est, iratus humano generi promisisti quidem Filiū tuum mox ab homine lapso, sed dum in longum extrahis promissionem, visus es prorsus oblitus misericordiæ tuæ. Nunc in legatione hac conuersus est furor tuus, & consolatus es me. Ecce Deus Salvator meus, ecce Emanuel

nuel iste, puer hic conceptus hodie in vtero virginis Saluator meus, ipse diabolo spolia detrahet, ipse iugum oneris eius, & virgam humeri illius, & sceptrum exactoris superabit in abscódita manu, quemadmodum olim fecit tempore Madian. Multa iam quidem incutiunt terrorem peccatum, lex arguens peccatum diabolus, mors, infernus, verùm fretus Emanuele fiducialiter agam, in Emanuele respiciens non timebo, quia fortitudo mea, & laus mea Dominus, per ipsum quidquid formidabile est, superare potero. Ipsi acceptum fero, quòd in medijs malis fidere audeam, quòd bono animo expectem mortem, quod fortis sim aduersus mundú, carnem, diabolum. Ipse factus est mihi in salutem. Haurietis aquas in gaudio de fontibus Saluatoris, abundantissimè accipietis consolationem, & dulcedinem spiritus. Dicetis in illo die: Confitemini Domino, & inuocate nomen illius. Notas facite in populis adinuentiones eius, hoc est, molimina eius & studia, opera hæc liberationis & misericordiæ, quod descenderit in vterum virginis, quò impleret promissum suum. Memanto quoniam excelsum est nomen eius. Ne inquam excidat è memoria beneficium hoc, quia magnum est. Cantate Domino, quoniam magnificè fecit, quia seipsum dedit, quo maius dare potuit nihil. Annunciare hoc in vniuersa terra. Exulta & lauda habitatio Sion, quia magnus in medio tui sanctus Israel. Hoc carmine seu epiphonemate tractatum suum de Emanuele, qui cœpit capit. 7. concludit Esaias, & recitare vobis volui, vt cum propheta discatis gratias agere Deo pro beneficio hoc tam memorabili super misericordia & veritate ipsius: illam in promittendo liberatorem hác in præstando declarauit. Ipsi honor & gloria in sæcula sæculorum, Amen.

DE ASSVMPTIONE
D. Virginis, Homilia prima.



Ptarem ego Patres talé vobis hodie concionatorem, qualé vetus habuit lex, de quo legimᵘ, quòd verbú illius quasi facula ardebat. Vel saltem talem qualem posteriora tulére sæcula, cuius laus est in ecclesia, quòd ab ore eius dulcis vt mel fluat oratio. Confundar enim ego dú altera iam vice locum hunc conscendo, qui iuuenis sum pollutus labijs, & nó vt ille in medio populi polluta labia habentis, sed in congregatione consisto doctorum & sacerdotum Dei & cleri eius. Sed mihi confusio faciei meæ dummodo impleam sanctæ obedientiæ mandatum & ille magnificetur, qui solus potens est, magnificetur, inquam, in nobis, sicut gloriosè magnificatus est in Matre sua, quam terris hodie sublatam cælo intulit. Quo triumpho & apparatu, nouerút quidem cælestes illi spiritus, & quæ spectaculo interfuerunt animæ sanctæ, sed ab oculis nostris absconditum est. Vbi autem peruenerimus ad sanctam illam ciuitatem, tum qui viderunt annunciabunt nobis. Interim hic in exilio positi, quibus itineribus ad tantam gloriam perducta est, inuestigemus, atque id magis fuerit ex re nostra, vt qua ipsa præcesserit cognoscentes, illac & nos gressus dirigamus, vt salubriter quod concepimus eloquamur gratiam imploremus per ipsam, quæ fontem gratiæ mundo effudit, virginé Mariam, Aue Maria.

Itinera per quæ gradiens diua Virgo, cælos atq; ipsos Angelorum choros hodie gloriosa transcendit, sunt Humilitas, Castitas, Charitas. Vt ab humilitate auspicemur, scriptum est, Omnis qui se humiliat exaltabitur. Via ergo ad summa, est humilitas: sed nunquid ad idem sublimitatis fastigium euehit humilitas quotquot ipsius semitas ingrediútur? Minimè. Et in promptu ratio est, quia non æquè omnes in ijs progrediuntur, & quispiam diligés sui inspector notam incipiat habere miseriam suam, captiuitatem suam, fœditatem suam, atque ex hac sui vera cognitione sibi vilescere incipiat, hic pedem quidem posuit in via humilitatis, si proculante se videt in eadem via ambulantes alios, illos nimirum, qui non solùm miseros se agnoscunt & peccatores, sed etiam non refugiunt & haberi tales & dici quales se agnoscunt, imò gaudent vbi sentiunt, hoc quod de se intus habet iudicium, foris approbari ab alijs: quod fit dum despiciuntur, contemnuntur, & veluti purgamenta reijciuntur. Multum hi promouerunt sed nondum peruenerunt ad summum nondum attigerunt cacumen, vident & ipsi & quidem longe ante se alios in multa pulchritudine gradientes, sanctos videlicet viros segregatos à peccatoribus, in virtute constitutos ac consummatos, quos non pondus peccatorum, sed amor inclinat virtutis, qui cæteris cum præstent, similes se æstimant cæterorú, nihil præ cæteris sibi arrogant, infra alios se deijciunt: Viri isti circa fastigium perambulant. Sed vbi terrarum hos inueniemus? In primis quotusquisque mortalium est, qui se nosse velit? Quis non dicit diues sum, & nullius egeo? cum interim verè miser sit & miserabilis & pauper & cæcus & nudus.

Luc. 14. & 18. c.

Hhh Et sint

Et sint quantumuis multi, qui nouerint seipsos. Num vnum ex mille reperire poteris, qui talis haberi velit ab alijs & dici, qualis ipse in oculis suis est? Audis Hypocrita es, & tua ipsius attestante conscientia es Hypocrita, & statim deijceris animo & vix longo tẽpore concoquere vales leue adeò verbum, quod simul cum dicto in auras euanuit. Audis rursus ab alijs laudari simulatam tuam sanctitatem & pharisaicam iustitiam, & continuó gaudes in sinu tuo, sciensque ac prudens falsum de te approbas iudicium. En humilitas nostra. Iam si vix inuenias, qui non in fecibus suis sibi non placeat, qui non in paupertate sua diues haberi velit, vbi reperies qui in diuitijs pauperem, in sublimitate humilem se exhibeat? Si inueniantur, nouit Dominus, Audacter audeo dicere, vix Apostolos eò deuenisse humilitatis, præsertim cùm vas illud electionis, quo in ipso deprimeretur elationis spiritus, opus habuerit angelo se colaphizante. *Ne*, inquit, *magnitudo reuelationum extollat me, datus est mihi stimulus carnis meæ, angelus sathanæ vt me colaphizet*. (2.Cor.12.) Verùm siue pauci, siue multi inueniantur huius viæ viri, seu etiam fœminę, hoc certum est, primam esse quam nunc prædicamus virginem Mariam. De hac dictum est, & verè dictum est, quod fuerit plena gratia, benedicta inter mulieres. Habebat ergo vnde præ cæteris gloriari poterat, sed nunquid fecit? tantum hoc abest, vt plenitudinem gratię ne agnouerit quidem. Vnde audita magnifica illa ab angelo salutatione. *Aue Maria gratia plena, cogitabat*, ait Lucas, (Luc.1.c.) *qualis esset ea salutatio*, & quale id esset, quod sibi tribuebatur. Nec plena tantum gratia, sed plena quoque Deo fuit. Nam emissa voce illa: *Ecce ancilla Domini fiat mihi secundum verbum tuum*, impleuit Vterum eius Filius altissimi. Sed quid? Nunquid sicut vterus eius, ita animus quoq; intumuit in tantæ prolis susceptione? Audi quid de ea subijciat Euangelista. *Exurgens Maria abijt in montana cum festinatione in ciuitatem Iuda, & intrauit in domum Zachariæ & salutauit Elizabeth*. En nec corporis teneritudo, nec pondus ventris, nec viæ asperitas, & montium adscensus difficilis, officium in ea impedire potuerunt. humilitatis erat quòd inuisebat Elizabeth, quod superior veniebat ad inferiorem, quòd mater Domini ad matrem serui, nec venit tantùm, sed & mansit cum ea quasi mensibus tribus. Quid interim agebat? Vtique omni sedulitate inseruiebat cognatæ. Venerat propter officium, Inhærebat officio. Et vt singularem omninò in ea agnoscas humilitatem, scimus quòd assurgere soleat virtus commendata, commendat eam mirum in modum Elizabeth, miratur humilitatem, fidem prædicat: *Benedicta tu* ait, *inter mulieres, et benedictus fructus ventris tui. Et vnde hoc mihi vt veniat Mater Domini mei ad me? Beata quæ credidisti, quoniam perficientur ea, quæ dicta sunt tibi à Domino*. Magna sunt hæc, nihil tamen magni ob hæc de se sentit virgo beata. Multa tribuuntur ei, ipsa tamen nihil tribuit sibi, sed omnem fœlicitatis suæ gloriã, & totum hoc quod habet, in eum transfundit, cui vni debet omnia: *Magnificat*, ait, *anima mea Dominum, Et exultauit spiritus meus in Deo salutari meo. Quia respexit humilitatem ancillæ suæ*. Hæc est humilitas quam prædicamus, cui parem non inuenies in terra, sed nec in cælo quidem, quippe cùm Ipsi etiam Angeli in hoc munere inueniantur omnes inferiores, & propterea minùs admiranda est, si cum hac, eorum conferatur humilitas. Ex his cõcludamus quod proposuimus. Ostendimus ex Euangelio viam ad summa esse humilitatem, (Luc.14.c. & 18.c.) quia scriptum est: Omnis qui se humiliat, exaltabitur. Hoc si verum est, vt certissimè verùm est: Nónne quò magis quis se humiliat, hoc magis exaltabitur? Sic sanè. Vnde rursus scriptum est: *Qui minor est inter vos omnes, hic maior est*. (Luc.9.f.) Cùm ergo D. Virgo omnes omninò non homines tantùm mortales, sed ipsos quoque beatos Angelos humilitate antecesserit, nónne præire debuit & gloria? Debuit certè & præcessit. Exaltata est enim hodie, quemadmodum canit mater nostra Ecclesia, super choros Angelorum in cælestia regna. En quò euehit humilitas. Miramur dum hæc legimus aut audimus, sed vtinam admiratio excitet amorem, amor adducat æmulationem. Omnes magni esse volumus, hic laborat vt fiat canonicus, ille vt præpositus, alius vt abbas, quotquot sumus ad alta adspiramus. En proposita est hodie via, & ex æquo omnibus proposita est, via inqnam quæ euehit non ad paruas quales iam commemorauimus dignitates, sed ad regnum nec qualecunque regnum, sed æternum in cælis. Et via hæc facilis est. Quid enim facilius quàm descendere? Nec facilis tantum, sed & imprimis tuta. Humilias te, nemo inuidet, nemo insidias struit, nemo malum aliquod molitur. Quis enim ei nocere quærat, qui nihil earum rerum, ob quas tumultuatur mundus, ambit? Quis illi inuideat, qui nemini vnquam se præponit? amamus, fouemus, amplectimur omnes hominem huiusmodi. Et cum hæc ita sint, nos curuæ in terris animæ hac dimissa, vias eligimus laboriosas & difficiles, illas nimirum quibus ad diuitias itur, honores, beneficia. Viæ istæ difficiles sunt, quia eleuatę, semper autẽ ascensus difficilis. Nec difficiles tãtùm, sed & plenæ insidijs, imò vix pedem in eis posueris, & statim exurget, qui ex aduerso se tibi opponat, qui litem statuat, qui armata adeoq; ærata prece

fores

fores pulsset potentum, vt à possessione te excludat, &(quod omnium infelicissimum est) vbi ad votum tuum in altum euexerint, ad ima te præcipitant, hoc est, ad tartara, sicut scriptum est: *Omnis qui se exaltat, humiliabi-*
Luc.14.c. *tur.* Sed omissis querimonijs institutum cursum perficiamus, & gressus hinc dirigamus in viam castitatis.

Castitatis semitę pulchræ sunt & amabiles, à terra ad cælum vsque porrectæ, vndè & certo calle eò deducunt ambulantes per ipsas, sicut scriptum est: *Quis ascendit in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto eius?* Respódet
Psal.23.c. Propheta: *Mundus manibus & mundus corde:* Sic enim habet translatio Pagnini & mirè dixit Propheta, Mundus manibus, & mundus corde, & non modò, mundus corpore & mundus corde, cùm tamen hoc vt putamus significare voluerit, videlicet vt intelligas, quod nisi manus solicitè seruaueris, & in sinu quasi captiuas tenueris, & mundas prorsus à contactibus, diu castitas, que in carne est, tuta esse non poterit. Duplicem ergo castitatē hoc versu expressit Propheta, carnis videlicet & mentis. Vtraque excellenter viguit in Maria. Si carnis in ea spectes castitatem, mundissima virgo fuit.

Discimus hoc ex Euangelio, Mittitur ad eam Gabriel Angelus, qui ingressus conclaue primò salutat eam, deinde Filium promittit dicens: *Ecce concipies in vtero & paries Fi-*
Luc.1.c. *lium, & vocabis nomen eius Iesum:* atque vt animum Virginis ad assensum facilius inclinet, edocet quantus futurus sit, quem ex ipsa nasciturum nunciat: *Hic erit magnus*, inquit, *& Filius altissimi vocabitur, & dabit illi Dominus Deus sedem Dauid Patris eius, & regnabit in domo Iacob in æternū, & regni eius non erit finis.* Quæ obsecro virgo tam casta, quæ spe tantæ prolis non libens virginitatis suæ iacturam faciat? Quæ puella sic maritales abhorrens thalamos, quæ vt mater Dei efficiatur, non pleno corde torum ambiat? At non ita virgo beata, vox eius est: Quomodo fiet istud, quoniá virum nō cognosco? Quonam pacto ait hæc promissio, qua Filium mihi polliceris, in me implebitur? ego enim virum non cognosco.

Quid est virum non cognosco? An hoc videlicet. absq; viro & innupta sum? Minime, sed votum & animi mei propositum est, virum in æternum non cognoscere, ne sobolis quidem desiderio aut posteritatis amore. Nam si illud prius tantùm significare voluisset, nulla erat quærendi ratio, quomodo id fieret: & caussa quæ infertur nulla erit quia & iam tum nupta erat, & viro desponsata. Et etiam si innupta fuisset, nubere poterat, atque ita ex viri consortio concipere, & effici mater.

Magnum itaque hic testimonium habemus virginitatis Mariæ, atque adeò magnū, vt vel vnicum hoc sufficiat, ad perpetuam ipsius integritatem adstruēdam. Cuius enim animus Angelo Filium promittente, & talem Filium, Filium Dei non titubauit, alia vnquam re labefactari ipsum potuisse credendum est? Virgo quæ non inflectitur magnis promissis ducis alicuius, vel regis, vel principis terræ, inclinari illa poterit vilibus promissis hominis alicuius plebei? Puella quæ castitatem suam prætulit sedibus & regnis, commutabit eam aliquando oblatis paucis iugeribus terræ? En quam forte tenemus argumentum perpetuæ virginitatis Mariæ. Huic idem adde, quòd ipsa omnium prima castitatem suam Domino consecrauit: alias enim ante ipsam huiusmodi virgines ignorat sacra Scriptura. Si autem primitiæ virginum inuenitur, ipsa ergo & inter virgines præcipua: Primitiæ enim in omni re semper excellunt. Hinc primitiæ resurgentium CHRISTVS: primitiæ credentium Apostoli. Et quomodo non præcipua, ex cuius sanguinibus virgineum illud corpus, quod vnigenitus Filius Dei nexu indissolubili sibi vniuit operatione Spiritus formatum est? Sicut Scriptum est: *Spiritus sanctus superueniet in te, & virtus altissimi obumbrabit tibi, ideoquè & quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei.* Ex quo & hoc discimus, quòd in ea virginitas cum fœcunditate coniuncta est, vt eadem sit Virgo & Mater, & quidem Mater Dei. Quantæ ergo huius sunt gloriæ, quæ parem si incorruptam carnis integritatem spectes, non habet super terram, imò nec parem etiam si interioris hominis cōsideres castitatē. Castitatē interioris hominis vocamus generaliter puritatē mentis, quemadmodum Apostolus 2.Cor.11.
Paulus dum ait: *Despondi vos vni viro virginem castam exhibere Christo.* Quod dicimus palàm erit, si duos produxerimus, qui in castitate fuêre præcipui. Hi sunt Ioannes Baptista & Euangelista. Vterque castitatis suæ testimonium habet in Euangelio. Hic quòd vnicè adamabatur à Domino, vnde & super pectus dominicum in cœna recubuisse legitur. Ille quòd eremi cultor extiterit etiam dum puer, ne leui saltem maculare vitam flamine posset. Magna & quæ nunquam satis laudari potest amborum puritas, sed neque huius, neque illius cum hac, quam nunc prædicamus, vel conferenda semel est. Imprimis nónne dilectus ille discipulus in fæcibus iacuit toto illo tempore, quo clausus viuebat intra parentis viscera? Nónne & Baptista, qui purus prodijt ex vtero, impurus in vtero conceptus est, vt meritò dicere cum Dauid poterat: *in iniquitatibus conceptus sum & in peccatis concepit me mater* Psal.50.a.
mea? Deinde quod ad rem magis facit, nóneam-

nebris egisti, ipse publicè velut in theatro spectanda exhibebit toti mundo. Sed dum hæc sequimur, institutum cursum deserimus, & propterea vnde digressi sumus reuertamur.

Ostendimus iter directum ad cælum esse castitatem, quia cùm Propheta proposuisset sibi: *Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto eius?* subiecit, *Mundus manibus & mundo corde*. Ostendimus deinde Virginem Mariam cæteris al[..]us viam hanc côscendisse: Superauit enim castitatem côiugatorum, quia Virgo fuit: Virginum, quia primitiæ vi[r]ginum: angelorum, quia quam illi ex conditione possident puritatem, ipsa ex viribus arbitrij adiuta per gratiam obtinuit, & hoc in terra cui maledixit Deus, quod scimus eminentioris esse meriti. Vnde concludimus ipsam eminentiorem quoque præ omnibus omninò & Angelis & hominibus in cælo tenere locum, Deoque qui incorruptionis fons est, proximam esse, quia à corruptione & mentis & corporis longissimè inuenitur remota. Incorruptio autem sicut dicit Scriptura, facit esse proximum Deo. Restat iam tertia via, quam tantopere olim Corinthijs commendauit Apostolus, videlicet via charitatis, hæc vt ex Scripturis didicimus, discernit inter filios regni & perditionis. Extra hanc quicunque est, ad corpus pertinet diaboli: In hâc quisquis inuenitur, membrum Christi est: imò vnum est cum Christo, sicut scriptum est: *Deus charitas est, & qui manet in charitate, in Deo manet, & Deus in eo*. Hanc ingressi sunt, quotquot ab initio pla[cu]erunt [D]eo. Sed omnes longè post tergum reliquit Virgo Maria. Non enim satis habuit cor liberum seruare ab amore rerum præsentium, ita quòd nihil vnquam quiescere [s]ineret vel in mente, vel in anima, quod quoquo modo Dei aduersaretur dilectioni: hoc siquidem est omnium, qui in via charitatis vel prima posuere vestigia. Non etiam satis habuit omnes animæ vires subinde in Deum surrigere, atque in diuinæ bonitatis contemplatione suspendere tenera, & in illa suaui contemplatione ex intimis viscerum medullis, & se omnem [..] [..]am [..]am & actiones vniuersas Deo [..]re. Nam & hoc est omnium, qui vel [..] in via hâc sunt progressi. Sed tanto[..] [..]fecit Deum in corde suo, vt omnia [..], quæ libertatem spiritus quoquo [..] [i]mpedire possent, & iugi contem[pla]tione Dei vel modicum suspendere, à se planè abdicaret. Vnde scriptum est: *Maria optimam partem elegit, quæ non auferetur ab ea*. Luc. 10. Nemo miretur quòd hæc, quæ de Maria quæ cognominatur Magdalena scripta sunt, ad Matrem Saluatoris referamus. Nam & hoc facit Ecclesia.

Et quid vetat ei hæc accommodare, in quam multò rectiùs, quàm in eam de qua primò scripta sunt, competant? Multum quidem dilexit Magdalena, sed quoties hæc in dilecti complexu impeditur vim passa, quamuis non superata à concupiscentijs è carne sursum ebullientibus. Nec ipsa solùm hæc passa est, sed & quotquot ante ipsam sancti, imò & illi qui primitias spiritus acceperunt, authores fidei nostræ Apostoli. Scimus enim quis ex illis dixerit: *Non quod volo bonum, hoc ago sed quod odi malum, illud facio*. Rursus, *Condelector legi Dei secundum interiorem hominem. Video autem aliam legem in membris meis repugnantem legi mentis meæ, & captiuantem me in lege peccati*, Rom. 7. adeò quod exclamare coactus fuerit: *Infœlix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius?* Licet igitur Magdalena optimam in terra elegerit partem, quæ quidem in hoc est, vt totus homo iugiter inhæreat Deo: licet & alij quam plures hanc elegerint, eius gratia rebus suis se nudantes, & illas abdicantes, tamen nec illa, nec isti hanc possederunt in ea plenitudine pace & tranquillitate, in qua pos[sed]it Virgo beata, vt quæ sola omnes animæ suæ vires secundum legem Dei plenè compositas habuerit. Nam sine peccato, quod concupiscentiam inuexit, côcepta fuit. Sed dixeris: Hæ[c] [f]uriorê demonstrant dilectionem, non fortiorem aut ardentiorem. Fortis dilectio est, & ardês charitas, quam aquæ multæ extinguere non valent, nec flumina obruere, sicut in Canticis scriptum est. Cant. 8. 6. Inund[auerun]t aquæ & turbata est in Apostolis charitas, irruerunt flumina & obruta est d[ilectio]. In [h]ac quam nos prædicamus, nequ[e] [..] potuit, neque extingui, imò nec turbari. Fugerunt illi, hæc sola non fugit: scandalizantur illi, hæc non scandalizatur: deserunt illi, non deserit ista: ad crucem sequitur, in morte adhæret, parata mori etiam & ipsa. Rursus hic dicis: Tum nec dum induti erant Apostoli virtute ex alto.

Induti virtute ex alto Apostoli, & qui eos sequuti sunt martyres, qua in re ardentem in Deum dilectionem magis ostenderunt, quàm quòd pro eius amore suas ceruices subijcere securibus, aut ferienti gladio colla præbuere? Magna profectò charitas est, & fortis, vt mors, ipsorum dilectio. Sed maius dilectionis argumentum habeo in diua Virgine: Illi siquidem carnem quam semel corrumpi necessum erat, cædendã præbuerunt: hæc animam quæ corruptionem nescit, transuerberandam exposuit pro dilecti amore. Nam impleta in ea est prophetia iusti Simonis: *Et tuam ipsius animam pertransibit gladius*. Luc. 2. 6. Et vultis certius aliquid de huius dilectione cognoscere? Considerate, quòd hæc ipsum dilectionis fontem de

 se genuit,

se genuit,& mundo editum sacro vbere suo lactauit.

Ex huius consideratione cognoscetis nec Angelorum charitatem, non eorum solùm, qui in ministerium emittuntur, sed nec ipsorum qui familiariùs Deo adsistunt, & ab incendio nomen habent, hoc est, ipsorum Seraphim cum hac conferri debere. Quòd autem non vsque infatigabiliter, sicut in Angelis, ita in virgine exeruerit se flāma charitatis, obstitit quæ in carne mortali agebatur peregrinatio: vbi per fidem ambulatur & non per speciem. Cum igitur secundum scripturas, tanti quisque est apud Deum, quanti ipse Deum in corde suo facit: Cumque nullus tum hominum tum Angelorum pluris fecerit Deum, quàm hæc quæ de se genuit Deum, clarum est ipsam primam esse apud Deum, & super omnes Angelorum choros eleuatam residere in cælestibus. O charitas, quàm magnæ virtutis & meriti es apud Deum, quæ sic in sublime euehis quos in valle hac impleueris. Verè dictum est de
Cant. 8. c. te: *Si dederit homo omnem substantiam domus sua pro dilectione, quasi nihil despiciet eam.* Hoc sentiunt, qui spiritum non huius mundi acceperunt, sed spiritum, qui ex Deo est: illi diuitias nihil esse dicunt in comparatione tui, aurum calcant tanquam arenam, tanquam lutum æstimant argentum, omnia vt stercora despiciunt, vt te possideant. Imò multi exeunt de terra sua, de cognatione sua, in terra morantur peregrina, parentum obliuiscuntur, deserunt fratres suos, sorores relinquunt, & seipsos denique vt apprehendant quam rebus omnibus chariorem habent charitatem. Verè filij non huius seculi, nec illius Adæ & infœlices Heuæ, quorū oculi clausi fuerunt ad vera & æterna bona, atque in vmbras rerum temporalium aperti, sed filij lucis, Filij Patris, qui in cælis est, à quo & adoptati sunt, qui & hæredes ipsos instituit, & reges regni cælorum fecit, vnde & in cælo eorum mens est & animus, licet corpore nobiscum versentur in terris. Sed tempus est vt dicendi finem faciamus. Diximus quibus itineribus D. Virgo ad gloriam perducta est, & super Angelorum chorose uecta in cælestibus. Vnum superest, vt per quæ illa incesit, per ea & nos ambulemus, videlicet vt sectemur humilitatē, amemus castitatem, amplectamur charitatem. Sic fiet vt eò nos perueniamus, quò ipsa iam ingressa est, hoc est, ad regnum æterni Dei, vbi perenniter cum Sanctis lætabimur in gloria, Amen.

DE ASSVMPTIONE

D. Virginis, Homilia secunda.

Quæ est ista, quæ adscendit de deserto, delicijs affluens, innixa super dilectum suum? Cant. 8. c.



Vox hæc angelorum est, non quidē querentium doceri, sed præ nouitate rei stupentium. Siquidem res noua planè & insolēs in deserto reperiri delicias. Et inueniatur in deserto rosa interdum vel liliū, nunquid illum spirabit odorem, nunquid candorem illum referet quem lilia conualliū? mirantur proinde Angeli, quum è deserto adscendat, delicijs hāc affluere, & talib. delicijs quas nec agnoscūt in terra sua. Non minor vos auditores optimi capiet admiratio, si cognoueritis quid sit desertum hoc vnde adscendit. Quæ item deliciæ quib. affluere scribitur D. Virgo. Quare visum nobis est vtrumq; paucis explicare vt in admirationem abducti, magnificè sentire discatis de Virgine.

DEsertum (vt quod primo loco proposuimus, primùm quoque absoluamus) est mundus iste. Quod dicimus, mirum videri potest homini carnali, hoc est, illi quē terrena volnptas oblectat, qualem cap. 12. describit Euangelium secundum Lucam, quam & ita loquentem facit: *Anima habes multa bona reposita in annos plurimos, requiesce, comede, bibe, epulare.* Quales quoque describit liber Sapientiæ cap. 2. quos & mutuò sese exhortātes inducit his verbis: *Venite & fruamur bonis quæ sunt, & vtamur creatura tanquam in iuuentute celeriter. Vino pretioso & vnguentis nos impleamus, & non prætereat nos flos temporis. Coronemus nos rosis antequam marcescant, nullum pratum sit, quod nō pertranseat luxuria nostra. Nemo vestrum exsors sit luxuriæ nostræ. Vbique relinquamus signa lætitiæ, quoniam hæc est pars nostra, & hæc est sors nostra.* His non desertum, sed Paradisus deliciarū est mundus iste, & cuperent si liceret, perpetuò hic vitam degere, vnde & vehementer contristari eos videmus, dum hinc ipsis exeundum est. Scitis cuius illa sit vox. Siccine separas amara mors? Ac rursus illa.

Heu quæ tenebræ, quantus horror irruit,
Quæ punctiones cor fatiscens lanciuant.
Ah flos iuuenta, iámne compellor mori?
Blandumq; quidquid fuit, & est, relinquere?
O dulce lumen, iámne cogar emori?
Qui multa lustra adhuc putabam viuere?
Heu vita fallax, quomodo breuissimè
Euanuisti prorsus instar somnij.

Verùm

Verùm licet his non videatur, verè interim deſertum eſt mundus iſte. Quid enim? Nónne horrida, atque à feris & beſtijs inhabitata loca vulgo deſerta appellamus? Certè Eſaias ſignificare volens Babylonem in ſolitudinem redigendam, his verbis, ad hoc

Eſai. 13. vſus eſt: *Requieſcent ibi, ait, beſtia, & replebuntur domus eorum draconibus, & habitabunt ibi ſtruthiones, & piloſi ſaltabunt ibi, & reſpondebunt ibi vlula in ædibus eius, & Syrena in delubris voluptatis*, hoc eſt, in locis, in quibus coluerunt hactenus feſta Veneris. Quæ Prophetæ deſcriptio ſi apta eſt, vt deſertum ſit, vbi cubilia ſua poſuére beſtiæ, dracones, ſtruthiones, Fauni ſiue Satyri, Vlulæ ac Sirenę, vtique deſertum erit mũdus iſte, cùm ferarum hic plena ſint omnia, non dico huius generis, quod terreri iaculis, aut propulſari poteſt ferro. Siquidem nec Eſaias per omnem locum deſcriptionis has feras ſignificare voluit. Nã ציים tſijm, quod noſter interpres, Septuaginta imitatus, beſtias tranſtulit, Hebrææ linguæ periti dicunt, genera dæmonum ſignificare, vel phantaſmata, quemadmodum & nomen שעירים, ſcheirim, quod piloſos, & תנים thannim, quod vertit Sirenas, vt taceam iam de אחים ochim, quod Hieronymus dracones, Aquila Typhones, Septuaginta & Theodotio ἤχους, id eſt, clamores, vel ſonitus. Iechiel, quem præceptorem ſuum vocat Capnion, cercopes. Alij Marticoras. Multi feles marinos interpretati ſunt. Symmachus cùm nihil certi inueniret, quid ſignificaret, dimiſit verbum abſq; interpretatione, ſicut & Ionathas Chaldæus, niſi quòd hic more Chaldæorum mutauit m, in n, dicens Ochin. Nicolaus de Lyra ſcripſit, aues eſſe grandes corpore graueſque, ſolitudinem amantes. In tanta diuerſitate, quę ignorantiã eius nominis אחח oach, palàm profitetur, putarem ego non arguendum, qui modeſtè aſſereret ipſo vocabulo Hebraico genera dæmonum ſignificari, cùm in deſcriptione tot ſint voces, quæ hunc inuitent, in primis ציים tſijm, deinde שעירים Scheirim, poſtremo תנים thannim de quibus iã diſſeruimus, quibus & Diuus Hieronymus motus, ſic ſcripſit in commentarijs: Per quæ omnia vaſtitatis, inquit, & ſolitudinis ſigna monſtrantur, quòd tanta ſit populatio vrbis quondam potentiſsimę, vt præ multitudine dæmonum, ac beſtiarũ nullus in eam audeat paſtorum, hoc eſt, deſerti appetitor intrare. Quanquam igitur in tranſlatione ſua nuſquam expreſſo nomine dæmones poſuerit, voluit tamen non vno loco nominibus ferarum hos intelligi metaphoricẽs. Quos ſi docuerimus per mundum iſtum vagari, oſtenſum erit, quod in orationis exordio aſſertũ à nobis eſt, nẽpe appellationem deſerti rectè tribui mundo. Et quidem illuſtrem locum habemus hac de re Apoſtoli Pauli in Epiſtola, quam ſcripſit ad Epheſ. cap. 2. *Et vos cùm eſſetis mor-* Ephe. 2.a. *tui delictis & peccatis veſtris, in quibus aliquãdo ambulaſtis ſecundum ſæculum mundi huius, ſecundum principem poteſtatis aeris huius ſpiritus, qui nunc operatur in filios diffidentia, conuiuificauit, &c.*

Cùm, inquit, *eſſetis mortui* per peccata, *in quibus olim ambulaſtis*, iuxta inſtinctum dæmonis, *cui poteſtas eſt in aere*, hoc eſt, qui in infima hac orbis parte regnat, non veluti dominus, ſed vt tyrannus, *cui & poteſtas eſt ſpiritus illius, qui nunc agit in filios diffidentia.* Vel certè cùm eſſetis mortui per peccata, in quibus olim ambulaſtis iuxta inſtinctus illius, qui princeps eſt dæmonum, vt nomen ἐξουσίας, non qualitatis, ſed ſubſtantiæ vocabulum ſit, ad quod planè inuitat locus, qui eſt capite primo huius Epiſtolæ, vbi ſcribitur: Chriſtus à Patre collocatus in cęleſtibus ſupra omnem principatum & poteſtatem. Cui ſimilis eſt ille in Epiſtola ad Coloſſenſes capite ſecundo: *Eſtis in illo repleti, qui eſt caput omnis principatus & poteſtatis.* Quibus locis certum eſt vocabulum ἐξουσίας eſſe nomen rei, ſiue ſubſtantiæ, quemadmodum & capite 6. Epiſto. ad Epheſ. & pleriſque alijs. Quæ interpretatio ſi placet genitiuus aeris referendus erit ad principem. Secundũ principem dæmonum, qui & princeps eſt aeris. Deinde qui ſequitur genitiuus (ſpiritus) ad aerem. Secũdum principem aeris, in quo degũt ſpiritus, qui nunc efficaces ſunt in filijs diffidentiæ, vt ſit enallage, ſiue heteroſis numeri, aerq; dicatur ſpirituum ea phraſi, qua dicimus terram Barbarorum pro terra, quã Barbari inhabitant. Verum ſiue ad hunc modũ interpreteris, ſiue vtrunque genitiuum (& aeris & ſpiritus) ad tertiũ referas, qui præceſsit (poteſtatis) conſtanter retinetur dogma, quod adſtruere conamur, nempè dęmones in hoc mundo, ſiue aere ſedem ſuam habere, atq; in ijs, qui nolunt ſe præbere formandos Euangelio (hi ſiquidem ſunt: ἐν τῆς ἀπειθείας operati homicidia, furta, adulteria, fornicationes, hæreſes, & id genus alia. Atq; hanc Theologiam non hoc ſolùm loco tradit Apoſtolus, habet eandẽ cap. 6. niſi quòd ibi non in aere, ſed in cæleſtibus eos degere dicat. Quòd ne cui negotiũ faciat, ſciat hanc ſcripturæ ſacræ phraſim eſſe, vt cælum appellet non ſolùm orbem ſolis, aut lunæ, aut in quo fixa ſunt ſydera, ſed & locum, vbi venti, & nubes, & procellæ, & turbines ſunt, quem Apoſtolus Petrus in poſteriori ſua E- 1. Pet. 2. A. piſtola tartarum appellat, quòd turbulentiſsimus ſit ἀπὸ τοῦ ταράττειν, & Iudas ζόφον, id eſt, caliginem. Eſt enim obſcurus & craſſus, qui ſupra nos eſt aer, quò & tranſgreſſores angelos præcipitatos dicunt in hoc accedentes Theologiæ Paulinæ.

Quòd si cui loca hæc scripturæ, vt à nobis iam interpretata sunt, non satis faciant, legat commentarium Hieronymi super caput 6. Epistolæ ad Ephesios, vbi verè insignis est, atque inter cætera attendat, quid de loco dæmonum sentire dicat scholam theologorum. Cùm proposuisset suam de cælestibus sententiã, quò maiorem fidem faceret lectori, adiecit: Hæc omnium doctorum opinio est, quòd aer iste, qui cælum & terram medius diuidens, inane vocatur, plenus sit contrarijs fortitudinibus. Quis igitur neget mundum hunc desertum esse? Sanè quibus velamen illud, cuius in posteriori Epistola ad Corinthios meminit Apostolus, ablatum est ab oculis, vident horrorem loci, quare & gemunt nocte ac die, vnumque hoc parturiunt, vt quàm citissimè hinc tollantur. Quod dico adductis in medium exemplis docerem, nisi scriptura his plena esset.

2.Cor.3.c.

Ne tamen omninò dissimulare videar ex multis vnum proponam: Legimus in psalmis: *Heu mihi quia incolatus meus prolongatus est, Habitaui cum habitantibus Cedar, &c.* Heu mihi, dolentis est, & quidem vehementer dolentis, quod indicat epithasis, quæ est in narratione causæ, quã alijs verbis hoc modo exprimere possumus. Quod malè me habet, quodque gemo, hoc nempè est, quia incola sum, & multo iam tempore incola, atque incola terræ barbaræ, mundi nimirum huius. Sed adeóne molesta res, insuanis, ac tristis, degere in hoc mundo? Omninò, ait. Nã eremus est, nec quæuis, sed vasta, & horribilis, quam rectè Cedar dixeris, siue vastitatem, siue tenebras spectes vndique & vndique incubantes: *Habitaui*, inquit, *cum habitantibus Cedar, multum incola fuit anima mea.* Quàm diuersa vox hæc ab ea Euripi, cuius in præcedentibus meminimus, quæ quò magis afficiat, attendere vos volo, cnius [illegible] it. Vox est Dauidis, cui, cùm rex esset, nihil earum rerum, quæ ad beatam in terris vitam faciunt, deesse poterat, siue hanc in diuitijs ponas, siue in honoribus, siue alijs rebus quibuscunque. Quod animaduersum, quantũ pondus habeat, tum demũ intelligimus, cum ad nos referimus, quos haru rerũ vel sola spes in mundo detinet, imò sic mundo affigit, vt non nisi vi auelli queamus. Quis enim nostrum volens egreditur? Quis nisi necessitate adact°, terras deserit? Heu miseros. Quàm paru agnoscimus horrorẽ loci. Quàm parũ attẽdimus feras, quibuscum versamur, imò cum quibus luctandum nobis est iugis & assidua.

Psal.119

Hoc enim in Epistola quam ad Ephes. scripsit, docet Paulus, vbi & feras has (dæmones dico) nouo plane, & nusquã alibi reperto vocabulo κοσμοκράτορας appellat, quarum naturam & ingenium cognoscere, viresq; per-

Ephe.6.b.

spectas habere, cùm ad horrorem deserti faciat, placet de ijs hic disserere.

Platonici, vt videre est apud Apulæum, definierunt dæmones animalia esse, anima passiua, mente rationalia, corpore aerea, tẽpore æterna. Quorum sententiam ea parte, qua corpora ipsis affingũt (quanquam quibusdam in locis amplecti videatur Augustinus) nobis sequi non licet, vt qui certissimam definitionem habemus magni illius Dionysij, qui Paulo præceptore vsus fuit, atque in hisce rebus exactè ab ipso edoctus. Hic cap.4. de diuinis nominibus intelligentias (sic enim Platonẽ imitatus angelos ipse vocat) definit ἀσωμάτους καὶ ἀΰλους, hoc est, incorporeas, materiæque expertes. Quod ne de bonis duntaxat dictum arbitretur quispiam, sciat ipsos transgressores angelos, eiusdem prorsus cum alijs naturæ esse iuxta Theologiam Damasceni libr. Orth. fid. 2. cap.3. & 4. Quorum vtriusque doctrinam planè probare videtur Scriptura. Cæterum quidẽ in Psalmis Dauid, De[illegible] angelos suos, id est, eos, quos suis ministerijs [illegible] tauit, fecisse spiritus, hoc est, spirituales [illegible] o-reos. Et ad Ephe 6. Apostolus dæmones appellat spirituales astutias. *Nõ est nobis*, inquit, *colluctatio aduersus carnem & sanguinem, sed aduersus principes & potestates, aduersus mundi rectores tenebrarum harum, contra spiritualia nequitia in cælestibus*, hoc est, phrasi Hebræa, cõtra spirituales nequitias degentes in cælestibus. Quibus verbis & naturam dæmonum, & pariter ingenium expressit. Naturam, cùm ipsos spiritus dixit; ingenium, dum nequitias appellauit, vel potius versutias. Siquidem nequitia propriè ad libidinem & luxũ pertinet, quod hæc vitia hominem perditum, & nihili declarẽt: πονηρία verò, qua voce vsus est Apostolus, preter malitiam, & versutiam, siue astutiam significat. Quam significationem hoc loco expressisse Apostolu, inde manifestum est, quod in præcedẽtibus μεθοδείας posuit. Est autem μεθοδεία, cum quis ex insidijs aggreditur alium. Nã μεθοδεύειν fallere est, & per compendium, & abruptè adoriri, quod sanè arte fit. Et quia diaboli mille nocendi artes, multimoda ipsius ingenia, adinuentiones, fraudes, dolos, molimina significare volẽs Apostolus pluralem numerũ posuit, dicens methodias, aduersus methodias, aduersus assultus, seu insidias diaboli. Ob eandem causam vsus est enallage qualitatis, ipsum non astutum simpliciter, vel vafrum appellans, sed ipsam vafriciem, astutiam, siue versutiam. In cuius veneria & fraudes intendẽs reliqua scriptura, ipsum nunc draconem, nunc serpentem, nunc colubrum, nunc vectem, nunc alijs atque alijs nominibus appellat. *In die illa*, ait Esaias, *visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi,* Esa. 27. a.

& grandi, & forti super Leuiathan serpentem tortuosum, hoc est, qui mille per meandros sese voluens, explorat nostra, quæque parum munita videt, ea in primis vt est callidus, oppugnat loca, vt cùm per illa irruperit, munitiora facillùs capiat, & ad arcem cordis, & animæ perueniat. Si obscuriùs dictum est, quia in genere, dicam in specie, quò dicam clariùs.

Si abstinuerimus à corporum voluptate, seu libidine, per auaritiam, à qua minùs nos abhorrere videt, capere nititur. Quòd si & auaritiam cum voluptate contemnimus per luxuriam, quæ pro Deo ventrem colit, parum cautos aggreditur, cumque per hanc irrepserit, etiam illa, quæ fortia esse videbantur, expugnat.

Esset hic locus dicendi, quanti & quales per ipsum deiecti sunt, non solùm laici, sed & monachi, sed & Episcopi, sed nimis excresceret oratio, quod cauere volẽtes, & reliquas versutiarum eius species, quas tamẽ in primis refert habere perspectas, præterimus, & ad vires ipsius explicandas sermonem conuertimus, quas non vulgares esse inde colligimus, quòd ad has superandas opus sit gladio forti, duro, & grãdi: Sic enim habet Esaias cap. 27. Verba eius citauimus, atque iterum placet referre, quò exactius explanemus.

In die illa, ait, *visitabit Dominus in gladio suo duro, & grandi, & forti super Leuiathan serpẽtem vectem, & super Leuiathan serpentem tortuosum, & occidet cætum, qui est in mari.* Hoc est, diabolum, qui inmundo vagatur. Quare diabolus dicatur draco, nam quod cœtũ hic vertit interpres capite 29. apud Ezechielem vertit draconem: *Ecce ego ad te Pharao draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum.* Quare item dicatur serpens & vectis, in præcedentibus dictum est. Iam explicandũ, quare Leuiathan appelletur: id namque ad rem præsentẽ facit. Leuiathan talis Hebræis vox est, qualis est Latinis cœtus vel balæna, hoc est, significat cœtum, piscis genus vasto ac immani corpore, quamuis sint, qui non certum, sed quoduis genus in mari positum grande & vastum, voce hac significari dicant, vt sit vocabulum, quale Latinis est bellua. Si quis consulat Scripturã, magis probabit, quod priori loco refertur, nihil tamen certi ex ea statui licet, hoc interim certum est à mole corporis inusitatã nomen pisci impositum esse: Siquidem לוה lauach Hebræis est cumulare, & accessionibus augere. Loca scripturæ, in quibus proprius vsus vocabuli huius reperitur, tria potissimùm sunt, quæ cùm ad cognitionem quoque faciant naturæ piscis, à qua metaphora huius loci ducta est, statui ea adducere. Primus est psalmo 173. cui[9] initium est: *Benedic anima mea Dominum, &c.* in quo magnificentiam Dei ex duabus rebus proponit Dauid. Recenset primò opera Dei mirabilia, quæ in terra licet videre. Quem tractatum vbi epiphonemate conclusit, hoc nempe: *Quàm magnificata sunt opera tua Domine, omnia in sapientia fecisti, impleta est terra possessione tua. Adiecit, quæ in mari sunt admiranda.* Dixi de terra, inspiciatur, ait, iam mare, non minora videas ibi rerum miracula. Inter cætera est ibi Leuiathan, quem formasti vt luderet in mari. Nam pro dracone, quod noster vertit interpres, in Hebræo est Leuiathan. Et illud, ad illudendum ei: Græcè dictum est, Latinè vertisset ad ludendum in eo, nempè, mari, quòd spaciosum manibus, id est, flexibus sinuosum est. Hunc puto germanum esse sensum Psalmi, quãquam non ignorẽ commentarios figuratè de diabolo interpretari ad hunc modum: Inter reliquas creaturas mundi (nam hunc nomine maris intelligũt) formasti & diabolum, vt ludos nobis faciat. Secundus locus est psalmo 73. non minùs insignis: *Tu confregisti capita draconis,* (hic rursus Leuiathan est in Hebræo) *dedisti eum escam populis Aethiopum.* Sensus psalmi hic est: Tibi Domine in manu est, facillimũ est tibi, modò velis, comprimere hostes nostros. Nam magna potes, & mirabilia fecisti, atque hoc recẽset ibi propheta, & inter cætera. Tu, inquit, potes facere, vt capiatur Leuiathan, & in frusta cõcisus mittatur etiam ad Aethiopas, qui longè dissiti sunt à mari. Hæc sanè loca faciunt ad intelligendam metaphoram Esaiæ. Nam Psalmo 103. cùm inter prima rerum miracula, quæ cernere est in mari, recenseatur Leuiathan.

Hoc verò 73. Psalmo, cùm ex ipsius deiectione adstruatur Dei potentia, grandis oportet belua sit, non mole corporis, sed & robore virium. Sunt tamen, qui & hunc locum figuratè interpretantur, per draconem intelligentes Pharaonem, per capita, ipsius proceres, vt alluserit Propheta ad notam Aegyptiorum subuersionẽ hoc sensu: Pharaonem & proceres eius demersisti in mari rubro, quibus de profundo pelagi rursus eductis, laniandos tradidisti exangues eorum artus carniuoris auiũ rostris ipsis coruis, vt populus Aethiopum periphrasis sit coruorum.

Tertius locus est apud Iob capite 40. atque hic omnium apertissimus est. *An extrahere poteris Leuiathan hamo, & fune ligabis linguam eius. Nunquid pones circulum in naribus eius? &c.* Vox Dei est ad ipsum Iob. Non est, inquit, hic viriũ tuarũ, sed nec cuiusuis mortalium: ad superandum Leuiathan, diuina opus potentia. Describens deinde ipsam beluã: *Corpus, ait, illius quasi scuta fusilia, compactum squamis se prementibus: Vna vni cõiungitur, & ne spiraculum* Iob 41. b.

culum quidem incedit per eas: Vna alteri adhaerebit, & tenentes se nequaquam separabuntur. Sternutatio eius splendor ignis, & oculi eius, vt palpebrae diluculi. De ore eius lampades procedunt sicut taeda ignis accensa. De naribus eius procedit fumus sicut olla succensa atq; feruentis. Halitus eius prunas ardere facit, &c. Cum apprehenderit eum gladius, subsistere non poterit, neq; hasta, neq; thorax. Reputabit enim quasi paleas ferrum, & quasi lignum putridum aes. Non fugabit eum vir sagittarius, in stipulam versi sunt ei lapides fundae. Quasi stipulam aestimabit malleum, & deridebit vibrantem hastam, feruescere faciet quasi ollam profundum. Mare ponet quasi cum vnguenta ebulliunt. Non est super terram potestas, quae comparetur ei, qui factus est, vt nullum timeret. Ex hoc loco, qui naturam piscis, & proprietates ipsius exactè describit, facilè est cuiuis metaphoram explicare, quae apud Esaiam est, nempè, quòd ob inuictum robur, & insuperabiles vires diaboli, ipsum Leuiathan appellârit.

Quòd autem & hunc locum de diabolo quidem interpretati sunt, vt Philippus presbyter, & plerique alij, nihil contra nos facit, cùm id fecerint per allegoriam rerum, quae literae velut basi innititur. Quanquam mirum est, quid hic sequuti sint, cùm allegoria ferè peti soleat ex rebus gestis, nó autem ex naturis rerum, sed istud alterius negotij est. Ob eandem causam robur scilicet & vires iuxta quosdam vectem ipsum vocauit. Vectibus portae clauduntur, vectibus circumaguntur torcularia, vectibus onera gestantur, in quibus quia alij alia atque alia considerauerunt, aliter quoque & aliter interpretati sunt metaphoram. Hieronymus, quem in praecedentibus sequuti sumus, eam ob rationem dixit diabolum vectem à propheta vocatú, quòd nihil in se recti habeat, ob quam causam etiam tortuosum appellauit. Hic respexit ad curuitaté palorú, idem cap. 15. Esaiae, vbi de Moab scribitur: *Vectes eius vsq; ad Segor.* Per vectes, robur, seu primores Moab intellexit, ibi in palis iste respexit, quòd sint robusti, quam significationem in translatione sua expresit hoc loco Theodotio, Super serpentem, inquit, robustum. Hunc Dominus semel occidet, atque tunc pax erit perpetua, secura, stabilis, tunc solidum gaudium, quod nunquam interrumpetur. Haec est consolatio eorum, qui iam certantes contra diabolum, experiuntur, quàm sit difficilè superare vires ipsius, quàm sit difficilè fraudes ipsius euadere.

Non esse auté praesentis temporis, sed ad futurum saeculum pertinere dicimus ex Apostolo Paulo, qui capite 6. Epistolae ad Ephes. cuius aliquoties iam meminimus, hortatur eos, qui renati erant ad arma. Volo, inquit, vos arma capessere, nec vulgaria, sed arma manu Dei fabricata, nó hastá tantùm, vel lanceam, sed omnia simul arma, quae ad virum, seu militem pertinent: id enim significat πανοπλία, qua voce ibi vtitur Paulus. Quod deinde per partes explicás, Volo, inquit, lumbos baltheo, pectus lorica, caput galea, pedes calceis, sinistram scuto, dexteram gladio muniri, gladio, inquit, spiritus. Nec miremini, quòd tam exactè instructos armis vos velim: magna causa est, pugna vobis est, non cum carne & sanguine, sed contra principatus, cótra potestates, cótra mundi rectores, id est, daemones, siue dominos tenebrarum saeculi huius, contra spirituales versutias. Quid potuit dici vehementius? *Nó est*, inquit, *vobis colluctatio aduersus carnem & sanguiné?* Sed quid, aut quomodo Paule? An nunquam expertus in te es, quanto impetu assurgat caro? quanta improbitate imperare conetur lex mébrorum? qua vi ad inhonesta trahat, quae per corpus respersa est, cócupiscentia? Nónne ob huius violentiá ipse ô bone exclamas: *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis huius?* Nónne & in ea, quę ad Roma. est epistola doces inter carnem & spiritum perpetuam luctam esse, dum aliò spiritus, aliò inuitet caro? Quomodo ergo nunc ais, non est nobis colluctatio aduersus carnem & sanguinem? Adeòne citò omnium horum te cœpit obliuio? Nequaquam ait. Scio molestam vobis pugnam esse contra sanguiné & carnem, verùm collata cum ea, de qua nunc loquor, qua contra daemones dimicamus, nulla est, tantae sunt vires, tantae sunt fraudes horum. Mirè Apostolus hoc loco duo haec adiunxit, vires, & fraudes, imitatus in hoc Esaiam, qui non cótentus dixisse Leuiathan, adiecit serpentem vectem, serpentem tortuosum, quod & Apostolum Petrum fecisse videmus, vbi ait: *Aduersarius vester diabolus tanquam leo rugiens circuit, quaerens quem deuoret.* Quod dicit, circuit, seu obambulat, acres insidias, & exactá ipsius fraudem explicat. Quod addit deinde (rugientis instar leonis) saeuitiam diaboli, fortitudiné ac robur declarat. Porrò nomine diaboli totum coetum daemonum significauit per heterosin. Quorum multitudiné si quis aestimare velit, cogitet, quanta sit ea, quae inter caelum & terrá media est aeris regio, quae sanè maxima est, & latissima: atque haec, vt antè à nobis ostensum est, plena est cótrariarum fortitudinum. Quàm igitur horribile desertum hoc, quod tot & tales, tam acres, tam truculentae ferae inhabitant. Quàm horribile, inquam, desertum.

Ad Ro. 7. d

1. Pet. 5. b.

Obsecro vos auditores, si quispiam vestrum ita secum agente, non dico fortuna, sed cuius prouidentia cuncta gubernantur, Deo, deferretur in vastum aliquem locum, vbi non nisi lupos, quales vulgus intelligit, & vrsos & leones ac leęnas atq; horum catulos con-

los conſpiceret, nec vllum ſibi cerneret patere exitum, an nõ totus rigeſceret? Et quid ſunt illæ feræ ad has collatæ? Illę carne paſcuntur & ſanguine, iſtæ glutiunt animas. Illæ certis temporibus excurrunt, dum nimirum fames extimulat. Iſtæ nunquam nõ obambulant, quærentes, quem deuorent. Illæ aperto ferè Marte inuadunt, iſtæ ex inſidijs aggrediuntur. Illæ conſpici à nobis poſſunt, iſtæ nequaquam. Illæ cùm corpora habeãt, lædi, atque interimi queunt, iſtæ vulnerari non poſſunt, cùm ſpiritus ſint: Illæ etiã dum vel maximè ſæuiunt, ſi de grege vel agnum, vel caprum vorandum eis obijcias, deſinunt inſequi, iſtæ nunquam expleri valent. Illæ cùm bruta ſint, excogitare nequeunt, iſtæ ingenio calliditatis ſuæ mille nocendi artes adinueniunt. Quantò igitur horribilius deſertum hoc altero illo, atque huius talis deſerti, qui incolæ ſumus, diu in eo degere optamus, imò quaſi nullum eſſet bellum, quaſi nullæ ſtarent contra nos inſtructæ acies, nugamur, deliciamur, ludimus, diſſoluti incedimus, atque diſcincti. Quid dicam? hoc ſanè, vel carere nos fide, vel occupatos omnium alijs non exercere hic ingenia noſtra. Etenim cùm fides habeat oculos ſuos, ſi intenderemus, videremus per nebulam ſaltem Leuiathan immanem illam beluam caudam ſuam ſtringentem, flammas ſpirantem, concitantem abyſſum in caput noſtrum. Videremus ſerpentem illum vectem, ſerpentem tortuoſum miris modis per arctiſsimas rimulas inſinuantem ſeſe, ac mille meandris nitentem arcem ipſam cordis occupare. Videremus, vt ſemel dicam diabolum rugientis inſtar leonis obambulantem, explicantem noſtra, perque ea, quæ vel parent, vel minùs fortiter clauſa ſunt, irrumpẽtem, atque in omnia deinde ſe vertentem, vt quò cupit, perueniat, hoc eſt, ad arcem mentis, vt cùm eam obtinuerit, lambat ſanguinem animarum noſtrarum: Videremus, inquã, incorporales principatus, mundi Dominos, ſpirituales verſutias, totum denique cœtum dæmonum ſtare contra nos in acie, dentibus ſtridere ac fremere, ignem ſpirare aduerſus ſalutem noſtrã. Videremus hæc neque vt iam ridere liberet, ſed ſumptis lachrymis plangeremus ſortem noſtram duram ac terribilem, plangeremus cum propheta tempus incolatus noſtri extrahi, plangeremus & ſublatis ad cæli ſanctiſsima templa mentis noſtræ oculis, triſtes ac horrore pleni clamaremus diſſiſi viribus noſtris: Exurge Domine, expugna, qui impugnant nos. Exurge Domine, appræhende arma & ſcutũ, & deijce aduerſarios noſtros. Exurge in auxilium nobis. Quis enim hanc contra nos dæmonum pugnam vincere pręualet, niſi tua fuerit pro eo dextera dimicatum? Sed tempus eſt, vt tractatum hunc abſoluamus.

Oſtendimus appellationem deſerti rectè tribui mundo, eò, quòd ferarum plena hîc ſunt omnia, hocq; horribilius deſertũ eſſe, quã feræ iſtæ, ſiue naturam, ſiue ingenium, ſiue robur ſpectes, ſiue fraudes, ſiue ſæuitiam, longè ſuperẽt noſtri generis feras. Reſtat iam alterum, nimirum, vt dicamus, quæ ſint deliciæ, quarum meminit thema, quod tractandum ſumpſimus, atque vt vno verbo rẽ explicemus, deliciæ hæ virtutes ſunt, humilitas, benignitas, modeſtia, manſuetudo, caſtitas, charitas, ac cæteræ virtutum ſpecies, quæ multæ ſunt, de quibus (nõ dico de omnibus: quis enim id poſſet?) ſed de potiſsimis, cùm in alia quadam concione ex profeſſo olim diſſeruimus, hoc loco nihil dicam. Puto enim pleroſque veſtrum meminiſſe: Argumentum concionis illius hoc erat: D. Virginem per humilitatem, caſtitatem, charitatem, quas excellẽtiùs etiam præ Angelis ipſam poſsidere demonſtrabam ad ſummum ſublimitatis faſtigium euectã eſſe, & in cæleſtibus collocatam ſuper omnem principatum, & poteſtatem, & virtutem, & dominationẽ ſuper cherubim & ſeraphim, ſuper omne denique, quod infra Deum eſt. Veſtrùm iam eſt, ſingulas virtutum ſpecies percurrere, atque vbi vobis perſuaſeritis, excellentiſsimè has viguiſſe in Maria Virgine, oculos veſtros ad deſertum hoc transferre. Quod ſi feceritis, videbitis quàm optimo iure admirantes dicant Angeli. *Quæ eſt iſta, quæ adſcendit de deſerto delicijs affluens?* Quæ Cant. 8.5. eſt iſta, quæ adſcẽdit de terra Cedar, de terra, cui aerea illa caligo, quæ plena ferarum eſt, vndique incubat: de terra horroris, in qua pugna aduerſus diabolũ quotidie geritur. Vbi aduerſus iacula & tela conflictationibus aſsiduis dimicatur, vbi cum auaritia, cum impudicitia, cum ira, cum ambitione cõgreſsio eſt, cum carnalibus vitijs, cum illecebris ſæcularib. aſsidua, & iugis, & moleſta luctatio eſt, vbi obſeſſa mens hominis, & vndique zabuli infeſtatione vallata, vix occurrit ſingulis, vix reſiſtit.

Si auaritia proſtrata eſt, exurgit libido: Si libido compreſſa eſt, ſuccedit ambitio: Si ambitio contempta eſt, ira exaſperat, inflat ſuperbia, vinolentia inuitat, &c. De hoc ergo deſerto tam horribili, mundo videlicet adſcendit D. Virgo, delicijs, hoc eſt, virtutibus, vt diximus, affluens. Quare auditores optimi curemus, vt nos de hoc deſerto delicijs affluentes adſcendamus, quod det nobis Deus Pater, & Filius, & cæt. Amen.

SVPER HANC SCRIPturam, Homilia.

Mihi absit gloriari, &c.



Ad Galat. 6.d. Monet post Platonē Aristoteles, vt à prima statim ætate assuescamus discernere, quæ sint, de quib⁹ vere gaudem⁹, & de quibus verè dolemus, vt illa prosequamur, hæc fugiamus. Sanctissima sanè admonitio. Verùm quę nam sint, de quibus verè gaudemus, neque hic, neque ille, sed nec cæterorum quispiam philosophorum, seu Ionicorum, seu Italicorum perspectū habuit. Tradiderunt quidem ipsi virtutem esse, de qua verè gaudemus, & rectè tradiderunt, sed quid sit virtus, non cognouerunt. Definierunt sanè eā esse habitum consentaneum rationi, atque hoc rursus rectè: verùm quid sit rationi cōsentaneum, inuenire haud potuerunt ignorantes naturæ, quæ per peccatum Adæ inualuit, corruptionem. Quod ergo illi tradere non potuerunt, nos hac concione demonstrare conabimur, occasionem nobis præbente, quæ de Beatiss. patre nostro cantata hodie est Epistola, cuius initium est,

Mihi absit gloriari, &c.

Ad Galat. 6.d. Dicturi, qua in re gloriandum, duximus operæpreciùm, si Paulum imitātes antè dicamus, quas ob res plerique mortaliū falsò glorientur. Et quidē in primis hîc occurrunt, qui gloriam suam ducūt, quòd diuitias, quòd magnificas ædes, feraces agros, montes vitibus scitè consitos, amœnos hortos, spaciosa pascuà, numerosam pecudem possideant: Quòd vasa habeant preciosa tū aurea, tum argentea: quòd noui ac varij generis vestes, quòd picta stragula, quòd belluata tapeta, &c. Vanā esse horum gloriam, hoc arguit, quòd morte intercipiatur. Verè enim dictum est: *Cum morietur homo, non sumet* Eccl. 10.b. *omnia*, hoc est, nihil earum rerum secum feret, quas hîc possidet, non aurum, nō argentum, non vasa docta celata manu, nō super-ba aulea, nō cætera, quæ gloriam suam ducit, vt rectè accinatur: *Neq; descendet cum eo gloria eius.* Vt iam taceam, quòd frequenter incendijs, sæpè bellis, non rarò aquarū inundatione, sed & furū insidijs, sed & latronū impetu, vita manente incolumi, tollantur, diripiantur, &c. Quod qui aduertit, quàm aptè incertas diuitias has appellārit, qui dixit: 1. ad Tim. 6.d. Diuitibus huius sæculi non altū sapere, neque sperare in incerto diuitiarum. Sed age picturā huius proferamus, vt res oculis subiecta magis afficiat. Pictura insignis est apud Lucam cap. 12. *Hominis cuiusdam diuitis vberes fructus ager attulit, & cogitabat intra se dicens: Quid faciam, quia nō habeo, quo congregem fructus meos? Et dixit, hoc faciam. Destruam horrea mea, & maiora faciā, & illuc congregabo omnia, qua nata sunt mihi, & bona mea, & dicam animæ meæ: Anima habes multa bona posita in annos plurimos requiesce, comede, bibe, epulare.* En velut in tabula depictum, imò velut in scenam productum gloriantem in diuitijs hominem. Sed nunquid verè gloriantem? Percurramus picturam, si fortè & hoc oculis exhibeat. *Dixit autem illi Deus: Stulte, hac nocte animam tuam repetam à te, qua autem parasti, cuius erunt?* En reliquum picturæ, quæ nescio quid diuinum spirat, & si ante oculos sæpè versaretur diuitū, non dubito abduceret animos eorum à spe, quā ex incertis & falsis diuitijs conceperunt. Quid enim non falsas appellem, qui nihil minus, quàm diuitiæ sunt? Quis enim sapiens has vnquam eo loco habuit? Imò quis vnquam eoncupiuit? Sed satis de his. Transeamus ad reges & principes, qui in potētia, seu fortitudine imperij gloriantur, qualem Pharaonem depingit prophetia Ezechielis: *Ecce ego ad te Pharao rex Aegypti, draco magne, qui cubas in medio fluminum tuorum*, id est, qui in his confidis, & gloriaris. Qualē quoque describit volumen Danielis ipsum Nabuchodonosor, quem & ita loquentem inducit: *Nōnne hac est Babylon ciuitas magna, quam ego adificaui in domum regni, in robore fortitudinis mea, & in gloria decoris mei?* Nónne hæc est, ait, Babylon ciuitas magna? Babylon (quemadmodū refert Herodotus, & alij, qui Græcas historias cōnscripsēre) per quadrum sita, ab angulo vsque ad angulum muri, sedecim millia tenebat passuum, hoc est, simul per circuitum quadringenta octoginta: vt non minùs scitè, quàm verè de ea dixerit Aristoteles in Politicis, quòd magis regio clausa muris, quàm ciuitas esset. Murus coctili latere atq; interfuso bitumine cōpactus quinquaginta cōcubitorum crassitudine, ducentorum celsitudine, in singulos cubitos ternis digitis mensura ampliori, quàm nostra. Super quem circa oras extructæ erant dietæ singulariæ sitrinsecus cōuersæ, inter quas tantum capedinis relinquebatur, vt quadriga interagi posit.

Ez. 6.29. a

Dan. 14. f.

Descriptio Babylonis.

Eius perambitum centum portæ stabant, æreæ omnes cum cardinibus itidem postibusq;, quapropter inter septem orbis specta cula numeratur. Arx siue capitolium eius vrbis est turris, cuius meminit Genesis cap. 11. quæ in altitudine quatuor millia dicitur tenere passuum. Describunt quoque ibi tēpla marmorea, aureas statuas, plateas lapidibus, auroque fulgentes, & multa alia, quę penè videntur incredibilia. De ditione nihil me necesse est dicere, cùm ob multitudinē ciuita-

ciuitatum Esaias 14. capite, terram Babylonis, orbem appellat ciuitatum. Et capite 21. eandem mare vocat, quòd nimirum latissimè pateret regnum Babylonis. Omninò enim huc respexisse puto prophetam, & qui eum imitatus est Hieremiam, cum ait. *Desertum faciam mare Babylonis*, quanquam non ignorem alios aliter explicare metaphoram. Sed quorsum hæc? eo spectant vt sciamus, quòd si quis alius, hic gloriari potuerit in potentia.

[*Esai. 30. b*] [*Hier. 51. c.*]

Sed nunquid potuit? audiamus scripturam. *Cum sermo adhuc esset in ore regis*, ille nimirum quem antè memorauimus: *Nónne hæc est Babylon ciuitas magna, &c. vox de cœlo ruit, tibi dicitur Nabuchodonosor rex. Regnum tuum transibit à te, & ab hominibus eijcient te, & cum bestijs & feris erit habitatio tua, fœnum quasi bos comedes.* Quæ omnia mox rebus expleta sunt: *Nam ipsa hora*, vt habet volumen Danielis, *ex hominibus eiectus est, & fœnum vt bos comedit, & rore cæli corpus eius infectum est.* Sed & Babylon à Dario rege Medorum Cyro Persarum Rege non multò post excisa est, cuius tragicam descriptionem habes apud Esaiam cap. 13. & 14. Rursus cap. 21. iterum cap. 47. vbi Babylonem velut Hecubam quandam facit à summa fœlicitate ad extremam deiectam miseriam. Eius capitis hoc est initium.

[*Esai. 47. A*] *Descende, sede in puluere virgo filia Babylon.* Quod est patri filia charissima, hoc tu fuisti orbi Babylon. Ab omnibus hactenus in delicijs habita es, non aliter quam puella adhuc viro incognita & intacta. Istud significatur in filia & virgine. *Descende, sede in terra.* Additur ratio. *Non est solium filiæ Chaldæorum.* Translatum est solium tuum ad Persas & Medos. *Filia Chaldæorum*, periphrasis est Babylonis: Nam à Chaldæis condita est atque extructa. *Tolle molam, & mole farinam*, hactenus habita es mollis ac tenera & cunctarum gentium manibus portata, terræ plantas vix imprimebas, alia iam vitæ ratio inducitur, dehinc molendæ farinæ operi insistendum tibi est: Duræ captiuitatis & extremæ seruitutis hoc est indicium, vt quæ quondam Regina & Domina regnorum fuerit, iam molendæ farinæ operi seruiat. Quanquam Hebræi molam figuratè accipiant, quòd scilicet in morem scorti, victorum libidini pateat Babylon. Caussam cur sic interpretentur afferunt, quia inquiunt, sequitur, *Denudat turpitudinem tuam*, quod aliter Aquila, aliter Symmachus, aliter Theodotio, aliter Septuaginta interpretati sunt, aliter rursus atque aliter ipse Hieronymus. Omnes autem hic interpretati sunt, vt proprietatem ac vim vocis Hebrææ nequaquam expresserint, non quod deesset vocabulum, quo id possent, sed quòd in sancta scriptura sonaret turpitudinem, quæ ob verecundiam taceri vult, quare nec nos exprimemus ne polluamus aures vestras. Sequitur in Esaia: *Discooperi humerum, reuela crura, Transi flumina*, in captiuitatem. [*Esai. 47. A*] Mesopotamiam significat, quam latinè terrā inter amnes dicere possumus. *Reuelabitur ignominia tua.* Hanc quoque vocem ex obscœnis esse videas cap. 28. Exodi, *Facies & fœminalia linea, vt operiant carnem turpitudinis suæ à renibus vsque ad fœmora.* Et cap. 9. Genes. *Cùm vidisset Cham pater Chanaan verenda scilicet patris sui esse nudata, & cæ.* quod hic verenda, & superiori loco turpitudinem vertit. Hebræis eadem dictio est, quæ & hoc loco ponitur & versa ignominia tua. *Et videbitur opprobrium tuum.* Attendant hæc qui florent iam potantia, qui placent sibi, siue in episcopatu, siue in canonicatu, nec student mortificare membra sua, quæ sunt super terram, attendāt inquam, rursus dico attendant. Nā & ipsos respiciunt, quæ in Babylonem hic dicuntur, omniaq; si non secundum humilem literæ sensum, saltem intellecta pneumaticōs certo ordine in se expleri cernēt semel: Audiat canonicus elatus, audiet superbus abbas, audiet Episcopus, qui iactat iam potentiam suam, & placet sibi in examinibus populorum. *Descende, sede in puluere, descende, sede in terra, tolle molam, denuda turpitudinem tuam & cæt.* quæ apud Esaiam in typo Babylonis scribuntur. [*Esai. 47. A*] Et reuelabitur turpitudo ipsorum, & opprobrio patebunt sempiterno, Reuelabitur turpitudo eorum, non vni tantū populo, non vni genti duntaxat, non Leodiensibus solum, virisúe Brabantis, sed toti orbi: Tum quod iam persuadere sibi nolunt, rebus ipsis discent, quòd omnis potētia puluis sit, & ad iram Dei, fauillæ ac cineri comparetur.

Proposuimus duo genera hominū quorum alterum in diuitijs, alterum in potentia seu principatu gloriatur, quibus subijcimus tertium, & est eorum, qui nobilitate tument, hoc est, qui genus & proauos & fortia facta parentum iactant, hæcq; gloriam suam ducunt Quibus dicimus verè se posse gloriari, si nobilitas hominem commendaret apud Deum, quod iam longè abest. No enim propterea Deo gratior est quispiam, quia nobilis, nec minus gratus aliquis quia ignobilis: sed sine respectu nobilitatis atq; ignobilitatis, quæ secundum genus attenditur, quisque pro qualitate vitæ apud Deum æstimatur. Si is, qui nobilis est genere, vitam agat degenerem, hoc est, si vanitatem, luxū, pompam sæculi sectetur, odio habetur. Alius insequens, quod iustum est, quodq; lex diuina iubet, diligitur à Deo quantumuis ignobilis: atque hic vitæ, ille gehennæ adiudicatur. Docent hoc scripturæ, quæ negant προσωποληψίαν esse apud Deum, quæ multæ sunt, maximè in Paulinis litteris quibus

referendis supersedemus, vt locum secundum Matthæum, qui hac in re insignis est, exactiùs liceat enarrare. Dicimus autem eũ, qui est cap. 3. ea parte, qua mentio fit Pharisæorum & Saducæorum, quorum hi à iustitia, illi à separatione, quòd habitu & genere vitæ à cæteris differrent, sic appellati sunt. Quos cum vidisset Ioannes inter alios accedere Baptismum suum, ipsos non appellans: *Progenies*, ait, *viperarum. Quis demonstrauit vobis fugere à ventura ira?* Id serpentium genus ita in parentis festinat exitium, vt aluo qua portatur exesa, in vitam prodeat morte gignentis. Notat ergo eos immanitatis, quòd peremptores extiterint parentum, hoc est Prophetarum, à quibus ad veritatis lumen ducebantur. *Quis demonstrauit vobis fugere à ventura ira?* Admirantis sermo est, ac si dicat. Vnde hæc facta est repentè tanta conuersio? Quis voluntates asperas mitigauit? quis ad resipiscentiam induxit? Non hoc humanæ est artis opus, sed diuinæ. Docens deinde quid facto opus sit, vt indulgentiam consequantur, & remissionem: *Facite* inquit, *fructus dignos pœnitentiæ*: Non ait, Peccastis, cessate dehinc: nec ait, peccastis, agite pœnitentiã. Qui sermo quàm prior plus multò complectitur, sed dignos pœnitentiæ fructus exigit. Secundum molem peccati exhibe inquit pœnitentiam.

Mat. 3. b.

Non satis hic est leuiter dolere, opus est adhibere cilicia, saccos, cineres. Et quia nobilitate generis tumebant, reprimens tumorem illum, nolo inquit mihi dicatis: Genus ducimus ab Abraham. Nobilitas nihil ad rẽ facit pœnitentia hic opus est. Hæc non generis nobilitas reconcilat hominem Deo. Et planè vrgens eos. *Iam securis* ait, *ad radicem arborũ posita est.* Allegoria est vocum. Neque enim securis propriè accipitur, neque radix, neque arbor, sed figuratè omnia, nec puto opus esse explicatione cum vltro sese offerat intelligentia, & suauiùs illabantur figuratè dicta, quàm si absque tropo efferantur. *Omnis enim arbor, quæ non facit fructum bonum, excidetur & in ignem mittetur.* Hoc versu vniuersum honorem carnalis nobilitatis subruit semel, atque euertit. *Omnis arbor.* Quid est, omnis arbor? Qui dicit, omnis, neminem excludit. Siue ergo nobilis quis fuerit, siue ignobilis, excidetur, nisi fructum fecerit: nec excidetur solùm (hoc enim ferri vtcunque posset) sed intollerabile est, quod additur. & in ignem mittetur. At in quem ignem? sanè non in quemuis, sed in ignem inextinguibilem: id enim paucis interiectis sequitur. Hic autem est gehennæ ignis cuius incendia quis explicet? Hic inter inconsumptibiles flammas immortales miseri viuent & nuda corpora sulphureus ille ignis, quem Spiritus Domini succendit, allambet vsque & vsque nec erit, qui æstuanti cuiusquam linguæ stillam aquæ infundat. Heu Heu Heu. Quid genus, & proaui, quid fortia facta parentum? Quid proderit ibi nobilitas?

Quàm vana igitur est gloriatio horum, sed & quàm vani nos, qui ferè non nisi his rebus, quæ prorsus mediæ sunt, nempe diuitijs, potentia, nobilitate metimur homines, qui ob hæc, quæ ad beatã vitam omninò faciunt nihil, suspicimus & admiramur personas, nobisq; vehementer placemus: si horũ erga nos fauorem experiamur, si aduertamus magni nos fieri ab ipsis, haberiq; in precio, vel ob sanctitatem, qua pollere nos putant, vel ob facundiam, qua præditos conspiciunt, vel aliam quamuis ob causam, atque hic quarta exurgit species falsò dictæ gloriationis: quæ hoc magis timenda est, quòd & sanctorum animas occupare soleat. Scitis quantopere in scriptura laudatus sit Ezechias. Hic cùm ve: issent ad se legati regis Babylonis. Rex siquidẽ Merodach cùm fama perferente didicisset, caussa Ezechiæ solem in occasum vergentem retrogradi iussum per sua vestigia tantum spacij, quantũ emetiri solet decem horis, cupiens de portento certior fieri, simulq; quod cõualuisset gratulari volens Ezechię, misit ad ipsum principes suos non sine muneribus. Hi ergo cum venissent, lętatus est super eis Ezechias, & ostendit eis cellam aromatum, & argenti, & auri, & odoramentorum, & vnguenti, & omnes apothecas supellectilis suæ, & vniuersa quæ inuenta sunt in thesauris suis, vt scribit Esaias. ca. 39. Sed dicitis. Quid hic reprehensione dignum? Hoc certè quod in legatione principum Babylonis, quòd in congratulatione regni potẽtissimi vanè sibi placuit. Sed id vnde tandem constat? Hinc sanè quòd quærenti Esaiæ vnde nam venissent, respondit. *De terra longinqua venerunt ad me, de Babylone.* Quod cum emphasi & supercilio est legendũ, ac si dicat, tanti ego fio. Si quæritis vnde nobis constet sic esse legendum? dicimus ex eis, quæ subijciuntur id constare. Subijciuntur autem hæc, Dixit Esaias ad Ezechiam: *Ecce dies venient, & auferentur omnia quæ in domo tua sunt, & quæ thesaurizauerunt patres tui vsque ad diem hanc in Babylonem, non relinquetur quidquam dicit Dominus. Et de filijs tuis, qui exibunt de te quos genueris tollent & erunt eunuchi in palatio regis Babylonis.* Hæc sanè indicant peccasse in hoc facto Ezechiam. Sed & præter hoc docent, quantopere displiceat Deo vitium hoc, quod nos ferè non ducimus vitiũ, imò huius gratia quidam virtutem sibi exercendã putant Nonne Cicero in ijs libris, quos de Republica conscripsit. cùm de instituendo principe ciuitatis loquitur, ipsum dicit alendum esse gloria, & dehinc maiores suos commemorans multa atq; pręclara

Esai. 38. A

ipſos feciſſe ſcribit cupiditate gloriæ, quos hac in re imitandos proponit? Nonne & in ipſius philoſophiæ lib. cùm de ſtudijs agit, quæ vtiq; ſectanda ſunt ſine veri boni, amore laudis humanæ, hanc infert vniuerſalem generalemq; ſententiam: Honos alit artes, omnesq; accenduntur ad ſtudia gloriã? Infringamus obſecro hanc ethnici ſententiam, vincatq; cupiditatem gloriæ, amor iuſtitiæ. Tam enim vitium hoc inimicũ eſt fidei Chriſtianæ, vt Saluator noſter apud Ioannẽ Phariſæis loquens dixerit *Quomodo vos poteſtis credere, qui gloriam ab inuicẽ accipitis, & gloriam, quæ à ſolo Deo eſt, non quæritis?* Ioan. 5. g.

Quæ hactenus commemorauimus extra nos poſita ſunt: iam de ijs, quæ nobis inſunt, diſſeramus, quæ in duplici ſunt differentia. Alia ſiquidem corporis, alia animi bona ſunt. Bona corporis dicimus, ſanitatem, robur, formam ſiue pulchritudinem, quæ licet ſint magna, tamen caduca ſunt, fluxa, incertaq; omnia. Nulla hic opus eſt probatione, cum experientia, quod dicimus doceat. Pulchra mulier, quæ adoleſcentulorum poſt ſe trahebat greges, ſubitò arata fronte contrahitur, & quæ priùs amori poſtea faſtidio eſt. Iuuenis præſtans corpore, qui robore vigebat, & virium ſuarum ignorabat modum repentè deijcitur, vnaq; febri omnis illa fortitudo perit abitque. Sic cætera quæ corporis bona vocantur, aut tempore deficere, aut languore conſumi, videmus. Quę igitur inſania, ob hæc velle gloriari? gloriantur autẽ plurimi. Nec noua hæc inſania, vel heri aut nudiuſtertius orta olim tempore Eſaię fuit. Quare præcipitur ei, cap. 40. *Clama ne ceſſes*, ipſoque quærente, quid clamaret, dicitur, *clama: Omnis caro fœnum, & omnis gloria eius quaſi flos agri. Exiccatum eſt fœnum & cecidit flos* Comparatio hæc & in alijs locis ſcripturæ legitur. Vſus ea eſt Apoſtolus Petrus: vſus eſt & Iacobus Apoſtolus, nec video quid hac in re accommodatius afferri poſsit. Quare hac contenti, de bonis animi dicamus, ac primũ de ſcientia, deinde de virtute: quarum hæc ad voluntatem, illa ad intellectum pertinet, quam tanti fecére veteres illi gentium philoſophi, vt contemptis omnibus priuatis & publicis actionibus, vni huic animum intenderint, quam & toto orbe velut fugientem perſecuti ſunt. Nam Apollonius, vt apud Philoſtratũ legere eſt, penetrauit Perſas, pertrãſiuit Caucaſum, Albanos, Scythas, Maſſagetas, opulentiſsima Indiæ regna peragrauit, & ad extremum, latiſsimo Phyſon amne tranſmiſſo peruenit ad Brachmanas, Indè per Aelamitas, Babylonios, Chaldæos, Medos, Aſſyrios, Parthos, Syros, Phœnices, Arabes, Palæſtinos, reuerſus Alexandriam, perexit Aethiopiam inquirendæ veritatis ergo. Sic Plato Aegyptum eamque oram Italiæ quæ quondam magna Græcia dicebatur, laborioſiſsimè peragrauit, vt cæteros taceam magnos & excellenti ingenio viros quos in veteribus hiſtorijs legimus luſtraſſe prouincias, nouos adijſſe populos, maria tranſijſſe, ſed & facultates ſuas ſemel abieciſſe, & renunciaſſe vniuerſis voluptatibus, vt quam rebus omnibus anteponebãt, apprehenderent ſcientiam. Magnum igitur bonum vt videtur ſcientia. Sed nunquid in ea gloriandum? Sanè ſi hanc intelligimus ad quam ſtudio ſuo peruenerunt hi, quos iam memorauimus, quamque ſcripto poſteris tradiderunt in promptu reſponſio eſt, haud gloriandum eſſe cum ad beatam vitam nihil ea faciat.

Quid enim ad ſalutem prodeſt, ſi de natura, de motibus ſyderum, ac dierum curſu difertè nouerim diſſerere? Rurſus quid momenti ad fœlicitatem habet, ſi regulas teneã connexionum, ſi ſciã quid conſequens, quid nõ conſequẽs, & cætera quæ ea Philoſophiæ pars tradit, quæ Logica appellatur? Sed dicitis, Non de his ſolùm, ſed de finibus bonorum, de vita ac moribus præclarè multa ſcripſerunt, Quam præclarè, viderint alij. Hoc dico, veritatem quæ verè liberum reddit animum ipſis haud fuiſſe cognitam: Nuſquã enim in ipſorum libris Chriſtus agnoſcitur, qui via eſt, veritas & vita. Quo ſine omnia quantumuis docta videantur, caligo & tenebræ ſunt. Quare mirari ſatis nequeo pleroſq; omnem ætatem inſumere in legendis horum libris. Hic noctes & dies in Ariſtotele ſe torquet. Ille in Platone. Hic Cicerone delectatur, ille Demoſthene. *Quare appenditis argentum, non in panibus? Et laborem veſtrum non in ſaturitate?* Eſai. 55. a. Eſaiæ verba ſunt: Quare inquit, operam veſtrã & induſtriam inſumitis in rebus non valituris ad ſalutẽ? Quare magnis precijs redimitis doctores, qui vobis prælegunt literas gẽtilium, ſacris, in quibus ſolis ſunt panes, relictis? Ariſtoteles omnibus elenchis ſuis non valet explere animũ. Plato quantumuis diſertus & aureo ferri videatur flumine, nequit ſitim pectoris reſtinguere. Cicero lectores ſuos dimittit famelicos, Sic Demoſthenes, Sic Thucydides, ſic cæteri.

Quid igitur tam charè hos authores amplectimini? *Audite audientes me.* Eſai. 55. a. Quin potiùs inquit, audite me, (Subauditur enim vocula aduerſatiua) *& comedite bonum, & delectabitur in craſsitudine anima veſtra.* En in quibus literis vera proponuntur bona. Sed nunquid in harum cognitione gloriandum? Hic aures mihi prębeant Theologi, & ne nimium ſibi placeant ob diuinarum ſcripturarum cognitionem, ſciant hanc communem ſe habere, non ſolùm cum malis, quos damnatio manet mortis æternæ, ſed & cum ipſo malorum capite diabolo nimirum, qui tanta omninò

pollet ſcientia, vt cùm multi ſint intelligentia magnaque cognitione præditi, ipſe præ cæteris nomen hoc meruerit, vt dæmon vocetur: Dæmon autem (vt videre eſt apud Platonem in Cratylo) quaſi δαήμων, quod eſt intelligens, dicitur. Ex quo, dæmone ſcilicet agnoſcitur, quã verè ad Cor. ſcribens Apo-

1.Cor.8.a. ſtolus dixerit. *Scientia inflat.* Tam enim inflatus eſt ac ſuperbus, vt diuinos honores & religionis cultum, qué vero Deo deberi nouit ſibi ſategerit olim exhiberi, & quantum poteſt & apud quos poteſt, adhuc agit. Hæc aũt dicta à me ſunt, non quò abducam animum cuiuſquam à ſtudio literarum maximè diuinarum abſit, ſed quo oſtendam adeò beatam non facere ſapientiam etiã ſacrarũ ſcripturarum, vt tumidum reddat hominé, ſi ſola fuerit. Sic enim dictum eſt. *Scientia inflat,* ſicut dictum eſt, *caro nõ prodeſt quicquam,* quod qui rectè intelligunt, hoc ſenſu dictum accipiunt. Caro per ſe, hoc eſt, abſq; ſpiritu, non prodeſt quidquam. Si verò ſpiritu fuerit viuificata, non ſolum inutilis non eſt, ſed prodeſt plurimum, ita vt Saluator dicat: *Qui man-*

Ioan.6.f. *ducat meam carnem, & bibit meum ſanguinem, habet vitam æternam, & ego reſuſcitabo eum in nouiſſimo die.* Sic ſcientia ſola, ſcientia nuda, ſcientia ſine charitate. Nam contra hanc, eam diuidit Apoſtolus inflat: ſi verò cum charitate iuncta fuerit, adeò non inflat, vt lamentanté, vel lugentem faciat: *Beati autem, qui lugent, quoniam ipſi conſolabuntur.*

. Iam reliquum eſt, vt de virtute dicamus, quam ſolam eſſe de qua verè gaudemus, philoſophorum ſeutentia eſt. Qui cùm virtuté definierint rectitudinem, quam mens ſiue ratio ſuis viribus in vitæ actionibus efficit, nemo vel leuiter in fide imbutus non videt, quàm longè à vero abhorreat ipſorum ſententia, cùm doceat in viribus liberi arb. gloriandum. Sanè Apoſtolus nuſquam nó hanc gloriam ſubuertere conatur.

Diſputat contra eam ex profeſſo in epi-

Ad Ro.10. ſtola, quam ad Roma ſcripſit. Diſputat aduerſus illam in ea quoque quam ſcripſit Galatis, ſimiliter & in ea, quę ad Philippéſes ſcripta eſt. *Ignorantes iuſtitiam Dei, & ſuam quærentes ſtatuere, iuſtitia,* inquit, *Dei non ſunt ſubiecti.* Ignorantes iuſtitiam Dei, non quidem illam à qua Deus dicitur iuſtus, hanc ſiquidem cognouerunt, vt hac ipſa Epiſtola docet Apoſtolus, ſed eam quæ homini eſt ex Deo, quæ contingit per fidem Ieſu Chriſti, quam hanc ob cauſſam iuſtitiam fidei alibi appellat: & ſuam, hoc eſt proprijs viribus quæſitam conantes ſtatuere, iuſtitiæ Dei non ſunt ſubiecti. Dum inquit, promittunt ſibi iuſtitiam per vires liberi arbitrij, perinde quaſi illæ hac in re ſufficerent, non præbent ſe gratiæ Dei, nec perueniunt ad veram iuſtitiam, quæ valet apud Deum. Sentétia hęc eſt capit.10. Epiſtolæ ad Roman. quæ licet de Iudæis dicta ſit, Philoſophos tamen æquè atque illos reſpicit. Verùm ſi neque in diuitijs, neque in potentia imperij, neque in nobilitate, neque in honore, neque rurſus in ſanitate, neque in robore corporis, neque in pulchritudine, ſed neque in ſcientia aut virtute proprijs viribus quæſita gloriari licet. Age qua in re gloriabimur tandem? omninò enim gloriari lubeat. Quoniam id quæritis & ipſe in orationis exordio dicturum me promiſi, faciã quod vultis ſi antè tribus verbis expoſuero, qua in re gloriam quæſierũt hi, contra quos agit Apoſtolus in Epiſtola, quam ad Galatas ſcripſit. Id in confeſſo eſt, epiſtolam hanc ſcriptam contra familiam Iudaizantium, qui inter cætera vrgebant circumciſionem, quam Paulus abolitam volebat & antiquatam. Hos ergo poſtquam argumentis & certis rationibus reuicit, exoſos ipſos deinde reddere volens Galatis, Ad Gal.6.
aperit quo animo, quóue fine vrgerent circunciſionem. Hi, inquit, qui tanto ſtudio perſuadere nobis conantur pellicula illius, quæ glandem tegit, truncationem, faciunt id non quidem zelo legis, ſed cupiditate gloriæ. Si ſtudio legis tenerentur, laborarent ſanè hanc vita exprimere. Iam nihil minus faciunt. Aliud igitur in animis eorum geritur. Volunt vos circũcidi, vt in carne veſtra glorientur, hoc eſt, vt iactare apud ſuos poſsint, quòd in legem vos pertraxerint, quòd ſuo ſtudio effecerint, vt circunciſionem amplecteremini. Hic ſcilicet ipſorum ſcopus eſt. *Mihi autem abſit gloriari, niſi in cruce Domini noſtri Ieſu Christi.*

En habetis qua in re ſit gloriandum. Illi gloriantur in carne, procul à me ſit, inquit, vt alia in re vlla glorier, quam in cruce Domini. Quibus verbis non iudaizantium tantùm, quorum occaſione in hanc vocem erupit, ſed & eorum, quorum nos hactenus meminimus gloriam peſſundare. Si enim in ſola cruce gloriandum, non ergo in diuitijs, non ergo in potentia imperij, ſed neque in generis nobilitate aut laude hominũ, multò autem minùs in flagitijs. (Nam & de his plerique, quorum hactenus haud facta métio eſt, iactant ſeſe.) Non enim ſanctius puto hoc noſtrum ſæculum, quàm illud fuit quo vixit Auguſtinus.

Is lib. confeſ. 2. cap. 3. in hæc verba ſcribit: Decimo ſexto anno ætatis meæ vbi feriatus à ſchola cum parentibus eſſe cœpi, exceſſerunt caput meum vepres libidinum, & nulla erat eradicans manus. Quinimò vbi me pater in balneis vidit pubeſcentem, & inquieta indutum adoleſcentia, quaſi iam ex hoc in nepotes geſtiret, gaudens matri indicauit. Sed matris in pectore iam inchoaueras templum tuum, & exordium ſanctæ ha-

bitationis

bitationis tuæ Deus meus: quæ timens mihi vias distortas, in quibus ambulant, qui ponunt ad tetergum, monuit cum solicitudine ingenti, ne fornicarer, maximeq; ne adulterarer cuiusquam vxorem. Qui mihi monitus muliebres videbantur, quibus obtemperare erubescerem. Illi autem tui erant & nesciebam, & te tacere putabam, atq; illam loqui, per quam tu mihi non tacebas, & in illa contemnebaris à me filio eius, filio ancillæ tuæ, seruo tuo. Sed nesciebam, & præceps ibam tanta cęcitate, vt inter coëtaneos meos puderet me minoris dedecoris, quàm audiebam eos iactantes flagitia sua, & tantò gloriantes magis, quantò magis turpes essent, & libebat malum facere, non solum libidine facti, verumetiam laudis. Quid dignum est vituperatione nisi vitium? Ergo ne vituperarer viciosior fiebam, & vbi non suberat, quo admisso æquarer perditis, fingebam me fecisse, quod non fecerā ne viderer abiectior, quò eram innocentior: et ne vilior haberer quò eram castior. Ecce cum quibus comitibus iter agebam platearum Babyloniæ, & volutabar in cœno eius tanquam in cinnamomis & vnguentis preciosis.

Hactenus Augustinus. Hi certè non in cruce gloriantur, cùm ea, ob quæ gloriantur pugnent cum cruce, quare apte Apostolus hostes crucis hos appellauit: neque hos duntaxat, sed & illos quorum in præcedentibus facta mētio est. Locus Apostoli (si quis fortè id scire desiderat) est in epistola ad Philip. cap. 3. ea parte qua hortatur ipsos ad imitationem cùm sui tum eorum, qui præ se ferebant typum conuersationis, quam ipse cū apud eos ageret, in se expresserat. Quòd inquit, huius vos admoneam, magna ratio est. Quia multi haud rectè exigunt vitam, inimici crucis. Deinde in specie explicans quos vocet inimicos crucis:

Quorum, inquit, *Deus venter est*, hoc est, quibus vnicum studium est vt ventri faciant satis, vehementer & argutè dictum est. *Quorū gloria in confusione eorum*. Est alia species. Sensus est:

Quid e ijs, quorum pudere ipsos oportebat, iactant sese. De horum numero diximus Augustinum fuisse, cùm adolescentem ageret, atque hos inimicos crucis esse, nemo est, qui ambigat. At verò, quòd ij, qui remissè ac delicatè viuunt, inter hos numerentur, & quidem primo loco, id fortè admirationē excitat in animis quorundam, sed desinant mirari, cum certum sit reijcere ipsos id, ad quod vocat crux Christi, quæ vocat nos ad labores, ad vitæ asperitatem nō ad otium, nō ad delicias aut comessationes, quare etiā si millies frontem & pectus consignent cruce, & Christi se esse dicant, alieni sunt, inimici sunt, hostes sunt. Pergit Apostolus, & tertiū adijcit membrū. *Qui terrena*, ait, *sapiunt*, quod significantiùs Græcè dicitur, οἱ τὰ ἐπίγεια φρονοῦντες, φρονεῖν, vt nouerunt eius linguæ periti, ambiguum est: & nunc ad intellectum, nunc ad affectum pertinet: hoc loco verò est affectus vocabulum; quare non malè transtulit, qui vertit, Qui terrestria curant.

Et quinam sunt illi? Sanè qui dicunt, ædificemus domos, possideamus agros, acquiramus principatum, potiamur gloria, ditescamus. Et vbi? In terra, inquiunt: omnia illis in terra, ibi eorum mens, ibi animus eorum, quos deflet Apostolus, & reuera digni sunt, qui defleantur, quia finis eorum interitus: hoc siquidem subiecit Apostolus, velut rationem & causam reddens fletus sui. Quorū damnationi seu perditioni ne pariter inuoluamini, oro vos auditores optimi, abijcite omnem spem sęculi, & assuescite in cruce gloriari, in cruce inquam Christi, ibi vera, certa, ac tuta gloria. Habetis egregios duces, quos hic sequamini: in primis Apostolum Paulum. Deinde B. Patrem nostrum D. Franciscum, cuius tota vita (adolescentiam excipio) non aliud fuit, quàm iugis & assidua in cruce gloriatio, quod alia concione ostendere animus est, vt iacentes & mersas torpore mentes excitem, atq; à sęculi spe abductas ad crucis gloriam prouocē: quia reuers nihil ita inconcinnum est atq; alienum à Christiano, atque in his, quæ mundi sunt, gloriari.

IN DOMINICA TERTIA *Aduentus, Homilia.*



Vangelium discipulos Ioannis ad Christū mittit. Proponit notam regni Mesiæ, describit encomium Baptistæ.

Euangelium cuius capita iam perstrinxi, describit Matthæus his verbis. *Ioannes cum audisset in vinculis opera Christi, mittens duos de discipulis suis, ait illi. Tu es qui venturus es, an alium expectamus?* Hactenus caput primum. Minimè opus puto, vt hic dicā, à quo, quáue de caussa Baptista cōiectus fuerit in vincula. Omnes siquidem ab Herode vinctum ipsum norant, non ob facinus aut flagitium, sed ob iustitiam. Non ferebat vir sanctus incœstum regis, arguebat Herodem ac dicebat ei. *Non licet tibi habere vxorem fratris tui.* Hæc ipsi causa vinculorum, veritas, quæ iuxta Comicum odium parit. Verum quamuis corpus stringebatur, lingua haudquaquam ligata erat. Illa erudiebat, docebat, mittebat ad Christum, quærebat. *Tu es qui venturus es, an alium expectamus? Tu es qui venturus es.* Periphrasis est Mesiæ. Nū tu es Mes-

Matt. 11.
Mar. 6.

ſias ille toties promiſſus in prophetis? tot retro ſæculis expectatus? Dum verba hæc conferimus cum alijs Euangelij locis, aperit ſe non minima difficultas. Refert ſiquidẽ Matthæus cap. 3. Ioannem cùm in Iordane baptizaſſet Ieſum, vidiſſe Spiritum Dei in columbæ ſpecie deſcendentem ſuper eum, & vocẽ audiuiſſe de cælo dicentem, *Hic eſt Filius meus dilectus, in quo mihi complacui*: Agnouit ergo Ioannes ipſum eſſe Meſsiam, nec modò agnouit, ſed & digito ipſum demonſtrauit populis, vt apud alium Euangeliſtam legimus: *Ecce agnus Dei, Ecce qui tollit peccata mundi.* Ecce eũ quem tantopere deſiderauerunt patriarchę. Cuius aduentum tam ardentibus votis expetière Prophetæ, pro quo ſic clamat Eſaias. *Emitte agnum Domine dominatorem terræ de petra deſerti ad montem filiæ Sion.* Agnus ille Eſaicus iam adeſt, ſtat inter vos medius, ecce eum. Et quaſi quæreretur, qui nam ſcis hunc illũ eſſe? *Qui miſit me*, ait, *baptizare in aqua, ille mihi dixit. Super quem videris Spiritum deſcendentem & manentem ſuper eum, hic eſt, qui baptizat in Spiritu ſancto. Et ego vidi, & teſtimonium perhibui, quia hic eſt Filius Dei.* Hæ ſcripturæ docent Ioannem certò cognouiſſe Ieſum eſſe Chriſtum, hoc eſt, Meſsiam. Quo igitur pacto iam miſſis diſcipulis quærit. Num ipſe ſit, qui venturus expectabatur? Nunquid de prædicatione ſua venit in dubium, & an vera dixerit quærendo explorat? Quid dicemus? quid æſtimabimus? An fortè cæteris tenebræ ipſius de Chriſto, de quo aliquoties teſtificatus iam fuerat, iudicium obſcurabant? abſit, agnouit in carcere, quẽ agnouerat in vtero. Quid igitur ſibi vult. *Tu es, qui venturus es?*

Ioan. 1. d.

Eſai. 47.

Quòd ex carcere miſsis ad Chriſtum diſcipulis quærit. *Tu es, qui venturus es?* facit id, non quòd ipſe quidquam addubitet, ſed propter ſuos. Iam per mortem deſerturus eos erat, quare proſpectum bene eis volens, tranſmittit ad Chriſtum. vt tum verbis tum miraculis ipſius certò perſuaſi credãt ipſum Meſsiam eſſe, eique adhæreant ipſius ſectatores effecti.

Qua in re, omnes quibus inſtituendæ formandæq; iuuentutis cura cõmiſſa eſt, imitari velim Baptiſtam, omnes omninò qui pædagogos ac præceptores agunt. Nam pleriq; quos erudiendos ſuſceperunt, non Chriſto tranſmittunt, ſed diabolo velut in manum tradunt. Et quinam illi? Qui nimirum ſuis laſciuas fabulas prælegunt, qui deorũ amores, ſtupra atq; adulteria ediſcenda ſuis proponũt. Qui in his illorum animos totos occupant. Cùm enim ſtudia abeant in mores, planè in gentiles degenerant, nec aliud ſomniant, quàm Saturnum, Iouem, Vulcanum, Martem, Venerem, quorum flagitia dum imitantur, non homines, ſed deos imitari ſe aiunt, & tantum abeſt, vt peccare ſe putent, vt & laudari velint. Id ita eſſe, vel vnus Terẽtianus Cherea ſatis locuples teſtis eſt, qui quòd in virginem ſibi permiſit, exemplo ſe Iouis feciſſe excuſat, quid dico excuſat, feciſſe ſe iactat. Non eſt, quòd verba nequã adoleſcentis referã nimis illa ſunt nota.

Neq; verò hi duntaxat digni reprehenſione ſunt, ſed & illi, qui licet à laſciuis poẽtis abſtineant, non tamen niſi gentiles authores prælegunt ſuis, quò fit vt ignorent, quibus rebus colatur Deus, qua ratione paretur remiſsio peccatorũ qua via perueniatur ad vitam, imò ſi contingat illos in codicem incidere Euangeliorum, vbi de Deo, de ſalute de immortalitate diſſeritur, quia Tullianã eloquentiam non legunt, offenduntur. Saliua illa prima qua imbuta eſt lingua ipſorũ, quæ ſuauiſsima ſunt in abſinthiũ vertit, nec vlla ratione experire ipſos permittit delicias ſcripturæ delicias dico.

Quid enim ſuauius illis verbis Chriſti. *Si quis ſitit, veniat ad me & bibat? Qui credit in me*, quemadmodum dicit ſcriptura, *flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ?* Aut illis: *Venite ad me omnes, qui laboratis et onerati eſtis, et ego reficiam vos. Tollite iugum meum ſuper vos, & diſcite à me, quia mitis ſum & humilis corde, & inuenietis requiem animabus veſtris. Iugum enim meum ſuaue eſt, & onus meum leue?* Verba hæc ambroſia quauis ac omni nectare dulciora non ſapiunt eis, nõ illos afficiunt, quia infecta eſt lingua, quia tumida mens eſt, non admittens quidquam, niſi quod eloquenter dictum eſt. Quare rectè Saluator. *Confiteor ait tibi Pater Domine cæli & terræ, quia abſcondiſti hæc à ſapientibus & prudentibus, & reuelaſti ea paruulis. Ita Pater, quoniã ſic fuit placitum ante te.* Optarem me poſſe hæc exprimere eo geſtu & habitu quo expreſſa ſunt à Saluatore. *In ipſa hora*, ait Lucas, *exultauit Ieſus in Spiritu ſancto & dixit: Confiteor tibi*, hoc eſt, iuxta ſermonis Hebræi proprietatem, *Gratias tibi ago Pater Domine cæli & terræ.* Quare? *Quia abſcondiſti hæc à ſapientibus.* Sapientes vocat, nõ qui verè ſapiunt, ſed qui mundo videntur ſapere, quod ſemper in ore habeant nomina magnorum Authorum.

Ioann. 7.

Mat. 11. d.

Ciceronis, Demoſthenis, Thucydidis, quod vſq; crepent Pythagoram, Platonem, Ariſtotelem, Auerroem, ad quorũ opiniones velut oracula obſtupeſcit mundus. Ab his abſcondiſti, & reuelaſti paruulis, hoc eſt, ſtultis iuxta mundi æſtimationem, vt opponatur ſapientib. Eſt enim νήπιοις, quæ vox & ſtultum ſignificat & infantem. Ita Pater, quoniam ſic fuit placitum ante te. Non ſatis habuit Chriſtus ſimpliciter extuliſſe, adiecit confirmationem. *Ita Pater, quoniam ſic fuit placitum ante te.* pro quo Græcè eſt εὐδοκία, quæ vox ſignificat, quoties aliquid nõ ſolum placet, ſed & bene placet. Multa plerunq; placent, quæ tamẽ non benè placent. Dicit ergo

etiam

et [illegible] ter, sic fuit bene[illegible]lacitú, sic fuit bona v[illegible] ocu[illegible]s tuis, noluisti ea patere sapien[illegible]bus: Ke[illegible]e[illegible] à auditores ita res habet: Berna[illegible]d[illegible] [illegible]liq[illegible]is, aliquis Franciscus, hoc est, humilis corde, qualem lectorem requi- runt [illegible]uágelia, ingreditur mysteria. Flumina diuinæ Scripturæ patét ipsi, haurit aquas in gaudio de fontibus Saluatoris, irrigatur Spiritus eius, irrigantur ossa ipsius, totus persunditur torrente voluptatis.

Animus contrà tumidus, qualé efficiunt literæ gentilium, dum solæ sunt, non habet accessum. Legit quidem: Omnes sitientes venite ad aquas: Et qui non habetis argentum, properate, emite, &c. sed quid legat, nó intelligit. Audit ab aliquo de aquis Euangelij hæc scribi, de fluentis gratiæ, de Spiritu promisso credétibus, & tantundem intelligit, quia non experitur in se res ipsas, quæ sunt iustitia, & pax, & gaudium in Spiritu sancto, tranquillitas pectoris, consolatio conscientiæ. Fiducia, qua suauiter acquiescit animus in Christo etiam in medijs malis. Hæc magna bona non experiuntur in se, imò nec possunt, quæ hęc est εὐδοκία Patris, vt illa à sapientibus & prudentibus sint, & maneant absconsa? Infelices proinde adolescentes ij, quibus eiusmodi contigerunt pædagogi. Prorsus verò felices, quibus in præceptores obuenére Baptistæ, hoc est, qui quos instituendos susceperút, Christo velut in manum tradunt: Quibus cura est, non tam vt celebres ipsos in externis disciplinis & gloriosos reddant, quàm vt doceant eos gloriam in hac vita contemnere. Nec tam nituntur, vt linguam eorú perpoliant, quàm vt mentem exornent. Proponunt proinde ipsis frequenter beneficium Christi, dicút, quid complectatur, quaque ratione illius participes efficiamur, edocent. Aut si ipsi minus idonei hac in re magistri sunt, curát, vt per alios de his erudiantur. Et ne quid quod suarú partium est, prætermittant, manus ad cæli sanctissima templa leuant assiduè orantes, vt Deus Domini nostri Iesu Christi Pater adaperiat corda ipsorum, vt dignetur ipsos cognitione mysterij absconditi à sæculis, vt diuitias gratiæ suę semel effundat in mētes ipsorú, vt beneficij magnitudinem agnoscentes, maximaque illa dona in sese experientes, versentur perpetuò in gratiarum actione, vitamque puram & illibatam, vt decet, quibus tanta bona velut sorte obtigére præstent. Sed vbi loco rú, qui tales se erga eos, quos imbuendos suscepe- runt, exhibeát, reperiemus? Num Louanij? Certè si vsquam, in primis Louanij quærendi erunt. Sed quàm minimè præstent & hi, quod diximus erga suos, ipsi declarāt discipuli, quos dum hisce de reb⁹ interrogas, adeò rudes experiris, vt nihil suprà.

Hoc dixerim de bona partè pædagogorum, seu præceptorum. Nam non deesse cófido, qui ad pietatem erudiant suos. Et licet, vel Ciceronem, vel Demosthenem prælegant ipsis, vt hinc verba discant, eloquentiamque sibi parent, quam & nos vtilem, & tantùm non necessariam fatemur, præcipua tamen cura in hoc est, vt pectus ipsorum instruát, vt fide, spe, ac charitate, quibus rebus verè colitur De⁹, instructi, tacitis auctib. in Christo adolescant in virum perfectú. Hos hortamur, vt in eo, quod cœperunt, pergát, certò persuasi insigne se præmium reportaturos ex labore, quem huic rei impendunt. Sed eos, qui id vnum hactenus spectauerunt, vt in poesi, in philosophia, & externis disciplinis præstantes suos efficiant, monemus, vt alium ineát modum, scientes rationem se reddituros ei, qui iudicaturus est viuos & mortuos, iuxta quod in symbolo cófitemur.

Hæc dicta à nobis sunt occasione Baptistæ, qui cùm vinctus ab Herode teneretur, discipulos suos misit ad Christum, vt interrogarét, num ipse esset, qui venturus expectabatur, quod virum optimum fecisse diximus, non quòd ipse adhuc dubitaret, sed vt hac ratione discipulos suos, Iesu velut in manum traderet. Iā audiamus, quid respósi retulerint, & secúdum ingrediamur caput. Iesus non ignarus certius esse testimonium, quod à factis proficiscitur, quàm à verbis, nihil quidem primú respondit, sed in illorum conspectum multis editis prodigijs nouis & inauditis, ait illis. Nihil opus est, vt de me, qui sim, pronunciem, tantùm ite, & renunciate Ioanni, quæ vestris oculis vidistis, quæ vestris auribus audistis. Cæci vident, claudi ambulant, leprosi mundantur, surdi audiunt, mortui resurgunt, pauperes, id est, oppressi vsuris peccatorú, idq; agnoscentes, (ná hi iuxta idioma scripturæ pauperes dicuntur) εὐαγγελίζονται, id est, lętum accipiunt nuncium. Hæc renunciate Ioanni, ex his agnoscet, qui sim, & declarabit vobis, me esse eum, qui dicebatur venturus. Allusit autem Christus ad locum, qui est apud Esaiam, ca. 35. quare vt exactè sententiam teneamus, percurrendum est caput illud. habet autem ad hunc modum: *Lætabitur deserta & inuia, & exultabit solitudo, & florebit quasi lilium germinās germinabit, & exultabit lætabunda & laudans.* Est hic metaphora valdè iucunda & læta, ac veri nominis Euágelij, proptereà in primis refert cognoscere, quo pertineat. Si dixisset propheta: Lætabitur Iudæa prius neglecta, aut lętabitur gétilitas hactenus deserta, aut demú. Lætabitur cætus eorum, qui Christú in propria venientem recepturi sunt, siue sint Iudæi, siue Gentiles, clara fuisset sententia. Nunc non est vsus proprijs verbis, sed

figuratis, atque hinc variæ natæ sunt expositiones: quare studio opus est, & labore, vt certi aliquid habeatur. Et sanè qui eo animo legunt scripturas, vt ex eis consolationem spiritus hauriant, & succum trahant vitæ Christianæ, non dedignabuntur insumere laborem, quantumuis magnum. Primùm cósulent loca similia, quæ multa sunt, deinde inspicient circumstantias capitis. Loca, ex quibus licet colligere, quò pertineat metaphora, sunt apud hunc ipsum prophetam cap. 32. *Erit desertum in Charmel. & c. 41. Ponam desertum in stagna aquarum.* Rursus 61. cap. *Aedificabuntur deserta à seculo.* Quibus omnibus locis est desertum figurati nominis, & occulti sensus, cum quibus si hunc conferas, & simul circumstantias capitis expendas, nihil dubitabis gentilitatem significari nomine deserti. Gentilitas, quæ hactenus neglecta fuit, quæ destituta fuit hactenus cultu Dei, cuius nulla hactenus habita est ratio colendi, iam excoletur, fiet particeps veræ sanctimoniæ: lætabitur deserta & inuia, hoc in Ieremia vertit terram sitis, & rectè hoc nomine gentilitas expressa est, quòd vitalibus aquis hactenus caruerit. *Laetabitur solitudo, & florebit quasi lilium, germinans germinabit, & exultabit* lætabunda & laudans. Metaphoræ hæ exultandi & germinandi valdè agnoscútur in cordibus Sanctorum, in his est iuge conuiuium, vera pax & gaudium in Spiritu sancto. Quæ quàm magna bona sint, non valet assequi sermo humanus. Et quia ipse vobis hæc dare non possum, flecto genua mea ad Patrem Domini nostri Iesu Christi, vt ipse secundum diuitias gloriæ suæ ea in vos effundat. Sed & ipsi assiduis precibus, & vitæ puritate obtinere ea conemini. Sút enim maxima, quod vel hinc colligere licet, quod eos, quibus hæc contigerunt, videamus cótemnere omnia, quæ oblectare solent homines. Nihili faciunt ollas carnium. Non eos trahunt cucumeres, & pepones, porrique, & cepe, & allia, in quæ suspirat Israel secundú carnem. Sed dum hæc sequimur, cœptú cursum deserimus, quare reuertamur ad Esai.

Gloria Libani data est ei, decor Carmeli & Saron. Exponerem metaphoram Libani, Carmeli, & Saron, sed vereor, ne molestus essem. Significat, vt dicam non reddita ratione interpretationis, fore, vt transferatur ad gentilitatem etiam hoc instrumétum sanctimoniæ, quod hacten⁹ fuit in Iudæa. Loquitur enim de ea gloria, de qua in Epistola ad Roman. *Quorum adoptio est filiorum, & gloria, & testamentum, & legislatio, & obsequium,* siue lata & promissa. Hæc, inquit, omnia transferentur ad gentilitatem. Ipsi videbunt gloriam & decoré Dei nostri. Isti, ad quos pertinet hoc Euangelium, habitatores hi deserti videbunt, quod tá magnum promisit Deus Abraham, Isaac, & Iacob. Cóspicient promissum Messiam. Cófortate manus dissolutas, & genua debilia roborate. Apostrophe est ad Euangelistas. Dicite pusillanimis: Confortamini, nolite timere. Hactenus polluistis vos omni genere flagitiorum, exarsistis execrandis libidinibus, sed non est, quòd ea res vos deijciat, non est, quòd hinc desperetis ó gétiles. Tantùm suscipite Christum. Quòd nati estis ex parentibus idololatris, quòd coluistis hactenus ligna & lapides, Ioué, Apollinem, Mercurium, non oberit. Hoc eritis Deo, quod Abraham, Isaac, & Iacob. Hoc modo genua debilia roborátur proposito scilicet Christo. *Ecce Deus vester vltionem adducet retributionis.* Est lætissimum Euangelium, quamuis prima facie nó videatur. Vos gentiles iam olim venditi estis, multis sæculis possedit vos diabolus. Eruemini nunc à iugo ipsius. Non est permittetur in vos, quod hactenus permissum est. Ecce Deus vester, à quo ille versutia sua abduxit vos, sumet partes vindicis, asseret vos pristinæ libertati, magno illo calumniatore, quem Græci diabolum appellant, qui vsuris peccatorú grauissimè vos oppressit hactenus, depresso.

Deus ipse veniet & saluabit vos. Emphasim habet, ipse. Non mittet Angelum, quod solet, sed ipsemet veniet. Sentis multò plura ac maiora argumenta humanitatis ac benignitatis, quàm hactenus senserunt Iudæi. Res maxima est, quæ promittitur, & propterea diximus in primis referre, vt ad quos pertineat, certò cognoscatur. *Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt. Tunc saliet sicut ceruus, claudus: & aperta erit lingua mutorum.* Hic locus est, ad quem allusit Saluator, volens agnosci factis suis, atque huius gratia cætera, quæ ex Esaia proposita sunt, adduximus, vt nimirum hoc, quod apud Matthæum dicitur: *Cæci vidét, claudi ambulant, &c.* certò agnoscatur, nota esse Messiæ, ac regni ipsius. Nam id palàm indicat illud: *Tűc* apud Esaiam, *Tunc aperientur oculi cæcorum,* Tunc nimirum, quando Deus ipse veniet, quando præstabútur illa læta. Sed quales oculi, corporisne an animi, an potiùs vtriusq;? Corporis oculos intelligi, certú est ex Euangelio. Ná ad hos refert Christus, cùm ait: *Ite, renunciate Ioanni, quæ audistis & vidistis. Cæci vident, &c.* Sed non ad solos corporis oculos pertinere æquè certú est. Siquidé additur, quia scissæ sunt in deserto aquæ, & torrentes in solitudine: quæ æthiologia nulla est, nisi & oculos fidei intelligas, vt supernaturalia naturalibus misceantur, & corporalibus spiritualia, quod licet in Cicerone nó inueniatur, scripturæ tamé familiare est. Porrò, qđ de oculis, hoc de ceteris quoq;, quæ sequútur, sentiendú. Gétes ergo, quę priùs cęcæ erát, & in ligna & lapides impingebát, veritatis lumen adspi-

Iere. 2. b.

Esai. 35. a.

Esai. 35. b.

Luc. 11. c.

adſpicient. Et quæ ſcripturarum verba ſurdis auribus audire nõ poterant, ad Dei præcepta lætabuntur. Quæ priùs claudæ erant, & rectam viã non tenebant, ſalient ſicut cerui imitantes doctores ſuos. Et aperta erit lingua mutorum, quorum ſathanas ora cõcluſerat, ne poſſent vnum Dominum confiteri. Hęc autem idcirco, inquit, fient. Quia ſciſſæ ſunt, ſiue eruperunt in deſerto quondã gentilitatis aquę, & torrentes, ac riui, in ſolitudine. Aquę & riui ſpiritus, de quibus in Euangelio: *Si quis ſitit, veniat ad me, & bibat. Qui cre-*
Ioan. 7. f. *dit in me, quemadmodum dicit ſcriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ.* Quod ne de vulgaribus aquis dictum putaremus, adiecit cõmentarium Euãgelium, inquiens. *Hoc autem dixit de ſpiritu, quem accepturi erant credentes in eum.* Et erat arida, ipſa nimirum gentilitas, quæ deſtituta hactenꝰ fuit rore cæleſtis gratiæ: nihil habens fidei, ſpei & charitatis, erit in ſtagnum, & ſitiens eadem ipſa gentilitas erit in fontes. Erumpent in ea fluenta ſpiritus, decurrent per eam riui aquarum ſalen-
Eſai. 55. b. tium in vitam æternam. *In cubilibus, in quibus dracones habitabant, orietur viror calami & iunci.* Figuratã eſſe orationem ipſe ſermo declarat. Non enim in cubilibus naſci dracones ſolent. Senſus itaq; eſt: In mentibus hominũ ethnicorum, in quibus regnabant dæmonia, iræ, inuidiæ, inimicitiæ, contentiones, & cæteræ huiuſmodi peſtes, orietur viror calami & iunci, hoc eſt, ſuaues herbæ orientur, ſuccedent fides, ſpes, charitas, iuſtitia, pax & gaudium in Spiritu ſancto. *Et erit ibi ſemita & via,* hoc eſt, doctrina veræ fidei, & veræ religionis, qua inoffenſè viuent. Non tranſibit per eam pollutus. Requirit enim doctrina Euangelij integros animos & incontaminatos. *Non erit ibi leo, & mala beſtia nõ adſcendet per eam, nec inuenietur ibi,* hoc eſt, immanes huiuſmodi affectus non erunt in his, qui vera fide amplectentur Euãgelium. Significatur ſtudium benignitatis, ac manſuetudinis, quod
Matt. 11. d à ſuis auditoribus exigit Chriſtꝰ: *Diſcite,* ait, *à me, quia mitis ſum, & humilis corde.*

Hæc omnia, & præcipuè quod dicitur: *Quia ſciſſæ ſunt in deſerto aquæ,* declarant, quomodo interpretari oporteat locum illum: *Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures ſurdorum patebunt, &c.* quo diximus præſcribi ea, per quæ agnoſcatur regnum Meſsiæ. Quare quiſque cum animo ſuo cogitet, an illa in ſe experiatur. Si terrena voluptas te oblectat, ſi libido placet, ſi in carne & ſanguine velut in cinnamomis, & vnguẽtis precioſis volutaris, certò perſuaſum habeas, non veniſſe ad arcem cordis tui, qui venturus dicebatur. Nã inter cætera, quibus propheta agnoſci vult regnum Meſsiæ, primum hoc ponit: *Tunc aperientur oculi cæcorum,* quod in te expletum nõdum agnoſcitur. Si namq; oculi tibi aperti eſſent, vtique videres turpitudinem peccati: atq; ea offenſus reſilires à vitijs, imò gehennam videres ſulphureos flammarum globos eructantẽ, atq; angue peius horrores peccatum, quod flãmas illas accendit: & quod in primis dictũ oportuit, videres Deũ, cuius Maieſtas omnia implet, omniaq; peruadit, terraſq; tractuſq; maris, cælumq; profundum, atque oculos huius veritus cohiberes te, ne indigna cõmittares. Certum huius rei argumentum hoc teneo. Cùm exercere vis peccatũ, ſiue fornicationis, ſiue adulterij, ſiue aliorum aliud, fugis lucẽ, quæris latebras, nec conceptã animo libidinem præſentibus atq; intuentibus alijs explere ſuſtines, quantumuis vehementer ſtimuleris. Cùm igitur oculos hominũ timeas, quomodo Dei, in cuius manu flatus tuus eſt, inſpectionem nõ formidares, ſi oculi, quibus Deus conſpicitur, aperti tibi eſſent?

Quo non pacto inſpiciente numine facere horreres, quod inſpicientibus hominibus exercere non audes? Dico ergo & repeto, Prohiberes te, ne quid committeres eorum, quæ lucem formidant, ſi mentis oculos haberes apertos. Imò ſi alterutrũ oporteret, aut turpitudinem exercere, aut oppetere mortem, nihil dubitares mortẽ fortiter oppetere, ne turpitudinem, qua Dei obtutus offenduntur, exerceres. Vis, vt adducto exemplo ita eſſe demonſtrem? Legis in volumine Danielis hoc modo: Senes Dan. 13. d.
duo, qui iudices erant, & rectores populi, accenſi concupiſcentia Suſannæ, contulerũt conſilia inter ſe, deliberantes, quãnam ratione, quóue pacto poſſent potiri ea, atque explere libidinem ſuam. Cumque in inſidijs ſe poſuiſſent, atque illa pomarium, vt ſe lauaret, eſſet ingreſſa, exſurrexerunt, qui latebant, & accurrentes ad Suſannam, dixerunt ei: *Ecce oſtia pomarij clauſa ſunt, & nemo nos videt, & in cõcupiſcentia tui ſumus. Quamobrem aſſentire nobis, & commiſcere nobiſcum. Quod ſi nolueris, dicemus contra te teſtimonium quòd fuerit tecum iuuenis, & hanc ob cauſam emiſeris puellas à te.* En vides incidiſſe articulum, quem diximus, vt aut obeunda mors ſit, aut exercenda turpitudo. Iam audi, in quam partem illa deliberauerit. *Anguſtiæ,* ait, *ſunt mihi vndique. Si enim hoc egero, mors mihi eſt. Si autem non egero, non effugiam manus veſtras, ſed melius eſt mihi abſque opere incidere in manus veſtras, quàm peccare in conſpectu Domini.* O nobilis, ô inſignis, ac verè præclara vox. *Melius eſt,* inquit, *mihi abſq; opere incidere in manus veſtras, quàm peccare in conſpectu Domini.* Illi, quo perſuadeãt concubitũ, aiũt: Nõ eſt, quod verearis Suſanna. Opꝰ hoc Veneris manebit occultũ, oſtia clauſa ſunt omnia, nemo videt nos. Non, ait illa, Etſi nemo mortalium videat, eſt, qui videt Deus, illius oculos fallere non poſſumus. Quare mori

malo,

malo, quàm exercere turpitudinem in conspectu eius, hoc est, ipso vidente, Ipso inspiciẽte: atque hoc dicto exclamauit voce magna. Vides, quòd præsentia Dei à peccato te retraheret, & quidem potenter, si amotum esset ab oculis tuis velamẽ, quod prohibet, quò minùs videnda sunt.

Secunda nota, quam refert Esaias, qua agnosci vult regnum Messiæ, est: *Aures surdorum patebunt*. Quare si cùm de Christo sermo est, cùm dicitur, quid fecerit, quid adhibuerit ad liberationem humani generis, quos labores, quos æstus, quæ incommoda pertulerit, quo ardore, qua flamma, & animi vehementia adierit passionem. Quomodo non quieuerit, quousque totum sanguinem fudisset: Si, inquam, dum hæc narrantur auersas habes aures & clausas, surdus es, nec expletur in te prophetia Esaiæ. Rursus si post actionem liturgias, siue vbi ipse peregeris, aut audieris sacrum, ad vana te trãsfers, ad risus, ad iocos, ad pocula, atque his tempus transigis, claudus es iuxta idioma scripturæ. nec Euangelium de Messia ad te pertinet, quia cùm dixisset Propheta, De⁹ ipse veniet, & cætera, velut interrogat⁹, qua nota agnosci posset, inter cæteras, hanc tertio loco retulit. *Tunc saliet sicut ceruus, claudus:* Quòd autem iuxta idioma scripturæ claudus sis, discere potes ex volumine tertio Regum, vbi populũ Israel, qui partim Deo, partim Baal seruiebat, ita Helias alloquitur. *Quousque claudicatis in duas partes? Si Dominus est Deus, sequimini eum: Si verò Baal, sequimini illum.* Quod paucis mutatis verbis liceat mihi dicere. Si Christus est Deus, sequere eum. Si verò mundus, illum sequere. Quousque inter vtrunque claudus incedis? Huic iungit Esaias: *Et aperta erit lingua mutorum*, quæ quarta nota est.

Esa. 35.b.

3.Re. 18.d

Quare si in conuiuijs & congressibus, nõ Christi, nõ beneficiorum eius, sed aliarum rerum vsque mentionem facis, non de Deo, non de salute, aut ijs, quibus ad pietatem eruditur animus, sed de vanis loqueris, de equo ligneo, ac Martis militibus pleno, de incendio Troiæ, de vmbra Creusæ, & alijs, nescio quibus rebus mutus es, non quidem ea ratione, qua vulgus hunc aut illum, cui loquendi facultas adempta est, mutum vocat, sed qua ille, qui ait:

Væ tacentibus de te, quia loquaces muti sunt. Si autem mutus, ergo vacuus Christo, quia vbi ille regnat, nihil horum inuenitur, nec cæcitas, nec surditas, nec aliorũ aliquid, sed omnia illa mox vt Christus aduenerit, cedunt iuxta vaticinium Esaiæ, & succedũt, quæ his sunt opposita. Id ita esse, vel qualis quondam fuerit, & qualis, vbi Christum induit, subitò euaserit, declarant doctissimi illi libelli confessionum ab ipso conscripti, quos commẽdo vobis quàm possum maximè: Et si quid apud vos valeo, hoc obtineã, vt libellos hos omnes vobis comparetis, & legatis non semel, sed iterum atque iterum. In illis velut in tabula, seu pictura conspicietis, quod hic ait Esaias: *Tunc aperientur oculi cæcorum, & aures surdorum patebunt, Tunc saliet sicut ceruus, claudus, & aperta erit lingua mutorum.* Vel quod in Euangelio Saluator ad hũc locum alludens: *Cæci vident, claudi ambulãt, leprosi mundantur, surdi audiunt, mortui resurgunt, pauperes euangelizantur.* Vbi per quæ agnosci voluit, enumerauit. Post quæ deinde adiecit: *Beatus, qui non fuerit scandalizatus in me*, hoc est, qui hæc, quæ ago ad salutem hominum, sibi non verterit ad occasionem offendiculi. Vt enim operum magnitudo nonnullis mouebit inuidiam, ita corporis infirmitas nonnullis erit offendiculo. Hoc dicto Iesus tacitè taxauit inuidiam discipulorum Ioannis, simul subindicans futurum, vt ignominia crucis, qua maximè peragendum erat mysterium regni cælorum, multos alienaret à doctrina Euangelij. Felices autem futuros, qui nec inuiderent gloriæ illius, nec mortis probro resilirent à doctrina salutis. Hactenus de secundo capite, quod diximus complecti notam Messiæ, ac regni eius. Restat iam cap. 3. quod describit encomiũ Baptistæ, de quo aliàs fortè dicẽdi dabitur occasio. Interim parate vos venturo Messiæ, vt bonorum, quæ his, qui ipsum in propria venientem recipiunt, præstantur participes fieri contingat, Amen.

Matt. 9.a.

DOMINICAE QVARTÆ *Aduentus, Homilia.*

Ego vox clamantis in deserto, dirigite viam Domini, sicut Esaias propheta, &c. *Esa. 40.d.*



VErba sunt præcursoris Christi respondẽtis ad quæstionẽ Iudæorum, qua quærebãt ex ipso, quis esset. Iudæi quemadmodum ex Euangelio patet, magnã habebant æstimationem de Ioanne, adeò, vt Christum suspicarentur. Quam suspicionem partim ex sanctitate vitæ eius, partim ex doctrinæ nouitate conceptam, vehementer alebat tempus. Iam enim impletæ erant hebdomadæ Danielis, iã ablatum erat sceptrum de Iuda, & omnia consonabant, in foribus esse Christum. Deliberauerunt ergo inter se, num ipse esset, atq; vt certi aliquid hac de re cognoscerent, miserunt ad ipsum sacerdotes & leuitas. Quibus quis esset sciscitantibus, non inficiatus est, se

Id esse, quod erat, sed hoc antequam aperiret, falsam de se suspicionem repulit, dicẽs: Vos existimatis me esse Christũ, siue Messiam in lege vobis promissum, fallimini, nõ sum ego Christus, nominis huius gloria alteri debetur, seruatur potiori. Pergentibus illis sciscitari, num ergo Helias esset, nimirum ille Thesbytes: Neque Helias, inquit. Num Propheta ille à Moyse prædictus: neque ille, ait: Consumptis ipsorum suspicionibus, atque nihilominus vrgentibus, vt ipse de se profiteretur, quisnam esset, ne sibi videretur, hoc ipsum, quod erat, humana temeritate arrogare, prophetiam produxit illis non ignotam. Quia, inquit, omninò scire vultis qui sim, & vrgetis me authoritate eorum, à quibus missi estis, quibus dicitis referendum responsum, sic accipite: *Sum ille, de quo scripsit Esaias: Ego vox clamantis in deserto,*
Esa.40.a. *parate viam Domini, &c.* Aue Maria.

Ego vox clamantis in deserto, &c.

DEfunctus est iam olim Baptista, verùm defunctus etiamdum loquitur. Vox enim eius est, quam ex hoc loco auditis. *Parate viam Domini*, iam iam venturus, iamiam exhibebitur orbi toties promissus, tot retrò sæculis expectatus Messias, parate ei viam, solo æquentur mõtes, vallis impleantur, sit iter planum, nec planum modò, sed & rectum, & leue quoque. Et certè si agnosceretur, quantus sit, qui venturus nũciatur, quantaq; præstiturus sit his, qui ipsum venientẽ recepturi sunt, haud pigeret nos parare viam. Quare hoc primum dicemus, deinde quo modo paranda sit via, explicabimus. Quantus sit ipsum Euãgelium haud obscurè insinuat. Cùm dixisset Ioannes se neque Messiam esse, neque Heliam, neque prophetam, quem illi suspicabãtur, sed vocem clamantis in deserto iuxta vaticinium Esaiæ, ipsique acrius instarent, quasi increpantes, quánam ergo authoritate baptizaret, respondit: *Ego in aqua baptizo.* Meus Baptismus talis est, qualis est mea prædicatio, præparatorius tantùm est, verùm non procul abest, imò in hac populi multitudine iam stat, & tanquam vnus è numero populi versatur in medio vestrûm, ob quod & à vobis negligitur, vel ignoratur, qui alio vtetur Baptismate. Nondum illi visum est exercere virtutem suam, ac magnitudinem, sed reipsa longè alius est, quàm videtur. Ipse est, qui post me venturus est, qui ante me factus est, cuius ego non sum dignus, vt soluam eius corrigiam calceamenti. Figamus hîc paulisper pedem, & cõsideremus, quantus sit Ioannes, vt ex huius magnitudine eius, qui venturus nunciatur, sublimitatem faciliùs æstimare possimus. Omninò magni aliquid esse Ioannem hoc declarat, quòd multò antè, quàm nasceretur, orbi sit promissus, non à quouis, sed ab ipso Deo, nec per quosuis, sed per prophetas, & hos quidem Dei: neque id quibuslibet Instrumentis, sed & in scripturis sanctis. De eo enim Esa.40.a.
cecinit Esaias, de eo cecinit & Malachias, Mal.3.d.
quorũ vaticinia ne ignota nobis essent, néue aliorsum, quàm oportet, ea quis interpretaretur, exposuit Euangelium, Prophetiam quidem Esaiæ, Euangelium secundũ Matt. Matt.3.a.
Marc. Lucam, & Ioannem. Malachiæ verò Marc.1.a.
Euangelium secundum Matth. Marcum, & Luca 3.a.
Lucam. Neq; verò in prophetis solùm præ- Ioan.1.c.
scriptis, ac per eos orbi promissus est, verũ Mat.11.b.
etiam per Angelum non quemuis, sed Ga- Marc.1.a.
brielem natiuitas eius, & nomen, & vita, & Luca 7.d.
functio prædicta sunt, & quidem magnifi- Luca 1.d.
cè, quemadmodum apud Lucam videre est. Huc quoque non parùm facit, quòd supra naturæ leges conceptus sit. Nemo namque est, qui ignoret sterilẽ fuisse Elizabeth huius parentem: quæ si vel maximè fœcunda fuisset, tum tamen desierant illi fieri muliebria. Neque verò supra naturæ leges solùm conceptus, verùm etiam præter ordinẽ rebus inditum, sanctificatus fuit, antequã natus, & quod magis miremini, nõdum in lucem editus, agnouit quem clausum adhuc gestabat virginis vterus, id est, Saluatorem mundi, cuius argumentum hoc est, quod ad vocem salutationis Mariæ subsilierat præ gaudio in angustijs materni vteri. Iam quæ eo nato acciderunt, adeò fuère stupenda, vt in admirationem pueri omnium animos verterint, imò & linguas. Aiebant enim, quis putas puer iste erit? Capita tantùm rerum attigimus, vt in præcipuo argumento Luca 1.f.
liceat hærere.

His accedit, quòd etiam dum puer eremum habitare cœperit, ibique ab omni hominum coniunctione semotus inter feras, ac bestias versatus sit, neque manducãs, neque bibens (sic enim habet Euangelium) imò nec vestiens: sicut enim ibi cibus nõ est, nisi fortè ferarum, locusta, & mel syluestre, sic nec amictus nisi camelorum pili. Quoto ergo in ordine hunc virum collocabimus, hominem esse dicemus, an Angelum? certè angelum iam olim Malachias appellauit, & haudquaquam in numerum cũ cæteris redigendum ipsum apertè declarauit Saluator: *Quid, ait, existis in desertum videre? a-* Matt.11.c
rundinem vẽto agitatam? sed quid existis videre, hominem mollibus vestitum? ecce, qui mollibus vestiuntur, in domibus regum sunt: sed quid existis videre, prophetam? etiam dico vobis, & plus, quàm prophetam. Hic est enim, de quo scriptũ est: Ecce ego mitto Angelum meũ ante te, qui præparabit viã tuã. Amen dico vobis, non surrexit inter natos mulierũ maior Ioanne Baptista. Quid dici poterit excellẽtius?

Atque

Atque hic vir, qui tantus est, quo maius nihil habet orbis, vbi ad Christum ventũ est, adeò, inquit, illi æquandus noo sum, vt ipse me iudicem indignum, qui eius soluam corrigiam calceamenti, hoc est, qui apud illum vel infimi mancipij fungar officio? Quantus est igitur Christus? omninò magn⁹, imò incópræhensibilis sit, oportet, ad cuius sublimitatem ille nihil est. Et certè incomprænhensibilis, quia Deus est: *Ecce*, ait Esaias in prophetia, cuius meminit Ioãnes, *Ecce Deus* Esai. 40. a. *vester, ecce Dominus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur.* Ecce Deus vester, qui omnium inuenit originem, qui in vuluis maternis ossa vestra compegit, qui corporibus vestris spiritum infudit: Is, in cui⁹ manu flatus vester est, is veniet, & veniet in fortitudine, congredietur cum principe tenebrarum, vincet Leuiathan serpentem, vectem, alligabit fortem, diripiet vasa, & brachium eius dominabitur, iã dominatur peccatum, peccatum iam dominatur malũ habitans in carne, domināntur iam in vobis affectus iræ, inuidiæ, ambitiones, nõ diu istud erit: *Ecce Deus vester, Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet, & brachium eius dominabitur, Ecce mi ces eius cum eo.* Ita dictum est (cum eo) ac si diceretur, in promptu habens & in numerato. Qui recipient ipsum venientem in propria, maxima sentient beneficia, asserentur in veram libertatem, adscribẽtur sorti Sanctorum, efficientur diuinæ consortes naturæ. Non est, quòd diffidatis: facere ei maximè in promptu est, hoc est, quod dicit: *Et opus eius cum eo, Sicut pastor gregem suum pascet, in brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit.* Hæc si velimus adhuc exponere, eloquij prophetici obtundetur sapor.

Quicquid pastor præstat agnis, hoc ipse præstabit suis, portabit eos in humeris, sinu suo fouebit, diriget, pascet. Beati, qui hæc experientur bona. Experientur autem, quicunque venientem in propria recipiẽt, nihil refert, Iudæi sint an Gentiles. Quid ergo cessamus? Quare nõ expeditum reddimus iter?lo foribus est, vt veniat. In foribus est dico. Iam enim auditur vox clamantis, non in deserto Iudeæ tantùm, sed in vasta solitudine mundi, vbique, quò peruenit Euangelium: *Parate viam Domini.*

Quomodo autem paranda sit via, docẽt, Esa. 40. a. quæ sequuntur apud Prophetam: *Omnis vallis implebitur, & omnis mons & collis humiliabitur, & erunt praua in directa. & aspera in vias planas. Omnis vallis*, inquit, *implebitur*, hoc est, impleatur iuxta idioma sermonis Hebræi. Nomine vallis autem significatur deiecta voluntas, quæ nimirum pressa manet pondere peccatorum nec assurgit in spem veniæ. Deiectio hæc voluntatis è duobus ferè prouenit, ex conscientia videlicet vitæ antè actæ, & iustitiæ diuinæ consideratione, dum hinc peccata sua intuetur homo, illinc infernũ, quẽ peccatis suis promeruit, nec deflectit oculum ad fontem misericordiæ diuinæ, sed vsque & vsque iustitiam cogitat. Huiusmodi mens ipsa sibi infernus est, & nisi erigatur spe, nõ poterit recipere Christum. His, hoc est, deiectæ voluntatis hominibus, vt ad cor loquamur, & consolemur, sciant Deum nõ tam attẽdere, quid homo fuerit, quàm quid pro cordis sui desiderio esse velit. Quare si oppressi estis vsuris peccatorum, & liberari cupitis, atque hoc verè & ex animo, non est, quòd desperetis, non est, quòd deijciamini. Quòd perditè vixistis, quòd polluistis vos omni genere flagitiorum, non oberit, pœnitemini tantùm & fidite. Non ex me, sed Deo authore affero hoc Euangelium. Ipse enim apud Esaiam ait: *Omnes sitientes venite ad aquas, & qui non habetis argentum, properate. emite, & comedite, venite. emite absq; argento, & absq; vlla commutatione vinum & lac.* Esa. 55. a. Omoes sitiẽtes, inquit, hoc est, qui agnoscitis vos longissimè abesse ab his, quæ proponuntur in scriptura, siue ea spectent ad charitatem, siue ad obedientiam, siue ad humilitatem. Qui agnoscitis vos variè peccasse, & timentes iudicium Dei, vehementer liberari cupitis à peccatis, venite ad aquas, ad illas aquas. de quibus in Euangelio: *Si quis sitit, veniat ad me, & bibat. Qui credit in me, quemadmodum dicit scriptura, flumina de ventre eius fluent aquæ viuæ. Hoc autem dixit de spiritu, quem accepturi erant credentes in eum.* Ioan. 7. f. Qui ergo sititis salutem vostram, venite ad Christum, venite ad illũ spiritum Euangelicum, quicunque tandem estis, & qui non habetis argentum, properate, emite, & comedite. In voce argenti synecdoche est, species pro toto genere, sensus est: Qui non habetis vllum precium, Iam preciũ metaphoram habet meriti. Qui nõ habetis vlla merita bonæ vitæ, properate. Vita malè acta non impediat, quò minùs veniatis: nihil illa oberit, tantùm venite. Continget vobis remissio peccatorum gratis credẽtibus in eũ, (qui iustificat impium) ac pœnitẽtibus, venite, emite absq; argento. Mira loquutio, quis vnquã aliquid emit absq; precio? proinde catachresis, gratis comparate vobis vinum & lac, per synecdochẽ significat totum genus illius cibi, quo alimur in Christo ad vitam æternã. Multa alia sequuntur in hanc sententiam, quæ mirè exprimunt affectum Dei erga nos, vehemens ipsius desiderium ad iuuandum nos. Hæc sibi proponere debent pusillanimes, vt hinc fiduciam concipiãt. Omnis ergo vallis impleatur, sed & omnis mons & collis humilietur.

A contrario sensu facilè est intelligere, quid nomine montis significetur, nimirum superbus animus, qui nõ agnoscit miseriam suam,

fuam, captiuitatem fuam, fœditatem fuam, vnde nec folatia quærit pœnitentiæ, qui nō agnofcit iuftitiam Dei, quæ ex fide eft, fed fuam conatur ftatuere, quales erant Pharifæi ob hoc maximè inuifi Chrifto. Montes quoque funt vel potiùs colles, qui agnofcūt quidem fe egere gratia Dei, nec fuis viribus peruenire fe poffe ad veram iuftitiam, fed quia in æftimatione aliqua funt, ne minoris fiant, verentur detegere vulnera fua, verentur denudare turpitudinem fuam, confiteri peccata fua, quales multos timeo habet mundus.

Vt his loquamur non ad cor (Non enim confolari pofsimus quibus vbique minatur Euangelium) fed contra cor, fciant à Deo præfcriptum effe diem, in quo retegentur omnia, quæ nunc tecta funt. In quo velut in theatro fpectanda exhibebuntur toti orbi omnium & fingulorum acta & cogitata. In quo ex aduerfo vniufcuiufque ftabunt iniquitates fuæ, fornicationes, adulteria, illa quoque adulteria, quæ mens tantum fecum peragit, & traducent eum coram toto mundo, quanto ibi pudore fuffundetur animus, imò & totus vultus. Vtinam feriò hæc apud nos cogitaremus, non dubium, irrumperent aquæ, hoc eft, fluenta lachrymarum, defluerent montes & colles, præpararemur Euangelio. Omnis ergo mōs & collis humilietur. Et fint praua in directa, praua hoc eft, diftorta fiue obliqua. Quemadmodū enim valles & montes, ita flexus viarum faciunt, quò minus profpicias aduentantem, & iter nio eftum reddunt ac difficile. Hinc autem ob. quitas voluntatis metaphoricè fignificata eft. fenfus eft: Qui obliquis vijs peruenistis ad multas diuitias, beneficia, penfiones, qui quę multorum funt, pofsidetis foli, potiores partes (fraudatis etiam cæteris) vfurpatis, aut vfurpare hactenus ftuduiftis, pœnitemini: quod obliquū eft, tortuofum, fiue flexuofum, fiat rectum: & afpera in vias planas, hoc eft, leues. Inueniuntur homines quidam duri, afperi, difficiles, in conuerfatione intractabiles. Tales plane, qualis apud Terentium inducitur Demea. Hi nifi hanc morum afperitatem feu difficultatem depo nant, non poterunt recipere Chriftum. Amatile vias leues, fuaues, placidas, rectas, æquales, fiue planas, hoc eft, mentes & voluntates huiufmodi. Non enim de vijs, quales vulgus intelligit fermonem hic effe ex Euangelio manifeftum euadit. Nam pro eo, quod Efaias dixit: *Parate viam Domini, rectas facite in folitudine femitas Dei noftri. Omnis vallis implebitur & omnis mons & collis humiliabitur, & erunt praua in directa & afpera in vias planas.* Matthæus dixit, *pœnitentiam agite*, fiue *μετανοεῖτε* vnico verbo exprimens vel potiùs abforbens, quod tam multis ab Efaia dictum eft. Pœnitentia autem voluntatem refpicit. Et quemadmodum illud pœnitentiā agite, interpretatur, parate viam Domini, rectas facite, & cæte. ita quod adiungitur à Matthæo, *Appropinquauit enim regnum cœlorū.* exponit fiue refpondet ei, quod fequitur apud Efaiam, *Et reuelabitur gloria Domini, & videbit omnis caro pariter, quod os Domini locutum eft*, fiue (vt citat Lucas) *falutare Dei*. In voce caro fynechdoche eft, & præterea notatio: Quicunque adferent cor carneum, quicunque præbebunt fe dociles, quicunque obtemperabunt Euangelio, hoc eft, qui intendent huic voci in deferto clamanti: *Parate viam Domini, pœnitentiam agite*, videbunt falutem illam tam magnificè Abraham, Ifaac & Iacob promiffam: experientur maxima illa bona in Chrifto promiffa, pacem illam fpiritus, quæ exuperat omnem fenfum: Excitētur obfecro corda veftra. Exceperunt pridem Antuerpienfes Philippum Diui Caroli Imperatoris femper Augufti filium, vidiftis quas ipfi moles erexerant. quas ftatuas, quas picturas, quàm operofas, quam magnificas, quam admirandas: vidiftis quo apparatu, qua pompa veftium iere obuiam ipfi. Hinc intelligite quo apparatu opus eft ad excipiendum non mortalem aliquem homi nem, fed ipfum Deum Emanuelē, cuius imperium à mari vfque ad mare, & à flumine vfque ad mare, & à flumine vfque ad terminos orbis terræ, ad cuius fublimitatem Carolus fiue Philippus nihil eft. Si enim Baptifta, quo maior inter natos mulierum non furrexit, non dignus eft, qui huius foluat corrigiam calceamenti, quis Carolus aut Philippus ei æquari poterit? Hæc cum animis veftris cogitate, vt excitentur corda ad præparandam viam venturo Mefsię regi Emanueli, cuius imperium æternum. Ipfi honor & gloria in fæcula, Amen.

Matt. 3. a.

DE TEMPORE IN QVO NATVS eft Saluator, Homilia prima.



Ria habemus Euangelia. Primum & fecundū, Lucas. Tertium Euangelifta Ioannes defcribit. Inter quæ hęc difcriminis eft, quòd Lucas totus in recenfenda hiftoria Chrifti fecundum carnem natiuitate, & ijs, quæ ad eam pertinent: Ioannes verò hic huius meminit, vt tamen

Luc. 2. a. Ioan. 1. a.

præcipua cura ipsius versetur circa æternam illam ex Patre generationem explicandam. A Luca sumemus dicendi initium: atque ordinem historiæ, qui apud ipsum est, insequemur.

DEscriptionem historiæ orditur Lucas à tempore, atque huius non obiter, ne parum ad rem facere putemus, sed studiosè meminit, quare nec nos leuiter transmittere debemus. Natum ait sub Cæsare Augusto, at quo anno vel imperij, vel ætatis, nō dicit. Notam tamen, qua in huius cognitionem deuenire licet, certissimam tradit, dum ait eo tempore natum, quo Augustus decretum dedit, vt describeretur vniuersus orbis, qui vt discimus ex veteribus historijs, Annus imperij quadragesimus secundus fuit.

Verùm quoniam verba Lucæ proposuimus, ea quoque exponamus: Non enim ita clara sunt, vt absque interpretatione, quiuis ea percipiat. Describi siue ἀπογράφεσθαι, qua voce vtitur Lucas, variè obuium est apud authores. Hoc loco censeri est. Vt describeretur, id est, vt cenceretur vniuersus orbis: Verùm quia, & hoc fortasse plerisque obscurum est, dicamus clarius: Quod in re militari dare nomen est, hoc in æstimandis facultatibus & exponendo numero capitum, censusappellatur. Vt ergo censeretur totus orbis, id est, vt omnes nomina darent in tabulis describenda, & ciues se profiterentur, vnusquisque in sua ciuitate. Sed quare Euangelista tempus Dominici ortus hac nota describere voluit? Quare non dixit, natum anno Augusti quadragesimo secundo, cùm & certiùs hoc modo ipsum designasset & breuiùs? Qui in Liuio, aut Thucydide duntaxat versatus est, respondebit id factum, quò commodius ordo texeretur historiæ, vt declararetur, qua occasione Christū nasci contigerit Bethlehem. At qui in diuinis literis est eruditus, non ita ęstimabit, aut certè non hac solùm de caussa narrationem in hunc modum Lucam instituisse dicet, sed ob mysterium potißimum commendandum. Habent enim literę sacræ proprium hoc & peculiare, quo à cæteris omnibus differunt, quòd in eis non solùm voces, sed & res, quæ narrātur aut gestæ, aut gerendæ, aliarū rerū notæ sint, vmbræ, ab typi. Cuius rei declaratio, cū ad scholas pertineat, nemo ex hoc loco à me eam expectet sed hoc expectet potiꝰ vt dicā cuius rei typus fuerit descriptio hęc: Nam id ad institutum pertinet. Meo sanè iudicio (nam alij aliud fortaßis opinabuntur) typus est magnæ rei, & ne multis vos morer, significat quod per ipsum, qui proditurus erat è Bethlehem, quaquauersum mittendi forent Apostoli, hisque quod in mandatis habebant proponentibus, Gentes venturæ erant & daturæ nomina Christo, iuxta Esaiæ vaticinium: *Erit in nouißimis diebus præparatus mons domus Domini, in vertice montium, &* Esai. 2. *eleuabitur super colles. Et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite ascendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob, & docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius. Quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem.* Erit, inquit, in nouißimis diebus. Mos est Scripturæ, per nouißimos dies significare partes vltimæ ætatis. Vbi aduenerit vltima ætas, mittetur Christus (hic enim nomine montis significatur, non Sion, vt crassè quidam putauerunt) & erit in vertice montium. Habuit olim ciuitas Dei insignes montes, habuit & eximios colles. Insignis mons Abraham extitit, item Isaac, item Iacob, sed & Moyses, sed & Helias, quorum celsitudinem, dum in diuinis literis legimus, etiamnum miramur: verùm omnibus altior sese eriget, qui extremo tempore apparebit mons. Conspicuus ille erit toti orbi. *Et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi,* nimirum excitati montis huius claritate, nec propria contenti salute, obuios quosque secum rapient, dicentque, *Venite, ascendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob.* Hoc est, demus nomina Christo, iungamur Ecclesiæ. Adhæsimus hactenus plerique Moysi, plerique Platoni & Philosophis alijs. Ille legem, quam in solitudine acceperat, tradidit. Isti placita sua proposuerunt. Vtrique conati sunt ad virtutem erudire, & ad felicitatem perducere auditores suos, sed nihil aliud quàm conati sunt. Hic, quod illi non potuerunt, præstabit certißimè. Non solùm præscribit, quæ recta sunt, sed & robur quo poßimus quæ præscripta sunt præstare, subministrabit: Hoc est, quod sequitur. *Et docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius.* En huius rei typum habet, quod narrat Lucas, qui vt ad altiora mentem lectoris subduceret, studio grandiloquentia vsus est. Non enim Augustus totius orbis imperium tenuit, cum nec Gothis nec Armenijs imperarit: Ausus tamen est Lucas dicere: *Exijt edictum à Cæsare Augusto, vt describeretur vniuersus orbis,* quia quod veritatem typi excepit, nec ei nisi per hyperbolen accommodari potest, in re per typum significata, absque tropo verißime agnoscitur, nimirum in Christo, qui ait apud Matthæum: Data est mihi omnis potestas in cælo & in terra: *Euntes ergo docete omnes gentes, baptizantes* Matt. 28. *eos in nomine Patris, & Filij, & Spiritus sancti.* Et vide quàm pulchrè hac quoque parte veritas typo respondeat. Quemadmodum illa, quæ Augusti decreto facta est; ita hæc quæ per Christum iussa est fieri conscriptio, primum in Syria cœpta est exerceri, id quod

nunc

nec Esaias tacuit: Cum enim dixisset: *Erit in nouissimis diebus preparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles. Et fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite, adscendamus ad montem Domini, & ad domum Dei Iacob, & cæter.* caussam huius exponens. *Quia de Sion*, ait, *exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem*, ac si dicat: Idcirco fluent Gentes, & ibunt populi ac dicent, *Venite, adscendamus, & cæte.* quia dabitur lex à Christo, quæ pertinebit non ad vnam familiam Abrahæ, non ad vnum populum Iudaicum, sed ad omnes gentes: Promulgabitur quidem primùm in Iudæa, sed non vnius Iudęæ terminis cohibebitur, sed indè per Apostolos quaquauersum patet orbis terrarum deferetur: Hoc significat, quod ait: *De Sion exibit lex*. Sion mons est Hierusalem. Hierusalem ciuitas Iudęæ est. Iudęa regio est Siriæ, de qua Lucas. Hæc descriptio prima facta est a præside Syriæ Cyrino. Hæc tanto studio versamus, vt agnoscamus beneficium Pueri nati, vt sciamus per hunc nos conscribi ciues non terrenæ alicuius ciuitatis, sed cælestis illius prorsus, de qua magnifice Dauid, psalm. octogesimo sexto, quem enarrare lubet, quia supra modum iucundus est, etiamsi non aliud, quàm sermonis delicias quis spectet. Et quidem quàm fuerit animus Prophetæ absorptus in ciuitatis huius pulcherrimæ theoria, declarat abruptum illud Psalmi huius exordium: *Fundamentum eius in montibus sanctis.* Fundamenta eius. Cuius eius? nihil præcessit, ad quod pronomen possit referri. Ciuitatis huius fundamenta, magni illi ac diuini viri sunt, quorum sanctitatem admiratur orbis, ipsi nimirum Apostoli, immò primum huius ac præcipuum fundamentum, cui cætera innituntur, à quo & soliditatem suam habent, est lapis ille abscissus de mõte sine manibus, cuius meminit Daniel, capite
Dan. 2.d. 2. qui, contrita statua, factus est mons magnus, & impleuit vniuersam terram. Etenim ne vulgares montes, qualis est Sina, aut Phare, imaginaremur, cum dixisset Propheta: *Fundamentum eius in montibus*, non ibi subsistit, sed adiecit, ad discrimen aliorum, *sanctis. Fundamenta eius in montibus sanctis, diligit Dominus portas Sion.* Nomen rei, quæ typus est, non pro typo, sed pro re, cuius est typus vsurpauit, hoc est, pro Ecclesia. Hanc diligit Dominus super omnia tabernacula Iacob. Est secundum ciuitatis, de qua loquimur, encomium, quod quam sit ingens, quamque minimè vulgare, tum demum intelligitur, quando confertur cum loco, qui est in Numer. cap. 24. *Cum direxisset Balaam contra desertum vultum suum, & sublatis oculis vidisset Israel in tentorijs commorantem, irruente in se spiritu Dei assumpta parabola, ait: Dixit Balaam filius Beor, dixit homo cui obturatus est oculus, dixit auditor sermonum Dei, qui visionem omnipotentis intuitus est, qui cadit & sic aperiuntur oculi eius. Quam pulchra tabernacula tua Iacob, & tentoria tua Israel vt valles nemorosa, vt horti iuxta fluuios irrigui, vt tabernacula, quæ fixit Dominus, quasi cedri prope aquas.* Hæc tabernacula tantopere cõmendata ad portas ciuitatis, in quam conscripti ciues sumus, collata nihil sunt: *Diligit Dominus portas Sion super omnia tabernacula Iacob. Gloriosa dicta sunt de te ciuitas Dei.* Apostrophe est, Magna & admiranda quædam ó Dei ciuitas de te dicta sunt. Dilataberis ad Orientem & Occidentem, ad Aphricum & Aquilonem, etiam vltra mare, omnes omninò, eas quoque quæ longissimè sunt dissitæ, intra murorum tuorum ambitum complecteris nationes. Prophetam hęc narrantem excipiens Deus, omninò dilatabitur inquit, ad Orientem & Occidentem, ad Aphricum & Aquilonem. *Nam memor ero Rahab*, hoc est, Ego præcipiam de Aegypto, quam nunc Rahab voco, & de Babylone Apostolis meis, vt adducant eas. Certis his nationibus totum genus complexus est per synecdochen. Et quasi res iam ageretur, multisque ex populo gentium ad Ecclesiam conuersis, alij atque alij se adiungerent, per hypotyposin subijcit. *Ecce Alienigenæ*, id est, Syri seu Palæstini. Est enim nomen speciei, *& Tyrus & populus Aethiopum*, qui in extremis orbis partibus situs est. Hi inquam omnes iam accesserunt Ecclesiæ, *Nunquid Sion dicet*, vel nónne ad Sion vel de Sion dicetur, (Est enim datiui casus (Sion) quod indicat litera Lamec, quę in Hebræo ei præponitur.) *Homo, & homo natus est in ea.* Rursus natus est homo. Rursus natus est homo, alius post alium, ita multi adiungent se Ecclesiæ, quam hoc nomine vel in primis commẽdamus, quod fundarit eam non Romulus aliquis vel Augustus, sed ipse altissimus. *Dominus narrabit in scripturis populorũ.* Narrare positum est pro numerare seu recensere. Dominus incipiet iam numerare in magnis illis catalogis, in quibus scripta sunt nomina omnium, qui ad vitam sunt præordinati cũ populorum tum principum. Est admiranda vocatio Gentium, quæ etiam tam lautos tropos habet, vt nec apud poëtas inuenias similes.

Vnus iam reliquus est versiculus, *Sicut lætantium omnium habitatio est in te.* Apostrophe est ad Sionem. Verè ô Sion, qui in te, cuius iam laudes descripsi, inhabitant, magnificè lætantur. Rem maximam tribus verbis absorpsit propheta, quam si quis oratione explicare velit, sentiet rei magnitudine se superari. Conatus est Esaias capite nono voluminis sui, sed æthiologia addita ibi declarat nequaquam assecutum esse. Locus sic

habet. *Lætabuntur coram te ſicut qui lætantur in* Eſai. 9.a. *meſſe, ſicut exultant victores capta præda, quando diuidunt ſpolia. Iugum enim oneris eius, & virgam humeri eius, & ſceptrum exactoris eius ſuperaſti ſicut in die Madian.* Apoſtrophe eſt ad Emanuelem. Et quemadmodum in Pſalmo quẽ iam enarrauimus, ita hic quoque quærere eſt. Cuius eius? Iugũ oneris eius. Nihil enim præceſsit, quo referri poſsit. Haud tamen difficilè eſt intellectu, quò pertineat, quemúe reſpiciat, maxime dum aduertimus in tractatu Emanuẽlis hæc legi. Quis enim audiens, Iugum oneris eius, & virgam humeri eius, & ſceptrum exactoris eius ſuperaſti, modò ſciat ad natum hodie infantem verba dirigi, non ſtatim diabolum cogitet: qui priùs exultabit in mundo, qui cunctis gentibus imperabat, qui grauiſsimo ſeruitutis iugo colla omnium deprimebat, quieſſicax erat in mentibus & cogitationibus hominum? Sed & quis huius tyrannidem expertus & iam liberatus, modò vere liberatum ſe ſentiat, non videat quàm minimè ſimilitudines illæ ab Eſaia adhibitæ: *Lætabuntur coram te, ſicut qui lætantur in meſſe, & cæter.* rem explicent aut adæquent? Verùm quamuis maius ſit hoc gaudium, quàm vt ſermone poſsit exprimi, non tamen merum eſt. Habet enim coniunctam adhuc ſolicitudinem, quæ hinc oritur, quod diabolus nondum ſic eiectus eſt, aut proſcriptione damnatus, vt accedere nequeat. Oppugnat vſque, & expugnare nititur ciuitatem Dei, eiusque ciues à quorum humeris iugum ipſius detractum eſt: quare accinctum eſſe oportet, ſtare in acie, multaque vigilantia vti, ne qua rurſus irrumpat. Veniet tempus, quando ſemel conficietur & ipſe & quidquid quoquomodo ad ipſum pertinet. Tunc erit merum gaudium. Quam rem cap. 25. ſic expreſsit Eſaias. *Præcipitabit Dominus in monte iſto faciem vinculi colligati ſuper omnes populos, & telam quam orditus eſt ſuper omnes nationes.* Sermo eſt mirabiliter figuratus, & tantum nõ exorbitans. Lege totum caput & relege, nuſquam montis alicuius mentionem inuenies quare dicticus accipitur quod ait. In monte iſto, quemadmodum apud Comicum. Vel Pamphilus hic quã ſanctè iurabat. Cum enim eſſet Hieroſolymis, demonſtrabat montem Sion, ſed quatenus typum Pſal. 86. a gerebat illius Sion, cuius meminit Pſal. *Fundamenta eius in montibus ſanctis. Diligit Dominus portas Sion.* In hoc monte latiſsimam telam illam ſeu faſciam, quæ ſuper omnes obducta eſt, id eſt, miſeriam hanc minus notiſsimam præcipitabit Dominus. Per fictionẽ poeticã velut perſonam facit miſeriam, quæ humanum genus perſualit peccante Adam. Eſai. 25.c. *Et præcipitabit mortem in ſempiternum, & auferet Dominus Deus lachrymam ab omni facie, & opprobrium populi ſui auferet de vniuerſa terra.* Explicat per partes, quod in genere dixerat. Siquidem mors, lachryma, opprobrium partes ſunt huius telæ, imò ſingula faſciæ ſunt latiſsimæ. Quis enim neſcit quàm latè tyrannidem exerceat mors? ſiue Germaniã, ſiue Hiſpaniã, ſiue Italiam, ſiue quamcunq; mũdi plagam cogites, vbiq; ſæuit, furit, graſſatur mors. Nõ ſexum, non ætatem, non conditionem attendit. Non rationem habet generis. non formæ ſed nec imperij reſpicit aut potentiæ magnitudinem, ſed (vt in Odis Flaccus canit) Aequo pulſat pede pauperum tabernas, regumque turres. Et ſceptra (vt alius) ligonibus æquat.

Iam de lachryma quid dicam, cùm vix in lucem editi, fletu omnia repleamus, ſiue plebeis orti parentibus, ſiue claris & illuſtribus. Atque ego (ait ille) primam vocem ſimilem omnibus emiſi plorans. Latiſsima igitur faſcia lachryma eſt. Sed & opprobriũ. Nam vt taceam, quæ ab hominibus perpetimur, quos non ludos omnibus exhibet diabolus, imò quæ non ludibria in nobis excitat caro? Hæret in membris concupiſcentia, & velimus nolimus efformat in his turpitudinum idola, tantoque impetu frequenter inſurgit, vt niſi dextera Dei reprimatur, tuta haud eſſe queat pudicitia. Omnia hæc à populo ſuo auferet infans, qui natus hodie eſt. Non eſt quod addubitet quiſquam, ſiquidem Dominus loquutus eſt: *Et dicent in illa die, Ecce Deus noſter iſte.* Vox eſt populi iam liberati. Iſti in quem digitum intendimus, qui temporibus Auguſti eſt natus, Deus noſter eſt. Expectauimus eum cũ in humanis ageremus, iam liberabit nos ſemel & perpetim. Iſte Dominus. Nihil maius tribui poteſt Filio Virginis, quàm quod hic tribuitur ei. Eſt enim apud Eſaiam Hebræũ, magnum & ineffabile illud nomen, quod Græci tetragrammaton appellant, quòd ita Deo proprium eſt, vt nulli alteri aptari poſſit vel homini vel ſpiritui. Aiunt ergo: Iſte quem carne cernitis conſtare & oſsibus, Dominus noſter eſt. Suſtinuimus eum, cum in mortali corpore degeremus, iam exultabimus & lætabimur in ſalutari eius. Lætabimur non centum, non mille, non decies mille annis, ſed vſque & vſque. *Quia requieſcet manus Domini in monte iſto.* In hoc quem tenemus monte, vſque exeret potentiam ſuam: illa fiet, vt omne quod vllius mentem vel leuiter terrere poſſet, procul arceatur. *Et triturabitur Moab ſub eo, ſicuti teruntur paleæ in plauſtro.* In voce Moab, tropus eſt. Non enim vnum illum populum, ſed vniuerſam impiorum multitudinem ſignificare voluit ſynecdochicωs. Porrò ſimilitudo adhibita, iucundè admodum agnoſcitur ab ijs, qui Palæſtinam, in qua regione plauſtrorum huiuſmo-

dieſt

di est visus, inhabitant. Sunt autem carpenta ferrata, rotis per medium in ferrarum modum se voluentibus, quæ stipulam conterunt & comminuunt in paleas. Quomodo igitur plaustris ferratis paleæ conteruntur, sic diabolus & tota impiorum multitudo conteretur, & nihil in eis integri remanebit. *Et extendet*, ipse scilicet Moab, *manus sub eo, sicut extendit natans ad natandum*. Is qui natat, habitu corporis exprimit speciem hominis plane victi.

Significat itaque Propheta, sic pressum iri diabolum & totum cætum impiorum, vt populum Dei non solum lædere non possint, sed nec negotij quidquã facessere, atque tum merum fore gaudium agnoscere licet ex cantico, quod his subijcit: *In die illa cantabitur*, ait, *canticum istud in terra Iuda*, non ea quidem, quæ pars est Syriæ, sed cuius illa typum habet. In fortunata illa terra, quæ sedes beatorum est, cantabitur canticum istud: *Vrbs fortitudinis nostra Saluator*. Hactenus habuimus alij alias atque alias ciuitates, hi Romã, illi Lutetiam. Posthac omnes vnam habebimus, atque ea munitissima erit: Habebit murum, habebit antemurale. Murus Saluator erit, Antemurale Saluator itidem, Ipse & vrbs erit, vrbs nostra fortissima. *Aperite portas & ingrediatur gens iusta, custodiens veritatem. Vetus error abijt, seruabis pacem, quia in te sperauimus. Sperastis in Domino in sæculis æternis, in Domino Deo fortis in perpetuum.* Vides miram hic varietatem. Primi versus apostrophen habent ad angelos, diciturque eis, vt admittant in ciuitatem populum, qui iustitiam fecerit. Qui sequuntur vocem exprimunt populi iam in vrbem admissi, fortunas suas ac vires gratulantis coram Domino. Postremò ipsum populum hortantur vt pergat fidere: Nã quod Hieronymus vertit, Sperastis, legi etiam potest spera. e. Est enim Hebræis בטחו bitchu. Quæ varietas quam sit pulchra, quàmque afficiat legentes, si quis ipse non sentit, frustra ei explices: vel mea, vel alterius oratio. Interim neminem ita alienum puto à disciplinis, vt dum audit: *Vetus error abijt, seruabis pacem, pacem, quia in te sperauimus*, non beatissimos iudicet, quorum vox ea sit. Neque verò pace solũ & immortalitate, timore omni & miseria sublata, perfruentur, sed noui generis delicijs toti præterea occupabuntur: *Exhibebit enim Dominus populo suo in monte hoc conuiuium pinguium, conuiuium vindemiæ, pinguium medullatorum, vindemiæ defæcatæ.*

Esai. 26. a (margin)

Esai. 25. (margin)

Quæ periodus hoc ipso tractatu legitur, qua significat Propheta conuiuium, quod Dominus populo suo exhibiturus est, lautissimum fore. Quibus autem in rebus lautitiæ hæ sitæ erunt, non dicit: Nec id opus puto vt declarem. Nam & ipsi dum volumus, teneros puerorum animos ad amorem cælestis illius patriæ excitare, dicimus prata illic lacteis vbique riuis exuberare. Virgulta cynamomum: arbusta, balsamum proferre. Porrò saccari tantam copiam esse, vt quantumuis multum vsque sumas, haud vnquam absumere queas. Hæc dicimus non quòd putemus hæc verè ibi esse sed quia rudibus puerorum animis aliter exponere non possumus fœlicitatem illius patriæ. Non enim norunt quidquam, nisi quod sub sensum cadit, nec afficiuntur rebus vllis, nisi quas vel tactu vel gustu vel odoratu naturæ suæ conuenientes experiuntur. Ad eundem modum propheta delicias, quibus in ciuitate illa perfruentur, rudi populo volens exponere, meminit iugis conuiuij, quod exquisitissimos habet cibos, in quo purissimum ac meracissimum vinum bibitur. Medullata enim in sacris literis, vbique cibi delicatissimi nomen est. Porro vindemiam pro vino ipsum vsurpasse liquet ex genitiuo defæcatæ, quem adiecit. Interim nec vinum proprij nominis, nec medullata ibi erunt, sed alterius generis deliciæ, sicut scriptum est. *A sæculo non audierunt, neque auribus perceperunt, oculus non vidit Deus absque te, quæ preparasti expectantibus te.* En huius ciuitatis in qua hæc omnia contingent, in qua præcipitabitur mors, & auferetur lachryma, in qua miseria omnis semel abolebitur, vbi nihil, quod vllius mentem vel leuiter terrere queat, aut audietur vsquam aut conspicietur. Vbi quicquid hominem obiectare verè potest, vberrimè semper aderit & redundabit. Vbi firma & perpetua pax, vbi gaudia, quæ nullo mœrore vnquam interpellantur, & plena ab omni miseria libertas contingit, imò bonorum omnium pelagus exundans omni voluptate inhabitantes perfundit: huius inquam ciuitatis conscripti ciues sumus, agnoscemus fœlicitatem nostram, agamus gratias infanti hodie nato, illius hoc beneficium est & solicitè curemus, ne à tanta, quæ parata nobis est, fœlicitate excidamus. Cui honor & gloria in sæcula, Amen.

1. Cor. 2. c. (margin)
Esai. 64. b (margin)

DE NATIVITATE

Domini, Homilia secunda.



Ranseamus vsque Bethlehẽ, & videamus hoc verbum, quod factum est, quod fecit Dominus, & ostendit nobis. Scitis quorũ verba sunt, vbi scripta, & qua occasione prolatá. Verba siquidem sunt pastorũ apud Lucam cap. 2. mutuò se exhortantiũ ad iter

Luca 2. b. (margin)

iter post acceptum ab Angelo Euangelium de nato Saluatore in Bethlehē. Quod ipsum Euangelium & nobis hodie annūciatum est, quare & nos transeamus vsq; Bethlehē, & videamus hoc verbū quod fecit Dominus & ostendit nobis: Omninò enim mirabile, quid ibi exhibitum est, & est res spectatu dignissima. Quare transeamus vsque Bethlehem, & quò fœlicius eò perueniamus, pueri Bethlehemitici matrem antè inuocemus. Aue Maria.

Luca 2. b.

Transeamus vsque Bethlehem, &c.

IN hac concione hunc seruabimus in dicendo ordinem. Primū ostendemus Christum omnibus esse natum. Deinde ne quis fallatur, dicemus, non omnibus, licet omnibus natus sit, ipsius natiuitatem profuturā. Tertio loco huius caussam hanc esse ostendemus, quod non transimus vsque Bethlehem, &c. In primis ipsum omnibus esse natum, docet Angelus, qui in Euangelio apud Lucam ad pastores ita loquitur. *Ecce Euangelizo vobis gaudium magnum, quod erit omni populo, quia natus est vobis hodie Saluator, qui est Christus Dominus in ciuitate Dauid.* Ecce ait, Euangelizo vobis gaudium magnum, quod erit non vni tantùm genti Iudæorum, sed omnibus omninò populis, siue nationibus. Non enim vocabulum populi hoc loco accipi, vt distinguatur contra gentes, docent apertissimę de Christo prophetiæ. Et quia in primis iucunda, quæ est apud Esaiam, cap. 11. lubet eam
Esai. 11. a. hoc loco referre: Ea sic habet: *Egredietur virga de radice Iesse, & flos de radice eius adscendet.* Est perpetua metaphora, neque enim virga, neque radix, neq; flos propriè vsurpantur, sed figuratè: sensus est. Ex paruis reliquijs regni siue populi Iudaici, ex stirpe Isai exibit aliquis cum sceptro regali, hoc est, nascetur Messias. Talem significationem habet virga cap. 11.

Et virgam humeri eius, id est, imperium & fasces imperiales superalti. *Et requiescet super eum spiritus Domini, Spiritus sapientiæ & intellectus, Spiritus consilij & fortitudinis*. Spiritus scientiæ & pietatis, & requiescet super eum Spiritus timoris Domini, hoc est, erit totus delibutus, totus vnctus erit Spiritu sancto. Spiritus semel se illi infundet cum vniuersis donis suis, plenitudo gratiæ habitabit in ipso. *Non secundum visionem oculorum iudicabit, neque secundum auditū aurium arguet, sed iudicabit in iustitia pauperes, & arguet in æquitate pro mansuetis terræ.* Non respiciet an rex, an agricola quis sit, an nobilis genere an ignobilis, sed quicunque tandem verè agnoscent se oppressos vsuris peccatorum, nec suis viribus se liberari posse (isti enim sunt pauperes huius loci.) Et quicunque præbebunt se dociles, etiam licet homines sint abiectissimæ fortis, illorum ipse patrocinium suscipiet, pro illis feret sententiam contra diabolum, & liberabit à calumniatore. *Et percutiet terram virga oris sui, & spiritu labiorum eius interficiet impium.* In terra notatio est, in primis synechdochen habet. Sensus est, doctrina ipsius habebit admirabilem vim & energiam, simplex eius sermo plus valebit in cordibus hominum ad superbiam destruēdam, impietatem & cætera vitia, quàm omnis eloquentia Ciceronis. *Et erit iustitia cingulum lumborum eius.* Hac phrasi, quæ Hebræis propria est, significat propheta iustitiam Christo comitem fore perpetuum. Non erit ad tempus iustus, sed semper in æternum iustus erit. *Et fides cinctorium renum eius* Quod mox cingulum, iā cinctorium vocat. Fides sumitur quomodo à Stoicis pro veritate promissorum. Non enim fides illa quæ à Paulo definitur substantia sperandarum rerum, argumentum non apparentium, in Christo fuit.

Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœdo accubabit, vitulus & Leo & ouis simul morabuntur, & puer paruulus minabit eos. Vitulus & vrsus pascentur simul, requiescent catuli eorum. Et leo quasi bos comedet paleas, Et delectabitur infans ab vbere super foramen aspidis. & in cauernam reguli qui ablactatus fuerit, manum suam mittet. Non nocebunt neque occident in vniuerso monte sancto meo, quia repleta est terra scientia Domini. Est mirabilis descriptio regni Christi, ipso nato exurget aureum seculum. *Habitabit lupus cum agno, & pardus cum hœdo accubabit. Vitulus & Leo, &c.* In summa omnibus istis significatur, quòd gentes feræ ac barbaræ, deposita sæuitia & immanitate, sanctissimis studijs conspirabunt in vnitatem fidei, cum simplici & humili populo Dei. Non enim sermonem hic esse de leone, lupo, vrso, pardo, quales vulgus intelligit, indicat illa clausula: *Quia repleta est terra scientia Domini*, quæ causam continet dictorum, quam certum est non habere locum, nisi præcedentia omnia figuratè accipiantur. *In die illa radix Iesse, qui stat in signum populorum ipsum Gentes deprecabuntur.* Nonne hoc loco Christum radicem facit, cùm antea fecerit ipsum virgam, sed & signum non tale est, quale capite septimo, Esai. 7. b.
vbi ad Achaz dicitur: *Pete tibi signum.* Diuersæ siquidem sunt voces apud Hebræos: quæ hoc loco ponitur, etymologiam habet à leuando in sublime, & significatur vexillum in altum sublatum, & in commune omnium oculis expositum. Quod additur, ipsum gentes deprecabuntur, emphasim habet. Sensus est: in illa die quando veniet Messias, tunc non Iudæi solum, licet peculiariter eis promissus sit, sed ipsę quoque Gentes deprecabuntur eum, Messias erit veluti vexillum erectum, ad quod omnes omninò

populi

populi oculos conicient, illi etiam, qui habitant in medijs rupibus, in insulis maris, in vltimis finibus mundi, quemadmodum declarant, quæ sequuntur vsque ad finem capitis apud Prophetam, quæ nimis longum esset hic recensere. Quod ergo angelus pastoribus, hoc ego vobis annuncio, natú vobis hodiè Saluatorem, qui est Christus Domin⁹ in ciuitate Dauid. Est igitur quod gaudeatis, & vehementer gaudeatis. Cantate, ait Dauid, Domino canticum nouum: habemus canticum Deuteron. insigne quidē illud, sed vetus est. Cantate ei canticum nouum, noua beneficia carmen nouum exigunt. Cantate ei canticum nouum, quia mirabilia fecit. Quid enim mirabilius, quàm quòd Deus homo factus est, quòd ipsemet per se in sua persona venit ad liberandum à peccatis populum suum? Saluauit sibi dextera eius, & brachium sanctum eius. Olim in exitu Israel de Aegypto, & populo barbaro, quando equum & ascensorem proiecit in mare, & demersit in aquis vehementibus, adhibuit brachium Angeli, at hic in liberatione humani generis à captiuitate & tyrannide diaboli sæui illius Pharaonis, non alterius cuiusquam brachio vsus est, sed suo duntaxat brachio, sed sua dextera duntaxat. Notum fecit Dominus salutare suum, Christum suum, in quo salutem omnium constituit: In conspectu gentium reuelauit iustitiam suam. Abstractum vice concreti ponitur, id est, iustum suum. Recordatus est misericordiæ suæ, & veritatis suæ domui Israeli. Quod tam magnificè olim promisit Abraham, Isaac, & Iacob, hoc re ipsa iam præstitit. Iam adest Messias, iam coràm cernere licet, iam licet eum contrectare manibus, toties promi[s]sus ille tot retrò sæculis expectatus, iam adest: *inuenietis eum*, ait Angelus pastoribus, *pannis inuolutum, positum in præsepio*. Viderunt omnes termini terræ salutare Dei nostri, beneficiū pueri nati, magna illa salus exhibita ad vniuersum terrarū orbem pertinet: Proinde iubilate Deo omnis t[err]a, cantate, & exultate, & psallite. Psallit[e D]omino in cythara, in cythara, & voce [psal]mi, in tubis ductilibus, & voce tubæ cor[ne]æ. Iubilate in conspectu regis Domini, moueatur mare & plenitudo eius, orbis terrarum, & qui habitant in eo, flumina plaudant manu, montes exultent à cōspectu Domini. Quis Cicero æquet hanc prophetæ eloquentiam? nec miretur aliquis, quòd omnia & mōtes & flumina, atque ipsum mare, orbem denique totum ad laudem prouocem, ad lætitiam excitem & plausum, idque agam tam multis verbis, nemo miretur, magnus est, qui venit, magna causa, ob quā venit. Deus ipse in propria persona venit, vt iudicet terram. Iudicabit orbem terrarum

Ps. 149. a.

in iustitia, & populos in æquitate. Aureæ prorsus voces sunt in iustitia & æquitate, nec terrent hoc loco, sed vehementer consolantur. Sensus est: Ipse sumet partes iudicis inter humanum genus & diabolum, & pronunciabit sententiam pro humano genere contra diabolum, & liberabitur homo non sua, sed alterius iustitia, quod alijs verbis apud Ioannem ipse dicit. Nūc iudicium est mundi, nunc princeps huius mundi eijcietur foras.

Verùm ne quis fallatur, putans omnia iam salua postquam Christus venit, dicamus, quod secundo loco nos dicturos promisimus, videlicet non omnibus natiuitatem Christi profuturam, nec est, quòd longe huius probationem petamus, cùm Euangelium, cuius initium est: *In principio erat verbum*, id manifestè doceat his verbis: *In mundo erat, & mundus per eum factus est, & mundus eum non cognouit*. Antequam secūdum carnē nasceretur ex virgine, erat in mundo, sed non conspiciebatur, imò nec conspici poterat, vnde & ignorabatur. Vt agnosceretur, venit in mundum, sed venit, vbi priùs erat, sed nō quomodo ibi erat. Et ibi inuisibilis, venit visibilis, nimirum obuolutus sacco mortalitatis nostræ, ac nec sic quidē agnitus est, hoc est, quod ait: *In propria venit*, id est, in mūdum, qui per ipsum factus est *& sui*, hoc est, homines opus manuū ipsius: *Eum non receperunt*, id est, bona pars eum non recepit. *Quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri*. En quibus prosit eius natiuitas, his nimirum, qui venientem in propria recipiunt, hoc est, qui credunt in eum, sic sese interpretatur Euangelista. Iam (credere) intelligere oportet, non quomodo credunt dæmones nullo amico erga creatorem affectu, sed qui credunt tali fidei motu atque impetu, cum quo coniunctus sit propitiatoris amor non fictus, cum quo & coniuncta sit voluntas non dubia, mandatis eius omnibus in posterum obtemperandi, ac peccatis omnibus, propter quę tollenda ille natus est, renunciandi, anteaq; cōmissa detestandi. Vnde in Euangelio, cuius initiū est: *Exijt edictum à Cæsare Augusto, &c.* à multitudine militiæ cælestis canitur: *Gloria in excelsis Deo, & pax in terra hominibus, sed bonæ voluntatis*. Qui ergo hoc modo credunt, illos propriè respicit beneficium pueri nati in Bethlehē, his non alijs dedit potestatem filios Dei fieri. Quicunque ergo cupiditatibus suis adhuc obsequuntur, qui diuitijs, honoribus, voluptatibus ita addicti sunt, vt planè serui inueniantur & mancipia illorum, qui nondum ab his auelli volunt, hoc est, qui frui desiderant, quàm diu licet, non habent partem in hoc Euangelio: non enim credunt, imò nec possunt: Quomodo, ait Saluator, vos

Ioan. 1. A.

Luca 2. A.

Ioan. 5. G.

vos potestis credere, qui gloriam ab inuicẽ accipitis, gloriam, quæ à solo Deo est, non quæritis? Quòd autem secuti Saluatorem dicimus non posse eos credere, intelligite quàdin tales manent. Quòd verò tales maneant, causa est, quia accepto Euangelio de nato Saluatore, non eant cum pastoribus in Bethlehem, quòd si irent, fieri non posset, quin immutaretur animus eorũ. Vt ergo à terrenis istis affectibus & cupiditatibus, quę faciunt, quò minùs recipiamus venientẽ in propria semel exuamur, transeamus vsque Bethlehem, & videamus hoc verbum, quod factum est, quod fecit Dominus, & ostendit nobis. Vt autem eò veniamus, haud opus est, vt procul proficiscamur terra mariue: Bethlehem possimus intra nos inuenire. Benè transimus vsque ad Bethlehem, dum earum rerum, quæ ibi exhibitæ sunt, cogitationibus nos exercemus: quę autem exhibitæ ibi sint, narrat ad hûc modum Lucas: *Exijt*

Lucæ 2. a. *edictum à Cæsare Augusto, vt describeretur vniuersus orbis. Hæc descriptio prima facta est à præside Syriæ Cyrino, & ibant omnes, vt profiterentur singuli in suam ciuitatem. Adscendit autē & Ioseph à Galilæa de ciuitate Nazareth in Iudæā ciuitatē Dauid, quæ vocatur Bethlehē, eò, quòd esset de domo & familia Dauid, vt profiteretur cum Maria desponsata sibi vxore prægnante: factum est autem, cùm essent ibi, impleti sunt dies, vt pareret, & peperit Filium suū primogenitum, & pannis eū inuoluit, & reclinauit eum in præsepio, quia non erat ei locus in diuersorio.*

Consideremus ergo, quisnam sit ille infantulus, qui inuolutus pannis iacet in præsepio. Est quidem Filius Virginis, sed ne hoc solùm in ipso æstimaremus, & tantũ, quod de Virgine assumpsit, ita de eo narrat initium Euangelij secundum Ioannem: *In principio erat verbum, & verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum.* In principio, hoc est, antequam hæc vniuersitas rerum terrestrium & cælestium, visibilium & inuisibilium conderetur, iam erat verbum, hoc est, Dei Filius. *Et verbum erat apud Deum, & Deus erat verbum,* hoc est, sic erat indiuulsæ naturæ cũ Patre, vt iuxta personæ proprietatẽ esset apud Patrem, nec sic adhæret Patri, quemadmodum accidens adhæret substantiæ, sed Deus erat ex Deo, Deus erat in Deo, Deus erat apud Deum. Deus erat Deus ob communem vtriusque diuinitatis naturam. Et verbum caro factum est, hoc verbum, quod in principio erat apud Deum, imò quod erat De⁹, per quod omnia facta sunt, & sine quo factũ est nihil, quod factum est: hoc, inquã, verbum caro factũ est, verbum hoc æternũ pannis inuolutum iacet in præsepio. Quis audiendo hæc non animo expauescat, Dominus ait Abacuc, cõsideraui opera tua, & expaui. Vtique & vos expauescetis, si modò seriò consideretis. Attollite ergo oculos vestros, & adspicite mirabile illud vas, oculum mundi, hoc est, solem, lucentemq; globum lunæ, & astra cætera, cumque in admirationem vos adduxerit illorum consideratio, cogitate cum animis vestris, quantus ille sit oportet, qui illa condidit, cumq; cogitando consideratis vos ad illius magnitudinem non posse pertingere, imò eò minùs inuenire, quò plus cogitatis, conuertite considerationem vestram ad Bethlehem, & persuadete vobis id, quod res est, infantem, quem ibi pannis inuolutum cernitis, & positum in præsepio, esse magnum illum Dominum, in cuius consideratione caligabat oculus veller, reuerberabatur acies mentis vestrę, intellectus deficiebat. Infantulum illum ipsum esse, qui solem, lunam, stellas, cælum, terram, & omnia, quæ vsquam sunt, condidit, qui potenti manu sua immensam illam molem corporum cælestium circumagit & versat. qui totum globum infatigabili dextera tenet & sustentat. Infantulus ille ipse est, in quo vita vigorque omnium est, quæ condita sunt. Infantulus hic positus in præsepio, ipse est, qui magnitudine sua implet cælum & terram, & si quid aliud vsquam extra cælum & terram est: Si viuaci mente hæc pertractaueritis, apprahendet vos stupor & vehemens stupor, imò horror, mirabimini supra modum, quod ille, per quem sæcula facta sunt, qui omnia verbo virtutis suæ portat, qui maiestate sua cũcta implet, huc se deiecerit, quod verbũ patris, quòd ille, cuius egressus est à diebus æternitatis, nasci voluerit infans, pannis inuolui, & poni in præsepio. Cùm autem hoc modo in admirationem abducta fuerit mẽs vestra, pergite, & causam inquirite, quare voluerit nasci infans & pannis inuolui. Quare non potiùs statura viri processerit ex vtero virginis, quare non regio ornatu conspicuum orbi se exhibuerit, quare non potiùs suaues & molles plumas elegerit, quàm durum præsepium. Cùm enim Deus esset, in potestate eius erat, quod dicimus, quare ergo non fecit? Audite Apostolum Paulum: *Apparuit gratia Dei Saluatoris nostri omnibus hominibus, erudiens nos, vt abnegantes impietatem & sæcularia desideria, sobriè, iustè, & piè viuamus in hoc* Timo. 2. c. *sæculo.* Voluit ergo nasci infans, pannis inuolui, poni in præsepio, vt hoc modo commẽdaret nobis humilitatem, paupertatem, asperitatem, vt hoc modo doceret nos contemptum earum rerum, quas mundus miratur. Verè enim infantia Saluatoris, eius panni & præsepe, damnant omnes, qui sectātur diuitias, honores, voluptates, nec etiam infantia solùm, panni & præsepium, sed prętereà tota eius reliqua vita, quæ secundum hæc initia decurrit.

Vtinam in his rebus esset philosophia nostra,

ſtra, vtinam frequentèr ante oculos noſtros verſaretur Bethlehem, Bethlehē veros nos faceret philoſophos. Siquidem meo iudicio, nihil inter omnia, nihil æquè animum hominis ſic potenter abducit ab amore rerum terrenarum, atque Bethlehem. Quis enim adeò immerſus cupiditatibus mundi, qui ſi ita ſecum cogitet. Ecce Dei Filius, cuius eſt omne, quod vſquā eſt, mei cauſa venit è ſinu Patris, natus eſt in Bethlehem, pannis inuolutus eſt, poſitus in præſepio, vt hac ratione ſuum erga me amorem declararet, & exēplar proponeret, quod imitarer. Quis inquam, adeò immerſus cupiditatibus mūdi, qui non ſubitò emergat, cùm seriò hæc ſecum cogitet? Quis ſeriò hæc ſecum cogitans non reſpondeat malè blandienti voluptati, quòd fidelem olim Vriam Dauid reſpondiſſe legimus. *Arca Dei, ait, & Iſrael & Iu-* 2.Re. 11.b *da habitant in papilionibus, & Dominus meus Ioab, & ſerui Domini mei ſuper faciem terræ manent, & ego ingrediar domum meam, vt comedam & bibam, & dormiam cum vxore mea?* Arca Dei diua virgo, in cuius vtero Dei Filius tot mēſes quieuit, manet in ſtabulo, & Dominus meus Ieſus Chriſtus in præſepio iacet, & ſerui Domini mei, ipſi nimirum paſtores excubias agunt, ſub frigido verſantur cælo, & vadam ego, & delicijs affluam? comedam? bibam? & dormiam in plumis ſuauiter? per ſalutem tuam, & per ſalutem animæ tuæ non faciam hanc rē. Et quàm potenter abduceret Bethlehē animum à terrenis his fluxis, & in perniciem vſque ſuauibus rebus. Quare auditores optimi, oro vos quàm poſſum maximè, vt magis moueam, obſecro per amorem pueri Ieſu, qui veſtri cauſa hodiè naſci voluit in frigore & nuditate, tranſeamus frequenter vſque Bethlehem, & videamus hoc verbum, quod factum eſt, quod fecit Dominus, & oſtendit nobis, cui honor, & gloria, & imperium in ſæcula, Amen.

IN DIE ANIMARVM

Homilia ſuper hanc Proſam.



Vdi tellus, audi magni maris nimbus,
Audi omne, quod viuit ſub ſole:
Huius mundi decus, & gloria
Tā ſunt falſa, quàm trāſitoria,
Vt teſtantur hæc temporalia,
Non in vno ſtatu manentia,
Nihil artium valet profunditas,
Nulli prodeſt magna nobilitas,
Nihil iuuat regalis dignitas,
Nullum ſaluat corporis quantitas,
Sic non prodeſt genus aut ſpecies,
Sed ruunt, vt à ſole glacies,
Cum Helena Paris pulcherrimus,
Aut Achilles vbi magnanimus?
Vbi Plato? vbi Porphyrius?
Vbi Tullius, & Vergilius?
Vbi Diogenes, Empedocles?
Aut egregius Ariſtoteles?
Alexander vbi rex magnanimus?
Vbi Hector Troiæ fortiſſimus?
Vbi Samſon vir ditiſſimus?
Vbi Salomon prudentiſſimus?
Vbi Dauid vir ditiſſimus?
Vbi Abſalon vir pulcherrimus?
Tranſierunt leges mortalium,
Per vnius momenti ſpacium.
Pie Deus rector fidelium,
Fac te nobis ſemper propitium,
Cùm de malis fiet iudicium.

ANnus iam eſt, quòd audiens cantari proſam, cuius initium eſt: *Audi tellus, audi magni maris nimbus*, vehementer afficiebar, & ſanè elegantiſsima eſt. Conſtat ſiquidem exordio, propoſitione, confirmatione, denique peroratione, quemadmodum ductus concionis indicabit. Statui enim de ea diſſerere, ob id potiſsimùm, quòd vehementer inuitet ad contemptum mundi, qui non parum facit ad felicitatem, non eam ſolùm, quam expectamus poſt hanc vitam, ſed ad eam quoque, quæ præſentis temporis eſt, quod nec ethnicum latuit ita canentem: *Nil admirari propè res eſt vna Numici, Solaq; quæ poſſit facere, & ſeruare beatum.* Prius tamen, quàm rem aggrediamur, gratiam imploremus. Aue Maria.

Audi tellus, audi magni maris nimbus, audi omne, quod viuit ſub ſole.

HActenus exordium proſę: *Audi tellus, audi, &c:* Eſt Metonymia: abſque tropo dixiſſet. Vos, qui terram inhabitatis, quæ continens dicitur: Et vos inſulares, qui vaſti maris fluctibus circundimini: breuiter omnes omninò, qui ſub ſole degitis, præbete ſilentium, iubet vobis concionari. Et ne multis vos morer, thema, quod tractandum ſumpſi, hoc nempè eſt.

Huius mundi decus, & gloria tam ſunt falſa, quàm tranſitoria.

PRopoſitio hæc, ad quam perſuadendam cætera omnia inducuntur, rectius intelligitur, dū confertur cū illa, quæ in Eccleſiaſte ſcribitur, hac nimirum: *Vanitas vanitatum,* Eccle. 12. dixit

Eccl. 1. a. dixit Ecclesiastes, *vanitas vanitatum, & omnia vanitas.* In qua in primis obseruanda est nota vniuersalitatis: non hæc aut illa, sed In vniuersum omnia vana esse decernit, omnia, Inquam, quæ sub sole sunt. Nam id in cõsequẽtibus adijcit. Quò res clarior euadat atque illustrior, euoluamus, quæ in vniuersalitatis nota inuoluuntur. Omnia vana sunt, ergo vana est pulchritudo, ergo vana est fortitudo, ergo præstãtia corporis vana est; sed & voluptas, diuitiæ, principatus, potentiæ magnitudo, scientia, nobilitas, & quicquid aliorum sub sole est, vanũ est, nec solùm vanum, sed & vanitas, ac mera vanitas. Nõ habuit Salomon aliquod vocabulum, quo potuit satis exprimere, quod cõcipiebat: quare eandem vocẽ repetit, non semel nec iterum, sed quinquies. *Vanitas vanitatum*, dixit Ecclesiastes, *vanitas vanitatum, omnia vanitas* Si dixisset, omnia vana sunt, vehemens fuisset assertio apud eos, qui vim vocis huius perspectam habent. Nunc non dixit, vana sunt, sed vanitas, quod quantò sit priori vehemẽtius, qui nõ percipit, frustrà ei explicet nostra oratio. Nec solùm vanitas sunt, ait, sed vanitas vanitatum, qua phrasi, quæ Hebręis propria est, vanitatis magnitudo exprimitur. Nec hoc cõtentus, eandẽ geminationem rursum posuit, vt demonstraret omnia insigniter esse vana, & plusquàm vana, quin & plus, quàm vanitatem. Quis igitur, nisi vanus prorsus, hæc appetat? Sed age, quid est vanum siue vanitas? Vocabulum hoc, quẽadmodum nouerunt, qui Latinè periti sunt, non vnius significationis est: aliud intelligo, dum audio: Sed illos, Expectate seges vanis elusit auenis. aliud dum apud eundem Poetam lego: Ni frustrà augurium vani docuére parẽtes. Priori loco pro vacuo & inani. Posteriori pro fallaci positum est. Nec apud ethnicos duntaxat scriptores, verùm etiam in diuinis literis variè obuium est. Quid verò hoc loci potissimùm significet, partim ex circumstantia, & ratione scripti, partim ex Hebrȩæ linguæ proprietate petendum est. Fit enim, nec id arbitror rarò, vt vocabulum, quod apud Latinos variũ est, apud Hebræos vnicam habeat significationem: rursus quod apud hos latè patet, Latinis strictiùs sit. Porrò pro vanitate vanitatum, in Hebræo scriptũ est הבלים הבל habel haualim, quam vocem Rab. Da. significare dicit, id, quod nõn est quippiã, hoc est, vacuum & inane, aut certè, quod mox desinit, ac euanescit, vt est, flatus, qui ab ore procedit. In qua significatione certum est poni Psal. 48. Homo vanitati similis factus est. Sequitur enim, dies eius sicut vmbra prætereunt, quod prioris interpretatio est. Pro vanitate autẽ in Hebræo est לַהֶבֶל laheuel. Cum Rabbi Dauid sentiunt, qui ex Hebrȩo in Græcum vetus testamentum transtulẽre. Nã exceptis Septuaginta interpretibus, omnes similiter pro vanitate vanitatũ verterunt, ἀτμὸς ἀτμῶν ἀτμός. Græcis autem vapor fumi est, siue aura tenuis, quę citò resoluitur. Quanquam hæc significatio voci Hebrȩæ propria sit, ac naturalis, nõ tamen perpetua. Declarat hoc locus, qui est Prouer. 13. Substãtia festinata minuetur, pro quo in Hebræo est, Substantia, quæ est ex vanitate, minuetur. Est enim הון מהבל hon mcheuel, hoc est, diuitiæ frai de comparatæ clabentur: Septuaginta verterunt, quæ per fas & nefas corraduntur, ματαιότης, genus ponentes pro specie. Est alius locus Psal. 61. nõ minus illustris: *Veruntamen vani filij hominum, mendaces filij hominum in stateris, vt decipiant ipsi de vanitate in idipsum.* Vbi vani & mendaces non alia ratione componuntur, quàm apud Poetam in secundo Aeneidos: Nec si miserum fortuna Sinonem finxit, vanum etiam mendacemque improba finget. Certè illud: Vt decipiãt ipsi de vanitate in idipsum, clarum est, referri oportere ad vanitatem, quæ ad mendacium, fraudem, & imposturam pertinet. Vtroque autem loco Hebræis est הבל heuel. His annumeranda sunt loca illa, vbi nomen hoc per flexum idolis tribuitur Deuterono. 32. *Ipsi me prouocauerunt in eo, qui non erat Deus, & irritauerunt in vanitatibus suis,* hoc est, In idolis suis, vt verterunt Septuaginta interpretes, Hieremiæ 8. *Quare me ad iracundiam concitauerunt in sculptilibus suis, & in vanitatibus alienis?* Rursus cap. 14. *Nunquid sunt in sculptilibus gentium, qui pluant?* Quod hic sculptilia vertit, & in præcedentibus vanitates, Hebræis est הבלים haualim. Vocat aũt Hieremias, & ante eum Moyses idola vanitates, tum quia nihil sunt, tum quia specie mentiũtur hominem, aut aliud animal, quũ nec viuant, nec sentiant. Hoc vt putẽ, facit Paulus, qui in Epistola, quam ad Romanos scripsit, idolum apertè mendacium appellat, haud dubium, quin alludens ad vocem Hebræam. Sicut ergo Latinum vocabulum, ita Hebræum quoque varium est: & in Ecclesiaste, siue rationẽ scripti expendas, siue disputationis tenorem considores, vtraque significatio, quã diximus, aptissimè quadrat, adeò, vt si alteram ab altera separes, nõ nisi ex dimidiato sis intellecturus, quæ illo libello disserit Salomon. Hoc siquidem agit, vt animos mortaliũ, affixos vmbris rerum terrenarum, ab earũ amore abducat, quod quò efficacius agat, se in disputationem abducit, dicens, ipsa rerum experientia fecẽ periisse omnia, quæ sub sole sunt, & inania esse, & fallacia, hoc est, primo quidem adspectu conceptæ animo spei applaudere, sed posteà frustrari. Ad Ro. 1.

Quibus rationibus ad eandem rem, hoe est, con-

est, contemptum rerum terrenarum persua-
dendum vsus est ante Salomonem ipse Da-
uid huius pater in Psalm. cuius initium est:
Psal. 4.a. *Cum inuocarem. Filij hominum*, ait, *vsquequo graui
corde. Vt quid diligitis vanitatem, & quæritis men-
dacium?* Filij hominum Hebraismus est, pro
ipsis hominibus, quā phrasim & Græci imi-
tantur υἱοὺς ἰατρῶν, dicentes, pro ipsis medi-
cis. Habet aūt mirabilem emphasim. Vos,
quos Deus homines cōdidit, præditos men-
te, qua bestias præstetis, quibus & os subli-
me dedit, vt ille ait, & cætera, quæ apud ip-
sum sequuntur, vt hac quoq; parte animalia
cætera antecellatis, quæ prona terram spe-
ctāt, vos (inquam) quibus cælestis origo est,
vsquequo in ima hæc respicientes, eaq; tan-
quam, nescio quæ magna admirantes, ani-
mos vestros, qui diuinæ naturæ suæ vi sur-
sum feruntur, deprimitis mole terrenarum
concupiscentiarum? *Vt quid diligitis vanitatem,
& quæritis mendacium?* Quid tanto affectu, tā-
to studio ac improbitate sectamini hęc, quæ
sub sole sunt, quæ reuerà nō aliud sunt, quā
mera vanitas, quàm vapor fumi, & aura te-
nuis, quæ mox euanescit? Quæ reuerà non a-
liud, quàm mēdacium sunt, promittunt fe-
licitatem, sed non præstant, atque adeò non
præstant, vt in æternam miseriam præcipitēt
sectatores suos.

Hactenus de propositione, quam in
Ecclesiaste versat Salomon, cui explican-
dæ diutiùs inhæsimus, quòd illa intelle-
cta statim percipiatur hæc, quam prosa pro-
ponit, videlicet: Huius mundi decus & glo-
ria tā sunt falsa, quàm transitoria. Si namq;
verū est, vana esse omnia, quæ sub sole cer-
nimus, certè & huius mūdi decus ac gloria
vana sunt. Si verò vana, ergo nec vera, nec
perpetua, adeoque nec studiosè appetenda,
quod iā restat, vt persuadeatur mortalibus,
atque hoc opus, hic labor est. Si thema à me
propositum esset ad persuadendū, adhibe-
rē cap. 24. Esaiæ, in quo rem hanc vehemen-
tissime vrget propheta: *Ecce Dominus dißipa-
Esa. 24.a. bit*, inquit, *terram*, & iam erigitis maxima ędi-
ficia, insignes domos, quarum parietes ve-
stiuntur marmorum crustis, & secti eboris
nitore resplendent, quarum aurata sunt la-
quearia, quarū porticus miro opere intuen-
tium oculos rapiunt, in his cōfiditis, & qua-
si perpetuò essetis permansuri accumulatis
aurum argentum, & alia quàm plurima, quę
longū esset referre, vana sunt studia vestra.
Ecce Dominus dißipabit omnia, non hæc solùm,
sed & *terram, & nudabit eam*, hoc est, vacuā &
inanē reddet, *& affliget faciem eius*, hoc est, ex-
uret, quæ in ea sunt opera, hanc, quam nunc
videmus faciem abolebit. *Et disperget habita-
tores eius.* Habitatores terræ vocat, quorū a-
nimi terræ affixi sunt, qui diuitijs, honori-
bus, omnia metiuntur, qui ad fluxa & vana
hæc hiant attoniti, hos disperget. *Et erit sicut* Esa. 24.a.
*populus, sic sacerdos: & sicut seruus, sic Dominus eius:
& sicut ancilla, sic domina eius: sicut emens, sic ille, qui
vendit: sicut fœnerator, sic is, qui mutuum accipit: sic-
ut qui repetit, sic qui debet.* Est pulcherrima syn-
ecdoche, qua noto more significat omnia
desitura in sæculi cōsummatione, quib. nūc
alij alijs præstant, siue diuitiæ sint illa, siue
dignitates, siue alia. Hi sacerdos, dominus &
domina dignitate potiores sunt, in cōsum-
matione sæculi nō erunt. Nāc emēs fœnera-
tor, ac creditor diuitijs præstat, tūc non itē:
sine discrimine mortaliū rerum iudicabun-
tur omnes, & addicētur supplicijs, quisque
pro qualitate criminum suorum, tā nobilis,
quàm ignobilis; tā diues, quàm pauper; tam
doctus, quàm indoctus, audiāt hæc, qui præ-
sentibus rebus tanquā perpetuis studēt. *Dis-* Esa. ibid.
sipatione dißipabitur terra, geminatio Hebraica
est, quæ Epithasin habet, sensus est, tota dis-
sipabitur. *Et direptione prædabitur*, & sine dubio
lic et, *quia Dominus locutus est: Luxit & defluxit ter-
ra.* A futuro ad præteritum dilabitur, quasi
res iam esset peracta, facit hoc, quò magis af-
ficiat, & moueat animos legentium. Sermo
autem totus figuratus est. Ex luctu terrę tri-
stem eius interitū accipere oportet per me-
talepsim. *Defluxit orbis, infirmata est altitudo po-
puli.* Per altitudinem populi significat, qui
inter populares suos eminent, hoc est, diui-
tes ac nobiles: *luxit vindemia, infirmata est vitis,
ingemuerunt omnes, qui lætabantur corde*, nimirū
inter pocula, quia quæ præcedunt, vini mē-
tionem habent. Qui solebant sectari comes-
sationes, atque in illis lætitiam suam pone-
bant, illi dolebunt. *Cessauit gaudium tympano-
rum, quieuit sonitus lætantium, conticuit dulcedo cy-
tharæ.* Omnia hæc pertinēt ad cōniuia, respi-
ciunt eos, qui in cōuiuijs suis non solū gula,
& ebrietate, sed & auribus luxuriant, vt per
omnes sensus animę fortitudo mollescat. *Cū
cantico non bibent vinum*, hoc est, musica nō re- Esai. ibid.
sonabit inter pocula, sed omnia dulcedo lę-
tātium, & tympanorum, ac cytharæ sonitus
in planctum vertetur & gemitum. *Amara erit
potio bibentibus illam.* Quæ iā semel la mentitur,
amarior selle tum reperietur. *Attrita est ciui-* Esa. ibid.
tas vanitatis. Est noua, sed elegans orbis peri-
phrasis. Videtur orbis hic duraturus, sed nō
ita erit, est tantùm vana ostentatio. *Deserta
est omnis lætitia, translatum est gaudium terræ. Re-
licta est in vrbe solitudo.* Orbem, quem mox ci-
uitatem vanitatis appellauit, nunc spiritua-
liter vrbem vocat. Quòd autem de toto
orbe hæc dicat, & non de hac vel illa ciuita-
te, inde manifestū est, quòd addat: *Quia hæc
erunt in medio terræ, in medio populorum. Quomodo* Esal. ibid.
*si paucæ oliuæ, quæ remanserunt, excutiantur ex olea.
Et racemi cū fuerit finita vindemia*, hoc est, quàm
paucæ relinquuntur oliuæ in olea, postquā
excussa est, atque demessa. Rursus, quàm
paucæ

paucæ reperiuntur vuæ in vite post vindemiam, tam pauci euadent mala, quibus inuoluetur orbis, tam pauci saluabuntur. Est valdè terribilis & horrenda comparatio, quæ in primis concutere debet habitatores terræ: nam propter eos adhibita est. *Hi leuabunt vocem suam, atque laudabunt, cùm glorificatus fuerit Dominus*, hoc est, cùm, finito regno Antichristi, Christus venerit in nubibus cũ maiestate & gloria: Tam pauci isti, qui relinquentur, leuabunt vocem. *Hinnient de mari*, hoc est, prælætitia toti gestiết. Orbẽ, quem mox vrbem, & paulò antè ciuitatem vanitatis nominauit, nunc mare appellat figuratè. A qua verò maris proprietate figuram, seu metaphoram sumpserit, non satis certũ est. Verisimile est, quòd respexerit ad impetus & motus maris: Est enim mare natura tempestuosum & inquietum. *Propter hoc in doctrinis glorificate Dominum*. Vos, qui hæc apud me legitis, qui cognoscitis beneficio scripturarum, tantum gaudium, tam ingentem lætitiam manere iustos paucos illos, qui relinquentur, glorificate Dominum *in doctrinis*, hoc est, quia doctrinam hãc & notitiam accepistis, quod sanè magnum est beneficium. *Et dixi, secretum meum mihi, secretum meum mihi*. Est obscura breuiloquentia. Non possum, inquit, cuncta narrare, quæ cerno. Hæret lingua faucibus meis, vox dolore concluditur. *Væ mihi*. quantus ordo pœnarum ante oculos versatur meos, quos horrores ego video, quos vlulatus audio, quantam multitudinem cerno, quorum nuda corpora inconsumptibiles flammæ allambunt, qui inter incendia immortales viuunt, & viuent perpetuò, cerno præsentia, quæ futura sunt. Et quia maiora sunt, quàm queam eloqui, idcircò contineo secretum meum mihi, contineo, inquam, secretum meum mihi. *Confractione confringetur terra, commotione commouebitur terra, agitatione agitabitur terra sicut ebrius, & auferetur quasi tabernaculum vnius noctis*. Non habuit Propheta aliquod vocabulũ, quo potuit satis explicare rem, quare multis ad id vtitur verbis, & nec sic adæquare potuit: simile diximus, cùm tractaremus propositionem Salomonis, in Ecclesiaste. Porrò tabernaculu vnius noctis Hebræis vnica vox est à pernoctando dicta, significat tuguriolum, quali pastor aut vinitor ad excubias vtitur. Sensus ergo est. Quomodo vinitor transfert de loco ad locum tuguriolum suum, atque ipsum, vbi eo vsus est, demolitur: sic Dominus demolietur terram, demolietur, inquã, terram secundum schema & figuram, quam nunc habet: *Corruet, & non adijciet, vt resurgat*, subaudiendum rursum est, illo habitu, quẽ nunc cernere est, quemque tãtopere admirantur fa'sa specie decepti, nam ostentatio tantùm est: Sed quis persuadeat id mortalibus? An sui temporis hominibus persuaserit Esaias, nolo hic inquirere, certè posteris nõ persuasit: siquidẽ eo sæculo, quo prosa hęc, quam præ manibus habemus, scripta est, vbique vana & fluxa hæc pro veris & perpetuis bonis inquirebãtur, quod nisi quis aduertat, mirari poterit de insolentia prosæ, quę terram pariter & mare, & ne quicquam præterijsse videatur, omne, quod viuit sub sole, ad audiendum prouocet: nec dubito, quin idem author, quisquis tandẽ ille fuit, qui prosam hanc nobis tradidit, eodẽ exordio vteretur, si hoc nostro sæculo hac de re ipsi dicẽdum esset: vbique enim mundus in admiratione est: vbique diuitiæ, & honores expetũtur, ab ijs etiam, quos oportebat pręcipuos esse contemptores horum: populum dico Christianum.

Esai. ibid.

Esai. ibid.

Esai. ibid.

Audi igitur tellus, audi magni maris nimbus, audi omne, quod viuit sub sole, omnes ad audiẽdum inuito, quia ad omnes, quod dicturus sum, spectat. Et quid tãdem, vel quale id est? *Huius mundi decus & gloria, tã sunt falsa, quàm transitoria*. Et quibus rationibus id suademus? efficacissimis, & non tam verbis, quàm rebus. Nam agite antè queso. Vbi nã Paris? vbi nam formosa Helena, cui° gratia mille naues vniuersa Græcia, acto, vt ille ait, delectu, sunt impletæ, tantaq; tum Græcorum, tum Barbarorũ multitudo conflixit, totq; vrbes sunt euersæ? Sed & vbi magnanimus Achilles, In cuius laude canẽda, otia sua triuit Homerus? Vbi Plato diuinus ille, vbi Porphyrius? vbi Romanæ linguæ parens Tullius?

Vbi Vergilius vatum maximus?

Vbi Diogenes, Empedocles, ac naturæ miraculum Aristoteles?

Alexander vbi rex magnanimus, cui orbis hic nimis angustus erat?

Vbi Hector Troianorum fortissimus?

Et ne ethnicos duntaxat noscere videamur,

Vbi Samson vir dirissimus?

Vbi Salomon prudentissimus?

Vbi Dauid vir ditissimus?

Vbi Absalon vir pulcherrimus?

Transierunt leges mortalium per vnius momenti spacium. Vnius momenti spacio absorpti sunt, ac omnis illa gloria, qua pollebãt inter mortales, & admirationi erant omnibus, simul interijt. Quę sanè res arguit, diuitias, potentiã, formam, nobilitatẽ, eloquentiã, & cætera, quæ admiratur mundus, vana esse & fluxa. Hactenus cõfirmatio propositionis. Sed fortè plerosq; minùs mouet, quòd ij, quos inducit, ipsis conspectui nõ sint: Agite ergo, vbi nã illi, qui à paucis hinc annis aurũ & argentum thesaurizabãt, nec erat finis acquisitionis eorum? Vbi tot adolescentes nobiles ac prestantes corpore? Vbi tot formosi ac formosæ, quos ipsi vidistis? Vbi sunt? Transierunt leges mortaliũ, & pulchra illa

corpora

corpora cinis ac puluis sunt, nec quidquam præter cinerẽ ac puluerẽ videre est, nisi fortè ossa aliquot, caluariasq; carnibus renudatas, inter quæ & vilium hominum ac desormium ossa caluariasq; discriminis omninò sit nihil. An non igitur forma bonũ fragile est, quæ sæpè morbo, semp aũt morte perit? Nunquid & nobilitas non res vana est, cũ inter nobilem & ignobilem, huius atq; illius cineres, ossa & ossa, nulla post mortem diuersitas sit? Nunquid non & falsæ illæ diuitiæ, quæ hinc asportari nequeunt? nõ plus secum fert ex vita hac, excedens potentissimus rex, quàm agricola, vel de plebe quispiam etiam pauperrimus? Quemadmodum enim nudi omnes effusi sumus in mundum, sic nudi omnes recedimus. Quæ igitur dementia, fluxis his rebus, atq; adeò citò euanituris inhærere? nec fluxa tantũ sunt & vana, sed & fallacia. Quis explicet, quot iã inde à mundi exordio per hæc decepti sint? imò quis explicet, quod nostro hoc sęculo spe sua, quam ex his conceperant, frustrati sint, & inferni frustrati? O si liceret inspicere inferni um semel. Quotibi videremus in medijs flammis ardentes, quos olim nouimus, quos admirati sumus & beatos prædicauimus ob hæc ipsa, quæ ignorantia sæcularis bona appellat. Nunc animas, vbi iudicij dies aduenerit, tum & nuda corpora inconsumptibiles flammæ allambent, non ad tempus tantùm, non viginti, non triginta, non centum, nõ mille aut centies, vel millies mille annis, sed vsq; & vsq;, hoc est, in æternum: Non enim solum potest scriptura, illa habet, Fumus tormentorum ipsorum adscendet in sæcula sęculorum. Heu miseros, in proprio adipe frixæ libidines bullient, & inter sartagines flammeas miserabilia corpora cremabuntur. atq; omni tormento atrociùs affliget ipsos desperatio. Heu heu, heu inquam miseros & plusquam miseros.

Pie Deus rector fidelium,
Fac te nobis semper propitium,
Cùm de malis fiet iudicium.

Est precatio loco perorationis. Ego (inquit) author prosæ, feci quod meum est. Prouocaui ad audiendum, non hos aut illos, sed omnes omninò populos, non plebeiam tantum multitudinem, sed ipsos quoque reges & principes, terram pariter ac mare, omne quod viuit sub sole: Dixi huius mundi decus & gloriam tam falsa esse, quàm fluxa, rebus ipsis ipsum ostendi, sed frustra omnia dicta sunt à me, nisi tu Deus adspires ac inspires animis omnium verum contemptum mundi, quod ipsum vt facias, iam precamur: tunc enim verè putabimus te nobis hic propitium, si potenti dextera tua regnum cupiditatis omnia occupantis expugnaueris: sed satis nobis non est, si hic te sentiamus propitium, nisi & talem te habeamus post funera: precamur proinde, vt semper te nobis propitium exhibeas, pręcipuè tamẽ tum, quando de malis fiet iudicium in illa tremenda, quando cæli mouendi sunt & terra.

Hactenus prosa. Obsecro iam vos auditores optimi, serio cum animis vestris hæc cogitetis, non agitur de re parua, de æterna salute agitur: si namque terrenis his inhæseritis, cum ipsis peribitis: vana sunt etenim, quod licet iam multi non persuadeant sibi, verùm nimis comperient tandem, si illis inhærere pergant. Scitis enim ex quorum persona, illa dicantur. Quid profuit nobis superbia? aut diuitiarum iactantia, quid contulit nobis? Transierunt omnia illa tãquam vmbra, & tanquam nũcius præcurrens, & tanquam nauis, quæ pertransit fluctuantem vndam, cuius cùm præterierit, non est vestigium inuenire, nec semitam carinæ eius in fluctibus: aut tanquam auis, quæ transuolat in aere, cuius nullum inuenitur argumentũ itineris illius, sed tantùm sonitus alarũ verberans leuem ventum, & scindens per vim itineris aërem, commotis alis transuolauit, & post hoc nullum signum inuenitur itineris illius, aut tanquam sagitta emissa in locũ destinatum, diuisus aer continuò in se reclusus est, vt ignoretur trãsitus illius. En quàm aptis similitudinibus vanitatem rerum exprimunt, quam dum viuerent inter mortales, agnoscere non potuerunt, imò noluerunt: nec solum profitentur, sed & dolent sua studia ad vana se conuertisse. pœnitentiam enim agunt, vt habet principium capitis, sed frustra, quia transijt tempus miserendi, quod ne & vobis vsui veniat, obsecro vos auditores optimi, conuertamus nos ad meliora consilia, iam dum licet, abijciamus omnem spem sęculi, relinquamus vana, ea bõ na inquiramus, quæ vera sunt & perpetua, quæq; sectatores suos in perpetuum fœlices reddunt, vt cum omnibus Sanctis perenniter lętemur in cælis, Amen.

HOMILIA DE TIMORE Domini, habita ad iuuenes philosophiæ studiosos in Festo S. Catharinæ.



Vm mecum repeto annos meos, & ætatis pręteritæ studia, cõperio, adolescẽtes optimi, verum esse, quod in Ecclesiaste scripsit sapientissimus Salomon videlicet: *voluptas & a-* *dolescen* Eccl. 12.a

doleſcentia vana ſunt. Qua propter in amaritudine animæ nunc defleo annos illos, ſi fortè remittantur mihi delicta mea, atq; ignorantiæ: atq; idipſum ne & vos tandem facere oporteat, admonere vos volui, volui dico, quia quanquam miſſus venerim, à multo tamen iam tempore iſtud deſideraui, ſed ſuperbum ratus ſum, ſi non vocatus venirem: Præbete itaque ſilentium, atque audite me, adoleſcentes optimi, & (ſi admittitis) filij, timorem Domini docebo vos. Magnum aliquid eſt timor Domini, timor Domini frenum eſt, quo adoleſcentia, quæ, Salomone teſte, vana eſt, cohibetur ne ſectetur vanitatem, ſeu (vt huius pater ait) inſanias falſas: timor Domini fons cæleſtis ac diuinæ ſapientię eſt, timor Domini theſaurus eſt verarum diuitiarum, timor Domini radix eſt immortalitatis, timor Domini (vt ſemel dicam) eſt omne bonum. Hunc docebo vos non quidē quid ſit, ſed quo pacto ad eum poſsitis pertingere dicā: id enim magis in rem veſtram fore puto, ac oro Deum, vt & aures, & mentes veſtras ad ea, quæ à nobis dicētur, percipienda adaperiat, imò quò facilius id impetremus, communiter oremus.

Fons diuini timoris, Dei eſt cognitio: quare adoleſcentes optimi, vt ad timorē Domini pertingatis, diſcite cognoſcere Deum, hoc vobis magis proderit, quàm ſi omnium philoſophorū placita teneatis. Iſtud dicimus, non quòd damnemus philoſophiæ ſtudium abſit hoc: bona eſt philoſophia, in ea diligentiſsimè inſtructus fuit Moyſes magnus ille veteris legis, hoc eſt, pentateuchi ſcriptor, exactè in ea edocti fuére optimi quiq; diuinarum ſcripturarum interpretes, in ea ad miraculum vſq; imbuta fuit nobilis virgo, quæ in exemplum vobis hodie proponitur S. Catharina. Procul igitur à nobis id ſit, vt damnemus philoſophię ſtudium, hortamur vos quàm valemus maximè, vt quod benè cœpiſtis, grauiter perficiatis: ſed dicemus nihil hanc prodeſſe abſq; vera Dei cognitione, & qui ex ea ceu fonte profluit timor, ſicut ſcriptum eſt: *Si quis conſummatus fuerit inter filios hominum, ſi ab illo abfuerit ſapientia tua, in nihilum computabitur*, hoc eſt, ſi quis fuerit abſolutus Stoicus, ſi quis fuerit perfectus Academicus, ſi quis conſummatus fuerit Peripateticus, ſi quis omniū philoſophorum ſcripta legerit ac didicerit plenè, deniq; ſi quis illum diſciplinarum orbē, quem Gręci κυκλοπαιδίαν vocāt, abſoluerit, abfuerit autem ab illo ſapientia tua, id eſt, tui cognitionem & timorem non habuerit, in nihilum computabitur.

Quod aduertens D. Aurelius Auguſtinus: quid, inquit in libris Confeſsionū, quid mihi proderat, quòd annos ferè viginti, cū in manus meas veniſſent quædam Ariſtotelica, quas appellant decem categorias, quarum nomine cùm eas rhetor Carthaginenſis magiſter meus buccis typho crepantibus cōmemoraret, & alij, qui docti habebantur, tāquam neſcio in quid magnum, & diuinum inhiabam, legi eas ſolus & intellexi, quid hoc mihi proderat? & quid mihi proderat, quòd omnes libros artium, quas liberales vocant, tùm nequiſsimus malarum cupiditatum ſeruus per meipſum legi, & intellexi quoſcunq; legere potui. Nunquid Domine Deus veritatis, quiſquis nouit iſta iam placet tibi? infœlix enim homo, qui ſcit omnia illa, te autem neſcit? beatus autem qui te ſcit, etiam ſi illa neſciat: qui verò te & illa nouit, non propter illa beatior, ſed propter te ſolùm beatus eſt, ſi cognoſcens te ſicut Deum glorificet, & gratias agat, & non euaneſcat in cognitionibus ſuis.

Egregia ſententia ac Auguſtino digna, cuperemque hos ipſius libellos (confeſsionū dico) omnibus vobis eſſe familiares, hoc eſt, frequenter verſari in manibus veſtris, legi à vobis, ac relegi: ſiquidē à fluxis his, vanis & caducis rebus, à ſui amore, ſiue, vt vno verbo Græci dicunt, φιλαυτίᾳ animum hominis pòtenter abducunt: quos tamen ſerò mihi notos doleo. Sed ad inſtitutum reuertamur, quemadmodum diximus, fons Domini timoris Dei cognitio eſt, hac quia caruit olim Gentium populus, haud ſecus atque equus amiſſo freno præceps ferebatur in omne malum, faciens voluntatem carnis & cogitationum: quod ne & vobis vſu veniat, néue iam agatis, quod tandem vobis ſit in ſingultum pectoris, diſcite adoleſcentes optimi cognoſcere Deum, Dei enim cognitio ingenerabit animis veſtris timorem, timor præſeruabit vos à malis: eſt autem Deus (vt rudi quodam modo dicamus) ſpiritus, hoc eſt, incorporeus, atque omnis prorſus expers materiæ, æternus, incircunſcriptus, incommutabilis, qui vt in Sapientia legitur, creauit orbem terrarum ex materia inuiſa, nec terrarum ſolùm, ſed orbes quoque cęlorum (vt in exordio Geneſeos ſcribitur) ex nihilo condidit.

Sap. 11. c

Gene. 1. a

Quare vt certius Deum inueniatis, erigite ſubinde oculos, & ſuſpicite cælum: nam propterea rectos vos fecit Deus: & cùm animalia cętera terram prona ſpectent, os vobis ſublime dedit, vt tollentes ad ſydera vultus, attendatis ad opera ipſius. Adſpicite ergo mirabile illud vas oculum mundi, ſolem lucentemque globum lunæ, ac aſtra cætera: cumque in admirationem vos adduxerit horum conſideratio, cogitate tacitè apud vos, quantus ſit ille, qui fecit ea; quantus ſit ille, qui cæleſtes illos orbes condidit ex nulla omninò præiacente materia; qui ſolem & lunam, quæ tantoperè miramini, ſolo verbo funda-

fundauit; qui stellas adeò pulchro ordine finxit ac disposuit, vt exercitus quidam & castrorum acies videatur esse; qui totam illam molem infatigabili manu circumagit, ac versat: cogitate inquam quantus sit ille, & tremiscite à magnitudine, virtute ipsius. Neque vero hæc solùm, quæ iam commemorauimus, condidit, sed & omnium inuenit originem, quemadmodum in Machabæis scribitur, ipse in vuluis maternis ossa nostra compegit, ipse corporibus nostris latenter ibi aptatis spiritum infudit, ipse vitam dedit & omnia. Est ergo Deus (vt duobus verbis circunscribamus) πηγὴ τοῦ εἶναι, id est, fons essendi, quo non solum quod sunt, sed & quod esse perseuerant, habent vniuersa, illa quoque, quæ externa videri possunt & à corruptione quàm lõgissimè remota sunt, naturæ videlicet intellectuales, cælestes illi spiritus Sic planè ad Hebræos philosophatur Apostolus Paulus: cum enim dixisset, per ipsum facta esse sæcula, mox adiecit: portans omnia verbo virtutis suæ, hoc est, totum hunc globum mundi, id est, cælum & terram, & quidquid cæli & terræ ambitu continetur, potenti dextera sua sustinens. Si etenim vel ad momentũ manum suã paululum declinaret, neque nos, neque aliorum quidquam vsquam subsisteret, sed in nihil relaberentur omnia. Quis itaque non paueat? quis non tremat ad nomen Dei? quis non solicitè vsque caueat, ne eum offendat, in cuius manu est flatus omnium, qui vt terribilem se ostendat filijs hominum, aufert etiam spiritus principum? Sed quotusquisq; hodiè est, qui hæc attendit? quotusquisque elapso die cogitat se Dei beneficio attigisse vesperam? quotusquisque nocte transacta reputat secum, Dei misericordiã esse, quod non consumptus sit? quis inde gratias agit? quis inde sacrificat Deo? Quid vos agatis, adolescentes optimi, nescio, certè quàm negligens in his olim fuerim, tu Domine, qui sanctam habes scientiam, nôsti: quapropter vide misericorditer, & libera me iam te inuocantem, ac confitentem aduersum me iniquitatem meam: confige timore tuo carnes meas, confige etiam carnes omnium, qui audiunt me, vt timeant te.

ad Heb. 1.

Sed pergamus quærentes Deum, si fortè inueniamus eum, quanquam non longe sit ab vnoquoq; nostrum: quia enim condidit omnia, nec condidit modò, verumetiam in esse conseruat vniuersa, manifestũ est, quòd & cuncta impleat, implet dico cuncta, ita vt nullus locus sit neque in cælo, neque in terra, aut alibi vspiam, quem ipse sua præsentia non verè repleat, quod nec Poëtam latuit canentem: Iouis omnia plena, qui in gygantomachia, ita de Encelado lusit; Quo fugis Encelade, quoscunque accesseris orbes, Sub Ioue semper eris. Sed quid Poëtas ingerimus auribus vestris, cum purissimas habeamus venas, easque ditissimas in scripturis sacris? *Quò ibo*, inquit Dauid, *à spiritu tuo? & quò à facie tua fugiam?* quò ibo, vbi non sit spiritus tuus? quò ibo, vbi non sit ipse præsens? *si ascendero in cælum, tu illic es: si descendero in infernũ, ades: si sumpsero pennas meas diluculo, & habitauero in extremis maris, etenim illuc manus tua deducet me*, hoc est, si (quod impossibile est) assumptis primo diluculo alis vastissima peruolem maria, ita vt perueniam ad oras maris, & partes lõgissimè dissitas, ad Indos vsq; & extremos Garamantes, ne sic quidem euadã præsentiam tuam: siquidem illuc deducet me manus tua omnipotens, neque vnquam vsquam vel ad momentum oberit, sed velut apprehensum vsque tenebit me. En adolescentes optimi, quocunque in loco versamini, in præsentia versamini omnipotentis Dei. Quales igitur vos esse oportet in conuersatione vestra? quo timore, qua solicitudine, qua reuerentia incedere vos oportet? quantam honestaté, quantam religionem, quantam tum vitæ, tum morum integritatem præferre debet s, qui vbique siue solitarij, siue cum alijs, semper in præsentia versamini omnipotentis Dei? Non enim circa cæli cardines perambulat, nec nostra considerat quemadmodum dicunt Athei illi apud Iob, sed quia omnia implet, ac vbique præsens est, etiam omnia intuetur, non solũ quæ in conspectu solis fiunt, hoc est, clara luce, sed etiam quæ in tenebris aguntur. Sic enim canit propheta Dauid: *Tenebræ non obscurabuntur à te*, sunt inquit homines Domine Deus meus, qui latere putant, quòd in tenebris agunt, sed miserè falluntur, quas ipsi æstimant tenebras, apud te non sunt tenebræ ita vt valeant quidquam omninò coram te obscurare, quod nõ videas: & quã ipsi appellant noctem, apud te non nox, sed dies est, ita vt non minus per noctem cuncta videas, quàm per diem: neq; minus luculenter tibi pateant omnia in densissimis tenebris, quã in clarissima luce.

Psal. 138.

Psal. 138.

Obsecro, vos adolescentes, versetur istud frequẽter ante oculos vestros, habete perpetuò in memoria, nec vnquam patiamini excidere vobis hanc circumspectionẽ Dei, cogitatus de circunspectione Dei præseruabit vos à malis.

Quæso quænam causa, quòd multa horribilia commisére peccata, quàm quòd ea fecerunt, quæ & audire castæ refugiunt aures, & dicere horret lingua sana; quæ inquam alia causa, quam Dei circunspectionem vel non crediderunt, vel certè non curauerunt habere in memoria. Hinc illę voces: quomodo scit Deus, aut si est scientia in excelso? à Deo abscondar, & ex summo cælo quis mei

memorabitur? in populo magno non agnoscar: quæ est enim anima mea in tam immensa creatura?

Ac rursus: *Quis me videt? tenebræ circundant* Eccl. 23. c *me, & parietes cooperiunt me, & nemo circumspicit me, quem vereor? delictorum meorum non memorabitur altißimus.* Atque quò certiùs cognoscatis quod dicimus, nempe notitiam, ac memoriã circumspectionis diuinæ à malis hominem præseruare, diuersas ab his audite voces, ac in primis ipsius Susannę, cui certamen fortè dedit, vt vinceret Deus, & sciret quoniam omnium potentior est sapientia. Hæc vt capita historiæ, (quã fusè narrat Daniel) per- Danie. 13. stringamus, it lotum se ablegat à se puellas, exurgunt qui ipsius pudicitiæ insidiabantur latentes in pomario senes, accurrunt, blandiuntur pariter, sæuiuntque dicunt ad eam, *Ecce ostia pomarij clausa sunt, & nemo nos videt, & in concupiscentia tui sumus, quamobrem assentire nobis, & commiscere nobis: quod si nolueris, dicemus contra te testimonium, quòd fueris tecum iuuenis, & hanc ob causam emiseris puellas à te.* Id forte graue, & durum certamen. Quid hic Susanna? ingemiscens *Angustiæ* (ait) *sunt mihi vndique: si hoc egero, mors mihi est: si autem non egero, non effugiam manus vestras: sed melius mihi est absque opere* (inquit) *incidere in manus vestras, quàm peccare in conspectu Domini.* Nobilis vox, vox imprimis præclara, meliùs est mihi (ait) incidere in manus vestras, quàm peccare in conspectu Domini. Ipsi dicunt ostia clausa sunt nemo videt nos, non est quod verearis Susanna, factum manebit occultum: non ait illa, quamquam nullus mortalium videat, est tamen qui videt Deus, illius oculos fallere non possumus: quare citiùs occumbere volo, quàm exercere turpitudinem in conspectu illius.

Quis det nobis talem mentem? quis inferat peccatoribus huiusmodi cogitatus? Credite mihi adolescẽtes optimi, si dignum duxeritis habere in memoria circunspectionẽ Dei, non peccabitis vnquã, nequaquam obseruabitis oculos hominum, non dicetis expectemus, abeat Regẽs, eat ille cubitum, tũc agemus nostra tunc bibemus, & potabimus, non hoc dicetis, non, non, sed ingenuè cogitabitis, timorem huiusmodi expellet Dei timor: statim vt vos solicitauerit caro, continuò vt improbi adolescentes aggreßi fuerint ad malum pertrahere conãtes, cogitabitis mox cum animis vestris, ea, quæ proponuntur mihi, nequaquam auderem cómittere in conspectu Regentis mei, quî igitur in conspectu omnipotentis Dei? Deus, in cuius manu flatus meus est, ille videt, ille intuetur, ille adspicit, ille considerat nostra, & verè cõsiderat nostra adolescẽtes, & quidem sine intermißione, id quod hactenus Eccl. 17. a non diximus, sicut scriptum est, *Omnia opera hominum velut sol in conspectu Dei, & oculi eius sine intermißione inspicientes in vijs eorum.* Neq; æstimare debetis, ea duntaxat vestra considerare, quæ exteriùs agitis, quæ & hominibus patere possunt: sed etiam illa considerat, quæ interiùs sunt, hoc est, quæ animo voluitis, & mente pertractatis, ita vt non prætereat illũ vel vllus cogitatus iuxta quod scriptum est: *Oculi Domini multò plus lucidiores sunt super solem,* Eccle. 23. *circumspicientes omnes vias hominum, & profundum abyßi, & hominum corda intuẽtes in absconditas partes.* Quid dici poßit efficaciùs? clarus est omnia lustrans in circuitu sol, omniaq; considerans, vnde & oculus mũdi appellatus est: At oculi Domini multò longeq; lucidiores sunt sole, ipsi inspiciunt corda hominum, ad quæ nequit penetrare sol: nec simpliciter inspiciunt, sed intuentur ea in absconditas partes, ita vt abditißima cordis nuda & resupinata sint oculis Domini. At quare obsecro facit hæc? quamobrem tam solicitè in omni loco nostra absq; interpellatione considerat? nunquid hæc facere putandus est, quod delectetur cogitationibus nostris inanibus? studijs item nostris & adinuentionibus pessimis? absit: mundi sunt oculi ait Propheta, vt non videant hoc modò malum.

Qua igitur gratia facit? Certe id docet Ieremias dum ait: *Fortißime, magne & potens, Dominus exercituum nomen tibi: magnus consilio, & in-* Iere. 32. c. *comprehensibilis cogitatu, cuius oculi aperti sunt super omnes vias filiorum Adam, vt reddas vnicuique secundum vias suas, & secundum fructum adinuentionum eius.* Considerat itaque studia nostra, vt vnicuique quod meretur tãdem retribuat: his quidem, qui timore Dei in mandatis ipsius ac iustificationibus ambulant, vitam æternam: ijs verò, qui timore Dei abiecto, sequuntur cupiditates suas, facientes voluntatem carnis & cogitationum, æternos cruciatus.

Hæc cogitãte, in his versamini, hæc cogitantes excipiat vos somnus, in his expergiscamini, hęc sit philosophia vestra adolescentes optimi, quò discatis timere Deum, atque quo fideliùs, pariter ac faciliùs, quæ hactenus dicta sunt, retineatis, accipite breuem omnium epitomen.

Diximus fontem omnis boni esse timorem Domini, fontem verò timoris esse Dei cognitionem, cognitionem autẽ Dei in hoc esse, vt certò credas Deum esse spiritum, qui omnia condidit, omnia conseruat, omnia implet, omnia intuetur, non solum quæ clara luce fiunt, sed ea quoque, quæ in tenebris aguntur, imò ea quoque, quæ mente tractãtur in secretißimis cordium latebris, idque sine vlla omninò interruptione: nec simpliciter intuetur, quomodo quæ me præsente fiunt considero: sed quomodo iudex, nimirum, vt pro his omnibus adducat hominem

in iudicium. Quare magna vobis indicta est necessitas benefaciendi, adolescentes optimi, cùm omnia agatis ante oculos iudicis cũcta cernentis, vt habet sententia Boëtij, in qua concionem concludere placuit. Prouerbiu est: *Adolescēs iuxta viam suam etiā cùm senuerit non recedet ab ea*, quod verũ esse cùm nó solùm experientia doceat, sed & scriptura ipsa testetur, summa ope vobis adnitendum est adolescentes optimi, vt quàm rectissimè iam vitam vestram instituatis.

Prou. 22.

Iterum dico, quò altiùs infigatur animis vestris: maxima iam vobis adhibenda cura est, vt rectè vitam instituatis: siquidem secundum primam institutioné tota reliqua ætas decurret. Porrò cùm absque duce nemo vnquam feliciter quod dicimus auspicatus est: ne hac parte laboretis: en ipse ducem me vobis exhibeo, monstrabo quæ ad vitam rectè instituendam conducunt maximè, vestrum erit parere rectè consulenti. Ad vitam rectè instituendam in primis opus est cognoscere, quæ nam sunt, de quibus verè gaudemus; quæ item, de quibus verè dolemus; ac postremò, quæ adiaphora sunt, quorum gratia videlicet, neq; gaudemus verè, neque verè dolemus. Hoc discrimen nisi teneamus, scire haud poterimus, quæ amplecti in vita, quæúe fugere oporteat. Primi ordinis (vt in genere dicamus) virtutes sunt: secundi, vitia: quidquid extra hæc est, ad tertium ordinem pertinet, vt robur corporis, pulchritudo, nobilitas, imperium, potétiæ magnitudo, diuitiæ, &cę. Quare qui hæc vt cætera sectantur, præpostere vitam instituerunt. Quare hi nequaquam vobis imitandi, sed quos videritis studiosos virtutis, quique hanc rebus omnibus anteponunt, eamque præ cæteris sectantur. hos demum imitari oportet: sola siquidem virtus felicem reddit, nó diuitiæ, non imperium, non potentiæ magnitudo,

Amen.



uemur, necesse omninò est, vt certò cognoscamus, quęnam sit, aut vbi quærenda vera Christi Ecclesia, quæ sola Deo filios generat, ac regno, quos genuit, assignat, atq; hanc demonstrare nostra hac oratione conamur, quæ quia in re fidei versatur, superiorũ iudicio, eam & correctioni subijcimus, semperque subiectam esse volumus.

Hæc præfati, rem ipsam aggrediamur, & cùm omnis, quæ à ratione suscipitur de aliqua re disputatio, à definitione (vt rectè dixit Cicero) debeat proficisci, antè inquiramus, quid sit Ecclesia, ne sine scopo aberret oratio. *Ecclesia quid sit.* Ecclesia iuxta nominis etymon conuocatio dicitur seu euocatio. Conuocationem intellige in vnam aliquam societatem, siue, vt Græci aiũt, κοινωνίαν. κοινωνίων autem cùm diuersæ sint secundum causas, finesque diuersos, quorum gratia coalescũt, species, quas omnes latitudine sua vox hæc complectitur, scripturæ tamen noui præsertim testamenti, & sequuti scriptores ecclesiastici ei velut appropriãrunt, quæ in fide cultuque Dei & religione consentit, vt inde salutem æternam adipiscantur. Sed quoniã & vera & falsa est de Deo fides, vera & falsa religio, simul & veri Dei falsorumque deorum cultus, in duo è diametro secatur Ecclesia, videlicet, in Ecclesiam sanctam, quæ rectam de Deo seruat fidem, quæ vera religione verum Deum colit, quæ ab ipso salutem quærit & expectat, & in eã, quę hæc non item syncera habet ac recta, atq; hæc Sathanæ, illa Dei Ecclesia appellatur. At verò, quò faciliùs perueniamus ad eam, quã quærimus, sanctam Dei Ecclesiam, hoc primùm de ea statuere oportet, quòd vna sit, quemadmodum non vno loco de ea testatur scriptura. Vnã intellige, nõ quòd loco aut gẽti vni, vel familiæ sit alligata (vt falsò id olim sibi persuasère Iudæi) sed quòd vnũ sit caput, sub quo in commune conspirant: vnus finis, cuius gratia in vnum conciliantur: vna fides, in qua pariter communicant: vnus denique spiritus, quo in vnum veluti corpus constringuntur, ac coaptantur omnes, qui ad hanc pertinent, sint Iudæi, sint Græci, sint Barbari, sint Schytæ, non est distinctio. Nam idem Dominus omnium, diues in omnes, qui inuocãt illum. Et quemadmodum loco alligata non est, sic nec ætati vlli, sed in quælibet tempora extendit sese, præterita, præsentia, & futura. *Apoc. 13. b* Vnde in Apocalypsi sua Ioannes agnum occisum scribit ab origine mũdi, nimirum vt intelligas etiam ante Christi aduentum in carnem, imò ab ipso mox exordio generis humani Ecclesiam hanc fuisse, quamuis tum à Christo non fortiebatur nomẽ, vt Christiana diceretur: nec mirum, cùm ipse Dei filius, tum necdum Christus, id est, vnctus esset. Sed quo cœpimus pede pergamus, & velut ante oculos, quod dicimus, & conspectum ponamus: vnam esse Ecclesiam, quæ à principio orbis constituti ad nos protenditur ad finem sæculi duratura. Etenim hac via, quod quærimus, faciliùs inueniemus, & rectè nos inuenisse certiores erimus. Primi parentes nostri cùm per inobedientiã & se & posteritatem totam damnationi obstrinxissent, eamque euadendi nulla homini pateret via, misericors Deus, Mediatorem proposuit, cuius sanguine, qui in plenitudine temporis effundẽdus esset, deleretur, quod scriptum aduersus nos erat chirographum, vt omnes in ipsum credẽtes cuiuscunque tandem generis, sexus ac conditionis forent, à peccatis liberarentur, iustitiã acciperent & salutẽ. Diserte istud tradit liber Geneseos, vbi ait:

בה אשית גבדר בין האשה ובין זרעך ובין זרעה הוא ישופך ראש *Cap. 3. c.* eua alith benecha vben bai sa vben zaracha vben zarach: hu iesupecha rosch, id est, *Inimicitias ponam inter te, & inter mulierem, & inter semen tuũ, & inter semen illius, ipsum conteret tibi caput.* Cùm enim duo præcedant nomina, alterum fœminini generis nempè, אשה issa, quod mulierem sonat, alterum masculini videlicet זרע zara, quod nos semen dicimus, & subijciatur הוא hu pronomen eius generis, & significantiæ, cuius est, ipse apud Latinos, certè ad semen pertinet, quod de capite colubri conterendo scribitur. Nã si mulierem significare voluisset Moyses, dixisset היא hi, quanquam voculæ hæ non nisi vna litera differunt, scilicet media, quæ in altera est ו Vau, in altera י Iod, quæ & adeò similes sibi sunt, vt nisi vigiles, facilè alteram pro altera legas scribásue. Atq; putarem ego typographorum indiligẽtia היא hi mutatum hoc loci in הוא hu, nisi me retraheret quod additur verbum ישוף iasuph, id est, conteret, quod cùm masculini generis sit, non admittit היא hi. Quid, quod pronomen נו nu quod adhæret verbo תשוף tasuph in clausula periodi תשופנו עקב ואתה veatta resuppennu à ceb. Et tu cõteres ei calcaneum, planè indicet הוא hu legendum in præcedentibus ac de semine esse sermonem. Vnde Septuaginta transtulerunt, ἔχθραν θήσω ἀνὰ μέσον σοῦ, καὶ ἀνὰ μέσον τῆς γυναικός, καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματός σοῦ, καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματος αὐτῆς αὐτός σοῦ τηρήσει κεφαλήν. Quos cùm libenter imitetur Hieron. puto & ipsum ad eundẽ modum reddidisse הוא hu Hebraicum, licet reclament codices, qui hodiè in manibus sunt, qui constanter in fœminino legũt, ipsa conteret caput tuũ, sed deprauatos esse, facilè colligere est ex quęstionibus Hebraicis, quas in Genesim edidit. Cùm proposuisset ibi Hiero. editionem Septua. ipse seruabit caput tuum, melius, inquit, in Hebræo

habetur. Ipse conteret caput tuũ. Quid aũt mouerit Hiero.& ante ipsum Septua. interpretes, vt hoc modo transferrent. (Nouè enim omnino trãstulerunt, siquidẽ nec Grecorum, αὐτός, nec, ipse, Latinorũ, quò pertinere secundum vocẽ posit, habet. Nõ enim ad γυναῖκα, vel mulierẽ, non etiã ad σπέρμα, vel semẽ referri potest, cùm hæc nomina aut fœminina, aut neutra sint, pronomen verò masculinum) Quid, inquam, mouerit ipsos, opinabuntur alij aliud. Mihi sanè eo fecisse videntur consilio, vt significarent in vocabulo seminis tropum subesse, & poni pro magno illo semine, de quo capite 22. Genes. *Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ*, vbi Christus intelligitur interprete Paulo. Abrahæ, inquit, dictę sunt promissiones, & semini eius, non dicit, & seminibus, quasi in multis, sed quasi in vno, & semini tuo, qui est Christus. Locus hic est in epist. ad Gala. cap. 3. qui, ne cui negotiũ faciat, admonendum duximus Apostolum non regere numerum, cùm in tota Scriptura vox hæc in plurali non reperiatur, sed siue in bonã partem, siue in malam, semper in singulari. Et si vel maximè in plurali numero inueniretur semina, nihil tamen ageret Paulus, cùm in singulari frequẽtissimè pro multis sumatur Genesęos 12. capit. *Semini tuo dabo terram hanc.* Rursus 13. cap. *Omnem terram, quam conspicis, dabo tibi, & semini tuo vsque in sempiternum.* Rursus cap 15. *Suspice cælum, & numera stellas, si potes, sic erit semen tuum.* Omnibus his locis non certus aliquis, sed tota Abrahæ posteritas significata est. Omissa igitur Grãmatica rem vrget, hocque vult, vocabulum seminis in Scriptura nũc multos complecti, nunc vnũ. Multos, quum ratio scripti ac circumstantia, id exigit. Vnum, vbi res, vt pro vno accipiatur, expostulat, quemadmodum hoc loci. *Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ.* Qui cùm prophetiam habeat de iustificatione, non potest in multis interpretari, cùm per vnum Christum hæc contingat, & fide contingere, docet locus, qui est c. 12. Genes. *In te benedicentur vniuersæ cognationes terræ.* Quẽ diuersum esse ab eo, qui est ca. 22. discimus ex cõmentario Pauli, quẽ proponit in epistola ad Galat. *Prouidens*, inquit, *Scriptura, quia ex fide iustificat Gentes Deus, prænunciauit Abrahę, Quia benedicentur in te omnes gentes.*

Quorum verborũ hæc est sententia. Author Scripturæ Spiritus sanctus, siue Moyses scriptor Pentateuchi præuidens cap. 15. dicturum se, quãnam re contingat iustificatio, voluit ca. 12. aliquid præmittere eò pertinẽs. Iuxta Paulum ergo locus capitis duodecimi. *Benedicentur in te omnes Gentes*, cùm declaret hoc, quod cap. 15. dicitur: *Credidit Abraham Deo, & reputatum est ei ad iustitiam*, non ad solum Abraham pertinere, sed ad omnes nos, hoc est, cùm doceat ipsum Abrahã propositum velut typum, & exemplar iustificationis, certum est illud, *In te*, non hoc esse, quod in semine tuo, sed idem valere, quod ad imitationem tui. Imitatio verò hæc cùm in fide iuxta locũ capitis decimi quinti posita sit, non aliud est; In te benedicẽtur, quàm, Fide benedicentur, fide, inquam, mediatoris, quem nomine seminis Scriptura Genesęos significat, quem & mox à lapsu hominis propositum fuisse docuimus ex Moyse. In hac fide primi nostri parentes conuenientes (siquidẽ à peccato suo erepti sunt, quod Scriptura Sapientiæ palàm de Adã testatur) Ecclesiæ initia fecere. Ab his per Abel, Seth, Enos (quos omnes Deo placuisse certum ex Genesi est) ad Noe deriuatur, de quo Scriptura pronunciat, quòd iustitiæ, quæ ex fide est, hæres sit institutus diluuio in mundũ impiorum inducto A Noe ad familiã deuoluitur Abrahæ, qui ob insignem suam fidem omnium credẽtium pater appellari meruit, cui & primũ mandata circũcisio est, illa, quę manibus in carne fit, qua ipsum cum familia & semine suo segregauit Deus in peculiarem sibi populum, ex quo nasci vellet vt in vna illa gente, veluti preludio quodã Ecclesiam suam, quam in terris descendens, ędificaturus esset, effigiaret, ac cæremonijs cælitùs datis sic adumbraret, vt quisquis extra fidem & spem promissam illi populo vitam ageret, neutiquam ad Ecclesię corpus pertineret Etenim non in vnam Abrahæ domum hoc signaculo coarctatam fuisse vel conclusam, argumẽto nobis est Sanctus & mirabilis vir Iob, qui neque indigena, neq; aduena populi Israelitici, sed ex gente Idumæa genus ducens secundum carnem incircumcisus, diuino sic laudatur eloquio, vt quod ad iustitiam, pietatemque attinet, nullus ei homo suorum temporum coæquetur. Quod diuina, inquit Augustinus, prouidentia factum creditur, vt ex hoc vno sciremus etiã inter alias gẽtes esse potuisse, qui secundum Deum viuentes pertinerent ad Iudęorũ Ecclesiam, ad spiritualem Hierosolymã ad semen Abrahæ non quidem carnali, sed spiritųali societate, nimirum per fidem in vnum mediatorem Iesum Christum, quo liberantur, quicunque liberantur, atteſtante Scriptura. *Non est aliud nomen sub cælo datum hominibus, in quo oporteat saluos fieri.* Acto. 4. c. Ab Abrahã deinde in Isaac, Iacob, cęterosque Patriarchas fidei ipsius (vt ex Scriptura patet) imitatores deriuatur, qui pauci numero, nempè in animabus 72. descenderunt in Aegyptum, vbi in multa cręuere millia, secũdum corporalem præsentiam permixti Aegyptijs, fide & religione seiuncti, quam nimirum eandem habebant cum patribus suis, Deum suũ profitentes esse Deum Abraham, Deum Isaac, & Deum

& Deum Iacob. Ex Aegypto deducitur per mare rubrum in desertum sub Moyse duce, cui Deus nomen illud suum ineffabile omnibus ad id vsque tempus incognitum manifestauit, sub quo lex data, ordinatum mirabile illud vetus tabernaculum cum sacerdotio suo, sacrificijs & cæremonijs vniuersis, quæ omnia typi ac vmbræ erant earum rerum, quę in Christo, & eius Ecclesia futuræ erant. Ita progressu temporis magis ac magis insinuare se Deus cœpit patribus nostris & veritatem toto orbe diffundendam, modis quibusdam occultis, sed Ecclesiæ suę tum teneræ adhuc & lactenti conuenientibus instillare. Hinc translata in terram inducitur promissam Abrahæ, vbi in vnā coacta rempublicam, in immensum quoddam corpus excreuit sub ducibus, iudicib. & regibus. Quam rem sub metaphora vineę elegāter descripsit Dauid Psalm. 79. cuius initium est. *Quid regis Israel intende: Vineā,* inquit, *de Aegypto transtulisti, eiecisti gentes, & plantasti eam. Dux itineris fuisti in conspectu eius, & plantasti radices eius, & impleuit terram. Operuit montes vmbra eius, & arbusta eius cedros Dei Extendit palmites suos vsque ad mare, & vsque ad flumen propa-* Esai. 5. a. *gines eius.* & Esaias: *Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei* id est, in loco firmo, ac terra pingui. Est enim metaphora in cornu, & in filio olei Hebraismus, quem & Græci imitantur υἱοὺς ἰατρῶν dicentes pro ipsis medicis. Verū post diligentē, quam huic electæ suę vineæ Deus adhibuit, culturam, sæpè ei circundata, posita in medio eius turri, sed & extructo torculari, ac lapidibus ex ea proiectis, non quas expectauit vuas, sed labruscas protulit & botros amarissimos. Iustos ad se missos reiecit, Prophetas audire contēpsit, imò indignis affecit modis, atque odio veritatis ac iustitiæ eò progressa est, vt ipsum hæredem authorē vitæ interemerit Iesum Christum, qui est verus ille ἀκρογωνιαῖος, verum fundamentum, & caput totius ædificij in Adā cœpti, in quem pendebāt & Patriarcharum omnium vota, & Prophetarum oracula. Eiecto aūt à se capite, & spiritu vitæ, qui à capite in membra prosilit, destituta est vetus illa Synagoga, atque à sua diuisa fundamento perijsset non secùs, quàm olim Sodoma & Gomorra, nisi Dominus sabaoth iuxta Esaiam, semen ex ea reliquisset nobis. Hoc autem semē, docente Paulo, Apostoli sunt, & pauci illi in Iudæa credētes. Per hos vera, ac proprij nominis Ecclesia Christi, quaqua uersus patet terrarū orbis, diffusa est ad Orientē & Occidentē, ad Aphricum & Aquilonē, etiā vsq; vltra mare, ad ipsos vsq; Aethiopas extremos videlicet, ac teterrimos hominū, quemadmodū de ea Prophetarum vaticinia, plenis paginis sine modo & numero prædixerant futurum. *Dominabitur à mari,* ait Dauid, *vsque ad mare, & à flumine vsq; ad ter-* Psal. 71. a *minos orbis tarrarum. Coram illo procident Aethiopes.* Et Esaias: *Adijciet Dominus secundo manum suam ad possidēdum residuum populi sui, quod relinquetur ab Assyrijs, & ab Aegypto, & à Phetros, & ab Aethiopia, & ab Aelam, & à Sennaar, & ab Emath, & ab insulis maris.* Synecdoche est, quā explicant, quę sequuntur. *Et leuabit signum in Nationes, & congregabit profugos Israel & dispersos Iuda colliget à quatuor plagis terræ.* Hoc rebus expletum legis apud Lucam in Actis capite 2. Erant in Hierusalem habitantes, &c. *Ephraim non æmulabitur Iudam, & Iudas non pugnabit cōtra Ephraim,* sed hostili odio, quo iā inter se diffident, deposito, per fidē in vnum coibunt populum, & iungentur Christo. *Et volabunt in humeros Philisthijm per mare simul prædabūtur filios Orientis.* Sententiā hæc est: Iudæi ad fidem conuersi, magno studio pergent primùm ad Palæstinos, deinde ad reliquas gentes, vt eas deprædentur, & Christo lucrifaciant. *Idumæa & Moab præceptum manus eorum, & filij Ammon obedientes erunt,* id est, fingendos se præbebunt, & formandos Apostolis, ac cæteris, quorum iam memini. *Et desolabit Dominus linguam maris Aegypti, & leuabit manum suam super flumen in fortitudine spiritus sui, & percutiet eum in septem riuis, ita, vt transeant per eum calceati.* Per tropum significat, quòd prædicaturis Emanuelem nihil impedimento futurum sit, nō mare, non flumen vllum. Et, vt prophetarum vaticinia omittamus, ipse Christus Apostolis loquens. *Eritis,* inquit, *mihi testes in* Acto. 1. c *Hierusalē, & in omni Iudæa, & Samaria & vsque ad vltimum terræ.* Locus est apud Lucam in Actis cap. 1. Vbi obseruare refert ordinem. Primū, ait, In Hierusalem, quæ Iudęæ Metropolis est, deinde in reliquis Iudęæ ciuitatibus, post hæc in Samaria, quę regio est Syrię, in qua & Iudea est, ac postremò vsq; ad extrema terræ. Qui ordo & in Euangelio proponitur. Sic scriptum est: *& sic oportebat Christum* Luc. 24 g *pati, & resurgere à mortuis tertia die, & prædicari nomine eius pœnitētiam, & remissionem peccatorum in omnes gentes, incipientibus ab Hierosolyma.* Ad quę loca respiciens D. Aurelius Augustin⁹, Ecclesia Christi quærēda est, ait, in scripturis sacris, vbi manifestè cognoscitur. Quibus designatur ipsa ab Hierusalem incipiēs crescere, & inde per Apostolos diffundi in omnes gentes, secundum seriem successionis durans ad hæc vsque tempora. Vidimus iam ortum, Incrementa, progressumq; Ecclesiæ, & deuenimus ad eam, quam Christianam, Catholicam, & Apostolicam profitemur, quam & vnam esse didicimus cum illa, quæ ab ipsa statim mundi origine cœpit in primis parentibus, nimirum vtramque connectente vno illo angulari lapide, vtraque vni innitente fundamento, vtraq; eundem spiritum fidei habente, per quem in sanguine

sanguine vnius mediatoris Christi ab eadẽ captiuitate, & hæc & illa liberata est.

Sed dixeris: Ecclesia hæc in scriptura passim dicitur noua, à Christo in terris versante cœpta ædificari, initiũ sumpsisse ab Hierosolymis. Alia ergo videtur esse ab illa veteri. quæ etiam tunc erat, cùm nondum terrena esset Hierusalem. Nouam sanè & nos esse fatemur, quandoquidem impletis euacuatisque veteris illius tabernaculi vmbris, noua, quodam schemate prodijt, vero fundamẽto in ea posito, ornata nouo sacerdotio, nouis sacramentis, sacrificijs nouis, noua doctrina Euãgelica illustrata, per quam gratia & veritas omnibus annunciata est per Iesum Christum sublata materia legis Mosaicæ, qua diuisi erant Iudæi à Gentibus, atque vtrisque in vnum conciliatis. Aliam autem esse non dicimus, cùm huius atque illius sit idem caput, idem spiritus vitæ, eadem lex fidei. *Habentes*, inquit Paulus, *eundem spiritum fidei, & nos loquimur.* Et Petrus: *Vt quid tentatis imponere iugum super ceruices discipulorum, quod neque nos, neque patres nostri portare potuimus, sed per gratiam Iesu Christi saluari credimus, quemadmodum & illi?* Et Ephesijs loquens Paulus: *Aedificati*, inquit, *est super fundamentum Apostolorum & Prophetarum ipso summo angulari lapide Christo*, siue vt significantiùs habẽt Græci *ὄντος ἀκρογωνιαίου αὐτοῦ Ἰησοῦ χριστοῦ*. Sed & ad Romanos, Gẽtilem populum ex naturali exectum oleastro insitum scribit veræ oleæ, nempè plebi Israel, atque illius cõsortem factum radicis atq; pinguedinis. Cõstat autem arborem nõ ideò aliam esse, si resectis ramis putridis, & arescentibus, noui ei ac varij inserantur surculi, dũ radix, ex qua succus trahitur, maneat perstetq;. Quòd verò initium sumpsisse dicitur à terrena Hierusalem, sic intellige, quòd nouo hoc schemate, & nouo modo ibi emicare cœperit, Christo, iuxta quod promiserat, mittẽte de cælo Spiritum, trepidantiaq; Apostolorum pectora mirabili virtute subitò implẽte, per quos tum ibi primũ, atque inde vbique terrarum noua doctrina Euangelij prædicata est. Atque secundum hanc nouam eius faciem, Christus in terris versans, ædificaturum se dixit Ecclesiam suam. Nam ad Ipsius vsque mortem vetus illud tabernaculũ statum habebat. Vetus est itaque Christi Ecclesia, & quodammodo noua secũdum nouam formam ab ipso ædificari cœpta in Iudæorum terra, inde per Apostolos in omnes gentes diffusa, atq; hinc nomen sortita est, vt Christiana, Catholica, Apostolica appelletur. Quam nunc eam esse, quæ Romano Pontifici est subiecta, facilè agnoscemus, si attendamus, quo ceu vinculo, immensa illa multitudo fidelium per orbem quaquauersum sparsa, in vnum contineatur. Donatus

Cor. 4. c.

Afer, qui malos nequaquam ad corpus Ecclesiæ pertinere contẽdebat, imò bonos malorum cõmunione pollui, vinculum illud Charitatem fecit, definiens Ecclesiam esse cœtum & congregationem bonorum, qui spiritu Dei ipsos sanctificante aguntur. Huius insaniam superans Ioannes Hussus, dãnatus Constantiensi Concilio, non charitate, sed gratia prædestinationis colligari dixit corpus Ecclesiæ, & quodlibet eius membrum suo capiti indissolubiliter vniri. Hic non peccatores tantùm, verùm etiam iustos quàm plurimos, adeoque viua templa Dei procul facit à corpore Ecclesiæ. Hos sequutus Martinus Lutherus, docet fidẽ esse hoc vinculum. Fidem definiens, qua quis certo & sine vlla prorsus hæsitatione sibi persuadet, ac de se peculiariter statuit, quòd sit Filius Dei, quòd Spiritum Dei habeat, quòd hæreditatem filiorum assequetur. Verbis quidem dissentire videtur, sententia verò accedit Ioanni Husso.

Omnes hi inuisibilẽ nobis faciunt & statuũt Ecclesiam, tanquã perpetuis illa damnata sit tenebris, quam nesciamus. quæ sit, aut vbi debeam' requirere, cùm nemo mortalium scire possit, odione an amore dignus sit. Sed quæso itane inuisibilis fuit Ecclesia, etiam tum recentula, ac vix dum coalita? Hierosolymis, cùm graui persequutione à Stephani nece infestaretur: Quomodo misit etiam Herodes manum, vt affligeret quosdam de Ecclesia, si tam procul semota est ab humano conspectu, quàm isti eam faciunt? An fortè aucta iam & constabilita, quò magis increuit, hoc cœpit esse minùs minusque conspicua? Certè longe melius, quàm isti, eam nobis depinxit eius author & institutor, itidemq; redemptor Christus Iesus, dum apud Matthæum eam comparauit insigni alicui ciuitati super montem sitę, quæ abscondi non possit.

Et tot antè sæculis Esaias propheta: *Erit*, inquit, *in nouissimis diebus præparatus mons domus Domini in vertice montium, & eleuabitur super colles, & fluent ad eum omnes gentes, & ibunt populi multi, & dicent: Venite, adscendamus ad mõtem Domini, & ad domũ Dei Iacob, & docebit nos vias suas, & ambulabimus in semitis eius. Quia de Sion exibit lex, & verbum Domini de Hierusalem.* En inuisibilis adeò aut occulta non est, vt eam etiam gentes à fide adhuc alienæ & perspicere potuerint & inuenire. Nec sanctorum tantum esse congregationem, sed malos cum bonis intra gremium suum complecti apud Matthæum non vno loco docet idem Saluator varijs ad hoc adhibitis parabolis, vt est parabola sagenæ missæ in mare, & ex omni genere piscium congregantis. Rursus nuptiarũ parabola, ad quas ingressus scribitur homo non vestitus veste nuptiali, vt iam taceã Mat. 13. f. Mat. 22. b

sexcen-

Matt.25.a sexcentas alias regni cęlorum parabolas. De Matt.13.d. decem virginibus. De agro, in quo crescunt cum tritico & zizania. De area frumentum & paleas continente. De vasis aureis & argenteis, ligneis ac testaceis, quæ in magna domo videre est. Etenim per hanc significari Ecclesiam docet ratio scripti, quam & aduersus Nouatianum vrget Ambrosius, enarrans hūc locum. Quid quod Christus Matthæi 5. *Qui soluerit vnum de mandatis istis minimis, & docuerit sic homines, minimus vocabitur in regno calorum. Qui verò fecerit, &c.* Ecce vtrumque dicit in regno cælorum, & qui non seruat mandata, quæ docet, & qui seruat pariter & docet.

Quid verò regnum cælorum, nisi Ecclesia? Breuiter arca Noe munda simul & immunda vehebat animalia in typo Ecclesiæ, ipso docente Apost. Petro, ca. 2. prioris epistolæ suæ. Ex his diuinę Scripturæ locis cuiuis perspectum puto, vinculum istud neq; charitatem esse, neque gratiam prædestinationis, neque rursus fidem, quēadmodum eā explicat Lutherus, sed sensibile aliquid potius esse oportere, quo & se mutuò, qui ad Ecclesiam pertinent, atque ipsam adeò Ecclesiam valeant dignoscere. Atq; hoc dicimus esse ordinem diuinitùs in ea institutū, quo videlicet illa mēbrorum varietas, (quam in Ecclesia videre est, & esse oportere ex ratione corporis in epistola, quam ad Corinthios scripsit, docet Apostolus) ad vnum ceu caput conspirat, cuius vi & imperio, in suo quodque continetur officio, gubernatur, & in finem dirigitur. Fide quidē seu visibili fidei sacramēto, in corpus Christi, quod est Ecclesia, inserimur, quēadmodum varijs locis tradit Scriptura.

At verò vbi iam insiti sumus, hoc quo diximus vinculo, velut mēbra in corpore cōtinemur, quod vel ipsa nos rerum natura docere potest, etiam tacente prorsus omni Scriptura. Ad hanc siquidem, si mentis oculos conuertamus, videbimus vbique in omni multitudine, quam cōciliauit natura, ordinem, & in omni ordine primum aliquod, & præcipuum, atque hunc adeò necessariū, vt sine illo nulla omninò multitudo, quantumuis exigua vel tantillū subsistere queat. Nec huius rei lōgè nobis petenda argumenta, ipsa in oculos nostros incurrunt. Corporis nostri constitutionem inspiciamus, constat illud ex multis membris, ac inter illa quædam principatum obtinent, ex quibus videlicet illa animalis vis, qua & sentimus, & mouemur in vniuersum corpus defertur, alia verò his subseruiunt. Atque inter has principes corporis nostri partes, vna præcipua est, nempè caput, cuius virtute reliquæ omnes reguntur, pro quo videas cæteras etiam certo se discrimini obijcere. Tolle hūc ordinem à corpore, & eius vnitatem sustuleris. Nam vno huc, aliò membro mouente aliò, schisma erit in corpore, & eorum nullum, quod vult, assequetur proprium. Nunc ad animum, alteram nostri portionem mentis aciem conuerte. Et ille enim ex quibusdam veluti partibus consistit, ratione nimirum & appetitu, inter quas hunc rursus ordinem necessarium fuisse videmus, vt præiret ratio, subsequeretur appetitus, qui si ab illa desciscat, non animum solùm, sed & corpus, vt ille ait, in præceps trahit. Breuiter, si per singulas naturæ partes hoc modo philosophari libeat, in omni multitudine in vnum conspirante necessarium ordinem, in omni ordine inuenies aliquid, quod præsit primum & præcipuum, sine quo nec vlla vnquam fuit humana societas, sed nec esse potest, siue regnum, siue respublica, siue ciuitas, siue castrum, siue domus, suus cuique ordo est necessarius, & in quoquo ordine suum caput, cui & sua authoritas est necessaria, per quam ea constet modereturque societas. Aufer à ciuitatibus magistratus, potestatesque publicas, atque inter eas supereminentem aliquam, cuius vi & imperio gubernentur, & in officio contineantur cæteræ, quid quæso relinques nisi fœdissimas seditiones, rapinas, cædes, & horrendos quosdam confusosq; tumultus?

Hæc cùm ita sint, cùm rerum experientia testetur, cùm ipsa muta natura hoc clamet, quis nō videat Ecclesiam, quæ latissimè per orbē diffunditur, quæ diuersissimas nationes hominum omnis sexus, ætatis conditionis complectitur, ordine necessario conciliari, gubernari, subsistere? Præsertim cùm eam vbique Apostolus nobis producat atque ingerat, velut animantis immensi corpus aliquod ex multis membris cōpactum, atque in solidam aliquam vnitatem connexum, quorum adinuicem fit conspiratio, ac mutua in his, quæ ad fidem, religionemque Christi, & finem salutis æternæ adipiscendum pertinent, communicatio. Certè siue hinc synagogam, quæ huius vmbra solùm fuit, siue ex altera parte quis eius exemplar cælestem Hierusalem inspiciat, & illic varios gradus, sed vnū, qui reliquis præsit, inueniet summum Pōtificem, qui & princeps sacerdotum appellatur. Et hic vnum Deum sub quo nouem angelorum choros conspiciet. Et dubitare adhuc poterit Ecclesiam Christi, quę inter hanc & illā media est, ex vna quidem parte respiciens vmbram, ex altera, verò spectās exemplar, carere posse vnitate presidis? Num verò credet quis Christū defuisse Ecclesiæ suæ, vt illi non prouiderit de omnibus ei necessarijs, & presertim de vno hoc, sine quo vel ad momentum nō posset

posset subsistere? Certè nemo, nisi qui ignorat hanc adeò ipsi charam fuisse, vt eius gratia è sinu patris in terras descenderit, quo eā sibi benedicto sanguine suo dedicaret. Sed agè paucis ac strictè ex Euangelicis literis declaremus absolutissimo hoc ordine, sub vnius pastoris seu præsidis authoritate, regimine, ac imperio ecclesiam à Christo constitutam, & in vnitatem redac am. Constat sanè Christum post resurrectionem suam Apostolis propagandam cōmisisse ecclesiam, quibus & parem omnibus tum tribuit potestatem, dicens:

Sicut misit me pater, & ego mitto vos. Accipite spi-
Ioan.20.f. *ritum sanctum, quorū remiseritis peccata, &c.* Quæ omnibus ex æquo dicta sunt, adeoque omnibus par hic collata potestas. At cùm secundum corporis sui præsentiam terras esset iā relicturus, vt ecclesiæ nitatem manifestaret, vnitatis eiusdem o iginem, ab vno incipientem sua authoritate disposuit, & inter duodecim pari potestate tū præditos vnum elegit, ac reliquis præfecit Apostolis, vt capite constituto scismatis tolleretur occasio. Sed qua Scriptura id docemus? Sanè apertissima. Ait Ch istus apud Ioannem capite 21. *Pa e oues meas.* Erant ibi tum præsentes, I oan s, I obus, T homas, atque alij. His omnibus præte missis vni Simoni filio Iona spe atim d xit: *Pasce oues meas.* Atque vt scias rem vehementer seriam ei demandasse, attende, quanto studio id egerit. Non satis habuit semel dixisse, iterum repetijt, nec hi subsistit, tertiò adiecit: *Pasce oues meas.* Rursus vt intelligas nō nudum ei verbi ministerium commisisse, sed regendi, gubernandique tradidisse potestatem in Ecclesiæ ędificationem, cùm bis dixerit: Pasce siue ale (hoc enim vocabulum Græcum βόσκε primo & tertio loco positum propriè significat) semel mutata voce ait ποίμαινε, id est, rege, & vt pastorem decet guberna. Significat enim propriè hæc vox, pastoraliter regere, quod certè præsidis atque superioris est, atque eius, qui non suum, sed suorum inprimis commodum spectat. Vnde Homerus Agamemnonem, cui vni tota Græcorum respublica, & imperium commissum erat, hoc ceu præcipuo epitheto honorat ipsum ποιμένα λαῶν, id est, populorum pastoré, simul & rectorem appellans. Neque verò in Ethnicorū literis solùm, sed & in sacra Scriptura in hac significatione vocem hanc vbique ferè vsurpatam reperies. Psalmo secundo de Christi regno loquens Propheta.

Reges, inquit, *eos in virga ferrea*, Græcè est ποιμανεῖ. Rursus Matthæi 2. *Ex te exiet dux, qui regat populum meum Israel,* & hic Gręcis eadem vox est. Sed pergamus, & studiosè singula expendamus. Non enim vel iota vnum hic positum existimandum, quod nō suum habeat pondus, cùm non obiter, aut quasi aliud agens, sed miro apparatu & studio rem hanc Saluator tractârit, ter dicens: *Pasce oues meas.* vbi cùm in genere oues dixerit, & non in specie, has vel illas, vel huius vel illius, aut regni aut prouinciæ, certè intelligitur commisisse vniuersas. Atque vt scias, cuiusnam oues ei pascēdas crediderit, vbiq; meas adiecit. Iam ne existimes solos Iudęos Christi oues esse, alio loco testatur, præter Iudæos & alias se habere oues. Hæc cùm non coacta aut contorta, sed simplex sit n da, & cuiuis legenti obuia verborum horum intelligentia, quis non clarè videt Christum totum ouile suum, id est, Ecclesiam suam vniuersam, vnius Petri administrationi & regimini commisisse, adeoque ipsum cæterorum quoque Apostolorum princip & caput, ac sui loco præpositum constituisse? Quid quòd multò antè quàm traderet, hāc ei se daturum potestatem apud Matthæum promisit, dum ait: *Tu es Petrus, siue tu es Cephas.* (Nam ea voce Christum vi m su ue Ioānes testatur, & in Hebræis codicibus, qui hodie in manibus habentur, etiam hoc loco apud Matthæum inuenitur.) Quæ vox ipso Ioanne Euangelista interprete hoc Hebræis est, quod Græcis est πέτρος, nobis saxum seu petra, super quam à se ædificandam Ecclesiam suam dicit, omnibus significare volēs, à Petro tāquam ab vnico post se principio emanaturam Ecclesiam, quodque haud secùs, ab illo hæc dependeret, quàm à suo fundamento dependet ædificium, adeoque, quòd omnes, qui illi non cohærerent non magis ad Ecclesiæ suæ pertinerent vnitatē, quam si qua ædificij pars à suo diuulsa fundamento iaceret. Pergit Christus. & Ecclesiæ huic Cephæ velut fundamento innitēti promittit, quòd portæ inferi nō sint aduersus eam præualituræ. Portas inferi sine dubio hæreses appellans, scismata, tyrannorum persequutiones, & breuiter quasuis tentationum procellas. Post hæc infert: *Tibi dabo claues regni cælorum.* Quibus verbis quid aliud quæso significare voluit, quàm regendæ gubernandæque suæ Ecclesiæ potestatē & authoritatem in vnum Petrum, ad quem hæc speciatim cæteris adstantibus & audiētibus Apostolis dixit se collaturum?

Nam regnum cælorum hîc appellari Ecclesiam ex alijs eiusdem Euangelij locis, quæ infinita penè sunt, est certissimum. Atque in clauium traditione scimus ex more ciuili vel domum vel regnum administrādum committi.

Harum demùm, quas ei se traditurū promittit, clauium energiam exprimēs. Quodcunque, ait, ligaueris, & cætera, non ad certa contrahit aut coarctat, sed quodcunque, ait,

ait, œcumenicam illi & vniuersalem omnium, quæ in ampla hac Ecclesiæ domo dispensanda, constituenda, ordinādaq; forent, authoritatem tribuens. Atque hanc exercendi non certis circunscribit limitibus, sed absolutè dicit super terram. Orbem videlicet terræ vniuersum eius subijciens imperio, legibus & præceptis. Hæc duo, quæ produximus diuinæ scripturæ loca (vt alia prætereamus) an non certò persuadent, imò fateri cogunt Apostolum Petrum totius Ecclesiæ caput, summumq; in terris pastorem, penes quem sit summa rerū potestas, à Christo super omnes constitutum? Certè negare non possumus, quin hæc tacentis literæ simplex sit intelligentia, quam & germanam esse nemo dubitare potest, cùm initio vniuersi scriptores Ecclesiastici, Hieronymus, Augustinus, Ambrosius, Hilarius, Cyprianus, Tertullianus, nec Latini modo, sed & Græci Cyrillus, Basilius, Chrysostomus, Theophylactus, Origenes, atque alij, ex his diuinæ Scripturæ locis intellexerint hanc, quā diximus, in Petrum à Christo collatam potestatem, quorum testimonia ne sim molestus, & horam vobis preciosum sumptum suffurer, hic referre supersedeo.

Hæc ergo, quæ potestate Christi sunt ꝓpria, vt esse fundamentum Ecclesiæ, esse caput Ecclesiæ, participatione quadam intelligimus esse communia Petro. Solus siquidem Christus robur & incrementum membris præstat. Solus Christus ædificij molem continet, solus inquam, sua ipsius propria virtute, atq; hac ratione solus ipse & caput, & fundamentū Ecclesiæ appellatur. Petro verò hæc tribuuntur propter potestatem à Christo in ipsum deriuatam. At verò si Petro hæc collata potestas est, vt verisimè esse ostendimus in ipso, & successoribus eius eādem datam esse, necesse est intelligere, eas ob causas, quas antè reddidimus, nimirum vt schismatis tollatur occasio, & Ecclesiæ sua constet vnitas. Nisi quis dicat pro solis illis, qui tum in corpore degebant, Christū mortuum, atq; illis vita defunctis, & Christi in terris Ecclesiam pariter interijsse. Sed longè secùs res sese habet.

Non præteribit, (inquit Christus, Lucæ 21.) *generatio hæc donec omnia hæc fiant*. Certè dubiū nemini esse potest Apostolos iam præterijsse, præterijsse & cæteros, qui tum in viuis erant, nec tamen ad hunc vsque diem expleta cuncta cernimus, quæ prædixit Christus. Quare de Christianorum generatione, quæ à Petro tum sumpsit exordium, hæc verba intelligere est necesse, eamq; ab ipso, à quo cœperat, ad nos deriuatam esse, duraturam vsque dum omnia fiant, id est, vsque ad sæculi consummationem, quemadmodum ex capit. 24. Matthæi discimus. Et apertiùs idipsum ad Ephesios 4. docet Paulus, vbi de Christo & eius Ecclesia loquens. *Et ipse* (inquit) *dedit quosdam quidem Apostolos, quosdā autem Prophetas, alios verò Euangelistas, alios autem pastores & doctores*. Qui omnes ad vnum ceu caput, necessariò, vt antè ostendimus, sunt referendi: Dedit autem illos ad consummationem sanctorum in opus ministerij, in ædificationem corporis Christi, non in centùm tantum annos, sed donec occurramus omnes Filij Dei, in virum perfectum. Vides ordinem, quem in Ecclesia Christus sua authoritate disposuit, perpetua successiōe duraturum, quoad ipsius corporis consummatum fuerit penitùs ædificium, quod tunc erit, quando tradet regnum Deo, & Patri, cū erit Deus omnia in omnib. Quare quod dictum Petro est: *Pasce oues meas* Rursus: *Tibi dabo claues regni cælorum*, non vni personæ Petri dictū Christus voluit, sed in illo omnib. qui vicaria ordinatione ipsi succederent.

Vnum hoc nunc restat ostendere, videlicet Romanum Pontificem esse legitimū successorem Petri, adeoq; Christi in terris vicarium, nec hoc sanè difficile. Habemus traditionem antiquam iam inde ab initio ad nos vsque deriuatam, quæ quidem adeò plena est veritatis ostensio, vt ea maior, aut certior, alia haud vlla esse queat. Scripturæ adulterinus sensus affingi potest, ac traditæ doctrinæ non item. Ac primùm, quod ita senserit Ecclesia ante annos quadringentos, vt hinc incipiamus, discimus ex Bernardo, qui ad Eugenium in hæc ferè verba scribit: Episcopus Romanæ Ecclesiæ est summus Pontifex, primus Episcoporum, potestate Petrus, vnctione Christus, vnus omnium pastor, cui claues traditæ sunt, cui oues creditæ sunt; alij pastores greges sibi habent assignatos, singuli singulos: Ecclesiæ autem Romanæ Pontifici vniuersi sunt greges crediti, non modò oues, sed & pastores. Alij multi Episcopi vocati sunt in partem solicitudinis, solus ipse plenitudinem habet potestatis. At verò Ecclesia tempore Bernardi hoc credidit & docuit, quod ante annos plusquam quingentos inuenit docuisse Ecclesiam temporibus Hieronymi, & ante hunc temporibus Cypriani. Patet istud ex Epistola Hieronymi ad Damasum Papam, & longissima illa pariter & eruditissima Epistola Cypriani ad Antonianum. Tum in tractatu eiusdē de simplicitate prælatorum. & alijs locis quàm plurimis, vbi Romanæ Ecclesiæ Episcopum docet esse, qui secundum successionem Petro vicaria ordinatione succedit, atque hunc Catholicæ, id est, vniuersalis Ecclesiæ Episcopum esse, qui canones tradat vniuersales, id est, ab omnibus obseruandos Episcopis: eosque

scindere vnitatem Ecclesiæ, qui se contra illum erigunt. Rursus, quam viuente Cypriano Ecclesia doctrinam profitebatur, eandem tenuit & docuit Ecclesia iam olim ante mille trecentos annos temporibus Irenæi, qui Polycarpi discipulus fuit: ille verò Ioannis Euangelistæ, & ab eodem deinde Episcopus Smirnæis datus, familiariter versatus, & cum alijs Apostolis. Hic, inquam, Irenæus eadem planè, quæ Cyprianus de Cathedra hac & successionis ordine libro tertio contra hæreses Valentini capite tertio tradit. (Verba breuitatis studio omittimus.) Vbi & commemorans, qui à Petro alij alijs successerint, tandem nunc, inquit, duodecimo loco Episcopatum ab Apostolis habet Eleutherius. Quemadmodum Episcoporum sibi inuicem succedẽtium ordinem ad sua vsq; tempora deducens Augustinus finit in Anastasiũ epistola centesima sexagesima quinta. Ab hoc si enumerare iam pergas, qui deinde alij alijs successerint, indisrupta serie decurres vsq; ad Paulum tertiũ Romanorum Pontificem. Quam profectò successionem, cũ nec tyranni, nec hæretici, nec machinæ demum vllæ diabolicæ infringere hactenus valuerint, cùm dixisset Christus: *Tu es Petrus, & super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam*, rectè subiunxit. *Et portæ inferi non præualebunt aduersus eam.* Ex his quæ diximus, certum est Romanum Pontificem esse Petri successorem, adeoque Christi in terris vicarium, ac vniuersalis Ecclesiæ Episcopũ: Non quidem ob id, quod doceat sic Bernardus, non rursus, quia hoc tradit Cyprianus, Hieronymus, Augustinus, aut cæteri, sed quia iam inde ab initio ad hæc vsque tempora Ecclesia sic credidit, tenuit, docuit, & prædicauit, quæ, vt diximus, plenissima veritatis ostensio est. Atq; hac potissimum machina sanctissimi patres aduersarias munitiões deiecerunt, cunctæq; hæreses vsq; abolitæ sunt. Quid inquit Irenæus: Si nec Apostoli scripturas reliquissent nobis, nónne oporte bat ordinem sequi traditionis, quem tradiderunt his, quibus committebant Ecclesias? Oportebat sanè.

Sed iam orationis corpus paucis contrahamus: Ostendimus hactenus vnam esse Ecclesiam, quæ ab ipsa statim mundi origine cœpit in primis parentibus, quæque à Christo, vt Christiana dicatur, nomen est sortita, duratura vsq; in finẽ sęculi, hancque ibi nunc inueniri, ibi ipsum, quo colligata est, vinculum inuenitur. Ibi porrò vinculú hoc inueniri, vbi ordo diuinitùs in ea institutus inuenitur. Hunc aũt ibi inueniri, vbi præter finem, qua in mediatorem creditur, vera reperitur subiectio, hoc est, obedientia erga Præsidem, qui Christi in terris vices gerit. Atque ex his, quod in quæstione proponebatur, definitur certissimè, videlicet, Ecclesiam Romano Pontifici subiectam, e[illegible] ipsam Christi Ecclesiam, cùm ille huius vicesin terris gerat. Neque vero hęc solis Europę populisime terminis, quemadmodũ male vulgò, persuasum est, cohibetur. Sunt hodie in Aethiopia sexcenta regna, quæ eandem nobiscum fidem & doctrinam profitẽtur, vt testantur qui illinc veniunt.

Sunt & in longissimè dissitis & nobis hactenus, & priscis antè sęculis incognitis insulis fidei nostræ vexilla, licet recens illata. Neque verò propterea Catholica appellatur Ecclesia, quòd vbiuis gentium vno ac quouis tempore eam sit inuenire, aut esse oporteat, sed quòd nulli affixa loco, nulli genti aut familiæ alligata, omnes omninò homines intra gremium suum complectatur, qui in Christo baptizati, veram fidẽ retinent, quicunque tandem illi sint, cuiuscunque gentis vel cognationis, vbicunque locorum, in partibus mundi inaccessis licet inueniantur; quodque apud illas gentes, vbi necdum est, neque antè fuit, illic futura sit Christi Ecclesia. Prædicabitur, inquit, hoc Euangelium regni in vniuerso mundo, & tunc veniet consummatio. Atq; ad hunc modum intelligenda sunt Prophetarum vaticinia, quibus designatur ipsa quaquauersum proferenda, vsque ad extrema quoque terrę. Hanc Ecclesiam, quę ab vnitate prælidis vna est, à successionis serie Apostolica prolitemur, dum in symbolo dicimus Sanctam Ecclesiam Catholicam. In hac permanendum nobis, si membra Christi esse velimus. Ab hac qui absistunt, malæ sententiæ sunt, hæretici sunt, non ad CHRISTVM, sed ad Diaboli corpus pertinent. Iactent quantum velint fidem in Christum, iactent vel maximè tenere se verbum Dei, & si placet, ceruices suas etiam pro CHRISTI nomine prebeant, nihil est, alieni sunt, prophani sunt, hostes sunt: Martyres Dæmonis esse possunt, CHRISTI non erunt. Cum capite congregari nõ possunt, qui corpus deserunt: Deserunt autem corpus, qui à communione illius se Ecclesiæ separant, vbi Episcopatus vnus est, hoc est, ab vnitate proficiscitur, vt explanatum est. In hac nos, qui intus sumus, in finem vsque seruet. Ad hanc qui foris sunt, reducat & abducat ipse qui eã fundauit, & acquisiuit sanguine suo Christus Iesus, cui gloria & imperium in sæcula sæculorum, Amen.

Obiectio.

CONtra eam orationis partem, qua dixi Ecclesiam bonos complecti pariter & malos, arguit doctissimus præses disputationum harum in hunc modum. Ecclesia v-

clesia vnum quoddã corpus est, cuius Christus caput, & nos membra de carne eius, & de ossibus eius: non autem est membrum corporis, præsertim viui, quale hoc intelligitur, quod nullum recipit influxum à capite, quod nullam cum membris communionem, nec conspirationem habet. Non igitur mali ad corpus Christi, quod Ecclesia est, pertinent. Propositio prima sumpta est ex epistolis Paulinis. Altera notior est, quàm vt probatione indigeat. Consequentia patet, quia mali vitæ spiritualis omninò
2.Cor. 6.c expertes sunt, cùm vacui sint charitate. Et Corinthijs scribens negat palam Apostolus, communionem esse posse luci cum tenebris *τίς δὲ κοινωνία*, inquit, *φωτὶ πρὸς σκότος*. Vnde eisdem mandat, ne cum peccatoribus, vt sunt fornicarij, auari, ebriosi, vel cibum capiant. His vt respondeamus, aduertenda est in primis doctrina quam capite decimo octauo apud Matthæum proponit Saluator: Si peccauerit, inquit, in te frater tuus, vade & corripe eum, Græcis ἔλεγξον, quæ vox anceps est apud eos, quemadmodum arguere apud Latinos. Aliud enim intelligo dum apud Poetam lego, degeneres animos timor arguit. Aliud dum audio apud Paulum, *Peccantes coram omnibus argue*. Illic ostendere, hic reprehendere significat. In priori significatione putant quidam vsum esse Saluatorem, vt sensus sit: argue, id est, rationibus & admonitionibus peccati periculum detege. Verũ mihi magis placet, quod vertit interpres, maximè cùm Lucas ἐλέγχειν per ἐπιτιμᾶν reddiderit cap. 17. *Si peccauerit in te frater tuus*, ἐπιτίμησον αὐτῷ, inquit, id est, Increpa illum. Si verò post increpationem tuã nihilominus pergat, adhibe tecum adhuc vnum, vel duos: Non quidem quibus delictũ detegas, sed quos preceris & inducas, vt ipsum vnà tecum obseruent, num secundo in idem delictum incidat. Testes enim adhiberi iubet, hoc est, præsentis delicti, inspectatores non autem prçteriti examinatores. Nã addit. Vt in ore duorum, vel trium testium stet omne verbum. Quod si & hos despexerit, Ecclesiæ rem aperias, vt ipsa qua dignum est seueritate, arguat peccatorem tam pertinacem, Sed nunquid Ecclesia de his, qui foris sunt, iudicat? Quid mihi, inquit Paulus de his, qui foris sunt iudicare? Nonne de ijs, qui intus sunt, vos iudicatis? Nam eos, qui foris sunt, Deus iudicabit. Est ergo peccator in Ecclesia. Sed & Paulus Corinthios reprehendens, quod publicum illum & nefarium scortatorem in Ecclesia tolerarẽt, Inde vt eijciant, præcipit ἐξάρατε (ait) *τὸν πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν*, id est, Profligate istum malũ ex vobis ipsis. Ex his locis discimus, peccatores tantisper esse in Ecclesia, quoad ipsius Ecclesiæ iudicio ac authoritate eijciantur, vel certè ipsi sese præcipitent vltro, quod per hæresim fieri & schisma certum est. Hæresis siquidem fidem, qua Ecclesiæ incorporamur, impugnat. Schisma ordinem, quo Ecclesia in vnum continetur, scindit ac rumpit. Quare quod ex Apostolo nobis opponitur, Ecclesiam vnum quoddã corpus esse, cuius Christus caput, &cę. fatemur & nos verum esse. Quod verò sublungitur. Non esse corporis membrum, quod nullum recipit influxum à capite, neq; hoc diffitemur. Sed quando subsumitur, peccatorem nullum à capite influxum recipere, nullam habere cum cæteris membris communionem, hoc prorsus negamus: Quanquam enim peccator doni illius, quod Greci ἀγάπην vocant prorsus expers sit, nec vitæ influxum percipiat, recipit tamen influxum spiritus à capite, quo cæteris membris vnitur, videlicet veracem fidei confessionem & subiectionem sub sacrum principatum. Discere istud licet ex collatione, quam facit Apostolus inter nostrum hoc & mysticum Christi corpus. Etenim in nostro corpore varia membra videre est: at ea non influxum omnia vitalem à capite percipiunt, atque ea, quæ percipiunt, non æquè hunc percipiunt. Sunt namque & languida inter corporis membra, sunt & arida ac mortua, omnia tamen hæc membra: & quod membra virtute & vi spiritus est, qui à capite ꝑfluit, ac inde occulto lapsu means, perque singula discurrens membra, ea vel animat, vel vegetat, aut certè vigore suo præstat, vt cæteris vnita maneant. Aliud ergo est influxum vitæ recipere, aliud influxum spiritus, quemadmodum & diuersa sunt, esse membrum corporis, & esse viuum membrum in corpore. Ad hæc illas functiones quæ faciũc augmentum totius corporis in ædificatione vniuscuiusque membri, malis iuxta ac bonis idem ipse spiritus à Christo capite manans dispertit. *Vnicuique*, ait Apostolus, *datur* 1.Cor. 12.
manifestatio spiritus ad vtilitatem. Alij quidem per spiritum datur sermo sapientiæ, alij autem sermo scientiæ secundum eundem spiritum, alteri fides in eodẽ spiritu, alij gratia sanitatum in vno spiritu, alij operatio virtutum, alij prophetia, alij discretio spirituum, alij genera linguarum, alij interpretatio sermonum. Hæc autem omnia operatur vnus atque idem spiritus, diuidens singulis prout vult. Et nonnullis interiectis: *Quosdam posuit Deus in Ecclesia*, ait, *primum Apostolos, secundo Prophetas, tertio doctores, deinde virtutes, exinde gratias curationum, opitulationes, gubernationes, genera linguarum, interpretationes sermonum*. En corpus Ecclesiæ ac eius membra, functionesque à spiritu in membra diffusas. *Posuit*, inquit, *in Ecclesia primum Apostolos*. Sed nunquid Apostolus non erat Iudas? Erat sanè. An tu, ait Bernardus, de illius Apostolatu dubitas, quem Dominus

elegit? Nónne ego, inquit vos duodecim elegi? Sed iustus ne erat Iudas? Audi quid de eo subijciat. Et vnus ex vobis diabolus est: *Posuit*, inquit, *in Ecclesia primum Apostolos, secundo Prophetas, tertio doctores, deinde virtutes, exinde gratias curationum. Sed nunquid non multi dicturi sunt in die illa, Domine Domine, nónne in nomine tuo prophetauimus, & in nomine tuo dæmonia multa eiecimus, & in nomine tuo virtutes multas fecimus?* quid audituri sunt: Nunquam noui vos. Falsum proinde est, peccatorem non esse capacem influxus, qui à capite in membra per spiritum diffunditur. Falsum quoq; est ipsum nullam cum cæteris membris habere conspirationem vel communionem. Communicat enim verbo, & fide & sacramẽtis. Et sicut fide, ita cæteris etiam donis, quæ iuxta analogiam fidei ipsis membris partitur spiritus, non omnibus omnia, sed alijs alia atq; alia, hocq; ideo vt dum quoduis alterius opera indiget, velut vnius alicuius animantis mẽbra mutuo sese cóplexu foueant, alant, tueanturq;, quemadmodum in ea, quam ad Romanos scripsit, & in Epistola ad Corinthios atque alijs docet Apostolus. Porrò quod 1. ad Corinth. 6. ait. Nullam luci cum tenebris posse esse communionẽ, de ea intelligimus communione, quæ secundum animorum cõcordiam est, qualis est ea, qua aut fouetur impietas, aut fauetur eidem vel tacendo vel approbando. Quod verò Corinthior. 5. pręcipit. Ne vel cibum cum ebriosis atque alijs id genus hominibus capiamus, causam habet, lucrum videlicet, & custodiã charitas. Lucrum quidem, vt eum à cuius consortio nos separamus, hoc modo lucrifaciamus Christo. (Sæpè enim ea ex caussa quia deseritur, resipiscit peccator) custodiã verò charitatis in nobis atque alijs, ne malorum contubernio ipsi inficiamur. His similibusque caussis cessantibus cessant, ait Augustinus, & prohibitiones ipsæ. Nam & Saluator cum suo traditore ad vltimum vixit osculum, & cum publicanis manducauit, & bibit.

Quæstio secunda.

1. Ioan. 5. SEcunda quæstio est: Quomodo scribatur apud Ioannem: Est peccatum ad mortem, non pro illo dico, vt roget quis, cùm de nullo mortalium, quoad viuit, desperare liceat? Nouatianus, qui Cypriano hostis pœnitentiæ dicitur, omnibus à Baptismo in peccatum lapsis spem veniæ adimebat, definiẽs omne eiusmodi peccatum esse ad mortem, hoc est, vt ipse volebat, peccatum omninò irremissibile. Sed longe abesse debet hæc sententia à cordibus credentium, cum ipse
Ezec. 18. Dominus apud Ezechielem palam testetur, se nolle mortem peccatoris, sed vt conuertatur & viuat. Et hac sua Epistola ipse Apostolus Ioannes eos, qui in Christo baptizati erant, exhortans: *Hæc*, inquit, *vobis scribo, vt non peccetis, sed & si quis peccauerit, aduocatum habemus apud Patrem Iesum Christum iustum, & ipse est propitiatio pro peccatis nostris, non pro nostris autem tantum, sed etiam pro totius mundi*. Neque est quod quis persuadeat sibi, vel magnitudine, vel peccatorum multitudine, misericordiæ aut pœnitentiæ in terris legem posse separari. Vulgo scriptum est apud Hieremiam, dicitur: *Si dimiserit vir vxorem suam, & recedens ab eo, duxerit virum alterum, nunquid reuertetur ad eam vltra? Nunquid non polluta, & contaminata erit mulier illa? Tu autem fornicata es cum amatoribus multis, tamen reuertere ad me, dicit Dominus, & ego suscipiam te.* Et apud Esaiam. Hier. 3. A.
Quiescite agere peruersè, discite, benefacere pupillo, defendite viduam, & venite, & arguite me, dicit Dominus. Si fuerint peccata vestra vt coccinum, quasi nix dealbabuntur, & si fuerint rubra sicut vermiculus, velut lana alba erunt. Vnde in symbolo inter cæteros fidei articulos, absolutè confitemur remissionem peccatorum. Hac fidei regula, seu basi posita, quæramus quid sit, quod habet Ioannes in prima sua epistola capite quinto. Est peccatum ad mortem, non pro illo dico, vt roget quis. Nam vbi spes veniæ relinquitur, vbi & oratio locum habet. Ac primum dicamus, quid sit peccatum ad mortem. Non omne hoc appellari peccatum ad mortem, quod mortale dicimus, ipsa nos litera attentiùs lecta docet. Siquidem de peccato nõ ad mortem in pręcedenti statim sententia dicitur, quod ipsi, qui illud facit, vitã redimat. Verba hęc sunt: Qui scit fratrem suum peccare peccatum nõ ad mortem, petat, & dabitur ei vita, peccanti non ad mortem. En, dabitur ei, inquit, vita ergo vita destitutus erat. At qua vita? Animæ vtique. Esai. 1. 6.

Ea autem gratia est, seu charitas, per Spiritum sanctum animæ infusa, qua, ipsa, non aliter, quam per ipsam viuit corpus. Hæc autem vita non nisi per mortale peccatum deperditur, vt est notissimum. Non igitur paria sunt, peccatũ quod nos mortale dicimus contra veniale distinguentes, & peccatum, quod ad mortem vocat Ioannes, sed inter mortalia, certum quoddam genus, aut species sit oportet. Augustinus sanè, primo lib. de sermone Domini in monte, peccatũ hoc putat esse, quando post agnitionem veritatis oppugnatur fraternitas, & aduersus ipsã gratiam qua reconciliatus est, inuidentiæ facibus quis agitur: verum libro primo retractionum addendum fuisse, dicit. Si in hac tã scelerata mentis peruersitate finierit hanc vitam. Caussam reddit.

Quoniam de quocunque pessimo in hac vita constituto, non est vtique desperãdum

nec pre

nec pro illo imprudenter oratur, de quo nó desperatur. Si hoc modo peccatum ad mortem cum Augustino definiamus, in promptu ratio est, quare dixerit Ioannes, ne pro eo quis deprecetur: siquidem qui impœnitenti corde moriuntur, damnari certum est. At damnatis omnis spes veniæ est adempta. Vbi autem spes veniæ non est, nec orationi locus esse potest.

Hæc sententia licet verissima, hoc tamen incommodi videtur habere, quòd nemo mortalium satis deprehendere valeat mentis hanc vsque in finem impœnitentiā, cùm Deus, qui solus cor hominis introspicit, etiam immutare illud subitò possit. Quare & Ecclesia pro his, qui rabida mente cum fratre manus conferentes occumbunt, aut aliàs in peccatis constituti, subitò hinc rapiūtur, orare non cessat. Sed neque admonendi hac de re erant, ad quos scribit Apostolus Ioannes, cum ipsos, vt videtur, id latero haud potuerit. Alia igitur via, si forte succedat, hanc tentemus explicare sententiam. Hieronymus libro secundo aduersus Iouinianum ex hoc loco Ioannis, docens inter peccata magnam esse distantiam, quæ ille paria faciebat. Stoicorum in hoc sectator, dicit peccatum non ad mortem esse, de quo non facilè impetratur venia. Hoc autem peccati genus, quodnam vel quale sit, hunc sequutus definit Diuus ille Bernardus in libro, quem de gradibus humilitatis conscripsit, dicens illud esse, quod ex inueterata peccandi consuetudine, qua Dei metus amittitur, & contemptus incurritur, procedit. Et si diligentiùs rem considerare voluerimus, videbimus rectissimè id a Bernardo dictum. Is etenim, qui nondum eò malitiæ deuenit, vt ex consuetudine faciat, malè, sæpè vel lassante ipsum iniquitate, vel stimulante conscientia, peccare desistit, atque metu Gehennæ terrefactus, ad gratiam Dei implorandam confugit. At ille, qui in peccandi venit consuetudinem, absque labore, sed & absq; fræno, securus perpetrat mala. Laborem in durissima peccati seruitute, vt non sentiat, consuetudo facit, frænnm, hoc est, diuinorum iudiciorum timorem adimit toties iterata iniquitas, qua eius ita mens obduratur, vt iam dicere audeat, licet non ore, corde tamen. Non est Deus. Quare tantum abest, vt peccandi possit subire humilitatem, vt ne in mentem quidem ei veniat, adeoque in morte vsque ad mortem ferè manet. En qua ratione hoc peccatum ad mortem dictum. Verùm cùm & hunc Deus potenti dextera sua (licet rarus ille sit diuinæ misericordiæ effectus) de vitiorum profundo educere valeat, ideoque nec hic desperare semel liceat, quid est, quod ait Ioannes: Est peccatum ad mortem non pro illo dico, vt roget quis? An spei refugium esse possit, vbi oratio locum non inuenit? Hæc, quæ primo adspectu haud exigua videtur facilè absoluetur difficultas, si ipsius Apostoli verba diligentius inspiciamus. Ait enim: Hæc est fiducia quam habemus ad Deum, quia quodcunq; petierimus secundum voluntatem eius, audit nos. Ex hac deinde istam infert sententiam. Qui scit fratrem suum peccare, peccatum non ad mortem petat, & dabitur ei vita peccanti non ad mortem. Ac si dicat. Cùm ea nobis sit apud Deum impetrandi, quod petimus, fiducia, haud quaquam omittere debemus, quin pro peccatis fratrum, quæ fragilitate humana, vel alias, nó ex malitia aut consuetudine, committuntur, deprecemur, plenè persuasi quod veniam impetrabimus. Cæterum pro peccato ad mortem non dico, quis oret, hac nimirum impetrandæ veniæ fiducia, quod ad suam petitionem mox illi reddetur vita Quid ergo? quasi diffidés confidat, & non oret, sed gemat, plangat, saccum adhibeat, & clamet in cælum, si fortè exaudiat Deus, & misereatur. Non ergo absolutè orare vetat, sed negat eam hac in re iustis posse esse fiduciam: quod si orent, facilè sint exoraturi.

Hanc puto germanám esse sententiam loci huius, quanquàm non ignorem aliter interpretari Ambrosium, cuius commentarius (si fortè id scire quis desideret) est capite nono primi libri, quem de pœnitentia scripsit.

Tertia quæstio.

TErtia quæstio est. Quomodo Moyses dicat *Deum reddere peccata patrum in filios, in tertiam & quartam generationem*, cùm apud *Exo. 20.*
Ezechielem legamus: *Non portabit filius iniquitatem patris.* Quæstio hæc adeò facilis Hiero- *Ezec. 18.*
nymo visa non est, vt de se ingenuè testetur, quòd post lectionem legis ad id vsque tempus, quo in caput Ezechielis decimum octauum commentaria conscriberet, occultum passus sit scandalum, quod iniustitia videretur Dei, alium peccata luere, quam tamen sententiam explicare putabit Exodū. Primum ergo quæramus, quæ sit vera intelligentia legis, qua inuenta, diuinæ iustitiæ rationem reddere conabimur. Deinde huius atque illius, quæ apud Ezechielem est, sententiæ tollemus scandalum. Cum enim idem Deus sit, qui hic, & qui illic loquitur, inter se discrepare non possunt. Diuus Hieronymus, atque hoc, ipso, vt putat, doceote Ezechiele, scribit Exodum accipi debere, quasi parabolam, vt aliud in verbis sonet, aliud in sensu teneat. In verbis prætendit filios puniri ob peccata parentum, & illo prouerbio, Patres nostri comederunt

vuam acerbam, & dentes filiorum obstupescunt, exprimebant Iudæi, sed grauè ipsos legem intellexisse docet Ezechiel, dum reprehendens eos, ait: Quid est, quòd inter vos parabolam vertitis in prouerbium? ac si dicat: Cur sententiam Exodi sic accipitis, quasi historiæ veritatem, vt aliorum scelera in alijs vindicentur, cum ea sit parabola? Non enim ideo puniuntur in tertia & quarta generatione, quia deliquerunt patres eorum, sed quia patrum extiterút æmulatores, hæreditario malo & impietate in ramos quoque de radice crescente. Ad hunc ferè modum Hieronymus. Verùm si id tantùm voluit Exodus, cur non potius filiorum, quã in filijs peccata patrum vindicari dixit, cú & ipsi, sicut patres, peccatores extiterunt?

Sed & quid dicemus ad scripturas apertissimas, quibus manifestè docemur, peccata parentum ad filios redundare? Nonne Geneseos nono, peccante Cham, ac irridente nuditatem patris, sententiam non ipse qui risit, sed filius eius suscepit Chanaan? Nònne peccauit Dauid adulterans Vriæ coniugem, atque in puero recens nato peccatum vindicatum est? Nònne Hieroboam ob patris delictum regno ex parte exutus legitur? Nonne peccatorum Achab regis Israel in eos posteros pœna est dilata? Nihil ergo incommodi, si dicamus scripturam hanc exodi simplicem explicare sententiam nimirum peccata patrum in filijs & nepotibus vindicari, cùm eam tot alijs in locis agnoscamus. Et si attentè quis Ezechielem legat, deprehendet apud ipsum parabolam dici, non hanc scripturam Exodi, sed quam passim ipsi in ore habebant. *Patres nostri comederunt vuam acerbam, & cætera.* quod ex his, quæ dicturi sumus, euadet manifestum. Antè tamen diuinæ iustitiæ rationem reddamus. Quomodo videlicet iniustum non sit peccata patrum visitare in filios. Et quidem bifariam id accipi potest. Vel vt intelligas ipsa peccata redundare ad filios, ita vt verè illorum participes fiant, & peccatores constituantur. Hoc modo docente Scriptura, solius primi parentis Adæ iniquitatem portamus, atque id iustè quidem, quia illa, quæ originis iustitia appellatur, data illi erat, non vt ea ipse solus iustus esset, sed vt ab eo ceu fonte quodam ad posteros manaret. Hanc quia peccando amisit, & nos in illo eandé perdidimus, quia ipso peccante, & nos in illo, secundum Paulum, peccauimus, nam in lumbis eius eramus. Verum hæc explicandi ratio in Exodo locum non habet, cùm de proximorum peccatis parentum sermo ibi sit. Altero modo accipi potest, vt pœna paterni delicti, & non ipsum delictum in filio deriuetur. Cumque duplex sit pœnarum genus: Alterum, quod in præsenti vita infertur. Alterum, quod post mortem in gehenna infligitur: de priori tantùm genere intelligenda est Scriptura. Sicut enim promissiones legis, ita & comminationes temporales erant. Hoc autem quomodo diuinæ iustitiæ non aduersetur, haud difficulter intelliget, qui secum statuit, quod res est. Ista, quæ vulgo appellantur mala, vt sunt paupertas, seruitus, morbus, exilium, mors, ἀδιάφορα esse, hoc est, nec bona nec mala, sed talia cuique qualis ipse est, qui ea patitur. Cum igitur prodesse hæc possint, nihil iniuste agit Deus, dum ea innocentibus etiam immittit, sed materiam præbet exercendæ virtutis. Et quamuis pœnæ propriè dicendæ non sint, quatenus ab his, qui non peccauerunt, tolerantur, cùm omnis pœna, si iusta est, peccati pœna sit, ob quorum peccata infliguntur, quare & rectè in tertiam & quartam protrahuntur generationem, quia ad tantùm ferè tempus olim viuebant homines, vt quartam à se viderent progeniem, qua aduersa patiente ipsi non poterant non cruciari.

Iam reliqua est quæstiuncula: *Si Deus visitat iniquitatem patrum in filios, & filios filiorum, & qui nascuntur ab illis*, quid est, quod dicit Ezechiel: *Non portabit filius iniquitatem patris?*

Videntur enim hæc ex diametro pugnare. Nam filium non portare iniquitatem patris, est ipsum neque culpæ, neque pœnæ paterni delicti obligari, quemadmodum id non obscurè docet ipse orationis textus, dú penitiùs inspicitur. Dico, alia & alia respicere tempora locum hunc Exodi atque eum, qui apud Ezechielem est. Ille siquidem ad vetus pertinet testamentum, quæ est lex timoris, seueritatis, ac vindictæ. Sententia verò Ezechielis de nouo testamento continet prophetiam, quę quidem lex amoris, & mansuetudinis, & gratiæ est, in qua illæ pœnarú comminationes multiplices, sicut & promissiones ipsę mutatæ sunt. Quod dum propheta in spiritu præuideret futurum, dixit parabolam illam: *Patres nostri comederunt vuam acerbam, & dentes filiorum obstupescunt*, è medio tollendam. Viuo ego, dicit Dominus Deus, si vltra vobis parabola hæc in prouerbium erit, fuit ergo tempus cùm illa locum haberet. Quòd verò nouum respiciat testamentum, discimus ex Hieremia qui capit. 31. eandem hanc referens sententiam: In diebus illis, inquit, non dicent vltrà. Patres comederunt vuam acerbam, & dentes filiorum obstupuerunt: sed vnusquisque in iniquitate sua morietur. Omnis homo, qui comederit vuam acerbam, obstupescent dentes

dentes eius. Et explicās, quos intelligi velit, dies illos, subijcit: *Ecce dies veniet, dicit Dominus, & feriam domui Israel, & domus Iuda fœdus nouum, non secundum pactum, quod pepigi cum patribus vestris in die, qua apprehendi manum eorum, vt educerem eos de terra Aegypti, pactum, quod irritum fecerunt, & ego dominatus sum eorum dicit Dominus, sed hoc erit pactum, quod feriam cum domo Israel. Post dies illos dicit Dominus, dabo legē meam in visceribus eorum, & in corde eorum scribam eam, & ero eis in Deum, & ipsi erunt mihi in populum. Et non docebit vltrà vir proximum suum, & vir fratrem suum dicens: Cognosce Dominum. Omnes enim cognoscent me à minimo eorum vsque ad maximum, ait Dominus, quia propitiabor iniquitati eorum, & peccati eorum non memorabor amplius.* Quæ omnia ad nouum testamentum, & Christi tempora pertinere, ex Epistola ad Hebræos, palàm est.

Quanquam & ea, quæ ante hanc prophetiam capite 31. leguntur, satis declarent, quod tempus respiciat Propheta. Cùm enim præcedat. Nouum faciet Dominus super terrā, fœmina circundabit virum. Rursus: Seminabo domum Israel, & domum Iuda, semine hominum, & semine iumentorum. Et subijciatur: In diebus illis non dicent vltrà: Patres comederunt vuam acerbam, certè tempus nouę legis significare voluit. Alij aliter de quæstione hac different. Nos, quod nobis visum fuit, diximus.

(∴)

ORATIO FVNEBRIS IN OBITVM D. Tilmanni Præsidis collegij Pontificij in Academia Louaniensi.

Esa. 57. a. *Iustus perit, & nemo est, qui recogitet in corde suo: Et viri misericordiæ colliguntur, quia non est, qui intelligat.*



Ox hæc Esaię Prophetæ est plangentis sæculum suum. Iustus, inquit, perit, &c. quod dignum fletu, non est, qui recogitet in corde suo. Et viri misericordiæ colligūtur, nec est, qui intelligat. In eadem nos incidimus tempora, quare cum propheta ea deflere iuuat. Et quia dolori meo satis non est, si ipse plangam, nisi accedant alij quoque, volo, quæ ex Esaia iam proposui, exponere vobis, vt cognitis iustissimis causis dolendi, iungatis lachrymas, ac in cōmune ploremus, in quæ incidimus sæcula.

Iustus perit, & nemo est, qui recogitet in corde suo: Et viri misericordia colliguntur, quia non est, qui intelligat. Esa. 57. A.

Iustus perit, In voce, Iustus, quidam antonomasiam esse volūt, alij enallagen siue heterosin numeri malunt accipere. Qui dicunt antonomasiam esse, variè explicant. Quidā eorum Esaiam significari volunt, vt de sua morte vaticinetur Propheta, quod neutiquam probabile est. Alij illū insigniter iustum, de quo in Actis: Vos autem occidistis iustum. Et in Euangelio: *Nihil tibi & iusto huic.* Quæ sententia, & si magnos habet authores, non dubito tamen alteram illam, quæ enallagen accipit, ei præferre. Quum enim perpetuus contextus sit periodi huius cum aliquot sequentibus, atque ea, quæ sequuntur, ad sæculum Esaiæ pertineant, cōsentaneum est, vt eò referatur hæc quoque. Non igitur de Christo propriè scripta est, sed & alterū membrum. Et viri misericordiæ colliguntur, quod in eadem periodo sequitur, planè ad enallagen inuitat. Sensus itaque est. Iustus, id est, iusti pereunt, hoc est, moriuntur, siue tolluntur è vita. Heu, quam calamitatē, quā paucis verbis comprehendit, vel, vt verius dicam, absorpsit. Iustus perit. Quid potuit dici breuius? At calamitatem, quā duobus verbis comprehendit, quis tandem vel prolixa oratione, dignè explicet? Ne tamen desim promissis, conabor quanta possum breuitate rem exponere. Et primū quidem dicam, quo loco habendus sit iustus. Nisi enim id constiterit, alterum illud intelligi nequit. Quantus sit iustus, haud obscurè docet liber Geneseos, ea parte, qua describit Sodomæ ac Gomorræ subuersionem, huiusque causam. Cùm ait, cognouisset Abraham Dominum meditari excidium Sodomæ, dixit: *Nunquid perdes iustum cum impio? Si fuerint ibi quinquaginta iusti, non parces loco illi propter quinquaginta iustos? Ad quem Dominus: Si inuenero in Sodomis quinquaginta iustos, dimittam omni loco propter illos.* Hîc paulisper figamus pedem. Sodoma inter ciuitates pentapoleos clarissima erat, atque adeò populus in ea frequens, ac multus. Id discimus ex commentarijs Chrysostomi in hunc locum. Quod primùm obseruare oportet. Siquidem vim habet argumēti, quemadmodum mox audituri estis. Secundò obseruandum id, quod disertè habet ipsa historia, populū Sodomæ pessimum fuisse. Declarant hoc verba illa: *Clamor Sodomorum & Gomorræorum multiplicatus est, & peccatū eorum aggrauatū est nimis.* Singula epithasim habent. Non dixit in

 iustitia

pulentissima regna, cogito Aegyptum, cogito Aethiopiam, de quibus tam multa, tum sacra, tum prophana narrat historia, cogito montes aureos, si tamen vsquam illi sint, cogito quicquid rarũ & preciosum habet orbis, & post omnia mente lustrata, non inuenio, quod in comparatione iusto dignũ sit. Nec mirum, cùm totus mundus diuitiarum, ipse orbis vniuersus, comparari ei nequeat. Miramini fortassis ob verba hęc, & num vera dicã, tacitis apud vos cogitationibus disquiritis. Desinite mirari, à disceptatiõe cessate. En in medium vobis produco optimũ rerum æstimatorem D. Paulum, is de iustis, cùm sermonem instituisset, & diuersa in alijs atque alijs admiratus fuisset, tandẽ intulit, *Quibus dignus non erit mundus*, id est, tota hęc machina, quæ oculis subijcitur, ac cuncta in ea degens creatura non bruta modò, sed & ratione prædita, vitam tamen iuxta cupiditates suas transigens (solet enim Scriptura vtraque hæc mundi appellatione significare.) Quàm igitur luctuosa res, quàm tristis, quàm calamitosa, quib⁹ lachrymis, quo planctu deflenda mors iusti: mors, inquam, iusti, qua tantũ bonum rebus humanis subducitur? Atq; eiusmodi à paucis hinc diebus octo vel nouem amisisti Louanium.

Nã occubuit, heu dolor: extinctus iacet, heu dolor, dolor iacet dico extinctus. Quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarum, & plorabo die ac nocte, plorabo non ipsum præsidem dico collegij pontificij. Quẽ enim tantoperè dilexerim, plorare qui possum ereptum horum tẽporum miserijs, in his imminẽtium malorum præsagijs, hac etiam morborum innocentissimi viri molestia, & cruciatu? Illum optimum, & pietate erga Deum ac homines eximia deficere, qui queo auocatum in vitam certã, & stabilem ex hac vita fragili, & caduca, de qua si vnquam, nunc iure queri possis. Vtrum hoc, quod viuere vocamus, re ipsa mori sit: & quod mori, viuere? Præclarè tecum actum est Tilmanne. Reliquisti lucem obscuram, & malignam. Excessisti è vita illa, cuius vsuram pertæsus sapiens quisque quàm citissimè finiri cupit, quando abrumpere non licet.

Terras deseruisti, quibus iam olim maledixit Deus. In quas & quasi effluxêre nũc, & exundauêre quæcunque cogitari possunt mala, omnis sors dura, & terribilis. Adijsti lucida cæli templa, in quibus iustitia inhabitat, vbi certa & secura felicitas. Nihil est, quod tua causa doleam, vel cur non potiùs magnoperè læter? Interim quis dabit capiti meo aquam, & oculis meis fontem lachrymarum, & plorabo die ac nocte? plorabo, sed nostram miseriam, sed nostram calamitatem, sed nostra dãna. Plorabo collegium Pontificium orbatũ tali patre. Lugebo rempublicam, & Academiam Louaniẽsem tanto viro spoliatam, imò patriam totam, non solùm Brabãtiam dico, sed & Hollandiam, Zelandiã, Frisiam, Flandriam, Germaniam. Deflebo opem, atque spem ablatam pietatis, virtutis, sapientiæ, eruditionis, doctrinæ. Quid hic non egit, vt religionem collapsam instauraret? Omnes, quos aliqua ingenij vi pollere conspiciebat, hortabatur ad literarum studia: potissimũ autem ad Philosophiæ studium ac Theologiæ: nec hortabatur modò, sed & cõsilio, authoritate, gratia, denique facultatibus suis iuuabat. Omnes, quos doctrinę fama cõmendabat, quosque illa diuinæ naturæ suæ vi ac perspicacia aptos cernebat, ad magna aliqua præstanda, solicitabat, vrgebat, planeque extimulabat, ad hæc vel illa suscipienda munia curationum Ecclesiasticarum. Erat in hoc diligentia eius immensa, nec quicquam adeò graue, adeò durum, licet cum periculis coniunctum, quod Ecclesiæ causa non libenter subibat. Et quod ab ipso omnes discere velim, continenter oculos, & puras manus ad cæli sanctissima templa sublatas habens, orabat Deum maximum, vt omnium studia, & conatus proueheret, vt malis Ecclesię tãdem finem imponere, ipsamque in lucem educere vellet. O virum verè sanctum, piũ, iustum. Huius innocẽtissimi meritis & paucorum aliorum tribuo, quod superioribus annis, quibus vidimus Martinũ Rossemium miscentem circumquaq; incendia, atq; muris nostris appropinquantem, ciuitas hæc capta non sit. Non enim industriæ tuæ, vel præsidijs humanis adscribere potes Louanium hanc tui ab hoste liberationem. Nam totum stupebas, & præsidia aderant nulla. Hoc viro nũc cares, defunctus est, terra obrutus est. Heu quãtum bonum tibi luctuosissime mors Tilmanni ademit. Quã eo molestiùs fero, & tristius, quòd videã hanc non æquè alij curæ esse. Quis enim (de vulgo loquor) seriò cũ animo suo cogitat, quid detrimenti, quantumq; damni acceperint, hoc amisso res nostræ, religio, inquã, Christiana? Quis expendit secum virtutes viri, & ablatũ dolet? O tẽpora, ô mores. Iustus perit. Quo, quid flebilius dici posit? nec hoc nũc plango, quãquam fletu immodico dignum casum. Est quod magis vrget, quod magis affligit, & animum excruciat meũ. Et quid hoc Esaia sancte: *Non est, qui recogitet in corde suo.* Sed cur non ipsius potiùs verbis dicimus, quò melius dicamus ואין איש שׂם על לב veen is san al leb. *Non est vir.* Non est quispiam, qui ponat super cor. Non est, cui res ea curæ sit. Sedent ad pocula, audiũt obijsse iustum, nihil faciunt, non cogitant de

pietate

pietate eius. Hanc tantam ingratitudinem, hanc populi cæcitatem, stuporem, *ἀπάθειαν*, deploro, inquit. Hæc flendi, lamentandiq; causa, nobis cum Propheta communis est. *Iustus perit.* Si iustus est, qui facit iustitiã, certè hic, in cuius modò luctu versamur, iustus erat, cum & vitam innocentissimam duxerit, & virtutem indefesso spiritu exercuerit, quæ quidem duæ iustitiæ partes sunt. Sed quid est, quod dicit, perit? Num hoc sentit, quod viri ἄθεοι, qui semel aiunt interire hominem, dum moritur? Abit. Non id sentit Propheta, & longè abesse debet ea persuasio à Christiano quouis. Quod ad Prophetam attinet, dico tam magnificè eum de animæ immortalitate & resurrectione carnis sentire, quàm vix leges quempiam. Nõ est, quòd anxiè conemur id docere, cùm loca nusquam non obuia sint. Vnum interim adducemus, quem etiam, quia iucundam habet theologiam, paucis exponemus. Is autem est cap. 26. *Salutes non fecimus in terra, ideò non ceciderunt habitatores terræ.* Quia, inquit, tã lenti sumus ad studia pietatis (hoc enim est non facere salutes, nempe aut valdè tardè, aut valdè interrupte facere) ideò non ceciderunt habitatores terræ, id est, qui hic sectantur vitam æternam, siue in diuitijs eam ponãt, siue in honoribus, siue in alijs rebus, fluxis quibuscunque. Hos paulò antè gigantes appellauit, cùm ait: *Morientes non viuant, gigantes non resurgant*, cuius antithesis iam sequitur: *Viuent mortui tui*, hoc est, qui in te moriuntur, non semel moriuntur. Moriuntur ad tempus tantùm, idque iuxta corpus. Siquidem anima immortalis est, Non semel moriuntur, inquam. Nam rursum viuent: quæ verba Prophetæ excipiens Deus: *Interfecti mei*, ait, *resurgent*. Affirmantis est, ac si dicat: Imò omninò resurgẽt, Imò omninò rursum viuent. *Expergiscimini, & laudate, qui habitatis in puluere.* Est apostrophe ad sepultos. Nam hos vocat habitantes in puluere. Et quia mors eorum, qui in Christo moriuntur, nõ aliud, quàm somnus est, aptè expergisci siue euigilare dicuntur. *Quia ros lucis*, ros tuus apostrophe est ad Deum. *Ros lucis*, hoc loco ros vitæ est. Sensus verborum est iste: Sicut ros, quem videmus apud nos, affert vitam satis ac plantis; sic ros tuus diuinus vitam afferet defunctis, ijsque, qui habitant in puluere. Vincit enim ille omnes herbas Pæonias: *Vade popule meus, intra in cubicula tua, claude ostia tua super te, abscondere modicum ad momentum, donec pertranseat indignatio.* Est rursus apostrophe ad sanctos. Cubicula, sepulchra vocat. Non est, quòd vos, popule mi, horreatis mortem. Mors est, ad tẽpus tantùm, & quidem breue tempus, adeò breue, vt rectè momentum dixerim. Proinde securè ingredimini sepulchra vestra. Ibi quiescite intereà dum ego retribuo impijs, quod merentur. Non eritis in monumentis perpetuò. *Ecce enim Dominus egredietur de loco suo, vt visitet iniquitatem habitatorum terræ, & reuelabit terra sanguinem suum, & non operiet vltrà interfectos suos*, hoc est, reddet & refundet vos terra velut ex gremio suo, quo iam claudit corpora vestra fouetque. Hactenus Esaias. Non igitur, dum hoc loco ait: Iustus perit, id sentit, quod prima fronte vox ipsa prætendere videtur. An autem consuetudine vulgi, an potius, quò causam lamentabiliorem reddet, hoc tã atroci verbo vsus sit, parum refert. Certè longe diuersa voce eandem rem expressit in altero membro periodi. Non ibi ait, pereunt. Nõ etiã inquit, Moriuntur, quod priori mitius est, sed colligũtur. *Et viri*, ait, *misericordiæ*, hoc est, phrasi Hebræa, viri misericordes colliguntur, significans non obscurè post hanc vitam restare æternã. Sed quare viros iustos atq; hos, quos misericordiæ virtus commẽdat reipublicæ, & horum temporum miseriæ tantoperè necessarios rebus humanis subducit Deus? iuxta versionem nostrã videri possit id quod sequitur: Quia non est, qui intelligat huius rei causam habere: verùm si quis Esaiã Hebræum cõsulat, secùs iudicabit. Habet enim ad hunc modũ· שי חסד נאספים באין מבין
ואנ ve an sche cheled neesapim veen menin. Quod Chaldæus interpres vertit: ויחום
דאספבגשין ולא כבתכלין וגבר טגל ve gabre magic chiseda mitcamsin velo mistackelin. Septuagin. *καὶ ἄνδρες δίκαιοι αἴρονται, καὶ οὐδεὶς κατανοεῖ*. Ex quibus manifestum est, ואין מבין veen mebin, hoc est, quo על לם
ואין איש שם veen is sanal leb, quod in priori membro legitur quare vrgeri hic non oportet coniunctionem, quia cùm nouè illã vsurpârit interpres, vera causa ea est, quæ sequitur. A facie enim malitiæ collectus est Iustus. Quod quid sit, optimè itelligitur ex ca. 22 quarti libri Regum, vbi Iosiæ regi Iuda pientissimo dicitur: *Colligam te ad patres tuos, & colligeris ad sepulchrum tuum in pace, vt non videant oculi tui mala, quæ introducturus sum super locum istum.* Quod ibi dicitur: Vt non videãt oculi tui mala, hoc Esaiæ hic est, A facie malitiæ Dominus noluit iustum videre mala huius vitæ, idcirco rebus eum humanis subduxit. Dum istud atque ea, quæ paulò antè ex Esaia proposui ex vna parte considero, & ex alia vitam tuam innocentissimam, nõ possum non rursus acclamare tibi Tilmanne. Benè, præclarè, feliciter. Quare molliter quiesce in cubili tuo, dormi suauiter in sepulchro tuo. Aderit tempus & breui, quando audies vocem tubæ, qua expergefactus procedes è puluere, vnaq; cum cæteris, qui salutes fecerunt in terra, rapieris in nubibus obuiam Christo in aëra, & sic perpetuò cum

Domino·

Domino eris. Interim damna nostra deflemus, imò non tam hæc, quàm sæcula in quæ incidimus, quibus nó negligitur modò, sed contemptui quoq; haebtur virtus, vt si vnquam, nunc maximè queri liceat: Iustus perit, & nemo est, qui recogitet in corde suo, & viri misericordiæ colliguntur, quia non est, qui intelligat. Quæ res, si iuxta ea, quæ differuimus, & vobis digna fletu iudicatur, auditores optimi, miscere lachrymas, & quibus olim sua Esaias, ipsi iam vestrá hæc sæcula modis plangite, lugubri vocé auribus omnium insonantes: *Iustus perit, & nemo est, qui recogitet in corde suo, & viri misericordiæ colliguntur, quia non est, qui intelligat.*

FINIS.

ERRATA.

Memineris, optime lector, characterum horum duorum A & B. numeris adiectorum hunc esse vsum, vt (cum singulæ paginę in duas columnas sint diremptæ) character A. priorem paginæ partem: B. posteriorem indicet.

Folio 100.b.linea 39.leg.Strabo.fo.126.a.li.vlt.leg.quæ.fo.135.b.li.25.le.panē frugum terræ.fol.137.a.lin.56.leg.ergo.fol.148.b.lin.23.leg.Non.fol.161.a.lin.34.leg.Baladan.fol.167.b.lin.19.leg.sententiæ. fol.170.a.lin.33.leg.affectum.fol.170.b.lin.57.leg.quærunt.fol.196.a.lin.58.leg.me.fol.197.a.lin.27.leg.consulat.fo.240.b.lin.17.leg.Ex eo.fo.265.b.lin.15.leg.ἀσέργυς.fo.238.b.lin.30.leg.libris.fo.350.b.lin.10.leg.circuncisô.fo.365.a.lin.27.leg.consilio.fo.373.b.lin.13.leg.vnde.fo.658.b.lin.55.leg.esset.fol.664.a.lin.17.leg.exultabat.fol.668.b.lin.14.leg.caligebat.



ILIADOS A. HOMERI RHAPSODIAE, ADAMO SASBOLDO DELPHIO, INTERPRETE.

Alpha preces Chrysæ, pestemque, ac iurgia regum.



Ram Musa mihi memora crudelis Achillis
Pestiferam, clades qua inflixit mille Pelasgis.
Heroumq; animas fortes sub tartara misit,
Caruiueriq; auium rostris, canibusq; cruentis
Illorum exangues laniandos tradidit artus.
Consilium sed enim Iouis omnipotentis habetur,
Ex quo contulerant verbis odia aspera reges
Atrides Danaûm princeps, & diuus Achillee.
Quis superûm hoc tantis odijs contendere iussit?
Ex Ioue Latonaq; satus, qui infensus Atrida
Immisit pestem populis, passimq; cadentes
Linquebant dulces animas, vbi dona precesq;
Vatis Apollinei Chrysa contempsit Atrides.
Ad naues venit celeres aduenit Achiuûm,
Quo gnatam redimat raptam sibi, plurima portans
Dona, manuq; gerens diuini stemmata Phœbi
Aureo cum sceptro, & Danaos communiter omnes,
Maximè et Argiuûm ductores orat Atridas.
Atrida, & bello fortissima pectora Graij
Vobis dent superi infestis excindere telis
Vrbem præclaram Priami, ventisq; secundis
In patriam reditum, misero Chryseida patri
Soluite, & hac meriti precium, quæ munera porto
Accipite, arcigeri reuerentes numina Phœbi.
Mota manus Danaûm est, cunctiq; vno ore fremebant
Graiugena, ac precibus pariter donisq; iubebant
Reddi progeniem, atq; ipsum in sua tecta remitti.
At non illa quidem placuit sententia regi,
Sed torua feritate iubet discedere vatem.
Ne te offectem senex iuxta naualia Graiûm
Molirise moram, seu post vestigia ferre
Offendam, tibi ne sceptrum, neu stemmata Phœbi
Arcigeri prosint, sobolem non ante solutam
Accipies securus, vbi quàm tarda senectus
Hanc claris patria procul à tellure Mycenis
Obruat in nostris tectis, dum pectine telas
Perficit, & domini inscendit coptiua cubile.
Quare age tolle gradum, verbisq; lacessere Chryse
Desine, si sospes cupis in tua tecta reuerti.

Sic ait, at timuit, dicto parensq; sacerdos
Multa dolens per multisoni resonantia Ponti
Littora vadebat, Latonigenamq; seorsim
Talibus implorans compellat Smintheа dictis.
Audi me arcitenens Cilla qui præsidee vrbi,
Qui Chrysa, Tenediq; potens dominaris Apollo,
Si tibi grata olim solido de marmore templa
Institui, si vnquam taurorum pinguia flammis
Crura dedi, vel caprarum incendenda per aras
Viscera, da potiar precor ô pater optime voto.
Ingentem Argolicam moliri ferocia tela,
Soluant has Danai lachrymas, sic fatur. Apollo
Audijt orantem grauiter commotus, & arcum
Areum humeris, pharetramq; gerens se misit ab alto
Aethero acerba fremens, motu sonuere sagitta
Ex humeris, nocti q; atra assimilatus in agmen
Peruenit Argolicum, curuis procul inde carinis
In ripa residens arcu violentus ab aureo
Velocem horrendum neruo stridente sagittam
Excussit, primumq; canes, armentaq; late
Strauit humi, tum letiferis inimicaq; castra
Argiuûm inuasit iaculis, fuditq; Pelasgos.
Certatim crebris ardebant ignibus atra
Corpora missa neci, crudeli strage suorum
Tela inimica Dei senserunt agmina Graiûm
Lucibus isse nouem. decimo tum lucis ab ortu
In cœtum armipotens Danaos terrore pauentes
Conuocat Aeacides, charos miserata Pelasgos
Atq; dolens regina deûm Saturnia Iuno
Peste catoruatim cadi, sub pectore mentem
Hanc olli dedit. hic procerum vulgiq; corona
Collecta, surgens pedibus celer infit Achillee.
Nunc iterum errantes dare ventis vela retrorsum
Atrida, atq; fuga tentandum protinus æquor
Censeo, si volumus præsentem euadere mortem.
Iam pariter Mars & pestis populantur Achiuos.
Ast age fatidicum iubeas accersere vatem,
Aut cui fibrarum motus vel somnia parent.
Somnia quandoquidem Ioue portenduntur ab ipso.
Qui tristes Danais Phœbi denunciet iras,
Siue sacris, seu perfectis non ordine votis,
Iratus dederit stragem, num sanguine fuso
Placari velit agnorum, vel cæde caprarum,
Auferat hanc cladem, sic hæc vbi dicta, resedit.
Post hæc ad Danaos surgit celeberrimus augur
Calchas Thestorides, nouit namq; omnia vates
Quæ sint quæ fuerint. quæ mox ventura trahantur,
Dux etiam Graia Troiana ad mœnia classi
Venerat, augurium propter quo phœbus Apollo
Illum donarat, placidoq; ita pectore fatur,

Pelida dilecte Ioui. tibi Sminthеos iram
Commemorare iubes, referam, fare, atq; vicissim
Iura, te mihi non dictis, non viribus vllis
Defore, nam, veri si quid mens augurat, ira
Commotus surget, qui tot dominatur Achiuis,
Cuius & Imperijs auscultant agmina Graiûm,
Maior enim princeps succensus quando minori
Sorte viro, licet ardentem concoxerit iram
In præsens, tacitum sed enim sub pectore vulnus

Viuit

Viuit, post odiumq́; tenet dum tempore dignas
Vltor suscipiat de inimico sanguine pœnas.
Quare age defensum si me tua dextera reddet.

Olli sic contra fatur Thetideius Heros.
Solue metus, & quæ diuûm sint numina Calcha
Effare intrepidè, Phœbi per numina iuro,
Cui vota ipse vouens Danais oracula pandis,
Aetherea dum luce fruar, dum spiritus artus
Hos reget, haud quisquam iuxta naualia Graium
Vim faciet, non, si Atriden Agamennona dicas.
Hic fidens animo vates ope fretus Achillis,
Haud sacris, aut perfectis non ordine votis
Vlla, nos ait exercent hinc Smintheos ira.
Sed propter vatis despecta precamina regi,
Quodq́; patri natam accepto non reddidit auro
Scilicet hæc propter tot tristia funera nobis
Edidit, & grauiora manent, atq; agmina Achiuûm
Non prius absistet sæuis configere telis,
Hæc quàm reddatur precio non empta puella,
Ac ducta in Chrysen nostra cadat hostia dextra
Illius ante aras. sacris tum ritè litatis
Sperandum est miseris, sic hæc vbi dicta, resedit.
Tristis ad hæc surgit magnorum ductor Achiuûm
Atrides, ira implentur præcordia nigra,
Lumina flammiuomo collucent sæuus igne.
Tum toruum intorquens oculos ardore micantes
Calchanta alloquitur. Vates, semperq́; malorum
Augur, non vnquam mihi vaticinabere fausta?
Nunquam fausta mihi? semper mala ferre sub auras
Quippe iuuat, proba non vnquam responsa dedisti.
Iamq́; ais irasci Phœbum, sæuosq́; dolores
Immisisse Argis, quia non pro virgine dona
Splendida suscepi, postquàm magis omnibus vnam
Posthabita patrios decreui ducere ad Argos
Coniuge Tyndaride, quoniam non cedit honori
Membrorum, non ingenio, neq; Pallados arte
Vxore inferior, satius si reddere patri
Nil moror, haud equidem crudeli occumbere leto
Sed populum incolumem cupio, vos deinde parate
Dona mihi, solus ne sim fraudatus honore
Ipse inter Danaos, neq; enim decet, vnde videto
Virgine sublata veniat mihi munus Achiui.

Contra sic pedibus velox respondit Achilles.
Magnanime Atrida princeps, qui munus Achiui
Præstabunt? quia nusquam aliquid cõmune repostum
Scimus, at euersis quæcunq; ex vrbibus olim
Extulimus, diuisa eadem sunt ritè Pelasgis.
Hæc iterum in medium populos collecta referre
Haud decet hãc nũc redde deo, triplũq; quadruplũq;
Argolici heroes referent, si vertere Troiam
Iuppiter annuerit. Sic ore Agamenno vicißim
Ore refert. Quamuis inuictum pectore robur
Conspicis, hoc ne spera animo, me fallere frustra
Solicitas verbis nunquam hoc suadebis Achilles.
An sedet hoc animo, vt placidè ipse fruaris honore,
Nos inhonorati simus? me reddere patri
Hancq́; iubes, mihi magnanimi si munus honoris
Præstabunt Danai, rem summo principe dignam
Præstabunt, si renuerint, veniam ipse, feramq́;
Quod mihi cunq́; placet, vel tu spoliabere dono
Ipse tuo, vel bellipotens Telamonius Aiax.
Aut Laertiades heros, concedet in iras
Quisquis erit sed pòst istis de rebus agemus.
Nunc agite inq́; vndas instructam remige puppim
Ducamus, quæ sacra simul cum virgine Chrysa
Portentur pelago, sed dux aut impiger Aiax,
Aut bello ferus Idomeneus. aut dius Vlysses,
Ipse vel Aeacida Danaûm sæuissime gentis,
Vt nobis places infesti numina Phœbi.

Tum contrà toruum aspiciens violentus Achilles.
Heu mihi auare inquit, faciemq́; induto caninam,
Ecquis Graiugenum posthac tibi pareat? ecquis
Ire viam velit? aut iussus quis bella capessat?
Non ego Dardanidûm caussa sub Pergama veni,
Non mihi cum Teucris bellum est, neq; læsus ab istis,
Non armenta boum, non auertere mihi vnquam
Troes equos, nunquam Phthia mihi frugifera arua
Vastauere Phryges, medio mare namq; profundum
Vmbriferiq́; iacent mõtes. te ingrate secuti
Nos pelago sumus vt tibi grataremur Achiui,
Vlturi pariter teq́; & Menelaon Atriden
Contra Troiugenas. scis hæc Agamenno? nihil te.
Te nihil hæc ingrate mouent? iam teq́; minaris
Munus rapturum mihi, pro quo plurima bello
Passus sum, & merito populus donauit Achiuus.
Nunquam æquale mihi donum, cum martia Graij
Dardanidum infestis subuertunt oppida telis.
Plus nostra indomitis per aperta pericula belli
Emeruere manus, sed enim cum præda Pelasgis
Distribuenda: tibi donum præstãtius, ipse
Ampla refers, sed ego modico contentus, in hostes
Pugnando classem repeto sudans & anhelus.
Hinc igitur nunc Thessala mihi Phthia petenda,
Quandoquidem satius nigris domum adire carinis
Nec puto te quanquam spolias nos debito honore,
Hic corrasurum cum annona pondus & auri.

Talibus Argiuûm contrà dux fatur Atrides.
Si sedet hoc animo, conscensa age classe per vndas
Hinc fuge, non ego te precibus remorabor euntem.
Sunt hic mecum alij, qui dignabuntur honore,
Præcipuè superi magnus regnator olympi
Iupiter, haud inter reges inuisior extat.
Te mihi, tantum animo rixas, & prælia, & arma
Semper habes, si fortior, id tibi munere diuûm
Concessum, ast age cum socijs curuisq; carinis
In patriam ventosa maris trans æquora vectus
Imperio rege Myrmidonas, non uos premis vlla
Cura tui, uel irato turbamur Achille,
Quin etiam hoc minitans fabor, me Phœbus Apollo
Formosa veluti spoliat Chryseide, quam nunc
Cum socijs ac ponti grada cum classe remittam,
Haud secus ad naues atq; in tua castra profectus
Abducta pulchris potiar Briseide malis.
Vt quoq; tu noscas quanto sit maior Achille
Atrides, timeant posthac & dicere quidquam
Tale mihi, mihi seq; pares componere Graij.

Sic ait. Aecidæ subitus dolor ossibus imis
Exarsit, secumq; duo sub pectore versat,
Ocyus an Danaos mucrone à corpore rapto
Turbet concessu, validumq; per inguina ferrum
Exigat Atridæ, an vincat se, & temperet iram.
Talia flammato dubius dum corde volutat,
Fulgentē magnum vagina sustulit ensem
Horridus, ipsa statim cœlo delapsa per auras
Pallas adest, hanc demisit dea candida Iuno.
Ambos, quæ paribus fouet, atq; intendit amore,
Pone stetit, dextraq; comam complexa decoram
Continuit, nulli Danaûm cernenda nisi ipsi.
Obstupuit, subitoq; deam Peleius heros
Agnouit conuersus, ei tum lumina sæuo
Igne micant, tandem sic atq; volucria verba
Effatur, Iouis Aegiochi sata sanguine, quid nam
Venisti dea? nunquid ut dedecus ipsa videres
Atridæ? tibi faber enim, & reor esse peractum,
Ipsum mox animam crudeli effundere cæde
Aspicies, feret hæc illi petulantia munus.

Talibus hunc iterum dictis dea cæsia Pallas
Alloquitur, sedatum animos huc æthere ab alto
Venimus, omnipotens misit Saturnia Iuno,
Ambos, quæ paribus fouet, atq; intendit amore.
Quare age mitte iras vagina ne extrahe ferrum,
At verbis potius contra conuitia fare,
Sic erit, hic tibi fabor enim & confirmo futurum,
Hac ob probra olim triplo tibi munera plura
Affore, crede, trucesq; animos fortissimè siste.

Contra tum pedibus velox sic fatur Achilles.
O dea vestra quidem mihi dicta capessere fas est,
Sic melius licet ardenti mens æstuet ira,
Qui dijs paret, huic faciles se dij quoq; præbent.
Dixit, & intorquens capulo dextram abdidit ensem
Fulmineum, iussu diuæ armipotentis Athenæ,
Ocyus hinc iterum Pallas Iouis ardua tecta
Aethereamq; petit sedem omnipotentis olympi.
At non accenso cessit violentia Achilli,
Fertur in Atriden, verbis ac talibus vltro
Increpitat. Vinose, gerens frontemq; caninam,
Et cor ceruinum, nobiscum in prælia nunquam
Armari, nunquam cum primis ausus Achiuûm
Moliri insidias, iuxta tentoria manus
Versari, atq; suis donis spoliare Pelasgos,
Si quisquam fortasse tibi contraria dicat.
Plebiuorax rex, si quidquam virtutis adesset
His quibus, imperitas, tua nunc iniuria finem
Nacta foret, verum diuorum numina iuro
Per sceptrū hoc sceptrū, quod nunquā fronde virebit,
Nunquam fronde noua fundet virgulta, nec vmbras,
Cum semel in syluis imò de stirpe recisum
Matre caret, simul atq; comas & brachia ferro
Deposuit manibusq; datum gestare Pelasgis,
Qui Iouis exercent leges, populumq; ferocem
Iustitia frenat, magnum tibi pignus Atrida
Hoc erit, Aeacidæ si quando nomen Achiui
Cuncti implorabunt, tristis quos ipse iuuare
Haud poteris, Graiûm cum sub trucis Hectoris hasta
Millia multa cadent, pectus lacerabis, amara
Feruens ira intus, magnum quia temnis Achillem.

Sic ille effatus clauis auroq; decorum
Sceptrum iecit humi, ac flammato corde resedit.
Parte alia Atrides ductor non lenius ira
Aestuat, hos inter fandi doctissimus heros
Ocyus exilijt Pylius dux Nestor, ab ore
Dulcior Hyblæo cuius vox melle fluebat,
Binaq; transierant hominum voluentibus annis
Sæcula, regnantem tum tertia viderat ætas.
Talibus ille duces inter sic fatur virosq;.
O superi quanti gemitū, heu quanta Pelasgos
Mæstitia vrgebit, quantum cum prole feroci
Gaudebit Priamus, quanta tum denique Troes
Lætitia tollent animos, vbi rumor ad aures
Venerit, audierintq; odijs contendere iniquis
Vos, qui consilio & bello præstatis Achiuos.
Verum agite & monitis animos aduertite nostris,
Sic æquum, namq; ambobus sum grandior æuo,
Atq; viris vobis mihi cum melioribus olim
Vita fuit, qui me nunquam spreuere, neq; vnquam
Ipse viros tales vidi, nunquamq; videbo.
Vtpote Pirithoum fortem, regemq; Dryanta
Caneaq;, Exadiumq; trucem, et diuum Polyphemum
Theseaq; Aegiden, dijs immortalibus æquum.
Heroes illi nulli virtute secundi
Inter mortales fortissima pectora contra
Pugnarunt, ac montícolas cum sanguine multo
Centauros fudere neci, versatus in armis
His vna, Pylijsq; procul sum vectus ab oris
Auxilio quondam accitus contraq; bimembrea
Nubigenas, quantum vires animiq; valebant
Pugnabam, quibus auderet concurrere nemo
Qualia nunc hominum producit corpora tellus.
Consilio hi cessere meo, monitisq; probarunt.
Et vos, quam fatus, recte parete monenti.
At neq; tu præstans animo hunc spoliare puella
Ipse velis, habeat populus quod habere Pelasgus
Donauit munus, neq; tu sate sanguine diui
Peleos, aduersus regem contendere verbis
Sustineas animo, magnus quem Iupiter ipse
Imperij sceptroq; & maiestate potentem
Extulit ante omnes, quod si virtute feroci
Exuperas bello pariterq; insignis & armis,
Natus matre dea es, tamen hic te maior Achille
Hic nam pluribus imperitat. Dux inclite Graiûm
Siste animos, ego Peliden vt finiat iram
Orabo, validus qui bello murus Achiuis.

Illi sic contra ductor respondit Atrides.
Haud secus ista senex, quam te decet optime faris,
Sed vir hic, haud equidem patiar, præcellere cunctos
Nec non imperio premere, & dominarier, atq;
Omnibus hic demum magna ditione præesse
Vult, ipsum quia dij belloq; manuq; potentem
Fecere ergóne illota conuicia lingua
Fundere? Vix tantum effato generosus Achilles
Nullius na ego virtutis timidusq; vocarer
Si quæ tu mihi cumq; iubes, tibi pretium inquit

Pace-

Parere, iubeas alijs, mihi ne mihi quidquam
Praescribas, tibi prorsus enim parere recuso.
Imo aliud fabor, tu mente repone profunda.
Non ego cum quoquam manibus pro virgine inibo
Certamen, quoniam primum, quæ dona dedistis
Aufertis: quæ multa iacent mihi classe sub alta
Illorum nihil inuito me abducere quidquam
Ipse velis. age tentato noscantq; Pelasgi
Mox cruor hic tibi purpureus circumfluet hastam.
Talibus inter se verbis heroes Achiui
Certantes Danaûm ante rates surgente corona
Soluunt concilium, naues Thetideius heros
Et sua castra petit charo comitante Patroclo
Myrmidonumq; manu, bisdeno ductor Atrides
Remigio instructam deducit in æquora pinum.
Sacra addit, simul & forma præstante puellam
Imponit, puppim ductor conscendit Vlysses,
Vtq; alij ingressi velis cedentibus alta
Sulcabant maria, Atrides lustrare Pelasgos
Imperat, vt iussi faciunt, lustraliaq; exta
In salsos iaciunt fluctus, tibi littore Sminthee
Multaq; caprarum, taurûm quoq; corpora multa
Mactabant, fumo sublatus in æthera nidor
Tendebat, dumq; hæc peragunt per castra Pelasgi,
Irato Atrides seruans sub pectore vulnus,
Ad se Thaltbybium vocat Eurybateuq; ministros,
Ac fatur, celeres ad castra immitis Achilli
Ite statim, ductamq; manu Briseida ferte
Huc mihi, si verò præfracta mente puellam
Renuuerit, veniam multis comitantibus ipse
Rapturus, quod vt reor, experietur acerbum.
Sic fatus iniustit non mollia iussa ferentes.
Inuiti maris vndisoni per littora tendunt
Myrmidonum ad sedes, ipsum ante ratesq; sedentem
Conspiciunt. Quos vt vidit Peleius heros
Haud est gauisus, trepidi formidine stabant
Præcones, veritiq; ducem simul ora tenebant
Nil effari ausi, sed non ignarus Achilles
Multa dolens verbis vltro est affatus amicis.
Præcones saluete, inquit, saluete ministri
Et Iouis atq; hominum, propius concedite, non vos
Culpandi, at iussu cuius venistis, Atrides.
Duc generose foras pulchris Briseida malis
Patrocle, & Atridæ ducendam trade ministris,
Quos testes cupio & coram mortalibus, & dijs
Et duce semiuiro, si quando Pelias hasta
Poscetur miseris arcenda ad funera Grais.
Quippe vir hic multos insana destinat orco
Mente, nec à tergo pariterq; à fronte videre
Nouit, vt ad naues pugnent sine clade Pelasgi.
Sic ait, ac Patroclus dictis parebat amici,
Ducendam Eurybati mox Talthybioq; puellam
Tradidit, illi iterum ad naues vestigia torquent
Argiuûm, graditurq; inuitis passibus vna
Briseis, lachrymas fundens in littore ponti
Semotus procul à socijs consedit Achilles,
Pontumq; aspectans palmas vtrasq; tetendit,
Multaquærens atq; hæc affatus voce parentem.
Mater me postquam mors immatura manebat
Debuerat diuûm genitor gratatus honorem
Cedere, nunc ne tantillo dignatus honore est.
Nosq; virum ductor probris affecit Atrides,
Et nostro erepta potitur Briseide dono.
Sic ait illachrymans, mater sub fluctibus imis
Cum sene patre sedens exaudijt, & subito vndis
Ceu nebula emergens consedit proxima nato
Crudeles danti lachrymas, dextraq; prehensum
Alloquitur, mea progenies quid fletibus ora
Humectas? quæ nam tanti tibi caussa doloris?
Fare age, ne celes. Quærenti talibus ille
Respondit repetens imo suspiria corde.
Scis mater, scis ipsa, quid hæc tibi cuncta scienti
Ne quicquam memorem. Thebas petiere Pelasgi
Eetioneas, vrbis post diruta sacra
Mœnia præda omnis innumdas huc vecta per vndas,
Inq; viros diuisa, duci Chryseis Atridæ
Est data. sed Phœbi Chryses post deinde sacerdos
Accessit naues Danaûm, pro virgine portans
Dona, manuq; gerens diuini stemmata Phœbi
Aureo cum sceptro, geminosq; orabat Atridas
Ductores Danaûm, & Danaos communiter omnes.
Mota manus procerum est, cunctiq; vno ore fremebāt
Graiugenæ, & precibus pariter donisq; iubebant
Reddi progeniem, atq; ipsum in sua tecta remitti.
At non illa quidem placuit sententia Atridæ.
Sed torua feritate iubet discedere vatem.
Irascens abijt senior, quem Phœbus Apollo
Audijt orantem, grauiterq; offensus acerbis
Inuasit Danaos iaculis, ruit vndiq; Graiûm
Immeritum vulgus, Danaûm super agmina passim
Spicula currebant. Tandem iram prouidus augur
Thestorides canit, & caussas denunciat Argis.
Primus ibi ante omnes placari numina Phœbi
Suadeo, mox capit ira ducem, diruumq; minatur
Ille mihi verbum, nec non res dicta secuta est.
Illam namq; vehit pelago iam Graia iuuentus
In Chrysen, pariter portantur munera regi
Altera, quam mihi donarant in munus Achiui
Filia Brisei dudum est abducta ministris.
At tu diua parens si quid potes, omnia certè
Ipsa potes, nato succurre, precare tonantem
Culmine conscenso cæli, si gratia mater
Vlla tua est, si dicto vnquam factoue Tonantem
Iuuisti, ipse equidem te patris in ædibus altis
Iactantem sæpè audiui dixisse, quòd inter
Cælicolas supere regi dea sola tulisses
Auxilium, quando manibus vim inferre paratam
Atq; ipsum voluere dei vincire catenis.
Iuno, Posidaon, vna & tritonia Pallas.
Ast ipsa adueniens casus miserata Tonantis
Illum soluisti à vinclis, in tecta deorum
Centimano accito, Briareum quem nomine diui
AEgaona vocant homines. Hic robore vasto
Confisus patris, & magno subnixus honore
Assedit superum regi, tremuere gigantem
Dij coniurati, & victi desistere cœpto.
Hæc illi memora genibusq; voluta precare,
Vt Troum firmare animos, viresq; secundas
Inspirare velit, pupposq; atq; æquora circum
Exangues trahere Argolicos, vt rege fruantur

Tum Danai, clademq; suam cognoscat Atrides.
Hoc quia praestantem bello ac virtute Pelasgos
Contempsit. Contra lachrymis tum mater obortis
Nate inquit, mea progenies, heu nate, quid ô quid
Te genui misera, o utinam sub nauibus altis
Ipse citra lachrymas illaesa mente sederes,
Cum longa ulterius minimè tibi pensa trahantur.
Iam nimium moriture citò, tum sortis iniqua
Ante omnes, sic Parcarum te flamine duro
Inuisum fatis genui, tamen exequar, atq;
Haec dictura Ioui, qui fulmine gaudet, adibo.
Si qua et induci verbis, niue candidum olympum.
Tu verò interea celsis in puppibus atrox
Indignare, neq; in duri certamina Martis
Progrediare grauis in Danaos hinc concitus ira.
Hesterno Aethiopum conuiuia manè frequentans
Per latum Oceanum cum dijs rex aetheris alti
Iuit, ubi duodena diem mortalibus almum
Aurora extulerit, diuûm stipante caterua
Rursus in astra ibit, tum magna palatia caeli
Ipsa petam, genibusq; Iouem ante voluta precabor,
Annuet ut spero. Sic fata est mater, & ipsum
Deserit rapta feruentem virginis ira.
At dux Neritius Chryses allabitur oris
Sacra vehens, primum ut portu subiere profundo.
Illico vela legunt, malumq; rudentibus una
Submittunt, remisq; trahunt ad littora nauim.
Anchora de prora iacitur, religantq; rudente,
Egressi, deinde è puppi sacra Apollinis ducunt.
Ac rate pontigrada descendit filia Chrysa,
Quam ducens Laertiades ad Apollinis aram
Constituit, tradensq; patri sic talia fatur.

Chryse diue senex, tua nos ad littera misit
Atrides Danaûm ductor, natamq; ferentes
Et sacra Latoo, iam magne operare sacerdos
Pro Danais, sani ut placemus Apollinis iram,
Tristis qui miseris posuit discrimina Graijs.

Sic ait, inq; manus charam Chryseida patri
Tradidit, ille lubens gnatam laetusq; recepit.
Nec mora sacra dei statuunt altaria circum
Artifici fabricata manu, manibusq; ministrat
Peluis aquas, salsa loci libamina frugis
Accipiunt, duplices tendens ad sydera palmas
In medio Chryses Phoebum sic voce precatur.

Audi me arcitenens Cillae, qui praesides urbi,
Qui Chrysa, Tenedisq; potens dominaris Apollo,
Te si quando alias non cassa in vota vocaui,
Auxiliumq; tuum, tristi sed clade Pelasgos
Fudisti, potiar rursum precor optime voto
Nunc pater, & miseris da pestem euadere Graiae.

Talibus orabat senior, quem Phoebus Apollo
Audijt exemplò, numenq; ubi ritè precati,
Et salsa iniecta fruges, altaria ad ipsa
Corpora tracta boum caduut, & viscera nudant,
Coxas excidunt, duplicisq; arvina adolendas
Ritè tegunt, ac de singulis membris super illas
Ordine componunt subiectis ignibus ipse
Sacra senex adolet, nigrumq; effundit Iacchum.
Quinquifida in manibus stat circum Graia iuuentus
Veruta tenens, at ubi prunis iam viscera tosta,
Iugulaq; ederunt, concidunt caetera deinceps
Membra minutatim, verubusq; tremiscentia figunt,
Atq; assant, ubi facta quies, mensaq; parata,
Discubuere aequis partiti lancibus escam.
Postquam exempta sitis, & amor compressus edendi,
Ingentem iuuenes vino cratera coronant,
At cunctis Porgunt, celerant haurire vicissim
Illi inter sese spumantia pocula Baccho.
Illicq; diem vario ducentes carmine Phoebum
Placant Iuachij, pulchrum Paeana canentes
Laudibus extollunt Phoebũ, pharetraq; potentem
Latonae natumq; Iouis sub sydera mittunt.
Audijt ipse animo laetans, ruit interea sol.
Noxq; subire polum properat, sternuntur Achiui
Transtra per & funes, fessos sopor alligat artus.
Iamq; exurgebat croceos induta colores
Aurora Oceanum linquens, sua vela retorquent
Ad Danaûm classem, ventos aspirat euntis
A puppi deus arcitenens, illi ocyus omnes
Attollunt malos, expandunt vela, sinusq;
Allapsi intendunt zephyri, sonat undta carina
Circum atros fluctus, currat spumantibus undis
Classis iter liquidum sulcans camposq; profundi,
Vtq; ad magnorum venerunt agmen Achiuum,
Protinus hic sicco subducunt littore puppim
Lignaq; subuoluunt longa, inde effusa iuuentus
Quisq; suas iter ad naues & castra secabat.
Irarum sed enim magnos sub pectore fluctus
Voluebat residens celsa sub classe, nec unquam
In coetum, nunquam in pugnam prodibat Achillee
Peleos armipotens natus, sed pectus amicum
Conficiens moerore graui, implacabilis ira
Puppibus in medijs furias Mauortis anhelat.
At duodena suos Aurora ubi prompserat ortus,
Iuppiter ad magni spaciosa palatia caeli
Ibat ab Oceano diuûm comitante caterua.
Haud mora diua Thetis (nati nam pectore nondum
Mandata exciderant) undis egressa marinis
Aethera conscendit, magnumq; petiuit olympum,
Supremoq; Iouem sine dijs in sede locatum
Vertice conspexit caeli, iuxtaq; resedit.
Tum genua amplectens laeua, dextraque; mentum
Talibus est affata Iouem. Si Iuppiter unquam
Inter caelicolas nostra tibi gratia lingua
Profuit, aut mereor, da, quod te filia Nerei
Quod te diua matris poscit, decus adde supremum
Adde decus nato, cui vita breuissima, quem mors
Immatura manet, Danaum quem ductor Atrides
Tempsit, & illius rapta Briseide dono
Vis potitur, summe parens ulciscere laesum,
Inspira Teucris animum, viresq; ministra,
Dum soluant Danai, & natum dignentur honore.

Sic ait, haud contra nubis collector aquosa
Infit, at alta sedens tenet usq; silentia vocis.
Illa ut erat complexa pedes sic perstat inhaerens,
Talia tumq; iterum roseo sic ore locuta.
Annue iam certo nostris aut abnue votis.
Nil prohibet, nullus metus, ut dea denique noscam,
Quam sim prae cunctis inhonoratissima diuis.

Tum magnus diuûm genitor, qui nubila cogit,
Suspirans imo de pectore verba ferebat.

Indignum

Indignum facinus, sæua Iunonis in iras
Me Thetis tu iubes, dictis instiget acerbis
Illa animum, nunquam nos obiurgare quiescit
Cælicolas inter diuos, semperq; iuuare
Auxilio nos Troas ait, sed iam ipsa recede
Ne te conspiciat, mecum, labor iste manebit.
Quoque minus dubites concusso vertice certa
Signa tibi linquam, nihil abs Ioue maius habetur
Hoc superis, hoc quippe meum mutabile nunquam.
Quodcunq; annuero capite, hoc certumq; ratumq;.
Sic ait, atq; superciliis olli atheream rex
Annuit, Ambrosia diuinum vertice odorem
Spirauere comæ, & magnum tremefecit olympum.
His actis, abiere ambo. Nereia proles
Aequor in vadosum saltu se misit ab alto
Aethere, & ipse suas repetens Saturnius ædes
Ibat, eo veniente dei de sedibus omnes
Ilicet effundunt sese, nullusq; manere
Sustinuit. sed surgentes contra ordine longo
Patris in aduentu stabant, vbi Iuppiter alto
Consedit solio. surgens Saturnia Iuno
Haud ignara doli, sciebat nam qualia solo
Cum Ioue struxisset proles argentea plantis
Nereos æquorei, tum linguam ad iurgia soluit.
Ecquis diuorum tecum secreta dolose
Contulit? vsq; iuuat cum diis agitare seorsim
Consilia, haud vnquam voluisti dicere quidquam
Ipse mihi vafro semper, quæ pectore versas.
Olli respondens Hominum pater atq; deorum.
Iuno inquit mea ne speres cognoscere cuncta
Consilia, hoc tibi nostra licet sis vxor, acerbum
Hoc tibi erit durum sed enim quæ noscere fas est,
Ante tibi ac hominum cuiquam diuumq; recludam.
Quæ verò calare deos volo, desine Iuno
Tu quoq; scrutaris, ac inquirere sedula curis.
Tum contrà regina deûm cui lumina pulchra,
Qualis ab ore tuo vox immanissime diuûm
Excidit, ô quod, ait, rupisti pectore verbum
Iuppiter, haud cuncta inquiro, nec sedula scrutor,
Sed quæcumq; velis tranquilla mente voluta
Haud ipsa impedio, verùm hac me cura remordet.
Ac vereor, ne te blando pellexerit ore
Nereos æquorei proles argentea plantis.
Namq; tibi primo supplex assedit eoo
Amplexata pedes, atq; vt mens augurat, illi
Peleos vlcisci natum armipotentis Achillis
Pollicitus, nauesq; inter te effundere Graios.
Talibus huic contrà nubis collector aquosæ,
O insana inquit tanta tua pectora cura
Semper habent. quando potuit te sæua latere?
Vt tamen ipsa vides, vanum incassumq; laborem
Suscipis, hocq; inimica magis de pectore nostro
Laberis, quod, vt vereor, experieris acerbum.
Quid si ita res habeat, mihi fert sic corde voluntas.
Quare age & actutum compressa voce quiesce,
Et nostro pare imperio, ne diiq; deæq;
Quotquot habet cælum frustra succurrere tentent,
Saum inaccessiste quando inuasero palmis.
Sic ait illa Iouem timuit, pressoq; resedit
Ore statim, nil contrà audet, sub pectore charum
Cor mulcens, soluunt alta in suspiria mentem
Cælicolæ Iouis in tectis ob tristia facta,
Quos inter subito fabra celeberrimus artis
Dulcia verba loquens matri sic Mulciber infit.
Dura quidem res hæc certè, minimeq; ferenda
Si propter mortale genus contendere, sicq;
Permiscere iuuat diuorum regna tumultu.
Iam mensa genialis erit non vlla voluptas.
Nam peiora ferè vincunt, quare ipse parenti
Suaderem, licet ipsa sapis, placare Tonantem
Obsequio, dictis iterum ne surgat amaris
Saum: & instructa turbet conuiuia mensa.
Si namq; ipse velit superi regnator olympi
Fulmina qui vibrat dextra, de sedibus omnes
Præcipites turbare deos, virtute feroci
Exuperat, quare placidis affare parentem
Verbis & posita mitescet protinus ira.
Hæc vbi fatus erat, signiq; auroq; decoram
Porrexit matri pateram, atq; hæc addidit ore.
Perfer & obdura, quamuis dolor anxius ægram
Sollicitet mentem, ne te charissima mater
Verberibus cædi viduam, tristisq; iuuare
Te nequeam, durum est contra pugnare Tonantem.
Auxilium tibi namq; altas dum ferre volebam
Arreptum pede præcipitem turbabat ab alto
Aethere, tumq; diem totum per inane ferebar,
Infelix nimium, tandem quoq; sole cadente
In Lemnum cecidi, tenuis superhalitus ore
Errabat, susceperunt me Sinties ægrum.
Olli subrisit candens dea brachia Iuno
Suscepitq; manu nati data pocula dextra.
Deinde deis aliis ex ordine vina ministrat,
Nectareos passim promens cratere liquores.
Ingens exoritur risus per tecta tonantis
Currentem claudo pede eum videre ministrum
Vulcanum. quoad igniferos immergere currus
Cœperat Oceano sol, dii conuiuia læti
Ducebant, atq; hic cithara crinitus Apollo
Personat aurata, suaui modulamine Musæ
Respondent, postquam alma dies discessit olympo,
Ascendere domos, mira fabricauerat arte
Cuiq; suas ibi Vulcanus pede claudus vtroq;.
Vt placido obscuri fruerentur munere somni.
Ipse etiam diuûm genitor suum adire cubile
Accelerat, solitoq; thoro sua membra quieti
Collocat, & propter dormit Saturnia Iuno.

ILIADOS HOMERI A. FINIS.

IN MORTEM F. ADAMI SASBOVT DELPHII EPITAphium, authore D. Cornelio Musio.

ADamus nomen, Batavi mea patria Delphi:
Progenies Sasbout non inhonora fuit.
Traiectum Latias & Græcas tradidit artes,
Lovanium Hebreis addidit atq; sacras.
Quas vt proferrens (culpae est sepelire talentum,
Et Domino vsuras non soluisse suas)
Commoda visa mihi Francisci semita, at illam
Dum sequor, in medijs cursibus eripior.

FINIS.

COLONIAE AGRIPPINAE,
APVD VIDVAM IOANNIS BIRCKMANNI.

ANNO SALVTIS
M. D. LXXV.





